

અનુક્રમ

ચિકિત્સિતસ્થાન

વિષય

પૃષ્ઠ

✓ અધ્યાય ૧ લો ૨૧-૩૧

ઉપક્રમ	૫૪૫
પ્રણાના બે ભેદ અને તેનાં કારણો	”
આ અધ્યાયનું ‘દ્વિવણીયચિકિત્સિત’ નામ શા માટે?	”
આગતુક પ્રણમાં વિશેષ ચિકિત્સાનું દિગ્દર્શન	”
દોષોના વિશેષ ઉપરથી પ્રણના પંદર ભેદ	૫૪૬
પ્રણનું સામાન્ય તથા વિશેષ લક્ષણ	”
પ્રણમાં વાયુનાં ચિહ્નો	”
પ્રણમાં પિત્તના ચિહ્નો	”
પ્રણમાં કફનાં ચિહ્નો	”
પ્રણમાં રુધિરનાં ચિહ્નો	૫૪૭
પ્રણમાં વાયુ તથા પિત્તનાં ચિહ્નો	”
પ્રણમાં વાયુ તથા કફનાં ચિહ્નો	”
પ્રણમાં પિત્ત તથા કફનાં ચિહ્નો	”
પ્રણમાં વાયુ તથા રુધિરનાં ચિહ્નો	”
પ્રણમાં પિત્ત તથા રુધિરનાં ચિહ્નો	”
પ્રણમાં કફ તથા રુધિર એ બંનેનાં ચિહ્નો	”
પ્રણમાં વાત, પિત્ત તથા રુધિરનાં ચિહ્નો	”
પ્રણમાં વાયુ, કફ તથા રુધિરનાં ચિહ્નો	૫૪૮
પ્રણમાં કફ, પિત્ત તથા રુધિરનાં ચિહ્નો	”
પ્રણમાં વાયુ, પિત્ત તથા કફનાં ચિહ્નો	”
પ્રણમાં વાયુ, પિત્ત, કફ તથા રુધિર એ ચારેનાં ચિહ્નો	”
શુદ્ધ પ્રણના ચિહ્નો	”
પ્રણની સાડ ચિકિત્સાઓના નામો	”
સાડ ચિકિત્સાઓના નિરૂપણની વ્યવસ્થા	૫૪૯
સાડ ચિકિત્સાઓમાંની કેટલી કાની છે?	”
અપતપ્પં નામની પહેલી ચિકિત્સાનું નિરૂપણ	૫૫૦
આલેપ (લેપન) નામની બીજી ચિકિત્સાનું નિરૂપણ	”
પરિષેક (રોગ ઉપર ઘી વગેરે રેડવું) નામની ત્રીજી ચિકિત્સા	”
અભ્યંગ (ઘી તથા તેલ વગેરે સ્નેહન પદાર્થો લગાવવા) નામની ચોથી ચિકિત્સા	૫૫૧
સ્વેદન (શેક તથા બાફ દેવા) નામની પાંચમી ચિકિત્સાનું નિરૂપણ	”
વિસ્થાપન (સોજાને કે પ્રણને યોગીને કરમાવી નાખવા) નામની છઠી ચિકિત્સા	”

વિષય

પૃષ્ઠ

ઉપનાહ (બાફીને ગરમ રાખેલાં ઔષધોને વસ્ત્રથી બાંધીને બાફ દેવા) નામની સાતમી ચિકિત્સા	૫૫૧
પાચન (પકાવવા) નામની આઠમી ચિકિત્સા	”
વિસ્નાવણ (લોહી સ્રાવવા) નામની નવમી ચિકિત્સા	૫૫૨
સ્નેહ (ઘી, તેલ, ચરબી કે મજ્જા પિવડાવવા) નામની દશમી ચિકિત્સા	”
વમન (ઊલટી કરાવવા) નામની અગિયારમી ચિકિત્સા	”
વિરેચન નામની બારમી ચિકિત્સા	”
ઉદન નામની તેરમી ચિકિત્સા	૫૫૩
ભેદન નામની ચૌદમી ચિકિત્સા	”
દારુણ (ઔષધોથી ફાડી નાખવું) નામની પંદરમી ચિકિત્સા	”
લેપન (ઉમેડવું) તથા ખોતરવું) નામની સોળમી ચિકિત્સા	”
ઔષણ (પરુ તથા શલ્ય વગેરેને શોષી કાઢવા) નામની સત્તરમી ચિકિત્સા	”
આહરણ (શલ્ય કાઢવું) નામની અઠારમી ચિકિત્સા	૫૫૪
વ્યધન (વીંધવું) તથા સ્નાવણ (દોષોને સ્રાવવા) નામની ઝોગણીસમી તથા વીસમી ચિકિત્સા	”
સીવન (સીવવું) તથા સ્પાન (સાંધવું) નામની એકવીસમી તથા બાવીસમી ચિકિત્સા	”
પીકન (પ્રણને લેપેથી દાખ દેવા) નામની ત્રેવીસમી ચિકિત્સા	”
શોષિતાસ્થાપન (લોહીના અતિસ્થાવને અટકાવવા) નામની ચોવીસમી ચિકિત્સા	”
નિર્વાપણ (પ્રણમાં થતી બળતરા તથા જ્વરને શાંત કરવા) નામની પચીસમી ચિકિત્સા	૫૫૫
ઉત્કારિકા (ઔષધોનો પાતળો લાપસીનો યોગ આપવો) નામની છવીસમી ચિકિત્સા	”
કષાય (પ્રણને શુદ્ધ કરવાના કષાય) નામની સત્તાવીસમી ચિકિત્સા	”
વર્તિ (પ્રણની અંદર વાટ નાખવી) નામની અઠ્ઠાવીસમી ચિકિત્સા	”

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
કલ્ક (ચટણીનો પેઠે વાટેલાં દ્રવ્યોની લૂગદીઓ મૂકવી) નામની ઓગણીસમી ચિકિત્સા	૫૫૬	લોભાપહરણ (મણ્ડની જગ્યા ઉપર જોગેલાં ફૂંડાંઓને દૂર કરવા) નામની પિસ્તાલી-સમી ચિકિત્સા	૫૬૨
ઘી (ઓષધોના કલ્કથી પકવેલું ઘી લગાવવું) નામની ત્રીસમી ચિકિત્સા	...	અસ્તિકર્મ (શુદ્ધમાં પિચકારી દેવી) નામની છેતાળીસમી ચિકિત્સા	૫૬૩
તેલ (ઓષધોના કલ્કથી પકવેલું તેલ લગાવવું) નામની એકત્રીસમી ચિકિત્સા	...	ઉત્તરઅસ્તિકર્મ (લિંગમાં કે ચોનિમાં પિચકારી મારવી) નામની સુડતાલીસમી ચિકિત્સા	...
રસક્રિયા (તૈયાર કરાયેલા બીજાં ઓષધો નાખી, કવાથને પકવી મલમ જેવો ઘાટો કરી તે લગાવવાની) નામની બત્રીસમી ચિકિત્સા	...	બંધ (પાટો બાંધવો) નામની અડતાલીસમી ચિકિત્સા	...
અવચૂર્ણન (ચૂર્ણ લલરાવવું) નામની તેત્રીસમી ચિકિત્સા	૫૫૭	પત્રદાન (મણ ઉપર પાંદડાં મૂકવા) નામની ઓગણીસમી ચિકિત્સા	...
મણોત્તુ શોધનરોપણ કરનારી કપાયથી અવચૂર્ણન સુધીની સાત ચિકિત્સાઓ	...	કૃમિદ્ધ (મણમાં પડવા કીડાઓને નષ્ટ કરવા) નામની પચાસમી ચિકિત્સા	૫૬૪
સર્વ મણો માટેનો શોધનરોપણનો વિધિ	૫૫૮	બૃંહણ (મણવાળાના શરીરને પુષ્ટિ આપવી) નામની એકાવનમી ચિકિત્સા	...
સાત ચિકિત્સાઓમાં ઓષધોના વિભાજોનો વિષય	૫૫૯	વિપદન (ઝેર ડહલવું) નામની બાવનમી ચિકિત્સા	...
મણધૂપન (મણને ધુમાડી દેવી) નામની ચોત્રીસમી ચિકિત્સા	...	સિરોવિરેચન (માથાના દોષોને ખાલી કરવા) નામની ત્રેપનમી ચિકિત્સા	...
ઉત્સાદન (બીડા મણને જોડો કરવા મણના માસને વધારવા) નામની પાત્રીસમી ચિકિત્સા	...	નન્ધ (નાકમાં ટીપા નાખવા) નામની ચોપનમી ચિકિત્સા	૫૬૫
અવસાદન (જીયા મણને નોચો કરવા માસને તોડવું) નામની છત્રીસમી ચિકિત્સા	૫૬૦	કલધારણ (ઓષધોના કલ્કને કોળિયે અરધો ચરડાવી ચૂંકાવી નાખવો) નામની પંચાવનમી ચિકિત્સા	...
મૃદુકર્મ (કઠણ મણને કોમળ કરવા) નામની સાડત્રીસમી ચિકિત્સા	...	ધૂમ (ધુમાડો પિવડાવવો) નામની છપ્પનમી ચિકિત્સા	...
દારણ્યકર્મ (કોમળ મણને કઠણ કરવા) નામની આડત્રીસમી ચિકિત્સા	...	મધુસર્પિ (મધ તથા ઘી લગાવવું) નામની સપ્તાવનમી ચિકિત્સા	...
ક્ષાગર્મ (મણને ક્ષારથી છુદ્ધ કરવા) નામની ઓગણીસમી ચિકિત્સા	...	યંત્ર (યંત્રથી સદ્ય ગાંઠવું) નામની અઠાવનમી ચિકિત્સા	...
અગ્નિકર્મ (મણને ડાંભવા) નામની ચાળીસમી ચિકિત્સા	...	આહાર નામની ઓગણીસમી ચિકિત્સા	...
કૃષ્ણકર્મ (રુઝાયેલ છતાં સફેદ રહેલા મણને પ્રકૃતિરથ અને કાળો કરવા) નામની એક તાલીસમી ચિકિત્સા	૫૬૧	રક્ષાવિધાન (મણવાળાનું રક્ષણ કરવું) નામની સાડત્રીસમી ચિકિત્સા	૫૬૬
પાકુકર્મ (રુઝાયેલ છતાં કાળા રહેલા મણને પ્રકૃતિરથ અને સફેદ કરવા) નામની બેતાલીસમી ચિકિત્સા	...	મણોના મૂળો, સ્થાનો, લક્ષણો, ચિકિત્સાઓ અને સાધકોની સંખ્યા	...
પ્રતિસારણ નામની (ધોળા અથવા કાળા મણને શરીરના જેવા વર્ણવાળો બનાવનારી) તેતાલીસમી ચિકિત્સા	૫૬૨	યોગ ઓષધોવાળા યોગમાં બીજાં યોગ્ય ઓષધો ઉમેરવામાં હરકત નથી	...
રોમસંજનન (રુઝાઈ મથેલા મણ ઉપર રૂંવાડાં ઉપન કરવા) નામની ચુંવાળીસમી ચિકિત્સા	...	યોગમાંના ઓષધોમાંથી સકય ઓષધો વાપરવાં	...
		અયોગ્ય ઓષધને છોડી યોગ્ય ઓષધ બીજું વાપરવું	૫૬૬
		મણ તથા મણવાળા ઉપદેશો	...
		બીજી ચિકિત્સાનું નિરૂપણ હવે પછી	...

વિષય

અધ્યાય ૨ નો

૫૪

ઉપક્રમ	૫૬૭
આ મંથની પરંપરાનું સ્મરણ અને શરૂઆત	
મણોનાં લક્ષણો કહેવાની પ્રતિષ્ઠા ...	"
આગંતુક અને આપમેળે ભેદાયેલા દોષજન્ય	
મણોની આકૃતિઓ	"
મણોની આકૃતિઓ જાણવાનું ફળ	"
આગંતુક મણનાં છ ભેદ	"
છિન્નનું લક્ષણ	૫૬૮
ભિન્નનું લક્ષણ	"
વિદ્નું લક્ષણ	"
ક્ષતનું લક્ષણ	૫૬૯
પિચ્ચિતનું લક્ષણ	"
ચૂછનું લક્ષણ	"
છિન્ન, ભિન્ન, વિદ્, ક્ષત, પિચ્ચિત અને ચૂછનું	
સામાન્ય લક્ષણ તથા ચિકિત્સા	"
છિન્ન માટે ખાસ ચિકિત્સા	૫૭૧
ચંદનાદિ તેલ	"
ખીજી નયોદ્ધાંગ તેલ	"
ભિન્ન માટે ખાસ ચિકિત્સા	૫૭૩
અશ્વકર્ણાદિ તેલ	૫૭૪
તગરાદિ તેલ	"
વિદ્ માટે ખાસ ચિકિત્સા	૫૭૫
સમગ્રાદિ તેલ	"
તાલીસાદિ તેલ	"
ક્ષતની તથા પિચ્ચિતની ખાસ ચિકિત્સા ...	૫૭૫
ચૂછની ખાસ ચિકિત્સા	"
સ્થાનચ્યુત અવયવોવાળા, પડી ગયેલા કે વધુ	
ઘૂળ પામેલાની ચિકિત્સા	"
શરીર તથા ઋતુ નોષ તેલ-થી ચોળવાં ...	"
તુરતમાં મણો ઉપર દેવાનાં ઘટો (ઘી) ...	"
તુરતના ક્ષતમણની યજ્ઞયુક્ત અવરથામાં સિંચનો	
સઘળા અદ્યુષ્ટ તુરતના મણો રૂઝવા સમગ્રાદિ તેલ	
સતોમણો (આગંતુક મણો)ની ઉપર તૂટી, મધુર	
વજેરે ફિયાઓ કરવાનો અવધિ	૫૭૬
સર્વ પ્રકારના દુષ્ટ મણો ઉપર કેવી ચિકિત્સાઓ	
કરવી ?	૫૭૬
સઘળા પ્રકારના દુષ્ટ મણો ઉપર તેલ, ઘી તથા	
કલેકાના યોગો	"
દુષ્ટ મણો ઉપર દોષોના ભેદોથી કલેકાના ભેદો	૫૭૭
પ્રમેહના તથા ક્ષેદના મણોમાં પચ્ચ તે પ્રમાણે	"

વિષય

ખીજીઓએ માનેલા તુરતના મણના અનેક ભેદોના

છિન્ન આદિ છ ભેદોમાં સમાવેશ ... ૫૭૭

અધ્યાય ૩ નો ૨૧-૨૧૧

ઉપક્રમ	૫૭૭
કેવા માણસનું ભમ કણસાધ્ય છે ?	"
ભમવાળા માણસે પાળવાની પરેશ	"
ભમવાળાં માણસો માટે પથ	૫૭૮
ભમને બાંધવાની પટ્ટીઓ બનાવવાની ઓળો ...	"
ભમ ઉપર લેપ કરવાના પદાર્થો	"
ભમ ઉપર બાંધેલા પાટા કયારે બદલવે ?	"
ભમ ઉપર કેવા પાટા બાંધવે ?	"
ભમ ઉપર સિંચન કરવાનાં દ્રવ્યો	"
ભમવાળા માણસ માટે અંદરનું ઔષધ	૫૭૯
મણવાળા ભમની વિશેષ ચિકિત્સા	"
ઉમર પ્રમાણે ભમ સુખસાધ્ય તથા સાચું	
યવાનો સમય	"
સંધિયુક્ત તથા કાંડભમ ટાળવાના ઉપાયો ...	"
સંધિયુક્ત તથા કાંડભમનાં સ્થાપન	"
ઉત્પિષ્ટ તથા વિઘ્નિષ્ટ સંધિઓની ચિકિત્સા	
ભમ ઉપર પાટા બાંધવાની રીત	૫૮૦
એક એક અંગના ભમ માટે જુદો જુદો ખાસ વિધિ	
ગંધનેલ	૫૮૩
રોહોતમ તેલ	૫૮૪
ભમની ચિકિત્સામાં વૈદ્યની સંભાળની જરૂર	૫૮૫
ભમને બરાબર સંધાયેલું અને રુઝાયેલું	
કયારે સમજવું ?	"
અધ્યાય ૪ થો ૨૧૧-૨૧૧	
ઉપક્રમ	૫૮૫
આમાશયમાં પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ વાયુની ચિકિત્સા	
પૃષ્ઠરણયોગ	"
પક્વાશયમાં પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ વાયુની ચિકિત્સા	૫૮૬
મૂત્રાશયમાં પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ વાયુની ચિકિત્સા	"
કાન વજેરે ઇદ્રિયોમાં પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ વાયુની	
ચિકિત્સા	"
રક્ત, માસ, રુધિર કે શિરામાં પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ	
વાયુની ચિકિત્સા	"
સ્નાયુ, સંધિ કે અસ્થિમાં પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ	
વાયુની ચિકિત્સા	૫૮૬
અસ્થિમાં પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ વાયુ માટે વિશેષ ચિકિત્સા	"
વીર્યમાં પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ વાયુની ચિકિત્સા ...	૫૮૭
સર્વ અંગોમાં પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ વાયુની ચિકિત્સા	"

વિષય	પૃષ્ઠ
એક અંગમાં પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ વાયુની ચિકિત્સા	૫૮૮
પિત્ત વગેરેથી મિશ્રિત અથવા ઢંકાયેલા વાયુની ચિકિત્સા	...
સુમિત્રાત(સ્પર્શ)ની ખખર ન પડે)ની ખાસ ચિકિત્સા	...
વાતવ્યાધિવાળાઓ માટે ભોજનો	...
વાતવ્યાધિવાળાઓ માટે શાસ્ત્રી નામનો ઉપનાદ	...
વાતવ્યાધિવાળાઓ માટે અમ્બિ વગરનો રવેદ	૫૮૯
કંધ વગેરેમાં પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ વાયુની ખાસ ચિકિત્સા	...
માથામાં પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ વાયુની ખાસ ચિકિત્સા	...
વાતવ્યાધિમાં રનેહખરિતની જ મુખ્યતા	...
કહેલા તથા નહિ કહેલા સર્વ વાતવ્યાધિ ટાળવાનો સામાન્ય પ્રયોગ	...
તિલ્લકચર્મીરૂપ રનેહવિરેચન	૫૯૦
અદ્યુતેલ	૫૯૧
સહસ્ત્રપાક અને શતપાક તેલ	...
પત્રલવણ	૫૯૨
રનેહલવણ અથવા કાંડલવણ	...
કંથાણુક લવણ	૫૯૩
અધ્યાય ૫ મો	
ઉપક્રમ	૫૯૩
બીજ આચાર્યોના મતનું ખંડન	...
વાતરક્તનાં નિહન, સંપ્રાપ્તિ તથા નિરુક્તિ	૫૯૪
વાતરક્તનાં પૂર્વરૂપો અને રોગની સ્પષ્ટતા	...
વાતરક્ત ઘણું કરીને કોને થાય છે ?	...
વાતરક્તના કેવા દરદીની ચિકિત્સા કરવી ?	...
વાતરક્તમાં રુધિરની ચિકિત્સા પછી દોષની ચિકિત્સા તથા બીજી ચિકિત્સાઓનો અધિકાર	...
વાયુની પ્રખળતાવાળી વાતરક્તચિકિત્સા	૫૯૫
પિત્તની અધિકતાવાળી વાતરક્તની ચિકિત્સા	૫૯૬
રુધિરની પ્રખળતાવાળી વાતરક્તની ચિકિત્સા	૫૯૭
કંઠની પ્રખળતાવાળી વાતરક્તની ચિકિત્સા	...
બે તથા ત્રણે દોષની અધિકતાવાળી વાતરક્તની ચિકિત્સા	૫૯૮
સઘળા વાતરક્તોની ચિકિત્સા	...
વાતરક્તની સાપ્તતા, યાપતા, ઉપચારો અને પાળવાની પરેજી	૫૯૯
અપતાનકની ચિકિત્સા	૬૦૦
પક્ષાઘાતની ચિકિત્સા	૬૦૧
મન્યારતંબની ચિકિત્સા	૬૦૨

વિષય	પૃષ્ઠ
અપતંત્રકની ચિકિત્સા	૬૦૨
અદિતની ચિકિત્સા	...
ગૃધ્રસી વગેરે રોગોની ચિકિત્સા	૬૦૩
કર્ણશૂળની ચિકિત્સા	૬૦૪
તૂણી તથા મૂણીની ચિકિત્સા	...
આધ્માન તથા પ્રત્યાધ્માનની ચિકિત્સા	...
અધોલા તથા પ્રત્યધોલાની ચિકિત્સા	...
વાયુની પરીક્ષા તથા ચિકિત્સા	૬૦૫
મેદથી રોકાયેલા વાયુનું લક્ષણ તથા ચિકિત્સા	...
ઊરુરતંબ અથવા આઢ્યવાતનું લક્ષણ	...
ઊરુરતંબ અથવા આઢ્યવાતની ચિકિત્સા	...
અધ્યાય ૬ મો	
ઉપક્રમ	૬૦૬
અરશો મટાડવાના ચાર ઉપાયો	...
અરશોને ક્ષારથી બાળી નાખવાનું વિધાન	૬૦૭
અમિથી અથવા ક્ષારથી કેવા અરશોને બાળવા ?	૬૦૮
બરાબર, વધારે તથા ઓછા બળેલાનાં ભૂદાં ભૂદાં લેણો	...
અરશોને કાપીને અમિથી બાળવા	...
બહાર નીકળેલા અરશોની ચિકિત્સા	...
જેમાં અરશો તેની ચિકિત્સા	...
અરશોની હાહાકિ ચિકિત્સા પથ્થુ તેમ જ	...
અરશો ઉપર ક્ષાર પાડવાનાં સાધનો	...
બહાર નીકળેલી ગુદા પરના અરશ પર યંત્ર વિના ક્ષારાદિક ક્રિયા કરવી	૬૧૦
અરશવાળાએ કેવું ભોજન કરવું ?	...
અરશવાળાએ સેવવાનો ચિકિત્સામાર્ગ	...
ગુદામાં ક્ષારાદિકનો પ્રયોગ કરતાં વૈદે સંભાળવું	૬૧૧
ગુદામાં નાખવાના યંત્રનું પ્રમાણ	...
અરશો ઉપર કરવાના લેપો	...
અરશોને કાપી નાખનારો અભ્યંગ	...
અદશ્ય (દેખામાં ન આવતા) અરશોને પાડી નાખવાના યોગો	૬૧૨
તુરતના અદ્ય દોષવાળા તથા અદશ્ય અરશો માટે રોહન વગેરે	૬૧૪
તુરતના અદ્ય દોષવાળા અને લાંબા કાળના અદશ્ય અરશો માટે સિલામાંનું વિધાન	...
સિલામાંનો બીજો પ્રયોગ	૬૧૫
સિલામાંનો ત્રીજો પ્રયોગ	...
અરશો ઉપર ઈદગ્ધવ, સિલામાં, ક્ષાર તથા અગ્નિની અસર	૬૧૬

વિષય

પૃષ્ઠ

દોષોના પ્રાપ્ત્ય પ્રમાણે અરશની ચિકિત્સા ..	૬૧૬
અરશવાળાએ પાળવાની પરેશ ..	..
✓ અધ્યાય ૬ મો ૨૦ ૧ ૧	
ઉપક્રમ ..	૬૧૬
પથરીના ઔષધ અને હેન નિષે ..	..
પથરીના પૂર્વરૂપમા કરવાની ચિકિત્સા ..	૬૧૭
વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલી પથરીનું ભેદન ..	..
પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલી પથરીનું ભેદન ..	..
કફ અને વીર્યની પથરીનું ભેદન ..	..
કાકરી (રેતીને) તથા પથરીને પાડનારા તથા શાત કરનારા પાતો ..	૬૧૮
પથરી તથા કાકરીને નષ્ટ કરનારા દ્વારો ..	..
પથરી, રેતી તથા કાકરી મટાડનાર કલ્કો તથા દૂધો ..	..
પથરી તથા કાકરી ઉપર વીરતર્પાદિ ગણુનો ઉપયોગ ..	૬૧૯
પથરી ઔષધોથી ન મટે તો શલ્ક્રિયા કરવી ..	..
હેનરૂપ ચિકિત્સા હલકી છે ..	..
હેન કરવા માટે રાગની મજૂરીની જરૂર ..	..
પથરીનું હેન પહેલાની તથા પછીની ક્રિયા ..	..
પથરી આપોઆપ મૂત્રના માર્ગમા આવ્યા પછીની ચિકિત્સા ..	૬૨૨
મજૂ રૂઆપ પછી પથુ એક વર્ષ સુધી પાળવાની પરેશ ..	..
હેન વખતે આઠ મરોના રક્ષણની જરૂર ...	..
✓ અધ્યાય ૮ મો	
ઉપક્રમ ..	૬૨૩
ભગ દરોમા સાધ્યાસાધ્યનો વિભાગ ..	..
ભગ દરોની કાચી ફેડલીની ચિકિત્સા ..	..
ભગ દરની પકિલી ફેડલીની સામાન્ય ચિકિત્સા ..	..
શતપોનકની ખાસ ચિકિત્સા ...	૬૨૪
ઉષ્ટ્રઘ્રીન નામના ભગદરની ખાસ ચિકિત્સા ..	૬૨૫
પરિસ્થાની નામના ભગદરની ખાસ ચિકિત્સા ..	૬૨૬
ખાળકને થયેલા ભગદરની ચિકિત્સા ..	..
ભગ દરના મજૂનું રોધન કરવાનો યોગ ..	..
ઉન્માળી નામના ભગદરની કદાચ ચિકિત્સા કરવી પણ શબ્દકવર્ત નામના ભગદરની ચિકિત્સા ન કરવી ..	૬૨૭
સઘળા ભગદરોમા શસ્ત્રપાતની વેદના શાત કરવા માટેની ક્રિયાઓ ..	..
ભગદરના ક્ષતોનું રોધન કરવાના યોગો ...	૬૨૮
ભગ દરના મજૂનું રોધન તથા રોપણ કરનારા તેલો ..	..

વિષય

પૃષ્ઠ

ભગ દરની મજૂરૂપ સ્થિતિમા શુ કરવું ? ...	૬૨૯
ભગદરનું યત્ર કેની રીતે કરવું ? ..	..
ભગ દરના મજૂનો રૂઆપ પછી એક વર્ષ સુધી પાળવાની પરેશ ..	..
✓ અધ્યાય ૯ મો ૨૦ ૧ ૧	
ઉપક્રમ ..	૬૨૯
કોઢના દૂરના નિદાનો ..	..
કોઢનાળાએ છોડવાના આહારવિહારો ..	..
કોઢનાળા માટે આહારાદિક ..	..
કોઢના પૂર્વરૂપોની ચિકિત્સા ...	૬૩૦
કયો કોઢ ચિકિત્સાને યોગ્ય, માધ્ય તથા અસાધ્ય છે ? ..	..
કોઢો ઉપર ખાસ રનેહપાતો તથા અભ્યંગો ..	૬૩૧
મહાતિક્તક ઘી ..	..
તિક્તક ઘી ..	૬૩૨
ઘીનો કોઢ પર ઉપયોગ તથા લોહીનું સાવણ ..	..
કોઢો ઉપર સાત સિદ્ધલેપો ..	..
દાદર તથા ચિત્ર (કિલાસ) પર ખાસ યોગો ..	૬૩૩
નીલદ્યુત ...	..
મહાનીલદ્યુત ..	૬૩૬
ગોમૂત્રારિષ્ટ ...	..
પૂતીકાદિક લેપ ..	..
કોઢનાળાને વારવાર વમનવિગ્મનો તથા લોહીના સાવણની જરૂર ..	૬૩૭
કોઢના દરદી માટે પ્રાયોગિક યોગો ..	..
પિત્તના વધારાથી તથા નિર્મળતાથી કોઢમા થતા દાહને શાત કરવાનો ઉપાય ...	૬૩૮
કોઢવાળાનું ખાસ ખરી પડતું હોય કે કોડા પચ્ચા હોય તો તે ઉપર યોગો ..	..
વજ્રક તેલ (ચોળવા માટે) ..	૬૩૯
મહાવજ્રક તેલ (ચોળવા માટે) ..	..
લાક્ષાદિક તેલ (પીવા માટે) ...	..
કોઢો મટાડવા બીજા તેલો, છતો, પ્રલેપો તથા ઉદ્ધર્ધણો બનાવવા ..	૬૪૦
કોઢનાળાએ વિરેચનો સેવવા ..	..
કૃમિવાળા કોટો ઉપર બીટરીનું મૂત્ર ..	..
કોઢ ઉપર ખેરનો ઉપયોગ ...	..
કોઢના દરદીએ પાળવાના નિયમો ..	..
✓ અધ્યાય ૧૦ મો ૨૦ ૧ ૧	
ઉપક્રમ ...	૬૪૦
કોઢ તથા મેદ મટાડવા વૈદને લલામણ ..	૬૪૧

વિષય	પૃષ્ઠ
યવમંથ તથા બીજા મંથોની ખનાવટ ...	૬૪૧
ભયંકર કોઢવાળા માટે ખેરાક ...	”
ભયંકર કોઢવાળા માટે અરિષ્ટોની રચના ...	૬૪૨
ભયંકર કોઢવાળા માટે આસવાની રચના ...	”
ભયંકર કોઢવાળા માટે મદિરાની રચના ...	”
ભયંકર કોઢવાળા માટે અવલેહોની રચના ...	૬૪૩
ભયંકર કોઢવાળા માટે ચૂલોની રચના ...	”
ભયંકર કોઢવાળા માટે અથરકૃતિઓ અથવા લોહરસાધન ...	”
ઔષધધારકૃતિ ...	૬૪૪
મહોષધધારકૃતિ ...	૬૪૫
ભયંકર કોઢવાળા માટે ખદિરવિધાન ...	”
ભયંકર કોઢવાળા માટે ગળાના સ્વરસ, કવાથ તથા ઘીનું વિધાન ...	૬૪૬
ભયંકર કોઢવાળા માટે રમેહવિધાન ...	”
એ જ પ્રમાણે બીજાં સુરા વગેરે કરવાં ...	૬૪૭
* અધ્યાય ૧૧ મો	
ઉપક્રમ ...	૬૪૭
પ્રમેહની મુખ્ય જ્વરો અને તેનાં લક્ષણો ...	”
પ્રમેહવાળાની ચિકિત્સાપદ્ધતિ ...	”
પ્રમેહવાળા માટે પેરેશ ...	”
પ્રમેહવાળા માટે આહારો ...	૬૪૮
સર્વ પ્રમેહોની સામાન્ય ચિકિત્સા ...	”
કંજન્ય તથા પિત્તજન્ય પ્રમેહોની ચિકિત્સા ...	૬૪૯
સર્પિઃપ્રમેહ વગેરે ચાર વાયુજન્ય આસાધ્ય પ્રમેહોને વધવા ન દેવા માટેના યોગો ...	”
પ્રમેહવાળાના દાહની ચિકિત્સા ...	૬૫૦
પ્રમેહવાળાઓ માટે અરિષ્ટાદિ તથા અગ્રાદિ ...	”
અપથ્ય આહાર કરનારને રુચે એવી ગોણવળ ...	”
પ્રમેહવાળા બ્રહ્મ માણસને પાતળા કરવાનો ઉપાય ...	૬૫૧
ઔષધ વગર પ્રમેહ મટાડવા માટે ધર્મક્રિયારૂપ ઉપાય ...	”
✓ અધ્યાય ૧૨ મો	
ઉપક્રમ ...	૬૫૧
પ્રમેહની કેવી ફેડલીઓ સાધ્ય થાય ? ...	૬૫૨
ફેડલીવાળા પ્રમેહોની બુદ્ધ બુદ્ધ સમયે બુદ્ધ બુદ્ધ ચિકિત્સા ...	”
ધાનવંતર ઘૃત ...	૬૫૩
મધુમેહવાળાઓને તીક્ષ્ણ શોષન દેવું પરંતુ સ્વેદન સંસ્કાર ન આપવો ...	”
મધુમેહવાળાઓને સરીરના નીચેના ભાગમાં જ ફેડલીઓ થવાનું કારણ ...	”

વિષય	પૃષ્ઠ
ફેડલીઓની સામાન્ય ચિકિત્સા ...	૬૫૩
સર્વ પ્રમેહો મટાડનારો અવલેહ ...	૬૫૪
નવાયસ ...	”
લોહારિષ્ટ ...	”
પ્રમેહવાળાને આરોગ્ય પ્રાપ્ત થવાનું લક્ષણ ...	૬૫૫
અધ્યાય ૧૩ મો	
ઉપક્રમ ...	૬૫૫
મધુમેહ ઉપર શિલાજિતનો પ્રયોગ ...	”
મધુમેહ ઉપર સુવર્ણમાક્ષિકનો (સોનામખી નામની ઉપધાતુનો) પ્રયોગ ...	૬૫૭
મધુમેહ ઉપર દુવરકવિધાન ...	૬૫૮
બીજા પ્રકારનું દુવરકવિધાન ...	૬૫૯
ત્રીજા પ્રકારનું દુવરકવિધાન ...	”
ચોથા પ્રકારનું દુવરકવિધાન ...	”
પાંચમા પ્રકારનું દુવરકવિધાન ...	”
છઠ્ઠા પ્રકારનું દુવરકવિધાન ...	”
અધ્યાય ૧૪ મો	
ઉપક્રમ ...	૬૫૯
ઉદરરોગોની સાધ્યાસાધ્યતાનું વિવેચન ...	૬૬૦
ઉદરરોગવાળા માટે યોગ્ય ખાનપાન ...	”
વાતોદરની ચિકિત્સા ...	”
પિત્તોદરની ચિકિત્સા ...	૬૬૧
કફોદરની ચિકિત્સા ...	”
સળિપાતોદર (દૂધુદર)ની ચિકિત્સા ...	”
ઉદરરોગોમાં વિવેચનની ખાસ જરૂર ...	”
ઉદરરોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા ...	૬૬૨
૧લીહોદર તથા ચક્રદાહુદરની ચિકિત્સા ...	૬૬૪
બદ્ધબોદરની ચિકિત્સા ...	૬૬૫
પરિસ્તાબ્યુદરની ચિકિત્સા ...	”
ઉદ્બોદર (જલોદર)ની ચિકિત્સા ...	૬૬૬
ઉદરરોગોઓને કયો આહાર હિતકારી છે ? ...	૬૬૭
✓ અધ્યાય ૧૫ મો	
ઉપક્રમ ...	૬૬૭
મૂદગર્ભરૂપી શલ્ય કાઢવામાં રાખતી મંજૂરીની અને કાળજીની જરૂર ...	”
મૂદગર્ભની ગતિના આઠ ભેદ અને અમૂદ ગર્ભની ત્રણ અટકાયતો ...	”
જીવતો ગર્ભ ન કાઢી શકાય તો શું કરવું ? ...	”
મંત્રાદિક ક્રિયાઓ નિષ્ફળ થાય અથવા મૂદગર્ભ મરી ગયો હોય, તો શું કરવું ? ...	૬૬૮
મૂદગર્ભ ઉપર શસ્ત્રક્રિયા ...	૬૬૯
ચૂંત મર્મને જરા વાર પશુ અંદર રહેવા ન દેવો ...	૬૭૦

વિષય

પૃષ્ઠ

ગર્ભના છેદનમાં વૃદ્ધિપત્રને બદલે મંડલાગ્રનો ઉપયોગ ...	૬૭૦
ઝોળ ન પડતી હોય તો તે માટે ક્રિયા ...	"
ગર્ભ કાઢી ઝોળ પાડીને કરવાની ક્રિયા ...	"
સુત્રાવરીએ ચાર મહિના પછી પરેશ હોડવી બલાતેલ ...	૬૭૧
શતપાકબલાતેલ ...	"
શતપાકબલાતેલ ...	૬૭૨
બલાતેલ પ્રમાણે ખીખાં પચુ તેલ બનાવવાં ...	"
શતપાકનીસોતપલ તેલ ...	"
શતપાકબલાતેલ વગેરેનો ઉપયોગ તથા ગુણુ ...	૬૭૩

અધ્યાય ૧૬ મો ૨૦ ૨૧

ઉપક્રમ ...	૬૭૩
કાચા વિદ્રધિઓની સામાન્ય ચિકિત્સા ...	"
વાયુથી થયેલા વિદ્રધિની ચિકિત્સા ...	"
પિત્તથી થયેલા વિદ્રધિની ચિકિત્સા ...	૬૭૪
કરંન્નદિષ્ટ ...	"
કફથી થયેલા વિદ્રધિની ચિકિત્સા ...	૬૭૫
રુધિર તથા ક્ષતથી થયેલા વિદ્રધિની ચિકિત્સા ...	"
અંદર થયેલા વિદ્રધિની ચિકિત્સા ...	"

અધ્યાય ૧૭ મો

ઉપક્રમ ...	૬૭૭
વિસર્પોની ચિકિત્સાનું સામાન્ય મુચન ...	"
વાયુથી થયેલા વિસર્પની ચિકિત્સા ...	"
પિત્તથી થયેલા વિસર્પની ચિકિત્સા ...	"
ગોચાદિષ્ટ ...	૬૭૮
કફથી થયેલા વિસર્પની ચિકિત્સા ...	"
સઘળા વિસર્પો ઉપર પ્રયોગ, સંશોધન અને પાકયા પછીની ચિકિત્સા ...	૬૭૯
નાડીવણુની ચિકિત્સા અને સાધ્યાસાધ્યતા ...	"
વાયુથી થયેલા નાડીવણુની ચિકિત્સા ...	"
પિત્તથી થયેલા નાડીવણુની ચિકિત્સા ...	"
કફથી થયેલા નાડીવણુની ચિકિત્સા ...	૬૮૦
શ્લેષ્મથી થયેલા નાડીવણુની ચિકિત્સા ...	"
કૃશ તથા મર્મના નાડીવણુને ક્ષારવાળા દોરાથી કાપવો ...	"
સઘળા નાડીવણુની સામાન્ય વિધિ ...	૬૮૧
સ્તનરોગની ચિકિત્સા-ધાવણુશુદ્ધિ ...	૬૮૨
ધાવણુશુદ્ધિની વિશેષ ચિકિત્સા ...	"
સ્તનના વિદ્રધિ જેવા રોગની ચિકિત્સા ...	"

વિષય

પૃષ્ઠ

અધ્યાય ૧૮ મો

ઉપક્રમ ...	૬૮૩
કાચી અંધિની ચિકિત્સા ...	"
વાયુથી થયેલી અંધિની ખાસ ચિકિત્સા ...	"
પિત્તથી થયેલી અંધિની ખાસ ચિકિત્સા ...	૬૮૪
કફથી થયેલી અંધિની ખાસ ચિકિત્સા ...	"
મેદથી થયેલી અંધિની ખાસ ચિકિત્સા ..	૬૮૫
અપચીની ચિકિત્સા ...	"
અપચીની શસ્ત્રક્રિયાદિષ્ટ ચિકિત્સા ...	૬૮૬
અપચી ઉપર લેપન અને ધૂમપાનરૂપ ચિકિત્સા ...	૬૮૭
વાયુથી થયેલા અર્જુદની ચિકિત્સા ...	"
પિત્તથી થયેલા અર્જુદની ચિકિત્સા ...	"
કફથી થયેલા અર્જુદની ચિકિત્સા ...	૬૮૮
મેદથી થયેલા અર્જુદની ચિકિત્સા ...	૬૮૯
અર્જુદનો જડમૂળથી નાશ ...	"
વાયુથી થયેલા ગલગંડની ચિકિત્સા ...	"
કફથી થયેલા ગલગંડની ચિકિત્સા ...	"
વાયુ તથા કફથી થયેલા ગલગંડની ચિકિત્સા અને સર્વ ગલગંડના રોગીઓ માટે આહાર ...	૬૯૦
મેદથી થયેલા ગલગંડની ચિકિત્સા ...	"

અધ્યાય ૧૯ મો

ઉપક્રમ ...	૬૯૧
૭ વૃદ્ધિઓમાં પાળવાની પરેશ ...	"
વાયુથી થયેલી વૃદ્ધિની ચિકિત્સા ...	"
પિત્તથી થયેલી વૃદ્ધિની ચિકિત્સા ...	"
લોહીથી થયેલી વૃદ્ધિની ચિકિત્સા ...	૬૯૨
કફથી થયેલી વૃદ્ધિની ચિકિત્સા ...	"
મેદથી થયેલી વૃદ્ધિની ચિકિત્સા ...	"
મૂત્રથી થયેલી વૃદ્ધિની ચિકિત્સા ...	૬૯૩
અસાધ્ય વૃદ્ધિની ચિકિત્સા ...	"
ઉપદંશની સામાન્ય ચિકિત્સા ...	"
વાયુથી થયેલા ઉપદંશની ચિકિત્સા ...	૬૯૪
પિત્તથી થયેલા ઉપદંશની ચિકિત્સા ...	"
કફથી થયેલા ઉપદંશની ચિકિત્સા ...	"
ઉપદંશો ઉપર શસ્ત્રક્રિયા અને તેનાં કર્મો ...	"
લોહી તથા ત્રણે દોષોથી થયેલા ઉપદંશની ચિકિત્સા ...	૬૯૫
વાયુથી થયેલા શ્લીષ્ઠની ચિકિત્સા ...	૬૯૬
પિત્તથી થયેલા શ્લીષ્ઠની ચિકિત્સા ...	"
કફથી થયેલા શ્લીષ્ઠની ચિકિત્સા ...	"
સઘળાં શ્લીષ્ઠોની સામાન્ય ચિકિત્સા ...	"

વિષય

અધ્યાય ૨૦ મો

પૃષ્ઠ

ઉપક્રમ	૬૯૭
અજગલિકાની ચિકિત્સા	૬૯૭
અધાસજી, ચપપ્રખ્યા, પનસી, કચ્છપી તથા પાપાણગદ્દલની ચિકિત્સા	૬૯૮
વિવૃતા, શંકરદ્વા, ગદ્દલી, અલગદ્દલ, ધરિવેલિકા, ગંધનાશ્રી, કક્ષા અને કિરકેટકની ચિકિત્સા	૬૯૮
ચિપ્પની ચિકિત્સા	૬૯૯
કુનખની ચિકિત્સા	૬૯૯
વિદારિકાની ચિકિત્સા	૬૯૯
શકરાણુદની ચિકિત્સા	૬૯૯
કચ્છ, વિચરિયા અને પામાની ચિકિત્સા	૬૯૯
પાદદારિકાની ચિકિત્સા	૬૯૯
અલસની ચિકિત્સા	૬૯૯
કદરની ચિકિત્સા	૭૦૦
ઈદ્રજીની ચિકિત્સા	૭૦૦
અરૂપિકાની ચિકિત્સા	૭૦૦
દારુચક્રની ચિકિત્સા	૭૦૦
પલિતની ચિકિત્સા	૭૦૦
અસરિકાની ચિકિત્સા	૭૦૧
જીવમણિ, મશક તથા તિલકાલકની ચિકિત્સા	૭૦૧
અચ, અચ અને નીલિકાની ચિકિત્સા	૭૦૧
ઘૈવનપિકાની ચિકિત્સા	૭૦૧
પલિતકંટકની ચિકિત્સા	૭૦૧
પરિવર્તિકાની ચિકિત્સા	૭૦૧
અવપાટિકાની ચિકિત્સા	૭૦૨
નિરુદ્ધમ્બકની ચિકિત્સા	૭૦૨
નિરુદ્ધગુદ, વલ્મીક અને અગ્નિરોઢિણીની ચિકિત્સા	૭૦૩
અહિપૂતનાની ચિકિત્સા	૭૦૩
વૃષણકચ્છની ચિકિત્સા	૭૦૩
ગુદમ્બની ચિકિત્સા	૭૦૩
અધ્યાય ૨૧ મો	૭૦૪
ઉપક્રમ	૭૦૪
સાંધપિકાની ચિકિત્સા	૭૦૪
અઘોલિકાની ચિકિત્સા	૭૦૪
અચિની ચિકિત્સા	૭૦૪
કુંભીકાની ચિકિત્સા	૭૦૫
અલસની ચિકિત્સા	૭૦૫
મૃદિતની ચિકિત્સા	૭૦૫
સમૃદ્ધપિકાની ચિકિત્સા	૭૦૫
અવમંથની ચિકિત્સા	૭૦૫

વિષય

પૃષ્ઠ

પુષ્કરિકાની ચિકિત્સા	૭૦૫
સ્પર્શહોનની ચિકિત્સા	૭૦૫
ઉત્તમાની ચિકિત્સા	૭૦૫
શતપોનકની ચિકિત્સા	૭૦૬
ત્વકપાકની ચિકિત્સા	૭૦૬
શોણિતાણુદની ચિકિત્સા	૭૦૬
શકદોષની સામાન્ય ચિકિત્સા	૭૦૬
માંસાણુદ આદિ શકરોગો ઉપર પહેલાં ના પાખા પછી ચિકિત્સા કરવી	૭૦૬
અધ્યાય ૨૨ મો	૭૦૬
ઉપક્રમ	૭૦૬
વાયુથી થયેલા હોડના રોગની ચિકિત્સા	૭૦૬
પિત્ત, રુધિર કે અલિધાતથી થયેલા હોડના રોગની ચિકિત્સા	૭૦૭
કફથી થયેલા હોડના રોગની ચિકિત્સા	૭૦૭
મેઘથી થયેલા હોડના રોગની ચિકિત્સા	૭૦૭
પેદાંઓના રોગોની ચિકિત્સાનો ઉપક્રમ	૭૦૭
પેદાંના રોગોમાં શીતાદની ચિકિત્સા	૭૦૭
દંતપુષ્પટકની ચિકિત્સા	૭૦૭
દંતવેણીની ચિકિત્સા	૭૦૮
શૌધિરન ચિકિત્સા	૭૦૮
પરિદરની ચિકિત્સા	૭૦૮
ઉપકુશની ચિકિત્સા	૭૦૮
દંતવેદર્શની ચિકિત્સા	૭૦૮
વર્દન-મલિવર્દનની ચિકિત્સા	૭૦૮
અધિમાંસકની ચિકિત્સા	૭૦૮
ચાર પ્રકારની દંતનાડીઓની ચિકિત્સા	૭૦૮
દાંતના રોગોની ચિકિત્સાનો ઉપક્રમ	૭૦૮
દાંતના રોગોમાં દંતવેદર્શની ચિકિત્સા	૭૦૮
દંતશકરાની ચિકિત્સા	૭૦૮
કપાલિકાની ચિકિત્સા	૭૦૮
કુમિદંતકની ચિકિત્સા	૭૦૮
ઉત્તેજાક્ષની ચિકિત્સા	૭૦૮
દાંતના રોગવાળાએ પાળવાની પરેશ	૭૦૮
જીલના રોગોની ચિકિત્સાનો ઉપક્રમ	૭૦૯
જીલના રોગોમાં વાતકંટકની ચિકિત્સા	૭૦૯
પિત્તકંટકની ચિકિત્સા	૭૦૯
કકકંટકની ચિકિત્સા	૭૦૯
ઉપજિહ્વકાની ચિકિત્સા	૭૦૯
તાળવાના રોગોની ચિકિત્સાનો ઉપક્રમ	૭૦૯
તાળવાના રોગોમાં ગલશુંકાની ચિકિત્સા	૭૦૯

વિષય

પૃષ્ઠ

તુડિકેરી, અમુષ, માંસકરુષ, માંસસંધાત અને તાલપુપુટની ચિકિત્સા	૭૧૨
તાલપાકની ચિકિત્સા	„
તાલશેષની ચિકિત્સા	„
કંઠના રોગોની ચિકિત્સાનો ઉપક્રમ	૭૧૩
કંઠરોગમાંથી ચાર રોહિણીઓની સામાન્ય ચિકિત્સા	„
વાતરોહિણીની ખાસ ચિકિત્સા	„
પિત્તરોહિણીની ખાસ ચિકિત્સા	„
કફરોહિણીની ખાસ ચિકિત્સા	„
રક્તરોહિણીની ખાસ ચિકિત્સા	„
કંઠશાલુકની ચિકિત્સા	„
અધિબહુવની ચિકિત્સા	„
એકવંદની ચિકિત્સા	„
ગિલાયુની ચિકિત્સા	૭૧૪
ગલવિદ્ધિની ચિકિત્સા	„
મોઢાના રોગોમાં વાયુથી થયેલા સર્વસરની ચિકિત્સા	„
પિત્તથી થયેલા સર્વસરની ચિકિત્સા	„
કફથી થયેલા સર્વસરની ચિકિત્સા	„
સઘળા મુખરોગો ઉપરના ડાળિયા	૭૧૫
મુખના રોગોમાં અસાધ્ય રોગોની સંખ્યા	„
ઉપર કહેલા અસાધ્ય રોગોની ચિકિત્સા	„
અધ્યાય ૨૩ મો	
ઉપક્રમ	૭૧૫
સર્વસર સોજનાં મુખ્ય નિદાનો	„
વિષ સિવાય પાંચ સર્વસર સોજાઓનાં દૂરનાં નિદાનો તથા સંપ્રાપ્તિ	૭૧૬
વાયુથી થયેલા સર્વસર સોજાનું લક્ષણ	„
પિત્તથી થયેલા સર્વસર સોજાનું લક્ષણ	„
કફથી થયેલા સર્વસર સોજાનું લક્ષણ	„
ત્રણે દોષનાળા સર્વસર સોજાનું લક્ષણ	„
વિષના સોજાનાં દૂરનાં નિદાનો તથા લક્ષણ	„
કયાં રહેલા દોષો કયાં સોજો ઉપજાવે છે?	૭૧૭
સોજાની કષ્ટસાધ્યતા તથા અરિષ્ટરૂપતા	„
સોજો અસાધ્ય ક્યારે ગણવો?	„
સોજાની સામાન્ય તથા વિશેષ ચિકિત્સા	„
સોજાના દરદીએ ઊઠાવાના પદાર્થો	„
સર્વસર સોજાઓની ખાસ ચિકિત્સા	„
સર્વસર સોજાઓની સામાન્ય ચિકિત્સા	૭૧૮
સોજવાળાએ પાળવાની પરેશ	૭૧૯

વિષય

પૃષ્ઠ

અધ્યાય ૨૪ મો

ઉપક્રમ	૭૨૦
આ અધ્યાયનો સમુદાયાત્મક વિષય	„
દાતણનો વિધિ તથા નિષેધ	„
છસની ઊલ ઉતારવાનું સાધન અને તેના લાભો	૭૨૧
મોઢામાં રહેલ અથવા ક્વાથાદિના ડાંગળો	„
રાખવાથી લાભ	„
મોઢું તથા નેત્રો ધોવાનાં પ્રવાહી અને તેથી લાભ	„
આખમાં સૂર્યો આંજલો	„
નાગરવેલનું પાન ખાવું	„
માથામાં તેલનું માલિસ	૭૨૨
વાળ ઢોળવાની કાંસકી	૭૨૨
કાનમાં તેલ નાખવું	„
શરીર પર તેલનું માલિસ	„
તેલ કે લીનું અંગે પર સિંચન	„
કસરતનો વિધિ અને નિષેધ	૭૨૩
અંગોને તેલ વગેરે ચોળાવવાં	૭૨૪
રેતેલ, સાણુ, અરીઠાં અને ઔષધોનાં ચૂર્ણાદિથી કરાતા સંસ્કારનાં ફળ	„
સ્નાન	૭૨૫
લેપન	„
પુષ્પો, રત્નો તથા વસ્ત્રો પહેરવાં	„
મુખને તેલ-પાણીથી સાફ કરવું	„
આંજલુ	૭૨૬
દેવતા, અતિથિ તથા બ્રાહ્મણનું પૂજન	„
આહાર	„
પગ ધોવા	„
પગોમાં માલિસ કરાવવું તથા પગરખાં પહેરવાં	„
વાળ, નખ તથા રંવાડાં સાફ રાખવાં	„
અંગરણું પહેરી રાખવું	„
પાઘડી પહેરવી	„
છત્ર ધરવું	„
હાથમાં લાકડી રાખવી	૭૨૭
ખેસી રહેવાના તથા ફરવાના ગુણદોષ	„
સ્થા-આસન સ્વચ્છ રાખવાં	„
ચમરીના તથા પંખાના ગુણો	„
અંગરણી કરાવવી	„
ખુલ્લી હવાવાળી અને હવા વગરની જગ્યા	„
તડકો અને છાયા	૭૨૮
અગ્નિ	„
નિદ્રા	„

વિષય

પૃષ્ઠ

આવશ્યક સદાચાર ...	૭૨૮
સદાચારથી કલ્યાણની પ્રાપ્તિ ...	૭૩૧
દરેક ઋતુમાં વૈદ્યે યોગ્ય રસો દેવા ...	"
ઋતુઓમાં જળ પીવાનો નિયમ ...	"
રોગીએ વૈદ્યને જ અનુસરવું ...	૭૩૨
સાખ અને રોગી માટે સામાન્ય શોધન ...	"
મળત્યાગ વગેરે ધ્યાન દર્ષ કરવા ...	"
શ્લીસંગનો નિષ્કર્ષ ...	"
કેવી શ્લીનો સંગ ન કરવો ? ...	૭૩૩
કયા કાળમાં શ્લીસંગ ન કરવો ? ...	"
કેવા પ્રદેશમાં શ્લીસંગ ન કરવો ? ...	"
કેવા પુરુષે શ્લીસંગ કરવો નહિ ? ...	૭૩૩
અયોગ્ય થોની આદિમાં વીર્યત્યાગ ન કરવો ...	"
અયોગ્ય રીતે વીર્યત્યાગથી હાનિ ...	"
આવેલું વીર્ય રોકવું નહિ ...	૭૩૪
કેવા પુરુષે કેવી શ્લીનો સંગ કરવો ? ...	"
મૈથુન પછી હિતકારી પદાર્થો ...	"

અધ્યાય ૨૫ મો ૨૫.૩

ઉપક્રમ ...	૭૩૫
કાનની બૂટાના પાંચ રોગોનાં નામો ...	"
પરિપોટકનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	"
ઉત્પાતનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	"
ઉન્મથનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	"
દુઃખવદ્નનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	"
પરિલેહીનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	"
કાનની બૂટાના પાંચ રોગોની ચિકિત્સા ...	૭૩૬
પરિપોટકની ખાસ ચિકિત્સા ...	"
ઉત્પાતની ખાસ ચિકિત્સા ...	"
ઉન્મથની ખાસ ચિકિત્સા ...	"
દુઃખવદ્નની ખાસ ચિકિત્સા ...	"
પરિલેહીની ખાસ ચિકિત્સા ...	૭૩૭
કાનની બૂટ ઉપર માલિસ માટે રત્નદ ...	"
પલિતની ચિકિત્સા (નીલીતેલ) ...	"
પલિત તથા ટાલની ચિકિત્સા (સૈરીયકાદિ તેલ) ...	૭૩૮
વ્યંગ, નીલિકા વગેરેની ચિકિત્સા-લાક્ષાદિ ઘૂત ...	૭૩૯
ફાડલીઓ વગેરે મટાકનારું તથા શરીરને શોભા ...	"
આપનારું લેપન ...	"
અધ્યાય ૨૬ મો ૨૬.૧	"
ઉપક્રમ ...	૭૩૯
નિત્ય મૈથુન કરવાનો નિષેધ કોને નથી ? ...	૭૪૦
વાજકરણ યોગો કોને હિતકારી છે ? ...	"

વિષય

પૃષ્ઠ

વાજકરણ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ અર્થ ...	"
સામાન્ય વાજકરણો ...	"
નપુંસકતાના સાત લેહો પૈકી પાંચની ચિકિત્સા ...	"
વાજકરણપ્રયોગો કહેવાનો આરંભ ...	૭૪૧
વાજકરણનો પહેલો તથા બીજો પ્રયોગ ...	"
વાજકરણનો ત્રીજો પ્રયોગ ...	"
વાજકરણનો ચોથો પ્રયોગ ...	"
વાજકરણનો પાંચમો પ્રયોગ ...	"
વાજકરણનો છઠ્ઠો પ્રયોગ ...	"
વાજકરણનો સાતમો પ્રયોગ ...	૭૪૨
વાજકરણનો આઠમો પ્રયોગ ...	"
વાજકરણનો નવમો પ્રયોગ ...	"
વાજકરણનો દસમો પ્રયોગ ...	"
વાજકરણનો અગિયારમો પ્રયોગ ...	"
વાજકરણનો બારમો પ્રયોગ ...	"
વાજકરણનો તેરમો પ્રયોગ ...	"
વાજકરણનો ચૌદમો પ્રયોગ ...	"
વાજકરણનો પંદરમો પ્રયોગ ...	"
વાજકરણનો સોળમો પ્રયોગ ...	૭૪૩
વાજકરણનો સત્તરમો પ્રયોગ ...	"
વાજકરણનો અઠારમો પ્રયોગ ...	"
વાજકરણનો એગણીસમો પ્રયોગ ...	"
વાજકરણનો વીસમો પ્રયોગ ...	"
વાજકરણનો એકવીસમો પ્રયોગ ...	"
વાજકરણનો બાવીસમો પ્રયોગ ...	"
વાજકરણનો તેત્તીસમો પ્રયોગ ...	"
વાજકરણનો ચોવીસમો પ્રયોગ ...	"
સામાન્ય વાજકરણપ્રયોગો ...	૭૪૪
વાજકરણ પ્રયોગોનું ફળ તથા પદ્ધતિ ...	"
અધ્યાય ૨૭ મો	"
ઉપક્રમ ...	૭૪૪
રસાયન દેવાની અવસ્થા તથા રત્નદન-શોધનની જરૂર ...	"
રસાયનપ્રયોગોનો ઉપક્રમ ...	"
શીત જળ આદિ રસાયનપ્રયોગ ...	"
વાવડિંગના પાંચ રસાયનપ્રયોગો અને ફળો ...	"
વાવડિંગનો બીજા પ્રકારે પ્રયોગ અને ફળ ...	૭૪૫
સીવણનાં ફળોનો રસાયન-પ્રયોગ ...	૭૪૬
બલદાણના છાંડનાં મૂળિયાનો પ્રયોગ ...	"
ખપાટ, ગંગેટી, કૃત્તેલાનો કંદ અને શતાવરીના ...	"
રસાયનપ્રયોગો ...	૭૪૭
વારાહીનાં મૂળિયાનાં બે પ્રયોગો ...	"

વિષય

પૃષ્ઠ

અડદના બે રસાયનપ્રયોગો	...	...	૭૪૮
શયુનાં ફળોનો રસાયનપ્રયોગ	...	...	"

અધ્યાય ૨૮ મો

ઉપક્રમ	...	...	૭૪૯
બુદ્ધિ અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ માટે આળશીના	...	...	...
બે રસાયનપ્રયોગો	...	...	"
ચિત્રકનાં મૂળિયાંના બે રસાયનપ્રયોગો	...	...	૭૫૦
વિદાબ્રાહ્મીના પાંચ રસાયનપ્રયોગો	...	...	"
વજના ત્રણ રસાયનપ્રયોગો	...	...	૭૫૧
આયુષ્યની વૃદ્ધિ માટે રસાયનપ્રયોગો	...	...	૭૫૨
ખીણાંના ચૂર્ણનો રસાયનપ્રયોગ	...	...	"
ખીણીની ઊલ તથા મૂળના કવાથનો રસાયનપ્રયોગ	...	...	"
કમળનાં મૂળના કવાથનો રસાયનપ્રયોગ	...	...	"
સુવર્ણ, કમળકાકડી, મધ, શાળની ધાણી તથા	...	...	...
ધઉંલાનો રસાયનપ્રયોગ	...	...	૭૫૩
નીલકમળના કવાથનો રસાયનપ્રયોગ	...	...	"
સુવર્ણ, મીઠુ અને મધનો રસાયનપ્રયોગ	...	...	"
વજનું ઘી, સુવર્ણ અને કાચાં ખીણાંના ચૂર્ણનો	...	...	...
રસાયનપ્રયોગ	...	...	"
અરડૂસીના તેલનો રસાયનપ્રયોગ	...	...	"
જવનો રસાયનપ્રયોગ	...	...	"
મધ, આમળાંનું ચૂર્ણ અને સુવર્ણનો રસાયનપ્રયોગ	...	...	"
શનાવરીના ઘોનો રસાયનપ્રયોગ	...	...	"
ધઉંલાં, ધુવણી, જોડીમધ, મધ અને સુવર્ણનો	...	...	...
રસાયનપ્રયોગ	...	...	"
પદ્માદિ છૂતનો રસાયનપ્રયોગ	...	...	૭૫૪
મંત્ર ન કહેલ પ્રયોગમાં ગાયત્રીમંત્ર લેવો	...	...	"
ઉપર કહેલી ઔષધિઓનાં ફળ	...	...	"
નિરંતર વેદાધ્યયનાદિ પશુ રસાયનપ્રયોગોની	...	...	...
પેરે જ બુદ્ધિ વધારે છે	...	...	"
બ્રહ્મચર્યાદિથી પશુ આયુષ્ય વધે છે	...	...	"

અધ્યાય ૨૯ મો

ઉપક્રમ	...	...	૭૫૪
સોમરૂપ રસાયનનું વિધાન	...	...	"
સોમના મોલીસ ભેદ	...	...	"
સપળા સોમના સેવન તથા ગુણ	...	...	"
સોમરૂપ રસાયનનું વિધાન	...	...	૭૫૫
સોમરૂપ રસાયનપ્રયોગનું ફળ	...	...	૭૫૮
સોમની ઝોળખાણ	...	...	૭૫૯
સોમોની અમુક જાતોની ઝોળખાણ	...	...	"

વિષય

પૃષ્ઠ

સોમોનું ઉત્પત્તિસ્થાન	...	...	૭૫૯
સોમો કોની નજરે પડતા નથી ?	...	...	૭૬૦

અધ્યાય ૩૦ મો

ઉપક્રમ	...	...	૭૬૦
ઉપોદ્ધાત	...	...	"
રસાયનેનો ઉપયોગ કોણ કરી શકતા નથી ?	...	...	"
અદાર ઔષધિઓ તથા તેમનાં વિધાન	...	...	"
દિવ્ય ઔષધિઓનો ઉપયોગ	...	...	"
ઉપર કહેલી ઔષધિઓનાં ફળ	...	...	૭૬૧
આ ઔષધિઓની ઝોળખાણ	...	...	"
ઔષધિઓ ઉપેડવા તથા લેવાનો મંત્ર	...	...	૭૬૩
સોમો તથા અદાર ઔષધિઓ કોને મળતી નથી ?	...	...	૭૬૩
સોમો તથા અદાર ઔષધિઓના દિવ્ય મહિમાનું	...	...	...
કાણું	...	...	૭૬૪
અમુક ઔષધિ મળવાના દેશ તથા કાળ	...	...	"
વેગવતીનો લક્ષણવિધિ તથા ફળ	...	...	"
સપળા ઔષધિઓ આણુમાં મળે છે	...	...	"
ખડુરત્ના પૃથ્વીમાં અન્ય સ્થળે ઔષધિઓ મળશે	...	...	"
અધ્યાય ૩૧ મો	...	...	...
ઉપક્રમ	...	...	૭૬૫
રેનેડના પ્રયોજનો	...	...	"
પ્રયોજનો તથા વિધાનેનો અનુસરી સ્થાવર	...	...	...
રેનેડનું નિરૂપણ	...	...	"
રેનેડોના સામાન્ય ગુણો	...	...	૭૬૬
કવાથો તથા રેનેડો પકવવાનો વિધિ	...	...	"
કવાથો તથા રેનેડો પકવવાનો ક્રમ	...	...	"
તોલનાં માપ	...	...	"
કવાથ તથા રેનેડ પકવવાની રીત	...	...	૭૬૭
રેનેડાદિકના તોલનો વિધિ	...	...	"
રેનેડ પકવવાનો ક્રમ તથા તેના પાકોનો ઉપયોગ	...	...	૭૬૮
ઘી તથા તેલના પાકની સિદ્ધિ	...	...	"
રેનેડપાનનો ક્રમ	...	...	"
ઘી, તેલ, ચરબી તથા મજ્જા એ ચાર રેનેડો	...	...	...
કોને પાવા ?	...	...	૭૬૯
અમિત્ર તથા મિત્ર રેનેડો	...	...	"
બે ઋતુમાં રેનેડપાનના સમયો	...	...	"
રેનેડપાનથી લાગતી તરસની ચિકિત્સા	...	...	૭૭૦
દોષ વગેરેની ગિયનિ પ્રમાણે રેનેડની માત્રા	...	...	"
કોડાની પરીક્ષા માટે પ્રથમ થોડી જ માત્રા દેવી	...	...	"
રેનેડ યોગ્ય સમયે ન પમે અથવા તૃપા વગેરે	...	...	...
ઉત્પન્ન કરે તો શું કરવું ?	...	...	"

વિષય

૫૪

સ્નેહપાન કેટલા દિવસો સુધી કરાવવું ?	...	૭૭૧
તરસથી પીડાયેલાને સ્નેહ અથવા સાથે પાવો	...	"
સઘઃસ્નેહનના પ્રયોગો	...	"
સઘઃસ્નેહન પ્રયોગ કોના માટે ?	...	"
કોને તથા ક્યારે સ્નેહપાન ન કરાવવું ?	...	૭૭૨
સ્નેહને યોગ્ય રક્ષ કોને સમજવો ?	...	"
સ્નેહન બરાબર થયાના લક્ષણો	...	"
સ્નેહનનો અતિયોગ થયાના લક્ષણો	...	"
રક્ષ અને અતિરિંગધની ચિકિત્સા	...	૭૭૩
સ્વસ્થ દશામાં સ્નેહના ઉપયોગનાં ફળો	...	૭૭૩
સ્નેહથી જકરામિ તથા શરીરચળને લાભ	...	"
અધ્યાય ૩૨ મો નો નિર્ણય		

ઉપક્રમ	...	૭૭૩
સ્વેદના ચાર ભેદ	...	"
તાપસ્વેદ	...	"
ઉષ્મસ્વેદ	...	"
ઉપનાહસ્વેદ	...	૭૭૫
દ્રવસ્વેદ	...	"
ચાર પ્રકારના સ્વેદના ભુદા ભુદા શુભો	...	"
કઈ તથા મેદના મિથ્ર વાયુ ઉપર અમિ વગરનો સ્વેદ	...	"
શરીરમાં સ્વેદનો બે પ્રકાર પ્રયોગ	...	૭૭૬
સ્વેદન ક્યારે આપવું ?	...	"
અભંગ અને સ્નેહન પછી જ સ્વેદન	...	"
સંશમનીય સ્વેદના શુભો	...	"
શોધનના અંગરૂપ સ્વેદના શુભો	...	"
સ્વેદનના સમ્યગ્, મિથ્યા ને અતિયોગનાં લક્ષણો	...	"
મિથ્યા ને અતિયોગની ચિકિત્સા	...	"
કયા રોગીઓને સ્વેદન દેવું નહિ ?	...	૭૭૭
કોમળ સ્વેદોની યોજના	...	"
સ્વેદ કયા દેવા અને તેના ઉપચારો	...	"
અધ્યાય ૩૩ મો નો નિર્ણય		

ઉપક્રમ	...	૭૭૮
વમન તથા વિરેચનનું વિધાન	...	"
વમન કરાવ્યા પહેલાંનું કર્મ	...	"
વમન દીધા પહેલાં કેવા આહાર દેવા ?	...	"
યોગ્ય માત્રા આપી વમન કરાવવું	...	"
સુક્રમાર વગેરે માણસોને વમન કેવું દેવું ?	...	૭૭૯
વમનદ્રવ્યની માત્રા પાયા પછી શું કરવું ?	...	"
વમનના મિથ્યાયોગ, અતિયોગ અને સમ્યગ્-યોગનાં લક્ષણો	...	"
વમન થયા પછી કરવાના ઉપચારો	...	"

વિષય

૫૪

વમનનાં ફળો	...	...	...	૭૮૦
વમન કોને ન કરાવવું	...	...	...	"
તેવા લોકોને જેઠીમધના કવાથથી વમન કરાવવું	...	...	...	"
કોને કોને વમન કરાવવું ?	...	...	...	૭૮૧
વિરેચન ક્યારે દેવું ?	...	...	...	"
વિરેચન પહેલાંનું કર્મ	...	...	...	"
વિરેચનનું વિધાન	...	...	...	"
રોગીના કંઠા પ્રમાણે વિરેચનની માત્રા	...	...	...	"
વિરેચન ઔષધ પીધા પછી કેમ વર્તવું ?	...	...	...	૭૮૨
વમન અને વિરેચનમાં કયા પદાર્થો પડે ?	...	...	...	"
વિરેચનના મિથ્યા, ઊન, અતિ તથા સમ્યગ્-યોગનાં ભુદાં ભુદાં લક્ષણો	...	...	...	૭૮૨
વિરેચન પછીનું ખાસ કર્મ	...	...	...	"
વિરેચનનાં ફળો	...	...	...	૭૮૩
કોને વિરેચન ન દેવું ?	...	...	...	"
વિરેચનના અપવાદનો અપવાદ	...	...	...	"
વિરેચનો કોને દેવાં ?	...	...	...	"
વમનદ્રવ્યોનું જોએ અને વિરેચન દ્રવ્યોનું નીચે જવાનું કારણ	...	...	...	૭૮૪
અતિ તીક્ષ્ણ વિરેચન કોને ન દેવું ?	...	...	...	"
કેવું વિરેચન સારું ગણાય ?	...	...	...	"
અક્ષિત દોષોનું નિવારણ અને શમન કરવાની સમજણ	...	...	...	"
કંઠ્ય કોઠા તથા મંદામિત્રાના માણસનું સંશોધન કરવાનો પ્રકાર	...	...	...	"
સંશોધન પહેલાં સ્નેહન તથા સ્વેદનની જરૂર	...	...	...	૭૮૫
અર્થત રિંગધ થયેલાએ સ્નેહરૂપ વિરેચન પીવું નહીં	...	...	...	"
અમુક રોગીઓને અતિ રિંગધ છનાં દેવાં	...	...	...	"
સંશોધનો દેવાં ?	...	...	...	"
સ્નેહ માફક હોય તેને રક્ષ તથા રિંગધ કરીને સંશોધન દેવું	...	...	...	"
કોઠાની પરીક્ષા કરવા પ્રથમ મૃદુ સંશોધન પાવું	...	...	...	"
રાગને કેવું વિરેચન પાવું ?	...	...	...	"
સ્નેહન તથા સ્વેદન વિના સંશોધનથી ટુકસાન	...	...	...	"
અધ્યાય ૩૪ મો નો નિર્ણય				
ઉપક્રમ	...	...	...	૭૮૬
વમન-વિરેચનના પંદર પ્રકારના બગાડો	...	...	...	"
અધોમતિ-ભિર્ષગતિનું નિરૂપણ અને ચિકિત્સા	...	...	...	"
ત્રીજા બગાડનું નિરૂપણ અને ચિકિત્સા	...	...	...	૭૮૭
ચોથા બગાડનું નિરૂપણ અને ચિકિત્સા	...	...	...	"
પાંચમા બગાડનું નિરૂપણ અને ચિકિત્સા	...	...	...	"

વિષય

પૃષ્ઠ

‘જાદા બગાડતું’ નિરૂપણ અને ચિકિત્સા ...	૭૮૮
સાતમા બગાડતું નિરૂપણ અને ચિકિત્સા ...	”
આઠમા બગાડતું નિરૂપણ અને ચિકિત્સા ...	૭૮૯
નવમા બગાડતું નિરૂપણ અને સામાન્ય ચિકિત્સા ...	૭૯૦
દસમા બગાડતું નિરૂપણ અને ચિકિત્સા ...	૭૯૨
અગિયારમા બગાડતું નિરૂપણ અને ચિકિત્સા ...	”
બારમા બગાડતું નિરૂપણ અને ચિકિત્સા ...	”
તેરમા બગાડતું નિરૂપણ અને ચિકિત્સા ...	૭૯૩
ચૌદમા બગાડતું નિરૂપણ અને ચિકિત્સા ...	”
વમનના-વિરેચનના પંદરમા બગાડતું નિરૂપણ અને ચિકિત્સા ...	૭૯૪
વમનથી થયેલ પરિક્રિંકા વગેરેમાં નહિ કહેલા વિશેષો પૂર્વેક પંદર બગાડોનાં મુખ્ય કારણો ...	”

અધ્યાય ૩૫ માં રોગોનાં કારણો.

ઉપક્રમ ...	૭૯૫
અસ્તિકર્મની આવશ્યકતા અને તેના લાભો ...	”
અસ્તિની નળી અને નિરૂદ્ધઅસ્તિ-દ્રવ્યનું પ્રમાણ નળીઓ કયા પદાર્થોની તથા કેવી કરતી ? ...	૭૯૭
અસ્તિને રાખવાની રીત ...	”
ખાજક તથા વૃદ્ધને ચૂકુ પિચકારી ...	”
અસ્તિના બે ભેદો, પચાચો, વ્યુક્તિઓ વગેરે ...	”
નિરૂદ્ધઅસ્તિ પછી રોદ્ધઅસ્તિ અને તેના શુભો ...	૭૯૮
અસ્તિ કોને ન દેવી ? ...	”
નિરૂદ્ધઅસ્તિનો નિષેધ છતાં જરૂર પડ્યે દેવી ...	”
અસ્તિનો મહિમા ...	૭૯૯
અસ્તિમાં ભૂલો થતાં છોતર દોષો ...	”
છોતર વ્યાપ્તિઓનાં લક્ષણો તથા ચિકિત્સાઓ કહેવાની પ્રતિષ્ઠા ...	૮૦૦

અધ્યાય ૩૬ માં રોગોનાં કારણો.

ઉપક્રમ ...	૮૦૧
નળી દાખલ કરવાની છ વ્યાપ્તિઓની ચિકિત્સા ...	”
નળીની અગિયાર વ્યાપ્તિઓની ચિકિત્સા ...	”
મૂત્રાશયની પાંચ વ્યાપ્તિઓની ચિકિત્સા ...	૮૦૨
દબાવવાની ચાર વ્યાપ્તિઓની ચિકિત્સા ...	”
દ્રવ્યની અગિયાર વ્યાપ્તિઓની ચિકિત્સા ...	”
શર્યાની સાત વ્યાપ્તિઓની ચિકિત્સા ...	૮૦૩
રોદ્ધઅસ્તિઓની ચાર વ્યાપ્તિઓની ચિકિત્સા ...	૮૦૪
અયોગ આદિ નવ વ્યાપ્તિઓનાં લક્ષણો તથા ચિકિત્સાઓ ...	”
ઉપસંહાર અને લલામણ ...	૮૦૬
અસ્તિઓના અનુક્રમપૂર્વક સમયો ...	”

વિષય

પૃષ્ઠ

અધ્યાય ૩૭ માં રોગોનાં કારણો.

ઉપક્રમ ...	૮૦૭
અનુવાસનઅસ્તિનો સામાન્ય ક્રમ ...	”
અનુવાસનઅસ્તિની માત્રાઓ ...	”
અનુવાસનઅસ્તિ કોને દેવી ? ...	”
ભુદાં ભુદાં ઉપયોગી તેલો ...	”
રોગની સ્થિતિ પ્રમાણે અસ્તિઓ દેવી ...	૮૧૦
અનુવાસનઅસ્તિ દેવાના મુખ્ય સમયો ...	”
અસ્તિ પહેલાં કેવું ભોજન ? ...	૮૧૧
અનુવાસનઅસ્તિનો પહેલા તથા પછીનું કર્મ ...	”
અનુવાસનઅસ્તિના રોદ્ધમાં સંધવાદિની યોજના ...	૮૧૨
ખીજ વાર અનુવાસનઅસ્તિ કયારે દેવી ? ...	”
અનુવાસનઅસ્તિના ઊનયોગ તથા અતિયોગનાં લક્ષણો ...	”
અનુવાસનઅસ્તિના સમ્યગ્યોગનું લક્ષણ ...	”
રોદ્ધ નીકળ્યા પછીના ઉપચારો ...	”
અનુવાસનઅસ્તિઓ અનેક વાર દેવાથી લાભો ...	૮૧૩
એકથી અનુવાસનઅસ્તિ કે નિરૂદ્ધઅસ્તિના સેવનનો નિષેધ તથા વિધિ ...	”
રોદ્ધઅસ્તિની આઠ વ્યાપ્તિઓનાં લક્ષણો તથા ચિકિત્સાઓ ...	૮૧૪
ઉત્તરઅસ્તિમાં નળી તથા રોદ્ધનું માપ ...	૮૧૫
ઉત્તરઅસ્તિમાં મૂત્રાશયની કોથળી ...	૮૧૬
ઉત્તરઅસ્તિની પહેલાં તથા પછીનું કર્મ ...	”
ઉત્તરઅસ્તિ પાછી ન આવે તો તેની ચિકિત્સા ...	૮૧૭
ઉત્તરઅસ્તિમાં ઉત્તરકર્મ અને દાહની ચિકિત્સા ...	”
ઉત્તરઅસ્તિના શુભો ...	૮૧૮
ઉત્તરઅસ્તિ બરાબર અપાયાના લક્ષણો, વ્યાપ્તિઓ અને તેની ચિકિત્સા ...	”

અધ્યાય ૩૮ માં રોગોનાં કારણો.

ઉપક્રમ ...	૮૧૮
નિરૂદ્ધઅસ્તિનું પૂર્વ તથા ઉત્તરકર્મ ...	”
અસ્તિના અતિયોગ કરતાં ઊનયોગ કરવો ...	૮૧૯
અસ્તિના ઊન, અતિ તથા સમ્યગ્યોગનાં લક્ષણો ...	”
અસ્તિનો સમ્યગ્યોગ થયા પછીનો ક્રિયા ...	૮૨૦
નિરૂદ્ધઅસ્તિ બે ઘડીમા પાછી ન આવે તો ? ...	”
જમ્યા પછી નિરૂદ્ધઅસ્તિ દેવી નહિ ...	૮૨૧
વમનવિરેચનાદિથી શુદ્ધ કરી નિરૂદ્ધઅસ્તિ દેવી ...	”
નિરૂદ્ધઅસ્તિનાં દ્રવ્યો ...	”
નિરૂદ્ધઅસ્તિમાં દ્રવ્યની માત્રા વગેરે ...	”
નિરૂદ્ધની ચાર માત્રામાં રોદ્ધાદિની ગોઠવણ ...	૮૨૨

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
બુદ્ધા બુદ્ધા રોગો હથુનારી નિરૂપ્તિઓ ...	૮૨૩	રોગીની ભૂલથી થતી પંદર વ્યાપ્તિઓ ...	૮૩૩
વાયુના પ્રકોપ ઉપર ખાસ બરિતઓ ...	૮૨૫	પંદર વ્યાપ્તિઓથી થયેલા ઉપદ્રવોનું	
પિત્તના પ્રકોપ ઉપર ખાસ બરિતઓ ...	...	ચિકિત્સાસૂત્ર ...	૮૩૪
કફના પ્રકોપ ઉપર ખાસ બરિતઓ ...	૮૨૬	વમનવિરેચનથી શુદ્ધ થયેલા માટે આહારો ...	...
રુધિરના પ્રકોપ ઉપર ખાસ બરિતઓ ...	...	અધ્યાય ૪૦ માં	...
શોધનબરિતઓ ...	...	ઉપક્રમ ...	૮૩૫
લેપનબરિતઓ ...	...	ધુમાડાના પાંચ ભેદો ...	...
પૃંહણબરિતઓ ...	...	ધુમાડો પીવા નાળમાં નાખવાની બત્તીઓ ...	...
વાત્તકરણબરિતઓ ...	...	ધુમાડો પીવાની નળાઓ (નાળા) નાં દ્રવ્યો,	...
પિચ્છલબરિતઓ ...	...	પ્રમાણો તથા જિને ...	૮૩૬
શ્રાહીબરિતઓ ...	...	ધુમાડો શી રીતે પીવો ? ...	...
નિરૂપ્તિઓના રોગો કયાં ઔષધોથી પકવવા ?	૮૨૭	બત્તી રાખવામાં વિશેષતા તથા ધૂમપાનનો અવધિ	૮૩૭
શ્લીઓનું વાઝિયાપણું ટાળનારી બરિતઓ ...	...	ધુમાડો ઢાલે ન પીવો ? ...	...
સત્ત્વ તથા ઋતુ વગેરેના વિચાર પછી બરિતઓના		સમય વગર ધુમાડો પીવાથી નુકસાન ...	...
પ્રયોગો કરવા ...	...	ધુમાડો પીવાના સમયો ...	...
બરિતના ત્રણ ભેદના પ્રયોગોનો ક્રમ ...	...	રોહન, વૈરેચન અને પ્રાયોગિકના શુભો ...	૮૩૮
ઉત્કલેશન બરિતનું સ્વરૂપ ...	...	ધુમાડો પીવાથી લાન ...	...
દોષહર બરિતનું સ્વરૂપ ...	...	ધુમાડો પીવાથી કયા રોગો ન થાય ? ...	...
સંશ્લેષનીય બરિતનું સ્વરૂપ ...	...	ધુમાડાના ચોગ, અયોગ તથા અનિયોગનાં લક્ષણો	...
માધુતૈલિક બરિત ...	...	પ્રાયોગિક વગેરે ધુમાડો પીવામાં વિશેષતા ...	૮૩૯
માધુતૈલિકના બેદરૂપ યુક્તરથ બરિત ...	૮૨૮	પશુને ધુમાડી દેવાની રીત તથા ફળ ...	...
માધુતૈલિકના બેદરૂપ દોષહર બરિત ...	...	નસ્યના વિધિનો ઉપક્રમ ...	...
માધુતૈલિકના બેદરૂપ પાંચમૌલિક બરિત ...	...	નસ્ય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ, ભેદો તથા ચેટા ભેદો ...	...
માધુતૈલિકના બેદરૂપ સિદ્ધબરિત ...	...	વૈશેષિક નસ્ય (પહેલા નસ્ય) ના વિષયો ...	...
માધુતૈલિકના બેદરૂપ સિદ્ધબરિત ...	...	શિરોવિરેચન (બીજા નસ્ય) ના વિષયો ...	૮૪૦
માધુતૈલિકના બેદરૂપ સુરતાદિક બરિત ...	...	ઉપર કહેલાં બંને નસ્યોના સમયો ...	...
બીજા બરિતઓ ગોઠવી લેવા વિશે ...	૮૨૯	શિરોવિરેચન નસ્યનું વિધાન ...	...
બરિત લીધેલા માટે પરેશ ...	...	રોગીએ નસ્ય લેતાં ચેષ્ટા ન કરવી ...	૮૪૧
માધુતૈલિક, યુક્તરથ અને સિદ્ધબરિતના વ્યુત્પત્તિ- સિદ્ધ અર્થો ...	...	રોહાદિક પ્રવાહીના નસ્યની માત્રા ...	...
માધુતૈલિક બરિતઓના અધિકારીઓ ...	૮૩૦	નસ્યને ઋણી ન બતાવે શૂંકી નાખવું ...	...
સખત પરેશ પાળવાની જરૂર નથી ...	...	નસ્ય દેવાના પછીનું કર્મ તથા પરેશ ...	...
અધ્યાય ૩૯ માં	...	વૈશેષિક નસ્યના ચોગનાં લક્ષણો તથા ચિકિત્સા	૮૪૨
ઉપક્રમ ...	...	શિરોવિરેચન નસ્યનાં લક્ષણો તથા ચિકિત્સા	...
મદ જરૂરાગિને વધારવા આહારની જરૂર ...	...	દોષ પ્રમાણે નસ્યના કાળનો નયમ ...	...
રોહીના સ્વાચ્છ પ્રમાણે આહાર તથા મુદત ...	...	અવપીડ તથા પ્રધમન નસ્યનું વિધાન ...	...
બળ કે અગ્નિ પ્રમાણે આહાર તથા મુદત ...	૮૩૧	વૈશેષિક (રોહન) નસ્યના પ્રકારોત્તરરૂપ પૃંહણ	...
ક્રમ પ્રમાણે અગ્નના સંસર્ગ પછી રસોનો ક્રમ ...	૮૩૨	નસ્ય ...	૮૪૩
રોહપાન અથવા વમન પછી આહારનો ક્રમ		રોહનું શિરોવિરેચન નસ્ય કોને દેવું ? ...	...
તથા મુદત ...	...	નસ્ય કોને તથા ક્યારે ન દેવું ? ...	...
શિરાવેધ તથા વિરેચન માટે પરેશની મુદત ...	૮૩૩	વૈશેષિક તથા વૈરેચનિક નસ્યની વ્યાપ્તિઓ	...
બરિત લીધેલા માટે પરેશની મુદત ...	...	અને ચિકિત્સા ...	...

વિષય

પૃષ્ઠ

પ્રતિમર્શના (વૈશેષિક અથવા રનેહન નરયનો ...	
લેદ) સમયો તથા સમય પરવે શુદ્ધો ...	૮૪૪
પ્રતિમર્શ નરયનું પ્રમાણ ...	૮૪૫
નરય લેવાથી થતા લાભો ...	”
દોષો ઉપર નરયનાં રનેહો તથા તેલનું વિધાન ...	”
કવલના પ્રકરણનો ઉપક્રમ ...	૮૪૫
કવલના ચાર ભેદો, લક્ષણો અને ઉપયોગ ...	”
ચાર કવલોમાં શોધી કવલનું ઉદાહરણ ...	”
કવલ અને ઢોગળામાં તફાવત ...	૮૪૬
કવલને ક્યાં સુધી મોઢામાં રાખવો ? ...	”
દોષોને અનુસરી બીજા કવલો ગોઠવવા ...	”
કવલના સમયગ, બીન તથા અતિયોગનાં લક્ષણો ...	”
દાહનો નાશ કરનારા ઢોગળાનું ઉદાહરણ ...	”
પ્રતિસારણના પ્રકરણનો ઉપક્રમ ...	૮૪૭
પ્રતિસારણના ચાર પ્રકાર અને વિધાન ...	”
પ્રતિસારણના સમયયોગાદિકનાં લક્ષણો ...	”
પ્રતિસારણનું ફળ અને તે પછીનું ભોજન ...	”

કલ્પસ્થાન

અધ્યાય ૧ લો

ઉપક્રમ ...	૮૪૮
સંવાદનું રમરણ ...	”
રાજવૈદ્યે વિષના સંબંધથી રાજને બચાવવો ...	”
રાજાએ વૈદ્ય સિવાય કોઈનો વિશ્વાસ ન કરવો ...	૮૫૦
રાજાએ રસોડાની દેખરેખ કેવા વૈદ્યને સોંપવી ? ...	”
રાજાએ રસોડું જેવું રાખવું ? ...	”
રસોડાના ઉપરી અને તેના તાળાનાં માથુસો ...	”
વૈદ્ય સાવધ અને માથુસો આઘાપાલક એઈએ ...	૮૫૧
ઝેર દેનારની પરીક્ષા ...	”
પૂરી પરીક્ષા પછી જ શિક્ષા ...	”
અત્યાદિકમાં વિષનાં ચિહ્નો અને ચિકિત્સા ...	”
અનમાં વિષ હોવાનાં ચિહ્નો ...	૮૫૨
પાદ, રૂપર્શ તથા ભોજનથી થતા ઉપદ્રવોની ચિકિત્સા ...	”
પીવાના પદાર્થોમાં વિષનાં ચિહ્નો ...	૮૫૩
શાક આદિ પદાર્થોમાં વિષ હોવાનાં ચિહ્નો ...	”
દાતણમાં વિષનાં ચિહ્નો તથા ચિકિત્સા ...	૮૫૪
ઓળ ઉતારવાની સળા કે મોઢામાં લેવાના કવલમાં વિષ હોવાનાં ચિહ્નો તથા ચિકિત્સા ...	”
અભયમમાં વિષનાં ચિહ્નો તથા ચિકિત્સા ...	”

વિષય

પૃષ્ઠ

શરીરનો મેલ દૂર કરવાનાં ચૂર્ણ આદિમાં, વિષ હોવાનાં ચિહ્નો તથા ચિકિત્સા ...	૮૫૪
કાંસકા વજોરમાં વિષનાં ચિહ્નો તથા ચિકિત્સા ...	૮૫૫
માથા પર કરવાનો અભયમ, ટોપી વજોરમાં વિષનાં ચિહ્નો તથા ચિકિત્સા ...	”
મુખ પર લગાવવાના લેપમાં વિષ હોવાનાં ચિહ્નો તથા ચિકિત્સા ...	”
હાથી વજોરે વાહનોની પીઠમાં વિષ હોવાનાં ચિહ્નો અને તેની તથા સવારની ચિકિત્સા ...	”
નરયો કે પીવાના ધુમાડાઓમાં વિષ હોવાનાં ચિહ્નો અને ચિકિત્સા ...	૮૫૬
પુષ્પોમાં વિષનાં ચિહ્નો તથા ચિકિત્સા ...	”
કાનમાં નાખવાના તેલમાં વિષના ચિહ્નો તથા ચિકિત્સા ...	”
અંજનમાં વિષનાં ચિહ્નો તથા ચિકિત્સા ...	”
પાદુકા, ખરમાં વજોરમાં વિષનાં ચિહ્નો તથા ચિકિત્સા ...	૮૫૭
વિષની પીઠમાં ઉપદ્રવોની અવસ્થા પ્રમાણે ચિકિત્સા ...	”
વિષની સામાન્ય ચિકિત્સા ...	”
વિષ ટાળવામાં બે ઔષધિઓનો પ્રભાવ ...	”
હૃદયમાં વિષ લાગુ ન પડે એવી યોજના ...	”
વિષ ખવાઈ ગય તો ઊલટી કરવી ...	૮૫૮
અધ્યાય ૨ નો ...	”
ઉપક્રમ ...	૮૫૮
વિષના બે ભેદ અને તેના આશ્રયો ...	”
સ્થાવર વિષનાં દસ આશ્રયો ...	”
સ્થાવર વિષના દસ આશ્રયોનું વિવેચન ...	”
મૂલવિષાદિ વિષના ઉપયોગથી શું થાય ? ...	૮૫૯
વિષોનો સામાન્ય અને વિશેષ ધર્મ ...	૮૬૦
કાલકુટાદિ કંઠવિષના ઉપયોગથી શું થાય ? ...	”
વિષોના દસ શુદ્ધો અને તેનાં કાર્યો ...	૮૬૧
દૂધાવિષ અને તેથી થતાં લક્ષણો ...	”
દૂધાવિષના પ્રકોપના સમયો તથા પૂર્વરૂપ ...	૮૬૨
પ્રકોપ પામેલા દૂધાવિષનાં રૂપ ...	”
એ વિષ ‘દૂધાવિષ’ શા માટે કહેવાય છે ? ...	૮૬૩
સ્થાવર વિષના વેગોનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં ચિહ્નો ...	”
સ્થાવર વિષના એક એક વેગની ચિકિત્સા ...	”
વિષના બે વેગોના મધ્યમાં દેવાની રાખ ...	૮૬૪
અભ્યષ્ટત ...	”
દૂધાવિષારિ અગ્રદ ...	”

વિષય

પૃષ્ઠ

દુધીવિષના ઉપદ્રવોની ચિકિત્સા	...	૮૬૫
દુધીવિષ સાધ્ય, યાચ્ય તથા અસાધ્ય	...	"
અધ્યાય ૩ જો	...	"
ઉપક્રમ	...	૮૬૫
જગમ વિષના સોળ આશયોનું નિરૂપણ	..	"
પ્રાણીઓના કયા પદાર્થોમાં વિષ છે ?	..	"
શત્રુઓના વિષ સળધી દ્વારાની પરીક્ષા	..	૮૬૬
વિષવાળા જાળની પરીક્ષા તથા રોધન	...	"
વિષવાળા રથજાળની પરીક્ષા તથા રોધન	...	૮૬૭
વિષવાળા ઘાસ તથા અજની પરીક્ષા અને રોધન	..	"
વિષવાળો છુમાડો તથા પવનની પરીક્ષા અને રોધન	૮૬૮	"
વિષની મૂળ ઉત્પત્તિ	..	"
દ્રવ્યમાં રહેલા વિષને અનુસરવાને રસનો સ્વભાવ	૮૬૯	"
વિષથી સર્વ દોષો પ્રકૃપિત થવાનું કારણ	..	"
વિષ પ્રાણરોધક હોવાનું કારણ	...	"
વિષ ચડેત પ્રાણી એમાન કેમ થાય છે ?	..	"
કરકતી વખતે સર્પેનું ચત્રા થવાનું કારણ	..	"
વિષ ચડેલાને શીતળ સિંચન કરવું	..	"
કીડાઓના વિષો ઉપર સ્વેદન કેમ ?	..	"
કીડાઓના વિષ પર શીતળ ચિકિત્સા ક્યારે ?	૮૭૦	"
વિષવાળા શસ્ત્રથી અને સર્પદંશથી મરેલાનું માસ ક્યારે ખાવું ?	..	"
જેણે વિષ પીધું હોય તેના લક્ષણ...	...	"
વિષથી મરેલાનું હૃદય અમિથી ઘૂરત વળવું નથી	..	"
દેશકાલાદિ પરથી સર્પદંશની અસાધ્યતા	...	"
અધ્યાય ૪ જો	...	"
ઉપક્રમ	...	૮૭૧
સર્પોની સખ્યા માટે સ્ત્રુતતો પ્રશ્ન	...	"
સર્પોની સખ્યા કહેવાની પ્રતિષ્ઠા	...	૮૭૨
સર્પોની પાંચ જાતો અને તેમના ભેદો	..	"
સર્પો ક્યારે કરડે છે ?	..	"
સર્પદંશના ત્રણ પ્રકાર અને તેમના લક્ષણો	...	૮૭૩
થોળા વિષવાળા દંશો	...	"
સર્પદંશનું વિષ કયા ગતિ કરી શકતું નથી ?	..	"
દર્બીકર, મડલી અને રાજમાનના લક્ષણો	..	"
સર્પોમાં બાહ્યચાર્દિક ચાર વર્ણોની કલ્પના	..	૮૭૪
કયા સર્પનું વિષ કયા દોષને પ્રકૃપિત કરે ?	..	"
સમયે ઉપરથી સર્પોની જાતોની પરીક્ષા	...	"
સર્પો ઠંડ ઉમરે મરણના કાળગુરૂ થાય ?	...	"
સર્પો ઓછા વિષવાળા ક્યારે હોય છે ?	..	"
સર્પોના એકી ભેદના નામો	...	"

વિષય

પૃષ્ઠ

સર્પોમાં નર, નારી અને નપુસક જાતિ	...	૮૭૬
દર્બીકર, મડલી અને રાજમાનના દંશોનાં લક્ષણો	..	"
નર, નારી, નપુસક, ગર્ભિણી તથા સ્ત્રીકાનો દંશોના લક્ષણો	...	૮૭૭
આહાર ધરુજનોરો, વૃદ્ધ તથા બાળકના દંશોના લક્ષણો	..	"
નિર્વિષ સર્પોના દંશોનું લક્ષણ	...	"
તરત પ્રાણ લેનારા સર્પોના દંશના ચિહ્નો	..	"
સર્પોના વિષના વેગોની સખ્યા	..	"
દર્બીકરોના વિષના સાત વેગોના લક્ષણો	...	૮૭૮
મડલી સર્પોના વિષના સાત વેગોના લક્ષણો	..	"
રાજમાન સર્પોના વિષના સાત વેગોના લક્ષણો	૮૭૯	"
વિષના વેગો સાત જ શા કારણથી થાય છે ..	..	"
બાળ્યે વેગોના મધ્યનું કારણ	...	૮૮૦
પશુઓને વિષના ચાર જ વેગો : તેના લક્ષણો	..	"
પક્ષીઓને વિષના ત્રણ જ વેગો : તેના લક્ષણો	..	"
કેટલાક પ્રાણીઓને વિષ ઓછું ચડે છે	...	"
અધ્યાય ૫ જો	...	"
ઉપક્રમ	...	૮૮૦
સર્પદંશ પછી તાત્કાલિક ઉપાયો	...	"
દંશને ચૂસવા વગેરે સામાન્ય ઉપાયો	...	૮૮૧
મડલી સર્પના દંશને ડાબવા નહિ...	...	"
મતરેલો પાટો કયા બાધવો ?	..	"
મત્રોની દિવ્ય શક્તિ	...	"
મત્રોના ગ્રહણો તથા સાધનનો વિધિ	..	"
ઓષધોથી પણ ચિકિત્સાની જરૂર	...	૮૮૨
સર્પદંશમાં લોહીના આવણ્યનો જરૂર	..	"
સર્પોના વિષોની સામાન્ય ચિકિત્સા	..	"
અશુક પ્રવાહી વિના ખીજનું પ્રવાહી પાઈને વનમ કેળવવું	...	"
દર્બીકરોના વિષના દરેક વેગની ચિકિત્સા	..	"
મડલીઓના વિષના દરેક વેગની ચિકિત્સા	...	૮૮૩
રાજમાનોના વિષના દરેક વેગની ચિકિત્સા	..	"
ગર્ભિણી, બાળક તથા વૃદ્ધ માટેની વિષની ચિકિત્સામાં કાર્તિક ભેદ	...	"
પશુપક્ષીઓ માટે વિષની ખાસ ચિકિત્સા	...	"
વિષની બામતમા અજનાદિકનો માત્રાઓ	..	૮૮૪
વિષની ચિકિત્સામાં દેશાદિકનો વિચાર કરવાની સૂચના	...	"
વેગોના ઉપસહાર અને વિષની ચિકિત્સાનો	...	"
ઉપક્રમ	...	"

વિષય

પૃષ્ઠ

વિષયી થયેલી રિયતિને લગતી ચિકિત્સા ...	૮૮૪
પાટો બાંધવાથી જન્મી ગયેલા લોહીની ચિકિત્સા ...	૮૮૫
વિષ ગયા પછી કેપેલા દોષોની ચિકિત્સા ...	૮૮૬
જીરેથી પડવાથી કે કૂદવા વગેરેથી બેભાન થયેલાની ચિકિત્સા ...	...
વિષના યોગથી સડેલા માંસની ચિકિત્સા ...	...
વિષવાળાં પ્રાણીઓનાં હાડકાં વગેરેથી થયેલા ઘણીની ચિકિત્સા ...	૮૮૭
અગદ્ગોશ : મહાગદ નામનો અગદ ...	...
અનિત નામનો અગદ ...	...
તાદ્ય નામનો અગદ ...	૮૮૭
ઝવલ નામનો અગદ ...	૮૮૮
સંજીવન નામનો અગદ ...	૮૮૯
'દર્પકરરાજિમદિપહર' નામનો અગદ ...	...
'મંડલીવિષહર' નામનો અગદ ...	...
સાર્વકામિક નામનો અગદ ...	...
પંચશિરીષ નામનો અગદ ...	૮૯૦
ખીજ પ્રકારનો સાર્વકામિક અગદ ...	...
એકસર અગદગણ ...	...
અધ્યાય ૬ છો	
ઉપક્રમ ...	૮૯૦
અદાર જાતના ઉંદરોનાં નામો, વિષ સંબંધી લક્ષણો તથા ઔષધોની પ્રતિજ્ઞા ...	...
ઉંદરોની અદાર જાતો ...	...
ઉંદરોના વિષનો સંબંધ તથા લક્ષણો ...	૮૯૧
લાલનના વિષના સંબંધનું વિશેષ લક્ષણ અને ચિકિત્સા ...	...
પુત્રકના વિષનું ખાસ લક્ષણ અને ચિકિત્સા ...	...
કૃષ્ણના વિષનું ખાસ લક્ષણ અને ચિકિત્સા ...	...
ઉંસિરના વિષનું ખાસ લક્ષણ અને ચિકિત્સા ચિહ્નરના વિષનું ખાસ લક્ષણ અને ચિકિત્સા ...	૮૯૨
છાંદરના વિષનું ખાસ લક્ષણ અને ચિકિત્સા અસનના વિષનું ખાસ લક્ષણ અને ચિકિત્સા ...	...
કપાલદત્તના વિષનું ખાસ લક્ષણ અને ચિકિત્સા કુલિંગના વિષનું ખાસ લક્ષણ અને ચિકિત્સા ...	...
અનિતના વિષનું ખાસ લક્ષણ અને ચિકિત્સા ચપલના વિષનું ખાસ લક્ષણ અને ચિકિત્સા ...	...
કપિલના વિષનું ખાસ લક્ષણ અને ચિકિત્સા કોકિલના વિષનું ખાસ લક્ષણ અને ચિકિત્સા ...	...
કપોત વિષનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો તથા ચિકિત્સા ...	૮૯૩

વિષય

પૃષ્ઠ

સઘળી જાતના ઉંદરોનાં વિષો ઉપર દોષ દૂર કરનારી ચિકિત્સા ...	૮૯૩
ઉંદરનું વિષ શાંત થવા પછી પ્રકુપિત થાય તો શોધનચિકિત્સા ...	૮૯૪
ઉંદરના વિષથી થયેલા ઘણાં તથા ખીજ પશુ વિષથી દુષ્ટનશુભાં થતી ડોડીઓની ચિકિત્સા ...	...
કૂતરાં તથા શિયાળ વગેરેને હડકવા થવાનાં નિહાન, સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણો ...	...
હડકાયા પ્રાણીના દંશનાં લક્ષણો તથા તેથી થતા ઉપદ્રવો ...	...
હડકાયાના દંશવાળા માણસનાં ચિહ્નો ...	૮૯૫
હડકાયાના દંશ વગરનો કોઈ પશુ માણસ જળ ત્રાસ પામે તો મરી જાય ...	...
હડકાયાના દંશની ચિકિત્સા ...	...
પૂડો કયાં સુધી ખવડાવવો ? ...	૮૯૬
હડકાયાના વિષમાં દૈવિક વિધાન તથા લૌકિક ચિકિત્સા ...	...
હડકાયાના દંશવાળો તેની જ પેઠે ચેષ્ટા તથા અવાજ કરે છે તેનું કારણ ...	૮૯૭
કૂતરાં વગેરે કાઠી ખાનારાં જનાવરોએ કરેલા જખમોની સામાન્ય ચિકિત્સા ...	...
અધ્યાય ૭ છો	
ઉપક્રમ ...	૮૯૭
ક્ષારગદ ...	...
કલ્યાણક વૃત્ત ...	૮૯૮
અમૃત વૃત્ત ...	...
મહાસુગંધી અગદ ...	...
કીડાના વિષથી જ પીડાયેલાને સ્વેદન દેવું ...	૮૯૯
વિષથી પીડાયેલાઓને કેવાં અન્નપાનો દેવાં ? ...	...
વિષથી પીડાયેલાઓએ પાળવાની પરેશ ...	૯૦૦
માણસને વિપરિત થયેલો ક્યારે જાણવો ? ...	...
અધ્યાય ૮ છો	
ઉપક્રમ ...	૯૦૦
સર્પોનાં વીર્ષાદિકથી ઉત્પન્ન થયેલા કીડાઓની ચાર પ્રકૃતિઓ ...	...
વાયુપ્રકૃતિવાળા કીડાઓના દંશથી થતા રોગો ...	...
પિત્તપ્રકૃતિવાળા કીડાઓના દંશથી થતા રોગો ...	૯૦૧
કફપ્રકૃતિવાળા કીડાઓના દંશથી થતા રોગો ...	...
ત્રિદોષપ્રકૃતિવાળા કીડાઓના દંશથી થતા રોગો ...	...
તીક્ષ્ણ વિષવાળા કીડાઓના દંશાદિકનાં લક્ષણો ...	...
મંદ વિષવાળા કીડાઓના દંશાદિકનાં લક્ષણો ...	૯૦૨

વિષય	પૃષ્ઠ
બીજા ક્રીડાઓના ભેદ વગેરે કહેવાની પ્રતિષ્ઠા	૯૦૨
કબુલ ક્રીડાઓનાં દંશના લક્ષણો	...
ગૌધેરક ક્રીડાઓનાં દંશનાં લક્ષણો...	...
ગલગોલી ક્રીડાઓના દંશના લક્ષણો...	૯૦૩
શનપટ્ટી (કાનખભૂરા) ક્રીડાઓના દંશનાં લક્ષણો	...
મંડૂકા (ટેકકા) ક્રીડાઓના દંશનાં લક્ષણો	...
વિશ્વભરા ક્રીડાઓના દંશનાં લક્ષણો	...
પિપીલિકા ક્રીડાઓના દંશનાં લક્ષણો	...
મક્ષિકા ક્રીડાઓના દંશનાં લક્ષણો	૯૦૪
મશક ક્રીડાઓના દંશનાં લક્ષણો	...
ક્રીડાઓના નબોથી થયેલા જખમના લક્ષણો	...
જળો નામના ક્રીડાઓ વિષે	...
બાવન ક્રીડાઓના બાર અસાધ્ય	...
વિષવાળા ક્રીડાઓના શમાદિકના સ્પર્શથી થતા રોગો અને તેઓની ચિકિત્સા...	...
દેવા ક્રીડાઓનો દંશ કહ્યો છે કે	૯૦૫
તીક્ષ્ણ વિષવાળા ક્રીડાઓની ચિકિત્સા	...
વિષવાળા ક્રીડાઓના દંશો ઉપર સામાન્ય ચિકિત્સા	...
સ્વેદન ન દેતા ધુમાડી ક્યારે દેવી ?	...
કબુલ જાતના ત્રિકુટકના વિષની ખાસ ચિકિત્સા	...
ગલગોલીઓના વિષની ખાસ ચિકિત્સા	...
શતપટ્ટીઓના વિષની ચિકિત્સા	૯૦૬
મંડૂકા (ટેકકા) ના વિષની ખાસ ચિકિત્સા	...
વિશ્વભરાઓના વિષની ખાસ ચિકિત્સા	...
પિપીલિકા વગેરેના વિષની ખાસ ચિકિત્સા	...
પ્રતિસ્પર્ધકના વિષની ખાસ ચિકિત્સા	...
વીંછીઓના ભેદ અને પેટા ભેદ	...
મંદ વિષવાળા વીંછીઓની બાર જાતો અને તેઓના દંશના લક્ષણો	...
મધ્ય વિષવાળા વીંછીઓની ત્રણ જાતો અને તેઓના દંશનાં લક્ષણો	...
ઉચ્ચ વિષવાળા વીંછીઓની પંદર જાતો અને તેઓના દંશનાં લક્ષણો	...
ઉચ્ચ, મધ્ય તથા મંદ વિષવાળા વીંછીઓની ચિકિત્સા	૯૦૮
મંદ વિષવાળા વીંછીના દંશની ચિકિત્સા	...
લૂતાના વિષના શક પરથી ચિકિત્સા	૯૦૯
લૂતાઓનું વિષ હોવાનાં લક્ષણો	૯૧૦
મધ્યમ તથા મંદ વિષવાળા લૂતાઓ ક્યારે મારે છે ?	...
લૂતાઓના વિષોના પ્રકારો અને લક્ષણો	...
લૂતાઓની ઉત્પત્તિના ઇતિહાસ વગેરે	૯૧૧
કહ્યોસાધ્ય અને અસાધ્ય લૂતાઓ	...

વિષય	પૃષ્ઠ
આઠ જાતની કહ્યોસાધ્ય લૂતાઓનાં નામો	૯૧૧
કહ્યોસાધ્ય લૂતાઓના દંશના લક્ષણો	...
આઠ જાતની અસાધ્ય લૂતાઓનાં નામો	...
અસાધ્ય લૂતાઓના દંશનાં લક્ષણો	...
સઘળી લૂતાઓના દંશોનું સામાન્ય લક્ષણ	૯૧૨
કહ્યોસાધ્ય લૂતાઓના દંશોના ખાસ લક્ષણો	...
અને ચિકિત્સા	...
કૃષ્ણ તથા અશ્વિનચૂના દંશોનાં લક્ષણો અને ચિકિત્સા	૯૧૩
દશ જાતની લૂતાઓની સામાન્ય ચિકિત્સા	...
અસાધ્ય લૂતાઓના દંશોનાં લક્ષણો	...
અસાધ્ય લૂતાઓની ચિકિત્સા	૯૧૪
કહ્યોસાધ્ય લૂતાઓની તુરત ચિકિત્સા	...
દંશના કુદૃષ્ટ યજ્ઞોની ચિકિત્સા	૯૧૫
દંશનો સોજો મથા પછીની ચિકિત્સા	...
ઉપર હાર	...
પાય રથાતોનો ઉપસંહાર તથા ઉત્તરતંત્રમા આવતા વિષયો	...
ચિકિત્સાની સર્વોત્કૃષ્ટ પવિત્રતા	૯૧૬
કથ્યાચુની પ્રાપ્ત	...

ઉચ્ચતંત્ર { ૧ - ૨૩ સુધી

અધ્યાય ૧ લો ૨૦૨૦

ઉપક્રમ	...
ઉત્તરતંત્રની સંપ્રતિ અને તેના વિષયો	...
નાના રોગોની સંખ્યા, નિદાનાદિ તથા ચિકિત્સાઓ કહેવાની પ્રતિષ્ઠા	૯૧૮
નેનના જોલકનું નામ	...
નેત્રજોલકમા પાંચ મહાજ્વરોના ભાગો	...
દષ્ટિનું લક્ષણ અને કાળા રોગાનું તથા દષ્ટિનું માપ	...
નેત્રજોલકમાં મંડોલો, સંધિઓ અને પટલોની સંખ્યા	...
નેત્રજોલકમાં કયાં કયાં પાંચ મંડોલો છે ?	...
નેત્રજોલકમાં કયા કયા છ સંધિઓ છે ?	...
નેત્રજોલકમાં છ પટલો અને તેની સ્થિતિ	૯૧૯
કાળા તથા સફેદ રોગાને કાણુ ટકાવે છે ?	...
નેત્રના રોગોની સામાન્ય સંપ્રતિ	...
નેત્રના રોગોનું સામાન્ય પૂર્વરૂપ	...
પૂર્વરૂપની સંક્ષિપ્ત તથા વિસ્તૃત ચિકિત્સા	...
નેત્રરોગોનાં સામાન્ય નિદાનો	૯૨૦
નેત્રના છોતરે રોગો અને તેમનાં નિદાનો	...

વિષય

૫૪

વાયુથી થતા દસ નેત્રરોગોમાં અસાધ્ય, યાધ્ય અને સાધ્ય	૯૨૦
પિત્તથી થતા દસ નેત્રરોગોમાં અસાધ્ય, યાધ્ય અને સાધ્ય	"
કફથી થતા તેર નેત્રરોગોમાં અસાધ્ય, યાધ્ય અને સાધ્ય	"
કોઝીથી થતા સોળ નેત્રરોગોમાં અસાધ્ય, યાધ્ય અને સાધ્ય	૯૨૧
સર્વ દોષોથી થતા પચીસ નેત્રરોગોમાં અસાધ્ય, યાધ્ય અને સાધ્ય	"
આત્મતુક કારણોથી થતા નેત્રરોગો અસાધ્ય આશ્રયોના બેદો પરથી નેત્રરોગોનો સંમર	"

અધ્યાય ૨ જો ૨૧

ઉપક્રમ	૯૨૨
સંધિઓમાં થતા નવ રોગો	"
પૂષાલસનાં લક્ષણો	"
મધ્યભોપનાદનાં લક્ષણો	"
ચાર સાલોની સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ	"
પર્વજાતુ લક્ષણ	૯૨૩
અલગનાં લક્ષણો	"
દ્વિમિત્રધિનાં લક્ષણો	"

અધ્યાય ૩ જો ૨૧

ઉપક્રમ	૯૨૩
પાંપણોમાં થતા એકત્રીસ નેત્રરોગોનો સંપ્રાપ્તિ	"
પાંપણોમાં થતા એકત્રીસ રોગો	"
ઉન્નતિનીનાં લક્ષણો	૯૨૪
કુંભીકાનાં લક્ષણો	"
ચોથકીનાં લક્ષણો	"
શકરાવતર્મનાં લક્ષણો	"
અર્શોવતર્મનાં લક્ષણો	"
શુક્રાચનાં લક્ષણો	"
અન્નનિકાનાં લક્ષણો	"
બદલવતર્મનાં લક્ષણો	"
વર્તમાનધનાં લક્ષણો	"
કિલ્લવતર્મનાં લક્ષણો	૯૨૫
કદંબવતર્મનાં લક્ષણો	"
શ્યાવતર્મનાં લક્ષણો	"
પ્રકિલ્લવતર્મનાં લક્ષણો	"
અપરિકિલ્લવતર્મનાં લક્ષણો	"
વાનહતવતર્મનાં લક્ષણો	"
અશુદ્ધનાં લક્ષણો	"

વિષય

૫૪

નિમિષનાં લક્ષણો	૯૨૫
શોષિતાચનાં લક્ષણો	"
મગ્ધનાં લક્ષણો	૯૨૬
મિસ્રવતર્મનાં લક્ષણો	"
પદ્મકોપનાં લક્ષણો	"

અધ્યાય ૪ જો ૨૧

ઉપક્રમ	૯૨૬
સફેદ રોગોમાં થતા અગિયાર રોગો	"
પ્રત્યાર્થર્મનાં લક્ષણો	"
શુક્રાચનાં લક્ષણો	"
શોષિતાચનાં લક્ષણો	"
અધિમાસર્મનાં લક્ષણો	૯૨૭
સ્નાયુર્મનાં લક્ષણો	"
શુક્તિકાનાં લક્ષણો	"
અશુદ્ધનાં લક્ષણો	"
પિટ્ટનાં લક્ષણો	"
શિરામલકના લક્ષણો	"
શિરાપિટ્ટનાં લક્ષણો	"
બલાસમ્પ્રથિતનાં લક્ષણો	"

અધ્યાય ૫ જો ૨૧

ઉપક્રમ	૯૨૭
કાળા રોગોમાં થતા ચાર રોગો	૯૨૮
સત્ત્વશુક્રનાં લક્ષણો	"
સત્ત્વશુક્ર સાધ્ય તથા અસાધ્ય કથું ?	"
અન્યશુક્રનાં લક્ષણો તથા સાધ્યતા	"
અન્યશુક્ર સાધ્ય છતાં કષ્ટસાધ્ય પણ છે	"
અન્યશુક્રની અશુક્ર રિથિતિ અસાધ્ય છે	"
અક્ષિપાકાત્મ્યનાં લક્ષણો	૯૨૯
અન્નકાન્નતનાં લક્ષણો	"

અધ્યાય ૬ જો ૨૧

ઉપક્રમ	૯૨૯
નેત્રના સત્તર રોગો અને અલિખ્યદોષો ચિકિત્સા	"
વાતાલિખ્યદનાં લક્ષણો	૯૩૦
પિતાલિખ્યદનાં લક્ષણો	"
કફ લિખ્યદનાં લક્ષણો	"
રક્તાલિખ્યદનાં લક્ષણો	"
ચારે અધિમથો અલિખ્યદોષો યાચ છે	"
સઘળા અધિમથોનાં સામાન્ય લક્ષણો	"
વાતાધિમથનાં ખાસ લક્ષણો	૯૩૧
પિતાધિમથનાં ખાસ લક્ષણો	"
કફાધિમથનાં ખાસ લક્ષણો	"

વિષય	પૃષ્ઠ
રક્તાધિમંથનાં ખાસ લક્ષણો ...	૯૩૧
અધિમંથોના ઉપચારોમાં જૂલથી દર્શિનાશ ...	"
સરોક્ષપાકનાં લક્ષણો ...	૯૩૨
અશોક્ષપાકનાં લક્ષણો ...	"
હતાધિમંથનાં લક્ષણો ...	"
વાતપર્યાયનાં લક્ષણો ...	"
શુષ્કાક્ષિપાકનાં લક્ષણો ...	"
અન્યતોવાતનાં લક્ષણો ...	"
અગ્નિધુપિતનાં લક્ષણો ...	૯૩૩
શિરોપાતનાં લક્ષણો ...	"
શિરોહર્ષનાં લક્ષણો ...	"

અધ્યાય ૭ મો ૨૦-૩૧

ઉપક્રમ ...	૯૩૩
આંખની કાઠીનું માપ, કારણ તથા લક્ષણ ...	"
દર્શિના રોગો તથા લક્ષણો કહેવાની પ્રતિષ્ઠા ...	૯૩૪
પહેલા પટલમાં રહેલા દોષનાં લક્ષણો ...	"
બીજા પટલમાં રહેલા દોષનાં લક્ષણો ...	"
ત્રીજા પટલમાં રહેલા દોષનાં લક્ષણો ...	"
ચોથા પટલમાં રહેલા દોષનાં લક્ષણો ...	૯૩૫
વાયુથી થયેલા તિમિરનાં ખાસ લક્ષણો ...	"
પિત્તથી થયેલા તિમિરનાં ખાસ લક્ષણો ...	"
કફથી થયેલા તિમિરનાં ખાસ લક્ષણો ...	"
રુધિરથી થયેલા તિમિરનાં ખાસ લક્ષણો ...	"
સન્નિપાતથી થયેલા તિમિરનાં ખાસ લક્ષણો ...	"
લોહીના સારમિશ્રિ પિત્તથી થયેલું તિમિર ...	૯૩૬
ત્રીજા પટલમાં રહેલા દોષથી દર્શિના વર્ણો ...	"
છ પ્રકારના સિંગનાશોનાં લક્ષણો ...	"
દર્શિના ખાર રોગોમાં છ સિંગનાશો ...	૯૩૭
પિત્તવિદ્યુત્પદર્શિનાં લક્ષણો ...	"
સ્થેષ્ઠવિદ્યુત્પદર્શિનાં લક્ષણો ...	"
ધૂમદર્શીનાં લક્ષણો ...	૯૩૮
ઘ્રસ્ત્રજ્વલ્યનું લક્ષણ ...	"
નકુલાંધના લક્ષણો ...	"
ગંભીરિકાનાં લક્ષણો ...	"
એ આગવુંક રોગોનાં નિદાનો તથા લક્ષણો ...	૯૩૯
નેત્રરોગાદિકનો ઉપચાર ...	"

અધ્યાય ૮ મો ૨૧-૩૦

ઉપક્રમ ...	૯૩૯
નેત્રરોગોમાં જુદી જુદી ચિકિત્સાઓ ...	"
છાતર નેત્રરોગોની ચિકિત્સાનું પ્રયત્નકરણ ...	૯૪૦

વિષય	પૃષ્ઠ
કયા અગિયાર રોગો છેદનક્રિયાને લાયક છે ?	૯૪૦
કયા નવ રોગો લેખનક્રિયાને લાયક છે ?	"
કયા પાંચ રોગો ભેદનક્રિયાને લાયક છે ?	"
કયા પંદર રોગો વેધનક્રિયાને લાયક છે ?	"
કયા બાર રોગો ચર્માક્રિયા સિવાય બીજી ક્રિયાઓને જ લાયક છે ?	૯૪૦
કયા સાત રોગો વાયુ જ છે ?	૯૪૧
કયા પંદર રોગો કોઈ ક્રિયાને લાયક નથી ?	"

અધ્યાય ૯ મો ૩૧-૩૯

ઉપક્રમ ...	૯૪૧
વાતાલિપ્યંદ તથા વાતાધિમંથની ચિકિત્સા ...	"
વાતાલિપ્યંદ તથા વાતાધિમંથ ઉપર તર્પણ, પુટપાક, ધૂમ તથા નરચના પ્રકાર ...	૯૪૨
વાતાલિપ્યંદ તથા વાતાધિમંથ ઉપર નરચાદિકમાં યોગ્ય તેજ ...	"
વાતાલિપ્યંદ તથા વાતાધિમંથ ઉપર સિંચનમાં તથા આક્રોશતનમાં કયું દ્રવ્ય ?	"
વાતાલિપ્યંદ તથા વાતાધિમંથ ઉપર અંજનનો અન્યતોવાત તથા વાતપર્યાયની ચિકિત્સા ...	૯૪૩
શુષ્કાક્ષિપાકની ચિકિત્સા ...	"
વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલા બીજા કેટલાક દર્શિનાશક રોગોની ચિકિત્સાપદ્ધતિ ...	૯૪૪

અધ્યાય ૧૦ મો ૪૦-૪૯

ઉપક્રમ ...	૯૪૪
પિત્તાલિપ્યંદ તથા પિતાધિમંથની ચિકિત્સા ...	૯૪૫
પિત્તાલિપ્યંદ તથા પિતાધિમંથ ઉપર તર્પણ, સિંચન તથા નરચમાં ઉપયોગી દ્રવ્યો ...	"
પિત્તાલિપ્યંદ તથા પિતાધિમંથ ઉપર અંજનદ્રવ્યો ...	"
પિત્તાલિપ્યંદ તથા પિતાધિમંથ ઉપર આક્રોશતનનાં દ્રવ્યો ...	"
અગ્નિધુપિત અને શુક્તિકાની સામાન્ય તથા વિશેષ ચિકિત્સા ...	૯૪૬
ધૂમદર્શીની ચિકિત્સા ...	"

અધ્યાય ૧૧ મો ૫૦-૫૯

ઉપક્રમ ...	૯૪૬
કફાલિપ્યંદ તથા કફાધિમંથની ચિકિત્સા ...	"
કફાલિપ્યંદ તથા કફાધિમંથ ઉપર સ્વેદન તથા લેપનાં દ્રવ્યો ...	૯૪૭
કફાલિપ્યંદ તથા કફાધિમંથ ઉપર અંજનનાં દ્રવ્યો ...	"
બલાસઅગ્રિયતની ચિકિત્સા ...	"
પિષ્ટકની ચિકિત્સા ...	૯૪૮

વિષય

પૃષ્ઠ

પ્રકલિપત્વર્મની ચિકિત્સા ...	૯૪૮
નેત્રમાં કક્ષ્મ્ય પરજ તથા સોમની ચિકિત્સા ..	"
બલાસગ્રયિત, પિષ્ટક પ્રકલિપત્વર્મ તથા બીજા	
પણ કક્ષ્મ્ય નેત્રરોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા	૯૪૯

અધ્યાય ૧૨ મો ૨૧-૨૧૧

ઉપક્રમ ...	૯૪૯
રક્તાધિમંથ આદિ ચાર રુધિરજન્ય રોગો ઉપરની	
પ્રત્યેક ચિકિત્સા ...	"
રક્તાધિમંથ આદિ ચાર રોગો માટે સામાન્ય ચિકિત્સા ..	"
રક્તાધિમંથ આદિ ચાર રોગો માટે લેપદ્રવ્યો ..	"
રક્તાધિમંથ આદિ ચાર રોગોની અત્યંત પીડાને	
શાંત કરવાના ઉપચારો ...	"
રક્તાધિમંથ આદિ ચાર રોગો પર આશ્ચર્યોત્તરનાં દ્રવ્યો	૯૫૦
અંજનનાં દ્રવ્યો ...	"
શિરોત્પાતની વિશેષ ચિકિત્સા ...	"
શિંગાદર્શની વિશેષ ચિકિત્સા ...	"
અર્જુનની ચિકિત્સા ..	"
અન્નજુશુક તથા સ્નનજુશુકની ચિકિત્સા ...	૯૫૧
અન્નકાન્તની ચિકિત્સા ...	૯૫૨
અશોફપાક અને અશોફપાકની ચિકિત્સા ...	"
પૃથાલસની ચિકિત્સા ...	૯૫૩
અપરિકલિપત્વર્મની ચિકિત્સા ...	"
પ્રકલિપત્વર્મની ચિકિત્સા ...	૯૫૪

અધ્યાય ૧૩ મો ૨૧-૨૧૧

ઉપક્રમ ...	૯૫૪
નવ લેખ્ય નેત્રરોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા ...	"
પાંપણના લેખનનો સમગ્રરોગ થયાનાં લક્ષણો	૯૫૫
પાંપણના લેખનનો દુર્યોગ થયાનાં લક્ષણો તથા	
ચિકિત્સા ...	"
પાંપણના લેખનના અતિયોગનાં લક્ષણો	
તથા ચિકિત્સા ...	"
નવ રોગોમાંના ચાર રોગોમાં લેખન ક્યારે ? ...	૯૫૬
નવ રોગોમાંના બે રોગોમાં ફક્ત લેખન જ ...	"
નવ રોગોમાંના ત્રણ રોગોમાં લેખન ક્યારે ?	"
પાંપણની ફેડલીઓનું લેખન ક્યારે ?	"
પાંપણની ફેડલીઓની રિથિતિ પ્રમાણે કેવળ લેખન	"

અધ્યાય ૧૪ મો ૨૧-૨૧૧

ઉપક્રમ ...	૯૫૬
બિસત્વર્મની ચિકિત્સા ...	"
સગણીની ચિકિત્સા ...	"
અંજનિકાની ચિકિત્સા ...	૯૫૭

વિષય

પૃષ્ઠ

કૃમિગ્રાંથિની ચિકિત્સા ...	૯૫૭
શ્લેષ્મોપનાહની ચિકિત્સા ...	"
પાંચ રોગોની ચિકિત્સાની સમગ્રણ	"

અધ્યાય ૧૫ મો ૨૧-૨૧૧

ઉપક્રમ ...	૯૫૭
પાંચ પ્રકારનાં અર્મોની ચિકિત્સા ...	"
શિરાગ્ન તથા શિરાપડકાની ચિકિત્સા ...	૯૫૯
પર્વણીની ચિકિત્સા ...	૯૬૦
અર્શોત્તર્મ, શુષ્કાર્શ અને અર્જુનની ચિકિત્સા ..	"
ઉપર કહેલા અગિયાર રોગોની બાહ્યની ચિકિત્સા	
શસ્ત્રકર્મ પછી પરેજની મુદત ...	"

અધ્યાય ૧૬ મો ૨૧-૨૧૧

ઉપક્રમ ...	૯૬૧
પદ્મકોષ પર શસ્ત્રક્રિયા ...	"
પદ્મકોષ પર અગ્નિક્રિયા તથા ક્ષારક્રિયા ...	"
પદ્મકોષ ઉપર ઔષધક્રિયા ...	"
પદ્મકોષ સર્વથા મટી શકતો નથી ...	૯૬૨

અધ્યાય ૧૭ મો ૨૧-૨૧૧

ઉપક્રમ ...	૯૬૨
કીકીમાં થતા રોગોની ચિકિત્સાનું સમગ્રણ ...	"
પિત્તવિદગ્ધદણ્ડિની તથા શ્લેષ્મવિદગ્ધદણ્ડિની ચિકિત્સા ..	"
તિમિરો અને યાખ્ય લિંગનાશની ચિકિત્સા ...	૯૬૫
તિમિરની કર્ષ રિથિતિમાં શિરાવેધનો નિષેધ ...	૯૬૯
સાધ્ય, કષ્ટસાધ્ય તથા યાખ્ય તિમિરો ...	"
રાગવાળાં તિમિરો ઉપર કર્ષ ક્રિયાઓ કરવી ?	૯૭૦
કર્ષ સંબંધી લિંગનાશની ચિકિત્સા ...	"
કર્ષ સંબંધી લિંગનાશ ઉપર શસ્ત્રક્રિયા ક્યારે ?	૯૭૧
અયોગ્ય પ્રદેશમાં નેત્ર વીંધવાથી થતી વ્યાપત્તિઓ	
અને તેની ચિકિત્સાઓ ...	"
કાચા દોષનું શસ્ત્ર વડે લેખન કરવાથી થતી	
વ્યાપત્તિ અને તેની ચિકિત્સા ..	૯૭૨
કેવો કર્ષ શલાકાથી નજ થાય છે ? ...	"
શસ્ત્રથી લેખન પામ્યા છતાં કર્ષ પણ પાછો ક્યારે થાય ? ..	"
ખરાબ શલાકાથી થતી વ્યાપત્તિઓ ...	"
શલાકા કર્ષ ધાતુઓની, કેટલા આપની અને કેવી	
આકૃતિવાળી બોઈએ ? ...	૯૭૩
વીંધવાના દોષ તથા અદિતકર આહારવિહારથી	
થતી વ્યાપત્તિઓની ચિકિત્સા ...	"
શલાકાની કઠોરતાથી થયેલા શળ તથા વેધનાં	
દોષથી થયેલી રતાશની ખાસ ચિકિત્સાઓ ..	"
ચિકિત્સાઓ છતાં મેલી રહેતી દણ્ડિને નિર્મળ	
કરવાનાં અંજનો ...	૯૭૪

વિષય

પૃષ્ઠ

અધ્યાય ૧૮ મો ૨૦૨૦

ઉપક્રમ	...	...	...	૯૭૪
નેત્રરોગોની ચિકિત્સા નાં તર્પણ વગેરે જણાવવાની				
પ્રતિજ્ઞા	...	...	...	૭
તર્પણનું નિરૂપણ	...	...	...	૯૭૫
પુટપાકનું નિરૂપણ અને ચેટા વિષય	...	...	...	૯૭૬
આશ્વચોતન તથા સિંચનનું નિરૂપણ	...	...	...	૯૭૯
શિરોઅસ્તિનું નિરૂપણ	...	...	...	૯૮૦
અંજનનું નિરૂપણ	...	...	...	૯૮૧
શાન્ત વગેરેને લાયક ઉત્તમ અંજનો	...	...	...	૯૮૪

અધ્યાય ૧૯ મો ૨૦૨૦

ઉપક્રમ	...	...	...	૯૮૭
નેત્રના અભિધાતરૂપ આગ્રાસ રોગની ચિકિત્સા				૭
અભિધાતની સાધ્યતા, કષ્ટસાધ્યતા, અસાધ્યતા				
અને માપ્યતા	...	...	...	૯૮૮
અતિ જીંડા અને બહાર પડતા નેત્રની પ્રાથમિક				
ચિકિત્સા	...	...	...	૭
કુશ્મંડુનાં નિદાનો, લક્ષણો તથા ચિકિત્સાઓ				૭
બાળકના નેત્રમાં પડેલાં ફૂલાંની ચિકિત્સા	...	...	...	૯૮૯
સુદ્ધિમાન વેષે તકથી રોગોની ચિકિત્સાઓ કરવી				૭

અધ્યાય ૨૦ મો ૨૦૨૦

ઉપક્રમ	...	...	...	૯૯૦
કાનના રોગોનાં નામ તથા સંખ્યા	...	...	...	૭
કર્ણધૂળનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ	...	...	...	૭
કર્ણનાદનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ	...	...	...	૯૯૧
બહેરાશનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ	...	...	...	૭
કેવેડનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ	...	...	...	૭
કર્ણસ્તાવનું નિદાન તથા લક્ષણ	...	...	...	૭
કર્ણકંડુનું નિદાન તથા લક્ષણ	...	...	...	૭
કર્ણગૂચનું નિદાન તથા લક્ષણ	...	...	...	૭
પ્રતિનાહનું નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ	...	...	...	૭
કુમિકર્ણનું નિદાન તથા લક્ષણ	...	...	...	૯૯૨
એ પ્રકારનાં વિદ્રધિઓનાં નિદાનો તથા લક્ષણો				૭
કર્ણપાકનું નિદાન તથા લક્ષણ	...	...	...	૭
પૂતિકર્ણનું નિદાન તથા લક્ષણ	...	...	...	૭
અરશો, અશુદ્ધિ અને સોજાઓનાં નિદાનો તથા લક્ષણો				૭

અધ્યાય ૨૧ મો ૨૦૨૦

ઉપક્રમ	...	...	...	૯૯૩
સઘળા કાનના રોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા	...	...	...	૭
કર્ણધૂલ, કર્ણનાદ, આધિર્થ અને કેવેડની				
સામાન્ય ચિકિત્સા	...	...	...	૭

વિષય

પૃષ્ઠ

આધિર્થની ખાસ ચિકિત્સા	...	...	૯૯૬
કર્ણસ્તાવ, પૂતિકર્ણ તથા કુમિકર્ણની ચિકિત્સા	...	...	૭
કર્ણકેવેડની ખાસ ચિકિત્સા	...	...	૯૯૮
વિદ્રધિની ચિકિત્સા	...	...	૭
કર્ણગૂચની ચિકિત્સા	...	...	૭
કર્ણકંડુની ચિકિત્સા	...	...	૭
કર્ણપ્રતિનાહની ચિકિત્સા	...	...	૭
કર્ણપાકની ચિકિત્સા	...	...	૭
કાનમાં ફીડા વગેરેની ચિકિત્સા	...	...	૭
કાનમાં અરશો, અશુદ્ધિ અને સોજાઓની ચિકિત્સા			૭

અધ્યાય ૨૨ મો ૨૦૨૦

ઉપક્રમ	...	...	...	૯૯૯
નાકના રોગોનાં નામો તથા સંખ્યા	...	...	...	૭
અપીનસનું નિદાન તથા લક્ષણ	...	...	...	૭
પૂતિનસનું નિદાન તથા લક્ષણ	...	...	...	૭
નાસાપાકનાં લક્ષણો	...	...	...	૧૦૦૦
રક્તપિત્તનું નિદાન તથા લક્ષણ	...	...	...	૭
પૂષ્પશોષિતનાં લક્ષણો	...	...	...	૭
ક્ષવયુનું નિદાન તથા લક્ષણ	...	...	...	૭
બંધુનું નિદાન તથા લક્ષણ	...	...	...	૭
દોષના લક્ષણો	...	...	...	૭
નાસાનાહનું નિદાન તથા લક્ષણ	...	...	...	૧૦૦૧
નાસાપરિસ્થાપનાં લક્ષણો	...	...	...	૭
નાસાશોષનું નિદાન તથા લક્ષણ	...	...	...	૭
અરશો, સોજાઓ, અશુદ્ધિ તથા પ્રતિસ્થાપોનાં				
લક્ષણો તથા નિદાનો	...	...	...	૭

અધ્યાય ૨૩ મો ૨૦૨૦

ઉપક્રમ	...	...	...	૧૦૦૨
અપીનસ તથા પૂતિનસની ચિકિત્સા	...	...	...	૭
નાસાપાકની ચિકિત્સા	...	...	...	૭
રક્તપિત્ત તથા પૂષ્પશોષિતની ચિકિત્સા	...	...	...	૭
ક્ષવયુ તથા બંધુની ચિકિત્સા	...	...	...	૭
દોષની ચિકિત્સા	...	...	...	૧૦૦૩
નાસાનાહની ચિકિત્સા	...	...	...	૭
નાસાસ્તાવની ચિકિત્સા	...	...	...	૭
નાસાશોષની ચિકિત્સા	...	...	...	૭
અરશો, શોફા, અશુદ્ધિ અને પ્રતિસ્થાપોની ચિકિત્સા				૭

અધ્યાય ૨૪ મો ૨૦૨૦

ઉપક્રમ	...	...	...	૧૦૦૪
પ્રતિસ્થાપનાં સઘોજનક નિદાનો	...	...	...	૭
પ્રતિસ્થાપનાં યથાદિકમજનક નિદાનો	...	...	...	૭

વિષય

પૃષ્ઠ

પ્રતિસ્થાપનું પૂર્વરૂપ ...	૧૦૦૪
વાયુથી થયેલા પ્રતિસ્થાપનો લક્ષણો ...	”
પિત્તથી થયેલા પ્રતિસ્થાપનો લક્ષણો ...	૧૦૦૫
કફથી થયેલા પ્રતિસ્થાપનો લક્ષણો ...	”
ત્રણે દોષોથી થયેલા પ્રતિસ્થાપનો લક્ષણો ...	”
રુધિરથી થયેલા પ્રતિસ્થાપનો લક્ષણો ...	”
પ્રતિસ્થાપની કટુસાધ્યતા ...	”
વૃદ્ધિ પામેલા પ્રતિસ્થાપો ખીઝ રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે ...	”
સઘળા પ્રતિસ્થાપોની સામાન્ય ચિકિત્સા ...	૧૦૦૬
કાયા પ્રતિસ્થાપોને પકવવાની ચિકિત્સા ...	”
પાકિલા પ્રતિસ્થાપને દૂર કરવાના ઉપચારો ...	”
પાકા પ્રતિસ્થાપવાળા માટે કેવા ઉપચારો ? ...	”
પ્રતિસ્થાપવાળાએ પાળવાની પરેશ ...	”
ઉપદ્રવોવાળા પાકા પ્રતિસ્થાપની ચિકિત્સાઓ ...	૧૦૦૭
કાયા પ્રતિસ્થાપની આવરિયક તથા ઉત્તર ચિકિત્સાનો સમય ...	”
વાયુથી થયેલા પ્રતિસ્થાપની ચિકિત્સા ...	”
પિત્ત તથા રુધિરથી થયેલા પ્રતિસ્થાપની ચિકિત્સા ...	”
કફથી થયેલા પ્રતિસ્થાપની ચિકિત્સા ...	”
સાન્નિપાતિક પ્રતિસ્થાપની ચિકિત્સા ...	૧૦૦૮
સઘળા પ્રતિસ્થાપોની પરિશિષ્ટ-ચિકિત્સા ...	”
પ્રતિસ્થાપના કૃમિઓની ચિકિત્સા ...	”

અધ્યાય ૨૫ મો ૩૫૨

ઉપક્રમ ...	૧૦૦૯
શિરોરોગોની સંખ્યા ...	”
વાતજન્ય શિરોરોગનાં લક્ષણો ...	”
પિત્તજન્ય શિરોરોગનાં લક્ષણો ...	”
કફજન્ય શિરોરોગનાં લક્ષણો ...	”
સન્નિપાતજન્ય શિરોરોગનાં લક્ષણો ...	”
રુધિરજન્ય શિરોરોગનાં લક્ષણો ...	૧૦૧૦
રસાદિલ્પજન્ય શિરોરોગનાં લક્ષણો ...	”
કૃમિજન્ય શિરોરોગનાં લક્ષણો ...	”
સર્વાવર્તનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	”
અનંતવાતનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	”
અર્ધાવલેદનનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	૧૦૧૧
શંખકનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	”

અધ્યાય ૨૬ મો ૩૫૩

ઉપક્રમ ...	૧૦૧૧
વાતજન્ય શિરોરોગની ચિકિત્સા ...	”
પિત્ત કે રુધિરથી થયેલા શિરોરોગની એક-સરખી ચિકિત્સા ...	૧૦૧૨

વિષય

પૃષ્ઠ

કફજન્ય શિરોરોગની ચિકિત્સા ...	૧૦૧૩
સન્નિપાતજન્ય શિરોરોગની ચિકિત્સા ...	”
રક્તાદિલ્પજન્ય શિરોરોગની ચિકિત્સા ...	૧૦૧૪
કૃમિજન્ય શિરોરોગની ચિકિત્સા ...	”
સર્વાવર્ત તથા અર્ધાવલેદનની ચિકિત્સા ...	”
અનંતવાતની ચિકિત્સા ...	૧૦૧૫
શંખકની ચિકિત્સા ...	”
ખીઝ શિરોરોગની સામાન્ય ચિકિત્સા ...	”
શાલાકયતંત્રોને ઉપસંહાર ...	૧૦૧૬

અધ્યાય ૨૬ મો

ઉપક્રમ ...	૧૦૧૬
બાળગ્રહોના વળગાડનાં ચિહ્નો કહેવાની પ્રતિજ્ઞા ...	”
નવ બાળગ્રહોનાં નામો ...	૧૦૧૭
બાળગ્રહો બાળકોને શા કારણથી વળગે છે ? ...	”
શરીરનાં પેસતા બાળગ્રહોની પરીક્ષા ...	”
રકંદના વળગાડનાં ચિહ્નો ...	”
રકંદાપસ્મારના વળગાડનાં ચિહ્નો ...	”
શકુનીના વળગાડનાં ચિહ્નો ...	૧૦૧૮
રેવતીના વળગાડનાં ચિહ્નો ...	”
પૂતનાના વળગાડનાં ચિહ્નો ...	”
અંધપૂતનાના વળગાડનાં ચિહ્નો ...	”
શીતપૂતનાના વળગાડનાં ચિહ્નો ...	”
મુખમંડિકાના વળગાડનાં ચિહ્નો ...	”
નૈમિષેશના વળગાડનાં ચિહ્નો ...	૧૦૧૯
બાળગ્રહના અસાધ્ય વળગાડનું લક્ષણ ...	”
બાળગ્રહના સાધ્ય વળગાડનું લક્ષણ ...	”
બાળગ્રહના વળગાડની સામાન્ય ચિકિત્સા ...	”

અધ્યાય ૨૮ મો

ઉપક્રમ ...	૧૦૧૯
પરિષેષન ...	૧૦૨૦
અવ્યય ...	”
પાનાનું ઘી ...	”
ધુમાડી ...	”
ઠાર-માળા ...	”
બલિદાન, રનાન તથા હોમ ...	”
રકંદગ્રહના વળગાડના રક્ષામંત્રો ...	”

અધ્યાય ૨૯ મો ૩૫૪

ઉપક્રમ ...	૧૦૨૧
સિંચન ...	”
અવ્યય ...	”
પાવાનું ઘી ...	”

વિષય

પૃષ્ઠ

શરીર ચોળતું	...	...	...	૧૯૨૧
ધુમાડી	...	...	...	૨૨
હાર-માળા	...	...	...	૨૨
બલિદાન તથા રનાન	...	...	...	૧૦૨૨
રકંદાપરમારના વિધાનનો પાશ્વ મંત્ર	...	...	...	૨૨

અધ્યાય ૩૦ મે

ઉપક્રમ	...	...	...	૧૦૨૨
સિંચન	...	...	...	૨૨
અભ્યંગ	...	...	...	૨૨
લેપ તથા આહાર	...	...	...	૨૨
ધુમાડી	...	...	...	૨૨
હાર-માળા	...	...	...	૨૨
બલિદાન તથા રનાન	...	...	...	૧૦૨૩
પાવાતું ઘી	...	...	...	૨૨
પૂજન	...	...	...	૨૨
શકુનીના વિધાનના મંત્રો	...	...	...	૨૨

અધ્યાય ૩૧ મે

ઉપક્રમ	...	...	...	૧૦૨૩
સિંચન	...	...	...	૨૨
અભ્યંગ	...	...	...	૨૨
પાવાતું ઘી	...	...	...	૨૨
લેપ	...	...	...	૨૨
ધુમાડી	...	...	...	૧૦૨૪
ગળામાં માદળિયું	...	...	...	૨૨
બલિદાન	...	...	...	૨૨
રનાન	...	...	...	૨૨
શકુનીના વિધાનના પાશ્વ મંત્રો	...	...	...	૨૨

અધ્યાય ૩૨ મે

ઉપક્રમ	...	...	...	૧૦૨૪
સિંચન	...	...	...	૨૨
અભ્યંગ	...	...	...	૨૨
પાવાતું ઘી	...	...	...	૨૨
ધુમાડી	...	...	...	૧૦૨૫
હાર-માળા	...	...	...	૨૨
બલિદાન	...	...	...	૨૨
રનાન તથા પૂજન	...	...	...	૨૨
પૂતનાના વિધાનના પાશ્વ મંત્રો	...	...	...	૨૨

અધ્યાય ૩૩ મે

ઉપક્રમ	...	...	...	૧૦૨૫
સિંચન	...	...	...	૨૨
અભ્યંગ	...	...	...	૨૨

વિષય

પૃષ્ઠ

પાવાતું ઘી	...	...	...	૧૦૨૬
લેપ	...	...	...	૨૨
ધુમાડી	...	...	...	૨૨
હાર-માળા	...	...	...	૨૨
બલિદાન	...	...	...	૨૨
રનાન	...	...	...	૨૨
અધપૂતનાના વિધાનનો પાશ્વ મંત્ર	...	...	...	૨૨

અધ્યાય ૩૪ મે

ઉપક્રમ	...	...	...	૧૦૨૬
સિંચન	...	...	...	૨૨
અભ્યંગ	...	...	...	૨૨
પાવાતું ઘી	...	...	...	૧૦૨૭
ધુમાડી	...	...	...	૨૨
હાર-માળા	...	...	...	૨૨
બલિદાન	...	...	...	૨૨
રનાન	...	...	...	૨૨
શીતપૂતનાના વિધાનનો પાશ્વ મંત્ર	...	...	...	૨૨

અધ્યાય ૩૫ મે

ઉપક્રમ	...	...	...	૧૦૨૭
સિંચન	...	...	...	૨૨
અભ્યંગ	...	...	...	૨૨
પાવાતું ઘી	...	...	...	૨૨
ધુમાડી	...	...	...	૧૦૨૮
હાર-માળા	...	...	...	૨૨
બલિદાન	...	...	...	૨૨
રનાન	...	...	...	૨૨
મુખમંડિકાના વિધાનનો પાશ્વ મંત્ર	...	...	...	૨૨

અધ્યાય ૩૬ મે

ઉપક્રમ	...	...	...	૧૦૨૮
સિંચન	...	...	...	૨૨
અભ્યંગ	...	...	...	૨૨
પાવાતું ઘી	...	...	...	૨૨
હાર-માળા	...	...	...	૧૦૨૯
શરીર પર અભ્યંગ	...	...	...	૨૨
ધુમાડી	...	...	...	૨૨
બલિદાન	...	...	...	૨૨
રનાન	...	...	...	૨૨
નૈસર્ગિક સંબંધી વિધાનમાં પાશ્વ મંત્ર	...	...	...	૨૨

અધ્યાય ૩૭ મે

ઉપક્રમ	...	...	...	૧૦૨૯
બાલકાલે કાલે ઉત્પન્ન કર્યા ?	...	...	...	૨૨

વિષય

પૃષ્ઠ

નવ બાલમહોમાં શને કોણે ઉત્પન્ન કર્યા ? ...	૧૦૩૦
બાલમહો બાળકોને વળગવાનું કાગળ ...	”
વળગાડોની કહસાધના તથા અસાધ્યતા ...	૧૦૩૧

અધ્યાય ૩૮ મો

ઉપક્રમ ...	૧૦૩૧
યોનિરોગોનાં નિદાનોમાં વાયુની પ્રધાનતા ...	૧૦૩૨
યોનિરોગોની સંખ્યા ...	”
યોનિરોગોનાં દૂરનાં નિદાનોમાં દેવનું નિદાનપણ ...	૧૦૩૨
યોનિરોગોના પેટારોગોનાં નામો ...	”
વાતિક યોનિરોગના પાંચ ભેદોનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો ...	”
વૈત્તિક યોનિરોગના પાંચ ભેદોનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો ...	૧૦૩૩
શ્લેષ્મિક યોનિરોગનાં પાંચ ભેદોનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો ...	”
સાન્નિપાતિક યોનિરોગોના પાંચ ભેદોનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો ...	”
વીશ યોનિરોગોમાં પાંચ રોગો અસાધ્ય છે ...	૧૦૩૪
યોનિરોગોની સામાન્ય તથા વિશિષ્ટ ચિકિત્સાઓ ...	”

અધ્યાય ૩૯ મો

ઉપક્રમ ...	૧૦૩૬
સુશ્રુત આદિ શિષ્યોનો પ્રશ્ન ...	”
જ્વરનાં નિદાન તથા ચિકિત્સાની પ્રતિષ્ઠા ...	૧૦૩૭
જ્વર સર્વ રોગોનો રાખ હોવાનું કારણ ...	”
માણસો તથા દેવતાઓ જ્વર સહી શકે ...	”
જ્વરનું સામાન્ય લક્ષણ ...	”
જ્વરના મુખ્ય આઠ ભેદો ...	૧૦૩૮
જ્વરનું પ્રકૃતવૈકૃતપણ અને કારણો ...	૧૦૩૯
ખીન્ન કારણોથી પણ જ્વર આવે છે ...	”
જ્વરથી માત્રોમાં થતી ઉષ્ણતા ...	૧૦૪૦
જ્વરનું સામાન્ય તથા વિશિષ્ટ પૂર્વરૂપ ...	”
સાન્નિપાતિક જ્વરનું પૂર્વરૂપ ...	”
ખબ્બે દોષોથી થયેલા જ્વરનું પૂર્વરૂપ ...	૧૦૪૧
વાતજ્વરનાં લક્ષણો ...	”
પિત્તજ્વરનાં લક્ષણો ...	૧૦૪૨
કફજ્વરનાં લક્ષણો ...	”
સાન્નિપાતિક જ્વરનું લક્ષણ ...	”
સાન્નિપાતિક જ્વરો તથા તેના ભેદોનાં લક્ષણો ...	૧૦૪૩
હતીજસ (સાન્નિપાતિક) જ્વરનું લક્ષણ ...	૧૦૪૪
સાન્નિપાતિક જ્વર અમુક મુદતમાં ઊડી દે છે અથવા મારી નાખે છે ...	”

વિષય

પૃષ્ઠ

વાતપિત્તજ્વર, વાનકફળજ્વર અને પિત્તકફળજ્વર	
જ્વરોનાં લક્ષણો ...	૧૦૪૫
વિષમજ્વરોની સંપ્રાપ્તિ તથા ભેદો ...	૧૦૪૬
તૃતીય આદિ જ્વરોના દોષની પ્રથળતા ...	૧૦૪૮
વિષમજ્વરોની ગ્થિતિ તથા સાધ્યતાદિ ...	૧૦૪૯
અલિધાતજ્વરની તથા કામાદિજ્વર જ્વરની કહસાધ્યતા ...	”
વિષમજ્વરના આવવાના સમયો અને પ્રકારો ...	૧૦૪૯
વેગની શાંતિ પછી પણ વિષમજ્વરની ફરી પ્રાપ્તિ ...	૧૦૫૦
તંત્રકારોના મતે ધાતુઓમાં રહેલા દોષોથી વિષમજ્વરોની ઉત્પત્તિ અને ભેદો ...	”
સતત આદિ વિષમજ્વરો કોની અપેક્ષાથી વિષમ છે ? એ જાણવા માટે સંતતનું લક્ષણ ...	૧૦૫૧
રપટીકરણ માટે ચાર વિષમજ્વરનાં સ્વરૂપો ...	૧૦૫૨
વિષમજ્વરની શુદ્ધિ તથા હાનિમા રપટ દર્શાવે ...	”
આગંતુક જ્વરોમાં દોષની પરીક્ષા ...	”
આગંતુક જ્વરોમાં વિષજ્વર જ્વરનાં લક્ષણો ...	”
ઝેરી ઔષધિની ગ્રંથથી થયેલા જ્વરનાં લક્ષણો ...	૧૦૫૩
કામથી થયેલા જ્વરનાં લક્ષણો ...	”
ભય, શોક, તથા ક્રોધથી થયેલા જ્વરનાં લક્ષણો ...	”
અસ્થિચાર તથા શાપથી થયેલા જ્વરનાં લક્ષણો ...	”
જૂતના આવેશથી થયેલા જ્વરનાં લક્ષણો ...	”
ક્રોધ પણ આગંતુક જ્વર દોષોનાં ચિહ્નો વિના હોતો નથી ...	”
જ્વરનાં ગંભીર (ઊંડા) વેગનું લક્ષણ ...	”
મરણસૂચક જ્વરનાં લક્ષણો ...	૧૦૫૪
દોષોની હીનતા, મધ્યતા તથા અધિકતા ઉપરથી જ્વરના ત્રીય વેગની મુદતો વગેરે ...	”
જ્વરનાં નિદાનો વગેરેનો ઉપસંહાર અને ચિકિત્સાનો ઉપક્રમ ...	”
જ્વરનાં પૂર્વરૂપોના સમયમાં કરવાની ચિકિત્સાઓ ...	”
જ્વરોનાં રૂપો પ્રકટે ત્યારે કરવાની ચિકિત્સાઓ ...	૧૦૫૫
લંઘનનો પણ જ્વરના આરંભમાં નિષેધ ...	”
લંઘનના ગુણો ...	”
લંઘનનો સરચયોગ થયાનાં લક્ષણો ...	૧૦૫૬
લંઘનનો અતિયોગ થયાનાં લક્ષણો ...	”
કફ તથા વાતજ્વરવાળાઓને જીવ પાણી હિતકારી ...	”
પિત્તજ્વર વગેરેમાં ગોષ વગેરેનાં સંસ્કારવાળું ઉકાળેલું પાણી પાવું ...	”
જ્વરવાળાઓને લંઘનાદિ કરાવ્યા પછી પેયા દેવી ...	૧૦૫૭
જ્વરવાળાઓને પાચનકવાથી ક્યારે દેવા ? ...	”
જ્વરો ઉપર પાચનકવાથી ...	”

વિષય

પૃષ્ઠ

કેવી રીતેતેમાં પાત્રનકવાથો ન દેવા ?	... ૧૦૫૭
નવરવાળાને ઔષધ ક્યારે દેવું ?	... ૧૦૫૮
સામ નવરવું લક્ષણ	... "
નવરમાં ઔષધ દેવાના સમય વિશે મતભેદ	..
નવરમાં ઔષધ દેવાના સમય વિશે સ્વમત	..
દોષ પાક્યા પહેલાં ઔષધ ન દેવાનું કારણ	૧૦૫૯
નવરવાળાને પાતળો આડો થતો હોય તો ?	..
મળો પાકી ગયાં છતાં ન નીકળે તો ?	..
વમન આદિ ક્રિયાઓનાં લુદ્ધાં લુદ્ધાં વિષયો	..
નવરમાં પેટ ચડી આવ્યું હોય કે મળમૂત રોકાઈ ગયાં હોય તો શું કરવું ?	... ૧૦૬૦
વમનવિરેચનથી નવર શાંત ન થાય તો શું કરવું ?	..
નવરવાળો તરસ વગેરેથી પીકાતો હોય તો શું ?	..
લુદ્ધાં લુદ્ધાં નવરોમાં લુદ્ધાં લુદ્ધાં પથ્ય બોજનો	..
કુશ શરીરવાળા રોગી માટે ખીજું પથ્ય	... ૧૦૬૧
રામ પથ્ય હોવા છતાં નિષેધ	... "
મલ તથા છાશ કોને હિતકારી થાય ?	... "
કેવા નવરવાળાને દૂધ હિતકારી થાય છે ?	... "
તરુણનવરમાં દૂધનો નિષેધ	... ૧૦૬૨
વિપ્રમનવરોમાં અજનો વિધિ	... "
છજીનવરવાળાએ બોજન સમયે જમવું	..
લાંબા કાળના નવરવાળા માટે બોજનોપચાર	..
નવરવાળા માટે પથ્ય ધાન્યો	... "
ક્ષીણ થયેલા નવરિત આજીસનું ખુંદણુ કરવા માટે માંસો	... "
નવરથી યુક્ત માણસ માટે પહેલું	... ૧૦૬૩
નવરવાળા માણસે પરિશ્રમ કરવો નહિ	..
નવર શાંત થયા પછી પછી શોધન ક્યારે ?	... "
અધિક બોજનાદિકની તૃપ્તિ અયોગ્ય	... "
સધળા નવરોની ચિકિત્સાનું મૂળ તત્ત્વ	... "
કેટલાક નવરોની ચિકિત્સા-પદ્ધતિ	... "
સંશયન કવાથો કહેવાનો ઉપક્રમ	... ૧૦૬૪
વાતજન્યનવર ઉપર સંશયન કવાથો અને ખીજા ઉપચારો	... "
પિત્તજન્ય નવર ઉપર કવાથો અને ખીજા ઉપચારો	... "
કફજન્યનવર ઉપર દેવાના સંશયન કવાથો	... ૧૦૬૬
વાતજન્યનવર પર દેવાના સંશયન કવાથો	..
પિત્તજન્યનવર ઉપર સંશયન કવાથ	... "
વાતપિત્તજન્યનવર ઉપર સંશયન કવાથો	... ૧૦૬૭
આનિપાતિક નવર ઉપર સંશયન કવાથો	... "

વિષય

પૃષ્ઠ

સર્વ નવરો ઉપર ચિકિત્સાઓ	... ૧૦૬૭
વિપ્રમનવરોની ચિકિત્સાઓ	... ૧૦૬૮
છજીનવરો ઉપર વૃતો	... ૧૦૬૯
સર્વ પ્રકારના નવરો ઉપર પટોત્યાદિ વૃત	..
વિપ્રમનવરો ઉપર કલ્યાણુક વૃત	... ૧૦૭૦
સધળા નવરો ઉપર મહાકલ્યાણુક વૃત	... "
વિપ્રમનવરો ઉપર પંચમન્ય વૃત	... "
છજીનવરો ઉપર ખીજા ચાર પ્રકારનાં વૃતો	૧૦૭૧
છજીનવરો ઉપર પંચાવિક વગેરે વૃતો	... "
સર્વ પ્રકારના નવરો ઉપર નિર્ણાદિ વૃત	... "
સર્વ પ્રકારના નવરો ઉપર પટોલાદિ વૃત	... ૧૦૭૨
વિપ્રમનવરો ઉપર પંચસાર પાન	... "
નવરો ઉપર અભયંગ માટે પદ્મતંક તેલ	... "
છજીનવરો ઉપર યોગવાતું ક્ષીરિવૃક્ષાદિ તેલ	..
નવરસમયનું સ્મરણ લુલાવવાના ઉપાયો	... "
વિપ્રમનવરો ઉપર ધુમાડી	... ૧૦૭૩
વિપ્રમનવરો ઉપર અંજન	... "
વિપ્રમનવરો ઉપર ઉદરરોગના વિષયમાં કહેલી ચિકિત્સા પછી થાય	... "
જૂતના આવેસથી તથા કામાદિકથી થયેલા આગંતુકનવરોની ચિકિત્સાઓ	... "
અમ કે લોહી વગેરેના ક્ષયથી થયેલા નવરની ચિકિત્સા	... ૧૦૭૪
અભિશાપ તથા અભિચારથી થયેલા આગંતુકનવરોની ચિકિત્સા	... "
ઉંઝાપાત તથા સૂર્ષાદિ ગ્રહોના દુષ્ટાચારથી થયેલા નવરની ચિકિત્સા	... "
અભિધાતથી થતા આગંતુકનવરની ચિકિત્સા	..
ઔષધિના ગંધથી તથા વિષથી થયેલા નવરની ચિકિત્સા	... "
વિપ્રમનવરોની ખીજા ચિકિત્સાઓ	... "
ચારલામાં શીતવાળા વિપ્રમનવરો ઉપર વિશિષ્ટ ક્રિયા	... "
ચારલામાં દાહવાળા વિપ્રમનવર ઉપર વિશિષ્ટ ક્રિયા	... ૧૦૭૬
દોષોના સંસર્ગવાળા નવરોમાં અને કવાથેક સંનિપાતમાં પ્રથમ પિત્ત દૂર કરવાની જરૂર	૧૦૭૭
નવરના ઉપદ્રવોની ચિકિત્સાપદ્ધતિ	... "
માથાની વેદના વગેરે ઉપદ્રવોની ચિકિત્સા	... "
વમન વગેરે નવરના ઉપદ્રવોની ચિકિત્સા	... ૧૦૭૮
નવરના ઉપદ્રવરૂપ ખાંસી તથા થાસની ચિકિત્સા	..

વિષય

પૃષ્ઠ

નવરના ઉપદ્રવરૂપ તરસ તથા દાહની ચિકિત્સા	૧૦૭૮
નવરના ઉપદ્રવરૂપ મોઢાની વિરસતાની ચિકિત્સા	"
નવરના ઉપદ્રવરૂપ માથાની ચ્યન્પતાની ચિકિત્સા	"
નાક વજેરમાંથી વહેતા રક્તપિત્તની ચિકિત્સા	"
કફનવર તથા વાતનવરમાં જો ઉપદ્રવ થયા	"
દોષ તો ખાસ ચિકિત્સા	...
નવરમાં દોષનું હરણ કયાં પછી ચકરી આવે તો	૧૦૭૯
વાતનવર ઉપર ખરિતજો	...
પિત્તનવર ઉપર ખરિતજો	...
કફનવર ઉપર ખરિતજો	...
દંડજનનવર તથા સન્નિપાતનવર ઉપર ખરિતજો	"
વાતનવર ઉપર અનુવાસનખરિતમાં તેલનો નિષેધ	"
અને અબ્ધગ્રાહિકમાં સર્વ રોગોનો સંભતિ	૧૦૮૦
પિત્તનવરગ્રાહિક ઉપર અબ્ધગ્રાહિ ખાટે રોગો	"
પિત્ત બાધી રણું દોષ, તો નવરની ઉત્પત્તિ	"
તથા તેનો પ્રતિકાર	...
વાયુ કે કફ રહેવાથી નવરની ઉત્પત્તિ તથા	"
પ્રતિકાર	...
નવરવાળા માણસને કયારે ઘી રહ્યું?	...
નવરથી મુક્ત થવાનું પૂર્વરૂપ	...
નવરથી મુક્ત થયેલાંનાં લક્ષણો	...
નવરની ચિકિત્સામાં કાળજીની જરૂર	"
અધ્યાય ૪૦ મો	૨૦૧૩ મો
ઉપક્રમ	...
અતિસારનાં દૂરનાં નિદાનો	...
અતિસારની સંપ્રાપ્તિ તથા સામાન્ય રૂપ	...
અતિસારની સંખ્યા	...
અતિસારનું પૂર્વરૂપ	...
વાયુથી થયેલા અતિસારનું લક્ષણ	...
પિત્તથી થયેલા અતિસારનું લક્ષણ	...
કફથી થયેલા અતિસારનું લક્ષણ	...
ત્રણે દોષોથી થયેલા અતિસારનું લક્ષણ	...
અને તે કષ્ટસાધ્ય તથા અસાધ્ય	...
શોકથી થયેલા અતિસારનું લક્ષણ અને	"
કષ્ટસાધ્યતા	...
આમથી થયેલા અતિસારનું લક્ષણ	...
આમ તથા પકવનાં લક્ષણો	...
અસાધ્ય અતિસારનાં લક્ષણો	...
અતિસાર છથી વધુ ન કલ્પવા	...
સઘળા અતિસારોમાં વિષ્ઠાનું આમપણું	...
તથા પકવપણું બાળવાની જરૂર	...

વિષય

પૃષ્ઠ

અતિસારમાં આમની સામાન્ય ચિકિત્સા	...
વાયુ તથા કફથી થયેલા આમાતિસારની	"
ખાસ ચિકિત્સા	...
પિત્તથી થયેલા આમાતિસારની ચિકિત્સા	...
પકવનાતિસારની ચિકિત્સા	...
અતિસારની અમુક અવરથાઓમાં ચિકિત્સા	...
અતિસારવાળાને આહારમાં આપવાનાં દ્રવ્યો	...
રક્તાતિસારનું કારણ, ઉપદ્રવો તથા ચિકિત્સા	...
વિદ્યાના ક્ષયથી પડતા શીશુવાળા મળની ચિકિત્સા	...
પ્રવાહિકાનું લક્ષણ	...
દોષો ઉપરથી પ્રવાહિકાનાં રૂપો, નિદાનો	"
તથા ચિકિત્સા	...
પ્રવાહિકાની ખાસ ચિકિત્સા	...
અતિસારની વ્યાધિવિપરીત ચિકિત્સા	...
અતિસારોની હેતુવિપરીત ચિકિત્સા	...
અતિસારમાં ઉપદ્રવોની ચિકિત્સાપદ્ધતિ	...
અતિસારમાં બે કે ત્રણ દોષોનો સંયોગ હોય	"
તો કયા દોષની પ્રથમ ચિકિત્સા કરવી ?	"
અતિસારથી મુક્ત થયેલાનું લક્ષણ	...
વ્યાધિઓના ત્રણ ભેદો, લક્ષણો અને	"
ચાંતિના પ્રકારો	...
અતિસારમાં મદણીની ધારતી અને સંપ્રાપ્તિ	...
અતિસારમાં પરેણ અને તેની મુદત	...
મદણીનું નિરૂપણ તથા તેના દૂષિત થવામાં	"
કારણ	...
મદણીરોગનું સંખ્યાપૂર્વક લક્ષણ	...
મદણીરોગનું પૂર્વરૂપ	...
મદણીરોગનું સ્પષ્ટ થયેલું રૂપ	...
દોષોના ભેદથી મદણીનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો	...
મદણીરોગની ચિકિત્સા	...
અધ્યાય ૪૧ મો	૨૦૧૪ મો
ઉપક્રમ	...
શોષ (ખેનના દરદ) નો સ્વભાવ	...
જો વ્યાધિનાં ત્રણ નામોનું કારણ	...
શોષ સાન્નિપાતિક જ હોવા વિષે	...
શોષનાં દૂરનાં તથા પાસેનાં નિદાનો	...
શોષની સંપ્રાપ્તિ	...
શોષમાં દોષોનાં ચિહ્નોરૂપ છ લક્ષણો	...
શોષમાં દોષોનાં ચિહ્નોરૂપ અગિયાર લક્ષણો	...
શોષને કયારે અસાધ્ય સમજવો ?	...
આયુર્વેદના મતે નિદાનો પરત્વે શોષના ભેદો	"
વ્યવાયશોષનું લક્ષણ	...

વિષય

પૃષ્ઠ

રોકરોણનું લક્ષણ	..	... ૧૦૦૪
જરોણનું લક્ષણ	..	.. "
અધ્વરોણનાનું લક્ષણ	..	.. "
વ્યાયામરોણવાળાનું લક્ષણ	..	.. "
મધુરોણનું નિદાન	..	.. "
ઉરક્ષતરોણનું નિદાન તથા લક્ષણ	...	.. "
અન્ય આચાર્યોના મતનું અડન	.	૧૧૦૫
રોષના પૂર્વરૂપો	.	.. "
રોષની અસાધ્યતાના ખીમ લક્ષણો	.	.. "
રોષના કેસ દરદીની ચિકિત્સા કરવી ?	.	.. "
રોષની ચિકિત્સા	..	.. "
રોષવાળાએ કેવી રીતે વર્તવું ?	...	૧૧૦૯

અધ્યાય ૪૨ મો

ઉપક્રમ	..	૧૧૦૯
ગુલ્મના દૂરના તથા પાસેના નિદાનો, સપ્રાપ્તિ અને સખ્યા	..	.. "
ગુલ્મનું સામાન્ય લક્ષણ	..	.. "
ગુલ્મના પાંચ સ્થાનકો	...	.. "
એ રોગને ગુલ્મ કહેવાનું કારણ	..	.. "
ગુલ્મ ન પાકવાનું કારણ	..	.. "
ગુલ્મના પાંચ પ્રકાર	..	૧૧૧૦
ગુલ્મના પૂર્વરૂપો	.	.. "
વાયુજન્ય ગુલ્મનું લક્ષણ	.	.. "
પિત્તજન્ય ગુલ્મનું લક્ષણ	.	.. "
કફજન્ય ગુલ્મનું લક્ષણ	..	.. "
નિદોષજન્ય ગુલ્મનું લક્ષણ તથા અસાધ્યતા	..	.. "
રજપ રુધિરથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુલ્મના નિદાન લક્ષણ તથા ચિકિત્સાનો સમય	૧૧૧૧	.. "
ગુલ્મોના ચિકિત્સાઓ	.	.. "
ગુલ્મના ઉપદ્રવરૂપ થયેલા સામાન્ય લક્ષણ તથા ખાસ ચિકિત્સાઓ	.. ૧૧૧૬	.. "
ગુલ્મનાળાએ પાળવાની પરજી	.. ૧૧૧૭	.. "
ગુલ્મ વિના પચુ થઈ શકે છે તેના ચિકિત્સા	૧૧૧૮	.. "
થળના દૂરના તથા પાસેના નિદાનો અને સપ્રાપ્તિ એ રોગ 'થળ' થા માટે કહેવાય છે ?	..	.. "
વાયુજન્ય થળનું લક્ષણ	...	.. "
પિત્તજન્ય થળનું લક્ષણ	.	.. "
કફજન્ય થળનું લક્ષણ	.	.. "
સાન્નિપાતિક થળનું લક્ષણ અને અસાધ્યતા	..	.. "
વાતજન્ય થળની ચિકિત્સા	...	.. "
પિત્તજન્ય થળની ચિકિત્સા	.	૧૧૨૦

વિષય

પૃષ્ઠ

કફજન્ય થળની ચિકિત્સા	...	૧૧૨૦
પાશ્વરથળ આદિના નિદાનાદિકનું પ્રકરણ	...	૧૧૨૧
કુક્ષિથળના નિદાન, સપ્રાપ્તિ, લક્ષણ, ચિકિત્સા	...	૧૧૨૨
હૃદયથળના નિદાન, સપ્રાપ્તિ, લક્ષણ, ચિકિત્સા	...	.. "
અસ્તિથળના નિદાન, સપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ	..	.. "
મૂત્રથળના નિદાન, સપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ	...	૧૧૨૩
વટિથળના નિદાન, સપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ	...	.. "
ગરિથળ, મૂત્રથળ તથા વિટ્થળની ચિકિત્સા	..	.. "
આમથળના નિદાન, સપ્રાપ્તિ, લક્ષણ, ચિકિત્સા	..	.. "
સળા શ્વેત ઉપર સામાન્ય ચિકિત્સા	..	.. "

અધ્યાય ૪૩ મો

ઉપક્રમ	...	૧૧૨૪
હંદ્રોગના નિદાન તથા સપ્રાપ્તિ	...	.. "
હંદ્રોગની સખ્યા	...	.. "
વાતજન્ય હંદ્રોગનું લક્ષણ	..	.. "
પિત્તજન્ય હંદ્રોગનું લક્ષણ	.	.. "
કફજન્ય હંદ્રોગનું લક્ષણ	..	.. "
સન્નિપાતજન્ય હંદ્રોગનું લક્ષણ	.	.. "
કૃમિજન્ય હંદ્રોગનું લક્ષણ	..	.. "
હંદ્રોગના ઉપદ્રવો	...	૧૧૨૫
વાતજન્ય હંદ્રોગની ચિકિત્સા	..	.. "
પિત્તજન્ય હંદ્રોગની ચિકિત્સા	...	.. "
કફજન્ય હંદ્રોગની ચિકિત્સા	...	૧૧૨૬
કૃમિજન્ય હંદ્રોગની ચિકિત્સા	...	.. "

અધ્યાય ૪૪ મો

ઉપક્રમ	...	૧૧૨૬
પાકુરોગના નિદાનો અને સપ્રાપ્તિ	..	.. "
પાકુરોગની સખ્યા	...	૧૧૨૭
'પાકુરોગ' નામ હોવાનું કારણ	...	.. "
પાકુરોગનું પૂર્વરૂપ	...	.. "
અવસ્થાભેદોથી આ રોગના નામોત્તરો	..	.. "
વાતજન્ય પાકુરોગનું લક્ષણ	...	.. "
પિત્તજન્ય પાકુરોગના લક્ષણ	...	૧૧૨૮
કફજન્ય પાકુરોગનું લક્ષણ	..	.. "
સાન્નિપાતિક પાકુરોગનું લક્ષણ	..	.. "
કામલાનું નિદાન તથા લક્ષણ	..	.. "
કુલકામલાનું લક્ષણ	..	.. "
લાધરક(અલસ)નું લક્ષણ	...	.. "
હલીમકનું લક્ષણ	...	.. "
પાકુરોગના ઉપદ્રવો	...	.. "
પાકુરોગ તથા કામલાની ચિકિત્સા	...	૧૧૨૯

વિષય

૫૪

કામલાની ચિકિત્સા	૧૧૩૧
કુલકામલાની ચિકિત્સા	”
લાઘરકની ચિકિત્સા	૧૧૩૨
સઘળા પાંડુરોગો ઉપર યોગો અને પથ્ય ભોજન ..	”
પાંડુરોગના ઉપરોગની ચિકિત્સા	”
પાંડુરોગની અસાધ્યતાનું લક્ષણ	૧૧૩૩

અધ્યાય ૪૫ મો સે ૧૧-૧૨-૧૩

ઉપક્રમ	૧૧૩૩
સ્કતપિત્તનાં નિદાનો તથા સંપ્રાપ્તિ	”
સ્કતપિત્તનું સામાન્ય લક્ષણ	”
જુદા જુદા માર્ગોથી સ્કતપિત્ત વહેવાનો કારણો ..	”
સ્કતપિત્તની સાધ્યતા, યાચ્યતા તથા અસાધ્યતા ..	”
સ્કતપિત્તનું પૂર્વરૂપ	૧૧૩૪
સ્કતપિત્તની સંખ્યા અને દોષોનું લક્ષણ ..	”
સ્કતપિત્તના ઉપદ્રવો	”
સ્કતપિત્તની અસાધ્યતાનું વિશેષ વિવેચન	”
સ્કતપિત્તની ચિકિત્સા ..	૧૧૩૫
અરશ, રક્તપ્રદર અને શલ્કાક્રિયાથી વહેના લોહી ઉપર સ્કતપિત્તની જ ચિકિત્સા	૧૧૩૬

અધ્યાય ૪૬ મો સે ૧૧-૧૩-૧૪

ઉપક્રમ	૧૧૩૬
મૂર્છાનાં નિદાનો તથા સંપ્રાપ્તિ	”
મૂર્છાનાં પૂર્વરૂપો	૧૧૪૦
મૂર્છાનું સામાન્ય લક્ષણ	”
મૂર્છાના છ પ્રકારોનું વિવેચન ..	”
રુધિરથી મૂર્છા આવવાનું કારણ	”
મઘ અને વિપથી મૂર્છા આવવાનું કારણ	”
રુધિરથી થયેલી મૂર્છાનું લક્ષણ	૧૧૪૧
મઘથી થયેલી મૂર્છાનું લક્ષણ ..	”
વિપથી થયેલી મૂર્છાનું લક્ષણ ..	”
મૂર્છાની ચિકિત્સા	”
મૂર્છાની સંન્યાસ નામની અવસ્થાનું લક્ષણ અને અત્યંત કટુસાધ્યતા ..	૧૧૪૨
સંન્યાસની ચિકિત્સા તુરત કરવી ..	”
સંન્યાસની ચિકિત્સા	૧૧૪૩
મૂર્છાની ચિકિત્સાનો ઉપસંહાર	”

અધ્યાય ૪૭ મો સે ૧૧-૧૩-૧૫

ઉપક્રમ	૧૧૪૩
મઘના શુભો	”
ને તે શુભોને લીધે મઘનાં જુદાં જુદાં ક્રમો ..	૧૧૪૪
મઘનાં રહેલા રસો	”

વિષય

૫૪

મઘનું સેવન કેવી રીતે કરવાથી લાભ થાય ?	૧૧૪૪
વિધિ વગર મઘનું સેવન કરવાથી હાનિ	”
મઘના મઘથી છાતી વાન પથ્ય યુક્ત રખાતી નથી ..	”
મઘના મઘની ત્રણ અવસ્થાઓ અને લક્ષણો ..	”
મઘ કોને કોને અતિ બાધક થતું નથી ?	”
મઘને વિધિ વગર નિરંતર સેવવાથી મરણ	૧૧૪૫
અમુક સ્થિતિઓમાં મઘનું સેવન કરવાથી	

પથ્ય પાનાત્મક આદિ રોગો	”
મઘથી ઉત્પન્ન થતા વિકારો	”
પાનાત્મકતા સાત ભેદો અને તેઓનાં લક્ષણો ..	”
પરમઘનું લક્ષણ ..	”
પાનાત્મકનું લક્ષણ ..	૧૧૪૬
પાનવિષમનું લક્ષણ	”
પાનાત્મક વજોરેની અસાધ્યતાનું લક્ષણ	”
સાત પ્રકારના પાનાત્મકતાની ચિકિત્સા	”
પરમઘની ચિકિત્સા	૧૧૪૮
પાનાત્મકની ચિકિત્સા ..	”
પાનવિષમની ચિકિત્સા	૧૧૪૯
પાનાત્મક આદિ ચારે રોગો ઉપર સામાન્ય નિધાન ..	”

મઘ છોડ્યા પછી પાછો સેવવાથી થતા રોગો	૧૧૫૦
મઘથી તન્નસની ઉત્પત્તિ અને તેની ચિકિત્સા ..	”
મઘથી થતો દાહ અને તેની ચિકિત્સા ...	૧૧૫૧
મઘપાનથી અન્ય દાહો પર થતો અતિદેશ ...	૧૧૫૨
રુધિરજન્ય દાહના નિધાન તથા ચિકિત્સા ...	૧૧૫૩
પિત્તજન્ય દાહના નિધાન તથા ચિકિત્સા	”
ત્વાજન્ય દાહના નિધાન તથા ચિકિત્સા	”
રક્તપૂષ્પકાષ્ઠજન્ય દાહના નિધાન તથા ચિકિત્સા ..	”
ધાતુક્ષયજન્ય દાહના નિધાન તથા ચિકિત્સા ...	૧૧૫૪
ભોજનાગતરુધિરજન્ય તથા શોકપ્રક્રુપિતરુધિરજન્ય દાહના નિધાન તથા ચિકિત્સા ...	૧૧૫૪

મર્મોલિધાતુજન્ય દાહનું સંક્ષિપ્ત નિરૂપણ	”
અમુક સ્થિતિમાં દાહોની અસાધ્યતા	”
મઘજન્ય રોગચાળા માટે વિધાન	”
કેવું મઘ નરસ ઉત્પન્ન ન કરે ?	”
કેવી સ્થિતિમાં મઘ રોગ તથા મઘ ન કરે ?	૧૧૫૫

અધ્યાય ૪૮ મો સે ૧૧-૧૩-૧૬

ઉપક્રમ	૧૧૫૫
તૃષ્ણાનું (તરસનું) સામાન્ય સ્વરૂપ	”
તૃષ્ણાનાં નિદાનો તથા સંપ્રાપ્તિ	”
તૃષ્ણાની સંખ્યા	”
તૃષ્ણાનાં પૂર્વરૂપો	”

વિષય

પૃષ્ઠ

વાતજન્ય તુષ્યાનું લક્ષણ	...	...	૧૧૫૬
પિત્તજન્ય તુષ્યાનું લક્ષણ	...	...	”
કફજન્ય તુષ્યાનું લક્ષણ	...	...	”
ક્ષતજન્ય તુષ્યાનું લક્ષણ	...	...	”
રસક્ષયજન્ય તુષ્યાનું લક્ષણ	...	...	”
આમજન્ય તુષ્યાનું લક્ષણ	...	...	૧૧૫૭
ભક્તજન્ય (અનજન્ય) તુષ્યાનું લક્ષણ	...	...	”
અમુક રિચિત્રમાં તુષ્યાઓની અસાધ્યતા	...	...	”
તુષ્યાની સામાન્ય ચિકિત્સા	...	...	”
વાતજન્ય તુષ્યાની ચિકિત્સા	...	...	”
પિત્તજન્ય તુષ્યાની ચિકિત્સા	...	...	૧૧૫૮
કફજન્ય તુષ્યાની ચિકિત્સા	...	...	”
ઉપર લખેલી ત્રણે ભ્રમની તુષ્યાઓ ઉપર બીજા યોગે	...	...	”
ક્ષતજન્ય તુષ્યાની ચિકિત્સા	...	...	”
રસક્ષયજન્ય તુષ્યાની ચિકિત્સા	...	...	૧૧૫૯
આમજન્ય તુષ્યાની ચિકિત્સા	...	...	”
ભક્તજન્ય તુષ્યાની ચિકિત્સા	...	...	”
પરચરણ તુષ્યાઓની ચિકિત્સાઓ	...	...	૧૧૬૦
તુષ્યાઓ ઉપર દેવાનાં વ્રમનો તથા પાચનો	...	...	”
પિત્તહર ઔષધો	...	...	”
અધ્યાય ૪૯ મો			
ઉપક્રમ	...	...	૧૧૬૦
ઘર્દિ (ઊલટી) નાં નિદાનો	...	...	”
ઘર્દિનું સામાન્ય લક્ષણ	...	...	૧૧૬૧
ઘર્દિનો સંપ્રાપ્તિ	...	...	”
ઘર્દિનું પૂર્વરૂપ	...	...	”
વાતજન્ય ઘર્દિનું લક્ષણ	...	...	”
પિત્તજન્ય ઘર્દિનું લક્ષણ	...	...	”
કફજન્ય ઘર્દિનું લક્ષણ	...	...	”
સાંખિપાતિક ઘર્દિનું લક્ષણ	...	...	”
આગંતુક ઘર્દિઓમાં દોષોની પરીક્ષા	...	...	૧૧૬૨
કૃત્રિયા થતી આગંતુક ઘર્દિનું લક્ષણ	...	...	”
ઘર્દિઓની રિચિત્ર ઉપરથી અસાધ્યતા	...	...	”
ઘર્દિઓની સામાન્ય ચિકિત્સા	...	...	”
વાતજન્ય ઘર્દિની ચિકિત્સા	...	...	”
પિત્તજન્ય ઘર્દિની ચિકિત્સા	...	...	૧૧૬૩
કફજન્ય ઘર્દિની ચિકિત્સા	...	...	”
સાંખિપાતિક ઘર્દિની ચિકિત્સા	...	...	”
આગંતુક ઘર્દિઓની ચિકિત્સા	...	...	”
ઘર્દિઓની ચિકિત્સાનું અધિક નિરૂપણ	...	...	”
અધ્યાય ૫૦ મો			
ઉપક્રમ	...	...	૧૧૬૪

વિષય

પૃષ્ઠ

હેડકીનાં નિદાનો	...	...	૧૧૬૫
હેડકીનું સ્વરૂપ તથા તેના ‘હિક્કા’ એ	...	...	”
નામનું બંધબેસતું કારણ	...	...	”
હેડકીના ભેદો તથા સંપ્રાપ્તિ	...	...	”
હેડકીનાં પૂર્વરૂપો	...	...	”
અનજન હેડકીનું લક્ષણ	...	...	”
યમણા હેડકીનું લક્ષણ	...	...	”
ક્ષુદ્રા હેડકીનું લક્ષણ	...	...	”
મંભીરા હેડકીનું લક્ષણ	...	...	”
મહતી હેડકીનું લક્ષણ	...	...	૧૧૬૬
હેડકીની અમુક રિચિત્રમાં અસાધ્યતા	...	...	”
હેડકીઓની ચિકિત્સા	...	...	”
અધ્યાય ૫૧ મો			
ઉપક્રમ	...	...	૧૧૬૮
શ્વાસનાં નિદાનો	...	...	”
શ્વાસની સંપ્રાપ્તિ	...	...	”
શ્વાસના ભેદો	...	...	”
શ્વાસનું પૂર્વરૂપ	...	...	”
ક્ષુદ્રા શ્વાસનું લક્ષણ	...	...	૧૧૬૯
તમક શ્વાસનું લક્ષણ	...	...	”
ઊનશ્વાસનું લક્ષણ	...	...	”
મહાશ્વાસનું લક્ષણ	...	...	૧૧૭૦
ભિર્વશ્વાસનું લક્ષણ	...	...	”
શ્વાસોની સાધ્યાસાધ્યતાનું વિવેચન	...	...	”
શ્વાસોની ચિકિત્સા	...	...	”
શ્વાસ વજોરે રોગોની કાળજીપૂર્વક ચિકિત્સા	...	...	૧૧૭૧
અધ્યાય ૫૨ મો			
ઉપક્રમ	...	...	૧૧૭૪
ખાંસીનાં નિદાનો, સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ	...	...	”
કાસોની સંખ્યા	...	...	૧૧૭૫
કાસનાં પૂર્વરૂપો	...	...	”
વાતજન્ય કાસનું લક્ષણ	...	...	૧૧૭૫
પિત્તજન્ય કાસનું લક્ષણ	...	...	”
કફજન્ય કાસનું લક્ષણ	...	...	”
ક્ષતજન્ય કાસની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ	...	...	૧૧૭૬
ક્ષયજન્ય કાસની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ, લક્ષણ અને અત્યંત કષ્ટસાધ્યતા	...	...	”
શુદ્ધાવરથામાં સઘળા કાસોની સાધ્યતા	...	...	”
કાસોની ચિકિત્સા	...	...	”
કલ્યાણક ગ્રુહ	...	...	૧૧૮૧
અગત્યાવલેલો	...	...	”
કુશિરાદિ ઘૃત	...	...	”

વિષય

૫૪

શતાવધાદિ પૂત ... ૧૧૮૧

અધ્યાય ૫૩ મો ચો. ૧૦, ૧૧, ૧૨

ઉપક્રમ ... ૧૧૮૨

સ્વરભેદનું નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિપૂર્વક સામાન્ય લક્ષણ અને સંખ્યા ... ૧

વાતજન્ય સ્વરભેદનું લક્ષણ ... ૧

પિત્તજન્ય સ્વરભેદનું લક્ષણ ... ૧

કફજન્ય સ્વરભેદનું લક્ષણ ... ૧

સાન્નિપાતિક સ્વરભેદનું લક્ષણ અને અસાધ્યતા ... ૧

ક્ષયજન્ય સ્વરભેદનું લક્ષણ અને અસાધ્યતા ... ૧

મેદોજન્ય સ્વરભેદનું લક્ષણ ... ૧

સ્વરભેદની અસાધ્યતા ... ૧૧૮૩

સ્વરભેદની સામાન્ય ચિકિત્સા ... ૧

વાતજન્ય સ્વરભેદની ખાસ ચિકિત્સા ... ૧

પિત્તજન્ય સ્વરભેદની ખાસ ચિકિત્સા ... ૧

કફજન્ય સ્વરભેદની ખાસ ચિકિત્સા ... ૧૧૮૪

મેદોજન્ય સ્વરભેદની ખાસ ચિકિત્સા ... ૧

સાન્નિપાતિક તથા ક્ષયજન્ય સ્વરભેદની ખાસ ચિકિત્સા ... ૧

મોટથી બોલવાથી થયેલા સ્વરભેદની ખાસ ચિકિત્સા ... ૧

અધ્યાય ૫૪ મો ચો. ૧૫, ૩૧, ૩૨

ઉપક્રમ ... ૧૧૮૪

કૃમિરોગનાં દુરનાં તથા પાસેનાં નિદાનો ... ૧

કૃમિઓનાં ઉત્પત્તિસ્થળો ... ૧૧૮૫

વિદ્યામાં થતા કૃમિઓની જાતો, આકારો તથા કૃત્યો ... ૧

કફમાં થતા કૃમિઓની જાતો, આકારો તથા કૃત્યો ... ૧

સોડીમાં થતા કૃમિઓની જાતો, આકારો તથા કૃત્યો ... ૧

કૃમિઓનાં નિદાનોત્તરો વિભાગ ... ૧૧૮૬

શરીરમાં કૃમિઓ ઉત્પન્ન થવાનું લક્ષણ ... ૧

કૃમિઓની વીણ જાતોમાં દૃષ્ય, અદૃશ્ય અને અસાધ્ય ... ૧

વિદ્યાના તથા કફના કૃમિઓની ચિકિત્સા ... ૧

મસ્તકાદિમાં રહેલા કફ સંબંધી કૃમિઓની ખાસ ચિકિત્સા ... ૧૧૮૮

રુધિરના કૃમિઓની ચિકિત્સા ... ૧

સર્વ પ્રકારના કૃમિઓ ઉપર સામાન્ય વિધાન ... ૧

કૃમિરોગવાળાએ પાળવાની પરેશ ... ૧

અધ્યાય ૫૫ મો ચો. ૧૦, ૧૧, ૧૨

ઉપક્રમ ... ૧૧૮૯

સધળા ઉદાવર્તનો મૂળનો નિર્ણય ... ૧

ઉદાવર્તનો નિદાનો તથા સંખ્યા ... ૧

વિષય

૫૪

અધોવાયુનો વેગ રોકવાથી ઉત્પન્ન થયેલા

ઉદાવર્તનું લક્ષણ ... ૧૧૮૯

વિદ્યાનો વેગ રોકવાથી થયેલા ઉદાવર્તનું લક્ષણ ... ૧

મૂળનો વેગ રોકવાથી થયેલા ઉદાવર્તનું લક્ષણ ... ૧૧૯૦

બ્રાહ્મણનો વેગ રોકવાથી થયેલા ઉદાવર્તનું લક્ષણ ... ૧

આંસુનો વેગ રોકવાથી થયેલા ઉદાવર્તનું લક્ષણ ... ૧

છીકનો વેગ રોકવાથી થયેલા ઉદાવર્તનું લક્ષણ ... ૧

ઝોડકારનો વેગ રોકવાથી થયેલા ઉદાવર્તનું લક્ષણ ... ૧

વમનનો વેગ રોકવાથી થયેલા ઉદાવર્તનું લક્ષણ ... ૧

વીંધનો વેગ રોકવાથી થયેલા ઉદાવર્તનું લક્ષણ ... ૧

શુધાનો વેગ રોકવાથી થયેલા ઉદાવર્તનું લક્ષણ ... ૧૧૯૧

તરસનો વેગ રોકવાથી થયેલા ઉદાવર્તનું લક્ષણ ... ૧

શ્વાસનો વેગ રોકવાથી થયેલા ઉદાવર્તનું લક્ષણ ... ૧

નિદાનો વેગ રોકવાથી થયેલા ઉદાવર્તનું લક્ષણ ... ૧

ઉદાવર્તની અસાધ્યતાનું લક્ષણ ... ૧

ઉદાવર્તની સામાન્ય ચિકિત્સા ... ૧

અધોવાયુનો વેગ રોકવાથી થયેલા ઉદાવર્તની ખાસ ચિકિત્સા ... ૧

વિદ્યાનો વેગ રોકવાથી થયેલા ઉદાવર્તની ખાસ ચિકિત્સા ... ૧

મૂળનો વેગ રોકવાથી થયેલા ઉદાવર્તની ખાસ ચિકિત્સા ... ૧૧૯૨

બ્રાહ્મણનો વેગ રોકવાથી થયેલા ઉદાવર્તની ખાસ ચિકિત્સા ... ૧

આંસુનો વેગ રોકવાથી થયેલા ઉદાવર્તની ખાસ ચિકિત્સા ... ૧૧૯૨

છીકનો વેગ રોકવાથી થયેલા ઉદાવર્તની ખાસ ચિકિત્સા ... ૧

ઝોડકારનો વેગ રોકવાથી થયેલા ઉદાવર્તની ખાસ ચિકિત્સા ... ૧૧૯૩

વમનનો વેગ રોકવાથી થયેલા ઉદાવર્તની ખાસ ચિકિત્સા ... ૧

વીંધનો વેગ રોકવાથી થયેલા ઉદાવર્તની ખાસ ચિકિત્સા ... ૧

શુધાનો વેગ રોકવાથી થયેલા ઉદાવર્તની ખાસ ચિકિત્સા ... ૧

તરસનો વેગ રોકવાથી થયેલા ઉદાવર્તની ખાસ ચિકિત્સા ... ૧

શ્વાસનો વેગ રોકવાથી થયેલા ઉદાવર્તની ખાસ ચિકિત્સા ... ૧

નિદાનો વેગ રોકવાથી થયેલા ઉદાવર્તની ખાસ ચિકિત્સા ... ૧

ઉદાવર્તના ઉપદ્રવોની ચિકિત્સા ... ૧

ચૈદ્યા પ્રકારના ઉદાવર્તનો નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ ... ૧૧૯૪

વિષય

પૃષ્ઠ

અધ્યાય ૬૫ મો

ઉપક્રમ	...	...	૧૨૩૫
તત્રયુક્તિઓની સંખ્યા તથા નામો	...	...	"
તત્રયુક્તિઓ કહેવાનું પ્રયોજન	...	...	"
અધિકરણનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	"
યોગનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	૧૨૩૬
પદાયનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	"
હૃત્વયનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	૧૨૩૭
ઉદ્દેશનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	"
નિર્દેશનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	"
ઉપદેશનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	"
અપદેશનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	"
પ્રદેશનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	"
અતિદેશનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	"
અપવર્ગનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	૧૨૩૮
વાક્યશેષનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	"
અર્થાપત્તિનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	"
વિપર્યયનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	"
પ્રસંગનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	"
એકાંતનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	૧૨૩૯
અનેકાંતનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	"
પૂર્વપક્ષનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	"
નિષ્કર્ષનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	"

વિષય

પૃષ્ઠ

અનુમતનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	૧૨૩૯
વિધાનનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	૧૨૪૦
અનાગતાવેશણનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	"
અતિક્રાંતાવેશણનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	"
સંસયનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	"
વ્યાખ્યાનનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	"
સ્વસંશાનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	"
નિર્વચનનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	૧૨૪૧
નિદર્શનનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	"
નિયોગનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	"
સમુચ્ચયનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	"
વિકલ્પનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	૧૨૪૨
શિલ્પનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	"
બીજીસ તત્રયુક્તિઓનો ઉપસંહાર અને ફળસ્પતિ	...	...	"
અધ્યાય ૬૬ મો			
ઉપક્રમ	...	...	૧૨૪૨
દોષોના ભેદો જાણવા માટે સુચુતનો પ્રશ્ન	...	...	"
દોષોના ત્રેસક ભેદો વિષે ભગવાન ધન્વંતરિનો ઉત્તર	...	...	૧૨૪૩
વેલે ચિકિત્સા કેવી રીતે કરવી ?	...	...	૧૨૪૪
ચિકિત્સાનાં કર્તા, કરણ, કારણ અને કાર્ય	...	...	"
ઉત્તરતંત્રનો ઉપસંહાર	...	...	૧૨૪૫
અંથનો ઉપસંહાર તથા ફળશ્રુતિ	...	...	"
૨સોના ત્રેસક ભેદોનું પત્રક-કોષ્ટક	...	...	૧૨૪૬

સુશ્રુત આયુર્વેદ

સરળ ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે

ચિકિત્સિતસ્થાન

અધ્યાય ૧ લો.

ઉપક્રમ

અર્થાતો દ્વિવ્રણીયચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામઃ । યથોચાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'દ્વિવ્રણીયચિકિત્સિત' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

પ્રશ્નના બે ભેદ અને તેનાં કારણો

દ્વૌ વ્રણૌ મવતઃ શારીર આગન્તુકચેતિ । તયોઃ શારીરઃ પવનપિચકફશોણિતસન્નિપાતનિમિત્તઃ ॥ આગન્તુરપિ પુરુષપશુપક્ષિવ્યાલસરીસૃપપ્રપતનપીડનપ્રહારાગ્નિક્ષારવિપતીક્ષ્ણૌપધશકલકપાલશૂઢ્નચક્રેપુ-પરશુશક્તિકુન્તાધાયુધાભિઘાતનિમિત્તઃ ॥ ૨ ॥

શારીર અને આગન્તુક એ રીતે બે પ્રકારના પ્રણે થાય છે. વાયુ, પિત્ત, કફ, રુધિર કે તેઓના મિશ્રણથી જે પ્રણ થયો હોય તે શારીર કહેવાય છે. આણસ, પશુ, પક્ષી, ફાડી ખાનાર જનવરો, સર્પ, મગર, પડકું, દબાકું, પ્રહાર, અગ્નિ, ક્ષાર, વિષ, તીક્ષ્ણ ઔષધ, કાષ્ટ વગેરેનો કટકો, ઠીકરી, શિંગડું, ચક્ર, બાણ, કુહાડો, સાંગ કે ભાલાં વગેરે બીજાં કાઈ આયુધોના પ્રહારથી જે પ્રણ થયો હોય તે આગન્તુક કહેવાય છે. ૨

આ અધ્યાયનું 'દ્વિવ્રણીયચિકિત્સિત' નામ શા માટે ?

તત્ર તુલ્યે વ્રણસામાન્યે દ્વિકારણોત્થાનપ્રયોજનસામર્થ્યાદ્દ્વિવ્રણીય ઇત્યુચ્યતે ॥ ૩ ॥

જોકે ઉપર કહેલા બન્ને પ્રકારના પ્રણેમાં પ્રણપણું સમાન જ છે, તોપણ તેઓનું જઠરું જુદાંજુદાં નિમિત્તોથી થાય છે, તેથી તેઓની ચિકિત્સાઓમાં કેટલોક તફાવત છે; છતાં આ અધ્યાયમાં બન્ને પ્રણ માટે જે સરળી ચિકિત્સા છે, તે જ સુખ્યત્વે કહી છે, એટલા માટે આ અધ્યાય 'દ્વિવ્રણીયચિકિત્સિત' કહેવાય છે. ૩

આગન્તુક પ્રણમાં વિશેષ ચિકિત્સાનું દિગ્દર્શન

સર્વસ્મિન્નિવાગન્તુવ્રણે તત્કાલમેવ ક્ષતોષ્મણઃ પ્રસૂતસ્યોપશમાર્થે પિત્તવ્રજ્જીવક્રિયાવચારણવિધિ-વિશેષઃ સન્ધાનાર્થચ મધુઘૃતપ્રયોગ ઇત્યેતદ્દ્વિકારણોત્થાનપ્રયોજનશુચરકાલં તુ દોષોપપ્તવિશેષાચ્છારી-વત્ પ્રતીકારઃ ॥ ૪ ॥

સર્વ પ્રકારના આગન્તુક પ્રણના વિપયમાં જે વખતે પ્રહારથી ક્ષત ઉત્પન્ન થાય, તે જ

૧. આગન્તુક પ્રણની સાત દિવસ પછી છેવટ સુધીની અને શારીર પ્રણના આરંભ્યા છેવટ સુધીની જે એકસરખી ચિકિત્સા છે, તેના નિદ્રપણુ વિધેનો. પ્રણનાં નિદાનાદિક વિધે સ્વસ્થાનમાં ધણુધણુ કહેવાઈ ગયું છે.

વખતે ફેલાયેલી ક્ષતની ગરમીને શાંત કરવા માટે પિત્તની પેઠે શીતલ ક્રિયાઓ કરવારૂપ વિશેષ ચિકિત્સા કરવી યોગ્ય છે અને સાંધવા માટે, ક્ષતની ગરમીને શાંત કરવા માટે તથા કુપિત થયેલા વાયુનું અને રધિરનું શમન કરવા માટે મધનો તથા ઘીનો પ્રયોગ કરવો યોગ્ય છે. શારીર પ્રણાના વિષયમાં જ વખતે વ્રણ થાય, તે વખતે એ ચિકિત્સા કરવાની નથી, પણ બુદ્ધી ચિકિત્સા કરવાની છે. આગંતુક પ્રણને સાત દિવસ થઈ ગયા પછી તો તેની ચિકિત્સા દોષોના પ્રસારના ભેદને અનુસરી શારીર પ્રણની ચિકિત્સા પ્રમાણે જ કરવી યોગ્ય છે. ૪

દોષોપહ્રસ્તરિશેષઃ પુનઃ સમામતઃ પચ્ચદશપ્રકારઃ, પ્રસરણમામર્ચ્યઘ્નોત્કોઢ્વનપ્રશ્નાધિકારે । શુદ્ધત્વાત્ પોદશપ્રકાર ઇત્યેકે ॥૫॥

(ટુંકમાં, ગતિના સામર્થ્યને લીધે) દોષોના પ્રસારનો ભેદ પંદર પ્રકારનો છે; એ પંદર પ્રકારો આ અંથના સૂત્રસ્થાનના પ્રણપ્રશ્ન નામના ૨૧મા અધ્યાયના ૧૪મા વિષયમાં કહેવાઈ ગયા છે. એ પંદર પ્રકારો ઉપરથી પ્રણના પંદર ભેદ પણ થાય છે. કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે, 'જે પ્રણ દોષોના પ્રસારથી રહિત થઈને લગભગ શુદ્ધ થઈ ગયો હોય; અર્થાત્ જેનું રોપણ કરવાનું જ રહ્યું હોય તેને સોળમે ગણવો, એટલે પ્રણના સોળ ભેદ થાય છે.' ૫

પ્રણતુ સામાન્ય તથા વિશેષ લક્ષણ

તસ્ય લક્ષણં દ્વિવિધં મામાન્યં વૈશેષિકં ચ । તત્ર મામાન્યં રૂઢ્ । 'વ્રણ' ગાત્રવિચૂર્ણન, વ્રણયતીતિ વ્રણઃ । ત્રિગેપલક્ષણં પુનર્ગાત્રાદિલિઙ્ગવિશેષઃ ॥૬॥

સામાન્ય અને વિશેષ એ રીતે પ્રણતુ બે પ્રકારનું લક્ષણ છે. એ બે લક્ષણોમાં પીડા થવી એ સામાન્ય લક્ષણ છે; કેમ કે વ્યાકરણ પ્રમાણે ગાત્રને વિચૂર્ણિત બનાવી દેવારૂપ અર્થવાળા 'વ્રણ'

ધાતુમાંથી 'વ્રણ' શબ્દ સિદ્ધ થયો છે. માટે 'જે વિચૂર્ણનરૂપ પીડા કરે તે 'વ્રણ' એવી વ્રણ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે. (સૂત્રસ્થાનના ૨૧મા અધ્યાયના ૨૦મા વિષયમાં તો બીજી ધાતુથી વ્યુત્પત્તિ આપી છે.) વ્રણમાં વાયુ આદિ દોષોનાં જ બુદ્ધાંબુદ્ધાં ચિહ્નો જોવામાં આવે, તે ચિહ્નો વિશેષ લક્ષણ છે. ૬

તત્ર ત્રયાવારુણામસ્તનુઃ શીતપિચ્છિલાસ્પૃશ્વાવી રુક્ષચટ્ચટાયનશીલઃ સ્ફુરણાયામતોદભેદવેદના-વહુલો નિર્માસથેતિ વાતાત્ ॥૭॥

જે વ્રણ કાળી તથા રાતી કાંતિવાળો હોય, પાતળો હોય, ટાઢા તથા ચીકણા અલ્પ સ્નાવવાળો હોય, રૂક્ષ હોય, ચટચટ થયા જેવી ધણી વેદના કરતો હોય, સ્ફુરણરૂપ કે વારંવાર ચક્ષિત થયા જેવી ધણી વેદના કરતો હોય, લાંબો થઈને તણાયા જેવી ધણી વેદના કરતો હોય, ભોંકાયા તથા ભેદાયા જેવી ધણી વેદના કરતો હોય અને માંસ વગરનો હોય, તો તે વ્રણને વાયુ સંબંધી સમજવો.

૭ વ્રણમાં પિત્તનાં ચિહ્નો

ક્ષિપ્રજઃ પીતનીલામઃ કિંશુકોદકામોષ્ણસ્રાવી દાહપાકરાગવિકારી પીતપિટ્કાજુદ્યથેતિ પિત્તાત્ ॥

જે વ્રણ તુરંત જ પેદા થઈ ગયો હોય, પીળી તથા આસમાની કાંતિવાળો હોય, કેસૂકાં- (ખાખરાનાં પુષ્પો)ના ઘોણના જેવી કાંતિવાળા બિના સ્નાવવાળો હોય, દાહ, પાક તથા રતાશરૂપી વિકારોવાળો હોય અને પીળી ફેાડલીઆવાળો હોય, તો તે વ્રણને પિત્ત સંબંધી સમજવો. ૮

૯ વ્રણમાં કફનાં ચિહ્નો

પ્રતતચ્છન્દકળ્દવહુલઃ સ્થૂલો ઘનઃ સ્તબ્ધશિરા-સ્નાયુજાલવતતઃ કઠિનઃ પાણ્ડ્વરમાસો મન્દવેદનઃ શુક્લગ્રીતસાન્દ્રપિચ્છિલાસ્રાવી ગુરુથેતિ કફાત્ ॥૯॥

જે વ્રણ લાંબો તથા પ્રચંડ, ધણી ખરખરવાળો હોય, બડો હોય, ઘાટો હોય, શિરાઓનાં

તથા રનાયુઓનાં કઠણ બળાંઓથી વ્યાપ્ત હોય, કઠણ હોય, ફીકા પ્રકાશવાળો, મંદ વેદનાવાળો, સફેદ, ટાઢા, ઘાટા તથા ચીકણા સાવવાળો અને ભારે હોય તો તે પ્રણુને કંઈ સંબંધી સમજવો.

૪ પ્રણમાં રુધિરનાં ચિહ્ન.

પ્રવાલદલનિચયપ્રકાશઃ કૃષ્ણસ્ફોટપિડકાજા-
લોપચિતસ્તુરજ્ઞસ્થાનગન્ધઃ સવેદનો ધૂમાયનશીલો
રક્તસ્રાવી પિત્તલિહ્નચેતિ રક્તાત્ ॥ ૧૦ ॥

જે પ્રણુ પરવાળાઓનાં ઢળોના જેવી કાંતિવાળો હોય, કાળા ફેડલાઓના તથા કાળી ફેડલીના સમૂહથી વ્યાપ્ત હોય, તીક્ષ્ણ સ્પર્શના જેવી ગંધવાળો હોય, વેદનાવાળો હોય, બણે ધુમાડા કાઢ્યા કરતો હોય, રાતા સાવવાળો હોય અને પિત્તના ફેલાવ જેવાં ચિહ્નોવાળો પણ હોય તો તે પ્રણુને રુધિર સંબંધી સમજવો. ૧૦

૫ પ્રણમાં વાયુ તથા પિત્તનાં ચિહ્ન.

તોદદાહધૂમાયનપ્રાયઃ પીતારુણાભાસસ્તદ્વર્ણ-
સ્રાવી ચેતિ વાતપિત્તામ્યામ્ ॥ ૧૧ ॥

જે પ્રણુ ભેંકાયા જેવી ધણી વેદનાવાળો હોય, ધણી બળતરાવાળો હોય, બણે બહુ જ ધૂંધવ્યા કરતો હોય, પીળા તથા રાતા પ્રકાશવાળો હોય અને વાયુ તથા પિત્ત એ બન્નેને લગતા વર્ણ તથા સાવથી યુક્ત હોય તો તે પ્રણુને વાયુ તથા પિત્ત સંબંધી સમજવો. ૧૧

૬ પ્રણમાં વાયુ તથા કંઈનાં ચિહ્ન.

કણ્ઠ્યનશીલઃ સનિસ્તોદો રૂક્ષો ગુરુદારુણો
મુહુર્મુહુઃ શીતપિચ્છિલસ્રાવી ચેતિ વાતશ્લેષ્મમ્યામ્ ॥

જે પ્રણુ ખરજીથી વ્યાપ્ત, ભેંકાયા જેવી વ્યથાવાળો, કઠણ અને વારંવાર ટાઢા તથા ચીકણા સાવને સ્વ્યા કરતો હોય તો તે પ્રણુને વાયુ તથા કંઈ સંબંધી સમજવો. ૧૨

૭ પ્રણમાં પિત્ત તથા કંઈનાં ચિહ્ન.

ગુરુઃ સદાહ ઉષ્ણઃ પીતઃ પાણ્ડુસ્રાવી ચેતિ
પિત્તશ્લેષ્મમ્યામ્ ॥ ૧૩ ॥

જે પ્રણુ ભારે હોય, બળતરાવાળો, ગરમ, પીળો અને ફીકા વર્ણવાળો સાવને સ્વતો હોય તો તે પ્રણુને પિત્ત તથા કંઈ સંબંધી સમજવો. ૧૩

૮ પ્રણમાં વાયુ તથા રુધિરના ચિહ્ન.

રૂક્ષસ્તુત્સોદવહુલઃ સુપ્ત ઇવ ચ રક્તારુણાભ-
સ્તદ્વર્ણસ્રાવી ચેતિ વાતશોણિતામ્યામ્ ॥ ૧૪ ॥

જે પ્રણુ રૂક્ષ, પાતળો, ભેંકાયા જેવી પીડાથી બહુ જ વ્યાપ્ત હોય, બણે તેના ઉપરના સ્પર્શનું જ્ઞાનન જ થતું હોય એવી બડતાવાળો, રાતા તથા જાગતા સૂર્યના જેવા પ્રકાશવાળો અને વાયુ તથા રુધિર એ બન્નેને લગતા વર્ણથી તથા સાવથી યુક્ત હોય, તો તે પ્રણુને વાયુ તથા રુધિરના સંબંધવાળો સમજવો. ૧૪

૯ પ્રણમાં પિત્ત તથા રુધિરનાં ચિહ્ન.

ઘૃતમણ્ડાભો મીનધાવનનો યગન્ધિર્મૃદુર્વિસર્પ્યુ-
ષ્ણકૃષ્ણસ્રાવી ચેતિ પિત્તશોણિતામ્યામ્ ॥ ૧૫ ॥

જે પ્રણુ ધીની ઉપરના આછા ભાગના જેવા પ્રકાશવાળો, માછલાંઓને ધોયાના પાણીના જેવી ગંધવાળો, કામળ, ફેલાયા કરતો અને જાના તથા કાળા સાવવાળો હોય તો તે પ્રણુને પિત્ત તથા રુધિર સંબંધી સમજવો. ૧૫

૧૦ પ્રણમાં કંઈ તથા રુધિર એ બન્નેનાં ચિહ્ન.

૧ રક્તો ગુરુઃ પિચ્છિલઃ કણ્ઠપ્રાયઃ સ્થિરઃ
સરક્તપાણ્ડુસ્રાવી ચેતિ શ્લેષ્મશોણિતામ્યામ્ ॥ ૧૬ ॥

જે પ્રણુ રાતો, ભારે, ચીકણો, બહુ ખરજી-
વાળો, કઠણ અને રતાશની સાથે પાંડુવર્ણવાળા સાવવાળો હોય તો તે પ્રણુને કંઈ તથા રુધિરના સંબંધવાળો સમજવો. ૧૬

૧૧ પ્રણમાં વાત, પિત્ત તથા રુધિરનાં ચિહ્ન.

૧૨ સ્ફુરણતોદદાહધૂમાયનપ્રાયઃ પીતતતુરક્ત-
સ્રાવી ચેતિ વાતપિત્તશોણિતમ્યઃ ॥ ૧૭ ॥

જે પ્રણુ સ્ફુરણ અથવા ચક્ષિત થયાના જેવી વેદનાથી, ભેંકાયાના જેવી વેદનાથી અને

બળતરાથી બહુયુક્ત હોઈ બધું વારંવાર ધુમાડા ઠાઠ્યા કરતો હોય અને પીળા, પાતળા તથા રાતા સ્ત્રાવણો હોય તો તેને વાયુ, પિત્ત અને રુધિર એ ત્રણેના સંબંધવાળો સમજવો. ૧૭

ત્રણમાં વાયુ, કફ તથા રુધિરનાં ચિહ્નો

કણ્ઠસ્ફુરણત્રુમત્રુમાયનપ્રાયઃ પાણ્ડુઘનરક્તાસાવી ચેતિ વાતશ્લેષ્મશોણિતેભ્યઃ ॥ ૧૮ ॥

જો ત્રણ ખરજથી તથા સ્ફુરણ અથવા વારંવાર ચલિત થયાના જેવી વેદનાથી તેમ જ રાઈના કે સરસવતા કંઠકથી ખરડાયેલાના જેવા ચમચમાટથી અત્યંત યુક્ત હોઈ ફીકા, ધાટા તથા રાતા સ્ત્રાવણો હોય તો તેને વાયુ, કફ તથા રુધિર એ ત્રણેના સંબંધવાળો સમજવો. ૧૮

ત્રણમાં કફ, પિત્ત તથા રુધિરનાં ચિહ્નો

દાહપાકરાગકણ્ઠપ્રાયઃ પાણ્ડુઘનરક્તાસાવી ચેતિ શ્લેષ્મપિત્તશોણિતેભ્યઃ ॥ ૧૯ ॥

જો ત્રણ ઘણા દાહવાળો, ઘણા પાકવાળો, ઘણી રતાશવાળો, ઘણી ખરજવાળો અને ફીકા, ધાટા તથા રાતા સ્ત્રાવણો હોય તો તે ત્રણેને કફ, પિત્ત તથા રુધિર એ ત્રણેના સંબંધવાળો સમજવો.

ત્રણમાં વાયુ, પિત્ત તથા કફનાં ચિહ્નો

ત્રિવિધવર્ણવેદનાસ્ત્રાવવિશેષોપેતઃ પવનપિત્તકફેભ્યઃ ॥

જો ત્રણ ત્રણે દોષોને લગતા વર્ણો, ત્રણે દોષોને લગતી વેદનાઓ અને ત્રણે દોષોને લગતા સ્ત્રાવોથી યુક્ત હોય તો તે ત્રણેને વાયુ, પિત્ત તથા કફ એ ત્રણેના સંબંધવાળો સમજવો. ૨૦

ત્રણમાં વાયુ, પિત્ત, કફ તથા રુધિર

એ ચારેનાં ચિહ્નો

નિર્દહનનિર્મયનસ્ફુરણતોદદાહપાકરાગકણ્ઠસ્વાપચ્છુલો નાનાવર્ણવેદનાસ્ત્રાવવિશેષોપેતઃ પવનપિત્તકફશોણિતેભ્યઃ ॥ ૨૧ ॥

જો ત્રણમાં બળીને ભસ્મ થઈ જવા જેવી, મથી નાખવા જેવી, સ્ફુરણરૂપ અથવા વારંવાર

ચલાયમાન થવા જેવી તથા વારંવાર ભોંકાયા જેવી ઘણી વ્યથા થતી હોય, બળતરા ઘણી હોય, પાક અત્યંત હોય, રતાશ તથા ખરજ વધુ હોય, વર્ણો અનેક પ્રકારના હોય અને વેદનાઓ તથા સ્ત્રાવો પણ અનેક પ્રકારના હોય તો તે ત્રણેને વાયુ, પિત્ત, કફ તથા રુધિર એ ચારેના સંબંધવાળો સમજવો. ૨૧

૧૮ શુદ્ધ ત્રણનાં ચિહ્નો

જિહ્વાતલામો મૃદુઃ સ્થિગ્ધઃ શ્લેષ્મણો વિગતવેદનઃ સુવ્યવસ્થિતો નિરાસ્ત્રાવચ્ચેતિ શુદ્ધો વ્રણઃ ॥ ૨૨ ॥

જો ત્રણ જીભનાં તળાં જેવો ઠામળ, સ્થિગ્ધ તથા લાસો થઈ ગયો હોય, વેદના વગરનો થયો હોય, સારા આકારવાળો અને સ્ત્રાવ વગરનો થઈ ગયો હોય તો તે ત્રણેને શુદ્ધ સમજવો. ૨૨

ત્રણની સાથે ચિકિત્સાઓનાં નામો

તસ્ય વ્રણસ્ય પટ્ટિરુપક્રમા ભવન્તિ । તદ્વથા-અપતર્પણમલેપઃ પરિપેક્ષોઽપ્યદ્ધઃ સ્વેદો વિમ્લાપન-મુપનાહઃ પાચનં વિસ્ત્રાવણં છેદોદમનં વિરેચનં છેદનં ભેદનં દારણં લેખનમેપણમાહરણં વ્યધનં સ્ત્રાવણં સીવનં સન્ધાનં પીડનં શોણિતાસ્થાપનં નિર્વાપણમુ-ત્કારિકા કપાયો વર્ત્તિઃ કલ્કઃ સર્પિસ્તૈલં રસક્રિપાવ-ચૂર્ણનં વ્રણધૂપનમુત્સાદનમવસાદનં મૃદુકર્મ દારુણ-કર્મ ક્ષારકર્માગ્નિકર્મ કૃષ્ણકર્મ પાણ્ડુકર્મ પ્રતિસારણં રોમસંજનનં લોમાપહરણં વસ્તિકર્મોત્તરવસ્તિકર્મ વન્ધઃ પત્રદાનં કૃમિઘ્નં વૃંહણં વિપત્રં શિરોવિરેચનં નસ્યં કવલધારણં ધૂમો મધુ સર્પિર્યન્ત્રમાહારો રક્ષા-વિધાનમિતિ ॥ ૨૩ ॥

અપતર્પણ, આલેપ, પરિપેક્ષ, અભ્યંગ, સ્વેદ, વિમ્લાપન, ઉપનાહ, પાચન, વિસ્ત્રાવણ, સ્નેહ, વમન, વિરેચન, છેદન, ભેદન, દારણ, લેખન, એપણ, આહરણ, વ્યધન, સ્ત્રાવણ, સીવન, સંધાન, પીડન, શોણિતાસ્થાપન, નિર્વાપણ, ઉત્કારિકા, કપાય, વર્ત્તિ, કલ્ક, ધી, તેલ, રસક્રિયા,

અવચૂર્ણન, વ્રણધૂપન, ઉત્સાદન, અવસાદન, મૃદુકર્મ, દારુકર્મ, ક્ષારકર્મ, અશિકર્મ, કૃષ્ણકર્મ, પાંડુકર્મ, પ્રતિસારણ, રોમસંજનન, લોમાપહરણ, અસ્તિકર્મ, ઉત્તરઅસ્તિકર્મ, બંધ, પત્રદાન, કૃમિમ્ન, બૃંહણ, વિષમ્ન, શિરોવિરેચન, નસ્ય, ઠવલધારણ, ધૂમ, મધુસર્પિ, યંત્ર, આહાર અને રક્ષાવિધાન એ નામની વ્રણની સાઠ ચિકિત્સાઓ છે. (આ સાઠે ચિકિત્સાઓનું નિરૂપણ આ અધ્યાયના ૨૬ માં વિષયથી કરવામાં આવશે, તેથી આ સમ્બંધો નામોના ગુજરાતી અર્થો સમજવામાં આવશે.) ૨૩

૫ સાઠ ચિકિત્સાઓના નિરૂપણની વ્યવસ્થા તેપુ કપાયો વર્તિ: કલ્ક: સર્પિસ્તૈલ રસક્રિયા-વર્ણનમિતિ શોધનરોપણાનિ । તેષ્ટયૌ શસ્ત્રક્રત્યા: । શોણિતાસ્થાપનં ક્ષારોઞ્ચિવ્રન્માહારો રક્ષાવિધાનં વન્ધવિધાનં ચોક્તાનિ ॥ સ્નેહસ્વેદનવમનવિરેચનવ-સ્તુત્તરવસ્તિશિરોવિરેચનનસ્ય ધૂમકવલધારણાન્ય-ન્યત્ર વક્ષ્યામઃ । યદન્યદવશિષ્ટમુપકમજાતં તદિદ્ધ વક્ષ્યતે ॥

કપાય, વર્તિ, કલ્ક, ઘી, તેલ, રસક્રિયા અને અવચૂર્ણન એ સાત ચિકિત્સાઓ વ્રણનું શોધન કરનારી છે અને રોપણ કરનારી પણ છે, કે જેઓ વિષે આ અંથના સૂત્રસ્થાનના ૩૬ માં અધ્યાયમાં કેટલુંક કહેવાઈ ગયું છે. (શોધન એટલે દોષોને ટાળવારૂપ શુદ્ધિ અને રોપણ એટલે ધરતી લાવવી.) છેદન, ભેદન, લેખન, એષણ, આહરણ, વ્યંધન, સાવણ અને સીવન એ આઠ ચિકિત્સાઓ શસ્ત્રો વડે બને છે, કે જેઓ વિષે આ અંથના સૂત્રસ્થાનના ૮ માં તથા ૨૫ માં અધ્યાયમાં કેટલુંક કહેવાઈ ગયું છે. શોણિતાસ્થાપન, ક્ષારકર્મ, અશિકર્મ, યંત્ર, આહાર, રક્ષાવિધાન અને બંધ એ સાત ચિકિત્સાઓનાં નિરૂપણો પણ આ અંથના સૂત્રસ્થાનના શોણિતવર્ણનીય નામના

૧૪મા અધ્યાયમાં, ક્ષારપાકવિધિ નામના ૧૧મા અધ્યાયમાં, અશિકર્મવિધિ નામના ૧૨મા અધ્યાયમાં, યંત્રવિધિ નામના સાતમા અધ્યાયમાં, શોણિતાપાસનીય નામના ૧૬મા અધ્યાયમાં, અઓપહરણીય નામના ૫મા અધ્યાયમાં અને વ્રણલેપનબંધવિધિ નામના ૧૮મા અધ્યાયમાં કરવામાં આવી ગયેલ છે. આ પ્રમાણે હોવાને લીધે ઉપર લખેલી બાવીસ ચિકિત્સાઓનું નિરૂપણ આ અધ્યાયમાં સંક્ષેપથી કરવામાં આવશે. સ્નેહન, સ્વેદન, વમન, વિરેચન, અસ્તિ, ઉત્તરઅસ્તિ, શિરોવિરેચન, નસ્ય, ધૂમ અને ઠવલ-ધારણ એ દશ ચિકિત્સાઓ આ સ્થાનના છે. દશ અધ્યાયોમાં વિસ્તારથી કહેવાની છે, એટલા માટે તેઓનું નિરૂપણ પણ આ અધ્યાયમાં સંક્ષે-પથી કરવામાં આવશે. બાકી જે અઠાવીસ ચિકિત્સાઓ રહી; તેઓનું આ અધ્યાયમાં વિસ્તારથી નિરૂપણ કરીશું. ૨૪

સાઠ ચિકિત્સાઓમાંની કેટલી કેટલી છે ?

પદ્ધતિઃ પ્રાગુપદિદઃ શોફસ્તસ્પૈકાદશોપક્રમા ભવન્ત્યપતર્પણાદયો વિરેચનાન્તાસ્તે ચ વિશેષેણ શોચપ્રતીકારા વર્તન્તે વ્રણભાવમાપન્નસ્ય ચ ન વિરુ-ધ્યન્તે, શોષાસ્તુ પ્રાયેણ વ્રણપ્રતીકારહેતુઃ ॥૨૫

વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કંફજન્ય, સન્નિપાત-જન્ય, રુધિરજન્ય અને આગંતુજન્ય, એ રીતે છ પ્રકારના સોજ પ્રથમ (સૂત્રસ્થાનના ૧૭મા અધ્યાયમાં) કહેવાઈ ગયા છે. ઉપર કહેલી સાઠ ચિકિત્સાઓમાં અપતર્પણથી વિરેચન સુધીની બાર ચિકિત્સાઓ વિશેષે કરી એ છ પ્રકારના સોજને ટાળવાની છે અને પાછળથી વ્રણરૂપ થઈ ગયેલા સોજની ઉપર પણ વિરુદ્ધ નથી; બાકીની અઠતાલીસ ચિકિત્સાઓ તો ધણું કરીને વ્રણને ટાળવાની જ છે. ૨૫

અપતર્પણ નામની પહેલી ચિકિત્સાનું નિરૂપણ
અપતર્પણ ત્વાદ્ય ઉપક્રમ ઇષ મર્વશોફાનાં
સામાન્યઃ પ્રવાનતમશ્ચ ॥

દોષોચ્છ્વાયોપશાન્ત્યર્થં દોષાનદ્રસ્ય દેહિનઃ ।
અવેક્ષ્ય દોષં પ્રાણં ચ કાર્યં સ્યાદપતર્પણમ્ ॥
ઊર્ધ્વામારુતતુળ્લાક્ષુન્ધુલ્લોપશોષપ્રમાન્વિતૈઃ ।
ન કાર્યં ગર્ભિણીશ્વદ્વાલદુર્બલભીરુભિઃ ॥ ૨૬ ॥

અપતર્પણ (લંધન) કરાવવું; એ સધળા
સોજને માટે સર્વ અંશોથી પરિપૂર્ણ પહેલી
ચિકિત્સા છે અને રોગને તુરત દૂર કરનારી
હોવાથી અત્યંત મુખ્ય છે.

દોષોથી ભરપૂર થઈ ગયેલા માણસના દોષોના
વધારાની શાંતિને માટે તે માણસના દોષ અને
બળ વગેરેને જોઈને અપતર્પણ કરાવવું. (વાતજન્ય
સોજમાં પણ અપતર્પણ કરાવવાનો બાધ નથી.
કેમ કે અપતર્પણ, વિકારને ટાળનારું છે. વાયુ
એ સાન (આમ સહિત) હોય તો તેમાં તો
અપતર્પણ યોગ્ય જ છે.

જેઓમાં પવન જાંચો ચાલે છે એવા ખાંરી
તથા શ્વાસ વગેરે રોગોથી પીડાતા, તરસથી
પીડાતા, ભૂખથી પીડાતા, જેઓના મુખમાં શોષ
પડતો હોય તેઓ, થાણી ગયેલાઓ, ગર્ભવતી
સ્ત્રીઓ, વૃદ્ધો, બાળકો, નબળાઓ અને બીકણોએ
અપતર્પણ કરવું નહિ. (અર્થાત્ વૈવે એમને
અપતર્પણ કરાવવું નહિ.) ૨૬

આત્રેપ(લેપન)નામની બીજી ચિકિત્સાનું નિરૂપણ
શોફેષ્ઠિતમાત્રેષુ, વ્રણેષ્ઠિતમાત્રેષુ ચ ।
યથાસ્વૈરોપધેલેપં પ્રત્યેકં ચૈવ કારયેત્ ॥
યથા પ્રજ્વલિતે વેદમન્યમ્ભસા પરિપેચનમ્ ।
ક્ષિપ્રં પ્રશમયત્યગ્નિમેવમાલેપનં રુઙ્ગઃ ॥
પ્રહ્લાદને શોઘને ચ શોફસ્ય હરણે તથા ।
ઉસાદને રોપણે ચ લેપઃ સ્યાચુ તદર્થકૃત્ ॥ ૨૭ ॥

૧ જે મુખનો શોષ સામદોષથી થયો હોય તો
તેમાં પણ લંધન કરાવવાનો બાધ નથી.

સોજે કે ઉત્ર વેદનાવાળો ત્રણ ઉત્પન્ન થાય
કે તુરત જ તે તે દોષોને (જે જે દોષોથી સોજ
કે ત્રણ થયેલ હોય તે તે દોષોને) ટાળનારાં
ઔપધોનો અને તેવાં એકએક ઔપધનો પણ
લેપ કરાવવો. જેમ સળગેલા ઘર ઉપર કરવામાં
આવતું જળતું સિંચન અગ્નિને તુરત શાંત કરે
છે, તેમ સોજની કે તણની ઉપર કરવામાં
આવતું ઔપધનું લેપન વેદનાઓને તુરત શાંત
કરે છે. લેપન કેવળ પીડાને ટાળે છે એટલું જ
નથી, પરંતુ પીડાને ટાળીને સુખ આપે છે,
સોજને તથા ત્રણને શુદ્ધ કરે છે, શુદ્ધ કરીને
ટાળે છે, જાંડા ત્રણને જાંચો કરે છે અને ત્રણમાં
ધરતી લાવે છે. ૨૭ રોગ-૨૭

૩ પરિષેક (રોગ ઉપર થી વગેરે રોગો)
નામની ત્રીજી ચિકિત્સા

વાતશોફે તુ વેદનોપશમાર્થ મર્પિસ્તૈલધાન્યા-
મ્ભામંમશાતહરૌપધનિઃ કાર્થૈરશીતૈઃ પરિપેકાન્કુ-
ર્વીત । વિત્તરક્તામિવાતત્રિપનિમિત્તેષુ ક્ષીરઘૃતમધુ-
શર્કગોદકેભુરસમધુરૌપધક્ષીરશ્વલ્પનિઃ કાર્થૈરનુજ્ઞૈઃ
પરિપેકાન્કુર્વીત । શ્લેષ્મશોફે તુ તૈલમૃદ્ધારોદક-
સુરાશુક્તક્રુષ્ણૌપધનિઃ કાર્થૈરશીતૈઃ પરિપેકાન્કુર્વીત ॥
યથામ્બુભિઃ સિન્ધ્યમાનઃ શાન્તિમપ્રિર્નિયચ્છતિ ।
દોષાગ્નિરેવં સહસા પરિપેકેણ શામ્યતિ ॥ ૨૮ ॥

જો સોજ વાયુજન્ય હોય તો વેદનાની
શાંતિ માટે તેની ઉપર જાનાં ધીથી, જાનાં તેલથી,
જાની કાંજીથી, વાતહર માંસોના જાના રસાથી
અને વાતહર ઔપધોના જાના ક્વાથોથી પરિષેક
કરવા. (જે રસો સોજ ઉપર રેડવા.)

જો સોજ પિત્તથી, રુધિરથી, પ્રહારથી,
કે વિષથી થયેલ હોય તો વેદનાની શાંતિ માટે તેની

૧ લેપનનો પ્રયોગ સુત્રધાનના ત્રણલેપનપદ્ધતિ
નામના ૧૮મા અધ્યાયમાં જોવો અને લેપનના દ્રવ્યો
સુત્રધાનના ૩૬મા અધ્યાય વગેરેમાં જોઈ લેવાં.

ઉપર ટાઢા દૂધથી, ટાઢા ઘીથી, મધથી, સાકરના જળથી, શેરડીના રસથી અને કાકાલ્યાદિ ગણના મધુર દ્રવ્યોના તથા વડ વગેરે પાંચ ક્ષીરિવૃક્ષોના ટાઢા ક્વાથોથી પરિપેકા કરવા.

જે સોજે કદ્ધી થયેલ હોય તો વેદનાની શાંતિ માટે તેની ઉપર જાના તેલથી, જાના ગોમૂત્રથી, કાર્ણામૃતના જાના જળથી, જાના મધથી, જાના શુક્રથી અને કદ્ધને હણનારાં ઔષધોના જાના ક્વાથોથી પરિપેકા કરવા. (શુક્રાનું લક્ષણ સૂત્રસ્થાન અં ૪૫નો વિં ૧૮૭મા જુઓ.)

જમ અગ્નિ પર જળસિંચન કરવાથી તુરત શાંત થઈ જાય છે, તેમ દોષરૂપી અગ્નિ પરિપેકા કરવાથી તુરત શાંત થઈ જાય છે. ૨૮ અભ્યંગ (ઘી તથા તેલ વગેરે સ્નેહન પદાર્થો લગાવવા) નામની યોથી ચિકિત્સા

અમ્યજ્ઞસ્તુ દોષમાલોક્ત્યોપયુક્તો દોષોપશમં મૃદુતાં ચ કરોતિ ॥

સ્વેદવિમ્લાપનાદીનાં ક્રિયાણાં પ્રાક્સ ઉચ્યતે । પશ્ચાત્કર્મસુ ચાદિષ્ટઃ સ ચ વિસ્ત્રાવણાદિષુ ॥ ૨૯ ॥

દોષ જોઈને લગાવવામાં આવેલું અભ્યંગ દોષની શાંતિ અને સોજ તથા ત્રણની કામળતા પણ કરે છે. (વાયુજન્ય કે કદ્ધજન્ય સોજે કે ત્રણ હોય તો તેની ઉપર તેલનો અભ્યંગ કરવો અને શધિરજન્ય કે વિપજન્ય વગેરે હોય તો તેની ઉપર સો વાર ઘોયેલા ઘીનો અભ્યંગ કરવો એમ સમજી લેવું.)

સ્વેદ, વિમ્લાપન, ઉપનાહ, પાચન, વિસ્ત્રાવણ, વમન અને વિરેચન એ ક્રિયાઓ કર્યા પહેલાં અભ્યંગ કરવો અને સ્નેહન, વમન તથા વિરેચન સિવાયની વિસ્ત્રાવણાદિક ક્રિયાઓ કર્યા પછી પણ અભ્યંગ કરવો. (પરિપેક કર્યા પછી પણ અભ્યંગ કરવો.) ૨૯

સ્વેદન (ચેક તથા બાફ દેવા) નામની પાંચમી ચિકિત્સાનું નિરૂપણ

રુજાવતાં દારુણાનાં કઠિનાનાં તથૈવ ચ ।

શ્લોકાનાં સ્વેદનં કાર્યં ચૌષ્ણ્યવિધાઃ ॥૩૦॥

જે સોજાઓ કે ત્રણે વાયુ કે કદ્ધ સંબંધી વેદનાઓવાળા હોય, રક્ષ તથા જૂના થઈ ગયા હોય અને કઠણ હોય તેઓની ઉપર સ્વેદન કરવું. વિમ્લાપન (સોજને કે ત્રણને ચોળીને કરમાવી નાખવા) નામની છઠી ચિકિત્સા

સ્થિરાણાં રુજતાં મન્દં કાર્યં વિમ્લાપનં ભવેત્ ।

અમ્યજ્ય સ્વેદયિત્વા તુ વેણુના વા શનૈઃ શનૈઃ ।

વિમર્દયેદ્વિષ્ણુપ્રાજ્ઞસ્તેલેનાંગુણકેન વા ॥ ૩૧ ॥

કઠણ અને મંદ વેદનાવાળા અર્થાત્ કદ્ધની અધિકતાવાળા અથવા વાયુ તથા કદ્ધની અધિકતાવાળા સોજાઓનું તથા સોજામાંથી થયેલા ત્રણોનું પ્રવીણ વૈદે વિમ્લાપન કરવું; તે એવી રીતે કે પ્રથમ અભ્યંગ તથા સ્વેદન કરીને ધીરે ધીરે વાંસની નળીથી અથવા હાથનાં તળાથી કે અંગૂઠાથી તે સોજને કે ત્રણને ચોળવો; જથી તે કરમાઈ જાય. ૩૧

ઉપનાહ (બાફીને ગરમ રાખેલાં ઔષધોને વસથી બાફીને બાફ દેવો) નામની સાતમી ચિકિત્સા

શ્લોકયોરુપનાહં તુ કુર્વાદામવિદગ્ધયોઃ ।

અવિદગ્ધઃ શમં યાતિ વિદગ્ધઃ પાકમેત્રિ ચ ॥૩૨॥

વાયુ કે કદ્ધ સંબંધી સોજે કાંથો હોય કે કાંઈક પાકા હોય તો તેઓની ઉપર ઉપનાહ કરવો. કાંથો સોજે ઉપનાહ કરવાથી શાંત થઈ જાય છે અને કાંઈક પાકા હોય તો ઉપનાહ કરવાથી સારી પેઠે પાછી જાય છે. ૩૨

પાચન (પકાવવા) નામની આઠમી ચિકિત્સા નિવર્તતે ન યઃ શ્લોકો વિરેકાન્તૈરુપક્રમૈઃ ॥

તસ્ય સમ્પાચનં કુર્વાત્સમાહુસૌપધાનિ તુ ।

દયિતકસુરાશુકધાન્યામ્લૈર્યોજિતાનિ તુ ॥

ક્ષિગ્ધાનિ લવણીકૃત્ય પચેદુત્કારિકાં શુભામ્ ।
સૈરુષ્ણવત્રયા શોફં નાહયેદુષ્ણયા તયા ॥
હિતં સમ્મોજનં ચાપિ પાકાયામિમુલ્લોચો યદિ ।
વેદનોપશ્ચમાર્થયા તથા પાકશમાય ચ ॥ ૩૩ ॥

જે સોજને અપતર્પણથી ખાંડીને વિરેચન સુધીની ચિકિત્સાઓથી શાંત ન થાય, તે સોજને આ ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના મિશ્રક નામના ૩૬ મા અધ્યાયમાં કહેલાં શણનાં બીજ તથા મૂળાનાં બીજ આદિ પાચન દ્રવ્યોના સમૂહથી પકાવવો; તે એ રીતે કે પાચન દ્રવ્યોને દહી, છાશ, મધ, શુક્ર અને ધાન્યારસથી યુક્ત કરી, સિનધ્વ કરી, લૂણ નાખીને તેઓની અંદર સુંદર ઉત્કારિકા (લાપસી અથવા રૈટલી) પકાવવી. પછી તે સહેવાય તેવી બનીબની લાપસી અથવા રૈટલી એરંડાના પાંદડાની સાથે સોજ ઉપર બાંધવી. (સોજમાંથી થયેલા પ્રણુ ઉપર પણ બાંધવી.) આ ક્રિયાથી સોજે કે સોજમાંથી થયેલો પ્રણુ, પાકવાની તૈયારીમાં હોય તો રોગીને થયેલ ભોજન પણ આપવું, કે જે ભોજન અલંત કંઈ કરનારું ન હોય અને ઉપદ્રવો કરનારું પણ ન હોય. આવું ભોજન આપવાથી વેદના શાંત થાય છે અને પાકનો પણ ઉપશમ થાય છે. (ધાન્યારસનું લક્ષણ સૂત્રસ્થાનના ૪૫ મા અધ્યાયના ૧૯૧ મા વિષયમાં જુઓ.) ૩૩

✓ વિસ્ત્રાવણુ (લોહી શ્વાવાય) નામની નવમી ચિકિત્સા

અતિરોગપ્રતિ શોફે કુર્યાન્લોગિતમોક્ષણમ્ ।
સશોફે કઠિને ક્યમે સરક્તે વેદનાવતિ ॥
સંરુચ્ચે વિપમે વાપિ વ્રણે વિસ્ત્રાવણં હિતમ્ ।
સવિપે ચ વિશેષેણ જલૌકામિઃ પદૈસ્તથા ।

વેદનાયાઃ પ્રશાન્ત્યર્થં પાકસપ્રાપ્તૈયે તથા ॥૩૪॥

૧ આ પાચન નામની આઠમી ચિકિત્સાને ઉપનાહ નામની સાતમી ચિકિત્સાથી જુદી પ્રણતી રોગ્ય નથી; કારણ કે પાચન ઉપનાહથી જ અને છે (ગ્રંથદાસ)

સોજને તુરતનો ઉપદ્રવ થયેલો હોય તો જળો મૂકીને અથવા છેરા દઈને લોહીનું વિસ્ત્રાવણ કરવું. પ્રણુ સોજવાળો, કઠણ, શ્યામ, રતાશવાળો, વેદનાવાળો, પહોળા મૂળવાળો કે નીચો-ઊંચો હોય તો પણ જળો મૂકીને અથવા છેરા દઈને લોહીનું વિસ્ત્રાવણ કરવું એ હિતકારી છે. જે સોજે કે પ્રણુ એરવાળો હોય તો લોહીનું વિસ્ત્રાવણ કરવું એ વિશેષ હિતકારી છે. લોહીનું વિસ્ત્રાવણ કરવાથી વેદના શાંત થાય છે અને પાક પણ થતો નથી. સ્નેહ (ધી, તેલ, ચરબી કે મગ્ગ પિવડાવવાં) નામની દશમી ચિકિત્સા

સોગદ્રવાણાં રૂક્ષાણાં કૃદાનાં વ્રણશોષિણામ્ ।

યથાસ્વમૌપયૈઃ સિદ્ધં સ્નેહપાનં વિધીયતે ॥ ૩૫ ॥

જે માણસો સોજ કે પ્રણુથી ક્ષીણ થઈ ગયા હોય, કંપ તથા ખાંસી આદિ ઉપદ્રવોથી યુક્ત હોય, રક્ષ થઈ ગયા હોય કે કૃશ થઈ ગયા હોય તેઓને, તે તે દોષોને દૂર કરનારાં ઔષધોના કલ્ક નાખીને પકાવેલા ધી વગેરેનેહાનું પાન કરાવવું. વમન (બિલટી કરાવવા) નામની અગિયારમી ચિકિત્સા

ઉત્સન્નમાંસશોફે તુ કફજુષ્ટે વિશેષતઃ ।

સંક્ષિપ્તક્રિયામરુધિરે વ્રણે પ્રચ્છર્દનં હિતમ્ ॥૩૬॥

સોજે કે સોજમાંથી થયેલો પ્રણુ જે જાંચ થયેલા માંસવાળો, વિશેષે કરી કંદના પ્રકાપવાળો કે કુષ્ઠ તથા કાંઈક શ્યામ રુધિરવાળો હોય તો રોગીને વમન કરાવવું એ હિતકારી છે. ૩૬

વિરેચન નામની બારમી ચિકિત્સા

વાતપિત્તપ્રદુષ્ટેષુ દીર્ઘકાલાનુવન્નિષ્ઠુ ।

વિરેચનં પ્રશ્નસન્તિ વ્રણેષુ વ્રણકોવિદાઃ ॥ ૩૭ ॥

જે સોજઓ કે સોજમાંથી થયેલા પ્રણુ વાતસંયુક્ત પિત્તથી કે કેવળ પિત્તથી યુક્ત હોય અને લાંબા વખત સુધી ચાલેલા હોય તો રોગીને વિરેચન દેવું ઉત્તમ છે, એમ પ્રણવિષયના વિદ્વાનો કહે છે. ૩૭

છેદન નામની તેરમી ચિકિત્સા

અપાકેષુ તુ રોગેષુ કઠિનેષુ સ્થિરેષુ ચ ।

સ્નાયુકોથાદિપુ તથા છેદનં પ્રાપ્તમુચ્યતે ॥ ૩૮ ॥

પાક વગરની ગાંઠ વગેરે રોગોમાં, સ્થિર

તથા કઠણ પ્રણુ વગેરે રોગોમાં, જરાક પાકવાળા
"વદમીક" આદિ રોગોમાં અને સ્નાયુઓના સડા
વગેરે રોગોમાં છેદનક્રિયા કરવી યોગ્ય છે એમ
વિદ્વાનો કહે છે. ૩૮

ભેદન નામની ચોદમી ચિકિત્સા

અન્તઃપૂર્વેષ્વવક્ત્રેષુ તથૈવોત્સન્નવત્સ્વપિ ।

ગતિમત્સુ ચ રોગેષુ ભેદનં પ્રાપ્તમુચ્યતે ॥ ૩૯ ॥

જે રોગો અંદર પરવાળા હોય, મોઢા
વગરના હોય, લાંબા વખત સુધી રહેલા પરથી
ચિરાવાને લીધે ઊંડાં છિદ્રોવાળા હોય કે ગતિવાળા
(નાડીપ્રણુ) હોય, તે રોગોમાં ભેદનક્રિયા (ભેદી
નાખવું) યોગ્ય છે, એમ કહેવામાં આવે છે. ૩૯
દારુણ (ઔષધોથી ફાડી નાખવું) નામની
પંદરમી ચિકિત્સા

ચાલદ્વદાસદક્ષીણમીરૂણાં યોપિતામપિ ॥

મર્માપરિ ચ જાતેષુ રોગેષુત્ત્વં ચ દારણમ્ ।

સુપક્વે પિષ્ઠિતે શોફે પીડનૈરવપીડિતે ॥ ૪૦ ॥

પાકોદ્વેગેષુ દોષેષુ તત્તુ કાર્યં વિજાનતા ।

સુપિષ્ટૈર્દારણદ્રવ્યૈર્યુક્તૈઃ ક્ષારેણ વા પુનઃ ॥ ૪૦ ॥

બાળક, વૃદ્ધ, શસ્ત્રને ખમી ન શકે એવાં
માણસો, ક્ષીણ થયેલાં માણસો, બીકણ તથા
સ્ત્રીઓને થયેલા રોગોમાં ઔષધોથી દારણ કરવું
(ફાડી નાખવું) યોગ્ય છે. મર્મસ્થળો ઉપર થયેલા
રોગોને પણ ઔષધોથી ફાડી નાખવા યોગ્ય છે.
સોજે સારી પેટે પાછીને પિંડીભૂત થયો હોય
અને સોજના દોષો પાકવાથી ક્ષુભિત થયા હોય,
ત્યારે તેને પીડનદ્રવ્યોના^૧ બડા લેપોથી દબાવી-

ને પછી પ્રવીણ વૈદે સારી રીતે વાટેલાં દારણ-
દ્રવ્યોથી^૨ અથવા ક્ષારથી ફાડી નાખવો. ૪૦

લેખન (ઉખેડવું તથા ખોતરવું) નામની
સોળમી ચિકિત્સા

કઠિનાન્સૂત્રલઘુત્તૌષ્ઠાન્દીર્ઘમાણાન્પુનઃ પુનઃ ।

કઠિનોત્સન્નમાંસાંશ્ચ લેખનેનાચરેદ્વિપદ્મ ॥

સમું લિખેત્સુલિખિતં, લિખેન્નિરવગેષતઃ ।

વર્તમાનાણુપ્રમાણેન સમં શક્ષેણ નિલિખેત્ ॥

ઘોમં ઘોતં પિંચું ફેનં યાવશક્તં સસૈન્ધવમ્ ।

કર્કશાનિ ચ પત્રાણિ લેખનાથે પ્રદાપયેત્ ॥ ૪૧ ॥

જે પ્રણો કઠણ, બડા તથા ગોળ હોઠવાળા,
વારંવાર ફાડી જતા કે જાંઘાં ચડેલાં કઠણ માંસો-
વાળા હોય, તેઓને વૈદે શસ્ત્રથી ઉખેડવા તથા
ખોતરવા^૩ પ્રણો માંસ વગરના અને કઠણ હોય
તેઓને શસ્ત્ર વડે સાધારણ રીતે ઉખેડવા તથા
ખોતરવા^૪ પ્રણો બડા તથા ગોળ હોઠવાળા
હોય તે પ્રણોને અધિક ઉખેડવા તથા ખોતરવા^૫
જે પ્રણો વારંવાર ફાડી જતા હોય તેઓને સંપૂર્ણ
ઉખેડવા તથા ખોતરવા અને જે પ્રણો જાંઘાં
ચડેલાં કઠણ માંસોવાળા હોય તેઓને તેઓનાં
ચારે પડખાંઓમાં સમ રીતે ઝીણા શસ્ત્ર વડે
ખોતરવા તથા ઉખેડવા. શસ્ત્ર હાજર ન હોય તો
પ્રણોને ઉખેડવા માટે તથા ખોતરવા માટે અળ-
સીના વજ્રનો, કપડાનો, રૂના પૂમડાનો, સમુદ્ર-
ફીણનો, જવખારનો, સિંધવનો કે ગળજીલી
(ભોંપાથરી) વગેરેનાં ખરસટ પાંદડાંઓના
યોગ્યતા એઈ ઉપયોગ કરવો. ૪૧

એપણ (પરુ તથા શલ્ય વગેરેને શોધી કાઢવા)
નામની સત્તરમી ચિકિત્સા

નાડીવ્રણાજ્ઞશ્લેષ્યગર્ભાનુભ્રમાર્યુત્સન્નિનઃ શનૈઃ ।

કરીરવાલાંગુલિમિરેખણ્યા વૈપર્યેદ્વિપદ્મ ॥ ૪૨ ॥

૨ ચિરચિત્તોષ્ઠિકો દન્તી ચિત્રકો દ્યપમારક. ॥

કપોતગૃધ્રકુક્કાનાં પુત્રીવાણિ ચ દારણમ્ ॥

(સત્રચાનના ૩૬ મા અધ્યાયનો ૪ થો વિષય લુઓ.)

૧ દ્રવ્યાનાં પિષ્ટિહાર્તાં તુ ત્વદ્બૂલાનિ પ્રપીડનમ્ ।

યવગોધૂમમાપાણાં ચૂર્ણાનિ ચ સમાસતઃ ॥

(સ. રથા. અ. ૩૬ વિષય ૫)

નેત્રવર્ત્મયુદામ્યાસનાહ્યોઽવક્રાઃ સશોણિતાઃ ।
ત્રુચ્ચુપોદકજૈઃ શ્લક્ષ્ણૈઃ કરીરૈરેપયેતુ તાઃ ॥૪૨॥

નાડીવ્રણો (ભરનીંગળો), જ્યોની અંદર
શલ્ય હોય એવા વ્રણો, સીધા રસ્તાને છોડી
દઈને આડે રસ્તે ગયેલા વ્રણો અને લાંબા વખત
સુધી રહેલા પરબે ફાડીને ગંભીર છિદ્રોવાળા
કરેલા વ્રણોનાં પર વગેરેની ગતિનો, મધ્યાદિકનો
અને તેઓમાં રહેલાં ગુપ્ત શલ્ય વગેરેનો વેધે છૂંછ
તથા પોથી વગેરેની સળીઓ, વાળ, આંગળી
અથવા એપણી નામતું સળીરૂપ શસ્ત્ર કે-યંત્ર
નાખીને નિશ્ચય કરવો. નેત્રોની પાંપણોના તથા
ગુદાની સમીપના જે નાડીવ્રણો નાનાં ઝુઓવાળા
તથા લોહીવાળા હોય તેઓમાં પર વગેરેની
ગતિનો તથા શલ્યાદિકનો છૂંછની અથવા પોથીની
સુવાળી સળીઓથી નિશ્ચય કરવો. ૪૨

આહારત્ (શલ્ય કાઢવું) નામની
અહારમી ચિકિત્સા

સંવૃતાસંવૃતાસ્યેષુ વ્રણેષુ મતિમાન્ મિષક ।
યથોક્તમાહરેચ્છલ્યં પ્રાપ્નોદ્ધરણલક્ષણમ્ ॥૪૩॥

બુદ્ધિમાન વેધે અંધ મોઢાવાળા કે ખુટ્ટા
મોઢાવાળા વ્રણોમાં જે શલ્ય હોય, તે શલ્ય જ્યારે
કાઢવા લાયક સ્થિતિવાળું જણાય, ત્યારે તેને
આ અંથના સૂત્રસ્થાનના શલ્યાપનયનીય નામના
૨૭ મા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે કાઢવું. ૪૩

વ્યથન (વીંધવું) તથા સ્વાપણ (દોષોને
સ્વાવવા) નામની આંગણીસમી તથા
વીંસમી ચિકિત્સા

રોગે વ્યથનસાધ્યે તુ યથોદેશં પ્રમાણતઃ ।
શર્લ્લં નિદધ્યાદોષં ચ સ્વાવયેત્કીર્તિતં યથા ॥૪૪॥

વીંધવાથી મટાડી શકાય એવા પ્રભુ કે
દોહર વગેરે રોગોમાં વેધે તે તે રોગના પ્રદેશના
પ્રમાણને અનુસરી યોગ્ય હાડાઈ સુધીમાં યોગ્ય
પ્રમાણવાળું શસ્ત્ર નાખવું અને તે તે વિષયમાં

કહેલા પ્રકારથી દોષને સ્વાવવો. ૪૪

સીવન (સીવવું) તથા સંધાન (સાંધવું)
નામની એકવીસમી તથા બાવીસમી ચિકિત્સા

અપાકોપદ્રુતા યે ચ માંસસ્યા વિઘ્નતાશ્ચ યે ।

યથોક્તં સીવનં તેષુ કાર્યં સન્ધાનમેવ ચ ॥૪૫॥

જે વ્રણો પાકના ઉપદ્રવો વગરના, માંસમાં
રહેલા અને ખુટ્ટા મોઢાવાળા હોય તેઓને આ
અંથના સૂત્રસ્થાનના ‘અષ્ટવિંશત્કર્મણ્ય’
નામના ૨૬ મા અધ્યાયના ૧૧ મા વિષયમાં
કહ્યા પ્રમાણે સીવવા અને તેઓના ઢોઠ વગેરેને
સાંધી લેવા. ૪૫

વીંડન (વળને લેવાથી દાખી દેવો)

નામની ત્રેવીસમી ચિકિત્સા

પૂયગર્ભાનિષુદારાન્વ્રણાન્મર્મગતાનપિ ।

યથોક્તઃ પીઢનદ્વયૈઃ સમન્તાત્પરિપીઢયેત્ ॥

શુષ્યમાણમુપેક્ષેત પ્રદેહં પીઢનં પ્રતિ ॥૪૬॥

ન ચાભિમુલ્લમાલિમ્પેત્તથા દોષઃ પ્રસિચ્યતે ॥૪૬॥

જે વ્રણો અંદર પરવાળા, નાનાં દારોવાળા
તથા મર્મસ્થળોમાં રહ્યા હોય, તેઓને આ અંથના
સૂત્રસ્થાનના મિશ્રક નામના ૩૬ મા અધ્યાયના
૫ મા વિષયમાં કહેલાં ‘વીંડન’ દ્રવ્યોથી બડો
લેપ આપીને ચોતરફ દબાવવા. દબાવવા માટે
જે બડો લેપ કરવામાં આવ્યો હોય તે સુકાઈ
જતો હોય તો નેની ઉપેક્ષા કરવી એટલે સુકાવા
દેવો, જથી તણાઈને પ્રભુ ફાટી જાય. એ લેપ
પ્રણના મોઢાની સામે કે મોઢા ઉપર ન કરવો;
પણ આસપાસ તથા અનુલોમ રીતે કરવો; જથી
દોષ પોતાની મેળે સ્ત્રવી જાય. ૪૬

શોણિતસ્થાપન (લોહીના અતિસ્થાવને
અટકાવવું) નામની ચોવીસમી ચિકિત્સા

તૈસ્તૈર્નિમિત્તેર્બહુધા શોણિતે પ્રમુતે મૃશમ્ ।

કાર્યં યથોક્તં વેધેન શોણિતાસ્થાપનં ભવેત્ ॥૪૭॥

૧ દ્રવ્યાણાં પિચ્છિલાનાં તુ ત્વદ્મૂલાનિ પ્રપીઢનમ્ ।
યવગોધૂમમાપાણાં ચૂર્ણાનિ ચ સમાસતઃ ॥

શિરા વીંધવી (ફસ ખોલવી) વગેરે અનેક પ્રકારનાં તે તે કારણોથી લોહીનો અત્યંત સ્વાથવા'લાગ્યો હોય, તો આ અંથના સૂત્રસ્થાનના શોણિતવર્ણનીય નામના ૧૪ મા અધ્યાયના ૧૯ મા વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે ઉપચાર કરીને વેધે તે લોહી અટકાવવું. ૪૭

નિર્વાપણુ (પ્રણુમાં થતી બળતરા તથા જ્વરને શાંત કરવાં) નામની પચીસમી ચિકિત્સા દાહપાકજ્વરવતાં વ્રણાનાં પિત્તકોષતઃ । રક્તેન ચામિભૂતાનાં કાર્ય નિર્વાપણં ભવેત્ ॥ યથોક્તઃ શીતલદ્રવ્યૈઃ ક્ષીરપિષ્ટૈર્નુત્પ્લુતૈઃ । દિદ્વાદવહલોઽષ્ટપાન્સુશીતાંશ્વાચારયેત્ ॥ ૪૮ ॥

જે પ્રણુ પિત્તના કે રુધિરના પ્રકોપથી વિકૃત થયા હોય અને બળતરા તથા પાકવાના જ્વરથી યુક્ત થયા હોય તે પ્રણુનું નિર્વાપણ કરવું. આ અંથના સૂત્રસ્થાનના મિશ્રક નામના અધ્યાય ૩૬ ના બીજા વિષયમાં કહેલાં દૂર્વા વગેરે દ્રવ્યોને દૂધમાં^૧ વાટી ધીથી સંયુક્ત કરીને તેઓના પાતળા પાતળા અતિશીતળ લેપો કરવા અને તે ઉપરાંત શીતળ દ્રવ્યોથી સિંચનો પણ કરવાં. ૪૮

ઉત્કારિકા (ઓપધોની પાતળી લાપસીને યોગ આપવો) નામની ઇન્વીસમી ચિકિત્સા વ્રણેષુ ક્ષીણમાંસેષુ તનુક્તાવિવ્વપાકિષ્ણુ ॥ તોદકાઠિન્યપારૂપશૂલવેપયુમત્સુ ચ । વાતધ્રવર્ગેઽમ્લગણે કાકોલ્યાદિગણે તથા ॥ સ્તૈહિકેષુ ચ વીજેષુ પચેદુત્કારિકાં શુભામ્ ॥ ૪૯ ॥

પ્રણુ એ ક્ષીણ માંસવાળા, થોડા તથા પાતળા સ્વાવગાળા, પાકવગરના, ભોંકાયા જેવી બ્યથાવાળા, કઠણ, ખરસટ, શૂળવાળા કેકંપવાળા હોય, તો સૂત્રસ્થાનના અ. ૩૬ ના ૧૦ મા વિષયમાં કહેલો વાતધ્રવર્ગ, સૌવીરક તથા તુષોદક આદિ અમ્લવર્ગ, કોઠાદ્યાદિ ગણ અને સ્તૈહિક

બીજો (તલ, બળસી, સરસવ તથા ચેરંડી વગેરે) નાં ચૂર્ણોમાં સુંદર પાતળી લાપસી પકાવીને તેનો યોગ આપવો. (સૌવીરક તથા તુષોદક વિષે સૂત્રસ્થાન અ. ૪૫ નો ૧૯૦ મો વિષય જુઓ.)

કપાય (પ્રણુને શુદ્ધ કરવાના ક્વાથ) નામની સત્તાવીસમી ચિકિત્સા

તેષાં ચ સ્વેદનં કાર્યં સ્થિરાણાં વેદનાવતામ્ । દુર્ગન્ધાનાં ક્લેદવતાં પિચ્છિલાનાં ત્રિશેષતઃ । કપાયૈઃ શોધનં કાર્યં શોધનૈઃ પ્રાગુદીરિતૈઃ ॥ ૫૦ ॥

જે પ્રણુ સ્થિર (કઠણ), વેદનાવાળા, દુર્ગંધવાળા, ભેજવાળા અને વિશેષ કરી ચીકાશવાળા હોય તેઓને સ્વેદન સંસ્કાર આપીને તે પછી આ અંથના સૂત્રસ્થાનના મિશ્રક નામના ૩૬ મા અધ્યાયના ૬ કા વિષયમાં કહેલાં શંખિની (શંખવેલ, અંકાલ તથા ચમેલી) વગેરે દ્રવ્યોના^૨ શોધન ક્વાથોથી તે પ્રણુનું શોધન કરવું. ૫૦ વર્તિ (પ્રણુની અંદર વાટ નાખવો) નામની અઠ્ઠાવીસમી ચિકિત્સા

અન્તઃશલ્યાનણુમુલાન્ગમીરાન્માંસસંશ્રિતાન્ । શોધનદ્રવ્યયુક્તાભિર્વર્તિમિસ્તાન્યથાક્રમમ્ ॥ ૫૧ ॥

જે પ્રણુ અંદર શલ્યવાળા, ઝીણાં મોઢાવાળા જોડા તથા માંસમાં રહેલા હોય તેઓને આ અંથના સૂત્રસ્થાનના મિશ્રક નામના ૩૬ મા અધ્યાયના ૬ કા વિષયમાં કહેલા અજગંધ (તલવણી) વગેરે દ્રવ્યોથી^૩ યુક્ત કરેલી વાટોથી અનુક્રમે (પ્રથમ ઝીણી વાટોથી, પછી બડ વાટોથી અને તે પછી વધારે બડી વાટોથી) શુદ્ધ કરવા. ૫૧

- ૧ શાહિન્યઙ્ગોદુમનઃકરવીરસુવર્ચલાઃ । શોધનાનિ કપાયણિ વર્ગધારચ્ચાદિકઃ ॥
- ૨ અજગન્ધઃ ૬ જઙ્ગલી ચ ગવાશ્વી લઙ્ગલાદ્યા ૧૮ પૂતીકશિવ્રકઃ પાઠા વિદહૈલાહરેણયઃ ॥
- કન્ટુચિર્કં ચક્ષારો લચનાનિ મનઃશિલા । કાસીસં ત્રિવૃતા દન્તી હરિતાલં સુરાષ્ટ્રજા ॥

૧ દૂર્વા ચ નલમૂલં ચ પ્રયુક્તં ચંદનં તથા । શીતલાશ્ચ ગળાઃ સર્વે પ્રલેપઃ પિત્તશોફહત્ ॥

કલ્ક (ચટણીની પેઠ વાટલાં દ્રવ્યોની લૂગદીઓ મૂકવી) નામની યોગણ્વીસમી ચિકિત્સા પૂતિમાંસપ્રતિચ્છન્નાન્મહાદોષાંશ્ચ શોધયેત્ ।
કલ્કીકૃતૈર્વૈયાલામં વર્તિદ્રવ્યૈઃ પુરોદિતૈઃ ॥૫૨॥

જ પ્રણેા દુર્ગંધી માંસથી ઢંકાયેલા અને પ્રખળ વાતકંકથી અતિ દુષ્ઠ થયેલા હોય તેઓને ઉપર કહેલાં અજગંધા વગેરે વાટનાં દ્રવ્યોમાંથી જટલાં મળી આવે તેટલાં દ્રવ્યોના કલ્કોથી શુદ્ધ કરવા. (પિત્તથી દુષ્ઠ થયેલા પ્રણુ ઉપર તે પકાવેલું ધી જ લગાવવું યોગ્ય છે.) ૫૨

ધી (ઓપધોના કલ્કથી પકાવેલું ધી લગાવવું) નામની ત્રીસમી ચિકિત્સા

પિત્તપ્રદુષ્ટાન્ ગમ્મીરાન્દહપાક્કપ્રપીઢિતાન્ ।
કાર્પાસીફલમિથ્રેણ જયેચ્છોઘનસૂરિપા ॥ ૫૩ ॥

જ પ્રણેા પિત્તથી દુષ્ઠ થયેલા, ગંભીર અને ઠાહથી તથા પાકથી પીડિત હોય, તેઓને આ અંથના સૂત્રસ્થાનના મિશ્રક નામના ૩૬ મા અધ્યાયના ૬ ઠા વિષયમાં કહેલાં હીરાકંડી વગેરે દ્રવ્યો^૧ અને તે દ્રવ્યોના જટલાં જ કપાસનાં ફળનો કલ્ક નાખીને પકાવેલા ધીથી શુદ્ધ કરવા. (પકાવવાની રીત એ છે કે કલ્કથી યોગણ્વીસમી ધીથી યોગણ્વી જળમાં પકાવવું. કલ્પન)

તેલ (ઓપધોના કલ્કથી પકાવેલું તેલ લગાવવું) નામની અઠત્રીસમી ચિકિત્સા

ઉત્તસન્નમાંસાનસ્ત્રિગ્ધાનલ્પસ્રાવાન્ વ્રણાંસ્તથા ।
સર્પપ્લેહયુક્તેન ધોમાંસ્તૈલેન શોધયેત્ ॥ ૫૪ ॥

જ પ્રણેા વૃદ્ધિ પામેલા માંસવાળા, સ્ત્રિગ્ધતા વગરના તથા ઝૂલપ આવવાળા અર્થાત્ કંકની તથા વાયુની અધિકતાવાળા હોય તેઓને આ

અંથના સૂત્રસ્થાનના મિશ્રક નામના ૩૬ મા અધ્યાયના ૬ ઠા વિષયમાં કહેલાં અધેડા વગેરે દ્રવ્યોનો^૧ કલ્ક નાખીને સરસિયા તેલની સાથે પકાવેલા તેલથી બુદ્ધિમાન વૈદે શુદ્ધ કરવા.

રસક્રિયા (તૈયાર ક્વાથમાં બીજાં ઓપધો) નાખી, ક્વાથને પકવી મલમ બેવો ઘાટા કરી તે લગાવવાની) નામની બત્રીસમી ચિકિત્સા

તૈલેનાશુચ્યમાનાનાં શોધનીયાં રસક્રિયામ્
વ્રણાનાં સ્થિરમાંસાનાં કુર્યાદ્વ્યૈરુદીરિતૈઃ ॥

કપાયે વિધિવત્તેષાં કૃતે વ્યામિશ્રવેપુનઃ ।

સુરાટ્ટજાં સકાસીસાં દદ્યાદ્યાપિ મનઃશિલામ્ ॥

હરિતાલં ચ મતિમાંસ્તસસ્તામવચારયેત્ ।

માતુલુક્કરસોપેતાં સક્ષૌદ્રામતિમર્દિતામ્ ॥

વ્રણેષુ દત્ત્યા તાં તિષ્ઠેત્વીર્ણાંશ્ચ દિવસાન્પરમ્ ॥૫૫॥

જ સ્થિર માંસવાળા પ્રણેા તેલથી શુદ્ધ ન થતા હોય તેઓને શુદ્ધ કરવા માટે રસક્રિયા કરવી. આ અંથના સૂત્રસ્થાનના દ્રવ્યસંબ્રહ્મણીય નામના ૩૮ મા અધ્યાયમાં કહેલા શાલસારાદિ ગણનાં દ્રવ્યોનો, બીજાં પણ શોધન દ્રવ્યોનો, પટોલનો અને ત્રિફલાનો^૨ વિધિપૂર્વક ક્વાથ તૈયાર કરી તેમાં ફટકડી, હીરાકંડી, મણ્ડીલ તથા હરિતાલનું ચૂર્ણ નાખી, ફરીવાર તે ક્વાથને પકાવી, ઘાટા કરી, તે મલમ બેવો ઘાટા ક્વાથમાં બિજોરોનો રસ તથા મધ નાખી તેનું બહુ જ મર્દન કરીને તે મલમ પ્રણેા ઉપર લગાવવો. એ મલમ પ્રણેાની ઉપર ત્રણ ત્રણ દિવસ સુધી જ રાખવો, પણ તેથી વધારે વખત રાખવો નહિ. (એ મલમ વધારે વખત રાખવાથી પ્રણુ ફાટી જવાની ધાસ્તી રહે છે.) ૫૫

૧ મયૂરકો રાજવૃક્ષો નિમ્બઃ કોશાતકી તિલાઃ ।

બૃહતી કણ્ઠકારી ચ હરિતાલં મનઃશિલા ॥

શોધનાનિ ચ યોગ્યાનિ તૈલે દ્રવ્યાણિ શોધને ॥

૨ શાલસારાદિસારેષુ પટોલત્રિફલાસુ ચ ।

રસક્રિયા વિધાતવ્યા શોધની શોધનેષુ ચ ॥

(સ. અ ૩૬, વિ. ૬)

૧ કાસીસકરુરોહિણ્યોર્જાતીકન્દ્રહરિદ્રવ્યોઃ ।

પૂર્વોદિષ્ટેષુ વાદ્દેષુ કુર્યાત્તૈલઘૃતાનિ વૈ ।

અર્કોત્તમો સ્તુહીશ્વેરં પિપ્પ્લા ક્ષારોત્તમાનપિ ।

જાતીપૂરં હરિદ્રં દ્વે કાસીસં કમ્બુરોહિણીમ્ ॥

પૂર્વોદિષ્ટાનિ ચાન્યાનિ કુર્યાત્સંશોધનં ઘૃતમ્ ॥

અવચૂર્ણન (ચૂર્ણ લભરાવવું) નામની
તેત્રીસમી ચિકિત્સા

ગમ્भीરાન્મેદસા જુદાન્દુર્ગન્ધાંશ્ચૃણશોધનૈઃ ॥

ઉપાચરેદ્વિપક્વપ્રાણૈઃ શ્લક્ષ્ણૈઃ શોધનવર્ત્તિજૈઃ ॥૫૬

જે પ્રણે ગંભીર, મેદવાળા અને દુર્ગંધ-
વાળા હોય તેઓની ઉપર સમજી વેઢે શોધન
માટે ધી પકાવવામાં હીરાકસી વગેરે શોધન
દ્રવ્યોનાં ખારીક ચૂર્ણો તથા શોધનની વાટમાં
દાખલ કરવાનાં અજગંધા વગેરે ઔષધિઓનાં
ખારીક ચૂર્ણો લભરાવવાં. (આ અધ્યાયનો ૫૩
મો તથા ૫૧ મો વિષય બુઝો.) ૫૬

પ્રણેતું શોધનરોપણ કરનારી કષાયથી
અવચૂર્ણન સુધીની સાત ચિકિત્સાઓ

શુદ્ધલક્ષણયુક્તાનાં કપાયં રોપણં હિતમ્ ॥

તત્ર કાર્યં યથોદિદૃઢૃવ્યૈવૈદ્યેન જ્ઞાનતા ।

અવેદનાનાં શુદ્ધાનાં ગમ્भीરાણાં તથૈવ ચ ॥

હિતા રોચણવર્ત્યજ્ઞકૃતા રોપણવર્ત્યઃ ।

અપેતપૂર્તિમાંસાનાં માંઽસ્થાનામરોહતામ્ ॥

ક્લ્લ્કઃ સંરોહણઃ કાર્યસ્તિલજો મધુસંયુતઃ ।

સ માધુર્ગતચૌણ્યાચ્ચ સ્નેહાચ્ચાનિલનાશનઃ ॥

કપાયમાવાન્માધુર્ગતચિક્ત્ત્વાચાપિ પિત્તહૃત્ ।

ઔણ્યારકપાયમાવાચ્ચ તિક્ત્ત્વાચ્ચ કફે હિતઃ ॥

શોધયેદ્રોપયેચાપિ યુક્તઃ શોધનરોપણૈઃ ।

નિમ્બપત્રમધુર્મ્યાં તુ યુક્તઃ સંશોધનઃ સ્મૃતઃ ॥

પૂર્વામ્યાં સર્પિયા ચાપિ યુક્તઃ સંરોપણો ભવેત્ ।

તિલવઘવક્લ્લ્કં તુ કેચિદાહુર્મનીપિણઃ ॥

શમયેદવિદગ્ધં ચ વિદગ્ધમપિ પાચયેત્ ।

પક્વં મિનત્તિ મિનં ચ શોધયેદ્રોપયેત્થા ॥

પિત્તરક્તવિપાગન્તુન્ગમ્भीરાનપિ ચ વ્રણાન્ ।

રોપયેદ્રોપણીયેન ક્ષીરસિદ્ધેન સર્પિયા ॥

કફગ્રાતામિમ્બતાનાં વ્રણાનાં મતિમાન્નિપક્વ ।

કારયેદ્રોપણં તૈલં મેપજૈસ્તદ્યથોદિતૈઃ ॥

અવન્ધવાનાં ચલસ્થાનાં શુદ્ધાનાં ચ પ્રદુષ્યતામ્ ।

દ્વિહરિદ્રાદ્યુતાં કુર્વાદ્રોપણાર્થં રસક્રિયામ્ ॥

સમાનાં સ્થિરમાંમાનાં ત્વક્સ્થાનાં રોપણં મિપક્વ ।
ચૂર્ણં વિદધ્યાન્મતિમાન્પ્રાક્સ્થાનોક્તો વિધિર્યથા ॥

જે પ્રણે શુદ્ધપણાનાં લક્ષણોથી^૧ યુક્ત થયા
હોય તેઓના રોપણ માટે (રૂઝાવીને ધરતી
લાવવા) પ્રવીણ વેઢે આ ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના
મિશ્રક નામના ૩૬ મા અધ્યાયના ૭ મા વિષય-
માં કહેલાં વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોની છાલોનો ક્વાથ
અથવા બીજી રીતનો હિતકારી કષાય કરવો.

જે પ્રણે તમામ વેદના વગરના અથવા
થોડી વેદનાવાળા અને ગંભીર હોય તેઓના
રોપણ માટે આ ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના ૩૬ મા
મિશ્રક અધ્યાયના ૭ મા વિષયમાં કહેલી સોમવૃદ્ધી
અથવા ગ્રાહી, ગળો અને આસોદ વગેરે દ્રવ્યોની^૨
વર્ત્તિઓ (વાટો) કરવી એ હિતકારી છે.

જે પ્રણે સહેલા માંસથી રહિત થયા હોય,
માંસમાં રક્ષા હોય અને રૂઝાતા ન હોય તેઓના
રોપણ માટે વેઢે તલનો તથા લીંબડાનાં
પાંદડાંનો કલ્ક કરી તેમાં મધ તથા ધી નાખીને
તે કલ્ક લગાવવો. તલનો કલ્ક મધુર, ઉષ્ણ
તથા સિનઝ હોવાથી વાયુનો નાશ કરે છે, તૂરે,
મધુર તથા કડવો હોવાથી પિત્તને હરે છે અને
ઉષ્ણ, તૂરે તથા કડવો હોવાથી કફને પણ શાંત
કરે છે અર્થાત્ ત્રિદોષહર છે. તલનો કલ્ક જે
શોધનદ્રવ્યોથી યુક્ત કરવામાં આવ્યો હોય તો
શોધન કરે છે અને રોપણ દ્રવ્યોથી યુક્ત કરવામાં
આવ્યો હોય તો રોપણ કરે છે અર્થાત્ યોગવાહી
છે. તલનો કલ્ક લીંબડાનાં પાંદડાંઓ તથા
મધથી યુક્ત કરવામાં આવ્યો હોય તો પ્રણું

૧ જે પ્રણે જીભનાં તળાં જેવો કામળ, સિનઝ
તથા ગતો થઈ ગયો હોય, વેદનાવગરનો થયો હોય,
સારા આકારવાળો બની ગયો હોય અને સ્નાયુવગરનો
થઈ ગયો હોય તે પ્રણને શુદ્ધ થયેલો સમજવો.

૨ સોમામૃતાશ્વગન્ધાસુ કાકોલ્યાદૌ ગળે તથા ।
ક્ષીરપ્રોહેષ્વપિ ચ વર્ત્તયો રોપણઃ સ્મૃતાઃ ॥

શોધન કરે છે અને લીંબડાનાં પાંદડાં, મધ તથા ઘીથી સંયુક્ત કરવામાં આવ્યો હોય તો રોપણ કરે છે. કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે, 'જવનો કલ્ક પણ તલના કલ્કની પેઠે જ શોધન કરે છે અને રોપણ પણ કરે છે; અથવા તલના કલ્કથી યુક્ત કરેલો જવનો કલ્ક પણ શોધન કરે છે અને રોપણ પણ કરે છે. એ કલ્ક પ્રણી સધળી સ્થિતિઓમાં ઉપયોગી છે; કેમ કે કાચા પ્રણને શાંત કરે છે, કાંઈક પાકવા લાગેલા પ્રણને સારી રીતે પકાવે છે, પાકેલા પ્રણને ભેદી નાખે છે અને ભેદાયેલા પ્રણનું શોધન કરે છે તથા રોપણ પણ કરે છે; અર્થાત્ જવના કલ્કમાં વિમ્બાપન, પાચન, પાટન, શોધન તથા રોપણ એ પાંચ પ્રયોજનો રહ્યાં છે અને તલના કલ્કમાં શોધન તથા રોપણ એ બે પ્રયોજનો જ રહ્યાં છે.' (આ અંથના સૂત્રસ્થાનના મિશ્રક નામના ૩૬ મા અધ્યાયના ૭ મા વિષયમાં 'સમજ્ઞા સોમસરલ્લ સોમવલ્કાઃ સચન્દનાઃ । કાકોલ્યાદિશ્ચ ક્લ્લકઃ સ્વાત્ પ્રશસ્તો વ્રણરોપણે' ॥ એ શ્લોકથી કહેલા કલ્કનો પણ પ્રણના રોપણમાં ઉપયોગ કરવો.)

પિત્તજન્ય, રુધિરજન્ય, વિષ સંબંધી કે આગંતુજ પ્રણો ગંભીર હોય, તોપણ તેઓનું આ અંથના સૂત્રસ્થાનના મિશ્રક નામના ૩૬ મા અધ્યાયના ૭ મા વિષયમાં કહેલાં પૃશ્નિપર્ણી તથા કૌયાં વગેરે દ્રવ્યોનો^૧ કલ્ક નાખીને દૂધમાં પકાવેલા ઘીથી રોપણ કરી શકાય છે.

જ પ્રણો કંઈ કે વાયુથી દૂષિત થયા હોય તેઓનું રોપણ કરવા માટે બુદ્ધિમાન વૈદે આ અંથના સૂત્રસ્થાનના મિશ્રક નામના ૩૬ મા અધ્યાયના ૭ મા વિષયમાં કહેલાં તગર^૨ તથા

અગર વગેરે દ્રવ્યોનો કલ્ક નાખીને વિધિ પ્રમાણે તેલ ખનાવવું.

પિત્તજન્ય, રુધિરજન્ય, વિષ સંબંધી તથા અભિધાતજન્ય પ્રણો, કે જ્યોને પાટા બાંધવા ઉચિત નથી તેઓનું, ચલસંધિઓમાં રહેલા પ્રણોનું અને જ પ્રણો શુદ્ધ થયા છતાં પાછા દૂષિત થઈ જતા હોય તે પ્રણોનું રોપણ કરવા માટે વૈદે આ અંથના સૂત્રસ્થાનના દ્રવ્યસંગ્રહણીય નામના ૩૮ મા અધ્યાયમાં કહેલા ન્યગ્રોધાદિ ગણની છાલનો તથા ત્રિક્લાનો ક્વાથ તૈયાર કરી તે ક્વાથને પાછો પકાવી ઘાટા થાય ત્યારે તેમાં હળદર તથા દારૂહળદરનું ચૂર્ણ નાખી ખૂબ મર્દન કરી તે મલમને મધથી સંયુક્ત કરીને તે લગાવવારૂપ રસક્રિયા કરવી. (જેમ શોધન માટે કરવાની રસક્રિયામાં કાળનો અવધિ છે, તેમ આ રસક્રિયામાં નથી; માટે આ રસક્રિયા તો જ્યાં સુધી પ્રણનું રોપણ થાય ત્યાં સુધી કરવી.)

જ પ્રણો સખ, સ્થિર માંસવાળા અને ત્વચામાં રહેલા હોય તેઓના ઉપર બુદ્ધિમાન વૈદે રોપણ માટે આ અંથના સૂત્રસ્થાનના મિશ્રક નામના ૩૬ મા અધ્યાયના ૭ મા વિષયમાં કહેલાં કાંગ, ત્રિક્લા તથા લોદર વગેરે દ્રવ્યોનું^૩ અવચૂર્ણન કરવું. (ચૂર્ણ લભરાવવું.) ૫૭

સર્વ પ્રણો માટેનાં શોધનરોપણનો વિધિ શોધનો રોપણથૈવ વિધિર્યોઽયં પ્રકીર્તિતઃ । સર્વવ્રણાનાં સામાન્યેનોક્તો દોષાવિશેષતઃ ॥

एष आगमसिद्धत्वात्तथैव फलदर्शनात् । मन्त्रवत्संप्रयोक्तव्यो न मीमांसः कथंचन ॥૫૮॥

આ શોધનનો તથા રોપણનો જ વિધિ

૧ પૃથક્પર્યાપ્તમગ્નતા ચ હરિદ્રે માલતી સિતા ।
કાકોલ્યાદિશ્ચ યોઽયઃ સ્વાત્ પ્રશસ્તો રોપણે ધૃતે ॥
૨ કાલાનુસાર્યાગુરુની હરિદ્રે દેવદારુ ચ ।
ત્રિવલ્લય રોધં ચ તંલે યોજ્યાનિ રોપણે ॥

૧ કહ્લુગુકા ત્રિફલા રોધં કાસીસં શ્રવણાદ્વયા ।
ઘવાશ્વર્ચકર્ણયોસ્ચન્ન ચ રોપણં, ચૂર્ણમિત્યતે ॥
ત્રિવલ્લુગુકા સર્જરસઃ પુષ્પકાસીસમેવ ચ ।
ત્વન્નચૂર્ણં ઘવજં ચૈવ રોપણાર્યં પ્રશસ્યતે ॥

કહેવામાં આવ્યો, તે શારીર પ્રણે તથા આગંતુજ પ્રણે માટે પણ એકસરખો જ છે; કારણ કે એ સર્વ પ્રકારના પ્રણેમાં વાત, પિત્ત તથા કફ એ ત્રણ દોષો જ દૂષક છે. આ વિધિ શાસ્ત્રસિદ્ધ છે અને તે પ્રમાણે કરવાથી સંપૂર્ણ રીતે શોધનરોપણો થતાં નજરે જોવામાં આવે છે, માટે તેનો મંત્રની પેઠે જ પ્રયોગ કરી દેવો એટલે જમ મંત્રના અર્થાદિકનો વિચાર નહીં કરતાં મંત્રનો પ્રયોગ કરી દેવામાં આવે છે તેમ આ વિધિમાં આપેલાં ઔષધોના ગુણદોષાદિકનો કશો લાંબો વિચાર નહિ કરતાં આ વિધિનો પ્રયોગ કરી દેવો. ૫૮

સાત ચિકિત્સાઓમાં ઔષધોના વિભાગોનો વિષય સ્વચુદ્ધ્યા ચાપિ વિમજ્જેત્કપાયાદિપુ સમ્પત્તુ । મેપજ્ઞાનિ યથાયોગં યાન્યુક્તાનિ પુરા મયા ॥ આદ્યે દ્વે પञ्चमूल्यौ तु गणौ यश्चानिलापहः । स वातदुष्टे दातव्यः कपायादिपु सप्तसु ॥ न्यग्रोधादिर्गणौ यस्तु क्राकोल्यादिश्च यः स्मृतः । तौ पित्तदुष्टे दातव्यौ कपायादिपु सप्तसु ॥ आरग्वधादिस्तु गणौ यश्चोष्णः परिकीर्तितः । तौ दैवौ कफदुष्टे तु संसृष्टे संयुता गणाः ॥૫૯॥

કપાય, વર્ત્તિ, કટક, ઘી, તેલ, રસક્રિયા અને અવચૂર્ણન એ સાત ચિકિત્સાઓના વિષયોમાં, જે જે ઔષધો સૂત્રસ્થાનમાં પ્રથમ કહેલાં છે, તેઓનો તે તે યોગને અનુસરી વૈદ્યે પોતાની બુદ્ધિથી પણ વિભાગ કરવો. લઘુપંચમૂલી, મૃહતપંચમૂલી તથા વિદારિગંધાદિ ગણ કે જ્યો વાયુનો વિનાશ કરનારા કહ્યા છે, તે ગણોનો વાયુથી દૂષિત થયેલા ત્રણ ઉપર કપાય આદિ સાતે ચિકિત્સાઓમાં પ્રયોગ કરવો. ન્યગ્રોધાદિ ગણ અને કકોડ્યાદિ ગણ, કે જ્યો પિત્તહર કહેવામાં આવ્યા છે, તેઓનો પિત્તથી દૂષિત થયેલા ત્રણ ઉપર કપાય આદિ સાતે ચિકિત્સાઓમાં પ્રયોગ

કરવો. આરગ્વધાદિ ગણ અને બીજે જે ઉષ્ણકારી ગણ (વરુણાદિ ગણ ?) કહેવામાં આવેલો છે, તે બે ગણોનો કફથી દૂષિત થયેલા ત્રણ ઉપર કપાય આદિ સાતે ચિકિત્સાઓમાં પ્રયોગ કરવો. જે ત્રણો બેદોષથી દૂષિત હોય, તે ત્રણો ઉપર કપાય આદિ સાતે ચિકિત્સાઓમાં તે બે દોષોને ટાળનારા ગણોનો પ્રયોગ કરવો અને જે ત્રણો ત્રણે દોષોથી દૂષિત થયેલા હોય તે ત્રણો ઉપર કપાય આદિ સાતે ચિકિત્સાઓમાં એક એક દોષ હરનારા ત્રણ ગણોને મિશ્ર કરી તેઓનો પ્રયોગ કરવો. ૫૯

૭ પ્રલૂપન (પ્રણને ધુમાડી દેવી) નામની યાત્રીસમી ચિકિત્સા

वातात्मकानुग्रजान्सास्त्रवानपि च ग्रणान् । सक्षौमयवसर्पिर्भिर्धूपनागैश्च धूपयेत् ॥ ૬૦ ॥

વાયુથી દુષ્ટ, ઉષ્ણ પીડાવાળા અને સાવવાળા (કફથી દુષ્ટ) ત્રણોને અળસીના વસ્ત્રના ટુકડા, જવ તથા ઘીથી મિશ્ર કરેલા સરસરસ તથા રાજ વગેરે પદાર્થોની (આ પદાર્થો આ ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના અ. ૩૬, વિ. ૬૬ માં શ્રીવૈદ્યે સર્જસે એ શ્લોકમાં કહ્યા છે.) ધુમાડી દેવી. ૬૦

ઉત્સાદન (ઊંડા પ્રણને ઊંચો કરવા પ્રણના માંસને વધાવવા) નામની પાંત્રીસમી ચિકિત્સા પરિશુષ્કાલ્પમાંસાનાં ગમ્भीરાણાં તથૈવ ચ । કુર્યાદુત્સાદનીયાનિ સર્પીણ્યાલેપનાનિ ચ ॥ માંસાશિનાં ચ માંસાનિ મક્ષયેદ્રિથિવન્નરઃ । વિશુદ્ધમનસસ્તસ્ય માંસં માંસેન વર્દ્યતે ॥ ૬૧ ॥

જે ત્રણો સુકાયેલા અલ્પ માંસવાળા હોય (વાતદુષ્ટ હોય) કે ગંભીર અર્થાત્ રુધિરદુષ્ટ અથવા પિત્તદુષ્ટ હોય તેઓનું ઉત્સાદન કરવા માટે આ ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના અધ્યાય ૩૬ ના ૮મા વિષયમાં કહેલાં અર્થેડાનાં મૂળ તથા આસોંડ

૧ શ્રીવૈદ્યે સર્જસે સરલે દેવશરૂપિ ।

સારેષ્વપિ ચ કુર્વૈત મતિમાન્ ગ્રણધૂપનમ્ ॥

વગેરે દ્રવ્યોના^૧ કદક નાખી ઘી પકાવી તે ઘી લગાવવાં અને દ્રવ્યોનાં લેપનો પણ કરવાં.

પ્રણવાળા માણસને વાઘ વગેરે માંસલક્ષક પ્રાણીઓનાં માંસો પણ વિધિપૂર્વક ખવરાવવાં. પ્રણવાળો માણસ મનમાં ક્રોધ કે શોક વગેરે કષ્ટન રાખતાં એ માંસોનું લક્ષણ કરે, તે તેથી તેનું માંસ વધે છે. ૬૧

અવસાદન (હિંચા પ્રણને નીચો કરવા માંસને તોડવું) નામની છત્રીસમી ચિકિત્સા

ઉત્સન્નમૃદુમાંસાનાં વ્રણાનામવસાદનમ્ ।
કુર્યાદૃધૈર્યથોદિદૃશૈર્થૈર્મધુના સહ ॥ ૬૨ ॥

જે પ્રણો જાંઘા તથા કામળ માંસોવાળા હોય તે પ્રણોને આ અંથના સૂત્રસ્થાનના મિશ્રક નામના ૩૬ મા અધ્યાયના ૯ મા વિષયમાં કહેલાં હીરાકરસી તથા સૈંધવ વગેરે દ્રવ્યોનું^૨ ચૂર્ણ મધમાં કાલવીને તેનો યોગ આપવો. આ યોગથી પ્રણોનું માંસ નીચું અને કઠણ થઈ બંધ છે. ૬૨

શુદ્ધકર્મ (કઠણ પ્રણને કામળ કરવા) નામની સાત્રીસમી ચિકિત્સા

કઠિનાનામમાંસાનાં દુષ્ટાનાં માતરિચના ॥
મૃદ્ધી ક્રિયા વિધાતવ્યા શોણિતં चापि मोक्षयेत् ।
વાતઘૌષવસંયુક્તાન્તેહાન્તેકાંશ્ચ કારયેત્ ॥ ૬૩ ॥
વાયુથી દુષ્ટ થયેલા કઠણ તથા માંસ વગરના પ્રણોની ઉપર વારંવાર મધુર, સ્નિગ્ધ, જરાજરા થિના અને ખારાશવાળા લેપાદિક કરીને કામળ કરવા અને જળો મુકાવવી વગેરેથી રુધિરનું સાવણ પણ કરવું. (વાયુ એ રુધિરથી મિશ્ર હોય તો રુધિરનું સાવણ કરવું અને કફથી મિશ્ર હોય

તો સ્નેહનો તથા સિંચનો કરવાં.) ૬૩

દારુણકર્મ (કામળ પ્રણને કઠણ કરવા) નામની આઠત્રીસમી ચિકિત્સા

વ્રણેષુ મૃદુમાસેષુ દારુણીઋણં હિતમ્ ।
ઘવપ્રિયદ્ગ્વશોકાનાં રોહિण्याથ ત્વચસ્તથા ॥
ત્રિફલાઘાતકીપુષ્પરોષ્રમર્જરસાન્સમાન્ ।
કૃત્વા સ્પ્રક્ષમાણિ ચૂર્ણાણિ વ્રણં તૈસ્વચૂર્ણયેત્ ॥ ૬૪ ॥

પ્રણો એ કામળ માંસવાળા હોય, તે તેઓને દારણ (કઠણ) બનાવના, એ સારું છે. ધાવડાની છાલ, ઘઉંલાનાં ઝાડની છાલ, આસો-પાલવની છાલ, કડવી તૂંબડીની છાલ, ત્રિફળા, ધાવડીનાં ફૂલ, લોદર અને રાળને સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણ પ્રણો ઉપર ભભરાવવાથી કામળ પ્રણો કઠણ થઈ બંધ છે. ૬૪

ક્ષારકર્મ (પ્રણને ક્ષારથી શુદ્ધ કરવા) નામની એગણચાલીસમી ચિકિત્સા

ઉત્સન્નમામાન્કઠિનાન્કણ્ડ્યુક્તાંધિરોત્થિતાન્ ॥
તથૈવ લલુ દુઃશોધાન્ શોધયેત્ક્ષારકર્મણા ॥ ૬૫ ॥

જે પ્રણો જાંઘા માંસોવાળા, કઠણ, ખરગ-વાળા, લાંબા વખતથી થયેલા કે માંડ શુદ્ધ કરી શકાય એવા હોય તેઓને ક્ષારક્રિયાથી શુદ્ધ કરવા.

અગ્નિકર્મ (પ્રણને કાંબવા) નામની આળીસમી ચિકિત્સા

સવતોડગમમવાન્મૂત્રં યે ચાન્યે રક્તવાહિનઃ ।
નિઃશેષચ્છિન્નસન્ધ્યાંશ્ચ સાધયેદગ્નિકર્મણા ॥ ૬૬ ॥

પથરી કાઢવાને લીધે મૂત્રનો સાવ કરતા પ્રણોને, રુધિરનું વહન કરનારા પ્રણોને અને જ્યોત્તી સંધિયા સમય કપાઈ ગયેલ હોય તે પ્રણોને અગ્નિની ક્રિયાથી શાંત કરવા. (પથરીના પ્રણો ઉપર અગ્નિક્રિયા કરવાની જરૂર જણાય, તો પથરી કાઢ્યા પછી તુરંત જ તે ક્રિયા કરવી નહિ, પણ સાત દિવસ પછી કરવી; કેમ કે તે પ્રણો સાત દિવસ મુદ્ધી આગંતુક જ ગણાય છે.

૧ અપામાર્ગોડ્ઘગન્ધા ચ કાલપત્રો સુવર્ચલા ।
ઉત્સાદને પ્રશસ્યન્તે કાકોલ્યાદિશ્ચ યો ગળઃ ॥

૨ કાસીસં સૈંધવં કિષ્કં કુરુવિન્દો મનઃશિલા ।
કુશ્કુટાગ્નકપાલાનિ સુમનોમુકુલાનિ ચ ।
ફલે શૈરીપકારક્ષે ઘાતુચૂર્ણાણિ યાનિ ચ ।
વ્રણેષુલક્ષમાંસેષુ પ્રશસ્તાન્વવસાદને ॥

સાત દિવસ પછી વ્રણ નહિ સંધાવાથી મૂત્ર
પેતાના રસ્તાને પ્રાપ્ત ન થતું હોય, ત્યારે જ તેના
ઉપર અશ્નિક્રિયા કરવી. હૃદયન.) ૬૬

કૃષ્ણકર્મ (રુઝાયેલ છતાં સફેદ રહેલા વ્રણને
પ્રકૃતિસ્થ અને કાળો કરવા) નામની
એકતાલીસમી ચિકિત્સા

દુરુઢત્વાત્તુ શુક્લાનાં કૃષ્ણકર્મ હિતં ભવેત્ ।
મહાત્કાન્વાસયેતુ ક્ષીરે ગ્રાહ્યમૂગ્રમાવિતાન ॥
તતો દ્વિઘા છેદયિત્વા લૌહે કુમ્ભે નિધાપયેત્ ।
કુમ્ભેઽન્યસ્મિન્નિલાતે તુ તં કુમ્ભમથ યોજયેત્ ॥
મુલં મુલેન સન્ધાય ગોમયદાહયેત્તતઃ ।

યઃ સ્નેહધ્યવતે તસ્માદ્ ગ્રાહયેત્તં ધનૈર્મિષક્ ॥
ગ્રામ્યાનૂપશકાન્દગ્ધાન્દ્રહ્મચૂર્ણાનિ કારયેત્ ।
તૈલેનાનેન સંસૃપ્તં શુક્લમાલેપયેદ્વગ્નમ્ ॥

મહાત્કાન્વિધાનેન સારસ્નેહાંસ્તુ કારયેત્ ।
યે ચ કેચિન્ફલલેહા વિધાનં તેષુ કીર્તિતમ્ ॥૬૭॥

જ વ્રણો અથોગ્ય રીતે રુઝાયને લીધે
સફેદ વર્ણવાળા રહી ગયા હોય તેઓને પ્રકૃતિસ્થ
કરવા માટે કૃષ્ણકર્મ કરવું, એ હિતકારી છે.
લિલામાંનાં કૃણોને પ્રથમ સાત દિવસ સુધી
ગોમૂત્રમાં અને સાત દિવસ સુધી દૂધમાં રાખી
મેલી, પછી તેઓના બે બે છેદ કરીને તેઓને
લોહના ઘડામાં નાખવાં. પછી બીજા એક ઘડાને
ધરતીના ખાડામાં નાખી પહેલા ઘડાના મોઢાને
અનેક છિદ્રોવાળાં ઢાંકણાંથી ઢાંકી તે મોઢાને
ધરતીના ખાડામાં નાખેલા ઘડાના મોઢાની સાથે
બેઠી દઈને તે પહેલા ઘડાના પેટાળની ઉપર
છાણાંનો અશ્ન કરવો. આમ કરતાં પહેલાં
ઘડામાંથી જ સ્નેહ બીજા ઘડામાં સ્ત્રવે તેને વેધે
ધીરજથી લઈ લેવો. પછી ઘોડા વગેરે આખ્ય
પશુઓની તથા પાડા વગેરે આનૂપ પશુઓની
ખરીઓને બાળી તે ખરીઓનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરી
એલા સ્નેહમાં (લિલામાંનાં તેલમાં) કાલવીને

તેના સફેદ વ્રણ ઉપર લેપ કરવો. આમ કરવાથી
સફેદ વ્રણ કાળો થઈ બચ છે.

કૃષ્ણકર્મ માટે બીજાં વૃક્ષોનાં સારોના
સ્નેહો કરવા હોય, તોપણ યોગ્યતાને અનુસરી
લિલામાંનાં સ્નેહની રીતિ પ્રમાણે જ કરવા; અને
ખેડાં વગેરે કૃણોના સ્નેહો કરવા હોય, તો
પીલવું વગેરે યોગ્ય ઉપાયોથી કરવા. પછી એ
સ્નેહોમાં ઉપર લખેલાં પ્રાણીઓની ખરીઓની
બરમ કાલવીને તેના સફેદ વ્રણો ઉપર લેપ
કરવો. આમ કરવાથી પણ સફેદ વ્રણ કાળો થઈ
બચ છે. ૬૭

પાંડુકર્મ (રુઝાયેલ છતાં કાળા રહેલા વ્રણને
પ્રકૃતિસ્થ અને સફેદ કરવા) નામની
એકતાલીસમી ચિકિત્સા

દુરુઢત્વાત્તુ કૃષ્ણાનાં પાણ્ડુકર્મ હિતં ભવેત્ ।
સપ્તરાત્રં સ્થિતં ક્ષીરે છાગલે રોહિણીફલમ્ ॥
તેનંવ પિપ્પ્લુ સુશ્લક્ષ્ણં સર્વર્ણકરણં હિતમ્ ।
નવં કપાલિકાચૂર્ણં વૈદુલં સર્જનામ ચ ॥
કાસીસં મધુકં ચૈવ ક્ષૌદ્રયુક્તં પ્રલેપયેત્ ।
કપિત્થમુદ્ગતે માંસે મૂત્રેણાજેન પૂરયેત્ ॥
કાસીસં રેચનાં દુત્યં હરિતાલં મનઃશિલામ્ ।
વેણુનિર્લેખનં ચાપિ પ્રપુન્નાદં રસાજ્ઞનમ્ ॥
અથસ્તાદર્જુનસ્યૈતન્માસં ભૂમૌ નિધાપયેત્ ।
માસાદર્ધ્યં તતસ્તેન કૃષ્ણમાલેપયેદ્વગ્નમ્ ॥ ૬૮ ॥

જ વ્રણો અથોગ્ય રીતે રુઝાયને લીધે
કાળા વર્ણવાળા થઈ ગયા હોય, તેઓને પ્રકૃતિસ્થ
કરવા માટે પાંડુકર્મ કરવું એ હિતકારી છે.
રોહિણી નામના હરડેનાં કૃણોને અથવા કડવી
તૂંબડીનાં કૃણોને સાત રાત સુધી બકરીના
દૂધમાં રાખી મૂકી, પછી તે કૃણોને બકરીના
દૂધમાં જ બારીક વાટીને તે લેપ કાળા વ્રણ
ઉપર લગાવેવો. આમ કરવાથી કાળા વ્રણ
સફેદ થઈ બચ છે.

નવાં ઠીકરાંનું તાજુ ચૂર્ણ, નેતરના ચૂળનું ચૂર્ણ, રાજના આડના ચૂળનું ચૂર્ણ, હીરાકસીડું ચૂર્ણ અને જીઠીમંથનું ચૂર્ણ બારીક વાટી મનમાં કાલવીને તે લેપ પ્રણ ઉપર કરવામાં આવે, તો તેથી પ્રણ સફેદ થઈ જાય છે.

ઢાઠાનું કૃળ લઈ તેમાંથી ગર્ભ કાઢી નાખીને તે કૃળના ખોખામાં બકરીનું મૂત્ર ભરવું. પછી હીરાકસી, ગોરોચન, મોરચૂથુ, હરતાલ, મણ-શીલ, વાંસની છાલ, ફવાડિયો અને રસવંતીની સાથે તે કૃળને મૂઢી તે સઘળા પદાર્થોને એક મહિના સુધી કંડાયાના આડના ચૂળની નીચે ધરતીમાં દાટી મૂકવા. મહિનો પૂરો થયા પછી તે સર્વને કાઢી લઈ, વાટી તેઓનો કાળા પ્રણની ઉપર લેપ કરવામાં આવે, તો તેથી પ્રણ સફેદ થઈ જાય છે. ૬૮

પ્રતિસારણ નામની (ઘેળા અથવા કાળા પ્રણને શરીરના જેવા વર્ણવાળો બનાવનારી)
તેંતાલીસમી ચિકિત્સા

કુકુટાણ્ડકપાલાનિ કતકં મધુકં સમમ્ ।
તથા સમુદ્રમણ્ડકીમણિચૂર્ણં ચ દાપયેત્ ॥
ગુટિકા સૂત્રપિટાસ્તા ગ્રણાનાં પ્રતિસારણમ્ ॥૬૯॥
કંડાનાં ઇંડાઓની ખોપરીઓ, નિર્મળી-કૃળ, જીઠીમંથ, છીપ અને સ્ફટિક વગેરે મણિ-ઓને સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરીને તેની ગોળીઓ વાળી રાખવી. એ ગોળીઓને ગોમૂત્રમાં વાટીને પ્રણ ઉપર પ્રતિસારણ (ધસવાપૂર્વક લેપ) કરવામાં આવે, તો તેથી પ્રણ શરીરના જેવા વર્ણવાળો થાય છે. ૬૯

રોમમંજનન (રુઝાઈ ગયેલા પ્રણ ઉપર રૂંવાડાં ઉત્પન્ન કરવા) નામની ચુવાળીસમી ચિકિત્સા
હસ્તિદન્તમસીં કૃત્વા મુખ્યં ચૈવ રસાન્નનમ્ ।
રોમાન્નેતેન જાયન્તે લેપાત્પાણિતલેખ્યપિ ॥
ચતુષ્પદાનાં ત્વગ્રોમચુરુશૃંગાસ્થિમસ્મના ।
તૈલાક્ત્ત્વા ચૂર્ણિતા ભૂમિર્ભવેદ્રોમવતી પુનઃ ॥

કાસીસં નક્તમાલસ્ય પછ્છાંશ્વૈવ સંદરેત્ ।
કપિત્થરસપિટ્થાનિ રોમસન્નનં પરમ્ ॥ ૭૦ ॥

હાથીના દાંતની મેશ બનાવી તેને ઉત્તમ રસવંતીની સાથે બકરીના દૂધમાં વાટીને તેનો લેપ કરવામાં આવે, તો તેથી હાથનાં તળાંઓમાં પણ રૂંવાડાં ઉત્પન્ન થાય છે.

પ્રણની જગ્યાને તેલથી ખરડીને તેની ઉપર ઘોડા, બળદ તથા પાડા વગેરે ચોપમાં પ્રાણી-ઓનાં ચામડાં, રૂંવાડાં, ખરીઓ, શિંગડાં તથા હાડકાંની ભસ્મ ભજરાવવામાં આવે, તો તે જગ્યા પાછી રૂંવાડાંવાળી થાય છે.

હીરાકસી અને કરંજનાં ઢાંભળ પાંદડાંને એકઠાં કરી ઢાઠના રસમાં વાટીને તેનો લેપ કરવામાં આવે, તો તેથી પ્રણની જગ્યા સારી રીતે રૂંવાડાંવાળી થાય છે. ૭૦

૨૨ લોમાહરણ (પ્રણની જગ્યા ઉપર ઊગેલાં રૂંવાડાંઓને દૂર કરવાં) નામની
પિસ્તાલીસમી ચિકિત્સા

રોમાકીર્ણો ગ્રણો યસ્તુ ન સમ્યગુપરોહતિ
ધુરકર્ત્તરિસન્દંશૈસ્તસ્ય રોમાણિ નિર્હેરેત્ ।
શઙ્ઘચૂર્ણસ્ય ભાગૌ દ્વૌ હરિતાલં ચ ભાગિકમ્ ॥
શુક્તેન સહ પિટ્થાનિ લોમશાતનમુત્તમમ્ ।
તૈલં મહાતકસ્યાથ સ્તુદીધીરં તથૈવ ચ ॥
પ્રગૃહ્ણેક્વ મતિમાન્રોમશાતનમુત્તમમ્ ।
કદલીદીર્ઘવૃન્તામ્યાં મસ્માડ્ડલં લવણં શમી-
વીજં શીતોદપિષ્ટં વા રોમશાતનમાચરેત્ ।
આમારમોધિકાપુષ્પં રમ્માડ્ડલં વીજમૈદ્ગુદમ્ ॥
દગ્ધ્વા તદ્વસ્મતૈલામ્બુ સૂર્યપકં કચાન્તાકૃત્ ॥૭૧॥

જે પ્રણ રૂંવાડાંઓથી વ્યાપ્ત થવાને લીધે બરાબર રુઝાતો ન હોય તે પ્રણ ઉપરનાં રૂંવાડાંઓને અસ્થાથી, કાતરથી કે ચીપિયાથી

૧ કેશ ખરી પડવા ઉપર આ પ્રયોગની ઘણીવાર અજમાયશ કરી જોઈ છે અને સઘળા અજમાયશોમાં ઘણું વખત પણ આ પ્રયોગ નિષ્ફળ થયો નથી (કલ્પન)

દૂર કરી નાખવાં.

એ ભાગ શંખનો ભૂકા અને એક ભાગ હરતાલને શુક્ત સાથે વાટીને લગાવવું, એ રૂંવાડાં-ઓને દૂર કરવાનો ઉત્તમ ઉપાય છે.

ભિલામાંનું તેલ અને ચોરનું ક્ષીર એકઠાં કરીને લગાવવામાં આવે, તો તેથી રૂંવાડાં ભખડી બળ છે.

કળની તથા અરડૂસાની ભસ્મ, હરતાલ, સૈંધવ અને રાતાં ફોગાવાળા ખીજડાનાં ખીજને ટાઢા પાણીમાં વાટી લેપ કરવામાં આવે, તો તેથી રૂંવાડાં કપાઈ બળ છે.

ઢેઢગરોળીનું પૂંછડું, કળ, હરતાલ અને ઇંગોળિયાનાં ખીજને બાળી તેની ભસ્મને તેલથી તથા જળથી ભિજવી સૂર્યના તડકામાં ગરમ કરીને લગાવવાથી રૂંવાડાં નાશ પામે છે. ૭૧

અસ્તિકર્મ (શુદ્ધમાં પિચકારી દેવી) નામની છતાળીસમી ચિકિત્સા

વાતદુષ્ટો વ્રણો યસ્તુ રુક્ષઞ્ચાત્યર્થવેદનઃ ।

અઘઃકાયે વિરોપેણ તત્ર વસ્તિર્વિધીયતે ॥ ૭૨ ॥

વાયુથી દુષ્ટ થયેલો જે વ્રણ રુક્ષ અને અત્યંત વેદનાવાળો હોય, તેને શાંત કરવા વિશેષ કરી શુદ્ધમાં પિચકારી મારવી, એ હિતકારી છે. ૭૨

ઉત્તરઅસ્તિકર્મ (લિંગમાં કે ચોનિમાં પિચકારી મારવી) નામની મુડતાળીસમી ચિકિત્સા

મૂત્રાવાતે મૂત્રદોષે શુક્રદોષેઽમરીવ્રણે ॥

તથૈવાર્ત્તવદોષે ચ વસ્તિરપ્યુત્તરો હિતઃ ॥ ૭૩ ॥

મૂત્રાવાત, મૂત્રદોષ, વીર્ય સંબંધી દોષ, પથરી સંબંધી વ્રણ અને રજ સંબંધી દોષને શાંત કરવા માટે લિંગમાં કે ચોનિમાં પિચકારી દેવી, એ પણ હિતકારી છે. ૭૩

૧ રાતાં ફોગાવાળા ખીજડા લેપનથી અને લક્ષણથી પણ કેશોને હજી નાશ છે, એમ વૃદ્ધ વૈદ્યો કહે છે. (૩૬૧)

અંધ (પાટા બાંધવો) નામની અડતાળી-સમી ચિકિત્સા

યસ્માન્નુષ્યતિ બન્ધેન વ્રણો યાતિ ચ માર્દવમ્ ।
રોહત્યપિ ચ નિઃશ્કુસ્તસ્માદ્વન્ધો વિધીયતે ॥ ૭૪ ॥

પાટા બાંધવાથી વ્રણ શુદ્ધ થાય છે, કામળતા પામે છે અને પ્રહારની તથા માખીઓ વગેરેની હરકત વગરનો રહીને રજાઈ બળ છે, એટલા માટે પાટા બાંધવો ઉચિત છે. (સ્. અ. ૧૮ મેા બુઓ.) ૭૪

પત્રદાન (વ્રણ ઉપર પાંદડાં ચૂકવ્યાં) નામની ઓગણપચાસમી ચિકિત્સા

સ્થિરાણામલ્પમાંસાનાં રીક્ષ્યાદનુપરોહતામ્ ।

પત્રદાનં ભવેત્કાર્યં યથાદોષં યથર્તુ ચ ॥

અરુણદર્ભૂર્જપ્તીકહરિદ્રાણાં તુ વાતજે ।

પત્રમાશ્વરલં યચ્ચ કાઠમરીપત્રમેવ ચ ॥

પત્રાણિ ક્ષીરવૃક્ષાણામૌદકાનિ તથૈવ ચ ।

દૂષિતે રક્તપિત્તામ્બાં વ્રણે દધાદ્વિચક્ષણઃ ॥

પાઠામૂર્ગાગુહ્ચીનાં કાકમાચીહરિદ્રયોઃ ।

પત્રં ચ શુક્રનામાયા યોજયેત્કપ્તજે વ્રણે ॥

અર્કર્કશમવિક્લિન્નમર્જીર્ણં સુકુમારકમ્ ।

અજન્તુજગ્ધં મૃદુ ચ પત્રં ગુણવદુચ્યતે ॥

સ્નેહમૌપધમારં ચ પટ્ટવસ્ત્રાન્તરીકૃતમ્ ।

ન દૂપ્યતિ યત્પત્રં લેપસ્યોપરિ દાપયેત્ ॥

જૈત્યૌઘ્ન્યજનનાર્થાય સ્નેહસંગ્રહણાય ચ ।

દત્તૌપધેષુ દાતવ્યં પત્રં વૈધેન જાનતા ॥ ૭૫ ॥

જે વ્રણો કઠણ હોય, અલ્પ માંસવાળા હોય અને રક્ષપણને લીધે રજાતા ન હોય, તે વ્રણોની ઉપર દોષને તથા ઋતુને અનુસરી પાંદડાં ચૂકવાં.

એરડાનાં પાંદડાં, ભોજપત્ર, ગુરછકરંજનાં અને હળદરનાં પાંદડાં ચૂકવાથી વાતદૂષિત વ્રણ શાંત થાય છે.

પોથીનાં અથવા ગદભનાં પાંદડાં, સીવણનાં પાંદડાં, વડ વગેરે ક્ષીરીવૃક્ષોનાં પાંદડાં અને ડા

પત્ર વગેરે જળજન્ય ઉદ્ભવજોનાં પાંદડાં મૂકવાથી રુધિરદૂષિત તથા પિત્તદૂષિત વ્રણ મટે છે.

ઠાળીપાડનાં, મેરવેલનાં, ગળેનાં, પીલુડીનાં, હળદરનાં અને અરડૂસીનાં પાંદડાં મૂકવાથી ક્ષ્-દૂષિત વ્રણ શાંત થાય છે.

જે પાંદડું ખરસટપણા વગરનું, જેજ વગરનું, જીર્ણ નહિ થયેલું, પાતળું અને જીવડાં-ઝોઝે નહિ આધેલું તથા ક્રોમળ હોય, તે ગુણ-કારક હોય છે. ઉપની ઉપર અને પાટાની નીચે એવી રીતે પાંદડું મૂકવું, કે જે રીતે મૂકવાથી એ પાંદડું સ્નેહને કે ઔષધના સારને ખરાય ન કરે. પ્રવીણ યેવે ઔષધો લગાવીને વાતકક્ષ્ત્રણમાં ઉપ્પ્રતા અને પિત્તરક્તવ્રણમાં શીતતા ઉત્પન્ન કરવા માટે ઔષધો ઉપર પાંદડું મૂકવું. સ્નેહ જળવાઈ રહે, એ પણ પાંદડું મૂકવાનું પ્રયોજન છે. ૭૫

કૃમિજ્ઞ (વ્રણમાં પડતા કીડાઓને નષ્ટ કરવા)
નામની પચાસમી ચિકિત્સા

મક્ષિકા વ્રણજાતસ્ય નિઃક્ષિપન્તિ યદા કૃમીન્ ।

શ્વયધુર્મસિતે તૈસ્તુ જાયતે મૃશદારુણઃ ॥

તીવ્રા રુજો વિચિત્રાશ્ચ રક્તાસ્રાવશ્ચ જાયતે ।

સુરસાદિર્હિતસ્તત્ર ધાવને પૂરણે તથા ॥

સપ્તર્ષકરજ્ઞાર્કનિમ્બરાજાદનત્વચઃ ।

હિતા ગોમૂત્રપિષ્ઠાશ્ચ સેકઃ ક્ષારોદકેન વા ॥

પ્રચ્છાદ્ય માંસપેશ્યા ચ કૃમીનપહરેદ્વ્રણાત્ ।

વિંશતિ કૃમિજાતોસ્તુ વક્ષ્યામ્યુપરિ માગશઃ ॥૭૬

માખીઓ વ્રણમાં કીડાઓને નાષ્ટે છે; એ કીડાઓ વ્રણને ખાવા લાગે છે, ત્યારે તેમાં અત્યંત દારુણ સોજો ઉત્પન્ન થાય છે. સોજો ઉત્પન્ન થવાથી તીવ્ર અને વિચિત્ર પ્રકારની વેદનાઓ અને રુધિરનો સ્રાવ પણ થાય છે.

જેમાં કીડા પડ્યા હોય તે વ્રણને ધોવામાં તથા પૂરવામાં સુરસાદિ ગણ હિતકારી છે.

સમપર્ણ (એક એક કાંખળીમાં સાત સાત પાંદડાંઓવાળું) આ ઝાડ ગોવા તરફના ધાટમાં થાય છે), કરંજ, આકડો, લીંબડો અને રાયણ-ની છાલોને ગોમૂત્રમાં વાટી તે કઠક લગાવવો અથવા ક્ષારના પાણીથી સિંચન કરવું, એ પણ કીડાવાળા વ્રણ માટે સારું છે.

જે વ્રણમાં કીડા પડ્યા હોય તે વ્રણને માંસની પેશીથી ઢાંકી, એ પેશીને ખાવા માટે કીડાઓ જાંચા આવે, ત્યારે તેઓને વ્રણમાંથી કાઢી લેવા.

કીડાઓ વીસ જતના થાય છે; તે સઘળી જતોતું વિવેચન ઉત્તરતરંગના કૃમિરોગપ્રતિષેધ નામના પૃષ્ઠમાં અધ્યાયમાં કરવામાં આવશે. ૭૬
ખૂંહણ (વ્રણવાળાના શરીરને પુષ્ટિ આપવી)
નામની એકાચનમી ચિકિત્સા

દીર્ઘકાલાતુગાનાં તુ કૃશાનાં વ્રણશોષિણામ્ ।

દુંદળીયો ત્રિધિઃ સર્વઃ કાર્યોઽર્ષિ પરિક્ષતા ॥૭૭

વ્રણથી ક્ષીણ થયેલા, લાંબા કાળથી આતુર અને કૃશ શરીરવાળા રોગીઓનાં શરીરને પુષ્ટિ આપવા વંદે સઘળા પ્રકારને બૃંહણીય ત્રિધિ (પુષ્ટિકારક પ્રકાર) કરવો, પણ તેમાં જઠરાગ્નિના બચાવ ઉપર પૂરતું ધ્યાન દેતા રહેવું. ૭૭

વિષમ્ (ઝેર હણવું) નામની બાવનમી ચિકિત્સા

વિપજુષ્ણસ્ય વિજ્ઞાનં વિપનિશ્ચયમેવ ચ । ૨૩

ચિકિત્સિતં ચ વક્ષ્યામિ કલ્પે તુ પ્રતિમાગશઃ ॥૭૮

જેમાં ઝેર પડેલું હોય એવા અન્નપાનાદિક-ની પરીક્ષા, ઝેરનો નિશ્ચય કરવો અને ઝેરની ચિકિત્સા વિષે કલ્પસ્થાનના પૂરતા વિલાગોથી વ્યાખ્યાન આપવામાં આવશે. ૭૮

શિરોવિરેચન (માથાના દોષને ખાલી કરવા)
નામની ત્રેપનમી ચિકિત્સા

કણ્ઠમન્તઃ સશોષાશ્ચ યે ચ જન્નુપરિ વ્રણાઃ ।

શિરોવિરેચનં તેષુ વિદધ્યાત્કુશલો મિષક્ ॥૭૯॥

ઠાંકની હાંસડીથી ઉપરના છેક મસ્તક

સુધીના ભાગોમાં થયેલા જ પ્રણેા ખરજવાળા
અને સોજવાળા હોય તેવા રાગીને પ્રવીણુ વૈદે
શિરોવિરચન દેવું. ૭૯

નરથ (નાકમાં દીપાં નાખવાં) નામની
ચોપનમી ચિકિત્સા

રુજાવન્તોઽનિલાવિષ્ટા રૂક્ષા યે ચોર્ધ્વજ્જુજાઃ ।
વ્રણેષુ તેષુ કર્તવ્યં નરથં વૈદ્યેન જ્ઞાનતા ॥૮૦॥

જે ડોકની હાંસડીથી ઉપરના છેક મરતક
સુધીના ભાગોમાં જ થયેલા પ્રણેા વાયુથી દૂષિત
હોવાને ક્ષીધે વેદનાવાળા અને રૂક્ષ હોય, તો
પ્રવીણુ વૈદે રાગીને સ્નેહિક નરથ દેવું. ૮૦

કવલધારણ (ઔષધોના કલ્કનો કાળિયો
અરધો ચરકાવી થૂંકાવી નાખવો)
નામની પંચાવનમી ચિકિત્સા

દોષપ્રવ્યાવનાર્થાય રુજાદાહસ્યાય ચ ।
જિહ્વાદન્તમમુન્યસ્ય હરણાથ મલસ્ય ચ ।
શોયનો રોપણથૈવ વ્રણસ્ય મુલજસ્ય વૈ ।
ઉષ્ણો વા યદિ વા શીતઃ કવલગ્રહ ઇયતે ॥૮૧॥

દોષોને પાડી નાખવા, વેદનાઓને તથા
દાહને નષ્ટ કરવા અને જીભમાં તથા દાંતોમાં
થયેલા મેલને હરણુ કરવા માટે વૈદે રાગીને
યોગ્ય ઔષધોના કલ્કનો કાળિયો આપી અરધો
ચવડાવી થૂંકાવી નાખવો. યુખમાં થયેલા વ્રણને
શુદ્ધ કરવા તથા ધરતી લાવીને રુઝાવવા માટે આ
ટાઢો અથવા જીનો કાળિયો ભરાવવો.^૧ શોધન
કરવું હોય તો શોધન દ્રવ્યોથી બનાવેલો અને
રોપણ કરવું હોય તો રોપણ દ્રવ્યોથી બનાવેલો
કાળિયો દેવો. (વાતદૂષિત તથા કફદૂષિત વ્રણ
ઉપર જીનો કાળિયો દેવો અને રુધિરદૂષિત તથા
પિત્તદૂષિત વ્રણ ઉપર ટાઢો કાળિયો દેવો—કલ્પન.)

૧ આ ગ્રંથમાં તો મોઢામાં ચોમેર ફેરવી શકાય
એવા કાગળોને કવલ કહ્યો છે. (ચિકિત્સાનિરુચન
અધ્યાય ૪૦ મો, વિષય ૪૦-૪૧.)

ધૂમ્ર (ધુમાડો પિવડાવવો) નામની
જીપ્પનમી ચિકિત્સા

ઊર્ધ્વજઞ્જગતાન્રોગાન્વ્રણાંશ્ચ કફવાતજાન્ ।
શોફસાવરુજાયુક્તાન્ધૂમપાનૈરુપાચરેત્ ॥૮૨॥

ડોકની હાંસડીથી ઉપરના છેક મરતક
સુધીના ભાગોમાં થયેલા રાગોને અને સોજ-
વાળા, સાવવાળા તથા વેદનાવાળા કફજન્ય તથા
વાતજન્ય વ્રણોને શાંત કરવા રાગીને યોગ્ય
ઔષધોના ધુમાડો પાવારૂપ ચિકિત્સા કરવી. ૮૨
અધુમપિ (અધ તથા ધી લગાવવું) નામની
સત્તાવનમી ચિકિત્સા

ક્ષતોગ્મણો નિગ્રહાર્થં સન્ધાનાર્થં તથૈવ ચ ।
સઘોવ્રણેષ્વાયતેષુ સૌદ્રસર્પિર્વિધીયતે ॥૮૩॥

વિસ્તારવાળા, તુરતના થયેલા જખમોમાં
પ્રહારાદિકની ગરમીને અટકાવવા માટે તથા
ચિરાઈ ગયેલા અવયવને સાંધવા માટે અધ તથા
ધી એ બંનેની યોજના કરવી. (આ અધ્યાયનો
૪થો વિષય જુઓ.) ૮૩

યત્ર (યત્રથી શલ્ય કાઢવું) નામની
અગ્રાવનમી ચિકિત્સા

અવગાઢાસ્ત્વણુમુલા યે વ્રણાઃ શલ્યપીઢિતાઃ ।
નિવૃત્તહસ્તોદ્ધરણા યત્રં તેષુ વિધીયતે ॥૮૪॥

જે વ્રણો શલ્યથી પીડાયેલા, ઊંડા, ઝીણાં
બુખોવાળા તથા જીઆમાંથી હાથ વડે શલ્ય
કાઢી શકાય નહીં એવા હોય, તે વ્રણોમાંથી
શલ્ય કાઢવા માટે યત્રનો ઉપયોગ કરવો. ૮૪

આહાર નામની ઓગણસાઠમી ચિકિત્સા
લઘુમાત્રો લઘુથૈવ સ્નિગ્ધ ઉષ્ણોઽપ્તિદીપનઃ ।
સર્વવ્રણેમ્યો દેયસ્તુ સદાહારો વિજ્ઞાનતા ॥૮૫॥

પ્રવીણુ વૈદે સઘળા પ્રકારના વ્રણો ઉપર
રાગીને દિવસે તથા રાતે પણ થોડી માત્રાવાળો
હલકો, સ્નિગ્ધ, જીનો અને અગ્નિને દીપ્ત કરનારો
આહાર દેવો. (આહાર વિષે વિશેષ વિવેચન
સૂત્રસ્થાનના પ્રણિતોપાસનીય નામના ૧૯ મા

અધ્યાયમાં આપ્યું છે તે જોવું.) ૮૫
રક્ષાવિધાન (વ્રણવાળાનું રક્ષણ કરવું)
નામની સાક્રમો ચિકિત્સા

નિશાચરેમ્યો રક્ષ્યસ્તુ નિત્યમેવ ક્ષતાતુરઃ ।
રક્ષાવિધાનૈરુદ્દિષ્ટૈર્યમૈઃ સનિયમૈસ્તથા ॥ ૮૬ ॥

ક્ષતથી આતુર થયેલા માણસનું સુરક્ષા-
ના પ્રણિતોપાસનીય નામના ૧૬ મા અધ્યાયમાં
કદા પ્રમાણે હમેશ (રાતે અને દિવસે પણ)
રક્ષણ કરવું; તેમ જ અહિંસા, સહ્ય, અસ્તેય,
બ્રહ્મચર્ય અને વ્યવહારનિવૃત્તિ એ પાંચ યમો
અને અહોધ, ગુરુસેવા, શૌચ, હલકો આહાર
તથા અપ્રમાદ એ પાંચ નિયમો પણ સારી રીતે
પળાવવા કે જથી આતુરનું રક્ષણ થાય. ૮૬

વ્રણનાં મૂળો, સ્થાનો, લક્ષણો, ચિકિત્સાઓ
અને સાધકોની સંખ્યા

પન્મૂલોષ્ટપરિગ્રાહી પચ્ચલક્ષણલક્ષિતઃ ।

યદથા ત્રિધાનૈર્નિર્દિષ્ટૈશ્ચતુર્ભિઃ સાધ્યતે વ્રણઃ ॥ ૮૭ ॥

વ્રણનાં વાત, પિત્ત, કફ, રુધિર, સન્નિપાત
(સન્નિપાત શબ્દથી બળ્બેના સંસર્ગનું પણ
અહણ કરી શકાય છે) અને આગંતુ એ છ મૂળો
છે; ત્વચા, માંસ, શિરા, સ્નાયુ, સંધિ, અસ્થિ,
કોઠો અને મર્મ એ આઠ સ્થાનકો છે; ગંધ, વર્ણ,
સ્નાવ, વેદના અને આકૃતિ એ પાંચ લક્ષણો છે.
(સ. અ. ૨૨ મો તથા ૨૮ મો જુઓ) અપ-
તર્પણથી તે રક્ષાવિધાન સુધીની સ્થાન ચિકિત્સાઓ
છે અને વેદ, આતુર, પરિચારક તથા ઔપધ
એ ચાર સાધકો છે. (સ. અ. ૩૪ મો જુઓ) ૮૭

થાડાં ઔપધોવાળા યોગમાં બીજા યોગ્ય
ઔપધો ઉમેરવામાં હરકત નથી
યોજ્યૌપધકૃતો યોગો વહુગ્રન્થમયાન્મયા ।
વ્રણાનાં તત્સમાનાનાં તત્રાવાપો ન દુષ્યતિ ॥ ૮૮ ॥
મેં અંથનો વિસ્તાર થઈ જવાના બચને
લીધે જોગ થોડી સંખ્યાનાં ઔપધોથી બતાવેલ

હોય તે યોગમાં તે ઔપધોના જવા જ રસ, ગુણ,
વીર્ય અને વિપાકવાળાં બીજાં વધારે ઔપધો
ઉમેરવામાં કંઈ હરકત નથી. ૮૮

યોગમાંનાં ઔપધોમાંથી શક્ય ઔપધો વાપરવાં
પ્રસન્નમિહિતો યો વા વહુદુર્લભમેપજઃ ।
યયોપપતિ તત્રાપિ કાર્યમેવ ચિકિત્સિતમ્ ॥ ૮૯ ॥

જે યોગ અનેક સાધારણ કહેવામાં આવ્યો
હોય અથવા ઘણાં ઔપધોવાળો હોય અથવા
કેટલાંક દુર્લભ ઔપધોવાળો હોય, તે યોગમાં
જેટલાં મળી શકે તેટલાં ઔપધો દાખલ કરી
ચિકિત્સા કરવી. ૮૯

અયોગ્ય ઔપધને છોડી યોગ્ય ઔપધ
બીજું વાપરવું

મળોક્તમપિ યદ્દ્રવ્યં ભવેદ્વ્યાધાયયૌગિકમ્ ।

તદુદ્ધરૈઘૌગિકં તુ પ્રક્ષિપેદપ્યકીર્તિતમ્ ॥ ૯૦ ॥

જે ઔપધ વર્ગમાં કહેલું હોય છતાં ચાલતા
વ્યાધિ ઉપર આપવું અયોગ્ય જણાય, તો તેને
છોડી દઈ જે ઔપધ વર્ગમાં ન કહેલું છતાં
ચાલતા વ્યાધિ ઉપર આપવું યોગ્ય જણાય, તો
તેને દાખલ કરવું. ૯૦

વ્રણ તથા વ્રણવાળા ઉપદ્રવો
ઉપદ્રવાસ્તુ દિવિધા વ્રણસ્ય વ્રણિતસ્ય ચ ।
તત્ર ગન્ધાદયઃ પચ્ચ વ્રણસ્યોપદ્રવાઃ સ્મૃતાઃ ॥
જ્વરાતીસારો મૂર્છા ચ હિક્કા છર્દિરરોચકઃ ।
શ્વાસકાસાવિપાકાશ્ચ તુષ્ણા ચ વ્રણિતસ્ય ચ ॥ ૯૧ ॥

વ્રણના ઉપદ્રવો અને વ્રણવાળાના ઉપદ્રવો
એમ ઉપદ્રવો બે પ્રકારના છે. ગંધ, વર્ણ, સ્નાવ,
વેદના તથા આકૃતિ એ પાંચ વ્રણના ઉપદ્રવો છે
અને જ્વર, અતિસાર, મૂર્છા, હેકટી, છાલટી,
અરુચિ, શ્વાસ, ખાંસી, અત્રનું નહિં પચવું તથા
તરસ એ દસ વ્રણવાળાના ઉપદ્રવો છે. ૯૧

બીજી ચિકિત્સાનું નિષ્પણ હવે પછી
વ્રણક્રિયાસ્વેવમાસુ વ્યાસેનોક્તાસ્વપિ ક્રિયામ્ ।
ધૂયોડ્પ્યુપરિ વક્ષ્યામિ સયોવ્રણચિકિત્સિતે ॥ ૯૨

આ પ્રમાણે આ અધ્યાયમાં પણ એક વ્રણની ચિકિત્સાએ વિસ્તારથી કહેવામાં આવી છે તેપણ હવે પછીના 'સઘોવ્રણચિકિત્સિત' નામના બીજા અધ્યાયમાં કેટલીક ચિકિત્સાઓનું વિશેષ વિસ્તારથી નિરૂપણ કરવામાં આવશે. ૯૨

અધ્યાય ૨ બે

૨૧૧૧૭. ઉપક્રમ

અયાતઃ સઘોવ્રણચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'સઘોવ્રણ-ચિકિત્સિત' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જ. પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

આ ધ.ની પરંપરાનું સ્મરણ અને શસ્ત્રોના વ્રણોનાં લક્ષણો કહેવાની પ્રતિજ્ઞા ધન્વન્તરિર્ધર્મમૃતાં વરિષ્ઠો વાગ્વિશારદઃ ।
વિશ્વામિત્રાત્મજમૃપિં શિષ્યં સુશ્રુતમન્વજ્ઞાત્ ॥
નાનાધારામુલૈઃ શસ્ત્રેર્નાનાસ્થાનનિપાતિતૈઃ ।
નાનારૂપા વ્રણાં યે સ્યુસ્તેષાં વક્ષ્યામિ લક્ષણમ્ ॥૨

ધર્માત્માઓમાં ઉત્તમ અને વચનો બોલવામાં મહાપ્રવીણ ભગવાન ધન્વન્તરિએ પોતાના શિષ્ય અને વિશ્વામિત્રના પુત્ર સુશ્રુત નામના ઋષિને કહ્યું: 'અનેક પ્રકારની ધારાઓવાળાં અને અનેક પ્રકારનાં મુખોવાળાં શસ્ત્રો શિશુઓના હાથ વગેરેથી શરીરના તે તે પ્રદેશોમાં પડતાં અનેક પ્રકારના આકારોવાળા જ વ્રણો થાય છે, તેઓનાં લક્ષણો કહું છું. (આથી જણાવ્યું કે શસ્ત્રોની અનેક પ્રકારની ધારાઓ, અનેક પ્રકારનાં મુખો અને તે શસ્ત્રોનું શરીરના જુદા જુદા પ્રદેશો પર પડવું, એ વ્રણોની આકૃતિઓનાં કારણો છે.) ૨

૧ તુરતના થયેલા વ્રણની અર્થાત આગંતુક વ્રણની ચિકિત્સા વિશેષ.

આગંતુક અને (આપમેળે લેદાયેલા દોષજન્ય) વ્રણોની આકૃતિઓ

આયતાથતુરસાથ ત્ર્યસા મળ્ડલિનસ્તથા ।
અર્ધચન્દ્રપ્રતીકાશ વિશાલાઃ કુટિલાસ્તથા ॥
શરાવનિમ્નમધ્યાશ્ચ યવમધ્યાસ્તથાપરે ।
एवं प्रकाराकृतयो भवन्त्यागन्तवो व्रणाः ॥
દોષજા વા સ્વયં મિત્રા ન તુ વૈધનિમિત્તજાઃ ॥૩॥

આગંતુક અને પોતાની મેળે લેદાયેલા દોષજન્ય વ્રણોમાં પણ કેટલાક વ્રણો લાંબા, કેટલાક ચોરસ, કેટલાક ત્રણ ખૂણાઓવાળા, કેટલાક ગોળ, કેટલાક અર્ધચંદ્ર જેવા, કેટલાક પહોળા, કેટલાક વાંકા, કેટલાક ઢાડિયાંની પેઠે જોડાં મધ્યોવાળા અને કેટલાક જવના જેવા જડાં મધ્યોવાળા થાય છે. (વિદે શેગ મટાડવા માટે આયુર્વેદની રીતિ પ્રમાણે શસ્ત્રોથી કરેલા વ્રણો તો સૂત્રસ્થાનના પમા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે ચોક્કસ આકારવાળા જ હોવા જોઈએ, તેથી તેઓની આકૃતિઓને આ આકૃતિમાં ગણી નથી.) ૩

વ્રણોની આકૃતિઓ જાણવાનું કળ મિષ્ટવ્રણાકૃતિજ્ઞો હિ ન મોહમધિગચ્છતિ ।
મૃચં દુર્દર્શરૂપેષુ વ્રણેષુ વિકૃતેષ્વપિ ॥ ૪ ॥

વ્રણોની આકૃતિઓ જાણનારો વૈદ્ય અત્યંત ખરાબ દેખાવવાળા વિકૃત વ્રણોને જોઈને પણ કરો ગભરાટ કે મોહ નહિ પામતાં યોગ્ય ચિકિત્સા કરી શકે છે. ૪

આગંતુક વ્રણના ૭ લેદ
अनेकाकृतिरागन्तुः स.मिषगमिः पुरातनैः ॥
समाप्ततो लक्षणतः पडिव्रणः परिकीर्तितः ।
छिन्नं भिन्नं तथा विद्धं क्षतं पिच्छितमेव च ॥
घृष्टमाहुस्तथा पटं तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ५ ॥

પ્રાચીન વૈદ્યોએ અનેક આકારોવાળા આગંતુક વ્રણોના સંક્ષેપથી નીચે પ્રમાણે ૭ લેદોમાં સમાવેશ કર્યો છે. લક્ષણો ઉપરથી છિન્ન,

ભિન્ન, વિદ્ધ, ક્ષાત, પિચ્ચિત અને ઘૂષ એ રીતે
આગંતુક પ્રણના છ લેદ થાય છે. હવે એ ભેદોનાં
બુદ્ધાં બુદ્ધાં લક્ષણો કહું છું. ૫

છિન્નનું લક્ષણ

તિરશ્ચીન ક્રજુર્વાપિ યો વ્રણશ્ચાપતો ભવેત્ ॥
ગાત્રસ્ય પાતનં ચાપિ-છિન્નમિત્યુપદિશ્યતે ॥ ૬ ॥

જે આડો કે સીધો ત્રણ લાંબો હોય, તે
છિન્ન કહેવાય છે. શસ્ત્રાદિકના પ્રહારથી હાથ
વગેરે ગાત્ર પડી ગયેલ હોય અથવા વળગી રહેલ
હોય, તે પણ છિન્ન કહેવાય છે. ૬

ભિન્નનું લક્ષણ

કુન્તશક્ત્યુદિલ્લગ્નાગ્રવિપાણાદિભિરાશયઃ ॥
હતઃ કિચ્ચિત્સ્વેત્તદ્વિ-મિત્તલક્ષણમુચ્યતે ।
સ્થાનાન્યામાશિપકાનાં મૂત્રસ્ય રુધિરસ્ય ચ ॥
હૃદ્બુદ્ધકઃ કુષ્કુસશ્ચ કોષ્ઠ-ઇત્યમિધીયતે ।
તસ્મિન્નિભવે રક્તપૂર્ણે જ્વરો દાહશ્ચ જાયતે ॥
મૂત્રમાર્ગગુદાસ્યેભ્યો રક્તં ગ્રાણાંચ ગચ્છતિ ।
મૂર્છાશ્વાસત્વડાધ્માનમમત્કચ્છન્દ એવ ચ ॥
વિષ્મૂત્રવાતસજ્જશ્ચ સ્વેદાસ્રાવોઽક્ષિરક્તતા ।
લોહગન્ધિત્વમાસ્યસ્ય ગાત્રદૌર્ગન્ધ્યમેવ ચ ॥
હૃદ્બુદ્ધલં પાર્શ્વયોથાપિ વિશેષં ચાત્ર મે શૃણુ ।
આમાશયસ્યે રુધિરે રુધિરં હર્દયેત્પુનઃ ।
આધ્માનમતિમાત્રં ચ શૂલં ચ મૃગદારુણમ્ ॥
પક્વાશયગતે ચાપિ રુઝો ગૌરવમેવ ચ ।
શીતતા ચાપ્યધો નામેઃ સ્તેમ્બો રક્તસ્ય ચાગમઃ ॥
અમિત્રેઽપ્યાશયેઽન્ત્રાણાં સૈઃ સ્વસ્મૈરન્ત્રપૂરણમ્ ।
પિહિતાસ્યે ઘટે યદ્વલ્લક્ષ્યતે તસ્ય ગૌરવમ્ ॥ ૭ ॥

ઠાઠો ભાલાંથી, સાંગથી, કંઠિયારીથી,
તલવારથી કે શિંગડાં વગેરેથી ભેદાઈને ઠાઈ
રુધિરાદિક વસ્તુનો સ્નાવ કરતો હોય તે ભિન્ન
કહેવાય છે; કાયા આહારનું સ્થાન, પાકા
આહારનું સ્થાન, અશિતનું સ્થાન, મૂત્રનું સ્થાન,
રુધિરનું સ્થાન, હૃદય, વિધાને રહેવાની પોટલી

અને ફેફસું એ મળીને ઠાઠો કહેવાય છે. એ
ઠાઠો રુધિરથી પૂર્ણ હોય છે તે ભેદાયો હોય,
તો જ્વર તથા દાહ થાય છે. નાભિથી નીચેના
પ્રદેશોમાં ભેદાયો હોય, તો મૂત્રના માર્ગથી તથા
ગુદાથી લોહી વહે છે અને નાભિથી ઉપરના
પ્રદેશોમાં ભેદાયો હોય તો મોઢાથી તથા નાકથી
લોહી નીકળે છે. ભિન્નમાં મૂર્છા, શ્વાસ, તરસ,
આફરો, અન્ન ઉપર અરુચિ, વિષા, મૂત્ર
તથા વાયુની અટકાયત, પસીનાનો સ્નાવ,
રેતોની રતાશ, મેદામાં લોહાના ઝવેરી
ગંધ, ગાત્રોનું દુર્ગંધપણું, હૃદયમાં શૂળ અને
પડખાંઓમાં શૂળ પણ થાય છે. આ વિષયમાં
વિશેષ પણ કહું છું તે સાંભળો : ત્રણનું રુધિર
આમાશયમાં ગયું હોય તો રુધિરનું વમન
થાય છે, અત્યંત આફરો થે છે અને અતિ
દારૂણ શૂળ નીકળે છે. ત્રણનું રુધિર પક્વાશયમાં
ગયું હોય તો વેદનાઓ થાય છે. ભારેપણું થાય
છે, શીતળતા થઈ જાય છે અને નાભિથી નીચેના
સ્ત્રોતોમાંથી લોહી નીકળે છે. જમ ધડાનું મોઢું
બંધ કરી રાખ્યા છતાં જળ ધડાનાં સૂક્ષ્મ
છિદ્રોમાંથી ધડાની અંદર પેસી જાય છે, તેમ
આંતરડાંઓનું સ્થાનક નહિ ભેદાયા છતાં
રુધિર તે સ્થાનકનાં સૂક્ષ્મ છિદ્રોમાંથી અંદર
પેસી જાય છે, તેથી આંતરડાંઓ પુરાઈ જતાં.
અન્નાશયનું ભારેપણું થાય છે. ૭

૫૭૦

વિદ્ધનું લક્ષણ

સ્વસ્માસ્યશલ્યામિહતં યદક્લં ત્વાશયાદિના ।
ઉચ્છિદ્ધતં નિર્ગતં વા તદ્વિદ્ધમિતિ નિર્દિશેત્ ॥ ૮ ॥
ઉપર કહેલાં આમાશય આદિ સ્થાનકો
સિવાય બીજાં કોઈ અંગ સૂક્ષ્મ મોઢાવાળા
શલ્યથી પ્રહાર પામીને જ્યાં મોઢાવાળું થઈ
રહ્યું હોય અથવા તેમાંથી શલ્ય નીકળી ગયું
હોય, તોપણ તે અંગ વિદ્ધ કહેવાય છે. ૮

ક્ષતનું લક્ષણ

નાતિચ્છિન્નં નાતિમિત્રમુભયોર્લક્ષણાન્વિતમ્ ।

વિપમવ્રણમંગં યત્તત્ક્ષતં ત્વમિનિર્દિશેત્ ॥ ૯ ॥

જે અંગ અત્યંત છેદાઈ (બે ભાગવાળું) થયું ન હોય તેમ જ અત્યંત ચિરાઈ ગયું પણ ન હોય, પરંતુ છેદાવું તથા ચિરાઈ જવું એ બંનેનાં લક્ષણોવાળું હોય અને નીચાજાયા વળુ-વાળું હોય, તે અંગ ક્ષત કહેવાય છે. ૯

પિચ્ચિતનું લક્ષણ

પ્રહારવીડનામ્યાં તુ યદ્દગ્ગં પૃથુતાં ગતમ્ ।

સાચ્ચિ તરિપચ્ચિતં વિદ્યાન્મજ્જારક્તપરિપ્લુતમ્ ॥ ૧૦ ॥

જે અંગ પ્રહારથી કે ભીંસ આવવાથી અસ્થિ સહિત પીચાઈને પહોળું થઈ ગયું હોય તથા મજ્જાથી અને રક્તથી ખરડાઈ ગયું હોય તે અંગ પિચ્ચિત કહેવાય છે. ૧૦

ધૂષ્ટનું લક્ષણ

વિગતત્વગ્યદદ્ગ્ગં હિ સહ્ગપાદન્યથાપિ વા ।

ઉપાસાવાન્વિતં તત્તુ ઘૃષ્ટમિત્યુપદિચ્ચયે ॥ ૧૧ ॥

જે અંગ ધસાવાથી અથવા બીજા કોઈ પણ પ્રહારથી ચામડી વગરનું (જેની ચામડી જાખડી ગઈ હોય એવું) થઈ ગયું હોય અને દાહથી તથા સ્નાવથી યુક્ત થયું હોય તે અંગ ધૂષ્ટ કહેવાય છે.

છિન્ન, ભિન્ન, વિદ્ધ, ક્ષત, પિચ્ચિત અને ધૂષ્ટનું

સામાન્ય લક્ષણ તથા ચિકિત્સા

છિન્ને મિશ્રે તથા વિદ્ધે ધતે વાઙ્મુગતિસ્યેવ્ ।

રક્તક્ષયાદ્રુજસ્ત્ર કરોતિ પવનો મૃશમ્ ॥

સ્નેહપાનં હિતં તત્ર તત્સેકો વિહિતસ્તથા ।

વેશવારૈઃ સકુશરૈઃ સુસ્નિગ્ધૈશ્વોપનાહનમ્ ॥

ધાન્યસ્વેદાંશ્વ કુર્વત સ્નિગ્ધાન્યાલેપનાનિ ચ ।

વાતઘ્રોષધસિદ્ધશ્ચ સ્નેહૈર્વસ્તિર્વિધીયતે ॥

પિચ્ચિતે ચ વિઘૃષ્ટે ચ નાતિસ્રવતિ શોણિતમ્ ।

અગચ્છતિ મૃશં તસ્મિન્દાહઃ પાકશ્ચ જાયતે ॥

તત્રોષ્મણો નિગ્રહાર્થે તથા દાહપ્રપાકયોઃ ।

શીતમાલેપનં કાર્યં પરિપેકશ્ચ શીતલઃ ॥

પદ્મસ્વેતેષુ યથોક્તેષુ છિન્નાદિષુ સમાસતઃ ।

જ્ઞેયં સમર્પિતં સર્વં સઘોવ્રણચિકિત્સિતમ્ ॥ ૧૨ ॥

છિન્ન, ભિન્ન, વિદ્ધ કે ક્ષત થયેલ હોય તો લોહી બહુ જ સ્રવે છે અને એવી રીતે લોહીનો ક્ષય થવાથી તે પ્રદેશમાં પવન બહુ જ પીડાઓ ઉત્પન્ન કરે છે. એમાં સ્નેહપાન કરાવવું, સહેવાય તેવા જીના સ્નેહોથી સિંચન કરવાં, સારી પેઠે સ્નિગ્ધ કરેલાં તથા ખાદ્યેલાં અસ્થિ વગરનાં માંસો અને સારી પેઠે સ્નિગ્ધ કરેલી તલની, અડદની તથા ચોખાની ખીચડી મૂછીને પાટા બાંધવા; ખાદ્યેલાં ધાન્યોથી અથવા ધાન્યામ્લથી સ્વેદનો કરવાં; સ્નિગ્ધ લેપનો કરવાં અને વાયુ હણનારાં ઔષધોના કદ્દા નાખીને પકાવેલા સ્નેહોથી પિચકારી દેવી, એ હિતકારી છે. (નાભિથી ઉપરના પ્રદેશોમાં છિન્નાદિક થયેલ હોય તો સ્નેહપાન કરાવવું અને નાભિથી નીચેના પ્રદેશોમાં થયેલ હોય તો પિચકારી દેવી. આગળ તુક વળુ માટે ગયા અધ્યાયના ચોથા વિષયમાં જે પ્રથમ ચિકિત્સા કરવાનું કહ્યું છે, તે ઉપર પણ ધ્યાન આપવું.)

પિચ્ચિત કે ધૂષ્ટ થયેલ હોય તો લોહી બહુ સ્રવતું નથી અને તે ઝાડું નહિ સ્રવવાથી દાહ તથા પાક થાય છે. એમાં શીતળ આલેપન કરવું અને શીતળ સિંચન કરવું. (ગયા અધ્યાયના ચોથા વિષય પર લક્ષ્ય રાખવું.)

આ ઉપર કહેલી છિન્ન આદિ છ પ્રકારોની ચિકિત્સાઓમાં સંક્ષેપથી આગળ તુક વળુ સંબંધી સઘળી સામાન્ય ચિકિત્સાનો સમાવેશ થાય છે, એમ સમજવું. ૧૨

છિન્ન માટે ખાસ ચિકિત્સા અત ઋર્ષ્ય પ્રવંશ્યામિ છિન્નાનાં તુ ચિકિત્સિતમ્ ।
યે વ્રણા વિવૃતાઃ કેચિચ્છિરઃ પાર્શ્વાવલમ્બિનઃ ।
તાન્સીવ્યેદિધિનોક્તેન બંધીયાદ્વાદમેવ ચ ।

કર્ણં સ્થાનાદપહતં સ્થાપયિત્વા યથાસ્થિતમ્ ।
 સિન્ધ્વેઘ્નયોક્તં તૈલેન સ્રોતશ્ચાપ્યખિતર્યયેત્ ॥
 કૃકાટિકાન્તે છિન્ને તુ ગચ્છત્યપિ સમીરણે ।
 સમ્યગ્નિવેદ્ય વધ્નીયાત્સીન્ધ્વેઘ્નાપિ, નિરન્તરમ્ ॥
 આજેન સર્પિષા ચૈવ પરિપેકં તુ કારયેત્ ॥
 ઉત્તાનોડઞ્ચ મમશ્રીયાન્છયીત ચ સુચન્નિતઃ ।
 શાખાસુ પતિવાંસ્તિર્યક્પ્રહારાન્વિષ્ટતાન્મૃશમ્ ॥
 સીન્ધ્વેત્સમ્યગ્નિવેદ્યાશુ સન્ધ્યસ્થીન્યનુપૂર્વશઃ ।
 વદ્ધ્વા વેહ્નિતકેનાશુ તત્સતૈલેન સેચયેત્ ॥
 ચર્મણા ગોફણાવન્ધઃ કાર્યો યો વા હિતો ભવેત્ ।
 પૃષ્ઠે વ્રણો યસ્ય ભવેદુત્તાનં શાયયેતુ તમ્ ॥
 અતોઽન્યથા ચોરસિજે શાયયેત્પુરુષં વ્રણે ।
 છિન્નાં નિઃશેષતઃ શાખાં દગ્ધ્વા તૈલેન વુદ્ધિમાન્ ॥
 વધ્નીયાત્કોશવન્ધેન પ્રાપ્તં કાર્યં ચ રોપણમ્ ।
 ચન્દનં પથ્થકં રોમ્પ્રમુત્પલાનિ પ્રિયङ્ગવઃ ॥
 હરિદ્રા મધુકં ચૈવ પયઃ સ્પાદત્ર ચાષ્ટમમ્ ।
 તૈલમેભિર્વિપેકં તુ પ્રધાનં વ્રણરોપણમ્ ॥
 ચન્દનં કર્કટારુવા ચ સદ્દે માંસ્યાહ્વાપ્નયેત્ ।
 હરેણવો મૃણાલં ચ ત્રિફલા પથ્થકોત્પલે ॥
 ત્રયોદશાઙ્ગાં ત્રિષુતમેતદ્વા પયસાન્વિતમ્ ।
 તૈલં વિપેકં સેકાર્થે હિતં તુ વ્રણરોપણે ॥ ૧૩ ॥

હવે છિન્ન અંગોની ચિકિત્સા કર્કું છું. માથાનાં પડખાંઓમાં અથવા માથામાં કે પડખાંઓમાં જે કોઈ પ્રણી ખુલ્લા મોઢાવાળા હોય, તેઓને આ ધંધના 'અષ્ટવિધશસ્ત્રકર્મણ્ય' નામના ૨૫ મા અધ્યાયના ૧૧ મા વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે સીવવા અને પાટાઓથી મજબૂત બાંધવા.

જે કાન દેહાણાથી ખસી ગયો હોય, તે તેને દેહાણા પર લાવી બરાબર બેસતો કરીને સૂત્રસ્થાનમાં કહ્યા પ્રમાણે સીવવો અને તે કાનના ઓતને તેલથી સારી પેઠે વૃક્ષ કરવું.

ડોકની પાછળનો છેડાનો ભાગ છિન્ન થયો હોય અને કદાચ તેમાંથી પવન નીકળતો હોય,

તોપણ તે ભાગને સારી રીતે બેસતો કરીને બરાબર માર્ગ ન રહી બધા બેવી રીતે સીવી લેવો, પાટાથી બાંધી લેવો અને તે ભાગ ઉપર બકરીના ધીનું સિંચન કરવું. આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું હોય ત્યારે રોગીએ ચત્તા સૂતાં સૂતાં અન્ન ખાવું તથા મૂત્રાદિક કરવું અને હલનચલન ન થાય બેવી રીતે યંત્રિત થઈને સૂવું. (જેમાંથી પવન નીકળતો હોય તે ત્રણ અસાધ્ય હોવાનું સૂ. અ. ૨૪મામાં જ કહ્યું છે, તેનો આ અપવાદ છે, એમ સમજવું.)

શાખાઓમાં (હાથમાં તથા પગમાં) પડેલા અને અત્યંત ખુલ્લાપણાવાળા આડા પ્રદેશને શાખાઓના સાંધાઓનાં હાડકાં અનુક્રમથી બરાબર બેસતાં કરીને તુરત સીવી લેવાં અને પછી તુરત સૂત્રસ્થાનના ત્રણાલેપનબંધવિધિ નામના ૧૮ મા અધ્યાયમાં કહેલા વેદ્ધિતુક નામના પાટાથી બાંધવા. પછી તેઓના ઉપર તેલનું સિંચન કરવું. યોગ્ય જણાય તો આમડા વડે ગોઠણા નામનો પાટો બાંધવો અથવા બીજા કોઈ પ્રકારનો પાટો યોગ્ય જણાય તો તે બાંધવો.

જેને પીઠમાં ત્રણ થયો હોય તે માણસને ચત્તો સુવાડવો અને જેને છાતીમાં ત્રણ થયો હોય તે માણસને જંધો સુવાડવો કે જેથી દોષ સ્ત્રવી બધ. દોષ નહીં સ્ત્રવતાં અંદર રહે, તે જાડો ખાડો પાડી દઈને વકરે છે. (આ પ્રમાણે જેજગદાચાર્યે વ્યાખ્યાન આપ્યું છે, પરંતુ ગયદાસ તો પાઠ બદલીને એવું વ્યાખ્યાન આપે છે કે જેને પીઠમાં ત્રણ થયેલ હોય તે માણસને જંધો સુવાડવો અને જેને છાતીમાં ત્રણ થયો હોય તે માણસને ચત્તો સુવાડવો.)

હાથ કે પગ સંપૂર્ણ કપાઈ ગયેલ હોય તો બુદ્ધિમાન વેદે શાખાના પ્રદેશને તેલથી બાળીને સૂત્રસ્થાનના ૧૮ મા અધ્યાયમાં કહેલો દ્રાશબંધ

નામનો પાટો બાંધવો અને શોધન તો અગ્નિથી જ થઈ ગયું હોય છે, એટલે પછી શેપણ જ કરવું.

અ'કનાદિ તેલ

રતાંજલિ, પદ્મકાષ્ઠ, લોધર, નીલકમ્બો, ઘઉંલા, હળદર અને ઠીઠીમધનો કંદક નાખીને દૂધમાં પકાવેલું તેલ વ્રણને—રૂઝવામાં સર્વથી સુખ્ય છે.

બીજું ત્રયોદશાંગ તેલ

રતાંજલિ, કાકડાશિંગી, અડબાઉ મગ, અડબાઉ અડદ, જટામાંસી (વાલછડ), ગળો, વટાણા, કમળનાળ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, પદ્મકાષ્ઠ અને નીલકમ્બ એ તેર પદાર્થોનો કંદક તથા ઘી, ચરબી અને મજા નાખી ચોગણા દૂધમાં તેલ પકાવવું. આ તેલ વ્રણને રૂઝવા માટેના સિંચનમાં હિતકારી છે. ૧૩

લિપ્ત માટે આસ ચિકિત્સા

અતઃ ઊર્ચ પ્રવક્ષ્યામિ ભિન્નાનાં તુ ચિકિત્સિતમ્ ।
ભિન્નં નેત્રમકર્મણ્યમભિન્નં લઘ્વતે તુ યત્ ॥
તન્નિવેશ્ય યથાસ્થાનમઘ્વાવિદ્ધશિરં શનૈઃ ।
પીઢયેત્યાણિના સમ્યક્પદ્મપત્રાન્તરેણ તુ ॥
સતોડ્સ્ય તર્પણં કાર્યં નસ્યં ચાનેન સર્પિષા ।
આજં ઘૃતં ક્ષીરપાત્રં મધુકં ચોત્પલનિ ચ ॥
જીવકર્પમકૌ ચૈવ વિપ્લા સર્પિર્વિપાચયેત્ ।
સર્વનેત્રાભિષાતે તુ સર્પિરેતત્પ્રશસ્યતે ॥
ઉદરાન્મેદસો વર્તિર્નિર્ગતા યસ્ય દેહિનઃ ।
કપાયમસ્મમૃત્કીર્ણાં વદ્ધ્વા સૂત્રેણ સૂત્રવિત્ ॥
અગ્નિતેન શક્તેણ હિન્ધ્યાન્મધુસમાયુતમ્ ।
વદ્ધ્વા વ્રણં સુર્જીર્જેઙ્ગે સર્પિષઃ પાનમિષ્યતે ॥
સ્નેહપાનાદતે ચાપિ પયઃપાનં વિધીયતે ।
શર્કરામધુપટિભ્યાં લાક્ષ્યા વા શ્વદંટ્યા ॥
ચિત્રાસમન્વિતં ચૈવ રુઝાદાહવિનાશનમ્ ।
આટોપો મરણં વા સ્પાન્હ્યલો વાઽન્હિઘમાનયા ॥
મેદોગ્રન્થૌ ચ યત્તૈલં વક્ષ્યતે તથ યોજયેત્ ।
ત્વચોઽત્તીત્ય શિરાદીનિ મિત્ત્વા વા પરિહૃત્ય વા ॥

કોષ્ટે પ્રતિષ્ઠિતં શલ્યં કુર્યાદુક્તાનુપદ્રવાન્ ।
તત્રાન્તર્લોહિતં પાણ્ડુ શીતપાદકરાનનમ્ ॥
શીતોચ્છ્રાસં રક્તનેત્રમાનદં ચ વિવર્જયેત્ ।
આમાશયસ્યે રુધિરે વમનં પથ્યમુચ્યતે ॥
પક્વાશયસ્યે દેયં ચ વિરેચનમસંશયમ્ ।
આસ્થાપનં ચ નિઃસ્નેહં કાર્યમુર્ણવિંશોધનૈઃ ॥
યવકોલકુલત્યાનાં નિઃસ્નેહેન રસેન ચ ।
મુઙ્ગીતાન્નં યવાગૂં વા પિવેત્સૈન્ધવસંયુતામ્ ॥
અતિનિઃસ્રુતરક્તો વા ભિન્નકોષ્ટઃ પિવેદસુક્ ।
સ્વમાર્ગપ્રતિપન્નાસ્તુ યસ્ય વિભૂતમારુતાઃ ॥
વ્યુપદ્રવઃ સ મિન્નેઽપિ કોષ્ટે જીવતિ માનવઃ ।
અભિન્નમન્ત્રં નિષ્ક્રાન્તં પ્રવેશ્યં નાન્યથા ભવેત્ ॥
પિપીલિકાશિરોગ્રસ્તં તદપ્યેકે વદન્તિ તુ ।
પ્રક્ષાલ્ય પયસા દિગ્ધં તુળશોણિતપાંશુભિઃ ॥
પ્રવેશયેત્કૃત્તનસ્રો ઘૃતેનાકં શનૈઃ શનૈઃ ।
પ્રવેશયેત્ક્ષીરસિક્તં શૂષ્કમન્ત્રં ઘૃતાપ્લુનમ્ ॥
અઙ્ગુલ્યાભિમૃશેત્કઠં જલેનોદ્વેજયેદપિ ।
હસ્તપાદેષુ સંગૃહ્ય સમુત્થાપ્ય મહાવલાઃ ॥
મવત્પન્તઃપ્રવેશસ્તુ યથા નિર્દુત્યુપસ્થા ।
તથાઽન્ત્રાણિ વિશન્ત્યન્તઃ સ્વાં કલાં પીઢયન્તિ ચ ॥
વ્રણાલ્પત્વાદ્ઘૃત્વાદ્વા દુષ્પ્રવેશં ભવેતુ યત્ ।
તદાપાઘ્ય પ્રમાણેન ભિપગન્ત્રં પ્રવેશયેત્ ॥
યથાસ્થાનં નિવિષ્ટં ચ વ્રણં સીન્ધેદતન્નિત્રતઃ ।
સ્થાનાદપેતમાદત્તે પ્રાણાન્પુશ્કિતમેવ વા ॥
વેપ્તયિત્વા તુ પટ્ટેન ઘૃતસેકં પ્રદાપયેત્ ।
ઘૃતં પિવેત્સુલોષ્ણં ચ ચિત્રાતૈલસમન્વિતમ્ ॥
મૃદુક્રિયાર્થે શક્રુતો વાયોઽથાધઃ પ્રઘૃત્તયે ।
તતસ્તૈલમિદં કુર્યાદ્રોપણાર્થં ચિકિત્સકઃ ॥
ત્વચોઽથ્વર્ણધવયોર્મૌચકીમેષપૃથ્વયોઃ ।
શલ્લક્યર્ણુનયોઽથાપિ વિદાર્યાઃ ક્ષીરિણાં તથા ॥
વલામૂલાનિ ચાહૃત્ય તૈલમેતૈર્વિપાચયેત્ ।
વ્રણં સંરોપયેત્તેન વર્ષમાત્રં યતેત ચ ॥
પાદૌ નિરસ્તપુષ્કસ્ય જલેન પ્રોશ્ય ચાક્ષિણી ।
પ્રવેશ્ય તુન્નસેવન્યા મુષ્કૌ સીન્ધેત્તતઃ પરમ્ ॥

કાર્યો ગોપણિકાવન્ધઃ કલ્યામાવેશ્ય યન્ત્રકમ્ ।
 ન કુર્યાત્લેહસેકં ચ તેન ક્ષિયતિ હિ વ્રણઃ ॥
 કાલાનુસાર્યગુર્વેલાજાતીચન્દનપદ્મકૈઃ ।
 શિલાદાર્વ્યમૃતાતૃતૈસ્તૈલં કુર્વાત રોપણમ્ ॥૧૪૪॥

હવે ભિન્નોની ચિકિત્સા કરું છું : મેદાઈ ગયેલી (કૂટી ગયેલી) આંખ^૧ અસાધ્ય જ છે, પણ નહિ કૂટેલી આંખ એ લટછી રહી હોય, તો તેને તેની કોઈ પણ શિરા અસ્તવ્યસ્ત ન થાય એવી રીતે ધીરે ધીરે બરાબર દેકણે બેસતી કરી આડું^૨ કમળપત્ર રાખીને હાથ વડે સારી રીતે દબાવવી અને પછી ધીનો તથા મધનો યોગ આખીને નીચે લખેલા ધીથી તેનું તર્પણ કરવું તથા નસ્ય પણ તે જ ધીનું આપવું. બકરીનું ધી, જીમ્મી, નીલકમળો અને જીવક તથા ઋષભક (વિહારીનું મૂળ) એમનો બન્નીસ તોલાભાર ૬૬૬ નાખી ચોસઠ તોલાભાર ધીને બસો છપ્પન તોલાભાર દૂધમાં પકાવવું. (આ ધીથી આંખનું તર્પણ કરવું તથા નસ્ય પણ તે જ ધીનું આપવું.) સર્વ પ્રકારના નેત્રના પ્રહારોમાં આ ધીનો ઉપયોગ કરવો, એ ઉત્તમ છે.

કોઈ માણસને પેટમાંથી મેદની વાટ નીકળી હોય અને તે વાટ અંદર પેસાડતાં છતાં ન પેસે અથવા પેઠા છતાં પણ પાછી નીકળી આવે, તો શાસ્ત્ર બ્રહ્મનારા પ્રવીણ વૈદે તે વાટની ઉપર કડાયા વગેરે કપાય વૃક્ષોની ભસ્મ તથા કાળી માટીનું સૂણું નાખી વાટના મૂળને દોરાથી બાંધી અમિથી તપાવેલા^૩ શસ્ત્ર વડે તે વાટને કાપી નાખવી અને પછી વ્રણને મધનો યોગ આપી

પાટા બાંધીને અન્ન સારી પેઢે પચી ગયા પછી રોગીને ધી પિવડાવવું. કદાચ ધી પિવડાવવામાં ન આવે, તોપણ જીમ્મીમધનો ૬૬૬ નાખીને પકાવેલા^૪ દૂધમાં સાકર તથા એરંડિયું તેલ નાખીને તે દૂધ^૫ પિવડાવવું; અથવા ગોખરનો ૬૬૬ નાખીને પકાવેલા દૂધમાં લાખ તથા એરંડિયું તેલ નાખીને તે દૂધ પિવડાવવું; અથવા જીમ્મીમધ તથા ગોખર એ બન્નેનો ૬૬૬ નાખીને પકાવેલા દૂધમાં સાકર, લાખ તથા એરંડિયું તેલ નાખીને તે દૂધ પિવડાવવું. આ દૂધ વેદનાને તથા દાહને નષ્ટ કરે છે. એ એ મેદની વાટને કાપી નાખવામાં ન આવે, તો તેથી પેટમાં આટોપ થાય છે, શૂળ ઉત્પન્ન થાય છે અને મરણ પણ થઈ જાય છે. આ ચિકિત્સિતસ્થાનના ૧૮ મા અધ્યાયના ૬૬૬ વિષયમાં મેદની ગ્રંથિ ઉપર બે જાતની કરંજ વગેરેનું જ તેલ કહેવામાં આવશે, તેની પણ આ વિષયમાં યોજના કરવી.

જ શલ્ય સાતે ત્વચાઓને ઝાળંગી શિરાઓને, માંસને, સ્નાયુઓને, સંધિઓને તથા અસ્થિઓને ભેદીને^૬ અથવા છોડી દઈને કોઠામાં પેહું હોય તે શલ્ય સૂત્રસ્થાનના પ્રણુદશલ્યવિજ્ઞાનીય નામના ૨૬ મા અધ્યાયના ત્રીજા વિષયમાં કહેલા આટોપ તથા આનાહ વગેરે ઉપદ્રવોને ઉત્પન્ન કરે છે. શલ્ય કોઠાની અંદર પેસવાથી જ માણસ કોઠાના મધ્યમાં પડેલા લોહીવાળો,

૩ કલકથી આગળું દૂધ અને દૂધથી ચારગળું પાણી નાખી ઉકાળતા ઉકાળતાં ફક્ત દૂધ જ બાકી રહે ત્યારે દૂધ પકોણું ગણાય છે. દૂધના પાકોમાં બધે આ વિધિ જ સમજવો.

૪ પકાવેલું દૂધ નિત્ય સોળ તોલાભાર દેવું અને તેમાં સાકર તથા એરંડિયું તેલ એક એક તોલાભાર દેવું. બીજા પ્રયોગોમાં પણ આ પ્રમાણે જ તોલ સમજવો.

૫ શિરાઓ વગેરે મેદાયાં હોય તો શાં શાં ચિહ્નો થાય છે, તે વિષે સૂત્રસ્થાનના પચીસમા અધ્યાયના ૧૭ મા વિષયથી જુઓ.

૧ નોકે આ અધ્યાયના ૭ મા વિષયમાં કોઠામાં થયેલા જખમને જ ભિન્નતા લક્ષણમાં ગણ્યા છે, તોપણ મિમ થયેલા નેત્રની ચિકિત્સાને આ વિષયમાં દાખલ કરવી યોગ્ય ધારીને આચાર્યે તેમ કહ્યું છે

૨ નહિ તપાવેલા શસ્ત્રથી છેદન કરવામાં આવે તો, પાકી જવાનો ધારતી રહે છે.

સદેદ વણવાળો, ટાઢા હાથપગવાળો, ટાઢા મુખવાળો, શીતળ શ્વાસવાળો, રાતાં નેત્રોવાળો કે જને મળમૂત્રની પ્રવૃત્તિ યોગ્ય માર્ગથી ન થતી હોય એવો થઈ ગયો હોય તેને અસાધ્ય રોગવાળો સમજીને તેની ચિકિત્સા કરવી નહિ. રુધિર આમોશયમાં રહ્યું હોય તો વમન કરાવવું, પિત્તાશયમાં રહેલું હોય તો વિરેચન દેવું અને વાતાશયમાં રહેલું હોય તો સ્નેહ વગરના જીના ગોમૂત્રાદિક શોધન પદાર્થોથી નિરૂહપસ્તિ દેવી (પિચકારી મારવી), એ પદ્ય છે. એ પ્રમાણે શુદ્ધિ કર્યા પછી રુધિરનું અનુલોમન કરવા માટે જવ, બેર અને કળથીના સ્નેહ વગરના રસની સાથે અન્ન જમાડવું અથવા સૈંધવવાળી રાખ પાવી, જોના કોડો શદ્યથી ભેદાઈ ગયો હોય અને લોહી બહુ જ નીકળ્યું હોય તે માણસને તેના જીવનની સ્થિરતા માટે વૈદે લોહી પાવું. કોડો શદ્યથી ભેદાઈ ગયા છતાં જ માણસને વિષા, મૂત્ર તથા પવન પોતપોતાના માર્ગથી બરાબર ચાલતાં હોય અને ઉપદ્રવો ન થયા હોય તેને સાધ્ય સમજવો.

કોઈ માણસનું બહાર નીકળેલું આંતરડું પાછું અંદર પેસાડવું હોય તો તે આંતરડું ભેદાયું ન હોય તો જ પેસાડવું (પણ ભેદાયેલું હોય તો પેસાડવું નહિ) અને બહાર નીકળ્યા પહેલાં સ્વસ્થ દશામાં જે સ્થિતિથી રહેલ હોય તે સ્થિતિથી જ ખેસતું કરવું; પરંતુ કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે, ‘આંતરડું ભેદાઈ ગયું હોય તો તેને, ભેદાવાના પ્રદેશમાં મુકોડો વળગાડી તે આંતરડું તેના મોઢાડપ ચીપિયામાં બરાબર આવે, ત્યારે મુકોડાના ધડને કાતર વગેરેથી કાપી નાખી મુકોડાના માથા સહિત અંદર પેસાડી દેવું.’ આંતરડાંને દૂધથી ઘોઈ, ખડના ખૂકાથી, રુધિરથી, ઘીથી તથા રજથી ખરડીને ધીરે ધીરે અંદર

પેસાડી દેવું. જે આંતરડું શુષ્ક હોય તો તેને દૂધનું સિંચન આપી ધીમાં ભીંજવીને અંદર પેસાડી દેવું. આંતરડું અંદર પેસાડવું હોય ત્યારે વૈદે પોતાના નખ ઉતરાવી નાખવા બેઈએ. ઘણાં આંતરડાં બહાર નીકળ્યાં હોય તો પણ એ પ્રમાણે જ કરવું. આંતરડું કે આંતરડાં અંદર પેસતાં ન હોય તો તેઓને દેકાણે પહોંચાડવા રોગીના કંઠને વૈદે આંગળી વડે જરા જરા ધસવો અથવા પાણી છાંટીને રોગીને ચમકાવવો, કે જથી આંતરડાં બરાબર પેસી જાય; અથવા અત્યંત બળવાળા માણસોએ તે રોગીને હાથપગ પકડી જાંચકાવીને એવી રીતે હલાવવો, કે જથી આંતરડાંનો અંદર બરાબર પ્રવેશ થઈ જાય. આમ કરવાથી આંતરડાં અંદર પેસે છે અને પેસીને પોતાની પુરીપધરા નામની પાંચમી કલાને દબાવે છે. જે આંતરડું વણના નાનાપણાને લીધે અથવા આંતરડાંઓના ઘણાપણાને લીધે અંદર પેસતું ન હોય, તો વૈદે વણને પ્રમાણસર ફાડી-ચીરીને અંદર પેસાડવું. આંતરડું અંદર પોતાના સ્થાનમાં બરાબર ખેસતું થઈ જાય, ત્યારે જરા પણ આજસ કે બેદરકારી નહિ રાખતાં વૈદે વણને સીવી લેવો. સ્થાનથી ખસેલું અથવા પરસ્પરમાં અસ્તવ્યસ્ત થયેલું આંતરડું પ્રાણ લે છે. વણને સીવ્યા પછી પાટાથી બાંધીને તેના ઉપર ધીનું સિંચન કરવું અને વિષાને કામળ કરવા માટે તથા વાયુની નીચેના પ્રદેશમાં પ્રવૃત્તિ કરવા માટે સહેવાય તેવું જીનું ઘી એરડિયા તેલની સાથે પાવું.

અથકણાંદિ તેલ

પછી વૈદે વણને રૂચવવા માટે રાળનું ઝાડ, ધાવડો, શેમળો, ચમારદૂધેલી. સાલેડો, કડાચો કે સાબડ, ફગવેલો તથા વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોની

૧ શરીરસ્થાનના ચોથા અધ્યાયનો ચોથો વિષય વાચો.

છાલો લઈ તથા બળદાણાના છોકનાં મૂળિયાં લઈ તેઓના કલ્કથી તેલ પકાવીને તે તેલનો યોગ આપવો. આ તેલથી વ્રણ બરાબર રજાઈ બંધ છે. વ્રણ રજાઈ ગયા પછી પણ એક વર્ષ સુધી કાળજી રાખીને મૈથુનનો તથા મહેનત વગેરેનો ત્યાગ કરવો વગેરે પરેજી પળાવવી.

જના વૃષણો નીકળી ગયા હોય તે પુરુષના બન્ને પગ ઉપર તથા આંખો ઉપર પાણીથી સિંચન કરી વૃષણોને અંદર પેસાડીને તુણી લેવા જવી સીવણીથી સીવી લેવા અને ચક્ષન ન થવા માટે કમરમાં યંત્ર (બંધ) લગાવીને ગોઠણા નામનો પાટો (કંછોટો) બાંધવો. આ ઉપર સ્નેહનું સિંચન કરવું નહિ; કેમ કે તેથી વ્રણમાં ભેજ થઈ બંધ છે.

તગરાદિ તેલ

તગર, અગર, એલચી, બઈ, રતાંબલિ, પદ્મકાષ્ઠ, મણુશીલ, દારૂંહળદર, ગળો અને રસવંતીના કલ્કથી તેલ પકાવીને વ્રણને ડૂબવા માટે તેનો યોગ આપવો. ૧૪

વિદ્ર માટે આસ ચિકિત્સા

શિરસોડપહ્લે શલ્યે વાલવર્તિ પ્રવેશયેત્ ।
વાલવર્ત્યામદત્તાયાં મસ્તુલુક્કં વ્રણાત્સવેત્ ॥
હન્યાદેનં તતો વાયુસ્તસ્માદેવમ્પાચરેત્ ।
વ્રણે રોહતિ ચૈકૈકં શનૈર્વાલમપશિપેત્ ॥
માત્રાદ્યપહ્લેડ્વપ્સ્માત્સિદ્ધર્ષિ પ્રવેશયેત્ ।
કૃતે નિઃશોણિતે ચાપિ વિધિઃ સઘઃક્ષતે હિતઃ ॥
દ્રાવગાઢાઃ સ્ફુમાઃ સ્યુર્યે વ્રણાસ્તાન્વિશોણિતાન્ ।
કૃત્વા સ્ફુમેણ નેત્રેણ ચક્રતૈલેન તર્પયેત્ ॥
સમઙ્ગાં રજનીં પદ્માં ત્રિવર્ગે તુલ્યમેવ ચ ।
વિદઙ્ગં કટુકાં પથ્યાં ગુહૃચીં સકરંઙ્ગિકામ્ ॥
સંહૃત્ય વિપચેત્કાલે તૈલં રોપણમુત્તમમ્ ।
ગાલીયં પદ્મકં માંસી હરેષ્વગુરુચન્દનમ્ ॥
દરિદ્રે પદ્મવીજાનિ સોશીરં મધુકં ચ તૈઃ ।
પક્કં સઘોવ્રણેષુક્તં તૈલં રોપણમુત્તમમ્ ॥ ૧૫ ॥

માથામાં શલ્ય પેહું હોય તો તે શલ્ય કાઢીને વ્રણનું મોહું બંધ કરવા માટે વ્રણની અંદર પૂર્ણ રીતે વાળની વાટ ધાલી દેવી. વાળની વાટ ધાલવામાં ન આવી હોય, તો વ્રણમાંથી મગજનો (માથાને બળ આપનારી ધી જવી જે ચીજ છે તેનો) સ્વાવ થાય છે અને એ સ્વાવ થવાથી વાયુ રોગીને મારી નાખે છે; માટે વાળની વાટ ધાલવારૂપ ચિકિત્સા કરવી. વ્રણ જ્યારે રજાવા લાગે, ત્યારે ધીરે ધીરે એક એક વાળ કાઢતા જવો.

ખીજ ગાત્રમાંથી શલ્ય કાઢવામાં આવ્યું હોય તો વ્રણમાં તેલવાળી કપડાની વાટ ખોસવી. એ ગાત્રને પાકની ધારતીને લીધે રુધિર વગરનું કરીને પછી સઘઃક્ષત ઉપરનો જે વિધિ છે, તે કરવો એ હિતકારી છે. જે વ્રણો દૂર સુધી જાતરેલા અને સૂક્ષ્મ હોય તેઓને વ્રણ ધોવાના સૂક્ષ્મ યંત્રથી લોહી વગરના કરીને પછી ધાણીમાંથી તુરત તાબ લઈ લીધેલા તેલથી અથવા અણુતેલ કે જે આ સ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ૨૨મા વિષયમાં કહેવામાં આવશે તેથી ટપ્સ કરવા.

સમગાદિ તેલ

મજ્જક, હળદર, લારંગી, બમણી હરડે, બહેડાં, આમળાં, રસવંતી, વાવડિંગ, કડ્ડુ, ગળો અને કરંજનાં ફળ એટલાં દ્રવ્યો એકઠાં કરી તેઓના કલ્કથી તેલ પકાવવું. ડૂબવાનો સમય પ્રાપ્ત થાય ત્યારે આ તેલ ધણું ઉત્તમ કામ કરે છે.

તાલીસાદિ તેલ

તાલીસપત્ર, પદ્મકાષ્ઠ, વાળછડ, હરેણુ, (આનો પર્યાય શબ્દ-શુબરાતીમાં મળતો નથી.) અગર, રતાંબલિ, હળદર, દારૂંહળદર, કમળનાં ખીજ, વાળો અને જેઠીમધનો કલ્ક નાખીને તેલ પકાવવું. સઘોવ્રણોની (આગંતુક વ્રણોની) ઉપર

રૂઝવાના કામ માટે આ તેલ ઉત્તમ છે. ૧૫
ક્ષતની તથા પિચ્ચિતની ખાસ ચિકિત્સા
ક્ષતે ક્ષતવિધિઃ કાર્યઃ પિચ્ચિતે મગ્નવદ્વિધિઃ ॥૧૬॥
ક્ષત થયેલ હોય, તો આ અધ્યાયના ૧૨ મા
વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. (આ
સ્થાનના પહેલા અધ્યાય ઉપર પણ ધ્યાન દેવું.)
પિચ્ચિત થયેલ હોય તો આ ચિકિત્સત-
સ્થાનના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહેલી ભક્ષની
ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. ૧૬

ઘૃષ્ટની ખાસ ચિકિત્સા

ઘૃષ્ટે રુજો નિગૃહ્યાશુ ચૂર્ણેત્ત્વચરેદ્રણમ્ ॥ ૧૭ ॥

ઘૃષ્ટ થયેલ હોય, તો તુરત જઠીરમધ વગેરેના
શીત યોગોથી વેદનાને શાંત કરીને પછી (ગય-
દાસાચાર્યના મત પ્રમાણે ધીના સિંચન વગેરેથી
શાંત કરીને પછી) રાળતું ગ્રાહ અને કંડાચો કે
સાજડ વગેરેનાં ચૂર્ણોથી ત્રણની ચિકિત્સા કરવી.
સ્થાનચ્યુત અવયવોવાળા, પડી ગયેલા કે વધુ
ઈજા પામેલાની ચિકિત્સા

વિશ્લિષ્ટદેહં પતિતં મથિતં હતમેવ ચ ।

વાસયેત્તૈલપૂર્ણાયાં દ્રોણ્યાં માંસરસાશનમ્ ॥

અયમેવ વિધિઃ કાર્યઃ ક્ષીણે મર્મહતે તથા ॥ ૧૮ ॥

જે માણસના અવયવો સાહસાદિકને લીધે
સ્થાનત્રષ્ટ થયા હોય, જે ગ્રાહ વગેરે ઉપરથી પડી
ગયો હોય, જેના અવયવો ભિસાઈ જવા વગેરેથી
હલમલી ગયા હોય તે માણસને અને જેનું શરીર
વેગવાળા પદાર્થથી કે ઘોડા વગેરેથી ઈજા પામેલ
હોય તે માણસને તેલથી ભરેલી ઠાઠીમાં રાખવો
અને તેને માંસનો રસો જમાડવો.

જે માણસ પંથ કરવા વગેરેથી ક્ષીણ થયો
હોય અથવા હૃદય વગેરે મર્મોમાં ઈજા પામ્યો
હોય, તેને માટે પણ આ વિધિ કરવો. ૧૮

શરીર તથા ઋતુ બેઈ તેલ-ધી યોજવાં
રોપણે સપરીપેકે પાને ચ વ્રણિનાં સદા ॥

તૈલં ઘૃતં વા સંયોજ્ય શરીરર્ચનુવેક્ષ્ય હિ ॥૧૯॥

ત્રણવાળાઓ માટે રોપણમાં, પીવામાં
તથા સિંચનમાં તેલની કે ધીની યોજના શરીર
તથા ઋતુ બેઈને કરવી. (શરીર વાતકક પ્રકૃતિ-
વાળું હોય અને શિશિરાદિક કાળ હોય, તો
તેલની યોજના કરવી. શરીર રક્તપિત્ત પ્રકૃતિ-
વાળું હોય અને શરદઆદિ કાળ હોય, તો ધીની
યોજના કરવી.) ૧૯

તુરતનાં ત્રણે ઉપર દેવાનાં ઘૃતો (ધી)

ઘૃતાનિ યાનિ વક્ષ્યામિ યત્નતઃ પિત્તવિદ્રઘૌ ॥

સદ્યોત્રણેષુ દેયાનિ તાનિ વૈદ્યેન જાનતા ॥ ૨૦ ॥ -

હું આ ચિકિત્સિતસ્થાનના ૧૬ મા અધ્યાયના
૪થા વિષયમાં પિત્તવિદ્રધિની ચિકિત્સાના પ્રકરણ-
માં પ્રયત્નપૂર્વક 'પ્રપૌઢરિકમંજિષ્ઠા' ઇત્યાદિ
શ્લોકોથી જે ઘૃતો કહેવાનો છે, તે ઘૃતો પ્રવીણ
વૈદ્યે તુરતનાં ત્રણેની ઉપર પણ દેવાં. ૨૦

તુરતના ક્ષતત્રણની શૂળચુક્ર અવસ્થામાં સિંચનો
સઘઃક્ષતવ્રણં વૈદ્યઃ સશૂલં પરિપેચયેત્ ॥

સર્પિષા નાતિશીતેન ચલાતૈલેન વા પુનઃ ॥ ૨૧ ॥

વૈદ્યે, જેમાં શૂળ નીકળતું હોય એવા તુરતના
ક્ષતત્રણ ઉપર, જે શરીર પિત્તરક્તપ્રકૃતિવાળું
હોય અને શરદ વગેરે કાળ હોય, તો ધીથી
સિંચન કરવું અને જે શરીર વાતકકપ્રકૃતિવાળું
હોય તથા હેમંત વગેરે કાળ હોય, તો બલાતેલ
કે જે અત્યંત શીતળતાવાળું નથી, તેથી સિંચન
કરવું. (આ સ્થાનના ૧૫ મા અધ્યાયનો ૧૧ મો
વિષય જુઓ.) ૨૧

સઘળા અડધ તુરતના ત્રણે રૂઝવા
સમગ્રાદિ તેલ

સમઙ્ગાં રજનીં પૃષ્ઠાં પથ્યાં તુત્યં સુવર્ચલામ્ -
પદ્મકં રોધ્રમધુકં વિહઙ્ગાનિ હરેણુકમ્ ।
તાલીશપત્રં નલદં ચન્દનં પદ્મકેસરમ્ ॥

મજ્જિષ્ઠોશીરલાક્ષાશ્ચ ક્ષીરિણાં चापि पल्लवान् ।
पियालबीजं तिन्दुक्यास्तरुणानि फलानि च ॥
यथालाभं समाहृत्य तैलमेभिर्विपाचयेत् ।
सद्योव्रणानां सर्वेषामदुष्टानां तु रोषणम् ॥ २२ ॥

રિસામણી, હળદર, ભારંગી, હરડે, રસવંતી, સૂરજમુખી, પદ્મકાષ્ઠ, લોધર, જઠીમધ, વાવડિંગ, હરેણુક નામતું સુગંધી દ્રવ્ય, તાલીસપત્ર, જટામાંસી, રતાંજલિ, કમળના કેસરા, મજ્જક, વાળો, લાખ, વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોનાં કામળ પાંદડાં, આરોળીનાં બીજ અને ટીંબરુનાં કાયાં કૃણોઃ એમાંથી જટલાં મળે તેટલાં એકઠાં કરી વાટીને તેના કઢકથી તેલ પકાવવું. આ તેલ સઘળા પ્રકારના અદુષ્ટ તુરતના પ્રણોડ્ઝવે છે. ૨૨

સઘોમ્રણો (આગતુક પ્રણો)ની ઉપર તૂરી, મધુર વગેરે ક્રિયાઓ કરવાનો અવધિ કપાયમધુરાઃ શીતાઃ ક્રિયાઃ સ્નિગ્ધાશ્ચ યોજયેત્ ॥ સઘોવ્રણાનાં સસાહૃં પશ્ચાત્પૂર્વોક્તમાચરેત્ ॥ ૨૩ ॥ તુરતના પ્રણો ઉપર સાત દિવસ સુધી તૂરી, મધુર, શીતળ તથા સ્નિગ્ધ ક્રિયાઓ કરવી. સાત દિવસ વીતી ગયા પછી દ્વિમણીયચિકિત્સિત નામના ગયા અધ્યાયમાં કહેલી ચિકિત્સાઓ યોગ્યતા પ્રમાણે કરવી. ૨૩

सर्वं प्रकारना दुष्ट प्रणो उपर
देवी चिकित्सायां करवी ?

દુષ્ટવ્રણેષુ કર્તવ્યમૂર્ધ્વં चापश्च शोधनम् ॥
विशोषणं तथाहारः शोणितस्य च मोक्षणम् ।
कपायं राजवृक्षादौ सुरसादौ च धावनम् ॥
तयोरेव कपायेण तैलं शोधनमिष्यते ।
क्षारोदकेन वा तैलं क्षारद्रव्येण साधितम् ॥ २४ ॥

દુષ્ટ પ્રણો ઉપર વમન દેવું, વિરેચન દેવું, લંધન કરાવવું, જળો મૂકવા વગેરેથી લોહી કઢાવવું અને કડવો, તીખો તથા તૂરો વગેરે આહાર આપવો. (નાલિથી ઉપરના પ્રદેશોમાં થયેલા કંદ સંબંધી પ્રણો ઉપર વમન દેવું. પિત્ત

સંબંધી પ્રણો ઉપર તથા પિત્તાશયના થયેલા પ્રણો ઉપર વિરેચન દેવું, નાલિથી નીચેના પ્રદેશોમાં થયેલા પ્રણો ઉપર તથા વાતાશયમાં થયેલા પ્રણો ઉપર તથા વાત સંબંધી પ્રણો ઉપર પ્રિયકારી દેવી અને માયામાં થયેલા કંદુજન્ય પ્રણો ઉપર શિરોવિરેચન દેવું, ઇત્યાદિ બાળી લેવું.) દુષ્ટ પ્રણો ઉપર શોધન માટે આરબ્ધાદિ ગણના તથા સુરસાદિ ગણના ક્વાથોથી ધોવાડાવવાની અને આરબ્ધાદિ ગણના તથા સુરસાદિ ગણના ક્વાથોથી પકાવેલા તેલની અથવા ક્ષારના જલથી અને મરખા તથા ખાખરા વગેરે ક્ષારનાં દ્રવ્યોના કઢકથી પકાવેલા તેલની યોજના કરવી. ૨૪

સઘળા પ્રકારના દુષ્ટ પ્રણો ઉપર તેલ, ઘી તથા કંદકોના યોગો

द्रवन्ती चिरविल्वश्च दन्ती चित्रक एव च ।
पृथ्वीका निम्बपत्राणि कासीसं तुत्यमेव च
त्रिवृत्तेजोवती नीला हरिद्रे सैन्धवं तिलाः ।
भूमीकदम्बः सुवहा शुकाख्या लाङ्गलाह्वया ॥
नैपाली जालिनी चैव मदयन्ती मृगादनी ।
सुधामूर्वाफकीदारिहरितालकरञ्जिकाः ॥
यथोपपत्तिः कर्तव्यं तैलमेतैस्तु शोधनम् ।
घृतं वा यदि वा प्राप्तं कल्काः संशोचनास्तथा ॥ २५ ॥

ઉંદરકત્તી, કરંજ, નેપાળાનાં મૂળ, ચિત્રક, કલૌંજ જીરું, નાની માલકાંકણી, લીંબડાનાં પાંદડાં, હીરાકસી, મોરથૂથુ, નસોતર, કાળાં ફૂલવાળી હીરવણી, હળદર, દારુહળદર, સૈંધવ, તલ, ગોરખસુંડી, નોરવેલ, રાણુ, દૂધિયો વછનાગ, મનશીલ, કડવી ઘિસોડી, ડોલર, છેદ્રવારણી, ચોર, મોરવેલ, આકડો, વાવડિંગ અથવા શ્રીડામારી, હરતાલ અને કરંજનાં ફળમાંથી જટલાં દ્રવ્યો મળે તેટલાંને કઢક નાખીને શોધન તેલ પકાવવું; શરીરના તથા કાળ અનુસારે યોગ્ય

જણાય તો એ જ કલ્કથી શોધન-ધી પકાવવું અને શોધન કલ્કો પણ એ દ્રવ્યોના કરવા. (દ્વિત્રણીય નામના ગયા અધ્યાયના ૫૪, ૫૩ તથા ૫૨ મા વગેરે વિષયો ઉપરથી તેલ, ઘી તથા કલ્કના વિષયો બહુ લેવા.) ૨૫

કુદ્ર મણે ઉપર દોષોના ભેદોથી કલ્કોના ભેદો સૈન્ધવત્રિવૃદેરણ્ડપત્રકલ્કસ્તુ વાતિકે।

ત્રિવૃદ્ધરિદ્રામધુકલ્કઃ પૈત્ત તિલૈર્યુતઃ ॥

કફજે તિલતેજોહ્વાદન્તીસ્વર્જિકચિત્રકાઃ ॥ ૨૬ ॥

વાતદૂષિત પ્રણુ માટે સૈન્ધવ, નસોતર તથા એરંડાનાં પાંદડાંનો કલ્ક કરવો.

પિત્તદૂષિત પ્રણુ માટે નસોતર, હળદર, જીંઘીમધ અને તલનો કલ્ક કરવો.

કંદુદૂષિત પ્રણુ માટે તલ, માલકાંકણી, નેપાળાનાં મૂળ, સાંજીઆર અને ચિત્રકનો કલ્ક કરવો. ૨૬

પ્રમેહના તથા કોઠના પ્રણુમાં પણ તે પ્રમાણે દુષ્ટવ્રણવિધિઃ કાર્યો મેહકુપ્પવ્રણેષ્વપિ ॥ ૨૭ ॥

પ્રમેહની ફેાક્ષીઓના પ્રણુ ઉપર તથા કોઠના પ્રણુ ઉપર પણ ઉપર કહેલી કુદ્ર પ્રણુની ચિકિત્સા કરવી. ૨૭

બીજાઓએ માનેલા તુરતના પ્રણુના અનેક ભેદોના છિન્ન આદિ છ ભેદોમાં સમાવેશ

પદ્ધિઃપ્રાકપ્રદિષ્ઠો યઃ સઘોવ્રણવિનિશ્ચયઃ ।

નાતઃ શક્યં પરં વક્તુમપિ નિશ્ચિતવાદિભિઃ ॥

ઉપસર્ગોર્નિપાતૈશ્ચ તત્તુ પણિતમાનિનઃ ।

કેચિત્સંયોજ્ય માપન્તે વહુધા માનગર્વિતાઃ ॥

વહુ તદ્વાપિતં તેષાં પદ્સ્વેષ્વેવાવતિષ્ઠતે ।

વિશેષા ઇવ સામાન્યે પદ્ત્વં તુ પરમં મતમ્ ॥ ૨૮

અમોએ તુરતના પ્રણુના છિન્ન, લિન્ન, વિહ્, ક્ષત, પિચ્ચિત અને ઘૂટ એ નામના જે છ ભેદો કહ્યા છે, તે ભેદોથી બુદા પડે એવા વધારે ભેદો કોઈ મોટા પંડિતોથી પણ કહી શકાય

એમ નથી. પોતાને પંડિત માનનારા અને વૈદપણનો ગર્વ ધરાવનારા કટલાક લોકો છિન્ન તથા લિન્ન વગેરે શબ્દોને ‘મ્ર’ વગેરે ઉપસર્ગોનો તથા ‘ઉચ્ચૈસુ’ વગેરે નિપાતોનો યોગ આપીને પ્રચ્છિન્ન અને ઉચ્ચૈશ્ચિન્ન આદિ ધણા ધણા ભેદો કહે છે, પણ એ લોકોતું એ ધણું બોલવું અર્થાત્ તેઓએ કલ્પેલા સધળા ભેદો, જમ આંધો, વડ, પીપળો તથા જાંબરો વગેરે વિશેષો વૃક્ષરૂપ સામાન્યમાં સમાઈ જાય છે, તેમ છિન્ન આદિ છ ભેદોમાં સમાઈ જાય છે; માટે છેવટે અમોએ કહેલા છ ભેદો જ રહે છે. ૨૮

અધ્યાય ૩ ભે

ઉપક્રમ

અથાતો મમ્નાનાં ચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યથોવાચ મમ્નાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘ભગ્ચિકિત્સિત’^૧ નામના અધ્યાયતું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

કેવાં માણસતું ભગ્ કદસાધ્ય છે ?
અલ્પાશિનોજ્ઞાત્મવતો જન્તોર્વાતાત્મકસ્ય ચ ।
ઉપદ્રવૈર્વા જુદસ્ય મમ્ કૃચ્છ્રેણ સિધ્યતિ ॥ ૨ ॥

થોડું જમનારા, અભિતોદ્રિય (અપદ્યો સેવનારા માણસતું), વાયુપ્રકૃતિવાળા અને જ્વર તથા પેટના આક્રા વગેરે ઉપદ્રવોથી યુક્ત માણસતું ભગ્ કદસાધ્ય છે. ૨

ભગ્નવાળા માણસે પાળવાની પરેશ
લવણ કદુકં ક્ષારમસ્લં મૈથુનમાતપમ્ ।
વ્યાયામં ચ ન સેવેત મમ્નો રૂક્ષાન્નમેવ ચ ॥ ૩ ॥

૧ ભગ્નોના નિધન તથા લક્ષણાદિક આ ગ્રંથના નિદાનસ્થાનના ૧૫મા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી કહેવામાં આવ્યા છે, તેઓની ચિકિત્સાના વિષયનો.

ભક્ષવાળા માણસે લણુનો, તીખાનો, ક્ષારનો, ખાટાનો, મૈથુનનો, તડકાનો, કસરત વગેરે મહે-
નતનો અને રૂક્ષ અન્નનો ત્યાગ કરવો. ૩

ભક્ષવાળાં માણસો માટે પથ્ય

શાલિર્માસરસઃ ક્ષીરં સર્પિર્યુષઃ સતીનજઃ ।

વૃંહણં ચાન્નપાનં સ્વાદેયં મગ્રાય જાનતા ॥૪॥

સમજી વૈધે ભક્ષવાળાં માણસોને ચોખ્ખા, માંસનો રસો, દૂધ, ઘી, વટાણાનું ઓસામણ અને શરીરને પ્રુષ્ટિ આપનારાં અન્નપાનો દેવાં. (જે કે દૂધ ત્રણમાં નિષિદ્ધ છે, તોપણ આ વચન અપવાદરૂપ છે, તેથી ભક્ષમાં દૂધ આપવાનો બાંધ નથી. કેટલાક કહે છે કે, 'ત્રણવાળા ભક્ષમાં નહિ, પણ ત્રણ વગરના ભક્ષમાં ઊતું દૂધ દેવાનો બાંધ નથી.' કેટલાક કહે છે કે, 'ભક્ષમાં દૂધ દેવું એ વિરુદ્ધ જ છે; કારણ કે દૂધ પાકને તથા પરને ઉત્પન્ન કરનારું છે.' કેટલાક કહે છે કે, 'મૂળ શ્લોકમાં 'ક્ષીરં સર્પિઃ' એવો જુદો પાઠ નથી, પણ 'ક્ષીરસર્પિઃ' એવો સમસ્ત પાઠ છે, માટે તેનો અર્થ દૂધમાંથી કાઢેલું ઘી ભક્ષવાળાને દેવું એવો થાય.' જે કે વટાણા વાતકર છે તોપણ તેનું ઓસામણ ઘી વગેરેથી સંસ્કાર પ્રાપ્ત હોવાથી ભક્ષને સારું કરનાર થાય છે. કલ્પન.)

ભક્ષને બાંધવાની પદ્ધતિ બનાવવાની ત્રીજી મધુકોદુન્ધરાશ્વત્યપલાશકકુભત્વચઃ ।

વંશસર્જવટાનાં ચ કુશાર્યમુપસંહરેત્ ॥૫॥

વૈધે ભક્ષને બાંધવાની પદ્ધતિ બનાવના માટે મહુડાં, ઊંખરા, પીપળા, આખરા, સાજડ અથવા કડાયા, વાંસ, રાળનાં ગ્રાડ અને વડની છાલો એકઠી કરાવી રાખવી. ૫

ભક્ષ ઉપર લેપ કરવાના પદાર્થો

આલેપનાર્થ મક્ષિષ્ઠાં મધુકં રક્તચન્દનમ્ ।

શતધૌતદૃતોન્મિશ્રં શાલિપિષ્ટં ચ સંહરેત્ ॥૬॥

વૈધે, ભક્ષોની ઉપર લેપ કરવા માટે કાંજીમાં

વાટલાં મજ્જા, જેઠીમધ તથા રતાંજલિ, અને સો વાર ધોયેલા ઘીથી મિશ્ર કરેલો ચોખ્ખો લોટ મંગાવી રાખવાં. ૬

ભક્ષ ઉપર બાંધેલો પાટો ક્યારે બદલવો ?

સપ્તાહાદય સપ્તાહાત્સામ્યેષ્ટતુપુ વન્ધનમ્ ॥

સાધારણેષુ કર્તવ્યં પશ્ચમે પશ્ચમેઽહનિ ।

આગ્રેયેષુ ત્ર્યહાત્કુર્પાદ્વમ્નદોષવશેન વા ॥૭॥

ઠંડી ઋતુઓમાં સાત સાત દિવસે, ગરમ ઋતુઓમાં ત્રણ ત્રણ દિવસે અને સાધારણ ઋતુઓમાં પાંચ પાંચ દિવસે ભક્ષ ઉપર પાટો બાંધવો અથવા ભક્ષના વાતપિતાદિક દોષોને જેઈને તેઓના અનુસારે પાટો બદલાવવાનો સમય કદાપી લેવો. ૭

ભક્ષ ઉપર કેવો પાટો બાંધવો ?

તત્રાતિશિથિલં વદ્ધે સન્ધિસ્થૈયં ન જાયતે ॥

ગાદેનાપિ ત્વગાદીનાં શોફો લક્ષ્યાક એવ ચ ।

તસ્માત્સાધારણં વન્ધં મગ્રે શંસન્તિ તદ્વિદઃ ॥૮॥

જે ભક્ષ ઉપર અત્યંત શિથિલ (પોચો) પાટો બાંધવામાં આવે, તો સંધિઓની સ્થિરતા થતી નથી અને ગાઢ (દઢ-કઠણ) પાટો બાંધવામાં આવે, તો ચામડી વગેરેનો સોજો, વેદના તથા પાક થાય છે; માટે વિદ્વાન વૈધો ભક્ષ ઉપર સમ (સાધારણ) પાટો કહે છે. ૮

ભક્ષ ઉપર સિંચન કરવાનાં દ્રવ્યો

ન્યગ્રોધાદિકપાયં તુ સુશીતં પરિપેચ્ને ।

પશ્ચમૂલીવિપક્વં તુ ક્ષીરં કુર્યાત્મવેદને ॥

સુસોષ્ણમવચાર્યં વા ચક્રતૈલં વિજાનતા ।

વિમજ્જ્ય કાલં દોષં ચ દોષઘ્નોપધસંયુતમ્ ।

પરિપેકં પ્રદેહં ચ વિદધ્યાચ્છીતમેવ ચ ॥૯॥

ભક્ષ ઉપર ન્યગ્રોધાદિ ગણના અત્યંત શીતળ ઉકાળાનું સિંચન કરવું. જે રોગી પિત્તપ્રકૃતિવાળો હોય અને ઋતુ પણ ઉષ્ણ હોય, તો વેદનાવાળા ભક્ષ ઉપર લઘુપાંચમૂળીના કદકથી પકાવેલા

દૂધનું સિંચન કરવું; એ રોગી વાતકક્ષપ્રકૃતિવાળો હોય. શૂળ નીકળતું હોય અને ઋતુ પણ શીત હોય, તો ઘાણીમાંથી લઈ લીધેલા તુરતના તાજ તેલને જરા ગરમ કરી તેનું સિંચન કરવું. ભસ્મ ઉપર સિંચનનો તથા લેપનનો સામાન્ય નિયમ એ છે કે સિંચનો તથા લેપનો દોષોને હણનારાં ઔષધોથી યુક્ત તથા શીતળ જ કરવાં; પરંતુ કોપાદિક અનુસારે ઉપયુક્ત કરવાં યોગ્ય જણાય, તો તેમ પણ કરવું. ૯

ભસ્મવાળા માણસ માટે અંદરનું ઔષધ ગૃધ્રીક્ષીરં સસર્પિકં મધુરૌપધસાધિતમ્ ।
શીતલં લાક્ષ્યા યુક્તં પ્રાતર્ભગ્નઃ પિવેન્નરઃ ॥૧૦॥
ભસ્મવાળા માણસે નિત્ય પ્રભાતમાં પેલ-વેતરી ગાયના દૂધને કાઢાલ્યાદિ મધુર ગણના કઢકથી પકાવી, અંદર એક એક તોલાભાર ધી તથા લાખ નાખી શીતળ કરીને પીવું. ૧૦

વ્રણવાળા ભસ્મની વિશેષ ચિકિત્સા
સવ્રણસ્ય તુ મગ્રસ્ય વ્રણં સર્પિર્મધૂત્તરૈઃ ।
પ્રતિસાર્ય કપાયૈસ્તુ શેષં મગ્રવદાચરેત્ ॥૧૧॥
એ ભસ્મ વ્રણવાળું હોય તો ન્યઝોધાદિ ગણના કઢકામાં ધી તથા મધ સારી પેટે મિશ્ર કરી તે કઢકાથી લેપન કરવું અને બાણીની આહારાદિક ક્રિયા ભસ્મની પેટે જ કરવી. ૧૧

ઉંમર પ્રમાણે ભસ્મ મુખસાધ્ય તથા સાળું થવાનો સમય
પ્રથમે વયસિ ત્વેવં મગ્રં સુક્રમાદિશેત્ ।
અલ્પદોષસ્ય જન્તોસ્તુ કાલે ચ શિશિરાત્મકે ।
પ્રથમે વયસિ ત્વેવં માસાત્સન્ધિઃ સ્થિરો મહેત્ ॥
મધ્યમે દ્વિગુણાત્કાલાદુત્તરે ત્રિગુણાત્સમૃતઃ ॥૧૨॥

પહેલી ઉંમરમાં ભસ્મ થયું હોય તો તેને ઘણા પરિશ્રમ વગર સહેજ સાળું કરી શકાય છે. એ રોગી અદ્ય દોષવાળો હોય, ઋતુ શીતળ હોય અને ઉંમર પણ પહેલી હોય તો સંધિ

એક મહિને સ્થિર થાય છે. એ રોગી અદ્ય દોષવાળો હોય, ઋતુ શીતળ હોય અને ઉંમર મધ્યમ હોય તો સંધિ બે મહિને સ્થિર થાય છે. એ રોગી અદ્ય દોષવાળો હોય, ઋતુ શીતળ હોય અને ઉંમર ઉત્તર (વૃદ્ધ) હોય તો સંધિ ત્રણ મહિને સ્થિર થાય છે. આમાં આહારવિહારની સંભાળ તો અવશ્ય જોઈ એ. ૧૨

સંધિમુક્ત તથા કાંડભગ્ન યાગવાનાં-ઉપાયો ^{૧૬ ૨૫}
અવનામિતમુચ્છેદુન્નતં ચાવપીડયેત્ ।
આચ્છેદતિશિષ્ણમયો ગતં ચોપરિ વર્તયેત્ ॥૧૩॥
જ નમી ગયું હોય તેને જાંચું કરવું, જાંચું થઈ ગયું હોય તેને દબાવીને બેસાડવું, દૂર જતું રહ્યું હોય તેને યોગ્ય પ્રદેશમાં ખેંચી લેવું અને નીચે ગયું હોય તેને ઉપર ચડાવવું. ૧૩

સંધિમુક્ત તથા કાંડભગ્નનાં સ્થાપન
આચ્છનૈઃ પીડનૈશ્ચ સંશેષૈર્વન્ધનૈસ્તથા ॥
સન્ધીજ્જહરીરે સર્વાસ્તુ ચલાનપ્યચલાનપિ । ^{૨૧ ૧૨ ૧૩}
एतैस्तु स्थापनोपायैः स्थापयेन्मतिमान्मिषक् ॥૧૪

બુદ્ધિમાન વૈદ્યે શરીરના સધળા ચલ સંધિ-ઓને (હાથપગના, કમરના તથા હડપચીના સંધિઓ ચલ છે) તથા અચલ સંધિઓને પણ ખેંચવાં, નમાવવાં, જાંચાં કરવાં, ફેરવવાં અને સંકુચિત કરવાં, એ ઉપાયોથી સ્થાપિત કરીને પછી બાંધવાની ચિકિત્સા કરવી. કાંડભગ્નોને પણ એ જ ઉપાયોથી સ્થાપીને પછી બાંધવાની ચિકિત્સા કરવી. (સંકુચિત કરવાનું જ કહ્યું તે પ્રિચ્ચિક માટે છે.) ૧૪

ઉત્પિષ્ટ તથા વિશ્લિષ્ટ સંધિઓની ચિકિત્સા
उत्पिष्टमथ विश्लिष्टं सन्धिं वैद्यो न घट्टयेत् ।
તસ્ય શીતાન્પરીપેક્ષાન્પ્રદેહાંશ્વાવચારયેત્ ॥
અમિષાતે હૂતે સન્ધિઃ સ્વાં યાતિ પ્રકૃતિપુનઃ ॥૧૫॥
ઉત્પિષ્ટ કે વિશ્લિષ્ટ થયેલા સંધિને વૈદ્યે ચલાયમાન કરવો નહિ (હલાવવો નહિ), પણ

યથા ન ચલનં તસ્ય ભગ્નસ્ય ક્રિયતે તથા ।
 સન્ધેરુમયતો દ્વૌ દ્વૌ તલે ચૈકથ્ર કીલકઃ ॥
 શ્રોણ્યાં વા ષ્ઠપ્રવંશે વા વક્ષસ્યક્ષકયોસ્તથા ।
 ભગ્નસન્ધિવિમોક્ષેષુ વિધિમેનં સમાચરેત્ ॥
 સંધીશ્ચિરવિમુક્તાંસ્તુ સિંગ્ધાન્સ્વિન્નાન્મૃદૂકૃતાન્ ॥
 ઉક્તૈર્વિધાનૈર્વૃદ્ધ્યા ચ સમ્યક્પ્રકૃતિમાનયેત્ ॥
 કાળ્દમગ્રે પ્રરૂઢે તુ વિપમોલ્વણસંહિતે ।
 આપોઽધ્ય સમયેઙ્ગ્યં તતો ભગ્નવદાચરેત્ ।
 કલ્પયેન્નિર્ગતં શુષ્કં વ્રણાન્તેઽસ્થિ સમાહિતઃ ।
 ઈર્વકાયે તુ મગ્નાનાં મસ્તિષ્ક્યં કર્ણપૂરણમ્ ।
 છૃતપાનં હિતં નસ્યં પ્રશાલાસ્રજુવાસનમ્ ॥૧૭॥

ઉત્પિષ્ઠ (ભિસાઈ ગયેલા) અને કુદ્ધ
 રૂધિરથી સંબદ્ધ થયેલા નખના સંધિને આરા
 (મોચીની આર જવી આર) નામના શસ્ત્ર વડે
 તેમાંથી લોહી સ્રાવીને તેના ઉપર ધીથી ભિષ્મિત
 કરેલા ચોખ્ખાના લોટનો લેપ કરવો.

કાંડભક્ત થયેલી અથવા સંધિમુક્ત થયેલી
 આંગળીને ઉપરના ચૌદમા વિષયમાં કહેલા
 સ્થાપનના ઉપાયોથી ખરાબર રીતે સ્થાપી, ઝીણા
 પાટાથી વીંટીને પછી તેના ઉપર ધીનું સિંચન
 કરાવવું. (આંગળી ઉપર જડો પાટો વીંટવાથી
 વધારે પીડા થાય છે.)

પગ, જે તળામાં (ફૂલામાં) ભક્ત થયો
 હોય તો તેને ધી ચોપડી વડે વગેરેની છાલની
 પટ્ટી લગાવી વસ્ત્રના પાટાથી બાંધવો અને બાંધ્યા
 પછી રોગીને ફરવાહરવાની મનાઈ કરવી.

પિંડી કે સાથળ ભક્ત થયેલ હોય તો વૈદ્યે
 સારી પેઢે સાવધાન રહી, તેઓને ધી લગાવી
 લાંબા કરીને પછી વડે વગેરે શીતલ વૃક્ષોની
 છાલોની યોગ્ય ગોઠવણ કરી વસ્ત્રનો પાટો બાંધવો.

સાથળનું હાડકું નીકળી ગયું હોય તો
 યુક્તિમાન વૈદ્યે તેને ઉપરના ૧૪ વિષયમાં કહેલા
 સ્થાપનના ઉપાયોથી સ્થાપીને પછી વડે વગેરેની

છાલોથી ગોળ બંધન કરવું. સાથળનું હાડકું
 ફાટી ગયું હોય, પિચાઈ ગયું હોય કે બીજા કોઈ
 પ્રકારના ભક્તવાણું થયું હોય તોપણ તેને ખરાબર
 રીતે સ્થાપીને સરખું બાંધવું. જે સાથળનું હાડકું
 ચામડી વગેરેથી તદ્દન છૂટું જ પડી નીકળ્યું
 હોય તો તેને કાઢી નાખીને પછી પાટો બાંધવો.

જે કમરમાં ભક્ત થયું હોય તો અસ્થિને
 જાંચું અથવા નીચું કરવું. (અસ્થિ જાંચે ગયું
 હોય તો નીચે કરવું અને નીચે ગયું હોય તો
 જાંચે કરવું.) સંધિ ખરાબર ઠેકાણે આવી સ્થિર
 થાય, તે પછી સ્નેહબસ્તિઓ દેવારૂપ ચિકિત્સા
 કરવી. (જોકે નિદાનસ્થાનના ૧૫મા અધ્યાયના
 ૧૦મા વિષયમાં કમરમાં થયેલા સંધિમુક્તને
 અસાધ્ય કહેલ છે, તોપણ તેની અહીં ચિકિત્સા
 લખી છે, માટે એમ સમજવું કે તે યાગ્ય અથવા
 કષ્ટસાધ્ય પણ હોય છે.)

જે હાખી તરફનાં કે જમણી તરફનાં
 પાંસળાંનાં અસ્થિઓ ભક્ત થયાં હોય, તો રોગીને
 જોભો રાખી ધી લગાવી સમીકરણ માટે ધીથી
 ખરડેલા હાથ વડે પાંસળાંઓનાં બંધનરૂપ માંસની
 દોરીઓનું અનુભાજન કરી યોગ્ય રીતે વંઝી
 વગેરેનાં ખાપિયાં લગાવી દઈને ધણી સાવચેતી-
 થી વેલિલતક નામનો પાટો બાંધવો. પછી એ
 રોગીને તેલથી ભરેલી લાંબી કડાઈમાં અથવા
 લાકડાની લાંબી પેટીમાં સુવડાવવો.

જે ખભાનો સંધિ જુદો થઈ ગયો હોય,
 તો મુસલ (સાંભેલા) વડે કાંખને જાંચી કરવી
 અને પછી સંધિ ઠેકાણે બેસી જાય, ત્યારે તે
 ઉપર સ્વસ્તિક નામનો પાટો બાંધવો.

હાથની ઠાણીનો સંધિ ખરી ગયો હોય
 તો તે સંધિના અસ્થિનું ધીથી ખરડેલા હાથ
 વડે અનુભાજન કરીને તે સંધિને દબાવવો,
 લાંબો કરીને પાછો સંકુચિત પણ કરવો અને

તેના ઉપર સ્નેહનું સિંચન હેવું.

ગોઠણ, પગની ધૂંટી અને હાથનું કાંડું એમાંથી કઠઈનો સંધિ અલગ થયો હોય તોપણ ચોગ્યતા પ્રમાણે ઉપર કહેલી ચિકિત્સા કરવી.

હાથના તળામાં ભક્ત થયું હોય તો તે ભક્ત થયેલા તળાને બીજા સાજા તળાની બરાબર કરી અને બંને તળાં ભક્ત થયાં હોય તો તેઓને કાષ્ઠથી ખનાવેલાં બીજાં તળાંની બરાબર કરીને પછી પાટા બાંધવો અને તેના ઉપર કાચા તેલનું સિંચન કરવું. જ્યારે તણું સાજું થાય ત્યારે કામમાં ચોગ્ય થયાની પરીક્ષા માટે પ્રથમ માટીનો પિંડો પકડાવવો અને જ્યારે હાથમાં બળ આવ્યું જણાય ત્યારે પથરો પકડાવવો.

અક્ષક નામનું ખભાના સંધિની ઉપરનું અસ્થિ નીચે ખેંચી ગયું હોય, તો તેને સ્વેદન આપીને મુસલ (સાંધેલા) વડે જોડું કરવું અને જોડું ચડી ગયું હોય તો તેને સ્વેદન આપીને મુસલ વડે નીચે દબાવવું. પછી તેને પાટા વડે દઢ બાંધી લેવું.

બાહુમાં ભક્ત થયું હોય તો તેની ચિકિત્સા સાથળમાં ભક્ત થયાની ચિકિત્સાની પેઠે જ કરવી.

ડોક વાંછી થઈ ગઈ હોય તો અથવા નીચે ખેંચી ગઈ હોય તો રોગીને ડોકની પાછળના જગ્યા ખાડામાં અને હડપચીના સંધિઓમાં પકડીને જોડો કરવો. ગયદાસાચાર્ય તો એમ વ્યાખ્યાન આપે છે કે, ‘ડોક વાંછી થઈ ગઈ હોય તો હડપચીના સંધિઓમાં પકડી અને નીચે ખેંચી ગઈ હોય તો ડોકની પાછળના જગ્યા ખાડામાં પકડીને રોગીને જોડો કરવો.’ પછી બરાબર રીતે આપિયાં કે વડ વગેરેની છાલો લગાવી વસ્ત્રનો પાટો વીંટી લેવો. પછી વૈધે જરા પણ ખેંચકારી નહિ રાખતાં એ રોગીને સાત રાત સુધી ચત્તો સુવાડવો.

હડપચીનો સંધિ અલગ થયો હોય તો તેનાં બે અસ્થિઓને ભેળાં કરી, (જમણી બાજુનું અસ્થિ અલગ થયું હોય તો તેને ડાબી બાજુના અસ્થિથી તુલ્ય-સંલક્ષ અને ડાબી બાજુનું અસ્થિ અલગ થયું હોય તો તેને જમણી બાજુનાં અસ્થિથી તુલ્ય-સંલક્ષ કરી) સ્વેદન આપી બરાબર ખેંચી બધા ત્યારે પંચાંગી નામનો પાટો બાંધવો. પછી ભદ્રદાર આદિ વાતહર દ્રવ્યોના તથા કઠિદ્યાદિ મધુર દ્રવ્યોના કદકથી તથા ક્વાથથી પકાવેલા ઘીનું નરય હેવું, એ ઉત્તમ છે. (સૂત્રસ્થાનના ૩૯ મા અધ્યાયનો ૧૦ મો તથા ૪૨ મા અધ્યાયનો ૧૩ મો વિષય જુઓ.)

જીવાન માણસના દાંત તૂટી નહિ જતાં પ્રહારથી ચલિત થઈ ગયા હોય, તો તેઓ લોહીવાળા હોય તે સમયે જ તેઓને દબાવી દેવા અને બહાર શીત પદાર્થોનું લેપન કરવું. પછી શીતળ જળથી સિંચન કરીને ઘીથી, મધથી અને ન્યગ્રોદાદિ ગણના કદ્દેકથી તથા ચૂર્ણોથી ઉપચાર કરવા અને તે માણસને કમળના નાળથી દૂધ પાવું. વૃદ્ધ માણસના દાંત ચલિત થઈ ગયા હોય, તો તેઓની ચિકિત્સા કરવી નહિ.

નાક નમી ગયું હોય તો શલાકાયંત્રથી જોડું કરીને અને વાંકું થઈ ગયું હોય તો શલાકાયંત્રથી સીધું કરીને અને નાસિકાઓમાં નિઃશ્વાસોચ્છ્વાસાદિક આલવા માટે જીરૂ જીરૂ બે મોઢાવાળી (પોલી) નળી નાખી દેવી અને તે પછી પાટો બાંધીને ઘીનું સિંચન કરવું.

કાન વાંકા થઈ ગયા હોય અથવા અંદર ખેંચી ગયા હોય તો તેને સાજા કાનની બરાબર સરખો કરી ઘીથી ભીંજવીને પાટાથી બાંધવો અને તે પછી સઘોવણની રીતિ પ્રમાણે મધનો તથા ઘીનો અભ્યંગ અને શીતળ સિંચન વગેરે ચિકિત્સા કરવી.

માયાનું અસ્થિ ભક્ષ થવાથી મગજનો સ્ત્રાવ થવા લાગ્યો હોય તો બીજા અધ્યાયના ૧૫મા વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે વાળની વાટ નાખવારૂપ ચિકિત્સા કરવી. જે મગજનો સ્ત્રાવ ન થતો હોય તો મધ તથા ઘીનો યોગ આપીને પાટો બાંધવો અને સાત દિવસ સુધી ઘી પાવું.

પડવાથી અથવા પ્રહારથી જે અંગજખમી નહિ થતાં સોજવાણું થઈ ગયું હોય, તેની ઉપર વૈદ્યે શીતળ લેપનો તથા સિંચનો કરવાં.

જ્યોત્તે પિંડીમાં કે સાયળમાં ભક્ષ થયું હોય તેઓને પ્રથમ આ વિષયના ચોથા વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે ચિકિત્સિત કરી પછી પાટિયા પર સુવાડવા એ હિતકારી છે. સમજી વૈદ્યે ભક્ષ થયેલા અવયવનું ચલન ન થાય એ માટે પાટિયામાં પાંચ ખીલા નખાવી તે ખીલાઓમાં તે અવયવને બાંધવો. બબ્બે ખીલા સંધિની બે બાજુઓમાં રહે અને એક ખીલો સંધિની નીચે રહે એમ કરવું.

કમર, ખરડો, છાતી કે અક્ષકમાં સંધિ-મુક્ત કે કાંડભક્ષ થયેલ હોય, તોપણ પ્રથમ તે વિષયની યોગ્ય ચિકિત્સા કરીને પછી પાંચ ખીલાઓની યોગ્ય ગોઠવણવાળા પાટિયા પર સુવાડવાનો વિધિ કરવો.

જે સંધિઓ લાંબા કાળથી છૂટા પડી ગયા હોય તેઓને પણ સ્નેહન તથા સ્વેદન આપી કોમળ કરી પછી ઉપર કહેલા પ્રકારોથી તથા પોતાની બુદ્ધિથી કહેવેલા પ્રકારોથી પણ ચિકિત્સિત કરીને સારી રીતે પ્રકૃતિસ્થ (સ્વસ્થ દશામાં હોય તેવા) કરવા.

લાંબા કાળથી રૂઝાઈ ગયેલું કાંડભક્ષ જે વિષમ કે ઉલ્ખણ (ખરાબ દેખાય એવું) સંધાયું હોય તો તેને પાછું તોડી નાખીને જેવું બોઈએ તેવું બરાબર કરવું અને પછી ભક્ષની ચિકિત્સા

પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી.

મણના એક પ્રદેશમાં સુકાયેલું અસ્થિ નીકળેલું હોય તો તેને કાપી નાખવું, પણ તેમ કરતાં બીજા પ્રદેશમાં મણ ન થાય, તે સંભાળવું.

નાભિથી ઉપરના પ્રદેશોમાં ભક્ષ થયેલ હોય તો તે સર્વમાં સામાન્ય ચિકિત્સા એ છે કે, સ્નેહોથી ખરડેલાં પોતાં તથા પૂમડાં વગેરે મૂશીને માથાને સ્તિગ્ધ રાખ્યા કરવું, કાનોમાં સ્નેહપૂરણ કરવું, ધી પિવડાવવું અને નરસ્ય દેવું. શાખાઓમાં ભક્ષ થયેલ હોય, તો તે સર્વની સામાન્ય ચિકિત્સા એ છે કે, માથાને સ્તિગ્ધ રાખ્યા કરવું, કાનોમાં સ્નેહપૂરણ કરવું, ધી પિવડાવવું, નરસ્ય દેવું અને સ્નેહબસ્તિ પણ દેવી. (નાભિથી ઉપરના પ્રદેશમાં ભક્ષ થયેલ હોય, તોપણ સ્નેહબસ્તિ આપવી, એમ જ્ઞાનટાચાર્ય વ્યાખ્યાન આપે છે.) ૧૭

ગંધતેલ

અતઃ ऊर्चं प्रवक्ष्यामि तैलं भग्नस्य साधकम् ।
रात्रौ रात्रौ तिलान्कृष्णान्वासयेदस्थिरे जले ॥
दिवा दिवा शोषयित्वा गवां क्षीरेण भावयेत् ।
तृतीयं सप्तरात्रं वा भावयेन्मधुकाम्बुना ।
ततः क्षीरे पुनः पीतान्सुशुष्कांश्चूर्णयेद्विषक् ॥
काकोल्यादिं सपट्याहं मज्जिष्ठां सारिवां तथा ।
कुष्ठं सर्जरसं मांसीं सुरदारु सचन्दनम् ॥
शतपुष्पां च संचूर्ण्य तिलचूर्णेन योजयेत् ।
पीडनार्थं च कर्त्तव्यं सर्वगन्धघृतं पयः ॥
चतुर्गुणेन पयसा तत्तैलं विपचेद्विषक् ।
एलामंशुमतीं पत्रं जीवं तगरं तथा ॥
रोधं प्रपौण्डરીकं च तथा कालानुसारिणम् ।
सैरेयकं क्षीरशुक्लामनन्तां समधूलिकाम् ॥
पિष्ट्वा शृङ्गाटकं चैव पूर्वोक्तान्यौषधानि च ।
एभिस्तद्वિपचेत्तैलं शास्त्रविन्मृदुनाग्निना ॥

एतत्तैलं सदा पथ्यं भग्नानां सर्वकर्मसु ।
 आक्षेपके पक्षघाते तालुशोषे तथादिते ॥
 मन्यास्तम्भे शिरोरोगे कर्णशूले हनुग्रहे ।
 वाधिर्ये तिमिरे चैव ये च स्त्रीषु क्षयं गताः ।
 पथ्यं पाने तथाभ्यङ्गे नस्ये वस्तिषु भोजने ।
 ग्रीवास्कन्धोरसां वृद्धिरमुनेवोपजायते ॥
 मुखं च पद्मप्रतिमं सुसुगन्धिसमीरणम् ।
 गन्धतैलमिदं नाम्ना सर्ववातविकारनृत् ॥
 राजार्हमेतत्कर्त्तव्यं राज्ञामेव विचक्षणैः ॥ १८ ॥

હવે ભક્ષને સાબુ કરનારા ગંધતેલને
 વિધિ કહું છું : સાત દિવસ સુધી નિત્ય રાત્રે
 કાળા તલને વહેતા પાણીમાં ભીંજવી રાખી
 દિવસે સુકાવવા. પછી સાત દિવસ સુધી એ
 તલને તલના જેટલા જ ગાયના દૂધની ભાવના
 દેવી. પછી તે તલને સાત દિવસ સુધી તેના
 જેટલા જ જેઠીમધના ક્વાચની ભાવના દેવી.
 પછી તે તલને પાછી સાત દિવસ સુધી તેના
 જેટલા જ દૂધની ભાવના આપી, સારી પેઠે સુકા-
 વીને તેઓનું ચૂર્ણ કરવું. પછી કઠોલ્યાદિ અણ,
 જેઠીમધ^૧, મજ્જા, ઉપલસરી (કપૂરી), કઠ, રાળ,
 જટામારી (વાળછડ), દેવદાર, સુખડ અને
 સુવાતું તલના ચૂર્ણના દ્વિતીયાંશ જેટલા વજનનું
 અથવા ત્રણ ભાગ તલના ચૂર્ણના થાય તથા
 ચોથો ભાગ આ ચૂર્ણનો થાય, તેટલા વજનનું
 ચૂર્ણ કરીને તલના ચૂર્ણની સાથે મેળવી દેવું.
 પછી એ તલના ચૂર્ણને એલચી વગેરે સઘળા
 સુગંધી પદાર્થોના કદક નાખીને પકાવેલા જીના
 દૂધની સાથે મેળવી-પીલાવીને તેલ કરાવવું.
 તે પછી એલચી, શાલિપર્ણી, તમાલપત્ર, જીવક
 (આ દુર્લભ છે તેથી તેને બદલે કૃગવેલાતું

મૂળ), બે ભાગ તગર, લોધર, પાંડરવો, કાંટા-
 અશેળિયો, સફેદ કૃગવેલાનો કદક, ઉપલસરી,
 જળમાં થતું વેલા જેવું જેઠીમધ, શિંગોડું અને
 ઉપર કહેલાં કઠોલ્યાદિ ગણ તથા જેઠીમધ
 વગેરે ઔષધોના કદક નાખીને તે તેલને ચોગણા
 દૂધથી કામળ અગ્નિ વડે પ્રવીણ વૈધે પકાવવું.
 આ તેલ ભક્ષો ઉપર પાન તથા અભ્યંગ વગેરે
 સઘળી ક્રિયાઓમાં સર્વદા પથ્ય છે. આક્ષેપક,
 પક્ષાઘાત, તાલુશોષ, અર્દિત, મન્યાસ્તંભ, માથા-
 ના રોગ, કર્ણશૂળ, હનુમ્હ, બહેરાપણું, તિમિર
 અને અત્યંત મૈથુન કરવાથી થયેલા ક્ષયની
 ઉપર પણ પીવામાં, ચોળવામાં, નસ્યમાં, પિચ-
 કારી દેવામાં અને ભોજનમાં પથ્ય છે. આ તેલથી
 જ ડોક, કાંધ તથા છાતીની વૃદ્ધિ થાય છે અને
 મોહું અત્યંત સુગંધી શ્વાસવાળું તથા કમળ
 જેવું થાય છે. આ ગંધતેલ નામનું તેલ સઘળા
 વાયુસંબંધી વિકારોને ટાળનારું છે. આ તેલ
 રાજઓને લાયક છે. એટલા માટે વિચક્ષણ વૈદ્યોએ
 રાજઓને માટે જ કરવું. (ધણી સામગ્રીઓથી
 બને એવું છે, માટે 'રાજઓને માટે કરવું' એમ
 કહ્યું છે, પણ તેથી 'ખીજઓને માટે નહીં કરવું'
 એમ સમજવું નહિ.) ૧૮

સ્નેહોત્તમ તેલ

त्रपुसाक्षप्रियालानां तैलानि मधुरैः सह ।
 वसां दक्ष्वा यथालाभं क्षीरे दशगुणे पचेत् ॥
 स्नेहोत्तममिदं चाशु कुर्याद्भग्नप्रसाधनम् ।
 पानाम्पजननस्येषु वस्तिकर्मणि सेवने ॥ १९ ॥

ત્રપુસ જાતની કાકડી, બહેડાં અને ચારણી-
 નાં તેલો કરી એ તેલોને મિશ્રિત કરી તેમાં
 કઠોલ્યાદિ મધુર વર્ગના કદક નાખી તથા
 જેટલી મળી આવે તેટલી ચરખી નાખીને તે
 તેલને દશગણા દૂધમાં પકાવવું, એટલે તે સ્નેહોત્તમ
 નામનું તેલ કહેવાય છે. આ તેલ ભક્ષોને તુરત

૧ કઠોલ્યાદિ ગણમાં જેઠીમધ આવી જાય છે, તે
 છતાં જેઠીમધ બીજી વાર કહ્યું, માટે જેઠીમધ બે ભાગનું
 લેવું એમ સમજવું.

સાજ કરે છે, માટે ભક્ષોની ઉપર પીવામાં, લગાડવામાં, નર્યમાં, અસ્તિક્રિયામાં તથા સિંચન-માં આ તેલનો ઉપયોગ કરાવવો. ૧૯

ભક્ષની ચિકિત્સામાં વૈધનાં સંભાળની જરૂર મગ્ન નૈતિ યથા પાકં પ્રયતેત તથા મિષ્ક. |
પક્ષમાંસશિરાસ્થાપુ તદ્દિ કૃચ્છ્રેણ સિધ્યતિ ||૨૦||

વૈધે ભક્ષની ચિકિત્સામાં એવી પૂરીસંભાળ રાખવી કે જ્યાં ભક્ષ પાણી બચ નહિ; કેમ કે જ ભક્ષમાં માંસ, શિરા કે સ્નાયુ પાણી બચ તે ભક્ષ કષ્ટસાધ્ય થઈ પડે છે. (વૈધે ભક્ષ ઉપર પાક કરનારા બાહ્ય તથા આંતર ઉપચારોનો ત્યાગ કરાવવો અને જ્યાંથી પ્રશન થાય તથા પાક થતો અટકે એવા ઉપચારો કરવા. ૨૦

ભક્ષને બરાબર સંધાયેલું અને રુઝાયેલું ક્યારે સમજવું?

મગ્ન સન્ધિમનાવિદ્ધમહીનાઙ્ગમનુલ્લખમ્ |
સુલ્લચેટાપ્રચારં ચ સંહિતં સમ્યગાદિશેત ||૨૧||

જ્યારે અવયવોને લાંબાટૂંકા કરતાં જરા પણ દુખાવો ન થાય, ઠાઈ પણ અવયવમાં ઓછાપણું ન રહે, સોજે જરા પણ ન રહે અને જીઠવું બેસવું વગેરે ચેટા તથા ફરવું સુખથી થઈ શકે, ત્યારે ભક્ષને બરાબર સંધાયેલું અને રુઝાયેલું સમજવું. ૨૧

અધ્યાય ૪ થો

ઉપક્રમ

અથાતો વાતવ્યાધિચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામઃ |
યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ||૧||

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'વાતવ્યાધિ-ચિકિત્સિત' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જ પ્રમાણે ભગવાન

૧ નિદાનરચનાના પહેલા અધ્યાયના પમા વિષયથી આઠમા વિષય સુધીમાં નિદાનપૂર્વક જણાવેલા વાહુ સંબંધી રોગોની ચિકિત્સાના વિષયનો.

ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧
આમાશયમાં પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ણ વાયુની ચિકિત્સા આમાશયગતે વાતે છર્દયિત્વા યથાક્રમમ્ |
દેયઃ પદ્ધરણો યોગઃ સપ્તરાત્રં મુશ્વામ્બુના ||
ચિત્રકેન્દ્રયવે પાઠા કદુકાતિવિપાકમયાઃ |
વાતવ્યાધિપ્રશમનો યોગઃ પદ્ધરણઃ સ્મૃતઃ ||૨||

દુષ્ણ વાયુ આમાશયમાં પ્રાપ્ત થયો હોય તો સ્નેહન તથા સ્વેદન આદિ ચિકિત્સાઓના ક્રમપૂર્વક રોગીને વમન કરાવીને સાત દિવસ સુધી પી શકાય એવા સહેજ જાના પાણીની સાથે નીચે લખેલા પદ્ધરણ નામનો યોગ દેવો. (જે રોગી પ્રબળ દોષવાળો તથા બળવાન હોય અને તેને વમનની હાજત જેવા હીબકા આવ્યા કરતા હોય તો જ વમન કરાવવું. આમાશય કંદ્રનું સ્થાન છે, માટે તેમાં પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ણ વાયુને ટાળવા વમન યોગ્ય છે. (સૂ. અ. ૨૧ વિ. ૪ તથા ૧૪મા બુઓ.)

પદ્ધરણયોગ

ચિત્રક, ઇંદ્રયવ, કાળીપાક, કડુ, અતિવિષ્ણ અને હરડે એ છ ઔષધો મળીને પદ્ધરણયોગ કહેવાય છે. આ યોગ આમાશયમાં પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ણ વાયુને શાંત કરે છે. (આ યોગ માટે એવી પણ યુક્તિ ગોઠવવામાં આવે છે કે, પહેલે દિવસે જીલટી કરાવીને બીજા દિવસે ચિત્રકનું ચોવીસ ચણોઠીભાર ચૂર્ણ કાંઈક જાના પાણી સાથે પિવડાવવું, ત્રીજા દિવસે ઇંદ્રયવનું ચોવીસ ચણોઠીભાર ચૂર્ણ, ચોથા દિવસે કાળીપાકનું ચોવીસ ચણોઠીભાર ચૂર્ણ, પાંચમે દિવસે કડુનું ચોવીસ ચણોઠીભાર ચૂર્ણ, છઠે દિવસે અતિવિષ્ણનું ચોવીસ ચણોઠીભાર ચૂર્ણ અને સાતમે દિવસે હરડેનું ચોવીસ ચણોઠીભાર ચૂર્ણ કાંઈક જાના પાણી સાથે પિવડાવવું; પણ આ પ્રમાણે કરતાં આ યોગ છ દિવસ સુધી ચાલે છે અને

ધનંતરિની આજ્ઞા તો 'સાત દિવસ સુધી દેવો' એવી છે, માટે 'પદ્મરણુ' એ શબ્દને સંજ્ઞાશબ્દ સમજાવિતક આદિ સધર્માં ઔપથો સમભાગે લઈ સાત દિવસ સુધી દેવાં, એ અર્થ યોગ્ય છે.) ૨

પદ્માશયમાં પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ વાયુની ચિકિત્સા પક્ષાગ્રયગતે ચાપિ દેવં સ્નેહચિરેચનમ્ ।
વસ્ત્યઃ શોધનીયાશ્ચ પ્રાણાશ્ચ લઘ્વોત્તરાઃ ॥૩॥

દુષ્ટ વાયુ પદ્માશયમાં પ્રાપ્ત થયો હોય તો આ અધ્યાયના ૨૧મા વિપયમાં કહેલું સ્નેહચિરેચન દેવું, શોધન દ્રવ્યોના કલ્ક સહિત ક્ષાણીથી સિન્ધુ પિચકારીઆ દેવી અને આ અધ્યાયના ૨૪, ૨૫ તથા ૨૬મા વિપયોમાં કહેલાં પત્રલવણુ આદિ લવણો જાંબાં મુખ્ય હોય એવા આહારો દેવા. ૩

મૂત્રાશયમાં પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ વાયુની ચિકિત્સા કાર્યો વસ્તિગતે ચાપિ વિધિર્વસ્તિવિશોધનઃ ॥૪॥

દુષ્ટ વાયુ મૂત્રાશયમાં પ્રાપ્ત થયો હોય, તો આ ચિકિત્સાતર્યાનના ૭મા અધ્યાયમાં અશ્મરી(પથરી)ની ચિકિત્સામાં કઢા પ્રમાણે તથા ઉત્તરતંત્રમાં આપેલી મૂત્રાઘાત વગેરેની ચિકિત્સામાં કઢા પ્રમાણે મૂત્રાશયને શુદ્ધ કરનારી ચિકિત્સા કરવી. (મૂત્રાશયમાં પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ વાયુ વિધે નિદાનસ્થાનના પહેલા અધ્યાયના ૪થા વિપયમાં જોવું.) ૪

કાન વગેરે ઇન્દ્રિયોમાં પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ વાયુના ચિકિત્સા

શ્રોત્રાદિષુ પ્રકુપિતે કાર્યશ્ચાનિલહા ક્રમઃ ॥૫॥

દુષ્ટ વાયુ કાન વગેરે ઇન્દ્રિયોમાં પ્રાપ્ત થયો હોય તો આ અધ્યાયના ૨૦મા વિપયમાં કહેલી વાયુને હણનારી સ્નેહસ્વેદ તથા અભ્યંગ વગેરે ચિકિત્સા કરવી. (એ ચિકિત્સા દોષને તથા દૂધને શાંત કરે એવી અને ઇન્દ્રિયોને માફક બોદીને કરવી; જમ કે નેત્રોમાં સ્નેહનો યોગ આપવો હોય

તો દૂધથી તથા ઘીથી તર્પણ કરવારૂપ આપવો અને કાનમાં સ્નેહનો યોગ આપવો હોય તો તેલથી તર્પણ કરવારૂપ આપવો ઇત્યાદિ.) ૫

રસ, માંસ, રુધિર કે શિરામાં પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ વાયુની ચિકિત્સા

સ્નેહામ્યઙ્ગોપનાહાંશ્ચ મર્દનાલેપનાનિ ચ ।

ત્વચ્ચાંસાસુત્રિચ્છ્રાં પ્રાપ્તે કુર્યાચાસુગ્નિમોક્ષણમ્ ॥૬॥

દુષ્ટ વાયુ રસમાં, માંસમાં, રુધિરમાં કે શિરામાં પ્રાપ્ત થયો હોય તો સ્નેહનો, અભ્યંગો, ઉપનાહો (દ્રવ્યોને બાફી વઘ્નથી બાંધીને તેઓથી સ્વેદનો), મર્દનો તથા આલેપનો કરવાં. રુધિરમાં પ્રાપ્ત થયેલો દુષ્ટ વાયુ સ્નેહાભ્યંગાદિકથી શાંત ન થાય તો પછી બળો મુકાવવા વગેરેથી રુધિરનો આવ કરાવવો. (મેદમાં પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ વાયુની ચિકિત્સા તો આ પછીના 'મહાવાત-બ્યાધિચિકિત્સા' નામના અધ્યાયમાં મેદાવૃત વાયુના તથા જીરૂતંભના વિપયમાં આપવામાં આવશે. મેદમાં રહેલો વાયુ સ્નેહાદિકના વિપયરૂપ નહિ હોવાથી તેની ચિકિત્સા આ પ્રકરણમાં આપી નથી-હૃદય.) ૬

સ્નાયુ, સંધિ કે અસ્થિમાં પ્રાપ્ત થયેલા

દુષ્ટ વાયુની ચિકિત્સા

સ્નેહોપનાહાગ્રિકર્મવધ્નનોમર્દનાનિ ચ ।

સાયુસન્ધ્યસ્થિતંત્રાપ્તે કુર્યાદ્વાયાવતન્દ્રિતઃ ॥૭॥

દુષ્ટ વાયુ સ્નાયુઓમાં, સંધિઓમાં કે અસ્થિઓમાં પ્રાપ્ત થયો હોય, તો વેધે આળસ નહિ રાખતાં લાંબા કાળ સુધી નિરંતર બાહ્ય તથા આભ્યંતર સ્નેહનો, ઉપનાહો, હાંલવારૂપ અગ્નિક્રિયાઓ, બંધનો અને મર્દનો કરવાં. ૭

અસ્થિમાં પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ વાયુ

માટે વિશેષ ચિકિત્સા

નિરુદ્ધેજ્જ્યનિ વા વાયૌ પાણિમન્થેન દારિતે ।

નાર્દી દત્ત્વાસ્થનિ મિપક્વચૂરેન્પવનં વલી ॥૮॥

અથવા જો દુષ્ટ વાયુ અસ્થિમાં શેકાયો

હોય તો વૈધે શસ્ત્ર વડે ત્વચાને તથા માંસને ચીરી આરનામના શસ્ત્ર વડે અસ્થિને વીંધી તે છિદ્રમાં બે મોઢાંવાળી નળી નાખીને તે નળી વડે મુખથી વાયુને ચૂસી લેવો. ચૂસવામાં બળવાન વૈધનું કામ^૧ છે. ૮

વીર્યમાં પ્રાપ્ત થયેલા હુષ્ત વાયુની ચિકિત્સા શુક્રપ્રાપ્તેર્જનિલે કાર્ય શુક્રદોષચિકિત્સિતમ્ ॥૧૧॥
હુષ્ત વાયુ વીર્યમાં પ્રાપ્ત થયો હોય તો શારીરસ્થાનના 'શુક્રશેણિતશુદ્ધિ' નામના બીજ અધ્યાયમાં તથા આ ચિકિત્સિતસ્થાનના 'ક્ષીણ-બલીયત્રાજ્જરણચિકિત્સિત' નામના ૨૬ મા અધ્યાયમાં અને ઉત્તરતંત્રના 'ભૂતદોષ-પ્રતિવેધ' નામના ૫૬ મા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે ચિકિત્સાઓ કરવી. બીજ અધ્યાયોમાં પણ વીર્યના દોષને ટાળનારી જે જે ચિકિત્સાઓ જેવામાં આવે તે પણ યથાયોગ્ય કરવી. ૯

સર્વ અંગોમાં પ્રાપ્ત થયેલા હુષ્ત વાયુની ચિકિત્સા

અવગાહકુટીકર્પૂપ્રસ્તરામ્યદ્ભગવસ્તિભિઃ ।

જયેત્સર્વાદ્ભગં વાતં શિરામોક્ષેથ શુદ્ધિમાન્ ॥૧૦॥

હુષ્ત વાયુ સધળા શરીરમાં વ્યાપ્ત થયો હોય તો તેને શુદ્ધિમાન વૈધે અવગાહ નામના દ્રવસ્વેદથી (વાયુને હરનારાં દ્રવ્યોના ક્વાથથી ભરેલા ઠોઠી વગેરે વાસણમાં રોગીને બેસાડવાથી કે સુવાડવાથી), કુટી નામના ઉષ્મ સ્વેદથી (ચાર દ્વારવાળી અને જેમાં વાતહર દ્રવ્યોના ક્વાથનું સિંચન કર્યું હોય એવી ઠોટીમાં ચારે દ્વારોના અંદરનાં પ્રદેશોમાં નિર્ધૂમ અંગારાઓની સગડીઓ મૂકી ઠોટીના મધ્યમાં રોગીને બેસાડવા કે સુવાડવાથી), કપૂર્ નામના ઉષ્મ સ્વેદથી

૧ આ વિષય પછી મઘ્મમાં પ્રાપ્ત થયેલા હુષ્ત વાયુની ચિકિત્સા નિદાનસ્થાનના ક્રમ પ્રમાણે આપવી જોઈએ, પણ તે એ વાયુના અસાધ્યપણાથી નથી આપી. અન્ય ગ્રંથોમાં તો સાધ્ય ગણીને આપી છે.

(પુરુષના પ્રમાણ જેવા લાંબા ખેદિલા, અંદર અગ્નિ સળગાવી બાળેલા અને પછી વાતહર દ્રવ્યોના ક્વાથોથી છાંટેલા ખાડામાં રોગીને સુવાડવાથી), પ્રસ્તર નામના ઉષ્મ સ્વેદથી (ખાફેલાં ધાન્યો વગેરેથી બિછાવેલી ધરતીમાં રોગીને સુવાડવાથી), અભ્યંગોથી, સ્નેહબસ્તિ-ઓથી અને શિરામોક્ષોથી (ફસ ખોલાવવાથી) જીતવો. (અવગાહસ્વેદ આદિ સ્વેદોના અમુક પ્રકારો આ ચિકિત્સિતસ્થાનના 'સ્વેદાવચારણીય' નામના ૩૨ મા અધ્યાયમાં પણ કહેવામાં આવશે.)^૨ ૧૦

૨ વાયુને હરનાગ કરાથોથી, દૂધથી, તેલથી, ઘીથી માંસના રસથી કે જીના પાણીથી ભરેલી ઠોઠીમાં રોગીને બેસાડવો, એ અવગાહસ્વેદ કહેવાય છે.

બહુ જિંચાર્થ વગરની, બહુ વિસ્તાર વગરની, ગોળ આકારવાળી, બળિયાં વગરની અને ઘાટી ભીંતોવાળી ઠોટી કરાવી તેને અંદરના ભાગમાં કઠ આદિ ઉષ્ણ-વીર્યવાળાં દ્રવ્યોથી સિંધારી, તે ઠોટીમાં સારી રીતે શય્યા બિછાવી, તે શય્યાને ફરતી સધળી તરફ અંગારાઓથી ભરેલી સગડીઓ મૂકી દઈ અને તે પછી ચોક્કળ, ચામડા, રેશમી વસ્ત્રો, ઝીલા, ધાળળા તથા ગોદડાને ફરતી કનાતની પેઠે બાધી દઈ, રોગીના શરીર પર સ્નેહનો અભ્યંગ કરી તે રોગીને પેઠી શય્યામાં સુવાડવો. આ રીતે જે સ્વેદની ક્રિયા કરવામાં આવે તે કુટીરસ્વેદ કહેવાય છે.

સ્થાનની યોગ્યતા જોઈ ધરતીમાં હાંડણી જેવો ગોળાકાર ખોડો બોદાવી, તે ખોડામાં પ્રદીપ્ત અને નિર્ધૂમ અંગારા ભરી તે ખોડા ઉપર યોગ્ય રીતે ખાટલો મુકવી, તે ખાટલામાં રોગીને સુવાડવો કે જેથી તે ઠીક રીતે સ્વેદિત થાય છે. આ રીતે જે સ્વેદક્રિયા કરવામાં આવે તે કપૂર્ સ્વેદ કહેવાય છે.

ચોખ્ખા, જવ તથા ઘઉં વગેરે અણીવાળાં ધાન્યો, મગ તથા અડદ વગેરે સિંગતા ધાન્યો અને ચીપટા આકારવાળાં તુરછ ધાન્યોને બાફી તેઓની પથારી કરી અથવા ગોળ, ઘી તથા મરી વગેરે નાખીને કરેલા માંસોના કંદો, દૂધપાક, તલતી તથા અડદની પાતળા ખીચડી અને લાપસી વગેરેની પથારી કરી, તે પથારી ઉપર રેશમી વસ્ત્રો અથવા જીનનાં વસ્ત્રો ઓછા પાથરી અથવા ધોળા એરડો, રાતો એરડો અને આકડાના

એક અંગમાં પ્રાપ્ત થયેલા હૃદય
વાયુની ચિકિત્સા

एकाङ्गञ्च मतिमान् शृङ्गेणवस्थितं जयेत् ॥११॥

હૃદય વાયુ એક અંગમાં પ્રાપ્ત થયો હોય
અને તે અનવસ્થિત (સ્થિરતા વગરનો) હોય
તો તેને ઉપર કહેલા અવગાહ વગેરે ઉપાયોથી
જીતવો અને જો અવસ્થિત (સ્થિર) હોય તો
તેને શિંગડાં મુકાવવાથી લોહીનાં સ્નાયુો
કરીને જીતવો. ૧૧

પિત્ત વગેરેથી મિશ્રિત અથવા ઢંકાયેલા
વાયુની ચિકિત્સા

चलासपित्तरक्तैस्तु संसृष्टमविरोधिभिः ॥१२॥

જો વાયુ પિત્તથી, રક્તથી કે રુધિરથી મિશ્રિત
અથવા ઢંકાયેલ હોય તો, જોથી મિશ્રિત
અથવા ઢંકાયેલ થયો હોય તેની ચિકિત્સાને
અને વાયુની ચિકિત્સાને પરસ્પર વિરોધ ન થાય
એવાં દ્રવ્યોથી તે વાયુની ચિકિત્સા કરવી. ૧૨
મુક્તિવાત(સ્પર્શની અખર ન પડે)ની
આસ ચિકિત્સા

सुप्तिवाते त्वसृक्षोक्षं कुर्यात्तु बहुशो भिषक् ।

દિહ્વાચ લવણાગારધૂમૈસ્તૈલસમન્વિતઃ ॥૧૩॥

હૃદય વાયુ લોહીથી મિશ્રિત અથવા ઢંકા-
યેલો થવાથી સ્પર્શની અખર પડતી ન હોય,
તો વેદે રોગીના શરીરમાંથી વારંવાર થોડું
થોડું લોહી સ્નાવવું (ધણું લોહી સ્નાવવામાં
આવે તો વાયુનો પ્રકોપ થવાની ધારતી રહે છે);
અને સૈંધવ તથા ધરના ધુમાડાની ધૂંસને તેલમાં
કાલની તેનો લેપ કરવો. (કેટલાક તો આ
ચિકિત્સાને રસમાં રહેલા વાયુની જ પરિશિષ્ટ
ચિકિત્સા માને છે, કે જ વાયુનાં લક્ષણો નિદાન-

પાંદડાં બિલાવી રોગીના આખા શરીર પર સ્નેહનો
અભ્યંગ કરી તે રોગીને તે પથારી પર સુતાડી બાક
લેનડાવવો, એ પ્રસ્તરસ્પેદ કહેવાય છે.

(ચરક સુત્રસ્થાન અધ્યાય ૧૩ માં)

સ્થાનના પહેલા અધ્યાયના પાંચમા વિષયમાં
આપવામાં આવ્યાં છે) ૧૩

વાતવ્યાધિવાળાઓ માટે બોજનો

पञ्चमूलीशृतं क्षीरं फलाम्लो रस एव च ।

સુસ્તિગ્ધો ધાન્યયૂષો વા હિતો વાતવિકારિણામ્ ॥૧૪॥

લઘુપાંચમૂળી તથા બૃહત્પાંચમૂળીના કલ્ક-
થી પકાવેલું દૂધ, દાડિમ વગેરે ફળોના રસથી
ખાટો કરેલો સારી પેટે સ્તિગ્ધવાળો માંસનો
રસો અને સારી પેટે સ્તિગ્ધપણાવાળું કળથી
વગેરે ધાન્યનું ગ્રાસામણ વાતવ્યાધિવાળાઓ
માટે હિતકારી છે. (ઉપના તથા માદ્કસરના
અનુસારે દૂધ વગેરે દેવાં.) ૧૪

વાતવ્યાધિવાળાઓ માટે શાલ્કવણ
નામનો ઉપનાહ

काकोल्यादिः सवातघ्नः सर्वाम्लद्रव्यसंयुतः ।

सान्પौદકમાંસસ્તુ સર્વસ્નેહસમન્વિતઃ ।

सुखोष्णः स्पृष्टलवणः शाल्वणः परिकीर्तितः ।

તેનોપનાહ કુર્ચીત સર્વદા વાતરોગિણામ્ ॥૧૫॥

કાકોલ્યાદિ ગણુ, વિદારીગંધાદિ ગણુ, ભદ્ર-
દાર આદિ વાતસંશમન વર્ગ, સઘળાં દાડિમ
વગેરે અમ્લવર્ગનાં દ્રવ્યો અથવા શુક્ત તથા
સૌવીરક વગેરે સઘળા અમ્લ પદાર્થો, પાંચ
પ્રકારનાં આનૂપ માંસો અને સઘળા સ્નેહોને
સાથે વાટી સારી પેટે સૈંધવાદિક લવણોથી યુક્ત
કરી અગ્નિથી ગરમ કરી તેનો સહેવાય તેવો
જીનો ઝીણા વસ્ત્ર વડે ઉપનાહ બાંધવો (અંગ
ઉપર બંધારણ કરવું-પોટલી બાંધવી), એ
શાલ્કવણ ઉપનાહ કહેવાય છે. આ ઉપનાહ
વાતવ્યાધિવાળાઓ માટે સર્વદા હિતકારી છે.
(આ ઉપનાહમાં માંસના વજન બેટલાં ઔપધો
નાખવાં, બેટલાથી ખટાશ થાય તેટલો અમ્લવર્ગ
નાખવો અને બેટલાથી સ્તિગ્ધતા થાય તેટલો ધી
વગેરે ચાર સ્નેહોનો સમુદાય નાખવો, એ રીત છે.)

વાતવ્યાધિવાળાઓ માટે અગ્નિ વગરનો સ્વેદ
કુશ્લમાનં રૂઝાત્ત વા ગાત્રં સ્તબ્ધમથાપિ વા
ગાદં પટ્ટૈર્નિવગ્નીયાત્કૌમકાર્પાસકૌર્ણિકૈઃ ।
વિઢાલનકુલોદ્ગ્રાણાં ચર્મગોષ્પાં મૃગસ્ય વા ॥
પ્રવેશ્યેદ્વા સ્વમ્યક્તં શાલ્વણેનોપનાહિતમ્ ॥ ૧૬ ॥

જગત્ર વાતવ્યાધિથી સંક્રાંચાઈ જતું હોય,
વેદનાથી પીડાતું હોય કે અક્રુડ થઈ ગયું હોય તે
ગાત્રને અળસીના, કંપાસના કે જાનના વસ્ત્રના
પાટાથી મજબૂત બાંધવું અથવા સ્નેહનો સારી
પેઠે અભ્યંગ કરી ઉપર કહેલા શાલ્વણ ઉપનાહનાં
દ્રવ્યોનો કદક લગાવી અળસીના, કંપાસના કે
જાનના વસ્ત્રના પાટાથી મજબૂત રીતે બાંધી
બિલાડાના, નોખિયાના, જાંટના કે મૃગના આમડા-
ની કાચળીમાં ઘેસાડી મૂકવું. (ડહ્ન તો જાંટને
અદલે પાઠાંતર કહીને 'પાણીનો બિલાડો'
એ અર્થ આપે છે. વાયુ પિત્તથી કે રુધિરથી
કંકાચેલો હોય તો બંધનનો નિષેધ છે.) ૧૬

કાંધ વગેરેમાં પ્રાપ્ત થયેલા કુટ વાયુનો
ખાસ ચિકિત્સા

સ્કન્ધવક્ષસ્ત્રિકપ્રાપ્તં વાયું મન્યામતં તથા ॥

ચમનં હન્તિ નસ્યં ચ કુશલેન પ્રયોજિતમ્ ॥ ૧૭ ॥

કુટ વાયુ કાંધમાં, છાતીમાં, વાંસાની ઉપરનાં
ત્રણ હાડકાંના સંયોગપ્રદેશમાં કે ઓડમાં પ્રાપ્ત
થયો હોય, તો પ્રવીણ વૈદે વમન તથા શિરો-
વિરેચન નસ્ય દેવું; એથી એ કુટ વાયુ નાશ
પામે છે. ૧૭

માથામાં પ્રાપ્ત થયેલા કુટ વાયુની
ખાસ ચિકિત્સા

શિરોગતં શિરોવસ્તિર્હન્તિ વાસુન્વિમોક્ષણમ્ ॥

સ્નેહં માત્રાસહસં તુ ધારયેત્ત્ર યોગતઃ ॥ ૧૮ ॥

કુટ વાયુ માથામાં પ્રાપ્ત થયો હોય તો
વમન, શિરોબસ્તિ,^૧ શિરોવિરેચન અને જળો

૧ એ મોઢાંવાળા, બાર આંગળ જાત્રી અને માથામાં
પહેરાય એવડી આમડાની ટોપી કરવી. એ ટોપીને

મૂકવા વગેરેથી લોહી ઝારવાના પ્રયોગ કરવાથી
તે કુટ વાયુ ટળી જાય છે. (બીજી ક્રિયાઓથી
વાયુ શાંત ન થતો હોય તો જ લોહીનો સ્નાવ
કરવો.) શિરોબસ્તિમાં યુક્તિપૂર્વક સ્નેહનું જ
ધારણ કરાવવું, તે હબર માત્રા સુધી કરાવવું.
(રોગ વધારે હોય તો દશ હબર માત્રા સુધી
ધારણ કરાવવાનો પણ વિધિ છે.) ૧૮

વાતવ્યાધિમાં સ્નેહબસ્તિની જ મુખ્યતા
સર્વાંગગતમેકાદ્ગસ્થિતં વાપિસમીરણમ્ ॥

રુગ્ધિ કૈત્તલો વસ્તિર્વાયુવેગમિવાચલઃ ॥ ૧૯ ॥

જમ પર્વત એકલો જ વાયુના વેગને રોકી
દે છે, તેમ સ્નેહબસ્તિ એકલો જ એક અંગમાં
રહેલા અથવા સર્વ અંગમાં રહેલા પણ કુટ
વાયુને રોકી દે છે. ૧૯

કહેલા તથા નહીં કહેલા સર્વ વાતવ્યાધિ
રાળવાનો સામાન્ય પ્રયોગ

સ્નેહસ્વેદસ્તથામ્યક્તો વસ્તિઃ સ્નેહવિરેચનમ્ ॥

શિરોવસ્તિઃ શિરઃસ્નેહો ધૂમઃ સૈદ્ધિક એવ ચ ।

સુસ્થોષ્ણઃ સ્નેહગણ્ડ્યો નસ્યં સૈદ્ધિકમેવ ચ ॥

માથામાં પહેરી અડદના લોટની પાળ કરી ઉપરના
મોઢામાં જરા ગરમ સ્નેહો ભરી દેવા, એ શિરોબસ્તિ
કહેવાય છે. નાકમાંથી, કાનમાંથી અને મોઢામાંથી પાણી
ઝરે ત્યાં સુધી અથવા વેદના મટે ત્યાં સુધી એ બસ્તિ
ધારણ કરવી અથવા હબર માત્રા થતાં સુધી એ બસ્તિ
ધારણ કરવી. પોતાના ગેડથુને હાથનો આટો લઈ એક
ચપટી વગાડવામાં આવે ત્યારે એક માત્રા થાય છે અથવા
એક લઘુ અક્ષરનું ઉચ્ચારણ થઈ રહે, ત્યારે એક માત્રા
થાય છે અથવા આંખ મિચાઈને જખડે ત્યારે એક
માત્રા થાય છે. બસ્તિના ધારણનો સમય પૂરો થાય,
ત્યારે ટોપીને કાઢી નાખી ચોતરફથી રહેલ લઈ લેવો. તે
પછી રોગીને જરા જરા ગરમ પાણીમાં જીરો રાખીને
નવડાવવો. આ બસ્તિ દેવાથી માથાના કંપ આદિ વાયુ
સંબંધી સળગા રોગો ભારે વિયમ હોય, તોપણ ટળી
જાય છે. પાંચ કે સાત દિવસ સુધી બસ્તિની ક્રિયા
કર્તા છતાં રોગ ટળે નહિ તો વધારે દિવસો સુધી પણ
એ બસ્તિ દેવી. (ભાવપ્રકાશ)

રસાઃ ક્ષીરાણિ માંસાનિ સ્નેહાઃ સ્નેહાન્વિતં ચ યત્ ।
 મોજનાનિ ફલામ્લાનિ સ્નિગ્ધાનિ લવણાનિ ચ ॥
 સુલોષ્ણશ્ચ પરીપેકસ્તથા સંવાહનાનિ ચ ।
 કુઙ્કમામુરુપત્રાણિ કુઘૈલાતગરાણિ ચ ॥
 કૌશૈયૌર્ણિકરોમાણિ કાર્પાસાનિ ગુરુણિ ચ ।
 નિવાતાતપયુક્તાનિ તથા ગર્ભગૃહાણિ ચ ॥
 મૃદ્વી શ્ય્યાગ્નિસ્તાપો બ્રહ્મચર્ય તથૈવ ચ ।
 સમાસેનૈવમાદીનિ યોજ્યાન્યનિલરોગિણુ ॥ ૨૦ ॥

સ્નેહસ્વેદ, સ્નેહનો અલ્પંગ, સ્નેહબસ્તિ, સ્નેહવિરચન, શિરોબસ્તિ, માથા પર સ્નેહનું લગાવવું, સૈન્દિકધૂમપાન, ^૧ સૈન્દિકનસ્ય, ^૨ સહેજ ઊનો

૧ ધૂમપાનનો વિધિ આ ચિકિત્સિતરથાનના ૪૦મા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે. ચરક કહે છે કે, જ્વનીયગ્ન્યુ એટલે જ્વક, ત્રપ્તલક, મેદા, મહામેદા, કાંકાલી, ક્ષીર-કાંકાલી (વિહારીના મૂળ, શતાવરીનાં મૂળ તથા આસોદ), અકબાઉ મગ, અકબાઉ અકદ, ખરખોડી અને જેડીમધને યુકિતીયો ગોઠવી ચૂકું કરી તેને ચરખી, ઘી તથા ગોણથી મેળવી સળી પર બતી કરી તેને સૂકવી તેમાંથી સળી કાઢી લઈ બતીને નળીમાં નાખીને તેનો ધુમાડો પાવો, એ સૈન્દિકધૂમ કહેવાય છે.

૨ નરયનો વિધિ આ ચિકિત્સિતરથાનના ૪૦મા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે. ચરક કહે છે કે, 'સ્તંભધિ, અગર, તમાલપત્ર, દારૂહળદરની છાલ, જેડીમધ, ખલદાણુ, પડિરવો, ઝીણી એલચી, વાવડિંગ, બીલી, કમળ, વાળો, વાળાતું મૂળ, કેવડીમેથ, તબ, ગેથ, ઉપલસરી, શાલિપણી, દેવદાર, ધૃત્રિપણી, ખરખોડી, શતાવરી, હરેણુ, ઊભી ભોરીંગણી, ખેડી ભોરીંગણી, રાસના અને કમળના કેસરોનો તેજોથી સોગણુ વરસાદ ના ઝીલેલા જળમાં ક્વાથ કરવો. જળ બળતાં બળતાં પાછળથી નાખવાના તેલથી દશગણુ ક્વાથ બાકી રહે, ત્યારે તે ક્વાથને ઉતારી લેવો. પછી તે ક્વાથથી તેલને પકાવતાં ક્વાથ બળી ન્ય ત્યારે તે તેલને લઈ લેવું. વળી એવી જ રીતના ક્વાથમાં બીજી વાર તે તેલને તે જ રીતે પકાવી લઈ લેવું. આ પ્રમાણે દશ વાર પકાવવું. દશમી વારના પાકમાં તેલના જેટલું જ બકરીનું દૂધ નાખવું. એ દૂધ સઘળું બળી ન્ય ત્યારે તેલને લઈ લેવું, એ અણુતેલ છે. આ અણુતેલથી નસ્ય દેવું, સાકર સહિત કેસરને દૂધમાં વાડી તેનું નસ્ય દેવું, એ પણ સૈન્દિક-નસ્ય કહેવાય છે. આ પ્રમાણે નસ્યના અનેક પ્રકાર છે.

સ્નેહનો કાગળો, ^૩ માંસનો રસો, દૂધ, ઘી વગેરે સ્નેહો, બીજું પણ જ કાંઈ સ્નેહથી યુક્ત હોય તે, સ્નેહગુણવાળું હોય તે, દાડિમાદિક કુળોથી ખાટાં કરેલાં સિન્ધવ ભોજનો, સૈન્ધવ આદિ લવણો, સહેજ ઊનાં સિન્ધનો, અંગોતું ચાંપવું, કેસર, અગર, તમાલપત્ર, કઠ, એલચી, તગર, રેશમી વસ્ત્રો, ઊનનાં વસ્ત્રો, વજનદાર કપાસનાં વસ્ત્રો, પવન વગરનાં તથા તડકા વગરનાં અંદરનાં ઘરો, કામળ શય્યા, આશિનો તાપ અને બ્રહ્મચર્ય ઇત્યાદિ ક્રિયાઓ, દ્રવ્યો તથા ઉપચારો વાતહર છે; એટલા માટે વેદે વાતવ્યાધિવાળાઓની અવસ્થા તથા જુદા જુદા વ્યાધિ અનુસાર એ ક્રિયાઓનો, દ્રવ્યોનો તથા ઉપચારોને પ્રયોગ કરવો. આ ક્રિયાઓ, દ્રવ્યો તથા ઉપચારો સંક્ષેપથી કહ્યા છે, માટે એ ઉપરથી બીજી ક્રિયાઓની, બીજાં દ્રવ્યોની તથા બીજા ઉપચારોની કદપના પણ કરી લેવી.

તિલ્વકસર્પિરૂપ સ્નેહવિરચન

ત્રિવૃદ્ધન્તીસુવર્ણક્ષીરીસત્તલાશઙ્ગિનીત્રિફલા-
 વિઙ્ગાનામધસમાઃ કલ્કા વિલ્વમાત્રઃ કલ્કસ્તિલ્વ-
 કમૂલકંપિલ્લકપોસ્ત્રિફલારસદધિપાત્રે દ્વે દ્વે દ્વૃતપાત્ર-
 મેકં તદૈકધ્યં સંસુજ્ય વિપચૈત્તિલ્વકસર્પિરતત્ત્વેહ-
 વિરેચનમુપદિશન્તિ વાતરોગેષુ । તિલ્વકવિધિરેવા-
 શોકરમ્યકયોદ્વૈદ્યઃ ॥ ૨૧ ॥

નસોતર, નેપાળો, દારૂડી, હાથલા નામનો થોર, શંખવેલ (આંખકુટામણી), ત્રિકુળા અને વાવડિંગના એક એક તોલાભાર કદકા કરવા. પકાણી લોધરનાં મૂળ અને કપિલોના ચાર ચાર તોલાભાર કદકા કરવા. ત્રિકુળાનો ક્વાથ પાંચસો ચાર તોલાભાર કરવો. દહીં પાંચસો

૩ સિન્ધ અને ઉજ્જુ પદાર્થોના સહેજ ઊનો રસ મોઢામાં ખૂંચ ભરી જેટલો વાર રહી શકાય તેટલો વાર રહીને અથવા નાકમાંથી પાણી ઝરવા લાગે ત્યાં સુધી રહીને પછી એ રસને મોઢામાંથી કાઢી નાખવો, એ સૈન્દિક ગંદૂષ (કાગળો) કહેવાય છે. (ભાવપ્રકાશ)

પાર તોલાભાર તૈયાર કરવું. ધી ખસો છપ્પન તોલાભાર લેવું. પછી એ સઘળા પદાર્થોને ભેળા કરી તેથી પકાવીને ધી સિદ્ધ કરવું. આ ધી તિલ્લવકસર્પિ કહેવાય છે. વાત-વ્યાધિઓ ઉપર આ ધીરૂપ સ્નેહવિરચન દેવું, એમ આચાર્યો કહે છે. આસોપાલવતું ધી કરવું હોય, તો પઠાણી લોધરનાં મૂળિયાંના કલ્કને બદલે આસોપાલવનો ચાર તોલાભાર કલ્ક નાખવો તથા બાટ્ટી સઘણું ઉપર પ્રમાણે કરવું અને બકાનતું ધી કરવું હોય તો પઠાણી લોધરનાં મૂળિયાંના કલ્કને બદલે બકાનનો ચાર તોલાભાર કલ્ક નાખવો તથા બાટ્ટી સઘણું ઉપર પ્રમાણે કરવું. ૨૧

અણુતેલ

તિલપરિપીઢનોપકરણકાષ્ઠાન્યાહૃત્યાનલ્પ-કાલં તૈલપરિપીતાન્યપૂનિ સ્વદ્વશઃ કલ્પયિત્વાવ-ક્ષુદ્ર મહતિ કટાહે પાનીય આપ્લાવ્ય ક્ષાયચેત્તતઃ સ્નેહમમ્બુષ્ટાઘદુદેતિ તત્સરકપાણ્યોરન્યતરેણાદાય વાતઘ્રૌપધપ્રતીવાપં ચ સ્નેહપાકકલ્પેન વિપચેદેત-દણુતૈલમુપદિશન્તિ વાતરોગેષુ । અણુમ્યસ્તૈલદ્રવ્યે-મ્યો નિષ્પાદત ઇચ્છુતૈલમ્ ॥ ૨૨

તલ પીલવાની ધાણીનાં લાકડાં ૬ જેઓએ ઘણા કાળ સુધી તેલ પીધેલું હોય તેઓને લાવી, તેઓના ઝીણા ઝીણા ટુકડા કરી, ખાંડણિયામાં ખાંડી, મોટા કડાયાની અંદર પાણીમાં બોળી તેઓને ઉકાળવા. એમ કરતાં પાણી ઉપર જે તેલ નીકળે, તેને કાડિયાથી અથવા હાથથી લઈ લેવું. પછી તે તેલને સ્નેહ પકવવાની પદ્ધતિ પ્રમાણે એટલે વાતહર દ્રવ્યોનો ઈલાય, માંસનો રસ, દૂધ અને અમ્લરસરૂપ ચોગણા પ્રવાહીમાં પકવવું અને પાટ્ટી બવા આવે ત્યારે તેમાં વાયુને હણનારાં દ્રવ્યોનો કલ્ક નાખવો. એ રીતે સિદ્ધ થયેલું તેલ અણુતેલ કહેવાય છે. આ તેલનો

વાતવ્યાધિઓ ઉપર પ્રયોગ કરવો, એમ આચાર્યો-એ કહ્યું છે. ધાણીનાં લાકડાંના અણુ એટલે ઝીણા ઝીણા વિભાગોમાંથી આ તેલ બનાવવામાં આવે છે, તેથી તેનું નામ 'અણુતેલ' રાખવામાં આવ્યું છે. ૨૨

સહસ્રપાક અને શતપાક તેલ

અથ મહાપશ્ચમૂલકાઠૈર્વહુભિરવદહ્યાવનિપ્રદે-શમસિત્તમુષિતમેકરાત્રમુપશાન્તેઽપ્રાવપોહ્ય મસ્મ નિર્ઘૃતાં મૂર્મિં વિદારિગન્ધાદિસિદ્ધેન તૈલઘટશતેન તુલ્યપયસામિપિચ્યૈકરાત્રમવસ્થાપ્ય તતો યાવતી મૃત્તિકા સ્નિગ્ધા સ્વાત્તામાદાયોષ્ણોદકેન મહતિ કટાહેઽમ્યસિચ્ચેત્તત્ર યતૈલમુત્તિષ્ટેત્તત્પાણિમ્યાં પર્યા-દાય સ્વનુગુપ્તં નિદધ્યાત્ । તતસ્તૈલં વાતહરૌપધ-કાયમાંસરસક્ષીરામ્લમાગસહસ્રેણ સહસ્રપાકં વિપ-ચેદાવતા કાલેન શક્નોતિ પક્તું, પ્રતિવાપશ્ચાત્ર હૈમવતા દક્ષિણાપથગાથ ગન્ધા વાતઘ્નાનિ ચ, તસિન્નિષ્ઠ્યતિ શઙ્ખાનાધ્માપયેદુન્દુભિં ઘાતયેચ્છત્રં ધારયેદ્વાલવ્પજનૈશ્ચ વીજયેદ્વાક્ષણસહસ્રં મોજયેત્-ત્સાધુ સિદ્ધમવતાર્ય સૌર્વર્ણે રાજતે મૃમયે વા પાત્રે સ્વનુગુપ્તં નિદધ્યાત્તદેતત્ સહસ્રપાકમપ્રતિવારવીર્યં રાજાહં તૈલમેવં ભાગશતવિપક્કં શતપાકમ્ ॥ ૨૩ ॥

કાળી માટીવાળા પૃથ્વીના પ્રદેશને બૃહત્પંચ-ભૂળીનાં ઘણાં ઘણાં કાષ્ઠોથી બાળી, એક રાત રહેવા દઈ, અગ્નિ શાંત થઈ બચ ત્યારે ભસ્મને દૂર કરી નાખી, કરી ગયેલી તે પૃથ્વીમાં વિદારી-ગંધાદિ ગણના કલ્કથી પકવેલું સો ઘડા (એક હજાર ચોવીસ તોલાભારનો એક ઘડો ગણાય, તે પ્રમાણે) તેલ અને સો ઘડા દૂધ રેડી દઈ, એક રાત સુધી રહેવા દઈ, પછી એ તેલ સહિત દૂધથી જટલી માટી સિન્ધ થઈ હોય, તેટલી માટીને ઉપાડી લઈ મોટા કડાયામાં નાખી તેના ઉપર બળું પાણી રેડવું. એ પાણીની ઉપર જે તેલ જડે તે તેલ બને હાથ વડે લઈ સારા બંદો-

અસ્તથી રાખવું. પછી વાતહર ઔષધોનો ક્વાથ, માંસનો રસ, દૂધ અને ખાટી કાંજી એ દરેક પ્રવાહીને તેલના ચતુર્થાંશ ચતુર્થાંશ જેટલા લઈ અર્થાત્ ચારે મળીને તેલના જેટલા જ વજનનાં થાય તેટલા લઈને તેઓમાં તે તેલને પકવવું. પાણી રહ્યા પછી ઉતારી લઈ ફરી વાર પણ એ જ ચાર પ્રવાહીમાં પકવવું. આ પ્રમાણે હજાર વાર પકવવું.^૧ આ હજાર વાર પાક, જેટલા દિવસે કરી શકાય, તેટલા દિવસે કરવા. એ તેલનો હજારમી વારનો પાક થતો હોય તે સમયે તેમાં ઉત્તરદિશામાં થતાં કસ્તૂરી તથા દક્ષિણ દિશામાં થતાં ચંદન વગેરે સુગંધી દ્રવ્યોનો અને વાયુને હણનારાં દ્રવ્યોનો પ્રતિવાપ (તેલાદિક તથા ક્વાથાદિક સિદ્ધ થવા આવે તે સમયમાં જે કલ્કાદિક નાખવામાં આવે તે પ્રતિવાપ કહેવાય) નાખવો. આ તેલ સિદ્ધ થતું હોય તે સમયે શંખનાદો કરાવવા, દુંદુભિઆ વગડાવવાં, તેલ ઉપર છત્ર ધારણ કરવું, ચમર ઢાળાવવાં, પંખા કરાવવા અને હજાર બ્રાહ્મણો જમાડવા.^૨ એ તેલ સારી રીતે પાણી રહે ત્યારે તેને ઉતારી લઈ સુવર્ણના, રૂપાના અથવા માટીના વાસણમાં સારા બંદોબસ્તથી રાખવું. આ સહસ્ત્રપાક નામનું તેલ અપ્રતિવાય (કાઈથી પણ અટકાવી ન શકાય એવી) શક્તિ-

૧ જેજટાચાર્ય કહે છે કે, 'હજાર વાર પકવવાથી તેલનો ક્ષય થઈ જાય એટલા માટે પ્રત્યેક હજાર અર્થાંશ જેટલા સર્વ દ્રવ્યો નાખીને એક વાર જ પકાવવું. 'સહસ્ત્રપાક' એ તો સઝાજબ છે, માટે તેના અર્થ ઉપર લક્ષ્ય રાખવું નહિ.' પણ ગ્રંથસાચાર્ય કહે છે કે, 'વારંવાર ચોથા ભાગ જેટલાં દૂધ વગેરે નાખવામાં આવવાથી તેલનો ક્ષય થશે નહિ માટે હજાર વાર જ પકાવવું, થોડાક ક્ષય થાય એ કાંઈ ધનવાન લોકોને હિસાબમાં નહિ.'

૨ શંખનાદાદિકમાં કોઈ અસાધારણ શક્તિ હોવાનું સ્વીકારેલું છે.

વાળું છે અને રાજઓને લાયક છે. એ હજાર વાર નહિ પકાવતાં સો વાર પકાવ્યું હોય તો તે શતપાક કહેવાય છે અને તે પણ મોટી શક્તિવાળું થાય છે. ૨૩

પત્રલવણ

ગન્ધર્વહસ્તકમુષ્કનકમાલાટરૂપકપૂત્રીકાર્ગવધન્નિવ્રતકાદીનાં પત્રાણ્યાર્દ્રાણિ લવણેન સહોદૂલ્લેજ્વલુદ્ય સ્નેહઘટે પ્રક્ષિપ્યાવલિપ્ય ગોશકુન્દ્રિદાહ્યેદેતત્પત્રલવણમુપદિશન્તિ વાતરોગેષુ ॥૨૪

એરડો, મરખો, કરંજ, અરકૂસી, ગુચ્છ-કરંજ, ગરમાળો અને ચિત્રક વગેરે વૃક્ષોનાં લીલાં પાંદડાં લઈ તેઓની સાથે તે સર્વના જેટલા વજન સૈંધવ નાખી, ખાંડણિયામાં ખાંડી, તે સર્વને સ્નેહના રીઠા ધડામાં નાખી તે ધડાની ઉપર છાણ વગેરે લીંપીને ગાયનાં છાણનાં અગ્નિથી દાહ કરવો. આ પ્રમાણે કરવાથી ધડામાં જે ભસ્મ (ભસ્મ) ઉત્પન્ન થાય, તે પત્રલવણ કહેવાય છે. આ પત્રલવણનો વાતવ્યાધિઓની ઉપર ઉપયોગ કરવો, એમ આચાર્યોએ કહ્યું છે. ૨૪

સ્નેહલવણ અથવા કાંડલવણ

एवं स्नुहीकाण्डवार्त्ताकुशियुलवणानि संक्षुध्य घटं पूरयित्वा सर्पिस्तैलवसामज्जाभिः प्रक्षिप्यावलिप्य गौशकुन्दिदाह्येदेतत्स्नेहलवणमुपदिशन्ति वातरोगेषु ॥ इति काण्डलवणम् ॥ २५ ॥

ચોરના સોટા, ભેંરીંગણી અને સરગવાને ફટી, ધડામાં નાખી, તે ધડામાં તે દ્રવ્યોના જેટલા વજનનું ફેટેલું સિંધાલણ નાખી, તેટલા જ વજનનાં ઘી, ચરબી તથા મજ્જાથી તે ધડાને પૂરી, ઉપર છાણ વગેરેનો લેપ કરી ગાયનાં છાણનાં અગ્નિથી દાહ કરવો. આ પ્રમાણે કરવાથી ધડામાં જે ભસ્મ તૈયાર થાય, તે સ્નેહલવણ અથવા કાંડલવણ કહેવાય છે. આ

લવણુનો વાતવ્યાધિઓની ઉપર ઉપયોગ કરવો, એમ આચાર્યોએ કહ્યું છે. ૨૫

કંઠ્યાણુક લવણ

ગળ્દીરપલાશકુટજવિત્વાકેસ્તુહપામાર્ગપાટ-
લાપારિમદ્રકનાદેયીકૃષ્ણગન્ધાનીપનિર્દહન્યટરૂપક-
નક્તમાલકપૂતીકૃદ્ધતીકણ્ટકારિકામહાતકેશ્મુદી-
વૈજપત્તીકદલીવર્ષામૃહીવેરેશ્વરકેન્દ્રવારુણીચેતમો-
ક્ષકાશોકા इत्येवं वर्गं समूलपत्रशाखमार्द्रमाहृत्य
લવણેન સહ સંસૃપ્તં પૂર્વવદ્ગધ્વા ક્ષારકલ્પેન પરિ-
સ્નાવ્ય વિપચેદતેત્પ્રતિવાપથ્વાત્ર હિંગ્વાદિભિઃ પિપ્પ-
લ્યાદિભિર્વા । इत्येतत्कल्याणकलवर्णं वातरोगेषु
ગુલ્મપ્લીહાયિસજ્ઞાજીર્ણાંશોત્રોચકાર્ત્તાનાં કાસાદિ-
ભિરુપદ્રુતાનાં ચોપદિશન્તિ પાનમોજનેષ્વિતિ ॥

भवति चात्र ॥

વિષ્વંદનાદુષ્ણભાવાદોપાળાં ચ વિપાચનાત્ ।
સંસ્કારપાચનાચ્ચેદં વાતરોગેષુ શસ્યતે ॥ ૨૬ ॥

જગલી સૂરણ, કપૂરકાચલી, ઇંદ્રજવ, ખીલી,
આકંડો, થોર, અધેડો, પાડલ, પાંડરેવો, નદીના
કિનારા પર થતું જલજંબુ (નાનાં જંબુનાં ઝાડ),
સરગવો, મોટા કદંબ, મેરવેલ, અરકૂસી, કરંજ,
શુગંધકરંજ, જાલી ભોંરીંગણી, બેઠી ભોંરીંગણી,
લિલામ્બુ, ઇંજાળિયો, અરળી, ટળ, સાટાડી, વાળો,
એખરો, ઇંદ્રવારુણી, સફેદ મરખો અને આસો-
પાલવનાં લીલાં મૂળ, પાંદડાં તથા શાખાઓને
લાવી એ સર્વના વજન જેટલા સૈંધવની સાથે
તેઓને ફટી, ઉપર કંઠા પ્રમાણે બાળી, ભરમને
ક્ષાર ગાળવાની રીતિ પ્રમાણે ગાળી લઈ ક્ષારની
પેઠે પકાવવી અને તેમાં હિંગ્વાદિગણુનો^૧ અથવા
પિપ્પલ્યાદિગણુનો પ્રતિવાપ નાખવો. આ પ્રમાણે
સિદ્ધ થયેલું લવણ કંઠ્યાણુક લવણ કહેવાય છે.
આ કંઠ્યાણુક લવણુનો વાતવ્યાધિઓ ઉપર ખાવા-

પીવામાં ઉપયોગ કરાવવો, એમ આચાર્યોએ કહ્યું
છે. ગુલ્મ, ખરલ, અમિનું મંદપણું, અજીર્ણ,
અરશ કે અરચિથી પીડાયેલાઓને તથા ખારી
વગેરેથી પીડાયેલાઓને પણ ખાવાપીવામાં આ
લવણુનો ઉપયોગ કરાવવો, એમ આચાર્યો કહે છે.

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ
સ્વમુખે કહ્યું છે: ‘આ લવણુ દોષોનો સ્નાવ કર-
નાર’ છે, ઉપ્પુ છે, દોષોને પકવનાર’ છે અને
અન્નાદિમાં નાખવામાં આવ્યું હોય, તો તેઓને
પણ પચાવનાર’ છે, માટે તેનો વ્યાતવ્યાધિઓ
ઉપર ઉપયોગ વખણાય છે.’ ૨૬

અધ્યાય ૫ મો

ઉપક્રમ

અથાતો મહાવાતવ્યાધિચિકિત્સિતં વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ । યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘મહાવાત-
વ્યાધિચિકિત્સિત’^૨ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું કે જ પ્રમાણે ભગવાન
ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

બીજા આચાર્યોના મતલું ખંડન

દ્વિવિધં વાતશોણિતમુત્તાનમવગાઠં ચેત્યેકે
માપન્તે, તત્તુ ન સમ્યક્કૃત્વદુત્તાનં ભૂત્વા કાલા-
ન્તરેણાવગાદીભવતિ તસ્માન્ દ્વિવિધમ્ ॥ ૨ ॥

છીછરું અને જડું-એ રીતે વાતરક્ત બે
પ્રકારનું થાય છે, એમ કેટલાક આચાર્યો કહે છે.
પણ તે વાત બરાબર નથી; કેમ કે વાતરક્ત પ્રથમ
કાઠની પેઠે છીછરું થઈને કાળાંતરે જડું થઈ
જાય છે, આમ હોવાથી વાતરક્ત બે પ્રકારનું નથી.

૨ મહાવાતવ્યાધિઓ કે જેઓનાં નિદાનાદિક
નિદાનસ્થાનના પહેલા અધ્યાયના નવમા વિષયથી ૪૧મા
વિષય સુધી કહેવામાં આવ્યાં છે, તેઓની અને તેઓને
લગતા મેહાવૃત્તાણુ નથા ગ્રસ્તવૃત્તની ચિકિત્સા વિષેનો.

૧ આ પછીના પાચમા અધ્યાયના ૨૪મા વિષયમાં
હિંગ્વાદિ ગણુ આપ્યો છે તે જુઓ.

વાતરક્તનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા નિરુક્તિ

તત્ર બલવદ્વિગ્રહાદિભિઃ પ્રકૃપિતસ્ય વાયો-
ર્ગુરુષ્ણાધ્યશનશીલસ્ય પ્રદુષ્ટં શોણિતં માર્ગમાવૃત્ય
વાતેન સહૈકીભૂતં યુગપદ્વાતરક્તનિમિત્તાં વેદનાં
જનયતીતિ વાતરક્તં, તત્તુ પૂર્વં હસ્તપાદયોરવસ્થાનં
કૃત્વા પથાદેહં વ્યાપ્રોતિ ॥૩॥

બળવાન લોકોની સામે યુદ્ધ કરવા વગેરેથી
વાયુ પ્રકૃપિત થાય છે અને ભારે, ઊનું તથા
અશુભું છતાં ઉપરાઉપર જમવાની ટેવથી રુધિર
દુષ્ટ થાય છે. દુષ્ટ થયેલું રુધિર વાયુના માર્ગને
રોકી લઈ વાયુની સાથે એકીભૂત થઈને એકદમ
વાયુ સંબંધી તથા રુધિર સંબંધી વેદનાઓને
ઉત્પન્ન કરે છે, એટલા માટે તે રોગ વાતરક્ત
કહેવાય છે. એ વાતરક્ત પ્રથમ હાથોમાં તથા
પગોમાં સ્થિતિ કરીને પાછળથી સઘળા દેહમાં
વ્યાપ્ત થાય છે. ૩

વાતરક્તનાં પૂર્વરૂપો અને રોગની રૂપરૂપતા

તસ્ય પૂર્વરૂપાણિ તોદદાહકજ્ઞશ્વોફસ્તમ્ભત્વ-
કપારુપશિરાસ્તાયુધમનીસ્પંદનસન્ધિદૌર્બલ્યાનિ
શ્વાયરક્તમણ્ડલોત્પત્તિશ્વાકસ્માત્પાણિપાદતલાઙ્ગલિ-
ગુલ્ફપ્રમૃતિષુ । તત્રાપ્રતિકારિણોઽપચારિણશ્ચ રોગો
વ્યક્તસ્તસ્ય લક્ષણમુક્તં, તત્રાપ્રતિકારિણો વૈકલ્યં
મયતિ ॥૪॥

ભોંકાયાજેવી વ્યથા, બળતરા, ખરજ, સોજો,
અક્રુડપણું, આમડીનું ખરસટપણું, શિરાઓનું,
સ્નાયુઓનું તથા ધમનીઓનું ચલન, સાથળોનું
નબળાપણું અને હાથનાં તળાં, પગનાં તળાં,
આંગળીઓ તથા ધૂંટી વગેરેમાં અકસ્માત્ કાળાં
તથા રાતાં મંડોલોની ઉત્પત્તિ એ વાતરક્તનાં

૧ જોડે વાતરક્તના નિદાનાદિક તથા પૂર્વરૂપો
નિદાનસ્થાનમાં કરેવાઈ ગયા છે, તેપણુ અહીં જે
પુનરુક્તિ કરી છે, તે વિશેષ જણાવવા માટે તથા વાત-
રક્તનું કષ્ટસાધ્યપણું જણાવવા માટે છે.

પૂર્વરૂપો છે. એ પૂર્વરૂપો થાય તે સમયે જે માણસ
ચોગ્ય ઉપાય ન કરે અને વિરુદ્ધ રીતે વર્તે તેને
વાતરક્ત નામનો એ વિકાર સ્પષ્ટ થાય છે કે
જનાં લક્ષણો નિદાનસ્થાનમાં કહેવાઈ ગયાં છે.
વાતરક્ત પ્રકટ થયા પછી એ ચિકિત્સાથી રૂઢિત
રહેવામાં આવે, તો અંગોમાં ખોડ આવે છે. ૪

વાતરક્ત ઘણું કરી દેને થાય છે ?

મયતિ ચાત્ર ॥

પ્રાયશઃ સુકુમારાણાં મિથ્યાહારવિહારિણામ્ ।
સ્પૂલાનાં સુખિનાં ચાપિ વાતરક્તં પ્રકુપ્યતિ ॥૫॥

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ
સ્વમુખે કહ્યું છે : 'ઘણું કરીને સુકુમાર, મિથ્યા
આહારવિહાર કરનારા, બડા અને સુખિયા
લોકોનાં શરીરોમાં વાતરક્ત પ્રકૃપિત થાય છે.' ૫
વાતરક્તના કેવા દરદીની ચિકિત્સા કરવી ?

તત્ર પ્રાણમાંસક્ષયપિપાસાજ્વરમૂર્છાશ્વાસ-
કાસસ્તમ્ભારોચકાવિપાકવિસરણસંક્રોચનૈરનુપદ્રુતં
બલવન્તમાત્મવન્તમુપકરણવન્તં ચોપક્રમેત્ ॥૬॥

જે વાતરક્તનો દરદી બળના તથા માંસના
ક્ષયથી, તરસથી, જ્વરથી, મૂર્છાથી, શ્વાસથી,
ખાંસીથી, સ્તંભથી, અરુચિથી, અન્ન નહિ
પચવાથી, રોગ ફેલાવાથી અને અંગો સંક્રા-
ચાતાં પીડિત ન થયો હોય, બળવાન હોય,
જિતેન્દ્રિય હોય અને જોઈતી સામગ્રીઓથી યુક્ત
હોય, તેની ચિકિત્સા કરવી. ૬

વાતરક્તમાં રુધિરની ચિકિત્સા પછી દાપની
ચિકિત્સા તથા બીજી ચિકિત્સાઓનો અધિકાર

તત્રાદાવેવ બહુવાતરુક્ષ્મ્લાનાઙ્ગાદતે માર્ગાવર-
ણાદુષ્ટશોણિતમસકૃદલ્પાલ્પમવસિચ્છેદાતકોપમયાત્ ।
તતો વમનાદિમિરુપકમૈરુપપાથ પ્રતિસંસુષ્ટમક્ત્ ॥

વાતરક્તનો રોગી વાયુના પ્રદોષને લીધે રૂક્ષ
તથા કરમાઈ ગયેલાં અંગોવાળો થઈ ગયો ન હોય,
તો તેનું રુધિર, વાયુના માર્ગના આવરણને લીધે

દુષ્ઠ થયેલું હોય છે; તેને વારંવાર થોડું થોડું સવાવવું; કેમ કે અધિક સવાવવાથી વાયુના અતિ પ્રકાપની ધારતી રહે છે. એ ચિકિત્સા કર્યા પછી દોષની વમન, વિરેચન તથા નિરૂહણસ્થિત વગેરે યથોચિત ચિકિત્સાઓ કરી રોગીને આ સ્થાનના ઉદ્ધમા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે 'પેયા' વગેરે આહારની યોજના કરવી. આ પ્રમાણે કરવામાં આવે, તે પછી નીચે લખેલી ચિકિત્સાઓનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. ૭

વાયુની પ્રબળતાવાળી વાતરક્તચિકિત્સા

વાતપ્રવલે પુરાણઘૃતં પાપયેદજાક્ષીરં ચાર્દૈતૈલં મધુકાક્ષયુક્તં શૂગાલવિન્નાસિદ્ધં વા શર્કરામધુમધુરં, શુષ્કીશૃન્ગાટકકશેરુકસિદ્ધં વા, શ્યામારાસ્નાસુપવી-શૂગાલવિન્નાપીલુશતાવરીશ્વદંટ્રાદિપશ્ચમૂલીસિદ્ધં વા ॥ દ્વિપશ્ચમૂલીકાથાદિગુણસિદ્ધેન ચ પયસા મધુકમેષ-શૃન્ગીશ્વદંટ્રાસરલમદ્રદારુવચાસુરમિકલ્કપ્રતીવાપં તૈલં પાચયિત્વા પાનાદિપૂપયુક્તીત, શતાવરીમધુરકમધુ-કક્ષીરવિદારીચલાતિચલાતુણપશ્ચમૂલીકાથસિદ્ધં વા કાકોલ્યાદિપ્રતિવાપં ચલાતૈલં શતપાકંવેતિ ॥ વાત-હરમૂલસિદ્ધેન ચ પયસા પરિપેચનમમ્લેન વા કુર્વીત ॥ યવમધુકેરુન્દતિલવર્ષામૂર્ધિર્વા પ્રદેહઃ કાર્યઃ તત્ર, ચૂર્ણિતેષુ યવગોધૂમતિલમુદ્રમાપેષુ પ્રત્યેકશઃ કાકો-લીક્ષીરકાકોલીજીવકર્પમકચલાતિચલાવિસમૃન્ગાલ-શૂગાલવિન્નામેષશૃન્ગીત્રિયાલશર્કરાકશેરુકસુરમિવ-ચાકલ્કમિથૃપૂપનાદ્યાયૈર્સર્પિતૈલવસામઞ્જદુઘસિદ્ધાઃ પશ્ચ પાપસા વ્યાખ્યાતાઃ । સ્નેહિકફલસારોત્કારિકા વા । ચૂર્ણિતેષુ યવગોધૂમતિલમુદ્રમાપેષુ વિચિત્ર-મત્સ્યપિશિતવેશવારો વા । ત્રિલ્વપેશિકાતગરદેવ-દારુસરારાસ્નાહરેણુકુશ્મણ્ડપુષ્પાસુરાદધિમસ્તુયુક્ત ઉપનાહઃ ॥ માતુલજ્ઞામ્લસૈન્ધવઘૃતમિશ્રં મધુશિશુ-મૂલમાલેપે તિલકલ્કથેતિ ॥ ૮ ॥

એ વાતરક્ત વાયુના પ્રાબલ્યવાળું હોય, તો રોગીને જૂનું ધી પાવું અને જમાં અરધું

તેલ મેળવું હોય એવું તથા એક તોલાભાર જઠીમધનો કલ્ક મેળવ્યો હોય એવું અથવા પૃષ્ઠિપણીના કલ્કથી પકાવેલું, સાકરથી તથા મધથી મધુર કરેલું અને અરધા તેલવાળું અથવા સૂકું, શિંગોડાં તથા કસેરુકદના^૧ કલ્કથી પકાવેલું, સાકરથી તથા મધથી મધુર કરેલું અને અરધા તેલવાળું અથવા નસોતર કે વરધારો, રાસ્ના, કારેલી, પૃષ્ઠિપણી, પીલુ, શતાવરી, ગોખરુ તથા દશમૂળીના કલ્કથી પકાવેલું, સાકરથી તથા મધથી મધુર કરેલું અને અરધા તેલવાળું બકરી-તું દૂધ પાવું.

દશમૂળીના આઠગણા ક્વાથથી પકાવેલા દૂધ સાથે જઠીમધ, કાકડાશિંગી, ગોખરુ, ચીડો દેવદાર કે જમાંથી ગંધીખેરજો નામનો શુંદર જેવો રસ નીકળે છે તે દેવદાર, વજ અને રાસ્નાનો કલ્ક નાખેલું તેલ પકવીને તેનો અથવા શતાવરી, અધેડો, જઠીમધ, સફેદ ફગવેલાનો કંદ, બલદાણા, ખપાટ અને તુણપંચમૂળીના ક્વાથથી પકાવેલા અને કાઠાલ્યાદિ ગણ નાખેલા તેલનો અથવા આ ચિકિત્સિતસ્થાનના મૂઠગર્ભ-ચિકિત્સિત નામના પંદરમા અધ્યાયના ૧૨ મા વિષયમાં કહેલા શતપાક બસાતેલનો અથવા ગયા અધ્યાયના ૨૩મા વિષયમાં કહેલા શતપાક તેલનો પીવા વગેરેમાં ઉપયોગ કરાવવો.^૨

દશમૂળીના ક્વાથાદિકથી પકાવેલા દૂધનું અથવા ધાન્યામ્લ, સૌવરીક તથા તુષોદક વગેરે ખાટા પ્રવાહીતું રોગીના શરીર ઉપર સિંચન

^૧ કસેરુકં એ શુંદ્રા નામના ખડનો સૂચક કંદ છે. એ કંદનો મોથના જેવો જોળ ગાંઠો થાય છે. જે જગ્યામાં ચોમાસાનું પાણી ભરાઈ રહેલું હોય તથા ખડ બધા દિવસો સુધી રહેતા હોય તે જગ્યામાં થાય છે. એ કંદ સ્વાદમાં મધુર તથા તૂસે થાય છે અને તેનું શાક પથ્થ થાય છે.

^૨ દોષાદિક જોઈને પ્રયોજાની આ યોજના કરવી.

ઠરવું. (ધાન્યામ્લ વગેરેનાં લક્ષણો સૂત્રસ્થાનના ૪૫મા અધ્યાયમાં જોવાં.)

જવ, ભઠ્ઠીમધ, એરંડી, તલ અને સાટોડી વાટી તેનો રોગીના શરીર ઉપર બોડો લેપ કરવો.

કાકાલી, ક્ષીરકાકાલી, જીવક, કમ્પલક, (આ ચાર ઔષધો અતિ કુર્લ્લ છે, માટે તેઓને બદલે ક્ષગેલાતું* મૂળ અને આસોદ વાપરવાં;) બલદાણુ, ખપાટ, કમળનાં મૂળ, કમળતું નાળ, પૃષ્ઠિપર્ણી, કાકડાશિંગી, ચારોળી, સાંકર, કસેરુ-કંદ, રાસ્ના અને વજના કલ્કથી મિશ્રિત કરેલા તથા ઘી, તેલ, ચરબી અને મજ્જા સાથે મેળવેલા જવના ચૂર્ણના દૂધપાકનો રોગીના અંગ પર ઉપનાહ બાંધવો; અથવા તેવા જ પ્રકારના ઘઉંના ચૂર્ણના દૂધપાકનો અથવા તેવા જ પ્રકારના તલના ચૂર્ણના દૂધપાકનો અથવા તેવા જ પ્રકારના મગના ચૂર્ણના દૂધપાકનો અથવા તેવા જ પ્રકારના અડદના ચૂર્ણના દૂધપાકનો અથવા તલ, એરંડી, અળસીના દાણા અને બહેડાં વગેરે સ્નેહયુક્ત ક્ષોની મજ્જાના કલ્કને દૂધમાં પકવી તેનો લાપસી જવો કે રોટલી જવો અથવા જવ, ઘઉં, તલ, મગ તથા અડદનો લોટ બાફી તેને વિચિત્ર માછલાંઓના માંસના વેશવારથી* યુક્ત કરીને તેનો અથવા કાચાં બીલાં, તગર, દેવદાર, નસોતર, રાસ્ના, હરેલુ નામનું સુગંધી દ્રવ્ય, ઠઠ તથા સુવાને બાફી મધથી તથા દહીંના પાણીથી યુક્ત કરીને તેનો ઉપનાહ બાંધવો. (બાફેલાં કે રાંધેલાં ઔષધોના કલ્ક વગેરેને ગરમ કરી ઝીણા વસ્ત્ર વડે સહેવાય તેવો ગરમ ગરમ શરીર પર બાંધવો, એ ઉપનાહ કહેવાય છે.)

રાતા સરગવાનાં મૂળિયાં વાટી બિંજેરાના

રસથી, ધાન્યામ્લ વગેરે ખાટા રસથી, સેંધવથી તથા ઘીથી યુક્ત કરી તે કલ્કનો લેપ કરવો; અથવા બિંજેરાના રસ વગેરેથી મિશ્ર કરેલા કે એકલા તલના કલ્કનો લેપ કરવો. ૮

પિત્તની અધિકતાવાળા વાતરક્તની ચિકિત્સા

પિત્તપ્રવલે દ્રાક્ષારેવતકદ્ફલપચ્ચામધુક-ચન્દનકાશ્મર્યકપાયં શર્કરામધુમધુરં પાયવેત્ । શતા-વરીમધુરુપટોલત્રિફલાકદુરોહિણીરુપાયં ગુદ્ગુચી-કપાયં વા પિત્તજ્વરહરચન્દનાદિકપાયં વા શર્કરા-મધુમધુરમ્ । મધુરં તિક્તકપાયસિદ્ધં વા સર્પિઃ । વિસમૃણાલભદ્રશ્રિયપન્નકપાયેનાર્દ્રક્ષીરેણ પરિપેક્તઃ । ક્ષીરેશ્વરમામ્યાં મધુકશર્કરાતણ્ડલોદકૈર્વા દ્રાક્ષેશુ-કપાયમિથ્રૈર્મસ્તુમધુધાન્યામ્લૈઃ । જીર્ણનીપસિદ્ધેન વા સર્પિષામ્બવદ્ગઃ, શતઘૌતઘૃતેન વા કાકોલ્યાદિ-કલ્કવિપક્ષેન વા સર્પિષા । શાલિપાટિકનલવંજુલતા-લીશગુજ્જારકગલોલ્વગૌરીગૌરિકશૈવલપન્નકપન્નપન્ન-પ્રમૃતિભિર્ધાન્યામ્લપિટ્ઠઃ પ્રદેહો ઘૃતમિશ્રઃ વાત-પ્રવલેષ્વપેપ સુલોષ્ણઃ પ્રદેહઃ કાર્યઃ ॥૯॥

જેવાતરકત પિત્તની અધિકતાવાળું હોય તો દ્રાક્ષ, ગરમાળો, કાયકળ, ખરણેર, ભઠ્ઠીમધ, રતાંગલિ અને સીવણનાં ક્ષોનો ક્વાથ કરી તે ક્વાથને અથવા શતાવરી, ભઠ્ઠીમધ, પટોલ, ત્રિકુળા અને કડુનો ક્વાથ કરી તે ક્વાથને અથવા ગળોનો ક્વાથ કરી તે ક્વાથને અથવા પિત્તજ્વરને હરનારો ચંદનાદિ ક્વાથ કરી તે ક્વાથને સાંકરથી તથા મધથી મધુર કરી પાવો. (ઉત્તરતંત્રના ૩૯મા અધ્યાયના ૮૫મા વિષયમાં જે ક્વાથ પ્રથમ જ લખ્યો છે, તે અથવા સુ. અ. ૩૯ વિ. ૧૧માં કહેલા પિત્તસંશમન વર્ગનો ક્વાથ ચંદનાદિ ક્વાથ હોવો જોઈએ) અથવા પટોલ આદિ તિક્તદ્રવ્યોના તથા ત્રિકુળા આદિ કપાયદ્રવ્યોના કલ્કથી તથા ક્વાથથી પકાવેલું ઘી પાવું.

કમળનાં મૂળ, કમળનાળ, સુખડ અને

૧ અસ્થિઓ કાઢી નાખી સારી રીતે બાફીને પછી છીપર ઉપર વાટવું અને તે પછી પીપર, સૂડ, મરી, ગોળ તથા ઘી નાખીને સારી રીતે પકાવેલું માંસ વેશવાર કહેવાય છે.

પદ્મકાષ્ઠનો ક્વાથ કરી તેમાં અરધોઅરધ દૂધ નાખીને તેનું રોગીના શરીર પર સિંચન કરવું (ધારાઓ પાડવી); અથવા દૂધ તથા શેરડીના રસનું સિંચન કરવું; અથવા જોડીમંદ, સાકર અને ચોખાના ઘોણનું સિંચન કરવું; અથવા દ્રાક્ષ તથા શેરડીના ક્વાથથી મિશ્ર કરેલા મંદ, દહીંનું પાણી તથા ધાન્યામ્લનું સિંચન કરવું.

છવતીય (મધુર) ગણનાં દ્રવ્યોના કલ્કથી તથા ક્વાથથી પકાવેલું ધી ચોળવું અથવા સો વાર ઘોયેલું ધી ચોળવું અથવા કાકાલ્યાદિ ગણના કલ્કથી પકાવેલું ધી ચોળવું.

રાતા ચોખા, સાઠી ચોખા, ખરુ, નેતર, તાલીસપત્ર, શિંગોડાં, ગલોઢ્ય નામનાં ફળ, હળદર, સોનાગેરુ, શેવાળ, પદ્મકાષ્ઠ અને કમળપત્ર વગેરે પદાર્થોને ધાન્યામ્લમાં વાટી ધીથી મિશ્ર કરી તેનો બેડો લેપ કરવો. આ લેપ જરા જોનો કરી વાયુની અધિકતાવાળા વાતરક્ત ઉપર પણ કરવો. ૯

રુધિરની પ્રબળતાવાળા વાતરક્તની ચિકિત્સા
રક્તપ્રવલેચ્ચેવં बहुशश्च शोणितमवसेचयेच्छी-
ततमाश्च प्रदेहाः कार्या इति ॥ ૧૦ ॥

જો વાતરક્ત રુધિરની પ્રબળતાવાળું હોય, તેપણુ એ પ્રમાણે જ એટલે પિત્તની પ્રબળતાવાળા વાતરક્તની ચિકિત્સા પ્રમાણે જ ચિકિત્સા કરવી, વારંવાર લોહીનો સ્નાન કરવો અને અત્યંત શીતળતાવાળા લેપો કરવા. ૧૦

કંફની પ્રબળતાવાળા વાતરક્તની ચિકિત્સા
श्लेष्मप्रवले त्वामलकहरिद्राकपायं मधुमयुरं
पाययेत् । त्रिफलाकपायं वा । मधुकण्ट्वचेरहरीतकी-

૧ છવતક, અપલક, મેના, મહામેદ, કાકાલી, ક્ષીરકાકાલી (વિદારીના મૂળ, ચતાવરીનાં મૂળ તથા આસોદ) , અડગાઉ મગ, અડગાઉ અડદ, ખરખોડી અને જોડીમંદ. (વાગ્બટ)

તિક્તરોહિણીકલ્કં વા સક્ષોદ્રમૂત્રતોયયોરન્યતરેણ ગુદહરીતકીં વા મશયેત્ । તૈલમૂત્રક્ષારોદકસુરા-
શુક્તકફમૌપધનિઃકાથૈઃ પરિપેકઃ । આરગ્વધાદિ-
કપાયૈર્વૈષ્ણૈઃ । મસ્તુમૂત્રસુરાશુક્તમધુકસારિવાપચકા-
સિદ્ધં વા ઘૃતમમ્પદ્મઃ । તિલસર્પપાતસીવવચૂર્ણાનિ
શ્લેષ્માતકકપિત્થમધુશિયુમિશ્રાણિ ક્ષારમૂત્રપિટાનિ
પ્રદેહઃ । ચેતસર્પકલ્કસ્તિલાશ્વગન્ધાકલ્કઃ પ્રિયા-
લસેલુકપિત્થત્વક્કલ્કો મધુશિયુપુનર્નવાકલ્કો વ્યો-
પતિક્તાપૃથક્કર્ણાવૃહતીકલ્ક ઇત્યેતે પચ્ચ પ્રદેહાઃ
સુહોષ્ણાઃ ક્ષારોદકપિટાઃ, શાલિપર્ણી પૃશ્નિપર્ણી
વૃહત્યૌ ચ વા ક્ષીરપિટાસ્તર્પણમિશ્રાઃ ॥ ૧૧ ॥

જો વાતરક્ત કંફની અધિકતાવાળું હોય તે આમળાં તથા હળદરનો ક્વાથ કરી તે ક્વાથને મંદથી મધુર કરી પાવો; અથવા ત્રિકુળાનો ક્વાથ કરી તેમાં મંદ તથા ગોમૂત્ર નાખી તે પાવો; અથવા જોડીમંદ, સૂંઠ, હરડે અને કંકુનો કલ્ક કરી તેમાં મંદ તથા ગોમૂત્ર નાખીને તે પાવો અથવા ગોળથી મિશ્ર કરેલું હરડેનું ચૂર્ણ ગોમૂત્ર કે જળની સાથે ખવડાવવું.

તેલ, ગોમૂત્ર, ક્ષારનું જળ, મદિરા, શુક્ત (સૂત્રસ્થાનના ૪૫ મા અધ્યાયનો ૧૮૭ મો વિષય જુઓ) અને કંફને હણનારાં ઔષધોના ક્વાથનું સિંચન કરવું અથવા આરગ્વધાદિ ગણના જોના ક્વાથોનું સિંચન કરવું.

દહીંનું પાણી, ગોમૂત્ર, મદિરા, શુક્ત, જોડીમંદ, ઉપલસરી અને પદ્મકાષ્ઠના કલ્કથી તથા ક્વાથથી પકાવેલું ધી ચોળવું.

તલ, સરસવ, અળસીના દાણા અને જવનાં ચૂર્ણોને ગૂંદો, કાંઠ અને રાતા સરગવાથી મિશ્ર કરી ક્ષારમાં તથા ગોમૂત્રમાં વાટી તેનો બેડો લેપ કરવો; અથવા ઘોળા સરસવના ચૂર્ણને અથવા તલ અને આસોદને અથવા આરોળી, ગૂંદાંની છાલ અને કાંઠની છાલને અથવા રાતો સરગવો

અને સાટાડીને અથવા સૂંઠ, મરી, પીપર, ઠંડુ, પૃષ્ઠિપર્ણી અને જીલી ભોરીંગણીને ક્ષારના જળમાં વાટી જરા ગરમ કરી તેનો બડો લેપ કરવો; અથવા શાલિપર્ણી, પૃષ્ઠિપર્ણી, જીલી ભોરીંગણી અને બેડી ભોરીંગણીને જળના સાથવાની સાથે દૂધમાં વાટી તેનો બડો લેપ કરવો.

બે તથા ત્રણે દોષની અધિકતાવાળા વાતરક્તની ચિકિત્સા

સંમેળે સન્નિપાતે ચ ક્રિયાપથયુક્તં મિશ્રં કુર્યાત્ ॥૧૨॥

જે વાતરક્ત બે દોષની અધિકતાવાળું હોય તો તે બે દોષોને ટાળે એવી ઉપર કહેલી બે ચિકિત્સાઓ મિશ્ર કરવી અને જે ત્રણે દોષોના પ્રાબલ્યવાળું હોય તે એક એક દોષને ટાળે એવી ઉપર કહેલી ત્રણ ચિકિત્સાઓ મિશ્ર કરવી. ૧૨

સઘળા વાતરક્તોની ચિકિત્સા

સર્વેષુ ગુહહરીતકીં વા સેવેત । પિપ્પલીર્વા ક્ષીરપિષ્ઠા વારિપિષ્ઠા વા પશ્ચાન્નિવૃદ્ધ્યા વા દશાભિ-વૃદ્ધ્યા વા પિવેલ્કીરૌદનાહારો દશરાત્રં, મૂયથા-પરુર્ધેદેવં યાવત્પશ્ચ દશ ચેતિ તદેતત્પિપ્પલીર્વૃદ્ધ-માનકં વાતશોણિતવિપમજ્જરારોચકપાણ્દુરોગપ્તીહા-ર્શઃકામથ્વાસશોકશોપાત્રિસાદહદ્રોમોદરાણ્યુપહન્તિ । જીવનીયપ્રતીવાર્ધં સર્પિઃ પયસા પાવયિત્વામ્ય-જ્યાત્ । સહામહદેવાચન્દનમૂર્વામુસ્તાપ્રિયાલગ્નતાવ-રીક્રોરુપવ્રકમધુકક્ષતપુષ્પાકુષ્ઠાનિ ક્ષીરપિષ્ઠઃ પ્રદેહો ઘૃતમण्डયુક્તઃ સૈરેયકાટરૂપકચલાતિવલાજીવન્તી-સુપવીકલ્કો વા છાગક્ષીરપિષ્ઠઃ કાઠમર્મમધુકતર્પણ-કલ્કો વા । મધૂચ્છિદ્રમઙ્ગિપ્પાસર્વરસસારિવાક્ષી-રસિદ્ધં પિષ્ઠતૈલમમ્બઙ્ગઃ ॥ સર્વેષુ ચ પુરાણઘૃતમા-મલકરસાપિષ્કં વા પાનાર્થે । જીવનીયસિદ્ધં પરિપે-કાર્થે કાકોલ્યાદિકાથકલ્કસિદ્ધં વા સુપવીકાથ-કલ્કસિદ્ધં વા કારવેલ્કકાથમાત્રસિદ્ધં વા । વલા-તૈલં વા પરિપેકાવગાહ્યસ્તિમોજનેષુ । શાલિપષ્ટિક-યવગોધૂમાન્નમનવં શુદ્ધીત પયસા જાઙ્ગલરસેન વા

મુદ્ગયૂષેણ વા નાસ્તેન । શોણિતમોક્ષં ચામીક્ષ્ણં કુર્વીત । ઊચ્છિત્તદોષે ચ વંમનવિરેચનાસ્થાપનાનુવા-સનકર્મ કર્તવ્યમ્ ॥

પટોલત્રિફલામીરુગુદ્ધવીકઙ્કાક્રુતમ્ ।

કાર્થં પીત્વા જયત્યાશુ વાતશોણિતજાં રુજમ્ ॥૧૩
ગમે તે પ્રકારનું વાતરક્ત થયું હોય, તો શેગીને પ્રથમ વખતવિરેચનાદિકથી શુદ્ધ કરી પછી ગોળની સાથે ફરડેનું સેવન કરાવવું.

દૂધમાં અથવા પાણીમાં વાટેલી પીપર પહેલે દિવસે પાંચ, બીજા દિવસે દસ, ત્રીજા દિવસે પંદર, ચોથા દિવસે વીસ, પાંચમે દિવસે પચીસ, છઠ્ઠા દિવસે ત્રીસ, સાતમે દિવસે પાંત્રીસ, આઠમે દિવસે ચાળીસ, નવમે દિવસે પિસ્તાળીસ, અને દશમે દિવસે પચાસ પાવી. પછી અગિ-યારમે દિવસે પિસ્તાળીસ, બારમે દિવસે ચાળીસ, તેરમે દિવસે પાંત્રીસ, ચૌદમે દિવસે ત્રીસ, પંદરમે દિવસે પચીસ, સોળમે દિવસે વીસ, સત્તરમે દિવસે પંદર, અઠારમે દિવસે દસ અને આગણી-સમે દિવસે પાંચ પાવી. અથવા પહેલે દિવસે દસ, બીજા દિવસે વીસ, ત્રીજા દિવસે ત્રીસ, ચોથા દિવસે ચાળીસ, પાંચમે દિવસે પચાસ, છઠ્ઠા દિવસે સાઠ, સાતમે દિવસે સિત્તેર, આઠમે દિવસે એંસી, નવમે દિવસે નેવું અને દશમે દિવસે સો પાવી. પછી અગિયારમે દિવસે નેવું, બારમે દિવસે એંસી, તેરમે દિવસે સિત્તેર, ચૌદમે દિવસે સાઠ, પંદરમે દિવસે પચાસ, સોળમે દિવસે ચાળીસ, સત્તરમે દિવસે ત્રીસ, અઠારમે દિવસે વીસ અને આગણીસમે દિવસે દસ પાવી. આ સઘળા દિવસોમાં ફક્ત દૂધ-ભાતનો જ આહાર કરાવવો. ઉપર કહેલા બે પ્રકારમાંથી ગમે તે પ્રકારે પીપરનો પ્રયોગ કરવામાં આવે તે, ‘પિપ્પલીર્વૃદ્ધમાનક’ કહેવાય છે. આ પિપ્પલીર્વૃદ્ધમાનક વાતરક્ત, વિષમજ્જર, અરુચિ,

પાંદુરોગ, ખરલનાં દરદ, અરસ, ખાંસી, શ્વાસ, સોબ, ક્ષય, અશિની મંદતા, છાતીનાં દરદો તથા ઉદરરોગોને મટાડે છે.

દૂધથી પકાવેલા અને જમાં પાકતી વખતે જીવનીય વર્ગ નાખ્યો હોય એવું ધી યોગવું.

અડબાહ અડદ, સહદેવી (બળદાણાની બત છે અને તેનાં પીળાં ફૂલ થાય છે), રતાંજલી, મોરવેલ, મેથ, ચારોળી, શતાવરી, કસેરકંદ, પદ્મકાષ્ઠ, જીંઠીમધ, સુવા અને કઠને દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો અથવા કાંટાચરે-ળિયો, અરકૂસી, બલદાણા, ખપાટ, ખરખોડી, અને કારેલીને વાટી ધીની ઉપર આછા ભાગથી ચુકત કરીને તે કલ્કનો લેપ કરવો. અથવા સીવણ, જીંઠીમધ અને જવના સાથવાને બકરીના દૂધમાં વાટી તે કલ્કનો લેપ કરવો.

મીણ, મજીઠ, રાજ અને ઉપલસરીનો કલ્ક નાખી દૂધથી પકાવેલું પિંડતેલ યોગવું. (ધાણી-માંથી લીધેલું તલના ઘીટા સહિત તેલ પિંડતેલ કહેવાય છે.)

સઘળાં વાતરક્તોમાં આમળાંના રસથી પકાવેલું-જૂનું ધી-પાવું.

જીવનીય વર્ગના ક્વાથથી અથવા કાઠાદ્યાદિ ગણના ક્વાથથી તથા કલ્કથી અથવા કલૌંજ જીરાના ક્વાથથી તથા કલ્કથી અથવા કુકત કારેલીના ક્વાથથી પકાવેલું ધી સિંચવું.

અથવા આ ચિકિત્સિતસ્થાનના મૂઢગર્ભ-ચિકિત્સિત નામના પંદરમા અધ્યાયના ૧૧ મા વિષયમાં કહેલા બલાતેલનો સિંચનમાં અવગાહ-માં (તેલાદિક પ્રવાહીથી ભરેલા મોટા વાસણમાં ઠે પેટીમાં બેસવું ઠે સૂવું એ અવગાહ કહેવાય છે), પિચકારીમાં અને ભોજનમાં ઉપયોગ કરાવવો.

જૂના રાતા ચોખા, જૂના સાદી ચોખા, જૂના જવ અને જૂના ઘઉંમાંથી બનાવેલું અન્ન દૂધ

સાથે, જંગલ પ્રાણીઓના માંસના રસ સાથે અથવા ખટાશ વગરના મગના ઓસામણ સાથે જમાડવું. (પિત્તની અધિકતા હોય તો દૂધ સાથે, વાયુનું પ્રાબલ્ય હોય તો જંગલ પ્રાણીઓના માંસના રસ સાથે અને કફનું પ્રાબલ્ય હોય તો ખટાશ વગરના મગના ઓસામણ સાથે જમાડવા-માં અવશ્ય કાળજી રાખવી.)

વારંવાર લોહીનો સ્રાવ પણ કરવો. (જો સિન્ધ્ય પદાર્થોના સેવનથી વાયુને જીતી ન શકાય અને લોહીનું પ્રબળ આવરણ થઈ ગયાનો નિશ્ચય થાય, તો જ રોગીના તથા રોગના બળ અને કાળને જોઈ વારંવાર લોહીનો સ્રાવ કરવો.)

જો દોષો અધિક બેવામાં આવે તો વમન, વિરેચન, નિરૂહબસ્તિ તથા સ્નેહબસ્તિ-એ ક્રિયાઓ પણ વારંવાર કરવી. (કફની અધિકતા હોય તો વમનક્રિયા, પિત્તની ઠે રુધિરની અધિકતા હોય તો વિરેચનક્રિયા અને વાયુની અધિકતા હોય તો બે પ્રકારની બસ્તિઓની ક્રિયા વારંવાર કરવી.) (પંડોળું, ત્રિકુળા, શતાવરી, ગજો અને કકુંનો ઉકાળો પીવાથી વાતરક્ત અવશ્ય મટે છે.)

વાતરક્તની સાધ્યતા, યાચ્યતા, ઉપચારો અને પાળવાની પરિચ

મવન્તિ ચાત્ર ॥
 एवमाद्यैः क्रियायोगैरचिरोत्पतितं सुखम् ।
 वातासृक्साध्यते वैद्यैरप्यते तु चिरोत्थितम् ॥
 उपनाहपरीपेकप्रदेहाभ्यञ्जनानि च ।
 शरणान्यप्रवातानि मनोज्ञानि महान्ति च ॥
 मृदुगण्डोषधानानि शयनानि सुखानि च ।
 वातरक्ते प्रशस्यन्ते मृदुसंवाहनानि च ॥
 व्यायामं मैथुनं कोषमुष्णाम्ललवणाशनम् ।
 दिवास्वप्नमभिष्यन्दि गुरु चान्नं विवर्जयेत् ॥ ૧૪ ॥
 આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિ-એ સ્વમુખે કહ્યું છે : ‘જો વાતરક્ત થોડા કાળથી

ઉત્પન્ન થયું હોય, તો વૈદો, ઉપર કહેલા એ ક્રિયાયોગોથી વાતરકતને સહેલાઈથી વશ કરી શકે છે અને લાંબા કાળથી ઉત્પન્ન થયું હોય તો તેને ઉપર કહેલા ક્રિયાયોગોથી વૃદ્ધિ પામવા નહિ દેતાં રોગીને દેહપાત થવા દેતા નથી.

૧. ઉપનાહો, પરિષેકા, પ્રદેહો (લેપો), અભ્યંગો, વાયુ વગરનાં તથા મનને પ્રિય મોટાં ધરો, કામળ ગાલમસૂરિયાં વગેરેવાળાં સુખકારી શયનો અને કામળ અંગ્યંબીઓ, એ ઉપચારો વાતરકત ઉપર વખણાય છે.

વાતરકતના દરદીએ મહેનત કરવી નહિ, મૈથુન કરવું નહિ, કાપ કરવો નહિ, ઉષ્ણવીર્ય વાળું, ખાટું કે ખારું જમવું નહિ, દિવસે સૂવું નહિ અને ભારે તથા સ્તોતોને ક્લેદ આપનારું અન્ન છોડી દેવું. ૧૪

અપતાનકની ચિકિત્સા

અપતાનકિનમસ્તસ્તાક્ષમવક્રશુવમસ્તબ્ધમેદુ-મસ્વેદનમવેપનમપ્રલાપિનમસ્વદ્વાપાતિનમવહિરા-યામિનં ચોપક્રમેત્ । તત્ર પ્રાગેવ સ્નેહામ્યન્તં સિન્ન-શરીરમવપીઢનેન તોક્ષ્ણેનોપક્રમેત શિરઃશુદ્ધયર્થમ્ । અનન્તરં ચ વિદારિગન્ધાદિકાથમાંસરસક્ષીરદધિ-પક્કં સર્પિરચ્છં પાયયેત્ તથા હિ નાતિમાત્રં વાયુઃ પ્રસરતિ । તતો મદ્રદાર્વાદિવાતપ્તગણમાહુત્ય સયવ-કોલકુલત્યં સામૂપૌદકમાંસં પશ્ચવર્ગમેક્તઃ પ્રકાઘ્ય તમાદાય કપાયમમ્લક્ષીરૈઃ સહોન્મિશ્ર્ય સર્પિસ્તૈલ-વસામજ્જમિઃ સહ વિપેન્નમધુરકપત્રીવાપં તદેતત્તૈ-શૃતમપતાનકિનાં પરિપેકાવગાહામ્યજ્જપાનમોજનાનુ-વાસનનસ્યેષુ વિદધ્યાત્ । યથોક્તૈશ્ચ સ્વેદવિધાનૈઃ સ્વેદયેત્ । વલીયસિ વાતે સુલોગ્ણતુપ્વસકરીપૂર્ણે કૂપે નિદધ્યાદામુખાત્ । તપ્તાયાં વાક્ષારચુલ્યાં તપ્તાયાં

વા શિલાયાં સુરાપરિપિક્તાયાં પલાશદલચ્છનાયાં જ્ઞાયયેત્ । કૃશરાવેશવારપાયસૈર્વા સ્વેદયેત્ । મૂલ-કોલવૂકસ્ફૂર્જનિકાર્કસપ્તલાશ્વિનીસરસસિદ્ધં તૈલ-મપતાનકિનાં પરિપેકાદિપૂપયોજ્યમ્ । અમુક્તવતા પીતમમ્લં દધિમરિચવચાયુક્તમપતાનકં હન્તિ તૈલ-સર્પિર્વસાધૌદ્રાણિ ચ । એતચ્છુદ્ધવાતાપતાનકવિધાન-મુક્તમ્ । સંસૃદે સંસૃદં કર્તવ્યમ્ । વેગાન્તેષુ ચાવ-પીઠં દદ્યાત્ । તામ્રચૂડકર્કટકૃષ્ણમત્સ્યશિશુમાર-રાહવસાશ્ચસેવત્ । સીરાણિ વા વાતહરસિદ્ધાનિ યવ-કોલકુલત્યમૂલકદધિષ્ઠતૈલસિદ્ધાં વા યવાગૂમ્ । સ્નેહવિરેચનાસ્થાપનાનુવાસનાનિ ચૈવં દશરાત્રં હત-વેગમુપક્રમેત્ । વાતવ્યાધિચિકિત્સિતં ચાવેક્ષેત રક્ષા-કર્મ ચ કુર્યાદિતિ ॥ ૧૫ ॥

એ અપતાનકનો દરદી શિથિલ થયેલી આંખોવાળો, વાંકી થયેલી કૂકુટિઆવાળો, અક્રુર રહેતા લિંગવાળો, પચ્ચીનાથી વ્યાપ્ત થઈ જતો, ધૂળજતો, અસંબદ્ધ ભાષણ કરતો, બન્ને હાથ તથા પગથી ખાટલાની પેઠે ધરતી પર પડી જતો અને અસાધ્ય બહિરાયામવાળો ન હોય, તો તેની ચિકિત્સા કરવી.

અપતાનકના દરદીને પ્રથમ જ સ્નેહનો અભ્યંગ તથા સ્વેદન કરી તેના માથાની શુદ્ધિ માટે તીક્ષ્ણ અવપીડન નસ્ય દેવું. (માથાને ખાલી કરનારાં તીક્ષ્ણ ઔષધો વાટી નિચાવીને જ રસ કાઢવામાં આવે તે અવપીડ કહેવાય છે. નાકમાં એ રસનાં ટીપાં નાખ્યાં એ અવપીડન નસ્ય કહેવાય છે. વાયુ કફના સ્થાનમાં ગંધેલો હોવાથી નષ્ટ થયેલી સંજ્ઞાને જાત કરવા માટે આ નસ્ય દેવું-કલ્પન.)

માથાને ખાલી કર્યા પછી નિદારિગંધાદિ ગળુનો ઠવાય, માંસનો રસ, દૂધ અને દહીંમાં પકવેલું સ્વચ્છ ઘી રોગીને પાવું. ઘી પાવાથી વાયુ અત્યંત ફેલાઈ શકતો નથી.

૧ આલેપકની ચિકિત્સા તથા અપતાનકની ચિકિ-ત્સા જુદીજુદી આપી નથી, તેનું કારણ તેઓની 'આ એક જ ચિકિત્સા હોય' એમ ધારી સકાય છે.

પછી સૂત્રસ્થાનના ૩૯ મા અધ્યાયના ૧૦ મા વિષયમાં કહેલા ભદ્રદાર આદિ વાતસંશ્મન વર્ગને એકઠો કરી તેને જવ, બોર, કળથી અને પાંચે પ્રકારનાં આનૂપવર્ગનાં માંસોથી મિશ્ર કરી ક્વાથ બનાવી તે ક્વાથને સૌવીરક તથા ધાન્યારસ આદિ અમ્લો તથા દૂધથી મિશ્ર કરી તે ક્વાથથી તેલ, ચરખી અને મજ્જની સાથે ધી પકાવવું અને તે ધીમાં જીવનીય ગણુ નાખવો.

આ પ્રમાણે પકાવેલું ધી ત્રૈવૃત કહેવાય છે. અપ-તાનકવાળાઓને સિંચનમાં, અવગાહમાં, ચોળવામાં, પીવામાં, ભોજનમાં, સ્નેહબસ્તિમાં અને નસ્યમાં આ ધી આપવું.

અપતાનકવાળાના શરીરનું આ ચિકિત્સિત-સ્થાનના સ્વેદાવયારણીય નામના ૩૨ મા અધ્યાય-માં કહેલાં સ્વેદનાં વિધાનોથી સ્વેદન કરવું. જે વાયુ બેરાવર હોય તો તે દરદીને સહેવાય તેવાં જાનાં ફેતરાં, ઢૂસાં તથા અડાયાંથી ભરેલી જાડી ખાડમાં મોઢા સુધી જાળો રાખવો. અથવા અગ્નિથી તપેલી લુહારની ચૂસ ઉપર કે અગ્નિથી તપાવેલી શિલા ઉપર મદિરા છાંટી તે ચૂસને કે શિલાને ખાખરાનાં પાંદડાંઓથી ઢાંકી તે ઉપર સુવાડવો. (આ ઉભયસ્વેદ કહેવાય છે.) અથવા તલ તથા અડદની ખીચડી, માંસોના વેશવાર અને દૂધપાકથી ઉપનાહસ્વેદ દેવો.

મૂળા, થોળો એરડો, ટીંબરુ, જંગલી તુલસી (તકમરિયાં તો નહિ?), આકડો, હાથલા નામનો થોર અને આંખકૂટામણીના સ્વરસના ક્વાથમાં તેલ પકાવી તે તેલ અપતાનકવાળાઓના સિંચન વગેરેમાં કામે લગાડવું.

અપતાનકવાળાને જમ્યા પહેલાં મરી તથા વજ નાખેલું ખાટું દહીં અથવા તે નાખેલું તેલ, ધી, ચરખી અને મધ પાવામાં આવે તો અપતાનક મટી જાય છે.

ઉપર કહેલી સઘળી ચિકિત્સાઓ એકલા વાયુથી થયેલા અપતાનકવાળાઓ માટે છે.

જે વાયુની સાથે પિત્તને કે કફને સંબંધ હોય તો પિત્તને તથા કફને ટાળનારી ક્રિયાઓની સાથે ઉપર કહેલી ક્રિયાઓ કરવી. (નિં ૨૦ ૧ વિં ૧૫ જુઓ. જ્જજટાચાર્ય કહે છે કે બીજા દોષોના સંબંધવાળા વાતરક્તની પેઠે ચિકિત્સા કરવી.)

અપતાનકથી આવેલા વેગોના અંતમાં દરદીને અવપીડન નસ્ય આપ્યા કરવું.

અપતાનકવાળાને કકડો, કુડચલ, કાળાં માછલાં, શિશુમાર (દરિયાઈ કૂતરો) અને સૂવર-ની ચરખીઓનું અથવા વાતહર દ્રવ્યોના ક્વાથા-દિકથી પકાવેલા દૂધનું અથવા જવ, બોર, કળથી, મૂળા, દહીં, ધી અને તેલથી સિદ્ધ કરેલી રાખનું અને સ્નેહન, વિરેચન, નિરૂહબસ્તિ તથા સ્નેહબસ્તિનું પણ સેવન કરાવવું. વેગ ટળી ગયા પછી પણ દસ દિવસ સુધી આ પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી.

વાતવ્યાધિચિકિત્સિત નામના ગયા અધ્યાય-માં કહેલી ચિકિત્સાઓ ઉપર પણ ધ્યાન આપવું અને સૂત્રસ્થાનના ત્રણિતોપાસનીય નામના ૧૯ મા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે રક્ષાવિધાન પણ કરવું.

પક્ષાઘાતની ચિકિત્સા

પક્ષાઘાતોપદ્રુતમમ્લાનગાત્રં સરુજમાત્મવન્ત-મુપકરણવન્તં ચોપક્રમેત્ ॥ તત્ર પ્રાગેવ સ્નેહસ્વેદો-પપન્નં મૃદુના શોધનેન સંશોધ્યાનુવાસ્યાસ્યાપ્ય ચ યથાકાલમાક્ષેપકવિધાનેનોપચરેત્ । વૈશેપિકશ્ચાત્ર મસ્તિષ્કશિરોવસ્તિથાણુતૈલમમ્યદ્ગાર્થે શાલ્વણમુપ-નાહાર્યે ચ્ચતૈલમનુવાસનાર્થે । એવમતન્દ્રિતસ્ત્રીંથ-તુરો વા માસાન્ ક્રિયાપથમુપસેવેત્ ॥ ૧૬ ॥

પક્ષાઘાતનો દરદી જે કરમાયેલાં ગાત્રવાળો હોય, વેદના સહિત હોય, ત્રિતેદ્રિય હોય

અને ઝેરતાં સાધનાથી યુક્ત હોય તો તેની ચિકિત્સા કરવી.

પક્ષાધાતના દરદીને પ્રથમ જ રનેહથી તથા સ્વેદનથી ઉત્પન્ન કરી, સમય પ્રમાણે વમન, વિરેચનાદિકના જે સમયો^૧ છે તે પ્રમાણે કામળ શોધનથી શુદ્ધ કરી, નિરહબસ્તિ તથા અનુવાસન-બસ્તિ (રનેહબસ્તિ) આપી પછી ઉપર કહેલી અપતનકની માફક ચિકિત્સા કરવી.

આ ચિકિત્સામાં વિશેષ એ કરવું કે રનેહથી લિખવેલાં પોતાં તથા પૂમડાં વગેરે મસ્તક પર મુકાવવાં, ચોળવામાં ગયા અધ્યાયના ૨૨મા વિષયમાં કહેલા યુષ્મતેલનો તથા ઉપનાહમાં ગયા અધ્યાયના ૧૫મા વિષયમાં કહેલા શાલ્વણ-નો ઉપયોગ કરાવવો અને રનેહબસ્તિમાં આ સ્થાનના ૧૫મા અધ્યાયના ૧૧મા વિષયમાં કહેલું બલાતેલ વાપરવું.

દરદીએ જરા પણ આળસ કે બેદરકારી નહિ રાખતાં ત્રણ કે ચાર મહિના સુધી આ પ્રમાણે ચિકિત્સાતું સેવન કરવું. ૧૬

મન્યાસ્ત ભગ્ની ચિકિત્સા

મન્યાસ્તમ્મેડ્યેતદેવ વિધાનં વિશેષતો વાત-શ્લેષ્મહૈરૈસ્યે રુક્ષસ્વેદૈશ્ચોપચરેત્ ॥ ૧૭ ॥

મન્યાસ્તભમાં પણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જ કરવું અને ખાસ કરી વાયુ તથા કફ હરનારાં નસ્યો તથા રૂક્ષ સ્વેદો આપવા. ૧૭

અપતનકની ચિકિત્સા

અપતનકાતુરં નાપતર્પયેત્ । વમનાનુવાસના-સ્થાપનાનિ ન નિપેક્ષયેત્ । વાતશ્લેષ્મોપરુદ્ધોન્નિશ્વાસં તીક્ષ્ણૈઃ પ્રશ્માપનૈર્માંકયેત્ । તુમ્બુરુપૂષ્કાઢ્ઠિમ્લ-

૧ વમન કરાવના પછી એક પચ્ચત્તારિયે વિરેચન દેવું. વિરેચન પછી સાત રાત વીતે ત્યારે રનેહબસ્તિ દેવી. રનેહબસ્તિ દીધા પછી ત્રિનઘપણાનું^૨ ઘણું પ્રાસ થતાં નિરહબસ્તિ દેવી અને નિરહબસ્તિ દીધા પછી પાછી તુરત રનેહબસ્તિ દેવી.

વેતસપથ્યાલવણત્રયં યવકાથેન પાતું પ્રયચ્છેત્ પચ્યા-ઘ્રતાદ્વૈ સૌવર્ચલદ્વિપલે ચતુર્ગુણે પયસિ સર્પિઃપ્રસ્થં ચ સિદ્ધમ્ । વાતશ્લેષ્માપનુચ કર્મ કુર્યાત્ ॥ ૧૮ ॥

અપતનકના દરદીને લંધનાદિક અપતર્પણ અને વમન, રનેહબસ્તિ તથા નિરહબસ્તિનું પણ સેવન કરાવવું નહિ. એ દરદીનો શ્વાસ, વાયુ તથા કફથી રોકાઈ ગયો હોય તો તેને તીક્ષ્ણ પ્રધમન^૩ નસ્યોથી છૂટા કરવો. યવના ક્ષાત્રની સાથે ટીંબરુદ્ધ, પુષ્કરમૂળ,^૪ હિંગ, અમ્લવેતસ,^૫ હરડે અને લવણત્રય-સંધવ, બિડલણ તથા સંચળ પિવડાવવાં. પચાસ હરડેનું ચૂર્ણ અને આઠ તોલાભાર સંચળ નાખેલા ચોગણા દૂધમાં પકા-વેલું ચોસઠ તોલાભાર ઘી પણ પાવું. એ ઉપ-રાંત વાયુ તથા કફને હરનારી બીજી ચિકિત્સા-પણ કરવી. ૧૮

અર્દિતની ચિકિત્સા

અર્દિતાતુરં બલયન્તમુપકરણવન્તં ચ વાતવ્યાધિ-વિધાનેનોપચરેદ્વૈશેષિકૈશ્ચ મસ્તિક્કશિરોશસ્તિ-નસ્યધૂમોપનાહસ્તેહનાડીસ્વેદાદિભિઃ । તતઃ સત્વળં મહાપચ્છમૂલં કાકોલ્યાદિં વિદારિગન્ધાદિમૌદકા-

૨ જ આગળની એ મોઢાવાળી નળીમાં તીક્ષ્ણ ચૂર્ણ ભરી મોઢાથી ફૂંક મારી તે ચૂર્ણને નાકમાં ચડાવી ઘુ એ પ્રધમન નસ્ય કહેવાય છે. વિશેષ આ સ્થાનના ૪૦ મા અધ્યાયમાં જુઓ.

૩ પુષ્કરમૂળને બદલે કુસિંજન વાપરવું યોગ્ય છે; કેમ કે પુષ્કરમૂળ કષાય મળતું નથી. કાંઈ ગાંધી વગેરે પુષ્કરમૂળના નામથી કાંઈ આપે છે તેમાં પુષ્કરમૂળના ચણે નથી, અર્વાગીન ગ્રંથોમાં પુષ્કરમૂળને બદલે કક વાપરવાનું કહ્યું છે; પણ કકમાં પુષ્કરમૂળના જેવા ચણે નથી. કુસિંજનમાં પુષ્કરમૂળને મળતા ચણે છે. કુસિં-જન નામનું દ્રાક્ષના વેલાના જેવા દેખાવવાળું મોટું ઝાડ થાય છે, તેના મૂળને કુસિંજન કહે છે.

૪ અમ્લવેતસ એક જાતની ખટાશ છે. તેના ઘણા ભેદ છે. એક જાતની કાંજ, એક જાતનો ક્ષારનો ખાટો અક કે જે શંખદ્રાવણી જાત છે તે અને એક જાતનું ખાટું લીંણુ એ સઘળાં અમ્લવેતસ કહેવાય છે.

નૂત્રમાંસં તથૈવૌદકકન્દાંશ્વ સંહત્ય દ્વિગુણોદકે સ્ત્રી-
દ્રોણે નિઃક્રાશ્ય પદાવશિષ્ટમવતાર્ય પરિસ્રાવ્ય તૈલ-
પ્રસ્થેનોન્મિશ્રય પુનરગ્રાવશિષ્ટયેવ ॥ તત્તૈલં સ્ત્રીરા-
નુગતમતાર્ય શીતીધૃતમભિમગ્રીયાત્ત્ર યઃ સ્નેહ
ઉત્તિષ્ઠેત્તમાદાય મધુરૌપયસહાસીર્યુક્તં વિપચેદેત-
સ્ત્વીરતૈલમર્દિતાનુરાણાં પાનામ્પક્લાદિપૂપયોગ્યમ્ ॥
તૈલહીનં વા સ્ત્રીરસર્પિરક્ષિતર્પણમિતિ ॥ ૧૯ ॥

અર્દિતનો દરદી એ બળવાન હોય અને
એર્દિતાં સાધનોથી યુક્ત હોય તો તેની વાત-
વ્યાધિચિકિત્સિત નામના ગયા અધ્યાયમાં કહ્યા
પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી અને ખાસ કરી
સ્નેહથી બિબ્બેલાં પોતાં તથા પૂમડાં માથા
ઉપર મૂકાવવાં, સ્નેહિક નરયો આપવાં, સ્નેહિક
ધૂમપાન કરાવવાં, ઉપનાહ સ્વેદો કરવા, સ્નેહનો
કરવાં અને નાડીસ્વેદ^૧ (આ સ્થાનના સ્વેદાવ-
ચારણીય નામના ૩૨મા અધ્યાયમાં જુઓ.)
વગેરે પણ કરવાં.

પછી તૃણપંચમૂળીગણ, બૃહત્પંચમૂળી-
ગણ, કાઠોદ્યાદિ ગણ, વિદારીગંધાદિ ગણ, કુક-
ચલ તથા સૂવર વગેરે આનૂપવર્ગનાં માંસો
અને કંસેર તથા શિંગોડાં વગેરે જળમાં ઉત્પત્ત
થતાં કંઠોને એકઠાં કરી તેઓનો, બમણા
પાણીવાળા એક હાલ ચોવીસ તોલાભાર દૂધમાં
ક્વાથ કરી, ચોથો લાગ બાકી રહે ત્યારે
ઉતારી, વજ્રથી ગાળી લઈ તે ક્વાથને ચોસઠ,
તોલાભાર તેલથી મિશ્ર કરી પાછો અગ્નિ

૧ સ્વેદન કરવાનાં મૂળાદિક, માસાદિક, મૂત્રાદિક
તથા દૂધ વગેરે દ્રવ્યો એક માટલામાં ભરી, તેનું મોઢું
બંધ કરી, ખૂપ ઉગ્રાણી, તે માટલાના પડખામાં કાણું
પાડી તેમાં હાથોની સહના જેવા આકારવાળી, એક
અથવા દોઢ વામ સામી અને બેત્રણ લાગમા નમા-
વેલી વાતહર પાંદડાઓની નળી નાખીને તેથી બાહ્ય
લેવરાવવી, એ નાડીસ્વેદ કહેવાય છે. (ચરક-સુત્રગ્રંથાન-
અધ્યાય ૧૩ મો.)

પર ચડાવેા. પછી તે તેલ દૂધ સાથે એક થઈ
બય ત્યારે ઉતારી લઈ ઠંડું થઈ બય ત્યારે
તેને મથવું. એમાંથી જે સ્નેહ બહાર નીકળે
તેને લઈ કાઠોદ્યાદિ મધુરવર્ગ, અડબાઉ અડદ
અને દૂધથી મિશ્ર કરી પકાવેા, એટલે તે
સ્ત્રીરતેલ સિદ્ધ થાય છે. આ તેલ અર્દિતના
દરદીઓને પીવામાં તથા ચોળવા વગેરેમાં દેવું.

ઉપર જે તેલ દૂધમાં પકાવવાનું કહ્યું તેની
પેઠેજ દૂધમાં પકાવેલું થી સ્ત્રીરસર્પિ કહેવાય છે.
એ સ્ત્રીરસર્પિનો અર્દિતવાળા માણસોનાં નેત્રોનું
તર્પણ કરવામાં ઉપયોગ કરવો. ૧૯

ગૃધ્રસી વગેરે રોગોની ચિકિત્સા
ગૃધ્રસીવિશ્વાચીક્રોદુકશિરઃસ્વજ્વલ્લવાત-
કણ્ટકપાદદાહપાદહર્ષાપવાહુકવાધિર્યધમનીગતવાત-
રોગેષુ યથોક્તં યથોદ્દેશં ચ શિરાવ્યધં કુર્યાદન્ય-
ગ્રાપથાહુકાઘ્રાતવ્યાધિચિકિત્સિતં ચાવેક્ષેત ॥૨૦॥
ગૃધ્રસી, વિશ્વાચી, કોષ્ઠકુશિર, ખંજ
(તથા કલાયખંજ), પંચુ, વાતકંટક, પાંદડાહ,
પાંદડહર્ષ, અપબાહુક (અંસશોષ તથા
અપબાહુક), બહેરાશ અને ધમનીગત વાતરોગો,
(મૂક, મિન્મિણ તથા ગદગદ) એમાં શારીર-
સ્થાનના આઠમા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે ચોગ્ય
પ્રદેશમાં શિરાવ્યધ કરવો (નસને વીંધવી-કૂસ
ખોલવી.) અને અંસશોષ તથા અપબાહુક એ
બે રોગ સિવાય બાકીના ઉપર કહેલા ગૃધ્રસી
વગેરે રોગોમાં ગયા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે
વાતવ્યાધિની ચિકિત્સા પણ કરવી.^૨ (ગૃધ્રસી

૨ વાતવ્યાધિમાં જે સ્નેહસ્વેદાદિક કરવાનું છે, તે
અંસશોષમા તથા અપબાહુકમાં વિરુદ્ધ છે; કારણ કે
તેઓ કુક્રસ્થાનમા કદમો ઢંકાયેલા વાયુથી થાય છે.
એમા જે સ્વેદન તથા નરય વગેરે દેવા તે રૂક્ષ જ
દેવા લોઈએ. કહીને તો એમ વ્યાખ્યાન આપે છે કે
અંસશોષ તથા અપબાહુક, ધાતુઓના ક્ષયથી થયેલા
વાતપ્રકોપથી થાય છે, માટે તેઓમાં વાતવ્યાધિની
ચિકિત્સા કરવી, પણ સિરાવેધ નહિ કરવો.

વગેરે રોગોમાં વાતવ્યાધિની ચિકિત્સા કર્યા છતાં શાંતિ ન થાય તો પછી રુધિરના આવરણનો નિશ્ચય કરીને શિરાબંધ કરવો; કોષ્ઠકશિર ઉપર વાતરક્તની ચિકિત્સા પણ કરવી. બહેરાશની ચિકિત્સા ઉત્તરતંત્રના ૨૧મા અધ્યાયમાં પણ કહેવામાં આવશે.) ૨૦

કર્ણશૂળની ચિકિત્સા

કર્ણશૂળે તુ શૂઙ્ગવેરસંતૈલમધુસંસુદૃં સૈન્ધવો-
પહિતં સુલોષ્ણં કર્ણે દવાદજામૂત્રમધુતૈલાનિ વા,
માતુલુહ્નદાદિમતિન્તિડીકલ્પરસમૂત્રસિદ્ધં તૈલં શુક્ત-
સુરાતક્રમૂત્રલવણસિદ્ધં વા । નાડીસ્વેદેશ્ચ સ્વેદયેત્ ।
વાતવ્યાધિચિકિત્સાં ચાવેક્ષેત । મૂયશ્ચોત્તરે વક્ષ્યામઃ ॥

કર્ણશૂળ થયેલ હોય તો રોગીના કાનમાં તેલ, મધ તથા સૈંધવ નાખેલો આદુનો રસ અથવા સૈંધવ નાખેલું બકરીનું મૂત્ર અથવા સૈંધવ નાખેલ મીઠાં તેલો સહેવાય તેવાં ગરમ કરી નાખવાં અથવા બિબ્બરું, દાડમ અને કોકમના સ્વરસમાં તથા ગાયના મૂત્રમાં પકાવેલું તેલ નાખવું અથવા શુક્ત, મધ, છાશ, ગોમૂત્ર અને લણુમાં પકાવેલું તેલ નાખવું. એ ઉપાયો કરવા ઉપરાંત નાડીસ્વેદોથી સ્વેદન પણ કરવું અને વાતવ્યાધિની જ ચિકિત્સા કહી છે, તે પણ કરવી. ઉત્તરતંત્રમાં કર્ણરોગોના પ્રકરણમાં (૨૧મા અધ્યાયમાં) કર્ણશૂળની ફરી ચિકિત્સા કહીશું.

તૂણી તથા પ્રતૂણીની ચિકિત્સા

તૂણીપ્રતૂણોઃ સ્નેહલવણમુદકેન પાયયેત્,
પિપ્પલ્યાદિચૂર્ણં વા હિંગુઘવક્ષારપ્રગાઢં વા સર્પિ-
ર્વસ્તિભિષ્ચૈનમુપક્રમેત્ ॥ ૨૨ ॥

તૂણી કે પ્રતૂણી થયેલ હોય તો સ્નેહલવણ (ગયા અધ્યાયનો ૨૫મો વિષય જુઓ.) અથવા પિપ્પલ્યાદિ ગણતું ચૂર્ણ જળની સાથે પાવું અથવા હિંગ અને ઝવખારથી સારી પેઠે મિશ્ર કરેલુ ધી પાવું. એ દરદીને પિચકારીઓ પણ દેવી.

આધ્માન તથા પ્રત્યાધ્માનની ચિકિત્સા

આધ્માને ત્વપતર્પણદીપનચૂર્ણફલવર્તિક્રિયા-
પાચનીયવસ્તિભિરુપચરેત્ । લઘુનાનન્તરં ચાત્રકાલે
ધાન્યકજીરકાદિદીપનસિદ્ધાન્યન્નાનિ । પ્રત્યાધ્માને
હર્દનાપતર્પણદીપનાનિ કુર્યાત્ ॥ ૨૩ ॥

આધ્માન થયેલ હોય તો લંઘનોથી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારાં ચૂર્ણોથી, ફલવર્તિઓથી (ઝાડો કરવા માટે શુદ્ધમાં વાટ ખોસવામાં આવે છે તે ફલવર્તિ કહેવાય છે. આ સ્થાનના ૧૪મા અધ્યાયનો ૮મો વિષય જુઓ), પાચન ચૂર્ણોથી અને બસ્તિઓથી ચિકિત્સા કરવી. લંઘન કરાવ્યા પછી અન્ન દેવાના સમયે ધાણા તથા જીરું વગેરે પાચન પદાર્થોથી સિદ્ધ કરેલાં અન્નો દેવાં. પ્રત્યાધ્માન થયો હોય તો વમન, લંઘન તથા અગ્નિને દીપ્ત કરનારાં ચૂર્ણોદિથી ચિકિત્સા કરવી.

અષ્ઠીલા તથા પ્રત્યાષ્ઠીલાની ચિકિત્સા

અષ્ઠીલાપ્રત્યાષ્ઠીલયોર્ગુલ્મમામ્યન્તરવિદ્રધિવત્ક્રિયા-
વિમાગ્નિરિત્તિડીકપાઠાચિત્રકયવક્ષારસૈન્ધવવિહ-
સૌવર્ચલસ્વર્જિકાપિપ્પલીમૂલામ્લવેતસસઠીપુષ્કરમૂલ-
હપુષ્પાચન્યાજાજીપથ્યાધૂર્ણપિત્વા માતુલુહ્નમ્લેન
વહુશઃ પરિમાન્યાક્ષમાત્રાં ગુટિકાં કારયેત્તતઃ પ્રાત-
રેકેકાં વાતવિકારી મક્ષયેત્ । અથૈષ યોગઃ કાસ-
શ્વાસગુલ્મોદરારોચકહૃદ્રોગાધ્માનપાશ્વોદરવસ્તિ-
શૂળાનામ્હમૂત્રકચ્છ્રીહારીસતૂણીપ્રતૂણીરપહન્તિ ॥ ૨૪ ॥

અષ્ઠીલા કે પ્રત્યાષ્ઠીલા થઈ હોય તો શુદ્ધ અને આશ્યંતર વિદ્રધિઓની ચિકિત્સાની પેઠે ચિકિત્સા કરવી. (આ ચિકિત્સાતત્ત્વશાસ્ત્રનો ૧૬મો અધ્યાય તથા ઉત્તરતંત્રનો ૪૨મો અધ્યાય જુઓ.)

હિંગ, ત્રિકટુ (સૂંઠ, મરી, પીપર), વજ્ર, બોડીઅજમોદ અથવા કરમાણી ધાણા, યવાની, દાડમ, કોકમ, કાળીપાડ, ચિત્રક, યવક્ષાર, સિંધવ, બિડલણ, સંચળ, સાજીખાર, પીપરીમૂળ,

અમ્લવેતસ, કચૂરો, પુષ્કરમૂળ (કુલિંબન), હુપુષા (અપ્રસિદ્ધ છે), ચવક, જ્વરં અને હરડેનું ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણને ઘણી ઘણી વાર બિજોરાની ખટાશની ભાવના આપીને તેની એક એક તોલાભાર ગોળીઓ કરી રાખવી. અષ્ટીલા કે પ્રત્યષ્ટીલાના વિકારવાળાને પ્રભાતે એ ગોળીઓમાંથી એકેક ગોળી ખવરાવવી. આ હિંન્વાદિ ગણરૂપ યોગ કાસ, શ્વાસ, ગુલ્મ, ઉદરરોગ, અરોચક, છાતીનાં દરદો, આદ્માન, પડખાનાં શૂળો, ઉદરનાં શૂળો, અસ્તિનાં શૂળો, આનાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, બરલતું દરદ, અર્શ, તૂણી તથા પ્રતૂણીને પણ મટાડે છે.

વાયુની પરીક્ષા તથા ચિકિત્સા

કેવલો દોષયુક્તો વા ધાતુભિર્વાયુતોઽનિલઃ ।

વિજ્ઞેયો લક્ષણોહામ્યાં ચિકિત્સા વાઽવિરોધતઃ ॥૨૫॥

વાયુ કેવળ છે, દોષોથી બેડાયેલ છે કે દોષો, ધાતુઓ કે મળોથી આવરણ પામેલો છે? (શકાઈને હહેલો છે?) તેની પરીક્ષા દોષોનાં, ધાતુનાં તથા મળોનાં લક્ષણો ઉપરથી અને પોતાની કંઈપનાશક્તિથી કરી લેવી. પરીક્ષા કરતાં બે દોષોથી બેડાયેલ કે દોષો, ધાતુ કે મળોથી આવરણ પામેલો જણાય તો વાયુનો તથા તે જગ્યાથી સંયોગ કે આવરણ પામેલો હોય તેઓનો પરંપરની ચિકિત્સાથી પ્રકાપ ન થાય એવી સંભાળ રાખીને ચિકિત્સા કરવી. (સંયુક્ત તથા આવૃત્ત થયેલા વાયુનાં કેટલાંક લક્ષણો નિદાનસ્થાનના પહેલા અધ્યાયના ૭ મા તથા ૮ મા વિષયમાં આપ્યાં છે, તે જુઓ.) ૨૫

મેઘથી શેકાયેલા વાયુનું લક્ષણ તથા ચિકિત્સા રુજાવન્તં ઘનં શીતં શોફં મેદોઽતોઽનિલઃ ।

કરોતિ યસ્ય તં વૈદ્યઃ શોથવત્સમુપાચરેત્ ॥૨૬॥

જે વાયુ મેઘથી શેકાયેલ હોય તો પીડાવાળા, ઘાટા તથા શીતળતાવાળા અપકવ સોબને ઉત્પન્ન કરે છે. આવો સોબે ઉત્પન્ન થયો હોય

તો વૈદ્યે સોબની ચિકિત્સા જેવી ચિકિત્સા કરવી.

ઊરુસ્તંભ અથવા આઠચયાતતુ લક્ષણ કફમેદોઽતો વાયુર્યદોરુ પ્રતિપદ્યતે ।

તદાન્નમર્દચૈથિલ્યરોમહર્ષરુજાજ્વરૈઃ ॥

તંદ્રયા ચાર્દિતઃ સ્તંભૌ શીતલાવપ્રચેતનૌ ।

ગુલ્ફાવસ્થિરાવૂરુ ન સ્વાત્રિવ ચ મન્યતે ॥

તમૂરુસ્તમ્ભમિત્યાહુરાઢ્યવાતમથાપરે ॥૨૭॥

જ્યારે કંઠથી તથા મેઘથી શેકાયેલ વાયુ સાયળોમાં આવે છે, ત્યારે અંગોનું ભાંગવું, શિથિલતા, રૂંવાડાંનું ઊછું થવું, વેદના, જ્વર તથા તંદ્રા પ્રાપ્ત થાય છે અને સાયળો સ્તંબ્ધ, શીતળ, ચેતના વગરના, ભારે, અસ્થિર અને બળે પોતાના ન હોય એવા મનાય છે. આ રોગને આચાર્યો ઊરુસ્તંભ કહે છે અને બીજાઓ આઠ્યવાત કહે છે. ૨૭

ઊરુસ્તંભ અથવા આઠચયાતની ચિકિત્સા સ્નેહવર્જ પિવેત્તત્ર ચૂર્ણ પૃથ્વરણ નરઃ ॥

હિતમુષ્ણામ્બુના તદ્રત્પિપ્પલ્યાદિગૃણૈઃ કૃતમ્ ।

લિહ્વાદ્વા ત્રૈફલં ચૂર્ણ ક્ષોદ્રેણ કઠુકાન્વિતમ્ ॥

મૂત્રૈર્વા ગુગુલું શ્રેષ્ઠં પિવેદ્વાપિ શિલાજતુ ।

તતો હન્તિ કફાકાન્તં સમેદસ્કં પ્રમજ્જનમ્ ॥

હ્રોગમરુષિં ગુલમં તથામ્યન્તરવિદ્રધિમ્ ।

સક્ષારમૂત્રસ્વેદાંશ્ચ રુક્ષાણ્યુત્સાદનાનિ ચ ॥

કુર્યાદિલાઘ્ન મૂત્રાઢ્યૈઃ કરજ્જફલસર્પપૈઃ ।

મોજ્યાઃ પુરાણશ્યામાકકોદ્રવોદાલશાલયઃ ॥

શુષ્કમૂલકૃષ્ણેણ પટોલસ્ય રસેન ચ ।

જાઙ્ગલૈરઘૃતૈર્મસૈઃ શાકૈશ્વાલવૈર્હિતૈઃ ॥

યદા સ્યાત્તાં પરિક્ષીણે ભૂયિષ્ઠે કફમેદસી ।

તદા સ્નેહાદિકં કર્મ પુનરવાચારયેત્ ॥

સુગન્ધિઃ સુલઘુઃ સ્વદ્ધમસ્તીક્ષ્ણોષ્ણઃ કઠુકો રસે ।

કટુપાકઃ સરો હૃદ્યો ગુગુલુઃ સ્નિગ્ધપિચ્છિલઃ ॥

સ નવો વૃંહણો વૃષ્યઃ પુરાણસ્વપર્પણઃ ।

તૈશ્ચયૌષ્ણ્યાત્કફવાતઘ્નઃ સરત્વાન્મલ

સૌગન્ધ્યાત્ પૂતિકોઘ્નઃ સૌકમ્યાચ્છાનલદીપનઃ ।
તં પ્રાત્સિંધુફલાદાવીપટોલકુશવારિભિઃ ॥
વિવેદાવાપ્ય વા મૂત્રૈઃ ક્ષારૈરુષ્ણોદકેન વા ।
જીર્ણે ગુપ્તસક્ષીરૈરુચ્છાનો હન્તિ માસતઃ ॥
ગુલ્મં મેહમુદાવર્તમુદરં સમગન્દરમ્ ।
કૃમિક્ષ્ણ્વરુચિશ્ચિત્રાણ્યવુદં ગ્રન્થિમેવ ચ ॥
નાભ્યાભ્યવાતધ્યયયુક્તુદુદવ્રણાંશ્ચ સઃ ।
કોઘસંઘ્યસ્થિગં વાયું વૃક્ષમિન્દ્રાશનિર્યથા ॥૨૮॥

ઊરસ્તંભ કે જેનું બીજું નામ આઢ્યવાત કહેવાય છે, તે થયેલ હોય તો જરા પણ સ્નેહિક ચિકિત્સા ન કરતાં ઊરસ્તંભમાં વાતવ્યાધિના શકથી સ્નેહિક ચિકિત્સા કરવામાં આવે, તો મોટું નુકસાન થાય છે જોના પાણી સાથે પડ્ધરણ-ચૂર્ણ, કે જે ગયા ચોથા અધ્યાયના બીજા વિષયમાં કહેવામાં આવ્યું છે, તે પાવું; તેમજ પિપ્પ-દ્યાદિ ગણતું ચૂર્ણ પાવું એ હિતકારી છે; અથવા કડુના ચૂર્ણથી મિશ્ર કરેલું નિફળાનું ચૂર્ણ મધમાં કાલવીને ચટાડવું; અથવા મૂત્રો સાથે ઉત્તમ ગુગળ પિવડાવવો કે શિલાજિત પિવડાવવું. આ ચિકિત્સા કરવાથી કફના તથા મેહના આવ-રણવાળો વાયુ નાશ પામે છે. છાતીનાં દરદો, અરુચિ, ગુદમ તથા અંદરનો વિદ્રધિ પણ આ ચિકિત્સાથી મટે છે.

ઊરસ્તંભ ઉપર ક્ષાર સહિત મૂત્રોના સ્વેદો દેવા, રૂક્ષ પદાર્થોથી સાથળો ચોળાવવા અને કરંજનાં ફળો તથા સરસવને મૂત્રોમાં વાટીને તેઓના લેપો કરવા. જૂનો સામો, જૂના કાદરા, જૂના જંગલી કાદરા અને જૂના રાતા ચોખાના પદાર્થોને સૂકા મૂળાના ઉકાળા, પટોલનો રસ, ઘી વગરનાં જંગલ પ્રાણીઓનાં માંસો અને લૂણ-વગરનાં હિતકારી શાકોની સાથે ખવડાવવા.

જ્યારે કફ અને મેહ સારી પેઠે નાશ પામે ત્યાર પછી પ્રવીણ વૈદે એ રોગમાં સ્નેહનાદિક

ક્રિયાઓ પણ કરવી.

ગુગળ કે જે સુગંધવાળો, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, રસમાં તથા પાકમાં તીવ્રો, દસ્ત ઉતારનાર, પ્રિય લાગે એવો, સ્નિગ્ધ, ચીકાશવાળો, નવો હોય તો પુષ્ટિકારક તથા વીર્ય વધારનાર, જૂનો હોય તો કર્ષણ કરનાર, તીક્ષ્ણતાથી તથા ઉષ્ણતાથી કફ તથા વાયુ હણનાર, દસ્ત ઉતારનાર હોવાથી મળ તથા પિત્ત ટાળનાર, સૂક્ષ્મપણાથી અગ્નિને દીપ્ત કરનાર અને સુગંધપણાથી કાઠાની દુર્ગંધને હણનાર છે, તેને નિફળા, દાઝહળદર, પટોલ અને દર્બના ક્વાથમાં અથવા મૂત્રોમાં અથવા ક્ષારના પાણીમાં અથવા જાતા પાણીમાં નાખીને પાવો. આ ગુગળ પરથી પછી ઓસામણ, માંસના રસ કે દૂધની સાથે ભોજન કરાવવું. આમ કરવાથી એક મહિનાની અંદર ઊરસ્તંભ મટી જાય છે. જેમ વીજળીનું પડવું વૃક્ષને હણી નાખે છે, તેમ આ ગુગળ એક મહિનાની અંદર ગુદમ, પ્રમેહ, ઉદાવર્ત, ઉદરરોગ, ભગંદર, કૃમિ, ખરજ, અરોચક, શ્વિત્ર, અર્ણુદ, ગ્રંથિ, નાડીવણ, ઊરસ્તંભ, સોજો, કાઠ, દુદ્ધ વણો અને કાઠામાં, સાંધામાં કે અસ્થિમાં રહેલા વાયુને હણે છે. ૨૮

અધ્યાય ૬ થો

ઉપક્રમ

અથાતોર્જસાં ચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘અર્શ-ચિકિત્સિત’ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશુ કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિ-એ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

અરશો મહાહવાના આર ઉપાયો

ચતુર્વિધોર્જસાં સાધનોપાયઃ । તદ્યથા-મેપજં

૧ નિદાનસ્થાનના બીજા અધ્યાયમાં જેઓના નિદાના-દિક કહેવા છે તે અરશોની ચિકિત્સા કરવા વિષેનો.

ધારોડગ્નિઃ શસ્ત્રમિતિ । તત્રાચિરકાલજાતાન્યલ્પદોષ-
લિङ્ગોપદ્રવાણિ મેપજસાધ્યાનિ । મૃદુપ્રસૂતાવગાઢા-
ન્યુચ્છિન્નાનિ ક્ષારેણ । કર્કશસ્થિરપૃથુકઠિનાન્યગ્નિ-
ના । તનુમૂલાન્યુચ્છિન્નાનિ ક્લેદયન્તિ ચ શસ્ત્રેણ ।
તત્ર મેપજસાધ્યાનામશ્મશ્મદશ્વપાનાં ચ મેપજં
ભવતિ । ક્ષારાગ્નિશસ્ત્રસાધ્યાનાં તુ વિધાનમુચ્યમાન-
મુપધારય ॥ ૨ ॥

અરશે મટાડવાના ઔપધ. ક્ષાર, અગ્નિ
અને શસ્ત્ર એ ચાર ઉપાયો છે. જે અરશે
થોડા કાળથી ઉત્પન્ન થયેલા, કોષોનાં અલ્પ
ચિહ્નોવાળા અને અલ્પ ઉપદ્રવોવાળા હોય
તેઓને ઔપધોથી, જે અરશે કામળ, ફેલાયેલા,
થોડા તથા જાંઘા હોય તેઓને ક્ષારથી, જે અરશે
પરસટ, સ્થિર, પહોળા તથા કઠણ હોય તેઓને
અગ્નિથી અને જે અરશે સૂક્ષ્મ મૂળવાળા, ઊંચા
તથા ક્લેદવાળા હોય તેઓને શસ્ત્રથી મટાડી
શકાય છે. તેઓમાં જે અરશે ઔપધોથી સાધ્ય
તથા અદશ્ય (દેખવામાં ન આવતા) હોય,
તેઓને મટાડવા માટે ઔપધો જ કરવાં, કે જે
ઔપધો આ અધ્યાયમાં પાછળથી કહેવામાં
આવશે. જે અરશે ક્ષારથી, શસ્ત્રથી કે અગ્નિથી
મટાડી શકાય એવા જણાવ્યા છે, તેઓ માટે
વિધાન કહીએ છીએ, તે ધ્યાન દઈ સાંભળો. ૨

અરશેને ક્ષારથી ખાળી નાખવાનું વિધાન

તત્ર વલવન્તમાતુરમર્શોમિરુપદ્રુતમુપસ્નિગ્ધં
પરિસ્વિન્નમનિલવેદનામિવૃદ્ધિપ્રશમાર્થ સ્નિગ્ધમુષ્ણ-
મલ્પમન્નં દ્રવપ્રાયં શુક્તવન્તમુપવેશ્ય સંયુતે શુચૌ
દેશે સાધારણે વ્યગ્રે કાલે સમે ફલકે શય્યાયાં વા
પ્રત્યાદિત્યગુદમન્યસ્યોત્સન્ને નિપણેપૂર્વકાયમુચાનં
કિશ્વિદુન્નતકટિકં વસ્ત્રકમ્બલક્રોપવિટં યન્ત્રણશાટ-
કેન પરિક્ષિપ્તગ્રીવાસકિથં પરિકર્મિભિઃ સુપ રિગૃહીત-
મસ્પન્દનશરીરં કૃત્વા તતોડસ્ય ઘૃતામ્પક્તં યન્ત્ર-
મૃજ્જણુમુલં પાયૌ શૈનઃ શૈનઃ પ્રવાહમાણસ્ય પ્રણિ-

ધાય પ્રવિટં ચાર્શૌ વીક્ષ્ય શલાકયોત્પીઢ્ય, પિચુ-
વસ્ત્રયોરન્યતરેણ પ્રમૃજ્ય ક્ષારં પાતયેત્, પાતયિત્વા
ચ પાણિના યન્ત્રદ્વારં પિધાય વાકલ્લતમાત્રમુપેક્ષેત ।
તતઃ પ્રમૃજ્ય ક્ષારબલં વ્યાધિબલં ચાવેક્ષ્ય પુનરા-
લેપયેત્ । અર્થાઃ પક્કજાન્વયવ્રતીકાશમભિસમીક્ષ્યા-
વસન્મીપન્નતમુપાવર્તયેત્ । ક્ષારં પ્રક્ષાલયેદ્વાન્યા-
મ્લેન દધિમસ્તુશુક્તફલામ્લૈર્વા । તતો યટીમધુક-
મિથ્રેણ સર્વિષા નિર્વાપ્ય યન્ત્રમપનીયોત્થાપ્યાતુર-
મુષ્ણોદકોપવિટં શીતામિરદ્ધિઃ પરિપિચ્ચેદશીતા-
મિરિત્યેકે । તતો નિર્વાતમાગારં પ્રવેશ્યાચારિકમા-
દિશેત્ । સાવશેપં પુનર્દહેત્ । એવં સપ્તરાત્રાત્સપ્તરા-
ત્રાદેકકમુપક્રમેત । તત્ર બહુપૂર્વં દક્ષિણં સાધયેદ-
ક્ષિણાદ્રામં વામાત્પૃષ્ઠં તતોઽગ્રજમિતિ ॥ ૩ ॥

અરશેથી પીડિત થયેલો માણસ બળવાન
હોય અર્થાત્ વૃદ્ધપણથી રહિત હોય અને
અત્યંત નિર્બળ ન થઈ ગયો હોય તથા સત્ત્વવાળો
હોય, તો તેને સારી રીતે સ્નેહન તથા સ્વેદન
સંસ્કારો આપ્યા પછી વાયુ સંબંધી વેદનાઓની
વૃદ્ધિની શાંતિ માટે સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા ઘણું પ્રવાહી
અલ્પ અન્ન જમાડી, સૂત્રસ્થાનના અગ્રોપહરણીય
નામના ૫ મા અધ્યાયમાં કહેલી સામગ્રીઓથી

૧ જો કે સૂત્રસ્થાનના ૫ મા તથા ૧૨ મા અધ્યાય-
માં 'અરશેની ઉપર જે ક્ષારશસ્ત્રાદિની ક્રિયા કરવી,
તે રોગીના જમવા પહેલાં કરવી' એમ સૂચવ્યું છે
અને જમ્યા પછી ક્રિયા કરવામાં આવે તો હેઠળી તથા
આસ વગેરે ઉત્પન્ન થાય, એમ વૃદ્ધ વૈદો કહે છે,
તોપણ અહીં જમાવ્યા પછી ક્રિયા કરવાનું કહ્યું, તેથી
એમ સમજાય છે કે, ક્રિયાના દિવસથી પહેલાં બેચાર
દિવસો સુધી તેને સ્નિગ્ધતા વગેરે શુભોપાયોં ભોજનો
કરાવવાં. અથવા એમ પણ કહી શકાય છે કે સૂત્ર-
સ્થાનમાં ભોજનની જે મનાઈ કરી છે, તે મોઢામાં
થયેલા અરશે માટે છે; માટે બીજા સ્થાનમાં અરશેની
ક્રિયામાં તે દિવસે પ્રથમ થોડુંક ભોજન કરાવવું રોગ્ય
છે. 'વૈદે શસ્ત્રકર્મથી પહેલાં રોગીને ધૃષ્ટ ભોજન
જમાડવું' એમ પણ સૂત્રસ્થાનના ૧૬ મા અધ્યાયમાં
સામાન્ય રીતે કહ્યું છે.

તૈયાર કરેલા સ્વચ્છ પ્રદેશમાં સપાટ પાટિયા ઉપર અથવા શય્યા ઉપર બેસાડી તેની ગુદાને સૂર્યની સામે રખાવી, તેનો નાભિથી ઉપરનો શરીરનો સંધળો ભાગ બીજા કાંઈ માણસના ખોળામાં રહે, કમર કાંઈક ઊંચી રહે અને તે માણસ પોતે ચત્તો રહે એવી સ્થિતિ કરાવી, ગુદાની નીચે વસ્ત્રની ઈંટોળી કે ગાલમસૂરિયુ રાખી બાંધવાના-વસ્ત્રથી તેની ડોકને તથા સાથળોને યોગ્ય રીતે બાંધી, તે માણસને આકરનાં હાથે મજબૂત પકડાવી રાખી, તેનું શરીર જરા પણ હલે નહિ એવી ગોઠવણ કરવી. પછી જવું ઝાડે જવાના સમયે જોર કરવામાં આવે છે, તેવું જોર તે માણસની પાસે ધીરે ધીરે કરાવતાં ધીથી ખરડેલું, સરળ તથા સ્ફૂર્ણ મોઢાવાળું ચંત્ર તેની ગુદામાં દાખલ કરી, ચંત્ર બરાબર પેસે તથા ચંત્રમાં અરશ દાખલ થાય, ત્યારે અરશને જોઈ તે અરશને શલાકાચંત્ર વડે જંચું દબાવી રાખી પૂમકાંથી કે વસ્ત્રથી લૂછીને તે અરશની ઉપર ક્ષાર પાડવો અને ક્ષાર પાડ્યા પછી ચંત્રના દ્વારને હાથ વડે ઢાંટી રાખીને સો લઘુ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થાય તેટલા સમય સુધી બીજું કશું નહિ કરતાં બેસી રહેવું. પછી અરશ ઉપરથી ક્ષારને લૂછી નાખી ક્ષારના તથા અરશના બળને જોઈને જો યોગ્ય બણાય, તો તે અરશ ઉપર બીજી વાર પણ ક્ષાર લગાવવો. પછી અરશ પકેલા બંધુ જેવા, વીંખાયેલ તથા કાંઈક નમી ગયેલ બેવામાં આવે, તો તેને બરાબર બળી ગયેલ બહીને સ્થાનક ઉપરથી મરડી નાખવો. પછી ધાન્યામ્લથી

૧ બીજા તંત્રમાં તો એમ કહ્યું છે કે જો વાયુથી થયેલ અરશ સમ્યગ્દમ્ થાય તો પાકેલા બંધુ સમાન વર્ણવાળું, પિત્તથી થયેલ અરશ સમ્યગ્દમ્ થાય તો મોરના કંઠના જેવા વર્ણવાળું ચર્મ બને છે અને કફથી થયેલ અરશ સમ્યગ્દમ્ થાય તો ભોરી ચણીના રૂના જેવા વર્ણવાળું ચર્મ બને છે—હવે

અથવા દહીંનું પાણી, કાંજ કે દાહમ વગેરે ખાટાં ફળોનો રસથી ક્ષારને ઘોઈ નાખી, દાહવાળી જગ્યાને જોઈમથથી મિશ્ર કરેલા ધીના યોગથી કારી, શાંત કરી, ચંત્રને ગુદામાંથી કાઢી લઈ, રાગીને ઉઠાડી, બિના પાણીમાં બેસાડીને તેના ઉપર શીતળ જળનું સિંચન કરવું. કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે, 'બિના જળનું સિંચન કરવું.' પછી રાગીને પવન વગરના ધરમાં દાખલ કરીને તેને આહારવિહારાદિકની પદ્ધતિ બતાવી દેવી. જો ઋતુ અતિ શીતળ પણ ન હોય અને અતિ ઉષ્ણ પણ ન હોય તે ઋતુમાં જ સમયે વાદળાં વગેરેનો ધનધોર ન હોય તે સમયે આ દાહક્રિયા કરવી. આ ક્રિયા કર્યા છતાં અરશ જો કાંઈક બાકી રહી ગયેલ બેવામાં આવે, તો તેને ફરી વાર ક્ષારથી બાળવો. એક અરશને બાળ્યા પછી સાત રાત વીતી બંધ ત્યારે બીજા અરશને બાળવો અને તેને સાત રાત વીતી બંધ ત્યારે ત્રીજા અરશને બાળવો. આ પ્રમાણે સાત સાત રાત વીંધ્યા પછી એક એક અરશની ચિકિત્સા કરવી. જો ઘણા અરશો હોય, તો પ્રથમ જમણી તરફના અરશને, પછી ડાબી તરફના અરશને, પછી પાછળના ભાગના અરશને અને તે પછી આગળના ભાગના અરશને બાળવા. ૩

અગ્નિથી અથવા ક્ષારથી કેવા અરશોને બાળવા?

તત્રવાતશ્લેષ્મનિમિત્તાન્યગ્નિક્ષારામ્યાં સાધયેત્ ક્ષારેણૈવ મૃદુના પિત્તરક્તનિમિત્તાનિ ॥ ૪ ॥

જો અરશો વાયુથી કે કફથી થયેલા હોય, તેઓને અગ્નિથી અથવા ક્ષારથી બાળવા (અગ્નિથી ડાંલવાનો વિધિ પણ ઉપર કહેલી પદ્ધતિથી જ બરાબર સમજી લેવો.) અને જો અરશો પિત્તથી કે રુધિરથી થયેલા હોય તેઓને કામળ ક્ષારથી જ બાળવા. ૪

બરાબર, વધારે તથા ઓછા બળેલનાં
બુદ્ધિ બુદ્ધિ લક્ષણે।

તત્ર વાતાતુલ્યમનરુચિરમિદિસિર્લાઘવં વલ-
વર્ણોત્પત્તિર્મનસ્તુષ્ટિરિતિ સમ્યગ્દશલિંગાનિ । અતિ-
દગ્ધે તુ ગુદાવદરણં દાહો મૂર્છા જ્વરઃ પિષાસ
શોણિતાતિપ્રવૃત્તિસ્તન્નિમિત્તાથોપદ્રવા ભવન્તિ । ક્યા-
માલ્પવ્રણતા કણ્ઠરનિલવૈગુણ્યમિન્દ્રિયાણામપ્રસાદો
વિકારસ્ય ચાશાન્તિર્હીનદગ્ધે ॥ ૫ ॥

જે અરશો બરાબર બળેલ હોય તે વાયુની
અનુકળતા થાય, અન્ન ઉપર રુચિ થાય, જઠરાગ્નિ
પ્રદીપ્ત થાય, શરીરમાં હલકાશ આવે, બળની
તથા સારા વર્ણની ઉત્પત્તિ થાય અને મનની
પ્રસન્નતા થાય છે.

જે અરશો વધારે બળ્યા હોય તે ગુદા
ફાટી બળ, બળતરા થાય, મૂર્છા આવે, જ્વર
ઉપજાય, તરશ લાગ્યા કરે, લોહીનો અત્યંત
સ્રાવ થાય અને સૂત્રસ્થાનના ૧૪મા અધ્યાયના
૧૬ મા વિષયમાં લોહીના અતિ સ્રાવથી જે
ઉપદ્રવો થવાના કહ્યા છે, તે થાય છે.

જે અરશો ઓછા બળ્યા હોય તે ત્રણે
શ્યામ તથા નાના થાય છે, ખરજ આવે છે,
વાયુની પ્રતિકળતા થાય છે, ઇંદ્રિયોની અપ્રસ-
ન્નતા થાય છે અને વિકાર શાંત થતા નથી. ૫

અરશોને કાપીને અગ્નિથી બાળવા

મહાન્તિ ચ પ્રાણવતશ્ચિત્તવા દહેતુ ॥ ૬ ॥

જે અરશો મોટા હોય અને રોગી બળવાન
હોય તે અરશોને પ્રથમ કાપીને પછી તેઓને
અગ્નિથી બાળવા (ડાંબવા). ૬

બહાર નીકળેલા અરશોની ચિકિત્સા

નિર્ગતાનિ ચાત્યર્થં દોષપૂર્ણાનિ યન્વાદિના
સ્વેદાભ્યન્નસ્રોહાવગાહોપનાહવિસ્રાવણાલેપક્ષારાગ્નિ-
શસ્ત્રૈરુપાચરેતુ ॥ ૭ ॥

જે વાયુ આદિ દોષોથી ભરપૂર થઈ અરશો

ગુદાની બહાર નીકળેલા હોય, તે યંત્રનો ઉપયોગ
નહિ કરતાં સ્વેદનોથી, અભ્યંગોથી, સ્નેહનોથી,
અવગાહોથી, ઉપનાહોથી, લોહીનાં સ્રાવણોથી,
આલેષોથી, ક્ષારથી, અગ્નિથી અને શસ્ત્રથી તેઓની
ચિકિત્સા કરવી. ૭

જેના અરશ તેવી ચિકિત્સા

પ્રવૃત્તરક્તાનિ ચ રક્તપિત્તવિધાનેન, મિત્ર-
પુરીપાણિ ચાતીસારવિધાનેન, યદ્વર્ચાસિ સ્રોહપાન-
વિધાનેનોદાવર્ચવિધાનેન વા ॥ ૮ ॥

લોહીના સ્રાવવાળા અરશોની રક્તપિત્તના
વિધાન પ્રમાણે, પાતળો દસ્ત ઉતારનારા અરશો-
ની અતિસારના વિધાન પ્રમાણે, અને ઘાટા દસ્ત-
વાળા અરશોની સ્નેહપાનના વિધાનથી અથવા
ઉદાવર્તોના વિધાન પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. ૮

અરશોની કાહાદિ ચિકિત્સા પશુ તેમ જ

एष सर्वस्थानगतानामर्शसां दहनकल्पः ॥ ૯ ॥

જે અરશો લિંગ વગેરે બીજાં સ્થાનકોમાં
થયા હોય, તેઓની પશુ ઉપરના બીજા વિષયથી
આઠમા વિષય સુધીમાં કહ્યા પ્રમાણે ક્ષારથી
દહન, અગ્નિથી દહન, છેદપૂર્વક અગ્નિથી દહન
અને સ્વેદન તથા અભ્યંગો વગેરે યથાયોગ્ય
ચિકિત્સાઓ કરવી. ૯

અરશો ઉપર ક્ષાર પાડવાના સાધનો

आसाद्य च दर्वीकूर्चकशलाकानामन्यतमेन
क्षारं पातयेत् ॥ ૧૦ ॥

અરશને બરાબર કબજામાં લઈ તે અરશની
ઉપર દર્વી (કડછી જેવું યંત્ર), કૂર્ચક (પીંછી
જેવું યંત્ર) કે શલાકાયંત્ર (સળી જેવું યંત્ર)
એમાંના એક વડે ક્ષાર પાડવો. ૧૦

૧ ઉત્પત્તરના ૪૫મા અધ્યાયમાં રક્તપિત્તની,
૪૦મા અધ્યાયમાં અતિસારની અને ૫૫મા અધ્યાયમાં
ઉદાવર્તોની ચિકિત્સા બોલી. સ્નેહપાનનું વિધાન આ
ચિકિત્સિતરથાનના ૩૧મા અધ્યાયમાં બોલ્યું.

બહાર નીકળેલી ગુદા પરના અરશ પર
યંત્ર વિના ક્ષારાદિક ક્રિયા કરવી
મુદ્ગમુદસ્ય તુ વિના યન્ત્રેણ ક્ષારાદિકર્મ પ્રયુક્તીત ॥

અરશવાળા રોગીની ગુદા બહાર નીકળી
હોય તેના અરશ ઉપર ક્ષારાદિક ક્રિયા યંત્ર
વિના જ કરવી (કારણ કે ગુદા બહાર નીકળેલી
હોવાને લીધે તેના અરશ સ્પષ્ટ દેખાય છે). ૧૧

અરશનાળાએ કેવું ભોજન કરવું ?

સર્વેષુ ચ શાલિપટ્ટિકયવગોધૂમાન્નં સર્પિઃસ્નિ-
ગ્ધમુપસેવેત પયસા નિમ્બયૂપેણ પટોલયૂપેણ વા, યથા-
દોષં શર્કેર્વાસ્તુ કૃતંડુલીયકઝીવન્ત્યુપોદિકાશ્વલા-
વાલમૂલરૂપાલંકયસનચિછીચુચૂરૂલાયવલ્લીભિરન્યૈ-
ર્વા । યચ્ચાન્યદપિ સ્નિગ્ધમગ્નિદીપનમશોષં સુષ્ટ-
મૃત્પુરીષં ચ તદુપસેવેત ॥ ૧૨ ॥

અરશવાળાએ ધીથી સ્નિગ્ધ કરેલા રાતા
ચોખ્ખા, સાદીચોખ્ખા, જવ તથા ઘઉંના અન્નોનું
દૂધની સાથે, અથવા લીંબડાના એસામણ સાથે
અથવા પટોળના એસામણ સાથે સેવન કરવું,
અથવા જે દોષ દોષ તે દોષને ટાળે એવાં ટાંકા,
તાંદળાં, ખરખોડી, ચોથી, મેથી, નાના મૂળા,
પાંદાખ, અસન, ચીલ, છંછ, વટાણા કે કારેલાં એ
શાકોની સાથે અથવા બીજાં પણ એવા જ પ્રકારનાં
શાકોની સાથે સેવન કરવું, બીજું પણ જે કાંઈ
અત્રાદિક સ્નિગ્ધ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, અરશ-
ને હણનાર, મૂત્ર તથા વિષાને કરાવનાર હોય
તેનું સેવન કરવું. ૧૨

અરશવાળાએ સેવવાનો ચિકિત્સામાર્ગ

દર્શનુપે ચાર્શઃસ્ત્રમ્પક્તોજ્જ્વલસંધુષ્ણધર્મમનિલ-
પ્રકોપસંરક્ષણાર્થે ચ સ્નેહાદીનાં સામાન્યતો વિશે-
ષતસ્તુ ક્રિયાપથમુપસેવેત । સર્પીપિ ચ દીપનીય-
વાતહરસિદ્ધાનિ હિંમ્વાદિમિશ્રૂણેઃ પ્રતિસંસૃજ્ય પિવેત ।
પિત્તાર્શઃસુ પૃથક્પૃથ્વીદીનાં કપાયેણ દીપનીયપ્રતી-
વાપં મદ્રદાર્વાદિપિપ્પલ્યાદિસર્પિઃ । શોણિતાર્શઃસુ

મજ્જિપ્પામુરંગ્યાદીનાં કપાયૈઃ । શ્લેષ્માર્શઃસુ સુરસા-
દીનાં કપાયૈઃ સર્પિઃ । ઉપદ્રવાંશ્ચ યથાસ્વમુપચરેત્ ॥

અરશોને બાળવામાં આવ્યા હોય કે ન
બાળવામાં આવ્યા હોય, તોપણ રોગીએ અલ્પગ-
થી યુક્ત રહી જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરવા માટે
અને વાયુનો પ્રેકોષ ન થવા દેવા માટે અરશોને
તોડનારા સ્નેહાદિ સામાન્ય ચિકિત્સામાર્ગનું
અને ખાસ કરી આ અધ્યાયમાં કહેલા ચિકિત્સા
માર્ગનું સેવન કરવું.

જેને વાયુ સંબંધી અરશ હોય, તે રોગીએ
અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારા પિપ્પલ્યાદિ ગણના અને
વાયુને હરનારા ભદ્રદાર આદિ દ્રવ્યોના (સૂત્ર-
સ્થાનનો ઉત્તમો તથા ઉદ્દમો અધ્યાય જુઓ.)
ક્વાથથી તથા કલ્કથી સિદ્ધ કરેલા ધીનું હિંગ્વાદિ
ગણ(આ ચિકિત્સાસ્થાનના પમા અધ્યાયનો
૨૪મો વિષય જુઓ.)નાં ચૂર્ણો નાખી પીવા
વગેરેથી સેવન કરવું.

જેને પિત્ત સંબંધી અરશ થયેલ હોય તે
રોગીએ પૃથ્વીપૃથ્વી વગેરે (સૂત્રસ્થાનના ઉદ્દમો
અધ્યાયના ૭મા વિષયમાં જુઓ.) દ્રવ્યોના
ક્વાથની સાથે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારાં દ્રવ્યો
નાખેલા અને ભદ્રદાર આદિ દ્રવ્યોના તથા પિપ્પ-
લ્યાદિ ગણના ક્વાથાદિકથી પકાવેલા ધીનું પીવા
વગેરેથી સેવન કરવું.

જેને શ્લેષ્મ સંબંધી અરશ થયેલ હોય, તે
રોગીએ મજ્જા અને વરુણાદિ ગણના પેટાનાં
મીઠા સરગવો આદિ દ્રવ્યોના ક્વાથમાં તથા
કલ્કમાં પકાવેલા ધીનું પીવા વગેરેથી સેવન કરવું.

જેને કફ સંબંધી અરશ થયેલ હોય તે
રોગીએ સુરસાદિ ગણના ક્વાથમાં તથા કલ્કમાં
પકાવેલા ધીનું પીવા વગેરેથી સેવન કરવું.

આ પ્રમાણે કરવા ઉપરાંત અરશના ઉપ-
દ્રવોની પણ તે તે દોષો અનુસાર ચિકિત્સા કરવી.

ગુદામાં ક્ષારાદિકને પ્રયોગ કરતાં વૈદે સંભાળવું
પરં ચ યત્નમાસ્થાય ગુદે ક્ષારાગ્નિશ્ચાળ્યવ-
ચારયેત્તદ્વિભ્રમાદ્ધિ પાણ્ડ્યશોકપદાહમદમૂર્છાટોપા-
નાહાતીસારપ્રવાહણાનિ મનન્તિ મરણં વા ॥ ૧૪ ॥

વૈદે ધણી જ સંભાળ રાખીને રોગીની
ગુદામાં ક્ષારના, અગ્નિના તથા શસ્ત્રના પ્રયોગો
કરવા; કારણ કે એ પ્રયોગમાં એ દુર્યોગ થાય તો
નપુંસકપણું, સોજો, બળતરા, મદ, મૂર્છા, પેટમાં
ગડગડાટ, આનાહ, અતિસાર તથા પ્રવાહિકા
થાય છે અને વખતે મરણ પણ થાય છે. ૧૪

ગુદામાં નાખવાના યંત્રનું પ્રમાણ

અતઃ કુદ્બૃચં યન્ત્રપ્રમાણમુપદેક્ષ્યામઃ—તત્ર યન્ત્રં
લૌહં દાન્તં શાઙ્ગં વાર્ધં વા ગોસ્તનાકારં ચતુરજ્જુલા-
યતં પશ્ચાજ્જલપરિણાહં પુંસાં, પદંગુલપરિણાહં નારીणां
તલાયતં; તદ્ દ્વિચ્છિદ્રં દર્શનાર્થમેકં છિદ્રમેકં છિદ્રં
તુ કર્મણિ । एकद्वारे हि शस्त्रक्षाराम्रीनामतिक्रमो
न भवति । छिद्रप्रमाणं तु व्यञ्जलायतमंगुष्ठोदर-
परिणाहं यदंगुलमवशिष्टं तस्यार्द्धांगुलमघस्तादर्द्ध-
गुलोच्छ्रितोपरिवृत्तकर्णिकमेव यन्त्राकृतिसमाप्तः ॥

હવે યંત્રનું પ્રમાણ કહીએ છીએ : યંત્ર સુવર્ણ
વગેરે ધાતુઓનું, દાંતનું, શિંગડાનું અથવા સીસમ
વગેરેના મજપૂત લાકડાનું બેઈએ. એ યંત્ર
પુરુષની ગુદા માટે ગાયના આંચળ જેવું, ચાર
આંગળ લાંબું અને પાંચ આંગળ બહુ (જેને
વીંટવામાં પાંચ આંગળનો દોરો બેઈએ એવું)
બેઈએ. સ્ત્રીની ગુદા માટે ગાયના આંચળ જેવું,
ચાર આંગળ લાંબું અને છ આંગળ બહુ
બેઈએ. યંત્ર નીચે હાથના તોળા જેવી સપાટી
કરવી. એ યંત્રમાં બે છિદ્ર કરાવવાં કે જ્યાંથી
એક છિદ્ર અરશ બેવા માટે કામ લાગે અને
બીજું છિદ્ર ક્રિયા કરવામાં ઉપયોગી થાય. એ
યંત્ર એક છિદ્રવાળું હોય તો શસ્ત્ર, ક્ષાર અને

અગ્નિને અરશની ઉપર લાગુ પાડી શકાય નહિ.^૧
યંત્રનાં બે છિદ્રો ત્રણ આંગળ લાંબાં અને
અંગૂઠાના મધ્ય જવાં બેડાં બેઈએ. યંત્રમાં
બાકી જે એક આંગળ વધ્યું તેમાં અરધું આંગળ
નીચે રાખવું અને ઉપરના અરધા આંગળમાં
જાંચી તથા ઉપર ગોળ ડોડી (ટાયકું) બેઈએ.
સંક્ષેપથી આ યંત્રનો આકાર કહો. ૧૫

અરશો ઉપર કરવાના લેપો

અતઃ કુદ્બૃચમર્શસામાલેપાન્વક્ષ્યામઃ । સ્તુહી-
ક્ષીરયુક્તં હરિદ્રાચૂર્ણમાલેપઃ પ્રથમઃ । કુકુટપુરીપ-
ગુઝાહરિદ્રાપિપ્પલીચૂર્ણમિતિ ગોમૂત્રપિત્તપિટો
દ્વિતીયઃ । દન્તીચિત્રકસુવર્ચિકાલાઙ્ગલીકલકો વા
ગોપિત્તપિટસ્તુતીયઃ । પિપ્પલીસૈન્ધવકુપ્તશિરીષકલ
કલ્કઃ સ્તુહીક્ષીરપિટોર્ક્ષીરપિટો વા ચતુર્થઃ ॥ ૧૬ ॥

હવે અરશો ઉપર કરવાના લેપો કહીએ
છીએ. થોરના દૂધમાં કાલવેલું હળદરનું ચૂર્ણ
એ પહેલો લેપ છે. ફકડાની અરક, અથોઠી,
હળદર અને પીપરનું ગાયના મૂત્રથી તથા
પિત્તથી વાટેલું ચૂર્ણ એ બીજો લેપ છે. નેપાળો,
ચિત્રક, સાંજખાર અને દૂધિયા વછનાગનો
ગાયના મૂત્રથી તથા પિત્તથી વાટેલો કલ્ક એ
ત્રીજો લેપ છે. પીપર, સૈન્ધવ, કઠ અને સરસાડિ-
યાનાં ફળનો થોરના દૂધથી અથવા આકડાના
દૂધથી વાટેલો કલ્ક એ ચોથો લેપ છે. (આ
દરેક લેપ અરશને પાડી નાખે છે અને ઉત્તરોત્તર
બળવાન છે.) ૧૬

અરશને કાપી નાખનારો અભ્યંગ

કાસીમહરિતાલસૈન્ધવાશ્વમારકવિદ્ભવતીક-
કૃતવેધનજમ્બવર્કોચમારણીદન્તીચિત્રકાર્કસ્તુહી-

૧ વાગબટના સૂત્રચાત્રના ૨૫ મા અધ્યાયમા તે
અગ્નને બેવા માટે બે છિદ્રોવાળું યંત્ર કરવું અને
અગ્ન ઉપર ક્રિયા માટે એક છિદ્રવાળું યંત્ર કરવું, એમ
'દ્વિચ્છિદ્રં દર્શને દ્યાધેરેકચ્છિદ્રં તુ કર્મણિ' એ
લોકથી કહ્યું છે

પયઃસુ તૈલં વિપક્વમમ્યજ્જનેનાર્શઃ શાતયતિ ॥ ૧૭ ॥

હીરાકસ્ત્રી, હરતાલ, સૈંધવ, કષ્ણેર, વાવડિંગ,
ગુરુકરંજ, કડવી ધિસોડી, બાંધુ, આકડો,
ચમારદૂધેલી, નેપાળો, ચિત્રક, ધોળા આકડાનું
છીર અને ચોરનાં છીરથી પકાવેલું તેલ ચોળવાથી
અરશને કાપી નાખે છે. ૧૭

અદૃશ્ય (દેખવામાં ન આવતા) અરશને
પાડી નાખવાના યોગે

અતઃ કર્વમ્ભેપજસાધ્યેષ્વદૃશ્યેષ્વર્ષસ્સુ યોગા-
ન્યાતનાર્થે વક્ષ્યામઃ । પ્રાતઃ પ્રાતઃગુદહરીતકીમાસે-
વેત, બ્રહ્મચારી મોમૂત્રદ્રોણસિદ્ધં વા હરીતકીશતં
પ્રાતઃપ્રાતર્યથાવલમુપયુજીત ક્ષૌદ્રેણ । અપામાર્ગમૂલં
વા તણ્ડુલોદકેન સક્ષૌદ્રમહરહઃ । શતાવરીમૂલકલ્કં
વા ક્ષીરેણ । ચિત્રકચૂર્ણયુક્તં વા સીધુ પરાદૃર્થમ્ ।
મહાતકચૂર્ણયુક્તં સ્ત્રક્તુમન્થમલવર્ણં તક્રેણ વા ।
કલશે વાન્તચિત્રકમૂલકલ્કાવલિમે નિપિક્તં તક્ર-
મમ્લમનમ્લં વા પાનમોજનેપ્રયુજીત । એવ એવ
માર્ગ્યાસ્ફોતાયવાન્યામલકુદ્ગૃહીષુ તક્રકલ્પઃ ।
પિપ્પલીપિપ્પલીમૂલચવ્યચિત્રકવિઙ્ગયુષ્ઠીહરીત-
કીષુ ચ પૂર્વવદેવ નિરજો વા તક્રમહરહર્માસમુપ-
સેવેત । શૃઙ્ગેરેપુનર્નવાચિત્રકકપાયસિદ્ધં વા પયઃ ।
કુટજમૂલત્વક્કાણિતં વા પિપ્પલ્યાદિપ્રતીવાપં
ક્ષૌદ્રેણ । વાતવ્યાધ્યુક્તં હિંમ્વાદિચૂર્ણમુપસેવેત તક્રા-
હારઃ । ક્ષીરાહારો વા ક્ષારલવણાંચિત્રકમૂલક્ષારોદ-
કસિદ્ધાન્વા કુલ્માપાન્મક્ષયેત્ । ચિત્રકમૂલક્ષારોદક-
સિદ્ધં વા પયઃ પલાશતરુક્ષારસિદ્ધાન્વા કુલ્માપાન્ ।
પાટલાપામર્ગવૃહતીપલાશક્ષારં વા પરિસ્તુતમહરહ-
ર્ષુતસંસૃષ્ટમ્ । કુટજમૂલવન્દાકકલ્કં વા તક્રેણ ।
ચિત્રકપૂતીકનાગરકલ્કં વા પૂતીકક્ષારેણ । ક્ષારો-
દકસિદ્ધં વા સર્પિઃ પિપ્પલ્યાદિપ્રતીવાપમ્ । કૃષ્ણ-
તિલપ્રસૂતં પ્રકુચ્ચં વા પ્રાતઃપ્રાતરનુસેવેત શીતોદકાનુ-
પાનમ્ । એમિરભિવર્દ્ધેતેઽધિરર્શાસિ જોપશામ્યન્તિ ।
દિપશ્ચમૂલીદન્તીચિત્રકપથ્યાનાં તુલામાહૃત્ય જલ-
ચતુર્દ્રોણે વિપાચયેત્ । તતઃ પાદાવશિર્થં કયામા-

દાય સુશીતં ગુદ્દતુલયા સહોન્મિશ્રય ઘૃતમાજને
નિઃક્ષિપ્ય માસમુપેક્ષેત યવપલ્લે । તતઃ પ્રાતઃ પ્રાત-
ર્માત્રાં પાયયેત તેનાર્શોગ્રહણીદોષપાણ્ડુરોગોદાવર્ત્ત-
રોચકા ન ભવન્તિ દીપ્તોઽગ્નિશ્ચ ભવતિ । પિપ્પલી-
મરિચવિઙ્ગેલવાલુકલોધ્રાણાં દ્વે દ્વે પલે ઇન્દ્રવાલુ-
ળ્યાઃ પશ્ચ પલાનિ કપિત્થમધ્યસ્ય દશ પથ્યાફલા-
નામર્દ્દપ્રસ્થઃ પ્રસ્થો ધાત્રીફલાનામેતદૈકધ્યં જલ-
ચતુર્દ્રોણે વિપાચ્ય પાદાવશેષં પરિસ્નાવ્ય સુશીતં
ગુદ્દતુલાદ્વયેનોન્મિશ્રય ઘૃતમાજને નિઃક્ષિપ્ય પશ્ચ-
મુપેક્ષેત યવપલ્લે । તતઃ પ્રાતઃ પ્રાતર્યથાવલમુપયુજીત ।
એવ સલ્વરિષ્ટઃ છીહાયિપજ્ઞાર્શોગ્રહણીહૃત્પાણ્ડુરોગ-
શોફકુષ્ઠગુલ્મોદરકૃમિહરો વલવર્ણકરથેતિ ॥ ૧૮ ॥

હવે અદૃશ્ય અને ઔપધસાધ્ય એવા
અરશને પાડી નાખવા માટે યોગે કઠીએ છીએ.

બ્રહ્મચર્ય પળાવીને નિત્ય પ્રભાતે ગોળ
સહિત હરડેનું સેવન કરાવવું અથવા સો હરડેને
એકહજાર ચોવીસ તોલાભાર ગોભૂતમાં પકાવી
તેઓને નિત્ય પ્રભાતે રોગીના બળ પ્રમાણે મધની
સાથે ઉપયોગ કરાવવો.

અથવા અધેડાના મૂળના કલ્કને ચોખ્ખાના
ધોણમાં ધોળી મધની સાથે નિત્ય ઉપયોગ કરા-
વવો. (પિત્ત તથા રુધિર સંબંધી અરશ ઉપર
આ ઉપયોગ કરાવવો.)

અથવા શતાવરીના મૂળના કલ્કને દૂધની
સાથે નિત્ય ઉપયોગ કરાવવો. (વાયુ તથા પિત્તના
સંબંધવાળા રુધિરથી થયેલા અરશ ઉપર આ
ઉપયોગ કરાવવો.)

અથવા અતિ ઉત્તમ મધને એક તોલા-
ભાર ચિત્રકના યૂર્ણથી મિશ્ર કરી તેનો નિત્ય
ઉપયોગ કરાવવો. (કંકથી મંદ અશિવાળા તથા
સખત વિષવાળા અરશ ઉપર આ ઉપયોગ
કરાવવો.)

અથવા સોળ તોલાભાર જવના સાથવાના

મંથમાં એક તોલાભાર ભિલામાંનું ચૂર્ણ નાખીને લૂણ નહિ નાખતાં છાશની સાથે તે નિત્ય પાવો. (મંથનું લક્ષણ સૂત્રસ્થાનના ૪૬ મા અધ્યાયના ૨૩૨ મા વિષયમાં જુઓ.)

અથવા માટીના ઘડાને અંદર ચિત્રકના મૂળના કલ્કથી લીંપી તેમાં છાશ રેડી તે ખાટી અથવા ખટાશ વગરની છાશનો પીવામાં તથા ભોજનોમાં ઉપયોગ કરાવવો.

અથવા ભારંગી, ઉપલસરી (કપૂરી) કે ગરલ્હી, ચવાની, આમળાં તથા ગળોના કલ્કથી માટીના ઘડાને અંદર લીંપી તેમાં છાશ રેડી તે ખાટી અથવા ખટાશ વગરની છાશનો પીવામાં તથા ભોજનોમાં ઉપયોગ કરાવવો.

અથવા પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, વાવડિંગ, સૂંઠ તથા હરડેના કલ્કથી માટીના ઘડાને અંદર લીંપી તેમાં છાશ રેડી તે ખાટી અથવા ખટાશ વગરની છાશનો પીવામાં તથા ભોજનોમાં એક મહિના સુધી નિત્ય ઉપયોગ કરાવવો અથવા જમ્યા પહેલાં પીવામાં જ ઉપયોગ કરાવવો. (વાયુ કે કફથી થયેલા સ્કંધ અરશો ઉપર છાશનો પ્રયોગ કરવો.)

અથવા સૂંઠ, સાટાડી અને ચિત્રકના ક્વાથ-માં પકાવેલા દૂધનો નિત્ય ઉપયોગ કરાવવો. (સાવવાળા તથા રધિર કે પિત્તથી થયેલા અરશો ઉપર આ પ્રયોગ કરાવવો.)

અથવા કુટજ એટલે ઇંદ્રજવના ઝાડના મૂળની અને છાલની રાખ કરી તેમાં પિષ્પત્યાદિ ગણ નાખી મધની સાથે તેનો નિત્ય ઉપયોગ કરાવવો. (કફ તથા પિત્તના સંબંધવાળા રધિરથી થયેલા અરશો ઉપર આ પ્રયોગ કરવો.)

અથવા આ ચિકિત્સિતસ્થાનના ગયા પાંચમા અધ્યાયના ચોવીસમા વિષયમાં કહેલા હિંચ્ચાદિ ચૂર્ણનું સેવન કરાવવું અને છાશ અથવા દૂધનો

આહાર કરાવવો. (વાયુ કે કફથી અરશ થયેલ હોય તો છાશનો આહાર કરાવવો અને વાયુ કે કે પિત્તના સંબંધવાળા રધિરથી અરશ થયેલ હોય તો દૂધનો આહાર કરાવવો.)

અથવા જવખાર નાખીને ખારી કરેલી કે ચિત્રકનાં મૂળના ક્ષારના જળમાં પકાવેલી ઘઉં તથા રાતા ચોખ્ખા વગેરેની ધૂધરી નિત્ય ખવરાવવી.

અથવા ચિત્રકના મૂળના ક્ષારમાં પકાવેલા દૂધનો નિત્ય ઉપયોગ કરાવવો.

અથવા ખાખરાના ક્ષારથી પકાવેલી ઘઉં વગેરેની ધૂધરી નિત્ય ખવરાવવી.

અથવા પાડલ, અધેડો, ભોરીંગલ્હી અને ખાખરાના ક્ષારને સવાવી ઘીથી મિશ્ર કરીને તેનો નિત્ય ઉપયોગ કરાવવો. (ક્ષાર પચ્યા પછી ઘી, દૂધ તથા માંસના રસા સાથે અન્ન જમાડવું; કારણ કે ક્ષારથી આજનો બ્રંશ થવાની ધારતી છે.)

અથવા ઇંદ્રજવના ઝાડનાં મૂળનો અને ખાંદા(નમનાવૃક્ષ)નો કલ્ક કરી તેનો છાશની સાથે નિત્ય ઉપયોગ કરાવવો. (કલ્ક ચાર, ત્રણ કે બે તોલાભાર લેવો અને છાશ આઠ તોલા ભાર લેવી.)

અથવા ચિત્રક, ગુચ્છકરંજ અને સૂંઠના કલ્કને ગુચ્છકરંજના ક્ષારની સાથે પાવો (અને ઘી, દૂધ તથા મધુર રસવાળું ભોજન કરાવવું).

અથવા ગુચ્છકરંજના કે પાડલ વગેરેના ક્ષારથી પકાવેલા ઘીમાં પીવાના સમયે પિષ્પ-ત્યાદિ ગણનું ચૂર્ણ નાખી તે ઘી પાવું. (અને દૂધ, ઘી તથા મધુર રસવાળું ભોજન કરાવવું. વાયુ સંબંધી રક્ષ અરશો ઉપર આ યોગ છે.)

અથવા ચાર તોલાભાર કે આઠ તોલાભાર કાળા તલ નિત્ય પ્રભાતે પ્રભાતે ખવરાવવા અને તે ઉપર ટાંકું પાણી પાવું.)

આ પ્રયોગોથી જઠરાગ્નિ વધે છે અને અરશો

શાંત થાય છે.

દશમૂળી, નેપાળો, ચિત્રક અને હરડેને સમભાગે ચારસો તોલાભાર લઈ તેનો ચારહજાર છત્રું તોલાભાર પાણીમાં ઉકાળો કરવો. ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે એ ક્વાથ ઉતારી લઈ, સારી પેકે ઠંડા કરી, તેમાં ચારસો તોલાભાર ગોળ મિશ્ર કરી, તેને ધીના રીઠા વાસણમાં નાખી, જવના ઢગલામાં મૂકી ઈંદ્ર એક મહિના સુધી એમ ને એમ રહેવા દેવો. પછી તેમાંથી નિત્ય પ્રભાતે માત્રા લઈ રોગીને પાવી. આ દંત્યરિષ્ટ નામના અરિષ્ઠી અરશ, અહલ્લીદોષ, પાંડુરોગ, ઉદાવર્ત તથા અરોચક મટે છે અને જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

પીપર, મરી, વાવડિંગ, એલવાલુક (આ કાંઈક સુગંધી દ્રવ્ય છે પણ તે ઝાળખી શકાતું નથી) અને લોધર એ ઔષધો આઠ આઠ તોલાભાર, ઈંદ્રવારણાં વીસ તોલાભાર (વીસ તોલાભાર લેવાથી બહુ જ કડવાશ થઈ જાય છે માટે વૃક્ષ વૈદ્યો દસ તોલાભાર લે છે.) ઠાઠાનો ગર્ભ દસ તોલાભાર, હરડે બત્રીસ તોલાભાર અને આમળાં ચોસઠ તોલાભાર લઈ એ સર્વને એકઠાં કરી, ચારહજાર છત્રું તોલાભાર પાણીમાં ઉકાળી, ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે વસ્રથી ગાળી લઈ, તે ક્વાથને સારી પેકે ઠંડા કરી, તેમાં આઠસો તોલાભાર ગોળ મિશ્ર કરી તેને ધીના રીઠા વાસણમાં નાખી, જવના ઢગલામાં મૂકી ઈંદ્ર એક પખવાડિયા સુધી એમ ને એમ રહેવા દેવો. પછી તેમાંથી નિત્ય પ્રભાતે રોગીના બળ પ્રમાણે માત્રા પાવી. આ અભચારિષ્ટ નામના અરિષ્ઠી ખરલનું દરદ, અક્ષિતી મંદતા, અરશ, અહલ્લી, છાતીનાં દરદો, પાંડુરોગ, સોજ, ઠાઠ, યુદ્ધ, ઉદરોગ અને કૃમિ મટે છે, બળ પ્રાપ્ત થાય છે અને વર્ણ સારો થાય છે. (આ પ્રયોગ ચરકમાં પણ લખ્યો છે—કૃત્તન.)

(આ અક્ષરમા વિષયના સધળા પ્રયોગો કૃત્ત અદરથ અરશો ઉપર જ નહિ, પણ સધળા પ્રકારના અરશો ઉપર પણ ઉપયોગી છે.) ૧૮

તુરતના અદ્ય દોષવાળા તથા અદરથ અરશો માટે સ્નેહન વગેરે

તત્ર વાતપ્રાપ્તેષુ સ્નેહસ્વેદવમનવિરેચનાસ્થાપનાનુવાસનમગ્રતિપિદ્ધમ્ । પિત્તજેષુ વિરેચનમ્ । एवं રક્તજેષુ સંગમનમ્ । કફજેષુ શૂઢ્રવેરકુલત્યોપયોગઃ । સર્વદોષહરં યથોક્તં સર્વજેષુ । યથાસ્ત્રૌપધસિદ્ધં વા પયઃ સર્વેષ્વિતિ ॥ ૧૯ ॥

વાયુથી થયેલા તથા વાયુના આધિધવાળા અરશો ઉપર સ્નેહન, સ્વેદન, વમન, વિરેચન, નિરૂહખસ્તિ અને અનુવાસનખસ્તિનો નિષેધ નથી. પિત્તથી થયેલા અરશો ઉપર વિરેચન, રધિરથી થયેલા અરશો ઉપર સંશમન (જથી વમન પણ ન થાય અને વિરેચન પણ ન થાય એવું શાંત કરનાર ઔષધ) નિષિદ્ધ નથી. કૃકથી થયેલા અરશો ઉપર સૂંઠનો અને કળધીનો ઉપયોગ, સર્વ દોષોથી થયેલા અરશો ઉપર સર્વ દોષો હરનારાં ઔષધો તેમ જ સર્વ પ્રકારના અરશો ઉપર, તે અરશો જ દોષથી થયેલા હોય તે દોષને હરનારાં ઔષધોથી પકાવેલું દૂધ નિષિદ્ધ નથી. (જેઠ અરશોમાં વમનનો નિષેધ છે, તોપણ કૃક પડવા વગેરે સ્થિતિમાં એ નિષેધ નથી.) ૧૯

તુરતના અદ્ય દોષવાળા અને લોખા કાળના અદરથ અરશો માટે ભિલામાંનું વિધાન

અતઃ રુદ્ધવ મહાતકવિધાનમુપદેક્ષ્યામઃ । મહાતકાનિ પરિપક્વાન્યનુપહતાન્યાહત્ય તત્ત ઇક્કમાદાય દ્વિઘા ત્રિઘા ચતુર્દ્વા વા છેદયિત્વા કપાય-કલ્પેન વિપાચ્ય કપાયસ્ય શુક્તિમનુષ્ણાં ઘૃતામ્પક્ત-તાલુજિહ્વોઘ્રઃ પ્રાતઃ પ્રાતરુપસેવેત, તત્તોઽપરાહ્ને ક્ષીરં સર્પિરોદનં ઇત્યાહાર એવમેકેકં વર્દ્ધયેત્તવાધાવન્ પચેતિ, તતઃ પચ્ચ પચ્ચામિવર્દ્ધયેદ્યાવત્સમ્પત્તિરિતિ,

પ્રાપ્ય ચ સપ્તતિમપર્વપેદ્યુઃ પચ્ચ પચ્ચ યાવત્પચ્ચેતિ
પચ્ચમ્યથૈકૈકં યાવદેકમિતિ । एवं મહાતત્કસહસ્ર-
પયુજ્ય સર્વકૃષ્ણશોભિર્વિમુક્તો વલવાનરોગઃ શતાયુ-
ર્ભવતિ । દ્વિત્રણીયોક્તેન વિધાનેન મહાતત્કનિશ્ચો-
તિતં સ્નેહમાદાય પ્રાત પ્રાતઃ શુક્તિમાત્રમુપયુજીત,
જીર્ણે પૂર્વવદાહારઃ ફલપ્રકર્ષથ । મહાતત્કમજ્જમ્યો
વા સ્નેહમાદાયપાપકૃદ્દોષઃ પ્રતિસંસૃષ્ટમક્તો નિવાત-
માગારં પ્રવિશ્ય યથાવલં પ્રસૃતિં પ્રકુચ્ચં વોપયુજીત ।
તસ્મિન્જીર્ણે ક્ષીરં સર્પિરોદનમ્સ્યાહારઃ । एवं માસ-
મુપયુજ્ય માસત્રયમાદિષ્ટાહારો રક્ષેદાત્માનમ્ । તતઃ
સર્વોપતાપાનપહત્ય વર્ણવાન્ વલવાન્ શ્રવણગ્રહણ-
ધારણશક્તિસમ્પન્નો વર્ષશતાયુર્ભવતિ । માસે માસે
ચ પ્રયોગે વર્ષશતં વર્ષશતમાયુષોઽભિવૃદ્ધિર્ભવતિ ।
एवं दशमासानुपयुज्य वर्षसहस्रायुर्भवति ॥ ૨૦ ॥

હવે લિલામાંતું વિધાન કહીએ છીએ :
પાકેલાં અને કીડા વગેરેથી નહિ બગડેલાં
લિલામાં એકઠાં કરી (ખીજ તંત્રોમાં કહું
છે કે જઠ માસમાં અથવા આપાઠ માસમાં
લિલામાંનાં ખીજ લઈ તેઓને જવના ઢગલામાં
રાખી મૂકી માર્ગશીર્ષ અથવા પોપ માસમાં)
તેઓમાંથી એક લઈ તેના બે, ત્રણ અથવા ચાર
ટુકડા કરી ક્વાથની રીતિ પ્રમાણે ઉકાળી તે
બે તોલાભાર ક્વાથ લઈ, ઠંડો પાડી પ્રભાતે
પ્રભાતે તાળવાને, જીલને તથા હોડોને ધીથી
ખરડી તે ક્વાથ પાવો. પછી સાંજના સમયે
દૂધ તથા ધી નાખેલા ભાતનો આહાર કરાવવો.
આ પ્રમાણે નિત્ય એક એક લિલામું વધારતા
જવું; તે ત્યાં સુધી કે જ્યાં સુધી પાંચ લિલામાં
થાય. પછી નિત્ય પાંચ પાંચ લિલામાં વધારતા
જવાં, તે ત્યાં સુધી કે જ્યાં સુધી સિત્તેર લિલામાં
થાય. સિત્તેર લિલામાં થયા પછી નિત્ય પાંચ પાંચ
લિલામાં કમતી કરતાં જવાં; તે ત્યાં સુધી
કે જ્યાં સુધી પાંચ લિલામાં થાય. પછી નિત્ય

એક એક લિલામું કમતી કરતા જવું, તે ત્યાં
સુધી કે જ્યાં સુધી છેવટ એક લિલામું આવે.
આ પ્રમાણે હજાર લિલામાંનો ઉપયોગ કરાવવા-
માં આવે, તો (પહેલા ચાર દિવસ સંસ્કાર
બેસાડવા માટે છે અને છેલ્લા ચાર દિવસ
સંસ્કાર નષ્ટ કરવા માટે છે; માટે તેઓમાં એક
એકનો જ વધારો થટાડો કર્યો છે. પાંત્રીસ
દિવસોમાં એકહજાર લિલામાં પૂરાં થઈ રહે
છે.) માણસ સઘળા પ્રકારના ઠોઠો તથા
સઘળા પ્રકારના અરશોથી મુક્ત અને બળવાન
થાય, હંમેશ આરોગ્યવાળો રહે અને સો વર્ષ
સુધી જીવે છે. (શિર કે પિત્તથી થયેલા
અરશો ઉપર આ પ્રયોગ કરવો નહિ. જ ઠોઠો
અસાધ્ય છે તેઓને મટાડવા પણ આ પ્રયોગ
કરવો નહિ.)

લિલામાંના બીજો પ્રયોગ

આ ચિકિત્સિતસ્થાનના દ્વિત્રણીય નામના
પહેલા અધ્યાયના ૬૭મા વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે
લિલામાંઓમાંથી પાડેલા સ્નેહ લઈ નિત્ય
પ્રભાતે જીલ, તાળવાં તથા હોડોને ધીથી
ખરડી તે સ્નેહમાંથી બે તોલાભાર સ્નેહનો
ઉપયોગ કરાવવો અને તે પચ્યા પછી સાંજના
સમયે દૂધ તથા ધી નાખેલા ભાતનો આહાર
કરાવવો. આ પ્રયોગ કરવાથી ઉપર કહેલા
પહેલા પ્રયોગના જેવું જ ઉત્તમ ફળ થાય છે.

લિલામાંના ત્રીજો પ્રયોગ

પ્રથમ દોષ ઓછા કરી યોગ્ય કમથી
જવ વગેરેનો આહાર કરાવી પછી પવન વગરના
ઘરમાં રાખી, લિલામાંની મીંજમાંથી સ્નેહને
લઈ, રોગીના તથા રોગના બળ પ્રમાણે નિત્ય
ચાર તોલાભાર અથવા આઠ તોલાભાર તે
સ્નેહનો ધીથી હોઠ વગેરેને ખરડી ઉપયોગ

કરાવવો (સ્નેહમાં મધ તથા ઘી મિશ્ર કરીને તેનો ઉપયોગ કરાવવો) અને એ સ્નેહ પચ્યા પછી દૂધ, ઘી તથા ભાતનો આહાર કરાવવો. આ પ્રમાણે એક મહિના સુધી પ્રયોગ કરીને પછી ત્રણ મહિના સુધી પચ્ય આહાર કરાવવો અને કોવાદિકનો પણ ત્યાગ રખાવવો. આ ઉપયોગ કરવાથી માણસ સઘળા રોગોથી મુક્ત થઈ બળવાન થાય છે. યંથાદિકનું શ્રવણ, ગ્રહણ તથા ધારણ કરવાની પૂરતી શક્તિવાળો થાય છે અને સો વર્ષના આયુષ્યવાળો થાય છે. આ પ્રયોગ એકસાથે નહીં, પણ અનુક્રમે દર મહિને કરવામાં આવે, તો દર એક મહિને સો સો વર્ષનું આયુષ્ય વધતું બળ્ય છે. એકસાથે નહીં પણ અનુક્રમે આ પ્રયોગ બે દસ મહિના કરવામાં આવે તો હજાર વર્ષનું આયુષ્ય થાય છે. ૨૦

અરશો ઉપર ઇંદ્રજવ, લિલામાં, ક્ષાર તથા અગ્નિની અસર

મવન્તિ ચાત્ર ।

યથા સર્વાણિ કુપ્તાનિ હૃતઃ સ્વદિરવીજકૌ ।

તથૈવાશૌસિ શર્વાણિ વૃક્ષકારુણૌ હૃતઃ ॥

અસાધ્યા નાતિવર્ચન્તે પ્રમેહા રજનીં યથા ।

ક્ષારાગ્ની નાતિવર્ચન્તે તથા દૃશ્યા ગુદોદ્ગ્રવાઃ ॥૨૧॥

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિ-એ સ્વમુખે કહ્યું છે : 'જેમ ખેર અને બીબલો (બિયો) સઘળા ઢાઢોને હણે છે, તેમ ઇંદ્રજવ અને લિલામું સઘળા પ્રકારના અરશોને હણે છે. (વાયુ તથા કુદ્રથી થયેલા અરશો લિલામાંથી મટે છે અને રુધિર તથા પિત્તથી થયેલા અરશો ઇંદ્રજવથી મટે છે.) અસાધ્ય અરશો લિલામાંથી કે ઇંદ્રજવથી મટતા નથી અને અસાધ્ય ઢાઢો ખેર કે બીબલાથી મટતા નથી.)

જેમ અસાધ્ય પ્રમેહો પણ હળદરના પ્રયોગથી મટ્યા વગર રહેતા નથી, તેમ દેખાતા અરશો

ક્ષાર તથા અગ્નિથી મટ્યા વગર રહેતા નથી. (વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલા ચાર પ્રકારના પ્રમેહો સિવાય બીજા પ્રમેહો હળદરથી ટળે છે.) ૨૧

દોષોના પ્રાબલ્ય પ્રમાણે અરશોની ચિકિત્સા
ષ્ટતાનિ દૌષનીયાનિ લેહાયસ્ક્રુતયઃ સુરાઃ ।

આસવાશ પ્રયોક્તવ્યા વીક્ષ્ય દોષસમુચ્છિત્મ્ ॥૨૨॥

વૈધે અરશોમાં દોષોનું પ્રાબલ્ય જોઈને જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારાં ધીના, કુટબવલેહ (ઇંદ્રજવનો અવલેહ) આદિ અવલેહોનાં, મહો-કુષ્ઠ આદિ રોગોની ચિકિત્સાના વિષયમાં જે કહેવાશે તે અચર્યુતિઓના, સુરાઓના અને અનેક ઔષધોના ક્વાથો વગેરેથી બનાવેલા આસવોના પણ પ્રયોગો કરવા. ૨૨

અરશવાળાએ પાળવાની પરેશ

વેગાવતોધક્ષીષ્ટપ્રયાનાન્યુલ્કુટુકાસનમ્ ।

યથાસ્વં દોષલં ચાત્રમર્શઃ સુ પરિવર્જયેત્ ॥ ૨૩ ॥

અરશવાળા માણસે મળભૂતાદિકના વેગ શેકવા નહીં, સ્ત્રીસંગ કરવો નહીં, ઘોડા વગેરે વાહનોની પીઠ ઉપર બેસવું નહીં, ઉભડક બેસવું નહીં અને જે દોષથી અરશ થયેલ હોય તે દોષને વધારનારું અન્ન જમવું નહીં. ૨૩

અધ્યાય ૭ મો

ઉપક્રમ

અથાતોઝમરીચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યથોવાચ મગધાર્ધ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'અશ્મરી-ચિકિત્સિત' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિ-એ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

પથરીનાં ઔષધ અને છેદન વિષે
અશ્મરી દારુણો વ્યાધિરન્તકપ્રતિમો મતઃ ।

ઔષધૈસ્તરુણઃ સાધ્યઃ પ્રવૃદ્ધરુદ્ધેદમર્હતિ ॥ ૨ ॥

૧ પથરી કે જોનાં નિદાનાદિ નિદાનરથાનના ત્રોજા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યાં છે, તેની ચિકિત્સાના વિષયનો.

પથરી મૃત્યુ સમાન દારણ્ય વ્યાધિ છે; તે જો તુરતનો થયેલ હોય, તો ઔષધોને લાયક છે અને જો વધી ગયો હોય તો છેદનને લાયક છે. ૨

પથરીના પૂર્વરૂપમાં કર્વાની ચિકિત્સા તસ્ય પૂર્વેષુ રૂપેષુ લેહાદિક્રમ દૃષ્યતે । તેનાસ્પાપચયં યાન્તિ વ્યાધેર્મૂલાન્યશેષતઃ ॥૨॥

પથરીનાં જ્યારે પૂર્વરૂપે દેખાય, ત્યારે સ્નેહન આદિ ચિકિત્સા કરવી; એથી એ વ્યાધિનાં સધળાં મૂળ નાશ પામે છે. ૩

વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલી પથરીનું લેહન પાપાણમેદો વસુકો વશિરાશ્મંતકૌ તથા । શતાવરી શ્વદંટુ ચ વૃહતી કણ્ટકારિકા ॥ કપોતવહ્નિર્ગલઃ કકુભોશીરકુન્જકાઃ । શૃણ્ણદન્તી મહ્નુરુશ્ચ વરુણઃ શ્વાકજં ફલમ્ ॥ યવાઃ કુલત્થાઃ કોલાનિ કતકસ્ય ફલાનિ ચ । ડુપકાદિપ્રતીવાપમેષાં કાયૈર્થૃતં કૃતમ્ ॥ મિનત્તિ વાતસંભૂતામશ્મરીં ક્ષિપ્રમેવ તુ । ક્ષારાન્યવાગૂર્યુષાંશ્ચ કપાયાણિ પયાંસિ ચ ॥ મોજનાનિ ચ કુર્વાત વર્ગેઽસ્મિન્વાતનાશને ॥૪॥

પાપાણુભેદ, બોલસરી, ચવક, આસોદરે, શતાવરી, ગોખરુ, બેઠી ભોરીંગણી, જાલી ભોરીંગણી, સૂરજમુખી, કાળો કાંટાઅશેળિયો, કડાથો, વાળો, શુલાબ, ખાંદો, અરકુસો, વાયવરણું, સાગનું ફળ, જવ, કળથી, બોર અને નિર્મળી-ફળના જીપકાદિ ગણ નાખેલા ક્વાથો કરી તે ક્વાથોમાં પકવેલું ઘી વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલી પથરીને તુરત જ ભેદી નાખે છે.

વૈષ્ણવ વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલી પથરીને ભેદવા માટે વાયુને નષ્ટ કરનારા એ પાપાણુભેદ આદિ વર્ગથી કાશે, ચવાગૂઆ, યૂષો, ક્વાથો, દૂધો તથા ભોજનો ખનાવવાં. ૪

પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલી પથરીનું લેહન કુશઃ કાશઃ શરો ગુન્દ્રા ઉત્કટો મોરટોઽશ્મમિત્ત્વ

વરી વિદારી વારાહી શાલિમૂલં ત્રિકણ્ડકમ્ । મહ્નુકઃ પાટલ પાઠા પત્તુરોઽથ કુરુણ્ડિકા ॥ પુનર્નવા શિરિયથ કથિતાસ્તેષુ સાધિતમ્ । ઘૃતં શિલાજમધુકવીઝૈરિન્દીવરસ્ય ચ ॥ ત્રપુસૈર્વારુકાદીનાં વીજૈશ્વાવાપિતં શુભમ્ । મિનત્તિ પિત્તસમ્ભૂતામશ્મરીં ક્ષિપ્રમેવ તુ ॥ ક્ષારાન્યવાગૂર્યુષાંશ્ચ કપાયાણિ પયાંસિ ચ । મોજનાનિ ચ કુર્વાત વર્ગેઽસ્મિન્ પિત્તનાશને ॥૫॥

દર્ભ, કાસડો, પાન કે જેમાં પાનબાજરિયું યાય છે તે, જાંટકંટો, શેલડીનું મૂળ, પાપાણુભેદ, શતાવરી, કૃગેલાનો કંદ, વારાહીકંદ, રાતા ચોખાના છોડનું મૂળ, ગોખરુ, અરકુસો, પાડલ, કાળીપાડ, પતંગ, કુરુટિકા (આગિયો), સાટોડી અને સરસડિયાના ક્વાથો કરી તેમાં પકવેલું અને શિલાજીત, મહુડાનાં બીજ, નીલકમળનાં બીજ, તુસડાંનાં બીજ અને એવાં રુક વગેરે જાતની કાંકડીઓનાં બીજનું ચૂર્ણ નાખેલું ઘી પિત્તથી થયેલી પથરીને તુરત જ ભેદી નાખે છે.

વૈષ્ણવ પિત્તથી થયેલી પથરીને તોડવા પિત્તનો નાશ કરનારા એ દર્ભ આદિ વર્ગથી કાશે, ચવાગૂઆ, યૂષો, ક્વાથો, દૂધો તથા ભોજનો કરાવવાં.

કફ અને વીર્યની પથરીનું લેહન ગળો વરુણકાદિસ્તુ ગુગુલ્વેલાહરેણવઃ । કુઠ્ઠમદ્રાદિમરિચચિત્રકૈઃ સસુરાહ્વયૈઃ ॥ દૃઢૈઃ સિદ્ધમજાસર્પિરૂપકાદિગણેન ચ । મિનત્તિ કફસંભૂતામશ્મરીં ક્ષિપ્રમેવ તુ ॥ ક્ષારાન્યવાગૂર્યુષાંશ્ચ કપાયાણિ પયાંસિ ચ । મોજનાનિ ચ કુર્વાત વર્ગેઽસ્મિન્ કફનાશને ॥૬॥

વરુણાદિ ગણ, ગૂગળ, એલચી, હરેણું નામનું સુગંધીદાર દ્રવ્ય (આ દ્રવ્ય ઓળખી શકાતું નથી), કઠ, ભદ્રદાર આદિ વાતસંશ્મન વર્ગ, કે જે સ્ત્રવસ્થાનના ઉદ્ભા અધ્યાયના ૧૦મા વિષયમાં કહ્યો છે તે, મરી, ચિત્રક અને દેવદારના

તથા ઊષકાદિ ગણુના ક્વાથોથી પકાવેલું બકરીનું
ધી કંકૂથી થયેલી પથરીને તુરત જ ભેદી નાખે છે.

વેધે કંકૂથી થયેલી પથરીને તોડવા કંકૂનો
નાશ કરનારાં એ વરણાદિ ગણુ વગેરેથી કાશે
થવાગુઓ, યૂષો, ક્વાથો, દૂધો તથા ભોજનો કરાવનાં.

(વીર્ય અને કંકુ તુલ્ય છે, માટે વીર્યથી
થયેલી પથરીની ચિકિત્સા પણ આથી કહેવાયેલી
સમજવી.) ૬

કાકરી (રેતી) તથા પથરીને પાડનારાં
તથા ગાત કરનારાં પાનો

પિચુકાઢ્ઢોલકતકશાકેન્દીવરજૈઃ ફલૈઃ ।
ચૂર્ણિતૈઃ સગુઢં તોયં શર્કરાશમનં પિવેત્ ॥
ક્રૌઞ્ચોદ્રાસમાસ્થીનિ શ્વદંટ્રા તાલમૂલિકા ।
અજમોદા કદમ્બસ્ય મૂલં નાગરમેવ ચ ॥
પીતાનિ શર્કરાં મિન્દુઃ સુરયોષ્ણોદકેન વા ।
ત્રિકળ્ટકસ્ય વીજાનાં ચૂર્ણ માશ્વિકસંયુતમ્ ॥
અવિકીરેણ સપ્તાહમશરીમેદનં પિવેત્ ॥ ૭ ॥

કપાસનું ફળ, અંકોલનું ફળ, નિર્મળીનું
ફળ, સાગનું ફળ અને નીલકમળનાં ફળના
ચૂર્ણનું પાણી ગરમ કરી ગોળ નાખીને પાવામાં
આવે, તો તેથી કાંકરી શાંત થઈ જાય છે.

કુંડનામના પક્ષીનું હાડકું, ઊંટનું હાડકું,
ગધેડાનું હાડકું, ગોખરુ, કાળી ખૂસળી, ઘોડી-
અંગ્રખો, કદમ્બનું મૂળ અને અંકનું ચૂર્ણ
મદિરાની સાથે તથા ઊના પાણી સાથે પાવામાં
આવે, તો તેથી કાંકરી ભેદાઈ જાય છે.

ગોખરુનાં બીજના ચૂર્ણને મધથી મિશ્ર
કરી ગાડરના દૂધની સાથે સાત દિવસ સુધી
પાવામાં આવે તો તેથી પથરી ભેદાઈ જાય છે. ૭

પથરી તથા કાંકરીને નષ્ટ કરનારા કારો
દ્રવ્યાનાં તુ ઘૃતોક્તાનાં કારોઽવિમૂત્રગાલિતઃ
ગ્રામ્યસત્ત્વશક્ત્યુદારૈઃ સંયુક્તઃ સાધિતઃ જ્ઞૈઃ ।
તત્રોપકાદિરાવાપઃ કાર્યશ્ચિકિત્કાન્વિતઃ ॥

એપ કારોઽશ્મરિં મુલમ્ શર્કરાં ચ મિનત્સપિ ।
તિલાપામાર્ગકદલીપલાશવકલ્કજઃ ॥
કારઃ પેયોઽવિમૂત્રેણ શર્કરાનાશનઃ પરઃ ।
પાટલાકરવીરાણાં કારમેવં સમાચરેત્ ॥ ૮ ॥

જ દાપથી પથરી કે કાંકરી થઈ હોય તે
દોષને મટાડનારાં દ્રવ્યો કે જો થોથા, પાંચમા
અને છઠા વિષયમાં કહેવામાં આવ્યા છે, તેઓના
કારને તથા ગાય-ભેંસ વગેરે ગ્રામ્ય પશુઓના
છાણુના કારને મિશ્ર કરી, ગાડરના મૂત્રથી ગોળી
ધીરે ધીરે પકાવી, તેમાં પાકી જવાના સમયે ઊષ-
કાદિ ગણુ તથા સૂંઠ, મરી અને પીપરનું ચૂર્ણ
નાખી કાર સિદ્ધ કરીને પાવામાં આવે, તો તે કાર
પથરીને, શુદ્ધને અને કાંકરીને પણ ભેદી નાખે છે.

તલ, અધેડો, ઢેળ, ખાખરો અને જવનાં
વૃક્ષોની છાલોનો કાર ગાડરના મૂત્રમાં ઘોળીને
પાવામાં આવે, તો તે કાર કાંકરીનો નાશ કરે છે.

પાડલ અને કણુરની છાલનો કાર ગાડરના
મૂત્રમાં ઘોળીને પાવામાં આવે, તો તેથી પણ
પથરીનો તથા કાંકરીનો નાશ થાય છે. ૮

પથરી, રેતી તથા કાંકરી મટાડનાર
કલ્કો તથા દૂધો

શ્વદંટ્રાપટિકાત્રાહ્લીકલ્કં વાઽક્ષસમં પિવેત્ ।
સહૃદકાર્ણ્યૌ પેયૌ વા શોમાજ્ઞનક્રમાર્કયૌ ॥
કપૌતવદ્કામૂલં વા પિવેદમ્લસુરાદિભિઃ ।
તત્સિદ્ધં વા પિવેત્ક્ષીરં વેદનામિરુપદ્રુતઃ ॥
હરીતક્યાદિસિદ્ધં વા વર્ષામૃસિદ્ધમેવ વા ॥ ૯ ॥

ગોખરુ, જઠીમધ અને શ્રાહ્લીનો એક તોલા-
ભાર કલ્ક ગાડરના મૂત્રમાં ઘોળી પાવામાં આવે,
તો તેથી પથરી તથા કાંકરી મટે છે.

એડકા (શુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ નથી), સરગવો
અને ભાંગરાનો કલ્ક ગાડરના મૂત્રમાં ઘોળી
પાવામાં આવે, તો તેથી પથરી તથા કાંકરી મટે છે.
સૂરજમુખીનાં મૂળનો કલ્ક કાંજી વગેરે ખાટા

પ્રદાર્થો સાથે તથા મદિરા વગેરે પદાર્થો સાથે પાવા-
માં આવે, તે તેથી પથરી તથા કાંકરી મટે છે.

પથરી કે કાંકરીની વેદનાથી પીડાયેલ
માણસ એ સૂરજમુખીનાં મૂળના કલ્ક તથા
ઝાથથી અથવા ત્રિકાના કલ્ક તથા ઝાથથી
અથવા સાટોડીના કલ્ક તથા ઝાથથી પકવેલું
ગાયતું દૂધ પીએ, તે પથરી તથા કાંકરી મટે
છે. (એ પિત્તજન્ય હોય તે ત્રિકાના કલ્ક
તથા ઝાથથી અને વાયુજન્ય કે કફજન્ય હોય
તો સાટોડી અથવા સૂરજમુખીના મૂળના કલ્ક
તથા ઝાથથી પકવેલું દૂધ પાવું.) ૯

પથરી તથા કાંકરી ઉપર વીરતર્વાદિ
ગણના ઉપયોગ

સર્વવૈવોપયોજ્યઃ સ્યાદ્ગણો વીરતર્વાદિકઃ ॥૧૦॥

પથરી કે કાંકરી થઈ હોય તે સર્વ પ્રકારે
વીરતર્વાદિ ગણના ઉપયોગ કરાવવો. (એ ગણથી
સિદ્ધ થયેલાં ઘી, દૂધ, ઝાથ, રાખ તથા ભોજનનો
ઉપયોગ કરાવવો અને અવગાહ તથા સ્નાનાદિ-
માં પણ એ ગણની જ યોજના કરવી.) ૧૦

પથરી ઔષધોથી ન મટે તે ગરબડિયા કરવી
ઘૂતે; ક્ષારે; કપાયૈશ્વ ક્ષીરે; સોત્તરવસ્તિભિઃ ।
યદિ નોપશમં ગચ્છેદસ્તત્રોત્તરો વિધિઃ ॥૧૧॥

એ પથરી ઘૂતો, ક્ષારો, ઝાથો, દૂધો
તથા અશ્મરીને નષ્ટ કરનારાં દ્રવ્યોની ઉત્તર
ખસિતઓથી (લિંગમાં કે યોનિમાં પિચકારી-
ઓ મારવાથી) ન મટે-તો છેવટે છેદનનો
વિધિ કરવો. ૧૧

છેદનરૂપ ચિકિત્સા હલકી છે

કુશલસ્યાપિ વૈદસ્ય યતઃ સિદ્ધિરિહાધુવા ।

ઉપક્રમો જવન્યોડ્યમતઃ સ પરિકીર્તિતઃ ॥૧૨॥

વૈદ પ્રવીણ હોય તો પણ તેને પથરીની
છેદનરૂપ ચિકિત્સામાં સિદ્ધિ મળવી અચોક્કસ છે,
માટે પથરી ઉપર છેદનરૂપી ચિકિત્સા હલકી

કહેવાય છે. ૧૨

છેદન કરવા માટે રાજની મંજૂરીની જરૂર
અક્રિયાયાં ધ્રુવો મૃત્યુઃ ક્રિયાયાં સંશયો ભવેત્ ।
તસ્માદાપૃચ્છ્યેકર્તવ્યમીથરં સાધુકારિણા ॥૧૩॥

એ છેદન ન કરાય તો રાજીનું મરણ
અવશ્ય થાય છે અને કરાય તો મરણનો સંશય
રહે છે, માટે પ્રવીણતાથી કામ કરનારા વૈદે
રાજની મંજૂરી લઈ પથરી ઉપર છેદનરૂપ
ચિકિત્સા કરવી. ૧૩

પથરીનું છેદન પહેલાંની તથા પછીની ક્રિયા

અથ રોગાન્વિતમુપસ્થિગ્ધમપકૃદ્દોષમીપત્ક-
શિતમમ્યક્તસ્વિન્નશરીરમશુક્તવન્તં કૃતવલિમદ્ગલ-
સ્વસ્તિવાચનમગ્રોપહરણીયોક્તેન વિધાનેનોપકલ્પિત-
સમ્મારમાશ્વાસ્ય તતો વલવન્તમવિહ્નુવમાજાનુસમે
ફલકં પ્રાગુપવેશ્ય પુરુષં ચ તસ્યોત્સજ્ઞે નિપણ્ણપૂર્વ-
કાયમુત્તાનમુન્નતકટીકં ચત્તુધારકોપવિદં સંકુચિત-
જાનુકૂર્પરમિતરેણ સહાવવદં સ્ત્રેણ શાટકૈર્વા તતઃ
સ્વમ્યક્તનાભિપ્રદેશસ્પ વામપાર્શ્વ વિમૃદ્ય મુદિનાવ-
પીડયેદ્ધોનાભેર્માયદશ્મર્યઘઃ પ્રપન્નેતિ । તતઃ સ્નેહા-
મ્યક્તે કલ્પનસે વામહસ્તપ્રદેશિનીમધ્યમે પાયૌ
પ્રણિધાયાનુસેવનીમાસાય પ્રયત્નચલાભ્યાં પાપુમેદ્લા-
ન્તરમાનીય નિર્મલીકમનાયતમવિપમં ચ વસંત સન્નિ-
વેશ્ય મૃશમુત્પીડયેદ્ગલિભ્યાં યથા પ્રન્થિરિવોન્નતં
શલ્યં ભવતિ ।

સ ચેદ્ગૃહીતશલ્યે તુ વિવૃતાક્ષો ચિચેતનઃ ।

હતવલ્લમ્બશીર્ષશ્ચ નિર્વિકારો મૃતોપમઃ ॥

ન તસ્ય નિર્હેરચ્છલ્યં નિર્હેરેતુ પ્રિયેત સઃ ।

વિના ત્વેતેન રૂપેણ નિર્હેર્તું સમુપાચરેત્ ॥

સચ્ચે પાશ્વે સેવર્નો યચમાત્રેણ મુક્તવાવચારયે-
ચ્છસ્ત્રમશ્મરીપ્રમાણં દક્ષિણતો વા ક્રિયાસૌકર્યહેતો-
રિત્યેકે । યથા ચ ન મિથ્યતે ચૂર્ણયેતે વા તથા પ્રય-
તેત, ચૂર્ણમલ્પમપ્યવસ્થિતં હિ પુનઃ પરિવૃદ્ધિમેતિ
તસ્માત્સમસ્તામગ્રવચ્ચેનાદદીત । સ્ત્રીણાં તુ વસ્તિપાર્શ્વ-

મતો ગર્ભાશયઃસન્નિકૃષ્ટસ્તસ્માત્તાસામૃત્સન્નચ્છં
પાતયેદતોન્યથાસ્ત્વાસાં મૂત્રસ્રાવી વ્રણો ભવેત્ ।
પુરુષસ્ય વા મૂત્રપ્રસેકક્ષણનામ્મૂત્રક્ષરણમ્ । અદ્મરી-
વ્રણાદતે મિત્રવસ્તિરેકધા ન ભવતિ, દ્વિધા મિત્ર-
વસ્તિરાદ્મરિકો ન સિધ્યતિ । અદ્મરીવ્રણનિમિત્ત-
મેકધા મિત્રવસ્તિર્જીવતિ ક્રિયામ્યાસાચ્છાસ્રવિદિ-
તચ્છેદાગ્નિઃસ્પન્દપરિદૃષ્ટ્વાચ શલ્યસ્યેતિ । ઉદ્ભૂત-
શલ્યં તૂષ્ણોદકદ્રોણ્યામવતાર્ય સ્વેદયેતથા હિવસ્તિ-
રસૃજા ન પૂર્યતે, પૂર્ણે વા ક્ષીરવૃક્ષકપાયં પુષ્પનેત્રેણ
વિદધ્યાત્ ।

ભવતિ ચાત્ર ।

ક્ષીરવૃક્ષકપાયં તુ પુષ્પનેત્રેણ યોજિતમ્ ।
નિર્હરેદ્અદ્મરીં તૂર્ણં રક્તં ચસ્તિગતં ચ યત્ ॥

મૂત્રમાર્ગવિશોધનાર્થં ચાસ્યે ગુદસૌહૃદ્યં વિત-
રેત્ । ઉદ્ભૂત્ય ચૈનં મધુઘૃતામ્યક્તવ્રણં મૂત્રવિશોધન-
દ્રવ્યસિદ્ધામુષ્ણાં સઘૃતાં યવાગૂં પાપયેદુમ્મયકાલં
ત્રિરાત્રં ત્રિરાત્રાદ્દૂર્ઘ્વં ગુદપ્રગાઠેન પયસા મૃદોદન-
મલ્પં મોજયેદશરાત્રં મૂત્રાસૃગ્વિશુદ્ધયર્થં વ્રણકેદનાર્થં
ચ દશરાત્રાદ્દૂર્ઘ્વં ફલામ્લૈર્જાઙ્ગલરસૈરુપાચરેત્ । તતો
દશરાત્રં ચૈનમપ્રમત્તઃ સ્વેદયેત્ લેહેન દ્રવસ્વેદેન વા ।
ક્ષીરવૃક્ષકપાયેણ ચાસ્ય વ્રણં પ્રક્ષાલયેત્ । રોધ્રમધુક-
મઙ્ગિષ્ઠાપ્રપૌંડરીકકલ્કૈર્વ્રણં પ્રતિગ્રાહયેત્ । एते-
ષ્વેવ હરિદાણુતેષુ તૈલં ઘૃતં વા વિપર્કં વ્રગામ્યઙ્ગન-
મિતિ । સ્થાનશોણિતં ચોત્તરવસ્તિભિરુપાચરેત્ ।
સત્રાગ્રાચ સ્વમાર્ગમપ્રતિપદ્યમાને મૂત્રે વ્રણં યથો-
ક્તેન વિધિના દહેદયિના । સ્વમાર્ગપ્રતિપક્ષે ચોત્તર-
વસ્ત્યાસ્થાપનાનુવાસનૈરુપાચરેન્મધુરકપાયૈરિતિ ॥

પથરીના દરદીને સ્નેહક્રિયાથી સ્નિગ્ધ કરી,
વસન તથા વિરચનથી દોષો ઝાણા કરી, કાંઈકે
ફૂખળો કરી, અલ્પઅંગનો તથા સ્વેદનનો સંસ્કાર
આપી, પ્રભાતથી ભૂખ્યો રાખી, બાલિદાન, મંગળ
તથા સ્વસ્તિવાચન કરાવી, સૂત્રસ્થાનના આગ્રોપ-
હરણીય નામના ૫ મા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે

સઘળી સામગ્રી તૈયાર કરી, ધૈર્ય આપનારાં
વચનોથી આશ્વાસિત કરીને પછી બીજા એક
બળવાન અને ગભરાય નહિ એવા માણસને
ગોઠણ સુધી જાંચી સપાટ પાટિયાની ચોટી ઉપર
પ્રથમ બેસાડી, તેના ખોળામાં દરદીનું નાભિથી
ઉપરનું અંગ રહે એવી ગોઠવણથી દરદીને
વસનની ઈંટોણી ઉપર કે ગાલમસૂરિયા ઉપર
ચત્તો બેસાડી, દરદીની ઠમરને કાંઈક જાંચી
રખાવી, દરદીના ગોઠણને તથા ટાણીઓને સંકુ-
ચિત કરાવી, તે દરદીને દારીઓથી અથવા
વસ્રોથી પેલા બળવાન માણસની સાથે બાંધવો.
પછી દરદીના નાભિપ્રદેશને સ્નેહથી સારી પેટે
ચોળી, ડાબા પડખાને પણ ચોળીને મૂઠી વડે
નાભિથી નીચેના પ્રદેશમાં દબાણ કરવું, તે ત્યાં
સુધી કે જ્યાં સુધી પથરી નીચા પ્રદેશમાં જાતરી
જાય. પછી વેધે પોતાના ડાબા હાથની પ્રદેશિની
તથા મધ્યમા (અંગૂઠા પાસેની તથા વચલી)
એ બે આંગળીઓના તખ ઉતારાવી, સ્નેહથી
ખરડી, તે આંગળીઓને દરદીની શુદ્ધમાં દાખલ
કરી, સીવણીને લગતા પ્રદેશમાં તે આંગળીઓ
વડે પથરીને પેહોંચી, પ્રયત્નથી તથા બળથી તે
પથરીને શુદ્ધના તથા ઉપસ્થના મધ્યમાં લાવી,
મૂત્રાશયને કરચલી ન પડે તથા નીચાઈ, જાંચાઈ
કે લંબાઈ ન રહે એવી રીતે સ્થાપીને, આંગળી-
ઓથી એવું અત્યંત દબાણ કરવું કે જથી પથરી
ગાંઠની પેટે જાંચી થઈ રહે.

આ પ્રમાણે કરી પથરીને પકડતાં જો દરદી
ફાટેલી આંખોવાળો, ચેતના વગરનો, મૂવેલાની
પેટે લટકતા માથાવાળો, એક વગરનો અને મૂવેલા
જેવો જ થઈ જાય, તો તેની પથરીને કાઢવી નહિ;
જો કાઢવામાં આવે તો દરદી મરી જાય છે. જો
ઉપર કહેલાં રૂપો ન દેખાય તો પથરી કાઢવા
માટે નીચે પ્રમાણે પ્રયત્ન કરવો.

ડાળી બાબુમાં સીવણીને એક જવ જેટલી દૂર છોડી દઈ પથરીના પ્રમાણને લગતા પ્રમાણવાળું શસ્ત્ર નાખવું. કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે, 'સીવણીને એક જવ જેટલી દૂર છોડી દઈ જમણી બાબુમાં શસ્ત્ર નાખવું કે જેથી સહેલાઈથી ક્રિયા થાય.'

પથરી શસ્ત્રથી કે ચંત્રથી ભેદાઈ ન જાય કે ચૂર્ણ થઈ ન જાય તેની કાળજી રાખવી; કેમ કે પથરીનું ચૂર્ણ થોડુંક પણ બાકી રહી જાય તો પાછું વધે છે. કાપેલા પ્રદેશમાંથી પથરીને અતીક્ષ્ણ અને સર્પના જવા મોઢાવાળા ચંત્રથી આખી ને આખી ખેંચી લેવી.

સ્રીઆને તો મૂત્રાશયની બાબુમાં નજદીક જ ગર્ભાશય છે, માટે તેઓની પથરી કાઢવામાં જાયું કે છતું શસ્ત્ર નાખવામાં આવે, તો મૂત્રાશયની આમડીની સાથે ગર્ભાશયની આમડી પણ ભેદાઈ જવાથી સ્રીઆને યોનિની અંદર મૂત્રનો સ્ત્રાવ કરનારો પ્રણ થાય છે.

પુરુષને તથા સ્રીને પણ બે મૂત્રાશયના મોઢા આગળ રહેલા જે સ્થળમાં મૂત્રનો સ્ત્રાવ થાય છે, તે સ્થળનું હેઢન થઈ જાય, તો તેમાંથી નિરંતર મૂત્રસ્ત્રાવ થયા કરે છે.

પથરીને કાઢવાથી જે પ્રણ થાય છે, તે કારણ સિવાય બીજા કોઈ પ્રકારથી એક પ્રદેશમાં પણ મૂત્રાશય ભેદાય, તો માણસ જીવતો નથી અને પથરીને કાઢતાં પણ બે મૂત્રાશય બે ઠેકાણે ભેદાય, તો તે પણ અસાધ્ય જ થઈ પડે છે. પથરીને કાઢવા માટે મૂત્રાશયમાં એક પ્રણ થતાં પણ માણસ જીવતો રહે છે; તેનું કારણ એ છે કે તેના ઉપર જીના જળનો સ્પેદ તથા વડ વગેરે

ક્ષીરવૃક્ષોના ક્વાથનું સિંચન વગેરે ક્રિયાઓ વારંવાર થાય છે. પથરીના જેવડા જ મુખવાળા શસ્ત્રથી સીવણીની ડાળી બાબુમાં છેદ થાય છે અને વૃદ્ધિ પામેલા મૂત્રના સ્ત્રાવથી વધેલી પથરી નીકળી જતાં પણ તે સ્થાનમાં બમેલો મૂત્રનો જથો તદ્દન ખલાસ થઈ જતો નથી. (શાંખ ૦૬ વિ ૦ ૨૬ મેા જુઓ.)

પથરીને કાઢી લીધા પછી તે રોગીને જીના પાણીની ઠાઠીમાં ઉતારીને સ્વેદન આપવું. આમ કરવાથી મૂત્રાશય લોહીથી ભરાઈ જતો નથી. સ્વેદન આપ્યા છતાં મૂત્રાશય લોહીથી ભરાઈ જાય તો વડ વગેરે ક્ષીરવૃક્ષોના ક્વાથની ઉત્તરબસ્તિ દેવી. (લિંગમાં કે યોનિમાં જે પિચકારી દેવાય છે તે ઉત્તરબસ્તિ કહેવાય છે.)

આ વિષયના શ્લોકોમાં લગવાન ધન્વંતરિ-એ સ્વમુખે કહ્યું છે : 'ઉત્તરબસ્તિથી દાખલ કરવામાં આવેલો વડ વગેરે ક્ષીરવૃક્ષોના ક્વાથ પથરીને તુરત કાઢી નાખે છે અને મૂત્રાશયમાં રહેલા રુધિરને પણ તુરત કાઢી નાખે છે.'

જની પથરી કાઢવામાં આવી હોય, તે માણસને મૂત્રનો માર્ગ સાફ કરવા માટે ગોળથી તૃપ્તિ આપવી (ગોળવાળો ભાત ખવડાવવો).

રોગીને પાણીની ઠાઠીમાંથી કાઢી લઈ પ્રણને મધ તથા ઘી લગાવવું અને ઘીવાળી ને મૂત્રનું શોધન કરનારાં ઔષધોમાં^૧ પકાવેલી જીની રાખ પાવી. આ રાખ ત્રણ દિવસ સુધી બપોળે વખત પાવી અને તે પછી દસ દિવસ સુધી સારી પેટે ગોળથી મિશ્ર કરેલા દૂધની સાથે બપોળે વખત થોડો થોડો ઠામળ ભાત જમાડવો કે જેથી મૂત્રની તથા રુધિરની શુદ્ધિ

૧ વૈતરણ્યાચાર્ય કહે છે કે, સ્રીઆની પથરી કાઢવી હોય તો પ્રવીણ વૈદે મૂત્રાશયને જોયો કરી પથરીને નમાવીને ફલાના અગ્રમાં હેઢન કરવું એ હિતકારી છે. બીજે ઠેકાણે હેઢન કરવામાં આવે તો નુકસાન થાય છે.

૨ વડ, જીબરો, પીપળો, મોટી પીપર અને પારસ-પીપળો એ પાંચ ક્ષીરવૃક્ષો કહેવાય છે.

૩ તૃણપચ્ચત્વી, ગોખરુ અને પાપાણભેદ ઇત્યાદિક દ્રવ્યો મૂત્રનું શોધન કરનારાં છે.

થઈ જાય અને પ્રણુનું સ્વેદન થાય. દસ દિવસ પછી દાઢમ વગેરે ડુંગળા રસથી ખાટા કરેલા જંગલ પ્રાણીઓના માંસના રસોથી ઉપચાર કરવો. પછી દસ દિવસ સુધી વૈધે સાવચેતી રાખીને એ રોગીને સ્નેહસ્વેદથી અથવા દ્રવસ્વેદથી સ્વેદન દેવું અને વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોના સ્નાયથી ઓળા પ્રણુને યોવો. લોધર, જોડીમધ, મજ્જા અને પાંડરેવાના કંદકોનો પ્રણુ ઉપર લેપ લગાડવો; લોધર, જોડીમધ, મજ્જા, પાંડરેવા અને હળદરના સ્નાયથી તથા કંદકથી પકવેલું તેલ અથવા ધી પ્રણુ ઉપર ચોપડવું. જે રુધિર જામી ગયું હોય, તો ઉત્તરખસ્તિઓથી ચિકિત્સા કરવી. પથરીને કાઢ્યા પછી સાત રાત વીત્યા છતાં મૂત્ર પોતાના રસ્તા પર ન આવતું હોય, તો પ્રણુને સૂત્રસ્થાનના ૧૨ મા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે અશિથી ડાંબવો. મૂત્ર પોતાના રસ્તા પર આવે ત્યાર પછી કાંકીલી આદિ મધુર દ્રવ્યોની તથા વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોની ઉત્તરખસ્તિઓ અને નિઃશ્લખસ્તિઓ દેવી તથા સ્નેહખસ્તિઓ પણ દેવી.

પથરી આપોઆપ મૂત્રના માર્ગમાં આવ્યા પછીની ચિકિત્સા

યદ્વચ્છયા વા મૂત્રમાર્ગપ્રતિપન્નામન્તરાસક્તાં શુક્રાશ્મરિં શર્કરાં વા સ્રોતસાપહરેત્ ॥ ૧૫ ॥

વીર્યની પથરી અથવા કાંકરી જે આપોઆપ મૂત્રના માર્ગમાં જ આવી ગઈ હોય અને અંદર લાગી રહી હોય, તો તેને મૂત્રના રસ્તામાંથી જ કાઢી લેવી અને જે મૂત્રના રસ્તામાંથી કાઢી શકાય એમ ન હોય તો લિંગમાં શસ્ત્ર વડે છેદન કરીને બહાર નાંખના યંત્ર વડે કાઢવી.

પ્રણુ રુઝાયા પછી પણ એક વર્ષ સુધી પાળવાની પરજી

રૂઢવ્રણધ્વાજ્જનાશ્વનગનામરથદુમાન્નારોહિત વર્ષ નાપ્સુ હ્રવેત મુક્તીત વા ગુરુ ॥ ૧૬ ॥

પ્રણુ રુઝાયા પછી પણ એક વર્ષ સુધી સ્ત્રીસંગ કરવો નહિ; ઘોડા, પર્વત, હાથી, રથ કે ગાડા ઉપર ચડવું નહિ; પાણીમાં તરવું નહિ અને ભારે અન્ન જમવું નહિ. ૧૬

છેદન વખતે આઠ મરોના રક્ષણની જરૂર

મૂત્રવહશુક્રવહમુષ્કસ્રોતોમૂત્રપ્રસેકસેવનીયોનિ-ગુદવસ્તીન્ પરિહરેત્ ॥ તત્ર મૂત્રવહચ્છેદાન્મરણં મૂત્ર-પૂર્ણવસ્તેઃ ॥ શુક્રવહચ્છેદાન્મરણં ક્લેબ્યં વા ॥ મુષ્ક-સ્રોતોપવાતાદ્ ધ્વજમજ્જાઃ ॥ મૂત્રપ્રસેકક્ષણાન્મૂત્રપ્ર-ક્ષરણમ્ ॥ સેવનીયોનિચ્છેદાદુજઃ પ્રાદુર્ભાવઃ ॥ વસ્તિ-ગુદવિદ્વલક્ષણં પ્રાગુક્તમિતિ ॥

મવતશ્ચાત્ર ॥

મર્માણ્યઘાવસમ્યુષ્ય સ્રોતોજાનિ શરીરિણામ્ ॥

વ્યાપાદયેદ્રહ્નમર્ત્યાશ્ચલ્લક્ષ્મકર્માપદુર્ભિષક્ ॥

સેવની શુક્રહરણી સ્રોતસી ફલયોર્ગુદમ્ ॥

મૂત્રસેકં મૂત્રવહં યોનિવસ્તિસ્તથાપ્તમઃ ॥ ૧૭ ॥

પથરીનું છેદન કરવાના સમયે વૈધે મૂત્રનું વહન કરનારા, વીર્યનું વહન કરનારા અને વૃષણના સ્રોતો મૂત્રના પ્રસેકનું સ્થળ, સીવણી, યોનિ, શુદ્ધ અને મૂત્રાશયને છોડી દેવાં. (તેઓમાં શસ્ત્રનો ધાવ ન થાય એમ કરવું.)

જે મૂત્રનું વહન કરનારા સ્રોતનું છેદન થઈ જાય તો મૂત્રાશય મૂત્રથી ભરાઈ રહેતાં મરણ થાય છે. વીર્યનું વહન કરનારા સ્રોતનું છેદન થઈ જાય તો મરણ થાય છે અથવા તપુસકતા પ્રાપ્ત થાય છે. વૃષણના સ્રોતનું છેદન થઈ જાય તો લિંગનું બહુ બંધ પડી જાય છે. મૂત્રના પ્રસેકના સ્થળનું છેદન થઈ જાય તો મૂત્રનો સાવ થયા જ કરે છે અને સીવણી કે યોનિનું છેદન થઈ જાય તો વેદના પ્રકરે છે. મૂત્રાશયનું કે શુદ્ધનું છેદન થઈ જાય તો શારીરસ્થાનના ૮ મા અધ્યાયના ૮ મા વિષયમાં કહેલાં લક્ષણો થાય છે. (મૂત્રાશયમાં કાંઈ વેધ થાય તો મૂત્રાશયમાં

આનાહ થાય, મૂત્ર અટકી જાય અને ઉપરથી અકક થઈ જાય છે. ગુદામાં કાંઈ વેધ થાય તો આનાહ થાય, દુર્ગંધ થાય અને આંતરડાંમાં ગાંઠ થઈ જાય છે.)

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે : 'શસ્ત્રક્રિયામાં પ્રવીણતા નહિ પામેલા વેદને માણસોના સ્રોતોમાં રહેલાં આઠ મર્મોત્તું જ્ઞાન ન હોય તો ઘણાં માણસોને તે મારી નાખે છે. સીતલ્હી, વીર્યનું વહન કરનારા સ્રોત, વૃધણના સ્રોત, ગુદા, મૂત્રના પ્રસેકનું સ્થળ, મૂત્રનું વહન કરનારા સ્રોત, યોનિ અને મૂત્રાશય એ આઠ મર્મો છે.' ૧૭

અધ્યાય ૮ મો

ઉપક્રમ

અથાતો મગ્નદરાણાં ચિકિત્સિતં વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ । યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'ભગંદર-ચિકિત્સિત' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

ભગંદરોમાં સાધ્યાસાધ્યનો વિભાગ

પશ્ચ મગ્નદરાઃ રુપતાસ્તેષ્વસાધ્યઃ શ્વમૂકા-
વર્ત્તઃ શલ્યનિમિત્તશ્ચ, યે શ્લેષાઃ કૃચ્છ્રસાધ્યાઃ ॥૨॥

ભગંદરો પાંચ પ્રકારના કહ્યા છે; તેઓમાં શંખૂકાવર્ત નામનો અને શલ્યથી થયેલો (હન્યાગી નામનો) ભગંદર અસાધ્ય છે. બાકીના ત્રણ (શતપોતક, જીહ્વીવ અને પરિસ્લાવી) ભગંદરો કષ્ટસાધ્ય છે. ૨

ભગંદરની કાચી ફેડલીની ચિકિત્સા

તત્ર મગ્નદરપિઢકોપદ્રુતમાતુરમપતર્પણાદિવિરેચ-
નાન્તેનૈકાદશવિધેનોપક્રમેણોપક્રમેતાપકપિઢકમ્ ॥

૧ ભગંદરો કે જેઓના નિદાનાદિક નિદાનરથાનના ચોથા અધ્યાયમાં કહેલા છે તેઓની ચિકિત્સા વિધેનો.

ભગંદરની ફેડલીથી પીડાયેલા માણસની તે ફેડલી પાકી ન હોય ત્યાં સુધી આ ચિકિત્સિત-સ્થાનના દ્વિવર્ણીય નામના પહેલા અધ્યાયના ૨૩ મા વિષયમાં કહેલી અપતર્પણથી માંડી વિરેચન સુધીની બાર પ્રકારની ચિકિત્સા કરવી. ૩ ભગંદરની પાકેલી ફેડલીની સામાન્ય ચિકિત્સા

પક્ષેષુ ચોપશ્લિગ્ધમવગાહસ્વિન્નં શર્યાયાં સન્નિ-
વેશ્યાર્શતમિવ યન્ત્રયિત્વા મગ્નદરં સમીક્ષ્ય પરાચી-
નમવાચીનં વા વહિર્મુલ્લમન્તર્મુલં વા તતઃ પ્રણિધા-
યૈપણીમુત્રમ્ય સાશ્રયમુદ્ગરેચ્છલ્લેખે । અન્તર્મુલે ચૈવં
સમ્યગ્યન્ત્રં પ્રણિધાય પ્રવાહમાણસ્ય મગ્નદરમુલ-
માસાઢૈપર્ણીં દત્ત્વા શસ્ત્રં પાતયેત્ । આસાદ્ય વામિશ્ચારં
ચેત્યેતત્સામાન્યં સર્વેષુ ॥ ૪ ॥

ભગંદરની ફેડલી પાકે કે ભેદાય, ત્યારે શરીરને સ્નેહન સંસ્કાર આપી તથા જાના ક્વાથા-દિકથી ભરેલી કોઠીમાં બેસાડવાડપ સ્નેહન સંસ્કાર આપી, શર્યામાં દાખલ કરી, આ ચિકિત્સિત-સ્થાનના છઠા અધ્યાયના ત્રીજા વિષયમાં જે પ્રમાણે અરશવાળાને કહ્યું છે, તે પ્રમાણે નિશ્ચલ કરી, 'ભગંદર જાંચા મુખવાળો, નીચા મુખ-વાળો, બહાર મુખવાળો કે અંદર મુખવાળો છે?' એ નજરે જોઈ, પછી યંત્રાધ્યાયમાં (સૂત્રસ્થાનના ૭ મા અધ્યાયમાં) કહેલી એપણી નામની શલાકાને ભગંદરની અંદર નાખી તેથી ભગંદરને જાંચા કરીને શસ્ત્ર વડે તેના મૂળ સહિત કાપી નાખવો. જો ભગંદર અંદર મુખવાળો હોય તો અરશના વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે જ શરીરની પાસે દરતને અધોદ્વારથી બહાર ઠાઠવાના સમય-ના જેવું જોર કરાવતાં કરાવતાં સારી રીતે યંત્રને અંદર દાખલ કરી ભગંદરના મોઢાનો પત્તો મેળવી લઈ, તેમાં એપણી નાખી, ભગંદરને જાંચા કરી શસ્ત્ર વડે છેદન કરવું; અથવા ભગંદરના મોઢાને નજરે જોઈ કપજામાં લઈને તેના ઉપર

અગ્નિનો કે ક્ષારનો પ્રયોગ કરવો. આ ચિકિત્સા સધળા પ્રકારના ભગંદરમાં સામાન્ય રીતે લાગુ પાડવાની છે. (ભગંદરને સ્તરસ્થાનના ૨૫ માં અધ્યાયમાં છેલ્લે કહ્યા છે અને ભેદ પણ કહેલા છે.)

શતપોનકની આસ ચિકિત્સા

વિશેષતસ્તુ ।

નાભ્યન્તરે ગ્રાણાન્કુર્યાદ્વિપક્તુ શતપોનકે ।
તતસ્તૌપૃષ્ઠરૂપે શેપા નાડીરૂપાચરેત્ ॥
ગતપોઽન્યોઽન્યસમ્બદ્ધા વાહ્યાશ્છેદ્યાસ્ત્વનેકવા ।
નાડીરન્યામિસમ્યદ્ધા યચ્છિન્નચ્ચેકથા મિપક્ત્ ॥
સ કુર્યાદ્વિવૃત્તં જન્તોર્ગ્રણં ગુદવિદારણમ્ ।
તસ્ય તદ્વિવૃત્તં માર્ગં વિષ્મૃત્તમનુગચ્છતિ ॥
આટોપં ગુદશૂલં ચ કરોતિ પવનો મૃશમ્ ।
તત્રાધિગતતન્ત્રોઽપિ મિપચ્છેદસંશયમ્ ॥
તસ્માન્ન વિવૃત્તઃ કાર્યો ગ્રણસ્તુ શતપોનકે ।
વ્યાધૌ તત્ર મહુચ્છિદ્રે મિપજા વૈ વિજાનતા ॥
અર્દ્ધલાઙ્ગલકશ્છેદઃ કાર્યો લાઙ્ગલકોઽપિ વા ।
સર્વતોમદ્રકો વાપિ કાર્યો ગોતીર્યકોઽપિ વા ॥
દ્વામ્યાં સમામ્યાં પાર્શ્વામ્યાં છેદો લાઙ્ગલકો મતઃ ।
હસ્તમેકતરં યથ સોર્દ્ધલાઙ્ગલકઃ સ્મૃતઃ ॥
સેવર્ત્તો વર્જયિત્વા ચ ચતુર્દ્વા દારિતે ગુદે ।
સર્વતોમદ્રકં છેદમાહુશ્છેદવિદો જનાઃ ॥
પાર્શ્વાગતેન શસ્ત્રેણ છેદો ગોતીર્યકો ભવેત્ ।
સર્વતઃ સ્ત્રાવમાર્ગાસ્તુ દહેદૈઘસથાયિના ॥
સુકુમારસ્ય મીરોર્હિ દુષ્કરઃ શતપોનકઃ ।
રુજાસાવાપહં તત્ર સ્વેદમાશુ પ્રયોજયેત્ ॥
સ્વેદદ્રવ્યૈર્યથોદિદૈઃ કૃશરાપાયસાદિમિઃ ।
ગ્રામ્યાનૃપૌદકૈર્મસૈર્લાવૈર્વાપિ વિષ્કૈરઃ ॥
ઘૃક્ષાદત્તીમથૈરણં વિલ્વાદિં ચ ગણં તથા ।
કપાયં સુકૃતં કૃત્વા લેહકુમ્ભે નિપેચયેત્ ।
નાડીસ્વેદેન તેનાસ્ય તં ગ્રણં સ્વેદયેદ્વિપક્ત્ ॥
તિલૈરણ્ડાતસીમાપયવગોધૂમસર્પપાન્ ।
લવણાન્યમ્લવર્ગં ચ સ્થાલ્યામેવોપસાધયેત્ ॥

આતુરં સ્વેદયેત્તેન તથા સિધ્યતિ કુર્વતઃ ।
સ્વિન્નં ચ પાયયેદેન કુપ્તં ચ લવણાનિ ચ ॥
વચાહિસ્ત્વજમોદં ચ સમમાગાનિ સર્પિણા ।
માર્દ્વીકિનાથ વામ્લેન મુરાસૌવીરકેણ વા ॥
તતો મધુકૃતૈલેન તસ્ય સિચ્ચેદ્વિપગ્નમ્ ।
પરિપિચેદ્ ગુદં ચાસ્ય તૈલૈર્ચાતરુજાપદઃ ॥
નિધિનાનેન વિષ્મૃત્તં સ્વર્માગમધિગચ્છતિ ।
અન્યે ચોષદ્રવાસ્તીવાઃ સિધ્યન્ત્યગ્ર ન સંશયઃ ।

શતપોનક આરુપ્યાત ઉપ્પ્રીવે ક્રિયાં શૃણુ ॥૫॥

એ શતપોનક નામનો ભગંદર હોય, તે વૈધે વચમાં વચમાં એક એક નાડીને (પરંતુ વનહુંડ કરનારી નળીને) છોડી દઈ બીજી તેવી નળીઓમાં શસ્ત્ર વડે પ્રણેા કરવા. (એ એકીવખતે સધળી નળીઓમાં પ્રણેા કરવામાં આવે તો યુદ્ધ ફાટી જવાથી રોગીનું મરણ થઈ જાય છે.) બીજી નળીઓમાં કહેલા પ્રણેા રૂઝાઈ ગયા પછી જે નળીઓને છોડી દીધી હોય તેઓમાં પ્રણેા કરવા. (આ સ્થળે કહીને આવું વ્યાખ્યાન આપે છે કે ‘પરથી ભરાઈ જતી બેચાર નળીઓનું’ જે મધ્ય હોય તેમાં પ્રણેા કરવા અને તેઓ રૂઝાયા પછી બીજી નળીઓમાં કરવા;’ પણ એ વ્યાખ્યાન વાગ્યેના અભિપ્રાયથી વિરુદ્ધ લાગે છે.) પરંપરની સાથે સંબંધ ધરાવતી બહારની નળીઓમાં બુદ્ધ બુદ્ધ પ્રકારના છેદો કરવા, પણ સધળી નળીઓમાં એક પ્રકારના જ છેદો કરવા નહિ. બીજી નળીઓની સાથે સંબંધ ધરાવતી નળીઓને જે વૈધ એક પ્રકારથી જ કાપી નાખે, તે વૈધ રોગીની યુદ્ધનું જેથી વિદારણ થઈ જાય એવા ફાટલા મોઢાવાળા પ્રણેાને કરી દે છે; જેથી વિદ્વા અને મૂર એ ફાટલા માર્ગમાંથી નીકળવા લાગે છે અને પવન યુદ્ધમાં ભારે શૂળ તથા પેટમાં પ્રબળ આધ્માન (આક્રેશ) હ્રાપ્ત કરે છે. એ આમ અને તો શાસ્ત્રોનો પૂર્ણ અભ્યાસી

પ્રવીણુ વૈધ પણ તેમાં અવશ્ય મૂંઝાઈ જાય છે. એટલા માટે શતપોતક નામના ભગંદરમાં પ્રણુને ફાટલા મોઢાવાળો કરવો નહિ. પ્રવીણુ વૈધે ઘણાં છિદ્રોવાળા એ શતપોતકમાં તે તે પ્રદેશને અનુસરી અર્ધલાંગલક, લાંગલક, સર્વતોભદ્રક અને ગોતીર્થક એ નામના બુદ્ધા બુદ્ધા છેદા કરવા. જે છેદની બન્ને બાજુઓ તુલ્ય રાખવામાં આવે તે છેદ લાંગલક કહેવાય છે. જે છેદની બે બાજુઓમાં એક બાજુ ટૂંકી રાખવામાં આવે, તે છેદ અર્ધલાંગલક કહેવાય છે. સીવણીને છોડી દઈ ગુદાની ચાર બાજુઓમાં છેદ કરવામાં આવે, તે છેદ સર્વતોભદ્ર કહેવાય છે. શસ્ત્રને એક પડખાથી લગાવીને બળદમૂતરણા જવો જે છેદ કરવામાં આવે તે છેદ ગોતીર્થક કહેવાય છે.

છેદા કર્યા પછી વૈધે સ્નાવના માર્ગોને ચોતરફ અગ્નિ વડે કાંલી દેવા જોઈએ, જેથી પ્રણુ પાછો વિકૃત થાય જ નહિ. જે રોગી સુકુમાર કે બીકણુ હોય તેના શતપોતકની દાહરૂપ ક્રિયા કરવી મુશ્કેલ થાય છે, એટલા માટે એવા માણસના શતપોતકને કાપ્યા પછી, વેદના અને સ્નાવ શાંત થઈ જાય એવો સ્વેદનસંસ્કાર તરત ગોઠવી દેવો. કૃશરા (તલ, ચોખ્ખા તથા અડદની ખીચડી) અને દૂધપાક વગેરે સ્વેદન ઔષધો કે જ્યોત્સના સ્થાનના ઉર માં અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે, તેઓથી અથવા ગ્રામ્ય, આનૂપ કે જલચર પ્રાણીઓનાં માંસોથી અથવા લાવાં વગેરે વિષ્કિર પક્ષીના માંસથી સ્વેદનસંસ્કાર દેવો. (શેક તથા બાફ વગેરે દેવાં.) બાંદો, અપરવૃક્ષ, એરંડો તથા ખિલ્વાદિ ગણુ (આ ગણુ વચ્ચણાદિ ગણુના પેટાનો છે.) નો ઉત્તમ ક્વાથ બનાવી તે ક્વાથને સ્નેહના રીઠા ઘડામાં રેડવો અને પછી તે ઘડામાં નળી નાખીને વૈધે તે નળી વડે એ પ્રાણુસત્તા પ્રણુતું સ્વેદન કરવું (નાડીસ્વેદ દેવો).

તલ, એરંડો, અળસી, અડદ, બજ, ધઉં, સરસવ, લવણુ અને અમ્લવર્ગ (સૂત્રસ્થાનના રસવિશેષ-વિજ્ઞાનીય નામના ૪૨મા અધ્યાયના ૧૩મા વિષયમાં જુઓ.) તેઓને હાંડલીમાં બાફીને તે ક્વાથની વરાળથી રોગીને સ્વેદ-સંસ્કાર આપવો. આ પ્રમાણે કરવાથી વેદનાનો તથા સ્નાવનો નાશ થતાં રોગ શાંત થઈ જાય છે. સ્વેદસંસ્કાર આપ્યા પછી વૈધે કઠ, લવણુ, વજ, હિંગ અને યોડીઅજમોદને સમભાગે લઈ ધીની સાથે અથવા દ્રાક્ષના મઘની સાથે અથવા કાંજની સાથે અથવા સામાન્ય મદિરાની સાથે અથવા સૌવીરકની^૧ સાથે પાવાં. પછી એ માણસના પ્રણુ ઉપર જેઠીઅધના તેલથી સિંચન કરવું તથા વાયુ સંબંધી વેદનાને હણુનારાં તેલોથી ગુદા ઉપર પણ સિંચન કરવું. આ પ્રમાણે કરવાથી રોગીનાં વિષ્ણ તથા મૂત્ર પોતપોતાના માર્ગને પ્રાપ્ત થાય છે અને બીજા ત્રીજા ઉપદ્રવો પણ શાંત થઈ જાય છે, એમાં કશે સંશય નથી. શતપોતક નામના ભગંદર ઉપર આ ખાસ ક્રિયા કરી. હવે ઉષ્ણગ્રીવ નામના ભગંદર ઉપર ખાસ ક્રિયા કરું છું, તે સાંભળો. ૫

ઉષ્ણગ્રીવ નામના ભગંદરની ખાસ ચિકિત્સા અથોષ્ણગ્રીવમેપિત્ત્વા છિત્ત્વા ક્ષારં નિપાતયેત્ પૂતિર્મામ્બ્યપોહાર્થમગ્નિરત્ર ન પૂજિતઃ ।
અથૈનં વૃત્તસંસૃદ્ધૈસ્તિલૈઃ પિપ્તૈઃ પ્રલેપયેત્ ॥
વન્ધં તતોઽન્નુ કુર્વૈત પરિપેકં તુ સર્પિષા ।
વૃત્તૈયે દિવસે મુક્ત્વા યથાસ્વં શોધવેદ્નિપક્ ॥
તતઃ શુદ્ધં વિદિત્વા ચ રોપયેત્ત યથાક્રમમ્ ॥૬॥
જે ઉષ્ણગ્રીવ નામનો ભગંદર થયો હોય, તો તે ભગંદરને સળીથી શોધી જંગો કરી કાપીને તેના ઉપર ક્ષાર પાડવો, જેથી સડેલું માંસ દૂર

૧ મૂત્રસ્થાનના ૪૫મા અધ્યાયનો ૧૯૦મા વિષય જુઓ.

યથા જાય. ઉપરથી ઉપર અગ્નિનો પ્રયોગ કરવો એ સારું નથી. પછી ધીથી મિશ્ર કરીને વાટેલા તલનો લેપ કરી તે ઉપર છિદ્રવાળો ગોઠણ નાખવો પાટે બાંધવો અને પાટે બાંધ્યા પછી ધી વડે સિંચન કરવું. વૈદે ત્રીજા દિવસે એ પાટાને છોડીને પછી પિત્ત હરનારાં દ્રવ્યોથી યોગ્ય રીતે શોધન કરવું. જ્યારે ત્રણ શુદ્ધ થયેલો જણવામાં આવે, ત્યારે ક્રમ પ્રમાણે તેનું શેપણ કરવું (ધરતી લાવીને રજાવવો). ૬ પરિસ્થાપી નાખના ભગંદરની ખાસ ચિકિત્સા ઉન્નત્યાસ્તાવમાર્ગ તુ પરિસ્થાપિણિ બુદ્ધિમાન્ ક્ષારેણ વા સ્નાવગર્તિ દહેદુતવહેન વા ॥ સુલોષ્ણેનાપુતૈલેન સેચયેદ્દુદમન્ડલમ્ । ઉપનાહાઃ પ્રદેહાશ્ચ મૂત્રક્ષારસમન્વિતાઃ । વામનીયૌપધૈઃ કાર્યાઃ પરિપેક્ષાથ માત્રયા ॥ મૃદુભૂતં વિદિત્વૈનમલ્પક્ષાર્હમન્વિતમ્ । ગતિમન્વિષ્ય શત્રેણ છિન્દ્યાત્સર્જ્જૂરપત્રકમ્ ॥ ચન્દ્રાર્ધં ચન્દ્રચક્રં ચ સૂચીમુલ્કમવાહ્નુલમ્ । છિન્દ્યામિના દહેત્સમ્પન્નેવં ક્ષારેણ વા પુનઃ ॥ તતઃ સંશોધનૈરેવ મૃદુપૂર્વેવિશોધયેત્ ॥ ૭ ॥

જે પરિસ્થાપી નાખવો ભગંદર થયે હોય તો બુદ્ધિમાન વૈદે વચમાં રહેલી નળીની ચોતરફ રહેલા સ્ત્રાવોનાં મુખોને શસ્ત્ર વડે કાપી તે સ્ત્રાવોની ગતિને ક્ષારથી અથવા અગ્નિથી બાળવી. આયુતેલ કે જે આ સ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ૨૨મા વિપયમાં કહેવામાં આવ્યું છે, તેને સહેવાય તેવું બાતું કરીને તેથી ચુદાના મંડળ ઉપર સિંચન કરવું, ગોમૂત્રથી તથા ક્ષારથી મિશ્ર કરેલાં મીઠળ વગેરે ઔષધોના ઉપનાહો બાંધવા તથા લેપો કરવા અને તે મીઠળ વગેરે ઔષધોના રસોથી થોડાં થોડાં સિંચન પણ કરવાં. સ્ત્રાવોનાં મુખોનો દાદ કરવા વગેરે આ ક્રિયાઓથી ભગંદર કામળ, અરૂપ સાવવાળો

તથા ઓછી વેદનાવાળો થાય ત્યાર પછી વૈદે મધ્યમાં રહેલી મુખ્ય નળીને શલાકા વડે બાંધી કરીને તેમાં શસ્ત્ર વડે બાંધીને પાંદડા જલી બે પાંક્તિઓવાળો અથવા અર્ધચંદ્ર જલી આકૃતિવાળો અર્ધચંદ્ર જલી ગોળ મોઢાવાળો અથવા સોયના જલા મોઢાવાળો અને જલું મોઢું નીચે રહે એવો છેદ કરવો. છેદ કર્યા પછી ઉપર કહેલી રીતિ પ્રમાણે જ ફરી વાર અગ્નિ અથવા ક્ષાર વડે સારી રીતે ઘાડું કરવો. પછી રોગીને પ્રથમ કામળ સંશોધનોથી શુદ્ધ કરવો અને પછી જે તેના કોઠો કૂર-કઠણ જણાય તો તેને તીક્ષ્ણ સંશોધનોથી શુદ્ધ કરવો. ૭

બાળકને થયેલા ભગંદરની ચિકિત્સા બહિરન્તર્મુલો વાપિ શિશોર્યસ્ય મગન્દરઃ ॥ તસ્યાહિતં વિરેકાગ્નિશ્લક્ષ્ણારાવચારણમ્ । યદ્યન્મૃદુ ચ તીક્ષ્ણં ચ તત્તત્તસ્યાવચારયેત્ ॥ ૮ ॥ બાળકને બહાર કે અંદર મોઢાવાળો ભગંદર થયેલ હોય, તો તેને માટે વિરેચન, અગ્નિક્રિયા, શસ્ત્રક્રિયા કે ક્ષારક્રિયા હિતકારી નથી. જે એ ક્રિયાઓની જરૂર જણાય, તે એ ક્રિયાઓના જે પ્રકારે કામળ પણ હોય અને તીક્ષ્ણ પણ હોય અર્થાત્ અતિ કામળ પણ ન હોય અને અતિ તીક્ષ્ણ પણ ન હોય તે પ્રકારેની યોજના કરવી. (શસ્ત્રક્રિયાની જરૂર હોય તો વાંસની સળી વગેરેથી છેદન કરવું અને વિરેચનની જરૂર હોય તો ગરમાળા વગેરેનું વિરેચન દેવું વગેરે.) ૮

ભગંદરના પ્રણેત્ર શોધન કરવાનો યોગ આરમ્ભવનિશાકાલાચૂર્ણ મધુદ્રુતાપ્તમ્ । અગ્રવર્તિપ્રણિહિતં ત્રણાનાં શોધનં હિતમ્ ॥ યોગોડયં નાશયત્યાશુ ગર્તિ મેઘમિવાનિલઃ ॥ ૧૧ ॥ ગરમાળો, હળદર અને મજીઠ અથવા કાળીજીરના ચૂર્ણને મધમાં તથા ધીમાં કાલવી,

તે વડે સૂતરની ધાટી વાટને ખરડી, તે વાટને ત્રણોમાં નાખવી, એ હિતકારી શોધન છે. જમ પવન વાદળાંને તુરત નષ્ટ કરે, તેમ આ યોગ પૂરની ગતિને તુરત નષ્ટ કરે છે. ૯

ઉન્માર્ગી નામના ભગંદરનો કદાચ ચિકિત્સા કરવી પણ શંખ્યકાવર્ત નામના ભગંદરની ચિકિત્સા ન કરવી

આગનુત્તે મિપહ્ નાદીં શસ્ત્રેણોત્કૃત્ય યત્નતઃ ।

જમ્બવોષ્ઠનનાગિવર્ણેન તત્પયા વા શ્લોકયા ।

દહેઘથોક્તં મતિમાસ્તં વ્રણં સુસમાહિતઃ ।

કૃમિઘ્નં ચ વિધિં કુર્યાચ્છલ્યાનયમેવ ચ ।

પ્રત્યાહવાયૈષ ચારમ્યો વર્જ્યશ્ચાપિ ત્રિદોષજઃ ॥

एतत्कर्म समाख्यातं सर्वेषामनुपूर्वशः ॥ ૧૦ ॥

ઉન્માર્ગી નામનો ભગંદર આગંતુક કારણોથી થાય છે; તે થયો હોય તો બુદ્ધિમાન વૈદે યત્નપૂર્વક શસ્ત્ર વડે નળીને કાપી, તેને અગ્નિથી લાલચોળ કરેલા જંબવૌષ્ઠ નામના પથરાથી (જંબુના ફળ જેવા અગ્રવાળો વાટ જેવો લાંબો કાળો પથરો જંબવૌષ્ઠ કહેવાય છે.) અથવા તપાવેલી સળીથી ડાંલવો અને સાવચેત રહીને ઘીડાંઓને હણનારી ક્રિયા પણ કરવી; અને જો અંદર શલ્ય-હોય તો તેને પણ કાઢવું. આ ઉન્માર્ગી નામનો ભગંદર અસાધ્ય છે, તો- પણ તેમાં વખત પર ફાવી શકાય એમ છે; એટલે તેની ચિકિત્સા કરવી, પણ પ્રથમ અસાધ્ય જણાવી ના પાડીને કરવી; અને શંખ્યકાવર્ત નામનો ત્રિદોષજન્ય ભગંદર થયો હોય, તો તદ્દન અસાધ્ય જ છે; માટે તેની ચિકિત્સા તો લગભગ કરવી જ નહિ. આ સઘળા ભગંદરોની ક્રિયા અનુક્રમેથી કહી. ૧૦

સઘળા ભગંદરોમાં શસ્ત્રપાતની વેદના

શાંત કરવા માટેની ક્રિયાઓ

एषां तु शस्त्रपतनाद्देवना यत्र जायते ।

तत्राणुवૈલેનોળ્ણેન પરિપેકઃ પ્રશસ્યતે ।

વાતઘ્નોપધસંપૂર્ણાં સ્વાલીં છિદ્રશરાવિકામ્ ॥

સેહામ્યક્તગુદસ્તક્ષામધ્યાસીત સવાપ્પકામ્ ।

નાહ્યા વાસ્યાહરેત્સ્વેદં શ્યાનસ્ય રૂઝાપહમ્ ॥

उष्णोदकेज्जगह्यो वा तथा शाम्यति वेदना ।

કદલીમૃગલોપાકપ્રિયકાજિનસંમૃતાન્ ॥

कारयेदुपनाहांश्च शाल्वणादीन् विचक्षणः ।

કદુત્રિકં વચાહિઙ્ગલવણાન્યથ દીપ્યકમ્ ॥

पाययेद्वाम्लकौलत्थसुरासौवीरकादिभिः ॥ ૧૧ ॥

ભગંદરોમાં શસ્ત્રપાતથી જ્યાં વેદના થાય, તે સ્થળ ઉપર જાના અણુતેલનું સિંચન કરવું એ ઉત્તમ છે. (આ સ્થાનના ચોથા અધ્યાયનો ૨૨મો વિષય બુઝો.)

ગુદાને રનેહ લગાવી એક હાંડલીમાં વાયુને હણનારાં ઔષધોનો વરાળવાળો ક્વાથ ભરી, ઉપર છિદ્રોવાળું કાડિયું ઢાંકી, તે હાંડલીને માંચીની નીચે રાખી રોગીને તે માંચીની ઉપર બેસાડી બાફ લેવડાવવામાં આવે, તો શસ્ત્રપાતની વેદના શાંત થાય છે.

અથવા વૈદે શસ્ત્રપાતની વેદનાથી પીડાતા ભગંદરના દરદીને સુવડાવી તેને નાડીસ્વેદ આપવો કે જથી શસ્ત્રપાતની વેદના શાંત થઈ જાય.

અથવા એ દરદીને જાના પાણીમાં બેસાડવો કે સુવાડવો એટલે તેની વેદના શાંત થઈ જાય છે.

વિચક્ષણ વૈદે ભગંદરના દરદીને શસ્ત્રપાતની વેદનાથી મુક્ત કરવા માટે કદલી નામનો વાધ જેવો કાબરચીતરો મૃગ, લોંકડી કે પ્રિયક નામના મૃગના ચામડામાં બાંધેલા શાલ્વણ આદિ ઉપનાહ કરવા. (શાલ્વણનું સ્વરૂપ આ સ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ૧૫મા વિષયમાં બુઝો.)

સૂંઠ, મરી, પીપર, વજ, હિંગ, સેંધવ અને અજમાનું ચૂર્ણ કરી કાંજ, કળથીનો રસ, મદિરા અને સૌવીરક વગેરેની સાથે પાવું, એટલે ભગંદરમાં શસ્ત્રપાતથી થયેલી વેદના શાંત થશે. ૧૧

થઈ જાય. ઉપરથી ઉપર અભિનો પ્રયોગ કરવો
 એ સારું નથી. પછી ઘીથી મિશ્ર કરીને
 વાટલા તલનો લેપ કરી તે ઉપર છિદ્રવાળો
 ગોઠણા નામનો પાટો બાંધવો અને પાટો બાંધ્યા
 પછી ઘી વડે સિંચન કરવું. વૈદે ત્રીજે દિવસે એ
 પાટાને છાડીને પછી પિત્ત હરનારાં દ્રવ્યોથી
 યોગ્ય રીતે શોધન કરવું. જ્યારે ત્રણ શુદ્ધ
 થયેલો જાણવામાં આવે, ત્યારે ક્રમ પ્રમાણે તેનું
 શેપણ કરવું (ધરતી લાવીને રજાવવો). ૬
 પરિસ્થાવી નામના ભગંદરની ખાસ ચિકિત્સા
 ઉન્નત્યાસ્ત્રાવમાર્ગ તુ પરિસ્થાવિણિ બુદ્ધિમાન્
 ક્ષારેણ વા સ્ત્રાવગતિં દહેદ્વતવહેન વા ॥
 સુખોષ્ણેનાણુતેલેન સેચયેદ્દુદમણ્ડલમ્ ।
 ઉપનાહાઃ પ્રદેહાશ્ચ મૂત્રક્ષારસમન્વિતાઃ ।
 વામનીયૌપધૈઃ કાર્યાઃ પરિપેકાશ્ચ માત્રયા ॥
 મૃદુભૂતં વિદિત્વૈનમ્લપ્સારુગન્વિતમ્ ।
 ગતિમનિવ્યય શસ્ત્રેણ છિન્વાત્સર્જ્જ્વરપત્રકમ્ ॥
 ચન્દ્રાર્ધં ચન્દ્રચક્રં ચ ક્ષવીમુલમવાહુમુલમ્ ।
 છિન્વાગ્નિના દહેત્સમ્પયગેવં ક્ષારેણ વા પુનઃ ॥
 તતઃ સંશોધનૈરેવ મૃદુપૂર્વૈર્વિશોધયેત્ ॥ ૭ ॥

જે પરિસ્થાવી નામનો ભગંદર થયો હોય
 તે બુદ્ધિમાન વૈદે વચમાં રહેલી નળીની ચોતરફ
 રહેલા સ્ત્રાવોનાં મુખોને શસ્ત્ર વડે કાપી તે
 સ્ત્રાવોની ગતિને ક્ષારથી અથવા અગ્નિથી બાળવી.
 અણુતેલ કે જ આ સ્થાનના ચોથા અધ્યાયના
 ૨૨મા વિષયમાં કહેવામાં આવ્યું છે, તેને
 સહેવાય તેવું જાતું કરીને તેથી ગુદાના મંડળ
 ઉપર સિંચન કરવું, ગોમૂતથી તથા ક્ષારથી
 મિશ્ર કરેલાં મીઠળ વગેરે ઔષધોના ઉપનાહો
 બાંધવા તથા લેપો કરવા અને તે મીઠળ
 વગેરે ઔષધોના રસોથી થોડાં થોડાં સિંચન
 પણ કરવાં. સ્ત્રાવોનાં મુખોનો દાહ કરવા વગેરે
 આ ક્રિયાઓથી ભગંદર કામળ, અલ્પ સ્ત્રાવવાળો

તથા આછી વેદનાવાળો થાય ત્યાર પછી વૈદે
 મધ્યમાં રહેલી મુખ્ય નળીને શલાકા વડે જાતી
 કરીને તેમાં શસ્ત્ર વડે બાજુની પાંદડા જવી
 બે પંક્તિઓવાળો અથર્વાચંદ્ર જવી
 આકૃતિવાળો અથર્વાચંદ્ર જવા ગોળ મોઢાવાળો
 અથર્વાસોયના જવા મોઢાવાળો અને જાતું
 મોઢું નીચે રહે એવો છેદ કરવો. છેદ કર્યા પછી
 ઉપર કહેલી રીતિ પ્રમાણે જ ફરી વાર અગ્નિ
 અથવા ક્ષાર વડે સારી રીતે દાહ કરવો. પછી
 રોગીને પ્રથમ કામળ સંશોધનોથી શુદ્ધ કરવો
 અને પછી જો તેનો કોઠો કૂર-કઠણ જણાય તો
 તેને તીક્ષ્ણ સંશોધનોથી શુદ્ધ કરવો. ૭

બાળકને થયેલા ભગંદરની ચિકિત્સા
 બહિરન્તર્મુલો વાપિ ગિશોર્યસ્ય ભગન્દરઃ ॥
 તસ્યાહિતં વિરેકાગ્નિશસ્ત્રક્ષારાવચારણમ્ ।
 યથન્મૃદુ ચ તીક્ષ્ણં ચ તત્તત્સ્યાવચારયેત્ ॥ ૮ ॥
 બાળકને બહાર કે અંદર મોઢાવાળો
 ભગંદર થયેલ હોય, તો તેને માટે વિરેચન,
 અગ્નિક્રિયા, શસ્ત્રક્રિયા કે ક્ષારક્રિયા હિતકારી
 નથી. જો એ ક્રિયાઓની જરૂર જણાય, તો
 એ ક્રિયાઓના જ પ્રકારે કામળ પણ હોય
 અને તીક્ષ્ણ પણ હોય અર્થાત્ અતિ કામળ
 પણ ન હોય અને અતિ તીક્ષ્ણ પણ ન હોય તે
 પ્રકારેની યોજના કરવી. (શસ્ત્રક્રિયાની જરૂર
 હોય તો વાંસની સળી વગેરેથી છેદન કરવું અને
 વિરેચનની જરૂર હોય તો ગરમાળા વગેરેનું
 વિરેચન દેવું વગેરે.) ૮

ભગંદરના પ્રણાલિ શોધન કરવાનો યોગ
 આરગ્વધનિશ્ચાકાલાર્ચુન મધુષૂતાપ્તુતમ્ ।
 અગ્રવર્ત્તિપ્રણિહિતં વ્રણાનાં શોધનં હિતમ્ ॥
 યોગોડ્યં નાઘ્યત્યાશુ ગતિં મેઘમિવાનિલઃ ॥ ૯ ॥
 ગરમાળો, હળદર અને મજીથ અથવા
 કાળીજીરીના ચૂર્ણને મધમાં તથા ઘીમાં કાલવી,

તે વડે સૂતરની ધાદી વાટને ખરડી, તે વાટને
વ્રણોમાં નાખવી, એ હિતકારી શોધન છે. જેમ
પવન વાદળોને તુરત નષ્ટ કરે, તેમ આ યોગ
પરની ગતિને તુરત નષ્ટ કરે છે. ૯

ઉન્માર્ગી નામના ભગંદરનો કદાચ ચિકિત્સા
કરવી પણ શંખૂકાવર્ત નામના ભગંદરની
ચિકિત્સા ન કરવી

આગનુજે મિષટ્ નાદી શસ્ત્રેણોત્કૃત્ય યત્નતઃ ।

જમ્બ્યોષ્ઠનનાશિર્વર્ણેન તપ્તયા વા શલોકયા ।

દહેદ્યથોક્તં મતિમાંસ્તં વ્રણં સુસમાહિતઃ ।

કૃમિશ્ચં ચ વિધિં કુર્યાચ્છલ્યાનયમેવ ચ ।

પ્રત્યાહ્યાયૈષ ચારમ્યો વર્જ્યશ્ચાપિ ત્રિદોષજઃ ॥

एतत्कर्म समाख्यातं सर्वेषामनुपूर्वशः ॥ ૧૦ ॥

ઉન્માર્ગી નામનો ભગંદર આગંતુક
કારણોથી થાય છે; તે થયે હોય તો બુદ્ધિમાન
વૈદે યત્નપૂર્વક શસ્ત્ર વડે નળીને કાપી, તેને
અગ્નિથી લાલચોળ કરેલા જંબવૌષ્ઠ નામના
પથરાથી (જંબુના ફળ જેવા અગ્નિવાળો વાટ
જેવો લાંબો કાળો પથરો જંબવૌષ્ઠ કહેવાય છે.)
અથવા તપાવેલી સળીથી કાંભવો અને સાવચેત
રહીને ક્રીડાઓને હણનારી ક્રિયા પણ કરવી;
અને જો અંદર શદય હોય તો તેને પણ કાઢવું.
આ ઉન્માર્ગી નામનો ભગંદર અસાધ્ય છે, તો-
પણ તેમાં વખત પર ફાવી શકાય એમ છે; એટલે
તેની ચિકિત્સા કરવી, પણ પ્રથમ અસાધ્ય
જણાવી ના પાડીને કરવી; અને શંખૂકાવર્ત
નામનો ત્રિદોષજન્ય ભગંદર થયે હોય, તો તદ્દન
અસાધ્ય જ છે; માટે તેની ચિકિત્સા તો લગાર
કરવી જ નહિ. આ સઘળા ભગંદરોની ક્રિયા
અનુક્રમથી કહી. ૧૦

સઘળા ભગંદરોમાં શસ્ત્રપાતની વેદના

શાંત કરવા માટેની ક્રિયાઓ

एषां तु शस्त्रपतनाद्વેદना यत्र जायते ।

तत्रાણુતૈલેનોષ્ઠોન પરિપેકઃ પ્રશસ્યતે ।

વાતઘ્નોપધસંપૂર્ણા સ્થાલીં છિદ્રશરાવિકામ્ ॥

खेहाभ्यक्तगुदस्तप्ताभ्यासीत सवाष्पकाम् ।

નાહ્યા વાસ્થાહરેત્સ્વેદં શ્યાનસ્ય રૂઝાપહમ્ ॥

उष्णोदकेज्जग्राह्यो वा तथा शाम्यति वेदना ।

કદલીમૃગલોપાકપ્રિયકાજિનસંમૃતાન્ ॥

कारयेदुपनाहांश्च शालवणादीन् विचक्षणः ।

કહુત્રિકં વચાહિન્નલવણાન્યથ દીપ્યકમ્ ॥

पाययेद्बाम्लकौलथसुरासौवीरकादिभिः ॥ ૧૧ ॥

ભગંદરોમાં શસ્ત્રપાતથી જ્યાં વેદના થાય,
તે સ્થળ ઉપર ઊના અણુતેલનું સિંચન કરવું
એ ઉત્તમ છે. (આ સ્થાનના ચોથા અધ્યાયનો
૨૨મો વિષય બુઓ.)

યુદ્ધને સ્નેહ લગાવી એક હાંડલીમાં વાયુને
હણનારાં ઔપધોનો વરાળવાળો ક્વાથ ભરી,
ઉપર છિદ્રોવાળું કોડિયું ઢાંકી, તે હાંડલીને
માંચીની નીચે રાખી રોગીને તે માંચીની ઉપર
બેસાડી બાફ લેવડાવવામાં આવે, તો શસ્ત્રપાતની
વેદના શાંત થાય છે.

અથવા વૈદે શસ્ત્રપાતની વેદનાથી પીડાતા
ભગંદરના દરદીને સુવડાવી તેને નાડીસ્વેદ આપવો
કે જથી શસ્ત્રપાતની વેદના શાંત થઈ જાય.

અથવા એ દરદીને ઊના પાણીમાં બેસાડવો
કે સુવાડવો એટલે તેની વેદના શાંત થઈ જાય છે.

વિચક્ષણ વૈદે ભગંદરના દરદીને શસ્ત્રપાતની
વેદનાથી મુક્ત કરવા માટે કદલી નામનો વાધ
જેવો કાખરચીતરો મૃગ, લોંકડી કે પ્રિયક નામના
મૃગના ચામડામાં બાંધેલા શાદવણ આદિ ઉપ-
નાહો કરવા. (શાદવણનું સ્વરૂપ આ સ્થાનના
ચોથા અધ્યાયના ૧૫મા વિષયમાં બુઓ.)

સૂંકે, મરી, પીપર, વજ, હિંગ, સેંધવ અને
અજમાનું ચૂર્ણ કરી કાંજ, કળથીનો રસ, મદિરા
અને સૌવીરક વગેરેની સાથે પાવું, એટલે ભગં-
દરમાં શસ્ત્રપાતથી થયેલી વેદના શાંત થશે. ૧૧

ભગંદરના ક્ષતોતુ' શોધન કરવાના યોગે
 જ્યોતિષ્મતી લાઙ્ગલકી ચ્યામા દન્તી ત્રિવૃત્તિલાઃ॥
 કુપ્તં શતાહ્વા ગોલોમી તિલ્વકો ગિરિકર્ણિકા ।
 કાસીસં કાશ્ચનક્ષીર્યૌર્ચાઃ શોધન દ્વિપતે ॥
 ત્રિવૃત્તિલાનાગદન્તીમહિષ્ઠાઃ પયસા સહ ।
 ઉત્સાદનં ભવેદતેસૈન્ધવક્ષોદ્રસંયુતમ્ ॥
 રસાઙ્ગનં હરિદ્રે દ્વે મહિષ્ઠા નિમ્બપલ્લવાઃ ।
 ત્રિવૃત્તેજોવતીદન્તીફલ્કો નાહીવ્રણાપહઃ ॥
 કુપ્તં ત્રિવૃત્તિલા દન્તી માગધ્યઃ સૈન્ધવં મધુ ।
 રજની ત્રિફલા તુત્થં હિતં સ્યાદ્વ્રણશોધનમ્ ॥૧૨

માલકાંકણી, દ્વિધિયો વછનાગ, કાણું નસોતર, નેપાળો, ઘોણું નસોતર, તલ, કઠ, શતાવરી, જટામાંસી અથવા ઘોળી દૂધ, લોધર, ગરલ્હી, હીરાકસી અને દારૂડી એટલાં ઔષધોનો વર્ગ ભગંદરના ક્ષતોતુ' શોધન કરનાર છે.

નસોતર, તલ, નેપાળો અને મજ્જને દૂધમાં વાટી સૈન્ધવથી તથા મધથી મિશ્ર કરી ક્ષતના ખાડામાં ભરાવામાં આવે, તો તે ખાડો ભરાઈ જાય છે.

રસવંતી, હળદર, દારૂહળદર, મજ્જ, લીંબડાનાં પાંદડાં, નસોતર, નાની માલકાંકણી અને નેપાળાનો કલ્ક ભગંદરના નાહીવ્રણને મટાડે છે.

કઠ, નસોતર, તલ, નેપાળો, પીપર, સૈન્ધવ, મધ, હળદર, ત્રિકુળા અને રસવંતી અથવા મોરધૂત એ ગણ પ્રણેતુ' શોધન કરવામાં હિતકારી છે. ૧૨

ભગંદરના પ્રણેતુ' શોધન તથા રોપણ કરનારાં તેલો

માગધ્યો મધુકં રોપ્રં કુપ્તમેલા હરેણવઃ ।
 સમજ્ઞા ધાતકી ચૈવ સારિવા રજનીદ્વયમ્ ॥
 પ્રિયક્લ્પઃ સર્જરસઃ પદ્મકં પદ્મકેસરમ્ ।
 સુધા વચા લાઙ્ગલકી મધૂચ્છિદ્રં સૈન્ધવમ્ ॥
 ઇતાન્ સંમૃત્ય સંમારાંસ્તૈલં ધીરો વિપાચયેત્ ।
 ઇતદૈ ગ્ળદમાલાતુ મળ્દલેષ્વથ મેહિષુ ॥

રોપણાર્થં હિતં તૈલં ભગન્દરવિનાશનમ્ ।
 ન્યગ્રોષાદિગણર્થં હિતઃ શોધનરોપણે ॥
 તૈલં છૃતં વા તત્પક્કં ભગન્દરવિનાશનમ્ ।
 ત્રિવૃદન્તીહરિદ્રાર્કમૂલં લૌહાશ્વમારકૌ ॥
 વિદહ્સારં ત્રિફલા સ્ત્રલ્લકેપયસી મધુ ।
 મધૂચ્છિદ્રસમાયુક્તૈસ્તૈલમેતૈર્વિપાચયેત્ ॥
 ભગન્દરવિનાશાર્થમેતદ્યોજ્યં વિશેષતઃ ।
 ચિત્રકાર્કં ત્રિવૃત્તપાટે મલપૂં હ્યમારકમ્ ॥
 સુધાં વચાં લાઙ્ગલકીં સપ્તર્ણં સુવર્ચિકામ્ ॥
 જ્યોતિષ્મતીં ચ સંમૃત્ય તૈલં ધીતો વિપાચયેત્ ।
 ઇતદિસ્યન્દનં તૈલં મૃશં દદ્યાદ્ભગન્દરે ।
 શોધનં રોપણં ચૈવ સર્વર્ણકરણં તથા ॥૧૩॥

પીપર, ઝીરીમધ, લોધર, કઠ, એલચી, હરેણુ નામતું સુગંધીદાર દ્રવ્ય, રિસામણી અથવા મજ્જ, ધાવણી, કપૂરી, હળદર, દારૂહળદર, ઘઉંલાં, રાળ, પદ્મકાષ્ઠ, કમળના કેસરા, ચોર, વજ, દ્વિધિયો વછનાગ, મીણુ અને સૈન્ધવ એટલાં દ્રવ્યો એકઠાં કરી ધીર વેષે તેઓના ક્વાથથી તથા કલ્કથી તેલ પકાવવું. આ તેલ ગંડમાલા, મંડલો તથા પ્રમેહો ઉપર પ્રણેતુને રૂઝવવા માટે હિતકારી છે અને ભગંદરોનો પણ નાશ કરનારું છે.

ન્યગ્રોષાદિ ગણ પ્રણેતુના શોધનમાં તથા રોપણમાં હિતકારી છે; તે ગણના ક્વાથથી તથા કલ્કથી પકાવેલું તેલ કે ધી ભગંદરોનો નાશ કરે છે.

નસોતર, નેપાળો, હળદર, આકડાનું મૂળ, અગર, કણેર, વાવડિંગનો સાર, ત્રિકુળા, ચોરનું છીર, આકડાનું છીર, મધ અને મીણુથી તેલ પકાવવું અને તે તેલને ખાસ કરી ભગંદરનો નાશ કરવા વાપરવું.

ચિત્રક, આકડો, નસોતર, કાળીપાડ, કાળો હંબરો, કણેર, ચોર, વજ, દ્વિધિયો વછનાગ, સપ-

પણ, સાજીઆર અને માલકાંકણીને એકાં કરી તેઓના ક્ષાયાથી તથા કલ્કથી તેલ પકાવવું. આ તેલ દોષોને દૂર કરનાર હોવાથી વિચિત્રચંદન તેલ કહેવાય છે. આ વિચિત્રચંદન તેલ ભગંદર ઉપર અત્યંત વાપરવું. આ તેલ શોધન તથા રોપણ કરે છે અને પ્રણુના વર્ણને શરીરના વર્ણ જેવો બનાવી આપે છે. ૧૩

ભગંદરની ત્રણરૂપ સ્થિતિમાં શું કરવું? દ્વિવ્રણીયમવેક્ષેત્ર વ્રણાવસ્થાસુ બુદ્ધિમાન ॥ ૧૪ ॥ બુદ્ધિમાન વૈધે ભગંદરોની ત્રણરૂપ સ્થિતિઓમાં આ ચિકિત્સિતસ્થાનના દ્વિવ્રણીય નામના પહેલા અધ્યાયમાં કહેલી ચિકિત્સાઓ ઉપર ધ્યાન આપવું. ૧૪

ભગંદરનું યંત્ર કેવી રીતે કરવું? છિદ્રાદૂર્ધ્વ હરેદોષમર્શોયન્ત્રસ્ય યન્ત્રવિત્ । તતો મગન્દરે દદ્યાદેતદદ્વેન્દુસન્નિમમ્ ॥ ૧૫ ॥ યંત્રવિધાને બહુનારા વૈધે ચરશના યંત્રના હોઠને તે યંત્રના છિદ્રની પાસેના પ્રદેશમાંથી કાપી નાખવો, એટલે તે અર્ધચંદ્ર જેવું યંત્ર બની બચે છે. તેનો ભગંદરમાં ઉપયોગ કરવો. ભગંદરના ત્રણે રૂઝાયા પછી એક વર્ષ સુધી પાળવાની પદ્ધતિ

વ્યાયામં મૈથુનં ક્રોષં ષ્ઠુયાનં ગુરુણિ ચ । સંતત્સરં પરિહરેદુપરુદ્ધવ્રણો નરઃ ॥ ૧૬ ॥ જેના ભગંદરનો ત્રણ રૂઝાઈ ગયો હોય, તે માણસે એક વર્ષ સુધી વ્યાયામ (કસરત, મહેનત), મૈથુન, ક્રોષ, વાહનની પીઠ પર બેઠક અને ભારે પડે એવાં અન્નાદિક છોડવાં. ૧૬

અધ્યાય ૯ મો

ઉપક્રમ

અથાતઃ કુપ્તચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામઃ । યથોપાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥ હવે શિષ્યોના પૂછના ઉપરથી 'કુપ્ત-

ચિકિત્સિત' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જ પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

કોઠનાં દૂરનાં નિદાનો

વિરુદ્ધાધ્યશનાસાત્મ્યવેગવિઘાતૈઃ સ્નેહાદીનાં ચાયથારમ્ભૈઃ પાપક્રિયયા પુરાકૃતકર્મયોગાચ ત્વદ્ગોપો ભવતિ ॥ ૨ ॥

વિરુદ્ધ ભોજનોથી, અજીર્ણ છતાં ભોજનો કરવાથી, માફક ન હોય એવાં ભોજનાદિ કરવાથી, મળભૂત્તાદિકના વેગો રોકવાથી, સ્નેહન આદિ ક્રિયાઓના મિથ્યા યોગાદિકથી, ચાહુ જન્મનાં અને પૂર્વજન્મોનાં પાપોના યોગથી પણ ચામડીમાં દોષ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨

કોઠવાળાએ છોડવાના આહારવિહારો

તત્ર ત્વદોષી માંસસાદુગ્ધદધિતૈલકુલત્થમાપનિષ્પાવેશુવિકારામ્લવિરુદ્ધાધ્યશનાજીર્ણવિદાહમિષ્યન્દીનિ દિવાસ્વપ્નં વ્યવાયં ચ પરિહરેત્ ॥ ૩ ॥

ત્વચાના દોષ(કોઠ)વાળાએ માંસ, ચરબી, દૂધ, દહીં, તેલ, કળથી, અડદ, ચોળા, ઝાળિયા-વાલ, ગોળ વગેરે શેરડીના પદાર્થો, ખાટા પદાર્થો, વિરુદ્ધ ભોજન, અજીર્ણ છતાં ભોજન, અજીર્ણ, વિદાહી પદાર્થો, અભિષ્યંદી પદાર્થો, દિવસની નિદ્રા અને મૈથુન છોડવાં. ૩

કોઠવાળા મારે આહારાદિક

તતઃ શાલિપથિકયવગોધૂમકોરદૂપશ્યામાક્રોહાલકાદીનનવાન્ સ્ત્રીત મુદ્ગાઢક્યોરન્યતરસ્ય યુપેણ સ્વપેન વા નિમ્બપત્રારુપ્તવ્યામિશ્રેણ મળ્લકપર્ણવલ્ગુજાટરૂપકરૂપિકાપુષ્પૈઃ સર્પિઃસિદ્ધૈઃ સર્પપતૈલસિદ્ધૈર્વા તિક્તવર્ગેણ વામિહિતેન । માંસમાત્મ્યાય વા

૧ કોઠોનાં નિદાનો તથા લક્ષણાદિક નિદાનરચાનના પાંચમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવેલ છે, તેઓની ચિકિત્સાના વિષયનો તેઓમાં ધાતુપ્રતિષ્ઠ કુટોનો ખાસ નિષિષ્ટ ચિકિત્સા તે આ પછીના અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે

જાણ્ણમાંસમેદસ્કં વિતરેત્ । તૈલં વજ્રકમમ્પજ્જથે ।
આરગ્ગધાદિકપાયમુત્સાદનાથે । પાનપરિપેક્કાવગા-
હાદિપુ ચ સદિસ્કપાયમિત્યેપ આહારાચારવિભાગઃ ॥

ઠાઢવાળાએ જૂના ચોખા, જૂના સાઠી-
ચોખા, જૂના જવ, જૂના ઘઉં, જૂના ઢોદરા, જૂનો
સામે અને જૂના જંગલી ઢોદરા વગેરે ધાન્યોને
લીંબડાનાં પોંદડાં તથા ભિલામાંનાં બીજી
મિશ્ર કરેલા મગ કે તુવેરના આસામણુ સાથે
જમવાં, અથવા તેઓથી મિશ્ર કઢેલી મગ કે
તુવેરની દાળ સાથે જમવાં; અથવા ધીમાં કે
સરસિયા તેલમાં પકાવેલાં બ્રાહ્મી, બાબચી,
અરડૂસો અને આકડાનાં પુષ્પોની સાથે જમવાં;
અથવા સૂત્રસ્થાનના ૪૨ મા અધ્યાયના ૧૩ મા
વિષયમાં કહેલા તિક્તવર્ગની સાથે જમવાં.
ઠાઢવાળા માણસને માંસ માફક હોય તો વૈદે
મેદ વગરનું જંગલપ્રાણીઓનું માંસ ખાવા
આપવું. (એકે ઠાઢવાળાને માંસભક્ષણનો
નિપેદ છે, તોપણ આ વચન ઉપરથી મેદ વગરનું
જંગલપ્રાણીઓનું માંસ માફક હોય તો ખાધ
નથી, એમ સમજવું.) ચોપડવા માટે આ
અધ્યાયના ૨૧ મા વિષયમાં કહેલું વૃજકૂતેલ
આપવું. ચોળવા માટે આરગ્ગધાદિ ગણુનો ક્વાથ
દેવો અને પીવામાં, સિયન કરવામાં તથા
અવગાહન આદિ કરવામાં ખેરનો ક્વાથ દેવો.
ઠાઢવાળા માણસ માટે આ આહારનો તથા
આચારનો સામાન્ય વિભાગ છે. ૪

કાઢનાં પૂર્વ રૂપોની ચિકિત્સા

તત્ત્વ પૂર્વરૂપેષુમયતઃ સંશોધનમાસેવેત ॥ ૫ ॥

કાઢનાં પૂર્વ રૂપો એવામાં આવે ત્યારે
વૃન્નતનું અને વિરેચનનું સેવન કરવું. ૫

કથો કાઢ ચિકિત્સાને યોગ્ય, યાચ્ય
તથા અસાધ્ય છે?

તત્ત્વ સંપ્રાપ્તે શોધનાલેપનાનિ । શોણિત-

પ્રાપ્તે સંશોધનાલેપનકપાયપાનશોણિતાવસેચનાનિ ।
માંસપ્રાપ્તે શોધનાલેપનકપાયપાનશોણિતાવસેચના-
રિષ્ટમન્થપ્રાશ્નઃ । ચતુર્થ કર્મગુણપ્રાપ્તં યાપ્યમાત્મ-
વતઃ સંવિધાનવતથ્થ । તત્ત્વ સંશોધનાચ્છોણિતાવ-
સેચનાચોર્ધ્ય મહ્યાતકશિલાજતુમુગ્મુલ્વગુરુતુવરક-
સદિરાસનાયસ્કૃતિવિધાનમાસેવેત । પચ્ચમં નૈવ
ચોપક્રમેત્ ॥ ૬ ॥

રસગાં કાઢ પેઠે હોય તો શોધનો તથા
આલેપનોરૂપ ચિકિત્સા કરવી. રુધિરમાં પેઠે
હોય તો શોધનો, આલેપનો, ક્વાથપાનો અને
રુધિરના આવણરૂપ ચિકિત્સા કરવી. માંસમાં
પેઠે હોય તો શોધનો, આલેપનો, ક્વાથપાનો,
રુધિરનું આવણ, અરિષ, આસવ, મદિરા તથા
મંથનાં પાનો અને અવલેહાદિકનાં ભક્ષણરૂપ
ચિકિત્સા કરવી. મેદમાં પેઠે હોય તો યાચ્ય જ છે;
માટે તેની ચિકિત્સા તો જ કરવી કે જે રોગી
સર્વદા શૌચાચારથી યુક્ત હોય, અમંગળ કાર્યોમાં
ધગ્ધા વગરનો હોય, અપચ્ચોના ત્યાગમાં તત્પર
રહેનારો હોય અને સઘળી સામગ્રીઓથી સંપન્ન
હોય. મેદમાં પેઠેલા ઠાઢવાળો રોગી જે ઉપર
કહેલા ગુણોવાળો હોય તો જ ચિકિત્સા તે
રોગીને નલાવી રાખવારૂપ ક્ષણ આપે છે. મેદમાં
પેઠેલા કાઢને યાચ્ય રાખવા માટે સંશોધન કર્યા
પછી ભક્ષાતકવિધાન કે જે આ સ્થાનના છઠા
અધ્યાયના ૨૦ મા વિષયમાં કહ્યું છે, તે શિલા-
જિત, ગૂગળ, અગર, આ સ્થાનના ૧૩ મા
અધ્યાયના ચોથા વિષયમાં કહેલા તુવરકવિધાનનું
અને આ સ્થાનના ૧૦ મા અધ્યાયમાં કહેલા
ખદિરવિધાનનું, બીબલાના વિધિનું તથા અયસ્કૃતિ-
વિધાનનું સેવન કરાવવું. અસ્થિ, મજ્જા કે
વીર્ય અથવા રજમાં પેઠેલા કાઢ તો અસાધ્ય

૧ અગિષ્ઠ, આસવ, સુરા-મદિરા, મધ તથા અવલેહ
બનાવવાના પ્રકારો આ પછીના અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે.

જ છે, માટે તેની ચિકિત્સા કરવી જ નહિ. ૬
 ડોકો ઉપર ખાસ સ્નેહપાનો તથા અભ્યંગો
 ત્વ પ્રથમમેવ કુષ્ઠિનં સ્નેહપાનવિધાનેનોપપા-
 દયેત્, મેપશૂઢીશ્વદંડપ્તાશાઙ્ગેટાગુહ્ચીદ્રિપશ્વમૂલી-
 સિદ્ધં તૈલં ઘૃતં વા વાતકુષ્ઠિનાં પાનામ્યજ્ઞયોર્વિદ-
 ધ્યાત્ । ધવાશ્વર્ણકકુમ્ભરાશપિતુમર્દપર્પટકમધુ-
 કરોઘ્રસમઙ્ગામિદ્ધં સર્પિઃ પિત્તકુષ્ઠિનામ્ । ત્રિયાલ-
 શાલારમ્બધનિમ્વસપ્તપર્ણચિત્રકમરિચંચાકુષ્ઠસિદ્ધં
 શ્લેષ્મકુષ્ઠિનામ્ । મહાતકાભયાવિદઙ્ગસિદ્ધં વા સર્વે-
 પામ્ । તુવરકતૈલં મહાતકતૈલં વેતિ ॥ ૭ ॥

જને વાતજન્ય ડોક થયો હોય તે માણસને
 પ્રથમ જ શોધનના અંગરૂપ સ્નેહપાન કરાવી
 વમનવિરેચનાદિકથી શુદ્ધ કરવો. મેઢાસીંગી,
 ગોખર, પીણડી અથવા કરંજ, ગળો અને દશ-
 મૂળીઓના ક્વાથથી તથા કલ્કથી પકાવેલું તેલ
 અથવા ઘી સ્નેહપાનમાં તથા અભ્યંગમાં દેવું.
 (સ્નેહપાનમાં ઘી અને અભ્યંગમાં તેલ દેવું.)

જને પિત્તજન્ય ડોક થયો હોય, તે માણસને
 પ્રથમ જ શોધનના અંગરૂપ સ્નેહપાન કરાવી
 વમનવિરેચનાદિકથી શુદ્ધ કરવો. ધાવડો, રાળતું
 ઝાડ, કડાચો, ખાખરો, લીંબડો, ખડસલિયો,
 જઠીમંથ, લોધર અને રિસામણીના ક્વાથ તથા
 કલ્કથી પકાવેલું ઘી સ્નેહપાનમાં તથા અભ્યંગમાં
 દેવું.

જને કફજન્ય ડોક થયેલ હોય તે માણસને
 પ્રથમ જ શોધનના અંગરૂપ સ્નેહપાન કરાવી
 વમનવિરેચનાદિકથી શુદ્ધ કરવો. ચારોળી રાળતું
 ઝાડ, ગરમાળો, લીંબડો, સપ્તપર્ણ, ચિત્રક, મરી,
 વજ અને કંઠના ક્વાથ તથા કલ્કથી પકાવેલું
 ઘી સ્નેહપાનમાં તથા અભ્યંગમાં દેવું.

અથવા વાતજન્ય, પિત્તજન્ય કે કફજન્ય
 ગમે તે પ્રકારનો ડોક જ માણસને થયેલ હોય
 તેને લિલામાં, હરડે અને વાવડિંગના ક્વાથ

તથા કલ્કથી પકાવેલું ઘી સ્નેહપાનમાં તથા
 અભ્યંગમાં દેવું. અથવા તુવરકતું (સમુદ્રન
 કિનારા પર થતા ચેરિયાનું) તેલ કે લિલામાત્ર
 તેલ સ્નેહપાનમાં તથા અભ્યંગમાં દેવું. ૭

મહાતિક્તક ધી

સપ્તપર્ણમ્વાતાતિવિપાપાઠાકદુરોહિણ્યમૃતા-
 ત્રિફલાપટોલપિતુમર્દપર્પટકદુરાભાત્રાયમાણામૃસ્તા
 ચન્દનપદ્મકહરિદ્રોપકુલ્યાવિશાલામૂર્વાશતાવરી-
 સારિવેન્દ્રયવાટરૂપકપદ્મપ્રન્થામધુકમ્ભૂનિમ્વગૃષ્ઠિકા
 ઇતિ સમાભાગાઃ કલ્કઃ સ્વાત્કલ્કાચતુર્ગુણં સર્પિઃ
 પ્રશ્લિષ્ય તદ્દ્વિગુણો ધાત્રીફલરસસ્ત્રચતુર્ગુણા આપ-
 સ્તદૈકધ્વં સમાલોઙ્ચ વિપચેદતન્મહાતિક્તકં નામ-
 સર્પિઃ કુષ્ઠવિપમન્જરરક્તપિત્તહૃદ્રોગોન્માદાપસ્માર-
 ગુલ્મપિઙ્ગાસુન્દરગલગળ્ડગળ્ડમાલાક્ષીપદપાણ્ડુ-
 રોગવિસર્પપાન્ડયકળ્પમાર્દીશ્ચ શમયેદિતિ ॥ ૮ ॥

સપ્તપર્ણ, ગરમાળો, અતિવિષ, કાળીપાડ,
 કડુ, ગળો, ત્રિફળા, પટોલ, લીંબડો, ખડસલિયો,
 ધમાસો, ત્રાયમાણ, મોથ, રતાંજલિ, પદ્મકાષ, ૨
 હળદર, દારુહળદર, પીપર, ગજપીપર, ઇંદ્રાચણી,
 મોરવેલ, શતાવરી, કપૂરી, ઇંદ્રજવ, અરઝૂસો,
 કરંજ, જઠીમંથ, કરિયાતું અને વારાહીકંદને
 સમભાગેલઈ તેઓનો કલ્ક કરી તે કલ્ક, કલ્કથી
 ચોગણું ઘી, ઘીથી બમણો આમળોનો રસ અને
 આમળોના રસથી ચોગણું જળ એકતું કરી
 ઘોળી નાખીને પકાવવાં, એટલે તે મહાતિક્તક
 નામનું ઘી સિદ્ધ થાય છે. ડોક, વિપમન્જર,
 રક્તપિત્ત, છાતીના રોગ, ઉન્માદ, અપરમાર,
 ગુલ્મ, પિડકા, પ્રદર, ગલગંડ, ગંડમાળા, શ્લીપદ,

૧ ત્રાયમાણ ભોંપાધરી જેવું થાય છે. તેનાં પાંદડાં
 જમીન ઉપર પથરાઈ રહે છે અને વચમાં ભીલી
 સળીઓ નીકળે છે, એમ કહેવામાં આવે છે.

૨ પદ્મકાષનાં મોટાં ઝાડ થાય છે. તેઓનું લાકડું
 કામ આવે છે. એ જૂથોમાં કૃષ્ણ થતાં નથી, એ
 કહેવાય છે.

પાંડુરોગ, વિસર્પ, નપુંસકતા, ખરજ અને ખસ વગેરે રોગો આ ધીથી શાંત થાય છે. ૮

તિક્તક ધી

ત્રિફલાપટોલપિચુમન્દાટરૂપકકદુરોહિણી-
દુરાલભાત્રાયમાણાપર્પટકાથૈતેપાં દ્વિપલિકાન્માગાન્
જલદ્રોણે પ્રક્ષિપ્ય પાદાવશેષં કપાયમાદાય કલ્ક-
પેષ્યાળીમાનિ મેષજાત્યર્દ્વપલિકાનિ ત્રાયમાણા-
મુસ્તેન્દ્રયથચન્દનકિરાતતિક્તાનિ પિપ્પલ્યથૈતાનિ
છૃતપ્રસ્થે સમાગમ્ય વિપચેદતત્તિક્તકં નામ સર્પિઃ
કુષ્ઠવિપમજ્જરગુલમાર્શોગ્રહણીદોષશોકપાન્ડુરોગવિ-
સર્પપાન્થયશ્મનં ચેતિ ॥ ૯ ॥

ત્રિક્ષ્ણા, પટોલ, લીબડો, અરૂસો, કંકુ,
ધમાસો, ત્રાયમણુ અને ખડસલિયો એ દરેક
દ્રવ્યને આઠ આઠ તોલાભાર લઈ, કલક કરી, એક-
હજારચોવીસ તોલાભાર જળમાં નાખી, ઉકાળી,
ચોથા ભાગતું જળ બાકી રહે ત્યારે તે ક્વાથને
ઉતારી લેવો. પછી ચોસઠ તોલાભાર ધી લઈ
તેમાં ત્રાયમણુ, મોથ, ઇંદ્રજવ, રતાંજલિ, કરિયાતું
અને પીપર એ દરેક દ્રવ્યોને બખ્ખે તોલાભાર
કલક નાખી તે ધીને પેલા ક્વાથમાં પકાવવું,
એટલે તિક્તક નામનું ધી સિદ્ધ થાય છે. આ
ધી કોઠ, વિપમજ્જર, ગુદમ, અરશ, ગ્રહણીનો
દોષ, સોજ, પાંડુરોગ, વિસર્પ તથા નપુંસકતા
મટાડે છે. ૯

ધીને કોઠ પર ઉપયોગ તથા લોહીનું શ્વાવજ
અતોડ્યતમેન ધૃતેન સ્થિગ્ધસ્થિગ્ધલૈકાં દ્વે
તિસ્ત્રયતત્ત્વઃ પંચ વા શિરા વિષ્વેન્મણ્ડલાનિ ચોત્સ-
ન્નાન્યવલિસેદમીક્ષ્ણં પ્રચ્છયેદ્વા ॥ ૧૦ ॥

તેઓમાંના એક ધીથી કોઠના દરદીને દિનગ્ન
કરી, સ્વેદનસંસ્કાર આપી, તે દરદીની એક, બે,
ત્રણ, ચાર અથવા પાંચ શિરાઓને વીધી લોહીનો
શ્વાપ કરવો અથવા કોઠનાં ઊંઘેલાં મંડલોને વાર-
વાર જોતરવાં અથવા વારંવાર શસ્ત્ર વડે ટાચવાં.

કોઠો ઉપર સાત સિદ્ધલેપો

સમુદ્રફેનશાકગોજીકાકોદુમ્બરિકાપત્રૈર્વાવૃ-
ષ્પાલેપયેદ્વાક્ષાસર્જરસરસાઞ્જનપ્રપુન્નાદાવલ્યુજતેજીવ-
ત્યશ્વમારકાર્કકુટજારેવતમૂલકલ્કૈર્મૂત્રપિટૈઃ પિત્ત-
પિટૈર્વા સ્વર્જિકાતુત્યકાસીસવિદ્જ્વગારધૂમચિત્રક-
કદુકમુધાહરિદ્રાસૈન્ધવકલ્કૈર્વા । एतान्येवावाप्य
ક્ષારકલ્પેન નિઃસૃતે પાલાશે ક્ષારે તતો વિપાવ્ય
ફાળિતમિવ સંજાતમવતાર્ય લેપયત્ । ज्योतिष्क-
फललाक्षामरिचपिप्पलीसुमनःपत्रैर्वा हरितालमनः-
शिलार्कक्षीरतिलशिथुमरिचकलैर्वा स्वर्जिकाकुष्ठ-
ત્થકુટજચિત્રકવિદ્જ્વમરિચમનઃશિલાકલ્કૈર્વા હરી-
તકીક્રાઞ્જિકાવિદ્જ્વસિદ્ધાર્થકલવણરોચનાવલ્યુજ-
હરિદ્રાકલ્કૈર્વા ।

સર્વકુષ્ઠાપહઃ સિદ્ધા લેપાઃ સપ્ત પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૧૧ ॥

સમુદ્રકૃષ્ણ, સાગનાં પાંદડાં, ગળજીલીનાં
(ભેંપાયરીનાં) પાંદડાં અને કાળા હંબરાનાં
પાંદડાંથી કોઠનાં મંડળોને ઘસીને તે મંડળોની
ઉપર લાખ, રાળ, રસવંતી, કુંવાડિયા, બાખચી,
તેજબળ, કણેર, આકડા, ઇંદ્રજવ અને ગરમાળા-
નાં મૂળને ગાયના મૂત્રમાં કે ગાયના પિત્તમાં
વાટી કરેલા કલકોનો લેપ કરવો.

અથવા ઉપર કહેલાં પાંદડાંઓથી કોઠનાં
મંડળોને ઘસીને તે મંડળોની ઉપર સાજીખાર,
મોરચૂથુ, હીરાકસી, વાવડિંગ, ધરના ધુમાડાની
ધૂંસ, ચિત્રક, કંકુ, ચૌર, હળદર અને સૈંધવના
કલકોનો લેપ કરવો.

અથવા સાજીખાર વગેરે ઉપર કહેલાં દ્રવ્યોને
ક્ષારની રીતિ પ્રમાણે સ્વવાવેલા ખાખરાના ક્ષારમાં
નાખીને તે ક્ષારને પકાવી રાખ જેવો થાય ત્યારે
ઉતારી લઈને તે ક્ષારનો ઉપર કહેલાં પાંદડાં-
ઓથી ઘસેલાં કોઠનાં મંડળો પર લેપ કરવો.

અથવા ઉપર કહેલાં પાંદડાંઓથી કોઠનાં
મંડળોને ઘસીને તેઓની ઉપર માલકાંકણીનાં

અથવા—રતનએવનાં કળ, લાખ, મરી, પીપર
અને બીજાં પાંદડાંના કદકાનો લેપ કરવો.

અથવા ઉપર કહેલાં પાંદડાંઓથી કાઢનાં
મંડળોને ઘસીને તે મંડળોની ઉપર હરતાલ,
મનશીલ, આકડાતું છીર, તલ, સરગવો અને
મરીના કદકાનો લેપ કરવો.

અથવા ઉપર કહેલાં પાંદડાંઓથી કાઢનાં
મંડળોને ઘસીને તે મંડળોની ઉપર સાચખાર,
કઠ, મેરઘૂચુ, ઇંદ્રજવ, ચિતક, વાવડિંગ, મરી
અને મણુશીલના કદકાનો લેપ કરવો.

અથવા ઉપર કહેલાં પાંદડાંઓથી કાઢનાં
મંડળોને ઘસીને તે મંડળોની ઉપર હરડે, કાકય,
વાવડિંગ, સરસવ, સંધવ, ગોશયન, બાબચી
અને હળદરના કદકાનો લેપ કરવો.

સપળા પ્રકારના કાઢોને મટાડનારા આ સાત
સિદ્ધલેપો કહ્યા છે. (આ લેપોથી કાઢોનો નાશ
અવશ્ય થાય છે, તેથી તેઓનું 'સિદ્ધલેપ' નામ
આપેલું છે.) ૧૧

હાદર તથા ધિત્ર (દિલાસ) પર ખાસ યોગ

વૈશેષિકાનતસ્તૂર્ધ્વ દદ્રૂશ્ચિત્રેષુ મે શૃણુ ॥

લાક્ષા કુપ્તં સર્પયાઃ શ્રીનિકેતં

રાત્રિર્ચોપિં ચક્રમર્દસ્ય વીજમ્ ।

કૃત્વૈકસ્થં તક્રપિટઃ પ્રલેપો

દદ્રૂપૃક્તો મૂલકાદ્વીજયુક્તઃ ॥

સિન્ધૂદ્રૂતં ચક્રમર્દસ્ય વીજ-

મિદ્રૂદ્રૂતં કેશરં તાર્ક્યશૈલમ્ ।

પિપ્પો લેપોઽપ્યદ્ધપિત્થાદ્રસેન

દદ્રૂસ્તૂર્ણં નાશયત્વેવ યોગઃ ॥

હેમક્ષીરી વ્યાધિઘાતઃ શિરીષો

નિમ્બઃ સર્જો વત્સકઃ સાજકર્ણઃ ।

શીઘ્રં તીવ્રા નાશયન્તીહ દદ્રૂઃ

સ્નાનાલેપોદ્ધર્પણેષુ પ્રયુક્તાઃ ॥

મદ્રાસંજ્ઞોદુમ્બરીમૂલતુલ્યં

દત્ત્વા મૂલં ક્ષોદયિત્વા મલખ્વાઃ ।

સિદ્ધં તોયં પીતમુષ્ણે સુસોષ્ણં

સ્ફોટાન્ શ્વિત્રે પુષ્કરીકે ચ કુર્યાત્ ॥

દ્વૈપં દર્શ્યં ચર્મ માતઙ્ગજં વા

ભિત્રે સ્ફોટે તૈલયુક્તં પ્રલેપઃ ।

પૂતિઃ કીટો રાજવૃક્ષોદ્રવેન

ધારેનાક્તઃ શ્વિત્રમેકો નિહન્તિ ॥

કૃષ્ણસ્ય મર્પસ્ય મસી સુદર્શા

વૈગીતકં તૈલમથ દ્વિતીયમ્ ।

એતત્સમસ્તં મૃદિતં પ્રલેપાત્

શ્વિત્રાણિ સર્વાણ્યપહન્તિ શીઘ્રમ્ ॥

અધ્યર્દ્ધતોયે સુમતિસુતસ્ય

ધારસ્ય કલ્પેન તુ સસકૃત્વઃ ।

તૈલં શૃતં તેન ચતુર્ગુણેન

શ્વિત્રાપહં બ્રક્ષણમેતદડયમ્ ॥

ઘૃતેન યુક્તં પ્રપુનાહવીજં

કુપ્તં ચ યદીમધુકં ચ પિપ્પા ।

શ્વેતાય દદાદ્ ગૃહકુકુડાય

ચતુર્થમક્તાય યુષ્ણક્ષિતાય ॥

તસ્યોપસંગૃહ્ય ચ તત્પુરીપ-

મુત્પાચિતં સર્વતઃ એવ લિમ્પેત્ ।

અમ્યન્તરં માસમિમં પ્રયોગં

પ્રયોજયેચ્છિત્રમથો નિહન્તિ ॥

ધારે સુદર્શ્યે ગજલેખજે તુ

ગજસ્ય મૃત્રેણ બહુહુતે ચ ।

દ્રોણપ્રમાણે દશભાગયુક્તં

દત્ત્વા પચેદ્ વીજમવલ્ગુજસ્ય ॥

એતદ્દદા ચિક્ષણતામુપૈતિ

તદા સમસ્તા ગુટિકા વિદધ્યાત્ ।

શ્વિત્રં પ્રલિમ્પેદથ સંપ્રઘૃગ્ય

તયા વ્રજેદાશુ સર્વર્ણભાવમ્ ॥

કપાયકલ્પેન સુમાચિતાં તુ

હિત્ત્વા ત્વચં ચૂતહરીતકીનામ્ ।

તાં તામ્રદીપે પ્રણિધાય ધીમા-

ન્વાર્તિ વટલોરસુભાવિતાં તુ ॥

આદીપ્ય તજ્ઞાતમસીં મૃદીત્વા

તાં ચાપિ પથ્યામ્મસિ ભાવયિત્વા ।

સંપ્રક્ષિતં તદ્વદ્ધુશઃ કિલાસં

તૈલેન સિકં કદુના પ્રયાતિ ॥

આવલ્ગુજં ધીજમઝં નદીજં

કાકાહાનોદુમ્બરી યા ચ લાક્ષા ।

લૌહં ચૂર્ણં માગધી તાદ્ધર્પશૈલં

તુલ્યાઃ કાર્યાઃ કૃષ્ણવર્ણાસ્તિલાશ્ચ ॥

વર્તિ કૃત્વા તાં ગવાં પિત્તપિપ્તાં

લેપઃ કાર્યઃ શ્વિત્રિણાં શ્વિત્રહારી ।

લેપાત્પિત્તં શૈલિનં શ્વિત્રહારિ

દ્વીવેરં વા દગ્ધમેતેન યુક્તમ્ ॥

તુત્યાલકદુકાઘ્યોપસિંહાકંઠ્યમારકાઃ ।

કુષ્ઠાવલ્ગુજમહ્નાતકીરિણીમર્ષપાઃ સુહી ॥

તિલ્વકારિષ્ઠપીલ્તાં પત્રાણ્યારગ્ધસ્ય વા ।

વીજં વિલ્લજ્જાશ્વહન્ત્રોર્હરિદ્રે વૃહતીદ્વયમ્ ॥

આમ્બ્યાં શ્વિત્રાણિ યોગામ્બ્યાં લેપાન્નદ્યન્યવ્યેષતઃ ॥

હવે દાદર અને શ્વિત્રની ઉપર ખાસ પ્રયોગો

કહું છું, તે સાંભળો : લાખ, કઠ, સરસવ, ચંદ્રસ-

યેરજો, હળદર, સૂંઠ, મરી, પીપર, ફંવાડિયાનાં

બીજ અને મૂળાનાં બીજને એકઠાં કરી છાશમાં

વાટી લેપ કરે, તો તેથી દાદર મટે છે.

સૈંધવ, ફંવાડિયાનાં બીજ, ગોળ, બોલસરી

અને રસવંતીને ઠાઠના રસમાં વાટી લેપ કરે,

તો તેથી દાદર તુરત અવશ્ય મટે છે.

દારૂડી અથવા પીળીઓ, ૧ ગરમાળો, સર-

૧ પીળીઓ એ રેવંચીનીને શરીર હોય એમ લાગે

છે. એ કડવો હોય છે અને રંગે પીળો હોય છે. એથી

જુલાળ-ખટ્ટ લાગે છે, ચકરી આવે છે અને પીળા

બિલ્લી પણ થાય છે. અંધોમાં જે કંકુજ શબ્દ આવે

છે, તેનો અર્થ પીળીઓ છે, એમ મોનંતું યોગ્ય જણાય

છે. કેટલાક અંધકારો 'કંકુજ' એ હાથીના તુરતના

સડિયો, લીંબડો, રાળ, ઇંદ્રજવ, કડો અને મોટો
રાળ નાહવામાં, આલેપમાં તથા ઘસવામાં આવે,
તો તેથી તીવ્ર દાદર પણ તુરત મટે છે. (દારૂડી
વગેરેને ખાટી છાશમાં અથવા ઠાઠના રસમાં
વાટવાં.)

ઉષ્ણકાળમાં મોટા કાળા ઉંખરાતું મૂળ
અને નાનાં કાળા ઉંખરાનાં મૂળને સમભાગે લઈ
વાટી પાણીમાં ઉકાળી તે ક્વાથ સહેવાય તેવો
જનો પીને તકકામાં બેસે, તો તેથી શ્વિત્રમાં
અને પુંડરીક નામના ઠાઠમાં ફેડલા થાય છે.
(સરસિયું તેલ લગાડી દાડમના રસ સાથે આ
ક્વાથ પીવો.) એ ફેડલા કૂટ્યા પછી (મેંઠા-
શિંગીના મૂળિયાંના ક્વાથ તથા કલ્કથી પકાવેલું
તેલ લગાડી) દીપકા અથવા હાથીના આમકાને
ખાળી તે મસીને તેલમાં કાલવીને તેનો લેપ કરે,
તો તેથી શ્વિત્ર અને પુંડરીક પણ નષ્ટ પામે છે.

ખડ ખાનારો પૂતિષ્ટીટ નામનો કાખર-
ચીતરો શ્રીડો, કે જે વર્ષાઋતુમાં ઉત્પન્ન થાય છે,
તેને ગરમાળાના કાસરની સાથે મિશ્ર કરીને તેનો
લેપ કરવામાં આવે તો તે એકલો જ શ્વિત્રને
મટાડે છે.

કાળા સર્પને ખાળતાં તે જ્યારે અત્યંત
કાળો થઈ જાય, ત્યારે તેનું ચૂર્ણ કરી તેની
મેસને બહેકાના તેલમાં કાલવી ચાળીને તેનો
લેપ કરે, તો તેથી સઘળા પ્રકારનાં શ્વિત્રો તુરત
મટે છે.

કાળા સર્પને ખાળી તે જ્યારે તમામ
ભસ્મરૂપ થઈ સફેદ થઈ જાય, ત્યારે તે ભસ્મને
કાસરની રીતિ પ્રમાણે ઢોઢા પાણીમાં નાખી, સાત
વાર સ્વાવી, એથી ચોગણા કાસરજળમાં તેલ
જન્મેલા બચ્ચાની નાળ છે' એમ કહે છે અને કેટલાક
કહે છે કે 'તે ઘોડાના બચ્ચાની નાળ છે' પણ એ
વાત ખરી લાગતી નથી. (નિઘંટુસંગ્રહ)

પકવવું. આ તેલનું લેપન ચિત્રનો નાશ કરવામાં મુખ્ય ઉપાય છે.

હંવાડિયાનાં બીજ, કઠં અને જઠીમધને ઘીમાં વાટી કલ્ક બનાવીને તે કલ્ક દોઢ દિવસ સુધી ભૂખ્યા રાખેલા સફેદ વર્ણવાળા ધરના ફૂકડાને ખવડાવે એ અને પછી તે ફૂકડાની ચરક લઈ લેવી. પછી મોટા કાળા હંબરાનાં મૂળનો તથા નાના કાળા હંબરાનાં મૂળનો જે ક્વાથ કહેવાય છે, તે ક્વાથ પાઈને પકાવેલા ચિત્ર ઉપર ચોમેર તે ચરકનો નિત્ય લેપ કરવો. આ લેપ ધાતુઓની અંદર પેટેલા ચિત્રને એક મહિનામાં મટાડે છે. (નિં ૨૦ ૫ વિં ૧૦ મો બુઓ.)

હાથીની લાદને સારી પેઠે બાળી ભસ્મ કરી તે ભસ્મને હાથીના જ મૂતથી ક્ષારની રીતિ-પ્રમાણે ઘણી વાર સ્ત્રવાવી, તે ક્ષારમૂત એકહબર ચોવીસ તોલાભાર લઈ તેમાં તેના દસમા ભાગનાં બાબચીનાં બીજ નાખીને પાક કરવો. પાકીને જ્યારે ચીકણું થઈ જાય ત્યારે તે સર્વની ગોળી-ઓ બનાવવી. પછી ચિત્રને ધસીને તેની ઉપર એ ગોળીનો લેપ કરવામાં આવે, તો તેથી ચિત્ર તરત મટી જાય છે અને શરીરના તે ભાગનો વર્ણ સઘળા શરીરના વર્ણ જેવો થઈ જાય છે.

આંખાની તથા હરડેની છાલ કાપીને તે છાલને તેના જ ક્વાથની સારી પેઠે ભાવના આપવી. પછી ત્રાંખાના વાસણમાં સરસિયું તેલ ભરી, તેમાં ૩ની વાટનો દીવો કરી, તે દીવાથી પેલી છાલને બાળી મેસ બનાવી, તે મેસને વડના છીરની સારી પેઠે ભાવના આપીને પછી હરડેના ક્વાથની ભાવના આપી, સરસિયા તેલથી ખરડેલા કિલાસ ઉપર તે મેસ વારંવાર લગાવાય,

૧ વાગરડેનો ટીકાકાર તો એમ કહે છે કે, બાબચીનાં બીજને તેઓના દસ ભાગ જેટલા ક્ષારમાં પકવવાં.

તો તેથી કિલાસ મટે છે.

બાબચીનાં બીજ, ઉત્તમ સુવર્ણભાક્ષિક, કાળો હંબરો, લાખ, લોઢાનું ચૂર્ણ, પીપર અને રસવંતીઓને સમભાગે લઈ, તે સર્વના વજન જેટલા કાળા તલમાં વાટી, તેની વાટ બનાવી, તે વાટ ગાયના પિત્તમાં વાટી તેનો લેપ કરવામાં આવે, તો તેથી ચિત્ર મટી જાય છે.

મોરપક્ષીના પિત્તનો ચિત્ર ઉપર લેપ કરવામાં આવે, તો તેથી ચિત્ર મટી જાય છે.

ચોરીવાળો બાળી મોરપક્ષીના પિત્તમાં વાટી તેનો ચિત્ર ઉપર લેપ કરે તો તેથી ચિત્ર મટે છે.

મોરથૂથુ, હરતાલ, કંકુ, સૂંઠ, મરી, પીપર, કાળો સરંગો, આકડો, કણેર, કઠં, બાબચી, લિલામું, દારૂડી, સરસવ અને ચોરને વાટી ચિત્રો ઉપર લેપ કરવાથી સઘળા ચિત્રો મટી જાય છે.

લોધરનાં પાંદડાં, લીંબડાનાં પાંદડાં, પીલુનાં (ખારી બરનાં) પાંદડાં, ગરમાળાનાં પાંદડાં, વાવડિંગનાં બીજ, સફેદ કરણનાં બીજ, હળદર, દારૂહળદર, જાલી ભોરીંગણી અને બેઠી ભોરીંગણી વાટી ચિત્રો ઉપર લેપ કરવાથી ચિત્રો મટે છે.

નીલહૂત

વાયસીફલ્ગુતિક્તાનાં શતં તન્વા પૃથક્ પૃથક્ ॥

દ્વે લોહરજસઃ પ્રસ્યે ત્રિફલાગ્ન્યાદકં તથા ।

ત્રિદ્રોણેષ્ઠાં પચેદ્યાવદ્ધાપૌ દ્વાવસનાદપિ ॥

શિષ્ટં ચ વિષચેદ્ ભૂય દત્તૈઃ શ્લક્ષ્ણપ્રપેપિતૈઃ ।

ક્લ્લૈરિન્દ્રિયવ્યવ્યોપત્વગદારુચતુરજ્જલૈઃ ॥

પારાવતપદીદન્તીવાકુચીકેશરાહૈયૈઃ ।

કપ્ઠકાર્યાં ચ તત્પક્કં ઘૃતં કુષ્ઠિષ્ઠુ યોજયેત્ ॥

દોષઘાત્વાશ્રિતં પાનાદમ્યજ્ઞાચ્ચગતં તથા ।

અપ્પસાચ્યં નૃણાં કુણ્ડં નામ્ના નીલં નિયચ્છતિ ॥૧૩

ચારસો તોલાભાર પીલુડી, ચારસો તોલાભાર કાળો હંબરો, ચારસો તોલાભાર કંકુ, એકસો અઠાવીસ તોલાભાર લોઢાનું ચૂર્ણ, ત્રણ

આઠકભાર (બસોછપન તોલાભારનું એક આઠક) ત્રિકુળા અને સર્વથી બમણા બીબલો-બીચોનો છ દ્રોણભાર (એકહજાર ચોવીસ તોલાભારનો એક દ્રોણ-તે વજન.) પાણીમાં ઠવાય કરવો. ઉકળતાં ઉકળતાં ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે તેને ગાળી લઈ તે સ્વાથમાં ઇંદ્રજવ, સૂંઠ, મરી, પીપર, તજ, દારુહળદર, ગરમાળો, માલકાંકણી, નેપાળો, બાબચી, બોલસરી અને ભોરીંગણીનો કદક નાખી તે સ્વાથથી તથા કદકથી ધી પકવવું. એ ધી નીલેધૂત કહેવાય છે. આ ધી પાવામાં આવે તો માણસોના દોષો તથા ધાતુઓના આશ્રયમાં રહેલો અસાધ્ય ઠાઠ મટે છે અને આ ધી લગાડવાથી આમડીનો અસાધ્ય ઠાઠ પણ મટે છે. ૧૩

મહાનીલધૂત

ત્રિફલાત્વક ત્રિકલુકં સુરસા મદયન્તિકા ।
વાયસ્યારમ્બધાનાં ચ તુલાં કુર્યાત્પૃથક્ પૃથક્ ॥
વાકમાર્ચકેવરુણદન્તીકુટજચિત્રકાનુ ।
દાર્વીનિદિગ્ધિકામ્પાં તુ પૃથક્દશપલં તથા ॥
ત્રિદ્રોણેષ્વાં પચેદાવત્પદ્મસ્યં પરિશેષિતમ્ ।
શકુદ્રસદધિલીરમૂત્રાણાં પૃથગાઠકમ્ ॥
તદ્વૃષ્ટતસ્ય તત્સાધ્યં મૂનિમ્બવ્યોપચિત્રકઃ ।
કરજ્જલનીલીકાશ્યામાયલ્પુજપીલુભિઃ ॥
નીલીનીનિમ્બકુસુમૈઃ સિદ્ધં કુષ્ઠપદ્ધં ઘૃતમ્ ।
મ્રલ્લણાદક્ષસાવર્ણ્યં શ્વિત્રિણાં જન્યેન્નૃણામ્ ॥
મગન્દરં કૃમીનર્શં મહાનીલં નિયચ્છતિ ॥ ૧૪ ॥

ત્રિકુળા, તજ, સૂંઠ, મરી, પીપર, તુલસી, ડોલર અથવા મેંદી, મોટી કરંજ અને ગરમાળો એ દરેક દ્રવ્યને ચારસો ચારસો તોલાભાર લેવાં. પીલુડી, આકડો, વાયવરણાં, નેપાળો, ઇંદ્રજવ, ચિત્રક, દારુહળદર અને ભોરીંગણી એ દરેક દ્રવ્યને ચાળીસ ચાળીસ તોલાભાર લેવાં. એ સર્વને છ દ્રોણભાર પાણીમાં ઉકાળી છ પ્રસ્થ (ચોસઠ તોલાભારનું એક પ્રસ્થ) પાણી બાકી રાખવું.

પછી તેમાં ગાયના છાણનો રસ, ગાયનું દહીં, ગાયનું દૂધ તથા ગાયનું મૂત્ર એ દરેકને એક એક આઠકભાર નાખી અને કરિયાતું, સૂંઠ, મરી, પીપર, ચિત્રક, કરંજનાં ફળ, ગળી, નસોતર, બાબચી, પીલુ, બીજી જાતની ગળી અને લીંબડાનાં ફૂલનો કદક નાખીને તે સ્વાથમાં એક આઠકભાર ગાયનું ધી પકવવું. એ ધી સિદ્ધ થાય, ત્યારે મહાનીલધૂત કહેવાય છે. આ મહાનીલધૂત ઠાઠને હણે છે અને ભગંદર, કૃમિઓ તથા અરશોને પણ હણે છે. શ્વિત્રના રોગીઓ આ ધી ચોળે તો શ્વિત્ર મટી જઈ તેઓના શ્વિત્રવાળા ભાગનો વર્ણ અસલ જવો થઈ જાય છે. ૧૪

ગોમૂત્રારિષ્ઠ

મૂત્રં ગવ્યં ચિત્રકવ્યોપયુક્તં

સર્પિઃકુમ્ભે ક્ષોદ્રયુક્તં સ્થિતં હિ ।

પક્ષાદ્દૂર્વં શ્વિત્રિભિઃ પેયમેતત્

કુર્યાંચાસિન્કુષ્ઠદિપ્તં વિધાનમ્ ॥ ૧૫ ॥

ગાયના મૂત્રને ચિત્રક, સૂંઠ, મરી, પીપર તથા મુશ્વથી મિશ્ર કરી ધીના રીઠા ઘડામાં એક પખવાડિયા સુધી રાખી મૂકવું. પછી એ ગોમૂત્રનું અરિષ્ઠ નિત્ય પાવું અને ઠાઠ ટાળવા માટે જે આહારવિહારાદિકનો વિધિ કહ્યો છે, તે પળાવવો. આ પ્રમાણે કરવાથી ઠાઠ મટી જાય છે. (ચિત્રક, સૂંઠ, મરી તથા પીપરની એટલી જ માત્રા નાખવી, કંજટલી માત્રાથી અરિષ્ઠમાં કાંઈક તીખાશ થાય.)

પૃતીકાદિક લેપ

પૃતીકાર્કસ્તુગરેન્દ્રદુમાણામ્

મૂત્રૈઃ પિષ્ઠાઃ પલ્લવાઃ સૌમનાશ્ચ ।

લેપઃ શ્વિત્રં હન્તિ દદૃર્વૃણાંશ્ચ

દુષ્ટાન્યર્શાસ્યેપ નાડીવૃણાંશ્ચ ॥ ૧૬ ॥

ચરલકરંજ, આકડો, થોર, ગરમાળો અને બઈનાં પાંદડાંઓને ગોમૂત્રમાં વાટી તેનો લેપ કરવામાં આવે, તો તેથી શ્વિત્ર, દાદર, ગ્રણી, કુદ

અરશે અને નાહીવણે પણ મટી બચ છે. ૧૬
 કાઢવાળાને વારંવાર વમનવિરેચના
 તથા લોહીના સ્રાવણની બર
 અસ્માદૂર્ધ્વ નિઃસ્રુતે દુષ્ટરકે
 જાતપ્રાણ સર્પિષા સ્નેહયિત્વા ।
 તીક્ષ્ણૈર્યોગૈશ્ચર્દયિત્વા પ્રગાઢં
 પથ્થાદોપં નિર્હેચાપ્રમત્તઃ ॥
 દુર્વાન્તો વાદુર્વિરિક્તોઽથ વા સ્થાતુ
 કુપ્તી દોષૈરુદ્ધૈર્વ્યાપ્તિદેહઃ ।
 નિઃસન્દિગ્ધં યાત્યસાધ્યત્વમાશુ
 તસ્માત્કૃત્સ્નાન્નિર્હેત્તસ્ય દોષાન્ ॥
 પક્ષાત્પક્ષાચ્છર્દનાન્યમ્બુપેયાન્
 માસાન્માસાત્સંસનં चापि देयम् ।
 સાવ્યં રક્તં વત્સરે હિ દ્વિરલ્પં
 નસ્યં દદ્યાચ્ચ ત્રિરાત્રાત્ત્રિરાત્રાત્ ॥૧૭॥
 પ્રમત્ત તથા વિરેચન દીધા પછી અને
 લોહીના સ્રાવ કર્યા પછી પણ જ્યારે તે કાઢવાળો
 માણસ શક્તિમાન થયેલો બાળાથ, ત્યારે સાવ-
 ચેતીવાળા વેધે કરી વાર પણ તેને ધી પિવડાવવા-
 થી સ્તિગ્ધ કરી તીક્ષ્ણ યોગાથી અત્યંત વમન
 કરાવીને વિરેચન તથા લોહીના સ્રાવણથી તેના
 દોષનું શોધન કરવું. એ કાઢના દરદી બરાબર
 વમન વિનાનો અથવા બરાબર વિરેચન વિનાનો
 રહી ગયો હોય, તો ઉદ્ધત થયેલા દોષોથી ઘેરાઈને
 અવશ્ય અસાધ્યતા પામે છે, માટે વેધે તે દરદી-
 ના સધળા દોષોને સારી પેઠે દૂર કરવા એઈએ.
 એ દરદીને દર પખવાડિયે વમન કરાવવું, દર
 મહિને વિરેચન દેવું, એક વર્ષમાં બેવાર થોડું
 થોડું લોહી સ્રાવવું અને ત્રણ ત્રણ દિવસે
 નસ્ય આપ્યા કરવું. ૧૭

કાઢના દરદી માટે પ્રાયોગિક યોગ

પથ્યાં વ્યોપં સેશુજાતં સતૈલં

લીઢ્વા શીઘ્રં મુચ્યતે કુપ્તરોગાત્ ।

વાત્રીપથ્યાધોપકુલ્યાવિદઙ્ગાન્
 શ્વૌદ્રાજ્યામ્યામેકતો વાવલિહ્વાત્ ॥
 પીત્વા માસં વા પલાંશાં હરિદ્રામ્
 મૂત્રેણાન્તં પાપરોગસ્ય ગચ્છેત્ ।
 एवं पेयश्चित्रकः श्लक्ष्णपिष्टः
 પિપ્પલ્યો વા પૂર્વવન્મૂત્રયુક્તાઃ ॥
 તદ્વચ્ચાક્ષ્યં માસમાત્રં ચ પેયં
 તેનાજસં દેહમાલેપયેચ્ ॥
 આરિષ્ટત્વક્સાત્પર્ણીં ચ તુલ્યા
 લાક્ષા મુસ્તં પશ્ચમૂલ્યૌ હરિદ્રે ॥
 મઙ્ગિઘ્ઘાશ્વૌ વાસકા દેવદારુ
 પથ્યાવહ્ની વ્યોપધાત્રી વિદઙ્ગઃ ।
 સામાન્યાંશં યોજયિત્વા વિદઙ્ગ-
 ધૂર્ણં કૃત્વા તત્પલોન્માનમશ્નન્ ॥
 કુપ્તાજન્તુર્મુચ્યતે ત્રૈફલં વા
 સર્પિર્દ્રોણં વ્યોપયુક્તં ચ યુજ્જન્ ।
 ગોમૂત્રામ્બુદ્રોણસિદ્ધેઽક્ષપીઢે
 સિદ્ધં સર્પિર્નાશયેચ્ચાપિ કુપ્તમ્ ॥
 આરગ્વથે સપ્તર્ષે પટોલે
 સવૃક્ષકે નક્તમાલે સનિમ્બે ।

જીર્ણં પક્તં તદ્દરિદ્રાદયેન

હન્યાત્કુપ્તં મુષ્કકે ચાપિ સર્પિઃ ॥૧૮

હરડે, સુંઠે, મરી, પીપર અને ગોળને
 તેલમાં કાલવી ચટાડાય, તો માણસ કાઢમાંથી
 તુરત મુક્ત થાય છે. (એક તેલ અને ગોળ કાઢને
 ઉત્પન્ન કરનારાં છે, તોપણ હરડે વગેરેના
 સંયોગને લીધે કાઢને હરનારાં થાય છે; કેમ કે
 સંયોગશક્તિનો મહિમા અતિંત્ય છે-હૃદયન.)

આમળાં, હરડે, બદેડાં, પીપર અને વાવ-
 ડિંગના ચૂર્ણને મધ તથા ધીમાં અથવા મધઠ ધીમાં
 કાલવીને ચટાડાય, તો તેથી કાઢ મટે છે.

એક મહિના સુધી નિત્ય ચાર ચાર તોલા-
 ભાર હળદર લઈ તેને ગોમૂત્રની સાથે પાનામાં

આવે, તો તેથી કાઢ મટે છે.

ચિત્રક અથવા પીપરને ખારીક વાટી એક મહિના સુધી નિત્ય ગોમૂત્રની સાથે પાવામાં આવે, તો તેથી કાઢ મટી જાય છે.

એક મહિના સુધી નિત્ય રસવંતીને વાટી ગોમૂત્રની સાથે પાવામાં આવે અને તેના જ નિરંતર લેપ કરાય, તો તેથી કાઢ મટે છે.

લીંબડાની છાલ, સપ્તપર્ણીની છાલ, લાખ, માથ, દસમૂળી, હળદર, દારુહળદર, મચ્છક, બહેડાં, અરકૂરી, દેવદાર, હરડે, ચિત્રક, સૂંઠ, મરી, પીપર, આમળાં અને વાવડિંગને સમભાગે લઈ, તેમાં વાવડિંગને એક બીજે ભાગ પણ નાખી, ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણ એક મહિના સુધી નિત્ય ચાર ચાર તોલાભાર ખવડાવવામાં આવે, તો તેથી કાઢ મટી જાય છે.

ત્રિક્ષ્ણાતું ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણ એક મહિના સુધી નિત્ય ચાર ચાર તોલાભાર ખવડાવવામાં આવે, તો તેથી કાઢ મટી જાય છે.

એકહજાર ચોવીસ તોલાભાર ધીને સૂંઠ, મરી તથા પીપરથી મિશ્ર કરીને તેમાંથી નિત્ય ચાર ચાર તોલાભાર ખવડાવવામાં આવે, તો તેથી કાઢ મટી જાય છે.

શંખવેલ(આંખડામણી)નો એકહજાર ચોવીસ તોલાભાર ગોમૂત્રમાં ઢવાથ કરી, તે ઢવાથથી ધી પકવીને તે ધીનો નિત્ય ઉપયોગ કરાવવામાં આવે, તો તેથી કાઢ મટી જાય છે.

ગરમાળો, સપ્તપર્ણ, પટાલ, ઇંદ્રજવ, કરંજ, લીંબડો, હળદર, દારુહળદર અને મખરોના ઢવાથમાં પકવેલું જૂનું ધી નિત્ય ખવડાવવામાં આવે, તો તેથી કાઢ મટી જાય છે. ૧૮

પિત્તના વધારાથી તથા નિર્બળતાથી કાઢમાં થતા દાહને શાંત કરવાનો ઉપાય

રોગારિંદ પક્કં રક્તસારઃ

સપ્તાહાશૌ વૃક્ષકો વીજકચ ।

યોગ્યાઃ સ્નાને દહ્મમાનસ્ય જન્તોઃ

પેયા વા સ્વાત્કૌંદ્રયુક્તા ત્રિમઙ્કી ॥૧૯॥

કાઢના દરદીને દાહ થતો હોય, તો તેને લોધર, અરીઠાં, પદ્મકાષ્ઠ, રતાંજલિ, સપ્તપર્ણ, બહેડાં, ઇંદ્રજવ-કંડો અને બીબલોથી મિશ્ર કરેલા જળથી સ્નાન કરાવવું અથવા નસો-તરના ચૂર્ણને મધથી મિશ્ર કરી પાવું. ૧૯

કાઢવાળાતું માસ ખરી પડતું હોય કે કીડા પડ્યા હોય તો તે ઉપર યોગો

લાદેત્કુળી માંસપાતે પુરાણાન્

મુદ્રાસિદ્ધાન્નિમ્વતોયે સતૈલાન્ ।

નિમ્વકાર્યં જાતસત્ત્વઃ પિવેદ્વા

કાર્યં વાર્કાલર્કસમચ્છદાનામ્ ॥

જરથેન્નજેન્નશ્ચમારસ્ય મૂલં

લેપો યુક્તઃ સ્યાદ્વિહૃદ્ગૈઃ સમૃદ્ધૈઃ ।

મૂત્રૈશ્ચનં સેવયેદ્ગોજયેષ્ઠ

સર્વાહારાન્સંપ્રયુક્તાન્વિહૃદ્ગૈઃ ॥

કારજ્ઞં વા સાર્પયં વા ક્ષતેષુ

ક્ષેપ્યં તૈલં શિયુકોશામ્રયોર્વા ।

પક્કં સર્વૈર્વા કૃત્વૈઃ સતિકૈઃ

શેષં ચ સ્વાદુ દુષ્ટવત્સંવિધાનમ્ ॥૨૦॥

માંસ ખરી પડતું હોય તો જૂના મગને

લીંબડાના પાણીમાં રાંધી તેલ સાથે ખાવા.

કીડા પડ્યા હોય તો લીંબડાનો ઢવાથ

પીવો અથવા આકડો, સફેદ ફૂલનો આકડો અને સપ્તપર્ણનો ઢવાથ પીવો.

કીડાઓ અંગોને ખાઈ જતા હોય તો

કથુરનાં ચૂળ અને વાવડિંગને ગોમૂત્રમાં વાટીને તેઓના લેપ કરાવવો, ગોમૂત્રોથી સઘળાં અંગો પર સિંચન કરવું અને સઘળા આહારો વાવડિંગોથી મિશ્ર કરીને ખવડાવવા; અથવા વ્રણોમાં કરંજિયું, સરસિયું, સરગવાતું કે જંગલી લાલ આંખાતું તેલ નાખવું અથવા કરંજિયું, સરસિયું,

સરગવાના ઢેજંગલી લાલ આંખાના તેલને સધળા
કંઠ, ઉપ્પુ તથા તિક્ત પદાર્થોના ક્વાથ તથા
કલ્કથી પકાવીને ત્રણેમાં નાખવું અને બાટી
સધળી દુધ ત્રણના ભેવી ચિકિત્સા કરવી. ૨૦

૫૦૦૬ તેલ (ચોળવા માટે)

સપ્તપર્ણકરજ્ઞાકર્મણતીકરવીરજમ્ ।
સુહીશિરીપયોર્મૂલં ચિત્રકાસ્ફોતયોરપિ ॥
વિપલાન્નલવજ્ઞાસ્ફકાસીસાલમનઃશિલાઃ ।
કરજ્ઞવીજં ત્રિકટુ ત્રિફળં રજનીદ્વયમ્ ॥
સિદ્ધાર્થકાન્વિદ્જ્ઞાનિ પ્રપુન્નાહં ચ સંહેત્ ।
મૂત્રપિપ્તૈઃ પચેદતૈસ્તૈલં કુષ્ઠવિનાશનમ્ ॥

एतकद्वज्जकमम्यङ्गानाडीदुष्टव्रणापहम् ॥ २१ ॥

સપ્તપર્ણ, કરંજ, આકડો, માલતી, કંથુર,
થોર, સરસડિયો, ચિત્રક અને કપૂરીનાં બૂળ,
વછનાગ, દૂધિયો વછનાગ, સફેદ અબ્રક,
હીરાકંસી, હરતાલ, મનશીલ, કરંજનાં બીજ,
સૂંઠ, મરી, પીપર, ત્રિફળા, હળદર, દારુહળદર,
સરસવ, વાવડિંગ અને ફુંવાડિયાં એકઠાં કરી
ગોમૂત્રમાં વાટી કલ્ક કરી, ચોગણા ગોમૂત્રમાં
તે કલ્ક નાખી તેલનું તેલ પકાવવું. (ગય-
દાસાચાર્ય કહે છે કે, સરસિયુ તેલ પકાવવું.)

આ તેલ સિદ્ધ થાય ત્યારે વજ્રક તેલ કહેવાય
છે. આ તેલ ચોળવાથી કાઠ, નાડીત્રણો અને
દુધ ત્રણે પણ મટે છે. ૨૧

મહાવજ્રક તેલ (ચોળવા માટે)

સિદ્ધાર્થકઃ કરજ્ઞૌ દ્વૌ દ્વે હરિદ્રે રસાઙ્ગનમ્ ॥
કુટજશ્વ પ્રપુન્નાહસપ્તપર્ણૌ મૃગાદની ।
લાક્ષા સર્જસોઽર્કશ્ચ સાસ્ફોતારગ્ધૌ સુહી ॥
ગિરીપસ્તુવરાશ્વસ્તુ કુટજારુષ્કરૌ વચા ।
કુષ્ઠં કૃમિઘ્નં મઙ્ગિષ્ઠા લાઙ્ગલી ચિત્રકં તથા ॥
માલતી કહ્લુમ્બી ચ ગન્ધાહ્વા મૂલકં તથા ।
સૈન્ધવં કરવીરં ચ મૃદધૂમં વિપં તથા ॥

कम्पिल्लकं ससिन्दूरं तेजोह्वातुत्यक्वाह्वये ।
समभागानि सर्वाणि कल्कपेष्याणि कारयेत् ॥
गोमूत्रं द्विगुणं दद्यात्तिलैलाच्चतुर्गुणम् ।
कारज्जं वा महावीर्यं सार्पपं वा महागुणम् ॥
अम्यङ्गात्सर्वकुष्ठानि गण्डमालाभगन्दरान् ।
नाडीदुष्टव्रणान्वोरान्नाशयेन्नात्र संशयः ॥
महावज्रकमित्येतन्नाम्ना तैलं महागुणम् ॥ २२ ॥

સરસવ, બને જાતની કરંજ, હળદર, દારુ-
હળદર, રસવંતી, ઇંદ્રવજ, (એ ભાગ) ફુંવાડિયો,
સપ્તપર્ણ, ઇંદ્રવારુણી, લાખ, રાળ, આકડો,
ઉપલસરી-કપૂરી, ગરમાળો, થોર, સરસડિયો,
ચેરિયાં, ભિલામાં, વજ, કઠ, વાવડિંગ, મજ્જક,
દૂધિયો વછનાગ, ચિત્રક, માલતી, કંડવી તૂંબડી,
ઘડલાં ઢેજંગલી તુળસી, મૂળાનાં બીજ, સૈન્ધવ,
કંથુર, ઘરનો ધુમાડો, વછનાગ, કપિલો, સિંદૂર,
માલકાંકણી અને મોરથૂથુ એ સધળાં દ્રવ્યો સમ-
ભાગે લઈ કલ્ક કરી તે કલ્ક નાખીને બમણા
ગોમૂત્રમાં તેલ પકાવવું. તેલનું તેલ પકાવવું
હોય તો ચોગણા ગોમૂત્રમાં પકાવવું. આ પ્રમાણે
પકાવેલું તેલનું તેલ અથવા મોટી શક્તિવાળું
કરંજિયું તેલ અથવા મોટા ગુણવાળું સરસિયું
તેલ મહાવજ્રક તેલ કહેવાય છે આ મોટા
ગુણવાળું તેલ ચોળવાથી સધળા કાઠો, ગંડમાળ,
ભગંદર, ઘોર નાડીત્રણો અને બીજા દુધ ત્રણે પણ
મટે છે, એમાં કશો સંશય નથી. ૨૨

લાક્ષાદિક તેલ (પીચા માટે)

पित्तावापैर्मूत्रपिष्टैस्तैलं लाक्षादिकैः कृतम् ॥
सप्ताहं कडुकालान्वां निदधीत चिकित्सकः ।
पीतवन्तं ततो मात्रां तेनाभ्यक्तं च मानवम् ॥
शोषयेदातपे तस्य दोषा गच्छन्ति सर्वदाः ।
स्रुतदोषं समुत्थाप्य स्वातं खदिरवारिणा ।
यवागूं पाययेदेनं साधितं खदिराम्बुना ॥ २३ ॥

સૂત્રસ્થાનના ૩૮મા અધ્યાયમાં ૨૨૦

લાક્ષાદિ ગણને અથવા આ અધ્યાયના ૧૧ મા વિપયમાં કહેલા લાખથી માંડીને ગરમાણાનાં મૂળ સુધીના પદાર્થોને ગોમૂત્રમાં વાટી, કલ્કરૂપ કરી, તે કલ્ક નાખીને ચોગણુ ગોમૂત્રમાં વેંધે ગાયતું પિત્ત નાખેલું તેલ પકાવવું. એ તેલ સિદ્ધ થાય ત્યારે લાક્ષાદિક તેલ કહેવાય છે. આ તેલને સાત દિવસ સુધી કલ્કવી તૂંબડીમાં રાખ્યા પછી કાઢના દરદીને તેની માત્રા પાવી તથા શરીર પર ચોળ્યા પછી તે માણસને તડકામાં બેસાડવો. આમ કરવાથી સળળા દોષો મટી જાય છે. દોષો મટી ગયા પછી તે માણસને તડકામાંથી ઉઠાવી ખેરના ઠંડા જળથી નવરાવવો અને પછી ખેરના જળથી પકાવેલી રાખ પાવી.

‘કાઢવાળા માણસને ટાઢા જળમાં પડવાની મનાઈ છે, પણ ટાઢું પાણી શરીર ઉપર રેડી નાહવું નિષિદ્ધ નથી. આ ક્રિયા કરનાથી કાઢ સંબંધી ત્રણેય અંદરથી રજાઈ જાય છે. ૨૩

કાઢા મરાડવા બીજાં તેલો. ઘૂતો, પ્રલેપો તથા ઉદ્બર્ધણો બનાવવાં

एवं संशोधने वर्गे कृष्टेष्वापघेषु च ॥
कुर्यात्तैलानि सर्पिणि प्रदेहोद्वर्षणानि च ॥ २४ ॥

એવી રીતે સ્ત્રગ્ધાનના ૩૯ મા અધ્યાયમાં કહેલાં નસોતર વગેરે સંશોધન દ્રવ્યોથી તથા કાઢ મટાડનારાં ઔષધોથી બીજાં પણ તેલો, ઘૂતો, પ્રલેપો તથા ઉદ્બર્ધણો (ચોળવા તથા ધસવાનાં ઔષધો) બનાવી લેવાં. ૨૪

કાઢવાળાએ વિરેચનો સેવવાં

प्रातः प्रातश्च सेवेत योगान्चैरेचनाञ्छुमान् ।
पञ्च पद्म सप्त चाष्टौ वा यैरुत्थानं न गच्छति ॥ २५ ॥

કાઢના દરદીએ દરરોજ સવારે જ્યોથી પાંચ, છ, સાત કે આઠ વાર દરત લાગે એવા ઉત્તમ વિરેચનના ચોગોનું સેવન કરવું જોઈએ કે જેનાથી કાઢ વધે નહિ. ૨૫

દુર્મિનાળા કાઢા ઉપર ઊંટીનું મૂત્ર કારમં વા પિવેન્મૂત્રં જીર્ણે તત્કીરમોજનમ્ ।
જાતસત્ત્વાનિ કુષ્ઠાનિ માસૈઃ પદ્મિરપોહતિ ॥ ૨૬ ॥

કાઢના દરદીને નિત્ય ઊંટીનું મૂત્ર પાવું અને તે પર્યા પછી દૂધ સહિત અન્ન જમાડવું. આ પ્રયોગ કરવામાં આવે, તો શ્રીકા ઉત્પન્ન થયેલા કાઢા છ મહિને મટી જાય છે. ૨૬

કાઢ ઉપર ખેરનો ઉપયોગ
दिष्टशुरन्तं कृष्टस्य खदिरं कृष्णैडितः ।
सर्वथैव प्रयुज्जीत स्नानपानाश्नादिषु ॥
यथा हन्ति प्रवृद्धत्वात्कृष्टमातुरमोजसा ।
तथा हन्त्युपयुक्तस्तु खदिरः कृष्टमोजसा ॥ २७ ॥

કાઢથી પીડાયેલો માણસ કાઢનો નાશ બેવા ઇચ્છે તો હોય, તે તે સ્નાન, પાન તથા ભોજન વગેરેમાં સર્વથા ખેરનો અવશ્ય ઉપયોગ કરે. જેમ વૃદ્ધિ પામેલો કાઢ પોતાના પ્રબળ સામર્થ્યથી રોગીને મારી નાખે છે, તેમ સ્નાન, પાન તથા ભોજન વગેરેમાં મિશ્ર કરેલો ખેર પોતાના પ્રબળ સામર્થ્યથી કાઢનો નાશ કરે છે.

કાઢના દરદીએ પાળવાના નિયમો
नीचरोमनसोऽथ्रान्तो हिताइयोपयत्तपरः
योपिर्माससुरावर्जी कृष्टी कृष्टमपोहति ॥ २८ ॥

કાઢના દરદીએ નખો તથા મૂછો વગેરેના વાળ નીચા રાખવા, ઉપાયો કરવાથી કંટાળવું નહિ, પથ્ય ભોજન કરવું, ઔષધોમાં તત્પર રહેવું અને મૈથુન, માંસ તથા મદિરાનો ત્યાગ કરવો. આ નિયમો પાળવાથી કાઢ મટે છે. ૨૮

અધ્યાય ૧૦ મો

ઉપક્રમ

अथातो महाकुष्ठचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
यथोवाच भगवान् धन्वंतरि ॥ १ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘મહાકુષ્ઠ-

ભાગ જટલું પાણી બાકી રહે, ત્યારે તેને મંડોદક માટે લઈ સૂરસ્થાનના ૪૪મા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે કિણ્વને (અડદ તથા ચોખા વગેરેથી કરેલા મદિરાના બીજોનો તથા ચોખાના લોટનો) આથો કરી તેમાં મંડોદક નાખી કળશમાં રાખી મૂકવું, એટલે સુરા બની જાય છે. આ પ્રમાણે જ શાલસારાદિ ગણની, ન્યયોદાદિ ગણની અને આરગ્વદાદિ ગણની સુરાઓ બનાવવી. ૭

ભયંકર કોઠવાળા માટે અવલેહોની રચના

અતોઽવલેહાન્વક્યામઃ—હિરિરાસનનિમ્બરાજ-વૃક્ષશાલસારકાથે તત્સારપિષ્ઠાન્ શ્લક્ષણપિષ્ઠાન્ શ્લિષ્ય વિપચેત્ । તતો નાતિદ્રવં નાતિસાન્દ્રમવતાર્ય તસ્ય પાણિતલપૂર્ણમપ્રાતરાશ્ચો મધુમિશ્રં લિહ્યાદેવં શાલસારાદૌ ન્યગ્રોદાદાવારગ્વદાદૌ ચ લેહાન્કારયેત્ ॥ ૮ ॥

હવે અવલેહોની રચના કહીએ છીએ : ખેર, બીજલો, લીંબડો, ગરમાળો અને રાળના ગ્રાડના સારનો ક્વાથ કરી તે ક્વાથમાં તેમના જ સારોને સારી પેટે ચીકાશ થાય એવી રીતે વાટી બનાવેલા પિંડાઓ નાખીને પકાવવા. પછી એ સઘળું બહુ પ્રવાહી પણ નહિ અને બહુ ઘાટું પણ નહિ એવું થઈ જાય ત્યારે ઉતારી લેવું, એટલે એ અવલેહ તૈયાર થાય છે. રોગી પ્રભાતે જન્યો ન હોય તે પહેલાં હથેળીમાં માથ તેટલી એ અવલેહની માત્રા લઈ, તેને મધથી મિશ્ર કરી તેને ચટાડવી. આ પ્રમાણે શાલસારાદિ ગણના, ન્યયોદાદિ ગણના અને આરગ્વદાદિ ગણના અવલેહો કરવા. ૮

ભયંકર કોઠવાળા માટે ચૂર્ણોની રચના

અતચૂર્ણક્રિયાં વક્ષ્યામઃ—શાલસારાદીનાં સારચૂર્ણપ્રથમાહૃત્યારગ્વદાદિકપાયપરિપીતમનેકશઃ શાલસારાદિકપાયેણૈવ પાયયેત્ । एवं ન્યગ્રોદાદીનાં ફલેષુ, પુષ્પેષ્વારગ્વદાદીનાં ચૂર્ણક્રિયાં કારયેત્ ॥ ૯ ॥

હવે ચૂર્ણોની રચના કહીએ છીએ: શાલસારાદિ ગણના સારનું ચોસઠ તોલાભાર ચૂર્ણ એકઠું કરી તેને આરગ્વદાદિ ગણનો ક્વાથ પાઈ વારંવાર શાલસારાદિ ગણનો જ ક્વાથ પાવો. (ચાર પ્રથ એટલે બસો છપ્પન તોલાભાર પાણીથી એક પ્રથ—એટલે ચોસઠ તોલાભાર દ્રવ્યનો ક્વાથ કરી આઠમા ભાગનું જળ બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લઈ, ફરી તેને લીંબવીને પાછું સૂકવવું. એ એ એક વાર ભાવના આપી ગણાય છે. એ પ્રમાણે સાત દિવસમાં શાલસારાદિ ગણના ક્વાથની સાત ભાવનાઓ દેવી.) આ પ્રમાણે કરવાથી ચૂર્ણ તૈયાર થાય છે. આ પ્રમાણે જ ન્યયોદાદિ ગણનાં ફળોનાં અને આરગ્વદાદિ ગણનાં પુષ્પોનાં પણ ચૂર્ણો કરવાં. ૯

ભયંકર કોઠવાળા માટે અયસ્કૃતિઓ

અથવા લોહરસાયન

અત ડુર્લભમયસ્કૃતીર્વક્ષ્યામઃ—તીક્ષ્ણલોહ-પત્રાણિ તન્નૂનિ લવણવર્ગપ્રદિગ્ધાનિ ગોમયાગ્નિપ્રતપ્તાનિ ત્રિફલાશાલસારાદિકપાયેણ નિર્વાપયેત્ પોઢશવારાં-સ્તતઃ હિરિરાજ્ઞારત્તાન્યુપશાન્તતાપાનિ હ્રસ્મ-ચૂર્ણાનિ કારયેદ્દાઢતાન્તવપરિસ્થાવિતાનિ । તતો યથા-વલં માત્રાં સર્પિર્મધુમ્યાં સંમુજ્યોપયુક્તીત । જીર્ણે યથાવ્યાધ્યનમ્લમલવણમાહારં કુર્વેત્ । एवं તુલામ્-પયુજ્ય કુષ્ઠમેહમેદઃથયથુપાન્ડુરોગોન્માદાપસ્મારા-નપહત્ય વર્ષશતં જીવતિ । તુલાયાં તુલાયાં વર્ષશત-ગુણોત્કર્ષઃ । एतेन सर्वलौहेष्वयस्कृतयो व्याख्याताः ॥

ત્રિવૃત્તચામાગ્નિમન્યસમ્પલકેવુકશઙ્હિનીતિ-લ્વકત્રિફલાપલાશશિશપાનાં સ્વરસમાદાય પાલા-શ્યાં દ્રોણ્યામમ્યાસિચ્ય હિરિરાજ્ઞારત્તમયઃપિષ્ઠં ત્રિઃસક્તુલ્વો નિર્વાપ્ય તમાદાય પુનરાસિચ્ય સ્યાલ્યાં ગોમયાગ્નિના વિપચેત્ । તતથતુર્થમાગાવશિષ્ટમવ-તાર્ય પરિસ્થાવ્ય મૂયોઽગ્નિત્તાન્યયઃપત્રાણિ પ્રશ્લિ-પેત્ । सिध्यति चाग्निन्विप्पल्यादिचूर्णभागं द्वौ

(લોઠી પર શેકેલી પરસુદીની રોટલી) વગેરે ભક્ષ્યો તૈયાર કરી કોઢવાળાને તેઓનું સેવન કરાવવું. જવનાં ભક્ષ્યો પ્રમાણે જ ઘઉંનાં તથા વાંશિયા જવનાં ભક્ષ્યોનો ઉપયોગ કરાવવો. ૪

અર્થ'કર કોઢવાળા માટે અરિષ્ટોની રચના

અરિષ્ટાનતો વક્ષ્યામઃ—પૂતીકચન્યચિત્રકસુર-
દાહસ્તારિવાદન્તીત્રિકટુકાનાં પ્રત્યેકં પટ્પલિકા
માગાં વદરકુડવલ્લિકાકુડવલ્લિત્વેતેષાં ચૂર્ણાનિ,
તતઃ પિપ્પલીમધુઘૃતૈરન્તઃપ્રલિપ્તે ઘૃતભાજને પ્રાકૃત-
સંસ્કારે સત્તોદકકુડવાનપોરજોડ્ઢકુડવમર્દતુલાં ચ
ગુહસ્થામિહિતાનિ ચૂર્ણાન્યાગ્રામ્ય સ્વનુગુપ્તે કૃત્વા
યવપલ્લે સત્પ્રાત્રં વાસયન્તતો યથાવલમ્પપુઝીતૈપોઽ-
રિષ્ટઃ કુપ્પમેહમેદઃપાણ્ડુરોમશ્યપથુનપહન્તિ । एवं शाल-
सारादौ न्यग्रोधादावारग्वधादौ वारिष्टान्कुर्वीत ॥५॥

હવે અરિષ્ટોની કલ્પના કહીએ છીએ : કરંજ,
ચવક, ચિત્રક, દેવદાર, ઉપલસરી—કપૂરી, નેપાળો
અને ત્રિકટુક(સંઠ, મરી, પીપર)ને ચોવીસ-
ચોવીસ તોલાભાર લઈ અને બેાર તથા ત્રિકળાને
સોળ સોળ તોલાભાર લઈ તેઓનાં ચૂર્ણો કરવાં.
પછી ધીનું રીડું વાસણ કે જેને યોગ્ય ઔષધોની
ધુમાડી દેવી વગેરે સંસ્કાર પ્રથમથી જ આપી
રાખ્યો હોય, તેને પીપર, મધ અને ધીના કલ્ક-
થી અંદરના ભાગમાં લીંપી તેમાં એકસો બાર
તોલાભાર પાણી, આઠ તોલાભાર લોઢાનું ચૂર્ણ,
ખસો તોલાભાર ગોળ અને ઉપર કહેલાં ચૂર્ણો
નાખી, વાસણનું મોઢું બંધ કરી પછી તે વાસણને
સાત રાત સુધી જવના ઢગલામાં રાખી મૂકવું,
એટલે અરિષ્ટ તૈયાર થાય છે. (આ અરિષ્ટ પિંડારિષ્ટ
કહેવાય છે.) આ અરિષ્ટમાંથી રોગીના જઠરાશિ-
ના તથા શરીરના બળને અનુસરતી માત્રા લઈ
કોઢને ટાળનારાં ખેર વગેરે દ્રવ્યોના ક્વાથમાં
ગોળીને પાવી. આ અરિષ્ટ કોઢ, પ્રમેહ, મેદ, પાંડુ-
રોગ તથા સોબને મટાડે છે. આ પ્રમાણે જ શાલ-

સારાદિ ગણના અથવા ન્યગ્રોધાદિ ગણના અથવા
આરગ્વધાદિ ગણના અરિષ્ટો કરવા. ૫

અર્થ'કર કોઢવાળા માટે આસવોની રચના

આસવાનતો વક્ષ્યામઃ—પલાશમસ્મપરિશ્રુતસ્યો-
ષ્ણોદકસ્ય શીતીભૂતસ્ય ત્રયો માગાં દ્વૌ ફાણિત-
સ્યૈકઘ્યમરિષ્ટકલ્પેન વિદધ્યાત્ । एवं तिलादीनां
क्षारेषु शालसारादौ न्यग्रोधादावारग्वधादौ मूत्रेषु
चासवान्निदध्यात् ॥ ६ ॥

હવે આસવોની રચના કહીએ છીએ : ખાખરા-
ની ભસ્મમાં નાખીને ઝારેલા જાના પાણીને ઠંડું
કરી તેના ત્રણ આઠક લેવા (ખસો છપ્પન તોલા-
ભારનો એક આઠક થાય છે.) અને ગોળની રાખ
જેવી આસણીના બે આઠક લેવા. પછી એ સર્વને
એકઠાં કરી, ત્રિકળા વગેરેના ચૂર્ણથી મિશ્ર કરી,
ઉપર કહેલી અરિષ્ટની રીત પ્રમાણે ધીના રીઢા
વાસણમાં નાખીને સાત દિવસ સુધી તે વાસણને
જવના ઢગલામાં ઘાટી મૂકવું, એટલે આસવ સિદ્ધ
થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે જ તલ, અથેડો, કેળ,
ખાખરા અને જવનાં વૃક્ષોની છાલોના ક્ષારના
પાણીના, શાલસારાદિ ગણના, ન્યગ્રોધાદિ ગણના,
આરગ્વધાદિ ગણના અને મૂત્રોના આસવો બનાવવા

અર્થ'કર કોઢવાળા માટે મદિરાની રચના

અથ મુર વક્ષ્યામઃ—શિશ્નપાશ્વદિરયોઃ સાર-
માદાયોત્પાઘ્ય ચોત્તમારણીત્રાહ્લીકોશતકીસ્ત્ત્સર્વ-
મેક્તઃ કપાયકલ્પેન વિપાચ્યોદક્રમાદદીત મળ્હો-
દકાર્થ, કિન્વાપિષ્ટમમિપુણ્યાચ યથોક્તમ્ । एवं
सुराःशालसारादौ न्यग्रोधादावारग्वधादौ च विद-
ध्यात् ॥ ७ ॥

હવે મુરોની રચના કહીએ છીએ :
સીસમ અને ખેરના સારના બે ભાગ લઈ તથા,
ચમારદૂધેલી, ગ્રાહી તથા કૂંડલેલને ઉખેડી એક
ભાગ જેટલી લઈ એ સર્વને એકઠાં કરી ક્વાથની
રીતિ પ્રમાણે ચોગણા પાણીમાં ઉકાળી ચોથ

ભાગ જટલુ' પાણી બાકી રહે, ત્યારે તેને મ'ડોદક માટે લઈ સ્વસ્થાનના ૪૪મા અધ્યાયમાં કથા પ્રમાણે કિણ્વનો (અડદ તથા ચોખા વગેરેથી કરેલા મદિરાના બીજનો તથા ચોખાના લોટનો) આથો કરી તેમાં મ'ડોદક નાખી કળશમાં રાખી મૂકવું, એટલે સુરા બની જાય છે. આ પ્રમાણે જ શાલસારાદિ ગણુની, ન્યગ્રોધાદિ ગણુની અને આરગ્વધાદિ ગણુની સુરાઓ બનાવવી. ૭

અય'કર કોઠયાળા માટે અવલેહોની રચના

અતોડ્વલેહાન્વક્યામઃ—સ્વદિરાસનનિમ્બરાજ-વૃક્ષશાલસારકાયે તત્સારાપિષ્ટાન્ શ્લક્ષ્ણપિષ્ટાન્-શ્લિષ્ય વિપ્ચેત્ । તતો નાતિદ્રવં નાતિસાન્દ્રમવતાર્ય તસ્ય પાણિતલપૂર્ણમપ્રાતરાર્શો મધુમિશ્રં લિહ્યાદેવં શાલસારાદૌ ન્યગ્રોધાદાવારગ્વધાદૌ ચ લેહાન્કારયેત્ ॥ ૮ ॥

હવે અવલેહોની રચના કહીએ છીએ : ખેર, બીબલો, લી'બડો, ગરમાળો અને રાળના ઝાડના સારનો ક્વાથ કરી તે ક્વાથમાં તેમના જ સારોને સારી પેઠે ચીકાશ થાય એવી રીતે વાટી બનાવેલા પિંડાઓ નાખીને પકાવવા. પછી એ સપથું બહુ પ્રવાહી પણ નહિ અને બહુ ઘાટું પણ નહિ એવું થઈ જાય ત્યારે ઉતારી લેવું, એટલે એ અવલેહ તૈયાર થાય છે. રોગી પ્રભાતે જમ્યા ન હોય તે પહેલાં હથેળીમાં માથ તેટલી એ અવલેહની માત્રા લઈ, તેને મધથી મિશ્ર કરી તેને ચટાડવી. આ પ્રમાણે શાલસારાદિ ગણુના, ન્યગ્રોધાદિ ગણુના અને આરગ્વધાદિ ગણુના અવલેહો કરવા. ૮

અય'કર કોઠયાળા માટે ચૂર્ણોની રચના

અતચૂર્ણક્રિયાં વક્ષ્યામઃ—શાલસારાદીનાં સારચૂર્ણપ્રથમાહૃત્યારગ્વધાદિકપાયપરિપીતમનેકશઃ શાલસારાદિકપાયેનૈવ પાયયેત્ । एवं ન્યગ્રોધાદીનાં ફલેષુ, પુષ્પેષ્વારગ્વધાદીનાં ચૂર્ણક્રિયાં કારયેત્ ॥ ૯ ॥

હવે ચૂર્ણોની રચના કહીએ છીએ: શાલસારાદિ ગણુના સારનું ચોસઠ તોલાભાર ચૂર્ણ એકઠું કરી તેને આરગ્વધાદિ ગણુનો ક્વાથ પાઈ વારંવાર શાલસારાદિ ગણુનો જ ક્વાથ પાવો. (ચાર પ્રસ્થ એટલે બસો છઠ્ઠપન તોલાભાર પાણીથી એક પ્રસ્થ—એટલે ચોસઠ તોલાભાર દ્રવ્યનો ક્વાથ કરી આઠમા ભાગનું જળ બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લઈ, ફરી તેને લી'જવીને પાછું સૂકવવું. એ એ એક વાર ભાવના આપી ગણાય છે. એ પ્રમાણે સાત દિવસમાં શાલસારાદિ ગણુના ક્વાથની સાત ભાવનાઓ દેવી.) આ પ્રમાણે કરવાથી ચૂર્ણ તૈયાર થાય છે. આ પ્રમાણે જ ન્યગ્રોધાદિ ગણુનાં ફળોનાં અને આરગ્વધાદિ ગણુનાં પ્રુષ્પોનાં પણ ચૂર્ણો કરવાં. ૯

અય'કર કોઠયાળા માટે અયસ્કૃતિઓ

અથવા લોહરસાયન

અત ઋદૂર્વમયસ્કૃતીર્વક્ષ્યામઃ—તીક્ષ્ણલોહ-પત્રાણિ તનૂનિ લવણવર્ગપ્રદિગ્ધાનિ ગોમયાગ્નિપ્રતપ્તાનિ ત્રિફલાશાલસારાદિકપાયેણ નિર્ગપયેત્ પોઢશ્ચારાન્-સ્તતઃ સ્વદિરાક્ષારતસાન્યુપશાન્તતાપાનિ સ્લક્ષ્મ-ચૂર્ણાનિ કારયેદ્વાદત્તાન્તવપરિસ્થાપિતાનિ । તતો યથા-વલં માત્રાં સર્પિર્મધુમ્યાં સંમૃજ્યોપયુજીત । જીર્ણે યથાવ્યાધ્યનમ્લમલવણમાહારં કર્વૌત । एवं તુલામુ-પયુજ્ય કુષ્ઠમેહમેદઃશ્ચયથુપાન્દુરોગોન્માદાપસ્મારા-નપહત્ય વર્ષશતં જીવતિ । તુલાયાં તુલાયાં વર્ષશત-ગુણોત્કર્ષઃ । एतेन सर्वलौहेष्वपस्कृतयो व्याख्याताः ॥

ત્રિવૃચ્છયામાગ્નિમન્થસપ્તલોકેવુકશઃશ્વિનીતિ-લ્વકત્રિફલાપલાશશિશપાનાં સ્વરસમાદાય પાલા-શ્યાં દ્રોણ્યામમ્યાસિચ્ય સ્વદિરાક્ષારતપ્તમયઃપિષ્ઠં ત્રિઃસપ્તકૃત્વો નિર્વાપ્ય તમાદાય પુનરાસિચ્ય સ્વાલ્યાં ગોમયાગ્નિના ત્રિપચેત્ । તત્તથતુર્થમાગાવશિષ્ટમવ-તાર્ય પરિસ્થાવ્ય ભૂયોઽગ્નિતપ્તાન્યયઃપત્રાણિ પ્રક્ષિ-પેત્ । સિઘ્યતિ ચાશ્મિન્નિષ્પલ્પાદિચૂર્ણમાર્ગં દ્વૌ

મધુનસ્તાવદ્વૃતસ્યેતિ દદ્યાત્ । તતઃ પ્રશન્તમાયસે
પાત્રે સ્વનુગુપ્તં નિદધ્યાત્ । તતો યથાયોગં શુક્તિં
પ્રકુચ્ચં ચોપયુજીત । જીર્ણે યથાવ્યાધ્યાહારમુપસે-
વેત । એપૌપધાયસ્કૃતિરસાધ્યં કુદ્ધં પ્રમેહં વા સાધ-
યતિ સ્થૂલમપકર્ષતિ શોફમુપહન્તિ સન્નમયિયુદ્ધ-
રતિ વિશેષેણ ચોપદિશ્યતે રાજ્યશ્મિનાં વર્ષશતા-
યુથાનયા પુરુષો ભવતિ ॥

શાલસારાદિકાથમાસિચ્ય પાલાશ્યાં દ્રોણ્યા-
મયોષ્ઠનંતમં નિર્વાપ્ય કૃતસંસ્કારે કલશેષ્મ્યાસિચ્ય
પિપ્પલ્યાદિચૂર્ણભાગં ક્ષૌદ્રં ગુડમિતિ ચ દત્ત્વા સ્વ-
નુગુપ્તં નિદધ્યાદેતાં મહૌપધાયસ્કૃતિં માસમર્ધમાસં
વા સ્થિતાં યથાચલમુપયુજીત । एवं ન્યગ્રોષાદાવા-
રેવતાદિપુ ચ વિદધ્યાત્ ॥ ૧૦ ॥

હવે અયસ્કૃતિઓની રચના કહીએ છીએઃ
ગજવેલનાં પાતળાં પતરાં કરાવી, તેમને લવણ-
વર્ગથી ખરડી, ગાયના છાણના અગ્નિથી તપાવી,
ત્રિકુળા તથા શાલસારાદિ ગણના ક્વાથમાં સોળ
વાર ઠારવાં. પછી એ પતરાંને ખેરના અંગારાથી
સોળ વાર તપાવી, ઠારી તાપ શાંત થાય, ત્યારે
તેઓનું બારીક ચૂર્ણ કરાવી ઘાટા લગડાથી
આળી લેવું. પછી રોગીના શરીરના અને જઠ-
રાગ્નિના બળ પ્રમાણે તે ચૂર્ણમાંથી માત્રા લઈ
તેને ઘી અને મધની સાથે ખૂબ ફીણી એક કરી
ઈ રોગીને ખવરાવવી. (એ ઉપર કાઢ મટાડનારાં
દ્રવ્યોના ક્વાથનું અનુપાત્ર દેવું અને પ્રમેહાદિક
હોય, તો તેને હરનારાં દ્રવ્યોના ક્વાથનું અનુપાત્ર
દેવું. આ પ્રમાણે તે તે રોગોને હરનારાં દ્રવ્યોના
ક્વાથો ગોઠવી લેવા.) એ માત્રા પચ્યા પછી જ
રોગને હરવા માટે માત્રા આપી હોય, તે રોગને
હરનારો ખટારા વગરનો તથા લવણ વગરનો
આહાર જમાડવો. આ પ્રમાણે અનુક્રમથી ચારસો
તોલાભાર લોહનો ઉપયોગ કરાવવામાં આવે, તો
કાઠ, પ્રમેહ, મેદ, સોમ, પાંડુરોગ, ઉન્માદ તથા

અપરમાર; એ રોગોથી મુક્ત થઈ માણસ સો
વર્ષ સુધી જીવે છે. એક એક તુલા (ચારસો તોલાની
એક તુલા ગણાય છે.) ખવાઈ રહે, ત્યારે સો સો
વર્ષનું આયુષ્ય વધે છે.) આ પ્રમાણે જ કથીર,
સીસું તથા સુવર્ણની અયસ્કૃતિઓ કરવી.

ઔપધાયસ્કૃતિ

નસોતર, વરધારે, હાથલા, સોપારી, આંખ-
કૂટામણી (શંખવેલ), પઠાણી લોધર, ત્રિકુળા,
ખાખરે અને સીસમનો સ્વરસ લઈ (સ્વરસ ન
મળે તો એમનું હિમ કરવું અથવા ક્વાથ કરવો.)
તે બે હજાર તોલાભાર સ્વરસને લીલા ખાખરાની
પીપમાં નાખી તેમાં ખેરના અંગારાથી તપાવેલો
ખસો તોલાભાર લોહનો ગોળો કરવો. આ પ્રમાણે
ગોળાને તપાવી તપાવી એકવીસ વાર ઠારી તે
સ્વરસને લઈ પાછો કડાયામાં નાખી છાણના
અગ્નિ વડે પકાવવો. ચોથા ભાગનો બાકી રહે
ત્યારે તેને ગાળી લઈ તેમાં અગ્નિથી તપાવેલાં
ગજવેલનાં પતરાં સોળ વાર ઠારી તે પતરાંઓને
તે જ ક્વાથમાં બારીક વાટી તેમાં નાખી ઈ
પાછો તે ક્વાથને પકાવવો. એ પાકતો હોય
ત્યારે તેમાં બેભાગ પિપ્પલ્યાદિ ગણનું ચૂર્ણ, એક
ભાગ મધ અને મધથી કાંઈક ઓછું ઘી નાખી
પાકી રહે ત્યારે ઉતારી લઈ, ઠારી બધ ત્યારે તેને
લોહના પાત્રમાં ઉત્તમ અંદાખરતથી રાખવો,
એટલે તે ઔપધાયસ્કૃતિ કહેવાય છે. આમાંથી
રોગીના બળની તથા જઠરાગ્નિની યોગ્યતા પ્રમાણે
ચાર તોલાભાર અથવા બે તોલાભાર લઈ રોગીને
દેવું અને તે પચે ત્યારે જ રોગ ટાળવા માત્રા
લીધી હોય તે રોગ ટાળનારો આહાર કરાવવો.
આ ઔપધાયસ્કૃતિ અસાધ્ય કાઠ તથા અસાધ્ય
પ્રમેહને પણ મટાડે છે, મેદથી બડા થયેલા
માણસને પાતળો કરે છે, સોએ મટાડે છે અને
મંદ થઈ ગયેલા જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે. કાય-

રોગવાળાઓ માટે આ ઔષધાયસ્કૃતિનો ખાસ ઉપયોગ કરાવવાનું કહેવામાં આવે છે; આથી માણસ સો વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવે છે.

મહૌષધાયસ્કૃતિ

શાલસારાદિ ગણના ક્વાથને ખાખરાના પીપમાં નાખી, તેમાં અગ્નિથી તપાવેલા લોઢાના ધણને એકવીસ વાર ઠારી, ક્વાથ ઠંડો કરી, તેમાં ઉપર પ્રમાણે જ અગ્નિથી તપાવેલાં ગજ-વેલનાં પતરાં સોળ વાર ઠારી, તે પતરાંને તે જ ક્વાથમાં ખારીક વટાવી, તેમાં નાખી દઈ જને પ્રથમથી લખોટાવવાનો તથા ધુમાડી દેવા વગેરેનો સંસ્કાર આપી મૂક્યો હોય, એવા કળશમાં રેડી દઈ, તેમાં જથી કાંઈકે તીખાશ ઉત્પન્ન થાય તેટલું પિષ્પદ્યાદિ ગણતું ચૂર્ણ, ક્વાથના ચોથા ભાગ જેટલું જૂતું મધ અને તેટલો જ જૂનો ગોળ નાખી મોઢું બંધ કરવા વગેરેનો પૂરો બંદોબસ્ત કરી, તેને ઠંડીમાં એક મહિના સુધી અને ગરમીમાં એક પખવાડિયા સુધી એમ ને એમ રહેવા દઈ પછી તેમાંથી રોગીના તથા જઠરાગ્નિના બળ પ્રમાણે માત્રા દેવી. આ મહૌષધાયસ્કૃતિ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે જ ન્યગ્રોદાદિ ગણના ક્વાથમાં તથા આરબ્ધાદિ ગણના ક્વાથમાં પણ મહૌષ-ધાયસ્કૃતિ કરવી. ૧૦

ભયંકર કોઢવાળા માટે ખદિરવિધાન

અતઃ खदिरविधानमुपदेक्ष्यामः-अशस्तदेश-जातमनुपहतं मध्यमवयसं खदिरं परितः खानयित्वा मध्यममूलं छित्त्वाऽयोमयं कुम्भं तस्मिन्नन्तरे निदध्याद्यथा रसग्रहणसमर्थो भवति । ततस्तं गोमय-मृदावलिप्तमवकीर्येन्धनैर्गोमयमिश्रैरादीपयेद्यथास्य दह्यमानस्य रसः स्रवत्यधस्तात् । यदा जानीया-त्पूर्णं भाजनमित्यथैनमुद्धृत्य परितोष्य रसमन्य-स्मिन्पात्रे निघायानुगुप्तं निदध्यात्ततो यथायोगं

मात्रामामलकरसमधुसर्पिर्भिः संसृज्योपयुञ्जीत । जीर्णं मल्लोतकविधानवदाहारः परिहारश्च । प्रस्ये चोपयुक्ते शतं वर्षाणामायुषोऽभिवृद्धिर्भवति ॥ खदिरसारतुलामुदकद्रोणे विपाच्य षोडशांशवशि-ष्टमवतर्पानुगुप्तं निदध्यात् । तमामलकरसमधु-सर्पिर्भिः संसृज्योपयुञ्जीत । एष एव सर्ववृक्षसारेषु कल्पः । खदिरसारचूर्णतुलं खदिरसारकाथमात्रां वा प्रातः प्रातरुपसेवेत खदिरसारकाथसिद्धमाविकं वा सर्पिः ॥ ११ ॥

હવે ખદિરવિધાન કહીએ છીએ : સારા પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા, ક્રીડા વગેરેથી નહિ બગડેલા અને મધ્યમ અવસ્થાવાળા ખેરના વૃક્ષને ચોતરફ ખોદાવી, તેના વચલા મૂળને કાપી નાખી, તે મૂળના પ્રદેશમાં લોઢાનો ધડો એવી રીતે મૂકવો કે જથી તે ખેરના રસનું ગ્રહણ કરી શકે. પછી તેને છાણમાટીથી લીંપી લઈ, ચોમેર લાકડાં મૂકી તેને સળગાવવાં; તે એવી રીતે કે જ રીતે બળવા લાગેલા ખેરનો રસ નીચે રાખેલા ધડામાં ઝરે. એ ધડો જ્યારે રસથી ભરાઈ રહેલો જણાય, ત્યારે તેને કાઢી લઈ, રસને ગાળી બીજા વાસણમાં નાખી સારી રીતે રાખી મૂકવો. પછી તેમાંથી યોગ્યતા પ્રમાણે માત્રા લઈ તે માત્રાને તેના જેટલો જ આમળાંનો રસ અને યોગ્ય તોલના મધ તથા ઘીથી મિશ્ર કરી રોગીને દેવી અને તે પચ્યા પછી લક્ષ્મીતકના વિચાનની પેઠે (આ સ્થાનના છક્ષા અધ્યાયનો વીસમો વિષય જુઓ.) આહાર આપવો તથા પરજી પળાવવી. આ રસ ચોસઠ તોલાભાર ઉપયોગમાં લેવાથી આયુષ્યમાં સો વર્ષનો વધારો થાય છે. (દૂધ જેઠ કોઢવાળાને વિરુદ્ધ છે, તોપણ આ વિચાનમાં આપવામાં બાધ નથી; કેમ કે રસાયનનો મહિમા અર્થિત્ય છે.) ઉપર પ્રમાણે ખેરનો રસ ન મળી શકે એમ

હોય, તો પછી ચારસો તોલાભાર ખેરસારના એકહજાર ચોવીસ તોલાભાર પાણીમાં ક્વાથ કરી સોળમા ભાગતું પાણી બાકી રહે, ત્યારે ઉતારી, ગાળી લઈ તે ક્વાથને સારી રીતે રાખી મૂકવો. એ ક્વાથની માત્રા તેના જેટલા જ આમળાંના રસ અને યોગ્ય માપનાં ધી તથા મધથી મિશ્ર કરી રોગીને દેવી. આ પ્રમાણે જ આસન (બીબલો) વગેરે સધળાં વૃક્ષોના સારની કલ્પના કરી લેવી.

અથવા ચારસો તોલાભાર ખેરસારનું ચુર્ણ તૈયાર કરી તેમાંથી યોગ્ય માત્રાનું અથવા ખેરસારના ક્વાથની માત્રાનું વેધે રોગીને નિત્ય પ્રભાતે સેવન કરાવવું અથવા ખેરસારના ક્વાથમાં ગાડરનું ધી પકાવી તે ધીનો નિત્ય પ્રભાતે ઉપયોગ કરાવવો. (ગાડરનું ધી અપથ્ય છતાં પણ આ વિષયમાં પથ્ય છે-હૃદય.) આ પ્રયોગોમાં નિત્ય બપોર પછી રોગીને આમળાંના ઓસામણ સાથે ધી સહિત ભાત જમાડવો. આ પ્રમાણે એક મહિના સુધી કરવામાં આવે, તો રોગી સધળા પ્રકારના કોઢથી મુક્ત થાય છે. ૧૧

ભયંકર કોઢવાળા માટે ગળોના સ્વરસ,
ક્વાથ તથા ધીનું વિધાન

અમૃતવહ્નીસ્વરસં કાર્યં વા તત્સિદ્ધં વા મર્ષિઃ
પ્રાતઃપ્રાતરુપસેવેત । અપાર્ણે સસર્ષિષ્કમોદનમામ-
લકરૂપેણ મુજ્જીતૈવં માસમુપયુજ્ય સર્વકુષ્ઠૈર્વિમુચ્યત
इति ॥ ૧૨ ॥

વેધે દારણ કોઢના દરદીને નિત્ય પ્રભાતે ગળોના સ્વરસનું અથવા ક્વાથનું અથવા ગળોના ક્વાથ તથા કલકથી પકવેલા ધીનું સેવન કરાવવું અને નિત્ય બપોર પછી આમળાંના ઓસામણ સાથે ધી સહિત ભાત જમાડવો. આ પ્રમાણે એક મહિના સુધી કરવામાં આવે તો રોગી સધળા પ્રકારના કોઢથી મુક્ત થાય છે. ૧૨

ભયંકર કોઢવાળા માટે સ્નેહોપધાન

કુષ્ણતિલમહાતકતૈલામલકરસસર્ષિપાં દ્રોણં
શાલમારાદિકપામસ્ય ચ, ત્રિફલાત્રિકટુકરૂપસ્ય-
ફલમજ્જવિદ્ભક્ષ્મફલસારચિત્રાર્કાવલુગદરિદ્રાદ્યત્રિ-
વૃદન્તીન્દ્રવયયટીમધુક્રાતિવિપારસાજ્ઞનપ્રિયદ્ગૂળાં
પાલિકા માગાસ્તાનિકધ્યં સ્નેહપાકવિધાનેન પચેત ।
તન્સાધુસિદ્ધમવતાર્યં પરિસ્રાગ્યાનુગુપ્તં નિદધ્યાત ।
તત્ ઉપમંસ્કૃતશરીરઃ પ્રાતઃ પ્રાતરુદ્યાય પાણિ-
શુક્તિમાત્રં ધાંત્રેણ પ્રતિસંસ્તુજ્યોપયુજીત । જીર્ણે મુદ્રા-
મલકરૂપેણાલવણેન સર્ષિષ્મન્તં ચદિરોદકસિદ્ધં
મુદ્રોદનમશ્ત્રીયાત ચદિરોદકસેવીત્યેવં દ્રોણમુપ-
યુજ્ય સર્વકુષ્ઠૈર્વિમુક્તઃ શુદ્ધતનુઃ સ્મૃતિમાન્ વર્ષશતા-
યુરરોગી ભવતિ ॥ ૧૩ ॥

કાળા તલનું તેલ, ભિલામાંનું તેલ, આમળાં-
નો રસ, ધી અને શાલસારાદિ ગણનો ક્વાથ; એ
દરેક એક એક દ્રોણ (એકહજાર ચોવીસ તોલાભાર-
નો એક દ્રોણ-તેટલા) ભાર લેવાં અને ત્રિકૂળા,
ત્રિકટુક (ચૂંઠ, મરી, પીપર), દ્રામણ (કાલસાં)
નામનાં કૂળોની મજ્જા, વાવડિંગનાં કૂળોના સાર,
ચિત્રક, આકડો, બાબચી, હળદર, દારહળદર,
નસોતર, નેપાળો, ઇંદ્રબવ, જાઠીમધ, અતિવિખ,
રસવંતી તથા ધઉંલાં એ દરેકને ચાર ચાર તોલાભાર
લેવા. પછી પેલા સ્નેહો તથા દ્રવો એકઠા કરી
તેઓમાં ત્રિકૂળા વગેરેના કુલેષો નાખી સ્નેહ-
પ્રાકની રીતિ પ્રમાણે પકવવા. યોગ્ય રીતે પાકી
રહે, ત્યારે તે એકઠા સ્નેહને ઉતારી ગાળી લઈ
સારી રીતે રાખી મૂકવો. વમન-વિરેચન વગેરેથી
શુદ્ધ કરેલા શરીરવાળા રોગીને દર પ્રભાતે જાઠી
એ સ્નેહમાંથી નિત્ય ચાર ચાર તોલાભાર લઈ મધથી
મિશ્ર કરી તેનો ઉપયોગ કરાવવો અને તે પચી
બથ, ત્યારે ખેરના જળથી પકવેલો ધીવાળો
કામળ ભાત ચીઠા વગરના મગ તથા આમળાંના
ઓસામણ સાથે જમાડવો અને સ્નાનપાનાદિકમાં

ખેરના પાણીનું જ સેવન કરાવવું. આ પ્રમાણે એક દ્રોણભાર સ્નેહ ઉપયોગમાં લેવાથી રોગી સધળા ક્રોધથી છૂટે છે, શુદ્ધ શરીરવાળો થાય છે, વિશેષ સ્મરણશક્તિવાળો થાય છે, સો વર્ષ સુધી જીવે છે અને રોગરહિત બને છે. ૧૩

એ જ પ્રમાણે બીજાં મુરા વગેરે કરવાં
ભવતિ ચાત્ર ॥

સુરામન્યાસવારિદ્યોલ્લેહાંશ્રૂણિન્યયસ્કૃતીઃ ।
સહસ્રશોઽપિ કુર્ચીત વીજિનાતેન બુદ્ધિમાન્ ॥૧૪॥

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વં-
તરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે : ‘અમે ઉપર જ આ
સ્તો બતાવ્યો તેને અનુસરી બુદ્ધિમાન વૈદે
ભયંકર ક્રોધવાળાઓ માટે બીજાં પણ હજારો
પ્રકારનાં સુરાઓ, મંથો, આસવો, અરિષ્ટો,
અવલેહો, ચૂર્ણો, અયસ્કૃતિઓ, સારો તથા સ્નેહો
બનાવી દેવાં.’ ૧૪

અધ્યાય ૧૧ મો

ઉપક્રમ

અથાતઃ પ્રમેહચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘પ્રમેહચિકિત્સિત’ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું.
કે જ પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની
પાસે કહેલું છે. ૧

પ્રમેહની મુખ્ય જાતો અને તેનાં લક્ષણો

દ્વૌ પ્રમેહૌ ભવતઃ સહજોઽપચ્યનિમિત્તચ્ચ ।

તત્ર સહજો માતૃપિતૃવીજદોષકૃતઃ । અહિતાહારજો-
ઽપચ્યનિમિત્તઃ । તયોઃ પૂર્વેણોપદ્રુતઃ ક્રુશો રૂક્ષોઽ-
લ્પોશી પિપાસુર્મૃશં પરિસરણશીલચ્ચ ભવતિ ।

૧ પ્રમેહના નિદાન તથા લક્ષણાદિક નિદાનરચનાના
છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યા છે, તેમની ચિકિત્સા
વિષેને

ઉચ્ચરેણ સ્થૂલો વહ્વાશી સ્તિમ્બઃ શય્યાસનસ્વપ્ર-
શીલઃ પ્રાયેણેતિ ॥૨॥

એક સહજ અને બીજો અપચ્યનિમિત્ત,
એમ પ્રમેહની બે મુખ્ય જાતો છે. જે પ્રમેહ
માતા તથા પિતાના બીજના દોષથી થયો હોય,
તે સહજ પ્રમેહ કહેવાય છે અને જે અહિત
આહારાદિકથી થયો હોય, તે અપચ્યનિમિત્ત
પ્રમેહ કહેવાય છે.

સહજ પ્રમેહવાળો માણસ કૃશ, રૂક્ષ, થોડું
જમનારો, બહુ તરશવાળો તથા એક જગ્યા પર
સ્થિર ન રહેતાં અહીં તહીં ફરવાના સ્વભાવવાળો
થાય છે.

અપચ્યનિમિત્ત પ્રમેહવાળો માણસ ઘણું
કરીને બેઠો, વધુ જમનારો, સ્તિમ્બ શરીરવાળો
અને શય્યામાં પડી રહે છે, બેસી રહે છે તથા
ઘણું જાંવે છે. ૨

પ્રમેહવાળાની ચિકિત્સાપદ્ધતિ

તત્ર કૃશમન્નપાનપ્રતિસંસ્કૃતાભિઃ ક્રિયાભિઃ-
ચિકિત્સેત । સ્થૂલમપતર્પણયુક્તાભિઃ ॥ ૩ ॥

જે માણસ કૃશ હોય અર્થાત્ સહજ પ્રમેહ-
વાળો હોય, તેની ચિકિત્સા અન્નપાનના વિવિધ
સંસ્કારોવાળી ક્રિયાઓથી કરવી અને જે માણસ
બેઠો હોય અર્થાત્ અપચ્યનિમિત્ત પ્રમેહવાળો
હોય તેની ચિકિત્સા લંધન, વ્યાયામ, શોધન
તથા તિક્તકટુકાદિક અપતર્પણોવાળી ક્રિયા-
ઓથી કરવી. ૩

—પ્રમેહવાળા માટે પરેશ

સર્વ એવં ચ પરિહરેયુઃ સૌવીરકતુષોદકશુક્ત-
મૈરેયસુરાસવપયસ્તૈલઘૃતેભુવિકારદધિપિષ્ઠાન્નામ્લ-
પાનકાનિ ગ્રામ્યાન્પૌદકમાંસાનિ ચૈતિ ॥ ૪ ॥

૨ દેહલાક કહે છે કે, ‘ઓના શરીરો મહિને મહિને
રજ નોડળવાથી શુદ્ધ થઈ જાય છે; માટે ઓઓને
પ્રમેહો થતા નથી’ પણ એ વાત બરાબર નથી; કેમ કે
ઓઓને પણ પ્રમેહો થતાં જોવામાં આવે છે—હૃદય.

જે માણસો પ્રમેહના દરદી હોય, તે સધળા-
એ સૌવીરક, તુષોદક, શુક્ત, મૈરેય, સુરા, આસવ,
દ્ધ, તેલ, ધી શેરડીનો ગોળ વગેરે પદાર્થો, દહી,
વાટેલાં અન્નો, ખાટાં પીણાં (શરણતો વગેરે)
અને ગ્રામ્ય, આતૂપ તથા જલચર પ્રાણીઓનાં
માંસોનો ત્યાગ કરવો. ૪

પ્રમેહવાળા મટે આહારો

તતઃ શાલિપથિકપવગોધૂમકોદ્રવોદાલકાન-
નવાન્નુજીત । ચળકાદકીકુલત્યુદ્ગદ્ધવિકલ્પેન
તિક્તકપાયામ્યાં શાકગણામ્યાં નિકુમ્ભેજ્જુદીસર્પપા-
તસીતૈલસિદ્ધામ્યાં વદ્મૂર્ચૈર્વા જાઙ્ગલૈર્માસૈરપહૃતમે-
દોમિરનમ્લૈરઘૃતૈથેતિ ॥ ૫ ॥

પ્રમેહવાળાએ ચણા, તુવર, કળથી તથા
મગના આસામણ વગેરે સાથે અથવા નેપાળાનું
કે નેનરનું તેલ, ઇંગોળિયાનું તેલ, સરસિયું તેલ
કે અળસીના તેલથી પકવેલા ફૂંવાડિયા વગેરે
કડવાં શાકો સાથે અથવા તે તેલોથી પકવેલા
વડની ટીશીઓ વગેરે તૂરાં શાકો સાથે અથવા
કાળિયાર વગેરે જંગલી પશુઓનાં માંસો કે જંગ્લો
મૂત્રને બાંધનારાં તથા ધણુ મેદ વગરનાં હોય છે,
તેઓને ખટાશ વગરનાં તથા ધી વગરનાં રાખીને
તેઓની સાથે જૂના ચોખ્ખા, સાડીચોખ્ખા, જવ,
ધઉં, ઢાદરા અને જંગલી ઢાદરા ખાવા. ૫

સર્વ પ્રમેહોની સામાન્ય ચિકિત્સા

તત્રાદિત એવ પ્રમેહિણં સ્તિગ્ધમન્યતમેન તૈલેન
પ્રિયજ્ઞવાદિસિદ્ધેન વા ઘૃતેન વામચેત્સગાઢં વિરેચ-
યેચ । વિરેચનાદનન્તરં સુરસાદિકપાણેઘ્નાપયેન્મ-
હૌપધમદ્રદારુમુસ્તાવાપેન મધુસૈન્ધવયુક્તેન દહ્મમાનં
ચ ન્યગ્રોધાદિકપાણેણ નિઃસ્રહેન । તતઃ શુદ્ધદેહ-
મામલકરસેન હરિદ્રાં મધુસંયુક્તાં પાયયેત્, ત્રિફલા-
વિશાલદેવદારુમુસ્તાકપાયં વા શાલકમ્પિલ્લક-

શુષ્કકલ્કમલ્કમાત્રં વા મધુમધુરમામલકરસેન હરિદ્રા-
યુતમ્ । કુટ્જકપિત્થરોહિતવિમીતકસત્તર્પણપુષ્પ-
કલ્કં વા । નિમ્બારગ્વધસત્તર્પણમૂર્વાકુટ્જસોમવલ્ક-
પલાશાનાં વા ત્વક્પત્રમૂલફલપુષ્પકપાયાણિ ॥ એતે
પન્થપ્રયોગાઃ સર્વમેહાનામપહ્નતારો વ્યાખ્યાતાઃ ॥ ૬ ॥

પ્રમેહના રોગીને જે તે વાયુજન્ય પ્રમેહવાળો
હોય, તો પ્રથમ જ ઉપર કહેલાં નેપાળાનાં તેલ
વગેરે તેલોમાંના એક તેલથી અથવા આ સ્થાનના
એકનીસમા અધ્યાયના ૩૪ વિષયમાં કહેલા
પ્રમેહહર સ્નેહોમાંના કોઈ સ્નેહથી માલિસ કરી
પછી અત્યંત વમનવિરેચન કરાવવું, જે પિત્તજન્ય
પ્રમેહવાળો હોય, તો તેને પ્રિયંબાદિ ગણુના
જ્વાથાદિકથી પકવેલા ધી વડે માલિસ કરી
પછી અત્યંત વમનવિરેચન કરાવવું અને ક્ષ-
જન્ય પ્રમેહવાળો હોય, તો તેને પ્રમેહહર સ્નેહથી
માલિસ કરી પછી અત્યંત વિરેચન કરાવવું.
(જે રોગી રક્ષ શરીરવાળો ન હોય તથા બળવાન
હોય તો જ વમન કરાવવું.) વિરેચન કરાવ્યા
પછી સાત દિવસ બધ ત્યારે ચૂંક, દેવદાર તથા
મોથ નાખેલા અને મધ તથા સૈંધવથી મિશ્ર
કરેલા સુરસાદિ ગણુના જ્વાથથી નિરૂહ્યસ્તિ
આપવી અને જે તે રોગીને બળતરા થતી હોય,
તો તેને ન્યગ્રોધાદિ ગણુના સ્નેહ વગરના જ્વાથથી
નિરૂહ્યસ્તિ દેવી.

જે પ્રમાણે કરવાથી શુદ્ધ થયેલા તે રોગીને
પછી મધથી મિશ્ર કરેલી હળદર, આમળાના
રસ સાથે પાવી અથવા મધથી મધુર કરેલો
તથા હળદરથી મિશ્ર કરેલો ત્રિફળા, ઇંદ્રવારુણી,
દેવદાર અને મોથનો જ્વાથ આમળાના રસ
સાથે પાવો અથવા રાજવૃક્ષ, કપિલો તથા મખરા-
નો, મધથી મધુર કરેલો તથા હળદરથી મિશ્ર

કરેલો એક તોલાભાર કલ્ક આમળાંના રસમાં ઘોળીને પાવો અથવા છેદ્રજવનાં, ઠાઠનાં, રગત-શેહીડાનાં, બહેડાંનાં અને સપ્તપર્ણ વગેરેનાં ફૂલનો, મધથી મધુર કરેલો તથા હળદરથી મિશ્ર કરેલો એક તોલાભાર કલ્ક આમળાંના રસમાં ઘોળીને પાવો અથવા લીબડો, ગરમાળો, સપ્ત-પર્ણ, મોરવેલ, છેદ્રજવ, ખેર અને ખાખરાની છાલ, પાંદડાં, મૂળો, ફળો તથા પુષ્પોના ક્વાથો મધથી મધુર કરી આમળાંના રસ સાથે પાવા. આ પાંચે યોગો સર્વ પ્રમેહોને હણનારા છે. (સાધ્ય પ્રમેહો મટાડનારા છે અને અસાધ્ય પ્રમેહોને વધવા દેતા નથી.) ૬

કંડૂજન્ય તથા પિત્તજન્ય પ્રમેહોની ચિકિત્સા

વિશેષતઃપાત્ કઠુર્ધ્વમ્-ત્ર્યોદકમેહિનં પારિ-જાતકપાયં પાયયેત્ । ઇક્ષુમેહિનં વૈજયન્તીકપાયમ્ । સુરામેહિનં નિમ્બકપાયમ્ । સિકતામેહિનં ચિત્રક-કપાયમ્ । શનૈર્મ્મેહિનં લવણમેહિનં પાઠાગુરુહરિદ્રાકપાયમ્ । પિષ્ટમેહિનં હરિદ્રાદારુ-હરિદ્રાકપાયમ્ । સાન્દ્રમેહિને સપ્તપર્ણકપાયમ્ । શુક-મેહિનં દુર્ગંધશૈવલપ્લવહઠકરજ્જકસેરુકકપાયં કકુભ-ચન્દનકપાયં વા । ફેનમેહિનં ત્રિફલારગ્વધ-મૃદ્વીકાકપાયં કફજેષુ મધુમધુરમિતિ ॥ પૈત્તિકેષુ નીલમેહિનં શાલસારાદિકપાયમશ્વત્થકપાયં વા પાયયેત્ । હરિદ્રામેહિનં રાજવૃધ્ધકપાયમ્ । અમ્લ-મેહિનં ન્યગ્રોધાદિકપાયમ્ । ધારમેહિનં ત્રિફલા-કપાયમ્ । મઙ્ગિષ્ઠમેહિનં મઙ્ગિષ્ઠાચન્દનકપાયમ્ । શોણિતમેહિનં ગુદ્ગૃધીતિન્દુકાસ્થિકામર્યસ્વર્જૂર-કપાયં મધુમિશ્રમ્ ॥ ૭ ॥

ઉદકપ્રમેહવાળા માણસને પાંડેરવાનો, ઇક્ષુ-પ્રમેહવાળા માણસને અરલીનો, સુરાપ્રમેહવાળા માણસને લીંબડાનો, સિક્તાપ્રમેહવાળા માણસને ચિત્રકનો, શનૈર્પ્રમેહવાળા માણસને ખેરનો અને લવણપ્રમેહવાળા માણસને કાળીપાડનો તથા

અગરનો ક્વાથ પાવો. પિષ્ટપ્રમેહવાળા માણસને હળદર તથા દારુહળદરનો, સાન્દ્રપ્રમેહવાળા માણસને સપ્તપર્ણનો, શુક્રપ્રમેહવાળા માણસને દૂર્ગં, શેવાળ, વાળો, જલકુલી નામની શેવાળની બત કે જે વપરાશ વગરના જલાશયમાં થાય છે તે, કરંજ અને કસેરુકંદનો ક્વાથ પાવો અથવા કડાથો અને રતાંજલિનો ક્વાથ પાવો. ફેનપ્રમેહ-વાળા માણસને ત્રિફળા, ગરમાળો તથા દ્રાક્ષનો ક્વાથ પાવો. આ ઉદકપ્રમેહથી માંડી ફેનપ્રમેહ સુધીના દસ પ્રમેહો કે જેઓ કંડૂજન્ય છે, તેઓ ઉપર જે જુદા જુદા ક્વાથો કહ્યા, તે ક્વાથો મધથી મધુર કરીને પાવા.

નીલપ્રમેહવાળા માણસને શાલસારાદિ ગણુનો અથવા પીપળાનો, હરિદ્રાપ્રમેહવાળા માણસને ગરમાળાનો, અરણપ્રમેહવાળા માણસને ન્યગ્રોધાદિ ગણુનો, ધારપ્રમેહવાળા માણસને ત્રિફળાનો, મંજિષ્ઠાપ્રમેહવાળા માણસને મજ્જા તથા રતાંજલિનો અને શોણિતપ્રમેહવાળા માણસ-ને ગળો, ટીંબરુના ઠળિયા, સીવણનાં ફળ અને ખજૂરનો ક્વાથ પાવો. આ નીલપ્રમેહથી માંડી શોણિતપ્રમેહ સુધીના ૭ પ્રમેહો કે જેઓ પિત્ત-જન્ય છે, તેઓ ઉપર જે જુદા જુદા ક્વાથો કહ્યા, તે ક્વાથો મધથી મિશ્ર કરી પાવા. ૭

સર્પિઃપ્રમેહ વગેરે ચાર વાયુજન્ય અસાધ્ય પ્રમેહોને વધવા ન દેવા માટેના યોગો

અતઃ કઠુર્ધ્વમસાધ્યેષ્વાપિ યોગાન્યાપનાર્થે વક્ષ્યામઃ ॥ તથા - સર્પિર્મેહિનં કુપ્તકુટજપાઠા-દિગ્ગજકુરોહિણીકલ્કં ગુદ્ગૃધીત્રિકકપાયેણ પાયયેત્ । વસામેહિનમગ્નિમન્થકપાયં શિંશપાકપાયં વા । ક્ષૌદ્ર-મેહિનં લવણમુક્કકપાયમ્ । હસ્તિમેહિનં તિન્દુક-કપિત્થશિરીષપલાશપાઠામૂર્વાદુઃસ્પર્શકપાયં મધુ-મિશ્રમ્ । હસ્ત્યશ્વશ્વકરોટ્ટાસ્થિધારં ચેતિ ॥૮॥ હવે અસાધ્ય પ્રમેહોને પણ વધવા ન દેવા

માટેના થેગો કહીએ છીએ : સર્પિઃ પ્રમેહવાળા માણસને કઠ, ઇંદ્રજવ, કાળીપાક, હિંગ અને કંકુનો કઢક ગળે તથા ચિત્રકના ક્વાથ સાથે પાવે. વસા પ્રમેહવાળા માણસને અરણી અથવા સીસમનો, કૌદ્ર પ્રમેહવાળા માણસને ખેર તથા સોપારીનો, હસ્તિ પ્રમેહવાળા માણસને ટીંબરુ, કાઠ, સરસડિયો, ખાખરો, કાળીપાક, મોરવેલ તથા ધમાસાનો ક્વાથ પાવે. એ સર્વને હાથી, ઘોડો, સૂર, ગધેડો અને જાંટનાં હાડકાંના ક્ષારનું જળ પણ પાવું. આ સર્પિઃ પ્રમેહથી માંડી હસ્તિ પ્રમેહ સુધીના ચાર પ્રમેહો કે જ્યાં વાયુજન્ય છે, તેઓ ઉપર જે જુદા જુદા ક્વાથો કહ્યા, તે ક્વાથો મધથી મિશ્ર કરી પાવે. ૮

પ્રમેહવાળાના દાહની ચિકિત્સા

દહ્યમાનમૌલકકન્દકાથસિદ્ધાં યવાગ્નું ક્ષીરે-
હુરસમધુરાં પાયવેત્ ॥ ૯ ॥

જે પ્રમેહવાળાને બળતરા થતી હોય, તો તેને જળમાં થયેલા કમળકંદ વગેરે કે દાના ક્વાથથી પકવેલી અને દૂધ તથા શેરડીના રસથી મધુર કરેલી રાખ પાવી. ૯

પ્રમેહવાળાઓ માટે અરિષ્ટાદિ તથા અન્નાદિ તતઃ પ્રિયઙ્મનન્તાયૂથિકાપદ્માત્રાયન્તિકાલો-
હિતિકામ્બઘાદાહિમત્વકશાલપર્ણપદ્માતુલ્લકેશરઘાત-
કૌવકુલશાલ્મલીશ્રીવેષ્ટકમોચરસેષરિષ્ટાનયસ્કૃતિ-
લેહનાસવાંશ્વ કુર્વૌત । શ્વઘાટકગિલોલ્યવિસમૃણાલ-
કસેરુમધુકામ્રજમ્બવસનતિનિશકકુમ્ભકટ્વજ્જરોષ્ર-
મહ્લાતકચર્મિવૃદ્ધગિરિકર્ણિકાક્ષીતશિરનિચુલદાહિ-
માજકર્ણહરિવૃદ્ધરાજાદનગોષ્ઠોષ્ટાવિકઙ્ગતેષુ વા ।
ચવાન્નવિકારાંશ્વ સેવેત । યયોક્તકપાયસિદ્ધાં ચાસ્મૈ
યવાગ્નું પ્રયચ્છેત્ કપાયણિ વા પાતુમ્ ॥ ૧૦ ॥

સધળા પ્રમેહવાળાઓ માટે ઘઉંલાં, ઉપલ-
સરી, જૂઈ, કસુંબો, ત્રાયમાણ, મજ્જક, પીહુડી,
દાડમની છાલ, શાલિપર્ણી, પદ્મક, પુનાગ,

નાગકસર, ધાવણી, બોલસરી, શીમળો, ચંદ્રસ
અને મોચરસ (શીમળાનો ગુંદર)માં અરિષ્ટો,
અયસ્કૃતિઓ, અવલેહો અને આસવો કરવાં
અથવા શિંગોડાં, ગિલોલ્ય (ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ
નથી), કમળનાં મૂળ, કમળનાં નાળ, કસેરુકંદ,
જેડીમધ, આંબો, બંબુ, બીખલો, મીણોહરમે,
કંડાયો કે સાજક, અરડૂસો, લોધર, લિલામાં,
ભોજપત્રનાં વૃક્ષ, ગરણી, પથ્થરફૂલ, પાણીમાં થતાં
નેતર, દાડમ, રાળવૃક્ષ, હળદરવો, રાણ, સોપારી
અને વીકળોનાં અરિષ્ટો, અયસ્કૃતિઓ, અવલેહો
તથા આસવો કરવાં. પ્રમેહવાળાને જવની શેઠલી
વગેરેનું સેવન કરાવવું. ઉપર કહેલાં ઘઉંલાં વગે-
રેના અથવા શિંગોડાં વગેરેના ક્વાથોથી પકવેલી
રાખ દેવી અને ક્વાથો પિવડાવવા. ૧૦

અપથ્ય આહાર કરનારને રુચે એવી ગાઢપણ

મહાધનમહિતાહારમૌષધદ્વેષિણમીશ્વરં વા પાઠ-
મયાચિત્રકપ્રગાઢમનલપમાશિકમન્યતમમાસવં પા-
યયેદક્ષારશૂલ્યાવદંશં વા માઘીકમમીક્ષ્ણમ્ ।
મધુકપિત્થમરિચાનુવિદ્વાનિ ચાસ્મૈ પાનાન્યુપહરેત્ ।
ઉષાશ્વતરશ્વરપુરીષ્ણૌર્ણાનિ ચાસ્મૈ દદ્યાદશનેપુ ।
દિહ્નુસૈન્ધવયુક્તૈર્યૃષૈઃ સાર્પૈશ્ચ રાગેર્ભોજયેત્ । અવિ-
રુદ્ધાનિ ચાસ્મૈ પાનભોજનાન્યુપહરેદ્રસવન્તિ ॥ ૧૧ ॥

ઠાઈ મોટો ધનાઢ્ય માણસ અથવા રાજા
પ્રમેહવાળો છતાં અપથ્ય આહાર કરનારો અને
ઓપધાનો દ્રેપી હોય, તો વેધે તેને કાળીપાક,
હરડે તથા ચિત્રકથી સારી પેટે મિશ્ર કરેલો અને
ગોળને બદલે ઘણું મધ નાખીને બનાવેલો, ઉપર
કહેલા આસવોમાંનો ઠાઈ આસવ વારંવાર પાવે
અથવા અંગારા ઉપર કાંટામાં પરાવીને પકવેલાં
ભડ્યાં સાથે મધનું મધ સારી પેટે આપવું. મધ,
કાઠ તથા મરીથી મિશ્ર કરેલાં શરબતો આપવાં.
ખોરાકમાં યુક્તિથી જાંટ, ખચ્ચર તથા ગધેડાંનાં
લીંડાંનાં ચૂર્ણો ભેળવી દઈ તેને જમાડવાં. હિંગ

તથા સૈંધવથી મિશ્ર કરેલ ઓસામણ તથા રાઈને બહલે સરસવતો યોગ આપી તીખા કરેલા રાગો-વાળો (સૂ. અ. ૪૫ વિ. ૨૨૯) ખોરાક આપવો અને રસવાળાં અવિરુદ્ધ પાનભોજનો આપવાં. ૧૧

પ્રમેહવાળા બડા માણસને પાતળો કરવાનો ઉપાય

પ્રવૃદ્ધમેહાસ્તુ વ્યાયામનિયુદ્ધક્રીડાગજતુરગ-રથપદાતિચર્યાપરિક્રમણાન્યસ્તોપાસ્ત્રે વા સેવેન્ ॥

જ્યોતો પ્રમેહ વૃદ્ધિ પામ્યો હોય એવા બડા માણસોને કસરતોનું, મલીયુદ્ધોનું, મહેનત-વાળી રમતોનું, હાથી, ઘોડા તથા રથોમાં બેસી ફરવાનું, પાળા ચાલીને ફરવાનું અને અશ્વોની તથા ઉપાશ્વોની ક્વાયતોનું સેવન કરાવવું. ૧૨

ઔપધ વગર પ્રમેહ મટાડવા માટે ધર્મક્રિયારૂપ ઉપાય

અધનસ્ત્વચાન્ધવો વા પાદત્રાણાતપત્રવિરહિતો મૈશ્વાશી ગ્રામૈકરાત્રાનુવાસી મુનિરિવ સંયતાત્મા યોજનશતમધિકં વા ગચ્છેત્ । મહાધનો વા ઇયામાક-નીવારવૃત્તિરામલકકપિત્યતિન્દુકાઝમન્તકફલા-હારો વા મૃગૈઃ સહ વસેત્તનમૂરશકુદ્ધક્ષી સતતમનુ-વ્રજેદ્રાં બ્રાહ્મણો વા શિલોઞ્જવૃત્તિર્ભૂત્વા વ્રહ્મરથમુ-પધારયેત્ પટેસ્તતમિતરઃ સ્વનેદ્રા કૂપમ્ । કુશં તુ સતતં રક્ષેત્ ॥

મત્રતિ ચાત્ર

અધનો વૈદ્યસન્દેશાદેવં કુર્વન્નતન્દ્રિતઃ ।
સંવત્સરાદન્તરાદ્વા પ્રમેહાત્પ્રતિમુચ્યતે ॥ ૧૩ ॥

જે માણસ નિર્ધન કે અનાથ હોય, તે માણસ પગરખાં તથા છત્રરહિત રહી, 'માગેલું' અન્નાદિક જમવાનો તથા ગામમાં એક રાત કસતાં વધારે નહિ રહેવાનો નિયમ રાખી, મુનિની પેઠે જિતેન્દ્રિય રહી, પગપાળો સો યોજન સુધી અથવા તેથી વધારે તીર્થયાત્રાદિક પ્રવાસ કરે, તો તેનો પ્રમેહ મટે છે.

ધણા ધનવાળો માણસ જો માત્ર સામો કે બંદીના આહારથી જીવન ચલાવી અથવા આમળાં, કોઠ, ટીખરુ તથા આસોંદરાનાં ફળોનો જ આહાર રાખી જંગલમાં મૃગોની સાથે રહે અથવા ગાયનું છાણ તથા મૂત્ર ખાવાનો નિયમ રાખી જંગલમાં ગાયની પછવાડે ફરી ફરી તેની સેવા કરે, તો તે માણસનો પ્રમેહ મટે છે.

જે પ્રમેહવાળો બ્રાહ્મણ ખેતરોમાં કે પાલા વગેરેમાં માલિકોએ પડ્યા મૂકેલા દાણાથી જીવન ચલાવવાનો નિયમ રાખી, જમ્યામાં બ્રાહ્મણો બેઠા હોય એવા રથોને કે ગાડાંઓને બંધે ખેંચે અને નિરંતર વેદ ભણ્યા કરે તો તેનો પ્રમેહ મટે છે.

જે પ્રમેહવાળો શૂદ્રાદિક માણસ તરસ્યા લોકોના ઉપકાર માટે બંધે કૂવો ખોદે, તો તેનો પ્રમેહ મટે છે.

ઉપર જે તીર્થયાત્રાદિ કરવાના ઉપાયો કહ્યા, તે સધળા ઉપાયો બડા શરીરવાળા પ્રમેહી માણસોને વેધે બતાવેલા. કૃશ શરીરવાળા પ્રમેહી માણસનું તો નિરંતર રક્ષણ કરવું. (મેદ તથા મૂત્ર વધારે નહિ, પણ તેઓને ઓછું કરે એવા ઔપધયુક્ત આહારોથી બૃંહણ કરવું—વાગ્બટ.)

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે: 'જો નિર્ધન કે ધનવાન માણસ વેધની આજ્ઞાથી આગસ છોડી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ધર્મક્રિયા કરે, તો એક વર્ષ અથવા એક વર્ષની અંદર પ્રમેહથી છૂટે છે.' ૧૩

અધ્યાય ૧૨ મો

ઉપક્રમ

અક્ષાતઃ પ્રમેહપિડકાચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યા-મઃ । યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'પ્રમેહપિડકા-

ચિકિત્સિત' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધનં- તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

પ્રમેહની કેવી ફેડલીએ સાધ્ય થાય?

શરાવિકાદ્યા નવ પિડકાઃ પ્રાગુક્તાસ્તાઃ પ્રાણવતોઽપ્પાસ્ત્રધ્યાંસપ્રાપ્તા મૃદુવ્યોઽપ્પરુજઃ ક્ષિપ્ર- પાકમેદિન્યથ સાધ્યાઃ ॥ ૨ ॥

શરાવિકા વગેરે નવ ફેડલીએ નિદાન- સ્થાનમાં કહેલી છે, તે જો બળવાન માણસને થઈ હોય, નાની હોય, ત્વચા કે માંસમાં જ પહેંચેલી હોય, કામળ તથા થોડી વેદનાવાળી હોઈ તુરત પાણીને ફૂટતી હોય, નો સાધ્ય સમજવી. ૨

ફેડલીવાળા પ્રમેહીની જુદા જુદા સમયે જુદી જુદી ચિકિત્સા

તામિરુપદ્રુતં પ્રમેહિણમુપચરેત્તત્ત્વ પૂર્વરૂપેષ્વપ- તર્પણં કપાયં વસ્તમૂત્રં ચોપદિશેત્ ॥ એવમકુર્વતસ્ત- સ્ય મધુરાહારસ્ય મૂત્રં સ્વેદઃ શ્લેષ્મા ચ મધુરી- મન્વતિ પ્રમેહધ્વામિવ્યક્તો ભવતિ, તત્રોભયતઃ સંશો- ધનમાસેવેત ॥ એવમકુર્વતસ્તસ્ય દોષાઃ પ્રવૃદ્ધા માંસ- શોણિતં પ્રદૃષ્ય શોફં જનયન્ત્યુવદ્રવાન્ના કાંશ્વિ- ત્તત્રોક્તઃ પ્રતીકારઃ શિરામોલ્લશ્ચ ॥ એવમકુર્વતસ્તસ્ય

૧ જે ફેડલીએ વિશે નિદાનસ્થાનના ફેડા અધ્યાય- ના ૧૪મા વિષયથી માંડી ૧૭મા વિષય સુધી વ્યાખ્યાન આપ્યું છે, તેઓની ચિકિત્સા વિષેનો જોડ જેનું મેદ બગડ્યું હોય તે માણસને પ્રમેહ વિના પણ એ ફેડલીએ થાય છે એમ બીજા પ્રયોગમાં કહ્યું છે, તો- પણ પ્રમેહ પછી થયેલી ફેડલીઓની અને પ્રમેહની પહેલા થયેલી ફેડલીઓની ચિકિત્સા એક જ છે; અને પ્રમેહની જે ચિકિત્સા છે તે જ થયું પરીને એ ફેડલી- ઓની ચિકિત્સા છે; મારે ફેડલીઓની ચિકિત્સામાં પણ પ્રમેહની ચિકિત્સા કહેવામાં આવશે.

૨ નિદાનસ્થાનમાં પ્રમેહની ફેડલીએ દસ કહી છે, છતાં અહીં નવની સંખ્યા આપી છે; મારે દમનીનાં દોષોનું મેદ સુધી પહોંચ્યું હોવાથી તે અસાધ્ય હોય અથવા તે ઉપર વિદ્રવિની ચિકિત્સા જ ઇષ્ટ હોય એમ લાગે છે.

શોફો વૃદ્ધોઽતિમાત્રરુજો વિદાહમાપદ્યતે, તત્ર શસ્ત્ર- પ્રણિધાનમુક્તં ત્રણક્રિયોપસેવા ચ ॥ એવમકુર્વતસ્તસ્ય પૂયોઽમ્યન્તરમવદાર્યોત્સજ્ઞં મહાન્તમવકાશં કૃત્વા પ્રવૃદ્ધો ભવત્યસાધ્યઃ ॥ તસ્માદાદિત એવ પ્રમેહિણમુપ- ક્રમેત્ ॥ ૩ ॥

ફેડલીવાળા પ્રમેહી માણસની ચિકિત્સા એવી રીતે કરવી કે જ્યારે પૂર્વ રૂપો દેખાય ત્યારે જ વેધે તેને ઉપવાસાદિક અપતર્પણ કરાવવું, વડ વગેરે કષાય વનસ્પતિઓના ક્વાથાદિકનું સેવન કરાવવું અને બકરાનું મૂત્ર પાવું.

જો રોગી એ સમયે વેધના કહેવા પ્રમાણે વર્તે નહિ અને મધુર આહાર કર્યા કરે, તો તેનાં મૂત્ર, પસીનો અને કફ મધુર થઈ જાય છે અને પ્રમેહ પુલ્લો થાય છે. એ સમયે વેધે તે રોગીને વમનો અને વિરેચનો કરાવવાં.

જો રોગી એ સમયે વમનોનું તથા વિરે- ચનોનું સેવન ન કરે, તો તેના દોષો વધી માંસ તથા રુધિરને દૂષિત કરી સોજને તથા કટલાક ઉપદ્રવોને પણ ઉત્પન્ન કરે છે. એ સમયે વેધે આ સ્થાનના પહેલા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે અપતર્પણથી માંડી વિરેચન સુધીની બાર પ્રકારની ચિકિત્સાઓ કરવી અને શિરોવેધ કરી (ફસ ખોલીને) લોહી સ્નાવવારૂપ ચિકિત્સા પણ કરવી. (આ રોગમાં જળોથી લોહી સ્નાવવું અતુલ્ય નથી, કેમ કે ફેડલીઓવાળો શરીરનો નીચેનો ભાગ અત્યંત મોટો હોય છે-ડહીન.)

જો રોગી એ સમયે એ ચિકિત્સાઓથી રહિત રહે, તો તેનો સોજ વધી અત્યંત વેદનાથી યુક્ત થઈને વિપન્ન રીતે પાકે છે. એ સમયે વેધે શસ્ત્રક્રિયા કરવી અને આ સ્થાનના પહેલા અધ્યાયમાં કહેલી ત્રણની સાથે ચિકિત્સાઓમાંથી યથાથોગ્ય ચિકિત્સા કરવી. (સૂત્રસ્થાનના ૨૫મા અધ્યાયના ૩૭ વિષયમાં પ્રમેહપિડકાઓને લેદન-

૩૫ શક્તિયા માટે યોગ્ય ગણી છે.)

એ રોગી એ સમયે શક્તિયા૩૫ ચિકિત્સાથી તથા વણની ચિકિત્સાઓથી રહિત રહે, તો પર અંદરના ભાગને ફાડી મોટું કાતર પાડી અસાધ્ય થઈ પડે-છે. (એ ઉપદ્રવો અત્યંત ન થયા હોય, કાતર બહુ મોટું ન પડ્યું હોય અને આ પછીના અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે શિલાબિત વગેરેનું સેવન કરવામાં આવે, તો તે યાથ્ય થાય છે.) માટે જ્યારથી પૂર્વે ૩૫૦ દેખાય, ત્યારથી જ વૈદ્યે પ્રમેહીની ચિકિત્સા કરવી. ૩

ધાન્વંતર ક્રુત

મહાતકવિલ્વામ્બુપિપ્પલીમૂલૌદકીર્વાવર્ષામૂ-
પુર્નર્વાચિત્રકશરીલુહીવરુણકપુષ્કરદન્તીપથ્યાદશ
પલોન્મિતા યવકોલકુલત્યાંશ્વ પ્રાસ્થિકાન્સલિલ-
દ્રોણે નિઃક્રાઢ્ય ચતુર્ભાગવશિષ્ટેઽવતાર્ય વચા-
ત્રિશ્વત્કમ્પિલ્લકભાગીંનિચુલશુષ્ઠિમજપિપ્પલીવિદ-
ક્કરોદ્રશિરીપાણાં માર્ગૈર્દ્વપાલિકૃતપ્રસ્થં વિપાચયે-
ન્મેહશ્વયયુકુપ્તગુલ્મોદરાશઃપ્રીહવિદ્રધિપિલ્કાનાં
નાશનં નામ્ના ધાન્વન્તરમ્ ॥૪॥

સિલામાં, બીલી તથા રતવેલિયાનાં મૂળ, કરંજ, સાટાડી, ઘોળી સાટાડી, ચિત્રક, કચૂરો, ચોર, વાયવરણાં, પુષ્કરમૂળ, નેપાળો અને હરડેને આળીસ આળીસ તોલાભાર લઈ અને જવ, ગોર તથા કળથીને ચોસઠ ચોસઠ તોલાભાર લઈ એક હજાર ચોવીસ તોલાભાર પાણીમાં ઉકાળી, ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે તે ક્વાથને ઉતારી લઈ તે ક્વાથથી અને વજ, નસોતર, કપિલો, ભારંગી, જળમાં થતું નેતર, સૂંઠ, ગજપીપર, વાવડિંગ, લોધર તથા સરસડિયાના બખ્ખે તોલા-
ભાર કદકોથી ચોસઠ તોલાભાર ધી પકવવું. એમ સિદ્ધ થયેલું ધી ધાન્વંતર ધૃત કહેવાય છે. આ ધીથી પ્રમેહ, સોજો, કાઠ, યુલ્મ, ઉદરરોગ, અરશ, ખરલનો રોગ, વિદ્રધિ અને પિડકાઓ મટે

છે. (આ યોગ અનાર્ધ છે-હૃદયન.) ૪

મધુમેહવાળાઓને તીક્ષ્ણ શોધન દેવું પરંતુ સ્વેદન સંસ્કાર ન આપવો

દુર્વિરેચ્યા હિ મધુમેહિનો મવન્તિ મેદોઽભિ-
વ્યાસશરીરત્વાત્સ્માત્તીક્ષ્ણમેતેપાં શોધનં કુર્વીત ।
પિલ્કાપીલ્કિતાઃ સોપદ્રવાઃ સર્વ એવ પ્રમેહા મૂત્રાદિ-
માધુર્યે મધુગન્ધસામાન્યાત્પારિભાષિકીં મધુમેહતાં
લમન્તે । ન ચૈતાન્કથશ્ચિદપિ સ્વેદયેત્ । મેદોવહુ-
ત્વાદેતેપાં વિશીર્યતે દેહઃ સ્વેદન ॥૫॥

મધુમેહના દરદીઓનાં શરીરો મેદથી વ્યાપ્ત હોવાને લીધે તે દરદીઓને માંડ માંડ વિરેચન લાગે છે; માટે તેઓને તીક્ષ્ણ શોધન દેવું. ફેડલીઓથી પીડાયેલા અને ઉપદ્રવોથી યુક્ત થયેલા સધળા પ્રકારના પ્રમેહો, મૂત્રાદિકમાં મધુરતા થતાં મધના જેવી ગંધવાળા થઈ બચ, ત્યારે મધુમેહો કહેવાય, એમ આયુર્વેદ કહે છે. મધુમેહવાળાઓને કોઈ પ્રકારનો સ્વેદનસંસ્કાર આપવો નહિ; કેમ કે એમનાં શરીર ઘણા મેદવાળાં હોવાને લીધે સ્વેદન-સંસ્કારથી શિથિલ થઈ બચ. (પ્રમેહવાળાઓને પણ તીક્ષ્ણ શોધન બે દેવું પણ સ્વેદનસંસ્કાર ન દેવો.)

મધુમેહવાળાઓને શરીરના નીચેના ભાગમાં જ ફેડલીઓ થવાનું કારણ

રસાયનીનાં ચ દૌર્બલ્યાન્નોર્ધ્વમુત્તિષ્ઠન્તિ પ્રમેહિનાં
દોષાસ્તો મધુમેહિનામધઃકાયે પિલ્કાઃ પ્રાદુર્ભવન્તિ ॥

પ્રમેહવાળાઓની રસરક્ત આદિને વહેતી ધમનીઓ, ઉપરના પ્રદેશોમાં નિર્બળ થઈ બચ છે, તેથી પ્રમેહવાળાઓના દોષો ઉપરના પ્રદેશોમાં નહિ થતાં નીચેના પ્રદેશોમાં જ થાય છે, જેથી પ્રમેહવાળાઓને શરીરના નીચેના ભાગમાં જ ફેડલીઓ નીકળે છે. ૬

ફેડલીઓની સામાન્ય ચિકિત્સા

અપકાનાં પિલ્કાનાં શોફવત્રતીકારઃ પક્કાનાં
વ્રણવદિતિ । તૈલં તુ વ્રણરોપણાદૌ કુર્વીત । આર-

ગ્વધાદિક્રવાયમુત્સાદનાર્થે । શાલસારાદિક્રવાયં પરિ-
પેચને । પિપ્પલ્યાદિક્રવાયં પાનમોત્રનેષુ । પાઠાચિ-
ત્રકશાઙ્ગેદામુદ્રાદ્વહતીસારિવાસોમવલ્કસપ્તપર્ણામ્-
ધકુટજમૂલચૂર્ણાનિ મધુમિથાણિ પ્રાશ્નીવાત્ ॥૭॥

પ્રમેહની દ્રેહલીઆ પાટી ન હોય ત્યાં સુધી
તેઓની ચિકિત્સા સોજ બેવી કરવી અને પાટી
ગઈ હોય ત્યારે ત્રણે બેવી ચિકિત્સા કરવી.
ત્રણેને રૂઝવવા માટે જે તેલ બનાવવું હોય, તે
રૂઝવનાર દ્રવ્યોના કે એલાદિ ગણના ક્વાથથી તથા
કદંકથી બનાવવું. નીચા ત્રણેને બચા કરવા
માટે આરગ્વધાદિ ગણનો ક્વાથ કરવો. સિંચન
કરવા માટે શાલસારાદિ ગણનો ક્વાથ કરવો.
ને પીવામાં તથા ભોજનમાં પિપ્પલ્યાદિ ગણના
ક્વાથનો ઉપયોગ કરાવવો. કાળીપાક, ચિત્રક,
પીલુહી, નાની ભોંરીંગલી, ઉપલસરી, ખેર,
સપ્તપર્ણ, ગરમાળો અને ઇંદ્રજવનાં મૂળોના
ચૂર્ણને મધથી મિશ્ર કરી તે ખવડાવવું. ૭

સર્વ પ્રમેહો મદાહનારો અવલેહ

શાલસારાદિવર્ગક્રવાયં ચતુર્ભાગાવશિષ્ટમવતાર્ય
પરિસ્નાવ્ય પુનરુપનીય સાધયેત્, સિધ્યતિ ચામલ-
કરોઘ્રપ્રિયઙ્ગદન્તીકૃષ્ણાયસ્તામ્રચૂર્ણાન્યસ્વપેદેતદનુ-
પદગ્ધલેહીભૂતમવતાર્યાનુગુપ્તં નિદધ્યાત્તતો યથા-
યોગમુપયુક્તીત । એ લેહઃ સર્વમેહાનાં હન્તા ॥૮॥

શાલસારાદિ ગણનો ક્વાથ કરી એથા
ભાગનું પાણી બાકી રહે, ત્યારે ઉતારી ગાળી લઈ
તેને પાછો બીજી વાર પકાવવા અગ્નિ પર ચડાવવો
અને એ પાકતો હોય, ત્યારે તેમાં આમળાં, લોધર,
ધઈલાં, નેપાળો, લોહું અને નાંચું એ દરેકનાં
ચાર ચાર તોલાનાર ચૂર્ણો નાખવાં. એ સર્વ
બળી નહિ જતાં લેહરૂપ (શીરા જેવું) થઈ જાય,
ત્યારે ઉતારી લઈ તે અવલેહને સારી રીતે રાખી
મૂકવો અને તેમાંથી રોગીને યોગ્ય માત્રા ખવડા-
વવી. આ અવલેહ સધળા પ્રમેહોને હણે છે. ૮

નવાયસ

ત્રિફલાચિત્રકત્રિકટુવિહઙ્ગમુસ્તાનાં નવ ભાગા-
સ્તાવન્ત એવ કૃષ્ણાયશ્વર્ણસ્ય તત્સર્વમૈકધ્યં કૃત્વા
યથાયોગં માત્રાં સર્પિર્મધુમ્યાં સંસૃજ્યોપયુક્તીત ।
એતન્નવાયસમેતેન જાઠર્યં ન ભવતિ સન્નોઽગ્નિરાપ્યા-
યતે દુર્નામશોકપાન્ડુકુષ્ઠરોગાવિવાકકાસશ્વાસપ્રમે-
હાથ ન ભવન્તિ ॥૯॥

ત્રિક્ષ્ણા, ચિત્રક, ત્રિકટુ (સૂંઠ, મરી, પીપર),
વાવડિંગ અને મોથના તથા કાળા લોહાના
ચૂર્ણના નવ ભાગોને લઈ સર્વને એકઠા કરી
તેની યથાયોગ્ય માત્રાને ધીથી તથા મધથી મિશ્ર
કરી રોગીને ખવડાવવી. આ નવાયસ કહેવાય
છે. આથી સ્થૂલતા થતી નથી, મંદ થયેલો
જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને અરશ, સોજો,
પાંડુરોગ, કોઠ, અજીર્ણ, ખાંસી, શ્વાસ અને
પ્રમેહ મટે છે. ૯

લોહાશિષ્ટ

શાલસારાદિનિર્વૃદ્ધે ચતુર્થાંશાવશેષિતે ।
પરિસ્તુતે તતઃ ક્ષીતે મધુ માશ્નિકમાવપેત્ ॥
કાણિતીભાવમાપન્નં ગુહં શોષિતમેવ ચ ।
શ્લક્ષ્ણપિથાનિ ચૂર્ણાનિ પિપ્પલ્યાદિગણસ્ય ચ ॥
એકધ્યમાવપેન્કુન્ધમે સંસ્કૃતે ઘૃતંભાવિતે ।
પિપ્પલીચૂર્ણમધુભિઃ પ્રાલેપ્તઃશુચૌ દ્વદે ॥
શ્લક્ષ્ણાનિ તીક્ષ્ણલોહસ્ય તત્ર પચાણિ બુદ્ધિમાન્ ।
હાદિરાજ્જારતસાનિ વહુશઃ સન્નિપાતયેત્ ॥
સુપિધાનં તુ તં કૃત્વા યવપલ્લે નિધાપયેત્ ।
માસાંશ્ચૈશ્વરો વાપિ યાવદાલોહસંસ્થયાત્ ।
તતો જાતરસં તં તુ પ્રાતઃ પ્રાતર્યથાવલમ્ ।
નિપેવેત્ યથાયોગમાહારં ચાસ્ય કલ્પયેત્ ॥
કાર્શ્યકૃદ્રલિનામેષ સન્નસ્પાગ્રેઃ પ્રસાધકઃ ।
શોફનુકુલ્મહત્કુષ્ઠમેહપાન્ડુવામયાપહઃ ॥
ગ્રીહોદરહરઃ ક્ષીઘ્રં વિપમન્વરનાશનઃ ।
અમિષ્યન્દાપહરણો લોહારિષ્ટો મહાગુણઃ ॥૧૦॥

શાલસારાદિ ગણુનો ક્વાથ કરી ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે, ત્યારે તેને વજ્રથી ગાળી લઈ શીતળ થયા પછી તેમાં મધનું મધ નાખવું. (ગયદાસાચાર્ય તો કહે છે કે મધ જ નાખવું.) પછી ગોળની આસણી કરી તે ગોળ રાખ જલે થાય ત્યારે તે ગોળને પેલા ક્વાથને અને પિષ્પ-લ્યાદિ ગણનાં બારીક વાટેલાં ચૂર્ણોને એકઠાં કરી ઘીથી રીઠા, સ્વચ્છ કરેલા, યોગ્ય ઔપધોની ધુમાડી દીધેલા અને પીપરના ચૂર્ણના તથા મધના કંદકથી અંદર લીધેલા ઘડામાં નાખવાં. પછી બુદ્ધિમાન વૈદે ગજવેલનાં ઝીણાં, પાતળાં તથા લાસાં કરેલાં પતરાંને ખેરના અંગારાથી વારંવાર તપાવીને તે ઘડામાં નાખવાં. પછી એ ઘડાનું મોઢું સારી પેઠે બંધ કરીને તે ઘડાને ત્રણ કે ચાર મહિના સુધી એટલે સધળું લોઢું ગળી બચત્યાં સુધી જળના ઢગલામાં દાટી મૂકવો. સધળું લોઢું તેમાં ગળી જઈને રસરૂપ થઈ બચ. એટલે લોહારિષ્ટ સિદ્ધ થાય છે. શરીર વગેરેના બળને અનુસરીને નિત્ય પ્રભાતે રોગીને આ લોહારિષ્ટનું સેવન કરાવવું અને તેના ઉપર યોગ્ય આહારની ગોઠવણ કરવી. મોટા ગુણવાળો આ લોહારિષ્ટ બડા શરીરને પાતળું કરે છે, મંદ થઈ ગયેલા જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, અભિધ્યનને^૧ દૂર કરે છે અને સોજ, કાઠ, ચુસ્મ, પ્રમેહ, પાંડુરોગ, બરલનું દરદ, ઉદરના રોગ તથા વિષમજ્વરને મટાડે છે. ૧૦

પ્રમેહવાળાને આરોગ્ય પ્રાપ્ત થયાનું લક્ષણ પ્રમેહિણો યદા મૂત્રમપિચ્છિલમનાવિલમ્ ।

વિશદં તિક્તકટુકં તદારોગ્યં પ્રચક્ષતે ॥ ૧૧ ॥

જ્યારે પ્રમેહવાળા માણસનું મૂત્ર ચીકાસ

૧ રસનું વડન કરનારી ચિરાઓ ચીકાસથી તથા ભારેપણથી રોકાઈ જતાં શરીર ભારે થઈ બચ એ અભિધ્યન કહેવાય છે. ક્ષણ કહે છે કે અહીં તો અભિધ્યન શબ્દથી મૂત્રનિસાવ સમજવો.

વગરનું, સ્વચ્છ, રક્ષ, તીખું તથા કંડવું થાય, ત્યારે તે રોગીને આરોગ્ય પ્રાપ્ત થયું કહેવાય છે. (મૂત્ર ઉપર ઝીડીઓ કે માખીઓ આવતી બંધ થાય, ત્યારે મૂત્રને તીખું તથા કંડવું થયેલું સમજવું.) ૧૧

અધ્યાય ૧૩ મો

ઉપક્રમ

અથાતો મધુમેહચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વંતરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'મધુમેહ-ચિકિત્સિત'^૧ નામના અધ્યાયનું તે પ્રભાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રભાણે ભગવાન ધન્વંતરિ-એ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

મધુમેહ ઉપર શિક્ષાજિતનો પ્રયોગ

મધુમેહિત્વમાપન્નં ભિપગ્મિઃ પરિવર્જિતમ્ ।
યોગેનાનેન મતિમાન્પ્રમેહિણમુપાચરેત્ ॥
માસે શુક્રે શુચૌ ચૈવ શૈલાઃ સૂર્યાશુતાપિતાઃ ।
જતુપ્રકાશં સ્વરસં શિલામ્બઃ પ્રસ્રવન્તિ હિ ॥
શિલાજત્વિતિ વિચ્છવાતં સર્વવ્યાધિવિનાશનમ્ ।
ત્રપ્વાદીનાં તુ લોહાનાં પળ્ણામન્યતમાન્વયમ્ ॥
જ્વેં સ્વગન્ધતદ્વાપિ પલ્લોનિપ્રથિતં ક્ષિતૌ ।
લોહાન્નવતિ તથસ્માચ્છિલાજતુ જતુપ્રભમ્ ॥
તસ્ય લોહસ્ય તદ્વીય રસં ચાપિ ચિમર્તિં તત્ ।
ત્રપુસીસાયસાદીનિ પ્રધાનાન્યુત્તરોત્તરમ્ ॥
યથા તથા પ્રયોગેઽપિ શ્રેષ્ઠ શ્રેષ્ઠગુણાઃ સ્મૃતાઃ ।
તત્સર્વં તિક્તકટુકં કપાયાનુરસં સરમ્ ॥
કટુપાકયુષ્ણવીર્યં ચ શોષણં છેદનં તથા ।
તેષુ યત્કૃષ્ણમલણુ સ્નિગ્ધં નિઃશર્કરં ચ યત્ ॥
ગોમૂત્રગાન્ધિ યચાપિ તત્પ્રધાનં પ્રચક્ષતે ।
તદ્ભાવિતં સારગર્જેહૃતદોષો દિનોદયે ॥

૨ મધુમેહનું લક્ષણ નિદાનરધાનના છદ્મ અધ્યાયન ૧૮મા વિપથમા આપ્યું છે, તેની ચિકિત્સા વિષેનો.

શાલસારાદિ ગણના ક્વાથની દસ, વીસ કે ત્રીસ દિવસ સુધી ભાવનાઓ આપી ખારીક વાટીને, વમનાદિકથી શુદ્ધ કરેલા શરીરવાળા રોગીને સૂર્યોદય વખતે તેના બળ પ્રમાણે શાલસારાદિ ગણના જ ક્વાથ સાથે તે પાવો અને તે પર્યા પછી જંગલી પ્રાણીઓના માંસના રસાની સાથે અન્ન જમાડવું. આ પ્રમાણે અમૃત જેવા એ શિલાજિતમાંથી સરવાળે ચારસો તોલાભાર શિલાજિતનો ઉપયોગ કરાવવામાં આવે, તો રોગી મધુમેહથી રહિત થઈ, સારા શરીરવાળો, સારા ચર્ણુવાળો, ઉત્તમ બળવાળો, વૃદ્ધાવસ્થા વગરનો અને દેવ સમાન શક્તિવાળો થઈ ને પૂરેપૂરાં સો વર્ષ સુધી જીવે છે. શિલાજિતની એક તુલા (ચારસો તોલાભારની એક તુલા ગણી છે.) ઉપયોગમાં લીધાથી સો વર્ષનું, બે તુલા ઉપયોગમાં લીધાથી બસો વર્ષનું અને એવી રીતે દસ તુલા ઉપયોગમાં લીધાથી હજાર વર્ષનું આયુષ્ય થાય છે. શિલાજિતનું ભક્ષણ કરનારા રોગીને આ સ્થાનના છઠા અધ્યાયના ૨૦ મા વિષયમાં

અને જવના ક્વાથની ભાવના દર્ષ સૂકવવો. પછી વાદળા વગરના ઉષ્ણકાળમાં સૂર્યના તડકાવાળા અને વાયુ વગરની સપાટભૂમિના ભાગમાં લોઢાનાં ચાર વાસણ મૂકી તે શિલાજિતને એક વાસણમાં નાખી તેથી બમણું, અરધાઅરધ બાળીને ગરમ કરેલું પાણી નાખીને તેમાં યોગી નાખવું. તડકાને તાપ લાગતાં પાણી ઉપર તરની પેઠે જે કાળો ભાગ આવે તેને લઈ ખીમ વાસણમાં નાખવો અને તેમાં પણ જરા ગરમ પાણી નાખી તડકામાં મૂકવો. એ પાણી ઉપર જે કાળો ભાગ આવે તેને લઈ નીચ વાસણમાં નાખવો અને તેમાં પણ જરા ગરમ પાણી નાખી તેને તડકામાં મૂકવો. આ પ્રમાણે કરવાથી આણું પાણી ઉપર રહે છે અને સઘળા કાળો ભાગ નીચે રહી જાય છે. આમ થાય ત્યારે પાણી કાઢી નાખતાં જે કાળો ભાગ નીચે રહી હોય તે શુદ્ધ શિલાજિત ગણાય છે.

કહેલા ભણાતકવિધાનની પરેજી પ્રમાણે પરેજી પળાવવી. સેવવામાં આવેલો શિલાજિત પ્રમેહ, કાઠ, અપસ્માર, ઉન્માદ, શ્લીપદ, ઝેર, શોષ, સોજ, અરશ, ગુદમ, પાંડુરોગ અને વિષમજ્વરને થોડા સમયમાં જ મટાડે છે. એવો કાઈ પણ દોષ નથી કે જેને શિલાજિત ન મટાડી શકે. શિલાજિત લાંબા કાળથી ઉત્પન્ન થયેલી કાંકરી તથા પથરીને પણ તોડી નાખે છે. જ દોષ ઉપર કે જે રોગ ઉપર શિલાજિતનો પ્રયોગ કરવો હોય, તે દોષને તથા રોગને હરનારાં હિતકારી ઔષધોની શિલાજિતને ભાવનાઓ દેવી અને તેવાં જ ઔષધોના ક્વાથમાં ઘોળીને તે શિલાજિત પાવો. ૨

મધુમેહ ઉપર સુવર્ણમાક્ષિકનો (સોનામખી નામની ઉપધાતુના) પ્રયોગ

एवं च माक्षिकं घातुं तापीजममृतोपमम् ।
मधुरं काञ्चनाभासमम्लं वा रजतप्रमम् ॥
पिवन्हन्ति जराकुष्ठमेहपाण्ड्वामयक्षयाञ् ।
तद्भावितः कपोतश्च कुलत्थाश्च विवर्जयेत् ॥३॥

સુવર્ણમાક્ષિક નામની ઉપધાતુ તાપીનદીમાં થાય છે અને અમૃત સમાન છે; તેને શુદ્ધ કરી શાલસારાદિ ગણના ક્વાથની દસ, વીસ કે ત્રીસ ભાવનાઓ આપી ખારીક વાટી વમનાદિકથી શુદ્ધ કરેલા રોગીને સૂર્યોદય વખતે તેના બળ પ્રમાણે શાલસારાદિ ગણના જ ક્વાથની સાથે તે પાવો; અને તે પર્યા પછી જંગલ પ્રાણીઓના માંસના રસાની સાથે અન્ન જમાડવું. સુવર્ણમાક્ષિક મધુર હોય, તો સુવર્ણના જેવી કાંતિવાળું થાય છે અને ખાટું હોય તો રૂપાના જેવી

૧ ત્રણ ભાગ સોનામખી અને એક ભાગ સેધવ લઈ તેઓને બિન્નેસના અથવા લીંછુના રસથી લોઢાના વાસણમાં પકાવવા. પકાવતાં પકાવતાં લોઢાનું વાસણ બધા સુધી બહુ જ લાલ થઈ જાય ત્યાં સુધી હલાવ્યા કરવાં. આમ કરવાથી સોનામખી શુદ્ધ થઈ જાય છે.

પિવેત્સારોદકેનૈવ શ્લક્ષ્ણપિટં યથાવલમ્ ।
 જાઙ્ગલેન રસેનાન્નં તસ્મિન્નીર્ણે તુ મોજયેત્ ॥
 ઉપયુજ્ય તુલામેવં ગિરિજાદમૃતોપમાત્ ।
 વપુર્વર્ણવલોપેતો મધુમેહવિવર્જિતઃ ॥
 જીવેદ્વર્ણશતં પૂર્ણમજરોઽમરસન્નિમ્નઃ ।
 શતં શતં તુલાયાં તુ સહસ્રં દશતોલિકે ॥
 મહ્યત્કવિધાનેન પરિહારવિધિઃ સ્મૃતઃ ।
 મેહં કુઠ્ઠમપસ્મારુચ્ચુન્નાદં શ્લીપદં ગરમ્ ॥
 શોષં શોફાર્શીસી ગુલ્મં પાણ્ડુતાં વિપમન્જરમ્ ।
 અપોહત્યચિરાત્કાલચ્છિલાજતુ નિપેવિતમ્ ॥
 ન સોઽસ્તિ રોગો યં ચાપિ નિહન્યાન્ન શિલાજતુ ।
 શર્કરાં ચિરસંભૂતાં મિનત્તિ ચ તથામરીમ્ ॥
 માત્રનાલોહને ચાસ્ય કર્તવ્યે મેપૈર્જાહિતૈઃ ॥૨॥

મધુમેહીપણને પ્રાપ્ત થયેલા અને અસાધ્ય બળીને બીજા વૈદ્યએ છાડી દીધેલા પ્રમેહી માણસની બુદ્ધિમાન વૈદ્ય નીચે લખેલા યોગથી ચિકિત્સા કરવી :

જઠ માસમાં તથા અપાઠ માસમાં સૂર્યનાં કિરણોથી તપાવેલા પર્વતોની શિલાઓમાંથી લાખ જેવા દેખાતા ઝરતા રસને શિલાજિત કહે છે, જે સઘળા વ્યાધિઓને મટાડે છે. (જેકે બીજા મહિનાઓમાં પણ પર્વતોની શિલાઓમાંથી શિલાજિત ઝરે છે; તોપણ સૂર્યનાં અતિ કઠોર કિરણો વડે તપેલી શિલાઓમાંથી ઝરેલા શિલાજિત વિશેષ ગુણવાળો થાય છે, એમ જણાવવા જઠ તથા અપાઠ માસ કહ્યા છે.) એ શિલાજિત કથીર, સીસું, ત્રાંબુ, રૂપું, સુવર્ણ કાળા લોહાના સંબંધવાળો હોય છે, તેથી જગતમાં તે છ કારણોવાળો કહેવાય છે. શિલાજિત એ ધાતુઓમાંથી કયા ધાતુના સંબંધવાળો છે, એ તેના રસાદિક તથા ગંધ ઉપરથી પરીક્ષા કરી લેવી. લાખ જેવા વર્ણવાળો એ શિલાજિત કથીર વગેરે જે ધાતુમાંથી થયો હોય, તે ધાતુના રસ અને

વીર્યને ધારણ કરે છે. કથીર કરતાં સીસું, સીસા કરતાં ત્રાંબુ, ત્રાંબા કરતાં રૂપું, રૂપા કરતાં સોનું અને સોના કરતાં લોહું શ્રેષ્ઠ છે; માટે શિલાજિતોમાં પણ ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ હોઈ લોહાના સંબંધવાળો અતિશ્રેષ્ઠ છે. ઉત્તમ શિલાજિતમાં ઉત્તમ ગુણો હોય છે; માટે પ્રયોગમાં ઉત્તમ શિલાજિતનો ઉપયોગ કરવો. સઘળા શિલાજિતો કડવા તથા તીખા, પેટમાં તૂરા રસવાળા, દસ્ત ઉતારનારા, પાકમાં તીખા, ઉષ્ણવીર્યવાળા, કુષ્ઠ રુધિર વગેરેનું શોષણ કરનારા અને કંક્ર વગેરેનું છેદન કરનારા હોય છે. તેઓમાં જે શિલાજિત કાળો, ભારે, સ્નિગ્ધ, કંકરીઓ વગરનો અને ગોમૂત્રના જેવી ગંધવાળો હોય, તે ઉત્તમ (લોહાના સંબંધવાળો) હોવાને લીધે સર્વથી શ્રેષ્ઠ) ગણાય છે. ધોવા વગેરે સંસ્કારોથી શુદ્ધ કરેલા તે શિલાજિતને

૧ શિલાજિતમાં અનેક મેલ મળેલા હોય છે, માટે શુદ્ધ કર્યા વિના તે નકામો છે. શિલાજિતના ગાંગઝા લાવી, તેના ઝીણા ઝીણા ટુકડા કરી અત્યંત જીકળેલા પાણીમાં નાખવા અને એક પહેર સુધી તેમાં રહેવા દેવા. પછી પાણીને ઉલાવી વચ્ચેથી ગાળી લેવું. એ પાણીને માટીના વાસણમાં નાખી તડકામાં મૂકવું. તડકામાં રહેતા પાણીની ઉપર તરની પેટે જે ધાટો લાગ આવે તેને લઈ વળી બીજા વાસણમાં નાખવો. તે ધાટો ભાગને વળી જિના પાણીના સંસ્કાર આપી પાણીમાં સારી પેટે ઉલાવીને પાણીને વચ્ચેથી ગાળી લઈ માટીના વાસણમાં ભરી તડકામાં મૂકવું. તડકામાં રહેતા પાણીની ઉપર તરની પેટે જે ધાટો લાગ આવે તેને લઈ વળી બીજા વાસણમાં નાખવો. એવી રીતે બે મહિના સુધી વારંવાર કરતાં પાણી ઉપર ધાટો લાગ ન જ આવે અને સઘળો કાળો ભાગ નીચે જ રહે એટલે તે કાળો ભાગને શુદ્ધ થયેલ શિલાજિત સમજવો. એ શિલાજિત અગ્નિ ઉપર ત્રાપતાં શિવલિંગ જેવો ઘર્ષિત અને ધુમકેડો ન નીકળે તે શિલાજિતને શુદ્ધ થયેલ સમજીને વાપરવો.

શિલાજિતને શુદ્ધ કરવાનો બીજો પ્રકાર એ છે કે, પ્રથમ બહારના મેલને દૂર કરવા કેવળ જળથી શિલાજિતના ગાંગઝાને ધોવા અને તે પછી તેની અંદર રહેલાં માટી તથા રેતી વગેરે દોષોને દૂર કરવા માટે શિલાજિતને લોહાના પાત્રમાં રાખી લાંબડા, ગળો, લી

શાલસારાદિ ગણના ક્વાથની દસ, વીસ કે ત્રીસ દિવસ સુધી ભાવનાઓ આપી ખારીક વાટીને, વમનાદિકથી શુદ્ધ કરેલા શરીરવાળા રોગીને સૂર્યોદય વખતે તેના બળ પ્રમાણે શાલસારાદિ ગણના જ ક્વાથ સાથે-તે પાવો અને તે પર્યા પછી જંગલી પ્રાણીઓના માંસના રસાની સાથે અન્ન જમાડવું. આ પ્રમાણે અમૃત જેવા એ શિલાજિતમાંથી સરવાળે ચારસો તોલાભાર શિલાજિતનો ઉપયોગ કરાવવામાં આવે, તો રોગી મધુમેહથી રહિત થઈ, સારા શરીરવાળો, સારા વર્ણવાળો, ઉત્તમ બળવાળો, વૃદ્ધાવસ્થા વગરનો અને દેવ સમાન શક્તિવાળો થઈને પૂરેપૂરાં સો વર્ષ સુધી જીવે છે. શિલાજિતની એક તુલા (ચારસો તોલાભારની એક તુલા ગણી છે.) ઉપયોગમાં લીધાથી સો વર્ષનું, બે તુલા ઉપયોગમાં લીધાથી બસો વર્ષનું અને એવી રીતે દસ તુલા ઉપયોગમાં લીધાથી હજાર વર્ષનું આયુષ્ય થાય છે. શિલાજિતનું ભક્ષણ કરનારા રોગીને આ સ્થાનના છઠ્ઠા અધ્યાયના ૨૦ મા વિષયમાં

અને જવના ક્વાથની ભાવના દર્શ સૂકવવો. પછી વાઘનાં વગરના ઉબ્બકાળમાં સૂર્યના તડકાવાળા અને વાયુ વગરની સપાટભૂમિના લાગમાં લોઢાનાં ચાર વાસણ મૂકી તે શિલાજિતને એક વાસણમાં નાખી તેથી બમણું, અરધોઅરધ બાળીને ગરમ કરેલું પાણી નાખીને તેમાં ચોળી નાખવું. તડકાનો તાપ લાગતાં પાણી ઉપર તરની પેઠે જે કાળો લાગ આવે તેને લઈ ખીજ વાસણમાં નાખવો અને તેમાં પણ જરા ગરમ પાણી નાખી તડકામાં મૂકવો. એ પાણી ઉપર જે કાળો લાગ આવે તેને લઈ ત્રીજા વાસણમાં નાખવો અને તેમાં પણ જરા ગરમ પાણી નાખી તેને તડકામાં મૂકવો. એ પાણી ઉપર જે કાળો લાગ આવે તેને લઈ ચોથા વાસણમાં નાખવો અને તેમાં પણ જરા ગરમ પાણી નાખી તેને તડકામાં મૂકવો. આ પ્રમાણે કરવાથી આખું પાણી ઉપર રહે છે અને સઘળા કાળો લાગ નીચે રહી જાય છે. આમ થાય ત્યારે પાણી કાઢી નાખતાં જે કાંચો આગ નીચે રહ્યો હોય તે શુદ્ધ શિલાજિત ગણાય છે.

કહેલા ભક્ષાતકવિધાનની પરેજી પ્રમાણે પરેજી પળાવવી. સેવવામાં આવેલો શિલાજિત પ્રમેહ, કાંઠ, અપસ્માર, ઉન્માદ, શ્લીષ્ઠ, ઝેર, શોષ, સોજ, અરશ, ગુદમ, પાંડુરોગ અને વિપમન્નવરને થોડા સમયમાં જ મટાડે છે. એવો કાઈ પણ દોષ નથી કે જેને શિલાજિત ન મટાડી શકે. શિલાજિત લાંબા કાળથી ઉત્પન્ન થયેલી કાંકરી તથા પથરીને પણ તોડી નાખે છે. જ દોષ ઉપર કે જ રોગ ઉપર શિલાજિતનો પ્રયોગ કરવો હોય, તે દોષને તથા રોગને હરનારાં હિતકારી ઔષધોની શિલાજિતને ભાવનાઓ દેવી અને તેવાં જ ઔષધોના ક્વાથમાં ઘોળીને તે શિલાજિત પાવો. ૨

મધુમેહ ઉપર સુવર્ણમાક્ષિકનો (સોનામખી નામની ઉપધાતુનો) પ્રયોગ
 एवं च माक्षिकं धातुं तापीजममृतोपमम् ।
 મધુરં કાચ્ચનામાસમ્મલં વા રજતપ્રભમ્ ॥
 પિવન્હન્તિ જરાકુષ્ઠમેહપાણ્ડ્વામયક્ષ્યાન્ ।
 તદ્ભાવિતઃ કપોતાંચ કુલત્યાંચ વિવર્જયેત્ ॥૩॥

સુવર્ણમાક્ષિક નામની ઉપધાતુ તાપીતદીમાં થાય છે અને અમૃત સમાન છે; તેને શુદ્ધ કરી શાલસારાદિ ગણના ક્વાથની દસ, વીસ કે ત્રીસ ભાવનાઓ આપી ખારીક વાટી વમનાદિકથી શુદ્ધ કરેલા રોગીને સૂર્યોદય વખતે તેના બળ પ્રમાણે શાલસારાદિ ગણના જ ક્વાથની સાથે તે પાવો; અને તે પર્યા પછી જંગલ પ્રાણીઓના માંસના રસાની સાથે અન્ન જમાડવું. સુવર્ણમાક્ષિક મધુર હોય, તો સુવર્ણના જેવી કાંતિવાળું થાય છે અને ખાટું હોય તો રૂપાના જેવી

૧ ગણુ ભાર સોનામખી અને એક ભાર સંધવ લઈ તેઓને બિજોરોના અથવા લીંબુના રસથી લોઢાના વાસણમાં પકાવવાં. પકાવતાં પકાવતાં લોઢાનું વાસણ નવાં સુધી બડુ જ લાલ થઈ જાય ત્યાં સુધી ઉલ્લાચા કરવાં. નામ કરવાથી સોનામખી શુદ્ધ થઈ જાય છે.

કાંતિવાણું થાય છે, તેને ઉપર કઠ્ઠા પ્રમાણે રોગી પીએ તો તેનું ધડપણ, કાઠ, પ્રમેહ, પાંડુરોગ તથા ક્ષયરોગ મટી જાય છે. જેણે સુવર્ણભાક્ષિનનો ઉપયોગ કર્યો હોય તેણે (જેણે શિલાજિતનો ઉપયોગ કર્યો હોય તેણે) પણ જીવતાં સુધી હોલાનું માંસ કે કળથી ખાવાં નહિ. ૩

મધુમેહ ઉપર ઉપરકવિધાન

પશ્ચકર્મગુણાતીતં શ્રદ્ધાવન્તં ત્રિજીરિપુમ્ ।
યોગેનાનેન મતિમાન્સાધયેત્કુણ્ડિનં નરમ્ ॥
વૃક્ષાસ્તુવરકા વે સ્યુઃ પશ્ચિમાર્ણવમ્ભુમિપુ ।
વીચીતરદ્વવિશેષમાસ્તોદૂતપલ્લરાઃ ॥
તેષાં ફલાનિ ગૃહીવાત્સુપકાન્યમ્બુદાગમે ।
મજ્જસ્તેમ્બોડરિ સંહન્વ શોષયિત્વા વિચૂર્ણ્ય ચ ॥
તિલસ્ત્પીડયેદ્દોષ્યાં સ્વાચયેદ્વા કુસુમ્ભવત્ ।
તૈત્તલં સંહતં ભૂયઃ પચેદાતોયસંધયાત્ ॥
અવતાર્ય કરીપ ચ પક્ષમાત્રં નિધાપયેત્ ।
સ્તિગ્ધઃ સ્વિદ્ધો હૃતમલઃ પશ્ચાદ્ધ્વં પ્રપત્નવાન્ ॥
ચતુર્થમ્જાત્તરિતઃ શુક્લાદૌ દિવસે શુભે ।
મન્વપૂતસ્ય તૈલસ્ય પિત્તેન્માત્રાં યથાવલમ્ ॥
તત્ર મન્ત્રં પ્રવક્ષ્યામિ યેનેદમ્મિમન્વયતે ।
'મજ્જસાર મહાવીર્યં સર્વાન્ધવાત્તુન્વિશોઘમ્ ॥
શુદ્ધચક્રગદાપાણિસ્ત્રામાઙ્ગાપયતેજ્યુતઃ ।'
તેનાસ્તોર્ધ્વમધ્યવાયિ દોષા યાન્ત્યસક્રુત્તતઃ ॥
અસ્તેહલવર્ણાં સાયં યવાગ્નું શીતલાં પિવેત્ ।
પશ્ચાદ્ધ્વં પ્રપિવેત્તૈલમનેન વિધિના નરઃ ॥
પક્ષં પરિહરેન્નાપિ મુદ્ગયુષોદનાશનઃ ।
પશ્ચમ્મિર્દિવસેર્વં સર્વકુણ્ડેર્વિમુચ્યતે ॥ ૪ ॥

જે કાઠ કે પ્રમેહના દરદીને સંશોધનો તથા બીજી ક્રિયાઓથી પણ લાભ ન થયો હોય, તે માણસને જીવવાની ઇચ્છા હોય અને વૈધના વચન ઉપર શ્રદ્ધા હોય, તો તેને બુદ્ધિમાન વૈદ્યે નીચે લખેલા યોગથી સ્વસ્થ કરવો :

પશ્ચિમ સમુદ્રની ભૂમિકાઓમાં સમુદ્રનાં

મોજાંના હિજાબાથી તથા તે મોજાંના પતનથી હાલતાં પાંદડાંવાળા તુવરક નામનાં વૃક્ષો (ચેર)નાં વર્ષાઋતુમાં સારી પેઠે પાકેલાં ફળો (ચેરિયાં)ને લઈ, તે ફળોમાંથી મજ્જન કાઢી, તે મજ્જનને ચૂકવી ચૂર્ણ કરીને તલની પેઠે પીલી અથવા કસુઆનાં પુષ્પોની પેઠે કાઢીમાં સવાવી તેઓનું તેલ કરવું. પછી એ તેલ લઈ તેમાંથી પાણીને ભાગ તમામ બળી જાય ત્યાં સુધી તેને પકવી ઉતારી લઈ, કુપામાં ભરી એક પખવાડિયા સુધી છાણના ગંજમાં દાટી મૂકવું. સ્નેહન, સ્વેદન તથા વમનથી શુદ્ધ કરેલા અને રોગ મટાડવામાં કાળજી રાખનારા દરદીને વમન પછી એક પખવાડિયુ વીત્યા પછી વિરેચન આપી, તે પછી એક પખવાડિયું જવા દઈ પહેલે દિવસે પ્રભાતે તથા સાંજે જમાડી, બીજે દિવસે પ્રભાતે જમાડી અને સાંજે માત્ર દાડમનો રસ અથવા ગરમ પાણી જ પાઈ, ત્રીજે દિવસે પ્રભાતમાં શરીરના બળ અનુસાર એ તેલની માત્રા પાવી. એ ત્રીજે દિવસ અજગાળિયાના આરંભનો જોઈએ તથા જ્યોતિષશાસ્ત્રની રીત પ્રમાણે શુભ જોઈએ. તેલની જે માત્રા પાવાની હોય તે માત્રાને 'દે મોટી શક્તિવાળા મજ્જનના સારખૂત તેલ । બુદ્ધિઓમાં શંખ, ચક્ર તથા ગદાને ધરનારા મહાવિધ્ધુ તને આજ્ઞા કરે છે કે, તું સધળી ધાતુઓને શુદ્ધ કરજે' એવા અર્થવાળા મૂલોક્ત મંત્રથી મંત્રીને પાવી. આ માત્રા પીવાથી સધળા દોષો વારંવાર ભર્ત્વ દ્વારથી તથા અધોદ્વારથી નીકળી જાય છે. દોષો નીકળી ગયા પછી રોગીને સાયંકાળે સ્નેહ વગરની તથા લૂણ વગરની અથવા થોડા સ્નેહવાળી તથા થોડા લૂણવાળી શીતળ રાખ પાવી. આ વિધિથી પાંચ દિવસ સુધી એ ચેરિયાંનું તેલ પિવડાવવામાં આવે અને પછી એક પખવાડિયા સુધી ક્રોધાદિકનો ત્યાગ કરાવી મગના ઓસામણ સાથે ભાત જે જમાડવામાં

આવે, તો પાંચ દિવસમાં જ સધળા પ્રકારના ડાડો તથા પ્રમેહો મટી જાય છે. ૪

ત્રીજા પ્રકારનું તુવરકવિધાન

તદેવ સદિરકાયે ત્રિગુણે સાધુ સાધિતમ્ ॥
નિહન્તિ પૂર્વવત્પક્કં પિવેન્માસપતન્દ્રિતઃ ।
તેનામ્પક્તશરીરશ્ચ કુર્ચીતાહારમીરિતમ્ ॥
મિત્રસ્વરં રક્તનેત્રં વિશીર્ણં ક્રૂમિમક્ષિતમ્ ।
અનેનાશુ પ્રયોગેણ સાધયેત્કુષ્ઠિનં નરમ્ ॥ ૫ ॥

એ ચેરિયાંના તેલને ખેરના ત્રણગણા ક્વાથમાં સારી રીતે પકવી બરાબર પાકે ત્યારે ઉતારી લઈ બરાબર ઠાળજી રાખી તેમાંથી યોગ્ય માત્રા, ઉપર કહેલા વિધિ પ્રમાણે એક મહિના સુધી નિત્ય પાવામાં આવે, એ તેલનું જ મર્દન કરાવવામાં આવે અને ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જ આહાર કરાવવામાં આવે, તો તે પ્રયોગથી વેધ બગડેલા સ્વરવાળા, રાતાં થયેલાં નેત્રોવાળા, વીંખાયેલા શરીરવાળા અને ઘીડાઓએ ખાધેલા ડાઢિયાને પણ (બધંકર પ્રમેહવાળા માણસને પણ) તરત સ્વસ્થ કરી શકે છે. ૫

ત્રીજા પ્રકારનું તુવરકવિધાન

સર્પિર્મધુયુતં પીતં તદેવ સદિરામ્બુના ।
પશ્ચિમાંસરસાહારં કરોતિ દ્વિશતાયુષમ્ ॥ ૬ ॥

એ ચેરિયાંના તેલને ઘી તથા મધથી મિશ્ર કરી, ઉપર કહેલી યોગ્ય વિધિથી ખેરના ક્વાથની સાથે પિવડાવવામાં આવે અને તે ઉપર પક્ષીઓનાં માંસોના રસોનો આહાર આપવામાં આવે, તો રોગી સ્વસ્થ થઈને બસો વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવે છે. ૬

ચોથા પ્રકારનું તુવરકવિધાન

તદેવ નસ્યે પચ્ચાશદિવસાનુપયોજિતમ્ ।
વપુન્મનંતં શ્રુતિપરં કરોતિ ત્રિશતાયુષમ્ ॥ ૭ ॥

એ જ ચેરિયાંના તેલને મંતરી તેનું પચાસ દિવસો સુધી નસ્ય દેવામાં આવે, તો તેથી રોગી

પ્રબળ તથા ઉત્તમ શરીરવાળો, સાંભળતાં જ અંધાદિ ધારણ કરી શકે એવો અને ત્રણસો વર્ષના આયુષ્યવાળો થાય છે. ૭

પાંચમા પ્રકારનું તુવરકવિધાન

શોષયન્તિ નરં પીતા મજ્ઞાનસ્તસ્ય માત્રયા ।
મહાવીર્યસ્તુવરકઃ કુપ્પમેહાપહઃ પરઃ ॥ ૮ ॥

ચેરિયાંની મજ્જાને યોગ્ય માત્રાથી યોગ્ય ક્વાથમાં મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તે મજ્જાઓ રોગીને શુદ્ધ કરે છે; કેમ કે ચેરિયાં પ્રબળ શક્તિવાળાં છે અને ડાઢ તથા પ્રમેહને મટાડવામાં અતિ ઉત્તમ ઉપાયરૂપ છે. ૮

છઠા પ્રકારનું તુવરકવિધાન

સાન્તપૂર્મસ્તસ્ય મજ્ઞા તુ દગ્ધઃ ।

ક્ષિપ્તસ્તૈલે સૈન્ધવં ચાઙ્ગનં ચ ॥

પૈષ્ઠયં હન્યાદર્મનક્તાન્ધ્યકાચાન્ ।

નીલીરોગં તૈમિરં ચાઙ્ગનેન ॥ ૯ ॥

ચેરિયાંની મજ્જા, સૈન્ધવ અને સુરમાને એકઠાં કરી ધુમાડો અંદર રહે એવી રીતે બાળી તેલમાં ઠાલવીને અંગ પર લગાવવામાં આવે, તો તેથી ત્રણ તથા નીલિકા નામનો ક્ષુદ્રરોગ (દાઝ) મટી જાય છે અને નેત્રોમાં આંબવામાં આવે તો તેથી અર્ધ, કાચ, રતાંધળાપણું તથા તિમિર નામના નેત્રોના રોગો મટી જાય છે. ૯

અધ્યાય ૧૪ મો

ઉપક્રમ

અથાત ઉદરાણાં ચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યથોવાચ મગવાન્ ધન્વંતરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'ઉદરચિકિત્સિત' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

૧ ઉદરરોગોના નિદાને તથા લક્ષણાદિક નિદાન-સ્થાનના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યાં છે, તેઓની ચિકિત્સા વિશેષ.

ઉદરરોગોની સાધ્યાસાધ્યતાનું વિવેચન
અષ્ટાવુદરાણિ પૂર્વમુદિદાનિ, તેષ્વસાધ્યં વદ્વગુદં
પરિસ્તાવિ ચાવશિષ્ઠાનિ કૃચ્છ્રસાધ્યાનિ; સર્વાણ્યેવ
પ્રત્યાલ્યાયોપક્રમેત । તેષ્વાઘશ્વતુર્વર્ગો મેષજસાધ્યઃ ।
કાલપ્રકર્ષાત્સર્વાણ્યેવ શસ્ત્રસાધ્યાનિ વર્જયિતવ્યાનિ
ચા ॥ ૨ ॥

નિદાનસ્થાનમાં વાતોદર, પિત્તોદર, કફોદર,
સન્નિપાતોદર અથવા દૂધ્યુદર, પ્લીહોદર, બદ્ધ-
ગુહોદર, પરિસ્તાવ્યુદર અને દંડોદર (જલોદર) એ
રીતે આઠ ઉદરરોગો કહેવામાં આવ્યા છે; તેઓમાં
બદ્ધગુહોદર અને પરિસ્તાવ્યુદર એ બે ધણું કરીને
અસાધ્ય છે અને બાકીના છ કષ્ટસાધ્ય છે; માટે
એ સધળા ઉદરરોગોની ચિકિત્સા પ્રથમ ના પાડી
પછી કરવી. તેમાં વાતોદર, પિત્તોદર, કફોદર
અને સન્નિપાતોદર અથવા દૂધ્યુદર એ ચાર ઉદર-
રોગો ઔષધસાધ્ય છે (અને પ્લીહોદર, બદ્ધ-
ગુહોદર, પરિસ્તાવ્યુદર અને દંડોદર એ ચાર ઉદર-
રોગો શસ્ત્રસાધ્ય પણ છે). જે ઔષધ કરવાનો
સમય વીતી જાય, તો ઔષધસાધ્ય ઉદરરોગો
શસ્ત્રસાધ્ય છે અને શસ્ત્રક્રિયા કરવાનો સમય
વીતી જાય તો શસ્ત્રસાધ્ય ઉદરરોગો છોડી દેવા
યોગ્ય જ થાય છે. ૨

ઉદરરોગવાળા માટે યોગ્ય ખાનપાન

ઉદરી તુ ગુર્વમિષ્પન્દિરુક્ષવિદાહિલ્પિધપિ-
શિતપરિસેકાવગાહાન પરિહરેત । શાલિપટિકયવ-
મોઘૂમનીવારાન્નિલ્યમશ્રીયાત્ ॥ ૩ ॥

ઉદરરોગવાળાએ ભારે, અભિષ્યંદી^૧, રૂક્ષ,
વિદાહી^૨, સિન્ધ્ય અને માંસવાળા આહારો લેવા

૧ જે આહાર રસનું વહન કરનારી શિરાઓને
ઝીકાશયો તથા ભારેપણથી રોકા દઈ શરીરને ભારે
કરી નાખે તે આહાર અભિષ્યંદી કહેવાય છે.

૨ જે આહારથી ખાટા ઝોડકાર આવે, તરસ
લાગ્યા કરે અને હૃદયમાં દાહ થાય તે આહાર વિદાહી
કહેવાય છે.

નહિ, જળને શરીર પર છાંટવું નહિ અને જળમાં
નાહવું પણ નહિ.

ચોખ્ખા, સાઠીચોખ્ખા, જળ, ધઉં અને ખંડી
વગેરે નિત્ય ખાવાં. ૩

વાતોદરની ચિકિત્સા

તત્ર વાતોદરિણં વિદારિગન્ધાદિસિદ્ધેન સર્પિણ
સ્નેહયિત્વા, તિલ્લકાવિપક્ષેનાનુલોમ્ય, ચિત્રાફલતૈલ-
પ્રગાઢેન ત્રિદારિગન્ધાદિકપાયેનાસ્થાપયેદનુવાસયેચ
શાલ્યણેન ચોપનાહયેદુદરમ્ । મોજયેચ્ચૈનં વિદારિ-
ગન્ધાદિસિદ્ધેન ક્ષીરેણ જાઙ્ગલરસેન ચામીક્ષ્ણં
સ્વેદયેત્ ॥ ૪ ॥

વાતોદરવાળા રોગીને વિદારીગંધાદિ ગણના
ઝવાથ તથા કદકથી પકવેલા ધી વડે સિન્ધ્ય
કરી, પઠાણી લોધરના ઝવાથ તથા કદકથી પકવેલા
અને નેપાળાના ફળના તેલથી સારી પેકે મિશ્ર
કરેલા ધીથી, વિરેચન આપીને પછી તે જ તેલથી
મિશ્ર કરેલા વિદારીગંધાદિ ગણના ઝવાથથી
નિરૂહબસ્તિ દેવી, તે જ તેલથી અનુવાસન-
બસ્તિ દેવી અને આ સ્થાનના ચોથા અધ્યાયના
૧૫ માં વિષયમાં કહેલા શાલ્યણથી તેના પેટ
ઉપર બંધાણ કરવું. એ રોગીને વિદારીગંધાદિ
ગણના ઝવાથાદિકથી પકવેલા દૂધ અથવા જંગલી
પ્રાણીઓના માંસના રસાથી જખાડવો અને તેને
વારંવાર સ્વેદનસંસ્કાર આપ્યા કરવો. (આ સ્થાન-
ના ૩૧ માં અધ્યાયના ૨૪ માં વિષયમાં ઉદરરોગ-
વાળાને સ્નેહનનો, ૩૨ માં અધ્યાયના ૧૫ માં
વિષયમાં સ્વેદનનો અને ૩૫ માં અધ્યાયના ૬ માં
વિષયમાં નિરૂહબસ્તિનો તથા અનુવાસન બસ્તિનો
જો નિષેધ છે, તેની યોગ્ય વ્યવસ્થા પ્રવીણ વૈદ્યોએ
કરવી. હકીન કહે છે કે, ‘એ નિષેધ દેવળ પરિ-
સાવી ઉદરવાળા માટે તથા દંડોદરવાળા માટે છે.
બીજા ઉદરરોગો ઉપર તો તે તે અવસ્થાઓ
અનુસારે સ્નેહાદિકનો પ્રયોગ કરવો.’ ૩૫ માં

અધ્યાયનો ૧૦ મો વિષય પણ એવો.) ૪

પિત્તોદરની ચિકિત્સા

પિત્તોદરિણં તુ મધુરગણવિષકેન સર્પિષા સ્નેહ-
યિત્વા શ્યામાત્રિફલાદ્યદ્વિષકેનાનુલોમ્ય, શર્કરા-
મધુઘૃતપ્રગાઢેન ન્યગ્રોધાદિકપાયેનાસ્થાપયેદનુવાસ-
યેચ, પાયસેનોપનાહયેદુદરં ભોજયેચૈનં વિદારિ-
ગન્ધાદિસિદ્ધેન પયસા ॥ ૫ ॥

પિત્તોદરવાળા રોગીને કઠોદ્યાદિ મધુર
ગણના ક્વાથ તથા કલ્કથી પકવેલા ધી વડે
સ્નિગ્ધ કરી વરધારો, ત્રિક્ષ્ણ અને નસોતરના
ક્વાથાદિકથી પકવેલા ધીથી વિરેચન આપીને
પછી સાકરથી તથા મધથી સારી પેટે મિશ્ર
કરેલા ન્યગ્રોધાદિ ગણના ક્વાથથી નિત્તહ-
ખરિત દેવી; ત્રિક્ષ્ણ, વરધારો અને નસોતરના ક્વાથા-
દિકથી પકવેલા ધીથી જ અનુવાસનખરિત દેવી,
દૂધપાકનું પેટ ઉપર બંધાણ કરવું અને વિદારી-
ગંધાદિ ગણથી પકવેલા દૂધથી જમાડવો. ૫
કઠોદરની ચિકિત્સા

શ્લેષ્મોદરિણં વિષ્ણ્યાદિકપાયસિદ્ધેન સર્પિષોપ-
સ્નેહ, સુહૃદ્ધીરવિષકેનાનુલોમ્ય, ત્રિકટુકમૂત્રશાર-
તૈલપ્રગાઢેન મુષ્કાદિકપાયેનાસ્થાપયેદનુવાસયેચ,
શળાતસીધાતકીકિણ્વસર્પમૂલકવીજકલ્કૈશ્વોપનાહ-
યેદુદરં, ભોજયેચૈનં ત્રિકટુકપ્રગાઢેન કુલત્થયૂષેણ
પાયસેન વા, સ્વેદયેક્ષ્માસીક્ષ્ણમ્ ॥ ૬ ॥

કઠોદરના દરદીને પિત્તપદ્યાદિ ગણના ક્વાથ
તથા કલ્કથી પકવેલા ધી વડે સ્નિગ્ધ કરી,
થોરના દૂધની સાથે ચોગણા પાણીમાં પકવેલા
ધીથી વિરેચન આપીને ત્રિકટુક (સૂંઠ, મરી,
પીપર), ગોમૂત્ર, ક્ષાર અને તેલથી સારી પેટે
મિશ્ર કરેલા મુષ્કકાદિ ગણના ક્વાથની નિત્તહ-
ખરિત દેવી; એ ક્વાથથી જ પકવેલા ધીથી
અનુવાસનખરિત દેવી તેમ જ શણ, અળસી,
ધોવણી, સુરાબીજ (અડદ તથા ચોખાથી બના-
વેલું મદિરાનું બીજ) સરસવ તથા મૂળાનાં બીજના

કલ્કોથી પેટ ઉપર બંધાણ બાંધવાં. ત્રિકટુકથી
સારી પેટે મિશ્ર કરેલ કળથીનું ઓસામણ
અથવા દૂધપાક જમાડવો અને વારંવાર સ્વેદન-
સંસ્કાર આપ્યા કરવો. ૬

સન્નિપાતોદર(દૂધુદર)ની ચિકિત્સા

દૂધુદરિણં તુ પ્રત્યાખ્યાય સપ્તલાઘ્નિનીશ્વરસ-
સિદ્ધેન સર્પિષા વિરેચયેન્માસમર્ધમાસં વા મહાવૃક્ષ-
ક્ષીરસુરાગોમૂત્રસિદ્ધેન વા, શુદ્ધકોષ્ઠં તુ મધેનાશ્વમા-
રકગુજ્ઞાકાકાદનીમૂલકલ્કં પાયયેત્ દક્ષુકાન્ધાનિ વા
કૃષ્ણસર્પેણ દંશયિત્વા મક્ષયેત્. વહ્નીફલાનિ વા ।
મૂલજં કન્દજં વા વિપમાસેવયેત્. તેનાગદી ભવ-
ત્યન્યં વા ભાવમાપદ્યતે ॥ ૭ ॥

દૂધુદર(સન્નિપાતોદર)વાળા દરદીને પ્રથમ
ચિકિત્સાની ના પાક્યા પછી જો તેનો તથા તેના
સંબંધીઓનો અતિ આગ્રહ દેખાય અને રાબતી
પરવાનગી મળે, તો હાથેલા તથા આંખકૂટામણીન.
સ્વરસથી પકવેલા ધીથી અથવા થોરનું દૂધ,
સુરા અને ગોમૂત્રથી પકવેલા ધીથી એક મહિના
કે એક પખવાડિયા સુધી વિરેચન આપ્યા કરવું.
(આ વિષયમાં ન કહેલી ક્રિયાઓ વીતોદરાદિકના
વિષયમાં કહેલાં ઔપધોથી કરવી.) જ્યારે કોઠો
શુદ્ધ થયેલો જણાય, ત્યારે મધની સાથે કણેર,
અણોઠી તથા પીલુડીનાં મૂળનો કલ્ક તે દરદીને
પાવો; અથવા શેરડીની કાતળીઆ અથવા વેલામાં
થતાં કાકડી વગેરે ફળો, કાળા સર્પની પાસે
કરડાવીને ખવડાવવાં; અથવા વનરપતિઓનાં
મૂળો કે કંદોથી ઉત્પન્ન થતા ઝેરનું સેવન
કરાવવું. આમ કરવાથી દરદી સાજો થઈ જાય
છે અથવા મરી જાય છે. ૭

ઉદરરોગોમાં વિરેચનની ખાસ જરૂર

મર્વતિ ચાત્ર ।

કુપિતાનિલમૂલત્વાત્સચ્ચિત્તાન્મલસ ચ ।

સર્વોદરેષુ શંસન્તિ વહુશસ્ત્વનુલોમનમ્ ॥ ૮ ॥

આ વિપયના શ્લોકમાં ભગવાન ધનંતરિએ સ્વયં કહ્યું છે : 'સધળા પ્રકારના ઉદર-રોગોમાં ડાપેલો વાયુ કારણરૂપ હોય છે અને અળનો સંચય પણ ધણો હોવાથી તેઓમાં વારંવાર વિરેચન દેવું એ ઉત્તમ ગણાય છે. ૮ ઉદરરોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા

અતઃ કૃષ્ણં સામાન્યયોગાન્વક્ષ્યામઃ । તદ્યથા-
પ્રપ્ન્નતૈલમહરહ્માસં દ્વૌ વા કેવલં મૂત્રયુક્તં ક્ષીર-
યુક્તં વા સેવેતોદકચર્જી, માહિષં વા મૂત્રં ક્ષીરેણ
કૃતોદકાન્નઃ સપ્તરાત્રમ્ । ડૂધીક્ષીરાહારો વાનગારિ-
વર્જી પિપ્પલી વા માસં પૂર્વાક્તેન વિધાનેનાસેવત ।
સૈન્ધવાજમોદાયુક્તં વા નિકુમ્ભતૈલમ્ । આર્દ્રક-
ગૃજ્જવેરસપાત્રશતસિદ્ધં વા વાતશૂલેઽવચાર્ય ગૃજ્જ-
વેરસવિપક્કં ક્ષીરમાસેવેત । ચન્યગૃજ્જવેરકલ્કં વા
પયસા સરલદેવદારુચિત્રકમેવ વા । મુરઙ્ગીશાલિપ-
ર્ણીશ્યામાપુનર્નવાકલ્કં વા । જ્યોતિષ્કફલતૈલં વા
ક્ષીરેણ સ્વર્જિકાહિઙ્ગુમિશ્રં પિબેત્ । ગુહાદિત્રીયાં વા
હરીતકીં મધયેત્ । સુહીક્ષીરભાવિતાનાં વા પિપ્પ-
લીનાં સહસં કાલેન । પથ્યાકૃષ્ણાચૂર્ણં વા સુહી-
ભાવિતમુત્કારિકાં પક્વાં દાપયેત્ । હરીતકીચૂર્ણ-
પ્રસ્થમાદકે છૃતસ્યાવાપ્યાક્ષારેષ્વભિવિલાપ્ય સજેના-
ભિમધ્યાનુગુપ્તં કૃત્વાર્દ્રમાસં ચવપ્લેહાસયેત્ ।
તત્કથોદ્વિત્ય પરિસ્થાન્ય હરીતકીકાથામ્લદધીન્યા-
વાપ્ય વિપચેત્ । તદ્યથાયોગં માસમર્દ્ધમાસં વા પાય-
યેત્ । ગવ્યે પયસિ મહાવૃક્ષક્ષીરમાવાપ્ય વિપચેદ્વિ-
પક્કં ચાવતાર્ય શીતીભૂતં મન્યાનેનાભિમધ્ય નવ-
નીતમાદાય મૂયો મહાવૃક્ષક્ષીરેણૈવ વિપચેત્તદ્યથા-
યોગં માસં માસાર્દ્રં વા પાયયેત્ । ચન્યચિત્રકદ-
ન્યતિવિપાકુપ્તસારિવાત્રિફલાજમોદાહરિદ્રાશઙ્ગિની-
ત્રિવૃત્તિકડુકાનામર્દ્ધકાર્પિકા ભાગા રાજવૃક્ષ-
ફલમજ્જામટૌ કર્પા મહાવૃક્ષક્ષીરપલે દ્વે ગવાં ક્ષીર-
મૂત્રયોરથાવટૌ પલાન્યેતત્સર્વં છૃતગ્રસ્થે સમાવાપ્ય
વિપચેત્તદ્યથાયોગં માસમર્દ્ધમાસં વા પાયયેત્ ।
એતાનિ તિલ્વકચૃતચતુર્થાનિ સર્પાંશ્ચુદરગુલ્મવિદ્ર-

ઘ્યષ્ટીલાનાહકુષ્ટોન્માદાપસ્મારેપૂપયોજ્યાનિ વિરે-
ચનાર્થમ્ । મૂત્રાસનારિપ્તસુરાશ્વાભીક્ષ્ણં મહાવૃક્ષક્ષીર-
સંમૃતાઃ સેવેત । વિરેચનદ્રવ્યકપાયં વા ગૃજ્જવેરદેવ-
દારુક્રમાદમ્ ॥

વમનવિરેચનદ્રવ્યાણાં પાલિકા ભાગાઃ પિપ્પ-
લ્યાદિવચાદિહરિદ્રાદિપરિપઠિતાનાં ચ દ્રવ્યાણાં
શ્લક્ષ્ણપિણાનાં યથોક્તાનાં ચ લવણાનામ્ । તત્સર્વં
મૂત્રગ્ણે પ્રક્ષિપ્ય મહાવૃક્ષક્ષીરપ્રસ્થં ચ મૃદ્રગ્ણિના
ઘટ્ટયન્નિપચેદપ્રદગ્ધકલ્કમ્ । તત્સાધુસિદ્ધમવતાર્ય
શીતીભૂતમક્ષમાત્રા ગુટિકા વર્તયેત્સામેકાં દ્વે તિલ્લો
વા ગુટિકા વલાપેક્ષયા મામાર્ક્ષીશ્વતુરો વા સેવેત ।
એપાઽઽનાહવર્તિક્રિયા વિશેષેણ મહાવ્યાધિપૂપયુ-
જ્યતે કોષ્ટગ્રાંથ કૃમીનપહન્તિ કાસશ્વાસકૃમિકૃષ્ણ-
પ્રતિશ્વાપારોચકાવિપાકોદાવર્ત્તાશ્ચ નાશયતિ ॥
મદનફલમજ્જકુટંજીમૂતકેશ્વાકુધામાર્ગવત્રિવૃત્તિ-
કડુસર્પપલવણાનિ મહાવૃક્ષક્ષીરમૂત્રયોરન્યતરેણ
પિટ્ટાગ્નિપ્રમુદાત્રાં વર્તિ કૃત્વોદરિણ આનાદે તૈલલવ-
ણામ્યક્તગુદસ્યૈકાં દ્વે વા પાયૌ નિદઘ્યાદેપાનાહવ-
ર્તિક્રિયા વાતમૂત્રપુરિષોદાવર્ત્તાધ્માનાનાહેષુ વિધેયા ॥

હવે સધળા પ્રકારના ઉદરરોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા કહીએ છીએ : એક અથવા બે મહિના સુધી નિત્ય એકલા એરંડિયા તેલનું અથવા ભેંશના મૂત્રથી મિશ્ર કરેલા એરંડિયા તેલનું સેવન કરવું અને તેટલા દિવસો સુધી પાણીને બદલે દૂધનો જ ઉપયોગ કરવો. અથવા સાત દિવસ સુધી પાણી તથા અગ્રને બદલે દૂધનો જ ઉપયોગ કરવો અને ભેંશનું મૂત્ર પીવું. (કટલાક કહે છે કે, દૂધમાં નિકકડકડું ચૂર્ણ પણ મિશ્ર કરવું.)

અથવા એક મહિના સુધી અગ્રજળનો ત્યાગ કરી ફક્ત ભેંટડીના દૂધનો જ આહાર કરી આસ્થાનના પાંચમા અધ્યાયના ૧૩મા વિપયમાં કહેલા વિધાન પ્રમાણે પીપર સેવવી.

અથવા એક મહિનો કે એક પખવાડિયા

સુધી સૈંધવ તથા બોડીઅજમોદથી મિશ્ર કરેલું નેપાળાના બીજનું તેલ નિત્ય પીવું.

અથવા ઉદરરોગ વાયુ સંબંધી શૂળવાળો હોય, તો આદાના તથા સુંઠના સો આઠકભાર (બસોછપન તોલાભારનો એક આઠક—તેટલા) રસમાં પકવેલું નેપાળાનાં બીજનું તેલ એક મહિના કે એક પખવાડિયા સુધી નિત્ય પીવું.

અથવા આદાના ચોગણા રસમાં પકવી, પકવતાં પકવતાં તમામ રસને બાળી નાખી, બાકી રહેલું દૂધ એક મહિના સુધી કે એક પખવાડિયા સુધી નિત્ય પીવું.

અથવા ચવક તથા આદાનો અથવા ચીડિયો દેવદાર, દેવદાર અને ચિત્રકનો કઢક ચોગણા દૂધ સાથે એક મહિના કે એક પખવાડિયા સુધી નિત્ય પીવો.

અથવા રાતો સરગવો, શાલિપર્ણી, વરધારો અને સાટાડીનો કઢક ચોગણા દૂધ સાથે એક મહિના કે એક પખવાડિયા સુધી પીવો.

અથવા હિંગ અને સાજીખારથી મિશ્ર કરેલું, માલકાંકણીનાં ઠરતનજેતનાં ફળોનું તેલ દૂધ સાથે એક મહિના કે એક પખવાડિયા સુધી પીવું.

અથવા એક મહિના કે એક પખવાડિયા સુધી નિત્ય ગોળ સાથે હરડેનું ચૂર્ણ ખાવું.

અથવા હજાર પીપરને ચોરના દૂધની એકવીસ ભાવનાઓ આપી તેનું અનુકૂળતાથી જટલે દિવસે કરી રાકાય તેટલે દિવસે ભક્ષણ કરવું.

અથવા હરડે અને પીપરનું ચૂર્ણ એક મહિના કે એક પખવાડિયા સુધી નિત્ય ખાવું.

અથવા ચોરના દૂધની ભાવના આપીને પકવેલી લાપસી એક મહિના કે એક પખવાડિયા સુધી નિત્ય ખાવી.

અથવા હરડેના ચોસઠ તોલાભાર ચૂર્ણને

બસોછપન તોલાભાર ધીમાં નાખી, તે ધીને અંગારા ઉપર ગરમ કરી, રવૈયાથી મથી, વાસણમાં નાખી, તે વાસણનું મોઢું સારી રીતે બંધ કરી તેને અરધા મહિના સુધી જવના ઢગલામાં દાટી મૂકવું. પાકી તે વાસણમાંથી ધી કાઢી, ગાળી લઈ તેમાં ચોગણો હરડેનો ક્વાથ, કાંજી તથા દહીં નાખી તે ધી પકવવું. આ ધી યથાચોગ્ય રીતે એક મહિના અથવા અરધા મહિના સુધી નિત્ય પીવું.

અથવા ગાયના બસોછપન તોલાભાર દૂધમાં ચોસઠ તોલાભાર ચોરનું દૂધ નાખી તે દૂધ પકવવું. પાકી રહે ત્યારે ઉતારી લઈ ઠંડું કરી રવૈયાથી વલોવી, માખણ કાઢી તે માખણને તેના ચોથા ભાગના ચોરના દૂધમાં અને ચોગણા પાણીમાં પકવવું. એ પકવેલું માખણ (ધી) યથાચોગ્ય રીતે એક મહિના કે અરધા મહિના સુધી નિત્ય પીવું.

અથવા ચવક, ચિત્રક, નેપાળો, અતિવિખ, કઠ, કપૂરી, ત્રિકુળા, બોડીઅજમોદ, હળદર, આંખકૂટામણી, નસોતર અને સૂંઠ, મરી, પીપર એ દરેક દ્રવ્યને અરધા અરધા તોલાભાર, ગર-માળાનાં ફળોની મજબબ આઠ તોલાભાર, ચોરનું દૂધ આઠ તોલાભાર તથા ગાયનું દૂધ અને મૂત્ર બત્રીસ બત્રીસ તોલાભાર લેવું. એ સર્વને એકઠાં કરી ચોસઠ તોલાભાર ધીમાં નાખી તે ધીને ચોગણા પાણીમાં પકવવું. આ ધી યથાચોગ્ય રીતે એક મહિના અથવા અરધા મહિના સુધી નિત્ય પીવું.

ઉપર કહેલાં ત્રણ ધી અને ચોથું આ સ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ૨૧મા વિષયમાં કહેલું તિલ્વક-ધૂત નામનું ધી ઉદરરોગ, ગુદમ, વિદ્રધિ, અધીલા, આનાહ, કાઢ, ઉન્માદ અને અપસ્માર એ રોગોમાં વિરચન માટે ઉપયોગમાં લેવાં.

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્યં તરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે : 'સધળા પ્રકારના ઉદર-રોગોમાં કાપેલો વાયુ કાશ્વરૂપ હોય છે અને મળનો સંચય પણ ઘણો હોવાથી તેઓમાં વારંવાર વિરેચન દેવું એ ઉત્તમ ગણાય છે. ૮ ઉદરરોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા

અતઃ કુર્ચ સામાન્યયોગાન્વક્ષ્યામઃ । તથા-
 ઇરુદૈતૈલમહરહ્મસં શ્વૌ વા કેવલં મૂત્રયુક્તં ક્ષીર-
 યુક્તં વા સેવેતોદકવર્જી, માહિષં વા મૂત્રં ક્ષીરેણ
 કુતોદકાન્નઃ સપ્તરાત્રમ્ । ડરીક્ષીરાહારો વાન્નવારિ-
 વર્જીં પિપ્પલીં વા માસં પૂર્વોક્તેન વિધાનેનાસેવત ।
 સૈન્ધવાજમોદાયુક્તં વા નિકુમ્ભતૈલમ્ । આર્દ્રક-
 શૂઙ્ગવેરસપાત્રશતસિદ્ધં વા વાતશૂલેઽવચાર્યં શૂઙ્ગ-
 વેરસવિપક્કં ક્ષીરમાસેવેત । ચવ્યશૂઙ્ગવેરકલ્કં વા
 પયસા સરલદેવદારુચિત્રકમેષ વા । પુરુક્ષીશાલિપ-
 ણીંચિયામાપુનર્નવાકલ્કં વા । જ્યોતિષ્કફલૈતૈલં વા
 ક્ષીરેણ સ્વર્જિકાહિન્નમિશ્રં પિવેત્ । ગુડદ્વિતીયાં વા
 હરીતકીં ભક્ષયેત્ । સુહીક્ષીરભાવિતાનાં વા પિપ્પ-
 લીનાં સહસ્રં કાલેન । પથ્યાકુષ્ણાચૂર્ણં વા સુહી-
 ભાવિતશુત્કારિકાં પક્વાં દાપયેત્ । હરીતકીચૂર્ણ-
 પ્રસ્થમાદકં ઘૃતસ્યાવાપ્યાજ્જારેષ્વભિવિલાપ્ય સ્વજેના-
 ભિમધ્યાનુગુપ્તં કૃત્વાર્દ્રમાસં યવપણે વાસયેત્ ।
 તત્તથોદ્રત્ય પરિભાવ્ય હરીતકીકાધામ્લદધીન્યા-
 વાપ્ય વિપચેત્ । તથાયાયોગં માસમર્દ્ધમાસં વા પાય-
 યેત્ । ગવ્યે પયસિ મહાવૃક્ષક્ષીરમાવાપ્ય વિપચેદ્વિ-
 પક્કં ચાવતાર્યં શીતીભૂતં મન્યધનેનાભિમધ્ય જવ-
 નીતમાદાય ભૂયો મહાવૃક્ષક્ષીરેણૈવ વિપચેત્તથા-
 યોગં માસં માસાર્દ્ધં વા પાયયેત્ । ચવ્યચિત્રકદ-
 ન્યતિવિપાકુપ્તસારિવાત્રિફલાજમોદાહરિદ્રાશઙ્ખિની-
 ત્રિવૃત્તિકકડુકાનામર્દ્ધકાર્પિકા ભાગા રાજશુક્ષ-
 ફલમજ્જામટૌ કર્પા મહાવૃક્ષક્ષીરપલે દ્વે ગવાં ક્ષીર-
 મૂત્રયોરુષ્ટાઘટૌ પલાન્યેતત્સર્વં ઘૃતપ્રસ્થે સમાવાપ્ય
 વિપચેત્તથાયાયોગં માસમર્ધમાસં વા પાયયેત્ ।
 ઇતાનિ તિલ્વકઘૃતચતુર્થાનિ સર્પાણ્યુદરગુસ્મવિદ્ર-

ઘ્યધ્વીલાનાહકુપ્તોન્માદાપસ્મારેપૂપયોજ્યાનિ વિરે-
 ચનાર્થમ્ । મૂત્રાસવારિષ્ટસુરાશ્વામીક્ષ્ણં મહાવૃક્ષક્ષીર-
 સંમૃતાઃ સેવેત । વિરેચનદ્રવ્યકપાર્યં વા શૂઙ્ગવેરદેવ-
 દારુપ્રગાઠમ્ ॥

વમનવિરેચનદ્રવ્યાણાં પાલિકા ભાગાઃ પિપ્પ-
 લ્યાદિવચાદિહરિદ્રાદિપરિપઠિતાનાં ચ દ્રવ્યાણાં
 શ્લક્ષ્ણપિઠાનાં યથોક્તાનાં ચ લવણાનામ્ । તત્સર્વં
 મૂત્રગણે પ્રશ્લિપ્ય મહાવૃક્ષક્ષીરપ્રસ્થં ચ મૃદ્ધત્રિના
 ઘટ્ટુપન્નિવપચેદપ્રદગ્ધકલ્કમ્ । તત્સાધુસિદ્ધમવતાર્ય
 શીતીભૂતમક્ષમાત્રા ગુટિકા વર્ચયેચાસામેકાં દ્વે તિલ્લો
 વા ગુટિકા ચલાપેક્ષ્યા માસાંશ્ચીંચતુરો વા સેવેત ।
 ઇયાઽઽનાહવર્તિક્રિયા વિશેષેણ મહાવ્યાધિપૂપયુ-
 જ્યતે કોષ્ટજાંશ્ચ કૃમીનપહન્તિ કાસશ્વાસકૃમિકુપ્ત-
 પ્રતિશ્યાયારોચકાવિપાકોદાવર્ત્તાશ્ચ નાશયતિ ॥
 મદનફલમજ્જકુટજીમૂતકેશ્વાકુધામાર્ગવત્રિવૃત્તિ-
 કડુસર્પપલવણાનિ મહાવૃક્ષક્ષીરમૂત્રયોરન્યતરેણ
 પેટ્ટાકુપ્તમાત્રાં વર્ત્તિ કૃત્વોદરિણ આનાહે તૈલલવ-
 ણામ્પક્તગુદસ્થેકાં દ્વે વા પાયૌ નિદ્રાદ્યાદેપાનાહવ-
 તિક્રિયા વાતમૂત્રપુરીપોદાવર્ત્તાધ્માનાનાહેપુ વિધેયા ॥

હવે સધળા પ્રકારના ઉદરરોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા કહીએ છીએ : એક અથવા બે મહિના સુધી નિત્ય એકલા એરડિયા તેલનું અથવા ભેંશના મૂત્રથી મિશ્ર કરેલા એરડિયા તેલનું સેવન કરવું અને તેટલા દિવસો સુધી પાણીને બદલે દૂધનો જ ઉપયોગ કરવો. અથવા સાત દિવસ સુધી પાણી તથા અન્નને બદલે દૂધનો જ ઉપયોગ કરવો અને ભેંશનું મૂત્ર પીવું. (કેટલાક કહે છે કે, દૂધમાં ત્રિકડુકનું ચૂર્ણ પણ મિશ્ર કરવું.)

અથવા એક મહિના સુધી અન્નજળનો ત્યાગ કરી ફક્ત જીંટડીના દૂધનો જ આહાર કરી આ સ્થાનના પાંચમા અધ્યાયના ૧૩મા વિષયમાં કહેલા વિધાન પ્રમાણે પીપર સેવવી. ^{૧૬૬૧ નં ૫૫૫}
 અથવા એક મહિનો કે એક પખવાડિયા

સુધી સૈંધવ તથા ઘોડીઅજ્ઞમેદથી મિશ્ર કરેલું નેપાળાના બીજનું તેલ નિત્ય પીવું.

અથવા ઉદરરોગ વાયુ સંબંધી શૂળવાળો હોય, તો આદાના તથા સૂંઠના સો આઠકભાર (બસોછપ્પન તોલાભારનો એક આઠક-તેટલા) રસમાં પકવેલું નેપાળાનાં બીજનું તેલ એક મહિનો કે એક પખવાડિયા સુધી નિત્ય પીવું.

અથવા આદાના ચોગણા રસમાં પકવી, પકવતાં પકવતાં તમામ રસને બાળી નાખી, બાકી રહેલું દૂધ એક મહિના સુધી કે એક પખવાડિયા સુધી નિત્ય પીવું.

અથવા ચવક તથા આદાનો અથવા ચીડિયો દેવદાર, દેવદાર અને ચિત્રકનો કલ્ક ચોગણા દૂધ સાથે એક મહિનો કે એક પખવાડિયા સુધી નિત્ય પીવો.

અથવા રાતો સરગવો, શાલિપણી, વરધારો અને સાટોડીનો કલ્ક ચોગણા દૂધ સાથે એક મહિનો કે એક પખવાડિયા સુધી પીવો.

અથવા હિંગ અને સાજીખારથી મિશ્ર કરેલું, માલકાંકણીનાં કેસ્તનજેતનાં ફળોનું તેલ દૂધ સાથે એક મહિનો કે એક પખવાડિયા સુધી પીવું.

અથવા એક મહિનો કે એક પખવાડિયા સુધી નિત્ય ગોળ સાથે હરડેનું ચૂર્ણ ખાવું.

અથવા હઝર પીપરને થોરના દૂધની એકવીસ ભાવનાઓ આપી તેનું અનુકૂળતાથી ઝટલે દિવસે કરી શકાય તેટલે દિવસે ભક્ષણ કરવું.

અથવા હરડે અને પીપરનું ચૂર્ણ એક મહિનો કે એક પખવાડિયા સુધી નિત્ય ખાવું.

અથવા થોરના દૂધની ભાવના આપીને પકવેલી લાપસી એક મહિનો કે એક પખવાડિયા સુધી નિત્ય ખાવી.

અથવા હરડેના ચોસઠ તોલાભાર ચૂર્ણને

બસોછપ્પન તોલાભાર ધીમાં નાખી, તે ધીને અંગારા ઉપર ગરમ કરી, રવૈયાથી મથી, વાસણમાં નાખી, તે વાસણનું મોઢું સારી રીતે બંધ કરી તેને અરધા મહિના સુધી જવના ઢગલામાં દાટી ચૂકવું. પછી તે વાસણમાંથી ધી કાઢી, ગાળી લઈ તેમાં ચોગણો હરડેનો ક્વાથ, કાંજી તથા દહીં નાખી તે ધી પકવવું. આ ધી યથાચોગ્ય રીતે એક મહિના અથવા અરધા મહિના સુધી નિત્ય પીવું.

અથવા ગાયના બસોછપ્પન તોલાભાર દૂધમાં ચોસઠ તોલાભાર થોરનું દૂધ નાખી તે દૂધ પકવવું. પાછી રહે ત્યારે ઉતારી લઈ ઠંડું કરી રવૈયાથી વલોવી, માખણ કાઢી તે માખણને તેના ચોથા ભાગના થોરના દૂધમાં અને ચોગણા પાણીમાં પકવવું. એ પકવેલું માખણ (ધી) યથાચોગ્ય રીતે એક મહિનો કે અરધા મહિના સુધી નિત્ય પીવું.

અથવા ચવક, ચિત્રક, નેપાળો, અતિવિખ, કઠ, કપૂરી, ત્રિક્ષ્ણા, ઘોડીઅજ્ઞમેદ, હળદર, આંખકૂટામણી, નસોતર અને સૂંઠ, મરી, પીપર એ દરેક દ્રવ્યને અરધા અરધા તોલાભાર, ગર-માળાનાં ફળોની મજ્જા આઠ તોલાભાર, થોરનું દૂધ આઠ તોલાભાર તથા ગાયનું દૂધ અને ખૂચ બત્રીસ બત્રીસ તોલાભાર લેવું. એ સર્વને એકઠાં કરી ચોસઠ તોલાભાર ધીમાં નાખી તે ધીને ચોગણા પાણીમાં પકવવું. આ ધી યથાચોગ્ય રીતે એક મહિનો અથવા અરધા મહિના સુધી નિત્ય પીવું.

ઉપર કહેલાં ત્રણ ધી અને ચોથું આ સ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ૨૧મા વિષયમાં કહેલું તેલવચ્ક-ધૃત નામનું ધી ઉદરરોગ, ગુલ્મ, વિદ્રધિ, અષ્ટીલા, આનાહ, કોદ, ઉન્માદ અને અપરમાર એ રોગોમાં વિરેચન માટે ઉપયોગમાં લેવાં.

ગોમૂત્ર વડે આસવો, અરિષ્ઠો તથા મુરાગો ખનાવી, ખનાવતી વખતે જ તેઓને થોરના દૂધનો યોગ આપી તેઓને વારંવાર સેવવાં.

અથવા સૂત્રસ્થાનના ૩૯મા અધ્યાયના ૪થા વિષયમાં કહેલાં વિરેચન દ્રવ્યોનો ક્વાથ દેવદારના તથા આદાના રસથી મિશ્ર કરી નિત્ય પીવો.

અથવા સૂત્રસ્થાનના ૩૯મા અધ્યાયના ૬૬૧ા વિષયમાં કહેલાં વમનવિરેચનદ્રવ્યો એક એક તોલાભાર લેવાં. પિપ્પલ્યાદિ, વચાદિ અને હરિદ્રાદિ એ ત્રણ ગણોનાં દ્રવ્યો પણ એક એક તોલાભાર લેવાં. પછી તેને તથા એક એક તોલાભાર પાંચે પ્રકારનાં લવણોને ખારીક વાટી તે કલકને ચારગણા અથવા આઠગણા ગાય, ભેંસ તથા બકરી વગેરેનાં મૂત્રમાં નાખી અને થોરના ચોસઠ તોલાભાર દૂધને પણ મૂત્રમાં નાખી તે મૂત્રને કોમળ અગ્નિ પર એક વાસણમાં ચડાવી કકઠા વડે હલાવતાં હલાવતાં તેની અંદરનો કલક બહુ જ બળી ન જાય એવી રીતે પકવવું. પાણીને થાટું થાય ત્યારે ઉતારી લઈ ઠંડું પાડીને તેની અંગૂઠા જેવડી એક એક તોલાભારની ગોળીઓ કરવી અને તેમાંથી રોગીની શક્તિ પ્રમાણે એક, બે અથવા ત્રણ ગોળી ત્રણ કે ચાર મહિના સુધી નિત્ય ખવડાવવી. આ ક્રિયા આનાહવર્ત્તિ ક્રિયા કહેવાય છે અને તે ઉદરરોગ તથા પ્રમેહ વગેરે મહાબ્યાધિઓમાં ઉપયોગી થાય છે. કોઠમાં ઉત્પન્ન થયેલા કીડાઓને તથા ખાંસી, શ્વાસ, કૃમિ, કોઠ, સળેખમ, અરોચક, અવિપાક અને ઉદાવર્તનો પણ નાશ કરે છે. (ગાય વગેરેના મૂત્રના અનુપાત સાથે જ આ ગોળીઓ ખવડાવવી.)

મીઠગંધોની મજ્જા, ઈંદ્રજવ, દંડકવેલ, કડવી તૂંબડી, કડવાં તૂંરિયાં, નસોતર, ત્રિકટુ, સરસપ અને સૈંધવ અથવા સર્વ પ્રકારનાં લવણોને થોરના દૂધ કે ગાય વગેરેનાં મૂત્રોમાં

વાટી ગોમૂત્રમાં જ પકવીને તેની અંગૂઠા જેવડી વાટી કરી, ઉદરરોગવાળા જ માણસનાં મળમૂત્ર અટક્યાં હોય તેની શુદ્ધમાં સૈંધવના ચૂર્ણથી મિશ્ર કરેલું તેલ ચોળી, તેમાં એક કે બે વાટ ખોસવી. આ આનાહવર્ત્તિ ક્રિયા (ફેલવર્ત્તિક્રિયા) અધવાયુ તથા મૂત્રમળની અટકાયત, ઉદાવર્ત તથા આક્રોશ મટાડે છે; માટે તેઓની ઉપર આનો પ્રયોગ કરવો. ૯

પ્લીહોદર તથા યદ્દાદ્યુદરની ચિકિત્સા

ગ્રીહોદરિણઃ સ્લિગ્ધસ્વિન્નસ્ય દમ્ના મુક્તગતો વામવાહૌ કૂર્પરામ્યન્તરતઃ શિરાં વિષ્વેદ્વિમદંયેત્પા-
ણિના હ્રીહાનં રુધિરસ્યન્દનાર્થમ્ । તતઃ સંશુદ્ધદેહં
સમુદ્દશુક્તિકાક્ષારં પયસા પાયયેત । હિઙ્મુસૌર્વર્ષિકા-
ક્ષારેણ સુતેન પલાશક્ષારેણ વા યવક્ષારમ્ । પારિ-
જાતકેશુરકાપામાર્ગક્ષારં વા । તૈલસંસૃદં શોમાઙ્ગન-
કપાયં વા, વિપ્પલીસૈન્ધવચિત્રકયુક્તં પૂતિકરઙ્ગક્ષારં
વામ્લમ્બુતં વિદ્વલવળાવિપ્પલીપ્રગાદમ્ । વિપ્પલી-
વિપ્પલીમૂલચિત્રકશૃન્ગવેરયવક્ષારસૈન્ધવાનાં પાલિકા
માળા ઘૃતપ્રસ્થં તત્તુલ્યં ક્ષીરં તદૈકઘ્યં ત્રિપાચયેદ-
તત્પદ્મલકં નામ સર્પિઃ ગ્રીહામિસઙ્ગમુલ્મોદરોદાવ-
ર્ત્તશ્વયુપાન્નુરોગકાસશ્વાસપ્રતિરયાયોર્દ્વવાતવિપ-
જ્વરાનપહન્તિ । મન્દાન્નિર્વા હિઙ્મ્વાદિકં ચૂર્ણમુપ-
યુજ્જીત । યકૃદાલ્યેડ્યેપ એવ ક્રિયાવિભાગઃ ।
વિશેષતસ્તુ દક્ષિણવાહૌ શિરાવ્યથઃ ।

મળિવન્ધં સકુન્નામ્પ વામાઙ્મુષ્ઠમીરિતામ્ ।
દહેચ્છિરા શરેણાશુ ગ્રીહો વૈઘઃ પ્રશાન્તયે ॥૧૦॥

પ્લીહોદરવાળાને રોહન તથા રોહનસંસ્કાર આપી, દહીં વડે ભોજન કરાવી, રુધિરનો સ્રાવ કરવા માટે તેના ડાબા બાહુમાં કાણીના સંધિના સમીપમાં (શા. અ. ૮ વિ. ૨૧) શિરાને વીંધવી અને હાથ વડે શરલનું મર્દન કરવું કે જેથી રુધિર વહે. રુધિર વણા પછી વમનવિરેચન થી શુદ્ધ કરી તેને સમુદ્રની છીપનો ક્ષાર દૂધ

સાથે પાવો અથવા હિંગ, સાજીખાર કે ઝારેલા ખાખરાના ક્ષારની સાથે જવખાર પાવો. અથવા રગતરોહિડો, એખરો તથા અધેકાનો ક્ષાર તેલની સાથે મેળવી પાવો અથવા સરગવાનો ક્ષાથ પીપર, સૈંધવ તથા ચિત્રકથી મિશ્ર કરી પાવો અથવા કાંજીથી સ્ત્રવાવેલો ચરેલકરજનો ક્ષાર બિડલણુ તથા પીપરથી સારી પેટે મિશ્ર કરી પાવો. (આ સ્થાનના ૩૩ માં અધ્યાયના ૧૧માં વિષયમાં વખતનો જ નિર્ધેય કર્યો છે, તેની યોગ્ય પ્યવરથા કરી લેવી.)

પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રક, સૂંઠ, જવખાર અને સૈંધવ એ દરેક દ્રવ્યને ચાર ચાર તોલાભાર લેવાં. ધી ચોસઠ તોલાભાર અને દૂધ પણ ચોસઠ તોલાભાર લેવું. એ સર્વને એકઠાં કરી પકવવાં, એટલે ષટ્પલક નામનું ધી સિદ્ધ થાય છે. આ ધી બરલ, અશિની મંદતા, યુદ્ધ, ઉદર-રોગ, ઉદાવર્ત, સોજો, પાંડુરોગ, ખાંસી, શ્વાસ, જર્વવાત (નીચે નહિ બેસતાં જાયો જ આદ્યા કરતો શ્વાસ) તથા વિષમજ્વરને મટાડે છે.

પ્લીહોદરવાળાનો અશિ મંદ થઈ ગયો હોય, તો તે ઉપર આ સ્થાનના પાંચમા અધ્યાયના ૨૪માં વિષયમાં કહેલા હિંગનાદિ ગણના મૂર્છનો ઉપયોગ કરાવવો; એટલે તેથી પણ અશિની મંદતા મટે છે.

યકૃદ્વાદ્યુદરની પણ તે જ ચિકિત્સા છે કે જે પ્લીહોદરની કહેવાઈ છે, પણ એટલું જ વિશેષ છે કે, યકૃદ્વાદ્યુદર થયેલ હોય, તો જમણા બાહુમાં ઢાણીના સંધિની પાસે શિરા વીંધવી.

વૈદે બરલને શાંત કરવા માટે રોગીના ડાબા હાથના કાંડાને જરાક તમાવી ડાબા અંગૂઠા તરફ જતી શિરાને તરત તીરકાંડું કે જો મોટા યુજ નામના ખડની એક ખત છે, તેની અશિમાં તપાવેલી ઢાંડીથી ડાંબવી. ૧૦

બદ્ધગુહોદરની ચિકિત્સા

વદ્ધગુદે પરિસ્તાવિણિ ચ ક્ષિગ્ધસ્વિન્નસ્યામ્ય-
ક્તસ્યાધો નાભેર્વાતશ્ચતુરઙ્ગુલમપહાય રોમરાજ્યા
ઉદરં પાટયિત્વા ચતુરઙ્ગુલપ્રમાણાન્યન્ત્રાણિ નિષ્ક્રુ-
પ્ય નિરીક્ષ્ય વદ્ધગુદસ્પાન્નપ્રતિરોધકરમશ્માનં
વાલં વાપોહ્ય મલજાતં વા તતો મધુસર્પિર્ધામમ્ય-
જ્યાન્ત્રાણિ યથાસ્થાનં સ્થાપયિત્વા વાઙ્ વ્રણમુદર-
સ્ય સીવ્યેત્ ॥ ૧૧ ॥

બદ્ધગુહોદરવાળાને સ્નેહન તથા સ્વેદન-
સંસ્કાર આપી, માલિસ કરી, નાભિથી નીચે
ડાબી બાજુમાં રેખાવલિથી ચાર આંગળ જેટલા
ભાગને છોડી દઈ, શસ્ત્ર વડે પેટ ચીરી ચાર ચાર
આંગળ જેટલાં આંતરડાંને બહાર ખેંચી લઈ,
અંદર નજર કરી, એ રોગીનાં આંતરડાંને હરકત
કરનારો જ કાંકરો, વાળ કે મળ હોય તેને દૂર
કર્યો પછી આંતરડાંને ધી તથા મધથી માલિસ
કરી પાછાં તેઓના અસલ ઠેકાણે બરાબર મૂકી
ઉદરના બહારના પ્રણને સ્ત્રીવી લેવો અને પછી
જોડીમધથી મિશ્ર કરેલી કાળી માટીનો લેપ કરી
પાટો બાંધી દેવો. પછી તે રોગીને પવન વગરના
ધરમાં પ્રવેશ કરાવી યોગ્ય વર્તણુકનો ઉપદેશ
કરવો અને ક્ષત દૂધનો જ આહાર રખાવવો ને
તેલ કે ધીની ઢોઢીમાં રાખવો. ૧૧

પરિસ્તાબ્યુદરની ચિકિત્સા

પરિસ્તાવિણ્યેવમેવ શલ્યમુદ્ગત્યાન્નસાવાન્સં-
શોષ્ય સન્ધિદ્રમન્ત્રં સમાધાય કાલપિપીલિકામિ-
ર્દશ્યેત્ । દટે ચ તાપ્સાં કાયાનપહરેન્ન શિરાંસિ ।
તતઃ પૂર્વવત્સીવ્યેત્ । સન્ધાનં ચ યથોક્તં કાર્યેત્ ।
યટીમધુકમિથ્રવા ચ કૃષ્ણમૃદાવલિપ્ય વન્ધેનોપ-
ચરેત્તતો નિવાતમાગારં પ્રવેશ્યાચારિક્ષુપદિશેદ્વાસ-
યેચૈનં તૈલદ્રોણ્યાં સર્પિર્દ્રોણ્યાં વા પયોવૃત્તિમિતિ ॥

પરિસ્તાબ્યુદરવાળાને પણ સ્નેહન તથા
સ્વેદનસંસ્કાર આપી, માલિસ કરી, નાભિથી
નીચે ડાબી બાજુમાં રેખાવલિથી ચાર આંગળ

જટલા ભાગને છોડી દઈ, શસ્ત્ર વડે પેટ ચીરી, શલ્યથી જખમી થયેલા આંતરડાને બહાર કાઢી, તેમાંથી શલ્ય કાઢી લઈ, આંતરડાના સાવોને સાફ કરી, છિદ્રના ભાગોને ભેગા કરી કાળા મંઠાડાઓની પાસે કરડાવવા અને મંઠાડા તે ભાગોને બરાબર વળગી રહે, ત્યારે મંઠાડાનાં માથાં નહિ કાપતાં ધડોને કાપી નાખવાં. પછી આંતરડાને ધી તથા મધ્યથી માલિસ કરી અસલના સ્થાનમાં મૂકી ઉદરના બહારના વ્રણને સીવી લેવો અને વ્રણના પ્રકરણમાં કઠ્ઠા પ્રમાણે તેના હોઠ વગેરેનું સંધાન પણ કરવું. પછી જઠીમધથી મિશ્ર કરેલી કાળી માટીનો લેપ કરી પાટા બાંધી દઈ રોગીને પવન વગરના ધરમાં પ્રવેશ કરાવી યોગ્ય વર્તણૂકનો ઉપદેશ કરવો અને ક્ષત દૂધનો જ આહાર રખાવી તેલ કે ધીની કાઠીમાં રાખવો. ૧૨

ઉદ્ઘોદર (જલોદર) ની ચિકિત્સા

ઉદકોદરિણસ્તુ વાતહરતૈલામ્યક્ત્સવોળ્લોદક-
સ્વિન્નસ્ય સ્થિતસ્પાતૈઃ સુપરિગૃહીતસ્પાકઘાતપરિવે-
દિતસ્પાવોનામેર્વામતથતુરજ્જુલમપહાય રોમરાજ્યા
ગ્રીહિમુલેનાહ્નુદોદરપ્રમાણમવગાદં વિધ્યેત્ । તત્ર
ગ્રન્થાદીનામન્યતમસ્ય નાડીં દ્વિદ્વારાં પક્ષનાડીં વા
સંયોજ્ય દોષોદકમવસિષ્ઠેચ્છો નાડીમપહૃત્ય તૈલ-
લવણેનામ્યજ્ય વ્રણં વન્ધેનોપચરેન્ ચૈકસ્મિન્નેવ
દિવસે સર્વે દોષોદકમપહરેત્ । સહસ્રા હપહૃતે તુષ્ણા-
જ્વરાન્નમર્દાતીસારશ્વાસપાદદાહા ઉત્પથેરવાપૂર્ણતે વા
મૃશતરમુદરમસજ્ઞાતપ્રાણસ્ય, તસ્માત્તૃતીયચતુર્થપચ્ચ-
મપ્પાદમદશમદ્વાદશોષદશરાત્રાણામન્યતમમન્તરી-
કૃત્ય દોષોદકમલ્પાલ્પમવસિષ્ઠેત્ । નિઃસ્રુતે ચ દોષે
ગાઢતરમાવિક્રોશેયર્ચર્મણામન્યતમેન પરિવેદ્યે-
દુદરં, તથા નાધ્માપયતિ વાયુઃ, પ્ણમાસાંશ્ચ પયસા
મોજયેજ્ઞાન્નલરસેન વા, તત્ર ત્રીન્માસાનદ્વૌદકેન
પયસા ફલાન્લેન જાન્નલરસેન વાવશિષ્ટં માસત્રયમન્

લઘુ હિતં સેવેતૈવં સંવત્સરેણાગદો ભવતિ ॥ ૧૩ ॥

ઉદ્ઘોદરવાળાને વાયુનું હરણ કરનારાં તેલ
ચાળી, જાના પાણીથી સ્વેદનસંસ્કાર આપી,
સ્થિતિ કરાવી, તેના વિશ્વાસપાત્ર લોકોના હાથથી
તેને સારી પેટે પકડાવી પેટને બગલ સુધી વસ્રથી
વીંટી લઈ, નાભિથી ત્રીચે ડાબી તરફ રોમા-
વલીથી ચાર આંગળ જટલા ભાગને છોડી દઈ
ગ્રીહિમુખ નામના શસ્ત્ર વડે પેટમાં અંગૂઠાના
મધ્યભાગ જટલો જોડો વીંધ કરવો. એ વીંધમાં
ઠથીર વગેરે પદાર્થોમાંથી કોઈ પદાર્થની પોલી
નળી અથવા બે દ્વારવાળી પાંખિયાળી નળી
નાળીને પેટના ખરાબ જળને સ્વાવવું. પછી
નળી કાઢી લઈ વ્રણને સંધવથી મિશ્ર કરેલા
તેલનું માલિસ કરી પાટા બાંધી લેવો. એક દિવસે
જ સધણું ખરાબ જળ સ્વાવવું નહિ; કેમ કે
એકદમ સ્વાવવાથી નિર્બળ થયેલા અને જને
બળ પાછું પ્રાપ્ત થયેલું હોતું નથી એવા રોગીને
તરસ, જવર, અંગમર્દ, અતિસાર, શ્વાસ તથા
પાદદાહ ઉત્પન્ન થાય છે અથવા પેટ અત્યંત
ભરપૂર થઈ જાય છે; આ કારણને લીધે ત્રીજો
ચોથો, પાંચમો, છઠ્ઠો, આઠમો, દસમો, બારમો
અને સોળમો; એટલા દિવસોમાં જ જ દિવસે
અતુક્રૂળ જણાય તે તે દિવસે વચમાં એક, બે કે
વધારે દિવસનું અંતર રાખી ખરાબ જળનો
થોડો થોડો સ્વાવ કરવો. ખરાબ જળનો સ્વાવ
થયા પછી જન, રેશમ કે આમડાના પાટાથી
પેટને મજબૂત રીતે વીંટી લેવું કે જેથી વાયુ
પેટને ફલાવી શકે નહિ. ક્રિયા કર્યા પછી રોગીને
છ મહિના સુધી દૂધ અથવા જંગલી પ્રાણીઓના
માંસના રસનો આહાર કરાવવો. તેમાં પહેલા
ત્રણ મહિના સુધી ક્ષત અરધા પાણીમાં પકાવેલું
દૂધ જ પાવું તથા જળનું કાર્ય તેવા દૂધથી જ કરા-
વવું અને બીજા ત્રણ મહિના સુધી અરધા

પાણીમાં પકાવેલા દૂધ સાથે અથવા દાઙમ વગેરે
કુળોના રસથી ખાટા કરેલા જંગલી પ્રાણીઓના
માંસના રસની સાથે હલકું તથા હિતકારી અન્ન
જમાવડું. આ પ્રમાણે છ મહિના સુધી વર્તે
અને તે પછી પણ બીજા છ મહિના સુધી યોગ્ય
પરેણ પાળે, તો ઉદ્દેશદરનો દરદી ખરાબર સાજો
થાય છે. ૧૩

ઉદરરાગીઓને કયો આહાર હિતકારી છે ?

भवति चात्र

આસ્થાપને ચૈવ વિરેચને ચ પાને તથાહાર-
વિધિક્રિયાસુ । सर्वोदरिभ्यः कृशैः प्रयोज्यं क्षीरं
शृतं जाङ्गलजो रसो वा ॥ ૧૪ ॥

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ
સ્વમુખે કહ્યું છે : ‘પ્રવીણ વૈદ્યોએ સધળા ઉદરરોગ-
વાળાઓને નિરૂદ્ધબસ્તિમાં, વિરેચનમાં, પીવામાં
અને આહારોની ક્રિયાઓમાં પકાવેલું દૂધ અથવા
જંગલી પ્રાણીઓના માંસનો રસ દેવો. ’ ૧૪

અધ્યાય ૧૫ મો

ઉપક્રમ

अथातो मूढगर्भचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
ययोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘મૂઢગર્ભચિકિ-
ત્સિત’ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ સુશ્રુત
ની પાસે કહેલું છે. ૧

મૂઢગર્ભરૂપી શત્ય કાઢવામાં રાજની
મંજૂરીની અને કાળજીની જરૂર

नातः कष्टतममस्ति यथा मूढगर्भशल्योद्धर-
णमत्र हि योनियकृत्प्रीहान्त्रविवरगर्भाशयानां मध्ये
कर्म कर्त्तव्यं स्पष्टेन । उत्कर्षणापकर्षणस्थानापवर्च-

૧ મૂઢગર્ભના નિદાનો તથા લક્ષણાદિક નિદાન-
સ્થાનના આઠમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યા છે, તેની
ચિકિત્સા વિષેનો.

नोत्कर्त्तनमेदनच्छेदनपीडनर्ज्जकरणदारणानि चैक-
हस्तेन गर्भे गर्भिणीं चाहंसता, तस्मादधिपतिमा-
पृच्छय परं च यत्नमास्थायोपक्रमेत ॥ ૨ ॥

મૂઢગર્ભરૂપી શત્ય કાઢવા જેવું બીજું
એક કામ વિકટ નથી; કેમ કે એ કામમાં યોગિ,
યકૃત, પ્લીહા, આંતરડાંનો અવકાશ અને ગર્ભા-
શયના મધ્યમાં હસ્તસ્પર્શથી ક્રિયા કરવી પડે
છે અને ગર્ભ તથા ગર્ભિણીને મરવા ન દેવા
ઉપર ધ્યાન આપીને એક હાથથી જ ગર્ભને
જાંચોનીચો કરવો પડે, ગર્ભનાં અંગોને એક
સ્થાનથી બીજા સ્થાનમાં લાવવાં પડે, ગર્ભના
અંગનું છેદન-ભેદન કરવું પડે, ગર્ભનાં અંગોને
છેદીને યે વિભાગ કરી નાખવા પડે, ગર્ભને દબા-
વવો પડે, સીધો કરવો પડે અને અવયવ ફાડી
નાખવા પડે છે; માટે પ્રથમ રાજની મંજૂરી લીધા
પછી પૂરતી કાળજી રાખી એ ક્રિયા કરવી. ૨

મૂઢગર્ભની ગતિના આઠ ભેદ અને અમૂઢ
ગર્ભની ત્રણ અટકાયતો

तत्र समासेनाष्टविधा मूढगर्भगतिरुद्दिष्टा ।
स्वभावगता अपि त्रयः सज्जा भवन्ति शिरसौ
वैगुण्यादंसयोर्ज्ञेयनस्य वा ॥ ૩ ॥

સંક્ષેપથી બેતાં મૂઢગર્ભની ગતિ આઠ પ્રકાર-
ની થાય છે કે જેઓનું વ્યાખ્યાન નિદાનસ્થાનના
આઠમા અધ્યાયના ચોથા વિષયમાં આપ્યું છે.
મૂઢ નહિ થયેલા ગર્ભની પણ માથાની, ખલાઓની
અને કમરની વિષમ સ્થિતિથી સમય થતાં ત્રણ
સ્વાભાવિક અટકાયતો થાય છે. ૩

જીવતો ગર્ભ ન કાઢી શકાય તો શું કરવું ?

जीवति तु गर्भे सूतिका गर्भनिर्हरणे प्रयतेत,
निर्हर्तुमशक्ये व्यावनान्मन्त्रानुपशृणुयात्तान्मन्त्रा-
मः ॥ ‘इहामृतं च सोमश्च चित्रभानुश्च भामिनि ।

उच्चैःश्रवाश्च तुरगो मन्दिरे निवसन्तु ते ॥

इदममृतमपां समुद्धृतं वै तव लघु गर्भमिश्रं

જટલા ભાગને છોડી દઈ, શસ્ત્ર વડે પેટ ચીરી, શલ્યથી જખમી થયેલા આંતરડાને બહાર કાઢી, તેમાંથી શલ્ય કાઢી લઈ, આંતરડાના સાવોને સાફ કરી, છિદ્રના ભાગને ભેગા કરી કાળા મંઠાડાઓની પાસે કરડાવવા અને મંઠાડા તે ભાગને ખરાબર વળગી રહે, ત્યારે મંઠાડાનાં માથાં નહિ કાપતાં ધડોને કાપી નાખવાં. પછી આંતરડાને ધી તથા મધથી માલિસ કરી અસલના સ્થાનમાં મૂકી ઉદરના બહારના વ્રણને સીવી લેવો અને વ્રણના પ્રકરણમાં કઠ્ઠા પ્રમાણે તેના હોઠ વગેરેનું સંધાન પણ કરવું. પછી જડીમધથી મિશ્ર કરેલી કાળી માટીને લેપ કરી પાટા બાંધી દઈ રોગીને પવન વગરના ઘરમાં પ્રવેશ કરાવી યોગ્ય વર્તણૂકને ઉપદેશ કરવો અને કુક્ત દૂધનો જ આહાર રખાવી તેલ કે ધીની ઠાઠીમાં રાખવો. ૧૨

ઉઠ્ઠકોદર (જલોદર) ની ચિકિત્સા

ઉદકોદરિણસ્તુ વાતહરતૈભ્યસ્કલસ્યોષ્ણોદક-
સ્વિન્નસ્ય સ્થિતસ્પાત્તિઃ સુપરિગૃહીતસ્યાકક્ષાત્પરિવે-
દિતસ્વાધોનામેર્વામતશ્ચતુરજ્જુલમપહાય રોમરાજ્યા
ત્રીહિમુલેનાઙ્ગુષ્ઠોદરપ્રમાણમવગાઢં વિધ્યેત્ । તત્ર
વ્રણાદીનામન્યતમસ્ય નાહીં દ્વિદ્વારાં પશ્ચનાહીં વા
સંયોજ્ય દોષોદકમવસિષ્ણેત્તત્તો નાહીમપહૃત્ય તૈલ-
લવણેનાભ્યગ્ચ વ્રણં ઘન્યેનોપચરેન્ન ચૈકસ્મિન્નેવ
દિવસે સર્વં દોષોદકમપહરેત્ । સહસા હપહૃતે તૃણા-
જ્વરાન્નમદતીસારશ્વાસપાદદાહા ઉત્પથેરન્નાપૂર્થતે વા
મૃશંતરમુદરમસંજ્ઞાતપ્રાણસ્ય, તસ્માત્તૃતીયચતુર્થપચ્ચ-
મપષ્ઠાષ્ટમદશમદ્વાદશપોદશરાત્રાણામન્યતમમન્તરી-
કૃત્ય દોષોદકમલ્પાલ્પમનાસિષ્ણેત્ । નિઃશ્ણુતે ચ દોષે
ગાઢતરમાવિક્રોશયર્ચર્મણામન્યતમેન પરિવેષ્ટ્યે-
દુદરં, તથા નાધ્માપયતિ વાયુઃ, પળમાસાંચ પયસા
મોજયેજ્ઞાન્નલરસેન વા, તત્ર ત્રીન્માસાનદ્વોદકેન
પયસા ફલામ્લેન જાઙ્ગલરસેન વાવશિષ્ટં માસત્રયમન્નં

લઘુ હિતં સેવેતૈવં સંવત્સરેણાગદો ભવતિ ॥ ૧૩ ॥

ઉઠ્ઠકોદરવાળાને વાયુનું હરણ કરનારાં તેલ ચોળી, જીના પાણીથી સ્વેદનસંસ્કાર આપી, સ્થિતિ કરાવી, તેના વિશ્વાસપાત્ર લોકોના હાથથી તેને સારી પેઠે પકડાવી પેટને બગલ સુધી વચ્ચથી વીંટી લઈ, નાભિથી ત્રીચે કાળી તરફ રોમા-
વલીથી ચાર આંગળ જટલા ભાગને છોડી દઈ ત્રીહિમુખ નામના શસ્ત્ર વડે પેટમાં અંગૂઠાના મધ્યભાગ જટલો જોડે વીંધ કરવો. એ વીંધમાં કથીર વગેરે પદાર્થોમાંથી ઠાઈ પદાર્થની પોલી નળી અથવા બે દ્વારવાળી પાંખિયાળી નળી નાખીને પેટના ખરાબ જળને સ્ત્રાવવું. પછી નળી કાઢી લઈ વ્રણને સૈધવથી મિશ્ર કરેલા તેલનું માલિસ કરી પાટા બાંધી લેવો. એક દિવસે જ સઘણું ખરાબ જળ સ્ત્રાવવું નહિ; કેમ કે એકદમ સ્ત્રાવવાથી નિર્બળ થયેલા અને જેને બળ પાછું પ્રાપ્ત થયેલું હોતું નથી એવા રોગીને તરસ, જ્વર, અંગમર્દ, અતિસાર, શ્વાસ તથા પાદદાહ ઉત્પન્ન થાય છે અથવા પેટ અત્યંત ભરપૂર થઈ બચ છે; આ કારણને લીધે ત્રીજો ચોથો, પાંચમો, છઠ્ઠો, આઠમો, દસમો, બારમો અને સોળમો; એટલા દિવસોમાં જ જ દિવસે અનુકૂળ જણાય તે તે દિવસે વચમાં એક, બે કે વધારે દિવસનું અંતર રાખી ખરાબ જળનો થોડો થોડો સ્ત્રાવ કરવો. ખરાબ જળનો સ્ત્રાવ થયા પછી જીન, રેશમ કે આમડાના પાટાથી પેટને મજબૂત રીતે વીંટી લેવું કે જથી વાયુ પેટને ફુલાવી શકે નહિ. ક્રિયા કર્યા પછી રોગીને છ મહિના સુધી દૂધ અથવા જંગલી પ્રાણીઓના માંસના રસનો આહાર કરાવવો. તેમાં પહેલા ત્રણ મહિના સુધી કુક્ત અરધા પાણીમાં પકવેલું દૂધ જ પાવું તથા જળનું કાર્ય તેવા દૂધથી જ કરાવવું અને બીજા ત્રણ મહિના સુધી અરધા

પાણીમાં પકાવેલા દૂધ સાથે અથવા દાઢમ વગેરે ફળોના રસથી ખાટા કરેલા જંગલી પ્રાણીઓના માંસના રસની સાથે હલકું તથા હિતકારી અન્ન જમાડવું. આ પ્રમાણે છ મહિના સુધી વર્તે અને તે પછી પણ બીજા છ મહિના સુધી યોગ્ય પરેજી પાળે, તો ઉદેકાદરનો દરદી ખરાબર સાબે થાય છે. ૧૩

ઉદરરોગીઓને કયે આહાર હિતકારી છે ?

भवति चात्र

આસ્થાપને ચૈવ વિરેચને ચ પાને તથાહાર-વિધિક્રિયાસુ । સર્વોદરિમ્યઃ કુશલૈઃ પ્રયોજ્યં ક્ષીરં શૃતં જાઙ્ગલજો રસો વા ॥ ૧૪ ॥

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે : ‘પ્રવીણ વૈદ્યોએ સઘળા ઉદરરોગવાળાઓને નિરૂહબસ્તિમાં, વિરેચનમાં, પીવામાં અને આહારોની ક્રિયાઓમાં પકાવેલું દૂધ અથવા જંગલી પ્રાણીઓના માંસનો રસ દેવો. ૧૪

અધ્યાય ૧૫ મો

ઉપક્રમ

अथातो मूढगर्भचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘મૂઢગર્ભચિકિત્સિત’^૧ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

મૂઢગર્ભરૂપી ગલ્ય કાઢવામાં રાબની મંજૂરીની અને કાળજીની જરૂર

નાતઃ કષ્ટતમમસ્તિ યથા મૂઢગર્ભશલ્યોદ્ધરણમત્ર હિ યોનિયકૃત્સીહાન્ત્રવિવરણમશિયાનાં મધ્યે કર્મ કર્તવ્યં સ્પર્શન । ઉત્કર્ષણાપર્કર્ષણસ્યાનાપત્તર્ત-

૧ મૂઢગર્ભનાં નિદાનો તથા લક્ષણાદિક નિદાન-રક્ષાનના આઠમા અધ્યાયમાં કહેલામાં આવ્યાં છે, તેની પેતા.

નોત્કર્ત્તનમેદનચ્છેદનપીઢનર્જ્જ્વળકરણદારણાનિ ચૈક્ર-હસ્તેન ગર્ભ ગર્ભિણીં ચાર્હિસતા, તસ્માદધિપતિમા-પૃચ્છ્ય પરં ચ યત્નમાસ્વાયોપક્રમેત ॥ ૨ ॥

મૂઢગર્ભરૂપી શલ્ય કાઢવા જેવું બીજું એક કામ વિકટ નથી; કેમ કે એ કામમાં ચોનિ, ચક્રત, પ્લીહા, આંતરડાંનો અવકાશ અને ગર્ભા-શયના મધ્યમાં હસ્તસ્પર્શથી ક્રિયા કરવી પડે છે અને ગર્ભ તથા ગર્ભિણીને મરવા ન દેવા ઉપર ધ્યાન આપીને એક હાથથી જ ગર્ભને જાંચોનીચો કરવો પડે, ગર્ભનાં અંગોને એક સ્થાનથી બીજા સ્થાનમાં દાવવાં પડે, ગર્ભના અંગનું છેદન-ભેદન કરવું પડે, ગર્ભનાં અંગોને છેદીને બે વિભાગ કરી નાખવા પડે, ગર્ભને દબાવવો પડે, સીધો કરવો પડે અને અવયવ ફાડી નાખવા પડે છે; માટે પ્રથમ રાબની મંજૂરી લીધા પછી પૂરતી કાળજી રાખી એ ક્રિયા કરવી. ૨

મૂઢગર્ભની ગતિના આઠ ભેદ અને અમૂઢ ગર્ભની ત્રણ અટકાયતો

तत्र समासेनाद्यविधा मूढगर्भगतिरुद्दिष्टा । स्वभावगता अपि त्रयः सङ्गा भवन्ति शिरसो वैगुण्यादंसयोर्जघनस्य वा ॥ ૩ ॥

સંક્ષેપથી બેતાં મૂઢગર્ભની ગતિ આઠ પ્રકારની થાય છે કે જેઓનું વ્યાખ્યાન નિદાનસ્થાનના આઠમા અધ્યાયના ચોથા વિષયમાં આપ્યું છે. મૂઢ નહિ થયેલા ગર્ભની પણ માથાની, ખભાઓની અને કમરની વિષમ સ્થિતિથી સમય થતાં ત્રણ સ્વાભાવિક અટકાયતો થાય છે. ૩

જ્યવતો ગર્ભ ન કાઢી શકાય તો શું કરવું ?

जीवति तु गर्भे सति का गर्भनिर्हण्ये प्रयतेत, निर्हर्तुमशक्ये च्यावनान्मन्त्रानुपशृणुयात्तान्त्रक्ष्या-मः ॥ ‘इहामृतं च सोमश्च चित्रभानुश्च भामिनि ।

उच्चैःश्रवाश्च तुरगो मन्दिरे निवसन्तु ते ॥

इदममृतमपां समुद्धृतं वै तव लघु गर्भमिश्रं

જટલા ભાગને છોડી દઈ, શસ્ત્ર વડે પેટ ચીરી, શલ્યથી જખમી થયેલા આંતરડાને બહાર કાઢી, તેમાંથી શલ્ય કાઢી લઈ, આંતરડાના સાવેને સાફ કરી, છિદ્રના ભાગને ભેગા કરી કાળા મંઠાડાઓની પાસે કરડાવવા અને મંઠાડા તે ભાગોને ખરાબર વળગી રહે, ત્યારે મંઠાડાનાં માથાં નહિ કાપતાં ધડોને કાપી નાખવાં. પછી આંતરડાંને ધી તથા મંથથી માલિસ કરી અસલના સ્થાનમાં મૂકી ઉદરના બહારના પ્રભુને સીવી લેવો અને પ્રભુના પ્રકરણમાં કશા પ્રમાણે તેના હોઠ વગેરેનું સંધાન પણ કરવું. પછી જટીમંથથી મિશ્ર કરેલી કાળી માટીનો લેપ કરી પાટા બાંધી દઈ રોગીને પવન વગરના ધરમાં પ્રવેશ કરાવી યોગ્ય વર્તણૂકનો ઉપદેશ કરવો અને દૂક્ત દૂધનો જ આહાર રખાવી તેલ કે ધીની કોઠીમાં રાખવો. ૧૨

ઉદકોદર (જલોદર) ની ચિકિત્સા

ઉદકોદરિણસ્તુ વાતહરતૈલામ્યકત્સ્યોષ્ણોદક-સ્વિન્નસ્ય સ્થિતસ્યાપ્તે: સુપરિગૃહીતસ્યાકક્ષાત્પરિવે-પિતસ્યાધોનામેર્વામતથ્વતુરજ્જ્વલમપહાય રોમરાજ્યા ગ્રીહિમુખેનાજ્જુષોદરગ્રમાણમવગાઢં વિષ્યેત્ । તત્ર વ્રજ્વાદીનામન્યતમસ્ય નાહીં દ્વિદ્વારાં પશ્ચનાહીં વા સંયોજ્ય દોપોદકમવસિષ્ણેત્તત્તો નાડીમપહૃત્ય તૈલ-લવણનામ્યજ્ય વ્રણં વન્યેનોપચરેન્ન ચૈકસ્મિન્નૈવ દિવસે સર્વં દોપોદકમપહરેત્ । સહસા હ્યપહૃતે તુષ્ણા-જ્જરાક્ષ્મર્દાતીસારશ્વાસપાદદાહા ઉત્પેદ્યેન્નાપૂર્ણતે વા મૃશતરમુદરમસજ્ઞાતપ્રાણસ્ય, તસ્માત્તૃતીયચતુર્થપચ્ચ-મપષ્ટાષ્ટમદશમદ્વાદશપોઢશરાત્રાણામન્યતમમન્તરી-કૃત્ય દોપોદકમલ્પાલ્પમવસિષ્ણેત્ । નિઃસ્રુતે ચ દોષે ગાઢતરમાવિકકૌશલ્યચર્મણામન્યતમેન પરિવેદયે-દુદરં, તથા નાધ્માપયતિ વાયુઃ, વળ્ખાસાંથ પયસા મોજયેજાક્ષ્ણરસેન વા, તત્ર ત્રીન્માસાનર્દ્રોદકેન પયસા ફલામ્લેન જાક્ષ્ણરસેન વાવશિષ્ટં માસત્રયમન્નં

લઘુ હિતં સેવેતૈવં સંવત્સરેણાગદો ભવતિ ॥ ૧૩ ॥

ઉદકોદરવાળાને વાયુનું હરણ કરનારાં તેલ ચોળી, જાના પાણીથી સ્વેદનસંસ્કાર આપી, સ્થિતિ કરાવી, તેના વિશ્વાસપાત્ર લોકોના હાથથી તેને સારી પેટે પકડાવી પેટને બગલ સુધી વસથી વીંટી લઈ, નાભિથી નીચે કાળી તરફ રોમા-વલીથી ચાર આંગળ જટલા ભાગને છોડી દઈ ત્રીહિમુખ નામના શસ્ત્ર વડે પેટમાં અંગૂઠાના મધ્યભાગ જટલા કોઠા વીંધ કરવો. એ વીંધમાં કથીર વગેરે પદાર્થોમાંથી કોઈ પદાર્થની પોલી નળી અથવા બે દ્વારવાળી પાંખિયાળી નળી નાખીને પેટના ખરાબ જળને સ્ત્રાવવું. પછી નળી કાઢી લઈ પ્રભુને સંધવથી મિશ્ર કરેલા તેલનું માલિસ કરી પાટા બાંધી લેવો. એક દિવસે જ સઘણું ખરાબ જળ સ્ત્રાવવું નહિ; કેમ કે એકદમ સ્ત્રાવવાથી નિર્બળ થયેલા અને જેને બળ પાછું પ્રાપ્ત થયેલું હોતું નથી એવા રોગીને તરસ, જ્વર, અંગમર્દ, અતિસાર, શ્વાસ તથા પાદદાહ ઉત્પન્ન થાય છે અથવા પેટ અત્યંત ભરપૂર થઈ અચ છે; આ કારણને લીધે ત્રીજો ચોથો, પાંચમો, છઠ્ઠો, આઠમો, દસમો, બારમો અને સોળમો; એટલા દિવસોમાં જ જ દિવસે અનુકૂળ જણાય તે તે દિવસે વચમાં એક, બે કે વધારે દિવસનું અંતર રાખી ખરાબ જળનો થોડો થોડો સ્ત્રાવ કરવો. ખરાબ જળનો સ્ત્રાવ થયા પછી જાન, રેશમ કે આમડાના પાટાથી પેટને મજબૂત રીતે વીંટી લેવું કે જથી વાયુ પેટને ફુલાવી શકે નહિ. ક્રિયા કર્યા પછી રોગીને છ મહિના સુધી દૂધ અથવા જંગલી પ્રાણીઓના માંસના રસનો આહાર કરાવવો. તેમાં પહેલા ત્રણ મહિના સુધી દૂક્ત અરધા પાણીમાં પકાવેલું દૂધ જ પાવું તથા જળનું કાર્ય તેવા દૂધથી જ કરાવવું અને બીજા ત્રણ મહિના સુધી અરધા

પાણીમાં પકાવેલા દૂધ સાથે અથવા ઢાઢમ વગેરે ફળોના રસથી ખાટા કરેલા જંગલી પ્રાણીઓના માંસના રસની સાથે હલકું તથા હિતકારી અન્ન જમાડવું. આ પ્રમાણે છ મહિના સુધી વર્તે અને તે પછી પણ બીજા છ મહિના સુધી યોગ્ય પરેશ પાળે, તો ઉદ્દેશદરને દરદી બરાબર સાજો થાય છે. ૧૩

ઉદ્દેશરોગીઓને કયો આહાર હિતકારી છે ?

भवति चात्र

આસ્થાપને ચૈવ વિરેચને ચ પાને તથાહાર-વિધિક્રિયાસુ । સર્વોદરિમ્યઃ કુશલૈઃ પ્રયોજ્યં ક્ષીરં શૃતં જાઙ્ગલજો રસો વા ॥ ૧૪ ॥

આ વિપયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે : ‘પ્રવીણ વેદોએ સધળા ઉદ્દેશરોગ-વાળાઓને નિરૂદ્ધબસ્તિમાં, વિરેચનમાં, પીવામાં અને આહારોની ક્રિયાઓમાં પકાવેલું દૂધ અથવા જંગલી પ્રાણીઓના માંસનો રસ દેવો.’ ૧૪

અધ્યાય ૧૫ મો

ઉપક્રમ

अथातो मूढगर्भचिकित्सतं व्याख्यास्यामः । यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘મૂઢગર્ભચિકિત્સિત’^૧ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ સુશ્રુત ની પાસે કહેલું છે. ૧

મૂઢગર્ભરૂપી શલ્ય કાઢવામાં રાજાની મંજૂરીની અને કાળજીની જરૂર

નાતઃ કષ્ટતમમસ્તિ યથા મૂઢગર્ભશલ્યોદ્ધર-ણમત્ર હિ યોનિયકૃત્તીહાન્ત્રવિરગર્ભાશયાનાં મધ્યે કર્મ કર્તવ્યં સ્પર્શન । ઉત્કર્ષણાપર્કર્ષણસ્થાનાપવર્ત-

૧ મૂઢગર્ભના નિદાનો તથા લક્ષણાદિક નિદાન સ્થાનના આઠમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યા છે, તેની ચિકિત્સા વિષેનો.

નોત્કર્તનમેદનચ્છેદનપીડનર્જકરણદારણાનિ ચૈક-હસ્તેન ગર્ભે ગર્ભિણીં ચાહિંસતા, તસ્માદધિપતિમા-પૃચ્છ્ય પરં ચ યત્નમાસ્થાયોપક્રમેત ॥ ૨ ॥

મૂઢગર્ભરૂપી શલ્ય કાઢવા જેવું બીજું એકે કામ વિકટ નથી; કેમ કે એ કામમાં યોનિ, યકૃત, પ્લીહા, આંતરડાંનો અવકાશ અને ગર્ભા-શયના મધ્યમાં હસ્તરૂપરૂપી ક્રિયા કરવી પડે છે અને ગર્ભ તથા ગર્ભિણીને મરવા ન દેવા ઉપર ધ્યાન આપીને એક હાથથી જ ગર્ભને ઊંચેનીયો કરવો પડે, ગર્ભનાં અંગોને એક સ્થાનથી બીજા સ્થાનમાં લાવવાં પડે, ગર્ભના અંગનું છેદન-ભેદન કરવું પડે, ગર્ભનાં અંગોને છેદીને બે વિભાગ કરી નાખવા પડે, ગર્ભને દબાવવો પડે, સીધો કરવો પડે અને અવયવ ફાડી નાખવા પડે છે; માટે પ્રથમ રાજાની મંજૂરી લીધા પછી પૂરતી કાળજી રાખી એ ક્રિયા કરવી. ૨

મૂઢગર્ભની ગતિના આઠ ભેદ અને અમૂઢ ગર્ભની ત્રણ અટકાયતો

તत्र समासेनाष्टविधा मूढगर्भगतिरुद्दिष्टा । स्वभावगता अपि त्रयः सङ्गा भवन्ति शिरसो वैगुण्यादंसयोजघनस्य वा ॥ ૩ ॥

સંક્ષેપથી એતાં મૂઢગર્ભની ગતિ આઠ પ્રકારની થાય છે કે જેઓનું વ્યાખ્યાન નિદાનસ્થાનના આઠમા અધ્યાયના ચોથા વિષયમાં આપ્યું છે. મૂઢ નહિ થયેલા ગર્ભની પણ માથાની, ખભાઓની અને કમરની વિષમ સ્થિતિથી સમય થતાં ત્રણ સ્વાભાવિક અટકાયતો થાય છે. ૩

જ્યવતો ગર્ભ ન કાઢી શકાય તો શું કરવું ?
जीवति तु गर्भे ह्यतिका गर्भनिर्हरणे प्रयतेत, निर्हर्तुमशक्ये च्यावनान्मन्त्रानुपशृणुयात्तान्वक्ष्या-मः ॥ ‘इहामृतं च सोमश्च चित्रमानुश्च भामिनि ।
उच्चैःश्रवाश्च तुरगो मन्दिरं निवसन्तु ते ॥
इदममृतमपां समुद्धृतं वै तव लघु गर्भमिश्रं

પ્રમુચ્ચતુ સ્તિ । તદનલપવનાર્કવાસવાસ્તે સહ લવ-
ળામ્બુપરૈર્દિશન્તુ શાન્તિમ્ ॥

મુક્તાઃ પશોર્વિપાશાશ્ચ મુક્તાઃ ધ્યેયેણ રક્મયઃ ।

મુક્તઃ મર્વમયાદ્રમ્ એદ્યેહિ વિરમાવિતઃ । ॥

ઔપધાનિ ચ વિદધ્યાદયથોક્તાનિ ॥ ૪ ॥

ગર્ભ જન્મતો હોય, તો સૂતિકા સ્ત્રીએ તે
ગર્ભને કાઢવાનો યત્ન કરવો. જો કાઢી શકાય
એમ હોય, તો વૈદ્યના મુખેથી ગર્ભ કાઢનારા
મૂલોક્ત મંત્રોનું આ અર્થ સાથે શ્રવણ કરવું :
'હે ઉત્તમ સ્ત્રી ! આ તારા મંદિરમાં અમૃત,
ચંદ્ર, અગ્નિ અને ઉચ્ચૈઃશ્રવા નામનો ઘોડો
નિવાસ કરે.

હે સ્ત્રી ! જળમાંથી કાઢેલું આ અમૃત
તારા આ ગર્ભને તુરત છૂટા કરે અને અગ્નિ,
પવન, સૂર્ય તથા ઇંદ્ર લવણસમુદ્રોની સાથે તને
શાંતિ આપે.

હે ગર્ભ ! પશુના નિરુદ્ધ પાશો છૂટ્યા છે
અને સૂર્યે ફિરણેા મૂઢ્યાં છે; માટે તું પણ
સર્વ ભયથી મુક્ત થઈને આવ અને પ્રસવ
સંબંધી પીડા કરવાથી વિરામ પામ.

આ મંત્રો વૈદ્યે સૂતિકાને સંભળાવવા અને
શારીરરથાનના ૧૦ મા અધ્યાયના ૮મા વિષયમાં
કલા પ્રમાણે ધૃપાદિક ઔપધો પણ કરવાં. ૪

મંત્રાદિક ક્રિયાઓ નિષ્કળ થાય અથવા મૂઢ-
ગર્ભ મરી ગયો હોય, તો શું કરવું ?

મૃતે ચોત્તાનાયા આમુગ્રમવ્યયા વક્ષાધારકો-
ન્નમિતકલ્યા ધન્યનનગશાલ્મલીમૃત્સાધૃતામ્યાં પ્રહ-
યિત્વા હસ્તં યોનો પ્રવેશ્ય ગર્ભમુપહરેત્ । તત્ર
સકિયમ્યામાગતુમનુલોમમેવાજ્ઞેત્ । એકસકિયપ્ર-
પ્તુસ્યેતરસકિય પ્રસાર્યાપહરેત્ । સ્ફિરદેશેનાગતસ્ય
સ્ફિરદેશે પ્રપીલ્યોર્ધ્વમુલ્લિપ્ય સકિયની પ્રસાર્યાપ-
હરેત્ । તિર્યગાગતસ્ય પરિઘસ્યેવ તિર્યચીનસ્ય પથા-
દદ્વમર્ધ્વમુલ્લિપ્ય પૂર્વાદ્વિમપત્યપથં પ્રત્યાર્જવમાની-
યાપહરેત્ । પાર્શ્વાપ્વૃત્તશિરસમસં પ્રપીલ્યોર્ધ્વમુલ્લિ-

પ્ય શિરોઽપત્યપથમાનીયાપહરેત્ । વાહુદ્વયપ્રતિ-
પન્નસ્યોર્ધ્વમુત્પીલ્યાસૌ શિરોઽનુલોમમાનીયાપહરેત્ ।
દ્વાવન્ત્યાત્સાધ્યૌ મૂઢગર્ભૌ ॥ ૫ ॥

મંત્રાદિક સધળી ક્રિયાઓ નિષ્કળ થાય
અથવા મૂઢગર્ભ મરી ગયો હોય, તો ગર્ભિણીને
વૈદ્યે ચોતાની સામે મોઢે ચત્તી રાખી, તેના
સાથળોને સંકુચિત કરી, ગાલમસૂરિયાના કે
ઈંદોણી વગેરેના આધારથી તેની કમરને જાંચી
રાખી, ધ્રામણ, સાલેડો અને શીમળાની માટી
તથા ધીથી ખરડેલા હાથને યોનિમાં નાખી
ગર્ભ કાઢી લેવો.

ગર્ભને બન્ને સાથળોથી (પગોથી) યોનિમાં
આળ્યો હોય, તો તેને સીધી રીતે જ ખેંચી લેવો.

જો એક સાથળ વાંકા વળી ગયો હોય
એવો ગર્ભ બીજા એક સાથળથી જ યોનિમાં
આળ્યો હોય, તો પેલા સાથળને લાંબો કરી
ગર્ભને ખેંચી લેવો. (આ વિષયમાં 'સાથળ' એ
શબ્દથી 'પગ' લેવાનું યોગ્ય જણાય છે.)

જો બન્ને સાથળ વાંકા વળી ગયા હોય
તથા શરીર પણ વાંકું વળી ગયું હોય એવો ગર્ભ
આડો આવી કૂલાના પ્રદેશથી યોનિના મુખમાં
આળ્યો હોય, તો કૂલાના પ્રદેશને દબાવી જાઓ કરી
નાખી, સાથળોને લાંબા કરી ગર્ભ ખેંચી લેવો.

ગર્ભ જો છાતી, પડખાં કે પીઠથી યોનિના
દ્વારને ઢાંચી દઈ અટકી રહ્યો હોય, અટલે આડો
આવીને ભોગળની પેઠે રહ્યો હોય, તો તેના
ઠાંઠાને જાંચું કરી, શરીરના પૂર્વાર્ધને યોનિ તરફ
સીધું લાવી તેને ખેંચી લેવો.

જો મૃત મૃત્યુ યોનિની અંદર પડખામાં આડું
આવી ગયું હોય એવો ગર્ભ હાથથી યોનિના
દ્વારને ઢાંચીને અટકી રહ્યો હોય, તો તેના ખભાને
દબાવી જાઓ કરી, માથાને યોનિમાં સીધું
લાવી તે ગર્ભને ખેંચી લેવો.

જનું માથું વાંકું વળી ગયું હોય એવો ગર્ભ
બંને હાથથી યોનિના દ્વારને ઢાંકી અટકી રહ્યો હોય,
તો તેના બંને ખભાને દબાવી જાંઘા કરી માથાને
યોનિમાં સીધું લાવી તે ગર્ભ ખેંચી લેવો.

જેની કમર વાંકી વળી ગઈ હોય એવો ગર્ભ
હાથ, પગ તથા માથાથી યોનિના દ્વારને ઢાંકી
ઈ અટકી રહ્યો હોય અને જે ગર્ભ એક સાથળ-
થી યોનિના મુખને અને બીજા સાથળથી ગુદાને
પ્રાપ્ત થઈ અટકી રહ્યો હોય તે બંને ગર્ભો શસ્ત્ર-
ક્રિયા વિના અસાધ્ય જ છે. ૫

મૂઢગર્ભ ઉપર શસ્ત્રક્રિયા

एवमशक्ये शस्त्रमवचारयेत् ।

સચેતનં ચ શસ્ત્રેણ ન કથञ्चन દારયેત ।
દાર્યમાણો હિ જનનીમાત્માનં ચૈવ ઘાતયેત ॥
અવિપક્વે વિકારે તુ શ્રેયો ગર્ભસ્ય પાતનમ્ ।
ન ગર્ભિण्या વિપર્યાસઃ પ્રાપ્તકાલં ન હાપયેત ॥

તતઃ સ્ત્રિયમાશ્વાસ્ય મળ્ડલાગ્રેનાઙ્ગુલીશસ્ત્રેણ
વા શિરો વિદાર્ય, શિરઃકપાલાન્યાહૃત્ય, શઙ્કુના
ગૃહીત્વોરસિ કક્ષાયાં વાપહરેદભિન્ને શિરસિ ચાક્ષિ-
ક્રૂટે ગળ્ડે વા, અંસસંસ્કત્સ્પાંસદેશે વાહું છિત્ત્વા,
દતિમિવાતતં વાતપૂર્ણોદરં વા વિદાર્ય નિરસ્યા-
ત્રાણિ શિથિલીભૂતમાહરેજ્જયનસક્તસ્ય વા જયન-
કપાલાનીતિ ।

यद्यदङ्गं हि गर्भस्य तस्य स्वजति तद्विपक् ।
सम्यग्विनिर्हरेच्छित्त्वा रक्षेत्रारीं च यन्ततः ॥
गर्भस्य गतयश्चित्रा जायन्तेऽनिलकोपतः ।
तत्रानल्पमतिर्वैद्यो वर्तेत विधिपूर्वकम् ॥ ६ ॥

જે ઉપર પ્રમાણે ક્રિયાઓથી ગર્ભ કાઢી
શકાય એમ ન હોય, તો પછી ગર્ભ ઉપર શસ્ત્ર-
ક્રિયા કરવી. ગર્ભ જે જીવતો હોય, તો તેને
કાઈ પણ રીતે શસ્ત્રથી છેદવો નહિ; કેમ કે શસ્ત્રથી
છેદવામાં આવતો જીવતો ગર્ભ પોતાની માતાને
અને પોતાનો પણ નાશ કરે છે.

(પ્રસવ સમયે) ગર્ભિણીનો વ્યાધિ જે
અસહ્ય થઈ પડે, તો ગર્ભને પાડી નાખવો, એજ
વધારે ઠીક છે; જથી ગર્ભિણીનો નાશ ન થઈ
બચ; માટે એવો સમય જે આવી પડે તો વૈદે
વખત ગાળવો નહિ.

શસ્ત્રક્રિયા કરવાની હોય તે સમયે સ્ત્રીને
આશ્વાસન આપી, મંડલાગ્ર^૧ નામના શસ્ત્રથી
અથવા અંગુલીશસ્ત્ર^૨ નામના શસ્ત્રથી ગર્ભના
માથાને ભેદી, તેનાં અસ્થિઓ વગેરે બહાર કાઢી
શંકુ^૩ નામના ચત્રથી ગર્ભની છાતી કે કાંખને
પકડી તે ગર્ભને ખેંચી લેવો. માથાને તોડયું
ન હોય તો શંકુ નામના ચત્ર વડે ગર્ભના
લમણા અથવા ગાલને પકડી ખેંચી લેવો. ગર્ભ
જે ખભાથી અટકી રહ્યો હોય, તો તે પ્રદેશમાં
બાહુને કાપી ગર્ભને કાઢી લેવો અને જે ગર્ભનું
પેટ વાયુથી પખાલ પેટે ફૂલી ગયું હોય, તો પેટને
ચીરી આંતરડાંને બહાર કાઢી નાખવાં અને એમ
કરવાથી ગર્ભ શિથિલ થઈ બચ એટલે તેને ખેંચી

૧ મંડલાગ્રં ફલે તેપાં તર્જન્યંતર્નાક્રુતિ-
ફળાના પ્રદેશમાં તર્જની આંગળીના અંદરના નખ જેવી
આકૃતિવાળું શસ્ત્ર મંડલાગ્ર કહેવાય છે. (વાગ્બટ
સૂત્રધાન અધ્યાય ૨૬ મો.)

૨ મુદ્રિકાનિર્ગતમુલ્લં ફલે ત્વદ્વાંગુલાયતમ્ ।
યોગતો બુદ્ધિપ્રેણ મંડલાગ્રેણ વા સમમ્ । તત્રવે-
શિવ્યગ્રપર્વપ્રમાણાર્પણમુદ્રિકાસૂત્રચઙ્કમ્ ।-તર્જની આંગ-
ળીના આગલા પર્વ જેવડા કરડામાં નાખેલું, તે
કરડામાંથી કાઢેલા મુખવાળું, ફળામાં અરધું આંગળ
લાંબું, પાછળ કાંડામાં બાંધવાના દોરાવાળું અને રચ-
નામાં વૃદ્ધિપત્ર નામના અથવા મંડલાગ્ર નામના શસ્ત્ર
જેવું શસ્ત્ર અંગુલીશસ્ત્ર કહેવાય છે. (વાગ્બટ સૂત્રધાન
અધ્યાય ૨૫ મો.)

૩ તતોઽગ્રે શંકુના તુલ્યો ગર્ભશંકુરિતિ સ્મૃતઃ ॥
અદ્વાંગુલાયતસ્તેન મૂઢગર્ભે હરેત્ સ્ત્રિયાઃ ॥
ગર્ભશંકુ આગળના ભાગમાં નમેલો, ખીલા જેવા
આકારવાળો અને આઠ આંગળ લાંબો બેઝંજો. એ
ગર્ભશંકુ વડે સ્ત્રીના મૂઢગર્ભને બહાર ખેંચી લેવો.
(વાગ્બટ સૂત્રધાન અધ્યાય ૨૫ મો.)

લેવો. ગર્ભ જો કમરથી અટકી રહ્યો હોય, તો તેની કમરને ચીરી કમરનાં અસ્થિઓ બહાર કાઢી નાખ્યા પછી તેને ખેંચી લેવો.

ગર્ભનું જ જ અંગ અટકી રહ્યું હોય, તે તે અંગને વેઢે કાપી નાખી ગર્ભને સારી યુક્તિથી ખેંચી લેવો અને પૂરતી કાળજીથી સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવું. (સ્ત્રીનું અંગ જરા પણ ન છેદાય તેમ કરવું.) વાયુના પ્રકોપને લીધે ગર્ભની સ્થિતિઓ વિચિત્ર પ્રકારની થાય છે; માટે તે વિષયમાં શુદ્ધિમાન વેઢે તે તે સ્થિતિને અનુસરી ક્રિયા કરવી અર્થાત્ જ ક્રિયા આ પ્રકરણમાં નથી કહી, તે પણ યોગ્યતા બજાવ્યું તો કરવી. ૬

મૃત ગર્ભને જરા વાર પણ અંદર રહેવા ન દેવો નોપેક્ષેત મૃત ગર્ભ મુદ્દર્તમપિ પળિદતઃ ।

સ હ્યાશુ જનનીં હન્તિ નિરુચ્છ્રાસં પશું તથા ॥૭॥

સમજી વેઢે મરણ પામેલા ગર્ભને જરા વાર પણ અંદર એમ ને એમ રહેવા દેવો નહિ; કારણ કે જમ નિર્દય માણસ પશુને શ્વાસરહિત કરી મારી નાખે છે, તેમ મરણ પામેલો ગર્ભ માતાને શ્વાસરહિત કરી મારી નાખે છે. ૭

ગર્ભના છેદનમાં વૃદ્ધિપત્રને બદલે મંડલાગ્રેણ કર્તવ્યં હેયમન્તર્વિજ્ઞાનતા ।

વૃદ્ધિપત્રં હિ તીક્ષ્ણાગ્રં નારીં હિંસ્યાત્કદાચન ॥૮॥

પ્રવીણ વેઢે યોનિની અંદર ગર્ભનું છેદન મંડલાગ્ર નામના શસ્ત્રથી કરવું; પણ વૃદ્ધિપત્ર નામના શસ્ત્રથી કદી કરવું નહિ; કેમ કે એ વૃદ્ધિપત્ર, તીક્ષ્ણ અણીવાળું હોવાથી વખતે સ્ત્રીને મારી નાખે છે. ૮

ઓળ ન પડતી હોય તો તે માટે ક્રિયા અથાપતન્તીમપરાં પાતયેત્પૂર્વવદ્વિપક્ ।

હસ્તેનાપહરેદ્વાપિ પાર્શ્વાભ્યાં પરિપીલ્ય વા ॥

ધુનુયાચ મુદુર્નારીં પીડયિત્વાંસપિન્ડિકામ્ ।

તૈલાકયોનેરેવં તાં પાતયેન્મતિમાન્મિપક્ ॥ ૯ ॥

ઓળ જો પડતી ન હોય તો તેને વેઢે શરીરસ્થાપના ૧૦મા અધ્યાયના ૧૭ માં વિષયમાં કહેલી ક્રિયાથી પાડવી અથવા સ્ત્રીને બન્ને પડખાંમાં દબાવી યોનિની અંદર હાથ નાખી, હાથ વડે ઓળને કાઢી લેવી અથવા સ્ત્રીના ખભાના ટોચકાને દબાવી તે સ્ત્રીને વારંવાર હલાવવી કે જથી ઓળ પડી જાય. ઓળ પાડવાની હોય ત્યારે યોનિને તેલ લગાવીને પછી એ પ્રમાણે પાડવી. ૯

ગર્ભ કાઢી ઓળ પાડીને કરનાની ક્રિયા एवं નિર્હતશલ્યાં તુ સિચ્છેદુષ્ણેન વારિણા ।

તતોઽમ્યક્તશરીરાયા યોનો સ્નેહં નિધાપયેત્ ॥

एवं मृद्री भवेद्योनिस्तच्छूलं चोपशाम्यति ।

कृष्णातन्मूलशुण्ठयेलाहिङ्गुभागीः सदीप्यकाः ॥

वचामतिविषां रास्त्रां चव्यं संचूर्ण्य पाययेत् ।

स्नेहेन दोषस्यन्दार्थं वेदनोपशमाय च ॥

कायं चैषાं तथा कल्कं चूर्णं वा સ્નેહવર્જિતમ્ ॥

શાકત્વગ્નિદ્ગ્વતિવિષાપાઠાકદુકરોહિણીઃ ।

તથા તેજોવર્તીં ચાપિ પાયયેત્પૂર્વવદ્વિપક્ ॥

ગિરાત્રં પશ્ચસપ્તાહં તતઃ સ્નેહં પુનઃ પિવેત્ ।

પાયયેદાસવં નક્તમરિદં વા સુસંસ્કૃતમ્ ॥

શિરીષકુકુભામ્યાં ચ તોયમાચમને હિતમ્ ।

ઉપદ્રવાથ ચેઽન્યે સ્યુસ્તાન્યથાસ્વમુપાચરેત્ ॥

સર્વતઃ પરિશુદ્ધા ચ સ્તિગ્ધપથ્યાલ્પભોજના ।

સ્વેદામ્પદ્મપરા નિત્યં ભવેત્કોષવિવર્જિતા ॥

પયો વાતહરૈઃ સિદ્ધં દશાહં ભોજને હિતમ્ ।

રસં દશાહં શેષે તુ યથાયોગમુપાચરેત્ ॥ ૧૦ ॥

એ પ્રમાણે ગર્ભરૂપ અને ઓળરૂપ શલ્ય કાઢ્યા પછી સ્ત્રીના શરીર ઉપર જીનું પાણી છાંટવું અને પછી તેના શરીર પર તેલનું માલિસ કરાવી યોનિમાં સ્નેહવાળું રૂનું પૂમડું ખોસવું. આમ કરવાથી યોનિ ડોમળ થાય છે અને તેની વેદના પણ શાંત થઈ જાય છે. દોષને સ્વાવવા

માટે તથા વેદનાની શાંતિ માટે પીપર, પીપરી-
મૂળ, સૂંઠ, એલચી, હિંગ, ભોરિંગી, અજમો,
વજ, અતિવિષ્, રાસના અને ચવકનું ચૂર્ણ કરી
સ્નેહની સાથે પાવું. એ દેશાદિક અનુસાર સ્નેહ
દેવો યોગ્ય ન જણાય, તો એ પીપર વગેરેનાં
કદક, ક્વાથ કે ચૂર્ણ કરીને સ્નેહ વગરનાં પાવાં.
સાગ, તજ, હિંગ, અતિવિષ્, કાળીપાક, કડુ
અને તેજબલનાં કદક, ક્વાથ કે ચૂર્ણ પણ ઉપર
પ્રમાણે પાવાં. ત્રણ રાત વીત્યા સુધી એ પ્રમાણે
કયાં પછી પાંચ દિવસ સુધી કે સાત દિવસ સુધી
સ્નેહપાન કરાવવું. સારી રીતે સંસ્કારો આપીને
ખનાવેલો આસવ કે અરિષ્ટ રાતે ખાવો. એ સ્ત્રીને
યોનિ ઘોવામાં તથા પાનાદિકમાં સરસડિયો,
કડાચો કે સાજડનું જળ દેવું હિતકારી છે. એ
સ્ત્રીને જ જ કાઠ બીજ ઉપદ્રવો થાય તેની પણ
યથાચોગ્ય ચિકિત્સા કરવી. સર્વ પ્રકારે શુદ્ધ
થયા પછી એ સ્ત્રીએ સિન્ધ, પથ્થ તથા અદ્ય
ભોજન કરવું, નિત્ય સ્વેદનમાં (અગ્નિનો શેક
લેવામાં) તથા સ્નેહના મર્દનમાં તત્પર રહેવું,
ક્રોધાદિકનો ત્યાગ કરવો. એ સ્ત્રીને વાયુનું હરણ
કરનારાં દ્રવ્યોથી પકાવેલું દૂધ ભોજનમાં દેવું
હિતકારી છે. એ પ્રમાણે દસ દિવસ સુધી
કયાં પછી બીજ દશ દિવસ સુધી ભોજનમાં
માંસનો રસ, દેવો હિતકારી છે. એ બીજ દસ
દિવસોમાં પણ તે સ્ત્રીને સ્વેદનમાં તથા સ્નેહના
મર્દનમાં તત્પર રાખવી; હલકું, પથ્થ તથા
અદ્ય ભોજન કરાવવું અને ક્રોધાદિકનો ત્યાગ
કરાવવો. બીજ દસ દિવસ પછી પણ યોગ્ય
જણાય તેવા ઉપચારો કરવા અને યોગ્ય પરેજી
પળાવવી. ૧૦

મુવાવરીએ ચાર મહિના પછી પરેજી છોડવી
વ્યુપદ્રવાં વિશુદ્ધાં ચ જ્ઞાત્વા ચ ચલત્રિણીનીમ્ ।
ઊર્ધ્વ ચતુર્મ્યો માસેભ્યો વિમૃજેત્પરિહારતઃ ॥૧૧॥

સ્ત્રીને ઉપદ્રવો વગરની, દોષાદિકથી રહિત
અને બળ તથા સારા વર્ણવાળી થયેલી બહુ
તેને ચાર મહિના પછી પરેજી છોડાવવી. ૧૧

બલાતેલ

યોનિસન્તર્પણેઽમ્યન્ને પાને વસ્તિપુ મોજને ॥
ચલાતૈલમિદં ચાસ્યૈ દદ્યાદનિલવારણમ્ ।
ચલામૂલકપાયસ્ય દશમૂલીકૃતસ્ય ચ ॥
ચવકોલકુલત્યાનાં કાથસ્ય પયસસ્થથા ।
અષ્ટાવષ્ઠૌ શુભા ભાગાસ્તૈલાદેકસ્તદેકતઃ ॥
પષ્વેદાવાપ્ય મધુરં ગર્ણં સૈન્ધવસંયુતમ્ ।
તથાગુરું સર્જરસં સરલં દેવદારુ ચ ॥
મઝિષ્ઠાં ચન્દનં કુષ્ઠમેલાં કાલાનુસારિવામ્ ।
માંસીં શૈલેયકં પત્રં તગરં સારિવાં ચચામ્ ॥
શતાવરીમશ્વગન્ધાં શતપુષ્પાં પુનર્નવામ્ ।
તત્સાધુસિદ્ધં સૌવર્ણે રાજતે મૃષ્મયેઽપિ વા ॥
પ્રક્ષિપ્ય કલશે સમ્યક્સ્વનુગુલં નિધાપ્યેત્ ।
ચલાતૈલમિદં રૂપાતં સર્વવાતવિકારનુત્ ॥
યથાચલમતો માત્રાં છતિકાયૈ પ્રદાપયેત્ ।
યા ચ ગર્ભાર્થિની નારી ક્ષીણશુક્રથ યઃ પુમાન્ ॥
વાતક્ષીણે મર્મહતે મથિતેઽભિહતે તથા ।
ભગ્ને શ્રમાભિપન્ને ચ સર્વયૈષ્ણોપયુજ્યતે ॥
એતદાક્ષેપકાદીનૈ વાતવ્યાધીનપોહતિ ।
હિકાં કાસમધીમન્યં ગુલ્મં શ્વાસં ચ દુસ્તરમ્ ॥
પળ્માસાનુપયુજ્યૈતદન્ત્રવૃદ્ધિમપોહતિ ।
પ્રત્યગ્રધાતુઃ પુરુષો ભવેચ્ચ સ્થિરયૌનનઃ ॥
રાજામેતદ્વિ કર્તવ્યં રાજમાત્રાથ ચે નરાઃ ।
સુચિનઃ સુકુમારાથ ધનિનશ્રાપિ ચે નરાઃ ॥૧૨॥

યોનિને વૃક્ષ કરવા મર્દનમાં, પીવામાં,
અસ્તિઓમાં તથા ભોજનમાં સૂતિકાને વાયુ
હરનારું નીચે લખેલું બલાતેલ આપવું.

બલદાણાના છોડનાં મૂળિયાનો અને દશ-
મૂળીનો ક્વાથ; જવ, ઉત્તમ ઘેર તથા કળથીનો
ક્વાથ અને દૂધના આઠ આઠ ભાગ લેવા અને
તેલનો એક ભાગ લેવો. એ સર્વને એકઠાં કરી

તેમાં કાઠાદ્યાદિ મધુર ગણુ, સૈંધવ, અગર, રાળ, ચીડો દેવદાર, દેવદાર, મજ્જા, રતાંજલિ, કંક, એલચી પથ્થરકૂલ, જટામાંસી, શિલાજિત, તમાલપત્ર, તમર, ઉપલસરી, વજ, આસોંદ, સુવા ને સાટાડીનો કંદક નાખી તે તેલ પકવવું. સારી રીતે પાકી રહે ત્યારે તેને ઉતારી લઈ સોનું, રૂપું કે માટીના વાસણમાં નાખીને સારા બંદોબસ્તથી રાખી મૂકવું. આ બલાતેલ નામનું તેલ વાયુ સંબંધી સધળા નિકારો મટાડે છે; માટે સ્થિતિકાને તેની શક્તિ પ્રમાણે આ તેલની માત્રા દેવી. જે સ્ત્રી ગર્ભધારણ ઇચ્છતી હોય અને જે પુરુષનું વીર્ય ક્ષીણ થઈ ગયું હોય તેણે પણ આ તેલનો ઉપયોગ કરવો. વાયુથી ક્ષીણ થયેલ, મર્મમાં પ્રહાર પામેલ, કચરાયેલ, બીજા કોઈ રીતે પ્રહાર પામેલ, ભગ્ન થયેલ અને શ્રમથી દુઃખી થયેલ માટે પણ આ તેલ સર્વથા ઉપયોગી છે. આ તેલ આક્ષેપક વગેરે વાતવ્યાધિઓ, હેડકી, ખાંસી, અધીમંથ, ગુદમ અને અસાધ્ય શ્વાસ પણ મટાડે છે. આ તેલનો છ મહિના સુધી ઉપયોગ કરવાથી અંતઃકૃદ્ધિ મટી જાય છે અને પુરુષ નવીન થાતું તથા સ્થિર યૌવનવાળો થાય છે. રાજાઓ તથા રાજાઓ જેવા પુરુષો માટે અને જે પુરુષો સુખી, સુકમાર તથા ધનાઢ્ય હોય તેઓ માટે આ બલાતેલ બનાવવું. ૧૨

✓ શતપાકબલાતેલ

વલાકપાયપીતેભ્યસ્તિલેમ્બો વાડપ્યનેકશઃ ।
તૈલમુત્પાદ્ય તત્કાથશતપાકકૃતં શુભમ્ ॥
નિવાતે નિમૂતાગારે પ્રયુક્તીત યથાવલમ્ ।
જીર્ણેઽસ્મિન્પયસા સ્નિગ્ધમશ્રીયાત્પટ્ટિકૌદનમ્ ॥
અનેન વિધિના દ્રોણમુપયુજ્યાન્નમીરિતમ્ ।
શુક્તીત દ્વિગુણં કાલં વલવર્ણાન્વિતસ્તતઃ ॥
સર્વપાપૈર્વિનિર્મુક્તઃ શતાયુઃ પુરુષો ભવેત્ ।
શતં શતં તથોત્કર્પોંદ્રોણે દ્રોણે પ્રકીર્તિતઃ ॥૧૩॥

તલને ઘણી વાર બલદાણાનાં મૂળિયાનાં ક્વાથોની ભાવનાઓ આપી, તે તલનું તેલ કાઢી, તે તેલને બલદાણાનાં મૂળિયાનાં ક્વાથોમાં સો વાર પકવવામાં આવે, એટલે તે શતપાકબલાતેલ કહેવાય છે. પવન વગરના ગુપ્ત ધરમાં રહીને જઠરાગ્નિ તથા શરીરના બળ પ્રમાણે આ તેલનો નિત્ય ઉપયોગ કરવો અને તે પછે ત્યારે સાઠી-ચોખ્ખાનો સિન્ધુ ભાત દૂધની સાથે જમવો. આ વિધિ પ્રમાણે એકહજાર ચોવીસ તોલાભાર આ તેલનો કમથી ઉપયોગ કરી, તે ઉપયોગ કરતાં જટલા દિવસ લાગ્યા હોય, તેટલા દિવસોથી બમણા દિવસો સુધી પથ્ય અન્ન જમવું. આ પ્રમાણે કરવામાં આવે તો પુરુષ બળવાન, સારા વર્ણવાળો, સધળા દોષોથી મુક્ત અને સો વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવવાવાળો થાય છે. આ તેલનો એક એક દ્રોણના (એકહજાર ચોવીસ તોલાભારનો એક દ્રોણ ગણી) ઉપયોગથી સો સો વર્ષનું આયુષ્ય વધે છે. ૧૩

બલાતેલ પ્રમાણે બીજાં પણ તેલ બનાવવાં
વલાકલ્પેનાતિવલામુદ્ધ્યાદિત્વપર્ણિણુ ।
સૈરેયકે વીરતરૌ શતાવર્યાં ત્રિકણ્ડકે ॥
તૈલાનિ મધુકે કુર્યાત્પ્રસારણ્યાં ચ બુદ્ધિમાન્ ॥૧૪॥
બુદ્ધિમાન વૈધે આ બલાતેલના વિધિ પ્રમાણે
જ ખપાટ, ગળો, સૂરજમુખી, સફેદ કાંટાઅશોળિયો,
વીરતર, શતાવરી, ગોખર, જાટીમધ અને
રિસામણીનાં પણ બુદ્ધાંબુદ્ધાં તેલ બનાવવાં. (આ
તેલો પણ સુવાવડી વગેરેને ઉપયોગી છે.) ૧૪

શતપાકનીલોત્પલ તેલ

નીલોત્પલં વરીમૂલં ગચ્ચે ક્ષીરે વિપાચયેત્ ॥
શતપાકં તતસ્તેન તિલતૈલં પચેદ્વિપક્ ॥
વલાતૈલસ્ય કલ્કાંસ્તુ સુપિષ્ટાંસ્તત્ર દાપયેત્ ॥૧૫॥

૧ વીગતર મારવાડ તરફ થાય છે. એનાં ફલ ધોળાં
તથા લાલ રંગનાં અને અર્ધનાં ફલ જેવાં થાય છે.

નીલક્રમણ અને શતાવરીનાં મૂળનો ગાયના દૂધમાં ક્વાથ કરી તે ક્વાથ અને ઉપર કહેલા બલાદિ તેલમાં નાખવાના સારી પેઠે વાટેલા કલ્કાથી સો વાર તલના તેલને પકવવું, એટલે તે શતપાકની લોતપલતેલ સિદ્ધ થાય છે. (આ તેલ પણ સુવાવડી વગેરેને ઉપયોગી છે.) ૧૫
શતપાકબલાતેલ વગેરેના ઉપયોગ તથા ગુણ સર્વેપામેવ જાનીયાદુપયોગં ચિકિત્સકઃ ।
ચલતૈલવદેતેષાં ગુણાંથૈવ વિશેષતઃ ॥ ૧૬ ॥

વૈદ્યે આ શતપાકબલાતેલ વગેરે તેલોનો ઉપયોગ પોતાની બુદ્ધિથી કરી લેવો અને તેમના વિશેષ ગુણો બલાતેલના જેવા જ સમજવા. ૧૬

અધ્યાય ૧૬ મો

ઉપક્રમ

અથાતો વિદ્રધીનાં ચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'વિદ્રધિચિકિત્સિત' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જ પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

કાયા વિદ્રધિઓની સામાન્ય ચિકિત્સા
ઉક્તા વિદ્રધયઃ પઢ્યે તેજસાઘ્યસ્તુ સર્વજઃ ।
શેષેષ્વામેષુ કર્ત્તવ્યા ત્વરિતં શોફવત્ક્રિયા ॥ ૨ ॥

છ પ્રકારના વિદ્રધિઓ નિદાનસ્થાનમાં કહ્યા છે; તેઓમાં ત્રણે દોષોથી થયેલા અસાધ્ય વિદ્રધિને છોડી દઈ બાકીના પાંચ વિદ્રધિઓ કાયા હોય, તે સમયે તુરત જ સોબના જેવી ચિકિત્સા કરવી. (આ સ્થાનના પહેલા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે અપતર્પણથી માંડી વિરેચન સુધીની બાર

ચિકિત્સાઓ કરવી.) ૨

વાયુથી થયેલા વિદ્રધિની ચિકિત્સા
મુરક્ષીમૂલકલ્કૈસ્તુ ઘૃતતૈલવસાયુતૈઃ ।
સુષોષ્ણો વહ્લો લેપઃ પ્રયોજ્યો વાતવિદ્રધૌ ॥
સાન્નપૌદકમાસસ્તુ કાકોલ્યાદિઃ સતર્પણઃ ।
સ્નેહાન્નસિદ્ધો લવણઃ પ્રયોજ્યશ્ચોપનાહને ॥
વેશવારૈઃ સકુશરૈઃ પયોમિઃ પાયસૈસ્તથા ।
સ્વેદયેત્સતતં ચાપિ નિર્હેરચાપિ શોણિતમ્ ॥
સ ચેદેવમુપક્રાન્તઃ પાકાયામિમુષો યદિ ।
તં પાચયિત્વા શક્ષેણ મિન્દ્યાદ્ઝિન્નં ચ શોધયેત્ ॥
પશ્ચમૂલકપાયેણ પ્રક્ષાલ્ય લવણોત્તરૈઃ ।
તિલૈર્ભદ્રાદિમધુકસંયુક્તૈઃ પ્રતિલેપયેત્ ॥
વૈરેચનિકયુક્તેન વૈદ્યતેન વિશોધ્ય ચ ।
પૃથક્પર્ણાદિસિદ્ધેન વૈદ્યતેન ચ રોપયેત્ ॥ ૩ ॥

વાયુથી થયેલા વિદ્રધિ ઉપર ^૩ધી, ^૨તેલ અને ચરબીથી મિશ્ર કરેલા સરગવાનાં મૂળના કલ્કનો સહેવાય તેવો ભનો બડો બડો લેપ કરવો. કાકા-લ્યાદિ ગણને આનૂપ તથા જળચર પ્રાણીઓનાં માંસો અને જવના સાથવાથી મિશ્ર કરી, સ્નેહોમાં તથા ખાટા રસમાં પકવી, તેનો મીઠાવાળો લેપ વાતવિદ્રધિ ઉપર કરવો. અડદ, તલ તથા ચોખાની ખીચડી, માંસના વેશવારો, દૂધો અને દૂધપાકોથી નિરંતર વાતવિદ્રધિનું સ્વેદન કરવું અને તેમાંથી શુધિર ઝરાવવું. આ પ્રમાણે ચિકિત્સા કરતાં એ વાતવિદ્રધિને પકવી શરૂથી ચીરી નાખવો અને ચીર્ણ પછી તેનું શોધન કરવું. એ વિદ્રધિના પ્રણુને પંચમૂળોના ક્વાથથી ઘોઈ તે પણ ઉપર સૂત્રસ્થાનના ૩૯મા અધ્યાયના ૧૦મા વિપયમાં કહેલા ભદ્રદાર આદિ વર્ગ તથા બઢીમધથી મિશ્ર કરેલા અને વધારે સંધવવાળા તલના કલ્કનો લેપ કરવો. સૂત્રસ્થાનના ૩૯મા અધ્યાયના ૪થા વિપયમાં કહેલાં વિરેચનદ્રવ્યોથી અને ૩૬મા અધ્યાયના ૬૬ા વિપયમાં કહેલાં આકડાનાં મૂળ

૧ વિદ્રધિઓનાં નિદાન તથા લક્ષણાદિક નિદાન-સ્થાનના ૯મા અધ્યાયના કહેલા છે; તેઓની ચિકિત્સા વિશેષે.

વગેરે શોષનદ્રવ્યોથી મિશ્ર કરેલા નૈવૃત નામના
(આ સ્થાનના પાંચમા અધ્યાયના ૧૫ મા વિષય-
માં કહેલા) ધીથી તે નણનું શોષન કર્યા પછી
સૂત્રસ્થાનના ૩૬ મા અધ્યાયના ૭ મા વિષયમાં
કહેલાં પૃષ્ઠિપર્ણી આદિ રૂચવનારાં દ્રવ્યોના
સ્વાથાદિકથી પકાવેલા એ જ નૈવૃત ધીથી તેને
રૂચવે. ૩

પિત્તગ્ની થયેલા વિદ્રધિની ચિકિત્સા
પૈષ્ઠિકં ચર્કરાલાજામધુકૈઃ સારિવાયુતૈઃ ।
પ્રદિહ્વાત્ક્ષીરપિષ્ટૈર્વા પચસ્યોશીરચન્દનૈઃ ॥
પાકયૈઃ શીતકપાયૈર્વા ક્ષીરૈરિશ્તુરસૈસ્તથા ।
જીવનીયઘૃતૈર્વાપિ સેચયેચ્છર્કરાયુતૈઃ ॥
ત્રિવૃદ્ધરીતકીનાં ચ ચૂર્ણં લિહ્યાન્મધુદ્રવમ્ ।
જલૌકોમિર્હરેષાસુકપકં ચાપાઘ્વ બુદ્ધિમાન્ ॥
ક્ષીરવૃક્ષકપાયેણ પ્રજ્વાલ્યૌદકજેન વા ॥
તિલૈઃ સપટિમધુકૈઃ સક્ષૌદ્રૈઃ સર્પિષા યુતૈઃ ॥
ઉપદિશ્ય પ્રતચુના વાસસા વેષ્ટેવ્વ્રણમ્ ।
પ્રપૌન્ડરીકમઙ્ગિષ્ઠામધુકોશીરપન્નકૈઃ ॥
સહરિદૈઃ કૃતં સર્પિઃ સહીરં વ્રણરોપણમ્ ।
ક્ષીરશુક્ષ્ણપૃથ્વ્યર્ણોસમદ્ધારોઘ્રચન્દનૈઃ ॥
ન્યગ્રોધાદિપ્રજ્વાલેષુ તેષાં ત્વક્ચથવા કૃતમ્ ।
નક્તમાલસ્ય પત્રાણિ તરુણાનિ ફલાનિ ચ ॥
સુમનાયાથ પત્રાણિ પટોલારિષ્ટયોસ્તથા ।
દ્રે હરિદૈ મધુચ્છિદ્રં મધુકં તિક્તરોહિણી ॥
પ્રિયઙ્ગુઃ કુશમૂલં ચ નીચુલસ્ય ત્વગેષુ ચ ।
મઙ્ગિષ્ઠાચન્દનોઘ્નૈરમુત્પલં સારિવા ત્રિવૃત્ ॥
એતેષાં કાર્પિકૈર્માર્ગૈર્ઘૃતપ્રસ્થ વિપાચયેત્ ।
દુષ્ટવ્રણપ્રશ્નમનં નાડીવ્રણવિશોધનમ્ ॥
સઘચ્છિન્નવ્રણાનાં ચ કરઙ્ગાયમિદં શુભમ્ ।
દુષ્ટવ્રણાથ યે કેચિદ્ધે ચોત્સૃષ્ટક્રિયા વ્રણાઃ ॥
નાલ્યો ગમ્મીરિકા યાથ સઘચ્છિન્નાસ્તથૈવ ચ ।
અપિધારકૃતાથૈવ યે વ્રણા દારુણા અપિ ॥
કરઙ્ગાયિન હવિષા પ્રશામ્યન્તિ ન સંશયઃ ॥ ૪ ॥

સાકર, સાળની વાણી, જઠીમંથ અને ઉપલ-
સરીને દૂધમાં વાટીને તેમનો અથવા આસોંદ, વાળો
અને સુખડને દૂધમાં વાટીને તેઓનો પિત્તથી
થયેલા વિદ્રધિ ઉપર લેપ કરવો. સૂત્રસ્થાનના ૩૬ મા
અધ્યાયના ૧૧ મા વિષયમાં કહેલાં પિત્તહર દ્રવ્યો-
ના ઉકાળેલા ક્વાથોથી, તે દ્રવ્યોના સ્વરસ તથા
હિમ આદિ શીત ક્વાથોથી, દૂધોથી, શેરડીના
રસોથી અને સાકરથી મિશ્ર કરેલાં કાકાદ્યાદિ
જીવનીય વર્ગનાં ઘૃતોથી એ વિદ્રધિ ઉપર સિંચત
કરવું. પિત્તવિદ્રધિવાળાને મધમાં કાલવેલું નસોતર
તથા હરડેનું ચૂર્ણ ચટાડવું અને જળો મૂછીને તે
વિદ્રધિના રુધિરને ઝરાવવું. એ વિદ્રધિ પાકે તો
તેને શુશ્ર્મથી ચીરી વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોના ક્વાથથી
અથવા જળમાં ઉત્પન્ન થયેલી ઔષધીઓના
ક્વાથથી ઘોઈ જઠીમંથ, મધ તથા ધીથી મિશ્ર
કરેલા તલના કલ્કનો લેપ કરી તે ઉપર ઝીણા
વસ્ત્રોનો પોટો બાંધવો. પોંડેરવો, મજ્જક, જઠીમંથ,
વાળો, પત્રકાષ્ઠ અને હળદરનો કલ્ક નાખી દૂધમાં
પકાવેલા ધીથી પિત્તવિદ્રધિના નણને પૂરવો;
અથવા સફેદ વિદારીકંદ, પૃષ્ઠિપર્ણી, મજ્જક,
લોધર અને સુખડનો કલ્ક નાખી ન્યગ્રોધાદિ
ગણનાં પાંદડાં કે છાલોના ક્વાથથી પકાવેલા
ધીથી પિત્તવિદ્રધિના નણને રૂચવે.

કરંજદિધૃત

કરંજનાં પાંદડાં તથા કાચાં ફળો; બર્છનાં,
પટોલનાં તથા લીંબડાનાં પાંદડાં; હળદર, દારુ-
હળદર, મીણ, જઠીમંથ, કડુ, ઘઉંલાં, દર્ભનાં મૂળ,
નેતરની છાલ, મજ્જક, સુખડ, વાળો, કમળ, ઉપ-
લસરી અને નસોતર એ દરેક દ્રવ્યને એક એક
તોલાભાર લઈ કલ્ક કરી તે કલ્ક નાખીને દૂધ
વગેરે યોગણા પ્રવાહીમાં ચોસક તોલાભાર ધી-
પકવવું. આ ધી કરંજદિધૃત કહેવાય છે. આ
ધી દુષ્ટ નણોને શાંત કરે છે, નાડીનણોનું શોધન.

કરે છે અને તુરતના થયેલા (આગંતુજ) પ્રણો
ઉપર પણ હિતકારી છે. જે દુષ્ટ પ્રણો હોય, જેઓની
બીજા વેધોએ ચિકિત્સા છોડી દીધી હોય એવા પ્રણો
હોય, ગંભીર નાદીપ્રણો હોય, તુરતના કરેલા
પ્રેક્ષનાદિકથી થયેલા પ્રણો હોય અને અગ્નિ કે
જ્વારથી થયેલા દારણ પ્રણો હોય તેઓ પણ આ
કરંજદિધૃતથી મટે છે, એમાં સંશય નથી. ૪

કંઠથી થયેલા વિદ્રધિની ચિકિત્સા

इष्टकासिक्तलोष्टगोशक्तुत्तुपपांशुभिः ॥
मूत्रैरुष्णैश्च सततं स्वेदयेच्छ्लेष्मविद्रधिम् ।
कपायपानैर्वमनैरालेपैरुपनाहनैः ॥
हरेद्दोषानमीक्षणं चाप्यलाव्याऽसूक्तयैश्च च ।
आरग्नघकपायेण पक्वं चापाढ्य धावयेत् ॥
हरिद्रात्रिवृतासक्तुतिलैर्मधुसमायुतैः ।
पूरयित्वा व्रणं सम्यग्बध्नीयात्कीर्त्तितं यथा ॥
ततः कुलस्थिकादन्तीत्रिवृच्छ्यामार्कतिल्वकैः ।
कुर्यात्तिलं सगोमूत्रं हितं तत्र ससैन्धवम् ॥ ૫ ॥

કંઠથી થયેલા વિદ્રધિનું ગરમ કરેલી ઈંટો,
રેતી, ઢેકું, ગાયતું છાણુ, ફેાતરાં, રજ અને
મૂત્રોથી નિરંતર સ્વેદન કરવું. એ વિદ્રધિના દરદી-
ના દોષોને જ્વારો પાઈને તથા વમનો, લેપો
અને ઉપનાહનોથી વારંવાર દૂર કરવા અને તેના
વિદ્રધિમાંથી તૂંબડી વડે લોહી વહાવવું. એ
વિદ્રધિ પાકે ત્યારે તેને શસ્ત્રથી ચીરી ગરમાળાના
જ્વારથી ઘોવો અને પછી હળદર, નસોતર, જવનો
સાથે તથા તલનો મધથી મિશ્ર કલક કરી, તે
કલકથી પ્રણને પૂરી સૂત્રસ્થાનના ૧૮મા અધ્યાય-
માં કથા પ્રમાણે યોગ્ય પાટાથી બાંધવો. એ
પ્રણ માટે કળથી, નેપાળો, નસોતર, વરંધારો,
આકડો, પાટિયો લોધર, તથા સૈંધવનો કલક નાખી
ગોમૂત્રમાં તેલ પકવવું હિતકારી થાય છે. ૫
રુધિર તથા ક્ષતથી થયેલા વિદ્રધિની ચિકિત્સા
પિત્તવિદ્રધિવત્સર્વાઃ ક્રિયા નિરવશેષતઃ ।
વિદ્રધ્યોઃ કુશલઃ કુર્યાદ્રક્તાગન્તુનિમિત્તયોઃ ॥ ૬ ॥

પ્રવીણ વેદે રુધિર તથા પ્રહારથી થયેલા
વિદ્રધિઓની સઘળી ક્રિયાઓ પિત્તવિદ્રધિની ચિકિ-
ત્સાઓની પેઠે જ સંપૂર્ણ કરવી. ૬

અંદર થયેલા વિદ્રધિની ચિકિત્સા

वरुणादिगणकाथमपक्वेऽभ्यन्तरोत्थिते ।
ऊषकादिप्रतीमापं विवेद्विद्रधिशान्तये ॥
अनयोर्वर्गयोः सिद्धं सर्पिर्वैरेचनेन च ।
अचिराद्विद्रधिं हन्ति प्रातःप्रातर्निपेवितम् ।
एभिरेव गणैश्चापि संसिद्धं स्नेहसंयुतम् ।
कार्यमास्थापनं क्षिप्रं तथैवाप्यनुवासनम् ॥
पानालेपनभोज्येषु मधुशिशुद्रुमोऽपि वा ।
दत्तावापो यथादोषमपक्वं हन्ति विद्रधिम् ॥
तोयधान्याम्लमूत्रैस्तु पेयो वाऽपि सुरादिभिः ।
यथादोषगणकाथैः पिबेद्वापि शिलाजतु ॥
प्रधानं गुग्गुलुं चापि शुण्ठीं च सुरदारु च ।
स्नेहोपनाहौ कुर्याच्च सदा चाप्यनुलोमनम् ॥
यथोद्दिष्टां शिरां विध्येत्कफजे विद्रधौ भिषक् ।
रक्तपित्तानिलोत्थेषु केचिद्बाहौ वदन्ति तु ॥
पक्वं वा बहिरुन्नद्धं भिन्ना व्रणवदाचरेत् ।
सुतेपूर्द्ध्वमधो वापि भैरયાम्लसुरासवैः ॥
पेयो वरुणकादिस्तु मधुशिशुद्रुमोऽपि वा ।
शिशुमूलजले सिद्धं ससिद्धार्थकमोदनम् ॥
यवकोलकुलत्थानां यूषैर्मुञ्जीत मानवः ।
प्रातःप्रातश्च सेवेत मात्रया तैલ्यक्तं घृतम् ॥
त्रिवृतादिगणकाथसिद्धं वाऽप्युपशान्तये ।
नोपगच्छेद्यथा पाकं प्रयतेत तथा भिषक् ॥
पर्यागते विद्रधौ तु सिद्धिनैकान्तिकी स्मृता ।
प्रत्याख्याय तु कुर्वीत मज्जजातं तु विद्रधिम् ॥
स्नेहस्वेदोपपचानां कुर्याद्रક્तावसेचनम् ।
विद्रध्युक्तां क्रियां कुर्यात्पक्वे वाऽस्थि तु भेदयेत् ॥
निःशल्यमथ विज्ञाय कर्तव्यं व्रणशोधनम् ।
धावेत्तत्तकपायेण तित્તं सर्पिस्तथा हितम् ॥
यदि मज्जपरिस्त्रावो न निर्वर्त्तत देहिनः ।
कुर्यात्संशोधनीयानि कपायादीनि बुद्धिमान् ॥

પ્રિયઙ્ગુઘાતકીરોધકદ્દલં તિનિસૈન્ધવમ્ ।

एतैस्तलं विपक्तव्यं विद्रधिघ्नरोपणम् ॥ ७ ॥

અંદર થયેલો વિદ્રધિ કાચો હોય, તો તેને શાંત કરવા માટે ઊપકાદિ ગણુ નાખેલો વરુણાદિ ગણુનો ક્વાથ પાવો. ઊપકાદિ ગણુ તથા વરુણાદિ ગણુના કદ્દથી તથા સૂત્રસ્થાનના ૩૯મા અધ્યાયમાં કહેલાં વિરેચન દ્રવ્યોના ક્વાથથી બનાવેલું ધી નિત્ય પ્રભાતે સેવવામાં આવે, તો તેથી વિદ્રધિ તુરત મટી જાય છે. ઊપકાદિ ગણુ, વરુણાદિ ગણુ અને વિરેચન દ્રવ્યોના ક્વાથની તેઓના સ્નેહની સાથે તુરત નિરૂહબસ્તિ દેવી. ક્વાથ તથા કદ્દથી બનાવેલા સ્નેહની અનુવાસનબસ્તિ દેવી. વિદ્રધિમાં જે દોષનો પ્રકોપ હોય, તે દોષને હણનારાં દ્રવ્યો નાખી બનાવેલા સરગવાના ક્વાથાદિકની પીવામાં, જમવામાં તથા લેપનમાં યોજના કરવામાં આવે, તો તેથી કાચો વિદ્રધિ મટી જાય છે. એ સરગવાનો ક્વાથ જળની સાથે, ધાન્યારસની સાથે, ગોમૂત્રની સાથે અથવા સુરા વગેરેની સાથે પાવો અથવા જે દોષનો પ્રકોપ હોય તે દોષને હણનારા ગણુના ક્વાથની સાથે શિલાજિત પાવો. એ વિદ્રધિને મટાડવા માટે ભેંસાગૂગળ કે જે સધળા ગૂગળોમાં શ્રેષ્ઠ છે તેનું, સૂંઠનું અને દેવદારનું પણ સેવન કરાવવું; સ્નેહો તથા ઉપતાહો પણ કરવાં અને દરરોજ વિરેચન પણ દેવું. એ વિદ્રધિ કદ્દથી થયો હોય, તો શારીરસ્થાનના ૮મા અધ્યાયના ૨૧ મા વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે ડાળા પડખામાં કાખના તથા સ્તનના મધ્યમાં શિરાનો વેધ કરવો. કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે, 'રુધિર, પિત્ત તથા વાયુથી થયેલા અંદરના વિદ્રધિઓમાં બાહુની શિરાનો વેધ કરવો.' અંદરનો વિદ્રધિ પાણીને બહાર

નીકળ્યો હોય, તો તેને શસ્ત્રથી ચીરી તેની પ્રણી પેઠે ચિકિત્સા કરવી. અંદરના વિદ્રધિઓ મુખ-દ્વારથી કે ગુદાદ્વારથી ઝરવા લાગ્યા હોય, તો વરુણાદિ ગણુનો ક્વાથ અથવા સરગવાનો ક્વાથ મૈરેય (સુરા તથા આસવના સંધાનથી બનાવેલા મધ) સાથે અથવા કાંજી, સુરા કે આસવની સાથે પાવો. એ વિદ્રધિના દરદીને સરગવાનાં મૂળના ક્વાથમાં પકવેલો સરસવ સંહિત^૧ ભાત, જવ, બોર તથા કળથીના ઓસામણની સાથે જમાડવો. એ વિદ્રધિની શાંતિ માટે નિત્ય પ્રભાતે યોગ્ય માત્રાથી તેલવક્રધુત (આ સ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ૨૧ મા વિષયમાં કહેલું) પાવું અથવા ત્રિવૃતાદિ ગણુના ક્વાથથી પકવેલું ધી પાવું. અંદરનો વિદ્રધિ પાકે નહિ તેવા યત્ન વેધે કરવો; કેમ કે એ વિદ્રધિ પાણી જાય તો પછી તેને મટાડવો મુશ્કેલ થાય છે. જ્યોત્સ્ના મજ્જામાં વિદ્રધિ^૨ થયેલ હોય, તેઓની ચિકિત્સા પ્રથમ ના પાક્યા પછી કરવી. તે આ પ્રમાણે કે-સ્નેહવ તથા સ્વેદનસંસ્કાર આપીને તેઓના રુધિરનું^૩ આવણ કરવું અને પછી જે દોષોનો એ વિદ્રધિ હોય, તે દોષોના બહારના વિદ્રધિ માટે જે ઉપાયો કહ્યા છે, તે કરવા. મજ્જામાં થયેલો એ વિદ્રધિ એ પાકે, તો શસ્ત્રથી હાડકાંને ભેદી દોષ કાઢવો અને તમામ દોષ નીકળી ગયો જણાય, ત્યારે તે પ્રણું^૪ શોધન કરવું. એ પ્રણું સૂત્રસ્થાનના ૪૨ મા અધ્યાયના ૧૩મા વિષયમાં કહેલા તિક્તવર્ગના ક્વાથથી ધોવો અને તે ઉપર તિક્તવર્ગના ક્વાથથી પકવેલાં^૫ ધી વાપરવાં. એ દરદીને મજ્જા વહેતી બંધ ન પડે, તો

૧ સગ્રહવને જગક પકવીને ભાતમાં મિશ્ર કરી દેવા-કલ્પન

૨ નિઘનસ્થાનના ૬મા અધ્યાયનો ૨૧મો વિષય જોવો

૩ આ સ્થાનના ૬મા અધ્યાયમાં જે મહાતિક્ત અને તિક્તકથૂત કહ્યા છે, તેમાંના 'કોર્મ' અહીં જણાવ્યું છે.

૧ વિદ્રધિ મજ્જાસ્થાનમાં થયો હોય, તો તે ઉપર પાચન તથા શબ્દથી ચીરવું વગેરે ઉપચારો પણ કરવા-કલ્પન

બુદ્ધિમાન વૈદે સંશોધન કરનારાં ક્વાથાદિક વાપ-
રનાં વિદ્રધિના પ્રણુને રૂઝવવા ધઉલાં, ધાવણી,
લોધર, કાયકળ, મીણું, હરમો અને સૈંધવના
ક્વાથાદિકથી પકવેલું તેલ વાપરવું. ૭

અધ્યાય ૧૭ મો

ઉપક્રમ

અથાતો વિસર્પનાડીસ્તનરોગચિકિત્સિતં વ્યા-
ખ્યાસ્યામઃ । યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥૧॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'વિસર્પ'નાડીસ્તન-
રોગચિકિત્સિત'¹ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશુ કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિ-
એ સુશ્રુતની પાસે કહેલુ છે. ૧

વિસર્પાની ચિકિત્સાતુ સામાન્ય સ્થાન

સાધ્યા વિસર્પાસ્ત્રય આદિતો યે
ન સન્નિપાતક્ષતજૌ હિ સાધ્યૌ ।

સાધ્યેષુ તત્પચ્ચગર્ભૈર્વિદધ્યાદ્
ઘૃતાનિ સેકાંશ્ચ તથોપદેહાન્ ॥૨॥

વાયુ, પિત્ત અને કફથી થયેલા ત્રણે વિસર્પો,
નિદાનસ્થાનમાં કહેલી સામાન્ય સ્થિતિમાં હોય
ત્યાં સુધી સાધ્ય² છે, પણ ત્રણે દોષો તથા ક્ષતથી
થયેલા એ વિસર્પો તો અસાધ્ય જ છે. જે વિસર્પો
સાધ્ય છે તેઓને મટાડવા માટે વૈદે તે તે દોષોને
હરનારાં ઔષધોના ગણોથી ઘૂતો, સિંચનો અને
લેપો કરવા. ૨

વાયુથી થયેલા વિસર્પની ચિકિત્સા

મુસ્તાશિતાહ્વાસુરદારુકુષ્ઠ-

વારાહિકુસ્તુમ્બુરુકૃષ્ણમન્ધાઃ ।

¹ વિસર્પ, નાડીત્રણ અને સ્તનરોગના નિદાનાદિક
નિદાનસ્થાનના ૧૦મા અધ્યાયમાં કહેલા છે, તેઓની
ચિકિત્સા વિષેનો.

² વાયુથી થયેલા વિસર્પની અને પિત્તથી થયેલા
વિસર્પની જે અસાધ્ય સ્થિતિ કહી છે, તે જો બળે

વાતાત્મકે ચોષ્ણગણાઃ પ્રયોજ્યાઃ

સેકેષુ લેપેષુ તથા ઘૃતેષુ ॥

યત્પચ્ચમૂલં સ્વલુ કણ્ઠકાર્ણ્ય-

મલ્પં મહાચાપ્યથ વહ્નિજં ચ ।

તત્તોપયોજ્યં ભિષજા પ્રદેહે

સેકે ઘૃતે ચાપિ તથૈવ તૈલે ॥૩॥

વાયુથી થયેલા વિસર્પ ઉપર સિંચનોમાં,
લેપોમાં તથા ઘૂતોમાં મેથ, શતાવરી, દેવદાર,
કંઠ, વારાહીકંઠ, કાયમીર, સરગવો અને ભદ્ર-
દાર્વાદિ વર્ગ³ તથા પિચ્ચમૂળાદિ ગણુ આદિ
ઉષ્ણુવર્ગોના ઉપયોગ કરવા.

વૈદે કંઠકપંચમૂળ, લઘુપંચમૂળ, બૃહત્પંચ-
મૂળ અને વહ્નીપંચમૂળનો પણ લેપોમાં, સિંચ-
નોમાં, ઘૂતોમાં તથા તેલોમાં ઉપયોગ કરવો. ૩

પિત્તથી થયેલા વિસર્પની ચિકિત્સા

કસેરુઘૃજ્ઞાટકપદ્મગુન્દ્રાઃ

સૈવલાઃ સોત્પલર્કદમાથ્ચ ।

વસ્ત્રાન્તરાઃ પિત્તકૃતે વિસર્પે

લેપા વિષેયાઃ સઘૃતાઃ સુશીતાઃ ॥

હીવેરલામઝ્જકચન્દનાનિ

સ્રોતોજમુક્તામણિરૈરિકાશ્ચ ।

શીરેણ પિષ્ટાઃ સઘૃતાઃ સુશીતા

લેપાઃ પ્રયોજ્યાસ્તનવઃ સુલાય ॥

પ્રપૌન્ડરીકં મધુકં પપ્પસ્યા

મઙ્ગિષ્ઠિકા પદ્મકચન્દને ચ ।

મુગન્ધિકા ચેતિ સુલાય લેપાઃ

પૈત્તે વિસર્પે ભિષજા પ્રયોજ્યાઃ ॥

ન્યગ્રોધવર્ગૈઃ પરિપેચનં ચ

ઘૃતં ચ કુર્યાત્સ્વરસેન તસ્ય ।

ઝીતૈઃ પયોમિથ મધુદકૈશ્ચ

સશકૈરિશ્તુરસૈશ્ચ સેકાન્ ॥

વિસર્પના લક્ષણરૂપ હોય તો જ સમજવી; પણ એકે
દોષથી થયેલ વિસર્પને તો સાધ્ય જ સમજવો.

પ્રિયજ્ઞાતકીરોઘ્રકર્ફલં તિનિસૈન્ધવમ્ ।

एतैस्तलं विपक्तव्यं विद्रधिघ्नरोषणम् ॥ ७ ॥

અંદર થયેલો વિદ્રધિ કાચો હોય, તો તેને શાંત કરવા માટે ઊપકાદિ ગણુ નાખેલો વરુણાદિ ગણુનો ક્વાથ પાવો. ઊપકાદિ ગણુ તથા વરુણાદિ ગણુના કદકથી તથા સૂત્રસ્થાનના ૩૯મા અધ્યાયમાં કહેલાં વિરેચન દ્રવ્યોના ક્વાથથી બનાવેલું ધી નિત્ય પ્રભાતે સેવવામાં આવે, તો તેથી વિદ્રધિ તુરત મટી જાય છે. ઊપકાદિ ગણુ, વરુણાદિ ગણુ અને વિરેચન દ્રવ્યોના ક્વાથની તેઓના સ્નેહની સાથે તુરત નિહાળવેલો દેવી. ક્વાથ તથા કદકથી બનાવેલા સ્નેહની અનુવાસનખસ્તિ દેવી. વિદ્રધિમાં જે દોષનો પ્રકાપ હોય, તે દોષને હણનારાં દ્રવ્યો નાખી બનાવેલા સરગવાના ક્વાથાદિકની પીવામાં, જમવામાં તથા લેપનમાં યોજના કરવામાં આવે, તો તેથી કાચો વિદ્રધિ મટી જાય છે. એ સરગવાનો ક્વાથ જળની સાથે, ધાન્યામ્લની સાથે, ગોમૂત્રની સાથે અથવા સુરા વગેરેની સાથે પાવો અથવા જે દોષનો પ્રકાપ હોય તે દોષને હણનારા ગણુના ક્વાથની સાથે શિલાજિત પાવો. એ વિદ્રધિને મટાડવા માટે ભેંસાગૂગળ કે જે સધળા ગૂગળોમાં શ્રેષ્ઠ છે તેનું, સૂંઠનું અને દેવદારનું પણ સેવન કરાવવું; સ્નેહો તથા ઉપનાહો પણ કરવાં અને દરરોજ વિરેચન પણ દેવું. એ વિદ્રધિ કદ્ધથી થયો હોય, તો શારીરસ્થાનના ૮મા અધ્યાયના ૨૧ મા વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે ડાબા પડખામાં કાખના તથા સ્તનના મધ્યમાં શિરાનો વેધ કરવો. ઠંટલાક આચાર્યો કહે છે કે, 'રુધિર, પિત્ત તથા વાયુથી થયેલા અંદરના વિદ્રધિઓમાં બાહુની શિરાનો વેધ કરવો.' અંદરનો વિદ્રધિ પાકીને બહાર

નીકળ્યો હોય, તો તેને સસ્તથી ચીરી તેની ત્રણની પેઠે ચિકિત્સા કરવી. અંદરના વિદ્રધિઓ મુખ-દ્વારથી કે ગુદાદ્વારથી ઝરવા લાગ્યા હોય, તો વરુણાદિ ગણુનો ક્વાથ અથવા સરગવાનો ક્વાથ મેરેય (સુરા તથા આસવના સંધાનથી બનાવેલા મધ) સાથે અથવા કાંજી, સુરા કે આસવની સાથે પાવો. એ વિદ્રધિના દરદીને સરગવાનાં મૂળના ક્વાથમાં પકવેલો સરસવ સહિત ભાત, જવ, બેર તથા કળથીના આસામણની સાથે જમાડવો. એ વિદ્રધિની શાંતિ માટે નિત્ય પ્રભાતે યોગ્ય માત્રાથી તેલવસ્થુ (આ સ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ૨૧ મા વિષયમાં કહેલું) પાવું અથવા ત્રિવૃત્તાદિ ગણુના ક્વાથથી પકવેલું પી પાવું. અંદરનો વિદ્રધિ પાકી નહિ તેવો યત્ન વેધ કરવો; કેમ કે એ વિદ્રધિ પાકી જાય તો પછી તેને મટાડવો મુશ્કેલ થાય છે. જ્યોત્સ્ના મજ્જામાં વિદ્રધિ થયેલ હોય, તેઓની ચિકિત્સા પ્રથમ ના પાક્યા પછી કરવી. તે આ પ્રમાણે કરેલેલ તથા સ્વેદનસંસ્કાર આપીને તેઓના રુધિરનું સાવણ કરવું અને પછી જે દોષોના એ વિદ્રધિ હોય, તે દોષોના બહારના વિદ્રધિ માટે જે ઉપાયો કહ્યા છે, તે કરવા. મજ્જામાં થયેલો એ વિદ્રધિ એ પાકે, તો સસ્તથી હાડકાંને ભેદી દોષ કાઢવો અને તમામ દોષ નીકળી ગયો જણાય, ત્યારે તે ત્રણનું શોધન કરવું. એ ત્રણને સૂત્રસ્થાનના ૪૨ મા અધ્યાયના ૧૩મા વિષયમાં કહેલા તિક્તવર્ગના ક્વાથથી ઘોવો અને તે ઉપર તિક્તવર્ગના ક્વાથથી પકવેલાં ધી વાપરવાં. એ દરદીને મજ્જા વહેતી ખંબ ન પડે, તો

૧ સગ્રસ્તને જગક પડવીને ભાતમા મિશ્ર કરી દેવા-ઉદ્ધન

૨ નિઘનસ્થાનના ૯મા અધ્યાયનો ૨૧મો વિષય જોવો

૩ આ સ્થાનના ૯મા અધ્યાયમાં જે મહાતિક્ત અને તિક્તવસ્થુ કહ્યા છે, તેમાંના ઘાઈ અહીં જણાય છે.

૧ વિદ્રધિ મજ્જાસ્થાનમાં થયો હોય, તો તે ઉપર પાચન તથા રક્તથી ચોરસ વગેરે ઉપચારો પણ કરવા-ઉદ્ધન

બુદ્ધિમાન વૈદે સંશોધન કરનારાં ક્વાથાદિક વાપ-
રનાં. વિદ્રધિના પ્રણુને રૂઝવવા ધઉલાં, ધાવણી,
લોધર, કાયકળ, મીણું, હરમો અને સૈંધવના
ક્વાથાદિકથી પકવેલું તેલ વાપરવું. ૭

અધ્યાય ૧૭ મો

ઉપક્રમ

અથાતો વિસર્પનાડીસ્તનરોગચિકિત્સિતં વ્યા-
ખ્યાસ્યામઃ । યથોવાચ ભગવાન ધન્વન્તરિઃ ॥૧॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'વિસર્પ'નાડીસ્તન-
રોગચિકિત્સિત' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિ-
એ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

વિસર્પના (ચિકિત્સા) સામાન્ય સ્થાન

સાધ્યા વિસર્પાસ્ત્રપ આદિતો વે

ન સન્નિપાતક્ષતજૌ હિ સાધ્યૌ ।

સાધ્યેષુ તત્પથ્યગર્ભૈર્વિદધ્યાદ્

ઘૃતાનિ સેકાંશ્ચ તથોપદેહાન્ ॥૨॥

વાયુ, પિત્ત અને કફથી થયેલા ત્રણે વિસર્પો,
નિદાનસ્થાનમાં કહેલી સામાન્ય સ્થિતિમાં હોય
ત્યાં સુધી સાધ્ય^૧ છે; પણ ત્રણે દોષો તથા ક્ષતથી
થયેલા બે વિસર્પો તો અસાધ્ય^૨ જ છે. જે વિસર્પો
સાધ્ય છે તેઓને મટાડવા માટે વૈદે તે તે દોષોને
હરનારાં ઔષધોના ગણોથી ઘૂતો, સિંચનો અને
લેપો કરવા. ૨

વાયુથી થયેલા વિસર્પની ચિકિત્સા

મુસ્તાશતાહાસુરદારુકુષ્ઠ-

વારાહિકુસ્તુમ્બુરુકૃષ્ણગન્ધાઃ ।

૧ વિસર્પ, નાડીપ્રણુ અને સ્તનરોગના નિદાનાદિક
નિદાનસ્થાનના ૧૦માં અધ્યાયમાં કહેલા છે, તેઓની
ચિકિત્સા વિશેષે.

૨ વાયુથી થયેલા વિસર્પની અને પિત્તથી થયેલા
વિસર્પની જે અસાધ્ય સ્થિતિ કહી છે, તે બે બાબે

વાતાત્મકે ચોષ્ણગ્ણાઃ પ્રયોજ્યાઃ

સેકેષુ લેપેષુ તથા ઘૃતેષુ ॥

યત્પન્નમૂલં સ્વલ ક્ષ્ણકાશ્વ-

મર્લપં મહાશ્વપથ વલ્જિનં ચ ।

તચોપયોજ્યં ભિષજા પ્રદેહે

સેકે ઘૃતે चापि तथैव तैले ॥ ૩ ॥

વાયુથી થયેલા વિસર્પ ઉપર સિંચનોમાં,

લેપોમાં તથા ઘૂતોમાં મોથ, શતાવરી, દેવદાર,

કઠ, વારાહીકંદ, કાયમીર, સરગવો અને ભદ્ર-

દાર્વાદિ વર્ગ તથા શિષ્યક્યાદિ ગણ આદિ

ઉષ્ણવર્ગોના ઉપયોગ કરવા.

વૈદે કંટકપંચમૂળ, લઘુપંચમૂળ, બૃહત્પંચ-

મૂળ અને વહ્નીપંચમૂળના પણ લેપોમાં, સિંચ-

નોમાં, ઘૂતોમાં તથા તેલોમાં ઉપયોગ કરવો. ૩

પિત્તથી થયેલા વિસર્પની ચિકિત્સા

કસેરુગૃજ્ઞાટકપદ્મગુન્દ્રાઃ

સૈશ્વલાઃ સોત્પલકર્દમાશ્ચ ।

વક્ત્રાન્તરાઃ પિત્તકૃતે વિસર્પે

લેપા વિધેયાઃ સઘૃતાઃ સુશીતાઃ ॥

હીવેરલામજ્જકચન્દનાનિ

સોતોજમુક્તામણિગૈરિકાશ્ચ ।

ક્ષીરેણ પિષ્ટાઃ સઘૃતાઃ સુશીતા

લેપાઃ પ્રયોજ્યાસ્તનવઃ સુલાય ॥

પ્રપૌષ્ઠરીકં મધુકં પયસ્યા

મક્ષિષ્ઠિકા પદ્મકચન્દને ચ ।

સુગન્ધિકા ચેતિ સુલાય લેપાઃ

પૈત્તે વિસર્પે ભિષજા પ્રયોજ્યાઃ ॥

ન્યગ્રોધવર્ગેઃ પરિપેચનં ચ

ઘૂતં ચ કુર્યાત્સ્વરસેન તસ્ય ।

શીતૈઃ પયોમિશ્ર મધૂદકૈશ્ચ

સશર્કરૈરિશ્તુરસૈશ્ચ સેકાન્ ॥

વિસર્પના લક્ષણરૂપ હોય તો જ સમજવી; પણ એક
દોષથી થયેલ વિસર્પને તો સાધ્ય જ સમજવો.

ધૃતસ્ય ગૌરીમધુકારવિન્દ-
 રોધ્રામ્બુરાજાદનગૌરિકેષુ ।
 તથર્પમે પદ્મકસારિવાસુ
 કાક્રોલિમેદાકુમુદોત્પલેષુ ॥
 સચન્દનાયાં મધુર્શર્કરાયાં
 દ્રાક્ષાસ્થિરાષ્ઠશિશતાહવાસુ ।
 કલ્કીકૃતાઘ્નદકમત્ર દત્ત્વા
 ન્યગ્રોધવર્ગસ્ય તથા સ્થિરાદેઃ ॥
 ગળસ્ય વિલ્વાદિકપઞ્ચમૂલ્યા-
 ચતુર્ગુણં ક્ષીરમથાપિ તદ્ભત્ ।
 પ્રસ્થં વિપક્વં પરિપેચનેન
 પૈત્તીર્નિહન્યાત્તુ વિસર્પનાદીઃ ॥

વિસ્ફોટદુષ્ટવ્રણશીર્ષરોગાન્
 પાકં તથાઽઽસ્યસ્ય નિહન્તિ પાનાત્ ।

ગ્રહાર્દિતે શોષિણિ ચાપિ વાલે
 ઘૃતં હિ ગૌર્યાદિકમેતદિદમ્ ॥ ૪ ॥

પિત્તથી થયેલા વિસર્પ ઉપર ઝીણું વજ્ર
 મુઠ્ઠી તે ઉપર કર્કસરૂકંદ, શિંગોડાં, કમળો, નાગર-
 મોથ, શેવાળ અને ઉત્પલ નામનાં કમળો અને
 કાદવના ખૂબ ઠંડાને ધીવાળા લેવો કરવા.

પિત્તવિસર્પના દરદીને સુખી કરવા માટે
 વાળો, પીળો વાળો, સુખડ, સુરમો, મોતી અને
 સોનાગેરને દૂધમાં વાટી ધીથી મિશ્ર કરી તેઓના
 અત્યંત ઠંડા અને પાતળા લેવો કરવા.

પિત્તથી થયેલા વિસર્પ ઉપર વેઢે પાંડરો,
 જીમ્બ, ખરણુર અથવા સફેદ વિદારીકંદ,
 મજ્જા, પદ્મકાષ્ઠ, ચંદન અને ઘોળી ઉપલસરીના
 લેવો કરવા.

પિત્તથી થયેલા વિસર્પ ઉપર ન્યગ્રોધાદિ
 ગણના ઝવાથાદિકંથી, શીતળ દૂધોથી, મધવાળા
 જળથી તથા સાકરથી મિશ્ર કરેલા શેરડીના
 રસથી સિંચવો કરવાં અને ન્યગ્રોધાદિ ગણના
 સ્વરસમાં પકવેલા ધીનો પણ પ્રયોગ કરવો.

ગૌર્યાદિઘૃત

હળદર, જીમ્બ, કમળ, લોધર, વાળો,
 રાણ, સોનાગેર, ઋષભક, પદ્મકાષ્ઠ, ઉપલસરી,
 કાકાલી, મેદા, પોયણાં અને ઉત્પલ નામનાં કમળો,
 ચંદન, સારી સાકર, દ્રાક્ષ, શાલિપર્ણી, પૃશ્નિપર્ણી
 અને શતાવરીનો કલ્ક નાખી ન્યગ્રોધાદિ ગણના,
 વિદારીગંધાદિ ગણના તથા બૃહત્પંચમૂલના
 યોગણા ઝવાથાં અને ગાયના યોગણા દૂધમાં
 ચોસઠ તોલાભાર ધી પકાવવું. આ ધી ગૌર્યાદિ-
 ઘૃત કહેવાય છે. આ ધીનું સેવન કરવાથી પિત્ત
 સંબંધી વિસર્પ તથા પિત્તજન્ય નાદીવ્રણ મટે
 છે અને તે પીવાથી વિસ્ફોટકો, દુષ્ટ વ્રણો, માથાનાં
 દરદો તથા મોઢાનો પાક પણ મટે છે. જ્યાંજ્યાં
 બાલગ્રહોથી કે શોષથી પીડાયેલો હોય, તેનું
 પણ આ ધીના પ્રયોગથી હિત થાય છે. ૪

કંકથી થયેલા વિસર્પની ચિકિત્સા

અજાશ્વગન્ધા સરલા સકાલા

સૈકૈવિકા ચાપ્યથવાજગૃહ્ણી ।

મોમુવપિષ્ઠો વિહિતઃ પ્રદેહો

હન્યાદ્વિસર્પ કફજં સ શીઘ્રમ્ ॥

કાલાનુસાર્યાગુરુચોચગુજ્ઞા-

રાત્નાવચાશીતશિવેન્દ્રપર્ણ્યઃ ।

પાલિન્દિમુજ્ઞાતમહીકદમ્બા

હિતા વિસર્પેષુ કફાત્મકેષુ ॥ ૫ ॥

તલવણી, આસોંદ, નસોતર અને મજ્જાને
 અથવા નસોતર અને મેંદાશિંગીને ગોમૂત્રમાં
 વાટી લેપ કરવામાં આવે, તો તે લેપ કંકથી
 થયેલા વિસર્પનો તુરંત નાશ કરે છે.

તગર, અગર, તજ, ચણોડી, રાસના, વજ,
 સુવા, છેદ્રવારણી, ક્યો, જંગલી સૂરણ અને
 ગોરખસુંડી અથવા અજમો કંકથી થયેલા વિસર્પો
 ઉપર હિતકારી છે. ૫

સઘળા વિસર્પો ઉપર પ્રયોગ, સંશોધન
અને પાક્યા પછીની ચિકિત્સા

ગણસ્તુ યોજ્યો વરુણપ્રવૃત્તઃ

ક્રિયાસુ સર્વાસુ વિચક્ષણેન ।

સંશોધનં શોણિતમોક્ષણં ચ

શ્રેષ્ઠં વિસર્પેષુ ચિકિત્સિતં હિ ॥

સર્વાથ પક્વાન્પરિશોધ્ય ધીમાન્

વ્રણક્રમેણોપચરેદ્યથોક્તમ્ ॥ ૬ ॥

વિચક્ષણ વેદે સઘળા પ્રકારના વિસર્પોની

વળી ક્રિયાઓમાં વરુણાદિ ગણને પ્રયોગ કરવો.

સઘળા પ્રકારના વિસર્પો ઉપર જળો મૂકવાથી

રુધિર વહાવવારૂપ સંશોધન શ્રેષ્ઠ છે. સઘળા

પ્રકારના વિસર્પો પકિત્તિ લાગે તેઓનું યોગ્ય રીતે

શોધન કર્યા પછી બુદ્ધિમાન વેદે ત્રણ-ચિકિત્સા-

ની રીત પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. (સૂત્રસ્થાનના

૨૫ મા અધ્યાયના ૩૪ વિષયમાં વિસર્પોને

બેઠ કહ્યા છે.) ૬

નાડીત્રણોની ચિકિત્સા અને સાધ્યાસાધ્યતા

નાડી ત્રિદોષપ્રમવા ન સિધ્ધે-

ચ્છેપાશ્વત્તઃ પ્રતિયત્નસાધ્યાઃ ॥૭॥

ત્રણે દોષોથી થયેલો નાડીત્રણ અસાધ્ય

છે અને બાકીના ચાર પ્રકારના નાડીત્રણો

કષ્ટસાધ્ય છે. ૭ નાડીત્રણની ચિકિત્સા

વાયુથી થયેલા નાડીત્રણની ચિકિત્સા

તવાનિલોત્થાપ્તપનાદ્ય પૂર્વ-

મશેપતઃ પૂયગતિં વિદાર્ય ।

તિલૈરપામાર્ગફલૈશ્ચ પિષ્ઠા

સસંધર્વૈર્વચનમત્ર કુર્યાત્ ॥

પ્રક્ષાલને ચાપિ સદા વ્રણસ્ય

યોજ્યં મહદત્પલ્લ પત્રમૂલમ્ ।

હિંસાં હરિદ્રાં કટુકાં ત્રણાં ચ

ગોજિહ્વિકાં ચાપિ સવિલ્વમૂલામ્ ।

સંહૃત્ય તૈર્લં વિપચેદ્ વ્રણસ્ય

સંશોધનં પૂર્ણરોપણં ચ ॥ ૮ ॥

એ નાડીત્રણ વાયુથી થયેલો હોય, તો પ્રથમ
વાતહર દ્રવ્યોથી તેના ઉપર ઉપનાહ કરી પછી
પરની ગતિને શસ્ત્ર વડે સંપૂર્ણ રીતે ભેદી તેના
ઉપર તલ તથા અધેકાના કળનો સંધવ સહિત
લેપ કરી પાટા બાંધવો. એ ત્રણને ધોવામાં
બૃહત્પંચમૂલીના ક્વાથની યોજના કરવી. જટા-
માંસી, હળદર, કડું, બલદાણા, ગળજીલી અને
બીલીનાં મૂળના તેલના ચતુર્થાંશ જટલો કટક
નાખી ચોગણા પાણીમાં તેલ પકવી તે તેલથી
ત્રણનું શોધન, પૂરણ તથા રોપણ કરવું. (નાડી-
ત્રણોમાં પરની ગતિ શોધ્યા પછી ભેદન કરવું
યોગ્ય છે; તેથી નાડીત્રણોને સૂત્રસ્થાનના ૨૫મા
અધ્યાયના ૬૩ તથા ૩૪ વિષયમાં એધ અને
ભેઠ કહ્યા છે.) ૮

પિત્તથી થયેલા નાડીત્રણની ચિકિત્સા

પિત્તાત્મિકાં ગ્રામુપનાદ્ય ધીમા-

નુત્કારિકામિઃ સપયોઘૃતામિઃ ॥

નિપાત્ય શસ્ત્રં તિલનાગદન્તી-

યટ્વાહુકલ્કૈઃ પરિપૂરયેત્તામ્ ।

પ્રક્ષાલને ચાપિ સતોમનિમ્બા

નિશા પ્રયોજ્યા કુશલેન નિત્યમ્

શ્યામાત્રિમળડીત્રિફાલસુ સિદ્ધમ્

હરિદ્રયો રોધ્રકણ્ઠયોથ ।

ઘૃતં સદુગ્ધં વ્રણતર્પણેન

હન્યાદ્રત્તિં કોઠગતાઞ્ચપિ યા સ્યાત્ ॥

એ નાડીત્રણ પિત્તથી થયેલો હોય, તો તેના

ઉપર દૂધ તથા ઘીથી મિશ્ર કરેલી લાપસીઓના

ઉપનાહ (લેપ) કર્યા પછી પરની ગતિને શસ્ત્ર

વડે અટકાવી તેમાં તલ, નેપાળો અને જટીમધનો

કટક ત્રણમાં ભરવો. પ્રવીણ વેદે એ નાડીત્રણને

નિત્ય રતાંજલિ અથવા વેપરી, લીંબડો અને

હળદરના ક્વાથથી ધોવો. વરધારો, નસોતર,

ત્રિકુળા, લોધર, ઘેદ્રખ, દારહળદર અને હળદર-

થી પકવેલા ધીથી અને દૂધથી ત્રણનું તર્પણ કરવામાં આવે, તે ઠાઠામાં રહેલી પત્રની ગતિને પણ અટકાવે છે. ૯

કંકથી થયેલા નાડીત્રણની ચિકિત્સા

નાડી કપોત્થામુપનાહ સમ્ય-

કુલત્થસિદ્ધાર્થકસત્તુકિષ્કેઃ ।

મૃદૂકૃતામેષ્ય ગતિ વિદિત્વા

નિપાતયેચ્છત્રમશેષકારી ॥

દદ્યાદ્રુણે નિમ્બતિલાનસુપિટાન્

સુરામૃજાસૈન્ધવસમ્પ્રયુક્તાન્ ।

પ્રક્ષાલને चापि करञ्जनिम्ब-

जात्यक्षपीलुस्तरसाः प्रयोज्याः ॥

सुवर्चिकासैन्धवचित्रकेषु

निकुम्भतालीतलरूपिकासु ।

फलेष्पपामार्गमवेपु चैव

कुर्यात्समूत्रेषु हिताय तैलम् ॥૧૦॥

એ નાડીત્રણ કંકથી થયે હોય, તે તેના

ઉપર કળથી, સરસવ, જવનો સાથે અને સુરા-

ખીજ(જથી સંધાન કરીને સુરા ખનાવવામાં

આવે છે તે)નો સારી પેઠે ઉપનાહ કરી તે

ઉપનાહથી ત્રણને ઠામળ કરી, સળી વડે

પત્રની ગતિના ત્રણમાં કાપ મૂકીને શસ્ત્ર વડે

તે ગતિને સંપૂર્ણ રીતે ભેદી નાખવી. પછી

ફટકડી તથા સૈંવવની સાથે લીમડો તથા તલ

સારી પેઠે વાદી તેનાથી ત્રણને ભરવો. એ ત્રણને

ઘાવામાં કરંજ, લીમડો, અઈ, બહેડાં અને

પીલુનો સ્વરસ વાપરવો. સાજખાર, સૈંધવ,

ચિત્રક, નેપાળો, ભોંચઆમલીનાં મૂળ, આકડો,

અવેડાનાં ફળ અને ગોમૂતથી પકવેલું તેલ એ

ત્રણ ઉપર હિતકારી છે. ૧૦

શલ્યથી થયેલા નાડીત્રણની ચિકિત્સા

નાડી તુ શલ્યપ્રમવાં વિદાર્ય

નિર્હત્ય શલ્યં પ્રતિશોષ્ય માર્ગમ્ ।

સંશોધયેત્કૌદ્રધૃતપ્રગાદૈ-

સ્તિલેસ્તતો રોપણમસ્ય કુર્યાત્ ॥

કુમ્મીરુલ્ખર્જૂરકપિત્થવિલ્વ-

વનસ્પતીનાં ચ શલાહુર્વે ।

કૃત્વા કપાયં વિપચેતુ તૈલ-

માવાપ્ય મુસ્તાસરલાપ્રિયદ્ધઃ ॥

મુપાન્ધિકામોચરસાહિપુષ્પં

રોષ્રં વિદધ્યાદપિ ધાતકીં ચ ।

एतेन शल्यप्रमवा च नाडी

रोहद्वणो वा सुखमाशु चैव ॥૧૧॥

એ નાડીત્રણ શલ્યથી થયે હોય, તે તેને

શસ્ત્ર વડે છેદી, શલ્યને કાઢી લઈ, રસ્તાને સાફ

કરી, ઘી તથા મધથી સારી પેઠે મિશ્ર કરેલા

તલથી તે ત્રણનું શોધન કરવું. પછી પુત્રાગ,

ખજૂર, ઠાઠ, ખીલી અને વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોનાં

કાચાં ફળોનો ક્વાથ કરી તેમાં મેથ, નસોતર,

ઘઉંલાં, સફેદ ઉપલસરી, મેચરસ, નાગકેસર,

લોધર અને ધાવણીનો કલ્ક નાખી તેલ પ્રકવવું.

શલ્યથી થયેલો નાડીત્રણ અને બીજો ત્રણ પણ

આ તેલથી રસાય છે અને ત્રણની પીડા તુરત

શાંત થાય છે. ૧૧

ફૂરા તથા અર્ધના નાડીત્રણને ક્ષારનાજી

દારાથી કાપવો

कृशदुर्वलमीरूणां नाडी मर्माश्रिता च या ।

क्षारस्त्रेણ तां छिन्द्यान्ન तु शस्त्रेण बुद्धिमान् ॥

एषण्या गतिमन्विष્ય क्षારसूत्रानुસારિणीम् ।

सर्ची निदध्याद्गत्यन्ते तयोन्नम्याશુ निर्हरेत्

સૂત્રસ્યાન્તં સમાનીય ગાઢં વન્ધં સમાચરેત્ ।

તતઃ ક્ષારવલં વીક્ષ્ય સૂત્રમન્યત્રવેશયેત્ ॥

ક્ષારાત્કં મતિમાન્વેદો યાવન્ન ક્રિયતે ગતિઃ ।

મગન્દરેડ્યેષ વિધિઃ કાર્યો વૈદ્યેન જ્ઞાનતા ॥

૧ ઉડીસામાં પુત્રાગના મોટા વૃક્ષો થાય છે. એના

સકવેલા પુષ્પો નાગકેસર કહેવાય છે પુત્રાગના ફળો

રતનજોતના દોડવા જેવા થાય છે.

અર્ચુદાદિષુ ચોત્કિલ્પ્ય મૂલે સ્વત્રં નિધાપયેત્
સૂચીભિર્વવક્ત્રાભિરાચિતં વા સમન્તતઃ ।
મૂલે સ્ત્રેણ વન્નીયાચ્છિન્ને ચોપચરેદ્રણમ્ ॥૧૨॥

કૃશ, દુર્બળ અને બીકણના નાડીપ્રણુને
તથા મુખમાં રહેલા નાડીપ્રણુને બુદ્ધિમાન વેદે
શસ્ત્ર વડે ન છેદતાં કારથી ખરડેલા દોરા
વડે કાપવો. એપણી નામની સળીથી પરની
ગતિને શોધી કાઢી, કારવાળા દોરાથી પુરોવેલી
સોય તે ગતિના અંતપ્રદેશમાં નાખવી અને
સોયથી તે પ્રદેશને વીંધી જાયો કરી તુરત
તેમાંથી સોય કાઢી લેવી. પછી દોરાના છેડાને
ભેગા કરી તે ગતિને મજબૂત રીતે બાંધી લેવી.
કારનું બળ ઓછું જણાય, તો એક દોરાને કાઢી
લઈને બીજે કારથી ખરડેલો દોરો નાખવો.
જ્યાં સુધી ગતિનું છેદન ન થાય, ત્યાં સુધી બુદ્ધિ-
માન વેદે એ પ્રમાણે વારંવાર દોરો નાખ્યા
રહેવો પ્રવીણ વેદે ભગંદરમાં પણ એ પ્રમાણે
કરવું. અર્ચુદ વગેરે રોગોમાં પણ એ જ રીતે
સોય વડે પ્રણુને જાયથીને મૂળમાં દોરો નાખી દેવો.
જે અર્ચુદ વગેરે રોગો સ્થૂલભૂતવાળા હોય, તો
જવના જવાં મોઢાંવાળી અનેક સોયથી ગોમેર
નીંધ કરી દોરો નાખી મૂળને તે દોરાથી બાંધી
લેવું. દોરાથી ગતિનું છેદન થયા પછી પ્રણુની
ચિકિત્સા કરવી. ૧૨

સઘળા નાડીપ્રણુની સામાન્ય વિધિ
યા દ્વિવ્રણીવેડમિહિતાસ્તુ કર્ચ-
સ્તાઃ સર્વનાડીપુ મિપગ્વિદધ્યાત્ ।
ષોષ્ટાફલત્વગ્લવણાનિ લાક્ષા-

પૂર્ગીફલં ચાલવણં ચ પત્રમ્ ॥

સુહર્કદુર્ગ્યેન તુ કલ્ક ણ્ય

વર્તીકૃતો હત્યચિરેણ નાડીઃ ।

ધિમીતકાપ્રાસ્થિવટપ્રવાલં

હરેણુકાશદ્વિનિવીજમિશ્રમ્ ॥

વારાહિકન્દશ્ચ તથા પ્રદેયો
નાડીપુ તૈલેન ચ મિશ્રયિત્વા ।

ધત્તૂરજં મદનકોદ્રવજં ચ વીજં

કોશાતકી શુકનસા મૃગમોજની ચ ।

અઙ્કોટવીજસહિતં ગતિપુ પ્રયોજ્યં

લાક્ષોદકાહૃતમલાસુ વિકૃત્ય ચૂર્ણમ્ ॥

ચૂર્ણીકૃતૈરથ વિમિશ્રિતમેભિરેવ

તૈલં પ્રયુક્તમચિરેણ ગતિં નિહન્તિ ।

એવેવ મૂત્રસહિતેષુ વિધાય તૈલં

તત્સાધિતં ગતિમપોહતિ સસરાત્રાત્ ।

પિષ્ટીતકસ્ય તુ વરાહવિમાવિતસ્ય

મૂલેષુ કન્દશકલેષુ ચ સૌવહેષુ ॥

તૈલં કૃતં ગતિમપોહતિ શીઘ્રમેતત્

કન્દેષુ ચામરવાયુધસાહયેષુ ।

મહાતકાર્કમરિચૈલ્લવ્ણોત્તમેન

સિદ્ધં વિદઙ્ગરજનીદ્વયચિત્રકૈશ્વ ॥

સ્યાન્માર્કવસ્ય ચ રસેન નિહન્તિ તૈલમ્

નાડીં કફાનિલકૃતામપર્ચી વ્રણાંશ્વ ॥૧૩॥

સૂત્રસ્થાનના મિશ્રક નામના ૩૬ મા

અધ્યાયના ૬ કા વિષયમાં કહેલી વાટા, કે જ્યાં

આ સ્થાનના દ્વિવ્રણીય નામના પહેલા અધ્યાયના

૫૧ મા વિષયમાં સૂચવેલી છે, તે વાટા વેદે

સઘળા નાડીપ્રણુમાં નાખવી.

બોર, તજ, સેંધવાદિક લવણો, લાખ,

સોપારી અને માલકાંકણીનાં પાંદડાંના ચોરના

તથા આકડાના દૂધમાં કટક કરી તેની વાટ

નાખવામાં આવે, તો તે વાટ તુરત નાડીપ્રણુને

મટાડે છે.

પહેડાંના ઠળિયા, આંબાની ગોટલી, વડનાં

ફૂણાં પાંદડાં, હરેણુકા નામનું સુગંધી દ્રવ્ય, આંખ-

કૂટામણીનાં બીજ અને વારાહીકંદને બારીક વાટી

તેલથી મિશ્ર કરી નાડીપ્રણુ ઉપર ચોળવાં.

ધંતૂરો, મીંઢળ, કાદરાના દાણા, ફકડવેલ,

અમારૂં ધેલીનાં, ઇંદ્રવારણીનાં અને અંકલનાં બીજનું ચૂર્ણ બનાવી, નાદીવણની ગતિઓને લાખના પાણી વડે ધોવાથી તથા ભેદનાદિથી શુદ્ધ કરી તે ગતિઓ પર યોજવામાં આવે, તો તેથી નાદીવણની ગતિઓ અટકે છે.

ઉપરોક્ત ધંતૂરાનાં બીજ વગેરેનું ચૂર્ણ કરી તેને તેલમાં કાલવી નાદીવણની ગતિ ઉપર યોજવામાં આવે, તો તે ચૂર્ણ તુરત જ ગતિને અટકાવે છે.

ઉપર કહેલાં ધંતૂરાનાં બીજ વગેરેનો કલ્ક નાખી ગોમૂતમાં પકવેલું તેલ નાદીવણની ગતિ પર યોજવામાં આવે, તો તે તેલ સાત દિવસની અંદર ગતિને અટકાવે છે.

કાળા ફૂલવાળા મીંઢળનાં મૂળિયાંઓથી, નોરવેલના કંઠના ટુકડાઓથી અને જંગલી સૂરણના કંઠના ટુકડાઓથી (એમના કલ્કથી) ચોગણ પાણીમાં પકવેલું તેલ નાદીવણની ગતિઓને તુરત અટકાવે છે.

ભિલામુ, આકડો, મરી, સૈંવલ, વાવડિંગ, હળદર, દારુહળદર અને ચિત્રકનો કલ્ક નાખી ભાંગરાના રસમાં પકવેલું તેલ કફ તથા પિત્તે કરેલા નાદીવણને, અપચીને અને બીજા વણને પણ મટાડે છે. ૧૩

સ્તનરોગની ચિકિત્સા-ધાવણશુદ્ધિ
સ્તન્યે ગતે વિકૃતિમાશુ મિપક્તુ ધાત્રીં
પીતાં ઘૃતં પરિણતેજ્ઞાનિ વામયેતુ ।
નિમ્નોદકેન મધુમાગધિકાયુતેન
વાન્તાગતેજ્ઞાનિ ચ મુદ્રસાશ્વના સ્યાત્ ॥
અર્થઃ ચતુરહં પદહં વમેદ્રા
સર્પિઃ પિવેત્રિફલયા સહ સંયુતં વા ।
માર્ગીં વચામતિવિપાં સુરદારુ પાઠામ્
સુસ્તાદિકં મધુરસાં કદુરોહિણીં ચ ॥

ધાત્રી પિવેતુ પયસઃ પરિશોધનાર્થ-
મારમ્ઘાદિષુ વરં મધુના કપાયમ્ ।
સામાન્યમેતદુપદિષ્યમતો વિશેષાત્ ॥ ૧૪ ॥
ધાવણ વિઘટિત પામ્યુ હોય, તો વેંચે ધવન
રાવનારીને તુરત ધી પાઈ સાથં કાલે મધ તથા
પીપરથી મિશ્ર કરેલા લીંબડાના ક્વાથથી વમન
કરાવવું અને વમન કરાવી સૂર્યાસ્ત વયા પછી
મગનુ ઓસામણ પાવું. આ પ્રમાણે ત્રણ, ચાર
કે છ દિવસ સુધી વમન કરાવવું અથવા ત્રિકુળાથી
મિશ્ર કરેલું ધી પાવું અથવા ભારંગી, વજ,
અતિવિષ, દેવદાર, કાળીપાક, મુસ્તાદિગણ,
શીવણ કે વરિયાળી અને કડુનો કલ્ક પાવો
અથવા આરવનાદિ ગણનો ઉત્તમ સાથ કરી તે
મધ સાથે પાવો. નાવણની શુદ્ધિ માટે આ
સામાન્ય ચિકિત્સા કહેવામાં આવી. હવે વિશેષ
ચિકિત્સા કહીએ છીએ. ૧૪

ધાવણશુદ્ધિની વિશેષ ચિકિત્સા
દોષાન્યયોનિપતિતાશ્લમ્મયેઘ્યાસમ્ ॥ ૧૫ ॥
નાવણમાં જ દોષ પ્રાપ્ત વયેક્ષો દેખાય, તે
દોષને તેનાં વિરુદ્ધ ઔષધોથી શાંત કરવો. ૧૫
સ્તનના વિદ્રવે જેવા રમગની ચિકિત્સા
રોગે સ્તનોત્થિતમવેક્ષ્ય મિપગ્નિદધ્યા-
દ્યદ્વિદ્રધાવમિહિતં વહુશ્ચો નિધાનમ્ ।
સમ્પ્રવ્યમાનમપિ તં તુ વિનોપનાહૈઃ
સમ્મોજનેન ચલુ પાચયિતું યતેત ॥
શીઘ્રં સ્તનો હિ મૃદુમાંસતયોપનદ્રઃ
સર્વં પ્રકોપમુપપાત્યવદીર્યતે ચ ।
પક્કે ચ દુગ્ધહરિણીઃ પરિહૃત્ય નાઢી.
કુળ્ણં ચ ચૂલુકયુગં નિદધીત શસ્ત્રમ્ ॥
આમે વિદાહિનિ તથૈવ ગતે ચ પાકં
ધાત્ર્યાઃ સ્તનો સતતમેવ ચ નિર્દુહીત ॥ ૧૬ ॥
સ્તનમાં ગેગ થયો હોય, તો વેંચે યોગ્ય
નિર્ણય કરી, વિદ્રધિના વિપચમાં (ગયા અધ્યા-

ચમાં) જે જે ચિકિત્સા કહેલી છે, તે કરવી.
સ્તનનો રોગ પાકવા આપ્યો હોય, તોપણ તેના
ઉપર ઉપનાહ (સ્વેદન) નહિ કરતાં ઔષધો
ખવડાવવાં વગેરેથી જ તેને પકાવવાનો ચત્ન કરવો;
કેમ કે સ્તન ઉપર ઉપનાહ કરવામાં આવે, તો તે
સ્તન કોમળ માંસવાળો હોવાને લીધે તુરત સડી
જાય છે અને ચિરાઈ જાય છે. સ્તનનો રોગ પાકે,
ત્યારે વૈધે ધાવણ વહેતી નાડીઓને તથા બે કાળી
દીંટડીઓને છોડી દઈ તે રોગ ઉપર છેદનરૂપ
શસ્ત્રક્રિયા કરવી. સ્તનનો રોગ પાક્યો હોય, થોડો
પાછો હોય કે બરાબર પાછો હોય, ત્યારે પણ
ધવાવનારીનાં સ્તનોને વારંવાર કોણા કરવાં
એટલે તેમાંથી ધાવણ કાઢ્યા કરવું. ૧૬

અધ્યાય ૧૮ મો

ઉપક્રમ

અથાતો ગ્રન્થપચ્યર્બુદગલગણ્ઠચિકિત્સિતં
વ્યાખ્યાસ્યામઃ। યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ॥
હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'અંથ્યપચ્યર્બુદ-
ગલગંઠચિકિત્સિત' એ નામના અધ્યાયનું તે
પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન
ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

અર્થે કાચી અંધિની ચિકિત્સા

. ગ્રન્થિવ્યથામેષુ મિપિગ્નિદહ્યા-
ચ્છોફક્રિયાયાં વિહિતં વિધિજ્ઞઃ
સ્થેદ્રલં ચાપિ નરસ્ય નિત્યં
તદ્રક્ષિતં વ્યાધિવલં નિહન્તિ ॥
તૈલં પિવેત્સર્પિરથો દ્વયં વા
દત્ત્વા વસાં વા ત્રિવૃતં વિદધ્યાત્।
આમે વિદધ્યાદશમૂલસિદ્ધં
વૈદ્યથતુઃસ્નેહમથો દ્વયં વા ॥ ૨ ॥

૧ અંધિ, અપચી, અર્બુદ તથા ગલગંઠનાં નિદાનાદિ,
નિદાનસ્થાનના ૧૧મા અધ્યાયમાં કહેલા છે, તેઓની
ચિકિત્સા વિધેનો.

અપતર્પણથી માંડી વિરેચન સુધીની જે
પ્રારંભિકાઓ આસ્થાનના પહેલા અધ્યાયમાં
સોળ ઉપર કરવાની કહી છે, તે જ ક્રિયાઓ વિધિ
જાણનારા વૈધે કાચી અંધિઓ ઉપર કરવી; પણ
તે ક્રિયાઓ કરતાં રોગીના બળનો ખ્યાલ થાય,
એની હમેશ કાળજી રાખવી; કેમ કે રોગીમાં બળ
હોય, તો વ્યાધિના બળને હણે છે.

વૈધે અંધિના દરદીને તેલ પાવું અથવા ધી
પાવું અથવા એ બન્ને મિશ્ર કરી પાવાં અથવા
ધી, તેલ અને ચરબી એ ત્રણ મિશ્ર કરી પાવાં.

અથવા આ ગોઠવણ કરવી, કે જે અંધિ
વાયુથી થયેલો હોય, તો દશમૂળીના ક્વાથાદિકથી
પકવેલ ધી, તેલ, ચરબી તથા મજ્જા એ ચારે
સ્નેહોમાંના બધાં સ્નેહો પાવા. (અંધિ જે
પિત્તથી થયેલો હોય, તો પિત્તાહર દ્રવ્યોના
ક્વાથાદિકથી પકવેલું ધી પાવું અને અંધિ જે
કફથી થયેલ હોય, તો કફહર દ્રવ્યોના ક્વાથા-
દિકથી પકવેલું તેલ પાવું. બીજા અંધિઓ ઉપર
પણ આ પ્રમાણે જ યોગ્ય ગોઠવણ કરી લેવી.) ૨

વાયુથી થયેલી અંધિની ખાસ ચિકિત્સા

હિંસાડ્ય રોહિણ્યમૃતાડ્ય માર્ગી
શ્યોનાકવિલ્વાગુરુકૃષ્ણગન્ધાઃ।

ગોજી ચ પિષ્ઠા સહ તાલપત્ર્યા
ગ્રન્થો વિધેયોઽનિલજે પ્રલેપઃ॥
સ્વેદોપનાહાન્વિધાંશ્ચ કુર્યા-

તથા પ્રસિદ્ધાનપરાંશ્ચ લેપાન્।
વિદાર્ય વા પક્કમપોષ્ણ પૂયં
પ્રક્ષાલ્ય વિલ્વાર્કનરેન્દ્રતોયૈઃ॥

તિલૈઃ સ પચ્ચાઙ્ગુલપત્રમિથ્રૈઃ
સંશોધયેત્સૈન્ધવસમ્પ્રયુક્તૈઃ।
શુદ્ધં વ્રણં પાડ્યપુરોપેયે-
સ્તૈલેન રાસ્તાસરલાન્વિતેન ॥

વિહંગ્યપ્ટીમધુકામૃતાભિઃ

સિદ્ધેન વા ક્ષીરસમન્વિતેન ॥૩॥

અંથિ જે વાયુથી થઈ હોય, તો જટા-
માંસી, કંડુ, ગળો, ભારંગી, અરડૂસો, બીલી,
અગર, સરગવો, ગળજીલી અને મુસલીની વાટી
તેના લેપ કરવો. એ ઉપરાંત અનેક પ્રકારના
પ્રસિદ્ધ સ્વેદો તથા ઉપનાહો પણ કરવા અને
બીજા પ્રસિદ્ધ લેપો પણ કરવા.

એ અંથિ પાકે તો તેને શસ્ત્ર વડે છેદી,
પરને કાઢી નાખી, પ્રણને બીલી, આકડો અને
ગરમાળાના ક્વાથથી ધોવો. ધોયા પછી અરંડાનાં
પાંદડાં તથા સૈંધવથી મિશ્ર કરેલા તેલના લેપથી
તેનું શોધન કરવું અને શુદ્ધ થયા પછી રાતના તથા
નસોતરના ચૂર્ણથી મિશ્ર કરેલા તેલ વડે અથવા
વાવડિંગ, જઠીમધ અને ગળોતો કુંદક નાખી
દૂધમાં પકવેલા તેલ વડે રૂઝવો. ૩

પિત્તથી થયેલી અંથિની ખાસ ચિકિત્સા

જલૌકસઃ પિત્તકૃતે હિતાસ્તુ

ક્ષીરોદકાભ્યાં પરિપેચનં ચ ॥

કાકોલિવર્ગસ્ય ચ શીતલાનિ

પિવેત્કપાયાણિ સશર્કરાણિ ।

દ્રાક્ષારસેનધુરસેન વાઽપિ

ચૂર્ણ પિવેદ્યાપિ હરીતકીનામ્ ॥

મધૂકજમ્બવર્જનવેતસાનાં

ત્વગ્નિઃ પ્રદેહાનવચારયેત ।

સશર્કરૈર્વા તૃણશૂન્યકન્દૈ-

દિંહ્યાદમીર્ષ્ણં મુચુકુન્દજૈર્વા ॥

વિદાર્ય વા પક્વમપોહ્ય પૂયં

ધાવેત્કપાયેણ વનસ્પતીનામ્ ।

તિલૈઃ સપટીમધુકૈર્વિશોધ્ય

સર્પિઃ પ્રયોજ્યં મધુરૈર્વિષકમ્ ॥૪॥

અંથિ જે પિત્તથી થઈ હોય, તો જળો મૂકી
લોહી કાઢવું, દૂધ તથા જળને મિશ્ર કરી તેનાથી

છાંટવું અને કાઢેલ્યાદિ ગણના શીતળ સ્વરસા-
દિક કપાયો સાકરથી મિશ્ર કરીને પાવા અથવા
દ્રાક્ષ કે શેરડીના રસની સાથે હરડેનું ચૂર્ણ પાવું.
મહુડો, અંબૂ, કડાયો અને નેતરની છાલોના
અથવા સાકરથી મિશ્ર કરેલાં મેગરાનાં અથવા
મુચુકુંદનાં મૂળોના વારંવાર લેપ કરવા.

એ અંથિ પાકે તો તેને શસ્ત્ર વડે છેદી, પર
કાઢી નાખી પ્રણને વડે વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોના ક્વાથથી
ધોવો; ધોઈને જઠીમધથી મિશ્ર કરેલા તેલના
લેપથી શુદ્ધ કરવો અને શુદ્ધ કરીને મધુરગણથી પક-
વેલા તેલના પ્રયોગથી તેને રૂઝવો. ૪

કંધી થયેલી અંથિની ખાસ ચિકિત્સા

નિર્હૃત્ય દોષં ચ યથાનુપૂર્વ્યાં

ગ્રન્થૌ મિપક્વૈશ્મસમુત્થિતે તુ ।

સ્વિન્નસ્ય વિમ્લાપનમેવ કુર્યા-

દક્ષુઘ્નલોહોપલવેશુદઢૈઃ ॥

વિકઙ્ગતારગ્વધકાકનન્તી-

કાકાદનીતાપસવૃક્ષમૂલૈઃ ।

આલેપયેત્પિષ્ઠફલાર્કમાર્ગી-

ફરજ્જકાલામદનૈશ્ચ ચિદ્વાન્ ॥

અમર્મજાતં શમમપ્રયાન્ત-

મપક્વમેવાપહરેદ્વિદાર્ય ।

દહેતિસ્થિતે વાસુજિ સિદ્ધકર્મા

સઘઃક્ષતોક્તં ચ વિધિં વિદધ્યાન્ત્ ॥

યા માંસકન્ધઃ કઠિના વૃહત્ય-

સ્તાસ્વેવ યોજ્યશ્ચ વિધિર્વિધિઙ્ગૈઃ ।

શ્લેષ્ણે વાઽઽપાઘ્ય સુપક્વમાશુ

પ્રક્ષાલયેત્વથ્યતમૈઃ કપાયૈઃ ॥

સંશોધનૈસ્તં ચ વિશોધયેયુઃ

ક્ષારોત્તરૈઃ ક્ષોદ્રઘૃતપ્રગાઢૈઃ ।

શુદ્ધે ચ તૈલં ત્વવચારણીયં

વિહંગ્યપાટારજનીવિપક્વમ્ ॥૫॥

એ અંથિ કંધી થઈ હોય, તો સ્નેહન

સ્વેદનાદિકના તથા વમનાદિકના અનુક્રમથી દોષ મટાડવો. અંથિને સ્વેદનસંસ્કાર આપી અંગૂઠો, લોહું, પથરો કે વાંસના દંડથી વારંવાર મૂર્દન કરીને તેને કરમાવવો અને પછી કંડવી તૂંબડી, આકડો, ભારંગી, કરંજ, ગળી અથવા મજ્જક, વીકળો, ગરમાળો, ચણાઈ, માલકાંકણી અને ઇંગોળિયાનાં મૂળના કલ્કનો લેપ કરવો.

એ કંડ સંબંધી અંથિ કાઠી મર્મમાં ન થઈ હોય અને ઉપર કહેલા ઉપાયોથી શાંત ન થતી હોય, તો વિદ્વાન વૈદ્યે તેને શસ્ત્ર વડે કાચી જ છેદી નાખી દૂર કરવી. છેદા પછી લોહી રહ્યું હોય, તો અગ્નિથી ડાંભવી અને આ સ્થાનના બીજા અધ્યાયમાં સધોત્રણની જ ચિકિત્સા કહી છે તે કરવી. માંસના જ કઠણ અને મોટા પ્રસોહો દેખાય, તેઓ ઉપર પણ પ્રવીણ વૈદ્યોએ એ વિધિ કરવી.

કંડ સંબંધી અંથિ સારી પેટે પાકી હોય, તો તેને તુરત જ શસ્ત્ર વડે છેદીને કંડને દૂર કરનારા અતિપથ્ય ક્વાથોથી ત્રણને ધોવો અને વધારે ક્ષારવાળાં તથા મધ અને ઘીથી મિશ્ર કરેલાં સંશોધનોથી શુદ્ધ કરવો. (સૂત્રસ્થાનના અ.૦૩૬ના છઠ્ઠા વિપયમાં જુઓ.) શુદ્ધ થયા પછી વાવડિંગ, કાળીપાડ તથા હળદરના ક્વાથ તથા કલ્કથી પકવેલા તેલના પ્રયોગ વડે તેને રૂઝવો. ૫

મેદથી થયેલી અંથિની ખાસ ચિકિત્સા

મેદ:સમુલ્લે તિલકલ્કવિગ્ધં

દત્તોપરિષ્ટાદ્વિગુણં પટાન્તમ્ ।

હુતાશત્તેન મુદુઃ પ્રમૃજ્યા-

છોદેન ધીમાન્દહનં હિતાય ॥

પ્રલિપ્ત દાર્વીમથ લાઘયા વા

પ્રતપ્તયા સ્વેદનમસ્ય કાર્યમ્ ।

નિપાત્ય વા શસ્ત્રમપોહ્ય મેદો

દહેતુપક્વં ત્વથવા વિદાર્યમ્ ॥

પ્રક્ષાલ્ય મૂત્રેણ તિલૈઃ સુપિટૈઃ

સુવર્ચિકાદયૈર્હરિતાલમિષ્ટૈઃ ।

સસૈન્ધવૈઃ ક્ષૌદ્રઘૃતપ્રગાઢૈઃ

ક્ષારોત્તરૈરેનમમિપ્રશોધ્ય ॥

તૈલં વિદધ્યાદ્વિકરજ્જગુજ્ઞા-

વંશાવલેસ્વેજ્જુદમૂત્રસિદ્ધમ્ ॥ ૬ ॥

અંથિ એ મેદથી થયેલી હોય, તો તેની ઉપર

તલના કલ્કથી ખરડેલું બેવડું લૂગડું મૂકી તે લૂગડા ઉપર અગ્નિથી તપાવેલું લોહું વારંવાર ફેરવ્યા કરવું; કેમ કે એ અંથિનું દહન કરવું એ હિતકારી છે. અથવા લાકડાના હાથલા (ચાટવા) ને તપાવેલી લાખથી ખરડી તેનાથી એ અંથિનું સ્વેદન કરવું. અથવા એ કાચી અંથિને જ શસ્ત્ર વડે ઉખેડી મેદ કાઢી નાખી તે અંથિને અગ્નિથી ડાંભવી.

એ અંથિ પાકી હોય, તો તેને શસ્ત્ર વડે છેદી ગોમૂત્ર વડે ધોવી અને સાજીખાર, હરતાલ, સૈંધવ, મધ તથા ઘીના કલ્કથી મિશ્ર કરેલા તેલેની કલ્કમાં વધારે જવખાર નાખી તે કલ્કથી શુદ્ધ કરવી. પછી કરંજ, ચરૈલકરંજ, ચણાઈ, વાંસનો છોલ તથા ઇંગોળીઓના કલ્ક નાખી ગોમૂત્રમાં પકવેલા તેલથી તે ત્રણને રૂઝવો. ૬

અપચીની ચિકિત્સા

જીમૂતકૈઃ કોશવતીફલૈથ

દન્તીદ્રવન્તીત્રિવૃતાસુ ચૈવ ॥

સર્પિઃ કૃતં હન્ત્યપર્ચીં પ્રઘૃદ્ધાં

દ્વિધા પ્રઘૃતં તદુદારવીર્યમ્ ।

નિર્ગુણ્ડિજાતીચરિહિષ્યુક્તં

જીમૂતકં માદિકસૈન્ધવાઢ્યમ્ ॥

૧ નિદાનસ્થાનમાં પાચ્યો કિરાઅંથિ પણ કહેલ છે; પરંતુ તેની ચિકિત્સા આ પ્રકરણમાં કહેલી નથી. વાગ્દે તે 'શિરામ્યો નવે પેય તૈલ સાહચર તથા ॥ ૩ ॥ નાહોનિલદૈર્વસ્તિકમં શિરાન્વયઃ ॥' એ શ્લોકથી ચિકિત્સા લખી છે કે, શિરાઅંથિ નથી હોય તો કાટાઅંગેળિયાનું તેલ પાવું, પાવુને હરનારાં દ્રવ્યોનો ઉપનાહ કરવો, ખરિતકિયા કરવી અને શિરાવેધ કરવો.

અમિપ્રત્તં વમનં પ્રગાઢં
 દુષ્ટાપચીપૂત્તમમાદિશન્તિ ।
 કૈટર્યવિમ્બીઋવીરસિદ્ધં
 તૈલં હિતં મૂર્ધવિરેચનં ચ ॥
 શાલોટકસ્ય સ્મરસેન સિદ્ધં
 તૈલં હિતં નસ્યવિરેચનેષુ ।
 મધૂકસારચ હિતોઽપીઢે

ફલાનિ શિપ્રોઃ સ્વરમઙ્ગરેવાં ॥૭૭॥

ફકડવેલ, કડવી ધિસોડીનાં ફળો, નેપાળો,
 નાનો નેપાળો અને નસોતરના ક્વાથાદિકથી બના-
 વેલું ધી વધારે શક્તિવાળું હોવાને લીધે વમન તથા
 વિરેચન કરાવવાથી વધેલી અપચીને હણે છે.

નગોડ, બઈ અને વાળાના ક્વાથથી, મધથી
 તથા સેંધવથી મિશ્ર કરેલો ફકડવેલનો કલ્ક
 અશિથી ગરમ કરીને પાવો, જેથી અત્યંત જીલ્દી
 થાય છે. આ પ્રમાણે અત્યંત વમન કરાવવું એ કુદ
 અપચીઓની ઉપર ઉત્તમ ચિકિત્સા કહેવાય છે.

અપચીવાળા દરદીને કરંજ, કડવી ધોલી
 અને કણેરના ક્વાથાદિકથી પકાવેલું તેલ ૩૫ નસ્ય
 શિરોવિરેચન માટે દેવું, એ પણ હિતકારી છે.

હલકા સાગના સ્વરસમાં તેના જ કલ્કથી
 પકાવેલું તેલ, અપચીના દરદીને નસ્ય અને
 વિરેચનમાં હિતકારી થાય છે.

મહુડાનો સાર, સરગવાનાં ફળો કે અથેકાનાં
 ફળોથી અપચીના રોગીને અવપીડ નસ્ય દેવું, એ
 પણ હિતકારી છે. (જેની સાથે તીક્ષ્ણ પદાર્થો
 મેળવ્યા હોય એવા ઔષધનો કલ્ક કરી, તેને
 નીચેથી રસ કાઢી તે રસનાં ટીપાં નાકમાં
 નાખવામાં આવે, એ અવપીડ નસ્ય કહેવાય છે.) ૭

અપચીની શસ્ત્રક્રિયાદિશ્ચ ચિકિત્સા

ગ્રન્થીનમર્મપ્રમવાનપક્કા-

નુદ્રૂત્ય ચામિં વિદધીત પથ્થાત્ ।

ધારેણ વાઙ્મિ પ્રતિસારયેત્તુ

સંલિખ્ય શસ્ત્રેણ યથોપદેશમ્ ॥

પાર્ષ્ણિ પ્રતિ દ્વાદશ ચાક્ષુલાનિ
 મુક્તવેન્દ્રવસ્તિ ચ ગદાન્યપાર્થે ।
 વિદાર્ય મત્સ્પાન્ડનિમાનિ વૈદ્યો
 નિષ્કુપ્ય જાલાન્યનલં વિદધ્યાત્ ॥
 આગુલ્ફકર્ણાત્સુમિતસ્ય જન્તો-
 સ્તસ્વાદ્યમાગં સુલકાદિમજ્ય ।
 યોગર્જુવેધઃ સુરરાજવસ્તે-

મિત્વાશિમાત્રં ત્વપરં વદન્તિ ॥

મણિવન્ધોપરિષદ્વા કુયાદ્રેલાત્રયં મિપક્ ।

અહુગુલ્યન્તરિતં સમ્યગપચીનાં નિવૃત્તયે ॥ ૮ ॥

મર્મોમાં ઉત્પન્ન નહિ થયેલી, પણ બીજા
 સ્થળોમાં ઉત્પન્ન થયેલી અપચીની કાચી અંથિઓ,
 જે ઔષધોથી સાધ્ય ન થાય, તો તેને શસ્ત્ર વડે
 છેદીને તે ભાગ ઉપર અશિક્રિયા કરવી અથવા
 તેવી અંથિઓને વિધિ પ્રમાણે શસ્ત્ર વડે ખોતરી
 તેની ઉપર પ્રતિસારણીય ક્ષાર મૂકી દેવો.

અપચી જે પગની પિંડીના પ્રદેશમાં થઈ
 હોય, તો પિંડીને લગતી લીટીમાં પિંડીથી બાર
 આંગળ દૂર આવેલ ઇંદ્રબસ્તિ નામના મર્મને
 છોડી દઈ, જે બાજુમાં અપચી થયેલી હોય તેથી
 બીજા બાજુમાં વૈદ્યે શસ્ત્ર વડે છેદી, માછલાનાં
 ઇંડાં જેવાં બળાંઓને ખેંચી કાઢી તે પ્રદેશ ઉપર
 અશિક્રિયા કરવી. આ વિષયમાં બીજા આચાર્યો
 કહે છે કે, 'રોગીને જોભો સખી નાકના અગ્રથી
 સીધી લીધેલી આડી લીટીમાં કાનનો જે ભાગ
 આવે, તે ભાગથી પગની ધૂંટી સુધીમાં તે રોગીને
 માપતાં જેટલાં આંગળો થાય, તેટલાં આંગળોના
 આઠ ભાગો મૂકી દઈ પિંડીથી ઉપરના નવમા
 ભાગમાં પિંડીના ઇંદ્રબસ્તિ નામના મર્મની નીચે
 રોગની બીજા બાજુ પર શસ્ત્રથી છેદી તેમાંથી
 એક તોલાભાર બળાં કાઢી લઈ તે ભાગ ઉપર
 અશિક્રિયા કરવી.'

અપચી જે હથેલીમાં થયેલ હોય તો તેને

મટાડવા માટે વૈધે કાંડામાં રહેલ મણિબંધ
નામના મર્મથી ઉપરના પ્રદેશમાં અઠ આંગળનું
અંતર રાખી શસ્ત્ર વડે ત્રણ રેખાઓ કરી,
માછલાનાં ઇંડાં જેવાં બળાંઓ કાઢી તે પ્રદેશ
ઉપર અસિક્તિયા કરવી. (આ ક્રિયા પણ રાગની
બીજી બાબતમાં કરવી, એમ ઉપરના સંબંધથી
જણાય છે.) ૮

અપચી ઉપર લેપન અને ધૂમપાનરૂપ ચિકિત્સા

મસીં ગવાદેઃ સુરજાં ચ કાક-
ગોધાહિકૂર્મપ્રભવાં મસીં વા ।

દવાચ તૈલેન સહેજુદીનાં
યદ્વક્ષયતે સ્ત્રીપદિનાં ચ તૈલમ્ ॥

વિરેચનં ધૂમણુપાદદીત
ભવેચ નિત્યં યવમુદ્રમોજી ॥ ૯ ॥

ગાય, ગાડર, બકરાં તથા ઘોડાંની ખરીઓની
મેસ કરી, ઇંગોળિયાના તેલમાં કાલવી લગાવવામાં
આવે; અથવા કાગડો, ઘો, સર્પ અને કાચબાની
મેસ કરી ઇંગોળિયાનાં તેલમાં કાલવી લગાવવામાં
આવે; અથવા આ પછીના અધ્યાયમાં સ્ત્રીપદ
ઉપર જે તેલ કહેવામાં આવશે, તેમાં કાલવી એ
મેસ લગાવવામાં આવે અને આ સ્થાનના
૪૦ મા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે વિરેચન ધૂમ
પાવામાં આવે તથા જવ અને મગતું લોળન
કરાવવામાં આવે તે અપચી મટી જાય છે. ૯

વાયુથી થયેલા અર્થુદની ચિકિત્સા

કર્કારુકૈર્વારુનારિકેલ-

પ્રિયાલપચ્ચાહુલગ્રીજચૂળૈઃ ।

વાતાવુદં ક્ષીરઘૃતામ્બુસિદ્ધૈ-

રુષ્ણૈઃ સતૈલૈરુપનાહયેત્તુ ।

કુર્યાચ મુશ્વ્યાન્યુપનાહનાનિ

સિદ્ધૈશ્ચ માંસૈરથ વેસવારૈઃ ॥

સ્વેદં વિદધ્યાત્કુશલસ્તુ નાઢ્યા

મૃદ્ધેણ રક્તં વહુશો હરેચ ।

વાતઘનિર્નિર્વૃહપયોઽમ્લભાગૈઃ

સિદ્ધં શતાસ્થ્યં ત્રિવૃતં પિવેદ્વા ॥૧૦॥

જે અર્થુદ વાયુથી થયેલ હોય, તે કાળું,
કાઠીબડું, નાળિયેર, રાણ અને એરંડાનાં
બીજોનું ચૂર્ણ કરી તેને દૂધ, ઘી તથા પાણીમાં
પકવી તેલથી મિશ્ર કરી ગરમ કરીને તેનો
અર્થુદ ઉપર ઉપનાહ કરવો. પકવેલાં માંસો
અને વેસવારોથી પણ શ્રેષ્ઠ ઉપનાહો કરવા.
પ્રવીણ વૈધે અર્થુદ ઉપર આ સ્થાનના ૩૨મા
અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે નાડીસ્વેદ દેવો અને
શિંગડું મૂકી તે વડે વારંવાર લોહી પણ સ્રાવવું.
વાયુને હરનારાં સ્વાથો, દૂધો અને ખાટા રસોથી
પકવેલું શતપાક તેલ અથવા ત્રિવૃત ઘી પાવું.
(આ સ્થાનના અં ૪, વિં ૨૩ અને અં ૫,
વિં ૧૫માં જુઓ.) ૧૦

(પત્તથી થયેલા અર્થુદની ચિકિત્સા

સ્વેદોપનાહા મૃદવસ્તુ પથ્યાઃ

પિત્તાર્થુદે કાયવિરેચનં ચ ।

વિઘૃષ્ટ્ય ચોદુમ્બરશાકગોજી-

પત્રૈર્મૃગં ક્ષૌદ્રયુતૈઃ પ્રલિમ્પેત્ ॥

શ્લક્ષ્ણીકૃતૈઃ સર્જરસપ્રિયઙ્ગ-

પતન્નરોધ્રાઙ્ગનયટિકાઠૈઃ ।

વિસ્તાવ્ય ચારગ્મધગોજિસોમાઃ

શ્યામા ચ યોગ્યાઃ કુશલેન લેપે ।

શ્યામાગિરિહ્વાઙ્ગનકીરસેપુ

દ્રાક્ષારસે સપ્તલિકારસે ચ ।

ઘૃતં પિવેત્ક્રીતકસંપ્રસિદ્ધં

પિત્તાર્થુદી તઙ્ગઠરી ચ જન્તુઃ ॥૧૧॥

જે અર્થુદ પિત્તથી થયો હોય, તે તે ઉપર

કામળ સ્વેદન, ઉપનાહ અને વિરેચન પથ્ય છે.
ઉંખરાનાં, સાગનાં કે ગળજીલીનાં પાંદડાંથી
અર્થુદને અત્યંત ઘસી તે ઉપર રાણ, ધઉંલાં,
પતંગ, લોધર, સુરમો તથા જેઠીમધના બારીક

ચૂર્ણને મધમાં દાલવી તેનો લેપ કરવો. પ્રવીણ વેધે લોહીનું આણુ કરી તે અર્જુદ ઉપર ગરમાળો, ગળજીથી, બાવચી અથવા વેવડી અને નસોતરના લેપની યોગ્યતા પણ કરવી. પિત્તના અર્જુદવાળા રોગીને તથા પિત્ત સંબંધી ઉદરરોગવાળા રોગીને નસોતર, ગરલી, કાળી હીરવણી, દ્રાક્ષ અને નેવરીના રસમાં તથા પાણીમાં જેઠીમધનો કદક નાખી પકવેલું થી પાવું. ૧૧

કદ્ધી ધયેલા અર્જુદની ચિકિત્સા
 શુદ્ધસ્ય જન્તોઃ કફજેઽર્જુદે તુ
 રક્તેઽસક્તિઃ તુ તતોઽર્જુદં તત્ ।
 દ્રવ્યાણિ યાન્યૂર્ધ્વમધ્ય દોષાન્
 હરન્તિ તૈઃ કલ્પકૃતૈઃ પ્રદિદ્ધાત્ ॥
 કષોતપારાવતવિદ્વિમિશ્રઃ
 સકાંસ્યનીલઃ શુકલાક્ષ્ણાયૈઃ ।
 મૂર્ચસ્તુ કાકાદનિમૂલમિશ્રઃ
 ક્ષારપ્રવિષ્ટૈરથ વા પ્રદિદ્ધાત્ ॥
 નિષ્પાવપિષ્પાકફુલત્થકલ્ક-
 માંસપ્રગાદર્દધિમસ્તુચુક્તઃ ।
 લેપં વિદધ્યાત્ક્રમયો યથાત્ર
 મૂર્છન્તિ મુશ્ચન્ત્યથ મલિકાથ ॥
 અલ્પાવશિષ્ટે કૃમિભિઃ કૃતે ચ
 લિલેચતોઽગ્નિ વિદધીત પથાત્ ।
 યદલ્પમૂલં વ્રુપ્તાગ્રસીસ-
 પટ્ટઃ સમાવેષ્ય તદાયસર્વા ॥
 ધારાગ્નિશરણ્પસકઠદિદધ્યાત્
 પ્રાણાનર્હિસન્મિષ્ણમ્રમચઃ ।
 આસ્તોતજાતીરુલીરપર્ણઃ
 કસાપમિષ્ટં વ્રણશોધનાર્થમ્ ॥
 શુદ્ધં ચ તલં વિદધીત માર્ગી-
 વિઙ્ગપાટાત્રિફળાત્રિપક્વમ્ ।
 પરચ્છપા ચોપગતાનિ પાકં
 પાદરુમેનોપચરંદિધિઃ ॥ ૧૧ ॥

જો અર્જુદ કદ્ધી થયો હોય તો સંશોધન કરી રશિરનું સાવણ કરવું અને તે પછી તેના પર વખત તથા વિરેચન કરાવનારાં દ્રવ્યોના કદકનો લેપ કરવો.

હોલા-કપૂતરની ચરક, કાંસાની મેસ, લોધર, પૃષ્ઠિપર્ણી અને માલકાંકણીનાં કે છેદ્ર-વારણીનાં મૂળને ગોમુત્રમાં વાટી તેનો લેપ કરવો અથવા તે ક્ષારમાં વાટીને તેનો લેપ કરવો.

ચોળા, તલનો ખોળ અને કળથીના માંસ-મિશ્ર કદકમાં હાડીની નીચેતું પાણી મિશ્ર કરી તે કદકનો લેપ કરવો, કે જથી છીડાઓ પડે અને માખીઓ પણ બેસીને છીડા મૂકે, છીડાઓ અર્જુદની ટાંચોને ખાઈ જાય અને અર્જુદનો થોડો ભાગ બાકી રહે ત્યારે શસ્ત્રથી ખોતરી તે અર્જુદ ઉપર અગ્નિદ્રિયા કરવી.

જો અર્જુદ નાના મૂળવાળું હોય, તેને કથીર, ચાંચું કે સીસાની પટ્ટીથી અથવા લોહાની પટ્ટીથી બીંટી લઈ તેના ઉપર વારંવાર ક્ષારપ્રયોગ, અગ્નિપ્રયોગ અને છેદવારૂપ શસ્ત્રપ્રયોગ કરવા; પણ જો પ્રયોગો કરતાં રોગીના પ્રાણ કે બલાદિને હરકત ન આવે, એવી સાવચેતી રાખવી. (સૂત્ર-સ્થાનના ૨૫મા અધ્યાયના બીજા વિષયમાં મેઢશી થયેલા અર્જુદ સિવાય સધળા પ્રકારના સાંધ્ય અર્જુદોને છેદવા યોગ્ય ગણ્યા છે.)

અર્જુદના વાણના શોધન માટે ઉપસરી, બઈ (લવારો) અને કણેરનાં પાંદડાંનો કપાય કરવો અને ત્રણ શુદ્ધ થાય ત્યારે ભારંગી, વાવડિંગ તથા નિકળાનાં ક્વાથાદિકથી પકવેલું તેલ લગાવવું.

અર્જુદ હાથેચ્છાત્રી વાટી જાય, તો વિધિને અણનારાં વેધે પાકની ચિકિત્સાના ક્રમ પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. ૧૨

મેઢથી થયેલા અર્ધુદની ચિકિત્સા
મેદોર્ધુદં સ્વિન્નમદો વિદાર્ય
વિશોધ્ય સીન્વેદ્રતરક્તમાશુ ।

તતો હરિદ્રાગૃહધૂમરોઘ-
પતઙ્ગચૂર્ણૈઃ સમનઃશિલાલૈઃ ॥

વ્રણં પ્રતિગ્રાહ્ય મધુપ્રગાઢૈઃ
કરઙ્ગતૈલં વિદધીત શુદ્ધે ॥૧૩॥

જે અર્ધુદ મેઢથી થયો હોય તો તેને
સ્વેદનસંસ્કાર આપી શસ્ત્ર વડે છેદી શુદ્ધ કરવો
અને લોહી વગર થાય, ત્યારે તુરત સીવી લેવો.
પછી હળદર, ધરના ધુમાડાની ધૂસ, લોધર,
પતંગ, મણ્ડશીલ અને હરતાલનું ચૂર્ણ મધમાં
કાલવી તેને ત્રણમાં ભરવું અને તમામ શુદ્ધ થઈ
જાય ત્યારે કર્ણદિ તેલનો (આ સ્થાન અ. ૧૬નો
ચોથો વિષય જુઓ.) ઉપયોગ કરી તે ત્રણને
રૂઝવો ॥ ૧૩

અર્ધુદનો જડમૂળથી નાશ
સશેષદોષાણિ હિ યોર્ધુદાનિ
કરોતિ તાન્યાશુ પુનર્મવન્તિ ॥

તસ્માદશેષાણિ સમુદ્રરેતુ
હન્યુઃ સશેષાણિ યથા હિ વહ્નિઃ ॥૧૪॥

જે અર્ધુદનો હોય જડા પણ બાકી રહી
ગયો હોય, તો તે અર્ધુદ પાછા તુરત ઉત્પન્ન થાય
છે; એટલા માટે વેદે શસ્ત્રાદિકથી તેઓને જડ-
મૂળથી ઉખેડી નાખવાં જોઈએ. જો થોડો પણ
હોય બાકી રહી ગયો હોય, તો તેઓ પાછા
અગ્નિની પેઠે મારી નાખે છે. ૧૪

વાયુથી થયેલા ગલગંડની ચિકિત્સા
સંસ્વેદ્ય ગળ્દં પવનોત્થમાદૌ
નાભ્યાઽનિલઘ્નોપપત્રમઙ્ગૌ ॥

અન્ત્રૈઃ સમૂત્રૈર્વિવિધૈઃ પયોમિ-
રુષ્ણૈઃ સૈતૈલૈઃ પિશિતૈશ્ચ વિદ્વાન્ ।

વિસ્રાવયેત્સ્વિન્નમતન્દ્રિતશ્ચ

શુદ્ધં વ્રણં ચાપ્યુપનાહયેતુ ॥

શળાતસીમૂલકશિયુક્ષિવ-
પ્રિયાલમજ્ઞાનુપુતૈસ્તિલૈસ્તુ ॥

કાલામૃતાશિયુપુનર્નવાર્ક-
ગજાદિનામાકરહાટકુઘૈઃ ॥

એકૈષિકાવૃક્ષકતિલ્વકૈશ્વ
સુરામ્લપિટૈરસકુદ્વિદિદ્વાત્ ॥

તૈલં પિવેચામૃતવલ્લિનિમ્વ-
હંસાહ્વાયાવૃક્ષકપિમ્પલીમિઃ ।

સિદ્ધં લામ્પાં ચ સદેવદારુ
હિતાય નિત્યં ગલગ્ગ્ગરોગે ॥૧૫॥

ગલગંડ વાયુથી ઉત્પન્ન થયો હોય, તો તેને
પ્રથમ વાયુને હળનારી ઔષધિઓનાં પાંદડાં,
કાંજ વગેરે ખાટા પદાર્થો, મૂનો, અનેક જાતનાં
દૂધો, તેલો અને ગરમ માંસોનો સ્વાથ કરી આ
સ્થાનના સ્વેદાવચારણીય નામના ડર મા અધ્યાય-
માં કલા ત્રમાણે નાડીસ્વેદ આપવો. સ્વેદ આપ્યા
પછી કાળજી રાખી જળોથી લોહીનું સાવણ કરવું
અને શુદ્ધ થયા પછી શણ, અજસી, મૂળાનાં
બીજ, સરગવો, સુરાબીજ, ચારોળી અને મજ્જથી
મિશ્ર કરેલા તલથી તેના ઉપર ઉપનાહ કરવો.

મજ્જક, ગળો, સરગવો, સાટોડી, આઠડો,
ગજપીપર, મીંઢળ, કઠ, નસોતર, ઇંદ્રજવ અને
પાટિયો લોધર સુરામાં તથા કાંજમાં વાટીને
તેનો વારંવાર લેપ કરવો.

ગળો, લીંખડો, હંસરાજ, ઇંદ્રજવ, પીપર,
ખપાટ, બળદાણા અને દેવદારના સ્વાથ તથા
કલકથી પકવેલું તેલ નિત્ય પાવું. આ તેલ ગલગંડ-
ના રોગીને હિતકારી છે. ૧૫

કુદ્ધી થયેલા ગલગંડની ચિકિત્સા
સ્વેદોપનાહૈઃ કફસમ્ભવં તુ

સંસ્વેદ્ય વિસ્રાવણમેઝ કુર્યાત્ ।

તતોઽજગન્યાતિવિપાવિશલ્યા-

વિપાણિકાકુપ્તશુકાહ્વાયામિઃ ॥

પલાશમસ્તોદકપેપિતામિ-

દિંદિલાત્સગુઝામિરશીતલામિઃ ।

દશાર્દસઙ્ગલ્વૈર્લવૈશ્વ યુક્તં

તૈલે પિવેન્માગધિકાદિસિદ્ધમ્ ॥

પ્રચ્છદનં મૂર્દધિરેચનં ચ

ધૂમશ્ચ વૈરેચનિકો હિતસ્તુ ॥ ૧૬ ॥

ગલગંડ કંકથી ઉત્પન્ન થયેા હોય, તે તેને સ્વેદનસંસ્કાર આપીને લોહી જ સ્વાવુ. લોહી સ્વાવ્યા પછી તલવણી (કાનકોડી), અતિવિષ, દૂધિયો વછનાગ, મેંઢાશિંગી, કઠ, ચરકૂસો અને ચણીઠીને ખાખરાના કારના જળમાં વાટી ગરમ કરી તેનો લેપ કરવો. પિપ્પત્યાદિ ગણના ક્ષાત્ર તથા કલકથી પકવેલા તેલને સિંધાલુ, સંચળ, બિડલુ, વડાગરુ તથા દરિયાઈલુથી મિશ્ર કરી તે તેલ પાવું, વમન કરાવવું, શિશોવિરેચન દેવું અને આ સ્થાનના ૪૦મા અધ્યાયમાં કથા પ્રમાણે વૈરેચનિક ધુમાડો પાવો એ હિતકારી છે.

વાયુ તથા કંકથી થયેલા ગલગંડની ચિકિત્સા અને સર્વ ગલગંડના શેગીએ માટે આહાર

પાકક્રમો નાપિ સદા વિધેયો

વૈદ્યેન પાકં ગતયોઃ કયચ્ચિત્ ॥

કદુત્રિકક્ષોદ્રયુતાઃ સમૂત્રા

મહ્યા યવાન્નાનિ રસાથ મૌદ્ધાઃ ।

સગૃજ્જવેરાઃ સપટોલનિમ્બા

હિતાય દેયા ગલગન્ધરોગે ॥ ૧૭ ॥

વાયુ કે કંકથી થયેલા ગલગંડ કાઠી રીતે પાકી જાય, તે તે ઉપર સર્વદા પાકની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી.

જને વાતાદિ હરકાઈ દોષથી ગલગંડ થયેા હોય, તે શેગીને સૂંઠ, મરી, પીપર, મધ, ગોમૂત્ર, આદુ, પટાલ અને લીંબડાથી મિશ્ર કરેલાં જવનાં ભકથેા તથા મગનું આસામણ દેવું હિતકારી છે. ૧૭

મેદથી થયેલા ગલગંડની ચિકિત્સા

મેદઃસમુત્થે તુ યથોપદિદ્યં

વિધ્યેચ્છિરાં સ્થિગ્ધતનોર્નરસ્ય ।

શ્યામાસુધાલોહપુરીપદન્તી-

રસાઙ્ગનેશ્વાપિ હિતઃ પ્રદેહઃ ॥

મૂત્રેણ વાઽઽલોહ્ય હિતાય સારં

પ્રાતઃ પિવેચ્છાલમહીરુહાણામ્ ।

શસ્ત્રેણ વાઽઽપાઘ્ય વિદાર્ય ચૈનં

મેદઃ સમુદ્રુત્ય હિતાય સીવ્યેત્ ॥

મજ્જાજ્યમેદોમધુમિર્દહેદ્વા

દગ્ધે ચ સર્પિર્મધુ ચાવચાર્યમ્ ।

કાસીસતુત્થે ચ તતોઽપ્ર દેયે

ચૂર્ણાકૃતે રોચનયા સમેતે ।

તૈલેન ચામ્યજ્ય હિતાય દધા-

ત્સારોદ્ભવં ગોમયજં ચ મસ્મ ॥

હિતં ચ નિત્યં ત્રિફલાકપાયો

ગાઢશ્ચ વન્થો યવમોજનં ચ ॥ ૧૮ ॥

ગલગંડ મેદથી ઉત્પન્ન થયેલા હોય તે શેગીને સ્નેહપાનથી સ્નિગ્ધ કરી, તેના સાથળના મૂળમાં રહેલી શિરાને વીંધી લોહીનું સ્વાવણ કરવું. નસોતર, ચેર, લોઢાનો કાઠ, નેપાળો અને રસવંતીનો લેપ કરવો. શાલસારાદિ ગણના સાર ગોમૂત્રમાં ઘોળીને પ્રાતઃકાળમાં પાવો, એ હિતકારી છે.

અથવા મેદથી ઉત્પન્ન થયેલા ગલગંડને શસ્ત્રથી કાઢી-ચીરી તેમાંથી મેદ કાઢીને સીવી લેવો; અથવા મજ્જા, ઘી, મેદ તથા મધથી ડાંભવો અને ડાંભીને તે ઉપર મધ તથા ઘી લગાડવું; પછી હીરાકસી અને મોરચૂથુનું ગોરેચનની સાથે ચૂર્ણ કરી તે લગાવવું અને તેલનું માલિસ કરી શાલસારાદિ ગણની તથા

૧ આ લેપમાં હોલાની તથા કખૂતરની ચરક મિશ્ર કરવાનું પણ કેટલાક કહે છે.

ગાયના છાણની ભરમ પણ લગાવવી. નિત્ય
ત્રિકાળના ક્વાથથી ઘણે ઘેરો, ઘણે પાટાથી
મગ્નપૂત બાંધવો અને રોગીને જવનું લોળન
દેવું હિતકારી છે. ૧૮

અધ્યાય ૧૯ મો

ઉપક્રમ

અથાતો વૃદ્ધ્યુપદંશસ્ત્રીપદાનાં ચિકિત્સિતં
વ્યાખ્યાસ્યામઃ। યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'વૃદ્ધ્યુપદંશ-
સ્ત્રીપદચિકિત્સિત' નામના અધ્યાયનું તે
પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન
ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

જ વૃદ્ધિઓમાં પાળવાની પરેજી
અન્નવૃદ્ધ્યા વિના પલ્લા વૃદ્ધ્યસ્તાસુ વર્જયેત્ ।
અશ્વાદિયાનં વ્યાયામં મૈથુનં વેગનિગ્રહમ્ ।
અત્યાસનં ચક્રમણમુપવાસં ગુરુણિ ચ ॥ ૨ ॥

અન્નવૃદ્ધિ કે જે અસાધ્ય છે, તે સિવાય
બાકીની છ વૃદ્ધિઓમાંથી કોઈ પણ વૃદ્ધિ થયેલ
હોય, તો રોગીએ ઘોડા વગેરે વાહન પર બેસવું
નહિ, કસરત કરવી નહિ, અંગોની મહેનત કરવી
નહિ, મૈથુન કરવું નહિ, વિષ્ણુ વગેરેની હાજતોને
રોકવી નહિ, બહુ બેસી રહેવું નહિ, બહુ ફરવું
નહિ, ઉપવાસ કરવા નહિ અને ભારે પદાર્થો
જમવા નહિ. ૨

વાયુથી થયેલી વૃદ્ધિની ચિકિત્સા
તત્રાદિતો વાતવૃદ્ધૌ ત્રૈવૃત્તલિગ્ધમાતુરમ્ ।
સ્થિન્નં ચૈનં યથાન્યાયં પાયયેત વિરેચનમ્ ॥
કોશામ્રતિલ્વકૈરણ્ડફલતૈલાનિ વા નરમ્ ।
સહીરં વા પિવેન્માસં તૈલમેરણ્ડસમ્ભવમ્ ॥

૧ વૃદ્ધિ, ઉપદંશ તથા સ્ત્રીપદના નિદાન વગેરે
નિદાનસ્થાનના આરમ્ભ અધ્યાયમાં કહેલા છે, તેઓની
ચિકિત્સા વિશેષે.

તતઃ કાલેઽનિલઘ્નાનાં કાથૈઃ કલ્પૈશ્ચ વુદ્ધિમાન્ ।
નિરુદ્ધયેનિરુદ્ધં ચ શુક્તવન્તં રસોદનમ્ ॥

યદીમધુકસિદ્ધેન તતસ્તૈલેન યોજયેત્ ।
સ્વેદોપનાદૌ કુર્યાચ પ્રદેહાંશ્વાનિલાપહાન્ ॥
વિદગ્ધાં પાચયિત્વા વા સેવનીં પરિવર્જયન્ ।
મિન્ધ્વાત્તતઃ પ્રમિત્રાવાં યથોક્તં ક્રમમાચરેત્ ॥ ૩ ॥

વૃદ્ધિ એ વાયુથી થયેલી હોય, તો રોગીને
પ્રથમ ત્રૈવૃત્ત (આ સ્થાનના પાંચમા અધ્યાયના
૧૫મા વિષયમાં કહેલા) ધીધી સ્નિગ્ધ કરી
સ્વેદનસંસ્કાર આપી જે વિરેચન યોગ્ય જણાય તે
દેવું, અથવા જંગલી આંબાની ગોટલીનું તેલ,
પાટિયો લોધર અને એરંડિયા તેલને મિશ્ર કરી
અનું વિરેચન દેવું, અથવા એક મહિના સુધી
એરંડિયું તેલ દૂધથી મિશ્ર કરીને પાવું. વિરેચન
આપ્યા પછી યોગ્ય સમયે વાયુને હણનારાં
ઔષધોના ક્વાથો અને કદ્દારથી નિરૂદ્ધ્યસ્તિ
કેવી. નિરૂદ્ધ્યસ્તિ દીધા પછી માંસના રસાવાળા
ભાત જમાડીને જોઈમથના ક્વાથ તથા કદ્દારથી
પકવેલા તેલની અનુવાસનખસ્તિ કેવી; વૃદ્ધિ ઉપર
સ્વેદનો, ઉપનાહો અને વાયુને હણનારા લેવો
પણ કરવા.

વાયુથી થયેલી વૃદ્ધિ પાઠવા ઉપર આવે,
તો તેને પક્વી સીવણીને છોડી દઈ શસ્ત્રથી
છેદી નાખવી અને છેદા પછી આ સ્થાનના
પહેલા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે અથવા સૂચ-
સ્થાનના ૩૬મા અધ્યાયમાં કહેલા ક્રમ પ્રમાણે
ચિકિત્સા કરવી. ૩

પિત્તથી થયેલી વૃદ્ધિની ચિકિત્સા
પિત્તજાયામપકાર્યાં પિત્તગ્રન્થિક્રમો હિતઃ ॥
પક્વાં વા મેદયેદ્ધિનાં શોધયેત્કૌટ્રસર્પિષા ।
શુદ્ધાયાં ચ મિષ્ઠગદ્ધાતૈલં કલ્કં ચ રોપણમ્ ॥ ૪ ॥

પિત્તથી થયેલી વૃદ્ધિ કાચી હોય, તો તે
ઉપર પિત્તચીની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા

કરવી. (ગયા અધ્યાયનો ચોથો વિષય બુઓ.)
પિત્તથી થયેલી વૃદ્ધિ પાઠ, ત્યારે તેને શસ્ત્ર વડે
છેદીને મધ તથા ઘીથી પ્રણું શોધન કરવું
અને શુદ્ધ થયા પછી વેવે રૂઝવવા માટે આ
સ્થાનના પહેલા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે અથવા
સૂત્રસ્થાનના ૩૬મા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે
તેલ તથા કલ્ક આપવાં. ૪

લોહીથી થયેલી વૃદ્ધિની ચિકિત્સા
રક્તજાયાં જલૌકોભિઃ શોણિતં નિર્દેરોદ્વિપક્વં ।
પિવેદિરેચનં વાઽપિ શર્કરાશ્વોદ્રસંયુતમ્ ।
પિત્તગ્રન્થિકમં કુર્યાદિમે પક્કે ચ સર્વદા ॥૫॥

વૃદ્ધિ બે લોહીથી થયેલી હોય, તો વેવે બળો
મૂઠી લોહીને કાઢવું, સાકર તથા મધથી મિશ્ર કરી
વિરેચન પાવું અને સર્વદા કાઝી વૃદ્ધિ ઉપર કાઝી
પિત્તગ્રંથિની ચિકિત્સા કરવી તથા પાઠેલી વૃદ્ધિ
ઉપર પાઠેલી પિત્તગ્રંથિની ચિકિત્સા કરવી.
(ગયા અધ્યાયનો ચોથો વિષય બુઓ.) ૫

કંઠથી થયેલી વૃદ્ધિની ચિકિત્સા
વૃદ્ધિ કફાત્મિકામુષ્ણૈર્મૂત્રપિપ્તૈઃ પ્રલેપયેત્ ।
પીતદારુકપાયં ચ પિવેન્મૂત્રેણ સંયુતમ્ ॥
વિમ્લાપનાદતે વાઽપિ શ્લેષ્મગ્રન્થિકમો હિતઃ ।
પક્વાયાં ચ વિમિત્રાયાં તૈલં શોધનમિષ્યતે ॥
સુમનારુષ્કારાઢ્ઠોઠસપ્તપર્ણેષુ સાચિતમ્ ॥૬॥

વૃદ્ધિ બે કંઠથી થયેલી હોય, તો વચાદિ
પિપ્પલ્યાદિ તથા મુષ્કકાદિ ગણેનાં ઉષ્ણવીર્ય
દ્રવ્યોને ગોમૂત્રમાં વાટીને તે કલ્કનો લેપ કરવો
અથવા સૂત્રસ્થાનના ૩૬મા અધ્યાયના ૬૬
વિષયમાં અબગંધા (તલવાણી) વગેરે જે ઉષ્ણ-
વીર્ય દ્રવ્યો કહેલાં છે, તેઓને ગોમૂત્રમાં વાટી
તે કલ્કનો લેપ કરવો. દારુહળદરનો ક્વાથ કરી,
તેને ગોમૂત્રથી મિશ્ર કરી પાવો. કંઠથી થયેલી
વૃદ્ધિ ઉપર વિમ્લાપન (અંગૂઠા વગેરેથી મદન
કરી કરાવવા) સિવાય બાકી કંઠગ્રંથિની

ચિકિત્સા કરવી હિતકારી છે. (ગયા અધ્યાયનો
પાંચમો વિષય બુઓ.)

પાઠેલી કંઠવૃદ્ધિને શસ્ત્રથી છેદવામાં આવે
ત્યારે બઈ, ભિલામું, અંગાલ તથા સપ્તપર્ણના
ક્વાથ તથા કલ્કથી પકાવેલા તેલ વડે પ્રણું
શોધન કરવું. ૬

મેઢથી થયેલી વૃદ્ધિની ચિકિત્સા
મેદઃસમુત્પાં સંસ્વેદ્ય લેપયેત્સુરસાદિના ॥
શિરોવિરેકદ્રવ્યૈર્વા સુહોષ્ણૈર્મૂત્રસંયુતૈઃ ।
સ્વિન્નાં ચાવેદ્ય પટ્ટેન સમાશ્વાસ્ય તુ માનવમ્ ॥
રશ્નફલે સેવનીં ચ વૃદ્ધિપત્રેણ દારયેત્ ।
મેદસ્તતઃ સમુદૃત્ય દદ્યાત્કાસીસસૈન્ધવે ॥
વઘ્નીયાચ્ચ યથોદિદં શુદ્ધે તૈલં ચ દાપયેત્ ।
મનઃશિલાલવગૈઃ સિદ્ધમારુષ્કરેષુ ચ ॥૭॥

વૃદ્ધિ બે મેઢથી થયેલી હોય, તો સ્વેદન
કરીને તે ઉપર ગોમૂત્રમાં વાટેલા સુરસાદિ ગણના
કલ્કનો અથવા શિરોવિરેચન દ્રવ્યોના કલ્કનો
સહેવાય તેવો છાનો લેપ કરવો.

મેઢથી ઉત્પન્ન થયેલી વૃદ્ધિને સ્વેદન આપી
વઘ્નથી વીંટી, રાગીને ઘેર આપી વૃષણોની
ગોળીઓનો અને સ્વીવણીનો બચાવ કરતાં તે
વૃદ્ધિને વૃદ્ધિપત્ર^૧ નામના શસ્ત્રથી છેદવી. છેદ્યા
પછી તેમાંથી મેદ કાઢી નાખી હીરાકંસી તથા
સૈન્ધવ લીગાવવાં અને સૂત્રસ્થાનના ૧૮મા
અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે પાટો બાંધવો. (ગોફલ
નામનો પાટો બાંધવો, અનુકૂળ થાય છે.) ત્રણ
શુદ્ધ થયા પછી મનશીલ, હરતાલ, સૈન્ધવ અને
ભિલામાંના ક્વાથમાં તથા કલ્કમાં પકાવેલા તેલથી
તેને રૂઝવવો. ૭

૧ વૃદ્ધિપત્ર નામનું શસ્ત્ર અશ્વના જેવા આકારવાળું
કરવું અને તેનો છેદન, મેદન તથા પાટનમાં ઉપયોગ
કરવો. સોએ બે ચો. હોય, તો એ શસ્ત્ર સીધી અણીવાળું
અને બે ચો. હોય તો પાછળથી નમેલી અણીવાળું બેધર્મ એ.
(વાઝલટ સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૨૬ મે.)

મૂત્રથી થયેલી વૃદ્ધિની ચિકિત્સા
મૂત્રજાં સ્વેદયિત્વા તુ વસ્ત્રપટ્ટેન વેષ્યેત્ ।
સેવન્યાઃ પાર્શ્વતોઽધસ્તાદિધ્યેદ્વીહિમુસેન તુ ॥
અથાત્ર દિમુસાં નાર્દીં દત્ત્વા વિસ્ત્રાવયેદ્વિપક્ ।
મૂત્રં નાદીમયોદ્વૃત્ય સ્થગિકાવન્ધમાચરેત્ ॥
શુદ્ધાયાં રોપણં દદ્યાત્ ॥ ૮ ॥

વૃદ્ધિ એ મૂત્રથી થયેલી હોય, તો સ્વેદન
કરી, વસ્ત્રના પાટાથી વીંટી સીવણીની બાબુમાં
નીચેના પ્રદેશમાં ત્રીહિમુષ નામના શસ્ત્રથી
વીંધવી; વીંધ્યા પછી તેમાં બે મોઢાંવાળી નળી
નાખી મૂત્રને સ્વાવવું અને સ્વાવ્યા પછી નળી
ઠાઠી લઈ સૂત્રસ્થાનના ૧૮ મા અધ્યાયમાં કહ્યા
પ્રમાણે સ્થગિકાવન્ધ નામનો પાટો બાંધવો. શુદ્ધ
થયા પછી સૂત્રસ્થાનના ૩૬ મા અધ્યાયમાં કહ્યા
પ્રમાણે તેને રૂઝવવી. ૮

અસાધ્ય વૃદ્ધિની ચિકિત્સા

વર્જયેદન્નરહેતુકીમ્ ।

અગ્રાસફલકોશાયાં વાતવૃદ્ધિક્રમો હિતઃ ॥
તત્ર યા વરુક્ષણસ્યા તાં દહેદર્થેન્દુવક્ત્રયા ।
મરુન્માર્ગાવરોધાર્થે કોશપ્રાસાં તુ વર્જયેત્ ॥
ત્વચં મિત્ત્વાઽઙ્ગુલમધ્યે દહેદ્વાઙ્ગવિપર્યયાત્ ।
અનેનવ વિયાનેન વૃદ્ધી વાતકફાત્મિકે ॥
પ્રદહેત્રપ્રયતઃ કિંતુ સ્નાયુચ્છેદોઽધિકસ્તયોઃ ।
શલ્લોપરિ ચ કર્ણાન્તે લ્યક્ત્વા યત્નેન સેવનીમ્ ॥
વ્યત્યાસાદ્વા શિરાં વિચ્ચેદન્નવૃદ્ધિનિવૃત્તયે ॥ ૯ ॥

આંતરડાંથી થયેલ વૃદ્ધિ એ વૃષણોમાં પ્રાપ્ત
થઈ હોય, તો તેની ચિકિત્સા કરવી જ નહિ;
પરંતુ તે વૃદ્ધિ વૃષણોમાં પ્રાપ્ત ન થઈ હોય, તો તે
ઉપર વાતવૃદ્ધિની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા
કરવી હિતકારી છે. (આ અધ્યાયનો ત્રીજો
વિષય બુઝો.)

૧ ત્રીહિમુષ નામનું શસ્ત્ર ચેત્પાની શાળના જેવા
મોઢાવાળું અને દોઢ આગળના ફણવાળું કરવું.

(વાગ્બટ સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૨૬ મો)

આંતરડાંથી થયેલી એ વૃદ્ધિ સાયળોના
મૂળમાં રહેલી હોય અને ઉપર કહેલા ઉપાયથી
મટતી ન હોય, તો તેને વાયુનો માર્ગ રોકવા
માટે અર્ધચંદ્ર જેવા મુખવાળી સળીથી ડાંલવી;
પણ એ વૃષણોમાં પ્રાપ્ત થઈ હોય, તો છોડી જ
દેવી. એ વૃદ્ધિમાં ડાબી બાબુનું આંતરડું વધું
હોય, તો જમણા અંગૂઠાના મધ્યમાં અને જમણી
બાબુનું આંતરડું વધું હોય, તો ડાબા અંગૂઠાના
મધ્યમાં ચામડીને શસ્ત્રથી છેદી તે ઉપર ડાંલ
દેવો પણ યોગ્ય છે. વાયુ કે કફથી થયેલી વૃદ્ધિ
હોય, તો પણ સાવધાન વેધ એ પ્રમાણે જ
અંગૂઠાના મધ્યમાં ચામડી છેદી તે ઉપર ડાંલ
દેવો, પણ તેમાં અંગૂઠાની આગળ રહેલા સ્નાયુનું
છેદન પણ કરવું એટલું અધિક છે.

અથવા આંતરડાંથી થયેલી વૃદ્ધિને મટાડવા
એમ કરવું કે ડાબી બાબુનું આંતરડું વધું
હોય, તો જમણા લમણા ઉપર કાનના છેડા
આગળની શિરાને વીંધી લોહી સ્વાવવું અને
જમણી બાબુનું આંતરડું વધું હોય, તો ડાબા
લમણા ઉપર કાનના છેડા આગળની શિરાને
વીંધી લોહી સ્વાવવું; પણ તેમાં કાળજી રાખી
સીવણીને બચાવવી એઈ એ. ૯

ઉપદંશની સામાન્ય ચિકિત્સા

ઉપદંશેષુ સાધ્યેષુ સ્નિગ્ધસ્વિન્નસ્ય દેહિનઃ ।
શિરાં વિચ્ચેન્મેહમધ્યે પાતયેદ્વા જલૌક્તઃ ॥
હરેદુમયતત્રાપિ દોપાનત્યર્થમુચ્છિન્નાન્ ।
સયોઽપહૃતદોષસ્ય રુક્ષોફાયુપશામ્પતઃ ॥
યદિ વા દુર્વલો જન્તુર્ન વા પ્રાપ્તં વિરેચનમ્ ।
નિરુદ્ધેન હરેત્તસ્ય દોપાનત્યર્થમુચ્છિન્નાન્ ॥ ૧૦ ॥

એ ઉપદંશે સાધ્ય હોય, તો રાગીને સ્નેહન
તથા સ્વેદનસંસ્કાર આપ્યા પછી લિંગના
મધ્યમાં રહેલી શિરા વીંધીને લોહી સ્વાવવું;
પણ એ તે ઉપદંશે થોડા દોષવાળા હોય, તો

જળો મૂઝીને જ લોહી સ્રાવવતું; એ ઉપરાંત અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા દોષોને વમન તથા વિરેચનથી દૂર કરવા; કેમ કે દોષોને દૂર કરવાથી વેદના અને સોજા તુરત શાંત થઈ જાય છે. જે રોગી કુર્બળ હોય અથવા તેને વિરેચન ન અપાય એવું હોય, તો તેના અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા દોષોને નિરુહ્યસ્તિથી દૂર કરવા. ૧૦

વાયુથી થયેલા ઉપદંશની ચિકિત્સા

પ્રપૌન્દરીકયટ્યાહ્વર્ષામ્બુકુષ્ઠદારુભિઃ ।
સરલાગુરુસ્ત્રાભિર્વાતજં સંપ્રલેપયેત્ ॥
નિચુલૈરન્ધવીજાનિ યવગોધૂમસક્તવઃ ।
ઐતૈશ્વ વાતજં સ્તિગ્ધૈઃ સુસ્થેગ્નૈઃ સમ્પ્રલેપયેત્ ।
પ્રપૌન્દરીકપૂર્વૈશ્વ દ્રવ્યૈઃ સેકઃ પ્રશસ્યતે ॥ ૧૧ ॥

જે ઉપદંશ વાયુથી થયેલો હોય, તો પાંડરો, જઠીમધ, સાટોડી, કઠ, દારુહળદર, નસોતર, અગર અને રાસનાનો લેપ કરવો. વાયુથી થયેલા ઉપદંશ ઉપર નેતર, એરંડી, જવના સાથવાને અને ધર્વાના સાથવાને ધીથી સ્નિગ્ધ કરી જરા ગરમ કરી તેનો પણ લેપ કરવો. વાયુથી થયેલા ઉપદંશ ઉપર પાંડરો, જઠીમધ, સાટોડી, કઠ, દારુહળદર, નસોતર, અગર તથા રાસનાના મ્વાથ વગેરે પ્રવાહીથી સિંચન કરવું પણ ઉત્તમ છે.

પિત્તથી થયેલા ઉપદંશની ચિકિત્સા

ગૈરિકાક્ષ્ણનપટ્યાહ્વસારિવોશીરપન્નકૈઃ ।
સચન્દનોત્પલૈઃ સ્તિગ્ધૈઃ પૈત્તિકં સંપ્રલેપયેત્ ॥
પન્નોત્પલમૃણાલૈશ્વ સસર્જાનુંનવેતસૈઃ ।
તર્પિઃસ્તિગ્ધૈઃ સમયુકૈઃ પૈત્તિકં સમ્પ્રલેપયેત્ ॥
સેચયેચ ઘૃતક્ષીરશર્કરેશુમપ્રદુકૈઃ ।
અથવાપિ સુશીતેન કપાયેણ વટાદિના ॥ ૧૨ ॥

જે ઉપદંશ પિત્તથી થયેલો હોય, તો સોનાગેરુ, રસવંતી, જઠીમધ, ઉપલસરી, વાળો, પન્નકાષ, સુખડ અને કમળને વાટી સ્નિગ્ધ કરી તેનો ઉપદંશ ઉપર લેપ કરવો. એ ઉપદંશ

ઉપર શ્વેતકમળ, રક્તકમળ, કમળનાં નાળ, રાળ, કડાચો અથવા સાબડ, નેતર અને જઠીમધને વાટી ધીથી સ્નિગ્ધ કરી તેનો પણ લેપ કરવો. એ ઉપદંશ ઉપર ધી, દૂધ, સાકરનું પાણી, શેરડીનો રસ, મધથી મિશ્ર કરેલું જળ અથવા ન્યગ્રોધાદિ ગણુના સ્વરસ વગેરે કપાયનું પણ સિંચન કરાવવું. ૧૨

કફથી થયેલા ઉપદંશની ચિકિત્સા

શાલાશ્વકર્ણાજકર્ણધવત્ત્વગ્નિઃ કમ્પોત્થિતમ્ ।
સુરાપિષ્ઠામિરુણામિઃ સતૈલામિઃ પ્રલેપયેત્ ॥
રજન્યતિવિષામુસ્તાસરલાસુરદારુભિઃ ।
સપત્રપાઠાપત્તુરૈરથવા સમ્પ્રલેપયેત્ ॥
સુરસારગ્વધાઘોશ્ચ કાથામ્યાં પરિપેચયેત્ ॥ ૧૩ ॥
ઉપદંશ કફથી થયેલો હોય, તો કડાચો અથવા સાબડ, નાની રાળ, મોટી રાળ અને ધાવડાની છાલોને સુરામાં વાટી તેલથી મિશ્ર કરી ગરમ કરીને તેનો લેપ કરવો; અથવા હળદર, અતિવિષ્ણ, મોથ, નસોતર, દેવદાર, તમાલપત્ર, કાળીપાડ અને પતંગને મદિરામાં વાટી તેલથી મિશ્ર કરી ગરમ કરી તેનો લેપ કરવો અને સુરસાદિ તથા આરગ્વધાદિ ગણુના મ્વાથથી સિંચન કરાવવું. ૧૨

ઉપદંશ ઉપર રાક્ષસિકા અને તેનાં કર્મો

एवं संशोधनालेपसेकशोणितमोक्षणैः ॥
प्रतिकुर्यात्क्रियायोगैः प्राक्स्थानौक्तैर्हितैरपि ।
नायाति च यथा पाकं प्रयतेत तथा म्रिपक् ॥
विदग्धैस्तु शिरास्त्रायुत्त्वद्भासैः क्षीयते ध्वजः ।
शंखेणोपचरेच्चापि पाकमागतमाशु वै ॥
तदाऽप्योह्य तिलैः सर्पिःक्षौद्रयुक्तैः प्रलेपयेत् ।
करवीरस्य पत्राणि जाल्यारग्वधयोस्तथा ॥
प्रक्षालने प्रयोज्यानि वैजयन्त्यर्कयोरपि ।
सौराष्ट्रीं गैरिकं तुल्यं पुष्पकासीससैन्धवम् ॥
रोधं रसाक्षनं दार्वीं हरितालं मनःशिलाम् ।
हरेणुकैले च तथा सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥

તત્ત્વૈર્ણ શૌદ્રસંયુક્તમુપદંશેષુ પૂજિતમ્ ।
 જમ્બવાપ્રસુમનાનિમ્બશ્વેતાકામ્બોજિપલ્લવાઃ ॥
 શલ્લકીવદરીવિલ્વપલાશતિનિશત્વચઃ ।
 ક્ષીરિણાં ચ ત્વચો યોજ્યાઃ ક્ષાથે ત્રિફલયા સહ ॥
 તેન ક્વાથેન નિયતં વ્રણં પ્રક્ષાલયેદ્વિપક્ત્ ।
 અસ્મિન્નેવ કપાયે તુ તૈલં ધીરો વિપાચયેત્ ॥
 ગોજીવિહંગ્ગયટીભિઃ સર્વગન્ધૈશ્ચ સંયુતમ્ ।
 યતત્સર્વોપદંશેષુ શ્રેષ્ઠં રોપણમિષ્યતે ॥
 સર્જિકાતુલ્યકાસીસં શૈલેયં ચ રસાન્નનમ્ ।
 મનઃશિલાસમૈથૂર્ણં વ્રણવીર્તપનાશનમ્ ॥
 ગુન્દ્રાં દગ્ધ્વા કૃતં ભસ્મ હરિતાલં મનઃશિલા ।
 ઉપદંશવિસર્પાણામેતચ્છાન્તિકરં પરમ્ ॥
 માર્કત્ત્વિફલા દન્તી તામ્રચૂર્ણમયોરજઃ ।
 ઉપદંશં નિહન્યેષ વૃક્ષમિન્દ્રાશનિર્યયા ॥૧૪॥

આ પ્રમાણે સંશોધનો, લેવો, સિંચનો, લોહીનાં આવણો અને સૂત્રસ્થાનના મિશ્રક નામના ઉર્ધ્વ મા અધ્યાયમાં તથા આ સ્થાનના દ્વિવર્ણીય નામના પહેલા અધ્યાયમાં કહેલા હિતકારી ક્રિયાયોગોથી પણ વૈધે ઉપદંશે મટાડવા અને એ ઉપદંશે ન રીતે પકિ નહિ એવો પ્રયત્ન કરવો; કેમ કે જો શિરાઓ, સ્નાયુઓ, આમડી તથા માંસ પાકે તો તેથી લિંગનો નાશ થઈ બચ છે. આમ કરવા છતાં ઉપદંશ પાકે તો તેના ઉપર તુરત શુદ્ધક્રિયા કરવી. પછી પરને દૂર કરી મધ તથા ધીથી મિશ્ર કરેલા તલના કલ્કનો લેપ કરવો. કણેર, બઈ, ગરમાળો, અરણી અને આકડાનાં પાંદડાંના ક્વાથથી વ્રણને ધોવો. કૂટકડી કે નેવરી, સોનાગરુ, મોરથૂથુ, સફેદ હીરાકસી, સૈંધવ, લોધર, રસવંતી, દારુહળદર, હરતાલ, મણુશીલ, હરેણુકા નામનું સુગંધી દ્રવ્ય અને એલચીનું બારીક ચૂર્ણ કરી મધમાં કાલવી ઉપદંશના વ્રણ ઉપર લગાડવું. બાંયુ, આળો, બઈ, લીંબડો, સફેદ ગરણી, અણોઠી તથા જંગલી

અડદનાં પાંદડાં, તેમજ સાલેડો, બોરડી, બીલી, ખાખરા, મીણાહરમો અને વડ વગેરે ક્ષીરિ-વૃક્ષોની છાલો અને ત્રિક્ષ્ણાનો ક્વાથ કરી તેનાથી પણ નિત્ય વ્રણને ધોવો. એ જ ક્વાથમાં ગળજીલી, વાવડિંગ, જઠીમધ તથા એલાદિ ગણનાં સઘળાં સુગંધી દ્રવ્યોનો કલ્ક નાખી પકવેલું તેલ સઘળા પ્રકારના ઉપદંશેને રૂઝવવામાં ઉત્તમ ગણાય છે. સાજીખાર, મોરથૂથુ, હીરાકસી, શિલાજિત, રસવંતી અને મણુશીલ એ દ્રવ્યોને સમભાગે લઈ તેમનું ચૂર્ણ વ્રણનો તથા વિસર્પનો નાશ કરે છે. મોથ કે પાનને બાળીને બનાવવામાં આવેલી ભરમ, હરતાલ તથા મણુશીલના ચૂર્ણને એકઠાં કરી ભભરાવવામાં આવે, તો વ્રણો તથા વિસર્પો સારી પેઠે મટી બચ છે. ભાંગરો, ત્રિક્ષ્ણા, નેપાળો તથા ત્રાંબા અને લોઢાના ચૂર્ણને એકઠાં કરી ભભરાવવામાં આવે, તો જમ વીજળી વૃક્ષને બાળી નાખે છે, તેમ એ ચૂર્ણ ઉપદંશને મટાડે છે. ૧૪

લોહી તથા ત્રણે દોષોથી થયેલા ઉપદંશની ચિકિત્સા

ઉપદંશદ્વયેડ્યેતાં પ્રત્યાહવાયાચરેત્ક્રિયામ્ ।
 તયોરેવ ચ યા યોગ્યા વીક્ષ્ય દોષવલાવલમ્ ॥
 ઉપદંશે વિશેષેણ ગુણુ ભૂયસ્તિદોષજે ।
 દુષ્ટવ્રણવિધિં કુર્યાત્કુચિતં મેહનં ત્યજેત્ ॥
 જમ્બોઘ્નેનાગિરર્ગેન પથ્થાચ્છેપં દહેદ્વિપક્ત્ ।
 સમ્યગ્દગ્ધં ચ વિજ્ઞાય મધુસર્પિઃ પ્રયોજયેત્ ।
 શુદ્ધે ચ રોપણં દદ્યાત્કલ્કં તૈલં હિતં ચ યત્ ॥૧૫॥

લોહી અને ત્રણે દોષોથી થયેલા ઉપદંશની ચિકિત્સા કરવાની પ્રથમ તો ના જ પાડવી; પછી જો રોગી વગેરેનો આગ્રહ દેખાય, તે દોષોનું બળાબળ ઓછું ને લગેલી શુદ્ધક્રિયા વગેરે બીજી પણ જ ચિકિત્સા કરવી યોગ્ય જણે કરવી. લોહીથી થયેલા ઉપદંશની પિત્ત-

જવી ચિકિત્સા કરવી અને ત્રણે દોષોથી થયેલા ઉપદંશની ઉપર કહેલા ત્રણે દોષોના ઉપચારોવાળી ચિકિત્સા કરવી.)

હવે ત્રણે દોષોથી થયેલા ઉપદંશ ઉપર કરવાની વિશેષ ચિકિત્સા કહું છું તે સાંભળો. ત્રણે દોષોથી થયેલા ઉપદંશની દૃષ્ટ પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી અને સિંગનેા જટલો ભાગ સહી ગયો હોય, તેટલા ભાગને કાઢી નાખી બાકીના ભાગને અગ્નિથી તપાવી લાલચોળ કરેલા જંખોષ્ટ નામના ગોળ સુખવાળા લાંબા પથરાથી કાંલો દેવો અને બરાબર દાઝવાનો નિશ્ચય કરી તેના ઉપર મધ તથા ધી લગાવી દેવાં. શુદ્ધ થઈ બચ ત્યારે રૂઝવા માટે હિતકારી કલ્કની અને તેલની યોજના કરવી. ૧૫

વાયુથી થયેલા શ્લીષ્ઠની ચિકિત્સા
લોહસ્વેદોપપન્ને તુ શ્લીષ્ઠદેનિલજે મિપક્ ।
કૃત્વા ગુલ્ફોપરિ શિરાં વિચ્ચેતુ ચતુરજ્જુલે ॥
સમાપ્યાયિતદેહં ચ વસ્તિભિઃ સમુષાચરેત્ ।
માસમેરણ્ડજં તૈલં પિવેન્મૂત્રેણ સંયુતમ્ ॥
પયસૌદનમશ્રીયાન્નાગરકથિતેન ચ ।
ત્રૈવૃતં ચોપયુજીત શસ્તો દાહસ્તથાગ્નિના ॥ ૧૬ ॥

શ્લીષ્ઠ વાયુથી થયેલ હોય, તો શેગીને સ્નેહન તથા સ્વેદન કરી પગની ધૂંટી ઉપર ચાર આંગળને છોટ શિરાને વીંધી લોહી સ્રવાવતું અને પછી બુંદણચિકિત્સાથી શેગીના શરીરતું પોપણ કરી પિચકારીએ મારવી. એક મહિના સુધી એરંડિયુ તેલ ગોમૂત્રથી મિશ્ર કરી પાતું અને સૂંઠનો કલ્ક નાખી પકવેલા દૂધની સાથે ખાત જમાડેા. એ શ્લીષ્ઠ ઉપર ત્રૈવૃત નામના (આસ્થાનના પાંચમા અધ્યાયના ૧૫ મા વિષયમાં કહેલા) ધીતે ઉપયોગ કરાવવો અને શ્લીષ્ઠનો અગ્નિથી દાહ કરવો ઉત્તમ છે. ૧૬

પિત્તથી થયેલા શ્લીષ્ઠની ચિકિત્સા
ગુલ્ફસ્વાધઃ શિરાં વિચ્ચેચ્છૂલીપદે પિત્તસમ્ભવે ।
પિત્તમ્ની ચ ક્રિયાં કુર્યાત્પિત્તાર્બુદવિસર્પવત્ ॥ ૧૭ ॥
શ્લીષ્ઠ જે પિત્તથી થયેલ હોય, તો વેધે ધૂંટીની નીચે રહેલી શિરાને વીંધી લોહી સ્રવાવતું અને પિત્તાર્બુદની તથા પિત્તવિસર્પની ચિકિત્સા પેટે પિત્તને હણનારી ચિકિત્સા કરવી. (ગયા ૧૮મા અધ્યાયનો ૧૧મો વિષય તથા ૧૭મા અધ્યાયનો ૪ થો વિષય જુઓ.) ૧૭
કફથી થયેલા શ્લીષ્ઠની ચિકિત્સા
શિરાં સુવિદિતાં વિચ્ચેદજ્જુષ્ટે શ્લેષ્મિકે મિપક્ ॥
મધુયુક્તાનિ ચામીક્ષ્ણં કપાયાણિ પિવેન્નરઃ ।
પિવેદ્વાડ્યમયાકલ્કં મૂત્રેણાન્યતમેન ચ ॥ ૧૮ ॥
શ્લીષ્ઠ જે કફથી થયેલ હોય, તો અંગૂઠાની શિરાને પારખી બરાબર ધ્યાનમાં લઈ વીંધીને તેમાંથી લોહી સ્રવાવતું અને મધથી મિશ્ર કરેલા ક્વાથો વારંવાર પાવા તથા સૂતસ્થાનના ૪૫મા અધ્યાયમાં કહેલાં મૂત્રોમાંથી કાઈ મૂત્રની સાથે હરડેનો કલ્ક પાવો. ૧૮

સબળાં શ્લીષ્ઠોની સામાન્ય ચિકિત્સા
કડુકામમૃતાં શુષ્ઠીં વિદઙ્ગં દારુ ચિત્રકમ્ ।
હિતં વા લેપને નિત્યં મદ્રદારુ સચિત્રકમ્ ॥
મિદઙ્ગમરિચાર્કેષુ નાગરે ચિત્રકેજ્યવા ।
મદ્રદાર્વેલકાર્ણ્યે ચ સર્વેષુ લવણેષુ ચ ॥
તૈલં પક્કં પિવેદ્વાપિ યવાન્નં ચ હિતં સદા ।
પિવેત્સર્પતૈલં વા શ્લીષ્ઠદાનાં નિવૃત્તયે ॥
પૃતીકરજ્જપત્રાણાં રસં વાડપિ યથાવલમ્ ।
અનેનૈવ વિધાનેન પુત્રજીવકજં રસમ્ ॥
પ્રયુજીત મિપક્ષપ્રાન્નઃ કાલસાત્મ્યવિભાગવિત્ ।
કેતુકાકન્દનિર્પાસં લવણં ત્વથ પાકિમમ્ ॥
રસં દત્વાથ પૂર્વોક્તં પેયમેતદ્વિપગ્જિતમ્ ।
કાકાદર્નીં કાકજઙ્ઘાં વૃહતીં કણ્ટકારિકામ્ ॥
કદમ્બપુષ્પીં મન્દારીં લમ્બાં શુકનસાં તથા ।
દગ્ધ્વા મૂત્રેણ તદ્વ્રસમ્ સ્નાયેત્સારકલ્પવિત્ ॥

તત્ર દદ્યાત્રતીવાપં કાકોદુંચરિકારસમ્ ।
 મદનાચ્ચ ફલાત્કાથં શુકાલ્યાસ્વરસં તથા ॥
 એષ ક્ષારસ્તુ પાનીયઃ સ્ત્રીપદં હન્તિ સેવિતઃ ।
 અપર્ચીં ગલગણ્દં ચ ગ્રહણીદોષમેવ ચ ॥
 મક્તસ્યાનશનં ચૈવ હન્યાત્સર્વવિપાણિ ચ ।
 એષેવ તૈલં સંસિદ્ધં નસ્યામ્યદ્વેષુ પૂજિતમ્ ॥
 ઇત્તાનેવામયાન્હન્તિ યે ચ દુષ્ટવ્રણા નૃણામ્ ।
 દ્રવ્યન્તીં ત્રિવૃતાં દન્તીં નીલીં શ્યામાં તથૈવ ચ ॥
 સત્તલાં શક્તિનીં ચૈવ દગ્ધા મૃત્રેણ ગાલયેત્ ।
 દદ્યાચ્ચ ત્રિફલાક્રાથમેષ ક્ષારસ્તુ સાધિનઃ ।
 અથો ગચ્છતિ પીતસ્તુ પૂર્વથાપ્યાશિપઃ સમાઃ ॥

કંડુ, ગળો, સૂંઠ, વાવડિંગ, દારુહળદર અને ચિત્રકતું અથવા ચિત્રક સહિત દેવદારતું નિત્ય લેપન કરવું હિતકારી છે.

વાવડિંગ, મરી, આકડો, સૂંઠ, ચિત્રક, દેવદાર, એલવાલુક નામતું સુગંધી દ્રવ્ય (પ્રસિદ્ધ નથી) અને સધળા પ્રકારનાં લૂણામાં પકવેલું તેલ નિત્ય પાવું અને જવતું અન્ન જમાડવું હિતકારી છે.

નિત્ય સરસિયું તેલ પાવામાં આવે અથવા કાંટાવાળી કરંજનાં પાંદડાંનો સ્વરસ અથવા પુત્રંજવક (જેને હિંદી ભાષામાં જાપોતા તથા પુતજિયા કહે છે તે)નો સ્વરસ શક્તિ પ્રમાણે આઠ, ચાર અથવા બે તોલાભાર લઈ સરસિયા તેલમાં નાખી પાવામાં આવે તો તેથી સધળા પ્રકારનાં સ્ત્રીપદો મટે છે. કાળના તથા સાતમ્યના વિભાગને બહુનારા પ્રવીણ વૈદે આ પ્રયોગોમાંથી જે પ્રયોગો યોગ્ય જણાય તે કરવા.

કેયુકા (કસેરુકંદ હશે?) નામના કંદનો ગુંદર તથા બિડલુણને એકઠાં કરી તેમાં કાંટાવાળી કરંજનાં પાંદડાંનો રસ અથવા પુત્રંજવકનો રસ નાખીને પાવામાં આવે, તો તેથી સર્વ પ્રકારનાં સ્ત્રીપદો મટી જાય છે.

ઇંદ્રવારુણી, અધેડી, જાણી ભોરીંગણી, બેડી

ભોરીંગણી, મહામુંડી (બોડિયો કલાર), મંદારી (ગુજરાતીમાં પર્યાય મળ્યો નથી), કડવી તૂંબડી અને અરડૂસાને બાળી તેની ભસ્મને ગોમૂત્રથી ક્ષારની રીતે પ્રમાણે સ્વાવી લેવી; પછી તેમાં કાળા હંબરાનો રસ, મીઠળના ફળોનો ક્વાથ અને સરસડિયાનો સ્વરસ નાખી પીવાનો ક્ષાર બનાવવો. આ ક્ષાર પીધો હોય તો સ્ત્રીપદ, અપચી, ગલગંડ, ગ્રહણીદોષ, અત્નાદિક ઉપર અરુચિ અને સર્વ પ્રકારનાં વિધોને તે હણે છે. ઉપર લખેલાં ઇંદ્રવારુણી વગેરે દ્રવ્યોના ક્વાથમાં તથા કાળા હંબરા વગેરેના સ્વરસમાં તેલ પકવી તે તેલનાં નરસો દેવામાં આવે તથા જાળવામાં આવે, તો ઉપર કહેલા રોગો અને દુષ્ટ વ્રણો મટે છે.

ઉંદરકની, નસોતર, નેપાળો, ગલી, વરધારો, હાથલા અને આંખફૂટામણીને બાળી ગોમૂત્ર નાખી, ગાળી લઈ તેમાં ત્રિકળાનો ક્વાથ નાખી ક્ષાર પકવવો, આ ક્ષાર પાવાથી વિરેચન થાય છે અને ઉપર કહેલા સધળા ગુણો પણ થાય છે.

અધ્યાય ૨૦ મે

ઉપક્રમ

અથાતઃ ક્ષુદ્રરોગચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
 યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘ક્ષુદ્રરોગ-ચિકિત્સિત’^૧ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિ-એ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

અજગલ્લિકાની ચિકિત્સા
 તત્રાજગલ્લિકામામાં જલૌકોમિરુપાચરેત્ ।
 શુક્તિષ્ણમ્નીયવક્ષારક્લૈશાલેપયેદ્વિપ્ક ॥

૧ ક્ષુદ્રરોગના નિદાન વગેરે નિદાનરથાનના તેરમઃ અધ્યાયમાં કહેલા છે, તેઓની ચિકિત્સા વિષેનો.

શ્યામાલાઙ્ગલકીપાટાકલ્કૌર્વાડપિ વિચ્છિન્નઃ ।

પક્વાં વ્રણવિધાનેન યથોક્તેન પ્રસાધયેત્ ॥ ૨ ॥

અંગગદ્ધિકા કાચી હોય, તો વેધે જળો મૂકીને લોહી સ્ત્રાવવું અને છીપનો ક્ષાર, સાજીખાર તથા જવખારના કલ્કથી અથવા નસોતર, ફૂંધિયો વછનાગ તથા કાળીપાડના કલ્કથી લેપો કરાવવા. ૧

અંગગદ્ધિકા પાંચે તો તેને સૂતરથાનના ૩૬ માં અધ્યાયમાં તથા આ સ્થાનના પહેલા અધ્યાયમાં કહેલી પ્રણી ચિકિત્સાથી મટાડવી. ૨

અંધાલજ, યવપ્રખ્યા, પનસી, કચ્છપી તથા પાપાણુગર્દભની ચિકિત્સા અંધાલજીં યવપ્રખ્યાં પનસીં કચ્છપીં તથા । પાપાણુગર્દભં ચૈવ પૂર્વં સ્વેદેન યોજયેત્ ॥ મનઃશિલાતાલકુપ્પદારુકલ્કૈઃ પ્રલેપયેત્ ।

પરિપાકગતાન્મિત્ત્વા વ્રણવત્સમુપાચરેત્ ॥ ૩ ॥

અંધાલજ, યવપ્રખ્યા, પનસી, કચ્છપી કે પાપાણુગર્દભ થયેલ હોય, તો પ્રથમ સ્વેદનની યોજના કરીને પછી મણુશીલ, હરતાલ, કઠ અને દારુહળદરના કલ્કનો લેપ કરવો.

તે એ પાક્યાં હોય, તો તેઓને શસ્ત્ર વડે છેદીને પ્રણી ચિકિત્સા જવી ચિકિત્સા કરવી. ૩

વિવૃતા, ઇંદ્રવૃદ્ધા, ગર્દભી, ૨ બલગર્દભ, ઇરિવેલ્લિકા ૩ ગંધનામ્ની, ૪ કક્ષા અને વિસ્ફોટકાંત ચિકિત્સા

વિવૃતામિન્દ્રવૃદ્ધાં ચ ગર્દભીં જાલગર્દમ્ ।

ઈરિવેલ્લાં ગન્ધનામ્નીં કક્ષાં વિસ્ફોટકાંસ્તથા ॥

૧ ગવદાસે તો એમ વ્યાખ્યાન આપ્યું છે કે, પ્રથમ છીપના ક્ષાર વજેરના લેપો કરવા અને પછી જળો મૂકી લોહીનું સાવણું કરવું.

૨ નિદાનરથાનમાં ગર્દભીનું નિદાન વજેરે નહિ આપ્યા છતાં તેનું નામ અહીં લખેલ કયું છે; માટે તેનું નિદાન તથા વક્ષણ લાવપ્રકાશ ઉપરથી લખીએ છીએ વાયુ તથા પિત્તથી ગોળ, બીચું, અત્યંત રાત્રું, ફેડલીઓવાળું અને વેદના કરનારું જે મડલ થાય છે,

પિત્તજસ્ય વિસર્પસ્ય ક્રિયયા સાધયેદ્વિપક્ ।

રોપયેત્સર્પિણા પક્વાન્સિદ્ધેન મધુરૌપધઃ ॥ ૪ ॥

વિવૃતા, ઇંદ્રવૃદ્ધા, ગર્દભી, બલગર્દભ, ઇરિવેલ્લિકા, ગંધનામ્ની, કક્ષા કે વિસ્ફોટક થયેલ હોય, તો વેધે તેની ઉપર પિત્તવિસર્પની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. (ગયા ૧૭મા અધ્યાયનો ૪થો વિષય જુઓ.)

તેઓ પાંચે ત્યારે તેને કાકાદ્યાદિ મધુર-ગણનાં દ્રવ્યોથી પકવેલા ધી વડે રૂઝવવાં. ૪

ચિધ્યની ચિકિત્સા

ચિધ્યગુષ્ઠામ્બુના સિક્તમુત્કલ્પ સ્નાવયેદ્વિપક્ ।

ચક્રતૈલેન ચામ્યજ્ય સર્જચૂર્ણેન ચૂર્ણયેત્ ॥

વન્ધેનોપચરેન્ચૈનમશ્કયં ચાગ્નિના દહેત્ ।

મધુરૌપધસિદ્ધેન તત્સતૈલેન રોપયેત્ ॥ ૫ ॥

ચિધ્ય થયેલ હોય તો તેને વેધે જાના જળથી પલાળી શસ્ત્ર વડે કાપીને તેમાંથી લોહી કાઢવું, ઘાણીના તાબ તેલથી ખરડી તેના ઉપર રાળતું ચૂર્ણ લભરાવવું અને પછી પાટા બાંધવો.

એ એ ચિકિત્સાથી તે શાંત ન થાય, તો પછી અગ્નિથી બાળી કાકાદ્યાદિ ગણના ક્વાથ તથા કલ્કથી પકવેલા તેલ વડે રૂઝાવવું. ૫

કુનખની ચિકિત્સા

કુનખે વિધિરપ્યેપ કાર્યો હિ મિષજા ભવેત્ ॥ ૬ ॥

પ્રવીણ વેધે કુનખ ઉપર પણ ચિધ્યની

તે ગર્દભી કહેવાય છે.

૩ ઇરિવેલ્લિકાનું પણ એ પ્રમાણે જ છે; માટે લાવ-પ્રકાશ ઉપરથી લખીએ છીએ. ત્રણે દોષોથી માથામાં ગોળ, ઉગ્ર વેદનાવાળી, ઉગ્ર જ્વરવાળી અને ત્રણે દોષોના ચિક્ષોનાળી જે ફેડલી થાય છે, તે ઇરિવેલ્લિકા કહેવાય છે.

૪ ગંધનામ્નીનું પણ એ પ્રમાણે જ છે; માટે લાવ-પ્રકાશ ઉપરથી લખીએ છીએ. માહુઓમા, કાખોમાં, ખભાઓમા કે પડખાઓમા ચામડીની અદર પિત્તના પ્રકાપથી કાળી અને વેદનાનાળી જે ફેડલી થાય છે, તે ગંધનામ્ની કહેવાય છે.

ચિકિત્સા કરવી. ૬

વિદારિકાની ચિકિત્સા

વિદારિકાં સમમ્યજ્ય સ્વિત્રાં વિમ્લાપ્ય લેપयेत् ।
નગઘૃત્તિક્કર્ણભૂવિલ્વમૂલૈઃ સુપેપિતૈઃ ॥

વ્રણભાવગતાયાં વા કૃત્વા સંશોધનક્રિયામ્ ।

રોપણાર્થં હિતં તૈલં કપાયમધુરૈઃ શૃતમ્ ।

પ્રચ્છાનૈર્વા જલૌકોભિઃ સ્વાઘ્વાડપક્ષા વિદારિકા ॥

અજકર્ણૈઃ સપાલાશૈર્મૂલકલ્કૈઃ પ્રલેપयेत् ।

પક્ષાં વિદાર્ય શ્લેષ્મણ પટોલપિચુમર્દયોઃ ।

કલ્કેન તિલયુક્તેન સર્પિર્મિત્રેણ લેપयेત્ ॥

વદ્ધ્વા ચ ક્ષીરઘૃક્ષસ્ય કપાયૈઃ શ્વદિરસ્ય ચ ।

વ્રણં પ્રક્ષાલયેચ્છુદ્ધાસ્તતસ્તાં રોપयेत्પુનઃ ॥ ૭ ॥

વિદારિકા થયેલ હોય, તે તેને તેલથી ખરડી, સ્વેદન આપી, અંગૂઠા વગેરેથી ખૂબ મર્દન કરવાથી કરમાવીને પછી ગરણી, સાટાડી અને બીલીનાં મૂળોને સારી પેઠે વાટી તેના ઉપર લેપ કરવો.

જે વિદારિકામાં ત્રણ થયો હોય, તે સંશોધનક્રિયા કરીને ન્યઝોવાદિ ગણનાં તથા કાઠાદ્યાદિ ગણનાં દ્રવ્યોથી પકવેલા તેલ વડે તેને રૂઝવો.

અથવા કાચી વિદારિકાને શઞ્જના ટોચા ઈંટ જળો લગાવી તેમાંથી લોહી સ્રાવવું અને પછી રાળતું ઝાડ તથા કપૂરકાયલીનાં મૂળોના કલ્કોને તેના ઉપર લેપ કરવો.

વિદારિકા પાકી હોય, તે તેને શઞ્જથી છેદી તલ તથા ઘીથી મિશ્ર કરેલા પટોલના તથા લીંબડાના કલ્કોને તેના ઉપર-લેપ કરીને પાટા બાંધવો. એ ત્રણેને વડ વગેરે ક્ષીરિતૃક્ષોના તથા ખેરના ક્વાથોથી ઘોવો અને શુદ્ધ થાય ત્યારે તેને સૂત્રસ્થાનના ૩૬ મા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે રૂઝવો. ૭

શર્કરાપ્તુદની ચિકિત્સા

મેદોર્જુદવિધાનેન સાધયેચ્છર્કરાર્બુદમ્ ॥ ૮ ॥

શર્કરાપ્તુદ થયેલ હોય, તે તેની મેદથી થયેલા અપ્તુદની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. (આ સ્થાનના ૧૮મા અધ્યાયનો ૧૩મો વિષય જુઓ.) ૮

કચ્છૂ, ૧ વિચરિચિકા અને પામાની ચિકિત્સા

કચ્છૂં વિચરિચિકાં પામાં કુદ્ધવત્સમુપાચરેત્ ।

લેપશ્ચ શસ્યતે સિક્થશતાહ્વાગૌરસર્પૈઃ ॥

વચ્ચાદાર્વાર્સર્પૈર્વાં તૈલં વા નક્તમાલજમ્ ।

સારતૈલમથામ્યજ્ઞે કુર્વીત કટુકૈઃ શૃતમ્ ॥ ૯ ॥

કચ્છૂ, વિચરિચિકા અને પામાની ચિકિત્સા

કાઠની ચિકિત્સા પ્રમાણે કરવી. (આ સ્થાનનો નવમો અધ્યાય જુઓ.) એની ઉપર મીણુ,

શતાવરી અને સફેદ સરસવનો લેપ અથવા વજ,

દારુહળદર અને સરસવનો લેપ કરવો. ઉત્તમ

છે. પિપ્પલ્યાદિ ગણના ક્વાથ તથા કલ્કથી પક-

વેલા કરંજિયા તેલથી અથવા દેવદારના સારના

તેલથી તેના ઉપર માલિસ કરવું. ૯

પાદદારિકાની ચિકિત્સા

પાદદાર્યાં શિરાં વિદ્ધ્વા સ્વેદામ્યજ્ઞૌ પ્રયોજयेत् ।

મધૂચ્છિદ્ધવસામઝસર્જચૂર્ણઘૃતૈઃ કૃતઃ ॥

યવાહવગૈરિકોન્મિશ્રૈઃ પાદલેપઃ પ્રશસ્યતે ॥ ૧૦ ॥

પાદદારિકા થયેલ હોય, તે શિરાનો વેધ

કરી લોહી સ્રાવવીને સ્વેદની તથા માલિસની

યોજના કરવી. મીણુ, વસા, મન્મથ તથા ધીને

રાળના ચૂર્ણથી, જવખારથી તથા સોનાગેરના

ચૂર્ણથી મિશ્ર કરી પણ ઉપર લેપ કરવો. ૧૦

અલસની ચિકિત્સા

પાદૌ સિક્ત્વાડનાલેન લેપનં હાલસે હિતમ્ ॥

કલ્કીકૃતૈર્નિમ્બતિલકાસીસાલૈઃ સસૈન્ધવૈઃ ।

લાક્ષારસોઽમયા વાપિ કાર્યં સ્પાદ્રક્તમોક્ષણમ્ ॥

૧ કચ્છૂનું નિદાન વગેરે નિદાનસ્થાનમાં કુદરેગોના પ્રકરણમાં આપ્યું નથી, પણ તે સ્થાનના પાંચમા અધ્યાયના આઠમા વિષયમાં આપ્યું છે, તે જોઈ લેવું.

સિદ્ધં રસે કઠ્ઠકાર્યાસ્તૈલં વા સાર્પયં હિતમ્ ।
કાસીસરોચનશિલાચૂર્ણૈર્વા પ્રતિસારણમ્ ॥ ૧૧ ॥

અલસ થયેલ હોય, તો ફેતરાં વગરના કાચા
અથવા પકવેલા ઘઉંના આયાના પાણીનું પગ
ઉપર સિંચન કરીને પછી સૈંધવથી મિશ્ર કરેલા
લીંબડો, તલ, હીરાકસી તથા મણ્થીલના કલ્કનો
લેપ કરવો અથવા લાખના રસનો કે હરડેના કલ્કનો
લેપ કરવો અને લોહીનું આવણ પણ કરવું. ભેરોની-
ગણીના સ્વરસમાં પકવેલું સરસિયું તેલ પણ અલસ
ઉપર હિતકારી છે. હીરાકસી, ગોરોચન અને હરડે-
નાં ચૂર્ણ ધસવાં, એ પણ ઉત્તમ છે. ૧૧

કંઠરની ચિકિત્સા

ઉદ્ઘૃત્ય દગ્ધ્વા સ્નેહેન જયેત્કદરસંજ્ઞકમ્ ॥ ૧૨ ॥

કંઠર થયેલ હોય તો શસ્ત્ર વડે કાપી નાખી
સ્નેહ વડે બાળીને તેને મટાડવું. ૧૨

ઘંદ્રલુપ્તની ચિકિત્સા

હન્દ્રલુપ્તે શિરાં મૂર્ધ્ને સ્નિગ્ધસ્વિન્નસ્ય મોક્ષયેત્ ॥
કલ્કૈઃ સમરિચૈર્દિદ્ધાચ્છિલાકાસીસતુત્યકૈઃ ।

કુટબદાદાલ્કલ્કૈર્લેપનં વા પ્રશસ્યતે ॥
પ્રચ્છયિત્વાવગાદં વા ગુઝાકલ્કૈર્મુહુર્મુહુઃ ।
લેપયેદુપશાન્ત્યર્થં કુર્યાદ્વાપિ રસાયનમ્ ॥
માલતીકરવીરાગ્નિનક્તમાલવિપાચિતમ્ ।

તૈલમભ્યજ્ઞને શસ્ત્રમિન્દ્રલુપ્તપ્પહં પરમ્ ॥ ૧૩ ॥

ઘંદ્રલુપ્ત થયેલ હોય, તો સ્નેહન તથા સ્વેદન-
સંસ્કાર આપી, માથાની શિરાને વીંધી લોહીનું
આવણ કરવું. મરી, ગલી, હીરાકસી અને મોર-
થૂંચના કલ્કથી અથવા કેવડીમોથ અને દારુહળ-
દરના કલ્કથી લેપન કરવું ઉત્તમ છે.

અથવા શસ્ત્ર વડે સારી પેઠે ટોચીને
અણોહીના કલ્કોથી વારંવાર લેપન કરવું, કે જથી
ઘંદ્રલુપ્ત મટે છે.

એ ઉપાયોથી ઘંદ્રલુપ્ત ન મટે, તો રસાયન-
પ્રયોગ કરવો.

માલતી, કણુર, ચિત્રક અને કરંજના ઝાથ
તથા કલ્કથી પકવેલું તેલ લગાવવામાં આવે,
તો ઘંદ્રલુપ્ત સારી પેઠે મટે છે. ૧૩

અર્પિકાની ચિકિત્સા

અરૂંપિકાં હૃતે રક્તે સેચયેન્નિમ્બવારિણા ।
દિદ્ધાત્સૈન્ધવયુક્તેન વાજિવિષ્ઠારસેન તુ ॥
હરિતાલનિશાનિમ્બકલ્કૈર્વા સપટોલજૈઃ ।
યટીનીલોત્પલૈરણ્ડમાર્કવૈર્વા પ્રલેપયેત્ ॥ ૧૪ ॥

અર્પિકા થયેલ હોય, તો લોહીનું આવણ
કરી લીંબડાના ઝાથથી સિંચન કરવું અને
ઘોડાની લાદના રસને સૈંધવથી મિશ્ર કરી તેનું
લેપન કરવું; અથવા હરતાલ, હળદર, લીંબડો
તથા પટોલના કલ્કનું લેપન કરવું; અથવા
જઠીમધ, નીલકમળ, અરંડો અને ભાંગરાના
કલ્કનું લેપન કરવું. (માલતી વગેરેનું તેલ ઘંદ્ર-
લુપ્તની ચિકિત્સામાં કહેવાયું છે; તેના અભ્યંગથી
જ અર્પિકાનું શોધન-રોપણ કરવું.) ૧૪

દારુણકની ચિકિત્સા

શિરાં દારુણકે વિદ્ધ્વા સ્નિગ્ધસ્વિન્નસ્ય મૂર્દ્ધનિ ॥
અવપીઠં શિરોવસ્તિમભ્યજ્ઞં ચ પ્રયોજયેત્ ।
શ્ચાલને કોદ્રવત્પુષ્કારતોયં પ્રશસ્યતે ॥ ૧૫ ॥

દારુણક થયેલ હોય, તો સ્નેહન તથા સ્વેદન-
સંસ્કાર આપી, માથાની શિરાને વીંધી લોહી
આવણ કરવું, અવપીઠ નરસ્ય દેવું, (આ સ્થાનના
૪૦ મા અધ્યાયમાં જુઓ) શિરોવસ્તિને
પ્રયોગ કરવો અને ઉપર કહેલ માલતી વગેરેનાં
તેલ ચોળવાં. દારુણકને ઠાઠરાના ધાસના ક્ષારના
પાણીથી ધોવો એ ઉત્તમ ગણાય છે. ૧૫

પલિતની ચિકિત્સા

ઉપરિષ્ટાત્વવશ્યામિ વિધિં પલિતનાશનમ્ ॥ ૧૬ ॥
પલિતનો નાશ કરવાની ચિકિત્સા આ
સ્થાનના મિશ્રકચિકિત્સા નામના ૨૫ મા
અધ્યાયના ૧૫મા તથા ૧૬મા વિષયમાં કહેવાશે.

મસૂરિકાની ચિકિત્સા

મસૂરિકાયાં કુષ્ઠમ્લેપનાદિક્રિયા હિતા ॥

પિત્તશ્લેષ્મવિસર્પોક્તા ક્રિયા વા સમ્પ્રશસ્યતે ॥૧૭॥

મસૂરિકા થયેલ હોય, તો કાઢને હણનારાં લેપનો વગેરે કરવારૂપ ચિકિત્સા હિતકારી થાય છે; અથવા પિત્તના તથા કફના વિસર્પ ઉપર જે ક્રિયા કહી છે, તે કરવી શ્રેષ્ઠ છે. (આ સ્થાનનો નવમો તથા સત્તરમો અધ્યાય જુઓ.) ૧૭

જતુમણિ, મશક તથા તિલકાલકની ચિકિત્સા

જતુમણિ સમુત્ક્રુત્ય મશકં તિલકાલકમ્ ॥

ક્ષારેણ પ્રદેહ્યુક્ત્યા વહ્નિના વા શનૈઃ શનૈઃ ॥૧૮॥

જતુમણિ, મશક કે તિલકાલક થયેલ હોય, તો તેને શસ્ત્ર વડે કાપી યોગ્ય યુક્ત વડે ક્ષારથી અથવા ધીરે ધીરે અગ્નિથી બાળવો. ૧૮

ન્યચ્છ, વ્યંગ અને નીલિકાની ચિકિત્સા

ન્યચ્છે વ્યજ્ઞે શિરામોક્ષો નીલિકાયાં ચ શસ્યતે ॥

યથાન્યાયં યથામ્યાસં લાલાઘ્વાદિશિરાવ્યથઃ ।

ઘૃષ્ઠ્વા દિઘ્વાન્વચં પિષ્ઠ્વા ક્ષીરિણાં ક્ષીરસંયુતામ્ ॥

વલાતિવલયષ્ટચાહ્વરજનીર્વા પ્રલેપનમ્ ।

પયસ્યાગુરુકાલીયલેપનં વા સગૈરિકમ્ ॥

ક્ષૌદ્રાણ્યયુક્ત્યા લિમ્પેદ્દૃષ્ટ્યા શૂકરસ્ય ચ ।

કપિત્થરાજાદનયો કલ્કો વા હિતમુચ્યતે ॥૧૯॥

ન્યચ્છ, વ્યંગ કે નીલિકા થયેલ હોય, તો શિરા વીંધી લોહી સ્રવાવતું શ્રેષ્ઠ છે. શિરા વીંધવામાં એવી કાળજી રાખવી કે લલાટ વગેરેની શિરાઓમાં રોગને જે શિરા લગતી હોય, તે શિરા યોગ્ય રીતે વીંધવી. રોગને ગળજીભીનાં પાંદડાં વગેરેથી ધસી તે ઉપર વડ વગેરે ક્ષીરિ-વૃક્ષોના દૂધથી મિશ્ર છાલોના કલ્કનો લેપ કરવો; અથવા બલદાણુ, ખપાટ, જઠીમધ અને હળદરના કલ્કનો લેપ કરવો; અથવા ખરણેર, અગર, દારુ-

હળદર અને સોનાગેરના કલ્કનો લેપ કરવો; અથવા સૂરની દાઢને ધસી મધ તથા ઘીથી મિશ્ર કરી તેનો લેપ કરવો અથવા કાઠ અને રાણના કલ્કનો લેપ કરવો, હિતકારી છે. ૧૯

યૌવનપિડકાની ચિકિત્સા

યૌવને પિડકાસ્વેપ વિશેષાચ્છર્દનં હિતમ્ ।

લેપનં ચ વચારોઘ્રસૈન્ધવૈઃ સર્પપાન્વિતૈઃ ।

કુસ્તુમ્બુરુવચાલોઘ્રકુઠૈર્વા લેપનં હિતમ્ ॥ ૨૦ ॥

યૌવનપિડકા થયેલ હોય, તો ઉપર કહેલી ન્યચ્છ વગેરેની ચિકિત્સામાંથી યોગ્ય ચિકિત્સા કરવી અને વિશેષે કરી વમન કરાવવું હિતકારી છે. વજ, લોધર અને સૈંધવને સરસવથી મિશ્ર કરી તેનું લેપન કરવું અથવા કાથમરી, વજ, લોધર અને કઠુંનું લેપન કરવું પણ હિતકારી છે. ૨૦

પદ્મિનીકંઠકની ચિકિત્સા

પદ્મિનીકંઠકે રોગે હર્દયેન્નિમ્બવારિણા ॥

તૈનૈવ સિદ્ધં સક્ષૌદ્રં સર્પિઃપાનં પ્રદાપયેત્ ।

નિમ્બારન્ધવધોઃ ક્વાથો હિત ઉત્તાદને ભવેત્ ॥૨૧॥

પદ્મિનીકંઠક થયેલ હોય, તો લીંબડાનો ક્વાથ પાઈ વમન કરાવવું, લીંબડાના ક્વાથમાં પકવેલું ઘી મધથી મિશ્ર કરી પાવું અને લીંબડા તથા ગરમાળાના ક્વાથથી અંગ ચોળાવવું હિતકારી છે. ૨૧

પરિવર્તિકાની ચિકિત્સા

પરિવર્તિકા ધૃતામ્યક્તાં સુસ્વિન્નાસુપનાહયેત્ ।

ત્રિરાત્રં પચ્ચરાત્રં વા વાતઘ્નૈઃ શાલ્વણાદિભિઃ ॥

તતોઽમ્યજ્ય શનૈશ્ચર્મ ચાનયેત્પીડયન્મણિમ્ ।

પ્રવિષ્ટે ચ મળૌ ચર્મ સ્વેદયેદુપનાહનૈઃ ॥

દયાદ્રાતહરાન્વસ્તીન્નિગ્ધાન્યન્નાનિ ભોજયેત્ ॥૨૨॥

પરિવર્તિકા થયેલ હોય તો લિંગની આમડીને ઘીથી ખરડી, સારી પેઠે સ્વેદન આપી તેની ઉપર ત્રણ અથવા પાંચ રાત સુધી વાયુને હણનારા શાલ્વણ આદિ ઉપનાહો કરવા. (

૧ વ્યંગ અને નીલિકા દાઢના જ એ છે.

(નિદાનસ્થાનના તેરમા અધ્યાયનો ૩૭મો વિષય જુઓ.)

સ્થાનના ચોથા અધ્યાયનો ૧૫ મો વિષય બુઝો.)
પછી ચામડી પર માલિસ કરી ધીરે ધીરે લિંગના
ટાયકાને દબાવતાં દબાવતાં ચામડીને યોગ્ય રીતે
ટાયકા ઉપર લાવવી. ટાયકું ચામડીમાં પેઠા
પછી ઉપનાહ સ્વેદો દેવા, વાયુને હણનારી પિચ-
કારીઓ દેવી અને સિન્ધવ અન્નો જમાડવાં. ૨૨

અવપાટિકાની ચિકિત્સા

અવપાટિકાં જયેદેવં યથાદોષં ચિકિત્સકઃ ॥૨૩॥

અવપાટિકા થયેલ હોય, તો વેઢે દોષને
ટાળનારા સ્નેહો અને સ્વેદોથી તેની ચિકિત્સા
કરવી. ૨૩

નિરુદ્ધપ્રકરણની ચિકિત્સા

નિરુદ્ધપ્રકરે નાડીં લૌહીમુમયતોમુલીમ્ ।
દારવીં વા જતુકૃતાં ધૃતામ્યક્તાં પ્રવેશયેત્ ॥
પરિપેકે વસામજ્જશિશુમારવરાહયોઃ ।
ચક્તૈલં તથા યોજ્યં વાતમ્નદ્રવ્યસંયુતમ્ ॥
ત્ર્યહાત્પદ્મહાત્સ્થૂલતરાં સમ્યન્નાડીં પ્રવેશયેત્ ।
સ્રોતોં વિવર્દયેદેવં લિંગમન્નં ચ ભોજયેત્ ॥
મિત્ત્વા વા સેવનીં મુક્ત્વા સઘઃ ક્ષતવદાચરેત્ ॥૨૪

નિરુદ્ધપ્રકર થયેલ હોય, તો તેમાં બને
તરફ મોઢાંવાળી અને ધીથી ખરડેલી લોઢાની,
લાઠડાની અથવા લાખની નળી પેસાડવી. પછી
તેના ઉપર શિશુમારની (દરિયાઈ કૃતરાની)
તથા સૂરની ચરબીનું અને મજાનું સિંચન
કરવું તથા ધાણીના-તાજ તેલને વાતહર દ્રવ્યોથી
મિશ્ર કરી તેની પણ યોજના કરવી. ત્રણ ત્રણ
દિવસે તેમાં વધારે વધારે જડી નળી સારી રીતે
નાખતા જવું. એ રીતે માર્ગને પહોળો કરવો

૧ અવપાટિકા વાયુના સંબંધવાળી હોય તો ખરસટ,
રેક્ષ, સુક્ષ્મ, કાળી તથા વેદનાવાળી થાય છે. પિત્તના
સંબંધવાળી હોય તો ખીળા કે રાતી અને દાઢ તથા
તુપાવાળી થાય છે. કફના સંબંધવાળી હોય તો કંઠજી,
સિન્ધવ, ખરજવાળી તથા અપ્પ વેદનાવાળી થાય છે.
(ભા. પ્ર.)

અને રોગીને સિન્ધવ અન્ન જમાડવું.

અથવા સીવણીને છોડી દઈ શસ્ત્ર વડે છેદન
કરી તુરત થયેલા ક્ષતની ચિકિત્સા જેવી
ચિકિત્સા કરવી. ૨૪

નિરુદ્ધગુદ, વલ્મીક અને અગ્નિરોહિણીની
ચિકિત્સા

સન્નિરુદ્ધગુદં રોગં વલ્મીકં વહ્નિરોહિણીમ્ ।
પ્રત્યાલ્યાય યથાયોગં ચિકિત્સિતમથાચરેત્ ॥
વિસર્પોક્તેન વિધિના સાધયેદગ્નિરોહિણીમ્ ।
સંનિરુદ્ધગુદે યોજ્યા નિરુદ્ધપ્રકરશક્તિયા ॥
શલ્લેખોત્કૃત્ય વલ્મીકં ક્ષારાગ્નિમ્યાં પ્રસાધયેત્ ॥
વિધાનેનાર્બુદોક્તેન શોધયિત્વા ચ રોપયેત્ ।
વલ્મીકં તુ ભવેદસ્પ નાતિષ્ઠદ્વમમર્મજમ્ ॥
તત્ર સંશોધનં કૃત્વા શોણિતં મોક્ષયેદ્ગ્નિપક્ ।
કુલત્પિકાયા મૂલૈશ્વ ગુદ્વ્યા લવણેન ચ ॥
આરેવતસ્ય મૂલૈશ્વ દન્તીમૂલસ્તથૈવ ચ ।
શ્યામામૂલૈઃ સપલૈઃ સક્તુમિથૈઃ પ્રલેપયેત્ ॥
સુલ્લિગ્નૈશ્વ સુલોખ્ણૈશ્વ ભિપક્તમુપનાહયેત્ ।
પક્કં વા તદ્વિજાનીપાદ્ગતીઃ સર્વાં યથાક્રમમ્ ॥
અભિજ્ઞાય તતશ્ચિત્ત્વા પ્રદહેન્મતિમાન્નિમપક્ ।
સંશોધ્ય દુષ્ટમાંસાનિ ક્ષારેણ પ્રતિસારયેત્ ।
વ્રણં વિશુદ્ધં વિજ્ઞાય રોપયેન્મતિમાન્નિમપક્ ।
સુમના ગ્રન્થયથૈવ મહાતકમનઃશિલે ॥
કાલાતુસારી સ્ફુપ્તૈલા ચન્દનાગુરુણી તથા ।
એતૈઃ સિદ્ધં નિમ્બતૈલં વલ્મીકે રોપણં હિતમ્ ॥
પાણિપાદોપરિષ્ઠાત્તુ છિદ્રૈર્વેદુભિરાવૃતમ્ ।
વલ્મીકં યત્સશોર્ક સ્પાદ્યજ્યં તત્તુ વિજાનતા ॥૨૫

નિરુદ્ધગુદ, વલ્મીક અને અગ્નિરોહિણીની
ચિકિત્સા કરવાની પ્રથમ તો ના જ પાડવી
અને પછી રોગી વગેરેના આચર દેખાવ, તો
દોષાદિકના યોગ પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી.

નિરુદ્ધગુદ ઉપર (વાયુને હણનારાં તેલોથી
સિંચન કરવું) અને નિરુદ્ધપ્રકરની જ ચિકિત્સા

કહેવામાં આવી છે, તે કરવી.
 વૃદ્ધીકરણે શસ્ત્ર વડે કાપી ક્ષાર કે અશ્નિથી
 બાળવું અને પછી અર્ધદની ચિકિત્સા પ્રમાણે
 વિધાન કરી શુદ્ધ કરીને પ્રણને રૂઝવો. (અર્ધદની
 ચિકિત્સા આ સ્થાનના ૧૮મા અધ્યાયમાં
 ૧૦મા વિષયથી ૧૪મા વિષય સુધીમાં કહી
 છે તે જુઓ.)

વૃદ્ધીકરણે અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલ ન હોય
 અને મનસ્થળમાં થયેલ ન હોય, તો વૈધે સંશોધન
 કરીને પછી તેમાંથી લોહી સ્વાવપું, કળથીનાં
 મૂળિયાં, ગળો, સૈંધવ, ગરમાળો અને નસોતરનાં
 મૂળિયાં તથા વાટેલાં તલ અને જવના સાથવાને
 મિશ્ર કરી લેપ કરાવવો અને સારી પેટે
 સ્નિગ્ધતાવાળા તથા સહેવાય તેવા ગરમ કરેલા
 એ જ પદાર્થોના ઉપનાહ કરાવવો.

વૃદ્ધીકરણ પાછી ગયેલું બાળવામાં આવે ત્યારે
 અનુક્રમે તેના પરની સઘળી ગતિઓ બાણી લઈ
 તેને યુદ્ધિમાન વૈધે શસ્ત્ર વડે છેદીને અશ્નિથી
 બાળવી અને પછી ખરાબ માંસોને દૂર કરી ક્ષાર
 રૂઝવો. પ્રણ શુદ્ધ થયેલા બાળાય ત્યારે તે પ્રણને
 રૂઝવો. બર્ધ, મોથ, લિલામુ, મણુશીલ, તગર,
 ઝીણી એલચી, ચંદન અને અગરથી પકવેલું
 લીમકાનું તેલ વૃદ્ધીકરણે રૂઝવવામાં હિતકારી છે.

હાથ કે પગ ઉપર જ વૃદ્ધીકરણ ધણું છિદ્રો-
 વાળું અને સોબવાળું હોય તેની તો સમજી
 વૈધે ચિકિત્સા કરવી જ નહિ.

અશ્નિરોહિણીને પિત્તથી થયેલા વિસર્પ
 ઉપરની (આ સ્થાનના સત્તરમા અધ્યાયના ૪થા
 વિષયમાં કહેલી) ચિકિત્સાથી મટાડવી. (અશ્નિ-
 રોહિણી મટાડવા માટે લંઘન કરાવવું, લોહી
 સ્વાવપું તથા વમનવિરેચનથી સંશોધન પણ
 કરવું; પરંતુ જો અશ્નિરોહિણી અત્યંત વૃદ્ધિ
 પામી હોય, તો તેની ચિકિત્સા કરવી જ નહિ.)

અહિપૂતનાની ચિકિત્સા

ધાન્યાઃ સ્તન્યં શોધયિત્વા બાલે સાધ્યાહિપૂતનાઃ
 પટોલપત્રત્રિફલારસાક્ષનવિપાચિતમ્ ॥

પીતં ઘૃતં નાશયતિ કુચ્છામપ્યહિપૂતનામ્ ।

ત્રિફલાકોલસદિરકપાયં વ્રણરોપણમ્ ॥

કાસીસરોચનાતુત્યહરિતાલરસાક્ષનૈઃ ।

લેપોઽમ્ભપિટો વદરીત્વગ્વા સૈન્ધવસંયુતા ॥

કપાલતુત્યજં ચૂર્ણં ચૂર્ણકાલે પ્રયોજયેત્ ॥ ૨૬ ॥

બાળકને અહિપૂતના થયેલ હોય, તો પ્રથમ
 સંશોધનોથી માતાના દૂધને સારું કરવું.

પટોલ, તમાલપત્ર, ત્રિક્ષ્ણા અને રસવંતીના
 ક્વાથથી ઘી પકવી તે ઘી પાવામાં આવે, તો
 ખરાંબમાં ખરાબ અહિપૂતના પણ મટી બચે છે.

ત્રિક્ષ્ણા, બેર અને ખેરના ક્વાથથી અહિ-
 પૂતનાના પ્રણે રૂઝવવા. હીરાકસી, ગોરાચન,
 મોરથૂથુ, હરતાલ અને રસવંતીને ખાટા રસમાં
 (કાંજમાં) વાટી તેનો લેપ કરવામાં આવે
 અથવા બેરડીની છાલને કાંજમાં વાટી સૈંધવથી
 મિશ્ર કરી તેનો લેપ કરવામાં આવે, તો અહિ-
 પૂતનાના પ્રણે સ્વાર્થ બચે છે.

અહિપૂતનાના પ્રણે ઉપર ચૂર્ણ લભરાવવાનો
 સમય થાય ત્યારે પકવેલા માટીના વાસણના
 ટુકડા અને મોરથૂથુનું ચૂર્ણ લભરાવવું. ૨૬

વૃષણકચ્છની ચિકિત્સા

ચિકિત્સેન્મુષ્કચ્છં વાપ્યહિપૂતનપાનવત્ ॥ ૨૭ ॥

વૃષણકચ્છ થયેલ હોય, તો પટોલ, તમાલ-
 પત્ર, ત્રિક્ષ્ણા અને રસવંતીના ક્વાથમાં પકવેલું
 ઘી પાવું. (રાળ, કઠ, સૈંધવ અને સફેદ સરસવ-
 નો યોગ કરીને વૃષણોની ઉપર ચોળાવવો.) ૨૭

ગુદબ્રંશની ચિકિત્સા

ગુદબ્રંશે ગુદં સ્વિન્નં સ્નેહામ્યક્તં પ્રવેશયેત્ ।

કારયેદ્દોષાગ્નિવન્ધં મધ્યચ્છિદ્રેણ ચર્મણા ॥

વિનિર્ગમાર્થ વાયોથ સ્વેદયેચ મુદુર્ધ્નુઃ ।
ક્ષીરે મહાપશ્વમૂલં મૂપિકાં ચાન્ત્રવર્જિતામ્ ॥
પક્ત્વા તસ્મિન્પચેતૈલં વાતશૌષધસંયુતમ્ ।
ગુદમ્બંશમિદં કૃચ્છં પાનામ્યજ્ઞાત્પ્રસાધયેત્ ॥ ૨૮ ॥

ગુદમ્બંશ થયેલ હોય, તો ગુદાને સ્વેદન-
સંસ્કાર આપી ધીવાળી કરી અંદર બેસાડી
દેવી અને જમાં વાયુને જવા માટે મધ્યમાં
છિદ્ર રાખેલું હોય એવા ચામડાથી ગોફણ
નામનો પાટો બાંધી દેવો અને વારંવાર ગુદાને
સ્વેદનસંસ્કાર આપ્યા જ કરવો

બૃહત્પચમૂળ અને જનાં આંતરડાં કાઢી
નાખ્યાં હોય એવી જાંદરડી દૂધમાં રાંધીને તે
દૂધમાં વાયુને હણનારાં ઔષધોના કદકથી મિશ્ર
કરેલું તેલ પકવવું. આ તેલ પીવાથી અને
તેને ગુદા ઉપર ચોળવાથી ભયંકર ગુદમ્બંશ
મણ મટી જાય છે. (સાકરની સાથે કમળતું
કોમળ પત્ર ખાવામાં આવે અથવા ગુદમ્બંશ
ઉપર જાંદરડીની ચરખી ચોપડવામાં આવે
અથવા બાફેલી જાંદરડીના માંસથી શેક કરવામાં
આવે અથવા કોકમ, ચિત્રક, ચુકો, ખીલી,
કાળીપાડ અને જવખારને છાશમાં વાટી પીવાનો
અભ્યાસ રાખવામાં આવે, તો ગુદમ્બંશ મટે છે.)

૧. કુદરોગોમા અનુચયની ચિકિત્સા કહેવામાં
આવી નથી; માટે ભાવપ્રકાશ ઉપરથી લખીએ છીએ.
'વૈદે ક્કવિદિવિની ચિકિત્સાથી અનુચયોના નાશ કરવો.'
ક્કવિદિવિની ચિકિત્સા (આ સ્થાનના ૧૫મા અધ્યાયના
૫મા વિષયમાં બોલી.) ઉક્તસુ એક જાતનો કુદરોગ
છે અને ચર્મકોષલ એક જાતનો અરશ છે કે જેનાં
નિદાન વગેરે નિદાનસ્થાનના ૫મા તથા બીજા અધ્યાયમાં
કહેલાં છે. એમાં રક્તસાની ચિકિત્સા આ સ્થાનના
૧૫મા અધ્યાયમાં કહેલી કોટલી ચિકિત્સા પ્રમાણે જ
કરવાની છે અને ચર્મકોષલની ચિકિત્સા આ સ્થાનના
૩૬મા અધ્યાયમાં કહેલી અરશની દહન તથા ઉદન
આદિરૂપ ચિકિત્સાથી જુદી નથી, એટલા માટે આ
અધ્યાયમાં કહી નથી.

અધ્યાય ૨૧ મો

ઉપક્રમ

અથાતઃ શૂકરોગચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વંતરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'શૂકરોગચિકિ-
ત્સિત' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીશું કે જ પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ
સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

સર્પપિદાની ચિકિત્સા

સંલિખ્ય સર્પર્પીં સમ્યક્કપાયૈરવચૂર્ણયેત્ ।

કપાયેષ્વેવ તૈલં ચ કુર્વીત વ્રણરોપણમ્ ॥ ૨ ॥

સર્પપિદા થયેલ હોય, તો તેને સારી પેઠે
ખોતરીને તેની ઉપર વડ વગેરે કપાય વૃક્ષોનાં
ચૂર્ણો લભરાવવાં અને ઘણું રૂઝવવા માટે તે
વૃક્ષોના જ કપાયમાં સૂત્રસ્થાનના ૩૬મા અધ્યાય-
માં કહેલાં રૂઝવનારાં દ્રવ્યોનો કદક નાખીને
તેલ પકવવું. ૨

અઘીલિકાની ચિકિત્સા

અઘીલિકાં જલૌકોમિગ્રાહયેત્કુશલો મિષ્ક ।

તથા ચાનુપશામ્યન્તીં કપાન્થિવદુદ્ધરેત્ ॥ ૩ ॥

અઘીલિકા થયેલ હોય, તો પ્રવીણ વૈદે જળો
મૂઝીને લોહીતું સાવણ કરવું; એમ કયાં છતાં
પણ શાંત ન થાય તો પછી તેને કંકુચંચિની પેઠે
શસ્ત્રથી કાપી નાખવી. (આ સ્થાનના અઘારમા
અધ્યાયનો ૫મો વિષય જુઓ.) ૩

અથિતની ચિકિત્સા

સ્વેદયેદ્ અથિતં શશ્વન્નાડીસ્વેદેન બુદ્ધિમાન્ ।

સુક્ષોષ્ણૈરુપનાદૈશ્વ સુલિગ્નૈરુપનાદયેત્ ॥ ૪ ॥

અથિત થયેલ હોય, તો બુદ્ધિમાન વૈદે હમેશ
નાડીસ્વેદથી (આ સ્થાનના ૩૨મા અધ્યાયના

૨ શૂકરોગોના નિદાન વગેરે નિદાનસ્થાનના ચોદમા
અધ્યાયમાં કહેલા છે, તેઓની ચિકિત્સા વિષેનો.

૪થા વિષયમાં કહેલું) સ્વેદન આપ્યા કરવું અને સારી પેઠે સ્નિગ્ધ ઉપનાહો, સહેલાય તેવા ગરમ રાખીને બાંધવા. ૪

કુંભીકાની ચિકિત્સા

કુમ્ભીકાં પાકમાપન્નાં મિન્ધ્યાચ્છુદ્ધાં તુ રોપયેત્ ।
તૈલેન ત્રિફલારોધ્રતિન્દુકામ્રાતકેન તુ ॥ ૫ ॥

પાકલી કુંભીકાને શસ્ત્ર વડે છેદી નાખવી અને શુદ્ધ થયા પછી ત્રિફળા, લોધર, ટિંબરુ અને અંબાડાંના ક્વાથથી તથા કલ્કથી પકવેલા તેલ વડે રૂઝવવી. ૫

અલજીની ચિકિત્સા

ગ્રાહયિત્વા જલૌકોમિરલર્જીં સેવચેતતઃ ।

કપાયૈસ્તેષુ સિદ્ધં ચ તૈલં રોપણમિપ્યતે ॥ ૬ ॥

અલજી થયેલ હોય, તો તેને જળો વળગાડીને તેમાંથી લોહીનું સાવણ કરવું; પછી વડ વગેરે કપાય વૃક્ષોના ક્વાથથી તેના પર સિંચન કરવું અને પછી તે જ વૃક્ષોના ક્વાથમાં પકવેલા તેલથી ગણને રૂઝવો. (સૂત્રસ્થાનના ૨૬મા અધ્યાયના ૩૭મી વિષયમાં આને ભેદ કહેલી છે.) ૬

મૃદિતની ચિકિત્સા

ઘ્ણતૈલેન ક્રોળેન મૃદિતં પરિપેચયેત્ ।

મધુરૈઃ સર્પિષા સ્નિગ્ધૈઃ સુલ્કોષ્ણૈરુપનાહયેત્ ॥ ૭ ॥

મૃદિત થયેલ હોય, તો તેના ઉપર જરા ગરમ કરેલા ખલાતેલનું (આ સ્થાનના ૫૬મા અધ્યાયના ૧૨મા વિષયમાં કહેલાનું) સિંચન કરવું અને ઘીથી સ્નિગ્ધ કરેલાં કઠોદ્યાદિ ગણનાં મધુર દ્રવ્યોને સહેલાય તેવાં ગરમ રાખી તેઓનો ઉપનાહ કરવો. ૭

સંમૂદપિડકાની ચિકિત્સા

સંમૂદપિડકાં ક્ષિપ્રં જલૌકોમિરુપાચરેત્ ।

મિત્વા પર્યાગતાં ચાપિ લેપયેત્કૌદ્રસર્પિષા ॥ ૮ ॥

સંમૂદપિડકા થયેલી હોય, તો તુરત જ જળો વળગાડીને લોહીનું સાવણ કરવું અને પાછી

ગયેલી હોય, તો તેને શસ્ત્ર વડે છેદીને તે ઉપર ઘીનો તથા મધનો લેપ કરવો. ૮

અવમંથની ચિકિત્સા

અવમન્થે ગતે પાકં મિન્ને તૈલં વિધીયતે ।

ઘવાશ્ચર્કણપત્ત્નસલ્કીતિન્દુકીકૃતમ્ ॥ ૯ ॥

અવમંથ પાછી ગયેલ હોય, તો તેને શસ્ત્ર વડે છેદી તેના ઉપર ધાવડો, રાળ, પતંગ, સાલેડો અને ટિંબરુના ક્વાથ તથા કલ્કથી પકવેલા તેલની ચોળના કરવી. ૯

પુષ્કરિકાની ચિકિત્સા

ક્રિયાં પુષ્કરિકાયાં તુ શીતાં સર્વાં પ્રયોજયેત્ ।

જલૌકોમિર્હેરૈશ્વાસુક્ષ્મસર્પિષાં ચાયસેચયેત્ ॥ ૧૦ ॥

પુષ્કરિકા થયેલ હોય, તો સઘળી શીતળ ચિકિત્સા કરવી, જળો વળગાડીને લોહી કાઢવું અને ઘી વડે સિંચન કરવું. (સૂત્રસ્થાનના ૨૫મા અધ્યાયના ૩૭મી વિષયમાં આને ભેદ કહેલી છે; માટે અહીં નહિ કથા છતાં પણ તેનું ભેદન કરવાનું સમજી લેવું.) ૧૦

સ્પર્શહાનિની ચિકિત્સા

સ્પર્શહાન્યાં હરેદ્રક્તં પ્રદિશ્યાન્મધુરૈરપિ ।

હીરેશ્વરસર્પિર્મિઃ સેચયેચ સુશીતલૈઃ ॥ ૧૧ ॥

સ્પર્શહાનિ થયેલ હોય તો લોહી કાઢવું, મધુર દ્રવ્યોના (કઠોદ્યાદિના) લેપો કરવા અને અત્યંત શીતળતાવાળાં દૂધ, શેરડીનો રસ તથા ઘીનું સિંચન કરવું. ૧૧

ઉત્તમાની ચિકિત્સા

પિડકાગુત્તમાભ્યાં ચ ઘટિશેનોદ્ધરેદ્વિપક્ષ્ ।

ઝઢૂત્ય મધુસંયુક્તૈઃ કપાયૈરવચૂર્ણયેત્ ॥ ૧૨ ॥

ઉત્તમા થયેલ હોય, તો વેધે તેને અંકુશની પેઠે નમેલા મોઢાવાળા બડિશ નામનો શસ્ત્ર વડે કાઢી નાખ્યા પછી તે ભાગ ઉપર સૂત્રસ્થાનના ૩૬મા અધ્યાયમાં કથા પ્રમાણે મધથી મિશ્ર કરેલાં શોધન દ્રવ્યોનાં ચૂર્ણો લગાવવાં. (રૂઝવાના

સમયે રૂઝવનારાં દ્રવ્યોની યોજના કરવી.) ૧૨

શતપોનકની ચિકિત્સા

રસક્રિયા વિઘાતવ્યા લિખિતે શતપોનકે ।

પૃથક્પર્ણાદિસિદ્ધં ચ દેયં તૈલમનન્તરમ્ ॥ ૧૩ ॥

શતપોનક થયેલ હોય, તો વૈદે તેને ખોતરીને તેના ઉપર સૂતરથાનના ૩૬ મા અધ્યાય-માં કહ્યા પ્રમાણે શોધન દ્રવ્યોથી રસક્રિયા કરવી, રૂઝવવાના સમયે રૂઝવનારાં દ્રવ્યોથી રસક્રિયા કરવી, (જ્યારે સારી પેઠે પકવી તેમાંથી મલમ જેવું બનાવીને ચોપડવું એ રસક્રિયા કહેવાય છે.) અને તે પછી પૃથ્વીપર્ણી, કૌંચાં, હળદર, દારુહળદર, માલતી, સાકર અથવા સફેદ ધરેના જ્વાથ તથા કદંકથી પકવેલા તેલની યોજના કરવી.

ત્વક્પાકની ચિકિત્સા

ક્રિયાં કુર્યાદ્વિપ્રક્રાન્તસ્વક્પાકસ્ય વિસર્પવત્ ॥ ૧૪ ॥

ત્વક્પાક થયેલ હોય, તો વિદ્વાન વૈદે તેની પિત્તવિસર્પની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી.

(આ સ્થાનના ૧૭ મા અધ્યાયનો ચોથો વિષય જીએ.) ૧૪

શોષિતાર્થુદની ચિકિત્સા

રક્તવિદ્રધિચ્છાપિ ક્રિયા શોણિતજેર્જુદે ॥ ૧૫ ॥

શોષિતાર્થુદ થયેલ હોય, તો રક્તવિદ્રધિની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. (આ સ્થાનના ૧૬ મા અધ્યાયનો છઠો વિષય જીએ.) ૧૫

શૂક્રદોષની સામાન્ય ચિકિત્સા

કપાયક્લક્ષર્ણાપિ તૈલં ચૂર્ણં રસક્રિયામ્ ।

શોયનં રોપણં ચૈવ વીક્ષ્ય વીક્ષ્યાવચારયેત્ ॥

યથાસ્વં સર્પિષઃ પાનં પચ્યં चापि विरेचनम् ।

हितः शोणितमोक्षश्च यच्चापि लघु मोजनम् ॥ ૧૬ ॥

નિદાનાદિકની સ્થિતિને જોઈને જ્વાથો, કદંકા, ધૂતો, તેલો, ચૂર્ણો, રસક્રિયા, શોધન અને રૂઝની યોજના કરવી. નિદાનાદિકની સ્થિતિને અનુસરી ધી પિવડાવવું, વિરેચન દેવું અને

લોહીનું સાવણું કરવું, એ પણ હિતકારી થાય છે. ભોજનોમાં જ કોઈ હલકાં ભોજનો છે, તેઓમાંથી યોગ્ય જણાય તે કરાવવું. ૧૬

માંસાર્થુદ આદિ શૂક્રરોગો ઉપર પહેલાં ના પાડ્યા પછી ચિકિત્સા કરવી

અર્જુદ માંસપાકં ચ વિદ્રધિં તિલકાલકમ્ ।

પ્રત્યાહવાય પ્રકુર્વાત મિપક્સમ્યકપ્રતિક્રિયામ્ ॥ ૧૭ ॥

માંસાર્થુદ, માંસપાક, વિદ્રધિ અને તિલકાલક એ ચાર શૂક્રદોષોની ચિકિત્સા પ્રથમ ના પાડ્યા પછી રોગી વગેરેના આગ્રહ દેખાય, તો ધણી સંભાળ રાખી માંસને (માંસાર્થુદમાં જ) અને ત્રણે દોષોને ટાળવામાં યોગ્ય જણાય તે કરવી.

અધ્યાય ૨૨ મે

ઉપક્રમ

અથાતો મુલરોગાણાં ચિકિત્સિતં વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ । યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'મુખ્યરોગચિકિત્સિત' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશુ કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

વાયુથી થયેલા હોઠના રોગની ચિકિત્સા
ચતુર્વિધેન સ્નેહેન મધૂચ્છિદ્રયુતેન ચ ।

વાતજેષ્ઠ્યજ્જનં કુર્યાન્નાડીસ્વેદં ચ વુદ્ધિમાન્ ॥

મતિમાનોષ્ઠકોષે તુ શાલ્વણં ચોપનાહને ।

મસ્તિષ્કયે ચૈવ નસ્યે ચ તૈલં વાતહરં હિતમ્ ॥

શ્રીવેદ્યકં સર્જરસં સુરદારુ સગુમ્બુલ ।

યટીમધુઋચૂર્ણં તુ વિદધ્યાત્પ્રતિસારણમ્ ॥ ૨ ॥

જે હોઠનો રોગ વાયુથી થયેલો હોય, તો બુદ્ધિમાન વૈદે મીણથી મિત્ર કરેલા ધી, તેલ, પસા અને મજ્જા એ ચારે પ્રકારના સ્નેહથી

૧ મોઢાના રોગોના નિદાન વગેરે નિદાનસ્થાનના ૧૬ મા અધ્યાયમાં કહેલા છે, તેઓની ચિકિત્સા વિશેષે.

(વાયુને હરનારાં ઔષધોના ક્વાથ તથા કંદકથી પકવેલા એ ચારે પ્રકારના સ્નેહથી) હોઠ ઉપર મીણ ચોળવું, આ સ્થાનના ઉરમા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે નાડીસ્વેદ દેવો, ચોથા અધ્યાયના ૧૫મા વિષયમાં કહેલા શાલ્વણનો ઉપનાહ કરવો, વાયુને હરનારા તથા મગજને તર કરનારા તેલનું નસ્ય દેવું અને ચંદ્રસ (ખેરજો), રાણ, દેવદાર, ગૂગળ તથા જઠીમંથના ચૂર્ણથી પ્રતિસારણ કરાવવું. (આંગળી વડે ધીરે ધીરે હોઠ વગેરે ઉપર ચૂર્ણ દિઠ ધસાવવું, એ પ્રતિસારણ કહેવાય છે.) ૨

પિત્ત, રુધિર કે અભિઘાતથી થયેલા હોઠના રોગની ચિકિત્સા

પિત્તરક્તાભિઘાતોત્થં જલૌકોમિરુપાચરેત્ ।
પિત્તવિદ્રધિવચાપિ ક્રિયાં કુર્યાદશેષતઃ ॥૩॥

હોઠનો રોગ પિત્તથી, રુધિરથી કે અભિઘાતથી થયેલો હોય, તો વેલે જળો વળગાડીને લોહીનું સાવણ કરવું અને પિત્તવિદ્રધિની (આ સ્થાનના ૧૬મા અધ્યાયના ચોથા વિષયમાં) જે ચિકિત્સા કહી છે તે સધળી કરવી. ૩

કંદથી થયેલા હોઠના રોગની ચિકિત્સા

શિરોવિરેચનં ધૂમઃ સ્વેદઃ કવલ એવ ચ ।
હૃતે રક્તે પ્રયોક્તવ્યમોષ્ઠકોષે કફાત્મકે ।
ત્ર્યુષ્ણં સ્વર્જિકાક્ષારો યવક્ષારો વિઠં તથા ।
શ્લોદ્રયુક્તં વિઘાતવ્યમેતત્ત્વ પ્રતિસારણમ્ ॥૪॥

હોઠનો રોગ કંદથી થયેલો હોય તો લોહીનું સાવણ કરવું અને તે ક્યો પછી શિરોવિરેચન દેવું, કંદને કાપનારો ધુમાડો પાવો, કંદને હરનારું સ્વેદન કરવું, કંદને હરનારો કાળિયો (આ સ્થાનના ચાળીસમા અધ્યાયના ૩૮મા વિષયથી ઝેઈને) દેવો અને સૂંઠ, પીપર, સાજીખાર, જીવખાર તથા બિડલણને મધમાં કાલવીને પ્રતિસારણ કરાવવું. ૪

મેદથી થયેલા હોઠના રોગની ચિકિત્સા

મેદોજે સ્વેદિતે ભિન્ને શોષિતે જ્વલનો હિતઃ ।
પ્રિયજ્જવિફલાલોઘં સક્ષોદ્રં પ્રતિસારણમ્ ॥૫॥

હોઠનો રોગ મેદથી થયેલો હોય, તો સ્વેદન આપી, શશ્વ વડે છેદી, શોષન કરી (મેદ કાઢી નાખી) અશિથી ડાંભવો અને ઘઉંલાં, ત્રિફળા તથા લોધરના ચૂર્ણને મધમાં કાલવી ધસવું. ૫

પેઢાંઓના રોગોની ચિકિત્સાનો ઉપક્રમ
एतदोष्ठप्रकोषाणां साध्यानां कर्म कीर्तितम् ।
दन्तमूलगतानां तु रोगाणां कर्म वक्ष्यते ॥ ६ ॥

હોઠના આઠ રોગોમાં ઉપર કહેલા છ રોગો સાધ્ય છે; તેઓની આ ચિકિત્સા કહી. (બાહ્યીના બે રોગો અસાધ્ય છે, તેથી તેઓની ચિકિત્સા કહી નથી.) હવે ઢાંતોનાં પેઢાંમાં જે રોગો થાય છે, તેઓની ચિકિત્સા કહું છું. ૬

પેઢાંના રોગોમાં શીતાદની ચિકિત્સા
शीतादे हृतरक्ते तु तोये नागरसर्पपान् ।
निःकाश्य त्रिफलामुस्तं गण्ढपः सरसाञ्जनः ।
प्रियङ्गवश्च मुस्तं च त्रिफला च प्रलेपनम् ।
नस्यं च त्रिफलासिद्धं मधुकोत्पलपद्मकैः ॥ ७ ॥

શીતાદ થયેલ હોય, તો લોહીનું સાવણ ક્યો પછી જળમાં સૂંઠ તથા સરસવનો ક્વાથ કરી તેમાં ત્રિફળા, મોથ તથા રસવંતીનું ચૂર્ણ નાખી તેનો કાગળો કરાવવો. ઘઉંલાં, મોથ અને ત્રિફળાનું લેપન કરાવવું અને ત્રિફળાના ક્વાથથી તથા જઠીમંથ, રક્તકમળ અને પદ્મકાષ્ઠના કંદકથી પકવેલા ધીનું નસ્ય દેવું. ૭

દંતપુષ્પટકની ચિકિત્સા
दन्तपुष्पटके कार्यं तरुणे रक्तमोधनम् ।
सपञ्चलवणः क्षारः सक्षौद्रः प्रतिसारणम् ॥ ८ ॥
हृत्तपुष्पटकं થયેલ હોય, તો તે કાચો હોય તે સમયે તેમાંથી લોહીનું સાવણ કરવું. ૮

લવણ (સંધવ, સંચળ, બિહલણ, વડાગરં અને દેરિયાઈ લણ) તથા જવખારને મધમાં કાલવી તે ધસવાં, શિરોવિરચન તથા નસ્ય દેવું અને રિત્તંબ લોજન કરાવવું. ૮

દંતવેદની ચિકિત્સા

વિસાવિતે દન્તવેદે વ્રણાંસ્તુ પ્રતિસારયેદ્ ॥

રોધપત્તજ્વલ્યદ્યાહલાશ્વાનૂર્ણમધૂતરૈઃ ।

ગળ્હૃષે ક્ષીરિણો યોજ્યાઃ સક્ષોદ્રઘૃતશર્કરાઃ ॥

કાકોલ્યાદૌ દશક્ષીરસિદ્ધં સર્પિથ નસ્યતઃ ॥૧૧॥

દંતવેદ થયેલ હોય તો લોહીનું સાવણ કરી મણી ઉપર મધમાં કાલવેલાં લોધર, પતંગ, જેઠીમધ તથા લાખનાં ચૂર્ણ ધસવાં; વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોના ક્વાથ કે સ્વરસાદિકમાં મધ, ઘી તથા સાકર નાખી તેનો ડાગળો કરાવવો અને દસગણા દૂધમાં કોકાદ્યાદિગણોના કલ્ક નાખી પકવેલા ધીનું નસ્ય દેવું. ૯

શૌપિરની ચિકિત્સા

શૌપિરે હૃતરક્તે તુ રોધમુસ્તરસાઙ્ગૈઃ ॥

સક્ષોદ્રૈઃ શસ્યતે લેપો ગળ્હૃષે ક્ષીરિણો હિતાઃ ।

સારિવોત્પલયદ્યાહ્વસાવારુગુલ્ચન્દનૈઃ ॥

ક્ષીરે દશગુણે સિદ્ધં સર્પિર્નસ્યે ચ પ્રજિતમ્ ॥૧૦॥

શૌપિર થયેલ હોય તો લોહીનું સાવણ કરી લોધર, મેથ તથા રસવંતીને મધમાં કાલવી તેનો લેપ કરાવવો, વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોના ક્વાથાદિકનો ડાગળો કરાવવો અને દસગણા દૂધમાં ઉપલસરી, રક્તકમળ, જેઠીમધ, લોધર, અગર તથા રતાંજલિનો કલ્ક નાખી પકવેલા ધીનું નસ્ય દેવું.

પરિદરની ચિકિત્સા

ક્રિયાં પરિદરે કુર્યાન્છીતદોક્તાં વિચક્ષણઃ ॥૧૧॥

પરિદર થયેલ હોય, તો વિચક્ષણ વેધે શીતાદના (ઉપરના સાતમાં) વિપયમાં કહેલી ચિકિત્સા કરવી. ૧૧

ઉપકુશની ચિકિત્સા

સંશોખ્યોભયતઃ કામં શિરશ્ચોપકુશે તથા ।

કાકોદુમ્બરિકાગોજીપત્રૈર્વિસાવયેદસૃક્ ॥

શ્વૌદ્રયુક્તૈશ્ચ લવણૈઃ સવ્યોપૈઃ પ્રતિસારયેદ્ ।

પિપ્પલીઃ સર્પવાંથૈવ નાગરં નૈત્તુલં ફલમ્ ॥

સુહોદકેન સંસૃદ્યં કવલં ચાપિ ધારયેત્ ।

ઘૃતં મધુરકૈઃ સિદ્ધં હિતં કવલનસ્યયોઃ ॥૧૨॥

ઉપકુશ થયેલ હોય, તો વખનું તથા વિરચનથી કાયાને શુદ્ધ કરી શિરોવિરચન પણ દેવું. કાળો જાંબરો અને ગળજીલીનાં પાંદડાંથી ધસીને લોહીનું સાવણ કરવું. સૂંઠ, મરી, પીપર તથા લણને મધમાં કાલવી ધસવું. જાના પાણીમાં પીપર, સરસવ, સૂંઠ તથા નેતરનાં ફળનું ચૂર્ણ વાટી, તેમાં સહેવાનું જાનું પાણી નાખી તેનો ડાગળો મોઢામાં રખાવવો. કોકાદ્યાદિ દ્રવ્યોના ક્વાથ તથા કલ્કથી પકવેલા ધીનું નસ્ય દેવું. આ ધી ડાગળિયામાં પણ હિતકારી છે. ૧૨

દંતવેદની ચિકિત્સા

શસ્ત્રેણ દન્તવૈદર્ભે દન્તમૂલાનિ શોધયેત્ ।

તતઃ ધારં પ્રયુક્તીત ક્રિયાઃ સર્વાશ્ચ શીતલાઃ ॥૧૩॥

દંતવેદની થયેલ હોય, તો દાંતોનાં પેદાને શસ્ત્ર વડે ખોતરીને શુદ્ધ કરવાં. શુદ્ધ કર્યા પછી ક્ષાર મૂકવો અને પછી સઘળી શીતળ ક્રિયાઓનો પ્રયોગ કરવો. ૧૩

વર્દન-ખલિવર્દનની ચિકિત્સા

ઉદ્ઘૃત્યાધિકદન્તં તુ તત્તોઽગ્નિમવચારયેત્ ।

કૃમિદન્તકવચાપિ વિધિઃ કાર્યો વિજાનતઃ ॥૧૪॥

વર્દન થયેલ હોય, તો વિચક્ષણ વેધે અધિક ઉપન થયેલા દાંતને કાઢી નાખી તે ભાગ ઉપર અગ્નિની ક્રિયા કરવી અને કૃમિદાંતની ચિકિત્સા કે જે હવે પછીના ૨૧ મા વિપયમાં કહેવામાં આવશે, તેની યોજના પણ કરવી. ૧૪

અધિભાંસકની ચિકિત્સા

છિત્વાઝધિમાંસં સક્ષોદ્રૈરેભિશ્ચૂર્ણેરુપાચરેત્ ।
વચાતેજોવતીપાઠાસર્જિકાયાવશ્કૃતૈઃ ॥
ઘૌદ્રદ્વિતીયાઃ પિપ્પલયઃ કલલશ્ચાત્ર કીર્તિતઃ ।
પટોલત્રિકલાનિમ્બકપાયશ્ચાત્ર ધાવને ॥
હિતઃ શિરોવિરેકથ ધૂમો વૈરેચનથ યઃ ॥ ૧૫ ॥

અધિભાંસક થયેલ હોય, તો તેને શસ્ત્ર વડે
છેદી વજ, તેજખલ, કાળીપાક, સાજખાર અને
જવખારનું ચૂર્ણ લગાવવું. પીપરને વાટી મધમાં
કાલવીને ઢાળિયો દેવો. પટોલ, ત્રિકળા તથા
લીંબડાના ક્વાથથી ત્રણ ધોવો, શિરોવિરેચન
દેવું અને વૈરેચન ધુમાડો પણ પાવો. ૧૫

ચાર પ્રકારની દંતનાડીઓની ચિકિત્સા
સામાન્ય કર્મ નાડીનાં વિશેષં ચાત્ર મે શૃણુ ॥
યં દન્તમધિજાયેત નાડી તં દન્તમુદ્ધરેત્ ।
છિત્વા માંસાનિ શ્લેષ્ણેન યદિ નોપરિજો ભવેત્ ॥
શોઘયિત્વા દહેદ્વાપિ ક્ષારેણ ઝલનેન વા ।
મિનચ્ચુપેક્ષિતે દન્તે હનુકાસ્થિ ગતિર્ધ્રુવમ્ ॥
સમૂલં દશનં તસ્માદુદ્ધરેદ્ઝગ્રમસ્થિ ચ ।
ઉદ્ધૃતે તૂતરે દન્તે શોણિતં પ્રસવેદતિ ॥
રક્તાતિયોગાત્પૂર્વોક્તા રોગા યોરા ભવન્તિ હિ ।
કાળઃ સજ્ઞાયતે જન્તુરર્દિતં ચાસ્ય જાયતે ॥
ચલમપ્યુત્તરં દન્તમતો નાપહરેદ્ઝિપ્ક ।
ધાવને જાતિમદનસ્વાદુકણ્ટકલાદિરમ્ ॥
કપાયં જાતિમદનકંટકિસ્વાદુકણ્ટકૈઃ ।
યદ્યાહુરોઘ્રમક્ષિણાસ્તદિરેશ્વાપિ યત્કૃતમ્ ॥
તૈલં સંશોધનં તદ્દિ હન્યાહન્તગતાં ગતિમ્ ॥ ૧૬ ॥

ત્રણે દોષોથી થયેલી દંતનાડી સિવાય
બીજી ચાર પ્રકારની દંતનાડીઓમાંથી કોઈ પણ
દંતનાડી થઈ હોય, તો નાડીત્રણના વિષયમાં
(આ સ્થાનના ૧૭ મા અધ્યાયના આઠમા
વિષયથી બારમા વિષય સુધીમાં) જે ચિકિત્સા-
ઓ કહેવામાં આવી છે, તેમાંથી દોષને અનુ-

સરતી ચિકિત્સા કરવી.

જે દાંતના સમીપમાં નાડી થયેલી હોય, તે
દાંત એ ઉપરની પંક્તિનો ન હોય, તો તેને
કાઠી નાખી, માંસોને શસ્ત્ર વડે કાપી શુદ્ધ કરીને
ક્ષાર અથવા અગ્નિથી દાહ કરવો. જે એ દાંતની
બેદરકારી કરવામાં આવે, તો પરની ગતિ દાહીના
અસ્થિને અવશ્ય છેદી નાખે છે; માટે દાંતને તેના
મૂળ સહિત યંત્ર વડે કાઠી નાખવો અને લાંગેલા
અસ્થિને પણ કાઠી નાખવું. જે ઉપરની પંક્તિનો
દાંત કાઠી નાખવામાં આવે તો લોહી અત્યંત
સ્રવે છે. લોહીના અતિયોગથી સૂતસ્થાનના
૧૪ મા અધ્યાયના ૧૬ મા વિષયમાં કહેલા ભય-
કર રોગો ઉત્પન્ન થાય છે; રોગી કાણો થઈ બળ
છે અને તેને અદિંત નામનો રોગ પણ થાય છે.
માટે ઉપરની પંક્તિનો દાંત હાલતો હોય તોપણ
તેને વેધે કાઢવો નહિ.

ચમેલી તથા ધંતૂરાનાં પાંદડાં, ખેર અને
ગોખરુના સઘળા અવયવોના ક્વાથથી ત્રણ ધોવો
અને ચમેલી તથા ધંતૂરાનાં પાંદડાં, જીર્ણ
ભોંરીંગણીનાં મૂળ, ગોખરુના સઘળા અવયવો,
જાડીમધ, લોધર, મજ્જા અને ખેરના ક્વાથ તથા
કલ્કમાં પકવેલા તેલથી ત્રણતું સંશોધન કરવું.
સંશોધન કરનાર આ જાત્યાદિ નામતું તેલ
દાંતના સમીપમાં થયેલી પરની ગતિનો નાશ
કરે છે. ૧૬

દાંતના રોગોની ચિકિત્સાનો ઉપક્રમ
કીર્તિતા દન્તમૂલે તુ ક્રિયા દન્તેષુ વશ્યતે ॥ ૧૭
દાંતનાં મૂળોના પંદર રોગોમાં ઉપર લખેલા
તેર રોગો સાધ્ય છે; માટે તેમની આ ચિકિત્સા
કહી. (બાકીના બે રોગો અસાધ્ય છે, તેથી
તેમની ચિકિત્સા કહી નથી.) હવે દાંતમાં જે
રોગો થાય છે, તેઓની ચિકિત્સા કહું છું. ૧૭

દાંતના રોગોમાં દંતહર્ષની ચિકિત્સા

સ્નેહાનાં કવલાઃ કોષ્ણાઃ સર્પિષ્ણૈવૃતસ્ય વા ।
નિર્ધૂઆથાનિલઘ્નાનાં દન્તહર્ષપ્રમર્દનાઃ ॥
સ્નેહિકથ હિતો ધૂમો નસ્યં સ્નિગ્ધં ચ મોજનમ્ ।
રસો રસયવાગ્ધ્ય ક્ષીરં સન્તાનિકા ઘૃતમ્ ।
શિરોવસ્તિર્હિતથાપિ ક્રમો યથાનિલાપહઃ ॥૧૮॥

આરે પ્રકારનાં સ્નેહોના સહેવાય તેવા જીના
(આરે સ્નેહોથી મિશ્ર કરેલા વાતહર દ્રવ્યોના)
ઠાળિયા અથવા ત્રિવૃત નામનું ધી કે જે આ
ધાનના પાંચમા અધ્યાયના પંદરમા વિષયમાં
કહેલું છે, તેનાથી મિશ્ર કરેલાં વાતહર દ્રવ્યોના
ઠાળિયા અને વાતહર દ્રવ્યોના ક્વાથી દંતહર્ષને
મટાડે છે.

સ્નેહિક ધૂમ, સ્નેહિક નસ્ય, સ્નિગ્ધ ભોજન,
માંસનો રસો, માંસના રસવાળી રાખ, દૂધ, દૂધની
તર, ધી, શિરોવસ્તિ અને ખીચ પણ જે કોઈ
ચાલુ હોવાનારી ચિકિત્સાઓ છે, તે દંતહર્ષ
ઉપર હિતકારી છે. ૧૮

દંતશર્કરાની ચિકિત્સા

અહિંસન્દન્તમૂલાનિ શર્કરામુદરોદ્ગ્રિપક્ર્ ।
લાક્ષાચૂર્ણેર્મધુયુતૈસ્તતસ્તાઃ પ્રતિસારયેત્ ।
દન્તહર્ષક્રિયાં ચાપિ કુર્યાન્નિરવશેષતઃ ॥ ૧૯ ॥

દંતશર્કરા થયેલ હોય, તો વેઢે દાંતનાં
પેદાંને હરકત ન આવે એ રીતે દંતશર્કરાને
કાઢી લેવી અને પછી મધથી મિશ્ર કરેલુ લાખનું
ચૂર્ણ ધસાવવું. ઉપર લખેલી દંતહર્ષની ચિકિત્સા
પણ આ રોગ ઉપર સંપૂર્ણ કરવી. ૧૯

કપાલિકાની ચિકિત્સા

કપાલિકા કૃચ્છ્રતા તત્રાપ્યેષા ક્રિયા હિતા ॥૨૦॥
કપાલિકા થયેલ હોય, તો તે બેઢે અત્યંત
કષ્ટાધ્ય છે, તોપણ તે ઉપર દંતશર્કરાની
ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી હિતકારી છે. ૨૦

કૃમિદંતકની ચિકિત્સા

જયેદ્રિસાવળૈઃ સ્વિન્નમચલં કૃમિદન્તકમ્ ।
તથાવપીર્હૈર્વાતમૈઃ સ્નેહગણ્ઢ્યધારણૈઃ ॥
મદ્રદાર્વાદિવર્ષામૂલેપૈઃ સ્નિગ્ધૈશ્ચ મોજનૈઃ ।
ચલમુદ્ઘૃત્ય ચ સ્થાનં વિદહેચ્છુપિરસ્ય ચ ॥
તતો વિદારીયદ્વાહગૃજ્ઞાટકકસેરુકૈઃ ।
તૈલં દશગુણે ક્ષીરે સિદ્ધં નસ્યે હિતં ભવેત્ ॥૨૧॥

કૃમિદંતક જે અચલ હોય, તો તેને સ્વેદન-
સંસ્કાર આપી લોહીનાં સાવણોથી, વાયુને
હણનારાં અવપીડ નામનાં દ્રવ્યોથી, સ્નેહોના
ઠાળોના મોઢામાં રખાવવાથી, ભદ્રદાર આદિ
વર્ગ કે જે સૂત્રસ્થાનના ૩૯ મા અધ્યાયના ૧૦મા
વિષયમાં કહેલો છે, તેના તથા સાટીડીના લેપોથી
અને સ્નિગ્ધ ભોજનો દેવાથી મટાડવો.

કૃમિદંતક જે ચળ હોય, તો તેને ચીપિયા
વડે કે બીજા યંત્ર વડે કાઢી નાખી છિદ્રના
સ્થાન ઉપર અશિઙિયા કરવી અને તે પછી
દસગણા દૂધમાં કૃગવેલાનો કંદ, જેઠીમધ, શિંગોડાં
અને કસેરુકંદનો કલ્ક નાખી પકવેલા તેલનું
નસ્ય દેવું. ૨૧

હનુમોક્ષની ચિકિત્સા

હનુમોક્ષે સમુદિદ્યાં કુર્યાંચાદિતવત્ક્રિયામ્ ॥૨૨॥

હનુમોક્ષ થયેલ હોય, તો આ સ્થાનના
ચોથા અધ્યાયના ૨૦ મા વિષયમાં કહેલી
સ્નેહન આદિ ચિકિત્સાઓ કરવી અને પાંચમા
અધ્યાયના ૧૯ મા વિષયમાં કહેલી અર્દિતની
ચિકિત્સા પ્રમાણે પણ ચિકિત્સા કરવી. ૨૨

દાંતના રોગવાળાએ યાળાનાની પરેશ

ફલાન્યમ્લાનિ શીતામ્બુ રુક્ષાન્નં દન્તધાવનમ્ ।
તથાજતિકઠિનાન્મહ્યાન્દન્તરોગી વિવર્જયેત્ ॥૨૩॥

દાંતના રોગવાળા માણસે ખાટાં ફળો
ખાવાં નહિ, ટાઢું પાણી પીવું નહિ, લઘુ
અન્ન જમવું નહિ, દાંતણુ કરવું નહિ અને

અત્યંત કઠણ ભક્ત્યે પણ ખાવાં નહિ. ૨૩

જીભના રોગોની ચિકિત્સાનો ઉપક્રમ
સાધ્યાનાં દન્તરોગાણાં ચિકિત્સિતમુદીરિતમ્ ।
જિહ્વાગતાનાં સાધ્યાનાં કર્મ વક્ષ્યામિ સિદ્ધયે ॥૨૪

દાંતોના આઠ રોગોમાં ઉપર લખેલા પાંચ
રોગો સાધ્ય છે, તેમની આ ચિકિત્સા કહી.
(ખાટ્ટીના ત્રણ રોગો અસાધ્ય છે, માટે તેમની
ચિકિત્સા કહી નથી.) હવે જીભનાં પાંચ રોગોમાં
જે સાધ્ય છે, તેમને મટાડવાની ચિકિત્સા કહું છું.

જીભના રોગોમાં વાતકંટકની ચિકિત્સા
ઓષ્ઠપ્રકોપેનિલજે યદુક્તં વ્રાક્ ચિકિત્સિતમ્ ।
કળ્પકેષ્વનિલોત્થેષુ તત્કાર્ય મિપજા ભવેત્ ॥૨૫॥

ગ્રાંથકંટક થયેલ હોય, તો વિચક્ષણ વૈદ્યે
આ અધ્યાયના બીજા વિષયમાં વાયુથી થયેલા
હોઠના રોગોની જ ચિકિત્સા કહી છે, તે ચિકિત્સા
કરવી. (ગળા, પીપર અને લીમડાના તીખા
પદાર્થોની સાથે ઢાળિયો પણ આપવો.) ૨૫

પિત્તકંટકની ચિકિત્સા
પિત્તજેષુ વિઘ્નૈષુ નિઃસૃતે દુષ્ટશોણિતે ।
પ્રતિસારણગણ્ઢ્યં નસ્યં ચ મધુરં હિતમ્ ॥૨૬॥

પિત્તકંટક થયેલ હોય, તો તે કાંટાઓને
કાળા ઉંખરાનાં તથા ગળજીનીનાં પ્રાંદાંથી
ધસી ખરાબ રહિર કાઢી નાખવું અને તે પછી
મધુર દ્રવ્યો ધસવાં, મધુર પ્રવાહીનો ઢાગળો
કરાવવો અને મધુર નસ્ય દેવું હિતકારી છે. ૨૬

કંકંટકની ચિકિત્સા
કળ્પકેષુ કફોત્થેષુ લિખિતેષ્વસૃજઃ ક્ષયે ।
પિપ્પલ્યાદિર્મધુયુતઃ કાર્યસ્તુ પ્રતિસારણે ॥

ગૃહ્નીયાત્કમલાંશ્વાપિ ગૌરસર્પપતૈન્ધૈઃ ।
પટોલનિમ્બગર્તાકુહારયુપૈશ્વ મોજયેત્ ॥૨૭॥

કંકંટક થયેલ હોય, તો તે કાંટાઓને
શસ્ત્રથી ખોતરીને તેમાંથી લોહીનું સાવણ
કરાવવું. બગડેલું લોહી નીકળી જાય, ત્યારે પિપ્પ-

લ્યાદિ ગણના ચૂર્ણને મધમાં કાલવી ધસાવવું.
સફેદ સરસવ તથા સેવવના ઢાળિયા દેવા અને
પટોલ, લીંબડો, રીંગણાં તથા જવખારથી સારી
પેકે મિશ્ર કરેલા ઓસામણની સાથે ભોળનો
કરાવવાં. ૨૭

ઉપજિહ્વિકાની ચિકિત્સા
ઉપજિહ્વાં તુ સંલિખ્ય ક્ષારેણ પ્રતિસારયેત્ ।
શિરોવિરેકગણ્ઢ્યધૂમૈશ્વૈનમુપાચરેત્ ॥ ૨૮ ॥

ઉપજિહ્વિકા થયેલ હોય, તો શસ્ત્ર વડે
ખોતરીને જવખાર ધસાવવો અને શિરોવિરેચન,
કંક તથા રહિરને હણનાર પ્રવાહીનો ઢાગળો
તથા તેવા જ પ્રકારનાં ધૂમપાનો પણ કરાવવાં. ૨૮
તાળવાના રોગોની ચિકિત્સાનો ઉપક્રમ

જિહ્વાગતાનાં કર્મોક્તં તાલવ્યાનાં પ્રવક્ષ્યતે ॥૨૯

જીભના પાંચ રોગોમાં ઉપર કહેલા ચાર
રોગો સાધ્ય છે, તેઓની આ ચિકિત્સા કહી.
(ખાટ્ટીનો એક રોગ અસાધ્ય છે, માટે તેની
ચિકિત્સા કહી નથી.) હવે તાળવાના રોગોમાં
જે સાધ્ય છે, તેની ચિકિત્સા કહું છું. ૨૯

તાળવાના રોગોમાં ગલશુલિકાની ચિકિત્સા
અઙ્ગુષ્ઠાંજ્ઞુલિસન્દશેનાકૃષ્ણ ગલશુલિકામ્ ।
છેદયેન્મણ્ડલાગ્રેણ જિહ્વોપરિ તુ સંસ્થિતામ્ ॥
નોત્કૃષ્ટં ચૈન હીનં ચ ત્રિભાગં છેદયેદ્વિપ્રફ્ ।
અત્યાદાનાત્સવેદ્રકંતં તન્નિમિત્તં ત્રિયેત ચ ॥
હીનછેદાદ્ઘ્રવેચ્છોફો લાલા નિદ્રા ઇમસ્તમઃ ।

તસ્માદ્વિઘ્નઃ પ્રયત્નેન દષ્ટકર્મા વિશારદઃ ॥
ગલશુલિકાં તુ સંચિદ્ધ્ય કુર્યાત્પ્રાપ્તમિમં કમમ્ ।
મરિચાતિવિપાપાઠાવચાકુપ્તકુટન્નૈઃ ॥

સૌંદ્રયુક્તૈઃ સલગ્નૈસ્તતસ્તાં પ્રતિસારયેત્ ।
વચામતિવિપાં પાઠાં રાક્ષાં કટુકરોહિણીમ્ ॥
નિઃકાષ્પ્ય પિચુમન્દં ચ કમલં તત્ર યોજયેત્ ।
ફલ્લુદીકણિહીદન્તીસરલાસુરદારુભિઃ ॥

પચ્છાદ્ધીઢ્ઠારયેત્પિષ્ટૈર્વર્તિ ગન્ધોચરાં શુભામ્ ।

તતો ધૂમં પિવેજન્તુર્દિરઘ્નઃ કફનાશનમ્ ।

ધારસિદ્ધેષુ મુદ્રેષુ યુષ્થાપ્યશને હિતઃ ॥૨૦॥

ગલશુડિકા થયેલી હોય, તો જીભની ઉપર રહેલી તે ગલશુડિકાને અંગૂઠા તથા આંગળીના ચીપિયા વડે એચી મંડલાચી નામના શસ્ત્ર વડે કાપી નાખવી. તેમાં વધારે કે ઓછું ન કપાય એમ કરવું; એટલે તેના ત્રણ ભાગમાંથી અઢી ભાગ રહેવા હઈ બાકીનો ભાગ કાપી નાખવો. (વાગ્ભટ કહે છે કે, ગલશુડિકાને એકદમ મૂળમાંથી કે એકદમ આગળથી પણ ન કાપવી.)

વધારે કપાય, તો લોહીનો સાવ થાય છે, જેથી રોગી મરી જાય છે અને ઓછી કપાય, તો સોજો, લાળ, નિદ્રા, ભ્રમ તથા અંધકારનો દેખાવ થાય છે; માટે જણે વૃદ્ધ અને વિદ્વાન વૈદ્યોના હાથથી થતી ધણી ક્રિયાઓ બેયેલી હોય એવા અનુભવી વૈદ્યે જ ગલશુડિકા કાપવી. ગલશુડિકાને કાપ્યા પછી મરી, અતિવિષ્મ, કાળીપાક, વજ, કઠ, અરકૂસો અને સૈંધવના ચૂર્ણને મધમાં કાલવી ધસાવવું. વજ, અતિવિષ્મ, કાળીપાક, રાસ્તા, કડુ અને લીંબડાનો ક્વાથ કરી તે ક્વાથથી મિશ્ર કરેલા કોળિયાની યોજના કરવી. ઇંગોળિયાં, વાપુંગાં, નેપાળો, નસોતર અને દેવદાર એ પાંચ દ્રવ્યોને વાટી તેઓની, ખીજ ઘણાં સુગંધી દ્રવ્યવાળી સુદર પોલી વાટ બનાવી, તે વાટને છેડામાં સળગાવી તેનો દિવસમાં બે વાર ધુમાડો પાવો; જેથી કફનો નાશ થઈ જાય. જવખારના જળમાં પકવેલા મગનું ઓસામણ ગલશુડિકાના રોગીને ભોજનમાં દેવું હિતકારી છે.

તુંડિકેરી, અધુષ, માંસકચ્છપ, માંસસંઘાત અને તાલુપુષ્પટની ચિકિત્સા

તુણ્ડિકેર્યધુપે કૂર્મે સહાતે તાલુપુષ્પટે ।

एष एव निविः कार्यो विशेषः शस्त्रकर्मणि ॥ २१ ॥

૧ રૂપાના પ્રદેશમાં તજની આગળીના અદન્ના

તુંડિકેરી, અધુષ, માંસકચ્છપ, માંસસંઘાત કે તાલુપુષ્પટ થયેલ હોય, તો ઉપર લખેલી ગલશુડિકાની ચિકિત્સા પ્રમાણે જ ચિકિત્સા કરવી; પણ તેમાં શસ્ત્રક્રિયામાં જ ફેરફાર સૂચન સ્થાનના રપમા અધ્યાયમાં કહેલો છે, તે ઉપર ધ્યાન આપવું. (માંસસંઘાત અને અધુષનું છેદન કરવું, તાલુપુષ્પટ અને તુંડિકેરીનું ભેદન કરવું અને માંસકચ્છપ માંસની જગ્યાઈરૂપ હોવાથી તેનું લેખન કરવું તથા છેદન કરવા જવી સ્થિતિ હોય તો છેદન પણ કરવું.) ૩૨

તાલુપાકની ચિકિત્સા

તાલુપાકે તુ કર્તવ્યં વિધાનં પિત્તનાશનમ્ ॥૨૨॥

તાલુપાક થયેલ હોય, તો પિત્તનો નાશ કરે એવી ચિકિત્સા કરવી. (વાગ્ભટ કહે છે કે, તાલુપાક કાચો હોય, તો તે ઉપર હીરાકંસી, મધ તથા રસવંતી ધસાવવી તથા પિત્તને હરનારા સ્વરસાદિ શીત કપાયોથી તથા કાકોદ્યાદિ મધુર દ્રવ્યોથી બનાવેલો કોળિયો દેવો અને પાકલ હોય તો તેને ચોપાટની પેઠે ભેદવો, તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણ દ્રવ્યોથી ધસાવવો અને અરકૂસો, લીંબડો તથા પટાલ આદિ તિક્ત પદાર્થોનો કોળિયો દેવો.)

તાલુશોષની ચિકિત્સા

સ્નેહસ્વેદો તાલુશોષે વિધિશ્ચાનિલનાશનઃ ॥૨૩॥

તાલુશોષ થયેલ હોય, તો સ્નેહન તથા સ્વેદન કરવાં અને વાણ તથા પિત્તનો નાશ કરનારી ચિકિત્સા કરવી. (વાગ્ભટ કહે છે કે, તાલુશોષ થયેલ હોય તો જમ્બા પછી ઘી પાવું, પીપર તથા સૂંઠ નાખી પકવેલું જળ પાવું, કાંજ વગેરે ખાટા પદાર્થોના કોળા કરાવવા, જંગલી પ્રાણીઓનાં માંસોના સ્નિગ્ધ રસો ભોજનમાં દેવા અને દૂધ તથા ઘીનું નસ્ય દેવું.) ૩૩

નખના જેવા આકૃતિવાળું શસ્ત્ર મંડલાચ કહેવાય છે. (વાગ્ભટ સૂત્રધ્યાન અધ્યાય ૨૬ મે)

કંઠના રોગોની ચિકિત્સાનો ઉપક્રમ

કીર્તિતં તાલુજાનાં તુ કણ્ઠ્યાનાં કર્મ વસ્યતે ॥૨૪॥

તાળવાના નવ રોગોમાં ઉપર કહેલા આઠ રોગો સાધ્ય છે; તેઓની આ ચિકિત્સા કહી. (બાકીનો એક રોગ અસાધ્ય છે, તેની ચિકિત્સા કહી નથી.) હવે કંઠના રોગોમાં જેઓ સાધ્ય છે, તેઓની ચિકિત્સા કહું છું. ૩૪

કંઠરોગમાંથી ચાર રોહિણીઓની સામાન્ય ચિકિત્સા

સાધ્યાનાં રોહિણીનાં તુ હિતં શોણિતમોક્ષણમ્ ।
છર્દનં ધૂમપાનં ચ ગણ્ઠ્યો નસ્યકર્મ ચ ॥ ૨૫ ॥

વાતરોહિણી, પિત્તરોહિણી, કફરોહિણી અને રક્તરોહિણી એ ચાર સાધ્ય રોહિણીઓમાંથી કાઈ પણ થયેલી હોય, તે શસ્ત્ર વડે લેખન કરી લોહી સ્રાવવું, વનન તથા ધૂમપાન કરાવવું, કાળિયો દેવા અને નસ્ય દેવું. (જે નિદાનની રોહિણી હોય તે નિદાનને મટાડે એવાં ધૂમપાનાદિક કરાવવાં.) ૩૫

વાતરોહિણીની ખાસ ચિકિત્સા

વાતિકીં તુ હૃતે રક્તે લવણૈઃ પ્રતિસારયેત્ ।
સુલોઘ્નાન્તેહગણ્ઠપાન્ધારયેચાપ્યમીક્ષણશઃ ॥૨૬॥

વાતરોહિણી થયેલી હોય, તે લોહી કાઢ્યા પછી વારંવાર લૂણે ધસાવવાં અને મોઢામાં સહેવાય તેવા જાના સ્નેહના ડાગળા વારંવાર કરાવવા. ૩૬

પિત્તરોહિણીની ખાસ ચિકિત્સા

પત્ત્વશર્કરાક્ષોદ્રૈઃ પૈત્તિકીં પ્રતિસારયેત્ ।
દ્રાધાપરૂપકક્રાથો દિતથ્થ કવલગ્રહઃ ॥ ૨૭ ॥

પિત્તરોહિણી થયેલી હોય, તે પતંગ તથા સાકરને મધમાં કાલવી તે ધસાવવું; અને દ્રાક્ષ તથા ફાલસાં(દ્રામણા)નાં ક્વાથવાળો કાળિયો મુખમાં રખાવવો હિતકારી છે. ૩૭

કફરોહિણીની ખાસ ચિકિત્સા

આગારધૂમકટુકૈઃ શ્લેષ્મિકીં પ્રતિસારયેત્ ।
થેતાવિઙ્ગદન્તીપુ તૈલં સિદ્ધં સસૈન્ધવમ્ ॥
નસ્યકર્ષણિ યોક્તવ્યં તથા કવલધારણે ॥ ૨૮ ॥

કફરોહિણી થયેલી હોય, તે ધરના ધુમાડાની ધૂંસ, સેંકે, મરી તથા પીપર ધસાવવાં અને સેંકેદ ગરણી, વાવડિંગ તથા નેપાળાના ક્વાથ તથા કદ્દથી પકવેલા તેલમાં સૈન્ધવ મિશ્ર કરી તે તેલનો નસ્ય તથા કાળિયામાં ઉપયોગ કરવો. ૩૮

રક્તરોહિણીની ખાસ ચિકિત્સા

પિત્તવત્સાધયેદ્વૈદ્યો રોહિણીં રક્તસમ્મરમ્ ॥૨૯॥
—રક્તરોહિણી થયેલી હોય, તે વૈદ્યે ઉપર કહેલી પિત્તરોહિણીની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. ૩૯

કંઠશાલૂકની ચિકિત્સા

વિસાવ્ય કણ્ઠશાલૂકં સાધયેત્તુષ્ણિકેરિષત્ ।
અકાલં યવાન્નં ચ મુક્તીત સ્તિગ્ધમલ્પશઃ ॥૩૦॥

કંઠશાલૂક થયેલ હોય, તે લોહીનું સ્રાવણ કર્યા પછી તુંડિઝેરિની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી (આ અધ્યાયનો ૩૧મો વિષય બુઓ.) અને એક વખત જ સિન્ધ તથા થોડું જવનું અન્ન જમાડવું. ૪૦

અધિગ્રહવની ચિકિત્સા

ઉપજિહ્વિક્રન્ધાપિ સાધયેદધિજિહ્વિક્રમ્ ॥૪૧॥
અધિગ્રહવ થયેલ હોય, તે તેની ઉપ-જિહ્વિકાની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. (આ અધ્યાયનો ૨૮મો વિષય બુઓ.) ૪૧

એકવૃંદની ચિકિત્સા

અકવૃંદં તુ વિસાવ્ય વિધિં શોધનમાચરેત્ ॥૪૨॥
એકવૃંદ થયેલ હોય, તે લોહીનું સ્રાવણ કર્યા પછી શોધનચિકિત્સા કરવી. (આ રોગને સૂત્રસ્થાનના ૨૫મા અધ્યાયના ૩૭ વિષયમાં લેવ કહ્યો છે.) ૪૨

ગિલાયુની ચિકિત્સા

ગિલાયુશ્ચાપિ યો વ્યાધિસ્તં ચ શ્લેષેણ સાધયેત્ ॥

ગિલાયુ થયેલ હોય, તો તેને શસ્ત્ર વડે ભેદવો. ૪૩

ગલવિદ્રધિની ચિકિત્સા

અમર્મસ્થં સુપક્કં ચ મેદયેદ્ગલવિદ્રધિમ્ ॥ ૪૪ ॥

ગલવિદ્રધિ જે મર્મસ્થળમાં ન હોય અને સારી પેઠે પાક્યો હોય, તો તેને શસ્ત્ર વડે ભેદી નાખવો. (વાગ્બટ કહે છે કે, ગલવિદ્રધિ થયેલ હોય, તો શસ્ત્ર વડે લોહીનું સાવણ કરીને સૈંધવ, ગોશાયન, રસવંતી, સોનાગેરુ, લોધર, શાહજીરુ, પતંગ અને પીપર ધસાવવાં તથા તેઓનો જ ઢાગળો દેવો.)

(કંઠના રોગોમાં ઉપર કહેલા નવ રોગો સાધ્ય છે; તેઓની આ ચિકિત્સા કહી. બાકીના રોગો અસાધ્ય છે, તેથી ચિકિત્સા કહી નથી. સૂત્રસ્થાનના ૨૫મા અધ્યાયના ૩૭૧ વિષયમાં વૃંદની લેહન કરવારૂપ ચિકિત્સા કહી છે. ભાવ-પ્રકાશમાં વૃંદની ચિકિત્સા એકવૃંદની ચિકિત્સા પ્રમાણે કરવા કહ્યું છે.) ૪૪

ભાઠાના રોગોમાં વાયુથી થયેલા
સર્વસરની ચિકિત્સા

વાતાત્સર્વસરં ચૂર્ણેર્લવનૈઃ પ્રતિસારયેત્ ।
તૈલં વાતહરૈઃ સિદ્ધં હિતં કલ્પલનસ્યયોઃ ॥
તતોઽસ્મૈ સ્નેહિકં ધૂમમિમં દદ્યાદિચક્ષણઃ ।
શાલરાજાદનૈરળસારેન્નિદિમધૂકજાઃ ॥
મજ્જાનો ગુમ્ફુલ્બ્યામમાસીકાલાનુસારિવાઃ ।
શ્રીસર્જરસશૈલેયમધૂચ્છિદાનિ ચાહરેત્ ॥
તત્સર્વં સુકૃતં ચૂર્ણં સ્નેહેનાલોલ્ય પુત્તિતઃ ।
હન્તુઃકૃત્વંતં સ્મૃદ્ધં મતિમાંસ્તેન લેપયેત્ ॥
અપ્પ સર્વસરે ધૂમઃ પ્રશસ્તઃ સ્નેહિકો મતઃ ।
કફમ્નો માલ્તમ્નશ્ચ મુલ્લરોગવિનાશનઃ ॥ ૪૫ ॥

જે સર્વસર વાયુથી થયેલો હોય, તો

સૈંધવ, સંયળ, બિડલૂણુ, વડાગરુ અને દરિયાઈ લૂણુનું ચૂર્ણ ધસાવવું, વાતહર દ્રવ્યોના ક્વાથ તથા કલ્કથી પકવેલું તેલ ઢાળિયામાં તથા નસ્યમાં વાપરવું અને પછી નીચે પ્રમાણે સ્નેહિક ધુમાડો પાવો.

રાળ, રાણુ, એરડો, બહેડાં વગેરે ફળો, ઇંગોળિયો અને મહુડાંની મજ્જા લાવવી; અથવા ગૂગળ, શેહિષ નામનું સુગંધી ખડ, જટામાંસી, કાળી ઉપલસરી, લવિંગ, રાળ, શિલાબિત અને મીણુ લાવવાં. એ સર્વને એકઠાં કરી બારીક ચૂર્ણ કરી એઈતા ધી તથા મધથી મિશ્ર કરી તે ચૂર્ણને અરડૂસાની કાંડલી ઉપર ચોમેર ચડાવી દેવું અને તેનો ધુમાડો પાવો. સર્વસર ઉપર આ સ્નેહિક ધુમાડો ઘણો શ્રેષ્ઠ છે. આ ધુમાડો કફ, વાયુ તથા મુખના રોગોને મટાડે છે. ૪૫

પિત્તથી થયેલા સર્વસરની ચિકિત્સા

પિત્તાત્મકે સર્વસરે શુદ્ધકાયસ્ય દેહિનઃ ।
સર્વઃ પિત્તહરઃ કાર્યો વિધિર્મધુરશીતલઃ ॥
પ્રતિસારણમ્પ્રહૂયધૂમસંશોધનાનિ ચ ॥ ૪૬ ॥

જે સર્વસર પિત્તથી થયેલો હોય, તો રોગીને વખનાદિકથી શુદ્ધ કરીને પછી પિત્તનું હરણ કરનારી સઘળી અધુર તથા શીતળ ચિકિત્સા કરવી; પિત્તહર દ્રવ્યો ધસાવવાં; ધૂમપાન, ઢાગળા તથા સંશોધન કરાવવાં. ૪૬

કફથી થયેલા સર્વસરની ચિકિત્સા

કફાત્મકે સર્વસરે વિધિં કુર્યાત્કફાપહમ્ ।
પિવેદતિવિપાં પાઠાં મુસ્તં ચ સુરદારુ ચ ॥
રોહિણીં કદુકારુપાં ચ કુટ્તજસ્ય ફલાનિ ચ ॥
ગવાં મૃત્રેણ મનુજો માર્ગૈર્ધરણસમ્મિતૈઃ ।
અપ્પ સર્વાન્કફકૃતાન્રોગાન્યોમોઽપકર્પતિ ॥ ૪૭ ॥

જે સર્વસર કફથી થયેલો હોય, તો કફ મટાડનારો વિધિ કરવો. અતિવિષ્, કાળીપાક,

મોથ, દેવદાર, કકુ અને ઇંદ્રજવનું ચૂર્ણ કરી તેમાંથી ચોવીસ ચોવીસ ચણેાડીભાર લઈ નિત્ય ગોમૂતની સાથે... પાવું. આ યોગ કફથી થયેલા સઘળા રોગો મટાડે છે. ૪૭

સઘળા મુખરોગો ઉપરના કોળિયા

ક્ષીરેશ્વરસમોમૂવદધિમસ્ત્વમ્લકાઝિકૈઃ ।

વિદધ્યાત્કવલાન્વીક્ષ્ય દોષં તૈલઘૃતૈરપિ ॥૪૮॥

વેઢે દોષોનાં બળાબળ બેઈ દૂધ, શેરડીનો રસ, ગોમૂત, દહીં, દહીંની તર, દહીંનું પાણી તથા ખાટી કાંજ વડે તથા તેલ અને ઘી વડે પણ કોળિયા કરાવવા. ૪૮

મુખના રોગોમાં અસાધ્ય રોગોની સંખ્યા રોગોનાં મુલજાતાનાં સાધ્યાનાં કર્મ કીર્તિતમ્ ।
અસાધ્યા અપિ વક્ષ્યન્તે રોગા યે યત્ર કીર્તિતાઃ ॥
ઓમ્પ્રકોપા વર્ગ્યાઃ સ્યુર્માસરક્તવિદોષજાઃ ।
દન્તમૂલેષુ વર્ગ્યૈં તુ ત્રિલિંગગતિશૌષિરૌ ॥
દન્તેષુ ચ ન સિધ્યન્તિ ક્યાવદાલનમજ્જનાઃ ।
જિહ્વગતેષ્વલાસસ્તુ તાલવ્યેષ્વર્ણુદં તથા ॥
સ્વરમ્નો વલયો વૃન્દો બલાસશ્ચ વિદારિકા ।
ગલૌઘો માંસતાનશ્ચ શતપ્ત્રી રોહિણી ગલે ॥
અસાધ્યાઃ કીર્તિતા હેતે રોગા નવ દશૈવ ચ ॥૪૯

મુખના રોગોમાં જટલા રોગો સાધ્ય છે, તેઓની ચિકિત્સા કહી; હવે મુખના રોગોમાં જટલા અસાધ્ય છે, તેઓની કુલ સંખ્યા આપીએ છીએ.

હોઠના રોગોમાં માંસ, રુધિર અને ત્રણે દોષોથી થયેલા ત્રણ રોગો અસાધ્ય છે. (છતાં રુધિરથી થયેલા હોઠના રોગની ચિકિત્સા તો કહી છે ।)

દાંતના મૂળના રોગોમાં ત્રણે દોષોથી થયેલી નાડી અને મહાશૌષિર એ બે રોગો અસાધ્ય છે.

દાંતના રોગોમાં ક્યાવદંતક, દાલન અને ભંજનક એ ત્રણ રોગો અસાધ્ય છે.

જીભના રોગોમાં અલાસ નામનો એક રોગ અસાધ્ય છે.

તાળવાના રોગોમાં તાલ્વલ્યુદ નામનો એક રોગ અસાધ્ય છે.

કંઠના રોગોમાં સ્વરમ્, વલય, વૃંદ, બલાસ, વિદારિકા, ગલૌઘ, માંસતાન, શતપ્ત્રી અને ત્રણે દોષોથી થયેલી રોહિણી એ નવ રોગો અસાધ્ય છે. (સૂત્રસ્થાનના ૨૫મા અધ્યાયના ૩૭૭ વિપયમાં વૃંદની ભેદન કરવારૂપ ચિકિત્સા લખી છે, છતાં અહીં તેને અસાધ્ય ગણ્યો છે ।)

આ પ્રમાણે મુખના રોગોમાં કુલ ૧૯ રોગો અસાધ્ય છે. ૪૯

ઉપર કહેલા અસાધ્ય રોગોની ચિકિત્સા તેણાં ચાપિ ક્રિયાં વૈદઃ પ્રત્યાખ્યાય સમાચરેત્ ॥૫૦

મુખરોગોમાં ઉપર ને આગલીસ રોગો અસાધ્ય જણાવ્યા, તેઓની ચિકિત્સા કરવાની પહેલાં વેઢે ના પાડ્યા પછી જો રોગી વગેરેનો આગ્રહ દેખાય, તે દોષાતુસાર ચિકિત્સા કરવી. ૫૦

અધ્યાય ૨૩ મો

ઉપક્રમ

અથાતઃ શોફાનાં ચિકિત્સિતં વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ । યથોવાંચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'શોફચિકિત્સિત' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

સર્વસર સોઝનાં મુખ્ય નિદાનો

પદ્વિધોજ્યવસમુત્થઃ શોફોઽભિદિતો લક્ષ-
ણતઃ પ્રતીકારતઃ । સર્વસરસ્તુ પદ્વિધઃ । તથયા-
વાતપિત્તશ્લેષ્મસન્નિપાતવિપનિમિત્તઃ ॥ ૨ ॥

૧ આખા શરીરમાં અથવા શરીરના મોટા ભાગમાં ફેલાયેલા સોઝઓનાં નિદાન તથા ચિકિત્સાદિક વિવચનો.

શરીરના એકાદ અવયવમાં જોડેલા છ પ્રકારના સોજનાં લક્ષણો તથા ચિકિત્સાઓ આ સ્થાનના પહેલા અધ્યાયમાં કહેવાઈ ગયેલ છે. (ઉપે સર્વસર એટલે સધળા શરીરમાં અથવા શરીરના મોટા ભાગમાં ફેલાયેલા સોજે કે જે ઉપર કહેલા સોજથી જુદાં લક્ષણોવાળો તથા જુદી ચિકિત્સાઓવાળો છે, તે વિષે કહીએ છીએ.)

વાયુ, પિત્ત, કફ, ત્રણે દોષો અને વિપથી થયેલ સર્વસર સોજ પાંચ પ્રકારના છે. ૨

વિષ સિવાય પાંચ સર્વસર સોજોનાં દૂરનાં નિદાનો તથા સ પ્રાપ્તિ

તત્રાપિ તર્પિતસ્વાધગમનાદતિમાત્રમમ્યચરતો વા પિટાન્નહરિતકશાકલવણાનિ ક્ષીણસ્ય વાતિ-માત્રમન્ત્રુપસેરમાનસ્ય મૃત્પક્લોષ્ટર્કરાનૃપૌદક-માંસસેવનાદર્જીર્ણનો વા ગ્રામ્યધર્મસેવનાદિરુદ્ધાહારસેવનાદસ્ત્યસ્યોપ્રથપદાતિસફુલ્ભોમળાદોષા ધાતુન્નદ્રવ્ય શ્વયધુમાપાદયન્ત્યલિલે શરીરે ॥૩॥

અન્નાદિકથી તૃપ્ત થયા પછી આલવાથી, લોઠનાં અન્નો, લીલાં શાકો તથા લૂણોનું અત્યંત લક્ષણ કરવાથી, શરીરમાં ક્ષીણતા છતાં ખાટા રસનું અત્યંત સેવન કરવાથી, માટીનું, પાકેલી માટીના ટુકડાઓનું, ઠંકરીઓનું, આનૂષ કે જલચર પ્રાણીઓનાં માંસોનું સેવન કરવાથી, અજીર્ણ છતાં મૈથુન સેવવાથી, સૂત્રસ્થાનના ૨૦મા અધ્યાયમાં કહેલા વિરુદ્ધ આહારોનું સેવન કરવાથી, હાથી, ઘોડો, જાંટ કે રથ વગેરે ઉપર બેસવાને લીધે અને પગે ચાલતાં લાગેલા હડદો-લાથી કુપિત થયેલા દોષો, ધાતુઓને દૂષિત કરી સધળા શરીરમાં સોજે પેદા કરે છે. ૩

વાયુથી થયેલા સર્વસર સોજનું લક્ષણ

તત્ર વાતશ્વયથુરુણઃ કૃષ્ણો વા મૃદુરનવસ્થિ-તસ્તોદાદયશ્ચાત્ર વેદનાવિશેષાઃ ॥૪॥

જે સધળા શરીરમાં થયેલા સોજે રાતો,

કાળો, કામળ, ચંચળ હોય અને તેમાં સોય ભોકાયા જેવી વ્યથા વગેરે વેદનાઓ થતી હોય, તો બળવું કે એ સોજે વાયુથી થયેલો છે. ૪

પિત્તથી થયેલા સર્વસર સોજનું લક્ષણ

પિત્તશ્વયથુઃ પીતો રક્તો વા શીઘ્રાનુસાર્યોપ-ચોષાદયશ્ચાત્ર વેદનાવિશેષાઃ ॥૫॥

જે સધળા શરીરમાં થયેલા સોજે પીળો, રાતો, ઝડપી ગતિ કરનારો અને તેમાં બળતરા તથા ચોસ વગેરે વેદનાઓ થતી હોય, તો બળવું કે એ સોજે પિત્તથી થયેલો છે. ૫

કફથી થયેલા સર્વસર સોજનું લક્ષણ

શ્લેષ્મશ્વયથુઃ પાણ્ડુઃ શુક્લો વા સ્નિગ્ધઃ કઠિનઃ શીતો મન્દાનુસારી કણ્ઠવાદયશ્ચાત્રવેદનાવિશેષાઃ ॥

જે સધળા શરીરમાં થયેલા સોજે પાંડુ, સફેદ, સ્નિગ્ધ, કઠણ, શીતલ, ધીમી ગતિ કરનારો અને તેમાં ખરબ તથા ભારેપણું વગેરે વેદનાઓ થતી હોય તો બળવું કે એ સોજે કફથી થયેલો છે. ૬

ત્રણે દોષોવાળા સર્વસર સોજનું લક્ષણ

સન્નિપાતશ્વયથુઃ સર્વવર્ણવેદનઃ ॥૭॥

જે સધળા શરીરમાં થયેલા સોજે ઉપર કહેલા સર્વ વર્ણોવાળો તથા સર્વ વેદનાવાળો હોય, તો બળવું કે એ સોજે ત્રણે દોષોથી થયો છે. ૭

વિપન્ના સોજનાં દૂરનાં નિદાનો તથા લક્ષણ

વિપનિમિત્તસુ ગરોપયોગાદુષ્ટોયસેવનાત્ર-કોષોદકાવગાહનાત્સવિપસત્ત્વદિગ્ધર્ચૂર્ણેનાપર્ચૂર્ણના-દ્વા સવિપમૂત્રપુરીષશુક્રસ્પટ્ટાનાં તૃણકાષ્ઠાદીનાં સંસ્પર્શનાત્ । સ તુ મૃદુઃ ક્ષિપ્રોત્થાનોઽલ્બમ્વી ચલો વા દાહપાકપ્રાયશ્ચ મંવતિ ॥૮॥

ખહાર અથવા અંદર ઝરના ઉપયોગ થવાથી, દુષ્ટ બળના સેવનથી, દુર્ગંધવાળા સડેલા પ્રાણીમાં નાહવાથી, ઝેરી પ્રાણીનાં મૂત્રાદિકથી

ખરડાયેલાં ચૂર્ણો વડે શરીર ખરડાયાથી અને ઝેરી પ્રાણીઓનાં મૂત્ર, વિષા કે વીર્યનો સ્પર્શ પામેલા ખડ કે લાકડું વગેરે પદાર્થોનો સ્પર્શ થવાથી ઝેર સધળા શરીરમાં સોજે કરે છે.

જે સધળા શરીરમાં થયેલા સોજે કામળ, તુરત જાહેલો, લટકતો, ચંચળ, બહુ બળતરાવાળો અને બહુ પાકવાળો હોય, તો બળુવું કે એ સોજે ઝેરથી થયો છે. ૮

ક્યાં રહેલા હોયો ક્યાં સોજે ઉપજાવે છે ?

મવન્તિ ચાત્ર ।

દોષાઃ શ્વયધુમૃદ્ધર્વં હિ કુર્વન્ત્યામાશયસ્થિતાઃ ।

પક્વાશયસ્થા મધ્યે ચ વર્ષ્વઃસ્થાનગતાસ્સ્વધઃ ॥

કૃત્સ્નં દેહમનુપ્રાપ્તાઃ કુર્યુઃ સર્વસરં તથા ॥ ૯ ॥

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે : ‘દોષો આમાશયમાં રહેલા હોય તો છાતીથી ઉપરના ભાગમાં; પક્વાશયમાં રહેલા હોય તો છાતી અને પક્વાશયની વચમાં; વિષ્ણના સ્થાનમાં રહેલા હોય, તો પક્વાશયથી નીચેના ભાગમાં અને સધળા દેહમાં વ્યાપ્યા હોય તો સધળા દેહમાં સોજે પેદા કરે છે. ૯

સોજાની કષ્ટસાધ્યતા તથા અસ્થિરપતા શ્વયધુર્મધ્યદેશે યઃ સ કષ્ટઃ સર્વગશ્ચ યઃ ॥
અર્દ્ધાન્નેરિષ્ટમૂતથ યશ્ચોદ્ધર્વં પરિસર્પતિ ॥ ૧૦ ॥

જે સોજે છાતી તથા પક્વાશયના મધ્યમાં થયો હોય અથવા જે સોજે સધળા શરીરમાં વ્યાપ્યો હોય, તે સોજે કષ્ટસાધ્ય છે. જે સોજે અર્ધનારીશ્વરને આકારે અરધા શરીરમાં થયો હોય, તે સોજે પણ મરણના ચિહ્ન બને છે. ૧૦

૧ આ વિષયમાં એટલું વિશેષ સમજવાનું છે કે, ‘પુરુષને પગમાં થયેલો સોજો જો મુખ તરફ જાય અને તે સોજો જો અતિસાર, ગ્રહણી તથા અરશ આદિ બીજા રોગોના ઉપદ્રવરૂપે ન થયો હોય અર્થાત્ પોતાનાં નિદાનોથી જ થયો હોય, તો તે ઝીને મારી નાખે છે. મૂત્રાશયમાં થયેલો જે સોજો બીજા રોગોના ઉપદ્રવરૂપે ન થયો હોય પણ પોતાનાં નિદાનોથી જ થયો હોય, તે સોજો પુરુષને અને ઝીને બંનેને મારી નાખે છે.

સોજો અસાધ્ય ક્યારે ગણવો ?

શ્વાસઃ પિપાસા દૌર્બલ્યં જ્વરશ્છર્દિરોચકઃ ।

હિકાતિસારઃ કાસશ્ચ શૂનં સદૃક્ષપયન્તિ હિ ॥ ૧૧ ॥

શ્વાસ, તરસ, દુર્બળતા, જ્વર, ઊલટી, અરશિ, હેડકી, અતિસાર અને ખાંસી સોજાવાળાને મારી નાખે છે. ૧૧

સોજાની સામાન્ય તથા વિશેષ ચિકિત્સા સામાન્યતો વિશેષાન્તે તેપાં વક્ષ્યામિ મેપજમ્ ॥ ૧૨
સોજાઓની ખાસ ચિકિત્સા પ્રથમ કહીશ અને તે પછી સામાન્ય ચિકિત્સા કહીશ. ૧૨

સોજાના દરદીએ છોડવાના પદાર્થો શોફિનઃ સર્વં એવ પરિહરેયુરમ્લલવણદધિ-ગુડવસાપયસ્તૈલઘૃતપિષ્ટમયગુરુણિ ॥ ૧૩ ॥

સોજાવાળા સધળા લોકોએ ખાટા-ખારા પદાર્થો, દહીં, ગોળ, ચરબી, દૂધ, તેલ, ઘી, લોટના પદાર્થો અને ભારે અન્નાદિ છોડવાં. ૧૩
સર્વસર સોજાઓની ખાસ ચિકિત્સા

તત્ર વાતશ્વયથૌ ત્રૈઘૃતમેરળ્ડતૈલં વા માસમર્દ્ધ-માસં વા પાયયેત્ । ન્યગ્રોઘાદિકપાયસિદ્ધં સર્પિઃ પિત્તશ્વયથૌ । આરગ્વધાદિસિદ્ધં શ્લેષ્મશ્વયથૌ । સન્નિપાતશ્વયથૌ સુહીક્ષીરપાત્રે દ્વાદશભિરમ્લપાત્રૈઃ પ્રતિસંસૃષ્ટે દન્તીપ્રતિવાપં સર્પિઃ પાચયિત્વા પાય-યેત્ । વિપનિમિત્તે કલ્પેષુ પ્રતીકારઃ ॥ ૧૪ ॥

જે વાયુથી સર્વસર સોજે થયો હોય તો એક કે અરધા મહિના સુધી ત્રૈઘૃત ઘી પાવું. (આ સ્થાનના પાંચમા અધ્યાયનો પંદરમો વિષય જુઓ.) અથવા એરંડિયું તેલ પાવું.

જે સર્વસર સોજે પિત્તથી થયો હોય, તો

સોજો જો અતિસાર, ગ્રહણી તથા અરશ આદિ બીજા રોગોના ઉપદ્રવરૂપે ન થયો હોય અર્થાત્ પોતાનાં નિદાનોથી જ થયો હોય, તો તે ઝીને મારી નાખે છે. મૂત્રાશયમાં થયેલો જે સોજો બીજા રોગોના ઉપદ્રવરૂપે ન થયો હોય પણ પોતાનાં નિદાનોથી જ થયો હોય, તે સોજો પુરુષને અને ઝીને બંનેને મારી નાખે છે.

ન્યગ્રોવાદિ ગણના ક્વાથમાં પઠવેલું ધી એક કે અરધા મહિના સુધી પાવું.

એ સર્વસર સોએ કદ્ધથી થયો હોય, તો આરગ્વધાદિ ગણના ક્વાથમાં પઠવેલું ધી એક કે અરધા મહિના સુધી પાવું.

એ સર્વસર સોએ સન્નિપાતથી એટલે ત્રણે દ્વાપેથી થયો હોય, તો થેરતું બસોષપત્ર તોલાભાર દૂધ લઈ તેને તેથી બારગણી ખાટી કાંજીથી મિશ્ર કરી તેમાં નેપાળાના પ્રતિવાપવાણું ધી પઠવીને તે ધી એક કે અરધા મહિના સુધી પાવું. (પાક સિદ્ધ થવા આવે તે વખતે જે દ્રવ્ય નાખવામાં આવે તે પ્રતિવાપ કહેવાય છે.)

એ સર્વસર સોએ વિપથી થયો હોય તો તેની કદપસ્થાનમાં જે ચિકિત્સા કહેવામાં આવશે તે કરવી. (કદપસ્થાનના ૭ મા અધ્યાયનો ખીએ વિષય બુઝો. ખીએ પાણુ અનેક ઔષધો એ સ્થાનમાં કહેવામાં આવશે.) ૧૪

સર્વસર સોએઓની સામાન્ય ચિકિત્સા

અર્થાત્ સામાન્યચિકિત્સિતં વ્યાख्याસ્થામઃ ॥
તિલ્લકઘૃતતતુર્યાનિ યાન્યુક્તાન્યુદરેષુ તતોજ્વ-
તમમુપયુજ્યમાનં શ્વયથુમપહન્તિ। મૂત્રવર્તિક્રિયાં
વા સેવયેત્। નમાપસં વાહરર્હમધુના। વિઢઙ્ગાતિવિ-
પાકુટજ્વલમદ્રદારુનાગરમરિચચૂર્ણં વા ધરણમુષ્ણા-
મ્બુના। ત્રિકટુક્ષારાયશ્વૂર્ણાનિ વા ત્રિફલાકપાયેણ।
મૂત્રં તુલ્યક્ષીરં હરીતકીં વા તુલ્યગુડામુપયુજીત।
દેવદારુશુષ્કીં વા ગુગુલું વા મૂત્રેણ। વર્ષામૂકપા-
યાનુપાનં તુલ્યગુડં શઙ્ગવેરં વા વર્ષામૂકપાયં મૂલ-
કલ્કં વા સગૃહ્ણવેરં પયોજ્નુપાનમહરહમાંસમ્।
વ્યોષપર્ષામૂકપાયસિદ્ધેન સર્પિણ મુદ્રોલુમ્વાન્મથ-
યેત્। પિપ્પલીપિપ્પલીમૂલચવ્યચિત્રકમયૂરકવર્ષા-
મૂસિદ્ધં વા ક્ષીરં પિવેત્। મહોષધમુદ્રામૂલસિદ્ધં
વા ત્રિફલકૈરેન્દ્રમૂલશ્યામામૂલસિદ્ધં વા। વર્ષામૂ-
કૃદ્ધવેરસહાદેવદારુસિદ્ધં વા। તથાલાવૃષિમીતકફલ-

કલ્કં વા તણ્ડુલામ્બુના। ક્ષારપિપ્પલીમરિચશૃદ્ધવેરા-
નુવિદ્ધેન ચમુદ્રયૂપેનાલવણેનાલપત્તેહેન મોજયેઘવાન્
ગોધૂમાન્નં વા। વૃક્ષકાર્કનક્તમાલનિમ્બવર્ષામૂકાયૈશ્વ
પરિપેકઃ સર્પપસૌવર્ચલસૈન્ધવશૃદ્ધૈર્દામિશ્ર પ્રદેહઃ
કાર્યઃ। યથાદોષં ચ વિરેચનાસ્થાપનાનિ તીક્ષ્ણા-
ન્યજ્ઞમુપસેવેત્, સ્નેહસ્વેદોપનાર્હાંશ્ચ શિરામિશ્રામી-
ક્ષ્ણં શોષિતમવસેચયેદન્યત્રોપદ્રવશોફાદિતિ॥૧૫

હવે સર્વસર સોએઓની સામાન્ય ચિકિત્સા કહીએ છીએ : આ સ્થાનના ઉદરરોગોની ચિકિત્સા વિષેના ૧૪ મા અધ્યાયના નવમા વિષયમાં જે ત્રણ પ્રકારનાં ધી કહેલાં છે, તે ત્રણ અને ચોથું આ સ્થાનના ચોથા અધ્યાયના એકવીસમા વિષયમાં કહેલું 'તિલ્લક નામનું' ધી એ ચાર ધીમાંથી ગમે તે ધીનો નિત્ય ઉપયોગ કરાવવામાં આવે, તો તે ધી સોબનો નાશ કરે છે.

આ સ્થાનના ઉદરરોગોની ચિકિત્સા વિષેના ૧૪મા અધ્યાયના નવમા વિષયના વીસમા પરિગ્રહેદમાં જે આનાહવર્તિ (ખવડાવવાની વાટ) કહી છે, તેઓનું નિત્ય સેવન કરાવવામાં આવે, તો તેઓ સોબનો નાશ કરે છે.

આ સ્થાનના પ્રમેહપિડકાચિકિત્સિત નામના ૧૨મા અધ્યાયના નવમા વિષયમાં જે નવાયસ કહ્યું છે, તેનો મનની સાથે નિત્ય ઉપયોગ કરાવવામાં આવે, તો તે નવાયસ સોબનો નાશ કરે છે.

વાવડિંગ, અતિવિષ્, ઇંદ્રજવ, દેવદાર, સુંઠ અને મરીનું ચૂર્ણ કરી તેમાંથી એક મહિના સુધી નિત્ય ચોવીસ ચણાંહીભાર ચૂર્ણનો બિના પાણી સાથે ઉપયોગ કરાવાય, તો તે સોબનો નાશ કરે છે.

ચૂંઠ, મરી, પીપર, જવખાર અને લોહાના ચૂર્ણનો એક મહિના સુધી નિત્ય ત્રિફળાના ખાથ સાથે ઉપયોગ કરાવાય, તો તે સોબનો નાશ કરે છે.

આઠ તોલાભાર ગોમૂત્ર અને આઠ તોલાભાર દૂધને મિશ્ર કરી પાવામાં આવે અને તે ઉપર સોજાને હરનારાં દ્રવ્યનું અનુપાત પાવામાં આવે તો એક મહિનાની અંદર સોજા નાશ પામે છે.

નિત્ય એક તોલાભાર હરડેનું ચૂર્ણ અને એક તોલાભાર ગોળને મિશ્ર કરી ખવડાવવામાં આવે અને તે ઉપર સોજાને હરનારાં દ્રવ્યનું અનુપાત પાવામાં આવે, તો એક મહિનામાં સોજા નાશ પામે છે.

નિત્ય દેવદાર, સૂંઠ કે ગૂગળનો કલ્ક ગોમૂત્ર સાથે પાવામાં આવે અને તે ઉપર સોજાને હરનારાં દ્રવ્યનું અથવા સહેજ ઊના કરેલા પાણીનું અનુપાત પાવામાં આવે, તો એક મહિનામાં સોજા નાશ પામે છે.

નિત્ય એક તોલાભાર આદુ અને એક તોલાભાર ગોળને મિશ્ર કરી ખવડાવાય અને તે આદથી મિશ્ર કરેલા સાટાડીના ક્વાથ અથવા સાટાડીનાં મૂળનો કલ્ક નિત્ય પાવામાં આવે અને તે ઉપર દૂધનું અનુપાત દેવામાં આવે, તો એક મહિનામાં સોજા નાશ પામે છે.

સૂંઠ, મરી, પીપર અને સાટાડીના ક્વાથમાં પકવેલા ઘી સાથે નિત્ય મગના ઝાળા (પોંક) ખવડાવાય તો સોજા નાશ પામે છે.

પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, અધેડો અને સાટાડીના ક્વાથમાં પકવેલું દૂધ નિત્ય પાવામાં આવે તો સોજા નાશ પામે છે.

સૂંઠ અને સરગવાનાં મૂળના ક્વાથમાં પકવેલું દૂધ નિત્ય પાવામાં આવે તો સોજા નાશ પામે છે.

સૂંઠ, મરી, પીપર, ઝેરડાનાં અને નસેતરનાં મૂળના ક્વાથમાં પકવેલું દૂધ નિત્ય પાવામાં આવે તો સોજા નાશ પામે છે.

સાટાડી, આદુ, જંગલી અડદ અને દેવદારના ક્વાથમાં પકવેલું દૂધ નિત્ય પાવામાં આવે તો સોજા નાશ પામે છે.

કંડવી તૂંબડી અને બહેડાંનાં ફળનો કલ્ક ચોખાના ઘોણ સાથે નિત્ય પાવામાં આવે તો સોજા નાશ પામે છે.

સોજાવાળા માણસને જવખાર, પીપર, મરી તથા આદથી મિશ્ર કરેલા લૂણ વગરના અને થોડા સ્નેહવાળા મગના ઝાસામણ સાથે જવનું અથવા ઘઉંનું અન્ન જમાડવું. ઇંદ્રજવ, આકડો, કરંજ, લીમડો અને સાટાડીના ક્વાથથી સોજાવાળાના શરીર ઉપર સિંચન કરવું. સરસવ, સંચળ, સૈંધવ અને પીહુડીનો સોજાવાળાના શરીર ઉપર લેપ કરવો. જ દોષથી સોજા થયો હોય, તે દોષને ટાળનારાં તીક્ષ્ણ વિરચનો તથા તીક્ષ્ણ નિર્હબસ્તિઓનું તથા તેવા જ પ્રકારના સ્નેહો, સ્વેદો અને ઉપનાહોનું પણ નિત્ય સેવન કરાવવું. સોજાવાળો માણસ જો બળવાન હોય, તો શિરાઓને વીંધી વારંવાર લોહીનું સ્નાયુ પણ કરવું.

જો સોજા પોતાનાં નિદાનોથી થયેલો હોય, તેને માટે ઉપર કહેલી ચિકિત્સા છે, પણ જો સોજા બીજા રોગના ઉપદ્રવરૂપે થયેલ હોય, તેને માટે એ ચિકિત્સા નથી એમ સમજવું. ૧૫

સોજાવાળાએ પાળવાની પરંપરા

મવતિ ચાત્ર ।

પિષ્તાન્નમમ્લં લવણાનિ મધં મૃદં દિવાસ્વપ્ન-
મજાઙ્ગલં ચ । સ્ત્રિયો ઘૃતં તૈલપયોગુરુણિ શોફં
જિવાંસુઃ પવિર્જયેતુ ॥ ૧૬ ॥

સોજાનો નાશ કરવાની ઇચ્છાવાળા રોગી-
એ લોટનાં અન્નો, લૂણો, મધ, માટી, દિવસની
નિદ્રા, જંગલી પ્રાણીઓ વિના બીજાં પ્રાણીઓનું
માંસ, સ્ત્રીસંગ, ઘી, તેલ, દૂધ અને ભારે
પદાર્થો છોડવા. ૧૬

૧ કહન તો સૌચ્યલને બદલે 'સુવચ્છલા' એવો
પાઠ માનીને 'સુવચ્છલા એટલે સરજમુખી' એવો
અર્થ આપે છે.

અધ્યાય ૨૪ મો

ઉપક્રમ

અથાતોઽનાગતાવાધાપ્રતિપેધનીયં ચિકિત્સિતં
વ્યાખ્યાસ્યામઃ । યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'અનાગતાવાધા-
પ્રતિપેધનીય' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્-
તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

આ અધ્યાયનો સમુદાયત્મક વિષય

ઉત્થાયોત્થાય સતતં સ્વસ્થેનારોગ્યમિચ્છતા ।

ધીમતા યદનુષ્ટેયં તત્સર્વં સમ્પ્રવક્ષ્યતે ॥૨॥

સર્વદા આરોગ્ય ઇચ્છનારા, બુદ્ધિમાન,
સ્વસ્થ માણસે પૂર્ણ કાળજી રાખી નિત્ય જે
કરવું એઈએ તે સધળું આ અધ્યાયમાં કહેવાશે.

દાતણ્વેના વિધિ તથા નિષેધ

તત્રાદૌ દન્તપવનં દ્વાદશાક્ષીલમાયતમ્ ।

કનિષ્ઠિકાપરીણાહમ્જ્વગ્રન્થિતમવ્રણમ્ ॥

અયુગ્મગ્રન્થિ યચ્ચાપિ પ્રત્યગ્રં શસ્ત્રભૂમિજમ્ ।

અવેક્ષ્યતું ચ દોષં ચ રસં વીર્યં ચ યોજયેત્ ॥

કપાયં મધુરં તિક્તં કટુકં પ્રાતરુત્થિતઃ ।

નિમ્બશ્ચ તિક્તકે શ્રેષ્ઠઃ કપાયે સ્વદિરસ્તથા ॥

મધૂકો મધુરે શ્રેષ્ઠઃ કર્જ્જઃ કટુકે તથા ।

ક્ષોદ્રવ્યોપત્રિવર્ગાન્કં સૈત્લં સૈન્ધવેન ચ ॥

ચૂર્ણેન તેજોવ્રત્તશ્ચ દન્તાન્નિત્યં વિશોધયેત્ ।

એકેકં ઘર્ષયેદન્તં મૃદુના કૂર્ચકેન ચ ॥

દન્તશોધનચૂર્ણેન દન્તમાસાન્ધવાધયન્ ।

તદૌર્ગન્ધ્યોપદેહો તુ શ્લેષ્માણં ચાપકર્ષતિ ॥

વૈશઘમન્નામિરુચિં સૌમનસ્યં કરોતિ ચ ।

ન લાદેદ્દલ્લતાલ્વોષ્ઠિજિહ્વારોગસમુદ્ભવે ॥

અથાસ્યપાકે શ્વાસે ચ કાસહિકાવમીષુ ચ ।

દુર્બલોઽઝીર્ણમક્તશ્ચ મૂર્છાર્તો મદપીડિતઃ ॥

શિરોભ્રુગાર્તસ્તુપિતઃ શ્વાન્તઃ પાનક્રમાન્વિતઃ ।

અર્દિતો કર્મશૂલી ચ દન્તરોગી ચ માનવઃ ॥૩॥

પ્રભાતમાં જીદીને દાતણું કરવું; તે બાર
આંગળ લાંબું, ટચલી આંગળીની અણી જેવું
બહું, સીધું, ગાંઠ વગરનું, કાતર વગરનું, ગાંઠ વગરનું
ન મળે તો એકથી વધારે ગાંઠ વગરનું, તબું અને
સારા પ્રદેશમાં જીગેલી વનરપતિતું કરવું. જલ, ઘેણ,
રસ તથા વીર્ય ઉપર ધ્યાન આપીને દૂરા,
મધુર, કડવા કે તીખા દાતણની યોજના કરવી.
કડવાં દાતણોમાં લીંબડાનું દાતણું શ્રેષ્ઠ છે, દૂરાં
દાતણોમાં ખેરનું દાતણું શ્રેષ્ઠ છે, મધુર દાતણોમાં
મહુડાનું દાતણું શ્રેષ્ઠ છે અને તીખાં દાતણોમાં
કરંજનું દાતણું શ્રેષ્ઠ છે. મધ, સૂંઠ, મરી, પીપર,
તજ, તમાલપત્ર, એલચી, તેલ અને સૈન્ધવમાંથી
જે પદાર્થો પ્રકૃતિને અનુકૂળ બણાય, તે પદાર્થોથી
દાતણના કૂચાને ખરડીને દાંતોને ધસવા. નિત્ય
તેજબળના ચૂર્ણથી પણ દાંતોને શુદ્ધ કરવા.
દાતણના કામળ કૂચામાં દાંતોને શુદ્ધ કરનાર
ચૂર્ણ ચડાવી, દાંતોનાં પેઢાંઓને હરકત ન આવે,
એ રીતે તે કૂચા વડે એક એક દાંત ધસવો.
દાતણું કરવાથી મોઢાની દુર્ગંધી, મળથી
ખરડાયેલાપણું તથા અંદરનો દુષ્ક કદ્દૂર થાય
છે; સ્વચ્છતા, અન્ન ઉપર રુચિ અને મનમાં
પ્રસન્નતા બપવે છે.

પરંતુ ગળાનો, તાળવાનો, ઢોઢનો કે જીભનો
રોગ ઉત્પન્ન થયો હોય, મોઢું પાક્યું હોય, શ્વાસ
થયો હોય, ખાંસી થઈ હોય, હેડગ્રી થઈ હોય કે
જીભટીનું દરદ હોય તો દાતણું કરવું નહિ. નબળા
માણસે, જેને અન્ન પચ્યું ન હોય તે માણસે,
મૂર્છાના દરદીએ, મદથી પીડાયેલાએ, માથાના
દરદીએ, વૃષાથી પીડાયેલાએ, થાકેલાએ, ઠાઈ

૧ લાંબાના વિકારોને અટકાવનારી પદ્ધતિ બતાવવા-
રૂપ વિષયવાળો અથવા દિવસે ને રાત્રે અનુક્રમે સર્વ
ઋતુઓ બદલાતી હોવાથી તે તે સમયમાં દોષોનાં
જે ઘોડાં થયાં સંચય-પ્રકાશદિ થાય છે, તે સંબંધી
વિકારોને અટકાવવાની પદ્ધતિ બતાવવારૂપ વિષયવાળો.

પણ પ્રવાહી પીવાથી જીને નળળાઈ હોય તેણે,
અર્દિરોગવાળાએ, કાનના શૂળવાળાએ અને
દાંતના રોગવાળાએ દાંતણ કરવું નહિ. ૩
જીભની ઊલ ઉતારવાનું સાધન અને તેના લાભો
જિહ્વાનિર્લેખનં રૌપ્યં સૌવર્ણં વાર્ધમેવ ચ ।
તન્મલાપહરં શસ્ત્રં મૃદુ શ્લક્ષ્ણં દશાઙ્ગુલમ્ ॥
મુલવૈરસ્યદૌર્ગન્ધ્યશોકજાલ્યહરં સુલમ્ ॥ ૪ ॥

જીભની ઊલ ઉતારવાની સળી દસ
આંગળ લાંબી રાખવી અને તે રૂપાની, સોનાની
અથવા ગ્રાહની રાખવી. કામળ તથા લીસી
રાખેલી એ સળી વડે ઊલ ઉતારવાથી મોઢાની
વિરસતા, દુર્ગંધી, સોએ તથા જડતા જાય છે
અને સુખ થાય છે. ૪

મોઢામાં સ્નેહ અથવા ક્વાથાદિનો
કાગળો રાખવાથી લાભ

દન્તદાર્ઢ્યકરં રુચ્યં સ્નેહગટ્પધારણમ્ ।
ક્ષીરવૃક્ષકપાયૈર્વા ક્ષીરેણ ચ વિમિશ્રિતૈઃ ॥ ૫ ॥

મોઢામાં સ્નેહનો અથવા દૂધથી મિશ્ર
કરેલા વડ વગેરે ક્ષીરવૃક્ષોના ક્વાથાદિનો કાગળો
રાખવો. એ કાગળો રાખવાથી રુચિ ઉત્પન્ન થાય
છે અને દાંતો મજબૂત બને છે. (ક્ષીરવૃક્ષોના
ક્વાથાદિકથી રહિરની દુદ્ધતા પણ મટી જાય છે.)

મોઢું તથા નેત્રો ધોવાનાં પ્રવાહી
અને તેથી લાભ

મિહોદકકપાયેણ તથ્યમાલકસ્ય વા ।
પ્રક્ષાલયન્મુલ્લં નેત્રે સ્વસ્થઃ શીતોદકેન વા ॥
નીલિકાં મુલ્લશોપં ચ પિટ્તકાં વ્યજ્જમેવ ચ ।
રક્તપિત્તકૃતાન્રોગાન્સઘ એવ વિનાશયેત્ ॥ ૬ ॥

સ્વસ્થ માણસે મિલ્લોદકના^૧ ક્વાથાદિકથી
મોઢું ધોવું અને આમળાના ક્વાથાદિકથી નેત્રો
ધોવાં અથવા એ બન્નેને શીતળ જળ વડે ધોવાં.

૧ ક્ષેન આ વિષયમાં કરો વિશેષ યુક્તાસો નહિ
આપતાં એટલું જ કહે છે કે, પર્વતમાં કેલગ્નમિમાં
લિલ્લોદક પ્રસિદ્ધ છે.

આમ કરવાથી નીલિકા, મોઢાનો શોષ, ફેડલી-
ઓ, વ્યંગ અને રહિર તથા પિત્તથી થયેલા
રોગો તુરંત જ મટી જાય છે. ૬

આંખમાં સુરમો આંજવો

સુલં લઘુ નિરીક્ષેત દદં પચ્યતિ ચક્ષુષા ।
મતં સ્તોતોઽજ્ઞનં શ્રેષ્ઠં વિશુદ્ધં સિન્ધુસમ્મવમ્ ॥
દાહકણ્ઠમલમ્ ચ દષ્ટિક્લેદરુજાપહમ્ ।
અક્ષ્ણો રૂપાવર્હં ચૈવ સહતે મારુતાતપૌ ॥
ન નેત્રરોગા જાયન્તે તસ્માદજ્ઞનમાચરેત્ ।
શુક્તવાશ્ચિહરસા સ્નાતઃ શ્રાન્તદર્શનવાહનૈઃ ।
રાત્રૌ જાગરિતથાપિ નાહ્યાજ્જરિત એવ ચ ॥ ૭ ॥

સિન્ધુનદની નજીકના પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થતો
કળો સુરમો શ્રેષ્ઠ અને શુદ્ધ છે, તે નેત્રોમાં
આંજવો. એ સુરમો આંજવાથી અત્યંત ઝીણી
ઝીજ પણ સારી રીતે જોઈ શકાય છે, જોવાની
શક્તિ દૃઢ થાય છે અને આંખોની બળતરા,
ખરજ, મળ, ક્લેદ તથા વ્યથા મટે છે. સુરમો
આંજવાથી આંખોનો દેખાવ સારો થાય છે, પવન
તથા તડકો સહેન કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે
અને આંખમાં રોગો ઉત્પન્ન થતા નથી. માટે
સુરમો આંજવો જોઈએ.

પરંતુ જમેલાએ, માથે નાહેલાએ, ઊલટી
કે પંચ કરવાથી થાકેલાએ, રાત્રે ઉઝગરે કર્યો
હોય તેણે અને જ્વર આવતો હોય તેણે સુરમો
આંજવો નહિ. ૭

નાગરવેલણ પાન ખાવું

કર્પૂરજાતિકકોલલવજ્જકદુકાહૃયૈઃ ।
સર્ચૂર્ણપૂગૈઃ સહિતં પત્રં તામ્બૂલજં શુભમ્ ।
મુલ્લવૈશ્વસૌગન્ધ્યકાન્તિસૌષ્ઠ્યકારકમ્ ॥
હનુદન્તસ્વરમલજિહ્વેન્દ્રિયવિશોધનમ્ ।
પ્રસેકશમનં હૃદયં ગલામયવિનાશનમ્ ॥
પથ્યં સુપ્તોત્થિતે શુક્તે સ્નાતે વાન્તે ચ માનવે ।

રક્તપિત્તક્ષતક્ષીજાતૃણામૂર્છાપરીતિનામ્ ।
રુક્ષદુર્બલમર્વાનાં ન હિતં चास्यशोषिणाम् ॥૮॥

કપૂર, અયકળ, અણકબાબ, લવિંગ, સુંઠ, મરી, પીપર તથા સોપારીના ચૂર્ણથી મિશ્ર કરેલું નાગરવેલતું પાન આવવું સુખકારક છે. પાન ચાવવાથી મોઢું સ્વચ્છ, સુગંધીદાર, કાંતિવાળું તથા સારું થાય છે, હોઠના તથા દાંતનો મેલ દૂર થાય છે, સ્વર સાફ થાય છે, જીભ શુદ્ધ થાય છે, લાળ ઝરતી અટકે છે, હૃદયમાં આનંદ થાય છે અને ગળાના રોગો મટે છે. સૂઈ જાયા પછી, જમ્યા પછી, નાઘા પછી અને જાલદી કર્યા પછી પાન આવવું પથ્ય છે.

પરંતુ લોહીના કે પિત્તના દરદીએ, ક્ષતથી ક્ષીણ થયેલા, તરસથી ઘેરાયેલા, મૂર્છાથી પીડાયેલા, રક્ષ, કુર્બળ અને મોઢાના શોષવાળાએ પાન આવવું હિતકારી નથી. ૮

માથામાં તેલણું માલિસ

શિરોગતાંસ્તથા રોગાશ્ચિરોઽમ્યક્ષોઽપકર્ષતિ ।
કેશાનાં માર્દવં દૈર્ઘ્યં વહુત્વં સ્તિગ્ધકૃણતામ્ ।
કરોતિ શિરમસ્ત્વસ્તિ સુત્વકમપિ ચાનનમ્ ॥
સન્તર્પણં ચેન્દ્રિયાણાં શિરસઃ પ્રતિપૂરણમ્ ।
મધુકં ક્ષીરશુક્લાં ચ સરલં દેવદારુ ચ ॥
હુદ્રકં પશ્ચનામાનં સમભાગાનિ સંદેરેત્ ।
તેષાં કલ્કકપાયામ્યાં ચક્રતૈલં વિપાચयेत् ॥
સદૈવ શીતલં જન્તોર્મૂર્ધ્નિ તૈલં પ્રદાપयेत् ॥૯॥

માથામાં કરવામાં આવેલું તેલણું માલિસ માથાનાં દરદો મટાડે છે, કેશોને કામળ, લાંબા, ઘણા સ્તિગ્ધ તથા કાળા કરે છે, માથાને વૃક્ષ કરે છે, મોઢાને સુંદર ચામડીવાળું કરે છે, હૃદયોને વૃક્ષ કરે છે અને માથામાં શુન્યતા ટાળી પૂર્ણતા લાવે છે.

ઘેડીમધ, સદૈવ વિદારીકંદ, ચંદ્રસ, દેવદાર અને હથુપંચમૂળને સમભાગે લઈ તેઓના જ્વાથ

અને કલકથી ઘાણીતું તાળુ તેલ પકવવું. આ શીતળ તેલથી માણસના માથામાં નિત્ય માલિસ કરાવવું. ૯

વાળ હોળવાની કાંસકી

કેશપ્રસાધની કેશ્યા રજોજન્તુમલાપહા ॥૧૦॥

વાળ હોળવાની કાંસકી કેશોતું હિત કરનારી અને રજ, જૂ વગેરે જાંતુઓ તથા મેલ હણનારી છે. ૧૦

કાનમાં તેલ નાખવું

હનુમન્યાશિરઃકર્ણશૂભ્રં કર્ણપૂરણમ્ ॥૧૧॥

કાનમાં તેલ નાખવાથી દાઢીનાં, બોચીનાં, માથાનાં અને કાનનાં શૂળ મટી જાય છે. ૧૧

શરીર પર તેલણું માલિસ

અમ્યક્ષો માર્દવકરઃ કફવાતનિરોધનઃ ।

ઘાતૂનાં પુષ્ટિજનનો મૃજાવર્ણવલપ્રદઃ ॥૧૨॥

શરીર પર તેલ ચોળવાથી કામળતા થાય છે, કફ તથા વાયુ વધતા અટકે છે, ઘાતુઓની પુષ્ટિ થાય છે, સ્વચ્છતા થાય છે, વર્ણ સારો થાય છે અને બળની વૃદ્ધિ થાય છે. ૧૨

તેલ કે ઘીનું અંગા પર સિંચન

સેકઃ શ્રમણોઽનિલહૃદ્ગ્રસન્ધિપ્રસાધકઃ ।
શ્વતાગ્નિદગ્ધાગ્નિહતવિષ્ટાનાં રુજાપહઃ ॥
જલસિક્તસ્ય વર્દન્તે યથા મૂલેઽઙ્કુરાસ્તરોઃ ।
તથા ઘાતુવિષ્ટદ્વિદ્ધિં સ્નેહસિક્તસ્ય જાયતે ॥
શિરામુલે રોમકૂર્પેર્ધમનીમિશ્ર તર્પયન્ ।
શરીરે વલમાધતે યુક્તઃ સ્નેહોઽવગાહને ॥
તત્ર પ્રકૃતિસાત્મ્યચુંદેશદોષવિકારચિત્ ।
તૈલં ઘૃતં વા મતિમાન્યુઙ્ગ્યાદમ્યજ્ઞસેકયોઃ ॥
કેવલં સામદોષેષુ ન કથન્નચ યોજયેત્ ।
તરુણજ્વર્ષત્રીર્ણીં ચ નામ્યક્તવ્યૌ કથન્નચ ॥
તથા વિરિક્તો વાન્તશ્ચ નિરુદ્ધો યથ્ચ માનવઃ ।
પૂર્વયોઃ કૃચ્છ્રતા વ્યાધેરસાઘ્યત્વમથાપિ વા ॥
શેષાણાં તદહઃ પ્રોક્તા અગ્નિમાન્વાદયો મદાઃ ॥૧૩॥

અંગો ઉપર તેલનું અથવા ધીનું સિંચન થાક મટાડે છે, વાયુનું હરણુ કરે છે, ભાંગેલા સાંધાઓને સાજા કરે છે અને જખમી થયેલ, અગ્નિથી ખળેલ, પ્રહાર પામેલ તથા છોલા-યેલાની વેદનાને પણ મટાડે છે. જમ મૂળમાં જળનું સિંચન કરવાથી વૃક્ષના અંકુરો વધે છે, તેમ અંગો પર રનેહનું સિંચન કરવાથી માણસોની ધાતુઓ વધે છે.

નાહવામાં ગોઠવેલો રનેહ શિરાનાં મુખોથી, રૂંવાડાંનાં છિદ્રોથી અને ધમનીથી શરીરમાં ખળ દાખલ કરે છે.

બુદ્ધિમાન વૈદ્ય પ્રકૃતિ, સાત્ત્વ, ઋતુ, દેશ, દોષ અને વિકાર ઉપર ધ્યાન આપી માલિસ તથા સિંચનમાં તેલ અથવા ધીની ગોઠવણ કરવી.

આમવાળા દોષો ઉપર ક્રેવળ રનેહનાં માલિસ કે સિંચનની યોજના કરવી નહીં. નવા જ્વરવાળા તથા અજીર્ણવાળા માણસને કઠી પણ માલિસ કરાવવી નહીં. રેચ લીધેલાને, જણે વમન કર્યું હોય તેને અને જને નિરૂહખસ્તિ દીધી હોય, તેને પણ માલિસ કરવી નહીં. નવા જ્વરવાળાને કે અજીર્ણવાળાને માલિસ કરાવવામાં આવે, તો તેઓના વ્યાધિઓ કથસાધ્ય થઈ પડે છે અથવા અસાધ્ય પણ થઈ જાય છે. રેચ લીધેલા વગેરેને તે જ દિવસે માલિસ કરાવવામાં આવે, તો અગ્નિની મંદતા વગેરે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૩

કસરતનો વિધિ અને નિવેદ્ય સન્તર્પણસમુત્થાનાં રોગાણાં નૈવ કારયેત્ । શરીરાયાસજનનં કર્મ વ્યાયામસંજિતમ્ ॥ તત્કૃત્વા તુ સુખં દેહં વિમૃદ્વીયાત્સમન્તતઃ । શરીરોપચયઃ કાન્તિર્ગાત્રાણાં સુવિમ્બક્તા ॥ દીપ્તાગ્નિત્વમનાલસ્યં સ્થિરત્વં લાઘવં મૃજા । શ્રમક્રમપિપાસોષ્ણશીતાદીનાં સહિષ્ણુતા ॥

આરોગ્યં चापि परमं व्यायामादुपजायते । न चास्ति सदृशं तेन किञ्चित्स्थौल्यापकर्षणम् ॥ न च व्यायामिनं मर्त्यमर्दयन्त्यरयो भयात् । नचैनं सहसाऽऽक्रम्य जरा समधिरोहति ॥ स्थिरीभवति मांसं च व्यायामाभिरतस्य च । व्यायामक्षुण्णगात्रस्य पञ्चचासुद्वर्तितस्य च ॥ व्याधयो नोपसर्पन्ति सिंहं क्षुद्रमृगा इव । वयोरूपगुणैर्हीनमपि कुर्यात्सुदर्शनम् ॥ व्यायामं कुर्वतो नित्यं विरुद्धमपि भोजनम् । विदग्धमपिदग्धं वा निर्दोषं परिपच्यते ॥ व्यायामो हि सदा पथ्यो बलिनां क्षिग्धभोजिनाम् । स च शीते वसन्ते च तेषां पथ्यतमः स्मृतः ॥ सर्वेष्वृतुष्वहरहः पुम्भिरात्महितैपिभिः । बलस्पाद्वैनं कर्त्तव्यो व्यायामो हन्त्यतोऽन्यथा ॥ हृदि स्थानस्थितो वायुर्यदा वक्त्रं प्रपद्यते । व्यायामं कुर्वतो जन्तोस्तद्वलार्द्धस्य लक्षणम् ॥ वयोबलशरीराणि देशकालाशनानि च । समीक्ष्य कुर्याद्व्यायाममन्यथा रोगमाप्नुयात् ॥ क्षयस्तृष्णाचिच्छर्दिरक्तपित्तश्रमकृमाः । कासशोषज्वरश्वासा अतिव्यायामसम्भवाः ॥ रक्तपित्ती कृशः शोषी श्वासकासक्षयातुरः । शुक्तवान्स्त्रीषु च क्षीणो अमार्तश्च विवर्जयेत् ॥ १४

કસરત કરવારૂં કામ, શરીરને પરિશ્રમ આપનારું છે, તે કામ જોયોને ભોજન વગેરેથી અત્યંત તૃપ્ત થવાને લીધે રોગો ઉત્પન્ન થયા હોય, તેઓની પાસે કરાવવું નહીં.

કસરત કર્યા પછી શરીરનું કામળ રીતે ચોતરફ મર્દન કરાવવું (શરીરને અંપાવવું).

કસરત કરવાથી શરીરની પુષ્ટિ થાય છે, કાંતિ વધે છે, ગાત્રો સુદૃઢ થાય છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, આળસ ઉત્પન્ન થતી નથી, અવયવોની સ્થિરતા, હલકાઈ તથા સફાઈ થાય છે; શ્રમ, ક્લમ, તરસ, ગરમી તથા ઠંડી વગેરે સહન

રક્તપિત્તશ્લક્ષીણતૃષ્ણામૂર્છાપરીતિનામ્ ।
સ્નૃગદુર્વલમર્ત્યાનાં ન હિતં चास्यशोषिणाम् ॥૮॥

કપૂર, જયફળ, ચણકબાબ, લવિંગ, સૂંઠ,
મરી, પીપર તથા સોપારીના ચૂર્ણથી મિશ્ર
કરેલું નાગરેલતું પાન ચાવવું સુખકારક છે.
પાન ચાવવાથી મોઢું સ્વચ્છ, સુગંધીદાર, કાંતિ-
વાળું તથા સારું થાય છે, હોઠનો તથા દાંતનો
મેલ દૂર થાય છે, સ્વર સાફ થાય છે, જીભ સુદ્ધ
થાય છે, લાળ ઝરતી અટકે છે, હૃદયમાં આનંદ
થાય છે અને ગળાના રોગો મટે છે. સૂઈ ઊઠ્યા
પછી, જમ્યા પછી, નાશ્તા પછી અને જીલટી
કર્યા પછી પાન ચાવવું પથ્ય છે.

પરંતુ લોહીના કે પિત્તના દરદીએ, ક્ષતથી
ક્ષીણ થયેલા, તરસથી ઘેરાયેલા, મૂર્છાથી પીડા-
યેલા, રક્ત, કુપ્યંજ અને મોઢાના શોષવાળાએ
પાન ચાવવું હિતકારી નથી. ૮

આથામાં તેલનું માલિસ

શિરોગતાંસ્તથા રોગાશ્ચિરોઽમ્યજ્ઞોઽપકર્ષતિ ।
કેશાનાં માર્દવં દૈર્ઘ્યં વહુત્વં સ્તિગ્ધકૃષ્ણતામ્ ।
કરોતિ શિરસસ્તૃપ્તિં સુત્વકમપિ ચાનનમ્ ॥
સન્તર્પણં ચૈન્દ્રિયાણાં શિરસઃ પ્રતિપૂરણમ્ ।
મધુર્કં ક્ષીરશુક્લાં ચ સરલં દેવદારા ચ ॥
ધુદ્રકં પચ્ચનામાનં સમભાગાનિ સંદરેત્ ।
તેપાં કલ્કકપાયામ્યાં ચકતૈલં વિપાચયેત્ ॥
સદૈવ શીતલં જન્તોર્મૂર્ધ્નિ તૈલં પ્રદાપયેત્ ॥૯॥

આથામાં કરવામાં આવેલું તેલનું માલિસ
આથાનાં દરદો મટાડે છે, કેશોને ડામળ, લાંબા,
વણા સ્તિગ્ધ તથા કાળા કરે છે, આથાને વૃક્ષ
કરે છે, મોઢાને સુંદર આમળીવાણું કરે છે,
ઇન્દ્રિયોને વૃક્ષ કરે છે અને આથામાં સૂન્યતા
ટાળી પૂર્ણતા લાવે છે.

ઝેરીમધ, સફેદ વિદારીકંદ, ચંદ્રસ, દેવદાર
અને લઘુપચમૂળને સમભાગે લઈ તેઓના જ્વાથ

અને કંદકંથી ધાણીનું તાણું તેલ પકવવું. આ
શીતળ તેલથી આણસના માથામાં નિત્ય માલિસ
કરાવવું. ૯

વાળ હોળવાની કાંસકી

કેશપ્રસાધની કેશ્યા રજોજન્તુમલાપહા ॥૧૦॥

વાળ હોળવાની કાંસકી કેશોનું હિત
કરનારી અને રજ, જૂ વગેરે જાંતુઓ તથા મેલ
હણનારી છે. ૧૦

કાનમાં તેલ નાખવું

હનુમન્યાશિરઃકર્ણશૂભ્રં કર્ણપૂરણમ્ ॥૧૧॥

કાનમાં તેલ નાખવાથી દાઢીનાં, બેચીનાં,
માથાનાં અને કાનનાં શૂળ મટી જાય છે. ૧૧

શરીર પર તેલનું માલિસ

અમ્યજ્ઞો માર્દવકરઃ કફશ્વાતનિરોધનઃ ।

ઘાતૂનાં પુષ્ટિજનનો મૃજાવર્ણવલપ્રદઃ ॥૧૨॥

શરીર પર તેલ એળવાથી ડામળતા થાય
છે, કફ તથા વાયુ વંચતા અટકે છે, ઘાતુઓની
પુષ્ટિ થાય છે, સ્વચ્છતા થાય છે, વર્ણ સારો
થાય છે અને બળની વૃદ્ધિ થાય છે. ૧૨

તેલ કે ધીનું અંગા પર સિંચન

સેકઃ શ્રમશ્ચોઽનિલહૃદ્ગમસન્વિપ્રસાધકઃ ।

ક્ષતાગ્નિદગ્ધાભિહતવિષ્ટપાનાં રૂપાપહઃ ॥

જલસિક્તસ્ય વર્ધન્તે યથા મૂલેઽકુરાસ્ત્રોઃ ।

તથા ઘાતુવિષ્ટદિર્ઘિ સ્નેહસિક્તસ્ય જાયતે ॥

શિરામૂલે રોમકૂર્પધમનીમિથ તર્પયન્ ।

શરીરે વલમાધતે યુક્તઃ સ્નેહોઽગ્રાહને ॥

તત્ર પ્રકૃતિસાત્મ્યર્ચુદેશદોષવિકારવિત્ ।

તૈલં ઘૃતં વા મતિમાન્યુઞ્ચ્યાદમ્પજ્જસેકયોઃ ॥

કેવલં સામદોષેષુ ન કથચ્ચન યોજયેત્ ।

તરુણજ્વર્યજીર્ણાં ચ નામ્યક્તવ્યૌ કથચ્ચન ॥

તથા વિરિક્તો વાન્તશ્ચ નિસ્ત્વો યથ માનવઃ ।

પૂર્વયોઃ કુચ્છતા વ્યાધેરસાધ્યત્વમથાપિ વા ॥

શ્લેષાણાં તદહઃ પ્રોક્તા અગ્નિમાન્દ્યાદયો ગદાઃ ॥૧૩॥

અંગો ઉપર તેલતું અથવા ધીતું સિંચન થાક મટાડે છે, વાયુતું હરણ કરે છે, ભાંગેલા સાંધાઓને સાબ કરે છે અને જખમી થયેલ, અગ્નિથી બળેલ, પ્રહાર પામેલ તથા છોલા-યેલાની વેદનાને પણ મટાડે છે. જમ મૂળમાં જળતું સિંચન કરવાથી વૃક્ષના અંકુરો વધે છે, તેમ અંગો પર સ્નેહતું સિંચન કરવાથી માણસોની ધાતુઓ વધે છે.

નાહવામાં ગોઠવેલો સ્નેહ શિરાનાં મુખોથી, રૂંવાડાંનાં છિદ્રોથી અને ધમનીથી શરીરમાં બળ દાખલ કરે છે.

બુદ્ધિમાન વૈદ્યે પ્રકૃતિ, સાત્ત્વ, ઋતુ, દેશ, દોષ અને વિકાર ઉપર ધ્યાન આપી માલિસ તથા સિંચનમાં તેલ અથવા ધીની ગોઠવણ કરવી.

આમવાળા દોષો ઉપર કેવળ સ્નેહનાં માલિસ કે સિંચનની યોજના કરવી નહીં. નવા જ્વરવાળા તથા અજીર્ણવાળા માણસને કદી પણ માલિસ કરાવવી નહીં. રેચ લીધેલાને, જણે વમન કંથુ દોષ તેને અને જને નિઃકુબલિત દીધી હોય, તેને પણ માલિસ કરવી નહીં. નવા જ્વરવાળાને કે અજીર્ણવાળાને માલિસ કરાવવામાં આવે, તો તેઓના વ્યાધિઓ કટકાધ્ય થઈ પડે છે અથવા અસાધ્ય પણ થઈ જાય છે. રેચ લીધેલા વગેરેને તે જ દિવસે માલિસ કરાવવામાં આવે, તો અગ્નિની મંદતા વગેરે રોગો ઉત્પન્ન થાય-છે. ૧૩

કસરતનો વિધિ અને નિષેધ
સન્તર્પણસમુત્થાનાં રોગાણાં નૈવ કારયેત્ ।
શરીરાયાસજનનં કર્મ વ્યાયામસંજ્ઞિતમ્ ॥
તત્કૃત્વા તુ સુખં દેહં વિમૃદ્ધીયાત્સમન્તતઃ ।
શરીરોપચયઃ કાન્તિર્ગાત્રાણાં સુવિમક્તતા ॥
દીપ્તાગ્નિત્વમનાલસ્યં સ્થિરત્વં લાઘવં મૃજા ।
શ્રમક્રમપિપાસોષ્ણશીતાદીનાં સહિષ્ણુતા ॥

આરોગ્યં चापि परमं व्यायामादुपजायते ।
न चास्ति सदृशं तेन किञ्चित्स्थौल्यापकर्षणम् ॥
न च व्यायामिनं मर्त्यमर्दयन्त्यरयो भयात् ।
नचैनं सहसाऽऽक्रम्य जरा समधिरोहति ॥
स्थिरीभवति मांसं च व्यायामाभिरतस्य च ।
व्यायामक्षुण्णगात्रस्य पद्मचामुद्रचित्तस्य च ॥
व्याधयो नोपसर्पन्ति सिंहं क्षुद्रमृगा इव ।
वयोरूपगुणैर्हानमपि कुर्यात्सुदर्शनम् ॥
व्यायामं कुर्वतो नित्यं विरुद्धमपि भोजनम् ।
विदग्धमविदग्धं वा निर्दोषं परिपच्यते ॥
व्यायामો हि सदा पथयो बलिनां स्निग्धभोजिनाम् ।
स च शीते वसन्ते च तेषां पथ्यतमः स्मृतः ॥
सर्वेष्वृतुष्वहरहः पुम्भिरात्महितैपिभिः ।
चलस्यार्द्धेन कर्त्तव्यो व्यायामો हन्त्यतोऽन्यथा ॥
हृदि स्थानस्थितो वायुर्यदा वक्त्रं प्रपद्यते ।
व्यायामं कुर्वतो जन्तोस्तत्रलार्द्धस्य लक्ष्णम् ॥
वयोवलશરીરાણિ દેશકાલાશનાનિ ચ ।
સમીક્ષ્ય કુર્યાદ્વ્યાયામમન્યથા રોગમામુવાત્ ॥
ક્ષયસ્તૃષ્ણારુચિચ્છર્દિરક્તપિત્તશ્રમક્રમાઃ ।
કાસશોષજ્વરશ્વાસા અતિવ્યાયામસમ્ભવાઃ ॥
રક્તપિત્તી ક્રુશઃ શોષી શ્વાસકાસક્ષયાતુરઃ ।
શુક્તવાન્સ્ત્રીણુ ચ ક્ષીણો ઇમાર્ત્તથ વિવર્જયેત્ ॥૧૪

કસરત કરવારૂં કામ, શરીરને પરિશ્રમ આપનારું છે, તે કામ જ્યોને ભોજન વગેરેથી અત્યંત તૃપ્ત થવાને લીધે રોગો ઉત્પન્ન થયા હોય, તેઓની પાસે કરાવવું નહીં.

કસરત કર્યા પછી શરીરતું ઢામળ રીતે ચોતરફ મર્દન કરાવવું (શરીરને ચંપાવવું).

કસરત કરવાથી શરીરની પુષ્ટિ થાય છે, કાંતિ વધે છે, ગાત્રો સુદૃઢ થાય છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, આળસ ઉત્પન્ન થતી નથી, અવયવોની સ્થિરતા, હલકાઈ તથા સફાઈ થાય છે; શ્રમ, ક્લમ, તરસ, ગરમી તથા ઠંડી વગેરે સહન

કરવાની શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે અને પરમ આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. શરીરની બહારીને મટાકનારું કસરત બેવું બીજું કંઈ સાધન નથી. શત્રુઓ કસરત કરનાર માણસથી ભય પામે છે; તેથી કદી પણ તેને પીડતા નથી. જરા (ધડપણ) પણ કસરત કરનારા માણસને એકદમ ઠણાવી તેના પર ચડી શકતી નથી. કસરત કરનારાનું માંસ પણ દઢ થઈ જાય છે. જેમ ક્ષુદ્ર સૃગો સિંહની પાસે જઈ શકતા નથી, તેમ વ્યાધિઓ કસરતથી કસાયેલાં ગામોવાળા અને પગોને તેલથી ચોળાવી ચૂર્ણાદિકથી સ્વચ્છ કરાવનારા માણસની પાસે જઈ શકતા નથી. જે માણસ નિત્ય કસરત કરતો હોય, તે માણસ યૌવન, રૂપ તથા શુભોથી રહિત હોય, તોપણ કસરત તેને સારા દેખાવવાળો કરે છે. વિરુદ્ધ બેરાબર નહીં પકેલું તથા કાચું અન્ન પણ નિત્ય કસરત કરનારા માણસને નિર્દોષ રીતે પચી જાય છે.

બળવાળા અને સ્ત્રિગ્ય ભોજન કરનારા માણસોને કસરત સર્વદા પથ્યરૂપ છે અને વસંત-ઋતુમાં તથા શીતઋણમાં તો અત્યંત પથ્યરૂપ છે. પોતાના હિતને ધર્યનારા પુરુષોએ સધળી ઋતુઓમાં નિત્ય અરધા બળથી કસરત કરવી જોઈએ. જે અરધા બળ ઉપરાંત કસરત કરવામાં આવે, તો તે કસરત જ પુરુષોને મારી નાખે છે. હૃદયમાં સ્થાન પર રહેલો વાયુ જ્યારે કસરત કરતાં કરતાં મુખમાં પ્રાપ્ત થાય અર્થાત્ માણસ હાંફવા લાગે, ત્યારે અરધું બળ થઈ રહ્યું કહેવાય છે.

કસરત કરવી તે અવસ્થા, બળ, શરીર,

૧ કેટલાક અહીં એવા અર્થવાળો પાઠ કહે છે કે, 'જ્યારે કસરત કરતાં કરતાં કાષ્ઠ, લલાટ, નાસિકા અને હાથપગ વગેરેના સંધિઓમાં પસીના આવે અને મોઢામાં શોષ પડે, ત્યારે અરધું બળ થઈ રહ્યું કહેવાય છે.'

દેશ, ઠાળ તથા ભોજનને જોઈને કરવી. એને એવા વિના કસરત કરવામાં આવે, તો રોગ થાય છે. કસરતનો અતિયોગ થવાથી ક્ષય, તરસ, અરુચિ, જીહ્વી, રક્તપિત્ત, ભ્રમ, કલમ, ખાંસી, શોષ, જ્વર અને શ્વાસ વગેરે થાય છે.

રક્તપિત્ત, કૃશ શરીર, શોષ, શ્વાસ, ખાંસી તથા ક્ષયવાળાએ, જમેલાએ, સ્ત્રીઓના અતિ-પ્રસંગથી ક્ષીણ થયેલાએ અને ભ્રમથી પીડાયેલાએ કસરત કરવી નહિ. ૧૪

અંગોને તેલ વગેરે ચોળાવવાં
ઉદ્વર્તનં વાતહરં કફમેદોવિલાપનમ્ ।
સ્થિરીકરણમજ્જાનાં ત્વક્પ્રસાદકરં પરમ્ ॥૧૫॥
અંગોને તેલ વગેરે ચોળાવવાથી વાયુ મટે છે, કફ તથા મેદ પીગળી જાય છે, અવયવો દઢ થાય છે અને આમડી અત્યંત સ્વચ્છ થાય છે.

સ્નેહ, સાણુ, અરીઠાં અને ઔષધોના ચૂર્ણાદિકથી કરાતા સંસ્કારનાં કૃણ શિરામુલ્લવિવિક્તત્વં ત્વક્સ્થસ્પાગ્રેષ્ઠ તેજનમ્ ।
ઉદ્વર્ષણોત્સાદનાભ્યાં જાયેયાતામસંશયમ્ ॥
ઉત્સાદનાદ્ભવેત્ત્વીણાં વિશેષાત્કાન્તિમદ્રપુઃ ।
પ્રહર્ષસૌભાગ્યમૃજાલાઘવાદિગુણાન્વિતમ્ ॥
ઉદ્વર્ષણં તુ વિજ્ઞેયં કણ્ઠકોઠાનિલાપહમ્ ।
ઝર્વોઃ સજ્જનપત્યાશુ કૈનકઃ સ્થૈર્યલાઘવે ॥
કણ્ઠકોઠાનિલસ્તમ્ભમલરોગાપહશ્ચ સઃ ।
તેજનં ત્વગ્ગતસ્યાગ્રેઃ શિરામુલ્લવિવેચનમ્ ॥
ઉદ્વર્ષણં ત્વિષ્ટિકયા કણ્ઠકોઠવિનાશનમ્ ॥૧૬॥

ઔષધોનાં ચૂર્ણ તથા ઔષધોના સ્નેહ-યુક્ત કલ્કથી શરીરને ઘસાવવાથી શિરાઓનાં મોઢાં ચોખ્ખાં થાય છે અને આમડીમાં રહેલો અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, એ નિઃસંશય છે.

ઔષધોના સ્નેહયુક્ત કલ્ક વડે ચોળાયાથી સ્ત્રીઓનું શરીર વિશેષ કાંતિવાળું, આનંદવાળું, સૌભાગ્યવાળું, સફાઈવાળું અને હલકું વગેરે

શુભોવાળું થાય છે.

ઔષધોના ચૂર્ણ વડે ઘસાયાથી ખરજ, દ્રામઠાં અને ખરાળ વાયુ મટે છે. સાયુ અને અરીઠાં ગ્રોળવાથી સાથળો દૃઢ તથા હલકા બને છે અને ખરજ, દ્રામઠાં, વાયુથી સ્તબ્ધતા તથા મેલ સંબંધી રોગો મટે છે.

શરીરને ઇંટના ચૂર્ણ વડે ઘસવાથી ચામડીમાં રહેલો અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, શિરાઓનાં મોઠાં સ્વચ્છ થાય છે અને ખરજ તથા દ્રામઠાં મટે છે. ૧૬

સ્નાન

નિદ્રાદાહશ્રમહરં સ્વેદકણ્ઠત્વપાપહમ્ ॥
હૃદયં મલહરં શ્રેષ્ઠં સર્વેન્દ્રિયવિશોધનમ્ ।
તન્દ્રાપાપોપશમનં તુષ્ટિદં પુંસ્ત્વવર્દનમ્ ॥
રક્તપ્રસાદનં चापि स्नानमग्रेष्ठ दीपनम् ।
उष्णेन शिरसः स्नानमहितं चक्षुषः सदा ॥
शीतेन शिरसः स्नानं चक्षुष्यमिति निर्दिशेत् ।
श्लेष्ममारુતકોષે तु ज्ञात्वा व्याधिवलावलम् ॥
काममुष्णं शिरःस्नानं भैषज्यार्थं समाचरेत् ।
अतिशीताभ्यु शીते च श्लेष्ममारुतकोपनम् ॥
अत्युष्णमुष्णकाले च पित्तशोणितवर्द्धनम् ।
तच्चातिसारज्वरितर्कणशूलानिलार्चिषु ॥

આધ્માનારોચકાજીર્ણમુક્તવસ્તુ ચ ગર્હિતમ્ ॥૧૭॥

નાહવાથી નિદ્રા, દાહ, શ્રમ, પસીના, ખરજ તથા તરસ મટે; હૃદય પ્રસન્ન થાય, મેલ નીકળી જાય, સઘળી ઇંદ્રિયો શુદ્ધ થાય, તંદ્રા તથા પાપ શાંત થાય, સંતોષ થાય, પુરુષત્વની વૃદ્ધિ થાય, રુધિર સ્વચ્છ થાય અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

સર્વદા બીના પાણીથી માથા પર નાહવું, એ ચક્ષુને અહિતકારી છે અને ટાઢા પાણીથી માથે નાહવું એ ચક્ષુને હિતકારી છે, પરંતુ કંઈ કે વાયુનો પ્રકાપ થયો હોય, ત્યારે વૈધે વ્યાધિના બલાબલને, બણી ઔષધ માટે

પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે બીનું પાણી રાગીને માથે રેડાવવું.

અત્યંત ઠંડી હોય, ત્યારે અત્યંત શીતળ પાણીથી સ્નાન કરવામાં આવે, તો કંઈ તથા વાયુનો પ્રકાપ થાય છે અને અત્યંત ગરમી હોય ત્યારે અત્યંત બીના પાણીથી સ્નાન કરવામાં આવે, તો પિત્ત તથા રુધિરની વૃદ્ધિ થાય છે.

આતિસાર, જ્વર, કાનનું શૂળ, વાયુનો રોગ, આધ્માન, અરુચિ અને અચૂર્ણવાળાએ તથા જમ્બેલાએ સ્નાન કરવું નહિ. ૧૭

લેપન

सौभाग्यदं वर्णकरं प्रीत्योजोचलवर्द्धनम् ॥
स्वेददौर्गन्ध्यवैषण्यश्रमघ्नमनुलेपनम् ।
स्नानं येषां निषिद्धं तु तेषामप्यनुलेपनम् ॥૧૮॥

અંદનાદિકનું અનુલેપન કરવાથી સૌભાગ્ય મળે છે, વર્ણ સારો થાય છે; પ્રીતિ, ઓજા તથા બળની વૃદ્ધિ થાય છે અને પસીના, દુર્ગંધી, વિવર્ણતા તથા શ્રમ મટી જાય છે. જમને સ્નાનનો નિષેધ છે તેમને અનુલેપનનો પણ નિષેધ સમજવો. ૧૮

પુષ્પો, રત્નો તથા વસ્ત્રો પહેરવાં રક્ષોન્નમથ ચૌજસ્યં સૌભાગ્યકરમુત્તમમ્ ।
સુમનોઽમ્બરરત્નાનાં ધારણં પ્રીતિવર્દનમ્ ॥૧૯॥

પુષ્પો, રત્નો તથા વસ્ત્રો પહેરવાથી રાક્ષસો- (મહિન વાસનાઓ)નો નાશ થાય છે, ઓજા વધે છે, ઉત્તમ સૌભાગ્ય મળે છે અને પ્રીતિની વૃદ્ધિ થાય છે. ૧૯

મુખને તેલ-પાણીથી સાફ કરવું મુલાલેપાદૃઢં ચક્ષુઃ પીનગણ્ઢં તથાનનમ્ ।
અવ્યક્તપિષ્ટકં કાન્તં ભવત્યમ્બુજસન્નિમમ્ ॥૨૦॥

મુખને તેલ તથા પાણી વગેરેથી સાફ કરવાથી આંખ સારી થાય છે અને મુખ પ્રુષ્ટ ગાલોવાળું, દાઝ વગરનું, ફેડાલીઆ વગરનું તથા કમળ

જવું સુશોભિત રહે છે. ૨૦

આંજળ્યુ

પદ્મલં વિશદં કાન્તમમલોજ્જ્વલમ્બલમ્ ।

નેત્રમજ્જનસંયોગાદ્ધ્રુવેન્નામલતારકમ્ ॥ ૨૧ ॥

આંજળ્યુ આંજવાથી નેત્રો સારી તથા ધાટી પાંપણોવાળાં, ચોખ્ખાં, સુશોભિત, નિર્ભળ તથા ઉજ્જ્વળ મ'ડલોવાળાં અને નિર્ભળ ધીધીઆવાળાં રહે છે. ૨૧

દેવતા, અતિથિ તથા બ્રાહ્મણનું પૂજન યજ્ઞસ્વં સ્વર્ગમાયુષ્યં ધનધાન્યવિવર્દનમ્ ।

દેવતાતિથિવિપ્રાણાં પૂજનં મોત્રવર્દનમ્ ॥ ૨૨ ॥

દેવતા, અતિથિ તથા બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરવાથી યશ વધે છે, સ્વાર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે, આયુષ્ય વધે છે અને ધન, ધાન્ય તથા વંશની વૃદ્ધિ થાય છે. ૨૨

આહાર

આહારઃ પ્રીણનઃ સઘો વલક્રુદેહધારકઃ ।

આયુસ્તેજઃસમુત્સાહસ્મૃત્યોજોઽગ્નિવિવર્દનમ્ ॥ ૨૩ ॥

આહાર કરવાથી તુરંત તૃપ્તિ થાય, બળ વધે, દેહનું ધારણ થાય અને આયુષ્ય, તેજ, ઉત્સાહ, સ્મૃતિ, ઓજ તથા અગ્નિ વધે છે. ૨૩

પગ ધોવા

પાદપ્રકાલનં પાદમલરોગથમાપહમ્ ।

ચક્ષુઃપ્રસાદનં વૃષ્યં રક્ષોમ્નં પ્રીતિવર્દનમ્ ॥ ૨૪ ॥

પગ ધોવાથી પગના મેલ તથા રોગ મટે છે, થાક ઊતરે છે, નેત્રો નિર્ભળ રહે છે, વીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે, રાક્ષસોનો નાશ થાય છે અને આનંદ વધે છે. (પગની નાડીની સાથે નેત્રોની નાડીનો સંબંધ છે; માટે પગ ધોવાથી નેત્રો નિર્ભળ થવાનું કહેવું છે.) ૨૪

પગમાં માલિસ કરાવવું તથા પગરખાં પહેરવાં નિદ્રાકરો દેહસુખશ્રુણ્યઃ યમસુખિનુત્ ।

પાદત્વદ્મદુકારી ચ પાદમ્પદ્મઃ સદા દિતઃ ॥

પાદરોગહરં વૃષ્યં રક્ષોમ્નં પ્રીતિવર્દનમ્ ।

સુસ્વપ્નચારમોજસ્યં સદા પાદત્રધારણમ્ ॥

અનારોગ્યમનાયુષ્યં ચક્ષુષોરુપધાતકૃત્ ।

પાદામ્યામનુપાનદ્વયાં સદા ચંક્રમણં નૃણામ્ ॥ ૨૫ ॥

પગોમાં તેલ માલિસ કરાવવાથી ગાઢ નિદ્રા આવે છે, શરીરને સુખ થાય છે, નેત્રો સારાં રહે છે, શ્રમ તથા જડતા દૂર થાય છે અને પગોની આમડી ઠામળ થાય છે; એટલા માટે પગે તેલ માલિસ કરાવવું સદા હિતકારી છે.

હમેશાં પગરખાં પહેરવાથી સારી રીતે ફરી શકાય છે અને ઓજની વૃદ્ધિ થાય છે.

હમેશાં ઉધાડા પગે ફરવામાં આવે, તો આરોગ્યની તથા આયુષ્યની હાનિ થાય છે અને નેત્રોનો નાશ થાય છે. ૨૫

વાળ, નખ તથા રૂંવાડાં સાફ રાખવાં પાપોષ્યમનં કેશનુલ્લેખમાપમાર્જનમ્ ॥ ૨૬ ॥

વાળ, નખ અને રૂંવાડાં સાફ રાખવાથી પાપો (ક્રુષ્ણ તથા મેલ વગેરે) દૂર થાય છે. ૨૬

અંગરખું પહેરી રાખવું હર્ષલાઘવસૌભાગ્યકરમુત્સાહવર્દનમ્ ।

વારવાણં મૃજાવર્ણતૃજોવલવિવર્દનમ્ ॥ ૨૭ ॥

અંગરખું પહેરવાથી હર્ષ થાય છે, શરીર હલકું થાય છે, સૌભાગ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે, ઉત્સાહ વધે છે, સ્વચ્છતા રહે છે, વર્ણ સારો રહે છે અને તેજની તથા બળની વૃદ્ધિ થાય છે. ૨૭

પાઘડી પહેરવી

પવિત્રં કેશ્યમુષ્ણીપં વાતાતપરજોઽપહમ્ ॥ ૨૮ ॥

પાઘડી પહેરવાથી પવિત્ર રહેવાય છે, કેશ સારા રહે છે અને વાયુ, તડઠા તથા રગ દૂર રહે છે. ૨૮

છત્ર ધરવું

વર્ષાનિલરજોર્ષમહિમાદીનાં નિવારણમ્ ।

વર્ષ્યં ચલુષ્યમૌજસ્યં શુક્લરં છત્રધારણમ્ ॥ ૨૯ ॥

છત્ર ધરવાથી વરસાદ, વાયુ, રજ, ગરમી તથા ઠંડી વગેરેનું નિવારણ થાય છે; વર્ણ તથા નેત્રો સારાં રહે છે, ઓળ વધે છે અને સુખ થાય છે.

હાથમાં લાકડી રાખવી

શુનઃ સરીસૃપવ્યાલવિપાણિમ્યો મયાપહમ્ ।

શ્રમસ્થલનદોષમ્ સ્થવિરે ચ પ્રજ્ઞસતે ॥

સત્ત્વોત્સાહલસ્યૈર્યૈર્ધૈર્યૌર્ધવિવર્દનમ્ ।

અવશ્મકરં चापि भयमं दण्डधारणम् ॥ ૩૦ ॥

હાથમાં લાકડી રાખવાથી કૃતરાં, સર્પો, ખીખં કાઢી ખાનાર જનાવરો તથા શિંગડાવાળાં પ્રાણીઓનો ભય રહેતો નથી; થાક લાગતો નથી, માર્ગમાં લથડવું પડતું નથી કે પડી જવાનું પણ નથી; ટેકા મળે છે, ભય ઉત્પન્ન થતો નથી અને સત્ત્વ, ઉત્સાહ, બળ, સ્થિરતા, ધૈર્ય તથા શક્તિ વધે છે. વૃદ્ધ માણસોએ તો હાથમાં લાકડી રાખવી એ બહુ જ ઉત્તમ છે. ૩૦

બેસી રહેવાના તથા ફરવાના ગુણદોષ

આસ્યા વર્ણકફસ્યૌલ્પસૌકુમાર્યકરી સુખા ।

અઘ્વા વર્ણકફસ્યૌલ્પસૌકુમાર્યવિનાશનઃ ।

અત્યઘ્વા વિપરીતોઽસ્માઞ્જરાદૌર્બલ્યકૃચ સઃ ॥

યત્તુ ચંક્રમર્ણ નાતિદેહપીડાકરં ભવેત્ ।

તદાયુર્વલમેધાગ્નિપ્રદમિન્દ્રિયવોધનમ્ ॥ ૩૧ ॥

બેસી રહેવાથી વર્ણ સારો થાય છે, કંકની વૃદ્ધિ થાય છે, શરીર સ્થૂલ થાય છે, સુકુમારતા રહે છે અને સુખ થાય છે.

ફરવાથી વર્ણ, કંક, સ્થૂલતા, સુકુમારતા તથા સુખનો નાશ થાય છે; અને અતિશય ફરવાથી તો બલકુટું ધડપણ તુરત આવે છે અને કુર્બળ થવાય છે.

આ પ્રમાણે બેસી રહેવાથી પણ કેટલીક હાનિ છે અને ફરવાથી પણ કેટલીક હાનિ છે; માટે બહુ બેસી ન રહેતાં અને બહુ ન ફરતાં સામાન્ય રીતે ફરવાની ટેવ રાખવી યોગ્ય

છે. જેથી દેહને અત્યંત પીડા ન થાય, એમ ચોતરફ ફરવું એ આયુષ્ય, બળ, બુદ્ધિ તથા જરાશિ વધારે છે અને ઇંદ્રિયોને અચત કરે છે.

શય્યા-આસન સ્વચ્છ રાખવાં

થમાનિલહરં વૃષ્યં પુષ્ટિનિદ્રાદૃતિપ્રદમ્ ।

સુખં શય્યાસનં દુઃખં વિપરીતગુણં મતમ્ ॥ ૩૨ ॥

સ્વચ્છતા તથા સુકોમળતા આદિ ગુણોવાળી શય્યા તથા તેવા જ ગુણોવાળું આસન થાક તંબા વાયુને હરે છે, વીર્ય વધારે છે અને પુષ્ટિ, નિદ્રા તથા ધીરજ આપે છે.

એથી વિપરીત ગુણોવાળી શય્યા અને આસન પરિશ્રમ આપે છે, વાયુ ઉત્પન્ન કરે છે અને પુષ્ટિ, નિદ્રા તથા ધીરજનો નાશ કરે છે. ૩૨

ચમરીના તથા પંખાના ગુણ

વાલવ્યજનમૌજસ્યં મશ્કિકાદીનપોહતિ ।

શોપદાહથ્રમસ્વેદમૂર્છામ્નો વ્યજનાનિલઃ ॥ ૩૩ ॥

વાળની ચમરી ઓળને વધારે છે તથા માખીઓ વગેરેને દૂર કરે છે અને પંખાનો પવન શોષ, દાહ, શ્રમ, પસ્તીનો તથા મૂર્છાનો નાશ કરે છે. ૩૩

અંગથંપી કરાવવી

પ્રીતિનિદ્રાકરં વૃષ્યં કફવાતશ્રમાપહમ્ ।

સંવાહનં માંસરક્તત્વક્રસાદકરં સુખમ્ ॥ ૩૪ ॥

અંગથંપી કરાવવાથી પ્રીતિ બપજ છે, નિદ્રા આવે છે, વીર્ય વધે છે, કંક નાશ પામે છે, વાલુ શાંત થાય છે, થાક દૂર થાય છે, સુખ થાય છે અને માંસ, રુધિર તથા ચામડી નિર્મળ અને છે. ૩૪

ખુદ્દી હવાવાળી અને હવા વગરની જગ્યા

પ્રવાતં રૌષ્યવૈવર્ણ્યસ્તમ્મકદ્વાહપક્તિભુત્ ।

સ્વેદમૂર્છાપિપાસાન્નમપ્રવાતમતોઽન્યથા ॥

સુખં પ્રવાતં સેવેત ગ્રીષ્મે શરદિ માનવઃ ।

નિવાતં દ્વાયુપે સેવ્યમારોગ્યાય ચ સર્વદા ॥ ૩૫ ॥

પુલ્લી હવાવાળી જગ્યા કઠોરતા, વિવર્ણતા તથા સ્તબ્ધતા કરે છે, બળતરા તથા અગ્નના પરિપાકને મટાડે છે અને પસીના, મૂર્છા તથા તરસને હણે છે.

પુલ્લી હવા વગરની જગ્યા રૂક્ષતા, વિવર્ણતા તથા સ્તબ્ધતા ટાળે છે, બળતરા તથા અગ્નના પરિપાકને કરે છે અને પસીના, મૂર્છા તથા તરસને ઉપશ્મ કરે છે.

માણસે મોજ માટે ગ્રીભમઠ્ઠુમાં અને શરદઠ્ઠુમાં પુલ્લી હવાવાળી જગ્યા સેવવી; પણ આરોગ્ય માટે અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ માટે સર્વદા પુલ્લી હવા વગરની જગ્યા સેવવી. ૩૫ તડકો અને છાયા

આતપઃ પિત્તતૃણાગ્નિસ્વેદમૂર્છામ્રમાસકૃત ।
દાહવૈવર્ણ્યકારી ચ છાયા ચૈતાન્યપોહતિ ॥૩૬॥

તડકો પિત્ત, તરસ, અગ્નિ, પસીના, મૂર્છા, ભ્રમ, રધિરનો બગાડ, દાહ તથા વિવર્ણતા પેદા કરે છે અને છાયા એ સપળાને મટાડે છે. ૩૬ અગ્નિ

અગ્નિર્વાતફક્તસ્તમ્મશીતવેપયુનાશનઃ ।
આમાભિવ્યન્દજરણો રક્તપિત્તપ્રદૂષણઃ ॥૩૭॥

અગ્નિ એ વાયુ, કફ, સ્તબ્ધ, શીત તથા કંપને મટાડે છે, આમને પકાવે છે, અલિપ્ધિને મટાડે છે અને રધિર તથા પિત્તને દૂષિત કરે છે. નિદ્રા

પુષ્ટિર્વર્ણલોત્સાહમગ્નિદીપ્તિમંત્રિતામ્ ।
કરોતિ ધાતુસામ્યં ચ નિદ્રા કાલે નિષેવિતા ॥૩૮॥

સમયસર સેવવામાં આવતી નિદ્રા પુષ્ટિ આપે છે, વર્ણ સારો કરે છે, બળ વધારે છે, ઉત્સાહ આપે છે, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે,

આબસ ટાળે છે અને ધાતુઓની સમતા કરે છે. ૩૮

આવશ્યક સકાચાર

તત્રાદિત એવ નીચનસરોમ્ણા શુચિના શુક્લ-
વાસસા લઘૂષ્ણીપચ્છત્રોપાનત્કેન દળ્ઘપાણિના કાલે
હિતમિતમધુરપૂર્વાભિમાષિણા વન્ધુમૂતેન ભૂતાનાં
ગુરુવૃદ્ધાનુમતેન સુસહાયેનાનન્યમનસા સ્વલ્પચરિત-
વ્યં, તદપિ ન રાત્રી, ન કેશાસ્થિકષ્ણકામતુપમસો-
ત્કરકપાલાજ્જારામેષ્યસ્થાનવાલિભૂમિપુ, ન વિપમેન્દ્ર-
કીલચતુષ્પથશ્ચપ્રાણામુપરિણાત્ ॥ ન રાજદિષ્ટપરુષૈ-
શુન્યાનૃતાનિ વદેત્ ॥ ન દેવગ્રાહ્ણપિતૃપરિગ્રાદંશ્ચ ।
ન નરેન્દ્રદિષ્ટેન્મચપતિતશ્ચુદ્રનીચાચારાનુપાસીત્ ॥
વૃક્ષપર્વતપ્રપાતવિપમવલ્મીકદુષ્ટવાજિકુજરાઘાધિરોહ-
ણાનિ પરિહરેત્, પૂર્ણનદીસમુદ્રાવિદિતપલ્લવશ્ચપ્ર-
કૂળાવતરણાનિ, મિશ્રશૂન્યાગારશ્મશાનવિજનારણ્ય-
વાસાગ્નિસંપ્રમવ્યાલશુજન્નકોટસેવાગ્રામાધાતકલહ-
શત્ત્વસન્નિપાતાગ્નિસંપ્રમવ્યાલસરીસૃપૃક્ષિસન્નિ-
ર્પાશ્ચ ॥ નાગ્રિગોગુરુગ્રાહ્ણપ્રેહ્વાદમૃપત્યન્તરેણાભિ-
યાયાત્ । ન શવમનુયાયાત્ । દેવગોગ્રાહ્ણચૈત્યશ્ચ-
જરોગિપતિતપાપકારિણાં ચ ચ્છાયાં નાકમેત ।
નાસ્તં ગચ્છન્તમુઘન્તં વાઽઽદિત્યં વીક્ષેત । ગાન્ધા-
પયન્તીં ઘયન્તીં પરશ્ચયં વા ચરન્તીં પરસ્મે ન
કસ્મેચિદાચક્ષીત, ન ચોલ્કાપાતેન્દ્રઘનૃપિ । નાગ્રિ
મુલ્હેનોપધમેત્ । નાપો ભૂમિં વા પાણિપાદેનાભિ-
હન્યાત્ ॥ ન વેગાન્ધારયેત્ । ન ગ્રહિર્વેગાન્ધામનગર-
દેવતાયતનશ્મશાનચતુષ્પથસલિલાશયપથિસન્નિક-
ટાનુત્સૃજેન્ન પ્રકાશં ન વાયવગ્રિસલિલસોમાર્કગો-
ગુરુપતિમુલ્લમ્ ॥ ન ભૂમિં ચિલિલેત્ । નાસંવૃત્તમુલઃ
સદસિ જૃમ્મોદ્રારથાસક્ષવથૂતુત્સૃજેત્ । ન પર્યંકિ-
કાવટ્મપાદપ્રસારણાનિ ગુરુસન્નિધૌ કુર્યાત્ ॥
ન ચાલકર્ણનાસાસોતોદશનવિવરાણ્યભિકુષ્ણીયાત્ ।
ન વીજયેત્કેશમુલ્લનલ્લવલ્લગાગ્રાણિ । ન ગાત્રનલ્લ-
વલ્લવાદિત્રે કુર્યાત્ । ન કાષ્ઠલોષ્ઠવળાદીનભિહન્યા-
દ્વિન્યાદ્વા ॥ ન પ્રતિવાતતપં સેવેત । ન શુક્તમાત્રો-

૧ રસનું વઠન કરનારી શિરાઓ ચીકાશથી તથા બારેપથથી રોકાઈ જતા શરીરમાં જે બારેપથ વાય છે, તે અભિધ્વદ કહેવાય છે.

ઽગ્નિમુપાસીત । નોત્કટકસ્તિષ્ઠેત્ । નાલ્પકાષ્ઠાસન-
મધ્યાસીત । ન ગ્રીવા વિપમં ધારયેત્ । ન વિપમ-
કાયઃ ક્રિયાં મજેદ્ભુજીત વા । ન પ્રતતમીક્ષેત
વિશેષાજ્ઞયોતિર્ભાસ્કરસૂક્ષ્મચલધ્રાન્તાનિ । ન મારં
શિરસા વહેત્ । ન સ્વમજાગરણશયનાસનસ્થાન-
ચંક્રમળયાનવાહનપ્રધાવનલલ્હનપ્રવનપ્રતરણહાસ્યમા-
ધ્યવ્યવાયવ્યાયામાદીનુચિતાનપ્યતિસેવેત ॥ ઉચિ-
તાદપ્યહિતાત્ ક્રમશો વિરમેદ્વિતમનુચિતમપ્યાસે-
વેત ક્રમશો ન ચૈકાન્તતઃ પાદહીનાત્ ॥ નાવા-
વિશરાઃ શયીત, ન ભિન્નપાત્રે ભુજીત, ન વિના
પાત્રેણ, નાજ્જલિપુટેનાપઃ પિવેત્ । કાલે હિતમિત-
સ્તિગ્ધમધુરપ્રાયમાહારં વૈદ્યપ્રત્યવેક્ષિતમશ્રીયાત્ ।
ગ્રામગણપાણિકાપણિકશત્રુસત્રશઠપતિતભોજનાનિ
પરિહરેત્ । શેષાણ્યપિ ચાનિદેશ્વરસગન્ધસ્પર્શશબ્દ-
માનસાન્યન્યાન્યેવદ્જુઘાણ્યપિ વા સમ્ભૂય દત્તાનિ,
તાન્યપિ મશ્કિકાવાલોપહતાનિ । નાપ્રજ્ઞાલિતપાણિ-
પાદો ભુજીત ન મૂત્રોચારપીઢિતો ન સન્ધ્યયોર્ના-
નુપાશ્રિતો નાતીતકાલં હીનમતિમાત્રં ચેતિ ॥
ન ભુજીતોદૃતસ્નેહં નદં પર્યુપિતં પયઃ ।
નાત્માનમુદકં પચ્યેન્ન નયઃ પ્રવિશેજ્જલમ્ ।
ન નક્તં દધિ ભુજીત ન વાપ્યઘૃતશર્કરમ્ ॥
નામુદ્ગધ્વપં નાક્ષોદ્રં નોળ્ણં નામલકૈર્વિના ।
અન્યથા જનયેત્કુઠ્ઠવિસર્પાદીન્ ગદાન્ વહૂન્ ॥

ઘૂતમઘાતિસેવાપ્રતિભૂસાશ્વિત્વસમાહ્વાનગોઘ્રી-
વાદિત્રાણિ ન સેવેત । સ્વજં છત્રોપાનહં કનકમતી-
તવાસાંસિ ન ચાન્યૈર્ઘૃતાનિ ધારયેત્ । બ્રાહ્મણમર્થિ
ગાં ચ નોચ્છિદ્યઃ સ્પૃશેત્ ॥ ૨૯ ॥

શરૂઆતથી જ વાળ અને નખ સાદા
રાખવા, પવિત્ર રહેવું, સફેદ વસ્ત્રો પહેરવાં,
પાધરી, છત્ર તથા પગરખાં હલકાં રાખવાં. હાથમાં
લાકડી રાખવી. સમયસર સામા માણસની સાથે
પ્રથમ ભાષણ કરવું અને તે ભાષણ મધુર,
હિતકારી તથા માપસર કરવું. સર્વ પ્રાણીઓની

સાથે બંધુની પેઠે વર્તવું. બહાર જવું હોય
ત્યારે ગુરુ તથા વૃદ્ધ લોકોની રબ લઈ, સારા
સહાયકને સાથે રાખી ઐકાગ્રચિત્તથી જવું. રાતે
બહાર ફરવું નહિ. વાળ, હાડકાં, કાંટા, પથરા,
ફેતરાં, રાખ વગેરે કચરાનો સમૂહ, ઠીકરાં,
ઠાલસી કે બલિદાન જે જગ્યાએ પડેલ હોય તે
જગ્યામાં ફરવું નહિ. મૂત્રાદિક અપવિત્ર પદાર્થો
પડવાની જગ્યામાં ફરવું નહિ. વિષમ પ્રદેશ,
ઝાડ કે રોપાવાળા પ્રદેશ, ચીટાં કે ખાડાની
ઉપર ફરવું નહિ.

જે વાત ઉપર રાજને અરુચિ હોય, તે
વાત કરવી નહિ. કઠોર બોલવું નહિ. ચાડી
કરવી નહિ. ખોટું બોલવું નહિ. દેવતાઓ,
બ્રાહ્મણો કે પિતૃઓની નિંદા ન કરવી. રાજની
જના ઉપર અરુચિ હોય તેની, ઉન્મત્ત, પતિત,
ક્ષુદ્ર કે નીચ આચારવાળા પાસે બેસવું નહિ.

ઝાડ, પર્વત, પાણીનાં ઝરણાં, વિષમ પ્રદેશો,
રાફડા, દુષ્ટ ઘોડા કે દુષ્ટ હાથી વગેરેની ઉપર
ચડવું નહિ. ભરપૂર નદીમાં, સમુદ્રમાં, અજાણ્યા
તળાવમાં કે ફૂવામાં જતરવું નહિ. ભાંગેલા કે
ઉજ્જડ પડેલા ઘર પાસે જવું નહિ. રમશાનની
નજીક જવું નહિ. ઉજ્જડ પ્રદેશમાં જવું નહિ.
અરણ્યમાં વાસ કરવો નહિ. દાવાનળથી ગભરાટ
થઈ પડ્યો હોય ત્યાં જવું નહિ. ફાડી ખાનારાં
જનાવરો, સર્પ કે શ્રીડાઓની સોબત કરવી
નહિ. મરચી વગેરેને લીધે જે ગામ તૂટતું હોય
તેની પાસે પણ જવું નહિ. કબ્રિયો થતો હોય
ત્યાં જવું નહિ. શસ્ત્રો પડતાં હોય કે લાય લાગી
હોય ત્યાં ન જવું. ફાડી ખાનારાં જનાવર, સર્પ
કે શિંગડાંવાળાં જનાવર પાસે જવું નહિ.

અગ્નિ, ગાયો, ગુરુઓ, બ્રાહ્મણો, હીંડોળા
કે સ્ત્રીપુરુષની વચમાં થઈને જવું નહિ. ગરૂર
વગર શખની પછવાડે જવું નહિ. દેવ, ગાય,

પ્રાક્ષણ, યાજ્ઞ, બાધેલ વૃક્ષ, ધ્વજ, રાગી, પતિત કે પાપીની છાયામાં પગ મૂકવો નહિ. ભગતા કે આયત્નતા સૂર્યને જોવો નહિ. ગાય વાછડાને ધવરાવી દેતી હોય, પરાયું પાણી પી જતી હોય કે પરાયું ધાન્ય ખાઈ જતી હોય, તેની ચેતવણી કાઢીને આપવી નહિ. ઉલ્કાપાત(પ્રબળ તારાના ખરવા)ની કે ઇંદ્રધનુષ પ્રકટ થયાની ખબર દેવી નહિ. અગ્નિને મોઢાથી ધમવો નહિ. જળમાં કે પૃથ્વીમાં હાથ કે પગ પછાડવા નહિ.

મળમૂત્રાદિકની હાજરોતે અટકાવવી નહિ. ગામ, શહેર, દેવસ્થાન, રમશાન, ચૌકું, જળાશય કે માર્ગની પાસે મળમૂત્રાદિ કરવાં નહિ. બીજ લોઢા દેખે એવી રીતે મળમૂત્રાદિ કરવાં નહિ અને વાયુ, અગ્નિ, જળ, ચંદ્ર, સૂર્ય, ગાય કે ગુરુની સામે પણ મળમૂત્રાદિ કરવાં નહિ.

પૃથ્વીને નખાદિકથી ખોતરવી નહિ. સભામાં મોઢું ઢાંક્યા વગર બગાસું, ઓડકાર, શ્વાસ કે છીંક ખાવાં નહિ. ગુરુની તજકમાં પીઠ દઈ પગોની કમાન વાળી કે ઝાઢીંગણુ લઈ બેસવું નહિ. ગુરુની પાસે પગ લાંબા કરવા નહિ. વાળ, કાન, નાક, શુદ્ધ વગેરેનાં કે ઢાંતોનાં છિદ્રોને ખોતરવાં નહિ. (મળનો સ્પર્શ ન કરવો.) કેશ, મુખ, નખ, વસ્ત્ર કે ગાત્રને ખેંચવાં નહિ. ગાત્રો, નખો કે મોઢાંનો ટકટક વગેરે અવાજ કરવો નહિ. કાષ્ઠો, આડીના હુકડા કે ખડ વગેરે ઉપર હાથ કે પગ ઠોકવા નહિ અને તેઓનું નખ વગેરેથી છેદન પણ કરવું નહિ.

સામા વાયુ કે સામા તડકાનું સેવન કરવું નહિ. જમીને તુરત જ અગ્નિની પાસે બેસવું નહિ. ઉભડક બેસવું નહિ. નાના લોકડાના આસન પર બેસવું નહિ. ડોકને વાંકીચૂંકી રાખવી નહિ. શરીરને વાંકુંચૂંકું રાખી જમવું નહિ તથા બીજી ક્રિયા પણ કરવી નહિ. આંખો તાણીને કાઈવસ્તુને

જેવી નહિ; ખાસ કરી અગ્નિની જ્વાળા વગેરેનું તેજ, સૂર્ય, સૂક્ષ્મ પદાર્થ, અન્ય પદાર્થ કે ભમતા પદાર્થને આંખ માંડીને જોવો નહિ. માથા પર બોજે ઉપાડવો નહિ. સૂવું, અગવું, લેટવું, બેસવું, જાણવું, ફરવું, પંથ કરવો, વાહન પર બેસવું, દોડવું, ઠેકવું, દૂદવું, તરવું, હસવું, ગાલવું, મેયુન અને કસરત વગેરેનું અભ્યાસ છતાં અતિ સેવન કરવું નહિ.

અહિતનો અભ્યાસ હોય તોપણ અનુક્રમે તેમાંથી થોડું થોડું આણું કરી, અંતે તે બધું છોડી દેવું અને હિતનો અભ્યાસ ન હોય, તોપણ તેમાં અનુક્રમે થોડું થોડું વધારી અંતે તેનું સંપૂર્ણ રીતે સેવન કરવું. જોતો અભ્યાસ પડ્યો હોય એવી અહિત ક્રિયાને એકદમ ન છોડતાં અને જોતો અભ્યાસ ન હોય એવી હિતક્રિયાને એકદમ ન પકડતાં પહેલી ક્રિયામાં થોડો થોડો ઘટાડો અને બીજી ક્રિયામાં થોડો થોડો વધારો કરતા જવું.

હાથે માથે સૂવું નહિ. ફૂટેલા વાસણમાં કે પાત્ર વગર ખાવું નહિ. ખોખાથી પાણી પીવું નહિ. આહાર સમયસર કરવો, વૈધને ખતાવી અથવા

૧ પહેલે દિવસે અહિતનો એક ભાગ કાઢી અને હિતનો એક ભાગ નાખી વનવું. પછી વચમાં એક દિવસ આડો રાખી ત્રીજે દિવસે અહિતના બે ભાગ કાઢી હિતના બે ભાગ દાખલ કરવા. એ પ્રમાણે ચાલતાં વચમાં બે દિવસ જવા દઈ બે દિવસે અહિતના ત્રણ ભાગ કાઢીને હિતના ત્રણ ભાગ દાખલ કરવા. પછી એ પ્રમાણે ચાલતાં વચમાં ત્રણ દિવસ જવા દઈને દસમે દિવસે અહિતને સઘળું કાઢી નાખી સઘળું હિત જ દાખલ કરવું. આ રીતે અનુક્રમથી ઘટાડી નાખનામાં આવેલા અહિતકર પદાર્થો સાત્ત્વના ત્યાગથી થતી હાનિને ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી અને વધારામાં આવેલા હિતકર પદાર્થો અસાત્ત્વના સેવનથી થતી હાનિને ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી; એટલું જ નહિ પણ અહિતકર પદાર્થોનો ટેન છૂટી જન છે અને હિતકર પદાર્થોનો ટેન દૃઢ થઈ જાય છે. (ચરક, સૂત્રધાન, અષ્ટાંગ હોમે)

વૈદની સલાહ પ્રમાણે કરવો, માપસર કરવો અને જમાં હિતકર, સિન્ધ્ય તથા મધુર પદાર્થો ધણા આવે એવો કરવો. ગામતા ધણા લોકોએ મળીને જે જમણુ કયું હોય તેમાં જમવું નહિ. ચારણો કે સુચારો વગેરે વસવાયાં લોકોનું અન્ન જમવું નહિ. વેશ્યાઓ કે (ઠગારા) દુકાનદારોનું અન્ન જમવું નહિ. પદ્મનું કે દાનશાળાનું, શત્રુઓનું, આચાર્યશ્રોત્રું કે પતિત લોકોનું અન્ન જમવું નહિ. બાણીનાં બીજાં પણ જે ભોજનો એવા પ્રકારનાં હોય, ધણા જણાઓએ મળીને આપેલાં, અપ્રિય રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ કે શબ્દોવાળાં; માખીઓ કે વાળોથી ખરાબ થયેલાં હોય કે જ્યોના ઉપર મનથી વિપરીત કલ્પના થઈ હોય તે ભોજનો જમવાં નહિ. હાથપગ ધોયા વગર, મૂત્ર, વિઘ્નની હાજતને દબાવીને કે પ્રાતઃસંધ્યા તથા સાયંસંધ્યા વખતે જમવું નહિ. આઈંગણુ હઈ જમવું નહિ. જમવાનો સમય વીત્યા પછી જમવું નહિ. ઓછું, વધારે અને જમાંથી સ્નેહ કાઢી લેવાયો હોય તે અન્નાદિક પણ જમવું નહિ. પાણીમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જોવું નહિ. નક્ષ થઈને જળમાં પ્રવેશ કરવો નહિ.

રાતે તો દહીં ખાવું જ નહિ. દિવસે પણ જો ખાવું હોય તો ધી વગરનું, સાકર વગરનું, મગની દાળ વગરનું, મધ વગરનું, જીનું કે આમળાં વગરનું ખાવું નહિ. જો ઉપર કહેલા વિધિનું

૧ રાતે દહીંમાં અલક્ષી ગૂંદો છે, તેથી રાતે દહીં ખાવાનો નિષેધ જ કરવામાં આવે છે. દહીં સ્વભાવથી જ કફને વધારનાર, વાયુનો નાશ કરનાર અને પિત્તને પ્રદીપ્ત કરનાર છે; તેમાં જો ઘી નાખવામાં આવે, તો તે કફની વૃદ્ધિ અને વાયુનો નાશ કરે છે, પિત્તને પ્રદીપ્ત કરતું નથી અને અગ્નિને વધારી આહારને પચાવી દે છે. સાકરથી મિશ્ર દહીં ખાવામાં આવે તો તે તરસ તથા દાહ મટાડે છે. મગથી મિશ્ર ખાવામાં આવે, તો તે વાતરક્રાંત મટાડે છે. મધથી

ઉદ્ધીન કરીને દહીં ખાવામાં આવ્યું હોય તો તે દહીં કાઢ તથા વિસર્પ આદિ રોગો ઉત્પન્ન કરે છે.

જુગાર રમવો નહિ, મધનું અતિસેવન કરવું નહિ, કોઈના જમીન તથા સાક્ષી થવું નહિ. કોઈ પ્રકારની શરત બંધવી નહિ, ગોઠ કરવા વગેરેનું સેવન કરવું નહિ. વાજાં વગાડવાં નહિ.

બીજાએ પહેરેલી માળા, ઓઢણું છત્ર, પહેરેલાં પગરખાં, સુવર્ણ કે જૂનાં વસ્ત્રો પહેરવાં નહિ. ન્યાં સુધી મુખ એક હોય ત્યાં સુધી પ્રાણણ, અગ્નિ કે ગાયનો સ્પર્શ કરવો નહિ. ૩૯

સદાચારથી કલ્યાણની પ્રાપ્તિ

મળતિ ચાત્ર ॥

સુખમત્ર સમાસેન સદ્વૃત્તસ્યૈતદીરિતમ્ ।

આરોગ્યમાયુર્યો વાનાસન્નિઃ પ્રાપ્યતેનૃભિઃ ॥૪૦

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધનંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે: ‘સદાચારવાળા માણસને જગતમાં સર્વ સુખ મળે છે; માટે દુઃકમાં આ સદાચાર બતાવ્યો છે. સદાચાર વગરના માણસો કદી આરોગ્ય, આયુષ્ય કે ધન પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી.’

દરેક ઋતુમાં વૈદ્ય યોગ્ય રસો દેવા યસ્મિન્યસ્મિન્નૃતૌ ચે યે દોષાઃ કુપ્યન્તિ દેહિનામ્ । તેષુ તેષુ પ્રદાતવ્યા રસાસ્તે તે વિજાનતા ॥૪૧॥

જે જે ઋતુમાં માણસોના જે જે દોષો પ્રકુપિત થાય છે, તે તે ઋતુમાં તે તે દોષોને શાંત રાખવા પ્રવીણ વૈદ્ય માણસોને મધુરાદિક યોગ્ય રસો દેવા. ૪૧

ઋતુઓમાં જળ પીવાનો નિયમ વર્ષાસુ ન પિવેત્યોયં પિવેચ્છરદિ માત્રયા । વર્ષાસુ ચતુરો માસાન્માત્રાવદુદકં પિવેત્ ॥ ઉષ્ણં હૈમે વસન્તે ચ કામં ગ્રીષ્મે તુ શીતલમ્ ।

મિશ્ર ખાવામાં આવે તો સારા રસવાળું થયા છતાં કફને યોડી ઉત્પન્ન કરનાર તે થાય છે. જીનું દહીં રક્તપિત ઉત્પન્ન કરે છે અને આમળાંથી મિશ્ર કરેલું દહીં દોષો દૂર કરે છે. (ય. સુ. અ. ૭મો)

હેમન્તે ચ વસન્તે ચ સીધ્વરિષ્ઠૌ પિવેન્નરઃ ॥
 શૃતશીતં પિવેદ્રીષ્મે પ્રાવૃટ્કાલે રસં પિવેત્ ।
 યૂષં વર્ષતિ તસ્યાન્તે પ્રપિવેચ્છીતલં જલમ્ ॥ ૪૨ ॥

વર્ષાઋતુમાં—ભાદ્રપદ અને આશ્વિનમાં થોડું પાણી પીવું. કાર્તિક અને માર્ગશીર્ષાં કે જે શરદ-ઋતુ કહેવાય છે, તેમાં પણ માપસર જ પીવું. ગ્રીષ્માસાના ચાર મહિનામાં પણ માપસર પાણી પીવું. હેમંત (પોષ તથા માઘ) અને વસંત- (ફાલ્ગુન અને ચૈત્ર)માં પણ ખુબ જાતું જળ પીવું; પણ ગ્રીષ્મઋતુ (વૈશાખ તથા જ્યેષ્ઠ)માં તો શીતળ જળ જ પીવું.

અથવા ધાતુ કરીને હેમંત અને વસંત-ઋતુમાં સીધું તથા અરિષ્ટ પીવાં. ગ્રીષ્મઋતુમાં પ્રથમ ઉકાળીને પછી ઠંડું કરેલું જળ પીવું. આપાઠ તથા શ્રાવણ કે જેઓ પ્રાવૃષ્ઠઋતુ છે, તેમાં જંગલી માંસનો રસ પીવો. વૃશાઠ વરસતો હોય ત્યારે તો ગ્રાસામણ જ પીવું. ગ્રાસામણ પીધા પછી શીતળ જળ પીવું. ૪૨

રોગીએ વૈધને જ અનુસરવું

સ્વસ્થ એવમતોઽન્યસ્તુ દોષાહારમતાનુગઃ ॥ ૪૩ ॥

આ અધ્યાયમાં જે જે નિયમો કહેવામાં આવ્યા છે, તે સાબ માણસ માટે છે. રોગીએ તો દોષ, આહાર તથા વૈધના મતને જ અનુસરવું. ૪૩

સાબ અને રોગી માટે સામાન્ય શોધન

શેઠં સૈન્ધવચૂર્ણેન પિપ્પલીમિથ્ર સંયુતમ્ ॥

પિવેદન્નિવિવૃદ્ધયથં ન ચ વેગાન્વિધારયેત્ ।

અગ્નિદીપ્તિકરં નૃણાં રોગાણાં શમનં પ્રતિ ॥

પ્રાવૃટ્શરદ્રસન્તેષુ સમ્યક્સેહાદિમાચરેત્ ।

કફે પ્રચ્છર્દનં પિત્તે વિરેકો વસ્તીરરણે ॥

યસ્યતે ત્રિપ્પાપિ સદા વ્યાયામો દોષનાશનઃ ।

શુન્કે ચિરદ્રમપ્યન્નં વ્યાયામાન્નક્રુપ્યતિ ॥ ૪૪ ॥

અગ્નિની વૃદ્ધિ માટે સૈન્ધવ તથા પીપરના

૧ શેરડીના રસથી બનાવેલું મધ સીધું કહેવાય છે.

ચૂર્ણ સાથે રોહણ કરવું અને વેગોને અટકાવવા નહિ. વૈધે પ્રાવૃષ્ઠ, શરદ અને વસંતઋતુમાં માણસોના જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરવા અને રોગોનું શમન કરવા રોહણ આદિ ક્રિયાઓ કરવી. કફ ઉપર વમન, પિત્ત ઉપર વિરેચન અને વાયુ ઉપર પિચ-કારી દેવી હિતકારી છે. યોગ્ય રીતની કસરત તો ત્રણે દોષોને શાંત કરવા હમેશા ઉત્તમ ગણાય છે. વિરુદ્ધ અન્ન જમવામાં આવ્યું હોય, તો પણ કસરત કરવામાં આવે, તો દોષો વધતા નથી. ૪૪

મળત્યાગ બગેરે ધ્યાન કરવા

ઉત્સર્ગમૈથુનાદારશોધને સ્પાત્તુ તન્મનાઃ ।

નેચ્છેદ્રોગમયાત્રાજ્ઞઃ પીઢાં વાકાયમાનસીમ્ ॥ ૪૫ ॥

હાથા માણસોએ રોગો થવાનો ભય રાખી મળત્યાગ, મૈથુન, આહાર તથા શોધન પૂરું ધ્યાન આપીને કરવાં અને કોઈ રીતે વાણી, શરીર કે મન પીડા ન પામે, તેની સંભાળ રાખવી. ૪૫

સ્રીસંગના નિષ્ક્રિય

અતિસ્ત્રીસંયોગાચ રક્ષેદાત્માનામાત્મવાન્ ।

શૂલકાસજ્વરથ્વાસકાર્યપાણ્ડ્યામયક્ષયાઃ ॥

અતિવ્યવાયાજ્ઞાપ્યન્તે રોગાઽશ્લેષ્કાદયઃ ।

આયુષ્મન્તો મન્દજરા વપુર્વર્ણવલ્લાન્વિતાઃ ।

સ્થિરોપચિત્તમાંસાશ્ર મવાન્તિ સ્ત્રીષુ સંયતાઃ ॥

ત્રિભિક્ષિમિરહોભિર્વા સમીયાત્પ્રમદાં નરઃ ।

સર્વેષ્ટુતુષુ ધર્મે તુ પક્ષાત્પક્ષાદ્ વ્રજેદ્બુધઃ ॥ ૪૬ ॥

શુદ્ધિમાન માણસે અત્યંત મૈથુનથી ચોતાનો

બચાવ કરવો; કેમ કે અત્યંત મૈથુન કરવાથી

શળ, ખાંસી, જ્વર, શ્વાસ, કૃશતા, પાંડુરોગ, કષય

તથા આક્ષેપક આદિ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. જેઓ

મૈથુનપ્રસંગમાં નિયમિત રહે છે, તેઓ હાંબા

આયુષ્યવાળા, થોડા ધડપણવાળા, સારાં શરીરો-

વાળા, સારા વર્ણવાળા, બળવાન અને કઠણ તથા

સ્થિર માંસોવાળા થાય છે. પુરુષે સઘળી ઋતુઓમાં

ત્રણ ત્રણ દિવસે સ્ત્રીસંગ કરવો, પણ શ્રીધ્મજ્જતુમાં
તો પખવાડિયે પખવાડિયે કરવો. ૪૬

કેવી સ્ત્રીનો સંગ ન કરવો ?

રજસ્વલામકામાં ચ મલિનામગ્રિયાં તથા ।
વર્ણવૃદ્ધાં વયોવૃદ્ધાં તથા વ્યાધિપ્રપીડિતામ્ ॥
હીનાર્જ્જીં ગર્ભિણીં દ્વેષ્યાં યોનિદોષસમન્વિતામ્ ।
સમોત્રાં ગુરુપત્નીં ચ તથા પ્રવ્રજિતામપિ ॥
સન્ધ્યાપર્વસ્વગમ્યાં ચ નોપેયાત્રમદાં નરઃ ॥૪૭॥

પુરુષે રજસ્વલા, કામના વગરની, મલિન,
અપ્રિય, જાંચા વર્ણની, પોતાથી અધિક ઉંમરની,
વ્યાધિથી પીડાયેલી, આછાં અંગવાળી, ગર્ભવાળી,
અરુચિ ઉપભવનારી, યોનિના કોષવાળી, એક
ગોત્રમાં જન્મેલી, ગુરુપત્ની, ભેષવાળી અને
અગમ્યા સ્ત્રીઓનો સંગ કરવો નહિ. ૪૭

કયા કાળમાં સ્ત્રીસંગ ન કરવો ?

ગોસર્ગે ચાર્દરાત્રે ચ તથા મધ્યન્દિનેષુ ચ ॥૪૮॥
પ્રાતઃસંધ્યા, સાયંસંધ્યા અને પર્વમાં,
ગાયો છૂટવાના પ્રભાત સમયે, મધરાતે અને
અપોરના સમયે સ્ત્રીસંગ કરવો નહિ. ૪૮

કયા પ્રદેશમાં સ્ત્રીસંગ ન કરવો ?

લજ્ઞાસમાવહે દેશે વિદુતેશ્ચુદ્ધ એવ ચ ॥૪૯॥

જે સ્થળે શરમ લાગતી હોય તે સ્થળે,
પુદ્ગા કે અશુદ્ધ સ્થળે સ્ત્રીસંગ કરવો નહિ. ૪૯

કયા પુરુષે સ્ત્રીસંગ કરવો નહિ ?

ક્ષુધિતો વ્યાધિતશ્ચૈવ ક્ષુબ્ધચિત્તશ્ચ માનવઃ ।

વાતવિષ્મૂત્રવેગી ચ પિપાસુરતિદુર્બલઃ ॥૫૦॥

ભૂખ્યાએ, રોગવાળાએ, ભયાદિકથી ગભ-
રાયેલા ચિત્તવાળાએ, તરસવાળાએ, અતિ કુબળ
શરીરવાળાએ અને વાયુ, વિષા કે મૂત્રની હાજત-
વાળાએ સ્ત્રીસંગ કરવો નહિ. ૫૦

અયોગ્ય યોનિ આદિમાં વીર્યત્યાગ ન કરવો

તિર્યગ્યોનાવયોનો ચ ગ્રાસ્તશુક્રવિધારણમ્ ॥

દુષ્ટયોનો વિસર્ગ તુ વલવાનપિ વર્જયેત્ ।

રેતસશ્ચાતિમાત્રં તુ મૂર્દાવરણમેવ ચ ॥

સ્થિતાવુત્તાનશયને વિશેષેણૈવ ગર્હિતમ્ ।

ક્રીડાયામપિ મેઘાવી હિતાર્થી પરિવર્જયેત્ ॥૫૧॥

બકરી કે ગધેડી વગેરે પશુબતિની યોનિમાં
અને મનુષ્ય બતિના પણ મુખ કે શુદ્ધ આદિ
સ્થળમાં વીર્યત્યાગ કરવો નહિ. બળવાન પુરુષે
પણ રોગાદિકથી ખરાબ થયેલી યોનિમાં અને
સારી યોનિમાં પણ વારંવાર વીર્યત્યાગ (મૈથુન)
કરવો નહિ.

મુદિમૈથુનથી વીર્યત્યાગ કરવો અને (અપર-
ની કાચળી વગેરેથી) સિંગમણિને ઢાંકી મૈથુન
કરવું તથા જામાં જામાં કે ચતા સૂઈને વીર્યત્યાગ
કરવો એ પણ અત્યંત ખરાબ છે.

બુદ્ધિમાન અને હિતેચ્છુ પુરુષે ગમતમાં
પણ એ રીતે વીર્યત્યાગ કરી કરવો નહિ. ૫૧

અયોગ્ય રીતે વીર્યત્યાગથી હાનિ

રજસ્વલાં પ્રાપ્તવતો નરસાનિયતાત્મનઃ ॥

દૃષ્ટ્યાયુસ્તેજસાં હાનિરધર્મશ્ચ તતો ભવેત્ ।

લિઙ્ગિનીં ગુરુપત્નીં ચ સમોત્રામથ પર્વતુ ॥

વૃદ્ધાં ચ સન્ધ્યયોશ્ચાપિ ગચ્છતો જીવિતક્ષયઃ ।

ગર્ભિણ્યાં ગર્ભપીડા સ્યાદ્ વ્યાધિતાયાં વલક્ષયઃ ॥

હીનાર્જ્જીં મલિનાં દ્વેષ્યાં ક્ષામાં વન્ધ્યામસંવૃતે ।

દેશેશ્ચુદ્ધે ચ શુક્રસ્ય મનસશ્ચ ક્ષયો ભવેત્ ॥

ક્ષુધિતઃ ક્ષુબ્ધચિત્તશ્ચ મધ્યાહ્ને તૃપિતોઽવલઃ ।

સ્થિતશ્ચ હાનિ શુક્રસ્ય વાયોઃ કોપં ચ વિન્દતિ ॥

અતિપ્રસન્નાદ્ભવતિ શોષઃ શુક્રક્ષયાવહઃ ।

વ્યાધિતસ્ય રુઝા પ્રીહનિ મૃત્યુર્મૂર્છાં ચ જાયતે ॥

પ્રત્યુપસ્યદ્ધરાત્રે ચ વાતપિત્તે પ્રકુપ્યતઃ ।

તિર્યગ્યોનાવયોનોૈ ચ દુષ્ટયોનોૈ તથૈવ ચ ॥

ઉપદંશસ્તથા વાયોઃ કોપઃ શુક્રસ્ય ચ ક્ષયઃ ।

ઉચ્ચારિતે મૃત્રિતે ચ રેતસશ્ચ વિધારણે ॥

ઉત્તાને ચ મવેચ્છીઘ્નં શુક્રાદમર્યાસ્તુ સમ્ભવઃ ।

સર્વં પરિહરેત્સ્પાદેતલ્લોકદ્વયેઽહિતમ્ ॥૫૨॥

જે અબિતેદ્રિય પુરુષ રજસ્વલાનો સંગ

કરે તેને દહિની, આયુષ્યની તથા તેજની હાનિ થાય છે અને તે ઉપરાંત અધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે પુરુષ મતાદિકવાળી, ગુરુપત્ની, સમાન ગોત્રવાળી, ઉત્તમ વર્ણવાળી કે મોટી ઉંમરની સ્ત્રીનો સંગ કરે અથવા પૂર્વાદિવસે, પ્રભાતે કે સાયંકાળે સ્ત્રીનો સંગ કરે તેના જીવનનો ક્ષય થાય છે. ગર્ભિણી સ્ત્રીનો સંગ કરવાથી ગર્ભને પીડા થાય છે. શાગિણી સ્ત્રીનો સંગ કરવાથી બળનો ક્ષય થાય છે. ગ્રાહાં અંગવાળી, મેલી, અશ્વિ ઉપજવતી, નખળી કે વાંગ્રણીનો સંગ કરવાથી અને યુક્ત પ્રદેશમાં કે અશુદ્ધ પ્રદેશમાં સ્ત્રીસંગ કરવાથી વીર્ય તથા મનનો ક્ષય થાય છે. ભૂખ્યો, ભયાદિકથી ગભરાયેલા ચિત્તવાળો, તરસ્યો કે નખળો પુરુષ સ્ત્રીસંગ કરે, તો તેને વીર્યની હાનિ અને વાયુનો પ્રકોપ થાય છે. બેચેનના સમયમાં કે જાણે જાણે સ્ત્રીસંગ કરવાથી પણ વીર્યની હાનિ અને વાયુનો પ્રકોપ થાય છે. સ્ત્રીઓનો અત્યંત પ્રસંગ કરવાથી વીર્યનો ક્ષય કરનારો શોષ નામનો રોગ થાય છે. રોગી પુરુષ સ્ત્રીનો સંગ કરે તો તેને વેદના, બરણતું દર્દ, મૂર્છા અને મરણ પણ થાય છે. પરોઢિયે કે મધરાતે સ્ત્રીનો સંગ કરવાથી વાયુ તથા પિત્તનો પ્રકોપ થાય છે. યોનિ વગર મુખાદિક અવયવમાં, બકરી વગેરેની યોનિમાં કે રોગથી ખરાબ થયેલી યોનિમાં વીર્યત્યાગ કરવાથી ચાંદી થાય છે, વાયુનો પ્રકોપ થાય છે અને વીર્યનો ક્ષય થાય છે. ઝાડા કે મૂત્રની હાજત લાગ્યા છતાં તેને રોકી મૈથુન કરવાથી, ચત્તા મૈથુન કરવાથી અને બીજા પણ કેટલાક અયોગ્ય પ્રકારે વીર્યત્યાગ કરવાથી તુરંત શુક્રાસ્ત્રી(વીર્ય સંબંધી પથરી)ની ઉત્પત્તિ થાય છે; માટે એ સવળા પ્રકારોનો ત્યાગ કરવો, જેથી આલોકમાં અને પરલોકમાં પણ શુભ થાય. ૫૨

આવેલું વીર્ય રોકવું નહિ

શુક્રં ચોપસ્થિતં મોહાન્ન સન્ધાર્ય કથચ્છન ॥૫૩॥

આવેલા વીર્યને પકડવા જ દેવું, પણ ભૂલથી તેને કાઢી રીતે રોકવું નહિ. ૫૩

કેવા પુરુષે કેવી સ્ત્રીનો સંગ કરવો?

વયોરૂપગુણોપેતાં તુલ્યશીલાં ગુણાન્વિતામ્ ।
અમિકામોઽમિકામાં તુ હૃષ્ટો હૃષ્ટામલંકૃતામ્ ॥
સેવેત પ્રમદાં યુક્ત્યા વાજીકરણવૃંદિતઃ ॥૫૪॥

વાજીકરણો આ સ્થાનના ૨૬મા અધ્યાય-માં કહેવામાં આવેલ; તેઓથી પુષ્ટિ પામેલા, અત્યંત કામનાથી ઘેરાયેલા અને હર્ષથી વ્યાપ્ત થયેલા પુરુષે જુવાન, રૂપાળી, સદ્ગુણવાળી, પોતાને મળતા સ્વભાવવાળી, કામનાથી ઘેરાયેલી, હાવભાવાદિક ગુણવાળી, હર્ષથી વ્યાપ્ત થયેલી અને શણગારે પહેરેલી સ્ત્રીનું યુક્તિ-પૂર્વક સેવન કરવું. ૫૪

મૈથુન પછી હિતકારી પદાર્થો

મધ્યાઃ સશર્કરાઃ ક્ષીરં સત્તિં રસ એવ ચ ॥
સ્નાનં સ્વયંજનં સ્વમ્નો વ્યવાયાન્તે હિતાનિ તુ ॥૫૫॥

પુરુષે તથા સ્ત્રીએ મૈથુન પછી સાકરવાળાં ભૂધો, સાકરવાળું દૂધ અને માંસના રસાનું સેવન કરવું તથા પંખાનો પવન લેવો અને નિદ્રા કરવી એ હિતકારી છે. વીર્ય વધારે હોવાથી વિધિનું ઉલ્લંઘન કરીને દિવસે મૈથુન કરવું હોય, તો કયાં પછી સ્નાન કરવું પણ હિતકારી છે. ૫૫

મુશમાત્રં સમાસેન સદ્વૃત્તસ્પૈતદીરિતમ્ ।

આરોગ્યમાયુર્યો વા નાસઙ્ગિઃ પ્રાપ્યતે નૃતિઃ ॥૫૬॥

સદાચારી પુરુષ માટે મુખ્યત્વે કરી દૂકમાં આ કથું છે. દુરાચારી પુરુષ તો આરોગ્ય, આયુષ્ય અને અર્થને પામી શકતો જ નથી. ૫૬

૧ રાત્રે નાહવાથી તો અલ્પજી વગેરે થાય છે.

અધ્યાય ૨૫ મો

ઉપક્રમ

અથાતો મિશ્રકચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥૧॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'મિશ્રકચિકિત્સિતં'^૧ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીયું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧કાનની ખૂટાના પાંચ રોગોનાં નામો^૨

પાલ્યામયાસ્તુ વિસાવ્યા હત્યુક્તં પ્રાડુ નિવોધ તાન્ ।

પરિપોટસ્તથોત્પાત ઉન્મન્યો દુઃસ્વર્દનઃ ।

પશ્ચમઃ પરિલેહી ચ કર્ણપાલ્યા ગદાઃ સ્મૃતાઃ ॥૨॥

કાનની ખૂટાના રોગોમાંથી રાત્ર વડે સાવણ કરવું, એમ સૂત્રસ્થાનના ૨૫ મા અધ્યાયના ૮ મા વિષયમાં કહેવામાં આવ્યું છે. એ રોગોનાં નામો આપું છું, તે સાંભળો. પરિપોટ, ઉત્પાત, ઉન્મન્ય, દુઃસ્વર્દન અને પાંચમે પરિલેહી એ નામના પાંચ રોગો કાનની ખૂટામાં થાય છે. ૨

પરિપોટકનું નિદાન તથા લક્ષણ

સૌકુમાર્યાચિરોત્સૃષ્ટે સહસાઽભિપ્રવર્દિતે ।

કર્ણશોફો ભવેત્પાલ્યાં સરજઃ પરિપોટવાન્ ॥

કૃષ્ણારુણનિભઃ સ્તબ્ધઃ સ વાતાત્પરિપોટકઃ ॥૩॥

કામળતાને લીધે જને વધારવાનું લાંબા કાળથી છોડી દીધું હોય, તે કાનને એકદમ વધારવાથી વાયુનો પ્રકાપ થતાં ખૂટમાં વેદનાવાળો, જપસેલી ફાટવાળો, કાળી તથા રાતી કાંતિવાળો અને અમ્લકપણાવાળો જે સોજે વાયુથી થાય છે, તે પરિપોટક કહેવાય છે. ૩

૧ પરચુલ્ય રોગોની ચિકિત્સા વિશેનો.

૨ મુચ્યમાનના ૧૬ મા અધ્યાયના ૧૬ મા તથા

૧૭ મા વિષયની નોંધ જુઓ.

ઉત્પાતનું નિદાન તથા લક્ષણ

ગુર્વાભરણસંયોગાત્તાડનાદ્વર્ષણાદપિ ।

શોફઃ પાલ્યાં ભવેત્ચ્ચાવો દાહપાકરુગ્મન્વિતઃ ।

રક્તો વા રક્તપિત્તામ્યામુત્પાતઃ સગદો મતઃ ॥૪॥

જારે ધરેલું પડેરવાથી, તાડન કે ધસાવાથી રુધિર તથા પિત્તનો પ્રકાપ થતાં કાનની ખૂટમાં બળતરા, પાક કે વેદનાવાળો અને કાળો અથવા રાતો જે સોજે ઉત્પન્ન થાય તે ઉત્પાત કહેવાય છે. ૪

ઉન્મન્યનું નિદાન તથા લક્ષણ

ચલાદ્વર્દ્યતઃ કર્ણં પાલ્યાં વાયુઃ પ્રકુપ્યતિ ।

ગૃહીત્વા સ કર્ણં કુર્વાન્શ્લોષં તદ્વર્ણવેદનમ્ ॥

ઉન્મન્યકઃ સ્ફગ્નક્રો વિકારઃ કફવાતજઃ ॥૫॥

જળાતકારથી કાનને વધારવા જતાં કાનની ખૂટમાં વાયુનો પ્રકાપ થાય છે. એ પ્રકુપિત થયેલા વાયુ કફને પોતાની સાથે લઈ કફ લગતા વર્ણ, વેદના અને ખરજવાળો સોજાં ઉત્પન્ન કરે છે. એ કફ તથા વાયુથી થયેલો વિકાર ઉન્મન્યક કહેવાય છે. (વાગ્મટ કાં છે કે, આ સોજે વ્યથા વગરનો, સ્થિર, સ્તબ્ધ ખરજવાળો અને કાનના જેવા જ વર્ણવાળે થાય છે.) ૫

દુઃસ્વર્દનનું નિદાન તથા લક્ષણ

વર્ધમાને યદા કર્ણે કષ્ટદાહરુગ્મન્વિતઃ ॥

શોફો ભવતિ પાકચ્ચ ત્વસ્વોઽસૌ દુઃસ્વર્દનઃ ॥૬॥

ખરાબ રીતે વીંધાયેલા કાનને વધારત ચામડીમાં ખરજ, બળતરા તથા વેદનાવાળો સોજો અને પાક થાય છે, તે દુઃસ્વર્દન કહેવાય છે. (વાગ્મટ કહે છે કે, આ સોજે ત્રણે દોષોથી થાય છે.) ૬

પરિલેહીનું નિદાન તથા લક્ષણ

કફાસ્ટુમયઃ કુર્ણુઃ સર્પપામા વિકારિણીઃ ॥

સાવિળીઃ પિટ્તકાઃ પાલ્યાં કષ્ટદાહરુગ્મન્વિતાઃ ।

કપાસુકૃમિસમ્ભૂતઃ સ વિસર્પન્નિતસ્તતઃ ॥

લિહ્યાત્સશ્કુલીં પાલીં પરિલેહીતિ સ સ્મૃતઃ ॥૭૥॥

કંક, રુધિર અને કૃમિઓ કાનની ખૂટમાં સરસવ જેવો દેખાવ, વિકારો, સાવ, ખરબ, બળતરા અને વેદનાવાળી ફેડલીઆ ઉત્પન્ન કરે છે. કંક, રુધિર તથા કૃમિઓથી ઉત્પન્ન થયેલો અને અનુક્રમે ફેલાતો આ રોગ, કાનની શબ્દલી તથા ખૂટને ચાટે છે (વળગે છે-ખરાબ કરે છે), તેથી પરિલેહી કહેવાય છે. ૭

૧. કાનની ખૂટના પાંચ રોગોની ચિકિત્સા

પાલ્યામયા હામી ઘોરા નરસ્યાપ્રતિકારિણઃ ॥

મિથ્યાહારવિહારસ્પ પાલીં હિંસ્યરુપેક્ષિતાઃ ।

તસ્માદાશુ મિપક્તેષુ લેહાદિકમમાચરેત્ ॥

તથામ્યજ્ઞપરીપેકપ્રદેહાસુગિવમોક્ષણમ્ ।

સામાન્યતો વિશેષાઽઽ વક્ષ્યામ્યમ્પજ્ઞનં પ્રતિ ॥૮૥॥

કાનની ખૂટના આ બધું કર રોગોની જો બેદરકારી કરવામાં આવે, તો તેઓ ચિકિત્સાથી રહિત રહેનારા અને મિથ્યા આહારવિહાર કરનારા માણસની કાનની ખૂટને ખરાબ અથવા નષ્ટ કરી નાખે છે; માટે વૈદે જો રોગો ઉપર તુરત જ સ્નેહન આદિ ક્રમ કરવો અને અભ્યંગ, સિંચન, લેપ તથા લોહીતું સાવણું કરવું.^૧ આ સામાન્ય ચિકિત્સા કહી. હવે અભ્યંગ સંબંધી વિશેષ ચિકિત્સા કહું છું. ૮

પરિપોટકની ખાસ ચિકિત્સા

શરમજ્જરિપટ્યાહ્નસૈન્ધવામરદારુભિઃ ।

સુપિષ્ઠૈઃ સાથગન્ધૈશ્ચ મૂલકાવલ્ગુજૈઃ ફલૈઃ ॥

સર્પિસ્તૈલવસામજ્ઞમધૂચ્છિદાનિ પાચયેત્ ।

સક્ષીરાખ્યથ તૈઃ પાલીં પ્રદિહ્યાત્પરિપોટકે ॥ ૯ ॥

સફેદ અથેડો, જઠીમધ, સૈંધવ, દેવદાર,

૧ વાજુજન્યમા અખગ, રેહેખસિત તથા લેપ કરવાં, પિત્તજન્યમાં વિરેચન દેવું, કફજન્યમાં વમન દેવું અને રુધિર તથા પિત્તથી થયેલ હોય, તેમાં લોહીતું સાવણું કરવું, એમ રહન વિષયવિભાગ આપે છે.

આસોંદ, મૂળાનાં બીજ અને બાબચીનાં ફળને સારી પેટે વાટી તે કંદક નાખી દૂધમાં ધી, તેલ, ચરબી, મગજ તથા મીણને પકવ્યા પછી તેઓની પરિપોટક ઉપર આલિસ કરવી. ૯

ઉત્પાતની ખાસ ચિકિત્સા

મજ્જિણાતિલયટ્યાહ્નસારિવોત્પલપન્નકૈઃ ।

સરોષ્ઠૈઃ સકદન્નૈશ્ચ વલાજમ્બ્યામ્પલ્લૈઃ ॥

સિદ્ધં ધાન્યામ્લસંયુક્તં તૈલમુત્પાતનાશનમ્ ॥૧૦૥॥

મજ્જક, તલ, જઠીમધ, ઉપલસરી, રજા-કમળ, પન્નકાષ, લોધર તથા કંદક, ખલદાણુ, બળુ અને આંબાનાં પાંદડાંના કંદક તથા ક્વાથને ધાન્યામ્લથી^૨ મિશ્ર કરી તેનાથી તેલ પકવવું. આ તેલ ઉત્પાત પર ચોળવાથી તે મટે છે.

ઉન્મથની ખાસ ચિકિત્સા

તાલપત્રયશ્વગન્ધાર્કવાકૂચીતિલસૈન્ધવૈઃ ।

તૈલં કુલીરગોધાનાં વસયા સહ પાચિતમ્ ॥

સરલાલાજ્ઞલીમ્યાં ચ દિત્તમુન્મથનાશનમ્ ॥૧૧॥

ઉદરકની, આસોંદ, આકડો, બાબચી, તલ, સૈંધવ, નસોતર અને દૂધિયા વછનાગના કંદક તથા ક્વાથથી કુડચલ અને ચંદનધોની ચરબી સાથે તેલ પકવવું. આ તેલને ઉન્મથ પર ચોળવાથી તે મટે છે. ૧૧

દુઃખવર્દનની ખાસ ચિકિત્સા

તથાજ્ઞમન્તકજ્ઞમ્યામ્પન્નકાથેન સેચનમ્ ।

પ્રપૌષ્ઠરીકમધુકમજ્જિણારજનીદ્રવૈઃ ॥

ચૂર્ણૈર્લુર્દતૈઃ પાલીં તૈલાકામવચૂર્ણયેત્ ।

લાક્ષાવિદજ્ઞક્લેન તૈલં પક્ત્યાવચારયેત્ ॥૧૨॥

દુઃખવર્દન થયેલ હોય, તો કાનની ખૂટ ઉપર આસોંદરો, બળુ તથા આંબાનાં પાંદડાંના ક્વાથનું સિંચન કરી કાનની ખૂટને ત્રેલથી ખરડી તે ઉપર પાંડરવો, જઠીમધ, મજ્જક, હળ-

દર તથા દારુહળદરનું ચૂર્ણ ભભરાવવું. લાખ

તથા વાવડિંગનો કંદક નાખી ચોગણા પ્રવાહી-
માં તેલ પકવીને ખૂટ ઉપર લગાવવું. ૧૨

પરિલેહીની ખાસ ચિકિત્સા
સ્વિન્નાં ગોમયપિષ્ઠેન પ્રદિહ્યાત્પરિલેહિકે ।
પિષ્ઠૈર્વિદ્ઘ્નૈરયથા ત્રિવૃચ્છયામાર્કસંયુતૈઃ ॥
કરજ્જેદ્ધુદિવીજૈર્વા કુટજારમ્બધાયુતૈઃ ।
સર્વૈર્વા સાર્પયં તેલં સિદ્ધં મરિચસંયુતમ્ ।
સનિમ્બપત્રૈરમ્બજ્ઞે મધૂચ્છિષ્ટાન્વિતં હિતમ્ ॥૧૩॥

પરિલેહી થયેલ હોય, તો તેને ગરમ કરેલા
છાણના પીંડાથી વારંવાર સ્નેહન આપ્યા પછી
ગાડરના ભૂતમાં વાટેલાં વાવડિંગ, નસોતર, વર-
ધારે તથા આકડાનો લેપ કરવો અથવા ગાડર-
ના ભૂતમાં વાટેલાં કરંજનાં તથા ઇંગોળિયાનાં
ખીજ, ઇંદ્રજવ અને ગરમાળાનો લેપ કરવો;
અથવા ઉપર કહેલા વાવડિંગ વગેરે સર્વ પદાર્થો,
મરી, લીંબડાનાં પાંદડાં અને મીણુનો કંદક
નાખી ચોગણા ગાડરના ભૂતમાં પકવેલું સરસિયું
તેલ ચોળવું હિતકારી છે. ૧૩

કાનની ખૂટ ઉપર માલિસ માટે સ્નેહ
પાલીષુ વ્યાધિયુક્તાસુ તન્વીષુ કઠિનામુ ચ ।
પુષ્ટયથે માર્દવાથં ચ કુપ્યાદમ્બજ્ઞનં હિતમ્ ॥
લોપાકાનૂપમજ્ઞાનં વસાં તેલં નવં ઘૃતમ્ ।
પચેદ્દશગુણં ક્ષીરમાવાપ્ય મધુરં ગળમ્ ॥
અપામાર્ગાશ્વગન્ધે ચ તથા લાઘારસં શુભમ્ ।
તત્સિદ્ધં પરિપ્તં ચ સ્વતુગુણં નિધાપયેત્ ॥
તેનામ્બજ્ઞ્યાત્સદા પાર્લીં મુસ્તિન્નામતિમર્દિતામ્ ।
એતેન પાર્યો વર્દન્તે નીરુજો નિરુપદ્રવાઃ ।
મૃદ્યવ્યઃ પુષ્ટાઃ સમાઃ સ્લિગ્ધા જાયન્તે ભૂષણમાઃ ॥

અથેટો તથા આસોંદનો કંદક તથા લાખનો સુંદર
રસ નાખીને તેમાં લોંકડીની મજ્જા, આનૂપ
પ્રાણીઓની મજ્જા, ચરબી, તેલ અને તાજું ધી
પકવવું. એ પાછી રહે ત્યારે ગાળી લઈ ને તે
સ્નેહને સારી રીતે સુરક્ષિત રાખવો. પછી કાનની
ખૂટને સારી પેઠે સ્નેહન આપી તથા આંગળીઓ
વગેરેથી અત્યંત ચોળી તેના ઉપર એ સ્નેહથી
માલિસ કરવી. આ અભ્યંગ કરવાથી કાનની
ખૂટ રોગો તથા ઉપદ્રવોથી રહિત થઈ વધે છે,
કામળ, પુષ્ટ, સ્નિગ્ધ અને ભૂષણને લાયક થાય છે.

પક્ષિતની ચિકિત્સા (નીલીતેલ)

નીલીદલં મૃદ્નરજોર્જુનત્વક્
પિષ્ઠીતકં કૃષ્ણમયોરજશ્વ ।
વીજોદ્ભવં સાહચરં ચ પુષ્પં
પથ્યાશ્વધાત્રીસહિતં વિચૂર્ણ્ય ॥
એકીકૃતં સર્વમિદં પ્રમાય
પદ્ધેન તુલ્યં નલિનીમવેન ।
સંયોજ્ય પદ્મં કલશે નિધાય
લોહં ઘટે સઘનિ સાપિધાને ॥
અનેન તેલં વિપચેદિમિશ્રં
રસેન મૃદ્નત્રિફલામવેન ।
આસન્નપાકે ચ પરીક્ષણાર્થે
પત્રં ચલાકામવમાધિપેચ ॥
મવેદ્યદા તદ્ બ્રમરાદ્ગનીલં
તદા વિપકં વિનિધાય પાત્રે ।
કૃષ્ણાયસે માસમવસ્થિતં તદ-
મ્યજ્ઞયોગાત્પલિનાનિ દન્યાન્ ॥૧૫॥

કરી ઈ એક પખવાડિયા સુધી ધરમાં રાખવું.
પછી ભાંગરા તથા ત્રિકુળાના રસથી મિશ્ર કરેલા
તેલને, પેલા ઘડામાંથી કાઢી લીધેલો ચૂર્ણ સહિત
કાઠવડપ કુદક નાખી, જ્યાં સુધી અત્યંત ર્યામ
થઈ જાય ત્યાં સુધી વારંવાર ભાંગરા તથા
ત્રિકુળાના રસ નાખીને પકવવું. જ્યારે પાકવા
આવે, ત્યારે પરીક્ષા માટે તેમાં બગલીતું પીંછું
નાખી જોવું. એ પીંછું જ્યારે ભરાના અંગ
જવું ર્યામ થઈ જાય, ત્યારે એ તેલને બરાબર
પાછી રહેલું સમજવું. પછી એ તેલને ઉતારી,
કાળા લોઢાના વાસણમાં એક મહિના સુધી
રાખવું. મહિના પૂરો થયા પછી એ તેલની
માલિસ કરાય તો સફેદ વાળ કાળા થઈ જાય છે.

પલિત તથા ટાલની ચિકિત્સા
(સૈરીયકાદિ તેલ)

સૈરીયજમ્બવર્જુનકાશ્મરીજં
પુષ્પ તિલાન્માર્કચૂતવીજી ।
પુનર્નવે કર્દમકપટકાર્વૌ
કાલીસપિન્ડીતકવીજસારમ્ ॥
ફલત્રયં લોહરજોઽજ્ઞનં ચ
યદ્યદ્યાદ્યં નીરજસારિવે ચ ।
પિપ્પ્લાઽથ સર્વં સહ મોદયન્ત્યા
સારામ્ભસા વીજકસમ્ભવેન ॥
સારામ્ભસઃ સસમિરેવ પથ્યાત્
પ્રસ્થૈઃ સમાલોઽથ દશાહગુપ્તમ્ ।
લૌહે સુપાત્રે વિનિધાય તૈલ-
મક્ષોદ્ભવં તત્ત્વ પચેત્યત્તાત્ ॥
પક્કં ચ લૌહેઽમિનવે નિધાય
નસ્યં વિદધ્યાત્પરિશુદ્ધકાયઃ ।
અમ્યજ્ઞયોર્ગૈશ્વ નિયોજયેત
શુક્લીત માપાન્કૃશરામથો વા ॥
માસોપરિષાદ્વનકુંચિતાગ્રાઃ
કેશા ભવન્તિ ઋમરાજનાભાઃ ।

કેશાસ્ત્યાન્યે લલતૌ ભવેયુ-

ર્જરા ન ચૈનં સહસાઽમ્યુપૈતિ ॥

વલં પરં સમ્ભવતીન્દ્રિયાણાં

મવેચ વક્ત્રં વલિભિર્વિમુક્તમ્ ।

નાકામિનેઽનર્થિની નાકૃતાય

નૈવારયે તૈલમિદં પ્રદેયમ્ ॥ ૧૬ ॥

કાંટાઅશેળિયો, જાંબુ, કડાચો, સીવણનાં
ફળ, તેલનાં ફૂલ, ભાંગરો, આંબાની ગોટલી,
સફેદ તથા રાતી સાટોડી, કમળ નીચેનો કાઠવ,
ભોંરીંગણી, હીરાકસી, મીંઢળ, ખીલાનો સાર,
ત્રિકુળા, લોઢાતું ચૂર્ણ, રસવંતી, જઠીમખ,
કમળ, ઉપલસરી અને મોગરા (ઢાલર)ને
ખીબલાના સારના બળથી વાટી તે કુદકને ખીબલા-
ના સારના સાત પ્રસ્થ (ચોસઠ તોલાભારતું
એક પ્રસ્થ-એટલા)ભાર જળમાં ઘોળી તે
બળને લોઢાના ઉત્તમ પાત્રમાં ભરી મોઢું બંધ
કરી દસ દિવસ સુધી શુભ રીતે રાખવું. પછી
એ જળમાં બહેડાનું તેલ નાખી લોઢાના પાત્રમાં
પ્રયત્નપૂર્વક પકવવું અને પાછી રહે ત્યારે તેને
લોઢાના નવા પાત્રમાં નાખી એક મહિના સુધી
રાખવું. વખતવિરેચનાદિથી શરીરને શુદ્ધ કરી
આ તેલનાં નસ્યો દેવામાં આવે, આ તેલ જ
ચોળવામાં આવે અને ખાવામાં અડધ કે તલ,
અડધ અને ચોખાની ખીચડી દેવામાં આવે
તો એક મહિના પછી વાળ ભરા તથા આંજણ
જ્યાં કાળા, ઘાટા તથા વાંકડિયા થાય છે; અને
ટાલ પડી હોય, તો તેમાં નવા વાળ ઉત્પન્ન
થાય છે. એ માણસને ઘડપણ, તુરત આવતું
નથી, હંદ્રિયો અત્યંત બળવાન થાય છે અને
તેતું મોઢું પણ કરચલીઓ વગરતું થઈ જાય છે.
વેચે આ તેલ કામના વગરના માણસને, આજીવ-
પૂર્વક માગણી નહિ કરનારાને, કબજામાં નહિ
રહેનારાને કે શત્રુને કદી દેવું નહિ. ૧૬

વ્યંગ, નીલિકા, વગેરેની ચિહ્નિત્વા-લાક્ષાદિ ઘૃત

લાક્ષા રોધં દ્વે હરિદ્રે શિલાલે

કુષ્ઠં નાગં ગૈરિકં કુકૂમં ચ ।

મહ્નિષ્ઠોગ્રા સ્પાત્સુરાષ્ઠોદ્ગ્રવા ચ ।

પત્તન્નં ગોરોચના ચાન્નનં ચ ॥

હેમાદ્ગત્ત્વકપાણ્ડુપત્રં વટસ્ય

કાલીયં સ્પાત્પત્રકં પદ્મમધ્યમ્ ।

રક્તં શ્વેતં ચન્દનં પારદશ્ચ

કાકોલ્યાદિઃ ક્ષીરપિષ્ટશ્ચ વર્ગઃ ॥

મેદો મજ્જા સિક્થકં મોઘૃતં ચ

દુગ્ધં ક્ષાયઃ ક્ષીરિણાં ચ દ્રુમાણામ્ ।

એતત્સર્વં પક્વમૈકધ્યતસ્તુ

વક્ત્રામ્યજ્ઞે સર્પિરુક્તં પ્રધાનમ્ ॥

હન્યાદ્ વ્યજ્ઞં નીલિકાં ચાતિવૃદ્ધાં

વક્ત્રે જાતાઃ સ્ફોટિકાશ્ચાપિ કાશ્વિત્ ।

પન્નાકારં નિર્વલીકં ચ વક્ત્રં

કુર્યાદેતત્પીનગણ્ડં મનોજ્ઞમ્ ॥

રાજામેતથોપિતાં ચાપિ નિત્યં

કુર્યાદ્વૈદ્યસ્તત્સમાનાં નૃણાં ચ ।

કુષ્ઠં વૈ સર્પિરેતદ્ પ્રધાનં

યેપાં પાદે સન્તિ વૈપાદિકાશ્ચ ॥૧૭॥

લાખ, લોધર, હળદર, દારુહળદર, મણ્શીલ,

હરતાલ, કઠ, નાગકેસર, સોનાગરુ, કેસર, મજ્જા,

વજ, ફટકડી, પતંગ, ગોરાચન, રસવંતી,

દારૂની છાલ, વડનાં પીળાં પાંદડાં, કાણું

અગર, પદ્મકાષ્ઠ, કમળનો મધ્ય ભાગ, રતાંજલિ,

સુખડ, પારદ અને કાકોલ્યાદિ ગણુ એ સર્વને

દૂધમાં વાટી, એ કુદકુને દૂધ, મેદ, મજ્જા તથા

મીણથી મિશ્ર કરેલા વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોના

ફાથમાં નાખી તે ક્વાથમાં ગાયનું ઘી પકવવું.

મોઢા ઉપર ચોળવા-માટે આ ઘી સુખ્ય છે. આ

ઘી મોઢા પર અત્યંત વધેલાં વ્યંગ તથા નીલિકા-

ફેડલીઓને પણ મટાડે છે. મોઢાને કરચલીઓ

વગરનું, પુષ્ટ ગાલોવાળું તથા મનોહર કરે છે,

કાઢને મટાડે છે અને જાઓના પગોમાં વિપાદિકા

(ફાટો પડવારૂ પેગ) થયેલ હોય તેઓ માટે

પણ આ હિતકારી છે. વૈદ્યે આ ઘી રાજાઓ

માટે, રાજાઓની સ્ત્રીઓ માટે અને રાજાઓ

જવા માણસો માટે બનાવવું. ૧૭

ફેડલીઓ વગેરે મટાડનારું તથા શરીરને

શોભા આપનારું લેપન

હરીતકીચૂર્ણમરિષ્ટપત્રં

ચૂતત્વચં દાહિમપુષ્પવૃન્તમ્ ।

પત્રં ચ દધાન્મદ્યન્તિકાયા

લેપોઽજ્જરાગો નરદેવયોગ્યઃ ॥૧૮॥

હરડેનું ચૂર્ણ, લીમડાનાં પાંદડાં, આંખાની

છાલ, દાડમનાં પુષ્પનાં દીટિયાં અને મોગરાનાં

અથવા મેંદીનાં પાંદડાંને વાટી તેઓનું લેપન

કરાવવું. આ શરીરને સુશોભિત દેખાડનારું અને

ફેડલીઓ વગેરેને મટાડનારું લેપન રાજાઓને

લાયક છે. ૧૮

વાણકરણુત્રય

અધ્યાય ૨૬ મો

ઉપક્રમ

વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિ-
એ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

નિત્ય મૈથુન કરવાનો નિવેધ કેને નથી ?

કલ્પસ્પોદગ્રવપસૌ વાજીકરણસેવિનઃ ।

સર્વેષ્ટુષ્વહરહર્વ્યવાયો ન નિવારિતઃ ॥૨॥

જે પુરુષ રોગોથી રહિત, જીવાન અને
વાજીકરણોનું સેવન કરનાર હોય, તેને સધળી
ઋતુઓમાં દરરોજ મૈથુન કરવાનો નિવેધ નથી. ૨

વાજીકરણ યોગે કેને હિતકારી છે ?

સ્થવિરાણાં રિરંસૂતાં સ્ત્રીणां વાહ્યમ્પમિચ્છતામ્ ।

યોપિત્તસજ્જાત્સ્ત્રીણાં ક્ષીવાનામલ્પરેવસામ્ ॥

વિલાસિનામર્થવતાં રૂપયૌવનશાલિનામ્ ।

નૃપાં ચ વ્રજુમાર્યાણાં યોગા વાજીકરતા હિતાઃ ॥૩॥

જેઓ વૃદ્ધ છતાં કામક્રીડા કરવાની તથા

સ્ત્રીઓના પ્રેમની ઇચ્છા રાખતા હોય, જેઓ

સ્ત્રીઓના પ્રસંગથી ક્ષીણ થયેલા હોય, જેઓ

થોડા વીર્યવાળા હોય, જેઓ સાધ્ય નપુંસકો

હોય, જેઓ વિલાસી, ધનવાન, રૂપાળા તથા

જીવાન હોય અને જેઓ ધણી સ્ત્રીઓવાળા હોય,

તેઓ માટે વાજીકરણ યોગે હિતકારી છે. ૩

વાજીકરણ રાખનાર વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ અર્થ

સેવમાનો યદૌચિત્સાદ્વાજીવાત્યર્થવેગવાન્ ।

નારીસ્તર્પયતે તેન વાજીકરણમુચ્યતે ॥૪॥

પુરુષ જેનું યોગ્ય રીતે સેવન કરવાથી

ઘોડાની પેઠે અત્યંત વેગવાળો બની સ્ત્રીઓને

પ્રત્ય કરે, તે ઔપધાદિક વાજીકરણ કહેવાય છે. ૪

સામાન્ય વાજીકરણ

મોજનાનિ વિચિત્રાણિ પાનાનિ વિવિધાનિ ચ ॥

વાચઃ શ્રોત્રાનુગામિન્યસ્ત્વચઃ સ્પર્શસિલ્વાસ્તથા ।

યામિની સેન્દુતિલકા કામિની નવયૌવના ॥

મીતં શ્રોત્રમનોહારિ તામ્બૂલં મદિરાઃ સ્વજઃ ।

મનસશ્વપ્રતીધાતૌ વાજીકુર્વન્તિ માનવમ્ ॥૫॥

વિચિત્ર ભોજનો, વિવિધ પ્રકારના પીવાના

પદાર્થો, કાનને પ્રિય લાગે એવાં વચ્ચનો, ચામડીને

સુખ આપે એવા સ્પર્શો, ચંદ્રની પ્રભાથી શોભી

રહેલી રાત્રિ, નવીન યૌવનવાળી સ્ત્રી, કાનનું

તથા મનનું હરણ કરે એવું ગાયન, નાગરવેલનાં

પાન, મદિરા, માખા અને મનની સ્વસ્થતા

પુરુષને મૈથુનમાં ઘોડા જેવો કરે છે. ૫

નપુંસકતાના સાત ભેદો પૈકી પાંચની ચિકિત્સા

તૈસ્તૈર્માર્ગૈરહૃદયેસ્તુ રિરંસૌર્મનસિ ક્ષતે ।

દ્વેષ્યસ્ત્રીસમ્પ્રયોગાચ ક્લૈવ્યં તન્માનસં સ્મૃતમ્ ॥

કદુકામ્લોષ્ણલવણેરતિમાત્રોપસેવિતૈઃ ।

સૌમ્યઘાતુક્ષયો દૃષ્ટઃ ક્લૈવ્યં તદપરં સ્મૃતમ્ ॥

અતિવ્યવાયશીલો યો ન ચ વાજિક્રિપારતઃ ।

ધ્વજમદ્ભ્રમવાપ્નોતિ સ શુક્રધ્વયહેતુકમ્ ॥

મહતા મેદુરોગેણ મર્મચ્છેદેન વા પુનઃ ।

ક્લૈવ્યમેતત્તતુર્થ સ્યાન્નૃપાં પુંસ્ત્રોપધાતજમ્ ॥

જન્મપ્રભૃતિ યઃ ક્લીબઃ ક્લૈવ્યં તત્સહજં સ્મૃતમ્ ।

વલિનઃ ક્લુબ્ધમનસો નિરોધાદ્ભ્રજચર્યતઃ ॥

પદં ક્લૈવ્યં મતં તત્તુ સ્તિશુક્રનિમિચજમ્ ।

અસાધ્યં સહજં ક્લૈવ્યં મર્મચ્છેદાચ યદ્ભવેત્ ।

સાધ્યાનામિતરેણાં તુ કાર્યો હેતુવિપર્યયઃ ॥૬॥

મૈથુન કરવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષનું મન

ભય, શોક તથા ક્રોધ વગેરે દુઃખદાયી વિકારોથી

અસ્વસ્થ થતાં; અથવા મનમાં જેના ઉપર અરુચિ

થાય એવી સ્ત્રીનો સમાગમ થતાં લિંગ નમી

બય છે, એ માનસિક નપુંસકતા કહેવાય છે.

તીખા, ખાટા, ગરમ તથા ખારા પદાર્થોનું

અત્યંત સેવન કરવાથી વૃદ્ધિ પામેલા પિત્તને

લીધે વીર્ય બળી જતાં જે નપુંસકતા થાય છે,

તે પિત્તજન્ય નપુંસકતા કહેવાય છે.

જે પુરુષ અત્યંત મૈથુન કરવાના સ્વભાવ

વાળો હોય અને વાજીકરણોના ઉપયોગને ચાહુ

રાખતો ન હોય, તે પુરુષનું લિંગ બરાબર બન્યું

થવા અસમર્થ થતાં જે નપુંસકતા થાય છે,

તે વીર્યક્ષયજન્ય નપુંસકતા કહેવાય છે.

લિંગમાં કોઈ મોટા રોગ ઉત્પન્ન થવાથી લિંગ ઊઠવામાં અસમર્થ બને છે, તે રોગજન્ય નપુંસકતા કહેવાય છે.

વીર્ય વહન કરનારી નસતું છેલ્લે થવાથી લિંગની ઊઠવામાં જે અસમર્થતા થાય છે, તે શિરાચ્છેદનજન્ય નપુંસકતા કહેવાય છે.

જે નપુંસકતા જન્મથી જ હોય, તે સહજ નપુંસકતા કહેવાય છે. (શારીરસ્થાનના ૨ જ અધ્યાયના ૨૫થી ૨૮મા વિષય સુધી જુઓ.)

શરીર બળવાન છતાં અને મન કામદેવથી વ્યાકુળ છતાં મનને વશ રાખી બ્રહ્મચર્ય પાળવાથી વીર્યનું સ્તંભન થતાં જે નપુંસકતા થાય છે, તે શુક્રસ્તંભજન્ય નપુંસકતા કહેવાય છે.

એ સાત પ્રકારની નપુંસકતામાં સહજ અને શિરાચ્છેદનજન્ય એ બે નપુંસકતા અર્થાત્ પાંચમી અને છઠ્ઠી અસાધ્ય છે. બાકીની પાંચ નપુંસકતા સાધ્ય છે. તેને મટાડવા, જેથી તેઓ થઈ હોય, તે નિદાનોને મટાડનારી ચિકિત્સા કરવી. (ખૂળમાં યથા તથા પમા ભેદનો સમાવેશ કરી ૬ની સંખ્યા આપી છે.) ૬

વાયકરણપ્રયોગ કહેવાનો આરંભ વિધિર્વાંજીકરો યસ્તુ તં પ્રવક્ષ્યામ્યતઃ પરમ્ ॥૭॥ હવે જે પ્રયોગોથી પુરુષો મૈથુન કરવામાં થોડા જેવા સમર્થ થાય છે, તે પ્રયોગો કહું છું. ૭

વાયકરણને પહેલા તથા બીજા પ્રયોગ તિલમાપવિદારીનાં શાલીનાં ચૂર્ણમેવ વા । પોષ્ટકેશુરસૈરાદ્રં મદિતં સૈન્ધવાન્વિતમ્ ॥ વરાહમેદસા યુક્તાં ઘૃતેનોત્કારિકાં પચેત્ । તાં મશ્વયિત્વા પુરુષો ગચ્છેત્તુ પ્રમદાશતમ્ ॥૮॥

તલ, અડદ અને વિદારીકંદ (કુંબેલાના કંદ)ના બારીક ચૂર્ણને પોષ્ટક નામની મિશ્ર-વર્ણવાળી શેરડીના રસથી ભીંજવી, ખૂબ

મસળી, સૈંધવ તથા સૂરના મેઘથી મિશ્ર કરી ધીમાં તેની રોટલી પકવવી. આ રોટલી ખાવાથી પુરુષ અનેક સ્ત્રીઓનો સંગ કરી શકે છે.

અથવા એ જ રીતે રાતા ચોખાના લોટની રોટલી પકવી તે ખાવાથી પુરુષ અનેક સ્ત્રીઓનો સંગ કરી શકે છે. ૮

વાયકરણનો ત્રીજો પ્રયોગ વસ્તાણ્ડસિદ્ધે પયસિ ભાવિતાનસકૃતિલાન્ ॥૯॥

બકરાના વૃષણો નાખી પકવેલા દૂધની સાત દિવસ સુધી તલને ભાવના આપી, તે તલ ખાવાથી પુરુષ પહેલી વારની પેઠે જ ઉત્સુક બની અનેક સ્ત્રીઓનો સંગ કરી શકે છે. ૯

વાયકરણનો ચોથો પ્રયોગ શિશુમારવસાપક્ષાઃ શ્વકુલ્યસ્તૈસ્તિલૈઃ કૃતાઃ ।

યઃ લાદેત્સ પુમાન્ગચ્છેત્સ્ત્રીણાં શતમપૂર્વવત્ ॥૧૦॥

બકરાના વૃષણો નાખીને પકવેલા દૂધની સાત દિવસ સુધી તલને ભાવના આપી, તે તલની શિશુમારની (દરિયાઈ કૂતરાની) ચરબીમાં સુવાળીઓ પકવવી. આ સુવાળીઓ ખાવાથી પુરુષ—પહેલી વારની—પેઠે જ ઉત્સુક બની સો સ્ત્રીઓનો સંગ કરી શકે છે. ૧૦

વાયકરણનો પાંચમો પ્રયોગ પિપ્પલીલવગોપેતે વસ્તાણ્ડે ક્ષીરસર્પિષા ।

સાધિતે મશ્વયેઘસ્તુ સ ગચ્છેત્પ્રમદાશતમ્ ॥૧૧॥

બકરાના વૃષણોને પીપર તથા સૈંધવથી મિશ્ર કરી દૂધ તથા ધીમાં પકવીને ખાવા. આ ખાવાથી પુરુષ સો સ્ત્રીઓ ભોગવી શકે છે. ૧૧

વાયકરણનો છઠ્ઠો પ્રયોગ પિપ્પલીમાપશાલીનાં યવગોધૂમયોસ્તથા ।

ચૂર્ણમાર્ગઃ સમૈસ્તૈસ્તુ ઘૃતે પૂપલિકાં પચેત્ ॥

તાં મશ્વયિત્વા પીત્વા તુ શર્કરામધુરં પયઃ ।

નરચટકવદ્રચ્છેદશવારાન્નિરન્તરમ્ ॥૧૨॥

પીપર, અડદ, રાતા ચોખા, જવ અને

ધઉનાં બારીક ચૂર્ણોને સમભાગે લઈ તેઓની ધીમાં પોળી પકવી, તે ખાઈને ઉપર સાકરથી મેથુન કરેલું દૂધ પીવું. આથી પુરુષ ચકલાની પેઠે તુરતતુરત દસ વાર મેથુન કરી શકે છે. ૧૨

વાલકરણનો સાતમો પ્રયોગ

ચૂર્ણ વિદાર્યાઃ સુકુતં સ્વરસેનૈવ ભાવિતમ્ ।

સર્પિર્મધુયુતં લીઢ્વા દશ સ્ત્રોતધિગચ્છતિ ॥૧૩॥

ફગવેલાના કંદુનું બારીક ચૂર્ણ કરી તેને તે જ કંદના સ્વરસની ભાવના આપી મધ તથા ધીથી મિશ્ર કરીને ચાટવું. આથી પુરુષ દસ સ્ત્રીઓ ભોગવી શકે છે. ૧૩

વાલકરણનો આઠમો પ્રયોગ

દ્વ્યમામલકં ચૂર્ણં સ્વરસેનૈવ ભાવિતમ્ ।

શર્કરામધુસર્પિર્મિયુક્તં લીઢ્વા પયઃ પિવેત્ ।

એતેનાશીતિવર્ષોઽપિ યુવેવ પરિહૃષ્યતિ ॥૧૪॥

એ પ્રમાણે આમળાનું બારીક ચૂર્ણ કરી, તેને આમળાના જ સ્વરસની ભાવના આપી સાકર, ધી તથા મધ સાથે ચાટવું અને તે ઉપર દૂધ પીવું. આ પ્રયોગથી એ સ્ત્રી વર્ષનો પુરુષ પણ જીવાનની પેઠે મેથુનમાં ઉત્સુક તથા સમર્થ બને છે.

વાલકરણનો નવમો પ્રયોગ

પિપ્પલીલવળોપેતે વસ્તાળ્હે ઘૃતસાધિતે ॥૧૫॥

બકરાના વૃષણો, પીપર તથા સૈંધવના ચૂર્ણથી મિશ્ર કરી ધીમાં પકવી ખાવા અને તેની ઉપર દૂધ પીવું તથા માખણ ખાવું. આથી પુરુષ ઘોડાની પેઠે મેથુન કરવામાં સારી પેઠે સમર્થ થાય છે. ૧૫

વાલકરણનો દસમો પ્રયોગ

શિશુમારસ્ય વા સ્વાદેતે તુ વાજીકરે મુશ્મ ॥૧૬॥

શિશુમાર (દરિયાઈ ફતરા)ના વૃષણો, પીપર તથા સૈંધવના ચૂર્ણથી મિશ્ર કરી ધીમાં પકવીને ખાવા અને તેની ઉપર દૂધ પીવું તથા માખણ ખાવું. આથી પુરુષ મેથુન કરવામાં

ઘોડા જેવો અત્યંત સમર્થ થાય છે. ૧૬

વાલકરણનો અગિયારમો પ્રયોગ

કુલીરકૂર્મનકાણામળ્હાન્યેવં તુ મલ્લયેત્ ॥૧૭॥

કચ્છલો, કાચળો અને મગરનાં ઈંડાં, પીપર તથા સૈંધવના ચૂર્ણથી મિશ્ર કરી ધીમાં પકવીને ખાવાં અને તેની ઉપર દૂધ પીવું. આથી પુરુષ મેથુનમાં ઘોડા જેવો સમર્થ થાય છે. ૧૭

વાલકરણનો બારમો પ્રયોગ

મહિર્ષમવસ્તાનાં પિવેચ્છુકાણિ વા નરઃ ॥૧૮॥

પાડો, ખૂંટ અને બકરાનાં વીથો પિવાથ તો તેથી પુરુષ મેથુન કરવામાં ઘોડા જેવો સમર્થ થાય છે. (હલ્લન કહે છે : એમના વૃષણોને પીપર તથા સૈંધવના ચૂર્ણથી મિશ્ર કરી ધીમાં પકવીને ખાવા.) ૧૮

વાલકરણનો તરમો પ્રયોગ

અથત્થફલમૂલત્વચ્છુક્કાસિદ્ધં પયો નરઃ ।

પીત્વા સર્કરાશ્ઘૌદ્રં કુલિજ્ઞ ઇવ હૃષ્યતિ ॥૧૯॥

પીપળાનાં ફળ, મૂળ, છાલ અને ટીશીઓનો કલ્ક નાખી પકવેલા દૂધમાં, સાકર તથા મધ નાખી તે દૂધ પીવું. આથી પુરુષ ચકલાની પેઠે વારંવાર તુરત તુરત મેથુન કરી શકે છે. ૧૯

વાલકરણનો બોઝમો પ્રયોગ

વિદારીમૂલકલ્કં તુ ઘૃતેન પયસા નરઃ ।

ઉદુમ્બરસમં પીત્વા ઘૃદ્ધોઽપિ તરુણાયતે ॥૨૦॥

ફગવેલાનાં મૂળનો બીખરાનાં ફળ બટલો કલ્ક દૂધ તથા ધીમાં ખનાવી તેને દૂધ તથા ધીની સાથે પીવો. આથી વૃદ્ધ પુરુષ પણ મેથુન કરવામાં જીવાન જેવો બની બંધ છે. ૨૦

વાલકરણનો પંદરમો પ્રયોગ

માપાણાં યલમેકં તુ સંયુક્તં ક્ષૌદ્રસર્પિયા ।

અવલિહ્વા પયઃ પીત્વા તેન વાજી મવેન્નરઃ ॥૨૧॥

ચાર તોલાભાર અડદનો લોટ, મધ તથા ધીથી મિશ્ર કરીને ચાટવો અને તેની ઉપર દૂધ

પીવું. આથી પુરુષ મૈથુન કરવામાં ઘોડા જેવો સમર્થ થાય છે. ૨૧

વાણકરણનો સોળમો પ્રયોગ

ક્ષીરપક્વાંસ્તુ ગોધૂમાનાત્મગુણાફલૈઃ સહ ।

શીતાન્દ્રુતયુતાન્વાદેત્તતઃ પથ્યાત્પયઃ પિવેત્ ॥૨૨॥

ઘઉંને કૌચાનાં ફળોની સાથે દૂધમાં પકવી

ઠંડા કરી, તેમાં ધી નાખીને ખાવા અને તેની

ઉપર દૂધ પીવું. આથી પુરુષ મૈથુન કરવામાં

ઘોડા જેવો સમર્થ થાય છે. ૨૨

વાણકરણનો સત્તરમો પ્રયોગ

નક્રમૂપિકમણ્ડકચટકાણ્ડકૃતં ઘૃતમ્ ॥

પાદામ્બ્યજ્ઞેન કુરુતે વર્લં ભૂમિં તુ ન સ્પૃશેત્ ।

યાવત્સ્પૃશતિ નો ભૂમિં તાવદ્ગચ્છેન્નિરન્તરમ્ ॥૨૩॥

મગર, બેદર, દેડકા અને ચકલીનાં ઈંડાંના

કલક તથા ક્વાયથી ધી પકવીને તે ધીને અને

પગમાં લગાવી પૃથ્વીને સ્પર્શ ન કરે. ત્યાં સુધી

પુરુષ વારંવાર મૈથુન કરી શકે છે. ૨૩

વાણકરણનો અઠારમો પ્રયોગ

સ્વયંગુપ્તેક્ષુરકયોઃ ફલચૂર્ણં સર્શકરમ્ ।

ધારોણેન નરઃ પીત્વા પયસા ન ક્ષયં વ્રજેત્ ॥૨૪॥

કૌચાનાં ફળ અને એખરાનાં ફળનું ચૂર્ણ

સાકરમાં મિશ્ર કરી તુરત દોહેલા (શેડકલા)

દૂધ સાથે પીવું. આથી પુરુષ મૈથુન કરવામાં

થાકતો બ નથી. ૨૪

વાણકરણનો આગણીસમો પ્રયોગ

ઉચ્ચટાચૂર્ણમપ્યેવં ક્ષીરેણોત્તમમિષ્યતે ॥૨૫॥

સફેદ અણેાઠીનાં બીજોનાં ફાતરાં ઉતારી

તેનો લોટ કરી તેની દૂધમાં રાખ કરી સાકર

નાખીને પીવાથી પુરુષ મૈથુન કરવામાં અતિ

સમર્થ થાય છે. ૨૫

વાણકરણનો વીસમો પ્રયોગ

શતાવર્યુચટામૂલં પેયમેવં વલાર્થિના ॥૨૬॥

શતાવરી અને સફેદ અણેાઠીનાં બીજોનાં

કલક દૂધમાં ઘોળીને પીવાથી પુરુષ મૈથુન કરવામાં અતિ સમર્થ થાય છે. ૨૬

વાણકરણનો એકવીસમો પ્રયોગ

સ્વયંગુણાફલૈર્યુક્તં માપસ્યપં પિવેન્નરઃ ॥૨૭॥

કૌચાનાં ફળોમાં મિશ્ર કરીને રાંધેલી

અડદની દાળ પીવાથી પુરુષ મૈથુન કરવામાં

ઘોડા જેવો સમર્થ થાય છે. ૨૭

વાણકરણનો બાવીસમો પ્રયોગ

ગુણાફલં ગોશુરકાચ વીજં

તથોચ્ચટાં ગોપયસા વિપાચ્ય ।

ખજાહતં શર્કરયા ચ યુક્તં

પીત્વા નરો દૃષ્યતિ સર્વરાત્રમ્ ॥૨૮॥

કૌચાનાં ફળ, ગોખરનાં બીજ અને સફેદ

અણેાઠીનાં બીજના ચૂર્ણને ગાયના દૂધમાં પકવી,

તે દૂધ સ્વાઈથી વલોવી, સાકરથી મિશ્ર કરીને

પીવાથી પુરુષ આખી રાત વારંવાર મૈથુન

કરી શકે છે. ૨૮

વાણકરણનો તેવીસમો પ્રયોગ

માપાન્વિદારીમપિ સોચ્ચટાં ચ

ક્ષીરે ગવાં શ્વોદ્રઘૃતોપપન્નામ્ ।

પીત્વા નરઃ શર્કરયા સુયુક્તાં

કુલિજ્જવદ્રુષ્યતિ સર્વરાત્રમ્ ॥૨૯॥

અડદ, ફગેલાનો કંદ અને ઘોળી અણેાઠી-

નાં બીજના ચૂર્ણને ગાયના દૂધમાં પકવી તે

દૂધને મધ, ધી તથા સાકરમાં મિશ્ર કરી પીવાથી

પુરુષ આખી રાત ચકલાની પેઠે વારંવાર મૈથુન

કરવા ઉત્સુક થાય છે. ૨૯

વાણકરણનો ચોવીસમો પ્રયોગ

ગૃધીનાં ઘૃદ્ધવત્સાનાં માપર્ણમૃતાં ગમામ્ ।

યત્ક્ષીરં તત્પ્રયંસન્તિ વલકામેષુ જન્તુષુ ॥૩૦॥

પહેલપહેલી વિચાયેલી, જેઓનાં વાછડાં

એક વર્ષનાં થઈ ગયાં હોય એવી અને જેઓને

અડદના લીલા છોડ ખવડાવવામાં આવતા દોય

એવી ગાયોનું દૂધ બળ ધૃષ્ટતા માણસો માટે
બહુ વખણાય છે. ૩૦

સામાન્ય વાજીકરણપ્રયોગો

ક્ષીરમાંસગળ: સર્વ: કાકોલ્યાદિથ પૂજિત: ।

વાજીકરણહેતોર્હિં તસ્માત્તં તુ પ્રયોજયેવ ॥ ૩૧ ॥

સધળાં દૂધોના વર્ગ, સધળાં માંસોના વર્ગ
અને કઠિહિયાદિ ગણુ ઉત્તમ બળ આપનાર છે;

માટે તેઓના પણ વાજીકરણ પ્રયોગો કરવા. ૩૧
વાજીકરણ પ્રયોગોનું કૃષ્ણ તથા પદ્મતિ

એતે વાજીકરણ યોગા: પ્રીત્યપત્યલવપ્રદા: ।

સેન્યા વિશુદ્ધોપચિત્તદંદૈ: કાલાઘપેક્ષ્યા ॥ ૩૨ ॥

ઉપર કહેલા વાજીકરણપ્રયોગો આનંદ,
સંતાન તથા બળ આપનારા છે. પ્રથમ શરીરને
વમનવિરચનાદિથી શુદ્ધ તથા પુષ્ટ કરી દેશકાલાદિ
પ્રમાણે તેઓનું સેવન કરવું. ૩૨

[વાજીકરણતંત્ર સમાપ્ત]

રસાયનતંત્ર

અધ્યાય ૨૭ મે

ઉપક્રમ

અથાતઃ સર્વોપધાતશમનીયં રસાયનં વ્યાખ્યા-
સામઃ । યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘સર્વોપધાત-
શમનીયરસાયન’ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીયું છે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્ત-
રિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

રસાયન દેવાની અવસ્થા તથા

સ્નેહન-શોધનની જરૂર

પૂર્વે વયસિ મધ્યે વા મનુષ્યસ્ય રસાયનમ્ ।

પ્રયુજીત મિષકપ્રાજ્ઞઃ સ્તિગ્ધશુદ્ધતનોઃ સદા ॥

૧ રોમ તથા કોષમયાદિ સધળા ઉપધાતો જેનાથી
ન થાય એવા રસાયનપ્રયોગના નિરૂપણ વિષેનો. જે
ઓષધ ઘડપણ તથા વ્યાધિઓને મટાડનાર, જીવાનીને
સ્થિર રાખનાર, તેઓને હિતકર ધાતુઓને પુષ્ટિકર
અને વીધને વધારનાર હોય, તે ઔષધ રસાયન

નાવિશુદ્ધશરીરસ્ય યુક્તો રાસાયનો વિધિઃ ।

ન માતિ વાસસિ ક્ષિપ્તે રઙ્ગયોગે ઇવાહિતઃ ॥ ૨ ॥

પ્રવીણ વૈદે માણસને તેની પહેલી અવસ્થા-
માં અથવા મધ્ય અવસ્થામાં રસાયનયોગો દેવા;
પણ તેઓનાં શરીરોનું સ્નેહન તથા શોધન કરી-
ને જ દેવા. જમ રંગ સારા યોગાથી ચડાવેલો
હોય, છતાં મેલા વસ્ત્રમાં ખરાખર લાથ પડતો
નથી, તેમ રસાયનપ્રયોગ સારી રીતે જાહેવેલો
હોય, છતાં અશુદ્ધ શરીરમાં ખરાખર લાથ પડતો
નથી. ૨

રસાયનપ્રયોગોને ઉપક્રમ

શરીરસ્યોપધાતા યે દોષજા માનસાસ્તથા ।

ઉપદિષ્ટાઃ પ્રદેશેષુ તેષાં વક્ષ્યામિ વારણમ્ ॥ ૩ ॥

આ મંથમાં શરીરના દોષજન્ય (રોગો)
તથા માનસિક (ક્રોધાદિક) ઉપધાતો કહ્યા છે, તેઓ
સંપૂર્ણ મટે એવા રસાયનપ્રયોગો કહ્યું છું. ૩

શીત જળ આદિ રસાયનપ્રયોગ

શીતોદકં પયઃ ક્ષૌદ્રં સર્પિરિત્યેકશો વિશઃ ।

ત્રિશઃ સમસ્તમથવા પ્રાકપીતં સ્થાપયેદ્વયઃ ॥ ૪ ॥

ઠંડું જળ, દૂધ, મધ અને ઘી એ ચાર પદાર્થોમાંથી એક, બે ત્રણ કે ચાર પદાર્થો જમ્યા પહેલાં
લેવાય, તો લાંબો કાળ ધોતન દ્રષ્ટી રહે છે. ૪

વાવડિંગના પાંચ રસાયનપ્રયોગો અને કૃષ્ણા

તત્ર વિદ્વન્સતપ્તજલચૂર્ણમાહૃત્ય ઘટ્ટીમધુયુક્તં
યથાબલં શીતોત્તેનોપયુજીત શીતોતોયં ચાતુર્વિધે
દેવમહરહમાંસમ્ । તદેવ મધુયુક્તં મહ્નાતકકાર્યે
વા, મધુદ્રાક્ષાકાયયુક્તં વા, મધ્વામલકરસામ્
વા, ગુહ્વીકાયેન વા । એવમેતે પન્ન પ્રયોગા ભવન્તિ
જીર્ણં મુદ્દામલકરૂપેણાલવણેનાલ્પસ્નેહેન ઘૃતવન્ત

કહેવાય છે. વાગ્મટ કહે છે કે, ‘લાઝોપાષ્ટો-તિ
શસ્તાનાં રસાદીનાં રસાયનમ્-શરીરમાં એક રસ-
રૂધિરાદિને મેળવવાનો જે ઉપાય તે રસાયન કહેવાય
છે.’ (ઉત્તરસ્થાન અધ્યાય ૩૯ મે) આ મંથના
સૂત્રરચનાના પહેલા અધ્યાયનો ૧૮ મે વિષય પણ જુઓ.

મોદનમશ્રીયાત્ । एते खल्वर्शासि क्षपयन्ति, कृमीनुपघ्नन्ति, ग्रहणधारणशक्तिं जनयन्ति, मासे मासे च प्रयोगे वर्षशतमायुषोऽभिवृद्धिर्भवति ॥ ५॥

વાવડિંગના દાણાના ચૂર્ણને જઠીમધના ચૂર્ણમાં મિશ્ર કરી તેનો જઠરાશિના બળ પ્રમાણે ટાઢા પાણી સાથે ઉપયોગ કરવો અને અનુપાન પણ ટાઢા પાણીનું કરવું. આ પ્રમાણે એક મહિના સુધી નિત્ય કરવું. (૧)

અથવા વાવડિંગના દાણાના ચૂર્ણને મધમાં મિશ્ર કરી, તેનો લિલામાંના ક્વાથની સાથે જઠરાશિના બળ પ્રમાણે ઉપયોગ કરવો અને ટાઢા પાણીનું અનુપાન કરવું. આ પ્રમાણે એક મહિના સુધી નિત્ય કરવું. (૨)

અથવા વાવડિંગના દાણાના ચૂર્ણને મધ તથા દ્રાક્ષના ક્વાથમાં મિશ્ર કરી, તેનો જઠરાશિના બળ પ્રમાણે ઉપયોગ કરવો અને ટાઢા પાણીનું અનુપાન કરવું. આ પ્રમાણે એક મહિના સુધી નિત્ય કરવું. (૩)

અથવા વાવડિંગના દાણાના ચૂર્ણને મધ તથા આમળાંના રસમાં મિશ્ર કરી તેનો જઠરાશિના બળ પ્રમાણે ઉપયોગ કરવો અને ટાઢા પાણીનું અનુપાન કરવું. આ પ્રમાણે એક મહિના સુધી નિત્ય કરવું. (૪)

અથવા વાવડિંગના દાણાના ચૂર્ણને ગળેના ક્વાથમાં મિશ્ર કરી તેનો જઠરાશિના બળ પ્રમાણે ઉપયોગ કરવો અને ટાઢા પાણીનું અનુપાન કરવું. આ પ્રમાણે એક મહિના સુધી નિત્ય કરવું. (૫)

આ રીતે આ પાંચ પ્રયોગો કલા દરેક પ્રયોગમાં ઉદરમાં ચૂર્ણાદિક પચી જાય ત્યારે લૂણ વગરના તથા થોડા રેનેહવાળા મગ તથા આમળાંના ઓસામણ સાથે ધીવાળો ભાત નિત્ય જમવો. આ દરેક પ્રયોગ અરશીને મટાડે છે,

કૃમિઓને હણે છે અને અંત્રાદિકને અહણ તથા ધારણ કરવાની શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રયોગોમાંનો કોઈ પણ પ્રયોગ દર મહિને કરાય, તો સો વર્ષ સુધીનો આયુષ્યનો વધારો થાય છે. ૫

વાવડિંગનો ખીબ પ્રકારે પ્રયોગ અને કળ વિહિંગતણ્ડુલાનાં દ્રોણં પિષ્ટપચને પિષ્ટવદુ-ત્ત્વેઘ વિગતકપાયં સ્વિન્નમવતાર્ય દપદિ પિષ્ટમા-યસે દ્વદે કુમ્ભે મધૂદકોત્તરં પ્રાપ્ત્વિ ભસ્મરાશાવન્ત-ગૃહે ચતુરો માસાન્નિદધ્યાત્ । વર્ષાવિગમે ચોદ્વલ્યો-પસંસ્કૃતશરીરઃ સહસ્રસમ્પાતાભિહુતં કૃત્વા પ્રાતઃ-પ્રાતર્યથાવલમ્બયુક્તીત । જીર્ણે મુદ્રામલકયુષેના-લવણેનાલ્પસ્નેહેન ઘૃતવન્તમોદનમશ્રીયાત્, પાંશુ-શય્યાયાં ચ શયીત । તસ્ય માસાદર્ધ્વં સર્વાક્ષિભ્યઃ ક્રમયો નિષ્ક્રામન્તિ, તાનણુતૈલેનામ્યક્તસ્ય વંશ-વિદલેનાપહરેત્, દ્વિતીયે પિપીલિકાસ્તૃતીયે યુક્ત-સ્તથૈવાપહરેત્ । ચતુર્થે દન્તનલ્પરોમાખ્યવશીર્યન્તે । પશ્ચમે પ્રશસ્તગુણલક્ષણાનિ જાયન્તે । અમાતુષં ચાદિત્યપ્રકાશં વપુરધિગચ્છતિ । દૂરાચ્છૂનાનિ દર્શનાનિ ચાસ્ય ભવન્તિ । રજસ્તમસી ચાપોહ્ય સત્ત્વમધિતિષ્ઠતિ । શ્રુતનિગાદ્યપૂર્વોત્પાદી ગજવલો-ઽશ્વજવઃ પુનર્યુવાઽર્ષૌર્વશતાન્યાયુરવામ્નોતિ । તસ્યા-ણુતૈલમમ્યદ્ધાર્થે । અજકર્ણકપાયમુત્સાદનાર્થે । સૌશીરં કૂપોદકં સ્નાનાર્થે । ચન્દનમુપલેપનાર્થે । મહાતકવિધાનવદાહારઃ પરિહારશ્ચ ॥ ૬ ॥

એકહજાર ચોવીસ તોલાભાર વાવડિંગના દાણાને લોટ પકવવાના વાસણમાં લોટની પેઠે બાકવા મૂકી, ઉપર આવેલા ક્વાથને કાઢી લઈ, બકાઈ રહે ત્યારે ઉતારી લઈ, પથ્થર ઉપર વાટી, લોઢાના મજપૂત ઘડામાં ભરી, તેની ઉપર તે ઘડામાં મધ તથા પેલો ક્વાથ નાખી, ઘડાનું મોઢું બંધ કરી દઈ, તેને પ્રાવૃષ્ઠતુમાં (આપાઢ માસમાં) અંદરના ધરમાં ભરમના ઢગલાની અંદર

કરી તેમાંથી અનુકૂળ માત્રા મધમાં મિશ્ર કરી દૂધમાં ઘેળીને પીવી અને તે માત્રા પચી ગયા પછી દૂધ, ધી અને ભાત ખાવો. આ પ્રયોગમાં સિલામાંના પ્રયોગ પ્રમાણે જ પરેલ પળાવવી. (આ સ્થાનના છઠ્ઠા અધ્યાયનો ૨૦ મો વિષય બુધ્ધો.) આ પ્રયોગનું સેવન કરનારો પુરુષ સો વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવે છે અને મૈથુનમાં ફીણ શક્તિવાળો થતો નથી.

વારાહીનાં મૂળિયાંનું ચૂર્ણ દૂધમાં ભભરાવી, તે દૂધને ઊતું કર્યા પછી ઠંડું પાડી, વલોવી, તેમાંથી ધી ખનાવી, તે ધી મધથી મિશ્ર કરી સંજે તથા પ્રભાતે ખાવું અને પચી ગયા પછી, દૂધ, ધી તથા ભાત ખાવો. આ પ્રયોગ એક મહિના સુધી નિત્ય કરે તો તેથી સો વર્ષનું આયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦

અરુદના બે રસાયનપ્રયોગો

ચક્ષુઃકામઃ પ્રાણકામો વા વીજકસારાગ્નિમન્ય-મૂલં નિઃકાઘ્ય માપવ્રસ્થં સાધયેત્ । તસ્મિન્નિધ્યતિ ચિત્રકમૂલાનામક્ષમાત્રં કલ્પં દદ્યાદામલકરસચતુર્થમાગમ્ । તતઃ સ્વિન્નમવતાર્ય સહસ્રસમ્પાતામિદ્રુતં કૃત્વા શીતીભૂતં મધુસર્પિર્મ્યાં સંસૃજ્યોપયુક્તીત યથા-ચલમ્ । યથાસાત્મ્યં ચ લવણં પરિહરન્મધયેત્ । જીર્ણે મુદ્રામલકયૂર્ણેપાલવળેન ઘૃતવન્તમૌદનમશ્રીવાત્ પયસા વા માસત્રયમેવમાભ્યાં પ્રયોગાભ્યાં ચક્ષુ સૌર્ણવદ્ધવત્યનલ્પચલઃ સ્ત્રીષુ ચાલ્સયો વર્ષશતા-યુર્મવતીતિ ॥ ૧૧ ॥

નેત્રો અથવા શરીર બળવાન કરવાની જોને ધર્યા હોય તેને માટે બીબલાનાં (બિયાંના)

૧ બીબલાનાં આઠ મોટાં થાય છે. તેનાં પાદકા પીપરનાં પાંદડાં જેવાં હોતા જરા નાના થાય છે. ફૂલ પીળા તથા આવળનાં જેવાં થાય છે. એના લાકડાંનો સાર પીળો થાય છે. એનું લાકડું પાણીમાં પલળવાથી ગળીના જેવો કાળો રંગ થાય છે. આંખો એ રંગથી સોય વડે હાથપગમાં ફેરવ્યા પાડે છે. બીબલાનો યુંદર ડીરાદખણ કરેલાય છે. કાળા સારવાળો બીબલો વધારે

સારનો તથા અરણીનાં મૂળનો ક્વાથ કરી તેમાં ચોસઠ તોલાભાર અડદે ખાઈવા. એ બકાતા હોય તે સમયે ચોથા ભાગનો આમળાનો રસ અને એક તોલાભાર ચિત્રકનાં મૂળિયાંનો કલ્ક નાખવો. બકાઈ રહે ત્યારે ઉતારી લઈ ઝડવેદના સહસ્રસંપાત નામના અધ્યાયમાં કહેલા મંત્રોથી સહસ્રહોમ કરી, અડદને ઠંડા પાડી, લણ નહિ નાખતાં મધ તથા ધીથી મિશ્ર કરી તેઓનો જરારાગ્નિના બળ પ્રમાણે માફક આવે તેમ ઉપયોગ કરવો. પચી બધ ત્યારે લણ વગરના મગ તથા આમળાનાં ઝોસામણ સાથે અથવા દૂધ સાથે ધીવાળો ભાત ખાવો.

આ બે પ્રયોગોમાંથી ગમે તે પ્રયોગ ત્રણ મહિના સુધી કરે, તો આંખો ગરુડપક્ષીના જેવી ધણી તેજસ્વી થાય છે, શરીરબળ અત્યંત વધે છે, મૈથુન કરવામાં શક્તિ રહે છે અને સો વર્ષનું આયુષ્ય થાય છે. ૧૧

શણુનાં ફળોનો રસાયનપ્રયોગ

भवति चात्र ॥

पयसा सह सिद्धानि नरः शृणफलानि यः ।

भक्षयेत्पयसा सार्द्धं वयस्तस्य न क्षीयते ॥ १२ ॥

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વપુષ્પે કહ્યું છે : ‘જે માણસ દૂધમાં પકવેલાં શણુનાં ફળો દૂધની સાથે ખાવાનો પ્રયોગ કરે, તે માણસનું યૌવન ઘટતું નથી. ૧૨

શણુકારી છે.

૨ અગ્રણીનાં મોટાં આઠ થાય છે. પાંદડાં ગોળ, ગ્રીણાં કરકરિયાંવાળાં તથા મંધવાળાં થાય છે. ફૂલો સફેદ થાય છે અને ફળો નાનાં કરમદાં જેવાં થાય છે.

૩ ચિત્રાના છાંડ સફેદ ફૂલવાળાં, કાળાં ફૂલવાળાં અને રાતાં ફૂલવાળાં એમ ત્રણ ભેદના થાય છે. ચિત્રાનાં મૂળિયાં વાટી અથવા ઉપર થેપલી મૂકવાથી બળતરા બેઠે છે અને એક કલાક રહે તો ફેાલો થાય છે. આથી જ તેનું ‘અગ્નિ’ એવું નામ છે. સફેદથી કાળો અને કાળાથી રાતો એક છે. સફેદનો અનુલવ પચ્ચ મળેલો છે.

અધ્યાય ૨૮ મો

ઉપક્રમ

અથાતો મેધાયુષ્કામીયં રસાયનચિકિત્સિતં
વ્યાખ્યાસ્યામઃ । યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'મેધાયુષ્કા-
મીયરસાયનચિકિત્સિત' નામના અધ્યાયનું તે
પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જ પ્રમાણે ભગવાન
ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

બુદ્ધિ અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ માટે
બાબચીના બે રસાયનપ્રયોગો

મેધાયુઃકામઃ શ્વેતાવલ્ગુજ્જ્વલનાતપરિશુષ્કા-
ળ્યાદાય સ્વસ્મચૂર્ણાનિ કૃત્વા ગુદેન સહાસ્ત્રલોઘ્વ
સ્ત્રેહકુન્મે સત્રારાં ધાન્યરાશૌ નિદધ્યાત્ । સત્ર-
રાત્રાદુદ્વૃત્ય હૃતદોષસ્ય યથાવલં પિષ્ઠં પ્રયચ્છેદ-
નુદિતે સ્વયં । ઉષ્ણોદકં ચાનુપિવેત્ । મહ્નતકવિધા-
નવચ્ચામારપ્રવેશઃ । જીર્ણોપધપરાઢે હિમાભિરદ્ગિઃ-
પરિપિત્તગ્રાત્રઃ શાલીનાં પટિકાનાં વા પયસા શર્ક-
રામયુરેળૌદનમશ્રીયાદેવં ષમ્માસાનુપયુજ્ય વિગત-
પાપ્મા વલવર્ણોપેતઃ શ્રુતિનિગાદી સ્મૃતિમાનરોગો
વર્ષશતાયુર્ભવતિ । કુષ્ઠિનં પાણ્ડુરોગિણ્યુદરિણં વા
કૃષ્ણાયા ગોમૂત્રેણાલોઢ્યાર્દ્રપલિકં પિષ્ઠં વિગત-
લૌહિત્યે સવિતરિ પાયયેત્ । પરાઢે ચાલવણેનામલક-
યુપેણ સર્પિષ્મન્તમોદનમશ્રીયાત્ । एवं માસપ્તયુજ્ય
સ્મૃતિમાનરોગો વર્ષશતાયુર્ભવતિ ॥ ૨ ॥

જે બુદ્ધિ તથા આયુષ્યની વૃદ્ધિની ઇચ્છા
હોય, તે સફેદ ફૂલોવાળી બાબચીનાં તડકામાં
સુકાયેલાં ફળોને લઈ, તેઓનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરી,
ચૂર્ણને ગોળથી મિશ્ર કરી, ધીથી રીઢા કરેલા
ઘડામાં નાખી, ઘડાનું મોઢું બંધ કરી, તે ઘડાને

૧ રમલના ન પામે એવી બુદ્ધિ તથા ધર્મ આયુષ્ય
આપે એવા રસાયનપ્રયોગોના નિરૂપણ વિશેનો.

૨ બાબચીના હોડ સફેદ અને કાળાં ફૂલવાળાં એમ
બે જાતના થાય છે. એનાં પાંડાં ત્રવારના જેવાં અને
ફળો ત્રીજાં તથા ત્રણેય ગુણવાળાં થાય છે.

ધાન્યના ઢગલામાં સાત રાત સુધી દાટી મૂકવો.
સાત રાત થઈ ગયા પછી તેને કાઢી લઈ,
વમનવિરેચનાદિકથી શરીરનું શોધન કરી, સૂર્યો-
દય પહેલાં જઠરાગ્નિના બળ પ્રમાણે તેમાંથી
પિંડો ખવરાવવો અને ખાધા પછી તે ઉપર
ઊનું પાણી પાતું. આ પ્રયોગમાં પણ ભિલામાંના
(આ સ્થાનના છઠ્ઠા અધ્યાયના ૨૦મા વિષયમાં
કહેલા) પ્રયોગ પ્રમાણે પવન વગરના ઘરમાં
રહેવું. ઔષધ પચી બચ ત્યારે બપોર પછી ઠંડા
જળ વડે સ્નાન તથા સિંચન કરી સાકરથી
મધુરકરેલા કૃધની સાથે રાત્રી ચોખાનો કે સાદી-
ચોખાનો ભાત ખાવો. આ પ્રમાણે છ મહિના
સુધી કરે, તો પાપો નાશ પામે છે, ઉત્તમ બળ
તથા ઉત્તમ વર્ણ પ્રાપ્ત થાય છે, અંધાદિકને
એક વાર સાંભળતાં જ તેને મોઢે બોલી દેખાડવાની
શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, સ્મરણશક્તિ વધે છે,
આરોગ્ય રહે છે.

જે ઠાઠ, પાંડુરોગ કે ઉદરરોગ થયેલ હોય,
તો કાળાં ફૂલવાળી બાબચીનાં તડકામાં સુકા-
યેલાં ફળો લઈ તેમનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરી ગોમૂત્ર
મેળવી, તેને ધીના રીઢા ઘડામાં ભરી, મોઢું
બંધ કરી તે ઘડાને ધાન્યના ઢગલામાં સાત
રાત સુધી દાટી મૂકવો. સાત રાત વીત્યા પછી
કાઢી લઈ, વમનવિરેચનાદિકથી શરીરનું શોધન
કરી, પવન વગરના ઘરમાં રાખી, થોડાક દિવસ
ચડ્યા પછી જઠરાગ્નિના બળ પ્રમાણે તેમાંથી
પિંડો લઈ ગોમૂત્ર સાથે પાવો અને બપોર પછીના
સમયમાં લૂણ વગરનાં આમળાનાં આસામણ સાથે
ધીવાળો ભાત જમવો. આ પ્રમાણે એક મહિના
સુધી પ્રયોગ કરવામાં આવે, તો રોગો મટી બચ

૩ મળમાં જે 'કૃષ્ણ' ચબ્દ છે, તેનો અર્થ 'કાળા
બાબચી' નથી, પણ 'પીપર' છે, એમ જેજ્જ્વલાયાધ
કહે છે. પરંતુ ગયદાસાચાર્યે એ વાત સ્વીકારી નથી.

થાય છે. (૨)

અથવા ત્રણ રાત સુધી ઉપવાસ કરાવી, પવન વગરના ઘરમાં રાખી, નિત્ય ચાર તોલા-ભાર વિઘાપ્રાહ્લીનો કલ્ક દૂધમાં ઘોળીને પાવે અને પચી ગયા પછી દૂધ, ધી તથા ભાતનો આહાર કરાવવો. આ પ્રમાણે દસ દિવસ સુધી પ્રયોગ કરે, તો ઉત્તમ ધારણશક્તિવાળી બુદ્ધિ અને સો વર્ષનું આયુષ્ય થાય છે. (૩)

અથવા વમનવિરેચનાદિકથી દોષોનું સંશોધન કરી, સંશોધનથી ઉત્પન્ન થયેલી નિર્બળતાને આ સ્થાનના ૩૬ મા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે આહારથી મટાડી, પવન વગરના ઘરમાં રાખી, વિઘાપ્રાહ્લીનો સ્વરસ લઈ, ઋગ્વેદના સહસ્રસંપાત નામના અધ્યાયમાં કહેલા મંત્રોથી સહસ્રહોમ કરી, જઠરાગ્નિના બળ પ્રમાણે તે સ્વરસ પાવે અને પચી ગયા પછી બપોર પછીના સમયમાં લૂણ વગરની રાખ પાવી અથવા દૂધ માફક હોય તો દૂધ સાથે તે પાવી. આ પ્રમાણે સાત દિવસ સુધી પ્રયોગ કરવામાં આવે, તો પ્રક્ષતેજ અને ઉત્તમ ધારણશક્તિ પ્રાપ્ત છે. ચૌદ રાત સુધી પ્રયોગ કરવામાં આવે, તો ધારેલો અંતર્યશી શકાય છે અને નાશ થયેલું જ્ઞાન પણ પાછું પ્રકટ થાય છે. એકવીસ રાત સુધી પ્રયોગ કરવામાં આવે, તો સો શ્લોકોને પણ બે વાર યોલાયાથી યાદ રાખી શકાય છે. આ એકવીસ રાતના પ્રયોગથી અલક્ષ્મી પણ જતી રહે છે, સાક્ષાત્ દેહધારિણી સરસ્વતી દેવી હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે, સઘળા વેદો મોઢે થઈ જાય છે, એકવાર સાંભળેલો ગંભીર વિષય પણ બરાબર ઠરી જાય છે અને પાંચસો વર્ષનું આયુષ્ય થાય છે. (૪)

અથવા વિઘાપ્રાહ્લીના એકસો અક્ષાવીસ તોલાભાર સ્વરસમાં ૬૪ તોલાભાર ધી, સોળ તોલાભાર વાવડિંગના દાણા, આઠ તોલાભાર

વજ્ર, આઠ તોલાભાર નસોતર અને અડતાલીસ તોલાભાર ત્રિકુળાનું ખારીઠ ચૂર્ણ નાખી, એકઠું પકવી સિદ્ધ થયેલા ધીને સારી રીતે રાખવું. પછી વમનવિરેચનાદિકથી શરીરનું સંશોધન કરી, સંશોધનથી ઉત્પન્ન થયેલી નિર્બળતાને આ સ્થાનના ૩૬ મા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે આહારથી મટાડી, ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સહસ્રહોમ કરી, જઠરાગ્નિના બળ પ્રમાણે તે ધીની માત્રાનો ઉપયોગ કરાવવો અને પચી ગયા પછી દૂધ, ધી તથા ભાતનો આહાર કરાવવો. આ પ્રયોગ કરવાથી કૃમિઓ જાંત્રાનીચા તથા આડા માર્ગોથી નીકળી જાય છે, અલક્ષ્મી દૂર થઈ જાય છે, વર્ણ ક્રમજાળો થાય છે, યૌવન સ્થિર થાય છે, એક વાર સાંભળીને જ તે પાછું યોલી દેખાડવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્રણસો વર્ષનું આયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. કોઠ, વિપ્રમજ્જ્વર, અપરમાર, ઉન્માદ, વિષ, ભૂતો તથા ગ્રહોમાં અને બીજાં પણ મહાબ્યાધિઓમાં આ ધીથી જ સંશોધન કરવું, એમ આચાર્યો કહે છે. ૪

વજ્રના ત્રણ રસાયનપ્રયોગો

હૂતદોષ દવાગારં પ્રવિરય હૈમવત્યા વચાયા. પિષ્ઠમામલકમાત્રમભિહુતં પયસાઽઽલોઙ્ય વિવેજીર્ણે પયઃ સર્પિરોદન ઇત્યાહાર એવં દ્વાદશરાત્રમુપયુજીત, તતોઽસ્ય શ્રોત્રં વિત્રિયતે, દ્વિરભ્યાસાત્સ્મૃતિમાન્ ભવતિ, ત્રિરભ્યાસાચ્છતમાદત્તે, ચતુર્દ્વાદશરાત્રમુપયુજ્ય સર્વે તરતિ કિલ્લિપં, તાર્ક્યદર્શનમુત્પદ્યતે, શતાયુશ્ચ ભવતિ. દ્વે દ્વે પલે ઇતરસ્યા વચાયા નિઃકાથ્ય વિવેત્ પયસા. સમાનં ભોજનં, સમાઃ પૂર્વેનાશિપથઃ વચાશતપાકં વા સર્પિર્દ્રોણમુપયુજ્ય પચ્ચર્પશતાયુર્મ-વતિ, મલગળ્ડાપચીશ્ચીપદસ્વરમેદાંશ્ચાપહન્તીતિ॥૫

વમનવિરેચનાદિકથી દોષોનું સંશોધન કરી,

૧ વજ્ર ઘણા પાણીવાળી જગ્યામાં થાય છે અને તે રીતે જ મૂળરૂપે થાય છે.

છે, સ્મરણશક્તિ સતેજ થાય છે અને આયુષ્ય સૌ વર્ષાનું થાય છે. ૨

ચિત્રકનાં મૂળિયાના બે રસાયનપ્રયોગો
 એપ એવોપયોગશ્ચિત્રકમૂળાનાં ચિત્રકમૂળે વિશેષો
 દ્વિપલિકં પિષ્ઠં પરં પ્રમાણં, શેષં પૂર્વમ્ ॥ ૩ ॥

ચિત્રકનાં મૂળિયાનાં પણ ઉપર પ્રમાણે જ
 બે રસાયનપ્રયોગો કરવા. આ પ્રયોગોમાં બીજું
 સધણું ઉપર પ્રમાણે જ લેવું; પરંતુ ચિત્રકનો
 પિ ડો વનારેમાં વનારે આઠ તોલા લેવો. ૩

વિદ્યાબ્રાહ્મીના પાચ રસાયનપ્રયોગો
 હૃતદોષ એવ પ્રતિસંસૃષ્ટમક્તો યથાક્રમમાગારં
 પ્રવિશ્ય મળ્લકપર્ણાસ્વરસમાદાય સહસ્રસમ્પાતામિ-
 હુતં કૃત્વા યથાવલં પયસાઽઽલોઽય પિવેત્પયોઽનુ-
 પાનં વા, તસ્યાં જીર્ણયાં યવાન્નં પયસોપયુજીત ।
 તિલૈર્ગાં સહ મધયેત્ શ્રીન્ માસાન્ પયોઽનુપાનં,
 જીર્ણે પયઃ સર્પિરોદનં ઇત્યાહારઃ । એવમુપયુજ્ઞાનો
 વ્રહ્મર્ચસ્વી શ્રુતનિગાદી ભવતિ વર્ષશતમાયુરવાપ્નોતિ ।
 ત્રિરાત્રોપોપિતશ્ચ ત્રિરાત્રમેનાં મધયેત્ ત્રિરાત્રાદૃર્ધ્વં
 પયઃ સર્પિરોદનં ચોપયુજીત । વિલ્વમાત્રં પિષ્ઠં વા
 પયસાઽઽલોઽય પિવેદેવં દશરાત્રમુપયુજ્ય મેધાવી
 વર્ષશતાયુર્ભવતિ ॥

હૃતદોષ એનાગાર પ્રવિશ્ય પ્રતિસંસૃષ્ટમક્તો બ્રાહ્મી-
 સ્વરસમાદાય સહસ્રસમ્પાતામિહુતં કૃત્વા યથાવલ-
 મુપયુજીત । જીર્ણાંષધશ્ચાપરાલે યવામૂલમળાં
 પિવેત્ । ક્ષીરસાત્મ્યો વા પયસા શુજીત । એવં સપ્ત-
 રાત્રમુપયુજ્ય વ્રહ્મર્ચસ્વી મેધાવી ભવતિ । દ્વિતીયં
 સપ્તરાત્રમુપયુજ્ય ગ્રન્થમીપ્સિતમુત્પાદયતિ નટં ચાસ્ય
 પ્રાદુર્ભવતિ । તૃતીયં સપ્તરાત્રમુપયુજ્ય દિલ્લ્વારિતં
 શતમપ્યવધારયતિ । એવમેકવિશતિરાત્રમુપયુજ્યા-
 લક્ષ્મીરપક્રામતિ । મૂર્ત્તિમતી ચૈનં વાગ્દેવ્યનુપ્રચિ-
 શતિ । સર્વાથૈનં શ્રુતય ઉપતિશ્નન્તિ । શ્રુતધરઃ પચ્ચ-

વર્ષશતાયુર્ભવતિ ॥

બ્રાહ્મીસ્વરસપ્રસ્યદ્વયે ઘૃતપ્રસ્થં વિહજ્જતપ્પુલાનાં
 કુહવં દ્વે દ્વે પલે વચાત્રિઘૃતયોદ્ધાદશ હરીતકપા-
 મલકવિમીતકાનિ શ્લક્ષ્ણપિટાન્યાવાપ્યૈકધ્યં સાધ-
 વિત્વા સ્વનુગુપ્તં નિદધ્યાત્ । તતઃ પૂર્વવિધાનેન મારાં
 યથાવલમુપયુજીત । જીર્ણે પયઃ સર્પિરોદનં ઇત્યા-
 હારઃ । એતેનોર્ધ્વમધસ્તિર્યક્ક્રમયો નિષ્ક્રામન્તિ ।
 અલક્ષ્મીરપક્રામતિ । પુષ્કરવર્ણઃ સ્થિરવયાઃ શ્રુતનિ-
 ગાદી ત્રિવર્ષશતાયુર્ભવત્યેતદેવ કુષ્ઠવિપમજ્વરાપસ્મા-
 રોન્માદવિપભૂતગ્રહેષ્ણ્યેષુ ચ મહાવ્યાધિષુ સંશો-
 ધનમાદિશન્તિ ॥ ૪ ॥

ક્રમ પ્રમાણે વમનવિરચનાદિક્કથી દોષોત્તું
 સંશોધન કરી, સંશોધનથી ઉત્પન્ન થયેલી
 નિર્જળતાને આ સ્થાનના ઉદ્દેશ અધ્યાયમાં
 કહ્યા પ્રમાણે આહારથી મટાડી, પવન વગરના
 ધરમાં પ્રવેશ કરાવી, વિદ્યાબ્રાહ્મીના સ્વરસ લઈ,
 ઋગ્વેદના સહસ્રસંપાતાનામના અધ્યાયમાં કહેલા
 મંત્રોથી સહસ્રહોમ કરી, જઠરાગ્નિના બળ પ્રમાણે
 સ્વરસની માત્રા લઈ, દૂધમાં મેળવી ઈઈ પીવી
 અને સ્વરસની માત્રા પીધા પછી ઉપર દૂધ પીવું.
 એ માત્રા પચી ગયા પછી દૂધ, ધી અને ભાત
 ખાવો; અથવા તેમાં તલ નાખી ખાવો અને
 ઉપર દૂધ પીવું. આ પ્રમાણે ત્રણ મહિના સુધી
 અખંડ પ્રયોગ કરવામાં આવે, તો બ્રહ્મતેજ પ્રાપ્ત
 થાય છે, એક વાર સાંભળેલા ગ્રંથાદિને તે પ્રમાણે
 જ પાછા બોલી જવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે
 અને સૌ વર્ષાનું આયુષ્ય થાય છે. (૧)

અથવા ત્રણ રાત સુધી ઉપવાસ કરાવી,
 પવન વગરના ધરમાં રાખી, ત્રણ રાત સુધી
 વિદ્યાબ્રાહ્મીના સ્વરસનો દૂધ અથવા તલ સાથે
 ઉપયોગ કરાવવો. તે પછી ત્રણ રાત સુધી દૂધ,
 ધી અને ભાતનો આહાર કરાવવો. આ પ્રયોગ
 કરવાથી ઉત્તમ બુદ્ધિ અને સૌ વર્ષાનું આયુષ્ય

૧ બાહી કે જે વિદ્યાબ્રાહ્મી પણ કહેવાય છે, તેના
 ટીકા થાય છે. પાદડા નાના, જોળ તથા કરકરીનાળા
 માપ છે. સ્વાદ કડવા અને તૂટે હોય છે.

થાય છે. (૨)

અથવા ત્રણ રાત સુધી ઉપવાસ કરાવી, પવન વગરના ઘરમાં રાખી, નિત્ય ચાર તોલા-ભાર વિઘાપ્રાહ્લીનો કલ્ક દૂધમાં ઘોળીને પાવો અને પચી ગયા પછી દૂધ, ધી તથા ભાતનો આહાર કરાવવો. આ પ્રમાણે દસ દિવસ સુધી પ્રયોગ કરે, તો ઉત્તમ ધારણાશક્તિવાળી બુદ્ધિ અને સો વર્ષનું આયુષ્ય થાય છે. (૩)

અથવા વમનવિરેચનાદિકથી દોષોનું સંશોધન કરી, સંશોધનથી ઉત્પન્ન થયેલી નિર્બળતાને આ સ્થાનના ૩૯ મા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે આહારથી મટાડી, પવન વગરના ઘરમાં રાખી, વિઘાપ્રાહ્લીનો સ્વરસ લઈ, ઋગ્વેદના સહસ્રસંપાત નામના અધ્યાયમાં કહેલા મંત્રોથી સહસ્રહોમ કરી, જઠરાગ્નિના બળ પ્રમાણે તે સ્વરસ પાવો અને પચી ગયા પછી બપોર પછીના સમયમાં લૂણ વગરની રાખ પાવી અથવા દૂધ માફક હોય તો દૂધ સાથે તે પાવી. આ પ્રમાણે સાત દિવસ સુધી પ્રયોગ કરવામાં આવે, તો બ્રહ્મતેજ અને ઉત્તમ ધારણાશક્તિ પ્રાપ્ત છે. ચૌદ રાત સુધી પ્રયોગ કરવામાં આવે, તો ધારેલો અર્થ રચી શકાય છે અને નાશ થયેલું જ્ઞાન પણ પાછું પ્રકટ થાય છે. એકવીસ રાત સુધી પ્રયોગ કરવામાં આવે, તો સો શ્લોકોને પણ બે વાર યોલાયાથી યાદ રાખી શકાય છે. આ એકવીસ રાતના પ્રયોગથી અલક્ષ્મી પણ જતી રહે છે, સાક્ષાત્ દેહધારિણી સરસ્વતી દેવી હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે, સધળા વેદો મોટે થઈ બળ્ય છે, એકવાર સાંભળેલો ગંભીર વિષય પણ બરાબર ઠસી બળ્ય છે અને પાંચસો વર્ષનું આયુષ્ય થાય છે. (૪)

અથવા વિઘાપ્રાહ્લીના એકસો અક્ષાવીસ તોલાભાર સ્વરસમાં ૬૪ તોલાભાર ધી, સોળ તોલાભાર વાવડિંગના દાણા, આઠ તોલાભાર

વજ, આઠ તોલાભાર નસોતર અને અડતાલીસ તોલાભાર ત્રિક્ષ્ણાનું બારીક ચૂર્ણ નાખી, એકડું પકવી સિદ્ધ થયેલા ધીને સારી રીતે રાખવું. પછી વમનવિરેચનાદિકથી શરીરનું સંશોધન કરી, સંશોધનથી ઉત્પન્ન થયેલી નિર્બળતાને આ સ્થાનના ૩૯ મા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે આહારથી મટાડી, ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સહસ્રહોમ કરી, જઠરાગ્નિના બળ પ્રમાણે તે ધીની માત્રાનો ઉપયોગ કરાવવો અને પચી ગયા પછી દૂધ, ધી તથા ભાતનો આહાર કરાવવો. આ પ્રયોગ કરવાથી કૃમિઓ જાંત્રાનીચા તથા આડા માંગોથી નીકળી બળ્ય છે, અલક્ષ્મી દૂર થઈ બળ્ય છે, વર્ણ ક્રમેળ જેવો થાય છે, ચીવન સ્થિર થાય છે, એક વાર સાંભળીને જ તે પાછું યોલી દેખાડવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્રણસો વર્ષનું આયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ઢાઢ, વિષમજ્વર, અપરમાર, ઉન્માદ, વિષ, ભૂતો તથા ગ્રહોમાં અને બીજા પણ મહાબ્યાધિઓમાં આ ધીથી જ સંશોધન કરવું, એમ આચાર્યો કહે છે. ૪

વજના ત્રણ રસાયનપ્રયોગો

હૃતદોષ દવાગારં પ્રવિચય હૈમવત્યા વચાયાઃ પિષ્ઠમામલકમાત્રમભિહુતં પયસાઽઽસ્ત્રોજ્ય પિવેજીર્ણં પયઃ સર્પિરોદનં ઇત્યાહારં એવં દ્વાદશરાત્રમુપયુજીત, તતોઽસ્ય શ્રોત્રં વિત્રિયતે, દ્વિરભ્યાસાત્સ્મૃતિમાન્ ભવતિ, ત્રિરભ્યાસાચ્છતમાદત્તે, ચતુર્દાદશરાત્રમુપયુજ્ય સર્વે તરતિ કિલ્ચિત્, તાર્ક્યદર્શનમુત્પદ્યતે, શતાયુષ્ય મવતિ । દ્વે દ્વે પલે દ્વિતરસ્યા વચાયા નિઃકાઠ્ય પિવેત્ પયસા । સમાનં ભોજનં, સમાઃ પૂર્વેણાશિપથઃ । વચાશતપાકં વા સર્પિર્ત્રોણમુપયુજ્ય પન્નચર્પશતાયુર્મવતિ, મલમળ્હાપચીશ્મીપદસ્વરમેદાંત્રાપહન્તીતિ । ૫

વમનવિરેચનાદિકથી દોષોનું સંશોધન કરી,

૧ વજ ધણા પાણીવાળી જાંત્રામાં થાય છે અને તે રેતીમાં મૂળરૂપે થાય છે.

પવન વગરના ધરમાં પ્રવેશ કરાવી, સફેદ પુરસાણી વળનો આમળાં જવડો પિંડો કરી, ઉપર કઠ્ઠા પ્રમાણે સહસ્રહોમ કરી તે પિંડાને બ્રાહ્મીના સ્વરસમાં પકવેલા દૂધમાં ઘોળીને પાવો અને પચી ગયા પછી દૂધ, ઘી તથા ભાત ખવડાવવો. આ પ્રમાણે બાર રાત સુધી કરાય, તો દૂરની વાતો સાંભળી શકાય છે; ચોવીસ રાત સુધી કરાય, તો ઉત્તમ સ્મરણશક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે; છત્રીસ રાત સુધી કરાય, તો સો શ્લોકોને ધારણ કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને અડતાલીસ રાત સુધી કરાય, તો સઘળું પાપ નાશ પામે છે, ગરુડ-પક્ષીના જેવી દૂર જોવાની શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તથા સો વર્ષનું આયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

વનવિરેચનાદિકથી દોષોનું સંશોધન કરી, પવન વગરના ધરમાં રાખી, પુરસાણીથી જુદી બીજી બતતની વજને (ઘોડાવજને કે બાલાવજને) એક આમળાં જેટલી લઈ, ઉપર કઠ્ઠા પ્રમાણે સહસ્ર-હોમ કરી, તે વજને દૂધમાં પકવી, દૂધ સાથે પાવી અને પચી ગયા પછી દૂધ, ઘી તથા ભાત ખવડાવવો. આ પ્રમાણે બાર રાત સુધી કરાય, તો દૂરની વાતો સાંભળી શકાય છે; ચોવીસ રાત સુધી કરાય, તો ઉત્તમ સ્મરણશક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે; છત્રીસ રાત સુધી કરાય, તો સો શ્લોકોને ધારણ કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને અડ-તાલીસ રાત સુધી કરાય, તો સઘળું પાપ નાશ પામે છે, ગરુડપક્ષીના જેવી દૂર જોવાની શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તથા સો વર્ષનું આયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

વજના ક્વાથ તથા કઢકથી સો વાર પકવેલા એકહજાર ચોવીસ તોલાભાર ધીનો જકરાગ્રિને અનુસરી કાયમ યોગ્ય માત્રાથી ઉપયોગ કરાય તો પાંચસો વર્ષનું આયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તથા આ પ્રયોગથી ગણગંડ, અપચી,

શ્લીપદ અને સ્વરભેદનો પણ નાશ થાય છે. (આ પ્રયોગનો બીજો સઘળો વિધિ ઉપર પ્રમાણે સમજ લેવો.) ૫

આયુષ્યની વૃદ્ધિ માટે રસાયનપ્રયોગો
અતઃ ઊર્ધ્વં પ્રવક્ષ્યામિ આયુષ્કામરસાયનમ્ ।
મન્ત્રૌપધસમાયુક્તં સંવત્સરફલપ્રદમ્ ॥ ૬ ॥

હવે આયુષ્યની વૃદ્ધિ માટેના રસાયનપ્રયોગો મન્ત્રો તથા ઔપધોની સાથે કહીએ છીએ, જે પ્રયોગો એક વર્ષે કર્યા આપે છે. ૬

બીલાંના ચૂર્ણનો રસાયનપ્રયોગ
વિલ્વસ્ય ચૂર્ણં પુણ્યે તુ હૃતં વારાન્સહસ્રશઃ ॥
શ્રીચક્તેન નરઃ કલ્યે સસુવર્ણં દિને દિને ।
સર્પિર્મધુયુતં લિહ્યાદલક્ષ્મીનાશનં પરમ્ ॥ ૭ ॥

જ દિવસે પુણ્ય નક્ષત્ર હોય, તે દિવસે ઋગ્વેદમાં કહેલા શ્રીચક્તથી દશસહસ્ર હોમ કરી પ્રભાતમાં સુવર્ણ, ઘી તથા મધથી મિશ્ર કરેલું કાચાં બીલાંનું ચૂર્ણ ચાટે તો આયુષ્યની વૃદ્ધિ અને અલક્ષ્મીનો પણ સારી પેઢે નાશ થાય છે. ૭

બીલીની છાલ તથા મૂળના ક્વાથનો
રસાયનપ્રયોગ
ત્વચં વિહાય વિલ્વસ્ય મૂલકાથં દિને દિને ।
પ્રપિવેત્પયસા સાર્દ્ધં સ્નાત્વા હૃત્વા સમાહિતઃ ।
દશસાહસ્રમાયુષ્યં સ્મૃતં યુક્તરથં ભવેત્ ॥ ૮ ॥

જ દિવસે નક્ષત્રાદિકનો સારો યોગ હોય, તે દિવસે નાહી, દસહજાર આહુતિઓનો હોમ કરી, નિત્ય બીલીનાં છાલરહિત મૂળનો ક્વાથ દૂધ સાથે પીવામાં આવે, તો તે રસાયનથી આયુષ્ય વધે છે. ૮

કમળનાં મૂળોના ક્વાથનો રસાયનપ્રયોગ
હૃત્વા વિસાનાં કાથં તુ મધુલાજૈથ સંયુતમ્ ।
અમોઘં શતસાહસ્રં યુક્તં યુક્તરથં સ્મૃતમ્ ॥ ૯ ॥

જ દિવસે નક્ષત્રાદિકનો સારો યોગ હોય, તે દિવસે નાહી, લાખ આહુતિઓનો હોમ કરી,

દિવસે કમળનાં મૂળોનો ક્વાથ બનાવી, તે ક્વાથ મધ તથા શાળની ધાણીથી મિશ્ર કરી પીએ, તો તે રસાયનથી અવશ્ય આયુષ્ય વધે છે. ૮

સુવર્ણ, કમળકાકડી, મધ, શાળની ધાણી તથા ઘઉંલાંનો રસાયનપ્રયોગ

સુવર્ણ પદ્મવીજાનિ મધુ લાઝાઃ પ્રિયક્ષ્વઃ ।

ગવ્યેન પયસા પીતમલક્ષ્મીં પ્રતિપેધયેત્ ॥ ૧૦ ॥

પ્રાતઃસ્નાન કરી સુવર્ણ, કમળકાકડીનો ગર્ભ, મધ, શાળની ધાણી તથા ઘઉંલાંને ગાયના દૂધમાં વાટી, ગાયના દૂધ સાથે નિત્ય પીવામાં આવે, તો તેથી આયુષ્ય વધે છે અને અલક્ષ્મી પણ નાશ પામે છે. ૧૦

નીલકમળના ક્વાથનો રસાયનપ્રયોગ

નીલોત્પલદલક્રાથો ગવ્યેન પયસા શૃતઃ ।

સસુવર્ણતિલૈઃ સાર્દ્ધમલક્ષ્મીનાશનઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૧ ॥

ગાયના દૂધથી પકવેલા નીલકમળના ક્વાથમાં સુવર્ણ તથા તલ નાખીને તે નિત્ય પીવામાં આવે, તો આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે અને અલક્ષ્મીનો પણ નાશ થાય છે. ૧૧

સુવર્ણ, મીણ અને મધનો રસાયનપ્રયોગ

ગવ્યં પયઃ સુવર્ણં ચ મધુચ્છિદ્રં ચ માશિકમ્ ।

પીતં શતસહસ્રામિદુતં યુક્તરથં સ્મૃતમ્ ॥ ૧૨ ॥

જે દિવસે નક્ષત્રાદિકનો સારો યોગ હોય, તે દિવસે લાખ આહુતિઓનો હોમ કરી દિવસે સુવર્ણ, મીણ અને મધને ગાયના દૂધમાં મિશ્ર કરી તે દૂધ પીવામાં આવે, તો તે રસાયનથી આયુષ્ય વધે છે. ૧૨

વજનું ધી, સુવર્ણ અને કાચાં ખીલાંના

ચૂર્ણનો રસાયનપ્રયોગ

વચાષ્ટતં સુવર્ણં ચ વિલ્વચૂર્ણમિતિ ત્રયમ્ ।

મેઘ્યમાયુષ્યમારોગ્યપુષ્ટિસૌભાગ્યવર્દનમ્ ॥ ૧૩ ॥

વજનું ધી, સુવર્ણ અને કાચાં ખીલાંના ચૂર્ણનો નિત્ય ઉપયોગ કરવામાં આવે, તો તેથી બુદ્ધિ, આયુષ્ય, આરોગ્ય, પુષ્ટિ અને સૌભાગ્ય

વધે છે. ૧૩

અરડૂસીના તેલનો રસાયનપ્રયોગ

વાસામૂલતુલાકાથે તૈલમાવાપ્ય સાધિતમ્ ।

હૃત્વા સહસ્રમશ્રીયાન્મેઘ્યમાયુષ્યમુચ્યતે ॥ ૧૪ ॥

ચારસો તોલાભાર અરડૂસીનાં મૂળિયાંના ક્વાથમાં પકવેલું તેલ નિત્ય જમવામાં આવે, તો તેથી આયુષ્ય અને બુદ્ધિ વધે છે. આ પ્રયોગના આરંભમાં હજાર આહુતિઓનો હોમ કરવો જોઈએ. ૧૪

જવનો રસાયનપ્રયોગ

યાવકાંસ્તાવકાન્વાદેદમિભૂય યવાંસ્તથા ।

પિપ્પલીમધુસંયુક્તાન્ શિક્ષાચરણવજ્રવેત્ ॥ ૧૫ ॥

ચારસો તોલાભાર જવને કૂટી, તેમાં પીપર તથા મધ મિશ્ર કરી નિત્ય યોગ્ય માત્રાથી તેને ખાવામાં આવે, તો તેથી આયુષ્ય વધે છે અને શાસ્ત્રાભ્યાસ પણ અનાયાસે થાય છે. ૧૫

મધ, આમળાંતું ચૂર્ણ અને સુવર્ણનો

રસાયનપ્રયોગ

મધ્વામલકચૂર્ણાનિ સુવર્ણમિતિ ચ ત્રયમ્ ।

પ્રાશ્યારિષ્ટગૃહીતોઽપિ મુચ્યતે પ્રાણસંશયાત્ ॥ ૧૬ ॥

આમળાંતું ચૂર્ણ અને સુવર્ણને મધમાં કાલવી નિત્ય ખાવામાં આવે, તો મરણથી પકડાયેલો આણસ પણ બચી જાય છે. ૧૬

શતાવરીના ધીનો રસાયનપ્રયોગ

શતાવરીષ્ટતં સમ્યગુપયુક્તં દિને દિને ।

સક્ષોદ્રં સસુવર્ણં ચ નરેન્દ્રં સ્થાપેદ્યદ્રશે ॥ ૧૭ ॥

શતાવરીના ક્વાથ તથા કદકથી ધી પકવી, તે ધી સુવર્ણ તથા મધથી મિશ્ર કરી યોગ્ય રીતે નિત્ય ખાવામાં આવે, તો તેથી આયુષ્ય વધે અને રાજા પણ વશ થાય છે. ૧૭

ઘઉંલાં, પુત્રજીવી, જેડીમધ, મધ અને સુવર્ણનો રસાયનપ્રયોગ

મોચન્દના મોહનિકા મધુકં માશિકં મધુ ।

સુવર્ણમિતિ સંયોગઃ પેયઃ સૌભાગ્યમિચ્છતા ॥ ૧૮ ॥

જને આયુષ્ય તથા સૌભાગ્યની ઇચ્છા હોય તેણે ધર્મલાં, પુત્રજીવી (કે જને હિંદુસ્તાનીમાં જિયાપોતા કહે છે તે), જઠીમધ અને સુવર્ણને મધમાં કાલવી નિત્ય પીવાં. ૧૮

પદ્માદિ ધૂતનો રસાયનપ્રયોગ પદ્મનીલોત્પલકાથે યદ્દીમધુકસંયુતે । સર્પિરાસાદિતં ગવ્યં સસુવર્ણં સદા પિવેત્ ॥ પયઃપાનુપિત્રેત્સિદ્ધં તેપામેવ સમુદ્ભવે । અલક્ષ્મીર્નં સદાઽઽયુષ્યં રાજ્યાય સુમગાય ચ ॥૧૯

શ્વેતકમળ, નીલકમળ અને જઠીમધના ક્વાથમાં ગાયતું ધી પકવી તે ધી સુવર્ણથી મિશ્ર કરી નિત્ય પીવું અને તે ઉપર શ્વેતકમળ વગેરેનાં ફળોના ક્વાથથી પકવેલું ફૂધ પીવું. આ પ્રયોગ કરવાથી આયુષ્ય સારી રીતે વધે છે. અલક્ષ્મી ટળે છે, રાજ્યમાં માન મળે છે અને સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૯

મંત્ર ન કહેલ પ્રયોગમાં ગાયત્રીમંત્ર લેવો યત્ર નોદીરિતો મન્ત્રો યોગેષ્વેતેષુ સાધને । શબ્દિતા તત્ર સર્વત્ર ગાયત્રી ત્રિપદા ભવેત્ ॥૨૦॥ આ રસાયનપ્રયોગોમાંના જ પ્રયોગમાં હોમ કરવા કહ્યું છે, પણ તે હોમનો મંત્ર જણાવ્યો નથી, તે પ્રયોગમાં ત્રિપદા ગાયત્રીમંત્રનું ચહણુ કરવું. ૨૦

ઉપર કહેલી ઔષધિઓનાં ફળ પાપ્માનં નાશયન્ત્યેતા દયુઃપ્રોધયઃ શ્રિયમ્ । કુર્યુર્નાગવલં ચાપિ મનુષ્યમમરોપમમ્ ॥૨૧॥ આ રસાયનપ્રયોગોમાં જણાવેલી ઔષધિઓ પાપ ટાળે છે, લક્ષ્મી આપે છે અને માણસને હાથીના જેવા બળવાળો તથા દેવ જેવા પ્રભાવવાળો બનાવે છે. ૨૧

નિરંતર વેદાધ્યયનાદિ પણ રસાયન-પ્રયોગોની પેઠે જ શુદ્ધિ વધારે છે સતતાધ્યયનં વાદઃ પરતન્ત્રાવલોકનમ્ । વેદિયાચાર્યસેવા ચ બુદ્ધિમેધાકરો ગણઃ ॥૨૨॥ નિરંતર વેદાધ્યયન, સ્વધર્મનું સ્થાપન અને

પરપક્ષનું ખંડન, પરાયાં તત્ત્વો(ન્યાય, સાંખ્ય તથા વ્યાકરણ વગેરે)ની વિચારણા અને તે તે વિદ્યાઓને જાણનારા આચાર્યોનું સેવન; એ બધું પણ રસાયનપ્રયોગોની પેઠે જ શુદ્ધિ તથા ધારણા-શક્તિ વધારે છે. ૨૨

બ્રહ્મચર્યાદિથી પણ આયુષ્ય વધે છે આયુષ્યં મોજનં જીર્ણે વેગાનાં ચાવિધારણમ્ । ત્રલ્લચર્યમર્હિતા ચ સાહસાનાં ચ વર્જનમ્ ॥૨૩॥ બ્રહ્મચર્ય, અહિંસા, સાહસોનો ત્યાગ, પર્યા પછીનું ભોજન અને મળમૂત્રાદિકના વેગો ન રોકવા એ પણ રસાયનપ્રયોગોની પેઠે જ આયુષ્યને વધારે છે. ૨૩

અધ્યાય ૨૮ મો

ઉપક્રમ

અથાતઃ સ્વભાવવ્યાધિપ્રતિપેધનીયં રસાયનં વ્યાખ્યાસ્યામઃ । યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥૧

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'સ્વભાવવ્યાધિ-પ્રતિપેધનીયરસાયન' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

સોમરૂપ રસાયનનું વિધાન ત્રણાદયોઽમૃતપૂર્વમમૃતં સોમસંજિતમ્ । જરામૃત્યુવિનાશાય વિધાનં તસ્ય વક્ષ્યતે ॥ ૨ ॥

પૂર્વે ઘડપણ તથા મૃત્યુના નાશ માટે બ્રહ્માદિ મહાત્માઓએ સોમ (સોમવદ્ધી-સોમ-લતા) નામનું જે અમૃત ઉત્પન્ન કર્યું છે, તેનું વિધાન કહીએ છીએ. (સોમની ઓળખાણ આ અધ્યાયમાં જ પાછળથી અપાશે.) ૨

સોમના ચોષીસ લેહ

एक एव खलु भगवान् सोमः स्थाननामा-कृतिर्विषयविशेषैश्चतुर्विंशतिधा भिद्यते ।

૧ જૂપ, તરસ, જરા તથા મૃત્યુ વગેરે સ્થાનાવિક વ્યાધિઓને હાંપ્યા કાળ સુધી અટકાવનારા રસાયનના નિરૂપણ વિષેનો.

તથા—

અંશુમાન્મુજ્જવાંશૈવ ચન્દ્રમા રજતપ્રભઃ ।
 દૂર્વાસોમઃ કનીયાંશ્ચ શ્વેતાક્ષઃ કનકપ્રભઃ ॥
 પ્રતાનનાંસ્તાલવૃન્તઃ કરવીરોંશ્ચવાનપિ ।
 સ્વયમ્પ્રભો મહાસોમો યથાપિ ગરુડાહતઃ ॥
 ગાયત્રૈષ્ટુભઃ પાર્શ્વો જાગતઃ શાકરસ્તથા ।
 અગ્નિષ્ઠોમો રૈવતશ્ચ યથોક્ત ઇતિ સંજ્ઞિતઃ ॥
 ગાયત્ર્યા ત્રિપદા યુક્તો યથોદુપતિરુચ્યતે ।
 એતે સોમાઃ સમારુપાતા વેદોક્તૈર્નામભિઃ શુભૈઃ ॥૩
 સોમ મોટા સામર્થવાળો છે; તે પોતે એક
 છતાં સ્થાનો, નામો, આકૃતિઓ તથા વીર્યના
 વિશેષોથી ચોવીસ પ્રકારનો છે.

એક જ સોમના અંશુમાન, મુંજવાન,
 ચંદ્રમા, રજતપ્રભ, દૂર્વાસોમ, કનીયાન, શ્વેતાક્ષ,
 કનકપ્રભ, પ્રતાનવાન, તાલવૃન્ત, કરવીર, અંશુ-
 માન, સ્વયંપ્રભ, મહાસોમ, ગરુડાહત, ગાયત્ર,
 ષેષ્ટુભ, પાર્શ્વ, જાગત, શાકર, અગ્નિષ્ઠોમ, રૈવત,
 યથોક્ત અને ઉદુપતિ એ નામના ચોવીસ ભેદ છે.
 આ સઘળાં શુભ નામો વેદમાં કહેલાં છે અને વેદ-
 માં ત્રિપદા ગાયત્રી પણ સોમનું પ્રતિપાદન કરે છે.

સઘળા સોમોના સેવન તથા શુભ
 સર્વેપામેર ચૈતેપામેકો વિધિરુપાસને ।
 સર્વે તુલ્યગુણાશ્ચૈવ વિધાનં તેષુ વક્ષ્યતે ॥ ૪ ॥

એ સઘળા પ્રકારના સોમોના સેવનનો વિધિ
 એક જ છે અને તેઓના શુભો પણ સરખા છે. એ
 સોમોના સેવનનું વિધાન નીચે પ્રમાણે છે :

સોમમ્પ્ર રસાયનનું વિધાન

અતોઽન્યતમં સોમમુપયુયુક્ષુઃ સર્વોપકરણપરિ-
 ચારકોપેતઃ પ્રશસ્તે દેશે ત્રિષ્ટુતમાગારં કારયિત્વા
 હૃતદોપઃ પ્રતિસંસૃષ્ટમ્કતઃ પ્રશસ્તેષુ તિથિકરણમુદ્ધર્ત-
 નક્ષત્રેષુ અંશુમન્તમાદાયાધ્વરકલ્પેનાહૃતમભિપુતમ-
 મિહુતં ચાન્તરાગારે કૃતમજ્જલસ્વસ્તિવાચનઃ સોમ-
 કન્દં સુવર્ણસ્રવ્યા ત્રિદાર્યં પયો ગૃહ્ણીયાત્સૌવર્ણે

પાત્રેઽજ્જલિમાત્રં, તતઃ સકૃદેવોપયુજ્ઞીત નાસ્વાદર્ય-
 સ્તત ઉપસૃજ્ય શેપમપ્સવસાઘ યમનિયમામ્યામા-
 ત્માનં સંયોજ્ય વાગ્યતોઽમ્યન્તરતઃ સુહૃદ્ધિરુપાસ્ય-
 માનો વિહરેત્ ॥

રસાયન પીતવાંસ્તુ નિવાતે તન્મનાઃ શુચિઃ ।
 આસીત તિષ્ઠેત્કામેચ ન કથશ્ચન સંવિશેત્ ॥

સાયં વા મુક્તવાન્ શ્રુતશાન્તિઃ કુશશય્યાયાં
 કૃષ્ણાજિનોચરાયાં સુહૃદ્ધિરુપાસ્યમાનઃ શયીત ।
 તૃપિતો વા શીતોદકમાત્રાં પિવેત્ । તતઃ પ્રાતરુથા-
 યોપશ્રુતશાન્તિઃ કૃતમજ્જલો માં સૃષ્ટ્વા તથેવાસીત ।
 તસ્ય જીર્ણે સોમે છર્દિરુપધતે । તતઃ શોણિતાત્કં
 કૃમિવ્યામિશ્રં છર્દિતવતે સાયં શૃતશીતં ક્ષીરં વિત-
 રેત્ । તતસ્તૃતીયેઽહ્નિ કૃમિવ્યામિશ્રમતિસાર્યતે ।
 સ તેનાનિષ્પ્રતિગ્રહશુક્તપ્રમૃતિમિર્વિશેષૈર્મૃક્તઃ શુદ્ધ-
 તનુર્ભવતિ । તતઃ સાયં સ્નાતાપૂર્વવદેવ ક્ષીરં
 વિતરેત્ । ક્ષૌમવસ્ત્રાસ્તૃતાયાં ચૈનં શય્યાયાં શાયયેત્ ।
 તતશ્ચતુર્થેઽહ્નિ તસ્ય શ્વયયુરુપધતે । તતઃ સર્વાન્જ્ઞેમ્યઃ
 કૃમયો નિષ્ક્રામન્તિ । તદહથ શય્યાયાં પાંશુભિર-
 વર્કીયમાણઃ શયીત । તતઃ સાયં પૂર્વવદેવ ક્ષીરં
 વિતરેત્ । एवं પંચમપૃથોર્દિવસયોર્વર્તેત્ । કેવલમુ-
 ભયકાલમસ્મૈ ક્ષીરં વિતરેત્ । તતઃ સપ્તમેઽહ્નિ
 નિર્માસસ્ત્રગસ્થિમૃતઃ કેવલં સોમપરિગ્રહાદેવોચ્છ-
 સિતિ । તદહથ ક્ષીરેણ સુઘોષ્ણેન પરિપિચ્ય તિલ-
 મધુકચન્દનાનુલિપ્તદેહં પયઃ પાયયેત્ । તતોઽષ્ટમેઽ-
 હ્નિ પ્રાતરેવ ક્ષીરપરિપિક્તં ચન્દનપ્રદિગ્ધગાત્રં પયઃ
 પાયયિત્વા પાંશુશય્યાં સમુત્સૃજ્ય ક્ષૌમાસ્તૃતાયાં
 શાયયેત્ । તતો માંસમાપ્યાયતે, ત્વચ્ચાવદલતિ ।
 દન્તનશ્વરોમાણિ ચાસ્ય પતન્તિ । તસ્ય નવમદિવ-
 સાત્પ્રમૃત્યુણુતૈલામ્યજ્ઞઃ સોમવલ્ક્રપાયપરિપેકઃ ।
 તતો દશમેઽહ્ન્યેતદેવ વિતરેત્ । તતોઽસ્ય ત્વક્ષિ-
 રતામૃપૈતિ । એવમેકાદશદ્વાદશયોર્વર્તેત્ । તતસ્રયો-
 દશાત્ પ્રમૃતિ સોમવલ્ક્રપાયપરિપેકઃ । એવમાપો-
 દશાદર્તેત્ । તતઃ સપ્તદશાદશયોર્દિવસયોર્દશના

જાયન્તે શિશ્વરિણઃ સ્તિગ્ધવજ્રવૈદ્યસ્ફટિકનિકાશઃ
 સમાઃ સ્થિરાઃ સહિષ્ણવઃ । તદા પ્રમૃતિ ચાનવઃ
 શાલિતપ્તુલૈઃ ક્ષીરચાગમૂપસેવેત યાવત્ પંચવિંશતિ-
 રિતિ । તતોઽસ્મૈ દદ્યાત્ચાલ્યોદનં મૃદૂમયકાલં-
 પયસા । તતોઽસ્ય નલા જાયન્તે વિદ્રુમેન્દ્રગોપક્ત-
 રુણાદિત્યપ્રકાશઃ, સ્થિરાઃ સ્તિગ્ધા લક્ષણસમ્પન્નાઃ
 કેશાશ્ચ જાયન્તે, ત્વચ્ચ નીલોત્પલાતસીપુષ્પવૈદ્ય-
 પ્રકાશા । ઝર્ધ્વં ચ માસાત્કેશાન્વાપયેદ્વાપયિત્વા
 ચોશીરચન્દનકૃષ્ણતિલકલ્કૈઃ શિરઃ પ્રદિહ્વાત્
 પયમા વા સ્નાપયેત્ ॥ તતોઽસ્યાનન્તરં સપ્તરાત્રાત્કેશા
 જાયન્તે ભ્રમરાંજનનિભાઃ કુંચિતાઃ સ્તિગ્ધાઃ । તત-
 ત્ત્રિરાત્રાત્પ્રથમાવસથપરિસરાન્નિષ્ક્રમ્ય મુહૂર્તે સ્થિત્વા
 પુનરેવાન્તઃ પ્રવિશેત્ । તતોઽસ્ય વલાતૈલમમ્યદ્ગાર્થેઽ-
 વચાર્યમ્ । યવપિષ્ઠમુદ્વર્તનાર્થે । સુલ્લોષ્ણં ચ પયઃ
 પરિપેકાર્થે । અજકર્ણકપાયમુત્સાદનાર્થે । સોશીરં
 કૂપોદકં સ્નાનાર્થે । ચન્દનમનુલેપાર્થે । આમલક-
 રસાં મિશ્રાશ્વાસ્ય યૂપલપવિકલ્પાઃ । ક્ષીરમધુકસિદ્ધં
 ચ કૃષ્ણતિલૈલમવચારણાર્થે । एवं દશરાત્રમ્ ।
 તતોઽન્યદશરાત્રં દ્વિતીયે પરિસરે વર્તેત્ । તતસ્ત-
 તીયે પરિસરે સ્થિરીકુર્વન્નાત્માનમન્યદશરાત્રમાસીત ।
 કિંચિદાતપવનનાન્ સેવેત પુનશ્ચાન્તઃ પ્રવિશેત્ । ન
 ચાત્માનમાદર્શેઽપ્સુ વા નિરીક્ષેત રૂપશાલિત્વાત્ ।
 તતોઽન્યદશરાત્રં ક્રોધાદીન્ પરિહરેત્ । एवं સર્વેપા-
 મ્પયોગવિકલ્પઃ । વિશેષતસ્તુ વહ્નીપ્રતાનશ્ચુપાદયઃ
 સોમા બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવૈકૃર્મૈર્મૈક્ષયિતવ્યાઃ । તેપાં તુ
 પ્રમાણમર્દ્વચતુર્થમુદયઃ । અંશુમન્તં સૌવર્ણે પાત્રેઽ-
 મિપુણુયાત્, ચન્દ્રમસં રાજતે ચોપયુજ્યાદ્ગુણમૈશ્વ-
 ર્યમવાપ્યેશાનં દેવમનુપ્રવિશતિ । શેપાંસ્તુ તામ્રમયે
 મૃળમયે વા રોહિતે વા ચર્મણિ વિતતે । શૂદ્રવર્જ-
 ત્રિભિર્વર્ણેઃ સૌમા ઉપયોક્તવ્યાઃ । તતશ્ચતુર્થે માસે
 પૌર્ણમાસ્યાં શુચૌ દેશે બ્રાહ્મણાનર્ચયિત્વા કૃતમજ્જલો
 નિષ્ક્રમ્ય યથોક્તં વ્રજેદિતિ ॥૫॥

એ ચોવીસ પ્રકારના સોમોમાંથી ઠાઈ પણ

સોમના રસનો ઉપયોગ કરવાની ઇચ્છા થાય
 ત્યારે ગાય વગેરે સધળાં સાધનોની તથા કામ
 કરનારા પરિચારકાની ગોઠવણ કરી, વાસ્તુ-
 શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે સારા પ્રદેશમાં નેવડું
 ધર ખનાવી, વમનવિરેચનાદિકથી દોષોનું સંશો-
 ધન કરી, સંશોધનથી થયેલી નિર્બળતાને આ
 સ્થાનના ઉદ્દેશ અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે આહારથી
 મટાડી, જે દિવસે તિથિ, કરણ અને નક્ષત્રનો સારો
 યોગ હોય, તે દિવસે સારા મુહૂર્તમાં યજ્ઞના
 વિધાનમાં કહેલી રીત પ્રમાણે અંશુમાનને લાવી,
 તેમાંથી ઋત્વિજેના હાથે નિર્ચોવાવી રસ કઢાવી,
 હોમ કરાવી, અંદરના ધરમાં સધળું મંગલયુક્ત
 સ્વસ્તિવાચન કરી, સોમના કંદને સોનાની સોયથી
 ચીરી તેમાંથી સોળ તોલાભાર રસ સુવર્ણના
 પાત્રમાં ખોખા બટલો લઈ, પછી બધો લઈ તેનો
 કશો સ્વાદ નહિ એતાં એકદમ પી જવો. પછી
 આચમન લઈ, મોઢું સાફ કરી, રસનો જે કાંઈ
 ભાગ પાત્રમાં રહી ગયો હોય તેને જળમાં ફેંકી
 લઈ, અહિંસા આદિ યમો તથા ગુરુપૂજન આદિ
 નિયમોથી ચિત્ત તથા શરીરને નિયમિત કરી,
 મૌન ધરી તે જ ધરમાં હસવું ફરવું અને મિત્ર-
 લોકોએ તેને રાજી રાખવા તેની પાસે હાજર
 રહેવું. સોમરસડી રસાચન પીધા પછી સોમમાં
 જ ધ્યાન રાખી પવિત્ર રહી તે પવન વગરના
 ધરમાં બેસવું, બેઠવું તથા ફરવું, પણ કાંઈ
 રીતે સૂવું નહિ.

સાયંકાળ થાય ત્યારે ભોજન કરી, બ્રાહ્મણો-
 ના મોઢાથી શાંતિમંગળ પાઠ સાંભળી, જેના
 ઉપર કાળિયારનું ચર્મ બિછાવેલું હોય એવી
 દર્ભની શય્યામાં મિત્રો તરફથી થતી સેવાનું
 સુખ લેતાં સૂવું. એ તરસ લાગી હોય તો શીતળ
 જળની આના પીવી. પછી પ્રભાતે બઠી, બ્રાહ્મણોના
 મોઢાથી શાંતિમંગળ પાઠ સાંભળી, મંગલકૃત્ય

કરી, ગાયનો સ્પર્શ કરીને પાછું પહેલા દિવસ પ્રમાણે તે જ ધરમાં બેસવું તથા ફરવું હરવું. એ માણસને સોમરસ પચે ત્યારે લોહીથી ખરડાયેલી અને ઘ્રીડાઓવાળી જલદી થાય છે. એ માણસને એવી જલદી થયા પછી સાયંકાળે વૈધે ગરમ કરેલું અને પછી ઠંડું પાડેલું દૂધ પીવા દેવું. પછી ત્રીજ દિવસે એ માણસને ઘ્રીડાઓવાળા પાતળો ઝાડો આવે છે. આમ થવાથી એ માણસ દુષ્ટ પ્રતિગ્રહ તથા દુષ્ટ ભોજન આદિ પાપોથી મુક્ત થઈ શુદ્ધ શરીરવાળો થાય છે. પછી સાયંકાળે તેને સ્નાન કરાવી વૈધે પ્રથમની પેઠે જ તૈયાર કરેલું દૂધ પીવા દેવું અને જના ઉપર અળસીનું વસ્ત્ર બિછાવેલું હોય એવી શય્યામાં સુવાડવો. પછી ચોથે દિવસે તે માણસને સોજે ચઢે છે અને સઘળાં અંગોમાંથી ઘ્રીડાઓ નીકળે છે. એ દિવસે એ માણસે પોતાની ઉપર ઘણી ધૂળ ખરડાય એવી શય્યામાં સૂવું. પછી સાયંકાળે વૈધે તે માણસને પ્રથમની પેઠે જ તૈયાર કરેલું દૂધ પાવું. તે માણસે પાંચમે તથા છઠે દિવસે પણ એ પ્રમાણે જ વર્તવું. ક્ષત એ બે દિવસોમાં તેને ઉપર પ્રમાણે તૈયાર કરેલું દૂધ બે વખત પીવા દેવું. પછી સાતમે દિવસે એ માણસ માંસ વગરનો અને ચામડી તથા હાડકાં બાકી રહ્યાં હોય એવો થઈ જાય છે. કેવળ સોમના પ્રભાવને લીધે જ શ્વાસ લે છે. તે દિવસે વૈધે સહેવાય તેવા ગરમ દૂધનું એ માણસના શરીર પર સિંચન કરી અને તલ, જઠીમધ તથા ચંદનનું લેપન કરી દૂધ પાવું. પછી આઠમે દિવસે પ્રભાતમાં જ તેનાં ગાત્રો પર દૂધનું સિંચન કરી સઘળાં અંગોને ચંદનથી ખરડી, દૂધ પાઈ, ધૂળવાળી શય્યાને કાઢી તેને અળસીના વસ્ત્રથી બિછાવેલી શય્યામાં સુવાડવો. પછી તે માણસનું માંસ વધે છે, ચામડી ફાટી જાય છે ને દાંત, નખ તથા વાળ

પડી જાય છે. નવમા તથા દસમા દિવસે તેના શરીર પર (આ સ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ૨૨મા વિષયમાં કહેલું) અણતેલ લગાવવું અને સફેદ સારવાળા ખેરના ક્વાથનું સિંચન કરવું. આમ કરવાથી તેની ચામડી દઢ થાય છે. અગિયારમે તથા બારમે દિવસે પણ તેને એ પ્રમાણે જ કરાવવું. તેરમા દિવસથી સફેદ સારવાળા ખેરના ક્વાથથી જ તેને નવરાવવો. આ પ્રમાણે સોળ દિવસ ચલાવવું. પછી સત્તરમા તથા અઠારમા દિવસે એ માણસને અણીઓવાળા, સિન્ધ, હીરા જેવા, લસણિયા મણિ જેવા તથા સ્ફટિક સરખા મજબૂત અને પ્રબળ શક્તિવાળા નવા દાંતો ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યારથી માંડીને પચીસમા દિવસ સુધી જૂના રાતો ચોખ્ખાની દૂધમાં બનાવેલી રાખ આપવી. છવીસમા દિવસથી એ માણસને બન્ને વખત દૂધની સાથે રાતો ચોખ્ખાનો કામળ ભાત આપવો. એ દિવસથી એ માણસને પરવાળા જેવાં લાલ, ઇંદ્રગોપક નામના વરસાદમાં થતા લાલ ઘ્રીડાના જેવી તથા ભગતા સૂર્યના જેવી કાંતિવાળા, નવા મજબૂત નખો ઉત્પન્ન થાય છે. સિન્ધ તથા શુભ લક્ષણોવાળા નવા કેશો ઉત્પન્ન થાય છે અને ચામડી પણ નીલકમળના, અળસીના ફૂલના તથા લસણિયા નામના મણિના જેવા પ્રકાશવાળી નવી ઉત્પન્ન થાય છે. મહિને પૂરો થયા પછી તેના કેશો મુડાવી નાખવા. મુડાવ્યા પછી માથા પર વાળો, ચંદન તથા કાળા તલના કલ્કનો લેપ કરવો અથવા દૂધથી સ્નાન કરાવવું.

સાત રાત વીત્યા પછી એ માણસને બ્રમરોના તથા આંબળુના જેવા કાળા, વાંકડિયા અને ચળકતા કેશો ઉત્પન્ન થાય છે. પછી ત્રણ રાત વીતવા દઈ ચોથે દિવસે તે માણસને છેલ્લા અંદરના ધરમાંથી બહાર લાવી બે ધડીવાર ભ્રોશો રાખી પાછો અંદર પેસાડી દેવો. ત્યારથી એ

માણસને (આસ્થાનના પંદરમા અધ્યાયના ૧૨મા વિષયમાં કહેલું) બહાતેલ ચોળવું. મેલને દૂર કરવા માટે શરીર પર ચોળવા સારુ જવનો લોટ, સિંચન માટે સહેજ ઊનું દૂધ, મલિન અંગને ધોવા માટે મોટા રાળના ઝાડની છાલનો ક્વાથ, નાહવા માટે વાળાથી વાસેલું ફવાનું જળ, લેપન માટે ચંદન, ભોજનમાં આમળાંના રસથી મિશ્ર કરેલાં જાતજાતનાં આસામણ તથા આમળાંના રસથી મિશ્ર કરેલી જુદી જુદી જાતની દાળો દેવી અને તે આસામણ વગેરેમાં નાખવા માટે દૂધ તથા જઠીમધથી પકવેલું કાળા તલનું તેલ હેવું. આ પ્રમાણે દસ રાત્રિ સુધી કરાવવું. પછી બીજી દસ રાત્રિ સુધી એવી જ રીતે છેદલા ધરેમાંથી તેની પહેલી આસરીમાં લાવી તે પ્રમાણે જ તે માણસને કરવું. તે પછી ત્રીજી દસ રાત્રિ સુધી તે આસરીમાંથી બીજી આસરીમાં લાવીને તેના મનની સ્થિરતા કરાવતાં તે પ્રમાણે જ વર્તાવેલો. આ ત્રીજી દસ દિવસમાં એ માણસે જરાજરા તડકા તથા પવનનું સેવન કરવું અને પાણું અંદર પેસી જવું. આ મુદતમાં તે માણસે અરીસામાં પોતાનું સ્વરૂપ જોવું નહિ; કેમ કે પોતાનું અતિ ઉત્તમ થયેલું રૂપ જોવામાં આવતાં મનમાં ગર્વાદિક ઉત્પન્ન થાય. તે પછી ચોથી દસ રાત્રિ સુધી કોયાદિકનો ત્યાગ કરાવેલો.

સર્વ જાતના સોમના ઉપયોગની આ એક જ પદ્ધતિ છે. વિશેષ કરી લાંબા વેલારૂપ, લાંબા ગૂંચળાવાળા તથા જ્યોનાં મૂળો અને શાખાઓ ટૂંકાં હોય એવા સોમના ઉપયોગ કરાવેલો ઉત્તમ છે. એવા ઉત્તમ સોમના રસ ચોદ તોલાભાર જ પીવો. અંશુમાન નામનો સોમ હોય તો તેનો રસ સુવર્ણના પાત્રમાં લઈ પીવો અને ચંદ્રમા નામનો સોમ હોય

તો તેનો રસ રૂપાના પાત્રમાં લઈ પીવો. આમ કરવાથી આઠ મહાસિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે અને અંતે સદાશિવના સ્વરૂપમાં સાયુજ્ય મુક્તિ મળે છે. બાકીના સોમના રસને ત્રાંબાના, માટીના કે રાતા આમડાના વિશાળ પાત્રમાં લઈને પીવો શદ્ર સિવાય ત્રણે વર્ણોને સોમપાનનો અધિકાર છે.

પછી (સંશોધનના આરંભથી) ચોથે મહિને પૂનમને દિવસે પવિત્ર પ્રદેશમાં બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરી, મંગળ કૃત્યો કરી, તે ધરમાંથી બહાર નીકળી પહેલાં કલા પ્રમાણે જવું. ૫

સોમરૂપ રસાયનપ્રયોગનું રૂપ

ઔગધીનાં પતિ સોમમુપયુજ્ય વિચક્ષણઃ ।

દશવર્ષસહસ્રાણિ નવાં ધારયતે તનુમ્ ॥

નાર્મિનં તોયં ન વિપં ન શુદ્ધં નાશ્નમેવ ચ ।

તસ્યાલમાયુઃક્ષણે સમર્થાનિ ભવન્તિ હિ ॥

મદ્રાણાં પદ્ધિર્વાણાં પ્રસૂતાનામનેકથા ।

કુંજરાણાં સહસ્રસ્ય બલં સમધિગચ્છતિ ॥

ક્ષીરોદં શક્રસદનમુત્તરાંથ કુરુનપિ ।

યત્રેચ્છતિ સ ગન્તું વા તત્રાપ્રતિહતા ગતિઃ ॥

કન્દર્પે ઇવ રૂપેણ કાન્ત્યા ચન્દ્ર ઇવાપરઃ ।

પ્રહ્લાદયતિ ભૂતાનાં મનાંસિ સ મહાદ્યુતિઃ ॥

સાક્ષોપાક્ષાંથ નિશિલાન્વેદાન્વિન્દતિ તત્ત્વતઃ ।

ચરત્યમોષસદ્ગુલ્પો દેવવચાશિલં જગત્ ॥ ૬ ॥

વિચક્ષણ પુરુષ ઔપધિઓના અવિપતિ

સોમનો ઉપયોગ કરે, તો તેથી દસહજાર વર્ષ સુધી

નવું શરીર રહે છે. એના આયુષ્યને તોડવામાં અગ્નિ,

જળ, ઝેર, શસ્ત્ર કે અસ્ત્ર કોઈ પણ સમર્થ થતાં નથી.

સોમનો પ્રયોગ કરનાર માણસ સાઠ વર્ષના અને

ધણું અંગોમાંથી મદને ઝરતા ભદ્ર જાતના

હજાર હાથીઓનું જળ પામે છે. ક્ષીરસાગરમાં,

છેદ્રલોકમાં, ઉત્તર કુરુખંડમાં કે બીજાં પણ કોઈ

પ્રદેશમાં જ્યાં જવાની ઇચ્છા થાય ત્યાં જઈ શકે

છે એની ગતિ ક્યાંય પણ અટકતી નથી. રૂપથી

કામદેવ જ્વો અને કાંતિથી જાણે બીજા ચંદ્ર હોય એવો મહાતેજસ્વી લાગતો એ પુરુષ પ્રાણી-
ઓનાં અંતઃકરણોને પ્રસન્ન કરે છે. એ પુરુષ સાંગોપાંગ વેદાને બરાબર પામી, સમજી શકે છે, અમોઘ સંકલ્પવાળો થાય છે અને દેવની પેઠે સધળા જગતમાં ફરી શકે છે. ૬

સોમની આળખાણ

સર્વેયમેવ સોમાનાં યજ્ઞાણિ દશ યજ્ઞ ચ ।
તાનિ શુક્લે ચ કૃષ્ણે ચ જાયન્તે નિપતન્તિ ચ ॥
एकैकं जायते पत्रं सोमस्याहरहस्तदा ।
शुक्लस्य पौर्णमास्यां तु भवेत्पंचदशच्छदः ॥
शीर्यते पत्रमेकैकं दिवसे दिवसे पुनः ।
कृष्णपक्षक्षये चापि लता भवति केला ॥ ७ ॥

સધળા સોમોમાં ડાઠ વખતે પણ પંદરથી વધારે પાંદડાં થતાં જ નથી. સોમનાં પાંદડાં શુક્લ-
પક્ષમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને કૃષ્ણપક્ષમાં પાછાં ખરી
જાય છે. સોમમાં દિવસે દિવસે એક એક પાંદડું
ઉત્પન્ન થાય છે એટલે શુક્લપક્ષની પૂનમને દિવસે
તે સોમ બરાબર પંદર પાંદડાંવાળો થાય છે. પછી
દિવસે દિવસે તેનું એક એક પાંદડું ખરતું જાય
છે, તેથી અમાવાસ્યાના દિવસે તે કેવળ પાંદડાં
વગરની લતારૂપે જ રહે છે. ૭

સોમોની અમુક બીજાની આળખાણ

अंशुमानाज्यगन्धस्तु कन्दवात्रजतप्रमः ।
कदल्याकारकन्दस्तु मुञ्जवांलशुनच्छदः ॥
चन्द्रमाः कनकाभासो जले चरति सर्वदा ।
गुरुडाहृतनामा च श्वेताक्षश्चापि पाण्डुरौ ॥
सर्पनिम्मोक्तसदृशौ तौ वृक्षाग्राग्लम्बिनौ ।
तथान्ये मण्डलैश्चित्रैश्चित्रिता इव भान्ति ते ॥
सर्व एव तु विज्ञेयाः सोमाः पञ्चदशच्छदाः ।
क्षीरकन्दलतावन्तः पत्रैर्नानाविधैः स्मृताः ॥ ८ ॥

અંશુમાન નામનો સોમ ધી જેવી ગંધ-
વાળો, કંદવાળો અને રૂપાના જેવી કાંતિવાળો

હોય છે. મુજવાન નામનો સોમ કેળના જેવા
કંદવાળો અને લસણના જેવાં પાંદડાંવાળો હોય
છે. ચંદ્રમા નામનો સોમ સુવર્ણ જેવી કાંતિ-
વાળો હોઈ હંમેશાં જળમાં જ રહે છે. ગરુડાહુત
અને શ્વેતાક્ષ એ નામના બે સોમો સફેદ
કાંતિવાળા સપ્તની કાંચળી જેવા હોય છે અને
વૃક્ષોની ટાંચે લટકે છે. આ ચારે સોમોમાં
જુદી જુદી બાતનાં એવાં મંડળો હોય છે કે
જેથી તેઓ જાણે ચીતરેલા હોય એવા દેખાય છે.

સધળા સોમો ચંદ્રની કળાઓના હિસાબ
પ્રમાણે પૂનમને દિવસે પંદર પાંદડાંવાળા જ
હોય છે; દ્વિધ, કંદ અને લતાવાળા હોય છે.
સોમોમાં પાંદડાં તો અનેક પ્રકારનાં થાય છે. ૮

સોમોનું ઉત્પત્તિસ્થાન

हिमवत्वर्बुदे सद्यो महेन्द्रे मलये तथा ।
श्रीपर्वते देवगिरौ गिरौ देवसहे तथा ॥
पारियात्रे च विन्ध्ये च देवसुन्दे हृदे तथा ।
उत्तरेण वितस्तायाः प्रवृद्धा ये महीधराः ॥
पञ्च तेपामधो मध्ये सिन्धुनामा महानदः ।
हठवत्स्रवते तत्र चन्द्रमाः सोमसत्तमः ॥
तस्योद्देशेषु वाप्यस्ति मुञ्जवानंशुमानयि ।
काश्मीरेषु सरो दिव्यं नाम्ना क्षुद्रकमानसम् ॥
गायत्रलैष्ठुमः पांक्तो जागतः शाकरस्तथा ।
अत्र सन्त्यपरे चापि सोमाः सोमसमप्रभाः ॥ ९ ॥

હિમાલય, આલુ, સધાદ્રિ, મહેન્દ્રાચળ,
મલયાચળ, પારિયાત્ર, વિન્ધ્યાચળ, શ્રીશૈલ, દેવ-
ગિરિ અને દેવસહ એ પર્વતોમાં અને દેવસુંદ
નામના પાણીના ધરામાં સોમો થાય છે. વિતસ્તા-
નદીની ઉત્તરે પાંચ મોટા પર્વતોના નીચાણના
મધ્યભાગમાં જે સિંધુ નામનો મોટો નદ છે, તેમાં
ચંદ્રમા નામનો ઉત્તમ સોમ સેવાળ પેઠે તર્યા
કરે છે. મુજવાન અને અંશુમાન નામના બે સોમો
પણ એ સિંધુનદીના પ્રદેશમાં મળે છે. કાશ્મીર

દેશમાં ક્ષુદ્રકમાનસ નામનું એક દિવ્ય સરોવર છે; તેમાં ગાયત્રી, ઐષ્ટુભ, પાંકત, અગત અને શાક્વર એ નામના સોમો મળે છે. ચંદ્ર જેવી કાંતિવાળા બીજ સોમો પણ એ પ્રદેશમાં છે. ૯ સોમો કેની નજરે પડતા નથી ?

ન તાન્વશ્વન્ત્યધર્મિષ્ઠાઃ કૃતઘ્નાથાપિ માનવાઃ ।
મેષજઢેપિણથાપિ બ્રાહ્મણઢેપિણસ્તથા ॥ ૧૦ ॥

જે પ્રદેશમાં સોમો હોય છે, તે પ્રદેશમાં પણ અધર્મી, કૃતઘ્ન, ઔપધેનો અને બ્રાહ્મણોનો દ્વેષ કરનારા માણસો તેઓને દેખતા નથી. ૧૦

અધ્યાય ૩૦ મો

ઉપક્રમ

અથાતો નિવૃત્તસન્તાપીયં રસાયનં વ્યાख्या-
સ્યામઃ । યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'નિવૃત્તસન્તાપીયરસાયન' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

ઉપદેશાત

યથા નિવૃત્તસન્તાપા મોદન્તે દિવિ દેવતાઃ ।

તથૌપધીરિમાઃ પ્રાપ્ય મોદન્તે શ્રુતિ માનવાઃ ॥૨॥

જેમ સ્વર્ગમાં દેવતાઓ અશ્રુતાદિને મેળવી સન્તાપથી મુક્ત થઈ આનંદ ભોગવે છે, તેમ પૃથ્વી પર માણસો જે ઔપધિઓને મેળવી સન્તાપથી મુક્ત થઈ આનંદ ભોગવે છે, તે ઔપધિઓ હું કહું છું. ૨

રસાયનોનો ઉપયોગ કેણુ કરી શકતા નથી ?

અથ સપ્ત પુરુષા રસાયનં નોપયુજીરન્ ।
તથથા-અનાત્મવાનલસો દરિદ્રઃ પ્રમાદી વ્યસની
પાપકૃદ્વેષજાપમાની ચેતિ । સપ્તમિરેવ કારણૈર્ન

૧ 'નિવૃત્તસન્તાપ' એ શબ્દને લઈને કરેલા રસાયન સળધી અધ્યાયમાં સોમના જેવી શક્તિવાળી ખીન અઠાર દિવ્ય ઔપધિઓનું નિરૂપણ કરેલું છે.

સમ્પદ્યતે । અજ્ઞાનાદનારમ્માદસ્થિરચિત્તવાદારિ-
દ્રચાદનાયત્તવાદધર્માદૌપધાલાભાચેતિ ॥ ૩ ॥

અજ્ઞિતેન્દ્રિય, આજ્ઞસુ, દરિદ્ર, પ્રમાદી, વ્યસની, પાપી અને ઔપધદ્રેષી એ સાત પુરુષો અજ્ઞાનથી, ઉદ્યોગરહિતપણાથી, ચિત્તની અસ્થિરતાથી, દરિદ્રતાથી, પરતંત્રતાથી, અધર્મથી અને ઔપધ નહિ મળવાથી રસાયનોનો ઉપયોગ કરી શકતા નથી. ૩

અઠાર ઔપધિઓ તથા તેમનાં વિધાન

અર્થૌપધીર્વ્યાख्याસ્યામઃ । શ્વેતકાપોતી કૃષ્ણ-
કાપોતી ગોનસી અજગરી વારાહી કન્યા છત્રાતિ-
ચ્છત્રા કરેણુરજા ચક્રકા આદિત્યપર્ણિની વ્રહ્મસુ-
વર્ચલા શ્રાવણી મહાશ્રાવણી ગોલોમી અજલોમી
મહાવેગવતી ચેત્યદાદશ સોમસપ્તવીર્યા મહૌપધયો
વ્યાખ્યાતાઃ । તાસાં સોમવત્ક્રિપાશીઃસ્તુતયઃ
શાસ્ત્રેઽભિહિતાઃ ॥ ૪ ॥

શ્વેતકાપોતી, કૃષ્ણકાપોતી, ગોનસી, અજગરી, વારાહી, કન્યા, છત્રા, અતિચ્છત્રા, કરેણુ, અજ, ચક્રકા, આદિત્યપર્ણિની, શ્રવ-
સુવર્ચલા, શ્રાવણી, મહાશ્રાવણી, ગોલોમી, અજલોમી અને મહાવેગવતી એ અઠાર દિવ્ય ઔપધિઓ, સોમના જેવી જ શક્તિવાળી છે અને શાસ્ત્રોમાં તેમનાં વિધાનો, રૂપ તથા સ્તુતિઓ પણ સોમ જેવાં જ કહેલાં છે. ૪

દિવ્ય ઔપધિઓનો ઉપયોગ

તાસામાગારેઽભિહુતાનાં યાઃ ક્ષીરવત્યસ્તાસાં
ક્ષીરકુહવં સકૃદેવોપયુજીત । યાસ્ત્વક્ષીરા મૂલવત્ય-
સ્તાસાં પ્રદેશિનીપ્રમાણાનિ ત્રીણિ કાળ્હાનિ પ્રમાણ-
મુપયોગે । શ્વેતકાપોતી સમૂલપત્રા મધ્યયિતવ્યા ।
ગોનસ્યજગરીકૃષ્ણકાપોતીનાં સનહ્યમુદિં સ્વહશઃ
કલ્પયિત્વા ક્ષીરેણ વિપાચ્ય પરિસ્રાવ્યાભિઘારિત-

૧ આ ઔપધિઓનાં ઓળખાણ આ અધ્યાયના ૭મા વિષયમાં આપવામાં આવેશે.

મમિહુતં ચ સકૃદેવોપયુજીત । કન્યકાયાઃ પાપસં
સકૃદેવ । વ્રહ્મસુવર્ચલા સપ્તરાત્રમુપયોક્તવ્યા મક્ષ્ય-
કલ્પેન । શેષાણાં પંચ પલાનિ ક્ષીરાદઃકથિતાનિ
પ્રસ્થેઽશિષ્ટેષ્વતાર્યં પરિસ્નાવ્ય સકૃદેવોપયુજીત ।
સોમવદાહારવિહારૌ વ્યાખ્યાતૌ, કેવલં તુ નવનીત-
મમ્યદ્ધાર્યે, શેષં સોમવદાનિર્ગમાદિતિ ॥૫॥

પવન વગરના જેવડા ધરમાં સહસ્રહોમ
કર્યા પછી એ ઔપધિઓમાં જટલી દૂધવાળી છે,
તેઓનું સોળ તોલાભાર દૂધ લઈને તેનો એક
વખત જ ઉપયોગ કરી લેવો. જટલી દૂધ વગરની
અને મજબૂત મૂળિયાંવાળી છે, તેઓની તર્જની
આંગળી જટલી ત્રણ ઠાંડલીઓનો ઉપયોગ કરવો.
શ્વેતકાપોતીનો મૂળ તથા પાંદડાં સહિત ઉપયોગ
કરવો. ગોનસી, અજગરી અને કૃષ્ણકાપોતીનો
જટલો ભાગ નખ સહિત મૂઠીમાં સમાય તેટલો
ભાગ લઈ, તેના ટુકડા કરી, દૂધમાં પકવી,
ગાળી લઈ લગાર ધી લગાવી, હોમ કર્યા પછી તેનો
એક વખત જ ઉપયોગ કરવો. કન્યાનાં ફળોનો
કલ્ક કરી તેનો તેથી બમણા ચોખાવાળા દૂધમાં
પકવી તે દૂધપાકનો એક વખત જ ઉપયોગ કરવો.
બ્રહ્મસુવર્ચલાના પૂડલા વગેરે બનાવી તેઓનો
સાત દિવસ સુધી ઉપયોગ કરવો.

બાણીની ઔપધિઓનાં પાંચ પાંચ પલ
(આર તોલાના એક પલ પ્રમાણે) લઈ, તેઓને
બસોછપન તોલાભાર દૂધમાં ઉકાળી, ચોસઠ
તોલાભાર દૂધ બાણી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી
લઈને તેનો એક વખત જ ઉપયોગ કરવો.

આ રસાયનોનો ઉપયોગ કરનારાએ સોમના
વિવાનમાં કલા પ્રમાણે જ આહારવિહાર કરવા.
માત્ર માલિસ માખણથી કરવું. બાણી આરંભથી
માંડી છેક જેવડા ધરમાંથી બહાર નીકળતાં સુધી
સધળો વિધિ સોમના વિધાન પ્રમાણે જ કરવો. ૫

ઉપર કહેલી ઔપધિઓનાં ફળ
મવન્તિ ચાત્ર ॥

યુવાનં સિંહવિક્રાન્તં કાન્તં શ્રુતનિગાદિનમ્ ।
કુર્યુરેતાઃ ક્રમેણૈવ દ્વિસહસ્રાયુષં નરમ્ ॥
અજ્ઞદી કુંડલી મૌલી દિવ્યસત્ત્વન્દનામ્બરઃ ।
ચરત્યમોષસદ્ગુણો નમસ્યમ્બુદદુર્ગમે ॥
વ્રજન્તિ પક્ષિણો યેન જલલમ્વાશ્વ તોયદાઃ ।
ગતિઃ સૌપધિસિદ્ધસ્ય મોમસિદ્ધિગતિઃ પરા ॥૬॥

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરી-
એ સ્વમુખે કહ્યું છે 'આ ઔપધિઓ અનુક્રમથી
પુરુષને જીવાન, સિંહ જેવો પ્રરાક્રમી, રૂપાળો,
સાંભળેલા અંથાદિને તુરત મોઢે યોલી શકે એવો
અને બે હજાર વર્ષના આયુષ્યવાળો કરે છે. આ
ઔપધિઓનો ઉપયોગ કરનારે પુરુષ જે કંઈ
સંકલ્પ કરે તે સિદ્ધ થાય છે અને તે પુરુષ
બાબુબધો, કુંડલો, સુકુટ, દિવ્યમાળાઓ, ચંદન
તથા વસ્ત્રો પહેરી દુર્ગમ વાદળાંવાળા આકાશ-
માં ફરી શકે છે. આ ઔપધિઓથી સિદ્ધ થયેલા
પુરુષની ગતિ જ્યાં પક્ષીઓ અને જળથી નર્મી
રહેલાં વાદળાઓ ફરે છે ત્યાં સુધી થાય છે; પણ
જ પુરુષ સોમથી સિદ્ધ થયેલો હોય, તેની ગતિ
ઉત્કૃષ્ટ (સ્વર્ગોદિમાં પણ) થાય છે. ૬

આ ઔપધિઓની ઝાળખાણ
અથ વક્ષ્યામિ મિજ્ઞાનમોષધીનાં પૃથક્પૃથક્ ।
મળ્દલૈઃ કપિલૈશ્વિત્રૈઃ સર્પામા પશ્ચપર્ણિની ॥
પશ્ચરાત્રિપ્રમાણા ચ વિજ્ઞેયાઽજગરી ચુષ્ઠૈઃ ।
નિષ્પત્રા કનકાભાસા મૂલે દ્વયજ્ઞલસંમિતા ॥
સર્પાકારા લોહિતાન્તા શ્વેતકાપોતિરુચ્ચતે ।
દ્વિપર્ણિનીં મૂલમવામરુણા કૃષ્ણમળ્દલામ્ ॥
દ્વચરાત્રિમાત્રાં જ્ઞાનીયાદ્વોનસીં ગોનસાકૃતિમ્ ।
સક્ષીરાં રોમશાં મૃદ્વીં રસેનેશ્વરસોપમામ્ ॥
અંશરૂપસાં ચાપિ કૃષ્ણકાપોતિમાદિશેત્ ।
કૃષ્ણસર્પસ્વરુપેણ ચારાહી કન્દસમ્મવા ॥

એકત્રા મહાવીર્યા મિવાજ્ઞનસમપ્રમા ।
 છત્રાત્તિચ્છત્રકે વિદ્યાદ્રક્ષોમે કન્દસમ્ભવે ॥
 જરામૃત્યુનિવારિણ્યૌ શ્વેતકાપોતિસંસ્થિતે ।
 કાન્તૈર્દ્વાદશભિઃ પૌર્વમૈયુરાદ્રુહોપમૈઃ ॥
 કન્દજા કાશ્વનક્ષીરી કન્યા નામ મહૌષધી ।
 કરેણુઃ સુવહુક્ષીરા કન્દેન ગજરૂપિણી ॥
 હસ્તિકર્ણપલાશશ્ચ તુલ્યપર્ણા દ્વિપર્ણિની ।
 અજાસ્તનામકન્દા તુ સક્ષીરા હુપરૂપિણી ॥
 અજા મહૌષધી જ્ઞેયા શઙ્ખકન્દેન્દુપાણ્ડુરા ।
 શ્વેતાં ત્રિચિત્રકલુમાં કાકાદન્યા સમાં હુષામ્ ॥
 ચક્રકામોપર્થી વિદ્યાજરામૃત્યુનિવારિણીમ્ ।
 મૂલીની પશ્ચભિઃ પૌર્વઃ સુરક્તાંશુકકોમલૈઃ ॥
 આદિત્યપર્ણિની જ્ઞેયા સદાદિત્યાનુવર્તિની ।
 કનકાભા જલાન્તેષુ સર્વતઃ પરિસર્પતિ ॥
 સક્ષીરા પબિનીપ્રસ્થયા દેવી બ્રહ્મસુવર્ચલા ।
 અરત્નિમાત્રહુપકા પૌર્વદૃષ્યજ્વલસન્મિતૈઃ ॥
 પુષ્પૈર્નાલોત્પલાકારૈઃ ફલૈશ્ચાજ્ઞનસન્નિભૈઃ ।
 શ્રાવણી મહતી જ્ઞેયા કનકાભા પયસ્વિની ॥
 શ્રાવણી પાણ્ડુરાભાસા મહાશ્રાવણિલક્ષણા ।
 ગોલોમી વાજલોમી ચ રોમશે કન્દસમ્ભવે ॥
 હંસપાદીન વિચ્છિન્નૈઃ પૌર્વમૂલસમુદ્ભવૈઃ ।
 અથવા શઙ્ખપુણ્યા ચ સમાના સર્વરૂપતઃ ॥
 વેગેન મહતાવિષ્ટા સર્પનિર્મોઠસન્નિભા ।
 ઇષા વેગવતી નામ જાયતે હામ્બુદધયે ॥૭॥

હવે એ ઔષધિઓની જુદી જુદી ઝોળ-
 ખાણ કહું છું. અજગરી નામની ઔષધિ
 કેટલાંક કપિલવર્ણનાં મંડલોવાળી, સર્પના જેવી
 આકૃતિવાળી, પાંચ પાંદડાંવાળી અને પાંચ
 અરતિ (ટચદી આંગળી લાંબી રાખી મૂઢી
 વાળેલા હાથને અરતિ કહે છે.) જેવડી લાંબી
 હોય છે. શ્વેતકાપોતી ઔષધિ પાંદડાં વગરની,
 સુવર્ણના જેવી કાંતિવાળી, મૂળમાં બે આંગળના
 પ્રમાણવાળી, સર્પના જેવી આકૃતિવાળી અને રાતા

છેડાવાળી હોય છે. ગોનસી ઔષધિ બે અરતિ
 જેવડી લાંબી, બે પાંદડાંવાળી, મૂળનાખી મળ્યૂત
 ભોજેલી, રાતી પ્રભાવાળી, કાળાં મંડલોવાળી
 અને ગોનસ બતના સર્પના જેવી આકૃતિવાળી
 થાય છે. કૃષ્ણકાપોતી ઔષધિ દૂધવાળી,
 રૂંછડાંવાળી, કામળ અને શેરડીના રસ જેવા
 મીઠા તથા તે રસ જેવા જ દેખાતા રસવાળી
 થાય છે. મોટી શક્તિવાળી વારાહી ઔષધિ
 કાળા સર્પના જેવા સ્વરૂપવાળી, કંદોની
 ઉત્પત્તિવાળી, એક પાંદડાંવાળી અને આંગળીથી
 ધૂંટલા આંજણના જેવી પ્રભાવાળી હોય છે.
 (જેમાં વારાહીકંદ થાય છે તે જ વેલો આ
 હશે?) છત્રા અને અતિચ્છત્રા નામની બે
 ઔષધિઓ કંદોની ઉત્પત્તિવાળી, રાક્ષસોને હણ-
 નારી, ઘડપણ તથા મૃત્યુનું નિવારણ કરનારી
 અને શ્વેતકાપોતીના જેવા જ આકારવાળી હોય
 છે. કન્યા ઔષધિ કંદથી ઉત્પન્ન થયેલી, સુવર્ણ-
 ના જેવા પીળા દૂધવાળી અને સુંદર બાર
 પાંદડાંથી મેરપીંછ જેવા દેખાવવાળી હોય
 છે. કુરેણુ ઔષધિ અતિશય દૂધવાળી, હાથી જેવા
 દેખાતા કંદવાળી અને અરંડાનાં પાંદડાં જેવાં બે
 પાંદડાંવાળી હોય છે. અજ્ઞ ઔષધિ બકરીના
 આંચળ જેવા કંદવાળી, દૂધવાળી, ટૂંકી શાખાઓ
 તથા ટૂંકાં મૂળોવાળી અને શંખ, મેગરાનાં પુષ્પ
 તથા ચંદ્રના જેવી સફેદ હોય છે. (ચરકના
 ચિકિત્સાસ્થાનના પહેલા અધ્યાયના આયુર્વેદ-
 સમુચ્ચાનીય નામના રસાયનપાઠમાં 'અજાના-
 મૌષધિરજઙ્ગીતિ વિજ્ઞાયતે' એ વાક્યથી કહે છે કે,
 અજ્ઞ નામની જે ઔષધિ છે તે 'અજશૃંગી'
 નામથી ઝોળખાય છે.) ચક્રકા ઔષધિ સફેદ,
 વિચિત્ર પુષ્પોવાળી, ચણાડી જેવી ટૂંકી શાખાઓ
 તથા ટૂંકાં મૂળોવાળી અને ઘડપણ તથા મૃત્યુનું
 નિવારણ કરનારી હોય છે. આદિત્યપર્ણિની

ઔષધિ મળ્યૂત મૂળવાળી, અત્યંત રંગેલાં વસ્ત્રો
જેવાં કામળ પાંચ પાંદડાંવાળી અને સર્વદા સૂર્યને
અનુસરનારી હોય છે. (ચરક-ચિકિત્સાસ્થાનના
પહેલા અધ્યાયના આયુર્વેદસમુત્થાનીય નામના
રસાયનપાદમાં આ ઔષધિને આદિત્યમૂળી
નામ આપીને 'નામૌષધિર્વા સૂર્યકાન્તા વિજ્ઞાયતે
સુવર્ણક્ષીરા સૂર્યમંડલકારપુષ્પી' એ વાક્યથી કહે
છે કે સૂર્યથી દીપતી, સુવર્ણના જેવા દૂધવાળી
અને જેનાં પુષ્પોનો આકાર સૂર્યમંડળના જેવો
હોય છે, તે આદિત્યમૂળી નામની ઔષધિ છે.
આ સુશ્રુત અને ચરક એ બેનેનાં વાક્યો બેતાં
જણાય છે કે, આદિત્યપર્ણિની સૂરજમુખીથી
બુદ્ધી ન હોવી બેઈએ.) બ્રહ્મસુવર્ચલા ઔષધિ
સુવર્ણના જેવી પ્રભાવાળી, દૂધવાળી, કમલિનીના
જેવા દેખાવવાળી તથા સુંદર હોય છે અને તે
જળાશયોની પાસે ચોતરફ ફેલાય છે; (ચરક-
ચિકિત્સાસ્થાનના પહેલા અધ્યાયના આયુર્વેદ-
સમુત્થાનીય નામના રસાયનપાદમાં 'બ્રહ્મસુવર્ચલા
નામૌષધિર્વા હિરણ્યક્ષીરા પુષ્કરસદૃશપત્રા' એ વાક્યથી
કહે છે કે, બ્રહ્મસુવર્ચલા નામની ઔષધિ સુવર્ણ
જેવા દૂધવાળી અને કમળના જેવાં પાંદડાંવાળી
હોય છે. આ ઔષધિ બ્રાહ્મીની બત હોય એમ
જણાય છે.) મહાશ્રાવણી ઔષધિ સુવર્ણના
જેવી પ્રભાવાળી, દૂધવાળી, બધાં આંગળનાં
પાંદડાંવાળી, નીલકમળના જેવા આકારનાં પાંદડાં-
વાળી, આંગળ જેવાં ફળોવાળી અને એક હાથ
લાંબી શાખાવાળી હોય છે. (મોટી ગોરખમુંડીના

છોડ હશે?) શ્રાવણી ઔષધિ સફેદ પ્રભા-
વાળી અને ઉપર કહેલાં મહાશ્રાવણીનાં લક્ષણો-
વાળી હોય છે. (નાની ગોરખમુંડીના છોડ
હશે?) ગોલોમી અને અજલોમી નામની
બે ઔષધિઓ ફંછડાંવાળી અને કંદોની ઉત્પત્તિ-
વાળી હોય છે. (મહા) વેગવતી ઔષધિ મૂળમાં
થયેલ પાંદડાંથી હંસપદ્મીના વેલા જેવી અથવા
સઘળાં રૂપથી શંખાવલિ જેવી મોટા વેગવાળી
તથા સર્પની કાંચળી જેવી હોય છે અને તે
વરસાદના અંતે (શરદઋતુમાં) ઉત્પન્ન થાય છે. ૭

ઔષધિઓ ઉખેડવા તથા લેવાને મંત્ર
સપ્તાદૌ સર્પરૂપિણ્યો યા હોષધ્યઃ પ્રકીર્તિતાઃ ।
તાસામુદ્ધરણં કાર્યં મન્ત્રેણાનેન સર્વદા ॥
મહેન્દ્રારામકૃષ્ણાનાં બ્રાહ્મણાનાં ગવામપિ ॥
તપસા તેજસા વાગપિ પ્રશામ્યધ્વં શિવાય વૈ ।
મન્ત્રેણાનેન મતિમાનુ સર્વાં ઇવામિમન્ત્રયેત્ ॥૮॥

પ્રથમ સાત, સર્પ જેવાં રૂપોવાળી (તથા
શુભ કરનારી જ ઔષધિઓ કહી) તેઓને સર્વદા
'હે ઔષધિઓ ! તમે શુભ કરવા માટે ઉદ્ર, રામ,
કૃષ્ણ, બ્રાહ્મણો અને ગાયોના તપ તથા તેમથી
શાંતિ કરનારી થાઓ' એ અર્થવાળો મૂલોક્ત
'મહેન્દ્રારામકૃષ્ણાનાં બ્રાહ્મણાનાં ગવામપિ । તપસા તેજસા
વાગપિ પ્રશામ્યધ્વં શિવાય વૈ।' એ મંત્ર ભણીને
બુદ્ધિમાન વૈદે ઉખેડવી તથા લેવી. સઘળી ઔષધિ-
ઓનું અભિમંત્રણ એ મંત્રથી જ કરવું. ૮

સોમો તથા અદાર ઔષધિઓ
કોને મળતી નથી ?

અશ્રદ્ધાનૈરલસૈઃ કૃતમ્નૈઃ પાપકર્મભિઃ ।
નૈવાસાદયિતું શક્યાઃ સોમાઃ સોમસમાસ્તથા ॥૯॥
જે લોકો વિશ્વાસ વગરના, આળસુ, કૃતમ્ન
કે પાપકર્મ કરનારા હોય, તેઓને સોમો તથા
સોમોના જેવા જ રસોવાળી આ અદાર ઔષધિ-
ઓ મળતી નથી. ૯

૧ સૂરજમુખી વેલારૂપ અને છોડરૂપ પણ થાય
છે. ઘણું કરી તેનાં ફૂલ પ્રભાતમાં જોગમણાં હોય છે
અને સૂર્ય આગમતી વખતે આગમણાં થાય છે.
વેલાનાં ફૂલ આસમાની રંગનાં અને છોડનાં ફૂલ પીળા
રંગનાં થાય છે ફૂલનો આકાર સૂર્યમંડળ જેવો તથા
હાથે પાધવાના મોટા રાખડા જેવો થાય છે. ફૂલ બહુ
મોટાં હોય છે.

મીંઢળના સ્નેહો બિલ્લી કરાવે છે.

વાવડિંગ, સફેદ અથેડો, સફેદ તથા રાતો સરગવો, સરજમુખી, પીલુ, સરસવ અને માલ-કાંકણીના સ્નેહો શિશૈવિરચન કરે છે.

કરંજ, પૂતીકરંજ, ગરમાળો, બિઝેશ, ધંગોળિયો અને કરિયાતાંના સ્નેહો દુષ્ટ પ્રણેામાં ઉપયોગી થાય છે.

ચેરિયાં, ઢાઠ, કપિલો, ભિલામાં અને પટોલના સ્નેહો મહાબ્યાધિઓમાં ઉપયોગી છે.

તૂસડાં, કાંકડી, પતકાણું, તૂંબડી અને જરૂં ઢાળાંના સ્નેહો મૂત્રના અટકાવ ઉપર ઉપયોગી છે.

સરજમુખી, બાબચી અને હરડેના સ્નેહો કાંકરી તથા પથરીનાં દરદો ઉપર ઉપયોગી છે.

કસૂંબો, સરસવ, અળસી, લીંબડો, ટિંબરુ, ભાંડી (ભીંડી?), કડવી તૂંબડી અને વાપુંગાના સ્નેહો પ્રમેહો ઉપર ઉપયોગી થાય છે.

તાડ, નાળિયેર, ફલુસ, રાતો સરગવો, ચારાળો, બીલી, મહુડો, ગૂંદો અને અંબાડાનાં ફળોના સ્નેહો પિત્તથી યુક્ત વાયુ ઉપર ઉપયોગી છે.

ખહેડાં, ભિલામાં અને મીંઢળના સ્નેહો પ્રણેાને કાળા કરવામાં ઉપયોગી થાય છે.

મુંડીના ડોડવા, રાળ અને પીળો લોધર અથવા અરડૂસીના સ્નેહો પ્રણેાને સફેદ કરવામાં ઉપયોગી થાય છે.

સાગ, દેવદાર, સીસમ અને અગરના સારોના સ્નેહો દાદર, ઢાઠ અને કિટિલ ઉપર ઉપયોગી છે.

સ્નેહોના સામાન્ય ગુણો

સર્વ એવ સ્નેહા વાતમુપ્પન્તિ । તૈલગુણાશ્ચ સમાસેન વ્યાખ્યાતાઃ ॥ ૪ ॥

સયળા સ્નેહો વાયુને હણે છે. તેલોના ગુણો સ્વસ્થાનના ૪૫મા અધ્યાયમાં ટૂંકમાં કહ્યા છે.

ક્રાથો તથા સ્નેહો પક્વવાનો ચિકિત્સા કર્તવ્ય કપાયસ્નેહપાકક્રમમુપદેશ્યામઃ ॥ ૫ ॥

હવે ક્રાથો તથા સ્નેહો પક્વવાના ક્રમનો ઉપદેશ કરીએ છીએ. ૫

ક્રાથો તથા સ્નેહો પક્વવાનો ક્રમ X

તત્ર કેચિદાહુસ્ત્વકપત્રમૂલાદીનાં ભાગં તત્તત્ ગુણજલમાવાપ્ય ચતુર્ભાગાવશેષં નિષ્કાઠ્યાપહરે દિત્યેષ કપાયપાકકલ્પઃ । સ્નેહપ્રસૂતેષુ પદ્મસુ ચતુર્ગુણં દ્રવમાવાપ્ય ચતુરશ્વાસમાન્ મેપજપિષ્ઠાન્ ત્યેષ સ્નેહપાકકલ્પઃ । एतच्च न सम्यक्स्मादागमा सिद्धत्वात् ॥ ६ ॥

કેટલાક આચાર્યો કહે છે : ‘ક્રાથ, પાંદડાં તથા મૂળ વગેરેનો એક ભાગ લઈ, તેમાં તેથી ચારગણું પાણી નાખી ઉકાળતાં ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે, ત્યારે તે ક્રાથને ઉતારી લેવો; તેમ જ છ પર્સલાં સ્નેહમાં ચોગણું પ્રવાહી નાખી, ખહેડાંનાં ફળો જેવડા ચાર ઔષધના પિંડા નાખી સ્નેહ પકવવો, એ સ્નેહ પક્વવાનો ક્રમ છે. પણ એ આચાર્યોનું આ કહેવું ચોગ્ય નથી; કેમ કે તેમાં આયુર્વેદની સંમતિ નથી’ ૬

તોલનાં માપ

પલકુલવાદીનામતો માનંતુ વ્યાખ્યાસ્યામઃ— તત્ર દ્વાદશ ધાન્યમાપા મધ્યમાઃ સુવર્ણમાપકઃ । તે પોદશ સુવર્ણમ્ ।

અથ મધ્યમનિષ્પાવા એકોનવિંશતિર્દ્વરણમ્ । તાન્યર્દ્વતૃતીયાનિ કર્ષઃ । તત્તથોર્ધ્વ ચતુર્ગુણમભિ-વર્દ્યન્તઃ પલકુલવપ્રસ્થાદકદ્રોણા અભિનિષ્પદ્યન્તે । તુલા પલશતમ્ । તા વિંશતિર્મારઃ । શુષ્કાણામિદં માનમાર્દ્રદ્રવાણાં ચ દ્વિગુણમિતિ ॥ ૭ ॥

આયુર્વેદમાં કહ્યા પ્રમાણે ક્રાથો તથા સ્નેહો પક્વવાનો ક્રમ કહેવામાં તોલનાં માપ કહેવાની જરૂર છે; માટે પ્રથમ પલ અને કુલવ ઇત્યાદિનું માપ કહીએ છીએ.

અડા પલ નહિ અને ઝીણા પલ નહિ એટલે મધ્યમ પ્રમાણના અડદના બાર ઘણા

જટલા વજનનો સુવર્ણભાષક થાય છે. એ સુવર્ણભાષક સોળ થાય ત્યારે એક સુવર્ણ ગણાય છે. (આ તોલ સોના માટે છે.)

ઝડા પણ નહિ અને ઝીણા પણ નહિ એટલે મધ્યમ પ્રમાણના ઓગણીસ ચોળાના દાણા જટલું વજન થાય, એ તોલ ધરણ, સાડાત્રણ ધરણ=કર્ષ (તોલો), ચાર કર્ષ=પલ, ચાર પલ=કુડવ, ચાર કુડવ=પ્રસ્થ, ચાર પ્રસ્થ=આઠક; ચાર આઠક=દ્રોણ; સો પલ=તુલા અને વીસ તુલા=ભાર કહેવાય છે. આ વજન સૂકાં દ્રવ્યો માટે સમજવું. લીલાં દ્રવ્યો તથા પ્રવાહીરૂપ પદાર્થો માટે તો તે તે વિષયમાં જટલો તોલ કહ્યો હોય, તેથી બમણો તોલ લેવો. (ગળો, કડો, અરઠૂસી, ઢાણું, શતાવરી, આસોંદ, કાંટા-અશેરિયો, લીંબડો, પટોલ, કેવડો, બલદાણા, ઇંદ્રવાજી, સુવા, સાટોડી, જટામાંસી, ગંગેડી, ગુગળ, હિંગ, આદુ અને ગોળ એટલા પદાર્થો તો રસ ભરેલા જ નાખવા, પણ સૂકા કે બમણા નાખવા નહિ.) ૭

ક્રમાંથ તથા સ્નેહ પક્વવાની રીત

૧ તત્રાન્યતમપરિમાણસંમિતાનાં યથાયોગં ત્વ-
ક્ષપ્ત્રફલમૂલાદીનામાતપપરિશોપિતાનાં હ્રેદ્યાનિ
લ્ખણશ્ચેદયિત્વા મેદ્યાન્યણુશો મેદયિત્વાવકુલ્યા-
દ્ટગુણેન પોહશગુણેન વામ્ભસામિપિચ્ય સ્થાલ્યાં ચતુ-
ર્ભાગાવશિષ્ટં કાથયિત્વાપહરેદિત્યેષ કપાયપાકકલ્પઃ।

સ્નેહાચતુર્ગુણો દ્રવઃ સ્નેહચતુર્થાંશો મેપજ-
કલ્કસ્તદૈકલ્પ્યં સંસૂજ્ય વિપચેત્યેષ સ્નેહપાકકલ્પઃ।

અથવા તત્રોદકદ્રોણે ત્વક્ષપ્ત્રફલમૂલાદીનાં
તુલામાવાપ્ય ચતુર્ભાગાવશિષ્ટં નિષ્કાથ્યાપહરેદિત્યેષ
કપાયપાકકલ્પઃ। સ્નેહકુડેવ મેપજપલં પિટં કલ્કં
ચતુર્ગુણં દ્રવમાવાપ્ય વિપચેદિત્યેષ સ્નેહપાકકલ્પઃ॥

ઉપર કહેલા તોલોમાંથી યોગને અનુસરતા
અસુક તોલથી છાલ, પાંદડાં, મૂળિયાં તથા કંદ

વગેરે પદાર્થો લઈ તડકામાં સૂકવી, કાપવા લાયક
હોય તેઓના ટુકડા કાપી અને ચીરવા લાયક
હોય, તેના ઝીણા ઝીણા ચીરા કરી ફટી, તેમાં
આઠગણું અથવા સોળગણું પાણી નાખી,
હાંડલામાં ઉકાળી, ચોથા ભાગનું પાણી બાકી
રહે, ત્યારે ક્વાથને સિદ્ધ થયેલો સમજી ઉતારી
લેવો, એ ક્વાથ પક્વવાની રીત છે.

જ સ્નેહ પક્વવાનો હોય, તેમાં સ્નેહથી
ચોગણું પ્રવાહી અને સ્નેહના ચતુર્થાંશ જટલો
ઔષધોનો કલ્ક નાખી તે સ્નેહને પક્વવો, એ
સ્નેહ પક્વવાની રીત છે.

અથવા એક દ્રોણભાર (એકહજાર ચોવીસ
તોલાભાર) પાણીમાં એક તુલાભાર (ચારસો
તોલાભાર) છાલ, પાંદડાં અને મૂળિયાં વગેરે
નાખી ઉકાળતાં ઉકાળતાં ચોથા ભાગનું પાણી
બાકી રહે, ત્યારે તે ક્વાથને સિદ્ધ થયેલો સમજી
ઉતારી લેવો, એ ક્વાથ પક્વવાની રીત છે; અને
સોળ તોલાભાર સ્નેહમાં ચાર તોલાભાર ઔષધનો
કલ્ક તથા ચોગણું પ્રવાહી નાખી સ્નેહને પક્વવો,
એ સ્નેહ પક્વવાની રીત છે. ૮

સ્નેહાદિકના તોલનો વિધિ

મવતથાચ ॥

સ્નેહમેપજતોયાનાં પ્રમાણં યત્ર નેરિતમ્ ।

તત્રાયં વિધિરાસ્થેયો નિર્દિષ્ટે તત્તદેવ તુ ॥

અનુક્તદ્રવકાર્યે તુ સર્વત્ર સલિલં મતમ્ ।

કલ્કકાથાવનિર્દેશે ગણાત્તસ્માત્રયોજયેત્ ॥૯॥

આ વિષયના સ્ત્રોતોમાં ભગવાન ધન્યંતરિએ
સ્વમુખે કહ્યું છે : ‘જ પાઠમાં સ્નેહ, ઔષધ અને
જળનો તોલ ન જણાવ્યો હોય, તે પાઠમાં ઉપર
પ્રમાણે તોલ લેવો; પણ જ્યાં તોલ બતાવ્યો
હોય, ત્યાં તો બતાવ્યા પ્રમાણે જ તોલ લેવો. જ
પાઠમાં કથો પ્રવાહી લેવો, એમ સ્પષ્ટ ન જણાવ્યું
હોય, ત્યાં સર્વત્ર જળ જ લેવું અને કલ્કનાં કે

આયુર્વેદો દ્રવ્યો સ્પષ્ટ ન જણાતાં હોય, ત્યાં જે ગણનો સ્નેહ બનાવવાનું કહ્યું હોય, તે ગણનાં દ્રવ્યોનો જ કલ્ક તથા ક્વાથ લેવો.' ૯

સ્નેહ પકવવાનો ક્રમ તથા તેના પાકાનો ઉપયોગ

અતઃ ऊर्ध्वं स्नेहपाकक्रममुपदेक्ष्यामः—સ તુ ત્રિવિધસ્તદયથા—મૃદુમધ્યમઃ સ્વર ઇતિ । તત્ર સ્નેહૌ-પચિવિવેકમાત્રં યત્ર મેષજં સ મૃદુરિતિ । મધુચ્છિદ્ર-મિવ વિશદમવિલેપિ મેષજં યત્ર સ મધ્યમઃ । કૃષ્ણ-મવસન્નમીપદ્વિશદં ચિક્ષણં ચ યત્ર મેષજં સ સ્વર ઇતિ । અતઃ ऊर्ध्वં દગ્ધસ્નેહૌ ભવતિ । તં પુનઃ સાધુ સાધયેત્ । તત્ર પાનામ્બચહારયોર્મૃદુઃ, નસ્યામ્બજ્ઞયો-ર્મધ્યમઃ । વસ્તિકર્ણયોસ્તુ સ્વર ઇતિ ॥ ૧૦ ॥

હવે સ્નેહપાકનો ક્રમ કહીએ છીએઃ મૃદુ (કામળ), મધ્યમ અને ખર (આકર), એ રીતે ત્રણ પ્રકારનો સ્નેહપાક થાય છે. જે પાકમાં ઔષધોનો કલ્ક કંઈક રસભરેલો રહે, તે પાકને મૃદુ સમજવો. જે પાકમાં ઔષધોનો કલ્ક ખીણુ જેવો જરાક કઠણ, તાંતણા વગરનો અને આંગળીને ચોંટ નહિ એવો; અર્થાત્ રસ વગરનો થઈ જતાં પણ કામળતાવાળો રહે, તે પાકને મધ્યમ સમજવો. જે પાકમાં ઔષધોનો કલ્ક જરાક કાળો, જરાક શેકાઈ ગયેલો, તાંતણા વગરનો તથા ચીકાશવાળો રહે; અર્થાત્ જરાક વિશેષ કઠણ થઈ જાય, તે પાકને ખર સમજવો. ઔષધનો કલ્ક એથી વધારે કઠણ તથા બળેલો થઈ જાય, તો પછી દગ્ધસ્નેહ જ થઈ જાય છે. જો દગ્ધસ્નેહ થઈ ગયો હોય, તો તેને પાછો બીજા ક્વાથ તથા કલ્કમાં પકવીને ચોગ્ય કરવો.

પીવામાં તથા ભોજનમાં મૃદુ પાકવાળો,

૧ દગ્ધસ્નેહને ફરીવાર પકવીને ચોગ્ય કરવાનું કહ્યું, તેથી એમ જણાય છેઃ 'સ્નેહ દગ્ધ થાય તો ઔષધના અણુ જ જતા રહે છે, પણ સ્નેહના અણુ જતા રહેતા નથી, એમ આચાર્ય માને છે.'

નરયમાં કે અલ્પગમાં મધ્યમ પાકવાળો અને ખસ્તિમાં કે કર્ણપૂરણમાં ખર પાકવાળો સ્નેહ દેવો.

ધી તથા તેલના પાકની સિદ્ધિ

મત્રતથાત્ર ॥

શબ્દસ્યોપશમે ગ્રાસે ફેનસ્યોપરમે તથા ।
ગન્ધવર્ણરસાદીનાં સમ્પતૌ સિદ્ધિમાદિશેત્ ॥
ઘૃતસ્યેવં વિપક્વસ્ય જાનીયાત્કુશ્લો મિષક્ ।
ફેનોડતિમાત્રં તૈલસ્ય શેષં ઘૃતવદાદિશેત્ ॥ ૧૧ ॥

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છેઃ 'ધીનો પાક કરતાં જ્યારે ધીનો અવાજ બંધ પડી જાય, ફીણ શાંત થઈ જાય અને તેમાં ગંધ, વર્ણ તથા રસ વગેરેની જાવી જોઈએ તેવી સંપત્તિ થાય, ત્યારે ધીના પાકને સિદ્ધ થયેલો સમજવો.

તેલનો પાક કરતાં જ્યારે તેલનો અવાજ બંધ પડી જાય, બુદ્ધ જ ફીણ ચડે અને તેમાં ગંધ, વર્ણ તથા રસ વગેરેની જાવી જોઈએ તેવી સંપત્તિ થાય, ત્યારે પ્રવીણુ વૈદ્યે તેલના પાકને સિદ્ધ થયેલો સમજવો.'

(કલ્કને આંગળીથી ચોળતાં કલ્ક વાટ જેવો થઈ જાય અને આંધ્રિમાં નાખતાં જરા પણ અવાજ ન કરે, એ પણ સ્નેહના પાકની સિદ્ધિ થયાનું લક્ષણ છે.) ૧૧

સ્નેહપાનનો ક્રમ

અતઃ ऊर्ध्वં स्नेहपानक्रममुपदेक्ष्यामः—અથ સ્વલ્પ લઘુકોષ્ટાયાતુરાય કૃતમદ્ગ્નસ્વસ્તિવાચનાયોદય-ભિરિશિલરસંસિંચિતે પ્રતપ્તકનકનિકરપીતલોહિતે સવિ-તરિ યથાબલં તૈલસ્ય ઘૃતસ્ય વા માત્રાં પાતું પ્રય-ચ્છેત્ । પીતમાત્રે ચોષ્ણોદકેનોપસ્પૃશ્ય સોપાનત્કો યથાસુહું વિદ્ધેત્ ॥ ૧૨ ॥

હવે સ્નેહ પીવાનો ક્રમ કહીએ છીએઃ જેનો કોઠો આગલા દિવસનું ખાધેલું અન્નાદિક પચી જવાથી હલકો થઈ ગયો હોય અને જેને

જે માણસને ખોટા આહારવિહારથી અથવા ઘણાપણાથી સ્નેહ ન પડે અથવા કબજિયાત કરીને પડે, તે માણસને જિના પાણીથી વમન કરાવવું.

જે સ્નેહના અપચાની શંકા રહેતી હોય, તો જિનું પાણી પાવું. જિનું પાણી પાવાથી ચોખ્ખો ઝોડકાર આવે છે અને અન્ન પર રુચિ થાય છે.

જે સ્નેહ પચતાં પચતાં તરસ, દાહ, બ્રમ, ગ્લાનિ તથા ક્લમ ઉત્પન્ન થાય, તો તે માણસના શરીર પર જિના જળનું સિંચન કરવું અને સ્નેહ પચ્યા પછી જિની તથા ખૂબ રંધાઈ ગયેલા થોડા ચોખ્ખાવાળી રાખ ધર્યા પ્રમાણે પાવી અથવા સ્નેહ વગર જ બનાવેલ કે અત્યંત થોડું ધી નાંખીને બનાવેલ સુગંધી ઝોસામણ અને રસ દેવાં. ઝોસામણ કે રસ ન આપતાં રાખ જ દેવી વધારે ઉત્તમ છે. ૧૯

સ્નેહપાન કેટલા દિવસો સુધી કરાવવું?
પિવેત્ત્ર્ય હં ચતુરહં પચ્ચાહં પઢં તથા ।
સપ્તરાત્રત્પરં સ્નેહઃ સાત્ત્મ્યીમવતિ સંવિતઃ ॥ ૨૦ ॥

ત્રણ, ચાર, પાંચ કે છ દિવસ સુધી સ્નેહ પાવો, પણ તેથી વધારે દિવસ સુધી પાવો નહિ; કેમ કે સેવન કરાતો સ્નેહ સાત રાત પછી માફક આવે છે. ૨૦

તરસધી પીડાયેલાને સ્નેહ અન્ન સાથે પાવો સુકુમારં કુશં વૃદ્ધં શિશું સ્નેહદિપં તથા ।
તૃષ્ણાર્તમુષ્ણકાલે ચ સહ મત્તેન પાયયેત્ ॥ ૨૧ ॥

સુકુમાર, કુશ, વૃદ્ધ, બાળક, સ્નેહના દેવી અને તરસથી પીડાયેલાને અન્નની સાથે સ્નેહ પાવો. ઉનાળામાં પણ અન્ન સાથે પાવો. ૨૧

સઘઃસ્નેહનના પ્રયોગો

પિપ્પલ્યો લવણં સ્નેહાશ્વતારો દધિમસ્તુકઃ ।
તિત્તૈકધ્યમેતદિ સઘઃસ્નેહનમુચ્યતે ॥

મૃદમાંસરસે સ્નિગ્ધા યવાગૂઃ સ્વપક્વિતા ।
સલ્લીદ્રા પીયમાના તુ સઘઃસ્નેહનમુચ્યતે ॥
સર્પિષ્મતી પયઃસિદ્ધા યવાગૂઃ સ્વલપ્તપ્તુલા ।
સુલ્લોષ્ણા સેવ્યમાના તુ સઘઃસ્નેહનમુચ્યતે ॥

શર્કરાચૂર્ણસંસૃષ્ટે દોહનસ્થે ઘૃતે તુ ગામ્ ।
દુગ્ધ્વા શીરં પિવેદ્દૂધઃ સઘઃસ્નેહનમુચ્યતે ॥
યવકોલકુલત્યાનાં કાથો ભાગત્રયાન્વિતઃ ।
પયોદધિસુરાક્ષીરઘૃતભાગઃ સમાન્વિતઃ ॥

સિદ્ધમેતૈર્ઘૃતં પીતં સઘઃસ્નેહનમુચ્યતમ્ ।
રાજે રાજસમેષ્યો વા દેયમેતદ્ઘૃતોત્તમમ્ ॥ ૨૨ ॥

પીપર, સૈંધવ, ધી, તેલ, ચરબી, મજ્જા અને દહીંની તરને એકઠાં કરી પાવામાં આવે, તો તે પ્રયોગ (જે દિવસે પીવામાં આવે તે દિવસે જ સ્નિગ્ધ કરે એવો) સઘઃસ્નેહન છે.

શેઠલા માંસના રસામાં સારી પેકે પકવેલી સ્નિગ્ધ રાખ મધથી મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તે પ્રયોગ સઘઃસ્નેહન છે.

થોડા ચોખ્ખાવાળી, દૂધમાં પકવેલી અને ધીવાળી રાખ સહેવાય તેવી ગરમ રાખી પાવામાં આવે, તો તે પ્રયોગ સઘઃસ્નેહન છે.

રક્તથેલા માણસને જે દોહવાના વાસણમાં સાકરના ખૂરાથી મિશ્ર કરેલું ધી નાખી, તેમાં ગાયને દોહી તે દૂધ પાવામાં આવે, તો તે પ્રયોગ સઘઃસ્નેહન છે.

જવ, બોર તથા કળથીના ક્વાથના ત્રણ ભાર નાખી અને દૂધ, દહીં, સુરા તથા દૂધમાંથી કાઢેલા ધીનો એક એક ભાગ નાખી તેઓમાં પકવેલું ધી પાવામાં આવે, તો તે પ્રયોગ સઘઃસ્નેહન છે. આ ઉત્તમ ધી રાજ્યોને અથવા રાજ્યો જેવા માણસોને દેવા યોગ્ય છે. ૨૨

સઘઃસ્નેહન પ્રયોગ કેના મારે ?

વલ્હનીષુ વૃદ્ધેષુ મૃદપ્રિસ્ત્રીમહાત્મસુ ।
અલ્પદોષેષુ યોગ્યાઃ સ્યુર્યે યોગાઃ મમ્યગીરિતાઃ ॥

વાતપિત્તાધિકસ્યોષ્ણે તૃણમૂર્છાન્માદકારકઃ ।

શીતે વાતકફાર્તસ્ય ગૌરવારુચિશ્લક્ષ્ણકૃત્ ॥૧૫॥

શિયાળામાં દિવસે અને ઉનાળામાં રાતે સ્નેહ પાવો; પરંતુ વાયુ તથા પિત્તની અધિકતા હોય, તો રાતે જ અને વાયુ તથા કફની અધિકતા હોય તો દિવસે જ સ્નેહ પાવો; કેમ કે વાયુ તથા પિત્તની અધિકતાવાળાને દિવસે સ્નેહ પાવાથી તરસ, મૂર્છા તથા ઉન્માદ થાય છે અને વાયુ તથા કફની અધિકતાવાળાને રાતે સ્નેહ પાવાથી ભારે પાણુ, અરુચિ તથા શૂળ થાય છે. ૧૫

સ્નેહપાનથી લાગતી તરસની ચિકિત્સા સ્નેહપીતસ્ય ચેતૃષ્ણા પિવેદુષ્ણોદકં નરઃ ।

एवं चानुपशाम्यन्त्यां स्नेहमुष्णांમ્બુના વમેત્ ।

દિહ્યાચ્છીતૈઃ શિરઃ શીતં તોયં चाप्यवगाहयेत् ॥૧૬॥

સ્નેહપાન કરાવ્યા પછી તે માણસને તરસ લાગ્યા કરે, તો ઊંડું પાણી પાવુ અને એમ કરતાં પણુ તરસ શાંત ન થાય, તો ઊંડું પાણી પાઈને સ્નેહનું વમન કરાવવું, શીતળ પદાર્થોનું માથા પર લેપન તથા શીતળ જળમાં સ્નાન કરાવવું. ૧૬

દોષ વગેરેની સ્થિતિ પ્રમાણે સ્નેહની માત્રા

યા માત્રા પરિજીયેત્ ચતુર્ભાગમતેજ્ઞનિ ।

સા માત્રા દીપયત્વમિમલ્પદોષે ચ પૂજિતા ॥

યા માત્રા પરિજીયેત્ તથાર્દ્ધદિવસે ગતે ।

સા વૃષ્યા વૃંહણી ચૈર મધ્યદોષે ચ પૂજિતા ॥

યા માત્રા પરિજીયેત્ ચતુર્ભાગવશેષિતે ।

સ્નેહનીયા ચ સા માત્રા વહુદોષે ચ પૂજિતા ॥

યા માત્રા પરિજીયેત્તુ તથા પરિણતેજ્ઞનિ ।

ગ્લાનિમૂર્છામદાહિત્યા સા માત્રા પૂજિતા ભવેત્ ॥

અહોરાત્રાદસંદુષ્ટા યા માત્રા પરિજીયેતિ ।

સા તુ કુટુવિષોન્માદગ્રહાપસારનાશિની ॥૧૭॥

સ્નેહની જે માત્રા એક પહેર દિવસ ચડતાં પચી જાય, તે માત્રા અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે અને અલ્પ દોષવાળા માટે ઉત્તમ છે.

સ્નેહની જે માત્રા અરધો દિવસ જતાં પચી જાય, તે માત્રા વીર્યને વધારે છે, શરીરને પુષ્ટ કરે છે અને મધ્યમ દોષવાળા માટે ઉત્તમ છે.

સ્નેહની જે માત્રા દિવસનો ચોથો ભાગ બાકી રહે ત્યારે પચી જાય, તે માત્રા અત્યંત સ્નિગ્ધ કરે અને ઘણા દોષવાળા માટે ઉત્તમ છે.

સામાન્ય રીતે સ્નેહની જે માત્રાને ઉત્તમ સમજવી કે જે માત્રા ગ્લાનિ, મૂર્છા કે મદ ઉત્પન્ન ન કરતાં દિવસ નખવાના સમયે પચી જાય.

ઢોઢ, વિષ, ઉન્માદ, ગ્રહ તથા અપરમારનો નાશ કરવા માટે એક અહોરાત્રે (ચોવીસ કલાકે) પચે અને કશા દુષ્ટ વ્યાધિ ઉત્પન્ન ન કરે એવી સ્નેહની માત્રા દેવી. ૧૭

કોઠાની પરીક્ષા માટે પ્રથમ થોડી જ માત્રા દેવી

યથાગ્નિ પ્રથમાં માત્રાં પાપયેત્ વિચક્ષણઃ ।

પીતો હૃતિવહુઃ સ્નેહો જનયેત્પ્રાણસંશયમ્ ॥ ૧૮॥

ચતુર વેધે પ્રથમ તો જઠરાગ્નિના બળને અનુસરીને સ્નેહની થોડી જ માત્રા દેવી કે જથી કોઠાની શુદ્ધતા વગેરેની પરીક્ષા થઈ શકે. ધણે સ્નેહ પહેલા જ વખતે પાવામાં આવે, તો તે સ્નેહ પ્રાણનો સંશય ઉત્પન્ન કરે છે, અર્થાત્ તેથી કદાચ મરણ થાય છે. ૧૮

સ્નેહ યોગ્ય સમયે ન પચે અથવા તપા વગેરે ઉત્પન્ન કરે તો શું કરવું ?

મિથ્યાચારાદ્રહુત્યાદ્વા યસ્ય સ્નેહો ન જીર્યેતિ ॥

વિદ્યમ્ય ચાપિ જીર્યેત્તં વારિણોષ્ણેન વામયેત્ ।

જીર્ણાજીર્ણવિશ્લક્ષ્યાં સ્નેહસ્યોષ્ણોદકં પિવેત્ ॥

તેનોદારો ભવેચ્છુદ્ધો ભક્તં પ્રતિ રુચિસ્તથા ॥

સ્યુઃ પચ્યમાને સ્વદાહ્રમસાદારતિક્રુમાઃ ॥

પરિષિષ્ટ્યાદ્ગ્રહણાભિર્જીર્ણસ્નેહં તતો નરમ્ ।

યવામૂં પાપયેત્તોષ્ણાં કામં ક્ષિન્નાલ્પતણ્ડુલામ્ ॥

દેયૌ યૂપસૌ વાપિ સુગન્ધી સ્નેહવર્જિતૌ ।

કૃતૌ વાત્પલ્પસર્પિષ્કૌ યવામૂર્વા વિધીયતે ॥ ૧૯॥

જે માણસને ખોટા આહારવિહારથી અથવા ધણપણથી સ્નેહ ન પડે અથવા કળ-જિયાત કરીને પડે, તે માણસને જિના પાણીથી વમન કરાવવું.

જે સ્નેહના અપચાની શંકા રહેતી હોય, તો જાનું પાણી પાવું. જાનું પાણી પાવાથી ચોખ્ખો ઝાડકાર આવે છે અને અન્ન પર રચિ થાય છે.

જે સ્નેહ પચતાં પચતાં તરસ, દાહ, શ્રમ, ગ્હાનિ તથા ક્લમ ઉત્પન્ન થાય, તે તે માણસના શરીર પર જિના જાનું સિંચન કરવું અને સ્નેહ પચ્યા પછી જિની તથા ખૂબ રંધાઈ ગયેલા થોડા ચોખાવાળી રાખ ધુચ્છા પ્રમાણે પાવી અથવા સ્નેહ વગર જ બનાવેલ કે અત્યંત થોડું ધી નાંખીને બનાવેલ મુગંધી ઝોસામણ અને રસ દેવાં. ઝોસામણ કે રસ ન આપતાં રાખ જ દેવી વધારે ઉત્તમ છે. ૧૬

સ્નેહપાન કેટલા દિવસો સુધી કરાવવું? પિવેત્ત્વ્યં ચતુરહં પચ્ચાં પઢં તથા । સપ્તરાત્રાત્પરં સ્નેહઃ સાત્ત્મ્યીભવતિ સેવિતઃ ॥ ૨૦ ॥

ત્રણ, ચાર, પાંચ કે છ દિવસ સુધી સ્નેહ પાવો, પણ તેથી વધારે દિવસ સુધી પાવો નહિ; કેમ કે સેવન કરાતો સ્નેહ સાત રાત પછી માફક આવે છે. ૨૦

તરસથી પીડાયેલાને સ્નેહ અન્ન સાથે પાવો સુકુમારં કુશં વૃદ્ધં શિશું સ્નેહદ્રિપં તથા । તૃષ્ણાત્તિમુષ્ણકાલે ચ સહ મત્તેન પાપયેત્ ॥ ૨૧ ॥

સુકુમાર, કુશ, વૃદ્ધ, બાળક, સ્નેહના દ્રેષી અને તરસથી પીડાયેલાને અન્નની સાથે સ્નેહ પાવો. જનાળામાં પણ અન્ન સાથે પાવો. ૨૧

સઘઃસ્નેહનના પ્રયોગો

પિપ્પલ્યો લવણં સ્નેહાચ્ચત્વારો દધિમસ્તુકઃ । પીતમૈકધ્યમેતદ્દિ સઘઃસ્નેહનમુચ્યતે ॥

મૃદમાંસરસે સ્નિગ્ધા યવાગૂઃ સ્વપક્વિતા । સઘૌદ્રા પીયમાના તુ સઘઃસ્નેહનમુચ્યતે ॥ સર્પિષ્મતી પયઃસિદ્ધા યવાગૂઃ સ્વલપતન્દુલા । સુલોષ્ણા સેવ્યમાના તુ સઘઃસ્નેહનમુચ્યતે ॥

શર્કરાચૂર્ણસંસૃષ્ટે દોહનસ્થે ઘૃતે તુ ગામ્ । દુગ્ધ્વા ક્ષીરં પિવેદ્ધૂક્ષઃ સઘઃસ્નેહનમુચ્યતે ॥ યવકોલકુલત્યાનાં કાથો ભાગત્રયાન્વિતઃ । પયોદધિસુરાક્ષીરઘૃતભાગૈઃ સમન્વિતઃ ॥

સિદ્ધમેતૈર્ધૃતં પીતં સઘઃસ્નેહનમુત્તમમ્ । રાજે રાજસમેષ્યો વા દેયમેતદ્ઘૃતોત્તમમ્ ॥ ૨૨ ॥

પીપર, સૈંધવ, ધી, તેલ, ચરબી, મજ્જા અને દહીંની તરને એકઠાં કરી પાવામાં આવે, તો તે પ્રયોગ (જે દિવસે પીવામાં આવે તે દિવસે જ સ્નિગ્ધ કરે એવો) સઘઃસ્નેહન છે.

શેકેલા માંસના રસામાં સારી પેડે પકવેલી સ્નિગ્ધ રાખ મધથી મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તે પ્રયોગ સઘઃસ્નેહન છે.

થોડા ચોખાવાળી, દૂધમાં પકવેલી અને ધીવાળી રાખ સહેલાય તેવી ગરમ રાખી પાવામાં આવે, તો તે પ્રયોગ સઘઃસ્નેહન છે.

ફક્ત થયેલા માણસને જે દોહવાના વાસણમાં સાકરના ખૂરાથી મિશ્ર કરેલું ધી નાખી, તેમાં ગાયને દોહી તે દૂધ પાવામાં આવે, તો તે પ્રયોગ સઘઃસ્નેહન છે.

જવ, બોર તથા કળથીના ક્વાથના ત્રણ ભાર નાખી અને દૂધ, દહીં, સુરા તથા દૂધમાંથી કાઢેલા ધીનો એક એક ભાગ નાખી તેઓમાં પકવેલું ધી પાવામાં આવે, તો તે પ્રયોગ સઘઃસ્નેહન છે. આ ઉત્તમ ધી રાજાઓને અથવા રાજાઓ જેવા માણસોને દેવા યોગ્ય છે. ૨૨

સઘઃસ્નેહન પ્રયોગ કોના માટે?

વલહીનેષુ વૃદ્ધેષુ મૃદમિદ્ધીમહાત્મસુ । અલ્પદોષેષુ યોગ્યાઃ સ્યુર્યે યોગાઃ સમ્યગીરિતાઃ ॥

બળ વગરનાં, વૃદ્ધ, ક્રોમળ જઠરાગ્નિવાળાં, સ્ત્રીઓ, મહાત્માઓ અને અલ્પદોષવાળાં માણસો-ને ઉપર કહેલા સધઃસ્નેહન પ્રયોગો દેવા. ૨૩

કેને તથા કયારે સ્નેહપાન ન કરાવવું ?
વિવર્જયેત્સ્નેહપાનમજીર્ણીં ચોદરી જ્વરી ॥
દુર્બલોઽરોચકી સ્થૂલો મૂર્છાત્તો મદપીઢિતઃ ।
છર્ધદિત્તઃ પિપાસાર્ત્તઃ શ્રાન્તઃ પાનક્રમાન્વિતઃ ॥
દત્તચસ્તિર્વિરિક્તશ્ચ વાન્તો યશ્ચાપિ માનવઃ ।
અકાલે દુર્દિને ચૈવ ન ચ સ્નેહં પિવેન્નરઃ ॥
અકાલે ચ પ્રવૃત્તા સ્ત્રી સ્નેહપાનં વિવર્જયેત્ ।
સ્નેહપાનાદ્ઘવન્ત્યેષાં નૃણાં નાનાવિધા ગદાઃ ॥
ગદા વા કુચ્છતાં યાન્તિ ન સિધ્યન્ત્યથવા પુનઃ ।
ગર્ભાશયે સરોપાઃ સ્યુ રક્તક્રેદમલાસ્તતઃ ॥
સ્નેહં જઘાન્નિવેત પાચનં રુક્ષમેવ ચ ।
દશરાત્રાત્તતઃ સ્નેહં યથાવદવચારયેત્ ॥ ૨૪ ॥

અજીર્ણવાળો, ઉદરના રોગવાળો, જ્વર-વાળો, દુર્બળ, અરોચકવાળો, બડો, મૂર્છાનો દરદી, મદ, વમન તથા વૃષાથી પીડાયેલો, થાકેલો, મધ વગેરે પીવાથી ક્ષભવાળો, જેને પિયકારી મારવામાં આવી હોય, જણે રચ લીધો હોય અને જણે વમનપ્રયોગથી વમન કર્યું હોય, એટલા માણસોને સ્નેહપાન કરાવવું નહિ. યોગ્ય સમય વગર કે જે દિવસે વાદળાંઓ ધનધોર હોય તે દિવસે પણ સ્નેહપાન કરાવવું નહિ. જે સ્ત્રીને અકાળપ્રસવ એટલે કે સુવાવડ થઈ હોય, તેને પણ સ્નેહપાન કરાવવું નહિ. એ માણસોને સ્નેહપાન કરાવાય તો તેઓને અનેક પ્રકારના રોગો થાય છે; અથવા જે રોગો હોય તે કષ્ટસાધ્ય કે અસાધ્ય થઈ જાય છે. જેને કેસુવાવડ થયેલી હોય, તે સ્ત્રીને ગર્ભાશયમાં રુધિર, ક્લેદ અને મળ સ્નેહથી પ્રકુપિત થાય છે; માટે તે સ્ત્રીને દસ રાત સુધી સ્નેહ ન આપતાં રૂક્ષ પાચનનું જ સેવન કરાવવું અને દસ રાત વીત્યા પછી યોગ્ય

રીતે સ્નેહનો ઉપયોગ કરાવવો. (આ વિષયમાં ઉદરરોગવાળાને સ્નેહપાનનો નિષેધ કર્યો છે અને આ સ્થાનના ૧૪મા અધ્યાયમાં ઉદરરોગવાળાને સ્નેહનસંસ્કાર આપવાનું કહ્યું છે; તેથી કયા ઉદરરોગવાળાને સ્નેહપાન કરાવવું અને કયાને નહિ, એ વિષે વિચારપૂર્વક વ્યવસ્થાની જરૂર રહે છે. ક્ષીન તો એમ કહે છે કે, કૃત્ત પરિસ્થાવ્યુ-દરવાળાને અને ક્રોધરોગવાળાને સ્નેહપાન કરાવવું નહિ, એવી આ નિષેધની વ્યવસ્થા છે.) ૨૪

સ્નેહને યોગ્ય રૂક્ષ કેને સમજવો ?
પુરીપં પ્રથિતં રૂક્ષં કુચ્છાદન્નં વિપચ્યતે ।
ઉરો વિદહતે વાયુઃ કોષ્ઠાદુપરિ ધાવતિ ।
દુર્વર્ણો દુર્બલથૈવ રૂક્ષો ભવતિ માનવઃ ॥ ૨૫ ॥

જેને દ્રવ ગાંઠવાળો તથા રૂક્ષ જીરતો હોય, અન્ન માંડ માંડ પચતું હોય, છાતીમાં દાહ થતો હોય, વાયુ કોઠાની ઉપર ઢાળ્યા કરતો હોય, વર્ણ બગડી ગયો હોય અને દુર્બળતા થઈ ગઈ હોય તેને રૂક્ષ સમજવો. ૨૫

સ્નેહન બરાબર થયાનાં લક્ષણો
મુસ્તિગ્ધા ત્વગ્વિદ્ગ્ધિલ્યં દીપ્તોઽગ્નિર્મુદુગાત્રતા ।
ગ્લાનિઃ સદનમજ્ઞાનામધસ્તાત્સ્નેહદર્શનમ્ ।
સમ્પક્તિસ્ત્રગ્ધસ્ય લિંગ્ગાનિ સિદ્ધેપસ્તથૈવ ચ ॥ ૨૬ ॥

સારી રીતે સુવાળી આમડી, ઢીલો દ્રવ, પ્રદીપ્ત જઠરાગ્નિ, ક્રોમળ ગાત્રો, અંગોમાં ગ્લાનિ તથા ક્ષભ, પિષ્ઠામાં સ્નેહનું દેખાવું અને સ્નેહ ઉપર અરુચિ, એટલાં સ્નેહન બરાબર થયાનાં લક્ષણો છે; અર્થાત્ એ લક્ષણો દેખાય ત્યારે સમજવું કે જવું બેઈએ તેવું બરાબર સ્નેહન થયું છે. ૨૬

સ્નેહનનો અતિયોગ થયાનાં લક્ષણો
મક્તદેવો મુલ્હસાવો ગુદદાહઃ પ્રવાહિકા ।
પુરીપાતિપ્રવૃત્તિશ્ચ મૃશસ્તિગ્ધસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૨૭ ॥
અન્ન ઉપર અરુચિ, મોઢામાંથી લાળનો

સ્નાન, ગુદામાં બળતરા, પ્રવાહિકા^૧ અને દસ્તની અત્યંત પ્રવૃત્તિ થાય તો બાણુ^૨ કે સ્નેહનનો અતિયોગ થયો છે. ૨૭

૩૬ અને અતિસ્નિગ્ધની ચિકિત્સા

રૂક્ષસ્ય સ્નેહનં સ્નેહૈરતિસ્નિગ્ધસ્ય રૂક્ષણમ્ ।
શ્યામાકકોરદૂવાન્નત્રક્રપિણ્યાકસત્કુમ્ભિઃ ॥૨૮॥

જે માણસ ૩૬ હોય, તેને સ્નેહાની યોજનાઓથી સ્નિગ્ધ કરવો અને જે માણસ અતિસ્નિગ્ધ હોય તેને સામેા, કાદરા, છાશ, ખોળ અને સાથવાની યોજનાથી ૩૬ કરવો. ૨૮

સ્વસ્થ દશામાં સ્નેહના ઉપયોગનાં ફળો

દીપાન્તરગ્નિઃ પરિશુદ્ધકોષ્ઠઃ

પ્રત્યગ્રધાતુર્વલ્લર્વર્ણયુક્તઃ ।

દૃઢેન્દ્રિયો મન્દજરઃ શતાયુઃ

સ્નેહોપયોગી પુરુષો ભવેતુ ॥ ૨૯ ॥

સ્નેહાનો ઉપયોગ કરનારો માણસ પ્રદીપ્ત જઠરાગ્નિવાળો, શુદ્ધ કાઠાવાળો, નવીન ધાતુઓવાળો, બળવાન, સારા વર્ણવાળો, દૃઢ ઇન્દ્રિયોવાળો, થોડી વૃદ્ધાવસ્થાવાળો અને સો વર્ષના આયુષ્યવાળો થાય છે. ૨૯

સ્નેહથી જઠરાગ્નિ તથા શરીરબળને લાભ

સ્નેહો હિતો દુર્બલવહ્નિદેહસન્ધુક્ષ્ણે વ્યાધિ-
નિપીઢિતસ્ય । વીલાન્વિતૌ ભોજનદોષજાતૈઃ પ્રમ-
દિતું તૌ સહસા ન સાધ્યૌ ॥ ૩૦ ॥

રોગી માણસના નિર્બળ થયેલા જઠરાગ્નિ અને શરીરને બળ આપવામાં સ્નેહ ઉપયોગી છે; કેમકે જઠરાગ્નિ અને શરીર સ્નેહના ઉપયોગથી બળ પામ્યાં હોય, તો તેઓને કુદ સોજાનો કે દોષો એકદમ હરકત કરી શકતાં નથી. ૩૦

૧ બ્યાર અધોવાયુ સૂકવાનું બોર કરવામાં આવે ત્યારે ગુદામાંથી વિઠાથી ખરડાયેલા કદ વારંવાર થોડા થોડા નીકળે તે પ્રવાહિકા કહેવાય છે.

અધ્યાય ૩૨ મો

ઉપક્રમ

અથાતઃ સ્વેદાવચારણીયં ચિકિત્સિતં વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ । યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'સ્વેદાવચારણીય-
ચિકિત્સિત'^૧ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

સ્વેદના ચાર ભેદ

ચતુર્વિધઃ સ્વેદસ્તથા—તાપસ્વેદ ઝભસ્વેદ
ઉપનાહસ્વેદો દ્રવસ્વેદ इति । अत्र सर्वस्वेदविकल्पा-
वरोधः ॥ २ ॥

તાપસ્વેદ, ઝભસ્વેદ, ઉપનાહસ્વેદ અને દ્રવ-
સ્વેદ એ રીતે સ્વેદના ચાર ભેદ છે. એ ચાર ભેદોમાં સ્વેદના સઘળા પ્રકારોનો સમાવેશ થાય છે.

તાપસ્વેદ

તत्र तापस्वेदः पाणिकांस्यकन्दुकपालवालुका-
वस्त्रैः प्रयुज्यते, शयानस्य चाङ्गतापो बहुशः खादि-
राङ्गारैरिति ॥ ३ ॥

હાથ, કાંસુ, કંકાઈ, ઠીકરું, રેતી કે વસ્ત્ર વડે શેક કરવામાં આવે તે તાપસ્વેદ કહેવાય છે. માણસને ખાટલા વગેરેમાં સુવાડી નીચે ખેરના ધણા અંગારાઓ નાખી તેઓનો શેક દેવામાં આવે, તે પણ તાપસ્વેદ કહેવાય છે. ૩

ઝભસ્વેદ

ઝભસ્વેદસ્તુ કપાલપાપાણેટકાલોહપિષ્ઠાનધિ-
વર્ણાનદ્વિરાસિચ્ચેદમ્લદ્રવ્યૈર્વા, તૈર્દાર્દ્રરક્તકપરિવેદિત-
મજ્જાપ્રદેશં સ્વેદયેત્ । માંસરસપયોદધિધાન્યામ્લવાત-
હરપત્રમજ્જકાથપૂર્ણાં વા કુમ્ભીમનુતપ્તાં પ્રાવૃત્યોષ્માણં
ગૃહીયાત્ । પાર્શ્વચ્છિદ્રેણ વા કુમ્ભેનાધોમુલેન તસ્યા
મુલમપિધાય તર્સ્મિશ્ચિદ્રે હસ્તિશુષ્કાકારાં નાર્દાં

૧ શેક તથા બાફ દેવા વગેરે ચિકિત્સાના નિરૂપણ વિશેષ.

પ્રણિધાય તં સ્વેદયેત્ ॥ સુલોપવિટં સમ્યક્ ગુરુ-
પ્રાવરણાવૃત્તમ્ । હસ્તિશુષ્કિકયા નાઘ્યા સ્વેદયેદ્વાત-
રોગિણમ્ ॥ સુસ્થા સર્વાઙ્ગમા દોષા ન ચ ક્ષિન્નાતિ
માનવમ્ । વ્યામાર્દ્ધમાત્રા ત્રિવૃક્કા હસ્તિહસ્તસમા-
કૃતિઃ ॥ સ્વેદનાર્થે હિતા નાઙી કૈલિઙ્ગી હસ્તિ-
શુષ્કિકા । પુરુમાયમાત્રાં ચ ભૂમિશુત્કીર્ય લાદિરૈઃ ॥
કાપૈર્દૃઘ્યા તથામ્યુક્ષ્ય ક્ષીરધાન્યામ્લવારિભિઃ । પત્ર-
મઙ્ગૈરવચ્છાદ્ય શ્યાનં સ્વેદયેત્તતઃ ॥ પૂર્વસ્ત્વેદયે-
દગ્ધ્યા મસાપોદ્યાપિ વા શિલામ્ । પૂર્વવત્ કુટીં
વા ચતુર્ધારાં કૃત્વા તસ્યામુપવિષ્પાન્નાશ્ચતુર્ધારેઽ-
ઙ્ગારાતુપસન્ધાય તં સ્વેદયેત્ । ધાન્યાનિ વા સમ્ય-
ગુપસ્વેદ્યાસ્તીર્ય કિલિજ્ઞેઽપ્યસ્મિન્વા તત્પ્રતિરૂપકે
શ્યાનં પ્રોઘૃત્ય સ્વેદયેત્ । एवं પાંશુગોશ્કૃત્પવુસ-
પલાલોષ્મભિઃ સ્વેદયેત્ ॥ ૪ ॥

ડીકરું, પથરો, ઈંટ કે લોઢાના ગોળાને
અગ્નિથી તપાવી, લાલચોળ કરી, પછી કાંચ
વગેરે ખાટા પ્રવાહી અથવા જળથી ભીંજવી
તેઓ વડે, રોગીના અંગપ્રદેશ ઉપર ભીનો ધાપળો
વીંટીને તે પ્રદેશ ઉપર શેક કરવો, એ ઉષ્મસ્વેદ
કહેવાય છે.

ઉકાળેલ માંસનો રસો, દૂધ, દહીં, ધાન્યામ્લ
કે વાયુને હરનારાં એરંડાં વગેરેનાં પાંદડાંનો
દ્વાયર્થના કોઈ પ્રવાહીથી ભરેલી ધગધગતી હાંડલીને
રોગી પાસે મૂકી તે હાંડલી તથા રોગીને ચોક્કાળ
કે ગોઠડાં વગેરેથી ઢાંકી દઈ તે હાંડલીમાંથી
રોગીને જે ખાફ લેવડાવવામાં આવે, તે પણ
ઉષ્મસ્વેદ કહેવાય છે. (આ સ્વેદને ઉષ્મસ્વેદના
લેદરપ કુંભીસ્વેદ કહે છે.)

એવી જ રીતે જાના પ્રવાહીથી ભરેલી
ધગધગતી હાંડલીના મોઢા ઉપર જેના પડખામાં
છિદ્ર કયું હોય એવો ખીન્નો જથો ઘડો ઢાંકી તે
ધડાના છિદ્રમાં હાથીની સૂંઢ જેવી નળી નાખી,

૧ સુતરવાનના ૪૫મા અધ્યાયનો ૧૯૧મો વિષય લુઓ.

તે નળીથી ખાફ દેવામાં આવે, તે પણ ઉષ્મસ્વેદ
કહેવાય છે. વાયુના રોગવાળા દરદીને સારી
રીતે ખેસાડી, તેના શરીર પર સારી પેઢે અભ્યંગ
કરી, સઘળા શરીર પર ચોક્કાળ વગેરે વસ્ત્ર
ઝાઢાડી દઈ, હાથીની સૂંઢ જેવી એ નળી
અંદર આપીને તેની ખાફ લેવડાવવી. આ નળી
સુખકરક રીતે સર્વ અંગોમાં ખાફ આપે છે
અને દરદીને ગભરાવતી નથી. અરધી વાંસ જેટલી
લાંબી, ખાફના વેગનો વિદાત કરવા માટે ત્રણ
ઠેકાણે વાંકી વાળેલી, હાથીની સૂંઢના જેવી
આકૃતિવાળી અને વાંસ વગેરે દ્રવ્યોથી બનાવેલી
આ નળી સ્વેદનના કામમાં હિતકારી છે. (આ
સ્વેદને ઉષ્મસ્વેદના લેદરપ નાડીસ્વેદ કહે છે.)

ધરતીમાં સાડાત્રણ અથવા ચાર હાથ લાંબો
ખાટો ખોદી, તેમાં ખેરનાં લાકડાં ખાળી, પછી
અગ્નિને બહાર કાઢી દઈ, ખાડામાં દૂધ, ધાન્યામ્લ
કે જળ છાંટી, તેમાં વાયુને હરનારાં એરંડાં
વગેરેનાં પાંદડાં પાથરી, તે ઉપર રોગીને સુવડાવી,
ઉપર ખડું વસ્ત્ર ઝાઢાડી દેવું. આ રીતે ખાડાની
ખાફ લેવડાવવામાં આવે, તે પણ ઉષ્મસ્વેદ
કહેવાય છે. (આ સ્વેદને ઉષ્મસ્વેદના લેદરપ
ભસ્વેદ કહે છે.)

મોટી શિલા ઉપર ખેરનાં લાકડાં ખાળી
પછી ભસ્મને કાઢી નાખી, ઉપર દૂધ, ધાન્યામ્લ
કે જળ છાંટી, એરંડાં વગેરેનાં પાંદડાં ભિછાવી,
તે શિલા ઉપર રોગીને સુવડાવી, ઉપર ખડું
વસ્ત્ર ઝાઢાડીને શિલાની ખાફ લેવડાવવી, એ
પણ ઉષ્મસ્વેદ કહેવાય છે. (આ સ્વેદને
ઉષ્મસ્વેદના લેદરપ અરમસ્વેદ કહે છે.)

ચાર દ્વારવાળી કાટડી કરાવી, ચાર દ્વારોની
અંદર સગડીઓ વગેરેમાં ધુમાડા વગરના અંગારા
મૂકી, રોગીને કાટડીમાં સારી રીતે ખેસાડી,
તેઓની ત્રણ લેવડાવવી, એ પણ ઉષ્મસ્વેદ
૭૭૫

કહેવાય છે. (આ સ્વેદને ઉષ્મસ્વેદના ભેદ૩૫ કુટીસ્વેદ કહે છે.)

અહં વગેરે ધાન્યોને સારી પેઠે બાફી તેઓને વાંસ વગેરેના અથવા તેવા જ બીજા કાંઈ લાંબા પાત્રમાં પાથરી, તે ઉપર આછાડ બિછાવી, તે ઉપર રોગીને સુવડાવી, માથે ચોક્કાળ વગેરે નાળીને બાફ લેવડાવવી, એ પણ ઉષ્મસ્વેદ કહેવાય છે. (આ સ્વેદને ઉષ્મસ્વેદના ભેદ૩૫ સંસ્તરસ્વેદ કહે છે.)

એવી જ રીતે ધૂળ, ગાયનું છાણ, ફેતરાં, ડુંસાં અને પરાળની બાફ લેવડાવવી, એ પણ ઉષ્મસ્વેદ કહેવાય છે. ૪

 ઉપનાહસ્વેદ

ઉપનાહસ્વેદસ્તુ વાતહરમૂલકલ્કૈરમ્લપિટૈર્લવણ-પ્રગાઠૈઃ સુસ્તિગ્ધૈઃ સુલોખ્ણૈઃ પ્રદિશ્વ સ્વેદયેત્ । एवं काकोल्यादिभिरेलादिभिः सुरसादिभिस्तिलातसी-सर्पपकलैः कृशरापायसोत्कारिकाभिवेशवारैः शाल्वणैर्वा तनुवस्त्रावनद्धैः स्वेदयेत् ॥ ૫ ॥

વાયુને હરનારાં એરડા વગેરેનાં ખૂળોને કાંજ અથવા છાસ વગેરે ખાટા રસોમાં વાટી, તે કંદકોમાં સારી પેઠે સંધવ નાળી, ધી. તથા માંસના રસા વગેરેથી તે કંદકોને સારી પેઠે સ્તિબ્ધ કરી, સહેવાય તેવા ગરમ કરી, રોગીના અંગ ઉપર થોડી રીતે લગાવી, ઝીણા વસ્ત્રના પાટાથી બાંધીને શેક દેવો, એ ઉપનાહસ્વેદ કહેવાય છે.

એવી જ રીતે કાઠાદ્યાદિ ગણના, સુરસાદિ ગણના તથા તલ, અળસી અને સરસવના કંદકોને, ખીચડીઓ, દૂધપાકો, લાપસીઓ, વેશ-વાશેને કે આ સ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ૧૫મા વિષયમાં કહેલાં શાલ્વણ દ્રવ્યોને થોડી રીતે અગોની ઉપર લગાવી ઝીણા વસ્ત્રના પાટાથી બાંધીને શેક દેવો, એ પણ ઉપનાહસ્વેદ

કહેવાય છે. ૫

દ્રવસ્વેદ

દ્રવસ્વેદસ્તુ કોષ્ણવાતહરદ્રવ્યકાથપૂર્ણે કટાહે દ્રોષ્યાં વાઙ્મગાહ્ય સ્વેદયેત્ । एवं पयोमांसरसपुष्प-तैलधान्याम्लघृतवसामूत्रेष्ववगाहयेत् सुलोष्णैश्च कषायैः परिपिञ्चेदिति ॥ ૬ ॥

કડાયા અથવા કાઠીમાં વાયુને હરનારાં દ્રવ્યોનો સહેવાય તેવો જીનો ક્વાથ ભરી તેમાં રોગીને સારી રીતે પેસાડીને સ્વેદિત કરવો, એ દ્રવસ્વેદ કહેવાય છે.

એવી જ રીતે કડાયા અથવા કાઠીમાં સહેવાય તેવાં જિનાં દૂધ, માંસનો રસો, આસામણ, તેલ, ધાન્યામ્લ, ધી, ચરબી કે મૂત્ર ભરી તેમાં રોગીને પેસાડવો અને ઉપર સહેવાય તેવા જીના ક્વાથોનું સિંચન કરવું, એ પણ દ્રવસ્વેદ કહેવાય છે. ૬

આર પ્રકારના સ્વેદોના છુદા છુદા ગુણ

તત્ર તાપોષ્મસ્વેદૌ વિશેષતઃ શ્લેષ્મણૌ । ઉપ-નાહસ્વેદો વાતમ્નઃ । અન્યતરસ્મિન્ પિત્તસંસૃષ્ટે દ્રવ-સ્વેદ इति ॥ ૭ ॥

તાપસ્વેદ અને ઉષ્મસ્વેદ વિશેષે કરી કફનો નાશ કરે છે, ઉપનાહસ્વેદ વિશેષે કરી વાયુનો નાશ કરે છે અને દ્રવસ્વેદ પિત્તથી મિશ્ર થયેલા કફનો નાશ કરે છે તથા પિત્તથી મિશ્ર થયેલા વાયુનો પણ નાશ કરે છે. ૭

કફ તથા મેદના મિશ્ર વાયુ ઉપર અગ્નિ વગરનો સ્વેદ કફમેદોડગ્નિવે વાયો નિવાતાતપમુદ્ગપ્રાવરણ-નિયુદ્ધાઘવ્યાયામમારહરણામર્પઃ સ્વેદમુત્પાદયેદિતિ ।

કફ તથા મેદથી વાયુ મિશ્ર થયો હોય, તો (ઉસ્તંભાદિક રોગ હોય) પવન વગરની જગ્યામાં નિવાસ કરાવવાથી, તડકાથી, જડાં વગરો ધરાવવાથી, મધ્યયુદ્ધ કરાવવાથી, પંથ કરાવવાથી, કસરત કરાવવાથી, બાર ઉપડાવના-

સુકુમાર વગેરે માણસોને વમન કેવું દેવું ?

તત્ર સુકુમારં કુશં ચાલં વૃદ્ધં મીરં વા વમન-
સાધ્યેષુ વિકારેષુ ક્ષીરદધિતક્રયવાગૂનામન્યતમમા-
કઠં પાયયેત્ ॥ ૬ ॥

જે માણસ સુકુમાર, કૃશ, બાળક, વૃદ્ધ કે
બીકણ હોય, તેને રોગ એ વમનથી ટળે એવો
જણાય, તો તે માણસને વમનદ્રવ્યોથી પકવેલાં
દૂધ, દહીં, છાશ કે રાખમાંથી ઠાઈ એક દ્રવ્ય
ગળા સુધી પાવું. (વાગ્લટ કહે છે : વૃદ્ધ કે બાળક
વગેરેને રોગ અનુસાર મધ, દૂધ, શેરડીનો રસ કે
માંસનો રસો ગળા સુધી પાઈને પછી યોગ્યતા
પ્રમાણે વમનદ્રવ્યની માત્રા પાવી.) ૬

વમનદ્રવ્યની માત્રા પાયા પછી શું કરવું ?

પીતૌપથં ચ પાણિભિરગ્રિતૈઃ પ્રતાપ્યમાનં મુહ-
ર્ત્તપ્રેક્ષેત । તસ્ય ચ સ્વેદપ્રાદુર્ભાવેણ શિથિલતામા-
પન્નં સ્વેમ્યઃ સ્થાનેમ્યઃ પ્રચલિતં કુક્ષિમનુસૃતં જાની-
યાત્તતઃ પ્રવૃત્તહૃદ્ધાસં જ્ઞાત્વા જાનુમાત્રાસનોપવિટ-
માતૈર્લલાટે ષ્ઠે પાર્શ્વયોઃ કઠે ચ પાણિભિઃ
સુપરિગૃહીતમજ્જુલીગન્ધર્વહસ્તોત્પલનાલાનામન્યત-
મેન કણ્ઠમભિસ્પૃશન્તં વામયેત્તદિવાવત્સમ્યગ્વાન્ત-
લિજ્ઞાનીતિ ॥ ૭ ॥

રોગી ઔષધ પી બાજુ ત્યારે પછી ગરમ હાથ
કરી તેના શરીરને શેઠ્યા કરવું. અને થોડી વાર
સુધી રોગીને એમ ને એમ રહેવા દેવો.

જ્યારે રોગીને પસીના આવવા લાગે, ત્યારે
જાણવું કે એનો દોષ શિથિલ થઈ, પોતાનાં
સ્થાનોથી પ્રચલિત થઈ ને પેટમાં આવી ચૂક્યો છે.

જ્યારે મોળ આવતી જાણવામાં આવે,
ત્યારે રોગીને ગોઠણ જટલા જોયા આસન પર
બેસાડવો, એના સ્નેહી લોહિના હાથે તેનાં લલાટ,
પીઠ, પાસાં તથા કંઠને યોગ્ય રીતે પકડાવવાં
અને રોગીના હાથથી જ તેના ગળામાં આંગળી,
એરડાની ડાંડલી કે કમળવું નાળ, એમાંના એક

વડે સ્પર્શ કરાવતાં કરાવતાં જ્યાં સુધી વમન
ખરાબર થયાનાં ચિહ્નો જોવામાં આવે ત્યાં સુધી
વમન કરાવવું. ૭

વમનના મિથ્યાયોગ, અતિયોગ અને
સમ્યગ્યોગનાં લક્ષણો

ભવતચાત્ર ॥

કફપ્રસેકં હૃદયાવિશુદ્ધિ

કળદં ચ દુઃશુદ્ધિતલિજ્ઞમાહુઃ ।

પિત્તાતિયોગં ચ વિસંજ્ઞતાં ચ

હૃત્કણ્ઠપીઢામપિ ચાતિવાન્તે ॥

પિત્તે કફસ્થાનુસુષ્ણં પ્રવૃત્તે

શુદ્ધેષુ હૃત્કણ્ઠશિરઃસુ ચાપિ ।

લઘૌ ચ દેહે કફસંસ્રવે ચ

સ્થિતે સુવાન્તં પુરુષં વ્યવસ્યેત્ ॥ ૮ ॥

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ
સ્વમુખે કહ્યું છે : ‘વમન કર્યા પછી એ કફનો
સ્રાવ થતો હોય, હૃદય ચોખ્ખું ન થયું હોય અને
ખરબ આવી કરતી હોય, તો જાણવું કે વમનનો
મિથ્યાયોગ થયો છે. એ પિત્ત બહુ જ પડે,
બેલાન થવાય અને હૃદયમાં તથા કંઠમાં પીડા
થાય, તો જાણવું કે વમનનો અતિયોગ થયો
છે. એ કફ પકડ્યા પછી પિત્ત સંદેગ પડ્યું હોય,
છાતી, ગણું તથા માથું શુદ્ધ થઈ ગયો હોય,
શરીર હલકું થઈ ગયું હોય અને કફનો સ્રાવ
બંધ પડી ગયો હોય, તો જાણવું કે વમનનો
સમ્યગ્યોગ થયો છે.’ ૮

વમન થયા પછી કરવાના ઉપચારો

સમ્યગ્વાન્તં ચૈનમભિસમીક્ષ્ય સ્નેહનવિરેચન-
શમનાનાં ધૂમાનામન્યતમં સામર્થ્યતઃ પાયયિત્વા-
ચારિકમાદિશેત્ ॥

ભવન્તિ ચાત્ર ॥

તતોષ્પરાદ્ધે શુચિશુદ્ધદેહ-

મુષ્ણાભિરદ્ધિઃ પરિપિક્તગાત્રમ્ ।

કુલત્યમુદ્રાદકિજાઙ્ગલાનાં

યુષ્ઠૈ રસૌર્વાપ્યુપખોજયેતુ ॥ ૯ ॥

વમનનો સમ્યગ્યોગ થયેલો એવામાં આવે તે પછી સ્રોતોમાં લાગી રહેલા કફને દૂર કરવા માટે શેગીને તેની શક્તિ પ્રમાણે સ્નેહિક, ચૈત્ત્ય અને સંશમનીય એ ત્રણ બતાવ્યાં ધૂમપાનોમાંથી યોગ્ય જણાય, તે પ્રકારનું ધૂમપાન કરાવવું અને પછી તેને આહારવિહારે બતાવી દેવા.

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વયંએ કહ્યું છે : 'શેગીનું' શરીર પવિત્ર અને શુદ્ધ થયા પછી બપોરે તેનાં ગાત્રો પર શીતળ જળનું સિંચન કરી, નવરાવી તેના જઠરાગ્નિ વગેરેની સ્થિતિ પ્રમાણે રાખ પાવી, અથવા કળથી, મગ અને તુવરના ઓસામણથી કે જંગલી પ્રાણીઓનાં માંસોના રસાઓથી ભોજન કરાવવું. ૯

વમનનાં ફળો

કાસોપલેપસ્થરમેદનિદ્રા-

તન્દ્રાસ્યદૌર્ગંધ્યનિષેપસર્ગાઃ ।

કફપ્રસેરુપ્રહણીપ્રદોષાઃ

ન સન્તિ જન્તોર્વમતઃ કદાચિત્ ॥

યથા વિનાશં સહસા વ્રજન્તિ

ચ્છિન્ને તરૌ પુષ્પફલપ્રરોહાઃ ॥

તથા હૃતે શ્લેષ્મણિ શોધનેન ।

તજ્ઞા વિકારાઃ પ્રશમં પ્રયાન્તિ ॥૧૦॥

વમન કરનારા માણસને ખાંસી, સ્રોતોમાં મળોની વૃદ્ધિ, સ્વરભંગ, અતિનિદ્રા, તંદ્રા, મુખની કુર્ગંધતા, વિપ્તો ઉપદ્રવ, શીતળા આદિ ઉપદ્રવો, કફનો સ્નાવ અને અહણદોષ-એ કદી પણ થતા નથી. જેમ વૃક્ષને કાપી નાખવામાં આવતાં પ્રુષ્પો, ફળો તથા અંકુરો તુરત જ નાશ પામે છે, તેમ શોધનથી કફ દૂર થતાં કફથી થયેલા વિકારો તુરત જ નાશ પામે છે. ૧૦

વમન ક્રોધે ન કરાવતુ'

ન વામયેતૈમિરિકોર્ધ્વવાત-

ગુલ્મોદરહીહક્રમિશ્રમાત્તાન્ ।

સ્થૂલક્ષતક્ષીનકૃશાતિષ્ટદ-

મૂત્રાતુરાત્કેવલવાતરોગાન્ ॥

સ્વરોપવાતાધ્યયનપ્રસક્ત-

દુઃકર્ણદિદુષ્કોષ્ટતુર્હાત્તવાલાન્ ।

ઊર્ધ્વાસ્રપિત્તિક્ષુધિતાતિરુદ્ધ-

ગર્ભિણ્યુદાવર્તિનિરૂહિતાંશ્ચ ॥

અવમ્યવમનાદ્રોગાઃ કુચ્છતાં યાન્તિ દેહિનામ્ ।

અસાધ્યતાં વા ગચ્છન્તિ નૈતે વામ્યાસ્તત સ્મૃતાઃ ॥

તિમિરવાળો, ઊર્ધ્વવાતવાળો, ગુદમવાળો, ઉદરરોગી, ખગલનો દરદી, કૃમિઓથી પીડાયેલો, શ્રમથી પીડાયેલો, સ્થૂલ, ક્ષતથી ક્ષીણ થયેલો, કૃશ, અતિક્ષુદ્ધ, મૂત્રરોગી, ઠેવળ વાયુનો દરદી, સ્વરના ઉપધાતવાળો, ભણતો, વમનથી અત્યંત ગભરાટ પામનારો, અતિક્ષુદ્ધ કાઠાવાળો, તરશથી પીડાયેલો, બાળક, જોતે ચાલતા રક્તપિત્તવાળો, ભૂખ્યો, અત્યંત રૂક્ષ, ગર્ભિણી, ઉદાવર્તવાળો અને જેને નિરૂદ્ધાસ્તિ આપેલ હોય તેઓને વમન કરાવવું નહિ.

જેઓને વમન કરાવવાનો નિષેધ કહ્યો છે, તેઓને વમન કરાવવામાં આવે, તો તેથી તેઓના રોગો કષ્ટસાધ્ય અથવા અસાધ્ય થઈ જાય છે; માટે તેઓને વમન કરાવવું નહિ. ૧૧

તેવા લોકોને જેઠીમધના ક્વાથથી વમન કરાવવું એત્તેડપ્યજીર્ણવ્યથિતા વામ્યા યે ચ વિપાતુરાઃ ।

અતીમ ચોલ્વળકફાસ્તે ચ સ્યુર્મધુકામ્યુના ॥૧૨॥

તિમિરવાળા તથા ઊર્ધ્વવાતવાળા વગેરે જે લોકોને વમન કરાવવાનો નિષેધ કહ્યો છે, તે લોકો પણ જે અજીર્ણથી પીડાતા હોય, તો તેઓને

૧ અદૃઢ કફાદિથી પ્રતિધાત પામેલો વાયુ વાર વાર ઓડાડા આપ્યા કરે છે, એ રોગ ઊર્ધ્વવાત કહેવાય છે.

જઠીમધનો ક્વાથ પાઈને વમન કરાવવું; તેમ જ એવા લોકો વિપથી આતુર થયા હોય કે અત્યંત વધારે કફવાળા હોય, તોપણ જઠીમધનો ક્વાથ પાઈને વમન કરાવવું. ૧૨

કોને કોને વમન કરાવવું?

વામ્યાસ્તુ વિપશોપસ્તન્યદોષવિપમમન્દાગ્ન્યુન્માદાપસ્મારશ્લીપદાર્યુદવિદારિકામેદોમેહનવજ્વરાક્રુણ્યપચ્યામાતીસારહૃદ્રોગચિત્તવિભ્રમવિસર્પવિદ્રઘ્યજીર્ણમુલ્મુક્ષસેકહૃદ્લાસશ્વાસકાસપીનસપ્તીનાસકષ્ઠૌઘ્રવક્ત્રપાકકર્ણસ્રાવાધિજિહ્વોપજિહ્વિકામલશુષ્કિકાઘઃશોણિતપિત્તિનઃ કફસ્થાનજેષુ વિકારેષ્વન્યે ચ કફવ્યાધિપરીતા इति ॥ ૧૩ ॥

વિપ, શોષ, ધાવણનો દોષ, વિપમાસિ, મંદાસિ, ઉન્માદ, અપરમાર, શ્લીપદ, અર્થુદ, વિદારિકા, મેદ, પ્રમેહ, નવજ્વર, વિપમજ્વર, અરુચિ, અપચી, છાતીના રોગો, ચિત્તવિભ્રમ, વિસર્પ, વિદ્રધિ, અજીર્ણ, મોઢામાંથી લાળનો સ્રાવ, મોળ, શ્વાસ, ખાંસી, સળેખમ, નાકની ડુર્ગંધી, કંઠપાક, ઓઠપાક, મુખપાક, કર્ણસ્રાવ, અધિજિહ્વ, ઉપજિહ્વિકા, ગલશુડિકા કે નીચે ગતિવાળા રક્તપિત્તથી પીડાયેલાઓને વમન કરાવવું. જેઓને કફનાં સ્થાનકોમાં વિકારો થયા હોય, તેઓને અને બીજા પણ જેઓ કફજન્ય વ્યાધિઓથી ઘેરાયેલા હોય તેઓને પણ વમન કરાવવું. ૧૩

વિરેચન ક્યારે દેવું?

વિરેચનમપિ સ્નિગ્ધસ્વિન્નાય વાન્તાય ચ દેયમ્ અવાન્તસ્ય હિ સમ્યગ્વિરિક્તસ્યાપિ સતોષ્ઠ્યઃ સ્તસ્તઃ શ્લેષ્મા ગ્રહ્ણીં છાદયતિ, ગૌરવમાપાદયતિ, પ્રવાહિકાં વા જનયતિ ॥ ૧૪ ॥

રોગીને સ્નેહોથી સ્નિગ્ધ, સ્વેદનોથી સ્વિન્ન અને વમન કરાવ્યા પછી વિરેચન દેવું. જેને વમન કરાવ્યું ન હોય અને સારી રીતે વિરેચન

આપ્યું હોય, તેનો પણ કફ નીચે સરકી જઈને ગ્રહણી-પિત્તધરાકલને ઢાંકી દે છે, શરીર ભારે કરી નાખે છે અથવા પ્રવાહિકા (ગ્રાહનો રોગ) ઉત્પન્ન કરે છે; એટલે સ્નેહન, સ્વેદન અને વમન કરાવ્યા વિના વિરેચન અપાય નહીં. ૧૪

વિરેચન પહેલાંનું કામ

અથાતુરં શ્વો વિરેચનં પાપયિતાસ્મીતિ પૂર્વાર્હિણે લઘુ મોજયેત્ ફલામ્લમુષ્ણોદકં ચૈનમનુપાયયેત્ ॥

રોગીને બીજા દિવસે વિરેચન પાવાનું હોય ત્યારે પહેલે દિવસે સવારમાં તેને હલકું ભોજન જમાડવું અને તે ઉપર ખિઓરાં વગેરે કુળોનો રસ તથા ભીતું પાણી પાવું. (સાથંકાળે ભોજન દેવું જ નહીં.) ૧૫

વિરેચનનું વિધાન

અધાપરેજ્ઞનિ વિગતશ્લેષ્મઘાતુમાતુરોપક્રમણીયાદવેક્ષ્યાતુરમથાસ્મૈ ઔષધમાત્રાં પાતું પ્રયચ્છેત્ ॥ ૧૬ ॥

પછી વમનથી જોનો કફ પડી ગયો હોય એવા તે રોગી માણસને બીજા દિવસે સૂત્રસ્થાનના આતુરોપક્રમણીય નામના ઉપમા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે જોઈતપાસીને વિરેચનની માત્રા પીવા દેવી. (વિરેચનની માત્રા આઠ તોલાની ઉત્તમ, ચાર તોલાની મધ્યમ અને બે તોલાની ઓછામાં ઓછી ગણાય છે. માણસનાં બ્લાદિક જોઈ એ માત્રાઓની યોજના કરવી.) ૧૬

રોગીના કોડા પ્રમાણે વિરેચનની માત્રા

તત્ર મૃદુઃ કૂરો મધ્યમ ઇતિ ત્રિવિધઃ કોષ્ઠો ભવતિ. તત્ર વહુપિત્તો મૃદુઃ, સ દુર્યેનાપિ વિરિચ્યતે. વહુનાતશ્લેષ્મા કૂરઃ સ દુરિરેચ્યઃ. સમદોષો મધ્યમઃ, સ સાધારણ ઇતિ. તત્ર મૃદૌ માત્રા મૃદ્વી, તીક્ષ્ણા કૂરે, મધ્યે મધ્યા કર્તવ્યેતિ ॥ ૧૭ ॥

કોડો મૃદુ, કૂર અને મધ્યમ એમ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે. જે કોડો ઘણાં પિત્તવાળો હોય

તે મૃદુ કહેવાય છે. મૃદુ ક્રોઠાવાળા માણસને દૂધ પાવાથી પણ વિરેચિત કરી શકાય છે. જો ક્રોઠો ધણા વાયુ કે કફથી યુક્ત હોય, તે ક્રોઠો કૂર કહેવાય છે. કૂર ક્રોઠાવાળા માણસને મોંડ મોંડ વિરેચિત કરી શકાય છે. જો ક્રોઠો સમદોષોવાળો હોય તે મધ્યમ અથવા સાધારણ કહેવાય છે. એમાં મૃદુ ક્રોઠાવાળાને મૃદુ ગુણવાળી, કૂર ક્રોઠાવાળાને તીક્ષ્ણ ગુણવાળી અને મધ્યમ ક્રોઠાવાળા માણસને મધ્યપત્તી એટલે જમાં મૃદુ અને તીક્ષ્ણ ગુણ પણ હોય એવી માત્રા દેવી. ૧૭

વિરેચન ઔષધ પીધા પછી કેમ વર્તવું? પીત્તૌષધ તન્મનાઃ શય્યામ્યાસે વિરિચ્યતે ॥ વિરેચન પીત્તવાંસ્તુ ન વેગાન્ધારયેદ્વયુઃ । નિવાતશાયી શીતામ્બુ ન સ્પૃશેન્ન પ્રવાહયેત્ ॥૧૮ જણે વિરેચન પીધું હોય, તે માણસે વિરેચનમાં જ ચિત રાખવું, શય્યાની સમીપમાં જ ગ્રાડે બેસવું, વેગાને અટકાવવા નહિ, પવન વગરની જગ્યામાં સૂવું, શીતળ જળનો સ્પર્શ પણ કરવો નહિ અને દસ્ત લાવવા માટે જોર પણ કરવું નહિ. ૧૮

વમન અને વિરેચનમાં કયા પદાર્થો પડે? યથા ચ વમને પ્રસેકૌષધકફપિત્તાનિલાઃ ક્રમેણ ગચ્છન્તિ । एवं વિરેચને મૂત્રપુરીપિત્તૌષધ-કફા इति ॥ ૧૯ ॥

વમનઔષધ પીધું હોય, તો અનુક્રમે લાળ, ઔષધ, કફ, પિત્ત, અને પવન નીકળે છે; તેમ જ વિરેચનઔષધ પીધું હોય, તો અનુક્રમે મૂત્ર, વિષા, પિત્ત, ઔષધ અને કફ પડે છે. ૧૯

વિરેચનના મિથ્યા, હીન, અતિ તથા સમ્યગ્ યોગનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો

भवन्ति चात्र ॥

સાદુર્વિરિક્તે કફાપિત્તકોપો

दाहोऽहचिर्गौरवमसिद्धः ।

हृत्कुक्ष्यशुद्धिः परिदाहकण्डू-

विष्णूत्रसङ्गाश्च न सद्विरिक्ते ॥

મૂર્છાશુદ્ધિશકફાતિયોગાઃ

શ્લોઢ્રમશ્વાતિવિરિક્તલિઙ્ગમ્ ।

ગતેષુ દોષેષુ કફાન્વિતેષુ

નામ્યા લઘુત્વે મનસથ તુટૌ ॥

ગતેઽનિલે ચાપ્યનુલોમભાવં

સમ્યગ્વિરિક્તં મનુજં વ્યવસ્યેત્ ॥ ૨૦ ॥

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્યંતરિએ

સ્વમુખે કહ્યું છે : ‘જો વિરેચનનો મિથ્યા યોગ

થયો હોય, તો કફ તથા પિત્તનો કાપ થાય છે,

દાહ થાય છે, અરચિ થાય છે, શરીરમાં ભારેપણું

આવે છે અને જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે. જો વિરે-

ચનનો હીનયોગ થયો હોય, તો હૃદય તથા પેટની

અશુદ્ધિ રહે છે, બળતરા થાય છે, ખરજ આવે

છે અને વિષા તથા મૂત્રની અટકાયત થાય છે.

જો વિરેચનનો અતિયોગ થયો હોય, તો મૂર્છા

આવે છે, ગુદા બહાર નીકળી જાય છે, કફ

અત્યંત પડે છે અને શૂળ હતપન્ન થાય છે.

જો કફ સહિત દોષ પડી ગયા હોય, નાભિ

હલકી થઈ ગઈ હોય, મન પ્રસન્ન થયું હોય

અને પવન અનુલોમ થયો હોય, તો જાણવું કે

વિરેચનનો સમ્યગ્યોગ થયો છે. ૨૦

વિરેચન પછીનું ખાસ કામ

મન્દાગ્નિમશીળમસદ્વિરિક્તં

ન પાયયેન્નાહનિ તત્ર પેયામ્ ।

ક્ષીણં વૃદ્ધાંચં સુવિરેચિતં ચ

તન્વીમશીતાં લઘુ પાયયેત્ ॥ ૨૧ ॥

મંદ અગ્નિવાળા તથા ક્ષીણતાવગરના જ

માણસને વિરેચનનો હીનયોગ પ્રાપ્ત થયો હોય

તેને તે દિવસે રાખ પાવી નહિ; સારી રીતે

વિરેચિત થયેલો માણસ જો ક્ષીણ તથા તરસથી

ઘરાયેલો હોય, તો તેને તે દિવસે તુરત પાતળી

તથા ઊની રાખ પાવી. ૨૧

વિરેચનનાં ફળો.

બુદ્ધેઃ પ્રસાદં ચલમિન્દ્રિયાણાં,
ધાતુસ્થિરત્વં ચલમગ્નિર્દાક્ષિમ્ ।

ચિરાચ પાકં વયસઃ કરોતિ
વિરેચનં સમ્યગુપાસ્યમાનમ્ ॥

યથૌદકાનામુદકેસ્પનીતે

ચરસ્થિરાણાં ભવતિ પ્રણાશઃ ।

પિત્તે હૃતે ત્વેવમુપદ્રવાણાં

પિત્તાત્મકાનાં ભવતિ પ્રણાશઃ ॥૨૨॥

ચોગ્ય રીતે સેવવામાં આવતું વિરેચન
બુદ્ધિને પ્રસન્ન કરે, ઇન્દ્રિયોને બળ આપે, જઠરાશિ-
ને પ્રદીપ્ત કરે અને વૃદ્ધાવસ્થાને બહુ જ મોટી
આવવા દે છે. જેમ જળને ખેંચી લેવામાં આવતાં
સ્થાવર તથા જંગમ જળચર જીવો નાશ પામે છે,
તેમ વિરેચનથી પિત્ત દૂર થતાં પિત્ત સંબંધી
ઉપદ્રવો નાશ પામે છે. ૨૨

કોને વિરેચન ન દેવું ?

મન્દાગ્ન્યતિલ્લેહિતવાલબૃદ્ધ-

સ્થૂલાઃ ક્ષતક્ષીણમયોપતપ્તાઃ ।

શ્રાન્તસ્તૂહાર્તોઽપરિજીર્ણમ્તો

ગર્ભિણ્યથો ગચ્છતિ યસ્ય ચાતુક્ ॥

નવપ્રતિદ્યાયમદાલ્પયી ચ

નવજ્વરી યા ચ નવપ્રસૂતા ।

શલ્યાદિંતાશ્વાપ્યવિરેચનીયાઃ

લેહાદિમિયં ત્વનુપસ્કૃતાથ ॥ ૨૩ ॥

મંદ અગ્નિવાળો, અત્યંત સ્નિગ્ધ થયેલો,

બાળક, વૃદ્ધ, જડો, ક્ષતથી ક્ષીણ થયેલ, ભયથી
તપ્ત થયેલ, થાકેલ, તરસથી પીડાયેલ, જેને
અન્ન પરચું ન હોય તે, ગર્ભિણી, જેને ગુદામાંથી
રક્તપિત્ત પડતું હોય તે, નવા સળેખમવાળો,
મદાત્મ્યવાળો, નવા જ્વરવાળો, જેના પ્રસવને
થોડા દિવસ થયા હોય તે સ્ત્રી, શલ્યથી પીડાયેલાને

અને સ્નેહના સંસ્કારો નહિ પામેલાને વિરેચન
દેવું નહિ. ૨૩

વિરેચનના અપવાદો અપવાદ

અલ્પચરિત્તાભિપરીતદેહા-

ન્વિરેચયેત્તાનપિ મન્દવીર્યઃ ।

વિરેચનૈર્યાન્તિ નરા વિનાશ-

મજ્જપ્રયુક્તૈરવિરેચનીયાઃ ॥ ૨૪ ॥

જ્યોને વિરેચન દેવાનો નિષેધ છે, તેઓ
(મંદાગ્નિવાળો વગેરે) જે અત્યંત પિત્તથી વ્યાપ્ત
શરીરવાળા થઈ ગયા હોય, તે તેઓને પણ
મંદવીર્યવાળાં વિરેચનો આપીને વિરેચિત કરવા.
જ્યોને વિરેચિત કરવાનો નિષેધ છે, તેઓને જે
મૂર્ખ વૈધોના હાથે વિરેચનો આપવામાં આવે,
તે તેઓ તે વિરેચનોથી નાશ પામે છે. ૨૪

વિરેચનો કોને કેવાં ?

વિરેચ્યાસ્તુ જ્વરગરાલ્યુપશોર્ચ્યુદોદરગ્રન્થિ-
વિદ્રધિપાણ્ડુરોગાપસ્મારહૃદ્રોગવાતરક્તમગન્દરચ્છ-
ર્દિયોનિરોગવિસર્પગુલ્મપક્વાશ્વરુગ્નિવન્ધવિષ્ણુચિ-
કાલસકમૂત્રાઘાતકુષ્ઠવિસ્ફોટકપ્રમેહાનાહૃદ્ગીહશોફ-
શુદ્ધિશસ્ત્રધતક્ષારામિદગ્ધદુષ્ટવ્રણાક્ષિપાક્વાચતિમિ-
રાભિષ્પન્દશિરઃકર્ણાક્ષિનાસાસ્પગુદમેહદાહોર્ધ્વરક્ત-
પિત્તક્રમિકોઘ્નિનઃ પિત્તસ્થાનજેષુ વિકારોષ્પન્થે ચ
પૈત્તિકવ્યાધિપરીતા इति ॥ ૨૫ ॥

નવીન જ્વર સિવાયનો જ્વર, ઝેર, અરુચિ,
અરશ, અયુર્દ, ઉદરરોગ, મંથિ, વિદ્રધિ, પાંડુરોગ,
અપસ્માર, હૃદયરોગ, વાતરક્ત, ભગંદર, ઊલટી,
ચોનિરોગ, વિસર્પ, ગુલ્મ, પક્વાશયના રોગ,
મળબંધ, વિષૂચિક્ષા, અલસક, મૂત્રાઘાત, કુષ્ઠ,
વિસ્ફોટક, પ્રમેહ, આનાહ, ખરલતું દરદ, સોજો,
વધરાવળ, શસ્ત્રોનો જખમ, ક્ષારથી દાહ, અશિથી
દાહ, કુષ્ટવળ, અક્ષિપાક, કાચ, તિમિર, અભિયંદ,
મસ્તક, કાન, નાક, મોહ, ગુદા તથા લિંગની
બળતરા; ઊંચું ચાલતું રક્તપિત્ત કે ઠાઠામાં પડેલા

કૃમિથી પીડાયેલાઓને, પિત્તનાં સ્થાનકામાં થયેલા વિકારોવાળાને અને પિત્ત સંબંધી વ્યાધિઓથી ઘેરાયેલાઓને વિરેચન દેવાં. ૨૫

વમનદ્રવ્યોતું ઊંચે અને વિરેચન-
દ્રવ્યોતું નીચે જવાતું કારણ

સત્ત્વસૌહ્યતૈશ્વર્યોષ્યવિકાશિર્વિરેચનમ્ ।

વમનં તુ હરેદોષં પ્રકૃત્યા ગતમન્યથા ॥

ચાત્યધો દોષમાદાય પચ્યમાનં વિરેચનમ્ ।

ગુણોત્કર્ષાદ્વિજત્યૂર્ધ્વમપકં વમનં પુનઃ ॥ ૨૬ ॥

વાયુને અનુલોભ કરનારપણું, સૂક્ષ્મ સ્ત્રોતોમાં પેસનારપણું, દોષોનો તુરત સાવ કરનારપણું, ઉષ્ણતા અને સાંધાઓના બંધોને પોત્યા પાડી નાખનારપણું—એટલા ગુણોને લીધે વમનદ્રવ્ય તથા વિરેચનદ્રવ્ય પણ દોષોને દૂર કરનાર છે; છતાં વિરેચનદ્રવ્ય પોતે પાકવા લાગે, તે સમયમાં દોષને લઈને નીચે જાય છે અને વમનદ્રવ્ય પોતે કાચું હોય, તે સમયમાં જ દોષને લઈને જાયે જાય છે; તેનું કારણ તેઓના પ્રભાવ વિના બીજું કશું નથી. (વમનદ્રવ્યમાં એવી જ કોઈ શક્તિ છે, કે જેથી તે કાચું હોય તે સમયમાં જ દોષને લઈને જાયે જાય છે અને વિરેચનદ્રવ્યમાં એવી જ કોઈ શક્તિ છે કે જેથી તે પોતે પાકવા લાગે તે સમયમાં દોષને લઈને નીચે જાય છે.) અથવા વિરેચનદ્રવ્યમાં પૃથ્વી તથા જળના ગુણો અધિક હોવાથી તે દ્રવ્યો પાકવાના સમયમાં ભારે થવાથી દોષને લઈને નીચે જાય છે અને વમનદ્રવ્યોમાં વાયુ તથા અશિના ગુણો અધિક હોવાથી તે દ્રવ્યો શીઘ્રગામી તથા હલકાં હોવાથી કાચાં હોય તે સમયમાં જ દોષને લઈને જાયે જાય છે. (સૂત્ર-સ્થાનના ૪૧ મા અધ્યાયનો ૧૦ મો વિષય વાંચો.)

અતિ તીક્ષ્ણ વિરેચન કોને ન દેવું ?

મૃદુકોષ્ઠસ્ય દીપ્તાગ્રેરતિતીક્ષ્ણં વિરેચનમ્ ।

ન સમ્યક્નિર્હરેદોષાનતિવેગપ્રધાવિતાન્ ॥ ૨૭ ॥

જે માણસનો કોઠો મૃદુ હોય તે માણસના

દોષો મૃદુતાને લીધે અત્યંત વેગથી દોડે છે અને જે માણસનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત હોય તે માણસના દોષો અગ્નિની દીપ્તિથી તુરત જ પકવ થઈને અત્યંત વેગથી દોડે છે; માટે તે માણસોને અતિ તીક્ષ્ણ વિરેચન દેવામાં આવે, તો તે વિરેચન પણ ઝડપ-દાર હોવાથી દોષોને બરાબર દૂર કરતું નથી. (આ કારણને લીધે એવાં માણસોને મૃદુ તથા સ્વદૃષ્ય વિરેચન જ દેવું એઈએ.) ૨૭

કેવું વિરેચન સારું ગણાય ?

પીતં યદૌષધં પ્રાતર્ઘૃતપાકસમે ક્ષણે ।

પક્તિં ગચ્છતિ દોષાંથ નિર્હરેત્તત્રશસ્યતે ॥ ૨૮ ॥

પ્રભાતે પીધેલું જે વિરેચન—ઔષધ આધેલા

અન્નના પાકના સમયે પાકવા ઉપર આવીને દોષોને દૂર કરે, તે વિરેચનઔષધ ઉત્તમ ગણાય છે. ૨૮

અલિપ્ત દોષોતું નિવારણ અને શમન કરવાની સમજણ

દુર્વલસ્ય ચલાન્દોષાનલ્પાનલ્પાન્પુનઃ પુનઃ ।

હરેત્પ્રમૂતાનલ્પાસ્તુ શમયેત્પચ્યુતાનપિ ॥

હરેદોષાંથલાન્પકાન્વલિનો દુર્વલસ્ય ચ ।

ચલા છુપેક્ષિતા દોષાઃ ક્લેશયેષુથિરં નરમ્ ॥ ૨૯ ॥

નબળા માણસના પ્રચલિત થયેલા અપકવ

દોષો એ ઘણા હોય તો સંશોધનોથી નહીં પણ

તીક્ષ્ણ ભોજનોથી તેઓનું વારંવાર થોડું થોડું

નિવારણ કરવું; પણ એ થોડા હોય તો અલિપ્ત

થયેલા છતાં પણ તેઓનું શમન જ કરવું. બળવાન

કે નબળા માણસના પણ પ્રચલિત થયેલા દોષો એ

પકવ હોય, તો તેઓનું યોગ્ય સંશોધનોથી જ

નિવારણ કરવું; કેમ કે પ્રચલિત થયેલા દોષોની એ

ઉપેક્ષા રાખવામાં આવે તો તે દોષો માણસને

લાંબા કાળ સુધી હેરાન કરે છે. ૨૯

કઠણ કોડા તથા અદાગિવાળા માણસનું

સંશોધન કરવાનો પ્રકાર

મન્દાગ્નિ કુરકોષ્ઠં ચ સધારલઘ્નૈર્ધૃતૈઃ ।

સન્ધુક્ષિતાગ્નિં સ્નિગ્ધં ચ સ્વિન્નં ચૈવ વિરેચયેત્ ॥ ૩૦ ॥

જે માણસ મંદ જઠરાગ્નિવાળો કે કઠણ કઠાવાળો હોય, તેના અગ્નિને ક્ષારવાળાં તથા લવણવાળાં ધૂતોથી પ્રદીપ્ત કરવો અને પછી તે માણસને સ્નેહન તથા સ્વેદનસંસ્કાર આપીને સંશોધનોથી વિરચિત કરવો. ૩૦

સંશોધન પહેલાં સ્નેહન તથા સ્વેદનની જરૂર સ્નિગ્ધસ્વિન્નસ્ય મૈષજ્યૈર્દૌષસ્તૂત્કલેશિતો વલાત્ । વિલીયતે ન માર્ગેષુ સ્નિગ્ધે માણ્ડ ઇવોદકમ્ ॥૩૧

માણસને સ્નેહન તથા સ્વેદનસંસ્કાર આપ્યા પછી તેનું બળ વગેરે જોઈને આપેલાં ઔષધોએ પડવામાં તત્પર કરેલો તેનો દોષ, જેમ ચીકણા વાસણમાં જળ વળગી રહેતું નથી, તેમ સ્નોતોમાં વળગી રહેતો નથી; માટે સ્નેહન તથા સ્વેદનસંસ્કાર આપ્યા પછી જ સંશોધન હેવું. ૩૧

અત્યંત સ્નિગ્ધ થયેલાં સ્નેહરૂપ વિરચન પીવું નહીં ન ચાતિસ્નેહપીતસ્તુ પિવેત્સ્નેહવિરેચનમ્ ।

દોષાઃ પ્રચલિતાઃ સ્થાનાઙ્ગયઃ શિષ્યન્તિ વર્તમ્સુ ॥

જે માણસે અત્યંત સ્નેહપાન કર્યું હોય, તેણે સ્નેહાત્મક વિરચન પીવું નહિ; કેમ કે એ માણસના સ્થાનોથી પ્રચલિત થયેલા દોષો સ્નેહરૂપ વિરચનને લીધે પ્રાચ્છા સ્નોતોમાં ચોંટી બંધ છે.

અમુક રોગીઓને અતિ સ્નિગ્ધ છતાં નિમ્ન-
~ ~ ~ કેવાં સંશોધનો દેવાં ?

વિપામિષાતપિઢક્ષાશોકપાણ્ડુવિસર્પિણઃ ।

નાતિસ્નિગ્ધાઃ વિશોઘ્વાઃ સ્યુસ્તથા કુષ્ઠપ્રમેહિણઃ ॥

વિપથી પીડાયેલ, અભિષાતથી પીડાયેલ, ફેડાલીઆવાળો, સોજવાળો, પાંડુરોગવાળો, વિસર્પવાળો, કાઢિયો અને પ્રમેહીને અતિ સ્નિગ્ધ કરીને નહિ, પણ જરાક સ્નિગ્ધ કરીને જ સંશોધનોથી શુદ્ધ કરવા. ૩૩

સ્નેહ માફક હોય તેને રક્ષા તથા સ્નિગ્ધ કરીને સંશોધન હેવું

વિરુદ્ધ સ્નેહસાત્મ્યં તુ ભુયઃ સંસેહ શોધયેત્ ।
તેન દોષા હતાસ્તસ્ય મગ્નિત્વલવર્દ્ધનાઃ ॥૩૪॥

જે માણસને સ્નેહ માફક હોય તેને પ્રથમ રક્ષા કરીને સ્નિગ્ધ કરવો અને તે પછી સંશોધનથી શુદ્ધ કરવો; કેમ કે તેને રક્ષા કર્યા પછી સ્નિગ્ધ કરીને તેના દોષો દૂર કરવામાં આવે તો તેથી બળની વૃદ્ધિ થાય છે. ૩૪

કઠાની પરીક્ષા કરવા પ્રથમ મૃદુ સંશોધન પાવું પ્રાગપીતં નરં શોઘ્યં પાયયેદૌષધં મૃદુ ।

તતો વિજ્ઞાતકોષ્ઠસ્ય કાર્યં સંશોધનં પુનઃ ॥૩૫॥

જેણે પહેલાં સંશોધનઔષધ પીધું હોય, તે માણસને શુદ્ધ કરવો હોય, તો તેને પ્રથમ મૃદુ સંશોધન પાઈને તેના કઠાની પરીક્ષા કરવી. એ ઉપાયથી 'કઠો મૃદુ છે, મધ્યમ છે કે કઠણ છે?' એ નક્કી જણાય; તે પછી તે માણસને ફરી યોગ્ય સંશોધન આપીને શુદ્ધ કરવો. ૩૫

રાબને કેવું વિરચન પાવું ?
સુલં દ્રવ્યફલં હૃદયમલ્પમાત્રં મહાગુણમ્ ।

વ્યાપત્સ્વલ્પત્વયં ચાપિ પિવેન્નૃપતિરૌષધમ્ ॥૩૬॥

રાબ અત્યંત સુકુમાર હોય છે; તેને એવું વિરચન પાવું કે જે સુખદાયી, અતુલવેલા કુળવાળું, સચિ લાપજ એવું, થોડી માત્રાવાળું, મોટા ગુણવાળું અને કદાચ કાઈ બગાડ થાય તોપણ થોડું જ નુકસાન કરે એવું હોય. ૩૬

સ્નેહન તથા સ્વેદન વિના સંશોધનથી નુકસાન સ્નેહસ્વેદાવનમ્પસ્ય યસ્તુ સંશોધનં પિવેત્ ॥

દારુ શુષ્કમિત્રાનામે દેહસ્તસ્ય વિશીર્યતે ॥

સ્નેહસ્વેદપ્રચલિતા રસૈઃ સ્નિગ્ધૈરુદીરિતાઃ ।

દોષાઃ કોષ્ઠગતા જન્તોઃ સુલાહર્તુ વિશોધનૈઃ ॥

યોગ્ય રીતે સ્નેહન તથા સ્વેદનસંસ્કાર આપ્યા વિના જે માણસને સંશોધન પાવામાં આવે, તેનું શરીર, જેમ નમાવવા જતાં સૂકું લાકડું તૂટી બંધ છે, તેમ શુદ્ધ કરવા જતાં તૂટી બંધ છે. સ્નેહન તથા સ્વેદનથી દોષો પ્રચલિત થઈને સ્નિગ્ધ રોગોથી દેલાઈને પ્રાણીના કઠામાં અ

છે, જેથી સંશોધનોથી તેઓને અનાયાસે દૂર કરી શકાય છે. ૩૭

અધ્યાય ૩૪ મો

ઉપક્રમ

અર્થાતો વમનવિરેચનવ્યાપચિકિત્સિતં વ્યા-
હ્યાસ્યામઃ । યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥૧॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'વમનવિરેચન-
વ્યાપચિકિત્સિતં' નામના અધ્યાયનું તે
પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન
ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

વમનવિરેચનના પંદર પ્રકારના બગાડો

વૈદ્યાતુરનિમિત્તં વમનં વિરેચનં ચ પંચદ-
શધા વ્યાપદ્યતે । તત્ર વમનસ્યાયોગતિરૂર્ધ્વં વિરેચન-
સ્યેતિ પૃથક્ । સામાન્યમુપયોઃ-સાવશેષોપધત્વં
જીર્ણોપધત્વં હીનદોષાપદ્ધત્વં વાતશૂલમયોગાતિ-
યોગૌ જીવાદાનમાધ્માનં પરિકર્ત્તિકા પરિસ્ત્રાવઃ
પ્રવાહિકા હૃદયોપસરણં વિશ્વચ્ચ ઇતિ ॥ ૨ ॥

વેધ, રોગી, ઔષધ અને માવજત કરનાર-
ના દોષોને લીધે વમન તથા વિરેચનના પંદર
પ્રકારના બગાડો થાય છે. વમનદ્રવ્ય નીચે
બય, એ વમનનો અધોગતિ નામનો બગાડ સમ-
જવો અને વિરેચનદ્રવ્ય જાચે બય, એ વિરેચનનો
જીર્ધ્વગતિ નામનો બગાડ સમજવો. બાકીના
સાવશેષોપધત્વ, જીર્ણોપધત્વ, હીનદોષાપદ્ધત્વ,
વાતશૂળ, અયોગ, અતિયોગ, જીવાદાન, આધ્માન,
પરિકર્ત્તિકા, પરિસ્ત્રાવ, પ્રવાહિકા, હૃદયોપસરણ
અને વિબંધ એ તેર બગાડો તો બનેના તુલ્ય જ
થાય છે. ૨

અધોગતિ-જીર્ધ્વગતિનું નિરૂપણ અને ચિકિત્સા

તત્ર વુમુક્ષાપીડિતસ્યાતિતીક્ષ્ણાગ્રેર્ધુદુક્ષોઽસ્ય
ચાવતિષ્ઠમાનં દુર્બલસ્ય વા ગુણસામાન્યભાવાદ્વમન-

૧ વમન તથા વિરેચનના પંદર પ્રકારના બગાડોના
ચિકિત્સાવિષયને.

મયો ગચ્છતિ । તત્રેષ્પિતાનવાસિર્દોષોત્કલેશચ ।
તમાશુ સ્નેહયિત્વા ભૂયસ્તીક્ષ્ણતરૈર્વામયેત્ । અપરિ-
શુદ્ધામાશયસ્યોત્કૃષ્ટશ્લેષ્મણઃ સશેષાન્નસ્ય વાઙ્મુદ્ધ-
મતિપ્રભૂતં ચ વિરેચનં પીતમૂર્ધ્વં ગચ્છતિ । તત્રેષ્પિ-
તાનવાસિર્દોષોત્કલેશચ, તત્રાશુદ્ધામાશયમુલ્લવણશ્લે-
ષ્માણમાશુ વામયિત્વા ભૂયસ્તીક્ષ્ણતરૈર્વિરેચયેત્ ।
આમાન્વયે ત્વામવત્સંવિધાનમ્ । અહૃદ્યેડતિપ્રભૂતે ચ
હૃદયં પ્રમાણયુક્તં ચ । અતઃ ઊર્ધ્વમુત્તિષ્ઠત્યોપધે ન
તૃતીયં પાપયેત્ । તતસ્ત્વેનં મધુઘૃતફાણિતયુક્તે-
લેહૈર્વિરેચયેત્ ॥ ૩ ॥

જે માણસ ભૂખથી પીડાયેલો, અત્યંત
તીક્ષ્ણ અગ્નિવાળો કે ક્રોધાળ ક્રોધાળો; અથવા
નબળો છતાં અજીર્ણવાળો હોય તેને દેવામાં
આવેલું વમન, પોતાના વાતાનુલોભકત્વ આદિ
શુભા વિરેચનના જેવા જ હોવાને લીધે નીચે
બય છે. ૩ આ પ્રમાણે વમન નીચે બય, તો ધારેલું
ફળ થતું નથી અને દોષના ઉત્કલેશરૂપ અનર્થ
થાય છે. આમ થયું હોય તો માણસને તુરત
સ્નેહન, સ્વેદન કરી ફરી વાર અતિ તીક્ષ્ણ વમન-
દ્રવ્યો પાઈને વમન કરાવવું.

જે માણસ અશુદ્ધ આમાશયવાળો, ઘણા
કફવાળો કે અજીર્ણવાળો હોય, તેને પાવામાં
આવેલું વિરેચન અથવા જે વિરેચન અપ્રિય કે
અત્યંત ઘણું હોય તે વિરેચન જાચે બય છે.
આ પ્રમાણે વિરેચન જાચે બંધ, તો ધારેલું ફળ
થતું નથી અને દોષના ઉત્કલેશરૂપ અનર્થ થાય
છે. આમ થયું હોય તો અશુદ્ધ આમાશયવાળાને
તથા ઘણા કફવાળાને તુરત વમન કરાવી ફરી વાર

૨ ભૂખ્યા માણસને ભૂખને લીધે વમનદ્રવ્ય તુરત
નીચે બય છે; તીક્ષ્ણ અગ્નિવાળાને અગ્નિની તીક્ષ્ણતાને
લીધે વમનદ્રવ્ય તુરત જ પાકી જઈ નીચે બય છે;
ક્રોધાળ ક્રોધાળાને ક્રોધાની ક્રોધાળતાને લીધે વમનદ્રવ્ય
નીચે બય છે અને અજીર્ણવાળા નબળા માણસને વમનદ્રવ્ય
અજીર્ણની સાથે જ પાકવા લાગીને નીચે બય છે.

અતિ તીક્ષ્ણ વિરેચનદ્રવ્યો પાઈને વિરેચન કરાવવું. અજીર્ણવાળા નબળા માણસની લંઘનપાચનાદિરૂપ ચિકિત્સા કરવી અને અપ્રિય કે અત્યંત ઘણું પાવામાં આવ્યું હોય, તો પાછું પ્રિય લાગે એવું તથા પ્રમાણસર વિરેચન પાવું. આ પ્રમાણે કયાં છતાં વિરેચનદ્રવ્ય ઊંચું ચડે, તો પછી ત્રીજી વાર વિરેચનઔષધ ન પાવું, પણ તે માણસને મધ, ઘી તથા ગોળની રાખથી મિશ્ર કરેલા માફક તથા પ્રિય અવલોહાથી વિરેચિત કરવો. ૩

ત્રીજા બગાડવું નિરૂપણ અને ચિકિત્સા

દોષવિગ્રથિતમલ્પમૌષધમવસ્થિતમૂર્ચ્વભાગિક મધોભાગિકં વા ન સંસ્રવતિ દોષાન્ । તત્ર તૃણા પાર્શ્વશૂલં છર્દિર્મૂર્છાં પર્વમેદા હૃલ્લાસોઽરતિરુદ્ધારા- વિશુદ્ધિશ્ચ ભવતિ । તમુષ્ણામિરઙ્ગિરાણુ વામયેત્ । સાવશેષૌષધમતિપ્રધાવિતદોષમતિવલમસમ્યગ્વિરિ- ક્તમપ્યેવં વામયેત્ ॥ ૪ ॥

ઘણું આપવું જોઈએ તેને બદલે થોડું આપવામાં આવેલું ઔષધ, દોષોથી મિશ્ર થઈને ઠોઠામાં એમ જ રહી જાય, તો તે વમનદ્રવ્ય કે વિરેચનદ્રવ્ય હોય છતાં દોષોને પાડવું નથી. એ સાવશેષૌષધત્વ નામનો બગાડ કહેવાય છે.

વમન કે વિરેચનદ્રવ્યનો એ બગાડ થવાથી તરસ લાગે, પાસાંઓમાં શૂળ નીકળે, ઊલટી થાય, મૂર્છા આવે, સાંધાઓ ટૂટે, મોળ આવે, અરતિ થાય અને અશુદ્ધ ઝાડકાર આવ્યા કરે છે. (ચિંતાથી થતી અસ્વસ્થતા તે અરતિ કહેવાય છે.)

જે માણસને વમનદ્રવ્યનો બગાડ થયો હોય, તે માણસને તરત જીવું પાણી પાઈને વમન કરાવવું. જે માણસને વિરેચનદ્રવ્યનો બગાડ થયો હોય, તે માણસ એ અત્યંત પ્રચલિત થયેલા દોષવાળો તથા અત્યંત બળવાન હોય, તો તેને પણ તુરત જીવું પાણી પાઈને વમન કરાવવું.

(વિરેચનદ્રવ્યના બગાડવાળો માણસ, એ અત્યંત પ્રચલિત થયેલા દોષવાળો તથા અત્યંત બળવાન ન હોય, તો ફરી વાર વિરેચન જ દેવું ?) ૪

ચોથા બગાડવું નિરૂપણ અને ચિકિત્સા

ક્રૂરકોમ્પ્રસ્યાતિતીક્ષ્ણાગ્રેરલ્પમૌષધમલ્પગુણં વા મક્તવત્પાકમુપૈતિ, તત્ર સમુદીર્ણાં દોષા યથાકાલ- મનિર્હીયમાણા વ્યાધિવિભ્રમં વલવિવ્રંશં ચાપાદ- યન્તિ તમનલ્પમમન્દમૌષધં ચ પાયયેત્ ॥ ૫ ॥

જે માણસ અતિ કઠણ ઠોઠાવાળો અને અત્યંત તીક્ષ્ણ અગ્નિવાળો હોય, તેને આપવામાં આવેલું અલ્પમાત્રાવાળું કે અલ્પશુભાળું વમનવું કે વિરેચનવું દ્રવ્ય અત્તની પેઠે પચી જાય છે; એ શુભૌષધત્વ નામનો બગાડ કહેવાય છે. એ બગાડથી દોષો ઘણા વધે છે.

એ અતિશય વધેલા દોષોને એ સમયસર દૂર ન કરાય તો તેઓ વ્યાધિ અને સૂત્રસ્થાનના ૧૫મા અધ્યાયના ૨૨મા વિષયમાં કહેલા બલવિવ્રંશને ઉત્પન્ન કરે છે.

જે વમનદ્રવ્યનો બગાડ થયો હોય, તો ફરી વાર ઘણું તથા તીક્ષ્ણ વમનદ્રવ્ય પાવું અને એ વિરેચનદ્રવ્યનો બગાડ થયો હોય, તો ફરી વાર ઘણું તથા તીક્ષ્ણ વિરેચનદ્રવ્ય પાવું. ૫

પાંચમા બગાડવું નિરૂપણ અને ચિકિત્સા

અલિગ્ધસ્વિન્નેનાલ્પગુણં વા મેપન્નમુપયુક્ત- મલ્પાન્દોષાન્હન્તિ । તત્ર વમને દોષશેષો ગૌરવમુ- ત્કલેશં હૃદયાવિશુદ્ધિં વ્યાધિવૃદ્ધિં ચ કરોતિ । તત્ર તં યથાયોગં પાપયિત્વા વામયેદ્ દૃઢતરમ્ વિરેચને તુ ગુદપરિકર્ત્તનમાધ્માનં શિરોગૌરવમનિસ્સરણં વા વાયોર્વ્યાધિવૃદ્ધિં ચ કરોતિ । તમુપપાદ્ય ભૂયઃ સ્નેહસ્વેદામ્યાં વિરેચયેદ્ દૃઢતરમ્ । દઢં વહુપ્રચ- લિતદોષં વા વૃત્તિયે દિવસેઽલ્પગુણં ચેતિ ॥ ૬ ॥

૧ વિસ્તૃપ્સાદો ગાત્રાણાં દોષવિવ્રંશનં ધ્રમઃ ।
અપ્રાચુર્યં ક્રિયાણાં ચ યલવિવ્રંસલક્ષણમ્ ॥

સ્નેહન તથા સ્વેદન કર્યા વિના વમનદ્રવ્ય કે વિરેચનદ્રવ્ય પાવામાં આવ્યું હોય અથવા અદ્યપશુલવાણું તે દ્રવ્ય પાવામાં આવ્યું હોય, તો તેથી દોષો થોડા જ દૂર થતાં તેઓનો કટલોક ભાગ બાકી રહી બચ છે, એ હીનદોષાપહત્તવ નામનો બગાડ કહેવાય છે.

જો વમનદ્રવ્યનો એ બગાડ થયો હોય, તો તે બગાડ શરીરનું ભારેપણું, ઉત્કલેશ, (જુઓ શારીરસ્થાન, અ. ૪, વિષય ૨૫) દૃઢ્યની અશુદ્ધિ અને વ્યાધિની વૃદ્ધિ કરે છે. એ થયેલ હોય તો સ્નેહન તથા સ્વેદન કરી ફરીથી તીક્ષ્ણ વમનદ્રવ્ય પાઈને સારી પેઠે વમન કરાવવું.

જો વિરેચનદ્રવ્યનો એ બગાડ થયો હોય, તો શુદ્ધામાં વાઢ થવા જેવી વેદના થાય છે, પેટ આક્રે છે, માથું ભારે થાય છે, વાયુ નીકળતો નથી અને વ્યાધિની વૃદ્ધિ થાય છે. એમ થાય તો સ્નેહન તથા સ્વેદન કરી ફરી વાર તીક્ષ્ણ વિરેચનદ્રવ્ય પાઈને સારી પેઠે વિરેચન કરાવવું.

જો રોગી સાધારણ મજબૂત શરીરવાળો તથા અત્યંત પ્રચલિત થયેલા દોષવાળો હોય, તો વમન તથા વિરેચનના દિવસથી ત્રીજ દિવસે અદ્યપશુલવાણું ઔષધ પાવું. ૬

છઠ્ઠા બગાડનું નિરૂપણ અને ચિકિત્સા

અસ્તિગ્ધસ્વિન્નેન રુક્ષમૌષધમ્પયુક્તમત્રજા-ચારિણા વા વાયું કોપયતિ । તત્ર વાયુઃ પ્રક્રુપિતઃ પાર્શ્વપ્રથ્થગ્ણિમન્યામર્મશૂલં મૂર્છાં શ્રમં સંજ્ઞાનાશં ચ કરોતિ । તં વાતશૂલમિત્યાચક્ષતે । તમમ્પન્થ્ય ધાન્યસ્વેદન સ્વેદયિત્વા યદીમધુકવિપક્ષ્વેન તૈલેનાનુવાસયેત્ ॥ ૭ ॥

સ્નેહન તથા સ્વેદન કર્યા વિના અથવા અલ્પચર્યા પાળ્યા વિના વમન કે વિરેચનનું રૂક્ષતાવાણું ઔષધ પાવામાં આવ્યું હોય, તો તે ઔષધથી પ્રક્રુપિત થયેલો વાયુ પાસાંઓ,

પીઠ, કંઠ, બોચી અને દૃઢ્યમાં રાજા ઉત્પન્ન કરે છે, મૂર્છિત કરે છે, શ્રમણ ઉત્પન્ન કરે છે અને સંજ્ઞાનો નાશ કરે છે; એ વાતશૂળ નામનો બગાડ કહેવાય છે.

જો બગાડ થયો હોય, તો રોગીને અલ્પચર્યા કરી, અડધ વગેરે ધાન્યની આકૃથી સ્વેદિત કરી જઠીમધના ક્વાથ તથા કંઠકથી પકવેલા તેલની અનુવાસનબાંસિત દેવી. ૭૮ ૮૨૦

સાત બગાડનું નિરૂપણ અને ચિકિત્સા

સ્નેહસ્વેદામ્યામવિભાવિતશરીરેણાલ્પમૌષધ-મલ્પગુણં વા પીતમૂર્ધ્વમધો વા નામ્યેતિ દોષાંથો-ત્કિલ્લય તૈઃ સદ્ બલશ્ચયમાપાદયતિ । તત્રાધ્માનં હૃદયગ્રહસ્તુષ્ણા મૂર્છાં દાહશ્ચ ભવતિ, તમયોગ ઇત્યા-ચક્ષતે । તમાશુ વામચેનમદનફલલવણામ્બુમિર્ચિરે-ચયેતીક્ષ્ણતરૈઃ કષાપૈશ્વ । દુર્વાન્તસ્ય તુ સમ્પત્કિષ્ણા દોષા વ્યાપ્ય શરીરં કણ્ઠશ્ચયથુકુષ્ઠપિઢકાજ્વરાક્ષ-મર્દનિસ્તોદનાનિ કુર્વન્તિ । તતસ્તાનવશેષાન્મહૌષ-ધેનાપહરેત્ । અસ્તિગ્ધસ્વિન્નસ્ય મૃદુવિરિક્તસ્યાથો નામેઃ સ્તબ્ધપૂર્ણોદરતા શૂલં વાતપુરીપસજ્જઃ કણ્ઠ-મળ્ડાગ્રાદુર્ભાવો ભવતિ, તમાસ્થાપ્ય પુનઃ સંસ્નેહ્ય વિરેચયેતીક્ષ્ણેન । નાતિપ્રવર્તમાને તિષ્ઠતિ વા દુષ્ટ-સંશોધને તત્સન્તેજનાર્થમુષ્ણોદકં પાયયેત્, પાણિ-તાપૈશ્વ પાશ્વોદરમુપસ્વેદયેત્ । તતઃ પ્રવર્તેતે દોષાઃ । અનુગ્રવૃત્તે ચાલ્પદોષે જીર્ણોષધં વહુદોષમહઃશેષં ચલં ચાવેક્ષ્ય ભૂયો માત્રાં વિદધ્યાત્ । અપ્રવૃત્તદોષં દશરાત્રાદર્ધ્યુપસંસ્કૃતદેહં સ્નેહસ્વેદામ્યાં ભૂયઃ શોધયેત્ । દુર્ચિરેચ્યમાસ્યાપ્ય પુનઃ સંસ્નેહ્ય વિરે-ચયેત્ । હીમયલોભૈર્વેગાવાતશીલાઃ પ્રાયશઃ સ્ત્રિયો રાજસમીપસ્યા વણિજઃ શ્રોત્રિયાશ્ચ ભવન્તિ । ત એતે દુર્ચિરેચ્યા વહુવાતત્વાદત એવ તાનતિસ્તિગ્ધાન્ સ્વેદોપપન્નાન્જ્ઞોધયેત્ ॥ ૮ ॥

જેના શરીરને સ્નેહન-સ્વેદનરૂપ સંસ્કાર ન અપાયેલ હોય, તે રોગી અદ્યપમાત્રા કે અદ્યપ-

ચુલ્કવાળું વમન-ઔષધ પીએ, તો તે જાંચે જતું નથી; અને વિરેચન-ઔષધ પીએ, તો તે નીચે જતું નથી, એટલું જ નહીં, પણ દોષોને ઉત્તિલપ્ત કરી બળનો ક્ષય કરે છે અને એમ થતાં આક્રેશ, દુઘ્યનું પકડાઈ જવું, તરસ, મૂર્છા તથા દાહ થાય છે. એ અયોગ નામનો બગાડ કહેવાય છે.

એ બગાડ એ વમનનો હોય, તો રોગીને તુરત જ મીઠળનાં ફળ તથા સૈંધવનું જળ પાઈ વમન કરાવવું અને એ વિરેચનનો બગાડ હોય, તો તુરત જ અતિ તીક્ષ્ણ ક્ષાયોં પાઈ વિરેચન કરાવવું.

એ ઝોછા વમનરૂપ દુર્યોગ થયો હોય, તો ઉત્તિલપ્ત (પ્રચલિત) થયેલા દોષો સઘળા શરીરમાં વ્યાપ્ત થઈને ખરજ, સોજો, કાઠ, ફેડલીઓ, જ્વર, અંગોનું ભાંગવું તથા સોચોથી ભોંકાયા જેવી વ્યથા ઉત્પન્ન કરે છે. (આ પ્રાસંગિક છે.)

એ ઝોછું વમન થવારૂપ દુર્યોગ થયો હોય, તો બાકી રહેલા દોષોનો સૂંઠનો ઉપયોગ કરાવી દૂર કરવા.

એ ઝોછું વિરેચન થવારૂપ દુર્યોગ થયો હોય, તો નાલિની નીચેના ઉદરનો ભાગ સ્તબ્ધ તથા પૂર્ણ થઈ જાય છે, રાજ નીકળે છે, અધોવાયુ તથા વિષ્ણની અટકાયત થાય છે, ખરજ આવે છે અને મંડલો (ચક્રરૂડાં) ઉત્પન્ન થાય છે.

એ ઝોછું વિરેચન થવારૂપ દુર્યોગ થયો હોય, તો રોગીને નિરૂદ્ધ નામની પિચકારી ઈર્ધ સ્નેહન-સ્વેદન કરી ફરી વાર તીક્ષ્ણ વિરેચનદ્રવ્ય પાઈને વિરેચન કરાવવું.

ઉપર પ્રમાણે કર્યા છતાં એ પેલું દુષ્ટ સંશોધન સંપૂર્ણ રીતે નીકળે નહીં અથવા જરા પણ નહીં નીકળતાં અંદર જ રહે, તો તેને બહાર નીકળવાનો વેગ આપવા માટે રોગીને

જનું પાણી પાવું અને અગ્નિથી તપાવેલી હથેળી-ઓ વડે તેનાં પાસાં તથા પેટ પર રોક કરવો. આમ કરવાથી દોષો નીકળી જાય છે.

એ થોડોક દોષ નીકળ્યા પછી ઔષધ પચી જાય અને તે રોગી ઘણા દોષવાળો બણાય, તો તેના બળ ઉપર અને બાકી રહેલા દિવસના ભાગ ઉપર ધ્યાન આપીને ફરી વાર માત્રા દેવી.

એમ કર્યા છતાં દોષ ન નીકળે તો પછી દસ રાત જવો-ઈર્ધ સ્નેહન તથા સ્વેદનનો સંસ્કાર આપી ફરી વાર વમનવિરેચન આપીને તેના શરીરનું સંશોધન કરવું.

એ રોગી દુર્વિરેચ્ય (જેને બહુ જ મુશ્કેલીથી વિરેચિત કરી શકાય એવો) હોય, તો તેને નિરૂદ્ધ નામની પિચકારી ઈર્ધ ફરીવાર સ્નેહન તથા સ્વેદન આપી વિરેચનની યોગ્ય માત્રા આપીને વિરેચિત કરવો.

ઘણું કરીને સ્ત્રીઓ, રાજઓની પાસે રહેનારાં માણસો, વ્યાપારીઓ અને વેદિયા બ્રાહ્મણો, લાજ, ભય તથા લોભાદિકને લીધે વેગોની અટકાયત કરવાની આદતવાળા જ હોય છે અને તેથી વાયુની પ્રબળતાને લીધે દુર્વિરેચ્ય થઈ જાય છે; માટે તેઓને સ્તિગ્ધ તથા સ્વેદિત કરીને તે પછી સંશોધનોથી શુદ્ધ કરવાં. ૮

આક્રમા બગાડનું નિરૂપણ અને ચિકિત્સા

સ્લિષ્ઠસ્થિન્નસ્યાતિમાત્રમતિમુદ્કોષ્ટસ્ય વાઙ્ઠિ-તીક્ષ્ણાધિરુદ્ધમૌપધમતિયોગં કુર્યાત્ । તત્ર વમ-નાતિયોગે પિત્તાતિપ્રવૃત્તિર્વલવિસંમો વાતકોપથ વલવાન્ ભવતિ । તં ઘૃતેનામ્પજ્યાવગાહ શીતાસ્ત-પ્સુ ચર્કરામધુમિર્ઘૈર્લેહૈરુપચરેઘયાસમ્ । વિરેચના-તિયોગે કફસ્યાતિપ્રવૃત્તિરુત્કરાલં ચ સરક્તસ્ય, તત્રાપિ વલવિસંસો વાતકોપથ વલવાન્ ભવતિ । તમતિશીતામ્બુમિઃ પરિપિચ્યાવગાહ વા શીતેસ્ત-પ્તુલામ્બુમિર્મમ્બુમિર્ઘૈર્લેહૈરુદ્ધદયંત્ । પિચ્છાવસ્તિ ચાસ્મૈ

દદ્યાદ્ । ક્ષીરસર્પિષા ચૈનમનુવાસયેત્ । પ્રિયङ્ગ્વાદિ
 चास्मै तण्डुलाम्बुना पातुं प्रयच्छेत् । क्षीररसयोश्चा-
 न्यतरेण भोजयेत् ॥ ૯ ॥

એ માણસ અત્યંત સ્વેદન તથા અત્યંત
 સ્વેદન પામેલો હોય, અથવા અત્યંત કામળ
 કાઠાવાળો હોય, તે માણસને આપવામાં આવેલું
 તીક્ષ્ણ તથા અધિક સંશોધન, અતિયોગ નામના
 બગાડને ઉત્પન્ન કરે છે.

એ વમનનો અતિયોગ થયો હોય, તો પિત્ત
 બહુ જ પડે છે, બલહાનિ થાય છે અને વાયુનો
 પ્રબળ પ્રકાપ થાય છે.

એ થયેલ હોય તો રોગીને ધીનો અવ્યંગ
 કરી, શીતળ જળમાં પ્રવેશાવી દોષો અનુસાર
 સાળની ધાણીનાં, સાથવાનાં, સાકર કે મધથી
 મિશ્ર કરેલાં ચાટણ ચટાડવાં.

એ વિરેચનનો અતિયોગ થયો હોય, તો
 કંઠની અત્યંત પ્રવૃત્તિ થાય છે; છેવટે રુધિરવાળો
 કંઠ પડવા લાગે છે અને એમ થતાં બલહાનિ
 તથા વાયુનો બળવાન પ્રકાપ થાય છે.

એ થયેલ હોય તો રોગીને અતિ શીતળ
 જળોનું સિંચન કરી અથવા અતિ શીતળ
 જળમાં પ્રવેશાવી મધથી મિશ્ર કરેલા ચોખ્ખાના
 ધોણું શીતળ પાણી પાઈને વમન કરાવવું,
 આ સ્થાનના અ. ૩૮, વિ. ૨૧ માં કથા પ્રમાણે
 પિચ્છાબ્ધિત દેવી, દૂધમાં પકવેલા ધીની અનુ-
 વ્રાસનબ્ધિત પણ દેવી, ચોખ્ખાના ધોણુ સાથે
 પ્રિયંગ્વાદિ ગણનો કલક પાવો અને દૂધ અથવા
 માંસરસથી ભોજન કરાવવું. ૯

નવમા બગાડનું નિરૂપણ અને સામાન્ય ચિકિત્સા
 તસ્મિન્નેવ વમનાતિયોગે શ્રવદ્વેશોણિતં ધ્રુવતિ
 ચ્છર્દયતિ વા, તત્ર જિહ્વાનિઃસરણમણ્ણોર્વ્યાવૃત્તિ-
 ર્હસુંસંહનનં તૃષ્ણા હિક્કા જ્વરો વૈસંજ્યમિત્યુપદ્રવા
 ભવન્તિ । તમજાસુવચ્ચન્દનોશીરાઙ્ગનલાજતૃષ્ણૈઃ સઙ-

ર્કરોદકૈર્મન્યં પાયયેત્, ફલરસૈર્વા સઘૃતસૌદ્રશર્કરૈઃ ।
 શુક્લમિર્ભાં વટાદીનાં પેપાં સિદ્ધાં સક્ષોદ્રાં વર્ષોપ્રા-
 હિમિર્ભાં । પયસા જાઙ્ગલરસેન વા ભોજયેત્ । અતિસ્ત-
 તશોણિતવિધાનેનોપચરેત્ । જિહ્વામતિસર્પિતાં ત્રિક-
 ટુક્લવળચૂર્ણપ્રઘૃટાં તિલદ્રાક્ષાપ્રલિપ્તાં વાઽન્તઃ પીડ-
 યેત્, પ્રવિદ્યાયાં ચામ્લમન્યે તસ્ય પુરસ્તાત્સવાદયેયુઃ ।
 વ્યાવૃત્તે ચાશિષ્ણી ઘૃતામ્યક્તે પીડયેત્ । હનુસંહનને
 વાતશ્લેષ્મહરં નસ્યં સ્વેદાંશ્ચ વિદધ્યાત્ । તૃષ્ણાદિપુ
 ચ યથાસ્વં પ્રતિકુર્વાત । વિસંજે વેશુલીગામીતસ્વનં
 શ્રાવયેત્ । વિરેચનાતિયોગે ચ સચન્દ્રકં સલિલમધઃ
 સ્વવતિ તતો માંસધાવનપ્રકાશમુત્તરકાલં જીવશોણિતં
 ચ, તતો ગુદનિઃસરણં વેપથુર્વમનાતિયોગોપદ્રવા-
 શ્ચાસ્ય ભવન્તિ । તમપિ અતિસ્તતશોણિતવિધાનેનો-
 પચરેત્ । નિઃસર્પિતગુદસ્ય ગુદમમ્યજ્ય પરિસ્વેદ્યાન્તઃ
 પીડયેત્ ક્ષુદ્રરોગચિકિત્સિતં વા વીક્ષેત । । વેપથૌ
 વાતવ્યાધિવિધાનં કુર્વાત । જિહ્વાનિસ્સરણાદિપૂક્તઃ
 પ્રતીકારઃ । અતિપ્રવૃત્તે વા જીવશોણિતે કાઠમરી-
 ફલચ્ચદરીર્દ્વોક્ષીરૈઃ શૂતને પયસા ઘૃતમખાઙ્ગનયુક્તેન
 સુશીતેનાસ્થાપયેત્ । ન્યગ્રોધાદિક્રપાયક્ષીરેશુરસઘૃત-
 શોણિતસંસૃદૈશ્ચૈનં વસ્તિભિરુપાચરેત્ । શોણિતઘ્રીવને
 રક્તપિત્તરક્તાતીસારક્રિયાશ્ચાસ્ય વિદધ્યાત્ । ન્યગ્રો-
 ધાદિ ચાસ્ય વિદધ્યાત્પાનભોજનેષુ । જીવશોણિત-
 રક્તપિત્તયોથ જિહ્વાસાર્થે તસ્મિન્ પિતું ધ્રોતં વા
 ક્ષિપેત્ । યદ્યુષ્ણોદકપ્રક્ષાલિતમપિ વર્ષં રજ્જયતિ
 તજીવશોણિતમગ્રગન્તવ્યમ્ । । સમક્તં ચ શુનેદદ્યાદ્
 સક્તુસંમિશ્રં વા, સ યદ્યપશુજીત તજીવશોણિતમ-
 ગન્તવ્યમ્, અન્યથા રક્તપિત્તમિતિ ॥ ૧૦ ॥

ઉપરના વિષયમાં કહેલો વમનનો અતિ-
 યોગ વૃદ્ધિ પામતાં માણસ લોહી થૂંકે છે;
 અથવા લોહીની બલટી કરે છે અને એમ થતાં
 જીભનું બહાર નીકળવું, આંખોનું બીજલવું,
 હૃડપચીની સ્તબ્ધતા, તરસ, હેડકી, જ્વર અને
 બેભાનપણુ એ ઉપદ્રવો થાય છે. આ બગાડ

જીવાદાન કહેવાય છે.

એ થયેલ હોય તો બકરીનું લોહી, ચંદન, વાળો, સુરભો તથા સાળની ધાણીના ચૂર્ણમાં સાકરનું જળ નાખી બનાવેલો મંથ પાવો અથવા ધી, સાકર અને મધથી મિશ્ર કરેલા દાડમ વગેરે ક્ષણોના રસોથી બનાવેલો તે મંથ પાવો અથવા વડ વગેરે ક્ષીર વૃક્ષોની ટીથીઓ વગેરે કે આહી પદાર્થોની રાખ બનાવી મધમાં મિશ્ર કરીને પાવી, દૂધ સાથે કે જંગલી પ્રાણીઓના માંસના રસ સાથે ભોજન કરાવવું અને અત્યંત સ્વવા લાગેલા રથિરને અટકાવવાની જે શીતળ સિંચન તથા શીતળ જળપ્રવેશ આદિ ચિકિત્સા કહી છે, તે પણ કરવી. જીભ બહાર નીકળી ગઈ હોય, તો તેને સૂઠ, મરી, પીપર તથા સૈંધવના ચૂર્ણથી ઘસી અથવા તલ અને દ્રાક્ષના કઢકથી ખરડી દબાવીને અંદર પેસાડવી અને પેસી ગયા પછી દરદીની આગળ બીજ લોકોને ખાટા પદાર્થો ખવડાવવા.^૧ આંખો જીથલી પડી હોય તો તેઓને ધીથી ખરડીને દબાવી દેવી. હડપચી સ્તબ્ધ થઈ ગઈ હોય, તો વાયુ તથા કંક્ન હરનારું નરય દેવું અને સ્વેદાત્મી યોજના કરવી. તરસ, હેડકાં કે જ્વર હોય તો તેઓને તેઓની પોતપોતાની ચિકિત્સાથી શાંત કરવાં અને બેભાનપણું થયું હોય, તો ગાયના તથા વીણા અને વેણના મધુર નાદો સંભળાવવા.

એ પ્રમાણે જ ઉપરના વિષયમાં કહેલો વિરચનનો અતિયોગ વૃદ્ધિ પામતાં રોગીની ગુદામાંથી મોરપીંછના ચાંદલા જેવી આકૃતિઓવાળું જળ સ્રવે છે, પછી માંસના ઘોણાં જેવું સ્રવે છે અને છેવટે જીવતું લોહી સ્રવે છે અને એમ થતાં ગુદા બહાર નીકળી બચે છે, કંપ થાય છે

તથા ઉપર કહેલા વખતના અતિયોગની વૃદ્ધિના જીભ બહાર નીકળવી વગેરે ઉપદ્રવો પણ થાય છે. આ બગાડ પણ જીવાદાન કહેવાય છે.

એ થયેલ હોય તો તેની પણ અત્યંત સ્વવા લાગેલા લોહીને અટકાવવાની જે શીતળ સિંચન તથા જળપ્રવેશ આદિ ચિકિત્સા કહી છે, તે કરવી. ગુદા બહાર નીકળી ગઈ હોય તો તેના પર અભ્યંગ તથા સ્વેદન કરી તેને દબાવીને અંદર પેસાડી દેવી અથવા આ સ્થાનના વીસમાં અધ્યાયના ૨૮મા વિષયમાં કહેલી બીજી ચિકિત્સા કરવી. કંપ થયેલ હોય તો આ સ્થાનના ચોથા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે વાતહર ચિકિત્સા કરવી. જીભ નીકળી જવી વગેરે ઉપદ્રવોની ઉપરના બીજા પેરે-આક્રમાં કહ્યા પ્રમાણે જ ચિકિત્સાઓ કરવી. જીવતું લોહી ખૂબ નીકળવા લાગે તો સીવણનાં કૂળ, બોરડી, ધ્રોબડ અને વાળાનો કઢક નાખીને પકવેલા અને ધીના ઉપરના ભાગથી તથા સુરભાથી મિશ્ર કરેલા અત્યંત ઠંડા દૂધની પિચકારી દેવી; ન્યઓધાદિ ગણનો ક્વાથ, દૂધ, શેરડીનો રસ, ધી અને બકરાં વગેરેના લોહીથી મિશ્ર કરેલી પિચકારીઓ પણ દેવી.

વખનનો અતિયોગ વૃદ્ધિ પામતાં એ થુંકવામાં લોહી પડતું હોય, તો રક્તાતિસાર અને રક્તપિત્તની જે ચિકિત્સાઓ ઉત્તરતંત્રના ૪૦મા તથા ૪૬મા અધ્યાયમાં કહેવાશે તે કરવી અને એ રોગીના ખાવાપીવામાં ન્યઓધાદિ ગણની યોજના પણ કરવી.

રોગીને પડવા લાગેલું લોહી ‘જીવતું લોહી છે કે પિત્તને લગતું છે’ એની પરીક્ષા કરવા તે લોહીમાં રતું પૂમડું અથવા સફેદ વસ્ત્ર પલાળી, સૂકવી, પછી જીના પાણીથી ધોતાં પણ એ ડાઘ રહે તો બણુકું કે ‘એ જીવતું લોહી

૧ ખાટા પદાર્થો ખનાતા બેતમાં આવતાં મોઢામાં પાણી આવનાથી જીભ મોમળ થઈ ઠેડાણે આવે છે-હાલ

છે^૧ અથવા શેગીના ધૂંક કે દરતમાં પડેલા તે લોહીને ભાત અથવા સાથવા સાથે મિશ્ર કરી ફૂતરાને દેવું. એ ફૂતરે એ ભાત કે સાથવા ખાય તે બાણુવું કે 'એ બાણુવું લોહી છે,' પણ ફૂતરે તે ન ખાય તે તેને પિત્તને લગતું બાણુવું. ૧૦

દસમા બગાડતું નિરૂપણ અને ચિકિત્સા

સશેષાન્નેન વહુદોષેણ રુક્ષેણાનિલપ્રાયકોષ્ટે-
નાનુષ્ણમશ્લિષ્ઠં વા પીતમૌષ્ઠમાધ્માપયતિ, તન્ના-
નિલમૂત્રપુરીપસન્નઃ સમુન્નદ્વોદરતા પાર્શ્વમજ્જો ગુદ-
વસ્તિનિસ્તોદનં મક્તારુચિશ્ચ ભવતિ, તં ચાઘ્માન-
મિત્યાચક્ષતે । તદુપસ્વેદ્યાનાહર્વાર્ત્તિદીપનવસ્તિ-
ક્રિયામિરુપચરેત્ ॥ ૧૧ ॥

અજીર્ણવાળા, ઘણા દોષવાળા, રક્ષ તથા
જેનો કોઠો ઘણા વાયુવાળો હોય, તે માણસને
ઉષ્ણતા કે સિન્ધતા વગરનું વનન કે વિરેચનનું
ઔષધ પાવામાં આવે, તે તે ઔષધો આફરો
કરે છે. આફરો થતાં અધોવાયુ, મૂત્ર તથા
વિઘ્નાની અટકાયત થાય છે, પેટ ફૂલી બળ્ય છે,
પાસાં ભાંગે છે, ગુદા તથા મૂત્રાશયમાં સોયથી
ભોંકાયા જેવી પીડા થાય છે અને અન્ન પર
અરુચિ થાય છે. આ બગાડ આફરો કહેવાય છે.

જેને આફરો થયો હોય, તે માણસને
સ્વેદન આપી આ સ્થાનના ઔદમા અધ્યાયના
દમા વિષયમાં કદા પ્રભાણે ફલવર્તીની યોજના
કરવી, અગ્નિને દીપ્ત કરનારાં ઔષધો દેવાં અને
પિયકારીઓ પણ દેવી. ૧૧

અગિયારમા બગાડતું નિરૂપણ અને ચિકિત્સા

ધામેણાતિમૃદુકોષ્ઠેન મન્દાગ્નિના રુક્ષેણ
વાતિતીક્ષ્ણોષ્ણાતિલવણમતિરુક્ષં વા પીતમૌષ્ઠં
પિત્તાનિલૌ પ્રદૂષ્ય પરિકર્ત્તિકામાપાદયતિ, તન્ન

૧ વાગમત તે એમ કહે છે કે, 'જો પૂમકું કે વજ્ર
જેના પાણી વડે ઘોવાથી બરાબર શુદ્ધ થઈ બળ્ય, તે
બાણુવું કે બાણુ લોહી છે અને કાષવાણું રહે તે બાણુ
કે પિત્તને લગતું છે.'

ગુદનાભિમેદ્વસ્તિશિરઃસુ પરિકર્ત્તનમનિલસન્નો
વાયુવિદ્મ્મો મક્તારુચિશ્ચ ભવતિ । તન્ન પિચ્છાવ-
સ્તિર્યદીમધુક્રુષ્ણાતિલકલ્કમધુદ્રુતયુક્તઃ । શીતા-
મ્નુપરિપિત્તં ચૈન્ન પયસા મુક્તવન્તં દ્રુતમળ્ડેન યદી-
મધુકસિદ્ધેન તૈલેન વાનુવાસયેત્ ॥ ૧૨ ॥

દોષબળવાળો, અત્યંત કોમળ કોઠાવાળો,
મંદાગ્નિવાળો કે રક્ષ માણસ અતિ તીક્ષ્ણ, અતિ
ઉષ્ણ, અતિ ખાર કે અતિ રક્ષ વનન કે વિરેચન-
નું ઔષધ પીએ, તે તે ઔષધ પિત્ત તથા વાયુને
પ્રકુપિત કરી પરિકર્ત્તિકા નામનો બગાડ ઉત્પન્ન
કરે છે. એ થવાથી ગુદામાં, નાભિમાં, ઉપસ્થમાં
તથા મૂત્રાશયના ઉપરના ભાગમાં વાદ થાય છે.
(વનનથી પરિકર્ત્તિકા થયેલા હોય, તે ગુદામાં વાદ
થતાં કંઠમાં વાદ મુકાયા જેવી વ્યથા થાય છે.)
અધોવાયુની અટકાયત થાય, કોઠામાં પવન
સ્તબ્ધ થઈ બળ્ય અને અન્ન ઉપર અરુચિ થાય છે.

જેને પરિકર્ત્તિકા થયેલા હોય, તે માણસને
જઠીમધ તથા કાળા તલનો કલ્ક, મધ ને ઘીથી
મિશ્ર કરેલી પિચ્છિલ^૨ અસ્તિને ગાત્રો પર શીતળ
બળનું સિન્ધન કરી દૂધથી ભોજન કરાવી ઘીના
ઉપરના ભાગ અથવા જઠીમધનો ક્વાથ તથા
કલ્કમાં પકવેલા તેલથી અનુવાસનખસ્તિ દેવી. ૧૨

બારમા બગાડતું નિરૂપણ અને ચિકિત્સા

કૂરકોષ્ઠસ્વાતિપ્રભૂતદોષસ્ય વા મૃદ્ધૌષ્ઠમવ-
ચારિતં સમુત્ક્રિય્ય દોષાન્ન નિશેષાનપહરતિ, તત્તસ્તે
દોષાઃ પરિસ્ત્રાવમાપાદયન્તિ । તન્ન દૌર્બલ્યોદરવિ-
દ્મ્મારુચિગાત્રસદનાનિ ભવન્તિ, સ્વેદનો ચાસ્ય
પિત્તશ્લેષ્માણૌ પરિસ્ત્રવત્સ્તં પરિસ્ત્રાવમિત્યાચક્ષતે ।
તમજ્જર્ણધવતિનિશપલાશકવાયૈર્મયુસંયુક્તૈરાસ્થાપ-
યેત્ । ઉપશાન્તદોષં ક્લિષ્ઠં ચ ભૂયઃ સંશોધયેત્ ॥ ૧૩ ॥

કઠણ કોઠાવાળો કે અત્યંત વિશેષ દોષવાળો
માણસને વનન કે વિરેચનનું મૃદુ ઔષધ દોષોને

ઉઠિલાટ (પડે તેવા) કરીને પછી તેદોષોને સંપૂર્ણ પાડી નાખતું નથી. આ પ્રમાણે થવાથી તે દોષો પરિસ્થાવ ઉત્પન્ન કરે છે. પરિસ્થાવ થતાં દુર્બળતા, પેટની સ્તબ્ધતા, અરુચિ તથા ગાત્રોમાં ગ્લાનિ થાય છે અને પિત્ત તથા કફ વેદના કરી કરીને ગુદામાંથી સ્ત્રવે છે. (વમનથી પરિસ્થાવ થયો હોય, તો ગુદામાંથી પિત્ત તથા કફનો સ્ત્રાવ થવાને બદલે મોઢામાંથી કફનો સ્ત્રાવ થાય છે.) આ પરિસ્થાવ નામનો બગાડ કહેવાય છે.

જને પરિસ્થાવ થયેલ હોય, તે માણસને બેઠણ ઠોઠાવાળો હોય તો તેને રાળ, ધાવડો, મીથુનહરમા તથા ખાખરાના ક્વાથોને મધથી મિશ્ર કરી પિચકારી દેવી અને અત્યંત વિશેષ દોષવાળો હોય તો તેને સંશયન પાચનો દેવાં. દોષ શાંત થયા પછી સ્નેહન તથા સ્વેદન કરીને તેને પાછો સ્નિગ્ધ તથા તીક્ષ્ણ સંશોધનોથી શુદ્ધ કરવો. ૧૩

તેરમા બગાડનું નિરૂપણ અને ચિકિત્સા

અતિરુદ્ધેડતિસ્થિતિ વા મેપજમવચારિતમપ્રાપ્ત ઘાતવર્ચ ઉદીરયતિ। વેગાઘાતેન વા, તદા પ્રવાહિકા ભવતિ। તત્ર સવાતં સદાહં સશૂલં ગુરુ પિચ્છિલં શ્વેતં કૃષ્ણં રક્તં વા મૃશં પ્રવાહમાણઃ કફમુપવિશતિ। તં પરિસ્થાવવિધાનેનોપચરેત્ ॥ ૧૪ ॥

અતિ રક્ષ માણસને અપાયેલું વિરેચનનું ઔષધ વેગની પ્રાપ્તિ થયા વગર જ વાયુ સહિત વિદ્વાને ધકેલે છે અને અતિ સ્નિગ્ધ માણસને અપાયેલું વિરેચનનું ઔષધ વેગનો આઘાત થવાથી વાયુ સહિત વિદ્વાને ધકેલે છે, એ વિરેચન સંબંધી પ્રવાહિકા નામનો બગાડ કહેવાય છે.

તેમ જ અતિ રક્ષ માણસને અપાયેલું વમનનું ઔષધ વેગની પ્રાપ્તિ થયા વગર જ વાયુને ધકેલે છે અને અતિ સ્નિગ્ધ માણસને અપાયેલું વમનનું ઔષધ વેગનો આઘાત થવાથી

વાયુને ધકેલે છે; એ વમન સંબંધી પ્રવાહિકા નામનો બગાડ કહેવાય છે.

વિરેચન સંબંધી પ્રવાહિકા થયેલ હોય, તો વિદ્વાને બહાર કાઢવા માટે અત્યંત ભેર ક્ષત્રી વાયુવાળો, દાહવાળો, શૂળવાળો, ભારે ભારે, ચીકણો, સફેદ, કાળો અથવા રાતો કફ ગુદામાંથી પડે છે. (વમન સંબંધી પ્રવાહિકા થયેલ હોય, તો ગુદામાંથી કફનો સ્ત્રાવ થવાને બદલે મોઢામાંથી સૂકા ઓડકાર આવ્યા કરે છે.)

જને પ્રવાહિકા થયેલ હોય, તે માણસ માટે ઉપર કહેલી પરિસ્થાવની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. (અતિરક્ષને માટે બેઠણ ઠોઠાવાળાના પરિસ્થાવની ચિકિત્સા પ્રમાણે અને અતિ સ્નિગ્ધ માટે અત્યંત ઘણા દોષવાળાના પરિસ્થાવની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી.) ૧૪ ચોદમા બગાડનું નિરૂપણ અને ચિકિત્સા

યસ્તુર્ધ્વમધો વા મેપજવેગં પ્રવૃત્તમજ્જ્વાદિનિ-
હન્તિ તસ્યોપમરણં હૃદિ કુર્વન્તિ દોષાઃ। તત્ર
પ્રધાનમર્મસન્તાપાદેદનાભિરત્યર્થ પીત્યમાનો દન્તાન્
ફિટકિટાયતે ઉદ્ગતાહો જિહ્વાં લાદતિ પ્રતામ્યત્ય-
ચેતાશ્ચ ભરતિ, તં પરિવર્જયન્તિ મૂર્ખાઃ। તમમ્યજ્ય
ધાન્યસ્વેદન સ્વેદયેદ્યપ્તિમધુકસિદ્ધેન ચ તૈલેનાનુ-
વાસયેત્। શિરોચિરેચનં ચાસ્મે તીક્ષ્ણં વિદધ્યાત્।
તતો યપ્તિમધુકમિત્રેણ તણુલામ્યુના હર્દયેદ્યથાદો-
ષોચ્છ્રાયં ચૈનં વસ્તિભિરુપચરેત્ ॥ ૧૫ ॥

જો માણસ મુખ અથવા ગુદાથી ફેલાવા લાગેલા ઔષધના વેગને પોતાની મૂર્ખતાથી અટકાવે છે, તેના હૃદયમાં દોષો ઉપસરણ (પ્રાપ્તિપૂર્વક જમાવ) કરે છે. એ હૃદયોપસરણ નામનો બગાડ કહેવાય છે. આ બગાડ થતાં માણસ હૃદયના સંતાપને લીધે વેદનાઓથી અત્યંત પીડાય છે, પીડાતાં પીડાતાં દાંતોની કડકડાટી બોલાવે છે, આંખો ફાટીને જમ

કરડવા લાગે છે, અત્યંત ક્લેશ પામે છે અને મૂર્છિત પણ થઈ જાય છે. રોગીની આ સ્થિતિને જોઈ મૂર્ખ વૈદો તો તેની ચિકિત્સા કરવી છોડી જ દે છે.

પ્રવીણ વૈદો તો જરા પણ નહિ ગભરાતાં તેને અભ્યંગ કરી અડદ વગેરે ધાન્યની ખાંડ દેવી, જીરીમંથના ક્વાથ તથા કલકથી પકવેલા તેલની અનુવાસનબસ્તિ દેવી અને તીક્ષ્ણ શિરોવિરેચન પણ દેવું. પછી દોષની પ્રબળતા અનુસાર એ માણસને જીરીમંથથી મિથ્ર કરેલા ચોખાના ઘોણથી જીલટી કરાવવી અને આસ્થાપનબસ્તિઓ તથા રોગેહનબસ્તિઓ પણ દેવી. ૧૫

વમન-વિરેચનના પંદરમા ખગાડતું નિષ્પક્ષ અને ચિકિત્સા

યસ્તૂર્ધ્વમધો વા પ્રવૃત્તદોષઃ શીતામારમુદક-
મનિલમન્યદ્વા સેવેત, તસ્ય દોષાઃ સ્રોતઃસ્વલીય-
માના ઘનીભાવમાપન્ના વાતમૂત્રશ્લેષકૃદ્ગ્રહમાપાય
વિવશ્યન્તે । તસ્યાદોષો દાહો જ્વરો વેદનાથ
તીવ્રા ભવન્તિ । તમાશુ વામયિત્વા પ્રાપ્તઘ્નલાં
ક્રિયાં કુર્વીત । અધોભાગે ત્વધોમાગહરદ્રવ્યસૈન્ધવા-
મ્લમૂત્રસંસૃષ્ટં વિરેચનં પાપયેત્ । આસ્થાપનમનુવાસનં
ચ યથાદોષં વિદધ્યાત્ । યથાદોષમાહારકમં ચ ।
ઉપયત્તોભાગે તૂષદ્રવવિશેષાપન્યથાસ્વં પ્રતિકુર્વીત ॥

જે માણસ વમન અથવા વિરેચનની પ્રવૃત્તિ થતાં ઠંડું ધર, ઠંડું પાણી, ઠંડો પવન અથવા બીજા ઠોઈ ઠંડા પદાર્થોને સેવે, તે માણસના દોષો સ્રોતોમાં લીન થતાં થતાં ઘાટા થઈ વાયુ, મૂત્ર તથા વિષાને અટકાવી દઈ વમનવિરેચનની પ્રવૃત્તિને અટકાવી દે છે. એ વિષમંથ નામનો ખગાડ કહેવાય છે. આ ખગાડ થતાં આટાપ (ગડગડાટ) થાય છે, દાંડ થાય છે, જ્વર આવે છે અને તીવ્ર વેદનાઓ થાય છે.

જે માણસને વમનથી વિષમંથ થયો હોય તેને તુરત વમન કરાવીને તે સમયે જે ચિકિત્સા

યોગ્ય હોય તે કરવી.

જે માણસને વિરેચનથી વિષમંથ થયો હોય, તેને વિરેચન માટે વિરેચનદ્રવ્યો, સૈંધવ, ખાટા પદાર્થો તથા ગોમૂત્રથી મિથ્ર કરેલું ક્વાથાદિ પાવું, દોષને અનુસરી નિરૂહબસ્તિ તથા અનુવાસનબસ્તિ પણ દેવી અને યથાયોગ્ય આહારની યોજના પણ કરવી.

વમન તથા વિરેચન એ બન્નેથી વિષમંથ થયો હોય, તો ફરી વાર વમન-વિરેચન કરાવનાં અને તે વિષમંથના ઉપદ્રવોને, તે ઉપદ્રવો જે જે દોષથી થયેલા હોય, તે તે દોષને હણનારી ચિકિત્સાઓથી મટાડવા. ૧૬

વમનથી થયેલ પરિકર્ત્તિકા વગેરેમાં નહિ કહેલા વિશેષો

યા તુ વિરેચને ગુદપરિકર્ત્તિકા તદ્વમને
કળ્ઠક્ષણનં યદ્ધઃ પરિસ્તવણં સ ઊર્ધ્વમાગે શ્લેષ્મ-
પ્રસેકો યા ત્વઘઃ પ્રવાહિકા સા તૂર્ધ્વે શુષ્કો-
દ્વારા ઇતિ ॥ ૧૭ ॥

વિરેચન સંબંધી પરિકર્ત્તિકામાં શુદ્ધામાં વાઢ થાય છે, તેને બદલે વમન સંબંધી પરિકર્ત્તિકામાં કંઠમાં વાઢ મુકાયા જેવી વ્યથા થાય છે. વિરેચન સંબંધી પરિસ્ત્રાવમાં શુદ્ધામાંથી સ્ત્રાવ થાય છે તેને બદલે વમન સંબંધી પરિસ્ત્રાવમાં મોઢામાંથી કફનો સ્ત્રાવ થાય છે. વિરેચન સંબંધી પ્રવાહિકામાં શુદ્ધામાંથી કફ પડે છે, તેને બદલે વમન સંબંધી પ્રવાહિકામાં સૂકા ઓડકાર આવ્યા કરે છે. ૧૭

પૂર્વોક્ત પંદર ખગાડોનાં મુખ્ય ફારસો

ભવતિ ચાત્ર ॥

યાસ્ત્વેતા વ્યાપદઃ પ્રોક્તા દશ પચ્ચ ચ તત્તતઃ ।

एता विरेकातिर्योगदुर्योगायोगजाः स्मृताः ॥ ૧૮

૧ આ વિશેષો અમે તે તે વિષયના વ્યાખ્યાનમાં જોડ કરીને જણાવી આપ્યા છે કે જેવી વાચનારાઓને આ સત્તતો નિષ્પ વાચવાની જરૂર જ ન પડે.

આ વિપયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે : 'આ અધ્યાયના વચન તથા વિરેચન સંબંધી જે પંદર બગાડો કહ્યા, તેનાં મુખ્ય કારણોનો વિચાર કરતાં 'અતિયોગ, કુર્યોગ અને અયોગ એ ત્રણ જ મુખ્ય કારણો છે,' એમ સિદ્ધ થાય છે.' (કેટલાક માને છે કે, અતિયોગ અને અયોગથી જ બધા બગાડ થાય છે.) ૧૮

અધ્યાય ૩૫ મો

ઉપક્રમ

અથાતો નેત્રવસ્તિપ્રમાણપ્રવિભાગચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યમ્ : । યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'નેત્રવસ્તિપ્રમાણ-પ્રવિભાગચિકિત્સિતં' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ સુસ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

અસ્તિકર્મની આવશ્યકતા અને તેના લાભો તત્ત્વ સ્નેહાદીનાં કર્મણાં વસ્તિકર્મ પ્રધાનતમ-માહુરાચાર્યાઃ । ક્ષમાદનેકકર્મકરત્વાદ્વસ્તેઃ । હ્ર વસ્તિર્નાનાવિધદ્રવ્યસંયોગાદોષાણાં સંશોધનસંશમ-નસંપ્રહણાનિ કરોતિ । ક્ષીણશુક્રં વાજીક્રોતિ, કૃશં વૃંહયતિ, સ્થૂલં કર્પયતિ, ચક્ષુઃ પ્રીણયતિ, વલી-પલિતમપહન્તિ, વયઃ સ્થાપયતિ ।

શરીરોપચયં વર્ણવલમારોગ્યમાયુષઃ । કુરુતે પરિવૃદ્ધિં ચ વસ્તિઃ સમ્યગુપાસિતઃ ॥ તથા જ્વરાતીસારતિમિરપ્રતિશ્યાયશિરોરોગા-ધિમન્યાર્દિતાક્ષેપકપક્ષાઘાતૈકાઙ્ગસર્વાઙ્ગરોગાઘ્માનો-દરશર્કરાશ્લુષ્ણદુષ્ટદુષ્ટદંશનાહમૂત્રકૃચ્છ્રગુલ્મવાતશો-ણિતવાતમૂત્રપુરીષોદાવર્તશુક્રાત્તિવસ્તન્યનાશહ્રદ્વનુમ-ન્યાગ્રહાશોઽમરીમૂઢગર્ભપ્રમૃતિષુ ચાત્વર્થપ્રપુજ્યતે ॥

ભવતિ ચાત્ર ॥

વસ્તિર્વાતે ચ પિત્તે ચ કફે રક્તે ચ શસ્યતે । સંસર્ગે સન્નિપાતે ચ વસ્તિરેવ હિતઃ સદા ॥ ૨ ॥

૧ પિયકારીની નગીના તથા પિયકારીના નાખનાના દ્રવ્યના પ્રમાણનો વિભાગ અત્યવશ્યક ચિકિત્સા રિયેનો.

સ્નેહન તથા સ્વેદન આદિ શોધનનાં અંગ-ભૂત કર્મોમાં વચન અને વિરેચન ખાસ મુખ્ય છે અને તે કરતાં પણ અસ્તિકર્મ (પિયકારીની ક્રિયા) વધારે મુખ્ય છે; એમ આચાર્યો કહે છે; કારણ કે અસ્તિથી અનેક કાર્યો સિદ્ધ થાય છે. અસ્તિમાં અનેક પ્રકારનાં દ્રવ્યોનો સંયોગ થાય છે, તેથી તે અસ્તિ દોષોનું સંશોધન કરે છે, સંશમન કરે છે અને દોષો બે અત્યંત ફેલાવા લાગ્યા હોય, તો તેઓનો અટકાવ પણ કરે છે. યોગ્ય પ્રકારે સેવનામાં આવેલી અસ્તિ ક્ષીણવીર્યવાળા માણસને ઘોડા જેવો અતિ વીર્યવાન બનાવે છે, કૃશ થયેલા માણસને પુષ્ટ કરે છે, સ્થૂળ માણસને પાતળો કરે છે, ચક્ષુઓને તૃપ્ત કરે છે, વળીઓ તથા વાળોની સફેદીને મટાડી નાખે છે, ધૌવનને સ્થિર કરે છે, શરીરમાં ઉત્તમ ધાતુઓનો વધારો કરે, બળની વૃદ્ધિ કરે, વર્ણ સારો કરે, આરોગ્ય આપે અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરે છે.

તેમ જ જ્વર, અતિસાર, તિબિર, શરદી, માથાના રોગો, અધિમંથ, અદિત, આક્ષેપક, પક્ષાઘાત, એકાંગરોગ, સર્વાંગરોગ, આઘ્માન, ઉદરરોગ, શર્કરા, શૂળ, વૃદ્ધિ, ઉપદંશ, આનાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ગુલ્મ, વાતરક્ત, વાતોદાવર્ત, મૂત્રો-દાવર્ત, પુરીષોદાવર્ત, વીર્યનાશ, રક્તનાશ, સ્તન્ય-નાશ, હૃદયત્રહ, હૃત્ત્રહ, મન્યાત્રહ, અરશ, અરમરી તથા મૂઢગર્ભ વગેરેને મટાડવામાં પણ અત્યંત ઉપયોગી છે.

આ વિપયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે : 'વાયુ, પિત્ત, કફ, લોહી-વિકાર, બધાં દોષોનો સંસર્ગ અને સન્નિપાત-ઉપર પણ અસ્તિ સર્વદા હિતકારી જ છે.' ૨ અસ્તિની નળી અને નિરૂપસ્તિ-દ્રવ્યનું પ્રમાણ તત્ત્વ સાંવત્સરિકાષ્ટદિરવૃષ્ટવર્ષાનાં પદદશા-ઙ્ગુલપ્રમાણાનિ કનિષ્ઠિકાનામિકામધ્યમાઙ્ગુલિ-

પરિણાહાન્યપ્રેડધ્યદ્વાંડુલદ્વચ્ચુલાદ્વતૃતીયાડુ-
લસન્નિવિષ્ટકર્ણિકાનિ કક્ષયેનવર્હિપત્રનાડીતુલ્ય-
પ્રવેશાનિ મુદ્રમાપકલાયમાત્રસોતાંસિ વિદધ્યાન્ને-
ત્રાણિ । તેપુ ચાર્થાપનદ્રવ્યપ્રમાણમાતુરહસ્તસંમિતેન
પ્રસ્યુતેન સંમિતૌ પ્રસ્યુતૌ દ્વૌ ચત્વારોઽષ્ટૌ ચ વિધેયાઃ ।

વર્ષાતરેષુ નેત્રાણાં વસ્તેર્માનસ્ય ચૈવ હિ ।

વયોબલશરીરાણિ સમીક્ષ્ય વર્દયેદ્વિધિમ્ ॥

પચ્ચશૈવૈતેરુષ્ઠ્યં દ્વાદશાડુલં મૂલેઽડુગુણોદરપ-
રીણાહમગ્રે કનિષ્ઠિકોદરપરીણાહમગ્રે વ્યઙ્ગુલસન્નિ-
વિષ્ટકર્ણિકં ગૃધ્રપક્ષનાડીતુલ્યપ્રવેશં કોલાસ્થિમાત્ર-
ચ્છિદ્રં ક્લિન્નકલાયમાત્રચ્છિદ્રમિત્યેકે । સર્વાણિ
મૂલે વસ્તિનિવન્નવાર્થં દ્વિકર્ણિકાનિ । આસ્થાપન-
દ્રવ્યપ્રમાણં તુ વિહિતં દ્વાદશપ્રસ્યુતાઃ । સમ્પતેસ્તૂષ્ઠ્યં
નેત્રપ્રમાણમેતુદેવ, દ્રવ્યપ્રમાણં તુ દ્વિષ્ટવર્ષવત્ ॥૩૯॥

એક વર્ષની ઉંમરના માટે છ આંગળ
લાંબી, તે માણસની ટચલી આંગળી જેવી જડી,
દોઢ આંગળ જેટલા અચ્છભાગને છોડી દઈને તે
પ્રદેશમાં ગોઠવેલી છત્રાકાર દોડીવાળી,^૧ કંક-
પક્ષીની પાંખની નસના જેવા પ્રવેશપ્રદેશવાળી
અને મગ પેસી બચ તેવડા છિદ્રવાળી નળી કરવી.

આઠ વર્ષની ઉંમરના માટે આઠ આંગળ
લાંબી, તે માણસની અનામિકા આંગળી જેવી
જડી, બે આંગળ જેટલા અચ્છભાગને છોડી દઈને
તે પ્રદેશમાં ગોઠવેલી છત્રાકાર દોડીવાળી, બાજ
પક્ષીની પાંખની નસના જેવા પ્રવેશપ્રદેશવાળી
અને અડધ પેસી બચ તેવડા છિદ્રવાળી નળી કરવી.

સોળ વર્ષની ઉંમરના માટે દસ આંગળ
લાંબી, તે માણસની વચલી આંગળી જેવી જડી,
અઢી આંગળ જેટલા અચ્છભાગને છોડી દઈને તે
પ્રદેશમાં ગોઠવેલી છત્રાકાર દોડીવાળી, મોરની
પાંખની નસના જેવા પ્રવેશપ્રદેશવાળી અને

વટાણા પેસી બચ તેવડા છિદ્રવાળી નળી કરવી.

નિરૂહબસ્તિમાં ભરવાતું ક્વાથાદિક દ્રવ્ય
એક વર્ષની ઉંમરના બાળક માટે બે પ્રસ્યુત,
આઠ વર્ષની ઉંમરના બાળક માટે ચાર પ્રસ્યુત
અને સોળ વર્ષની ઉંમરના માણસ માટે આઠ
પ્રસ્યુત જેટલું તૈયાર કરવું. (એક વ્યાખ્યાનકાર
કહે છે: 'અઢી' પ્રસ્યુત શબ્દથી આઠ તોલા સમ-
જવા' અને બીજે વ્યાખ્યાનકાર કહે છે: 'અઢી'
પ્રસ્યુત શબ્દથી રોગીના હાથની પસલી સમ-
જવી.' છેલ્લા મતમાં મૂળઅર્થનો મેળ આવે છે.)

એકથી આઠ સુધીનાં, આઠથી સોળ સુધીનાં
અને સોળથી પચીસ સુધીનાં વર્ષોમાં બસ્તિની
નળીના અને ક્વાથાદિક દ્રવ્યનાં પ્રમાણોનો
વધારો ઉપર કહેલી પદ્ધતિને અનુસરી માણસોની
અવસ્થા, બળ તથા કાયા બેઠને કરવો.

પચીસ વર્ષથી વધારે ઉંમરના માણસ
માટે ચાર આંગળ લાંબી, મૂળમાં અંગૂઠાના
મધ્ય જેવી જડી, અચ્છમાં ટચલી આંગળીના
મધ્ય જેવી જડી, ત્રણ આંગળ જેટલા અચ્છભાગને
છોડી દઈને તે પ્રદેશમાં ગોઠવેલી છત્રાકાર દોડી-
વાળી, ગીધપક્ષીની પાંખની નસના જેવા પ્રવેશ-
પ્રદેશવાળી અને મોરનો ઠંળિયો પેસી બચ તેવડા
છિદ્રવાળી નળી કરવી. કેટલાક આચાર્યો કહે છે
કે પાણીમાં પ્રલાળેલો વટાણો પેસી બચ તેવડા
છિદ્રવાળી કરવી.

સઘળી નળીઓ બસ્તિના (બળદે કે બકરા
વગેરેના મૂત્રાશયની કાચળીના) છેડાઓને બાંધવા
માટે મૂળમાં બળ્લે દોડીઓવાળી કરવી.

પચીસ વર્ષથી વધારે ઉંમરના માણસ માટે
નિરૂહબસ્તિમાં ભરવાતું ક્વાથાદિક દ્રવ્ય ચાર
પ્રસ્યુત જેટલું કરવું. સિતોર વર્ષથી ઉપરની
ઉંમરના માણસ માટે નળીનું પ્રમાણ તો પચીસ
વર્ષથી વધારે ઉંમરના માણસ માટે જ કહ્યું, તે જ

૧ આ દોડી, નળીને યુદ્ધમાં પ્રમાણ કરતા અધિક
પેસી અટકાવવા માટે છે.

કરવું; પરંતુ નિરૂપસ્તિમાં ભરવાના ક્વાથાદિક દ્રવ્યનું પ્રમાણ તો સોળ વર્ષની ઉંમરના માણસ માટે જે કહ્યું તે જ કરવું. ૩

નળીઆ કયા પદાર્થોની તથા કેવી કરવી?

તત્ર નેત્રાણિ સુવર્ણરજતતાપ્રાયોરીતિદન્ત-
શુદ્ધમણિતરુસારમયાનિ શુદ્ધાણિ દદાનિ ગોપુ-
ચ્છાકૃતીન્યૂજીનિ । ગુટિકામુલાનિ । વસ્તયથાવૃદ્ધાનાં
મૃદવો નાતિચહલા દદાઃ પ્રમાણવન્તો ચોમહિય-
ચરાહાજોરધ્રાણામ્ ॥

નેત્રાલામે હિતા નાહી નલવંશાસ્થિસંભવા ।

વસ્ત્યલામે હિતં ચર્મ સૂક્ષ્મં વા તાન્તવં ઘનમ્ ॥૪૥

નળીઆ સોતું, રૂપું, તાંબું, લોહું, પિત્તળ, દાંત, શિંગડું, મણિ કે વૃક્ષોનાં લાકડાંની કરવી. એ નળીઆ લીસી, મજબૂત, ગાયનાં પૂછડાં જેવી આકૃતિવાળી, સીધી અને ગોળીનાં જેવાં મોઢાં-વાળી કરવી.

૩૦ ૫ ૩૧

મૂત્રાશયો અવૃદ્ધ પ્રાણીઓના અને તેઓમાં પણ બળદ, પાંડો, સૂર, બકરા કે ઘેટાના લેવા. એ મૂત્રાશયો કામળ, બહુ જડા કે લાંબા ન હોય એવા, દઢ અને યોગ્ય પ્રમાણવાળા લેવા.

સોના વગેરેની નળી ન મળે એમ હોય, તો પછી નાહી, વાંસ કે હાડકાંની નળી કરવી.

ઉપર કહેલાં પ્રાણીઓના મૂત્રાશયો ન મળે એમ હોય, તો પછી તેને બદલે પાતળા આમડાની કે ધાટા કપડાની કાથળીને ઉપયોગ કરવો. ૪

અસ્તિને રાખવાની રીત
વસ્તિ નિરુપદિગ્ધં તુ શુદ્ધં સુપરિમાર્જિતમ્ ।
મૃદ્રુનુદ્રતહીનં ચ મૃદુઃ સ્નેહમિમર્દિતમ્ ।
નેત્રમૂલે પ્રતિષ્ઠાપ્ય ન્યુજ્ઞં તુ વિવૃતાનનમ્ ॥
વદ્ધ્વા લોહેન ત્વેન ચર્મસ્રોતસિ નિર્દેહત્ ।
પરિવર્ત્ય તતો વસ્તિ વદ્ધ્વા ગુપ્તં નિધાપયેત્ ॥
આસ્થાપનં ચ તૈલં ચ યથાવત્તેન દાપયેત્ ॥૫॥

માંસાદિકના લેપ વગરના, આવળથી રંગેલા,

સારી પેઠે સાફ કરેલા, કામળ, અધિકતા વગરના, હીનતા વગરના અને જેને વારંવાર તેલ ચોળ્યું હોય, એવા અસ્તિને નળીના મૂળમાં રાખી જાંઘી કરી તેના ખુલ્લા મોઢાને ખાંધી લઈ, તપાવેલા ધાતુનું રેણુ દઈ, ઘડી વાળી ખાંધીને ગુપ્ત રીતે રાખવો. તે અસ્તિથી યોગ્ય રીતે તૈલાદિકથી મિશ્ર ક્વાથની કે એકલા સ્નેહની પિચકારી મારવી. ૫

બાળક તથા વૃદ્ધને મૃદુ પિચકારી
મૃદુર્વસ્તિઃ પ્રયોક્તવ્યો વિશેષાદ્રાલવૃદ્ધયોઃ ।
તયોસ્તીક્ષ્ણઃ પ્રયુક્તસ્તુ વસ્તિર્હિ સ્વાદ્રાલાયુષી ॥૬॥
વિશેષ કરી બાળક અને વૃદ્ધને કામળ દ્રવ્યોની પિચકારી મારવી; કેમ કે જે તીક્ષ્ણ દ્રવ્યોની પિચકારી મારવામાં આવે, તો તેથી તેઓના બળ તથા આયુષ્યનો નાશ થાય છે. ૬

અસ્તિના બે લેદે, પર્થાંચી, વ્યુત્પત્તિઓ વગેરે
તત્ર દ્વિવિધો વસ્તિઃ । નૈરુહિકઃ સૈહિકચ્છ ।
આસ્થાપનં નિરુહ ઇત્યનર્થાન્તરમ્ । તસ્ય વિકલ્પો
માધુતૈલિકઃ । તસ્ય પર્યાયશબ્દાઃ સ્થાપનો યુક્તરથઃ
સિદ્ધવસ્તિરિતિ । સદોષનિર્હરણાચ્છરીરોગહરણાદ્વા
નિરુહઃ । વયઃસ્થાપનાદાયુઃસ્થાપનાદ્વાસ્થાપનમ્ ।
માધુતૈલિકવિધાનં ચ નિરુહક્રમચિકિત્સિતે વક્ષ્યા-
મઃ । તત્ર યથાપ્રમાણગુણવિદિતઃ સ્નેહવસ્તિરેવાસ્તુવા-
સનઃ પાદાવકૃષ્ટઃ । અનુવસન્નપિ ન દુષ્યત્યનુદિવસં
વા દીપત ઇત્યનુવાસનઃ । તસ્યાપિ વિકલ્પોઽર્દ્રા-
ર્દ્રમાત્રાવકૃદ્યોષ્પરિહાયો માત્રાવસ્તિરિતિ ॥૭॥

નિરૂ અને સ્નેહઅસ્તિ એ રીતે અસ્તિના
મુખ્ય બે લેદ છે. (ક્વાથ, તેલ તથા દૂધ
વગેરે મિશ્ર કરીને જે પિચકારીનું દ્રવ્ય તૈયાર
કરવામાં આવે તે નિરૂઅસ્તિ કહેવાય છે. અને
એકલા સ્નેહની જે પિચકારી તૈયાર કરવામાં
આવે તે સ્નેહઅસ્તિ કહેવાય છે.) આસ્થાપન
અને નિરૂ એ બે શબ્દો એકબીજાના પર્યાય છે.
માધુતૈલિકઅસ્તિ એ નિરૂનો અર્થવા

પનનો ભેદ છે. સ્થાપન, યુક્તરથ અને સિદ્ધ-
અસ્તિ વગેરે અસ્તિઓ માધુતૈલિકના જ ભેદો
છે. ક્વાથ તથા તેલ વગેરેનો અસ્તિ, દોષોનું હરણ
કરે છે અથવા શરીરના રોગોનું હરણ કરે છે, તેથી
નિરૂહ કહેવાય છે અને યૌવન અથવા આયુષ્યને
સ્થિર રાખે છે, તેથી આસ્થાપન કહેવાય છે. માધુ-
તૈલિકનું વિધાન આ સ્થાનના નિરૂહકચિકિત્સિત
નામના ૩૮ મા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે.

જ જ અવસ્થાવાળા માણસને જટલા જટલા
તોલની નિરૂહઅસ્તિ દેવામાં આવે, તે તે અવસ્થા-
વાળા માણસને નિરૂહઅસ્તિના તોલથી થોડા ભાગ-
ના તોલની સ્નેહઅસ્તિ દેવામાં આવે છે. અનુ-
વાસનઅસ્તિ, એ સ્નેહઅસ્તિનો જ પર્યાય શબ્દ
છે. વધારે વખત સુધી અંદર રહે તો પણ હરકત
કરતી નથી અથવા દરરોજ દેવી થોડી છે, તેથી
સ્નેહઅસ્તિનું બીજું નામ અનુવાસનઅસ્તિ છે.
માત્રાઅસ્તિ કે જ સ્નેહઅસ્તિના અર્ધા જટલા
તોલની અથવા અતુર્થાંશ જટલા તોલની દેવામાં
આવે છે, તે સ્નેહઅસ્તિનો જ ભેદ છે અને તે
સર્વદા સેવવા થોડી છે. ૭

નિરૂહઅસ્તિ પછી સ્નેહઅસ્તિ અને તેના ગુણો
નિરૂહઃ શોધનો લેખી સ્નેહનો વૃંહણો મતઃ ।
નિરૂહશોધિતાન્માર્ગાન્સિમ્યક્સનેહોડ્ડુગચ્છતિ ।
અપેતસર્વદોષાસુ નાહીઽન્નિવ વહ્નજલમ્ ।
સર્વદોષહરશ્વાસૌ શરીરસ્ય ચ જીવનઃ ॥
તસ્માદિશુદ્ધદેહસ્ય સ્નેહવસ્તિર્વિધીયતે ॥ ૮ ॥

નિરૂહઅસ્તિ શરીરને શુદ્ધ કરે છે, મળોને
ઉખેડે છે, શરીરને સ્તિબ્ધ કરે છે અને ધાતુઓને
પુષ્ટિ આપે છે. જમ પરનાળો કચરા વગેરે સર્વ
દોષોથી રહિત કરવામાં આવી હોય, તો વહેતું
જળ તેઓમાં સારી રીતે ગતિ કરે છે, તેમ
શરીરની અંદરના માર્ગો નિરૂહઅસ્તિથી શુદ્ધ
કરવામાં આવ્યા હોય, તો તે માર્ગોમાં સ્નેહ સારી

રીતે ગતિ કરે છે. સ્નેહઅસ્તિ સમજા દોષોને હઠ-
નાર છે અને શરીરને જીવન આપનાર છે; મા
નિરૂહઅસ્તિથી શુદ્ધ થયેલા શરીરવાળા માણસ
સ્નેહઅસ્તિ દેવાનું કહેવાય છે. ૮

અસ્તિ કેને ન દેવી ?

તત્રોન્માદમયશોકપિપાસારોચકાજીર્ણાર્શઃ-
વાન્દુરોગમ્રમમદમૂર્છાચ્છર્દિકુપ્તમેહોદરસ્થૌલ્યશ્વા-
સક્કાસક્રાંઠશોષશોકોપસુષ્ટકતોરસ્કવતુત્રિમાસગ-
ર્ભિણીર્દુર્વલાગ્ન્યસહા વાલવૃદ્ધૌ ચ વાતરોગાદ્યતે
ક્ષીણા નાનુગાસ્યા નાસ્થાપયિતવ્યાઃ ॥ ૯ ॥

ઉન્માદવાળો, ભયવાળો, શોકથી પીડાયેલ,
તરસથી પીડાયેલ, અગ્રયકવાળો, અજીર્ણવાળો,
અરશવાળો, પાંડુગંગવાળો, ભ્રમવાળો, મદવાળો,
મૂર્છાનો દરદી, જલદીનો દરદી, કોદનો દરદી,
પ્રમેહવાળો, ઉદરરોગી, અતિ સ્થૂલ શરીરવાળો,
શ્વાસનો દરદી, ખાંસીનો દરદી, કંઠશોષવાળો,
સોજવાળો, છાતીમાં ક્ષતવાળો, સાત માસ
સુધીની ગર્ભિણી, નબળા જઠરાગ્નિવાળો, સહન
ન કરી શકે એવો, બાળક, વૃદ્ધ અને અત્યંત ક્ષીણ
શરીરવાળાને વાયુ સંબંધી રોગ વિના નિરૂહ-
અસ્તિ અને અનુવાસનઅસ્તિ પણ દેવી નહીં. ૯

નિરૂહઅસ્તિનો નિષેધ છતાં જરૂર પડે દેવી
ઉદરી ચ પ્રમેહી ચ કુપ્તી સ્થૂલશ્ચ માનવઃ ।
અવજ્ઞં સ્થાપનીયાશ્ચ નાનુવાસ્યાઃ કથંચન ॥
અસાચ્યતા વિકારાણાં સ્વાદેષામનુવાસનાત્ ।
અસાચ્યત્વેઽપિ ભૂયિષ્ઠ માત્રાણાં સદર્નં ભવેત્ ॥

ઉદરરોગવાળાને, પ્રમેહવાળાને, કોદવાળાને
અને અતિ સ્થૂલ શરીરવાળાને અસ્તિ દેવાનો નિષેધ
છે, તો પણ તેઓના રોગાદિકની સ્થિતિ ઉપરથી
અસ્તિ દેવાનું આવશ્યક જણાય તો તેઓને નિરૂહ-
અસ્તિ દેવી, પણ સ્નેહઅસ્તિ તો કદી દેવી નહીં;
કેમ કે એઓને સ્નેહઅસ્તિ દેવાથી તેઓના રોગો
અસાધ્ય થાય છે, એટલું જ નહીં; પરંતુ તેઓનાં

ગાત્રોમાં પણ અત્યંત જ્વાલિ થાય છે. ૧૦

અસ્તિતો મહિમા

પક્વાશયે તથા શ્રોણ્યાં નામ્યધસ્તાચ્ચ સર્વતઃ ।
સમ્યકપ્રણિહિતો વસ્તિઃ સ્થાનેષ્વેતેષુ તિષ્ઠતિ ॥
પક્વાશયાદ્વસ્તિવીર્યં ચૈર્દેહમુપસર્પતિ ।
વૃક્ષમૂલે નિપિક્તાનામપાં વીર્યમિવ દ્રુમમ્ ॥
સ ચાપિ સહસા વસ્તિઃ કેવલઃ સમલોઽપિ વા ।
પ્રત્યેતિ ત્વનિર્લૈર્વીર્યમપાનાર્થૈર્વિનીયતે ॥
વીર્યેણ વસ્તિરાદત્તે દોષાનાપાદમસ્તકાત્ (ન) ।
પક્વાશયસ્થોઽસ્વરગો ભ્રુમેરર્કો રસાનિવ ॥
સ કદીપૃષ્ઠકોષ્ઠસ્થાન્વીર્યેણાલોઘ્ય સન્નયાન્ ।
ઉત્થાતમૂલાન્હરતિ દોષાણાં સાધુ યોજિતઃ ॥
દોષત્રયસ્ય યસ્માચ્ચ પ્રકોપે વાયુરીશ્વરઃ ।
તસ્માત્તસ્પાતિવૃદ્ધસ્ય શરીરમભિનિમ્નતઃ ॥
વાયોર્વિપ્રહતે વેગં નાન્યા વસ્તેર્કતે ક્રિયા ।
પવનાવિદ્વતોયસ્ય વેલા વેગમિવોદધેઃ ॥
શરીરોપચયં વર્ણં વલમારોગ્યમાયુષઃ ।
કુસ્તે પરિવૃદ્ધિં ચ વસ્તિઃ સમ્યગુપાસિતઃ ॥૧૧॥

સારી રીતે અપાયેલી અસ્તિ પક્વાશયમાં,
ઠેડના પાછલા ભાગમાં તથા નાભિની નીચે
સર્વત્ર રહે છે અને તે સ્થાનકામાં રહીને ગુણ
કરે છે. જમ વૃક્ષના મૂળમાં રેડવામાં આવેલા
જળનો પ્રભાવ, મૂળમાંથી તે વૃક્ષનાં અંદરનાં
છિદ્રો દ્વારા સળળા વૃક્ષમાં ફેલાય છે, તેમ પક્વા-
શયમાં રહેલી અસ્તિનો પ્રભાવ પક્વાશયમાંથી
શરીરનાં છિદ્રો દ્વારા સળળા શરીરમાં ફેલાય છે.
જોકે એ અસ્તિ કેવળ અથવા મળ સહિત તુરત જ
પાછી નીકળે છે, તોપણ અપાન આદિ વાયુઓ,
એ અસ્તિના પ્રભાવને સળળા શરીરમાં પહોંચાડી
દે છે. જમ આકાશમાં રહેલો સૂર્ય, પોતાની
શક્તિ વડે પૃથ્વીના સર્વ પ્રદેશોમાંથી રસને ખેંચી
લે છે, તેમ પક્વાશયમાં રહેલી અસ્તિ પોતાની
શક્તિ વડે શરીરના પગથી તે મસ્તક સુધીના સર્વ

પ્રદેશોમાંથી દોષોને ખેંચી લે છે. સારી રીતે
યોજવામાં આવેલી અસ્તિ કમરમાં, પીઠમાં
તથા કાઠામાં રહેલા દોષોના સંધરાને પોતાની
શક્તિ વડે વહોલી, મૂળમાંથી ઉખેડી નાખીને હરી
લે છે. તથા દોષોના પ્રકાપમાં વાયુનું જ સામર્થ્ય
હોવાથી તે વાયુ અત્યંત વધી જઈ શરીરને તોડવા
લાગે છે. તે સમયે અસ્તિ વિના બીજી કોઈ પણ
ક્રિયા વાયુના વેગને અટકાવવામાં સમર્થ થતી
નથી. જમ પવનના ઝપાટાથી જાછળવા અને
વધવા લાગેલા સમુદ્રના વેગને કિનારા સિવાય
બીજું કોઈ પણ અટકાવી શકતું નથી, તેમ તથા
દોષોના પ્રકાપ થતાં વધવા લાગેલા વાયુના વેગને
અસ્તિ વિના બીજી કોઈ પણ ક્રિયા અટકાવી
શકતી નથી. સારી રીતે સેવેલી અસ્તિ શરીરને
પુષ્ટ કરે, વર્ણને સારો કરે, બળ વધારે, આરોગ્ય
આપે અને આયુષ્ય વધારે છે. ૧૧

અસ્તિમાં જુલો થતાં છાતર ઢાંચા

અતઃ ઊર્ધ્વં વ્યાપદો વક્ષ્યામઃ । તત્ર નેત્રં
વિચલિતં વિવર્તિતં પાર્શ્વાવપીઢિતમત્યુત્કિષ્ણમવસન્નં
તિર્યક્ષિણમિતિ પદ્ પ્રણિધાનદોષાઃ । અતિસ્થૂલં
કર્કશમવનતમણુ મિશ્રં સન્નિકૃટવિપ્રકૃટકર્ણિકં
સૂક્ષ્માતિચ્છિદ્રમતિદીર્ઘમતિહ્રસ્વમિત્યેકાદશ નેત્ર-
દોષાઃ । બહલતાત્પતા સચ્છિદ્રતા પ્રસ્તીર્ણતા દુર્વ-
દ્વચેતિ પન્ન વસ્તિદોષાઃ । અતિપીઢિતતા શિથિલ-
પીઢિતતા મૂયોમૂયોઽવપીઢનં કાલાતિક્રમ ઇતિ
ચત્વારઃ પીઢનદોષાઃ । આમતા હીનતાતિમાત્રતાઽ-
તિશીતતાત્યુષ્ણતાતિતીક્ષ્ણતાતિમૃદુતાતિસ્નિગ્ધતા-
તિરુક્ષતાતિસાન્દ્રતાતિદ્રવતેત્યેકાદશ દ્રવ્યદોષાઃ ।
અવાકશીર્ષોઽઘ્રીર્ષન્યુઙ્ગોત્તાનસક્કુચિતદેહસ્થિતતા
દક્ષિણપાર્શ્વશાયિનઃ પ્રદાનમિતિ સપ્ત શય્યાદોષાઃ ।
અવમેતાત્રતુચ્ચત્વારિંશઽપદો વૈદ્યનિમિત્તાઃ । આતુ-
રનિમિત્તાઃ પન્નદશ આતુરોપદ્રવચિકિત્સિતે વક્ષ્યન્તે ।
સ્નેહસ્ત્વષ્ટાભિઃ કારણૈઃ પ્રતિહતો ન પ્રત્યાગચ્છતિ

ત્રિભિર્દૌપૈરશનામિભૂતો મલવ્યામિત્રો દૂરાનુગ્રવિ-
દોઽન્નિવ્રત્ત્યાનુબ્ધોઽયો મૃદુરત્પાશનસ્ય ચેતિ
વૈદ્યાતુરનિમિત્તા ભવન્તિ । અયોગસ્તૂમયોરાધ્માનં
પરિકર્તિકા પરિસ્રાવઃ પ્રવાહિકા હૃદયોપસરણમજ્જ-
પ્રયત્નોઽતિયોગો જીવાદાનમિતિ નવ વ્યાપદો વૈદ્ય-
નિમિત્તા ભવન્તિ ॥ ૧૨ ॥

નળી કંપિત થાય, અવળી ફરી જાય,
પડખામાં દબાય, અત્યંત જાંચી થાય, નીચે
આવે અને આડી નખાય, આ છ નળી દાખલ
કરવાના હોય છે.

નળી અત્યંત બડી, ખરસટ, નમેલી, ઝીણી,
ભેદાયેલી, નજદીકમાં, અથવા દૂરમાં રહેલી છા-
કાર ડોડીવાળી, ઝીણા, તથા મોટા છિદ્રવાળી,
અત્યંત લાંબી, તથા ટૂંકી હોય, એ અગિયાર
નળીનાં હોય છે.

મૂત્રાશય (બસ્તિ) મોટા, નાનો, છિદ્રવાળો,
પહોળો અને અયોગ્ય રીતે બંધાયેલો હોય, એ
પાંચ મૂત્રાશયનાં હોય છે.

મૂત્રાશય અત્યંત દબાય, પોચો પોચો દબાય,
વારંવાર દબાય અને લાંબા વખત સુધી દબાય,
એ ચારે દબાવવાનાં હોય છે.

બસ્તિનું દ્રવ્ય કાચું, ઝોછી માત્રાવાળું,
અધિક માત્રાવાળું, અતિ ઠંડું, અતિ ઉષ્ણ, અતિ
તીક્ષ્ણ, અતિ કામળ, અત્યંત સ્નિગ્ધ, અત્યંત
રૂક્ષ, અત્યંત ઘાટું અને અત્યંત પ્રવાહીરૂપ હોય,
એ અગિયાર દ્રવ્યનાં હોય છે.

રોગી શય્યામાં જાંધે માથે, માથાને જાંચું
રાખી, જાંધો, ચતો, શરીરને સંકાચેલો, બેઠેલો
અને જમણું પડખું દબાવીને સૂતો હોય, એ
સાત શય્યાનાં હોય છે.

ઉપર કહેલા ચુંમાળીસ હોયો વૈદ્યની ભૂલ-
થી થાય છે.

રોગીની ભૂલથી જે પંદર વ્યાપત્તિઓ થાય
છે, તેઓનું નિરૂપણ આ સ્થાનના આતુરોપદ્રવ્ય
ચિકિત્સિતનામના અ. ૨૯, વિષય ૯ માં કહેવાશે.
સ્નેહબસ્તિથી શરીરની અંદર દાખલ થઈ
આઠ કારણોથી પ્રતિઘાત પામીને પાછો નીકળતો
નથી. જેમ કે વાયુથી, પિત્તથી કે કફથી, અતિ-
ભોજન વડે દર્બાઈ જવાથી, મળની સાથે મિશ્ર
થઈ જવાથી, દૂર પેસી જવાથી, જને સ્વેદન-
સંસ્કાર ન અપાયો હોય એવા રોગીને અપાયથી,
શીતળ, થોડો કે કામળ દ્રવ્યોથી પકવેલો
અપાયથી, થોડું જમેલા રોગીને અદ્યપ કે મંદ-
ગુણુવાળો અપાયથી પાછો નીકળતો નથી. આ
આઠ વ્યાપત્તિઓ-વૈદ્યની ભૂલથી અને રોગીની
ભૂલથી પણ થાય છે.

નિરૂહબસ્તિ અને અનુવાસનબસ્તિમાં અયોગ,
આધ્માન, પરિવર્તિકા, પરિસ્રાવ, પ્રવાહિકા,
હૃદયોપસરણ, અગ્રગ્રહ, અતિયોગ અને જીવા-
દાન એ નવ વ્યાપત્તિઓ વૈદ્યની ભૂલથી થાય છે.
(આ વ્યાપત્તિઓમાં કેટલીક નિરૂહબસ્તિમાં જ
થાય છે; કેટલીક અનુવાસનબસ્તિમાં જ થાય
છે અને કેટલીક બંનેમાં થાય છે. આ વ્યાપત્તિ-
ઓનાં સ્વરૂપો આ પછીના અધ્યાયના ૯ માં
વિષયમાં ચિકિત્સાની સાથે જ કહેવાશે.) ૧૨

છાતેર વ્યાપત્તિઓનાં લક્ષણો તથા
ચિકિત્સાઓ કહેવાની પ્રતિજ્ઞા
પદસત્તિઃ સમાસેન વ્યાપદઃ પરિકીર્તિતાઃ ।
તાસાં વક્ષ્યામિ વિજ્ઞાનં સિદ્ધિં ચ તદનન્તરમ્ ॥ ૧૩
બસ્તિના વિષયમાં આ જ છાતેર વ્યાપત્તિ-
ઓ ટૂંકમાં કહી છે, તેઓનાં લક્ષણો તથા ચિકિ-
ત્સાઓ હવે પછી કહીશું. ૧૩

અધ્યાય ૩૬ મો

ઉપક્રમ

અથાતો નેત્રવસ્તિવ્યાપચિકિત્સિતં વ્યાખ્યા-
-સ્યામઃ । યથોવાચ ભગવાન ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'નેત્રવસ્તિવ્યાપ-
ચિકિત્સિત' ^૧ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું કે જ પ્રમાણે ભગવાન ધન્વ-
ન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

નળી દાખલ કરવાની છ વ્યાપ્તિઓની ચિકિત્સા
અથ નેત્રે વિચલિતે તથા ચૈવ વિવર્તિતે ।

ગુદે ક્ષતં રુજા વા સ્વાત્ત્ર સઘઃક્ષતક્રિયાઃ ॥
અત્યુત્ક્રિષ્ણેષ્વસન્ને ચ નેત્રે પાયૌ ભવદ્રુજા ।
વિધિરત્રાપિ પિત્તઃ કાર્યઃ સ્નેહૈશ્ચ સેચનમ્ ॥
તિર્યક્પ્રણિહિતે નેત્રે તથા પાશ્ચાવપીહિતે ।

મુલસ્યાવરણાદ્વર્તનં સમ્યક્પ્રતિપદ્યતે ॥
રુક્ષ નેત્રં વિધેયં સ્વાત્ત્ર સમ્યગ્વિજ્ઞાનતા ॥ ૨ ॥

નળી કંપી જાય કે અવળી ફરી જાય,
તો ગુદામાં વેદના થાય છે. આ પ્રમાણે થયેલ
હોય, તો અધ તથા ધીનો અભ્યંગ કરવો, વગેરે
સઘઃક્ષતની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી.

નળી અત્યંત ઊંચી થઈ જાય કે નીચે
આવી જાય, તો ગુદામાં વેદના થાય છે. આ
પ્રમાણે થયેલ હોય, તો પિત્તને હણનારી
ચિકિત્સા કરવી અને મધુર તથા શીતળતાવાળા
રનેહોનું સિંચન કરવું.

નળી આડી નંખાઈ જાય કે પડખામાં
દબાઈ જાય, તો નળીનું મોઢું ઢંકાઈ જવાથી
ખરિત (પિયકારી) યોગ્ય રીતે પહોંચતી નથી.
જે આ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો પ્રવીણ વૈદે
નળીને સીધી કરવી. ૨

૧ નળી તથા ખરિત વગેરેની ઉપર કહેલી વ્યાપ્તિ-
ઓની ચિકિત્સાના વિષેનો.

નળીની અગિયાર વ્યાપ્તિઓની ચિકિત્સા
અતિસ્પૂલે કર્કશે ચ નેત્રે ચાવનતે તથા ॥

ગુદે ભવેત્ક્ષતં રુક્ષ સાધનં પૂર્વવત્સ્મૃતમ્ ।
આસન્નકર્ણિકે નેત્રે મિત્રેણૌ વાપ્યપાર્થકઃ ॥
અવસેકો ભવેદ્વસ્તેસ્તસ્માદોપાન્નિવર્જયેત્ ।

પ્રકૃટકર્ણિકે રક્તં ગુદમર્મપ્રપીડનાત્ ॥
ક્ષરત્યગ્રાપિ પિત્તઘ્નો વિધિર્વસ્તિથ પિચ્છિલઃ ।
હસ્વે ત્વણુસ્રોતસિ ચ ક્લેશો વસ્તિથ પૂર્વવત્ ॥
પ્રત્યાગચ્છંસ્તતઃ કુર્યાદ્રોગાન્વસ્તિવિષાતજાન્ ।
દીર્ઘે મહાસ્રોતસિ ચ જ્વેયમત્યવપીડવત્ ॥ ૩ ॥

નળી અત્યંત બડી, ખરસટ કે નમેલી
હોય, તો ગુદામાં ક્ષત થાય અને વેદના પણ
થાય છે. જે આ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો મધ
તથા ધીનો અભ્યંગ કરવો, વગેરે સઘઃક્ષતની
ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી.

નળી નજીકમાં રહેલી છત્રાકાર ડોડી-
વાળી, ભેદાયેલી કે ઝીણી હોય, તો દાખલ
કરેલો ખરિતનો કુપાથાદિક પદાર્થ વ્યર્થ થાય છે,
માટે નળીને એ દોષોથી રહિત જ રાખવી.

નળી દૂરમાં રહેલી છત્રાકાર ડોડીવાળી
હોય, તો ગુદાના મર્મનું પીડન થવાથી લોહીનો
સ્રાવ થાય છે. જે આ પ્રમાણે થયેલ હોય તો
પિત્તને હણનારી ચિકિત્સા કરવી અને આ
સ્થાનના ૩૮મા અધ્યાયના ૨૧ મા વિષયમાં કહ્યા
પ્રમાણે પિચ્છિલ ખરિત દેવી.

નળી ઝીણા છિદ્રવાળી કે અત્યંત ટૂંકી
હોય, તો કુઃખ થાય છે, દીધેલી ખરિત વ્યર્થ થાય
છે અને તે ખરિત પાછી વળતાં મૂત્રાઘાત તથા
મૂત્રકૃચ્છ્ર આદિ રોગો ઉત્પન્ન કરે છે. જે આ
પ્રમાણે થયેલ હોય, તો મૂત્રાઘાતાદિકની ચિકિત્સા
પ્રમાણે યોગ્ય ચિકિત્સા કરવી અને પિચ્છિલ
ખરિત દેવી.

નળી મોટા છિદ્રવાળી કે અત્યંત લાંબી

હોય, તો ખસ્તિનું ક્વાથાદિક દ્રવ્ય આમાશયમાં જાય છે અને તેમ થતાં નાક કે મોઢામાંથી નીકળે છે. જો આ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો બળદ વગેરેના મૂત્રાશયની કોથળી અત્યંત દબાઈ જવાની ખબતમાં જ ચિકિત્સા કહેવામાં આવશે તે ચિકિત્સા કરવી. (નીચેના પદ્ધતિ વિષયનો પહેલો ફકરો જુઓ.) ૩

મૂત્રાશયની પાંચ વ્યાપ્તિઓની ચિકિત્સા પ્રતીતિ જે વહેલે વાપિ વસ્તો દુર્બદ્ધદોષવત્ ।

વસ્તાવલ્પેષ્વપતા વાપિ દ્રવ્યસ્યાલ્પગુણા મતાઃ ॥
દુર્બદ્ધે ચાણુમિન્ને ચ વિદ્વેયં મિન્નેત્રવત્ ॥૪॥

મૂત્રાશય પહોળો કે મોટો હોય, તો દાખલ કરેલો ક્વાથાદિક પદાર્થ વ્યર્થ થાય છે; માટે તેને એ દોષોથી રહિત જ રાખવો.

મૂત્રાશય નાનો હોય, તો તેનું દ્રવ્ય અંદર થોડું દાખલ થાય છે અને થોડા દાખલ થયેલા દ્રવ્યથી શુષ્કો પણ થોડા જ થાય છે; માટે મૂત્રાશયને એ દોષથી રહિત જ રાખવો.

મૂત્રાશય અચોગ્ય રીતે બંધાયેલો કે છિદ્રવાળો હોય, તો દાખલ કરેલો ક્વાથાદિક પદાર્થ વ્યર્થ થાય છે; માટે તેને એ દોષોથી રહિત જ રાખવો. ૪

દબાવવાની ચાર વ્યાપ્તિઓની ચિકિત્સા અતિપ્રપીડિતો વસ્તિઃ પ્રધાત્યામાશયં તતઃ ॥
વાતેરિતો નાસિકામ્પાં મુક્ષતો વા પ્રપથતે ।
તત્ર તૂર્ણ ગલાપીઢં કુર્યાંચાપ્યવધૂનમ્ ॥
શિરઃકાયવિરેકૌ ચ તીક્ષ્ણૌ સેકાંશ્ચ શીતલાન્ ।
શનૈઃ પ્રપીડિતો વસ્તિઃ પક્વાધાનં ન ગચ્છતિ ॥
ન ચ સમ્પાદયત્યર્ચાસ્તસ્માદ્યુત્તં પ્રપીઢયેત્ ।
ભૂયો ભૂયોઽવપીઢેન વાયુરન્તઃ પ્રપીઢ્યતે ।
તેનાધ્માનં રુજશ્ચોગ્રા યથાસ્વં તત્ર વસ્તયઃ ॥
કાલાતિક્રમણાત્કેદ્રશ્યો વ્યાધિશ્ચાભિપ્રવર્દ્યતે ।
તથ વ્યાધિવલ્લં તુ ભૂયો વસ્તિ નિધાપયેત્ ॥૫॥

મૂત્રાશય અત્યંત દબાય, તો પિચકારી આમાશયમાં જાય છે અને ત્યાંથી વાયુની પ્રેરણાને લીધે ઉપર જઈને નાકમાંથી કે મોઢામાંથી નીકળે છે. જો આ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો તુરત દરદીને પ્રાણાયામ કરાવવો તથા માથાના વાળ પકડી જાંચો કરી કંપાવવો. હાથ કે વસ્ત્ર વગેરેથી એનું ગળું એવી રીતે દબાવવું કે જ્યાં તે મરી જાય નહિ. તીક્ષ્ણ અધોવિરેચન તથા તીક્ષ્ણ શિરોવિરેચન પણ દેવું અને શીતળ સિંચવો પણ કરવાં.

મૂત્રાશય યોચો યોચો દબાય, તો ક્વાથ કે સ્નેહ આદિ દ્રવ્ય પદ્માશયમાં જતું નથી અને તેથી ધારેલાં પ્રયોજનો પાર પડતાં નથી, એટલા માટે એ મૂત્રાશયને યોગ્ય રીતે જ દબાવવો.

મૂત્રાશય વારંવાર દબાય, તો શરીરની અંદરનો વાયુ પણ દબાય છે અને તે દબાયાથી પેટ આફરે છે તથા ઉઝવેલાઓ થાય છે. જો એમ થયેલ હોય તો દોષ પ્રમાણે ખસ્તિઓ દેવી.

મૂત્રાશય દબાવવામાં વધારે વખત લગાડવામાં આવે, એટલે લાંબા વખત સુધી શુદ્ધમાં નળી રહે, તો તેથી વ્યાધિ વધે છે. આ પ્રમાણે થયેલ હોય તો ફરી વાર તે વ્યાધિના બળને હણતારી ખસ્તિ દેવી. ૫

દ્રવ્યની અગિયાર વ્યાપ્તિઓની ચિકિત્સા ગુદોપદેહશોષૌ તુ સ્નેહોઽપક્કઃ કરોતિ હિ ।
તત્ર સંશોધનો વસ્તિહિં વાપિ વિરેચનમ્ ॥
હીનમાત્રાભૌ વસ્તી નાતિકાર્યકરૌ મતૌ ।
અતિમાત્રૌ તથાનાહક્રમાતૌસારકારકૌ ॥
મૂર્છાં દાહમતીસારં પિત્તં ચાત્યુષ્ણતીક્ષ્ણકૌ ।
મૃદુશીતાભૌ વાતવિવન્ધાધ્માનકારકૌ ॥
તત્ર હીનાદિષુ હિતઃ પ્રત્યનીકઃ ક્રિયાવિધિઃ ।
તત્ર સાન્દ્રે તલું વસ્તિ તનૌ સાન્દ્રં ચ દાપયેત્ ॥
સ્નિગ્ધોઽતિજાલ્યકૃદ્રશઃ સ્તમ્બાધ્માનકૃદુચ્યતે ।
વસ્તિ રુક્ષમતિસ્નિગ્ધે સ્નિગ્ધંરુક્ષે ચ દાપયેત્ ॥૬॥

અસ્તિતો સ્નેહ કાચો હોય, તો તેથી
યુદ્ધમાં લેપ તથા સોજો થાય છે. આ પ્રમાણે
થયેલ હોય, તો (આ સ્થાનના ૩૮મા અધ્યાયના
૧૭મા વિષયમાં કહેલી) સંશોધનઅસ્તિ દેવી
અને વિરેચન પણ દેવું હિતકારી છે.

નિરૂહઅસ્તિ કે અનુવાસનઅસ્તિનું દ્રવ્ય
આછી માત્રાવાળું હોય, તો તેથી જવું જોઈએ તેવું
કાર્ય થતું નથી. જો આ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો
ફરી અધિક માત્રાવાળી અસ્તિ દેવી.

નિરૂહઅસ્તિ કે અનુવાસનઅસ્તિનું દ્રવ્ય
અધિક માત્રાવાળું હોય, તો તેથી આનાહ,
હલમ તથા અતિસાર થાય છે. જો આ પ્રમાણે
થયેલ હોય, તો ફરી આછી માત્રાવાળી અસ્તિ દેવી.

નિરૂહઅસ્તિ કે અનુવાસનઅસ્તિનું દ્રવ્ય
અત્યંત ઉષ્ણ કે અત્યંત તીક્ષ્ણ હોય, તો
તેથી મૂર્છા, દાહ, અતિસાર અને પિત્ત ઉત્પન્ન
થાય છે. અત્યંત ઉષ્ણ દ્રવ્યથી મૂર્છાદિ થયેલ
હોય, તો ફરી અતિ શીત અસ્તિ દેવી અને અત્યંત
તીક્ષ્ણ દ્રવ્યથી મૂર્છાદિ થયેલ હોય, તો ફરી
અત્યંત કામળ અસ્તિ દેવી.

નિરૂહઅસ્તિ કે અનુવાસનઅસ્તિનું દ્રવ્ય
અતિ કામળ કે અતિ શીત હોય, તો તેથી
વાતકાષ, મલબંધ અને આધ્માન થાય છે. જો
અતિ કામળ દ્રવ્યથી એ થયેલ હોય, તો ફરી
અતિ તીક્ષ્ણ અસ્તિ દેવી અને અતિ શીત દ્રવ્યથી
એ થયેલ હોય તો ફરી અતિ ઉષ્ણ અસ્તિ દેવી.

અસ્તિનું દ્રવ્ય અત્યંત ઘાટું કે અત્યંત
પ્રવાહીરૂપ (ખડુ જ પાતળું) હોય, તો ઉદરમાં
વેદના ઉત્પન્ન કરે છે. જો અત્યંત ઘાટા દ્રવ્યથી
વેદના થયેલ હોય, તો ફરી વાર પાતળા દ્રવ્યની
અસ્તિ દેવી અને અત્યંત પ્રવાહીરૂપ દ્રવ્યથી વેદના
થયેલ હોય, તો ફરી વાર ઘાટા દ્રવ્યની અસ્તિ દેવી.

અસ્તિનું દ્રવ્ય અત્યંત સ્નિગ્ધ હોય તો

અત્યંત જડતા થાય છે અને અત્યંત રૂક્ષ હોય
તો સ્તંભ તથા આધ્માન થાય છે. અત્યંત જડતા
થયેલ હોય તો ફરી રૂક્ષઅસ્તિ અને સ્તંભ તથા
આધ્માન થયેલ હોય તો ફરી સ્નિગ્ધ અસ્તિ દેવી.

શર્યાની સાત વ્યાપ્તિઓની ચિકિત્સા
અતિપીઠિતવદોષા વિધિશ્ચાપ્યવશીર્કે ।
ઉચ્છીર્ષકે સમુગ્રાહં વસ્તિઃ કુર્યાચ મેહનમ્ ॥
તત્રોત્તરો હિતો વસ્તિઃ સુસ્વિન્નસ્ય સુસ્વાવહઃ ।
ન્યુબ્જસ્ય વસ્તિર્નામોતિ પક્વાધાનં વિમાર્ગમ્ ॥
હ્રુદ્દં વાધતે ચાત્ર વાયુઃ ક્રોઠમથાપિ ચ ।
ઉત્તાનસ્યાવૃતે માર્ગે વસ્તિર્નાન્તઃ પ્રપદ્યતે ॥
નેત્રસંવેજનધ્રાન્તો વાયુધ્વાન્તઃ પ્રકુપ્યતિ ।
દેહે સક્લ્પિતે દત્તઃ સવન્નોરપ્યુભયોસ્તથા ॥
ન સમ્યગનિલાવિદ્યો વસ્તિઃ પ્રત્યેતિ દેહિનઃ ।
સ્થિતસ્ય વસ્તિર્દત્તસ્તુ ક્ષિપ્રમાયાત્યવાશ્ચુલઃ ॥
ન ચાશયં તર્પયતિ તસ્માન્નાર્થકરો હિ સઃ ॥
નામોતિ વસ્તિર્દત્તસ્તુ કૃત્સ્નં પક્વાશયં પુનઃ ।
દક્ષિણાશ્રિતપાર્શ્વસ્ય વામપાર્શ્વનુગો હિ સઃ ॥
ન્યુબ્જાદીનાં પ્રદાનં ચ વસ્તેર્નૈવ પ્રશસ્યતે ।
પશ્વાદનિલકોપોઽયથાસ્વં તત્ર કારયેત્ ॥૭૥

શર્યામાં ઊંધું માથું રાખી સૂતેલા
દરદીને અસ્તિ દેવામાં આવે, તો તે અસ્તિ
આમાશયમાં જાય છે અને ત્યાંથી વાયુની પ્રેરણાને
લીધે ઉપર જઈને નાક કે મોઢામાંથી નીકળે
છે. જો આ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો તુરત
દરદીને પ્રાણાયામ કરાવવો તથા માથાના વાળ
પકડી જાંચો કરી કંપાવવો. હાથ કે વસ્ત્ર
વગેરેથી એનું ગળું એવી રીતે દબાવવું કે જ્યાં
તે મરી જાય નહીં. તીક્ષ્ણ અધોવિરેચન તથા
તીક્ષ્ણ શિરોવિરેચન પણ દેવું અને શેરડીનો રસ
તથા ધાન્યામલ વગેરેનાં સિંચવો પણ કરવાં.

શર્યામાં ઊંચું માથું રાખી સૂતેલા
દરદીને અસ્તિ દેવામાં આવે, તો તે અસ્તિ ઉ

સ્થને સ્તબ્ધ કરી નાખે છે. જે આ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો દરદીને સારી પેઠે સ્નિગ્ધ કરી ઉત્તર-અસ્તિ દેવી (ઉપસ્થમાં પિચકારી મારવી) સુખ-દાયી અને હિતકારી છે.

શય્યામાં ઊંઘા સૂતેલા દરદીને અસ્તિ દેવામાં આવે, તો તે અસ્તિ પક્વાશયમાં નહીં પહોંચતાં વિરુદ્ધ માર્ગોમાં જઈને દુઃખ તથા શુદ્ધમાં પીડા કરે છે અને ઠાઠામાં વાયુ પીડા કરે છે. જે આ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો વાયુના પ્રકોપને ટાળનારી અને ઉત્પન્ન થયેલી વેદનાને મટાડનારી ચિકિત્સા કરવી.

શય્યામાં ચત્તા સૂતેલા દરદીને અસ્તિ દેવામાં આવે, તો માર્ગ ઠંકાયેલા હોવાને લીધે અસ્તિ અંદર પહોંચતી નથી અને નળીના ઠંપથી બ્રમણ પામેલા વાયુ અંદર પ્રક્રુપિત થાય છે. જે આ પ્રમાણે થયેલ હોય તો વાયુના પ્રકોપને ટાળનારી અને ઉત્પન્ન થયેલી વેદનાને શાંત કરનારી ચિકિત્સા કરવી.

શય્યામાં શરીર તથા બન્ને સાથળોને સંકોચીને સૂતેલા દરદીને અસ્તિ દેવામાં આવે, તો તે અસ્તિ વાયુથી વ્યાપ્ત થવાને લીધે પાછી બરાબર નીકળતી નથી અને વાયુને પ્રક્રુપિત કરે છે. જે આમ થયેલ હોય, તો વાયુના પ્રકોપને અને ઉત્પન્ન થયેલી વેદનાને ટાળનારી ચિકિત્સા કરવી.

શય્યામાં ખેડેલા દરદીને અસ્તિ દેવામાં આવે, તો તે અસ્તિ તુરત જ પાછી વળીને બહાર નીકળે છે અને પક્વાશયને વૃક્ષ કરતી નથી; માટે તે અસ્તિ કશા કામની નથી, પણ વાયુને પ્રક્રુપિત

૧ અહીં 'જેજ્જટાયાર્' પાઠબેદ માની કહે છે: 'ઉપસ્થ સ્તબ્ધ થાય છે અને મૂત્રની વૃદ્ધિ થાય છે. આ પ્રમાણે થયેલ હોય તો દરદીને સારી પેઠે સ્નિગ્ધ કરી સંશોધન નિરૂપસ્તિ દેવી.' વૃદ્ધ વૈજો તો વળી જોઈ જ પાઠ માની એમ કહે છે કે, 'મૂત્રાશય સ્તબ્ધ થઈ જાય છે અને ધણી કષ્ટથી મૂત્રી શકાય છે.'

કરે છે. આમાં વાયુના પ્રકોપને તથા ઉત્પન્ન થયેલી વેદનાને શાંત કરનારી ચિકિત્સા કરવી.

શય્યામાં જમણું પડખું દબાવીને સૂતેલા દરદીને અસ્તિ દેવામાં આવે, તો તે અસ્તિ પક્વાશયને પ્રાપ્ત થતી નથી; કારણ કે પક્વાશય ડાબા પડખાને લગતું છે. આ અસ્તિથી વાયુ પ્રક્રુપિત થાય છે; આમાં પણ વાયુના પ્રકોપને તથા ઉત્પન્ન થયેલી વેદનાને શાંત કરનારી ચિકિત્સા કરવી. ૭

સ્નેહઅસ્તિઓની આઠ વ્યાપ્તિઓની ચિકિત્સા વ્યાપદઃ સ્નેહવસ્તેસ્તુ વક્ષ્યન્તે તત્ત્વિકિત્સિતે ॥૮

એકે સ્નેહઅસ્તિઓની આઠ વ્યાપ્તિઓની ચિકિત્સા અનુક્રમ પ્રમાણે અહીં કહેવી થોગ્ય છે, તો પણ પ્રકરણસંગતિને અનુસરી આ અધ્યાય પછીના 'અનુવાસનોત્તરઅસ્તિચિકિત્સિત' નામના સાડત્રીસમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે. (જે અધ્યાયનો ૧૭ મો વિષય જુઓ.) ૮

અયોગ આદિ નવ વ્યાપ્તિઓનાં લક્ષણો તથા ચિકિત્સાઓ

અયોગાવાસ્તુ વક્ષ્યામિ વ્યાપદઃ સચિકિત્સિતાઃ ।
અનુષ્ણોઽપ્યપયથો હીનો વસ્તિર્નૈતિ પ્રયોજિતઃ ॥
વિષ્મમાધ્માનશૂલૈશ્ચ તમયોગં પ્રચક્ષતે ।
તત્ર તીક્ષ્ણો હિતો વસ્તિસ્તીક્ષ્ણં चापि विरेचनम् ॥
સરોપાને તથા શુક્રે વહુદોષે ચ યોજિતઃ ।
અત્યાશિતસ્યાતિવહુર્વસ્તિર્નર્દોષ્ણ એવ ચ ॥
અનુષ્ણલવણસ્નેહો હાતિમાત્રોઽથવા પુનઃ ।
તથા વહુપુરીષે ચ ક્ષિપ્રમાધ્માપચેન્નરમ્ ॥
હત્કટીપાર્શ્વપૃષ્ઠેષુ શૂલં તત્રાતિદારુણમ્ ।

તત્ર તીક્ષ્ણતરો વસ્તિર્હિતં चाप्यनुवासनम् ॥
અતિતીક્ષ્ણોષ્ણલવણો રૂક્ષો વસ્તિઃ પ્રયોજિતઃ ।
સપિત્તં કોષેદ્વાયું કુર્યાંચ પરિકર્ત્તિકામ્ ॥
નાભિવાસ્તિગુદં તત્ર ચ્છિન્નત્રીવાતિ દેહિનઃ ।
પિચ્છાવસ્તિર્હિતસ્તત્ર સ્નેહશ્ચ મધુરૈઃ શૃતઃ ॥

અત્યમ્લલવણસ્તીક્ષ્ણઃ પરિસ્ત્રાવાય કલ્પતે ।
 દૌર્વિલ્યમદ્ગ્ધસાદશ્ચ જાયતે તત્ર દેહિનઃ ॥
 પરિસ્ત્રવેતતઃ પિત્તં દાહં સંજનયેદ્ગુદે ।
 પિચ્છાવસ્તિર્હિતસ્તત્ર વસ્તિઃ ક્ષીરઘૃતસ્ય ચ ॥
 પ્રવાહિકા ભવેત્તીક્ષ્ણાબિરુદ્ધાત્માનુવાસનાદ્ ।
 સદાહશલં કૃચ્છ્રેણ વાસુક્તત્રોપવેદ્યતે ॥
 પિચ્છાવસ્તિર્હિતસ્તત્ર પયસા ચૈવ ભોજનમ્ ।
 સર્પિર્મધુરકૈઃ સિદ્ધં તૈલં ચાપ્યનુવાસનમ્ ॥
 અતિતીક્ષ્ણો નિરુદ્ધો વા સવાતે ચાનુવાસનઃ ।
 હૃદયસ્યોપસરણં કુસ્તે ચાઙ્ગપીઢનમ્ ॥
 દૌર્પૈસ્તત્ર રુજસ્તાસ્તા મદો મૂર્છાઙ્ગોરવમ્ ।
 સર્વદોષહરં વસ્તિ શોધનં તત્ર દાપયેત્ ॥
 રુદ્ધસ્ય વહુવાતસ્ય તથા દુઃશયિતસ્ય ચ ।
 વસ્તિરઙ્ગગ્રહં કુર્યાદ્રુદ્ધો મૃદ્વલ્પમેષજઃ ॥
 તત્રાઙ્ગસાદઃ પ્રસ્તમ્ભો જૃમ્ભોદ્રેટનવેષકાઃ ।
 પર્વમેદશ્ચ તત્રેષ્ટાઃ સ્વેદાઽમ્યજ્જનવસ્તયઃ ॥
 અત્યુષ્ણતીક્ષ્ણોઽતિવહુર્દુરુદ્ધોઽતિસ્વેદિતસ્ય ચ ।
 અલ્પદોષસ્ય વા વસ્તિરતિયોગાય કલ્પતે ॥
 વિરેચનાતિયોગેન સમાનં તચ્ચિકિસ્તિતમ્ ।
 પિચ્છાવસ્તિપ્રયોગથ તત્ર શીતઃ સુલાવહઃ ॥
 અતિયોગાત્પરં યત્ર જીવાદાનં વિરિક્તવત્ ।
 દેયસ્તત્ર હિતથાપિ પિચ્છાવસ્તિઃ સશોણિતઃ ॥
 નવૈતા વ્યાપદો યાસ્તુ નિરુદ્ધં પ્રત્યુદાહૃતાઃ ।
 સ્નેહ્યસ્તિત્ત્વપિ હિ તા વિજ્ઞેયાઃ કુશલૈરિહ ॥૧॥

હવે અયોગ વગેરે વ્યાપત્તિઓનાં લક્ષણો તથા ચિકિત્સાઓ કહું છું : વાયુની અધિકતા છતાં શીત અથવા અદૃષ્ય ઔષધવાળી બસ્તિ દેવામાં આવે, પિત્તની અધિકતા છતાં અતિ ઉષ્ણ અથવા અદૃષ્ય બસ્તિ દેવામાં આવે અને કંદની અધિકતા છતાં મૃદુ અથવા અદૃષ્ય બસ્તિ દેવામાં આવે, તો તે અયોગ કહેવાય છે. અયોગ થતાં બસ્તિ પાછી નીકળતી નથી, મળ બદ્ધ થાય, પેટ ચડી આવે અને શૂળ નીકળે છે. અયોગ

થયેલ હોય તો તીક્ષ્ણ બસ્તિ અને તીક્ષ્ણ વિરેચન હેવું પણ હિતકારી છે.

અત્ર જમ્યા પછી^૧ અથવા દોષો ધણી છતાં બસ્તિ દેવામાં આવે અથવા જણે અત્યંત ભોજન કયું હોય, તેને અત્યંત ધણી તથા મંદ ઉષ્ણતાવાળી બસ્તિ દેવામાં આવે અથવા જને વિધાનો બહુ જ સંધરેા થયો હોય, તેને બસ્તિ દેવામાં આવે અથવા ઉષ્ણ, સૈંધવ તથા સ્નેહ વગરની બસ્તિ દેવામાં આવે અથવા અત્યંત અધિક માત્રાવાળી બસ્તિ દેવામાં આવે તો તે બસ્તિ તુરંત જ આધ્માન કરે છે. આધ્માન થતાં દ્વંદ્વમાં, કમરમાં, પાસાંઓમાં તથા પીઠમાં અતિદારણુ શૂળ ઉત્પન્ન થાય છે. આધ્માન થયેલ હોય તો અતિ તીક્ષ્ણ નિરુદ્ધબસ્તિ અને પછી અનુવાસનબસ્તિ દેવી હિતકારી છે.

અત્યંત તીક્ષ્ણ, અત્યંત ઉષ્ણ અને અત્યંત લવણવાળી રક્ષ બસ્તિ દેવામાં આવે, તો તે બસ્તિ પિત્ત તથા વાયુને પ્રકુપિત કરે છે અને પરિકર્ત્તિકા (વાદ) ઉત્પન્ન કરે છે અને એનાથી બણે નાભિ, મૂત્રાશય અને ગુદા અત્યંત કપાઈ જતાં હોય એવી વ્યથા થાય છે. પરિકર્ત્તિકા થયેલ હોય તો પિચ્છિલબસ્તિ અને મધુર દ્રવ્યોથી પકવેલા સ્નેહની બસ્તિ હિતકારી થાય છે.

અત્યંત ખાટા અને અત્યંત લવણુ રસવાળી તીક્ષ્ણ બસ્તિ દેવામાં આવે, તો તે બસ્તિ પરિસ્ત્રાવને ઉત્પન્ન કરે છે. પરિસ્ત્રાવ થતાં દુર્બળતા અને અંગોમાં ગ્લાનિ થાય છે, ગુદામાંથી પિત્ત સ્રવે છે અને ગુદામાં દાહ થાય છે. પરિસ્ત્રાવ થયેલ હોય તો પિચ્છિલબસ્તિ અને દૂધ તથા ધીની બસ્તિ દેવી હિતકારી છે.

૧ ભોજન કર્યા પછી બળિતને જ નિષેધ છે, તે રૂવળ નિરુદ્ધબસ્તિ માટે જ છે. અનુવાસનબસ્તિ તો ચોગ્ય ભોજન કરાવ્યા પછી જ દેવી.

તીક્ષ્ણ નિરૂહબસ્તિથી અને તીક્ષ્ણ અનુવાસનબસ્તિથી પ્રવાહિકા થાય છે. તેમ થતાં દંતમાં દાહ તથા શૂળનાથું લોહી પડે છે અથવા બહુ જ કષ્ટથી લોહી પડે છે. પ્રવાહિકા થયેલ હોય તો પિચ્છિલબસ્તિ દેવી, દ્વંધથી ભોજન આપવું અને કઠિણ્યાદિ જીવનીય ગણનાં દ્રવ્યોથી પકવેલા ધી તથા તેલની અનુવાસનબસ્તિ દેવી.

વાયુના શોગવાળાને અતિ તીક્ષ્ણ નિરૂહબસ્તિ અથવા અનુવાસનબસ્તિ દેવામાં આવે, તો તે બસ્તિ હૃદયોપસરણ (હૃદયમાં દોષોનો જમાવ) કરે છે કે જથી દોષોને લીધે અંગોમાં પીડા થાય છે, અનેક પ્રકારની ભોંકાયા જવી વેદનાઓ થાય છે, બહુ સોપારી ખાધા જવો મીણો ચડે છે, ખૂર્છા આવે છે અને અંગોમાં ભારેપણું થાય છે. હૃદયોપસરણ થયેલ હોય, તો સર્વ દોષોને હણનારી શોધનબસ્તિ દેવી.

રક્ત, ધણા વાયુવાળા અને અયોગ્ય રીતે સૂતેલા શોગીને રક્ત, કોમળ તથા અદ્યપ્ત ઔષધવાળી બસ્તિ દેવામાં આવે, તો તે બસ્તિ અંગ્રમ્રમ્રઘ (અંગોતું ગ્લાઈ જવું) ઉત્પન્ન કરે છે કે જથી અંગોમાં વ્યથા થાય છે, સ્તંભ થાય છે, જુંભ (શારીરસ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ૨૨મા વિષયમાં કહેલો) થાય છે, છાતીમાં ભીડા આવે છે, કંપ થાય છે અને સાંધાઓ તૂટ્યા કરે છે. અંગમ્રમ્રઘ થયેલ હોય, તો સ્વેદન કરવું, અમ્બગો કરવા અને બસ્તિ દેવી.

અત્યંત ઉષ્ણ, અત્યંત તીક્ષ્ણ, અત્યંત ઘણી બસ્તિ દેવામાં આવે; અત્યંત સ્વેદનસંસ્કાર પામેલાને કે અદ્યપ્ત દોષવાળાને બસ્તિ દેવામાં આવે, તો તે અતિયોગ થયે કહેવાય છે. અતિયોગ થયેલ હોય તો વિરેચનના અતિયોગની જ ચિકિત્સા કહી છે તે કરવી (આ સ્થાનના ૩૪મા અધ્યાયનો નવમો વિષય જુઓ.) અને શીતલ

પિચ્છિલબસ્તિનો પ્રયોગ કરવો સુખદાયી છે.

ઉપર કહેલો બસ્તિનો અતિયોગ વધતાં વિરેચનના અતિયોગથી થતા જીવાદાન જેવું જ જીવાદાન થાય છે. (આ સ્થાનના ૩૪મા અધ્યાયનો દસમો વિષય જુઓ.) જીવાદાન થયેલ હોય તો સૂર વગેરેના લોહીવાળી પિચ્છિલબસ્તિ દેવી. (આ સ્થાનના અ. ૩૮માનો વિષય ૨૧મો જુઓ.)

નિરૂહબસ્તિની આ નવ વ્યાપ્તિઓમાંની ઠેટલીક વ્યાપ્તિઓ અનુવાસનબસ્તિના વિષયમાં પણ થાય છે; એ કુશળ વૈદ્યોએ સમજી લેવું. ૯

ઉપસહાર અને લલામણ

ફલકા વ્યાપદઃ સર્વાઃ સલક્ષણચિકિત્સિતાઃ ।

મિપજા ચ તથા કાર્યં યથૈતા ન ભવન્તિ હિ ॥૧૦

આ બસ્તિ સંબંધી સઘળી વ્યાપ્તિઓ તેઓનાં લક્ષણો સહિત તથા ચિકિત્સાઓ સહિત કહેવામાં આવી. આ વ્યાપ્તિઓ ઉત્પન્ન ન થાય એવી પ્રથમથી જ વૈદે ચીવટ રાખવી. ૧૦

બસ્તિઓના અવુઘમપૂર્વક સમયો

પશ્ચાદિરેકો વાન્તસ્ય તત્ત્વાપિ નિરૂહણમ્ ।

સઘો નિરૂહોઽનુવાસ્યઃ સત્તરાત્રાદિરેચિતઃ ॥૧૧॥

વમન કરાવ્યા પછી એક પખવાડિયું વીતી જાય, ત્યારે વિરેચન કરાવવું; (ક્રમ કે વમન કરાવ્યા પછી આ સ્થાનના ૩૯મા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે રાખ વગેરેનો ક્રમ કરતાં સાત દિવસે પ્રકૃતિભોજન પ્રાપ્ત થાય છે અને તે પછીના સાત દિવસે એકાંતરા અનુવાસનથી સ્નિગ્ધ કરવામાં જાય છે.) અને વિરેચન કરાવ્યા પછી એક પખવાડિયું વીતી જાય, ત્યારે નિરૂહબસ્તિ દેવી. (ક્રમ કે વિરેચન કરાવ્યા પછી સાત દિવસે પ્રકૃતિભોજન પ્રાપ્ત થાય છે અને તે પછીના સાત દિવસે એકાંતરા અનુવાસનથી સ્નિગ્ધ કરવામાં જાય છે.) નિરૂહબસ્તિ દીધા પછી અનુવાસનબસ્તિ તુરત જ દેવી અને વિરેચન કરાવ્યા પછી સાત દિવસ વીતે, ત્યારે અનુવાસનબસ્તિ દેવી.

અધ્યાય ૩૭ મો

ઉપક્રમ

અથાતોઽનુવાસનોત્તરવસ્તિચિકિત્સિતં વ્યા-
ख्यास्यामः । यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ ૧

હવે શિષ્યેના પૂછવાથી 'અનુવાસનોત્તર-
વસ્તિચિકિત્સિત' નામના અધ્યાયનું તે પ્રભાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રભાણે ભગવાન ધન્વન્તરિ-
એ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

અનુવાસનવસ્તિનો સમાન્ય ક્રમ

વિરેચનાત્સપ્તરાત્ર ગતે જાતવલાય ચ ।

કૃતાન્નાયાનુવાસ્યાય સમ્યગ્દેવોઽનુવાસનઃ ॥ ૨ ॥

વિરેચન દીધા પછી સાત રાત વીતે,
ત્યારે બળ પામેલા રાગીને યથોચિત સ્નેહવાળું
અન્ન જમાડી સારી રીતે અનુવાસનવસ્તિ દેવી.
(એ બળ પ્રાપ્ત ન થયું હોય તો ન જ દેવી.) ૨

અનુવાસનવસ્તિની માત્રાઓ

યથાવયો નિરૂહાણાં યા માત્રાઃ પરિકીર્તિતાઃ ।

પાદાવકૃષ્ટાસ્તાઃ કાર્યાઃ સ્નેહવસ્તિપુ દેહિનામ્ ॥ ૩ ॥

ગયા પાંત્રીસમા અધ્યાયના ત્રીજા વિષયમાં
અવસ્થાઓ અનુસાર નિરૂહવસ્તિની જે માત્રાઓ
કહી છે, તે માત્રાઓ અનુવાસનવસ્તિઓમાં
તેટલી ને તેટલી જ નહિ, પણ પોતપોતાના
અર્થોશો તેટલી કરી નાખવી. (નિરૂહવસ્તિમાં
સોળ તોલાભાર માત્રા દેવાની હોય ત્યાં અનુ-
વાસનવસ્તિમાં ચાર તોલાભાર માત્રા દેવી વગેરે.)

અનુવાસનવસ્તિ કેને દેવી ?

ઉત્પટ્ટાનિલવિષ્મૃત્રે નરે વસ્તિ વિધાપયેત્ ।

एतैर्हि विहतः स्नेहो नैवान्तः प्रतिपद्यते ॥

૧ અનુવાસનવસ્તિ તથા ઉત્પટ્ટવસ્તિ (ઉપસ્થમાં
દેવાના વસ્તિ) રૂપ ચિકિત્સા વિષેનો.

૨ ભોજન અને વસ્તિ એ બન્નેમાં સ્નેહ દેવાથી મદ
અને મૂર્છા ઉત્પન્ન થાય છે અને અત્યંત રૂક્ષ બોજન
કરાવીને અનુવાસનવસ્તિ દેવામાં આવે તો બળ તથા
વર્ણની હાનિ થાય છે; માટે યથોચિત સ્નેહવાળું અન્ન
જમાવવાનું કહેલું છે.

સ્નેહવસ્તિર્વિધેયસ્તુ નાવિશુદ્ધસ્ય દેહિનઃ ।

સ્નેહવીર્યં તથા દત્તે દેહં ચાનુવિસર્પતિ ॥ ૪ ॥

જેણે અધોવાયુનો, વિષાનો અને મૂત્રનો
સંપૂર્ણ ત્યાગ કરી લીધો હોય એવા માણસને
સ્નેહવસ્તિ (અનુવાસનવસ્તિ) દેવી; કેમ કે એ
સ્નેહ અધોવાયુ, વિષા કે મૂત્રથી રોકાય તો
પડવાશયમાં પડોચતો નથી. જે માણસ શુદ્ધ
ન થયો હોય, તેને સ્નેહવસ્તિ દેવી નહીં; કેમ
કે શુદ્ધ થયેલા માણસને સ્નેહ, પોતાનો પ્રભાવ
આપે છે કે જે સઘળા શરીરમાં ફેલાય છે. ૪

બુદ્ધાં બુદ્ધાં ઉપચોગી તેહા

અતઃ ઊર્ધ્વં પ્રવક્ષ્યામિ તૈલानीહ યથાક્રમમ્ ।

પાનાન્વાસનનસ્યેષુ યાનિ હન્યુર્ગદાન્વહૂન્ ॥

શરીપુષ્કરકૃષ્ણાહ્વામદનામરદારુભિઃ ।

શતાહ્વાકુપ્તપૃષ્ઠાહ્વાવચાગ્રિલ્લહુતાશનૈઃ ॥

સુપિટૈર્દિગુણક્ષીરં તૈલં તોયચતુર્ગુણમ્ ।

પક્ત્વા વસ્તૌ વિધાતવ્યં મૃદ્ધવાતાનુલોમનમ્ ॥

અર્શાસિ ગ્રહણીદોષમાનાહં વિપમજ્જરમ્ ।

કટચૂરુપ્પ્લકોપ્તસ્થાન્વાતરોગાંશ્ચ નાશયેત્ ॥

વચાપુષ્કરકુષ્ઠૈલામદનામરસિન્ધુજૈઃ ।

કાકોલીદ્રવ્યપૃષ્ઠાહ્વામદાયુગ્મનરાધિપૈઃ ॥

પાઠાઝીવકઝીવન્તીભાર્ગીચન્દનકદમ્બલૈઃ ।

સરલામુલવિલ્વામ્બુવાજિગન્ધાગ્રિવૃદ્ધિભિઃ ॥

વિદક્ષારમ્બવશ્યામાગ્રિવૃન્માગધિકદ્ધિભિઃ ।

પિટૈતૈલં પચેત્ક્ષીરં પચ્ચમૂલરસાન્વિતમ્ ॥

ગુલ્માનાહાગ્રિપક્ષાશોગ્રહણીમૂત્રસક્ષિનામ્ ।

અન્વાસનવિધૌ યુક્તં શસ્યતેઽનિલરોગિણામ્ ॥

ચિત્રકાતિવિપાપાઠાદન્તીચિલ્લવચામિષૈઃ ।

સરલાંશુમતીરાસ્ત્રાનીલિનીચતુરજ્જુલૈઃ ॥

ચવ્યાજમોદાકાકોલીમેદાયુગ્મસુરદ્રુમૈઃ ।

ઝીવકર્પમવપાંભૂવસ્તગન્ધાશતાહ્વાયૈઃ ॥

રેષ્વશ્વગન્ધામહિષ્ઠાશરીપુષ્કરતસ્કરૈઃ ।

સક્ષીરં વિષચેતૈલં મ. . મ

ગૃધ્રસીલજ્જકુબ્જાલ્બમૂત્રોદાવર્તરોગિણામ્ ।
 શસ્યતેષ્વપવલાગ્રીનાં વસ્તાવાશુ નિયોજિતમ્ ॥
 ભૂતિકૈરૃણ્ડવર્ષાભૂરાસ્ત્રાવૃષકરોહિષૈઃ ।
 દશમૂલસહાભાર્ગીપદ્મગ્રન્થામરદારુભિઃ ॥
 વલનામગ્નલામૂર્વાવાજિગ્નધામૃતાદ્યૈઃ ।
 સદાચરવરીવિશ્વાકાક્રનાસાવિદારિભિઃ ॥
 યવમાપાતસીકોલકુલત્યૈઃ ક્વથિતૈઃ શૃતમ્ ।
 જીવનીયપ્રતીવાપં તૈલં ક્ષીરચતુર્ગુણમ્ ॥
 જહ્નોરુત્રિકપાર્શ્વાસંચાદુમન્યાશિરઃસ્થિતાન્ ।
 હન્યાદ્વાતવિકારાસ્તુ યસ્તિયોગૈર્નિપેવિતમ્ ॥
 જીવન્ત્યતિથલામેદાકાકોલીદ્વયજીવકૈઃ ।
 ક્ષપભાતિવિપાકૃષ્ણાકાકનાસાવચામરૈઃ ॥
 રાત્રામદનયપ્થાહ્વસરલામીરુચન્દનૈઃ ।
 સ્વયજ્ઞુતાશટીગૃહ્ણીકલશીસારિવાહ્યૈઃ ॥
 પિપ્પૈસ્તૈલઘૃતં પક્વં ક્ષીરેનાષ્ટગુણેન તુ ।
 તચાનુવાસને દેયં શુક્રાગ્નિઘલવર્દનમ્ ॥
 ઘૃંહણં વાતપિત્તમ્નં ગુલ્માનાહરં પરમ્ ।
 નસ્યે પાને ચ સંયુક્તમૂર્ધ્વજગ્નગદાપહમ્ ॥
 મધુકોશીરકાશમર્યકડુકોત્પલચન્દનૈઃ ।
 શ્યામાપદ્મકજીમૂતશક્રાહ્વાતિવિપામ્બુભિઃ ॥
 તૈલપાદં પચેત્સર્પિઃ પયસાષ્ટગુણેન ચ ।
 ન્યગ્રોધાદિગણક્વાથયુક્તં વસ્તિપુ યોજિતમ્ ॥
 દાહાસુન્દરવીસર્પવાતશોણિતવિદ્રધીન્ ।
 પિત્તરક્તજ્વરાદ્યાંશ્ચ હન્યાત્પિત્તકૃતાન્નાદાન્ ॥
 મૃણાલોત્પલશાલ્લકસારિવાદ્યકેશરૈઃ ।
 ચન્દનદ્વયભૂનિમ્બપદ્મવીજકસેલૈઃ ॥
 પટોલકડુકારક્તાગુન્દ્રાપર્ટવાસકૈઃ ।
 પિપ્પૈસ્તૈલમિદં પક્વં ત્વગ્મૂલરસેન ચ ॥
 ક્ષીરદ્વિગુણસંયુક્તં વસ્તિકર્મણિ યોજિતમ્ ।
 નસ્યેષ્મ્યજ્જનપાને વા હન્યાત્પિત્તગદાન્વહન્ ॥
 ત્રિફલાતિવિપામૂર્વાત્રિચિત્રકવાસકૈઃ ।
 નિમ્બારમ્બધપદ્મગ્રન્થાસત્પર્ણનિશાદ્યૈઃ ॥

ગૃહ્ણીન્દ્રસુરાકૃષ્ણાકુષ્ઠસર્પનાગરૈઃ ।
 તૈલમેષિઃ સમૈઃ પક્વં સુરસાદિરસાપ્તમ્ ।
 પાનામ્યજ્જનગણ્ડૂપનસ્યવસ્તિપુ યોજિતમ્ ॥
 સ્થૂલતાલસ્યકણ્ડવાદીઝયેત્કફકૃતાન્નાદાન્ ।
 પાઠાજમોદાશર્જ્જેષ્ઠાપિપ્પલીદ્વયનાગરૈઃ ॥
 સરલાગુલ્કાલીયભાર્ગીચવ્યામરદુમૈઃ ।
 મરિચૈલાભયાકટ્વીશટીગ્રન્થિકકટ્ફલૈઃ ॥
 તૈલમેરૃણ્ડતૈલં વા પક્વમેષિઃ સમાયુતમ્ ।
 વલ્લીકણ્ઠકમૂલામ્યાં ક્ષાથેન દ્વિગુણેન ચ ॥
 હન્યાદન્યાસનૈર્દત્તં સર્વાન્કફકૃતાન્નાદાન્ ।
 વિહઙ્ગોદીચ્યસિન્ધૂત્યશટીપુષ્કરચિત્રકૈઃ ॥
 કટ્ફલાતિવિપામૂર્વાવિચાકુષ્ઠસુરાહ્યૈઃ ।
 મેદામદનયપ્થાહ્વસ્યામાનિચુલનાગરૈઃ ॥
 શતાહ્વાનીલિનીરાત્રાકદલીવૃષરેણુભિઃ ।
 વિલ્વાજમોદાકૃષ્ણાહ્વાદન્તીચવ્યનરાધિપૈઃ ॥
 તૈલમેરૃણ્ડતૈલં વા મુષ્કકાદિરસાપ્તમ્ ।
 ડીહોદાવર્ષવાતાસુગુલ્માનાહકફામયાન્ ॥
 પ્રમેહશર્કરાશાંસિ હન્યાદાશ્વનુવાસનાત્ ॥ ૫ ॥
 હવે વાતાદિક્ષે દોષોના અનુક્રમે બુદ્ધાં
 બુદ્ધાં તેભા કહું છું કે જે પીવામાં, અનુવાસન-
 અસ્તિમાં તથા નસ્યમાં ઉપયોગ કરવાથી ઘણા ઘણા
 રોગો મટાડે છે.
 કચૂરો, કુલિંબન, પીપર, મીંઢળ, દેવદાર,
 શતાવરી, કઠ, જેઠીમધ, વજ, ખીલી અને
 ચિત્રકને સારી પેઢે વાટી, તે કંદક નાખી બમથું
 (ફી) તથા ચોગણ (પાણીમાં તેલ પકવવું અને
 તે તેલની અનુવાસનઅસ્તિ દેવી. આ તેલ
 પ્રતિલેખ થયેલા વાયુનું અનુલોભન કરે છે અને
 અરશો, અહણીદોષ, આનાહ (મળખૂનની અટ-
 કાયતને), વિષમજ્વર તથા કમર, સાથળ,
 પીઠ અને કાઠામાં રહેલા વાયુ સંબંધી રોગોના
 નાશ કરે છે.
 વજ, કુલિંબન, કઠ, એલચી, મીંઢળ, દેવ-

દાર, સૈંધવ, બે જાતની કાકાલી, જેઠીમધ, મેદા, મહામેદા, બે ભાગ ગરમાળો, કાળીપાક, જીવક, ખરખોડી, ભારંગી, ચંદન, કાયકલ, બે ભાગ નસોતર, અગર, બીલી, વાળા, આસોંદ, ચિત્રક, સૂજનમુખી, વાવડિંગ, વરધારો, પીપર અને કુદિને કુદક નાખી ચોગણા બૃહત્પંચમૂલના ક્વાથમાં તથા દૂધમાં તેલ પકાવવું અને તે તેલની અનુવાસનખરિત દેવી. આ તેલ ગુદમ, મળની અટકાયત, અશ્મિમંદતા, અરશ, ત્રહણી, મૂત્રની અટકાયત અને વાયુ સંબંધી રોગોનો નાશ કરે છે.

ચિત્રક, અતિવિખ, કાળીપાક, નેપાળો, બીલી, વજ, ગૂગળ, નસોતર, શાલિપર્ણી, રાત્ના, ગળી, ગરમાળો, ચવક, અજમો, કાકાલી, મેદા, મહામેદા, દેવદાર, જીવક, કપલક, સાદોડી, જંગલી તુલસી અથવા તલવાળી, શતાવરી, હરેલુ નામતું સુગંધી દ્રવ્ય, આસોંદ, મજ્જક, કચૂરો, કુલિંજન અને કરમાણીનો કુદક નાખી ચોગણા દૂધમાં તેલ પકાવવું. આ તેલની અનુવાસનખરિત દેવામાં આવે, તો તેથી વાયુ સંબંધી રોગો, ગૃધ્રસી, ખંજ, કુખજ, આજ્યવાત, મૂત્રોદાવર્ત, બળની અદ્યપતા અને અશ્મિની અદ્યપતા તરત નાશ પામે છે.

નાનું રોહિસખડ, અરંડો, સાદોડી, રાત્ના, અરકૂસી, રોહિસખડ, દશમૂળ, જંગલી અડદના છોડ, ભારંગી, વજ, દેવદાર, બલદાણા, ગંગેટી, મોરવેલ, આસોંદ, હરડે, ગળો, સફેદ કાંટાઅશોળિયો, શતાવરી, સૂંક, કાકનાસા (ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ નથી), કૃગવેલાનો કંદ, જવ, અડદ, અળસી, બોર અને કળથીના ચોગણા ક્વાથ તથા ચોગણા દૂધમાં જીવનીય ગણ નાખીને તેલ પકાવવું અને તે તેલનો અનુવાસનખરિત આમાં ઉપયોગ કરવો. અનુવાસનખરિતના ચોગાથી સેવેલું આ તેલ બંધ,

સાથળ, ખરડાતું ત્રિક, પાસાં, ખાહુ, ખમા, ઝાડ તથા માથામાં રહેલા વાયુ સંબંધી રોગોનો નાશ કરે છે.

ખરખોડી, ખપાટ, મેદા, કાકાલી, કીર-કાકાલી, જીવક, કપલક, અતિવિખ, પીપર, કાકનાસા, વજ, દેવદાર, રાત્ના, મીંઢળ, જેઠીમધ, નસોતર, શતાવરી, ચંદન, કૌચાં, કચૂરો, કાકડા-શિંગી, પૃથ્વીપર્ણી અને ઉપલસરી (કપૂરીનો) કુદક નાખી આઠગણા દૂધમાં તેલ તથા ધી પકવવાં અને તેની અનુવાસનખરિત દેવી. આ અનુવાસનખરિત વીર્ય તથા અશ્મિના બળને વધારે, શરીર પુષ્ટ કરે, વાયુ તથા પિત્ત હણે અને ગુદમ તથા મળમૂત્રની અડકાયત મટાડે છે. આ તેલ-ધીનો નસ્ય તથા પીવામાં ઉપયોગ કરવામાં આવે, તો તેથી ડોકને હાંસડીથી ઉપરના રોગો નાશ પામે છે.

જેઠીમધ, વાળો, સીવણ, કડુ, રક્તકમળ, ચંદન, ઘઉંલાં, પત્રકાષ, મોથ, ઇંદ્રજવ, અતિવિખ અને કાળા વાળાનો કુદક નાખી આઠગણા દૂધમાં તેલ અને તેલના ચોથા ભાગ જટલું ધી ન્યૂત્રોત્પાદિ ગણના ક્વાથ સાથે પકવવું. આનો ખરિતમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે, તો તેથી દાહ, રક્તપ્રદર, વિસર્પ, વાતરક્ત, વિદ્રધિ, રક્તપિત્ત અને જ્વર વગેરે પિત્તે કરેલા રોગો નાશ પામે છે.

કમળનાળ, રક્તકમળ, કમળકંદ, બે જાતની કપૂરી, નાગકેસર અથવા બોલસરી, સુખડ, રતાંજલિ, કરિયાતું, કમળકાકડી, કસેરકંદ, પટોલ, કડુ, જાંટકંટો અથવા મજ્જક, મોથ, ખડસલિયો અને અરકૂસીનો કુદક નાખી

ત્રિક્ષ્ણા, અતિવિષ્ણ, મોરવેલ (ચુજરાતીમાં) પ્રસિદ્ધ નથી), નસોતર, ચિત્રક, અરકૂસી, લીમડો, ગરમાળો, વજ, સપ્તપર્ણી, હળદર, દારુહળદર, ગળો, ઇંદ્રવારણી, પીપર, કઠં, સરસવ અને સૂંઠને સમભાગે લઈ તેઓનો કુટક કરી, તે કુટક નાખી સુરસાદિ ગણના ક્વાથિમાં તેલ પકવીને તે તેલનો પીવામાં, ચોળવામાં, ડોગળામાં, નસ્યમાં અને બસ્તિમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે, તો તે તેલ કંફે કરેલી સ્થૂલતા, આળસ તથા ખરજ વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે.

કાળીપાક, અજમે, પીલુડી, પીપર, સૂંઠ, નસોતર, અગર, દારુહળદર, ભારંગી, ચવક, દેવદાર, મરી, એલચી, ગળો, કડુ, કચૂરો, પીપરીમૂળ અને કાયકળનો કુટક નાખી વસ્ત્રી-પંચમૂળ તથા કંટકપંચમૂળ એ બે ગણોના ક્વાથમાં તેલનું તેલ અથવા ઝિરંડિયુ તેલ પકવીને તેનો અનુવાસનબસ્તિઓમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે, તો કંફે કરેલા સઘળા રોગો નાશ પામે છે.

વાવડિંગ, વાળો, સૈંધવ, કચૂરો, કુલિંજન, ચિત્રક, કાયકળ, અતિવિષ્ણ, ભારંગી, વજ, કઠં, દેવદાર, મેદા, મીંઢળ, જઠીમધ, નસોતર, નેતર, સૂંઠ, બીલી, અજમે, શતાવરી, ગળી, રાસ્ના, કેળ, અરકૂસી, ખરસલિયો, પીપર, નેપાળો, ચવક અને ગરમાળાનો કુટક નાખી યુષ્કાદિ ગણના ક્વાથમાં તેલનું તેલ અથવા ઝિરંડિયુ તેલ પકવીને તે તેલનો અનુવાસનબસ્તિમાં ઉપયોગ કરવાથી ખરલનાં દરદ, ઉદાવતો, વાતરકત, શુલ્ભ, મળમૂત્રની અટકાયત, કંફ સંબંધી રોગો, પ્રમેહો, શર્કરા અને અરશેા તરત નાશ પામે છે. ૫

રોગની સ્થિતિ પ્રમાણે બસ્તિઓ દેવી અશુદ્ધમપિ વાતેન કેવલેનાતિપીઢિતમ્ ॥
અહોરાત્રસ્ય કાલેષુ સર્વેશ્વેવાનુવાસયેત્ ॥
સ્વસ્થ્ય મહુવાતસ્ય દ્વૌ ત્રીનપ્યનુવાપનાન્ ॥

દત્ત્વા સ્થિગ્ધતતું જ્ઞાત્વા તતઃ પથ્યાન્નિરુદ્ધયેત્ ॥
અસ્થિગ્ધમપિ વાતેન કેવલેનાતિપીઢિતમ્ ॥
સ્નેહપ્રગાદૈર્મતિમાચિરુદ્ધૈઃ મમુપાચરેત્ ॥
અથ સમ્પન્નિરુદ્ધં તુ વાતાદિષ્વનુવાસયેત્ ॥
વિલ્વપથ્યાહમદનફલતૈર્લૈર્યથાક્રમમ્ ॥ ૬ ॥

અશુદ્ધ માણસ પણ એ ધાતુઓના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલા વાયુથી અત્યંત પીડાયેલો હોય, તો તેને રાતદિવસના સઘળા સમયે અનુવાસન-બસ્તિ દેવી. રૂક્ષ માણસ પણ એ ઘણા વાયુવાળો હોય, તો તેને બે ત્રણ અનુવાસનબસ્તિઓ આપી સ્થિગ્ધ થયેલો બહુને પછી નિરૂહબસ્તિ દેવી. અસ્થિગ્ધ માણસ પણ ધાતુઓના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલા વાયુથી અત્યંત પીડાયેલો હોય, તો તેને બુદ્ધિમાન વૈદે ઘણા સ્નેહવાળી નિરૂહબસ્તિઓ દેવી. પછી નિરૂહબસ્તિનો સમ્યગ્યોગ થયેલો બહુાય, ત્યારે વાયુને ટાળવા માટે બીલાંના તેલથી, પિત્તને ટાળવા માટે જઠીમધના તેલથી અને કફને ટાળવા માટે મીંઢળના તેલથી અનુવાસન-બસ્તિ દેવી. ૬

અનુવાસનબસ્તિ દેવાના મુખ્ય સમયો રાત્રૌ વસિંતિ ન દદ્યાતુ દોષોત્ક્રેશો હિ રાત્રિજઃ ॥
સ્નેહવીર્યયુતઃ કુર્યાદાધ્માનં ગૌરવં જ્વરમ્ ॥
અહિ સ્થાનસ્થિતે દોષે વહ્નો ચાન્નરસાન્વિતે ॥
સ્ફુટસ્રોતોમુષ્ણે દેહે સ્નેહૌજઃ પરિસર્પતિ ॥
પિત્તેઽધિકે કફે ક્ષીણે રુક્ષે વાતરુગદિતે ॥
નરે રાત્રૌ તુ દાતવ્યં કાલે ચોષ્ણેઽનુવાસનમ્ ॥
ઉષ્ણે પિત્તાધિકે વાપિ દિવા દાહાદાયો મદાઃ ॥
સમ્મથાન્તિ યતસ્તસ્માત્રદોષે યોજયેદ્વિપક્ ॥
શીતે વસન્તે ચ દિવા ગ્રીષ્મે પ્રાશ્નઙ્ઘનાત્યયે ॥
સ્નેહો દિનાન્તે પાનોક્તાન્દોપાન્પરિજિહીર્ષતા ॥
અહોરાત્રેષુ કાલેષુ સર્વેશ્વેવાનિલાધિકમ્ ॥
ત્રીવાયાં રુચિ ઝીર્ણાન્નં મોજયિત્વાનુવાસયેત્ ॥ ૭ ॥
રાતે અનુવાસનબસ્તિ દેવી નહીં, કારણ

કે રાતે દોષોને ઉત્કલેશ થાય છે; તેની સાથે મળેલો સ્નેહનો પ્રભાવ, આક્રોશ, શરીરનું ભારે-પણું તથા જ્વર ઉત્પન્ન કરે છે. દિવસે દોષ પોતાના દેહાણ પર રહેલો હોય છે, જઠરાગ્નિ અગ્નિના રસથી. મિશ્ર હોય છે અને શરીરમાં સઘળા સ્રોતોનાં મુખો ખુલ્લાં હોય છે. તેથી સ્નેહનો પ્રભાવ શરીરમાં ચોતરફ ફેલાય છે; માટે દિવસે અનુવાસનખસ્તિ દેવી; પરંતુ પિત્તની અધિકતા, ક્ષીણ કંફ, રૂક્ષ શરીર, વાયુ સંબંધી રોગની પીડા અથવા ઉષ્ણકાળ હોય, તો પ્રદોષકાળે અનુવાસનખસ્તિ દેવી. ઉષ્ણકાળ હોય અથવા પિત્તની અધિકતા હોય, તો દિવસે અનુવાસનખસ્તિ દેવાથી દાહ વગેરે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે; માટે વૈધે પ્રદોષકાળમાં અનુવાસનખસ્તિની યોજના કરવી. શીતકાળ તથા વસંતમાં દિવસે અનુવાસનખસ્તિ દેવી અને ગ્રીષ્મ, વર્ષા તથા શરદમાં પ્રદોષકાળે અનુવાસનખસ્તિ દેવી કે જેથી તરસ, મૂર્છા, ઉન્માદ, ભારેપણું, અરુચિ કે શૂળ ઉત્પન્ન ન થાય. વાયુની અધિકતા હોય અને વેદના તીવ્ર હોય તો રાતદિવસના સઘળા સમયે જોને અન્ન પચી ગયું હોય એવા રોગીને જમાડીને અનુવાસનખસ્તિ દેવી. ૭

ખસ્તિ પહેલાં કેવું ભોજન !

ન ચાશ્મુક્તવતઃ સ્નેહઃ પ્રણિધેયઃ કથञ्चन ।
 શુદ્ધત્વાચ્છન્યકોષ્ટસ્ય સ્નેહઃ ઊર્ધ્વમથોત્પતેત્ ॥
 સદાનુવાસયેચ્છાપિ મોજયિત્વાર્દ્રપાણિનમ્ ।
 જ્વરં વિદગ્ધશુક્તસ્ય કુર્યાત્સ્નેહઃ પ્રયોજિતઃ ॥
 ન ચાતિસ્લિગ્ધમશનં મોજયિત્વાનુવાસયેત્ ।
 મદં મૂર્છાં ચ જનયેદ્દિવિધા સ્નેહઃ પ્રયોજિતઃ ॥
 રૂક્ષં શુક્તવતો હ્યન્નં વલં વર્ણં ચ હાપયેત્ ।
 યુક્તસ્નેહમતો જન્તું મોજયિત્વાનુવાસયેત્ ॥
 ચૂષ્ણીરરસૈત્સાઘયાવ્યાધિમવેશ્ય વા ।
 યથોચિતાત્પાદહીનં મોજયિત્વાજ્જુવાસયેત્ ॥૮॥

રોગીને જમાડ્યા વગર કદી પણ અનુવાસનખસ્તિ દેવી નહીં; કેમ કે શુદ્ધ થયેલો રોગી શૂન્ય કોઠાવાળો હોય, તો તેના શરીરમાં દાખલ કરેલો સ્નેહ જાંચો ચડી જાય છે. જમાડ્યા પછી તેના હાથ લીનાં હોય, તે સમયે તરત જ અનુવાસનખસ્તિ દેવી; કેમ કે જના ઉદરમાં આધેલું અન્ન પચવા લાગેલું હોય, તે માણસને અપાયેલો સ્નેહ, જ્વર ઉત્પન્ન કરે છે; અત્યંત સ્નિગ્ધ કે રૂક્ષ ભોજન કરાવીને પણ અનુવાસનખસ્તિ દેવી નહિ; કેમ કે એકવાર ભોજનમાં અને બીજાવાર ખસ્તિમાં દેવાયેલો—અર્થાત્ એવડો થયેલો સ્નેહ મદ તથા મૂર્છા ઉત્પન્ન કરે છે અને જેણે રૂક્ષ અન્ન ખાધું હોય, તેને અપાયેલો અનુવાસનખસ્તિરૂપ સ્નેહ બૂળ તથા વર્ણની હાનિ કરે છે; માટે યથોચિત સ્નેહવાળું અન્ન જમાડીને અનુવાસનખસ્તિ દેવી. કંફ હોય તો મગતા રૂક્ષ ઓસામણ સાથે, પિત્ત હોય તો ગાયના દૂધ સાથે અને વાયુ હોય તો માંસના રસ સાથે ભોજન કરાવીને અનુવાસનખસ્તિ દેવી; અથવા વ્યાધિનું બળ જોઈ તેમાં ધંતું ભોજન કરાવીને અનુવાસનખસ્તિ દેવી. પણ તે ભોજન એટલી માત્રાથી કરાવવું કે જ માત્રા હમેશના મહાવરા કરતાં એક, એ કે ત્રણ ભાગે ઓછી હોય. ૮

અનુવાસનખસ્તિની પહેલાં તથા પછીનું કર્મ
 અંથાનુવાસ્યં સ્વમ્યક્તમુષ્ણામ્બુસેદિતં જ્ઞૈઃ ।
 મોજયિત્વા યથાશાસ્ત્રં કૃતચક્રક્રમણં તતઃ ॥
 વિસર્જ્ય ચ શક્ત્યમૂઢં યોજયેત્સ્નેહવસ્તિત્તા ।
 પ્રણિધાનવિધાનં તુ નિરૂદ્ધે સંપ્રવક્ષ્યતે ॥
 તતઃ પ્રણિહિતસ્નેહઃ ઉચ્ચાનો વાક્યુતં ભવેત્ ।
 પ્રસારિતૈઃ સર્વગાત્રૈસ્તથા વીર્યં વિસ્પતિ ॥
 તાઢયેચ્છલયોરેનં ત્રીંસ્ત્રીન્વારાચ્છનૈઃ જ્ઞૈઃ ।
 સ્ફિજોથૈનં તતઃ શર્યાં ત્રીન્વારાનુત્થિયેત્તતઃ ॥
 एवं પ્રણિહિતે વસ્તો મન્દાયાસોઽય મન્દવાક્ ।
 સાસ્ત્રીર્ણે જ્ઞયને કામમાસીતાચારિકે રતઃ ॥

જને અનુવાસનખસ્તિ દેવાની હાય, તેને અભ્યંગ કરી જના જળથી ધીરેધીરે નવડાવી, શાન્નમાં કઢ્યા પ્રમાણે જમાડી, ટહેલાવી, ઝાડે ફરાવી, મુતરાવી અને પવન છોડાવીને અનુવાસનખસ્તિની નળી રોગીની મુદામાં દાખલ કરવાનું વિધાન, આ અધ્યાયના પછીના ત્રિફલકમચિકિત્સિતનામના અધ્યાયના બીજા વિષયમાં જે વિધાન કહેવાશે તે પ્રમાણે જ કરવું. અનુવાસનખસ્તિ દેવાયા પછી રોગીએ સો ગુરુઅક્ષરનું ઉચ્ચારણ થાય, તેટલા કાળ સુધી સધળાં ગાત્રો લાંબાં કરીને અત્તા સૂવું, કે જથી સ્નેહનો પ્રભાવ આપ્તા શરીરમાં પ્રસરી જાય. પછી વૈદે રોગીના બન્ને હાથ તથા પગનાં તળાઓમાં ધીરેધીરે ત્રણ-ત્રણ વાર પોતાના હાથનાં તળાં ઠોકવાં અને રોગીના ફૂલાઓ ઉપર પણ ત્રણત્રણ વાર ઠોકવાં.^૧ પછી રોગીની શય્યાને ત્રણ વાર ઊંચકાવવી. આ પ્રમાણે કર્યા પછી રોગીએ પરિશ્રમ કરવો નહિ કે ઝાણું બોલવું નહીં અને કોષાદિકનો ત્યાગ કરી બિછાવેલા શયનમાં પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે સૂવું.

અનુવાસનખસ્તિના સ્નેહમાં સૈન્ધવા-
દિકની યોજના

સ તુ સૈન્ધવચૂર્ણેન શતાહેન ચ યોજિતઃ ।

દેયઃ સુહોળ્યથ તથા નિરેતિ સહસા સુખમ્ ॥૧૦

અનુવાસનખસ્તિમાં જે પદ્મસ્નેહ દેવાનો હોય, તેમાં સૈન્ધવના અને સુવાના ચૂર્ણની યોજના કરી તે સ્નેહને જરા ગરમ કરી દેવો. આમ કરવાથી એ સ્નેહ જરા પણ પીડા નહીં કરતાં તરત પાછો નીકળે છે. ૧૦

બીજી વાર અનુવાસનખસ્તિ ક્યારે દેવી ?

યસ્યાનુવાસનો દત્તઃ સકુદન્ધશ્વમાત્રજેત્ ।

અત્યોષ્ણ્યાદતિતૈક્ષ્ણ્યાદ્વા વાયુના વા પ્રપીઢિતઃ ॥

^૧ રોગીની કાણીએ તથા ગોઠણોને પણ ત્રણત્રણ વાર પછાડવા એવા વૃદ્ધ વૈદોને અભિપ્રાય છે.

સ્વાતોઽધિકમાત્રો વા મુરુત્વાદ્વા સમ્પેજઃ ।

તસ્યાન્યોઽપ્યતરો દેયો નહિ સ્નિહ્યત્યતિષ્ઠતિ ॥૧૧

જે રોગીને દેવામાં આવેલો સ્નેહ અત્યંત ઉષ્ણતાથી, અત્યંત તીક્ષ્ણ કે વાયુના દબાણથી કેવળ વાયુ સહિત કે ઝાઝો એકદમ પાછો નીકળે; અથવા ભારેપણને લીધે સૈન્ધવાદિકના ઔષધ સહિત એકદમ પાછો નીકળે, તે રોગીને બીજી વાર ઘણી થોડી અનુવાસનખસ્તિ દેવી, કેમ કે સ્નેહ અંદર ન રહે તો રોગી સિન્ધ થતો નથી.

અનુવાસનખસ્તિના હીનયોગ તથા

અતિયોગનાં લક્ષણા

વિષ્ઠ્ઠાનિલવિષ્મયઃ સ્નેહહીનોઽનુવાસનઃ ।

દાદક્ષમપ્રવાહાર્તિકરશ્ચાત્યનુવાસનઃ ॥ ૧૨ ॥

અધોવાયુ, વિષા, મૂત્ર અને સ્નેહની અટકાયત થાય તો બાણવું કે અનુવાસનખસ્તિનો હીનયોગ થયો છે. જો દાહ, ક્લમ, (શારીરસ્થાનના ચોથા અધ્યાયનો ૨૩મો વિષય જુઓ) પ્રવાહિકા અને પીડા થાય તો બાણવું, કે અનુવાસનખસ્તિનો અતિયોગ થયો છે. ૧૨

અનુવાસનખસ્તિના સમ્યગ્યોગઘ્નં લક્ષણ

સાનિલઃ સપૂરીવથ સ્નેહઃ પ્રત્યેતિ યસ્ય તુ ।

ઓપવોષો વિના શીઘ્રં સ સમ્યગ્નુવાસિતઃ ॥૧૩

જો બળતરા કે ચોસ ઉત્પન્ન ન કરતાં સ્નેહ અંદર રહી અધોવાયુ સાથે કે વિષા સાથે તરત પાછો નીકળે, તો બાણવું કે અનુવાસનખસ્તિનો સમ્યગ્યોગ થયો છે. ૧૩

સ્નેહ નીકળ્યા પછીના ઉપચારો

જીર્ણાન્નમથ સાચાહે સ્નેહે પ્રત્યાગતે પુનઃ ।

લઘ્વન્નં મોજયેત્કામં દીપ્તામિસ્ટુ નરો યદિ ॥

પ્રાતરુષ્ણોદકં દેયં ધાન્યનાગરસાધિતમ્ ।

તેનાસ્ય દીપ્યતે વદ્ધિર્મક્ત્ત્વાકાઢ્યા ચ જાયતે ॥૧૪

સ્નેહ મુદામાંથી પાછો નીકળ્યા પછી અને બાણવું અત્ત પડ્યા પછી જો રોગી પ્રદીપ્ત

અશિવાળો હોય, તો તેને સાચંકાળે હલકું અન્ન તેની ઇચ્છા પ્રમાણે જમવા આપવું. એ માણસ મંદ અશિવાળો હોય, તો તેને પ્રજાતે ધાણા તથા સૂંઠથી પકવેલું ઊનું પાણી દેવું. આથી અશિ પ્રદીપ્ત થઈ તેને જમવાની ઇચ્છા થાય છે.

અનુવાસનખસ્તિઓ અનેક વાર દેવાથી લાભો

સ્નેહવસ્તિક્રમેષ્વેરં વિધિમાહુર્મનીપિણઃ ।

અનેન વિધિના પદ્ વા સપ્ત વાદૌ નૈવ વા ॥

વિધેયા વસ્તયસ્તેપામન્તરા તુ નિરૂહણમ્ ।

દત્તસ્તુ પ્રથમો વસ્તિઃ સ્નેહયેદ્વસ્તિવ્રક્ષણૌ ॥

સમ્યગ્દત્તો દ્વિતીયસ્તુ મૂર્દ્ધસ્થમનિલં જયેત્ ।

જનયેદ્વલવર્ણૌ ચ તૃતીયસ્તુ પ્રયોજિતઃ ॥

રસં ચતુર્થો રક્તં તુ પચ્ચમઃ સ્નેહયેત્તથા ।

પષ્ટસ્તુ સ્નેહયેન્માસં મેદઃ સપ્તમ એવ ચ ॥

અષ્ટમો નવમથાસ્થિ મજ્જાનં ચ યચાક્રમમ્ ।

એવં શુક્રગતાન્દોપાન્દિગુણઃ સાધુ સાધયેત્ ॥

અષ્ટાદશાષ્ટાદશકાન્વસ્તીનાં યો નિપેવતે ।

યથોક્તેન વિધાનેન પરિહારક્રમેણ તુ ॥

ત કુઝરવલોડ્યથસ્ય જવેસ્તુલ્વોડમરપ્રમઃ ।

વીતપાપ્મા શ્રુતિધરઃ સહસ્રાયુર્નરો ભવેત્ ॥ ૧૫ ॥

આ અનુવાસનખસ્તિના ક્રમેમાં ઉપર

પ્રમાણે જિજ્ઞાસન વૈધોએ જે વિધિ કહ્યો છે, તે વિધિ

પ્રમાણે છે, સાત, આઠ અથવા નવ ખસ્તિઓ

દેવી, પણ તે અનુવાસનખસ્તિઓ નિત્ય ન

આપતાં વચમાં વચમાં નિરૂહખસ્તિ દેવી. પહેલી

વારની અનુવાસનખસ્તિથી મૂત્રાશય તથા સાયળો-

નાં મૂળો સ્પર્શ થાય છે. બીજી વારની અનુવાસન-

ખસ્તિથી મસ્તકમાં રહેલો વાયુ શાંત થઈ જાય

છે. ત્રીજી વારની અનુવાસનખસ્તિથી ઉત્તમ બળ

અને વર્ણ પ્રાપ્ત થાય છે. ચોથી વારની અનુવાસન-

ખસ્તિથી રસ, પાંચમી વારની અનુવાસનખસ્તિ-

થી રુધિર, છઠી વારની અનુવાસનખસ્તિથી માંસ,

સાતમી વારની અનુવાસનખસ્તિથી મેદ, આઠમી

વારની અનુવાસનખસ્તિથી અસ્થિ અને નવમી

વારની અનુવાસનખસ્તિથી મજ્જા સ્પર્શ થાય છે.

આ પ્રમાણે અઠાર અનુવાસનખસ્તિઓ લેવામાં

આવે, તો તેથી વીર્યમાં રહેલા દોષો પણ સારી

પેઠે નાશ પામે છે. જે પુરુષ ઉપર કહેલા વિધાન

પ્રમાણે યોગ્ય નિયમો પાળીને ત્રણસોઓવીસ

ખસ્તિઓનું સેવન કરે, તે માણસ હાથીના જેવા

બળવાળો, ઘોડાના જેવા વેગવાળો, દેવના જેવી

કાંતિવાળો, નિષ્પાપ, અંધાદિકને એક વાર સાંભળ-

વાથી જ યાદ રહી બીજા એવો અને હજાર વર્ષના

આયુષ્યવાળો થાય છે. ૧૫

એકલી અનુવાસનખસ્તિ કે નિરૂહખસ્તિના

સેવનનો નિષેધ તથા વિધિ

સ્નેહવસ્તિ નિરૂહં વા નૈક્રમેવાતિશીલયેત્ ।

સ્નેહાદશિવથોત્કેશૌ નિરૂહાત્પવનાદ્વયમ્ ॥

તસ્માન્નિરૂહોડ્વનુવાસ્યો નિરૂહચ્ચાલુવાસિતઃ ।

નૈવ પિત્તકફોત્કેશૌ સ્પાતાં ન પવનાદ્વયમ્ ॥

રૂક્ષાય બહુવાતાય સ્નેહવસ્તિ દિને દિને ।

દદ્યાદૈવ્યતતોડ્વ્યેપામન્યાવાધમયાત્વહાત્ ॥

સ્નેહોડ્વ્યમાત્રો રૂક્ષાણાં સર્વકાલમનત્યયઃ ।

તથા નિરૂહઃ સ્તિગ્ધાનાં સ્વલ્પમાત્રઃ પ્રશસ્યતે ॥ ૧૬

એકલી અનુવાસનખસ્તિ કે એકલી નિરૂહ-

ખસ્તિનું જ અતિ સેવન કરવાથી અગ્નિને નાશ

તથા દોષનો ઉત્કલેશ થાય છે અને વાયુનો ભય

થાય છે. આ કારણથી નિરૂહખસ્તિ દીધા પછી

અનુવાસનખસ્તિ દેવી અને અનુવાસનખસ્તિ દીધા

પછી નિરૂહખસ્તિ દેવી. આમ કરવાથી પિત્ત તથા

કફનો ઉત્કલેશ થતો નથી અને વાયુનો પ્રકાપ

પણ થતો નથી. જે માણસ રૂક્ષ અને ઘણા વાયુ-

વાળો હોય તેને વૈધે પ્રત્યેક દિવસે અનુવાસન-

ખસ્તિ દેવી અને તે સિવાય બીજા માણસોને

અગ્નિની મદદા થઈ જવાના ભયથી તણ તણ દિવસે

અનુવાસનખસ્તિ દેવી. રૂક્ષ માણસોને અને

સ્તિગ્ધ માણસોને સર્વદા અદ્યપમાત્રાવાળી
નિરૂદ્ધાસ્તિ દેવામાં આવે તો કશી હરકત ન
કરતાં ગુણકારી થાય છે. ૧૬

સ્નેહબસ્તિની આઠ વ્યાપત્તિઓનાં લક્ષણો
તથા ચિકિત્સાઓ

અતઃ કુર્ચ પ્રવક્ષ્યામિ વ્યાપદઃ સ્નેહવસ્તિજાઃ ।
ઘલવન્તો યદા દોષાઃ કોઠે સ્યુરનિલાદયઃ ॥
અલ્પવીર્યં તદા સ્નેહમભિભૂય પૃથગ્વિધાન્ ।
કુર્ચન્ત્યુપદ્રવાન્સ્નેહઃ સ ચાપિ ન નિવર્તતે ॥
તત્ર વાતાભિભૂતે તુ સ્નેહે મુલકપાયતા ।
જૂમ્ભા વાતરુજ્જતાસ્તા વેપથુર્વિપમજ્જરઃ ॥
પિત્તાભિભૂતે સ્નેહે તુ મુલકસ્ય કદુતા ભવેત્ ।
દાહસ્તુષ્ણા જ્વરઃ સ્વેદો નેત્રમૂત્રાક્ષપીતતા ॥
શ્લેષ્માભિભૂતે સ્નેહે તુ પ્રસેકો મધુરાસ્યતા ।
ગૌરવં છર્દિરુચ્છ્વાસઃ કુચ્છઃ શીતજ્વરોરુચિઃ ॥
તત્ર દોષાભિભૂતે તુ સ્નેહે વર્તિ નિધાયેત્ ।
યથાસ્વં દોષશમનાન્યુપયોજ્યાનિ યાનિ ચ ॥
અભ્યાશ્રિતેજ્ઞામિભવાત્સ્નેહો નૈતિ યદા તદા ।
ગુલ્મામાશયઃ શૂલં વાયોશ્વાપ્રતિસઞ્ચરઃ ।
હૃત્પીઢા મુલકવૈરસ્યં શ્વાસો મૂર્છાં પ્રમોઽરુચિઃ ।
તત્રાપતર્પણસ્યાન્તે દીપનો વિધિરિષ્યતે ॥
અશુદ્ધસ્ય મલોન્મિથ્રઃ સ્નેહો નૈતિ યદા પુનઃ ।
તદાઙ્ગસદનાધ્માને શ્વાસઃ શૂલં ચ જાયતે ॥
પક્વાશયગુરુત્વં ચ તત્ર દદ્યાન્નિરૂહણમ્ ।
અતિતીક્ષ્ણોપધૈર્યં સિદ્ધં વાપ્નુવાસનમ્ ।
શુદ્ધસ્ય દરાનુસૃતે સ્નેહે સ્નેહસ્ય દર્શનમ્ ।
ગાત્રેષુ સર્વેન્દ્રિયાણામુપલેપોઽવસાદનમ્ ॥
સ્નેહગન્ધિ મુલકં તત્ર કાસશ્વાસાવરોચકઃ ।
અતિપીઠિતવત્તત્ર વિધિરાસ્થાપનં તથા ॥
અસ્તિન્નસ્યાવિશુદ્ધસ્ય સ્નેહોઽપ્યઃ સમ્પ્રયોજિતઃ ॥
શીતો મૃદુધ નાભ્યેતિ તત્તો મન્દં પ્રવાહતે ।
વિવન્ધગૌરવાધ્માનશૂલાઃ પક્વાશયં પ્રતિ ॥
તત્રાસ્થાપનમેવાશુ પ્રયોજ્યં સાનુવાસનમ્ ।
અલ્પં શુક્તવતોઽપો હિ સ્નેહો મન્દગુણસ્તથા ॥

દત્તો નૈતિ કુમોત્કેશૌ મૃદ્યં વાઙ્ગરતિમાવહેત્ ।
તત્રૈવાસ્થાપનં કાર્યં શોધનીયેન વસ્તિના ॥
અન્વાસનં ચ સ્નેહેન શોધનીયેન શસ્યતે ।
અહોરાત્રાદપિ સ્નેહઃ પ્રત્યાગચ્છન્ન દુષ્યતિ ॥
કુર્યાદ્રસ્તિગુણાંધાપિ ઝીર્ણસ્ત્વરુપગુણો ભવેત્ ।
યસ્ય નોપદ્રવં કુર્યાત્સ્નેહવસ્તિરનિઃસૃતઃ ॥
સર્વોઽપ્યો વાઙ્ગ્યુત્તો રોક્ષ્યાદુપેક્ષ્યઃ સ વિજાનતા ।
અનાયાન્તં ત્વહોરાત્રાત્સ્નેહં સંશોધનૈર્જયેત્ ॥
સ્નેહવસ્તાવનાયાતે નાન્યઃ સ્નેહો વિધીયતે ।
ઇત્યુક્ત્વા વ્યાપદઃ સર્ગઃ સલક્ષણચિકિત્સિતાઃ ॥૧૭
હવે સ્નેહબસ્તિથી થતી વ્યાપત્તિઓનાં
લક્ષણો તથા ચિકિત્સાઓ કહું છું. આરે વાયુ
આદિ દોષો કાઠામાં (અનુવાસનબસ્તિથી) બળ-
વાન હોય, ત્યારે તે દોષો અદ્યપ શક્તિવાળા સ્નેહને
પરાભવ કરી વિવિધ ઉપદ્રવો કરે છે અને તે સ્નેહ
શુદ્ધામાંથી પાછો નીકળતો નથી.

જો સ્નેહ વાયુથી પરાભવ પામ્યો હોય
તો મોઢું તૂટું થઈ જાય છે. બગાસાં આવ્યા
કરે છે, અનેક પ્રકારની વાયુ સંબંધી વેદનાઓ,
કંપ અને વિપ્રમજ્જર થાય છે. આમ થયેલ હોય,
તો વાતહર તથા સંશોધન દ્રવ્યોના ક્વાથાદિક-
ની નિરૂદ્ધબસ્તિ દેવી અને જ જ ચિકિત્સાઓ વાયુ-
ને શાંત કરનારી છે, તેઓની યોગ્ય યોજના કરવી.

જો સ્નેહ પિત્તથી પરાભવ પામ્યો હોય
તો મોઢું તીખું થઈ જાય છે, દાહ થાય છે,
તરસ લાગ્યા કરે છે, જ્વર આવે છે, પસીનો
આવ્યા કરે છે અને નેત્રો, મૂત્ર તથા અંગો
પીળાં થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે થયેલ હોય તો
પિત્તહર તથા સંશોધન દ્રવ્યોના ક્વાથાદિકની
નિરૂદ્ધબસ્તિ દેવી અને જ જ ચિકિત્સાઓ પિત્તને
શાંત કરનારી છે, તેઓની યોગ્ય યોજના કરવી.

જો સ્નેહ કફથી પરાભવ પામ્યો હોય
તો મોઢામાંથી કફનો સ્ત્રાવ થાય છે, મોઢું મધુર

થઈ જાય છે, શરીરમાં ભારેપણું આવે છે, જીલ્દી થાય છે, શ્વાસ ઊંચો ચાલે છે, શીતજ્વર આવે છે અને અરુચિ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો કફહર તથા સંશોધન દ્રવ્યોના ક્વાથાદિકની નિરૂહખરિત દેવી અને કફને શાંત કરનારી ચિકિત્સાઓ ચોજવી.

જ્યારે સ્નેહ અત્યંત જમવામાં આવેલા અન્નથી પરાભવ પામીને પાછો આવે નહીં ત્યારે આમાશય ભારે થઈ જાય છે, શૂળ નીકળે છે, કોઠામાં વાયુનો સંચાર થતો નથી, હૃદયમાં પીડા થાય છે, મોઢું વિરસ થઈ જાય છે, શ્વાસ થાય છે, મુછા આવે છે, ભ્રમ અને અરુચિ થાય છે. આમ થયેલ હોય, તો લઘન કરાવવું અને લઘનને અંતે દીપન ચિકિત્સા કરવી.

જ્યારે અશુદ્ધ માણસના મળ સાથે મિશ્ર થઈ જવાથી સ્નેહ પાછો આવે નહીં ત્યારે અંગમાં ગ્લાનિ થાય છે, પેટ ચડી આવે છે, શ્વાસ થાય છે, શૂળ નીકળે છે અને પક્વાશય ભારે થઈ જાય છે. આમ થાય તો અત્યંત તીક્ષ્ણ ઔષધોના ક્વાથાદિકની નિરૂહખરિત દેવી અને અત્યંત તીક્ષ્ણ ઔષધોથી પકવેલા સ્નેહની અનુવાસનખરિત દેવી.

શુદ્ધ થયેલા માણસને આપવામાં આવેલો સ્નેહ અત્યંત દૂર સુધી પેસી જાય, તો સર્વ ગાત્રોમાં સ્નેહ નજરે પડે છે, સઘળી ઇંદ્રિયોમાં ઉપલેપ (મળની વૃદ્ધિ) થાય છે, ગ્લાનિ થાય છે, મોઢું સ્નેહના ગંધવાણું થાય છે અને ખાંસી, શ્વાસ તથા અરોચક થાય છે. આ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો અતિપીડિતની ચિકિત્સાઓ જવી ચોગ્ય ચિકિત્સા કરવી (ગંધા અધ્યાયનો ૫ મો વિધય જુઓ) અને નિરૂહખરિત દેવી.

જેને સ્વેદનસંસ્કાર ન અપાયો હોય એવા અશુદ્ધ માણસને અપાયેલો અદ્ય,

શીતળ કે કોમળ સ્નેહ પાછો આવતો નથી અને એમ થવાથી એ માણસ દસ્ત માટે થોડું થોડું જરૂર કર્યો કરે છે અને તેના પક્વાશયમાં મળખંધ, ભારેપણું, આક્રોશ તથા શૂળ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો તરત નિરૂહખરિત અને અનુવાસનખરિત પણ દેવી.

અત્યંત થોડું જમેલા માણસને અદ્ય કે મંદગુણવાળો સ્નેહ અપાયો હોય, તો તે સ્નેહ પાછો નહિ આવતાં ક્લમ તથા ઉત્તલેશ અથવા અત્યંત અરતિ ઉત્પન્ન કરે છે. આમ થાય તો શોધનીય નિરૂહખરિત અને શોધનીય સ્નેહથી જ અનુવાસનખરિત દેવી.

અનુવાસનખરિતથી અપાયેલો સ્નેહ એક દિવસરાત સુધીમાં પણ પાછો આવે, તો તે સ્નેહ વ્યાપત્તિને ઉત્પન્ન કરતો નથી, પણ ખરિતથી થતા લાભો આપે છે; અને એ અદ્યગુણવાળો હોય, તો જઠરાગ્નિમાં હોમાઈ જ જાય છે. જેને અનુવાસનખરિતથી અપાયેલો સ્નેહ શરીરની રૂક્તાને લીધે ઘેરાઈ જઈને એક દિવસરાત સુધીમાં કશો ઉપદ્રવ ન કરતાં સઘળો ઠ થોડોક પાછો નીકળે નહિ તેની પ્રતીક્ષા વેધે ઉપેક્ષા જ કરવી; પરંતુ એક દિવસરાત લીટ્યા પ્રછી પણ પાછો ન નીકળતાં ઉપદ્રવ કરે તો તેને સંશોધન કરનારી નિરૂહખરિતઓથી જ પાછો કાઢવો, પણ ફરી વાર અનુવાસનખરિત દેવી નહિ.

સ્નેહખરિતની સઘળી વ્યાપત્તિઓનું લક્ષણો અને ચિકિત્સાઓ સહિત આ નિરૂપણ કયું છે.

ઉત્તરખરિતમાં નળી તથા સ્નેહકં માપ વસ્તેરુત્તરસંજ્ઞસ્ય વિધિં વક્ષ્યામ્યતઃ પરમ્ ।
 ચતુર્દશાઙ્ગુલં નેત્રમાતુરાઙ્ગુલસંમિતમ્ ॥
 માલતીપુષ્પવૃન્તાગ્રં છિદ્રં સર્પપર્નિર્ગમમ્ ।
 મેદ્વાયામસમં કેચિદિચ્છન્તિ ચલુ તદ્વિદઃ ॥

૧ ચિંતાથી થતી અત્યંત અસ્વસ્થતા

સ્નેહપ્રમાણં પરમં પ્રકુञ્જથાત્ર કીર્તિતઃ ।
 પञ્ચવિંશાદધો માત્રં વિદધ્યાદ્ બુદ્ધિકલ્પિતામ્ ॥
 નિવિષ્ટકર્ણિકં મધ્યે નારીણાં ચતુરઙ્ગુલે ।
 મૂત્રસ્રોતઃપરીણાદં મુદ્ગવાહિ દશાઙ્ગુલમ્ ॥
 તાસામપત્ન્યમાર્ગે તુ નિદધ્યાચતુરઙ્ગુલમ્ ।
 દ્વયઙ્ગુલં મૂત્રમાર્ગે તુ કન્યાનાં ત્વેકમઙ્ગુલમ્ ॥
 સ્નેહસ્ય પ્રસૂતં ચાત્ર સ્વાઙ્ગુલીમૂલસંમિતમ્ ।
 દેયં પ્રમાણં પરમમર્ગાવુદ્ધિવિકલ્પિતમ્ ॥ ૧૮ ॥

હવે ઉત્તરખસ્તિ(લિંગ)કે યોનિમાં આપવાની બસ્તિનો વિધિ કહું છું : ઉતરખસ્તિ પુરુષને દેવી હોય, તો તેની નળી રોગીના ઓદ આંગળ જેટલી લાંબી, ખાલતીના ફૂલના દીટિયાના જવા અંગ્રવાળી અને અંદરથી સરસવ નીકળી જાય એવડા છિદ્રવાળી કરવી. કેટલાક આચાર્યો કહે છે : 'લિંગની લંબાઈ જેટલી લાંબી કરવી.' એ નળીના મધ્યમાં ડોડી કરવી કે જેથી છ આંગળથી વધારે અંદર પેસે નહિ. એ સ્નેહિક ઉત્તરખસ્તિ દેવાની હોય, તો તેમાં વધારેમાં વધારે ચાર તોલાભાર સ્નેહની માત્રા કરવી. પચીસ વર્ષથી નીચેની ઉંમરવાળા માટે બુદ્ધિથી વિચાર કરીને યોગ્ય માત્રાની કલ્પના કરવી.

ઉત્તરખસ્તિ સ્ત્રીને દેવી હોય, તો તેની નળી દસ આંગળ લાંબી, ઉપર ચાર આંગળ જેટલા પ્રદેશના મધ્યમાં રાખેલી ડોડીવાળી, મૂત્રના માર્ગ જેટલી બડાઈવાળી અને અંદરથી ભગનો દાણે નીકળી જાય એવડા છિદ્રવાળી કરવી. સ્ત્રીઓના પ્રસવમાર્ગમાં નળી નાખવી હોય, તો ચાર આંગળ જાંડી અને મૂત્રના માર્ગમાં નાખવી હોય, તો બે આંગળ જાંડી નાખવી. કન્યાઓને ઉત્તરખસ્તિ દેવી હોય, તો નળી એક આંગળ જાંડી નાખવી. એ સ્નેહિક ઉત્તરખસ્તિ દેવાની હોય, તો વધારેમાં વધારે પોતાની આંગળીઓનાં મૂળોને સ્નેહ અડે એવી એક

પસલી જેટલી સ્નેહની માત્રા કરવી. અવસ્થાદિક અનુસાર એથી ઓછી માત્રા કરવી યોગ્ય ગણાય, તો પછી પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે કરવી.

ઉત્તરખસ્તિમાં મૂત્રાશયની કાચળી ઔરઝ્રઃ શૌકરો વાપિ વસ્તિરાજય પૂજિતઃ ॥
 તદલામે પ્રયુક્તીત ગલચર્મ તુ પલ્લિનામ્ ।
 તસ્પાલામે દત્તેઃ પાદો મૃદુર્ચ્મ તત્તોઽપિ વા ॥ ૧૯ ॥

ઉત્તરખસ્તિમાં મૂત્રાશય ઘેટાનો, સૂતરનો કે બકરાનો હોય તો તે ઉત્તમ ગણાય છે. તે મૂત્રાશય ન મળે તો તેને બદલે પક્ષીઓના ગળાના ચામડાની યોગના કરવી; એ પણ ન મળે તો પછી પખાલના ભાગની કે તેથી પણ કામળ ચામડાની યોગના કરવી. ૧૯

ઉત્તરખસ્તિની પહેલાં તથા પછીનું કર્મ અથાતુરમુપસ્નિગ્ધં સુસ્તિન્નં પ્રથિતાશયમ્ ॥
 યવાગ્નું સપ્તતક્ષીરાં પીતવન્તં યથાવલમ્ ।
 નિપણ્ણમાજાનુસમે પીઠે સોપાથયે સમે ॥
 સ્વમ્યક્તવસ્તિમૂર્દ્ધાનં તૈલેનોગ્ણેન માનવમ્ ।
 તતઃ સમં સ્થાપયિત્વા નાલમસ્ય ગ્રહર્ષિતમ્ ॥
 પૂર્વં શલાકયાન્વિષ્ય તત્તો નેત્રમનન્તરમ્ ।
 શનૈઃ શનૈર્ઘૃતામ્યક્તં નિદધ્યાદઙ્ગુલાનિ પદ્ ॥
 તત્તોઽવપીઢયેદ્યસ્તિ શનૈર્નેત્રં ચ નિર્દેરત્ ।
 તતઃ પ્રત્યાગતસ્નેહમપરાદ્ધે વિચક્ષણઃ ॥
 ભોજયેત્પયસા માત્રાં યુપેનાથ રસેન વા ।
 અનેન વિષિના દદ્યાદ્યસ્તીર્ણીચતુરોઽપિ વા ॥
 ઊર્ધ્વજાનૈ સ્ત્રિયૈ દદ્યાદુત્તાનાયૈ વિચક્ષણઃ ।
 કન્યેતરસ્યૈ કન્યાયૈ દદ્યાત્સુમૃદુપીઢિતમ્ ॥
 ત્રિકર્ણિકેન નેત્રેણ દદ્યાદ્યોનિમુલં પ્રતિ ।
 ગર્માશયવિશુદ્ધ્યર્થં સ્નેહેન દિગુણેન તુ ॥ ૨૦ ॥

બંને સારી રીતે સ્નેહન તથા સ્વેદનસંસ્કાર આપવામાં આવ્યા હોય, એવા રોગીને તેનું મન મોહું રખાવી, તેની શારીરશક્તિ પ્રમાણે ધી તથા દૂધ સહિત રાખ પાઈ, ગોદણ જવડા જાંચા અને

ગાદી વગેરેના ટેકાવાળા સપાટ આસન પર બેસાડી, તેના ઉપરથી ઉપરની પાટલી પર ગરમ તેલને સારી પેઢે ચોળી ઉપરથી ભેડે ત્યારે તેમાં પ્રથમ સળી નાખી, સળી વડે માર્ગને શુદ્ધ કરી, પછી ધીથી ખરડેલી નળી ધીરે ધીરે છ આંગળ સુધી ભાંડી નાખવી. નળી નાખ્યા પછી બસિતને દબાવવી અને પછી ધીરેથી નળી કાઢી લેવી. સ્નેહ પાછો નીકળે તે પછી વિચક્ષણ વૈધે બપોરે તે રોગીને દોષ અનુસાર દૂધ, ઝોસામણ કે માંસના રસાથી યોગ્ય માત્રાવાળું ભોજન કરાવવું. આવી રીતે જ ત્રણ અથવા ચાર ઉત્તરબસિતઓ દેવી.

શ્રીને ઉત્તરબસિત દેવાની હોય તો તેને પણ ઉપર પ્રમાણે સ્નેહનથી માંડીને ભોજન સુધીની ક્રિયા કરી, ગોઠણ ભાગ્ય રખાવી, ચત્તી સુવડાવીને ચોનિમાં બસિત દેવી. કન્યાને ઉત્તરબસિત દેવી હોય તો બસિતને બહુ જ કામળ રીતે દબાવીનેદેવી. ઉત્તરબસિત ત્રણ ડોડીવાળી નળીથી ચોનિના મુખમાં દેવી. શ્રીઓના ગર્ભાશયને શુદ્ધ કરવો હોય, તો પ્રસવભાગમાં બમણા સ્નેહથી બસિત દેવી. ૨૦

ઉત્તરબસિત પાછી ન આવે તો તેની ચિકિત્સા અપ્રત્યાગચ્છતિ મિપગ્વસ્તાવુત્તરસંજિતે ॥
મૂયો વસિંત નિદધ્યાત્તુ સંયુક્તં શોધનૈર્ગૈઃ ।
ગુદે વસિંત નિદધ્યાદ્વા શોધનદ્રવ્યસંમૃતામ્ ॥
પ્રવેશ્યેદ્વા મતિમાન્વસ્તિદ્વારમથૈષણીમ્ ।
પીડયેદ્વાપ્યધો નામેર્વલેનોત્તરમુષ્ટિના ॥
આરગ્વધસ પત્રેષુ નિર્ગુણ્યાઃ સ્વરસેષુ ચ ।
કુર્ચાદ્ગોમૂત્રપિષ્ટેષુ વર્ત્તિર્વાપિ સસૈન્ધવાઃ ॥
મુદ્દૈલાસર્પપસમાઃ પ્રવિમજ્ય વયાંસિ તુ ।
વસ્તેરાગમનાર્થાય તા નિદધ્યાચ્છલાકયા ॥

૧ ત્રણ ડોડીઓમાં બે ડોડીઓ બસિત નાખવાના કામમાં અને એક ડોડી નળીના વધારે પ્રવેશને રોકવાના કામમાં ઉપયોગી થાય છે.

આગારધૂમવૃહતીપિપ્પલીફલસૈન્ધવૈઃ ।

કૃતા વા શુક્તગોમૂત્રસુરાપિષ્ટૈઃ સનામૈઃ ॥૨૧॥

આપવામાં આવેલી ઉત્તરબસિત પાછી ન નીકળે^૨ તો વૈધે શોધનગણોથી મિશ્ર કરેલી બસિત કરી વાર દેવી અથવા શોધનદ્રવ્યોથી મિશ્ર કરેલી સૂતરની વાટ ગુદામાં નાખવી અથવા મૂત્રાશયના દ્વારમાં સળી નાખવી અથવા નાભિથી નીચેના ભાગને ઉપર મૂકી વડે ભેરથી દબાવવો અથવા ગરમાળાનાં પાંદડાંઓને નગોડના સ્વરસમાં તથા ગોમૂત્રમાં વાટી સૈન્ધવથી મિશ્ર કરી, તેની અવસ્થા અનુસાર મગ, એલચી કે સરસવ જેવડી ગોળીઓ બનાવી સળી વડે તે ગોળીઓને મૂત્રના માર્ગમાં અંદર નાખવી અથવા ધરના ધુમાડાની ધૂંસ, ભોરીંગણી, પીપર, મીંઢળ, સૈન્ધવ અને સૂંડને શુક્ત, ગોમૂત્ર તથા સુરાથી વાટી તેઓની ગોળીઓ વાળી તેમને સળી વડે અંદર નાખવી કે જેથી બસિત પાછી નીકળશે. (પ્રસવભાગમાં તો ચાર આંગળ બઢી વાટ નાખવી.) ૨૧

ઉત્તરબસિતમાં ઉત્તરકર્મ અને દાહની ચિકિત્સા અનુવાસનસિદ્ધિ ચ વીક્ષ્ય કર્મ પ્રયોજયેત્ ।

શર્કરામધુમિથ્રેણ શીતેન મધુકામ્બુના ॥

દહ્યમાને તદા વસ્તૌ દદ્યાદ્વસ્તિ વિચક્ષણઃ ।

ક્ષીરવૃક્ષકપાયેણ પયસા શીતલેન ચ ॥ ૨૨ ॥

અનુવાસનબસિતની સિદ્ધિ માટે રોગીના ફલા પર હાથનાં તળાંઓથી ત્રણ ત્રણ વાર તાડત કરવું વગેરે જે આ અધ્યાયના નવમા વિષયમાં કહ્યું છે, તે ઉત્તરબસિતની સિદ્ધિ માટે પણ કરવું.

જે ઉત્તરબસિત દીધા પછી દાહ થતો હોય, તો બઢીમથના શીતળ સ્વરસને સાકર તથા મધથી મિશ્ર કરી વડ વગેરે ક્ષીરવિક્ષના ઠંડા ક્વાથ

૨ સો શુરુ અક્ષરોત્તર ઉચ્ચારણ થાય તેટલા વખત સુધીમાં પાછી ન નીકળે તો.

અને દૂધથી નૈરુદ્ધિઃ ઉત્તરખસ્તિ દેવી. ૨૨

ઉત્તરખસ્તિના શુભે

શુક્રં દુષ્ટં શોષિતં ચાક્ષનાનાં

પુષ્પોદ્રેકં તસ્ય નાશં ચ કષ્ટમ્ ।

મૂત્રાઘાતાન્મૂત્રદોષાન્પ્રવૃદ્ધાન્

યોનિવ્યાધિં સંસ્થિતિં ચાપરાયાઃ ॥

શુક્રોત્તેકં શર્કરામશ્મરીં ચ

શૂલં યસ્તૌ વદ્ધક્ષણે મેહને ચ ।

ઘોરાનન્યાન્વસ્તિજાંથ્રાપિ રોગાન્

હિત્વા મેહાનુત્તરો હન્તિ વસ્તિઃ ॥૨૩॥

ઉત્તરખસ્તિ પુરુષોત્તું દુષ્ટ થયેલું વીર્ય, સ્ત્રીનું

દુષ્ટ થયેલું રજ, રજનો વધારો, રજનો કષ્ટકારી

નાશ, મૂત્રઘાતો, વૃદ્ધિ પામેલા મૂત્રદોષો, યોનિનો

વ્યાધિ, ઝાળ પડવાની અટકાયત, વીર્યનો વ્યાધિ,

શર્કરા, પથરી, મૂત્રાશયનું શૂળ, સાથળોતું શૂળ,

ઉપસ્થનું શૂળ અને મૂત્રાશયમાં ઉત્પન્ન થયેલા

ખીજ પણ ભયંકર રોગોનો નાશ કરે છે. ઉત્તર-

ખસ્તિ પ્રમેહવાળાઓ માટે હિતકારી નથી. ૨૩

ઉત્તરખસ્તિ ખરાખર અપાયાનાં લક્ષણો,

વ્યાપ્તિઓ અને ચિકિત્સા

સમ્યક્તસ્ય લિङ્ગાનિ વ્યાપદઃ ક્રમ એવ ચ ।

વસ્તેક્ષરસંજ્ઞસ્ય સમાનં સ્નેહવસ્તિના ॥ ૨૪ ॥

ઉત્તરખસ્તિ ખરાખર અપાયાનાં લક્ષણો

અનુવાસનખસ્તિ પ્રમાણે જ સમજી લેવાં. (આ

અધ્યાયનો ૧૬મો વિષય જુઓ.) ઉત્તરખસ્તિની

વ્યાપ્તિઓ પણ અનુવાસનખસ્તિ જેવી જ થાય

છે, માટે તેઓની ચિકિત્સાઓ તે પ્રમાણે જ કરવી.

(આ અધ્યાયનો ૧૭મો વિષય જુઓ.) ૨૪

અધ્યાય ૩૮ મો

ઉપક્રમ

અથાતો નિરુદ્ધક્રમચિકિત્સતં વ્યાખ્યા-

સ્થામઃ । યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'નિરુદ્ધક્રમચિકિ-

ત્સિત'^૧ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું' કે જ પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુત પાસે કહેલું છે. ૧

નિરુદ્ધખસ્તિનું પૂર્વ તથા ઉત્તરક્રમ

અથાનુવાસિતમાસ્થાપયેત્સમ્યક્ત્વચિત્તશરીર-

મુત્સૃષ્ટવર્ધિવેગમપ્રવાતે શુચૌ વેદમનિ મધ્યાદ્વે

પ્રતતાયાં શય્યાયામઘઃ સુપરિગ્રહાયાં શ્રોણિપ્રદેશ-

વ્યૂઠાયામનુપધાનાયાં વામપાર્શ્વશાયિનમાકુચિત-

દક્ષિણસકથં પ્રસારિતેતરસકથં સુમનસં જીર્ણાન્

વામ્યતં સુનિપ્પણદેહં વિદિત્વા તતો વામપાદસ્યો-

પરિ નેત્રં કૃત્વેતરપાદાઙ્ગાઙ્ગલિમ્યાં કર્ણિકામુપરિ

નિષ્પીઢ્ય સવ્યપાણિકર્ણનિષ્ઠિકાનામિકામ્યાં વસ્તે-

ર્મુલાદ્વે સઙ્કોચ્ય મધ્યમાપ્રદેશિન્યદ્ગુપ્તૈર્દ્વે તુ

વિવૃતાસ્યં કૃત્વા વસ્તાવૌપધં પ્રક્ષિપ્ય દક્ષિણહસ્તા-

દ્ગુપ્તપ્રદેશિનીમ્યાં ચાલુસિત્તમનાયતમવુદ્ગુદમ-

સકુંચિતમવાતમૌપધાસન્નમુપસંગૃહ્ય પુનરિતરેણ

ગૃહીત્વા દક્ષિણેનાવસિચ્ચેત્તતઃ સૂત્રેણૌપધાન્તે

દ્વિચ્ચિવવિષય વધ્નીયાત્ । અથ દક્ષિણેનોચાનેન

પાણિના વસ્તિ ગૃહીત્વા વામહસ્તમધ્યમાઙ્ગુલિ-

પ્રદેશિનીમ્યાં નેત્રમુપસંગૃહ્યાઙ્ગુપ્તેન નેત્રદ્વારં પિધાય

ઘૃતામ્યક્તાગ્રનેત્રં ઘૃતાત્કગુદાય પ્રયચ્છેદનુપ્પૃથ્વંશં

સમમુન્યુલ્લમાર્કર્ણિકં નેત્રં પ્રણિધત્સ્વેતિ વ્રૂયાત્ ।

વસ્તિ સચ્ચે કરે કૃત્વા દક્ષિણેનાવપીડયેત્ ।

એકેનૌવાવપીડેન ન દ્રુતં ન વિલમ્બિતમ્ ॥

તતો નેત્રમપનીય ત્રિશન્માત્રાઃ પીડનકાલા-

દુપેક્ષ્યોત્તિષ્ટેત્યાતુરં વ્રૂયાત્ । અથાતુરમુપવેશયેદુલ્ક-

ટકં વસ્ત્યાગમનાર્થમ્ । નિરુદ્ધપ્રત્યાગમનકાલસ્તુ

મુહૂર્ત્તો ભવતિ ॥

અનેન વિધિના વસ્તિ દદ્યાદ્વસ્તિવિશારદઃ ।

દ્વિતીયં વા તૃતીયં વા ચતુર્થં વા યથાર્થતઃ ॥

સમ્યક્નિરુદ્ધલિંગે તુ પ્રાપ્તે વસ્તિ નિવારયેત્ ॥૨॥

નિરુદ્ધખસ્તિ દેવાની હોય, ત્યારે યોગ્યતા

૧ રોગોની નિરુદ્ધખસ્તિની ઝોડવચુરપ ચિકિત્સા વિશેષ.

એઈ પ્રથમ અનુવાસનખસ્તિ આપી, જેને અજ પચી ગયું એવા રોગીને અભ્યંગ તથા સ્વેદન કરી, જમભૂતાદિકનો ત્યાગ કરાવી, બહુ પવન વગરના સ્વચ્છ ઘરમાં બપોરે, પહોળી, નીચેથી સારી રીતે ઉપાડી શકાય એવી, કમર રહેવાના પ્રદેશમાં દઢ કરીને જમાવેલી અને આશીર્વાગરની શય્યામાં ડાબા પડખાભેર સુવડાવી, જમણા સાયળ સંકુચિત રખાવી, ડાબા સાયળ લાંબો કરાવી, મૌન ધરાવી, તેનું મન સ્વસ્થ થયેલું અને શરીર શય્યામાં સારી રીતે વિશ્રામ પામેલું જણાય, સારે વૈદે ખસ્તિની નળીને પોતાના ડાબા પગ ઉપર મૂકી, ડોડીને ઉપરના ભાગમાં જમણા પગના અંગૂઠાથી તથા આંગળથી દબાવી, ડાબા હાથની કનિષ્ઠિકા અને અનામિકા, એ બે આંગળીઓ વડે ખસ્તિના પુટનું અરધું મોઢું સંકુચિત કરી બાકીના અર્ધભાગને ડાબા હાથની મધ્યમાંથી, તર્જનીથી તથા અંગૂઠાથી ખુલ્લા મોઢાવાળો રાખી, જમણા હાથના અંગૂઠાથી તથા તર્જનીથી ખસ્તિમાં ઔપધ એવી રીતે રેડવું કે જેથી ધાર જાંચી ન થાય, તૂટી ન જાય, લાંબી ન થાય, સંકુચિત ન થાય, પરપોટા કે ફીણ વગરની રહે ને પવનનો સંબંધ પણ ન પામે. પછી ઔપધના નજદીકના પ્રદેશમાં ખસ્તિના પુટને પકડી, પાછો ડાબા હાથથી ઝાલી, બીજી તરફના તેના અરધા ભાગના મોઢામાં જમણા હાથના અંગૂઠાથી તથા તર્જનીથી એવી જ રીતે ઔપધ રેડવું. પછી ઔપધના અંતપ્રદેશમાં ખસ્તિપુટને ઝીણા દોરાના એ કે ત્રણ આંટાથી વીંટી લઈ, તેના છેડાઓને ડોડીઆમાં બાંધવા. પછી ચત્તા રાખેલા જમણા હાથમાં ખસ્તિપુટ રાખી તેની નળીને ડાબા હાથની મધ્યમાંથી તથા તર્જનીથી ઝાલી, નળીના દ્વારને અંગૂઠાથી ઢાંકી, નળીની અહીંને ઘી લગાવી,

રોગીની, ગુદાને ઘીથી ખરડીને તે નળી રોગીના હાથમાં દેવી અને કહેવું કે, 'તારી પીઠને લગતા ગુદાના પ્રદેશમાં આ નળીને ઉપરની ડોડી સુધી સીધી તથા સન્મુખ પેસાડી દે.' રોગી નળીને ગુદામાં એ પ્રમાણે પેસાડી દે તે પછી વૈદે ખસ્તિના પુટને પોતાના ડાબા હાથમાં લઈ જમણા હાથ વડે એક જ સીંસથી એવી રીતે દબાવવો કે જેથી ઝડપ પણ ન થાય અને વિદાંબ પણ ન થાય.

પછી રોગીની ગુદામાંથી નળીને કાઢી લઈ દબાવવાના સમયથી ત્રીસ માત્રા થતાં સુધી થોભી જઈ તે પછી રોગીને 'જઠ' એમ કહેવું અને તે જઠે એટલે ખસ્તિને પાછી આણવા માટે તે રોગીને જીભડક બેસાડવો. નિરૂપખસ્તિને પાછા આવવાનો સમય એ ઘડીનો જ છે.

ખસ્તિક્રિયામાં પ્રવીણતા ધરાવનારા વૈદે પ્રયોજનને અનુસરી આ વિધિ પ્રમાણે જ બીજી, ત્રીજી કે ચોથી ખસ્તિ પણ દેવી. જ્યારે નિરૂપખસ્તિને બરાબર અપાયાતાં લક્ષણો જોવામાં આવે, ત્યારે ખસ્તિ દેવાનું બંધ કરવું. ૨

ખસ્તિના અતિયોગ કરતાં હીનયોગ કરવો અપિ હીનક્રમં કુર્યાન્ન તુ કુર્યાદતિક્રમમ્ ।

વિશેષાત્સુકુમારાણાં હીન એવ ક્રમો હિતઃ ॥ ૩ ॥

વૈદે રોગીની સ્થિતિ વગેરે એઈ ને વખત પર ખસ્તિનો કાંઈક હીનયોગ કરવો, પણ અતિયોગ તો ન જ થવા દેવો. ખાસ કરી સુકુમાર લોકો માટે ખસ્તિનો કાંઈક હીનક્રમ જ યોગ્ય છે. ૩ ખસ્તિના હીન, અતિ તથા સમ્યગ્યોગનાં લક્ષણો યસ્ય સ્પાદ્યસ્તિરત્યલ્પવેગો હીનમલાનિલઃ ।

દુર્નિરૂઢઃ સ વિદેયો મૂત્રાર્ત્યરુચિજાલ્પવાન્ ॥

૧ ગોઠણને હાથનો આટો લઈ એક ચપટી વગાડવામાં આવે અથવા આંખ મીચીને ઉઘાડવામાં આવે અથવા ફક્ત ચપટી જ વગાડવામાં આવે અથવા એક ગુરુ અક્ષરનુ ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે, તેટલો સમય એક માત્રા કહેવાય છે.

યાન્યેવ પ્રાજ્ઞયોક્તાનિ લિङ्ગાન્યતિવિરેચિતે ।
તાન્યેવાતિનિરૂદ્ધેષિ વિજ્ઞેયાનિ વિપશ્ચિતા ॥
યસ્ય ક્રમેણ ગચ્છન્તિ વિદ્વપિત્તકફવાયઃ ।
લાઘવં ચોપજાયેત સુનિરૂદ્ધં તમાદિશેત ॥ ૪ ॥

જે રોગીને બસ્તિ અત્યંત થોડા વેગવાળી, ઓછા મળવાળી તથા ઓછા પવનવાળી બહાર નીકળે અને મૂત્રની પીડા, અરુચિ તથા જડતા ઉત્પન્ન થાય તો બસ્તિનો હીનયોગ બાણવો.

આ સ્થાનના ૩૪ મા અધ્યાયમાં નવમા તથા દસમા વિપયમાં વિરેચનના અતિયોગનાં કહેલાં લક્ષણો બસ્તિના અતિયોગથી થાય છે, એમ વિદ્વાન વેદે સમજવું; અર્થાત્ બસ્તિ દીધા પછી એ લક્ષણો જણાય તો બાણવ કે 'બસ્તિનો અતિયોગ થયો છે.'

રોગીને જે બસ્તિ પાછી વળતાં પ્રથમ વિષા, પછી પિત્ત, પછી કફ અને તે પછી વાયુ નીકળે અને શરીર હલકું થાય તો બાણવ કે બસ્તિનો સમ્યગ્યોગ થયો છે. ૪

બસ્તિનો સમ્યગ્યોગ થયા પછીની ક્રિયા સુનિરૂદ્ધં તતો જન્તું સ્નાતવન્તં તુ મોજયેત્ ।
પિત્તશ્લેષ્માનિલાવિદ્ધં ક્ષીરપૂપરસૈઃ ક્રમાત્ ॥
સર્વં વ્રા જાઙ્ગલરસૈર્મોજયેદવિકારિભિઃ ।
ત્રિમાર્ગહીનમર્દ્દં વા હીનમાત્રમથાપિ વા ॥
યથાગ્નિદોષં માત્રેયં મોજનસ્ય વિધીયતે ।
અનન્તરં તતો યુજ્ઞ્યાદયથાસ્વં સ્નેહવસ્તિના ॥
વિવિક્તતા મનસ્તુષ્ટિઃ સ્નિગ્ધતા વ્યાધિનિગ્રહઃ ।
આસ્થાપનસ્નેહવસ્ત્યોઃ સમ્પદ્વાને તુ લક્ષણમ્ ॥
તદહસ્તસ્ય પવનાદ્ધ્રુવં બલવદિષ્યતે ।
રસોદનસ્તેન શસ્તસ્તદદૃશ્યજીવાસનમ્ ॥
પશ્ચાદગ્નિવર્લં મત્વા પવનસ્ય ચ ચેદિતમ્ ।
અદ્રોપસ્તમ્ભિતે કોષ્ઠે સ્નેહવસ્તિર્વિધીયતે ॥ ૫ ॥

નિરૂદ્ધબસ્તિનો સમ્યગ્યોગ થયો બાણવામાં આવે, તે પછી રોગીને નવકાવીને જમાડવો.

રોગી જે પિત્તના આધિગ્ધવાળો હોય તો દૂધથી, કફના આધિગ્ધવાળો હોય તો ઓસામણથી અને વાયુના આધિગ્ધવાળો હોય તો માંસના રસાથી ભોજન દેવું; અથવા રોગી ગમે તે દોષવાળો હોય, તોપણ તેને વિકાર ન કરે એવાં જંગલી પ્રાણી-ઓના માંસરસથી ભોજન દેવું. રોગીના જઠરાગ્નિ અને દોષને અનુસરી ભોજનની હમેશના મહાવરા કરતાં ચતુર્થાંશ જટલી, અરધી અથવા કાંઈક ઓછી માત્રા દેવી. ભોજન કરાવ્યા પછી દોષને અનુસરી અનુવાસનબસ્તિ દેવી. રસ વગેરે ધાતુઓ તથા સધળા સ્રોતો આવરણ વગરના થઈ થઈ જાય, મનમાં આનંદ ઉત્પન્ન થાય, સ્નિગ્ધતા થાય અને વ્યાધિનો નિગ્રહ થાય, તો બાણવ કે 'નિરૂદ્ધબસ્તિ અને અનુવાસનબસ્તિઓ યોગ્ય રીતે અપાયેલ છે.' જ દિવસે નિરૂદ્ધબસ્તિ દેવામાં આવી હોય, તે દિવસે પેવનથી-મોટી ધારતી ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે; માટે તે દિવસે તેને માંસના રસાવાળો ભાત જમાડવો અને તે દિવસે જ અનુવાસનબસ્તિ દેવી. એ અનુવાસનબસ્તિ આશિજું બળ તથા પવનની શેષા જોઈ, કોઠાને અન્નનો ટેકો આપીને પછી જ દેવી. ૫

નિરૂદ્ધબસ્તિ જે ઘડીમાં પાછી ન આવે તો ?
અનાયાન્તં મુદ્દર્તાત્તુ નિરૂદ્ધં શોધનૈર્હરેત્ ।
તીક્ષ્ણૈર્નિરૂદ્ધૈર્મતિમાન્કારમૂવામ્લસંયુતૈઃ ॥
વિગુણાનિલવિદ્ધં ચિરં તિવ્રનિરૂદ્ધમ્ ।
શૂલારતિજ્વરાનાં મરણં વા પ્રવર્તયેત્ ॥ ૬ ॥

આપેલી નિરૂદ્ધબસ્તિ જે ઘડી વીટી જતાં પણ પાછી ન આવે, તો બુદ્ધિમાન વૈદે ક્ષાર, ગોમૂત્ર તથા આદી કાંજથી મિશ્ર કરેલી તીક્ષ્ણ શોધન નિરૂદ્ધબસ્તિઓ આપીને તેને પાછી લાવવી; કેમ કે દુષ્ઠ થયેલા વાયુએ અટકાવેલું નિરૂદ્ધબસ્તિ વધારે વખત સુધી અંદર રહે તો શૂળ, અરતિ, જ્વર તથા મળબંધ ઉત્પન્ન કરે છે અને વખતે

મરણ પણ કરી દે છે. ૬

જમ્યા પછી નિરૂહબસ્તિ દેવી નહિ,
ન તુ મુક્તવતે દેયમાસ્થાપનમિતિ સ્થિતિઃ ।
ત્રિમુલ્લિકાં વા જનયેચ્છદિં વાપિ મુદારુણામ્ ॥
ક્રોધયેત્સર્વદોષાન્વા તસ્માદ્વાદમોજિતે ।
જીર્ણાન્નસ્વાશયે દોષાઃ પુંસઃ પ્રવ્યક્તિમાગતાઃ ॥
નિઃશેષાઃ સુખમાયાન્તિ મોજનેનાપ્રપીડિતાઃ ।
ન વાસ્થાપનવિક્ષિપ્તમન્નમગ્નિઃ પ્રધાવતિ ॥
તસ્માદાસ્થાપનં દેયં નિરાહારાય જ્ઞાનતા ॥ ૭ ॥

ભોજન કરેલા માણસને નિરૂહબસ્તિ ન
દેવાનો નિયમ છે. જમ્યા પછી નિરૂહબસ્તિ
દેવામાં આવે, તો-વિપૂચિકા અથવા અતિદારુણ
ભલટીને ઉત્પન્ન કરે છે અથવા સર્વ દોષોને
પ્રકુપિત કરે છે; માટે ભોજન પહેલાં જ નિરૂહ-
બસ્તિ દેવી. જને પહેલાં ખાધેલું અન્ન પચી ગયું
હોય એવા માણસના ઠોઠામાં ભોજનથી નહિ
દબાયાને લીધે સ્પષ્ટ થઈ રહેલા દોષો નિરૂહબસ્તિ-
થી સંપૂર્ણ શાંત થઈ જાય છે. જો ભોજન
કરાવ્યા પછી નિરૂહબસ્તિ દેવામાં આવે, તો તે
બસ્તિથી ખાધેલું અન્ન આમતેમ વીંખાઈ જતાં
તે અન્નને જઠરાગ્નિ પણ પહોંચતો નથી; માટે
પ્રવીણ વૈદ્યે નિરાહાર રહેલા જ રોગીને નિરૂહ-
બસ્તિ દેવી. ૭

વમનવિરેચનાદિથી શુદ્ધ કરી નિરૂહબસ્તિ દેવી
આવશ્યિક ક્રમં વાપિ મત્વા કાર્યં નિરૂહણમ્ ।
મલેષ્પકૃષ્ટે દોષાણાં વલવચ્ચં ન વિધતે ॥ ૮ ॥

રોગીની અવસ્થાને અનુસરી શોધન કરવાનો
વમનવિરેચનાદિ જ ક્રમ છે, તે ઉપર ધ્યાન
આપીને નિરૂહબસ્તિ દેવી; કેમ કે વમનવિરેચ-
નાદિથી મળ બહાર કઢાયો હોય તો પછી
દોષોની પ્રબળતા રહેતી નથી, તેથી નિરૂહબસ્તિ
સહેલાઈથી કામ કરી શકે છે. ૮

નિરૂહબસ્તિનાં દ્રવ્યો

ક્ષીરાણ્યમ્લાનિ મૂત્રાણિ સ્નેહાઃ કાથા રસાસ્તથા ।
લવણાનિ ફલં ક્ષૌદ્રં શતાઘ્ના સર્પપં વચા ॥
एला त्रिकटुकं रास्ना सरलं देवदारु च ।
रजनी मधुकं हिङ्गु कृष्टं संशोधनानि च ॥
કદુકા શર્કરા મુસ્તમુશીર ચન્દનં શટી ।
મહ્નિષ્ઠા મદનં ચણ્ડા શાયમાણા રસાજ્ઞનમ્ ॥
विल्वमध्यं यवानी च फलिनी शक्रजा यवाः ।
काकोली क्षीरकाकोली जीवकर्पमकावुभौ ॥
તથા મેદા મહામેદા ઋદ્ધિર્ઘૃદિર્મધૂલિકા ।
નિરૂહેષુ યથાલાભમેષુ વર્ગો વિધીયતે ॥ ૯ ॥

દૂધ, કાંજી વગેરે ખાટા પદાર્થો; મૂત્રો,
સ્નેહો, ક્વાથો, રસો, લવણો, ત્રિકુળા, મધ, શતા-
વરી, સરસવ, વજ, એલચી, સૂંઠ, મરી, પીપર,
રાસ્ના, સાલેડો, દેવદાર, હળદર, જઠીમધ, હિંગ,
કઠ, નસોતર વગેરે સંશોધનદ્રવ્યો; કડુ, સાકર,
ભાથ, વાળો, ચંદન, કચૂરો, મજ્જા, મીંઢળ,
કરમાણી, શાયમાણ, રસવંતી, બીલાનો ગર્ભ,
યવાની, ઘઉંલાં, ઇંદ્રજ્યવ, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી,
જીવક, ઋષભક, મેદા, મહામેદા, ઋદ્ધિ, ઘૃદ્ધિ અને
સફેદ ગરણી, એ વર્ગમાંથી જટલાં દ્રવ્યો મળે
તેટલાંની નિરૂહબસ્તિઓમાં દોષો અનુસાર ગોઠવણ
કરવી. ૯

નિરૂહબસ્તિમાં દ્રવ્યની માત્રા વગેરે
સ્વસ્થે કાથસ્ય ચત્વારો ભાગાઃ સ્નેહસ્ય પञ्चमः ।
कुद्धेऽनिले चतुश्चष्टः पित्ते कफेऽष्टमः ॥
સર્વેષુ ચાષ્ટમો ભાગઃ કલ્કાનાં લવણં પુનઃ ।
ક્ષૌદ્રં મૂત્રં ફલં ક્ષીરમ્મલ્લં માંસરસં તથા ॥
યુક્ત્યા પ્રકલ્પયેદ્દીમાન્ નિરૂહે કલ્પના ત્વિયમ્ ।
कल्कस्नेहकपायाणामविवेकाद्भिपन्नैः ॥
વસ્તિસ્તુ કલ્પિતઃ સમ્યક્તસ્ય દાનં યથાથકૃત્ ।
दच्चादौ सैन्धवस्यार्धं मधुनः प्रसृतिद्वयम् ॥

કરવો. સિદ્ધિ ઇચ્છતા ઉત્તમ વૈદ્યોએ રોગીઓની
અવસ્થા પ્રમાણે સૈવધથી માંડી ક્વાથ સુધીના
પદાર્થોની આ કલ્પના કહી છે. ૧૧

બુદ્ધિબુદ્ધ રોગો હુણનારી નિઃશુભસ્થિઓ
અતઃકર્ષ પ્રવક્ષ્યન્તે વસ્ત્યોઽય વિભાગશઃ ।
યથાદોષં પ્રયુક્તા યે હન્યુર્નાનાવિધાન્ગદાન્ ॥
શમ્યાકોસ્તુવર્ષાભૂવાજિગન્ધાનિશાચ્છદૈઃ ।
પન્થમૂલીચલારાસાગુદ્વીચીમુરદારુભિઃ ॥
કથિતૈઃ પાલિકૈરેર્મિમદનાદ્યકસંયુતૈઃ ।
કલ્કૈર્માગધિકામ્મોદહપુષામિસિસન્ધવૈઃ ॥
વત્સાહ્વાયપ્રિયઙ્ગુગ્રાયપથ્યાહ્વાપરસાઙ્ગનૈઃ ।
દદ્યાદાસ્થાપનં કોષ્ઠં ક્ષોદ્રાદ્યર્મિસંસ્કૃતમ્ ॥
ષ્ટોરત્રિકશૂલાશ્મધિમ્મૂત્રાનિલસદ્વિજામ્ ।
ગ્રહણીમાસ્તાશોન્નં રક્તમાસંચલપ્રદમ્ ॥
ગુદ્વીચીત્રિફલારાલાદશમૂલચલપલૈઃ ।
કથિતૈઃ શ્લક્ષ્ણપિટૈસ્તુ પ્રિયઙ્ગુઙ્ગનસન્ધવૈઃ ॥
શતપુષ્પાવચાકુષ્ણાયવાનીકુષ્ઠાચિલ્વજૈઃ ।
સગુદેરધમાત્રૈસ્તુ મદનાદ્વપલાન્વિતૈઃ ॥
ક્ષોદ્રતૈલઘૃતક્ષીરશુક્તકાઙ્ગિકમસ્તુભિઃ ।
સમાલોચ્ય ચ મૂત્રૈસ્તુ દદ્યાદાસ્થાપનં પરમ્ ॥
તેજોવર્ણચલોત્સાહવીર્યાગ્નિપ્રાણવર્દનમ્ ।
સર્વમારુતરોગઘ્નં વયઃસ્થાપનપ્રુત્તમમ્ ॥
કુશાદિપન્થમૂલાદ્વત્રિફલોત્પલવાસંકઃ ।
સારિવોક્ષીરમઙ્ગિષ્ઠારાસારેણુપરુષકૈઃ ॥
પાલિકૈઃ કથિતૈઃ સમ્પન્નઙ્ગૈરેર્મિશ્ચ પેપિતૈઃ ।
શૃઙ્ગાટકાત્મગુત્તમકેસરાગુરુચન્દનૈઃ ॥
વિદારીમિસિમઙ્ગિષ્ઠાશ્વમેન્દ્રયવસિન્ધુજૈઃ ।
ફલપન્થકવપથ્યાહ્વાઃ ક્ષોદ્રક્ષીરઘૃતાપ્તુતૈઃ ॥
દત્તમાસ્થાપનં શીતમશ્લહીનૈસ્તથા દ્રવૈઃ ।
દાહાસુન્દરપિત્તાસુક્ષ્મિત્તગુલ્મજ્વરાશ્વેત્ ॥
રોધ્રચન્દનમઙ્ગિષ્ઠારાસાન્તાચલદિંભિઃ ।
સારિવાટપકાશ્મર્યમેદામધુકપચકૈઃ ॥

સ્થિરાદિતુળમૂલૈશ્ચ ક્વાથૈઃ કર્પત્રયોન્મિતૈઃ ।
પિટૈર્જીવકક્ષાકોલીયુગાદ્વિમધુકોત્પલૈઃ ॥
પ્રપૌન્ડરીકઙ્ગીવન્તીમેદારેણુપરુષકૈઃ ।
અમીરુમિસિસિન્ધૂત્યવત્સકોશીરપન્થકૈઃ ॥
કસેરુશર્કરાયુક્તૈઃ સર્પિર્મધુપયઃપ્લુતૈઃ ।
દ્રવૈસ્તીક્ષ્ણામ્લવર્જ્યથ દત્તો વસ્તિઃ સુશીતલઃ ॥
ગુલ્માસુન્દરહૃત્પાન્ડુરોગાન્સવિપમજ્વરાન્ ।
અસુક્ષ્મિત્તપિત્તસારૌ ચ હન્યાત્પિત્તકૃતાન્નાદાન્ ॥
મત્રાનિમ્બહૃતત્યાર્કકોશાત્ક્યમૃતામરૈઃ ।
સારિવાટ્કદત્તીપાઠામૂર્ચારગ્વધવત્સકૈઃ ॥
ક્વાથઃ કલ્કસ્તુ કર્ચવ્યો વલામદનસર્પિર્પૈઃ ।
સન્ધવામરકુઠૈલાપિપ્પલીચિલ્વનાગરૈઃ ॥
કઙ્કૃતૈલમધુદારમૂત્રતૈલામ્બુસંયુતૈઃ ।
કાર્યમાસ્થાપનં તૂર્ણં કામલાપાન્ડુમેહિનામ્ ॥
મેદસ્વિનામનઘ્રીનાં કફરોગાશનદ્વિપામ્ ।
ગલગણ્ડગરલાનિશ્લીપદોદરરોગિણામ્ ॥
દશમૂલીનિશાચિલ્વપટોલત્રિફલામરૈઃ ।
કથિતૈઃ કલ્કપિટૈસ્તુ મૃસ્તસૈન્ધવદારુભિઃ ॥
પાઠામાગધિકેન્દ્રાઘૈસ્તૈલધારમધુપુતૈઃ ।
કુર્પાદાસ્થાપનં સમ્પન્નઙ્ગામ્લફલયોજિતમ્ ॥
કફપાન્ડુમદાલસમૂત્રમારુતસઙ્ગિનામ્ ।
આમાટોપાપચીશ્લેષ્મગુલ્મક્રિમિવિકારિણામ્ ॥
ઘૃષાશ્મમેદવર્ષાભૂધાન્યગન્ધર્વહસ્તકૈઃ ।
દશમૂલચલામૂર્ચાપચકોલનિશાચ્છદૈઃ ॥
કુલત્યત્રિલ્વભૂનિમ્બૈઃ કથિતૈઃ પલસંમિતૈઃ ।
કલ્કૈર્મદનપથ્યાહ્વાપ્રન્ધામરસર્પિર્પૈઃ ॥
પિપ્પલીમૂલસિન્ધૂત્યવવાનીમિસિવત્સકૈઃ ।
ક્ષોદ્રેશુક્ષીરમોમૂત્રસર્પિસ્તૈલરસપુતૈઃ ॥
તૂર્ણમાસ્થાપનં કાર્યં સંસૃષ્ટવહુરોગિણામ્ ।
ગૃષ્ણીશર્કરાષ્ઠીલાતૂનીગુલ્મગદાપહમ્ ॥
રાસારગ્વધવર્ષાભૂકઙ્કુકોશીરવારિદૈઃ ।
ત્રાયમાણામૃતારક્તાપન્થમૂલીચિમીતકૈઃ ॥

સવલૈઃ પાલિકૈઃ ક્ષાયઃ કલ્કસ્તુ મદનાન્વિતૈઃ ।
 યષ્ટચાહ્મિસિન્ધૂત્થપ્તલિનીન્દ્રયવાહૃયૈઃ ॥
 રસાઙ્ગનરસઔદ્રદ્રાક્ષાસૌવીરસંયુતૈઃ ।
 યુક્તો વસ્તિઃ સુલ્લોષ્ણોઽયં માંસશુક્રલૌઙ્ગસામ્ ॥
 આયુષોઽગ્રેય સંસ્કર્તા હન્તિ ચાશુ ગદાનિમાન્ ।
 ગુલ્માસુગ્દરવીર્યમૂત્રકૃચ્છ્રધતલયાન્ ॥
 વિપમન્નરમર્શસિ ગ્રહ્ણીં વાતકુષ્ઠલીમ્ ।
 જાતુજઙ્ગાશિરોવસ્તિગ્રહોદાર્ચમાસ્તાન્ ॥
 વાતસુમ્બકરાઘ્રીલાકુક્ષિશ્લોદરાશ્ચીઃ ।
 રક્તપિત્તક્રોન્માદપ્રમેહાધ્માનહૃદ્ગ્રહાન્ ॥૧૨॥

હવે દોષોના વિભાગ પ્રમાણે જુદી જુદી નિરૂપાસ્તિઓ કહીએ છીએ કે જે અસ્તિઓ દોષો અનુસાર દેવામાં આવે, તો અનેક પ્રકારના રોગો નાશ પામે છે.

ગરમણો, એરડો, સાટાડી, આસોંદ, કચૂરો, લધુપંચમૂળ, બલદાણા, રાત્રા, ગળો તથા દેવદારને ચાર ચાર તોલાભાર લઈ તથા મીંઢળ આઠ તોલા ભાર લઈ તેઓનો ક્વાથ કરી અને પીપર, મેદા, હડુપા (પ્રસિદ્ધ નથી), વરિયાળી, સૈંધવ, ઇંદ્રજવ, ઘઉંલાં, વજ, જેઠીમધ અને રસવંતીનો એક એક તોલાભાર કલ્ક કરી, મધ તથા ગોમૂત્ર વગેરેથી સંસ્કાર આપી મિશ્ર કરી જરા ઊના ક્વાથની નિરૂપાસ્તિ દેવામાં આવે, તો તેથી પીઠતું, સાથજતું અને ખરડાના ત્રિકુનું શળ, પથરી, વિષા, મૂત્ર તથા અધોવાયુની અટકાયત, અહણી તથા વાયુ સંબંધી અરશનો નાશ અને ઉત્તમ રુધિર, માંસ તથા બળની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ગળો, ત્રિકુળા, રાસના, દશમૂળી અને બલદાણાના છોડને ચાર ચાર તોલાભાર લઈ તેઓનો ક્વાથ કરી એક એક તોલાભાર ઘઉંલાં, રસવંતી, સૈંધવ, સૂવા, વજ, પીપર, યવાની, કંઠ, બીડું તથા ગોળ લઈ અને એ તોલાભાર મીંઢળ લઈ કલ્ક બનાવી મધ, તેલ, ઘી, દૂધ,

શુક્ર,^૧ કાંજ અને દહીંની તરનો યોગ આપી સર્વને ગોમૂત્રમાં ઘોળીને તેની નિરૂપાસ્તિ દેવામાં આવે, તો તેથી તેજ, બળ, સારો વર્ણ, ઉત્સાહ, વીર્ય, જરારાત્રિ તથા પ્રાણની વૃદ્ધિ થાય છે, સધળા પ્રકારના વાયુ સંબંધી રોગો નાશ પામે છે અને યૌવન સારી પેઢે સ્થિર રહે છે.

વૃષપંચમૂળ, લધુપંચમૂળ, મેદા, ત્રિકુળા, રક્તકમળ, અરડૂસી, ઉપલસરી, વાળો, મજ્જા, રાસના, ખડસલિયો અને ફાલસાંને ચાર ચાર તોલાભાર લઈ તેઓનો ક્વાથ કરી, શિંગોડાં, કૌચાં, નાગકેસર, અગર, સુખડ, ફગવેલાનો કંદ, વરિયાળી, મજ્જા, ઘઉંલાં, સૈંધવ, મીંઢળ, પદ્મકાષ અને જેઠીમધનો એક એક તોલાભાર કલ્ક કરી એ સર્વને મધ, દૂધ તથા ધીનો યોગ આપી ખટાશ વગરના રસ વગેરે પ્રવાહીમાં ઘોળી નાખી તેની નિરૂપાસ્તિ દેવામાં આવે, તો તેથી દાહ, રક્તપ્રદર, રક્તપિત્ત, પિત્ત સંબંધી શુદ્ધ અને જ્વરનો નાશ થાય છે.

લોધર, સુખડ, મજ્જા, રાસના, દૂર્વા, બલદાણા, જઙ્ગિ, ઉપલસરી, અરડૂસી, સીવણ, મેદા, જેઠીમધ, પદ્મકાષ, લધુપંચમૂળ અને વૃષપંચમૂળ—એ પ્રત્યેકને ત્રણ ત્રણ તોલાભાર લઈ તેઓનો ક્વાથ કરી, જીવક, કાઠોલી, ફીરકાઠોલી, જઙ્ગિ, જેઠીમધ, રક્તકમળ, પાંડેરનો, ખરખોડી, મેદા, ખડસલિયો, ફાલસાં, મોટી શતાવરી, વરિયાળી, સૈંધવ, ઇંદ્રજવ, વાળો, પદ્મકાષ, કસેરકંદ અને સાકરનો કલ્ક કરી, એ સર્વને ઘી, મધ તથા દૂધનો યોગ આપી તીક્ષ્ણ તથા ખટાશ વગરના પ્રવાહીમાં ઘોળીને તેની નિરૂપાસ્તિ દેવામાં આવે, તો તે અતિ શીતળ અસ્તિથી પિત્તે કરેલા શુદ્ધ, રક્તપ્રદર, દંદપરોમ,

પાંડુરોગ, વિષમજ્વર, રક્તપિત્ત અને અતિસારનો નાશ કરે છે.

વજ્ર, લીંબડો, કળથી, આકડો, કડવી ઘિસોડી, ગળો, દેવદાર, ઉપલસરી, ભોંરીંગણી, કાળીપાડ, મોરવેલ, ગરમાળો અને ઇંદ્રજ્વનો ક્વાથ કરી, બલદાણા, મીંઢળ, સરસવ, સૈંધવ, દેવદાર, કઠ, એલચી, પીપર, બીલું અને સૂંઠનો કલ્ક કરી એ સર્વને સરસિયું તેલ, મધ, જવખાર, ગોમૂત્ર, તેલ તથા જળમાં મિશ્ર કરી તેની નિરૂબ્ધિ દેવામાં આવે, તો તેથી કમળો, પાંડુરોગ, પ્રમેહ, મેહ, અગ્નિની મંદતા, કફ સંબંધી રોગો, ભોજન ઉપર અરુચિ, ગલગંડ, વિષ, ગ્લાનિ, શ્લીષ્ઠ અને ઉદરરોગનો નાશ થાય છે.

દશમૂળ, હળદર, બીલું, પટાળ, ત્રિફળા અને દેવદારનો ક્વાથ કરી, મોથ, સૈંધવ, દારુહળદર, કાળીપાડ અને ઇંદ્રજ્વનો કલ્ક કરી એ સર્વને તેલ, જવખાર અને મધથી મિશ્ર કરી ગોમૂત્ર, ખાટી કાંચ અને મીંઢળના રસનો યોગ આપી તેની નિરૂબ્ધિ દેવામાં આવે, તો તેથી કફ, પાંડુરોગ, મેહ, આળસ, મૂત્રની અટકાયત, અધોવાયુની અટકાયત, આમ, ગડગડાટ, અપચી, કફ સંબંધી ગુદમ અને કૃમિવિકારનો નાશ થાય છે.

અરકૂસી, પાપાણ્બેદ, સાટોડી, ધાણા, એરંડો, દશમૂળ, બલદાણા, મોરવેલ, જવ, બોર, કચૂરો, કળથી, બીલું અને કરિયાતું એ દરેક દ્રવ્યને ચાર ચાર તોલાભાર લઈ ક્વાથ કરી, મીંઢળ, જીંઠીમધ, વજ્ર, દેવદાર, સરસવ, પીપરી-

૧ પાપાણ્બેદને નામે લાકડાના કટકા પરદેશથી આવે છે, પથ્થ તે પાપાણ્બેદ જ છે કે નહીં એવી કશી ખાતરી થતી નથી. પાપાણ્બેદને બદલે ગોરખગાંઝના છોડ વપરાય તો વિરુદ્ધ નથી. અનુભવ કરતાં ગોરખગાંઝના શુષ્ક પાપાણ્બેદના શુષ્ક સાથે તમામ મળતા જોવામા આવ્યા છે. ગોરખગાંઝનું નામ સંસ્કૃત પ્રથેમા જોવામાં આવતું નથી.

મૂળ, સૈંધવ, ચવાની, વરિયાળી અને ઇંદ્રજ્વનો કલ્ક કરી તે સર્વને મધ, શેરડીનો રસ, ગોમૂત્ર, ધી, તેલ અને માંસનો રસોથી મિશ્ર કરી તેની નિરૂબ્ધિ દેવામાં આવે, તો તેથી બળ્યે દોષોનાં દરદ, સન્નિપાતનાં દરદ, ગૃધ્રસી, શર્કરા, અધીલા, તૂણી તથા ગુદમનો નાશ થાય છે.

રાક્ષા, ગરમાળો, સાટોડી, કડુ, વાળો, મોથ, ત્રાયમાણુ, ગળો, મજ્જા, પંચમૂળ, બહેડાં અને બલદાણા એ દરેક દ્રવ્યને ચાર ચાર તોલાભાર લઈ ક્વાથ કરી, મીંઢળ, જીંઠીમધ, વરિયાળી, સૈંધવ, ઘઉંલાં, ઇંદ્રજ્વ, રસવંતી અને દ્રાક્ષનો કલ્ક કરી એ સર્વને માંસનો રસો, મધ તથા સોવીરકપ્રવાહીમાં મિશ્ર કરી તેની સહેવાય તેવી જોની નિરૂબ્ધિ દેવામાં આવે, તો તેથી માંસ, વીર્ય, બળ, જોજ, આયુષ્ય તથા જઠરાગ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે અને ગુદમ, રક્તપ્રદર, વિસર્પ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ક્ષત, ક્ષય, વિષમજ્વર, અરશ, ચક્રાણી, વાતકુંડલી, વાતરક્ત; ગોઠણ, સાથળ, માયુ અને મૂત્રાશયનું ગ્રહાઈ જવું, ઉદાવત, વાયુ, શર્કરા, અધીલા, કૃષ્ણનું શૂળ, ઉદરરોગ, અરુચિ, રક્તપિત્ત, કફ, ઉન્માદ, પ્રમેહ, આકૂશ અને છાતીના બીડાનો નાશ થાય છે. ૧૨

વાયુના પ્રકોપ ઉપર આસ બસ્તિઓ વાતઘ્રોષધનિષ્ક્રાયાઃ સૈન્ધવત્રિવૃતા યુતાઃ । સામ્લાઃ સુહોષ્ણા યોજ્યાઃ સ્યુર્વસ્તયઃ કુપિતેઽનિલે ॥ વાયુનો પ્રકોપ થયો હોય તો વાયુને હણનારાં ઔષધોના ક્વાથો કરી, તેઓને સૈંધવ તથા નસોતરનો યોગ આપી કાંચ વગેરે ખાટા પદાર્થોથી મિશ્ર કરી તેઓની સહેવાય તેવી જોની બસ્તિઓ દેવી. ૧૩

પિત્તના પ્રકોપ ઉપર આસ બસ્તિઓ ન્યગ્રોઘાદિગળકાયાઃ કાકોલ્યાદિસમાયુતાઃ । વિધેયા વસ્તયઃ પિત્તે સસર્પિષ્કાઃ સશર્કરાઃ ॥ ૧૪

૨ સ્વસ્થાનાના ૪૫મા અધ્યાયનો ૧૯મો વિષય જુઓ.

પિત્તનો પ્રકાપ થયો હોય, તો ન્યગ્રોવાદિ ગણના ક્વાથો કરી તેઓમાં કાકિલ્યાદિ ગણના કલ્ક નાખી ધી તથા સાકરથી મિશ્ર કરી તેઓની અસ્તિઓ દેવી. ૧૪

કંદનો પ્રકાપ ઉપર ખાસ અસ્તિઓ આરગ્વધાદિનિષ્કાયાઃ પિપ્પલ્યાદિસમાયુતાઃ । સક્ષૌદ્રમૂત્રા દેયાઃ સ્યુર્વસ્તયઃ કુપિતે કફે ॥૧૫॥

કંદનો પ્રકાપ થયો હોય, તો આરગ્વધાદિ ગણના ક્વાથો કરી તેઓમાં પિપ્પલ્યાદિ ગણના કલ્ક નાખી, મધ તથા ગોમૂત્રથી મિશ્ર કરી તેઓની અસ્તિઓ દેવી. ૧૫

રુધિરના પ્રકાપ ઉપર ખાસ અસ્તિઓ ચર્કરેશ્વરસક્ષીરઘૃતયુક્તાઃ સુશીતલાઃ । ક્ષીરિવૃક્ષકપાવાઢ્યા વસ્તયઃ શોણિતે હિતાઃ ॥૧૬॥

રુધિરનો પ્રકાપ થયો હોય તો વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોના ક્વાથો કરી તેઓને સાકર, શેરડીનો રસ, દૂધ તથા ધીથી મિશ્ર કરી તેઓની અતિ શીતળ અસ્તિઓ દેવી. ૧૬

શોધનઅસ્તિઓ

શોધનદ્રવ્યનિષ્કાયાસ્તત્કલ્કરુસ્નેહસૈન્ધવૈઃ । યુક્તાઃ સ્વજેન મથિતા વસ્તયઃ શોધનાઃ સ્મૃતાઃ ॥૧૭॥

દોષોનું સંશોધન કરવું હોય, તો સંશોધન દ્રવ્યોના ક્વાથો કરી તેઓને તેઓના જ કલ્કો, સ્નેહ તથા સૈન્ધવથી મિશ્ર કરી રવૈયાથી લોલીની અસ્તિઓમાં યોજવા. આ શોધનઅસ્તિઓ કહેવાય છે. ૧૭

લેખનઅસ્તિઓ

ત્રિફલાકાથગોમૂત્રસૌદ્રધારસમાયુતાઃ । ડપકાદિપ્રતીમાપા વસ્તયો લેખનાઃ સ્મૃતાઃ ॥૧૮॥

ત્રિકુળાનો ક્વાથ કરી તેમાં ડપકાદિ ગણને નાખી ગોમૂત્ર, મધ તથા જવપારથી મિશ્ર કરી તેની અસ્તિઓ દેવી. આ અસ્તિઓ દોષો તથા

મળોને ઉખેડનારી હોવાથી લેખનઅસ્તિઓ કહેવાય છે. ૧૮

બૃંહણઅસ્તિઓ

બૃંહણદ્રવ્યનિષ્કાયાઃ કલ્કૈર્મયુરકૈર્યુતાઃ । સર્પિર્માસરસોપેતા વસ્તયો બૃંહણાઃ સ્મૃતાઃ ॥૧૯॥

ધાતુઓ વધારનારાં દ્રવ્યોના ક્વાથો કરી, જીવનીય ગણના કલ્કો નાખી ધી તથા માંસના રસથી મિશ્ર કરી તેઓની અસ્તિઓ દેવામાં આવે, તો તેથી ધાતુઓની વૃદ્ધિ થાય છે. આ બૃંહણઅસ્તિઓ કહેવાય છે. ૧૯

વાજકરણઅસ્તિઓ

ચટકાળ્લોચટાકાયાઃ સક્ષીરઘૃતચર્કરાઃ । આત્મગુણાફલાવાપાઃ સ્મૃતાઃ વાજીકરા નૃણામ્ ॥

ચકલીઓનાં ઈંડાં અને સફેદ અણોઠીના ક્વાથો કરી, કૌચાનાં કૃળનો કલ્ક નાખી તે સર્વને દૂધ, ધી તથા સાકરથી મિશ્ર કરી તેઓની અસ્તિઓ દેવામાં આવે, તો તેથી પુરુષો મૈથુન કરવામાં ઘોડા જેવા સમર્થ થાય છે, આ વાજકરણઅસ્તિઓ કહેવાય છે. ૨૦

પિચ્છિલઅસ્તિઓ

વિદા(વદ)પૈરાવતીશેલુશાલ્મલીધન્વનાહ્નુકરાઃ । ક્ષીરસિદ્ધાઃ સૌદ્રયુતાઃ સાસ્ત્રાઃ પિચ્છિલસંજ્ઞિતાઃ ।

વારાહમાહિપૌરશ્રવૈદાલૈળેયકૌકુદમ્ । સઘસ્ક્રમસુગાદાય દેયં પિચ્છિલવસ્તિષ્ઠ ॥૨૧॥

કૃગેલો (અથવા ભોરડી), નારંગી અથવા ગંજેડી, ગૂંદો, શીમળો અને દ્રામણનાં અઅપહ્વેવ (કૃંપણિયો)ને દૂધમાં પકવી મધમાં મિશ્ર કરી સૂવર, પાંડો, ઘેટું, ખિલાડું, કાળિયાર, હરણ કે કંકડાના જીવતા તાજ રુધિરમાં મિશ્ર કરી તેની અસ્તિઓ દેવી. આ અસ્તિઓ જીવન આપનારી છે, તેથી પિચ્છિલઅસ્તિઓ કહેવાય છે. ૨૧

ગ્રાહીઅસ્તિઓ

ત્રિપાડ્યાદિગણકાયા અમ્બઘોષન સંયુતાઃ । સક્ષૌદ્રાઃ સઘૃતાથૈવ ગ્રાહિણો વસ્તયઃ સ્મૃતાઃ ॥૨૨॥

પ્રિયંબાદિ ગણના ક્વાથોને અંબખાદિ ગણના કંદકો મિશ્ર કરી, મધ તથા ઘીથી મિશ્ર કરી, તેઓની અસ્તિત્વા દેવી. આ અસ્તિત્વા અતિસાર રોકનારી હોવાથી આહીઅસ્તિત્વા કહેવાય છે. ૨૨

નિરૂહઅસ્તિત્વાના સ્નેહો ક્યાં
ઓપશેઘી પકવવા ?

એતેષ્વેવ ચ યોગેષુ સ્નેહાઃ સિદ્ધાઃ પૃથક્પૃથક્ ।
સમસ્તા અથવા સમ્યગ્વિધેયાઃ સ્નેહવસ્તિષુ ॥૨૩॥

હોધોને અનુસરી ઉપર કહેલાં દ્રવ્યોના ક્વાથ તથા કંદકથી જુદા જુદા પકવેલા અથવા સુધળા મિશ્ર કરી પકવેલા સ્નેહોનો નિરૂહઅસ્તિત્વામાં સારી રીતે ઉપયોગ કરવો. ૨૩

સ્ત્રીઓનું વાંઝિયાપણું ટાળનારી અસ્તિત્વા વન્ધ્યાનાં શતપાકેન શોધિતાનાં યથાક્રમમ્ ।
વલાતૈલેન દેયાઃ સ્યુર્વસ્તપચ્ચૈવૃતેન ચ ॥૨૪॥

૨૪. વાંઝણી સ્ત્રીઓને સ્નેહન, સ્વેદન, વખન તથા વિરેચનથી શુદ્ધ કરી પછી આ સ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ૨૩મા વિષયમાં કહેલ શત-પાક નામના તેલની, (૫૬૨મા અધ્યાયના ૧૨મા વિષયમાં કહેલા) બક્ષા તેલની અને (૫૦૫મા અધ્યાયના ૧૫મા વિષયમાં કહેલા) ત્રૈવૃતનામના ઘીની અસ્તિત્વા દેવામાં આવે, તે તેઓનું વાંઝિયા-પણું, મટી બચ છે. ૨૪.

સત્ત્વ તથા ઋતુ વગેરના વિચાર પછી
અસ્તિત્વાના પ્રયોગ કરવા

નરસ્યોત્તમસત્ત્વસ્ય તીક્ષ્ણં વસ્તિ નિધાપયેત્ ।
મધ્યમં મધ્યસત્ત્વસ્ય વિપરીતસ્ય ચૈ મૃદુમ્ ॥
एवं कालं बलं दोषं विकारं च विकारवित् ।
वस्तिद्रव्यबलं चैव वीक्ष्य वस्तीन्प्रयोजयेत् ॥૨૫॥

ઉત્તમ સત્ત્વવાળાને તીક્ષ્ણ અસ્તિ, મધ્યમ સત્ત્વવાળાને મધ્યમ અસ્તિ અને હીન સત્ત્વવાળા-ને મૃદુ અસ્તિ દેવી. વિકારોને અણનારા વૈદે

એ પ્રમાણે જ ઋતુ, બળ, દોષ, વિકાર અને અસ્તિના દ્રવ્યનાં બળ તપાસી અસ્તિત્વાના પ્રયોગ કરવા. ૨૫

અસ્તિના ત્રણ ભેદના પ્રયોગોના ક્રમ
દઘાદુલ્કેશન પૂર્વ મધ્યે દોષહરં પુનઃ ।
પથ્વાત્સંશમનીયં ચ દઘાદ્વસ્તિ વિચક્ષણઃ ॥૨૬॥
ચતુર વૈદે પ્રથમ હોધોને પકવામાં તૈયાર કરવા માટે ઉત્કલેશન અસ્તિ દેવી; પછી ઉત્કલિત થયેલા હોધોને પાકવા માટે દોષહર અસ્તિ દેવી અને તે પછી બાકી રહેલા હોધોનું સંશમન કરવા માટે સંશમન અસ્તિ દેવી. ૨૬

ઉત્કલેશન અસ્તિનું સ્વરૂપ
एरण्डवीजं मधुकं पिप्पिली सैन्धवं वचा ।
हृपुषा फलकल्कश्च वस्तिरुल्लेखनः स्मृतः ॥૨૭॥
એરંડાનાં બીજ, જઠીમધ, પીપર, સૈન્ધવ, હપુષા તથા વજના ક્વાથોને મીઠળના કંદકથી મિશ્ર કરી તેની અસ્તિ દેવી, એ ઉત્કલેશન અસ્તિ કહેવાય છે. ૨૭

દોષહર અસ્તિનું સ્વરૂપ
शताह्वा माधुकं वीजं कौटजं फलमेव च ।
सकाञ्जिकः सगोमूत्रो वस्तिदोषहरः स्मृतः ॥૨૮॥
વરિયાળી, જઠીમધનાં બીજ અને કુટજ-ફળ(ધેંદ્રજવ)ના ક્વાથ તથા કંદકને, કાંજી તથા ગોમૂત્રમાં ઘોળીને તેની અસ્તિ દેવી; એ દોષહર અસ્તિ કહેવાય છે. ૨૮

સંશમનીય અસ્તિનું સ્વરૂપ
प्रियङ्गु मधुकं मुस्ता तथैव च रसाञ्जनम् ।
सक्षीरः शस्यते वस्तिदोषाणां शमनः परः ॥૨૯॥
ધહંલાં, જઠીમધ, મોથ અને રસવંતીના ક્વાથ તથા કંદકને દૂધમાં ઘોળી તેની અસ્તિ દેવી; એ સંશમનીય અસ્તિ કહેવાય છે. ૨૯

આધુતૈલિક અસ્તિ
नृषाणां तत्समानानां तथा सुमहतामपि ।
नारीणां सुकुमारानां शिशुस्थविरयोरपि ॥

દોષનિર્હરણાર્થાય વલવર્ણોદયાય ચ ।
 સમાસેનોપદેશ્યામિ વિધાનં માધુતૈલિકમ્ ॥
 યાનસ્ત્રીભોજ્યપાનેષુ નિયમસ્ત્રાવ નોચ્યતે ।
 ફલં ચ વિપુલં દૃષ્ટં વ્યાપદાં ચાપ્યસમ્ભવઃ ॥
 યોજ્યસ્ત્વતઃ સુખેનૈવ નિરુદ્ધક્રમમિચ્છતા ।
 યદેચ્છતિ તદૈવૈવ પ્રયોક્તવ્યો વિપશ્રિતા ॥
 મધુતૈલે સમે સ્પાતાં કાથથૈરણ્ડમૂલજઃ ।
 પલાદ્ શતપુષ્પાયાસ્તતોડ્ઘૈ સૈન્ધવસ્ય ચ ॥
 ફલેનૈકેન સંયુક્તઃ રાજેન ચ વિલોઢિતઃ ।
 દેયઃ સુખોષ્ણો મિષ્ણા માધુતૈલિકસંચિતઃ ॥૨૦॥
 દોષોતું દૂર થયું તથા બળ અને વર્ણનો ઉદય કરવા માટે રાંઝાઓ, રાંઝ જેવા માણસોને, મહાત્મા લોકોને, સ્ત્રીઓને, કામળ શરીરવાળાઓને, બાળકોને અને વૃદ્ધોને દેવા યોગ્ય જે માધુતૈલિક નામની અસ્તિ છે, તેનું વિધાન સંક્ષેપથી કહું છું : આ અસ્તિમાં વાહનની, જવાઆવવાની કે ખાવાપીવા વગેરેની કશી પરેશ પાળવાની જરૂર નથી, ફળ ધણું ઉત્તમ થાય છે અને વ્યાપ્તિઓ ઉત્પન્ન થતી નથી. માટે નિરુદ્ધઅસ્તિરૂપ ચિકિત્સાને ઇચ્છનારો વેદ આ અસ્તિની અનાયાસે જ યોજના કરી શકે છે. જ્યારે ઇચ્છા થાય ત્યારે વિદ્વાન વેદે આ અસ્તિનો પ્રયોગ કરવો.

મધ અને તેલને સરખા ભાગે લઈ તેઓને તેઓના વજનથી બમણા એરંડાનાં મૂળિયાંના ક્વાથમાં નાખવાં; (જે તોલાભાર સુવાનું ચૂર્ણ, એક તોલાભાર સૈન્ધવ અને એક તોલાભાર મીઠળનું ચૂર્ણ નાખવું) એ સર્વને મિશ્ર કરી રવૈયાથી વલોવવામાં આવે, એટલે માધુતૈલિક નિરુદ્ધ-સિદ્ધ થઈ કહેવાય છે. વેદે આ નિરુદ્ધને કહેવાય તેવી ગરમ કરી તેની અસ્તિ દેવી. ૩૦

માધુતૈલિકના એકરૂપ-યુક્તરથ અસ્તિ વચ્ચા મધુ ચ તૈલં ચ ક્વાથઃ સરસૈન્ધવઃ ।
 પિપ્પલીફલસંયુક્તો વસ્તિર્યુક્તરથઃ સ્મૃતઃ ॥૨૧॥

એરંડાનાં મૂળિયાંનો ક્વાથ કરી તેમાં મધ, તેલ, માંસનો રસો તથા સૈન્ધવ નાખવાં અને વજ, પીપર તથા મીઠળનો કલ્ક પણ નાખવો. આ સર્વને રવૈયાથી વલોવી તેની અસ્તિ દેવામાં આવે, તે યુક્તરથ અસ્તિ કહેવાય છે. ૩૧

માધુતૈલિકના એકરૂપ દોષહર અસ્તિ સુરદારુ વરા રાસ્ના શ્વતપુષ્પા વચ્ચા મધુ ।
 હિંદ્રુસૈન્ધવસંયુક્તો વસ્તિર્દોષહરઃ સ્મૃતઃ ॥૨૨॥

એરંડાનાં મૂળિયાંનો ક્વાથ કરી તેમાં દેવદાર, નિક્તળા, રાસ્ના, સુવા, વજ તથા હિંગનો કલ્ક નાખી અને મધ, તેલ તથા સૈન્ધવ નાખી સર્વને રવૈયાથી વલોવી તેની અસ્તિ દેવામાં આવે, તે દોષહર અસ્તિ કહેવાય છે. ૩૨

માધુતૈલિકના એકરૂપ પાચમૌલિક અસ્તિ પંચમૂલીકણાયં ચ તૈલં માગધિકા મધુ ।
 વસ્તિરેષ વિધાતવ્યઃ સશતાઢ્ઢઃ સૈન્ધવઃ ॥૨૩॥

લઘુપંચમૂળનો ક્વાથ કરી તેમાં પીપર તથા પરિયાળીનો કલ્ક નાખીને તેલ, મધ તથા સૈન્ધવ પણ નાખી એ સર્વને રવૈયાથી વલોવી તેની અસ્તિ દેવામાં આવે, એ પાંચમૌલિક અસ્તિ કહેવાય છે. ૩૩

માધુતૈલિકના એકરૂપ સિદ્ધઅસ્તિ યવકોલકુલત્યાનાં કાયો માગધિકા મધુ ।
 સૈન્ધવઃ સમધુકઃ સિદ્ધવસ્તિરિતિ સ્મૃતઃ ॥૨૪॥

જવ, બોર, તથા કળથીનો ક્વાથ કરી તેમાં પીપર તથા જઠીમધનો કલ્ક નાખી અને તેલ, મધ તથા સૈન્ધવ પણ નાખી એ સર્વને રવૈયાથી વલોવી તેની અસ્તિ દેવામાં આવે, એ સિદ્ધઅસ્તિ કહેવાય છે. ૩૪

માધુતૈલિકના એકરૂપ મુસ્તાદિક અસ્તિ મુસ્તાપાઠામૃતાતિક્તિવ્રારાસ્નાપુનર્નવાઃ ।
 મઝિમારગ્ધોશીરત્રાયમાણાક્ષગોક્ષુરાન્ ॥
 પાલિકાન્યન્નમૂલાલ્પસહિતાન્મદનાષ્ટકમ્ ।

જલાદકે પચેત્કાથં પાદશેષં પુનઃ પચેત્ ॥
 ક્ષીરપ્રસ્થેન સંયુક્તં ક્ષીરશેષં પરિશ્ચુતમ્ ॥
 પાદેન જાઙ્ગલરસસ્તથા મધુ ઘૃતં સમમ્ ॥
 શતાહ્વાફલિનીયટ્ટીવત્સકઃ સરસાઞ્જનૈઃ ॥
 કાર્પિકૈઃ સૈન્ધવયુતૈઃ કલ્પકૈર્વસ્તિઃ પ્રયોજિતઃ ॥
 વાતાસૃહ્મેહશોફાશોગુલમમૂઝવિવન્ધનુંત્ ॥
 વિસર્પજ્વરવિટ્સજ્જરક્તપિત્તવિનાશનઃ ॥
 વલ્પઃ સંજીવનો ઘૃણ્યશ્ચક્ષુષ્યઃ શૂલનાશનઃ ॥
 સ્થાપનાનામયં રાજા વસ્તિશ્ચુસ્તાદિકો મતઃ ॥૩૫॥

મોઘ, કાળીપાક, ગળો, કડ્ડુ, બલદાણુ, રાસ્તા, સાટોડી, મજ્જા, ગરમાળો, વાળો, નાયમાણુ, બહેડાં, ગોખરુ અને લઘુપંચમૂળ, એ દરેક દ્રવ્યને ચાર ચાર તોલાભાર લઈ અને આઠ મીઠળનાં ફળો લઈ તેઓના બસોછપન તોલાભાર જળમાં ક્ષાય કરવો. ઊકળતાં ઊકળતાં ચતુર્થાંશ જટલો બાકી રહે, ત્યારે ઉતારી લઈ તેમાં ચોસઠ તોલાભાર દૂધ નાખી તેનો ફરી વાર પાક કરવો. જળ તમામ બળી બચ અને દૂધ જ બાકી રહે, ત્યારે ઉતારી ગાળીને તેમાં ચતુર્થાંશ જટલો જંગલી પ્રાણીઓના માંસનો રસો નાખવો અને મધ તથા ધી પૃષ્ઠ સંભલાંગે નાખવાં. પછી વરિયાળી, ધઉંલાં, જઠીમધ, ઇંદ્રજવ, રસવંતી તથા સૈન્ધવ, એ દરેક દ્રવ્યને એક એક તોલાભાર લઈ કંદકરૂપ કરીને તેમાં મિશ્ર કરી દેવાં, એટલે મુસ્તાદિક નિરૂહ સિદ્ધ થાય છે. આની બરિત દેવામાં આવે તો વાત-રક્ત, પ્રમેહ, સોજો, અરશ, ગુદમ, મૂત્રની અટકાયત, વિસર્પ, જ્વર, વિઘ્નની અટકાયત અને રક્તપિત્તનો નાશ થાય છે. આ મુસ્તાદિક બરિત બળ આપનાર, જીવનને ઉત્તેજન આપનાર, વીર્યને વધારનાર, નેત્રોતું હિત કરનાર અને શુભોને નષ્ટ કરનાર છે; તેમ જ યૌવનને સ્થિર રાખનારી તથા આયુષ્યને વધારનારી જે જે

બરિતઓ છે તે સર્વની રાખ છે. (તેલ નહીં નાખ્યા છતાં આ બરિત માધુતૈલિકના ભેદરૂપ ગણાય છે) ૩૫

બીજી બરિતઓ ગાઠવી લેવા વિશે અવેશ્ય મેપજં બુદ્ધચા વિકારં ચ વિકારવિત્ ॥
 વીજેનાનેન મતિમાનકુર્યાદ્વિશ્વશતાન્યપિ ॥ ૩૬ ॥
 રોગો બળુનારા વિદ્વાન વૈદ્યે જ આ બરિત-ઓનાં દ્રવ્યો ગાઠવવાની પદ્ધતિ કહેવામાં આવી તે રૂપ બીજ ઉપરથી બુદ્ધિ વડે ઓપધોનો તથા રોગોનો વિચાર કરીને બીજી સેંકડો બરિતઓ ગાઠવી લેવી. ૩૬

બરિત લીધેલા માટે પરેજી અઝીર્ણ ન પ્રયુક્તીત દિવાલમં ચ વર્જયેત્ ॥
 આહારાચારિકં શેષમન્યદ્યુક્તં સમાચરેત્ ॥૩૭॥
 જેને બરિત દેવામાં આવી હોય તે માણસે અજીર્ણ ન થવા દેવું અને દિવસની નિદ્રા કરવી નહીં. બાકી આહારવિહારાદિ સઘણું થોડું રીતે કરવું. ૩૭

માધુતૈલિક, યુક્તરથ અને સિદ્ધબરિતના બુદ્ધપત્તિસિદ્ધ અર્થો
 યસ્માન્મધુ ચ તૈલં ચ પ્રાધાન્યેન પ્રદીયતે ॥
 માધુતૈલિક ઇત્યેવં ભિપગ્મિર્ભસ્તિરુચ્યતે ॥
 રથેષ્વપિ ચ યુક્તેષુ હસ્ત્યથે ચાપિ કલ્પિતે ॥
 યસ્માન્ન પ્રતિપિદ્ધોઽયમતો યુક્તરથઃ સ્મૃતઃ ॥
 બલોપચયવર્ણાનાં યસ્માદ્વ્યાધિશતસ્ય ચ ॥
 મવત્યેતેન સિદ્ધિસ્તુ સિદ્ધવસ્તિરતો મતઃ ॥ ૩૮ ॥

માધુતૈલિક બરિતમાં મધ અને તેલ મુખ્યત્વે કરી દેવામાં આવે છે; એટલે વૈદ્યો તે બરિતને માધુતૈલિક કહે છે.

સંઆમાદિકમાં જવા માટે રથો બેડાયા પછી અને હાથી, ઘોડા વગેરે વાહનો સજ્જ થયા પછી પણ માધુતૈલિકના બીજ ભેદરૂપ બરિત આપવામાં કરી અડચણ નડતી નથી; એટલા

માટે તે ભેદને યુક્તરથ કહે છે.

માધુતૈલિકતા પાંચમા ભેદરૂપ અસ્તિથી બળ, પુષ્ટિ તથા ઉત્તમ વર્ણની પ્રાપ્તિ થાય છે અને સેંકડો વ્યાધિઓ મટાડી શકાય છે, માટે તે ભેદ સિદ્ધ અસ્તિ, કહેવાય છે. ૩૮

માધુતૈલિક અસ્તિઓના અધિકારીઓ સુખિનામલ્પદોષાણાં નિત્યં સ્નિગ્ધાશ્ચ વે નરાઃ । મૃદુકોષ્ઠાશ્ચ વે તેષાં વિધેયા માધુતૈલિકાઃ ॥૩૯॥ સુખિયા, અલ્પદોષોવાળા, હંમેશ સ્નિગ્ધ રહેનારા અને કામળ કોઠાવાળા લોકોને માધુતૈલિક અસ્તિઓ દેવી. ૩૯

સખત પરેશ પાળનાની જરૂર નથી મૃદુત્વાત્પાદહીનત્વાદકૃત્સ્ત્રવિધિસેવનાત્ । ઇકવસ્તિપ્રદાનાચ સિદ્ધવસ્તિષ્વયન્વના ॥ ૪૦ ॥

સખા પ્રકારની માધુતૈલિક અસ્તિઓ કામળ દ્રવ્યોવાળી, બીજ નિરૂહ અસ્તિઓથી એક ચતુર્થાંશ ઓછી માત્રાવાળી, અપૂર્ણ વિધિની યોજનાવાળી અને ઘણું કરી એક વાર દેવાયથી કામ કરે એવી હોય છે; માટે તે અસ્તિઓમાં સખત પરેશની જરૂર નથી. ૪૦

અધ્યાય ૩૯ મો

ઉપક્રમ

અથાત આતુરોપદ્રવચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામઃ । યથોવાચ ભગવાન ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'આતુરોપદ્રવ-ચિકિત્સિત' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

મંદ જઠરાગ્નિને વધારવા આહારની જરૂર સ્નેહીતસ્ય વાન્તસ્ય ચિરિક્તસ્ય સ્તુતામૃજઃ । નિરુદ્ધસ્ય ચ કાયાગ્નિર્મન્દો ભવતિ દેહિનઃ ॥

૧ મોજો ટાળવા માટે કરવામાં આવતા કમોની વ્યાપ્તિઓ, જે કરવામાં ન થાય, એવી ચિકિત્સાના નિષ્પન્ન ચિંતા.

સોઝૈરત્યર્થગુરુમિરુપયુક્તૈઃ પ્રશામ્યતિ । અલ્પો મહર્ન્નિર્વહુમિશ્છાદિતોઽગ્નિરિવેન્ધનૈઃ ॥ સ ચાર્યૈર્લઘુમિશ્ચાન્નૈરુપયુક્તૈર્વિવર્દતે । કાષ્ટૈરણુમિરલ્પૈશ્ચ સન્ધુક્ષિત ઇવાનલઃ ॥ હૃતદોષપ્રમાણેન મદાહારવિધિઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨ ॥

સ્નેહપાન કરવાથી, વખત કરવાથી, રેશ લેવાથી, લોહીનું સાવણ કરવાથી અને નિરૂહ અસ્તિથી માણસનો જઠરાગ્નિ અવરથ મંદ થાય છે. જેમ અલ્પ અગ્નિ મોટાં તથા ઘણાં કાષ્ઠોથી ઢંકાઈને શાંત થઈ જાય છે, તેમ એ મંદ થયેલો જઠરાગ્નિ અત્યંત બારે અત્યોથી ઢંકાઈને શાંત થઈ જાય છે. જેમ અલ્પ અગ્નિ નાનાં તથા થોડાં કાષ્ઠો વડે સળગાવવાથી વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ એ મંદ થયેલો જઠરાગ્નિ અલ્પ તથા હલકાં અન્નનો ઉપયોગ કરવાથી વૃદ્ધિ પામે છે. માટે જટલા દોષો દૂર કરવામાં આવ્યા હોય, તેના પ્રમાણમાં હલકા તથા થોડો આહાર કરવાનું કહેવામાં આવે છે. ૨

લોહીના સાવણ પ્રમાણે આહાર તથા મુક્ત ગ્રીણિ ચાત્ર પ્રમાણાનિ પ્રસ્યોઽર્દ્ધાદકમાદકમ્ । તત્રાવરં પ્રસ્યમાત્રં દ્રે શેપે મધ્યમોચમે ॥ પ્રસ્યે પરિસ્મૃતે દેયા યવાગૂઃ સ્વલ્પતણ્ડુલા । દ્રે ચૈવાર્દ્ધાદકે દેયે તિસ્રશ્વાપ્યાદકે ગતે ॥ વિલેપીયુચિતાન્નકાચ્ચતુર્થાશકૃતાં તતઃ । દદ્યાદુક્તેન વિધિના ક્લિન્નસિક્કથામપિચ્છિલામ્ ॥ અસ્થિમ્થલવર્ણાં સ્વચ્છમુદ્રયુપયુતાં તતઃ । અંશદ્રવ્યપ્રમાણેન દદ્યાત્સુસ્થિગ્ધમોદનમ્ ॥ તતસ્તુ કૃતયૂપેણ હૃદયેનેન્દ્રિયબોધિના । ગ્રીનંશાન્વિતરેદ્રોક્તુમાતુરાયોદનં મૃદુમ્ ॥ તતો યથોચિતં ભક્તં મોક્તુમસ્મ વિચક્ષ્ણઃ । લાવૈળહરિણાદીનાં રસૈર્દદ્યાત્સુસંસ્કૃતૈઃ ॥ ૩ ॥

ગોપન તોલાભાર લોહીનું સાવણ કરવું એ ઓછું પ્રમાણ છે, એકસો આઠ તોલાભાર લોહીનું સાવણ કરવું એ મધ્યમ પ્રમાણ છે.

અને બસો સોળ તોલાભાર લોહીનું સાવણ કરવું
એ ઉત્તમ પ્રમાણ છે. એ ચોપન તોલાભાર લોહીનું
સાવણ કરવામાં આવ્યું હોય, તે એક ટંક થોડા
ચોખ્ખાવાળી રાખ પાવી; એ એકસો આઠ તોલા-
ભાર લોહીનું સાવણ કરવામાં આવ્યું હોય, તે
બે ટંક થોડા ચોખ્ખાવાળી રાખ દેવી અને એ
બસો સોળ તોલાભાર લોહીનું સાવણ કરવામાં
આવ્યું હોય, તે ત્રણ ટંક થોડા ચોખ્ખાવાળી
રાખ દેવી. તે પછી હમેશના આહારના વજન
કરતાં ચતુર્થાંશ જટલા વજનના ચોખ્ખાની બના-
વેલી પચપચતી કળીઓવાળી, ચીકાશ વગરની
અને સ્નેહ તથા લૂણ વગરની વિલેપી સ્વચ્છ
મગના ઓસામણ સાથે ઉપર કહેલા વિધિ પ્રમાણે
એટલે એક, બે અને ત્રણ ટંક સુધી દેવી. (જટલા
ટંક રાખ પાઈ હોય તેટલા ટંક) પછી હમેશના
આહારના વજનના એક દ્વિતીયાંશ જટલા ચોખ્ખા-
નો સારી પેઠે સ્નિગ્ધ કરેલા ભાત ઉપર કહેલા
અનુક્રમ પ્રમાણે એટલે એક, બે અને ત્રણ ટંક
સુધી દેવો. પછી હમેશના આહારના વજનના
ત્રણ ચતુર્થાંશ જટલા ચોખ્ખાનો ઠામળ ભાત તથા
દહ્યને પ્રિય લાગે એવા અને ઇંદ્રિયોને બ્રત
કરે એવા કૃત (સૂત્રસ્થાનના ૪૬મા અધ્યાયના
૨૨૬મા વિષયમાં કહેલ) ઓસામણ સાથે ઉપર
કહેલા ક્રમ પ્રમાણે એટલે એક, બે અને ત્રણ
ટંક સુધી દેવો. પછી ચતુર વૈધ એ શાગીને
લાવાં, ઠાળિયાર અને હરણ વગેરેનાં માંસોના
સારી પેઠે સંસ્કાર આપેલા રસાઓ સાથે
હમેશના મહાવરા પ્રમાણે સંપૂર્ણ ભાત જમવા
દેવો. (આ પ્રમાણે વિધિ કરવાથી જનું ચોપન
તોલાભાર લોહી કાઢ્યું હોય તેને પાંચમે ટંક;
જનું એકસો આઠ તોલાભાર લોહી કાઢ્યું હોય,
તેને નવમે ટંક અને જનું બસો સોળ તોલાભાર
લોહી કાઢ્યું હોય તેને તેરમે ટંક સંપૂર્ણ ભાતનું

ભોજન પ્રાપ્ત થાય છે.) ૩

બળ કે અગ્નિ પ્રમાણે આહાર તથા મુદત
હીનમધ્યોત્તમેષ્વેપ વિરેકેષુ વિધિઃ સ્મૃતઃ । ૩
एकद्वित्रिगुणः सम्यग्गाहारस्य क्रमो हितः ॥ १
कफपित्ताधिकान्मघनित्यान्हीनविशोधितान् ।
पेयामिभ्यन्दयेत्तेषां तर्पणादिक्रमो हितः ॥ ૨
वेदनालाभनियमशોકवैचित्र्यहेतुभिः ।
नरानुपोषितांश्चापि विरिक्तवदुपाचरेत् ॥
आढकाद्वादकप्रत्यसङ्ख्या नैषा विरचने ।
एको विरेकः श्लेष्मान्तो न द्वितीयोऽस्ति कश्चन ।
बलं यत् त्रिविधं प्रोक्तमतस्तत्र क्रमस्त्रिधा ।
तत्रानुक्रममेकं तु बलस्थः सकृदाचरेत् ॥
द्विराचरेन्मध्यबलस्त्रीन्वारान्दुर्बलस्तथा ।
केचिदेवं क्रमं प्राहुर्मन्दमધ्योत्तमाप्रि ॥ ૪ ॥

જને વિરચિત કરવામાં આવ્યો હોય, તે
માણસને હીનબળના, મધ્યબળના તથા ઉત્તમ-
બળના હિસાબ પ્રમાણે રાખ, વિલેપી, સારી
પેઠે સ્નિગ્ધ કરેલા ભાત અને કૃતયૂષ સાથે
ભાતનો એક એક ટંક, બળ્યે ટંક અને ત્રણ ત્રણ
ટંક, ઉપર કહેલા વજનવાળો આહાર દેવો
હિતકારી છે; પરંતુ જ્યો કઈ કે પિત્તના
આધિક્યવાળા અથવા હમેશ મઘના અભ્યાસી
હોય, તેઓ એ હીનશુદ્ધિ પામ્યા હોય, તે
તેઓને રાખ અભિષેક કરનારી થઈ પડે છે;
માટે તેઓને રાખને બદલે જવના સાથવા વગેરે
તર્પણથી ક્રમ કરવો હિતકારી છે. વેદનાની પ્રાપ્તિ
કે ઇષ્ટની અપ્રાપ્તિ અથવા અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ,
નિયમ, શોક કે સંબ્રમાદિકને લીધે જ્યોએ
ઉપવાસ કરેલા હોય, તે માણસો માટે પણ
વિરચિત થયેલા માણસોના જેવો જ આહારક્રમ
કરવો. વિરચનમાં લોહીનાં સાવણ પેઠે બસો
સોળ તોલાભાર એકસો આઠ તોલાભાર અને
ચોપન તોલાભાર હોય પચ્ચાની સંખ્યા નથી;

ક્રમ કે છેવટે કંઈ પડે ત્યારે જ બરાબર વિરેચન થયું ગણાય છે; માટે વિરેચન એક જ છે; વિરેચનનો બીજો ભેદ કોઈ પણ નથી. માટે વિરેચિત થયેલા માણસને આહાર દેવાનો અનુક્રમ દોષ પડવાના તોલ ઉપરથી ત્રણ પ્રકારનો થતો નથી, પણ ત્રણ પ્રકારનું જ બળ કહ્યું છે, તે ઉપરથી ત્રણ પ્રકારનો થાય છે. જમ કે વિરેચિત થયેલો માણસ ઉત્તમ બળવાળો હોય, તો તેને રાખ, વિલેપી, સારી પેટે સ્નિગ્ધ કરેલો ભાત અને કૃતયૂષ સાથેનો ભાત એક એક ટંક સુધી માપસર આપીને પાંચમે ટંકે લાવાં વગેરેના માંસના રસાવાળો સંપૂર્ણ ભાત દેવો; એ માણસ મધ્યમ બળવાળો હોય, તો એ રાખ વગેરે ચાર પદાર્થો બળ્યે ટંક સુધી માપસર આપીને નવમે ટંકે લાવાં વગેરેના માંસના રસાવાળો સંપૂર્ણ ભાત આપવો અને હીનબળવાળો હોય તો એ રાખ વગેરે પદાર્થો ત્રણ ત્રણ ટંક સુધી માપસર આપીને તેરમે ટંકે લાવાં વગેરેના માંસના રસાવાળો સંપૂર્ણ ભાત આપવો. કેટલાક આચાર્યો કહે છે: 'બળ ઉપરથી એ ક્રમ ન લેવો, પણ તે માણસના જઠરાગ્નિની ઉત્તમતા, મધ્યમતા અને મંદતા ઉપરથી લેવો.' ૪

ક્રમ પ્રમાણે અન્નના સંસર્ગ પછી રસોનો ક્રમ સંસર્ગે વિવૃદ્ધેઽયૌ દોષકોપમયાઙ્ગેત્ ।

પ્રાક્સ્વાદુતિક્તો દત્વામ્લલવણો કટુકં તતઃ ॥

સ્વાદ્વમ્લલવણાન્મૂયઃ સ્વાદુતિક્તોત્તમઃ પરમ્ ।

સ્નિગ્ધરુક્ષાનુરસાંશ્વેવં વ્યત્યાસાન્સ્વસ્થવચ્ચતઃ ॥૫॥

ઉપર પ્રમાણે અન્નનો સંસર્ગ આપવાથી અગ્નિ વૃદ્ધિ પામતાં દોષોના કોપની ધારતીથી તે માણસને વારાફરતી પરસ્પરથી વિરુદ્ધ રસો ભોજનમાં દેવા. જમ કે પ્રથમ મધુર તથા કડવો રસ દેવો; પછી ખાટો, આંશ અને તીષ્ણો; પછી મધુર, ખાટો તથા આંશ અને પછી મધુર તથા

કડવો રસ દેવો. એવી રીતે સ્નિગ્ધ તથા રુક્ષ રસોનો વારાફરતી યોગ આપવો. વૈધે આ રીતની યોજના કરીને, શુદ્ધ થયેલા માણસને સ્વસ્થ બનાવવો. રોગીએ સ્વસ્થ થયા પછી હમેશાના મહાવરા પ્રમાણે ભોજન કરવું. ૫

સ્નેહપાન અથવા વમન પછી આહારનો ક્રમ તથા મુદત

કેવલં સ્નેહપીતો વા વાન્તો યશ્ચાપિ કેવલમ્ ।
સ સપ્તરાત્રં મનુજો મુક્તીત લઘુ ભોજનમ્ ॥

જેણે દોષોનું કે રોગનું સંશમન કરવા માટે કેવળ સ્નેહપાન કર્યું હોય, તે માણસે અથવા જેણે અજીર્ણને દાળવા માટે કેવળ વમન કર્યું હોય, તે માણસે ઉપર કહેલા રસોના ક્રમને અનુસરીને સાત રાત વીતતાં સુધી થોડી માત્રાવાળું હલકું ભોજન કરવું. (જેણે શોષનનું અંગભૂત વમન કર્યું હોય, તે માણસે તો વાગ્મટના કદા પ્રમાણે કરવું. વાગ્મટ 'પૈર્વાં વિલેપીમક્રૂતં ક્રૂતં ચ યુષં રસં ત્રીનુમયં તથૈકમ્ । કમેણ સેવૈત નરોત્તકાલમ્ પ્રવાનમધ્યાવરણદિશુદ્ધઃ ॥ એ શ્લોકથી કહે છે કે, 'ઉત્તમ મધ્યમ અને હીન એમ ત્રણ પ્રકારની શુદ્ધિ છે; તેમાં ઉત્તમ શુદ્ધિ પામેલા માણસે ત્રણ ટંક રાખ પીવી; પછી ત્રણ ટંક વિલેપીનો, પછી ત્રણ ટંક અકૃતયૂષનો, પછી ત્રણ ટંક કૃતયૂષનો અને પછી ત્રણ ટંક માંસના રસોનો ઉપયોગ કરવો. મધ્યમ શુદ્ધિ પામેલા માણસે બે ટંક રાખનો, બે ટંક વિલેપીનો, બે ટંક અકૃતયૂષનો, બે ટંક કૃતયૂષનો અને બે ટંક માંસના રસોનો ઉપયોગ કરવો. હીનશુદ્ધિ પામેલા માણસે એક ટંક રાખનો, એક ટંક વિલેપીનો, એક ટંક અકૃતયૂષનો, એક ટંક કૃતયૂષનો અને એક ટંક માંસના રસોનો ઉપયોગ કરવો.' આ પ્રમાણે કરવામાં આવે, ત્યારે જ આ સ્થાતના ૩૬ મા અધ્યાયના ૧૧મા વિષયમાં કદા પ્રમાણે ઉત્તમ

શુદ્ધિવાળાના વખત અને વિરેચન વચ્ચે એક પખવાડિયાનું અંતર પડે.) ૬

શિરાવેધ તથા વિરેચન માટે પરેશની મુદત કૃતઃ શિરાવ્યથો यस્ય કૃતં यस્ય ચ શોધનમ્ । સ ના પરિહરેન્માસં યાવદ્વા વલવાન્મવેત્ ॥૭॥

જેનો શિરાવેધ (ફસ ખોલવું) કરવામાં આવેલ હોય અથવા જેને વિરેચિત કરવામાં આવ્યો હોય, તે માણસે એક માસ સુધી અથવા જ્યાં સુધી પોતે બળવાન થાય, ત્યાં સુધી નીચેના નવમા વિષયમાં કહેલા કોધાદિકનો ત્યાગ કરવા- ૩૫ પરેશ પાળવી. ૭

અસ્તિ લીધેલા માટે પરેશની મુદત
एकैकस्मिन्परिहरेद्बस्तौ वस्तौ ग्रहं ग्रहम् ।
वृत्तीये तु परीहारे यथायोगं समाचरेत् ॥૮॥

એક એક અસ્તિ દેવાયા પછી ત્રણ ત્રણ દિવસ સુધી નીચેના નવમા વિષયમાં કહેલા કોધાદિકનો ત્યાગ કરવા ૩૫ પરેશ પાળવી. ત્રીજી, ચોથી વગેરે અસ્તિઓ દેવાયા પછી તે જ્યાં સુધી સમ્યગ્યોગ થયાનાં લક્ષણો પ્રાપ્ત થાય, ત્યાં સુધી એ પરેશ પાળવી. ૮

રોગીની બૂલથી થતી પંદર વ્યાપત્તિઓ તૈલપૂર્ણામમૃદ્ધાણ્ડસધર્મણો વ્રણાતુરાઃ । સ્નિગ્ધશુદ્ધાક્ષિરોગાર્તાં જ્વરાતીસારિણશ્ચ વે ॥ ક્રુધ્યતઃ કુપિતં પિત્તં કુર્યાન્નાસ્તાનુપદ્રવાન્ । આયાસ્યતઃ શોચતો વા ચિત્તં વિભ્રમમૃચ્છતિ ॥ મૈથુનોપગમાદ્ઘોરાન્વ્યાધીનામોતિ દુર્મતિઃ । આક્ષેપકં પક્ષઘાતમદ્ગ્રપ્રગ્રહેમવ ચ ॥ ગુહ્યપ્રદેશે શ્વયથું કાસશ્વાસૌ ચ દારુણૌ । શુક્રવચ્ચાપિ રુધિરં સરજસ્કં પ્રવર્તેતે ॥ લભતે ચ દિવાસ્વપ્નાર્ચાન્તાન્વ્યાધીન્કફાત્મકાન્ । ઘ્રીઘ્રોદરં પ્રતિશ્યાયં પાણ્ડુતાં શ્વયથું જ્વરમ્ ॥ મોહં સદનમજ્ઞાનામવિપાકં તથાઠ્ઠુચિમ્ । તમસા ચામિભૂતસ્તુ સ્વપ્નમેવામિનન્દતિ ॥

ઉચ્ચૈઃ સમ્માપણાદાયુઃ શિરસ્યાપાદયેદુજમ્ । આન્ધ્યં જાલ્પમજિઘ્ત્વં વાધિર્યં મૂકતાં તથા । હનુમોક્ષમધીમન્યમર્દિતં ચ સુદારુણમ્ ॥ નેત્રસ્તમ્ભં નિમેષં વા તૃષ્ણાં કાસં પ્રજાગરમ્ । લભતે દન્તચાલં ચ તાંસ્તાંશ્વાન્યાનુપદ્રવાન્ ॥ યાનયાનાત્તુ લભતે હર્દિમૂર્છામ્રમક્રમાન્ । તથૈવાજ્ઞગ્રં ધોરમિન્દ્રિયાણાં ચ વિભ્રમમ્ ॥ ચિરાસનાતચ્ચા સ્થાનાચ્છ્રોણ્યાં ભવતિ વેદના । અતિચઢ્કમણાદાયુર્જઘ્વયોઃ કુસ્તે રુજઃ ॥ સન્થિપ્રશોષં શોફં વા પાદહર્ષમથાપિ વા । શીતસમ્ભોગતોયાનાં સેવા મારુતવૃદ્ધયે ॥ તતોજ્જમર્દવિષ્ટમ્બશ્લાઘ્માનપ્રવેપકાઃ । વાતાતપામ્યાં વૈવર્ણ્યં જ્વરં ચાપિ સમાપ્તયાત્ ॥ વિરુદ્ધાધ્યશનાન્મૃત્યું વ્યાધિં વા ધોરમૃચ્છતિ । અસાત્મ્યભોજનં હન્યાદ્બલવર્ણમસંશયમ્ ॥ અનાત્મવન્તઃ પશુવદ્ભ્રુજતે ચેડ્પ્રમાણતઃ । રોગાનીકસ્ય તે મૂલમજીર્ણં પ્રાપ્નુવન્તિ હિ ॥૯॥

પ્રણુના રોગી, સ્નિગ્ધ, શુદ્ધ, નેત્રના રોગથી પીડાયેલા, જ્વરવાળા ને અતિસારવાળા માણસો તેલથી ભરેલા માટીના ઠાંચા વાસણના જેવી સ્થિતિવાળા હોય છે. માટે તેઓએ ક્રોધ, પરિશ્રમ, શોક, મૈથુન, દિવસની નિદ્રા, જાત્રા સ્વરથી ભાષણ, વાહન પર ચડીને જવું, લાંબા ઠાળ સુધી બેસવું તથા જાલા રહેવું, અત્યંત ફરવું, શીતવાયુ તથા તડકો, વિરુદ્ધાશન, અધ્યશન અને અસાત્મ્ય ભોજન એ પંદર વ્યાપત્તિઓનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. (બીજા પણ રોગીઓએ એ વ્યાપત્તિઓનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.)

રોગીને ક્રોધ કરે, તે પિત્ત પ્રક્રુપિત થઈને દાહ, તરસ વગેરે અનેક ઉપદ્રવો ઉપપન્ન કરે છે. રોગીને પરિશ્રમ કે શોક કરે તે તેનું ચિત્ત મોહ તથા ઉન્માદ આદિ વિભ્રમ પામે છે. રોગીને મૈથુન કરે, તે તેને આક્ષેપક,

પક્ષધાત, અંગોનું ઝલાતું, શુદ્ધ સ્થળમાં સોજે, દારણ ખાંસી તથા દારણ શ્વાસ વગેરે ભયંકર વ્યાધિઓ થાય છે. તેમ જ પુરુષના લિંગમાંથી નીચવાણું અને સ્ત્રીની યોનિમાંથી રજવાણું લોહી નીકળે છે.)

રાગી જે દિવસની નિદ્રા કરે, તો તેને કંઈ સંબંધી અનેક વ્યાધિઓ, પ્લીહોદર, શરદી, પાંડુપણું, સોજે, જ્વર, મોઢ, અંગોની ગ્લાનિ, અજીર્ણ તથા અરચિ થાય છે અને એ રાગી મોઢના દબાણથી સૂઈ રહેવાનું જ પસંદ કરે છે.

રાગી જે ઊંચા સ્વરથી લાપણું કરે, તો વાયુ તેના માથામાં વેદના ઉત્પન્ન કરે છે અને અંધતા, જડતા, ગંધનું અજ્ઞાન, બહેરાપણું, મૂંગાપણું, હંતુમોક્ષ, અધિમંથ, અતિ દારણ અર્દિત, નેત્રસ્તંભ, નિમેષ, તરસ, ખાંસી, ઉબ-ગરો, દાંતોનું હાલવું તથા ખીબ પણ કંટલાક ઉપદ્રવો તેને થાય છે.

રાગી જે વાહન પર ચડીને ગમન કરે, તો જાલદી, મૂર્છા, ભ્રમ, ક્લમ, ભયંકર રીતે અંગોનું ઝલાતું અને હંદ્રિયોના વિક્રમ થાય છે.

રાગી જે લાંબા કાળ સુધી ખેતી રહે કે ઊભો રહે, તો કમરના પાછલા ભાગમાં વેદના થાય છે.

રાગી જે અત્યંત ફરે, તો વાયુ અંગોમાં વેદના, સાયજોનું શોષણ, સોજે અથવા પાદ-હર્ષ નામના રોગને ઉત્પન્ન કરે છે.

રાગી જે માળા તથા ચંદન વગેરે શીતપદાર્થોનું કે શીત જળનું સેવન કરે, તો તેથી વાયુની વૃદ્ધિ થતાં અંગોનું ભાંગવું, ઝલાતું, શળ, આક્રોશ તથા કંપની ઉત્પત્તિ થાય છે.

રાગી જે વાયુનું કે તડકાનું સેવન કરે, તો તેથી વિવર્ણતા તથા જ્વર પ્રાપ્ત થાય છે.

રાગી જે પરસ્પર વિરુદ્ધ પદાર્થો જમે

તો મરણ પામે છે અથવા તેને અત્યંત ભયંકર વ્યાધિ થાય છે.

રાગી જે અકથશન (અજીર્ણમાં મોજન) કરે, તો તેથી પણ મરણ અથવા ભયંકર વ્યાધિ થાય છે.

રાગી જે અસાત્મ્ય પદાર્થોનું મોજન કરે, તો અવરચ બળ તથા વર્ણની હાનિ થાય છે.

સઘળાં માણસોએ અસ્વસ્થતા તથા સ્વસ્થતામાં પણ અજીર્ણ તો ન જ થવા જેવું જોઈએ. જ લોઠા મનને વશ ન રાખી પશુઓની પેઠે પ્રમાણ વગરનું (ધણું) જમે છે, તેઓને રાગોની સેનાના મૂળરૂપ અજીર્ણ થાય છે. ૮

પંદર વ્યાપ્તિઓથી થયેલા ઉપદ્રવોનું ચિકિત્સાસૂચન

વ્યાપદાં કારણં વીક્ષ્ય વ્યાપ્તસ્વેતાસુ બુદ્ધિમાન।
પ્રયતેતાતુરારોગ્યે પ્રત્યનીકેન હેતુના ॥ ૧૦ ॥

ઉપરના નવમા વિષયમાં જે ઉપદ્રવો કહેવામાં આવ્યા, તેઓનાં દૂરનાં કારણોરૂપ કોષાદિકની અને નજીકનાં કારણોરૂપ પિત્તાદિકની તપાસ કરી બુદ્ધિમાન વૈદે તે ઉપદ્રવોને તથા તેઓનાં કારણોને શાંત કરનારી ચિકિત્સાથી રાગીને સ્વસ્થ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવો. ૧૦

વમનવિરચનથી શુદ્ધ થયેલા માટે આહારો

વિરિક્તવાન્તૈર્હરિણૈર્જલાવકાઃ

શશ્ય સેવ્યઃ સમયૂરતિચિરિઃ ।

સપષ્ટિકૃત્યૈવ પુરાણશાલય-

સ્તથૈવ મુદ્ધા લઘુ યચ કીર્તિતમ્ ॥ ૧૧ ॥

વમનવિરચનથી શુદ્ધ થયેલા માણસોએ હરણ, કાળિયાર, લાવાં પક્ષીઓ, સસલાં, મોર તથા તેતરતું માંસ તેમ જ સાઠીચોખા, જૂના ચોખા, મગ અને માંસોમાં તથા ધાન્યોમાં ખીબ પણ જે હલકાં ગણ્યાં છે, તેઓનું સેવન કરવું. ૧૧

(તત્ત્વ)

અધ્યાય ૪૦ મો

ઉપક્રમ

અથાતો ધૂમનસ્યકવલગ્રહચિકિત્સિતં વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ । યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'ધૂમનસ્યકવલગ્રહ-
ચિકિત્સિત' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું. કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વ-
ન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

ધુમાડાના પાંચ ભેદો

ધૂમઃ પञ્ચવિધો ભવતિ । તદ્વથા-પ્રાયોગિકઃ
સ્નેહનો વૈરેચનઃ કાસઘ્નો વામનીયઃચેતિ ॥ ૨ ॥

પ્રાયોગિક (કોપ પામેલા દોષોને શાંત
કરનાર દોષાથી નિત્ય પ્રયોગને લાયક), સ્નેહન
(સ્નિગ્ધ કરીને ધાતુઓને પુષ્ટ કરનાર), વૈરેચન
(દોષોને કાઢી નાખનાર), કાસઘ્ન (ખાંસીને
હણનાર) અને વામનીય (વમન કરાવનાર) એ
રીતે ધુમાડાના પાંચ ભેદ છે. (જેથી પ્રણને ધુમાડી
દેવાય છે, તે ધુમાડાને બીજા અંશોમાં છઠ્ઠા
પ્રકારનો ગણ્યો છે.) ૨

ધુમાડો પીવા નાખમાં નાખવાની બત્તીએ
તત્રૈલાદિના કુપ્પતગવજ્યેન શ્લક્ષ્ણપિષ્ટેન દ્વાદ-
શાઙ્ગલં શરુકાણ્ડ ક્ષોમણાઞ્જલં લેપયિત્વા લેપયેદેષા
વર્તિઃ પ્રાયોગિકે । સ્નેહફલસારમધૂચ્છિષ્ટસર્જરસ-
ગુમ્બુપ્રમૃતિમિઃ સ્નેહમિત્રૈઃ સ્નેહને । શિરોવિરેચન-
દ્રવ્યૈર્વૈરેચને । વૃહતીકન્ધકાત્રિકકડુકાસમર્દદિઃ
ગિવ્જુદીત્વપ્પાનઃ શિલાચ્છિન્નરુહાકર્કટશૂક્રીપ્રમૃતિ-
મિઃ કાસહરૈઃ કાસઘ્ને । સ્નાયુચર્મલુરશૂક્રકટ-
કાસ્થિશુષ્કમત્સ્યવલ્લૂકમિપ્રમૃતિમિર્વામનીયૈઃ
વામનીયે ॥ ૩ ॥

પ્રાયોગિક ધુમાડો પીવા માટે એલાદિ-

૧ ધુમાડો પાવા તથા દેવારૂપ, નસ્ય દેવારૂપ, કવલ
દેવારૂપ, કોગળો દેવારૂપ તથા પ્રતિસારણુ મોઢામાં
ઓષધ ઘસાવવા)રૂપ ચિકિત્સાઓ વિશેનો.

ગણુમાંથી કઠ તથા તગર એ બે દ્રવ્યોને કાઢી
નાખી બાકીનાં દ્રવ્યોને ખૂબ લીસાં વાટી કલ્ક
કરી, બાર આંગળની કાસડાની સળીને આઠ
આંગળ સુધી અળસીના તંતુઓના ઝીણા પાટાથી
વીંટી તે ઉપર કલ્કનું લેપન કરી તે સળીને પવન
વગરના પ્રદેશમાં છાયામાં સૂકવવી અને સુકાઈ
ગયા પછી સળીને કાઢીને પોલી બત્તી રાખવી.

સ્નેહન ધુમાડો પીવા માટે સરગવો તથા
બહેડાં વગેરે સ્નિગ્ધ ક્ષોનો ગર્ભ, મીણ, રાળ
તથા ગૂગળ વગેરે દ્રવ્યોનો સ્નેહથી મિશ્ર કલ્ક
કરી, બાર આંગળની કાસડાની સળીને આઠ
આંગળ સુધી અળસીના તંતુઓના ઝીણા પાટાથી
વીંટી તે ઉપર કલ્કનું લેપન કરીને તે સળીને
પવનવગરના પ્રદેશમાં છાયામાં સૂકવવી અને
સુકાઈ ગયા પછી સળી કાઢી નાખી પોલી
બત્તી રાખવી.

વિરેચન ધુમાડો પીવા માટે સૂત્રસ્થાનના
૩૯ મા અધ્યાયના ૮મા વિષયમાં કહેલાં શિરો-
વિરેચન દ્રવ્યોનો કલ્ક કરી, બાર આંગળની
કાસડાની સળીને આઠ આંગળ સુધી અળસીના
તંતુઓના ઝીણા પાટાથી વીંટી તે ઉપર કલ્કનું
લેપન કરી તે સળીને પવન વગરના પ્રદેશમાં
છાયામાં સૂકવવી અને સુકાઈ ગયા પછી સળીને
કાઢી નાખી પોલી બત્તી રાખવી.

કાસઘ્ન ધુમાડો પીવા માટે જાલી ભોંરી-
ગણી, બેઠી ભોંરીગણી, સૂંઠ, મરી, પીપર,
કાસોંદરી, હિંગ, ઇંજોળિયો, તળ, મનશીલ,
ગળો અને કાકડાશિંગી વગેરે તથા બીજાં પણ
ખાંસીને હરનારાં દ્રવ્યોનો કલ્ક કરી, બાર
આંગળની કાસડાની સળીને આઠ આંગળ સુધી
અળસીના તંતુઓના ઝીણા પાટાથી વીંટી તે
ઉપર કલ્કનું લેપન કરીને તે સળીને પવન વગરના
પ્રદેશમાં છાયામાં સૂકવવી અને સુકાઈ ગયા

પછી સળીને કાઢી નાખી પોલી બત્તી રાખવી.

વામનીય ધુમાડો પીવા માટે સ્નાયુ, ચામડી, ખરી, શિંગડું, કરચલાનું હાડકું, સુકા-યેલાં માછલાં, શુષ્ક માંસ અને ઘીડા વગેરે તથા બીજાં પણ વપન કરાવનારાં દ્રવ્યોના કલ્ક કરી, ખાર આંગળની કાસડાની સળીને આઠ આંગળ સુધી અળસીના તંતુઓના ઝીણા પાટાથી વીંટી તે ઉપર કલ્કનું લેપન કરીને તે સળીને પવન વગરના પ્રદેશમાં છાયામાં સૂકવવી અને સુકાઈ ગયા પછી સળીને કાઢી નાખી પોલી બત્તી રાખવી.

ધુમાડો પીવાની નળીઆ (નાળો) નાં દ્રવ્યો, પ્રમાણ તથા છિદ્રો

તત્ર ઘસ્તિનેત્રદ્રવ્યૈર્ધૂમનેત્રદ્રવ્યાણિ વ્યાખ્યા-
તાનિ ભવન્તિ । ધૂમનેત્રં તુ કનિષ્ઠિકાપરિણાહમગ્રે
કલાયમાત્રસ્રોતો મૂલેઽન્નુયુપરિણાહં ધૂમવર્તિપ્રવેશ-
સ્રોતોઽન્નુલોપચત્વારિશતપ્રાયોગિકે । દ્વાત્રિંશત્સ્ત્રે-
હને । ચતુર્વિંશતિવૈરેચને । યોડશઙ્ગલં કાસાગ્રે વામ-
નીયે ચ । એતેઽપિ કોલાસ્થિમાત્રચ્છિદ્રે ભવતઃ ।
ઘ્રણનેત્રમદાઙ્ગલં ઘ્રણધૂપનાથં કલાયપરિમળ્દલં
કુલત્યવાહિસ્રોત ઇતિ ॥ ૪ ॥

આ સ્થાનના ૩૫ મા અધ્યાયના ચોથા વિષયમાં ખસ્તિની નળી બનાવવા માટે જે સુવર્ણ વગેરે દ્રવ્યો કહ્યાં છે, તે દ્રવ્યોની જ ધુમાડો પીવાની નળીઆ બનાવવી. પ્રાયોગિક ધુમાડો પીવાની નળી અગ્રમાં ટચલી આંગળી જેવી બડી તથા વટાણાનો દાણો પેસે તેવડા છિદ્રવાળી, મૂળમાં અંગૂઠા જેવી બડી તથા બત્તી પેસે તેવડા છિદ્રવાળી અને અડતાલીસ આંગળ લાંબી કરવી. સ્નેહન ધુમાડો પીવાની નળી આંગળથી ટચલી આંગળી જેવી બડી તથા વટાણાનો દાણો પેસે તેવડા છિદ્રવાળી, મૂળમાં અંગૂઠા જેવી બડી તથા બત્તી પેસે તેવડા છિદ્રવાળી અને બત્રીસ આંગળ લાંબી કરવી. વૈરેચન ધુમાડો પીવાની

નળી અગ્રમાં ટચલી આંગળી જેવી બડી તથા વટાણાનો દાણો પેસે તેવડા છિદ્રવાળી, મૂળમાં અંગૂઠા જેવી બડી તથા બત્તી પેસે તેવડા છિદ્રવાળી અને ચોવીસ આંગળ લાંબી કરવી. કાસઘ્ર ધુમાડો પીવાની નળી બેરનો કળિયો પેસે તેવડા છિદ્રવાળી અને સોળ આંગળ લાંબી કરવી. વામનીય ધુમાડો પીવાની નળી કાસઘ્ર ધુમાડો પીવાની નળી જેવી જ કરવી. ત્રણને ધુમાડો પીવાની નળી આઠ આંગળ લાંબી, વટાણા જેવા ગોળ મોઢાવાળી અને કળથીનો દાણો પેસે તેવડા છિદ્રવાળી કરવી. ૪

ધુમાડો રી રીતે પીવો ?

અથ સુખોપવિટઃ સુમનાઋગ્ધ્રધોદટિરતન્દ્રિતઃ
સ્નેહાક્તાં પ્રદીપ્તાગ્રાં વર્તિ નેત્રસ્રોતસિ પ્રણિધાય ધૂમં
પિવેત્ ॥

મુલેન તં પિવેત્પૂર્વે નાસિકામ્યાં તતઃ પિવેત્ ।
મુલપીતં મુલેનૈવ વમેત્પીતં ચ નાસ્યા ॥
મુલેન ધૂમમાદાય નાસિકામ્યાં ન નિર્હેરેત્ ।
તેન હિ પ્રતિલોમેન દટિસ્તત્ર વિહન્યતે ॥

વિશેષતસ્તુ પ્રાયોગિકં પ્રાણેનાદદીત, સ્નેહનં
મુલનાસામ્યાં, નાસિકયા વૈરેચનં, મુલેનૈવેતરૌ ॥૫

સુખ મળે એ રીતે બેસી, મનને આનંદ-યુક્ત રાખી, દષ્ટિને સરળ તથા નીચી રાખી, આળસ આદિથી રહિત થઈને ધુમાડો પીવો. પ્રાયોગિક, સ્નેહન કે વૈરેચનિક ધુમાડો પીવો હોય, તે બત્તીને સ્નેહથી ખરડી, તેના અગ્રને સળગાવી તે બત્તીને નળીના છિદ્રમાં નાખીને પીવો. એ ધુમાડો પ્રથમ મુખથી પીવો અને પછી બે નાક વડે પીવો. મોઢાથી પીધેલા ધુમાડાને મોઢાથી જ કાઢવો અને નાકથી પીધેલા ધુમાડાને પણ મોઢાથી જ કાઢવો. મુખથી ધુમાડાને લઈને નાસિકાઓથી કાઢવો નહીં; કેમ કે જીલટા ચાલેલા ધુમાડાથી દષ્ટિનો નાશ થાય છે. પ્રાયોગિક

ધુમાડાને વિશેષે કરી નાકથી જ પીવો; રનેહન ધુમાડાને વિશેષે કરી મુખ તથા નાક એ બન્નેથી પીવો; વૈરેચન ધુમાડાને વિશેષે કરી નાકથી જ પીવો અને કાસધ તથા વામનીય ધુમાડાને વિશેષે કરી મુખથી જ પીવો. ૫

અતી રાખવામાં વિશેષતા તથા ધૂમપાનનો અવધિ તત્ત્વ પ્રાયોગિકે વર્તી વ્યવગતશરકાષ્ઠાં નિવા-તાતપશુક્લમદ્ગારેષ્વવદીપ્ય નેત્રમૂલસ્રોતસિ પ્રયુજ્ય ધૂમમાહરેતિ ટૂંયાત્ । एवं स्नेहनं वैरेचनिकं च कुर्यादिति । इतरयोर्व્યપેતધૂમાદ્ગારે स्थિરે समाहितે शरावे प्रक्षिप्य वर्त्ति मूलच्छिद्रेणान्येन शरावेण पिधाय तस्मिंश्छિद्रे नेत्रमूलं संयोज्य धूममासेवेत । प्रज्ञान्ते धૂमे वर्त्तिमवशिष्टां प्रक्षिप्य पुनरपि धૂમं पायवेदादोषविशुद्धેरेય ધૂમપાનોપાયવિધિઃ ॥ ૬ ॥

પ્રાયોગિક, રનેહન કે વૈરેચનિક ધુમાડો પાવો હોય તો જખાંથી કાસડાની સળી કાઢી નાખી હોય એવી અને પવન વગરના પ્રદેશમાં છાયામાં સૂકવેલી અતીને અંગારાઓમાં સળગાવી નળીનાં મૂળના છિદ્રમાં નાખીને વેધે કહેવું કે, 'ધુમાડાની કૂંઠ લે.' (પ્રાયોગિક ધુમાડો દિવસમાં બે વાર, વૈરેચનિક ધુમાડો દિવસમાં ત્રણવાર વાર અને રનેહન ધુમાડો દિવસમાં એક વાર પીવો-વાગ્બટ.)

કાસધ કે વામનીય ધુમાડો પાવો હોય, તો અતીને નિધૂંમ અંગારાવાળા દઢ અને સારી રીતે રાખેલા કોડિયાના સંપુટમાં નાખી, ઉપલા કોડિયાના મૂળમાં કરેલા છિદ્રમાં નળીનું મૂળ બેઠી દઈને તે નળી વડે ધુમાડો પીવાની વેધે આજ્ઞા કરવી. (ગોળી કે ચૂર્ણનો ધુમાડો પાવો હોય તોપણ ગોળીને તથા ચૂર્ણને કોડિયાના સંપુટમાં નાખીને એવી રીતે જ પાવો.) ધુમાડો શાંત થઈ બચ ત્યારે ખાટી રહેલી અતીને નાખી ફરી વાર પણ ધુમાડો પાવો, તે ત્યાં સુધી કે જ્યાં

સુધી દોષની શુદ્ધિ થઈ બચ; ધુમાડો પાવાના ઉપાયનો આ વિધિ કહ્યો. ૬

ધુમાડો કેણે ન પીવો ?

તત્ત્વ શોકશ્રમભયામપૌષ્ણવિપરક્તપિત્તમદ-મૂર્છાદાહપિપાસાપાણ્ડુરોગતાલુશોષચ્છર્દિશિરોઽભિ-ધાતોદ્વારાપતર્પિતતિમિરપ્રમેહોદરાધ્માનોર્ધ્વવાતાત્ત્વા ચાલવૃદ્ધદુર્બલવિરિક્તાસ્થાપિતજાગરિતગર્ભિણીરૂક્ષ-ક્ષીણક્ષતોરસ્કમધુષ્ટતદધિદુગ્ધમત્સ્યમધ્યવાગૂપીતા-લ્પકાશ્ચ ન ધૂમમાસેવેન્ ॥ ૭ ॥

શોક, શ્રમ, ભય, ક્રોધ, ઉષ્ણ, વિષ, રક્ત-પિત્ત, મદ, મૂર્છા, દાહ, તરસ, પાંડુરોગ, તાલુ-શોષ, જાલદી, માથાના અભિધાત, ઓડકાર, તિમિર, પ્રમેહ, ઉદરરોગ, આધ્માન કે જર્ઘ્ન-વાતથી પીડાયેલાએ ધુમાડો પીવો નહીં; જણે લંઘન કર્યું હોય તેણે, ખાળકે, વૃદ્ધે, કુખ્બળે, રચ લીધેલાએ, જેને નિર્ઘ્રાસ્તિ દેવામાં આવેલ હોય તેણે, ઉભગરાવાળાએ, ગર્ભિણીએ, રક્ષ શરીરવાળાએ, ક્ષીણ થયેલાએ, છાતીના ક્ષતવાળાએ, મધ, ઘી, દહીં, દૂધ કે માછલાં ખાધેલ હોય તેણે, મધ કે રાખ પીધેલાએ અને થોડા કક્ષવાળાએ ધુમાડો પીવો નહીં. ૭

સમય વગર ધુમાડો પીવાથી તુકસાન અકાલપીતઃ કુલ્લે ભ્રમમૂર્છાશિરોરુજઃ ।

પ્રાણત્રોત્ત્રાક્ષિજિહ્વાનામુપધાતં ચ દારુણમ્ ॥ ૮ ॥

સમય વગર પીવામાં આવેલો ધુમાડો શ્રમ, મૂર્છા, માથાની વેદના અને ઘ્રાણેન્દ્રિય, શ્રોતેન્દ્રિય, ચક્ષુષેન્દ્રિય તથા જીલના દારુણ ઉપધાત ઉત્પન્ન કરે છે. ૮

ધુમાડો પીવાના સમયો

આદ્યાસ્તુ ત્રયો ધૂમા દ્વાદશસુ કાલેષૂપાદેયાઃ । તથયા-ક્ષુતદન્તપ્રક્ષાલનનસ્યસ્નાનમોજનદિવાસ્વમ-મૈથુનચ્છર્દિમૂત્રોચારહસિતરુપિતશસ્ત્રકર્માન્તેષ્વિત । તત્ત્વ વિમાગો મૂત્રોચારક્ષવયુહસિતરુપિતમૈથુનાન્તેષુ

સ્નેહિકઃ, સ્નાનચ્છર્દનદિવાસ્વપ્નાન્તેષુ વૈરેચનઃ, દન્ત-
પ્રક્ષાલનનસ્યસ્નાનભોજનશશ્વકર્માન્તેષુ પ્રાયોગિક
ઈતિ ॥ ૧ ॥

છીંક ખાધા પછી, દંતોને ધોયા પછી,
નસ્ય લીધા પછી, સ્નાન કર્યા પછી, ભોજન કર્યા
પછી, દિવસની નિદ્રા કર્યા પછી, મૈથુન કર્યા
પછી, જલદી કર્યા પછી, મૂતરી કે ગ્રાંઠે જઈ
આવ્યા પછી, હસ્યા પછી, કોથ થયા પછી અને
શસ્ત્રક્રિયા કરાવ્યા પછી—એ બાર ક્રિયાઓ પછી
ધુમાડો પીવો. તેમાં વિભાગ આ છે : મૂતરી
કે ગ્રાંઠે જઈ આવ્યા પછી, છીંક ખાધા પછી,
હસ્યા પછી, કોથ કર્યા પછી અને અને મૈથુન કર્યા
પછી સ્નેહન ધુમાડો પીવો; સ્નાન કર્યા પછી,
જલદી કર્યા પછી અને દિવસની નિદ્રા કર્યા પછી
વૈરેચન ધુમાડો પીવો; દંતોને ધોયા પછી, નસ્ય
લીધા પછી, સ્નાન કર્યા પછી, ભોજન કર્યા
પછી અને શસ્ત્રક્રિયા કરાવ્યા પછી પ્રાયોગિક
ધુમાડો પીવો. ૯

સ્નેહન, વૈરેચન અને પ્રાયોગિકના ગુણો

તત્ત્વ સ્નેહનો વાતં શમયતિ, સ્નેહાદુપલેપાચ્છ ।
વૈરેચનઃ શ્લેષ્માણમુત્કેશ્યાપકર્પતિ, રૌક્ષ્યાત્તૈશ્વ્યા-
દૌશ્વ્યાદૈશ્વ્યાચ્છ । પ્રાયોગિકઃ શ્લેષ્માણમુત્કેશ્ય-
ત્યુત્કિષ્ટં ચાપકર્પતિ શમયતિ વાતં સાધારણત્વા-
ત્પૂર્વામ્યામિતિ ॥ ૧૦ ॥

સ્નેહન ધુમાડો સ્નિગ્ધ તથા ઉપલેપ
કરનાર હોવાથી વાયુનું શમન કરે છે. વૈરેચન
ધુમાડો રક્ષ, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ અને વિશદ
ગુણવાળો હોવાને લીધે કફને ઉત્કિષ્ટ કરી
બહાર ખેંચી લે છે. પ્રાયોગિક ધુમાડો ઉપર
કહેલા બન્ને ધુમાડા બંને હોવાને લીધે (સામાન્ય
રીતે) કફને ઉત્કિષ્ટ કરે છે, ઉત્કિષ્ટ કર્યા પછી
ખેંચી લે છે અને વાયુને શમાવે છે. ૧૦

ધુમાડો પીવાથી લાભ

ભવતિ ચાત્ર ॥

નરો ધૂમોપયોગાચ પ્રસન્નેન્દ્રિયવાદ્ધનાઃ ।

દૃઢકેશદિજશ્મશ્રુઃ સુગન્ધિવિશદાનનઃ ॥ ૧૧ ॥

આ વિપયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્ય-
તરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે : ‘ધુમાડાનો ઉપયોગ
કરવાથી માણસ પ્રસન્ન ઇન્દ્રિયોવાળો, પ્રસન્ન
વાલીવાળો, પ્રસન્ન મનવાળો, દૃઢ કેશવાળો, દૃઢ
દંતોવાળો, દૃઢ દાઢીમૂછવાળો અને સુગંધી તથા
સ્વચ્છ મુખવાળો થાય છે.’ ૧૧

ધુમાડો પીવાથી કયા રોગો ન થાય?

તથા કાસઘાસારોચકાસ્પોપલેપસ્વરમેદસુ-
લાસાવશ્વચધુવમથુતન્દ્રાનિદ્રાહતુમન્યાસ્તન્મપીનસ-
શિરોરોગકર્ણાક્ષિશૂલાનિ વાતકફનિમિત્તાશ્વાસ્ય
મુશ્વરોગો ન ભવન્તિ ॥ ૧૨ ॥

ધુમાડો પીનારા માણસને ખાંસી, શ્વાસ,
અરોચક, મોઢામાં ઉપલેપ, સ્વરમેદ, મોઢામાંથી
લાળનો સાવ, છીંકનો રોગ, જલદી, તંદ્રા, નિદ્રા,
હડપચીનું ઝલાઈ જવું, ઝોડનું ઝલાઈ જવું,
પીનસ, માથાનાં દરદો, કાનનાં શૂળો, નેત્રનાં શૂળો
તેમ જ વાયુ તથા કફથી થતા મુખરોગો પણ
થતા નથી. ૧૨

ધુમાડાના યોગ, અયોગ તથા અતિ-
યોગનાં લક્ષણો

તસ્ય યોગા યોગાતિયોગા વિજ્ઞાતવ્યસ્તત્ર
યોગો રોગપ્રશમનઃ, અતિયોગો રોગપ્રશમનસ્તા-
લુગલશોષપરિદાહપિપાસામૂર્છાભ્રમમદકર્ણાક્ષિદષ્ટિ-
નાસારોગદૌર્વિલ્યાન્યતિયોગો જનયતિ ॥ ૧૩ ॥

ધુમાડાના યોગ, અયોગ તથા અતિયોગનાં
લક્ષણો નીચે પ્રમાણે બહુવાં. જે રોગની શાંતિ
થઈ અથ તો બહુવું કે, ધુમાડાનો યોગ થયો છે;
જે રોગ શાંત ન થાય, તો બહુવું કે ધુમાડા-
નો અયોગ થયો છે અને તાળવામાં તથા

ગળામાં શોષ તથા દાહ થાય, તરસ લાગ્યા કરે, મૂર્છા આવે, ભ્રમ થાય, મીણુ ચડે, કાનના રોગ થાય, દંઠિના રોગ થાય, નાકના રોગ થાય અને દંઠિની કુખળતા થાય તો અણુવું કે ધુમાડાનો અતિયોગ થયો છે. ૧૩

પ્રાયોગિક વગેરે ધુમાડો પીવામાં વિશેષતા

પ્રાયોગિકં ત્રીંસ્ત્રીનુચ્છવાસાનાદદીત ઘુલના-
સિકામ્બ્યાં ચ પર્યાયાંસ્ત્રીંશ્ચતુરો વેતિ। સ્નેહિકં યાવ-
દશ્રુપ્રવૃત્તિઃ। વૈરેચનિકમાદોષદર્શનાત્। તિલતણ્ડ-
લ્યવાગૂપીતેન પાતવ્યો વામનીયઃ। ગ્રાસાન્તરેષુ
કાસઞ્ચ ઇતિ ॥ ૧૪ ॥

પ્રાયોગિક ધુમાડાની ત્રણ ત્રણ ફૂંક લેવી અને મૂઠવી; તેમાં ત્રણ કે ચાર વાર મોઢાથી લેવી અને ત્રણ કે ચાર વાર નાકથી લેવી. સ્નેહન ધુમાડો જ્યાં સુધી આંખોમાંથી આંસુ પડે ત્યાં સુધી પીવો. વૈરેચનિક ધુમાડો જ્યાં સુધી દોષ પડે ત્યાં સુધી પીવો. વામનીય ધુમાડો પ્રથમ તલ તથા ચોખ્ખાની રાખ પીને પછી પીવો. કાસઞ્ચ ધુમાડો ગ્રાસોના મધ્યમાં પીવો. ૧૪

વ્રણને ધુમાડો દેવાની રીત તથા ફળ
વ્રણધૂમં શરાવસમ્પુટોપનીતેન નેત્રેણ વ્રણમા-
નયેદ્વપનાદ્વેદનોપશમો વ્રણવૈશલ્યમાસ્ત્રાવોપશમઞ્ચ
ભવતિ ॥ ૧૫ ॥

વ્રણને ધુમાડો દેવી હોય, તો અંગારાથી સળગાવેલા કદને કાડિયાના સંપુટમાં નાખી ઉપલા કાડિયામાં કરેલા છિદ્રમાં નળી નાખીને વ્રણને ધુમાડો પહોંચાડવી. વ્રણને ધુમાડો દેવાથી વેદના શાંત થાય, વ્રણ સ્વચ્છ થાય અને સ્નાવ થતો બંધ પડે છે. ૧૫

નસ્યના વિધિના ઉપક્રમ

વિધિરેષ સમાસેન ધૂમસ્પામિહિતો મયા।
નસ્યસ્પાતઃ પ્રવક્ષ્યામિ વિધિં નિરવશેષતઃ ॥ ૧૬ ॥
મેં સંદેપથી ધુમાડાનો આ વિધિ કહ્યો. હવે

નસ્યનો વિધિ સંપૂર્ણ રીતે કહું છું. ૧૬

નસ્ય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ, ભેદો તથા પેદાભેદો

ઔપધમૌપધસિદ્ધઃ સ્નેહો વા નાસિકામ્બ્યાં
દીપત ઇતિ નસ્યમ્। તદ્ દ્વિવિધં રેચનં સ્નેહનં ચ।
તદ્દ્વિવિધમપિ પશ્ચઘા। તથા—નસ્યં શિરોવિરેચનં
પ્રતિમર્શોઽવપીઢઃ પ્રથમનં ચ। તેષુ નસ્યં પ્રધાનં
શિરોવિરેચનં ચ। નસ્યવિકલ્પઃ પ્રતિમર્શઃ, શિરો-
વિરેચનવિકલ્પોઽવપીઢઃ પ્રથમનં ચ। તતો નસ્ય-
શબ્દઃ પશ્ચઘા નિયમિતઃ। તત્ર યઃ સ્નેહનાર્થં શૂન્ય-
શિરસાં ગ્રીવાસ્કધોરસાં વલજનનાર્થં દષ્ટિપ્રસાદજ-
નનાર્થં વા સ્નેહો વિધીયતે તસ્મિન્વૈશેષિકો નસ્ય-
શબ્દઃ ॥ ૧૭ ॥

જે ઔપધ અથવા ઔપધથી પકવેલો સ્નેહ નાકમાં દેવામાં આવે છે, તે નસ્ય કહેવાય છે. રેચન (દોષ પાડનાર) અને સ્નેહન (સ્નિગ્ધ કરનાર) એ રીતે નસ્યના મુખ્ય બે ભેદ છે. એ બે ભેદોના પણ પાછા નસ્ય, શિરોવિરેચન, પ્રતિ-
મર્શ, અવપીડ અને પ્રથમન એ પાંચ ભેદો થાય છે. તેઓમાં નસ્ય અને અને શિરોવિરેચન એ બે મુખ્ય છે. પ્રતિમર્શ નસ્યનો ભેદ છે અને અવપીડ તથા પ્રથમન એ બે શિરોવિરેચનના ભેદો છે. આ પ્રમાણે જોઈ નસ્ય શબ્દ પાંચ પ્રકારોને લાગુ પડે છે, તો પણ પાંચ પ્રકારોમાંનો પહેલો (વૈશેષિક) નસ્ય શબ્દ છે, તે સ્નેહને લાગુ પડે છે, કે જે સ્નેહ શૂન્ય થયેલાં મસ્તકોનું સ્નેહન કરવા; ડોક, કાંધ તથા છાતીને બળયુક્ત કરવા અને દંઠિને સ્વચ્છ કરવા અપાય છે. ૧૭

વૈશેષિક નસ્ય (પહેલા નસ્ય) ના વિષયો

તત્તુ નસ્યં દેયં વાતામિભૂતે શિરસિ દન્ત્વકેશ-
શ્મશ્રુપાતદારુણકર્ણશૂલકર્ણદ્વેષદિતિમિસ્વરોપઘાત-
નાસારોગાસ્યશોષાપવાહુકાકાલવલીપલિતપ્રાદુર્મા-
વકુચ્છપ્રવોવેષુ વાતપૈત્તિકેષુ મુલરોગેષ્વન્યેષુ ચ
વાતર્ષિચરદ્રવ્યસિદ્ધેન સ્નેહેનતિ ॥ ૧૮ ॥

માથુ' વાયુથી દુખ્યા કરતું હોય, દાંત, કેશ કે દાદીમૂછના વાળો પડી જતા હોય, કાનમાં દારુણ શૂળ નીકળતું હોય, કર્ણકેવેડ નામનો કાનનો રોગ થયેલ હોય, તિમિર હોય, સ્વરનો ઉપધાત થયો હોય, નાકનો રોગ થયેલ હોય, મુખરોપ હોય, અર્ષબાહુક થયેલ હોય, સમય પ્રાપ્ત થયા વગર શરીરે કરચલી તથા પળિયાં પ્રકટ થયાં હોય, આંખો માંડ માંડ જાડતી હોય, વાયુ તથા પિત્ત સંબંધી મુખરોગો થયા હોય કે એવા જ બીજા રોગો થયા હોય, તો વાયુ તથા પિત્તહર દ્રવ્યોથી પકવેલા સ્નેહથી નસ્ય દેવું.

શિરોવિરેચન(બીજા નસ્ય)ના વિષયો

શિરોવિરેચન શ્લેષ્મણાભિવ્યાપ્તતાલુકણ્ઠશિર-સામરોચકશિરોગૌરવશૂળપીનસાર્દાવિમેદક્રમિપ્રતિ-ર્યાયાપસ્મારગન્ધાજ્ઞાનેશ્વન્યેષુ ચોર્ધ્વજ્વગતેષુ કફજેષુ વિકારેષુ શિરોવિરેચનદ્રવ્યૈસ્તત્સિદ્ધેન વા સ્નેહેનેતિ ॥ ૧૯ ॥

તાળુ, ગળું કે માથું કંઈથી વ્યાપ્ત થયેલ હોય, અરોચક થયેલ હોય, માથામાં ભારેપણું કે શૂળ ઉત્પન્ન થયેલ હોય, પીનસ થયેલ હોય, આધાશીશી થયેલ હોય, માથામાં કૃમિઓ પડ્યાં હોય, શરદી થયેલ હોય, અપરમાર થયેલ હોય, ગંધની ખબર પડતી ન હોય કે ડોકની હાંસડીથી ઉપરના મસ્તક સુધીના પ્રદેશોમાં કંઈ સંબંધી બીજા કોઈ વિકારો ઉત્પન્ન થયા હોય, તો (સૂત્ર-સ્થાનના ૩૯મા અધ્યાયના ૮મા વિષયમાં કહેલાં) શિરોવિરેચન દ્રવ્યોથી અથવા તે દ્રવ્ય વડે પકવેલા સ્નેહથી શિરોવિરેચન (માથાને દોષોથી ખાલી કરનાર) નસ્ય દેવું. ૧૯

ઉપર કહેલાં બંને નસ્યોના સમયો

તૃતૈતદ્વિવિધમસુક્તવતોજ્જ્વલાલે પૂર્વાહ્નિ શ્લેષ્મરોગિણાં મધ્યાહ્ને પિત્તરોગિણામપરાહ્ને વાત-રોગિણામ્ ॥૨૦॥

ઉપર કહેલાં બે નસ્યોમાંથી કોઈ નસ્ય દેવું હોય તો માણસ જમ્યો ન હોય તે સમયે અને તેને જમવાનો વખત થાય ત્યારે દેવું. કંઈ સંબંધી રોગવાળાને સવારમાં, પિત્ત સંબંધી રોગવાળાને બપોરે અને વાયુ સંબંધી રોગ-વાળાને સાંજના સમયમાં દેવું. ૨૦

શિરોવિરેચન નસ્યનું વિધાન

અથ પુરુષાય શિરોવિરેચનીયાય દન્તકાઠ-ધૂમપાનામ્યાં વિશુદ્ધવક્ત્રસ્રોતસે પાણિતાપરિસ્ત્રિ-ન્નમૃદિતમલકપોલલલાટપ્રદેશાય વ્રાતાતપરજોહીન-વેશ્મન્યુચાનશાયિને પ્રસારિતકરચરણાય કિંચિત્ પ્રવિલમ્બિતશિરસે વસ્ત્રાચ્છાદિતનેત્રાય વામહસ્ત-પ્રદેશિન્યગ્રોત્રામિતનાસાગ્રાય વિશુદ્ધસ્રોતસિદક્ષિ-ગહસ્તેન સ્નેહશુષ્ણામ્બુતત્સં રજતસુવર્ણતામ્રમૃત્પાત્ર-શુકીનામન્યતમસ્થં શુક્ત્યા પિચુના વા સુશોષ્ણ-મદ્રુતમાસિશ્વેદવ્યવચ્છિન્નધારં યથા નેત્રે ન પ્રાપ્નોતિ ॥ ૨૧ ॥

જને શિરોવિરેચન નસ્ય દેવાનું હોય તે માણસના મુખના સ્રોતોને ઘાતણ તથા ધૂમપાનથી સ્વચ્છ કરાવી, તેનાં ગળું, કપાળ તથા લલાટને ગરમ કરેલા હાથના શેઠથી સારી પેઠે સ્વેદિત કરી તથા સ્નેહ વડે સારી પેઠે ચોળી, વાયુ, તડકો તથા રજ વગરના ઘરમાં તેને છતો સુવડાવી, હાથપગ લાંબા કરાવી, માથાને કાંઈક લટકતું રખાવી, વસ્ત્ર વડે આંખોને ઢાંકી દઈ, કાંબા હાથની તર્જનીના અગ્ર વડે નાકની અણીને જાંચી કરાવી રૂપાના, સુવર્ણના, ત્રાંબાના કે માટીના પાત્રમાં કે છીપમાં રાખેલા, જના પાણીથી ગરમ કરેલા અને સહેવાય તેવી ગરમીવાળા સ્નેહને એ માણસના શુદ્ધ કરાવેલા નાકમાં જમણા હાથ વડે છીપ કે રૂપા પૂમડાથી, ઝડપ ન કરતાં તથા ધારને ટૂટવા ન દેતાં એવી રીતે રેડવો કે જ રીતે નેત્રોમાં તેનો રગડો બંધ નહિ. (કવાથાદિક

નાખવું હોય તોપણ એ પ્રમાણે જ નાખવું.
અઢારમા વિષયમાં કહેલું નસ્ય દેવું હોય, તોપણ
તેમાં યોગ્ય જણાય તેટલું આ પ્રમાણે જ વિધાન
કરવું.) ૨૧

શેગીએ નસ્ય લેતાં ચેષ્ટા ન કરવી
સ્નેહેસ્વસિચ્યમાને તુ શિરો નૈવ પ્રકમ્પયેત્ ।
ન કુપ્યેન્ન પ્રમાપેષ્ચ ન ક્ષુયાન્ન હસેત્તથા ॥
एतैर्हि विहतः स्नेहो न सम्पक्प्रतिपद्यते ।
ततः कासप्रतिश्यायशिरोऽक्षिगदसम्भवः ॥૨૨॥

નાકમાં સ્નેહ કે ક્વાથાદિક નસ્ય દેવાતું
હોય, તે સમયે શેગીએ માથું ન જ હલાવવું,
કોપ ન કરવો, ભાષણ ન કરવું, છીંક ન ખાવી
અને હસવું પણ નહિ; કેમ કે માથું હલાવવા
વગેરેથી સ્નેહાદિકનો વિધાત થાય છે અને વિધાત
પામેલું સ્નેહાદિક જ્યાં પહોંચવું બેઈએ ત્યાં
ખરાખર પહોંચતું નથી. સ્નેહાદિક ખરાખર ન
પહોંચતાં આડુંઅવળું જવાથી ખાંસી, શરદી,
માથાના તથા નેત્રના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૨

સ્નેહાદિક પ્રવાહીના નસ્યની માત્રા

તસ્ય પ્રમાણમદૌ વિન્દવઃ પ્રદેશિનીપર્વદ્રયનિઃ-
સ્રુતાઃ પ્રથમમાત્રા દ્વિતીયા પદ્ વિંદવસ્ત્રુતીયા ચત્ત્વારો
વિંદવ इत्येतास्तिष्ठो માત્રા યથાવલં પ્રયોજ્યાઃ ॥

એ સ્નેહાદિક પ્રવાહીનું નસ્ય દેવું હોય, તો
દરેક નાકમાં આઠ આઠ ટીપાં નાખવાં એ ઉત્તમ
માત્રા છે; છ ટીપાં નાખવાં એ મધ્યમ માત્રા છે
અને ચાર ચાર ટીપાં નાખવાં એ છેલ્લી માત્રા છે.
તજની આંગળીને સ્નેહાદિકમાં તેનાં બે પર્વ
(આંકા) સુધી બેળી, તે આંગળીમાંથી જેટલું
પ્રવાહી પડે તે એક બિંદુ (ટીપું) ગણાય છે.
આ માત્રાઓનો શેગીના બળને અનુસરી ઉપયોગ
કરવો. (ભોજ કહે છે કે, સ્નેહન નસ્યમાં આથી
ખમણી માત્રા કરવી.) ૨૩

નસ્યને ગળી ન જતાં થૂંકી નાખવું
સ્નેહનસ્યં નોપગિલેત્કથંચિદપિ બુદ્ધિમાન્ ॥
शृङ्गाटकममिष्ठान्वय निरेति वदनाद्यथा ।
कफोक्लेशमयाचैनं निष्ठीवेदविधारयन् ॥૨૪॥

નસ્યને કાઈ રીતે પણ ગળી જવું નહિ.
નાક, કાન તથા નેત્રને વધ કરનારી શિરાઓનાં
મધ્ય કે જે શૂંગાટક કહેવાય છે, તેને સારી પેઠે
લીંબવીને નસ્ય મોઢામાં આવે કે તુરત જ તેને
જરા પણ ન રોકતાં કાપે કે જમણે પકપે થૂંકી
નાખવું. એ ગળી જવામાં આવે તો કંકનો
ઉત્કલેશ થાય છે. ૨૪

નસ્ય દેવાયા પછીનું કર્મ તથા પરેશ
दत्ते च पुनरपि संस्वेद्य गलकपोलादीन्धूम-
मासेवयेत् भोजयेच्चैनमभिष्यन्दि, ततोऽस्याचारि-
कमादिशेत् । रजोधूमस्नेहातपमद्यद्रवपानशिरः-
स्नानातियानक्रोधादिनि च परिहरेत् ॥૨૫॥

નસ્ય દીધા પછી ફરી વાર પણ ગળા તથા
કપાળ વગેરેનું સ્વેદન તથા તેલથી મર્દન કરવું,
ધુમાડો પાવો, ઉપલેપ કરનારું અન્ન જમાડવું
અને પછી તે માણસને આચારાદિક બતાવી
દેવું. જણે નસ્ય લીધું હોય તે માણસે રજનો,
અશિના ધુમાડાનો, સ્નેહનો, તડકાનો, મધનો,
પ્રવાહી પીવાનો, માથે નાહવાનો અત્યંત કરવાનો
અને ક્રોધાદિકનો ત્યાગ કરવો. ૨૫

(વૈશેષિક) નસ્યનાં યોગનાં લક્ષણો તથા ચિકિત્સા
તસ્ય યોગાતિયોગાયોગાનામિદં વિજ્ઞાનં ભવતિ-
લાઘવં શિરસો યોગે સુલ્લસ્યપ્રવોધનમ્ ।
विकारोपशमः शुद्धिरिन्द्रियाणां मनःसुखम् ॥
कफप्रसेकः शिरसो गुस्तेन्द्रियविभ्रमः ।
लक्षणं मूर्च्छ्यतिलिग्वे रूक्षं तत्रावचारयेत् ॥
अयोगे च वैगुण्यमिन्द्रियाणां च रूक्षता ।
रोगाशान्तिश्च तत्रेष्टं भूयो नस्यं प्रयोजयेत् ॥૨૬॥
એ વૈશેષિક નસ્યનો સમ્યગ્યોગ થયો હોય

તો માથું હલકું થાય, સુખથી નિદ્રા આવે, સુખથી જગાય, વિકારો શાંત થાય, ઇંદ્રિયો શુદ્ધ થાય અને મનમાં આનંદ થાય છે.

જે વૈશેષિક નસ્યનો અતિયોગ થયો હોય તો કંકનો સાવ થાય, માથું ભારે થાય અને ઇંદ્રિયોનો વિભ્રમ થાય છે. આ અતિયોગ થયો હોય તો પાશું રક્ષ નસ્ય દેવું.

જે વૈશેષિક નસ્યનો હીનયોગ થયો હોય, તો વિગુણપણું થાય, ઇંદ્રિયોની રક્ષતા થાય અને શેગની શાંતિ થતી નથી. આ પ્રમાણે અયોગ થયો હોય તો ફરી વાર નસ્ય દેવું. ૨૬

શિરોવિરેચન નસ્યનાં લક્ષણો તથા ચિકિત્સા નસ્યે વ્રીણુપદિદ્વાનિ લક્ષણાનિ પ્રયોગતઃ । શુદ્ધહીનાતિસંજ્ઞાનિ વિશેષાચ્છાત્ત્વચિન્તકૈઃ ॥ લાઘવં શિરસઃ શુદ્ધિઃ સ્રોતસાં વ્યાધિનિર્જયઃ । ચિત્તેન્દ્રિયપ્રસાદઃ શિરસઃ શુદ્ધિલક્ષણમ્ ॥ કણ્ઠપદેહૌ ગુરુતા સ્રોતસાં કફસંસ્રવઃ । મૂર્ધ્નિ હીનવિશુદ્ધે તુ લક્ષણં પરિકીર્તિતમ્ ॥ મસ્તુલ્કજ્ઞાગમો વ્રાતવૃદ્ધિરિન્દ્રિયવિભ્રમઃ । શૂન્યતા શિરસશ્ચાપિ મૂર્ધ્નિ ગાદવિરેચિત્તે ॥ હીને તુ શુદ્ધે શિરસિ કફવાતઘમાચરેત્ । અતિશુદ્ધે તુ શિરસિ સર્પિર્નસ્યં નિપેચયેત્ ॥ ૨૭ ॥

શાસ્ત્રનું ચિંતન કરનારાઓએ પ્રયોગ ઉપરથી શિરોવિરેચન નસ્યના સમ્યક્, હીન અને અતિયોગનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે કહ્યાં છે:

શિરોવિરેચન નસ્યનો સમ્યગ્યોગ થયો હોય, તો માથું હલકું થાય, સ્રોતોની શુદ્ધિ થાય, વ્યાધિ નષ્ટ થઈ જાય અને ચિત્ત તથા ઇંદ્રિયો પ્રસન્ન થાય છે.

શિરોવિરેચન નસ્યનો હીનયોગ થયો હોય, તો માથામાં ખરજ આવે, કંકનો લેપ થાય, ભારે પણું થાય અને સ્રોતોમાંથી કંકનો સાવ થાય છે.

શિરોવિરેચન નસ્યનો અતિયોગ થયો હોય, તો માથાના મગજનો સાવ થાય, વાયુની વૃદ્ધિ થાય, ઇંદ્રિયોનો વિભ્રમ થાય અને માથાની શૂન્યતા થાય છે.

શિરોવિરેચન નસ્યનો હીનયોગ થયો હોય તો કંક તથા વાયુને હણનારી યોજના કરવી અને અતિયોગ થયો હોય તો ધીનું નસ્ય દેવું. ૨૭

હોય પ્રમાણે નસ્યના કાળનો નિયમ
 एकान्तरं द्रव्यन्तरं वा सप्ताहं वा पुनः पुनः ।
 एकविंशतिरात्रं वा यावद्वा साधु मन्थते ॥
 मास्तेनाभिभूतो वात्यन्तं यः स्यात्तु मानवः ।
 द्विकालं चापि दातव्यं नस्यं तस्य विजानता ॥ २८

હોપની અધિકતા જોવામાં આવે, તો તે અધિકતાના પ્રમાણને અનુસરી વચમાં એક એક અથવા બધાં દિવસનું અંતર રાખી, સાત અથવા એકવીસ દિવસ સુધી અથવા જે મુદત યોગ્ય લાગે ત્યાં સુધી નસ્ય આપ્યા કરવું. જે માણસ વાયુથી અત્યંત પરામલ પામ્યો હોય, તેને તો પ્રવીણ વૈદે એક એક દિવસમાં બધાં વખત પણું નસ્ય દેવું. ૨૮

અવપીડ તથા પ્રથમન નસ્યનું વિધાન
 अवपीडं तु शिरोविरचनवदमिष्यन्दसर्पदष्ट-
 विसंज्ञेभ्यो दद्याच्छिरोविरचनद्रव्याणामन्यतममव-
 पीड्यावपिष्य चेतोविकारकृमिविषामिपचानां चूर्णं
 प्रथमेत् ॥ २९ ॥

જનું માથું કંક તથા મેદથી વ્યાપ્ત થયું હોય તેને, જને સર્પદંશ થયો હોય તેને અને જે સંજ્ઞારહિત થયો હોય તેને અવપીડ નસ્ય દેવું. પીપર તથા વાવડિંગ વગેરે શિરોવિરેચન દ્રવ્યોમાંના કોઈ દ્રવ્યનો કંક કરી તેને નિચાવી રસ કાઢીને તે રસનું, શિરોવિરેચન નસ્યના વિધિ પ્રમાણે જે નસ્ય દેવાય તેને અવપીડ નસ્ય કહે છે. ચિત્તના વિકારવાળાને, માથામાં કૃમિવાળાને

અને વિષથી વ્યાપ્ત થયેલાને પ્રથમન નસ્ય દેવું.
(પીપર તથા વાવડિંગ વગેરે શિરોવિરેચન દ્રવ્યો-
માંના કોઈ દ્રવ્યનું ખારીક ચૂર્ણ કરી, છ
આંગળ લાંબી બે મોઢાંવાળી નળીમાં અડતાલીસ
અણોટીભાર એ ચૂર્ણ ભરી મોઢાની ફૂંક દઈને
તે ચૂર્ણ નાકમાં ચઢાવી દેવું, એ પ્રથમન નસ્ય
કહેવાય છે. ઉપરોક્ત નસ્યો શિરોવિરેચનના
ભેદો છે.) ૨૯

વૈશેષિક (સ્નેહન) નસ્યના પ્રકારાંતરરૂપ
ખુંહણ નસ્ય

શર્કરેશ્વરસક્ષીરઘૃતમાંસરસાનામન્યતમંક્ષીણાનાં
શોણિતપિત્તે ચ વિદધ્યાદ્ ॥ ૩૦ ॥

ક્ષીણુ થયેલાં માણસો અને રક્તપિત્તવાળાં
માણસોને સાકરનું પાણી, શેરડીનો રસ, દૂધ, ઘી
અને માંસના રસમાંના કોઈ પદાર્થનું નસ્ય દેવું.

સ્નેહાનું શિરોવિરેચન નસ્ય કેને દેવું ?

કૃશદુર્બલમીરૂણાં સુકુમારસ્ય યોષિતામ્ ।

શૃતાઃ સ્નેહાઃ શિરશ્ચુદ્ધયૈકલ્પસ્તેભ્યો યથા હિતઃ ॥ ૩૧ ॥

જમ ખીબાં માણસોને કલ્પનું શિરોવિરેચન
નસ્ય વિશેષ હિતકારી છે, તેમ કૃશ, દુર્બળ,
ખીકણ અને સુકુમાર સ્ત્રીઓને પકવેલા સ્નેહાનું
શિરોવિરેચન નસ્ય વિશેષ હિતકારી છે. ૩૧

નસ્ય કેને તથા ક્યારે ન દેવું ?

નસ્યેન પરિહર્તવ્યો મુક્તવાનપતર્પિતોઽસ્યર્થ-
તરુણપ્રતિશ્યાયી ગર્ભિણી પીતસ્નેહોદકમઘદ્રવોઽ-
જીર્ણાં દત્તચસ્તિઃ ક્રુદ્ધો માર્ગસ્તુપિતઃ શોકાભિ-
ભૂતઃ શ્રાન્તો વાલો વૃદ્ધો વેગાવરોષિતઃ શિરઃ-
સ્નાતઃ સ્નાતુકામચ્ચેતિ । અનાર્ત્તવે ચાષ્ટે નસ્યધૂમૌ
પરિહરેત્ ॥ ૩૨ ॥

જેણે ભોજન ક્યું હોય તેને, જેણે લંધન
ક્યું હોય તેને, અત્યંત તાજી શરદીવાળાને,
ગર્ભિણીને, જેણે સ્નેહ, જળ, મધ કે બીજું કોઈ
પ્રવાહી પીધું હોય તેને, અજીર્ણવાળાને, જેને

ખસિત દેવામાં આવી હોય તેને, કોઇ પામેલાને,
ઝેરથી પીડાયેલાને,^૧ તરસ્યાને, શોકથી ધેરાયેલાને,
થાકેલાને, સાત વર્ષથી ઓછી ઉંમરના બાળકને,
એંસી વર્ષથી અધિક ઉંમરના વૃદ્ધને, મૂત્રાદિકની
હાજતવાળાને, માથે નાહેલાને અને માથે
નાહવાની ઇચ્છાવાળાને નસ્ય દેવું નહિ. (વાગ્બટ
કહે છે કે, તેઓને પણ નસ્યથી જ મટે એવો
ભયંકર રોગ ઉત્પન્ન થયો હોય તો નસ્ય દેવું.)
જતુ વગર વાદળાંઓનો ધનધોર થયો હોય તે
સમયે પણ નસ્ય દેવું નહિ અને ધૂમપાન પણ
કરાવવું નહિ. (આવશ્યક જણાય તો એવા સમયે
પણ નસ્ય દેવું તથા ધૂમપાન પણ કરાવવું.) ૩૨

વૈશેષિક તથા વૈરેચનિક નસ્યની

વ્યાપ્તિઓ અને ચિકિત્સા

તત્ર હીનાતિમાત્રાતિશીતોષ્ણસહસાપ્રદાનાદ-
તિપ્રવિલમ્બિતશિરસ ઈચ્છિયતો વિચલતોઽમ્યવહ-
રતો વા પ્રતિપિદ્મપ્રદાનાચ વ્યાપદો ભવન્તિ તૃષ્ણો-
દ્વારાદયો દોષનિમિત્તાઃ ક્ષયજાશ્ચ ।

ભવતશ્ચાત્ર ।

નસ્યે શિરોવિરેકે ચ વ્યાપદો દ્વિવિધાઃ સ્મૃતાઃ ।

દોષોત્કેશાત્ક્ષયાચ્ચ વિજ્ઞેયાસ્તા યથાક્રમમ્ ॥

દોષોત્કેશનિમિત્તાસ્તુ જયેચ્છમનશોધનૈઃ ।

અથ ક્ષયનિમિત્તાસુ યથાસ્વં વૃંહણં હિતમ્ ॥૩૩॥

હીનયોગથી, અતિયોગથી, અતિ શીતથી,
અતિ ઉષ્ણથી, ઝડપથી, અત્યંત લટકતા માથા-
વાળાને, નાકથી શ્વાસને જાગ્યા ચડાવવા લાગેલાને,
ચલિત થતાને, ભોજન કરતાને અને નસ્યના
નિષેધવાળાને તથા નિષેધ કરાયેલાને દેવાયાથી
વૈશેષિક તથા શિરોવિરેચન નસ્યથી તરસ તથા
ઝાડકાર વગેરે વ્યાપ્તિઓ થાય છે. વૈશેષિક
નસ્યમાં દોષનો ઉત્કેશ થવાને લીધે અને વૈરે-

૧ ઝેરથી પીડાયેલાને અવપીડ તથા પ્રથમન નસ્ય
દેવાનું તો ઉપરના ૨૬મા વિષયમાં ક્યું છે.

અનિઠ નસ્યમાં દોષનો ક્ષય થવાને લીધે એ વ્યાપત્તિઓ થાય છે.

આ વિષયમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે : 'વેશેષિક નસ્યમાં દોષના ઉત્કલેશને લીધે અને વૈરેચનિક નસ્યમાં દોષના ક્ષયને લીધે વ્યાપત્તિઓ થાય છે. એ વ્યાપત્તિઓ દોષના ઉત્કલેશથી થયેલી હોય, તો સંશયનો તથા સંશોધનોથી તેઓને ટાળવી અને દોષના ક્ષયથી થયેલી હોય, તો ક્ષય પામેલા દોષનું ખૂંદણ કરવું હિતકારી થાય છે.' ૩૩

પ્રતિમર્શના (વેશેષિક અથવા સ્નેહન નસ્યનો ભેદ) સમયો તથા સમય પરત્વે ગુણો

પ્રતિમર્શશ્વતુર્દશસુ કાલેષૂપાદેયઃ । તદ્વથા-
કલ્યોત્થિતેન પ્રક્ષાલિતદન્તેન ગૃહાન્નિર્ગચ્છતા
વ્યાયામવ્યવાયાધ્વપરિશ્રાન્તેન મૂત્રોચારકવલાજ્જ-
નાન્તેન્મુક્તવતા છર્દિતવતા દિવાસ્મૃતિયતેન સાયં
ચૈતિ । તત્ર કલ્યોત્થિતેનાસેવિતઃ પ્રતિમર્શો રાત્રા-
વુપચિતં નાસાસ્રોતોગતં મલમુપહન્તિ મનઃપ્રસાદં
ચ કરોતિ । પ્રક્ષાલિતદન્તેનાસેવિતો દન્તાનાં દ્વદતાં
વદનસૌગન્ધ્યં ચાપાદયતિ । ગૃહાન્નિર્ગચ્છતા સેવિતો
નાસાસ્રોતસઃ ક્ષિન્નતયા રજો ધૂમો વા ન વાયતે ।
વ્યાયામાન્મૈથુનાદધ્વનશ્ચ પરિશ્રાન્તેનાસેવિતઃ શ્રમ-
મુપહન્તિ । મૂત્રોચારાન્તે સેવિતો દ્વેર્ગુરુત્વમપન-
યતિ । કવલાજ્જનાન્તે સેવિતો દર્દિ પ્રસાદયતિ ।
અમુક્તવતા સેવિતઃ સ્રોતસાં વિશુદ્ધિં લઘુતાં ચાપા-
દયતિ । વાન્તેનાસેવિતઃ સ્રોતોવિલગ્નં શ્રેષ્ઠમાગમપોહ્ય
મત્તકારુક્ષામાપાદયતિ । દિવાસ્મૃતિયતેનાસેવિતો
નિદ્રાશેષં ગુરુત્વં મલં ચાપોહ્ય ચિત્તેકાગ્યં જનયતિ ।
સાયં ચાસેવિતઃ સુલ્હનિદ્રાપ્રવોષં ચૈતિ ॥ ૩૪ ॥

(નાસિકાના પ્રત્યેક છિદ્રમાં ફક્ત બધ્મો ટીપાં
સ્નેહ નાખવામાં આવે, એ પ્રતિમર્શ નસ્ય કહેવાય
છે, એમ વાગ્મટ કહે છે; પણ આ અંથમાં તો
પ્રતિમર્શનું બુદ્ધ પ્રમાણ આપ્યું છે, તે નીચેના

વિષયમાં બુઝો.) પ્રભાતમાં શયનમાંથી જાડીને,
દાંતો ધોઈને, ધરમાંથી બહાર નીકળતાં, કસરત,
મૈથુન અને પંથ કરવાથી થાક્યા પછી, મૂતરી
આવીને, ઝાડે જઈ આવીને, કવલના અંતમાં,
અંજન આંજ્યા પછી, જમ્યા પહેલાં, જલદી કર્યા
પછી, દિવસની નિદ્રા કર્યા પછી અને સાયંકાળે,
એમ ચોક્કસ સમયે પ્રતિમર્શ નસ્ય લેવું.

પ્રભાતમાં શયનમાંથી જાડીને પ્રતિમર્શનું
સેવન કરવામાં આવે, તો તે પ્રતિમર્શ રાતમાં
જ થયેલા નાકના સ્રોતના મળને ટાળે છે અને
મનને પ્રસન્ન કરે છે.

દાંતો ધોયા પછી (દાંતણુ કર્યા પછી)
પ્રતિમર્શનું સેવન કરવામાં આવે, તો તે પ્રતિમર્શ
દાંતને દૃઢ કરે છે અને મોઢાને સુગંધિત કરે છે.

ધરમાંથી બહાર નીકળતાં પ્રતિમર્શનું સેવન
કરવામાં આવે, તો તેથી નાકના સ્રોત બીનાશ-
વાળા રહે છે કે જથી રજ કે ધુમાડો કશી હરકત
કરી શકતાં નથી.

કસરત કરવાથી અથવા મૈથુન કે પંથ
કરવાથી થાકી ગયા પછી પ્રતિમર્શનું સેવન
કરવામાં આવે, તો તેથી શ્રમ નષ્ટ થાય છે.

મૂતરી આવી તથા ઝાડે જઈ આવીને
પ્રતિમર્શનું સેવન કરવામાં આવે, તો દષ્ટિનું
ભારેપણું મટી જાય છે.

કવલના અંતમાં તથા અંજન આંજ્યા
પછી પ્રતિમર્શનું સેવન કરવામાં આવે, તો તેથી
દષ્ટિ સ્વચ્છ થાય છે.

જમ્યા પહેલાં પ્રતિમર્શનું સેવન કરવામાં
આવે, તો તેથી સ્રોતોની શુદ્ધિ અને હલકાપણું
થાય છે.

જલદી કર્યા પછી પ્રતિમર્શનું સેવન
કરવામાં આવે, તો તેથી સ્રોતોમાં વળગી રહેલો
કફ દૂર થઈ જમવાની ઇચ્છા થાય છે.

દિવસની નિદ્રા કર્યા પછી પ્રતિભર્શનું
સેવન કરવામાં આવે, તો તેથી બાકી રહેલી
નિદ્રા, બારેપણું તથા મેલ દૂર થઈ ચિત્તની
એકાગ્રતા થાય છે.

સાચકાળે પ્રતિભર્શનું સેવન કરવામાં
આવે, તો સુખથી નિદ્રા આવે અને સુખથી
જગાય છે. ૩૪

પ્રતિભર્શ નસ્યનું પ્રમાણ

ઈપદુચ્છિવતઃ સ્નેહો યાવદ્વક્ત્રં પ્રપદતે ।

નસ્યે નિપિક્તં તં વિદ્યાત્પ્રતિભર્શં પ્રમાણતઃ ॥૩૫॥

જરાક ડાચો શ્વાસ લેતાં નાકમાંથી મોઢામાં
આવે તેટલો સ્નેહ નાસિકાનાં બન્ને છિદ્રોમાં
નાખવો, એ પ્રતિભર્શનું પ્રમાણ સમજવું. ૩૫

નસ્ય લેવાથી થતા લાભો

નસ્યેન રોગાઃ શામ્યન્તિ નરાણામૂર્જ્વજનુજાઃ ।

ઇન્દ્રિયાણાં ચ વૈમલ્યં કુર્યાદાસ્યં સુગન્ધિ ચ ॥

હનુદન્તશિરોગ્રીવાત્રિકવાહરસાં વલમ્ ।

વલીપલિતલાલિલવ્યજ્ઞાનાં ચાપ્યસમ્મવઃ ॥૩૬॥

નસ્ય લેવાથી ડોકની હાંસડી ઉપરના મસ્તક
સુધીના ભાગોમાં થયેલા રોગો શાંત થાય, ઇન્દ્રિયો
નિર્ભજ થાય, મોઢું સુગંધી થાય, શરીરમાં
કરચલીઓ પડતી નથી, સફેદ વાળ આવતા નથી,
ઠાલ કે દાઝ પડતી નથી અને હડપચી, દાંતો,
માથું, ડોક, ખરડાનું ત્રિક, બાહુ તથા છાતીને
બળ પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૬

ઢાંચા ઉપર નસ્યનાં સ્નેહો તથા તેલનું વિધાન
તૈલં કપે સવાતે સ્પાત્કેવલે પવને વસામ્ ।

દદ્યાત્સર્પિઃ સદા પિત્તે મજ્જાનં ચ સમાસ્ત્રો ॥

ચતુર્વિધસ્ય સ્નેહસ્ય વિધિરેષ પ્રકીર્તિતઃ ।

શ્લેષ્મસ્થાનાવિરોધિત્વાતેષુ તૈલં પ્રશસ્યતે ॥૩૭॥

એ કફ વાયુ સહિત હોય તો તેલનું, એકલો
વાયુ હોય તો ચરબીનું, એકલું પિત્ત હોય તો
સર્વદા ધીનું અને વાયુ સહિત પિત્ત હોય તો હાડ-

કાની અંદરના મજ્જા નામના સ્નેહનું નસ્ય દેવું.
નસ્યમાં આ ચાર પ્રકારના સ્નેહનું વિધાન કહ્યું.
સ્વસ્થ માણસને નિત્ય નસ્ય દેવામાં તો તેલનો જ
ઉપયોગ કરવો વધારે ઠીક છે; કારણ કે માથું
કઠનું સ્થાન છે અને તેલ કફ ટાળનાર છે. બીજા
સ્નેહો કઠનો વિરોધી નથી. ૩૭

કવલના પ્રકરણનો ઉપક્રમ

અતઃ પરં પ્રવક્ષ્યામિ કવલગ્રહણે વિધિમ્ ॥ ૩૮ ॥

નસ્યનું પ્રકરણ સમાપ્ત થયું. હવે કવલના

તથા ડાંગળાના વિધિનું પ્રકરણ કહું છું. ૩૮

કવલના ચાર લેહો, લક્ષણો અને ઉપયોગ

ચતુર્દા કવલઃ સ્નેહી પ્રસાદી શોધિરોપણૌ ॥

લિગ્ધોષ્ણૌઃ સ્નેહિકો વાતે સ્વાદુશીતૈઃ પ્રસાદનઃ ।

પિત્તે કટ્વમ્લલવણૈ રુક્ષોષ્ણૈઃ શોધનઃ કપે ॥

કપાયતિક્તમધુરૈઃ કટૂષ્ણૈ રોપણૌ વ્રણે ।

ચતુર્વિધસ્ય ચૈવાસ્ય વિશેષોઽયં પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૩૯ ॥

સ્નેહી, પ્રસાદી, શોધી અને રોપણ એ રીતે
ચાર પ્રકારનો કવલ છે. સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ પદાર્થો-
થી જે ડાંગિયો બનાવવામાં આવે, તે સ્નેહી;
મધુર તથા શીતળ પદાર્થોથી જે ડાંગિયો બના-
વવામાં આવે, તે પ્રસાદી; તીખા, ખાટા, ખારા,
રૂક્ષ તથા ઉષ્ણ પદાર્થોથી જે ડાંગિયો બના-
વવામાં આવે, તે શોધી અને તૂરા, કડવા, મધુર,
તીખા તથા ઉષ્ણ પદાર્થોથી જે ડાંગિયો બના-
વવામાં આવે, તે રોપણ કવલ કહેવાય છે. વાયુ
ઉપર સ્નેહી કવલની, પિત્ત ઉપર પ્રસાદી કવલની,
કફ ઉપર શોધી કવલની અને ત્રણ ઉપર રોપણ
કવલની યોજના કરવી. આ ચાર પ્રકારના ડાંગિ-
યાનો વિશેષ કહ્યો. ૩૯

ચાર કવલોમાં શોધી કવલનું ઉદાહરણ

તત્ર ત્રિકટુકવચાસર્પહરીતકીકલ્કમાલોલ્ય
તૈલશુક્તસુરામૂત્રધારમધૂનામન્યતમેન સલવણમભિ-
પ્રતસમુપસ્વિન્નમૃદિતગલકપોલલલટપ્રદેશો ધારયેત્ ॥

સૂંઠ, મરી, પીપર, વજ, સરસવ અને હરડેના કલ્કને તેલ, શુક્ર, સુરા, ગોમૂત, કાર કે મધમાંના એકમાં ઘોળી સંધવથી મિશ્ર કરીને અગ્નિથી ગરમ કરવો. રોગીના ગળું, ગાલ તથા લલાટને સ્વેદન આપી તથા તેલથી ચોળી તે ગરમ ડાળિયો રોગીના મુખમાં રખાવવો.^૧ આ ડાળિયાથી મોઢાના કંક્રુ સંશોધન થાય છે. ૪૦

કવલ અને કોમળામાં તક્રાવત

સુશ્રં સંચાર્યતે યા તુ માત્રા સા કવલે સ્મૃતા ।

અસંચાર્યા તુ યા માત્રા ગણ્ઢપઃ સ પ્રકીર્તિતઃ ॥૪૧

મોઢામાં ચોતરફ ફેરવી શકાય તેટલી માત્રા રાખવી, એ કવલ કહેવાય છે અને મોઢામાં ચોતરફ ફેરવી શકાય નહીં એવી એટલે જથી સધળું મોઢું ભરપૂર થઈ રહે, તેટલી માત્રા રાખવી એ ડાગળો કહેવાય છે. ૪૧

કવલને ક્યાં સુધી મોઢામાં રાખવો ?

તાવચ ધારયિતવ્યોઽન્યમનત્રોત્તરવેદેન યાવ-
દોષપરિપૂર્ણકપોલત્વં નાસાસ્રોતોનયનપરિપ્લાવશ્ચ
મવતિ તદા વિમોક્તવ્યઃ પુનઃશાન્ત્યો ગ્રહીતવ્યઃ ॥

ચિત્તને એકાગ્ર રાખી તથા શરીરને ઉત્તત રાખીને તે ડાળિયાને ત્યાં સુધી મોઢામાં ધરી રાખવો કે જ્યાં સુધી ગ્લેડાકાં કંક્રુ ભરપૂર થઈ જાય અને નાસિકામાંથી તથા નેત્રોમાંથી પાણી ઝરવા લાગે. પછી એ ડાળિયાને ઠાઠી નાખી બીજો ડાળિયો લેવો. (વાગ્બટે તો ‘અથવા નાસિકામાંથી તથા નેત્રોમાંથી પાણી ઝરવા લાગે’ એમ કહ્યું છે.) ૪૨

^૧ ભાવપ્રકાશમા તો ‘ડાળિયાને અરથો મોઢામા નાખી આવીને યુકી નાખવો’ એમ કહ્યું છે, તેથી તેનો મત એવો જણાય છે કે, કલ્કના પિંડને તેલ વગેરેમાં ન ઘોળતા એમ તે એમ મોઢામા નાખવો. પિંડાર્પ અર્થે લેવામા કવલ કલ્કનું વધારે સ્વાસ્થ્ય આવે છે.

દોષાને અનુસરી બીજા કવલો ગોઠવવા
एवं स्नेहपयःक्षौद्रसमूत्राम्लसम्भृताः ।

કપાયોષ્ણોદકામ્યાં ચ કવલા દોષતો હિતાઃ ॥૪૩

એ પ્રમાણે જે જે દોષ દૂર કરવા હોય, તે તે દોષને હરનારાં ઔષધોનો કલ્ક કરી તેને સ્નેહ, દૂધ, મધ, માંસરસ, મૂત્ર, કાંજી વગેરે ખાટા પ્રવાહી, ક્વાથ અને જીના પાણીમાંથી જે પ્રવાહી યોગ્ય લાગે, તે પ્રવાહીમાં ઘોળીને તેના મોઢામાં ધારણ કરવું હિતકારી થાય છે. ૪૩

કવલના સમ્યગ્, હીન તથા અતિ યોગનાં લક્ષણો

व्याधेरपचयस्तुर्दिवसं वक्त्रलाघवम् ।

इन्द्रियाणां प्रसादश्च कवले शुद्धिलक्षणम् ॥

હીને જાલ્યકફોલ્કેસાવરસંજ્ઞાનમેવ ચ ।

अतियोगान्मुखे पाकः शोषवृष्णारुचिक्लमाः ॥

શોધનીયવિશેષેણ ભવન્ત્યેવ ન સંશયઃ ॥ ૪૪ ॥

કવલનો સમ્યગ્યોગ થયો હોય, તો વ્યાધિનો ઘટાડો થાય, સંતોષ થાય, સ્વચ્છતા થાય, મોઢું હલકું થાય અને ઇન્દ્રિયો પ્રસન્ન થાય છે. કવલનો હીનયોગ થયો હોય, તો જડતા થાય, કંક્રુનો ઉત્કલેશ થાય અને ખાવામાં આવતા પદાર્થોના રસનું જ્ઞાન થતું નથી.

કવલનો અતિયોગ થયો હોય, તો મોઢામાં પાક તથા શોષ થાય, તરસ લાગ્યા કરે, અત્રાન્નિક ઉપર અરુચિ થાય અને ક્લેમ થાય છે.

જે દોષ દૂર કરવાનો હોય, તે દોષને હરનારાં દ્રવ્યોના સ્વભાવ પ્રમાણે ઉપર લખેલાં લક્ષણો થાય છે, એમાં સંશય નથી. ૪૪

કવલનો નાશ કરનારા કોમળાનું ઉદાહરણ
तिला नीलोत्पलं सर्पिः शर्करा क्षीरमेव च ।

સસૌદ્રો દમ્બવક્ત્રસ ગળ્ઢપો દાહનાશનઃ ॥ ૪૫ ॥

તલ, નીલકમળ, ધી, સાકર, દૂધ અને મધને મિશ્ર કરી તે પ્રવાહીથી મોઢું ભરાય તેટલો ડાગળો, નેત્રમાંથી અને નાકમાંથી પાણી ઝરવા

લાગે-ત્યાં-સુધી-મોઢામાં રખાય, તે કારાદિકથી
ખળી ગયેલા મોઢાનો દાહ શાંત થાય છે. ૪૫

પ્રતિસારણના પ્રકરણનો ઉપક્રમ

કવલસ્ય વિધિર્લેપ સમાસેન પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૪૬ ॥

આ ઠાળિયા (તથા ઠાળા)નો વિધિ સંલેપ-
થી કલ્પો. હવે પ્રતિસારણ (મોઢામાં આંગળીના
અથવા ઔપધ ધસવા)નો વિધિ કહું છું. ૪૬

પ્રતિસારણના ચાર પ્રકાર અને વિધાન

વિમજ્ય મેપજં બુદ્ધ્યા કુર્વીત પ્રતિસારણમ્ ।

કલ્કો રસક્રિયા ક્ષૌદ્રં ચૂર્ણં ચેતિ ચતુર્વિધમ્ ॥

અન્નુલ્યગ્રપ્રણીતં તુ યથાસ્વં મુખરોગિણામ્ ॥ ૪૭ ॥

વૈદ્યે ઔપધાનાં રસ, વીર્ય, શુણ્ અને
વિપાકનો બુદ્ધિથી વિચાર કરી તે તે દોષો દૂર
કરવા માટે તે તે દ્રવ્યોનાં કલ્કાદિક આંગળીના
અથ વડે રોગીના મોઢામાં ધસાવવાં, એ પ્રતિ-
સારણ કહેવાય છે. કલ્ક, રસક્રિયા (કપાથને
પકવીને તેમાંથી બનાવેલા મલમ), મધ અને
ચૂર્ણ—એ રીતે પ્રતિસારણના ચાર ભેદ છે. મોઢા-
ના રોગવાળા માણસોને દોષો અનુસાર યોગ્ય

દ્રવ્યોથી બનાવેલું કલ્કાદિક તેઓની આંગળીના
અથ વડે ધીરે ધીરે મોઢામાં ધસાવવું. ૪૭

પ્રતિસારણના સમ્યગ્યોગાદિકનાં લક્ષણો

તસિન્યોગમયોગં ચ કવલોક્તં વિભાવયેત્ ॥ ૪૮ ॥

પ્રતિસારણના સમ્યગ્, હીન તથા અતિ-
યોગનાં લક્ષણો ઠાળિયાના સમ્યગ્, હીન તથા
અતિયોગનાં લક્ષણો પ્રમાણે જ સમજી લેવાં.
(આ અધ્યાયનો ૪૪મો વિષય બુદ્ધો.) ૪૮

પ્રતિસારણનું ફળ અને તે પછીનું સોજન

તાનેવ શમયેદ્યાધીન્કવલો યાનપોહતિ ।

દોષમ્નનમિષ્યન્દિ ભોજયેચ્ચ તથા નરમ્ ॥ ૪૯ ॥

જે વ્યાધિઓને ઠાળિયા શાંત કરે છે, તે જ
વ્યાધિઓને પ્રતિસારણ શાંત કરે છે.

પ્રતિસારણ કરાવ્યા પછી રોગીને એવું અન્ન
જમાડવું કે જે અન્ન અભિધ્યંદી ન હોય; અને
જે દોષથી મુખરોગ થયો હોય, તે દોષને દૂર કરે
એવું હોય. (જે અન્ન રસને વહેતી શિરાઓને
ચીકાશ તથા ભારેપણાથી રોગી કઈ શરીરમાં
ભારેપણું કરે, તે અન્ન અભિધ્યંદી કહેવાય છે.)

इति श्रीसौश्रुत आयुर्वेदे चिकित्सितस्थानं समाप्तम् ॥

चिकित्सितस्थान समाप्त

॥ श्रीधन्वन्तरये नमः ॥

સુશ્રુત આયુર્વેદ

સરળ ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે

કલ્પસ્થાન^૧

અધ્યાય ૧ લો

ઉપક્રમ

અથાતોઽન્નપાનરક્ષાકલ્પં વ્યાખ્યાસ્યામઃ । યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘અન્નપાનરક્ષાકલ્પ’^૨ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જ પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

સંવાદનું સ્મરણ

ધન્વન્તરિઃ કાશિપતિસ્તપોધર્મમૃતાં વરઃ । સુશ્રુતપ્રમૃતીન્ચિષ્યાન્નશાસાહતશાસનઃ ॥ ૨ ॥

તપ તથા ધર્મને ધારણ કરનારાઓમાં ઉત્તમ અને જેની આજ્ઞાનો ક્યાંય ભંગ થતો ન હતો એવા કાશિપતિ ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુત આદિ શિષ્યોને નીચે પ્રમાણે ઉપદેશ કર્યો હતો. ૨

રાજવૈદ્યે વિપના સંબંધથી રાજને બચાવવો

રિપવો વિક્રમાક્રાન્તા યે ચ સ્વે કૃત્યતાં ગતાઃ । સિસૃક્ષવઃ ક્રોધવિપં વિવરં ગ્રાપ્ય તાદૃશમ્ ॥

વિપૈર્નિહન્યુર્નિમૃતં નૃપતિં દુદૃષેતસઃ । સ્ત્રિયો વા વિવિધૈર્યોગૈઃ કદાચિત્સુભગેચ્છયા ॥

વિપકન્યોપયોગાદ્વા ક્ષણાજ્ઞાદાદુષ્ઠનરઃ । તસ્માદ્વૈદ્યૈન સતતં વિપાદ્રુસ્યો નરાધિપઃ ॥ ૩ ॥

રાજને પરાક્રમથી દબાવેલા શત્રુઓ અને રાજની નોકરીમાંથી રક્ષા છતાં રાજનો દ્વેષ કરનારા માણસો પણ પોતાનો લાગ આવતાં કપટકૃત્યોની યોજનાઓ કરીને શુભ રીતે પોતાના ક્રોધ-રૂપી ઝેરને સફળ કરવા અનેક પ્રકારના વિષપ્રયોગોથી રાજને મારી નાખે છે; તેમ જ કોઈ વખતે રાજની સ્ત્રીઓ પણ ક્રોધાદિકથી અથવા ઐશ્વર્યનો કબજો લેવાની ઇચ્છાથી વિવિધ વિષપ્રયોગો વડે રાજને મારી નાખે છે. કદાચ એમ પણ બને છે કે, કોઈ રાજ કામનાથી અધ બની વિષકન્યાનો સંભોગ કરે તો તેથી પણ તે ક્ષણવારમાં મરી બળ. (અમુક નક્ષત્રાદિકમાં જન્મેલી કન્યા વિષકન્યા કહેવાય છે. આ વિષય જ્યોતિઃશાસ્ત્રના ગ્રંથો ઉપરથી બહુ લેવા. કેટલાંક સામુદ્રિક લક્ષણો ઉપરથી પણ તે વિષકન્યાની પરીક્ષા થાય છે.) આમ બને છે માટે રાજવૈદ્યે રાજને વિપના સંબંધથી બચાવવો જોઈએ. ૩

૧ આ રથાન અગદતંત્ર છે. સૂત્રરથાનના પહેલા અધ્યાયનો હમો વિષય વાગ્યો.

૨ અન્નપાનાદિકનું વિપના સંબંધથી રક્ષણ કરવા વિષેનો.

રાજ્યે વૈધ સિવાય કોઈનો વિશ્વાસ ન કરવો
 યસાચ ચેતોઽનિત્યત્વમશ્વત્પ્રથિતં નૃણામ્ ।
 ન વિશ્વસ્યાત્તતો રાજા કદાચિદપિ કસ્યચિત્ ॥૪
 માણસોનું ચિત્ત ઘોડા જેવું ચંચળ છે, એ
 વાત પ્રખ્યાત છે, માટે રાજ્યે રાજવૈધ સિવાય
 કોઈનો કદી વિશ્વાસ ન કરવો. ૪

રાજ્યે રસોડાની કેખરેખ કેના
 વૈધને સોંપવી ?

કુલીનં ધાર્મિકં સ્તિગ્ધં સુશૃતં સતતોત્થિતમ્ ।
 અલ્બધમશઠં મક્તં કૃતજ્ઞં પ્રિયદર્શનમ્ ॥
 ક્રોધપારુષ્યમાત્સર્યમદાલસ્યવિવર્જિતમ્ ।
 જિતેન્દ્રિયં ક્ષમાવન્તં શુચિં શીલદયાન્વિતમ્ ॥
 મૈથાવિનમસંત્રાન્તમનુરક્તં હિતૈષિણમ્ ।
 પદ્મં પ્રગલ્ભં નિપુણં દક્ષં માયાવિવર્જિતમ્ ॥
 પૂર્વોક્તૈશ્ચ ગુણૈર્ધૃક્તં નિત્યં સન્નિહિતાગદમ્ ।
 મહાનસે પ્રયુજીત વૈધં તદ્વિઘ્નપૂજિતમ્ ॥૫॥

જે વૈધ આયુર્વેદનું અધ્યયન કરનારા ઉત્તમ
 કુળમાં જન્મેલો, ધર્માત્મા, મિત્રભાવના સ્નેહથી
 સર્વદા પોતાની સાથે રહેનારો, સારા પગાર-
 વાળો, સર્વદા વૈધપણને લગતી બાબતોમાં પરમ
 ઉદ્યોગી, લોભ વગરનો, હુમ્મય વગરનો, રાજ-
 ભક્ત, કદેલા ઉપકારોને, નહીં વિસારનારો, ભગ્ય
 દેખાવવાળો, ક્રોધ, કંઠોરતા, અદેખાઈ, મદ તથા
 આળસથી રહિત, જિતેન્દ્રિય, ક્ષમાવાળો, પવિત્ર,
 સુશીલ તથા દયાળુ, અતિ બુદ્ધિમાન, કામ કર
 વામાં શ્રાંતિ કે ભૂલ કરે નહિ એવો, પ્રીતિવાળો,
 હિતેચ્છુ, સારો વક્તા, ખરી બાબતમાં કોઈથી
 પણ ન દબાનારો, ચતુર, સમર્થ, કંપટ વગરનો,
 સત્સંસ્થાનના તે તે વિષયોમાં કહેલા શાસ્ત્રજ્ઞાના-
 દિક શુણોથી યુક્ત, સધળાં ઔષધોને હાજર જ
 રાખનારો અને વૈદ્યશાસ્ત્રના તથા પાકશાસ્ત્રના
 વિદ્વાનોએ પણ વખાણેલો હોય, તેને રસોડાની
 કેખરેખ સોંપવી. ૫

રાજ્યે રસોડું કેવું રાખવું ?

પ્રશસ્તદિગ્દેશકૃતં શુચિમાણ્ડં મહચ્છુચિ ।
 સજાલકં ગવાક્ષાત્વમાત્મવર્ગનિપેવિતમ્ ॥
 વિસૃષ્ટકક્ષસંસૃષ્ટં સવિતાનં કૃતાર્ચનમ્ ।
 પરીક્ષિતસ્ત્રીપુરુષં ભવેચાપિ મહાનસમ્ ॥૬॥

રસોડું જ્યોતિ શાસ્ત્રમાં કહેલી દિશામાં
 એટલે અગ્નિખૂણામાં ઉત્તમ પ્રદેશની અંદર કરવું.
 રસોડાખાતાનાં સધળાં વાસણો તથા સધળી સામ
 ગ્રીઓ સ્વચ્છ રખાવવી. એ રસોડું મોટું, પવિત્ર,
 બળિયાંવાળું, ગોખોવાળું, રાખ્યું હિત ધૃચ્છ-
 નારાં માણસોના વર્ગવાળું, જેની આસપાસ
 ખંડનો સંબંધ ન હોય એવું, અંદરવાવાળું, જેમાં
 અગ્નિનું પૂજન થતું હોય એવું અને જેમાં સ્ત્રીઓ
 તથા પુરુષોને પરીક્ષા કર્યા પછી જ દાખલ કર્યા
 હોય એવું એઈએ. ૬

રસોડાનો ઉપરી અને તેના તાખાનાં માણસો
 તત્રાખ્યક્ષં નિયુજીત પ્રાયો વૈદ્યગુણાન્વિતમ્ ।
 શુચયો દક્ષિણા દક્ષા વિનીતાઃ પ્રિયદર્શનાઃ ॥
 સંવિમક્તાઃ સુમનસો નીચકેશનલાઃ સ્થિરાઃ ।
 સ્નાતા દઢં સંયમિનઃ કૃતોષ્ણીપાઃ સુસંયતાઃ ॥
 તસ્ય ચાજ્ઞાવિધેયાઃ સ્યુર્વિવિધાઃ પરિકર્મિણઃ ॥૭

રાજ્યે રસોડાખાતામાં ધણું કરીને ઉપર
 લખેલા વૈધના જેવા જ શુણોવાળો ઉપરી રાખવો.
 રસોડાનાં જુદાં જુદાં કાર્યો કરનારા સધળા
 લોકો પવિત્ર, ચતુર, સરળતાવાળા, ઠળવાયેલા,
 સારા દેખાવવાળા, જેઓને જુદાં જુદાં કાર્યો
 વહેંચી આપ્યાં હોય એવા, પ્રસન્ન, સંયમવાળા,
 સાદા કેશોવાળા, સાદા નખોવાળા, અપજતાથી
 રહિત, નાહેલા, ઇંદ્રિયોના દૃઢ સંયમવાળા,
 માથા પર પાધડીઓવાળા, પ્રતિજ્ઞા લેવરાવીને
 સારી પેઠે બાંધેલા અને ઉપરીની આજ્ઞા પ્રમાણે
 વર્તે એવા રાખવા. ૭

વૈધ સાવધ અને માણસો આજ્ઞાપાલક બેઠાં
આહારસ્થિતયશ્ચાપિ ભવન્તિ પ્રાણિનો યતઃ ।
તસ્માન્મહાનસે વૈધઃ પ્રમાદરહિતો ભવેત્ ॥
માહાનસિકવોદારઃ સૌપૌદનિકપૌષિકાઃ ॥
ભવેયુર્વૈધવશગા યે ચાપ્યન્યે તુ કેચન ॥૮॥

પ્રાણીઓનાં શરીરોની સ્થિતિ આહાર
ઉપર જ છે, માટે વૈધે રાજના રસોડામાં બહુ જ
સાવધ રહેવું. રસોડામાં સરસામાન દેનારા,
કામ ચલાવનારા, દાળ, ભાત, પૂડા વગેરે બનાવ-
નારા અને જે કોઈ કામ કરનારા હોય, તેઓએ
વૈધની આજ્ઞામાં રહેવું. ૮

ઝેર દેનારની પરીક્ષા

इङ्गितज्ञो मनुष्याणां वाक्चेष्टामुखवैकृतैः ।
विद्याद्विपस्य दातारमेमिलिङ्गैश्च बुद्धिमान् ॥
न ददात्युत्तरं पृष्ठो विवक्षन्नोहमेति च ।
अपार्थं बहु सङ्कीर्णं भाषते चापि मूढवत् ॥
स्फोटयत्यङ्गुलीर्भूमिमकस्माद्विलिखेद्वसेत् ।
वैपयुर्जायते तस्य व्रस्तयैकैકમીक्षते ॥
क्षामो विवर्णवक्त्रश्च नखैः किञ्चिच्छिनत्त्यपि ॥
आलमेतासकृद्दीनः करेण च शिरोरुहान् ।
निर्यियासुरपદ्मवैવીक्षते च पुनः पुनः ।
वर्चते विपरीतं तु विषदाता विचेतनः ॥ ૯ ॥

માણસોની ચેષ્ટા વગેરે ઉપરથી તેઓના
અભિપ્રાયો જાણી લેવાની કળા ધરાવનારા બુદ્ધિ-
માન વૈધે વચન, ચેષ્ટા, મુખના વિકાર અને
નીચે લખેલાં ચિહ્નો ઉપર ધ્યાન આપી, ઝેર
દેનારાને પારખી લેવો. ઝેર દેનારો માણસ પૂછ્યા
છતાં ઉત્તર આપતો નથી, ઉત્તર દેતાં ગભરાઈ
જાય છે, મૂઠ માણસની પેઠે વ્યર્થ, ઘણું તથા
ગડબડવાળું બોલે, આંગળીઓના ટચાકા ફોડે,
અકસ્માત ધરતી ખોતરવા લાગે, અકસ્માત હસે,
દ્રુજ જાય, ત્રાસ પામીને એકમેકની સામે જોયા
કરે, દૂબળો પડી જાય, ફીકા મુખવાળો થઈ જાય,

નખો વડે કાંઈ ચીજને કાપ્યા કરે, રાંક બનીને
હાથ વડે વારંવાર કેશોને સ્પર્શ કરે, અયોગ્ય
દ્વારોથી નીકળી જવાની ઇચ્છા કરીને તે દ્વારોને
વારંવાર જોયા કરે, માણસોની પદ્ધતિ કરતાં
વિપરીત વર્તે અને બુદ્ધિ વગરનો થઈ જાય છે. ૯
પૂરી પરીક્ષા પછી જ શિક્ષા

केचिद्भयात्पार्थिवस्य त्वरिता वा तदाज्ञया ॥
असतामपि सन्तोऽपि चेष्टां कुर्वन्ति मानवाः ।
तस्मात्પરીક્ષણं कार्यं भृत्यानामादितो नृपैः ॥ ૧૦ ॥

કેટલાક લોકો પોતે નિર્દોષ હોય છતાં રાજ-
ની બીકને લીધે અથવા રાજની આજ્ઞાથી
ઉતાવળા થઈ લખેલી ચેષ્ટાઓ કરવા લાગે છે,
માટે એ ચેષ્ટાઓ દેખાયા ઉપરથી જ રાજાઓએ
તે માણસોને શિક્ષા ન કરવી; પરંતુ શરૂઆતથી
જુબાની લઈ સર્વ પ્રકારની ચોક્કસાઈ કરીને જો
અપરાધ સાબિત થાય, તો જ તેઓને શિક્ષા કરવી.

અત્રાદિકમાં વિપનાં ચિહ્નો અને ચિકિત્સા
અન્ને પાને દન્તકાષ્ઠે તથામ્યજ્ઞેજ્વલેલને ।
ઉત્સાદને કળાયે ચ પરિપેકેજ્વલેલને ॥
સંક્ષુ વક્ત્રેષુ ગચ્ચ્યાસુ કવચાભરણેષુ ચ ।
પાદુકાપાદપીઠેષુ પૃષ્ઠેષુ ગજવાજિનામ્ ॥
વિપજુષ્ટેષુ ચાન્યેષુ નસ્યધૂમાઙ્ગનાદિષુ ।

લક્ષણાનિ પ્રવક્ષ્યામિ ચિકિત્સામપ્યનન્તરમ્ ॥૧૧

હવે અન્નપાન, દાતાણ, અભ્યંગ, કેશોને
સાફ કરવાનાં દાંતિયા વગેરે સાધનો, મેલ દૂર
કરવા માટે શરીર પર ચોળવાનાં ચૂર્ણાદિક, કંદક,
સિંચન કરવાનું પ્રવાહી, લેપન, માળાઓ, વસ્ત્રો,
શય્યાઓ, બખતરો, આભૂષણો, પાદુકાઓ, પગ
મૂકવાના બાજઠો, હાથી-ગેડાઓની પીઠો, નસ્યો,
ધુમાડાઓ તથા અંગનો વગેરે પદાર્થો ઝેરનો
સંબંધ પામ્યા હોય, તો તેઓમાં કયાં કયાં લક્ષણો
થાય છે, તે અને તેઓની જુદી જુદી ચિકિત્સાઓ
પણ કહું છું. ૧૧

અન્નમાં વિષ હોવાનાં ચિહ્નો
નૃપમક્તાદ્વલિ ન્યસ્તં સવિયં મધ્યવન્તિ ચે ।
તત્રૈવ તે વિનયન્તિ મધિકાવાયસાદયઃ ॥
હુતમુક્તેન ચાન્નેન મૃશં ચત્તદાપયેતે ।
મયૂરકણ્ઠપ્રતિમો જાયતે चापि दुस्सहः ॥
મિત્રાચિંત્તીક્ષ્ણધૂમશ્ચ ન ચિરાત્તોષશામ્યતિ ।
ચકોરસ્વાક્ષિવૈરાગ્યં જાયતે ક્ષિપ્રમેવ તુ ॥
દૃષ્ટ્વાન્નં વિષતંમૃદં પ્રિયન્તે જીવજીવકાઃ ।
કોકિલઃ સ્વરવૈકૃત્યં ક્રૌંચસ્તુ મદમૃચ્છતિ ॥
હૃષ્યેન્મયૂર ઉદ્વિગ્નઃ ક્રોશતઃ શુકસારિકે ।
હંસઃ ક્ષ્વેદતિ ચાત્પથ્યં મૃજ્જરાજસ્તુ કૂજતિ ॥
પૃપ્તો વિમૃજત્યક્ષુ વિષ્ટાં મુઞ્જતિ મર્કટઃ ।
સન્નિઘ્રાંસ્તતઃ કુર્યાદ્રાજા તાન્મૃગપક્ષિણઃ ।
વૈશ્વનોઽથ વિભૂપાર્થં રસાર્થં ચાત્મનઃ સદા ॥૧૨॥

અન્નમાં ઝેર પડ્યું હોય, તે તેમાંથી
નાખવામાં આવેલા કાળિયા જે માખી, કાગડા
વગેરે પ્રાણીઓ ખાય તે તે તરત જ મરી જાય છે;
વિષવાળું અન્ન અશ્વિમાં નાખતાં અશ્વિ ચટચટ
અવાજ કરે છે અને તે મોરના ગળાના જવા વર્ણ-
વાળો, અસદ્ય, બુદ્ધી રીતની જવાળાઓવાળો તીક્ષ્ણ
ધુમાકાવાળો થાય છે અને તરત જ બુઝાઈ જાય
છે. વિષથી મિશ્ર થયેલા અન્નને બેઈ ચક્રારપક્ષીનાં
નેત્રો તરત જ રતાશ વગરનાં થઈ જાય છે, જીવ-
જીવક નામનાં પક્ષીઓ મરી જાય છે, કાયલનો
સ્વર બગડી જાય છે, કુંજ પક્ષી મધ્યુક્ત થઈ જાય
છે, મોર ચલિત થઈ પ્રસન્ન થાય છે, પોપટ તથા
મેના ચીસો પાડવા લાગે છે, હંસ અત્યંત બરાડા
પાડે છે, ભૃંગરાજ નામની ચકલી અવાજ કરવા
લાગે છે, પૃપ્ત નામનો છાંટણાવાળો નાનો મૃગ
આંસુ પાડવા લાગે છે અને વાનર વિષા કરવા
લાગે છે. આ પ્રમાણે પશુપક્ષીઓ દ્વારા પણ
વિષની પરીક્ષા થાય છે; માટે રાજાએ તે પશુ-
પક્ષીઓને હંમેશ પાસે રાખવા કે જ્યાં દરબાર

સુશોભિત લાગે અને પોતાનું રક્ષણ પણ થાય. ૧૨

આફ, સ્પર્શ તથા લોચનથી થતા
ઉપદ્રવોની ચિકિત્સા:

ઉપક્ષિપ્તસ્ય ચાન્નસ્ય વાગ્ધેષોર્ધ્વં પ્રસર્પતા ॥
હૃત્પીઢા આન્તનેત્રત્વં ચિરોદુઃખં ચ જાયતે ।
તત્ર નસ્યાજ્જને કુણ્ઠં રામઠં નલદં મધુ ॥
કુર્યાંચ્છિરીપરજનીચન્દનૈશ્વ પ્રલેપનમ્ ।
હૃદિ ચન્દનલેપં તુ તથા સુખમવામુયાત્ ॥
પાણિપ્રાસં પાણિદાહં નલશાતં કરોતિ ચ ।
અત્ર પ્રલેપઃ શ્યામેન્દ્રગોપાસોમોત્પલાનિ ચ ॥
સ ચેત્રમાદાન્મોહાદ્રા તદન્નમુપસેવતે ।
અઘ્રીલાવચ્ચતો જિહ્વા ભવત્પરસેવેદિની ॥
તુદ્યતે દહ્યતે चापि श्लेष्मा चास्यात्प्रसिच्यते ।
તત્ર વાગ્ધેરિતં કર્મ યથ સ્વાદાન્તકાષ્ટિકમ્ ॥
મૂર્છાં છર્દિમતીસારમાખ્માન્નં દાહવેપથુ ।
ઇન્દ્રિયાણાં ચ વૈકૃત્યં કુર્યાદામાશયં ગતમ્ ॥
તત્રાશુ મદનાલાદૃષિમ્બીકોશતકીફલૈઃ ।
છર્દનં દધ્યુદક્ષિદ્મ્યામથ વા તણ્ડુલામ્બુના ॥
દાહં મૂર્છામતીસારં તૃષ્ણામિન્દ્રિયવૈવકૃતમ્ ।
આટોષં પાણ્ડુતાં કાશર્યં કુર્યાત્પક્ષાશયં ગતમ્ ॥
વિરેચનં સસર્પિષ્કં તત્રોક્તં નીલિનીફલમ્ ।
દન્ના દૂપીવિષારિશ્ચ પેયો વા મધુસંયુત્તઃ ॥૧૩॥

વિષવાળું અન્ન પિરસાતાં તેના બાકથી
હૃદયમાં પીડા થાય, નેત્રો ચક્રવર્તકર ભમવા લાગે
અને માથામાં વ્યંથા થાય છે.

આ પ્રમાણે થાય તે કઠ, હિંગ, વાળો
અને મધનું નસ્ય દેવું, નેત્રોમાં એ પદાર્થો
આંજવા; સરસડિયો, સુખડ, રતાંજલિ અને
હળદરનો લેપ તથા હૃદય પર ચંદનનું ખૂબ લેપન
કરવું. આમ કરવાથી સઘળા ઉપદ્રવો મટીને
સુખ થાય છે.

વિષવાળું અન્ન હાથમાં લેતાં હાથમાં બળ-
તરા થાય છે અને નખો ફાટી જાય છે. આ

પ્રમાણે થયેલ હોય તો ઘઉંલાં, ઇંદ્રવારુણી, ઉપલ-
સરી, બ્રાહ્મી અને નીલકમળનો બડો લેપ કરવો.

જે મગ્દલત અથવા મોહથી તે અન્ન
ખાવામાં આવે, તો તેથી જીભ લાંબી પથરી
જેવી થઈ જતાં રસનું જ્ઞાન જતું રહે, જીભમાં
વ્યથા થાય, બળતરા થાય તથા મોઢામાંથી કંકનો
સ્ત્રાવ થાય છે.

આ પ્રમાણે થયેલ હોય તો ઉપરના બીજા
ફકરામાં કહેલી બાકની ચિકિત્સા પ્રમાણે અને
ઘાતણની ચિકિત્સા પ્રમાણે પણ ચિકિત્સા કરવી.
(આ અધ્યાયનો ૧૬ મો વિષય જુઓ.)

જે વિપવાયુ અન્ન ગળાથી જીતરીને આમા-
શયમાં જાય, તો તેથી મૂર્છા, જલદી, અતિસાર,
આક્રેશ, બળતરા, કંપ અને ઇંદ્રિયોમાં વિકાર
થાય છે.

આ પ્રમાણે થયેલ હોય તો મીંઢળ, કડવી
તૂંબડીનાં ફળ તથા કડવી ઘોલી તથા કડવી
ધિસોડીનાં ફળને દહીં તથા અરધા પાણીવાળી
છાશ અથવા ચોખાના ઘોણમાં વાટી તે પાઈને
જલદી કરાવવી.

જે વિપવાયુ અન્ન પચ્વાશયમાં જાય, તો
તેથી બળતરા, મૂર્છા, અતિસાર, ઇંદ્રિયોમાં વિકૃતિ
તથા અઘોવાયુ વગેરે બંધ પડી જાય છે તથા
પાંડુપણું અને કૃશતા થાય છે.

આ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો ધીની સાથે
ગળીનાં ફળ ખવરાવીને વિરેચન કરાવવું અને
દૂધીવિપારિ નામનો અગદ કે જે આ સ્થાનના
બીજા અધ્યાયના ૧૭ મા વિષયમાં કહેવાશે,
તે જોડીમધથી મિશ્ર કરી દહીંની સાથે પાવો. ૧૩

પીવાના પદાર્થોમાં વિપનાં ચિહ્નના
દ્રવદ્રવ્યેષુ સર્વેષુ ક્ષીરમધોદકાદિપુ ।
ભવન્તિ વિવિધા રાજ્યઃ ફેનયુદ્ધુદજન્મ ચ ॥
છાયાશ્વાત્ર ન દરપન્તે દર્યન્તે યદિ વા પુનઃ ।
ભવન્તિ યમલાશ્લિદ્રાસ્તન્વ્યો વા વિકૃતાસ્તથા ॥૧૪

દૂધ, મધ તથા જળ આદિ સઘળા પ્રવાહી
પદાર્થોમાં વિપનો સંબંધ થયો હોય, તો તેઓમાં
અનેક પ્રકારની (રાતી, કાળા, પીળા તથા સફેદ
વગેરે વર્ણવાળી) રેખાઓ થાય, કીણની તથા
પરપોટાઓની ઉત્પત્તિ થાય, પ્રતિબિંબો દેખાતાં
નથી અને જે દેખાય તો બેવડાં, છિદ્રોવાળાં,
ઝીણાં તથા વિકૃતિઓવાળાં (કૂરનાં સૌમ્ય અને
સૌમ્યનાં ભયંકર) દેખાય છે. (આની ચિકિ-
ત્સા મૂળ ગ્રંથમાં લખી નથી, તેથી એમ સમ-
જાય છે કે, વિપથી મિશ્ર થયેલાં અન્નોની ચિકિ-
ત્સા પ્રમાણે જ તેઓની ચિકિત્સા કરવી.) ૧૪

શાક આદિ પદાર્થોમાં વિપ હોવાનાં ચિહ્નના
શાકસૂપાન્નમાંસાનિ ક્ષિન્નાનિ વિરસાનિ ચ ।
સઘઃ પર્યપિતાનીવ વિગન્ધાનિ ભવન્તિ ચ ।
ગન્ધવર્ણરસૈર્હીનાઃ સર્વે ભક્ષ્યાઃ ફલાનિ ચ ॥

પક્વાન્યાશુ વિશીર્યન્તે પાકમામાનિ યાન્તિ ચ ॥૧૫

શાક, દાળ, અન્ન કે માંસ આદિ પદાર્થોમાં
વિપનો સંબંધ થયો હોય, તો તે પદાર્થો તાજા
હોય તોપણ તરત વાસી જવા, ક્ષેદવાળા,
રસ વગરના અને ખરાબ ગંધ તથા ખરાબ
સ્પર્શવાળા થઈ જાય છે.

ભક્ષ્યો કે ફળોમાં વિપનો સંબંધ થયો હોય
તો તે સર્વ પદાર્થો ગંધ, વર્ણ, રસ તથા સ્પર્શથી
બ્રહ્મ થાય છે; ફળો પાકેલાં હોય, તો તુરત ફાટી
જાય અને કાચો હોય, તો તુરત પાકી જાય છે.

(શાકાદિક, ભક્ષ્યો તથા ફળોની ચિકિત્સા
મૂળ ગ્રંથમાં આપી નથી, તેથી એમ સમજાય
છે કે, ઉપર કહેલા વિપથી મિશ્ર થયેલાં અન્નોની

૧ વાગ્સાટ કહે છે કે, રસમા નીલા રંગની; દ્રવમાં
તથા દહીંમાં રાતા રંગની; છાશમાં કાળા પીળા તથા
સફેદ; ઘીમાં પાણી જેવી; મધમાં તથા જળમાં કાળા;
મધમાં હરિતરંગની અને તેતમાં અરુચ વર્ણવાળી રેખા
થાય છે.

ચિકિત્સા પ્રમાણે જ તેઓની ચિકિત્સા કરવી.)

દાતણમાં વિપનાં ચિહ્નો તથા ચિકિત્સા વિશીર્યેતે કૂર્ચકસ્તુ દન્તકાષ્ઠગતે વિષે ॥
જિહ્વાદન્તોઘ્રમાંસાનાં શ્વયયુષ્મેષજાયતે ।
અથાસ્ય ધાતકીપુષ્પપથ્યાજમ્બૂફલાસ્થિભિઃ ॥
સન્નોદ્રૈઃ પ્રચ્છિતે શોષે કર્ચવ્યં પ્રતિસારણમ્ ।
અથવાઙ્ગોઠમૂલાનિ ત્વચઃ સપ્તચ્છદસ્ય વા ॥
શિરીષમાપકા વાપિ સન્નોદ્રાઃ પ્રતિસારણમ્ ॥ ૧૬

દાતણમાં વિપનો સંબંધ થયો હોય, તો ફૂલો ફાટી જાય છે. એ દાતણ ઘસવામાં આવે, તો તેથી જીભ, દંતોનાં પેઢાં અને હોઠનાં માંસોમાં સોજો થાય છે.

એવો સોજો ઉત્પન્ન થયો હોય, તો તે સોજાને શશ્વથી ટાચી તે ઉપર ધાવડીનાં ફૂલ, હરડે અને જંબુના ઠંજિયાનો અથવા અંકાલનાં મૂળ, સપ્તપર્ણની છાલ કે સરસદિયાનાં બીજનો મધમાં કરેલો કલ્ક આંગળી વડે ઘસાવવો. ૧૬
આજ ઉતારવાની સળી કે મોઢામાં લેવાના કવલમાં વિષ હોવાનાં ચિહ્નો તથા ચિકિત્સા જિહ્વાનિલેલકવલૌ દન્તકાષ્ઠવદાદિશેત્ ॥ ૧૭ ॥

જીભની આજ ઉતારવાની સળીમાં કે મોઢામાં લેવાનાં ઔષધના કવલમાં વિષનો સંબંધ થયો હોય, તો તેઓના ઉપયોગથી જીભ, દંતોના પેઢાં તથા હોઠનાં માંસોમાં સોજો થાય છે.

એવો સોજો થયો હોય તો ઉપર લખેલા ૧૬માં વિષયમાં દાતણથી થયેલા સોજાની જ ચિકિત્સા કરી છે, તે જ કરવી. ૧૭

અભ્યંગમાં વિપનાં ચિહ્નો તથા ચિકિત્સા પિચ્છિલો બહુલોઽમ્યક્તો વિવર્ણો વા વિપાન્વિતઃ ॥
સ્તોદગ્નમ્જ્વરાન્નાવત્વકપાકાઃ સ્વેદનં જ્વરઃ ।
દર્શનં વાપિ માંસાનામમ્યક્તો વિપસંયુતે ॥
તત્ત્વ રીતામ્યુસિક્તસ્ય કર્ચવ્યમનુલેષનમ્ ।
ચન્દનં તગરં કુદ્દુશીરં વૈશ્વપત્રિકા ॥

સોમવલ્લયમૃતા શ્વેતા પક્ષં કાલીયકં ત્વચમ્ ।
કપિત્થરસમૃદ્ધામ્યાં પાનમેતત્ત્વ યુજ્યતે ॥ ૧૮ ॥

અભ્યંગમાં વિપનો સંબંધ થયો હોય, તો તે અભ્યંગ (તેલ વગેરે પદાર્થ) ચીકણાવાળો, ઘાટા તથા ઝાંખો બની જાય છે. એ અભ્યંગ શરીર પર ચોળવામાં આવે, તો તેથી ફેડલા જોડે, વેદના થાય, સ્નાવ થાય, ચામડી પાકે, પસીનો વળે, તાવ આવે અને માંસ ફાટી જાય છે.

જે એ પ્રમાણે ફેડલા કે વેદના વગેરે થયેલ હોય, તો શરીર પર ટાઢા જળનું સિંચન કરી ચંદન, તગર, કઠ, વાળો, વંશપત્રી, સોમવલ્લી, ગળો, સફેદ ગરલ્હી, શ્વેતકમળ, દારુહળદર તથા તજનું લેપન કરવું અને ઠાઠ, રસ તથા ગોમૂત્રની સાથે એ ચંદનાદિક પદાર્થોનો કલ્ક પાવો. ૧૮

શરીરનો મેલ દૂર કરવાનાં ચૂર્ણ આદિમાં, વિષ હોવાનાં ચિહ્નો તથા ચિકિત્સા ઉત્સાદને પરીપેકે કપાયે ચાનુલેપને ।
શય્યાવસ્થતનુત્રેષુ શ્વેયમમ્યક્તલક્ષણૈઃ ॥ ૧૯ ॥

મેલ દૂર કરવા માટે ચોળવાના ચૂર્ણમાં, સિંચન કરવાના પ્રવાહીમાં, કલ્કમાં, લેપનના પદાર્થોમાં, શય્યામાં, વસ્ત્ર કે બખતરમાં વિષનો સંબંધ થયો હોય, તો તે પદાર્થો ચીકણા, ઘાટા તથા ઝાંખા બની જાય છે.

એ પદાર્થોનો સંબંધ થયાથી ફેડલા જોડે, વેદના ને સ્નાવ થાય, ચામડી પાકી જાય, પસીનો વળે, તાવ આવે અને માંસ ફાટી જાય છે.

જે એ પ્રમાણે ફેડલા કે વેદનાદિ થયેલ હોય, તો શરીર પર ટાઢા જળનું સિંચન કરી ચંદન, તગર, કઠ, વાળો, વંશપત્રી, સોમવલ્લી, ગળો, સફેદ ગરલ્હી, શ્વેતકમળ, દારુહળદર તથા તજનું લેપન કરવું અને ઠાઠના રસ તથા ગોમૂત્રની સાથે એ ચંદનાદિક પદાર્થોનો કલ્ક પાવો. ૧૯

કાંસકા વગેરેમાં વિપનાં ચિહ્નો તથા ચિકિત્સા
કેશશાતઃ શિરોદુઃખં લેમ્યથ રુષિરાગમઃ ।
ગ્રન્થિજન્મોત્તમાઙ્ગેષુ વિપજુષ્ટે તુ લેખને ॥
પ્રલેપો વદુશસ્ત્ર ભાવિતાઃ કૃષ્ણમૃત્તિકાઃ ।
ઋણ્યપિત્તઘૃતશ્યામાપાલિન્દીતખ્ડલીયકૈઃ ॥
ગોમયસ્વરસો વાપિ હિતો વા માલતીરસઃ ॥
રસો મૂષિકપર્ણ્યો વા ધૂમો વાગારસમ્ભવઃ ॥૨૦॥

કાંસકા વગેરેમાં વિપનો સંબંધ થયો હોય,
તો તેઓના સ્પર્શાદિકથી વાળ ખરી પડે, માથામાં
વ્યથા થાય, નાસિકા વગેરે છિદ્રોમાંથી લોહી
નીકળે અને માથામાં ગાંઠો થાય છે.

એ પ્રમાણે થયેલ હોય તો રોઝનું પાંદડું,
ધી, ધઈલાં, સફેદ ગરણી અને સાત દિવસ સુધી
તાંદળજાની ભાવના આપેલી કાળી માટીનો
વારંવાર લેપ કરવો અથવા ગાયના છાણનો,
બદરકનીનો કે માલતીનો સ્વરસ લગાવવો અથવા
ધરના ધુમાડાની ધૂંસ લગાવવી હિતકારી થાય છે.

માથા પર કરવાનો અભ્યંગ, ટોપી વગેરેમાં
વિપનાં ચિહ્નો તથા ચિકિત્સા
શિરોડમ્યઙ્ગાઃ શિરસ્થાણં જ્ઞાનમુષ્ણીપમેવ ચ ।
સ્રજશ્ચ વિપસંસૃષ્ટાઃ સાધયેદનુલેખવત્ ॥ ૨૧ ॥

માથા પર લગાવવાના અભ્યંગમાં, ટોપીમાં,
નાહવાના જળમાં, પાઘડીમાં કે માળાઓમાં
વિપનો સંબંધ થયો હોય, તો વાળો ખરી પડે,
માથામાં વ્યથા થાય, નાસિકા વગેરે છિદ્રોમાંથી
લોહી પડવા લાગે અને માથામાં ગાંઠો થાય છે.

એ પ્રમાણે થયેલ હોય તો રોઝનું પાંદડું,
ધી, ધઈલાં, સફેદ ગરણી તથા સાત દિવસ સુધી
તાંદળજાની ભાવના આપેલી કાળી માટીનો વારં-
વાર લેપ કરવો અથવા ગાયના છાણનો, માલતીનો
અને બદરકનીનો સ્વરસ કે ધરના ધુમાડાની
ધૂંસ લગાવવી. ૨૧

મુખ ઉપર લગાવવાના લેપમાં વિપ
હોવાનાં ચિહ્નો તથા ચિકિત્સા
મુખાલેપે મુખં શ્યાવં યુક્તમમ્યઙ્ગલક્ષણૈઃ ।
પદ્મિનીકણ્ઠકપ્રસ્થૈઃ કણ્ઠકૈશોપચીયતે ॥
તત્ર ક્ષોદ્રઘૃતં પાનં પ્રલેપશ્ચન્દનં ઘૃતમ્ ।
પયસ્યા મધુકં ફક્તી વન્ધુજીવઃ પુનર્નવા ॥૨૨॥

મુખ ઉપર લગાવવાના લેપમાં વિપનો સંબંધ
થયો હોય, તો તે લેપથી મુખ કાળું થાય,
ફેડલા, વેદના, સ્નાવ થાય અને ચામડી પાકે,
પસીનો વળે, તાવ આવે, માંસ ફાટી જાય
અને મોઢું પદ્મિનીકંઠક નામના ક્ષુદ્રરોગના
(નિદાનસ્થાનના ૧૩મા અધ્યાયના ૩૧મા વિષય-
માં કહેલા) કાંટાઓ જવા કાંટાઓથી વ્યાપે છે.

એ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો મધ તથા ધી
પાવાં, ચંદનનો લેપ કરવો અને ખરણુર, જઠી-
મધ, ભારંગી, બપોરિયો તથા સાટાડીને ધીમાં
કાલવી તેનો પણ લેપ કરવો. ૨૨

હાથી વગેરે વાહનોની પીઠોમાં વિપ હોવાનાં
ચિહ્નો અને તેની તથા સવારની ચિકિત્સા
અસ્થાસ્થ્યં કુક્કરાદીનાં લાલાસાવોઽક્ષિરક્તતા ।
સ્તિક્ષ્ણાયુમેદયુષ્કેષુ યુક્તેષુ સ્ફોટસમ્ભવઃ ॥
તત્રામ્પજ્જવદેવેષ્ટા યાતૃવાહનયોઃ ક્રિયા ॥ ૨૩ ॥

હાથી વગેરે વાહનોની પીઠોમાં વિપનો
સંબંધ થયો હોય, તો તે વાહનો અસ્વસ્થ થાય
છે, તેઓને લાળ ઝરવા લાગે છે તથા નેત્રોમાં
રતાશ થાય છે. એ વાહનો પર જ્યો સવાર
થાય, તેઓને ફૂલા, ગુદા, લિંગ તથા વૃષણો પર
ફેડલા થાય છે.

એ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો વાહનોની પીઠો
ઉપર તથા સવારોના ફૂલા વગેરે અંગો ઉપર
શીતળ જળનું સિંચન કરી ચંદન, તગર, કઠ,
વાળો, વંશપત્રી, સોમવદ્ધી, ગળો, સફેદ ગરણી,
શ્વેતકમળ, દારહળદર તથા તજનો લેપ કરવો

અને તે વાહનો તથા સવારોને ઢાઠનો રસ તથા
ગોમૂત્રની સાથે એ અંદનાદિ પદાર્થોના કલ્કો પાવા.

નરયો કે પીવાના ધુમાડાઓમાં વિષ
હોવાનાં ચિહ્નો અને ચિકિત્સા

શોણિતાગમનં શ્વેભ્યઃ શિરોસ્ક્રાવસંસ્રવઃ ।

નસ્યધૂમગતે લિઙ્ગમિન્દ્રિયાણાં તુ વૈકૃતમ્ ॥

તત્ર દુર્ગંધર્વાદીનાં સર્પિઃ સાતિવિપૈઃ શૃતમ્ ।

પાતે નસ્યે ચ સથેતં હિતં સમદયન્તિકમ્ ॥૨૪॥

નરયો કે પીવાના ધુમાડાઓમાં વિષનો
સંબંધ થયો હોય, તો તેઓના ઉપયોગથી
નાસિકા વગેરે છિદ્રોમાંથી લોહી પડવા લાગે,
માથામાં વ્યથા થાય, કંફનો સાવ થાય અને
દંદ્રિયોમાં વિકાર થાય છે.

એ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો ગાય વગેરેનાં
દૂધો તથા અતિવિષ્ણના કલ્કથી પકાવેલું ઘી
પાતું અને ગાય વગેરેનાં દૂધોથી તથા વજ્ર અને
ડોલર(ભોગરા)ના કલ્કથી પકાવેલા ઘીનું નસ્ય
દેવું હિતકારી છે. ૨૪

પુષ્પોમાં વિષનાં ચિહ્નો તથા ચિકિત્સા

ગન્ધહાનિર્વિવર્ણત્વં પુષ્પાણાં મ્લાનતા ભવેત્ ।

જિઘ્રતશ્ચ શિરોદુઃખં વારિપૂર્ણં ચ લોચનં ।

તત્ર બાષ્પેરિતં કર્મ મુખાલેપે ચ યત્સ્મૃતમ્ ॥૨૫॥

પુષ્પોમાં વિષનો સંબંધ થયો હોય, તો
પુષ્પો સુગંધથી રહિત થઈ જાય, આંખો બની
જાય અને કર્મભાઈ જાય છે. એ પુષ્પો સૂંઘવાથી
માથામાં વ્યથા થાય અને નેત્રોમાં પાણી ભરાઈ
આવે છે.

એ પ્રમાણે માથામાં વ્યથા તથા નેત્રોમાં
પાણી આવ્યું હોય, તો આ અધ્યાયના ૧૩મા
વિષયમાં ઝેરવાળા અન્નના બાફતી બાબતમાં
જે ચિકિત્સા કહી છે, તે કરવી અને ૨૨મા
વિષયમાં જે ચિકિત્સા કહી છે, તે પણ કરવી. ૨૫

કાનમાં નાખવાના તેલમાં વિષનાં ચિહ્નો
તથા ચિકિત્સા

કર્ણતૈલગતે શ્રોત્રવૈગુણ્યં શોફવેદને ।

કર્ણદ્વાવશ્ચ તત્રાશુ કર્કચ્ચં પ્રતિપૂરણમ્ ॥

સ્વરસો વહુપુત્રાયાઃ સઘૃતઃ સૌદ્રસંયુતઃ ।

સોમવલ્કરસશ્ચાપિ સુશીતો હિત ઇષ્યતે ॥ ૨૬ ॥

કાનમાં નાખવાના તેલમાં વિષનો સંબંધ
થયો હોય, તો શ્રોત્રે દ્રિય બગડી જાય; સોજો,
વેદના અને કાનમાંથી સાવ પણ થાય છે.

એ પ્રમાણે થયેલ હોય તો તરત જ ઘી

તથા મધથી મિશ્ર કરેલો કાયકૃણ અથવા ખેરનો

શીતળ સ્વરસ કાનમાં નાખવો હિતકારી છે. ૨૬

અંજનમાં વિષનાં ચિહ્નો તથા ચિકિત્સા

અશ્રુપદેહો દાહશ્ચ વેદના દષ્ટિવિભ્રમઃ ।

અઙ્ગને વિપસંસૃદ્ધે ભવેદાન્ધ્યમથાપિ વા ॥

તત્ર સઘો ઘૃતં પેયં તર્પણં ચ સમાગધમ્ ।

અઙ્ગનં મેષજ્ઞસ્ય રસો વૈ વરુણસ્ય ચ ॥

મુષ્કકસ્યાજ્ઞકર્ણસ્ય ફેનો ગોપિચસંયુતઃ ।

કપિત્થમેષશ્ચક્ર્યોશ્ચ પુષ્પં મહાતકસ્ય વા ॥

એકૈકં કારયેત્પુષ્પં વન્ધૂકાઙ્ગોઠયોરપિ ॥ ૨૭ ॥

અંજનમાં વિષનો સંબંધ થયો હોય, તો તે

અંજન આંજવાથી આંસુ આવે, ચીપડા વગેરેની

વૃદ્ધિ થાય; બળતરા, વેદના, દષ્ટિનો વિભ્રમ અને

અંધાપો પણ થઈ જાય છે.

એ પ્રમાણે થયેલ હોય તો તરત જ તાળું

ધી પાતું, ઓટલા દૂધમાં પકાવેલા પીપરના

કલ્કથી સિદ્ધ કરેલા ઘી વડે નેત્રોનું તપણું કરવું

અને મેંઢાશીંગીનો અથવા વાયવરણનો અથવા

મોક્ષકવૃક્ષનો અથવા રાજના ઝાડનો અથવા સમુદ્ર-

શીલનો રસ ગાયના પિત્તથી મિશ્ર કરીને આંજવો.

અથવા ઢાઠનું, મેંઢાશીંગીનું, સિલામાંનું

બળોરિયાનું કે અંઢાલનું પુષ્પ આંજવું. સઘળાં

પુષ્પો ભેળાં કરીને આંજવાં નહિ, પણ એક એક

પુષ્પ આંજવું. ૨૭

પાદુકા, પગરખાં વગેરેમાં વિપનાં
ચિહ્નો તથા ચિકિત્સા

શોકઃ સ્વાસ્તથા સ્વાપઃ પાદયોઃ સ્ફોટજન્મ ચ ॥
ભવન્તિ વિપજુષ્ટાભ્યાં પાદુકામ્યામસંશયમ્ ।
ઉપાનત્પાદપીઠાનિ પાદુકાવત્પ્રસાધયેત્ ॥
ભૂષણાનિ હતાર્ચીયિ ન વિભાન્તિ યથા પુરા ।
સ્વાનિ સ્થાનાનિ હન્યુશ્ચ દાહપાકાવદારણૈઃ ॥
પાદુકાભૂષણેષુક્તમભ્યજ્ઞવિધિમાચરેત્ ॥ ૨૮ ॥

પાદુકાઓમાં વિપનો સંબંધ થયો હોય,
તો તે પાદુકાઓ પહેરવાથી પગોમાં સોજ, સ્નાવ
અને જડતા થાય તથા ફેડલા ઊપડે છે. પગ-
રખાં કે પગ મૂકવાના બાજુ પર વિપનો સંબંધ
થયો હોય, તોપણ એ જ ચિહ્નો થાય છે.

ભૂષણોમાં વિપનો સંબંધ થયો હોય, તો
કાંતિ હણાઈ જવાને લીધે તે ભૂષણો પ્રથમની પેઠે
શોભતાં નથી અને જે અંગોમાં પહેરવામાં આવ્યાં
હોય, તે અંગોને દાહ, પાક તથા ફાડી નાખવાથી
ખરાબ કરી નાખે છે.

ઉપર પ્રમાણે થયેલ હોય, તો આ અધ્યાયના
૧૮માં વિષયમાં કહેલ ચિકિત્સા કરવી, એટલે
શીતળ જળનું સિંચન કરી પછી ચંદન, તગર,
કઠ, વાળો, વંશપત્રી, સોમવલ્લી, ગળો, સફેદ
ગરલ્લી, શ્વેત કમળ, દારુહળદર અને તજનું લેપન
કરવું અને ઠાઠનો રસ તથા ગોમૂતની સાથે એ
ચંદનાદિ પદાર્થોનો કલક પાવો. ૨૮

વિપની પીડામાં ઉપદ્રવોની અવસ્થા
પ્રમાણે ચિકિત્સા

વિયોપસર્ગો વાષ્પાદિર્મૂષણાન્તો ય ઈરિતઃ ।
સમીક્ષ્યોપદ્રવાંસ્તસ્ય વિદધીત ચિકિત્સિતમ્ ॥૨૯॥

બાકી માંડીને આબાણુ સુધીમાં વિપનો
જે ઉપસર્ગ કહેવામાં આવ્યો, તેમાં ઉપદ્રવોની
સ્થિતિ જોઈને ઉપર કહેલી દરેકની અનેક
ચિકિત્સાઓમાંથી યોગ્ય ચિકિત્સા કરવી. ૨૯

વિપની સામાન્ય ચિકિત્સા

મહાસુગાન્ધિમગદં યં પ્રવક્ષ્યામિ તં મિષક્ ॥
પાનાલેપનનસ્યેષુ વિદધીતાઙ્ગનેષુ ચ ।

વિરેચનાનિ તીક્ષ્ણાનિ કુર્યાત્પ્રચ્છેદનાનિ ચ ॥
શિરાશ્ચ વ્યઘયેત્ક્ષિપ્રં ગ્રાપ્તં વિસ્તાવણં યદિ ॥૩૦॥

વિપ સંબંધી પીડા થઈ હોય, તો આ
સ્થાનના સાતમા અધ્યાયના પાંચમા વિષયમાં
મહાસુગંધી નામનો જે અગદ કહેવામાં આવશે,
તેનો વૈધે પીવામાં, નસ્યમાં, લેપનમાં અને
અંગનોમાં ઉપયોગ કરાવવો, તીક્ષ્ણ વિરેચનો
અને તીક્ષ્ણ વમનો પણ દેવાં અને લોહીનું
સાવણુ કરવું યોગ્ય જણાય, તો તરત શિરાઓને
પણ વીંધવી. ૩૦

વિષ રાળવામાં જે ઔષધિઓનો પ્રભાવ
મૂષિકાઞ્જરુહા વાપિ હસ્તે વદ્ધા તુ ભૂપતેઃ ॥
કરોતિ નિર્વિપં સર્વમન્નં વિપસમાયુતમ્ ॥૩૧॥

મૂષિકા તથા અજરુહા નામની ઔષધિ
રાળના હાથ પર બાંધી રાખવામાં આવી હોય, તો
તે વિપથી મિશ્ર થયેલા સઘળા અન્નાદિકને વિપ
વગરનું કરી નાખે છે. (અજરુહા ઔષધિ ઉપરના
ભાગમાં સફેદ અને અંદરના ભાગમાં આંજણુ
જવા કાળા કંદવાળી થાય છે અને મૂષિકા ઔષધિ
રંછાડવાળી તથા કાળી થાય છે, એમ કહેવાય
છે. મૂષિકા એ ઉંદરકની તો નહિ હોય?) ૩૧

હૃદયમાં વિપ લાગુ ન પડે એવી યોજના
હૃદયાવરણં નિત્યં કુર્યાન્ન મિત્રમધ્યગઃ ॥
પિત્તેદ્દૃઢતમજેયાસ્વમમૃતારુચ્યં ચ બુદ્ધિમાન્ ।
સર્પિદેષિપયઃક્ષૌદ્રં પિત્તેદ્ધા શીતલં જલમ્ ॥
મયૂરાન્નકુલાન્તોષાઃ પૃષ્તાન્દહરિણાનપિ ।
સતતં મધ્યયેન્નાપિ રસાંસ્તેષાં પિત્તેદાયિ ।
ગોધાનકુલમાંસેષુ હરિણસ્ય ચ બુદ્ધિમાન્ ।
દદ્યાત્સુપિષ્ટાં પાલિન્દીં મધુકં શર્કરાં તથા ॥
શર્કરાતિવિપે દેયે માયૂરે સમહૌષધે ।
પાપતે વાપિ દેયાઃ સ્યુઃ પિપ્પલ્યઃ સમહૌષધાઃ ॥

સક્ષોદ્રઃ સઘૃતથૈવ શિશ્મીપૂષો હિતઃ સદા ।

વિપ્પાનિચ સેવેત મધ્યમોન્યાનિ બુદ્ધિમાન્ ॥૩૨

રાબજે પોતાના મિત્રોના મંડળમાં રહીને નીચે પ્રમાણે સર્વદા દૈન્યાવરણ એટલે જથ્થો કાઈ પણ વિષ દૈન્યમાં લાગુ ન પડે એવી યોજના રાખવી. જે યોજના આ છે કે, આસ્થાનના બીજા અધ્યાયના ૧૬મા વિષયમાં કહેલું અભ્ય નામનું ધી તથા સાતમા અધ્યાયના ૪થા વિષયમાં કહેલું અશ્રુત નામનું ધી નિત્ય પીવું. ધી, દહીં, દૂધ અને મધ જે નિત્ય પીવાં અથવા હમેશ શીતળ જળ પીવાની જ ટેવ રાખવી. મોર, નોળિયો, ઘો, છાંટણવાળાં ધૃષ્ટ નામનાં નાનાં હરણા અને સામાન્ય હરણાનાં માંસો નિત્ય ખાવાં તથા તે માંસોના રસ નિત્ય પીવા. ઘો, નોળિયો તથા હરણનાં માંસોને સફેદ ગરણી, જઠીમધ તથા સાકરના કલ્કનો યોગ આપીને ખાવાં; મોરના માંસોને સાકર, અતિવિષ તથા સૂંઠના કલ્કનો યોગ આપીને ખાવાં; ધૃષ્ટોનાં માંસોને પીપર તથા સૂંઠના કલ્કનો યોગ આપીને ખાવાં. જંગલી મગનું ઝોસામણ કરાવી તેમાં મધ તથા ધી નાખીને નિત્ય પિવાય તો તે પણ હિતકારી થાય છે. એવી જ રીતે બીજાં પણ જે કાઈ ભક્ષ્ય-ભોજ્યો વિપને હણનારાં દ્રવ્યો સાથે પકવેલાં હોય, તેઓનું બુદ્ધિમાન રાબજે સેવન કરવું. ૩૨

વિષ ખવાઈ જાય તો ઊલટી કરવી

પિપ્પલીમધુકલ્કોદ્રશર્કરેશ્વરસામ્બુમિઃ ।

છર્દયેદ્દસહૃદયો મશિતં યદિ વા વિષમ્ ॥૩૩॥

ઉપર કહેલી યોજના રાખ્યા છતાં પ્રમાદ-દિલ્કને લીધે વિષ ખવાઈ જાય તો પીપર, જઠી-મધ તથા મધથી મિશ્ર કરેલું સાકરનું પાણી, શેરડીનો રસ તથા જળથી ઊલટી કરી નાખવી.

અધ્યાય ૨ જે

ઉપક્રમ

અર્થાતઃ સ્થાવરવિપવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં વ્યા-
ખ્યાસ્યામઃ । યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥૧॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'સ્થાવરવિપ-
વિજ્ઞાનીય' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્ત-
રિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

વિપના જે ભેદ અને તેના આશ્રયો
સ્થાવરં જલ્મં ચૈવ દ્વિવિધં વિપમુચ્યતે ।
દશાધિષ્ઠાનમાયં તુ દ્વિતીયં ષોડશાશ્રયમ્ ॥૨॥

સ્થાવર અને જંગમ એમ બે પ્રકારનું વિષ
કહેવાય છે. તેમાં સ્થાવર વિપના આશ્રયો દસ છે
અને જંગમ વિપના આશ્રયો સોળ છે. (જંગમ
વિપના સોળ આશ્રયો આ પછીના અધ્યાયના
બીજા વિષયમાં કહેવામાં આવશે.) ૨

સ્થાવર વિપના દસ આશ્રયો
મૂલં પત્રં ફલં પુષ્પં ત્વક્ષીરં સાર એવ ચ ।
નિર્યાસો ધાતવથૈવ કન્દથ દશમઃ સ્મૃતઃ ॥૩॥

મૂળ, પત્ર, ફળ, પુષ્પ, ત્વચા (છાલ), દૂધ,
સાર, ચુંદર, ધાતુ અને કંદ એ દસ સ્થાવર
વિપના આશ્રયો છે. ૩

સ્થાવર વિપના દસ આશ્રયોનું વિવેચન

તત્ર ક્ષીતકાશ્વમારુગુહ્યાસુગન્ધગર્ગરકરઘાટ-
વિદ્યુન્ચિહ્વાવિજય્યાનીત્યદૌ મૂલવિપાણિ । વિષપત્રિ-
કાલમ્બાવરદારુકરમ્મમહાકરમ્માણિ પચ્ચ પત્રવિ-

૧ સ્થાવર વિષોની સમજણ આપવા વિષેના તથા
વિષ સંબંધી કેટલાક ચિકિત્સાઓ વિષેના.

૨ કલ્પન કહે છે કે, 'આ પ્રકરણમાં જે જે વિષ-
વાળી વસ્તુપતિઓના નામે કહ્યા છે, તે વસ્તુપતિઓ
પૂરેપૂરી ઝોળખી સફાતી નથી; માટે હિમાલય વગેરેમાં
જ્યાં પહાડી લોકોને પૂછીને તેઓની ઝોળખાણ મેળ-
વવી જોઈએ.' કલ્પનનું આ કહેવું ખરું છે.

પાણિ । કુમુદ્રતીવેણુકાકરમ્મમહાકરમ્મકર્કોટકરે-
ણુકલ્લઘોતકર્મરીમગન્ધાસર્પધાતિનન્દનસારપાકા-
નીતિ દ્વાદશ ફલવિપાણિ । વેત્રકાદમ્બવલ્લિજકરમ્મ-
મહાકરમ્માણિ પચ્ચ પુષ્પવિપાણિ । અન્નપાચકર્કર્ત્ત-
રીયસૌરીયકરકરઘાટકરમ્મનન્દનવરાટકાનિ સ્મ
ત્વક્સારનિર્યાસવિપાણિ । કુમુદમ્મીસ્તુહીજાલક્ષીરીણિ
ત્રીણિ ક્ષીરવિપાણિ । ફેનામ્મમ્મમ્મ હરિતાલં ચ દ્વે
ધાતુવિપે । કાલકૂટવ્રત્સનામ્મસર્પપાલકર્કર્દમક-
વૈરાટકમુસ્તકશક્તીવિપપ્રપૌન્ડરીકમૂલકહાલાહલ-
મહાવિષકર્કટકાનીતિ ત્રયોદશ કન્દવિપાણિ । इत्येवं
पञ्चपञ्चाशत्स्थावरविपाणि भवन्ति ।

ચત્વારિ વત્સનામાનિ મુસ્તકે દ્વે પ્રકીર્તિતે ।
પદ્ ચૈવ સર્વપાણ્યાહુઃ શેષાણ્યેકૈકમેવ તુ ॥૪॥

કલીતક, અશ્વમાર (કથેર), ચુંબ
(ચણેહી ?), સુખંધ, ગર્ગરક, કરઘાટ, ત્રિધુચ્છિખા
(કલગારી ?) અને વિજય (લાંગ ?) એ આઠ
વનસ્પતિઓનાં મૂળિયાંમાં વિષ રહેલું છે; તેથી
તે વનસ્પતિઓ મૂલવિષ કહેવાય છે. (ચણેહી-
નાં મૂળિયાં મોઢામાં રાખવાથી તો શોષ મટે છે) ।

વિષપત્રિકા, લંબા, વરદારુક, કરંભ અને
મહાકરંભ એ પાંચ વનસ્પતિઓનાં પાંદડાંમાં
વિષ રહેલું છે; તેથી તેઓ પત્રવિષ કહેવાય છે.

કુમુદ્રતી, વેણુકા, કરંભ, મહાકરંભ, કઠોટક
(કુકડવેલ ?), રેણુક, ખઘોતક, ચર્મરી, ઇલ-
ગંધા, સર્પધાતી, નંદન અને સારપાક એ બાર
વનસ્પતિઓનાં ફળોમાં વિષ રહેલું છે, તેથી તેઓ
ફળવિષ કહેવાય છે.

વેત્ર, કાદંબ, વલ્લિજ, કરંભ અને મહા-
કરંભ એ પાંચ વનસ્પતિઓનાં પુષ્પોમાં વિષ
રહેલું છે, તેથી તેઓ પુષ્પવિષ કહેવાય છે.

અન્નપાચક, કર્ત્તરીય, સૌરીયક, કરઘાટ,
કરંભ, નંદન અને વરાટક એ સાત વનસ્પતિ-
ઓનાં છાલ, સાર તથા ચુંદરમાં વિષ રહેલું છે,

તેથી તેઓ ત્વક્સારનિર્યાસવિષ કહેવાય છે.
કુમુદમ્મી, સ્તુહી (ચૌર) અને બલક્ષીરી એ
ત્રણ વનસ્પતિઓના ક્ષીરમાં વિષ રહેલું છે, તેથી
તેઓ ક્ષીરવિષ કહેવાય છે.

ફેનામ્મમ્મમ્મ (સોમલ ?) અને હરિતાલ એ
બે ધાતુવિષ કહેવાય છે.

કાલકૂટ, વજનાગ, સરસવ, પાલક, કઠ-
મક, વૈરાટક, મુસ્તક, શુંગવિષ, પ્રપૌન્ડરીક,
મૂલક, હાલાહલ, મહાવિષ અને કઠોટક એ તેર
વનસ્પતિઓના કંદોમાં વિષ રહેલું છે, તેથી તેઓ
કંદવિષ કહેવાય છે.

આ રીતે પ્રચિન સ્થાવર વિષો છે. એમાં
જ તેર કંદવિષો ક્યાં છે, તેઓમાં વજનાગ ચાર
પ્રકારના, મુસ્તક બે પ્રકારના, સરસવ છ પ્રકારના
અને બાકીના સઘળા એક એક પ્રકારના થાય છે.

મૂલવિષાદિ વિપના ઉપયોગથી શું થાય ?
ઉદ્દેયનં મૂલવિષૈઃ પ્રલાપો મોહ एव च ।
જૃમ્ભાદ્ગોદ્દેયનશ્વાસા જ્ઞેયાઃ પત્રવિષેણ તુ ॥

૧ કંદવિષોમાં ફક્ત વજનાગ જ ઝોળખી શકાય
છે અને તે 'શિંગરિયો વજનાગ' એ નામથી કહેવાય
છે. આ વજનાગ ઔષધોમાં બહુ ઉપયોગી છે. શિંગ-
રિયો વજનાગને ઓઝ ખડ સરખો થાય છે અને તે
આંડને વીંટાઈ રહે છે. એનું મૂળ કાળા રંગવાળું અને
નાના હરણ્વી શિંગડી જેવું હોય છે. તે કાચું કે
ફેલકું ન હોય તો ઉત્તમ ગુણ કરે છે. વિપના પ્રયોગ-
વાળી દવાઓમાં હાલ ધણું કરીને સર્વત્ર વજનાગ જ
વાપરવામાં આવે છે. વજનાગને વજની પોટલીમાં બાંધી
કોલાણમાં દધમાં બાફવાથી તેની શુદ્ધિ થાય છે. અથવા
સમકાળ મરી અને ટંકણમાં ખાંડવાથી શુદ્ધ થાય છે;
અથવા વજનાગના ચણા જેવડા ટુકડા કરી ત્રણ દિવસ
સૂંધી નવા નવા ઝોયુરમાં પલાળી રાખી ચોથે દિવસે
તડકામાં ખૂબ સૂકવવાથી શુદ્ધ થાય છે. વિપની માત્રા
બહુ જ સંભાળથી નાખવી જોઈએ. જો અધિક
નાખવામાં આવે, તો તેથી ભારે હાનિ થાય છે. વિપ-
વાળું ઔષધ વૃત્ત પોતાનો ચમત્કાર દેખાડે છે. હાલ
બપોરકુશ વગેરે કેટલાંક ઔષધોમાં સોમલ પણ વાપ-
રવામાં આવે છે.

મુષ્કશોફઃ ફલવિપૈર્દાહોઽન્નદ્રેષ એવ ચ ।
 ભવેત્પુષ્પવિપૈશ્છદિરાધ્માનં મોહ એવ ચ ॥
 ત્વક્સારનિર્યાસવિપૈરુપશુર્કર્મયન્તિ હિ ।
 આસ્યદૌર્ગન્ધ્યપારુષ્યશિરોરુક્કફસંસ્રવાઃ ॥
 ફેનાગમઃ ક્ષીરવિપૈર્વિદ્મેદો જિહ્વાજિહ્વતા ।
 દૂત્પીડનં ધાતુવિપૈર્મૂર્છાં દાહથ તાલુનિ ॥૫॥

મૂલવિષના ઉપયોગથી અંગો મરડાય છે, પ્રલાપ થાય છે અને મોહ થાય છે. પત્ત-
 વિષના ઉપયોગથી બગાસાં આવે છે, અંગો
 મરડાય છે અને શ્વાસ થાય છે. ક્ષ્ણવિષના
 ઉપયોગથી વૃષણોમાં સોજો, દાહ અને અન્ન
 ઉપર અરુચિ થાય છે. પુષ્પવિષના ઉપયોગથી
 જાલદી, આક્રેશ અને મોહ થાય છે. ત્વક્સાર-
 નિર્યાસવિષના ઉપયોગથી મોઢાની કુર્ગધતા,
 કઠોરતા, માથામાં વેદના અને કફનો સાવ થાય
 છે. ક્ષીરવિષના ઉપયોગથી ક્ષીણુ આવે છે, દરત
 પાતળો આવ્યા કરે છે અને જીભ વાંટી થઈ
 જાય છે. ધાતુવિષના ઉપયોગથી હૃદયમાં પીડા
 થાય છે, મૂર્છા આવે છે અને તાળવામાં દાહ
 થાય છે. (કંદવિષોથી થતાં જીદાં જીદાં લક્ષણો
 ડાઘા વિષયમાં કહેવામાં આવશે.) ૫
 ૧૮ વિષોના સામાન્ય અને વિશેષ ધર્મ
 પ્રાયેણ કાલઘાતીનિ વિષાણ્યેતાનિ નિર્દિશેત્ ।
 કન્દજાનિ તુ તીક્ષ્ણાનિ તેષાં વક્ષ્યામિ વિસ્તરમ્ ॥

સપ્તમાં વિષો ઘાત કરનારાં છે, પરંતુ
 તેઓમાં કંદવિષો સિવાયનાં બીજાં વિષો જ
 દિવસે ખાવામાં આવે, તે દિવસે જ મારતાં નથી;
 પણ તે પછી અસુક દિવસોમાં, અસુક પખવા-
 ડિયામાં કે અસુક મારા વગેરેમાં મારે છે.
 (એમાં પણ જ વિષો આઠમા વિષયમાં કહેલા
 દસે શુણ્ઘી ભરપૂર હોય છે, તેઓ તો જલદી
 જ મારી નાખે છે.) તેઓ કરતાં કંદવિષો અતિ
 તીક્ષ્ણ છે; માટે તેઓ (કંદવિષો) તુરત જ

પ્રાણ લે છે. હવે દરેક કંદવિષોના ઉપયોગથી
 થતાં લક્ષણો કહું છું. ૬

કાલકૂટાદિ કંદવિષના ઉપયોગથી શુ' થાય?
 સ્પર્શજ્ઞાનં કાલકૂટે વેપથુઃ સ્તમ્ભ એવ ચ ।
 ગ્રીવાસ્તમ્ભો વત્સનામે પીતવિષ્મૂત્રનેત્રતા ॥
 સર્પે વાતવૈગુણ્યમાનાહો ગ્રન્થિજન્મ ચ ।
 ગ્રીવાદૌર્બલ્યવાક્સઙ્ગૌ પાલકે તુ મતાવિહ ॥
 પ્રસેકઃ કર્દમાલ્યે તુ વિદ્મેદો નેત્રપીતતા ।
 વૈરાટકેનાઙ્ગદુઃખં શિરોરોગથ જાયતે ॥
 ગાત્રસ્તમ્ભો વેપથુશ્ચ જાયતે મુસ્તકેન તુ ।
 શુશ્રૂગીવિષેનાઙ્ગસાદદાહોદરવિષ્ટદ્વયઃ ॥
 પુણ્ડરીકેણ રક્તત્વમક્ષ્ણોર્વૃદ્ધિસ્તથોદરે ।
 વૈવર્ણ્યં મૂલકૈશ્લર્દિર્દિકાશોફપ્રમૃદતાઃ ॥
 ચિરેણોચ્છ્વાસિતિ ક્ષ્યાવો નરો હાલાહલેન વૈ ।
 મહાવિષેણ હૃદયે ગ્રન્થિશ્ચલોદ્રમૌ મૃશમ્ ॥
 કર્કટેનોત્પતત્યુર્ધ્વં હસન્દન્તાન્દશલ્યપિ ।
 કન્દજાન્યુગ્રવીર્યાણિ પ્રયુક્તાનિ ત્રયોદશ ॥
 સર્વાણિ કુશલૈર્જ્ઞેવાન્યેતાનિ દશમિર્ગુણૈઃ ॥૭॥

કાલકૂટના ઉપયોગથી સ્પર્શનું અજ્ઞાન,
 કંપ અને શરીર સ્તબ્ધ થઈ જાય છે. વજ્રનાગના
 ઉપયોગથી ડોક ગ્રહાઈ જાય છે અને વિષ્ણુ,
 મૂત્ર તથા નેત્રો પીળાં થઈ જાય છે. સર્પના
 ઉપયોગથી વાયુ પ્રકુપિત થાય છે, વિષ્ણુ વગેરે-
 ની અટકાયત થઈ જાય છે અને અધિચ્છા ઉત્પન્ન
 થાય છે. પાલકના ઉપયોગથી ડોકની નિર્બળતા
 થાય છે અને વાલી અટકી જાય છે. કર્દમકના
 ઉપયોગથી કફનો સાવ થાય છે, દરત પાતળો
 આવ્યા કરે છે અને નેત્રો પીળાં થઈ જાય
 છે. વૈરાટના ઉપયોગથી અંગોમાં દુઃખ થાય
 છે અને માથામાં વ્યથા થાય છે. મુસ્તકના
 ઉપયોગથી ગાત્રો સ્તબ્ધ થઈ જાય છે અને
 કંપ થાય છે. શુશ્રૂગીવિષના ઉપયોગથી અંગો-
 માં ગ્લાનિ, બળતરા અને પેટ વધી જાય છે.

પુંડરીકના ઉપયોગથી નેત્રો લાલ થઈ જાય છે અને પેટ વધી જાય છે. મૂલકના ઉપયોગથી શરીરનો વર્ણ બદલી જાય છે; ઊલટી, હેડકી, સોજે અને અત્યંત મૂઠતા થાય છે. હાલાહલના ઉપયોગથી શરીર શ્યામ થઈ જાય છે અને લાંબે લાંબે સમયે શ્વાસ લઈ શકાય છે. મહાવિષયના ઉપયોગથી હૃદયમાં અંધિ તથા શૂળ અત્યંત ઉત્પન્ન થાય છે. કર્કટકના ઉપયોગથી માણસ જીવે ઊછળે છે, હસે છે અને દાંતોને પણ કરડે છે. આ તેર કંદવિષો નીચે કહેલા દસે ગુણોથી સંયુક્ત હોવાને લીધે ઉચ્ચ શક્તિવાળાં છે. ૭

વિષોના દસ ગુણો અને તેનાં કાર્યો
 રૂક્ષમુળં તથા તીક્ષ્ણં સૂક્ષ્મમાશુ વ્યવાયિ ચ ॥
 વિકાશિ વિશદં ચૈવ લઘ્વપાકિ ચ તત્સ્મૃતમ્ ।
 તદ્રોક્ષ્યાત્કોપ્યેદાયુમૌષ્ણ્યાત્પિત્તં સજોગિતમ્ ॥
 માનસં મોહયેતૈસ્પ્યાદકુગ્ગવન્ધાંશિઞ્ચનયપિ ।
 શરીરાવયવાન્સૌક્ષ્મ્યાત્પવિશેદિક્રોતિ ચ ।
 આશુત્વાદાશુ તદ્વન્તિ વ્યવાયાત્કૃતિં મજેત્ ॥
 ક્ષપયેચ વિકાશિત્વાદોપાન્ધાત્ત્નમ્લાનપિ ॥
 વશ્યાદતિરિચ્યેત દુશ્ચિકિત્સ્યં ચ લાઘવાત્ ।
 દુર્જરં ચાવિપાકિત્વાત્સાત્કેશ્યયતે ચિરમ્ ॥
 સ્થાવરં જઙ્ગમં યચ્ચ કૃત્રિમં ચાપિ યદ્વિષમ્ ।
 સઘો વ્યાપાદયેત્તુ જ્ઞેયં દશગુણાન્વિતમ્ ॥ ૮ ॥

વિષ રૂક્ષ, તીક્ષ્ણ, સૂક્ષ્મ (શરીરના ઝીણા માર્ગોમાં પણ પેસી જનારું), આશુ (સર્વ પ્રદેશોમાં ઝડપથી પહોંચી જનારું), વ્યવાયી (પ્રથમ સઘળા શરીરમાં વ્યાપીને પછી પરિણામને પામનારું), વિકાશી (ઓજને સૂઝવી નાખી શરીરના સંધિબંધોને શિથિલ કરી નાખનારું), વિશદ (આદ્રંતાથી રહિત તથા આદ્રંતાને ટાળી નાખનારું), લઘુ (હલકું) અને અપાકી (આહારને પકવનારા જઠરાગ્નિથી પકવી શકાય નહીં એવું) છે.

એ વિષ પોતાની રૂક્ષતાથી વાયુને પ્રક્રુપિત કરે છે, ઉષ્ણતાથી પિત્ત તથા રુધિરને પ્રક્રુપિત કરે છે, તીક્ષ્ણતાથી મનને મૂઠ કરી નાખે છે તથા અંગોના બંધોને કાપી નાખે છે; સૂક્ષ્મતાથી શરીરના અવયવોમાં પેસી જઈને તેઓને વિકૃત કરી નાખે છે, આશુતાથી તરત મારી નાખે છે, વ્યવાયીપણાને લીધે સઘળા શરીરમાં વ્યાપે છે, વિકાશીપણાને લીધે દોષો, ધાતુઓ તથા મજાને ક્ષીણ કરી નાખે છે, વિશદતાથી ક્યાંય અટકતું નથી, હલકાપણાને લીધે અતિ અસ્થિર હોવાથી ચિકિત્સાના કળ્પજામાં માંડ માંડ આવે છે અને અપાકી હોવાથી જઠરાગ્નિથી પચતું નથી તથા લાંબા કાળ સુધી દુઃખ લીધા કરે છે.

જે કાઈ સ્થાવર, જંગમ કે કૃત્રિમ (બનાવટી) વિષ હોય, તે બે આ દસે ગુણોથી સંપૂર્ણ યુક્ત હોય, તે તુરત જ મારી નાખે છે અને બે તે ગુણોથી ઓછું એટલે તેઓમાંના બેચાર વગેરે ગુણોથી યુક્ત હોય, તે કાળાંતરે મારે છે. પ્રવીણ વૈદ્યોએ સઘળાં વિષોને એ દસ ગુણો ઉપરથી બણી લેવાં. ૮

—દૂધીવિષ અને તેથી થતાં લક્ષણો:
 યત્સ્થાવરં જઙ્ગમકૃત્રિમં વા
 દેહાદશેષં યદનિર્ગતં તત્ ।
 જીર્ણં ત્રિપત્નોપધિમિર્હતં વા ।
 દાવાશિશ્વાતાતપશોપિતં વા ॥
 સ્વમાવતો વા ગુણવિપ્રહીનં
 વિપં હિ દૂષીવિષતામુપૈતિ ।
 વીર્યાલ્પમાવાન્ન નિપાતયેત્ત
 કષ્ઠાવૃત્તં વર્ષગણાનુવન્ધિ ॥
 તેનાદિતો મિત્રપુરીપવર્ગો
 વિગન્ધવૈરસ્પમુલ્હઃ પિપાસી ।
 મૂર્છન્વમન્ગાદ્દવાગ્નિવપ્ણો
 મવેચ દૂષ્યોદરલિજ્જુષ્ટઃ ॥

આમાશયસ્થે કફનાતરોગી
 પક્વાશયસ્થેઽનિલપિત્તરોગી ।
 મવેન્નરો ઘ્વસ્તશિરોરુહાક્ષો
 વિલ્હનપક્ષસ્તુ યથા વિહક્તઃ ।
 સ્થિતં રસાદિવ્યથવા યથોક્તાન્
 કરોતિ ધાતુપ્રમવાન્વિકારાન્ ॥૯॥

૧ જો સ્થાવર, જંગમ કે કૃત્રિમ વિષ શરીર-
 માંથી પૂરેપૂરું નહિ નીકળી જતાં કંઈક બાકી
 રહી ગયું હોય; અથવા બૂનું (ચયું) હોય અથવા
 ગાંધા, વાયુ કે તંદુરમાં સુકઈ ગયું હોય;
 અથવા સ્વાભાવિક રીતે જ ઉપર કહેલા દસ
 ગુણોમાંના થોડા ગુણોથી જ યુક્ત હોય; અથવા
 ઈસે ગુણોવાળું છતાં વિષને હણનારી ઔષધિ-
 બાથી હતવીયું થઈ ગયું હોય, તે વિષ દૂધીવિષ
 કહેવાય છે. એ દૂધીવિષ ઓછી શક્તિવાળું
 હોવાથી તથા કંઈ વીંટાઈ ગયેલું હોવાથી મારી
 નાખતું નથી; પણ ધણું વર્ષો સુધી દુઃખ લીધા
 કરે છે. એ દૂધીવિષથી પીડાયેલા માણસ પાતળા
 ઝાડાવાળો, બદલી ગયેલા બળુંવાળો, દુર્ગંધ
 તથા વિરસ સુખવાળો, તરસવાળો, મૂર્છા પામતો,
 વમન કરતો, ગળગળી વાણીવાળો, ખેદવાળો અને
 નિદ્રાનસ્થાનના સાતમા અધ્યાયના ૧૦મા
 વિષયમાં કહેલાં દુષ્યોદરનાં લક્ષણોવાળો થાય
 છે. એ દૂધીવિષ આમાશયમાં રહેલું હોય, તો
 તેથી માણસ કંઈ તથા વાયુ સંબંધી રોગોવાળો
 થાય છે અને પક્વાશયમાં રહેલું હોય, તો વાયુ
 તથા પિત્ત સંબંધી રોગોવાળો, કેશોથી રહિત,
 નબળાં અંગોવાળો અને પાંખો કપાઈ ગયેલા
 પક્ષી જેવી સ્થિતિવાળો થાય છે. દૂધીવિષ રસ
 વગેરે ધાતુઓમાં રહ્યું હોય, તો સૂચસ્થાનના
 વ્યાધિસમુદેશીય નામના ૨૪મા અધ્યાયના ચોથા
 વિષયમાં કહેલા ધાતુ સંબંધી વિકારો (અત્ર
 ઉપર અરચિ વગેરે) ઉત્પન્ન કરે છે. ૯

દૂધીવિષના પ્રકોપના સમયે તથા પૂર્વરૂપ
 કોપં ચ શીતાનિલદુર્દિનેષુ
 યાત્યાશુ પૂર્વે ગૃણુ તત્ર રૂપમ્ ।
 નિદ્રા શુરુત્વં ચ વિજૃમ્ભણં ચ
 વિશ્લેષર્હર્ષાવથ ચાક્ષ્મર્દઃ ॥૧૦॥
 એ દૂધીવિષ અતિ ઠંડીના, અતિ પવનના
 અને વાદળાઓના ઘેરાવના સમયમાં તુરત પ્રકોપ
 પામે છે. હવે એ પ્રકોપ પામેલા દૂધીવિષનું પૂર્વ-
 રૂપ કહું છું તે સાંભળો : નિદ્રા, શરીરમાં ભારે-
 પણું, બગાસાં, ગાત્રોના સંધાઓનું પ્રસારણદિ-
 માં ન પ્રવર્તવું, રૂંવાડાંઓનું જાણું, થવું તથા
 અંગોનું ભાંગવું, એ પ્રકોપ પામેલા દૂધીવિષનું
 પૂર્વરૂપ છે. ૧૦

પ્રકોપ પામેલા દૂધીવિષનાં રૂપ
 તતઃ કરોત્યન્નમદાવિપાકા-
 વરોચકં મળ્દલકોઠમોહાન્ ।
 ધાતુક્ષયં પાદકરાસ્યશોષં
 દકોદરં છર્દિમથાતિસારમ્ ॥
 વૈવર્ણ્યમૂર્છાવિષમન્જરાન્ વા
 કુર્પાત્પ્રવૃદ્ધાં પ્રથલાં તૃપાં વા ।
 ઉન્માદમન્યજનયેતથાન્ય-
 દાનાહમન્યત્ક્ષયેષ્વ શુક્રમ્ ।

ગાદ્રઘમન્યજનયેષ્વ કુટું
 તાંસ્તાન્ વિકારાંશ્ચ વહુપ્રકારાન્ ॥૧૧॥

પ્રકોપ પામેલું દૂધીવિષ ભોજન કર્યો બાદ
 બહુ સોપારી બાધા જેવું મીણુને ઉત્પન્ન કરે
 છે, અન્નને પચવા દેતું નથી, અરોચકને ઉત્પન્ન
 કરે છે અને મંડલો, ધ્રામકાં, મોહ, ધાતુઓનો
 ક્ષય, હાથનો સોજો, પગનો સોજો, મોઢાનો
 સોજો, જલોદર, જલદી, અતિસાર, વિવર્ણતા,
 મૂર્છા, વિષમન્જર તથા અત્યંત પ્રબળ તરસ
 પણ ઉત્પન્ન કરે છે. કોઈ દૂધીવિષ ઉન્માદ,
 મળમૂનાદિકની અટકાયત, વીર્યની ક્ષીણતા,

બોલવામાં ગળગળાપણું અને કાઈકાઠ ઉત્પન્ન કરે છે. એ વિષ બીજા પણ ઘણા પ્રકારના વિકારો કરે છે. ૧૧

એ વિષ 'દૂધીવિષ' શા માટે કહેવાય છે? દૂષિતં દેશકાલાન્નદિવાસ્વમૈરમીક્ષણશઃ ।
યસ્માદ્ દૂપયતે ધાતુંસ્તસ્માદ્ દૂષીવિષં સ્મૃતમ્ ॥૧૨

જલમય વગેરે દેશેથી, વાદળાંઓના ઘેરાવાના સમય વગેરે કાળોથી, તલ તથા મસૂર આદિ અન્નોના ભોજનથી, દિવસે નિદ્રા કરવાથી અને એવાં જ કટલાંક બીજાં કારણોથી એ વિષ વારંવાર દૂષિત થઈ ધાતુઓને દૂષિત કરે છે; માટે 'દૂધીવિષ' કહેવાય છે. ૧૨

સ્થાવર વિષના વેગનાં^૧ જુદાં જુદાં ચિહ્નો સ્થાવરસ્યોપયુક્તસ્ય વેગે તુ પ્રથમે તૃણામ્ ।
શ્યામા જિહ્વા ભવેત્ સ્તન્વા મૂર્છા શ્વાસથ જાયતે ॥

દ્વિતીયે વેપથુઃ સ્વેદો દાહઃ કઠ્ઠ્ રુજસ્તથા ।

વિપમામાશયપ્રાપ્તં કુરુતે હૃદિ વેદનામ્ ॥

તાલુશોષં તૃતીયે તુ શૂલં ચામાશયે મૃશમ્ ।

દુર્બલે હરિતે શૂને જાયેતે ચાસ્ય લોચને ॥

પક્કામાશયોસ્તોદો હિક્કા કાસાઞ્જ્રકૂજનમ્ ।

ચતુર્થે જાયતે વેગે શિરસશ્ચાતિઘૌરવમ્ ॥

કફપ્રસેકો વૈવર્ણ્ય પર્વમેદશ પશ્ચમે ।

સર્વદોષપ્રકોપશ્ચ પક્કાધાને ચ વેદના ॥

પૃષ્ઠે પ્રજ્ઞાપ્રણાશશ્ચ મૃશં ચાપ્યતિસાર્યતે ।

સ્કન્ધપૃષ્ઠકટીમઙ્ગઃ સન્નિરોધશ્ચ સપ્તમે ॥ ૧૩ ॥

સ્થાવર વિષ ખવાયા પછી તેનો પહેલો વેગ લાગે, ત્યારે જીભ કાળી તથા સ્તબ્ધ થઈ જાય છે; મૂર્છા અને શ્વાસ થાય છે. બીજો વેગ લાગે, ત્યારે કંપ થાય છે, પસીનો વળે છે, બળતરા થાય છે, ખરજ આવે છે અને વ્યથાઓ થાય છે.

૧ એક પછી બીજો અને બીજા પછી ત્રીજો એમ સાત વેગ શા કારણથી થાય છે એ વિષય આ સ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ૨૬મા વિષયમાં જુઓ.

એ સમયે વિષ આમાશયને પ્રાપ્ત થઈ દ્વદ્વયમાં વેદના ઉત્પન્ન કરે છે. ત્રીજો વેગ લાગે, ત્યારે તાળવામાં શોષ, આમાશયમાં અત્યંત શૂળ અને નેત્રી દુર્બળ, લીલા વર્ણવાળાં તથા સોજવાળાં થઈ જાય છે. વળી એ સમયે પક્વાશય તથા આમાશયમાં ભોંકાયા જેવી વ્યથા, હેડકી, ખાંસી અને આંતરડાંમાં અવાજ થાય છે. ચોથો વેગ લાગે, ત્યારે માથું બહુ જ ભારે થઈ જાય છે અને ઉપર કહેલી વ્યથાઓ પણ થાય છે. પાંચમો વેગ લાગે, ત્યારે કંક્રો આંતરડાં, કીકાશ, સધળા દોષોનો પ્રકાપ, પક્વાશયમાં વેદના અને ઉપર કહેલી વ્યથાઓ પણ થાય છે. છઠ્ઠો વેગ લાગે, ત્યારે સંજ્ઞા જતી રહે છે અને અત્યંત ઝાડા થાય છે. સાતમો વેગ લાગે, ત્યારે ડોક, પીઠ તથા કમર ભાંગી જાય છે અને શ્વાસ રોકાઈ જાય છે. (મરણ થાય છે.) ૧૩

સ્થાવર વિષના એક એક વેગની ચિકિત્સા

પ્રથમે વિષવેગે તુ વાન્તં શીતામ્બુસેચિતમ્ ।

અગદં મધુસર્પિર્મ્યાં પાયયેત સમાયુતમ્ ॥

દ્વિતીયે પૂર્વવદ્વાન્તં પાયયેતુ વિરેચનમ્ ।

તૃતીયેઞ્જાદપાનં તુ હિતં નસ્યં તથાઙ્ગનમ્ ॥

ચતુર્થે સ્નેહસંમિશ્રં પાયયેતાગદં મિપક્ ।

પશ્ચમે શ્વૌદ્રમધુકકાથયુક્તં પ્રદાપયેત્ ॥

પૃષ્ઠેઞ્જીસારવત્સિદ્ધિરવપીઢશ્ચ સપ્તમે ।

મૂર્ધ્નિ કાકપદં કૃત્વા સાસુગ્ના પિશિતં ક્ષિપેત્ ॥૧૪

પહેલો વેગ લાગે ત્યારે વમન કરાવી, શીતળ જળનું^૧ સિંચન કરી મધ તથા ઘીથી મિશ્ર કરેલો દૂધીવિપારિ નામનો અગદ પાવો. (આ અધ્યાયનો ૧૭મો વિષય જુઓ.) બીજો વેગ લાગે, ત્યારે વમન કરાવી મધથી મિશ્ર કરેલું વિરેચન પાવું. ત્રીજો વેગ લાગે, ત્યારે દૂધીવિપારિ નામનો અગદ પાવો, વિષને હણનાર નસ્ય દેવું અને સંજ્ઞાને જાગ્રત કરનાર અંજન

પણ આજનું. ચોથો વેગ લાગે, ત્યારે ગાયના ઘીથી મિશ્ર કરેલો દૂધીવિપારિ નામનો અંગદ પાવો. પાંચમો વેગ લાગે, ત્યારે મધ તથા જડીમધના ક્વાથથી મિશ્ર કરેલો દૂધીવિપારિ નામનો અંગદ પાવો. છઠ્ઠો વેગ લાગે, ત્યારે અતિસારની જે ચિકિત્સા છે તે કરવી, અવપીડ નસ્થ દેવું, માથામાં શસ્ત્ર વડે કાગડાના પગના જેવા છેરા ઘઉં તેમાં ખીજાં પ્રાણીના લોહીવાળું માંસ અથવા આમડું નાખવું અને આ સ્થાનના પાંચમા અધ્યાયના ૨૦મા વિષયમાં પહેલી ચિકિત્સાઓમાં જે જે ચિકિત્સાઓ યોગ્ય જણાય, તે પણ કરવી. સાતમો વેગ લાગે, ત્યારે તે વેગ અસાધ્ય છે; માટે પ્રથમ ના પાડીને પછી શેગીના સંબંધીઓ વગેરેનો આગ્રહ જણાય, તો છઠ્ઠો વેગની ચિકિત્સા પ્રમાણે જ ચિકિત્સા કરવી.

વિપના બે વેગોના મધ્યમાં^૧ દેવાની રાખ વેગાન્તરે ત્વન્યતમે કૃતે કર્મણિ શીતલામ્ ।
યવાગૂં સૃષ્ટલૌદ્રામિમાં દઘાદિચક્ષણઃ ॥
કોપાતસ્પોડગ્રિકઃ પાઠાદ્યર્ચવલ્લયમૃતામલાઃ ।
શિરીષઃ કિણ્વિહી શેલર્મિયાઢ્ઠા રજનીદ્રવ્યમ્ ॥
પુનર્નવે હરેણુશ્ચ ત્રિકટુઃ સારિવે બલા ।
ઈપાં યવાગૂર્નિષ્કાષ્ટે કૃતા હન્તિ વિષદ્વયમ્ ॥૧૫॥

વિપના બે વેગોના મધ્યમાં, જે વેગ લાગી ગયો હોય, તેની ખાસ ચિકિત્સા કર્યા પછી અતુર વૈધે ધી તથા મધથી મિશ્ર કરેલી નીચે લખેલી શીતળ રાખ પાવી.

કડવી ધિસોડીનાં ફળ, ચિત્રક, કાળીપાક, સૂરજમુખી, ગળો, હરડે, સરસડિયો, વાપુંગાં, મુંદો, ગરણી, હળદર, દારુહળદર, સફેદ સાટોડી, પીળી સાટોડી, હરેણુ, સૂંઠ, મરી, પીપર, સફેદ ઉપલસરી, કાળી ઉપલસરી અને બલદાણાના

ક્વાથથી પકવેલી રાખ સ્થાવર તથા જંગમ વિપને હણે છે. ૧૫

અજેયધૃત

મધુકં તગરં કુપ્તં મદ્રદારુ હરેણવઃ ।
પુનાગૈલૈલવાલ્હનિ નામપુષ્પોત્પલે સિતા ॥
વિહંગ્ગં ચન્દનં પત્રં પ્રિયડમ્બુધ્યામકં તથા ।
હરિદ્રે દ્વે વૃહત્યૌ ચ સારિવે ચ સ્થિરા સહા ॥
કલ્કૈરેપાં ઘૃતં સિદ્ધમજેયમિતિ વિશ્રુતમ્ ।
વિપાણિ હન્તિ સર્વાણિ શીઘ્રમેવાજિતં ક્વચિત્ ॥

જડીમધ, તગર, કક, દેવદાર, હરેણુ, પુનાગ (જેનાં ફૂલની કળી નાગકેસર કહેવાય છે તે), એલચી, એલવાલુક, નાગકેસર, નીલકમળ, સાકર, વાવડિંગ, ચંદન, તમાલપત્ર, ધઉંલાં, શેહીસ નામનું ખડ, હળદર, દારુહળદર, જીભી ભોરીંગણી, બેડી ભોરીંગણી, કાળી ઉપલસરી, સફેદ ઉપલસરી, શાલિપર્ણી અને જંગલી અડદનો કલ્ક નાખી ચોગણા પાણીમાં ધી પકવવું. આ ધી અજેયધૃત કહેવાય છે. આ ધી તરત જ સધળાં વિષોનો નાશ કરે છે અને તે ધી ક્યાંય પણ વિપથી જીતી શકાતું નથી. ૧૬

દૂધીવિપારિ અંગદ

દૂધીવિપાર્તં સુસ્વિન્નમર્ચ્ચં ચાધશ્ચ શોધિતમ્ ।
પાયયેતાગદં નિલ્પમિમં દૂધીવિપાપહમ્ ॥
પિપ્પલ્લ્યો ધ્યામકં માંસી શાવરઃ પરિપેલવમ્ ।
સુવર્ચિકા સદ્ગૃમૈલા તોયં કનકગૈરિકમ્ ॥
સૌદ્રયુક્તોઝાદો દ્વેષ દૂધીવિપમપોહતિ ।
નાત્રા દૂધીવિપારિસ્તુ ન ચાન્યત્રાપિ વાર્યતે ॥૧૭॥

દૂધીવિપથી પીડાયેલા માણસને સારી પેટે સ્વેદન આપી, વમન તથા વિરેચનથી શુદ્ધ કર્યા

૨ જોડે વિષોના સ્વેદનનો નિષેધ છે, (ચિકિત્સા-૧) સ્થાનના ૩૨મા અધ્યાયનો ૧૫મો વિષય જુઓ.) તો-૧ પણ દૂધીવિપમાં સ્વેદન કરવું યોગ્ય છે; કેમ કે દૂધીવિપનું આવરણું કરનારા કંદને પિત્તજાવવા માટે સ્વેદનનો ઉપયોગ છે.

^૧ વેગોના મધ્યનું લક્ષ્ય આ સ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ૨૭મા વિષયમાં જોવું.

સારિકામુલા મુલસન્દંશવિશદ્ધિતગુદમૂત્રપુરીપ-
વિપાઃ । મક્ષિકાકળમજલાયુકા મુલસન્દંશવિપાઃ ।
વિપહતાસ્થિસર્પકણ્ઠકવરટીમત્સ્પાસ્થિ ચેત્યસ્થિ-
વિપાણિ । શુકુલીમત્સ્વરક્તરાજીચરકીમત્સ્પાશ્ચ
પિત્તવિપાઃ । સૂક્ષ્મતુષ્કોચિટિઙ્ગવરટીશતપદીશુકવ-
લમિકાશુદ્ધીશ્રમરાઃ શુક્રતુષ્કવિપાઃ । કીટસર્પદેહા
ગતાસવઃ શવવિપાઃ । શેષાસ્ત્વનુક્તા મુલસન્દંશ-
વિપેન્વેવ ગણયિતવ્યાઃ ॥ ૩ ॥

દિવ્ય સર્પોની દૃષ્ટિઓમાં અને નિઃશ્વાસો-
માં તથા પૃથ્વીના સર્પોની દાઢોમાં વિષ રહ્યું છે.

(વાયુ, દીપકા વગેરે) મીંદડાં, કૂતરાં,
વાનર, મગર, દેડકાં, પાકમત્સ્ય, ઘોડા, શંખૂક,
પ્રચલાક, ઢેઠગરોળી, ચાર પગવાળા કીડા તથા
ખીબ પશુ કટલાક કીડાઓની દાઢોમાં તથા
નખોમાં વિષ રહ્યું છે.

ચિપિટ, પિચ્ચિટક, કંધાયવાસિક, સર્પ-
વાસિક, તોટક, વચ્ચે, કીટ અને કૌંડિલ્યકની
વિષ્ઠામાં તથા મૂત્રમાં વિષ રહ્યું છે.

ઉદરના વીર્યમાં વિષ રહ્યું છે.

લૂતાઓની (કરોળિયાની એક જાત),
લાળ, મૂત્ર, વિષ્ઠા, મુખનો ચીપિયો, નખ,
વીર્ય અને રજમાં વિષ રહ્યું છે.

વીંછી, વિશ્વંભરા, રાજ્યમત્સ્ય, ઉચ્ચિટીંગ
અને દરિયાર્ધ વીંછીના તીખા આંકડાઓમાં
(કાંઠામાં) વિષ રહ્યું છે.

ચિત્રશિર, શરાવદ્ધિ, શતદારુક, અરિમેઠક
અને સારિકામુખના મુખનો ચીપિયો, અધો-
વાયુ, ગુદા, મૂત્ર અને વિષ્ઠામાં વિષ રહ્યું છે.

માખી, કણુમ અને જળોના મુખનો
ચીપિયામાં વિષ રહ્યું છે.

વિપથી મરણ પામેલાં પ્રાણીઓ, સર્પકંઠક
અને વરટીમત્સ્યનાં અસ્થિઓમાં વિષ રહ્યું છે.

શુક્રીમત્સ્ય, રક્તરાજ અને અરકીમત્સ્યનાં

પિત્તમાં વિષ રહ્યું છે,

સૂક્ષ્મતુંડ, ઉચ્ચિટીંગ, ભમરી, કાનખંડૂર,
શુકવલમિકા અને શુંગીશ્રમરના આંકડા (કાંઠા)
તથા મુખના ચીપિયાઓમાં વિષ રહ્યું છે.

મરણ પામેલા કીડાઓ અને સર્પોનાં
શબોમાં વિષ રહ્યું છે.

જે ઝેરી પ્રાણીઓનાં નામે આ વિષયમાં
આપવામાં આવ્યાં નથી, તેઓને મુખના ચીપિયા-
નાં વિષોવાળાં પ્રાણીઓમાં ગણી લેવાં. (આ
સ્થાનના આઠમા અધ્યાયમાં કટલીક વધારે
જાતો આપવામાં આવી છે, તે જુઓ.)

(આ વિષયમાં આપેલાં ઘણાં ખરાં પ્રાણીઓ
ઝાળખી શકાતાં નથી અને તેઓનાં નામે પણ
ગુજરાતીમાં મળતાં નથી. માટે તેઓની ઝાળ-
ખાણ શોધક લોકોને તથા દેશાંતરના લોકોને
પૂછીને મેળવી લેવી. કટલાક પ્રાણીઓ તો પર-
દેશોમાં થતાં હશે, એમ જણાય છે.) ૩

શત્રુઓના વિષ સંબંધી ક્ષાણી પરીક્ષા
મવન્તિ જ્ઞાત્ર ।

રાજ્જોરિદેશે રિપવસ્તુનામ્નુ-

માર્ગાન્નધૂમશ્વસનાન્વિષેણ ।

સંદપ્યન્ત્યેભિરતિપ્રદુષ્ટાન્

વિજ્ઞાય લિઙ્ગેરમિશોધયેત્તાન્ ॥ ૪ ॥

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિ-
એ સ્વમુખે કહ્યું છે : ‘રાજ જ્યારે શત્રુઓના દેશમાં
ફેલાઈને પેસે, ત્યારે શત્રુઓ જળ, માર્ગ, ધાસ,
અન્ન, ધુમાડા તથા પવનને વિષથી દૂષિત કરે છે.
એ જળ વગેરે પદાર્થોને રાજવૈદ્યે, નીચે લખેલાં
ચિહ્નોના ઉપરથી વિષથી દૂષિત થયેલાં જણી લઈ
નીચે લખેલા ઉપાયોથી શુદ્ધ કરવા. ૪

વિપવાળા જળની પરીક્ષા તથા શોષન

દુષ્ટં જલં પિચ્છિલમુગ્રગન્ધિ

ફેનાન્વિતં રાજિમિરાઘૃતં ચ ।

મળ્લકમત્સ્યં ત્રિયતે વિહંગ્લા
મત્તાથ સાનૂપચરા અમન્તિ ॥

મજ્જન્તિ યે ચાત્ર નરાશ્વનાગા-
સ્તે છંદિમોહજ્વરદાહશોફાન્ ॥

ગચ્છન્તિ તેપામપહૃત્ય દોપાન્
દુષ્ટં જલં શોધયિતું યતેત ॥

ધવાશ્વકર્ણાસનપારિમદ્રાન્
સપાટલાન્ સિદ્ધકમોક્ષકૌ ચ ॥

દગ્ધ્વા સરાજદુમસોમવલ્કા-
સ્તદ્ગસ્મ શીતં વિતરેત્સસ્તુ ॥

મસ્માહ્નલિં ચાપિ ઘટે નિધાય
વિશોધયેદીપ્તિતમેવમમ્મઃ ॥૫॥

જળ વિપથી દૂષિત થયું હોય તો ચીકણું,
ઉગ્રધંવાળું, ક્ષીણવાળું અને રેખાઓવાળું
થઈ જાય છે. એ જળમાં દેડકાં તથા માછલાં
મરી જાય છે અને પક્ષીઓ તથા કિનારા પર
ફરનારાં પશુઓ વિપના વેગથી મત્ત થઈને ભમતાં
રહે છે. એ જળમાં જ માણસો, ઘોડાઓ કે
હાથીઓ નહાય, તેઓને જીલટી, મોઢ, તાવ,
ઢાઢ તથા સોજ થાય છે.

એ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો મનુષ્ય વગેરે
પ્રાણીઓના દોષોને યોગ્ય ચિકિત્સાઓથી દૂર
કરી કુદ જળને શુદ્ધ કરવા આવો પ્રયત્ન કરવો :

ધાવડો, રાળતું ઝાડ, ખીખલો, લીમડો,
પાડળ, કાળો ધંતૂરો, મરખો, ગરમાળો અને
ખેરને અગ્નિથી બાળી ભસ્મને ઠંડી પાડીને
તે ભસ્મ તળાવો વગેરેમાં નાખવી. (નદીઓ
વગેરેનાં વહેતાં જળો તો વિપથી દૂષિત કરવાં
અશક્ય જ છે, માટે તેઓની ચિકિત્સા કહી નથી.)
જળાશયોમાંથી વાસણોમાં ભરેલું જળ વિપથી
દૂષિત થયેલું જણાય, તો એક હજાર ચોવીસ તોલા-
ભાર જળમાં સોળ તોલાભાર, ઉપર કહેલી ભસ્મ
નાખવાથી તે જળ શુદ્ધ થઈ જાય છે. (વાસણમાં

ભરેલા જળને એ હિસાબ પ્રમાણે ભસ્મ નાખીને
શુદ્ધ કરવું. એક ઘડા પાણીમાં ઉપર લખેલી
ભસ્મ એક ખોખો નાખવામાં આવે તો તે ઘડાનું
પાણી શુદ્ધ થઈ જાય, એવો અર્થ પણ કરી
શકાય છે.) ૫

વિપવાળા સ્થળની પરીક્ષા તથા શોધન

ક્ષિતિપ્રદેશ વિપદૂષિતં તુ
શિલાસ્થલીં તીર્થમધેરિણં વા ॥

સ્પૃશન્તિ ગાત્રેણ તુ યેન યેન
ગોવાજિનાગોદૂલ્લરા નરા વા ॥

તચ્છનતાં યાત્યથ દદ્યતે ચ
વિશીર્યતે રોમનસાસ્તથૈવ ॥

તત્રાપ્યનન્તાં સહ સર્વગન્ધૈઃ

પિપ્પા મુરાભિર્વિનિયોજ્ય માર્ગમ્ ॥

સિન્ધેત્વયોમિસ્તુ મૃદન્વિતૈસ્તં
વિદઙ્ગપાઠાકટમીજલૈર્વા ॥૬॥

માટી તથા પથરાવાળો પ્રદેશ, જળાશયનો
આરો કે ખારી જમીન વિપથી દૂષિત થયેલ
હોય, તો બળદો, ઘોડાઓ, હાથીઓ, જાટા,
ગધેડાં કે માણસો જ જ ગાત્રથી તેનો સ્પર્શ
કરે, તે ગાત્ર સોજવાળું થઈ જાય છે; તથા બળ-
તરાથી યુક્ત થાય છે અને તે તે ગાત્રનાં રૂંવાડાં
તથા નખો વીંખાઈને તૂટવા લાગે છે.

એ પ્રમાણે સ્થળ વિપથી દૂષિત થયું હોય,
તો રાજવૈધે ઉપલસરી અથવા અરણીને સઘળા
સુગંધી પદાર્થોથી મિશ્ર કરી જત જતની મદિરા-
ઓમાં વાટી તેનો કલ્ક કરીને અથવા વાવડિંગ,
કાળીપાડ તથા વાપુંગાનો કલ્ક કરી, રાફડાની
માટીથી મિશ્ર કરેલા જળમાં મેળવી તે જળ તે
પ્રદેશમાં સારી પેઢે છંટાવવું. ૬

વિપવાળાં ઘાસ તથા અન્નની પરીક્ષા

અને શોધન

તુળેષુ મક્તેષુ ચ દૂષિતેષુ

સીદન્તિ મૂર્છન્તિ વમન્તિ ચાન્યે ॥

વિદ્ભેદમૃચ્છન્ત્યથવા ત્રિપન્તે
તેષાં ચિકિત્સાં પ્રણયેદ્યથોક્તામ્ ॥

વિષાપૃથૈર્વાપ્યગદૈર્વિલિપ્ય

વાદ્યાનિ ચિત્રાણ્યપિ વાદયેત ॥

તારઃ સુતારઃ સસુરેન્દ્રગોપઃ

સર્વૈશ્વ તુલ્યઃ કુરુવિન્દમાગઃ ॥

પિત્તેન યુક્તઃ કપિલાન્યયેન

વાદ્યપ્રલેપો વિહિતઃ પ્રશસ્તઃ ॥

વાદ્યસ્ય શબ્દેન હિ યાન્તિ નાશં

વિષાણિ ઘોરાણ્યપિ યાનિ સન્તિ ॥૭૭॥

ધાસ કે અન્ન વિષથી દૂષિત થયેલાં હોય,
તો તેઓના ઉપયોગથી પશુઓ અને માણસો
શુદ્ધી નય છે; કેટલાંક મૂર્છિત થઈ નય છે,
કેટલાંક ઊલટી કરવા લાગે છે, કેટલાંકને પાતળો
ઝાડો થઈ નય છે અને કેટલાંક મરી પણ નય છે.

એ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો તે ઉપદ્રવોની
જ જ ચિકિત્સા કહી છે, તે તે વિષહર દ્રવ્યોથી
મિશ્ર કરીને કરવી; અને પછી આ સ્થાનના
સાતમા અધ્યાયના બીજા વિષયમાં કહેલા ઔષ-
ધોનો જાતજાતનાં વાજાંઓની ઉપર લેપ કરાવી
તે વાજાંઓ વગડાવવાં. (પશુઓની ચિકિત્સા
માટે શાલિહોત્ર આદિ ગ્રંથોમાં એવું. પશુઓ માટે
કાંઈક તો આ સ્થાનના ૫ મા અધ્યાયના ૧૬મા
વિષયમાં કહેવાશે; પણ તેમાંથી આ બાબતમાં
કેટલું યોગ્ય છે, તે વિચારી લેવું.)

એક ભાગ રૂપું, એક ભાગ પારો, એક
ભાગ ઇંદ્રગોપ નામનાં રતાં જીવડાં અથવા ઇંદ્ર-
જવ કે ઉપલસરી અને ત્રણ ભાગ રતાશ તથા
પીળાશવાળાં માણેકને કપિલા ગાયના ગોરાચન-
માં વાટી, તેનો વાજાંઓની ઉપર લેપ કરાવી
તે વાજાંઓ વગડાવવાં, એ પણ હિતકારી છે;
કેમ કે એવાં વાજાંઓના શબ્દથી જ વિષો ભય-
જરૂર હોય, તેઓ પણ નાશ પામે છે. ૭

વિપત્ત્યાજો ધુમાડો તથા પવનની પરીક્ષા
અને શોધન

ધૂમેડનિલે વા વિપત્તમ્પ્રયુક્તે

સ્વભાગઃ શ્રમાર્ત્તા પ્રપતન્તિ ભૂમૌ ॥

કાસપ્રતિશ્વાયશિરોરુજથ

મવન્તિ તીવ્રા નયનામયાથ ॥

લાક્ષાહરિદ્રાતિવિષામયાન્દ-

હરેણુકૈલાદલવલ્કલુષ્ટમ્ ॥

પ્રિયજ્ઞુકાં ચાપ્યનલે નિધાય

ધૂમાનિલૌ ચાપિ વિશોધયેત ॥૮૮॥

ધુમાડો કે પવન વિષથી દૂષિત થયેલા હોય,
તો પક્ષીઓ શ્રમથી પીડાઈને ધરતી ઉપર પડે છે.
એવા ધુમાડા અને પવનથી ખાંસી, શરદી, માથા-
નાં દરદો અને નેત્રોના તીવ્ર રોગો પણ થાય છે.

એ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો લાખ, હળદર,
અતિવિષ, સફેદ નગડ, મોથ, હરેણું, એલચી,
મૂળ (જોળપત્ર), કઠ અને ધઉંલાને અશિમાં
નાખીને બાળવાં એટલે ધુમાડો તથા પવન શુદ્ધ
થઈ નય છે. ૮

વિપત્તિ મૂળ ઉત્પત્તિ

પ્રજામિમામાત્મયોનેન્દ્રહણઃ સૂત્રતઃ કિલ ॥
અકરોદસુરો વિદ્યં કૈટભો નામ દર્શિતઃ ॥
તતઃ કુદ્વસ્ય વૈ વક્ત્રાન્દ્રહણસ્તેજસો નિધેઃ ॥
ક્રોધો વિગ્રહવાન્મૂત્વા નિષ્પપાતાતિદારુણઃ ॥
મ તં દદાહ ગર્જન્તમન્તકામં મહાવલમ્ ॥
તતોઽસુરં ઘાતયિત્વા તત્તેજોઽવર્દતાન્દ્રુતમ્ ॥
તતો વિષાદો દેવાનામમવત્તં નિરીક્ષ્ય વૈ ॥

વિષાદજનનત્વાથ વિપમિત્યભિધીયતે ॥

તતઃ સૃષ્ટા પ્રજાઃ શ્લેષાસ્તદા તં ક્રોધમીશ્વરઃ ॥

વિન્યસ્તવાન્સ ભૂતેષુ સ્થાવરેષુ ચરેષુ ચ ॥૯૧॥ •

પૂર્વે સ્વયંભૂ બ્રહ્મા આ સૃષ્ટિને ઉપજ
કરતા હતા, તે સમયે ગર્વ પામેલા કેટલ નામના
એક દૈત્યે તેમને સૃષ્ટિ કરવાના કામમાં મોકલ
વિશ્ર કયું. આથી ક્રોધ પામેલા અને તેજના

ભંડારરૂપ એવા બ્રહ્માના મુખમાંથી દારુણ ક્રોધ
 દેહધારી થઈને બહાર નીકળ્યો અને તેણે ગર્જના
 કરતા અને કાળ જોવા મહાબળવાન કૈટભ દૈત્યને
 બાળી નાખ્યો, એ દૈત્યને માર્યા પછી એ અદ્ભુત
 ક્રોધરૂપ તેજ વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યું, તેને એઈને
 દેવતાઓને વિપાદ (ખેદ) ઉત્પન્ન થયો. એમ
 વિપાદ ઉત્પન્ન કરવાથી તેનું 'વિષ' એવું નામ
 કહેવાય છે. પછી મોટી શક્તિવાળા બ્રહ્માએ
 બાકી રહેલી પ્રજાઓને સર્જીને અમુક સ્થાવર
 તથા જંગમ પદાર્થોમાં તે વિષ નાખ્યું. ૯

દ્રવ્યમાં રહેલા વિષને અનુસરવાને
 રસને સ્વભાવ

યથાઽવ્યક્તરસં તોયમન્તરીક્ષાન્મહીગતમ્ ।
 તેષુ તેષુ પ્રદેશેષુ રસં તં તં નિયચ્છતિ ॥
 એવમેવ વિષં યદ્યદ્દ્રવ્યં વ્યાપ્યાવતિષ્ઠતે ।
 સ્વભાવાદેવ તં તસ્ય રસં સમનુવચ્છતે ॥ ૧૦ ॥

જમ અંતરીક્ષમાંથી પૃથ્વી પર તે તે પ્રદેશો-
 માં પડેલું સ્પષ્ટ રસવાળું જળ તે તે પ્રદેશના
 રસને સ્વભાવથી જ અનુસરે છે, એવી જ રીતે
 વિષ પણ જે જે દ્રવ્યમાં વ્યાપી રહ્યું હોય, તે તે
 દ્રવ્યના રસને સ્વભાવથી જ અનુસરે છે. ૧૦

વિષથી સર્વ દ્રાવ્ય પ્રકૃપિત થવાનું કારણ
 વિષે યસ્માદ્ગુણાઃ સર્વે તીક્ષ્ણાઃ પ્રાયેણ સન્તિ હિ ।
 વિષં સર્વમતો જ્યૈર્ સર્વદોષપ્રકોષણમ્ ॥ ૧૧ ॥

વિષમાં સઘળા ગુણો ઘણું કરીને ઝડપદાર
 જ રહ્યા છે; માટે સર્વ પ્રકારનું વિષ સઘળા
 દોષોને પ્રકૃપિત કરે છે. ૧૧

વિષ પ્રાણરોધક હોવાનું કારણ
 તે તુ વૃત્તિ પ્રકૃપિતા જહતિ સ્વાં વિપાર્દિતાઃ ।
 નોપયાતિ વિષં પાકમતઃ ગ્રાણાન્નુદ્ધિ ચ ॥ ૧૨ ॥

વિષથી પીડાઈને પ્રકૃપિત થયેલા વાત,
 પિત્ત, અને કફ એ ત્રણે દોષો પોતપોતાનાં
 ચલન, પાચન તથા સંશ્લેષણ આદિ કાર્યોને

છોડી દે છે; તેથી વિષ પાકનું નથી અને નહીં
 પાકવાને લીધે પ્રાણોને રોકી દે છે. ૧૨

વિષ ચરલ પ્રાણી બેભાન કેમ થાય છે ?
 શ્લેષ્મણાવૃતમાર્ગત્વાદુચ્છ્વાસોઽસ્ય નિરુધ્યતે ।
 વિસંજ્ઞઃ સતિ જીવેષ્વપિ તસ્માત્તિષ્ઠતિ માનવઃ ॥ ૧૩ ॥

જને વિષ ચડ્યું હોય, તેના શ્વાસનો માર્ગ
 વિષથી પીગળેલા કફ વડે રોકાઈ જાય છે, તેથી
 તે માણસ જીવતાં છતાં બેભાન થઈ જાય છે. ૧૩

કરડતી વખતે સર્પોનું ચત્તા થવાનું કારણ
 શુક્લવત્સર્વસર્પાણાં વિષં સર્વશરીરગમ્ ।

કુદ્ધાનામેતિ ચાન્નેભ્યઃ શુક્રં નિર્મન્યનાદિવ ॥
 તેષાં વદિશ્વદ્દંદ્રાસ્તાસુ સજ્ઞતિ ચાગતમ્ ।

અનુદ્વૃત્તા વિષં તસ્માન્ન મુચ્ચન્તિ ચ ભોગિનઃ ॥ ૧૪ ॥

સઘળા સર્પોનું વિષ વીર્યની પેઠે સઘળા
 શરીરમાં રહેલું છે. જેમ પુરુષો સ્ત્રીસંગાદિક કરે
 છે, ત્યારે તેઓનું વીર્ય સઘળાં અંગોમાંથી નીચે
 આવે છે, તેમ સર્પો ક્રોધ કરે છે ત્યારે તેઓનું વિષ
 સઘળાં અંગોમાંથી દાદોમાં જ આવે છે. સર્પોની
 દાદો માછલાં પકડવાની કુંડીઓ જેવી હોય છે,
 તેથી આવેલું વિષ દાદોમાં જ અટકી રહે છે; માટે
 તેઓ ચત્તા થયા વિના (જીથલીને હાંધા થયા
 વિના) દંશોમાં વિષ નાખી શકતા નથી. ૧૪

વિષ ચરલાને શીતળા સિંચન કરવું
 યસ્માદત્સર્યગુણં ચ તીક્ષ્ણં ચ પઠિતં વિષમ્ ॥
 અતઃ સર્વવિષેષુક્તઃ પરિષેક્તુ શીતલઃ ॥ ૧૫ ॥

વિષ અસંત ઉષ્ણ અને તીક્ષ્ણ છે; માટે
 સઘળા પ્રકારનાં વિષો ઉપર શીતળા સિંચનો
 કરવાનું કંઈ છે. ૧૫

કીડાઓનાં વિષો ઉપર સ્વેદન કેમ ?
 મન્દં કીટેષુ નાત્યુષ્ણં વહુવાતકર્ક વિષમ્ ।
 અતઃ કીટવિષે ચાપિ સ્વેદો નપ્રતિપિધ્યતે ॥ ૧૬ ॥

કીડાઓનું વિષ મંદ હોય છે, અતિ ઉષ્ણ
 હોતું નથી અને ઘણા વાયુવાળું તથા કફવાળું

હોય છે; તેથી ક્રીડાઓનાં વિષે ઉપર સ્વેદનનો નિષેધ નથી. (અહીં આ સ્થાનના આક્રમા અધ્યાયનો ૨૫મો વિષય જુઓ.) ૧૬

ક્રીડાઓના વિષય પર શીતળ ચિકિત્સા ક્યારે ?
કૌટુંબદાનુપ્રવિષયૈઃ સર્પવત્સપ્તપાચરેત્ ॥ ૧૭ ॥

જ્યોને ઉચ્ચ વિષવાળા ક્રીડાઓ કર્યા હોય, તેઓને સર્પદંશના જેવા જ ઉપચારો કરવા; એટલે શીતળ ચિકિત્સાઓ જ કરવી. ૧૭

વિષવાળા શસ્ત્રથી અને સર્પદંશથી
મરેલાંતું માંસ ક્યારે ખાવું ?

સ્વભાવદેવ તિષ્ઠતુ પ્રહારાદંશયોર્વિષમ્ ।

વ્યાપ્ય સાવયવં દેહં દિગ્ધવિદ્વાહિદષ્ટયોઃ ॥

લૌલ્યાદ્વિપાન્નિતં માંસં યઃ સ્વાદેન્મૃતમાત્રયોઃ ।

યથાવિષં સ રોગેણ ક્ષિયતે મ્રિયતેઽપિ વા ॥

અતઃશ્વાપ્યનયોર્માસમમ્ભક્ષ્યં મૃતમાત્રયોઃ ।

મુહૂર્ત્ત્વાત્તદુપાદેયં પ્રહારાદંશવર્જિતમ્ ॥ ૧૮ ॥

જે પ્રાણી વિષથી ખરડાયેલા શસ્ત્રથી વીંધાઈને કે સર્પદંશ પામીને મરણ પામેલ હોય, તે પ્રાણીના શરીરમાં વિષ પ્રથમ સર્વ અવયવોમાં વ્યાપ્ત થઈ, પછી સંકેદાય પામીને કેવળ જ્યાં શસ્ત્રનો પ્રહાર થયો હોય, તે પ્રદેશમાં સ્વભાવથી રહે છે. જે માણસ વિષ વડે ખરડાયેલા શસ્ત્રથી કે સર્પદંશથી મરણ પામેલા પ્રાણીના માંસને જીભની લોહીપતાને લીધે તુરત જ લઈને ખાય તે માણસ તે વિષને અતુસરતા રોગથી પીડાય છે, અને કદાચ મરી પણ જાય છે; માટે એ પ્રાણી મરી જાય કે તુરત જ તેનું માંસ ન લેવું; પરંતુ બે ઘડી-પછી લેવું અને તે પણ જે પ્રદેશમાં શસ્ત્રનો પ્રહાર કે સર્પદંશ થયો હોય તે પ્રદેશનું જ જ લેવું. ૧૮

જેણે વિષ પીધું હોય તેનાં લક્ષણ

સવાતં ગૃહધૂમામં પુરીષં યોઽતિસાર્યતે ।

આધ્માતોઽત્યર્થશ્વપ્નાસો વિવર્ણઃ સાદપીઢિતઃ ।

ઉદ્વમત્યથ ફેનં ચ વિપતીતં તમાદિશેત્ ॥ ૧૯ ॥

જે માણસને પવનવાળો તથા ધરના ધુમાડાની ધૂંસ જેવા વર્ણવાળો પાતળો ઝાંડો વારંવાર ચલા કરતો હોય, ચેટ ફૂલી ગયું હોય, અત્યંત જીનાં આંસુ ચાલ્યાં જતાં હોય, અંગો ગ્લાનિથી પીડાતાં હોય અને કૃણ્ણની જાણી થતી હોય, તે માણસને વિષ પીવાથી મરવા લાગેલો કહેવો અને જેનો વર્ણ અત્યંત કાળો કે પીળો થઈ ગયો હોય તેને વિષ પીવાથી મરણ પામેલો કહેવો. ૧૯

વિષથી મરેલાંતું દૃઢ્ય અગ્નિથી
તુરત ખળતું નથી

ન चास्य हृदयं बुद्धिर्विषदुष्टं दहत्यपि ।

तद्धि स्थानं चेतनायाः स्वभावाद्याप्य तिष्ठति ॥

વિષનો સ્વભાવ જ એવો છે કે, વિષ ચેતનાના સ્થાનમાં વ્યાપ્ત થઈને રહે છે. આના સ્વભાવથી જે માણસ વિષ ખાધાથી મરણ પામ્યો હોય, તેના દૃઢ્યમાં વિષ વ્યાપી રહેલું હોય છે; તેથી અગ્નિ તે માણસના દૃઢ્યને તુરત ખાળી શકતો નથી. ૨૦

દેશકાલાદિ પરથી સર્પદંશની અસાધ્યતા

असत्थदेवायतनश्मशान-

वल्मीकितन्ध्यातु चतुष्पथेषु ।

याम्ये सपिन्धे परिवर्जनीया

ऋक्षे नरा मर्मसु ये च दक्षाः ॥

दर्शिकराणां विषमाशुघाति

सर्वाणि चोष्णे दिग्गुणीभवन्ति ।

अजीर्णपिप्पातपपीडितेषु

वालेषु मेह्विष्य गर्भिणीषु ॥

बृद्धानुरक्षीणयुञ्जितेषु

रूक्षेषु मीरुष्य दुर्दिनेषु ।

शस्त्रक्षते यस्य न रक्तमस्ति

राज्यो लताभिश्च न सम्भवन्ति ॥

शीताभिरદ્વિશ્ચ ન રોમહર્ષો

વિષામિશ્રૂતં પરિવર્જયેત્મ્ ।

જિહ્વા સિતા યસ્ય ચ કેશશાતો
 નાસાવમદ્ગ્ધથ સકળમદ્ગ્ધઃ ॥
 કૃષ્ણઃ સરક્તઃ શ્વયયુશ્ચ દંશે
 હન્યોઃ સ્થિરત્વં ચ સ વર્જનીયઃ ।
 વર્તિર્વના યસ્ય નિરેતિ વવ્રા-
 દ્રક્તં સ્ત્રવેદૂર્ધમધશ્ચ યસ્ય ॥
 દંટૂનિપાતાઃ સકલાશ્ચ યસ્ય
 તં चापि वैद्यः परिवर्जयेत् ।
 હન્યમત્તમત્વર્થસુપદ્રુતં વા
 હીનસ્વરં વાપ્યથવા વિવર્ણમ્ ॥
 સારિષ્ટમત્વર્થમવેગિનં ચ

जह्याच्च तं कर्म न तत्र कुर्यात् ॥२१॥

પીપળો, દેવસ્થાન, રમશાન કે રાફડા-
 ના પ્રદેશમાં, સંધ્યાસમયમાં, ચૌટામાં, ભરણી
 કે મધ્યા નક્ષત્રમાં જે માણસોને સર્પદંશ થયો
 હોય, તેઓની ચિકિત્સા કરવી નહિ; જેઓને
 મર્મસ્થળમાં સર્પદંશ થયો હોય, તેઓની પણ
 ચિકિત્સા કરવી નહિ. સધળા સર્પોમાં દર્વીકર
 જાતના સર્પો, કે જેઓનાં લક્ષણો આ સ્થાનના
 ચોથા અધ્યાયના નવમા વિષયમાં કહેવામાં
 આવશે, તેઓનું વિષ તરત પ્રાણ લેનારું છે.
 સધળા પ્રકારનાં વિષો હૃષ્યકાળમાં, અજીર્ણ-
 વાળામાં, પિત્ત તથા તકકાથી પીડાયેલાના શરી-
 રમાં, બાળક, પ્રમેહવાળો, ગર્ભિણી, વૃદ્ધ, રોગી,
 ભૂખ્યા, રૂક્ષ અને બીકણના શરીરમાં તથા વાદળાં-
 ઓનો ઘેરાવો હોય તે સમયમાં બમણી શક્તિ-
 વાળાં થઈ પડે છે. જેને સર્પદંશ થયો હોય, તેના
 શરીરમાં શસ્ત્રથી ટાચો દેતાં લોહી નીકળે નહિ,
 તો તેના સર્પદંશને અસાધ્ય સમજીને તેની
 ચિકિત્સા કરવી નહિ; તેમજ ટાઢા પાણીનું
 સિંચન કરવાથી જેનાં રૂંવાડાં ઊભાં ન થાય, તેની
 અને લતાઓથી પ્રહાર કર્યા છતાં જેનાં અંગોમાં
 રેખાઓ ન ઊઠે, તેની પણ ચિકિત્સા કરવી નહિ.

જેની જીભ સફેદ કે કાળી થઈ ગઈ હોય, વાળ
 ખરી પડતા હોય, નાક વાંકું વળી ગયું હોય,
 મોઢાથી સધળા અક્ષરો અનુનાસિક જ નીકળતા
 હોય, કંઠ ભાંગી ગયો હોય, દંશમાં કાળો તથા
 રાતો સોજો થયો હોય અને મોઢાના સંધિઓ
 (હડપચીઓ) અચળ થઈ ગયેલ હોય, તેની
 પણ ચિકિત્સા કરવી નહિ. જેના મોઢામાંથી
 ઘાટી કંઈની વાટ નીકળતી હોય, મોઢામાંથી
 તથા ગુદામાંથી લોહી સ્રવતું હોય અને દાઢોના
 જખમો પૂરેપૂરા થયા હોય, તેની પણ વેદે
 ચિકિત્સા કરવી નહિ. સર્પે હંસેલો માણસ
 હન્યત્ થઈ ગયો હોય, અત્યંત હૃષ્ટ્રવો પામેલો
 હોય, અવાજ બેસી ગયો હોય, ફીકા બની ગયો
 હોય, મરણનાં લક્ષણોથી યુક્ત થયેલો કે વિષની
 લહેરોથી તમામ રહિત થઈ ગયો હોય, તેને પણ
 વેદે છોડી દેવો; એવાની ચિકિત્સા કરવી નહિ.

અધ્યાય ૪ થો

ઉપક્રમ

अथातः सर्पदष्टविषविज्ञानीयमध्यायं व्या-
 ख्यास्यामः । यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥१॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'સર્પદષ્ટવિષ-
 વિજ્ઞાનીય' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
 વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન
 ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

સર્પોની સંખ્યા માટે સુશ્રુતનો પ્રશ્ન
 ધન્વન્તરિ મહાપ્રાજ્ઞ સર્વશાસ્ત્રવિશારદમ્ ।
 પાદયોરુપસંગૃહ્ય સુશ્રુતઃ પરિવૃચ્છતિ ॥
 સર્પસહૃયાં વિભાગં ચ દટ્વલક્ષણમેવ ચ ।
 જ્ઞાનં ચ વિષવેગાનાં ભગવન્વક્તુમર્હસિ ॥ ૨ ॥

મહાજ્ઞાની અને સધળાં શાસ્ત્રોના અનુભવી

૧ સર્પોના ભેદોની તથા વિષવેગો વગેરેની સમજણ
 આપવા વિશેષે

ભગવાન ધનંતરિનાં ચરણોમાં પ્રણામ કરી
સુશ્રુતે પૂછ્યું: 'હે ભગવન! મને કૃપા કરી
સર્પોની સંખ્યા, અતિઓના વિભાજો, દંશનું
લક્ષણ અને વિષના વેગોનાં લક્ષણો કહેા.' ૨

સર્પોની સંખ્યા કહેવાની પ્રતિજ્ઞા

તસ્ય તદ્વચનં શ્રુત્વા પ્રાત્રવીર્યપ્રજાં વરઃ ।
અસહ્યયા વાસુકિપુત્રા વિરુચ્યાતાસ્તથકાદયઃ ॥
મહીધરોઽથ નાગેન્દ્રા હતાગ્રિસંમતેજસઃ ।
યે ચાપ્યજસ્રં ગર્જન્તિ વર્ષન્તિ ચ તપન્તિ ચ ॥
સસાગરભિરિદ્વીપા ચૈરિયં ધાર્યંતે મહી ।
ઋદ્ધા નિઃશ્વાસદષ્ટિમ્યાં ચે હન્યુરખિલં જગત્ ॥
નમસ્તેમ્યોઽસ્તિ નો તેષાં કાર્યં કિંચિદ્વિકિત્સયા
યે તુ દંટપ્રાવિષા મૌમા યે દશન્તિ ચ માનુષાન્ ।
તેષાં સંક્લથાં પ્રવક્ષ્યામિ યથાવદનુપ્રવેશઃ ॥ ૩ ॥

સુશ્રુતનું વચન સાંભળી વૈદોમાં ઉત્તમ
ભગવાન ધનંતરિ બોલ્યા કે, 'પૃથ્વીને ધરનારા
શેષ, વાસુકિ તથા તક્ષક આદિ મોટા દિવ્ય
સર્પો અસંખ્યાત છે. તેઓ હોખથી પ્રજ્વલિત
થયેલા અગ્નિ સમાન તેજવાળા છે, સમુદ્રો, પર્વતો
તથા દ્વીપો સહિત આ પૃથ્વીને ધરી રહ્યા છે,
મેઘોરૂપ થઈને નિરંતર ગાજે છે તથા વરસે છે,
સૂર્યરૂપ થઈને તપે છે અને ક્રોધયુક્ત થાય, તો
નિઃશ્વાસ(કૂંફાડા)થી તથા દષ્ટિથી જ સર્વ જગત-
નો નાશ કરી શકે એવા છે, તેઓને તો પ્રણામ
જ કરું છું; તેઓની ચિકિત્સા ન હોવાથી તે
કહેવાનું પ્રયોજન જ નથી; પરંતુ પૃથ્વીમાં રહે-
નારા, હાદોમાં વિષવાળા અને માણસોને ડસે છે,
તે સર્પોની સંખ્યા અનુક્રમે સંપૂર્ણ કહું છું.' ૩

સર્પોની પાંચ જાતો અને તેમના લેહો
અચીત્સ્તેવેવ સર્પાણાં મિથતે પશ્ચઘા તુ સા ॥
દર્વીકરા મળ્ડલિનો રાજિમન્તસ્તથૈવ ચ ।
નિર્વિષા વૈકરજ્ઞાથ ત્રિવિધાસ્તે પુનઃ સ્મૃતાઃ ॥

દર્વીકરા મળ્ડલિનો રાજિમન્તસ્થ પત્રગાઃ ।
તેષુ દર્વીકરા જ્ઞેયા વિંશતિઃ પદ્ ચ પત્રગાઃ ॥
દ્વાવિંશતિર્મળ્ડલિનો રાજિમન્તસ્તથા દશ ।
નિર્વિષા દ્વાદશ જ્ઞેયા વૈકરજ્ઞાત્રયસ્તથા ।
વૈકરજ્ઞોદ્ભવાઃ સપ્ત ચિત્રા મળ્ડલિરાજિલાઃ ॥૪॥

દર્વીકર, મંડલી, રાજિમાન, નિર્વિષ અને
વૈકરજ એ રીતે સર્પોની પાંચ જાતો છે; એ
પાંચ જાતોનો દર્વીકર, મંડલી અને રાજિમાન
એ ત્રણ જાતોમાં સમાવેશ થાય છે. પાંચ જાતોમાં
દર્વીકરે છવીસ જાતના છે, મંડલીઓ બાવીસ
જાતના છે, રાજિમાનો દસ જાતના છે, નિર્વિષો
બાર જાતના છે, વૈકરજે (જુદી જાતની સર્પો-
ણીમાં જુદી જાતના સર્પોથી ઉત્પન્ન થયેલા)
ત્રણ જાતના અને વૈકરજેથી ઉત્પન્ન થયેલા
વિચિત્ર સર્પો સાત પ્રકારના છે, જે જાઓમાં ચાર
મંડલી છે અને ત્રણ રાજિમાન છે. એ રીતે
સર્પોના એંસી ભેદો થાય છે. (કુણોવાળા સર્પો
દર્વીકર અને કુણવગરના સર્પો મંડલી કહેવાય
છે; વિવિધ મંડળોવાળી વિચિત્ર રેખાઓવાળા
સર્પો રાજિલ કહેવાય છે; વિષવગરના અથવા
થોડા વિષવાળા સર્પો નિર્વિષ કહેવાય છે. વૈક-
રજેથી ઉત્પન્ન થયેલી સાત જાતોનો વૈકરજેમાં
જ સમાવેશ કરી તેઓનો અને નિર્વિષોનો
દર્વીકર આદિ ત્રણ જાતોમાં સમાવેશ કરતાં
સુખ્યત્વે એ ત્રણ જાતો જ રહે છે.) ૪

સર્પો કયારે કરડે છે ?

પાદાભિમુષ્ટા દુષ્ટા વા ઋદ્ધા ગ્રાસાર્થિનોઽપિ વા ।
તે દશન્તિ મહાક્રોધાસ્તદ્દિ ત્રિવિધમુચ્યતે ॥ ૫ ॥

સર્પો મહાક્રોધી જાત છે; તેઓ પગથી
કચરાયા હોય, ક્રોધ પામ્યા હોય, લક્ષ્યને
ધમ્મજતા હોય, બહુ જ નળદીક આવી ગયા હોય,
બીન્યા હોય કે એવાં કોઈ બીજાં કારણોથી
ઉદ્વિગ્ધ થયા હોય તો કરડે છે. કટલાક સર્પો

કેવળ પોતાની જાતની કુદૃષ્ટતાથી જ કરડે છે. એ સર્પોનો દંશ ત્રણ પ્રકારનો કહેવાય છે. ૫
 સર્પદંશના ત્રણ પ્રકાર અને તેમનાં લક્ષણો
 સર્પિતં રદિતં વાપિ તૃતીયમથ નિર્વિષમ્ ।
 સર્પાઙ્ગાભિહતં કેચિદિચ્છન્તિ સ્વલ્પ તદ્વિદઃ ॥
 પદાનિ યત્ર દન્તાનામેકં દ્વે વા વહ્નિન ચ ।
 નિમગ્નાન્યલ્પરક્તાનિ યાન્યુદ્વૃલ્લ્ય કરોતિ હિ ॥
 ચન્ચુમાલકયુક્તાનિ વૈકલ્યકરણાનિ ચ ।
 સર્વક્ષિપ્તાનિ સશોફાનિ વિદ્યાત્તસર્પિતં ભિષક્ ॥
 રાજ્યઃ સલોહિતા યત્ર નીલાઃ પીતાઃ સિતાસ્તથા ।
 વિજ્ઞેયં રદિતં તત્તુ જ્ઞેયમલ્પવિષં ચ તત્ ॥
 અશોફમલ્પદુષ્ટાસુવ્રકૃતિસ્વસ્થ દેહિનઃ ।
 પદં પદાનિ વા વિદ્યાદવિષં તચ્ચિકિત્સકઃ ॥
 સર્પસ્પૃદ્વસ્ય મીરોર્હિં મયેન કુપિતોઽનિલઃ ।
 કસ્યચિત્કુરુતે શોફં સર્પાઙ્ગાભિહતં તુ તત્ ॥૬॥

સર્પદંશના સર્પિતં, રદિત અને નિર્વિષ એ રીતે ત્રણ પ્રકાર છે. કેટલાક વિદ્વાનોએ સર્પાંગાભિહતનામનો ચોથો પ્રકાર પણ માન્યો છે. દાંતોના એક, બે કે ઘણા જખમો કે જઝા સર્પે ચાંટ્યા પછી જાથલી પડીને કરેલા હોય, તેઓ જાડા, થોડા લોહીવાળા, ઉપર ફેડાલીઓ લેવા ભાગેવાળા, વિકારો ઉત્પન્ન કરનારા, ગ્રીણ અને સોજવાળા હોય, તે દંશ સર્પિત કહેવાય છે. જો દંશમાં લાલ, લીલી, પીળી તથા સફેદ રેખાઓ હોય, તે દંશ રદિત કહેવાય. રદિત દંશ જાડો નહીં હોવાથી થોડા વિષવાળો હોય છે. દાંતોના જખમો સોજથી રહિત હોય, લોહી જરાક કુદ થયું હોય અને જને દંશ થયો હોય, તે માણસ વિકારોથી રહિત રહ્યો હોય, તો તે દંશને વૈદે નિર્વિષ (વિષ વગરનો) જાણવો.

ઠાઈ બીકણ માણસને સર્પનો માત્ર સ્પર્શ થતાં ભયથી પ્રકુપિત થયેલો વાચુ, તે માણસના અંગમાં સોજ ઉત્પન્ન કરે છે; એ શંકારૂપ દંશ

સર્પાંગાભિહત કહેવાય છે. (કાંટા વગેરેથી વીંધાયા છતાં સર્પદંશની શંકાથી પણ બીકણ માણસને સોજે ઉત્પન્ન થાય છે.) ૬

થોડા વિષવાળા દંશો

વ્યાધિતોદિગ્રદણાનિ જ્ઞેયાન્યલ્પવિષાણિ તુ ।
 તથાઽતિવૃદ્ધાતિવાલદષ્ટમલ્પવિષં સ્મૃતમ્ ॥૭॥
 રોગવાળા, ઉદ્વેગ પામેલા, અત્યંત ધરડા અને અત્યંત બાળક સર્પે કરેલો દંશ થોડા વિષવાળો હોય છે. ૭

સર્પદંશનું વિષ ક્યાં ગતિ કરી શકતું નથી ?
 સુપર્ણદેવવ્રજાર્ષિયક્ષસિદ્ધિનિષેવિતે ।
 વિષઘ્નોપધિયુક્તે ચ દેશે ન ક્રમતે વિષમ્ ॥૮॥

ગરુડ, દેવ, બ્રહ્માર્ષિ, યક્ષ કે સિદ્ધોએ સેવેલી જગ્યામાં અથવા વિષહર ઔષધિવાળી જગ્યામાં ઠાઈ પ્રાણીને સર્પ કરડે, તો તેનું વિષ જરા પણ વેગ કરી શકતું નથી. ૮

દર્વીકર, મંડલી અને રાજિમાનનાં લક્ષણો
 રથાઙ્ગલાઙ્ગલચ્છત્રસસ્તિકાકુશધારિણઃ ।
 જ્ઞેયા દર્વીકરાઃ સર્પાઃ ફણિનઃ શીઘ્રગામિનઃ ॥
 મળ્ડલૈર્વિવિધૈશ્ચિત્રાઃ પૃથ્વો મન્દગામિનઃ ।
 જ્ઞેયા મળ્ડલિનઃ સર્પા જ્યલનાર્કમમગ્રમાઃ ॥
 સ્તિગ્ધા વિવિધવર્ણાભિસ્તિર્યગૂર્ણં તુ રાજભિઃ ।
 ચિત્રિતા इव ये भान्ति राजिमन्तस्तु ते स्मृताઃ ॥૯॥

જે સર્પો ચક્ર, હળ, છત્ર, સાથિયો કે અંકુશનાં ચિહ્નોવાળા, ફેણોવાળા અને શીઘ્ર ગતિવાળા હોય, તે સર્પો દર્વીકર કહેવાય છે.

વિવિધ મંડળોની વિચિત્રતાવાળા, પહોળા, મંદ ગતિવાળા અને અગ્નિ લેવી તથા સૂર્ય લેવી કાંતિવાળા હોય, તે સર્પો મંડલી કહેવાય છે.

વિવિધ વર્ણવાળી આડી તથા જાણી રેખાઓથી ચીતરેલા લેવા લાગે અને સ્તિગ્ધ શરીરવાળા હોય, તે સર્પો રાજિમાન કહેવાય છે.

સર્પોભાં બ્રાહ્મણાદિક ચાર વર્ણોની કલ્પના
 મુક્તારુપ્યગ્રમા યે ચ કપિલા યે ચ પત્રગાઃ ।
 મુગન્ધિનઃ સુવર્ણાભાસ્તે જાત્યા બ્રાહ્મણાઃ સ્મૃતાઃ ॥
 ક્ષત્રિયાઃ સ્લિગ્ધવર્ણાસ્તુ પત્રગા મૃગકોપનાઃ ।
 સૂર્યચન્દ્રાકૃતિચ્છત્રલક્ષ્મ તેષાં તથામ્બુજમ્ ।
 કૃષ્ણા વજ્રનિભા યે ચ લોહિતા વર્ણતસ્તથા ।
 ધૂમ્રાઃ પારાવતાભાશ્ચ વૈદ્યાસ્તે પત્રગાઃ સ્મૃતાઃ ॥
 મહિષદ્રીપિવર્ણાભાસ્તથૈવ પર્યત્વચઃ ।
 ભિન્નવર્ણાશ્ચ યે કેચિચ્છદ્રાસ્તે પરિકીર્તિતાઃ ॥૧૦

જ સર્પો મોતી કે રૂપા જેવી કાંતિવાળા
 અથવા પિંગલા વર્ણવાળા કે સુવર્ણ જેવી
 કાંતિવાળા અને મુગંધવાળા હોય, તે સર્પો
 બ્રાહ્મણુ જાતિવાળા કહેવાય છે.

જ સર્પો સૂર્ય, ચંદ્ર, છત્ર કે શંખનાં
 ચિહ્નોવાળા, સિન્ધુ વર્ણવાળા અને અત્યંત
 કોથી હોય, તે સર્પો ક્ષત્રિય જાતિવાળા કહેવાય છે.

જ સર્પો કાળા, રાતા, ભૂખરા કે કમ્પૂતરના
 જેવા વર્ણવાળા હોય અને વજ્ર જેવા હોય, તે
 સર્પો વૈશ્ય જાતિવાળા કહેવાય છે.

જ સર્પો પાકા કે દીપકાના જેવા વર્ણવાળા
 હોય અથવા ભિન્ન ભિન્ન વર્ણવાળા અને ખરસટ
 આમડીવાળા હોય તે સર્પો શૂદ્ર જાતિવાળા
 કહેવાય છે. ૧૦

ક્યા સર્પનું વિષ ક્યા દોષને પ્રકૃષ્ટિ કરે ?
 કોપયન્ત્યનિલં જન્તોઃ ફાગિનઃ સર્વ એવ તુ ।
 પિત્તં મળ્દલિનથાપિ કફં ચાનેકરાજયઃ ॥
 અપત્યમસવર્ણામ્યાં દ્વિદોષકરલક્ષણમ્ ।
 જ્યૌઃ દૌષૈશ્વ દમ્પત્યોર્વિશેષધ્યાત્ર વક્ષ્યતે ॥૧૧॥

સઘળા દર્વીકરોનું વિષ પ્રાણીઓના વાયુને,
 મંડલીઓનું પિત્તને અને રાજિમાનોનું કંડને પ્રકૃ-
 પિત કરે છે. વૈકરજો કે જ્યો બુદ્ધી જાતના સર્પ-
 થી બુદ્ધી જાતની સર્પિણીમાં ઉત્પન્ન થયેલા હોય
 છે, તેઓનું વિષ એ દોષો ઉત્પન્ન કરે છે. તેઓ-

માનો એક દોષ એ સર્પોની માતાના સંબંધથી
 અને એક દોષ એ સર્પોના પિતાના સંબંધથી
 પ્રાપ્ત થયેલા હોય છે. (જમ કે દર્વીકર જાતના
 સર્પથી મંડલી જાતની સર્પિણીમાં ઉત્પન્ન
 થયેલા વૈકરજનું વિષ વાયુ તથા પિત્તને પ્રકૃષ્ટિ
 કરે છે ઇત્યાદિ.) હવે સમયો ઉપરથી સર્પોની
 જાતિની પરીક્ષા કરું છું. ૧૧

સમયો ઉપરથી સર્પોની જાતિઓની પરીક્ષા
 રજન્યાઃ પશ્ચિમે યામે સર્પાશ્ચિત્રાશ્વરન્તિ હિ ।
 શેષેપૂક્તા મળ્દલિનો દિવા દર્વીકરાઃ સ્મૃતાઃ ॥૧૨

રાજિમાન સર્પો રાત્રિના છેલ્લા પહોરમાં
 મંડલી સર્પો રાત્રિના પહેલા, બીજા તથા ત્રીજા
 પહોરમાં અને દર્વીકર સર્પો દિવસે ફરે છે. ૧૨

સર્પો કઈ ઉંમરે મરણના કારણરૂપ થાય ?
 દર્વીકરાસ્તુ તરુણા વૃદ્ધા મળ્દલિનસ્તથા ।
 રાજિમન્તો વયોમધ્યા જાયન્તે મૃત્યુહેતવઃ ॥૧૩॥

દર્વીકર સર્પો તરુણ ઉંમરના હોય તો,
 મંડલી સર્પો વૃદ્ધ ઉંમરના હોય તો અને રાજિમાન
 સર્પો આઘેક ઉંમરના હોય તો મરણના કારણરૂપ
 થાય છે. ૧૩

- સર્પો ઝાઝા વિષવાળા ક્યારે હોય છે ?
 નકુલાંકુલિતા ચાલા ચારિવિપ્રહતાઃ કૃશાઃ ।
 વૃદ્ધા મુક્તવચ્ચો મીતાઃ સર્પાસ્ત્વલપવિપાઃ સ્મૃતાઃ ॥

નાળિયાએ વ્યાકુળ કરી નાખ્યા હોય ત્યારે,
 બાળક હોય ત્યારે, જળ પડવાથી દુઃખી થયા
 હોય ત્યારે, કૃશ હોય ત્યારે, વૃદ્ધ હોય ત્યારે,
 કાંચળી ઉતારી નાખી હોય ત્યારે અને ભય
 પામેલા હોય ત્યારે સર્પો ઝાઝા વિષવાળા હોય છે.

સર્પોના એંશી ભેદોનાં નામો
 તત્ર દર્વીકરાઃ-કૃષ્ણસર્પો મહાકૃષ્ણઃ કૃષ્ણો-
 દરઃ શ્વેતકપોતો મહાકપોતો ચલાહકો મહાસર્પઃ
 શઙ્ખકપાલો લોહિતાક્ષો ગવેધુકઃ પરિસર્પઃ સ્વપ્તકપઃ
 કકુદઃ પત્રો મહાપત્રો દર્મપુષ્પો દધિમુલઃ પુન્ડરીકો

શ્રુકુટીમુખો વિષ્કિરઃ પુષ્પાભિકીર્ણો ગિરિસર્પઃ ઋજુ-
 સર્પઃ શ્વેતોદરો મહાશિરા અલગર્દ આશીવિષ્યં ઇતિ ।
 મળ્ડલિનસ્તુ-આદર્શમળ્ડલઃ શ્વેતમળ્ડલો રક્તમળ્ડલ-
 ચિત્રમળ્ડલઃ પૃષ્ઠો રોધ્રપુષ્પો મિલિન્દકો ગોનસો
 દ્વદ્વગોનસઃ પનસો મહાપનસો વેણુપત્રકઃ શિશુકો
 મદનઃ પાલિહિરઃ પિઙ્ગલસ્તન્તુકઃ પુષ્પપાન્દુઃ પદ્મો-
 વિકો ચન્દ્રુઃ કપાયઃ કલુપઃ પારાવતો હસ્તાભરણચિત્રકઃ
 યણીપદ ઇતિ । રાજિમન્તસ્તુ-પુન્ડરીકો રાજિચિત્રો-
 જ્વલરાજિર્વિન્દુરાજિઃ કર્દમકસ્વૃણશોષકઃ સર્પકઃ
 શ્વેતહનુર્દર્ભપુષ્પક્રકો ગોધૂમકઃ કિકિસાદ ઇતિ ।
 નિર્વિપાસ્તુ-ગલગોલી શ્લુષ્પત્રોઽજગરો દિવ્યકો
 વર્ષાહિકઃ પુષ્પશક્લી જ્યોતીરથઃ ક્ષીરિકઃ પુષ્પ-
 કોઽદિપતાકોઽન્ધાહિકો ગૌગાહિકો વૃક્ષેશય ઇતિ ।
 વૈકરજ્ઞાસ્તુ ત્રયાણાં દર્વીકરાદીનાં વ્યતિકરા-
 જ્ઞાતાઃ । તથથા-માકુલિઃ પોટગલઃ સ્લિગ્ધરાજિ-
 રિતિ । તત્ર કૃષ્ણસર્પેણ ગોનસ્યાં વૈપરીત્યેન વા
 જાતો માકુલિઃ । રાજિલેન ગોનસ્યાં વૈપરીત્યેન વા
 જાતઃ પોટગલઃ । કૃષ્ણસર્પેણ રાજિમત્યાં વૈપરીત્યેન
 વા જાતઃ સ્લિગ્ધરાજિરિતિ । તેપામાદ્યસ્ય પિતૃવ-
 દ્વિપોત્કર્ષો દ્વયોર્માતૃવદિત્યેકે । ત્રયાણાં વૈકરજ્ઞાનાં
 ધુનર્દિવ્યેલકરોધ્રપુષ્પકરાજિચિત્રકઃ પોટગલઃ
 પુષ્પાભિકીર્ણો દર્ભપુષ્પો વેદિતકઃ સપ્ત, તેપામા-
 દ્યાસ્ત્રયો રાજિલવચ્છેપા મળ્ડલિવત્ । ઇવમેતેપાં
 સર્પાણામશીતિરિતિ ॥ ૧૫ ॥

કૃષ્ણસર્પ, મહાકૃષ્ણ, કૃષ્ણોદર, શ્વેતકપોત, મહાકપોત, બલાહક, મહાસર્પ, શંખકપાલ, લોહિતાક્ષ, ગવેધુક, પરિસર્પ, ખંડકૃષ્ણ, કંકુદ, પદ્મ, મહાપદ્મ, દર્ભપુષ્પ, દધિસુખ, પુન્ડરીક, શ્રુકુટીમુખ, વિષ્કિર, પુષ્પાભિકીર્ણ, ગિરિસર્પ, ઋજુસર્પ, શ્વેતોદર, મહાશિરા, અલગર્દ અને આશીવિષ્ય એટલા દર્વીકરેના બેદો છે. (આ અધ્યાયના ૪થા વિષયમાં દર્વીકરેના ૨૬ બેદો હોવાનું કહ્યું છે અને અહીં ગણતાં ૨૭ થાય છે.)

આદર્શમંડલ, શ્વેતમંડલ, રક્તમંડલ, ચિત્રમંડલ, પૃષ્ઠ, રોધ્રપુષ્પ, મિલિન્દક, ગોનસ, વૃદ્ધગોનસ, પનસ, મહાપનસ, વેણુપત્રક, શિશુક, મદન, પાલિહિર, પિંગલ, તંતુક, પુષ્પપાન્દુ, પદ્મ, અશ્વિક, બન્દુ, કપાય, કલુપ, પારાવત, હસ્તાભરણ, ચિત્રક અને એણીપદ એટલા મંડ-લીઓના બેદો છે. (આ અધ્યાયના ૪થા વિષયમાં મંડલીઓના ૨૨ બેદ હોવાનું કહ્યું છે અને અહીં ગણતાં ૨૭ થાય છે.)

પુન્ડરીક, રાજચિત્ર, અંશુલરાજ, વિન્દુરાજ, કર્દમક, તૃણશોષક, સર્પક, શ્વેતહનુ, દર્ભપુષ્પ, ચક્રક, ગોધૂમક અને કિકિસાદ એટલા રાજિમાનોના બેદો છે. (આ અધ્યાયના ૪થા વિષયમાં રાજિમાનોના ૧૦ બેદો હોવાનું કહ્યું છે અને અહીં ગણતાં ૧૨ થાય છે.)

ગલગોલી, શ્લુષ્પત્ર, અજગર, દિવ્યક, વર્ષાહિક, પુષ્પશક્લી, જ્યોતીરથ, ક્ષીરિક, પુષ્પક, અદિપતાક, અન્ધાહિક, ગૌરાહિક અને વૃક્ષેશય એટલા નિર્વિષોના બેદ છે. (આ અધ્યાયના ૪થા વિષયમાં નિર્વિષોના ૧૨ બેદ કહ્યા છે અને અહીં ગણતાં ૧૩ થાય છે.)

માકુલિ, પોટગલ અને સ્લિગ્ધરાજિ એટલા વૈકરજ્ઞેના બેદો છે, કે જે વૈકરજ્ઞે દર્વીકર વગેરેના સંકરથી થાય છે. કૃષ્ણસર્પ નામના દર્વીકરથી ગોનસી નામની મંડલી જાતની સર્પિણીમાં ઉત્પન્ન થયેલો અથવા ગોનસ નામની મંડલીથી કૃષ્ણસર્પિણી નામની દર્વીકર જાતની સર્પિણીમાં ઉત્પન્ન થયેલો વૈકરજ્ઞ માકુલી; રાજિમાનથી ગોનસીમાં અથવા ગોનસથી રાજિમતીમાં ઉત્પન્ન થયેલો વૈકરજ્ઞ પોટગલ અને કૃષ્ણસર્પ નામના દર્વીકરથી રાજિમતીમાં અથવા રાજિમાનથી કૃષ્ણસર્પિણીમાં ઉત્પન્ન થયેલો વૈકરજ્ઞ સ્લિગ્ધરાજિ કહેવાય છે. કેટલાક કહે છે કે, 'તેઓમાં

માકુલિતું વિપ તેના પિતાના જેવું અને પોટગલ-
નું તથા સિન્ધરાજિતું વિપ તેઓની માતાઓ-
ના જેવું હોય છે.'

એ ત્રણ વૈકરંએથી ઉત્પન્ન થયેલા દિવ્યેલક,
રોધ્રપુષ્પક, રાજિચિત્રક, પોટગલ, પુષ્પાલિકીર્ણ,
દર્ભપુષ્પ અને વેલ્લિતક એ સાત લેદા છે. આ
સાત લેદામાં ત્રણ લેદા રાજિમાનુ જેવા છે અને
ચાર લેદા મંડલી જેવા છે.

આ રીતે સર્પોના એંશી લેદા થયા.
(એંસીને બદલે નેચાસી થાય છે, માટે કોઈ
પણ નવ લેદા પ્રક્ષિપ્ત છે, એમ જણાય છે.) ૧૫

સર્પોમાં નર, નારી અને નપુંસક જાતિ

તત્ર મહાનેત્રજિહ્વાસ્યશિરસઃ પુમાંસઃ । સૂક્ષ્મ-
નેત્રજિહ્વાસ્યશિરસઃ સ્ત્રિયઃ, ઉભયલક્ષણા મન્દવિષા
અક્રોધા નપુંસકા इति ॥ ૧૬ ॥

જે સર્પોનાં નેત્રો, જીભો, મોઢું અને માથું
મોટાં હોય તેઓ નરજાતિ અને જનાં ઝીણાં હોય
તેઓ નારીજાતિ ગણાય છે. જે સર્પો નર તથા
નારીનાં પણ લક્ષણોથી યુક્ત, મંદ વિપવાળા અને
ક્રોધ વગરના હોય તેઓ નપુંસકજાતિ ગણાય છે.

દર્ભીકર, મંડલી અને રાજિમાનના

દંશોનાં લક્ષણો

તત્ર સર્વેષાં સર્પાણાં સામાન્યતઃ એવ દટલક્ષણં
વક્ષ્યામઃ । કિં કારણં ? વિપં હિ નિશિતનિશ્ચિન્નાશ-
નિહુતવહદેવ્યમાશુકારિ મુહૂર્ત્તમપ્યુપેક્ષિતમાતુરમ-
તિપાતપતિ । ન ચાવકાશોઽસ્તિ વાક્સમૂહમનુસ-
ર્તુમ્ । પ્રત્યેકમપિ દટલક્ષણેઽમિહિતે સર્વત્રેવિધ્યં
ભવતિ । તસ્માત્ ત્રૈવિધ્યમેવ વક્ષ્યામઃ । एतद्वातुर-
हितसंमोहकरं च । अपि चात्रैव सर्वसर्पव्यञ्जनाव-
रोधः । तत्र दर्भिकरविषेण त्वरूपननखदशनमूत्र-
पुरीषदंशकृष्णत्वं रौक्ष्यं शिरसो गौरवं सन्धिवेदना
कटीशृष्ठीवादीर्वर्त्ये जृम्भणं वेपथुः खरावसादो
धूर्धुरको जडता शुष्कोद्गारः कासश्वासौ हिका

વાયોરુર્ધ્વગમનં શૂલોદ્વેદને તૃષ્ણા લાલાસાવઃ
ફેનાગમનં સ્રોતોવરોધસ્તાસ્તાશ્ચ વાતવેદના ભવન્તિ ।
મળલિવિષેણ ત્વગાદીનાં પીતત્વં શીતાભિલાપઃ
પરિધૂનં દાહસ્તૃષ્ણા મદો મૂર્છા જ્વરઃ શોષિતા-
ગમનમૂર્ધ્વમથ્થ માંસાનામવશાતનં થ્યયધુર્દશક્રોધઃ
પીતરૂપદર્શનમાશુકોપસ્તાસ્તાશ્ચ પિત્તવેદના ભવન્તિ ।
રાજિમદ્વિષેણ શુક્લત્વં ત્વગાદીનાં શીતજ્વરો રોમહર્ષઃ
સ્તબ્ધત્વં ગાત્રાણામાદંશશોકઃ સાન્દ્રકફપ્રસંકચ-
દિર્ભીક્ષ્મમસ્થોઃ કળ્દુઃ કળ્દે થ્યયધુર્ધુર્ક ઉચ્છ્વા-
સનિરોધસ્તમઃ પ્રવેશસ્તાસ્તાશ્ચ કફવેદના ભવન્તિ ॥

સર્પોના ઉપર કહેલા એંશી લેદાનો દર્ભી-
કર આદિ મુખ્ય ત્રણ લેદામાં જ સમાવેશ ગણી
લઈને સામાન્ય રીતે જ તેઓના દંશોનાં લક્ષણો
કહીએ છીએ; કેમ કે વિપ, સજવેલી તરવાર,
વીજળી તથા આગ જેવું ઝડપદાર હોવાથી જો
તેની જરા વાર પણ ઉપેક્ષા કરવામાં આવે, તો
રોગીને મારી નાખે છે; અને એવી ઝડપમાં વેધને
અનેક લક્ષણો તપાસવાનો અવકાશ મળે
એમ નથી.

દર્ભીકરના દંશોનાં લક્ષણો કહીએ, તોપણ
છેવટ દર્ભીકર, મંડલી અને રાજિમાન એ ત્રણ
લેદા જ જોવા રહે એમ છે; માટે એ ત્રણ લેદાના
દંશોનાં જ જુદાં જુદાં લક્ષણો કહીયું કે જેથી
વેધની બુદ્ધિમાં ભ્રમ ન થઈ બીજા અને રોગીનું
હિત થાય. એ ત્રણ લેદાના દંશોનાં લક્ષણોમાં જ
સધળા લેદાના દંશોનાં લક્ષણોનો સમાવેશ થઈ
બીજા છે; તેથી ચિકિત્સા કરવામાં પણ કંડી
ખામી રહી અથાએમ નથી.

દર્ભીકરના વિષથી આમડી, નેત્રો, નખો,
દંતો, મોઢું, મૂત્ર, વિષા તથા દંશમાં કાળાશ તથા
રક્ષતા થાય છે, માથું ભારે થાય છે, સાંધાઓમાં
વેદના થાય; કમર, પીઠ તથા ડોક નિર્બળ થાય,
બગાસાં આવ્યા કરે, કંપ થાય, અવાજ ખેરી

નય, છાતીમાં તથા ગળામાં ધરધરાટ થયા કરે છે, અંગે જડ થાય, સૂકા ઓડકાર આવે, ખાંસી, શ્વાસ, હેડકી થાય, વાયુ જોયા ચાલે, શળ નીકળે, ગાત્રો ભાંગે, તરસ લાગે, લાળ ઝર્પા કરે, ફીણ આવે, સ્ત્રોતો રોકાય અને ફાટ-ટૂટ આદિ બીજી પણ વાયુ સંબંધી વેદનાઓ થાય છે.

૮૪ મંડલીના વિપથી ચામડી વગેરે પીળાં થાય, શીતની ઇચ્છા થાય, સઘળાં અંગોમાં સતાપ, દાહ, તરસ, ઘેન, મૂર્છા અને જ્વર ઉત્પન્ન થાય છે; મુખ તથા ગુદામાંથી લોહી નીકળે, માંસો તૂટી પડવા લાગે, સોજે થાય, દંશમાં સડો તથા ફૂગાંધી થાય, સઘળાં રૂપો પીળાં બેવામાં આવે, તુરત જ પ્રકોપ થાય અને ચોસ આદિ બીજી પણ પિત્ત સંબંધી વેદનાઓ થાય છે.

રાજિમાનના વિપથી ચામડી વગેરે સફેદ થાય, શીતજ્વર આવે, રૂંવાડાં ઊભાં થાય; ગાત્રો સ્તબ્ધ, દંશમાં સોજે, ધાટા કફનો સ્રાવ, વારંવાર ઊલટી, નેત્રોમાં ખરજ, કંઠમાં સોજે તથા ધરધરાટ થાય, શ્વાસ રોકાય, અંધકારમાં પ્રવેશ અને બીજી પણ કફ સંબંધી વેદના થાય છે.

નર, નારી, નપુંસક, ગર્ભિણી તથા સ્ત્રીકાના દંશોનાં લક્ષણે.

પુરુષામિદદ ઉર્ધ્વ પ્રેક્ષતેઽથસ્તાત્ સ્ત્રિયા શિરા-
શ્ચોત્તિષ્ઠન્તિ લલાટે, નપુંસકામિદદસ્તિર્યક્પ્રેક્ષી
ભવતિ । ગર્ભિણ્યા પાણ્ડુમુલો ધ્માતશ્ચ । સ્ત્રીકયા
શૂલાર્તો રુધિરં મેહત્યુપજિહ્વિકા ચાસ્ય ભવતિ ॥

નરજાતિસર્પ કરજ્યો હોય તો રોગી જોયે
જેથા કરે છે અને નારીજાતિ સર્પ કરજ્યો
હોય, તો રોગી નીચે જોયા કરે છે; એના
લલાટમાં શિરાઓ ઊપડે છે. નપુંસકજાતિ
સર્પ કરજ્યો હોય, તો રોગી આડું જોયા કરે
છે. ગર્ભિણી સર્પિણી કરડી હોય, તો મોઢું
ફીકું થઈ જાય છે તથા પેટ ફૂલી જાય છે.

સુવાવડી સર્પિણી કરડી હોય, તો શળ નીકળે
છે, મૂત્રદ્વારમાંથી લોહી પડે છે અને ઉપજિહ્વિકા
(તેતું લક્ષણ નિદાનસ્થાનના ૧૬મા અધ્યાયના
૩૮મા વિષયમાં જુઓ.) થાય છે. ૧૮

આહાર ઇચ્છનારો, વૃદ્ધ તથા બાળકના
દંશોનાં લક્ષણે.

ગ્રાસાર્થિનાઽન્નં કાઙ્ગતિ । વૃદ્ધેન શનૈર્મન્દા
વેગાન્વા । વાલેનાશુ મૃદવશ્ચ ॥ ૧૯ ॥

આહારની ઇચ્છાવાળો સર્પ કરજ્યો
હોય, તો રોગીને અન્ન ખાવાની ઇચ્છા થાય;
વૃદ્ધ સર્પ કરજ્યો હોય, તો વિપના વેગો ધણી
ધણી વારે તથા મંદ મંદ થાય અને બાળક
સર્પ કરજ્યો હોય તો વિપના વેગો તુરત તુરત
તથા ક્રોમળ ક્રોમળ થાય છે. ૧૯

નિર્વિપ સર્પોના દંશોનુ લક્ષણ
નિર્વિપેનાવિપલિજ્ઞમ્ । અન્વાહિકૈનાન્ધત્વ-
મિત્યેકે । ગ્રસનાદજગરઃ શરીરપ્રાણહરો ન વિપાત્ ॥
નિર્વિપ સર્પ કરજ્યો હોય, તો વિપનાં
ચિહ્ન થતાં નથી અથવા ઓછાં થાય છે. ઠેઠલાક
કહે છે કે, 'અધાહિક નામનો નિર્વિપ સર્પ
કરજ્યો હોય, તો રોગી અધ થઈ જાય છે,'
અજગર નામનો નિર્વિપ સર્પ પ્રાણ લે છે ખરો
પણ તે વિપથી લેતો નથી; પરંતુ ગળી જવાથી
શરીર તથા પ્રાણ બંનેને લઈ લે છે. ૨૦

તરત પ્રાણ લેનારા સર્પોના દંશોનાં ચિહ્નો
તત્ર સઘઃ પ્રાણહરાહિદદઃ પતતિ શ્ચાશનિ-
હત ઇવ ભૂમૌ, સ્તસ્તાઙ્ગઃ સ્વપિતિ ॥ ૨૧ ॥
જેને તરત પ્રાણ લેનારા સર્પ કરજ્યો હોય,
તે રોગી શ્વસ તથા વીજળી પડવાથી હણાયેલાની
પેડે ઢીલાં અંગોવાળો થઈ પડી જાય છે અને
મરી જાય છે. ૨૧

સર્પોના વિપના વેગોની સંખ્યા
તત્ર સર્વેષાં સર્પાણાં વિપસ્ય સપ્ત વેગા ભવન્તિ ॥
સઘળા સર્પોના વિપના વેગો સાત થાય છે.

દર્વીકરના વિષના સાત વેગનાં લક્ષણે

તત્ર દર્વીકરણાં પ્રથમે વેગે વિષં શોણિતં
દૂપયતિ, તત્પ્રદુષ્ટં કૃષ્ણતામુપૈતિ, તેન કાષ્ઠ્યં પિપી-
લિકાપરિસર્પણમિવ ચાક્ષ્ણં ભવતિ । દ્વિતીયે માસં
દૂપયતિ, તેનાત્પર્યં કૃષ્ણતા શોફો ગ્રન્થયચ્છેદઃ
ભવન્તિ । તૃતીયે મેદો દૂપયતિ, તેન દંશક્રેદઃ
શિરોગૌરવં સ્વેદચ્છુર્ગ્રહણં ચ । ચતુર્થે કોષ્ઠમનુ-
પ્રવિશ્ય કફપ્રધાનાન્દોષાન્દૂપયતિ, તેન તન્દ્રાપ્રસે-
કસન્ધિવિક્ષેભવન્તિ । પચ્ચમેસ્થીન્યનુપ્રવિ-
શતિ પ્રાણમાર્ગિં ચ દૂપયતિ, તેન પર્વમેદો હિકા
દાદશ્ચ ભવતિ । પષ્ટે મજ્જાનમનુપ્રવિશતિ ગ્રહણીં
ચાત્પર્યં દૂપયતિ, તેન ગાત્રાણાં ગૌરવમતીસારો
હૃત્પીઢા મૂર્છાં ચ ભવતિ । સપ્તમે શુક્રમનુપ્રવિશતિ
વ્યાનં ચાત્પર્યં કોપયતિ કર્કં ચ સૂક્ષ્મઓતોમ્યઃ
પ્રચ્યાવયતિ, તેન શ્લેષ્મવાત્તિપ્રાદુર્ભાવઃ કટિપૃષ્ઠપ્રક્કઃ
સર્વવૈદ્યાવિઘાતો લાલાસ્વેદયોરિતિપ્રવૃત્તિચ્છ્વાસ-
નિરોધશ્ચ ભવતિ ॥ ૨૩ ॥

ઠાઈ પણ દર્વીકર સપ્ત કરક્યો હોય, તો
તેનું વિષ પહેલા વેગમાં લોહીને દૂષિત કરે છે
અને દૂષિત થયેલું લોહી કાળાશવાળું થઈ જાય
છે કે તેથી અંગ કાળું થઈ જાય છે અને જાણે
અંગમાં છીડીઓ પડી હોય એવું લાગે છે.

એ વિષ બીજા વેગમાં માંસને દૂષિત કરે છે,
તેથી અંગમાં અત્યંત કાળાશ થઈ જાય છે,
સોજા થઈ છે અને અંધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે.

એ વિષ ત્રીજા વેગમાં મેદને દૂષિત કરે છે,
તેથી દંશમાં ક્ષેદ થાય છે, માથામાં ભારેપણું થાય
છે, પસીનો આવે છે અને નેત્રો પકડાઈ જાય છે.

એ વિષ ચોથા વેગમાં કાઠામાં પેસી જઈને
કફ આદિ દોષોને દૂષિત કરે, તેથી તંદ્રા થાય,
કફનો સ્નાવ થાય અને સાંધાઓ બુદા પડી જાય છે.

એ વિષ પાંચમા વેગમાં અસ્થિઓની
અંદર પેસીને પ્રાણ તથા અગ્નિને દૂષિત કરે છે,

તેથી પર્વો તૂટે, હેડથી આવે અને બળતરા થાય છે.

એ વિષ છઠ્ઠા વેગમાં મનઃજાની અંદર
પેસીને અહલીને (પિત્તધરા કલોને) દૂષિત કરે
છે, તેથી ગાત્રો ભારે થાય છે, ઝાડા થાય છે,
હૃદયમાં પીડા થાય છે અને મૂર્છા આવે છે.

એ વિષ સાતમા વેગમાં વીર્યની અંદર
પ્રવેશ કરે છે, વ્યાનવાયુને અત્યંત પ્રદુષિત
કરે છે અને કફને સૂક્ષ્મ ઓતોમાંથી ખસેડી
નાખે છે, તેથી મોઢામાંથી કફની વાટ નીકળે છે,
કમર તથા પીઠ ભાંગી જાય છે, સઘળી ચેષ્ટાઓનો
નાશ થાય છે, લાળ તથા પસીનો ખૂબ આવે
છે અને શ્વાસ રૂંધાઈ જાય છે. ૨૩

મંડલી સર્પોના વિષના સાત વેગનાં લક્ષણે

તત્ર મણ્ડલિનાં પ્રથમે વેગે વિષં શોણિતં
દૂપયતિ, તત્ત્ર પ્રદુષ્ટં પીતતામુપૈતિ, તત્ર પરિદાહઃ
પીતાવમાસતા ચાક્ષ્ણાનાં ભવતિ । દ્વિતીયે માસં
દૂપયતિ, તેનાત્પર્યં પીતતા પરિદાહો દંશે શ્વયથુશ્ચ
ભવતિ । તૃતીયે મેદો દૂપયતિ, તેન પર્વચ્છુર્ગ્રહણં
વૃષ્ણા દંશે ક્રેદઃ સ્વેદશ્ચ । ચતુર્થે કોષ્ઠમનુપ્રવિશ્ય
જ્વરમાપાદયતિ । પચ્ચમે પરિદાહં સર્વગાત્રેષુ કરોતિ ।
પષ્ટસપ્તમયોઃ પૂર્વવત્ ॥ ૨૪ ॥

ઠાઈ પણ મંડલિ સપ્ત કરક્યો હોય, તો
તેનું વિષ પહેલા વેગમાં લોહીને દૂષિત કરે છે
અને દૂષિત થયેલું લોહી પીળું થઈ જાય છે. આ
પ્રમાણે થવાથી અત્યંત બળતરા થાય છે અને
અંગો પીળાશવાળાં દેખાય છે.

એ વિષ બીજા વેગમાં માંસને દૂષિત કરે
છે, તેથી અત્યંત પીળું થાય, ચોમેર બળતરા થાય
અને દંશમાં સોજા થાય છે.

એ વિષ ત્રીજા વેગમાં મેદને દૂષિત કરે છે,
તેથી દર્વીકરના વિષના ત્રીજા વેગની પેઠે જ નેત્રો
પકડાઈ જાય છે, તરસ લાગે છે, દંશમાં ક્ષેદ
થાય છે અને પસીનો વળે છે.

એ વિષ યોથા વેગમાં ડાહ્યાની અંદર પ્રવેશ કરી પિત્તને દૂષિત કરીને જ્વર ઉત્પન્ન કરે છે.

એ વિષ પાંચમા વેગમાં અસ્થિઓની અંદર પ્રવેશ કરી પ્રાણ તથા અગ્નિને દૂષિત કરી સર્વ ગાત્રોની અંદર ચોમેર બળતરા કરે છે.

એ વિષ છઠ્ઠા વેગમાં મજ્જાની અંદર પેસીને ગ્રહણીને દૂષિત કરે છે, તેથી ગાત્રો ભારે થાય છે, ગ્રાહા થાય છે, હૃદયમાં પીડા થાય છે અને મૂર્છા આવે છે.

એ વિષ સાતમા વેગમાં વીર્યની અંદર પ્રવેશ કરે છે, વ્યાનવાયુને અત્યંત પ્રકુપિત કરે છે અને કફને સૂક્ષ્મ સ્રોતોમાંથી ખસેડી નાખે છે; તેથી મોઢામાંથી કફની વાટ નીકળે છે, કમર તથા પીઠ ભાંગી બચે છે, સઘળી ચેષ્ટાઓના નાશ થાય છે, લાળ તથા પસીનાની અત્યંત પ્રવૃત્તિ થાય છે અને શ્વાસ રૂંધાઈ બચે છે. ૨૪ રાજિમાન સર્પોના વિષના સાત વેગોનાં લક્ષણે

રાજિમતાં પ્રથમે વેગે વિષં શોણિતં દૂષયતિ, તત્પ્રદુષ્ટં પાણ્ડુતામુપૈતિ, તેન રોમહર્ષ્યઃ શુક્લાવભાસશ્ચ પુરુષો ભવતિ । દ્વિતીયે માંસં દૂષયતિ, તેન પાણ્ડુતા-ત્પર્યં જાઢ્યં શિરઃશોફશ્ચ ભવતિ । તૃતીયે મેદો દૂષયતિ, તેન ચક્ષુર્ગ્રહણં દંશક્લેદઃ સ્વેદો ગ્રાણાશ્ચિ-સ્ત્રાવશ્ચ ભવતિ । ચતુર્થે કોષ્ઠમનુપ્રવિશ્ય મન્યા-સ્તમ્ભં શિરોગૌરવં ચાપાદયતિ । પચ્ચમે વાક્સક્લં શીતજ્વરં ચ કરોતિ । ષષ્ઠસપ્તમયોઃપૂર્વવદિતિ ॥૨૫॥

ઠાઈ પણ રાજિમાન સર્પ કરજ્યો હોય, તે તેનું વિષ પહેલા વેગમાં લોહીને દૂષિત કરે છે અને લોહી પાંડુપણને પામે છે, તેથી રૂંવાડાં ઊભાં થાય અને શરીર ફીકા દેખાવવાળું થઈ બચે છે.

એ વિષ બીજા વેગમાં માંસને દૂષિત કરે છે તેથી શરીરમાં અત્યંત ફીકાશ, જડતા અને માથામાં સોજા થાય છે.

એ વિષ ત્રીજા વેગમાં મેદને દૂષિત કરે છે,

તેથી નેત્રો પકડાઈ બચે છે, દંશમાં ક્લેદ થાય છે, પસીનો વળે છે અને નાક તથા નેત્રોમાંથી સાવ થાય છે.

એ વિષ યોથા વેગમાં ડાહ્યામાં પ્રવેશ કરીને ઝોડને સ્તબ્ધ કરે છે અને માથું ભારે કરે છે.

એ વિષ પાંચમા વેગમાં વાહીની અટકાયત કરે છે અને શીતજ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે.

એ વિષ છઠ્ઠા વેગમાં મજ્જાની અંદર પેસીને ગ્રહણીને દૂષિત કરે છે; તેથી ગાત્રો ભારે થાય છે, હૃદયમાં પીડા થાય છે, ગ્રાહા થાય છે અને મૂર્છા આવે છે.

એ વિષ સાતમા વેગમાં વીર્યની અંદર પ્રવેશ કરે છે, વ્યાનવાયુને અત્યંત પ્રકુપિત કરે છે અને કફને સૂક્ષ્મ સ્રોતોમાંથી ખસેડી નાખે છે; તેથી મોઢામાંથી કફની વાટ નીકળે છે, કમર તથા પીઠ ભાંગી બચે છે, સઘળી ચેષ્ટાઓના નાશ થાય છે, લાળ તથા પસીનો ખૂબ આવે છે અને શ્વાસ રૂંધાઈ બચે છે. ૨૫

વિષના વેગો સાત જ સા કારણથી થાય છે
ભવન્તિ ચાત્ર ॥

ધાત્વન્તરેષુ યાઃ સપ્ત કલાઃ સમ્પરિકીર્તિતાઃ ।
તાસ્વેકૈકામતિક્રમ્ય વેગં પ્રકુરુતે વિષમ્ ॥ ૨૬ ॥

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વયંબુએ કહ્યું છે : ‘શારીરસ્થાનના ગર્ભવ્યાકરણ-શારીર નામના ચોથા અધ્યાયના ચોથા વિષયમાં શરીરનું ધારણ કરનારા પદાર્થોનાં સ્થાનોમાં અંતરેમાં સીમાડાઓરૂપ જે સાત કળાઓ કહેલી છે, તેઓમાં અનુક્રમે એક એક કળાને ભેદી આગળ વધીને વિષ પોતાના એક એક વેગને કરે છે; એટલે કળાઓ સાત હોવાથી સાત જ વેગો થાય છે.’ (વિષ રસના તથા માંસના અંતરમાં રહેલી પહેલી કળાને ભેદીને આગળ વધે, ત્યારે પહેલો વેગ, માંસ તથા રક્તના અંતરમાં રહેલી બીજી કળાને

ઔષધોધી પશુ ચિકિત્સાની જરૂર
મન્ત્રાસ્ત્વવિધિના પ્રોક્તા હીના વા સ્વરવર્ણતઃ ।
યસ્માન્ન સિદ્ધિમાયાન્તિ તસ્માદ્યોજ્યોઽગદક્રમઃ ॥

વિધિ પાળ્યા વગર કહેલા, શુભ્યે અને
શિષ્યોએ ગ્રહણ કરેલા અથવા કોઈ ઉદાત્ત
આદિ સ્વરથી કે અક્ષર આદિ વર્ણથી રહિત
ઉચ્ચારવામાં આવેલા મંત્રો સિદ્ધ થતા નથી;
માટે કેવળ મંત્રો ઉપર ભરોસો ન રાખતાં
ઔષધોની યોજના પણ કરવી જોઈએ. ૮

સર્પદંશમાં લોહીના આવણની જરૂર
સમન્તતઃ શિરા દંશાદિષ્યેતુ કુશલો મિષ્ક ।
શ્વાસાગ્રે વા લલાટે વા વેધ્યાસ્તા વિસુતે વિપે ।
રક્તે નિર્દિયમાણે તુ કૃત્સ્નં નિર્દિયતે વિપ્ ॥ ૯ ॥

પ્રવીણ વેધે દંશની ચોતરફની શિરાઓને
શસ્ત્રથી વીંધવી અને વિષ શરીરમાં ફેલાઈ ગયું
હોય, તો હાથપગ વગેરે શાખાઓના અગ્રમાં
અથવા લલાટમાં શિરાઓને વીંધવી. લોહીનું
આવણ થવાથી સઘળાં વિષનું આવણ થઈ જાય
છે, માટે લોહીનું આવણ કરવું, એ વિષની સર્વો-
ત્તમ ચિકિત્સા છે. ૯

સર્પોનાં વિષોની સામાન્ય ચિકિત્સા
સમન્તાદવદૈર્દશં પ્રલ્ઘ્યિત્વા પ્રલેપયેત્ ।
ચન્દનોશીરયુક્તેન વારિણા પરિષેચેત્ ॥
પાયયેતાગદાંસ્તાંસ્તાન્ શીરશૌદ્રઘૃતાદિભિઃ ।
તદલામે હિતા વા સ્વાત્કૃષ્ણા વ્લમીકમૃત્તિકા ॥
કોવિદારશિરીપાર્કકટમીર્ચી મથયેત્ ॥ ૧૦ ॥

દંશને શસ્ત્રથી ટાચીને ચોમેર વિષમ્ન ઔષધો-
નો લેપ કરવો, ચંદન તથા વાળાથી મિશ્ર કરેલા
જળનું સિંચન કરવું અને દૂધ, મધ તથા ઘી વગેરે
સાથે એક એક તોલાભાર તે તે ઔષધો પાવાં.
ઔષધો હાજર ન હોય, તો રાફડાની કાળી માટી
પાવી અથવા કાંચનાર, સરસડિયો, આકડો, ઘોળી
ગરણી અને વાણીમાં ખવડાવવાં. ૧૦

અમુક પ્રવાહી વિના બીજાં પ્રવાહી
પાઈને વમન કરાવવું

ન પિવેતૈલકૌલત્યમદ્યસૌવીરકાણિ ચ ॥
દ્રવમન્યતુ યત્કિંચિત્પીત્વા પીત્વા તદુદ્રમેત્ ।
પ્રાયો દિ વમનેનૈવ સુખં નિર્દિયતે વિપ્ ॥ ૧૧ ॥
તેલ, કળથીનો રસ, મધ કે સૌવીરક નહિ
પાતાં બીજાં ગમે તે પ્રવાહી પાઈને વમન કરાવવું.
ઘણું કરીને વમન કરાવવાથી જ વિષ અનાયાસે
હરી શકાય છે. ૧૧

હવીંકરોના વિષના ફેરક વેગની ચિકિત્સા
ફળિનાં વિષવેગે તુ પ્રથમે શોણિતં હરેત્ ।
દ્વિતીયે મધુસર્પિર્મ્યાં પાયયેતાગદં મિષ્ક ॥
નસ્યકર્માઙ્ગને યુઙ્યાચૃતીયે વિષનાશને ।
વાન્તં ચતુર્થે પૂર્વોક્તાં યવાગૂમથ દાપયેત્ ॥
શીતોપચારં કૃત્વાદૌ મિષ્કપશ્ચમપશ્ચયોઃ ।
દાપયેત્છોધનં તીક્ષ્ણં યવાગૂં ચાપિ કીર્તિતામ્ ॥
સપ્તમે ત્વવપીડેન શિરસ્તીક્ષ્ણેન શોધયેત્ ।
તીક્ષ્ણમેવાઙ્ગનં દદ્યાત્તીક્ષ્ણશ્લેષેણ મૂર્ધિ ચ ॥
કૃત્વા કાકપદં ચર્મં સામૃગ્વા પિશિતં શિપેત્ ॥ ૧૨ ॥

વેધે હવીંકરોના વિષનો પહેલો વેગ લાગે
ત્યારે લોહીનું આવણ કરવું; બીજો વેગ લાગે
ત્યારે મધ તથા ઘી સાથે અગદ પાવો, ત્રીજો
વેગ લાગે ત્યારે વિષહર દ્રવ્યોનું નસ્ય દેવું તથા
અંજન આંજવું, ચોથો વેગ લાગે ત્યારે
વમન કરાવી આ સ્થાનના બીજા અધ્યાયના
૧૫મા વિષયમાં કહેલી રાખ પાવી, પાંચમા
તથા છઠ્ઠા વેગમાં પ્રથમ શીતોપચાર કરીને પછી
તીક્ષ્ણ શોધન દેવું તથા ઉપર કહેલી રાખ પણ
દેવી અને સાતમો વેગ લાગે, ત્યારે પ્રથમ ના
પાક્યા પછી તીક્ષ્ણ અવપીડ નરયથી માથાનું
શોધન કરવું, તીક્ષ્ણ અંજન આંજવું તથા તીક્ષ્ણ
શસ્ત્ર વડે માથામાં કાગડાના પગ જેવા આકાર-
વાળો છોકો કરીને તેમાં બીજાં પ્રાણીના લોહી-
વાળું માંસ કે ચામડું નાખવું. (બીજાં પ્રાણીના

લોહીવાણું માંસ કે આમડું નાખવાથી વિષનું
તે માંસમાં કે આમડામાં સંક્રમણ થાય છે. આ
સ્થાનના ૨ જ અધ્યાયનો ૧૪ મો વિષય વાંચો.)

મંડલીઓના વિષના દરેક વેગની ચિકિત્સા
પૂર્વે મળ્દલિનાં વેગે દર્વીકરવદાચરેત્ ॥
અગદં મધુસર્પિર્મ્યાં દ્વિતીયે પાયયેત ચ ।
વામયિત્વા યવાગૂં ચ પૂર્વોક્તામય દાપયેત્ ॥
તૃતીયે શોષિતં તીક્ષ્ણૈર્યવાગૂં પાયયેદ્વિતામ્ ।
ચતુર્થે પશ્ચમે વાપિ દર્વીકરવદાચરેત્ ॥
કાકોલ્યાદિર્હિતઃ પથ્થે પેયશ્ચ મધુરો ગણઃ ।
હિતોઽવપીડે ત્વગદઃ સપ્તમે વિષનાશનઃ ॥૧૩॥

મંડલીના વિષનો પહેલો વેગ લાગે, ત્યારે
દર્વીકરના વિષના પહેલા વેગના જેવી જ
ચિકિત્સા કરવી; એટલે લોહીનું સાવણું કરવું.
ખીજે વેગ લાગે, ત્યારે મધ તથા ધીની સાથે
અગદ પાવો તથા વમન કરાવીને આ સ્થાનના
ખીજ અધ્યાયના ૧૫ માં વિષયમાં કહેલી રાખ
પાવી. ત્રીજે વેગ લાગે, ત્યારે તીક્ષ્ણ ઔષધોથી
વમન કરાવીને ઉપર કહેલી હિતકારી રાખ
પાવી. ચોથા તથા પાંચમા વેગમાં દર્વીકરના
ચોથા તથા પાંચમા વેગના જેવી જ ચિકિત્સા
કરવી. છઠ્ઠો વેગ લાગે ત્યારે કઠાદ્યાદિ મધુર-
ગણ પાવો તથા મહાગદ આદિ અગદો કે જેઓ
આ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે, તેઓમાંના
તીક્ષ્ણ અગદ પાવો અને સાતમો વેગ લાગે,
ત્યારે પ્રથમના પાંચ પછી વિષનો નાશ કરનારા
તીક્ષ્ણ અગદનું અવપીડ નરય દેવું. (દર્વીકરના
વિષના સાતમા વેગમાં જે ખાસ ચિકિત્સા કહી
છે, તે કરવી પણ યોગ્ય છે.) ૧૩

રાજિમાનોના વિષના દરેક વેગની ચિકિત્સા
અથ રાજિમતાં વેગે પ્રથમે શોષિતં હરેત્ ।
અગદં મધુસર્પિર્મ્યાં સંયુક્તં પાયયેત ચ ॥

વાનં દ્વિતીયે ત્વગદં પાયયેદ્વિષનાશનમ્ ।
તૃતીયાદિષુ ત્રિષ્ણેવ વિધિર્દર્વીકરો હિતઃ ॥
પથ્થેઽન્નનં તીક્ષ્ણતમમવપીડય સપ્તમે ॥૧૪॥

રાજિમાનોના વિષનો પહેલો વેગ લાગે,
ત્યારે લોહીનું સાવણું કરવું અને મધ તથા
ધીથી મિશ્ર કરેલો અગદ પાવો. ખીજે વેગ
લાગે, ત્યારે વમન કરાવીને વિષનો નાશ કરનારા
અગદ પાવો. ત્રીજ, ચોથા તથા પાંચમા
વેગમાં દર્વીકરના વિષના એ વેગોમાં જે ચિકિત્સા
કહી છે, તે જ કરવી. છઠ્ઠો વેગ લાગે, ત્યારે અતિ
તીક્ષ્ણ અંજનની તથા અવપીડ નરયની યોજના
કરવી અને સાતમો વેગ લાગે, ત્યારે પણ એ
પ્રમાણે જ કરવું તથા દર્વીકરના વિષના સાતમા
વેગની ખાસ ચિકિત્સા પણ કરવી. ૧૪

ગર્ભિણી, બાળક તથા વૃદ્ધ માટેની વિષની
ચિકિત્સામાં કંઈકે કોઈ

ગર્ભિણીવાલવૃદ્ધાનાં શિરાબ્ધયવિવર્જિતમ્ ।

વિપાર્ચનાં યથોદિદં વિધાનં શસ્યતે મૃદુ ॥૧૫॥

ગર્ભિણી, બાળક કે વૃદ્ધને વિષની પીડા
થઈ હોય, તો શિરાઓનો વેધ ન કરતાં ખીજ
સઘળી ઉપર કહેલી ચિકિત્સા કરવી; પણ તે
કામળ કરવી, એ ઉત્તમ છે. ૧૫

પશુપક્ષીઓ માટે વિષની ખાસ ચિકિત્સાઃ
રક્તર્વસેકાશ્નનાનિ નરંતુલ્યાન્યજાવિકે ॥

ગવાશ્વયોશ્ચ દ્વિગુણં ત્રિગુણં મહિષોદ્ગ્રયોઃ ।

ચતુર્ગુણં તુ નાગાનાં કેવલં સર્વપક્ષિણામ્ ।

પરિષેકાન્નપ્રદેહાંશ્ચ સુશીતાનવચારયેદ્ ॥૧૬॥

બકરું કે ગાડર વિષથી પીડિત થયેલ
હોય, તો માણસ માટે રુધિરસાવણુની તથા
અંજનની જેટલી માત્રા છે, તેટલી જ માત્રા લેવી;
બળદ, ગાય કે વોડો વિષથી પીડિત થયેલ હોય, તો
બમણી માત્રા લેવી. પાડો કે જાટ વિષથી પીડિત
થયેલ હોય, તો ત્રણગણી માત્રા લેવી. હાથીઓ
વિષથી પીડિત થયેલા હોય, તો ચોગણી

લેવી. (આ પ્રમાણે જ બીજા ઉપચારોમાં ચોથા માત્રાઓ ગોઠવી લેવી.) પક્ષીઓ વિપથી પીડિત થયેલ હોય, તો તેઓને કવળ અતિ શીતળ સિંચતો તથા લેપો કરવા. ૧૬

વિપની બાબતમાં અંગનાદિકની માત્રાઓ માપકં ત્વક્ષનસ્યેદં દિગુણં નસ્યતો દિતમ્ ।
પાને ચતુર્ગુણં પથ્યં વનનેષ્ટગુણં પુનઃ ॥ ૧૭ ॥

અંગન પાંચ અથવા છ ચણોઠીભાર આંગળું, નસ્ય તેની માત્રાથી બમણું દેવું, પીવાનું ઔષધ તેની માત્રાથી ચોગણું દેવું અને વનનનું ઔષધ તેની માત્રાથી આઠગણું દેવું. (હલ્લન તો એમ કહે છે કે, તેઓની માત્રાઓનાં જ મોટાં વજનો છે, તે વજનોની માત્રાઓનું અઢણું કરવું. એટલે કદક, મોઢક અને ચૂર્ણની માત્રા ચાર ચાર તોલાભાર દેવી, રશિરસાવણની માત્રા છપ્પન તોલાભારની સમજવી અને ક્વાથની માત્રા સોળ તોલાભાર દેવી, ઇત્યાદિ.) ૧૭

વિપની ચિકિત્સામાં દશાદિકને વિચાર કરવાની સ્થળા

દેશપ્રકૃતિસામ્યર્ચુવિપવેગબલાવલમ્ ।
પ્રધાયં નિપુણો બુદ્ધ્યા તતઃ કર્મ સમ્પાચરેત્ ॥ ૧૮ ॥

પ્રવીણ વેદેદેશ, અંગ, પ્રકૃતિ, સામ્ય, ઋતુ, વિપ તથા તેના વેગના બળાબળનો બુદ્ધિથી સંપૂર્ણ નિશ્ચય કરીને પક્ષી વિપની ચિકિત્સા કરવી. ૧૮

વેગાના ઉપસંહાર અને વિપની ચિકિત્સાના ઉપક્રમ

વેગાનુપૂર્વમિત્યેતત્કર્મોક્તં વિપનાશનમ્ ।
કર્માવસ્થાવિશેષેણ વિષયોરુમયોઃ શુણ્ ॥ ૧૯ ॥

વેગાના અનુક્રમને અનુસરી વિપનો નાશ કરનારી આ ચિકિત્સા કહી; હવે તે તે સ્થિતિને લગતી બન્ને પ્રકારનાં (સ્થાવર તથા જંગમ) વિષોની ચિકિત્સા કહું છું, તે સાંભળો. ૧૯

વિપથી થયેલી સ્થિતિને લગતી ચિકિત્સા વિવર્ણે કઠિને શૂને સરુજેષ્ઠે વિપાર્દિતે ॥

તૂર્ણે વિસાવર્ણે કાર્યમુક્તેન વિધિના તતઃ ।

ધુધાર્ત્તમનિલપ્રાયં તદ્વિપાર્ત્ત સમાહિતઃ ॥

પાયવેદધિ તત્કં વા સર્પિઃ ક્ષૌદ્રં તથા રસમ્ ।

ત્વદ્વાહર્ષમસંમોહે પૈત્તં પૈત્તવિપાતુરમ્ ॥

શીતૈઃ સંવાહનસ્નાનપ્રદેહૈઃ સમુપાચરેત્ ।

શીતે શીતપ્રસેકાર્ત્ત શ્લેષ્મિકં કરુકૃદ્વિપમ્ ॥

વામયેદ્વમનૈસ્તીક્ષ્ણૈસ્તથા મૂર્છામદાન્વિતમ્ ।

કોષ્ઠદાહરુજાખ્માનમૂત્રસન્નરુગ્મન્વિતમ્ ॥

વિરેચયેચ્છકૃદ્વાયુસન્નપિત્તાતુરં નરમ્ ।

શૂનાલિકૃટં નિદ્રાર્ત્ત વિવર્ણાવિલોચનમ્ ॥

વિકૃતં ચાપિ પથ્યન્તમહનૈઃ સમુપાચરેત્ ।

શિરોરુગ્મૌરવાલસ્યહતુસ્તમ્બગલગ્રહે ॥

શિરો વિરેચયેત્ક્ષિપ્રં મન્યાસ્તમ્મે ચ દારુણે ।

નષ્ટસંજં વિવૃત્તાક્ષં ભગ્રપ્રીવં વિરેચનૈઃ ॥

ચૂર્ણેઃ પ્રથમનૈસ્તીક્ષ્ણૈર્વિપાર્ત્ત સમુપાચરેત્ ।

વાઙ્યેચ શિરાઃ ક્ષિપ્રં તસ્ય શાલાલલટ્જાઃ ॥

તાસ્યપ્રસિચ્યમાનાસુ મૂર્ધ્નિ શલ્લેખ શલ્લવિત્ ।

કુર્યાત્કાકષપદાકારં વ્રણમેવં સ્વવન્તિ તાઃ ॥

સરત્કં ચર્મ માંસં વા નિક્ષિપેચાસ્ય મૂર્ધ્નિ ચ ।

ચર્મધૃક્ષકપાયં વા ચૂર્ણં વા કુશલો મિપરુ ॥

વાદયેચાગદૈર્લિસાન્ દુન્દુર્ભીસ્તસ્ય પાર્શ્વયોઃ ।

લન્બસંજં પુનર્થનમૂર્ધ્વે ચાધશ્ચ શોધયેત્ ॥

નિઃશેષં નિર્હરેચૈવં વિષં પરમદુર્જયમ્ ।

અલ્પમપ્યવશિષ્ટં હિ ભૂયો વેગાય કલ્પતે ॥

કુર્યાદ્વા સાદૈવવર્ણે જ્વરકાસશિરોરુજઃ ।

શોફશોપપ્રતિડ્યાયતિમિરાચિપીનસાન્ ॥

તેષુ ચાપિ યથાદોષં પ્રતિકર્મ પ્રયોજયેત્ ।

વિષાર્ત્તોપદ્રવાંશાપિ યથાસ્વં સમુપાચરેત્ ॥ ૨૦ ॥

વિપથી પીડાયેલું અંગ ક્ષિક્તું, કઠણ, સોજવાણું તથા વેદનાવાણું હોય, તો શારીર-સ્થાનના આઠમા અધ્યાયમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે તુરંત જ લેાહીનું સાવણું કરવું.

રોગી વાયુને પ્રકુપિત કરનારા વિષથી પીડાયેલો, ભૂખથી ગભરાયેલો અને વાયુપ્રકૃતિવાળો હોય, તો તેને વૈધે સાવધાની રાખીને દહીં, છાશ, ઘી, મધ કે માંસનો રસો પાવો. (આ દહીં વગેરેનું પાન જ્યારે વિષનો વેગ આવે, ત્યારે અનાયાસે વમન થવા માટે છે.)

રોગી પિત્તને પ્રકુપિત કરનારા વિષથી પીડાયેલો તથા પિત્તપ્રકૃતિવાળો હોય, ઋતુ ગરમ હોય અને તરસ, દાહ, ઘામ તથા મોહ વધી રહ્યાં હોય, તો વૈધે સાવધાની રાખી શીતળસ્પર્શી, શીતળ સ્નાનો તથા શીતળ લેપોથી ચિકિત્સા કરવી.

રોગી કફને પ્રકુપિત કરનારા વિષથી પીડાયેલો તથા કફપ્રકૃતિવાળો હોય, ઋતુ શીત હોય, શીતળ સિંચનોથી અતિ દુઃખ થતું હોય અને મૂર્છા તથા મદ ઉત્પન્ન થયેલ હોય, તો તીક્ષ્ણ વમનદ્રવ્યોથી ઊલટી કરાવવી.

વિષના સંબંધવાળો માણસ ડોઠાની બળતરાથી, વેદનાથી, આક્રાંથી, મૂત્રની તથા વિષાની અટકાયતથી, અધોવાયુની અટકાયતથી તથા પિત્તથી પીડાતો હોય, તો વિરેચન અને વિરેચનખસ્તિની યોગ્ય યોજના કરવી.

વિષથી પીડાયેલો માણસ નિદ્રાથી ઘેરાતો હોય, ફીકો તથા મલિન નેત્રોવાળો થઈ ગયો હોય તથા વિકૃત રીતે જોયા કરતો હોય અને આંખોના ડોડા સોજથી સૂજી ગયા હોય, તો અંજનો આંજવાની યોજના કરવી.

વિષથી પીડાયેલા માણસને માથામાં પીડા થતી હોય, શરીરમાં ભારેપણું થયું હોય, આલસ્ય ઉત્પન્ન થતું હોય, હડપચી સ્તબ્ધ થઈ ગઈ હોય, તો તુરત શિરોવિરેચન દેવું.

વિષથી પીડાયેલા માણસનું ભાન જતું રહ્યું હોય, આંખો ફાટી ગઈ હોય અને ડોક ભાંગી

ગઈ હોય, તો શિરોવિરેચન (માથાને ખાલી કરનારાં) તીક્ષ્ણ ચૂર્ણોનાં પ્રથમન નરયો દેવાં તથા તે માણસના હાથપગની અને લલાટની શિરાઓનો તુરત વેધ કરવો. શિરાઓમાંથી લોહીનો સ્ત્રાવ ન થાય, તો શસ્ત્રક્રિયા બાણનારા વૈધે શસ્ત્ર વડે તે માણસના માથામાં કાગડાના પગ જેવા આકારવાળો વ્રણ કરવો. આમ કરવાથી તે શિરાઓમાંથી લોહીનો સ્ત્રાવ થાય છે. પછી એ વ્રણમાં લોહીવાળું આમડું અથવા માંસ નાખવું કે જથી તે આમડામાં અથવા માંસમાં વિષનું સંક્રમણ થાય; અથવા તે વ્રણમાં પ્રવીણ વૈધે ભોજપત્રના ઝાડનો શુંદર કે ચૂર્ણ ભરવું. એ માણસની બાજુઓમાં જ્યાંને અગદોનો લેપ (આ અધ્યાયનો ૨૯ મો વિષય તથા આ સ્થાનના ૭મા અધ્યાયનો બીજો વિષય જુઓ.) કર્યો હોય એવાં મોટાં નગારાં પણ વગડાવવાં. ભાન આવે ત્યાર પછી એ માણસને વમનવિરેચનોરૂપ શોધનોથી શુદ્ધ કરવો. વિષ કે જે અત્યંત દુર્જય (જીતવું અશક્ય) છે, તે જરા પણ બાકી ન રહે, એવી રીતે તેનું સ્વાવણ કરવું; કેમ કે વિષ જરા પણ બાકી રહી ગયું હોય, તો પાછું વેગ કરવાને સમર્થ થાય છે અથવા ગ્લાનિ, ફીકાશ, જ્વર, ખાંસી, માથાની વેદના, સોજો, શોષ, સળેખમ, તિમિર, અરુચિ અને પીનસરોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. વિષના બાકી રહી જવાથી એ રોગો ઉત્પન્ન થયા હોય તો દોષો અનુસાર તેઓની પણ ચિકિત્સા કરવી અને વેગો થવા લાગે, તો તેઓની પણ આ અધ્યાયના ૧૨, ૧૩ તથા ૧૪મા વિષયોમાં કદા પ્રમાણે યોગ્ય ચિકિત્સા કરવી. પાટો બાંધવાથી જમી ગયેલા લોહીની ચિકિત્સા અથારિષ્ટાં વિમુચ્યાશુ પ્રચ્છયિત્વાક્ષિતં તથા ।

દિદ્વાત્ત્ર વિપં સ્કન્નં મૃયો વેગાય કલ્પતે ॥૨૧॥

પછી મંત્રોચ્ચારપૂર્વક બાંધેલા પેલા પાટાને

છોડી નાખી, તે પ્રદેશ પર નિશાની કરી, શસ્ત્રથી ટાચા દઈ, તે ઉપર વિપને હણુનારા અગદાનો લેપ કરવો; જેથી વિપના સંબંધવાળું લોહી ઝરી નય. એ લોહી બનેલું જ રહે, તે ફરી વાર વેગ કરવા સમર્થ થાય છે. ૨૧

વિષ ગયા પછી કેપેલા ઢાપાની ચિકિત્સા एवं क्रियाक्रमैर्मन्त्रैरोषधीभिश्च यत्नतः ।
વિષે હૃતગુણે દેહાવદા દોષઃ પ્રકુપ્યતિ ॥
તદા પવનમુદ્વૃષ્ટં લેહાયૈઃ સમુપાચરેત્ ।
તૈલમત્સ્યકુલત્યામ્લવર્જેર્માસ્તનાશનૈઃ ॥
પિત્તજ્વરહરેઃ પિત્તં કષાયૈઃ સ્નેહવસ્તિભિઃ ।
કફમારગ્વધાઘેન સક્ષૌદ્રેણ ગણેન તુ ॥
શ્લેષ્મભૈરગદૈશ્ચાપિ તિક્તરૂસૈશ્ચ મોજનૈઃ ॥ ૨૨ ॥

એ પ્રમાણે પ્રયત્નપૂર્વક ક્રિયાઓના ક્રમોથી, મંત્રોથી તથા ઔષધિઓથી દેહમાંથી વિપના શુણો ઝરી પછી એ વાયુ પ્રકુપિત થાય તે વાયુનાશક સ્નેહાદિક ઉપાયોથી વાયુને જીતવો; પણ તે ઉપાયોમાં તેલ, માછલાં, કળથી કે ખાટા પદાર્થોના જરા પણ સંબંધ ન આવે, એમ કરવું. પિત્ત પ્રકુપિત થયું હોય, તે પિત્તજ્વરને હરનારા ઝવાયાદિક કષાયોથી તથા સ્નેહબસ્તિઓથી તેને જીતવું અને કફ પ્રકુપિત થયો હોય, તે મધથી મિશ્ર કરેલા આરબ્ધાદિ ગણથી, કફને હણુનારાં ઔષધોથી અને તીખાં લખાં ભોજનોથી તેને જીતવો. ૨૨

જિથેથી પડવાથી કે કૂંદવા વગેરેથી બેભાન થયેલાની ચિકિત્સા
बृक्षप्रपातविपमपतितं मृतमम्मसि ।
उद्धृद्धं च मृतं सद्यश्चिकित्सेन्नष्टंન્નवत् ॥ ૨૩ ॥

ગાડ વગેરે-જિયા પ્રદેશો પરથી પડવાથી, વિષમ પ્રદેશોમાં પડવાથી, પાણીમાં પડવાથી કે જીવે લટકી ફસી વગેરે ખાવાથી જે માણસ બેભાન થયો હોય તેની પણ નસ્યાદિરૂપ યોગ્ય ચિકિત્સા કરવી કે જેથી તેને જાન આવે. ૨૩

વિપના યોગથી સડેલા માંસની ચિકિત્સા

गाढं वद्धेऽरिष्टया प्रच्छित्तेऽपि
तीक्ष्णैर्लेपैस्तद्विधैર્वा विशेषैઃ ।
શૂને ગાત્રે ક્લિન્નમત્યર્થપૂતિ
क्षेपं मांसं तद्विपात्पूति कष्टम् ॥
સડો વિદ્ધં નિઃસ્રવેત્કૃષ્ણરક્તમ્
पाकं याप्याहृतं चाप्यभीक्ष्णम् ।
કૃષ્ણીમૂતં ક્લિન્નમત્યર્થપૂતિ
शीर्णं मांसं यात्यजसं क्षताच्च ॥
તૃષ્ણા મૂર્છાં આન્તિદાહૌ જ્વરશ્ચ
यस्य स्युस्तं दिग्धविद्धं व्यवस्येत् ।
પૂર્વોદિદ્ધં લક્ષણં સર્વમેત-
जुष्टं यस्यालं विपेण व्रणाः स्युः ॥
જૂતાદણ દિગ્ધવિદ્ધા વિપૈર્વા
जुष्टा ये स्युस्ते व्रणाः पूतिमांसाः ।
તેમાં યુક્ત્યા પૂતિમાંસાન્યપોદ્ય
वाय्व्येकोभिः शोणितं चापहृत्य ॥
હત્વા દોષાન્નિશ્વમૂર્ચ્વં ત્વધશ્ચ
सम्पक्विसञ्चेत्क्षीरिणां त्वकषायैः ।
અન્તર્ધ્વજ્વં દાપયેષ્વ પ્રદેહાન્
शीतैर्द्रव्यैराज्ययुक्तैर्विषमैः ॥ ૨૪ ॥

વિપને ન ચડવા દેવા માટે જે ગાત્રને પાટાથી મજબૂત બાંધ્યું હોય, તે ગાત્રને પાટો છોડીને શસ્ત્રથી ટાચા દીધા છતાં, તીક્ષ્ણ લેપો કર્યા છતાં તથા તેવા જ પ્રકારના બીજા વિશેષો કર્યા છતાં પણ તે ગાત્ર સોજવાળું રહે, તે તેમાં વિપના યોગ રહેલો હોવાને લીધે માંસ અત્યંત દુર્ગંધવાળું, યદ્યં કષ્ટસાધ્ય યદ્યં પડે છે.

જને શસ્ત્ર વડે વીંધવાથી તુરત જ કાળો લોહીનો સ્રાવ થાય, પણ પાણી નય, ત્રણમાં વારંવાર બળતરા થયા કરે, તરસ લાગ્યા કરે, મૂર્છા આવે, બ્રાંતિ થાય, શરીરમાં બળતરા થાય, તાવ આવે કે ક્ષતમાંથી કાણું થઈ ગયેલું. સ્નેહવાળું

તથા અત્યંત દુર્ગંધવાળું માંસ સહી સહી તૂટી તૂટીને નિરંતર પડ્યા કરે તેને વિષથી ખરડાયેલા શસ્ત્રથી વીંધાયેલો જાણવો.

જને વિષથી અત્યંત પ્રણો થયા હોય, તેને પણ ઉપર કહેલાં સઘળાં લક્ષણો પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યોને લૂતાઓનો દંશ થયો હોય, જ્યો વિષથી ખરડાયેલા શસ્ત્રથી વીંધાયેલા હોય તથા જ્યો પાટાના પ્રદેશમાં વિષના યોગના સોજવાળા હોય, તેઓના પ્રણો સડેલા દુર્ગંધી માંસવાળા હોય છે.

આવા લોકોના પ્રણોનાં સડેલાં માંસોને યુક્તિથી કાઢી નાખી, જળો મૂકવાથી લોહી કાઢી, જીલડીથી તથા વિરેચનથી તુરત જ દોષો દૂર કરી પ્રણો ઉપર વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોની છાલોના ક્વાથોનું સારી રીતે સિંચન કરવું અને પછી તે પ્રણો ઉપર સૂક્ષ્મ વસ્ત્રો રાખી વિષહર શીતળ દ્રવ્યોના ધીમાં કાલવેલા લેપો કરવા. ૨૪ વિષવાળાં પ્રાણીઓનાં હાડકાં વગેરેથી થયેલા

પ્રણની ચિકિત્સા

મિન્નેઽસ્ત્રા વૈ દુષ્ટજાતેન કાર્યઃ ।

पूर्वो मार्गः वैक्तिके यो विषे च ॥ २५ ॥

હાડકાં વગેરેમાં વિષવાળાં પ્રાણી કે જ્યો આ સ્થાનના ત્રીજા અધ્યાયના ત્રીજા વિષયમાં કહેલાં છે, તેઓનાં હાડકાં વગેરેથી પ્રણ થયો હોય, તો ઉપરના ૨૪મા વિષયમાં કહેલી ચિકિત્સા અને પૈત્તિક વિષ ઉપરની ચિકિત્સા પણ કરવી.

અગદકોશઃ મહાગદ નામનો અગદ

ત્રિવૃદ્ધિશલ્યે મધુકં હરિદે

रक्ता नरेन्द्रो लवणथ वर्गः ।

कटुत्रिकं चैव विचूर्णितानि

गृहे निदध्यान्મધુસંયુતાનિ ॥

एषोऽगदो हन्ति विषं प्रयुक्तः

પાનાહનામ્યહનનસ્પયોગૈઃ ।

अवार्यवीर्यो विषवेगहन्ता

महागदो नाम महाप्रभावः ॥ २६ ॥

નસોતર, નાનો નેપાળો, ઠીઠીમધ, હળદર, દાડહળદર, મજ્જા, ગરમાળો, સૈંધવ આદિ લવણ-વર્ગ, (સૂત્રસ્થાનના ૪૨ મા અધ્યાયનો ૧૩ મો વિષય જુઓ.) સૂંઠ, મરી અને પીપરનું ચૂર્ણ કરી મધમાં કાલવી તેને ગાયના શિંગડામાં ભરી, ગાયના શિંગડાનો જ દાટો દઈ એક પખવાડિયા સુધી રાખી મૂકવું; એટલે મહાગદ નામનો અગદ સિદ્ધ થાય છે. પીવામાં, અંજનમાં, અભ્યંગમાં તથા નરયમાં આ અગદનો પ્રયોગ કરાય, તો તે વિષને હણે છે. આ મહાગદની શક્તિ ક્યાંય પાછી પડતી નથી; તે મોટા પ્રભાવવાળો અને વિષના વેગને હણનાર છે. ૨૬

અગ્નિત નામનો અગદ

त्रिदङ्गपाठात्रिकलाजमोदा-

हिङ्गुनि वक्रं त्रिकट्टूनि चैव ।

सर्वथ वर्गो लवणथ सूक्ष्मः

सचित्रकः क्षौद्रयुतो निषेयः ॥

गृहे गवां गृह्णमयेन चैव

प्रच्छादितः पक्षमुपेक्षितश्च ॥

एषोऽगदः स्थावरजङ्गमानां

जेता विषाणामजितो हि नाम्ना ॥ २७ ॥

વાવડિંગ, કાળીપાડ, ત્રિકુળા, અજમેદ,

હિંગ, તગર, સૂંઠ, મરી, પીપર, (સૂત્રસ્થાનના ૪૨ મા અધ્યાયના ૧૩મા વિષયમાં કહેલો.) સઘળો લવણવર્ગ અને ચિત્રકનું બારીક ચૂર્ણ કરી મધમાં કાલવી તેને ગાયના શિંગડાનો જ દાટો દઈ એક પખવાડિયા સુધી રાખી મૂકવું; એટલે અગ્નિત નામનો અગદ સિદ્ધ થાય છે. આ અગદ સઘળાં સ્થાવરજંગમ વિષોને જીતનારો છે. ૨૭

તાક્ષ્ય નામનો અગદ

प्रपौण्डरीकं सुरदारु मुस्ता

कालालुसार्या कटुरोहिणी च ।

स्यौण्येयकज्यामकपत्रकानि

पुन्नागतालीशसुवर्चिकाश्च ॥

કુટન્નટૈલાસિતસિન્ધુવારાઃ
 શૈલેયકુષ્ઠે તગરં પ્રિયક્ષુ ।
 રોધ્રં જલં કાશ્વનગૈરિકં ચ
 સમાગધં ચન્દનસૈન્ધવં ચ ॥
 ઘ્ર્ણમાણિ ચૂર્ણાનિ સમાનિ કૃત્વા
 શૃઙ્ગે નિદધ્યાન્મધુસંયુતાનિ ।
 ણ્યોઽગદસ્તાર્ક્યં ઇતિ પ્રદિદ્યૌ
 વિપં નિહન્વાદપિ તક્ષકમ્પ ॥૨૮॥

પાંડિરવો, દેવદાર, મેથ, ઉપલસરી (કપૂરી),
 કડું, ભરુંઠ (મારવાડમાં પ્રસિદ્ધ છે), શૈલિસખડ,
 પદ્મકાષ, પુનાગ (જેની કળી નાગકેસર કહેવાય
 છે તે), તાલીસપત્ર, સાશ્વખાર, અરડૂસો, એલચી,
 સફેદ નગડ, પથ્થરફૂલ, કઠ, તગર, ઘઉંલાં, લોધર,
 વાળો, સોનાગેર, જીરું, ચંદન અને સૈન્ધવને
 સમભાગે લઈ સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરી મધમાં કાલવી તેને
 ગાયના શિંગડામાં ભરી ગાયના શિંગડાને જ
 દાટો દઈ એક પખવાડિયા સુધી રાખી મૂકવું;
 એટલે તાર્ક્ય નામનો અગદ સિદ્ધ થાય છે. આ
 અગદ તક્ષકનાગના વિષને પણ હણી નાખે છે. ૨૮

અપલ નામનો અગદ

માંસીહરેણુત્રિફલામુદ્રી-
 રક્તાલતાયટિકપદ્મકાનિ ।
 વિહજ્જતાલીશુસુગન્ધિકૈલા-
 ત્વકુષ્ઠપત્રાણિ સચન્દનાનિ ॥

માર્મી પટોલં કિણિહી સપાઠા
 મૃગાદની કર્કટિકા પુરથ ।
 પાલિન્ધશોકૌ કમ્બકં સુરસ્યાઃ
 પ્રહ્લતમારુચરજં ચ પુષ્પમ્ ॥
 ચૂર્ણાન્યથૈવાં નિહિતાનિ શૃઙ્ગે
 ન્યસેચ પિત્તાનિ સમાધિકાણિ ।
 વરાહગોવાશિશિશલકાનામ્
 માર્જારિજં પાર્પતનાકુલે ચ ॥

યસ્યાગદોઽયં સકૃતો ગૃહે સ્યા-
 નાન્નર્પયો નામ નરર્પમસ્ય ।
 ન તત્ર સર્પાઃ કુત એવ કીટા-
 સ્ત્યજન્તિ વીર્યાણિ વિષાણિ ચૈવ ॥
 एतेन मेर्यः पटहाश्च दिग्धा
 नानवमाना विषमाशु हन्युः ।
 दिग्धाः पताकाश्च निरीक्ष्य सद्यो
 विषाभिभूता ह्यविषा भवन्ति ॥२९॥

જઠામાંસી, હરેણુ, ત્રિફળા, સરગવો, મજ્જ,
 ઘઉંલાં, જેઠીમધ, પદ્મકાષ, વાવડિંગ, તાલીસપત્ર,
 કાળી નગડ અથવા ઉપલસરી, એલચી, તજ,
 કઠ, તમાલપત્ર, ચંદન, ભારંગી, પટોલ, વાપુંગાં,
 કાળીપાડ, ઈંદ્રવારુણી, કમળની ડોડી, પીળો
 કાંટાઅશેરિયો, સફેદ ગરલ્હી, આસોપાલવ,
 સોપારી, તુલસીની માંજર અને ભિલામાંનાં ફૂલનું
 ચૂર્ણ કરી તેને સૂર, ઘો, મેર, રોળો, મીંદડો,
 છાંટણાવાળો પૃપત નામનો નાનો મૃગ તથા
 નોળિયાના પિત્તથી સંયુક્ત કરી, મધમાં કાલવી,
 ગાયના શિંગડામાં ભરી, ગાયના શિંગડાને જ
 દાટો દઈ, એક પખવાડિયા સુધી રાખી મૂકવું;
 એટલે અપલ નામનો અગદ સિદ્ધ થાય છે. સારી
 રીતે બનાવેલો આ અગદ રાજાઓએ તથા ઉત્તમ
 માણસોએ રાખવા યોગ્ય છે. આ અગદ જ ઘરમાં
 હોય, તે ઘરમાં સર્પો આવતા નથી, ત્યારે ક્રીડાઓ
 તો ક્યાંથી જ આવી શકે? જો એ ઘરમાં સર્પો કે
 ક્રીડાઓ આવે, તો તેઓ શક્તિથી તથા વિષથી
 રહિત થઈ જાય છે. એ અગદથી સઘળાં વિષ
 અસમર્થ થઈ જાય છે. આ અગદથી પતાકાઓને
 ખરડવામાં આવે, તો વિષનો સંબંધ પામેલાં
 પ્રાણીઓ, એ પતાકાઓને જેતાં જ વિષ વગરનાં
 થઈ જાય છે. મોટાં નગારાંઓને તથા ઢોલોને
 આ અગદથી ખરડી વગાડવામાં આવે, તો તેઓ
 તુરત વિષનો નાશ કરી નાખે છે. ૨૯

સંજીવન નામનો અગદ

લાક્ષા હરેશુર્નલદં પ્રિયદ્ધુ

શિશુદ્વયં યદિકપૃથ્વિકાથ ।

ચૂર્ણાકૃતોઽયં રજનીવિમિથો

વર્ગો વિધેયો મધુસર્પિષાક્તઃ ॥

ચક્ષ્ણે ગવાં પૂર્વવદાપિધાન-

સ્તતઃ પ્રયોજ્યોઽજ્ઞનનસ્યપાનૈઃ ।

સંજીવનો નામ ગતાસુકલ્પ-

મેયોઽગદો જીવયતીહ મર્ત્યમ્ ॥૩૦॥

લાખ, હરેશુ, જટામાંસી, ઘડલાં, બે જાતનો સરગવો, જઠીમધ, એલચી અને હળદરનું ચૂર્ણ કરી મધમાં તથા ધીમાં કાલવડું, તેને ગાયના શિંગડાનો જ દાટા દઈ, એક પખવાડિયા સુધી રાખી મૂકવું; એટલે સંજીવન નામનો અગદ સિદ્ધ થાય છે. આ અગદનો અંજનમાં, પીવામાં, તથા નસ્યમાં પ્રયોગ કરવો. વિષના ચોગથી મરેલા જવા થયેલા માણસને પણ તે જિવાડે છે.

‘દર્વીકરરાજિમદ્વિષહર’ નામનો અગદ

શ્લેષ્માતકી કદ્દાલમાતુલજ્ઞૌ

થેતા ગિરિહ્વા કિણિદી સિતા ચ ।

સતજ્ઞુલીયોઽગદ એષ મુલ્યો

વિષેષુ દર્વીકરરાજિલાનામ્ ॥૩૧॥

ગૂંદો, કાયકળ, બિજેરું, સફેદ ગરણી, વાપુંગાં, સાકર અને તાંદળજે અથવા વાવડિંગનું ચૂર્ણ કરી મધમાં તથા ધીમાં કાલવડું; એટલે દર્વીકરરાજિમદ્વિષહર નામનો અગદ સિદ્ધ થાય છે. આ અગદ દર્વીકર સર્પોનાં તથા રાજિમાન સર્પોનાં વિષો ઉપર મુખ્ય છે. (ખીજાં વિષોને પણ દૂર કરે છે.) ૩૧

‘મંડલીવિષહર’ નામનો અગદ

દ્રાક્ષા સુગન્ધા નગટૃત્તિકા ચ

પિટા સમજ્ઞા સમભાગયુક્તા ।

દેયો દ્વિભાગઃ સુરસાન્છદસ્ય

કપિત્થવિલ્વાદપિ દાહિમાચ્છ ॥

તથાર્દભાગોઽસિતસિન્ધુવારા-

દક્ષોઠમૂલાદપિ ગૈરિકાચ્છ ।

એયોઽગદઃ ક્ષોદ્રયુતો નિહન્તિ

વિશેષતો મળ્ડલિનાં વિષાણિ ॥૩૨॥

દ્રાક્ષ, નાની નારવેલ, સફેદ ગરણી અને મજ્જને સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તેમાં બે બે ભાગજેટલાં તુલસીપત્ર, કોઠ, ખીલું તથા દાડમનાં ચૂર્ણો નાખવાં અને અરધા ભાગ જેટલાં કાળી નગડ, અંકાલનાં મૂળિયાં અને સોનાગરનાં ચૂર્ણો નાખવાં. પછી એ સર્વ ચૂર્ણને મધમાં કાલવડું; એટલે મંડલીવિષહર નામનો અગદ સિદ્ધ થાય છે. આ અગદ મંડલીસર્પોનાં વિષો ઉપર મુખ્ય છે. (ખીજાં વિષોને પણ હણે છે.) ૩૨

સાર્વકામિક નામનો અગદ

વંશત્વગાર્દમિલકં કપિત્થં

કદુત્રિકં હૈમવતી સકુષ્ઠા ।

કરજ્જવીજં તમરં શિરીષ-

પુષ્પં ચ મોપિત્તયુતં નિહન્તિ ॥

વિષાણિ લૂતોન્દુરપન્નગાનાં

કૈટં ચ લેપાજ્ઞનનસ્યયોગૈઃ ।

પુરીપમૂઘાનિલર્ષમસજ્ઞા-

નિહન્તિ વર્ત્યજ્ઞનનામિલેપૈઃ ॥

કાચાર્મકોથાન્પટલાંશ્ચ ધોરાન્ ।

પુષ્પં ચ હન્યજ્ઞનનસ્યયોગૈઃ ॥૩૩॥

વાંસની લીલી છાલ, આમળાં, કોઠ, સૂંઠે, મરી, પીપર, વજ, કઠે, કરંજનાં ખીજ, તમર અને સરસડિયાનાં ફૂલના ચૂર્ણને ગોરોચનથી મિશ્ર કરવાં; એટલે સાર્વકામિક નામનો અગદ સિદ્ધ થાય છે. આ અગદ લેપથી, અંજનથી અને નસ્યથી લૂતાઓનાં, ઉંદરોનાં, સર્પોનાં તથા શ્રીડાઓનાં વિષોને હણે છે. વાટ કરીને શુદ્ધમાં મૂકવાથી, અંજનથી અને નાભિ ઉપર લેપ કરવાથી વિષા, મૂત્ર, વાયુ અને ગર્ભની અટકાવત

મટાડે છે. અંજન તથા નસ્યથી ભયંકર કાચ,
અર્મ, સડો, પડલ તથા ફૂલાં એટલા નેત્રસંબંધી
રોગો મટાડે છે. ૩૩

પંચશિરીષ નામનો અગદ

સમૂલપુષ્પાદુરબલ્કવીજાત

કાચઃ શિરીષાત્ ત્રિકલ્પગાઢઃ ॥

સલાવળઃ ક્ષૌદ્રયુતોઽથ પીતો

વિશેષતઃ કીટવિષં નિહન્તિ ॥ ૩૪ ॥

સરસડિયાનાં મૂળ, ફૂલ, ફૂંખળો, છાલ
તથા બીજોના ક્વાથ કરી તેમાં સૂંઠ, મરી તથા
પીપરનું ચૂર્ણ સારી પેટે નાખી તેને લવણવર્ગ
તથા મધથી મિશ્ર કરવો; એટલે પંચશિરીષ
નામનો અગદ સિદ્ધ થાય છે. આ અગદ પીવાથી
ખાસ કરી કીડાઓનું વિષ નાશ પામે છે. ૩૪

બીજા પ્રકારનો સાર્વકામિક અગદ

કુષ્ઠં ત્રિકલ્પકં દાર્કીં મધુકં લવણદ્વયમ્ ।

માલતી નાગપુષ્પં ચ સર્વાણિ મધુરાણિ ચ ॥

કાપિત્થરસપિષ્ટોઽયં શર્કરાક્ષૌદ્રસંયુતઃ ।

વિષં હન્યગદઃ સર્વં મૂષિકાણાં વિશેષતઃ ॥૩૫॥

કઠં, સૂંઠ, મરી, પીપર, દારુહળદર, જેઠી-
મધ, સૈંધવ, સંચળ, માલતી, નાગકેસર અને
સઘળા કાઠાદ્યાદિ મધુર ગણને કોઠના રસમાં
વાટી, સાકર તથા મધથી મિશ્ર કરવામાં આવે,
એટલે સાર્વકામિક અગદ સિદ્ધ થાય છે. આ
અગદ સર્વ વિષને હણે છે; તેમાં ઉંદરોના વિષને
તો ખાસ હણે છે. ૩૫

એકસર અગદગણ

સોમરાજીફલં પુષ્પં કટમી સિન્ધુવારકઃ ।

ચોરકો વરુણઃ કુષ્ઠં સર્પગન્ધા સસપ્તલા ॥

પુનર્નવા શિરીષસ્ય પુષ્પમારગ્વધાર્કજમ્ ।

રયામામ્બઘા વિહજ્ઞાનિ તથાપ્રાસ્મન્તકાનિ ચ ॥

ભૂમી કુરવકથૈવ ગળ એકસરઃ સ્મૃતઃ ।

એકસો દિવિશો વાપિ પ્રયોક્તવ્યો વિષાપહઃ ॥૩૬॥

બાવચીનાં ફળફૂલ, વાપુંગાં, સફેદ નગડ,
તગરનાં મૂળ, વાયવરણાં, કઠં, નોળવેલ, ડોલર,
સાટાડી, સરસડિયાનું ફૂલ, ગરમાળાનું ફૂલ,
આઠકાનું ફૂલ, ઘઉંલાં, કાળીપાક, વાવડિંગ,
આળો, આસોદરો, કાળી માટી અને કાંટા-
અશેરિયો-એ દરેક ઔષધ એકસર કહેવાય
છે; એટલે એમાંના એક ઔષધનો પ્રયોગ પણ
વિષને હણે છે. આ એકસર ઔષધોમાંથી એક
એક, બધાં અથવા ત્રણ ત્રણનો પ્રયોગ કરવાથી
વિષ નાશ પામે છે. ૩૬

અધ્યાય ૬ કો

ઉપક્રમ

અથાતો મૂષિકકલ્પં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘મૂષિકકલ્પ’
નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું
કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની
પાસે કહેલું છે. ૧

અહાર જાતના ઉંદરોનાં નામો, વિષ સંબંધી
લક્ષણો તથા ઔષધોની પ્રતિજ્ઞા

પૂર્વમુક્તાઃ શુક્રવિપા મૂષિકા યે સમાસતાઃ ।

નામલક્ષણમૈષ્વરૈષ્ટાદશ નિચોધ તાન્ ॥ ૨ ॥

ઉંદરો વીર્યમાં વિપવાળા હોવા વિષે આ
સ્થાનના ત્રીજા અધ્યાયના ત્રીજા વિષયમાં સંક્ષેપથી
કહેલું છે. હવે આ અધ્યાયમાં એ ઉંદરોની અહાર
જાતોનાં નામો, તેઓના વિષના સંબંધનાં લક્ષણો
તથા ઔષધો કહું છું તે સાંભળો. ૨

ઉંદરોની અહાર જાતો

લાલનઃ પુત્રકઃ કૃષ્ણો હંસિરધિકિરસ્તથા ।

હુચ્છુન્દરોઽસથૈવ કપાયદશનોઽપિ ચ ॥

૧ ઉંદરોની જાતો, ઉંદરોના તથા હડકાયા કૂતરો
વગેરેના વિષના સંબંધનાં લક્ષણો અને તે વિષના
સંબંધોની જુદાં જુદાં ચિકિત્સાઓ વિષેનો.

કુલિજ્ઞશ્વાજિતશ્વૈવ ચપલઃ કપિલસ્તથા ।
કોકિલોઽરુણસંજ્ઞશ્ચ મહાકૃષ્ણસ્તથોન્નુરઃ ॥
શ્વેતેન મહતા સાર્દ્ધં કપિલેનાસ્તુના તથા ।

મૂપિકશ્ચ કપોતાશ્ચસ્તથૈવાષ્ટાદશ સ્મૃતાઃ ॥ ૩ ॥

લાલન, પુતક, કૃષ્ણ, હંસિર, ચિકિર,
છછુંદર, અલસ, કપાયદશન, કુલિંગ, અન્નિત,
ચપલ, કપિલ, કોકિલ, અરુણ, મહાકૃષ્ણ,
શ્વેત, મહાકપિલ અને કપોત-એ રીતે ઉંદરો
અઠાર જાતના કહેવામાં આવે છે. (ઉંદરોની
જાતોની ઓળખાણ તેને અણુતા લોકો પાસેથી
મેળવી લેવી.) ૩

ઉંદરોના વિષનો સંબંધ તથા લક્ષણો
શુકં પતતિ યત્રેષાં શુક્રઘૃટૈઃ સ્પૃશન્તિ વા ।
નલ્ખદન્તાદિમિસ્તસ્મિન્નાત્રે રક્તં પ્રદુષ્યતિ ॥
જાયન્તે ગ્રન્થયઃ શોફાઃ કર્ણિકા મળ્ડલાનિ ચ ।
પિઢકોપચયશ્ચોગ્રા વિસર્પાઃ કિટિમાનિ ચ ॥
પર્વમેદો રુજસ્તીવ્રા જ્વરો મૂર્છા ચ દારુણા ।
દૌર્બલ્યમરુચિઃ શ્વાસો વમયુર્લોમહર્ષણમ્ ॥
દટ્પરૂપં સમાસોક્તમેતત્ત્વં વ્યાસતઃ શૃણુ ॥ ૪ ॥

એ ઉંદરોનું વીર્ય માણસોના જે અંગ પર
પડે અથવા એ ઉંદરો વીર્યમાં ધસેલા નખ કે
દાંત વગેરેથી માણસોના જે અંગનો સ્પર્શ કરે,
તે અંગમાં લોહી બગડવાથી ત્રિંચિઓ, સોબ,
અનેક છિદ્રોવાળી ડોહીઓ, મંડલો, ફેડલીઓ,
હથ વિસર્પો, કિટિલો, પર્વોનું ભેદાણું, તીવ્ર
વેદનાઓ, જ્વર, દારુણ મૂર્છા, દુર્બળતા, અરુચિ,
શ્વાસ, જાલદી અને રૂંવાડાંનું જાણ થવું એ
લક્ષણો થાય છે. ઉંદરોના વિષના સંબંધનું આ
લક્ષણ સંક્ષેપથી કહ્યું છે. તે હવે વિસ્તારથી કહું
છું, તે સાંભળો. ૪

લાલનના વિષના સંબંધનું વિશેષ લક્ષણ
અને ચિકિત્સા

લાલાસ્રાવો લાલનેન હિકા છર્દિશ્ચ જાયતે ।

તળ્ડુલીયકકલ્કં તુ લિહ્યાત્તત્ર સમાક્ષિકમ્ ॥૫॥

લાલન જાતના ઉંદરના વિષનો સંબંધ
થયો હોય, તો લાળનો સ્રાવ થાય, હેડછી આવે
અને જાલદી થાય છે. આ પ્રમાણે થયેલ હોય
તો તાંદળજાના અથવા વાવડિંગના કલ્કને મધથી
મિશ્ર કરી ચટાડવો. ૫

પુતકના વિષનું ખાસ લક્ષણ અને ચિકિત્સા
પુત્રકેનાગ્નસાદશ્ચ પાણ્ડુર્વર્ણશ્ચ જાયતે ।
ચીયતે ગ્રન્થિમિશ્રાન્નમાતુશાવકસન્નિભૈઃ ।
શિરીષેન્નુદકલ્કં તુ લિહ્યાત્તત્ર સમાક્ષિકમ્ ॥ ૬ ॥

પુતક જાતના ઉંદરના વિષનો સંબંધ
થયો હોય, તો અંગમાં ગ્લાનિ થાય, વર્ણ
ફીઠા થઈ જાય અને ઉંદરનાં બચ્ચાંઓના
જવા આકારવાળા ત્રિંચિઓથી અંગ વ્યાપ્ત થઈ
જાય છે. એ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો સરસડિયા-
ના અને ઇંગોરિયાના કલ્કને મધથી મિશ્ર કરી
ચટાડવો. ૬

કૃષ્ણના વિષનું ખાસ લક્ષણ અને ચિકિત્સા
કૃષ્ણેનાસુકલ્હર્દયતિ દુર્દિનેષુ વિશેષતઃ ।
શિરીષફલકુલ્લં તુ પિવેર્તિકશુકમસમના ॥ ૭ ॥

કૃષ્ણ જાતના ઉંદરના વિષનો સંબંધ
થયો હોય, તો લોહીની જાલદી થાય છે અને
ન્યારે વાદળાંઓનો ઘેરાવો થાય, ત્યારે તે જાલદી
વધારે થાય છે. એ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો
સરસડિયાનાં ફળ અને કઠનો કલ્ક ખાખરાનાં
ફૂલો(કેરુડાં)ની ભરમના જળ સાથે પાવો. ૭

હંસિરના વિષનું ખાસ લક્ષણ અને ચિકિત્સા
હંસિરેણાન્નવિદ્વેષો જૂમ્ભા લોમ્નાં ચ હર્ષણમ્ ।
પિવેદારમ્બધાર્દિ તુ સુચાન્તસ્તત્ર માનવઃ ॥ ૮ ॥

હંસિર જાતના ઉંદરના વિષનો સંબંધ
થયો હોય, તો અન્ન ઉપર અરુચિ થાય છે,
બગાસાં આવે છે અને રૂંવાડાં જાણ થાય છે. એ
પ્રમાણે થયેલ હોય, તો સારી પેટે વમન કરાવીને
પછી આરમ્બધાર્દિ ગણનો કલ્ક પાવો. ૮

ચિકિરના વિપતું ખાસ લક્ષણ અને ચિકિત્સા
ચિકિરેણ શિરોદુઃખં શોફો દિક્ષા વમિસ્તથા ।
જાલીનીમદનાઙ્ગોઠકપાયૈર્વામયેતુ તમ્ ॥ ૯ ॥

ચિકિરે જાતના ઉંદરના વિપનો સંબંધ
થયો હોય, તો માથામાં વ્યથા થાય છે, સોજો
આવે છે, હેડધી થાય છે અને જાલટી થાય છે.
એ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો વેઢે તે માણસને
કડવી ધિસોડી, મીઠળ અને અંઠાલના ક્વાથ
પાઈને વમન કરાવવું. ૯

છછુદરના વિપતું ખાસ લક્ષણ અને ચિકિત્સા
છુછુન્દરેણ વિદ્મન્નો ગ્રીવાસ્તમ્મો વિઙ્મન્મણમ્ ।
યવનાલર્પમધારં બૃહત્યોથાન્ન દાપયેત ॥ ૧૦ ॥

છછુંદર જાતના ઉંદરના વિપનો સંબંધ
થયો હોય, તો વિદ્યા તૂટેલી નીકળે છે, ડોક
ઝલાઈ જાય છે અને ખગાસાં આવે છે. એ
પ્રમાણે થયેલ હોય, તો જવખારતું અને કૌંચા
તથા જામી ભોરીંગણીના કારતું પાણી પાવું. ૧૦
અલસના વિપતું ખાસ લક્ષણ અને ચિકિત્સા
ગ્રીવાસ્તમ્મોઽલસેનોર્ધ્વાવાયુર્દશે રુજા જ્વરઃ ।
મહાગદં સસર્પિકં લિહ્યાત્તત્ર સમાશ્વિકમ્ ॥ ૧૧ ॥

અલસ જાતના ઉંદરના વિપનો સંબંધ
થયો હોય, તો ઊર્ધ્વાવાયુ થાય છે, દંશમાં વેદના
થાય છે અને જ્વર આવે છે. એ પ્રમાણે થયેલ
હોય, તો ગયા અધ્યાયના ૨૬ મા વિપયમાં
કહેલા મહાગદ નામના અગદને ધી તથા મધથી
મિશ્ર કરી ચટાડવો. ૧૧

કપાયદંતના વિપતું ખાસ લક્ષણ અને ચિકિત્સા
નિદ્રા કપાયદંતેન હૃલ્લોપઃ કાર્શ્યમેવ ચ ।
ઘૌદ્રોષેતાઃ શિરીપસ્ય લિહ્યાત્સારફલત્વચઃ ॥ ૧૨ ॥

કપાયદંત જાતના ઉંદરના વિપનો સંબંધ
થયો હોય, તો હૃદયમાં શોષ થાય છે અને કૃશતા
થાય છે. એ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો સરસડિયાનાં
સાર, રૂળ અને છાલતું ચૂર્ણ મધથી મિશ્ર

કરી ચટાડવું. ૧૨

કુલિંગના વિપતું ખાસ લક્ષણ અને ચિકિત્સા
કુલિંગેન રુજઃ શોફો રાજ્યથ દંશમળહેલે ।
સહે સસિન્ધુવારે ચ લિહ્યાત્તત્ર સમાશ્વિકે ॥ ૧૩ ॥

કુલિંગ જાતના ઉંદરના વિપનો સંબંધ
થયો હોય, તો દંશના મંડલમાં વેદનાઓ, સોજા
અને રેખાઓ થાય છે. આ પ્રમાણે થયેલ હોય,
તો જંગલી મગ, અડદ અને નગોડતું ચૂર્ણ
મધથી મિશ્ર કરી ચટાડવું. ૧૩

અજિતના વિપતું ખાસ લક્ષણ અને ચિકિત્સા
અજિતેન વમિર્મૂર્છા હૃદયઃ કૃષ્ણનેત્રતા ।
તત્ર સુહીલીરપિષ્ઠાં પાલિન્દીં મધુના લિહેત્ ॥ ૧૪ ॥

અજિત જાતના ઉંદરના વિપનો સંબંધ
થયો હોય, તો જાલટી, મૂર્છા, હૃદયની સ્તબ્ધતા
અને નેત્રો કાળાં થાય છે. આ પ્રમાણે થયેલ
હોય તો કાળી નસોતર ચોરના દૂધમાં વાટી
મધથી મિશ્ર કરી ચટાડવી. ૧૪

અપલના વિપતું ખાસ લક્ષણ અને ચિકિત્સા
અપલેન મવેચ્છર્દિર્મૂર્છા ચ સહ તૃણયા ।
સમદ્રકાષ્ઠા સજડાં ધૌત્રેણ ત્રિફલાં લિહેત્ ॥ ૧૫ ॥

અપલ જાતના ઉંદરના વિપનો સંબંધ થયો
હોય, તો જાલટી, મૂર્છા અને તરસ થાય છે. આ
પ્રમાણે થયેલ હોય, તો દેવદાર, જટામાંસી તથા
ત્રિફળાનું ચૂર્ણ મધમાં મિશ્ર કરી ચટાડવું. ૧૫
કપિલના વિપતું ખાસ લક્ષણ અને ચિકિત્સા
કપિલેન ત્રણે કોથો જ્વરો ગ્રન્થ્યુદ્ગમસ્તથા ।
ઘૌત્રેણ લિહ્યાત્ત્રિફલાં શ્વેતાં ચાપિ પુનર્નવામ્ ॥ ૧૬ ॥

કપિલ જાતના ઉંદરના વિપનો સંબંધ
થયો હોય, તો ત્રણમાં સડો, જ્વર અને ત્રિશ્વિઓ
ઉત્પન્ન થાય છે. આમ થાય તો ત્રિફળા અને સફેદ
સાટોડીતું ચૂર્ણ મધમાં મિશ્ર કરી ચટાડવું. ૧૬
કોકિલના વિપતું ખાસ લક્ષણ અને ચિકિત્સા
ગ્રન્થયઃ કોકિલેનોગ્રા જ્વરો દાહથ દારુણઃ ।
વર્ષામૂનીલિનીકાયસિદ્ધં તત્ર ઘૃતં પિવેત્ ॥ ૧૭ ॥

કોઠિલ જાતના ઉંદરના વિષનો સંબંધ થયો હોય, તો ઉગ્ર ત્રિશિઓ, જ્વર અને દારણુ દાહ થાય છે. આ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો સાટાડી અને ગળીના ક્વાથથી પકવેલુ ઘી પાવું. ૧૭ કપોત, વિષનાં બુદાં બુદાં લક્ષણે તથા ચિકિત્સા અરુણેનાનિલઃ કુદ્રો વાતજાન્કુસ્તે ગદાન્ । મહાકૃષ્ણેન પિત્તં ચ શ્વેતેન કફ એવ ચ । મહતા કપિલેનાસુક્રપોતેન ચતુષ્ટયમ્ ॥ ભવન્તિ ચૈપાં દંશેષુ ગ્રન્થિમળલકર્ણિકાઃ । પિલ્લકોપચયાશ્ચોગ્રાઃ શોફશ્ચ મૃશદારુણઃ ॥ દધિશીરઘૃતપ્રસ્યસ્ત્રયઃ પ્રત્યેકશો મતાઃ ॥ કરજ્જારગ્વધવ્યોપવૃહત્યંશુમતીસ્થિરાઃ । નિષ્કાથ્ય ચૈપાં ક્વાથસ્ય ચતુર્થાંશઃ પુનર્ભવેત્ ॥ ત્રિવૃત્તિલામૃતાવક્રસર્પગન્ધાઃ સમૃત્તિકાઃ । કપિત્થદાહિમત્વકચ સુપિટ્થાનિ તુ દાપયેત્ ॥ તત્સર્વમેકતઃ કૃત્વા શૈનૈર્મૃદ્ધાગ્નિના પચેત્ । પશ્ચાન્નામરુણાદીનાં વિપમેતબ્યપોહતિ ॥ કાકાદનીકાકમાપીસ્રરસેષ્વથવા કૃતમ્ । શિરાશ્ચ સ્નાવયેત્રાજ્ઞઃ કુર્યાત્સંશોધનાનિ ચ ॥૧૮॥

અરુણુ જાતના ઉંદરના વિષનો સંબંધ થયો હોય, તો વાયુનો પ્રકોપ થાય છે અને તેથી વાયુ સંબંધી રોગો થાય છે. મહાકૃષ્ણુ જાતના ઉંદરના વિષનો સંબંધ થયો હોય, તો પિત્તનો પ્રકોપ થાય છે અને તેથી પિત્ત સંબંધી રોગો થાય છે. શ્વેત જાતના ઉંદરના વિષનો સંબંધ થયો હોય, તો કફનો પ્રકોપ થાય છે અને તેથી કફ સંબંધી રોગો થાય છે. મહાકપિલ જાતના ઉંદરના વિષનો સંબંધ થયો હોય, તો લોહીનો પ્રકોપ થાય છે અને તેથી લોહી સંબંધી રોગો થાય છે. કપોત જાતના ઉંદરના વિષનો સંબંધ થયો હોય, તો વાયુ, પિત્ત, કફ અને લોહી એ ચારેનો પ્રકોપ થાય છે અને તેથી એ ચારે સંબંધી રોગો થાય છે. એ પાંચે જાતના ઉંદરોના દંશોમાં

ત્રિશિઓ, મંડલો (ચક્રકાં), કમળકાકડીની ડોડીઓ જીવી ઘણાં છિદ્રોવાળી ડોડીઓ, ઉગ્ર ફેડલીઓની પંક્તિઓ અને અતિ દારણુ સોળે ઉત્પન્ન થાય છે.

કરંજ, ગરમાળો, સૂંઠ, મરી, પીપર, ભોંરી-ગણી, શાલિપર્ણી અને ઉંદરકનીનો ક્વાથ કરી તેમાં એક એક પ્રસ્થ દહીં, દૂધ તથા ધી નાખી ફરી વાર ઉકાળી, ક્વાથનો ચતુર્થાંશ બાકી રહે ત્યારે તેમાં નસોતર, તલ, ગળો, તગર, નોરવેલ, રાફડાની કાળી માટી, કોઠ, છાલ અને દાઢમની છાલનો કલ્ક નાખી સર્વને એકઠાં કરીને પાછો કામળ અશિથી પાક કરવો; એટલે કરંજાદિ ઘૃત સિદ્ધ થાય છે. આ ધી અરુણુ આદિ પાંચે જાતના ઉંદરોના વિષનો નાશ કરે છે.

અથવા માલકાંકણી અને પીલુડી કે અધેડીના સ્વરસમાં ધી પકવવું. આ ધી પણ અરુણુ આદિ પાંચે જાતના ઉંદરોના વિષનો નાશ કરે છે.

વિદ્વાન વેદે એ ઉંદરોનાં વિષોનો નાશ કરવા માટે શિરાઓમાંથી લોહીનું સ્નાવણ પણ કરવું અને સંશોધનો પણ કરવાં. ૧૮

સઘળી જાતના ઉંદરોનાં વિષો ઉપર દાપ દૂર કરનારી ચિકિત્સા

સર્વેપાં ચ વિધિઃ કાર્યો મૂપિકાણાં વિપેષ્યમ્ । દગ્ધ્વા વિસ્નાવયેદંશં પ્રચ્છિન્તં ચ પ્રલેપયેત્ ॥ શિરીપરજનીકુટુકુઙ્કૈર્મૈરમૃતાયુતૈઃ । છર્દનં જાલિનીકાયૈઃ શુકાલ્પ્યાઙ્ગોઠયોરપિ ॥ શુકાલ્પ્યાકોપલ્પત્યોશ્ચ મૂલ મદનમેવ ચ । દેવદાલીફલં ચૈવ દધ્ના પીત્વા વિપં વમેત્ ॥ સર્વમૂપિકદટ્ટાનામેપ યોગઃ સુસ્નાવહઃ । ફલં વ્ચા દેવદાલી કુઠું ગોમૂત્રપેપિતમ્ । પૂર્વકલ્પેન યોજ્યાઃ સ્યુઃ સર્વોન્દુરુવિપચ્છિદઃ ॥ વિરેચને ત્રિવૃદન્તીત્રિફલાફલક ઇષ્યતે ॥ શિરોવિરેચને સારઃ શિરીપફલમેવ ચ ॥

કદુત્રિકાદ્યથ હિતો ગોમયસ્વરસોઽન્ને ॥
 કપિત્થગોમયરસઃ સક્ષૌદ્રો લેહ ઇષ્યતે ॥
 રસાન્નનહરિદ્રેન્દ્રયવકન્વીષુ વા કૃતમ્ ॥
 કલ્કં સાતિવિષં પ્રાતર્લિહ્વાચ સૌદ્રસંયુતમ્ ॥
 તળ્ડલીયકમૂલેષુ સર્પિઃ સિદ્ધં પિવેન્નરઃ ॥
 આસ્પોતામૂલસિદ્ધં વા પચ્ચકાપિત્યમેવ વા ॥૧૯॥

સધળી જાતના ઉંદરોનાં વિષો ઉપર શિરાવેધ કરીને લોહીનું સ્નાવણ કરવું, દંશને અગ્નિથી તપાવેલા ધીથી ડાંબીને સ્નાવવો, શસ્ત્રથી ટાચીને તેના ઉપર સરસડિયો, હળદર, કઠં, કેસર તથા ગળોનો લેપ કરવો. કંડવી ધિસોડી, લીંબડો તથા અંકોલના ક્વાથોથી વમન કરાવવું. લીંબડો તથા કંડવી ધિસોડીનું મૂળ, મીંઢળ અને કૂકડવેલના કૂળના કંદકને દહીં સાથે પાઈને વિપતું વમન કરાવવું. આ યોગ દરેક ઉંદરે દંશ પામેલાઓને સુખકારક છે. મીંઢળ, વજ, કૂકડવેલ તથા કંદને ગોમૂત્રમાં વાટીને તે કંદક દહીં સાથે ચટાડવો. આથી સધળી જાતના ઉંદરોનાં વિષો નષ્ટ થઈ જાય છે. વિરેચન માટે નસોતર, નેપાળો તથા ત્રિકૂળનો કંદક દેવો. શિરાવિરેચન માટે સરસડિયાના સાર તથા કૂળની યોજના કરવી. ગાયના છાણનો સ્વરસ લઈ તેમાં સારી પેઠે સૂકં, મરી તથા પીપર મિશ્ર કરીને તેનું અંજન કરવું. કોઠ તથા ગાયના છાણનો સ્વરસ લઈ તેને મધમાં મિશ્ર કરી ચટાડવો. રસવંતી, હળદર, દારૂહળદર, હૈદ્રજવ, કડુ અને અતિવિષ્ણો કંદક કરી મધમાં મિશ્ર કરીને નિસ્ય પ્રભાતે ચટાડવો. તાંદળજાનાં મૂળિયાંના અથવા મરજીનાં મૂળિયાંના ક્વાથ તથા કંદકમાં ધી પાવું; અથવા કોઠનાં પાંદડાં, મૂળિયાં, કૈલ, કૂળ અને છાલના કંદક તથા ક્વાથમાં પકવેલું ધી પાવું. આ ધી પચ્ચકાપિત્ય કહેવાય છે. ૧૯

ઉંદરનું વિષ શાંત થયા પછી પ્રકૃપિત થાય તે શોધનચિકિત્સા
 મૂપિકાણાં વિષં પ્રાયઃ કુપ્યત્યગ્રેષુ નિર્હતમ્ ।
 તત્રાપ્તેષુ વિધિઃ કાર્યો યથ દૂપીવિપાપહઃ ॥૨૦॥
 ઉંદરોનું વિષ શાંત કરવામાં આવ્યું હોય, તોપણ ઘણું કરીને પાણું વાદળાંઓના ઘેરાવાના સમયોમાં પ્રકૃપિત થાય છે. પાણું પ્રકૃપિત થાય, તોપણ વમન આદિ સંશોધનરૂપ ચિકિત્સા કરવી અને દૂપીવિપને ટાળવા માટે આ સ્થાનના બીજા અધ્યાયમાં કહેલો વિધિ પણ કરવો. ૨૦
 ઉંદરના વિષથી થયેલા પ્રણમાં તથા બીજા પણ વિષથી દુષ્ટપ્રણમાં થતી ડાહીઓની ચિકિત્સા સ્થિરાણાં રૂજતાં વાપિ વ્રણાનાં કર્ણિકાં મિપક્ ॥
 પાટયિત્વા યથાદોષં વ્રણવચ્ચાપિ શોષયેત્ ॥૨૧॥
 જે પ્રણો કંદાત્મક હોવાથી સ્થિર હોય અથવા વાતાત્મક હોવાથી વેદના કરતા હોય, તેઓની ડાહીઓને વેધે શસ્ત્રથી ચીરીને પછી હોય અનુસાર પ્રણની પેઠે તેઓનું શોધન કરવું. ૨૧
 કૃતરાં તથા શિયાળ વગેરેને હડકવા થવાનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણો
 ગુગાલચ્ચતરસ્ત્વક્ષવ્યાઘ્રાદીનાં યદાનિલઃ ।
 સ્તેષ્મપ્રદુષો મુષ્ણાતિ સંજ્ઞાં સંજ્ઞાવદ્ધાશ્રિતઃ ॥
 તદા પ્રત્નસ્તલાક્કલહનુસ્કન્ધોઽતિલાલવાન્ ।
 અત્યર્થવધિરોઽજ્ઞથ સોઽજ્યોન્યમભિધાવતિ ॥૨૨॥
 કૃતરાં, શિયાળ, ઝરખ, રીંછ અને વાઘ વગેરે પશુઓનો વાધુ જ્યારે કંદથી દૂષિત થઈ સંજ્ઞાનું વહન કરનારી નાદીઓમાં રહીને સંજ્ઞાનો નાશ કરે છે, ત્યારે તે પશુઓને હડકવા ચાલે છે. હડકવા ચાલતાં એ પશુઓ વીંખાઈ ગયેલા પૂછડાં-વાળાં, હડપચીઓવાળાં, કાંધોવાળાં, અત્યંત લાળવાળાં, બહેરાં તથા આંધળાં થઈ જાય છે અને એકબીજાની સામે કરડવા દોડે છે. ૨૨
 હડકાયા પ્રાણીના ઉંદરોનાં લક્ષણો તથા તેથી થતા ઉપદ્રવો
 તેનોન્મત્તેન દૃષ્ટસ્ય દંટિળા સવિષેણ જ્ઞ ।
 સુસવા જાયતે દંશે કૃષ્ણં વાતિસ્રવત્યસુક્ ॥

દિગ્ભવિદ્વસ્ય લિङ्गेन प्रायश्चयोपलसितः ।

येन चापि भवेद्दृष्टस्तस्य चेष्टारूढं नरः ।

बहुशः प्रतिकुर्वाणः क्रियाहीनो विनश्यति ॥२३॥

ઉન્મત્ત થયેલ તથા વિપવાળું અને દાઢવાળું પ્રાણી કરડે, તો તેના દંશમાં જડતા થાય છે અને તે દંશમાંથી કાળા લોહીનો ધણે જ સાવ થાય છે. જોને હડકાયાનો દંશ થયો હોય, તે માણસ ધણું કરી વિષ વડે ખરડાયેલાં શસ્ત્રથી વીંધાયેલાનાં લક્ષણોથી યુક્ત થાય છે.^૧ (ગયા અધ્યાયનો ૨૪ મો વિષય વાંચો.) એ માણસને જે પ્રાણીએ દંશ કર્યો હોય, તે પ્રાણીના જેવી તે ચેષ્ટા કરવા લાગે છે, અવાજ કરવા લાગે છે અને એવી રીતે ચેષ્ટાઓ તથા અવાજનું અનુકરણ કરતાં કરતાં પોતાના શરીરાદિકના વ્યાપારોથી રહિત થઈને મરી જાય છે. (હડકાયાના દંશવાળા માણસને હડકાયાં પ્રાણીના જેવાં જ ચેષ્ટા તથા અવાજ વગેરે થાય, એ અરિષ્ટ છે.) ૨૩

હડકાયાના દંશવાળા માણસનાં ચિહ્નો દંષ્ટિના યેન દૃષ્ટ્ય તદ્રૂપં यदि पश्यति ॥
અપ્સુ વા यदि वाऽऽदृशे रिष्टं तस्य विनिर्दिशेत् ।
ત્રસ્યત્યકસ્માद्यોऽમીक्ष्णं श्रुत्वा दृष्ट्वापि वा जलम् ।
जलत्रासी तु विद्यात्तं रिष्टं तदपि कीर्तितम् ॥२४॥

જોને હડકાયાનો દંશ થયો હોય, તે માણસ પોતાને જોને દંશ થયો હોય, તે પ્રાણીના રૂપને જળમાં કે અરીસામાં દેખે તો જાણવું કે, તેનું મરણ થવાનું છે. હડકાયાના દંશવાળો માણસ જો જળનું નામ સાંભળીને અથવા જળને જોઈને અકસ્માત્ ત્રાસ પામે, તો એ ત્રાસને પણ અરિષ્ટ-રૂપ (મરણના ચિહ્નરૂપ) સમજવો. ૨૪

હડકાયાના દંશ વગરનો કોઈ પણ માણસ જળત્રાસ પામે તો મરી જાય

अदृष्टो वा जलत्रासी न कथंचन सिष्यति ।
प्रसुप्तोऽथोत्थितो वापि स्वस्थस्त्रस्तो न सिष्यति ॥

૧ હડકાયા અનનરનું વિષ તુરત અથવા કાલાતરે પણ પ્રત્યુપિત થાય છે. (તંત્રાતર)

હડકાયાના દંશ વગરનો ખીએ પણ કોઈ રાગી, જળ વિના પણ જળથી ત્રાસ પામતો હોય, તો તેના જીવવાની આશા છોડી દઈ તેની ચિકિત્સા કરવી નહિ; તેમ જ સ્વસ્થ માણસ પણ જો સૂતો કે જગતો જળથી ત્રાસ પામ્યા કરતો હોય, તો તે પણ વધારે જીવતો નથી. (તંત્રાતરમાં કહ્યું છે કે, 'જળ વિના પણ કરૂનો સંચય થવાથી જળત્રાસ થાય છે. જ્યારે કેવળ કંઈ ધુન્દિના સ્થાનમાં આવે છે, ત્યારે કંઈ ધુન્દિ રોકાઈ જતાં માણસ સૂતો કે જગતો પણ પોતાના શરીરને જળમાં ડૂબતા જવું દેખે છે અને તેથી ત્રાસ પામે છે.' આ માણસ માટે આહારાદિકના વિધાનની કંઈના શમનરૂપ તથા સંશોધનરૂપ ચિકિત્સા કરવી.) ૨૫

હડકાયાના દંશની ચિકિત્સા વિશ્વાન્ય દંશં તૈદૃષ્ટે सर्पिषा परिदाहितम् ।
प्रदिह्यादगदैः सर्पिः पुराणं वापि पाययेत् ।
अर्कक्षीरयुतं चास्य दद्याच्छीर्षविरेचनम् ।
श्वेतां पुनर्नवां चास्य दद्याच्चतूरकायुताम् ।
फलं तिलतैलं च रूपिकायाः पयो गुडः ॥
निहन्ति विषमालकं मेषवृन्दमिवानिलः ।
मूलस्य शरपुङ्खायाः कर्पं धतूरकादिकम् ॥
तण्डुलोदकमादाय पेपयेत्तण्डुलैः सह ।
उन्मत्तकस्य पत्रैस्तु संवेष्ट्यापूपकं पचेत् ॥
खादेदौषधकाले तदलर्कविषदूषितः ।
करोत्यन्यान्विकारांस्तु तस्मिज्जीर्यति चौपधे ॥
विकारः शिशिरे याप्या गृहे वारिविवाजिते ।
ततः शान्तविकारस्तु स्नात्वा चैवापरेऽहनि ॥
शालिपृष्ठिकयोर्भक्तं क्षીरेणोष्णेन मोजयेत् ॥२६॥

કોઈ પણ કૂતરાં વગેરે હડકાયાં પ્રાણીના દંશ થયો હોય, તો દંશને દબાવી તેમાંથી લોહી ઝારી નાખવું, દંશને અશિથિ તપાવેલા ઘીથી ડાંભવો, દંશ ઉપર ગયા અધ્યાયમાં કહેલા

મહાગદ આદિ અગદાનો લેપ કરવો, જૂનું ધી પાવું, આકડાના દૂધમાં મિશ્ર કરેલું શિરોવિરે-
ન દેવું અને એ માણસને ધંતૂરાનાં મૂળિયાં
સાથે અથવા ધંતૂરાના ડોડવા સાથે ઘોળી સાટાડી
પણ ખવડાવવી.

તલનો કલ્ક, તલનું તેલ, આકડાનું
દૂધ અને ગોળને એકંદર કરીને ખવડાવવામાં
પાવે, તો તે ઔષધ, જેમ પવન વાદળાંઓના
પ્રમુહનો નાશ કરે છે, તેમ હડકાયાના વિષનો
નાશ કરે છે.

શરપંખાનાં એક તોલાભાર અને ધંતૂરાનાં
અરધા તોલાભાર મૂળ અથવા ફળ લઈ તેઓને
ઘોખાના ઘોણમાં ઘોખા સાથે વાટી પૂડલો
(ખાટી?) ખનાવી તે પૂડલાને ધંતૂરાનાં પાંદડાં-
ઓથી વીંટીને પકવવો. જેને હડકાયાના વિષનો
સંબંધ થયો હોય, તે માણસને ઔષધના સમયમાં
તે પૂડલો ખવડાવવો. આ પૂડલો પચવા લાગે,
તે સમયમાં દંશવાળો માણસ હડકાયા ફૂતરા
વગેરેની ચેષ્ટાઓ કરવા લાગે છે. એ સમયે તે
માણસને પાણી વગરના શીતળ ધરમાં રાખીને તે
ચેષ્ટાઓ કરવા દેવી. એ ચેષ્ટાઓરૂપ વિકારો શાંત
થાય, ત્યારે નવડાવીને બીજ દિવસે બીના દૂધ
સાથે રાતા તથા સાડી ચોખાનો ભાત જમાડવો.

પૂડલો ક્યાં સુધી ખવડાવવો?

દિનત્રયે પચ્ચક્રે વા વિધિરેપોઽર્દ્ધમાત્રયા ॥

કર્તવ્યો મિપજાવકમલર્કમિષનાશનઃ ।

કુપ્તેત્સ્વયં વિપં યસ્ય ન સ જીવતિ માનવઃ ॥

તસ્માત્રકોપયેદાશુ સ્વયં યાવન્ન કુપ્યતિ ॥૨૭॥

જે એ શરપંખાનો તથા ધંતૂરાનો ઉપર
કહેલો પૂડલો ખવડાવવાથી હડકાયાની ચેષ્ટાઓ-
રૂપ વિકારો ઉત્પન્ન ન થાય, તો વેધે પછી ત્રણ
દિવસ સુધી અથવા પાંચ દિવસ સુધી પણ ઉપર
કહેલી માત્રાથી અરધી માત્રાવાળો એ પૂડલો

અવશ્ય ખવડાવવો, કે જેના બળથી હડકાયાનું
વિષ પ્રક્રુપિત થઈને નાશ પામે. જે માણસને
હડકાયાનું વિષ પોતાની મેળે પ્રક્રુપિત થાય, તે
માણસ જીવતો નથી. માટે તે વિષ પોતાની મેળે
પ્રક્રુપિત ન થાય, તે પહેલાં તુરત જ ઔષધના
બળથી તેને પ્રક્રુપિત કરવું. ૨૭

હડકાયાના વિષમાં દેવિક વિદ્યાન તથા
લૌકિક ચિકિત્સા

વીજરતૌપધીગર્ભૈઃ કુમ્ભઃ શીતામ્બુપરિતૈઃ ।

સ્નાપયેન્નદીતીરે સમન્ત્રૈર્વા ચતુષ્પથે ॥

ચર્લિં નિવેદ્ય તત્રાપિ વિષ્યાકં પલ્લં દધિ ॥

માલ્યાનિ ચ વિચિત્રાણિ માંસં પક્કામકં તથા ।

અલકાધિપતે યક્ષ સારમેયગણાધિપ ॥

અલર્કજીરમેતં મે નિર્વિપં કુરુ મા ચિરાત્ ।

દદ્યાત્સંશોધનં તીક્ષ્ણમેવં સ્નાતસ્ય દેહિનઃ ॥

અશુદ્ધસ્ય સુરુદેઽપિ વ્રણે કુપ્યતિ તદ્વિપમ્ ॥૨૮॥

જેને હડકાયા પ્રાણીના વિષનો સંબંધ
થયો હોય, તે માણસને નદીને કિનારે અથવા
ચોટામાં લઈ જઈ મંત્રેલાં શીતળ જળોથી ભરેલા
અને જેઓમાં બીજ, રત્નો તથા ઔષધો
નાખ્યાં હોય એવા કળશોથી મંત્રોચ્ચારપૂર્વક
નવડાવવો અને નવડાવ્યા પછી મંત્રોચ્ચારપૂર્વક
કુબેરજીને તલના બોળનું, તલના કલ્કનું, દહીંનું
અને કાચા તથા પાકા માંસનું રંગબેરંગી પુષ્પો-
વાળું બલિદાન દેવું. 'હે અલકાનગરીના અધિ-
પતિ! હે ફૂતરાંઓના ટોળાના અધિપતિ! હે
કુબેરજી! હડકાયાના વિષનો સંબંધ પામેલા
મારા આ માણસને વિષથી રહિત કરો, વિલંબ
ન કરો.' એવા અર્થવાળા મૂલોક્ત મંત્રથી જળ
તથા બલિદાનને અભિમંત્રિત કરવાં. આ પ્રમાણે
એ માણસને નવડાવી તથા કુબેરજીને બલિવિધાનથી
પૂજીને પછી તે માણસને તીક્ષ્ણ વિરેચન દેવું.
(બીજી પણ ઉપર લખેલી ચિકિત્સાઓ કરવી.)

હડકાયાના વિપના સંબંધવાળા માણસને સંશો-
ધનોથી શુદ્ધ ન કર્યો હોય, તો પણ સારી પેઠે
ચાઈ ગયા પછી પણ વિપ પ્રકુપિત થાય છે. ૨૮

હડકાયાના ઈશવાળો તેની જ પેઠે ચેષ્ટા
તથા અવાજ કરે છે તેણે કારણ

શ્વાદયોઽમિહિતા વ્યાલા વાતપિત્તપ્રકોપનાઃ ॥

અતઃ કરોતિ દદૃસ્તુ તેષાં ચેષ્ટાં સ્તં નરઃ ।

વહુશઃ પ્રતિકુર્વાણો ન ચિરાન્નિયતે ચ સઃ ॥૨૯॥

હૃતરાં વગેરે હડકાયાં અને ફાડી ખાનારાં
જનાવરેા વાયુ તથા પિત્તને પ્રકુપિત કરનારાં
છે; માટે તેઓ જને કરજ્યાં હોય, તે માણસ તે
જનાવરેાની ચેષ્ટાઓ તથા તે જનાવરેાના શબ્દને
કરે છે અને એ પ્રમાણે વારંવાર કરતો કરતો થોડી
સુદૃઢતા મરી જાય છે. ૨૯

હૃતરાં વગેરે ફાડી ખાનારાં જનાવરેાએ કરેલા
જખમોની સામાન્ય ચિકિત્સા

નલદન્તક્ષતં વ્યાલૈર્યત્કૃતં તદ્વિમર્દયેવ ।

સિઞ્ચૈત્તૈલેન કોળ્ણેન તે હિ વાતપ્રકોપકાઃ ॥૩૦॥

હૃતરાં વગેરે ફાડી ખાનારાં જનાવરેાએ નખ
કેદાંતથી કરેલ જખમને આંગળી વગેરેથી ચોળવો
અને તેના ઉપર સહેવાય તેવા જિના તેલનું
સિંચન કરવું; કેમ કે એ જનાવરેા વાયુને પ્રકુપિત
કરનારાં છે. ૩૦

અધ્યાય ૭ મો

ઉપક્રમ

અથાતો દુન્દુભિસ્ત્રિવિધમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યથોવાચ ભગવાન ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'દુન્દુભિસ્ત્રિવિધ'*

નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું
કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની
પાસે કહેલું છે. ૧

* દુન્દુભિ યજ્ઞવલ્ક્ય વગેરેથી વિગતો નાચ કરવાના
પ્રયોગો વિષેનો.

કારાગદ

ધવાયકર્ણતિનિશપલાશપિચુર્મદપાટલિપારિ-
મદ્રકામ્રોદુસ્વરફરહાટકાર્જુનકકુમસર્જકપીતનશ્લે-
ષ્માતકાઢ્ઢોઠામલકપ્રગ્રહકુટજશમીકપિત્થાશ્મન્તકા-
ર્કચિરન્નિલ્વમહાવૃક્ષારુષ્કારારલુમધુકમધુશિશુશાક-
ગોઝીમૂર્વાતિલ્વકેશુરકમ્પોપથોષ્ટારિમેદાનાં મસ્મા-
ન્યાહૃત્ય ગર્વાં મૂત્રેણ ક્ષારકલ્પેન પરિસ્રાવ્ય વિપ-
ચેદ્દ્યાચાત્ર પિપ્પલીમૂલતન્દુલીયકવરાજ્ઞચોચકમ-
હિષ્ઠાકરહિષ્ઠાહસ્તિપિપ્પલીમરિચોત્પલસારિવા-
વિહન્ગૃહધૂમાનન્તાસોમસરલાવાહલીરુગુહાકોશાન્ન-
શ્વેતસર્પવસ્ત્રુલ્લચ્છાન્નિચુલકવર્દમાનવજ્ઞુલપુત્ર-
શ્રેણીસપ્તર્ણદુન્દુકૈલવાલુરુનાગદન્ત્યતિવિષામયા-
મદ્રદારુકુપ્પહરિદ્રાવચાચૂર્ણાનિ લોહાનાં ચ સમ-
મામાનિ, તતઃ ક્ષારવદાગતપાકમવતાર્ય લોહકુમ્ભે
નિદધ્યાત્ ॥

અનેન દુન્દુર્મિ લિમ્પેત્પતાકાસ્તોરણાનિ ચ ॥

શ્રવણાદર્શનાત્સ્પર્શાદ્વિપાત્સમ્પ્રતિમુચ્યતે ।

અપ કારાગદો નામ શર્કરાસ્વમરીષુ ચ ।

અર્શસ્સુ વાતગુલ્મેષુ કાસશ્લેહોદરેષુ ચ ।

અઝીર્ણે ગ્રહણીદોષે મક્ત્રદોષે ચ દારુણે ।

શોફે સર્વસરે ચાપિ દેયઃ શ્વાસે ચ દારુણે ।

અપ સર્વવિપાર્ચનાં સર્વયૈવોપયુજ્યતે ॥

તથા તલ્લક્ષ્મણ્યાનામયં દર્પાદ્દુઃશોગદઃ ॥ ૨ ॥

ધાવડો, રાજનું ઝાડ, મીણોહરમો, ખાખરો,
લીમડો, રાતી પાડલ, દેવદાર, આંગો, હંખરો,
મીઠળ, સાજડ, કડાથો, રાજ, પારસપીપળો,
ગૂંદો, અંકાલ, આમળાં, ગરમાળો, ઇંદ્રજવ,
ખીજડી, કોઠ, આસોંદરો, આકડો, ચરેલ કરંજ,
થોર, ભિલાસુ, અરડુસો, જઠીમં, રાતો રાગવો,
સાગ, ગળજીલી (બોંપાયરી), મોરવેલ, લોંપર,
એખરો, ઘૂંટબોરડી અને ગંધીલા ખેરની બચ્ચોને
એકઠી કરી કારની રીતે ગાયોનાં મૂત્રો નાખી,
સવાલી લઈને પકવવી અને પકવતાં તેમાં

પીપરીમૂળ, તાંદળજો, તજ, બહી તજ, મજ્જા, કરંજ, ગજપીપર, મરી, ઉપલસરી, વાવડિંગ, ઘરના હુમાડાની ધૂંસ, દૂર્વા, સ્તાંજલિ, નસોતર, કેસર, શાલિપર્ણી, જંગલી આંબો, સફેદ સરસવ, વાયવરણાં, પંચલવણ, મોટી પીપર, પાણીમાં થતું નેતર, બિન્બેરું, આસોપાલવ, ઉંદર-કની, સપ્તપર્ણ, અરડૂસો, એલવાબુક, નાગદમણ, અતિવિષ, હરડે અથવા સફેદ નજોડ, દેવદાર, કંઠ, હળદર અને વળનાં તથા પોલાદ વગેરે ધાતુઓનાં સમભાગ (ક્ષારના પાણીથી ત્રીસભા ભાગ જેટલાં) ચૂર્ણો નાખવાં. ક્ષારની પેઠે પાક આવી જાય, ત્યારે ઉતારી લઈ તે ક્ષારને લોઢાના ઘડામાં નાખવો, એટલે ક્ષારાગદ સિદ્ધ થાય છે. આ ક્ષારાગદનો દુંદુભિઓ, પતાકા તથા તોરણો ઉપર લેપ કરવો, એટલે એ દુંદુભિઓ વગેરેના શ્રવણ, દર્શન તથા સ્પર્શથી પ્રાણીઓ વિપના સંબંધથી મુક્ત થાય છે. કાંડરી, પથરી, અરશ, વાતચુદ્મ, ખાંડી, શૂળ, ઉદરરોગ, અજીર્ણ, અહણીદાપ, દારણુ અપદ્રેય, સર્વસર સોજો અને દારણુ શ્વાસ ઉપર પણ આ ક્ષારાગદ હેવા યોગ્ય છે. સઘળા પ્રકારનાં વિષોથી પીડાયેલાં પ્રાણીઓ માટે આ ક્ષારાગદ સર્વથા ઉપયોગી છે અને તક્ષક આદિ દિવ્યનાગોનો ગર્વ ઉતારવામાં અંકુશ જેવો છે. ૨

કંદ્યાણુક ધૂત

વિહંગત્રિફલાદન્તીમદ્રદ્રારુઢેળવઃ ।
ત્રાલીગપત્રમઙ્ગિષ્ઠકેશરોત્પલપત્રકમ્ ॥
દાહિમં માલતીપુષ્પં રજન્યૌ સારિવે સ્થિરે ।
પ્રિયદ્રુસ્તગરં કુષ્ઠં વૃહત્યૌ ચૈલવાલુકમ્ ॥
સચન્દનગવાક્ષીકૈરેતૈઃ સિદ્ધં વિપાપહમ્ ।
સર્પિઃ કલ્યાણકં દ્યૌત્વ્યદ્વાપસારનાશનમ્ ॥
પાણ્ડ્યાનયગરશ્વાસમન્દાગ્નિજ્વરકાસનુદ્ ।
ઓપિણાં સ્વલ્પશુક્રાણાં વન્ધ્યાનાં ચ પ્રશસ્યતે ॥૩॥
વાવડિંગ, ત્રિક્ષ્ણા, નેપાળો, દેવદાર, હરેણુ,

તાલીસપત્ર, મજ્જા, બોલસરી, કમળ, પમ્પાઇ, દાડમ, માલતીનાં પુષ્પ, હળદર, દારુહળદર, કાળી તથા ધોળી ઉપલસરી, શાલિપર્ણી, ઉંદરકની, ઘઉંલાં, તગર, કંઠ, જાલી ભોંરીંગણી, બેટી ભોંરીંગણી, એલવાબુક, ચંદન અને ક્ષેદ-વારણીના ક્વાથ તથા કંદકથી ધી પકવતું એટલે તે કંદ્યાણુક ધૂત કહેવાય છે. આ કંદ્યાણુક ધૂત સર્વ વિષો, ગ્રહો, અપરમાર, પાંડુરોગ, શ્વાસ, અગ્નિની મંદતા, જ્વર તથા ખાંડીનો નાશ કરે છે; શોષવાળાઓ, અદ્યપ નીર્ધવાળાઓ અને વાંઝણી સ્ત્રીઓ માટે પણ બહુ ઉત્તમ ગણવામાં આવે છે. (આ જ નામનું છતાં થોડા તક્ષવતવાણું ધી ઉત્તરતંત્રના ૩૬મા અધ્યાયમાં કહેવાશે.) ૩

અમૃત ધૂત

અપામાર્ગસ્વ વીજ્ઞાનિ શ્રીરિપસ્ય તથૈવ ચ ।
શ્વેતે દ્વે કાકમાર્ચીં ચ ગર્વાં મૂત્રેણ પેપયેત્ ॥
સર્પિરેતૈસ્તુ સંસિદ્ધં વિપસંશ્નમનં પરમ્ ।
અમૃતં નામ વિલ્ખવાતમપિ સંજીવવેનમૃતમ્ ॥૪॥
અધેડાનાં બીજ, સરસડિયાનાં બીજ, સફેદ ગરણી, સફેદ વજ અને પીછુડી વગેરેને ગાયના મૂત્રમાં વાટી, તે કંદક નાખી યોગણુ પ્રવાહીમાં પકવેલું ધી અમૃત ધૂત કહેવાય છે. આ ધી વિષોને અત્યંત શાંત કરનાર છે અને મરેલાને પણ જિવાડે એવું છે. ૪

મહાસુગંધી અગદ

ચન્દનામુરુષી કુષ્ઠં તગરં તિલપર્ણકમ્ ।
પ્રપૌષ્ઠરીકં નલદં સરલં દેવદાર ચ ॥
મદ્રથિયં ચવકલાં માર્ગાં નીલીં સુગન્ધિકામ્ ।
કાલેયકં પશ્ચકં ચ મધુકં નાગરં જટામ્ ।
પુન્નામૈલૈલવાલ્મીનિ ગૈરિકં ધ્યામકં વલામ્ ॥
તોયં સર્જરસં માંસીં સિતપુષ્પાં હરેણુકામ્ ॥
ત્રાલીગપત્રં ક્ષુદ્રૈલાં પ્રિયદ્રું સકુટનદમ્ ।
ચૈલપુષ્પં સર્વૈલેયં પત્રં કાલાનુસારિવામ્ ॥

કટુત્રિકં શીતશિવં કાશ્મર્યં કટુરોહિणीम् ।
 સોમરાજીમતિવિપાં પૃથ્વિકામિન્દ્રવારુણીમ્ ॥
 ઉશીરં વરુણં મુસ્તં નલં કુસ્તુમ્બુરું તથા ।
 શ્વેતે હરિદ્રે સ્થાંણેયં લાક્ષાં ચ લવણાનિ ચ ॥
 કુમ્બોત્પલપદ્માનિ પુષ્પં ચાપિ તથાર્કજમ્ ।
 ચમ્પકાશોકસુમનસ્તિલકપ્રસવાનિ ચ ॥
 પાટલીશાલ્મલીશૈલુશિરીપાણાં તથૈવ ચ ।
 સુરસ્પાસ્તૃણશૃલ્પાશ્ચ સિન્ધુવારસ્ય યાનિ ચ ॥
 ધવાશ્વકર્ણયોથાપિ પુષ્પાણિ તિનિશ્ચસ્ય ચ ।
 ગુગુલું કુકુમં વિમ્બીં સર્પાક્ષીં ગન્ધનાકુલીમ્ ॥
 એતત્સમ્મૃત્યુ સમ્મારં હ્રસ્મનચૂર્ણાનિ કારયેત્ ।
 ગોપિત્તમધુસર્પિર્ભિયુક્તં શૃંગે નિધાપયેત્ ॥
 મગ્નસ્કન્ધં વિઘૃતાશં મૃત્યોર્દદ્યાન્તરં ગતમ્ ।
 એનાગદમુલ્ખ્યેન મનુષ્યં પુનરાહરેત્ ॥
 ણ્ણોઽન્નિકલ્પં દુર્વારં કુદ્રસ્યામિતતેજસઃ ।
 વિપં નાગપતેર્હન્યાત્રસંભં વાસુકેરપિ ॥
 મહાસુગન્ધિનામાયં પશ્ચાશીત્યજ્જ્યોજિતઃ ।
 રાજાઽગદાનાં સર્વેપાં રાજો હસ્તે ભવેત્સદા ॥
 તેનાતુલિપ્તસ્તુ તૃપો ભવેત્સર્વજનપ્રિયઃ ।
 આજિણ્ણતાં ચ લમતે શત્રુમધ્યગતોઽપિ સન્ ॥૫॥

રતાંજલિ, અગર, કઠ, તગર, દેવદારનો ગુંદર,
 પાંડેરનો, વાળો, સરસ, દેવદાર, સુખડ, દુધેલી,
 ભારંગી, ગળી, નોરવેલ, દારુહળદર, પદ્મકાષ્ઠ,
 જડીમધ, નાગરમોથ, જટામાંસી, પુત્રાગ, એલચી,
 એલવાલુક, સોનાગરુ, શેહિસખડ, બલદાણા,
 કાળો વાળો, રાળ, મુરામાંસી, ગાયનસૂકડાં, હરેણુ,
 તાલીસપત્ર, નાની એલચી, ધઉલાં, અરડૂસો,
 હીરાકરી, પથ્થરફૂલ, તમાલપત્ર, પિંડીતગર,
 સૂંઠ, મરી, પીપર, કપૂર, સીવણ, કડું, બાવચી,
 અતિવિખ, કાળીજીરી, ઇંદ્રવારુણી, પીળો વાળો,
 વાયવરણાં, મોથ, નખલાં, ધાણા, સફેદ ગરલી,
 સફેદ વજ, હળદર, દારુહળદર, ભરંઠ (ધુલેર),
 લાખ, સૈંધવ, બિડલણ, સંચળ, પોચણાં, રક્તકમળ,

શ્વેતકમળ, ચંપક, આસોપાલવ, તિલકવૃક્ષનાં ફળ-
 ફૂલ તથા આકડાનાં, બદાનાં, મોગરાનાં, શેમળા-
 નાં, સરસડિયાનાં, પાડલનાં, ગૂંદાનાં, નગોડનાં
 ને ધાવડાનાં ફૂલ, રાળના ઝાડનાં ને મીણાહરમાનાં
 ફૂલ, તુલસીનાં માંજર, ગૂગળ, ઠેસર, કડવી
 ઘોલી, શંખાવલિ અને કડવી નાઈ એ પંચાચી
 દ્રવ્યોનાં સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરાવી, તેને ગોરાચન, મધ
 તથા ઘીથી મિશ્ર કરી, ગાયના શિંગડામાં ભરી,
 ગાયના શિંગડાને જ દાટી દઈ એક પખવાડિયા
 સુધી રાખી મૂકવાથી મહાસુગંધી નામનો
 અગદ સિદ્ધ થાય છે. વિપના સંબંધથી કાંધ
 ભાગી ગઈ હોય અને તેથી આંખો ફાટી ગઈ
 હોય અને તેથી જ માણસ મૃત્યુની દાઢોના મધ્યમાં
 આવી ગયો હોય, તેને પણ આ અગદથી જિવાડી
 શકાય છે. ક્રોધ પામેલા, મોટા પ્રભાવવાળા, નાગ-
 પતિ વાસુકિના અગ્નિ જ્વાલા દુર્વૈય વિપનો પણ આ
 અગદ બળાત્કારથી નાશ કરે છે. આ અગદ
 સધળા અગદોનો રાજ છે. આ અગદ રાજએ
 સર્વંદ હાથમાં રાખવો એઈએ. આ અગદનું
 રાજના અંગ પર લેપન કરવાથી તે રાજ સર્વ
 લોકોને પ્રિય થાય છે અને શત્રુઓની મધ્યમાં
 ગયો હોય તોપણ તેજસ્વી જ રહે છે. ૫

ક્રીડાના વિષયી પીડાયેલાને સ્વેદન દેવું
 ઉષ્ણવર્જ્યો વિધિઃ કાર્યો વિપાર્તનાં વિજાનતા ।
 મુક્ત્વા કીટવિષં તદ્દિ શીતેનામિપ્રવર્દ્ધતે ॥ ૬ ॥

વિચક્ષણ વૈદે વિપથી પીડાયેલાઓ માટે
 ઉષ્ણતા વગરની જ સધળી ચિકિત્સા કરવી; એટલે
 શોધનના અંગરૂપે પણ સ્વેદનસંસ્કાર કરી આપવો
 નહીં; પરંતુ ક્રીડાઓના વિપથી પીડાયેલાઓને
 સ્વેદનસંસ્કાર આપવો; કેમ કે તે વિપ શીતથી
 વૃદ્ધિ પામે છે. ૬

વિપથી પીડાયેલાઓને કેનાં અન્નપાના દેવાં?
 અન્નપાનવિધાયુક્તમુપધાર્ય શુભાશુભમ્ ।
 શુભં દેયં વિપાર્તેભ્યો વિરુદ્ધેભ્યઃ વારયેત્ ॥ ૭ ॥

વૈધે સૂત્રસ્થાનના અન્નપાનવિધિ નામના
૪૬ મા અધ્યાય પ્રમાણે શુભાશુભ અન્નપાનોનો
નિર્ણય કરી જે હિતકારી જણાય, તે જ અન્નપાન
વિધથી પીડાયેલાં માણસોને દેવું અને તે માણસોને
અહિતકર અન્નપાનોથી અટકાવવાં. ૭

વિપથી પીડાયેલાઓએ પાળવાની પરેશ
ફાળિતં શિશુસૌવીરમજીર્ણાધ્યક્ષનં તથા ।
વર્જયેચ્ચ સમાસેન નવધાન્યાદિકં ગળમ્ ॥
દિવાસ્વપ્નં વ્યવાયં ચ વ્યાયામં ક્રોધમાતપમ્ ।
સુરાતિલકુલત્થાંધ વર્જયેદ્ધિ વિપાતુરઃ ॥૮॥

રાખ, સરગવો, સૌવીરક, અજીર્ણ, અધિક
ભોજન, નવાં ધાન્ય વગેરેનો ગણ, દિવસની નિદ્રા,
મૈથુન, કસરત આદિ પરિશ્રમ, ક્રોધ, તડકા,
મદિરા, તેલ અને કળથીનો વિપથી પીડાયેલા
માણસે ત્યાગ કરવો, એટલી થોડી જ પરેશ છે.
(કેટલાંક ઔપધોમાં સરગવા તથા તેલનો પ્રયોગ
આવેલો છે, તેનો આથી બાધ સમજવો નહિ.) ૮
માણસને વિપરહિત થયેલો ક્યારે જાણવો ?

પ્રસન્નદોષં પ્રકૃતિસ્થિધાતુ-
મવામિકાર્ક્ષં સમમૂત્રજિહ્વમ્ ।
પ્રસન્નવર્ણેન્દ્રિયચિત્તવેદં
વૈદ્યોઽવગચ્છેદવિપં મનુષ્યમ્ ॥૯॥

જ્યારે સધળા દોષો તથા ધાતુઓ પ્રકૃતિસ્થ
થાય, અન્ન જમવાની ઇચ્છા યાય, મૂત્ર સમ-
સ્થિતિમાં આવે, જીભ સારી પેટે રસના જ્ઞાનવાળી
થાય અને વર્ણ, ઈંદ્રિયોની ચેષ્ટા તથા ચિત્તની
ચેષ્ટા સુપ્રસન્ન થાય, ત્યારે વૈધે માણસને વિપથી
રહિત થયેલો જાણવો. ૯

અધ્યાય ૮ મો

ઉપક્રમ

અથાતઃ કીટકત્વં વ્યાખ્યાસ્યામઃ । યથો-
વાચ મગવાન ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'કીટકકલ્પ'
નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું
કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની
પાસે કહેલું છે. ૧

સર્પોનાં વીયાદિકથી ઉત્પન્ન થયેલા કીડાઓની
ચાર પ્રકૃતિઓ

સર્પોનાં શુક્રત્રિપૂત્રશવપૂત્રજહ્નસમ્મવાઃ ।
વાય્વધ્યમ્બુપ્રકૃતયઃ કીટાસ્તુ વિવિધાઃ સ્મૃતાઃ ॥
સર્વદોષપ્રકૃતિભિર્નુક્ત્ત્વાશ્વ પરિણામતઃ ।

કીટસ્તેષામિ સુધોરાસ્તે સર્વે એવ ચતુર્વિધાઃ ॥૨॥

હવીંકરોનાં વીર્ય, વિષ્ણુ, મૂત્ર, શબ્દોના સહો
કે ઈંડાંથી થયેલા કીડાઓ વાયુપ્રકૃતિવાળા;
મંડલીઓનાં વીર્ય વગેરેથી થયેલા કીડાઓ પિત્ત-
પ્રકૃતિવાળા, રાજામાનોનાં વીર્ય વગેરેથી થયેલા
કીડાઓ કંક્રપ્રકૃતિવાળા હોય છે અને વૈકરંજોનાં
વીર્ય વગેરેથી થયેલા કીડાઓ પોતામાં ત્રણે
જાતના સર્પોના સ્વભાવોનું મિશ્રણ હોવાથી ત્રિદોષ-

પ્રકૃતિવાળા હોય છે. તેઓ જાતે કીડાઓ છતાં પણ
ખીજ કીડાઓથી વધારે ભયંકર હોય છે. આ રીતે
વાયુ, પિત્ત, કંક્ર અને ત્રિદોષપ્રકૃતિવાળા, એ ચાર
લેદોમાં સધળા સર્પજન્ય કીડાઓનો સમાવેશ
થાય છે. (અહીંથી આ સ્થાનના ૩૦ અધ્યાયનો
૩૦ એ વિષય વાંચતા જવું.) ૨
વાયુપ્રકૃતિવાળા કીડાઓના-દંશથી થતા-જોના
કુમ્મીનસસ્તુષ્ણિકેરી ગૂઢી શતકુલીરકઃ ।
ઉચ્ચિદ્ધોઽગ્નિનામા ચ ચિચ્ચિદ્ધો મયૂરિકા ॥
આવર્તકસ્તયોરશ્રઃ સારિકામુલ્લવૈલૌ ।
શરાવકૂર્દ્ધોઽમીરાત્રિઃ પરુપથિત્રશીર્ષકઃ ॥

૧ કીડાઓની સંખ્યા વગેરેના નિરપણ વિષેનો તથા
કીડાઓનાં વિષેની ચિકિત્સાઓ વિષેનો.

શતવાહુચ યથાપિ રક્તરાજિઃ પ્રકીર્તિતઃ ।
અષ્ટાદશેતિ વાયવ્યાઃ કીટાઃ પવનકોપનાઃ ॥
તૈર્ભવન્તીહ દણાનાં રોગા વાતનિમિત્તજાઃ ॥ ૨ ॥

કુંભીનસ, તુંડિકરી, શૃંગી, શતકુદીરક,
ઉચ્ચિટિંગ, અશિનામા, ચિચ્ચિટિંગ, મયૂરિકા,
આવર્તક, ઉરશ્ર, સારિકામુખ, વૈદલ, શરવદ્દં,
અભીરાગિ, પરુપ, ચિત્રશીર્ષક, શતપાહુ અને
રક્તરાજિ એ અદાર ભતના શ્રીડાઓ વાયુપ્રકૃતિ-
વાળા હોવાથી વાયુને પ્રકુપિત કરનારા છે. એ
શ્રીડાઓએ દંશેલાં પ્રાણીઓને વાયુસંબંધી રોગો
થાય છે. ૩

પિત્તપ્રકૃતિવાળા શ્રીડાઓના-દંશેથી-થતા-રોગો
કૌણ્ઠલ્યકઃ કળમકો વરટી પન્નશ્ચિકઃ ।
વિનાસિકા બ્રાહ્મણિકા વિન્દુલો ધ્રમરસ્તથા ॥
વાલ્મકી પિચ્ચિટઃ કુમ્મી વર્ચઃકીટોઽરિમેદકઃ ।
પન્નકીટો દુન્દુભિકો મકરઃ શતપાદકઃ ॥
પન્ચાલકઃ પાકમત્સ્યઃ કૃષ્ણતુષ્ઠોઽથ ગર્દભી ।
ક્ષીતઃ કૃમિશરારિશ્ચ યથાપ્યુત્કેશકઃ સ્મૃતઃ ॥
એ બ્રહ્મિપ્રકૃતયશ્ચતુર્વિંશઃ પ્રકીર્તિતાઃ ।
તૈર્ભવન્તીહ દણાનાં રોગાઃ પિત્તનિમિત્તજાઃ ॥ ૪ ॥

કૌંડિલ્યક, કણ્ઠુલક, વરટી, પન્નશ્ચિક,
વિનાસિકા, બ્રાહ્મણિકા, વિન્ડુલ, બ્રમર, વાલ્મકી,
પિચ્ચિટ, કુંભી, વર્ચકીટ, અરિમેદક, પન્નકીટ,
કુંડુલિક, મકર, શતપાદક, પન્ચાલક, પાકમત્સ્ય,
કૃષ્ણતુંડ, ગર્દભી, ક્ષીત, કૃમિશરારિ અને ઉત્કેશ-
ક એ ચોવીસ ભતના શ્રીડાઓ પિત્તપ્રકૃતિ-
વાળા હોવાથી પિત્તને પ્રકુપિત કરનારા છે. એ
શ્રીડાઓએ દંશેલાં પ્રાણીઓને પિત્ત સંબંધી
રોગો થાય છે. ૪

કંક્રપ્રકૃતિવાળા શ્રીડાઓના-દંશેથી-થતા-રોગો
વિધમ્મરઃ પન્નશુક્લઃ પન્નકૃષ્ણોઽથ કોકિલઃ ।
સૈરેયકઃ પ્રચલકો વલભઃ કિટિમસ્તથા ॥
સૂચીમુલા કૃષ્ણમોઘા યથ કાપાયવાસિકઃ ।
કીટગર્દભકથૈવ તથા ત્રોટક એવ ચ ॥

ત્રયોદશૈતે સૌમ્યાઃ સ્યુઃ કીટાઃ શ્લેષ્મપ્રકોપનાઃ ।
તૈર્ભવન્તીહ દણાનાં રોગાઃ કફનિમિત્તજાઃ ॥ ૫ ॥

વિશ્વંભર, પંચશુક્લ, પંચકૃષ્ણ, કોકિલ,
સૈરેયક, પ્રચલક, વલભ, કિટિભ, સૂચીમુખા,
કૃષ્ણમોઘા, કાપાયવાસિક, કીટગર્દભક અને ત્રોટક
એ ત્રેર ભતના શ્રીડાઓ કંક્રપ્રકૃતિવાળા હોવાથી
કંક્રને પ્રકુપિત કરનારા છે. એ શ્રીડાઓએ દંશેલાં
પ્રાણીઓને કંક્ર સંબંધી રોગો થાય છે. ૫
ત્રિદોષપ્રકૃતિવાળા શ્રીડાઓના-દંશેથી-થતા-રોગો
તુક્તીનાસો વિચિલકસ્તાલકો વાહકસ્તથા ।
કોષ્ઠાગારી કિમિકરો યથ મળ્ડલપુચ્છકઃ ।
તુક્તનાભઃ સર્પપિકોઽવલ્ગુલી શમ્બુકસ્તથા ।
અગ્રિકીટશ્ચ ઘોરાઃ સ્યુદ્વાંદશ પ્રાણનાશનાઃ ॥
તૈર્ભવન્તીહ દણાનાં વેગજ્ઞાનાનિ સર્પવત્ ।
તાસ્તાશ્ચ વેદનાસ્તીત્રા રોગા વૈ સાન્નિપાતિકાઃ ॥
ધારાશિદમ્બવદંશો રક્તપીતસિતારુણઃ ॥ ૬ ॥

તુંગીનાસ, વિચિલક, તાલક, વાહક,
કોષ્ઠાગારી (અમરી?), કિમિકર, મંડલપુચ્છક,
તુંગનાભ, સર્પપિક, અવલ્ગુલી, શંબુક અને
અગ્રિકીટ એ ચાર ભતના શ્રીડાઓ ત્રિદોષપ્રકૃતિ-
વાળા હોવાથી અતિ ભયંકર અને પ્રાણીના
નાશ કરનારા છે. એ શ્રીડાઓએ દંશેલાં પ્રાણી-
ઓને સર્પના વિપના જેવા વેગે બળાય છે,
અનેક પ્રકારની તીવ્ર વેદનાઓ અને ત્રણે દોષો
સંબંધી રોગો થાય છે. એ શ્રીડાઓનો દંશ ક્ષાર
કે અગ્રિકીટ થયેલા દમ્બના જેવી આકૃતિવાળો અને
રાતા, પીળા, સફેદ તથા અરણ્ય વર્ણવાળો છે. ૬
તીક્ષ્ણ વિષવાળા શ્રીડાઓના દંશાદિકનાં લક્ષણો
જ્વરાદ્ગર્દરોમાશ્ચવેદનાભિઃ સમન્વિતઃ ॥
છર્ધતીસારતૃષ્ણાશ્ચ દાહો મોહો વિનૃન્મિક્તા ।
વેપથુશ્ચાસદ્ધિકાશ્ચ તથા શીતં ચ દારુણમ્ ॥
પિડકોપચયઃ શ્વોષો ગ્રન્થવો મળ્ડલાનિ ચ ।
દદ્રવઃ કર્ણિકાથૈવ વિસર્પાઃ કિટિમાનિ ચ ॥

તૈર્મવન્તીહ દદાનાં યથાસ્વં ચાપ્યુપદ્રવાઃ ।
યોગૈર્નાનાવિધૈરેપાં ચૂર્ણાનિ ગરમાદિશેત્ ॥
દૂપીવિપ્રક્રોપાચ તથૈવ વિપલેપનાત્ ॥

લિઙ્ગં તીક્ષ્ણવિપેન્વેતચ્છૂણ્ય મન્દવિપેન્વતઃ ॥ ૭ ॥

જ શ્રીડાઓ તીક્ષ્ણ વિપોવાળા છે, તેઓના
દંશાદિકથી જ્વર આવે, અંગો ભાંગે, રૂંવાડાં ઊભાં
થાય; વેદનાઓ, ઝાડા, તરસ અને દાહ થાય,
પ્રમેહ, બગાસાં, કંપ, શ્વાસ, હેડકી, દારૂથી શીત,
ફેડલીઓ અને સોજો, અંધિઓ, મંડલો, દાદરો,
ડોડીઓ, વિસર્પો, શ્રીટીઓ અને તે તે દોષ પ્રમાણે
બીજા ઉપદ્રવો પણ થાય છે. મરણ પામેલા એ
શ્રીડાઓનાં ચૂર્ણો પણ અનેક પ્રકારના યોગોથી
વિપરૂપ થાય છે. તે વિષો ખાવામાં આવવાથી
દૂપીવિપના પ્રકોપના જેવાં લક્ષણો થાય છે. (આ
સ્થાનના બીજા અધ્યાયનો ૧૧મો વિષય જુઓ.)
અને અંગ પર લેપાયથી લેપનમાં આવેલા
વિપના જેવાં લક્ષણો થાય છે. (આ સ્થાનના
પહેલા અધ્યાયનો ૧૬મો તથા ૨૨મો વિષય
વાંચો.) તીક્ષ્ણ વિપવાળાઓના દંશાદિકનાં આ
લક્ષણો કહ્યાં; હવે મંદ વિપવાળાઓના દંશાદિકનાં
લક્ષણો કહું છું, તે સાંભળો. ૭

મંદ વિપવાળા કીડાઓના દંશાદિકનાં લક્ષણો
પ્રસેકોઽરોચકચ્છદિઃ શિરોગૌરવશીતકાઃ ।
પિંડકાકોઠકણ્ઠનાં જન્મ દોષવિમાગતઃ ॥
યોગૈર્નાનાવિધૈરેપાં ચૂર્ણાનિ ગરમાદિશેત્ ।
દૂપીવિપ્રક્રોપાચ તથૈવાપ્યનુલેપનાત્ ॥ ૮ ॥

મંદ વિપવાળા શ્રીડાઓના દંશાદિકથી
કંઈનો સ્નાયુ, અરોચક, ઊલટી, માથું ભારે,
શીતપણું, ફેડલીઓ, ધ્રામડાં અને ખરજ થાય
છે. આ લક્ષણો શ્રીડાઓના વાતાદિક દોષોના
વિભાગ પ્રમાણે થાય છે. મરણ પામેલા એ
શ્રીડાઓનાં ચૂર્ણો પણ અનેક પ્રકારના યોગોથી
વિપરૂપ થાય છે. તે વિષો ખાવામાં આવવાથી

દૂપીવિપના પ્રકોપના જેવાં (આ સ્થાનના બીજા
અધ્યાયનો ૧૧મો વિષય જુઓ.) અને અંગ
પર લેપાયથી લેપનમાં આવેલા વિપના જેવાં
લક્ષણો થાય છે. (આ સ્થાનના પહેલા અધ્યાયનો
૧૬મો તથા ૨૨મો વિષય જુઓ.) ૮

બીજા કીડાઓના લેહ વગેરે કહેવાની પ્રતિજ્ઞા
અક્રાંતીનતસ્તુર્ધ્વં કીટાન્વક્ષ્યામિ મેદતઃ ।

સામાન્યતો દદલિઙ્ગઃ સાધ્યાસાધ્યક્રમેણ ચ ॥૧૧॥

હવે ઉપર કહેલા ૬૭ શ્રીડાઓથી જુદી
જાતના શ્રીડાઓના ભેદો, દંશાદિકનાં ચિહ્નો
તથા સાધ્યાસાધ્યપણું સામાન્ય રીતે કહીશ. ૯

કણ્ઠસ કીડાઓના દંશનાં લક્ષણો

ત્રિકણ્ઠકઃ કુળીં ચાપિ હસ્તિકણ્ઠોઽપરાજિતઃ ।

ચત્વાર યતે કળમા વ્યાખ્યાતાસ્તીત્રવેદનાઃ ॥

તૈર્દેહ્યસ્ય શ્વયથુરજ્ઞમર્દો ગુરુતા ગાત્રાણાં દંશઃ
કૃષ્ણથ મવતિ ॥ ૧૦ ॥

ત્રિકંટક, કુણી, હસ્તિકણ્ઠ અને અપરાજિત
એ ચાર કણુભ જાતના શ્રીડાઓ કહેવાય છે.
એ શ્રીડાઓ ત્રીજ વેદના કરનારા છે. જ પ્રાણીને
તેમાંના કોઈ શ્રીડાનો દંશ થાય, તેને સોજો થાય
છે, અંગો ભાંગે છે, ગાત્રો ભારે થાય છે અને દંશ
કાળો બને છે. ૧૦

ગૌધરેક કીડાઓના દંશનાં લક્ષણો

પ્રતિસૂર્યઃ પિઙ્ગભાસો વહુવર્ણો મહાશિરાઃ ।

તથા નિરૂપમશ્ચાપિ પચ્ચ ગૌધરકાઃ સ્મૃતાઃ ॥

તૈર્મવન્તીહ દદાનાં વેગજ્ઞાનાનિ સર્પવત્ ॥

રુજથ વિવિવાકારા ગ્રન્થયથ્ચસુદારુણાઃ ॥ ૧૧ ॥

પ્રતિસૂર્ય, પિંગભાસ, બહુવર્ણ, મહાશિરા
અને નિરૂપમ એ પાંચ ગૌધરક જાતના શ્રીડાઓ
કહેવાય છે. જ પ્રાણીને તેમાંના કોઈ શ્રીડાનો દંશ
થાય, તેને સૂર્યના વિપના વેગો જેવા જ વિપના
વેગો, અનેક પ્રકારની વેદનાઓ અને અતિ
દારૂથી અંધિઓ થાય છે. (વાગ્બટ કહે છે કે,

‘ગૌધેરક ચાર પગવાળો થાય છે, ઘોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને દર્વીકરના જવાબ વિષવાળો હોય છે’ આ સધળી કાર્યંડાની બોતો જણાય છે.) ૧૧

ગલગોલા કીડાઓના દંશનાં લક્ષણો

ગલગોલ્યસ્તુ શ્વેતા કૃણ્ણા રક્તરાજી રક્ત-મખ્દલા સર્વશ્વેતા સર્પપિક્ત્યેવં પટ્ । તામિર્દટે સર્પપિક્ત્યાર્જ દાહશોફક્લેદા ભવન્તિ । સર્પપિક્ત્યા હૃદયપીડાતિસારશ્ચ ॥ ૧૨ ॥

શ્વેતા, કૃણ્ણા, રક્તરાજી, રક્તમંડલા, સર્વ-શ્વેતા અને સર્પપિકા એ છ ગલગોલી બતના કીડાઓ કહેવાય છે. જે માણસને શ્વેતા આદિ પાંચમાંના કોઈ કીડાનો દંશ થાય, તેને દાહ, સોજો તથા ક્લેદ થાય છે અને જો સર્પપિકાનો દંશ થાય તેને હૃદયમાં પીડા તથા ઝાડા થાય છે. શતપદી (કાનખજૂરા) કીડાઓના દંશનાં લક્ષણો

શતપદ્યસ્તુ પર્ણા કૃણ્ણા ચિત્રા કપિલિકા પીતિકા રક્તા શ્વેતા અગ્નિપ્રમા ઇત્યદૌ । તામિર્દટે શોફો વેદના દાહશ્ચ હૃદયે । શ્વેતાગ્નિપ્રમાભ્યામેતદેવ દાહો મૂર્છા ચાતિમાત્રં શ્વેતપિઢકોત્પત્તિશ્ચ ॥ ૧૩ ॥

પર્ણા, કૃણ્ણા, ચિત્રા, કપિલિકા, પીતિકા, રક્તા, શ્વેતા અને અગ્નિપ્રમા એ આઠ શતપદી બતના કીડાઓ કહેવાય છે. જે માણસને પહેલા છ કીડાઓનો દંશ થાય, તેને સોજો, વેદના અને હૃદયમાં દાહ થાય છે. જે માણસને શ્વેતા કે અગ્નિપ્રમાનો દંશ થયો હોય, તેને એ લક્ષણો ઉપરાંત અત્યંત દાહ તથા મૂર્છા અને સફેદ કોડલીઓની થાય છે. ૧૩

મંડૂક (દેડકા) કીડાઓના દંશનાં લક્ષણો

મખ્દકાસ્તુ કૃણ્ણા સારઃ કુહકો હરિતો રક્તો યવવર્ણામો મૃકુટી કોટિકચેત્યદૌ । તૈર્દટસ્ય દંશકળ્દર્ભવતિ પીતફેનાગમશ્ચ વચ્ચાત્ । મૃકુટી-કોટિકાભ્યામેતદેવ દાહશ્ચર્દિમૂર્છા ચાતિમાત્રમ્ ॥ ૧૪ ॥

કૃણ્ણા, સાર, કુહક, હરિત, રક્ત, યવવર્ણા, (મંડકા તથા કીડાઓ) બતના કીડાઓ કહેવાય

મૃકુટિ અને કોટિક એ આઠ મંડૂક બતના કીડાઓ કહેવાય છે. જે માણસને પહેલા છ કીડા કરડે તેને જખમમાં ખરજ અને મોઢામાં પીછું ફીણ આવે છે. અને જો મૃકુટિ કે કોટિક કરડે તેને એ લક્ષણો ઉપરાંત અત્યંત દાહ, ઊલટી અને મૂર્છા થાય છે. ૧૪

વિશ્વંભરા કીડાઓના દંશનાં લક્ષણો

વિશ્વમ્ભરામિર્દટે દંશઃ સર્પપાકારામિઃ પિઢ-કામિશ્ચીયતે શીતજ્વરાત્ત્વં પુરુષો ભવતિ । અહિ-જ્વરામિર્દટે તોદદાહકળ્દર્ભવતિ મોહશ્ચ । કળ્દ-મકામિર્દટે પીનાજ્જ્વરત્ત્વં શીતજ્વરાદિભિરભિ-ન્યતે । શૂકવૃન્તામિર્દટે કળ્દકોઠાઃ પ્રવર્દન્તે શૂકં ચાત્ર લક્ષ્યતે ॥ ૧૫ ॥

વિશ્વંભરા, અહિંડુકા, કંડૂમકા અને શૂકવૃન્તા એ ચાર વિશ્વંભરા બતના કીડાઓ કહેવાય છે. જે માણસને વિશ્વંભરાનો દંશ થાય, તેને એ દંશ સર્પપોના જેવા આકારવાળી કોડલીઓથી વ્યાપ્ત થાય છે અને શીત જ્વરની પીડા થાય છે. જે માણસને અહિંડુકાનો દંશ થાય, તેને ભોંકાયા જેવી વ્યથા, દાહ, ખરજ, સોજો તથા પ્રમેહ થાય છે. જો કંડૂમકાનો દંશ થાય, તેનું અંગ પીછું થઈ જાય છે, ઊલટી થાય છે, ઝાડા થાય છે અને જ્વરાદિક પણ પ્રાપ્ત થાય છે. જો શૂકવૃન્તાનો દંશ થાય, તેને ખરજ તથા ધ્રામકાં વૃદ્ધિ પામે છે અને દંશમાં ઝીણો કોંટો જેવામાં આવે છે. ૧૫

પિપીલિકા કીડાઓના દંશનાં લક્ષણો

પિપીલિકાસ્તુ સ્પૂલશીર્ષા સંગ્રાહિકા ત્રાલ્લ-ણિકાજ્જલિકા કપિલિકા ચિત્રવર્ણેતિ પટ્, તામિ-ર્દટે દંશો શ્વયંચુરિસ્પર્શદાહશોફો ભવતઃ ॥ ૧૬ ॥

સ્પૂલશીર્ષા, સંગ્રાહિકા, ત્રાલ્લણિકા, અંશુ-લિકા, કપિલિકા અને ચિત્રવર્ણા એ છ પિપીલિકા (મંડકા તથા કીડાઓ) બતના કીડાઓ કહેવાય

છે. તેઓનો દંશ થાય, તો દંશમાં સોજે થાય અને અગ્નિના સ્પર્શની પેટે દાહ તથા સોજે થાય છે. ૧૬

મક્ષિકા કીડાઓના દંશનાં લક્ષણો

મક્ષિકાસ્તુ કાન્તારિકા કૃષ્ણા પિઙ્ગલિકા મધૂલિકા કાપાયી સ્થાલિકૈત્વેન પદ્મ તામિર્દ-
દસ્ય દાહશોષો ભવતઃ, સ્થાલિકાકાપાયીભ્યામેત-
દેવ પિટકાશ્ચ સોપદ્રવા ભવન્તિ ॥ ૧૭ ॥

કાંતારિકા, કૃષ્ણા, પિંગલિકા, મધૂલિકા, કાપાયી અને સ્થાલિકા એ છ મક્ષિકા (માખી) ભતના કીડાઓ કહેવાય છે. તેઓનો દંશ થાય, તો દાહ તથા સોજે થાય છે અને તેમાંની સ્થાલિકા તથા કાપાયીના દંશથી તો દાહ તથા સોજ ઉપરાંત ઉપદ્રવોવાળી ફોડલીઓ પણ થાય છે. ૧૭

મશક કીડાઓના દંશનાં લક્ષણો

મશકાસ્તુ સામુદ્રઃ પરિમંડલો હસ્તિમશકઃ
કૃષ્ણઃ પાર્વતીય इति पञ्च । तैर्दस्य तीव्रकण्डू-
दर्शशोफश्च । पार्वतीयस्तु कीटैः प्राणहरैस्तुल्य-
लक्षणः ॥ ૧૮ ॥

સામુદ્ર, પરિમંડલ, હસ્તિમશક, કૃષ્ણ અને પાર્વતીય એ પાંચ મશક (મચ્છર) ભતના કીડાઓ છે. તેઓમાં પહેલા ચારમાંથી કોઈનો દંશ થાય, તો તીવ્ર ખરજ આવે છે તથા દંશમાં સોજે થાય છે. પાર્વતીયનામના મશકના દંશથી । પ્રાણ હરનારા કીડાઓના દંશોના જેવાં જ લક્ષણો થાય છે. (જુઓ આ અધ્યાયનો નેપથ્ય છકો.) ૧૮

કીડાઓના નખોથી થયેલા જખમનાં લક્ષણો-
અણવક્રુષ્ટસ્ય પિટકાઃ સદાહપાકા ભવન્તિ ॥

જો વિષવાળા કીડાઓના નખોથી જખમ થયેલ હોય, તો દાહ તથા પાકવાળી ફોડલીઓ થાય છે. ૧૯

જળો નામના કીડાઓ વિષ

જલૌકસાં દણ્ડલક્ષણમુક્તં ચિકિત્સિતં ચ ॥ ૨૦ ॥

જળો નામના કીડાઓમાં જેટલા ઝેરી છે, તેઓના દંશોનાં લક્ષણો તથા તે દંશોની ચિકિત્સા એ સઘળું સૂચનાતના 'જલૌકાવચારણીય' નામના ૧૩મા અધ્યાયના ૬૬૩ વિષયમાં કહેવાઈ ગયું છે, તેથી અહીં ફરી કહ્યું નથી. ૨૦

બાવન કીડાઓમાં બાર અસાધ્ય મરન્તિ ચાત્ર ।

ગૌધેરકઃ સ્થાલિકા ચ ચે ચ ચેતાગ્રિસંપ્રભે ।
મ્રજુટી કોટિકથૈવ ન સિધ્ધ્યન્ત્યેકજાતિષુ ॥ ૨૧ ॥

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્યતરિએ સ્વપ્નએ કહ્યું છેઃ 'કણુભથી માંડી મશક સુધીના ઉપર કહેલા બાવન ભતના કીડાઓમાં પાંચ ભતના ગૌધેરક અને સ્થાલિકા, કાપાયી, શ્વેતા, અગ્નિપ્રલા, મ્રજુટિ, કોટિક અને સર્પપિકા એમ બાર કીડાઓ અસાધ્ય છે.' (પાર્વતીય મશક પણ અસાધ્ય ગણાવેા જોઈએ.) ૨૧

વિષવાળા કીડાઓનાં શબ્દાદિકના સ્પર્શથી તથા રોગો અને તેઓની ચિકિત્સા

શવમૂત્રપુરીષૈસ્તુ સર્વિષૈરવમર્ષણાત ।
સ્યુઃ કણ્ઠદાહકોઠારુઃપિટકાતોદવેદનાઃ ॥
પ્રક્લેદવાંસ્તથાસ્વાયો મૃશં સમ્પાચયેન્નચમ્ ।
દિગ્ધવિદ્ધક્રિયાસ્તત્ર યથાવદવચારયેત્ ॥ ૨૨ ॥

વિષવાળા કીડાઓનાં શબ્દોનો, મૂત્રોનો કે વિષાઓનો સ્પર્શ થાય, તો તેથી ખરજ, બળતરા, દ્રામકાં, વણેા, ફોડલીઓ, સોયોથી ભોંકાયા જેવી વ્યથા તથા બીજા પ્રકારની વેદનાઓ પણ થાય છે અને ક્લેદવાળો સ્વાવ થાય છે. સ્વાવથી ચામડી પણ પાકી જાય છે.

આ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો વિષથી ખરડા-
યેલા શસ્ત્રથી વીંધાયેલા માટે જ ચિકિત્સાઓ કંઠી છે, તે સઘળી યથાયોગ્ય રીતે કરવી. (આ સ્થાનના પાંચમા અધ્યાયનો ૨૪મા વિષય જુઓ.) ૨૨

કેવા કીડાઓના દંશ કષ્ટસાધ્ય છે ?
નાવસન્નં ન ચોત્સન્નમતિસંરમ્ભવેદનમ્ ।
દંશદૌ વિપરીતાત્તિ કીટદદ્યં સુવાધકમ્ ॥ ૨૩ ॥

એરી કીડાઓના જ દંશ અત્યંત ભેદાયેલો
ન હોય, અત્યંત ભયો ન હોય, અત્યંત સોજવાળો
કે વેદનાવાળો હોય અને શરૂઆતમાં વિપરીત
પીડાવાળો હોય તેને કષ્ટસાધ્ય સમજવો. ૨૩

તીક્ષ્ણ વિપવાળા કીડાઓની ચિકિત્સા
કીટૈર્દેદાનુગ્રવિવૈઃ સર્પવત્સમુપાચરેત્ ।
ત્રિવિધાનાં તુ સર્પાનાં ત્રૈવિધ્યેન ક્રિયા હિતા ॥

જ્યોને ઉગ્ર વિપવાળા કીડાઓના દંશ થયો
હોય, તેઓની સર્પોના વેગોમાં કહેલી ક્રિયાઓથી
ચિકિત્સા કરવી. (આ સ્થાનના પાંચમા અધ્યાયનો
૧૨મો, ૧૩મો તથા ૧૪મો વિષય જુઓ.) દર્વી-
કરોથી ઉત્પન્ન થયેલા કીડાઓ વાતપ્રધાન હોય
છે; માટે તેઓના દંશો ઉપર ખોળતું લેપન,
તેલનો અભ્યંગ અને નાડીસ્વેદ, ઇત્યાદિ વાત-
સંબંધી ચિકિત્સા કરવી હિતકારી છે. મંડલી-
ઓથી ઉત્પન્ન થયેલા કીડાઓ પિત્તપ્રધાન હોય
છે; માટે તેઓના દંશો ઉપર અત્યંત શીતળ
સિંચન અને અત્યંત શીતળ પ્રલેપ આદિ
પિત્તસંબંધી ચિકિત્સાઓ હિતકારી છે. રાજિ-
માનોથી ઉત્પન્ન થયેલા કીડાઓ કફપ્રધાન હોય
છે; માટે તેઓના દંશો ઉપર છેદન, સ્વેદન તથા
વમનરૂપ કફ સંબંધી ચિકિત્સા હિતકારી છે. ૨૪
વિપવાળા કીડાઓના દંશો ઉપર સામાન્ય ચિકિત્સા

સ્વેદમાલેપનં સેકં ચોષ્ણમત્રાવચારયેત્ ।
અન્યત્ર મૂર્છિતાદંશાત્પાકક્રોધપ્રપીડિતાત્ ॥
વિપન્નં ચ વિધિં સર્વં કુર્યાત્સંશોધનાનિ ચ ।
શિરીષઃ કટુકં કુણ્ઠં વચા રજનિસૈન્ધવે ॥
ક્ષીરમજ્જવસાસપિંશુઠીપિપ્પલિદારુ ચ ।
ઉત્કારિકા સ્થિરાદૌ વા સુકૃતા સ્વેદને હિતા ॥

વિપવાળા કીડાઓના દંશો ઉપર સ્વેદનો,

આલેપનો અને સિંચનો કરવાં, તે ઘણું કરીને
સહેવાઈ શકે તેવાં ઊનાં કરવાં; પરંતુ રોગી
મૂર્છિત થયો હોય અથવા દંશ પાકવાથી કે
સડાથી પીડિત થયો હોય, તો લેપનાદિક ઠંડાં જ
કરવાં. વિષ જ દોષવાળું હોય, તે દોષને હરનારાં
દ્રવ્યોથી યોગ્યલો પાન, નરય, અભ્યંગ, લેપન
તથા પરિષેક વગેરે સઘળો વિષહર વિધિ કરવો
અને વમન, વિરેચન તથા આસ્થાપન પણ
તેવા જ પ્રકારનાં કરવાં. સરસડિયો, કડું, કઠં,
વજ, હળદર, સૈંધવ, સૂંઠ, પીપર અને દેવદારૂની
અથવા વિદારીગંધાદિગણની દૂધ, મજ્જા, ચરબી
તથા ધીમાં સારી રીતની લાપસી બનાવીને તે
લાપસીથી સ્વેદન કરવું એ હિતકારી છે. ૨૫

સ્વેદન ન હેતાં ધુમાડી ક્યારે દેવી ?
ન સ્વેદયેત્થા દંશં ધૂમં વક્ષ્યામિ વૃથિકે ।
અગદાનેકજાતિષુ પ્રવક્ષ્યામિ પૃથક્પૃથક્ ॥ ૨૬ ॥

ઉગ્ર કે મધ્યમ વિપવાળા વીંછીનો દંશ
થયો હોય, તો સ્વેદન ન હેતાં આ અધ્યાયના
૩૬મા વિષયમાં મોરપીંછ વગેરેની જ ધુમાડી
કહેવામાં આવશે તે દેવી. હવે કણ્ઠ અદિ બીજી
જાતના કીડાઓના દંશો માટે જુદી જુદી ખાસ
ચિકિત્સાઓ કહું છું. ૨૬

કણ્ઠ જાતના ત્રિકંટકના વિપની ખાસ ચિકિત્સા
કુણ્ઠં ચંક્રં વચા વિલ્વમૂલં પાઠા સુવર્ચિકા ।

ગૃહધૂમો હરિદ્રે દ્વે ત્રિકણ્ઠકવિપે હિતાઃ ॥ ૨૭ ॥

કઠં, તાગર, વજ, બીલીતું મૂળ, કાળીપાક,
સાજીખાર, ધરના ધુમાડાની ધૂંસ, હળદર અને
દારુહળદરથી બનાવેલો યોગ ત્રિકંટકના વિપનો
નાશ કરે છે, (આ ચિકિત્સા સઘળા કણ્ઠોને
લાગુ પડે છે.) ૨૭

ગલગોલીઓના વિપની ખાસ ચિકિત્સા
અગારધૂમરજનીચક્રં કુણ્ઠં પલાશજમ્ ।

ગલગોલિકદણનામગદો વિપનાશનઃ ॥ ૨૮ ॥

ધરના ધુમાડાની ધૂંસ, હળદર, તગર, કઠક અને આખરાના બીજથી બનાવેલો યોગ ગલ-ગોલીઓના દંશેના વિપનો નાશ કરે છે. ૨૮

શતપદ્મીઓના વિપની ચિકિત્સા
કુક્કુમ તગરં શીયુ પદ્મકં રત્નદ્વયમ્ ।
અગદો જલપિષ્ટોઽયં શતપદ્મિનાશનઃ ॥ ૨૯ ॥

કેસર, તગર, સરગવો, પદ્મકાષ્ઠ, હળદર અને દારુહળદરને જળમાં વાટીને બનાવેલો યોગ શતપદ્મીઓ(કાનખજૂરાઓ)ના વિપનો નાશ કરે છે. ૨૯

મંડૂકા(ઢડકા)ના વિપની ખાસ ચિકિત્સા
મેપશૂઢી વચા યાઠા નિચુલો રોહિણી જલમ્ ।
સર્વમણ્ઢકદધાનામગદો વિપનાશનઃ ॥ ૩૦ ॥

મેંઢાશિંગી, વજ, કાળીપાડ, જળમાં થયેલું નેતર, કંડુ અને વાળાથી બનાવેલો યોગ સધળા મંડુકોના દંશેના વિપનો નાશ કરે છે. ૩૦

વિશ્વંભરાઓના વિપની ખાસ ચિકિત્સા
વચાશ્વગન્ધાતિવલાવલાસાતિગુહાગુહાઃ ।
વિશ્વમ્ભરાભિર્દધાનામગદો વિપનાશનઃ ॥
શિરીપસ્તગરં કુષ્ઠં હરિદ્રેંશ્ચમતી સહૃ ।
અહિન્ઢુકાભિર્દધાનામગદો વિપનાશનઃ ॥

કળ્ઢૂમકાભિર્દધાનાં રાત્રો શીતાઃ ક્રિયા હિતાઃ ।
દિવા તેનૈવ સિધ્ધંતિ સ્વરરશ્મિવલાદિતાઃ ॥
વર્કં કુષ્ઠમપામાર્ગઃ શૂકવૃન્તાવિપેજગદઃ ।

શુક્લસ્વરસપિષ્ઠા વા કૃષ્ણવર્ત્મીકમૃત્તિકા ॥ ૩૧ ॥

વજ, આસોંદ, ખપાટ, બલદાણુ, શાલિ-પર્ણી અને પૃથ્વિપર્ણીથી બનાવેલો યોગ વિશ્વંભરાઓના વિપનો નાશ કરે છે.

સરસડિયો, તગર, કઠક, હળદર, દારુહળદર, શાલિપર્ણી, જંગલી અડદ અને જંગલી મગથી બનાવેલો યોગ અહિંડુકાઓના વિપનો નાશ કરે છે.

કંડૂમકાઓના દંશે ઉપર રાતે શીતળ

ક્રિયાઓ કરવી, એ હિતકારી થાય છે. એ દિવસો શીતળ ક્રિયાઓ કરવામાં આવે, તો સૂર્યનો કિરણોના બળને લીધે સિદ્ધ થતી નથી.

તગર, કઠક અને અધેકાથી બનાવેલો યોગ અથવા ભાંગરાના સ્વરસમાં વાટેલી રાક્ષાની કાળી માટી શૂકવૃંતાના વિપનો નાશ કરે છે.

પિપ્પીલિકા વગેરેના વિપની ખાસ ચિકિત્સા
પિપ્પીલિકાભિર્દધાનાં મક્ષિકામશકંસ્તયા ।
ગોમૂત્રેણ યુતો લેપઃ કૃષ્ણવર્ત્મીકમૃત્તિકા ॥ ૩૨ ॥

પિપ્પીલિકા (હીડી તથા મંઢાડા) માખીઓ અને મચ્છરોના દંશે ઉપર ગોમૂત્રમાં વાટેલી રાક્ષાની કાળી માટીનો લેપ કરવો હિતકારી છે. ૩૨

પ્રતિસૂર્યકના વિપની ખાસ ચિકિત્સા
પ્રતિસૂર્યકદધાનાં સર્પદદ્યવદાચરેત્ ॥ ૩૩ ॥

પ્રતિસૂર્યક(કાચંડા)નો દંશ થયો હોય, તો તેની સર્પદંશના જેવી ચિકિત્સા કરવી. (ઐક પાંચે ગોધરેકા અસાધ્ય છે, તો પાણુ તેમાંના પ્રતિસૂર્યકને યદચ્છાસાધ્ય ગણીને તેની અહીં ચિકિત્સા કરી છે.) ૩૩

વીંછીઓના ભેદ અને ૧૬૧ ભેદો
ત્રિવિધા વૃથિકાઃ પ્રોક્તા મન્દમધ્યમહાવિયાઃ ।
ગોશક્લ્લોથજા મન્દા મધ્યાઃ ક્ષાણ્ઢેષ્ટિકોદ્ભવાઃ ।
સર્પકોથોદ્ભવાસ્તીક્ષ્ણા યે ચાન્યે વિપસમ્ભવાઃ ॥
મન્દા દ્વાદશ મધ્યાસ્તુ ત્રયઃ પશ્ચદ્વિગોત્તમાઃ ।
દશવિંશતિરિત્યેતે સહ્ચયવા પરિકીર્તિતાઃ ॥ ૩૪ ॥

મંદ વિપવાળા, મધ્ય વિપવાળા અને ઉચ્ચ વિપવાળા, એ રીતે વીંછીઓના મુખ્ય ત્રણ ભેદો છે. ગાય-બળદ વગેરેનાં છાણ તથા મૂત્રના સડામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા વીંછીઓ મંદ વિપવાળા છે, લાકડામાંથી કે ઈંટમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા વીંછીઓ મધ્ય વિપવાળા છે અને સર્પોના સડાઓમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા વીંછીઓ ઉચ્ચ વિપ-

વાળા છે. વિપરી મરેલાં કે મારેલાં પ્રાણીઓમાંથી
ઉત્પન્ન થયેલા વીંછીઓ પણ ઉત્ત્ર વિપવાળા
હોય છે; મંદ વિપવાળા વીંછીઓ ખાર બતના
છે, મધ્ય વિપવાળા ત્રણ બતના છે અને ઉત્ત્ર
વિપવાળા પંદર બતના છે; એટલે વીંછીની કુલ
અંતિઆ ૩૦ છે. ૩૪

મંદ વિપવાળા વીંછીઓની ખાર બતો
અને તેઓના દંશનાં લક્ષણો

કૃષ્ણાઃ શ્યાવઃ કર્કુરઃ પાણ્ડુવર્ણો
ગોમૂત્રામઃ કર્કશો મેચકથ્થ ।

શ્વેતો રક્તો રોમશઃ શાદ્રલામો-
ઞ્ચ રક્તશ્ચૈતે મન્દવીર્યા મતાસ્તુ ॥

અર્ધિર્દષ્ટે વેદના વેપથુશ્ચ

ગાત્રસ્તમ્ભઃ કૃષ્ણરક્તાગમથ્થ ।

શાલાદષ્ટે વેદના ચોર્ધ્વમેતિ

દાહસ્વેદો દંશશોફો જ્વરશ્ચ ॥ ૩૫ ॥

મંદ વિપવાળા વીંછીઓની કૃષ્ણ (કાળો),
શ્યાવ (જરા કાળો), કર્કુર (કાખરા), પાંડુ-
વર્ણ (પીળો), ગોમૂત્રાલ (ગોમૂત્રના જેવા
પ્રભાવવાળો), કર્કશ (ખરસટ), મેચક (આસ-
માની વર્ણવાળો), શ્વેત (સફેદ), રક્ત (રાતો),
રોમશ (રૂંછાડવાળો), શાદ્રલાલ (લીલા ખડના
જેવી પ્રભાવાળો) અને અરક્ત (થોડી રતાશ-
વાળો), એ રીતે ખાર બતો છે.

તેઓમાંના કોઈનો દંશ થયો હોય, તો
વેદના, કંપ, ગાત્રોની સ્તબ્ધતા અને કાણું લોહી
નીકળે છે. હાથમાં કે પગમાં દંશ થયો હોય,
તો વેદના, બળતરા, પસીનો, દંશમાં સોજે અને
તાવ આવે છે. ૩૫

મધ્ય વિપવાળા વીંછીઓની ત્રણ બતો
અને તેઓના દંશોનાં લક્ષણો

રક્તઃ પીતઃ કાપિલશ્ચોદરેણ

સર્વે ધૂમ્રાઃ પર્વમિથ ત્રિમિઃ સ્યુઃ ।

એતે મૂત્રોચારપૂત્યજાતા

મધ્યા દ્વેયાશ્ચિપ્રકારોરગાણામ્ ॥

યસ્યૈતેપામન્વયાદઃ પ્રસૂતો

દોષોત્પત્તિં તત્સરૂપાં ચ કુર્યાત્ ।

જિહ્વાશોફો મોજનસ્પાવરોધો

મૂર્છાં ચોગ્રા મધ્યવીર્યામિદદે ॥૩૬॥

મધ્ય વિપવાળા વીંછીઓની રક્ત (રાતો),
પીત (પીળો) અને કપિલ (કપિલવર્ણવાળો),
એ રીતે ત્રણ બતો છે. મધ્ય વિપવાળા સઘળા
વીંછીઓનાં પેટ શૂખરા વર્ણવાળાં હોય છે અને
પર્વો (શરીર ઉપરના આંકાઓ) ત્રણ ત્રણ હોય
છે. એ વીંછીઓ જમ લાકડાંમાંથી તથા ઈંટોમાંથી
ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ કોઈ વખતે દર્વીકર, મંડલી
અને રાજિમાન એ ત્રણ બતના સર્પોનાં મૂત્રો,
વિષા અને સડેલાં ઈંડાંઓમાંથી પણ ઉત્પન્ન
થાય છે. સર્પોના એ મૂત્રાદિકમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા
હોય, તો જે બતના સર્પનાં મૂત્રાદિકમાંથી ઉત્પન્ન
થયા હોય, તે બતના સર્પના વિષને લગતા
દોષોની ઉત્પત્તિ કરે છે.

મધ્ય વિપવાળા વીંછીઓમાંના કોઈ વીંછીનો
દંશ થયો હોય, તો જીભમાં સોજે, બોજનનો
અટકાવ અને ઉત્ત્ર મૂર્છા થાય છે. ૩૬

ઉત્ત્ર વિપવાળા વીંછીઓની પંદર બતો

અને તેઓના દંશોનાં લક્ષણો

શ્વેતશ્ચિવ્રઃ શ્યામલો લોહિતામ્બો

રક્તઃ શ્વેતો રક્તનીલોદરો ચ ।

પીતોઞ્ચ રક્તો નીલપીતોઞ્ચરસ્તુ

રક્તો નીલો નીલગુક્કલ્લથા ચ ॥

રક્તો વમ્બુઃ પૂર્વવચ્ચૈકપર્વા

યશ્ચાપર્વા પર્વણી દ્વે ચ યસ્ય ।

નાનારૂપા વર્ણતથાપિ ઘોરા

દ્વેયાશ્ચૈતે વૃથિકાઃ પ્રાણચૌરાઃ ॥

જન્મૈતેષાં સર્પકોથાત્રદિદં
દેહેભ્યો વા ઘાતિતાનાં વિષેણ ।
અભિર્દેષે સર્પવેગાપ્રવૃત્તિઃ
સ્ફોટોત્પત્તિર્ચાન્તિદાહૌ જ્વરથ ॥

સ્વેમ્યઃ કૃષ્ણં શોણિતં ચાપિ તીવ્રં
તસ્માત્રાણૈસ્સ્યજ્યતે શ્રીધ્રમેવ ॥ ૩૭ ॥

હય વિષવાળા વીંછીઆની થયે (સફેદ),
ચિત્ર (રંગબેરંગી વર્ણવાળો), ર્યામલ (કાળો),
લોહિતાલ (અત્યંત લાલ વર્ણવાળો), રંકત,
(સાધારણ લાલ વર્ણવાળો), (શ્વેત) (સાધારણ
સફેદ વર્ણવાળો), રક્તોદર (લાલ પેટવાળો),
નીલોદર (આસમાની વર્ણના પેટવાળો), પીત
(પીળો), અરંકત (થોડી રતાશવાળો), નીલપીત
(આસમાની તથા પીળા વર્ણવાળો), રંકત
(અરુણવર્ણવાળો), નીલ (આકાશી વર્ણવાળો),
નીલશુકલ (આસમાની તથા સફેદ વર્ણવાળો)
અને રંકતપ્પશુ (રાતા તથા પિંગળા વર્ણવાળો)
એ રીતે પંદર જાતો છે. હય વિષવાળા વીંછીઆ-
માં કેટલાક વીંછીઆ શરીરમાં એક પર્વ(આંક)-
વાળા, કેટલાક પર્વ-વગરના અને કેટલાક બે
પર્વોવાળા પણ હોય છે. સધળા હય વિષવાળા
વીંછીઆ અનેક પ્રકારની આકૃતિવાળા, ભયંકર
વર્ણવાળા અને પ્રાણોનું હરણ કરનારા હોય છે.
તેઓના જન્મ સર્પોના સડામાંથી અને વિષથી
મરેલાં કે મારેલાં પ્રાણીઓનાં શરીરોમાંથી પણ
થાય છે.

હય વિષવાળા વીંછીઆમાંના કોઈ વીંછીનો
દંશ થયો હોય, તો સર્પોના વિષોના જેવા વેગા
થાય છે, ફેડાલા ઉત્પન્ન થાય છે, ફેર આવે છે,
બળતરા થાય છે, તાવ આવે છે અને શરીરનાં
છિદ્રોમાંથી કાણું તથા તીવ્ર લોહી નીકળે છે.
જેથી તુરંત જ પ્રાણ જતા રહે છે. ૩૭

હય, મધ્ય તથા મંદ વિષવાળા
વીંછીઆની ચિકિત્સા

અગ્રમધ્યવિપૈર્દેષં ચિકિત્સેત્સર્પદણ્વત્ ।
દંશં મન્દવિષાણાં તુ ચક્રતૈલેન સેચયેત્ ॥
વિદાર્યાદિસુસિદ્ધેન સુઘોળ્ણેનાથવા પુનઃ ।
કુર્યાંચોત્કારિકાસ્વેદં વિષઘ્નૈરુપનાહનૈઃ ॥ ૩૮ ॥

હય કે મધ્ય વિષવાળા વીંછીનો દંશ થયો
હોય, તો સર્પદંશની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા
કરવી. (આ સ્થાનનો પાંચમો અધ્યાય વાંચો.)
મંદ વિષવાળા વીંછીનો દંશ થયો હોય, તો દંશ
ઉપર ધ્રાણીમાંથી તુરંતના લીધેલા તેલથી અથવા
વિદારીગંધાદિ ગળુના ઝવાથ તથા કલ્કમાં પક-
વેલા જરા ગરમ કરેલા તેલથી સિંચન કરવું અને
વિષને હણુનારાં દ્રવ્યોની લાપસરી દંશ ઉપર વસથી
બાંધીને તેથી સ્વેદન કરવું. ૩૮

મંદ વિષવાળા વીંછીનો દંશની ચિકિત્સા
આદંશં સ્વેદિતં ચૂર્ણૈઃ પ્રચ્છિતં પ્રતિસારયેત્ ।
રક્તનીસંધવવ્યોપશિરીષ્પલપુષ્પજૈઃ ॥

માતુલજ્ઞામ્લાગોમૃત્રપિષ્ઠં ચ સુરસાગ્રજમ્ ।
લેપે સ્વેદે સુઘોળ્ણં ચ ગોમયં હિતમિષ્યતે ॥
પાને ક્ષૌદ્રયુતં સર્પિઃ ક્ષીરં વા વહુશર્કરમ્ ।
ગુડોદકં વા સુહિમં ચાતુર્જાતકૃવાસિતમ્ ॥
પાનમસ્મૈ પ્રદાતવ્યં ક્ષીરં વા સગુહં હિમમ્ ।
શિશિકુકુટવર્હાણિ સૈન્યવં તૈલસર્પિણી ॥
ધૂપો હન્તિ પ્રયુક્તોઽપ્યં-શીઘ્રં-વૃશ્ચિકર્જં વિષમ્ ।
કુસુમ્મપુષ્પં રક્તી નિશા વા કોદ્રવં વૃણમ્ ॥
અભિર્ઘૃતાકૈર્ધૂપસ્તુ પાયુદેશે પ્રયોજિતઃ ।

નાશયેદાણુ કીટોત્થં વૃશ્ચિકસ્ય ચ યદ્ધિપમ્ ॥ ૩૯ ॥
વીંછીના દંશને સ્વેદન આપી શસ્ત્રથી
ટાચા ઘટ્ટને તે ઉપર હળદર, સૈંધવ, સૂંક, મરી,
પીપર અને સરસડિયાનાં ફૂલ તથા ફળનાં ચૂર્ણો
ધસવાં. તુલસીનાં પાંદડાંઓને અથવા ડોલરનાં
ફૂલોને બિજોરાંના રસમાં, કાંજીમાં તથા ગોમૂતમાં
વાઘીને તેનો લેપ કરવો. ગાળના-છાણુને જરા

ગરમ કરીને તેથી સ્વેદન કરવું, એ હિતકારી છે. વીંછીના દંશવાળાને મધમાં મિશ્ર કરેલું ઘી અથવા ઘણી સાકરમાં મિશ્ર કરેલું દૂધ પાવું; અથવા તળ, એલચી, તમાલપત્ર તથા નાગકેસરથી વાસેલું અત્યંત શીતળ ગોળનું પાણી પાવું; અથવા ગોળમાં મિશ્ર કરેલું શીતળ દૂધ પાવું. વીંછીના દંશ ઉપર સ્વેદન કરવાને બદલે મોરપીંછ, ફક્કડાનાં પીછડાં, સૈંધવ, તેલ અને ધીની ધુમાડી દેવામાં આવે, તો તેથી પણ વીંછીનું વિષ તુરત નાશ પામે છે. કસુંબાનું ફૂલ, હળદર, દારુહળદર, ડોદરા નામનું ધાન્ય અને શેહિસ નામના ખડને ઘીથી ખરડી રોગીની ગુદામાં તેઓની ધુમાડી દેવામાં આવે, તો તે ધુમાડી લૂતા વગેરે કીડાઓના તથા વીંછીના વિષનો તુરત નાશ કરે છે. (વાળખટ કહે છે કે, 'કપ્પૂ-તરની ચરક, હરડે, તગર અને સૂંઠને ખિએરાંના રસમાં વાટી તે કલ્કનો લેપ કરવાથી વીંછીનું વિષ નાશ પામે છે. જાંટની દાઢને શેવાળ સાથે વાટી તેનો લેપ કરવાથી વીંછીનું વિષ નાશ પામે છે. હિંગ અને હરતાલની ખિએરાંના રસમાં ગોળી વાળી તે ગોળીના લેપ તથા અંજન કરવામાં આવે, તો તેથી વીંછીનું વિષ નાશ પામે છે. કરંજ, કડાથો, ગૂંદો, વાપુંગા, છેદ્રજવ અને સરસડિયાનાં પુષ્પોને દહીંની તરમાં વાટી તેનો દંશ ઉપર લેપ કરવાથી વીંછીનું ઝેર નાશ પામે છે. રોગી વીંછીના દંશથી બહુ જ ગભરાતો હોય તો હરડે, હળદર, પીપર, મજ્જક, અતિ-વિષ્, મરી અને કડવી તૂંબડીના ડીંટિયાને રીંગણાના રસમાં વાટીને તેનું લેપન કરવું. સૂંઠ, કપ્પૂતરની ચરક, હરતાલ અને સૈંધવને ખિએરાંના રસમાં વાટી તેનો લેપ કરવાથી વીંછીનું વિષ નાશ પામે છે.' વળતા કલ્કડાને ચાવી મોઢામાં રાખી રોગીના કાનમાં ફૂંકા મારવામાં આવે,

તો તેથી વીંછીનું વિષ જાતરી બધ છે, એ અનુભવસિદ્ધ છે.) ૩૯

લૂતાના વિષના શક પરથી ચિકિત્સા

લૂતાવિષં ઘોરતમં દુર્વિજ્ઞેયતમં તુ તત્ ।
દુશ્ચિકિત્સ્યતમં चापि मिपग्भिर्मन्दबुद्धिभिः ॥

સવિષં નિર્વિષં ચૈતદિત્યેવં પરિશક્તિતે ।

વિપદમેવ કર્તવ્યમવિરોધિ યદૌપધમ્ ॥

અગદાનાં હિ સંયોગો વિપજુષ્ટસ્ય ગુચ્યતે ।

નિર્વિષે માનવે યુક્તોઽગદઃ સમ્પદ્યતેઽસુખમ્ ॥

તસ્માત્સર્વપ્રયત્નેન જ્ઞાતવ્યો વિપનિશ્ચયઃ ।

અજ્ઞાત્વા વિપસદ્ધાવં મિપગ્ન્યાપાદયેન્નરમ્ ॥

પ્રોક્તિયમાનસ્તુ યથાક્કુરેળ

ન વ્યક્તજાતિઃ પ્રવિભાતિ વૃક્ષઃ ।

તદ્દુરારાલક્ષ્યતમં હિ તાસાં

વિષં શરીરે પ્રવિકીર્ણમાત્રમ્ ॥ ૪૦ ॥

લૂતા(ઝેરી કરોળિયા)નું વિષ અત્યંત ભયંકર છે અને મંદબુદ્ધિવાળા વેદોથી એ માંડ બહુ શકાય એવું તથા જની ચિકિત્સા પણ માંડ કરી શકાય એવું છે. ઠાઈ પણ દંશમાં 'વિષ છે કે નથી?' એવો શક ઉત્પન્ન થાય, તો જે ઔષધ વિષ હણનાર હોય અને ધાતુઓને વિરોધી ન હોય, તે ઔષધ કરવું. જેને વિષનો સંબંધ થયો હોય, તેને માટે ધાતુ વિરુદ્ધ વિષમ્ ઔષધોની યોજના કરવી યોગ્ય છે; પણ જેને વિષનો સંબંધ ન થયો હોય, એવા માણસને તેવાં ઔષધો દેવામાં આવે, તો તેથી દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે; માટે સર્વ પ્રયત્નથી વિષનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ. જે વેદ વિષનો નિશ્ચય કર્યો વિના ધાતુ વિરુદ્ધ વિષમ્ ઔષધો આપે છે, તે વેદ માણસને મારી જ નાખે છે. જેમ અકુર પ્રકટ થતાં વૃક્ષની બીજો નિશ્ચય માંડ થઈ શકે છે, તેમ લૂતાઓનું વિષ શરીરમાં પ્રથમ પ્રાપ્ત થતાં તેનો નિશ્ચય માંડ માંડ થઈ શકે છે, ૪૦

લૂતાઓનાં વિષ હોવાનાં લક્ષણે
 રૂપેષ્ઠ કણ્ઠઃ પ્રચલં સકોઠ-
 મવ્યક્તવર્ણં પ્રથમેઽહ્નિ સ્યાત્ ।
 અન્તેષુ શૂનં પરિનિમ્નમધ્યં
 પ્રવ્યક્તરૂપં ચ દિને દિતીયે ॥
 અપ્રેક્ષ્ય તદર્શયતીહ દંશં
 વિપં ચતુર્થેઽહ્નિ કોપમેતિ ।
 અતોઽધિકેઽહ્નિ પ્રકરોતિ જન્તો-
 વિપ્રકોપપ્રમવાન્વિકારાન્ ॥
 પાષ્ટે દિને વિપ્રસૂતં ચ સર્વાન્
 મર્મપ્રદેશાન્મૃશમાવૃણોતિ ।
 તત્સપ્તમેઽત્યર્થપરીતગાત્રં

વ્યાપાદયેન્મર્ત્યમતિપ્રવૃદ્ધમ્ ॥ ૪૧ ॥

લૂતાઓના વિષનો સંબંધ થયો હોય, તો
 પહેલે દિવસે થોડી ખરબ આવે છે અને દંશનું
 સ્થાન ચંચળતાવાળું, અવ્યક્ત વર્ણવાળું તથા
 ઝીણું ધ્રામકાંવાળું થાય છે. બીજા દિવસે છેડા-
 ઓમાં સોજવાળું, મધ્યમાં તમેલું અને સ્પષ્ટ
 રૂપવાળું થાય છે. ત્રીજા દિવસે એ સ્થાનમાં દંશ
 નજરે પડે છે. ચોથા દિવસે વિષ પ્રકુપિત થાય
 છે. પાંચમે દિવસે વિષના પ્રકોપ સંબંધી અનેક
 વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. છઠ્ઠે દિવસે એ વિષ ફેલાઈને
 સધળા મર્મપ્રદેશોને અત્યંત ઘેરી લે છે અને
 આતમે દિવસે શરીરમાં અત્યંત ફેલાઈ ધણું વધી
 જઈ માણસને મારી નાખે છે. ૪૧

મધ્યમ તથા મંદ વિપવાળી લૂતાઓ ક્યારે મારે છે?

યાસ્તીક્ષ્ણચન્દ્રોગ્રવિપા હિ લૂતા-
 સ્તાઃ સપ્તરાત્રેણ વિનાશયન્તિ ।
 અતોઽધિકેનાપિ નિહન્ત્યુરુચ્યા
 યાસાં વિપં મધ્યમવીર્યમુક્તમ્ ।
 યાસાં કનીયો વિપવીર્યમુક્તં
 તાઃ પક્ષમાત્રેણ વિનાશયન્તિ ।
 તસ્માત્રપક્ષં મિપગત્ત કુર્યા-
 દાદંશપાતાદિપ્રધાતિયોગૈઃ ॥ ૪૨ ॥

જે લૂતાઓ તીક્ષ્ણ, પ્રચંડ અને ઉચ્ચ વિપવાળી
 હોય છે, તેઓ ઉપર પ્રમાણે સાત દિવસે મારી
 નાખે છે. જે લૂતાઓ મધ્ય વિપવાળી હોય છે,
 તેઓ સાત દિવસો કરતાં કાંઈક વધારે દિવસે
 પણ મારી નાખે છે. જે લૂતાઓ મંદ વિપવાળી
 હોય છે, તેઓ એક પખવાડિયે મારી નાખે છે.
 માટે વૈદે અચારથી દંશ થાય, ત્યારથી જ વિષનો
 નાશ કરનારા યોગેશી પ્રયત્ન કરવો. ૪૨

લૂતાઓના વિષના પ્રકારો અને લક્ષણો

વિપં તુ લાલ્લાનલમૂત્રદંટા-
 રજઃપુરીપૈરથ ચેન્દ્રિયેણ ॥ ૪૩ ॥

સપ્તપ્રકારં વિસૃજન્તિ લૂતા-
 સ્તુદુગ્ધમધ્યાવરવીર્યયુક્તમ્ ॥

સકણ્ઠકોઠં સ્થિરમલ્પમૂલં
 લાલાકૃતં મન્દરુજં વદન્તિ ।

શોકથ કણ્ઠથ પુલાનિકા ચ
 ધૂમાયનં ચૈવ નલાગ્રદંશે ॥

દંશં તુ મૂત્રેણ સકૃષ્ણમધ્યં
 સરક્તપર્યન્તમવેદિ દીર્ઘમ્ ।

દંટાભિરુગ્રં કઠિનં વિવર્ણં
 જાનીહિ દંશં સ્થિરમળ્હલં ચ ॥

રજઃપુરીપેન્દ્રિયજં હિ વિદ્ધિ
 સ્ફોટં વિપક્કામલપીલુપાણ્ડુમ્ ।

ઘતાવદેત્સમુદાહતં તુ
 વક્ષ્યામિ લૂતાપ્રભં પુરાણમ્ ॥

સામાન્યતો દટ્ઠમસાઘ્યસાઘ્યં
 ચિકિત્સિતં ચાપિ યથાવિશેષમ્ ॥ ૪૩ ॥

લૂતાઓ લાળ, નખો, મૂત્ર, દાઢ, રજ, વિષા
 અને વીર્ય-એ રીતે સાત પ્રકારોથી ઉચ્ચ શક્તિ-
 વાળું, મધ્ય શક્તિવાળું તથા મંદ શક્તિવાળું વિષ
 નાખે છે. લાળથી નાખેલું વિષ ખરબવાળાં ધ્રામકાં-
 વાળું, સ્થિર, અલ્પ મૂળવાળું અને મંદ વેદનાવાળું
 હોય છે. નખોથી નાખેલું વિષ સોજવાળું, ખરબ-

વાળું, રૂંવાડાંઆને ળાણાં કરનારું અને અણે અંગો-
માંથી હુમાડા કાઢતું હોય એવું હોય છે. મુત્રથી
નાખેલું વિષ કાળા મધ્યવાળાં, રાતા છેડાવાળાં અને
ફાટેલાં દ્રામદાંવાળું હોય છે. દાદોથી નાખેલું વિષ
હલ, કહણ, વિવર્ણ તથા સ્થિર મંડલવાળા દંશ-
વાળું હોય છે. રૂઝા વિષા કે વીર્યથી નાખેલું વિષ
પાકેલાં આમળાં તથા પાકેલાં પીલુ જેવા ફેડલા-
વાળું હોય છે. લૂતાઓના વિપનાં લક્ષણો વિશે
આટલું કહ્યું; હવે લૂતાઓની ઉત્પત્તિનો ઇતિ-
હાસ, દંશોની સાધ્યાસાધ્યતા અને તે તે વિશેષો
પ્રમાણે ચિકિત્સાઓ કહીશ. ૪૩

૧૬ - લૂતાઓની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ વગેરે
વિદ્યામિત્રો નૃપવરઃ કદાચિદ્વપિતત્તમમ્ ।
વમિષ્ઠં કોપયામાસ ગત્વાશ્રમપદં ફિલ ॥
હુપિતસ્ય મુનેસ્તસ્ય લલાટાત્સ્વેદવિન્દવઃ ।
અપતન્દર્શનાદેવમચસ્તાત્તીક્ષ્ણનર્ચમઃ ॥
હુને તુળે મહર્ષ્યાણાં ધેન્યર્થં સમ્મુત્તેડપિ ચ ।
તત્તો જાતાસ્તિમા ઘોરા નાનારૂપા મહાવિપાઃ ॥
અપકારાય વર્તન્તે નૃપસાધનગાદને ।
યસ્માદ્દુનં તુળં પ્રાપ્તા મુનેઃ પ્રસ્વેદવિન્દવઃ ॥
તસ્માદ્ભૂતેતિ માષ્પન્તે સદ્વયયા તાથ પોહય ॥૪૪॥

સત્રઓમાં ઉત્તમ વિદ્યામિત્રે કાઈ સમયે
ઋષિઓમાં ઉત્તમ વસિષ્ઠ મુનિના આશ્રમસ્થાનમાં
જઈને તેમને ગુરૂને કયો હતો. વિદ્યામિત્રને
દેખતાં જ કાપ પામેલા વસિષ્ઠ મુનિના લલાટ-
માંથી તીક્ષ્ણ તેજવાળા પરીનાનાં બિંદુઓ,
મહર્ષિઓની ગાયો માટે કાપીને રાખેલા ખડમાં
પડ્યાં; તેથી તે ખડમાંથી અનેક રૂપોવાળી તથા
ભોટાં વિપવાળી આ અપકર લૂતાઓ ઉત્પન્ન
થઈ અને તેઓએ વિદ્યામિત્રના સૈન્યનાં વાહનોને
પોતાના વિપથી મારી નાખ્યાં. વસિષ્ઠ મુનિના
પરીનાનાં બિંદુઓ, લૂત (કાપેલા) ખડમાં

પડતાં તેઓમાંથી ઉત્પત્તિ થવાને લીધે એ 'લૂતા'
કહેવાય છે. એ લૂતા સોળ અંતની છે. ૪૪

કષ્ટસાધ્ય અને અસાધ્ય લૂતાઓ
કુચ્છ્રૂસાધ્યાસ્તથાસ્માધ્યા લૂતાસ્તુ દ્વિવિધાઃ સ્મૃતાઃ ।
તામામપ્યૌ કુચ્છ્રૂમાધ્યા વર્જ્યાસ્તાન્નત્ય દ્યુતુ ॥૪૫॥

લૂતાઓ કષ્ટસાધ્ય અને અસાધ્ય એમ બે
પ્રકારની છે. એમાં આઠ અંતની લૂતાઓ કષ્ટસાધ્ય
છે અને આઠ અંતની લૂતાઓ અસાધ્ય છે. ૪૫

આઠ અંતની કષ્ટસાધ્ય લૂતાઓનાં નામો
ત્રિમણ્ડલા તથા શ્વેતા કપિલા પીતિકા તથા ।
આલમૂઝવિપા રક્તા કમના ચાદર્મી સ્મૃતા ॥૪૬॥

ત્રિમંડલા, શ્વેતા, કપિલા, પીતિકા, આલ-
વિપા, મૂઝવિપા, રક્તા અને કમના એ આઠ
અંતની લૂતાઓ કષ્ટસાધ્ય છે. ૪૬

કષ્ટસાધ્ય લૂતાઓના દંશનાં લક્ષણો
તામિર્દદે શિરોદુઃખં કણ્ઠદંશે ચ વેદના ।
મવન્તિ ચ વિગેષેણ ગદાઃ શ્લેષ્મિકરાતિકાઃ ॥૪૭॥

કષ્ટસાધ્ય લૂતાઓનો દંશ થયો હોય, તો
માથામાં દુઃખ, દંશમાં ખરજ, વેદના અને ત્રિશેષો
કરી કફ તથા વાયુ સંબંધી રોગો થાય છે. ૪૭

આઠ અંતની અસાધ્ય લૂતાઓના નામો
સૌરર્ષિકી લાઝરર્ણા જાલિન્વેળીવરી તથા ।
ઠ્ઠાપ્રિવર્ણા કાઠાઠ્ઠા માલાગુણાદર્મી સ્મૃતા ॥૪૮॥

સૌરર્ષિકી, લાઝરર્ણા, જાલિની, એનીપરી,
ઠ્ઠા, અનિવર્ણા, કાઠાઠ્ઠા અને માલાગુણા-
આઠ અંતની લૂતાઓ અસાધ્ય છે. ૪૮

અસાધ્ય લૂતાઓનાં દંશનાં લક્ષણો
તામિર્દદે યંચકોષઃ પ્રવૃત્તિઃ ધત્તવ્ય ચ ।
જતો દાહોજ્વલિનાસ્થ ગદાઃ સ્પૃશ્ય વિદોષજાઃ ॥૪૯॥

અસાધ્ય લૂતાઓનો દંશ થયો હોય, તો
દંશમાં સંયો, લોટી નીકળે, તાપ, જ્વરો
જાડા અને તુલે રોગો સંબંધી રોગો થાય છે. ૪૯

સઘળી લૂતાઓના દંશોનું સામાન્ય લક્ષણ
પિંડકા વિવિધાકારા મળ્ડલાનિ મહાન્તિ ચ ।
શોષા મહાન્તો મૃદવો રક્તાઃ શ્યાવાશ્વલાસ્તથા ।
સામાન્યં સર્વલ્હતાનમેતદાદંશલક્ષણમ્ ॥ ૫૦ ॥

લૂતાના દંશ થયા હોય તો અનેક આકૃતિ-
ઓવાળી ફેડલીઓ, મોટાં મોટાં મંડલો અને
મોટા, ઢામળ, રાતા, કાળા તથા ચંચળ સોજ
થાય છે. સઘળી લૂતાઓના દંશોનું આ સામાન્ય
લક્ષણ છે. ૫૦

કથસાધ્ય લૂતાઓના દંશોનાં ખાસ
લક્ષણો અને ચિકિત્સા

વિશેષલક્ષણં તાસાં વક્ષ્યામિ સચિકિત્સિતમ્ ।
ત્રિમળ્ડલાયા દંશેઽસુકકૃષ્ણં સ્રવતિ દીર્યતે ॥
વાધિર્યં કલુષા દષ્ટિસ્તથા દાહશ્ચ નેત્રયોઃ ।
તત્રાર્કમૂલં રજની નાકુલી શૃન્નિપર્ણિકા ॥
નસ્યકર્મણિ શસ્યન્તે પાનામ્યજ્ઞાજ્ઞનેપુ ચ ।
શ્વેતાયાઃ પિંડકા દંશે શ્વેતા કળ્દમતી ભવેત્ ॥
દાહમૂર્છાજ્વરવતી વિસર્પકેદરુકરી ।
તત્ર ચન્દનરાસૈલાહરેણુનલ્લજ્જુલાઃ ॥
કુપ્તં લામજ્જકં વક્ત્રં નલદં ચાગદો હિતઃ ।
આદંશે પિંડકા તાપ્રા કપિલાયાઃ સ્થિરા ભવેત્ ॥
શિરસો ગૌરવં દાહસ્તિમિરં બ્રમ એવ ચ ।
તત્ર પદ્મકુપ્તૈલાકરજ્જકકુમત્વચઃ ॥
સ્થિરાર્કપર્ણ્યામાર્ગદ્વાંત્રાહ્યયો વિપાપહાઃ ।
આદંશે પીતિકાયાસ્તુ પિંડકા જાયતે સ્થિરા ॥
તથા છર્દિર્જ્વરઃ શૂલં રક્તે સ્યાતાં ચ લોચને ।
તત્રેષ્ટાઃ કુટજોશીરતુલ્ગપદ્મકવજ્જુલાઃ ॥
શિરીષકણિહીશેલુકદમ્બકકુમત્વચઃ ॥
રક્તમળ્ડનિમે દંશે પિંડકાઃ સર્પણા ઇવ ।
જાયન્તે તાલુશોપથ દાહશ્ચાલવિપાન્વિતે ॥
તત્ર પ્રિયકુલ્મ હીવેરં કુપ્તં લામજ્જવજ્જુલાઃ ।
અગદઃ શતપુષ્પા ચ સપિપ્પલવટાઙ્ગુરાઃ ॥
પતિર્મૂર્ચવિપાદંશો વિસર્પી કૃષ્ણશોણિતઃ ।
કાસશ્વાસમનીમૂર્છાજ્વરદાહસમન્વિતઃ ॥

મનઃશિલાલમધુકકુપ્તચન્દનપદ્મકૈઃ ।
મધુમિત્રૈઃ સલામઙ્ગૈરગદસ્ત્ર વીર્જિતિઃ ॥
દંશશ્ચ પાષ્ણુપિંડકો દાહકેદસમન્વિતઃ ।
રક્તાપા રક્તપર્ણન્તો વિવેયો રક્તસંયુતઃ ।
કાર્યસ્તિવાગદસ્તોયચન્દનોશીરપદ્મકૈઃ ।
તથૈવાર્જુનશેલુમ્યાં ત્વર્ગિમ્રામ્રાતકસ્ય ચ ॥
પિચ્છિલં કસનાદંશદ્રુધિરં શીતલં સ્રવેત્ ।
કાસશ્વાસૌ ચ તત્રોક્તં રક્તલ્હતાચિકિત્સિતમ્ ॥ ૫૧ ॥

હવે કથસાધ્ય લૂતાઓના દંશોનાં જુદાં
જુદાં ખાસ લક્ષણો તથા ચિકિત્સાઓ કહું છું.

ત્રિમંડલાનો દંશ થયો હોય, તો કાંઈ
લોહી ઝરે છે, દંશ ફાટી જાય છે, બહેરાશ
આવે છે, દષ્ટિ મલિન થાય છે અને નેત્રોમાં દાહ
થાય છે. એ દંશ થયેલ હોય, તો આકડાનું મૂળ,
હળદર, નોરવેલ અને પૃશ્નિપર્ણીનાં નસ્ય, પાન,
અભ્યંગ અને અંજન કરવાં હિતકારી છે.

શ્વેતાનો દંશ થયો હોય, તો દંશમાં સફેદ
તથા ખરજવાળી ફેડલી થાય છે. એ ફેડલીથી
દાહ, મૂર્છા, જ્વર, વિસર્પ, ક્ષેદ અને વેદના ઉત્પન્ન
થાય છે. એ થયેલ હોય તો ચંદન, રાસના અથવા
નોરવેલ, એલચી, હરેણુ, નલ, આસોપાલન
અથવા જળમાં થયેલું નેતર, કંઠ, વાળો, તગર
અને જટામાંસીની યોજના હિતકારી થાય છે.

કપિલાનો દંશ થયો હોય, તો દંશમાં
રાતી તથા સ્થિર ફેડલી થાય છે, માથું ભારે
થાય છે, બળતરા થાય છે, અંધારાં ને ફેર આવે
છે. એ દંશ થયેલ હોય, તો પદ્મકાંઠ, કંઠ,
એલચી, કરંજ, કડાથો, તજ, શાલિપર્ણી, આકડો,
અધેડો, દૂર્વા અને બ્રાહ્મીની યોજના હિતકારી છે.

પીતિકાનો દંશ થયો હોય, તો દંશમાં
સ્થિર ફેડલી થાય છે, જલદી થાય છે, તાવ આવે
છે, શૂળ નીકળે છે અને નેત્રો રાતાં થઈ જાય છે.
એ દંશ થયેલ હોય તો ઇંદ્રજવ, વાળો, કમળના

કેસરા અથવા પુત્રાગ, પદ્મકાષ્ઠ, આસોપાલવ;
સરસડિયો, વાપુંગો, ગૂંદો, કદંબ અને
કડાયાની છાલની યોજના કરવી.

આલવિપાનો દંશ થયો હોય, તો લોહીના
મંડળવારાતા એ દંશમાં સરસવ જેવી ફેડલીઓ,
તાળવામાં શોષ અને દાહ થાય છે. એ દંશ
થયેલ હોય, તો ઘઉંલાં, વાળો, કઠ, પીળો વાળો,
જળમાં થયેલું નેતર, વરિયાળી, પીપળાનાં અને
વડનાં ફૂંપળિયાંની યોજના કરવી.

મૂત્રવિપાનો દંશ થયો હોય તો તે દંશ
ફુગંધવાળો થઈ ફેલાય છે, દંશમાંથી કાણું
લોહી નીકળે છે; ખાંસી, શ્વાસ, જલદી, મૂર્છા,
તાવ અને બળતરા થાય છે. એ દંશ થયેલ
હોય તો મનશીલ, હરતાલ, જીરીમધ, કઠ, ચંદન,
પદ્મકાષ્ઠ, મધ અને પીળા વાળાની યોજના કરવી.

રક્તાનો દંશ થયો હોય, તો તે દંશ પાંડુ-
વર્ણની ફેડલીવાળો, દાહવાળો, કલેદવાળો,
રાતા છેડાવાળો તથા લોહીવાળો થાય છે. એ દંશ
થયેલ હોય તો વાળો, ચંદન, કાળો વાળો, પદ્મ-
કાષ્ઠ તથા કડાયાની, ગૂંદાની અને અંબાડાની
છાલની યોજના કરવી.

કસનાનો દંશ થયો હોય, તો દંશમાંથી
ચીકણું તથા શીતળ લોહી ઝરે છે, ખાંસી અને
શ્વાસ થાય છે. એ દંશ થયેલ હોય, તો વાળો,
ચંદન, કાળો વાળો, પદ્મકાષ્ઠ તથા કડાયાની,
ગૂંદાની અને અંબાડાની છાલની યોજના કરવી.

કૃષ્ણ તથા અગ્નિવર્ણના દંશોનાં
લક્ષણો અને ચિકિત્સા

પુરીપગન્ધિરલ્પાસુકૃષ્ણાયા દંશ એવ તુ ।

જ્વરમૂર્ચાવિમીદાહિકાસશ્વાસસમન્વિતઃ ॥

તત્રૈલાવક્રસર્પાક્ષીગન્ધનાકુલિચન્દનૈઃ ।

મહાસુગન્ધિસહિતૈઃ પ્રત્યાલ્યાયાગદઃ સ્મૃતઃ ॥

દંશે દાહોઽગ્નિવર્ણાયાઃ સ્ત્રાવોઽપ્યર્થ જ્વરસ્તથા ।

ચોપકણ્ઠરોમહર્ષા દાહથ સ્ફોટજન્મ ચ ॥

કૃષ્ણાગ્રશ્મનં ત્રાત્ર પ્રત્યાલ્યાય પ્રયોજયેત્ ॥

કૃષ્ણાનો દંશ થયો હોય, તો તે દંશ
વિષ્ણના જેવી ગંધવાળો તથા થોડા લોહીવાળો
હોય છે; એ દંશથી તાવ, મૂર્છા, જલદી, દાહ,
ખાંસી તથા શ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે. એ દંશ થયેલ
હોય, તો પ્રથમ ચિકિત્સા કરવાની ના પાડીને
પછી એલચી, તગર, શંખાવલિ, નોરેલ, ચંદન
અને આ સ્થાનના ઉમા અધ્યાયના પમા વિપયમાં
કહેલ મહાસુગંધી નામના અગદની પાન, નસ્ય,
અભ્યંગ તથા સિંચન આદિમાં યોજના કરવી.

અગ્નિવર્ણનો દંશ થયો હોય, તો દાહ,
અત્યંત સાવ, તાવ, શ્વાસ તથા ખરજ થઈ રૂંવાડાં
જામાં થાય છે અને ફેડલાની ઉત્પત્તિ થાય છે. એ
દંશ થયેલ હોય તો પ્રથમ ચિકિત્સા કરવાની ના
પાડીને પછી ઉપર કહેલી કૃષ્ણાના દંશની ચિકિત્સા
પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. પર

દશ જ્વરની લૂતાઓની સામાન્ય ચિકિત્સા

સારિવોશીરવપ્ત્યાહ્નચન્દનોલ્પલપન્નકમ્ ॥

સર્વાસામેવ યુક્તીત વિપે શ્લેષ્માતકત્વચમ્ ।

મિપક્સર્વવ્રકારેષુ તથા ચ ક્ષીરપિપ્પલમ્ ॥૫૨॥

ઉપર કહેલી દસ જ્વરની લૂતાઓમાંથી
ગમે તે લૂતાના વિપનો સંબંધ થયો હોય, તો
વેલે ઉપલસરી, વાળો, જીરીમધ, ચંદન, રક્તકમળ,
પદ્મકાષ્ઠ અને ગૂંદાની છાલની પાન, નસ્ય તથા
અભ્યંગ આદિ સર્વ પ્રકારોમાં યોજના કરવી
અને જે પ્રદેશમાં દૂધ પડતું હોય, તે પ્રદેશમાં
ઉત્પન્ન થયેલા પીપળાની છાલો વગેરેની પણ
યોજના કરવી. ૫૩

અસાધ્ય લૂતાઓના દંશોનાં લક્ષણો

કૃષ્ણાધ્યવિપા દ્વયો પ્રોક્તા દ્વે ચ યદ્

અર્વાર્થવિપવીર્યાજાં લક્ષણાનિ નિવોધ

ધ્યામઃ સૌવર્ણિકાદંશઃ સફેનો મત્સ્યગન્ધકઃ ।
શ્વાસકાસૌ જ્વરસ્તુષ્ણા મૂર્છાં ચાત્ર મુદારુણા ॥
આદંશે લાજવર્ણાયા આમં પૂતિ સ્વેદસૂક્ ।
દાહો મૂર્છાતિસારથ શિરોદુઃખં ચ જાયતે ॥
ઘોરો દંશસ્તુ જાલિન્યા રાજિમાનવદીર્ધતે ॥
સ્તમ્ભઃ શ્વાસસ્તમોવૃદ્ધિસ્તાલુશોષથ જાયતે ।
एणीयघास्तथा दंशो भवेत्कृष्णतिलाकृतिः ॥
તુષ્ણામૂર્છાજ્વરચ્છર્દિકાસશ્વાસમન્વિતઃ ।
દંશઃ કાકાળિકાદંશે પાષ્ટુરક્તોઽતિવેદનઃ ॥
રક્તો માલાગુણાદંશો ધૂમગન્ધોઽતિવેદનઃ ।
વિદીર્યતે ચ બહુથા દાહમૂર્છાજ્વરાન્વિતઃ ॥૫૪॥

આઠ કષ્ઠસાધ્ય અને બે અસાધ્ય છતાં વખતે
દેવથેજે સાધ્ય થાય છે, તેઓના દંશોનાં લક્ષણો
તથા ચિકિત્સાઓ કહી; હવે ખાકીની છ લૂતાઓ
કે જે અવાય વિપવાળી હોવાથી કહી પણ સાધ્ય
થતી નથી, તેઓના દંશોનાં લક્ષણો કહું છું
તે સાંભળો.

સૌવર્ણિકાનો દંશ થયો હોય, તો તે
બળેલી ઈંટ જેવો, ફીણવાળો તથા માછલાંના
જેવી ગંધવાળો હોય છે કે જેથી શ્વાસ, ખાંસી,
તાવ, તરસ અને દાહણ મૂર્છા થાય છે.

લાજવર્ણીનો દંશ થયો હોય, તો કાચું
તથા દુર્ગંધવાળું લોહી ઝરે છે, દાહ થાય છે,
મૂર્છા આવે છે, ઝાડા થાય છે અને માથામાં
ડુખ થાય છે.

જાલિનીનો દંશ થયો હોય, તો એ દંશ
અત્યંત ભયંકર તથા રેખાઓવાળો થઈ કાઠી
બન્ય છે. એ દંશથી સ્તંભ, શ્વાસ, વારંવાર
અંધારાં અને તાળવામાં શોષ થાય છે.

એણીપટ્ટીનો દંશ કાળો તથા કાળા તલના
જેવી આકૃતિવાળો હોય છે; એ દંશથી તરસ,
મૂર્છા, તાવ, જલદી, ખાંસી તથા શ્વાસ થાય છે.

કાકાંડાનો દંશ પાંડુ તથા રાતા વર્ણવાળો
અને અત્યંત વેદનાવાળો હોય છે.

માલાગુણીનો દંશ રાતો, ધુમાડાના જેવી
ગંધવાળો તથા અતિ વેદનાવાળો હોય છે અને
ધણા પ્રકારે સડે છે. એ દંશથી દાહ, મૂર્છા તથા
તાવ આવે છે. ૫૪

અસાધ્ય લૂતાઓની ચિકિત્સા
અસાધ્યાનાં મિષ્ટપ્રાન્નઃ પ્રયુક્તીત ચિકિત્સિતમ્ ।
દોષોચ્છ્રાયવિશેષેણ ચ્છેદકર્મવિવર્જિતમ્ ॥૫૫॥

પ્રવીણ વૈદ્યે દોષોના પ્રકાર અનુસાર અસાધ્ય
લૂતાઓની પણ ચિકિત્સા કરવી; પરંતુ તેમાં
છેદનક્રિયા કદી કરવી નહિ. ૫૫

કષ્ઠસાધ્ય લૂતાઓની તુરત ચિકિત્સા
સાધ્યાભિરપિ લૂતામિદંદ્રમાત્રસ્ય દેહિનઃ ।
વૃદ્ધિપત્રેણ મતિમાન્સમ્યગાદંશમુદ્રેત્ ॥૫૬॥
જામ્બોઘેનાગ્રિતપ્તેન દહેદાકરવારણાત્ ॥૫૭॥
અમરમણિ વિદ્યાનજ્ઞો વર્જિતસ્ય જ્વરાદિમિઃ ॥

દંશસ્પોત્કર્ત્તનં કુર્વાદલ્પશ્વપશુકસ્ય ચ । કર્મ
મધુસૈન્ધવસંયુક્તેરગદૈર્લેપયેત્તતઃ ॥૫૮॥
પ્રિયજ્વરજનીકુપ્તમન્નામધુકેસ્તથા ।

સારિવાં મધુકં દ્રાક્ષાં પયસ્વાં ક્ષીરમોદ્દમ્ ॥૫૯॥
વિદારીગોશુરભૌદ્રમધુકં પાયયેત્ત વા । ૬૦

ક્ષીરિણાં ત્વક્પાયેણ સુશીતેન ચ સેચયેત્ ॥ ૬૧

ઉપદ્રવાન્પથાદોષં વિપ્રત્રેષ્ય પ્રસાધયેત્ ॥ ૬૨

નસ્યાહ્નનામ્યહ્નનપાનધૂમં

તથાવપીઢં કવલગ્રંથં ચ ।

સંશોષનં ચોભયતઃ પ્રયુક્ષ્યા-

દ્રક્તં હરેષ્વાપિ જલાયુકામિઃ ॥૬૩॥

કાઠં માણસને કષ્ઠસાધ્ય લૂતાઓમાંની

કાઠં પણ લૂતાનો દંશ થાય, કે તુરત જ બુદ્ધિ-

માન વૈદ્યે વૃદ્ધિપત્ર નામના શસ્ત્ર વડે સારી રીતે

દંશને કાઢી નાખવો. પછી અગ્નિથી તપાવેલા

જાંબોઘ નામના લંબગોળ પથરાથી ત્યાં સુધી

ચિકિત્સાની સર્વોત્કૃષ્ટ પવિત્રતા

સનાતનત્વાદ્દેદાનામશ્વરત્વાત્તથૈવ ચ ।

તથા દૃષ્ટફલત્વાચ્ચ હિતત્વાદપિ દેહિનામ્ ॥

વાક્સમૂહાર્થવિસ્તારાત્પૂજિતત્વાચ્ચ દેહિભિઃ ।

ચિકિત્સિતાત્પુણ્યતમં ન કિંચિદપિ શુશ્રુમ ॥૬૧॥

આયુર્વેદનાં શલ્યતંત્રાદિ સઘળાં અંગો

સનાતન પરંપરાથી આવેલાં છે તથા સર્વદા

ઉપયોગમાં આવ્યા કરે છે; તેથી ચિકિત્સા,

ચક્ષાદિક કર્મોની પેઠે અદૃષ્ટ ક્ષણવાળી નથી, પણ

પ્રત્યક્ષ ક્ષણવાળી છે. વળી ચિકિત્સાથી માણસોનું

હિત થાય છે, ચિકિત્સાશાસ્ત્રથી વાણીના સમૂહ-

માં અર્થનો બહોળો વિસ્તાર રહ્યો છે અને સર્વ

પ્રાણીઓ ચિકિત્સાને માન્ય ગણે છે, તેથી

ચિકિત્સા સઘળાં પવિત્ર કૃત્યોથી વધારે પવિત્ર છે.

અને ચિકિત્સાથી વધારે પવિત્ર કંઈ પણ સાંભ-
ળેલું નથી. ૬૧

કલ્યાણની પ્રાપ્તિ

ઋષેરિન્દ્રપ્રભાવસ્યામૃતયોનેર્મિયગુરોઃ ।

ધારયિત્વા તુ વિમલં મતં પરમસમ્મતમ્ ।

ઉક્તાહારસમાચાર ઇહ પ્રેત્ય ચ મોદતે ॥૬૨॥

છેદ્રના જેવા પ્રભાવવાળા, અમૃતને લાવ-

નારા અને વૈદોના ગુરુ ધન્યંતરિ ભગવાનના આ

નિર્માળ અને મહાત્માઓએ અત્યંત સ્વીકારેલા

મતને અભ્યાસાદિકથી ધારણ કરી તેમાં કલ્યા

પ્રમાણે આહાર તથા આચાર રાખવામાં આવે,

તો આ લોકમાં અને પરલોકમાં પણ કલ્યાણ

થાય છે. ૬૨

इति श्रीसौश्रुत आयुर्वेदे कल्पस्थानं समाप्तम् ॥

કલ્પસ્થાન સમાપ્ત

॥ श्रीधन्वंतरये नमः ॥

સુશ્રુત આયુર્વેદ

સરળ ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે

ઉત્તરતંત્ર^૧

અધ્યાય ૧ હો.

ઉપક્રમ

અથાત ઔપદ્રવિકમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ । યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘ઔપદ્રવિક’^૨ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું.
કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

ઉત્તરતંત્રની સંગતિ અને તેના વિષયો

અધ્યાયાનાં શતે વિંશે યદુક્તમસકૃન્મયા । વક્ષ્યામિ વહુધા સમ્યગુત્તરેઽર્થાનિમાનિતિ ॥
હૃદાનીં તત્પ્રવક્ષ્યામિ તન્ત્રમુત્તરમુત્તમમ્ । નિશ્ચિલેનોપદિશ્યન્તે યન્ન રોગાઃ પૃથગ્વિધાઃ ॥
શાલાક્યશાસ્ત્રામિહિતા વિદેહાધિપકીર્તિતાઃ । યે ચ વિસ્તરતો દૃષ્ટાઃ કુમારાવાપદેતવઃ ॥
પદ્મ કાયચિકિત્સાંસુ યે ચોક્તાઃ પરમર્ષિભિઃ । ઉપસર્ગાદયો રોગા યે ચાપ્યાગન્તવઃ સ્મૃતાઃ ॥
ત્રિપષ્ટી રસસંતર્ગાઃ સુસ્થવૃત્તં તથૈવ ચ । યુક્તાર્થા યુક્તયથૈવ દોષમેદાસ્તથૈવ ચ ॥ ૨ ॥

ઉપરના એકસો વીસ અધ્યાયોમાં મેં દરેક સ્થળે ‘અમુક વિષયોનું ઉત્તરતંત્રમાં સારી રીતે
ધણા ધણા પ્રકારે નિરૂપણ કરીશ’ એમ કહ્યું છે; માટે હવે ઉત્તમ ઉત્તરતંત્ર કહું છું. કે જે
તંત્રમાં શૌનક આદિ મુનિઓએ શાલાક્યશાસ્ત્રમાં તથા વિદેહદેશના અધિપતિ બનકરાબએ પોતાના
અંતમાં કહેલા નેત્રરોગાદિ રોગો; પાર્વતક તથા જીવક આદિ આચાર્યોએ કૌમારભૂત્યમાં કહેલા
સ્કંદઅથ આદિ બાલકરોગો; અગ્નિવેશ, ભેડ, બતૂકર્ણ, પરાશર, હારીત તથા ક્ષારપાણિ
નામના મહર્ષિઓએ પોતાની બનાવેલી બુદ્ધિ બુદ્ધિ છ કાયચિકિત્સાઓમાં કહેલા જ્યાર આદિ
રોગો અને બીજા પણ દેવોપસર્ગાદિ તથા ઉન્માદાદિ રોગો ચિકિત્સાઓ સાથે સંપૂર્ણ કહેવામાં
આવશે અને રસોના ત્રેસઠ બતના સંસર્ગો, સ્વસ્થ માણસોની સ્વસ્થતાનું રક્ષણ કરવાના વિધિઓ,
તંત્રના વાક્યો તથા અર્થોની યોજનાઓ કરવાની પ્રમાણસિદ્ધ યુક્તિઓ તથા દોષોના ભેદો પણ
સંપૂર્ણ કહેવામાં આવશે. ૨

૧ આ તંત્રનો પહેલા અધ્યાયથી છવીસમા અધ્યાય સુધીનો ભાગ શાલાક્યતંત્ર કહેવાય છે. સૂત્રચાનના
પહેલા અધ્યાયનો પમેા વિષય તથા ત્રીજા અધ્યાયનો ૮ મો વિષય બુદ્ધિઓ.

૨ નેત્રના રોગોના સ્થાન તથા સંખ્યાદિકના નિરૂપણ વિષેનો.

ચિકિત્સાની સર્વોદ્દૃષ્ટ પવિત્રતા

સનાતનત્વાદ્વેદાનામધ્વરત્વાત્તથૈવ ચ ।

તથા દૃષ્ટફલત્વાચ હિતત્વાદપિ દેહિનામ્ ॥

વાક્સમૂહાર્થવિસ્તારાત્પૂજિતત્વાચ દેહિભિઃ ।

ચિકિત્સિતાત્પુણ્યતમં ન કિંચિદપિ શુશ્રુમ ॥૬૧॥

આયુર્વેદનાં શલ્યતંત્રાદિ સધળાં અંગે

સનાતન પરંપરાથી આવેલાં છે તથા સર્વદા

હિપયોગમાં આન્યા કરે છે; તેથી ચિકિત્સા,

ચજ્ઞાદિક કર્મોની પેઠે અદૃષ્ટ ક્ષણવાળી નથી, પણ

પ્રત્યક્ષ ક્ષણવાળી છે. વળી ચિકિત્સાથી માણસોનું

હિત થાય છે, ચિકિત્સાશાસ્ત્રથી વાણીના સમૂહ-

માં અર્થનો બહોળો વિસ્તાર રહ્યો છે અને સર્વ

પ્રાણીઓ ચિકિત્સાને માન્ય ગણે છે, તેથી

ચિકિત્સા સધળાં પવિત્ર કૃત્યોથી વધારે પવિત્ર છે.

અને ચિકિત્સાથી વધારે પવિત્ર કંઈ પણ સાંભ-
ળેલું નથી. ૬૧

કલ્યાણની પ્રાપ્તિ

ક્રપેરિન્દ્રપ્રભાવસ્યામૃતયોનેર્મિપગુરોઃ ।

ધારયિત્વા તુ વિમલં મતં પરમસમ્મતમ્ ।

ઉક્તાહારસમાચાર ઇહ પ્રેત્ય ચ મોદતે ॥૬૨॥

છેંદ્રના જેવા પ્રભાવવાળા, અમૃતને લાવ-

નારા અને વૈદ્યોના ગુરુ ધન્ય તરિ ભગવાનના આ

નિર્માળ અને મહાત્માઓએ અત્યંત સ્વીકારેલા

મતને અભ્યાસાદિકથી ધારણ કરી તેમાં કંઠા

પ્રમાણે આહાર તથા આચાર રાખવામાં આવે,

તો આ લોકમાં અને પરલોકમાં પણ કલ્યાણ

થાય છે. ૬૨

इति श्रीसौश्रुत आयुर्वेदे कल्पस्थानं समाप्तम् ॥

કલ્પસ્થાન સમાપ્ત

॥ श्रीधन्वंतरये नमः ॥

સુશ્રુત આયુર્વેદ

સરળ ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે

ઉત્તરતંત્ર^૧

અધ્યાય ૧ લો

ઉપક્રમ

અર્થાત ઔપદ્રવિકમધ્યાયં વ્યાख्याસ્યામઃ । યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'ઔપદ્રવિક'^૨ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું^૩ કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

ઉત્તરતંત્રની સંગતિ અને તેના વિષય

અધ્યાયાનાં શ્લોકે વિશેષે યદુક્તમસકૃન્મયા । વક્ષ્યામિ बहुधा सम्यगुत्तरेऽर्थानिमानिति ॥
इदानीं तत्प्रवक्ष्यामि तन्त्रमुत्तरमुत्तमम् । निखिलेनोपदिश्यन्ते यत्र रोगाः पृथग्विधाः ॥
शालाक्यशास्त्राभिहिता विदेहाधिपकीर्तिताः । ये च विस्तरतो दृष्टाः कुमारबाधहेतवः ॥
पदसु कायचिकित्सासु ये चोक्ताः परमर्षिभिः । उपसर्गादयो रोगा ये चाप्यागन्तवः स्मृताः ॥
त्रिपण्डी रससंस्पर्गाः सुस्थवृत्तं तथैव च । युक्तार्था युक्तयथैव दोषभेदास्तथैव च ॥ ૨ ॥

ઉપરના એકસો વીસ અધ્યાયોમાં મેં દરેક સ્થળે 'અમુક વિષયોનું ઉત્તરતંત્રમાં સારી રીતે ઘણા ઘણા પ્રકારે નિરૂપણ કરીશ' એમ કહ્યું છે; ખાટે હવે ઉત્તમ ઉત્તરતંત્ર કહ્યું છું^૪ કે જે તંત્રમાં શૌનક આદિ મુનિઓએ શાલાક્યશાસ્ત્રમાં તથા વિદેહદેશના અધિપતિ જનકરાજએ પોતાના ગ્રંથમાં કહેલા નેત્રરોગાદિ રોગો; પાર્વતક તથા જીવક આદિ આચાર્યોએ કૌમારભૂત્યમાં કહેલા સ્કંદગ્રંથ આદિ બાલગ્રંથોરૂપ રોગો; અશ્વિવેશ, ભેડ, બતૂર્ણ, પરાશર, હારીત તથા ક્ષારપાણિ નામના મહર્ષિઓએ પોતાની બનાવેલી જુદી જુદી છ કાયચિકિત્સાઓમાં કહેલા જ્વર આદિ રોગો અને બીજા પણ દેવોપસર્ગોદિ તથા ઉન્માદાદિ રોગો ચિકિત્સાઓ સાથે સંપૂર્ણ કહેવામાં આવશે અને રસોના ત્રેસઠ બતના સંસર્ગો, સ્વસ્થ માણસોની સ્વસ્થતાનું રક્ષણ કરવાના વિધિઓ, તંત્રનાં વાક્યો તથા અર્થોની યોજનાઓ કરવાની પ્રમાણસિદ્ધ યુક્તિઓ તથા દોષોના ભેદો પણ સંપૂર્ણ કહેવામાં આવશે. ૨

૧ આ તંત્રને પહેલા અધ્યાયથી છઠ્ઠીસમા અધ્યાય સુધીનો ભાગ શાલક્યતંત્ર કહેવાય છે. સૂત્રચાનના પહેલા અધ્યાયનો પમેા વિષય તથા ત્રાંજ અધ્યાયનો ૮ મો વિષય બુઝો.

૨ નેત્રના રોગોના સ્થાન તથા સંખ્યાદિકના નિરૂપણ વિષેનો.

માથાના રોગોની સંખ્યા, નિદાનાદિ તથા ચિકિત્સાઓ કહેવાની પ્રતિજ્ઞા

યત્રોક્તા વિવિધા અર્થા રોગસાધનહેતવઃ ।
મહત્સ્તસ્ય તન્ત્રસ્ય દુર્ગાધસ્યામ્બુધેરિવ ॥
આદાવેયોત્તમાન્નસ્થાન્તોગાનમિદધામ્યહમ્ ।
સંસ્વય્યા લક્ષ્યૈશ્ચાપિ સાધ્યાસાધ્યક્રમેણ ચ ॥૩॥

આ ઉત્તરતંત્ર સંપૂર્ણ જીવું વિશાળ તથા અગાધ છે; તેના આરંભમાં જ માથાના રોગોની સંખ્યા, નિદાનો, પૂર્વરૂપો, રૂપો, સંપ્રાપ્તિઓ તથા સાધ્યાસાધ્યની ક્રમપૂર્વક ચિકિત્સાઓ કહું છું; કારણ કે સધળાં અંગોમાં માથું, સર્વ ઈન્દ્રિયોનું તથા પ્રાણોનું મૂળસ્થાન હોવાથી મુખ્ય છે. ૩

નેત્રના ગોલકનું પ્રમાણ

વિઘાદ્ બ્રહ્મલવાહુલ્યં સ્વાહુપ્રોદરસમ્મિતમ્ ॥
બ્રહ્મલં સર્વતઃ સાર્દ્ધં મિપદ્મનયનબુદ્ધુદમ્ ।
સુષુત્તં ગોસ્તનાકારં સર્વભૂતગુણોદ્ભવમ્ ॥૪॥

નેત્રનું ગોલક ગાયના આંચળના જેવા વૃત્ત આકારવાળું (લંબગોળ) અને પૃથ્વી આદિ પાંચે મહાભૂતોના ભાગોથી ગોઠવાયેલું છે; તે બે આંગળ જેટલી અથવા પોતપોતાના અંગૂઠાના મધ્ય જેટલી બડાઈવાળું ફરતા અઢી આંગળ જેટલા માપવાળું છે એમ વેદે સમજવું. (આંગળીઓની બડાઈમાં ફેરફાર હોય છે, તેથી પોતપોતાના અંગૂઠાના મધ્ય જેટલી બડાઈવાળું ફેરી વાર કહું છે.) ૪

નેત્રગોલકમાં પાંચે મહાભૂતોના ભાગો પલં મુવોઽયિતો રક્તં વાતાકૃષ્ણં સિતં જલાત્ ।
આકાશાદશ્રુમાર્ગાશ્ચ જાયન્તે નેત્રબુદ્ધુદે ॥૫॥

નેત્રગોલકમાં જે માંસ છે, તે પૃથ્વીનો ભાગ છે; જે લોહી છે, તે પિત્તરૂપ અગ્નિનો ભાગ છે; જે કાળો ભાગ છે, તે વાયુનો ભાગ છે; જે ધોળો ભાગ છે, તે જળનો ભાગ છે અને જે આંસુ આવવાના સ્રોતો છે, તેઓ આકાશનો ભાગ છે. ૫

દષ્ટિનું લક્ષણ અને કાળા ડોળાનું તથા દષ્ટિનું માપ

દષ્ટિં ચાત્ર યથા વક્ષ્યે તથા વ્રૂયાદિશારદઃ ॥
નેત્રાયામત્રિમાર્ગં તુ કૃષ્ણમન્ડલમુચ્યતે ।
કૃષ્ણાત્સપ્તમમિચ્છન્તિ દષ્ટિં દષ્ટિવિશારદાઃ ॥૬॥

દષ્ટિ (દ્રીશી)નું લક્ષણ, આ ઉત્તરતંત્રના સાતમા અધ્યાયના બીજા વિષયમાં જે પ્રમાણે કહેવાશે તે પ્રમાણે વિવિધતા વેદે સમજવું. કાળા ડોળાનું મંડલ ઉપર કહેલા નેત્રગોલકના માપના ત્રીજા ભાગ જેટલા માપવાળું છે અને દષ્ટિનું મંડલ કાળા ડોળાના મંડલના માપના સાતમા ભાગ જેટલા માપવાળું છે, એમ શાલાક્યશાસ્ત્રીઓ કહે છે. ૬

નેત્રગોલકમાં મંડલો, સંધિઓ અને પટલોની સંખ્યા

મન્ડલાનિ ચ સન્ધીથ પટલાનિ ચ લોચને ।
યથાક્રમં વિજાતીયાત્પશ્ચ પદ્ ચ પદેવ ચ ॥૭॥

નેત્રગોલકમાં મંડલો પાંચ, સંધિઓ છ અને પટલો (પડો) છ છે, એમ સમજવું. ૭
નેત્રગોલકમાં કયાં કયાં પાંચ મંડલો છે? પદ્મવર્ત્તમથેત્કૃષ્ણાદ્યોના મન્ડલાનિ તુ ।

અનુપૂર્વં તુ તે મધ્યાશ્વત્તારોજ્જ્વાલ યથોત્તરમ્ ॥૮॥
પાંપણના વાળોનું, પાંપણોનું સંકેદ ડોળાનું, કાળા ડોળાનું અને દ્રીશીનું એ રીતે પાંચ મંડલો છે. પહેલા મંડલથી ગણીએ તો બીજા ચાર મંડલો અનુક્રમે નેત્રગોલકની વચ્ચે વચ્ચે આવતા બંધ છે અને છેલ્લા મંડલથી ગણીએ તો બીજા ચાર મંડલો અનુક્રમે નેત્રગોલકના છેલ્લા છેલ્લા ભાગમાં આવતા બંધ છે. ૮

નેત્રગોલકમાં કયા કયા છ સંધિઓ છે? પદ્મવર્ત્તમગતઃ સન્ધિર્વર્ત્તમશુક્લગતોઽપરઃ ॥
શુક્લકૃષ્ણગતસ્તન્વયઃ કૃષ્ણદષ્ટિગતોઽપરઃ ।
તતઃ કર્નીનકગતઃ પદ્મશાપાન્નગઃ સ્મૃતઃ ॥૯॥

એક સંધિ પાંપણોના વાળોના તથા પાંપણો-

દ્રષ્ટિઃ શ્લેષ્મવિદગ્ધા ચ પોથકયો લગ્નશ્ચ યઃ ॥

ક્રિમિગ્રન્થિપરિક્લિન્નવર્ત્મશુક્લાર્પિષ્ટકાઃ ।

શ્લેષ્મોપનાહઃ સાધ્યાસ્તુ કથિતાઃ શ્લેષ્મજેષુ તુ ॥૧૯

કફથી થતા તેર નેત્રરોગોમાં શ્લેષ્મિકસાવ નામનો એક રોગ અસાધ્ય છે. કફલિંગનાશ નામનો એક રોગ યાપ્ય છે. કફાભિધ્નંદ, કફાધિ-મંથ, બલાસચિત, શ્લેષ્મવિદગ્ધદષ્ટિ, પોથકી, લગણુ, ક્રિમિચંચિ, પરિક્લિન્નવર્ત્મ, શુક્લાર્મ, પિષ્ટક અને શ્લેષ્મોપનાહ એ અગિયાર રોગો સાધ્ય છે. ૧૯

લોહીથી થતા સોળ નેત્રરોગોમાં અસાધ્ય, યાપ્ય અને સાધ્ય

રક્તસ્રાવોઽજકાજાતં શોણિતાશૌંચલમ્વિત્ત્મ્ ।
શુક્રં ન સાધ્યં કાચશ્ચ યાપ્યસ્તજઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥
મન્યસ્યન્દૌ ક્ષિપ્તવર્ત્મ હર્ષોત્પાતૌ તથૈવ ચ ।
સિરાજાતાઙ્ગનાશ્ચ ચ સિરાજાલં ચ યસ્મૃત્ત્મ્ ॥
પર્વણ્યથાવ્રણં શુક્રં શોણિતાર્માર્જ્જુનશ્ચ યઃ ।
એતે સાધ્યા વિકારેષુ રક્તજેષુ ભવન્તિ હિ ॥૨૦ ॥

લોહીથી થતા સોળ નેત્રરોગોમાં રક્તસ્રાવ, અજકાબત, શોણિતાશૌં અને સનણુશુક્ર એ ચાર રોગો અસાધ્ય છે. રક્તલિંગનાશ નામનો એક રોગ યાપ્ય છે. રક્તાધિમંથ, રક્તાભિધ્નંદ, ક્લિલવર્ત્મ, શિરાહર્ષ, શિરોત્પાત, અંજનિકા, શિરાબલ, પર્વણી, અનણુશુક્ર, શોણિતાર્મ અને અર્જુન એ અગિયાર રોગો સાધ્ય છે. ૨૦

સર્વ દોષોથી થતા પચીસ નેત્રરોગોમાં અસાધ્ય, યાપ્ય અને સાધ્ય

પૂયાસ્રાવો નાકુલાન્ધ્યમક્ષિપાકાલ્યયોઽલ્લજી ।
અસાધ્યાઃ સર્વજો યાપ્યૌ કાચઃ કોપશ્ચ પક્ષ્મણઃ ॥
વર્ત્મવિવન્ધો યો વ્યાધિઃ શિરાસુ પિઠકા ચ યા ।
પ્રસ્તાર્યર્માધિમાંસાર્મ સ્નાય્વર્મોત્સજ્જિની ચ યા ॥
પૂયાલસથાવુંદં ચ ક્યાવકર્દમવર્ત્મની ।
તથાર્ગોવર્ત્મ શુષ્કાર્ગઃ શર્કરાવર્ત્મ યચ વૈ ॥

સશોફશ્ચાપ્યશોફશ્ચ પાકો વહલવર્ત્મ ચ ।

અક્લિન્નવર્ત્મ કુમ્મીકા વિસવર્ત્મ ચ સિધ્યતિ ॥૨૧॥

સર્વ દોષોથી થતા પચીસ નેત્રરોગોમાં પૂયસ્રાવ, નાકુલાન્ધ્ય, અક્ષિપાકાલ્ય અને અલ્લજ એ ચાર રોગો અસાધ્ય છે. સાન્નિપાતિક લિંગ-નાશ અને પક્ષ્મકોપ એ બે રોગો યાપ્ય છે. વર્ત્મવિવન્ધ, શિરાપિઠકા, પ્રસ્તાર્યર્મ, અધિ-માંસાર્મ, સ્નાય્વર્મ, ઉત્સંગિની, પૂયાલસ, અપુંદ, ક્યાવવર્ત્મ, કર્દમવર્ત્મ, અર્શોવર્ત્મ, શુઠ્કાર્શ, શર્કરાવર્ત્મ, સશોફપાક, અશોફપાક, બહલવર્ત્મ, અપરિક્લિન્નવર્ત્મ, કુંલીકા અને બિસવર્ત્મ, એ આગણીસ રોગો સાધ્ય છે. ૨૧

આગંતુક કારણથી થતા નેત્રરોગો અસાધ્ય સનિમિત્તોઽનિમિત્તશ્ચ દ્વાવસાધ્યૌ તુ વાહ્યજૌ ॥૨૨॥

આગંતુક કારણથી થતા સનિમિત્તલિંગ-નાશ અને અનિમિત્તલિંગનાશ એ બન્ને રોગો અસાધ્ય છે. ૨૨

આશ્રયોના ભેદા પરથી નેત્રરોગોના સંઘ

પદસપ્તત્રિકારાણમેપા સંગ્રહકીર્તના ॥

નવ સન્ધ્યાશ્રયાસ્તેષુ વર્સર્જાસ્ત્વેકવિંશતિઃ ॥

શુક્લભાગે દર્શકશ્ચ ચત્ત્વારઃ કૃષ્ણભાગજાઃ ॥

સુર્વાશ્રયાઃ સપ્તદશ દ્રષ્ટિજા દ્વાદશૈવ તુ ॥

વાહ્યજૌ દ્વૌ સમાશ્રયાતૌ રોગૌ પરમદારુણૌ ॥

ભૂય ઇતાન્નવશ્યામિ સંશ્યારૂપચિકિત્સિતૈઃ ॥૨૩

જન્મ ઉપર દોષોના ભેદા ઉપરથી છોતર નેત્રરોગોના સંઘ કહીએ, તેમ હવે આશ્રયોના ભેદા ઉપરથી છોતર નેત્રરોગોના સંઘ કહીએ છીએ.

છોતર નેત્રરોગોમાં નવ સંધિઓમાં, એક-વીસ પાંપણોમાં, અગિયાર સફેદ ડોળામાં, ચાર કાળા ડોળામાં, સત્તર સધળા નેત્રમાં, બાર શ્રીશ્રીમાં અને બે અતિ દારૂણ આગંતુક રોગો સધળાં નેત્રમાં થતા હોય છે છતાં પણ શ્રીકીમાં થાય છે,

એમ માનવામાં આવે છે. હવે એ છાતર નેત્ર-
રોગોની સંખ્યા (નામો), રૂપો તથા ચિકિત્સા
સાથે કહું છું. ૨૩

અધ્યાય ૨ જો

ઉપક્રમ

અથાતઃ સન્ધિગતરોગવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં વ્યા-
ख्यास्याમઃ । यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥૧॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'સંધિગતરોગ-
વિજ્ઞાનીય' નામના અધ્યાયનું તે પ્રભાષે
વ્યાખ્યાન કરીયું કે જ પ્રભાષે ભગવાન
ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

સંધિઓમાં થતા નવ રોગો

પૂચાલસઃ સોપનાહઃ સ્ત્રાવાઃ પર્વણિકાલજી ।

ક્રિમિગ્રન્થિથ વિજ્ઞેયા રોગાઃ સન્ધિગતા નવ ॥૨॥

પૂચાલસ, શ્લેષ્મોપનાહ, પૈત્તિકસ્ત્રાવ,
શ્લેષ્મિકસ્ત્રાવ, રક્તસ્ત્રાવ, પૂચસ્ત્રાવ, પર્વણી, અલજી
અને ક્રિમિગ્રંથિ એ નવ રોગો સંધિઓમાં થાય છે.

પૂચાલસનાં લક્ષણો

પક્કઃ શોફઃ સન્ધિજઃ સંસ્રવેદઃ ।

સાન્દ્રં પૂયં પૂતિ પૂચાલસઃ સઃ ॥૩॥

સાંધામાં થયેલો અને પાકેલો જ સોજો
દુર્ગંધી તથા ઘાટા પરને સ્ત્રવે તે પૂચાલસ કહે-
વાય છે. (આ સન્ધિપાતજન્ય અને અસાધ્ય છે.) ૩

શ્લેષ્મોપનાહનાં લક્ષણો

ગ્રન્થિર્નાલ્પો દ્રષ્ટિસન્ધાવપાકઃ ।

કળ્પપ્રાયો નીરુજસ્તૂપનાહઃ ॥૪॥

કીકીના સાંધામાં મોટો, થોડા પાકવાળો,
ધણી ખરજવાળો, કઠણુ, રાતો અને થોડી વેદના-
વાળો જ ગ્રંથિ (ગાંઠો) થાય છે તે શ્લેષ્મોપનાહ
કહેવાય છે. (આ કંઈજન્ય અને સાધ્ય છે.) ૪

૧ સાંધાઓમાં થતા નવરોગોના લક્ષણાદિક વિષેના.

ચાર સ્ત્રાવોની સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો

ગત્વા સન્ધીનશ્રુમાર્ગેણ દોષાઃ

કુર્યુઃ સ્ત્રાવાન્શ્વિહીનાન્સલિજ્ઞાન્ ।

તાન્વૈ સ્ત્રાવાન્નેત્રનાડીમથૈકે

તેષાં લિજ્ઞં કીર્તયિષ્યે ચતુર્થા ॥

પક્કઃ સન્ધૌ સંસ્રવેદથ પૂયં

પૂચસ્ત્રાવો નૈકરૂપઃ પ્રદિષ્ટઃ ।

શ્વેતં સાન્દ્રં પિચ્છિલં યઃ સ્રવેદ્

શ્લેષ્મસ્ત્રાવો નીરુજઃ સ પ્રદિષ્ટઃ ॥

રક્તસ્ત્રાવઃ શોણિતોત્થઃ સરક્તં

કોષ્ઠાં નાલ્પં સંસ્રવેન્નાતિમાન્દ્રમ્ ।

પીતાભાસં નીલમુષ્ણં જલામં

પિત્તસ્ત્રાવં સ સ્રવેત્સન્ધિમધ્યાત્ ॥૫॥

દોષો અશ્રુના માર્ગથી (શિરાઓથી) સંધિ-
ઓમાં ગઈને પોતપોતાનાં લક્ષણોવાળા, પીડા
વગરના સ્ત્રાવો હતાપણ કરે છે, કે જ સ્ત્રાવોને
કેટલાક આચાર્યોએ 'નેત્રનાડી' એ નામ આપેલું
છે. એ સ્ત્રાવોનાં ચાર જુદાં જુદાં લક્ષણો કહું છું.

સાંધામાં પાકેલો જ સોજો પરને સ્રવે છે
અને અનેક રૂપોવાળો હોય છે, તે પૂચસ્ત્રાવ કહે-
વાય છે. (આ સન્ધિપાતજન્ય અને અસાધ્ય છે.)

સાંધામાં થયેલો જ સોજો સફેદ, ઘાટો તથા
ચીકણા સ્ત્રાવવાળો અને વેદના વગરનો હોય,
તે શ્લેષ્મિકસ્ત્રાવ કહેવાય છે. (આ કંઈજન્ય
અને અસાધ્ય છે.)

સાંધામાંથી લોહીવાળો, જરા જનો, ધણો
અને થોડા ઘાટાપણાવાળો સ્ત્રાવ થતો હોય, તે
રક્તસ્ત્રાવ કહેવાય છે. (આ રશ્મિજન્ય અને
અસાધ્ય છે.)

સાંધાના મધ્યમાંથી પીળા આલાસવાળો,
કાળો, જનો અને પાણી જેવો સ્ત્રાવ થતો હોય,
તે પૈત્તિકસ્ત્રાવ કહેવાય છે. (આ પિત્તજન્ય
અને અસાધ્ય છે.) ૫

પર્વણીનાં લક્ષણે ।

તાપ્રા તન્વી દાહશૂલોપન્ના

રક્તાજ્ઞેયા પર્વણી વૃચશોષા ॥૬॥

કાળા તથા સફેદ ડોળાના સાંધામાં રાતી, ઝીણી, બળતરાવાળી, શણવાળી અને ગોળ સોજવાળી જે ફેડફી, લોહી ઝરતી હોય, તે પર્વણી કહેવાય છે. (આ રુધિરજન્ય અને સાધ્ય છે.)

અલ્પજનાં લક્ષણે

જાતા સન્ધૌ કૃષ્ણશુક્લજલી મ્ળા-

તસ્મિન્નેવાસ્થ્યાપિતા પૂર્વલિઙ્ગઃ ॥૭॥

નિદાનસ્થાનના છઠ્ઠા અધ્યાયના પંદરમા વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે રાતી તથા કાળી, બીજ ફેડકાઓથી પણ વ્યાપ્ત અને દારુણપણવાળી ફેડફી, એ જ સાંધામાં (કાળા તથા સફેદ ડોળાના સાંધામાં) થઈ હોય, તે અલ્પ કહેવાય છે. (આ સન્નિપાતજન્ય અને અસાધ્ય છે.) ૭

કિમિત્રચિનાં લક્ષણે

કિમિત્રચિર્વર્ત્મનઃ પક્ષમણથ

કર્ણુઃ કુર્યુઃ કૃમયઃ સન્ધિજાતાઃ ।

નાનારૂપા વર્ત્મશુક્લસ્ય સન્ધૌ

ચરન્તોઽન્તર્નયનં દૂપયન્તિ ॥૮॥

પાંપણ તથા પાંપણના બાળના સાંધામાં ઉત્પન્ન થયેલા અનેક રૂપોવાળા કીડાઓ (સાવાં) ખરજ ઉત્પન્ન કરે છે, પાંપણના અને સફેદ ડોળાના સાંધામાં પ્રાપ્ત થાય છે અને અંદર ખાતાં ખાતાં નેત્રને ખરાબ કરી નાખે છે; એ રોગ કિમિત્રચિ કહેવાય છે. (આ કંઈજન્ય અને સાધ્ય છે.) ૮

અધ્યાય ૩ બે

ઉપક્રમ

અધાતો વર્ત્મગતરોગવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ । યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'વર્ત્મગતરોગ-

વિજ્ઞાનીય'^૧ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

પાંપણમાં થતા એકવીસ નેત્રરોગોની સંપ્રાપ્તિ

પૃથગ્દોષાઃ સમસ્તાથ ચદા વર્ત્મવ્યપાથ્રયાઃ ।

શિરા વ્યાપ્યાવતિષ્ઠન્તે વર્ત્મસ્થાધિકમૂહિતાઃ ॥

વિવર્ધ્ય માંસં રક્તં ચ તદા વર્ત્મવ્યપાથ્રયાન્ ।

વિકારાઙ્ગનયન્ત્યાશુ નામતસ્તાન્નિવોદત ॥ ૨ ॥

જ્યારે એક એક અથવા સઘળા દોષો અત્યંત પ્રદુષિત થઈ પાંપણના મધ્યમાં રહેલી શિરાઓમાં વ્યાપ્ત થઈ પાંપણમાં રહે ત્યારે તેઓ માંસ તથા રુધિરને વધારી તુરત પાંપણના રોગો કરે છે. એ રોગોનાં નામો કહું છું, તે સાંભળો :

પાંપણમાં થતા એકવીસ રોગો

ઉત્સક્લિન્નયથ કુમ્મીકા પોથકયો વર્ત્મશર્કરા ।

તથાશર્શવર્ત્મ શુષ્કાર્શસ્તૈવાઙ્ગનનામિકા ॥

વહલં વર્ત્મ યચ્ચાપિ વ્યાધિર્વર્ત્માવિવન્ધકઃ ।

ક્લિષ્ઠકર્દમવર્ત્મારુયૌ શ્યાવવર્ત્મ તથૈવ ચ ॥

શક્લિન્નમપરિક્લિન્નં વર્ત્મ વાતહતં તુ યત્ ।

અર્ચુદં નિમિપશ્ચાપિ શોણિતાર્શય યત્સ્મૃતમ્ ॥

લગ્નૌ વિસનામા ચ પક્ષમકોપસ્તૈવ ચ ।

અર્કવિશતિરિત્યેતે વિકારા વર્ત્મસંથ્રયાઃ ॥

નામમિસ્તે સમુદિદ્યા લક્ષણેસ્તાન્નચક્ષમહે ॥ ૩ ॥

ઉત્સંગિની, કુંભીકા, પોથકી, શર્કરાવર્ત્મ, અર્શોવર્ત્મ, શુષ્કાર્શ, અંજનિકા, બહલવર્ત્મ, વર્ત્માવન્ધ, ક્લિષ્ઠવર્ત્મ, કર્દમવર્ત્મ, શ્યાવવર્ત્મ, પ્રક્લિન્નવર્ત્મ, અપરિક્લિન્નવર્ત્મ, વાતહતવર્ત્મ, અર્ચુદ, નિમિષ, શોણિતાર્શ, લગ્ન, મિસવર્ત્મ અને પક્ષમકોપ એ એકવીસ રોગો પાંપણમાં થાય છે. પાંપણના રોગોનાં આ નામો કહ્યાં; હવે એ રોગોનાં લક્ષણો કહું છું, તે સાંભળો. ૩

૧ પાંપણમાં થતા રોગોની સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો વિષેના.

ઉત્સંગિનીનાં લક્ષણે

પિડકામ્યન્તરમુચ્ચી વાહ્યાધોવર્ત્મસંશ્રયા ।

વિજ્ઞેયોત્સજ્જિની નામ તદ્રૂપપિડકાન્વિતા ॥૪॥

પાંપણુની અંદર રહેલા મોઢાવાળી, જાંઘા-
પણાને લીધે બહાર હોય એવી બાણાતી,
નીચેની પાંપણુમાં થયેલી, અંદર પરવાળી,
પોતામાં પોતાના જેવી જ અનેક ફેડલીઓવાળી
અને ખરબાળી જે ફેડલી હોય, તે ઉત્સંગિની
કહેવાય છે. (આ સન્નિપાતજન્ય અને સાધ્ય છે.)

કુંભીકાનાં લક્ષણે

કુમ્મીકવીજપ્રતિમાઃ પિડકાઃ પદ્મવર્ત્મનોઃ

આધ્માયન્તે તુ મિથા યાઃ કુમ્મીકપિડકાસ્તુ તાઃ ॥

પાંપણુમાં તથા પાંપણુના વાળોમાં, કઠોર
પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થતી, ઢાડમના જેવાં ફળોવાળી
અને કુંભીકા નામની લતાનાં બીજ જેવી જે
ફેડલીઓ, ફેડલાથી સૂચ્ય બંધ અને ફૂટી ફૂટીને
જળ્યા કરે છે, તે ફેડલીઓ કુંભીકા કહેવાય
છે. (આ સન્નિપાતજન્ય અને સાધ્ય છે.) ૫

પાયકીનાં લક્ષણે —

કણ્ઠસાવાન્વિતા ગુર્ણો રક્તસર્પસન્નિભાઃ ।

પિડકાશ્ચ રુજાવત્સઃ પોથક્યપ્ત્તિ સંજિતાઃ ॥૬॥

ખરબાળી, સાવવાળી, ભારે રાતા સરસવ
જેવી અને વેદનાવાળી જે ફેડલીઓ પાંપણુમાં
થાય છે, તેઓ પોથકી કહેવાય છે. (આ કદ્દજન્ય
અને સાધ્ય છે.) ૬

શર્કરાવર્ત્મનાં લક્ષણે

પિડકામિઃ સદ્દક્ષમામિર્ધનામિરમિસંવૃતા ।

પિડકા યા ચરા સ્થૂલા સા જ્ઞેયા વર્ત્મશર્કરા ॥૭॥

અત્યંત ઝીણી ઝીણી ઘાટી ફેડલીઓથી
ચોતરફ વીંટાયેલી, ખરસટ અને બડી જે ફેડલી
પાંપણુમાં થાય છે, તે શર્કરાવર્ત્મ કહેવાય
છે. (આ સન્નિપાતજન્ય અને સાધ્ય છે.) ૭

અર્શોવર્ત્મનાં લક્ષણે

ર્વાર્શવીજપ્રતિમાઃ પિડકા મંદવેદનાઃ ।

સૂક્ષ્માઃ ચરાશ્ચ વર્ત્મસ્થાસ્તદર્શોવર્ત્મ કીર્ત્યતે ॥૮॥

ઉનાળાની ઠાંકડીનાં બીજ જેવી, મંદ
વેદનાવાળી, ઝીણી અને તીક્ષ્ણ અણીઓવાળી
જે ફેડલીઓ પાંપણુમાં થાય છે, તે અર્શોવર્ત્મ
કહેવાય છે. (આ સન્નિપાતજન્ય અને સાધ્ય છે.)

શુષ્કાર્શનાં લક્ષણે

દીર્ઘોઽદ્ધુરઃ ચરઃ સ્તબ્ધો દારુણો વર્ત્મસમ્ભવાઃ ।

વ્યાધિરેપ સમાચ્યાતઃ શુષ્કાર્શ્વેતિ સંજિતઃ ॥૯॥

પાંપણુના અંદરના ભાગમાં લાંબો, ખરસટ,
અક્રક અને દારુણ જે અંકુર થાય છે, તે
શુષ્કાર્શ કહેવાય છે. (આ સન્નિપાતજન્ય
અને સાધ્ય છે.) ૯

અંજનિકાનાં લક્ષણે

દાહતોદવતી તાપ્રા પિડકા વર્ત્મસમ્ભવા ।

મૃદ્વી મન્દરુજા સૂક્ષ્મા જ્ઞેયા સાઽઙ્ગનનામિકા ॥૧૦॥

બળતરાવાળી, ભોંકાયા જેવી વ્યથાવાળી,
રાતી, ક્રામળ અને મંદ વેદનાવાળી જે ઝીણી
ફેડલી પાંપણુમાં થાય છે, તે અંજનિકા કહે-
વાય છે. (આ રક્તિરજન્ય અને સાધ્ય છે.) ૧૦

બહુલવર્ત્મનાં લક્ષણે

વર્ત્મોપવીયંતે યસ્ય પિડકામિઃ સમન્તતઃ ।

સર્વાભિઃ સ્થિરામિથ્ય વિદ્યાદ્ બહુલવર્ત્મ તત્ ॥૧૧॥

પાંપણુના જેવા વર્ણવાળી અને કંઠ
ફેડલીઓથી પાંપણુ ચોમેર બડી થઈ બંધ છે,
એ બહુલવર્ત્મ કહેવાય છે. (આ સન્નિપાત-
જન્ય અને સાધ્ય છે.) ૧૧

વર્ત્માવબંધનાં લક્ષણે

કણ્ઠમતાલ્પતોદેન વર્ત્મશોષેન યો નરઃ ।

ન સમં છાદયેદશ્ચિ ભવેદ્ વન્ધઃ સ વર્ત્મનઃ ॥૧૨॥

ખરબાળા અને અદ્ય વ્યથાવાળા પાંપણુ-
નાં જે સોબથી આંખ સરખી રીતે મીંચી

શકાતી ન હોય, તે સોજે વર્ત્માવળંધ કહેવાય છે. (આ સન્નિપાતજન્ય અને સાધ્ય છે.) ૧૨

કિલ્લવર્ત્માનાં લક્ષણો

મૃદ્વલ્પવેદનં તાત્રં યદ્વર્ત્મ સમમેવ ચ ।

અકસ્માચ્ચ ભવેદ્રક્તં ક્ષિપ્તવર્ત્મ તદાદિશેત્ ॥૧૩॥

પાંપણુ ક્રોમળ, અહપ વેદનાવાળી, સીધી અને અકસ્માત્ રાતી પણ થઈ જાય, એ કિલ્લવર્ત્મ છે. (આ રુધિરજન્ય અને સાધ્ય છે.) ૧૩

કર્દ્ભવર્ત્માનાં લક્ષણો

ક્ષિપ્તં પુનઃ પિત્તયુક્તં વિદહેચ્છોણિતં યદા ।

તદા ક્ષિન્નત્વમાપન્નમુચ્યતે વર્ત્મકર્દ્મમ્ ॥૧૪॥

ઉપર કિલ્લવર્ત્માનાં જે લક્ષણો કહ્યાં, તે લક્ષણો હોવા ઉપરાંત જ્યારે પિત્તથી મિશ્ર થયેલું લોહી બળતરા કરે, ત્યારે પાંપણુ ક્લેદવાળી રહેતી હોય, તો તે કર્દ્ભવર્ત્મ કહેવાય છે. (આ સન્નિપાતજન્ય અને સાધ્ય છે.) ૧૪

શ્યાવવર્ત્માનાં લક્ષણો

યદ્વર્ત્મ વાહ્યતોઽન્તઃશ્ચ ક્ષ્યાવં શૂનં સવેદનમ્ ।

દાહકણ્ઢપરિક્લેદી ક્ષ્યાવવર્ત્મેતિ તન્મતમ્ ॥૧૫॥

પાંપણુ બે બહાર તથા અંદર કાળાશવાળી, સોજવાળી, વેદનાવાળી અને દાહ, ખરજ તથા ક્લેદથી યુક્ત રહ્યા કરે, તો તે શ્યાવવર્ત્મ કહેવાય છે. (આ સન્નિપાતજન્ય અને સાધ્ય છે.) ૧૫

પ્રકિલ્લવર્ત્માનાં લક્ષણો

અરુજં વાહ્યતઃ શૂનમન્તઃ ક્ષિન્નં સ્વલ્પપિ ।

કણ્ઢનિસ્તોદભૂયિષ્ઠં ક્ષિન્નવર્ત્મ તદુચ્યતે ॥૧૬॥

પાંપણુ થોડીક વેદનાવાળી, બહાર સોજવાળી, અંદર ક્લેદવાળી, ખરજ તથા ભોંકાયા જેવી વ્યથાથી અત્યંત યુક્ત હોય તથા સ્વલ્પ પણ હોય, તો તે પ્રકિલ્લવર્ત્મ કહેવાય છે. (આ કંઈજન્ય અને સાધ્ય છે.) ૧૬

અપરિકિલ્લવર્ત્માનાં લક્ષણો

યસ્ય ધૌતાનિ ધૌતાનિ સમ્વચ્યન્તે પુનઃ પુનઃ ।

વર્ત્માન્યપરિપકાનિ વિદ્યાદક્ષિન્નવર્ત્મ તત્ ॥૧૭॥

પાંપણુ વારંવાર ધોયા છતાં વારંવાર પરસ્પર થોડી જતી હોય અને કાચી જ રહેતી હોય, તો તે અપરિકિલ્લવર્ત્મ કહેવાય છે. (આ સન્નિપાતજન્ય અને સાધ્ય છે.) ૧૭

વાતહતવર્ત્માનાં લક્ષણો

વિમુક્તસન્ધિ નિશ્ચેદં વર્ત્મ યન્ન નિમીલ્યતે ।

પ્તદ્વાતહતં વિદ્યાત્સરુજં યદિ વાઙ્મુજમ્ ॥૧૮॥

પાંપણુ ટેકાણેથી ખસી ગયેલા સંધિવાળી, ક્રિયા વગરની, મીંચાતી ન હોય તથા ધણી કે થોડી પીડાવાળી હોય, તે વાતહતવર્ત્મ કહેવાય છે. (આ વાયુજન્ય અને અસાધ્ય છે.) ૧૮

અભુક્કનાં લક્ષણો

વર્ત્માન્તરસ્થં વિપમં ગ્રન્થિભૂતમવેદનમ્ ।

વિજ્ઞેયમવુદં પુંસાં સરક્તમવલમ્બિતમ્ ॥૧૯॥

પાંપણુની અંદર વુદ્ધિપણુ વગરનો, થોડી વેદનાવાળો, થોડો રાતો અને વળગી રહેલો, કંઠણુ ગાંઠો ઉત્પન્ન થાય છે, તે અભુક્ક કહેવાય છે. (આ સન્નિપાતજન્ય અને સાધ્ય છે.) ૧૯

નિમિષનાં લક્ષણો

નિમેષણીઃ શિરા વાયુઃ પ્રવિષ્ટો વર્ત્મસંશ્રયાઃ ।

ચાલયેદતિવર્ત્માનિ નિમિષઃ સ ગદો મતઃ ॥૨૦॥

વાયુ પાંપણુમાં રહેલી શિરાઓ કે જ્યેષ્ઠ પાંપણુને મીંચાવનારી છે, તેઓમાં પેસી પાંપણુને અત્યંત ચલાયમાન કરે, એ રોગ નિમિષ કહેવાય છે. (આ વાયુજન્ય અને અસાધ્ય છે.) ૨૦

શોણિતાર્શનાં લક્ષણો

છિન્નાશિલ્લના વિવર્દન્તે વર્ત્મસ્થા મૃદવોઽહુરાઃ ।

દાહકણ્ઢરુજોપેતાસ્તેઽર્શઃ શોણિતસમ્મત્તઃ ॥૨૧॥

પાંપણુમાં રહેલા, બળતરાવાળા, ખરજવાળા અને વેદનાવાળા જે ક્રોમળ અંકુરો વારંવાર કાપ્યા છતાં વારંવાર વધ્યા કરતા હોય, તે શોણિતાર્શ કહેવાય છે. (આ રુધિરજન્ય અને અસાધ્ય છે.) ૨૧

લગણનાં લક્ષણો

અપાકઃ કઠિનઃ સ્થૂલો ગ્રન્થિર્વર્તમન્વોઽક્લજઃ ।

સકણ્ઢઃ પિચ્છિલઃ કોલપ્રમાણો લગણસ્તુ સઃ ॥૨૨॥

પાંપણુમાં પાક વગરનો, કઠણુ, બડો, થોડી વેદનાવાળો, ખરજવાળો, ચીકણો અને ઘોર જવડો ગાંઠો થાય છે, તે લગણુ કહેવાય છે. (આ કક્ષજન્ય અને સાધ્ય છે.) ૨૨

ખિસવર્તનાં લક્ષણો

શૂનં યદ્વર્તમ્ વહુભિઃ સ્ફક્તૈશ્ચિહ્નૈઃ સમન્વિતમ્ ।

વિસમન્તર્જલ ઇવ વિસવર્ત્સેતિ તન્મતમ્ ॥૨૩॥

જે પાંપણુ સોબવાળી, જળની અંદર રહેલા કમળના મૂળની પેઠે અનેક સૂક્ષ્મ છિદ્રોવાળી અને સ્વપતી હોય, તે ખિસવર્તમ્ કહેવાય છે. (આ સન્નિપાતજન્ય અને સાધ્ય છે.) ૨૩

પક્ષમકેપનાં લક્ષણો

પક્ષમશ્ચયગતા દોષાસ્તીક્ષ્ણાગ્રાણિ ચરાણિ ચ ।

નિર્વર્તયન્તિ પક્ષમાણિ તૈર્જુદં ચાક્ષિ દ્યતે ॥

ઉત્પાટિતૈઃ પુનઃ શાન્તિઃ પક્ષમશ્ચોપજાયતે ।

વાતાત્પાનલદ્રેપી પક્ષમકોપઃ સ ઉચ્યતે ॥૨૪॥

પાંપણુમાં રહેલા દોષો, પાંપણુમાં તીક્ષ્ણ અગ્રોવાળા ખરસટ વાળ ઉત્પન્ન કરે છે; એ વાળ અંદર પેસવાથી આંખ દુખે છે; એ વાળને ચીપિયા વડે એથી લેવામાં આવે, ત્યારે શાંતિ થાય છે; વળી પાછો તે વાળ જગી આવે છે અને તે ઉપદ્રવથી પવન, તડકા કે આગ સહન કરી શકાતાં નથી તથા તેના ઉપર દ્રેપ રહ્યા કરે છે, એ રોગ પક્ષમકેપ કહેવાય છે. (આ સન્નિપાતજન્ય અને યાધ્ય છે.) ૨૪

અધ્યાય ૪ થો

ઉપક્રમ

અથાતઃ શુક્લગતરોગવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ । યથોવાચ મમવાન ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'શુક્લગતરોગ-

વિજ્ઞાનીય' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિ-

એ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

સકેદ ડોળામાં થતા અગિયાર રોગો

પ્રસ્તારિશુક્લગતજાધિમાંસ-

સ્નાય્વર્મસંજ્ઞાઃ સ્વલુ પચ્ચ રોગાઃ ।

સ્યુઃ શુક્તિકા ચાર્જુનપિષ્કૌ ચ

જાલં શિરાણં પિઢકાશ્ચ યાઃ સ્યુઃ ॥

રોગા વલાસગ્રથિતેન સાર્દ-

મેકાદશાક્ષોઃ સ્વલુ શુક્લમાગે ॥૨॥

પ્રસ્તાર્યર્મ, શુક્લાર્મ, શોણિતાર્મ, અભિ-

માંસાર્મ, સ્નાય્વર્મ, શુક્તિકા, અર્બુન, પિષ્ક, શિરાબલ, શિરાપિડકા અને વલાસગ્રથિત; એ

અગિયાર રોગો આંખોના સકેદ ડોળામાં થાય છે.

પ્રસ્તાર્યર્મનાં લક્ષણો

પ્રસ્તારિ ગ્રથિતમિદાર્મ શુક્લમાગે

વિસ્તીર્ણં તલુ રુધિરપ્રમં સનીલમ્ ॥૩॥

સકેદ ડોળા ઉપર મૂંઠાયેલું, વિસ્તીર્ણ,

પાતળું, લોહી જવી પ્રભાવાળું અને કાંઈક

કાળાશવાળું, વધેલું માંસ થાય છે, તે પ્રસ્તાર્યર્મ

કહેવાય છે. (આ સન્નિપાતજન્ય તથા સાધ્ય છે.)

શુક્લાર્મનાં લક્ષણો

શુક્લાશ્ચં સદુ કચયન્તિ શુક્લમાગે

સથેતં સમમિદં વર્દતે ચિરેણ ॥૪॥

સકેદ ડોળા ઉપર દોમળ, કાંઈક સકેદ અને

સમસ્થિતિવાળું માંસ ઉત્પન્ન થાય છે અને લાંબે

કાળે વૃદ્ધિ પામે છે, એ શુક્લાર્મ કહેવાય છે.

(આ કક્ષજન્ય અને સાધ્ય છે.) ૪

શોણિતાર્મનાં લક્ષણો

યન્માંસં પ્રચયમુપૈતિ શુક્લમાગે

પર્વામં તદુપદિશન્તિ લોહિતાર્મ ॥૫॥

સકેદ ડોળા ઉપર રાતા કમળના જવી

૧ સકેદ ડોળામાં થતા નેત્રરોગના સંપ્રાપ્તિ, લક્ષણાદિ

વિશેષો.

પ્રભાવાણું જે કામળ માંસ જમા થાય છે, તે શોણિતાર્મ કહેવાય છે. (આ રુધિરજન્ય અને સાધ્ય છે.) ૫

અધિમાંસાર્મનાં લક્ષણે।

વિસ્તીર્ણ મૃદુ વહુલં યકૃત્પ્રકાશં

શ્યાવં વા તદધિકમાંસજાર્મ વિદ્યાત્ ॥૬॥

સફેદ ડોળા ઉપર કામળ, જડું, પહોળું અને થોડું કાળાશ સહિત રતાશવાણું અથવા કાળાશવાણું માંસ વૃદ્ધિ પામે છે તે અધિ-માંસાર્મ કહેવાય છે. (આ સન્નિપાતજન્ય અને સાધ્ય છે.) ૬

સ્ત્રાવ્યર્મનાં લક્ષણે।

શુક્લે યત્પિશિતમૃપૈતિ ઘૃદ્ધિમેત-

ત્ત્વાચ્ચર્મૈત્યભિપઠિતં ચરં પ્રપાણ્ડુ ॥૭॥

સફેદ ડોળા ઉપર કઠણ, ખરસટ અને અત્યંત દ્રીકા વર્ણવાણું જે માંસ વધે છે, તે સ્ત્રાવ્યર્મ કહેવાય છે. (આ સન્નિપાતજન્ય અને સાધ્ય છે.) ૭

શુક્તિકાનાં લક્ષણે।

શ્યાવાઃ સ્યુઃ પિશિતનિમાસ્તુ વિન્દુવો યે

શુક્લ્યામાઃ સિતનયને સ શુક્તિસંઘઃ ॥૮॥

સફેદ ડોળા ઉપર કાંઈક કાળાશવાળાં, માંસ જેવાં અને છીપની પેઠે કાંઈક લાંબાં જે સફેદ બિંદુઓ થાય છે, તે શુક્તિકા કહેવાય છે. (આ પિત્તજન્ય અને સાધ્ય છે.) ૮

અબ્જુનનાં લક્ષણે।

एको यः शशरुधिरोपमस्तु विन्दुः

शुक्लस्थो भवति तमर्जुनं वदन्ति ॥ ९ ॥

સફેદ ડોળા ઉપર સસલાના લોહી જેવું રાતું જે એક બિંદુ થાય છે, તે અબ્જુન કહેવાય છે. (આ રુધિરજન્ય અને સાધ્ય છે.) ૯

પિષ્ટકનાં લક્ષણે।

उत्सन्नः सलिलनिमोऽथ पिष्टशुक्लो

विन्दुर्यः स भवति पिष्टकः सुवृत्तः ॥ १० ॥

સફેદ ડોળા ઉપર જીંચું, ચોખાના લોટ જેવું સફેદ, ગોળ અને પાણી જેવું આછું જે બિંદુ થાય છે, તે પિષ્ટક કહેવાય છે. (આ કંઠજન્ય અને સાધ્ય છે.) ૧૦

શિરાબલનાં લક્ષણે।

जालाभः कठिनशिरो महान्सरक्तः

संतानः स्मृत इह जालसंज्ञितस्तु ॥ ११ ॥

સફેદ ડોળા ઉપર બળા જેવો, કઠણ શિરા-ઓવાળો, મોટો અને રતાશવાળો શિરાઓનો જે જથ્થો થાય છે, તે શિરાબલ કહેવાય છે. (આ રુધિરજન્ય અને સાધ્ય છે.) ૧૧

શિરાપિડકાનાં લક્ષણે।

शुक्लस्थाः सितपिडकाः शिरावृता या-

स्ता विद्यादसितसमीपजाः शिराजाः ॥ १२ ॥

સફેદ ડોળામાં કાળા ડોળાની નજદીક શિરાઓથી વીંટાયેલી જે સફેદ ફોડલીઓ થાય, તે શિરાપિડકા કહેવાય છે. (આ સન્નિપાતજન્ય અને સાધ્ય છે.) ૧૨

બલાસમ્રથિતનાં લક્ષણે।

कांस्याभो भवति शिरावृतः सिते यो

विन्दुर्वा स तु निरुजो बलासकाख्यः ॥

સફેદ ડોળા ઉપર કાંસાના જેવી પ્રભાવાણું, શિરાઓથી વીંટાયેલું, પાણીના બિંદુ જેવું કાંઈક જીંચું અને વેદના વગરતું જે બિંદુ થાય છે, તે બલાસમ્રથિત કહેવાય છે. (આ કંઠજન્ય અને સાધ્ય છે.) ૧૩

અધ્યાય ૫ મો.

ઉપક્રમ

अथातः कृष्णगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'કૃષ્ણગતરોગ-વિજ્ઞાનીય' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે

૧ કાળા ડોળામાં થતા રોગોના લક્ષણો તથા સાધ્યતાધ્યપણ જણાવવા વિશેનો.

આપ્પાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્ય-
તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

કાળા ડોળામાં થતા ચાર રોગો

યત્સવ્રણં શુક્રમથાવ્રણં વા

પાકાત્યયથાપ્યજકા તથૈવ ।

ચત્વાર एतेऽभिहिता विकाराः

कृष्णाश्रयाः संग्रहतः पुरस्तात् ॥२॥

સત્રણશુક્ર, અત્રણશુક્ર, અક્ષિપાકાત્યય અને
અજકાબત એ ચાર રોગો કાળા ડોળામાં ઉત્પન્ન
થાય છે, કે જેઓ વિષે આ તંત્રના પહેલા અધ્યાય-
ના ૨૩ માં વિષયમાં સંક્ષેપથી કહ્યું છે. ૨

સત્રણશુક્રનાં લક્ષણો

निमग्नरूपं हि भवेत्तु कृष्णे

सूच्येव विद्धं प्रतिभाति यद्वै ।

सावं सवेदुष्णमतीव रुक्च

तत्સવ્રણં શુક્રમુદાહરન્તિ ॥૩॥

જે ફૂલું કાળા ડોળામાં ડૂબેલા રૂપવાળું હોય
અર્થાત્ થોડું દેખાતું હોય, બહુ સાંધથી વીધા-
યેલું હોય એવું લાગે, નિરંતર જાના જળને સ્વપતું
હોય અને અત્યંત વેદનાવાળું હોય, તે સત્રણ-
શુક્ર કહેવાય છે. (આ રુધિરજન્ય અને ધણું
કરીને અસાધ્ય છે.) ૩

સત્રણશુક્ર સાધ્ય તથા અસાધ્ય કયું ?

दृष्टेः समीपे न भवेत्तु यच्च

न चावगाढं न च संसवेद्धि ।

अवेदनावन्न च युग्मशुक्रं

तत्सिद्धिमाप्नोति कदाचिदेव ॥४॥

જે સત્રણશુક્ર ક્રીડીના સમીપમાં ન હોય,
જાંડું ન હોય, અત્યંત સાવવાળું ન હોય, વેદના
પગરતું હોય અને એક જ હોય, તે કોઈ સમયે
સાધ્ય થાય છે; પણ જે સત્રણશુક્ર ક્રીડીના સમીપ-
માં, જાંડું, વેદનાવાળું, અત્યંત સાવવાળું અને
એકરૂપ હોય તે કદી સાધ્ય થતું નથી. ૪

અત્રણશુક્રનાં લક્ષણો તથા સાધ્યતા

सितं यदामात्यसितप्रदेशे

स्यन्दात्मकं नातिरुग्मश्रुयुक्तम् ।

वैहायसात्पाश्र्वादलानुकारि

तदव્રણं साध्यतमं वदन्ति ॥५॥

કાળા ડોળામાં અભિધ્યંદથી (અભિધ્યંદનાં
લક્ષણો આ પછીના અધ્યાયમાં કહેવાશે, તેથી)
થયેલું જે ફૂલું આકાશમાં રહેલા વાદળાના નાના
ટુકડા જેવું સફેદ દેખાતું હોય, અત્યંત પીડા-
વાળું ન હોય અને અશ્વગ્નેથી યુક્ત હોય, તે
અત્રણશુક્ર કહેવાય છે. આલું અત્રણશુક્ર અત્યંત
સાધ્ય છે એમ કહેવાય છે. (એકે નેત્રના સ્થળા
રોગો અભિધ્યંદથી થાય છે, તોપણ આ ફૂલું
તો અભિધ્યંદથી જ થાય છે, એવો નિયમ બજાવ-
વા 'અભિધ્યંદથી થયેલું' એ વિશેષણ આપ્યું
છે; આ રુધિરજન્ય છે.) ૫

અત્રણશુક્ર સાધ્ય છતાં કષ્ટસાધ્ય પણ છે

गम्भीरजातं बहलं च शुक्रं

चिरोत्थितं चापि वदन्ति कृच्छ्रम् ॥

જે અત્રણશુક્ર જાંડું, બહુ અને લાંબા
કાળથી થયેલું હોય, તે કષ્ટસાધ્ય પણ કહેવાય છે. ૬

અત્રણશુક્રની અમુક સ્થિતિ અસાધ્ય છે

विच्छिन्नमध्यं पिशितावृतं वा

चलं शिरासक्तमदृष्टिकृच्च ।

द्वित्वगतं लोहितमन्ततश्च

चिरोत्थितं चापि विवर्जनीयम् ॥

उष्णाश्रુपातः पिडका च कृष्णे

यस्मिन्भवेन्मुद्गनिभं च शुक्रम् ।

तदप्यसाध्यं प्रवदन्ति केचि-

दन्ये च यत्तित्तिरिपक्षतुल्यम् ॥७॥

જે અત્રણશુક્ર માંસ વીંખાઈ જવાથી જાંડા
મધ્યવાળું કે મધ્યમાં છિદ્રવાળા જેવું હોય અથવા
માંસથી વીંટાયેલું, ચંચળ, શિરામાં લાગી રહેલું,

પદાર્થો ન દેખાય એવું, બે પટલોમાં પહેંચેલું, છેડામાં રાતું અને લાંબા કાળથી થયેલું હોય, તે અસાધ્ય છે; માટે તેની ચિકિત્સા કરવી નહિ. (માત્ર બે પટલોમાં પહેંચેલું કે લાંબા કાળથી થયેલું હોય, તે કષ્ટસાધ્ય છે; આમ છતાં ઉપર કહેલાં વિશેષણોવાળું હોય, તે અસાધ્ય છે.) કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે, 'જે નેત્રમાંથી જાનાં આંસુઓ પડતાં હોય, ફોડલી થઈ હોય અને ફૂલું મગ જેવા આકારવાળું હોય, તે તે પણ અસાધ્ય છે.' ખીજા કેટલાક આચાર્યો તે એમ કહે છે કે, 'તેતરની પાંખ જેવું થઈ ગયું હોય, તે અપ્રણ-શુક પણ અસાધ્ય થાય છે.' ૭

અક્ષિપાકાત્યયનાં લક્ષણો

સંછાદ્યતે શ્વેતનિમેન સર્વ-

દોષેણ યસ્યાસિતમણ્ડલં તુ ।

તમક્ષિપાકાત્યયમક્ષિકોષ-

સમુત્થિતં તીવ્રરુજં વદન્તિ ॥ ૮ ॥

અભિષ્યંદથી ઉત્પન્ન થયેલું, તીવ્ર વેદના-વાળું અને જમાં સર્વ દોષોએ ઉત્પન્ન કરેલા સફેદ જેવા આકારથી કાળો ડોળો સારી પેઠે ઢંકાઈ ગયો હોય, એવું જે આંખનું દરદ થાય છે, તેને અક્ષિપાકાત્યય કહે છે. (આ સન્નિપાત-જન્ય અને અસાધ્ય છે.) ૮

અજઞ્ઞાન્નતનાં લક્ષણો

અજાપુરીપપ્રતિમો રુજાવાન્

સલોહિતો લોહિતપિચ્છિલામ્નઃ ।

વિદાર્ય કુષ્ણં પ્રચયોઽમ્યુષૈતિ

તં ચાજકાજાતમિતિ વ્યવસ્યેદ ॥ ૯ ॥

ખરીની લીંદી જેવી, પીડાવાળી, કાંઈક રતાશવાળી અને લાલ તથા ચીકણાં અશ્રુવાળી જે જાંચાઈ, કાળા ડોળાને ચીરીને પ્રાપ્ત થાય છે, તે અજઞ્ઞાન્નત કહેવાય છે. (આ જાંચાઈ મેદની થાય છે, એમ સમજવું; કારણ કે વિદેહ

રાજાએ જાંચાઈની ઉત્પત્તિ ત્રીજા પટલમાં કહેલી છે. આ રુધિરજન્ય અને અસાધ્ય છે.) ૯

અધ્યાય ૬ હો

ઉપક્રમ

અથાતઃ સર્વગતરોગવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં વ્યા-
ખ્યાસ્યામઃ । યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'સર્વગતરોગ-વિજ્ઞાનીય' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧ નેત્રના સત્તર રોગો અને અભિષ્યંદોની ચિકિત્સા.

સ્પન્દાસ્તુ ચત્વાર ઇહોપદિષ્ટા-

સ્તાવન્ત એવં તથાધિમન્થાઃ ।

શોકાન્વિતોઽશોકપ્રુતશ્ચ પાકા-

વિત્યેવમેતે દશ સમ્પ્રદિષ્ટાઃ ॥

હતાધિમન્થોઽનિલપર્યયશ્ચ

શુષ્કાક્ષિપાકોઽન્યત એવ વાતઃ ।

દૃષ્ટિસ્થામ્લાધ્યુપિતા શિરાણા-

મુત્પાતહર્ષાવપિ સર્વભાગાઃ ॥

પ્રાયેણ સર્વે નયનામયાસ્તે

મવન્ત્યભિષ્યન્દનિમિત્તમૂલાઃ ।

તસ્માદભિષ્યન્દમુદીર્યમાણ-

મુપાચરેદાશુ હિતાય ધીમાન્ ॥ ૨ ॥

વાતાભિષ્યંદ, પિત્તાભિષ્યંદ, કફાભિષ્યંદ,

રક્તાભિષ્યંદ, વાતાધિમંથ, પિત્તાધિમંથ, કફાધિ-

મંથ, રક્તાધિમંથ, સરોક્ષપાક, અરોક્ષપાક, હતા-

ધિમંથ, વાતપર્યય, શુષ્કાક્ષિપાક, અન્યતોવાત,

અમ્લાધ્યુપિત, શિરોત્પાત અને શિરાહર્ષ, એ

સત્તર રોગો સઘળાં નેત્રમાં થાય છે. સઘળા નેત્ર-

રોગો ધણું કરીને અભિષ્યંદથી થાય છે; માટે

યુક્તિમાન વૈદે ઉત્પન્ન થતા અભિષ્યંદોની તુરત

૧ સઘળા નેત્રમાં થતા રોગોનાં નામો તથા લક્ષણો જણાવવા વિશેષ.

જ ચિકિત્સા કરવી એઈએ, જેથી હિત થાય. ૨
વાતાભિષ્યંદનાં લક્ષણે।

નિસ્તોદનં સ્તમ્ભનરોમહર્ષ-
સદ્વર્ષપારુણ્યશિરોઽમિતાપાઃ ।

વિગુષ્કભાવઃ શિશિરાશ્રુતા ચ
વાતામિષ્ણે નયને ભવન્તિ ॥ ૩ ॥

સોથ વડે ભોંકાયા જેવી વ્યથા, સ્તબ્ધતા,
રૂંવાડાંઓતું ઊછું થવું, નેત્રોતું ઠરઠરીથી યુક્ત
હોવાપણું, નેત્રોની રક્ષતા, માથામાં વ્યથા,
નેત્રોતું ચીપડાથી રહિતપણું અને અશ્રુઓની
ટાઢાશ; એટલાં ચિહ્નો થયાં હોય, તો બાણુવું
કે નેત્રમાં વાતાભિષ્યંદ થયો છે. (આ વાયુ-
જન્ય અને સાધ્ય છે.) ૩

પિત્તાભિષ્યંદનાં લક્ષણે।

દાહપ્રપાકૌ શિશિરામિનન્દા
ધૂમાયનં વાષ્પસમુચ્છયથ ।

ઉષ્ણાશ્રુતા પીતકનેત્રતા ચ
પિત્તામિષ્ણે નયને ભવન્તિ ॥ ૪ ॥

નેત્રમાં બળતરા તથા પાકવું, શીતળ પદા-
ર્યોની ઇચ્છા, નેત્રમાંથી બાણે ધુમાડા નીકળતા
હોય એવું બાણુવું, આંસુઓનો અતિસ્રાવ, ઊનાશ
અને નેત્રોની પીળાશ, એ ચિહ્નો ઉપરથી બાણુવું
કે નેત્રમાં પિત્તાભિષ્યંદ થયો છે. (આ પિત્ત-
જન્ય અને સાધ્ય છે.) ૪

કફાભિષ્યંદનાં લક્ષણે।

ઉષ્ણામિનન્દા ગુરુતાશિશોફઃ
કઙ્ક્રપ્પદેહૌ સિતતાતિશૈલ્યમ્ ।

સ્રાવો મુદ્ધુઃ પિચ્છિલ એવ ચાપિ
કફામિષ્ણે નયને ભવન્તિ ॥ ૫ ॥

ઊના પદાર્યોની ઇચ્છા, ભારેપણું, આંખોમાં
સોએ, ખરબ, ચીપડાઓથી ખરડાયેલાપણું,
સફેદાઈ, અત્યંત શીતળતા અને વારંવાર ચીકણો
સાવ, એ ચિહ્નો ઉપરથી બાણુવું કે નેત્રમાં

કફાભિષ્યંદ થયો છે. (આ કફજન્ય તથા
સાધ્ય છે.) ૫

રક્તાભિષ્યંદનાં લક્ષણે।

તામ્રાશ્રુતા લોહિતનેત્રતા ચ
રાગ્ન્યઃ સમન્તાદતિલોહિતાથ ।

પિત્તસ્ય લિઙ્ગાનિ ચ યાનિ તાનિ
રક્તામિષ્ણે નયને ભવન્તિ ॥ ૬ ॥

આંસુઓની રતાશ, નેત્રોની લાંલાશ, નેત્રમાં
ચોતરડું અત્યંત રાતી રેખાઓ અને ઉપરના
ચોથા વિપયમાં કહેલાં પિત્તાભિષ્યંદનાં લક્ષણે,
એ ચિહ્નો ઉપરથી બાણુવું કે નેત્રમાં રક્તા-
ભિષ્યંદ થયો છે. (આ રુધિરજન્ય તથા સાધ્ય છે.)

ચારે અધિમથા અભિષ્યંદથી થાય છે

વૃદ્ધૈરેતૈરમિષ્ણન્દૈર્નરાણામક્રિયાવતામ્ ।

તાવન્તસ્ત્રધિમન્યાઃ સ્યુર્નયને તીવ્રવેદનાઃ ॥ ૭ ॥

જે સાણસો અભિષ્યંદોની ઉપર ઔષધોદિ
ઉપચારો ન કરે, તેઓને એ અભિષ્યંદોની વૃદ્ધિ
થતાં આંખોમાં તીવ્ર વેદનાવાળા ચાર અધિમથા
થાય છે. (વાતાભિષ્યંદની વૃદ્ધિથી વાયુ સંબંધી
તીવ્ર વેદનાઓવાળો વાતાધિમથ થાય છે, પિત્તા-
ભિષ્યંદની વૃદ્ધિથી પિત્ત સંબંધી તીવ્ર વેદનાઓ-
વાળો પિત્તાધિમથ, કફાભિષ્યંદની વૃદ્ધિથી કફ
સંબંધી તીવ્ર વેદનાઓવાળો કફાધિમથ અને
રક્તાભિષ્યંદની વૃદ્ધિથી રુધિર સંબંધી તીવ્ર
વેદનાઓવાળો રક્તાધિમથ થાય છે.) ૭

સઘળા અધિમથાનાં સામાન્ય લક્ષણે।

ઉત્પાઘ્યત્ત્વં ઇવાત્યર્થં નેત્રં નિર્મથ્યતે તથા ।

શિરસોઽર્ધ્વં તુ તં વિદ્યાદધિમન્યં સ્વલક્ષણેઃ ॥ ૮ ॥

જે અધિમથ જે અભિષ્યંદથી થયો હોય,
તે અધિમથમાં તે અભિષ્યંદનાં લક્ષણો હોવા
ઉપરાંત નેત્ર અને અરધું માથું બાણે અત્યંત ઉખેડી
કે ફાડી નાખવામાં આવતું હોય તથા અત્યંત મથી
નખાતું હોય એવી વેદના થાય છે. (માથાનો અરધો

ભાગ તથા નેત્ર બંધે ઉખેડી, ફાડી કે મથી નખાતાં
હોય, એવી વેદના થવી, એટલી અભિધ્યેયથી
અધિમંથોની બુદ્ધિ છે. આ બુદ્ધિ પ્રકારની
વેદનારૂપ લક્ષણ, ચારે અધિમંથોમાં સરખાં છે.
માથાના અર્ધભાગમાં વેદના વ્યાધિના પ્રભાવથી
થાય છે એમ સમજવું.) ૮

વાતાધિમંથનાં ખાસ લક્ષણે

નેત્રમુત્પાદ્યતં ઇવ મધ્યતેઽરણિવચ્ચ યત્ ।
સદ્વર્પતોદનિર્મેદમાસંસંઘમાવિલમ્ ॥
કુચ્ચનાસ્ફોટનાધ્માનવેપયુવ્યથનંયુતમ્ ।
શિરસોઽર્ધ્વં ચ યેન સ્યાદધિમન્યઃ સ મારુતાત્ ॥

નેત્ર બંધે ઉખેડી નખાતું હોય તથા અરણી-
ની પેઠે મથાતું હોય એવી વેદના થાય, તેમજ
બંધે કંઠકરીઓથી યુક્ત થયું હોય તેમ પીડાય,
સોય વડે ભોંકાયા જેવી વ્યથાથી તથા ભેદાયા
જેવી વ્યથાથી યુક્ત થાય, માંસના સોજવાળું
થાય તથા મલિન થઈ બળ અને અરધું માથું
સંકાચાવા જેવી વ્યથાથી, ફાટથી, સોજના જેવી
વ્યથાથી, ઠંપથી તથા એવા જ પ્રકારની વાતજન્ય
વ્યથાઓથી યુક્ત થયું હોય, તો બળુવું કે વાતા-
ધિમંથ થયો છે. (આ વાયુજન્ય તથા સાધ્ય છે.)

પિત્તાધિમંથનાં ખાસ લક્ષણે

રક્તરાજિચિતં સ્નાયિ વહ્નિનેવાવદહતે ।
યકૃત્પિન્ડોપમં દાહિ ક્ષારેણાક્તમિવ શ્વતમ્ ॥
પ્રપક્વોચ્છૂનવર્ણાન્તં સસ્વેદં પીતદર્શનમ્ ।
મૂર્છાશિરોદાહયુતં પિત્તેનાદ્યધિમન્યિતમ્ ॥૧૦॥

નેત્ર રાતી રેખાઓથી વ્યાપ્ત થાય, સ્વપ્ના
કરે, બંધે અશિથી દાહ પામતું હોય એવું જણાય,
જમણા પડખાની માંઠના પિંડ જેવું થઈ બળ,
ક્ષારથી ખરડાયેલા જમ્બની પેઠે બળતરાથી યુક્ત
થાય, છેડાઓમાં પાક તથા સોજથી યુક્ત થાય,
પાક તથા બડા વર્ણવાળું થઈ બળ, સ્વેદવાળું
થઈ બળ, સઘળા પદાર્થોને પીળા પીળા બોયા
કરે, મૂર્છા આવે તથા માથામાં દાહ થાય,

તો બળુવું કે, પિત્તાધિમંથ થયો છે. (આ
પિત્તજન્ય તથા સાધ્ય છે.) ૧૦

કંફાધિમંથનાં ખાસ લક્ષણે

શોફવન્નાતિસંઘં સ્નાવકઙ્ક્રસમન્વિતમ્ ।
ઐત્યગૌરવપૈચ્છિલ્યદૂપિકાહર્ષણાન્વિતમ્ ॥
રૂપં પશ્યતિ દુઃસ્વેન પાંશુપૂર્ણમિવાવિલમ્ ।
નાસાધ્માનશિરોદુઃસ્વયુતં શ્લેષ્માધિમન્યિતમ્ ॥

નેત્ર સોજવાળું, કાંઈક ઓછી ઉચતાવાળું,
સ્રાવવાળું, ખરજવાળું, શીતળતાવાળું, ભારેપણ-
વાળું, ચીકાશવાળું, ચીપડાઓવાળું, ફૂલી ગયેલા
જેવું, બંધે રજથી ભરપૂર થઈ ગયું હોય એવું,
મલિન તથા સઘળા પદાર્થોનાં રૂપોને માંડ માંડ
દેખે એવું થઈ બળ અને નાક ફૂલી બળ તથા
માથામાં ફાટ વગેરે વેદના થાય, તો બળુવું કે
કંફાધિમંથ થયો છે. (આ કંફજન્ય તથા
સાધ્ય છે.) ૧૧

રક્તાધિમંથનાં ખાસ લક્ષણે

બન્ધુજીવપ્રતીકાશં તામ્યતિ સ્પર્શનાક્ષમમ્ ।
રક્તસ્રાવં સનિસ્તોદં પશ્યત્યગ્નિનિભા દિશઃ ॥
રક્તમગ્નારિષ્ટવચ્ચ કૃષ્ણભાગથ્ચ લક્ષ્યતે ।
યદીક્ષં રક્તપર્યન્તં તદ્રક્તેનાધિમન્યિતમ્ ॥૧૨॥

નેત્ર બપોરિયાના ફૂલ જેવું થઈ બળ,
પ્લાનિ પામે, સ્પર્શ સહન કરી શકે નહીં, રાતા
સ્રાવને સ્વપ્ના કરે, ભોંકાયા જેવી વ્યથાથી યુક્ત
રથા કરે, સઘળી દિશાઓને અગ્નિ જેવી દેખે,
દીપ્ત થઈ બળ તથા રાતા છેડાઓવાળું થઈ બળ
અને કાળો ડાળો રુધિરમાં ફૂટેલા અરીઠા જેવો
દેખાય, તો બળુવું કે રક્તાધિમંથ થયો છે.
(આ રુધિરજન્ય તથા સાધ્ય છે.) ૧૨

અધિમંથોના ઉપચારોમાં બૂલદી દષ્ટિનાશ

હન્યાદ્દૃષ્ટિં સમ્રાત્રાત્કફોત્થો-

ધ્વીમન્યોઽમુક્સમ્ભવઃ પશ્ચરાત્રાત્ ।

પદ્મત્રાદ્વા મારુતોત્થો નિહન્યા-

ન્મિથ્યાચારાત્પૈત્તિકઃ સઘ એવ ॥૧૩

એ વેધની કે રોગીની બૃહથી ખોટા ઉપ-
ચાર થાય, તો ક્ષધિમંથ સાત રાતમાં, રક્તા-
ધિમંથ પાંચ રાતમાં, વાતાધિમંથ છ રાતમાં
અને પિત્તાધિમંથ ત્રણ રાતમાં, દષ્ટિને હણી
નાખે છે. ૧૩

સશોફપાકનાં લક્ષણે।

કષ્ઠપદેહાશ્રુયુતઃ પક્ષોદુસ્વરસન્નિમઃ ।

દાહસંહર્ષતામ્રત્વશોફનિસ્તોદગૌરવૈઃ ॥

જુષ્ટો મુદુઃ સ્વેચ્છાસ્રમુષ્ણશીતં સપિચ્છિલમ્ ।

સંરમ્મી પચ્યતે યઞ નેત્રપાકઃ સશોફકઃ ॥૧૪॥

એ નેત્ર ખરજથી યુક્ત, ચીપડાથી ખરડાયેલ,
અશ્રુઓથી યુક્ત, પાકેલાં જાંખરાનાં ફળ જેવું
રાતું, સોજવાળું, બળતરાવાળું, ફૂલી ગયેલા જેવું,
રતાશથી યુક્ત, સોજમાં ભેંકાયા જેવી વ્યથાથી
યુક્ત, ભારેપણવાળું, વારંવાર જાનાં, ઠાઠાં તથા
ચીકણાં આંસુને સ્વપ્ના કરતું હોય અને પાક-
વાળું થઈ ગયું હોય, તો બાણુવું કે સશોફપાક
થયો છે (આ સન્નિપાતજન્ય અને સાધ્ય છે.)

અશોફપાકનાં લક્ષણે।

શોફહીનાનિ લિઙ્ગાનિ નેત્રપાકેત્વશોફજે ॥૧૫॥

ઉપર કહેલાં સશોફપાકનાં સધળાં લક્ષણે।

યથાં હોય પણ કેવળ સોજ ન થયો હોય, તો
બાણુવું કે અશોફપાક થયો છે. ૧૫

હતાધિમંથનું લક્ષણ

ઉપેક્ષણાદક્ષિ યદાધિમન્થો

વાતાત્મકઃ શોપયતિ પ્રસહ્ન ।

રુજામિત્રગ્રામિરસાંધ્ય ઇષ

હતાધિમન્થો ગદિતો ગદો દ્વિ ॥

અન્તઃ શિરાણાં શ્વસનઃ સ્થિતો દષ્ટિં પ્રતિક્ષિપન્ ।

હતાધિમન્થં જનયેત્તમસાધ્યં વિદુર્બુધાઃ ॥૧૬॥

વાતાભિધ્યંદથી થયેલો અધિમંથ, યોગ્ય

ઉપચારોની ઉપેક્ષા કરવાથી જ્યારે ઉત્ર વેદનાઓ

કરી આંખને બળાત્કારે સૂકવી નાખી નહ કરે

છે, ત્યારે એ અધિમંથ હતાધિમંથ કહેવાય છે
અને જે અધિમંથ થતાં શિરાઓની અંદર રહેલો
વાયુ ઉત્ર વેદનાઓ કરીને આંખને ખહાર કાઢી
નાખે છે, એ અધિમંથ પણ હતાધિમંથ કહે-
વાય છે. (આ બંને પ્રકારનો અધિમંથ વાયુ-
જન્ય અને અસાધ્ય છે.) ૧૬

વાતપર્યાયનાં લક્ષણે ।

પદ્મદ્વયાશ્વિષ્ણુવમાશ્રિતસ્તુ

યત્રાનિલઃ સંચરતિ પ્રદુષ્ટઃ ।

પર્યાયશ્ચાપિ રુજઃ કરોતિ

તં વાતપર્યાયમુદાહરન્તિ ॥૧૭॥

એ પાંપણો, નેત્રો તથા ભમરોમાં રહેલો
કુદ વાયુ, એ પાંપણો વગેરેમાં ફરી ફરીને ઠાઈ
સમયે પાંપણોમાં, ઠાઈ સમયે નેત્રોમાં અને ઠાઈ
સમયે ભમરોમાં અનેક પ્રકારની તીવ્ર વેદનાઓ
ઉત્પન્ન કરે છે, એ રોગ વાતપર્યાય કહેવાય છે.
(આ વાયુજન્ય અને સાધ્ય છે.) ૧૭

શુષ્કાક્ષિપાકનાં લક્ષણે।

યત્કૃણિતં દારુણરૂક્ષવર્ત્મ

સંદહ્યતે ચાવિલદર્શનં યત્ ।

સુદારુણં યત્પ્રતિવોધને ચ

શુષ્કાક્ષિપાકોપહતં તદક્ષિ ॥૧૮॥

પાંપણો દારુણ તથા રૂક્ષ થઈ બંધ, આંખ
સંકોચાયેલી રહે, બળતરા થાય, આંખથી ન
દેખાય તે મેલું જ દેખાય અને ઉધાડવાના સમય-
માં આંખ અત્યંત નિહૃત દેખાય, એ રોગ
શુષ્કાક્ષિપાક કહેવાય છે. (આ વાયુજન્ય
અને સાધ્ય છે.) ૧૮

અન્યતોષાતનાં લક્ષણે।

યસ્યાવદૂર્ણશિરોહનુસ્યો

મન્યાગતો વાપ્યનિલોજ્વલતો વા ।

કુર્યાદ્વિજોતિ ધ્રુવિ લોચને વા

તમન્યતોવાતમુદાહરન્તિ ॥૧૯॥

ધાંટામાં, કાનમાં, માથામાં, હડપચીમાં, બોચીમાં કે પીઠ વગેરે બીજા સ્થળમાં રહેલો દુષ્ટ વાયુ ભર અથવા નેત્રમાં અત્યંત વેદના ઉત્પન્ન કરે છે, એ રોગ અન્યતોવાત કહેવાય છે. (આ વાયુજન્ય છે તેમ જ અન્ય સ્થળમાં રહેલો દુષ્ટ વાયુ અન્ય સ્થળમાં વેદના ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી આ રોગનું 'અન્યતોવાત' એ નામ સાર્થક છે.) ૧૯

અમ્લાધ્યુપિતનાં લક્ષણે

અમ્લેન મુક્તેન વિદાહિના વા
સંછાદ્યતે સર્વતઃ એવ નેત્રમ્ ॥૧૧૨॥
શોફાન્વિતં લોહિતકૈઃ સનીલૈ-

રેતાદ્ગમ્લાધ્યુપિતં વદન્તિ ॥૨૦॥

અત્યંત ખાટું અથવા વિદાહી અન્નાદિક ખાવામાં આવતાં નેત્ર કાંઈક કાળાશવાળી રતાશથી ચોમેર ઢંકાઈ જાય છે અને સોજવાળું થાય છે, એ રોગ અમ્લાધ્યુપિત કહેવાય છે. (આ પિત્તજન્ય અને સાધ્ય છે.) ૨૦

શિરોત્પાતનાં લક્ષણે

અવેદના વાપિ સવેદના વા
યસ્યાશિરાજ્યો હિ ભવન્તિ તામ્રાઃ ।

મુહુર્વિરજ્યન્તિ ચ તાઃ સમન્તાદ્

વ્યાધિઃ શિરોત્પાત ઇતિ પ્રદિપ્તઃ ॥૨૧॥

નેત્રની શિરાઓ વેદના વગરની અથવા વેદનાવાળી રહી રાતી થઈ જાય અને વળી વારંવાર ચોમેર વિકૃત વર્ણવાળી થઈ જાય, એ રોગ શિરોત્પાત કહેવાય છે. (આ રુધિરજન્ય અને સાધ્ય છે.) ૨૧

શિરાહર્ષનાં લક્ષણે

મોહાચ્છિરોત્પાત ઉપેક્ષિતસ્તુ

જાયેત રોગસ્તુ શિરાપ્રહર્ષઃ ।

તામ્રાચ્છમસં સવતિ પ્રગાઠં

તથા ન શક્નોત્યભિવીક્ષિતું ચ ॥૨૨॥

એ પ્રમાદથી શિરોત્પાતની ઉપેક્ષા કરવામાં

આવે, તો તે શિરોત્પાતજ શિરાહર્ષ થાય છે; જે શિરાહર્ષ થતાં સતાં તથા આછાં આંસુઓનો અત્યંત સ્રાવ થાય છે અને નેત્રથી બેઠી શકાતું નથી. (આ રુધિરજન્ય અને સાધ્ય છે.) ૨૨

અધ્યાય ૭ મો

ઉપક્રમ

અથાતો દષ્ટિગતરોગવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં વ્યા-
ખ્યાસ્યામઃ । યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥૧॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'દષ્ટિગતરોગ-
વિજ્ઞાનીય' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

આંખની કીકીડું માપ, કારણ તથા લક્ષણ

મહરદલમાત્રાં તુ પશ્ચભૂતપ્રસાદજામ્ ।

સ્વદ્યોતવિસ્ફુલિન્ગામાં સિદ્ધાં તેજોભિરવ્યયૈઃ ॥

અવૃત્તાં પટલેનાક્ષ્ણોર્વાદ્યેન વિવરાકૃતિમ્ ।

શીતસાત્મ્યાં તૃણાં દષ્ટિમાહુર્નયનચિન્તકાઃ ॥૨॥

આંખની કીકી મસૂરની ઢાળ જેવડી છે.

પાંચે મહાભૂતોના સારથી ઉત્પન્ન થયેલી છે, પાંચે મહાભૂતોના સારોવાળી છતાં તેજના અધિક સારથી ગોઠવાયેલી છે, નિમેષો આવે ત્યારે પતંગી ગિયા જેવી લાગે છે, પતંગિયા જેવી છતાં લાંબા કાળ સુધી સ્થિર રહે એવા તેજના સારથી ગોઠવાયેલી હોવાથી દિવસે પણ પ્રકાશિત રહે છે. જેમ પતંગિયું-તેજવાળું છતાં, કોઈને બાળતું નથી, તેમ કોઈને બાળતી નથી. પાંપણે ખુલ્લી હોય, ત્યારે અગ્નિના તણખા જેવી પ્રકાશે છે અને રસ તથા લોહીના આશ્રયથી રહેલા ખડારના પટલથી વીંટાયેલી છે. એ પટલના આછાપણાથી રૂપોનું અહણ કરવામાં તે પ્રહાર પામતી નથી, બાણે છિદ્રવાળી હોય એવા આકારવાળી

૧ કાકીના સ્વરૂપ અને રોગોની સમજણ વિશેનો.

છે, તેને સર્વદા શીત જ અનુકૂળ રહે છે અને તેજેમય છતાં સ્વભાવના બળથી શીત સાથે વિશેષ ધરાવતી નથી; એમ નેત્રના વિષયમાં વિદ્વતા ધરાવનારા શાલામ્બશાસ્ત્રીઓ કહે છે. ૨

દષ્ટિના રોગો તથા લક્ષણો કહેવાની પ્રતિજ્ઞા રોગાંતદાશ્રયાન્વોરાન્યદ્ વપદ્ વ પ્રવક્ષ્યમેહ ।
પટલાનુપ્રવિષ્ટસ્ય તિમિરસ્ય ચ લક્ષણમ્ ॥ ૩ ॥

હવે દષ્ટિમાં પેટેલા દુષ્ટ દોષના સ્વભાવરૂપ તિમિરનું લક્ષણ અને દષ્ટિમાં થતા બાર ભયંકર રોગોનાં લક્ષણો પણ કહીએ છીએ. ૩

પટેલા પટલમાં રહેલા દોષનાં લક્ષણો શિરામિરમિસમ્પ્રાપ્ય વિગુણોમ્યન્તરે મૃશ્મ ॥
પ્રથમે પટલે દોષો યસ્ય દૃશ્યો વ્યવસ્થિતઃ ।
અવ્યક્તાનિ સ રૂપાણિ સર્વાણ્યેવ પ્રપશ્યતિ ॥ ૪ ॥

અત્યંત દુષ્ટ થયેલો દોષ જેની દષ્ટિમાં શિરાઓ દ્વારા અંદર પેટી પહેલા (સોથી અંદરના અસ્થિના આશ્રયે રહેલા) પટલમાં રહ્યો હોય, તે બાણસ સળંગ રૂપેને આંખમાં દેખે છે અને દોષ ઓછો હોય, તો ઠાઈ સમયે સ્પષ્ટ પણ દેખે છે. ૪

બીજા પટલમાં રહેલા દોષનાં લક્ષણો દષ્ટિમૃશ્મં વિઘ્નલતિ દ્વિતીયં પટલં ગતે ।
મથિકા મથકાન્કેશાજ્ઞાલક્રાનીવ પશ્યતિ ।
મળ્ડલાનિ પતાકાથ મરીચીઃ કુળ્ડલાનિ ચ ॥
પરિપ્લવાંશ્ર વિવિધાન્તર્પમશ્રં તમાંસિ વા ।
દૂરસ્થાન્યપિ રૂપાણિ મન્યતે ચ સમીપતઃ ॥
સમીપસ્થાનિ દૂરે ચ દૃષ્ટેર્ગોચરવિશ્રમાત્ ।
યંત્રવાનપિ ચાત્યર્થ સ્પર્શપાશં ન પશ્યતિ ॥ ૫ ॥

દોષ બીજા (મેદના આશ્રયે રહેલા) પટલમાં આવ્યો હોય, તો દષ્ટિ પહેલાંના કરતાં વધારે વિકૃત થઈ જાય છે. એટલે માખીઓ, મચ્છરો તથા વાળેને કરોળિયાએ રચેલાં બળાં એવાં જુએ છે; વર્તુલ પદાર્થો, પતાકાઓ, કિરણો, કેંદ્રો, નક્ષત્રો અને પડછાયા વગેરેના સંચારોને

જાંચે, નીચે, આડા રહેલા તથા અનેક વર્ણોવાળા દેખે છે; વરસાદ, વાદળો તથા અંધકાર ન હોય તો પણ બધું દોષ એવાં જુએ છે; રૂપોતું સાચું ગ્રહણ નહિ કરવારૂપ વિશ્રમ થવાથી દૂર રહેલાં રૂપો સમીપમાં રહેલાં જણાય છે, સમીપમાં રહેલાં રૂપો દૂર રહેલાં દેખાય છે અને અત્યંત યત્ન કર્યા છતાં સોયનું નાકું દેખાતું નથી. ૫

ત્રીજા પટલમાં રહેલા દોષના લક્ષણો ઋર્જ્વં પશ્યતિ નાથસ્તાત્તૃતીયં પટલં ગતે ।
મહાન્ત્યપિ ચ રૂપાણિ ઋઞ્છાદિતાનીવ વાસસા ॥
કર્ણનાસાસિયુક્તાનિ વિપરીતાનિ વીક્ષતે ।
યથાદોષં ચ રજ્યેત દષ્ટિદોષે વલીયસિ ॥
અવસ્થિતે સમીપસ્થં દૂરસ્થં ચોપરિસ્થિતે ।
પાર્શ્વસ્થિતે તથા દોષે પાર્શ્વસ્થાનિ ન પશ્યતિ ॥
સમન્તતઃ સ્થિતે દોષે સઙ્ગુલાનીવ પશ્યતિ ।
દષ્ટિમધ્યગતે દોષે મહદ્દ્રસ્ત્વં ચ પશ્યતિ ॥
દોષે દષ્ટિસ્થિતે તિર્યક્ સે એકં મન્યતે દ્વિધા ।
દ્વિધા સ્થિતે ત્રિધા પશ્યેદ્બ્રહ્મુષા ચાનવસ્થિતે ॥ ૬ ॥

દોષ બીજા (માંસના આશ્રયે રહેલા) પટલમાં આવ્યો હોય, તો જ જાંચે દોષ તે બેવામાં આવે છે, પણ જ નીચે દોષ તે બેવામાં આવતું નથી. જાંચે રહેલાં જ રૂપો બેવામાં આવે છે, તેઓ અત્યંત મોટાં હોય તો પણ બધું વસોથી ઢંકાયેલાં હોય, એવાં બેવામાં આવે છે. કાનવાળાં, નાકવાળાં તથા નેત્રોવાળાં શરીરો બધું કાન, નાક અને નેત્રોથી રહિત હોય એવાં અથવા કાન વગેરેમાં વિકૃતિવાળાં હોય એવાં બેવામાં આવે છે. બે દોષ બળવાન હોય, તો દષ્ટિ દોષના સ્વભાવ પ્રમાણે રંગાઈ જાય છે. દોષ બે નીચેના ભાગમાં રહ્યો હોય તો સમીપમાં રહેલા પદાર્થો, બે જાંચેના ભાગમાં રહ્યો હોય તો દૂર રહેલા પદાર્થો અને દોષ બે બાજુના ભાગમાં રહ્યો હોય તો બાજુમાં રહેલા પદાર્થો

જેવામાં આવતા નથી. દોષ એ ચોમેર રહ્યો હોય તો ઉપર, નીચે તથા બાજુમાં રહેલા પદાર્થો બુદ્ધા બુદ્ધા છતાં પણ મિશ્રિત બનેા જેવામાં આવે છે. દોષ એ દદિના મધ્યમાં રહ્યો હોય, તો મોટા પદાર્થો નાના જેવામાં આવે છે. દોષ એ દદિમાં આડો રહ્યો હોય તો એક પદાર્થ એ પદાર્થો બનેા, દોષ એ દદિના એ ભાગમાં રહ્યો હોય તો એક પદાર્થ ત્રણ પદાર્થો બનેા અને દોષ એ અનિયમિત રીતે રહ્યો હોય તો એક પદાર્થ ઘણા પદાર્થો બનેા દેખાય છે. ૬

ચોથા પટલમાં રહેલા દોષનાં લક્ષણો તિમિરાશયઃ સ વૈ દોષથતુર્યપટલં ગતઃ ।
રુણદ્વિ સર્વતો દદિટિં લિઙ્ગનાશઃ સ ઉચ્યતે ॥
તસ્મિન્નપિ તમોભૂતે નાતિરૂઢે મહાગદે ।
ચન્દ્રાદિત્યો સનકશવાન્તરિક્ષે ચ વિદ્યુતઃ ॥
નિર્મલાનિ ચ તેજાસિ બ્રાજિષ્ણૂનિ ચ પશ્યતિ ।
સ એવ લિઙ્ગનાશસ્તુ નીલિકાકાચસંવ્રિતઃ ॥૭॥

એ એ તિમિરરૂપ દોષ દદિના ચોથા (રુધિર તથા રસના આશ્રયે) પટલમાં આવ્યો હોય, તો તે ચોમેરથી દદિ રોટ્ટી દે છે. એ સમયે તે દોષ નીલિકાકાચ અને લિંગનાશ એ બે નામેવાળો રોગ કહેવાય છે. અંધકારની ઉપમા ધરાવનારો આ મોટો રોગ, અત્યંત વૃદ્ધિ પામ્યો ન હોય ત્યાં સુધી માણસ અંતરિક્ષમાં ચંદ્ર, સૂર્ય, નક્ષત્રો અને વીજળી દેખે છે, (કમ કે અંતરિક્ષ પ્રકાશમય હોવાથી અંધકારનું ભેર ચાલતું નથી.) અગ્નિ વગેરેનાં નિર્મળ તેજને પણ દેખે છે અને રત્નો તથા સુવર્ણ વગેરે પ્રકાશિત પદાર્થોને પણ દેખે છે. (આ રોગ બૂનો થાય ત્યારે એ ચંદ્રાદિક પદાર્થો પણ જેવામાં આવતા નથી.) ૭

વાયુથી થયેલા તિમિરનાં ખાસ લક્ષણો તત્ર વાતેન રૂપાણિ ભ્રમન્તીવ સ પશ્યતિ ।
આવિલાન્યરૂપામાનિ વ્યાવિદ્વાનિ ચ માનવઃ ॥૮॥
રૂપો બણે ભમતાં હોય એવાં, મેલાં,

અરપટ રતાશવાળાં અને વાંકાં જેવામાં આવતાં હોય, તો બણવું કે વાયુથી થયેલું તિમિર છે. ૮

પિત્તથી થયેલા તિમિરનાં ખાસ લક્ષણો પિત્તેનાદિત્યસ્વદ્યોતશક્રચાપતહિદ્ગુણાન્ ।
શિશિર્વર્હવિચિત્રાંશ્ચ નીલકૃષ્ણાંશ્ચ પશ્યતિ ॥૯॥

સૂર્ય, પતંગિયાં, ઇંદ્રધનુષ અને વીજળીનાં રૂપ મોરપીંછ જેવાં વિચિત્ર, લીલાં અને કાળાં દેખે, તો બણવું કે પિત્તથી થયેલું તિમિર છે. ૯

કંકુથી થયેલા તિમિરનાં ખાસ લક્ષણો ગૌરચામરગૌરાણિ શ્વેતાભ્રપ્રતિમાનિ ચ ।

પશ્યેદસહ્માખ્યત્યર્થ વ્યગ્રે ચૈવાભ્રસંપ્રવમ્ ॥
સલિલપ્લાવિતાનીવ પરિજાલ્યાનિ માનવઃ ।
કફેન પશ્યેદ્રુપાણિ સ્નિગ્ધાનિ ચ સિતાનિ ચ ॥૧૦॥

એ રૂપો સફેદ ચામર જેવાં ગૌર, સફેદ વાદળો જેવાં અત્યંત બડાં, જળમાં ડૂબેલાં જેવાં, અત્યંત શીતળતાવાળાં, સ્નિગ્ધ તથા સફેદ જેવામાં આવે અને આકાશમાં વાદળોનો ઘેરો નહીં છતાં વાદળોનો ઘેરો જેવામાં આવતો હોય, તો બણવું કે કંકુથી થયેલું તિમિર છે. ૧૦

રુધિરથી થયેલા તિમિરનાં ખાસ લક્ષણો તથા રક્તેન રક્તાનિ તમોસિ વિવિધાનિ ચ ।
હરિતશ્યાવકૃષ્ણાનિ ધૂમધૂમ્રાણિ ચૈક્ષતે ॥૧૧॥

એ અનેક પ્રકારના અંધકારો જેવામાં આવતા હોય અને રૂપો રાતાં, હરિત વર્ણવાળાં, થોડીઘણી કાળાશવાળાં અને ધુમાડાથી ઘેરાયેલા જેવાં જેવામાં આવતાં હોય, તો બણવું કે લોહીથી થયેલું તિમિર છે. (એક આ તિમિર લોહીની અંદર રહેલા દોષથી થતું હોવાથી લોહીથી થયેલું કહેવાય નહિ, તોપણ લોહી બહુ હોવાથી તેને લોહીથી થયેલું કહ્યું છે.) ૧૧

સન્નિપાતથી થયેલા તિમિરનાં લક્ષણો સન્નિપાતેન ચિત્રાણિ વિપ્લુતાનીવ પશ્યતિ ।
વહુધા વા દ્વિધા વાપિ સર્વાણ્યેવ સમન્તતઃ ।
હીનાધિકાઙ્ગાન્યથવા જ્યોતીર્ણ્યપિ ચ પશ્યતિ ॥

જે ચોમેર સઘળાં રૂપો વિચિત્ર વર્ણોવાળાં, વીખરાયેલાં જવાં, બધાં પ્રકારનાં અથવા ઘણા પ્રકારનાં અને ઓછાં અંગોવાળાં અથવા અધિક અંગોવાળાં જોવામાં આવતાં હોય તથા તારા આદિ પણ તેવાં જોવામાં આવતાં હોય તો બહુવું કે સન્નિપાત (ત્રણે દોષો) થી થયેલું તિભિર છે. (આથી એમ સમજાય છે કે, કેવળ ત્રીજા પટલમાં રહેલા દોષથી જ રૂપો ઓછાં અંગોવાળાં જોવામાં આવે છે એમ નથી, પણ જે સન્નિપાત હોય, તો અન્ય પટલોમાં પણ દોષોની સ્થિતિથી રૂપો ન્યૂનાધિક અંગોવાળાં જોવામાં આવે છે.)

લોહીના સારમિશ્ર પિત્તથી થયેલું તિભિર પિત્તં મહેત્પરિમ્લાયિ મૂર્છિતં રક્તોત્તેજસા । પીતા વિશસ્તથોઘ્નત્માદિત્યમિવ પશ્યતિ ॥ વિકીર્યમાણાન્લઘોતૈર્યક્ષાંસ્તેજોભિરેવ ચ ॥ ૧૩ ॥
જે સઘળી દિશાઓ પીળી જોવામાં આવતી હોય, સૂર્ય જાણે જગતો હોય એવો જોવામાં આવતો હોય અને વૃક્ષો પતંગિયાંથી તથા અગ્નિ વગેરે તેજથી વ્યાપ્ત થતાં જોવામાં આવતાં હોય તો બહુવું કે લોહીના સારના મિશ્રણવાળા પિત્તથી થયેલું તિભિર છે. આ પિત્ત કાઈ વખતે પોતાની મેળે પણ ક્ષીણ થાય છે. ૧૩

ત્રીજા પટલમાં રહેલા દોષથી દદિના વર્ણો વક્ષ્યામિ પદ્ધિઘૈ રાગેર્લિઙ્ગનાશમતઃ પરમ્ ॥

રાગોઽરુણો મારુતજઃ પ્રદિપ્તઃ

પિત્તાત્પરિમ્લાય્યથવાપિ ત્રીજાઃ ।

કફાત્સિતઃ શોણિતજસ્તુ રક્તઃ

સમસ્તદોષોઽથ વિચિત્રરૂપઃ ॥ ૧૪ ॥

હવે ત્રીજા પટલમાં રહેલા દોષોના છ પ્રકારના દદિના વર્ણો ઉપરથી વ્યવસ્થા કરું છું; તે પછી (પંદરમા વિષયમાં) છ પ્રકારના લિંગનાશ નામના દદિરોગોનાં લક્ષણો કહીશ. ત્રીજા પટલમાં રહેલા બળવાન વાયુથી દદિનો વર્ણ અરુણ થઈ

બય છે, પિત્તથી નીલ થઈ બય છે, કફથી સફેદ થઈ બય છે, લોહીથી લાલ થઈ બય છે તથા ત્રણે દોષોથી વિચિત્ર થઈ બય છે, લોહીના સારના મિશ્રણવાળા પિત્તથી વ્હાનિવાળો થઈ બય છે. (આ અધ્યાયના છઠ્ઠા વિષયમાં 'જે દોષ બળવાન હોય તો દદિ દોષના સ્વભાવ પ્રમાણે રંગાઈ બય છે') એમ જ કહ્યું છે તેનું આ વ્યાખ્યાન આપ્યું છે એમ સમજવું. તિભિરો પહેલા કે બીજા પટલમાં હોય તો સાધ્ય છે; ત્રીજા પટલમાં હોય તથા ઉપર પ્રમાણે વર્ણપ્રાપ્તિ થઈ હોય, તો યાચ્ય છે તથા કાય કહેવાય છે અને ચોથા પટલમાં હોય તો દદિને ચોમેરથી રોગી દેતાં લિંગનાશ અથવા નીલિકાકાય નામનો દદિરોગ કહેવાય છે. ત્રીજા પટલ સુધી તિભિરોને દદિમાં થતા બાર રોગોમાં નહિ ગણતાં લિંગનાશોનાં પૂર્વરૂપો જવાં માનેલાં છે. ૧૪

છ પ્રકારના લિંગનાશોનાં લક્ષણો

રક્તજં મળ્ડલં દૃષ્ટૌ સ્થૂલકાચાનલપ્રમમ્ ।
પરિમ્લાયિનિ રોગે સ્વાન્મ્લાય્યાનીલં ચ મળ્ડલમ્
દોષક્ષ્યાત્કદાચિત્સ્યાત્સ્વયં તત્ર ચ દર્શનમ્ ॥
અરુણં મળ્ડલં વાતાચ્ચંદ્રલં યરુણં તથા ।
પિત્તાન્મળ્ડલમાનીલં કાંસ્યામં પીતમેવ વા ॥
શ્લેષ્મણા વહલં સ્થિગ્ધં શુક્લકૃન્દ્વેન્દુપાણ્દુરમ્ ।
ચલત્પદ્મપલાશસ્થઃ શુક્લો વિન્દુરિવામ્ભસઃ ॥
મૃદ્ધમાને ચ નયને મળ્ડલં તદ્વિસર્પતિ ।
પ્રવાલપદ્મપત્રામં મળ્ડલં શોણિતાત્મકમ્ ॥
દદિરાગો મહેચ્ચિત્રો લિઙ્ગનાશે ત્રિદોષજે ।
યથાસં દોષલિઙ્ગાનિ સર્વેષ્વેવ ભવન્તિ હિ ॥ ૧૫ ॥

જે દદિનું મંડલ બડા કાય જડું સ્થૂળ અને અગ્નિના જવી તથા કાંઈકે નીલતાવાળી પ્રભાવાળું થઈ ગયું હોય, તો બહુવું કે પરિમ્લાયી લિંગનાશ થયો છે. આ લિંગનાશમાં કાંઈ વખતે પોતાની મેળે જ દોષનો કાય થતાં દદિ પદાર્થોને

જોઈ શકે છે. (આ લોહીના સારથી મિશ્ર થયેલા પિત્તથી થાય છે અને યામ્ય છે.)

જો દદિતું મંડલ અરુણવાણું, ચંચળ તથા ખરસટ સ્પર્શવાણું થઈ ગયું હોય, તો જાણવું કે વાતલિંગનાશ થયો છે. (આ વાયુજન્ય અને યામ્ય છે.)

જો દદિતું મંડલ કાંઈકે નીલતાવાણું, કાંસાના જેવા વર્ણવાણું કે પીણું જ થઈ ગયું હોય, તો જાણવું કે પિત્તનીલલિંગનાશ થયો છે. (આ પિત્તથી થાય છે અને સાંધ્ય છે.)

જો દદિતું મંડલ જડું, સ્નિગ્ધ અને શંખ, મેગરૈ તથા ચંદ્ર જેવું સફેદ વર્ણવાણું થઈ ગયું હોય, ચલાયમાન થતા કમલપત્ર ઉપર રહેલા જળના સફેદ બિંદુ જેવું લાગતું હોય અને આંગળીથી નેત્રને ચોળતાં આધુપાધુ થતું હોય, તો જાણવું કે કર્કલિંગનાશ થયો છે. (આ કર્કથી થાય છે અને યામ્ય છે.)

જો દદિતું મંડલ પરવાળા જેવું તથા રાતા કમળની પાંખડી જેવું થઈ ગયું હોય, તો જાણવું કે રક્તલિંગનાશ થયો છે. (આ રુધિરજન્ય અને યામ્ય છે.)

જો દદિતું મંડલ વિચિત્ર વર્ણનું થઈ ગયું હોય તો જાણવું કે, સાન્નિપાતિક લિંગનાશ થયો છે. (આ ત્રણે દોષોથી થાય છે અને યામ્ય છે.)

દરેક લિંગનાશમાં તે લિંગનાશ જે દોષથી થયો હોય, તે દોષનાં બીજાં ચિહ્નો પણ અવશ્ય હોય છે. ૧૫

દદિના બાર રોગોમાં છ લિંગનાશો

પદ્ લિઙ્ગનાશઃ પદિમે ચ રોગા

દટ્ટચાત્રપાઃ પદ્ ચ પદેવ ચ સ્યુઃ ।

તથા નરઃ પિત્તવિદગ્ધદટ્ટિઃ

કફેન ચાન્યસ્ત્વથ ધૂમદર્શી ॥

યો હસ્યજાત્યો નકુલાનઘતા ચ

ગમ્મીરસંજ્ઞા ચ તથૈવ દટ્ટિઃ ॥ ૧૬ ॥

ઉપર કહેલા છ લિંગનાશો, પિત્તવિદગ્ધ-દટ્ટિ, શ્લેષ્મવિદગ્ધદટ્ટિ, ધૂમદર્શી, હસ્તનત્ય, નાક-લાંઘ્ય અને ગંભીરિકા એ બાર રોગો દદિમાં થાય છે. (તેઓમાં છ લિંગનાશોનાં લક્ષણો તો ઉપર અપાઈ ગયાં છે, માટે હવે પિત્તવિદગ્ધદટ્ટિ વગેરે છ રોગોનાં લક્ષણો આપવામાં આવશે.) ૧૬

પિત્તવિદગ્ધદટ્ટિનાં લક્ષણો

વિત્તેન દુટ્ટેન ગતેન દટ્ટિમ્

પીતા મવેઘસ્ય નરસ્ય દટ્ટિઃ ।

પીતાનિ રૂપાણિ ચ મન્યન્તે યઃ

સ માનવઃ પિત્તવિદગ્ધદટ્ટિઃ ॥

પ્રાપ્તે તૃતીયં પટલં તુ દોષો

દિવા ન પચ્યેન્નિશિ વીક્ષતે ચ ।

રાત્રૌ સશીતાનુગૃહીતદટ્ટિઃ

પિત્તાલ્પભાવાત્સકલાનિ પચ્યેત્ ॥ ૧૭ ॥

દુષ્ટ થયેલું પિત્ત, દદિના પહેલા તથા બીજા પટલમાં પ્રાપ્ત થવાથી જે માણસની દદિ પીળી થઈ ગયેલી હોય, તે માણસ સઘળાં રૂપોને પીળાં માને છે અને એ જ પિત્ત ત્રીજા પટલમાં આવતાં માણસ દિવસે દેખતો નથી, પણ રાતે તે સમયના સ્વાભાવિક શીતથી દદિને અનુકૂળતા મળવાથી પિત્ત ઓછું થતાં સઘળા પદાર્થોને દેખે છે. આ બન્ને પ્રકારનો રોગ પિત્તવિદગ્ધદટ્ટિ કહેવાય છે. (આ પિત્તજન્ય અને સાંધ્ય છે.) ૧૭

શ્લેષ્મવિદગ્ધદટ્ટિના લક્ષણો

તથા નરઃ શ્લેષ્મવિદગ્ધદટ્ટિ-

સ્તાન્યેવ શુક્લાનિ હિ મન્યન્તે તુ ॥

ત્રિપુ સ્થિતો યઃ પટલેષુ દોષો

નક્તાન્યમાપાદયતિ પ્રસહ્ય ।

દિવા સ સૂર્યાનુગૃહીતદટ્ટિ-

વીક્ષેત રૂપાણિ કફાલ્પભાવાત્ ॥ ૧૮ ॥

દુષ્ટ થયેલો (વૃદ્ધિ પામેલો) કર્ક, દદિના પહેલા તથા બીજા પટલમાં પ્રાપ્ત થવાથી જે માણસ

સની દષ્ટિ બગડી ગઈ હોય, તે માણસ સધળાં રૂપોને સફેદ માને છે. આ રોગ શ્લેષ્મવિદગ્ધ-દષ્ટિ કહેવાય છે. એ કફ દષ્ટિનાં ત્રણ પટલોમાં આવ્યો હોય, તો બળાત્કારે નક્તાંધ્ય (રાતે આંધળાપણું) કરે છે. દિવસે તો દષ્ટિ ઉપર સૂર્યનો અતુઅહ થવાથી કફ ઓછો થતાં સધળાં રૂપોને દેખે છે. આ રીતે આંધળાપણું પણ શ્લેષ્મવિદગ્ધદષ્ટિ જ કહેવાય છે. (આ કફજન્ય અને સાધ્ય છે.) ૧૮

ધૂમદશીનાં લક્ષણો

શોકજ્વરાપાસશિરોમિતાપૈ-

રમ્યાહતા યસ્ય નરસ્ય દષ્ટિઃ ।

સધૂમકાન્પડયતિ સર્વભાવા-

સ્તં ધૂમદર્શીતિ વદન્તિ રોગમ્ ॥ ૧૯ ॥

શોક, જ્વર, પરિશ્રમ કે માથામાં તડકા વગેરેના સંતાપો થવાથી જ માણસની દષ્ટિ આધાત પામેલી હોય, તે માણસ સધળા પદાર્થોને ધુમાડાવાળા દેખે છે. આ રોગ ધૂમદશી કહેવાય છે. (આ પિત્તજન્ય અને સાધ્ય છે.) ૧૯

હસ્વજાત્યનાં લક્ષણો

સ હસ્વજાત્યો દિવસેષુ કુચ્છ-

જૂસ્વાનિ રૂપાણિ ચ યો ન પચ્યેત્ ॥ ૨૦ ॥

માણસ જ વિકારથી દિવસે માંડ માંડ દેખે છે અને ઝીણાં રૂપોને તો દેખતો જ નથી, તે વિકાર હસ્વજાત્ય કહેવાય છે. (અહીં કેટલાક અંશકારોએ ‘રાત્રી ચ શીતાનુગૃહીતદષ્ટિઃ પિત્તાલ્પ-ભાવાદપિ તાનિ પચ્યેત્’ એવો ઉત્તરાર્થ કંઈપીને માન્યું છે કે, ‘હસ્વજાત્યવાળો માણસ રાતે દષ્ટિને શીતનો અનુઅહ મળવાથી પિત્ત ઓછું થતાં સધળા પદાર્થોને દેખે છે.’ તેમ જ ભાવપ્રકાશાદિક અંશોમાં ‘યો વાસરે પચ્યતિ કષ્ઠતોઽથ રૂપં મદ્યમિ નિરીક્ષતેજ્વલમ્ । રાત્રી પુનર્થઃ સકલાનિ પચ્યેત્ સ હસ્વજાત્યો મુનિભિઃ પ્રદિષ્ટઃ ॥ ઇત્યાદિ શ્લોકોઽથી

કથું છે કે હસ્વજાત્યવાળો માણસ દિવસે માંડ માંડ દેખે, મોટાં રૂપોને પણ નાનાં દેખે અને રાતે તો સધળાં રૂપોને તેઓ જોવાં હોય તેવાં જ બરાબર દેખે, એ હસ્વજાત્યરોગ કહેવાય છે.’ પરંતુ વિદેહનો અંથ જોતાં જણાય છે કે, હસ્વજાત્યવાળો માણસ રાતે તો કથું પણ દેખે નહીં.’ ‘નકમન્વાસ્તુ ત્ત્વારો યે પુરસ્તાત્ પ્રકીર્તિતાઃ । તેષામસાધ્યો નકુલો હસ્વજાત્યસ્તથૈવ ચ ॥ એ શ્લોકથી વિદેહે હસ્વજાત્યવાળા માણસને સ્પષ્ટ રીતે નક્તાંધ્ય (રાતે આંધળા) ના ભેદોમાં ગણ્યો છે. આ રોગ પિત્તજન્ય છે અને ચારે પટલોમાં પિત્તના રહેવાના પ્રભાવથી અસાધ્ય છે.) ૨૦

નકુલાંધ્યનાં લક્ષણો

વિદ્યોતતે યેન નરસ્ય દષ્ટિ-

દૌષાભિપન્ના નકુલસ્ય યદ્વત્ ।

ચિત્રાણિ રૂપાણિ દિવા સ પચ્યેત્

સ વૈ વિકારો નકુલાન્ધ્યસંજઃ ॥ ૨૧ ॥

દષ્ટિ દોષોથી વ્યાપ્ત થઈ ને નોળિયાની દષ્ટિ જેવી પ્રકાશે, દિવસે સધળાં રૂપો વિચિત્ર દેખવામાં આવે અને રાતે તો કથું દેખાય જ નહીં, એ રોગ નકુલાંધ્ય કહેવાય છે. (આ સન્નિપાતજન્ય અને અસાધ્ય છે.) ૨૧

ગંભીરિકાનાં લક્ષણો

દષ્ટિર્વિરૂપા ષ્વસનોપસૃષ્ઠા

સજ્જ્યતેઽમ્પન્તરતથ યાતિ ।

રુજાવગાદા ચ તમશિરોગં

ગમ્મીરિકેતિ પ્રચદન્તિ તજ્ઞાઃ ॥ ૨૨ ॥

દષ્ટિ વાયુથી પીડાઈને વિકૃત રૂપવાળી રહ્યા કરે, સંક્રાંત્ય પામ્યા કરે, જાંડી ઊતરી જાય અને જાંડી વેદનાથી યુક્ત રહ્યા કરે, એ નેત્રરોગને વિદ્વાન વેદો ગંભીરિકા કહે છે. (આ વાયુજન્ય અને અસાધ્ય છે.) ૨૨

એ આગંતુક રોગોનાં નિદાનો તથા લક્ષણો
 વાહ્યો પુનર્દ્વાવિહ સમ્પ્રદિપ્તૌ
 નિમિત્તતથાપ્યનિમિત્તતથ ।
 નિમિત્તતસ્ત્ર શિરોઽભિતાપ-
 ઙ્ગેયસ્ત્વભિષ્પન્દનિદર્શનૈથ ॥
 સુરપિંગન્ધર્વમહોરગાણાં
 સન્દર્શનેનાપિ ચ માસુરાણામ્ ।
 હન્યેત દષ્ટિર્મનુજસ્ય યસ્ય
 સ લિજ્જાશસ્ત્રનિમિત્તસંજઃ ॥
 તદ્રાક્ષિ વિસ્પષ્ટમિવાવભાતિ
 વૈદ્યવર્ણા વિમલા ચ દષ્ટિઃ ।
 વિદીર્યેતે સીદતિ હીયતે વા
 નૃણામભીષાતહતા તુ દષ્ટિઃ ॥ ૨૩ ॥

આ તંત્રના પહેલા અધ્યાયના ૨૨ મા
 તથા ૨૩ મા વિષયમાં સનિમિત્તલિંગનાશ અને
 અનિમિત્તલિંગનાશ એ નામના જે બે બાદ્ય
 (આગંતુક) નેત્રરોગો કહેલા છે, તેઓનાં નિદાનો
 તથા લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે.

ઐરી કૂલના ગંધવાળા પવનાદિકના સ્પર્શ-
 રૂપ નિમિત્તથી માથું તપી જતાં જે નેત્રરોગ
 થાય છે, તે સનિમિત્તલિંગનાશ કહેવાય છે.
 અભિષ્યંદ નામના નેત્રરોગનાં લક્ષણો કયાં છે,
 તે જ લક્ષણો આ રોગનાં પણ થાય છે. (ગદાધર
 વૈદ્ય કહે છે કે, 'રક્તાભિષ્યંદનાં લક્ષણો ગયા
 અધ્યાયના છઠ્ઠા વિષયમાં આપેલાં છે, તેઓ
 ઉપરથી આ રોગને જાણી લેવો.' આ અસાધ્ય છે.)

દેવ, ઋષિ, ગંધર્વ, મોટા નાગ કે બીજા
 પ્રકાશમય પદાર્થોના આકર્ષિત અને જમાં
 તેઓનું સ્વરૂપ બરાબર ઝાળખી શકાય નહિ, એવાં
 દર્શનથી માણસનાં નેત્રોના નાશ થઈ જાય છે;
 એ રોગ અનિમિત્તલિંગનાશ કહેવાય છે.
 (દેવ વગેરે લોકો કે મેરુ પર્વત આદિ પદાર્થો ધણું
 કરી સર્વ લોકોને પ્રત્યક્ષ થતા નથી; માટે તેઓના
 આકર્ષિત દર્શનને અનિમિત્તરૂપ માનેલું છે.)

અનિમિત્તલિંગનાશ થયો હોય, તો આંખો સ્વસ્થ
 માણસની આંખો જેવી, લસણિયા મણિના જેવા
 વર્ણવાળી તથા નિર્દોષ દેખાતા છતાં કશું બેઈ
 શક્તી નથી. (આ અસાધ્ય છે.)

નેત્રો બીજા પણ કાઈ પ્રકારના બહારના
 અભિધાતથી ઉપહત થઈને કાટી બય, દુઃખિત
 થઈ બય કે હીન થઈ બય, એ રોગને પણ
 સનિમિત્તલિંગનાશ ગણી લેવો. (જથી નેત્રરોગો-
 ની છાતેરની સંખ્યામાં વધારો ન થાય.) ૨૩

નેત્રરોગાદિકને ઉપસંહાર
 ક્યેતે નયનગતા મહાવિકારાઃ
 સંખ્યાતાઃ પૃથગિહ પદ્ ચ સપ્તતિશ્ચ ।
 એતેષાં પૃથગિહ વિસ્તરેણ સર્વં

વક્ષ્યેહં તદનુ ચિકિત્સિતં ચ તાવત્ ॥
 આ પ્રમાણે નેત્રોમાં થતા છાતેર મોટા
 વિકારો નામે આખી આખીને ગણી બતાવ્યા
 અને તે રોગોનાં નિદાનો તથા લક્ષણો વગેરે પણ
 બુદ્ધાં બુદ્ધાં જણાવી આપ્યાં. હવે એ રોગોની
 બાબતમાં ચિકિત્સાવિભાગ કહેવાનો રહ્યો છે, તે
 સમૂહો વિસ્તારથી કહીશ અને તે પછી તેઓની
 ચિકિત્સાઓ પણ વિસ્તારથી કહીશ. ૨૪

અધ્યાય ૮ મો

ઉપક્રમ

અથાત્ચિકિત્સિતપ્રવિભાગવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં
 વ્યારુહ્યાસ્વામઃ । યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'ચિકિત્સિત-
 પ્રવિભાગવિજ્ઞાનીય'^૧ નામના અધ્યાયનું તે
 પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન
 ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

નેત્રરોગોમાં બુદ્ધી બુદ્ધી ચિકિત્સાઓ
 પદ્સપ્તતિર્યેઽભિહિતા વ્યાધયો નામલક્ષણૈઃ ।
 ચિકિત્સિતમિદં તેષાં સમાસાદ્યાસતઃ શૃણુ ॥૨॥

૧ કયા કયા નેત્રરોગમાં કઈ કઈ ચિકિત્સા કરવી,
 એ જણાવવા વિશેનો.

નેત્રોભાં થતા છેતેર રોગો કે જ્યો નાભો,
નિદાનો પગેરેથી તથા લક્ષણેથી કહેવામાં આવ્યાં,
તેઓની હવે સંક્ષિપ્ત તથા વિસ્તીર્ણ ચિકિત્સાઓ
કહું છું, તે સાંભળો. (સંક્ષિપ્ત ચિકિત્સાઓ આ
અધ્યાયમાં કહેવાશે અને વિસ્તીર્ણ ચિકિત્સાઓ
આ અધ્યાય પછીના અધ્યાયોમાં કહેવાશે.) ૨

છેતર નેત્રરોગોની ચિકિત્સાનું પૃથક્કરણ
છેવાસ્તેષુ દશકથ નવ લેખ્યાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ।
મેઘાઃ પચ્ચ વિકારાઃ સ્યુર્વધ્યાઃ પચ્ચદશૈવ તુ ॥
દ્વાદશાઽશ્વત્કૃત્યાથ યાપ્યાઃ સપ્ત ભવન્તિ હિ ।
રોગા વર્જયિતવ્યાથ દશ પચ્ચ ચ જ્ઞાનતા ॥
અસાધ્યો વા ભવેતાં તુ યાપ્યો વાગન્તુસંજ્ઞિતૌ ॥૨૧॥

ઉપર કહેલા નેત્રના છેતર રોગોમાં અગિયાર
રોગો છેદનક્રિયાને, ત્રણ રોગો લેપન (ઉખેડવા
તથા ખોતરવા) ક્રિયાને, પાંચ રોગો ભેદનક્રિયાને,
પંદર રોગો વેધન (વીંધવા) ક્રિયાને લાયક છે;
બાર રોગો શસ્ત્રક્રિયાને લાયક નથી, પણ બીજી
ક્રિયાઓને જ લાયક છે, સાત રોગો યાત્ર જ છે,
પંદર રોગો કોઈ પણ પ્રકારની ચિકિત્સાને લાયક
નથી (અસાધ્ય છે) અને છેલ્લા બે આગંતુક રોગો
અસાધ્ય છે તથા શસ્ત્રક્રિયા વિના બીજી ક્રિયાઓથી
યાત્ર પણ છે. ૩

કયા અગિયાર રોગો છેદનક્રિયાને લાયક છે?

અર્શોઽન્વિતં ભવતિ વર્ત્મ તુ ચત્થાર્ઙ્યઃ

શુષ્કં તથાર્ણવમયો પિટ્તકાઃ શિરાજ્ઞાઃ ।

જાલં શિરાજમપિ પચ્ચવિધં તથાર્ઙ્ય

છેદ્યા ભવન્તિ સહ પર્વણિકામયેન ॥૪॥

અર્શોવર્ત્મ, શુષ્કાર્શ, અર્ણુદ, શિરાપિડકા,
શિરાબલ, પ્રસ્તાર્થર્મ, શુક્લાર્મ, શોણિતાર્મ,
અધિમાંસાર્મ, સ્નાયુર્મ અને પર્વણી એ અગિયાર
રોગો છેદનક્રિયાને લાયક છે. ૪

કયા ત્રણ રોગો લેપનક્રિયાને લાયક છે?

ઉત્સજ્ઞિનીં બહુલકર્દમવર્ત્મનીં ચ

સ્વાવેં ચ યચ્ચ પઠિતં ત્વિહ વદ્ધવર્ત્મ ।

ક્લિપ્તં ચ પોથકિયુતં સહુ યચ્ચ વર્ત્મ

કુમ્ભીકિનીં ચ સહ શર્કરયા ચ લેખ્યાઃ ॥૫॥

ઉત્સંગિની, બહુલવર્ત્મ, કર્દમવર્ત્મ, સ્વાવ-
વર્ત્મ, વર્ત્મવિપથં, ક્લિષ્ટવર્ત્મ, પોથકી, કુંલીકા
અને શર્કરાવર્ત્મ, એ ત્રણ રોગો લેપનક્રિયાને
લાયક છે. ૫

કયા પાંચ રોગો ભેદનક્રિયાને લાયક છે?

શ્લમ્બોપનાહલગ્નૌ ચ વિસં ચ મેઘા

ગ્રન્થિથ યઃ કૃમિકૃતોઽજ્ઞાનનામિકા ચ ॥૬॥

શ્લેષ્મોપનાહ, લગ્ન, બિસવર્ત્મ, કૃમિગ્રંથિ
અને અંજનિકા એ પાંચ રોગો ભેદનક્રિયાને
લાયક છે. ૬

કયા પંદર રોગો વેધનક્રિયાને લાયક છે?

આદૌ શિરા નિમદિતાથ યયોઃ પ્રયોગે

પાકો ચ યૌ નયનયોઃ પવનોઽન્યતઃ ॥

પૂપાલસાનિલવિપર્યયમન્થસંજ્ઞાઃ

સ્પન્દાસ્તુ યાન્ત્યુપપદમં હિ શિરાવ્યધેન ॥૭॥

શિરોત્પાત, શિરાહર્ષ, સરોક્ષપાક, અર્શોક્ષ-
પાક, અન્યતોત્પાત, પૂપાલસ, વાતપર્યય, વાતા-
ધિમંથ, પિત્તાધિમંથ, કફાધિમંથ, રક્તાધિમંથ,
વાતાભિધંદ, પિત્તાભિધંદ, કફાભિધંદ અને
રક્તાભિધંદ એ પંદર રોગો વેધનક્રિયાને લાયક
છે. (ક્રમ કે શિરાવેધ કરવાથી તે શાંત થાય છે.)

કયા બાર રોગો શસ્ત્રક્રિયા સિવાય બીજી

ક્રિયાઓને જ લાયક છે?

શુષ્કાલિપાકકાપિત્તવિદગ્ધદષ્ટિ-

ષ્વમ્લાલ્પશુક્રસહિતાર્ણવપિટ્તકેયુ ।

અક્લિન્નવર્ત્મદ્રુતશુગ્ધજદશિશુક્તિ-

પ્રક્લિન્નવર્ત્મસુ તથવ વલાસસંજ્ઞે ।

આગન્તુનામયયુગેન ચ દૂપિતાયાં

દટ્ટો ન શસ્ત્રપતનં પ્રવદન્તિ તજ્ઞાઃ ॥૮॥

શુષ્કાલિપાક, શ્લેષ્મવિદગ્ધદષ્ટિ, પિત્ત-

વિદગ્ધદષ્ટિ, અસ્લાધ્યુપિત, અનુશુક, અર્ણુન,

પિષ્ટક, અપરિમિલનવર્ત્ત, ધૂમદર્શી, પ્રમિલનવર્ત્ત, શુક્રિકા અને ખલાસત્રયિત એ ખાર રોગો શસ્ત્ર-ક્રિયાને લાયક નથી, પણ બીજી ક્રિયાઓને જ લાયક છે. સનિમિત્તલિંગનાશ અને અનિમિત્ત-લિંગનાશ, એ બે આગંતુક રોગો કદાચ યાધ્ય જણાય, તોપણ શસ્ત્રક્રિયાથી યાધ્ય નથી, પણ બીજી ક્રિયાઓથી યાધ્ય છે. ૮

કયા સાત રોગો યાધ્ય જ છે ?

સમ્પ્રદયતઃ પદપિ યેઽમિહિતાસ્તુ કાચા-

સ્તૈપક્ષ્મકોપસહિતાસ્તુ ભવન્તિ યાપ્યાઃ ॥૧॥

વાતલિંગનાશ, પરિભ્રાથીલિંગનાશ, નીલ-લિંગનાશ, કક્લિંગનાશ, રક્તલિંગનાશ તથા સાન્નિપાતિક લિંગનાશ એ છ નીલિકાકાચો એ રોગી કાંઈ પણ દેખતો હોય તો યાધ્ય જ છે. પક્ષ્મકોપ નામનો નેત્રરોગ પણ યાધ્ય જ છે. ૯

કયા પંદર રોગો કોઈ ક્રિયાને લાયક નથી ?

ચત્ત્વાર એવ પવનપ્રભાસ્વસાઘ્યા

દ્વૌ પિત્તજૌ કફનિમિત્તજ એક એવ ।

અટાર્દ્રકા રુધિરજાશ્ચ ગદાલ્લિદોષા-

સ્તાવન્ત એવ ગદિતાવપિ વાહજૌ દ્વૌ ॥૧૦॥

હતાધિમંથ, નિમિષ, ગંભીરિકા અને વાત-હતવર્ત્ત એ ચાર વાયુજન્ય રોગો; હસ્વજન્ય તથા પૈત્તિક જલસ્રાવ એ બે પિત્તજન્ય રોગો; શ્લેષ્મિકસ્રાવ નામનો એક કફજન્ય રોગ; રક્ત-સ્રાવ, અજકાજત, શોષિતાર્શ તથા સનળશુક્ર એ ચાર રુધિરજન્ય રોગો અને પૂયસ્રાવ, નકુલાંધ્ય, અક્ષિપાકાત્યય તથા અલજી એ ચાર સાન્નિ-પાતિક રોગો, એ કુલ પંદર રોગો કોઈ પણ ક્રિયાને લાયક નથી; અર્થાત્ અસાધ્ય જ છે. સનિમિત્ત-લિંગનાશ તથા અનિમિત્તલિંગનાશ એ નામનો બે આગંતુક રોગો પણ ધણું કરી અસાધ્ય છે. ૧૦

અધ્યાય ૯ મો

ઉપક્રમ

અથાતો વાતાભિષ્યન્દપ્રતિષેધં વ્યારુયાસ્યામઃ ।
યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'વાતાભિષ્યન્દ-પ્રતિષેધ' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

વાતાભિષ્યન્દ તથા વાતાધિમંથની ચિકિત્સા

પુરાણસર્પિષા સ્નિઘૌ સ્યન્દાધીમન્થપીડિતૌ ।

સ્વેદયિત્વા યથાન્યાયં શિરામોક્ષેણ યોજયેત્ ॥

સમ્પાદયેદ્રસ્તિમિશ્ર સમ્યક્સ્નેહવિરેચિતૌ ।

તર્પણૈઃ પુટપાકૈશ્ચ ધૂમૈરાશ્વ્યોતનૈસ્તથા ॥

નસ્યસ્નેહપરીપેકૈઃ શિરોવસ્તિભિરેવ ચ ।

વાતગ્નાનપજલજમાંસામ્લકાથસેચનૈઃ ॥

સ્નેહૈશ્વતુર્ભિરુષ્ણૈશ્ચ તપીતામ્બરધારણૈઃ ।

પયોભિર્વસવારૈશ્ચ શાલ્વઘ્નૈઃ પાયસૈસ્તથા ॥

ભિપક્સમ્પાદયેદેતાવુપનાહૈશ્ચ પૂજિતૈઃ ।

તથા ચોપરિ શુક્રસ્ય સર્પિઃપાનં પ્રશસ્યતે ॥

ત્રિફલાકાથસંસિદ્ધં કેવલં જીર્ણમિવ વા ।

સિદ્ધં વાતહરૈઃ ક્ષીરં પ્રથમેન ગણેન વા ॥ ૨ ॥

જે માણસ વાતાભિષ્યન્દથી કે વાતાધિમંથ-થી પીડાયેલ હોય, તેને વેદે યોગ્ય રીતે જૂનું^૧ ધી પાવાથી સ્નેહનસંસ્કાર આપી, તે પછી સ્વેદન-સંસ્કાર આપી, દૂસ ઓલીને લોહીનું સાવણું કરવું, સારી રીતે સ્નેહાત્મક વિરેચનોથી વિરેચિત કરવો, ખસ્તિઓ દેવી અને તપણાથી,^૨ પુટપાકા-

૧ વાતાભિષ્યન્દ, વાતાધિમંથ, અન્યતોવાત, વાત-પ્રમંથ, શુષ્કાક્ષિપાક અને બીજા પણ દષ્ટિનો નાશ કરનારા વાતજન્ય વ્યાધિઓની ચિકિત્સા વિધેનો.

૨ જે વી એક વર્ષ સુધી રાખી મૂકવામાં આવ્યું હોય, તે જૂનું વી કહેવાય છે. કેટલાક કહે છે કે, દસ વર્ષ સુધી રાખી મૂક્યું વી જૂનું કહેવાય છે.

૩ રોગીને જેમા વાયુ, તડકા કે રજ ન હોય, એવા

થી,^૧ ધૂમપાનોથી, આક્રયોતનોથી,^૨ નરયોથી, સ્નેહનાં સિંચનોથી, શિરોમસ્તિઓથી, વાયુને હણતારાં જંગલી તથા જલચર પ્રાણીઓનાં માંસો-થી, કાંજ વગેરેનાં તથા વાતહર ક્વાથોનાં સિંચનોથી, જીના કરેલા ચાર પ્રકારના સ્નેહોથી, સ્નેહોમાં લિખેલાં વસ્ત્રોનું નેનાદિક પર ધારણ કરાવવાથી, દૂધથી, વેસવારોનાં^૩ ઉપનાહોથી, શાલ્વણ^૪ ઉપનાહોથી, દૂધપાકોના ઉપનાહોથી અને બીજા પ્રકારના પણ યોગ્ય^૫ ઉપનાહોથી ઉપચારો કરવા. જમોડ્યા પછી ત્રિકાના

ધરમાં છતો સૂવડાવી પલાળેલા અડના લોટની સરખા, દદ અને સાંકડા વગરની પાળો નેત્ર ઉપર કરવી. પછી રોગીની આંખો મોંચાવી તેઓના ઉપર પાંપણા ફાળી જતાં સુધી પાળોમાં સ્નેહ લારવો. ભરાઈ રહ્યા પછી ધીરથી રોગીની આંખો ઉઘડાવવી એ તર્પણનો પ્રકાર છે. આ વિષયનો વિસ્તાર આ તંત્રના ૧૮ મા અધ્યાયમાં આપવામાં આવશે, તે જોવો.

૧ સ્નેહથી લેરેલું એ બીલાં જેટલું માંસ લઈ તેમાં બીજાં ઓષધો ચાર તોલામાર અને પ્રવાહી પદાર્થો સોળ તોલામાર નાખી સર્વને એકઠાં કરી લોદો કરવો. એ લોદાને પાંદડાંઓથી સારી જેઠે વીંટી તે ઉપર એ આંગળીને કે અંગૂઠા જેટલો માટીનો થર ચડાવી અગ્નિમાં મૂકવો. માટીનો થર ધગધગતા અગ્નિમાં જેવા વર્ણુવાળો થઈ જાય ત્યાં સુધી અગ્નિમાં રાખી પછી તે ગોળાને ખડોર કાઢી લેવો. પછી માટી તથા પાંદડાંને દૂર કરી કલ્કના રસને નિચોવી લઈ તેને તર્પણુની રીત પ્રમાણે નેત્રમાં ઉપયોગ કરવો, એ પુટપાક કહેવાય છે. આ વિષયનો વિસ્તાર આ તંત્રના ૧૮ મા અધ્યાયમાં આપવામાં આવશે તે જોવો.

૨ રોગીની આંખોને એ આંગળી વડે ઉઘાડી રાખીને તેઓમાં ક્વાથનાં, મધનાં કે સ્નેહનાં ટીપાં નાખવાં, એ આક્રયોતન કહેવાય છે. આ વિષયનો વિસ્તાર આ તંત્રના ૧૮ મા અધ્યાયમાં કહેવાશે, તે જોવો.

૩ વેસવારનું લક્ષણ તથા શુભો સ્તરચાનના ૪૬ મા અધ્યાયમાં જુઓ.

૪ ચિકિત્સારથાનના ચોથા અધ્યાયનો ૧૫ મો વિષય જુઓ.

૫ ચિકિત્સારથાનના ૩૨ મા અધ્યાયનો ૫ મો વિષય જુઓ.

જ્વાથથી પકવેલું અથવા એકલું જૂનું ધી પાવું અથવા વાતહર દ્રવ્યોથી કે વિદારિગંધાદિ-ગણથી પકવેલું દૂધ પાવું, એ ઉત્તમ છે.^૧ ૨

વાતાભિષ્યંક તથા વાતાધિમંથ ઉપર તર્પણ, પુટપાક, ધૂમ તથા નરયના પ્રકાર

સ્નેહાસ્તૈલાદિના સિદ્ધા વ્રાતઘ્નૈસ્તર્પણે હિતાઃ ।

સૈદ્ધિકાઃ પુટપાકઃ ધૂમો નરયં ચ તદ્વિધમ્ ॥૩॥

તેલ સિવાય બીજા સ્નેહોને વાતહર દ્રવ્યોથી પકવી તેઓથી નેત્રોનું તર્પણ કરવું હિતકારી છે.

પુટપાક, ધૂમ અને નરય પણ સ્નેહિક જ ગોઠવવાં હિતકારી છે. (સ્નેહિક ધૂમ તથા સ્નેહિક નરય વિષે ચિકિત્સારથાનના ૪૦ મા અધ્યાયમાં જુઓ.)

વાતાભિષ્યંક તથા વાતાધિમંથ ઉપર નરયાદિકમાં યોગ્ય તેલ

નસાદિષ્ટ સ્થિરાક્ષીરમધુરૈસ્તૈલમિષ્યતે ॥ ૪ ॥

શાલીપર્ણી, દૂધ અને કાકોદ્યાદિ મધુર-ગણથી પકવેલું તેલ નરયાદિકમાં યોગ્ય મનાય છે. ૪

વાતાભિષ્યંક તથા વાતાધિમંથ ઉપર સિંચનમાં તથા આક્રયોતનમાં કંચુ દૂધ?

एरण्डपल्लवे मूले त्वचि चाजं पयः शृतम् ।

कण्टकार्याश्च मूलेषु सुखोष्णं सेचने हितम् ॥

સૈન્ધવોદીચ્યયટ્યાહ્વપિપ્પલીભિઃ શૂતં પયઃ ।

હિતમર્દ્દાદકં સેકે તથાક્રયોતનમેવ ચ ॥

૬ નેત્રો જો આમવાળાં હોય, તો વી પિવડાવું વગેરે વિધિઓ કરવા અને અજન આંજવું વગેરે વિધિઓ ન કરવા; કેમ કે તંત્રાંતરમાં કહ્યું છે કે, 'સ્નેહ, ભોજનમાં' કડવો રસ, ધૂમ અને ચાર દિવસ સુધી લંધન, એ આમવાળા નેત્રોને પકવવા માટે છે. અજન, ઘીનું પાન, કપાય, લારે ભોજન અને સ્નાનનો ભ્યાં સુધી નેત્રો આમવાળાં હોય, ત્યાં સુધી ત્યાગ કરવો. નેત્રમાં ઘણી વેદના થતી હોય, રતાશ ઘણી હોય, ખરજ આવતી હોય અને આંસુ પડતાં હોય, તો નેત્રને આમવાળું બાણું. વેદનાની મંદતા, ખરજ, સોળે, આંસુઓની અને વર્ણની નિર્મળતા ઉપરથી જાણવું કે નેત્ર આમ વગરનું થયેલું છે.'

હીવેરવક્રમઙ્ગિષ્ઠોદુમ્બરત્વક્ષુ સાધિતમ્ ।

સામ્મશ્છાંખં પયો વાપિ શૂલાશ્વોતનમ્મુત્તમમ્ ॥૫॥

અરંડાનાં પાંદડાં, મૂળ, છાલ અને ભોંરીંગ-
ણીનાં મૂળિયાંમાં દૂધને પકવી સહેવાય તેવું
જાતું રાખી તેથી સિંચન કરવું હિતકારી છે.
અરધા પાણીવાળા દૂધને સેંધવ, વાળો, જઠીમધ
તથા પીપરથી પકવી તેનાથી સિંચન કરવું તથા
આશ્વથોતન કરવું પણ હિતકારી છે. અરધું
પાણી નાખેલા બકરીના દૂધને વાળો, તગર,
મજ્જા તથા ઉંખરાની છાલથી પકવી તેવું
આશ્વથોતન કરવાથી નેત્રોતું શૂળ નાશ પામે છે.
વાતાભિષ્યંદ તથા વાતાધિમંથ ઉપર અંજનો
મધુકં રજનીં પથ્યાં દેવદારં ચ પેયયેત્ ॥
આજેન પયસા શ્રેષ્ઠમભિષ્યન્દે તદ્વજનમ્ ।
ગૈરિકં સૈન્ધવં કૃષ્ણાં નાગરં ચ યથોત્તરમ્ ॥
દ્વિગુણ પિષ્ઠમઙ્ગિસ્તુ ગુટિકાઙ્ગનમિષ્યતે ।
સ્નેહાઙ્ગનં હિતં ચાત્ર વક્ષ્યતે તદ્યથાવિધિ ॥૬॥

જઠીમધ, હળદર, હરડે અને દેવદારને
બકરીના દૂધમાં વાટી નેત્રોમાં આંજવાં. આ
અંજન અભિષ્યંદ ઉપર ઉત્તમ છે. સોનાગેર,
સોનાગેરથી બમણું સેંધવ, સેંધવથી બમણી
પીપર અને પીપરથી બમણી સૂંઠને એકઠાં કરી,
જળમાં વાટી ગુટિકા બનાવી તે ગુટિકા નેત્રોમાં
આંજવી. વાતાભિષ્યંદ તથા વાતાધિમંથ ઉપર
સ્નેહાંજન પણ હિતકારી છે, કે જે આ અધ્યાયના
૮મા વિષયમાં છેલ્લે કહેવાશે. (એક મહિના
સુધી તાંબાના વાસણમાં રાખેલા ઘીમાં સેંધવ
નાખી તે ઘી આંજવું, એ પણ સ્નેહાંજન કહેવાય
છે. અંજનનો વિસ્તીર્ણ વિધિ, આ તંત્રના
૧૮મા અધ્યાયમાં કહેવાશે, તે જોવો.) ૬

૧ સેવનનો વિધિ આ તંત્રના ૧૮મા અધ્યાયમાં
કહેવામાં આવશે તે જોવો.

અન્યતોવાત તથા વાતપર્યયની ચિકિત્સા

રોગો યથાન્યતોવાતો યથ મારુતપર્યયઃ ।
અનેનૈવ વિધાનેન મિપક્તવાપિ સાધયેત્ ॥
પૂર્વમક્તં હિતં સર્પિઃ ક્ષીરં વાપ્યથ મોજને ।
વૃશાદન્યાં કપિત્થે ચ પશ્ચમૂલે મહત્ત્વાપિ ॥
સક્ષીરં કર્કટરસે સિદ્ધં ચાત્ર ઘૃતં પિવેત્ ।
સિદ્ધં વા હિતમત્રાહુઃ પત્રૂર્તગલાગ્રિકૈઃ ॥
સક્ષીરં મેપશૂઙ્ગયા વા સર્પિર્વિરતરેણ વા ॥૭॥

અન્યતોવાત તથા વાતપર્યયની વાતા-
ભિષ્યંદના વિધાન પ્રમાણે જ વૈદે ચિકિત્સા
કરવી. એ રોગોમાં ભોજન પહેલાં ઘી પાવું અને
ભોજનમાં દૂધ દેવું હિતકારી છે. ખાંદો, કાંઠ
અને બૃહત્પંચમૂળના ક્વાથ, દૂધ તથા કાંકડા-
શિંગીના રસથી પકવેલું અથવા રતવેલિયો, કાંટા-
અશેરિયો અને અજમોદના ક્વાથ તથા દૂધથી
પકવેલું અથવા મેંઢાશિંગીના ક્વાથ તથા દૂધથી
પકવેલું અથવા વેલતર (આ વૃક્ષ મારવાડમાં થાય
છે, તે)ના ક્વાથ તથા દૂધથી પકવેલું ઘી પાવું,
એ અન્યતોવાત તથા વાતપર્યય ઉપર હિત-
કારી છે. ૭

શુકાક્ષિપાકની ચિકિત્સા
સૈન્ધવં દારુ શુષ્કી ચ માતુલુઙ્ગરસો ઘૃતમ્ ॥
સ્તન્યોદકામ્ણાં કર્તવ્યં શુષ્કપાકે તદ્વજનમ્ ।
પૂજિતં સર્પિષ્ચાત્ર પાનમદ્વજોશ્ચ તર્પણમ્ ॥
ઘૃતેન જીવનીયેન નસ્યં તૈલેન ચાણુના ।
પરિપેકે હિતં ચાત્ર પયઃ શીતં સસૈન્ધવમ્ ॥
રજનીદારુસિદ્ધં વા સૈન્ધવેન સમાયુતમ્ ॥
સર્પિયુતં સ્તન્યઘૃષ્ઠમઙ્ગનં ચ મહૌષધમ્ ॥
વસા વાનપૂજલજા સૈન્ધવેન સમાયુતા ।
નાગરોન્મિથ્રિતા કિષ્કિન્ધુષ્કપાકે તદ્વજનમ્ ॥૮॥
ખિજોરાંતો રસ, ઘી, સ્ત્રીનું દૂધ અને જળમાં
સેંધવ, દેવદાર તથા સૂંઠનો કલ્ક પકવી રસક્રિયા
કરી તે આંજવું, એ શુકાક્ષિપાક ઉપર
હિતકારી છે. કાકિલ્યાદિ જીવનીય ગણથી

પકવેલું ધી પાવું, તે ધીથી જ નેત્રોતું તર્પણ કરવું અને તે ધીથી અથવા અણુતેલથી નસ્ય દેવું, એ શુષ્કાક્ષિપાક ઉપર હિતકારી છે. (ઉલ્લેખ કરે છે કે, ચિકિત્સાસ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ૨૨મા વિષયમાં જે અણુતેલ કહેલું છે, તેનાથી નસ્ય ન દેવું; પણ જે અણુતેલ શાલાક્યશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, તેનાથી નસ્ય દેવું.) પકવીને ટાઢા કરેલા દૂધને સૈવધથી મિશ્ર કરી તેનાથી અથવા હળદર તથા દેવદારના ક્વાથથી પકવેલા દૂધને સૈવધથી મિશ્ર કરી તેનાથી નેત્રોતું સિંચન કરવું, એ પણ શુષ્કાક્ષિપાક ઉપર હિતકારી છે. સૂંઠને સીના દૂધમાં ઘસી ધીથી મિશ્ર કરી નેત્રોમાં આંજવી, એ પણ હિતકારી છે. જંગલી તથા જલચર પ્રાણીઓની ચરબી લઈ તેને જરાક સૈવધ તથા સૂંઠથી મિશ્ર કરી આંજવી, એ પણ શુષ્કાક્ષિપાક ઉપર હિતકારી છે. (આ ચરબીનું અંજન રુનેહાંજન કહેવાય છે.) ૮

વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલા બીજા કટલાક દંદિનાશક ચેગોની ચિકિત્સાપદ્ધતિ પવનપ્રમવા રોગા યે કેચિદ્દંદિનાશનાઃ ।
ચીજેનાનેન મેધાવી તેષુ કર્મ પ્રયોજયેત્ ॥ ૯ ॥

વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલા ત્રિભિર વગેરે કટલાક દંદિનાશક વ્યાધિઓ ઉપર પણ બુદ્ધિમાન વૈદ્યે ઔષધોના જીહાપોહ કરી વાતાભિષ્યંદની ચિકિત્સાપ બીજને અનુસરી તે પદ્ધતિથી ચિકિત્સા કરવી. ૯

અધ્યાય ૧૦ મો

ઉપક્રમ

અથાતઃ પિતાભિષ્યન્દપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યયોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'પિતાભિષ્યંદ-

પ્રતિષેધ'^૧ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશુ કે તે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુત ની પાસે કહેલું છે. ૧

પિતાભિષ્યંદ તથા પિતાધિમંથની ચિકિત્સા

પિત્તસ્યન્દે પૈત્તિકે ચાધિમન્થે

રક્તાસ્રાવઃ સંસનં ચાપિ કાર્યમ્ ।

અક્ષ્ણોઃ સેકાલેપનસ્યાજ્ઞનાનિ

પૈત્તે ચ સ્વાઘદિસર્પે વિધાનમ્ ॥ ૨ ॥

પિતાભિષ્યંદ કે પિતાધિમંથ થયેલ હોય તો લોહીનું સ્રાવણ કરવું, વિરચન દેવું, નેત્રોપર સિંચનો તથા લેપનો કરવાં, નસ્ય દેવું, અંજન આંજવાં, આશ્ચર્યોત્તેજ કરવાં અને ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૭મા અધ્યાયના ૪થા વિષયમાં પિત્તવિસર્પ ઉપર કહેલું વિધાન પણ કરવું. (ઉલ્લેખ કરે છે કે, વાળો, પીળો વાળો, ચંદન, સુરમેઘ, મોતી તથા સોનાગરને દૂધમાં વાટી ધીથી મિશ્ર કરી તેનો ઠંડો તથા પાતળો લેપ કરવો.) ૨

પિતાભિષ્યંદ તથા પિતાધિમંથ ઉપર તર્પણ, સિંચન તથા નસ્યમાં ઉપયોગી દ્રવ્યો

ગુન્દ્રાં શાલિં શૈવલં શૈલમેદં

દાર્શીમિલામુત્પલં રોધ્રમમ્રમ્ ।

પલાત્પત્રં શર્કરાં દર્ભમિધું

તાલં રોધ્રં વેતસં પથ્થકં ચ ॥

દ્રાક્ષો ક્ષોદ્રં ચન્દનં યદિકાઠ્ઠં

યોપિત્થીરં રાત્ર્યજન્તે ચ પિપ્પ્લા ।

સર્પિઃ સિદ્ધં તર્પણે સેકનસ્યે

શસ્તં ક્ષીરં સિદ્ધમેતેષુ વાજમ્ ॥

યોજ્યો વર્ગો વ્યસ્ત એવોઽન્યથા વા

સમ્યક્નસ્યેષ્ટાર્દ્રસહ્યેઽપિ નિત્યમ્ ।

ક્રિયાઃ સર્વાઃ પિત્તહર્યઃ પ્રશસ્તા-

હ્યહાચોર્ધ્વં ક્ષીરસર્પિશ્ચ નસ્યમ્ ॥ ૩ ॥

૧ પિતાભિષ્યંદ, પિતાધિમંથ, અશ્માધુષિત, શુક્રિતકા અને ધૂમદશ્મીની ચિકિત્સા વિષેનો.

મોથ, જવાસો, શેવાળ, પાપાણુબેદ અથવા
 ગોરખગાંજે, દારુણદર, એલચી, નીલકમળ,
 ખમણે લોધર, કપૂર, શ્વેત કમળનાં પત્ર, સાકર,
 દર્ભ, તાડ, જળમાં થતું નેતર, પદ્મકાષ, દ્રાક્ષ,
 ચંદન, જીંદીમધ, હળદર અને ઉપલસરીને મધ
 તથા સ્ત્રીના દૂધમાં વાટી તે કલ્ક નાખી શેરડી-
 ના રસમાં પકવેલું ધી અથવા એ જ કલ્ક
 નાખી શેરડીના રસમાં પકવેલું બકરીનું દૂધ
 તપણુમાં, સિંચનમાં અને નસ્યમાં હિતકારી થાય
 છે. પ્રતિમર્ષ આદિ ચાર પ્રકારનાં નસ્યોમાં ઉપર
 કહેલા સધળા વર્ગની, અરધા વર્ગની અથવા એ
 વર્ગમાંથી જટલાં દ્રવ્યો મળી શકે, તેટલાં દ્રવ્યો-
 ની યોજના કરવી. પિત્તનું હરણ કરનારી સધળી
 ક્રિયાઓ કરવી ઉત્તમ છે. દૂધ તથા ધીનું નસ્ય
 દેવોનું જ કથું, તે ત્રણ દિવસ પછી દેવું. ૩

પિત્તાભિષ્યંદ તથા પિત્તાધિમંથ ઉપર અંજનદ્રવ્યો

પાલાશં સ્પાષ્ટોણિતં ચાક્ષનાથે

શલ્લક્યા વા શર્કરાશ્વોદ્રયુક્તમ્ ।

રસક્રિયાં શર્કરાશ્વોદ્રયુક્તાં

પાલિંઘાં વા મધુકે વાપિ કુર્યાત્ ॥

મુસ્તા ફેનઃ સાગરસ્યોત્પલં ચ

કૃમિઘૈલાધાત્રિવીજાદ્રસથ ।

કાશીસૈલાગૈરિકોશીરશૃઙ્ખે-

રેવં મુક્યાદક્ષ્ણનં સ્તન્યપિપ્પૈઃ ॥

ચૂર્ણં કુર્પાદક્ષ્ણનાથે રસો વા

સ્તન્યોપેતો ધાતકીસ્પન્દનામ્યામ્ ।

યોપિત્તસ્તન્યે શાતકુમ્ભં વિષ્ટૃં

શ્વોદ્રોપેતં કેશુકં ચાપિ પુષ્પમ્ ॥

રોધ્રં દ્રાક્ષાં શર્કરામુત્પલં ચ

નાર્યાઃ ક્ષીરે યટ્કાઢ્ઢં વચાં ચ ।

પિપ્પા ક્ષીરે વર્ણકસ્ય ત્વચં વા

તોયોન્મિથે ચન્દનોદુમ્બરે ચ ॥

કાર્યઃ ફેનઃ સાગરસ્યાક્ષ્ણનાથે

નારીસ્તન્યે માશિકે ચાપિ ઘૃટઃ ॥૪॥

ખાખરાનાં ફૂલો (ફેસૂડાં) ના અથવા સાલેડાં-

ના રસમાં સાકર તથા મધ નાખી રસક્રિયા

કરીને તેનું અંજન કરવું; અથવા ગરણી કે જીંદી-

મધના રસમાં સાકર તથા મધ નાખી રસક્રિયા

કરી તેનું અંજન કરવું. મોથ, સમુદ્રફીણ, નીલ-

કમળ, વાવડિંગ, એલચી, આમળી અને બીબલા-

નો રસ કરી હીરાકસી, એલચી, સોનાગેર,

વાળો અને શંખને સ્ત્રીના દૂધમાં વાટી તે કલ્ક

પેલા રસમાં નાખી, પકવવાથી રસક્રિયા કરી તેનું

અંજન કરવું, એ પણ હિતકારી છે. ધાવણી અને

મીણુહરમાના ચૂર્ણનું અથવા તેઓના રસને

સ્ત્રીના દૂધથી મિશ્ર કરી પકવવાની રસક્રિયા કરી

તેનું અંજન કરવું. મુવણને સ્ત્રીના દૂધમાં ઘસી

તે આંજવું. ખાખરાના ફૂલને તાંબાના વાસણ

ઉપર મધમાં ઘસીને તે આંજવું. લોધર, દ્રાક્ષ,

સાકર, નીલકમળ, જીંદીમધ અને વજને સ્ત્રીના

દૂધમાં વાટી તેનું અંજન કરવું. આમલીની

છાલને સ્ત્રીના દૂધમાં વાટી તે આંજવી. રતાંબલિ

તથા ઉખરાના ફળને વાળા સાથે વાટી તે ચૂર્ણ

આંજવું. સમુદ્રફીણને સ્ત્રીના દૂધ તથા મધમાં

ઘસીને તે આંજવું. ૪

પિત્તાભિષ્યંદ તથા પિત્તાધિમંથ ઉપર

આશ્રયોતનનાં દ્રવ્યો

યોપિત્તસ્તન્યે સ્થપિતં યટ્કાઢ્ઢં

રોધ્રં દ્રાક્ષાં શર્કરામુત્પલં ચ ॥

શ્વોમાવદ્ઢં પથ્યમાશ્રયોતને વા

સર્પિષ્ટં યટ્કાઢ્ઢં સરોધ્રમ્ ।

તોયોન્મિથ્રાઃ કાશ્મરીધાત્રિપથ્યા-

સદ્રચાહુઃ કટ્ફલં ચામ્બુનૈવ ॥ ૫ ॥

જીંદીમધ, લોધર, દ્રાક્ષ, સાકર અને નીલ-

કમળના કલ્કને સ્ત્રીના દૂધમાં નાખી અજનીના

નસ્રથી ખાંધીને તેમાં તેનાં દીપાં નાખવાં. જેઠીમધ તથા લોધરને ધીમાં ધસી તેનાં દીપાં નાખવાં. સીવણુ, આમળી તથા હરડેને જળમાં વાટી અથવા કાચકુંળને જળમાં વાટી તેનાં દીપાં નાખવાં.

અમ્લાધુપિત અને શુક્તિકાની સામાન્ય તથા વિશેષ ચિકિત્સા

एपोऽम्लाख्येऽनुक्रमश्चापि शुक्तौ

कार्यः सर्वः स्याच्छिरामोक्षवर्ज्यः ॥

सर्पिः पेयं त्रैफलं तैल्वकं वा

पेयं वा स्यात्કેમલં यत्पुराणम् ।

दोषेऽधस्ताच्छुक्तिः कायामपास्ते

शीतैर्द्रव्यैरञ्जनं कार्यमाशु ॥

वैदूर्यं यत्स्फटिकं वैद्रुમं च

मौक्तं शङ्खं राजतं शાતકુમ્મમ્ ॥

चूर्णं सूक्ष्मं शर्कराक्षौद्रयुक्तं

शुक्तिं हन्यादञ्जनं चૈતદાશુ ॥ ૬ ॥

અમ્લાધુપિત અને શુક્તિકા એ બે રોગોની

પણ ઉપર કહેલા પિત્તાભિષ્યંદના વિધાન પ્રમાણે જ ચિકિત્સા કરવી; પરંતુ એ બે રોગો શસ્ત્રક્રિયાને લાયક નથી, તેથી તેઓમાં શિરોવેધ (ફસ ખોલીને લોહીનો સાવ) કરવો નહીં.

અમ્લાધુપિત અને શુક્તિકા એ બે રોગોમાં વિશેષ ચિકિત્સા આ કરવી કે, ત્રિકાળના ક્વાથ તથા કદકથી પકવેલુ ઘી અથવા ચિકિત્સા-સ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ૨૧ મા વિષયમાં કહેલુ તૈલ્વક ઘી અથવા એકલુ બૂનું ઘી પાવું.^૧ શુક્તિકામાં ખાસ વિશેષ ચિકિત્સા આ કરવી કે, વિરચન આપીને દોષ દૂર કર્યા પછી તુરત શીતળ દ્રવ્યોનું અંગન કરવું; તેમ જ લસણિયો, સ્ફટિક, પરવાણું, મોતી, શંખ, રૂપું અને સુવર્ણનું ખારીક ચૂર્ણ સાકર તથા મધથી મિશ્ર કરીને

આંગનું. આ ચૂર્ણાત્મક અંગન શુક્તિકાનો તરત નાશ કરે છે. ૬

ધૂમદશીની ચિકિત્સા

युज्यात्सर्पिर्द्रुमदर्शी नरस्तु

શેષં કુર્યાદ્રક્તપિત્તે વિધાનમ્ ।

यच्चैवान्यत्પિત્તહૃચાપિ सर्व

યદ્દીર્ઘર્ષે પૈત્તિકે વૈ વિધાનમ્ ॥ ૭ ॥

ધૂમદશી નામનો નેત્રરોગ થયો હોય, તો ઘી પાવા ઉપરાંત રક્તાભિષ્યંદ વિધાન (આ તંત્રના ખારમા અધ્યાયમાં કહ્યા) પ્રમાણે વિધાન કરવું. બીજી પણ પિત્તહર સધળી ક્રિયાઓ કરવી અને ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૭ મા અધ્યાયના ચોથા વિષયમાં પિત્તવિસર્પ ઉપર કહેલુ વિધાન પણ કરવું. (આ રોગ શસ્ત્રક્રિયાને લાયક નથી.) ૭

અધ્યાય ૧૧ મો

ઉપક્રમ

अथातः श्लेष्माभिष्यन्दप्रतिषेधं व्याख्या-
स्यामः । यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘શ્લેષ્માભિષ્યંદ-પ્રતિષેધ’^૨ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જ પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

કફાભિષ્યંદ તથા કફાધિમંથની ચિકિત્સા

स्पन्दाधिमन्थौ कफजौ प्रष्टद्धौ

જયેચ્છિરાણામય મોક્ષણેન ।

स्वेदावपीडाञ्जनधूमसेक-

પ્રલેપયોગૈઃ કવલગ્રહૈશ્વ ॥

• રુઘૈસ્તથાક્રયોત્તનસંવિધાનૈ-

સ્તથૈવ રુઘૈઃ પુટપાકયોગૈઃ ।

૨ કફાભિષ્યંદ, કફાધિમંથ, બલાસમથિત, પિષ્ટક તથા પ્રકિલ્બનમ્ વગેરે કફજન્ય નેત્રરોગોની અને તેના ઉપશ્વેદોપ્પર જ તથા સોજનો ચિકિત્સાઓ વિશેસે

૧ ત્રિકાળનું ઘી તથા તૈલ્વક ઘી સંશોધન છે અને એકલુ બૂનું ઘી સંશ્રવન છે.

અહાત્યહાચાપ્યપતર્પણાન્તે
પ્રાતસ્તયોસ્તિક્તધૃતં પ્રશસ્તમ્ ॥

તદન્નપાનં ચ સમાચરેદ્ધિ
યચ્છ્લેષ્મણો નૈવ કરોતિ વૃદ્ધિમ્ ॥૨॥

કફાભિષ્યંદ કે કફાધિમંથ યથેલ હોય, તે
સ્વેદનોથી, અવપીડનરથોથી, અંજનોથી, ધુમાડા-
નાં પાનોથી, સિંચનોથી, લેપોથી, ક્વલઅહોથી, રક્ષ
આશ્ચર્યોતનોથી તથા રક્ષ પુટપોકાથી ઉપચારે
કરવા. એ ઉપચારે કર્યો છતાં પણ તે રોગો વૃદ્ધિ
પામે, તે તિક્તકથૃતથી સ્નેહન કરી એક પખવા-
ડિયા પછી શિરાઆને વીંધી લોહીતું સાવણ
કરવાથી તેઆને મટાડવા. એ રોગોમાં ત્રણ ત્રણ
દિવસ સુધી લંધન કરાવીને પછી દર પ્રભાતે
તિક્તકથૃતનો (તિક્તદ્રવ્યોથી પકવેલા ધીનો) ઉપ-
ચોગ કરાવવો. અન્નપાન પણ કફની વૃદ્ધિ નહિ
કરનારું જ આપવું. ૨

કફાભિષ્યંદ તથા કફાધિમંથ ઉપર
સ્વેદન તથા લેપનાં દ્રવ્યો

કુટનનાસ્ફોટપણિજ્જવિલ્વ-
પત્તરપીલ્વર્કકપિત્થમઙ્ગૈઃ ।

સ્વેદં વિદધ્યાદયવાનુલેપં
વર્હિષ્ઠશુષ્ઠીસુરકાષ્ઠકુષ્ઠૈઃ ॥ ૩ ॥

અરહૂસો, ગરલ્હી અથવા ઉપલસરી, મરવો,
બીલી, રતવેલિયો અથવા પતંગ, પીલુનાં,
આકડાનાં અને કોઠનાં પાંદડાંથી સ્વેદન કરવું
અને વાળો, સૂંઠ, દેવદાર તથા કકેનો લેપ કરવો. ૩

કફાભિષ્યંદ તથા કફાધિમંથ ઉપર
અંજનનાં દ્રવ્યો

સિન્ધૂત્યહિહિત્રિફલામધૂક-
પ્રપૌંડરીકાઝનતુત્યતામ્રૈઃ ।

પિટૈર્જલેનાઝનવર્તયઃ સ્યુઃ
પથ્યાહરિદ્રામધુકાઝનૈર્વા ॥

ત્રીપ્પૂપણાનિ ત્રિફલા હરિદ્રા
વિદઙ્ગસારથ સમાનિ ચ સ્યુઃ ।

વર્હિષ્ઠકુષ્મામરકાષ્ઠશઙ્ખ-
પાઠાનલવ્યોપમનઃશિલાથ ॥

પિટ્વામ્બુના વા કુસુમાનિ જાતિ-
કરજ્જશોભાઝનજાનિ યુજ્જ્યાત્ ॥

ફલં પ્રકીર્યાદિથવાપિ શિત્રોઃ
પુષ્પં ચ તુલ્યં વૃહતીદ્રવ્યસ્ય ।

રસાઝનં ચન્દનસૈન્ધવં ચ
મનઃશિલાલે લઘુનં ચ તુલ્યમ્ ॥

પિટ્વાઝનાર્થ કફજેષુ ધીમા-
ન્વર્ત્તીર્વિદધ્યાન્નપનામયેષુ ॥ ૪ ॥

સૈંધવ, હિંગ, ત્રિફળા, જીરીમધ, પાંડરવો,
રતાંજલિ, મોરચુડા અને તાંબાને જળમાં વાટી,
વાટ બનાવીને તે વાટ આંજવી અથવા હરડે,
હળદર, જીરીમધ તથા રસવંતીને જળમાં વાટી,
વાટ બનાવી તે વાટ આંજવી અથવા સૂંઠ, મરી,
પીપર, હરડે, બહેડાં, આમળાં, હળદર અને
વાવડિંગના સારને સમભાગે લઈ જળમાં વાટી, વાટ
બનાવી તે વાટ આંજવી અથવા વાળો, કઠ, દેવદાર,
શંખ, કાળીપાડ, ચિત્રક, સૂંઠ, મરી, પીપર તથા
મણ્શીલને જળમાં વાટી, વાટ બનાવી તે વાટ
આંજવી અથવા અર્ધનાં ફૂલ, કરંજનાં ફૂલ તથા
સરગવાનાં ફૂલને જળમાં વાટી, વાટ બનાવીને તે
વાટ આંજવી અથવા સરગવાનાં ફળ, જાલી
ભોરીંગણીનાં ફૂલને ફળ, બેટી ભોરીંગણીનાં ફૂલ
ને ફળ, રસવંતી, ચંદન, સૈંધવ, મનશીલ, હર-
તાલ તથા લસણને સમભાગે લઈ જળમાં વાટી,
વાટ બનાવીને વાટ આંજવી. યુદ્ધિમાન વૈદે
કફથી ઉત્પન્ન થયેલા નેત્રરોગો ઉપર આ વાટા
આંજવાની યોજના કરવી. ૪

બલાસપ્રથિતની ચિકિત્સા

રોગે બલાસપ્રથિતેઝ્ઝનં જૈઃ
કર્તવ્યમેતત્સુવિશુદ્ધકાયે ॥

નીલાન્યવાન્ગવ્યપયોઽનુપીતાન્-

શલાકિનઃ શુષ્કતનૂન્નિદહ્ય ।

તથાર્જકાસ્ફોતકપિત્થવિલ્વ-

નિર્ગુણ્ડિજાતીકુસુમાનિ ચૈવ ॥

તત્કારવત્સૈન્ધવતુત્થરોચનં

પક્કં નિદધ્યાદથ લોહનાઢ્યા ॥ ૫ ॥

બલાસપ્રથિત નામનો નેત્રરોગ થયો હોય, તો પ્રવીણ વૈદ્યોએ રોગીની કાયાનું સારી પેઠે સંશોધન કરી પછી નીચે પ્રમાણે ક્ષારાંજનની યોજના કરવી.

સળીઆવાળા લીલા જવોને સાત દિવસ સુધી અથવા ચૌદ દિવસ સુધી કાળી ગાયના દૂધની ભાવના આપી બાળવા અને તેઓની સાથે રામતુલસી, ગરુડી, ડાઠ, ખીલી, નગડ તથા બઢીનાં પુષ્પો પણ બાળવાં. પછી તે ભરમને છના જળની સાથે મેળવી ક્ષારની રીતે વારંવાર સ્નાવી તેમાં સૈંધવ, મોરચુ અને ગોરોચના નાખી લોઢાની નળીથી હલાવી ક્ષાર પકવવો અને તે ક્ષાર નેત્રોમાં આંજવો. (આ ક્ષારાંજન કહેવાય છે.) ૫

પિષ્ટકની ચિકિત્સા

મહૌપધં માગધિકાં ચ યુસ્તાં

સૈન્ધવં યન્મરિચં ચ શુક્લમ્ ।

તન્માતુલજ્જસ્વરસેન પિષ્ટં

નેત્રાજનં પિષ્ટકમાશુ હન્યાત્ ॥

ફલં બૃહત્યા મગધોદ્ભવાના-

માદાય કલ્કં ફલપાકકાલે ।

સ્રોતોજયુક્તં સહ સપ્તરાત્રા-

ચદુદ્વૃતં સ્વાતુ તથૈવ પથ્યમ્ ॥ ૬ ॥

સૂંઠ, પીપર, મોચ, સૈંધવ અને ઘોળાં મરી અથવા સરગવાનાં બીજને બિઝેરાનાં રસમાં વાટી નેત્રોમાં આંજવામાં આવે, તો તેથી પિષ્ટક રોગ તરત નાશ પામે છે. ક્ષોળ પાકવાના સમયે

ભોરીંગણીનાં ક્ષોળ લઈ તેઓમાં સુરમાની સાથે પીપરનો કદક ભરી સાત દિવસ સુધી રહેવા દઈ કાઢી લેવો અને પછી તે નેત્રોમાં આંજવો. આ અંજન, ઉપર કહેલાં સૂંઠ વગેરેનાં અંજનની પેઠે જ પિષ્ટક ઉપર પથ્ય છે. ૬

પ્રકિલ્બવર્ત્મની ચિકિત્સા

વાર્તાકુશિગ્નિન્દ્રસુરાપટોલ-

કિરાતવિક્રામલકીફલેષુ ।

કાસીસામુદ્રસાજ્ઞનાતિ

જાત્યાસ્તથા કોરકમેવ ચાપિ ॥

પ્રક્લિન્નવર્ત્મન્યુપાદિશ્યતે તુ

યોગાજનં તન્મધુનાવઘૃટમ્ ॥ ૭ ॥

રીંગણી, સરગવો, ઇંદ્રવારુણી, કરિયાતું, પટોલ અને આમળાંની સાથે હીરાકસી, દરિયાઈ લણ, રસવંતી તથા બઢીની કળીઆ વાટી, ગોળી કરી સૂકવીને તેને મધમાં ઘસી આંજવામાં આવે, તો તેથી પ્રકિલ્બવર્ત્મરોગ નાશ પામે છે. આ અંજન 'યોગાંજન' નામથી ઓળખાય છે. ૭ નેત્રમાં કંકળન્ય ખરજ તથા સોજની ચિકિત્સા

નાદેયમગ્નં મરિચં ચ શુક્લં

નેપાલજાતા ચ સપ્રમાણા ॥

સમાતુલજ્જદ્રવ એપ યોગઃ

કણ્ઠં નિહન્યાત્સકૃદજ્જનેન ।

સશ્લવેરં સુરદારુ મુસ્તં

સિન્ધુપ્રસૃતં મુકુલાનિ જાત્યાઃ ॥

સુરાસુ પિષ્ટં ત્વિદમજ્જનં હિ

કણ્ઠવાં ચ શોષે ચ હિતં વદન્તિ ॥ ૮ ॥

ઉત્તમ સૈંધવ, સફેદ મરી અથવા સરગવાનાં બીજ અને મનશીલને સંભાળે લઈ બિઝેરાનાં રસમાં વાટી નેત્રોમાં આંજવાં. આ અંજન એક વાર આંજવાથી ખરજ મટે છે. સૂંઠ, દેવદાર, મોચ, સૈંધવ અને બઢીની કળીઆને મદિરામાં વાટી નેત્રોમાં આંજવાથી ખરજ અને સોજ મટે છે. ૮

બલાસચથિત, પિષ્ટક, પ્રકિલ્નવતર્મ તથા બીજા પાણુ કંકજન્ય નેત્રરોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા

સ્પન્દાધિમન્થક્રમમાચરેચ

સર્વેષુ ચૈતેષુ સદાઽપ્રમત્તઃ ॥ ૯ ॥

એ સધળા રોગો (બલાસચથિત, પિષ્ટક અને પ્રકિલ્નવતર્મ તથા બીજા પાણુ કંકજન્ય નેત્રરોગો) ઉપર વૈધે સાવધાન રહી કંકાભિધ્મંદ-ની તથા કંકાધિમંથની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. (શસ્ત્રક્રિયામાં ગયા આઠમા અધ્યાય ઉપર લક્ષ્ય આપવું.) ૯

અધ્યાય ૧૨ મો

ઉપક્રમ

અથાતો રક્તામિષ્યન્દપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યથોવાચ ભગવાન ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'રક્તાભિધ્મંદ-પ્રતિષેધ' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જ પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુત-ની પાસે કહેલું છે. ૧

રક્તાધિમંથ આદિ ચાર રુધિરજન્ય

રોગો ઉપરની પ્રત્યેક ચિકિત્સા

મન્યં સ્પન્દં શિરોત્પાતં શિરાહર્ષં ચ રક્તજમ્ ।
એકૈકેન વિધાનેન ચિકિત્સેચ્ચતુરો ગદાન્ ॥૨॥

રક્તાધિમંથ, રક્તાભિધ્મંદ, શિરોત્પાત અને શિરાહર્ષ એ ચારે રુધિરજન્ય રોગો ઉપર નીચે લખેલી પ્રત્યેક ચિકિત્સા કરવી. (એકે રક્તા-ભિધ્મંદ પછી રક્તાધિમંથ થાય છે, તોપણ અહીં રક્તાધિમંથનું નામ પ્રથમ કહ્યું, તે રક્તા-ધિમંથને રક્તાભિધ્મંદ કરતાં અત્યંત દુઃખદાયી બળાવવા માટે છે.) ૨

૧ રક્તાભિધ્મંદ, રક્તાધિમંથ, શિરોત્પાત, શિરાહર્ષ, અર્જુન, અમણશુક, સમણશુક, અજકામત, સરોક્ષાક, અશોક્ષાક, પુલાલસ, અપરિકિલ્નવતર્મની ચિકિત્સા વિષેનો.

રક્તાધિમંથ આદિ ચાર રોગો માટે
સામાન્ય ચિકિત્સા

વ્યાખ્યાત્ત્રાતુરોઽપ્યેતાન્નિઘ્નધાન્કૌમ્ભેન સર્પિણા ।

રસૈરુદારૈરથવા શિરામોક્ષેણ યોજયેત્ ॥

વિરિક્તાનાં પ્રકામં ચ શિરાંસ્વેપાં વિશોધયેત્ ।

વૈરેચનિકસિદ્ધેન સિતાયુક્તેન સર્પિણા ॥

તતઃ પ્રદેહાઃ પરિષેચનાનિ

નસ્યાનિ ધૂમાશ્ચ યથાસ્વમેવ ।

આશ્વોતનામ્યહ્નતર્પણાનિ

તથૈવ કાર્યાઃ પુટપાકયોગાઃ ॥ ૩ ॥

રક્તાધિમંથ, રક્તાભિધ્મંદ, શિરોત્પાત કે શિરાહર્ષ થયેલા હોય, તો રોગીને ધડામાં રાખી મૂકેલા બૂના ધીથી અથવા અત્યંત સ્નેહવાળા માંસોના રસોથી સ્નિગ્ધ કર્યા પછી શિરાવેધુ કરી લોહીનું સાવણ કરવું તથા સારી પેટે વિરેચન આપવાથી શુદ્ધ કરીને શિરોવિરેચનદ્રવ્યોથી પકવેલા અને સાકરથી મિશ્ર કરેલા ધીથી તેના મરતકને શુદ્ધ કરવું. પછી દોષો પ્રમાણે લેપો, સિંચનો, નર્યો, ધૂમો, આશ્વોતનો, અંજનો, તર્પણો અને પુટપાકોની યોજના કરવી. ૩

રક્તાધિમંથ ચાર રોગો માટે લેપનદ્રવ્યો

નીલોત્પલોશીરકટક્ટેરી-

કાલીયટીમધુમુસ્તરોઘ્રૈઃ ।

સપન્નકૈર્દ્રોતઘૃતપ્રદિગ્ધૈ-

રક્ષોઃ પ્રલેપં પરિતઃ પ્રકુર્યાત્ ॥ ૪ ॥

નીલકમળ, વાળો, દારુહળદર, પીતમંદન, જડીમધ, મોથ, લોધર અને પદ્મકાષ્ઠને ધોયેલા ધીમાં મિશ્ર કરી તે કલકનો આંખોની ચોતરફ લેપ કરવો. ૪

રક્તાધિમંથ આદિ ચાર રોગોની અત્યંત

પીડાને શાંત કરવાના ઉપચારો

રૂઝાયાં ચાપ્પતિમૃગં સ્વેદાથ મૃદવો હિતાઃ ।

અશ્વોઃ સમન્તતઃ કાર્યં પાતનં ચ જલૌકસામ્ ॥

ઘૃતસ્ય મહતી માત્રા પીતા ચાર્તિ નિયચ્છતિ ।
પિત્તાભિષ્યન્દશમનો વિધિશ્ચાપ્યુપપાદિતઃ ॥ ૫ ॥

રક્તાધિમંથ આદિ ચારે રોગોમાં અત્યંત વેદના થતી હોય તો કામળ સ્વેદો દેવા હિતકારી છે. લોહીના વધારાને લીધે અત્યંત વેદના થતી હોય, તો આંખોની ચોમેર જળો મૂકીને લોહીનું સાવણ કરવું હિતકારી છે. ધીની મોટી માત્રા પાવામાં આવે, તો તે માત્રા પણ પીડાને શાંત કરે છે. પિત્તાભિષ્યંદને શાંત કરવા ગયા ૧૦મા અધ્યાયમાં કહેલો વિધિ કરવાથી પણ વેદના શાંત થઈ જાય છે. ૫

રક્તાધિમંથ આદિ ચાર રોગો પર
આશ્વત્થાતનનાં દ્રવ્યો

કસેરુમધુકામ્યાં વા ચૂર્ણમમ્બરસંવૃતમ્ ।
ન્યસ્તમપ્સ્વાન્તરિક્ષાસુ હિતમાશ્વોતનં ભવેત્ ॥ ૬ ॥
કસેરુકંદ અને જોડીમધના ચૂર્ણને વસત્રની પોટલીમાં બાંધી, આકાશમાં ઝીલી રાખેલા વરસાદના જળમાં તે પોટલી નાખીને તેનાં ટીપાં નાખવાં હિતકારી થાય છે. ૬

અંજનનાં દ્રવ્યો

પાટલ્યર્જુનશ્રીપર્ણાધાતકીધાત્રિવિલ્લતઃ ।
પુષ્પાપ્યથ વૃહત્યોથ ચિમ્બીલોદાચ તુલ્યશઃ ॥
સમઙ્ગિષ્ઠાનિ મધુના પિથાનીશુરસેન વા ।
રક્તાભિષ્યન્દશાન્ત્યર્થમેતદજ્જનમિષ્યતે ॥
ચન્દનં કુમુદં પત્રં શિલાજતુ સકુક્કુમમ્ ।
અયસ્તામ્રરજસ્તુત્યં નિમ્બનિર્યાસમજ્જનમ્ ॥
ત્રણ કાંસમલં ચાપિ પિટ્વા પુષ્પરસેન તુ ।
વિપુલા યાઃ કૃતા વત્યઃ પૂજિતાશ્ચાજ્જને સદા ॥ ૭ ॥

પાડલ, કડાચો, સીતળ, ધાવલી, આમળી, બીલી, જાળી ભોરીંગણી, બેડી ભોરીંગણી અને હિમાલયમાં ઉત્પન્ન થતા બિંબીલોટનાં પુષ્પો અને મજાઠને સમભાગે લઈ મધમાં અથવા શેરડીના રસમાં વાટી તેનું અંજન કરવાથી રક્તા-

ભિષ્યંદની શાંતિ થાય છે. ચંદન, પોયણાં, તમાકુ, પત્ર, શિલાજિત, કેસર, લોહચૂર્ણ તામ્રચૂર્ણ, મોરથૂથ, લીંબડાનો ચુંદર, રસવંતી, કથીર અને કાંસાના મેલને મધમાં વાટી મોટી વાટા કરવી. આ વાટાનું અંજન રક્તાધિમંથ આદિ ચારે રોગો ઉપર હિતકારી થાય છે. ૭

શિરોત્પાતની વિશેષ ચિકિત્સા
સાદજ્જનં ઘૃતં ક્ષોદ્રં શિરોત્પાતસ્ય મેપજમ્ ।
તદ્દત્સૈન્ધવકાસીસં સ્તન્યઘૃદં ચ પૂજિતમ્ ॥
મધુના શઙ્ખનેપાલીતુત્યદાર્બ્યઃ સસૈન્ધવાઃ ।
રસઃ શિરીષપુષ્પાચ સુરામરિચમાશ્લિકૈઃ ॥
યુક્તં તુ મધુના વાપિ ગરિકં હિતમજ્જને ॥ ૮ ॥

રસવંતી, ધી અને મધનું અંજન શિરોત્પાતને શાંત કરે છે. સૈંધવ અને હીરાકસીને સ્ત્રીના દૂધમાં ઘસી આંજવાથી; શંખ, મનશીલ, મોરથૂથ, દારહળદર અને સૈંધવને મધમાં વાટીને આંજવાથી અને સરસડિયાનાં ફૂલોના રસ, ઊંચ, સફેદ મરી કે સરગવાનાં બીજ અને મધનું અંજન કરવાથી પણ શિરોત્પાત શાંત થાય છે. સોના-જેરુને મધમાં વાટી આંજવો, એ પણ શિરોત્પાત ઉપર હિતકારી છે. ૮

શિરાહર્ષની વિશેષ ચિકિત્સા
શિરાહર્ષેઽજ્જનં કુર્યાત્ફાણિતં મધુસંયુતમ્ ॥
મધુના તાદર્શ્યજં વાપિ કાસીસં વા સસૈન્ધવમ્ ।
વેત્રામ્લસ્તન્યસંયુક્તં ફાણિતં તુ સસૈન્ધવમ્ ॥ ૯ ॥
હોળીની તરને અથવા રસવંતીને મધથી મિશ્ર કરીને આંજવાથી, હીરાકસીને સૈંધવથી મિશ્ર કરીને આંજવાથી અને હોળીની તર, સૈંધવ અને અરસવેતસને દૂધમાં વાટી આંજવાથી શિરાહર્ષ શાંત થાય છે. ૯

અણુનની ચિકિત્સા
પૈત્તલ વિધિમશેષેણ કુર્યાદર્જુનશાન્તયે ।
શ્શુસૌદ્રસિતાસ્તન્યદાર્વીમધુકસૈન્ધવૈઃ ॥

સેકાહ્નનં ચાત્ર હિતમ્ભૈરાથ્યોતનં તથા ।
 સિતામધુકકદ્વજ્જમસ્તુક્ષોદ્રામ્લસૈન્ધવૈઃ ॥
 વીજપૂરકકોલામ્લદાહિમામ્લૈથ્યુક્તિતઃ ।
 એકશો વા દ્વિશો વાપિ યોજિતં વા ત્રિમિશ્રિભિઃ ॥
 સ્ફટિક વિદ્રુમં શઘ્નો મધુકં મધુ ચૈવ હિ ।
 શઘ્નોદ્રસિતાયુક્તઃ સામુદ્રઃ ફેન એવ ચ ॥
 દ્રાવિમૌ વિહિતૌ યોગાવજ્જનેઽર્જુનનાથનો ।
 સૈન્ધવસૌદ્રકતકાઃ સસૌદ્રં વા રસાહ્નનમ્ ।
 કાસીસં મધુના વાપિ યોજ્યમત્રાહ્નને સદા ॥
 લોહચૂર્ણાનિ સર્વાણિ ધાતવો લવણાનિ ચ ।
 રત્નાનિ દન્તાઃ શૃંગાણિ ગળથાપ્યવસાદનઃ ॥
 કુકુટાઢકપાલાનિ લશુનં કકુકત્રયમ્ ।
 કરજ્જવીજમેલાથ લેખ્યાહ્નનમિદં સ્મૃતમ્ ॥
 પુટપાકાવસાનેન રક્તવિસાવણાદિના ।
 સમ્પાદિતસ્ય વિધિના કૃત્ત્વેન સ્યન્દઘાતિના ॥૧૦

અર્જુન (નામે રોગ) થયેલ હોય, તો તેને
 શાંત કરવા માટે સધળી (ગયા દશમા અધ્યાયમાં
 કહેલ) પિત્તાભિષ્યંદની ચિકિત્સા કરવી. (આ
 રોગ શસ્ત્રક્રિયાને લાયક નથી.) શેરડીના રસ,
 મધ, સાકર, દૂધ, દારહળદર, જીમ્બ અને સૈંધવ-
 થી સિંચન કરવું અને અંજન પણ તેઓથી
 કરવું. ધાન્યામ્લ આદિ ખાટાં પદાર્થોનાં ટીપાં
 નાખવાં. અથવા સાકર, જીમ્બ, અરદૂસો, દહીં-
 ની તર, મધ, ધાન્યામ્લ, સૈંધવ, બિજેરનો રસ,
 બોરનો રસ અને હાડમના રસમાંથી એક એક,
 બખ્ખે અથવા ત્રણ ત્રણ પદાર્થોની યુક્તિપૂર્વક
 યોજના કરી તેનાં ટીપાં નાખવાં, એ હિતકારી
 થાય છે. સ્ફટિક, પરવાળાં, શંખ, જીમ્બ ને
 મધના અંજનથી અર્જુન નાશ પામે છે. શંખ,
 મધ, સાકર અને સસુદ્રકીણના અંજનથી પણ
 અર્જુન મટે છે. સૈંધવ, મધ અને નિર્મળીતું
 અંજન, રસવંતી અને મધતું અંજન, હીરા-
 કર્સી અને મધતું અંજન વગેરે હિતકારી થાય

છે. સુવર્ણ, કથીર, સીસું, તાંબુ, રૂપું તથા
 લોહનાં ચૂર્ણો; મનશીલ તથા સોનાગેરુ વગેરે
 ધાતુઓનાં ચૂર્ણો; સૈંધવ આદિ પાંચ લવણો-
 નાં ચૂર્ણો, લસણિયા વગેરે રત્નોનાં ચૂર્ણો; ગાય
 તથા ઘોડા વગેરેના દાંતોનાં ચૂર્ણો; ગાય વગેરે-
 નાં શિંગડાઓનાં ચૂર્ણો અને સૂત્રસ્થાનમાં મિશ્રક
 નામના ૩૬ મા અધ્યાયમાં છેલ્લે કહેલ હીરા-
 કર્સી તથા સૈંધવ વગેરે અવસાદનગણતું અંજન
 અર્જુન ઉપર હિતકારી થાય છે. (આ લેખ્યાં-
 જન કહેવાય છે. આ અંજન બીજા નેત્રરોગો
 ઉપર પણ હિતકારી થાય છે.) ફકડીનાં ઈંડાંનાં
 ખોપરાં, લસણ, સૂંઠ, મરી, પીપર, કરંજનાં
 બીજ અને એલચીતું અંજન પણ અર્જુન ઉપર
 હિતકારી થાય છે. (આ અંજન પણ લેખ્યાં-
 જન કહેવાય છે.) લોહીના સ્નાયુથી માંડી પુટ-
 પાક સુધીના અભિષ્યંદનો નાશ કરનાર સધળા
 વિધિની યોજના કર્યા પછી જરૂર જણાય, તો આ
 બેમાંથી કાઈ પણ લેખ્યાંજનની યોજના કરવી.

અમણશુક તથા સમણશુકની ચિકિત્સા

અનેનાપહરેચ્છુકમવ્રણં કુશલો મિપક્ ।
 ઉત્તાનમવગાઠં વા કર્કશં વાપિ સવ્રણમ્ ॥
 શિરીપવીજમરિચપિપ્પલીસૈન્ધવૈરપિ ।
 શુક્રસ્ય ઘર્ષણં કાર્યમથવા સૈન્ધવેન તુ ॥
 કુર્યાત્રાપ્રરજઃશઘ્નશિલામરિચસૈન્ધવૈઃ ।
 અન્યાદ્દ્વિગુણિતૈરેભિરહ્નનં શુક્રનાશનમ્ ॥
 કુર્યાદહ્નનયોગૌ વા સમ્યક્શ્લોકાર્દકાવિમૌ ।
 શઘ્નકોલાસ્થિકતકદ્રાક્ષામધુકમાશિકૈઃ ॥
 ક્ષોદ્રદન્તાર્ણવમલશિરીપકુસુમેરપિ ।
 ક્ષારાહ્નનં વા વિતરેદ્ ચલાસપ્રથિતાપહમ્ ॥
 મુદ્રાન્વા નિસ્તુપાન્મૃટાન્શઘ્નોદ્રસિતાયુતાનુ ।
 મધુકસારં મધુના યોજ્યેચાહ્નને સદા ॥
 વિમીતકાસ્થિમજ્જા વા સસૌદ્રઃ શુક્રનાશનઃ ।
 શઘ્નશુક્તિમધુદ્રાક્ષામધુકતકાનિ ચ ॥

દ્વિત્વગ્ગતે સશ્ત્રુલે વા વાતમ્નં તર્પણં દિતમ્ ।
 વંશજારુઠ્ઠકરૌ તાલં નારિકેલં ચ દાહયેત ॥
 વિસાગ્ન્ય ક્ષારવચ્ચૂર્ણં માવયેત્કરમાસ્થિજમ્ ।
 વહુશોઽજ્જનમેતત્સ્યાચ્છુકૈર્વૈવર્ણનાશનમ્ ॥ ૧૧ ॥

અવ્રણશુક થયેલ હોય, તો પ્રવીણ વૈવે લોહી-
 ના સાવણથી માંડી પુટપાક સુધીના સધળા વિધિ-
 ની યોજના કર્યા પછી ઉપર કહેલાં લેખ્યાંજનથી
 જ તે અવ્રણશુક મટાડવું. (આ રોગ શસ્ત્ર-
 ક્રિયાને લાયક નથી.) સવ્રણશુક કે જે અસાધ્ય છે,
 જે એક પટલમાં કે બે પટલમાં રહેલ હોય અને
 ખરસટ હોય, તેની પણ અવ્રણશુકની ચિકિત્સા
 પ્રમાણે જ ચિકિત્સા કરવી. (સવ્રણશુક ખરસટ
 હોય તે સમયમાં તેની લેખ્યાંજનપ ચિકિત્સા કર્યા
 પછી સંતર્પણરૂપ ચિકિત્સા કરવી.)

સરસડિયાનાં બીજ, મરી, પીપર અને સૈંધવ-
 ના અથવા એકલા સૈંધવના ચૂર્ણથી ફૂલાંને ધસવું.
 સૈંધવથી બમણાં મરી, મરીથી બમણું મન-
 શીલ, મનશીલથી બમણો શંખ અને શંખથી
 બમણા તામ્રચૂર્ણનું અંજન કરવાથી; શંખ,
 બોરનો કળિયો, નિર્મળી, દ્રાક્ષ, જેઠીમધ અને
 મધના અંજનથી; મધ, ગાય વગેરેના ઠાંત, સસુદ્ર-
 ફીણ અને સરસડિયાનાં ફૂલનું અંજન કરવાથી;
 ગયા અધ્યાયના ૫ મા વિધયમાં બલાસમથિતની
 ચિકિત્સામાં કહેલું ક્ષારાંજન આંજવાથી, શેકેલા
 કૌતરો વગરના મગ, શંખ, મધ અને સાકરનું
 અથવા મહુડાનાં સારનું તથા મધનું નિત્ય અંજન
 આંજવાથી; બહેડાંના કળિયાની મજ્જા અને
 મધના અંજનથી; શંખ, છીપ, મધ, દ્રાક્ષ, જેઠી-
 મધ અને નિર્મળીનું અંજન કરવાથી પણ ફૂલું
 મટી જાય છે.

જો ફૂલું બે પટલમાં રહેલું કે શળવાળું હોય,
 તો વાતહર દ્રવ્યોના ક્વાથાદિથી નેત્રોનું તર્પણ
 કરવું હિતકારી છે.

વાંસના અંકુર, પાકા બિલામાંના કળિયા,
 તાડ અને નાળિયેરને બાળી તે ભસ્મને ક્ષારની
 પેઠે સવવી. તે ક્ષારોદકની સાત દિવસ સુધી ઊટનાં
 હાડકાંનાં ચૂર્ણને ભાવના દેવી. આ ચૂર્ણને મધથી
 ખરડેલી આંગળી વડે અથવા સળી વડે લઈ તેનાથી
 ફૂલાંને વારંવાર ધસવું અને ત્રિદળાના પાણીથી
 ધોવું; એટલે ફૂલાંને વિવર્ણ નાશ પામે છે (આથી
 ફૂલું મટતું નથી પણ કાળું થઈ જાય છે). ૧૧

અજકાંભતની ચિકિત્સા

અજકાં પાર્શ્વતો વિદ્વદ્વા સૂચ્યા વિસ્રાવ્ય ચોદકમ્ ।
 વ્રણં ગોમાસંચૂર્ણેન પૂરયેત્સર્પિષા સહ ॥
 વહુશોઽલિલેષ્વાપિ વર્ત્માસ્યોપગતં યદિ ॥ ૧૨ ॥

અજકાંભત થયેલ હોય, તો તેને બાળુમાં
 સોાય વડે વીંધી, જળ કાઢી નાખી, મણને ધીથી
 અને બળદના માંસના ચૂર્ણથી પૂરવો. જો અજકા-
 ન્ભતનું મોડું જાંચું થઈ ગયું હોય, તો તેને શસ્ત્ર
 વડે વારંવાર ખોતારવું. ૧૨

સશોકપાક અને અશોકપાકની ચિકિત્સા
 સશોફથાપ્યશોફશ્ચ દ્વૌ પાકૌ ચૌ પ્રકીર્તિતૌ ।
 લેહસ્વેદોપપન્નસ્ય તત્ર વિદ્વદ્વા શિરાં ભિપક્ ॥
 સેકાશ્ચ્યોતનનસ્યાનિ પુટપાકાંશ્ચ કારયેત્ ॥
 સર્વતથાપિ શુદ્ધસ્ય કર્તવ્યમિદમજ્જનમ્ ।
 તામ્રપાત્રસ્થિતં માસં સર્પિઃસૈન્ધવસંયુતમ્ ॥
 મૈરેયં વાપિ દધ્યેવં દધ્યુત્તરકમેષ્વ ચ ।
 ઘૃતં કાંસ્પમલોપેતં સ્તન્યં વાપિ સસૈન્ધવમ્ ॥
 મધૂકસારં મધુના તુલ્યાંશં મૈરિકેણ વા ।
 સર્પિઃસૈન્ધવતામ્રાણિ યોપિત્સ્તન્યપુતાનિ ચ ॥
 દાહિમારેવતામ્નન્તકોલામ્લૈશ્ચ સસૈન્ધવામ્ ।
 રસક્રિયાં વા વિતરેત્સમ્યક્પાકજિઘાંસયા ॥
 માસં સૈન્ધવસંયુક્તં સ્થિતં સર્પિષિ નાગરમ્ ।
 આશ્ચ્યોતનાજ્જનં યોજ્યમ્બલાધીરસંયુતમ્ ॥
 જાત્યાઃ પુષ્પં સૈન્ધવં શૃંગ્ગવેરં
 કૃષ્ણાવીજં કીટશત્રોશ્ચ સારમ્ ।

एतत्पिष्टं नेत्रपाकेऽञ्जनार्थं

क्षौद्रोपेतं निर्विशङ्कं प्रयोज्यम् ॥ १३ ॥

સરોક્ષપાક અને અરોક્ષપાક નામના જ બે નેત્રરોગો કહેવામાં આવ્યા છે, તેઓમાંથી કોઈ થયેલ હોય, તો વૈદે રોગીને સારી રીતે સ્નેહન તથા સ્વેદન આપી, શિરાને વીંધી, લોહી કાઢી, સિંચનો તથા આશ્ચર્યાત્મક કરવાં, નરચો દેવાં અને પુટપાકો પણ કરવા. રોગીને સઘળી રીતે શુદ્ધ કરી નીચે પ્રમાણે અંજનોની યોજના કરવી :

એક મહિના સુધી તાંબાના વાસણમાં રાખી મૂકેલા ધીને અથવા મૈરેયને (સુરા અને આસવનો એકઠો આથો મૈરેય કહેવાય છે) અથવા દહીંને અથવા દહીંની તરને સૈંધવથી મિશ્ર કરી તેનું અંજન કરવું અથવા એક મહિના સુધી તાંબાના વાસણમાં રાખી મૂકેલા ધીને કાંસાના મેલથી મિશ્ર કરી આંજવું અથવા સ્ત્રીના દૂધને સૈંધવથી મિશ્ર કરી આંજવું અથવા મહુડાના સારને તેના જટલા જ સોનાગેરથી મિશ્ર કરી મધમાં કાલવી તેનું આંજવું અથવા ધી, સૈંધવ અને તાંબાને સ્ત્રીના દૂધથી મિશ્ર કરી આંજવું અથવા દાડમ, ગરમાળો, આસોદરો અને બોરના રસમાં સૈંધવ નાખી-પકવી, રસક્રિયા કરીને તેનું અંજન કરવું. આ રસક્રિયાના અંજનથી પાક સારી પેઠે મટી જાય છે.

એક મહિના સુધી સૈંધવ સાથે ધીમાં રાખી મૂકેલી સૂઠને સ્ત્રીના દૂધમાં વાટી તેનાં ટીપાં નાખવાં અને તેનું અંજન પણ કરવું. બઈનું ફૂલ, સૈંધવ, સૂઠ, પીપરનાં બીજ અને વાવડિંગના સારને મધમાં વાટી તેનું સરોક્ષપાક તથા અરોક્ષપાક ઉપર નિઃશંક રીતે અંજન કરવું. ૧૩

પૂયાલસની ચિકિત્સા

પૂયાલસે શોણિતમોક્ષણં ચ

હિતં તથૈવાપ્યુપનાહનં ચ ।

कृत्स्नो विधिश्चेक्षणपाकघाती

यथाविधानं भिपजा प्रयोज्यः ॥

कासीससिन्धुप्रभवार्द्रकैस्तु

हितं भवेदञ्जनमेव चात्र ।

सौद्रान्वિતૈરેભિરથોપયુઝ્યા-

दन्यचુ તામ્રાયસચૂર્ણયુક્તૈઃ ॥ ૧૪ ॥

પૂયાલસ થયેલ હોય, તો વૈદે સ્નેહન તથા સ્વેદન કરી લોહીનું સાવણ કરવું; હોપોનું હરણ કરનારાં અને નેત્રોનું હિત કરનારાં દ્રવ્યોનો લેપ કરવો અથવા તે દ્રવ્યોની જાની લગદી મૂકી પાટા બાંધવો અને સંશોધન કર્યો પછી ઉપર સરોક્ષપાકની તથા અરોક્ષપાકની જ ચિકિત્સા કહેલી છે, તે પણ કરવી. હીરાકસી, સૈંધવ અને આદાને મધમાં મિશ્ર કરી આંજવાં અથવા તાંબાનું ચૂર્ણ, લોહાનું ચૂર્ણ અને મધ મિશ્ર કરી આંજવાં. ૧૪

અપરિક્લિન્નવર્ત્માની ચિકિત્સા

લેહાદિના સમ્યગપાસ્ય દોષાં-

સ્તુપ્તં વિધાયથ યથાસ્થમેવ ।

અક્લિન્નવર્ત્માનમુપક્રમેત

સેકાઝનાશ્ચયોતનનસ્યધૂમૈઃ ॥

મુસ્તાહરિદ્રામધુકપ્રિયઙ્ગુ-

સિદ્ધાર્થરોધ્રોત્પલસારિવાભિઃ ।

હુણ્ણાભિરાર્થયોતનમેવ કાર્ય-

મત્રાઝનં ચાઝનમાશ્લિકં સ્થાત્ ॥

પત્રં ફલં ચામલકસ્ય પક્ત્વા

ક્રિયાં વિદધ્યાદથવાઝનાર્થે ।

વંશસ્ય મૂલેન રસક્રિયાં વા

વર્તીકૃતાં તામ્રકપાલપક્કામ્ ॥

રસક્રિયાં વા ત્રિફલાત્રિપક્કાં

પલાશપુષ્પૈઃ સ્ત્રમઝ્જરૈર્વા ।

પિષ્ટ્વા હગ્મ્યાઃ પયસા મલં વા

કાંસ્યસ્ય દગ્ધ્વા સહ તાન્તવેન ॥

પ્રત્યક્ષનં તન્મરિચૈરુપેતં

ચૂર્ણેન તામ્રસ્ય સહોપયોજ્યમ્ ।

સમુદ્રફેનં લવણોત્તમં ચ

શઙ્ખોઽથ મુદ્રો મરિચં ચ શુક્લમ્ ।

ચૂર્ણાક્ષનં યોજ્યમથાપિ કણ્ઠ-

મક્ષિન્નવર્ત્મન્યુપહન્તિ શીઘ્રમ્ ॥૧૫॥

અપરિઝિલ્નવર્ત્મ યથેલ હોય, તો સ્નેહન

આદિ ક્રિયાઓથી સારી રીતે દોષોનું નિર્દારણ

કરી, દોષો પ્રમાણે નેત્રોનું તપણું કરી પછી

સિંચનો કરવાં, અંજનો આંજવાં, આશ્વચોતનો

કરવાં, નરસો દેવાં અને ધૂમપાન કરાવવાં. મોથ,

હળદર, જીરીમધ, ધઉલાં, સરસવ, લોપર અને

ઉપલસરીને દૂદી સ્વરસ કાઢીને તે સ્વરસનું

આશ્વચોતન કરવું. રસવંતી અને મધનું અંજન

કરવું અથવા આમળીનાં ફળો તથા ફૂલોનો ક્વાથ

કરી, તેની રસક્રિયા કરીને તેનું અથવા વાંસનાં

મૂળોના રસને તાંબાનાં કડાયામાં પકવી રસક્રિયા

કરી વાટ બનાવી તેનું અથવા ત્રિફળાના, આખરાનાં

ફૂલોના કે અથેડાના ક્વાથને પકવી રસક્રિયા કરી,

વાટ બનાવી તેનું અંજન કરવું. તીક્ષ્ણ અંજનો-

થી હુબળ થયેલાં નેત્રોનું આશ્વાસન કરવા માટે

કાંસાના મેલને કપાસના વસ્ત્ર સાથે બાળી, સફેદ

મરી અને તાંબાનાં ચૂર્ણ સાથે બકરીના દૂધમાં

વાટી તેનું પ્રત્યંજન કરવું. (દોષો શાંત થયા

પછી પાછળથી જે અંજન આંજવામાં આવે, તે

પ્રત્યંજન કહેવાય છે.) સમુદ્રફીણ, સૈંધવ,

શંખ, મગ અને સફેદ મરીનું ચૂર્ણ આંજવામાં

આવે, તો તે ચૂર્ણ, અપરિઝિલ્નવર્ત્મની રજનો

તુરત નાશ કરે છે. ૧૫

પ્રકિલ્બવર્ત્મની ચિકિત્સા

પ્રકિલ્બવર્ત્મન્યપિ ચૈત એવ

યોગાઃ પ્રયોજ્યાશ્ચ સમીક્ષ્ય દોષાનુ ।

સકજ્જલં તામ્રચટે ચ ઘટ્ટં

સર્પિયુતં તુત્થકમક્ષનં ચ ॥૧૬॥

અપરિઝિલ્નવર્ત્મની ચિકિત્સામાં ઉપર જે

જે યોગો કહ્યા, તેમાં જટલા યોગો કહેને હરનારા

છે, એટલા યોગો પ્રકિલ્બવર્ત્મ ઉપર કરવા

કારણ કે પ્રકિલ્બવર્ત્મ કંઈથી થાય છે. પ્રકિલ્બ-

વર્ત્મની વિશેષ ચિકિત્સા આ છે કે કાઠળ અને

મોરધૂયાને તાંબાના કળશ ઉપર ઘસી ધીમાં મિશ્ર

કરી આંજવાં. (ગયા અધ્યાયનો ૭ મો વિષય

જુઓ.) ૧૬

અધ્યાય ૧૩ મે.

ઉપક્રમ

અથાતો લેખ્યરોગપ્રતિપેદ્યં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યથોગાચ ભગવાનુ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'લેખ્યરોગપ્રતિ-

પેદ્ય' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન

કરીશું કે જે પ્રમાણે ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે

કહેલું છે. ૧

નવ લેખ્ય નેત્રરોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા

નવ યેઽભિહિતા લેખ્યાઃ સામાન્યસ્તેષ્વયં વિધિઃ ।

સ્તિગ્ધવાન્તવિરિક્તસ્ય નિવાતાતપસન્નિ ॥

સુલોદકપ્રતસેન વાસસા સુસમાહિતઃ ।

સ્વેદયેદર્ત્મ નિર્મુજ્ય વામાઙ્ગુઙ્ગુલિસ્થિતમ્ ॥

અઙ્ગુલ્યઙ્ગુઘ્રકામ્યાં તુ નિર્મુજ્ય વર્ત્મ યત્નતઃ ।

પ્રોતાન્તરીકૃતં નૈવ ચલતિ સંસતેઽપિ વા ॥

તતઃ પ્રમૃજ્ય પ્રોતેન વર્ત્મ શસ્ત્રપદાક્ષિતમ્ ।

લિલેચ્છલેખ પત્રૈર્વા તતો રક્તે સ્થિતે પુનઃ ॥

સ્વિન્નં મનોજ્ઞાકાસીસન્ધ્યોપાક્ષનકસૈન્ધવૈઃ ॥

૧ લેખન કરવા (ઉપેડવા-ખોતરવા) યોગ્ય નેત્ર-
રોગોની ચિકિત્સાના વિષયનો. જોકે આ તંત્રના આઠમા
અધ્યાયમાં કહેલા ક્રમ પ્રમાણે ઉપરોક્તોની ચિકિત્સા
કહ્યા પછી લેખ્યરોગોની ચિકિત્સા કહેવી જોઈએ,
તોપણ ઉદ્ધાદિક રોગોમાં પણ ઉલ્લેખ લેખનનો ઉપયોગ
છે, માટે લેખ્યરોગોની ચિકિત્સા પ્રથમ કહેલી છે.

સ્નેહસ્વેદાદિરિષ્ટઃ સ્યાત્કમસ્ત્રાનિલાપહઃ ॥૫૥॥

એ પાંપણુ જીથલી પડે, વેદના થયા કરે, ધણે સ્નાવ થયા કરે અને પાંપણુ ઉપરના વાળ ખરી પડતા હોય, તો બાણુનું કે લેખનનો અતિયોગ થયો છે. આ પ્રમાણે અતિયોગ થયો હોય, તો વાયુનો નાશ કરનારી સ્નેહન તથા સ્વેદન આદિ ચિકિત્સા કરવી. (સ્વેદન આદિ ચિકિત્સાથી વાયુ છતીને પછી ત્રણની પેઠે ઉપચાર કરવા.) ૫

નવ રોગોમાંના ચાર રોગોમાં લેખન ક્યારે? વર્ત્માવવન્ધં ક્લિષ્ટં ચ મહલં યચ્ચ કીર્તિતમ્ ।

પોથર્કીં ચાપ્યવલિસ્ત્રેષ્ઠ્યપિત્વાગ્રતઃ શનૈઃ ॥૬॥

વર્ત્માવવન્ધ, ક્લિષ્ટવર્ત્મ, બહલવર્ત્મ અને પોથર્કી એ ચાર રોગોમાં પ્રથમ વસ્ત્ર વડે ધીરે ધીરે ટ્રાયી પછી લેખન કરવું. ૬

નવ રોગોમાંના બે રોગોમાં ફક્ત લેખન જ સમં લિખેતુ મેધાવી શ્યાવકર્દમવર્ત્મની ॥ ૭ ॥

બુદ્ધિમાન વૈધે શ્યાવવર્ત્મ અને કર્દમવર્ત્મ, એ બે રોગોમાં ફક્ત સુમ રીતે લેખન જ કરવું, પણ પ્રથમ ટ્રાય, છેદન કે એદન કરવું નહિ. ૭

નવ રોગોમાંના ત્રણ રોગોમાં લેખન ક્યારે? કુમ્ભીકિર્ની શર્કરાં ચ તથૈવોત્સદ્ધિનીમપિ ।

કર્ત્તવ્યિત્વા તુ શસ્ત્રેણ લિખેત્પદ્માદતન્નિરતઃ ॥ ૮ ॥

કુંભીકા, વર્ત્મશર્કરા અને ઉત્સંગિની એ ત્રણ રોગોમાં વૈધે આળસરહિત થઈ પ્રથમ શસ્ત્ર વડે છેદન કરી પછી લેખન કરવું. ૮

પાંપણુની ફેડલીઓનું લેખન ક્યારે? મધેયુર્વર્ત્મ ચ યાઃ પિઢકાઃ કઠિના મૃશમ્ ।

હસ્તાસ્તામ્રાથ તાઃ પક્ષા મિન્ધ્યાદ્વિન્ધા લિખેદપિ ॥૯॥

પાંપણુમાં જે ફેડલીઓ અત્યંત કઠણ, નાની તથા રાતી હોય, તેઓને પાક્યા પછી શસ્ત્ર વડે એદવી અને પછી તેઓનું લેખન પણ કરવું.

પાંપણુની ફેડલીઓની રિચિત પ્રમાણે કેવળ લેખન તરુણીથાલ્પસંરમ્ભાઃ પિઢકાં વાહ્યવર્ત્મજાઃ ।

લિખિત્વૈતાઃ પ્રશ્નમયેત્સ્વેદાલેપનશોધનૈઃ ॥ ૧૦ ॥

પાંપણુમાં જે ફેડલીઓ કાચી, થોડા સોજવાળી અને બહારના ભાગમાં થયેલી હોય, તેઓનું ફક્ત લેખન કરી સ્વેદનોથી, લેપનોથી તથા શોધનોથી શમન કરવું. ૧૦

અધ્યાય ૧૪ મો

ઉપક્રમ

અથાતો મેઘરોગપ્રતિપેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'મેઘરોગપ્રતિપેધ' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

ખિસ્રવર્ત્મની ચિકિત્સા

સ્વેદયિત્વા વિસગ્રાન્થિ છિદ્રાણ્યસ્ય નિરાશ્રયમ્ । પક્વં મિત્ત્વા તુ શસ્ત્રેણ સૈન્ધવેનાવચૂર્ણયેત્ ॥

કાસીસમાગધીપુણ્યનૈપાલ્યેલાયુતેન તુ ।

તતઃ સૌદ્રઘૃતં દત્ત્વા સમ્યવવન્ધમુપાચરેત્ ॥ ૨ ॥

ખિસ્રવર્ત્મ થયેલ હોય, તો તે પાકિત્યારે તેને સ્વેદન આપી તેનાં છિદ્રોને તેઓની આંદર પશની ગતિ જરા પણ ન રહે એ રીતે શસ્ત્ર વડે એદવાં. ભેધા પછી હીરાકરસી, પીપર, જસતનાં ફૂલ, મનશીલ અને એલચીથી મિશ્ર કરેલું સૈન્ધવ ધસવું. પછી સાંધવા માટે મધ તથા ધી લગાવી યોગ્ય રીતે પાટા બાંધવો. ૨

લગણુની ચિકિત્સા

રોચનાધારતુત્યાનિ પિપ્પલ્યઃ સૌદ્રમેઘ ચ । પ્રતિસારણમેકૈકં મિત્તે ભ્રમણ ઇપ્યતે ॥

મહત્યપિ ચ યુક્તીત ધારાત્રી વિધિકોવિદઃ ॥૩॥

૧ આ તંત્રના ૮મા અધ્યાયના ૬૪મા વિષયમાં કહેલા પાંચ ભેદ નેત્રરોગોની ચિકિત્સા વિષેનો

લગણ થયેલ હોય તો વિધિ બળનારા
વેધે પ્રથમ શસ્ત્ર વડે તેને ભેદીને પછી તેના ઉપર
બુદ્ધં બુદ્ધં ગોરાચનાનું, જવખારનું, મોરથૂથનું
અને પીપરનું ચૂર્ણ અને મધ ધસવું.

મોટા લગણ થયેલ હોય તો તેને શસ્ત્ર વડે
ભેદીને તેના ઉપર ક્ષારનો અને અગ્નિનો પ્રયોગ
કરવો. (તે પછી તુરત જ ક્ષાર તથા અગ્નિથી
બાળેલા પ્રણના જેવી કરવી અને તે પછી સામાન્ય
પ્રણના જેવી ચિકિત્સા કરવી.) ૩

અંજનિકાની ચિકિત્સા

સ્ત્રિનાં મિત્રાં વિનિષ્પીઢ્ય મિપગજ્જનનામિકામ્ ।
શિલૈલાનતસિન્યૂત્યૈઃ સક્ષોદ્રૈઃ પ્રતિસારયેત્ ॥
રસાજ્જનમધુમ્યાં વા મિત્રાં વા શસ્ત્રકર્મવિત્ ।
પ્રતિસાર્યાજ્જનૈર્યુઙ્યાદુષ્ણૈર્દીપશિષોદ્ભવૈઃ ॥૪॥

અંજનિકા જે પોતાની મેળે ભેદાયેલી હોય,
તો તેને સ્વેદન આપી, દવાવી દોષને કાઢી નાખી
પછી તેના ઉપર મનશીલ, એલચી, તાગર તથા
સૈંધવને મધમાં મિશ્ર કરી ધસવાં. અંજનિકા જે
પોતાની મેળે ભેદાયેલી ન હોય, તો શસ્ત્રકર્મ
બળનારા વધે શસ્ત્ર વડે તેને ભેદી તેના ઉપર
મધમાં વાટેલી રસવંતી ધસવી અને પછી દીવાની
જ્વાળાથી થયેલું જાતું કાઢી લગાવવું. ૪

કૃમિઅગ્નિની ચિકિત્સા

સમ્યતક્વિષ્ણે ક્રમિગ્રન્થૌ મિત્રે સ્વાત્પ્રતિસારણમ્ ।
ત્રિફલાતુત્યકાસીસૈન્ધવૈસ્તુ રસક્રિયા ॥ ૫ ॥

કૃમિઅગ્નિ થયેલ હોય, તો તેને સારી રીતે
સ્વેદન આપી શસ્ત્ર વડે ભેદીને તેના ઉપર ત્રિફળા,
મોરથૂથ, હીરાકસી અને સૈંધવની રસક્રિયા-
(પકવીને કરેલા મલમ)થી ધસવું. ૫

શ્વેભોપનાહની ચિકિત્સા

મિત્ત્વોપનાહં કફજં પિપ્પલીમધુસૈન્ધવૈઃ ।
લેખયેન્મળલાગ્રેણ સમન્તાત્ પ્રચ્છેદપિ ॥
સંતેહ્ય પત્રમઙ્ગૈશ્ચ સ્વેદયેચ્ચ યથાસુખમ્ ॥ ૬ ॥

શ્વેભોપનાહ થયેલ હોય, તો તેને સ્વેદન
આપી ત્રીહિમુખ નામના શસ્ત્રથી ભેદીને મંડલાય
નામના શસ્ત્રથી લેખન કરવું અને ચોમેર ટોચા પણ
દેવા. પછી પીપર, મધ અને સૈંધવને મિશ્ર કરી,
તેનાથી ધસવું અને સ્નિગ્ધ કરી પાંદડાં વડે (રોગીને
સુખ થાય એ રીતે) સ્વેદન પણ કરવું. ૬

પાંચ રોગોની ચિકિત્સાની સમજણ
આપાકાદ્વિધિનોક્તેન પશ્ચ મેઘાનુપાચરેત્ ।
સર્વેષ્વેતેષુ વિહિતં વિધાનં સ્નેહપૂર્વકમ્ ॥
સમ્પક્વે પ્રયતો ભૂત્વા કુર્વાત વ્રણરોપણમ્ ॥૭॥

ઉપર કહેલા પાંચ રોગો જ્યાં સુધી પાક્યા ન
હોય, ત્યાં સુધી ચિકિત્સાસ્થાનના પહેલા અધ્યાય-
માં સોજા માટે કહેલી અપતપણ આદિ ચિકિત્સા
કરવી; તેમ જ સ્નેહન, સ્વેદન, રુધિરસ્નાવણ અને
વિરેચન આદિ વિધાન પણ એ સધળાઓમાં કરવું.
એ રોગો પાકે ત્યારે સાવધાન રહી શસ્ત્ર વડે ભેદી
પછી પ્રણાને રજાવવા. ૭

અધ્યાય ૧૫ મો

ઉપક્રમ

અથાતસ્થેઘરોગપ્રતિપેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘સ્થેઘરોગપ્રતિપેધ’
નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું.
કે જ પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે
કહેલું છે. ૧

પાંચ પ્રકારનાં અર્મોની ચિકિત્સા

સ્ત્રિગ્ધં મુક્તવતો હ્રસ્વમુપવિષ્ટસ્ય યત્નતઃ ।
સંરોપયેત્તુ નયનં મિપક્ષ્મૃજૈસ્તુ લાવણૈઃ ॥
તતઃ સંરોપિતં તૂર્ણં સુસ્ત્રિજં પરિચક્ષિતમ્ ।
અર્મ યત્ર વલીજાતં તત્રૈતલ્લગયેદ્વિપક્ ॥

૧ આ તંત્રના આઠસા અધ્યાયના ચોથા વિષયમાં
જે અગિયાર નેત્રરોગો હેદનક્રિયાને લાયક કહેલા છે,
તેઓની ચિકિત્સાઓ વિષેનો

અપાઙ્ગ પ્રેક્ષમાણસ્ય વદિશેન સમાહિતઃ ।
 મુચુષ્ઠ્યાઽઽગૃહ્ય મેધાવી સ્ત્રીચીઘ્રેણ વા પુનઃ ॥
 ન ચોત્થાપયતા ક્ષિપ્રં કાર્યમમ્યુચ્ચતં તુ તત્ ।
 શસ્ત્રપાતભયાચ્ચાસ્ય વર્ત્મની ગ્રાહયેદ્દટમ્ ॥
 તતઃ પ્રશિથિલીભૂતં ત્રિભિરેવ વિલંબિતમ્ ।
 ડહ્લિસ્ત્નમ્પ્ઠલાગ્રેણ તીક્ષ્ણેન પરિશોધયેત્ ॥
 વિમુક્તં સર્વતથાપિ કૃષ્ણાચ્છુકાચ મ્પ્ઠલાત્ ।
 નીત્વા કનીનકોપાતં છિન્ધ્યાન્નાતિકનીનકમ્ ॥
 ચતુર્ભાગસ્થિતે માંસે નાશિ વ્યાપત્તિમર્હતિ ।
 કનીનકવધાદક્ષં નાહી ચાપ્યુપજાયતે ॥
 હીનચ્છેદાત્પુનર્વદિં શીઘ્રમેવાધિગચ્છતિ ।
 અર્મ યજ્જાલવદ્યાપિ તદપ્યુન્માર્જ્ય લક્ષિતમ્ ॥
 છિન્ધ્યાદ્ધ્રુવેણ શ્લેષેણ વર્ત્મશુક્લાન્તમાશ્રિતમ્ ।
 પ્રતિસારણમધ્વોસ્તુ તતઃ કાર્યમનન્તરમ્ ॥
 યાત્રનાલસ્ય ચૂર્ણેન ત્રિકટોર્લવણસ્ય ચ ।
 સ્વેદયિત્વા તતઃ પથ્થાદ્ધ્રીયાત્કુશલે મિપક્ ॥
 દેશર્તુવલકાલજ્ઞઃ સ્નેહં દત્ત્વા યથાહિતમ્ ।
 વ્રણવત્સંવિધાનં તુ તસ્ય કુર્યાદતઃ પરમ્ ॥
 વ્યહાનમ્બુક્ત્વા કરસ્વેદં દત્ત્વા શોધનમાચરેત્ ।
 કરજ્જવીજામલકમધુકૈઃ સાધિતં પયઃ ॥
 હિતમાશ્વયોતનં શૂલે દિરહ્નઃ ક્ષોદ્રસંયુતમ્ ।
 મધુકોત્પલકિન્નજ્વલ્કદૂર્વાકલ્કૈથ મૂર્દનિ ॥
 પ્રલેપઃ સઘૃતઃ શીતઃ ક્ષોરપિષ્ટઃ પ્રજાસ્યતે ।
 લેલ્યાઙ્ગનરપહરેદર્મશોષં ભવેદધિ ॥
 અર્મ ચાર્ણં દધિનિર્મં નીલં રક્તમથાપિ વા ।
 ધૂસરં તનુ યચ્ચાપિ શુક્રવચ્છદુપાચરેત્ ॥
 ચર્માર્મં વહલં યત્તુ સ્નાયુમાંસપનાવૃત્તમ્ ।
 હૃદયમેવ તદર્મ સ્પાત્કૃષ્ણમ્પ્ઠલાગં ચ યત્ ॥
 વિશુદ્ધવર્ણમક્ષિદં ક્રિયાસ્વશ્ચિ ગતક્રમમ્ ।
 છિન્નેર્મગિ ભવેત્સમ્યગ્ચથાસ્વમનુપદ્રવમ્ ॥૨॥

જને પાંચ પ્રકારનાં અર્મોમાંથી કોઈ પણ અર્મ થયેલ હોય, તે રોગીને સ્નેહનસ્વેદનાદિક ક્રમથી શુદ્ધ કરી, સિન્ધુ અથવા જમાડી, યત્ન-

પૂર્વક બેસાડી, વેવે તેના નેત્રને સારી રીતે સ્વેદન આપી સંધવ (અથવા બિજેરાના રસ સહિત સંધવ)નું ચૂર્ણ આંજીને ચોળાવવાથી સારી થેડે શુદ્ધ કરી નેત્રની અણી તરફ નજર કરાવવી અને તે નજર કરતાં, જે પ્રદેશમાં માંસની કરચલી વળે, તે પ્રદેશના માંસમાં બહિશ્મુખ નામનું ચંન અથવા જમાં દોરે પડેલેલો હોય એવી સોય ચોળીને અથવા સમાણીથી પકડીને તે રોગરૂપ માંસને હંચકાવવું. હંચકાવતી વખતે હતાવળ ન કરવી અને અત્યંત જોરું પણ કરવું નહીં; કેમ કે હતાવળ કરવામાં આવે અથવા અત્યંત જોરું કરવામાં આવે, તો માંસ તૂટી જાય છે. પછી ડોળામાં શસ્ત્ર ધોંચાઈ જવાની બીકથી રોગીની પાંખણીને મજબૂત રીતે પકડાવી રાખવી, કે જથી શસ્ત્રપ્રયોગના સમયમાં મીંચાય જ નહીં. પછી હંચકાવવાથી શિથિલ થયેલા તે માંસના એક ચતુર્થાંશને આંખમાં ચોટેલો જ રહેવા દઈ બાકીના ત્રણ ભાગોને જ ખેંચી લાંબાં કરી પેલા ચતુર્થાંશને મંડલાત્ર નામના તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર વડે હાથેડીને સધળા કાળા તથા ધોળા ડોળામાંથી છૂટા પાડવો. એ રીતે એ ચતુર્થાંશને છૂટા પાડી કીકીની સમીપમાં લઈ જઈને પેલા લાંબા કરેલા ત્રણ ભાગોને મંડલાત્રથી જ કાપી નાંખવા. તેમાં એવી સંભાળ રાખવી કે માંસનું છેદન કીકીની અત્યંત સમીપમાં ન થાય. ચોથા ભાગનું માંસ કીકીની સમીપમાં રાખી દેવાથી કીકીને કોઈ બાતની હરકત થતી નથી. જો તેમ ન કરાય તો કીકીને તુકસાન થાય છે; કીકીને તુકસાન થવાથી લોહી નીકળે છે, નાડીત્રણ થાય છે અને વેદના પણ થાય છે. એ માંસને ચોથા ભાગ કરતાં આછું બાકી રહેવા દેવાથી કીકીને તુકસાન થાય છે અને ત્રણ ભાગ કરતાં આછું કાપવામાં આવે,

તો તે માંસ પાછું તરત જ વધી જાય છે.^૧ પાંપણની સમીપમાં તથા ઘોળા ડોળામાં જ અર્ધ માછલાં પકડવાની જાળની પેઠે વ્યાપી રહ્યું હોય અર્થાત્ જની કરચલી ન વળે એવું હોય, તેને પણ સૈંધવના ચૂર્ણથી ધસી, પોચું પાડી અડિશમુખ નામના યંત્રની ચોળનાથી લાંબું કરીને વાંકા મંડલાય શસ્ત્ર વડે કાપી નાખવું. પછી નેત્રમાં બર કે જવખાર (સૂંઠ, મરી, પીપર તથા સૈંધવના ચૂર્ણથી પ્રતિસારણ કરી, ચોગ્ય રીતે સ્વેદન આપી તથા સ્નેહની ચોળના કરી અને ઉપર ત્રિકુળા, લોધર તથા ચંદન વગેરે કપાય દ્રવ્યોના કદકની ચેપલી મૂઠી ચોગ્ય પ્રકારના પાટા બાંધવો. દેશ, ઋતુ, સામર્થ્ય તથા કાળને જાણનારા પ્રવીણ વૈદે તે પછી પ્રણીની પેઠે શોધન તથા રોપણ વગેરે વિધાન કરવું. પહેલો પાટો ત્રણ દિવસ પછી છોડીને અગ્નિથી તપાવેલી હથેળીથી સ્વેદન આપી શોધન કરવું.

જે શૂળ થતું હોય તો કરંજનાં બીજ, આમળાં અને જઠીમધથી પકવેલ દૂધને મધમાં મિશ્ર કરી તેનું દિવસમાં બે વાર આશ્ચર્યોત્તન કરવું અને જઠીમધ, નીલકમળ, કમળના કેસરા અને દૂર્વાને દૂધમાં વાટી લેપ કરવો હિતકારી થાય છે.

શસ્ત્રકર્મ કર્યા પછી જો અર્ધ ચોથા ભાગ કરતાં વધારે બાકી રહી ગયું હોય, તો આ તંત્રના ૧૨મા અધ્યાયના દસમા વિષયમાં કહેલાં લેખ્યાંજનોથી તેને દૂર કરવું.

જો પાંચ પ્રકારનાં અર્મોમાંનું કોઈ પણ અર્ધ અવિસ્તીર્ણ કે પાતળું હોય, તો શસ્ત્રક્રિયા ન કરતાં ફલાની ચિકિત્સા જવી તેની ચિકિત્સા કરવી (લેખ્યાંજનો આંજવાં); પરંતુ જો અર્ધ આમડાના ટુકડા જેવું બહું, સ્નાયુઓથી તથા

માંસથી ઘાટું વીંટાયેલું અને દષ્ટિના માર્ગને રોકનાર હોય, તેનું તો છેદન જ કરવું જોઈએ.

અર્ધનું છેદન થવાથી નેત્ર શુદ્ધ વર્ણવાળું, મીંચાવા તથા જીવડવા વગેરે ક્રિયાઓમાં આચાસ તે ક્લમવગરનું અને અતિયોગ તથા હીનયોગનાં લક્ષણોવગરનું થઈ જાય, તો જાણવું કે છેદનને સમ્યગ્યોગ થયો છે. ૨

શિરાજળ તથા શિરાપિડકાની ચિકિત્સા શિરાજાલે શિરા યાસ્તુ કઠિનાસ્તથા બુદ્ધિમાન્ ।
ઉછિલેન્મળ્ડલાગ્રેણ વિદરેનાવલમ્બિતાઃ ॥
શિરાસુ પિડકા જાતા યા ન સિધ્વન્તિ મેષજૈઃ ।
અર્મવન્મળ્ડલાગ્રેણ તાસાં છેદનમિષ્યતે ॥
રોગયોઞ્ઞૈતયોઃ કાર્યમર્મોક્તં પ્રતિસારણમ્ ।
વિધિશ્ચાપિ યથાદોષં લેખનદ્રવ્યસંમૃતઃ ॥ ૩ ॥

શિરાજળ થયેલ હોય તો રોગીને સ્નેહન-સ્વેદનાદિ કમથી શુદ્ધ કરી, સ્નિગ્ધ અન્ન જમાડી યત્નપૂર્વક બેસાડી, નેત્રને સ્વેદન આપી તથા સૈંધવનું ચૂર્ણ આંજવાથી ક્ષુબ્ધ કરી, વૈદે તે રોગની કઠણ શિરાઓને અડિશમુખ નામના યંત્રથી ધરી રાખીને મંડલાય નામના શસ્ત્રથી તેઓનું લેખન કરવું. (કામળ શિરાઓનું તો આ તંત્રના ૧૨મા અધ્યાયના ૧૦મા વિષયમાં કહેલાં લેખ્યાંજનોથી જ હરણ કરવું.)

શિરાપિડકા થયેલ હોય, તો તેઓને લેખ્યાંજનોથી મટાડવી; પણ જો લેખ્યાંજનોથી મટ નહિ, તેઓનું અર્ધની પેઠે મંડલાય શસ્ત્રથી છેદન કરવું. (છેદન કરવું હોય, તો રોગીને પ્રથમ સ્નેહનસ્વેદન આદિ કમથી શુદ્ધ કરી સ્નિગ્ધ અન્ન જમાડી યત્નપૂર્વક બેસાડવો જોઈએ.)

આ બે રોગોમાં શસ્ત્રક્રિયા કર્યા પછી નેત્રમાં બર કે જવખાર (૧) સૂંઠ, મરી, પીપર તથા સૈંધવના ચૂર્ણથી પ્રતિસારણ કરવું અને દોષો અનુસાર વાતાભિધ્વં વગેરેમાં જ વિધિ કહ્યો

^૧ અતિયોગનાં અને હીનયોગનાં આ લક્ષણો કલાં છે, એમ સમજવું.

છે, તે પણ લેખન દ્રવ્યોથી સંપાદિત કરી કરવો. ૩

પર્વણીની ચિકિત્સા

સન્ધૌ સંસ્વેદ્ય શસ્ત્રેણ પર્વણીકાં વિવક્ષણઃ ।
ઉત્તરે ચ ત્રિમાસે ચ વહિશેનાવલમ્બિતામ્ ॥
છિન્ધ્યાત્તતોઽર્દ્ધમગ્રે સ્યાદશ્રુનાઢી હતોઽન્યથા ।
પ્રતિસારણમત્રાપિ સૈન્ધવક્ષૌદ્રમિષ્યતે ॥
લેખનીયાનિ ચૂર્ણાનિ વ્યાધિશેષસ્ય મેષજમ્ ।
શક્ત્વં સમુદ્રફેનં ચ મળ્દકાં ચ સમુદ્રજામ્ ॥
સ્ફટિકં કુરુવિન્દં ચ પ્રવાલં ચામરકં તથા ।
વૈદ્યૌપલકં મુક્તામયસ્તામ્રરજાસિ ચ ॥
સમમાગાનિ સમ્પિણ્ય સાર્દ્ધં સ્રોતોઽજ્ઞેન તુ ।
ચૂર્ણાજ્ઞેન કારયિત્વા માજને મેષશઙ્ગજે ॥
સંસ્થાપ્યોભયતઃ કાલમલ્લયેત્સતતં ઘુષઃ ।
અર્માણિ પિલ્લકાં હન્યાચ્છિરાજાલાનિ તેન વૈ ॥૪॥

પર્વણી થયેલી હોય, તો વિચક્ષણ વૈદ્યે દૃષ્ટિને પીડા ન થાય, એ રીતે કાળા તથા ઘાળા ડોળાની સંધિમાં સ્વેદન કરી પર્વણીને બહારની સંધિના ત્રીજા ભાગમાં બહિશ વડે પકડી, તે પછી તેનો અર્ધભાગ વૃદ્ધિપત્ર નામના શસ્ત્ર વડે કાપી નાખવો. જે અર્ધ કરતાં અધિક ભાગતું છેદન કરવામાં આવે, તો આંત્રીની ગતિવાળો (૧) નાડી-પ્રણ થાય છે. આ રોગતું છેદન કર્યા પછી નેત્રમાં મધ સહિત સૈન્ધવથી પ્રતિસારણ કરવું. શસ્ત્રકર્મ કર્યા છતાં હીન છેદન થવાથી પર્વણી જે અર્ધ કરતાં ઓછી કપાઈ હોય, તો નીચે લખેલા ચૂર્ણોજનથી તેની ચિકિત્સા કરવી.

શંખ, સમુદ્રકીણુ, મોતીની છીય, સ્ફટિક, કાંઈકે પીળાશવાણું માણેક, પરવાણું, અશ્મક, મણિ, લસણિયો, મોતી, તામ્ર અને સુરમાનાં ચૂર્ણોને સમભાગે લઈ વાટી, તે ચૂર્ણને મેંઢાશીંગી-ના લાકડાથી અથવા ઘેંટાના શિંગડાથી બનાવેલા પાત્રમાં રાખી મૂકવું, એટલે તે ચૂર્ણોજન કહેવાય છે. વિદ્વાન પૈવે આ ચૂર્ણથી નિત્ય જે

વખત રોગીનાં નેત્રોમાં અંગન કરવું. આ અંગન-થી અર્મો, શિરાપિડકા અને શિરાબલ પણ મટે છે. અર્શોવત્ત્વ, શુઠ્ઠકાશ અને અયુર્ધની ચિકિત્સા અર્જસ્તથા યજ્ઞ નામ્ના શુષ્કાર્શોઽર્ચુદમેવ ચ । અમ્પન્તરં વર્ત્મશયા વિધાનં તેષુ વક્ષ્યતે ॥ વર્ત્મોપસ્વેદ્ય નિર્જુજ્ય લ્હન્યોત્કિષ્પ્ય પ્રયત્નતઃ । મળ્દલાગ્રેણ તીક્ષ્ણેન મૂલે છિન્ધ્યાદ્વિપગ્વરઃ । તતઃ સૈન્ધવકાસીસક્રુણાભિઃ પ્રતિસારયેત્ । સ્થિતે ચ રુધિરે વર્ત્મ દહેત્સમ્યક્કલાકયા ॥ ધારેણાવલિલેખ્યાપિ વ્યાધિશેષો ભવેદ્યદિ ॥ ૫ ॥

અર્શોવત્ત્વ, શુઠ્ઠકાશ અને અયુર્ધ, એ ત્રણ રોગો કે જ્યાં પાંપણની અંદર થાય છે, તેઓની ચિકિત્સા કહીએ છીએ. પાંપણને સ્વેદનસંસ્કાર આપી ઉથલાવી રોગોમાં પ્રયત્નપૂર્વક સોય ભરાવી જ્યાં કરીને તીક્ષ્ણ મંડલાય શસ્ત્ર વડે એ ત્રણ રોગોતું છેદન કરવું. પછી સૈન્ધવ, હીરાકંસી અને પીપરના ચૂર્ણથી પ્રતિસારણ કરવું. લોહી બંધ પડ્યા પછી વ્યાધિ બાકી રહેલ હોય, તો સળી વડે વ્યાધિને ડાંબવો અને તેતું લેખન પણ કરવું.

ઉપર કહેલા અગિયાર રોગોની

બાકીની ચિકિત્સા

તીક્ષ્ણરુમયતોભાગેસ્તતો દોષમધિક્ષિપેત્ ।

વિતરેચ્ચ યથાદોષમમિષ્યન્દક્રિયાવિધિમ્ ॥૬॥

ઉપર કહેલા અગિયારે છેદ્ય રોગોતું છેદન કર્યા પછી તથા પ્રતિસારણાદિક કર્યા પછી તીક્ષ્ણ ઉભયતોભાગ (વમન-વિરેચન) દ્રવ્યોના કદક-સ્વાચાદિકથી પ્રણના કદાદિક દોષોની શુદ્ધિ કરવી અને દોષો અનુસાર વાતાભિધ્યંદ વગેરે નેત્રરોગોમાં કહેલો ક્રિયાવિધિ પણ કરવો. ૬

શસ્ત્રકર્મ પછી પરેશની મુદત

શસ્ત્રકર્મણ્યપરતે માસં ચ સ્થાત્સુચન્નિતઃ ॥૭॥

શસ્ત્રક્રિયા થયા પછી રોગીએ એક મહિના સુધી પ્રણવિધાનમાં કહેલી પરેશ સંપૂર્ણ પાળવી. ૭

અધ્યાય ૧૬ મો

ઉપક્રમ

અથાતઃ પદ્મકોપપ્રતિપેષં વ્યાख्याસ્યામઃ ।

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥૧॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'પદ્મકોપપ્રતિ-
પેષ' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીશુ કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુત-
ની પાસે કહેલું છે. ૧

પદ્મકોપ ઉપર શસ્ત્રક્રિયા

યાપ્યસ્તુ યો વર્ત્તમ્ભવો વિકારઃ

પદ્મપ્રકોપોઽભિહિતઃ પુરસ્તાત્ ।

તત્રોપવિષ્ટસ્ય નરસ્ય ચર્મ

વર્ત્તમોપરિષ્ટાદનુતિર્યગેઽ ॥

શુભોરધસ્તાત્પરિમુચ્ય ભાગૌ

પદ્માશ્રિતં ચૈકમતોઽવક્રન્તેત્ ।

કનીનકાપાદ્ધસમં સમન્તા-

દયાકૃતિ સ્તિઘતનોર્નરસ્ય ॥

ઉત્કૃત્ય શસ્ત્રેણ યવપ્રમાણં

વાલેન સીવ્યેદ્ધિપગમત્તઃ ।

દત્ત્વા ચ સર્પિર્મધુનાવશેષં

કુર્યાદ્ધિધાનં વિવિદતં વ્રણે યત્ ॥

લલાટદેશે ચ નિરધ્ય યદ્દં

પ્રાક્સ્પૃતમત્રાપ્યપરં ચ વદ્ધ્વા ।

સ્થૈર્યં ગતે વાપ્યથ શસ્ત્રમાર્ગે

વાલાન્નિમુશ્ચેત્કુશ્લોઽભિવીક્ષ્ય ॥૨॥

પાંપણુમાં થતો પદ્મકોપ નામનો જે યાથ્ય

રોગ પ્રથમ કહેવામાં આવ્યો છે, તે થયેલ હોય

તો વૈદ્યે રોગીને સિન્ગ્ય કરી યત્નપૂર્વક બેસાડી,

પાંપણુમાં ભમરોની નીચિના-બે-ભાગોને તથા

૧ પદ્મકોપ કે જે શુભરાત્રીના આખોના પરવાળા
કહેવાય છે અને જેનું લક્ષણ આ તનના ત્રીજા
અધ્યાયના ૨૪મા વિષયમાં આપ્યું છે તથા જેને આ
તનના આરંભ અધ્યાયના નવમા વિષયમાં યાથ્ય કહેલો
છે, તેનું યાપન કરવાની ચિત્રિત્ત્વ નિયેનો.

પાંપણુના વાળોવાળા એક ભાગને છોડી દઈ
ઉપરના ભાગની ચામડીમાં, કીકીના તથા નેત્રની
અણીના સમ પ્રદેશ પર ધ્યાન રાખી શસ્ત્ર વડે
જવના જેવી આકૃતિ અને પ્રમાણવાળો આડો
કાપ દેવો. (આખી પાંપણુમાં પદ્મકોપ હોય, તો
ઉપર કહેલા આખા ભાગમાં અને પાંપણુના થોડા
પ્રદેશમાં પદ્મકોપ હોય તો ઉપર કહેલા ભાગના
થોડા પ્રદેશમાં કાપ દેવો.) શસ્ત્ર વડે કાપ દઈ પછી
તે વણને સોય વડે ઘોડા વગેરેના વાળથી સીવી
લેવો અને તે વણ ઉપર સંધાન માટે મધ તથા
ધીનું સિંચનાદિ કરવું. પછી રોગીના લલાટ-
માં વસૂનો પાટા બાંધી વણને વધારે સીવેલો.
ચોગ્ય જણાય તો વાળ વડે વધારે પણ સીવી
દઈ વાળના છેડાઓને પેલા લલાટ ઉપર બાંધેલા
પાટામાં સોય વડે ટાંકી દેવા અને પછી વણના
વિષયમાં કહેલું વિધાન કરવું. શસ્ત્રથી કરેલો કાપ
કઠણ થઈ જાય, ત્યારે કુશળ વૈદ્યે જોઈ તપાસી,
વણમાં સીવેલા વાળને ખેંચીને કાઢી નાખવા, ૨

પદ્મકોપ પર અભિક્રિયા તથા ક્ષારક્રિયા

एवं न चेच्छाम्यति तस्य वर्तम्

निर्मुञ्च्य दोषोपहतां वलिं च ।

ततोऽग्निना वा प्रतिसारयेत्तां

क्षारेण वा सम्यग्વैદ्यं धीरः ॥૩॥

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે શસ્ત્રક્રિયા કરવાથી પદ્મ-

કોપ શાંત ન થાય, તો પછી પાંપણુને ઉઘલાવી

દોષથી બગડેલા તેના પ્રદેશને ધીર વૈદ્યે શાસ્ત્ર

પ્રમાણે સારી રીતે અગ્નિ વડે ડાંલેલો અથવા તેના

ઉપર ક્ષારની યોજના કરવી. ૩

પદ્મકોપ ઉપર ઔષધક્રિયા

छिन्ना समं वायुपपद्ममालां

सम्यग्गृहीत्वा वडिशैस्त्रिभिश्च ।

पथ्याफलेन प्रतिसारयेत्

पिष्टेन वा तौवरकेण सम्यक् ॥૪॥

અગ્નિ તથા ક્ષારથી પણ પદ્મકોષાપ શાંત ન થાય, તો પાંપણના પ્રદેશોમાં ઉત્પન્ન થયેલા તીક્ષ્ણ તથા ખરસદ રોગરૂપ વાળને ચીપિયા વડે ખેંચી નાખી પાંપણને ત્રણ બડિશમુખ યંત્રોથી સારી રીતે પકડી, વાટકી હરડેના અથવા ચેરના કુળ(ચેરિયા)ના કલકથી તેના ઉપર સારી પેઠે ઘસવું. ૪

પદ્મકોષાપ સર્વથા મટી શકતો નથી

તત્ત્વાર એતે વિધયો વિહન્તું

પદ્મોપરોધે પ્રયગેવ શસ્તાઃ ।

વિરેચનાચ્ચોતનનસ્પષ્પમ-

લેપાક્ષનલેહરતક્રિયાશ્ચ ॥ ૫ ॥

ઉપર જે ચાર ક્રિયાઓ કહેવામાં આવી તેઓ અને બીજી પણ વિરેચન, આશ્વોતન, નરચ, ધૂમ, લેપન, અંબન, રનેહનક્રિયા, રસક્રિયા તથા ચીપિયા વડે ખેંચી નાખવાની ક્રિયા, એ દરેક ક્રિયા પદ્મકોષાપને તુરત નાશ કરવા સમર્થ છે, પણ તે પાછો કઠી ઉત્પન્ન ન જ થાય, એ રીતે સંપૂર્ણ શાંત કરવાને સમર્થ થવાતું નથી; કારણ કે પદ્મકોષાપ યામ્ય છે. ૫

અધ્યાય ૧૭ મો

ઉપક્રમ

અથાતો દ્વિગતરોગપ્રતિપેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'દ્વિગતરોગપ્રતિપેધ' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

કીકીમાં થતા રોગોની ચિકિત્સાનું સ્મરણ ત્રયઃ સાધ્યાસ્ત્યયોઽસાધ્યા યાપ્યાઃ પદ્મ ચ ભવન્તિ હિ ।
તત્રૈકસ્ય પ્રતીકારઃ કીર્તિતો ધૂમદશિનઃ ॥ ૨ ॥

૧ કીકીમાં થતા નેવરોગો કે જેઓના લક્ષણો દર્શાવ્યા હતા તેમાં ૭ મા અધ્યાયમાં આપેલાં છે, તેઓની ચિકિત્સા વિરેચના.

કીકીમાં થતા બાર રોગોમાં ધૂમદર્શી, પિત્તવિદ્બદ્ધદષ્ટિ અને શ્લેષ્મવિદ્બદ્ધદષ્ટિ એ ત્રણ રોગો સાધ્ય છે; હૃસ્વબ્રત્ય, નકુલાંધ્ય અને ગંભીરિકા એ ત્રણ રોગો અસાધ્ય છે. વાતલિંગનાશ, પિત્તજન્ય પરિભ્રાચી લિંગનાશ, કંકુલિંગનાશ, રક્તલિંગનાશ, સાન્નિપાતક લિંગનાશ અને બીજો પિત્તજન્ય બીલ નામનો લિંગનાશ, એ ૭ રોગો પોતાની તિમિરરૂપ પહેલી અવસ્થાઓમાં સાધ્ય, રોગી કાંઈક દેખતો હોય તે અવસ્થામાં યામ્ય અને બિલકુલ દેખતો ન હોય તે અવસ્થામાં અસાધ્ય છે. એ બાર રોગોમાં ધૂમદર્શીની ચિકિત્સા આ તંત્રના દસમા અધ્યાયના ૭મા વિષયમાં કહેવાઈ ગઈ છે. (અને ત્રણ અસાધ્ય રોગોની ચિકિત્સા કહેવાની નથી; માટે આ અધ્યાયમાં બાકીના આઠ રોગોની ચિકિત્સા કહેવાશે.) ૨

પિત્તવિદ્બદ્ધદષ્ટિની તથા શ્લેષ્મવિદ્બદ્ધદષ્ટિની ચિકિત્સા

દૃષ્ટૌ પિત્તવિદ્બદ્ધાયાં વિદ્બદ્ધાયાં કફેન ચ ।

પિત્તશ્લેષ્મહરં કુર્યાદિધિં શત્રુક્ષતાદતે ॥

નસ્યસેકાક્ષનાલેપપુટપાકૈઃ સતપર્ણૈઃ ।

આથે તુ ત્રૈફલં પેયં સર્પિલ્લૈશ્વતપુત્રરે ॥

તૈલ્લકં ચોમયોઃ પથ્યં કેવલં જીર્ણમેવ વા ।

ગૈરિકં સૈન્ધવં કૃષ્ણા ગોદન્તસ્ય મસી તથા ॥

ગોમાસં મરિચં વીજં શિરીષસ્ય મનઃશીલા ।

શુન્તં કપિથાન્મધુના સ્વયજ્ઞુસાફલાનિ ચ ॥

તત્ત્વાર એતે યોગાઃ સ્વરુમયોરબ્જને હિતાઃ ।

કુન્જકાશોકશાલાત્રપ્રિયજ્ઞુનલિનોત્પલૈઃ ॥

પુષ્પૈર્હેરેણુકૃષ્ણાહ્વાપથ્યામલકસંયુતૈઃ ।

સર્પિર્મધુપુતૈશ્ચૈર્વેણુનાલ્વામચસ્થિતૈઃ ॥

અન્જયેદ્ દ્રાવપિ મિષકિપ્તશ્લષ્મવિમાવિતૌ ।

આમ્રજમ્બૂદ્ધવં પુષ્પં તદ્રસેન હરેણુકામ્ ॥

પિષ્ઠા ક્ષૌદ્રાજ્યસંયુક્તં પ્રયોજ્યમથવાઞ્જનમ્ ।
 નલિનોત્પલકિઞ્જલ્કૈરિકૈર્ગૌશિકૃદ્રસઃ ॥
 ગુડિકાઞ્જનમેતદ્વા દિનરાત્ર્યન્ધયોર્હિતમ્ ।
 રસાઞ્જનરસક્ષૌદ્રતાલીસસ્વર્ણગૈરિકમ્ ॥
 ગૌશિકૃદ્રસસંયુક્તં પિત્તોપહતદૃષ્ટયે ।
 શીતં સૌવીરકં વાપિ પિષ્ઠાથ રસમાવિતમ્ ॥
 કૂર્મપિત્તેન મતિમાન્માવયેદ્રૌહિતેન વા ।
 ચૂર્ણાઞ્જનમિદં નિત્યં પ્રયોજ્યં પિત્તશાન્તયે ॥
 કાશ્મરીપુષ્પમધુકદાવીરોધ્રરસાઞ્જનૈઃ ।
 સક્ષૌદ્રમઞ્જનં તદ્વદ્વિતં નેત્રામયે સદા ॥
 સ્ત્રોતોજં સૈન્ધવં કૃષ્ણાં રેણુકાં ચાપિ પેપયેત્ ।
 અજામૂત્રેણ તા વર્ત્યઃ ક્ષણદાન્ધ્યાઞ્જને હિતાઃ ॥
 કાલાતુસારિવાં કૃષ્ણાં નાગરં મધુકં તથા ।
 તાલીસપત્રં ક્ષણદે ગાઙ્ગેયાં ચ શકૃદ્રસે ॥
 કૃતાસ્તા વર્તયઃ પિષ્ઠાશ્ચાયાશુષ્કાઃ સુશ્વાહઃ ।
 મનઃશિલામયાવ્યોપવલાકાલાતુસારિવાઃ ॥
 સફેના વર્તયઃ પિષ્ઠાશ્ચાગધીરસમન્વિતાઃ ।
 ગોમૂત્રપિત્તમદિરાશકૃદ્વાત્રીરસે પચેત્ ॥
 હુદ્રાઞ્જનં રસે ચાન્ધ્યકૃતતૈર્ફલેઽપિ વા ।
 ગોમૂત્રાજ્યાર્ણવમલપિપ્પલીક્ષૌદ્રકટ્ફલમ્ ॥
 સૈન્ધવેન્નિહિતં યુઞ્જયાન્નિહિતં વેણુગહ્વરે ।
 મેદો યકૃદ્વૃત્ત ચાજં પિપ્પલ્યઃ સૈન્ધવં મધુ ॥
 રસમામલકં ચાપિ પક્કં સમ્યક્ નિધાપયેત્ ।
 કોશે ક્ષદિરનિર્માણે તદ્વત્કુદ્રાઞ્જનં હિતમ્ ॥
 હરેણુમગધાજાસ્થિમજ્જૈલાયકૃદન્વિતમ્ ।
 શકૃદ્રસેનાઞ્જનં વા શ્લેષ્મોપહતદૃષ્ટયે ॥

વિપાચ્ય ગોધાયકૃદર્દ્ધપાટિતં
 સુપ્પરિતં માગધિકામિરચિના ।
 નિપેવિતં તત્સકૃદઞ્જનેન
 નિહન્તિ નક્તાન્ધ્યમસંશયં સહ ॥
 તથા યકૃચ્છાગમવં હુતાશને
 વિપાચ્ય સમ્યક્ગધાસમન્વિતમ્ ।
 પ્રયોજિતં પૂર્વવદાશ્વસંશયં
 જયેત્કષ્પાન્ધ્યં સકૃદઞ્જનાનૃણામ્ ॥

હ્રીદા યકૃચ્છાપ્યુપલક્ષ્ય તે ઉમે
 પ્રકલ્પ્ય શૂલ્યે ઘૃતતૈલસંયુતે ।
 તે સાર્પપસ્નેહસમાયુતેઞ્જને
 નક્તાન્ધ્યમાશ્વેવ હૃતઃ પ્રયોજિતે ॥
 નદીજશિશ્મ્વીકદુકાન્ધ્યાઞ્જનં
 મનઃશિલા દ્વે ચ નિશે યકૃદ્રસે ।
 સચન્દનેયં ગુટિકાથવાઞ્જનં

પ્રશસ્યતે વૈ દિવસેશ્વપચ્યતામ્ ॥૩૧॥
 પિત્તવિદ્યદિથિ થયેલ હોય, તો તેમાં
 શસ્ત્રદિયા (શિરાવેધ) ન કરતાં પિત્તની (પિતા-
 ભિધ્યંદની) ચિકિત્સા કરવી અને શ્લેષ્મ-
 વિદ્યદિથિ થયેલ હોય, તો તેમાં શિરાવેધ ન
 કરતાં કક્ષાભિધ્યંદને હાથુનારી ચિકિત્સા કરવી.
 (પિતાભિધ્યંદ અને કક્ષાભિધ્યંદની ચિકિત્સા
 આ તંત્રના દસમા તથા અગિયારમાં અધ્યાયમાં
 કહેવાઈ ગઈ છે, તે જોવી). એ ચિકિત્સાઓ
 નરયોથી, સિંચનોથી, અંજનોથી, આલેપોથી,
 પુટપોષાથી તથા તર્પણોથી કરવી.

નિઃશ્ણાના સ્વાથ તથા કલ્કથી પકવેલું ધી
 પિત્તવિદ્યદિથિ ઉપર પીવાથી, નસોતરના સ્વાથ
 તથા કલ્કથી પકવેલું ધી શ્લેષ્મવિદ્યદિથિ ઉપર
 પીવાથી અને પાટિયા લોધરના સ્વાથ તથા કલ્કથી
 પકવેલું ધી અથવા કેવળ જૂનું ધી, એ બન્ને
 રોગો ઉપર પીવાથી હિતકારી થાય છે.

સોનાગેરુ, સૈંધવ, પીપર અને ગાયના
 દાંતની મસીનું અંજન; બળદનું માંસ, મરી,
 સરસડિયાનાં બીજ અને મનશીલનું અંજન;
 કાઠનાં દીટિયાં અને મધનું અંજન તથા કૌચાનાં
 કૃણો અને મધનું અંજન પણ એ બન્ને રોગો
 ઉપર હિતકારી થાય છે. (કેટલાક કહે છે કે, એ
 અંજનો પિત્તવિદ્યદિથિ ઉપર રાતે અને શ્લેષ્મ-
 વિદ્યદિથિ ઉપર દિવસે આંજવાં.)

મોસમી યુલાબના, આસોપાલવના, રાળના

ઝાડના, આંખાના, ઘઉંલાંના, કાંઈક રતાશવાળા કમળના, નીલ કમળના તથા હરેણુ, પીપર, હરડે અને આમળાનાં ચૂર્ણને મધ તથા ઘીથી મિશ્ર કરીને વાંસની નળીમાં રાખવું. આ અંજન પિત્તવિદગ્ધદષ્ટિ તથા શ્લેષ્મવિદગ્ધદષ્ટિ, એ બંને ઉપર આંજવું. આ પુષ્પાંજન કહેવાય છે.

આંખાનાં ફૂલોના અને જાંબુનાં ફૂલોના રસથી હરેણુકને વાટી પકવવાથી રસક્રિયા કરી તેને મધ તથા ઘીમાં મિશ્ર કરી આંજવાથી પિત્તવિદગ્ધદષ્ટિ અને શ્લેષ્મવિદગ્ધદષ્ટિ, એ બંને રોગો શાંત થાય છે.

કાંઈક રતાશવાળું કમળ તથા તેના કેસરા, નીલકમળ તથા તેના કેસરા અને સોનાગેરુને ગાયના છાણના રસમાં અથવા બકરાં વગેરે પશુ-ઓના યકૃતના રસમાં વાટી ગોળી બનાવી તે આંજવાથી પિત્તવિદગ્ધદષ્ટિ તથા શ્લેષ્મવિદગ્ધદષ્ટિ એ બંને રોગો શાંત થાય છે.

રસવંતી, જઈની કળીઓનો રસ, મધ, તાલીસપત્ર અને સોનાગેરુને ગાયના છાણના રસમાં મિશ્ર કરી બનાવવામાં આવેલું અંજન પિત્તવિદગ્ધદષ્ટિ ઉપર હિતકારી થાય છે. (આમ જટલાં કઠણુ દ્રવ્યો છે, તેઓને જઈની કળીઓના રસ વગેરે દ્રવ્યોની ભાવના આપી તેઓનું ચૂર્ણોદ્ગ્રાહન અંજન કરવું.)

રસવંતી અથવા કપૂર અને સુરમાનું ચૂર્ણ કરી ચોપગાં મૃગપક્ષીઓના માંસના રસની ભાવના આપી અને તે પછી કાચબાના કે રોહિત નામના મત્સ્યના પિત્તની ભાવના આપીને તે ચૂર્ણ પિત્તવિદગ્ધદષ્ટિની શાંતિ માટે નિત્ય આંજવું.

સીવણનાં ફૂલ, જઠીમધ, દારુહળદર, લોધર અને રસવંતીને મધમાં વાટી તે કલ્ક આંજવામાં આવે તો પિત્તવિદગ્ધદષ્ટિ શાંત થાય છે. (આ

કલ્કાંજન કહેવાય છે. કેટલાક કહે છે કે સીવણનાં ફૂલ વગેરેની પકવવાથી રસક્રિયા કરી, તે અંજન મધમાં મિશ્ર કરી આંજવું.)

સુરમો, સૈંધવ, પીપર અને રેણુકબીજ (પ્રસિદ્ધ નથી) તેઓને બકરાના મૂત્રમાં વાટી વાટ બનાવીને આંજવામાં આવે, તો તે શ્લેષ્મવિદગ્ધદષ્ટિ ઉપર હિતકારી થાય છે. (આ વત્સ્યંજન કહેવાય છે.)

તગર, પીપર, સૂંઠ, જઠીમધ, તાલીસપત્ર, હળદર, દારુહળદર અને ભદ્રમેથાને ગાયના છાણના રસમાં વાટી, વાટો બનાવી છાયામાં સૂકવવી. આ વત્સ્યંજન શ્લેષ્મવિદગ્ધદષ્ટિને શાંત કરે છે.

મનશીલ, હરડે, સૂંઠ, મરી, પીપર, બલ-દાણા, તગર અને સસુદ્રદીણને બકરીના દૂધમાં વાટી, વાટો બનાવીને તે વત્સ્યંજન આંજવામાં આવે, તો તેથી શ્લેષ્મવિદગ્ધદષ્ટિ શાંત થાય છે.

ગોમૂત્ર, બકરા વગેરેનાં પિત્તાં, મદિરા અને ગાયના છાણના રસને આમળીના રસમાં પકવી તેની રસક્રિયા કરવી. આ આંજવાથી શ્લેષ્મવિદગ્ધદષ્ટિ શાંત થાય છે.

ગોમૂત્ર, બકરા વગેરેનાં પિત્તાં, મદિરા અને ગાયના છાણના રસને બકરા વગેરેના યકૃતના રસમાં પકવી રસક્રિયા કરવી. આ આંજવાથી શ્લેષ્મવિદગ્ધદષ્ટિ શાંત થાય છે.

ગોમૂત્ર, બકરા વગેરેનાં પિત્તાં, મદિરા અને ગાયના છાણના રસને ત્રિફળાના ક્વાથમાં પકવી રસક્રિયા કરવી. આ આંજવાથી શ્લેષ્મવિદગ્ધદષ્ટિ શાંત થાય છે.

ગોમૂત્ર, ગાયનું ઘી, સસુદ્રદીણ, પીપર, મધ, કાયકળ અને સૈંધવને મિશ્ર કરી પકવવાથી રસક્રિયા કરી તે રસક્રિયા વાંસની નળીમાં રાખવી. આ આંજવાથી શ્લેષ્મવિદગ્ધદષ્ટિ શાંત થાય છે.

બકરીનાં મેદ, ચક્ર તથા ધી, પીપર, સૈંધવ, મધ અને આમળાનાં રસને પકવી રસ-ક્રિયા કરી ખેરના લાકડાથી બનાવેલા સાંકડા મોઢાવાળા જાંડા પાત્રમાં સારી રીતે રાખવી. આ અંજન શ્લેષ્મવિદગ્ધદષ્ટિ ઉપર હિતકારી થાય છે.

હરેશ્ચુ નામનું સુગંધી દ્રવ્ય, પીપરનાં ફેાતરાં વગરનાં બીજ અને એલચીને ચક્રનાં રસમાં વાટી, કઢક કરી ગાયના છાણના રસમાં પકવી રસક્રિયા કરવી. આ અંજન શ્લેષ્મ-વિદગ્ધદષ્ટિ ઉપર હિતકારી થાય છે.

થોનું ચક્ર (જમણા પડખાની ગાંઠને) અરધું ચીરી તેમાં પીપરનું ચૂર્ણ ભરી એ લોંઠાને કપડમટી કરીને અગ્નિમાં પકવવો. આ પાઠેલા લોંઠાને રસ, મધ સાથે એક વાર આંજવાથી જ તે શ્લેષ્મવિદગ્ધદષ્ટિને શાંત કરે છે.

બકરીના ચક્રમાં પીપરનું ચૂર્ણ ભરી એ લોંઠાને કપડમટી કરીને અગ્નિમાં પકવવો. આ પાઠેલા લોંઠાને રસ મધ સાથે એક વાર આંજ-વાથી તે શ્લેષ્મવિદગ્ધદષ્ટિનો તુરત નાશ કરે છે.

થો તથા બકરીનાં ડાખાં-જમણાં પડખાંની ગાંઠને પથરાથી કચરી છૂંદો કરી ધી તથા તેલમાં મિશ્ર કરી લોંઠાના કાંટા ઉપર પકવવી. પછી તેઓને સરસિયા તેલથી મિશ્ર કરીને આંજવાથી શ્લેષ્મવિદગ્ધદષ્ટિ તુરત જ નાશ પામે છે.

સૈંધવ, લીલા મગ, કડુ, સુરમો, મનશીલ, હળદર અને દારુહળદરને ચક્રમાં વાટી ચંદનથી મિશ્ર કરી ગોળી બનાવીને અથવા ચૂર્ણિત જ રાખીને આંજવાથી પિત્તવિદગ્ધદષ્ટિ શાંત થાય છે. પિત્તવિદગ્ધદષ્ટિ ઉપર આ પ્રયોગ ઉત્તમ છે. તિમિરો અને યાપ્ય લિંગનાશોની ચિકિત્સા^૧

મવન્તિ યાપ્યાઃ સ્વલુ યે પદામયા

હરેદસુક્તેષુ શિરાવિમોક્ષણૈઃ ।

વિરેચયેચાપિ પુરાણસર્પિષા
વિરેચનાદ્ગોપહિતેન સર્વદા ॥
પયોવિમિશ્રં પવનોદ્ભવે હિતં
વદન્તિ વૃષ્ણાઙ્ગુલતૈલમેવ તુ ।
મવેદ્ધૃતં ત્રૈફલમેવ શીઘ્રં
વિશેષતઃ શોણિતપિત્તરોગયોઃ ॥

ત્રિવૃદ્ધિરેકઃ કફજે પ્રશસ્યતે
ત્રિદોષજેતૈલમુશન્તિતત્કૃતમ્ ।

પુરાણસર્પિસ્તિમિરેષુ સર્વતો
હિતં મવેદાયસમાજનસ્થિતમ્ ॥

હિતં ચ વિદ્યાત્ ત્રિફલાદૃતં સદા
કૃતં ચ યન્મેપવિપાણનામભિઃ ।

સદાવલિહ્યાત્ ત્રિફલાં સુચૂર્ણિતાં
દૃતપ્રગાઢાં તિમિરેષ્ય પિત્તજે ॥

સમીરજે તૈલયુતાં કફાત્મકે
મધુપ્રગાઢાં વિદધીત યુક્તિતઃ ।

ગવાં શકૃત્કવાથવિપક્કમુક્તમ્
હિતં તુ તૈલં તિમિરેષુ નાબનમ્ ॥

હિતં દૃતં કેવલ એવ પૈત્તિકે
હજાવિકં યન્મધુરૈર્વિપાચિતમ્ ।

તૈલં સ્થિરાદૌ મધુરે ચ યદ્રોગે
તથાણુતૈલં પવનામૃગુત્થયોઃ ॥

સહાશ્વગન્ધાતિબલાવરીશૃતમ્
હિતં ચ નસ્યે ત્રિવૃતં વદીરિતમ્ ।

જલોદ્ભવાનૃપજમાંસંસ્કૃતાદ્
દૃતં વિષેયં પયસો યદુત્થિતમ્ ॥

સસન્ધવઃ ક્રવ્યશુગેનામાંસયો-
હિતઃ સસર્પિઃ સમધુઃ પુટાહ્વયઃ ।

વસાથ ગૃધ્રોરગતામ્રચૂડજા
સદા પ્રશસ્તા મધુકાન્વિતાઙ્ગને ॥

વામાં આવેલો તે જ યાપ્ય લિંગનાશોની ચિકિત્સા છે. માટે યાપ્ય લિંગનાશોના યાપન માટે જુદી ચિકિત્સા કરેવામાં આવશે નહીં.

प्रत्यञ्जनं क्षीतसि यत्समुत्थितं
 कमाद्रसक्षीरघृतेषु भावितम् ।
 स्थितं दशाहत्रयमेतदञ्जनं
 कृष्णोरगास्ये कुशसंप्रवेष्टिते ॥
 तन्मालतीक्षारकसैन्धवायुतं
 सदाञ्जनं स्यात्तिमिरेऽथ रागिणि ।
 सुभाविता वा पयसा दिनत्रयं
 काचापहं शास्त्रविदः प्रचक्षते ॥
 हविर्हितं क्षीरमर्घं तु पौत्तिके
 वदन्ति नस्यं मधुरौषधः कृतम् ।
 तत्तर्पणे चैव हितं प्रयोजितं
 सजाङ्गलस्तेषु च यः पुटाह्वयः ॥
 रसाञ्जनक्षौद्रसितामनःशिलाः
 क्षुद्राञ्जनं तन्मधुकेन संयुतम् ।
 सभाञ्जनं वा कनकाफरोद्भवं
 सुचूर्णितं श्रेष्ठमुशन्ति तद्विदः ॥
 भिल्लोटगन्धोदकसेकसेचितं
 प्रत्यञ्जनं चात्र हितं तु तुत्थकम् ।
 समेषशृङ्गाजनभागसम्मितं
 जलोद्भवं काचमलं व्यपोहति ॥
 पलाशरोहीतमधूकजा रसाः
 क्षौद्रेण युक्ता मदिराग्रमिश्रिताः ।
 उशीरलोध्रत्रिफलाग्रियङ्गुभिः
 पचेत्तु नस्यं कफरोगशान्तये ॥
 विडङ्गपाठाकिणीहीङ्गदीप्तवचः
 प्रयोजयेद्भूमश्रीरसंयुतम् ।
 वनस्पतिकाथविपाचितं घृतं
 हितं हरिद्रानलदेऽवतर्पणे ॥
 समागधो माक्षिकसैन्धवाढ्यः
 सजाङ्गलः स्यात्पुटपाक एव च ।
 मनःशिलात्र्यूपगशङ्खमाक्षिकैः
 ससिन्धुकासीसरसाञ्जनैः क्रियाः ॥
 हिते च कासीसरसाञ्जने तथा
 वदन्ति पथ्यागुडनागरैर्युते ।

यदञ्जनं वा बहुशो निषेचितं
 समूत्रवर्गे त्रिफलोदके शृते ॥
 निशाचरास्थिस्थितमेतदञ्जनं
 क्षिपेच्च मासं सलिलेऽस्थिरे पुनः ।
 मेपस्य पुष्पैर्मधुकेन संयुतं
 तदञ्जनं सर्वकृते प्रयोजयेत् ॥
 क्रियाश्च सर्वाः क्षतजोद्भवे हितः
 क्रमः परिम्लायिनि चापि पित्तहृत् ।
 क्रमो हितः स्यन्दहरः प्रयोजितः
 समीक्ष्य दोषेषु यथासमेव च ॥
 दोषोदये नैव च विप्लुर्ति गते
 द्रव्याणि नस्यादिषु योजयेद् बुधः ।
 पुनश्च कल्पेऽञ्जनवित्तरः शुभः
 प्रवक्ष्यतेऽन्यस्तमपीह योजयेत् ॥
 घृतं पुराणं त्रिफलां शतावरीं
 पटोलमुद्रामलकं यवानपि ।
 निपेरमाणस्य नरस्य यत्नतो
 भयं मुषोरान्तिमिरान्न विद्यते ॥
 शतावरीपायस एव केवल-
 स्तथा कृतो वामलकेषु पायसः ।
 श्रुतसर्पित्रिफलोदकोचरो
 यवोदनो वा तिमिरं व्यपोहति ॥
 जीवन्तिशकं सुनिपण्णकश्च
 सतृण्डलीयं वरवास्तुकं च ।
 चिल्ली तथा मूलकपोतिका च
 दृष्टेर्हितं शाकुनजाङ्गलं च ॥
 पटोलकूर्कोदककारवेल्ह-
 वार्ताकुतकारिकरीरजानि ।
 शाकानि शिश्वावर्गलानि चैव
 हितानि दृष्टेर्घृतसाधितानि ॥४॥

६३१।४ छ रोगो ३ ७३५।४ तिभिर्ऋषे साध्य
 स्थितिर्भाथी याध्य शिङ्गनाशोऽप याय छ अने
 ते पञ्जी असाध्य पण् णनी अन्य छ, तेऽपि तिभिर्ऋ-

રૂપે પહેલા તથા બીજા પટલમાં હોય ત્યાં સુધી વેધે, શારીરસ્થાનના આઠમા અધ્યાયના ૨૧મા વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે શિરોવેધો કરી લોહી દૂર કરવું અને વિરેચનદ્રવ્યોથી પકવેલા બૂના ધીથી વિરેચનરૂપ શોધન પણ કરવું. (આ સામાન્ય સંશોધન છે.)

જો તિમિર વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય તો દૂધમાં મિશ્ર કરેલા ઝરંડિયા તેલથી; લોહી કે પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય તો ત્રિક્ષ્ણથી પકવેલા ધીથી, કફથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય તો નસોતરથી પકવેલા ધીથી અને સ્નિપાતથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય, તો નસોતરથી પકવેલા તેલથી વિરેચન કરવું. (આ વિશેષ સંશોધન છે; તિમિર બે દોષથી થયેલ હોય, તો મિશ્ર દ્રવ્યમાં પકવેલા સ્નેહથી વિરેચન કરવું.)

લોહાના વાસણમાં રહેલું જૂનું ધી સઘળા પ્રકારનાં તિમિરોતું સંશમન કરે છે. ત્રિક્ષ્ણના તથા મેંઢાશિંગીનાં રૂળોના ક્વાથ તથા કલ્કથી પકવેલું ધી પણ સઘળા પ્રકારનાં તિમિરો ઉપર હિતકારી છે.

તિમિર પિત્ત કે લોહીથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય, તો ત્રિક્ષ્ણાનું ચૂર્ણ ધીથી મિશ્ર કરી હમેશાં (નિત્ય તથા આવશ્યિક સ્થિતિમાં પણ) ચટાડવું; વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય, તો તેલમાં મિશ્ર કરી ચટાડવું અને કફથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય તે અધમાં મિશ્ર કરી ચટાડવું.

ગાયના છાણના ક્વાથથી પકવેલા તેલથી નસ્ય દેવું એ કફજન્ય તિમિર ઉપર સર્વદા હિતકારી થાય છે. મધુરગણના ક્વાથ તથા કલ્કથી પકવેલા બકરી તથા ગાડરના ધીથી નસ્ય દેવું, એ એકલા (બીજા દોષથી મિશ્ર નહિ થયેલા) પિત્તજન્ય તિમિર ઉપર સર્વદા હિતકારી થાય છે. વિદારીગંધાદિ ગણના અથવા કઠ્ઠાદ્યાદિ

મધુરગણના ક્વાથ તથા કલ્કથી પકવેલા તેલથી અથવા ચિકિત્સાસ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ૨૨મા વિષયમાં કહેલા અણુતેલથી નસ્ય દેવું, એ વાયુ તથા લોહીથી ઉત્પન્ન થયેલાં તિમિરો ઉપર હિતકારી થાય છે. જંગલી મગ, આસોંદ, ખપાટ અને શતાવરીના ક્વાથ તથા કલ્કથી પકવેલાં તેલથી અથવા ચિકિત્સાસ્થાનના પાંચમા અધ્યાયના ૧૬ મા વિષયમાં કહેલા ત્રૈવૃતનામના ધીથી નસ્ય દેવું, એ વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલાં તિમિર ઉપર હિતકારી થાય છે.

જળચર તથા જંગલી પ્રાણીઓના માંસના કલ્કથી દૂધને પકાવી, તે દૂધનું મયન કરી ધી કાઢવું અને તે ધીને જંગલી મગ, આસોંદ, ખપાટ તથા શતાવરીના ક્વાથ તથા કલ્કથી પકવીને તેનું નસ્ય દેવું, એ વાતજન્ય તિમિર ઉપર હિતકારી થાય છે.

ગરજ આદિ માંસલક્ષ્ણાના તથા કાળિયાર મૃગના માંસનો સૈધવ, મધ તથા ધીથી મિશ્ર પુટપાક પણ વાતજન્ય તિમિર ઉપર હિતકારી છે.

ગરજ, સર્પ અને ફૂકડામાંથી ગમે તેની ચરબીને અથવા તેમાંના બે કે ત્રણેની ચરબીને જઠીમધમાં મિશ્ર કરી આંજવાથી તે વાતજન્ય તિમિર ઉપર સર્વદા હિતકારી થાય છે. વાતજન્ય તિમિરમાં સ્નેહાંજનોથી ચક્ષુ જડ થઈ ગયેલ હોય, તો સુરમાને નેત્રોતું હિત કરનારા મૃગપક્ષીઓના માંસના રસાની, દૂધની અને ધીની સાત સાત દિવસો સુધી જુદી જુદી ભાવનાઓ આપીને તે સુરમાનું પ્રત્યંજન કરવું હિતકારી થાય છે. (તીક્ષ્ણ અંજન પછી મૃદુ અંજન અને મૃદુ અંજન પછી તીક્ષ્ણ અંજન આંજવામાં આવે, એ પ્રત્યંજન કહેવાય છે.)

એ વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલું તિમિર રંગવાળું થયું હોય અર્થાત્ ત્રીજા પટલમાં આવ્યું હોય, તો

સુરમાને દર્શથી વીટેલા મરણ પામેલા કાળા સર્પના મુખમાં એક મહિના સુધી રાખી પછી બાઈની કળીઓ તથા સૈંધવથી મિશ્ર કરી તે સુરમા આંજવો હિતકારી થાય છે; અથવા ઉપર પ્રમાણે સર્પના મોઢામાં રાખેલા સુરમાને ત્રણ દિવસ સુધી દૂધની ભાવના આપીને તે સુરમા આંજવો હિતકારી થાય છે.

દૂધને મયી, નેમાંથી કાઢેલા ધીને કઠિા-દ્યાદિ મધુરગણના ક્વાથ તથા કલ્કથી પકવીને તેનું નસ્ય દેવું એ પિત્તજન્ય તિભિર ઉપર હિતકારી થાય છે, એમ આચાર્યો કહે છે. એવા ધીથી નેત્રોનું તર્પણ કરવું અને કઠિાદ્યાદિ ગણ તથા કાળિયારના માંસથી બનાવેલો પુટ-પાક પણ પિત્તજન્ય તિભિર ઉપર હિતકારી થાય છે. (પુટપાકનું લક્ષણ આ પછીના અધ્યાયના ચોથા વિષયમાં કહેવાશે.) રસવંતી, મધ, સાકર, મન-શીલ અને જઠીમધની રસક્રિયા કરીને તે આંજવાથી પિત્તજન્ય તિભિર ઉપર હિતકારી બને છે.

પિત્તજન્ય તિભિરમાં ઉપર કહેલાં અંગનોથી ચક્ષુ ગભરાયેલ હોય, તો સુરમા અને મેરધૂથાને સમભાગે લઈ, ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણનું પ્રત્યંજન કરવું અથવા લિધીટ નામનું હિમાલયમાં ઉત્પન્ન થતું ઝાડ અને એલાદિ ગણના ક્વાથની ભાવના આપેલા મેરધૂથુનું પ્રત્યંજન કરવું હિતકારી છે.

જો પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલું તિભિર રંગવાળું થયું હોય અર્થાત્ ત્રીજા પટલમાં આવ્યું હોય, તો મેંઢાશિંગી, સુરમા અને શંખનું ચૂર્ણ આંજવું અથવા ખાખરાનો, રગતરોહીકાનો ને મહુડાનો રસ, મધ અને મદિરાની આછને પકવી, રસક્રિયા કરીને તેનું અંજન કરવું હિતકારી થાય છે.

વાળો, લોધર, ત્રિફળા અને ઘઉંલાંના ક્વાથ તથા કલ્કથી તલનું તેલ પકવીને તેનું નસ્ય દેવાય તો તેથી કંદુજન્ય તિભિર શાંત થાય છે.

વાવડિંગ, કાળીપાક, અથેડો, ઇંગોળિયો, તજ અને વાળાનો ધુમાડો પિવડાવવાથી કંદુજન્ય તિભિર શાંત થાય છે. (તિભિર ઉપર ધૂમ-પાનનો જ નિયંધ છે, તે પિત્તજન્ય તિભિર ઉપર જ છે. માટે કંદુજન્ય તિભિર ઉપર ધૂમપાન કરાવવાનો બાધ નથી.)

વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોના ક્વાથ તથા હળદર અને વાળાના કલ્કથી ધી પકવી તે ધીથી નેત્રનું તર્પણ કરવું, એ કંદુજન્ય તિભિર ઉપર હિતકારી છે.

પીપર, મધ અને સૈંધવમાં મિશ્ર કરી બનાવેલો જંગલી પ્રાણીઓનાં માંસનો પુટપાક કંદુજન્ય તિભિર ઉપર હિતકારી થાય છે.

મનશીલ, સુંઠ, મરી, પીપર, શંખ, સૈંધવ, હીરાકંસી અને રસવંતીના ચૂર્ણને પાણીમાં પકવી, રસક્રિયા કરી તેનું મધ સહિત અંજન કરવું, એ તથા હીરાકંસી, રસવંતી, હરડે, ગોળ અને સુંઠના કલ્કને પાણીમાં પકવી રસક્રિયા કરીને તેનું અંજન કરવું, એ પણ કંદુજન્ય તિભિર ઉપર હિતકારી છે.

સુરમાને અગ્નિથી વારંવાર ગરમ કરી, આઠે પ્રકારનાં મૂત્રોથી મિશ્ર કરેલા ત્રિફળાના ક્વાથમાં વારંવાર ઠારવો, પછી તે સુરમાને ગરંજના હાડકાની નળીમાં ભરી, નળીનું મોઢું બંધ કરી તે નળીને સ્થિર જળમાં એક મહિના સુધી રાખવી. પછી એ નળીમાંથી સુરમાને સૂકવી મેંઢાશિંગીનાં ફૂલો તથા જઠીમધથી મિશ્ર કરીને આંજવામાં આવે, તો તેથી સાન્નિપાતિક (ત્રણે દોષોથી થયેલું) તિભિર શાંત થાય છે. વાતજન્ય, પિત્તજન્ય તથા કંદુજન્ય ઉપર કહેલી જુદી જુદી તર્પણ આદિ સઘળી ક્રિયાઓ આ સાન્નિપાતિક તિભિર ઉપર હિતકારી છે.

જો રુધિરજન્ય તિભિર થયું હોય તો પિત્તજન્ય તિભિરને હણનારી તર્પણ આદિ ક્રિયાઓ

કરવી હિતકારી છે. ૨. તા. પિત્ત

જે લોહીના સારના મિશ્રણવાળા પિત્તથી તિમિર ઉત્પન્ન થયેલું હોય, તો તે ઉપર પણ પિત્ત-જન્ય તિમિરને હણનારી તર્પણ આદિ ક્રિયાઓ કરવી હિતકારી છે.

તિમિર વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય, તો તે ઉપર વાતાલિધ્યંદની, પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય તો તે ઉપર પિત્તાલિધ્યંદની, કફથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય તો તે ઉપર કફાલિધ્યંદની અને રુધિર-થી ઉત્પન્ન થયેલ હોય, તો રક્તાલિધ્યંદની ચિકિત્સા કરવી હિતકારી થાય છે; પરંતુ તે ચિકિત્સાઓ દોષનો ઉદય થતાં જ ન કરવી; અને દોષ સઘળા નેત્રમાં ફેલાઈ ગયા પછી પણ ન કરવી; એટલે દોષનો ઉદય થયા પછી લંધન, વિરેચન, નિરુહબસ્તિ, અનુવાસનબસ્તિ તથા શિર-વિરેચન વગેરે ક્રિયાઓ કરીને તે પછી કરવી વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલા તિમિરમાં આ તંત્રના નવમા અધ્યાયમાં વાતાલિધ્યંદ ઉપર કહેલી ક્રિયાઓ મુજબ યોજના કરવી. પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલ તિમિરમાં આ તંત્રના દસમા અધ્યાયમાં પિત્તાલિધ્યંદ ઉપર કહેલી ક્રિયાઓ મુજબ યોજના કરવી. કફથી થયેલ તિમિરમાં આ તંત્રના અગિયાર-મા અધ્યાયમાં કફાલિધ્યંદ ઉપર કહેલી ક્રિયાઓ મુજબ યોજના કરવી અને રુધિરથી થયેલ તિમિર-માં આ તંત્રના બારમા અધ્યાયમાં રક્તાલિધ્યંદ ઉપર કહેલી ક્રિયાઓ મુજબ યોજના કરવી. આ અધ્યાય પછીના 'ક્રિયાકલ્પ' નામના અઢારમા અધ્યાયમાં અનેક પ્રકારનાં જ અંજનો કહેવાશે, તેઓની પણ તિમિર ઉપર યથાયોગ્ય યોજનાઓ કરવી. (આ સામાન્ય ક્રિયાઓ દોષ સંબંધી વર્ણ-વાળાં તિમિરોની ઉપર યાપ્યલિંગના યોગી ઉપર પણ યાપન માટે લાગુ પડે છે.)

જૂનું ધી, ત્રિકુંજા, શતાવરી, પટાલ, મગ,

આમળાં તથા જવનું ચતુર્ધર્મક સેવન કરનારા માણસને અતિભયંકર તિમિર પણ ભયકારી થતું નથી. શતાવરીનાં મૂળિયાંઓથી કે આમળાંથી પકવેલા દૂધનો દૂધપાક એકલો જ તિમિરનો નાશ કરે છે. ઘણા ધીવાળી અને ત્રિકુંજાના ઘણા ક્વાથમાં પકવેલી જવની તથા ચોખ્ખાની ખીચડી પણ એકલી જ તિમિરનો નાશ કરે છે. રાહારુડી, ખરખોડી, સુનિષણ્ણક (ઓટીંગણ), તાંદળજી, ટાંકો, ચીલ અને નાના મૂળાનાં શાકો ધીમાં પકવીને ખાવામાં આવે, તો તેઓ દષ્ટિનું હિત કરે છે. લાવાં વગેરે પક્ષીઓનું તથા કાળિયાર વગેરે જંગલી પશુઓનું માંસ પણ ધીમાં પકવીને ખાવામાં આવે, તો તે દષ્ટિને હિતકારક છે. પટાલ, કંટાલાં, કારેલાં, રીંગણાં, ફાંગ, ફરકાનાં ફૂલ, સરગવો અને કાળા કાંઠાઅશોરિયાનાં શાકો ધીમાં પકવીને ખાવામાં આવે, તો તેઓ પણ દષ્ટિને હિતકારક છે. ૪

તિમિરની કઈ સ્થિતિમાં શિરાવેધના નિવેધ વિવર્જયેન્ધિરામોક્ષં તિમિરે રાગમાગતે ।
યત્તેનોત્પીડિતો દોષો નિહન્યાદાશુ દર્શનમ્ ॥૫॥

આ તંત્રના ૭ મા અધ્યાયના ૧૪ મા વિપ-યમાં કહ્યા પ્રમાણે તિમિર ત્રીજા પટલમાં આવી દોષ સંબંધી વર્ણવાળું થઈ ગયું હોય, તો શિરા-ઓનો વેધ (કૂસ ખોલવી) કરવો નહીં; કેમ કે એ સમયે શિરાવેધથી દોષ ઉત્પીડિત થાય, તો તુરત જ દષ્ટિને હણી નાખે છે. ૫

સાધ્ય. કષ્ટસાધ્ય તથા યાપ્ય તિમિરે ।
અરાગિ તિમિરં સાધ્યમાદ્યં પટલમાશ્રિતમ્ ।
કૃચ્છ્રં દ્વિતીયે સ્વાદ્રાગિ તૃતીયે चाप्यमुच्यते ॥૬॥
પહેલા પટલમાં રહેલું તિમિર રાગ વગરનું હોવાને લીધે સાધ્ય છે, બીજા પટલમાં રહેલું તિમિર રાગ(દોષ સંબંધી વર્ણ) વગરનું છતાં જરા દબ થયેલું હોવાને લીધે કષ્ટસાધ્ય છે અને

ત્રીજા પટલમાં રહેલું તિભિરે રાગવાણું હોવાને
લીધે યાપ્ય જ છે. ૬

રાગવાણાં તિભિરે ઉપર કંઈ ક્રિયાઓ કરવી ?
રાગપ્રાપ્તેશ્વપિ હિતાસ્તિમિરેષુ તથા ક્રિયાઃ ।
યાપનાર્થ યથોદિષ્ટાઃ સેવ્યાશ્ચાપિ જલોક્સઃ ॥૭॥

ત્રીજા પટલમાં રાગ (તે તે દોષ સંબંધી
વર્ણુ)ને પ્રાપ્ત થયેલાં તિભિરે ઉપર કંઈ તેઓનું
યાપન કરવા માટે ઉપરના ચોથા વિષયમાં કહેલી
યથોદિષ્ટ ક્રિયાઓ કરવી, પણ તેઓમાં શિરાવેધ
કરવો નહીં. જો એ તિભિરેમાં લોહીનું આક-
ર્ષણ કરવાની જરૂર જણાય, તો સ્થાવરક જળો મૂકીને
લોહી ચુસાવવું. ૭

કંઈ સંબંધી લિંગનાશની ચિકિત્સા
શ્લેષ્મિકે લિજ્જનાશે તુ કર્મ વક્ષ્યામિ સિદ્ધયે ।
ન ચેદદ્વેન્દુષર્મામ્બુવિન્દુમુક્તાકૃતિઃ સ્થિરઃ ॥
વિપમો વા તનુર્મધ્યે રાજિમાન્વા વહુપ્રમઃ ।
દષ્ટિસ્થો લક્ષ્યતે દોષઃ સરુજો વા સુલોહિતઃ ॥
ક્ષિપ્તસ્વિન્નસ્ય તસ્યાથ કાલે નાત્યુષ્ણશીતલે ।
યન્નિતત્સોપવિષ્ટસ્ય સ્વાં નાસાં પશ્યતઃ સમમ્ ॥
મતિમાન્ શુક્લમાર્ગો દ્વૌ કૃષ્ણાન્મુક્ત્વા હયાજ્ઞતઃ ।
ઉન્મીલ્ય નયને સમ્યક્ શિરાજાલવિવર્જિતે ॥
નાથો નોર્ષ્વ ચ પાર્શ્વાભ્યાં છિદ્રે દૈવકૃતે તતઃ ।
શલાકયા પ્રયત્નેન વિશ્વસ્તં યવવક્ત્રયા ॥
મધ્યપ્રદેશિન્યજ્જુષ્ઠસ્થિરહસ્તગૃહીતયા ।
દક્ષિણેન ભિષક્સવ્યં વિષ્યેત્સવ્યેન ચૈતરત્ ॥
ચારિવિન્દ્રાગમઃ સમ્યગ્મવેચ્છન્દસ્તથા વ્યથે ।
સંસિચ્ય વિદ્ધમાત્રં તુ યોપિત્સ્તન્યેન કોવિદઃ ॥
સ્થિરે દોષે ચલે વાપિ સ્વેદયેદક્ષિ વાહ્યતઃ ।
સમ્યક્શલાકાં સંસ્થાપ્ય મઙ્ગરનિલનાશનૈઃ ॥
શલાકાગ્રેણ તુ તતો નિર્લિલ્લેદ્દુષ્ટિમખ્ડલમ્ ।
વિષ્યતો યોજ્યપાર્શ્વેક્ષ્ણસ્તં રુદ્ધ્વા નાસિકાપુટમ્ ॥
ઉચ્છિદ્ધનેન હર્તવ્યો દષ્ટિમખ્ડલજઃ કફઃ ।
નિરઙ્ગ ર્વ ચર્માશુર્યદા દષ્ટિઃ પ્રકાશતે ॥

તદાસૌ લિખિતા સમ્યગ્જ્ઞેયા યા ચાપિ નિવ્યથા ।
તતો દષ્ટેષુ રૂપેષુ શલાકામાહરેચ્છનૈઃ ॥
ઘૃતેનામ્યજ્ય નયનં વસ્ત્રપટ્ટેન વેદયેત્ ।
તતો ગૃહે નિરાવાધે શયીતોચાન ઇવ ચ ।
ઉદ્ગારકાસશ્વવયુષ્ઠીવનોજ્જુમ્મખાનિ ચ ।
તત્કાલં નાચરેદૂર્ધ્વં વિધિશ્ચ સ્નેહપીતવત્ ॥
ત્ર્યહાતુ ત્ર્યહાતુ ધાવેત કપાયૈરનિલાપહૈઃ ।
વાયોર્મયાતુ ત્ર્યહાદૂર્ધ્વં સ્વેદયેદક્ષિ પૂર્વવત્ ॥
દશાહમેવં સંયમ્ય હિતં દષ્ટિપ્રસાદનમ્ ।
પથાત્કર્મ ચ સેવેત લઘુગ્નં ચાપિ માત્રયા ॥૮॥

જોકે સધળા પ્રકારના લિંગનાશો યાપ્ય છે
અને દષ્ટિ નાશ પામી હોય તો અસાધ્ય છે;
તોપણ કંઈ સંબંધી યાપ્ય લિંગનાશ કોઈ વખતે
યદઅસાધ્ય થતો જોવામાં આવે છે, તેથી તે
માટે શસ્ત્રક્રિયા રૂપ વિશેષ ચિકિત્સા કહું છું.
જો કંઈ સંબંધી લિંગનાશમાં દષ્ટિમાં રહેલો
દોષ અર્ધચંદ્ર, પસીનાનાં બિંદુ કે મોટી જવા
આકારવાળો નહેખાતો હોય તેમ જ સ્થિર (કઠણ),
જોતોનીચો, મધ્યમાં પાતળો, રેખાઓવાળો, ઘણા
પ્રકારની કાંતિવાળો, વેદનાવાળો કે અસંત રાતો
નહેખાતો હોય, તો શુદ્ધિમાન વૈદે રાગીને વસંતા-
દિક અનુષ્ણાશીત સમયમાં સ્નેહન તથા સ્વેદન-
સંસ્કાર આપી, સારી પેઢે બાંધી, બેસાડી, નાકની
ઉપર જ સીધી દષ્ટિ રખાવી, નેત્રોને સારી રીતે
ઢાંધાડી, મોઢાની કુંઠાથી દષ્ટિને સ્વેદન આપી,
કાળા ડોળાની નીચે ઘોળા ડોળાના અરધા આંગળ
જેટલા ભાગને તથા નેત્રની અણીથી આંગળના
ચતુર્થાંશ જેટલા ભાગને છોડી દઈ જોતો
કે નીચેના પ્રદેશમાં ત્રદિ, પણ બાજુના પ્રદેશમાં
જે ભાગ દેવે કરેલા છિદ્ર જોવા જણાય છે, તે
ભાગમાં પ્રયત્નપૂર્વક તથા ધૈર્યપૂર્વક જવના
જવા મોઢાવાળી અને સ્થિર હાથમાં મધ્યમાથી,
તર્જનીથી તથા અંગૂઠાથી પકડેલી શલાકા વડે

વેધ કરવો; ડાબા નેત્રમાં જમણા હાથથી અને જમણા નેત્રમાં ડાબા હાથથી વેધ કરવો. નેત્રો જે શિરાઓનાં જળવાળાં હોય, તે વેધ કરવો નહિ. જો એઈએ તેવો યોગ્ય રીતનો વેધ થાય તે નેત્રમાંથી પાણીનું ટીપું નીકળે છે તથા શબ્દ થાય છે અને અયોગ્ય રીતનો વેધ થાય, તે નેત્રમાંથી લોહી નીકળે છે તથા શબ્દ થાય છે. વેધ કર્યા પછી દોષ અચલ કે ચલ હોય તે પાંચ હાથમાંથી શલાકાને સારી રીતે નીચે મૂકી તુરત જ સ્ત્રીના દૂધથી નેત્ર પર સિંચન કરવું અને વાયુના નાશ કરનારાં પાંદડાં વડે બહારના ભાગમાં શેક કરવો. પછી શલાકાના અચ વડે લેખન કરી દષ્ટિના મંડલમાંથી કંફને જુદો પાડવો અને નાક તરફ લઈ જવો. પછી જુદા પડેલા કંફને એવી રીતે બહાર કાઢવો કે રોગીના જે નેત્રમાં વેધ કર્યો હોય, તે નેત્રની બીજી બાજુમાં તાકનો જે પુટ (ફોણુ) હોય છે, તેને રોકી નાક સું સું કરાવીને કાઢવો. કંફનું બરાબર લેખન થાય ત્યારે બાણુ કે જ્યારે દષ્ટિ પીડા વગરની થાય તથા જેમ સ્વચ્છ આકાશમાં સૂર્ય પ્રકાશે છે, તેમ પ્રકાશવા લાગે અને જ્યારે દષ્ટિથી રૂપો દેખાય, ત્યારે ધીરે ધીરે સળીને બહાર કાઢી લેવી અને નેત્રને ધીને અસ્થંગ કરી વજનો પાટા બાંધી દેવો. પછી રોગીને ધુમાડા તથા વાયુ વગેરેથી રહિત ઘરમાં છતો જ સુવાડવો. જ્યાં સુધી શસ્ત્રક્રિયા થતી હોય ત્યાં સુધીમાં રોગીએ ઓડકાર, ઉવરસ, છીંક ખાવી કે થુંકવું નહિ. પછી તે સ્નેહપાનના બેટલી પરેજી પાળવી એટલે કે સ્પર્શ કે મહેનત કરવી નહિ, શીતનો ત્યાગ કરવો, હાજતને રોકવી નહિ, ઉત્તર કરવો નહિ, દિવસે નિદ્રા કરવી નહિ અને રૂક્ષ અથવા અભિષેગ દ્વી અન્નાદિકનો ઉપયોગ કરવો નહિ. વાયુને હણનારા ક્વાથો વડે ત્રણ ત્રણ દિવસે

નેત્રો ઘોવાં અને વાયુના પ્રકાપની બીકને લીધે ત્રણ દિવસ પછી નેત્રના બહારના ભાગોમાં શેક કરવો. દસ દિવસ સુધી રોગીને ચતા સૂવા વગેરે નિયમોમાં બરાબર રાખી તે પછી દષ્ટિને સ્વચ્છ કરનારી નસ્ય તથા તપણ વગેરે ક્રિયાઓ કરવી અને હલકું અન્ન માત્રાથી જમાડવું. ૮

કંફ સંબંધી લિંગનારા ઉપર શસ્ત્રક્રિયા ક્યારે? શિરાવ્યવધિઘૌ પૂર્વે નરા યે ચ વિવર્જિતાઃ । ન તેપાં નીલિકાં વિષ્ણેનાન્યત્રામિહિતાક્ષિપક્ ॥૯॥

શારીરસ્થાનના આઠમા અધ્યાયના બીજા વિષયમાં જે માણસોની શિરાઓ વીંધવાનો નિષેધ કહ્યો છે, તે માણસોના કંફ સંબંધી લિંગનારા ઉપર શસ્ત્રક્રિયા કરવી નહિ. એ માણસો સિવાયનાં બીજાં માણસોના કંફ સંબંધી લિંગનારા ઉપર શસ્ત્રક્રિયા કરવી; તે પાંચ નેત્રના જે પ્રદેશમાં શસ્ત્રક્રિયા કરવાનું કહ્યું છે, તે પ્રદેશ વગર બીજા કોઈ પ્રદેશમાં કરવી નહિ. ૯

અધ્યાય પ્રદેશમાં નેત્ર વીંધાયાથી થતી વ્યાપત્તિઓ અને ચિકિત્સાઓ

પૂર્યતે શોષિતેનાશિ શિરાવેધાદ્વિસર્પતા ।
તત્ર સ્ત્રીસ્તન્યયદ્યાહ્નપક્ સેકે હિતં વૃત્તમ્ ॥
અપાન્નાસન્નવિદ્ધે તુ શોફશૂલાશ્ચુરક્તતાઃ ।
તત્રોપનાહં ઝ્રમચ્યે કુર્યાદ્ધોળાજ્યસેચનમ્ ॥
વ્યધેનાસન્નકૃણ્ણેન ભાગઃ કૃણ્ણથ પીઢ્યતે ।
તત્રાઘઃ શોધનં સેકઃ સર્પિષા રક્તમોક્ષણમ્ ॥
અથાપ્યુપરિ વિદ્ધે તુ કષ્ટા રુક્તસંપ્રતર્વતે ।
તત્ર કોણ્ણેન હવિષા પરિપેકઃ પ્રશસ્યતે ॥
શૂલાશ્ચુરાગાસ્ત્વલ્પથર્થમધોવિદ્ધે ભવન્તિ હિ ।
વિદધીત મિષ્ણધીમાંસ્તત્ર પૂર્વચિકિત્સિતમ્ ॥
રાગાશ્ચુવેદનાસ્તમ્મહર્પાશ્ચાતિવિષક્રિતે ।
સ્નેહસ્વેદૌ હિતૌ તત્ર હિતં વાપ્યનુવાસનમ્ ॥૧૦॥

કંફલિંગનાશમાં નેત્રમાં સળી વડે વેધ કરવાનો દેવે કરેલા છિદ્ર જોવો જે પ્રદેશ ઉપરના

આઠમા વિષયમાં કહેવામાં આવ્યો છે, તે પ્રદેશ સિવાય બીજા દોષ પ્રદેશમાં પ્રમાદથી વેધ થઈ જાય, તો શિરા વીંધાઈ જવાને લીધે વહેવા લાગેલા લોહીથી નેત્ર પુરાઈ જાય છે. આ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો સ્ત્રીનું દૂધ અને જઠીમધથી પકવેલા ધીતું સિંચન કરવું હિતકારી છે.

નેત્રની અણીની સમીપ પ્રમાદથી વેધ કરવામાં આવે, તો સોજા થાય, શૂળ નીકળે, રતાશ થાય અને અશ્રુઓ નીકળે છે. આમ થાય તો બ્રૂક્ટિઓના મધ્યમાં ઉપનાહ સ્વેદ કરવો અને જાતા ધીતું સિંચન કરવું.

કાળા ડોળાની સમીપમાં પ્રમાદથી વેધ કરવામાં આવે, તો કાળો ડોળો પીડાય છે. આમ થાય તો વિરચન દેવું, ધીતું સિંચન કરવું અને જળો લગાવીને લોહી સ્નાવવું.

જાયા પ્રદેશમાં વેધ કરવામાં આવે, તો પ્રમળ વેદના ઉત્પન્ન થાય છે. આમ થાય તો સહેવાય તેવા જાતા ધીતું સિંચન કરવું ઉત્તમ છે.

નીચિના પ્રદેશમાં વેધ કરવામાં આવે, તો અત્યંત શૂળ નીકળે, અશ્રુ અત્યંત નીકળે અને રતાશ પણ અત્યંત થાય છે. આમ થાય તો બુદ્ધિમાન વૈદે સ્ત્રીના દૂધ તથા જઠીમધથી પકવેલા ધીતું સિંચન કરવું.

વેધથી નેત્ર અત્યંત ચ્છિત થઈ જાય, તો રતાશ થાય, અશ્રુ પડવા લાગે, વેદના થાય, સ્તબ્ધતા થાય છે અને રૂંવાડાં જાણાં થઈ જાય છે. આમ થયેલ હોય તો સ્નેહન, સ્વેદન અને અનુવાસનખસ્તિની ચોખ્ખા કરવી હિતકારી છે.

કાચા દોષનું શસ્ત્ર વડે લેખન કરવાથી થતી વ્યાપત્તિ અને તેની ચિકિત્સા

દોષસ્વથોપક્રુષ્ટોઽપિ તરુણઃ પુનરુર્ધ્વગઃ ।

કુર્યાન્નકારુણં તત્તુ તીવ્રરુદ્ધનદર્શનમ્ ॥

મધુરૈસ્તત્ર સિદ્ધેન ઘૃતેનાક્ષ્ણઃ પ્રસેચનમ્ ।

શિરોવસ્તિ ચ તેનૈવ દવાન્માસૈશ્વ મોજનમ્ ॥૧૧॥

કફ ચોથા પટલમાં આવી લિંગનાશપણને પ્રાપ્ત ન થયો હોય, તે પહેલાં શસ્ત્ર વડે લેખન કરવામાં આવે, તો તે કફ ફરી વાર પ્રમળ થઈ જાયે ચડીને નેત્રને છેદગોપ નામના જીવડા જેવું ચાતું, તીવ્ર વેદનાવાણું અને દર્શનની શક્તિ વગરનું કરી નાખે છે. આ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો કાકિલ્યાદિ મધુરગણના ક્વાથ તથા કલ્કથી પકવેલા ધીતું સિંચન કરવું. એ જ ધીથી શિરોખસ્તિ દેવી અને માંસોથી ભોજન દેવું. (શિરોખસ્તિનું લક્ષણ આ પછીના અધ્યાયના ૬૬૦ વિષયમાં આપવામાં આવશે.) ૧૧

કેવો કફ શલાકાથી નષ્ટ થાય છે ?

દોષસ્તુ સજ્જાતયલો ઘનઃ સમ્પૂર્ણમણ્ડલઃ ।

પ્રાપ્ય નચ્ચેચ્છલાકાગ્રં તન્વન્નમિવ મારુતમ્ ॥૧૨॥

કફ બે બળ પામ્યો હોય, ધાટો થયો હોય અને સંપૂર્ણ મંડલવાળો થયો હોય અર્થાત્ પરિપક્વ થયો હોય, તો જમ પાતણું વાદળ પવન પામી નાશ પામે છે, તેમ તે દોષ સળીની અણીને પામી નાશ પામે છે. ૧૨

શસ્ત્રથી લેખન પામ્યા છતાં કફ પણ

પાછો ક્યારે થાય ?

મૂર્દ્ધાભિષાતવ્યાયામવ્યવાયવમિમૂર્છનૈઃ ।

દોષઃ પ્રત્યેતિ કોપાચ્ચ વિદ્વોઽપિ તરુણશ્ચ યઃ ॥૧૩॥

કફ શસ્ત્રથી લેખન પામ્યા છતાં મસ્તકને પ્રહાર થવાથી, કસરત કે મહેનત કરવાથી, મૈથુન કરવાથી, વમન કરવાથી, મૂર્છા આવવાથી અને ક્રોધ કરવાથી પાછો થાય છે. કફ, લિંગનાશપણને પ્રાપ્ત ન થયો હોય અર્થાત્ કાચો હોય, તે સમયમાં શસ્ત્રથી વીંધાય, તોપણ પાછો થાય છે.

ખરાબ શલાકાથી થતી વ્યાપત્તિઓ

શલાકા કર્કશા શૂલં શ્વરા દોષપરિચ્છતિમ્ ।

ઘ્રાણં વિશાલં સ્પૂલાગ્રા તીક્ષ્ણાદિંસ્યાદનેકથા ॥

જલાસાવં તુ વિપમા ક્રિયાસક્તમયાસ્થિરા ।
કરોતિ વર્જિતા દોષૈસ્તસ્માદેર્ભિર્હિતા મવેત્ ॥૧૪॥

નેત્રમાંથી કંઈનું લેખન કરવાની સળી કઠણું
હોય તો શૂળ ઉત્પન્ન કરે; ખરસટ હોય તો કંઈને
ફેલાવી દે; જડી અણીવાળી હોય તો પહેળો
મણુ કરી દે; તીક્ષ્ણ હોય તો અનેક પ્રકારના
જખમ કરે; જાંચીનીચી હોય તો જળનો સ્નાય
કરે અને અસ્થિર હોય તો કિયાની અટકાયત
કરે છે; માટે એ દોષોથી રહિત શલાકા હોય તો
જ હિતકારી થાય છે. ૧૪

શલાકા કંઈ ધાતુઓની, કેટલા માપની
અને કેવી આકૃતિવાળી બેઠેલ છે ?

અટાકુલાયતા મધ્યે દુષ્ટ્રેણ પરિવેષિતા ॥
અકુપ્તપર્વસમિતા વક્ત્રયોર્મુકુલાકૃતિઃ ।
તાન્નાયસી શાતકુમ્ભી શલાકા સ્યાદનિન્દિતા ॥૧૫॥

શલાકા ત્રાંખાની, લોઢાની અથવા સુવર્ણ-
ની, આઠ આંગળ લાંબી, અંગૂઠાના પર્વ જવી
જડી, મધ્યમાં દોરાથી વીટેલી અને બન્ને તરફ-
નાં મોઢાંઓમાં કળી જવી આકૃતિવાળી બેઠેલ છે.
આવી શલાકા સારી ગણાય છે. ૧૫

વીધવાના દોષ તથા અહિતકર આહાર-
વિહારથી થતી વ્યાપ્તિઓની ચિકિત્સા
રાગઃ શોફોર્જ્વદં ચોપો બુદ્બુદં શ્વકરાધિતા ॥
અધિમન્થાદયશ્ચાન્યે રોગાઃ સ્યુર્વ્યધદોષજાઃ ।
અહિતાચારતો વાપિ યથાસ્વં તાનુપાચરેત્ ॥૧૬॥
અયોગ્ય રીતે વેધ થાય અથવા વેધ કર્યા
પછી અહિતકર આહારવિહાર થાય, તો નેત્રમાં
રતાશ, સોજે, અધુદ, ચોસ, પરપોટા, ઘ્રીઘ્રીનું
મોટાપણું અને અધિમંથ આદિ બીજા રોગો
પણ થાય છે. આમ થયેલ હોય, તો દોષ અનુસાર
તેની ચિકિત્સા કરવી. ૧૬

શલાકાની કઠોરતાથી થયેલા શૂળ તથા વેધના
દોષથી થયેલી રતાશની ખાસ ચિકિત્સાઓ
રુજાયામશિરાગે વા યોગાન્મૂયો નિવોધ મે ।
ઘૈરિકં સારિવા દૂર્વા યવપિટં ઘૃતં પયઃ ॥
સુખાલેપઃ પ્રયોજ્યોઽયં વેદનારાગશાન્ત્યે ।
મૃદુમૃદૈસ્તિલૈર્વાપિ સિદ્ધાર્થકસમાયુતૈઃ ॥
માતુલુક્કરસોપેતૈઃ સુખાલેપસ્તદર્થકૃત્ ।
પયસ્વાસારિવાપત્રમન્નિષ્ઠામધુકૈરપિ ॥
અજાક્ષીરાન્વિતૈર્લેપઃ સુલોખ્ણઃ પથ્ય ઉચ્યતે ।
દારુપદ્મકશુષ્ઠીભિરેવમેવ કૃતોઽપિ વા ॥
દ્રાક્ષામધુકકુષ્ઠૈર્વા તદ્વત્સૈન્ધવસંયુતૈઃ ।
શતાવરીપૃશ્નિપર્ણીમુસ્તામલકપદ્મકૈઃ ॥
સાજક્ષીરૈઃ શૃતં સર્પિદાહશૂલનિર્વર્હણમ્ ।
વાતમ્નસિદ્ધે પયસિ સિદ્ધં સર્પિશ્વતુર્ગુણે ॥
કાકોલ્યાદિપ્રતીવાપં તદુચ્ચ્યાત્સર્વકર્મ્મસુ ।
શામ્યત્યેવં ન ચેચ્છૂલં સ્તિગ્ધસ્તિબ્ધસ્ય મોક્ષયેત્ ॥
તતઃ સિરાં દહેદ્રાપિ મતિમાન્ કીર્તિતં યથા ॥૧૭॥

શૂળ કે રતાશ ઉત્પન્ન થયેલ હોય, તો તે
ઉપર બીજા યોગો કહું છું, તે સાંભળો :

સોનાગર, ઉપલસરી, ધ્રોખડ, જવનો લોટ,
ધી અને દૂધને મિશ્ર કરી, ગરમ કરી તેનો સહેવાય
તેવો જીનો લેપ કરવામાં આવે, તો તેથી શૂળ
અને રતાશ શાંત થાય છે.

તલ તથા સરસવને થોડા શેષી થોડા બિન્બેરા-
ના રસમાં વાટી ગરમ કરી તેનો સહેવાય તેવો
જીનો લેપ કરાય તો વેદના અને રતાશ શાંત થાય છે.

ખરણેર, ઉપલસરી, તમાલપત્ર, મજ્જા અને
જઠીમધને બકરીના દૂધમાં વાટી, ગરમ કરીને
તેનો સહેવાય તેવો જીનો લેપ કરવામાં આવે, તો
તેથી વેદના અને રતાશ શાંત થાય છે.

દારુહળદર, પદ્મકાષ્ઠ અને સૂંઢને અથવા
દ્રાક્ષ, જઠીમધ, કઠ અને સૈંધવને બકરીના દૂધમાં
વાટી, ગરમ કરી તેનો સહેવાય તેવો જીનો લેપ

કરાય, તો તેથી વેદના મટે છે.

શતાવરી, પૃષ્ઠિપર્ણી, મોય, આમળાં અને પદ્મકાષ્ઠો કલ્ક નાખી, બકરીના દૂધમાં પકવેલું થી લગાવાય, તો તેથી બળતરા અને શૂળ મટે છે.

ભદ્રદાર આદિ વર્ગ (સૂત્રસ્થાનના ૩૯મા અધ્યાયના ૧૦મા વિષયમાં કહેલ) જે વાયુને શાંત કરનાર છે, તેથી પકવેલા ચોગણા દૂધમાં પકવી, કાઠાદ્યાદિ ગણ નાખી સિદ્ધ કરેલા ધીની નસ્ય તથા લેપન આદિ સધળી ક્રિયાઓમાં યોજના કરાય, તો તેથી વેદના તથા રતાશ મટે છે.

આ પ્રમાણે ચિકિત્સાઓ કર્યા છતાં વેદના શાંત ન થાય, તો બુદ્ધિમાન વૈદ્યે, રોગીને સ્નેહન તથા સ્વેદનસંસ્કાર આપી, શારીરસ્થાનના આઠમા અધ્યાયના ૨૧મા વિષયમાં કહેલો શિરાનો વેધ કરવો અથવા સૂત્રસ્થાનના બારમા અધ્યાયના ૮મા વિષયમાં કહેલાં બ્રૂકુટી વગેરે સ્થાનોમાં કાંભવાની ક્રિયા કરવી. ૧૭

ચિકિત્સાઓ છતાં એલી રહેતી દૃષ્ટિને નિર્મળ કરવાના અંગનો હૃદયેરતઃ પ્રસાદાર્યમઙ્ગને મૃણુ મે શુમે ।
મેપમૃજ્જસ્ય પુષ્પાણિ શિરીપધ્વયોરપિ ॥
સુમનાયાથ પુષ્પાણિ મુક્તા વદ્યમેવ ચ ।
અજાધીરેણ સમ્પિષ્ય તામ્રે સપ્તાહમાવપેત્ ॥
પ્રવિધાય ચ તદ્વર્ત્તાર્યોજયેન્માઙ્ગને મિષક્ ॥
સ્રોતોર્જં વિદ્રુમં ફેનં સાગરસ્ય મનઃશિલા ॥
મરિચાનિ ચ તદ્વર્ત્તીઃ કારયેન્નાપિ પૂર્વવત્ ॥
દૃષ્ટિસૈયૈર્યથમેતત્તુ વિદધ્યાદઙ્ગને હિતમ્ ॥
ભૂયો વક્ષ્યામિ મુલુયાનિ વિસ્તરેનાઙ્ગનાનિ ચ ॥
કલ્પે નાનાપ્રકારાણિ તાન્યપીહ પ્રયોજયેત્ ॥ ૧૮ ॥

હવે દૃષ્ટિને નિર્મળ કરવા માટે બે અંગનો કહું છું, તે સાંભળો.

મેંઢાશિંગી, સરસડિયાં, ધાવડાનાં અને અર્ઘનાં ફૂલ, મોતીનું અને લસણિયા મણિનું ચૂર્ણ

બકરીના દૂધમાં વાટી, તે કલ્કને સાત દિવસ સુધી તાંબાના વાસણમાં રાખવો. પછી એ કલ્કની વાટો બનાવી વૈદ્યે તેઓની અંગનમાં યોજના કરવી.

સુરમો, પરવાળાં, સસુદ્રશીણ, મણુશીલ અને મરીને બકરીના દૂધમાં વાટી, તે કલ્કને સાત દિવસ સુધી તાંબાના વાસણમાં રાખવો. પછી એ કલ્કની વાટો બનાવી વૈદ્યે તેઓની અંગનમાં યોજના કરવી. દૃષ્ટિને સ્થિર કરવા માટે પણ આ હિતકારી અંગનની યોજના કરવી.

વળી હવે પછીના 'ક્રિયાકલ્પ' નામના અધ્યાયમાં અનેક પ્રકારનાં જે મુખ્ય અંગનો વિસ્તારથી કહેવાશે, તેઓની પણ દૃષ્ટિથી નિર્મળતા કરવા માટે યોજના કરવી. ૧૮

અધ્યાય ૧૮ મો

ઉપક્રમ

અથાતઃ ક્રિયાકલ્પં વ્યાખ્યાસ્યામઃ । યથો-
વાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'ક્રિયાકલ્પ' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

નેત્રરોગોની ચિકિત્સાનાં તર્પણ વગેરે બ્રહ્મવવાની પ્રતિજ્ઞા

સર્વશાસ્ત્રાર્થતત્ત્વજ્ઞસ્તપોદદિરુદારધીઃ ।
વૈશ્વામિત્રં શશાસાથ શિષ્યં કાશિપતિર્મુનિઃ ॥
તર્પણં પુટપાકથ સેરુ આશ્રયોતનાઙ્ગને ।
તત્ર તત્રોપદિદ્યાનિ તેષાં વ્યાસં નિવોધ મે ॥ ૨ ॥

સધળાં શાસ્ત્રોના અર્થોનું તત્ત્વ બ્રહ્મનુસાર, દિવ્ય જ્ઞાનવાળા, ઉદારબુદ્ધિવાળા અને કાશિકુલ ના ક્ષત્રિયોના અધિપતિ રાજર્ષિ ધન્વન્તરિએ

૧ નેત્રરોગો ઉપર તર્પણ, પુટપાક, સિંચન, આશ્રયો-
તન, શિરોમિસ્ત તથા અંગન ક્ષત્રી રીતનાં બ્રહ્મવવા
તથા શ્રી રીતે કરના તેના વિસ્તૃત નિરૂપણ વિષેનો

વિશ્વામિત્રના પુત્ર અને પોતાના શિષ્ય સુશ્રુતને કહ્યું કે, 'નેત્રશોભની ચિકિત્સાઓનાં તે તે પ્રકરણોમાં જે તર્પણો, પુટપાકો, સિંચનો, આશ્રયોતનો, શિરોબસ્તિઓ તથા અંજનો સંક્ષેપથી કહેલાં છે, તેઓનો વિસ્તાર હવે તમે મારી પાસેથી સાંભળો.' ૨

તર્પણુ નિરૂપણ

સંશુદ્ધદેહશિરસો જીર્ણાસ્ય શુભે દિને ।
પૂર્વાર્હે ચાપરાહે વા કાર્યમક્ષણેષુ તર્પણમ્ ॥
વાતાતપરજોહીને વેદમન્યુત્તાનશાયિનઃ ।
આધારો માપચૂર્ણેન ક્ષિત્રેન પરિમંડલૌ ॥
શમૌ દઢાવસમ્બાધૌ કર્તવ્યૌ નેત્રકોશયોઃ ।
પૂર્યેદ્દ્યુતમંડલસ્ય વિલીનસ્ય સુલોદકૈઃ ॥
આપક્ષમાગ્રાત્તતઃ સ્થાપ્યં પશ્ચ તદ્વાકશતાનિ ચ ।
સ્વસ્થે કફે પદ્ પિત્તેષ્ટૌ દશ વાતે તદુત્તમમ્ ॥
રોગસ્થાનવિશેષેણ કેચિત્કાલં પ્રચક્ષતે ।
યથાક્રમોપદિદેષુ ત્રીપ્યેકં પશ્ચ સપ્ત ચ ॥
દશ દૃષ્ટ્યામથાષ્ટૌ ચ વાકશતાનિ વિભાવેત્ ।
તતશ્ચાપાઙ્ગતઃ સ્નેહં સ્નાચયિત્વાક્ષિ શોધયેત્ ॥
સ્થિત્રેન યવપિટેન સ્નેહવીર્યેરિતં તતઃ ।
યથાસ્વં ધૂમપાનેન કફમસ્ય વિશોધયેત્ ॥
एकाहं वा त्र्यहं वापि पश्चाहं चेष्यते परम् ।
તર્પણે વૃત્તિલિંગાનિ નેત્રસ્યેમાનિ લક્ષયેત્ ॥
સુખસ્વપ્નાવબોધત્વં વૈશદ્યં વર્ણપાટવમ્ ।
નિર્વૃત્તિર્વ્યાધિવિધ્વંસઃ ક્રિયાલાઘવમેવ ચ ॥
ગુર્વાવિલમતિસ્નિગ્ધમશ્રુકણ્ઠપદેહવત્ ।
જ્યેયં દોષસમુત્ક્રિયં નેત્રમત્યર્થતર્પિતમ્ ॥
રૂક્ષમાવિલમસ્રાદ્યમસહં રૂપદર્શને ।
વ્યાધિવૃદ્ધિશ્ચ તજ્જ્યેયં હીનતર્પિતમક્ષિ ચ ॥
અનયોર્દોષવાહુલ્યાત્પ્રપતેત ચિકિત્સિતે ।
ધૂમનસ્યાઞ્જનૈઃ સેકૈ રૂક્ષૈઃ સ્થિગ્ધૈશ્ચ યોગવિન્ ॥
તામ્પત્યતિવિશુષ્કં ચ યદ્રૂક્ષં ચાતિદારુણમ્ ।
શીર્ણપક્ષમાવિલં જિહ્વં રોમક્રિયં ચ યદ્ મૃગ્મૃગ્ ॥

તદક્ષિ તર્પણાદેવ લમેતોર્જામસંશયમ્ ।
દુર્દિનાત્યુષ્ણશીતેષુ ચિન્તાયાં સંપ્રમેષુ ચ ॥
અશાન્તોપદ્રવે ચાક્ષિણ તર્પણં ન પ્રશસ્યતે ॥ ૩ ॥

શિરાવેધ, વિરેચન તથા નિરૂહબસ્તિથી જેના શરીરનું શોધન કરવામાં આવ્યું હોય અને શિરોવિરેચનથી જેના મસ્તકને શુદ્ધ કરવામાં આવ્યું હોય, એવા માણસને જે દિવસે આકાશની નિર્મળતા વગેરે ગુણો હોય, તે દિવસે આગલા દિવસનું આધેલું અન્ન પચ્યા પછી સવારમાં અથવા બપોર પછી પવન, તડકા તથા રજ વગરના ઘરમાં છતો સુવડાવી તેનાં નેત્રોનું તર્પણુ એ રીતે કરવું કે પલાળીને મેંદાણ કરેલા અડદના લોટની મજબૂત, ગોળ અને સાંકડ વગરની ફરતી પાળો બન્ને નેત્રોની આસપાસ કરી, તે માણસની આંખો મીંચાવી થોડા જાના અગ્રથી પિંગળાવેલા ધીની ઉપરનો આછો ભાગ પાંદડાના વાળ ફૂંચી જતાં સુધી તે પાળોમાં ભરેલો અને ભરાઈ રહ્યા પછી આંખો ઉઘડાવવી, એ તર્પણુ કહેવાય છે.

સો ગુરુ અક્ષરોત્તું, કાળા ઢોળામાં રહેનારા રોગોને ટાળવા માટે કયું હોય તો સાતસો ગુરુ અક્ષરોત્તું, સઘળા નેત્રમાં રહેનારા રોગોને ટાળવા માટે કયું હોય તો હજાર ગુરુ અક્ષરોત્તું અને ઘીઘીમાં રહેનારા રોગોને ટાળવા કયું હોય, તો આઠસો ગુરુ અક્ષરોત્તું ઉચ્ચારણ થતાં સુધી રાખવું.

તર્પણનો સમય પૂરો થઈ રહ્યા પછી નેત્રોની પૂંછડી ઉપરની પાળોમાં સળીથી છિદ્રો કરીને તે છિદ્રોમાંથી તર્પણદ્રવ્યને સ્ત્રવાવી નાખી શેઠકલા જવના ઢોઠથી નેત્રોને સાફ કરાવવાં અને તે પછી સ્નેહના ભરથી પ્રેરાયેલા કંકરું શિરો-વિરેચન ધૂમપાન કરાવવાથી શોધન કરવું.

એ તર્પણ વાયુ ઉપર એક દિવસ, પિત્ત ઉપર વધારેમાં વધારે ત્રણ દિવસ અને કફ ઉપર વધારેમાં વધારે પાંચ દિવસ સુધી કરવું અથવા દોષ ઓછો હોય તો એક દિવસ, કરવું, દોષ મધ્યમ હોય તો વધારેમાં વધારે ત્રણ દિવસ અને દોષ પ્રબળ હોય, તો વધારેમાં વધારે પાંચ દિવસ કરવું.

જો નિદ્રા સુખથી આવે, ભગવું પલસુખથી થાય, નેત્રની નિર્મળતા થાય, નેત્રથી સફેદ તથા રાતા, પીળા વગેરે વર્ણોત્તું બરાબર ગ્રહણ થાય, આરામ થાય, વ્યાધિની શાંતિ થાય અને ઉઘાડવું તથા મીંચવું વગેરે ક્રિયાઓમાં નેત્રતું હલકાપણું થાય, તો બાણવું કે તર્પણનો સમ્યગ્યોગ થયો છે.

જો નેત્ર ભારે, આકુળ કે અત્યંત ચીકણાં થઈ બય, આંસુ આવ્યા કરે, નેત્રમાં ખરજ આવ્યા કરે, ચીપડા ભરાઈ બય તથા દોષનો ઉત્કલેશ થાય, તો બાણવું કે તર્પણનો અતિ-યોગ થયો છે.

જો નેત્ર રક્ષ થઈ બય, મલિન રહે, આંસુ-ઓથી વ્યાપ્ત રહે, રૂપતું દર્શન સહન ન કરી શકે અને વ્યાધિના વધારાવાળું થાય, તો બાણવું

કે તર્પણનો હીનયોગ થયો છે.

તર્પણનો હીનયોગ કે અતિયોગ થયો હોય, તો ઘણી અકચણા થાય છે; માટે પ્રવીણ વૈદે તેઓની ચિકિત્સા કરવામાં કાળજી રાખવી. જો અતિયોગ થયો હોય, તો રક્ષ ધૂમપાન કરાવવાં, રક્ષ નરયો દેવાં, રક્ષ અંજનો આંજવાં તથા રક્ષ સિંચનો કરવાં; અને હીનયોગ થયો હોય, તો સિનચ ધૂમપાન કરાવવાં, સિનચ નરયો દેવાં, સિનચ અંજનો આંજવાં તથા સિનચ સિંચનો કરવાં.

જો નેત્ર અધારા જવું દ્રખ્યા કરતું હોય, અત્યંત સુકાઈ ગયું હોય, આંસુ વગરતું, અસ્તિગ્ય કાંતિવાળું, અતિદારુણ, પાંપણોના વાળથી રહિત, મલિન, વાંકું કે રોગથી અત્યંત ક્ષિણ થઈ ગયું હોય, તે નેત્ર, તર્પણથી ઉત્તમ શક્તિ પામે એ નિઃસંશય છે.

વાદળાંઓના ધનધોરવાળા દિવસમાં, અત્યંત ગરમીના, કે અત્યંત ઠંડીના સમયમાં, ચિંતા, ગભરાટ હોય ત્યારે અને ઉપદ્રવો શાંત થયા પહેલાં નેત્રોતું તર્પણ કરવું યોગ્ય ગણાતું નથી. ૩

પુટપાકત્વં નિરૂપણ અને પેટા વિધય
પુટપાકસ્તથૈતેષુ નસ્યં યેષુ ચ ગર્હિતમ્ ।
તર્પણાર્હા ન યે પ્રોક્તાઃ સ્નેહપાનાક્ષમાથ યે ।
તતઃ પ્રશાન્તદોષેષુ પુટપાકક્ષમેષુ ચ ॥
પુટપાકઃ પ્રયોક્તવ્યો નેત્રેષુ મિષજા મવેત્ ।
સ્નેહનો લેખનીયથ રોપણીયથ સ ત્રિધા ॥
હિતઃ સ્નિગ્ધોઽતિરુક્ષસ્ય સ્નિગ્ધસ્યાપિ ચ લેખનઃ ।
દૃષ્ટેર્વલાર્થમિતરઃ પિત્તાસૂગ્રણવાતનુત્ ॥
સ્નેહમાંસવસામજમેદઃ સ્વાદ્વૌષધૈઃ કૃતઃ ।
સ્નેહનઃ પુટપાકસ્તુ ચાર્ધ્યો દ્વે વાકશતે તુ સઃ ॥
જાદ્ગલાનાં યકૃન્માંસૈર્લેખનદ્રવ્યસમ્ભૃતૈઃ ।
કૃષ્ણલોહરજસ્તામ્રશઙ્ખવિદ્રુમસિન્ધુજૈઃ ॥

સમુદ્રફેનકાસીસસોતોજદધિમસ્તુભિઃ ।
 લેખનો વાકશતં તસ્ય પરં ધારણમુચ્યતે ॥
 સ્તન્યજાઙ્ગલમધ્વાજ્યતિક્તદ્રવ્યવિપાચિતઃ ।
 લેખનાત્રિગુણો ધાર્યઃ પુટપાકસ્તુ રોષણઃ ॥
 વિતરેત્તર્પણોક્તં તુ ધૂમં હિત્વા તુ રોષણમ્ ।
 સ્નેહસ્વેદૌ દ્વયોઃ કાર્યૌં કાર્યૌં નૈવ ચ રોષણે ॥
 એકાહં વા દ્વયહં વાપિ ત્ર્યહં વાપ્યવચારણમ્ ।
 યંત્રણં તુ ક્રિયાકાલાદ્દિગુણં કાલમિષ્યતે ॥
 તેજાંસ્યનિલમાકાશમાદર્શં માંસ્વરાણિ ચ ।
 નેક્ષેત તર્પિતે નેત્રે પુટપાકકૃતે તથા ॥
 મિથ્યોપચારાદનયોર્યોં વ્યાધિરુપજાયતે ।
 અજ્જનાશ્ચ્યોતનસ્વેદૈર્યથાસ્વં તમુપાચરેત્ ॥
 પ્રસન્નવર્ણં વિશદં વાતાતપસહં લઘુ ।
 સુખસ્વભાવબોધ્યક્ષિ પુટપાકગુણાન્વિતમ્ ॥
 અતિયોગાદ્રુજઃ શોફ પિડકાસ્તિમિરોદ્રમઃ ।
 પાકોઽશુ હર્ષણં ચાપિ હીને દોષોદ્રમસ્તથા ॥
 અત ઝઘ્વં પ્રવક્ષ્યામિ પુટપાકપ્રસાધનમ્ ।
 દ્વૌ વિલ્વમાત્રૌ શ્લક્ષ્ણસ્ય પિન્દૌ માંસસ્ય પેપિતૌ ॥
 દ્રવ્યાણાં વિલ્વમાત્રં તુ દ્રવાણાં કુલ્બૌ મતઃ ।
 તદેકત્ર સમાલોઢ્ય પત્રૈઃ સુપરિવેષ્ટિતમ્ ॥
 કાશ્મરીકુમુદરેન્ડપાગ્નિનીકદલીમૈવૈઃ ।
 મૃદાવલિભ્રમન્ગારૈઃ લાદિરૈરવકૂલયેત્ ॥
 કતકાશ્મન્તકૈરેન્ડપાટાલઘૃષ્ણવાદરૈઃ ।
 સસીરદ્રુમકાષ્ઠૈર્વા ગોમયૈર્વાપિ યુક્તિતઃ ॥
 સ્વિન્નમુદ્ગૃત્ય નિષ્પીઢ્ય રસમાદાય તં નૃણામ્ ।
 તર્પણોક્તેન વિધિના યથાવ્રદવચારયેત્ ।
 કનીનકે નિપેચ્યઃ સ્વાન્નિલમુત્તાનશાયિનઃ ।
 રક્તે પિત્તે ચ તૌ શીતૌ કોષ્ઠૌ વાતકફાપહૌ ॥
 અત્યુષ્ણતીક્ષ્ણૌ સત્તતં દાહપાકકરૌ સ્મૃતૌ ।
 અત્યંતં શીતલૌ ચાશ્તુસ્તમ્ભરુષર્પકારકૌ ॥
 અતિમાત્રૌ કપાયત્વસદ્ધોચસ્ફુરણાવહૌ ।
 હીનપ્રમાણૌ દોષાણામુત્કેશજનનૌ મૃશમ્ ॥
 યુક્તૌ કૃતૌ દાહશોફરુષર્પસાવનાશનૌ ।

કણ્ઠ્યદેહદૂષીકારક્તરાજિવિનાશનૌ ॥
 તસ્માત્પરિહરન્દોષાન્ વિદધ્યાતૌ સુલાવહૌ ।
 વ્યાપદશ્ચ યથાદોષં નસ્યધૂમાઙ્જનૈર્જયેત્ ॥
 આઘન્તયોશ્ચાપ્યનયોઃ સ્વેદ ઉષ્ણામ્બુચૈલિકઃ ।
 તથા હિતોજ્વસાને ચ ધૂમઃ શ્લેષ્મસમુચ્છિતૌ ॥૪॥

જ્યાં નેત્રો તર્પણને લાયક છે, તેવાં નેત્રો પુટપાકને પણ લાયક છે અર્થાત્ જ નેત્રો અંધારા જેવું દેખ્યા કરતાં હોય, આંસુ વગરનાં, અસ્તિગ્ધ કાંતિવાળાં, અતિ દારૂણ, પાંપણોના વાળોથી રહિત મલિન અને વાંકાં કે રોગથી અત્યંત ડિલક થઈ ગયાં હોય, તે નેત્રો પુટપાકને લાયક છે. ચિકિત્સા-સ્થાનના ૪૦ માં અધ્યાયના ૩૨ માં વિષયમાં નસ્યને અયોગ્ય કહેલાં માણસો પુટપાકને માટે પણ અયોગ્ય છે. વાદળાંઓના ધનધારવાળા દિવસમાં, અત્યંત ગરમીના કે અત્યંત ઠંડીના સમયમાં, ચિંતા અને ગભરાટ હોય ત્યારે તથા ઉપદ્રવે શાંત થયા પહેલાં નેત્રોને પુટપાક દેવો યોગ્ય નથી; તેમ જ ચિકિત્સાસ્થાનના ૩૧ માં અધ્યાયના ૨૪ માં વિષયમાં સ્નેહપાનના નિષેધવાળા માણસો માટે પુટપાકનો નિષેધ સમજવો.

જેઓનાં હોષો શાંત થયા હોય તેવાં અને પુટપાક માટે યોગ્યતા ધરાવનારાં નેત્રોમાં વેધે પુટપાકની યોજના કરવી.

સ્નેહન (સ્નિગ્ધ કરનાર), લેખન (હોપને ઉખેડનાર) અને રોપણ (યોગ્ય પદાર્થોની ભરતી કરનાર)-એ રીતે પુટપાક ત્રણ પ્રકારનો થાય છે. સ્નેહન પુટપાક અત્યંત રૂક્ષ થયેલા માટે, લેખન પુટપાક અતિસ્નિગ્ધ માટે અને રોપણ પુટપાક દૃષ્ટિને બળ આપવા માટે ઉત્તમ છે. આ પુટપાક પિત્ત, રુધિર, ત્રણ તથા વાયુનો નાશ કરે છે.

સ્નેહ, માંસ, વસા, મજ્જા, મેદ અને મધુર દ્રવ્યોથી કરેલો પુટપાક સ્નેહન કહેવાય છે. સ્નેહન પુટપાકને બસો ગુરુ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ

યતાં સુધી નેત્રો પર ધરી રાખવો.

જંગલી પ્રાણીઓની જમણા પડખાની ગાંઠો, માંસો, લેખન કરનારાં દ્રવ્યો, ઊંચા લોઢાનું, તાંબાનું, રાંખનું ને પરવાળાનું ચૂર્ણ, સૈંધવ, સમુદ્રકીણુ, હીરાકંસી, સુરસો અને દહીંની તરથી કરેલો પુટપાક લેખન કહેવાય છે. લેખન પુટપાકને વધારેમાં વધારે સો ગુરુ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થતાં સુધી નેત્રો પર રાખવો.

સ્રીનું દૂધ, જંગલી પ્રાણીઓનું માંસ, મધ, ઘી, લીંબડો, ગળો, અરઠ્ઠસો, પટોળ અને ભોરીંગણીને પકવી કરવામાં આવેલો પુટપાક રોપણુ કહેવાય છે. તેને ત્રણસો ગુરુ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થતાં સુધી નેત્રો પર ધરી રાખવો.

રોપણુ પુટપાક સિવાય બીજા બે (સ્નેહન અને લેખન) પુટપાકોની યોજનામાં ધૂમપાન સિવાય બીજી તર્પણના વિષયમાં કહેલી સઘળી ક્રિયાઓ કરવી. સ્નેહન તથા સ્વેદનસંસ્કાર પણ એ બે પુટપાકોની યોજનામાં કરવા, પણ રોપણુ પુટપાકની યોજનામાં કરવા નહીં.

એ નેત્રરોગ કંઈસંબંધી હોય તો એક દિવસ, પિત્ત સંબંધી હોય તો બે દિવસ અને વાયુ સંબંધી હોય તો ત્રણ દિવસ સુધી પુટપાકની યોજના કરવી; અથવા લેખન પુટપાકની એક દિવસ, સ્નેહન પુટપાકની બે દિવસ, અને રોપણુ પુટપાકની ત્રણ દિવસ યોજના કરવી.

ન્યારથી સ્નેહન આદિ પૂર્વ ક્રિયાઓની શરૂઆત થાય, ત્યારથી માંડી તર્પણની કે પુટપાકની ક્રિયા થતાં સુધીમાં જટલો વખત લાગે તે વખતથી બંમણા વખત સુધી પરજી પાળવી, એટલે જનાં નેત્રો પર તર્પણ કે પુટપાકની ક્રિયા કરવામાં આવી હોય, તે માણસે તેટલા વખત સુધી દીવાની જ્વાળા વગેરે તેજને, સામા વાયુને, આકાશને, અરીસાને કે સૂર્ય આદિ

તેજસ્વી પદાર્થોને જોવા નહીં.

તર્પણ તથા પુટપાકનો અતિયોગ કે હીન યોગ યવાથી જ વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય, તે વ્યાધિની દોષ અનુસાર અંજનોથી, આશ્વ્યોતનોથી તથા સ્વેદનોથી ચિકિત્સા કરવી.

એ નેત્ર પ્રસન્ન વર્ણવાળું, નિર્મળ, પવન તથા તડકો સહન કરી શકે એવું, હલકું અને જને નિદ્રા તથા જાગવું સુખથી પ્રાપ્ત થાય એવું યર્થ બય તો બાણુવું કે પુટપાકનો સમ્યગ્યોગ થયો છે.

એ નેત્રમાં વેદના, સોજા કે કોડલીઓ થાય અને અધંકાર જણાય, તો બાણુવું કે પુટપાકનો અતિયોગ થયો છે.

એ નેત્રમાં પાક થાય, આંસુ આવ્યા કરે, રોમહર્ષ થાય અને દોષ ઉત્પન્ન થાય, તો બાણુવું કે પુટપાકનો હીનયોગ થયો છે.

હવે પુટપાકને સિદ્ધ કરવાના પ્રકાર કહું છું. ચીકાશવાળા લીસા માંસને વાટીને બીલાંનાં ફળો જવડા તેના બે પિંડ કરવા-ચાર તોલાભાર ઓપધો લેવાં અને સોળ તોલાભાર પ્રવાહી લેવાં. એ સર્વને એકઠાં કરી લોંઘાણ^૧ બનાવી તે લોંઘાને સીવણનાં, એરડાંનાં, પોયણનાં, કમલિનીનાં તથા કેળનાં પાંદડાં વડે સારી પેઠે વીંટી તે ઉપર બે આંગળાબડો અથવા અંગૂઠા જટલો બડો પલાળેલી માટીનો થર ચડાવી અગ્નિમાં મૂકવો. એ અગ્નિ ખેરના ઢાલસાનો, કતક(નિર્મળી)ના, લાકડાંનો, આસોંદરાનાં તથા એરડાંનાં લાકડાંનો, પાડળનાં તથા અરઠ્ઠસાનાં લાકડાંનો, વડ વગેરે ક્ષીરવૃક્ષોનાં લાકડાંનો કે અડાયોનો

૧ સ્નેહન પુટપાકના ઓપધોને વાટરા વગેરેમાં માસના રસ તથા દૂધ વગેરેનો, લેખન પુટપાકના ઓપધોને વાટવા વગેરેમાં ત્રિક્ષણના રસનો તથા મધ વગેરેનો અને રોપણુ પુટપાકના ઓપધોને વાટવા વગેરેમાં કડવા દ્રવ્યોના કપાયનો ઉપયોગ કરવો.

યુક્તિપૂર્વક ગોઠવેલો. માટીનો થર ધગધગતા અંગારા જેવા વર્ણવાળો થઈ જાય, ત્યાં સુધી અગ્નિમાં રાખી પછી તે ગોળાને કાઢી લેવો અને માટી તથા પાંદડાંઓને દૂર કરી ગોળાના રસને નિચોવી લેવો, એટલે પુટપાક સિદ્ધ થયેા કહેવાય છે. માણસને સૂવડાવી તર્પણના નિરૂપણમાં કહેલી રીત પ્રમાણે એ રસનું તેની ઘ્રીઘ્રી પર સિંચન કરવું.

લોહી કે પિત્ત ઉપર તર્પણ કે પુટપાકની યોજના કરવી હોય, તો ઠંડા તર્પણ કે પુટપાકની યોજના કરવી. વાયુ કે કફ ઉપરજરા બિનાશવાળા તર્પણ તથા પુટપાકની યોજના કરવી. જો અત્યંત બિના કે અત્યંત તીક્ષ્ણ તર્પણ કે પુટપાકની યોજના કરાય તો તેથી અવશ્ય દાહ તથા પાક થાય છે; અને અતિ શીતળ તર્પણ કે પુટપાકની યોજના કરાય તો તેથી અવશ્ય આંસુ, સ્તબ્ધતા, વેદના તથા ધર્ષણ અથવા રોમહર્ષ થાય છે.

જો તર્પણ કે પુટપાકની માત્રા અધિક થાય, તો નેત્રોમાં મલિનતા, સંક્રાંત તથા સ્ફુરણ (ફૂરકું) થાય છે અને આંખી માત્રા થાય, તો નેત્રોમાં દોષનો અત્યંત ઉત્કલેશ થાય છે. જો તર્પણ તથા પુટપાક યોગ્ય માત્રાથી થાય, તો તેઓ બળતરા, સોજ, વેદના, ધર્ષણ અથવા રોમહર્ષ, સ્નાવ, ખરજ, ચીપડાંનો ચીકણો ઉપલેપ અને રાતી રેખાઓનો નાશ કરે છે; માટે વૈદે અતિયોગ કે હિનયોગ ન થાય, એ રીતે તર્પણ તથા પુટપાકની ગોઠવણ કરવી કે જેથી સુખની જ પ્રાપ્તિ થાય.

જો તર્પણ કે પુટપાકની કાઈ પ્રકારની અયોગ્યતાને લીધે સંક્રાંતિદિક તથા દાહાદિક વ્યાપ્તિઓ થાય, તો દોષ અનુસાર નરુચોથી, ધૂમોથી તથા અંજનોથી તે વ્યાપ્તિઓને દૂર કરવી.

તર્પણ તથા પુટપાકના આદિમાં અને અંતમાં નેત્રોને બિના જળમાં પલાળેલાં કપડાં વડે શેક દેવો. તેઓના અંતમાં કફનો વધારો થયેલો દેખાય તો ધૂમપાન કરાવવું હિતકારી છે. ૪

આશ્વચોતન તથા (સિંચન) નિરૂપણ યથાદોષોપયુક્તં તુ નાતિપ્રવલમોજસા ।

રોગમાશ્વચોતનં દન્તિ સેકસ્તુ વલવત્તરમ્ ॥

તૌ ત્રિધૈવોપયુજ્યેતે રોગેષુ પુટપાકવત્ ।

લેખને સપ્ત ચાપૌ વા વિન્દવઃ સ્નેહિકે દશ ॥

આશ્વચોતને પ્રયોક્તવ્યા દ્વાદશૈવ તુ રોપણે ।

સેકસ્ય દ્વિગુણઃ કાલઃ પુટપાકાત્પરો મતઃ ॥

અથવાઽઽકાર્યનિર્વૃત્તેરુપયોગો યથાક્રમમ્ ।

પૂર્વાપરાદ્દે મધ્યાદ્દે રૂઝાકાલેષુ ચોમયોઃ ।

યોગાયોગાન્ સ્નેહસેકે તર્પણોક્તાન્ પ્રચક્ષતે ॥૫॥

નેત્રરોગ જે દોષથી થયેા હોય તે દોષને હણનારાં દ્રવ્યોથી ગોઠવેલું આશ્વચોતન, અત્યંત પ્રબળ નહીં થયેલા દોષોનો પોતાની શક્તિથી નાશ કરે છે; (માણસની આંખોને બે આંગળાં વડે ઉઘાડી રાખી તેઓમાં ક્વાથ, મધ, આસવ કે સ્નેહ વગેરેનાં ટીપાં નાખવાં, એ આશ્વચોતન કહેવાય છે.) અને નેત્રરોગ જે દોષથી થયેા હોય, તે દોષને હણનારાં દ્રવ્યોથી ગોઠવેલું સિંચન, અત્યંત પ્રબળ થયેલા દોષનો પણ પોતાની શક્તિથી નાશ કરે છે. (આંખોને મીંચાવી તેઓની ઉપર ચાર આંગળાં

ગ્રાંથેથી ક્વાથ વગેરેની ઝીણી ઝીણી ધારાઓ કરવી, એ સિંચન કહેવાય છે.)

આશ્વચોતન અને એ સિંચન બન્ને, પુટપાકની પેઠે સ્નેહન, લેખન અને રોપણ—એ રીતે ત્રણ પ્રકારનાં થાય છે. (લેખન દ્રવ્યોથી ગોઠવેલાં હોય તે લેખન, સ્નેહન દ્રવ્યોથી ગોઠવેલાં હોય તે સ્નેહન અને રોપણ દ્રવ્યોથી ગોઠવેલાં હોય તે રોપણ કહેવાય છે.)

આશ્વચોતન અને એ સિંચન બન્ને, પુટપાકની પેઠે સ્નેહન, લેખન અને રોપણ—એ રીતે ત્રણ પ્રકારનાં થાય છે. (લેખન દ્રવ્યોથી ગોઠવેલાં હોય તે લેખન, સ્નેહન દ્રવ્યોથી ગોઠવેલાં હોય તે સ્નેહન અને રોપણ દ્રવ્યોથી ગોઠવેલાં હોય તે રોપણ કહેવાય છે.)

એ આશ્વચોતન લેખન હોય તો તેનાં સાત

કે આઠ દીપાં નાખવાં, સ્નેહન હોય તો તેનાં દસ દીપાં નાખવાં અને રોપણ હોય તો તેનાં બાર દીપાં નાખવાં (વિદેહ કહે છે કે, ઘણું કરીને નેત્ર-રોગોમાં ત્રણ દિવસ સુધી ઉપવાસ અથવા થોડું હલકું ભોજન અથવા રાત્રિભોજન કરાવ્યા પછી ચોથે દિવસે આશ્વચોતન કે સિંચન કરવાં.)

આશ્વચોતનનું ધારણ કરવાનો કાળ પુટપાકનું ધારણ કરવાના કાળ બેઠલો જ સમજવો અને સિંચનનો કાળ પુટપાકનું ધારણ કરવાના કાળથી બમણો સમજવો, (સ્નેહન આશ્વચોતનનો કાળ બસો ગુરુ અક્ષરોનું, લેખન આશ્વચોતનનો કાળ સો ગુરુ અક્ષરોનું અને રોપણ આશ્વચોતનનો કાળ ત્રણસો ગુરુ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થતાં સુધીનો સમજવો; તેમ જ સ્નેહન સિંચનનો કાળ ચારસો ગુરુ અક્ષરોનું, લેખન સિંચનનો કાળ બસો ગુરુ અક્ષરોનું અને રોપણ સિંચનનો કાળ છસો ગુરુ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થતાં સુધીનો સમજવો.) અથવા આશ્વચોતનનો અને સિંચનનો ઉપયોગ જ્યાં સુધી કાર્ય સિદ્ધ થાય, ત્યાં સુધી ધીરે ધીરે કરવો—એટલે વ્યાધિનો ઉપશમ થાય, સ્વાભાવિક નર્ણની પ્રાપ્તિ થાય, ઉઘાડવા-મીંચવા વગેરે ક્રિયાઓમાં યોગ્ય સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય અને વેદના નાશ થાય, તેટલા સમય સુધી કરવો.

એ નેત્રરોગ કંઠજન્ય હોય તો સવારે, રુધિરજન્ય કે પિત્તજન્ય હોય તો બપોરે અને વાયુજન્ય હોય તો બપોર પછી આશ્વચોતન તથા સિંચન કરવાં. (કંઠજન્ય ઉપર લેખન, આશ્વચોતન તથા લેખન સિંચન, પિત્તજન્ય તથા રુધિરજન્ય ઉપર રોપણ આશ્વચોતન તથા રોપણ સિંચન અને વાતજન્ય ઉપર સ્નેહન આશ્વચોતન તથા સ્નેહન સિંચન કરવાં.) અથવા જ સમયમાં વેદના ઉત્પન્ન થાય તે સમયમાં આશ્વચોતન તથા સેવન કરવાં.

સ્નેહન સિંચનના સમ્યગ્યોગ, અતિયોગ અને હીનયોગનાં લક્ષણો તર્પણના સમ્યગ્યોગ, અતિયોગ અને હીનયોગનાં લક્ષણો પ્રમાણે જ સમજી લેવાં. (અહીં ‘સ્નેહન-સિંચન’ એ શબ્દથી ધીનું સિંચન જ સમજવું. દૂધનો તથા શેરડીના રસ વગેરેનાં સિંચનના સમ્યગ્યોગાદિકનાં લક્ષણો તો પુટપાકના સમ્યગ્યોગાદિકનાં લક્ષણો પ્રમાણે જ સમજવાં. આશ્વચોતનના સમ્યગ્યોગાદિકનાં લક્ષણો અને લેખન, સિંચન તથા રોપણ સિંચનના સમ્યગ્યોગાદિકનાં લક્ષણો અહીં કહે નથી માટે કંપનાથી સમજી લેવાં.) ૫

શિરોબસ્તિનું નિરૂપણ

રોગાચ્છિરસિ સમ્ભૂતાન્દત્વાતિપ્રવહાન્નુણાન્ ।
કરોતિ શિરસો વસ્તિરુક્ત્યા મૃદ્વૈતૈલિકા ॥
શુદ્ધદેહસ્પ સાયાહ્ને યથાવ્યાખ્પશિતસ્પ ત્વ ।
ઋજ્વાસીનસ્પ બ્રમીયાદ્વસ્તિકોશં તતો દ્વદ્મ ॥
યથાવ્યાધિમૃતત્ત્વેહપૂર્ણં સંયમ્ય ધારયેત્ ।
તર્પણોક્તં દશગુણં યથાદોષં વિધાનવિત્ ॥ ૬ ॥

શિરોબસ્તિ મસ્તકમાં થયેલા અતિ પ્રબળ રોગોનો પણ નાશ કરીને ચિકિત્સાસ્થાનના ૨૪મા અધ્યાયના નવમા વિપયમાં કહેલા ગુણો કરે છે.

વમનાદિકથી શરીરને અથવા નસ્યાદિકથી મસ્તકને શુદ્ધ કરી સાંજે દોષ પ્રમાણે નેત્રરોગોનો નાશ કરનારું ભોજન જમાડી બીજા દિવસે તે માણસને સરળ રીતે ખેસાડી તેના મસ્તક પર ચામડાની ટોપી અજખૂત રીતે બાંધવી. પછી જ દોષથી નેત્રરોગ ઉત્પન્ન થયેલ હોય, તે દોષનો નાશ કરનારાં દ્રવ્યોથી પકવેલા સ્નેહને તે ટોપીમાં સંપૂર્ણ રીતે ભરી, માથાના વાળને બાંધી, તેઓ સઘળા સ્નેહમાં ડૂબી બય, એ ગોઠવણ કરી તે કોથળી ધારણ કરાવવી, એ શિરોબસ્તિ કહેવાય છે. કંઠને શાંત કરવાનો હોય તો છ હબર ગુરુ અક્ષરોનું, પિત્તને ક્ષેપીને શાંત કરવાડું હોય

તો આઠ હજાર ગુરુ અક્ષરોનું અને વાયુને શાંત કરવાનો હોય તો દસ હજાર ગુરુ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થતાં સુધી શિરોઅસ્તિ ધારણ કરાવવી.

(બીજા પ્રથેમાં કહ્યું છે કે, એ મોઢાંવાળી, ખાર આંગળાં બંધી અને માથામાં પહેરાય એવડી આમડાની ટાપી બનાવી, માથામાં પહેરાવી, અડદના પલાળેલા લોટથી તેના સાંધાઓને રોટ્ટી તથા તેના નીચલા મોઢાની નીચે અડદના પલાળેલા લોટની પાળ કરી ઉપલા મોઢામાં સાંધારણ ગરમ તેલ આદિ સ્નેહ ભરી દેવો એ શિરોઅસ્તિ કહેવાય છે.) ૬

અંગનું નિરૂપણ

વ્યક્તરૂપેષુ દોષેષુ શુદ્ધકાયસ્ય કેવલમ્ ॥
નેત્ર એવ સ્થિતે દોષે પ્રાપ્તમઙ્ગનમાચરેત્ ॥
લેખનં રોપણં ચાપિ પ્રસાદનમથાપિ વા ॥
તત્ર પશ્ચ રસાન્વ્યસ્તાનાઘૈકરસવર્જિતાન્ ॥
પશ્ચધા લેખનં યુજ્જ્યાદ્યથાદોષમતન્દ્રિતઃ ॥
નેત્રવર્ત્મશિરાકોશ્લોતઃશઙ્ગાટકાશ્રિતમ્ ॥
મુખનાસાક્ષિભિર્દોષમોજસા સ્વાયેતુ તત્ ॥
કપાયત્તિકંકં ચાપિ સ્નેહં રોપણં મતમ્ ॥
તત્સ્નેહશૈલ્યાદ્વર્ણ્ય સ્યાદ્દૃષ્ટ્ય ચલવર્દનમ્ ॥
મધુરં સ્નેહસમ્પન્નમઙ્ગનં તુ પ્રસાદનમ્ ॥
દિપ્તિદોષપ્રસાદાર્થં સ્નેહનાર્થં ચ તદ્વિતમ્ ॥
યથાદોષં પ્રયોજ્યાનિ તાનિ દોષવિશારદૈઃ ॥
અઙ્ગનાનિ યથોક્તાનિ પ્રાક્ષસાયાહરાત્રિષુ ॥
ગુટિકારસચૂર્ણાનિ ત્રિવિધાન્યઙ્ગનાનિ તુ ॥
યથાપૂર્વં વલં તેષાં શ્રેષ્ઠમાહુર્મનીપિણઃ ॥
હરેશુમાત્રા વર્તિઃ સ્યાલેખનસ્ય પ્રમાણતઃ ॥
પ્રસાદનસ્ય ચાધ્વર્દ્ધા દ્વિગુણા રોપણસ્ય ચ ॥
રસાઙ્ગનસ્ય માત્રા તુ વેલ્લમાત્રા પ્રકીર્તિતા ॥
દ્વિત્રિચતુઃશલાકાશ્ચ ચૂર્ણસ્યાપ્યનુપૂર્વશઃ ॥
તેષાં તુલ્યગુણાન્યેવ વિદધ્યાદ્વાઙ્ગનાન્યપિ ॥
સોવર્ણં રાજતં શાર્દૂલં તામ્રં વૈદુર્યકાંસ્યજમ્ ॥

આયસાનિ ચ યોજ્યાનિ શલાકાશ્ચ યથાક્રમમ્ ॥
વક્ત્રયોર્ધુકુલાકારા કલાયપરિમળલા ॥
અષ્ટાઙ્ગલા તનુર્મધ્યે સુકૃતા સાધુનિગ્રહા ॥
ઔદુમ્બર્યૈશ્મજાતાપિ શારીરી વા હિતા ભવેત્ ॥
વામેનાક્ષિ વિનિર્ઘુજ્ય હસ્તેન સુસમાહિતઃ ॥
શલાકયા દક્ષિણેન ક્ષિપેત્ કાનીનમઙ્ગનમ્ ॥
આપાઙ્ગ્યં વા યથાયોગં કુર્યાંચાપિ ગતાગતમ્ ॥
વર્ત્મોપલેપિ વા યત્તદક્ષુલ્યેવ પ્રયોજયેત્ ॥
અક્ષિ નાત્યન્તયોરઙ્ગ્યાદ્વાધમાનોઽપિ વા મિપક્ ॥
ન વા નિર્વાન્તદોષેઽક્ષિ ધાવનં સમ્પ્રયોજયેત્ ॥
દોષઃ પ્રતિનિવૃત્તઃ સન્ હન્યાદ્દૃષ્ટેર્વલં તથા ॥
ગતદોષમપેતાશ્ચ પશ્યેદ્યત્સમ્યગમ્ભસા ॥
પ્રક્ષાલ્યાક્ષિ યથાદોષં કાર્યં પ્રત્યઙ્ગનં તતઃ ॥
શ્રમોદાવર્ત્તરુદિતમદ્યક્રોધભયજ્વરૈઃ ॥
વેગાઘાતશિરોદોષૈશ્વાર્ચનાં નેષ્યતેઽઙ્ગનમ્ ॥
રાગરુક્તિમિરાસાવશૂલસંરમ્ભસમ્ભ્રમાન્ ॥
નિદ્રાશયે ક્રિયાશક્તિં પ્રવાતે દ્બલલક્ષ્યમ્ ॥
રજોધૂમહતે રાગસાવાધીમન્યસમ્ભવમ્ ॥
સંરમ્ભશૂલૌ નસ્યાન્તે શિરોરુજિ શિરોરુજમ્ ॥
શિરઃસ્નાતેઽતિશીતે ચ રવાવનુદિતેઽપિ ચ ॥
દોષસ્યૈવ્યાદિપાર્થં સ્યાદોષોત્કેશં કરોતિ ચ ॥
અજીર્ણેવ્યેવમેવ સ્યાત્સોતોમાર્ગાવિરોધનાત્ ॥
દોષવેગોદયે દત્તં કુર્યાંત્તાન્તાનુપદ્રવાન્ ॥
તસ્માત્પરિહરન્દોષાનઙ્ગનં સાધુ યોજયેત્ ॥
લેખનસ્ય વિશેષેણ કાલ એપ પ્રકીર્તિતઃ ॥
વ્યાપદશ્ચ જયેદેતાઃ સંકાશ્ચયોતનલેપનૈઃ ॥
યથાસ્વં ધૂમકવલૈર્નસ્યૈવાપિ સમુત્થિતાઃ ॥
વિશદં લઘુ નાસાવિ ક્રિયાપટુ મુનિર્મલમ્ ॥
સંશાન્તોપદ્રવં નેત્રં વિરિક્તં સમ્યગાદિશેત્ ॥
જિહ્વાં દારુણદુર્વર્ણં સ્પર્શં રુક્ષમતીવ ચ ॥
નેત્રં વિરેકાતિયોગે સ્યન્દતે ચાતિમાત્રશઃ ॥
તત્ર સન્તર્પણં કાર્યં વિધાનં ચાનિલાપહમ્ ॥
અક્ષિ મન્દવિરિક્તં સ્યાદુદગ્રતરદોષવત્ ॥

ધૂમનસ્પાઞ્જનૈસ્તત્ર હિતં દોષાવસેચનમ્ ॥
 સ્નેહવર્ણવલોપેતં પ્રસન્નં દોષવર્જિતમ્ ।
 જ્યેષ્ઠં પ્રસાદને સમ્યગુપયુક્તેઽશ્વિ નિર્વૃત્તમ્ ॥
 કિશ્ચિદ્દીનવિકારં સ્પાત્તર્પણાદ્વિ કૃતાદતિ ।
 તત્ર દોષહરં રૂક્ષં મૈષજં શસ્યતે મૃદુ ॥
 સાધારણમપિ જ્યેષ્ઠમેવં રોપણલક્ષણમ્ ।
 પ્રસાદનવદાચટે તસ્મિન્યુક્તેઽતિમૈષજમ્ ॥
 સ્નેહનં રોપણં વાપિ હીનયુક્તમપાર્થકમ્ ।
 કર્તવ્યં માત્રયા તસ્માદઞ્જનં સિદ્ધિમિચ્છતા ॥
 પુટપાક્રિયાઘાસુ ક્રિયાસ્વેતેન કલ્પના ।
 સહસ્રશ્ચાઞ્જનેષુ વીજેનોક્તેન પૂજિતાઃ ॥૭॥

જના શરીરનું વનનવિરેચનાદિકથી શોધન કરવામાં આવ્યું હોય, એવા માણસને દોષ પાછી ગયેા હોય તથા તે દોષ કેવળ નેત્રમાં જ રહ્યો હોય, તે સમયમાં યોગ્ય અંજન આંજણું લેખન, શેપણ અને પ્રસાદન તથા પ્રકારનાં અંજનો છે.

લેખન અંજનો મધુર રસ સિવાયના બીજા પાંચ રસોવાળાં દ્રવ્યોથી બનાવવાં અને તેઓનો પ્રયત્ન પૂર્વક દોષો પ્રમાણે પાંચ પ્રકારનો પ્રયોગ કરવો, એટલે વાયુ ઉપર ખાટા કે ખારા રસવાળા અંજનનો, પિત્ત ઉપર તૂરા રસવાળા અંજનનો, કફ ઉપર તીખા, કડવા કે તૂરાં રસવાળા અંજનનો, લોહી ઉપર તૂરા રસવાળા અંજનનો અને સન્નિપાત ઉપર યોગ્યતા બેઈ તેઓમાંના તથા રસોવાળા અંજનનો પ્રયોગ કરવો. લેખન અંજન, નેત્રોના તથા પાંપણાના કાશો-માં, સ્ત્રોતોમાં તથા શિરાઓમાં રહેલા દોષને અને શૃંગાટક નામના મર્મમાં રહેલા દોષને પોતાની શક્તિ વડે મોડું, નાસિકા તથા નેત્રોરૂપ દ્વારથી સ્વાવાધી નાખે છે.

શેપણ અંજનો જરાક ધીથી મિશ્ર કરેલાં તૂરાં દ્રવ્યોથી તથા કડવાં દ્રવ્યોથી બનાવવાં. એ અંજનો સ્નેહ તથા શીતપણાના યોગથી નેત્રનો

વર્ણુ સારો કરે છે અને દાંડિના બળને વધારે છે પ્રસાદ અંજનો સ્નેહથી મિશ્ર કરેલા મધુર દ્રવ્યોથી બનાવવાં. એ અંજનો દોષને શાંત કરી, દાંડિને નિર્મળ અને સ્નિગ્ધ પણ કરે છે દોષોના તત્ત્વને બળનારા વૈદે એ ઉપર કહેલાં અંજનોના, દોષો પ્રમાણે સાંજે, સવારે અને રાત્રે પ્રયોગ કરવો; એટલે નેત્રરોગ કફજન્ય હોય તો સવારમાં, વાતજન્ય હોય તો સાંજે અને પિત્તજન્ય હોય તો રાત્રે પ્રયોગ કરવો.

ઉપર કહેલાં લેખન, શેપણ તથા પ્રસાદન, એ ત્રણે અંજનોના ગુટિકાંજન, રસાંજન અને ચૂર્ણાંજન એ નામના ત્રણ ત્રણ ભેદો થાય છે. (જે અંજન ગોળીરૂપ કે વાટરૂપ હોય તે ગુટિકાંજન, રસક્રિયારૂપ હોય તે રસાંજન અને ચૂર્ણરૂપ હોય તે ચૂર્ણાંજન કહેવાય છે.) તેઓમાં ચૂર્ણાંજન-થી રસાંજન અને રસાંજનથી ગુટિકાંજન બલવત્તર તથા શ્રેષ્ઠ છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે. (આથી એમ કહેવાયું છે કે, બલવત્તર રોગો ઉપર ગુટિકાંજન નો, મધ્ય બળવાળા રોગો ઉપર રસાંજનનો અને હીન બળવાળા રોગો ઉપર ચૂર્ણાંજનનો પ્રયોગ કરવો.)

લેખન અંજન ગોળીરૂપ કે વાટરૂપ હોય, તો તેની વટાણા જટલી માત્રા કરવી. પ્રસાદન અંજનની વટાણા જટલી અને શેપણ અંજનની બે વટાણા જટલી માત્રા કરવી. જે અંજન રસાંજન અર્થાત્ રસક્રિયારૂપ હોય તેની વાવડિંગ જટલી માત્રા કરવી ચૂર્ણાંજન જે પ્રસાદન હોય તો તેની ચાર સળીઓ, શેપણ હોય તો ત્રણ સળી-ઓ અને લેખન હોય તો બે સળીઓ આંખમાં આંજવી.

મધુર અંજનને સુવર્ણના વાસણમાં, ખાટા અંજનને રૂપાના વાસણમાં, ખારા અંજનને ઘેટાના શિંગડાના વાસણમાં, તૂરા અંજનને તાંબા

કે લોહાના વાસણમાં, તીખા અંજનને લસ-
ણિયા મણિના વાસણમાં અને કડવા અંજનને
કાંસાના વાસણમાં રાખવું. અંજન આંજવા માટે-
ની સળીઓ પણ એ જ ક્રમથી કરવી—એટલે
અંજન મધુર હોય તો સોનાની, ખાટું હોય તો
રૂપાની, ખારું હોય તો ઘેટાના શિંગડાની, તૂરું
હોય તો તાંબા કે લોહાની, તીખું હોય તો
લસણિયા મણિની અને કડવું હોય તો કાંસાની
સળીથી આંજવું. અંજનમાં જે રસ હોય, તે રસ-
વાળા પાત્રમાં અંજન રાખવું યોગ્ય છે અને
અંજનની સળીઓ પણ અંજનના રસ પ્રમાણે જ
રસવાળી રાખવી યોગ્ય છે; તેથી ઉપર પ્રમાણે
વિધાન કર્યું છે.

અંજન આંજવાની સળી બન્ને તરફ ડાહ્ય
વજેરનાં ફૂલની કળી જેવાં મોઢાંવાળી, વટાણા-
ના દાણા જેવી ગોળ, આઠ આંગળ લાંબી,
મધ્યમાં પાતળી, લીસી તથા સારી રીતે પકડી
શકાય એવી જોઈએ અને તે ઉપર કલા પ્રમાણે
તાંબાની, સોનાની, રૂપાની, શિંગડાની, લોહા-
ની, મણિની તથા કાંસાની જુદી જુદી જોઈએ;
અથવા સર્વ અંજનો માટે તાંબાની, મણિની કે
શિંગડાની સળી પણ હિતકારી છે. (કેટલાક ગ્રંથો-
માં આંગળીના અગ્રથી પણ અંજન આંજવાનું
કર્યું છે અને આ ગ્રંથના મૂળ શ્લોકના 'શારીર'
એ પદમાંથી તેવો અર્થ લઈ શકાય એમ પણ છે;
પરંતુ આ ગ્રંથના દીકાકાર ગયદાસાચાર્યે એ
અર્થ સ્વીકાર્યો નથી.)

વૈષ્ણવો સારી પેઠે સાવધાન રહી ડાબા હાથથી
શળીની આંખ ફાડી રાખી, હિનયોગ કે અતિ-
યોગ ન થાય એવી રીતે જમણા હાથથી સળી વડે
અંજન આંજવું; તે એવી રીતે કે ક્ષીક્રીની બાજુ-
થી નેત્રની અણીના પ્રદેશ સુધી લઈ જવું અથવા
નેત્રની અણીના પ્રદેશથી ક્ષીક્રીની બાજુ સુધી લઈ

જવું; અથવા સળીને ડાબી તરફથી જમણી તરફ
અને જમણી તરફથી ડાબી તરફ—એમ બેચાર
વાર પણ ફેરવવી; પરંતુ ફક્ત પાંપણમાં જ
લગાવવાનું અંજન તો આંગળી વડે જ આંજવું.
ક્ષીક્રીની અત્યંત સમીપમાં તેમ જ ક્ષીક્રીને દબાણ
આવે એવી રીતે પણ અંજન આંજવું નહિ.

અંજનનો સમયયોગ થવાથી નેત્રમાં આંસુ
તથા ચીપડા વગેરે નીકળ્યાં હોય, તે સમયમાં
નેત્રને ધોવું નહિ; કેમ કે એ સમયમાં ધોવામાં
આવે તો દોષ પાછો વળીને દષ્ટિના બળને હણી
નાખે છે. જ્યારે નેત્ર ઔષધ તથા દોષના ક્ષોભથી
કે આંસુઓથી રહિત થાય અને રૂપોને સારી પેઠે
દેખવા લાગે, ત્યારે દોષને હરનારા જળથી નેત્રને
ધોઈ તેમાં યથા યોગ્ય પ્રત્યંજન કરવું. (તીક્ષ્ણાદિક
અંજનથી ગભરાઈ ગયેલા નેત્રનું આશ્વાસન
કરવા માટે જ અંજન આંજવામાં આવે, તે
પ્રત્યંજન કહેવાય છે.)

જ માણસો શ્રમથી, ઉદાવર્તથી, શેવાથી,
મઘથી, ક્રોધથી, ભયથી, જ્વરથી, મૂત્રાદિકના
વેગોના આધાતથી કે મસ્તકના દોષોથી પીડાયેલાં
હોય, તે માણસોને અંજન આંજવું નહિ. એવાં
માણસોને આંજવામાં આવેલું અંજન રતાશ,
વેદના, તિબિર, સ્નાય, શૂળ, નેત્રનું જોડવું તથા
સંશ્રમ કરે છે. નિદ્રાનો અંત થાય તે સમયે
અંજન આંજવામાં આવે, તો તેથી નિમેષ તથા
ઉન્મેષ આદિ ક્રિયાઓની અટકાયત થાય છે.
જમાં પવન ઘણો હોય, તેવા ભૂપ્રદેશમાં અંજન
આંજવામાં આવે, તો તેથી દષ્ટિના બળનો ક્ષય
થાય છે. નેત્ર રજ કે ધુમાડાથી પીડાયું હોય તે
સમયમાં અથવા તેઓથી બગડેલા પ્રદેશમાં
અંજન આંજવામાં આવે, તો તેથી રતાશ,
આસ્થાવ તથા અધિમંથ થાય છે. તસ્મિન્ના અંતમાં
અંજન આંજવામાં આવે, તો તેથી આંખો દુઘ્ધ

થાય છે તથા તેઓમાં શૂળ ઉત્પન્ન થાય છે. માથા-
માં દરદ હોય તે સમયમાં અંજન આંજવામાં
આવે, તો તેથી માથામાં વધારે-વેદના થાય છે;
માથે નાઘા પછી, અત્યંત શીતમાં કે સૂર્યનો
ઉદય થયા પહેલાં અંજન આંજવામાં આવે, તો
દોષની સ્થિરતાથી અંજન વ્યર્થ થાય છે; એટલું
જ નહીં પરંતુ તેથી દોષનો ઉત્કલેશ પણ થાય
છે. અજીર્ણ છતાં અંજન આંજવામાં આવે
તો પણ સોતોના માર્ગો રોકાયેલા હોવાથી અંજન
વ્યર્થ થાય છે અને દોષનો ઉત્કલેશ કરે છે. દોષના
વેગનો ઉદય થયો હોય, તે સમયમાં અંજન
આંજવામાં આવે, તો તે અંજન રતાશ તથા
સોજા વગેરે ઉપદ્રવો કરે છે; માટે વૈદ્યે જેથી કરી
વ્યાપત્તિ ન થાય એવી ઉત્તમ યોજનાથી અંજન
‘આંજવું’. ઉપર જે નિવેધો કથા તથા વ્યાપત્તિઓ
જણાવી એ સધણું લેખન અંજન માટે જ છે;
પ્રસાદન અંજન માટે કે રોપણ અંજન માટે
નથી. લેખન અંજનના ઉપર જણાવેલા ખરાબ
પ્રયોગોથી વ્યાપત્તિઓ ઉત્પન્ન થાય તો તેઓને
દોષો પ્રમાણે સિંચન, આશ્રયોતનો, લેપનો,
ધૂમો, ક્વલો તથા નસ્થોથી મટાડવી.

લેખન અંજનનો સમ્યગ્ચોગ થયો હોય,
તો નેત્રો નિર્મળ, હલકાં, સાવ વગરનાં, ઉધાડવું-
મીંચવું વગેરે ક્રિયાઓમાં સમર્થ, ચીપડા વગેરે-
થી અત્યંત રહિત અને ઉપદ્રવો વગરનાં થાય
છે. જે લેખન અંજનનો અતિયોગ થયો હોય,
તો નેત્રો વાંકાં, દારણ, ખરાબ વર્ણવાળાં, શિથિલ
તથા અત્યંત રક્ષ યદી બન્ય છે અને તેઓમાંથી
સાવ પણ અત્યંત થાય છે. લેખન અંજનનો
અતિયોગ થયો હોય, તો નેત્રોનું તર્પણ કરવું
અને વાયુનો નાશ કરનારી બીજી પણ ચિકિત્સા
કરવી. જે લેખન અંજનનો હીનયોગ થયો હોય,
તો નેત્રો અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા દોષવાળાં યદી બન્ય

છે. આ પ્રમાણે લેખન અંજનનો હીનયોગ થયો
હોય, તો ધૂમો, નસ્થો તથા અંજનોથી દોષોનું
સાવણું કરવું હિતકારી છે.

પ્રસાદન અંજનનો સમ્યગ્ચોગ થયો હોય,
તો નેત્રો સુખ પામે છે અને અતિયોગ થયો હોય,
તો વિકાર સંપૂર્ણ રીતે નહીં, પણ કંઈક આછો
થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રસાદન અંજનનો અતિ-
યોગ થયો હોય તો કર્કને હણનારું, રક્ષ તથા
કામળ વીર્યવાળું ઔષધ કરવું.

રોપણ અંજનનો સમ્યગ્ચોગ થયો હોય
તો પ્રસાદન અંજનનો સમ્યગ્ચોગ થયા બાદ
અને રોપણ અંજનનો અતિયોગ થયો હોય, તો
પ્રસાદન અંજનનો અતિયોગ થયા બાદ લક્ષણો
થાય છે. આ પ્રમાણે રોપણ અંજનનો અતિયોગ
થયો હોય, તો પ્રસાદન અંજનના અતિયોગની જે
ચિકિત્સા કહી છે, તે કરવી એટલે કર્કને હણનારું,
રક્ષ તથા કામળ વીર્યવાળું ઔષધ કરવું.

પ્રસાદન અંજનનો કે રોપણ અંજનનો
હીનયોગ થાય, તો અંજન નિષ્ફળ જ થાય છે,
માટે વિકાર દૂર કરવા યત્નતા વૈદ્યે હીનયોગ કે
અતિયોગ ન થાય, એવી માત્રાથી અંજન આંજવું.

લેખન અંજનો મધુર રસ સિવાયના પાંચ
રસોનાં દ્રવ્યોથી, રોપણ અંજનો જરાક ધીથી
મિશ્ર કરેલાં દ્રવ્યોથી તથા કંઠવાં દ્રવ્યોથી
અને પ્રસાદન અંજનો રોહિથી મિશ્ર કરેલાં
મધુર દ્રવ્યોથી ગોઠવવાં-એ રૂપ જે બીજ કહ્યું
છે, તે બીજ ઉપરથી બુદ્ધિમાન વૈદ્યે અંજનોના
અને પુટપાક આદિ ક્રિયાઓના પણ હજારો
યોગ્ય પ્રકારો ગોઠવી લેવા. ૭

રાત્રિ વગેરેને લાયક ઉત્તમ અંજનો
દૈર્ઘ્યલિપિવૃદ્ધયર્થ યાપ્યરોગક્ષયાય ચ ।
રાજાહીન્યજ્જનાઝ્યાણિ નિવોધૈતાન્યતઃ પરમ્ ॥

અટૌ ભાગાનંજનસ્ય નીલોત્પલસમત્વિષઃ ।
 ઔદુમ્બરં શાતકુમ્ભં રાજતં ચ સમાસતઃ ॥
 એકાદશૈતાન્ ભાગાંસ્તુ યોજયેત્કુશલો ભિષક્ ।
 મૂષાક્ષિં તદાધ્માતમાવૃતં જાતવેદસિ ॥
 સદિરાશ્મન્તકાઙ્ગારૈર્ગોશ્કૃદ્ધિરથાપિ વા ।
 ગવાં શકૃદ્રસે મૂત્રે દધિ સર્પિષિ માસિકે ॥
 તૈલમધવસામજ્જસર્વગન્ધોદકેષુ ચ ।
 દ્રાક્ષારસેશ્વત્રિફલારસેષુ સુદિમેષુ ચ ॥
 સારિવાદિકપાયે ચ કપાયે ચોત્પલાદિકે ।
 નિપેચયેત્યૃથક્ચૈનં ધ્માતં ધ્માતં પુનઃ પુનઃ ॥
 તતોઽન્તરિક્ષે સપ્તાહં ડ્રોતવદ્ધં સ્થિતં જલે ।
 વિશેષ્ય ચૂર્ણયેન્મુક્તાં સ્ફટિકં વિદ્રુમં તથા ॥
 કાલાનુસારિવાં ચૈવ શુચિરાવાપ્ય યોગતઃ ।
 એતચ્ચૂર્ણાઙ્ગનં શ્રેષ્ઠં નિહિતં ભાજને શુભે ॥
 દન્તસ્ફટિકવૈદ્યૈશ્ચ શૈલશૈલાસનોદ્ભવે ।
 શાતકુમ્ભેઽથ શાઙ્ગે વા રાજતે વા સુસંસ્કૃતે ॥
 સહસ્રપાકચત્પૂજાં કૃત્વા રાઙ્ગઃ પ્રયોજયેત્ ।
 તેનાઙ્ગિજાતાશ્ચો નૃપતિર્ભવેત્સર્વજનપ્રિયઃ ॥
 અદૃષ્યઃ સર્વભૂતાનાં દષ્ટિરોગવિવર્જિતઃ ।
 કુષ્ઠં ચન્દનમેલાશ્ચ પત્રં મધુકમઙ્ગનમ્ ॥
 મેપશૃંગ્ગસ્ય પુષ્પાણિ વક્ત્રં રત્નાનિ સપ્ત ચ ।
 ઉત્પલસ્ય વૃહત્યોશ્ચ પદ્મસ્યાપિ ચ કેશરમ્ ॥
 નાગપુષ્પમુશીરાણિ પિપ્પલી તુત્યમુત્તમમ્ ।
 કુકુટાઙ્ગકપાલાનિ દાર્વીં પથ્યાં સરોચનામ્ ।
 મરિચાન્યશ્વમજ્જાનં તુલ્યાં ચ ગૃહગોધિકામ્ ।
 કૃત્વા સૂક્ષ્મં શુચિશ્વર્ણં ન્યસેદમ્યર્ચ્ય પૂર્વવત્ ॥
 એતદ્ભદ્રોદયં નામ સદૈવાર્હતિ ભૂમિષઃ ॥
 ચક્રં સમરિચં ચૈવ માંસીં શૈલેયમેવ ચ ।
 તુલ્યાંશાનિ સમાનેસ્તૈઃ સમગ્રૈશ્ચ મનઃશિલા ।
 પત્રસ્ય ભાગાશ્ચત્વારો દ્વિગુણં સર્વતોઽઙ્ગનમ્ ॥
 તાવચ યદ્દીમધુકં પૂર્વવચ્ચૈતદઙ્ગનમ્ ।
 મનઃશિલાં દેવકાઠં રજન્યૌ ત્રિફલોષ્ણમ્ ॥
 લાક્ષાલશુનમઙ્ગિજાસૈન્ધવૈલાઃ સમાશ્લિકાઃ ।
 રોચં સારવકં ચૂર્ણમાયસં તામ્રમેવ ચ ॥

કાલાનુસારિવાં ચૈવ કુકુટાઙ્ગદલાનિ ચ ।
 તુલ્યાનિ પયસા પિષ્ઠા ગુટિકાં કારયેદ્બુધઃ ॥
 કણ્ઠતિમિરશુક્કાર્મરક્તરાજ્યુપશાન્ત્યે ।
 કાંસ્યાપમાર્જનમર્સીં મધુકં સૈન્ધવં નતમ્ ॥
 એરણ્ડમૂલં ચ સમં વૃહત્યંશદ્રયાન્વિતમ્ ।
 આજેન પયસા પિષ્ઠા તામ્રપાત્રં પ્રલેપયેત્ ॥
 સપ્તકૃત્વસ્તુ તા વર્ત્યશ્ચાયાશુષ્કા રુઙાપહાઃ ।
 પથ્યાતુત્થકયદ્યાદૈસ્તુલ્યૈર્મરિચપોડશા ॥
 પથ્યા સર્વવિકારેષુ વર્તિઃ શીતામ્બુપેપિતા ।
 રસક્રિયાવિધાનેન યથોક્તવિધિકોવિદઃ ॥
 પિષ્ઠાઙ્ગનાનિ કુર્વૈતયથાયોગમતન્દ્રિતઃ ॥ ૮ ॥

હવે સ્વસ્થ માણસોની દૃષ્ટિના બળને વધારવા માટે અને યાથ્ય નેત્રરોગના યાપન માટે ઉત્તમ અંગને કંઠુ છું તે સાંભળો કે જ અંગને રાજઓ તથા રાજઓ બવા માણસોને લાયક છે.

નીલકમળના બેવી કાંતિવાળા સુરમાના આઠ ભાગ, તાંબાનો એક ભાગ, સુવર્ણનો એક ભાગ અને રૂપાનો એક ભાગ—એ રીતે અગિયાર ભાગો એકઠા કરી મૂસમાં નાખી તે મૂસને ખેર તથા આસોંદરાના કાલસાઓના અગ્નિમાં અથવા ગાયના છાણના અડાયાના અગ્નિમાં મૂકીને પછી ધમણથી અગ્નિને ધમવો. પીગળીને રસ થઈ બીજા ત્યારે તે રસને ગાયના છાણના રસમાં નાખીને ઠારવો; વળી પણ પિગળાવીને ગાયના મૂત્રમાં નાખીને ઠારવો; વળી પણ પિગળાવીને ગાયના દહીંમાં નાખીને ઠારવો; એ જ અનુક્રમ પ્રમાણે પિગળાવીપિગળાવીને ગાયના ધીમાં, મધમાં, તેલમાં, મધમાં, ચરબીમાં, મજ્જામાં, સધળા સુગંધી પદાર્થોના શીતળબળમાં; દ્રાક્ષના, શેલડીના તથા ત્રિકાના રસમાં, સારિવાદિ ગણના ક્વાથમાં અને ઉત્પલાદિ ગણના ક્વાથમાં પણ ઠારવો. એ

સુધી અંતરિક્ષમાં જળની અંદર રાખી મૂકવો. સાત દિવસ પછી સૂકવી તેમાં સ્વચ્છતાપૂર્વક અદ્ય માત્રાથી મોતી, સ્ફટિક, પરવાળાં અને તગરનાં મૂળ નાખી સર્વંતું ચૂર્ણ કરવું અને પછી તે ચૂર્ણને સારી રીતે સુધારી રાખેલા દાંતના, સ્ફટિકના, લસણિયા મણિના, શંખના પથરાના, ખીલવાના, સુવર્ણના, શિંગડાના કે રૂપાના વાસણમાં ભરી રાખવું. વાસણમાં ભર્યા પછી ચિકિત્સાસ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ૨૩ મા વિષયમાં સહસ્રપાક નામના તેલ માટે જવી ધામધૂમ કહી છે, તેવી ધામધૂમ કરવી તથા હજાર બ્રાહ્મણોને જમાડવા, એટલે ચૂર્ણાંજન સિદ્ધ થાય છે. આ ચૂર્ણાંજન વેદે રાજને દેવું. આ અંજન નેત્રોમાં આંજવાથી રાજ સર્વ લોકોને પ્રિય તથા દૃષ્ટિના રોગોથી રહિત થાય છે અને કાઈ પણ પ્રાણીએ એ રાજને કરાવી કે હરાવી શક્તાં નથી.

કંઠ, ચંદન, એલચી, તમાલપત્ર, જઠીમધ, સુરમો, મેંઢાશિંગીનાં ફૂલ, તગર, સાત રત્નો (માણેક, મરકતમણિ, નીલમણિ, લસણિયો, મોતી, પરવાળાં તથા સોનું), નીલકમળનાં ફૂલ, જામી ભેંરીંગણીનાં ફૂલ, બેઠી ભેંરીંગણીનાં ફૂલ, શ્વેત કમળના કેસરા, નાગકેસર, વાળો, પીપર, મોરચુથુ, આપરિચું, ફકડીના ઈંડાનાં ખોપરાં, દારુહળદર, હરડે, ગોરોચન, મરી અને બહેડાનાં ફળોની અંદરનાં બીજને સમભાગે લઈ તેઓમાં તેઓના જેટલા જ વજનનું ઢેઢગરોળીનું માંસ નાખી સ્વચ્છતાથી એ સર્વંતું ખારીક ચૂર્ણ કરવું. ચૂર્ણ તૈયાર થાય ત્યારે ચિકિત્સાસ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ૨૩મા વિષયમાં, સહસ્રપાક નામના તેલ માટે જવી ધામધૂમ કહી છે, તેવી ધામધૂમ કરી, હજાર બ્રાહ્મણોને જમાડી, તે ચૂર્ણને ઉપર કહેલાં પાત્રોમાંના કાઈ પાત્રમાં રાખી મૂકવું, એટલે ભદ્રોદય નામનું ચૂર્ણાંજન

સિદ્ધ થાય છે; આ અંજન સર્વંદા રાજએ આંજવું બેઈએ.

તગર, મરી, જટામાંસી અને પથ્થરફૂલને સમભાગે લેવાં; એ સર્વના જેટલા વજનનું મનશીલ, ચાર ભાગ તમાલપત્ર એ સર્વથી બમણું સુરમો અને સુરમા જેટલું જ જઠીમધ લેવું. એ સર્વંતું ચૂર્ણ કરી ઉપર પ્રમાણે જ સિદ્ધ કરી તેને દાંત વગેરેના વાસણમાં રાખી મૂકવું. આ અંજન પણ પ્રથમ કહેલા ચૂર્ણાંજનના જેવા જ ગુણો ધરાવે છે.

મનશીલ, દેવદાર, હળદર, દારુહળદર, ત્રિકુળા, મરી, લાખ, લસણ, મજ્જક, સૈંધવ, એલચી, સુવર્ણમાસિક, પઠાણી લોધર, લોઢાનું ચૂર્ણ, તાંબાનું ચૂર્ણ, તગર અને ફકડીના ઈંડાનાં ખોપરાંને સમભાગે લઈ દૂધમાં વાટીને ગોળી બનાવવી. આ ગુટિકાંજન ખરજને, તિમિરને શુદ્ધભર્મને અને રાત્રી રેખાઓને મટાડે છે.

કાંસા ઉપરથી ઉખેડી નાખેલા મેલની મેથ, જઠીમધ, સૈંધવ, તગર અને ચેરડાનાં મૂળને સમભાગે લેવાં અને બે બતની ભેંરીંગણીનાં પુષ્પોના અથવા મૂળિયાંના બખ્ખે લાગ લેવા. એ સર્વને બકરીના દૂધમાં વાટી તાંબાના વાસણ ઉપર તે કદકના સાત વાર લેપ કરી, તેની વાટ બનાવી છાયામાં સૂકવી રાખી મૂકવી. આ વાટરૂપ અંજન નેત્રોની સઘળી વેદનાઓના નાશ કરે છે.

હરડે, મોરચુથુ અને જઠીમધને સમભાગે લઈ તેમાં સોળભાગ જેટલાં મરીનાખી એ સર્વને ટાઢા પાણીમાં વાટી તેની વાટ બનાવવી. આ વાટરૂપ અંજન નેત્રોના સઘળા વિકારો ઉપર હિતકારી છે.

જે કાઈ વાટરૂપ કે ગોળીરૂપ અંજન હોય, તેને પ્રવીણ વેદે આળસ છોડી દઈ છીપર ઉપર

ટાઠા પાણીમાં કે સ્ત્રીના દૂધમાં ઘસી રસક્રિયા
જવું અર્થાત્ બહુ ઘાટું નહીં, બહુ પાતળું
નહીં, પણ સળી પર ચડે એવું અને આંગળીને
ચોટે તેવું લાસા મલમ જવું બનાવી, માણસોની
આંખોમાં આંજવું કે જ્યેષ્ઠી આંખોમાં ક્ષત વગેરે
કથું થાય નહીં. ૮

અધ્યાય ૧૯ મો

ઉપક્રમ

અર્થાતો નયનાભિધાતપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'નયનાભિધાત-
પ્રતિષેધ' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન
ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

નેત્રના અભિધાતરૂપ આગંતુક રોગની ચિકિત્સા

અમ્યાહતે તુ નયને વહુઘા નરાણાં

સંરમ્ભરાગતુમુલાસુ રૂઝાસુ ધીમાન્ ।

નસ્યપ્રલેપપરિપેચનતર્પણાય-

મુક્તં પુનઃ ક્ષતજપિત્તજશૂલપથ્યમ્ ॥

દૃષ્ટિપ્રસાદજનનં વિધિમાશુ કુર્યાત્

• ભિગ્ધૈર્હિમૈશ્વ મધુરૈશ્વ તથા પ્રયોગૈઃ ।

સ્વેદાગ્નિધૂમમયશોકરૂઝામિધાતૈ-

રમ્યાહતામપિ તથૈવ મિપન્નિકિત્સેત્ ॥

સઘોહતે નયન એપ વિધિસ્તદૂર્ઘ્વ

સ્યન્દેરિતાં ભવતિ દોષમવેક્ષ્ય કાર્ય્યઃ ।

અમ્યાહતં નયનમીપદયાસ્યવાપ્ન-

સંસ્વેદિતં ભવતિ તન્નિરુજં ક્ષણેન ॥૨॥

(આ તંત્રના સાતમા અધ્યાયના ૨૩મા
વિષયના છેલ્લા પેરામાં કહ્યું છે કે, 'નેત્રો બીજ

૧ લાકડી વગેરેથી થયેલા નેત્રાભિધાતની, ભય-
શોકાદિથી થયેલા નેત્રાભિધાતના, અથ્થ નેત્રાભિધાતનો,
બાળકને થતા કુદૃષ્ટ નામના ભુદા જે નેત્રરોગની અને
બાળકના દૂધાની ચિકિત્સા વિષેનો.

પણ કોઈ પ્રકારના અભિધાતથી ઉપહત થઈ ફાટી
જાય, દુઃખિત થઈ જાય કે હીન થઈ જાય એ રોગને
પણ સનિભિત્તલિંગનાશ ગણી લેવો કે જ્યેષ્ઠી
નેત્રરોગોની છોતરની સંખ્યામાં વધારો ન થાય,
એ સનિભિત્તલિંગનાશની ચિકિત્સા અહીં કહે-
વામાં આવે છે. એ વિષયના પહેલા બે પેરામાં
જ સનિભિત્તલિંગનાશ તથા અનિભિત્તલિંગનાશ
કહેલા છે, તેઓ તો અસાધ્ય જ છે.)

નેત્ર પર લાકડી વગેરે કોઈ પદાર્થ વાગવાને
લીધે નેત્રમાં ફોલથી તથા રતાશથી ઉચ્ચતા ધરાવ-
નારી વેદનાઓ થઈ હોય, તો બુદ્ધિમાન વૈદે
તુરત જ રક્તાભિધ્યંદ ઉપર તથા પિત્તાભિધ્યંદ
ઉપર કહેવામાં આવેલો નસ્ય, પ્રલેપ, સિંચન
તથા તર્પણ વગેરે વિધિ કરવો; (આ તંત્રનો
૧૨ મો તથા ૧૦ મો અધ્યાય જોવો.) અને સ્નિગ્ધ,
શીતળ તથા મધુર પ્રયોગોથી દષ્ટિને નિર્મળ કર-
વાનો વિધિ પણ તુરત જ કરવો. જે દિવસે અભિ-
ધાત થયો હોય, તે દિવસથી સાત દિવસ મુધી
આ પ્રમાણે વિધિ કરીને પછી તો આ તંત્રના
નવમા અધ્યાયમાં વાતાભિધ્યંદ ઉપર જે વિધિ
કહ્યા છે, તે વિધિ ટોપતું બળાબળ જોઈને કરવો.

ગરમીથી, અગ્નિથી, ધુમાડાથી, ભયથી,
શોકથી કે એવા જ પ્રકારના કોઈ પીડાકારક
બીજા અભિધાતથી નેત્ર હણાયું હોય, તોપણ
બુદ્ધિમાન વૈદે તુરત જ રક્તાભિધ્યંદ ઉપર તથા
પિત્તાભિધ્યંદ ઉપર કહેવામાં આવેલો નસ્ય,
લેપ, સિંચન તથા તર્પણ વગેરે વિધિ કરવો.
(આ તંત્રનો ૧૨મો તથા ૧૦મો અધ્યાય જોવો.)
અને સ્નિગ્ધ, શીતળ તથા મધુર પ્રયોગોથી દષ્ટિને
નિર્મળ કરવાનો વિધિ પણ તુરત જ કરવો. જે
દિવસે અભિધાત થયો હોય, તે દિવસથી સાત
દિવસ મુધી આ પ્રમાણે વિધિ કરીને પછી તો આ
તંત્રના નવમા અધ્યાયમાં વાતાભિધ્યંદ ઉપર જે

વિધિ ક્ષણે છે, તે વિધિ દોષનું બળાબળ બેઈને કરવે.

નેત્રમાં વસ્ત્ર વગેરેની આપટ લાગવાથી ઝાંઝા વગેરેથી બરાક અભિધાત થયો હોય, તો મોઢાની કૂંઠાથી માત્ર સ્વેદન જ કરવું, એટલે તે નેત્ર કાણવારમાં વેદનાથી રહિત થઈ બચ છે. ૨

અભિધાતની સાધ્યતા, કષ્ટસાધ્યતા, અસાધ્યતા અને આશ્યતા

સાધ્યં ક્ષતં પટલમેકમુમે તુ કુચ્છે
ત્રીણિ ક્ષતાનિ પટલાનિ વિવર્જયેચુ ।
સ્યાત્પિચ્છિતં ચ નયનં હ્યતિ ચાવસત્ત્વં
સ્તસ્તં ચ્યુતં ચ હતદ્વચ્ચ ભવેતુ યાપ્યમ્ ॥
વિસ્તીર્ણદદિ તનુરાગમસત્પ્રદર્શિ
સાધ્યં યથાસ્થિતમનાવિલદર્શનં ચ ॥૩॥

જે અભિધાતથી નેત્રનું એક પટલ ક્ષત થયું હોય તે અભિધાત સાધ્ય છે. જે અભિધાત થયા છતાં નેત્ર એમનું એમ તથા સ્વચ્છ દર્શનવાળું રહ્યું હોય, તે અભિધાત પણ સાધ્ય છે. જે અભિધાતથી નેત્રનાં બે પટલ ક્ષત થયાં હોય તે અભિધાત કષ્ટસાધ્ય છે. જે અભિધાતથી નેત્રનાં ત્રણ પટલ ક્ષત થયાં હોય, તે અભિધાત અસાધ્ય છે. જે અભિધાતથી નેત્ર પિચ્છાઈ ગયું હોય, લટકી ગયું હોય, હણાયેલી વિસ્તીર્ણ કીટીવાળું, પાતળી રતાશવાળું કે રૂપોને બીજા પ્રકારનાં જેબે એવું થયું હોય, તે અભિધાત આશ્ય છે. ૩

અતિ ઊંડા અને બહારપડતા નેત્રની પ્રાથમિક ચિકિત્સા

પ્રાણોપરોધવમનસ્થવકણરોધૈ-

રુક્મ્યમાશુ નયનં યદતિગ્રવિષ્ટમ્ ॥

નેત્રે વિલમ્બિનિ વિધિર્વિહિતઃ પુરસ્તા-
દુચ્છિદ્ધનં શિરસિ વાર્ય્યવસેચનં ચ ॥૪॥

જે નેત્ર અભિધાતને લીધે અત્યંત ઊંડું પેસી ગયું હોય તો પ્રાણાયામ કરાવવાથી, બેલદી કરાવવાથી, છીંક અવરાવવાથી તથા

કંઠને રોટ્ટી રાખવાથી તેને તુરત જ જાંચું કરવું.

જે નેત્ર અભિધાતથી લટકી ગયું હોય, તો તેને માટે ચિકિત્સાસ્થાનના બીજા અધ્યાયના ૧૪મા વિષયમાં જે ચિકિત્સા કહી છે, તે તુરત કરવી, નાકથી શ્વાસ જાયો લેવરાવવો અને માથા પર જળનું સિંચન પણ કરવું. ૪

કુકૂણનાં નિદાનો, લક્ષણો તથા ચિકિત્સાઓ
પદ્મસત્તિર્નયનજા ય ઇમે પ્રદિષ્ટા
રોગા ભવન્ત્યમહતાં મહતાં ચ તેમ્પઃ ।

સ્તન્યપ્રકોપકફમારુતપિત્તરક્ત-
વાલાશ્વિવર્ત્મભવ એવ કુકૂણકોઞ્યઃ ॥
મૃદ્ધાતિ નેત્રમતિકણ્ડુમથાશ્વિકૂટ-
નાસાલલાટમપિ તેન શિશુઃ સ નિત્યમ્ ।

ધર્મ્યપ્રમાં ન સહતે સ્તવતિ પ્રવદ્ધં
તસ્પાહરૈર્દુધિરમાશુ વિનિર્લિલેષ્વ ॥
ક્ષૌદ્રાયુતૈશ્વ કદુભિઃ પ્રતિસારયેચુ
માતુઃ શિશોરમિહિતં ચ વિધિં વિદધ્યાત્ ।

તં વામયેચુ મધુસૈન્ધવસમ્પ્રયુક્તૈઃ
પીતં પયઃ સ્વલુ ફલૈઃ સ્વરમઙ્ગરીણામ્ ॥
સ્યાત્પિપ્પલીલવળમાશ્વિકસંયુતૈર્વા-
નૈનં વપન્તમપિ વામયિતું યતેત ।

દત્ત્વા વચામશનદુઘ્નશ્વજે પ્રયોજ્ય-
મૂર્ધ્વ તતઃ ફલયુતં વમનં વિધિઙ્ગઃ ॥
જમ્બવામ્બાન્ધપણ્ડલૈઃ પરિધાવનાર્થ
કાર્યં કપાયમવસેચનમેવ ચાપિ ।

આશ્વ્યોતને ચ હિતમત્ર ઘૃતં ગુહ્ચી-
સિદ્ધં તથાહુરપિ ચ ત્રિફલાવિપક્કમ્ ॥
નેપાલજામરિચશઙ્ગરસાઙ્ગનાનિ
સિન્ધુપ્રસૂતગુડમાશ્વિકસંયુતાનિ ।

સ્પાદઙ્ગનં મધુરસામધુતાપ્રકૈર્વા
કૃષ્ણાયસં ઘૃતપયો મધુ વાપિ દમ્બમ્ ॥
વ્યોષં પલાન્દુમધુકં લવણોત્તમં ચ
લાઘાં ચ ગૈરિકયુતાં ગુટિકાઙ્ગનં વા ।

નિમ્વચ્છદં મધુકદાર્વિ સતામ્રલોઘ-
મિચ્છન્તિ ચાત્ર મિપજોઽઙ્ગનમંશતુલ્યમ્॥

નેત્રમાં થતા જ છોતેર રોગો કહેવામાં આવ્યા, તેઓ મોટી ઉંમરનાં તથા નાની ઉંમરનાં માણસોને પણ થાય છે. તેઓથી જુદો કુફ્ફુક નામનો એક નેત્રરોગ છે; તે કેવળ બાળકની જ આંખોની પાંપણોમાં થાય છે. આ રોગ માતાના ધાવણના દોષથી પ્રકુપિત થયેલા કફથી, વાયુથી, પિત્તથી અને રુધિરથી થાય છે.

જને કુફ્ફુક થયે હોય તે બાળક અત્યંત ખરજ આવવાને લીધે પોતાના નેત્રને હાથથી હંમેશ ચોળ્યા કરે છે; નેત્રનાં પોપચાને, નાકને તથા લલાટને પણ હંમેશ ચોળ્યા કરે છે; સૂર્યના તેજને સહન કરતો નથી અને નેત્રમાંથી જળને સ્રવ્યા કરે છે.

કુફ્ફુક થયેલ હોય તો વૈદે તુરત જળો લગાવીને લોહીનું સ્નાવણ કરવું, ગળજીથીનાં પાંદડાંથી લેપન કરવું; સૂંક, મરી તથા પીપરના ચૂર્ણને મધથી મિશ્ર કરી તેથી પ્રતિસારણ (ધર્ષણ) કરવું. ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૭મા અધ્યાયના ૧૪મા વિષયમાં કદા પ્રમાણે બાળકની માતાને પણ વિધિ કરાવવો અને અધેડાનાં ફળોના ચૂર્ણને મધ અને સૈંધવથી અથવા પીપર, મધ તથા સૈંધવથી મિશ્ર કરેલા ચૂર્ણને ધાવણમાં મેળવી, તે ધાવણ પાઈને બાળકને વમન પણ કરાવવું. બાળક જે વમન કરતો હોય તો પછી તેને આ પ્રકારથી વમન કરાવવાનો પ્રયત્ન કરવો નહીં. બાળક જે અન્ન પણ ખાતો હોય અને ધાવણ પણ ધાવતો હોય; અર્થાત્ એક વર્ષથી ઉપરનો અને બે વર્ષની અંદરનો હોય, તો અધેડાનાં ફળોના ચૂર્ણને વજથી મિશ્ર કરી તે ચૂર્ણને ધાવણમાં મિશ્ર કરી દઈ તે ધાવણ પાઈને વમન કરાવવું. બાળક જે બે વર્ષથી

ઉપરનો હોય તો અધેડાનાં ફળોના ચૂર્ણને મીઠળના ચૂર્ણથી મિશ્ર કરી ધાવણની સાથે અગર ધાવણ વગર જ પાઈને વમન કરાવવું. જંબુ, આંખો, આમળી તથા આસોંદરોનાં પાંદડાંઓનો ક્વાથ કરી તેથી પાંપણોને ધોવી અને સિંચન પણ એ ક્વાથથી જ કરવું. ગળોના અથવા ત્રિકૂળાના ક્વાથ તથા કદ્દથી પકવેલાં ધીનાં દીપાં નાખવાં. મન-શીલ, મરી, શંખ અને રસવંતીને સૈંધવ, ગોળ તથા મધથી મિશ્ર કરીને તેનું અથવા મેરવેલ, મધ અને તાંબાના ચૂર્ણનું અથવા ગળવેલનું ચૂર્ણ, ધી, દૂધ તથા મધ-તેઓને બાળી તે ચૂર્ણનું અથવા સૂંક, મરી, પીપર, ગળી (કાંદો), જઠી-મધ, સૈંધવ, લાખ અને સોનાગેરની ગોળી કરી તેનું અથવા લીંબડાનાં પાંદડાં, જઠીમધ, હળદર, દારુહળદર, તામ્રચૂર્ણ અને લોધરને સમભાગે લઈ વાટી વાટ બનાવીને તેનું અંજન કરવું. ૫

બાળકના નેત્રમાં પડેલાં ફૂલાંની ચિકિત્સા

સ્રોતોજશ્નદધિસૈન્ધવમર્દ્વપક્ષં

શુક્રં શિશોર્નુદતિ માવિતમઙ્ગનેન ।

સ્પન્દે કફાદમિહિતં ક્રમમાચરેષ્

વાલસ્ય રોગકુશલોઽક્ષિગદં જિઘાંસુઃ ॥૬॥

શંખના ચૂર્ણને તથા સૈંધવને દહીંમાં વાટી

સાડાસાત દિવસ સુધી સુરમાને વારંવાર તેની ભાવના દઈ પછી તે આંજવામાં આવે, તો તેથી બાલકનું ફૂલ નાશ પામે છે. પ્રવીણ વૈદે બાળકના ફૂલાનો નાશ કરવા માટે કદાલિધ્યંદના વિષયમાં કહેલી ચિકિત્સા પણ કરવી. (આ તંત્રનો ૧૧મો અધ્યાય જુઓ.) ૬

શુદ્ધિમાન વૈદે તકઠ્ઠી રોગોની ચિકિત્સાએ કરવી

સમુદ્ર ઇવ ગમ્મીરં નૈવ શક્યં ચિકિત્સિતમ્ ।

વક્તું નિરવશેષેણ શ્લોકાનામયુતરૈપિ ॥

સહસ્રૈરપિ ચ ગ્રોક્તમર્થમલ્પમતિર્નરઃ ।

તર્કગ્રન્થાર્થરહિતો નૈવ ગૃહ્યાલ્પખંડિતઃ ॥

તદિદં बहुगुढार्थं चिकित्सावीजमीरितम् ।
कुशलेनाभिपन्नं तद्बहुधाभिप्रोहति ॥
तस्मान्माતિમता नित्यं नानाशास्त्रार्थदर्शिना ।
सर्वमूखमगाधार्थं शास्त्रमागमचुद्धिना ॥ ૭ ॥

ચિકિત્સારૂપ વિષય સમુદ્ર જ્યેષ્ઠ અત્યંત
ગંભીર અને અપાર હોવાને લીધે કરોડ શ્લોકોથી
પણ સંપૂર્ણ કહી શકાય એમ નથી. કદાચ
અસંખ્ય શ્લોકોથી સંપૂર્ણ કહી બતાવીએ, તોપણ
અહપયુદ્ધિવાળો, તર્કશક્તિ વગરનો અને અંધના
અર્થનું રહસ્ય ન સમજી શકનારો અપહિત માણસ
કહી પણ સંપૂર્ણ વિષય ગ્રહણ કરી શકે નહીં; માટે
અત્યંત ગૂઢ અર્થવાળું આ માત્ર ચિકિત્સારૂપ
બીજ કહેવામાં આવ્યું છે. આ બીજને પ્રવીણ
માણસને બરાબર સમજી ધારી લે, તો તે બીજ
અનેક પ્રકારે જોગે એમ છે; માટે અનેક શાસ્ત્રોના
અર્થને જોયાવિચાર્યા કરતા યુદ્ધિમાન પુરુષે યુદ્ધિ-
થી આ શાસ્ત્રનું રહસ્ય બહી લઈ અગાધ અર્થ-
વાળા આ સઘળા શાસ્ત્ર ઉપરથી તર્ક દ્વારા
ચિકિત્સાઓની અનેક યોજનાઓ કરવી. ૭

અધ્યાય ૨૦ મો. : - ૨૧

... ઉપક્રમ ૧૨. ...

अथातः कर्णगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्या-
ख्यास्यामः । यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'કર્ણગતરોગવિજ્ઞા-
નીય' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ
સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

કાનના રોગોનાં નામ તથા સંખ્યા

कर्णशूलं प्रणादश्च बाधिर्यं श्वेद एव च ।
कर्णप्लवः कर्णकण्डूः कर्णगूयस्तथैव च ॥

૧ કાનના રોગોનાં નામો, સંખ્યા, નિદાનો, સંપ્રાપ્તિ
તથા લક્ષણોના નિરૂપણ વિષેનો.

कृमिकर्णप्रतीनाहौ विद्रधिर्द्विविधस्तथा ।
कर्णपाकः पूतिकर्णस्तथैवाश्चतुर्विधम् ॥
तथार्बुदं सप्तविधं शोफश्चापि चतुर्विधः ।
एते कर्णगता रोगा अष्टाविंशतिरीरिताः ॥ ૨ ॥

કર્ણશૂલ, કર્ણનાદ, બાધિર્ય, શ્વેદ, કર્ણ-
સ્રાવ, કર્ણકંડૂ, કર્ણગૂય, પ્રતિનાહ, કૃમિકર્ણ,
ક્ષતથી કે અભિધાતથી થયેલો વિદ્રધિ, દોષથી
થયેલો વિદ્રધિ, કર્ણપાક, પૂતિકર્ણ, વાતજન્ય
અરશ, પિત્તજન્ય અરશ, કંડૂજન્ય અરશ, સન્નિ-
પાતજન્ય અરશ, વાતજન્ય અર્બુદ, પિત્તજન્ય
અર્બુદ, કંડૂજન્ય, અર્બુદ, રક્તજન્ય અર્બુદ,
માંસજન્ય અર્બુદ, મેદોજન્ય અર્બુદ, સર્વાત્મક
અર્બુદ, વાતજન્ય શોથ, પિત્તજન્ય શોથ, કંડૂ-
જન્ય શોથ અને રુધિરજન્ય શોથ એ રીતે
કાનના અઠાવીસ રોગો છે. ૨

કર્ણશૂળનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.

समीरणः श्रोत्रगतोऽन्यथाचरः

समन्ततः शूलमतीव कर्णयोः ।

करोति दोषैश्च यथास्वमावृतः

स कर्णशूलः कथितो दुराचरः ॥ ૩ ॥

કાનમાં ચોમેર અવળી રીતે ફરતા અને
પેાતપેોતાનાં નિદાનોથી પ્રકાપ પામેલા પિત્ત, કંડૂ
અને લોહી એ દોષોથી વીંટાયેલો વાયુ, કાનમાં
તે તે દોષના સંબંધવાળાં શૂળને ઉત્પન્ન કરે છે.
એ રોગ કર્ણશૂળ કહેવાય છે. આ રોગ કંઠ-
સાધ્ય છે. (કર્ણશૂળમાં જે મૂર્છા, દાહ, જ્વર,
ખાંસી, શ્વાસ અને વમન-એ ઉપદ્રવો થયેલ હોય

૧ જોકે બાધિર્ય, વિદ્રધિ, અરશો, અર્બુદો અને
શોથો વિષે નિદાનસ્થાનમાં તથા ચિકિત્સાસ્થાનમાં
કહેવાઈ ચુકે છે, તોપણ કાનના રોગોના સંબંધ માટે
તથા તેઓના સાધ્યાસાધ્યપણાના વિભાગ માટે અહીં
તેમનો ફરીવાર નિર્દેશ કર્યો છે થળની તો પુનરુક્તિ કરી
નથી; કારણ કે નિદાનસ્થાનમાં વાતવ્યાધિઓના નિદાનમાં
કેવળ વાયુથી ઉત્પન્ન થતું શૂળ કહેલ છે અને અહીં
દોષોથી ટંકાયેલ વાયુથી થતું શૂળ કહ્યું છે. (કહન)

તો કર્ણુશૂળને અસાધ્ય જ સમજવું. ૩

કર્ણુનાદનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ

યદા તુ નાદીપુ વિમાર્ગમાગતઃ

સ એવ શબ્દાભિવહાસુ તિષ્ઠતિ ।

શૂળોતિ શબ્દાન્વિવિધાંસ્તદા નરઃ

પ્રણાદમેનં કથયન્તિ ચામયમ્ ॥૪॥

પ્રકાપ પામેલો વાયુ વિરુદ્ધ માર્ગમાં થઈને
જ્યારે કાનની શબ્દવાહિની નામની નાદીમાં
રહે છે, ત્યારે ભેરી, ધ્રુવંગ, શંખ તથા બ્રમર
વગેરેના જેવા નાદ સાંભળવામાં આવે છે, એ
કર્ણુનાદ કહેવાય છે. ૪

બહેરાશનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ

સ એવ શબ્દાભિવહા યદા શિરાઃ

કફાનુયાતો વ્યનુસૂત્ય તિષ્ઠતિ ।

તદા નરસ્પ્રાપ્તિકારસેવિનો

ભવેતુ બાધિર્યમસંશયં સ્થલ ॥૫॥

કેવળ વાયુ અથવા કંઠથી મિશ્ર થયેલો
વાયુ જ્યારે શબ્દવાહિની શિરાઓને વીંટાઈ રહે
છે, ત્યારે માણસ એ યોગ્ય ચિકિત્સાનું સેવન ન
કરે, તો તે વાયુથી અવસ્થ બાધિર્ય નામનો
રોગ થાય છે. (બાળકને થયેલું, વૃદ્ધને થયેલું
અને લાંબા કાળથી થયેલું બાધિર્ય અસાધ્ય છે.)

ફ્લેડનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ

શ્રમાત્ક્રિયાદ્રક્ષકપાયમોજનાત્

સમીરણઃ શબ્દપથે વ્યવસ્થિતઃ ।

વિરિક્તશીર્ષસ ચ શીતસેવિનઃ

કરોતિ હિ ફ્લેડમતીવ કર્ણયોઃ ॥૬॥

શ્રમથી, ધાતુક્ષયથી, રક્ત ભોજનથી, કપાય
ભોજનથી કે શિરોવિરેચન કર્યા પછી શીતનું
સેવન કરવાથી વાયુ પ્રક્રુપિત થઈ શબ્દનું વહન
કરનારા સ્રોતમાં રહીને કાનોમાં વાંસના જેવા
અત્યંત અવાજ કરે છે, એ ફ્લેડ કહેવાય છે.
(કર્ણુનાદ કેવળ વાયુથી થાય છે તથા તેમાં ભેરી

વગેરેના જેવા અનેક શબ્દો થાય છે અને ફ્લેડ
તો પિત્તાદિકથી મિશ્ર થયેલા વાયુથી થાય છે
તથા તેમાં એકલો વાંસના અવાજ જેવો જ અવાજ
થાય છે; એટલું કર્ણુનાદ અને ફ્લેડ વચ્ચે
અંતર છે.) ૬

કર્ણુસ્ત્રાવણં નિદાન તથા લક્ષણ

શિરોઽભિષાતાદયવા નિમજ્જતો

જલે પ્રપાકાદયવાપિ વિદ્રધેઃ ।

સવેતુ પૂયં શ્રવણોઽનિલાઘૃતઃ

સ કર્ણસંસ્રાવ ઇતિ પ્રકીર્તિતઃ ॥૭॥

માથાને અભિષાત થવાથી અથવા જળમાં
ડૂબવાથી અથવા કાનના વિદ્રધિના પાકવાથી
વાયુ વડે ઘેરાયેલો કાન પરનો, જળનો કે રસનો
સ્રાવ કરે, એ કર્ણુસ્ત્રાવ કહેવાય છે. ૭

કર્ણુકંડૂતું નિદાન તથા લક્ષણ

કર્ણેન કર્ણઃ પ્રચિતેન કર્ણયો-

ર્મ્યું ભવેત્સ્રોતસિ કર્ણસંજ્ઞિતે ॥૮॥

કાનમાં અત્યંત જમા થયેલા કંઠથી કાન-
ના સ્રોતમાં બહુ જ ખરજ આવે, એ કર્ણુકંડૂ
કહેવાય છે. (બીજા અંશેમાં કંઠ્યું છે કે કંઠથી
મિશ્ર થયેલા વાયુથી આ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.) ૮

કર્ણુગૂથનું નિદાન તથા લક્ષણ

વિશોષિતે શ્લેષ્મણિ પિત્તેજસા

નૃણાં ભવેત્સ્રોતસિ કર્ણગૂથકઃ ॥૯॥

કાનના સ્રોતમાં એકઠો થયેલો કંઠ, પિત્તની
ગરમીથી સુકાતાં કાનના સ્રોતમાં મેલ ઉત્પન્ન
થાય છે, એ કર્ણુગૂથ કહેવાય છે. ૯

પ્રતિનાહનું નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ

સ કર્ણગૂથો દ્રવતાં યદા ગતો

વિલાપિતો ઘ્રાણમુખં પ્રપદ્યતે ।

તદા સ કર્ણપ્રતિનાહસંજ્ઞિતો

ભવેદ્વિકારઃ શિરસોઽભિતાપનઃ ॥૧૦॥

એ કાનનો મેલ ચીકાશ તથા પરસેવાથી

પીગળી પ્રવાહીરૂપ થઈ નાક તથા મોઢામાં આવે છે, ત્યારે તે પ્રતિનાહ કહેવાય છે. આ વિકાર સધળા માથામાં અભિતાપ કરે છે. (બીજા અંથોમાં કહ્યું છે કે, પ્રતિનાહથી 'અર્થોવભેદક' નામનો માથાનો રોગ, કે જ આધાશીશી કહેવાય છે તે થાય છે. પ્રતિનાહ કંઈ તથા વાયુથી અથવા સન્નિપાતથી થાય છે.) ૧૦

કૃમિકર્ણુનું નિદાન તથા લક્ષણ

યદા તુ મૂર્છાન્યથ વાપિ જન્તવઃ

સુજન્યપત્યાન્યથ વાપિ મશિકાઃ ।

તદજ્જનત્વાચ્છૂયણો નિરુચ્યતે

મિષગ્મિરાઘૈઃ કૃમિકર્ણસ્તુ સઃ ॥૧૧॥

અ્યારે કાનમાં માંસના સડાથી ડીડા પડે છે અથવા માખીઓ કાનમાં પોતાનાં બચ્ચાં કે ઝીણાં જીવડાં મૂકે છે, ત્યારે કાન ડીડાઓથી ભરાઈ જાય છે; એ રોગને વિદેહ આદિ પ્રાચીન વૈદ્યો ડીડા ઉપરથી કૃમિકર્ણુક કહે છે. (વિદેહ આ રોગને સાન્નિપાતિક કહ્યો છે.) ૧૧

એ પ્રકારનાં વિદ્રધિઓનાં નિદાનો તથા લક્ષણો ક્ષતામિષાતપ્રમવસ્તુ વિદ્રધિ-

ર્ભવેત્તથા દોષકૃતોઽપર પુનઃ ।

સ રક્તપીતાહ્નમસ્રમાસ્રવે-

ત્પ્રતોદધૂમાયનદાહચોપવાન્ ॥૧૨॥

એક વિદ્રધિ ક્ષત કે અભિધાતથી થાય છે અને બીજે વિદ્રધિ દોષથી થાય છે. ક્ષત કે અભિધાતથી વિદ્રધિ થયો હોય, તો કાનમાંથી રાતા, પીળા તથા અરુણ વર્ણના લોહીનો સ્રાવ થાય છે અને ભોંકાયા જેવી વ્યથા, ધુમાડા નીકળવા જેવું, બળતરા તથા અગ્નિના સમીપથી થતા તાપ જેવું થાય છે. દોષથી વિદ્રધિ થયો હોય, તો તે વિદ્રધિ જ દોષથી થયો હોય, તે દોષનાં લક્ષણો તેમાં જોવામાં આવે છે, કે જ લક્ષણો નિદાનસ્થાનના નવમા અધ્યાયમાં કહેવા-

માં આવ્યાં છે. ક્ષત કે અભિધાતથી થયેલો વિદ્રધિ ક્ષતવિદ્રધિ અને દોષથી થયેલો વિદ્રધિ દોષ વિદ્રધિ કહેવાય છે. (વિદ્રધિ ક્ષતથી થયો દોષ કે અભિધાતથી થયો હોય, તો પણ તે આગતુક છે, માટે તેને એક ગણવામાં આવ્યો છે.) ૧૨

કર્ણુપાકનું નિદાન તથા લક્ષણ

મવેત્પાકઃ સ્વલુ પિત્તકોપતો

વિક્રોથવિક્લેદકથ્થ કર્ણયોઃ ॥૧૩॥

પિત્તના પ્રકોપથી કાનોમાં પાક, સડેલા પછું તથા અશ્વત્થતાપછું થાય છે, એ રોગ કર્ણુપાક કહેવાય છે. ૧૩

પૂતિકર્ણુકનું નિદાન તથા લક્ષણ

સ્થિતે કફે સ્રોતસિ પિત્તતેજસા

વિલાપ્યમાને મૃશસમ્પ્રતાપનાત્ ॥

અવેદનો વાપ્યથ વા સવેદનો

ઘનં સ્વેત્પૂતિ સ પૂતિકર્ણકઃ ॥૧૪॥

કાનના સ્રોતમાં રહેલો કફ, પિત્તના તેજથી અત્યંત તપીને પીગળવા લાગતાં કાનમાંથી વેદનાવાળો અથવા વેદના વગરનો અને દુર્ગંધવાળો ઘાટા પરનો સ્રાવ થાય છે, એ રોગ પૂતિકર્ણુક કહેવાય છે. ૧૪

અરશો, અશુદ્ધિ અને સોજાઓનાં

નિદાનો તથા લક્ષણો

પ્રદિટલિજ્જાન્યરશાંસિ તત્તત-

સ્તથૈવ શોફાર્બુદલિજ્જમીરિતમ્ ॥

મયાપુરસ્તાત્પ્રસમીક્ષ્ય યોજયે-

દિહૈવ તાનિ ત્રયતો મિષગ્મરઃ ॥૧૫॥

વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કંઙ્ગન્ય અને સન્નિ-

પાતજન્ય અરશનાં નિદાનો તથા લક્ષણો વિચક્ષણ વૈદે સાવચેતી રાખીને નિદાનસ્થાનના બીજા અધ્યાયના ૫, ૬, ૭ અને ૧૪મા વિષયો ઉપરથી જાણી લેવાં અને તેઓની યોજના કરી લેવી. (કાનમાં એ ચાર પ્રકારના જ અરશો થાય છે,

પણ બીજા પ્રકારના અરસો થતા નથી, એ સ્થાનકનો જ પ્રભાવ છે.)

વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય, રક્તજન્ય, માંસજન્ય અને મેદોજન્ય વગેરે અર્થુદ્ધનાં નિદાનો તથા લક્ષણો વિચક્ષણ વૈદે સાવચેતી રાખીને નિદાનસ્થાનના ૧૧મા અધ્યાયના ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૩ અને ૧૪મા વિષયો ઉપરથી જાણી લેવાં અને તેઓની યોજના કરી લેવી. સર્વાત્મક અર્થુદ્ધનું નિદાન તથા લક્ષણ નિદાનસ્થાનમાં કહ્યું નથી; તે વિદેહાદિકૃત શાલાક્યશાસ્ત્ર ઉપરથી જાણી લેવું.

વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય અને રુધિરજન્ય શોથનાં નિદાનો તથા લક્ષણો વિચક્ષણ વૈદે સાવચેતી રાખીને સૂત્રસ્થાનના ૧૭મા અધ્યાયના ત્રીજા વિષય ઉપરથી જાણી લેવાં અને તેઓની યોજના કરી લેવી. (કાનમાં એ ચાર પ્રકારના જ શોથો થાય છે, પણ બીજા પ્રકારના થતા જ નથી; એ સ્થાનકનો જ પ્રભાવ છે.) ૧૫

અધ્યાય ૨૧ મો

ઉપક્રમ

અથાતઃ કર્ણગતરોગપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘કર્ણગતરોગપ્રતિષેધ’^૧ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

સઘળા કાનના રોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા સામાન્ય કર્ણરોગેષુ ઘૃતપાનં રસાયનમ્ ।

અવ્યાયામોજિશિરઃસ્નાનં વ્રજચર્યમકત્યનમ્ ॥૨॥

(જમ્યા પછી) ધી પીવું, રસાયનપ્રયોગો કરવા, માથે નાહવું નહીં, મહેનત કે કસરત

કરવી નહીં, બ્રહ્મચર્ય પાળવું અને ઘણું કે જાંચા અવાજથી બોલવું નહીં, એ સઘળા કર્ણરોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા છે. (મૂળમાં જે રસાયન શબ્દ છે, તેને ખદલે રસાશન શબ્દ બોલીને કેટલાક વ્યાખ્યાન કરે છે, કે માંસના રસાની સાથે ભોજન કરવું.) ૨

કર્ણશૂલ, કર્ણનાદ, આધિર્થ અને ક્ષ્વેકની સામાન્ય ચિકિત્સા

કર્ણશૂલે પ્રણાદે ચ વાધિર્યક્ષ્વેકયોરપિ ।

ચતુર્ણામપિ રોગાણાં સામાન્યં મેપજં વિદુઃ ।

સ્લિગ્ધં વાતહરૈઃ સ્નેહૈર્નરં સ્નેહવિરેચિતમ્ ।

નાડીસ્વેદૈરુપચરેતિપ્પ્લવ્વેદૈસ્તથૈવ ચ ॥

વિલ્વૈરપ્પર્ણાકર્ણાભૂદધિત્યોન્મચ્છિગુમ્ભિઃ ।

વસ્તગન્ધાશ્વગન્ધાભ્યાં તર્કારીયવેવેણુમ્ભિઃ ॥

આરનાલૈઃ શૃતૈરેમિનાડીસ્વેદઃ પ્રયોજિતઃ ।

કફવાતસમુત્થાનં કર્ણશૂલં નિરસ્યતિ ॥

મીનકુક્કુટલાવાનાં માંસજૈઃ પયસાપિ વા ।

પિપ્પ્લૈઃ સ્વેદં ચ કુર્વીત કર્ણશૂલનિવારણમ્ ॥

અચ્ચત્પત્રચ્છલં વા વિધાય વહુપત્રકમ્ ।

તૈલાક્તં મસ્તુસમ્પૂર્ણં નિદધ્યાન્નૃવ્ણોપરિ ॥

યત્તૈલં વ્યવતે તસ્માદ્ સ્વલ્પાદક્ષારસાધિતાદ્ ।

તત્પ્રાપ્તં શ્રવણસ્રોતઃ સઘો ગૃહ્ણતિ વેદનામ્ ॥

ક્ષૌમગુગુલ્વગુરુમ્ભિઃ સઘૃતૈર્દ્રૂપયેષ્ચ તમ્ ।

મત્કોપરિ હિતં સર્પિર્વસ્તિકર્મ્મ ચ પૂજિતમ્ ॥

નિરન્નો નિશિ તત્સાપ્તિઃ પીત્તોપરિ પયઃ પિવેદ્ ॥

મૂર્ધ્નવસ્તિષુ નસ્યે ચ મસ્તિક્કે પરિપેચને ॥

શૃતપાકં વ્લાતૈલં પ્રશસ્તં ચાપિ ભોજને ।

કણ્ઠકારીમજાધીરે પક્ત્વા ધીરેણ તેન ચ ॥

વિપચેત્કુક્કુટવસાં કર્ણયોસ્તત્પૂરણમ્ ।

તણ્ડુલીયકમૂલો નિઃફલમઙ્ગોઠજં તથા ॥

અહિંસાકેન્દુકીમૂલં સરલં દેવદારુ ચ ।

લશુનં શઙ્ગચેરં ચ તથા વંશાવલેક્ષનમ્ ॥

કલ્કૈરેપાં તથામ્લૈશ્વ પચેત્સ્નેહં ચતુર્વિધમ્ ।

વેદનાયાઃ પ્રશાન્ત્યર્થં હિતં તત્કર્ણપૂરણમ્ ॥

લગ્નનાર્દ્રકશિયૂનાં મુરજ્જયા મૂલકસ્ય ચ ।
 કદલ્યાઃ સ્વરસઃ શ્રેષ્ઠઃ કદુષ્ણઃ કર્ણપૂરણે ॥ -
 ગૃજ્જવેરરસઃ ક્ષોદ્રં સૈન્ધવં તૈલમેવ ચ ।
 કદુષ્ણં કર્ણયોર્દયમેતદ્વા વેદનાપહમ્ ॥
 વંશાવલેખસંયુક્તે મૂત્રે ચાજાવિકે મિષક્ ।
 સર્પિઃ પચેત્તેન કર્ણં પૂરયેત્કર્ણશૂલિનઃ ॥
 મહતઃ પચ્ચમૂલસ્ય કાણ્ઠમઘાદશાઙ્ગુલમ્ ।
 સૌમેણાવેદ્યથ સંસિચ્ય તૈલેનાદીપયેત્તતઃ ॥
 યત્તૈલં વ્યવતે તેમ્બ્યો ઘૃતેમ્બ્યો ભાજનોપરિ ।
 દ્વેયં તદીપિકાતૈલં સઘો ગૃહ્ણતિ વેદનામ્ ॥
 કુર્યાદિવં મદ્રકાઘ્રે કુપ્તે કાઘ્રે ચ સારલે ।
 મતિમાન્દીપિકાતૈલં કર્ણશૂલિનિર્બહનમ્ ॥
 અર્કાકુરિઅનમ્લપિષ્ઠાંસ્તૈલાક્તાન્ લવણાન્વિતાન્ ।
 સન્નિદધ્યાત્સુહીકાણ્ઠે કોરિતે તચ્છદાઘૃતે ॥
 પુટપાકક્રમસ્ત્રિચાન્પીઢયેદારસાગમાત્ ।
 સુસ્ત્રોષ્ણં તદ્રસં કર્ણે દાપયેચ્છૂલશાન્તયે ॥
 કપિત્થમાતુલજ્ઞામ્લશૃન્ગવેરરસઃ શુભૈઃ ।
 સુસ્ત્રોષ્ણૈઃ પૂરયેત્કર્ણં તચ્છૂલવિનિવૃત્તયે ॥
 કર્ણં કોષ્ઠ્યેન ચુક્રેણ પૂરયેત્કર્ણશૂલિનઃ ।
 સમુદ્રફેનચૂર્ણેન યુક્ત્યા વાપ્યવચૂર્ણયેત્ ॥
 અઘાનામિદં મૃત્રાણાં મૃત્રેણાન્યતમેન વા ।
 કોષ્ઠ્યેન પૂરયેત્કર્ણં કર્ણશૂલોપશાન્તયે ॥
 મૃત્રેન્નમ્લેષુ વાતમે ગણે ચ કથિતે મિષક્ ।
 પચેત્તતુર્વિધં સ્નેહં પૂરણં તચ કર્ણયોઃ ॥
 ઇતા એવ ક્રિયાઃ કુર્યાત્ પિત્તમ્નૈઃ પિત્તસંયુતે ।
 કાકોલ્યાદૌ દશશીરં તિષ્ઠં ચાત્ર હિતં હવિઃ ॥
 શીરવૃક્ષપ્રવાલેષુ મધુકે ચન્દને તથા ।
 કલ્કકાથે પરં પક્કં શર્કરામધુકૈઃ સરૈઃ ॥
 રજ્જુદીપપંક્તેહૌ સકફે પૂરણે હિતૌ ।
 તિત્તોપધાનાં યુપાશ્ચ સ્વેદાશ્ચ કફનાશનાઃ ॥
 સરસાદૌ કૃતં તૈલં પચ્ચમૂલે મહત્પિપ્પિ ।
 માતુલક્રસઃ શુક્તં લગ્નનાર્દ્રકયો રસઃ ॥

એકેકઃ પૂરણે પચ્યસ્તૈલં તેષ્વથવા કૃતમ્ ।
 તીક્ષ્ણા મૂર્ધવિરેકાશ્ચ કવલાશ્ચ પૂજિતાઃ ॥
 કર્ણશૂલવિધિઃ કૃત્ત્વઃ પિત્તમ્નઃ શોણિતાઘૃતે ।
 શૂલપ્રણાદવાધિર્યક્ષ્વેદાનાં તુ પ્રકીર્તિતમ્ ।
 સામાન્યતો વિશેષેણ વાધિર્યં પૂરણં શૃણુ ॥૨॥

કાનના દરદીને વાતહર દ્રવ્યોથી પકવેલા
 સ્નેહોના પાનથી તથા અભ્યંગથી સ્નિગ્ધ કરી
 અને સ્નેહોથી જ વિરેચિત કરીને પછી (ચિકિ-
 ત્સાસ્થાનના ૩૨ મા અધ્યાયના ચોથા વિષયમાં
 કહેલા) નાડીસ્વેદો દેવા અને તલ, અડદ તથા
 ચોખાની ખીચડી વગેરેના પિંડોથી સ્વેદો દેવા.

બીલી, એરંડો, આકડો, સાટોડી, ઠાક,
 ધંતૂરો, સરગવો, તલવણી, આસોંદ, અરણી, જવ
 અને વાંસને આરનાલ(ફોતરાં) વગરના કાચા
 અથવા પાકા ઘઉંના આથા)માં પકવી તેનો
 નાડીસ્વેદ દેવામાં આવે તો તે સ્વેદ કદ તથા
 વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલા કણ્ઠશૂળનો નાશ કરે છે.

માછલાં, ફૂંકડો અને લાવાંપક્ષીનાં માંસોના
 પિંડોથી અથવા ઝોટલા દૂધના પિંડોથી સ્વેદ
 દેવામાં આવે, તો તે સ્વેદ કણ્ઠશૂળને મટાડે છે.

(૧) પીપળાનાં ઘણાં પાંદડાંનો દૂનો (પડિયો)
 બનાવી, તેને અંદરના ભાગમાં તેલથી ખરડી,
 તેમાં દહીંની તર ભરી, તે દૂનાને અંગારા પર
 ગરમ કરી કાન ઉપર ચૂકવો. એ દૂનામાંથી
 ઋતું તેલ કાનના ઓતમાં જઈને વેદનાને તરત
 બંધ કરે છે.

✓ અળસીના તંતુ, ગૂગળઅને અગરને ધીમાં
 મિશ્ર કરી તેની કાનને ધુમાડી દેવી. (સ્વેદન કર્યા
 પછી આ ધુમાડી દેવી.)

✓ જમ્બા પછી વાયુને હરનારાં દ્રવ્યોથી
 પકવેલું ધી પાતું, એ ઉત્તમ છે.

✓ શિરોબસ્તિ દેવી, એ પણ ઉત્તમ છે. (આ

તંત્રના ૧૮મા અધ્યાયનો છઠ્ઠો વિષય વાંચો.)
 રાતે ભોજન નહિ દેતાં, વાયુને હરનારાં
 દ્રવ્યોથી પકવેલું ધી પાઈને તે ઉપર દૂધ પાવું.

શિરોખસ્તિઓમાં, નસ્યમાં, આથા પર પોતાં
 મૂકવા વગેરેમાં, સિંચનમાં તથા ભોજનમાં પણ
 શતપાકતેલ (ચિકિત્સાંસ્થાનના ચોથા અધ્યાયના
 ૨૩મા વિષયમાં કહેલા) ની અને બલાતેલ (ચિકિ-
 ત્સાસ્થાનના ૧૫મા અધ્યાયના ૧૨મા વિષયમાં
 કહેલા) ની યોજના કરવી ઉત્તમ છે. ચિકિત્સા-
 સ્થાનના ૧૫મા અધ્યાયના ૧૩મા વિષયમાં
 કહેલા શતપાકબલાતેલની યોજના કરવી, એ
 પણ ઉત્તમ છે.

બકરીના દૂધમાં ભોંરીગણી પકવી, તે
 દૂધમાં ટૂંકડાની ચરખીને પકવીને તે ચરખી
 કાનમાં રેડવી.

વાવડિંગનાં મૂળ, અંકાલનાં કૂળ, કંચાર,
 ટિંબરુનાં મૂળ, લૂખો દેવદાર, દેવદાર, લસણ, સૂંઠ
 અને વાંસની છોલનો કઢક નાખી દહીં તથા છાશ
 વગેરે ખાટા પદાર્થોમાં ચારે પ્રકારનો સ્નેહ પકવી,
 તે સ્નેહથી કર્ણપૂરણ કરવાથી (સ્નેહને કાનમાં
 રેડવાથી) વેદના નાશ પામે છે.

લસણ, આદુ, સરગવો, રાતો સરગવો, મૂળા
 અને કેળના સ્વરસને સહેવાય તેવો ગરમ કરી,
 તેથી કર્ણપૂરણ કરવું, એ પણ શ્રેષ્ઠ છે. (લસણ
 વગેરેમાંથી એક એકના સ્વરસથી કર્ણપૂરણ કરવું,
 એ પણ શ્રેષ્ઠ છે.)

આદાનો રસ, મધ, સૈંધવ અને તેલને સહે-
 વાય તેવાં ગરમ કરી તેનાથી કર્ણપૂરણ કરવામાં
 આવે તો વેદના નાશ પામે છે.

ધીને પ્રથમ વાંસના છોલથી મિશ્ર કરેલા
 ગાડરના મૂત્રમાં પકવી અને તે પછી વાંસના
 છોલથી મિશ્ર કરેલા બકરીના મૂત્રમાં પકવી તે
 ધીથી કર્ણપૂરણ કરવામાં આવે, તો તેથી કર્ણશૂળ

નાશ પામે છે. (ધીને બદલે તેલ પણ પકવાય છે.)

બૃહત્પચમૂળનાં અઢાર આંગળનાં લાકડ
 લઈ તેઓને અળસીના વસ્ત્રથી વીંટી તેલથી
 ભીંજવીને સળગાવવાં અને પછી એક વાસણ
 ઉપર ધરી રાખવાં. તેઓમાંથી જે તેલ ઝરે, તે
 દીપિકાતેલ કહેવાય છે. આ તેલ વેદનાને તરત
 અટકાવે છે.

એવી જ રીતે બુદ્ધિમાન વૈદે તેલિયો દેવ-
 દાર, કઠ અને લૂખા દેવદારના અઢાર આંગળના
 લાકડાને અળસીના વસ્ત્રથી વીંટી તેલથી ભીંજવી,
 સળગાવી, વાસણ પર ધરી રાખીને તેઓનું તેલ
 ઝરાવવું. આ દીપિકાતેલથી પણ કાનનું શૂળ
 નાશ પામે છે.

આકડાનાં કામળ પલ્લવોને કાંચ તથા દહીં
 વગેરે ખાટા રસોમાં વાટી તેલ તથા સૈંધવથી
 મિશ્ર કરી, કાતરેલા ચોરના લાકડામાં ભરી તે
 લાકડાં પર આકડાનાં પાંદડાં વીંટી તે લાકડાંને
 પુટપાકની રીતે પકવી નિચોવીને રસ કાઢી લેવો.
 આ રસને સહેવાય તેવો ગરમ રાખી કાનમાં રેડવા-
 માં આવે તો શૂળ મટે છે.

કાઠ, બિએરું, યુક્ષો (ખાટી લૂણી) અને
 આદાના સ્વચ્છ રસોને સહેવાય તેવો ગરમ કરી
 કાનમાં રેડવામાં આવે, તો કર્ણશૂળ મટે છે.

સચુદ્રદ્વીલું ચૂર્ણ બનાવી તેને યુક્તિથી
 કાનમાં ભજરાવવામાં આવે, તો કર્ણશૂળ મટે છે.

સૂત્રસ્થાનના ૪૫મા અધ્યાયમાં ગાય વગેરે-
 નાં જે આઠ મૂત્રો કહેવામાં આવ્યાં છે, તેમાંના
 કાઈ પણ મૂત્રને સહેવાય તેવું ગરમ કરી કાનમાં
 રેડવામાં આવે, તો કર્ણશૂળ મટે છે.

આઠે પ્રકારનાં મૂત્રો, મુરા તથા આરનાલ
 વગેરે ખાટા પદાર્થો અને વિદારીગંધાદિ ગણનો
 ક્યાય કરી તેમાં ચારે પ્રકારનો સ્નેહ પકવી તેનાથી
 જે કર્ણપૂરણ કરવામાં આવે, તો કર્ણશૂળ મટે છે.

જે પિત્ત સાથે મળેલા વાયુથી કર્ણુશૂળ ઉત્પન્ન થયું હોય, તો ઉપર કહેલી ક્રિયાઓને પિત્તનું હરણ કરનારાં દ્રવ્યોથી ઝોઠવીને તેઓની યોજના કરવી, એ સામાન્ય ચિકિત્સા છે. વિશેષ ચિકિત્સા આ છે કે, કાઠાદ્યાદિ ગણનો કલ્ક નાખી દસગણા દૂધમાં પકવેલું ધી અથવા તીક્ષ્ણ દ્રવ્યોના અથવા વડ વગેરે ક્ષીરવૃક્ષોનાં કામળ પાણી, મહુડો, ચંદન, સાકર, જીરુંમધ અને વિરેચન-દ્રવ્યોના કલ્ક તથા ક્વાથથી પકવેલું ધી કર્ણુશૂળ પર યોજવું.

જે કંક સાથે મળેલા વાયુથી કર્ણુશૂળ ઉત્પન્ન થયું હોય, તો ઇંગોળિયાના તેલ અથવા સરસિયા તેલથી કર્ણુપૂરણ કરવું, તિક્ત ઔષધોનાં ઝાસામણ દેવાં અને કંકને મટાડનારા રક્ષ સ્વેદો દેવા. સુરસાદિ ગણના બૃહત્પચમૂળના કલ્ક તથા ક્વાથથી પકવેલું તેલ હિતકારી થાય છે. બિભેરાનો રસ અથવા તે રસમાં પકવેલું તેલ હિતકારી થાય છે. અથાણાનું પાણી અથવા તે પાણીમાં પકવેલું તેલ હિતકારી થાય છે. લસૂણ તથા આદાનો રસ અથવા તે રસમાં પકવેલું તેલ પણ હિતકારી થાય છે. તીક્ષ્ણ શિરોવિરેચનો અને તીક્ષ્ણ ક્વલો પણ કર્ણુશૂળ ઉપર હિતકારી થાય છે.

દોહીની સાથે મળેલા વાયુથી કર્ણુશૂળ ઉત્પન્ન થયું હોય, તો પિત્ત સાથે મળેલા વાયુથી થયેલા કર્ણુશૂળ પર જ ચિકિત્સા કહી છે તે સધળી ચિકિત્સા હિતકારી થાય છે.

કર્ણુશૂળ, કર્ણુનાદ, બાધિય અને ક્ષેડ એ આરે રોગો ઉપરેકત ચિકિત્સાઓ નાશ કરે છે. આ સામાન્ય ચિકિત્સા કહી. હવે બાધિય ઉપર વિશેષ ચિકિત્સા કહું છું તે સાંભળો : ૩

બાધિયની ખાસ ચિકિત્સા

ગવાં મૃત્રેણ વિલ્વાનિ પિટ્તવા તૈલં વિપાચયેત્ ।
સજલં ચ સદુગ્ધં ચ વાધિર્યેર્ન કર્ણપૂરણમ્ ।

સિતામધુકવિમ્વીભિઃ સિદ્ધં વાડ્ડજે પયસ્યથ ।

સિદ્ધં વા વિલ્વનિઃકાથે શીતીભૂતં તદુદ્યતમ્ ॥

પુનઃ પચેદશધીરં સિતામધુકચન્દનૈઃ ।

વિલ્વામ્બુગાદં તત્તૈલં વાધિર્યેર્ન કર્ણપૂરણમ્ ॥

વક્ષ્યતે યઃ પ્રતિશ્યાયે વિધિઃ સોડ્યત્ર પૂજિતઃ ।

વાતવ્યાધિષુ યશ્ચોક્તો વિધિઃ સ ચ હિતો ભવેત્ ॥

ગાયોના મૂત્રમાં બીલાં વાટી, કલ્ક નાખી જળ તથા દૂધમાં તેલ પકવવું. આ તેલ કાનમાં રેડવાથી બહેરાપણું મટે છે.

સાકર, જીરુંમધ અને કંકવી ધિલોડીનો કલ્ક નાખી બકરીના દૂધમાં અને બીલાંના ક્વાથમાં તેલ પકવવું. એ તેલને બીલાંના ક્વાથમાં ઠંડું પાડી હાથ વડે કાઢી લઈ વળી પાછું બીલાંના ક્વાથમાં મિશ્ર કરી તેમાં સાકર, જીરુંમધ તથા ચંદનનો કલ્ક નાખી ફરી વાર દસગણા દૂધમાં પકવવું. આ તેલ કાનમાં રેડવાથી બહેરાશ મટે છે.

આ તંત્રના ૨૪મા અધ્યાયના ૧૨મા વિષયમાં શરદી ઉપર જ ચિકિત્સા કહેવાશે તે પણ બહેરાશ ઉપર હિતકારી છે.

ચિકિત્સાસ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ૨૦મા વિષયમાં વાતવ્યાધિઓ ઉપર કહેલી ચિકિત્સાઓ પણ બહેરાશ ઉપર હિતકારી છે. ૪

કર્ણસ્નાય, પ્રતિકર્ણ તથા કૃમિકર્ણની ચિકિત્સા

કર્ણસ્નાવે પ્રતિકર્ણે તથૈવ કૃમિકર્ણકે ।

સમાનં કર્મ કુર્વાત યોગાન્વૈશેષિકાનપિ ॥

શિરોવિરેચનં ચૈવ ધૂપનં પૂરણં તથા ।

પ્રમાર્જનં ઘાવનં ચ વીક્ષ્ય વીક્ષ્યાવચારયેત્ ॥

રાજવૃક્ષાદિતોયેન સુરસાદિગણેન વા ।

કર્ણપ્રસારણં કાર્યં ચૂર્ણરેપાં ચ પૂરણમ્ ॥

ચૂર્ણં પચ્ચક્રપાયોત્થં કપિત્થરસયોજિતમ્ ।

કર્ણસ્નાવે પ્રશંસન્તિ પૂરણં મધુના સહ ॥

સર્જત્વક્ચૂર્ણસંયુક્તઃ કાર્પાસીફલજો રસઃ ।

યોજિતો મધુના વાપિ કર્ણસ્નાવે પ્રશસ્યતે ॥

લાક્ષાર્જરસૌ વાપિ ચૂર્ણિતૌ કર્ણપૂરણમ્ ।
 સશૈવલમહાવૃક્ષજન્વાપ્રપ્રસવાયુતમ્ ॥
 કુલીરઘૌદ્રમણ્ડકીસિદ્ધં તૈલં ચ પૂજિતમ્ ।
 તિન્દુકાન્યમયા રોઘ્રં સમજ્ઞામલકં મધુ ॥
 પૂરણં ચાત્ર પથ્યં સ્યાત્કપિત્થરસયોજિતમ્ ।
 રસમાપ્રકપિત્થાનાં મધુકધવશાલજમ્ ॥
 પૂરણાર્થં પ્રશંસન્તિં તૈલં વા તૈર્વિપાચિતમ્ ।
 મિયક્કુમધુકામ્વઘાઘાતકીશિલર્પણિભિઃ ॥
 મહ્નિઘ્નલોઘ્રલાક્ષાભિઃ કપિત્થસ્પ રસેન વા ।
 પચેતૈલં તદાસ્રાવમવગૃહ્ણતિ પૂરણાત્ ॥
 ઘૃટં રસાજ્ઞનં નાર્પ્યાઃ ક્ષીરેણ ઘૌદ્રસંયુતમ્ ।
 પ્રશસ્યતે ચિરોત્યેકપિ સાસ્રાવે પૂતિકર્ણકિ ॥
 નિર્ગુણ્ડીસ્વરસસ્તૈલં સિન્ધુધૂમરજો ગુઢઃ ।
 પૂરણઃ પૂતિકર્ણસ્પ શમનો મધુસંયુતઃ ॥
 કૃમિકર્ણકનાશાર્થં કૃમિઘ્નં યોજયેદ્વિધિમ્ ।
 વાર્તાકુધૂમથ્ હિતઃ સાર્પપસ્નેહ એવ ચ ॥
 કૃમિઘ્નં હરિતાલેન ગર્વાં મૂવયુતેન ચ ॥
 ગુર્ગુલોઃ કર્ણદૌર્ગન્ધ્યે ધૂપનં શ્રેયુષ્યતે ।
 છર્દનં ધૂમપાનં ચ ક્વલસ્ય ચ ધારણમ્ ॥૫॥

કર્ણસ્રાવ, પૂતિકર્ણ અને કૃમિકર્ણ ઉપર સામાન્ય અને વિશેષ ચિકિત્સાઓ કરવી.

—શિરોવિરેચન દેવુ, ધુમાડી દેવી, કર્ણપૂરણ કરવું, પીંછી વગેરેથી કાનને સાફ કરવા અને ક્વાથથી કાનોને ધોવા, એ સામાન્ય ચિકિત્સાઓ છે. દોષો તથા દૂષ્યો વગેરે જોઈને આ ચિકિત્સાઓની યોજના કરવી. આરુચ્છાદિ ગણના અથવા સુરસાદિ ગણના ક્વાથથી કાનોને ધોવા તથા એ ગણોનાં જ ચૂર્ણોથી કર્ણપૂરણ કરવું. હવે વિશેષ ચિકિત્સાઓ કહીએ છીએ.

ટિંબરું, હરડે, લોધર, મજ્જા અને આમળાના ચૂર્ણને કોઠના રસ તથા મધથી મિશ્ર કરી તેનાથી કર્ણપૂરણ કરવું, એ કર્ણસ્રાવ ઉપર હિતકારી થાય છે.

રાળના ઝાડની છાલનું ચૂર્ણ કરી તેને વણુનો ફળના રસ અથવા મધથી મિશ્ર કરી કાનનાં રેડવું, એ કર્ણસ્રાવ ઉપર હિતકારી છે.

લાખ તથા રાળનું ચૂર્ણ કરી તેથી કર્ણપૂરણ કરવામાં આવે, તો કર્ણસ્રાવ શાંત થાય છે.

શેવાળ (૧), થોર, બંબુ અને આંબાનાં પાંદડાંના ક્વાથથી અને કાકડાશિંગી, મધ તથા બ્રાહ્મીના કદકથી તેલ પકવીને તે તેલથી કર્ણપૂરણ કરવું, એ કર્ણસ્રાવ ઉપર હિતકારી છે.

આંબાનાં, કોઠનાં, મહુડાનાં, ધાવડાનાં અને રાળના ઝાડનાં પાંદડાંના સ્વરસથી કર્ણપૂરણ કરવું, એ કર્ણસ્રાવ પર હિતકારી છે.

આંબાનાં, કોઠનાં, મહુડાનાં, ધાવડાનાં અને રાળના ઝાડનાં પાંદડાંના ક્વાથ તથા કદકથી તેલ પકવી તે તેલથી કર્ણપૂરણ કરવાથી કર્ણસ્રાવ મટે છે.

મોટી કંથાર, મહુડો, ચૂકો, ધાવણી, મનશીલ, શાલિપણી, મજ્જા, લોધર અને લાખનો કદક નાખી ચોગણા કોઠનાં પાંદડાંના રસમાં તેલ પકવી, તેનાથી કર્ણપૂરણ કરવું હિતકારી છે.

રસવંતીને સ્ત્રીના દૂધમાં ઘસી મધમાં મિશ્ર કરીને, તેનાથી કર્ણપૂરણ કરવાથી લાંબા કાળથી થયેલો અને સ્રાવવાળો પૂતિકર્ણ પણ મટે છે.

નગોડનો સ્વરસ અને સૈંધવ, ધુમાડાની ધૂસ તથા ગોળના કદકથી તેલ પકવી, મધમાં મિશ્ર કરી કર્ણપૂરણ કરવાથી પૂતિકર્ણ મટે છે.

આ તંત્રના પૃષ્ઠમાં અધ્યાયમાં કૃમિઓને હણવા માટે ચિકિત્સા કહેવાશે તેની યોજના કરવાથી કૃમિકર્ણ મટે છે.

પાકેલા અને સુકાયેલા રીંગણાનો ધુમાડો પાવામાં આવે અને કાનમાં પણ એ જ ધુમાડી દેવામાં આવે, તો તેથી કૃમિકર્ણ નાશ પામે છે. સરસિયું તેલ કાનમાં રેડવામાં આવે, તે

તેથી કૃમિકર્ણ મટે છે.

વાવડિંગ અને હરતાલના ચૂર્ણને ગાયના મૂત્રમાં મિશ્ર કરી તેનાથી કર્ણપૂરણ કરવામાં આવે, તો તેથી કાનમાં શીડાઓએ કરેલી દુર્ગંધ નાશ પામે છે.

વમન તથા દોષોને હણનાર કવલ ધારણ કરાવવાથી પણ શીડાઓએ કરેલી દુર્ગંધ નાશ પામે છે. ૫

કર્ણદ્વેડની ખાસ ચિકિત્સા

કર્ણદ્વેડે દિત્તં તૈલં સાર્પપં ચૈવ પૂરણમ્ ॥ ૬ ॥

સરસિયા તેલથી કર્ણપૂરણ કરવું, એ કર્ણદ્વેડ ઉપર હિતકારી થાય છે. ૬

નિક્ષિપ્તિની ચિકિત્સા

વિદ્રઘૌ ચાપિ કુર્ષીત વિદ્રઘ્યુક્તં ચિકિત્સિતમ્ ॥ ૭ ॥

કાનમાં વિદ્રધિ થયેલ હોય, તો સરસિયા તેલથી કર્ણપૂરણ કરવું અને ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૬મા અધ્યાયમાં વિદ્રધિઓ માટે કહેલી ચિકિત્સાઓ પણ દોષાદિક અનુસાર કરવી. (વિદ્રધિ એ વાયુથી થયેલો, કાચો અને વેદનાવાળો હોય તો તલના તેલથી સિંચન કરવું.) ૭

કર્ણગૂધની ચિકિત્સા

પ્રક્રેધ ધીર્માસ્તૈલેન સ્વેદન પ્રવિલાપ્ય ચ ॥

ગોધવેલ્કર્ણવિટ્કં તુ મિપક્ સમ્યક્ શલાકયા ॥ ૮ ॥

બુદ્ધિમાન વેધે કર્ણગૂધને—કાનના મેલને તેલથી ભીંજવી સ્વેદનથી પિગળાવીને સારી રીતે સળી વડે કાઢવો. ૮

કર્ણકંઠની ચિકિત્સા

નાડીસ્વેદોઽથ વમનં ધૂમો મૂર્દવિરેચનમ્ ॥

વિપિચ કફહૃત્સર્વઃ કર્ણકણ્ઠમપોહતિ ॥ ૯ ॥

નાડીસ્વેદ, વમન, વેરેચનિક ધૂમપાન, શિરોવિરેચન અને કંકરું હરણ કરનારા સઘળા વિધિ કર્ણકંઠનો નાશ કરે છે. ૯

કર્ણપ્રતીનાહની ચિકિત્સા

અથ કર્ણપ્રતીનાહે સ્નેહસ્વેદૌ પ્રયોજયેત્ ॥

તતો વિરિક્તશિરસઃ ક્રિયાં પ્રાપ્તાં સમાચરેત્ ॥ ૧૦ ॥

કર્ણપ્રતીનાહ થયેલ હોય, તો સ્નેહ તથા સ્વેદની યોગ્યતા કરવી અને શિરોવિરેચન કર્યા પછી નરય વગેરે યોગ્ય ક્રિયાઓ પણ કરવી. ૧૦

કર્ણપાકની ચિકિત્સા

કર્ણપાકસ્ય મૈપજ્યં કુર્યાત્પિત્તવિસર્પવત્ ॥ ૧૧ ॥

કર્ણપાક થયેલ હોય, તો ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૭મા અધ્યાયના ચોથા વિષયમાં પિત્તવિસર્પ ઉપર જે ચિકિત્સા કહી છે, તે કરવી. ૧૧

કાનમાં શીડા વગેરેની ચિકિત્સા

કર્ણચ્છિદ્રે વર્તમાનં કીટં ક્લેદમલાદિ વા ॥

શૃન્ગેષાપહરેદ્દીમાનથવાપિ શલાકયા ॥ ૧૨ ॥

કાનના છિદ્રમાં જે શીડા, ક્લેદ કે મેલ વગેરે બહારથી લાખલ થયેલ હોય તેને બુદ્ધિમાન વેધે શિંગડા વડે ચૂસીને અથવા સળીથી કાઢવું. (કાનમાં પેસી ગયેલા શીડાનાં લક્ષણો વિષે બીજા અંથોમાં કહ્યું છે કે, પતંગિયું કે કાનખબૂરો વગેરે કાઠી જીવ કાનમાં પેસી ગયા હોય, તો સઘળી વસ્તુઓ તથા ક્રિયાઓ ઉપર અણગમો થાય છે, વ્યાકુળતા, અત્યંત વેદના, કાનમાં ભોંકાયા જેવી વ્યથા, સળવળાટ જેવું, શીડા અંદર ફરતો હોય તે સમયમાં તીવ્ર પીડા અને શીડા સ્થિર રહે ત્યારે મંદ વેદના થાય છે.) ૧૨

કાનમાં અરશો, અર્ધુદા અને સોના-

ઓની ચિકિત્સા

શેષાણાં તુ વિકારાણાં પ્રાક્ ચિકિત્સિતમીરિતમ્ ॥ ૧૩ ॥

કાનમાં થતા આર પ્રકારના અરશોની ચિકિત્સા ચિકિત્સાસ્થાનના ૬૪મા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે, છ પ્રકારના અર્ધુદોની ૧૮મા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે દોષો અનુસાર કરવી. (સાતમા સર્વાત્મક અર્ધુદની ચિકિત્સા કહેવાઈ નથી;

માટે તે વિદેહાદિપ્રણીત શાલાઘ્યશાસ્ત્રમાં જોઈને કરવી.) અને ચાર પ્રકારના સોળગોળાની ૧લા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે કરવી. ૧૩

અધ્યાય ૨૨ મો

ઉપક્રમ

અથાતો નાસાગતરોગવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં વ્યા-
હયાસ્વામઃ । યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'નાસાગતરોગ-
વિજ્ઞાનીય' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિ-
એ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

નાકના રોગોનાં નામો તથા સંખ્યા
અપીનસઃ પૂતિનસ્યં નાસાપાકસ્તથૈવ ચ ।
તથા શોષિતપિત્તં ચ પૂયશોષિતમેવ ચ ॥
ધ્રુવધુર્ધ્વશુદ્ધો નાસાનાહઃ પરિસ્તવઃ ।
નાશાશોષેણ સહિતા દશૈકાથૈરિતા ગદાઃ ॥
ચત્વાર્યશાંસિ ચત્વારઃ શોફાઃ સપ્તાર્વુદાનિ ચ ।
પ્રતિશ્યાયાથ યે પઞ્ચ વશ્યન્તે સચિકિત્સિતાઃ ॥
અકત્રિંશન્મિતાસ્તે તુ નાસારોગાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥૨૥

અપીનસ (આ રોગ પીનસ પણ કહેવાય
છે), પૂતિનસ્ય, નાસાપાક, રક્તપિત્ત, પૂયશોષિત,
ક્ષર્વથુ, બ્રશથુ, દીપ્ત, નાસાનાહ, પરિસ્તવ, નાશા-
શોષ, વાતજન્ય અરશ, પિત્તજન્ય અરશ, કંઠજન્ય
અરશ, સન્નિપાતજન્ય અરશ, વાતજન્ય શોફ,
પિત્તજન્ય શોફ, કંઠજન્ય શોફ, રુધિરજન્ય શોફ,
વાતજન્ય અર્ધુદ, પિત્તજન્ય અર્ધુદ, કંઠજન્ય
અર્ધુદ, રક્તજન્ય અર્ધુદ, માંસજન્ય અર્ધુદ,
મેદોજન્ય અર્ધુદ, સર્વાત્મક અર્ધુદ, વાતજન્ય
પ્રતિશ્યાય, પિત્તજન્ય પ્રતિશ્યાય, કંઠજન્ય પ્રતિ-
શ્યાય સાન્નિપાતિક પ્રતિશ્યાય અને રક્તજન્ય

પ્રતિશ્યાય એ રીતે નાકના એકત્રીસ^૨ રોગો છે. ૨

અપીનસનું નિદાન તથા લક્ષણ

આનહતે यस્ય વિધૂપ્યતે ચ

પાપચ્યતે ક્લિધતિ चापि नासा ॥

ન વેત્તિ યો ગન્ધરસાંશ્વ જન્તુ-

ર્જુદં વ્યવસ્યેત્તમપીનસેન ।

તં ચાનિલશ્લેષ્મભવં વિકારં

ઢૂયાત્પ્રતિશ્યાયસમાનલિઙ્ગમ્ ॥૩॥

નાક સન્નજડ રીતે બંધાઈ જાય, સંતાપયુક્ત
રક્તા કરે, જાણે રૂંધાઈ જતું હોય તેમ પાછી
જાય, ક્લેદયુક્ત થઈ જાય અને એમ થવાથી
સુગંધની કે દુર્ગંધની પરીક્ષા કરી શકે નહીં
તથા તેને લીધે જીભ પણ મધુર આદિ રસોને
જાણી શકે નહીં, એ રોગ અપીનસ (પીનસ)
કહેવાય છે. આ રોગ સુખ્યત્વે વાયુ તથા કંઠથી
થાય છે; તેમાં વાયુ તથા કંઠથી થયેલી શરદીનાં
જવાં લક્ષણો પણ હોય છે. (જુઓ આ તંત્રના
૨૪મા અધ્યાયનો ૫મો તથા ૭મો વિષય.) ૩

પૂતિનસ્યનું નિદાન તથા લક્ષણ

દોષૈર્વિદ્યૈર્ગલતાહુમૂલે

સંવાસિતો यस્ય સમીરણસ્તુ ।

નિરેતિ પૂતિર્મુલનાસિકામ્યાં

તં પૂતિનસ્યં પ્રવદન્તિ રોગમ્ ॥૪॥

ગળા તથા તાળવાના મૂળમાં બગડીને સ્વ-
રૂપથી બ્રહ્મ થયેલા તથા મૂર્છિત થયેલા પિત્ત, કંઠ
અને રુધિર એ દોષોએ પોતાની વિકૃત ગંધથી
મિશ્ર કરેલા દુર્ગંધવાળો પવન મોઢા તથા નાક-
માંથી નીકળ્યા કરે, એ રોગ પૂતિનસ્ય કહેવાય
છે. (દોષોની સાથે રહેવાથી રુધિરને પણ 'દોષ'
શબ્દથી કહેલ છે.) ૪

૨ જોડે ચાર પ્રકારના અરશો અને છ પ્રકારના
અર્ધુદો વિષે નિદાનરથાનમાં કહેવાઈ ગયું છે, તેપણ
નાકના રોગોના સંગ્રહ માટે અહીં તેઓના ફરી વાર
નિર્દેશ કર્યો છે.

૧ નાકના રોગોનાં નામો, સંખ્યા, નિદાનો તથા
લક્ષણોના નિરૂપણ વિષેનો.

નાસાપાકનાં લક્ષણા

ઘ્રાણાશ્રિતં પિત્તમરૂપિ કુર્વા-

દ્યસ્મિન્વિકારે વલવાંશ્ચ પાકઃ ।

તં નાસિકાપાકમિતિ વ્યવસ્યે-

દ્વિક્લેદકોથાવપિ યત્ર દટૌ ॥ ૫ ॥

નાકમાં રહેલું પિત્ત પ્રણેા ઉત્પન્ન કરે, નાક અત્યંત પાકી જાય, નાકમાં ઢલેદ અને દુર્ગંધ પણ રહેા કરે, એ રોગ નાસાપાક કહેવાય છે. ૫

રક્તપિત્તનું નિદાન તથા લક્ષણ

ચતુર્વિધં દ્વિપ્રમવં દ્વિમાર્ગ

વક્ષ્યામિ ભૂયઃ સ્વલુ રક્તપિત્તમ્ ॥૬॥

રક્તપિત્તનાં લક્ષણ આ તંત્રના ૪૫મા અધ્યાયમાં કહેવાશે, કે જે રક્તપિત્ત વાતાત્મક, પિત્તાત્મક, કફાત્મક અને સન્નિપાતાત્મક, એમ ચાર પ્રકારનું હોઈ યકૃત તથા પ્લીહાથી ઉત્પન્ન થાય છે અને ગુદા વગેરે નીચા ભાગોથી તથા નાક વગેરે જાંચા ભાગોથી પણ આવે છે. ૬

પૂયશોષિતનાં લક્ષણા

દોષૈર્વિદગ્ધૈરથવાપિ જન્તો-

ર્લલાટદેશેઽમિહતસ્ય તૈસ્તૈઃ ।

નાસા સ્વેતપૂયમસુગ્મિમિશ્રં

તં પૂયરક્તં પ્રવદન્તિ રોગમ્ ॥૭॥

પિત્ત તથા રુધિરના આધિશ્યથી વિરુદ્ધ પરિણામને પ્રાપ્ત થયેલા દોષોને લીધે અથવા લલાટમાં તે તે પદાર્થોના અભિધાત થવાને લીધે નાક લોહીથી મિશ્ર થયેલા પરને સ્વે, એ રોગ પૂયશોષિત કહેવાય છે. ૭

ક્ષવથુનું નિદાન તથા લક્ષણ

ઘ્રાણાશ્રિતે મર્મ્મણિ સમ્પ્રદુષ્ટો

યસ્યાનિલો નાસિકયા નિરેતિ ॥

કફાનુમાતો વહુશઃ સજદ્ર-

સ્તં રોગમાહુઃ ક્ષવથું વિધિજ્ઞાઃ ।

તીક્ષ્ણોપયોગાદતિજિઘ્રતો વા

માવાન્કટૂનર્કનિરીક્ષણાદ્વા ॥૮॥

સૂત્રાદિભિર્વા તરુણાસ્થિમર્મ-

ષ્યુદ્ધાદિતેઽન્યઃ ક્ષવથુર્નિરેતિ ॥૯॥

નાકના આશ્રયભૂત શૃંગાટક નામના મર્મ- માં બગડેલો કફ સહિત વાયુ, ધણી ધણી છીંકાના શબ્દ કરીને નાકમાંથી નીકળ્યા કરે, એ રોગને વિદ્વાન લોકો દોષઞ્ન્ય ક્ષવથુ કહે છે.

રાઈ વગેરે તીક્ષ્ણ પદાર્થોના ઉપયોગ કરવાથી અથવા તીખા પદાર્થોને અત્યંત સૂંધવાથી અથવા સૂર્યની સામે જવાથી, કફ પીગળવાથી અથવા દોરા વગેરે વડે નાકના તરુણાસ્થિમર્મ- (શૃંગાટકની શિરા)નું ધર્ષણ કે ચાલન થવાથી છીંકા આવ્યા કરે છે, એ રોગને વૈદ્ય લોકો આગંતુક ક્ષવથુ કહે છે. ૮

અંશથુનું નિદાન તથા લક્ષણ

પ્રસ્ત્રયતે નાસિકાયૈવ યથ

સાન્દ્રો વિદગ્ધો લવણઃ કફસ્તુ ॥

પ્રાક્સશ્ચિતો મૂર્ધ્નિ ચ પિત્તત્ત્વે

તં અંશથું વ્યાધિમુદાહરન્તિ ॥૯॥

પ્રથમ માથામાં જમા થયેલો, વિરુદ્ધ પાક પામેલો, ઘાટો અને ખારાશવાળો કફ, પિત્તથી માથું તપતાં નાકમાંથી અત્યંત પડવા લાગે એ રોગ અંશથુ કહેવાય છે. ૯

દીપ્તના લક્ષણા

પ્રાણે મૃશં દાહસમન્વિતે તુ

વિનિઃસરેદ્રૂમ ઇવેહ વાયુઃ ॥

નાસા પ્રદીપ્તેવ ચ યસ્ય જન્તો-

ર્વાધિં તુ તં દીપ્તમુદાહરન્તિ ॥૧૦॥

નાક અત્યંત બળતરાથી યુક્ત થતાં તેમાંથી ધુમાડા જેવો પવન નીકળે અને નાક બહુ બળવું હોય, એવી વેદના થાય, એ રોગ દીપ્ત કહેવાય છે.

નાસાનાહુતું નિદાન તથા લક્ષણ
ક્રાપાવૃત્તો વાયુલ્લદાનસંજો

યદા સ્વમાર્ગે વિગુણઃ સ્થિતઃ સ્યાત્ ॥
ઘ્રાણં ઘૃણોતીવ તદા સ રોગો

નાસાપ્રતીનાહ્ન ઇતિ પ્રદિદ્યઃ ॥ ૧૧ ॥

કંકથી વીંટાથેલો ઉદાનવાયુ પોતાના (શ્વાસ
લેવાના માર્ગમાં) અગડેલો થઈને રહે અને તેથી
જણે નાકને બાંધી લઈને જ બેઠો હોય એમ
જણાય, એ રોગ નાસાનાહ્ન કહેવાય છે. ૧૧

નાસાપરિસ્થાવનાં લક્ષણો

અજસ્રમચ્છં સલિલપ્રકાશં
યસ્યાવિવર્ણં સ્વતીહ નાસા ॥

રાત્રૌ વિશેષેણ દિ તં વિકારં

નાસાપરિસ્થાવમિતિ વ્યવસ્યેત્ ॥ ૧૨ ॥

નાક (શૃંગાટક મર્મ) આછા, પાણી જેવા
તથા અગડેલા વર્ણુ વગરના સ્થાવને નિરંતર સ્વચ્છ
કરે અને રાતે તો વિશેષ સ્વચ્છ કરે, એ રોગ
નાસાપરિસ્થાવ કહેવાય છે. ૧૨

નાસાશોષતું નિદાન તથા લક્ષણ

ઘ્રાણાશ્રિતે શ્લેષ્મણિ મારુતેન
પિત્તેન ગાઢં પરિશોષિતે ચ ॥

સમુચ્છ્વસિત્યુર્ધ્વમધ્યશ્ચ કુચ્છા-

ઘત્તસ્ય નાસાપરિશોષ ઉક્તઃ ॥ ૧૩ ॥

નાકમાં રહેલો કંક વાયુ તથા પિત્તથી
અત્યંત સુકાઈ જતાં જોયો તથા નીચો શ્વાસ
માંડ માંડ લઈ શકાય છે, એ રોગ નાસાશોષ
કહેવાય છે. ૧૩

અરશો, સોજાઓ, અર્ધુદા તથા પ્રતિશ્યાયોનાં
લક્ષણો તથા નિદાનો

દોષૈભિમિસ્તૈઃ પૃથગેકશ્ચ

બ્રૂયાત્તથાશ્ચાસિ તથૈવ શોફાન્ ॥

શાલાક્યસિદ્ધાન્તમવેક્ષ્ય વાપિ

સર્વાત્મકં સપ્તમર્બુદં તુ ॥

રોગઃ પ્રતિશ્યાય ઇહ પ્રદિદ્યઃ

સ વક્ષ્યતે પન્ચવિધઃ પુરસ્તાત્ ॥

શોફાશ્ચ શોફાવિજ્ઞાને નાસાસ્રોતોગ્યવસ્થિતાઃ ।

નિદાનેઽર્શાસિ નિર્દિદ્યાન્યેવં તાનિ વિમાન્યેત્ ॥ ૧૪ ॥

વાતજન્ય અરશ, પિત્તજન્ય અરશ, કંક-
જન્ય અરશ અને સન્નિપાતજન્ય અરશનાં
લક્ષણો તથા નિદાનો નિદાનસ્થાનના બીજા
અધ્યાયના ૫, ૬, ૭ અને ૧૪મા વિષયો ઉપરથી
જાણી લેવાં અને તેઓની યોજના કરી લેવી.
(નાકમાં એ ચાર પ્રકારના જ અરશો થાય છે,
પણ બીજા પ્રકારના અરશો થતા નથી, એ સ્થા-
નકનો જ પ્રભાવ છે.)

વાતજન્ય શોફ, પિત્તજન્ય શોફ, કંકજન્ય
શોફ અને રુધિરજન્ય શોફનાં નિદાનો તથા લક્ષણો
સૂત્રસ્થાનના ૧૭મા અધ્યાયના ત્રીજા વિષય
ઉપરથી જાણી લેવાં અને તેઓની યોજના કરી
લેવી. (નાકમાં એ ચાર પ્રકારના જ શોફો થાય
છે, પણ બીજા પ્રકારના થતા નથી, એ સ્થાનક-
નો જ પ્રભાવ છે.)

વાતજન્ય અર્ધુદ, પિત્તજન્ય અર્ધુદ, કંક-
જન્ય અર્ધુદ, રક્તજન્ય અર્ધુદ, માંસજન્ય અર્ધુદ
અને મેદોજન્ય અર્ધુદનાં નિદાનો તથા લક્ષણો
નિદાનસ્થાનના ૧૧મા અધ્યાયના ૧૧થી ૧૪મા
વિષયો ઉપરથી જાણી લેવાં અને તેઓની યોજના
કરી લેવી. સાતમા સર્વાત્મક અર્ધુદનું નિદાન
તથા લક્ષણ કે જ નિદાનસ્થાનમાં કંઈ નથી, તે
વિદેહાદિરચિત શાલાક્યશાસ્ત્ર ઉપરથી જાણી લેવું.

પાંચ પ્રકારના પ્રતિશ્યાયોનાં નિદાનો તથા
લક્ષણો આ તંત્રના ૨૪મા અધ્યાયમાં કહેવાશે
તે ઉપરથી જાણી લેવાં. ૧૪

અધ્યાય ૨૩ મો

ઉપક્રમ

અથાતો નાસાગતરોગપ્રતિપેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'નાસાગતરોગ-પ્રતિપેધ' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુત-ની પાસે કહેલું છે. ૧

અપીનસ તથા પૂતિનસ્યની ચિકિત્સા

પૂર્વોદિટે પૂતિનસ્યે ચ જન્તોઃ

સ્નેહસ્વેદૌ હર્દનં સંસનં ચ ।

યુક્તં મક્તં તીક્ષ્ણમરુપં લઘુ સ્યા-

દુષ્ણં તોયં ધૂમપાનં ચ કાલે ॥

દિહ્નુ વ્યોપં વત્સકારુપં શિવાટી

લાક્ષા વીજં સૌરમં કદ્ધફલં ચ ।

ઉગ્રા કુષ્ઠં તીક્ષ્ણગન્ધા વિહઙ્ગ

શ્રેષ્ઠં નિત્યં ચાવપીઢે કરજ્જમ્ ।

એતદ્રવ્યૈઃ સાર્પપં મૂત્રયુક્તં

તૈલં ધીમાન્નસ્યહેતોઃ પચેચ ॥ ૨ ॥

અપીનસ કે પૂતિનસ્ય થયેલ હોય તો સ્નેહન અને સ્વેદન કરવું, વમન તથા વિરેચન કરાવવું, તીક્ષ્ણ, અદ્ય માત્રાનાહું તથા હલકું, યોગ્ય ભોજન દેવું, ઊતું પાણી પાવું અને યોગ્ય સમયે ધૂમપાન પણ કરાવવું. હિંગ, સૂંઠ, મરી, પીપર, છેદ્રજવ, ઘોળી સાટોડી, લાખ, બીબલો, તુંબકુળ, કાયકુળ, વજ, કઠ, સરગવો, વાવડિંગ અને કરંજતું નિત્ય અવપીડન નસ્ય દેવું પણ શ્રેષ્ઠ છે. ગાય વગેરેનાં મૂત્રોમાં ઉપર કહેલા હિંગ વગેરે દ્રવ્યોનો કદક નાખીને તે મૂત્રોમાં સરસિયું તેલ પકવીને વિદ્વાન વૈદ્યે તેનું નસ્ય પણ દેવું. ૨

૧ નાકના રોગોની ચિકિત્સા વિશેનો.

૨ નાસાપાકની ચિકિત્સા

નાસાપાકે પિત્તદૂત્સંવિધાનં

કાર્યં સર્વં વાહ્યમામ્યન્તરં ચ ।

હત્વા રક્તં ક્ષીરવૃક્ષત્વચ

૧ સાજ્યાઃ સેકા યોજનીયાથ લેપાઃ ॥૩॥

નાસાપાક થયેલ હોય, તો પિત્તનું હરણુ કરે એવી બહાર તથા અંદરની સઘળી ક્રિયાઓ કરવી; (અભ્યંગ તથા સિંચન વગેરે ક્રિયાઓ બહારની તેમ જ આહાર અને સ્નેહપાન વગેરે ક્રિયાઓ અંદરની કહેવાય છે.) અને લોહીનું સાવણુ કરીને ધીમાં મિશ્ર કરેલી વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોની છાલોના લેપો કરવા તથા સિંચનો પણ તેઓનાં જ કરવાં. ૩

૨ રક્તપિત્ત તથા પૂયશોષિતની ચિકિત્સા

વક્ષ્યામ્યુર્ધ્વં રક્તપિત્તોપશાન્તિ

નાડીવત્સાત્પૂરરક્તે ચિકિત્સા ।

વાન્તે સમ્પક્ ચાવપીઢં વદન્તિ

તીક્ષ્ણં ધૂમં શોધનં ચાત્ર નસ્યમ્ ॥૪॥

રક્તપિત્તની ચિકિત્સા આ તંત્રના ૪૫ મા અધ્યાયમાં કહેવાશે.

પૂયશોષિત થયેલ હોય તો ચિકિત્સાસ્થાન-ના ૧૭ મા અધ્યાયના ૯ મા વિપયમાં પૈત્તિક નાડીની કહેલી ચિકિત્સા કરવી. વમન કરાવ્યા પછી સારી રીતે અવપીડ નસ્ય દેવું, તીક્ષ્ણ ધૂમપાન કરાવવું અને શોધન નસ્યની પણ યોજના કરવી. (કેટલાક કહે છે કે, વમન કરાવ્યા પછી અવપીડ નસ્ય દેવું, ઇત્યાદિ જે ચિકિત્સા કહી, તે પૂયશોષિત માટે નથી, ક્ષવયુ તથા બ્રંશયુ માટે છે.) ૪

૩ ક્ષવયુ તથા બ્રંશયુની ચિકિત્સા

ક્ષેપ્યં નસ્યં મૂર્દવૈરેચનીયૈ-

નાઠ્યા ચૂર્ણં ક્ષવયૌ બ્રંશયૌ ચ ।

કુર્યાત્સ્વેદાન્મૂર્ધ્નિ વાતામયમ્નાન્

લિંગધાનૂમાન્યઘદન્યદ્વિતં ચ ॥૫॥

ક્ષવથુ કેશં શથુ થયેલ હોય, તો શિરોવિરે-
ચનદ્રવ્યોના ચૂર્ણને નળીમાં ભરીને તે ચૂર્ણોતું
પ્રથમન નસ્ય દેવું, માથામાં વાયુના રોગને હણુ-
નારા સ્વેદો દેવા, સ્નિગ્ધ ધૂમપાનો કરાવવાં અને
બીજું પણ શિરોબસ્તિ વગેરે જે કાંઈ વિધાન
હિતકારી જણાય, તે કરવું. ૫

૮ દીપ્તની ચિકિત્સા

દીપ્તે રોગે પૈત્તિકં સંવિધાનં

કુર્યાત્સર્વં સ્વાદુ યચ્છીતલં ચ ॥૬॥

દીપ્ત થયેલ હોય, તો પિત્ત સંબંધી સઘણું
વિધાન કે જે મધુર અને શીતળ હોય છે તે કરવું. ૬

૯ નાસાનાહની ચિકિત્સા

નાસાનાહે સ્નેહપાનં પ્રધાનં

લિંગધા ધૂમા મૂર્દ્ધવસ્તિથ નિત્યમ્ ॥

વ્લાતૈલં સર્વથૈવોપયોજ્યં

વાતવ્યાધાવન્યદુક્તં ચ યદ્યત્ ॥૭॥

નાસાનાહ થયેલ હોય, તો જમ્યા પછી
સ્નેહપાન કરાવવું, એ મુખ્ય ચિકિત્સા છે. એ
ઉપરાંત નિત્ય સ્નિગ્ધ ધૂમપાનો કરાવવાં, શિરો-
બસ્તિ દેવી, પીવામાં તથા અભ્યંગ વગેરેમાં
સર્વથા બલાતેલનો ઉપયોગ કરાવવો. (બલા-
તેલ વિષે ચિકિત્સાસ્થાનના પંદરમા અધ્યાયનો
૧૨ મો વિષય જુઓ.) અને ચિકિત્સાસ્થાન-
ના ચોથા અધ્યાયમાં વાતવ્યાધિઓ ઉપર કહેલાં
અણુતેલાદિક વિધાનોની પણ યોજના કરવી. ૭

૧૦ નાસાસ્થાવની ચિકિત્સા

નાસાસ્થાવે ઘ્રાણતશ્ચૂર્ણમુક્તં

નાઢ્યા દેયં યોજ્યવીઢ્ય તીક્ષ્ણઃ ।

તીક્ષ્ણં ધૂમં દેવદાર્વગ્નિકામ્યાં

માંસં વાજં યુક્તમત્રાદિશન્તિ ॥૮॥

નાસાસ્થાવ (પરિસ્થાવ) થયેલ હોય, તો

શિરોવિરેચનદ્રવ્યોના ચૂર્ણને નળીમાં ભરીને
તે ચૂર્ણોતું પ્રથમન નસ્ય દેવું, આ અધ્યાય-
ના બીજા વિષયમાં કહેલું હિંગ વગેરે દ્રવ્યોતું
તીક્ષ્ણ અવપીડ નસ્ય દેવું, દેવદાર તથા ચિત્રક
અથવા અજમોદનો તીક્ષ્ણ ધુમાડો પિવડા-
વવો અને ભોજનમાં ચોખ્ખ પ્રકારથી બકરાતું
માંસ દેવું. ૮

૧૧ નાસાશોષની ચિકિત્સા

નાસાશોષે ક્ષીરસર્પિઃ પ્રધાનં

સિદ્ધં તૈલં ચાણુકલ્પેન નસ્યે ।

સર્પિઃપાનં મોજનં જાઙ્ગલૈશ્ચ

સ્નેહઃ સ્વેદઃ સ્નેહિકશ્ચાપિ ધૂમઃ ॥૯॥

નાસાશોષ થયેલ હોય, તો દૂધ મથીને કાઢેલા
ધીતું અથવા ચિકિત્સાસ્થાનના ચોથા અધ્યાયના
૨૨ મા વિષયમાં કહેલા અમ્બુભુક્તું નસ્ય દેવું,
એ મુખ્ય ચિકિત્સા છે. એ ઉપરાંત ભોજનના
મધ્યમાં ધી પિવડાવવું, જંગલી પ્રાણીઓનાં માંસો
સાથે ભોજન દેવું, સ્નેહિક સ્વેદ દેવો અને સ્નેહિક
ધૂમપાન કરવું. ૯

અરશો, શોફો, અર્બુદો અને

પ્રતિશ્થાઓની ચિકિત્સા

શેષાન્ રોગાન્ ઘ્રાણજાન્ સન્નિયચ્છે-

દુક્તં તેષાં યદ્યથા સંવિધાનમ્ ॥૧૦॥

નાકમાં થતા ચાર પ્રકારના અરશોની ચિકિ-
ત્સા ચિકિત્સાસ્થાનના છઠા અધ્યાયમાં કહ્યા
પ્રમાણે દોષો અનુસાર કરવી.

નાકમાં થતા ચાર પ્રકારના શોફોની ચિકિ-
ત્સા, ચિકિત્સાસ્થાનના પહેલા અધ્યાયમાં કહ્યા
પ્રમાણે દોષો અનુસાર કરવી.

નાકમાં થતા સાત પ્રકારનાં અર્બુદોમાં છ
પ્રકારનાં અર્બુદોની ચિકિત્સા ચિકિત્સાસ્થાનના
અઢારમા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે દોષો અનુ-
સાર કરવી અને સાતમા સર્વાત્મક અર્બુદની

ચિકિત્સા કહેવામાં આવી નથી, માટે તે વિદેહાદિ-
રચિત શાલાક્યશાસ્ત્રમાં જોઈને તે પ્રમાણે કરવી.

પાંચ પ્રકારના પ્રતિશ્યાયોની ચિકિત્સા આ
તંત્રના ૨૪ મા અધ્યાયમાં કહેવાશે, તે પ્રમાણે
દોષો અનુસાર કરવી. ૧૦

અધ્યાય ૨૪ મો

ઉપક્રમ

અયાતઃ પ્રતિશ્યાયપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'પ્રતિશ્યાયપ્રતિ-
ષેધ' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીશું કે જ પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુત-
ની પાસે કહેલું છે. ૧

પ્રતિશ્યાયનાં સઘોજનક નિદાનો^૧

નારીપ્રસન્નઃ શિરસોડમિતાપો

ધૂમો રજઃ શીતમતિપ્રતાપઃ ।

સંધારણં મૂત્રપુરીપયોથ

સઘઃ પ્રતિશ્યાયનિદાનયુક્તમ્ ॥ ૨ ॥

મૈથુનમાં અત્યંત પ્રવૃત્તિથી, ધુમાડા વગેરેને
લીધે માથાને સંતાપ થવાથી, અત્યંત ધુમાડો કે
રજ નાકમાં પેસવાથી, શીતથી, અત્યંત તાપથી
અને મૂત્ર તથા નિદાના વેગને શેષી રાખવાથી
તુરંત જ પ્રતિશ્યાય થાય છે. ૨

^૧ પ્રતિશ્યાયોના નિદાનો, લક્ષણો તથા ચિકિત્સા
વિશેષે.

^૨ એક સઘોજનક (દુરત ઉત્પન્ન કરનાર) અને
બીજું ચયાદિક્કમજનક (સચય વગેરેના ક્રમે કરી
ઉત્પન્ન કરનાર) એમ બે પ્રકારનું નિદાન હોય છે.
તેઓમાં સઘોજનક નિદાન પ્રમળ હોવાથી કમળી ગરજ
રાખતું નથી. કહ્યું છે કે, 'પ્રાણીઓના વાયુ વગેરે
દોષો કેવળ સંચય પામીને જ પ્રકુપિત થાય છે એમ નથી,
પણ બે દોષોના હેતુઓ જવાળાં ધર્થ જાય, તો તે
હેતુઓના જોરને લીધે સમય પ્રાપ્ત થયા વગર પણ પ્રકુ-
પિત થાય છે.'

પ્રતિશ્યાયનાં ચયાદિક્કમજનક નિદાનો^૩
ચયં ગતા મૂર્દ્ધનિ મારુતાદયઃ

પૃથક્ સમસ્તાશ્ચ તથૈવ શોણિતમ્ ।

પ્રકોપ્યમાણા વિવિધૈઃ પ્રકોપણૈ-

ર્તુણાં પ્રતિશ્યાયકરા ભવન્તિ હિ ॥૩॥

વાયુ અથવા પિત્ત અથવા કફ અથવા એ
ત્રણે દોષો અથવા લોહી પોતપોતાનાં સ્થાનકોમાં
સંચય પામી જ્યારે પોતપોતાને પ્રકુપિત કર-
નારાં અનેક પ્રકારનાં નિદાનોથી પ્રકુપિત થાય છે,
ત્યારે માથામાં પ્રતિશ્યાય ઉત્પન્ન કરે છે. ૩

પ્રતિશ્યાયનું પૂર્વરૂપ

શિરોગુરુત્વં ક્ષવથોઃ પ્રવર્તનં

તથાક્ષમર્દઃ પરિહૃટ્ટરોમતા ।

ઉપદ્રવાશ્ચાપ્યપરે પૃથગ્વિધા

નૃણાં પ્રતિશ્યાયપુરઃસરાઃ સ્મૃતાઃ ॥૪॥

માથા પર બણે મોટા બોળે પડ્યો હોય
એવી જડતા, છીંકાતું ચાલુ થવું, અંગોતું
ભાંગવું, રૂંવાડાંનું ભીંગડું થવું અને બીજા પણ
બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રકારના ઉપદ્રવો જ્યારે પ્રતિશ્યાય
થવાનો હોય, ત્યારે પહેલાંથી થાય છે. ૪

વાયુથી થયેલા પ્રતિશ્યાયનાં લક્ષણો

આનદ્વા પિહિતા નાસા તનુસ્તાવપ્રવર્તિની ।

ગલતાલ્લોઘ્નશોષશ્ચ નિસ્તોદઃ શ્લેષ્મયોસ્તથા ॥

સ્વરોપઘાતશ્ચ ભવેત્ પ્રતિશ્યાયેઽનિલાત્મકે ॥૫॥

નાક રોકાઈ બય, મળના જથ્થાથી ભરપૂર
થઈ બય, સ્તબ્ધ થઈ બય, નાકમાંથી પાતળો
સાવ થયા કરે, ગળું, તાળવું તથા હોઠ સુકાયા
કરે, લમણાંઓમાં ભોંકાયા જેવી વ્યથા થાય

૩ ચયાદિક્કમજનક નિદાનમાં એ કમ છે કે, નિદાન
થી દોષોના સચય થાય છે, સચયથી પ્રકોપ થાય છે,
પ્રકોપથી પ્રસંગ થાય છે, પ્રસરથી સ્થાનસંશ્રય થાય છે,
સ્થાનસંશ્રયથી વ્યક્તિ થાય છે અને વ્યક્તિ થયા પછી
બેદ થાય છે. (સચય, પ્રકોપ, પ્રસર, સ્થાનસંશ્રય,
વ્યક્તિ અને બેદના લક્ષણો સૂત્રસ્થાનના એકવીસમા
અધ્યાયમાં કહેના છે, તે જોવા)

અને ધાંટા બેસી જાય, તો જાણવું કે વાયુથી થયેલો પ્રતિશ્યાય છે. ૫

પિત્તથી થયેલા પ્રતિશ્યાયનાં લક્ષણો ઉષ્ણઃ સપીતકઃ સ્નાવો ઘ્રાણાત્ સ્રવતિ પૈત્તિકે ॥ કુશોત્તિપાણ્ડુઃ સંતપ્તો ભવેત્તૃષ્ણામિપીઢિતઃ । સધૂર્મં સહસા વહ્નિં વમતીવ ચ માનવઃ ॥ ૬ ॥

નાકમાંથી જીનો તથા જરાક પીળાશવાળો સ્નાવ થયા કરે, શરીર દૂબળું, અત્યંત પાંડુવર્ણ-વાળું તથા સંતપ્ત થઈ જાય, તરસ ખુલ્લું હોય અને નાકમાંથી જાણે ધુમાડાવાળો અગ્નિ એકદમ નીકળતો હોય એમ જણાય, તો જાણવું કે પિત્તથી થયેલો પ્રતિશ્યાય છે. ૬

કફથી થયેલા પ્રતિશ્યાયનાં લક્ષણો કફઃ કફકૃતે ઘ્રાણાચ્છુકઃ શીતઃ સ્રવેન્મુદુઃ ॥ શુક્લવભાસઃ શૂનાક્ષો ભવેદ્ગુરુશિરોમુલ્લઃ । શિરોગલૌઘતાલ્લનાં કળ્બ્યનમતીવ ચ ॥ ૭ ॥

નાકમાંથી સફેદ તથા ટાંઢો કફ વારંવાર સ્રવ્યો કરે, શરીર સફેદ જેવું થઈ જાય, આંખો સોજવાળી થાય, માથું તથા મોઢું ભારે થઈ જાય અને માથામાં, ગળામાં, હોઠમાં તથા તાળવામાં અત્યંત ખરજ આવતી હોય, તો જાણવું કે કફથી થયેલો પ્રતિશ્યાય છે. ૭

ત્રણે કોષોથી થયેલા પ્રતિશ્યાયનાં લક્ષણો મૂત્વા મૂત્વા પ્રતિશ્યાયો યોઽકસ્માદિનિવર્તે ॥ સંપક્વો વાપ્યપક્વો વા સ સર્વપ્રભવઃ સ્મૃતઃ । લિઙ્ગાનિ ચૈવ સર્વેષાં પીનસાનાં ચ સર્વજે ॥ ૮ ॥

જે પ્રતિશ્યાય ઉત્પન્ન થઈને પામ્યા પછી અથવા પામ્યા વિના જ અકસ્માત્ બંધ પડી જાય અને જ્યાં ઉપર લખેલા ત્રણે પ્રતિશ્યાયોનાં લક્ષણો જણાય તે પ્રતિશ્યાય ત્રણે કોષોથી થયેલો સમજવો. (આ ધણું કરીને અસાધ્ય છે.) ૮

રુધિરથી થયેલા પ્રતિશ્યાયનાં લક્ષણો રક્તજે તુ પ્રતિશ્યાયે રક્તાસ્રાવઃ પ્રવર્તે । તામ્રાક્ષશ્ચ ભવેજ્જનુરોઘાતપ્રપીઢિતઃ ॥

દુર્મન્થોઽસ્ત્રવાસવદનસ્તથા ગન્ધાન્ન વેત્તિ ચ ॥ મૂર્છન્તિ ચાત્ર ક્રમયઃ શ્વેતાઃ કૃષ્ણાસ્તથાનવઃ । કૃમિમૂર્દ્ધવિકારેણ સમાનં ચાસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૯ ॥

નાકમાંથી લોહીનો સ્રાવ થાય, આંખો લાલ થઈ જાય, આંસી તથા જ્વર પ્રાપ્ત થાય, મોઢા-માંથી દુર્ગંધવાળો શ્વાસ નીકળે અને સારીનરસી ગંધાની પણ ખબર ન પડે, તો જાણવું કે લોહીથી થયેલો પ્રતિશ્યાય છે.

આ પ્રતિશ્યાયમાં સફેદ તથા કાળા ઝીણા ઝીણા ક્રીડાઓ પણ પડે છે અને જે ક્રીડા પડ્યા હોય તો એનું લક્ષણ કૃમિઓથી થયેલા શિરો-રોગના લક્ષણ જેવું થાય છે, કે જે લક્ષણ આ પછીના અધ્યાયના નવમા વિષયમાં કહેવાશે. (કેટલાક કહે છે કે, સધળા પ્રતિશ્યાયોમાં ક્રીડા પડવાનો સંભવ છે; માટે આ વાત એકલા રુધિરજન્ય પ્રતિશ્યાય માટે જ નથી, પણ સધળા પ્રતિશ્યાયો માટે છે.) ૯

પ્રતિશ્યાયની કષ્ટસાધ્યતા

પ્રક્રિયતિ પુનર્નાસા પુનશ્ચ પરિશુષ્યતિ ।

મુદુરુનહતે ચાપિ મુદુર્વિવ્રિયતે તથા ॥

નિશ્વાસોઽસ્ત્રવાસદૌર્ગન્ધ્યં તથા ગન્ધાન્ન વેત્તિ ચ ॥ એવં દુષ્ટં પ્રતિશ્યાયં જાનીયાત્ કૃષ્ણસાધનમ્ ॥ ૧૦

જે નાક વારંવાર ક્લેદવાળું થઈ જતું હોય, વારંવાર સુકાઈ જતું હોય, વારંવાર રોકાઈને સંજોડ થઈ જતું હોય, વારંવાર ખુદ્દું થઈ જતું હોય, નિશ્વાસ તથા ઉઘ્રવાસ દુર્ગંધી થઈ ગયા હોય અને સારીનરસી ગંધાની ખબર ન પડતી હોય, તો તે કષ્ટ પ્રતિશ્યાયને કષ્ટસાધ્ય સમજવો. (એક કોષથી થયેલો પ્રતિશ્યાય પણ જે આવાં લક્ષણોવાળો હોય તો તેને કષ્ટસાધ્ય સમજવો.) ૧૦

વૃદ્ધિ પામેલા પ્રતિશ્યાયો બીજા રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે સર્વે એવ પ્રતિશ્યાયા નરસ્યાપ્રતિકારિણઃ । કાલેન રોગજનના જાયન્તે દુષ્ટપીનસાઃ ।

વાધિર્યમાન્ધ્યમગ્રાણં ઘોરાંચ નયનામયાન્ ॥
 કાસાગ્નિસાદશોષાંચ વૃદ્ધાઃ કુર્વન્તિ પીનસાઃ ॥૧૧
 જે માણસ પ્રતિશ્યાયોની ચિકિત્સાથી
 રહિત રહે, તે માણસના સઘળા પ્રતિશ્યાયો કળે
 કરી વૃદ્ધિ પામી દુષ્ટ પીનસોરૂપ થાય છે અને
 તેઓ બહેરાપણાને, અંધપણાને, અંધનું અહણ
 કરવાની અશક્તિ, બીજા પણ કેટલાક ભયંકર
 નેત્રરોગો, ખાંસી, અગ્નિની મંદતા અને સોજાને
 ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૧

સઘળા પ્રતિશ્યાયોની સામાન્ય ચિકિત્સા

નવં પ્રતિશ્યાયમપાસ્ય સર્વ-

મુષાન્તરેસ્તર્પિષ એવ પાનૈઃ ।

સ્વેદૈર્વિચિત્રૈર્વમનૈથ યુક્તઃ

કાલોપપન્નૈરવપીડનૈથ ॥૧૨॥

સઘળા પ્રકારના પ્રતિશ્યાયો નવા ન હોય,
 અર્થાત્ પાકેલા હોય, તે તેઓની ધી પાવાથી,
 વિચિત્ર પ્રકારના સ્વેદોથી, યોગ્ય વખતોથી અને
 તે તે સમયમાં યોગ્યતા ધરાવનારાં અવપીડ
 નરોથી ચિકિત્સા કરવી. (કાયા પ્રતિશ્યાયનું
 લક્ષણ બીજા અંથમાં કહ્યું છે કે, 'માયામાં ભારે-
 પણું હોય, અશ્ચિ હોય, નાકમાંથી પાતળો સ્ત્રાવ
 થતો હોય, સ્વર ખરાબ થઈ ગયો હોય અને
 વારંવાર થૂંકવું પડતું હોય તથા શરીર કૃશ થઈ
 ગયું હોય, તો બાણુ કે પ્રતિશ્યાય કાઝો છે.') ૧૨

કાયા પ્રતિશ્યાયોને પકવવાની ચિકિત્સા

અપચ્યમાનસ્ય હિ પાચનાર્થ

સ્વેદો હિતોઽત્તૈરહિમં ચ મોજ્યમ્ ।

નિપેન્ન્યમાર્ણં પયસાર્દ્રકં વા

સંપાચયેદિધ્વવિકારયોગૈઃ ॥૧૩॥

જે પ્રતિશ્યાય પાકતો ન હોય તેને પકવવા

માટે ખાટા પદાર્થોથી સ્વેદન દેવું, ઉષ્ણ ભોજન
 કરાવવું, દૂધ સાથે પકવેલા આદુનું સેવન કરાવવું
 અને શેરડીના ગોળ વગેરે વિકારો સાથે પકવેલા

આદુની પણ યોજના કરવી. આ ઉપચારોથી
 પ્રતિશ્યાય પાકી જાય છે. (પાકેલા પ્રતિશ્યાયનું
 લક્ષણ બીજા અંથમાં કહ્યું છે કે, 'માયાનું ભારેપણું
 ઇત્યાદિક ચિહ્નો કે જ્યાં કાયાપણાનાં છે,
 તેઓથી યુક્ત કંઈ પાછળથી ઘાટા થઈ જાય, નાકનાં
 છિદ્રોમાં ચોંટી રહે, અવાજ સાફ થઈ જાય અને
 કંઈનો વળું સ્વાભાવિક થઈ જાય, ત્યારે બાણુ કે
 પ્રતિશ્યાય પાકી ગયો છે.) ૧૩

પાકેલા પ્રતિશ્યાયને દૂર કરવાના ઉપચારો

પક્કં ઘનં चाप्यवलम्बमानं

શિરોવિરેકૈરપર્કયેત્તમ્ ।

વિરેચનાસ્થાપનધૂમપાનૈ-

સ્વેક્ષ્ય દોષાન્ ક્વલગ્રહશ્ચ ॥૧૪॥

પાકેલા ઘાટા પ્રતિશ્યાય નાકનાં છિદ્રોમાં
 લાગુ રહ્યો હોય, તે તેનું દોષોને જોઈને શિરો-
 વિરેચનોથી, વિરેચનોથી, નિઃશ્વસિતઓથી,
 ધૂમપાનોથી અને કવલધારણોથી નિહંરણુ (અપ-
 કર્ષણ) કરવું. ૧૪

પાકા પ્રતિશ્યાયવાળા માટે કેવા ઉપચારો ?

નિવાતશ્વપાસનચેષ્ટનાનિ

મૂર્ધ્નો ગુરુણં ચ તથૈવ વાસઃ ।

તીક્ષ્ણા વિરેકાઃ શિરસઃ સધૂમા

રૂક્ષં પલાન્નં વિજયા ચ સેવ્યા ॥૧૫॥

પાકા પ્રતિશ્યાયવાળાએ પવન વગરના ધર-
 માં સૂવું-બેસવું તથા હરવું-ફરવું, માથા પર ગરમ
 તથા ભારે વસ્ત્ર રાખ્યા કરવું, તીક્ષ્ણ શિરોવિરે-
 ચનો લેવાં, તીક્ષ્ણ ધૂમપાનો કરવાં, માંસોથી યુક્ત
 કરેલું રૂક્ષ વસ્ત્ર જમવું અને વિજયાનું (હરડે
 અથવા ભાંગનું) સેવન કરવું. ૧૫

પ્રતિશ્યાયવાળાએ પાળવાની પરિચ

શીતામ્બુયોપિચ્છિશિરાવગાહ-

ચિન્તાતિરૂક્ષાશનવેગરોધાન્ ।

શોકં ચ મદ્યાનિ નવાનિ ચૈવ

વિવર્જયેત્પીનસરોગચુટઃ ॥ ૧૬ ॥

પ્રતિશ્યાયવાળાએ શીત જળ, મૈથુન, શીત જળથી સ્નાન, ચિંતા, અત્યંત રૂક્ષ ભોજન, વેગોની અટકાયત, શોક અને નવાં મધોનો ત્યાગ કરવો.

ઉપદ્રવોવાળા પાકા પ્રતિશ્યાયની ચિકિત્સાએ
છદ્મજ્જસાદજ્વરગૌરવાર્ત્ત-

મરોચકારત્યતિસારયુક્તમ્ ।

વિલજ્જનૈઃ પાચનદીપનીયૈ-

રુપાચરેત્પીનસિનં યથાવત્ ॥ ૧૭ ॥

પ્રતિશ્યાયવાળો જે માણસ જલદીથી, અર્જોની ગ્લાનિથી, જ્વરથી, ભારેપણાથી, અરોચકથી, અરતિ તથા અતિસારથી યુક્ત હોય, તેને યોગ્ય રીતે લંધનો કરાવવાં અને પાચન તથા દીપન દ્રવ્યોનો ઉપયોગ કરાવવો. ૧૭

કાચા પ્રતિશ્યાયની આવશ્થિક તથા ઉત્તર ચિકિત્સાનો સમય

વહુદ્રવૈર્વાતકફોપસ્ટં

પ્રચ્છર્દયેત્પીનસિનં વયઃસ્થમ્ ।

ઉપદ્રવાંશ્વાપિ યથોપદેશં

સ્વૈર્મેષજમૈર્જનસંવિધાનૈઃ ॥ ૧૮ ॥

જયેદ્વિદિત્વા મૃદુતાં ગતેષુ

પ્રાગ્લક્ષણેપૂત્તમથાદિશેષ ॥ ૧૮ ॥

મિશ્ર કફથી ઘેરાયેલા કાચા પ્રતિશ્યાયવાળા માણસને ઘણું પ્રવાહી પાઈને વમન કરાવવું અને શાસ્ત્રોક્ત રીતે દોષહર ઔષધોનાં વિધાનો તથા ભોજનોથી તેના ઉપદ્રવોને જીતવા. ઉપદ્રવો જિતાયેલા જણાય અને કાચા પ્રતિશ્યાયનાં લક્ષણો નરમ પડી જાય, ત્યારે નીચે લખેલી ચિકિત્સાઓ કરવી. વમન યુવાનને જ કરાવવું. ૧૮

વાયુથી થયેલા પ્રતિશ્યાયની ચિકિત્સા વાતિકે તુ પ્રતિશ્યાયે પિવેત્સર્પિયથાક્રમમ્ ।

પશ્ચમિર્લવળૈઃ સિદ્ધં પ્રથમેન ગણેન ચ ।

નસ્યાદિષુ વિધિં કૃત્ત્વમવેક્ષેતાદિતેરિતમ્ ॥ ૧૯ ॥

જે પ્રતિશ્યાય વાયુથી થયેલો હોય, તે સૈંધવ આદિ પાંચ લવણોથી અને વિદારીગંધાદિ ગંધુથી પકવેલું ઘી સ્નેહપાનની પદ્ધતિ પ્રમાણે પાવું અને ચિકિત્સાસ્થાનના પમા અધ્યાયના ૧૯મા વિષયમાં અર્દિત ઉપર જે નસ્ય આદિ સઘણું વિધાન કહ્યું છે, તેની ઉપર પણ ધ્યાન આપીને તેમાંથી યોગ્ય યોજનાઓ કરવી. ૧૯

પિત્ત તથા રુધિરથી થયેલા પ્રતિશ્યાયની ચિકિત્સા

પિત્તરક્તોત્થયોઃ પેયં સર્પિર્મધુરકૈઃ શ્વતમ્ ।

પરિપેક્વાન્ પ્રદેહાંશ્ચ કુર્યાદપિ ચ શીતલાન્ ॥

શ્રીસર્જરસપત્તજ્ઞપ્રિયક્ષ્મમધુશર્કરાઃ ।

દ્રાક્ષામધૂલિકાગોજીશ્રીપર્ણીમધુકૈસ્તથા ॥

ગુડ્યન્તે કવલાશ્વાત્ર વિરેકો મધુરૈરપિ ।

ઘવત્ત્વકૃત્રિફલાશ્યામાતિલ્વકૈર્મધુકેન ચ ॥

શ્રીપર્ણીરજનીમિથ્રૈઃ ક્ષીરે દશગુણે પચેત્ ।

તૈલં કાલોપપન્નં તન્નસ્યં સ્યાદનયોર્હિતમ્ ॥ ૨૦ ॥

જે પ્રતિશ્યાય પિત્ત કે રુધિરથી થયેલો હોય, તે કઠિહાડ્યાદિ મધુર ગણનાં દ્રવ્યોથી પકવેલું ઘી પાવું, શીતળ સિંચનો કરવાં અને લેપો પણ શીતળ કરવા. ચંદ્રસ, રાણ, રતાંજલિ, ઘઉંલાં, મધ, સાકર, દ્રાક્ષ, ગરણી, ગળજીલી, સીવણ અને જઠીમધના કવલોની યોજનાઓ કરવી. મધુર દ્રવ્યોથી નિરચન દેવું. ધાવડાની છાલ, ત્રિકુળા, નસોતર, લોધર, જઠીમધ, સીવણ અને હળદરનો કલક નાખી દસગણા દૂધમાં તેલ પકવી તે તેલનું યોગ્ય સમયે (પ્રતિશ્યાય આમ વગરનો થાય તે સમયે) નસ્ય દેવું, એ પિત્તથી થયેલા પ્રતિશ્યાય ઉપર હિતકારી છે.

કફથી થયેલા પ્રતિશ્યાયની ચિકિત્સા

કફજે સર્પિપા સ્ત્રિગ્ધં તિલમાપવિપક્વા ।

યવાન્વા વામયેદ્વાન્તઃ કફાન્તં કમમાચરેત્ ॥

ઉમે વલે વૃહત્યૌ ચ વિદજ્ઞં સત્રિકપ્તકમ્ ।

શ્વેતામૂલં સહાં મદ્રાં વર્ષાભૂં ચાત્ર સંહરેત્ ॥

તૈલમેભિર્વિપક્કં તુ નસ્યમસ્યોપકલ્પયેત્ ।
સરલાકિણ્ણીદારુનિકુન્મેદ્જુદિમિઃ કૃતાઃ ।
વર્તયન્નોપયોજ્યાઃ સ્પુર્ધમપાને યથાવિધિ ॥ ૨૧ ॥

જે પ્રતિશયાય કફથી થયેલ હોય, તો રાગી-
ને ધીથી સિન્ધ્ય કરી તલ તથા અડદની રાજ
પાઈને વમન કરાવવું અને વમન કરાવ્યા પછી
કફને હણનારો આહાર આપવો. બલદાણુ,
ખપાટ, ઊલી ભોરીંગણી, ઘેરી ભોરીંગણી, વાવ-
ડિંગ, ગોખરુ, ગરણીનાં મૂળ, જંગલી મગના
છોક, સીવણુ અને સાટાડીના કલ્ક તથા ક્વાથથી
પકવેલા તેલનું નસ્ય દેવું. નસોતર, વાપુંગા,
દેવદાર, નેપાળો અને ઇંગોળિયાની વાટા બના-
વીને તેઓની ધૂમપાનમાં વિધિપૂર્વક યોજના
કરવી. ૨૧

સાન્નિપાતિક પ્રતિશયાયની ચિકિત્સા
સર્પાપિ કઢુતિક્તાનિ તીક્ષ્ણા ધૂમાઃ કટૂનિ ચ ।
મેપજાન્યુપયુક્તાનિ હન્યુઃ સર્વપ્રકોપજમ્ ॥
રસાજ્ઞને સાતિવિપે મુસ્તાયાં મદ્રદારુણિ ।
તૈલં વિપકં નસ્યાર્થે વિદધ્યાચ્ચાત્ર બુદ્ધિમાન્ ॥
મુસ્તા તેજોવતી ઘાઠા કડફલં કઢુકા વચા ।
સર્પપાઃ પિપ્પલીમૂલં પિપ્પલ્યઃ સૈન્ધવાગ્નિકૌ ॥
તુલ્યં કરજ્જવીજં ચ લવણં મદ્રદારુ ચ ।
ઐતૈઃ કૃતં કપાયં તુ કવલે સંપ્રયોજયેત્ ।
દિતં મૂર્દધિરેકેણ તૈલમેભિર્વિપાચિતમ્ ॥ ૨૨ ॥

જે પ્રતિશયાય ત્રણે દોષોથી (સાન્નિપાતિક)
ઉત્પન્ન થયેલો હોય, તો તીખાં તથા કડવાં દ્રવ્યોથી
પકવેલાં ધી પાવાં, તીક્ષ્ણ ધૂમપાનો કરાવવાં અને
તીખાં ઔષધો ખવડાવવાં. (એક એક દોષથી
થયેલા પ્રતિશયાયની જે ચિકિત્સાઓ કહેલી છે
તે સઘળી પણ એકસાથે કરવી.) બુદ્ધિમાન
વેધે રસવંતી, અતિવિષ્ણ, મોથ અને દેવદારના
કલ્ક તથા ક્વાથથી તેલ પકવીને તેની યોજના
નસ્યમાં કરવી. મોથ, તેજબળ, કાળીપાક, કાય-

ફળ, કડું, વજ, સરસવ, પીપરીમૂળ, પીપર,
સૈન્ધવ, અજમોદ, મોરથૂથુ, કરંજનાં બીજ,
દરિયાઈ લૂણુ અને દેવદારનો ક્વાથ બનાવી તેની
યોજના કવલમાં કરવી અને એ જ દ્રવ્યોના ક્વાથ
તથા કલ્કથી તેલ પકવી તેનું નસ્ય આપીને
શિરોવિરેચન કરવું. (કટલાક કહે છે કે, ઉપર
કહેલા મોથ વગેરેના ક્વાથનો કવલ સઘળા પ્રતિ-
શયાઓ ઉપર હિતકારી છે.) ૨૨

સઘળા પ્રતિશયાયોની પરિશિષ્ટ-ચિકિત્સા
ક્ષીરમદ્ધજલે ક્ષાત્ત્યં જાઙ્ગલૈર્મુગપશ્ચિમિઃ ॥
પુષ્પૈર્વિમિશ્રં જલજૈર્વાતઘ્નૌપધૈરપિ ।
દિમે ક્ષીરાવશિષ્ટેઽસ્મિન્ ઘૃતમૃત્પાદ્ય યત્નતઃ ॥
સર્વગન્ધસિતાજન્તા મધૂકં ચન્દનં તથા ।
આવાપ્ય વિપ્વેદ્ભૂયો દશક્ષીરં તુ તદ્ઘૃતમ્ ॥
નસ્યપ્રયુક્તમુદિક્તાન્ પ્રતિશયાયાન્ વ્યપોહતિ ।
યથાસ્વં દોષગ્નમનૈસ્તૈલં કુર્યાચ્ચ યત્નતઃ ॥૨૩ ॥

જંગલી પશુપક્ષીઓનાં માંસો, જળમાં
થતાં ઉશ્લિજ્જોનાં પુષ્પો અને વાયુને હણનારાં
ઔષધોના કલ્કથી મિશ્ર કરેલું આઠગણુ દૂધ
અરધોઅરધ પાણીમાં પકવવું. પાણી બળી જઈ-
ને દૂધ જ બાકી રહે, ત્યારે તેને ઉતારી લઈ
કંડું પાડી, યત્નપૂર્વક મથીને તેમાંથી ધી કાઢી
લેવું. પછી એલાદિગણુ, સાકર, ઉપલસરી, જઠી-
મંથ તથા રતાંજલિનો કલ્ક નાખી દસગણુ દૂધમાં
તે ધીને ફરીવાર પકવવું. આ ધીનો નસ્યમાં પ્રયોગ
કરવાથી સઘળા પ્રકારના પ્રબળ પ્રતિશયાઓ પણ
શાંત થાય છે. પ્રતિશયાઓમાં આ નસ્ય દેવા ઉપરાંત
જે જે દોષ હોય, તે તે દોષનું શમન કરનારાં
ઔષધોથી પકવેલા તેલની પણ પ્રયત્નપૂર્વક
યોજના કરવી. ૨૩

પ્રતિશયાયના કૃમિઓની ચિકિત્સા
સમૂત્રપિત્તાસ્તુદિષ્ટાઃ ક્રિયાઃ કૃમિષુ યોજયેત્ ।
યાપનાર્થં કૃમિમ્નાનિ મેપજાનિ ચ બુદ્ધિમાન્ ॥૨૪

બુદ્ધિમાન વેધે કૃમિઓને શાંત કરવા માટે કૃમિઓને હણનારી ક્રિયાને અથવા ઉપર કહેલી ક્રિયાઓને ગાયના મૂત્ર તથા પિત્તથી મિશ્ર કરીને તેઓની યોજનાઓ કરવી. કૃમિઓનું ચાપન કરવા માટે કૃમિઓને હણનારા સુરસાદિગણનાં દ્રવ્યોની પણ યોજનાઓ કરવી. (આ ૨૪મા વિષયનું રહસ્ય જ્ઞેતાં જણાય છે કે, કેવળ લોહીથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રતિશયાયમાં જ ડીડાઓ પડે છે એમ નથી; પરંતુ સઘળા પ્રકારના પ્રતિશયાયોમાં પડવાનો સંભવ છે અને તેથી આ અધ્યાયના ૯મા વિષયમાં જણાવેલો કેટલાકનો મત વાસ્તવિક છે.) ૨૪

અધ્યાય ૨૫ મો

ઉપક્રમ

અથાતઃ શિરોરોગવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં વ્યાख्या-
સ્વામઃ । યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'શિરોરોગવિજ્ઞા-
નીય' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધનવન્તરિએ સુશ્રુત-
ની પાસે કહેલું છે. ૧

શિરોરોગોના સંખ્યા

શિરો રુજતિ મર્ત્યાનાં વાતપિત્તકફૈસ્ત્રિભિઃ ।

સન્નિપાતેન રક્તેન ક્ષયેણ ક્રિમિમિસ્તથા ॥

સૂર્યાવર્તનિન્તવાતાદ્વાયમેદકશક્તૈઃ ।

एकादशप्रकारस्य लक्षणं संप्रवक्ष्यते ॥ २ ॥

વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય, સન્નિપાતજન્ય,
રુધિરજન્ય, રસાદિક્ષયજન્ય (રસ વગેરેના ક્ષયથી
યથેલો), કૃમિજન્ય, સૂર્યાવર્ત, અનંતવાત,
અદ્ભવભેદક અને શબ્દક એ આગિયાર શિરોરોગો
છે. તેઓનાં લક્ષણો નીચે કહેવાશે. ૨

વાતજન્ય શિરોરોગોનાં લક્ષણો

यस्थानिमित्तं शिरसो रुजश्च

भवन्ति तीव्रा निशि चातिमात्रम् ।

૧ માથાના રોગોના નિદાનો તથા લક્ષણો વિષેનો.

बन्धोपतापैश्च भवेद्विशेषः

शिरोऽभितापः स समीरणेन ॥ ૩ ॥

નાહિ જવા કારણે માથામાં તીવ્ર વેદના થતી
હોય, રાતે શીતને લીધે વાયુની અધિકતાથી એ
વેદના વધી જતી હોય અને માથે પાટો બાંધવાથી
તથા શેક કરવાથી એ વેદના શાંત થતી હોય, તો
બાળુનું કે એ શિરોરોગ વાતજન્ય છે. ૩

પિત્તજન્ય શિરોરોગોનાં લક્ષણો

यस्योष्णमङ्गारचितं तथैव

भवेच्छिरो धूमवती च नासा ।

शीतेन रात्रौ च भवेद्विशेषः

शिरोऽभितापः स तु पित्तकोपात् ॥ ૪ ॥

બાળુ અંગારાઓથી બ્યાપ્ત થયું હોય, તેમ
માથું અત્યંત ઉષ્ણ થઈ બંધ, નાક બાળુ ધુમાડા-
વાળું હોય એવું તમ રક્ષા કરે અને રાતે શીતને
લીધે વેદના શાંત થતી હોય તો બાળુનું કે એ
શિરોરોગ પિત્તજન્ય છે. ૪

કફજન્ય શિરોરોગોનાં લક્ષણો

शिरोगलं यस्य कफोपदिग्धं

गुरु प्रतिष्ठन्मथो हिमं च ।

शून्याक्षि कूटं वदनं च यस्य

शिरोऽभितापः स कफप्रकोपात् ॥ ૫ ॥

માથું તથા ગળું કફથી ખરડાયેલું, ભારે,
સ્તબ્ધ તથા ઠંડું રહે અને આંખોના ડોડલા
તથા મોઢું સોબવાળું રહે તો બાળુનું કે એ
શિરોરોગ કફજન્ય છે. ૫

સન્નિપાતજન્ય શિરોરોગોનાં લક્ષણો

शिरोऽभितापे त्रितयप्रवृत्ते

सर्वाणि लिङ्गानि समुद्भवन्ति ॥ ૬ ॥

જમાં ઉપર કહેલાં ત્રણ પ્રકારનાં લક્ષણો
દેખાતાં હોય તો બાળુનું કે એ શિરોરોગ
સન્નિપાતજન્ય છે. ૬

રુધિરજન્ય શિરોરોગનાં લક્ષણાં

સ્પર્શાત્મકઃ પિત્તસમાનલિદ્ધઃ

સ્પર્શસહત્વં શિરસો ભવેચ્ચ ॥૭॥

જમાં પિત્તજન્ય શિરોરોગનાં જ્યાં ચિહ્નો દેખાતાં હોય અને માથું કઠિનો પણ સ્પર્શ સહન ન કરી શકે એવું થઈ ગયું હોય, તો બાણુ કે એ શિરોરોગ રુધિરજન્ય છે. (માથું કઠિનો પણ સ્પર્શ સહન ન કરી શકે એવું થઈ જાય, એટલો જ પિત્તજન્ય શિરોરોગથી રુધિરજન્ય શિરોરોગમાં ભેદ છે.) ૭

રસાદિક્ષયજન્ય શિરોરોગનાં લક્ષણાં

વસાવલગસક્ષતસમ્ભવાનાં

શિરોગતાનામિદં સંક્ષેપેણ ।

ક્ષયપ્રવૃત્તઃ શિરસોઽભિતાપઃ

કષ્ટો ભવેદુગ્રજોઽતિમાત્રમ્ ।

સંસ્વેદનચ્છર્દનધૂમનસ્યૈ-

રતુગ્નિમોહૈશ્ચ વિવૃદ્ધિમેતિ ॥૮॥

માથામાં અત્યંત ઉષ્ણવેદના થતી હોય અને તે વેદના સ્વેદનોથી, વમન કે ધૂમપાન કરાવવાથી, નસ્ય દેવાથી તથા લોહીનું સ્નાયુ કરવાથી વૃદ્ધિ પામતી હોય, તો બાણુ કે માથામાં રહેલાં ચરબી, કફ, લોહી, મેદ, મજ્જા, વીર્ય અને મગજનો અત્યંત ક્ષય થવાથી આ શિરોરોગ થયો છે. (તે કષ્ટસાધ્ય છે. આ રોગમાં શરીર ભગે છે, માથામાં ભોંકાયા કરે છે, આંખો ક્રૂંચાં કરે છે, મૂછાં આવે છે અને ગ્લાનિ પણ થાય છે.) ૮

કૃમિજન્ય શિરોરોગના લક્ષણાં

નિસ્તુલ્યતે યસ્ય શિરોઽતિમાત્રં

સંમશ્યમાણં સ્ફુટતીવ ચાન્તઃ ।

પ્રાણાચ ગચ્છેત્સલિલં સરક્તં

શિરોઽભિતાપઃ કૃમિભિઃ સ ધોરઃ ॥૯॥

માથામાં અત્યંત ભોંકાયા કરતું હોય, શીડા-ઓથી ખવાતું હોવાને લીધે બાણુ અંદર ફાટતું

હોય એવું બાણુ અને નાકમાંથી લોહી સહિત પાણી તથા શીડાઓ પણ નીકળે, તો બાણુ કે એ શિરોરોગ કૃમિજન્ય છે. આ રોગ ભયંકર છે. ૯

સૂર્યોદયર્તનું નિદાન તથા લક્ષણ

સૂર્યોદયં યા પ્રતિમન્દમન્દ-

મશ્ચિન્નુવં રુઝ્ સમુપૈતિ ગાદમ્ ।

વિવર્દ્યતે ચાંશુમતા સદૈવ

સૂર્યાપવૃત્તૌ વિનિવર્ત્યતે ચ ॥

શીતેન શાન્તિં લભતે કદાચિ-

દુષ્ણેન જન્તુઃ સુખમામુયાચ ।

તં માસ્કરાવર્તમુદાહરન્તિ

સર્વાત્મકં કષ્ટતમં વિકારમ્ ॥૧૦॥

સૂર્યોદયથી માંડીને આંખોમાં તથા ભરોમાં મંદ મંદ પીડા પ્રાપ્ત થતી આવે, જમ જમ આકાશમાં સૂર્ય જાયો ચડતો આવે, તેમ તેમ એ પીડા અધિક વૃદ્ધિ પામતી જાય, સૂર્ય પશ્ચિમ દિશામાં ધસેલો આવે, તેમ તેમ એ પીડા શાંત થતી જાય, કઠિ સમયે એ પીડા શીતથી શાંત થતી હોય અને કઠિ સમયે ઉષ્ણથી પણ સુખ થતું હોય, તો બાણુ કે સૂર્યોદય થયો છે. આ રોગ ત્રણે દોષોના પ્રકોપથી થાય છે અને અત્યંત કષ્ટસાધ્ય છે.

અનંતવાતનું નિદાન તથા લક્ષણ

દોષાસ્તુ દુષાસ્ત્રય એવ મન્યાં

સંપીલ્ય ઘાટાં સ્વરૂજાં સુતીત્રામ્ ।

કુર્વન્તિ સાશ્ચિન્નુવશ્ચ્છેદેશે

સ્થિતિં કરોત્યાશુ વિશેષતસ્તુ ॥

ગણ્ડસ્ય પાર્શ્વેષુ કરોતિ કમ્પં

હનુગ્રહં લોચનજાંશ્ચ રોગાન્ ।

અનન્તવાતં તમુદાહરન્તિ

દોષત્રયોત્થં શિરસો વિકારમ્ ॥૧૧॥

હૃદયથેલા ત્રણે દોષો ઝોડ તથા ગળાને અત્યંત પકડી દબાવીને પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે વ્યથા, દાહ તથા ભારેપણું વગેરે અતિ તીવ્ર

વેદનાઓ કરે છે; એ વેદના તુરત આંખોમાં, ભમરોમાં તથા લમણાંઓમાં સ્થિતિ કરે છે અને વિશેષ કરી ગાલોનાં પડખાંઓમાં સ્થિતિ કરે છે તથા એ સ્થિતિ કરીને કંપ હનુગ્રહ (હડપચીતું) ઝલાઈ જવું) તેથી નેત્રનાં દરદો કરે છે. આવા પ્રકારનો શિરોરોગ અનંતવાત કહેવાય છે. ૧૧

અર્ધાવભેદકતું નિદાન તથા લક્ષણ

યસ્યોત્તમાઙ્ગાર્દમતીવ જન્તોઃ

સમ્મેદતોદગ્રમશ્ચલુષ્ટમ્ ।

પક્ષાદશાહાદયવાડ્યકસ્મા-

ત્તસ્યાર્દ્ધમેદં ત્રિતયાશ્ચવસ્યેત્ ॥૧૨॥

પખવાડિયે, દસ દસ દિવસે અથવા અઠ્ઠસાત્ અરધું માથું ભેદન જવી વ્યથાથી, ભોંકાયા જવી વ્યથાથી, બ્રમણથી તથા શૂળથી યુક્ત થઈ જતું હોય, તો બાણુ'કે અર્ધાવભેદક નામનો શિરોરોગ છે. આ રોગ ત્રણે દોષોથી અથવા બે દોષોથી થાય છે. (બીજાં ત્રણોમાં કહ્યું છે કે, રક્ષ ભોજનો વગેરેથી પ્રકોપ પામેલો બળવાન વાયુ પોતે એકલો અથવા કંઈની સહાયતા લઈ માથાના અર્ધા ભાગને પકડીને ઓડ, ભમર, લમણાં, કાન, આંખ અને ગાલના અર્ધમાં શસ્ત્રધાતના જવી તીવ્ર વેદના કરે છે, એ અર્ધાવભેદક કહેવાય છે. આ રોગ વૃદ્ધિ પામે તો આંખ તથા કાનનો વિનાશ કરી નાખે છે.) ૧૨

શંખકતું નિદાન તથા લક્ષણ

શઙ્ખાશ્રિતો વાયુરુદીર્ણવેગઃ

કૃતાનુયાત્રઃ કફપિત્તરક્તૈઃ ।

રુઙઃ સુતીવ્રાઃ પ્રતનોતિ મૃદ્ધિં

વિશેષતઃશ્ચાપિ હિ શઙ્ખયોસ્તુ ॥

સુકટમેનં સ્વલ્પ શઙ્ખકાલ્યં

મહર્પયો વેદવિદઃ પુરાણાઃ ।

વ્યાધિં વદન્ત્યુદ્રતમૃત્યુકલ્પં

મિપક્સહસ્રેરપિ દુર્નિવારમ્ ॥૧૩॥

કફ, પિત્ત અને લોહીની સહાયતાવાળો થઈને લમણાંમાં રહેલો વાયુ, પ્રબળ વેગ ધરીને માથામાં અને લમણાંમાં વિશેષ કરી તીવ્ર વેદનાઓ કરે છે; એ રોગ શંખક કહેવાય છે. આયુર્વેદને બાણુનારા પ્રાચીન મહર્ષિઓ કહે છે કે, આ શંખક નામનો વ્યાધિ અત્યંત કષ્ટરૂપ હોઈ પાસે આવી પહોંચેલા મૃત્યુ જવો છે અને હજારો વૈદ્યોથી પણ અટકાવી શકાય નહિ એવો છે, (બીજાં ત્રણોમાં કહ્યું છે કે કુદૃઢ થઈને લમણાંના પ્રદેશોમાં વૃદ્ધિ પામેલાં પિત્ત, લોહી, વાયુ અને કંઈ તીવ્ર રતાશવાળા દારણુ સોજા કરે છે. એ સોજા ઝેરની પેઠે પોતાના વેગથી તુરત માથાને તથા ગળાને રાંછીને ત્રણ રાતની અંદર પ્રાણ હરી લે છે. આ શિરોરોગ શંખક કહેવાય છે. આ રોગવાળો માણસ ત્રણ દિવસ સુધી જ જીવે છે; માટે વૈદ્યે પ્રથમ ના પાડીને પછી તેની ચિકિત્સા કરવી.) ૧૩

અધ્યાય ૨૬ મો

ઉપક્રમ

અથાતઃ શિરોરોગપ્રતિપેદં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

અથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'શિરોરોગપ્રતિપેદ' નામના અધ્યાયતું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું' કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

વાતજન્ય શિરોરોગની ચિકિત્સા

વાતવ્યાધિવિધિઃ કાર્યઃ શિરોરોગેઽનિલાત્મકે ।

પયોઽનુપાનં સેવેત ઘૃતં તલમથાપિ વા ॥

મુદ્ગાન્કુલત્યાન્માપાંશ્ચ શ્વાદેચ નિશિ કેવલાન્ ।

કટૂષ્ણાંશ્ચ સસર્પિષ્કાનુષ્ણં ચાનુ પયઃ પિવેત્ ॥

પિવેદ્વા પયસા તૈલં તત્કલ્કં વાપિ માનવઃ ।

વાતઘ્નસિદ્ધૈઃ ક્ષીરૈશ્ચ સુશ્લેષ્ણૈઃ સેકમાદિશેત્ ॥

૧ શિરોરોગની ચિકિત્સા વિધિ.

તત્સિદ્ધૈઃ પાયસૈર્વાપિ સુલોષ્ણેષ્ણપયેચ્છિરઃ ।
 સ્વિન્નૈર્વા મત્સ્યપિશિતૈઃ કુશૈર્વા સસૈન્ધવૈઃ ॥
 ચન્દનોત્પલકુષ્ઠૈર્વા સુશ્કરૂષૈર્મગધાપૃતૈઃ ।
 સ્તિમ્બસ્ય તૈલં નસ્ય સ્યાત્કુલૈર્રસસાધિતમ્ ॥
 વરુણાદૌ ગણે ક્ષુણ્ણે ક્ષીરમદ્ધોદકં પવેત્ ।
 ક્ષીરશેષં ચ તન્મધ્યં શીતં સારમુપાહરેત્ ॥
 તતો મધુરકૈઃ સિદ્ધં નસ્યે તત્પૂજિતં હવિઃ ।
 તસ્મિન્નિપક્વે ક્ષીરે ચ પેયં સર્પિઃ સર્ગર્કરમ્ ॥
 ધૂમં चास्य यथाकालं स्नेहिकं योजयेद्भिषक् ।
 પાનામ્યજ્જનતસ્યેષુ વસ્તિકર્મ્મણિ સેચને ॥
 વિદધ્યાત્તૃણૈશ્ચૂતં ધીમાન્ વલાતૈલમથાપિ વા ।
 મોજયેચ્ચ રસઃ સ્તિગ્ધૈઃ પયોભિર્વા મુસસ્કૃતૈઃ ॥૨॥

વાતજન્ય શિશોરોગ થયો હોય, તો વાત-
 વ્યાધિને લગતી સઘળી બહારની તથા અંદરની
 ચિકિત્સા કરવી. (સ્નેહન, સ્વેદન, અભ્યંગ, પરિ-
 શેક, ઉપનાહ, શિશોઅસ્તિ તથા નસ્ય વગેરે બહાર-
 ની ક્રિયાઓ અને સ્નેહપાન, અનુવાસનઅસ્તિ તથા
 નિરૂહઅસ્તિ વગેરે અંદરની ક્રિયાઓ પણ કરવી.)
 જો વાયુ પિત્તના સંબંધવાળો હોય, તો પ્રથમ ધી
 પાઈને તે ઉપર જીનું દૂધ પાવું અને વાયુ કડ્ડના
 સંબંધવાળો હોય, તો પ્રથમ તેલ પાઈને તે ઉપર
 જીનું દૂધ પાવું. રાતે ઉષ્ણ તથા તીખાં દ્રવ્યોથી
 સંસ્કાર આપેલા એકલા મગ, એકલી કુળથી કે
 એકલા અડદે ધીથી મિશ્ર કરીને ખવડાવવા અને
 તે ઉપર જીનું દૂધ પાવું. એ માણસને દૂધ સાથે
 તેલ કે દૂધ સાથે મગ વગેરેનો કલ્ક પિવડાવવો.
 વાતહર ઔષધોથી પકવેલાં ગાયનાં દૂધોને જરા
 ગરમ રાખીને તેઓનું મસ્તક ઉપર સિંચન
 કરવું અથવા દૂધોને ઝાટવાથી પિંડરૂપ કરી જરા
 ગરમ રાખીને તેઓનું મસ્તક ઉપર લેપન કરવું

(ઉપનાહસ્વેદ દેવો). અથવા ખાદેલાં માછલાંનાં
 માંસોથી અથવા સેંધવવાળી તલ, ચોખા તથા
 અડદની ખીચડીથી ઉપનાહસ્વેદ દેવો; અથવા
 ચંદન, નીલકમળ, કઠ અને પીપરને ખારીક
 વાટી જરા ગરમ કરીને તેનાથી ઉપનાહસ્વેદ દેવો.
 રોગીને સ્નિગ્ધ કરીને કુડચલના માંસના રસાથી
 પકવેલા તેલનું નસ્ય દેવું. વરુણાદિગણને પથરા
 વગેરેથી કચરી દૂધમાં નાખી તે દૂધને અરધો
 અરધ પાણીમાં પકવી, પાણી બળી જઈ દૂધ જ
 બાકી રહે, ત્યારે ઉતારી લઈ, ઠંડું પાકી, મીઠી,
 ધી કાઢી લઈ તે ધીને કઠોલ્યાદિ મધુર દ્રવ્યો-
 ના ક્વાથ તથા કલ્કથી પકવી તે ધીનું નસ્ય દેવું,
 એ ઉત્તમ છે. ઉપર પ્રમાણે વરુણાદિ ગણમાં પક-
 વેલા દૂધમાં ધી તથા સાકર નાખીને તે દૂધ પાવું.
 વૈદે રોગની સ્થિતિને અનુસરી સ્નેહિક ધૂમ
 પાનની પણ યોજના કરવી. બુદ્ધિમાન વૈદે
 પાવામાં, અભ્યંગમાં, નસ્યમાં, અસ્તિકર્મમાં અને
 સિંચનમાં ત્રેવૃત ધી કે જે ચિકિત્સાસ્થાનના પમા
 અધ્યાયના ૧૫મા વિષયમાં કહેલું છે, તે અથવા
 બલાતેલ કે જે ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૫મા અધ્યાયના
 ૧૨મા વિષયમાં કહેલું છે, તે યોજવું. સ્નિગ્ધ
 કરેલાં માંસોના રસાઓ સાથે અથવા વાયુને હર-
 નારાં દ્રવ્યોથી પકવેલાં દૂધો સાથે મોજન દેવું. ૨

પિત્ત કે રુધિરથી થયેલા શિશોરોગની
 એકસરખી ચિકિત્સા

પિત્તરક્તસમુત્થાનૌ શિરોરોગૌ નિવારયેત્ ।
 શિરોલેપૈઃ સસર્પિકૈઃ પરીવૈકૈશ્ચ શીતલૈઃ ॥
 શીરેશ્વરસધાન્યામ્લમસ્તુદૌદ્રસિતાજલૈઃ ।
 નલવચ્ચુલકલ્હારચન્દનોત્પલપદ્મકૈઃ ॥
 શઙ્ગૈશ્ચૈવલપટ્ટ્યાદ્મુસ્તામ્મોરુહસંયુતૈઃ ।
 શિરાપ્રલેપઃ સઘૃતૈર્વૈસર્પૈશ્ચ તથાવિઘૈઃ ॥
 મધુરૈશ્ચ મુશાલેપૈર્નસ્યકર્મભિરેવ ચ ।
 આસ્થાપનૈર્વિરેકૈશ્ચ પથ્યૈશ્ચ સ્નેહવસ્તિભિઃ ॥

૧ જો કે મગ વાયુ કુળના છે અને અડદ કડ્ડ
 કરનાર છે, તો પણ યોગશક્તિ અચિંત્ય હોવાને લીધે
 તેઓનો ઉપયોગ કરાવવાનું કહ્યું છે

ધીરસર્પિર્હિતં નસ્યં વસા વા જાઙ્ગલા શુભા ।
 ઉત્પલાદિવિપક્વેન ધીરેણાસ્થાપનં હિતમ્ ।
 ભોજનં જાઙ્ગલરસૈઃ સર્પિષા ચાનુવાસનમ્ ।
 પિત્તરક્તઘ્નમુદિદ્યં યચાન્યદપિ તદ્વિતમ્ ॥ ૩ ॥

એ પિત્તજન્ય રુધિરજન્ય શિરોરોગ થયો હોય, તો માથા પર ધીમાં મિશ્ર કરેલા લેપો કરવા અને શીતળ સિંચનો પણ કરવાં. દૂધ, શેરડીનો રસ, ધાન્યારસ, દહીંની નીચેતું પાણી, મધ અને સાકરના જળતું સિંચન કરવું. નાલી, જળમાં થતું નેનર, રક્તકમળ, રતાંજલિ, નીલકમળ, પદ્મકાષ્ઠ, શંખતું ચૂર્ણ, શેવાળ, જઠીમધ, મોથ અને ચેત-કમળને વાટી ધીથી મિશ્ર કરીને તેનો લેપ કરવો. ચિકિત્સાસ્થાનના અં ૧૭ના ચોથા વિષયમાં પિત્તવિસર્પ ઉપર કહેલા લેપો કરવા અને કાઠા-હ્યાદિ મધુર વર્ગના પણ સુખદાયી લેપો કરવા. મધુર દ્રવ્યોના ક્વાથ તથા કલ્કથી પકવેલા સ્નેહોનાં નસ્યો પણ દેવાં. પથ્યાત્મક નિરૂહ-અસ્તિઓ, વિરેચનો તથા સ્નેહઅસ્તિઓ દેવાં. દૂધને મથીને કાઢેલા ધીથી અથવા જંગલી પ્રાણીઓની ચરખીથી નસ્ય દેવું, એ ઉત્તમ છે. (ધીનું કે ચરખીનું નસ્ય દેવું, તે પણ મધુર દ્રવ્યોના ક્વાથ તથા કલ્ક પકવીને દેવું.) ઉત્પલાદિગણથી પકવેલા દૂધનો આસ્થાપન(નિરૂહ)અસ્તિ દેવો હિતકારી થાય છે. જંગલી પ્રાણીઓનાં માંસોના રસાઓનું ભોજન દેવું. ધીથી અનુવાસનખસ્તિ દેવી અને મધુર દ્રવ્યોથી પકવેલા દૂધને મથી તેમાંથી ધી કાઢી લઈ સાકરથી મિશ્ર કરીને તે ધીથી સ્નેહન કરવું, હિતકારી છે. પિત્ત તથા રુધિર ઉપર બીજી પણ જે કોઈ ચિકિત્સાઓ આ ગ્રંથમાં કહેવાઈ છે, તેઓમાંથી પણ યોગ્ય ચિકિત્સાઓ ચોજવી. ૩

કંઠજન્ય શિરોરોગના ચિકિત્સા

કફોત્થિતં શિરોરોગં જયેત્કફનિવારણૈઃ ।
 શિરોવિરેકૈર્વમનૈસ્તીક્ષ્ણૈર્ગણ્ડપ્રધારણૈઃ ॥

અચ્છં ચ પાપયેત્સર્પિઃ સ્વેદયેચાપ્યમીક્ષણશઃ ।
 શિરો મધૂકસારેણ સ્નિગ્ધં ચાપિ વિરેચયેત્ ॥
 રુદ્રુદસ્ય ત્વચા વાપિ મેષમૃજ્જ્યા ચ વા મિષક્ ।
 આમ્યામેવ કૃતા વર્તીર્ધૂમપાને પ્રયોજયેત્ ॥
 ઘ્રેયં કટ્ફલચૂર્ણં ચ કવલાશ્ચ કફાપહાઃ ।
 સરલાકુમ્ભશાન્નેટાદેવકાષ્ઠૈઃ સરોદિપૈઃ ॥
 ક્ષારપિટૈઃ સલ્વણૈઃ સુલોષ્ણૈર્લપયેચ્છિરઃ ।
 યવપટ્ટિકયોશ્ચાન્નં વ્યોપક્ષારસમાયુતમ્ ॥
 પટોલમુદ્રકૌલરથૈર્માત્રાવદ્ભોજયેદ્રસૈઃ ॥ ૪ ॥

એ કંઠજન્ય શિરોરોગ થયો હોય, તો કંઠનું નિવારણ કરનારા શિરોઅસ્તિઓથી, વમનોથી તથા તીક્ષ્ણ ઠાગળાઓના પ્રયોગોથી તેનું નિવારણ કરવું. વમનથી જતાયેલા કંઠને લીધે પ્રકોપ પામેલા વાયુને છૂતવા માટે એકલું (બીજાં દ્રવ્યોથી મિશ્ર નહિ કરેલું) ધી પાવું, વારંવાર સ્વેદનો કરવાં અને માથાને સ્નિગ્ધ કરીને મહુડાના સારતું, ઇંજોળિયાની છાલતું કે મેંઢાશિંગીની છાલતું શિરોવિરેચન દેવું. બાકી રહેલા કંઠને દૂર કરવા ઇંજોળિયાની છાલતી તથા મેંઢાશિંગીની છાલતી વાટા બનાવીને તેઓનો ધુમાડો પાવો. કાયકળ્પના ચૂર્ણનું પ્રધમન નસ્ય દેવું. કંઠને હણ-નારાં દ્રવ્યોથી ગોઠવેલા કવલો દેવા. નસોતર, કંઠ, પીલુડી અથવા ઇંદ્રવારણી, દેવદાર અને રોહિષ નામના ખડને પાનીય ક્ષારમાં વાટી સંધવથી મિશ્ર કરી, સહેવાય તેવાં ગરમ કરીને તેઓનો મસ્તક પર લેપ કરવો. જવ તથા સાઠીચોખ્ખાના અન્નને સૂંઠ, મરી, પીપર તથા જવખારથી મિશ્ર કરીને પટોલ, મગ તથા કળથીઓસામણ સાથે યોગ્ય માત્રાથી તેનું ભોજન કરાવવું. ૪

સન્નિપાતજન્ય શિરોરોગની ચિકિત્સા
 શિરોરોગે ત્રિદોષોત્થે ત્રિદોષઘ્નો વિધિર્હિતઃ ।

સર્પિષ્પાનં વિશેષેણ પુરાણં વા દિશન્તિ હિ ॥૫॥

એ ત્રિદોષજન્ય શિરોરોગ થયો હોય, તો

એકએક દોષના શિરોરોગને મટાડવા માટે ઉપર
જે વિધિઓ કહ્યા છે, તેઓ સધળા મિશ્ર કરીને
કરવારૂપ સામાન્ય ચિકિત્સા કરવી અને બૂનું ધી
પાવારૂપ વિશેષ ચિકિત્સા પણ કરવી. ૫

રક્તાદિક્ષયજન્ય શિરોરોગની ચિકિત્સા
ક્ષયજે ક્ષયમાસાય કર્તવ્યો વુંહણો વિધિઃ ॥
પાને નસ્યે ચ સર્પિઃ સ્વાદ્વાતમ્મધુરૈઃ શૃતમ્ ।
ધ્યયકાસાપહં ચાત્ર સર્પિઃ પથ્યતમં વિદુઃ ॥ ૬ ॥

જે ક્ષયજન્ય શિરોરોગ થયો હોય, તો 'રૂધિર
વગેરેમાંથી' કાનો ક્ષય થયો છે' એ નિશ્ચય કરીને,
જેનો ક્ષય થયો હોય, તેને વૃદ્ધિ આપનારી ચિકિત્સા
કરવી. (કટલાક કહે છે કે, આ તંત્રના ૪૧મા
અધ્યાયમાં રોપની જે આહાર તથા ઔષધરૂપ
ચિકિત્સા કહી છે તે કરવી) વાયુને હણનારાં દ્રવ્યો
તથા મધુર દ્રવ્યોથી પકવેલા ધીનો પીવામાં તથા
નસ્યમાં ઉપયોગ કરાવવો. (મધુર દ્રવ્યોથી પકવેલા
તેલનો પણ પીવામાં તથા નસ્યમાં ઉપયોગ કરા-
વવો.) આ તંત્રના ૫૨મા અધ્યાયમાં કહેલું ક્ષય-
જન્ય ખાંસીને હણનારું ધી પણ આ રોગ ઉપર
અત્યંત પથ્ય ગણાય છે. (કઠિલાદ્યાદિ વર્ગનો કલ્ક,
નાખી શેરડીનો રસ, જળ અને દૂધમાં ધી પકવી
સાકરથી મિશ્ર કરીને પ્રભાતમાં પાવામાં આવે,
તો તેથી ક્ષયજન્ય ખાંસી મટી જાય છે.) ૬

કૃમિજન્ય શિરોરોગની ચિકિત્સા
કૃમિર્મિર્મક્ષ્યમાણસ્ય વક્ષ્યતે શિરસઃ ક્રિયા ।
નસ્યે હિ શોણિતં દદ્યાત્તેન મૂર્છન્તિ જન્તવઃ ॥
મત્તાઃ શોણિતમન્યેન સમાપ્તાન્તિ યતસ્તતઃ ।
તેષાં નિર્હરણં કાર્યં તતો મૂર્દ્ધવિરેચનૈઃ ॥
હસ્વશિશુકવીજૈર્વા કાંસ્યનીલીસમાયુતૈઃ ।
કૃમિઞ્ચૈરવપીઢૈશ્ચ મૂત્રપિષ્ટૈરુપાચરેત્ ॥
પતિમત્સ્યયુતાન ધૂમાન્કૃમિમાંશ પ્રયોજયેત્ ।
મોજનાનિ કૃમિમાનિ પાનાનિ વિવિધાનિ ચ ॥ ૭ ॥
શ્રીકાશ્ચાથી ખવાતા માથાની ચિકિત્સાઓ

આ તંત્રમાં આગળ જતાં પણ કહેવામાં આવશે
જે કૃમિજન્ય શિરોરોગ થયો હોય, તો લોહીનું
નસ્ય દેવું. લોહીનું નસ્ય દેવાથી શ્રીકાશ્ચા લોહીની
ગંધ વડે મૂર્છિત તથા મત્ત થઈને ચોતરફથી
નાકના સ્રોત વગેરેમાં આવે છે. આ પ્રમાણે
શ્રીકાશ્ચા નાકના સ્રોત વગેરેમાં આવે, ત્યારે પીંછી
વગેરે સાધન વડે તેઓને બહાર કાઢી લેવા.
જ્યોને પીંછી વગેરે સાધન લાગુ પડે નહિ,
તેઓને બહાર કાઢવા માટે વાવડિંગ, મરી,
અથેડાનાં બીજ તથા સરગવાનાં બીજ વગેરેનાં
શિરોવિરેચનો આપવાં અથવા નાના સરગવાનાં
બીજને કાંસાના મેલથી મિશ્ર કરીને તેથી શિરો
વિરેચન કરવું. એવી જ રીતે શ્રીકાશ્ચાને હણનારાં
વાવડિંગ વગેરે દ્રવ્યોને ગોમૂત્રમાં વાટીને તેઓનાં
અવપીડ નસ્યો દેવાં, શ્રીકાશ્ચાને હણનારાં નસ્ય
દ્રવ્યોને દુર્ગંધી માછલાંઓથી યુક્ત કરીને તેઓના
ધૂમેની યોજનાઓ કરવી, શ્રીકાશ્ચાને હણનારાં
ભોજનો દેવાં અને વિવિધ પ્રકારના પીવાના
પદાર્થો પણ તેવા જ ગોઠવવા. ૭

સૂર્યાવર્ત તથા અન્નાવલેકની ચિકિત્સા
ધર્યાવર્તે વિધાતવ્યં નસ્યકર્મ્માદિ મેપજમ્ ।
મોજનં જાઙ્ગલપ્રાયં ક્ષીરાન્નવિકૃતૈર્ધૃતમ્ ॥
તથાદ્વિમેદકે વ્યાધૌ પ્રાપ્તમન્યચ યદ્ભવેત્ ।
શિરીપમૂલકફલૈરવપીઢોઽન્યોર્હિતઃ ।
વંશમૂલકર્પૂરૈરવપીઢં પ્રયોજયેત્ ।
અવપીઢો હિતશ્ચાત્ર વચામાગધિકાયુતઃ ॥
મધુકેનાવપીઢો વા મધુના સહ સંયુતઃ ।
મનઃશિલાવપીઢો વા મધુના ચન્દ્રનેન વા ॥
તેપામન્તે હિતં નસ્યં સર્પિર્મધુરસાન્વિતમ્ ॥
સારિવોત્પલકુષ્ઠાનિ મધુકં ચામ્લપેષિતમ્ ॥
સર્પિસ્તૈલયુતો લેપો દ્વયોરપિ સુખાવહઃ ।
અથ એવ પ્રયોક્તવ્યઃ શિરોરોગે કફાત્મકે ॥ ૮ ॥
સૂર્યાવર્ત થયો હોય તો નસ્ય, લેપ, પરિ-

પેક, કવલગ્રહ તથા શિરોબસ્તિ વગેરે ઉપચારો કરવા, જમાં જંગલી પ્રાણીઓનું માંસ વિશેષ આવે એવું ભોજન દેવું અને દૂધ તથા અન્નના પદાર્થો સાથે ધી પણ તેવું દેવું કે જ જંગલી પ્રાણીઓનાં માંસોથી પકવેલું હોય.

અર્ધાવભેદક થયો હોય, તોપણ ઉપર પ્રમાણે જ કરવું અને બીજી પણ અવપીડ નસ્ય, ટીપિકાતેલ (આ તંત્રના ૨૧મા અધ્યાયના ત્રીજા વિષયમાં કહેલું) તથા શિરોવેધ વગેરે જ ચિકિત્સા યોગ્ય જણાય, તે પણ કરવી.

સરસડિયાનાં બીજ અને મૂળાનાં બીજથી અથવા વાંસ, મૂળાનાં બીજ અને કપૂરથી અથવા વજ અને પીપરથી અવપીડ નસ્ય દેવું, એ ઉપર કહેલા બન્ને રોગો ઉપર હિતકારી થાય છે. મહુડાંના સારને મધથી મિશ્ર કરીને અથવા મણ્ડીલીને મધથી મિશ્ર કરીને અથવા મણ્ડીલીને કંદનથી મિશ્ર કરીને તેનું અવપીડનસ્ય દેવું; એ પણ ઉપરોક્ત બન્ને રોગો ઉપર હિતકારી થાય છે.

બન્ને રોગો ઉપર અવપીડ નસ્યે આખા પછી કોકિલ્યાદિ મધુરવર્ગના ક્વાથ તથા કલ્કથી પકવેલું ધીનું નસ્ય દેવું.

ઉપસસરી, નીલકમળ, કઠ અને જઠીમધને કાંજમાં વાટી, ધી તથા તેલથી મિશ્ર કરીને લેપ કરવાથી ઉપર કહેલા બન્ને રોગોમાં સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. (ઉપર કહેલા ધીના નસ્યનો અને આ લેપનો પ્રયોગ વાયુ તથા પિત્તની ઉત્તરાવસ્થામાં કરવો.) કંકજન્ય શિરોરોગની ચિકિત્સા આ અધ્યાયના ૪થા વિષયમાં બેઠે આપી છે, તોપણ તે ઉપર જ આ લેપ કરવો યોગ્ય છે. ૮

અનંતવાતની ચિકિત્સા

અનન્તવાતે કર્તવ્યઃ સ્વર્યાવર્તેસ્તિ વિધિઃ ।

શિરાવ્યધશ્ચ કર્તવ્યોઽનન્તવાતપ્રશાન્તયે ॥

આહારશ્ચ વિઘાતવ્યો વાતપિત્તવિનાશનઃ ।

મધુમસ્તકસંયાવૃતપૂરૈશ્ચ ભોજનમ્ ॥ ૯ ॥

અનંતવાત થયેલ હોય, તો સૂર્યાવર્ત ઉપર જ ચિકિત્સા કહી છે તે કરવી. શિરોવેધ કરીને લોહીનું સાવણુ પણ કરવું અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરનારા આહારની યોજના કરવી. ખાન અથવા મેસૂર, ચૂરમાં અને ઘેખરનાં ભોજનો દેવાં. ૯

શંખકની ચિકિત્સા

ક્ષીરસર્પિઃ પ્રશંસન્તિ નસ્યે પાને ચ શઙ્ગકે ।

જાઙ્ગલાનાં રસૈઃ સ્નિગ્ધેરાહારશ્ચાત્ર શસ્યતે ॥

શતાવરી તિલાનુકૃષ્ણામધુકં નીલમુત્પલમ્ ।

દૂર્વા પુનર્નવાં ચૈવ લેપે સાધ્વચારયેત્ ॥

મહાસુગન્ધામથવા પાલિન્દીં ચામ્લપેપિતામ્ ।

શીતાંશ્વાત્ર પરીપેક્કાન્ પ્રદેહાનત્ર યોજયેત્ ।

અવપીડશ્ચ દેવોઽજ્ઞ સ્વર્યાવર્તનિવારણઃ ॥ ૧૦ ॥

શંખક થયેલ હોય, તો નસ્યમાં તથા પીવામાં દૂધને મથીને કાઢેલા ધીની યોજના કરવી. જંગલી પ્રાણીઓનાં માંસોના સ્નિગ્ધ રસાઓથી આહાર કરાવવો. શતાવરી, કાળા તલ, જઠીમધ, નીલકમળ, દૂર્વા અને સાટાડી અથવા નોરવેલ અને સફેદ ગરણીને કાંજમાં વાટીને તેનો લેપ કરવો. કોકિલ્યાદિ વગેરે ગણેના શીતળ સિંચનોની તથા શીતળ પ્રલેપોની પણ યોજના કરવી. સૂર્યાવર્તનું નિવારણ કરનારાં જ અવપીડનસ્યે કહ્યાં છે, તેઓની પણ યોજના કરવી. ૧૦

બીજા શિરોરોગની સામાન્ય ચિકિત્સા

કૃમિશ્ચયકૃતૌ હિત્વા શિરોરોગેષુ બુદ્ધિમાન્ ।

મધુતૈલસમાયુક્તૈઃ શિરાંસ્યતિવિરેચયેત્ ।

પશ્ચાત્સર્પપૈત્તેન તતો નસ્યં પ્રયોજયેત્ ॥

નવેચ્છાન્તિ વ્રજન્યેવં સ્નિગ્ધસ્વિન્નાંસ્તતો મિપક્ ।

પશ્ચાદુપાચરેત્સમ્યક્ શિરાણામથ મોક્ષણૈઃ ॥ ૧૧ ॥

કૃમિજન્ય શિરોરોગ અને રક્તાદિક્ષયજન્ય

શિરોરોગ સિવાય બીજા શિરોરોગોમાં બુદ્ધિમાન
વૈદે મધ તથા તેલથી મિશ્ર કરેલાં શિરોવિરેચન
દ્રવ્યોનાં નસ્યો આપીને મસ્તકને સારી પેઠે
દોષોથી ખાલી કરવાં અને પછી સરસિયા તેલનું
નસ્ય દેવું. આમ કર્યા છતાં રોગ શાંત ન થાય,
તો પછી સ્નેહન તથા સ્વેદન કરી શિરોવેધ કરીને
લોહીનું સ્નાવણ કરવું. ૧૧

શાલાક્યતંત્રને ઉપસંહાર

પદસપ્તતિનેત્રરોગા દશાષ્ટાદશ કર્ણજાઃ ।

અક્ષત્રિશદ્ વ્રાણગતાઃ શિરસ્યેકાદશૈવ તુ ॥

इति विस्तरतो दृष्टाः सलक्षणचिकित्तिताः ॥

संहितायामभिहिताः सप्तपट्टिर्मुलामयाः ॥

एतावन्तो यथास्फूलमुत्तमाङ्गगता गदाः ।

अस्मिञ्छાત્તે નિગદિતાઃ સદ્ગુણરૂપચિકિત્સિતૈઃ ॥

આ પ્રમાણે છોતેર નેત્રરોગોનું, અક્ષાવીસ
કર્ણરોગોનું, એકત્રીસ નાસિકારોગોનું અને અગિ-
યાર શિરોરોગોનું—તેઓનાં લક્ષણો સહિત તથા
ચિકિત્સાઓ સહિત નિરૂપણ કર્યું, કે જે નિરૂપણ
વિદેહાદિરચિત શાલાક્યશાસ્ત્રોમાં વિસ્તારથી કર-
વામાં આવ્યું છે. સહસ્ર પ્રકારના મુખરોગો કે
જેઓ વિદેહાદિકૃત શાલાક્યશાસ્ત્રોમાં લખેલા છે,
તેઓનું લક્ષણો સહિત તથા ચિકિત્સાઓ સહિત
નિરૂપણ તો અમે અમારી પંચસ્થાનાત્મક
સંહિતામાં જ આપેલું છે, તેથી આ તંત્રમાં તેની
પુનરુક્તિ કરી નથી. (નિદાનસ્થાનના ૧૬મા
અધ્યાયના બીજા વિષયમાં પાંસઠ મુખરોગો
ગણાવ્યા છે અને ચિકિત્સાસ્થાનના ૨૨મા અધ્યા-
યમાં તેઓની જ ચિકિત્સાઓ કહી છે; માટે આ
અંથ પ્રમાણે તો મુખરોગોની સંખ્યા પાંસઠની
જ થાય છે. એ સંખ્યામાં અંથાંતરે ઉપરથી
દંતવિદ્રધિ નામના એક દંતમૂલજ રોગને ઉમે-
રીએ અને એકવૃંદને તથા વૃંદને બુદ્ધા ગણીએ,
તો જ સહસઠની સંખ્યા પૂરી થાય. નિદાનસ્થા-

નના અં ૧૬ નો વિં ૪૯ વાંચો.) મુખ, નેત્ર,
કાન, નાક અને મસ્તક એ સર્વ અવયવોના સમુ-
દાયરૂપ ઉત્તમાંગમાં થતા રોગોનો જે બહુ જ
ખારીઝીથી વિચાર કરીએ તો તે રોગો અસંખ્ય
થઈ જાય એમ છે; માટે ચિકિત્સાના ઉપયોગ
માટે સ્થૂળ પણ પૂર્ણ થાય, એવા વિચારથી તેઓ-
ને દૂંઠમાં લઈને આ શાસ્ત્રમાં તેઓની સંખ્યા-
ઓ, લક્ષણાદિક તથા ચિકિત્સાઓ કહેવામાં
આવ્યાં છે. ૧૨

(શાલાક્યતંત્ર સમાપ્ત)

કૌમારભૃત્યતંત્ર

અધ્યાય ૨૭ મે

ઉપક્રમ

अथातो नवग्रहाकृतिविज्ञानीयमध्यायं व्या-
ख्यास्यामः । यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥१॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'નવગ્રહાકૃતિ-
વિજ્ઞાનીય' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંત-
રિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

બાળગ્રહોના વળગાડનાં ચિહ્નો કહેવાની પ્રતિષ્ઠા
બાલગ્રહાણાં વિજ્ઞાનં સાધનં चाप्यनन्तरम् ।

उत्पत्ति कारणं चैव सुश्रुतैकमनाः शृणु ॥ २ ॥

હે સુશ્રુત ! હવે બાળકોને બાળગ્રહોના વળ-

૧ બાળકોને ઉછેરવાના પ્રકારો, ધાવણના દોષોને
શુદ્ધ કરવાના પ્રકારો અને દુષ્ટ પ્રવચ્યથી કે બાળગ્રહોના
વળગાડથી ઉત્પન્ન થયેલા વ્યાધિઓને શાંત કરવાના પ્રકારો
મંત્રાદિ સઘળા વિષયો જેમા આવે છે, તે કૌમારભૃત્યતંત્ર
કહેવાય છે આ વિષયોમા જેટલા શારીરસ્થાનાદિકમા
કહેવાઈ ગયા છે, તેઓને છોડી દઈને બાકીના વિષયોનું
આ તંત્રમા નિરૂપણ કરવામા આવશે. સૂત્રસ્થાનના
પહેલા અધ્યાયનો ૮મો વિષય તથા ત્રીજા અધ્યાયનો ૮મો
વિષય વાંચો.

૨ બાલગ્રહોના વળગાડના બુદ્ધાંબુદ્ધા ચિહ્નો તથા તે
વળગાડોની સામાન્ય ચિકિત્સા વિષેનો.

શકુનીના વળગાડનાં ચિહ્નો
 સસ્તાજ્ઞો મયચકિતો વિહક્ષગન્ધિઃ
 સંસાવિવ્રણપરિપીઢિતઃ સમન્તાત્ ।
 સ્ફોટૈશ્ચ પ્રતતતનુઃ સદાહપાકૈ-
 વિજ્ઞેયો ભવતિ શિશુઃ ક્ષતઃ શકુન્યા ॥૮

જે બાળક શિથિલ અંગોવાળો, ભયથી ચકિત થઈ જતો, માંસબક્ષક અથવા જલચર પક્ષીના જેવી ગંધવાળો, ચોમેર સાવવાળા વસુથી પીડા-યેલો અને બળતરા તથા પાકવાળા ફેડલાઓથી વ્યાપ્ત શરીરવાળો થઈ ગયો હોય, તે બાળકુ કે તેને શકુની નામના બાળકાહનો વળગાડ થયો છે.

રેવતીના વળગાડનાં ચિહ્નો
 રક્તસ્યો હરિતમલોડતિપાણ્ડુદેહઃ
 ક્ષ્વાવો વા ઝરમુલપાકવેદનાર્ત્તઃ ।
 રેવત્યા વ્યથિતતનુશ્ચ કર્ણનાસં
 મૃદ્વનાતિ ધ્રુવમમિપીઢિતઃ કુમારઃ ॥

જે બાળક રાતા મોઢાવાળો, લીલા વર્ણની વિષ્ણવાળો, અત્યંત પાંડુ વર્ણવાળો અથવા સ્થામ વર્ણવાળો અને જ્વર તથા મોઢું પાકવાની વેદનાથી પીડાયેલો હોય; તેમ જ શરીરમાં વ્યથાને લીધે કાન તથા નાકને મસળી નાખતો હોય, તે બાળકુ કે તેને રેવતી નામનો બાળકાહનો વળગાડ થયો છે. ૯

પૂતનાના વળગાડનાં ચિહ્નો

સસ્તાજ્ઞઃ સ્વપિતિ સુખં દિવા ન રત્રૌ
 વિદ્મિન્નં સ્જાતિ ચ કાકતુલ્યગન્ધિઃ ।

છર્ધાતો હૃપિતતનુરૂઢઃ કુમાર-

સ્તુષ્ણાહુર્મવતિ ચ પૂતનાગૃહીતઃ ॥ ૧૦ ॥

જે બાળક શિથિલ અંગોવાળો થઈ ગયો હોય, રાતે કે દિવસે પણ સુષ્ણે સૂતો ન હોય, પાતળા આડાવાળો થઈ ગયો હોય, કાગડાના જેવા ગંધવાળો થઈ ગયો હોય, જલદીઓથી પીડાતો હોય, વારંવાર તરસ્યો થયા કરતો હોય અને તેનાં રૂંવાડાં વારંવાર જામાં થઈ જતાં હોય, તે બાળકુ કે તેને

પૂતના નામના બાળકાહનો વળગાડ થયો છે. ૧૦
 અંધપૂતનાના વળગાડનાં ચિહ્નો

યો દ્રેષ્ટિ સ્તનમતિસારકાસહિકા-

છર્ધામિર્જ્વરસહિતામિર્યમાનઃ ।

દુર્વર્ણઃ સતતમવઃશયોઽમ્લગન્ધિ-

સ્તં વ્રુયુનેનુ મિપજોન્ધપૂતનાર્ત્તમ્ ॥ ૧૧ ॥

જે બાળક સ્તન ધાવવા ઉપર અરુચિવાળો, ખરાબ વર્ણવાળો, સર્વદા જાંઘે મોઢે સૂતાની ટેવવાળો તથા ખાટી ગંધવાળો થઈ ગયો હોય અને અતિસાર, ખાંસી, ડેડકી, જલદી તથા જ્વરથી પીડાયા કરતો હોય, તે બાળકુ કે તેને અંધપૂતના નામના બાળકાહનો વળગાડ થયો છે.

શીતપૂતનાના વળગાડનાં ચિહ્નો

ઉદિગ્ધો મૃશમતિવેપતે પ્રરુઘાત્

સંલીનઃ સ્વપિતિ ચ યસ્ય ચાન્ત્રકૂજઃ ।

વિસાજ્ઞો મૃશમતિસાર્યતે ચ યસ્તં

જાનીયાદ્વિપગિહ શીતપૂતનાર્ત્તમ્ ॥ ૧૨ ॥

જે બાળક બહુ ઉદેગ પામીને અત્યંત ધૂંજતો હોય, રોતો હોય, ઘેનમાં રહેતો હોય, તથા કાચા માંસના જેવી ગંધવાળો થઈ ગયો હોય, વારંવાર ઘણું પાતળો હોય છતાં કરતો હોય તથા પેટમાં આંતરડાંઓનો અવાજ થયા કરતો હોય, તે બાળકુ કે તેને શીતપૂતના નામના બાળકાહનો વળગાડ થયો છે. ૧૨

મુખમંડિકાના વળગાડનાં ચિહ્નો

મ્લનાજ્ઞઃ સુરુચિરપાણિપાદવક્ત્રો

વહ્નાશી કલ્પશિરાશ્વતોદરો યઃ ।

સોદેગો ભવતિ ચ મૂત્રતુલ્યગન્ધઃ

સ જ્ઞેયઃ શિશુરથ વક્ત્રમખિડકાર્ત્તઃ ॥

જે બાળકનાં અંગો ગ્લાનિ પામ્યાં હોય, હાથપગ તથા મોઢું અત્યંત સુંદર દેખાતાં હોય, આંત્રુ ખાવાની ટેવ પડી ગઈ હોય, પેટ મલિન શિરાઓથી વ્યાપ્ત થઈ ગયું હોય, વારંવાર ઉદેગ-

વાળો દેખાતો હોય અને શરીરમાં મૂત્રના જેવી
ગંધવાળો થઈ ગયો હોય, તો જાણવું કે તે બાળક-
ને મુખમંડિકા નામના બાળગ્રહનો વળગાડ
થયો છે. ૧૩

નૈગમેષના વળગાડનાં ચિહ્નો

યઃ ફેનં વ્રમતિ વિનમ્યતે ચ મધ્યે
સોદ્રેગં વિલપતિ ચોર્ધ્ધ્વીક્ષમાણઃ ।

જ્ય્યેત વ્રતતમયો વસાસગન્ધિ-

નિઃસંજો ભવતિ દિ નૈગમેષજુષ્ટઃ ॥૧૪॥

જો બાળક શીણને આડ્યા કરતો હોય,
ઠંડી નમી જતો હોય, ઉદ્રેગ પામી જાય એઈને
રોડા કરતો હોય, અત્યંત જ્વરથી પીડાતો હોય,
ચરબીના જેવી ગંધવાળો થઈ ગયો હોય અને
બેભાન થઈ જતો હોય, તો જાણવું કે તેને નૈગમેષ
નામના બાળગ્રહનો વળગાડ થયો છે. ૧૪

બાળગ્રહના સાધ્ય વળગાડનું લક્ષણ

પ્રસ્તબ્ધો યઃ સ્તનદ્રેષી મુહ્યતે ચાવિશ્ચન્દુઃ ।

તં બાલં નચિરાદ્વન્તિ ગ્રહઃ સમ્પૂર્ણલક્ષણઃ ॥૧૫॥

જો બાળક અક્રૂડ થઈ ગયો હોય, સ્તન
પાવવા ઉપર અરુચિ જ ધરાવતો હોય, વારંવાર
બેભાન થઈ જતો હોય, વારંવાર ગભરાતો હોય,
વારંવાર આવેશ પામ્યા કરતો હોય અને ઉપર
લેલા વળગાડનાં ચિહ્નો સંપૂર્ણ દેખાતાં હોય,
તો જાણવું કે વળગેલો બાળગ્રહ તે બાળકને થોડી
મુદતમાં મારી જ નાખશે. ૧૫

બાળગ્રહના સાધ્ય વળગાડનું લક્ષણ

વિપરીતમતઃ સાધ્યં ચિકિત્સેદચિરાદિતમ્ ॥૧૬॥

બાળક અક્રૂડ ન થઈ જતો હોય, ધાવતો
હોય, ક્યારેક જ બેભાન થઈ જતો હોય, ક્યારેક જ
ગભરાતો હોય, ક્યારેક જ આવેશ પામતો હોય
અને વળગાડનાં સઘળાં ચિહ્નોવાળો ન હોય તથા
થોડા સમયથી જ પીડાયો હોય, તો તેને થયેલો
વળગાડ સાધ્ય સમજી વૈદે તેની ચિકિત્સા કરવી.

બાળગ્રહના વળગાડની સામાન્ય ચિકિત્સા

ગૃહે પુરાણહવિષામ્યજ્ય વાલં શુચૌ શુચિઃ ॥

સર્પપાન્ પ્રકિરેચેષાં તૈલૈર્દીપં ચ કારયેત્ ।

સદા સન્નિહિતં ચાપિ જિહ્વાદ્વ્યવાહનમ્ ॥

સર્વગન્ધોપધીવીર્જૈર્ગન્ધમાલ્યૈરલઙ્કૃતમ્ ।

અગ્નયે કૃત્તિકામ્યથ્ સ્વાહા સ્વાહેતિ સંસ્મરન્ ॥

નમઃ સ્કન્દાય દેવાય ગ્રહાધિપતયે નમઃ ।

શિરસા ત્વામિવન્દેઽહં પ્રતિગૃહ્ણીષ્વ મે વલિમ્ ॥

નીરુજો નિર્વિકારથ્ શિશુર્મે જાયતાં દ્રુવમ્ ॥૧૭॥

વૈદે પવિત્ર થઈ, વળગાડવાળા બાળકને
જૂના ધીનું લેપન કરી ધરતી અંદર પવિત્ર
પ્રદેશમાં રાખી તેની, આગળ સંરસવ વેરવા,
સરસિયા તેલનો દીવો કરાવવો, અગ્નિને નિરંતર
હાજર રખાવવો અને અગ્નિનું ચંદન તથા
પુષ્પોથી પૂજન કરીને એલાદિગણનાં દ્રવ્યોનો
તથા જવતલ વગેરે ધાન્યોનો 'અમ્યે સ્વાહા,
કૃત્તિકામ્યઃ સ્વાહા' એમ મંત્રોચ્ચાર કરીને વારં-
વાર હોમ કરવો. હોમ કર્યા પછી 'હું સ્કંદદેવને
પ્રણામ કરું છું. બાળગ્રહોના અધિપતિને પ્રણામ
કરું છું. હે સ્કંદ! હું તમને મસ્તકથી વંદન કરું
છું. હું આ બલિદાન આપું છું, તેનો તમે સ્વીકાર
કરો. મારો બાળક અવશ્ય વેદના તથા વિકારો
વગરનો થાઓ.' એવા અર્થમૂલોક્ત સંસ્કૃતમંત્ર
બોલી સ્કંદદેવને બલિદાન દેવું. ૧૭

અધ્યાય ૨૮ મો

ઉપક્રમ

અર્થાતઃ સ્કન્દગ્રહપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યયોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥૧॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'સ્કંદગ્રહ પ્રતિ-
ષેધ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ

૧ સ્કંદ નામના બાળગ્રહના વળગાડની ચિકિત્સા
વિશેનો.

સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

પરિષેચન

સ્કન્દગ્રહોપસૂતાનાં કુમારાણાં ચ શસ્યતે ।

વાતમ્નદ્રુમપત્રાણાં નિષ્કવાયઃ પરિષેચને ॥ ૨ ॥

સ્કન્દઅહના વળગાડવાળા બાળકોના શરીર

પર વાયુને હણનારાં બીલી વગેરે વૃક્ષોનાં પાંદડાં-
ઓના ક્વાથનું સિંચન કરવું ઉત્તમ ગણાય છે. ૨

અર્થઃ

તેપાં મૂલેષુ સિદ્ધં ચ તૈલમમ્પજ્જને હિતમ્ ।

સર્ગન્ધસુરામણ્ડકૈઃકૃત્યૈશ્ચાપમિષ્યતે ॥ ૩ ॥

બીલી વગેરે વાયુને હણનારાં વૃક્ષોનાં મૂળોનો

ક્વાથ કરી તેમાં પઠવેલું અને પાણી રહે ત્યારે

જમાં એલાદિગણ, સુરાની આછ અને લીંબડો

નાખેલો હોય, એવું તેલ સ્કન્દઅહના વળગાડવાળા

બાળકોને ચોળવામાં હિતકારી થાય છે. ૩

પાવાણું ધી

દેવદારુણિ રાક્ષાયાં મધુરેષુ દ્રુમેષુ ચ ।

સિદ્ધં સર્પિશ્ચ સ્લીરં પાનમસ્મૈ પ્રયોજયેત્ ॥ ૪ ॥

દેવદાર, રાક્ષા અને કોકોલ્યાદિ મધુરગણના

ક્વાથ તથા કલ્કથી પકવેલા ધીને દૂધમાં મેળવી

સ્કન્દઅહના વળગાડવાળા બાળકને તે પિવડાવવું. ૪

ધુમાડી

સર્પપાઃ સર્પનિર્મ્મોકો વચા કાકાદની ઘૃતમ્ ।

ઉટ્ટજાવિગવાં ચૈવ રોમાણુદૂપનં શિશ્નોઃ ॥ ૫ ॥

સરસવ, સર્પની કાંચળી, વજ્ર, સફેદ ચણીઠી,

ધી, છાંટનાં, બકરાનાં અને ગાડરનાં રૂંવાડાંની

ધુમાડી દેવાથી સ્કન્દઅહનો વળગાડ શાંત થાય છે. ૫

હાર-માળા

સોમવહ્નીમિન્દ્રવહ્નીં ધર્મીં વિલ્વસ્ય કષ્ટકાન્ ।

મૃગાદન્યાથ મૂલાનિ ગ્રન્થિતાન્થેવ ધારયેત્ ॥ ૬ ॥

ગળો, આસોંદરો, ખીજડી, બીલીના કાંટા

૧ વાવને ઉખનારા શ્વેત અગ્નિ ત્વ શક્તિવાળાં

દેવાને લીધે વ્યાધિ અને ગ્રહને પણ શાંત કરે છે.

અને છંદ્રવારણીનાં મૂળને દોરામાં ગૂંથીને તેની
માળા પહેરાવી રખાવવાથી સ્કન્દઅહના વળગાડ-
વાળા બાળકનું હિત થાય છે. ૬

ખલિદાન, સ્નાન તથા હોમ

રક્તાનિ માલ્યાનિ તથા પતાકા

રક્તાશ્ચ ગન્ધા વિવિધાશ્ચ મહ્યાઃ ।

ઘણ્ટા ચ દેવાય વલિર્નિવેદઃ

સકુલ્કુટઃ સ્કન્દગ્રહે હિતાય ॥

જ્ઞાનં ત્રિરાત્રં નિશિ ચત્વરેષુ

કુર્યાત્પુનઃ શાલિયર્વૈનૈસ્તુ ।

અગ્નિશ્ચ ગાયત્ર્યમિમન્ત્રિતામિઃ

પ્રજ્વાલનં ચાહુતિમિશ્ચ વહેઃ ॥ ૭ ॥

રાતાં પુષ્પો, રાતી પતાકાઓ, રાતાં સુગંધી

લેપનો, વિવિધ ભક્ષ્યો, ઘંટા અને ફૂકડાનો

ચોટામાં સ્કન્દને ખલિ દેવામાં આવે, તે તથી

સ્કન્દના વળગાડવાળા બાળકનું હિત થાય છે.

આ ખલિદાનનો વિધિ રાતે કરવો અને તે ત્રણ

રાત સુધી સતત કરવો. (વૈદે નાહી પવિત્ર થઈ

હાથમાં શસ્ત્ર રાખી ખલિદાન દેવું.)

રાતે ચોટામાં જઈ નવા ચોખા તથા જવનું

મંડલ કરી તેની અંદર બાળકને ગાયત્રીમંત્રથી

મંત્રેલા જળ વડે નવડાવવો અને અશિમાં નવા

ચોખા તથા જવની ત્રણ, સાત અથવા દસ

આહુતિઓ હોમવી. આ વિધિ પણ રાતે કરવો

અને ત્રણ રાત સુધી સતત કરવો. ૭

સ્કન્દઅહના વળગાડના રક્ષામંત્રો

રક્ષામતઃ પ્રશ્ન્યામિ કાલાનાં પાપનાશિનીમ્ ।

અહન્યહનિ કર્તવ્યા યા મિપગ્નિરત્તન્દ્રિતૈઃ ॥

તપસાં તેજસાં ચૈવ યશસાં વપુસાં તથા ।

નિધાનં યોડ્યયો દેવઃ સ તે સ્કન્દઃ પ્રસીદતુ ॥

ગ્રહસેનાપતિર્દેવો દેવસેનાપતિર્વિદ્યુઃ ।

દેવસેનાપિહરઃ પાતુ ત્વાં ભગવાન્ ગુહઃ ॥

દેવદેવસ્ય મહતઃ પાવકસ્ય ચ યઃ સુતઃ ।
ગજ્ઞોમાકૃત્તિકાનાં ચ સ તે શર્મ્મ પ્રયચ્છતુ ॥
રક્તમાલ્યામ્બરઃ શ્રીમાન્ રક્તચન્દનભૂષિતઃ ।
રક્તદિવ્યવપુદવઃ પાતુ ત્વાં કૌશ્વદનઃ ॥ ૮ ॥

હવે બાળકાનાં કુખોનો નાશ કરનારો રક્ષા-
પાઠ કહું છું. વૈદ્યોએ આળસ નહીં રાખતાં
બાળકા પાસેની ચેલખેલો રક્ષાપાઠ નિત્ય બોલવો.

‘દેવ કાર્તિકેયસ્વામી કે જે તપોના,
તેજોના, યશોના તથા શરીરસામર્થ્યોના ભંડારરૂપ
અને અવિનાશી છે, તે તારા પર પ્રસન્ન થએ.
બ્રહ્માની સેનાના તથા દેવતાઓની સેનાના પતિ,
દેવતાઓની સેનાના શત્રુઓને હણનારા, ક્રીડા
કરનાર અને મહાસમર્થ કાર્તિકેયદેવ તારું રક્ષણ
કરએ. કાર્તિકેયસ્વામી જે દેવાધિદેવ સદાશિવના,
અશ્વિના, ગંગાના, પાર્વતીના અને કૃત્તિકાઓના
પણ પુત્ર છે, તે તારું ભલું કરએ. રાતાં પુષ્પોને
તથા રાતાં વસ્ત્રોને ધરનારા, ઐશ્વર્યવાળા, રાતાં
ચંદનથી શણગારેલા અને દિવ્ય રાતાં શરીરવાળા
કાર્તિકેયદેવ તારું રક્ષણ કરએ.’ (આ અર્થ-
વાળો મૂલોક્ત સંસ્કૃત પાઠ બોલવો.) ૮

અધ્યાય ૨૯ મો

ઉપક્રમ

अथातः स्कन्दापस्मारप्रतिषेधं व्याख्या-
स्यामः । यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘સ્કંદાપસ્માર-
પ્રતિષેધ’^૧ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંત-
રિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

સિંચન

विल्वः शिरीषो गोलोमी सुरसादिश्च यो गणः ।
परिषेके प्रयोक्तव्यः स्कन्दापस्मारशान्तये ॥ ૨ ॥

૧ સ્કંદાપસ્મારના વળગાડની ચિકિત્સા વિષેનો.

સ્કંદાપસ્માર નામના બાળકહની શાંતિ
માટે બાળકના શરીર ઉપર બીલી, સરસદિયો,
દૂર્વા અને સુરસાદિગણના ક્વાથનું સિંચન કરવું.

અર્થગ

सर्वगन्धविषकं तु तैलमभ्यञ्जने हितम् ॥ ૩ ॥

એલાદિગણના ક્વાથ તથા કલ્કથી તેલ
પકવીને તે તેલ બાળકના શરીર પર ચોળવાથી
સ્કંદાપસ્મારની શાંતિ થાય છે. ૩

પાવાતું ધી

क्षीरवृक्षकषाये च काकोल्यादौ गणे तथा ।

વિપક્તવ્યં ઘૃતં વાપિ પાનીયં પયસાન્વિતમ્ ॥ ૪ ॥

વડ વગેરે ક્ષીરવૃક્ષોના ચોગણા ક્વાથમાં
અને ચોગણા દૂધમાં કાકોલ્યાદિગણનો કલ્ક
નાખી ધી પકવવું. આ ધી દૂધમાં મિશ્ર કરીને
સ્કંદાપસ્મારના વળગાડવાળા બાળકને પાવાથી
સ્કંદાપસ્મારની શાંતિ થાય છે. ૪

શરીર ચોળવું

उत्सादनं वचादिङ्गयुक्तं स्कन्दग्रहे हितम् ॥ ૫ ॥

વજ અને હિંગનો પાતળો કલ્ક કરી
બાળકના શરીર પર ચોળવાથી સ્કંદાપસ્મારના
વળગાડવાળા બાળકનું હિત થાય છે. (સ્કંદનો
વળગાડ પણ આ ચોળવાથી શાંત થાય છે.) ૫

ધુમાડી

गृध्रोल्बकपुरीषाणि केशा हस्तिनखा घृतम् ।

वृषभस्य च रोमाणि योज्यान्युद्धपनेऽपि च ॥ ૬ ॥

ગરબની અને ધુવડની ચરક, વાળ, હાથીના
નાખ, ધી અને બળદનાં રૂવાડાંની ધુમાડી દેવાથી
સ્કંદાપસ્મારનો વળગાડ શાંત થાય છે. ૬

દાર-માખા

अनन्तां कुक्कुटीं विष्मिं मर्कटीं चापि धारयेत् ॥ ૭ ॥

ઉપલસરી, કૂકડવેલ, કડવી ધિલોડી અને
કૌવચને દોરામાં ગૂંથી, તેની માળા બાળકને
પહેરાવી રાખવી, એ પણ સ્કંદાપસ્મારવાળા
બાળકનું હિત કરે છે. ૭

અલિદાન તથા સ્નાન

પક્ષાપક્ષાનિ માંસાનિ પ્રસન્નં રુધિરં પયઃ ॥

ભૂતૌદનો નિવેદ્યથ સ્કન્દાપસ્મારિણોઽવટે ।

ચતુષ્પથે ચ કર્તવ્યં જ્ઞાનમસ્ય યતાત્મના ॥૮॥

સ્કંદાપસ્મારના વળગાડની શાંતિ માટે કાયાં તથા પાકાં માંસો, બકરાનું તાંબુ લોહી, દૂધ અને બાફેલા અડદના ભાત સહિત બાકજાનું સ્કંદાપસ્મારને ખાડામાં અલિદાન દેવું.

વૈદ્ય સાવધાન અંતઃકરણ રાખી સ્કંદાપસ્મારના વળગાડવાળા બાળકને રાતે ચૌટામાં લઈ જઈ નવા ચોખા તથા જવનું મંડલ કરી તેમાં બેસાડી ગાયત્રી મંત્રથી મંત્રેલા જળ વડે નવડાવેલો. ૮

સ્કંદાપસ્મારના વિદાનનો પાઠ્ય મંત્ર સ્કન્દાપસ્મારસંજો યઃ સ્કન્દસ્ય દયિતઃ સલા । વિશાલસંજથ શિશોઃ શિવોઽસ્તુ વિકૃતાનનઃ ॥૯॥

કાર્તિકેયસ્વામીનો વિશાખ નામનો જે પ્રિય મિત્ર 'સ્કંદાપસ્માર' નામથી ઓળખાય છે અને વિકૃત મોઢાવાળો છે, તે દેવ આ બાળકને સુખદાઈ થશે. (આ અર્થવાળો મૂલોકૃત સંસ્કૃત મંત્ર બોલવો.) ૯

અધ્યાય ૩૦ મો

ઉપક્રમ

અથાતઃ શકુનીપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'શકુનીપ્રતિષેધ' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

સિંચન

શકુન્યભિપરીતસ્ય કાર્યો વૈદ્યેન જ્ઞાનતા ।

વેતસાપ્રકપિત્યાનાં નિષ્ક્રવાથઃ પરિપેચને ॥ ૨ ॥

૧ શકુનીના વળગાડની ચિકિત્સા વિષેનો.

જે બાળકને શકુનીના વળગાડ થયો હોય, તે બાળકના શરીર પર પ્રવીણ વૈદ્યે નેતર, આંખો અને કાઠના ક્વાથનું સિંચન કરવું. ૨

અભ્યાસ

કપાયમધુરૈસ્તૈલં કાર્યમસ્યજ્ઞને શિશોઃ ॥ ૩ ॥

૧૬ વગેરે કપાય વૃક્ષોના ક્વાથ અને કઠા-લ્યાદિ મધુરગણના કદકથી તેલ પઠવીને તે તેલ બાળકના શરીર પર ચોળવામાં આવે, તે તેથી શકુનીના વળગાડની શાંતિ થાય છે. ૩

લેપન તથા આહાર

મધુકોશીરહીવૈરસારિત્રોત્પલપન્નકૈઃ ॥

રોધપ્રિયક્ષ્મમ્જિઘ્ઘાગૈરિકૈઃ પ્રદિદેન્વિશુમ્ ।

ત્રણેપૂક્તાનિ ચૂર્ણાનિ પચ્યાનિ વિવિધાનિ ચ ॥૪॥

ઢેરીમધ, વાળો, કાળો વાળો, ઉપલસરી, નીલકમળ, પદ્મકાષ્ઠ, લોધર, ઘઉંલાં, મજ્જ અને સોનાગેરુનો બાળકના શરીર પર લેપ કરવો. ચિકિત્સાસ્થાનના પહેલા અધ્યાયમાં પ્રણોની ઉપર કરવાનાં જે શોધન-રોપણ ચૂર્ણો કહ્યાં છે, તેઓની પણ ચોળના કરવી અને સૂત્રસ્થાનના અં ૨૦ માં કહેલા રાતા ચોખા, મગ તથા દાડમ વગેરે પથ્યોનો આહાર કરાવવો. ૪

ધુમાડી

સ્કન્દગ્રહે ધૂમનાનિ તાનીહાપિ પ્રયોજયેત્ ॥ ૫ ॥

ગયા અકાવીસમા અધ્યાયના ૫ મા વિષયમાં સ્કંદના વળગાડ ઉપર જે ધુમાડી કહેવામાં આવી છે, તે જ ધુમાડી શકુનીના વળગાડ ઉપર પણ ચોળવી. ૫

હાર-માળા

શતાવરીમૃગૈર્વારુનાગદન્તીનિદિગ્ધિકાઃ ।

લક્ષ્મણાં સહદેવાં ચ વૃહતીં चापि धारयेत् ॥ ૬ ॥

શતાવરી, ઇંદ્રવારણી, નાગદમણ, બેડી ભોરી-ગણી, લક્ષ્મણા, સહદેવી (જે મહાબલા કહેવાય છે) અને જાણી ભોરી-ગણીને દોરામાં ગૂંથી

તેઓની માળા પણ બાળકને પહેરાવી રાખવી.

બલિદાન તથા સ્નાન

તિલતળદુલકં માલ્યં હરિતાલં મનઃશિલા ॥

વલિરેષ કરક્ષેષુ નિવેદ્યો નિયતાત્મના ।

નિકુક્ષે ચ પ્રયોક્તવ્યં સ્નાનમસ્ય યથાવિધિ ॥૭॥

અંતઃકરણને સાવધાન રાખીને વૈદે તલ, ચોખા, ફૂલ, હરતાલ અને મણુશીલનો બલિ કરજનાં વૃક્ષોમાં દેવો અને સ્કંદચહના વિષયમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે બાળકને વૃક્ષોના નિકુંજમાં સ્નાન કરાવવું. ૭

પાવાણું ધી

સ્કન્દગ્રહોપશમનં ઘૃતં તચ્ચેહ પૂજિતમ્ ॥ ૮ ॥

સ્કંદચહના વળગાડના વિષયમાં જે ધી કહેવામાં આવ્યું છે, તે ધી શકુનીના વળગાડ ઉપર પણ પાવું હિતકારી છે. ૮

પૂજા

કુર્યાંચ વિવિધાં પૂજાં શકુન્યાઃ કુસુમૈઃ શુભૈઃ ॥

શુભ પુષ્પોથી શકુનીની વિવિધ પ્રકારની પૂજા પણ કરવી. ૯

શકુનીના વિદ્યાનના મંત્રો

અન્તરિક્ષચરા દેવી સર્વાલંકારભૂષિતા ।

અયોમુખી તીક્ષ્ણતુણ્ડા શકુની તે પ્રસીદતુ ॥

દુર્દર્શના મહાકાયા પિઙ્ગાક્ષી મૈરવસ્વરા ।

લમ્બોદરી શઙ્કુર્ણી શકુની તે પ્રસીદતુ ॥ ૧૦ ॥

અંતરિક્ષમાં ફરનારી, સઘળા અલંકારોથી શણગારેલી અને નીચા તથા તીક્ષ્ણ મોઢાવાળી શકુની દેવી તને પ્રસન્ન થાશે. ભયંકર દર્શનવાળી, મોટી કાયાવાળી, પીંગળી આંખોવાળી, ભયંકર અવાજવાળી, લાંબા ચેટવાળી અને ખીલા જેવા કાનોવાળી શકુની તને પ્રસન્ન થાઓ. (આ અર્થવાળા મૂલોક્ત સંસ્કૃત મંત્રો બોલવા.) ૧૦

અધ્યાય ૩૧ મો

ઉપક્રમ

અથાતો રેવતીપ્રતિષેધં વ્યાख्याસ્યામઃ ।

યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘રેવતીપ્રતિષેધ’ નામના અધ્યાયનુ તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

સિંચન

અશ્વગન્ધાઞ્જશૃંગી ચ સારિવા સપુનર્નવા ।

સહે વિદારી ચ તથા કપાયાઃ સેચને હિતાઃ ॥ ૨ ॥

જે બાળકને રેવતીનો વળગાડ થયો હોય, તે બાળકના શરીર પર આસોંદ, મેંઢાશિંગી અથવા કાંકડાશિંગી, ઉપલસરી, સાટાડી, જંગલી મગ, જંગલી અડદ અને ડુંગવેલાના કંદના ક્વાથોનું સિંચન કરવું, એ હિતકારી થાય છે. ૨

અભયંગ

તૈલમભ્યક્ષને કાર્ય્યં કુષ્ઠે સર્જરસેઽપિ વા ॥ ૩ ॥

કઠં અથવા રાળના ક્વાથ તથા કલ્કથી પકવેલું તેલ બાળકના શરીર પર ચોળવું. ૩

પાવાણું ધી

ઘવાશ્વર્ણકકુમ્ભઘાતકીતિન્દુકીષુ ચ ।

કાકોલ્યાદિગણે ચૈવ પાનીયં સર્પિરિષ્યતે ॥ ૪ ॥

ધાવડો, રાળનું ઝાડ, કડાથો, ધાવણી અને ટીખરના ક્વાથથી અને કાકોલ્યાદિગણના કલ્કથી પકવેલું ધી રેવતીના વળગાડવાળા બાળકને પાવું. ૪

લેપ

કુલત્યાઃ શઙ્કુર્ણં ચ પ્રદેહાઃ સાર્વગન્ધિકાઃ ॥ ૫ ॥

કળથી, શંખનું ચૂર્ણ અને એલાદિગણના લેપો કરવા હિતકારી છે. ૫

ધુમાડી

ગૃધ્રોલ્લકપુરીપાણિ યવા યવફલો છૃતમ્ ।
સન્ધ્યયોરુમયોઃ કાર્ય્યસૈતદુદ્ધપન્નં શિશોઃ ॥૬॥

૬ ગરબની ચરક, ધુવડની ચરક, જવ, વાંસ અને ધીની ધુમાડી સવારે તથા સાંજે બાળકને દેવી હિતકારી છે. ૬

ગળામાં આદળિયું

વરુણારિષ્ટકમયં રુચકં સૈન્દુકું તથા ।
સતતં ધારયેન્નાપિ કૃતં વા પૌત્રજીવિકમ્ ॥૭॥

વાયવરણાનાં, લીંબડાનાં, ચરીડાનાં, નજોડનાં કે જાપોતાનાં લાકડાંનું આદળિયું ધડાવીને બાળકના ગળામાં હમેશ પહેરાવી રાખવું, એ પણ હિતકારી છે. ૭

અભિદાન

શુક્લઃ સુમનસો લાજઃ પયઃ જ્ઞાલયોદનં તથા ।
વલિર્નિવેદ્યો ગોતીર્થે રેવત્યૈ પ્રયતાત્મના ॥૮॥

વેધે ઉપવાસાદિકથી પવિત્ર થઈ રેવતીને સંદેહ ફૂલો, શાળની ધાણી, દૂધ અને ચોખાના ભાતનું ગાયોના વાડામાં અભિદાન દેવું. ૮

સ્નાન

સક્લમે ચ મિષકુ સ્નાનં કુર્યાદ્વાત્રીકુમારયોઃ ॥૯॥

વેધે સમુદ્રના અને નદીના અથવા બે નદીઓના સંગમમાં બાળક અને તેની માને નવડાવવાં. (સ્કંદમહત્તા વિષયમાં કહેલો વિધિ જુઓ.)

શકુનીના વિદ્વાનના પાઠ્ય મંત્રો

માનાવસ્ત્રધરા દેવી ચિત્રમાલ્યાનુલેપના ।

ચલતુલ્લહલિની ચામા રેવતી તે પ્રસીદતુ ॥

લમ્બા કરાલા વિનતા તથૈવ વહુપુત્રિકા ।

રેવતી સતતં માતા સા તે દેવી પ્રસીદતુ ॥ ૧૦ ॥

વિવિધ વસ્ત્રોને તથા વિચિત્ર પુષ્પોને ધરનારી, વિચિત્ર લેપનવાળી, ચલિત કુંડલોવાળી અને શ્યામ વર્ણવાળી અથવા સોળ વર્ષની રેવતી દેવી વૃને પ્રસન્ન થાઓ. લાંબી, વિકરાળ, મધ્ય-

માં નમી રહેલી અને ઘણા પુત્રોવાળી રેવતી માતા તને પ્રસન્ન થાઓ. (આ અર્થવાળા મૂલોક્ત સંસ્કૃત મંત્રો બોલવા.) ૧૦

અધ્યાય ૩૨ મો

ઉપક્રમ

અથાતઃ પૂતનાપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'પૂતનાપ્રતિષેધ' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

સિંચન

કપોતવજ્રાજ્જલકો વરુણઃ પારિભદ્રકઃ ।

આસ્ફોતા ચૈવ યોજ્યાઃ સ્યુર્વાલાનાં પરિમેષને ॥૨॥

જે બાળકને પૂતનાનો વળગાડ થયો હોય, તેઓનાં શરીરે પર બ્રાહ્મી, અરકુસો, વાયવરણો, લીંબડો અને ગરલી અથવા ઉપલસરીના ક્વાથોની સિંચનમાં યોજના કરવી. ૨

અભ્યંગ

વચા વયઃસ્થા ગોલોમી હરિતાલં મનઃશિલા ।

કુષ્ઠં સર્જેરસથૈવ તૈભૈર્વર્ગે રૂપ્યતે ॥ ૩ ॥

વજ, ગળો, દૂર્વા, હરતાલ, મણુશીલ, કંક અને રાળ-એ સર્વને એકઠાં કરી તેઓના ક્વાથ-તથા કંકથી તેલ બનાવી તે તેલ બાળકના શરીર પર ચોળવું. ૩

પાવાતુ ધી

હિતં છૃતં તુગાધીર્ય્યાં સિદ્ધં મધુરકેષુ ચ ।

કુષ્ઠતાલીશશદિરચન્દનાસ્યન્દને તથા ॥ ૪ ॥

વંશલોચન, કાકાદ્યાદિ મધુરગણ, કંક, તાલીસપત્ર, ખેર, ચંદન અને મીણોહરોના ક્વાથ તથા કંકથી, ધી પકવી તે ધી પૂતનાના વળગાડવાળા બાળકને પાવું. (એકે કાકાદ્યાદિગણમાં

૧ પૂતનાના વળગાડની ચિકિત્સા વિષેનો.

પણ વંશલોચન આવે છે, તોપણ વંશલોચનનું
ફરીવાર ગ્રહણ કર્યું છે; માટે વંશલોચન બે ભાગ
જેટલું લેવું એમ સમજવું.) ૪

ધુમાડી

દેવદારુવચાહિન્નુકુપ્તં ગિરિકદમ્બકઃ ।
પ્લા હરેણશ્વાપિ યોજ્યા ઉદ્ભૂપને સદા ॥
ગન્ધનાકુલિકુમ્ભીકે મજ્જાનો વદરસ્ય ચ ।
કર્કટાસ્થિ ઘૃતં ચૈવ ધૂપનં સર્પપૈઃ સહ ॥૫॥

દેવદાર, વજ, હિંગ, કઠ, ધારાકદંબ, એલચી
અને હરેણ નામના સુગંધી દ્રવ્યની દર વખતે
ધુમાડી દેવી. તેમજ નોરવેલ અથવા રાત્રા, શેવાળ,
બોરના ઠળિયાની અંદરની મજ્જા, કુડચલતું
હાડકું, ધી અને સરસવની પણ ધુમાડી દેવી. ૫

હાર-માળા

કાકાદર્નીં ચિત્રફલાં વિમ્બીં ગુહ્તાં ચ ધારયેત્ ॥
માલકાંકણી, ઇંદ્રવારણી, કડવી ધિલોડી અને
ચણેહીની માળા પૂતનાના વળગાડવાળા બાળકને
હાથેમાં પહેરાવી રાખવી. ૬

બલિદાન

મત્સ્યૌદનં ચ કુર્વાત કૃશરાં પલલં તથા ।
શરાવસમ્પુટે કૃત્વા વર્લિં શૂન્યગૃહે હરેત્ ॥૭॥
માછલાંઆ સાથે પકવેલો ભાત, તલ,
અડદ તથા ચોખાની ખીચડી અને તલવટને
હૂંડાઓના સંપુટમાં રાખીને ઉજ્જડ ઘરમાં પૂત-
નાને બલિદાન દેવું. ૭

સ્નાન તથા પૂજન

ઉચ્છિદ્રેનામિપેકેણ શિરસિ સ્નાનમિષ્યતે ।
પૂજ્યા ચ પૂતના દેવી વલિમિઃ સોપહારકૈઃ ॥૮॥
પૂતનાના વળગાડવાળા બાળકને આચમ-
નના પાણીથી અથવા એકવાડથી માથે નવડાવેલો
અને નવડાવીને પુષ્પાદિક ઉપહારો સહિત બલિ-
ઓથી પૂતનાનું પૂજન કરવું. ૮

સુ. ૬૫

પૂતનાના વિધાનના પાઠ્ય મંત્રો

મલિનામ્બરસંવીતા મલિના રુક્ષમૂર્દજા ।
શૂન્યાગારાશ્રિતા દેવી દારકં પાતુ પૂતના ॥
દુર્દર્શના સુદુર્ગન્ધા કરાલા મેઘકાલિકા ।
મિત્રાગારાશ્રયા દેવી દારકં પાતુ પૂતના ॥૯॥

મેલાં વસોથી વીંટાયેલી, મેલી, રક્ષ વાળ-
વાળી અને ઉજ્જડ ઘરમાં રહેનારી પૂતના દેવી
બાળકની રક્ષા કરજો. દૂર દેખાવવાળી, અત્યંત
દુર્ગંધવાળી, વિકરાળ, મેઘ જેવી કાળી અને
તૂટેલા ઘરમાં રહેનારી પૂતના દેવી બાળકનું
રક્ષણ કરજો. (આ અર્થવાળા મૂલોક્ત સંસ્કૃત
મંત્રો બોલવા.) ૯

અધ્યાય ૩૩ મો

ઉપક્રમ

અથાતોઽન્ધપૂતનાપ્રતિપેઘં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘અંધપૂતનાપ્રતિ-
પેઘ’ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીયું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુત-
ની પાસે કહેલું છે. ૧

સિંચન

તિત્તકદ્રુમપત્રાણાં કાર્યઃ ક્ષાથોઽવસેચને ॥ ૨ ॥
લીંખડો, ગળો, અરડૂસો, પટાલ અને ભોરી-
ગણીના ક્ષાથનું અંધપૂતનાના વળગાડવાળા બાળ-
કના શરીર પર સિંચન કરવું. ૨

અભ્યંગ

સુરા સૌવીરકં કુપ્તં હરિતાલં મનઃશિલા ।
તથા સર્જરસશ્ચૈવ તૈલાર્થમુપદિશ્યતે ॥ ૩ ॥

સુરા, ફેાતરં વગરના કાચા અથવા પકવેલા
ધઉંનો આથો, કઠ, હરતાલ, મણ્ડશીલ અને રાળ-
થી પકવેલું તેલ બાળકના શરીર પર ચોળવું.

૧ અંધપૂતનાના વળગાડની ચિકિત્સા વિષેનો.

પાવાતું ધી

પિપ્પલ્યઃ પિપ્પલીમૂલં વર્ગો મધુરકો મધુ ।

શાલપર્ણી વૃહત્યૌ ચ ઘૃતાર્થિશુપદિશ્યતે ॥ ૪ ॥

પીપર, પીપરીમૂળ, કાકાદ્યાદિ સધળા મધુરવર્ગ, શાલિપર્ણી, બેઠી ભોરી ગણી અને જાણી ભોરી ગણીના ક્વાથ તથા કદ્દકથી ધી પકવી, ઠંડું પાડી તેમાં મધ નાખીને તે ધી અંધપૂતનાના વળગાડવાળા બાળકને પાવું. ૪

લેપ

સર્વગન્ધૈઃ પ્રદેહશ્ચ ગાત્રેષ્વક્ષ્ણોશ્ચ શીતલૈઃ ॥ ૫ ॥

અંધપૂતનાના વળગાડવાળા બાળકના શરીર પર કેસર, અગર, કપૂર, કંસતૂરી અને ચંદનનું લેપન કરવું અને નેત્રો ઉપર ચંદન તથા કપૂરનું લેપન કરવું. ૫

ધુમાડી

પુરીપં કૌકુટં કેશાર્ધમ્ સર્પત્વચં તથા ।

જીર્ણં ચ મિશ્રુસદ્ધાટીં ધૂપનાયોપકલ્પયેત્ ॥ ૬ ॥

દૂકડાની ચરક, વાળ, ચામડું, સર્પની કાંચળી અને બૌદ્ધસાધુની અથવા કોઈ સંન્યાસીની જૂની કદની કે ગોદડીના ચીંથરાની બાળકને ધુમાડી દેવી. ૬

હાર-માળા

કુક્કુટીં મર્કટીં વિમ્બીમનન્તાં ચાપિ ધારયેત્ ॥ ૭ ॥

દૂકડવેલ, કૌવચ, કડવી ધિલોડી અને ઉપલ-સરીને દોરામાં ગૂંથી માળા બનાવીને તે માળા બાળકના ગળામાં પહેરાવી રાખવી. ૭

બલિદાન

માંસમામં તથા પક્કં શોણિતં ચ ચતુષ્પયે ।

નિવેદ્યમન્તશ્ચ ગૃહે શિશો રક્ષાનિમિત્તતઃ ॥ ૮ ॥

બાળકની રક્ષા માટે કાચું તથા પાકું માંસ અને લોહીનું ચોટામાં તથા અંદરના ઘરમાં અંધ-પૂતનાને બલિદાન દેવું. ૮

સ્નાન

શિશોશ્ચ સ્નાપનં કુર્યાત્ સર્વગન્ધોદકૈશ્ચ ॥ ૯ ॥

એલાદિગણનાં સધળાં સુંદર દ્રવ્યોથી મિશ્ર

કરેલા જળ વડે અંધપૂતનાના વળગાડવાળા બાળ-કને ચોટામાં અથવા અંદરના ઘરમાં નવડાવવો. ૯

અંધપૂતનાના વિધાનને પાઠ્ય મંત્ર

કરાલા પિત્તલા મુષ્ઠા કાપાયામ્બરવાસિની ।

દેવી વાલમિમં પ્રીતા સંરક્ષત્વન્ધપૂતના ॥ ૧૦ ॥

વિકરાળ, પીંગળા વર્ણવાળી, મૂંઠમસ્તક અને ભગવાં વસ્ત્રો પહેનારી અંધપૂતના દેવી પ્રસન્ન થઈને આ બાળકનું રક્ષણ કરજો. (આ અર્થવાળો મૂલોક્ત સંસ્કૃત મંત્ર બોલવો.) ૧૦

અધ્યાય ૩૪ મેા

ઉપક્રમ

અથાતઃ શીતપૂતનાપ્રતિપેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘શીતપૂતના-પ્રતિપેધ’ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુત-ની પાસે કહેલું છે. ૧

સિંચન

કપિત્થં સુવહ્નં વિમ્બાં તથા વિલ્વં પ્રચીવલમ્ ।

નન્દીં મહાતર્કીં ચાપિ પરિપેકે પ્રયોજયેત્ ॥ ૨ ॥

કોઠ, રાતના, કડવી ધિલોડી, બીલી, અથેલી, પારસપીપળો અને ભણાતછીના ક્વાથનું શીત-પૂતનાના વળગાડવાળા બાળકના શરીર પર સિંચન કરવું. ૨

અવ્યંજ

વસ્તમૂવં ગવાં મૂવં મુસ્તં ચ સુરદારુ ચ ।

કુષ્ઠં ચ સર્વગન્ધાંશ્ચ તૈલાર્થમવચારયેત્ ॥ ૩ ॥

બકરાના અને ગાયના મૂત્રમાં મેથ, દેવદાર, કઠ અને એલાદિગણનાં દ્રવ્યોના કદક નાખી તેલ પકવીને તેને બાળકના શરીર પર ચોળવું. ૩

૧ શીતપૂતનાના વળગાડની ચિકિત્સા વિધેને

પાવાનું ધી

રોહિણીસર્જણદિરપલાશકકુમત્વચઃ ।

નિષ્ક્રવાય્યતસિન્નિક્કાયે સક્ષીરં વિપચેદ્ ઘૃતમ્ ॥

હરડે અથવા કડું, રાળ, ખેર, ખાખરો અને કડાયાની છાલનો ક્વાથ કરી એ ક્વાથના ત્રણ ભાગ લઈ તેમાં એક ભાગ જેટલું દૂધ નાખીને તેમાં ધી પકવવું. આ ધી શીતપૂતનાના વળગાડવાળા બાળકને પાવું. ૪

ધુમાડી

ગુરોલ્લકપુરીપાણિ વસ્તગન્ધામહેસ્ત્વચઃ ।

નિમ્બપત્રાણિ મધુકં ધૂપનાથે પ્રયોજયેત્ ॥૫॥

ગરજ(ગીધ)ની અને ધુવડની ચરક, તલવણી, સર્પની કાંચળી, લીંબડાનાં પાંદડાં અને જઠી-મધની ધુમાડી બાળકને દેવી. ૫

હાર-માળા

ધારયેદપિ લમ્બાં ચ ગુઙ્ગાં કાકાદનાં તથા ॥૬॥

કડવી તૂંબડી, ચણેાઠી અને માલકાંકણી અથવા કાંટાળા દીંબરવાને દોરામાં ગૂંથી માળા બનાવીને તે માળા શીતપૂતનાના વળગાડવાળા બાળકના ગળામાં પહેરાવી રાખવી. ૬

બલિદાન

નદ્યાં મુદ્ગકૃતૈશ્વાન્નૈસ્તર્પયેચ્છીતપૂતનામ્ ।

દેવ્ય દેયશ્વોપહારો વારુણી રુધિરં તથા ॥૭॥

નદીકિનારે જઈ મગનાં અન્નોનું શીતપૂતનાને બલિદાન દેવું અને મદિરા તથા લોહી સહિત ઉપહાર દેવો. ૭

રનાન

જલાશયાન્તે ચાલસ્ય સ્થપનં ચોપદિક્ચયેત્ ॥૮॥

શીતપૂતનાના વળગાડવાળા બાળકને વિધિ પ્રમાણે જળાશયના સમીપમાં નવડાવવો. ૮

શીતપૂતનાના વિધાનનો પાશ્વ મંત્ર મુદ્રોદનાશના દેવી મુરાશોણિતપાયિની ।

જલાશયાલયા દેવી પાતુ ત્વાં શીતપૂતના ॥૯॥

મગવાળા ભાત ખાનારી, મધ તથા રુધિરનું પાન કરનારી અને જળાશયોમાં રહેનારી શીત-પૂતના દેવી તારું રક્ષણ કરજો. (આ અર્ધવાળો મૂલોક્ત સંસ્કૃત મંત્ર બોલવો.) ૯

અધ્યાય ૩૫ મો

ઉપક્રમ

અથાતોમુલ્કમણ્ડિકાપ્રતિપેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥૧॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'મુખમંડિકા-પ્રતિપેધ' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુસ્રુત-ની પાસે કહેલું છે. ૧

સિંચન

કપિત્થચિલ્વતર્કારીવાંશીગન્ધર્વહસ્તકાઃ ।

કુવેરાક્ષી ચ યોજ્યાઃ સ્યુર્વાલાનાં પરિપેચને ॥૨॥

કોઠ, ખીલી, અરણી, વંશલોચન, સફેદ એરંડો અને કાકચના ક્વાથનું મુખમંડિકાના વળગાડવાળા બાળકના શરીર પર સિંચન કરવું. ૨

અભ્યંગ

સ્વરસૈર્બૃજ્જપત્રાણાં તથાજહરિગન્ધયોઃ ।

તૈલં વસાં ચ સયોજ્ય પ્વેદમ્બ્યજ્જને શિશોઃ ॥૩॥

ભાંગરાનાં, તલવણી તથા આસોંદનાં પાંદડાં ના સ્વરસમાં તેલ તથા ચરબીને મિશ્ર કરીને પકવીને તે બાળકના શરીર પર ચોળવું. ૩

પાવાનું ધી

મધૂલિકાયાં પયસિ તુગાક્ષીયાં ગણે તથા ।

મધૂરે પશ્ચમૂલે ચ કનીયસિ ઘૃતં પચેત્ ॥૪॥

ગરણી, વંશલોચન, સધળો મધુરવર્ગ અને લઘુપંચમૂળના ક્વાથમાં દૂધ નાખી તેમાં ધી પકવવું અને તે ધી મુખમંડિકાના વળગાડવાળા બાળકને પાવું. ૪

૧ મુખમંડિકાના વળગાડની ચિકિત્સા વિશેષે.

ધુમાડી

વચા સર્જરસઃ કુણ્ઠં સર્પિશ્ચોદ્ગૂપને હિતમ્ ॥ ૫ ॥

બાળકને વજ, રાળ, કઠ અને ધીની ધુમાડી
દેવી હિતકારી છે. ૫

હાર-માળા

ધારયેદપિ જિહ્વાશ્ચ ચાપચીરહિસર્પજાઃ ॥ ૬ ॥

ચાપ બતના ગૃહપક્ષીની, ચીલ(સમળી)
ની અને સર્પની જીભની માળા બનાવીને સુખ-
મંડિકાના વળગાડવાળા બાળકના ગળામાં હમેશ
પહેરાવી રાખવી. ૬

બલિદાન

વર્ણકં ચૂર્ણકં માલ્યમજ્જનં પારદં તથા ।
મનઃશિલાં ચોપહરેદ્ગોષ્ઠમધ્યે બલિં તથા ॥
પાયસં સપુરોડાન્નં ચલ્પયંધુપહારયેત્ ॥ ૭ ॥

ગાયેના વાડામાં ગુલાલ, વાટેલા ચોખાનો
લોટ, ફૂલ, અંજન, પારો અને મનશીલનો ઉપ-
હાર આપી દૂધપાક અને ઘઉંના લોટની રોટલી-
નું બલિદાન દેવું. ૭

સ્નાન

મન્ત્રપૂતાભિરન્નિશ્ચ તત્રૈવ સ્વપનં હિતમ્ ॥ ૮ ॥

સુખમંડિકાના વળગાડવાળા બાળકને
ગાયત્રીમંત્રથી અથવા નીચે આપેલા મંત્રથી
મંત્રેલા જળ વડે ગાયેના વાડામાં નવડાવેલા, એ
હિતકારી છે. ૮

સુખમંડિકાના વિધાનનો પાઠ્ય મંત્ર
અલङ્કૃતા રૂપવતી સુમંગા કામરૂપિણી ।

ગોષ્ઠમધ્યાલયરતા પાતુ ત્વાં મુક્ષમણ્ડિકા ॥ ૯ ॥

શણગારેલી, રૂપાળી, સોભાગ્યવાળી, ધાર્યા
પ્રમાણે રૂપો ધરવાની શક્તિવાળી અને ગાયેના
વાડાઓમાં રહેવામાં રચિવાળી સુખમંડિકાદેવી
તારું રક્ષણ કરજો. (આ અર્થવાળો મૂલોક્ત
સંસ્કૃત મંત્ર બોલવો.) ૯

અધ્યાય ૩૬ મો

ઉપક્રમ

અથાતો નૈગમેષપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યયોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'નૈગમેષ પ્રતિષેધ'
નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશુ
કે જ પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની
પાસે કહેલું છે. ૧

સિંચન

ચિલ્વાગ્નિમન્યપૂતીકાઃ કાર્યાઃ સ્યુઃ પરિષેચેન ।

સુરાસૌવીરધાન્યામ્લૈઃ પરિષેકશ્ચ શસ્યતે ॥ ૨ ॥

બીલી, અરણી અને કરંજના ક્વાથનું
નૈગમેષના વળગાડવાળા બાળકના શરીર પર
સિંચન કરવું. સુરા, કૈાતરાં વગરના કાચા અથવા
પકવેલા ઘઉંનો આટા અને ધાન્યામ્લ (ચોખાના
ચૂર્ણના તથા કોદરા વગેરેનાં ચૂર્ણના આથાનું
સિંચન કરવું, એ પણ ઉત્તમ ગણાય છે.) ૨

અભ્યંગ

પ્રિયન્ગુસરલાનન્તાશતપુષ્પાકુટનટૈઃ ।

પષેતૈલં સગોમૂર્ચૈર્દધિમસ્ત્વમ્લકાન્નિકૈઃ ॥ ૩ ॥

ઘઉંલાં, નસોતર, ઉપલસરી, સુવા અને
અરડૂસાનો કદક નાખી ગોમૂત, ઘણીનું પાણી
અને ખાદી કાંજીમાં તેલ પકવવું અને તે તેલ
બાળકના શરીર પર ચોળવું. ૩

પાવાનું ધી

પશ્ચમૂલદ્વયક્વાચે ક્ષીરે મધુરકૈષુ ચ ।

પષેદ્દ્યુતં ચ મેધાવી સર્જરીમસ્તકેઽપિ ચ ॥ ૪ ॥

પૃષ્ઠપંચમૂળ તથા લઘુપંચમૂળના ક્વાથમાં
કાકોત્પાદિ મધુરવર્ગનો કદક, ખજૂરીના ઉપરના
ભાગની મજ્જા તથા દૂધ નાખી, તેમાં ધી પકવવું.
બુદ્ધિમાન વેધે આ ધી નૈગમેષના વળગાડવાળા
બાળકને પાવું. ૪

૧ નૈગમેષના વળગાડના ચિકિત્સા વિરતો

હાર-માળા

વન્નાં વયાઃસ્થાં ગોલોર્મીં જટિલાં ચાપિ ધારયેત્ ॥૫
વજ્ર, આંબલી અથવા ગળો, દૂર્વા અને જટા-
માંસીને દોરામાં ગૂંથી તેની માળા નૈગમેષના
વળગાડવાળા બાળકને નિરંતર પહેરાવી રાખવી.

શરીર પર અભ્યંગ

ઉત્સાદનં હિતં ચાત્ર સ્કન્દાપસ્મારનાશનમ્ ॥૬॥
ગયા ૨૯મા અધ્યાયના પમા વિષયમાં
સ્કંદાપસ્મારના વળગાડનો નાશ કરવા માટે
બાળકના શરીર પર જે દ્રવ્યોનો કલ્ક ચોળવાનું
કહેયું છે, તે જ દ્રવ્યોનો કલ્ક નૈગમેષના વળગાડ-
વાળા બાળકના શરીર પર ચોળવો હિતકારી છે. ૬

ધુમાડી

સિદ્ધાર્થકવચાદિજ્ઞુ કુષ્ઠં ચૈવાક્ષતૈઃ સહ ।
મહાત્કાજમોદાશ્ચ હિતમુદ્બપન શિશોઃ ॥
મર્ફટોલ્લકગૃધ્રાણાં પુરીપાણિ નવગ્રહે ।
ધૂપઃ સુમે જને કાર્યો બાલસ્ય હિતમિચ્છતા ॥૭॥
સરસવ, વજ્ર, હિંગ, કઠ, અક્ષત, બિલાયું
અને અજમેદની ધુમાડી દેવી એ નૈગમેષના
વળગાડવાળા બાળકને હિતકારી થાય છે. રાતે
લોકા સહી રહ્યા હોય તે સમયે બાળકનું હિત
ધ્યનનારા વૈદે વાંદરાની વિષા, ધુવડની ચરક
અને ગુરંજની ધુમાડી પણ દેવી. ૭

ગીર્ણ

અભિદાન

તિલતળ્ડુલકં માલ્યં મહ્યાંચ ચિવિધાનપિ ।
કુમારપિતૃમેષાય વૃક્ષમૂલે નિવેદયેત્ ॥૮॥
મર્લિં ન્યગ્રોધવૃક્ષે તુ તિથીં પથ્યાં નિવેદયેત્ ॥૮॥
તલ, ચોખા, પુળેા તથા અનેક પ્રકારનાં
ભક્ષ્યોનું અભિદાન નૈગમેષને વત્ત કરવા માટે
વૃક્ષના મૂળમાં દેવું. છઠના રોજ એ અભિદાન
વડના ઝાડની નીચે દેવું. (આ નૈગમેષ નામનો
બાલચંદ્ર વખત પર બાળકોનું રક્ષણ પણ કરે છે,
તેથી તે કુમારપિતા પણ કહેવાય છે.) ૮

સ્નાન

અઘસ્તાદ્દટ્વૃક્ષસ્ય સ્નાપનં ચોપદિચ્યતે ॥૯॥
નૈગમેષના વળગાડવાળા બાળકને વડના
ઝાડ નીચે ગાયત્રી અથવા નીચે આપેલા મંત્રથી
મંત્રેલા જળ વડે નવડાવવો. ૯
નૈગમેષ સંબંધી વિદ્યાનમાં પાઠ્ય મંત્ર
અજાનનથલાક્ષિમ્નુઃ કામરૂપી મહાયશાઃ ।
બાલં પાલયિતા દેવો નૈગમેષોઽભિરક્ષતુ ॥૧૦॥
બકરાના જેવા મોઢાવાળો, ચંચળ આંખો-
વાળો, ચંચળમૂકુટિઆવાળો, યથેષ્ટરૂપો ધરનારો,
મોટી કીર્તિવાળો અને બાળકનું પાલન કરનારો
નૈગમેષદેવ આ બાળકનું રક્ષણ કરજો. (આ અર્થ-
વાળો મૂલોક્ત સંસ્કૃત મંત્ર બોલવો.) ૧૦

અધ્યાય ૩૭ મો

ઉપક્રમ

અથાતો ગ્રહોત્પત્તિમહ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યથોવાચ ભગવાન ધન્વન્તરિઃ ॥૧॥
હવે શિશ્યોના પૂછવાથી ‘ગ્રહોત્પત્તિ’
નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું
કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની
પાસે કહેલું છે. ૧

બાલચંદ્રો કોણે ઉત્પન્ન કર્યા?

નવ સ્કન્દાદયઃ પ્રોક્તા બાલાનાં ય ઇમે ગ્રહાઃ ।
શ્રીમન્તો દિવ્યવપુષો નારીપુરુષવિગ્રહાઃ ॥
એતે ગૃહસ્ય રક્ષાર્થં કૃત્તિકોમાગ્નિશૂલભિઃ ।
સૃષ્ટાઃ શરવણસ્થસ્ય રક્ષિતસ્યાત્મતેજસા ॥૨॥
ઐશ્વર્યવાળા, દિવ્ય શરીરોવાળા અને
જ્યોમાં છનો આકાર સ્ત્રીઓના જેવો છે તથા
તણનો આકાર પુરુષોના જેવો છે,^૨ એવા આ

૧ ગ્રહોની ઉત્પત્તિ, બાળકોને વળગાડનું કારણ અને
વળગાડોની કહસાધ્યતા તથા અસાધ્યતા વિષેનો.

૨ શકુની, રેવતી, પૂતના અધપૂતના, શીતપૂતના
અને મુખમંડિા એ ૭ બાલચંદ્રો સ્ત્રીઓના આકારવાળા
છે અને સ્કંદ, સ્કંદાપસ્માર તથા નૈગમેષ એ ત્રણ ગ્રહો
પુરુષોના આકારવાળા છે.

સ્કંદ આદિ જે નવ બાલઅહો કહેવામાં આવ્યા, તેઓને કાંસકાઓના વનમાં રહેલા અને પોતાની શક્તિથી જ રક્ષણ પામેલા કાર્તિકેયસ્વામીના રક્ષણ માટે કૃતિકાઓએ, ગંગાએ, પાર્વતીએ, અગ્નિએ તથા સદાશિવે ઉત્પન્ન કરેલા છે. ૨.

નવ બાલઅહોમાં કેને કોણે ઉત્પન્ન કર્યા? સ્ત્રીવિગ્રહા ગ્રહા યે તુ નાનાસ્તુ મયેરિતાઃ । ગજોમાકૃત્તિકાનાં ચ તે ભાગા રાજસા મતાઃ ॥ નૈગમેયસ્તુ પાર્વત્યા સુદ્યો મેપાનનો ગ્રહઃ । કુમારધારી દેવસ્ય ગુહસ્પાત્મસમઃ સઘા ॥ સ્કન્દાપસ્મારસંજો યઃ સોડશિનાગ્રિસમઘૃતિઃ । સ ચ સ્કન્દસઘા નામ વિશાઘ્વ ઇતિ ચોચ્યતે ॥ સ્કન્દઃ સુદ્યો ભગવતા દેવેન ત્રિપુરાણિના । વિમર્ષિત્તિં ચાપરાં સંજાં કુમાર ઇતિ સ ગ્રહઃ ॥ બાલલીલાધરો યોડ્યં દેવો દ્વાગ્રિસમ્ભવઃ । મિધ્યાચારેષુ ભગવાન્ સ્વયં નૈવ પ્રવર્તતે ॥ કુમારઃ સ્કન્દસામાન્યાદત્ર કેચિદપણ્ડિતાઃ । ગૃહ્ણતીત્યલ્પવિજ્ઞાના દ્રુવતે દેહચિન્તકાઃ ॥ ૩ ॥

અનેક પ્રકારનાં રૂપોવાળા અને સ્ત્રીઓના જેવાં શરીરોવાળા શકુની, રેવતી, પૂતના, અંધ-પૂતના, શીતપૂતના અને મુખમંડિકા એ છ અહોને ગંગાએ, પાર્વતીએ અને કૃતિકાઓએ મળીને ઉત્પન્ન કરેલા છે. એક સઘળા અહો રજેગુણવાળા છે, તોપણ તેઓમાં એ છ અહો વિશેષ રજેગુણવાળા છે, એમ માનવામાં આવે છે.

બકરાના જેવા મોઢાવાળો નૈગમેય નામનો અહ કહે જે પુરુષના જેવા શરીરોવાળો છે, વખત પર બાળકોનું રક્ષણ પણ કરે છે અને કાર્તિકેય-સ્વામીનો પ્રાણ સમાન પ્રિય મિત્ર છે, તેને પાર્વતી-એ જ ઉત્પન્ન કર્યો છે.

અગ્નિના જેવી કાર્તિવાળો સ્કંદાપસ્માર નામનો અહ કહે જે પુરુષના જેવા શરીરોવાળો છે, તેને અગ્નિએ ઉત્પન્ન કરેલો છે અને તે સ્કંદસઘા તથા વિશાખ એ નામેથી બાળખાય છે.

સ્કંદ નામનો બાલઅહ કહે જે પુરુષના જેવા શરીરોવાળો છે, તેને ત્રિપુરનો સંહાર કરનારા સાક્ષાત્ સદાશિવે જ ઉત્પન્ન કરેલો છે. એ અહ બીજા 'કુમાર' એ નામથી પણ બાળખાય છે. સ્કંદ અને કુમાર એ બે નામો કાર્તિકેયસ્વામીનાં પણ છે; તે ઉપરથી કાર્તિકેયસ્વામીને બાલઅહોમાં ગણી લેવા નહીં; કેમ કે બાળકના જેવી લીલાને ધરનારા અને સદાશિવ તથા અગ્નિથી ઉત્પન્ન થયેલા એ મોટા અશ્વર્યવાળા દેવ કાર્તિકેયસ્વામી બાળકોને દુઃખ દેવારૂપ દુષ્ટ કૃત્યોમાં પોતે કદી પ્રવર્તતા નથી. કેટલાક અલ્પ જ્ઞાનવાળા અપણ્ડિત વૈદ્યો 'કુમાર અને સ્કંદ' એ બે નામો ઉપરથી બૂલ બાઈને કહે છે કે, 'કાર્તિકેય-સ્વામી બાળકોને વળએ છે.' ૩

બાલઅહો બાળકોને વળગવાનું કારણ તત્તો ભગવતા સ્કન્દે મુરસેનાપતૌ કૃતે । ઉપતસ્થુર્ગ્રહાઃ સર્વે દીપ્તશક્તિધરં ગુહમ્ ॥ ઋતુઃ પ્રાક્કલ્પચ્ચૈનં વૃત્તિ નઃ સંવિધત્સ્વ વૈ । તૈપામર્થે તતઃ સ્કન્દઃ શિવં દેવમચોદયત્ ॥ તત્તો ગ્રહાંસ્તાનુવાચ ભગવાન્ ભગનેન્નહત્ । તિર્યગ્યોર્નિ માનુષં ચ દૈવં ચ ત્રિતયં જગત્ ॥ પરસ્પરોપકારેણ વર્તતે ધાર્યતેઽપિ ચ । દેવા મનુષ્યાન્ પ્રીયન્તિ તિર્યગ્યોર્નીત્તથ ચ ॥ વર્તમાનેર્યથાકાલં શીતવર્ષોષ્ણમાસ્તૈઃ । ઇજ્યાજ્જલિનમસ્કારજપહોમવ્રતાદિભિઃ ॥ નરાઃ સમ્યક્ પ્રયુક્તૈશ્ચ પ્રીણન્તિ ત્રિદિવેશ્વરાન્ । માગધેયં વિમર્ક્તં ચ શેષં કિશ્ચિન્ન વિધતે ॥ તદુષ્માકં શુભા વૃત્તિર્વાલિષ્વેવ ભવિષ્યતિ । કુલેષુ યેષુ નેજ્યન્તે દેવાઃ પિતર એવ ચ ॥

૧ એક પોતાની જ શક્તિથી રક્ષિત હોવાને લીધે તેમને બીજા કોઈ પણ રક્ષકોની જરૂર ન હતી, તોપણ કૃતિકા વગેરેએ પુત્રપ્રેમને લીધે તેમના રક્ષણ માટે નવ બાલઅહો ઉત્પન્ન કરેલા છે.

બ્રાહ્મણાઃ સાધવથૈવ ગુરવોઽતિથયસ્તથા ।
 નિવૃત્તાચારઞ્ચૈવ પરપાકોપજીવિષુ ॥
 ઉચ્છિન્નવાલિભિક્ષેષુ મિત્રકાંસ્યોપભોજિષુ ।
 ગૃહેષુ તેષુ યે બાલાસ્તાન્ ગૃહ્ણીધ્વમશ્નઙ્કિતાઃ ॥
 તત્ર ચો વિપુલા વૃત્તિઃ પૂજા ચૈવ ભવિષ્યતિ ।
 एवं ગ્રહાઃ સમુત્પન્ના બાલાન્ ગૃહ્ણન્તિ ચાપ્યતઃ ॥૪

જ સમયે ભગવાન સદાશિવે કાર્તિકેય-
 સ્વામીને દેવતાઓના સેનાપતિ કર્યા, તે સમયે
 એ સુધળા બાલઅહોએ પ્રદીપ્ત અંગને ધરનારા
 કાર્તિકેયસ્વામીની સમીપમાં આવી હાથ બેઠીને
 વિજ્ઞાપિત્રી કે, 'અમોને આજીવિકા કરી આપો.'
 એ ઉપરથી તેઓને માટે કાર્તિકેયસ્વામીએ સદા-
 શિવની પ્રાર્થના કરતાં મોટા ઐશ્વર્યવાળા અને
 ભગદેવનાં નેત્રોત્તું હરણ કરનારા સદાશિવે તે
 બાલઅહોને કહ્યું કે, 'આ જગત કે જે પશુપક્ષી
 વગેરેની જાતિ, મનુષ્યજાતિ અને દેવજાતિ એ
 રીતે ત્રણ જાતિઓવાળું છે, તે પરસ્પરે કરેલા
 ઉપકારથી વર્તે છે અને તે ઉપકારથી ટકી રહ્યું
 છે. દેવતાઓ તે તે યોગ્ય સમયોમાં ગરમી, વર-
 સાદ, ઠંડી તથા પવનને ઉત્પન્ન કરી મનુષ્યો
 તથા પશુપક્ષીઓ વગેરેને તૃપ્ત કરે છે. મનુષ્યો
 યજન, હાથ બેઠવા, નમસ્કાર, જપ, હોમ તથા
 વ્રત ઇત્યાદિ ક્રિયાઓ સારી રીતે કરી, દેવતાઓને
 તૃપ્ત કરે છે. પશુપક્ષી વગેરે જાતિઓ પોતાનાં
 દૂધ વગેરેથી તથા માંસાદિથી ખાણે તથા દેવતા-
 ઓને તૃપ્ત કરે છે; અને ખાણે પશુ પાલન
 આદિથી પશુપક્ષી વગેરેને તૃપ્ત કરે છે. આ પ્રમાણે
 હોવાથી સઘળું તે તે ભાગોમાં વહેંચાઈ ગયું છે
 અને તેને લીધે કાંઈ બાકી રહ્યું નથી. માટે તમારી
 બધાની સારી પેઠે આજીવિકા તો બાળકોની ઉપર
 જ ચાલશે. જે કુળોમાં દેવતાઓનું, પિતૃઓનું,
 બ્રાહ્મણોનું, સાધુઓનું, યુરુઓનું તથા અતિથિ-
 ઓનું પૂજન ન થતું હોય તથા જે કુળો પવિત્રતા

તથા આચારથી રહિત, નીચ વૃત્તિવાળાં, પરાઈ
 રસોઈઓથી જ જીવતાં, કાઈને ભિક્ષા કે બલિદાન
 ન આપતાં અને કૂટી ગયેલાં કાંસાનાં વાસણોમાં
 જમનારાં હોય, તે કુળોમાં તથા તેવાં ઘરોમાં જે
 જે બાળકો હોય, તે તે બાળકોને તમો નિઃશંક-
 પણાથી પકડજો (વળગજો); એટલે તેઓમાં
 તમારી મોટી આજીવિકા ચાલશે અને પૂજા પણ
 થશે.' ઉત્પન્ન થયેલા બાલઅહો આ પ્રમાણે સદા-
 શિવની આજ્ઞાને અનુસરી બાળકોને વળગે છે. ૪

વળગાડોની કષ્ટસાધ્યતા તથા અસાધ્યતા
 ગ્રહોપસૃષ્ટા બાલાસ્તુ દુશ્ચિકિત્સ્યતમા મતાઃ ।
 વૈકલ્ય મરણં ચાપિ ધ્રુવં સ્કન્દગ્રહે મતમ્ ॥
 સ્કન્દગ્રહોઽત્યુગ્રતમઃ સર્વેષ્વેવ યતઃ સ્મૃતઃ ।
 અન્યો વા સર્વરૂપસ્તુ ન સાધ્યો ગ્રહ ઉચ્યતે ॥૫॥

બાલઅહોનો વળગાડ અત્યંત કષ્ટસાધ્ય જ
 છે. તેઓમાં પણ સ્કંદ નામના બાલઅહોનો વળગાડ
 થયો હોય, તો બાળકોનાં શરીરોમાં ખોડખાંપણ
 અવરય થાય છે અને મરણ પણ થાય છે; કારણ
 કે સઘળા બાલઅહોમાં સ્કંદઅહ અત્યંત ઉગ્ર છે.
 સ્કંદઅહ સિવાય બીજા કાંઈ બાલઅહોનો વળગાડ
 પણ બે પોતાનાં સઘળાં લક્ષણોથી યુક્ત થયો
 હોય, તો અસાધ્ય જ છે. ૫

અધ્યાય ૩૮ મો

ઉપક્રમ

અથાતો યોનિવ્યાપ્તપ્રતિપેઢં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
 યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥૧॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'યોનિવ્યાપ્તપ્રતિ-
 પેઢ' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
 કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુત-
 ની પાસે કહેલું છે. ૧

૧ યોનિરોગોની સખ્યા, નિદાનો, લક્ષણો તથા
 ચિકિત્સા વિષેનો. યોનિરોગો બાળકોનાં શરીરોમાં
 વિકારોનાં કારણોરૂપ થાય છે, એટલા માટે યોનિરોગોના
 અધ્યાયને કોમારભૂત્ય તંત્રમાં દાખલ કર્યો છે.

યોનિરોગોનાં નિદાનોમાં વાયુની પ્રધાનતા
પ્રવૃદ્ધલિંગં પુરુષં યાત્યર્થમુપસેવતે ।

રુક્ષદુર્બલવાલાયાસ્તસ્યા વાયુઃ પ્રકુપ્યતિ ॥

સ દુષ્ટો યોનિમાસાદ્ય યોનિરોગાય કલ્પતે ॥૨॥

જડા તથા લાંબા લિંગવાળા પુરુષનું
અત્યંત સેવન કરવા વગેરે કારણોથી રક્ષ, દુર્બળ
તથા નાની ઉંમરની સ્ત્રીના શરીરમાં વાયુ
પ્રકુપિત થાય અને પ્રકુપિત થયેલા વાયુ પોત-
પોતાનાં કારણોથી પ્રકુપિત થયેલા પિત્ત તથા
કફને પોતાની સાથે લઈ યોનિમાં આવીને યોનિ-
રોગો ઉત્પન્ન કરે છે. ૨

યોનિરોગોની સંખ્યા

ત્રયાણામપિ દોષાણાં યથાસ્વં લક્ષણેન તુ ।

વિંશતિવર્ણપદો યોનેર્નિર્દિષ્ટા રોગસંગ્રહે ॥ ૩ ॥

યોનિરોગો વાતપ્રધાન હોય છે, છતાં ત્રણે
દોષોનાં પોતપોતાનાં જુદાં જુદાં લક્ષણોથી મિશ્ર
હોવાને ક્ષીધે વાતિક, પૈત્તિક, શ્લેષ્મિક અને
સાન્નિપાતિક એમ મુખ્ય ચાર ભેદોમાં વહેંચાય છે.
પ્રત્યેક ભેદના પાંચ પાંચ પેટા ભેદો ઉપરથી રોગ-
સંગ્રહમાં યોનિરોગોની વીસની સંખ્યા થાય છે.
યોનિરોગોના દૂરનાં નિદાનોમાં દેવદું નિદાનપણું
મિથ્યાચારેણ યાઃ સ્ત્રીणां પ્રદુષ્ટેનાર્ત્તવેન ચ ॥

જાયન્તે વીજદોષાઃ દૈવાઽથ શ્વણુ તાઃ પૃથક્ ॥૪॥

જડા તથા લાંબા લિંગવાળા પુરુષોનાં
સેવન વગેરે સ્ત્રીઓના દુરાચારોથી, દુષ્ટ થયેલા
રજ્જીથી, પુરુષના દુષ્ટ થયેલા વીર્યથી અને વખત પર
દેવગતિથી પણ યોનિરોગો થાય છે. હવે એ યોનિ-
રોગોનું વિસ્તારથી નિરૂપણ કરું છું, તે સાંભળો. ૪

યોનિરોગોના પેટારોગોનાં નામો

ઉદાવર્ત્તા તથા વન્ધ્યા વિપ્લુતા ચ પરિપ્લુતા ।

વાતલા ચેતિ વાતોત્થા પિત્તોત્થા રુધિરક્ષરા ॥

વામિની સંસિની ચાપિ પુત્રમ્ની પિત્તલા ચ યા ।

અત્યાનન્દા ચ યા યોનિઃ કર્ણિની ચરણાદ્યમ્ ॥

શ્લેષ્મિકા સક્રાફા જ્યૈયા વળ્ડાલ્યા ફાલિની તથા ।

મહતી સ્ત્રિચિવક્રા ચ સર્વજેતિ ત્રિદોષજા ॥૫॥

વાતિક યોનિરોગોના ઉદાવર્ત્તા, વંધ્યા,

વિપ્લુતા, પરિપ્લુતા અને વાતલા એ પાંચ ભેદો

છે. પૈત્તિક યોનિરોગોના રુધિરક્ષરા, વામિની,

સંસિની, પુત્રમ્ની અને પિત્તલા એ પાંચ ભેદો છે.

શ્લેષ્મિક (કફ સંબંધી) યોનિરોગોના અત્યાનન્દા,

કર્ણિકા, આનંદચરણા, અતિચરણા અને શ્લેષ્મલા

એ પાંચ ભેદો છે. સાન્નિપાતિક યોનિરોગોના પંડા,

ફલિની, મહતી, સૂચિવક્રા અને ત્રિદોષિણી

એ પાંચ ભેદો છે. ૫

વાતિક યોનિરોગોના પાંચ ભેદોના જુદાં

જુદાં લક્ષણો

સફેનિલમુદાવર્તા રજઃ કૃચ્છ્રેણ મુચ્ચતિ ।

વન્ધ્યાં નટાર્ચવાં વિદ્યાદ્વિપ્લુતાં નિત્યવેદનામ્ ॥

પરિપ્લુતાયાં ભવતિ ગ્રામ્યધર્મ્મે રૂઝા મૃશમ્ ।

વાતલા કર્કશા સ્તબ્ધા શૂનિસ્તોદપીડિતા ।

ચતસૃષ્ણપિ ચાઘાસુ ભવન્ત્યનિલવેદનાઃ ॥ ૬ ॥

યોનિમાંથી અત્યંત કષ્ટપૂર્વક ફીણવાણું

રજ નીકળતું હોય તો તે યોનિરોગ ઉદાવર્ત્તા

કહેવાય છે. યોનિ સર્વદા રજવગરની જ રહેતી

હોય, એટલે કઠી પણ રજવાળી ન થતી હોય, એ

યોનિરોગ વંધ્યા કહેવાય છે. યોનિ સર્વદા

વેદનાયુક્ત જ રહ્યા કરે, એ યોનિરોગ વિપ્લુતા

કહેવાય છે. મૈથુનના સમયે યોનિમાં અત્યંત

વેદના થતી હોય, તે યોનિરોગ પરિપ્લુતા કહે-

વાય છે. યોનિ કઠણ, ખરસટ, અક્રક અને

વાયુ સંબંધી રૂણથી તથા સોઈ વડે ભોંકાયા બની

વેદનાથી યુક્ત રહેતી હોય, એ યોનિરોગ વાતલા

કહેવાય છે. એક વાયુરૂપ દોષવાળા ઉપર કહેલા

ચારે યોનિરોગોમાં સોયથી ભોંકાયા બની પીડા

વગેરે વાયુ સંબંધી વેદનાઓ થાય છે; તોપણ આ

પાંચમા પ્રકારના વાતિક યોનિરોગમાં તો એ

વેદનાઓ અત્યંત થાય છે; માટે તેનું બીજું નામ ન આપતાં 'વાતલા' એ જ નામ આપ્યું છે. ૬

પૈત્તિક યોનિરોગના પાંચ ભેદોનાં બુદ્ધાં
બુદ્ધાં લક્ષણે।

સદાહં પ્રકશત્યસં યસ્યાઃ સા લોહિતશ્ચરા ।

સવાતસુદિરેદ્ધીજં વામિનિ રજસા યુતમ્ ॥

પ્રસંસિની સ્પન્દતે તુ ક્ષોભિતા દુષ્પ્રસૂથ યા ।

સ્થિતં સ્થિતં હન્તિ ગર્ભં પુત્રઘ્ની રક્તસંસ્રવાત્ ॥

અત્યર્થ પિત્તલા યોનિર્દાહપાકજ્વરાન્વિતા ।

ચતસૃષ્વપિ ચાઘાસુ પિત્તલિદ્ધોચ્છ્રયો ભવેત્ ॥૭॥

યોનિમાંથી દાહવાળું લોહી ઝરતું હોય તો તે યોનિરોગ રુધિરક્ષરા કહેવાય છે. યોનિમાંથી પુરુષનું વીર્ય રજની સાથે તથા પવન સાથે બહાર નીકળી જતું હોય, તો તે યોનિરોગ વામિની કહેવાય છે. યોનિ મદન પામવાને લીધે ઠેકાણા પરથી કાંઈક ચલિત થઈને બહાર નીકળી હોય અને માંડ પ્રસવ કરે એવી થઈ ગઈ હોય, તે યોનિરોગ સંસિની કહેવાય છે. યોનિ વારંવાર રહેતા ગર્ભનો લોહીના સ્રાવથી નાશ કરી નાખતી હોય, તે યોનિરોગ પુત્રઘ્ની કહેવાય છે. યોનિ દાહથી, પાકવાથી તથા જ્વરથી અત્યંત યુક્ત હોય, એ યોનિરોગ પિત્તલા કહેવાય છે. જોકે પિત્તરૂપ દોષવાળા ઉપર લખેલા ચારે યોનિરોગોમાં દાહ તથા પાકવું વગેરે પિત્ત સંબંધી વેદનાઓ થાય છે, તોપણ આ પાંચમા પ્રકારના પૈત્તિક યોનિરોગમાં તો એ વેદનાઓ અત્યંત થાય છે, માટે તેનું બીજું નામ ન આપતાં 'પિત્તલા' એ જ નામ આપ્યું છે. ૭

શ્લેષ્મિક યોનિરોગના પાંચ ભેદોનાં
બુદ્ધાં બુદ્ધાં લક્ષણે।

અત્યાનન્દા ન સન્તોષં ગ્રામ્યધર્મ્મેણ ગચ્છતિ ।

કર્ણિન્યાં કર્ણિકા યોનો શ્લેષ્માસુગ્મ્યાં તુ જાયતે ॥

મૈથુનાચરણાત્પૂર્વં પુરુષાદતિરિચ્યતે ।

વહુશ્ચાતિચરણાદન્યા વીજં ન વિન્દતિ ॥

શ્લેષ્મલા પિચ્છિલા યોનિઃ કણ્ઠ્યુક્તાતિશીતલા ।
ચતસૃષ્વપિ ચાઘાસુ શ્લેષ્મલિદ્ધોચ્છ્રિતિર્ભવેત્ ॥૮॥

યોનિ મૈથુનથી સંતોષ જ ન પામતી હોય, એ યોનિરોગ અત્યાનંદા કહેવાય છે. યોનિમાં કંઈ તથા લોહીથી ડોડી જવા આકારવાળી ગાંઠ થઈ હોય, એ યોનિરોગ કર્ણિકા કહેવાય છે. યોનિ મૈથુનના સમયે પુરુષનું વીર્ય પડ્યા પહેલાં જ રજ મૂકતી હોય, તે યોનિરોગ આનંદચરણા કહેવાય છે. આ રોગવાળી યોનિમાં પુરુષનું વીર્ય સ્થિતિ પામી શકતું નથી. વારંવાર મૈથુન કરાવવાને લીધે સોજે થઈ જવાથી યોનિમાં પુરુષનું વીર્ય સ્થિતિ પામી શકતું ન હોય, એ યોનિરોગ અતિચરણા કહેવાય છે. યોનિ ચીકાશવાળી, ખરજવાળી તથા અતિ શીતળ હોય, એ યોનિરોગ શ્લેષ્મલા કહેવાય છે. જોકે કંઈપ દોષવાળા ઉપર લખેલા એ ચારે યોનિરોગોમાં ચીકાશ તથા ખરજ વગેરે કંઈનાં ચિહ્નો હોય, તોપણ આ પાંચમા પ્રકારના શ્લેષ્મિક યોનિરોગમાં તો એ ચિહ્નો અત્યંત હોય છે; માટે તેનું બીજું નામ ન આપતાં 'શ્લેષ્મલા' એ જ નામ આપ્યું છે. ૮

સાન્નિપાતિક યોનિરોગોના પાંચ ભેદોનાં
બુદ્ધાં બુદ્ધાં લક્ષણે।

અનાર્તવસ્તના પળ્લી સ્વરસ્પર્શા ચ મૈથુને ।

અતિકાયગૃહીતાયાસ્તરુણ્યાઃ ફલિની ભવેત્ ॥

વિવૃતાતિમહાયોનિઃ સ્ત્રીવક્ત્રાતિસંવૃતા ॥

સર્વલિદ્ધસમુત્થાના સર્વદોષપ્રકોપજા ।

ચતસૃષ્વપિ ચાઘાસુ સર્વલિદ્ધોચ્છ્રિતિર્ભવેત્ ॥૯॥

તરણુ અવસ્થાવાળી સ્ત્રીની યોનિમાં બડા તથા લાંબા લિંગવાળો પુરુષ મૈથુન કરે, તેથી યોનિ વૃષણની પેઠે લટકતી થઈ બચ છે એ યોનિરોગ ફલિની કહેવાય છે. યોનિ અત્યંત મોટાં છિદ્રવાળી હોય, એ યોનિરોગ મહત્તી કહેવાય છે. યોનિ અત્યંત સૂક્ષ્મ છિદ્રવાળી હોય, એ યોનિરોગ સૂચીવદ્વ્રા કહેવાય છે. યોનિમાં સઘળા દોષોના પ્રદાપને લીધે સઘળા દોષોનાં ચિહ્નો જાહેલાં હોય, એ યોનિરોગ ત્રિદોષિણી કહેવાય છે. એકે ત્રણે દોષોવાળા ઉપર લખેલા એ ચારે યોનિરોગોમાં રજ્જી રહિતપણું વગેરે ત્રણે દોષોનાં ચિહ્નો હોય છે, તે પણ આ પાંચમા પ્રકારના ત્રિદોષિક (સાન્નિપાતિક) રોગમાં નો એ ચિહ્નો અત્યંત હોય છે; માટે તેનું 'બીજુ' નામ ન આપતાં 'ત્રિદોષિણી' એ જ નામ આપ્યું છે. (આ ત્રિદોષિણી નામના યોનિરોગમાં રક્તતા તથા સોયથી ભોંકાયા જેવી વ્યથા વગેરે વાયુનાં ચિહ્નો, દાહ તથા ચોસ વગેરે પિત્તનાં ચિહ્નો અને ચીકાશ તથા ખરજ વગેરે કફનાં ચિહ્નો પણ હોય છે.) ૯

વીશ યોનિરોગોમાં પાંચ રોગો અસાધ્ય છે પચ્ચાસાઘ્યા મવન્તીમા યોનયઃ સર્વદોષજ્ઞાઃ ॥૧૦
૫ંડી, ફલિની, મહત્તી, સૂચીવદ્વ્રા અને ત્રિદોષિણી, એ પાંચ સાન્નિપાતિક યોનિરોગો અસાધ્ય છે. ૧૦

યોનિરોગોની સામાન્ય તથા વિશિષ્ટ ચિકિત્સાઓ પ્રતિદોષં તુ સાધ્યાસુ સ્નેહાદિક્રમ ઇષ્યતે ।
દદ્યાદુત્તરવસ્તીશ્ચ વિશેષેણ યથોદિતાન્ ॥
કર્કશાં શીતલાં સ્તબ્ધામપસ્પર્શાં ચ મૈથુને ।
કુમ્ભીસ્વેદરૂપચરેત્સાન્પૌદકસંયુતૈઃ ॥
મધુરૌપધસંયુક્તાન્ વેશવારાંશ્ચ યોનિષુ ।
નિશ્લિપેદ્વારયેષાપિ પિચુતૈલમતન્દ્રિતઃ ॥

ધાવનાનિ ચ પચ્યાનિ કુર્વીતાપૂરણાનિ ચ ।
ઓપચોપાનિતાસક્તં કુર્યાચ્છીતં વિધિ મિષક્ ॥
દુર્ગન્ધાં પિચ્છિલાં चापि चूर्णैः पञ्चकपायजैः ॥
પૂર્યેદ્રાજવૃક્ષાદિકપાયૈશ્વાપિ ધાવનમ્ ।
યોન્યાં તુ પૂયસ્તાવિષ્યાં શોધનદ્રવ્યસંમૃતૈઃ ।
સગોમૃત્રૈઃ સલવણૈઃ પિષ્ઠૈરાપૂર્ણં દિતમ્ ॥
વૃહતીફલકલ્કસ્ય દ્વિહરિદ્રાસુતસ્ય ચ ।
કળ્દૂમતીમપસ્પર્શાં પૂર્યેદ્વપયેત્તથા ॥
વર્તિ પ્રદયાત્કર્ણિન્યાં શોધનદ્રવ્યસંમૃતામ્ ।
પ્રસંસિતીં છૃતામ્પક્તાં ક્ષીરસ્થિત્વાં પ્રવેશયેત્ ॥
પિધાય વેશવારેણ તતો વન્ધં સમાચરેત્ ।
પ્રતિદોષં વિદધ્યાચ્ચ સુરારિષ્ટાસવાન્ મિષક્ ॥
પ્રાતઃપ્રાતર્નિષેવેત રસોનાદુદ્ગતં રસમ્ ।
ક્ષીરમાંસરસપ્રાયમાહારં વિદધીત ચ ॥
શુકાર્ચવાદયો દોષાઃ સ્તનરોગાશ્ચ કીર્તિતાઃ ।
કુન્થ્યોત્થાનાનિ મૃદસ્ય ગર્ભસ્ય વિધિરેવ ચ ॥
ગર્ભિણીપ્રતિરોગેષુ ચિકિત્સા ચાપ્યુદાહૃતા ।
તાં સર્વથા પ્રયુક્તીત યોનિવ્યાપત્સુ બુદ્ધિમાન્ ॥
અપ્રજાતારોગાંશ્ચ ચિકિત્સેદુત્તરાન્નિષક્ ॥૧૧॥

પાંચ સાન્નિપાતિક સિવાય બાકીના ૫૬ યોનિરોગો સાધ્ય છે; તેઓમાંના 'ઢાઈ' યોનિરોગ થયો હોય, તે તે જ દોષ સંબંધી હોય, તે દોષ ટાળનારા સ્નેહન તથા સ્વેદન સંસ્કાર આપી વ્રતવિરેચનાદિક-ક્રિયાઓ પણ તે જ દોષને હણનારાં દ્રવ્યોથી ગોઠવીને ખાસ કરી ઉત્તર-ખસિતઓ દેવી; તે પણ તેવા જ પ્રકારની દેવી.

યોનિ ખરસટ, શીતળ, અક્રડ તથા મૈથુનમાં ખરાબ સ્પર્શવાળી હોય, તે તેને જંગલી તથા જળચર પ્રાણીઓનાં માંસોથી તથા વાતહર દ્રવ્યોના ક્વાથથી કુંભીસ્વેદો દેવા. (જંગલી તથા જળચર પ્રાણીઓના માંસના રસને ઉકાળી તેથી તથા વાતહર દ્રવ્યોના ક્વાથથી ભરેલી ધગધગતી હાંડલીને ધરતીમાં નાખી, તેના ઉપર માંચી

વગેરે આસન પર સ્ત્રીને પેસાડી, ક્વાથમાં અગ્નિ-
થી તપાવેલા લોઢાના અથવા પથરાના કંકડા
નાખીને તેના બાફેલા પાણીમાં લેવડાવવો, એકુંલી-
સ્વેદ કહેવાય છે.)

સૂંઠ, મરી, પીપર, ઘણાં, જીરું, દાડમ
અને પીપરીમૂળના ચૂર્ણને મધુર ઔષધોથી મિશ્ર
કરીને બનાવેલો તે વેસવાર અથવા સૂત્રસ્થાનના
૪૬ મા અધ્યાયના ૨૨૬ મા વિષયમાં કહેલો
વેસવાર અથવા એવા જ પ્રકારના બીજા પણ
વેસવારો યોનિમાં નખાવવા અને આગસ છોડી
દઈ, વાતહર દ્રવ્યોના ક્વાથ તથા કલ્કથી પકવેલા
તેલનું પોતું પણ યોનિમાં ધરાવવું. વાતહર
દ્રવ્યોના ક્વાથોથી યોનિને ધોવડાવવી અને તે
દ્રવ્યોનાં ચૂર્ણાદિક યોનિમાં ભરાવવાં.

જે યોનિ દાહ તથા ગોસથી યુક્ત હોય,
તો વૈદ્ય પિત્તને હણનારી શીતળ ક્રિયાઓ કરવી.

યોનિ કુર્ગંધવાળી કે ચીકણી હોય તો તેમાં
વડ, જંબરો, મોટી પીપર, બોલસરી અને પારસ-
પીપળાનાં ચૂર્ણો ભરાવવાં અને આરગ્વધાદિ ગણ-
ના ક્વાથોથી યોનિને ધોવડાવવી.

યોનિમાંથી પરનો સ્નાવ થતો હોય, તો
સૂત્રસ્થાનના મિશ્રક નામના ૩૬ મા અધ્યાયમાં
કહેલાં શોધન દ્રવ્યોના ગોમૂત તથા સૈંધવ સહિત
પિંડો બનાવીને તે પિંડો યોનિમાં નખાવવા
હિતકારી છે.

યોનિ ખરજવાળી તથા ખરાબ સ્પર્શવાળી
હોય, તો તેમાં ભોંરીગણીના ફળોનો, હળદરનો
તથા દારુહળદરનો કલ્ક કરીને તે ભરાવવો અને
એ ભોંરીગણીનાં ફળ વગેરે દ્રવ્યોના ચૂર્ણની જ
ધુમાડી દેવી.

જે કર્ણિકા નાખેના યોનિરોગ થયો હોય,
તો યોનિમાં શોધન દ્રવ્યોની વાટ નખાવવી. (શોધન
દ્રવ્યો સૂત્રસ્થાનના ૩૬ મા અધ્યાયમાં કહ્યાં છે.)

જે સંસિની નામનો યોનિરોગ થયો હોય,
તો તેને ધીનો અભ્યંગ કરી દૂધનો બાફેલો,
અંદર પેસાડી દેવો અને પછી સૂંઠ, મરી, પીપર,
ઘણાં, જીરું, દાડમ અને પીપરીમૂળના હવેજથી-
લોટથી તેના મોઢાને બંધ કરી પાટો બાંધવો.
યોનિને ધીનો અભ્યંગ કરી, દૂધનો બાફેલો અંદર
પેસાડી દેવી અને પછી સૂત્રસ્થાનના ૪૬ મા
અધ્યાયના ૨૨૬ મા વિષયમાં કહેલા વેસવારથી
તેના મોઢાને બંધ કરીને પાટો બાંધવો હિતકારી છે.

યોનિરોગ જ જ દોષથી થયો હોય, તે તે દોષ-
ને મટાડે એવાં સુરા, અરિષ્ટો અને આસવો
યોજવા અને નિત્ય પ્રભાતે લસણના રસનું સેવન
કરાવવું.

યોનિરોગવાળી સ્ત્રીને જમાં માંસનો રસો
અને દૂધ વગેરે હોય એવો આહાર વૈદ્યે ગોઠવી દેવો.

બીજા પણ ઘણા ઘણા વિષયો આ કૌમાર-
ભૂત્યતંત્રને લગતા છે; પરંતુ તેઓ અમારી પંચ-
સ્થાનાત્મક સંહિતામાં કહેવાઈ ગયા છે, તેથી
અહીં તેઓની પુનરુક્તિ કરવી છોડી દઈએ છીએ.
વીર્ય તથા રજ વગેરેના દોષો, શારીરસ્થાનના
'શુક્રશોષિતશુદ્ધિશારીર' નામના બીજા અધ્યાય-
માં લક્ષણો તથા ચિકિત્સાઓ સહિત કહેવાઈ ગયા
છે. સ્તનરોગોનાં લક્ષણો નિદાનસ્થાનના ૬૬મા
અધ્યાયમાં અને તેઓની ચિકિત્સાઓ ચિકિત્સા-
સ્થાનના ૧૭ મા અધ્યાયમાં કહેવાઈ ગયેલ છે.
નપુંસકપણનાં નિદાનો તથા તેની ચિકિત્સાઓ
ચિકિત્સાસ્થાનના ૨૬ મા અધ્યાયમાં કહેવાઈ
ગયેલ છે. મૂઢગર્ભનાં લક્ષણો નિદાનસ્થાનના ૮
મા અધ્યાયમાં અને ચિકિત્સાઓ, ચિકિત્સાસ્થાન-
ના ૧૫મા અધ્યાયમાં કહેવાઈ ગયેલ છે. ગર્ભિણી-
ની માસાનુભાસિક વગેરે ચિકિત્સાઓ તથા
તેના સ્વસ્થપણમાં કરવાની ચિકિત્સાઓ, શારીર-
સ્થાનના ૧૦ મા અધ્યાયમાં કહેવાઈ ગઈ છે કે

જ ચિકિત્સાઓ યુક્તિમાન વેદે થોનિશોગો ઉપર
પણ સર્વથા યથોચોગ્ય સમજવી જોઈએ.

સ્ત્રીને અઠાળ પ્રસવથી અપતાનક આદિ
રોગો થયેલ હોય, તો તેઓની ચિકિત્સાઓ પણ
અહીં કહેવી બાકી રહેતી નથી; કેમ કે એ ચિકિ-
ત્સાઓ, ચિકિત્સાસ્થાનમાં કહેલી અપતાનક આદિ
રોગોની ચિકિત્સાઓથી બુદ્ધી પડતી નથી; તેમ
જ અઠાળ પ્રસવથી જ્વર વગેરે રોગો થયા હોય
છે, તેઓની ચિકિત્સાઓ પણ અહીં કહેવી રહેતી
નથી; કેમ કે એ ચિકિત્સાઓ હવે પછીના અધ્યાયો-
માં કહેવાતી જ્વર વગેરેની ચિકિત્સાઓ ઉપરથી
ગોઠવી શકાય તેમ છે. ૧૧

(કૌભારભૂત્યતંત્ર સમાપ્ત)

કાયચિકિત્સાતંત્ર^૧

અધ્યાય ૩૯ મો

ઉપક્રમ

અયાતો જ્વરપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ । યથો-
વાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોનાં પૂછવાથી 'જ્વરપ્રતિષેધ' ૨
નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું
કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે
કહેલું છે. ૧

સુશ્રુત આદિ શિષ્યોના પ્રશ્ન

યેનામૃતામ^૩ ચષ્પાદુદ્ધતં પૂર્વજન્મનિ ।

યતોઽમરત્વં સમ્પ્રાપ્તાન્ શાસ્ત્રિદિવેશ્વરાન્ ॥

૧ આ અધ્યાયથી માંડી છેક ઝોગ્યસાહમા અધ્યાય
મુધાનો વિભાગ કાયચિકિત્સાતંત્ર કહેવાય છે. કાય
એટલે દોષો, ધાતુઓ તથા મળોના સંઘાતમાં રહે-
નારા રોગોની અથવા કાય એટલે જડરાગિને પ્રાપ્ત થઈને
રહેનારા રોગોની આ વિભાગમાં ચિકિત્સા કહી છે,
તેથી આ વિભાગ કાયચિકિત્સાતંત્ર કહેવાય છે. સૂત્ર-
સ્થાનના પહેલા અધ્યાયનો ૬ કો વિષય તથા ત્રીજા અધ્યાયનો
૮ મો વિષય વાગ્યો.

૨ જ્વરના નિદાનો, ભેદો, લક્ષણો તથા ચિકિત્સાના
નિરૂપણ વિષેનો.

શિષ્યાસ્તં દેવમાસીનં પપ્રચ્છુઃ સુશ્રુતાદયઃ ।

વ્રણસ્પોષદ્રવાઃ વ્રોક્તા વ્રણિનામપ્યતઃ પરમ્ ॥

સમાસાઢ્યાસતત્રૈવ વ્રૂહિ નો મિપજાં વર ।

ઉપદ્રવેણ જુષ્ઠસ્તુ વ્રણઃ કૃચ્છ્રેણ સિધ્યતિ ॥

ઉપદ્રવાસ્તુ વ્રણિનઃ કૃચ્છ્રસાધ્યાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ।

પ્રહ્લીણવલમાંસસ્ય દોષધાતુપરિક્ષયાન્ ॥

તસ્માદુપદ્રવાનકૃત્સ્લાન્વ્રૂહિ નઃ સચિકિત્સિતાન્ ।

સર્વકાયચિકિત્સાસુ ચ દૃષ્ટાઃ પરમર્ષિભિઃ ॥ ૨ ॥

પોતાના સ્થાનમાં બિરાજેલા દેવ ધન્વન્તરિ

ભગવાન, કે જમણે પૂર્વજન્મમાં ક્ષીરસાગરમાંથી

અમૃત કાઢ્યું હતું અને જમની એ અમૃત

આપવારૂપ કૃપાથી દેવતાઓ અમરપણું પામીને

સ્વર્ગનું આધિપત્ય મેળવી શક્યા હતા, તેમને

સુશ્રુત આદિ શિષ્યોએ પૂછ્યું કે, 'આપે સૂત્ર-

સ્થાનના ૨૨મા અધ્યાયમાં પ્રણવા ગંધ, વર્ણ,

સ્ત્રાવ તથા વેદના વગેરે ઉપદ્રવો કયા છે અને તે

પછી ચિકિત્સાસ્થાનના પહેલા અધ્યાયના ૯૧મા

વિષયમાં પ્રણવાળાઓનો જ્વર, અતિસાર, મૂર્છા

તથા હેડકી વગેરે ઉપદ્રવો પણ સંક્ષેપથી કયા છે.

હે વેદોમાં ઉત્તમ! હવે પ્રણવાળાઓના એ જ્વરા-

દિક ઉપદ્રવો વિષે અમારી પાસે વિસ્તારથી નિરૂપણ

કરો. જેમ પણ એ ઉપદ્રવોથી સંયુક્ત થયો હોય,

તો કષ્ટસાધ્ય થઈ પડે છે એમ આપે કહ્યું છે,

તેમ જ જેનું બળ તથા માંસ અને બીજા ધાતુઓ

પણ ક્ષીણ થઈ હોય, એવા પ્રણવાળા માણસને

થયેલા જ્વરાદિ ઉપદ્રવો પણ કષ્ટસાધ્ય થઈ પડે

છે, એમ પણ આપે કહ્યું છે. જ્વર વગેરેના કષ્ટ-

સાધ્યપણને ક્ષીણે તેનાં નિદાનો તથા ચિકિત્સાદિક

અણવાની અમને ઇચ્છા થઈ છે; માટે ઉપદ્રવોરૂપ

થતા તથા મૂળ વ્યાધિઓરૂપ થતા તે સઘળા

રોગોનાં નિદાનાદિક તથા ચિકિત્સાઓ અમને કહી

સંભળાવો અને સઘળા પ્રકારની કાયચિકિત્સા-

ઓના વિષયમાં અગ્નિવેશ, ભેડ તથા બતૂકણ

આદિ મહાત્મા ઋષિઓએ બીજા પણ જ જ રોગો વિષે કહ્યું હોય, તેઓનાં પણ નિદાનાદિક તથા ચિકિત્સાઓ કહી સંભળાવો.' ૨

જ્યરનાં નિદાન તથા ચિકિત્સાની પ્રતિજ્ઞા તેણે તદ્વચન શ્રુત્વા ગ્રામવીરૂપિણ વરઃ ।
જ્વરમાદૌ પ્રવક્ષ્યામિ સ રોગાનીક્રાટ્ સ્મૃતઃ ॥૩॥

એ પ્રમાણે સુશ્રુત આદિ શિષ્યોનું વચન સાંભળી વૈદ્યોમાં ઉત્તમ ધન્વંતરિ ભગવાન બોલ્યા કે, 'હું પ્રથમ તમને જ્યરનાં (નિદાનાદિક તથા ચિકિત્સાઓ) કહી સંભળાવું છું; કેમ કે જ્વર રોગોના સૈન્યનો રાજા કહેવાય છે. ૩

જ્વર સર્વ રોગોનો રાજા હોવાનું કારણ રૂદ્રકોપાગ્નિસમ્ભૂતઃ સર્વભૂતપ્રતાપનઃ ।

તૈસ્તૈર્નામિભિરિત્યેષાં સત્ત્વાનાં પરિકીર્ત્યતે ॥

જન્માદૌ નિધને ચૈત્ર પ્રાયો વિગતિ દેહિનઃ ।

અતઃ સર્વવિકારાણામયં રાજા પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૪ ॥

દેશના યજ્ઞમાં અપમાન થવાથી પ્રકૃપિત થયેલા સદાશિવના કોપરૂપી-અગ્નિમાંથી જ્વર ઉત્પન્ન થયો છે. એ દેવળ માણસોને જ નહિ, પણ સધળાં પ્રાણીઓને તપાવનારો છે અને ઘણું કરીને ઇન્દ્રના આરંભમાં તથા મરણસમયમાં પણ પ્રાણીઓનાં શરીરોમાં પ્રવેશ કરે છે; માટે સધળા વિકારોનો રાજા કહેવાય છે. એ જ્વર મનુષ્ય સિવાય બીજાંઓને લાગુ પડે, ત્યારે 'જ્વર' એ નામથી નહિ પણ બીજાં નામોથી કહેવામાં આવે છે. (જેમ કે હાથીઓનાં શરીરોમાં લાગુ પડ્યો હોય ત્યારે 'પાક્લ' એ નામથી, ઘોડાઓનાં શરીરોમાં લાગુ પડ્યો હોય ત્યારે 'અભિપાતક' એ નામથી, ગાયોનાં શરીરોમાં લાગુ પડ્યો હોય ત્યારે 'ગોકર્ણક' નામથી, પક્ષીઓનાં શરીરોમાં લાગુ પડ્યો હોય ત્યારે 'મકર' નામથી, ફતરાઓનાં શરીરોમાં લાગુ પડ્યો હોય ત્યારે 'અલક' નામથી, જળજંતુઓનાં શરીરોમાં લાગુ પડ્યો

હોય ત્યારે 'ઇંદ્રમદ' નામથી, ઔપધિઓમાં લાગુ પડ્યો હોય ત્યારે 'જ્યોત' નામથી, ધાન્યોમાં લાગુ પડ્યો હોય ત્યારે 'ચૂર્ણક' નામથી અને જળમાં લાગુ પડ્યો હોય ત્યારે 'ત્રીલિક્ષ' નામથી કહેવાય છે, ઇત્યાદિ.) ૪

માણસો તથા દેવતાઓ જ જ્વર સહી શકે ક્રત્તે દેવમનુષ્યેભ્યો નાન્યો વિપદતે તુ તમ્ ॥
કર્મણા લભતે યસ્માદેવત્વં માનુષાદપિ ।
પુનશ્ચૈવ જ્યુતઃ સ્વર્ગાન્માનુષ્યમનુવર્તતે ॥
તસ્માત્તે દેવભાગેન સહન્તે માનુષા જ્વરમ્ ।
જોષાઃ સર્વે વિપદન્તે તૈર્યગ્યોના જ્વરાદિતાઃ ॥૫॥

માણસો તથા દેવતાઓ સિવાય બીજાં કોઈ પણ પ્રાણી જ્વર સહન કરી શકતાં નથી. માણસો યજ્ઞ આદિ કર્મો કરવાના અધિકારી હોવાને લીધે તેવાં કર્મો કરીને દેવપણાને પ્રાપ્ત થાય છે અને પુણ્યે ક્ષીણ થયા પછી દેવપદવીથી બ્રહ્મ થઈ સ્વર્ગમાંથી પડે, તોપણ પાછા મનુષ્યજન્મ જ પામે; અર્થાત્ કેટલાક માણસો દેવપદવી ભોગવવાની લાયકાત ધરાવનારાં હોય છે તથા કેટલાક માણસો દેવપદવી-માંથી આવેલાં હોય છે, તેથી પોતામાં રહેલા દિવ્ય ભાગને લીધે જ્વર સહન કરવાની શક્તિ ધરાવે છે અને દેવતાઓ તો પોતાના દિવ્ય મહિમાને લીધે જ્વર સહન કરી શકે છે. એ વિના બીજાં પશુપક્ષી વગેરે સધળાં પ્રાણીઓ જ્વર લાગુ પડતાં મરી જાય છે. ૫

જ્વરનું સામાન્ય લક્ષણ

સ્વેદાવરોધઃ સન્તાપઃ સર્વાક્ષગ્રહણં તથા ।
વિકારા યુગપદસ્મિજ્વરઃ સ પરિકીર્તિતઃ ॥૬॥
જમાં સ્વેદનો અવરોધ (પસીનાનું રોકાઈ જવું-નહિ નીકળવું), સંતાપ અને સધળાં અંગોનું વેદનાથી ઝલાવું, એ સધળાં લક્ષણો એકીવચ્ચતે થાય, તે રોગ જ્વર કહેવાય છે. (એક પિત્ત-જ્વરમાં પસીનો નીકળે છે, તોપણ તેટલાથી

આ લક્ષણનો વ્યભિચાર થાય છે, એમ સમજવું નહિ; કારણ કે સ્વેદનો એ અવરોધ એ ઉત્સર્ગ છે અને પિત્તજ્વરના લક્ષણમાં કહેલી સ્વેદની ઉત્પત્તિ અપવાદરૂપ છે, એમ જોજાટ કહે છે. ક્ષીન તો કહે છે કે, આ પસીના નહિ નીકળવારૂપ લક્ષણાંશ પ્રાચિક છે, એટલે ઘણાખરા જ્વરોમાં લાગુ પડે છે. માટે એક પિત્તજ્વરમાં લાગુ નહિ પડવાથી તેમાં ખામી આવે છે, તોપણ હાનિ નથી. પ્રીઞ અંથ-કારો તો 'સ્વેદનો અવરોધ' એટલે 'દોષોથી જઠરાગ્નિનું ઠંકાવું' એવો અર્થ કરીને આ સામાન્ય લક્ષણને સંપૂર્ણ રીતે લાગુ પાડે છે. કેટલાક તો મૂળમાં 'સ્વેદાવરોધ' એ પદને બદલે 'વેગોપરોધઃ' એવો પાઠ બોલે છે અને એ પાઠનો 'વાયુ, મૂત્ર તથા વિષા વગેરેનું રોકાવું' એવો અર્થ કરે છે, કે જેથી ભાંજગડ થાય નહિ. વાઙ્મટે તો પોતે આપેલા જ્વરના સામાન્ય લક્ષણમાં ચોખ્ખી રીતે 'સ્રોતો-વિવિધાત્ પ્રાયેણ તતઃ સ્વેદો ન જાયતે' એ વાક્યથી 'જ્વરોમાં સ્રોતોના માર્ગો રૂપાઈ જવાથી ઘણું કરીને પસીના નીકળતો નથી' એમ કહીને કરો વાંધો રહેવા દીધો નથી. 'તાપ' શબ્દ નહિ મૂકતાં 'સંતાપ' શબ્દ મૂક્યો છે, તે દેહ, ઈંદ્રિયો અને મન એ ત્રણનો તાપ સમજાવવા માટે મૂક્યો છે; કારણ કે જ્વર દેહને, ઈંદ્રિયોને તથા મનને પણ સંતાપ ઉપજાવે છે. દેહમાં જે ઉષ્ણતા થાય છે તેને દેહનો સંતાપ, ઈંદ્રિયોમાં જે વિકૃતતા થાય છે તેને ઈંદ્રિયોના સંતાપ અને જે યેલાનપણું, અસ્તિ તથા જ્ઞાનિ થાય છે, તેને મનનો સંતાપ સમજવો. જેકે વાયુકૃત જ્વરમાં વાયુના યોગવા-હીપણને લીધે અને પિત્તકૃત જ્વરમાં પિત્તના અગ્નિતુલ્યપણને લીધે દેહમાં સંતાપ થવો સંભવે છે, પણ કંઈક જ્વરમાં કંઈની શીતળતાને લીધે સંતાપ થવો સંભવતો નથી; છતાં જ્વરના પ્રભાવને લીધે સંતાપ થાય છે, એમ સમજવું. જ્વર-

નો સ્વભાવ અચિત્ત્ય જ છે કે જેથી સંતાપને અવરોધ કરે છે. જેમ કે વાયુ પોતે આકાર વગરનો છે છતાં વાયુકૃત ગુદમમાં રચામતા થતા રક્તા જણાય છે, એ વ્યાધિનો જ પ્રભાવ છે. કેવળ પસીનાનું રોકાવું તો કાદના પૂર્વરૂપમાં પણ થાય છે, કેવળ સંતાપ દાહમાં પણ થાય છે અને કેવળ અગ્નિનું ઝલાવું 'સર્વાંગરોગ' નામના વાતવ્યાધિમાં પણ થાય છે, માટે 'આ સઘળાં લક્ષણો જેમાં ઉત્પન્ન થાય તે રોગ જ્વર કહેવાય' એમ કહ્યું છે.) ૬

જ્વરના મુખ્ય આઠ ભેદો

દોષૈઃ પૃથક્ સમસ્તૈશ્વ દ્વન્દ્વૈરાગ્નતુરેષ્વ ચ ।

અનેકકારણોત્પન્નઃ સ્મૃતસ્ત્વષ્ટવિધો જ્વરઃ ॥૭॥

જ્વર એકે અનેક કારણોથી થતો હોવાને લીધે અનેક પ્રકારોવાળો છે, તોપણ સૂક્ષ્મ વિચાર કરતાં તે સઘળા પ્રકારોનો મુખ્યત્વે કરી વાત-જન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય, વાતપિત્તજન્ય, વાત-કફજન્ય, પિત્તકફજન્ય, સાન્નિપાતિક અને આગંતુક એ આઠ ભેદોમાં સમાવેશ થાય છે.

(જે કે ચરકે ^૧વાતોદ્ભવ, ^૨પિત્તોદ્ભવ, ^૩કફોદ્ભવ, ^૪વાતપિત્તોદ્ભવ, ^૫વાતશ્લેષ્મોદ્ભવ, ^૬પિત્તશ્લેષ્મોદ્ભવ, ^૭અધિકવાત મધ્યપિત્ત હીનકફ, ^૮અધિકવાત મધ્યકફ હીનપિત્ત, ^૯અધિકપિત્ત મધ્યવાત હીનકફ, ^{૧૦}અધિકપિત્ત મધ્યકફ હીનવાત, ^{૧૧}અધિકકફ મધ્યવાત હીનપિત્ત, ^{૧૨}અધિકકફ મધ્યપિત્ત હીનવાત અને ^{૧૩}ત્ર્યુદ્ભવ-એ રીતે સાન્નિ-પાતિક જ્વરના તેર ભેદ કહેલા છે અને આ અંથમાં પણ સાન્નિપાતિકના અભિન્યાસ આદિ અમુક ભેદ આપવામાં આવશે, તોપણ અહીં સર્વમાં ત્રણે દોષોથી ઉત્પન્ન થવારૂપ સમતાને લીધે તથા સઘળા સાન્નિપાતિક જ્વરોની ચિકિત્સા પણ પ્રાયશઃ એકસરખી જ આપવાની છે, તેથી સાન્નિ-પાતિક એક જ ગણેલો છે. જેકે આગંતુક જ્વર પણ પ્રહાર થવો આદિ અનેક કારણોના યોગને

લીધે અનેક પ્રકારના થાય છે, તોપણ બહારનાં કારણોથી ઉત્પન્ન થવારૂપ સમતાને લીધે અહીં આગંતુક પણ એક જ ગણેલો છે. જોકે આગંતુક જ્વરમાં પણ વાયુ આદિ દોષોનાં લક્ષણો એવામાં આવે છે, તોપણ તેમાં દોષોનો સંબંધ પાછળથી થાય છે; માટે તેને દોષોથી ઉત્પન્ન થતા જ્વરોથી જુદો ગણ્યો છે. દોષજન્ય વ્યાધિમાં પ્રથમ દોષોનો પ્રકાપ થયા પછી શરીરમાં પીડા થાય છે અને આગંતુક જ્વરમાં અભિધાતાદિકથી પ્રથમ શરીરમાં વ્યથા થતાં જ્વર થયા પછી દોષોનો પ્રકાપ થાય છે, એટલો ભેદ છે.) ૭

જ્વરસ્તુ પ્રાકૃતવૈકૃતપણું અને કારણો દોષાઃ પ્રકૃપિતાઃ સ્વેષુ કાલેષુ સ્વૈઃ પ્રકોષ્ઠૈઃ ।
 વ્યાપ્ય દેહમશેષેણ જ્વરમાપાદયન્તિ હિ ॥
 દુષ્ટાઃ સ્વહેતુભિર્દોષાઃ પ્રાપ્યામાશયમુષ્મણા ॥
 -સહિતા રસમાગત્ય રસસ્વેદપ્રવાહિણામ્ ॥
 સ્રોતસાં માર્ગમાવૃત્ય મન્દીકૃત્ય હૃતાશનમ્ ।
 નિરસ્ય બહિરૂપમાર્ગં પક્તિસ્થાનાન્ન કેવલમ્ ॥
 શરીરં સમમિવ્યાપ્ય સ્વકાલેષુ જ્વરાગમમ્ ।
 જનયન્ત્યથ વૃદ્ધિં વા સ્વર્ણં ચ ત્વગાદિષુ ॥૮॥

પ્રાવૃષ (અપાઠ તથા શ્રાવણ) ઋતુરૂપ, શરદ-
 ઋતુરૂપ તથા વસંતઋતુરૂપ પોતપોતાના સમયો-
 માં તથા જ્યામાં પ્રાવૃષ, શરદ તથા વસંતનાં
 લક્ષણો દેખાય છે, એવા અહોરાત્રના તે તે
 સમયોમાં, અનુચિત આહારવિહારરૂપ પોતપોતા-
 નાં પ્રકાપણોથી પ્રકૃપિત થયેલા દોષો, સઘળા
 શરીરમાં વ્યાપ્ત થઈને જ જ્વર ઉત્પન્ન કરે છે,
 તે જ્વર પ્રાકૃત કહેવાય છે. પ્રાવૃષ આદિ સમયો-
 થી જુદા સમયોમાં તથા અહોરાત્રના પણ તેવા
 જ સમયોમાં અને પ્રાવૃષ આદિ સમયોમાં પણ
 પોતપોતાના ક્રમનું ઉદ્ભવન કરીને, અનુચિત
 આહારવિહારરૂપ પોતપોતાનાં પ્રકાપણોથી
 પ્રકૃપિત થયેલા દોષો, સઘળા શરીરમાં વ્યાપ્ત થઈને

જ જ્વર ઉત્પન્ન કરે છે, તે જ્વર વૈકૃત કહેવાય છે. પોતપોતાનાં પ્રકાપણોથી પ્રકૃપિત થયેલા એ દોષો નાભિ તથા સ્તનોના મધ્યમાં રહેલા આમા-
 શયમાં પ્રવેશ કરી, ઉત્પન્ન થનારા વ્યાધિના પ્રભાવને લીધે વિશેષ ઉષ્ણાશથી મિશ્ર થઈ, દ્વંદ્વ-
 માં રહેલા રસમાં આવી, રસ તથા સ્વેદને વહન કરનારા સ્રોતોના માર્ગને ઢાંકી દઈ, જઠ-
 રાશિને મંદ કરી નાખી, તે અગ્નિની ઉર્મીશને અન્ન પાકવાના ઠેકાણામાંથી બહાર કાઢી, પોત-
 પોતાના સમયોમાં તે ઉષ્ણાશસાથે સઘળા શરીર-
 માં વ્યાપી જ્વર ઉત્પન્ન કરે છે. જો જ્વર પ્રથમ જ આવેલો હોય તો તેને વધારે છે અને આમડી તથા નેત્ર વગેરેમાં પોતપોતાના વર્ણને ઉત્પન્ન કરે છે.

બીજા કારણોથી પણ જ્વર આવે છે
 મિથ્યાતિયુક્તૈરપિ ચ લેહાદૈઃ કર્મમિર્નૃણામ્ ॥
 વિવિધાદમિષાતાન્ન રોગોત્થાનાત્પ્રવાકતઃ ।
 શ્રમાત્ક્ષયાદર્જીર્ણાન્ન વિપાત્સાત્મ્યર્તુપર્યયાત્ ॥
 ઓષધીપુષ્પગન્ધાન્ન શોકાન્નક્ષત્રપીડનાત્ ।
 અમિચારામિશાપામ્યાં મનોભૂતામિશક્કયા ॥
 સ્ત્રીનામપ્રજાતાનાં પ્રજાતાનાં તથાહૃતૈઃ ।
 સ્તન્યાવતરણે ચૈવ જ્વરો દોષૈઃ પ્રવર્તતે ॥ ૯ ॥

સ્નેહન, સ્વેદન, વમન તથા વિરેચન આદિ કર્મોનો મિથ્યાયોગ કે અતિયોગ થવાથી, શસ્ત્ર કે પથરા વગેરેના પ્રહારથી, વિદ્રધિ વગેરે રોગ પાકવાથી, પંથ કરવા વગેરેના પરિશ્રમથી, ધાતુ-
 ઝોના ક્ષયથી, અજીર્ણથી, વિપથી, સાત્મ્ય કે ઋતુના ફેરફારથી, ઝેરી ઔષધિની કે ઝેરી પુષ્પની ગંવ આવવાથી, શોકથી, શનિ આદિ દુષ્ટ ગ્રહે કરેલા જનનક્ષત્રના પીડનથી, શત્રુઓએ કરેલા આભિચારિક હોમાદિકથી, ગુરુ તથા શ્રાવણ વગેરેના શાપથી, મનમાં કામક્રોધાદિકનો સંગ થવાથી, જૂત વગેરેનો વળગાડ થવાથી અને કંટુવાવડ થયા પછી કે પ્રસવ થયા પછી, અહિત-

કર આહારાદિક-કરવાથી પ્રકૃપિત થયેલા દોષો જ્વરની પ્રવૃત્તિ કરે છે. પ્રસવ થયા પછી પહેલું ધાવણ આવવાના સમયે પણ દોષોના પ્રકાપથી જ્વર લાગુ થાય છે. ૯

જ્વરથી ગાત્રોમાં થતી ઉષ્મતા

તૈર્વેગવદ્વિર્વદ્ધુષા સમુદ્ગ્રાન્તૈર્વિમાર્ગૈઃ ।

વિક્ષિપ્યમાણોઽન્તરિર્ભવત્યાશુ વહિથરાઃ ॥

રુગદ્ધિ ચાપ્યપાં ઘાતૃ યસ્માન્નસ્માજ્જ્વરાતુરઃ ।

ભવત્યત્યુપ્પમાત્રથ ન ચ સ્વિઘતિ સર્વશઃ ॥૧૦॥

વેગવાળા, અહીં તહીં ભ્રમતા અને વિરુદ્ધ માર્ગમાં ચાલવા લાગેલા તે તે દોષોએ અન્ન પાકવાના સ્થાનકમાંથી બહાર ફેંકાતી જઠરાગ્નિની ઊર્જાથી તુરત રૂંવાડાંનાં છિદ્રો દ્વારા બહાર નીકળવા લાગીને, પસીનાના સ્રોતોને રોકી દે છે, જેથી જ્વરવાળો માથુંસ અત્યંત ઉષ્ણ ગાત્રોવાળો અને ઘણું ઊંડીને પસીનાથી રહિત જ થઈ જાય છે. (સાધારણ જિનાશ તો સ્વસ્થ માથુંસોનાં શરીરમાં પણ હોય છે, પણ તેથી વિશેષ જિનાશ થવી એ જ્વરનું સ્વરૂપ છે.) ૧૦

જ્વરનું સામાન્ય તથા વિશિષ્ટ પૂર્વરૂપ

અમોઽરતિર્વિવર્ણત્વં રૈસ્વયં નયનપ્રયઃ ।

રુચ્છાદૈવો મુદુશ્વાપિ શીતવાતાતપાદિપુઃ ॥

જૃમ્માક્ષમદો ગુરુતા રોમહર્ષોઽરુચિત્તમઃ ।

અપ્રહર્ષશ્ચ શીતં ત્વ ભવન્ન્યુત્પત્સ્યતિ જ્વરે ॥૧૧॥

સામાન્યતો વિશેષાત્ જૃમ્માત્યંથ્યં સમીરણાત્ ।

પિત્તાન્નપનયોદાદિઃ કફાન્નાન્નામિનન્દનમ્ ॥૧૨॥

ગમે તે પ્રકારનો જ્વર થવાનો હોય, ત્યારે આગળથી જ કામકાજ કર્યા વગર પણ થાક લાગી જાય છે. ચિત્તની અસ્વસ્થતા, ગાત્રોમાં શ્વાનિ, મોઢું વિરસ થાય, નેત્રોનું અશ્રુઓથી ભરાવું, ઠંડા વાયુ તથા તડકા વગેરેમાં વારં-વાર ઇચ્છા અને વારંવાર અરુચિ થવી, બગાસાં આવવાં, અંગોનું મરડાવું, શરીરનું ભારેપણું,

રૂંવાડાંનું ઊથું થવું, ભોજનમાં અરુચિ, અંગ-કારમાં ફૂંચેલાના જેવું બેભાનપણું, હર્ષનો અભાવ અને ઠંડી પ્રાપ્ત થાય છે. આ સામાન્ય ચિહ્નોના કક્ષાં; હવે વિશેષ ચિહ્નોના કહું છું. વાત-જ્વર આવવાનો હોય, ત્યારે અત્યંત બગાસાં; પિત્તજ્વર આવવાનો હોય ત્યારે નેત્રોમાં અત્યંત બળતરા અને કંદજ્વર આવવાનો હોય ત્યારે અન્ન ઉપર અરુચિ થવારૂપ વિશેષ પૂર્વરૂપ થાય છે. ૧૧

(અરક કહે છે કે, અગ્નિમાં, તડકામાં, વાયુમાં અને જળમાં વારંવાર અનિશ્ચિત રીતે પ્રેમ અને દ્રેષ થયા કરે છે. બીજા વેધો કહે છે કે, ઠંડી, વાયુ, તડકા અને શયનાદિકની ઉપર વારંવાર ઇચ્છા અને દ્રેષ થયા કરે છે. વાગ્મટ એ લક્ષણો ઉપરાંત બીજાં પણ કેટલાંક લક્ષણો આપે છે કે, આંધેલું અન્ન પચતું નથી, બળ ઓછું થઈ જાય છે, નિદ્રા બહુ આવે છે, અંગો નમી જાય છે, ચુરુ કે માતાપિતા વગેરેના ઉપદેશો સહન થતા નથી, ખાટા દ્રવ્યો પર રુચિ, મધુર દ્રવ્યો ઉપર દ્રેષ, બાળકો કે જાએ સર્વ લોકોને પ્રિય હોય છે, તેઓના ઉપર પણ દ્રેષ તથા પિંડીઓમાં ગોટલીઓ ચડવા જેવું થાય છે અને તરસ બહુ લાગ્યા કરે છે. અત્યંત બગાસાં આવવાં વગેરે ન વિશેષ પૂર્વરૂપો કક્ષાં, તેઓ ઉપર કહેલાં થાક લાગવો આદિ સામાન્ય પૂર્વરૂપોની સાથે જ થાય છે; કારણ કે વિશેષ ધર્મ સામાન્ય ધર્મથી સંયુક્ત જ હોય, એવી મર્યાદા છે. પૂર્વરૂપો થયા પછી જ્વરની સ્પષ્ટતા થાય છે, એટલે વાતજ્વર આદિ પ્રકારોમાંથી ન પ્રકારનો જ્વર હોય, તે સ્પષ્ટ જણાઈ રહે છે. ૧૧

સાન્નિપાતિક જ્વરનું પૂર્વરૂપ

સર્વલિક્ષ્મસમવાયઃ સર્વદોષપ્રક્રોપજે ॥૧૨॥

સાન્નિપાતિક એટલે સર્વ દોષોના પ્રકાપ

સંબંધી જ્વર આવવાનો હોય, સારે પૂર્વ-
રૂપમાં ઉપર કહેલાં સર્વ ચિહ્નો થાય છે—એટલે
અત્યંત બગાસાં, નેત્રોમાં અત્યંત બળતરા તથા
અન્ન ઉપર અત્યંત અરુચિની સાથે થાક
લાગવો આદિ સઘળાં સામાન્ય પૂર્વરૂપોનું એકઠા-
પણું થાય છે. ૧૨

અબ્ધે દ્વાષોધી થયેલા જ્વરનું પૂર્વરૂપ
દ્વયોર્દ્વયોસ્તુ રૂપેણ સંસૃષ્ટં દ્વન્દ્વજં વિદુઃ ॥ ૧૩ ॥

ઉપર કહેલાં—થાક લાગવો આદિ સામાન્ય
પૂર્વરૂપો, જે અત્યંત બગાસાંવાળાં તથા
નેત્રોની અત્યંત બળતરાવાળાં હોય, તે વાયુ
તથા પિત્ત એ બન્ને દોષનો, જ્વર આવવાનો
છે એમ સમજવું. સામાન્ય પૂર્વરૂપો, અત્યંત
બગાસાંવાળાં તથા અન્ન ઉપર અત્યંત અરુચિ-
વાળાં હોય, તે વાયુ તથા કફ એ બન્ને દોષનો
તથા સામાન્ય પૂર્વરૂપો, જે નેત્રોની અત્યંત
બળતરાવાળાં તથા અન્ન ઉપર અત્યંત અરુચિ-
વાળાં હોય, તે પિત્ત તથા કફ એ બન્ને દોષનો
જ્વર આવવાનો છે એમ સમજવું. ૧૩

વાતજ્વરનાં લક્ષણો

વેપથુર્વિપમો વેગઃ કણ્ઠોઘ્રમુખશોષણમ્ ।
નિદ્રાનાશઃ ક્ષુવસ્ત્ત્મો માત્રાણાં રૌદ્ર્યમેવ ચ ॥
શિરોદ્દાગ્નિરુચ્ચક્ત્રવૈરસ્યં વદ્ધવિદ્ક્રતા ।
જૃમ્ભાધ્માનં તથા શૂલં ભવન્ત્યનિલજે જ્વરે ॥ ૧૪

વાતજ્વરનાં જ્વરમાં કંપ થાય છે, જ્વરનો
વેગ કોઈ સમયે તીવ્ર અને કોઈ સમયે મંદ
થાય છે, કંઠ, ઢોઠ તથા મોઢું સુકાવા લાગે છે,
નિદ્રાનો નાશ થાય છે, છીંક આવતી નથી,
ગાંત્રોમાં રક્ષતા થાય છે, અંગોમાં પીડા થાય
છે, માથામાં તથા હૃદયમાં વધારે પીડા થાય છે,
મોઢું વિરસ અથવા તૂરું થઈ જાય છે, વિષા
બંધાઈ જાય છે, બગાસાં આવે છે, પેટ ચડી
આવે છે અને શૂળ નીકળે છે.

(ચરકે એ ઉપરાંત પણ લક્ષણો આપ્યાં છે
કે, પિંડીઓમાં કળતર થાય છે, કાનમાં અવાજ
થાય છે, હડપચી સ્તબ્ધ થઈ જાય છે, સાંધા
તથા ગોઠણો છૂટા થઈ જતા લાગે છે, ખાલી
ઉધરસ આવે છે, જલદી થાય છે, દાંતો અંબાઈ
જાય છે, ભ્રમ થાય છે, મૂત્ર તથા નેત્રો રાતાં થઈ
જાય છે, તરસ લાગ્યા કરે છે અને બકવાદ થાય
છે. વાગ્બટે તો એથી પણ વધારે લક્ષણો આપ્યાં
છે કે, સઘળાં અંગોમાં એકીવખતે સંતાપ આવતો
નથી, પણ કોઈ વખતે માથામાં, કોઈ વખતે
ખભાઓમાં અને કોઈ વખતે પગોમાં પ્રથમ આવે
છે. જ્વર જવાના સમયે કોઈ વખતે તે પગમાંથી,
કોઈ વખતે બરડામાંથી અને કોઈ વખતે માથામાં-
થી પ્રથમ જાય છે; વેદનાઓ પણ એકીવખતે
સઘળાં અંગોમાં થતી નથી, પણ કોઈ વખતે
એક અંગમાં તો કોઈ વખતે બીજા અંગમાં થાય
છે; કોઈ વખતે પગ એવા તો જડ થઈ જાય છે
કે તેઓમાં નખ વગેરે વાગવાની પણ ખબર
પડતી નથી; કોઈ વખતે સાંધા તૂટતા હોય
એવું જણાય છે, કોઈ વખતે સાથળો પોતાની
ક્રિયામાં અશક્ત થઈ જાય છે, કોઈ વખતે
કમર ઝલાઈ જાય છે, કોઈ વખતે પીઠ બળે
ખંડાઈ જતી હોય એમ લાગે છે, કોઈ વખતે
પેટ બળે પિલાઈ જતું હોય એમ લાગે છે, કોઈ
વખતે હાડકાં બળે ફરવતીથી વેરાતાં હોય
એમ લાગે છે, કોઈ વખતે પાંસળાંનાં હાડકાં
બળે છેદાતાં હોય એમ લાગે છે, કોઈ વખતે
હૃદય પર બળે ચાલુકનો માર પડતો હોય એવું
લાગે છે, કોઈ વખતે ખભાઓ બળે મથાઈ જતા
હોય એમ લાગે છે, કોઈ વખતે બાહુઓ ચીરી
નખાતા હોય એવી વેદના થાય છે, કોઈ વખતે
લમણાં બળે ભોંકાતાં હોય એવી વેદના થાય
છે, ચામડી તથા મુખ વગેરે રાતાં થઈ જાય છે,

લાળ ઝર્યા કરે છે, અન્ન પચતું નથી, ગરમીની ઘટ્ટા થાય છે અને અંગો નમી જાય છે.) ૧૪

પિત્તજ્વરનાં લક્ષણો

વેગસ્ત્રીક્ષ્ણોત્તિસારશ્ચ નિદ્રાત્પત્ત્વં તથા વમિઃ ।

કળ્થોષ્ઠમુખનાસાનાં પાકઃ સ્વેદશ્ચ જાયતે ॥

પ્રલાપઃ કટુતા વક્ત્રે મૂર્છા દાહો મદસ્તૃપા ।

પીત્તવિષ્ણુવ્રનેત્રત્વં વૈત્તિકે ભ્રમ एव च ॥ ૧૫ ॥

પિત્તજ્વરનાં જ્વરના વેગ તીક્ષ્ણ થાય છે, પ્રવાહી મળ પડે છે, નિદ્રા ઓછી થઈ જઈ જાણી થાય છે, કંઠ, હોઠ, મોઢું તથા નાક પાછી આવે છે, પસીનો થાય છે, બકવાદ થાય છે, મોઢું તીખું થઈ જાય છે, ૩૫ વજેરની ખબર પડતી નથી, બળતરા થાય છે, ઘણી સોપારી ખાધાના જેવો મીણો ચડે છે, તરસ લાગ્યા કરે છે. વિષા, મૂત્ર તથા નેત્રો પીળાં થઈ જાય છે અને ચાકડે ચડેલાના જેવું ભ્રમણ થાય છે.

(વાગ્બદ્ એથી વધારે લક્ષણો આપે છે કે, એકીજખતે સઘળાં અંગોમાં સંતાપ બ્યાપે છે, શીતની ઘટ્ટા થાય છે, બેચેની થાય છે, લોહી થૂંકાય છે, ખટાશ થાય છે, રોતાં દ્રામઠાં બપડે છે, ચામડી વજેરે પીળાં તથા લીલાં વર્ણવાળાં થાય છે અને શ્વાસમાં દુર્ગંધ ફેલાય છે.) ૧૫

કંજ્વરના લક્ષણો

ગૌરવં શીતમુત્કેશો રોમહર્ષોત્તિનિદ્રતા ।

સોતોરોધો સ્થાલ્પત્ત્વં પ્રસેકો મધુરાસ્યતા ॥

નાત્યુષ્ણમાત્રતા છર્દિરજ્જસાદોઽવિપાકતા ।

પ્રતિશ્વાયોઽરુચિઃ કાસઃ કફજેઽક્ષ્ણોશ્ચ શુક્લતા ॥ ૧૬ ॥

કંજ્વરના જ્વરમાં અંગો ભારે થાય છે, ઠાઠ વાય છે, વમન થવાની તૈયારી જેવું થઈ રહે છે, રંવાડાં જાંઘાં થઈ જાય છે, બિંધ વધારે આવે છે, પ્રતિશ્વાય નામનો રોગ (સાવ) થાય છે, ખાવાની ઘટ્ટા થતી નથી, ખાંસી આવે છે, આંખો સફેદ થઈ જાય છે, સોતો રોગાઈ

જાય છે, વેદના ઓછી થાય છે, લાળ ઝર્યા કરે છે, કંઠ થૂંકાય છે, મોઢું મધુર થઈ જાય છે, ગાત્રો બહુ જાંઘાં થઈ જતાં નથી, વમન થાય છે, અંગોમાં ઝ્વાનિ થાય છે અને ખાધેલું અન્ન પચતું નથી ૧૬

(બીજા અંથમાં કહ્યું છે કે, અંગો બધે ભીનાં કપડાંથી વીંટાયેલાં હોય એવાં થઈ જાય છે, જ્વરનો વેગ મંદ હોય છે, શક્તિ છતાં કામ કરવામાં ઉત્સાહ થતો નથી, મૂત્ર તથા વિષા સફેદ થઈ જાય છે, અવયવો અક્રક થઈ જાય છે અને ભોજનની ઘટ્ટા છતાં અન્ન ઉપર રુચિ થતી નથી. વાગ્બદ્ એથી પણ વધારે લક્ષણો આપ્યાં છે કે, દૃઢ્ય કંઠથી લેપાઈ જાય છે, શ્વાસ થાય છે, ચામડી વજેરે સફેદ થઈ જાય છે, અંગોમાં ફેડલીઓ થાય છે અને શીળસ નીકળે છે.) ૧૬

સાન્નિપાતિક જ્વરનું લક્ષણ

નિદ્રાનાશો ભ્રમઃ શ્વાસસ્તન્દ્રા સુમાજ્ઞતાઽરુચિઃ ।

તૃષ્ણા મોહો મદઃ સ્તમ્ભો દાહઃ શીતંદ્વિદિ વ્યથા ॥

પક્તિથિરેણ દોષાણામુન્માદઃ ક્ષયાદન્તતા ।

રસના પરુપા કૃષ્ણા સન્ધિમૂર્દ્ધાસ્થિજા રુજઃ ॥

નિર્ધુમ્બકલુપે નેત્રે કર્ણો શરૂરુગાન્વિતૌ ।

પ્રલાપ સ્રોતસાં પાકઃ કૂજનં ચેતનાચ્યુતિઃ ॥

સ્વેદમૂત્રપુરીપાણામલ્પશ્ચ મુચિરાત્સૃતિઃ ॥ ૧૭ ॥

સર્વજે સર્વલિજ્ઞાનિ વિશેષં ચાત્ર મે મૃણુ ॥ ૧૭ ॥

સાન્નિપાતિક જ્વરમાં નિદ્રાનો નાશ થાય છે, ચાકડે ચડેલાના જેવું ભ્રમણ થાય છે, શ્વાસ થાય છે, શારીરસ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ૨૧ માં વિષયમાં કહેલાં લક્ષણોવાળી તંદ્રા થાય છે, અંગોને સ્પર્શની ખબર પડતી નથી, ભોજનનું દિક ઉપર અરુચિ થાય છે, તરસ લાગ્યા કરે છે, મૂર્છા થાય છે, મીણો ચડે છે, અંગોમાં ઝ્વાનિ થાય છે, બળતરા થાય છે, ઠાઠ આવે છે, દૃઢ્યમાં વ્યથા થાય છે, દોષો ઘણે કાળે પાકે

છે. ગાલું, નાયલું તથા હસલું વગેરે વિકૃત ઘેણ-
ઓરૂપ ઉન્માદ થાય છે, દાંતો કાળા થઈ જાય
છે, જીભ ખરસટ તથા કાળી થઈ જાય છે; સાંધા-
ઓમાં, માથામાં તથા હાડકાંમાં વેદનાઓ થાય
છે, નેત્રો અસ્વચ્છ, વાંકાં તથા બહાર નીક-
ળેલા જેવાં થઈ જાય છે, કાનો વેદના તથા અવાજ-
થી યુક્ત થઈ જાય છે, બકવાદ થાય છે, મુખ
તથા નાક વગેરે સ્ત્રોતો પાશી જાય છે, કંઠમાંથી
અસ્પષ્ટ શબ્દ નીકળ્યા કરે છે, બેભાનપણું થઈ
જાય છે અને પસીનો, મૂત્ર તથા વિદાઓ લાંબે
કાળે થોડાં થોડાં સ્ત્રવે છે.

(જેકે સાન્નિપાતિક જ્વર ત્રણે દોષોથી
ઉત્પન્ન થયેલો હોવાને લીધે તેમાં ત્રણે દોષોનાં
લક્ષણો, કે જે ૧૪ મા, ૧૫ મા તથા ૧૬ મા
વિષયમાં અનુક્રમે આપેલાં છે, તેઓ સઘળાં
આવવાં જોઈએ અને તે લક્ષણો સિવાયનાં કોઈ
પણ લક્ષણો ન આવવાં જોઈએ; છતાં અહીં
તે લક્ષણોથી કેટલાંક ન્યૂનાધિક લક્ષણો આપેલાં
છે; તેનું કારણ આ છે કે, વિકૃતિવિષમસમવેત
સાન્નિપાતનું આ લક્ષણ આપેલું છે. વૈદશાસ્ત્રમાં
વિકૃતિવિષમસમવેત અને પ્રકૃતિસમસમવેત એ
રીતે બે પ્રકારના દોષોનો સમવાય એટલે કાર્યકારણ-
સંબંધ માનવામાં આવે છે. જેમ સફેદ તંતુ-
ઓરૂપ સમવાયી કારણથી બનેલું વસ્ત્ર, તે કાર-
ણને મળતું એટલે સફેદ જ થાય છે, એ પ્રકૃતિ-
સમસમવાય કહેવાય છે. જેમ સંયોગને લીધે
વિકાર પામેલાં હજાર અને ચૂનામાંથી તે કાર-
ણોને નહીં અનુસરતું રાતા રંગરૂપ કાર્ય ઉત્પન્ન
થાય છે, તેમ કારણના સ્વભાવને નહીં મળતું
કાર્ય ઉત્પન્ન થાય, એ વિકૃતિવિષમસમવાય કહે-
વાય છે. વિકૃતિવિષમસમવાયમાં સઘળાં લક્ષણો
જુદાં જ આવવાં જોઈએ, એમ પકડી બેસવું
નહીં, પણ મૂળ લક્ષણોથી કેટલાંક લક્ષણો

ન્યૂનાધિક આવવાં જોઈએ, એમ સમજવું. તંત્રા-
ન્તરમાં વિકૃતિવિષમસમવેત સાન્નિપાતિક જ્વર
નાં અધિક લક્ષણો પણ આપેલાં છે, કે કં-
જણે ધાન્યોની અણીઓથી વ્યાપ્ત હોય એવે
થઈ જાય છે, જીભ વળી ગયેલા જેવી થઈ જાય
છે, કંઈ સહિત લોહી તથા પિત્ત ધૂંકાય છે
માથું આમતેમ હલ્યા કરે છે, ગાત્રો અત્યંત
કૃશ થઈ જતાં નથી, મધમાખીના કરડ જેવ
પીંગળાં તથા રાતાં ધ્રામકાં જાપડે છે, શરીરમ
ચક્રરડાં થાય છે, બોલાતું નથી અથવા થોડું
જ બોલી શકાય છે અને પેટ ભારે થઈ જાય
છે. જોકે વાત, પિત્ત અને કંઈ કે જ્યો પર્ત-
સ્પરથી વિરુદ્ધ ગુણોવાળા છે, તેઓ મળીને,
એક કાર્યનો આરંભ કરે, એ સંભવતું નથી,
પણ પરસ્પરનો ઉપધાત કરે, એ સંભવે છે.
તોપણ તેઓ મળીને એક સાન્નિપાતિક જ્વર-
નો આરંભ કરે છે, તેનું કારણ છે કે, તેઓ
પરસ્પરથી વિરુદ્ધ ગુણોવાળા છતાં સાન્નિપાતિક
જ્વરમાં દેવની ગતિથી અથવા પોતપોતાના
તેવા પ્રકારના સ્વભાવથી પરસ્પરનો ઉપધાત નહીં
કરતાં, મદદગાર થઈ પડે છે. જોકે વાત, પિત્ત
અને કંઈ કે જ્યોનો ચયકાલ અને પ્રકાપકાલ
ભિન્નભિન્ન છે, તેઓનો એકી વખતે પ્રકાપ થવો
સંભવિત નથી; તોપણ આહારવિહાર આદિ
નિદાનોના બળને લીધે સાન્નિપાતિક જ્વરમાં
તેઓનો એકી વખતે પ્રકાપ થાય છે, એમ સમજવું.)

ત્રણે દોષોથી થયેલો સાન્નિપાતિક જ્વર,
જે પ્રકૃતિસમસમવેત હોય, તો તેમાં કેવળ ત્રણે
દોષોનાં જ લક્ષણો થાય છે, પણ તેઓથી વિલક્ષણ
પ્રકારનાં કોઈ લક્ષણો થતાં નથી. હવે સાન્નિપા-
તિક જ્વરના કેટલાંક ભેદો કુંકું છું, તે સાંભળો. ૧૭
સાન્નિપાતિક જ્વરો અને તેના ભેદોનાં લક્ષણો
નાત્યુષ્ણશીતોષ્ણસંજો બ્રાન્તપ્રેક્ષી હૃત્સરઃ ॥
સર્ગનિહ્વઃ શુષ્કઋઢઃ સ્વેદવિષ્મૃત્તવર્જિતઃ ॥

સાસો નિર્ધુમહૃદયો મક્ત્રેપી હૃત્પ્રમઃ ।
 શ્વસન્ નિપતિતઃ શેતે પ્રલાપોપદ્રવાયુતઃ ॥
 તમભિન્યાસમિત્યાહૃતૌજસમથાપરે । ૨
 સન્નિપાતજ્વરં કૃચ્છ્રમસાધ્યમપરે વિદુઃ ॥
 નિદ્રોપેતમભિન્યાસં શ્વીળમેનં હૃતૌજસમ્ ॥ ૩ ॥
 સંન્યસ્તગ્રાંત્રં સંન્યાસં વિદ્યાત્સર્વાત્મકે જ્વરે ॥ ૧૮ ॥

જમાં બહુ ઉષ્ણતા કે બહુ શીતળતા ન હોય, ભાન એકું થઈ ગયું હોય, સધળા પદાર્થો જવા હોય તેવા નહીં પણ જુદી રીતના કેખાતા હોય, સ્વરભંગ થઈ ગયો હોય, જીભ ખરસટ થઈ ગઈ હોય, કંઠ સુકાતો હોય; પસીનો, વિષાં કે મૂત્ર ઠંથું આવતું ન હોય, નેત્રો આંસુ-વાળાં થઈ ગયાં હોય, દૃઢ્ય ઠંઠ્ય થઈ ગયું હોય, અન્ન ઉપર અત્યંત અરુચિ થઈ ગઈ હોય, કાંતિ નાશ પામી હોય, શ્વાસ આલસો હોય, બિંધમૂંઘ પડ્યું રહેવું કે સૂઈ રહેવું પડતું હોય, નિરર્થક બકવાદ આલ્યા કરતો હોય અને ઉપદ્રવોએ પણ વેશે ધાડ્યો હોય, તે સાન્નિપાતિક જ્વરને કેટલાક આચાર્યો અભિન્યાસ કહે છે તો કેટલાક હૃતૌજસ કહે છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં એવા સાન્નિપાતિક જ્વરના અભિન્યાસ, હૃતૌજસ અને સંન્યાસ નામના ત્રણ ભેદો થાય છે. એવા સાન્નિપાતિક જ્વરમાં રોગી એ નિદ્રાથી જ યુક્ત હોય તો તે જ્વર અભિન્યાસ કહેવાય, રોગીનું ઓજ શ્લીણ થઈ ગયું હોય તો તે જ્વર હૃતૌજસ કહેવાય અને રોગીએ ગાત્રો નાખી લીધાં જ હોય, તો તે જ્વર સંન્યાસ કહેવાય છે. સાન્નિપાતિક જ્વરને કેટલાક આચાર્યો નિઃસાધ્ય કહે છે, કેટલાક અસાધ્ય કહે છે; તેમાં એમ સમજવાનું છે કે એ સર્વ લક્ષણોથી ભરપૂર હોય તો અસાધ્ય છે અને કાંઈક ઓછાં લક્ષણોવાળો હોય, તો કષ્ટસાધ્ય છે. ૧૮

હૃતૌજસ (સાન્નિપાતિક) જ્વરનું લક્ષણ ઓજો વિસંસતે यस્ય પિત્તાનિલસમુચ્છ્રયાત્ ॥
 સ ગાત્રસ્તમ્ભશીતામ્યાં શયનેચ્છુરચેતનઃ ।
 અપિ જાગ્રત્સ્વપ્નજન્તુસ્તન્દ્રાહુશ્ચ પ્રલાપવાન્ ॥
 સંહૃદ્યોમા સસ્તાઙ્ગો મન્દસન્તાપવેદનઃ ।
 ઓજોનિરોધજં તસ્ય જાનીયાત્કુશલો મિષકઃ ॥ ૧૯ ॥
 પિત્ત તથા પવનના અતિશય પ્રકાપને લીધે ઓજ બ્રથ થઈ ગયું હોય, ગાત્રો સ્તબ્ધ થઈ જવાને લીધે તથા શીતને લીધે જાંધવાની જ ઇચ્છા રહેતી હોય, ભાન જતું રહ્યું હોય, જગવામાં તથા સૂવામાં તંદ્રા તથા પ્રલાપ જ રહેતાં હોય, કંવાકા ખડાં થઈ ગયાં હોય, અંગો લીલાં થઈ ગયાં હોય અને સંતાપ તથા વેદના મંદ હોય, તો પ્રવીણ વૈદે બાણુ કે, એ સાન્નિપાતિક જ્વર હૃતૌજસ નામનો છે. ૧૯

સાન્નિપાતિક જ્વર અમુક મુદતમાં છોડી દે છે અથવા મારી નાખે છે

સપ્તમે દિવસે પ્રાત્તે દશમે દ્વાદશેષ્ચિ વા ।
 પુનર્ગોરતરો ભૂત્વા પ્રથમં યાતિ હન્તિ વા ॥ ૨૦ ॥

વાયુના આધિગ્ધવાળો સાન્નિપાતિક જ્વર, વાયુની ત્રીવૃશક્તિને લીધે સાતમે દિવસે, પિત્તના આધિગ્ધવાળો સાન્નિપાતિક જ્વર, પિત્તની મધ્યશક્તિને લીધે દસમે દિવસે અને કંદના આધિગ્ધવાળો સાન્નિપાતિક જ્વર, કંદની મંદશક્તિને લીધે બારમે દિવસે પાછો અત્યંત ધોર થઈ ને છોડી દે છે. અથવા મારી નાખે છે.

(ઉપર કહેલી મુદતોમાં) એ રસથી વીર્ય સુધીની સધળી ધાતુઓ પાકી જાય, તો સાન્નિપાતિક જ્વર મારી નાખે છે અને મળો દોષો પાકી જાય, તો તે જ્વર છોડી દે છે. ધાતુઓ અને મળોના પાકવામાં પૂર્વજન્મનું પ્રારબ્ધકર્મ જ કારણરૂપ થાય છે. એ જીવનને ધરાવનારું પ્રારબ્ધકર્મ હોય, તો મળો પાકે છે અને જીવનની હાનિ કરનાર

પ્રારબ્ધકર્મ હોય, તો ધાતુઓ પાકે છે. નિદ્રાનો નાશ, દૃઢ્યની સ્તબ્ધતા, પેટની કઠિનતા, ગાત્રોનું ભારેપણું, અરુચિ, સુખનો અભાવ અને બળની હાનિ—એ લક્ષણો થયાં હોય, તો અણ્વું કે ધાતુઓ પાકી છે. એમ પણ કહેવાય છે કે, જ્વરથી પીડા-યેલો માણસ દૃઢ્યમાં, નાલિ ઉપર અથવા પાકને લીધે કુખતાં ગાત્રોમાં આંગળીઓ વડે દબાવતાં પીડા પામે, તો તે માણસની ધાતુઓ પાકી ગઈ છે એમ સમજવું; તેમજ નાલિ ઉપર તથા દૃઢ્યની નીચે દબાવતાં એ વ્યથા થાય, તો પણ અણ્વું કે તેની ધાતુઓ પાકી ગઈ છે. વાયુ આદિ દોષો કે જેઓનો સ્વભાવ તંદ્રા, દાહ તથા ભારેપણું વગેરે કરવાનો છે, તેઓનું તે સ્વભાવથી રહિત-પણું, જ્વર તથા શરીરની હલકાશ, ઇંદ્રિયોની નિર્મળતા તથા પોતપોતાનાં કાર્યોમાં સમર્થતા, જઠરાગ્નિની સમર્થતા અને અનુક્રમે તરસ વગેરેની શાંતિ—એ લક્ષણો થયાં હોય, તો અણ્વું કે મળો પાક્યા છે. અરુણદત્ત કહે છે કે, સ્રોતોનું નહિ રુંધાવું; અંગોની હલકાશ, બળયુક્ત વાયુનું અનુ-લોમપણું, કાયા વગેરેની ચેષ્ટાઓમાં આળસનો અભાવ, જઠરાગ્નિની પ્રદીપ્તતા, સુખની સ્વચ્છતા, મૂત્ર તથા વિષ્ણુ આદિ મળોની પ્રવૃત્તિ, ભૂખ હૃપન્ન થવી અને ગ્લાનિથી રહિતપણું તેઓમાંનું કોઈ પણ ચિહ્ન દેખાય, તો અણ્વું કે જ્વરની જિનાશ મળોતે પકવવામાં તૈયાર થઈ છે અને એથી વિપરીત લક્ષણો દેખાય, તો અણ્વું કે જ્વરની જિનાશ ધાતુઓને પકવવામાં તૈયાર થઈ છે. સાંતમો, દસમો અને બારમો દિવસ, કે જે છોડી દેવાની અથવા મારી નાખવાની અવધિ૩ છે, તેઓનું આગ્રતા આલિ-ક્યને લીધે ઉદ્વેગન થાય, તો પછી સાન્નિપાતિક-જ્વર પોતાના આવવાના દિવસથી ચૌદમી, વીસમી અને ચોવીસમી રાત સુધીમાં છોડી દે છે અથવા મારી નાખે છે, એ સાન્નિપાતજ્વરની મર્યાદા છે.)

વાતપિત્તજન્ય. વાતકંકજન્ય અને પિત્તકંકજન્ય જ્વરોનાં લક્ષણો.

દ્વિદોષોચ્છ્વાયલિહ્વાસ્તુ દ્વન્દ્વજાતિવિધાઃ સ્મૃતાઃ ॥ તૃષ્ણા મૂર્છા ઋમો દાહો નિદ્રાનાશઃ શિરોરુજા ।

કંઠાસ્પર્શો વમયુરોમહર્ષોઽરુચિસ્તથા ॥ ૩૬

પર્વમેદય જૂમ્મા ચ વાતપિત્તજ્વરાક્રુતિઃ ।

સૈમિત્યં પર્વણાં મેદો નિદ્રા ગૌરવમેવ ચ ॥

શિરોગ્રહઃ પ્રતિશ્યાયઃ કાસઃ સ્વેદાપ્રવર્તનમ્ ।

સંતાપો મષ્યવેગશ્ચ વાતશ્લેષ્મજ્વરાક્રુતિઃ ॥

તિક્તલિપ્તાસ્પતા તંદ્રા મોહઃ કાસોઽરુચિસ્તથા ।

મુહુર્દાહો મુહુઃ શીતં પિત્તશ્લેષ્મજ્વરાક્રુતિઃ ॥ ૨૧ ॥

વાતપિત્તજન્ય જ્વરમાં વાત અને

પિત્ત એ બન્ને દોષોનાં પોતપોતાનાં લક્ષણો

કે જેઓ આ અધ્યાયના ૧૪ માં અને ૧૫ માં

વિષયમાં કહેલાં છે, તેઓ હોય છે. વાત-

કંકજન્ય જ્વરમાં વાત અને કંક એ બન્ને

દોષોનાં પોતપોતાનાં લક્ષણો કે જેઓ આ

અધ્યાયના ૧૪ માં અને ૧૬ માં વિષયમાં કહેલાં છે,

તેઓ હોય છે. પિત્તકંકજન્ય જ્વરમાં પિત્ત અને

કંક એ બન્ને દોષોનાં લક્ષણો કે જેઓ આ અધ્યા-

યના ૧૫ માં અને ૧૬ માં વિષયમાં કહેલાં છે, તેઓ

હોય છે. આ પ્રકૃતિસમસમ્ભવેત દ્વંદ્વજ જ્વરોનાં

લક્ષણો કહ્યાં, હવે વિકૃતિવિષમસમ્ભવેત દ્વંદ્વજ

જ્વરોનાં લક્ષણો કહેવામાં આવે છે. પ્રકૃતિસમ-

સમ્ભવેત અને વિકૃતિવિષમસમ્ભવેત એ બે શબ્દોનું

વ્યાખ્યાન આ અધ્યાયના ૧૭ માં વિષયમાં જુઓ.)

વાતપિત્તજન્ય જ્વરમાં તરસ, મૂર્છા, ઋમ,

દાહ, નિદ્રાનો નાશ, માથામાં પીડા, કંઠ તથા

મુખનો શોષ, ૩૬ વાડાંનું જણ થવું, અરુચિ,

સાંધાઓ બળે ટૂટેલા હોય એવી સાંધાઓમાં વ્યથા

અને બગાસાં આવવાં—એટલાં લક્ષણો થાય છે.

(આમાં ૩૬ વાડાંનું જણ થવું અને અરુચિ—એ

બે લક્ષણો પૂર્વોક્ત લક્ષણોથી અધિક છે અને કેટલાંક

લક્ષણો ઓછાં પણ છે.)

વાતકફળન્ય જ્વરમાં અગ્રે બધે બીનાં કપડાંથી વીંટાયેલાં હોય એવાં થઈ જાય છે, સાંધા-ઓ તૂટવા લાગેલાં જવા થઈ જાય છે, નિદ્રા આવે છે, ભારે પાણું થાય છે, માથું પકડાઈ જાય છે, પ્રતિ-શ્યાય નામનો નાકનો રોગ (સ્રાવ) થાય છે, ખાંસી આવે છે, આખા શરીરમાં પસીનો આવે છે અને સંતાપનો વેગ મધ્યમપ્રકારનો હોય છે. (આમાં આખા શરીરમાં પસીનો વળવાનું લક્ષણ પૂર્વોક્ત લક્ષણોથી અધિક છે અને કેટલાંક ઓછાં પણ છે.)

પિત્તકફળન્ય જ્વરમાં મોઢામાં કડવાશ થાય છે, મોઢું કફથી લેપાયેલાં જવું થઈ જાય છે, તંદ્રા થાય છે, મૂર્છા આવે છે, ખાંસી આવે છે, અરુચિ થાય છે, તરસ લાગ્યા કરે છે, વારંવાર દાહ થાય છે અને વારંવાર શીતની ઉત્પત્તિ થાય છે. (આમાં તંદ્રા રૂપ લક્ષણ અધિક છે કે જે પિત્તજન્ય જ્વરનાં લક્ષણોમાં તથા કફજન્ય જ્વરનાં લક્ષણો-માં પણ નથી અને કેટલાંક લક્ષણો ઓછાં પણ છે.)

વિષમજ્વરોની સંપ્રાપ્તિ તથા ભેદા

જ્ઞાપનાં, જ્વરમુક્તાનાં મિથ્યાહારવિહારિણામ્ ।

દોષઃ સ્વલ્પોઽપિ સંવૃદ્ધો, દેહિનામનિલેરિતઃ ॥

સતવાન્યેયુષ્કચાચ્યવાતુર્યાન્સપ્રલેપકાન્ ।

કફસ્થાનવિભાગેન યથાસહ્યં કરોતિ હિ ॥

અહોરાત્રાદહોરાત્રાત્યાનાત્ સ્થાનં પ્રપદ્યતે ।

તત્તત્તમાશયં પ્રાપ્ય ધોરં કુર્યાન્જ્વરં નૃણામ્ ॥

તત્ર પ્રલેપકો જ્યેષ્ઠઃ શોષિણાં પ્રાણનાશનઃ ।

દુશ્ચિકિત્સ્પતમો મન્દઃ સુકષ્ણો ધાતુશોષકત્ ॥

કફસ્થાનેષુ વાં દોષસ્તિષ્ઠન્ દિવિચતુર્ણ વા ।

વિપર્યયાચ્ચ્યાન્ કુસ્તે વિપમાન્ કુચ્છસાધનાન્ ॥

પરો હેતુઃ સ્વભાવો વૈ વિપમૈ કૈચિદીરિતઃ ।

આગ્નુત્થાનુવન્ધો હિ પ્રાયશો વિપમજ્વરે ॥૨૨॥

જે લોકો કૃશ છતાં મિથ્યા આહારવિહાર

કરે અને જે લોકો જ્વરથી યુક્ત થયા પછી

મિથ્યા આહારવિહાર કરે તેઓના દોષો ઓછા હોય, તોપણ (મિથ્યા આહારવિહારથી) વૃદ્ધિ પામી સુદૃઢ વાયુથી પ્રેરાઈને કફનાં સ્થાનકોનાં વિભાગ પ્રમાણે અનુક્રમે સતત, ^૧ અન્યેયુષ્ક, ^૨ તૃતીય, ^૩ ચાતુર્થિક અને પ્રલેપક નામના વિષમજ્વરો ઉત્પન્ન કરે છે. દોષો કે જ્યેષ્ઠ એક એક અહોરાત્રે એક સ્થાનમાંથી બીજા સ્થાનમાં આવે છે, તેઓ આમાશયમાં આવીને વિષમ જ્વરો ઉત્પન્ન કરે છે. (આ વિષયમાં એમ સમજવાનું છે કે, આમાશય, હૃદય, કંઠ, માથું અને સાંધાઓ એ પાંચ કફનાં સ્થાનકો છે; તેઓમાં રહેલા દોષો અનુક્રમે સતત આદિ પાંચ જ્વરો ઉત્પન્ન કરે છે. આમાશયની અંદર રહેલા દોષો, જે વખત આવનારો સતત જ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે; કારણ કે એક અહોરાત્રમાં એ વાર તે દોષોના પ્રકાપ થાય છે. હૃદયમાં રહેલા દોષો આમાશયમાં આવીને અહોરાત્રમાં એક વખત આવનારા અન્યેયુષ્ક જ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે. જોકે એક અહોરાત્રમાં દોષોના પ્રકાપના સમય છે, તોપણ એક સમયમાં દોષો હૃદયમાં રહે છે, તેથી જ્વરને ઉત્પન્ન નહિ કરી શકતાં બીજા સમયમાં આમાશયમાં આવીને જ્વર ઉત્પન્ન કરે છે; કારણ કે દોષોની

૧ જે જ્વર એક અહોરાત્રમાં એ વાર આવે, તે જ્વર સતત કહેવાય છે. અરુણદત કહે છે કે, આ જ્વર કોઈ સમયે દિવસમાં જ એ વાર આવે છે, કોઈ સમયે રાત્રિમાં જ એ વાર આવે છે અને કોઈ સમયે દિવસમાં તથા રાત્રિમાં પણ એ વાર આવે છે.

૨ જે જ્વર એક અહોરાત્રમાં એક વખત આવે, તે જ્વર અન્યેયુષ્ક કહેવાય છે.

૩ એકતરાર આવનારો જ્વર તૃતીય કહેવાય છે.

૪ વ્યથા જે દિવસ છોડી દઈને આવતો તરીયો તાત ચાતુર્થિક કહેવાય છે.

૫ કફ તથા ભારે પાણી જાણે ગાત્રને લીપતો હોય એવા, સર્વદા મંદ વેગવાળો અને શીતવાળો જે જ્વર હોય, તે પ્રલેપક કહેવાય છે.

સ્થિતિ આમાશયમાં હોય ત્યારે જ જ્વર થાય છે. કંઠમાં રહેલા દોષો એક અહોરાત્રે હૃદયમાં આવે છે અને બીજા અહોરાત્રે આમાશયમાં આવે છે; એટલે ત્યાં આવીને પોતાના પ્રકોપના સમયોમાં એક સમયે જ તૃતીય જ્વર ઉત્પન્ન કરે છે. જોકે એ દોષો આમાશયમાં એક અહોરાત્ર સુધી રહે છે; તોપણ તે અહોરાત્રના બે સમયમાં જ્વરને ઉત્પન્ન ન કરી શકતાં એક સમયમાં જ ઉત્પન્ન કરે છે, એવો તેઓનો સ્વભાવ થાય છે. એ પ્રમાણે જ માયામાં રહેલા દોષો એક અહોરાત્ર કંઠમાં આવે છે, બીજા અહોરાત્રે હૃદયમાં આવે છે અને ત્રીજા અહોરાત્રે આમાશયમાં આવે છે, એટલે ત્યાં આવીને પોતાના પ્રકોપના સમયોમાં એક સમયે જ ચાતુર્થિક જ્વર ઉત્પન્ન કરે છે. જોકે એ દોષો આમાશયમાં એક અહોરાત્ર સુધી રહે છે; તોપણ તે અહોરાત્રના બે સમયોમાં જ્વર ઉત્પન્ન નહિ કરી શકતાં એક સમયમાં જ ઉત્પન્ન કરે એવો તેઓનો સ્વભાવ જ થાય છે. દોષોને તે તે સ્થાનકમાંથી આમાશયમાં આવતાં જટલો વિલંબ લાગે છે, તેટલો જ વિલંબ તે સ્થાનકે પાછા જવામાં પણ લાગવો જોઈએ; તો એ હિસાબે ત્રીજા અને ચોથા દિવસે જ્વરની પ્રાપ્તિ થવી કેમ સંભવે? એવી અહીં શંકા થાય તો તેનું સમાધાન આ છે કે, દોષો આમાશયમાં આવી પ્રકોપના સમયમાં પોતાના પ્રબળ વેગને દેખાડીને પાછા તે જ દિવસે તેવા જ વેગથી પોતાને ડેકાણે જતા રહે છે. સાંધાઓમાં રહેલા દોષો પ્રલેપક જ્વર ઉત્પન્ન કરે છે અને એ સાંધાઓ આમાશયને લગતા જ હોય છે; માટે પ્રલેપક જ્વર સર્વદા રહે છે.)

એ પાંચ વિષમ જ્વરોમાં પ્રલેપક નામનો જ્વર ક્ષયરોગવાળાઓના પ્રાણો હણનારો છે, અત્યંત કષ્ટસાધ્ય છે, મંદ વેગવાળો જ હોય છે,

અત્યંત દુઃખદાયી છે અને ધાતુઓનું શોષણ કરનારો છે. (જોકે સધળા વિષમ જ્વરો ક્ષયરોગવાળાં માણસોને બહુ દુઃખ દેનારા છે, તોપણ તેઓમાં પ્રલેપક તો ક્ષયરોગવાળાઓના પ્રાણનો જ નાશ કરનાર છે. હૃદય કહે છે કે પ્રલેપક જ્વર ક્ષયરોગવાળાઓને જ થાય છે.)

કંઠમાં બે, ત્રણ અથવા ચાર સ્થાનકોમાં રહેતા દોષો વિપર્યય નામના કષ્ટસાધ્ય વિષમ જ્વરો ઉત્પન્ન કરે છે. (આમાશય અને હૃદય એ બે સ્થાનકોમાં રહેતા દોષો, અન્યેયુષ્કવિપર્યય નામના વિષમ જ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે, કે જે જ્વર એક અહોરાત્રમાં એક વખત છોડી દે છે અને બાકી સધળા અહોરાત્રમાં રહે છે. આ જ્વર અન્યેયુષ્કથી ઊલટો હોવાને લીધે અન્યેયુષ્કવિપર્યય કહેવાય છે. આમાશય, હૃદય અને કંઠ એ ત્રણ સ્થાનકોમાં રહેતા દોષો તૃતીયવિપર્યય નામનો વિષમ જ્વર ઉત્પન્ન કરે છે, કે જે જ્વર બધા દિવસો સુધી રહીને ત્રીજા ત્રીજા દિવસે છોડી દે છે. આ જ્વર તૃતીય એટલે એકાંતરો જ્વરથી ઊલટો હોવાને લીધે તૃતીયવિપર્યય કહેવાય છે. આમાશય, હૃદય, કંઠ અને માથું, એ ચાર સ્થાનકોમાં રહેતા દોષો ચાતુર્થિકવિપર્યય નામનો વિષમ જ્વર ઉત્પન્ન કરે છે, કે જે જ્વર ત્રણ ત્રણ દિવસો સુધી રહીને ચોથા ચોથા દિવસે છોડી દે છે. આ જ્વર ચાતુર્થિકથી ઊલટો હોવાને લીધે ચાતુર્થિકવિપર્યય કહેવાય છે. કેટલાક ગ્રંથોમાં તો ઉપર કહેલા તૃતીયવિપર્યયને જ ચાતુર્થિકવિપર્યય ગણ્યો છે. મૂળના અભિપ્રાય પ્રમાણે જોતાં સતત જ્વર આમાશય નામના એક સ્થાનમાં રહેનારા દોષોથી ઉત્પન્ન થતો હોવાને લીધે તેનો વિપર્યય એટલે સતતવિપર્યય નામનો જ્વર થતો જ નથી એમ માની શકાય છે, પણ જાણપ્રકાર આદિ બીજા ગ્રંથોમાં તો સતતવિપર્યય પણ માનેલો

છે, કે જે જ્વર એક અહોરાત્રમાં બે વખત છોડી દે અને બાકી તે સધળા અહોરાત્રમાં રહે છે. પ્રીજ્ઞ ગ્રંથોમાં કહ્યું છે કે, 'વિષમજ્વરોની સંખ્યાને મુકરર સમજવી નહિ; કારણ કે રાત્રિજ્વર આદિ બીજા પણ ઘણા ઘણા પ્રકારના વિષમજ્વરો થાય છે. જે માણસના વાયુ તથા કંદ્ર સમ હોય અને પિત્ત ક્ષીણ હોય, તે માણસને ઘણું કરીને રાતે જ જ્વર પ્રાપ્ત થાય છે. જે માણસના વાયુ તથા પિત્ત સમ હોય અને કંદ્ર ક્ષીણ હોય, તે માણસને ઘણું કરીને દિવસે જ જ્વર પ્રાપ્ત થાય છે. આહારથી થયેલો રસ, કુદ્ધ થતાં દેહમાં કંદ્ર તથા પિત્ત કુદ્ધ થઈને રહે છે, તે કારણથી અરધું શરીર શીત થાય છે અને અરધું શરીર ઉષ્ણ થાય છે, તે એવી રીતે કે જમ અર્ધનારીશ્વરના શરીરનું એક ફાડિયું સીરૂપ છે અને બીજું ફાડિયું પુરુષરૂપ છે, તેમ આ જ્વરવાળાના શરીરનું એક ફાડિયું શીત થાય છે અને બીજું ફાડિયું ઉષ્ણ થાય છે; અથવા જમ નુસિંહજીના શરીરના ઉપરના તથા નીચિના બે ભાગોમાં એક ભાગ મનુષ્યરૂપ છે અને એક ભાગ સિંહરૂપ છે, તેમ આ જ્વરવાળાના શરીરના ઉપર તથા નીચિના બે ભાગોમાં એક ભાગ શીત થાય છે અને એક ભાગ ઉષ્ણ થાય છે. જે કુદ્ધ થયેલું પિત્ત કાયામાં રહ્યું હોય અને કુદ્ધ થયેલો કંદ્ર હાથપગમાં રહ્યો હોય, તો કાયા ઉષ્ણ રહે છે અને હાથપગ શીતળ રહે છે. જે કુદ્ધ થયેલો કંદ્ર કાયામાં રહ્યો હોય અને કુદ્ધ થયેલું પિત્ત હાથપગમાં રહ્યું હોય, તો કાયા શીતળ થાય છે અને હાથપગ ઉષ્ણ થાય છે. ધર્ત્યાદિ.' આ સધળા વિષમજ્વરો જ કહેવાય છે.)

નિવૃત્તિ પામેલો વિપમન જર પાછો નિયમિત સમયે આવે છે, તેમાં દોષોનો સ્વભાવ જ કારણ-રૂપ છે, એમ કેટલાક માને છે; પણ અમે (લેડ વગેરે તંત્રકારો) તો માનીએ છીએ કે, વિપમ-

જવરામાં ઘણું કરીને ખૂતાદિકનો આવેશ કારણ
૩૫ હોય છે. ૨૨

તૃતીય આદિ જયરોના દોષની પ્રખ્યાતા

वाताधिकत्वात्प्रवदन्ति तज्ज्ञा-

स्वृतीयकं चापि चतुर्थकं च ।

औपत्यके मध्यसमुद्भवे च

हेतुं ज्वरे पित्तकृतं वदन्ति ॥

प्रलेपकं वातवलासकं च

कृपाधिकत्वेन वदन्ति तज्ज्ञाः ।

मूर्छानुबन्धा विषमज्वरा ये

प्रायेण ते द्वन्द्वसमुत्थितास्तु ॥२३॥

१ तृतीयञ्वर तथा यातुर्थिञ्वरभां धणं

કરીને પિત્ત તથા કફ સમ કે ન્યૂનાધિક હોય છે અને વાયુ પ્રમળ હોય છે. પિહાડી જમીનમાં રહેનારાઓને ત્યાંનાં જળના તથા ઔષધિઓના યોગથી જે જ્વર આવે છે, તેમાં ઘણું કરીને વાયુ તથા કફ સમ કે ન્યૂનાધિક હોય છે અને પિત્ત પ્રમળ હોય છે. મધથી થયેલા જ્વરમાં પણ ઘણું કરીને વાયુ તથા કફ સમ કે ન્યૂનાધિક હોય છે અને પિત્ત પ્રમળ હોય છે. પ્રશ્ન-૩

પકમાં અને વાતબલાસકં નામના જીર્ણીવરમાં
 ધણું કરીને વાયુ તથા પિત્ત સમ કે ન્યૂતાધિક હોય
 છે અને કફ પ્રબળ હોય છે. જો વિપમજ્વરો નિરં
 તરં મૂર્છાના સંબંધવાળા હોય છે, તેઓમાં ધણું
 કરીને બળ્યે દોષોની પ્રબળતા હોય છે. (વાત-
 બલાસકં નામના જીર્ણીવરનું લક્ષણ ત્રાંતરમાં
 કહ્યું છે કે 'જેને વાતબલાસકં નામનો જીર્ણીવર
 થયો હોય, તે માણસ નિત્ય મંદજ્વરવાળો, રક્ત,
 સોજવાળો, સ્તબ્ધ અંગોવાળો અને ઘણા કફ-
 વાળો થાય છે. આ જ્વર કટ્ટસાધ્ય છે.' જેના
 કહે છે કે, આ વચનમાં 'ધણું કરીને' એમ
 કહ્યું છે, તે ઉપરથી સમજાય છે કે, વિપમજ્વરો
 નણે દોષથી, બે દોષથી અને એક દોષથી પણ

થાય છે. વાગ્બટ તે ' સધળા વિષમજ્વરો ત્રણે દોષથી થાય છે ' એમ જણાવ્યું છે. અંતરાંતરમાં કહ્યું છે કે, ' કફ તથા પિત્ત એ બે દોષની ઉચ્ચતાવાળો તૃતીયજ્વર વેદનાથી ^{૨૨} ~~અસ્થિની ઉચ્ચતા~~ ભાગને પકડીને ઉત્પન્ન થાય છે; વાયુ તથા કફ એ બે દોષની ઉચ્ચતાવાળો તૃતીયજ્વર વેદનાથી પીઠમાં વ્યાપીને ઉત્પન્ન થાય છે અને વાયુ તથા પિત્ત એ બે દોષની ઉચ્ચતાવાળો તૃતીયજ્વર વેદનાથી માથાને પકડી ઉત્પન્ન થાય છે. જે ચાતુર્થિકજ્વર કફની ઉચ્ચતાવાળો હોય, તે પ્રથમ વેદનાથી પિંડીએમાં વ્યાપીને પછી સધળા શરીરમાં વ્યાપ્ત થાય છે. જે વાયુની ઉચ્ચતાવાળો હોય, તે પ્રથમ વેદનાથી માથામાં વ્યાપ્ત થાય છે અને જે પિત્તની ઉચ્ચતાવાળો હોય, તે પ્રથમ વેદનાથી કાયાના મધ્યભાગને પકડીને પછી સધળા શરીરમાં વ્યાપ્ત થાય છે. ') ૨૩

વિષમજ્વરોની સ્થિતિ તથા સાધ્યતાદિ ત્વક્સ્થૌ શ્લેષ્માનિલૌ શીતમાદૌ જનયતો જ્વરે । તયોઃ પ્રશાન્તયોઃ પિત્તમન્તદાંઈ કરોતિ ચ ॥ કરોત્યાદૌ તથા પિત્તં ત્વક્સ્થં દાહમતીવ ચ । તસ્મિન્પ્રશાન્તે ત્વિતરૌ કુરુતઃ શીતમન્તતઃ ॥ દ્રાવેતૌ દાહશીતાદીં જ્વરૌ સંસર્ગજૌ સ્મૃતૌ । દાહપૂર્વસ્તયોઃ કષ્ટઃ કૃચ્છ્રસાધ્યતમઃ સ્મૃતઃ ॥૨૪॥

વિષમજ્વરમાં કફ તથા વાયુ ત્વચામાં રહ્યા હોય અને પિત્ત કોઠામાં રહ્યું હોય તો કફ તથા વાયુ પ્રથમ શીત ઉત્પન્ન કરે છે અને તે કફ તથા વાયુ પોતાનો વખત જતો રહેવાથી અથવા વિરોધિની પ્રાપ્તિથી અથવા પિત્ત વડે કફનું શોષણ થવાને લીધે શાંત થતાં અંતે પિત્ત કોઠાની અંદર દાહ ઉત્પન્ન કરે છે તથા તેની સાથે મોહ તથા તરસ વગેરે પણ ઉત્પન્ન કરે છે.

વિષમજ્વરમાં પિત્ત ત્વચામાં રહ્યું હોય અને વાયુ તથા કફ કોઠામાં રહ્યા હોય, તો પિત્ત પ્રથમ

દાહ ઉત્પન્ન કરે છે અને પછી પીગળવા લાગેલા કફથી અથવા પોતાનો વખત જતો રહેવાથી કે બીજા કોઈ વિરોધીની પ્રાપ્તિથી પિત્ત શાંત થતાં અંતે વાયુ તથા કફ કોઠાની અંદર શીત ઉત્પન્ન કરે છે તથા તેની સાથે તંદ્રા તથા વમન વગેરે પણ ઉત્પન્ન કરે છે.

આરંભમાં શીતવાળો અને અંતમાં દાહવાળો વિષમજ્વર તથા આરંભમાં દાહવાળો અને અંતમાં શીતવાળો વિષમજ્વર—એ બન્ને ત્રિદોષજન્ય છે. એમાં આરંભમાં દાહવાળો વિષમજ્વર કષ્ટસાધ્ય છે અને અત્યંત કષ્ટસાધ્ય પણ કહેવાય છે. (આરંભમાં શીતવાળો વિષમજ્વર તો સાધ્ય જ છે.) ૨૪

અભિઘાત તથા કામાદિજન્ય જ્વરની કષ્ટસાધ્યતા પ્રસક્ત્યામિષાતોત્યશ્વેતનાપ્રમવસ્તુ યઃ ॥ ૨૫ ॥

શસ્ત્ર કે લાકડું વગેરેના પ્રહારથી તથા કામ કે શોક વગેરે ચિત્તના વિકારથી ઉત્પન્ન થયેલો જ્વર પણ જે લાંબા કાળથી લાગુ રહેલો હોય, તો અત્યંત કષ્ટસાધ્ય છે. ૨૫

વિષમજ્વરના આવવાનાં સમયો અને પ્રકારો રાત્ર્યદ્વોઃ પદ્સુ કાલેષુ કીર્તિતેષુ યથા પુરા । પ્રસહ્ય વિપમોઽમ્યેતિ માનવં વહુધા જ્વરઃ ॥૨૬॥

અહોરાત્રનાં સવાર, બપોર, સાંજ, પ્રદોષ, અર્ધરાત્ર તથા પરાહિયારૂપ છ કાળો, કે જ્યો દોષના પ્રકોપના સમયોરૂપ કહ્યા છે અને તે તે દોષના પ્રકોપનાં બીજાં પણ જે જે કારણો કહ્યાં છે, તેઓને અનુસરીને વિષમજ્વર બળાત્કારથી અનુબ્ધને પ્રાપ્ત થાય છે; એટલે કફના પ્રાધાન્યવાળો વિષમજ્વર સવારમાં તથા પ્રદોષમાં પોતપોતાનાં કારણોને અનુસરી આવે છે; પિત્તના પ્રાધાન્યવાળો વિષમજ્વર બપોરે તથા અર્ધરાત્રે પોતપોતાના કારણોને અનુસરી આવે છે અને વાયુના પ્રાધાન્યવાળો વિષમજ્વર બપોર

પછી તથા પરાદિયે પોતપોતાનાં કારણોને અનુ-
સરી આવે છે. એ વિષમજ્વરનું આવવું પણ
અનેક પ્રકારોથી થાય છે; એટલે કોઈ વિષમ-
જ્વર અહોરાત્રના એક સમયમાં આવે છે, કોઈ
વિષમજ્વર એક દિવસનું અંતર નાખીને આવે
છે, કોઈ વિષમજ્વર બે દિવસનું અંતર નાખીને
આવે છે, કોઈ વિષમજ્વર શીતપૂર્વક આવે છે,
કોઈ વિષમજ્વર ઉષ્ણપૂર્વક આવે છે, કોઈ વિષમ-
જ્વર ઉષ્ણ તથા શીત આવે છે, કોઈ વિષમ-
જ્વર પ્રથમ પીઠ વગેરેમાં આવે છે, કોઈ વિષમ-
જ્વર ખભા વગેરે અવયવોમાં પ્રથમ આવે છે,
કોઈ વિષમજ્વર લાંબા કાળ સુધી રહે છે અને
કોઈ વિષમજ્વર અલ્પ કાળ સુધી પણ રહે છે,
ઇત્યાદિ. (આથી વિષમજ્વરોનું અસંખ્યપણું
જણાવ્યું છે.) તત્રાન્તરમાં કહ્યું છે કે, 'જ જ્વર
અનિયમિત મુદતવાળો હોય, શીતના કે ઉષ્ણના
નિયમ વગરનો હોય અને વેગથી પણ વિષમ હોય,
તે વિષમજ્વર કહેવાય છે. જેમ વાતજ્વર સાત
દિવસ સુધી, પિત્તજ્વર દસ દિવસ સુધી, કફજ્વર
બાર દિવસ સુધી અને દોષોની પ્રબળતા હોય, તો
વાતજ્વર ચૌદ દિવસ સુધી, પિત્તજ્વર વીસ દિવસ
સુધી અને કફજ્વર ચોવીસ દિવસ સુધી રહે છે, તેમ
વિષમજ્વર નિયમિત અવધિથી રહેતો નથી; એ
જ્વરમાં શીત તથા ઉષ્ણ પણ અનિયમિત રહે
છે અને તે જ્વરનો વેગ પણ વિષમ હોય છે, એટલે
કોઈ સમયે વધારે હોય છે અને કોઈ સમયે ઓછો
પણ હોય છે.' ૨૬

વેગની શાંતિ પછી પણ વિષમજ્વરની
ફરી પ્રાપ્તિ

સ चापि विषमो देहं न कदाचिद्विमुञ्चति ॥
ग्लानिगौरवकार्येभ्यः स यस्मान्न प्रमुच्यते ।
वेगे तु समतिक्रान्ते गतोऽयमिति लक्ष्यते ॥
धात्वन्तरस्थो लीनत्वान्न सौक्ष्म्यादुपलभ्यते ।
अल्पदोषेन्वनः क्षीणः क्षीणेन्वन इवानलः ॥ ૨૭॥

એ વિષમજ્વર પોતાનો વેગ શાંત થાય
પછી પણ શરીરને કદી છોડતો નથી કે જ્વર
ક્ષીણે રોગી ગ્લાનિથી, ભારેપણાથી, કૃશતાથી
તથા અરુચિ વગેરેથી મુક્ત થતો નથી. જ્યારે
વેગ શાંત થઈ જાય છે, ત્યારે વિષમજ્વર જતો
રહ્યો જણાય છે, પણ તેટલાથી તેને જતો રહ્યો
સમજવો નહીં. એ વિષમજ્વર, રસ આદિ
ધાતુઓની અંદર છૂપાઈ રહે છે અને તે સમયે
ક્ષીણ થયેલો તથા ઓછા દોષરૂપી આશ્રયવાળો
હોય છે, તેથી જમાં લાકડાં ખૂટ્યાં હોય, એવા
અગ્નિની પેઠે સૂક્ષ્મતાને લીધે પ્રત્યક્ષ જણાતો
નથી. (જ્યારે રોગી ગ્લાનિ વગેરેથી સંપૂર્ણ
મુક્ત થાય, ત્યારે જ વિષમજ્વરને ખરી રીતે
ગયેલો સમજવો.) ૨૭

તત્રકારોના મતે ધાતુઓમાં રહેલા દોષોથી
વિષમજ્વરોની ઉત્પત્તિ અને ભેદ

दोषोऽल्पोऽहितसम्भूतो ज्वरोत्सृष्टस्य वा पुनः ।
धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ॥
सन्ततं रसरक्तस्यः सोऽन्येषुः पिशिताश्रितः ।
मेदोगतस्त्वृतीयोऽह्नि त्वस्थिमज्जगतः पुनः ॥
कुर्याच्चातुर्यिकं घोरमन्तकं रोगसङ्करम् ।
केचिद्भूताभिपङ्क्तोऽथ व्रुवते विषमज्वरम् ॥ ૨૮॥

જે માણસ જ્વરથી મુક્ત થયા પછી અહિત-
કર આહારવિહાર કરે, તેના શરીરમાં બાકી
રહેલા અલ્પ દોષો પણ અહિતકર આહાર-
વિહારના સેવનથી સંપૂર્ણ થઈ રસ તથા લોહી
આદિ ધાતુઓમાંના ધાતુઓને પ્રાપ્ત થઈ દૂષિત
કરીને વિષમજ્વર ઉત્પન્ન કરે છે. (અલ્પ દોષ
વિષમજ્વરનો પાસેનો હેતુ છે અને અહિતકર
આહારવિહાર વિષમજ્વરનો દૂરનો હેતુ છે. મૂળ
શ્લોકમાં 'વા' શબ્દ છે, તેથી સમજાય છે કે,
વિષમજ્વર આરંભથી જ એટલે આ અધ્યાયના
૨૨મા વિષયની પહેલાંના વિષયમાં કહેલા વાત-

જ્વર આદિ સંતત જ્વરોમાંના કોઈ પણ જ્વર આવ્યા વિના પણ કોઈ માણસને શરૂઆતથી જ આવે છે.)

રસ તથા લોહીને પ્રાપ્ત થઈ દૂષિત કરીને તેઓમાં રહેલા દોષો અહોરાત્રમાં બે વખત આવનારા સતત નામના વિપમજ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે. (દોષો કેવળ રસમાં રહ્યા હોય, તો સાત દિવસ વગેરે અવધિ સુધી અખંડ રહેનારા વાતજ્વર આદિ સંતત જ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે અને રસ તથા લોહી એ બંનેમાં રહ્યા હોય, તો અખંડ સ્થિતિવાળા સતત જ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે, તેનું કારણ એ છે કે, રસ સમીપમાં છે, તેથી તેમાં રહેલા દોષો અખંડ રીતે શરીરમાં વ્યાપ્ત થઈ શકે છે અને રસમાં તથા રસ પછીના લોહીમાં રહેલા દોષોને કાંઈક દૂરતાવાળા લોહીમાં પણ રહેવું પડતું હોવાથી તેઓ અખંડ રીતે શરીરમાં વ્યાપી શકતા નથી.)

માંસને પ્રાપ્ત થઈ દૂષિત કરી તેમાં રહેલા દોષો રસથી વધારે દૂર રહેલા હોવાને લીધે, અહોરાત્રમાં એક વખત આવનારા અન્યેલુષ્ક નામના વિપમજ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે.

મેદને પ્રાપ્ત થઈ દૂષિત કરીને તેમાં રહેલા દોષો રસથી બહુ દૂર રહેલા હોવાથી, એક દિવસના અંતરવાળા તૃતીય નામના જ્વર (એકાંતરા તાવ)ને ઉત્પન્ન કરે છે.

હાડકાં કે મજ્જાને પ્રાપ્ત થઈ દૂષિત કરીને તેમાં રહેલા દોષો રસથી અત્યંત દૂર રહેલા હોવાથી, બે દિવસના અંતરવાળા ચાતુર્થિક નામના જ્વરને (તરિયો તાવ) ઉત્પન્ન કરે છે, કે જે જ્વર સાક્ષાત્ કાળ જોવા છે અને અનેક રોગોના સમુદાય જોવા છે.

ભેડ તથા બાહુકિ વગેરે કટલાક આચાર્યો વિપમ જ્વરને ભૂતના આવેશના સંબંધવાળો કહે

છે, પણ અમો (ઓપધેનવ આદિ) તો તેને કેવળ દોષોથી જ થતો માનીએ છીએ. ૨૮

સતત આદિ વિપમ જ્વરો કેાની અધે-
ક્ષાથી વિપમ છે? એ બહુવા માટે
સંતતનું લક્ષણ

સપ્તાહં વા દશાહં વા દ્વાદશાહમથાપિ વા ।

સન્તલ્ય યોઽવિસર્ગી સ્પાત્સન્તતઃ સ નિગદ્યતે ॥૨૯

જે જ્વર સાત દિવસ, દસ દિવસ, બાર દિવસ કે તેઓથી બમણીબમણી અવધિ સુધી અવિચ્છિન્ન રીતે શરીરને છોડતો નથી, તે જ્વર સંતત કહેવાય છે—અર્થાત્ વાતજ્વર, પિત્તજ્વર અને કંદજ્વર સંતત કહેવાય છે. (વાતપિત્તજન્ય જ્વર, વાતકંદજન્ય જ્વર અને પિત્તકંદજન્ય જ્વર એ દ્વંદ્વજન્ય જ્વરોને તથા સાન્નિપાતિક જ્વરોને પણ સંતતજ્વરોમાં જ ગણી લેવા; કારણ કે જેમ વાતજ્વર સાત દિવસે, પિત્તજ્વર દસ દિવસે અને કંદજ્વર બાર દિવસે પાકે છે, તેમ વાતપિત્તજન્ય જ્વર પાંચમે દિવસે, વાતકંદજ્વર નવમે દિવસે અને પિત્તકંદજ્વર દસમે દિવસે પાકે છે. સાન્નિપાતિક જ્વર પણ આ અધ્યાયના ૨૦મા વિપયમાં કદા પ્રમાણે સાતમે, દસમે કે બારમે દિવસે પાકે છે. સતત આદિ જ્વરો આ સંતતજ્વરોથી વિપમ સ્થિતિવાળા છે, તેથી વિપમજ્વર કહેવાય છે. વાગ્મટ 'શુદ્ધચશુદ્ધૌ જ્વર. કાલં દીર્ઘમ્પ્રવ્યવર્તતે' એ વાક્યથી જણાવે છે કે, 'વાતજ્વર આદિ સંતતજ્વરો ધાતુઓની શુદ્ધિના તથા અશુદ્ધિના અનેક ફેરફારોને લીધે ઉપર કહેલી મુદતોનું ઉલ્લંઘન કરીને વધારે મુદતો સુધી પણ રહે છે.' જે બરાબર મુદતસર જ્વરો પાકતા હોય, તો પછી સામ અને નિરામનાં લક્ષણો કહેવાની પણ જરૂર રહેતી નથી; માટે વાગ્મટનું કહેવું બરાબર છે. વધોએ જ્વરોનો પાક બહુવામાં મુદતો ઉપર અને સામ

તથા નિરામનાં લક્ષણે। ઉપર પણ ધ્યાન આપીને
માર્ગ લેવો જોઈએ. જોકે સંતતજ્વર વિષમ-
જ્વરોથી ભિન્ન જ છે અને વાગ્બટ રૂપક વચન
બોલીને સંતતને વિષમજ્વરોથી જુદો કહ્યો છે,
તોપણ ભાવપ્રકાશના કતાએ ખેંચતાણ કરીને
સંતતજ્વરને વિષમજ્વરોમાં બેસાડ્યો છે, એ
આશ્ચર્ય છે.) ૨૯

સ્પષ્ટીકરણ માટે ચાર વિષમજ્વરનાં સ્વરૂપો

અહોરાત્રે સતતકો દ્વૈ કાલાવનુવર્તતે ॥

અન્યેયુષ્કસ્ત્વહોરાત્રાદેકકાલં પ્રવર્તતે ।

તૃતીયકસ્તૃતીયેઽદ્વિ ચતુર્થેઽદ્વિ ચતુર્થકઃ ॥૩૦॥

સતતજ્વર એક અહોરાત્રમાં બે વખત
આવે છે. અન્યેયુષ્કજ્વર એક અહોરાત્રમાં એક-
વાર આવે છે. તૃતીયજ્વર (એકાંતરે તાવ)
ત્રીજ દિવસે-એટલે વચમાં એક દિવસ છોડી
દઈને આવે છે અને ચાતુર્થિકજ્વર (તરિયો
તાવ) ચોથે દિવસે એટલે વચમાં બે દિવસ છોડી
દઈને આવે છે. (વાગ્બટ કહે છે કે, જેમ વડ
વગેરેનું બીજ જળ વગેરે સામગ્રી મળે ત્યારે બળ
પામીને વિશિષ્ટ કાળમાં જોગે છે અને એ સામગ્રી
ન હોય, તો પૃથ્વીમાં જ રહે છે; તેમ વિષમજ્વરને
કરનારા દોષો પણ પોતાના પક્ષનાં રસાદિક દૂષ્યો
વગેરેનું બળ પામીને વિશિષ્ટ કાળમાં પોતાનું
કામ કરે છે અને પોતાથી વિરુદ્ધ પક્ષનાં
રસાદિક દૂષ્યો વગેરેનું બળ વધે, ત્યારે પ્રતિઘાત
પામી, પોતાના કામને બંધ પાડી, શરીરમાં જ
છુપાઈ રહે છે.) ૩૦

વિષમજ્વરની વૃદ્ધિ તથા હાનિમાં સ્પષ્ટ દષ્ટાંત
વાતેનોદ્યમાનસ્તુ યથા પૂર્યેત સાગરઃ ।
વાતેનોદીરિતાસ્તદ્દોષાઃ કુર્વન્તિ વૈ જ્વરાન્ ॥
યથા વેગાગમે વેલાં છાદયિત્વા મહોદયેઃ ।
વેગહાનો તદેવામ્મસ્તૈવાન્તર્વિલીયતે ॥

દોષવેગોદયે તદ્વદુદીર્યેત જ્વરોઽસ્ય વા ।

વેગહાનો પ્રશામ્યેત યથામ્મઃ સાગરે તથા ॥૩૧॥

જેમ પવન (અથવા ચંદ્રે) ઉછાળાતો સમુદ્ર
ભરપૂર થાય છે અને ભરપૂર થઈને ઝપાટા મારે છે,
તેમ શરીરમાં અન્ય સ્થાનોમાં રહેલા વાયુએ ઉછા-
ળાતા વાત, પિત્ત અને કફ એ દોષ ભરપૂર થાય છે
અને ભરપૂર થઈને ઝપટ મારે છે. જેમ વેગ પ્રાપ્ત
થતાં સમુદ્રનું જળ કિનારાને ઢાંકી દઈને જાછળે
છે, પણ વેગ શાંત થાય ત્યારે સમુદ્રની અંદર જ
વિલીન થઈને રહે છે, તેમ વેગ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે
જ્વર ઉદ્ભૂત થાય છે, પણ વેગ શાંત થાય ત્યારે
શરીરની અંદર જ વિલીન થઈ રહે છે. ૩૧

આગંતુક જ્વરોમાં દોષની પરીક્ષા

વિવિધેનામિષાતેન જ્વરો યઃ સંપ્રવર્તતે ।

યથા દોષપ્રકોપસ્તુ તથા મન્યેત તં જ્વરમ્ ॥૩૨॥

અનેક પ્રકારનાં અભિઘાત આદિ કારણોથી
જે જ્વર પ્રવર્તે છે, તેમાં જે દોષના પ્રકાપનાં
લક્ષણો પ્રકટ થયેલાં બેવામાં આવે, તે દોષનો
સંબંધ થયેલો જાણવો. (ચરક કહે છે કે,
આગંતુક જ્વરો પ્રથમ કોઈ બતની વ્યથા થયાથી
ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછળથી જુદા જુદા દોષની
સાથે સંબંધ પામે છે. 'આગંતુક જ્વરમાં દોષનો
સંબંધ પાછળથી થાય છે, માટે તેને દોષજન્ય
જ્વરોથી જુદા ગણ્યો છે.) ૩૨

આગંતુક જ્વરોમાં વિષજન્ય જ્વરનાં લક્ષણો
સ્થાવાસ્પત્યા વિપ્રકૃતે દાહાતીસારહૃદ્ગ્રહઃ ।

અમક્તસ્કં પિપાસા ચ તોદો મૂર્છાં વલક્ષયઃ ॥૩૩॥

સ્થાવર અથવા જંગમ વિપના લક્ષણોથી
થયેલા જ્વરમાં મોટું કાણું અથવા કાંઈક સફેદ
અંશવાળી કાળાશવાળું થાય, બળતરા થાય,
અતિસાર થાય, અન્ન ઉપર અરુચિ થાય, તરસ
લાગે, મૂર્છા આવે, જાણે સોથો ભોંકાતી હોય
એવી વ્યથા થાય, છાતી પકડાઈ જાય અને

અળનો ક્ષય થઈ જાય છે. (અતિસાર તો સ્થાવર વિષનું લક્ષણ કરવાથી જ થાય છે, કારણ કે તે વિષ નીચેના ભાગમાં ગતિ કરનાર છે.) ૩૩

ઝેરી ઔષધિની ગંધથી થયેલા જ્વરના લક્ષણો ઔષધીગન્ધજે મૂર્છા શિરોરુદ્ધ ક્ષયથુર્વમિઃ ॥૨૪॥

ઝેરી ઔષધિની ગંધથી થયેલા જ્વરમાં મૂર્છા, માથામાં વ્યથા, હેડકી અને જલદી થાય છે. ૩૪

કામથી થયેલા જ્વરના લક્ષણો

કામજે ચિત્તવિભ્રંશસ્તન્દ્રાલસ્યમમકરુદ્ધ ।

હૃદયે વેદના ચાણુ ગાત્રં ચ પરિશુભ્યતિ ॥ ૨૫ ॥

કામથી પ્રાપ્ત થયેલા જ્વરમાં ચિત્તની મૂઠતા થાય છે, તંદ્રા થાય છે, આળસ થાય છે, ભોજનમાં અરુચિ થાય છે, હૃદયમાં વેદના થાય છે અને ગાત્ર તુરત સુકાવા લાગે છે (અત્યંત ઘરછેલા સ્ત્રી વગેરે પદાર્થો પ્રાપ્ત ન થવાથી જ જ્વર આવે છે, તે કામથી પ્રાપ્ત થયેલા જ્વર કહેવાય છે મૂળમાં 'અ' શબ્દ છે, તે ઉપરથી વાગ્ભટ્ટે કહેલાં કામજ્વરનાં લક્ષણોનો પણ સંગ્રહ થાય છે વાગ્ભટ્ટ કહે છે કે, 'કામથી ભ્રમ, અરુચિ, દાહ, લાજનો ક્ષય, નિદ્રાનો ક્ષય, યુક્તિનો ક્ષય અને ધીરજનો ક્ષય થાય છે.' સ્ત્રીઓને કામજ્વર થયો હોય, તો મૂર્છા, અગોનું લાંગણ, તરસ, નેત્રોમાં અપળતા, સ્તનો તથા મોઢા પર પરીનો અને હૃદયમાં દાહ થાય છે.) ૩૫

ભય, શોક તથા કોપથી થયેલા જ્વરના લક્ષણો મયાત્પ્રલાપઃ શોકાચ મવેત્કોપાચ વેપથુઃ ॥૨૬॥

ભય અથવા શોકથી થયેલા જ્વરમાં પ્રલાપ થાય છે અને કોપથી પ્રાપ્ત થયેલા જ્વરમાં કંપ થાય છે (તથા માથામાં પીડા થાય છે.) ૩૬

અભિચાર તથા શાપથી થયેલા જ્વરના લક્ષણો અભિચારામિશાપામ્યાં મોહસ્તુષ્ણામિજાયતે ॥૨૭

અભિચારથી અથવા શાપથી થયેલા જ્વર-

માં મોહ તથા તરસ થાય છે. (આભિચારિક જ્વરમાં ફેડાલા, ભ્રમ, દાહ તથા મૂર્છા પણ થાય છે અને ઘરગેજ જ્વર વખતે જાય છે.) ૩૭

ભૂતના આવેશથી થયેલા જ્વરના લક્ષણો મૂતામિપજ્ઞાદુદ્વેગાહાસ્યકમ્પનરોદનમ્ ॥ ૨૮ ॥

ભૂતના આવેશથી થયેલા જ્વરમાં ઉદ્વેગ, હાસ્ય, કંપ તથા રડવું થાય છે. ૩૮

કાઈ પણ આગતુક જ્વર દોષોનાં ચિહ્નો વિના હોતો નથી

અમશ્વયામિઘાતેમ્યો દેહિનાં કુપિતોઽનિલઃ ।

પૂર્યિત્વાશ્ચિલં દેહં જ્વરમાપાદયેદ્વશમ્ ॥

રોગાણાં તુ સમુત્થાનાદ્વિદાહાગન્તુતસ્તથા ।

જ્વરોઽપરઃ સમ્પ્રગતિ તૈસ્તૈરન્યૈશ્ચ હેતુભિઃ ॥

દોષાણાં સ તુ લિઙ્ગાનિ કદાચિન્નાતિવર્તતે ॥૨૯

અમથી, શસ્ત્રાદિકથી થયેલા પાતુઓના ક્ષયથી તથા અભિઘાતથી વાયુ પ્રકુપિત થાય છે અને તે વાયુ પોતાનાથી સઘળા શરીરને ભરપૂર કરીને જ્વરની પ્રબળ પ્રવૃત્તિ કરે છે (અર્થાત્ અમજન્ય, ક્ષયજન્ય તથા અભિઘાતજન્ય જ્વર વાયુના પ્રકોપનાં ચિહ્નો વગરના હોતા નથી તેમજ ભૂતાવેશજન્ય જ્વર, ઔષધિજન્ય જ્વર અને વિષજન્ય જ્વર ત્રણે દોષના પ્રકોપનાં ચિહ્નો વગરના હોતા નથી. ભયજન્ય, શોકજન્ય અને કામજન્ય જ્વર વાયુના પ્રકોપનાં ચિહ્નો વગરના હોતા નથી. કોપજન્ય જ્વર પિત્તના તથા વાયુના પ્રકોપના ચિહ્નો વગરના હોતા નથી.) આ પ્રમાણે વિદ્રધિ વગેરે રોગોના ઉત્પન્ન થવાથી, પાકવાથી, અભિઘાત વડે ફાટવાથી તથા બીજાં પણ તે તે કારણોથી જ કાઈ જ્વર ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ્વર દોષોનાં ચિહ્નોનું કદી પણ ઉલ્લેખ ન કરતો નથી. ૩૯

જ્વરના ગંભીર (હેડા) વેગનું લક્ષણ

ગમ્મીરસ્તુ જ્વરો જ્ઞેયો હન્તદાહિન વૃણયા ।

આનદ્રત્વેન ચાત્યર્થ શ્વાસકાસોદ્રમેન ચ ॥૪૦॥

અંદર થતો દાહ, તરસ, દુષ્ટ દસ્તની અત્યંત
અટકાયત અને ખાંસી તથા શ્વાસની ઉત્પત્તિ એ
લક્ષણો ઉપરથી બાણુનું જે જ્વર ગંભીર (બેડા)
વેગવાળો છે. ૪૦

મરણસૂચક જ્વરનાં લક્ષણો

હૃતપ્રમેન્દ્રિયં ક્ષામં દુરાત્માનુપદ્રુતમ્ ।

ગમ્મીરતીક્ષ્ણવેગાત્તં જ્વરિતં પરિવર્જયેત્ ॥ ૪૧ ॥

જેની કાંતિ તથા ઇંદ્રિયોની પોતપોતાના
વિષયોનું ગ્રહણ કરવાની શક્તિ હણીઈ ગઈ હોય,
જે ક્ષીણ થઈ ગયો હોય, જે ગંભીર તથા તીક્ષ્ણ
વેગથી પણ પીડાતો હોય અને જે ઉપદ્રવોવાળો
તથા દુષ્ટ સ્વભાવવાળો થઈ ગયો હોય, તે જ્વરિ-
તની ચિકિત્સા કરવી નહીં. (સીઝ અંથોમાં કહ્યું
છે કે, 'જે જ્વર ધણાં બળવાન કરણોથી થયો
હોય, ધણાં લક્ષણોવાળો હોય અને જણે ઉપન્ન
થતાં જ ચિકિત્સાએ નહીં' ગણકારીને ઇંદ્રિયો-
ની શક્તિનો નાશ કર્યો હોય, તે જ્વરને પ્રાણ
લઈ જનાર સમજવો. જે માણસ બેભાન થઈ ગયો
હોય, હૃષ્ટી અત્યંત રહિત થઈ ગયો હોય, ભેદ-
વાની શક્તિ નહીં રહેવાને લીધે પૂજ્યો જ રહેતો
હોય અથવા સૂઈ જ રહેતો હોય, બહાર ટાઢથી
પીડાતો હોય અને અંદર દાહવાળો હોય, તે માણસ
જ્વરથી મરી જાય છે. જે માણસનાં રૂંવાડાં ભેદાં
થઈ ગયાં હોય, આંખો લાલ થઈ ગઈ હોય, હૃદયમાં
સન્નિપાત સંબંધી શૂળની પીડા હોય અને નાકથી
નહીં પણ મોઢાથી જ શ્વાસ લેવાતો હોય, તે
માણસને જ્વર મારી નાખે છે. જે માણસ હેડકી,
શ્વાસ તથા તરસથી યુક્ત હોય, મૂઢ થઈ ગયો હોય,
ભમતી આંખોવાળો થઈ ગયો હોય, નિરંતર ઊંચા
શ્વાસ લીધા કરતો હોય અને ક્ષીણ થયો હોય,
તે માણસને જ્વર મારી નાખે છે. જ્વર જો વીર્યના
સ્થાનમાં પ્રાપ્ત થયો હોય, તો લિંગમાં સ્તબ્ધતા
થાય છે અને વીર્ય વધારે નીકળ્યા કરે છે. આવી

રીતનો જ્વર હોય, તો માણસનું મરણ જ થાય છે.
પ્રથમ સંતતજ્વર આવ્યા વિના આરંભથી જ
થયેલો વિષમજ્વર લાંબા કાળ સુધી ચાલ્યા કરતો
હોય, તો તે જ્વર પણ મારી પણ નાખે છે. ૪૧

દોષોની હીનતા, મધ્યતા તથા અધિકતા
ઉપરથી જ્વરના તીવ્ર વેગની મુદતો વગેરે
હીનમધ્યાધિકૈર્દૌર્વૈક્લિસત્તદાદશાદિકઃ ।

જ્વરવેગો ભવેત્તીવ્રો યથા પૂર્વં સુલક્ષ્યઃ ॥ ૪૨ ॥

દોષો હીન હોય તો જ્વરનો વેગ નણ, દોષો
મધ્ય હોય તો સાત અને દોષો અધિક હોય તો
બાર દિવસ સુધી તીવ્ર રહે છે. બાર દિવસ સુધી-
ના તીવ્ર વેગવાળા જ્વર કરતાં સાત દિવસ
નો જ્વર વધારે સુખસાધ્ય થાય છે અને તેના
કરતાં ત્રણ દિવસનો વધારે સુખસાધ્ય થાય છે.
(આ અવધિ નિયમિત છે એમ સમજવું નહીં,
કેમ કે કોઈ વખતે એ અવધિઓથી અધિક,
વધારે અધિક અને અત્યંત અધિક અવધિ સુધી
પણ તીવ્ર વેગ રહે છે; પરંતુ આથી એટલું
સમજાય છે કે ગંભીર વેગવાળા જ્વર કરતાં તીવ્ર
વેગવાળો જ્વર સુસાધ્ય છે. ૪૨

જ્વરના નિદાનો વગેરેના ઉપસંહાર અને
ચિકિત્સાનો ઉપક્રમ

इति ज्वराः समाख्याताः कर्म्मदीनां प्रवक्ष्यते ॥ ४३ ॥

અહીં સુધી જ્વરોનાં નિદાનો, ભેદો તથા
લક્ષણો વગેરે કહ્યાં; હવે જ્વરોની ચિકિત્સાઓ
કહેવામાં આવે છે. ૪૩

જ્વરનાં પૂર્વરૂપોના સમયમાં કરવાની ચિકિત્સા
જ્વરસ્ય પૂર્વરૂપેષુ વર્તમાનેષુ બુદ્ધિમાન ।

પાયવેત પૃષ્ઠં સ્વચ્છં તતઃ સ લભતે સુલભ્ ॥

વિધિર્માસ્તજેષ્વેષુ, પૈત્તિકેષુ વિરેચનમ્ ।

મૃદુ શ્ચ્ચર્દનં તદ્વત્ક્રમજેષુ વિધીયતે ॥

સર્વં દ્વિદોષજેષુક્તં યથાદોષં વિરૂપયેત્ ।

અસ્નેહનીયોઽશોઘ્યશ્ચ સંયોજ્યો લઘ્વનાદીના ।

રૂપપ્રાણપયોર્વિદ્યાન્નાનાત્વં વદ્ધિધૂમવત્ ॥ ૪૪ ॥ ૪૫

વાતજ્વરોનાં પૂર્વરૂપો દેખાય તે સમયમાં યુક્તિમાન વૈદે કેવળ યોગ્ય સંસ્કારોવાળું ધી પાવું. (જે આમવાળા વાતજ્વરનાં પૂર્વરૂપો દેખાતાં હોય, તો ધી પાવું નહીં પણ ઉપવાસ-લંધન જ કરાવવું.) આમ કરવાથી રોગીને સુખ થાય છે.

પિત્તજ્વરોનાં પૂર્વરૂપો દેખાય તે સમયમાં યુક્તિમાન વૈદે રોગીને ઠામળ વિરેચન દેવું.

કફજ્વરોનાં પૂર્વરૂપો દેખાય તે સમયમાં યુક્તિમાન વૈદે રોગીને ઠામળ વમન કરાવવું.

સાત્તિપાત જ્વરોનાં પૂર્વરૂપોમાં તથા દ્વંદ્વજ્વરોનાં પૂર્વરૂપોમાં યુક્તિમાન વૈદે દોષો પ્રમાણે ધૃતપાન, વિરેચન તથા વમન આદિ શાસ્ત્રોક્ત ક્રિયાઓની યોગ્ય ગોઠવણ કરવી.

જ રોગી ધી પિવડાવવામાં અયોગ્ય જણાય અને વમન-વિરેચનરૂપ શોધનમાં પણ અયોગ્ય જણાય, તેને માટે યુક્તિમાન વૈદે લંધન વગેરેની યોજના કરવી.

તરણુ જ્વરમાં સંશોધનનો નિષેધ છે, એથી પૂર્વરૂપોમાં સંશોધનનો નિષેધ સમજવો નહીં; કમ કે જમ ધુમાડામાં અને આંશિમાં ભેદ છે, તેમ પૂર્વરૂપોમાં અને રૂપોમાં ભેદ છે. (જ્વર સાત દિવસ સુધીમાં તરણુ, બાર દિવસ સુધીમાં મધ્ય અવસ્થાવાળો અને બાર દિવસ પછી જીર્ણ કહેવાય છે.) ૪૪.

જ્વરોનાં રૂપો પ્રક્ટે ત્યારે કરવાની ચિકિત્સાઓ પ્રવ્યક્તરૂપે હિતમેકાન્તેનાપતર્પણમ્ ।

આમાશયસ્થે દોષે તુ સૌત્ક્રેશે વમનં પરમ્ ॥

આનુદ્રઃ સ્તિમિતૈર્દૈર્ધૈર્વાયન્તં કાલમાતુરઃ ।

કુર્યાદનશનં તાવત્તતઃ સંસર્ગમાચરેત્ ॥ ૪૫ ॥

જ્વરો જ્યારે સ્પષ્ટ રૂપોવાળા થાય, ત્યારે ઉપવાસરૂપ લંધન કરાવવું. એ જ હિતકારી થાય

છે. (વાગ્બટ કહે છે કે, જ્વરોનાં પૂર્વરૂપોમાં અથવા જ્વરોના આરંભોમાં જ લંધન કરાવવું તે રોગીના બળનો અત્યંત ક્ષય ન થાય, એ રીતનું કરાવવું; કેમ કે જોને માટે ચિકિત્સા કરવામાં આવે છે, તે આરોગ્યનો મુખ્ય આધાર બળ જ છે.) જે આમાશયમાં રહેલો દોષ ઉત્ત્વેશ-વાળો હોય, તો-અર્થાત્ લાળ ઝરવી, મોળ આવવી વગેરે ચિહ્નોવાળો હોય, તે વમન કરાવવું ઉત્તમ છે. આતુર જ્યાં સુધી આમથી સન્નિવૃત્ત થઈને અચલિતરૂપે રહેલા દોષોથી બંધાઈ રહેલા જો રહે, ત્યાં સુધી તેને ઉપવાસો કરાવવા અને જ્યારે દોષોથી બંધાઈ રહેલાની સ્થિતિ દૂર થાય, ત્યારે ઔષધનો તથા હલકાં અન્ન વગેરેનો ઉપયોગ કરાવવો. ૪૫

લંધનનો પણ જ્વરના આરંભમાં નિષેધ ન લઙ્ઘ્યેન્મારુતજે ક્ષયજે માનસે તથા ।

અલઙ્ઘ્યાશ્ચાપિ યે પૂર્વે દ્વિવ્રણીયે પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૪૬ ॥

જે જ્વર નિરામ (આમ વગરના) વાયુથી, ક્ષયથી કે કામક્રોધાદિક મનના વિકારોથી થયેલો હોય, તો લંધન કરાવવું નહીં. ચિકિત્સાસ્થાનના દ્વિવ્રણીય નામના પહેલા અધ્યાયના ૨૬ મા વિષયમાં જ્યોને લંધન કરાવવાનો નિષેધ કહ્યો છે, તેજોને પણ લંધન કરાવવું નહીં. ૪૬

લંધનના ગુણે

અનવસ્થિતદોષાયેર્લઙ્ઘનં દોષપાચનમ્ ।

જ્વરઘ્નં દીપનં કાઙ્ગારુચિલાઘવકારકમ્ ॥ ૪૭ ॥

જ્વરવાળો માણસ, કે જોના દોષો સ્થાનાં-તરમાં જવાથી અને આંશિ વિક્ષિપ્ત હોવાથી અનવસ્થિત હોય છે, તે જો લંધણુ કરે, તો તેથી દોષો પાકી જાય છે, જ્વર ઊતરી જાય છે, આંશિ પ્રદીપ્ત થાય છે, અન્ન ખાવા ઉપર રુચિ થાય છે. આમ પાકી જવાને લીધે મોઢાના શોષ વગેરેના નાશ થતાં મોઢાની પ્રથમના જો શોભા થાય

છે અને શરીર-મોઢું હલકું થાય છે. (તંત્રાંતરમાં
કહ્યું છે: 'દુષ્ટ યર્થ આમાશયમાં ગયેલો દોષ,
અગ્નિને ઢાંકી દઈ અન્ન વગેરેના અપક્વ ભાગથી
યુક્ત યર્થ સ્રોતોને ઢાંકી દઈ જ્વર ઉત્પન્ન કરે છે;
માટે જ્વરમાં લાંઘણ કરવી યોગ્ય છે.' અગ્નિ
આહારને પકવે છે પણ આહારથી રહિત હોય
તો દોષોને પકવે છે; માટે વૃદ્ધિ પામીને અગ્નિને
ઢાંકી દેનારા દોષનો લાંઘણને લીધે ક્ષય થવાથી
અગ્નિ પ્રદીપ્ત થતાં જ્વરની પ્રાપ્તિની સામગ્રીઓ
તૂટી જવાથી જ્વર ઊતરી જાય, શરીર હલકું થઈ
જાય અને ભૂખ પણ લાગે, એ સંભવિત જ છે.)

લંઘનનો સમ્યગ્યોગ થવાનાં લક્ષણો

સુષ્ટમાસ્તવિષ્ણુનું ક્ષુત્પિપાસાસહં રુચુમ્ ।

પ્રસન્નાત્મેન્દ્રિયં ક્ષામં નરં વિદ્યાત્સુલુક્ષિતમ્ ॥૪૮॥

અધોવાયુ, મૂત્ર તથા વિષ્ણુ યોગ્ય રીતે નીક-
ળવા લાગે, ભૂખ-તરસ સહન ન થાય, શરીર
હલકું થઈ જાય, અંતઃકરણ તથા ઇન્દ્રિયો પ્રસન્ન
થાય અને કૃશતા થાય, તો લંઘનનો સમ્યગ્યોગ
થયેલો જાણવો. (આ લક્ષણોમાંથી એકાદ લક્ષણ
થાય ત્યારે નહીં, પણ સઘળાં લક્ષણો સામટાં
થાય, ત્યારે લંઘનનો સમ્યગ્યોગ થયેલો સમજવો.)

લંઘનનો અતિયોગ થવાનાં લક્ષણો

બલક્ષયસ્તૃપ્તા શોપાસ્તન્દ્રાનિદ્રામ્રમક્ષમાઃ ।

ઉપદ્રવાશ્ચ શ્વાસાઘ્વાઃ સમ્પ્રવન્નપતિલક્ષનાત્ ॥૪૯॥

ઓજનો ક્ષય થઈ જાય, તરસ લાગ્યા કરે,
મોઢામાં શોષ પડે, તંદ્રા થાય, નિદ્રા આવે નહીં,
મ્રમ થાય, ક્ષય થાય અને શ્વાસ આદિ ઉપદ્રવો
થાય, તો લંઘનનો અતિયોગ થયો સમજવો.
(લંઘનનો હીનયોગ થયો હોય તો ઊલટી જવા
ઉછાળા આવ્યા કરે, મોળ આવે, વારંવાર કફ
પડે, તંદ્રા થાય અને કંઠ તથા મોઢું અશુદ્ધ
રહે છે.) ૪૯

કફ તથા વાતજ્વરવાળાઓને ઊત્તર

પાણી હિતકારી

દીપનં કફવિન્હેદિ પિત્તવાતાતુલોમનમ્ ।
કફવાતજ્વરાતેભ્યો હિતમુષ્ણામ્બુ ત્વહિદમ્ ॥
તદ્વિ માર્દવક્રદોપસોતસાં શીતમન્યથા ।
સેવ્યમાનેન તોયેન જ્વરઃ શીતેન વર્દતે ॥ ૫૦ ॥

ઊત્તર પાણી અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, કફનું
છેદન કરે છે, પિત્ત તથા વાયુને અનુલોમ કરે
છે, તરસ મટાડે છે અને દોષો તથા સ્રોતોને
કામળ કરે છે; માટે કફજ્વર કે વાતજ્વરથી
પીડાયેલાઓને ઊત્તર પાણી હિતકારી છે. ટાકું
પાણી ઊના પાણીના ગુણોથી વિપરીત ગુણો-
વાળું છે, છતાં ટાકા પાણીનું સેવન કરવામાં
આવે, તો તેથી જ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે. (પાણી
ઊકળતાં ઊકળતાં ધીરેધીરે ફીણવગરનું, નિર્મળ
તથા અધુન પાકી રહે, ત્યારે તે ઊત્તર પાણી ગણાય
છે. ઉકાળ્યા વગરના ટાકા પાણીનો નિષેધ છે,
માટે ઉકાળીને પછી ટાકું કરેલું પાણી પાવું
એમ સમજવું. દિવસે ઉકાળેલું પાણી રાતે
ભારે થઈ જાય છે અને રાતે ઉકાળેલું પાણી
દિવસે ભારે થઈ જાય છે; માટે તેવા પાણીનો
ત્યાગ કરવો.) ૫૦

પિત્તજ્વર વગેરેમાં ગ્રાથ વગેરેના સંસ્કાર

વાળું ઉકાળેલું પાણી પાવું

પિત્તમઘવિપોત્થેષુ શીતલં તિત્તકૈઃ શૃતમ્ ।

ગાઙ્ગેયનાગરોશીરપર્પટોદીચ્યચન્દનૈઃ ॥ ૫૧ ॥

જે જ્વર પિત્તથી, મઘથી કે વિષથી ઉત્પન્ન
થયો હોય, તેમાં તિત્તક પદાર્થોથી પકવેલું પાણી
પાવું-એટલે મોથ, સૂંઠ, રાતો વાળો, ખડસલીઓ,
કાળો વાળો અને રતાંજલિ-એ છ પદાર્થો નાખી
ઉકાળેલું અને પછી ઠંડું પાડેલું પાણી પાવું.
(એક સૂંઠ તીખી છે, તોપણ પાકમાં મધુર
હોવાને લીધે પિત્તને ઉત્પન્ન કરનાર નથી, એમ

ગણીને આમાં સૂંઠને દાખલ કરી છે, એમ જણાય છે. કેટલાક વેદો તો સૂંઠને બદલે ધાણા નાખવાનું કહે છે. ઠાઈ અંથમાં એમ પણ કહ્યું છે કે, 'પાણીને ઉકાળી તે ચોસઠ તોલાભાર પાણીમાં મોથ આદિ છ પદાર્થોને કાચા જ ફૂટી સર્વ મળીને એક તોલાભાર નાખવા.' આ પ્રમાણે પાણીને પ્રથમ ઉકાળી પછી તેમાં મોથ આદિ પદાર્થો નાખવાનો પક્ષ લેવો હોય, તો રતાંજલિને બદલે સુખડ નાખવી. મોથ વગેરે છ પદાર્થોના સંસ્કારવાળું પાણી પુડંગપાનીય કહેવાય છે.) ૫૧

જ્યરવાળાઓને લંઘનાદિ કરાવ્યા પછી પેયા દેવી દીપની પાચની લઘ્વી જ્વરાત્તાનાં જ્વરાપહા ।

અન્નકાલે હિતા પેયા યથાસ્વં પાચનૈઃ કૃતા ॥૫૨॥

જ્યરથી પીડાયેલાઓને અન્ન દેવાના સમયમાં દોપો અનુસાર પંચમૂલી વગેરે પાચનોથી સંસ્કાર આપેલી પેયા દેવી, એ હિતકારી છે. એ પેયા અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, દોપોનું પાચન કરે છે, હલકી છે અને એવા ગુણોને લીધે જ્યરને મટાડે છે. ૫૨

જ્યરવાળાઓને પાચનક્રવાથા ક્યારે દેવા ?

ચક્રુદોપસ્ય મન્દાગ્નિઃ સપ્તરાત્રાત્પરં જ્વરે ।

લઘ્વનામ્બુયવાગૃભિર્યદા દોપો ન પચ્યતે ।

તદા તં મુલ્કવૈરસ્યતૃષ્ણારોચકનાશનૈઃ ।

કપાયૈઃ પાચનૈર્હૃદયૈર્જ્વરઘ્નૈઃ સમુપાચરેત્ ॥૫૩॥

જ્યરમાં દોપ બહુ હોવાને લીધે અને અગ્નિ મંદ હોવાને લીધે લંઘનથી, હૃષ્ણ જળથી તથા પેયાઓથી દોપ નહીં પાકે તો, રાત દિવસ ઉપ-

૧ ગરક કહે છે કે રસ, દોષો અને મગ પાકી બપ, ત્યારે ભૂખ લાગે છે; માટે સમયસર અથવા સમય વગર પણ જ્યારે ભૂખ લાગે, ત્યારે રોગીને અન્ન દેવાનો સમય છે, એમ સમજવું

૨ ચૌદગણા પાણીમાં રાતા ચોખા વગેરે ધાન્યો પકવીને અધિક પ્રમાણી અને થોડી કળીઓ તાળી જે રાજ્ય અનાવમાં આવે, તે પેયા કહેવાય છે.

રાત પણ નહીં પાકેલા એવામાં આવે, તો પછી મુખના વિરસપણાને, તરસને તથા અરુચિને ટાળનારા, પ્રિય લાગે એવા અને જ્યરને ઉતારનારા નીચે લખેલા પાચનક્રવાથો પાવા. ૫૩

જ્યરો ઉપર પાચનક્રવાથો

પશ્ચમૂલીકપાયં તુ પાચનં પવનજ્વરે ।

સશ્વૈર્દ્ર પૈત્તિકે મુસ્તકદુકેન્દ્રયવૈઃ કૃતમ્ ।

પિપ્પલ્યાદિકપાયં તુ કફજે પરિપાચનમ્ ।

દ્રવ્દ્રજેષુ તુ સંસૃંપં દયાત્..... ॥૫૪॥

વાતજ્યર ઉપર બૃહત્પંચમૂલીના ક્વાથ-૩૫ પાચન દેવું. પિત્તજ્યર ઉપર મોથ, કડું અને છેદ્રજવના ક્વાથને મધથી મિશ્ર કરીને તે ૩૫ પાચન દેવું. કફજ્યર ઉપર પિપ્પલ્યાદિ ગણના ક્વાથ૩૫ પાચન દેવું. બળબે દોષોથી થયેલા જ્યરો ઉપર દોપો પ્રમાણે ઉપર કહેલા ક્વાથોને મિશ્ર કરીને તે ૩૫ પાચન દેવું. (ત્રાંતરમાં કહ્યું છે કે વાતપિત્તજ્યર ઉપર લઘુપંચમૂળીના ક્વાથ૩૫ પાચન, કફપિત્તજ્યર ઉપર પીપર તથા ધાણાના ક્વાથ૩૫ પાચન, કફવાતજ્યર ઉપર બૃહત્પંચમૂળીના ક્વાથ૩૫ પાચન અને સાન્નિપાતિક જ્યર ઉપર ભોરિંગણી, જવાસો તથા ગોખરના ક્વાથ૩૫ પાચન દેવું.)

દેવી સ્થિતિમાં પાચનક્રવાથો ન દેવા ?

.....અથ વિવર્જયેત્ ।

પીતામ્બુર્લક્ષિતો મુક્તોઽઙ્ગીર્ણી ક્ષીણઃ પિવાસિતઃ ॥

જેણે તરત પાણી પીધું હોય તેને, જેણે લાંધણું કરી હોય તેને, જેણે ભોજન કયું હોય તેને, અજીર્ણવાળાને, ક્ષીણ થયેલાને અને તરસ્યાને

૩ તરુણ જ્યરવાળાને ક્વાથ દેવાનો નિષેધ છે, પણ ક્વાથનાં દ્રવ્યોથી પેયા વગેરેને સંસ્કાર આપીને તે પેયા વગેરે દેવામાં કશો આધ નથી. તરુણજ્યરમાં ક્વાથ ન દેવો, તે એટલા માટે કે દોષો ક્વાથથી વૃદ્ધિ પામી પોત-પોતાના માર્ગને છોડી ઈર્ષને શરીરમાં આમતેમ દોડવા લાગે છે, કે નથી તેઓ દુશ્ચિત્રિસ્ય થઈ પડે છે

પાચનક્રિયાથી દેવા નહીં. ૫૫

જ્વરવાળાને ઔષધ ક્યારે દેવું ?

મૃદો જ્વરે લઘૌ દેહે પ્રચલેષુ મલેષુ ચ ।

પક્કં દોષં વિજાનીયાજ્જ્વરં દેયં તદૌષધમ્ ।

દોષપ્રકૃતિવૈકૃત્યાદિકેષાં પક્લક્ષણમ્ ॥ ૫૬ ॥

જ્વરવાળાને દોષ પાછી ગયા પછી જ ઔષધ દેવું, દોષને પાછી ગયેલો ત્યારે જાણવો, કે જ્યારે જ્વર કામળ પડી જાય, શરીર હલકું થઈ જાય અને વાયુ, પિત્ત, કફ, મૂત્ર તથા વિષ્ણુ એ મળેા પોતપોતાના માર્ગોમાં ઠીક રીતે ચાલવા લાગે. કેટલાક વેદો કહે છે કે, કુદ થયેલા વાત, પિત્ત અને કફના જ્વરને તથા તેના ઉપદ્રવોને સમળ કરવાનો દોષોનો જ સ્વભાવ છે, તે બદલાઈ જાય ત્યારે દોષોનો પાક થયેલો જાણવો. (કેટલાક અર્થોમાં ઉત્સાહ અને ક્રુધાથી થયેલા દેહની કૃશતાને દોષોના પાકનાં લક્ષણોમાં ઉમેરેલ છે. તંત્રાંતરમાં દોષોના નિરામપણાનાં એટલે પાછી ગયેલાનાં જુદાં જુદાં પણ લક્ષણો આપ્યાં છે, કે નિરામ વાયુ સ્વચ્છ હોય છે, રક્ત હોય છે, કુર્ગંધથી રહિત હોય છે, ઘણી જ થોડી વેદના કરનારો હોય છે, પોતાથી વિપરીત ગુણોવાળા પદાર્થોથી શાંતિ પામે છે અને સ્નિગ્ધ પદાર્થોથી વિશેષ શાંતિ પામે છે. નિરામ પિત્ત બહુ ઉષ્ણ હોય છે, સારક હોય છે, રતાશવાળું તથા તીવ્ર હોય છે, કુર્ગંધવાળું હોય છે અને અગ્નિના બળને વધારે છે; નિરામ કફ કુર્ગંધ વગરનો હોય છે, શીણવાળો હોય છે, કુકડાઓવાળો હોય છે, ગાંઠા જેવો હોય છે, સફેદ હોય છે અને મોઢાનું વિરસ-પણું મટાડે છે. ૫૬

સામ જ્વરનું લક્ષણ

હૃદયોદ્દેષ્ટનં તન્દ્રા લાલામુતિરરોચકઃ ।

દોષાપ્રવૃત્તિરાલસ્યં વિવન્ધો बहुमूत्रता ॥

ગુરુદરત્વમસ્વેદો (ન પક્તિઃ શક્યો) જતિઃ ।

સ્વાપઃ સ્તમ્બો ગુરુત્વં ચ ગાત્રાણાં વહ્નિમાર્દવમ્ ॥

મુલસ્યાશુદ્ધિરગ્લાનિઃ પ્રસૂત્તી વલવાન્જ્વરઃ ।

લિઙ્ગૈરભિવિજાનીયાજ્જ્વરં સામં વિચક્ષણઃ ॥ ૫૭ ॥

જાતો છાતીમાં બીડાવું, તંદ્રા, લાળનું ઝરવું, અરુચિ, વાયુ-વજેરની નિશ્ચલતા, આળસ, દરતની કબજિયાત, બહુમૂત્રતા, પેટનું ભારેપણું, પસીનાનો અભાવ, દરતની કચાશ, ઠાઈ પણ પદાર્થમાં ચિત્ત ન લાગવું, નિદ્રા, ગાત્રોની સ્તબ્ધતા તથા ભારેપણું, જકરાગ્નિની મંદતા, મોઢાની અશુદ્ધિ, શાંતિની અદ્યપતા અને બળવાન જ્વરનું લાગુ રહેવું, એટલાં લક્ષણો ઉપરથી વિચક્ષણ વેદે જ્વરને આમવાળો જાણવો. (આહારનો સારરૂપ રસ અગ્નિની ન્યૂનતાને લીધે પાકેલો ન હોય, તે આમ કહેવાય છે, કે જે આમથી ઘણા રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. કેટલાક વેદો દોષોની જે પ્રથમ ખરાબી થાય છે, તેને આમ કહે છે. જે પદાર્થ નહિ પાકેલો, પરસ્પર નહીં ચોટલા અવયવોવાળો, કુર્ગંધવાળો, બહુ ચીકણો અને સઘળાં ગાત્રોને પીડા આપનારો હોય છે—અર્થાત્ આમ હોય છે, તેથી સંયુક્ત થયેલા દોષોને, માણસોને અને તેથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગોને પણ વિદ્વાન લોકો સામ કહે છે. ૫૭

જ્વરમાં ઔષધ દેવાના સમય વિષે મતભેદ સત્રાત્રાત્પરં કેચિન્મન્યન્તે દેયમૌષધમ્ ।

દશરાત્રાત્પરં કેચિદ્દાત્વ્યમિતિ નિશ્ચિતમ્ ॥ ૫૮ ॥

કેટલાક આચાર્યો માને છે કે, જ્વરમાં સાત રાત્રિઓ વીત્યા પછી ઔષધ દેવું અને કેટલાક આચાર્યોએ નિશ્ચય કર્યો છે કે જ્વરમાં દસ રાત્રિઓ વીત્યા પછી ઔષધ દેવું. ૫૮

જ્વરમાં ઔષધ દેવાના સમય વિષે સ્વમત પૈત્તિકે વા જ્વરે દેયમલ્પકાલસમુત્થિતે ।

અચિરજ્વરિતસ્યાપિ દેયં સ્યાદોષપાકતઃ ॥ ૫૯ ॥

પિત્તજ્વરની ઉત્પત્તિને થોડી જ મુદત થઈ હોય, તોપણ દોષનો પાક થયેલો જોવામાં આવે, તો તેમાં દસ દિવસો વીત્યાની રાહ ન જોતાં ઔષધ આપવું. વાતજ્વર તથા કફજ્વર આદિ જ્વરોમાં પણ દોષનો પાક થયેલો જોવામાં આવે, તો થોડી મુદત થયા છતાં એટલે સાત દિવસ તથા બાર દિવસ પૂરા ન થયેલા હોય, છતાં ઔષધ દેવું અયોગ્ય નથી. ૫૯

દોષ પાક્યા પહેલાં ઔષધ ન દેવાનું કારણ મેષજં હ્યમદોષસ્ય મૂયો જ્વલયતિ જ્વરમ્ । શોધનં શમનીયં તુ કરોતિ વિષમજ્વરમ્ ॥ ૬૦ ॥

આમ (કાયા) દોષવાળા માણસને શોધન ઔષધ દેવામાં આવે, તો તે ઔષધ જ્વરને વધારે પ્રબલિત કરે છે અને શમનઔષધ દેવામાં આવે, તો તે ઔષધ સંતતજ્વરમાંથી વિષમજ્વર કરી દે છે. (તંત્રાંતરમાં પ્રત્યેક દોષના આમપણાનાં જુદાંજુદાં લક્ષણો આપ્યાં છે કે, 'વાયુ સામ હોય તો દસ્તની કબજિયાત કરે છે, અગ્નિ મંદ કરે છે, તંદ્રા ઉત્પન્ન કરે છે, આંતરડાંઓમાં શબ્દ કરાવે છે અને અનુક્રમે વેદનાથી, સોજથી તથા સોઈથી ભોંકાયાના જેવી વ્યથાથી અંગોને પીડે છે. પિત્ત સામ હોય તો ખાડું હોય છે, ડુર્ગંધવાળું હોય છે, લીલા વર્ણવાળું હોય છે, કાંઈક શ્યામતાવાળું પણ હોય છે, સ્થિર હોય છે, ખાટા ધચરકા આણે છે અને કંઠ તથા હૃદયમાં દાહ કરે છે. કફ સામ હોય તો મેલો હોય છે, તંતુઆવાળો હોય છે, ઘાટો હોય છે, કંઠમાં જામી રહે છે, ડુર્ગંધવાળો હોય છે અને ભૂખ તથા તરસ લાગવા દેતો નથી.') ૬૦

જ્વરવાળાને પાતળો ઝાડો થતો હોય તો ?
 વ્યવમાનં જ્વરોત્ક્રિષ્ટમુપેક્ષેત મલં સદા ।
 અતિપ્રવર્તમાનં ચ સાધયેદતિસારવત્ ॥ ૬૧ ॥
 જ્વરને લીધે સ્થાનથી પ્રચલિત થયેલો મળ

પડ્યા કરતો હોય, તો દોષોની આમપણારૂપ સ્થિતિમાં તેની ઉપેક્ષા જ કરવી, એટલે ઔષધ ન આપતાં પડવા જ દેવો. દોષોની પકવતારૂપ સ્થિતિમાં મળ બહુ જ પડ્યા કરતો હોય, તો અતિસારની પેઠે પાચનો આપીને તેને શાંત કરવો. ૬૧

મળો પાકી ગયા છતાં ન નીકળે તો ?
 યદા કોષ્ઠાનુગાઃ પક્વા વિવદ્ધાઃ સ્રોતસાં મલાઃ ।
 અચિરજ્જરિતસ્યાપિ તદા દદ્યાદિરેચનમ્ ॥
 પક્વો હનિર્હૃતો દોષો દેહે તિષ્ઠન્ મહાત્મયમ્ ।
 વિષમં વા જ્વરં કુર્યાદ્ બલવ્યાપદમેવ ચ ॥
 તસ્માન્નિર્હરણં કાર્ય્યં દોષાણાં વમનાદિભિઃ ।
 પ્રાકર્મ વમનં चास्य कार्य्यमास्थापनं તદા ॥
 વિરેચનં તથા કુર્યાચ્છિરસશ્ચ વિરેચનમ્ ॥ ૬૨ ॥

મળો પાકી ગયા છતાં સ્રોતોમાં બંધાઈ જઈને કાઠામાંથી નીકળતા ન હોય, તો થોડી મુદતવાળા જ્વરવાળા માણસને પણ શોધન દેવું; કેમ કે પાકેલો છતાં ન કાઢવામાં આવેલો દોષ, દેહમાં રહી મોટો અનર્થ કરે છે; અથવા વિષમજ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે; અથવા બળનો ક્ષય કરે છે; માટે વમન વગેરેથી દોષોને દૂર કરવા જ જોઈએ. દોષોને દૂર કરવા માટે યથા-યોગ્ય રીતે વમન કરાવવું, નિરૂદ્ધબસ્તિ દેવી, અનુવાસનબસ્તિ દેવી, વિરેચન દેવું અને શિરો-વિરેચન પણ દેવું. ૬૨

વમન આદિ ક્રિયાઓના જુદા જુદા વિષયો ક્રમેણ બલિને દેયં વમનં શૈષ્મિકે જ્વરે ।
 પિત્તપ્રાયે વિરેકસ્તુ કાર્ય્યઃ પ્રશિથિલાશયે ॥
 સરુજેન્નિલજે કાર્ય્યં સોદાવર્તે નિરૂદ્ધનમ્ ।
 કટીષ્ઠગ્રહાર્તસ્ય દીપ્તાગ્રેરનુવાસનમ્ ॥
 શિરોગૌરયશ્લગ્નમિન્દ્રિયપ્રતિશોધનમ્ ।
 કફાભિપન્ને શિરસિ કાર્ય્યં મૂર્દ્ધનિરેચનમ્ ॥ ૬૩ ॥
 જો રોગી બળવાન હોય, જ્વર કફથી થયેલો

હોય અને કફ, લાળતું ઝરવું વગેરે ઉત્સવેશવાળો
યઈરશ્વો હોય, તો યોગ્ય ક્રમથી વમન કરાવવું.

જે જ્વરમાં ધણો ભાગ પિત્તનો હોય અને
પક્વાશય શિથિલ હોય તો વિરેચન દેવું.

જે જ્વર વાયુથી થયેલો હોય, વેદનાવાળો
હોય અને વાયુ પ્રતિભોમ થઈને જીર્ણ બ્રમણ
કર્યો કરતો હોય, તો નિરૂહખસ્તિ દેવી.

જે જ્વરમાં કમર તથા પીઠ ઝલાઈ જવાથી
પીડા થઈ હોય અને રોગીના જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત
હોય, તો અનુવાસનખસ્તિ (સ્નેહખસ્તિ) દેવી.

જે જ્વરમાં માથું કફથી ભારે થઈ ગયું હોય
તો તે ભારેપણું તથા વ્યથા મટાડે એવું અને
દંદ્રિયોને અશ્રત કરે એવું શિરોવિરેચન દેવું. ૬૩

જ્વરમાં પેટ ચડી આવ્યું હોય કે મળમૂત્ર
રોકાઈ ગયા હોય તો શું કરવું?

દુર્બલસ્ય સમાધ્માતમુદરં સરૂજં દિહેત્ ।

દારુહૈમઘતીકુપ્પશતાહ્વાદિજ્ઞસૈન્ધવૈઃ ॥

અમ્લપિષ્ટૈઃ સુલોખ્ણૈશ્ચ પવને તૂર્ધ્વમાગતે ।

રુદ્ધમૂત્રપુરીપાય ગુદે વર્તિ નિધાપયેત્ ॥

પિપ્પલીપિપ્પલીમૂલયવાનીચવ્યસાધિતામ્ ।

પાયયેત્ યવાગું વા મારુતાઘનુલોમનીમ્ ॥ ૬૪ ॥

રોગી નબળો હોય, પેટ ચડી આવ્યું હોય
અને વેદના થતી હોય, તો દેવદાર, વજ, કઠ,
શતાવરી, હિંગ તથા સૈધવને કાંજીમાં વાટી ગરમ
કરી, સહેવાય તેવો ગરમ લેપ પેટ ઉપર કરવો.

જે પવન જાંચે બ્રમણ કરતો હોવાથી નિષ્ઠા
તથા મૂત્ર રોકાઈ ગયાં હોય, તો ઉપર કહેલાં
દેવદાર વગેરે દ્રવ્યોની અથવા મીઠળ વગેરે
દ્રવ્યોની વાટ બનાવીને ગુદામાં નાખવી અથવા
વાયુ વગેરેનું અનુલોમન કરનારી પીપર, પીપરી-
મૂળ, અજમેા અને ચવકના સંસ્કારવાળી રાખ
પાવી. ૬૪

વમનવિરેચનથી જ્વર શાંત ન થાય
તો શું કરવું?

શુદ્ધસ્યોમયતો યસ્ય જ્વરઃ શાન્તિ ન ગચ્છતિ ।
સશેષદોષરૂઢસ્ય તસ્ય તં સર્પિષા જયેત્ ॥

કૃશં ચૈવાલ્પદોષં ચ શમનીયૈરુપાચરેત્ ।

ઉપવાસૈર્વલ્પસ્થં તુ જ્વરે સન્તર્પ્વણોત્થિતે ॥ ૬૫ ॥

વમન તથા વિરેચનથી શુદ્ધિ કર્યા છતાં
રક્ષતા તથા દોષ બાકી રહી જવાથી જ્વર શાંત
ન થતો હોય, તો ધીના પ્રયોગથી દોષતું શોષન
કરીને તે જ્વરને ઉતારવો. રોગી કૃશ તથા અદ્ય
દોષવાળો હોય તો તેના બાકી રહેલા દોષને શમન
ઔષધોથી શાંત કરવો. જ્વર અતિ ભોજનાદિથી
ઉત્પન્ન થયો હોય અને રોગી બળવાન હોય, તો
તેના બાકી રહેલા દોષને ઉપવાસો કરવાથી શાંત
કરવો. ૬૫

જ્વરવાળો તરૂસ વગેરેથી પીડાતો હોય તો શું?

ક્ષિન્નાં યવાગું મન્દાર્થિં વૃષાર્ત્તં પાયયેન્નરમ્ ।

વૃદ્ધદિર્દાહચર્મ્માર્ચં મઘર્પં લાજતર્પ્વણમ્ ॥

સક્ષોદ્રમમ્ભસા પશ્ચાજ્ઞીર્ણે યૂપરસોદનમ્ ॥ ૬૬ ॥

રોગી મંદ અશિવાળો હોય અને તરસથી
પીડાતો હોય, તો તેને પાતળી રાખ^૧ પાવી. વૃષ,
જલદી, દાઢ કે ગરમીથી પીડાતા તથા મઘ પીવાની
ટેવનાળા રોગીને જમવાના સમયમાં શાળતી
ધાણીનો સાથવો પાણીમાં ઘોળી મઘમાં મિશ્ર કરીને
પાવો અને તે પચી ગયા પછી આસામણ સાથે
માંસના રસાવાળો ભાત જમાડવો. (અર્થાતરમાં
કહ્યું છે કે, શાળતી ધાણીનો સાથવો, દ્રાક્ષ, દાડમ
અને ખજૂરને પાણીમાં ઘોળી તેમાં સાકર, મંદ
તથા ઘી નાખી રોગીને પાવો.) ૬૬

બુદ્ધાબુદ્ધા જ્વરોમાં બુદ્ધાબુદ્ધા પથ્ય ભોજનો

ઉપવામશ્રમક્રુતે ક્ષીર્ણં વાતાધિકે જ્વરે ।

દીપ્તાર્થિ મોજવેત્પાજ્ઞો નરં માંસરસોદનમ્ ॥

૧ ધાન્યને છબણા પાણીમાં પકવતા ઘાટી કણીઓ

मुद्रयूपौदनं चापि हितं कफसमुत्थिते ।
 स एव सितया युक्तः शीतः पित्तज्वरे हितः ॥
 दाडिमामलमुद्गानां गृपश्चानिलपैक्तिके ।
 हृस्वमूलकयूपेण भोजयेत्कफवार्तिके ॥ ६७ ॥

જ્યાર ઉપવાસ કે શ્રમથી થયેલો હોય અથવા વાયુની અધિકતાથી થયેલો હોય અને રોગી ક્ષીણ થયેલો તથા પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળો હોય, તો તેને માંસ-ના રસામાં મિશ્ર કરેલો જ્વાત જમાવે.

જવર ઠંડીથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય, તો મગના
ઘોસામણ^૧ સાથે ભાત જમાડવો.

જવર પિત્તથી થયેલો હોય, તો સાકરમાં
મિશ્ર કરેલો શીતળ ભાત મગના ઓસામણ
સાથે જમાડવો.

જવર વાતપિત્તજન્ય હોય, તો દાડમ, આમળાં
અને મગના ઓસામણની સાથે ભાત જમાડવો.

જ્યાર વાતકદ્વંજન્ય હોય, તો નાના મૂળાના
આસામણ સાથે ભાત જમાડવો.

દુર્ગાજીવર પિત્તક્રબ્ધ્ય હોય, તો પટાલ અને
લીંબડાના ઓસામણ સાથે લાત જમાડવો. ૬૭

दृश शरीरयाणा देशी भाटे धीष्णं पथ्य
दाहच्छर्दियुतं क्षामं निरन्त्रं वृष्णयार्दितम् ।
सिताक्षौर्द्रयुतं लाजतर्पणं पाययेत च ॥ ६८ ॥

જવરવાળો રોગી કૃશ શરીરવાળો હોય અને દાહ, ભિલદી તથા તરસથી ખીડાતો હોય, તો તેને શાળની ધાણીના સાથે પાણીમાં ઘોળી સાકર તથા મધમાં મિશ્ર કરીને પાવો. ૬૮

રહે અને પાણી થોડું થોડું પચપચ્યા કરતું દેખાતુ હોય,
ત્યારે તે રાખ કહેવાય છે

૧ મગને અદારગણ્ય પાણીમાં પકવતા તેનો થોડો
કણીઓવાળો અને પેચાથા કાઢીકે ઘાટો જે રસ યાય, તે
મગનું ઓસામણ કહેવાય છ. ઓસામણના ખીખ પણ
અનેક પ્રકારો છે.

द्रुमोऽप्यथ पथ्यं ह्येवां छतां निषध
 कफपित्तपूरीतस्य ग्रीष्मेऽमृक्पित्तनिस्तथा ।
 मधनित्यस्य न हिता यत्रागस्तमुपाचरेत् ।
 यूपैर्मलैरनम्लैर्वा जाङ्गलैर्वा रसैर्हितैः ॥६९॥

કંઈ તથા પિત્તથી ઘેરાયેલાને, રક્તપિત્તવાળાના
અને નિત્ય મધ પીવાની ટેવવાળા જ્વરવાળાના
માણસને રાખ દેવી હિતકારી નથી. તેવા માણસ-
ને ત્રીધનક્રતુમાં પણ રાખ દેવી નહીં. એવા
જ્વરવાળાને તેઓના સાત્ત્વ તથા અગ્નિના બળ
ઉપર ધ્યાન આપીને દાડમ વગેરેની ખટાશવાળાં
અથવા ખટાશવગરનાં ઓસામણુ દેવાં અથવા
જંગલી પ્રાણીઓનાં માંસોના હિતકારી રસો દેવા.

मद्य तथा छाश डोने हितकारी थाय ?
मद्यं पुराणं मन्दाग्नेयवान्नोपहितं हितम् ।
सन्व्योषं वितरेत्तक्रं कफारोचकपीडिते ॥ ७० ॥

જવરવાળો માણસ મંદ અશ્વિવાળો હોય,
તો તેને જવનાં અને સોં સાથે જૂનું મધ દેવું,
બે કદ તથા અરોચકથી પીડાયેલો હોય, તો તેને
ચૂંક, મરી અને પીપરનું ચૂર્ણ નાખેલી છાસ
દેવી હિતકારી થાય છે. ૭૦

केवा न्यस्वाधाने दूध क्षितकारी थाय छ ?
 कृशोऽप्यदोषो दीनश्च नरो जीर्णज्वरादितः ।
 विबद्धः सृष्टदोषश्च रुक्मः पित्तानिलज्वरी ।

पिपासार्तઃ સદાહો વાપયસા સ સુખી ભવેત્ ॥૭૧॥
 જીર્ણવરથી^૨ પીડાયેલો જે માણસ કૃશ,
 અલ્પ દોષવાળો કે દીન હોય, તે માણસ દૂધથી
 સુખી થાય છે. પિત્તજ્વરવાળો કે વાતજ્વરવાળો
 જે માણસ મળખાંધવાળો હોય, જેના મળો પડી
 ગયા હોય એવો હોય, રૂક્ષ હોય, દાહવાળો હોય
 કે તરસથી પીડાતો હોય, તે માણસ પણ દૂધથી
 સુખી થાય છે. ૭૧

૨ જે જવર પ્યાર દિવસવા ઉપર અતે ત્રણ દોહોની
જે બમણી અવધિ છે, તેથી પણ ઉપર માણસોનાં
શરીરોમા મદ વેગથી ગહે છે તે જીર્ણજવર કહેવાય છે.

તરુણજ્વરમાં દૂધનો નિષેધ

તદેવ તુ પયઃ પીતં તરુણે હન્તિ માનવમ્ ॥૭૨॥

તરુણજ્વરમાં જે દૂધ પીવામાં આવે, તો તે દૂધ રોગીને મારી જ નાખે છે. (જ્વર સાત દિવસ સુધી તરુણજ્વર કહેવાય છે.) ૭૨

વિપમજ્વરોમાં અત્તનો નિધિ

સર્વજ્વરેષુ સત્તાહં માત્રાવદ્ભોજનં હિતમ્ ।

વેગાપાયેઽન્યથા તદ્દિ જ્વરવેગાભિવર્દનમ્ ॥૭૩॥

સધળા પ્રકારના વિપમજ્વરોમાં સાત દિવસ સુધી, જ્વરનો વેગ શાંત થઈ જાય, ત્યારે યોગ્ય માત્રાવાળું હલકું ભોજન હેવું. જ્વરનો વેગ શાંત થયા વિના ભોજન હેવામાં આવે, તો તે ભોજન જ્વરના વેગને વધારે છે. ૭૩

જ્વરજ્વરવાળાએ ભોજન સમયે જમવું

જ્વરિતો હિતમશ્રીયાદ્યપ્યસ્થારુચિર્મવેત્ ।

અન્નકાલે હ્યમુજ્જાનઃ ક્ષીયતે મ્રિયતેઽથવા ॥

ગુર્વમિષ્યન્ધકાલે ચ જ્વરી નાઘાત્કથજ્વન ।

નતુ તસ્યાહિતં શુક્તમાયુષે વા સુલાય વા ॥૭૪॥

જ્વરજ્વરવાળા માણસે જે કે પોતાને જમવા

ઉપર અરુચિ હોય, તો પણ ભોજનના સમયમાં

હિતકારી અન્ન અવશ્ય જમવું જ એઈએ; કેમ કે

ભોજનના સમયમાં પણ ભોજન ન કરતો રોગી

બળહીન થવાથી ક્ષીણ થઈ જાય છે અને વખતે મરી

પણ જાય છે. જ્વરવાળા માણસે પોતાને ભારે કે

અભિધ્વીદી (દોષ વગેરેને ક્લેદ આપનારા) અન્ના-

દિક ઉપર રુચિ થાય, તો પણ તે કાઈ રીતે ખાવું

નહિ; કેમ કે જમવામાં આવેલું અહિત અન્નાદિક

જીવન પણ આપતું નથી અને સુખ પણ આપતું

નથી. જ્વરવાળાને હિતકારી અન્ન ઉપર અરુચિ

હોય તો તેને અનેક પ્રકારની રસોઈની સુકિત-

ઓથી મોઢાને પ્રિય લાગે એવું બનાવીને સંબંધી-

ઓએ હેવું. કેટલાક તો આ શ્લોકનો એવો અર્થ

કરે છે કે જ્વરજ્વરવાળાને હિતકારી અન્ન ઉપર

અરુચિ હોય, તો તેણે જીવનના બચાવ માટે

અહિતકર અન્ન પણ જમવું; પરંતુ ભારે કે અભિ-

ધ્વીદી અન્ન જમવું નહિ; કેમ કે તેવું અન્ન જીવન

પણ આપતું નથી અને સુખ પણ આપતું નથી.

લાંબા કાળના જ્વરવાળા માટે ભોજનોપચાર

સંતતં વિપમં વાપિ ક્ષીણસ્ય સુચિરોત્થિતમ્ ।

જ્વરં સંમોજનૈઃ પથ્યૈર્લઘુભિઃ સમુપાચરેત્ ॥૭૫॥

જ્વરવાળો માણસ ક્ષીણ થઈ ગયો હોય

અને તેનો સંતત કે વિપમજ્વર લાંબા કાળથી

ઉત્પન્ન થયો હોય, તો પથ્ય તથા હલકાં થયેલ

ભોજનો આપી તે માણસનું બુંદણ કરવું. ૭૫

જ્વરવાળા માટે પથ્યલાંબ્યો

મુદ્રાન્મહારાશ્વણકાન્કુલત્યાન્સમકુણ્ડકાન્ ।

આહારકાલે યુપાર્થ જ્વરિતાય પ્રદાપયેત્ ॥ ૭૬ ॥

જ્વરવાળા માણસને આહારના સમયમાં

મગ, મસૂર, ચણા, કાળી તથા મઠના ઓસા-

મણુની યોજના કરી આપવી. ૭૬

ક્ષીણ થયેલા જ્વરિત માણસનું બુંદણ

કરવા માટે માંસો

લાવાન્કપિઝ્જલાનેષાન્પૃપતાવ્શરમાવ્શશાન્ ।

કાલપુચ્છાન્ કુરઙ્ગાંશ્ચ તથૈવ મૃગમાત્રિકાન્ ॥

માંસાર્થે માંસસાત્મ્યાનાં જ્વરિતાનાં પ્રદાપયેત્ ।

સારસઙ્ગૌશ્ચશિખિનઃ કુક્કુટાંસ્તિચિરીંસ્તથા ॥

ગુરુષ્ણત્વાન્ શંસન્તિ જ્વરે કેચિચ્ચિકિત્સકાઃ ।

જ્વરિતાનાં પ્રકોપં તુ યદા યાતિ સમીરણઃ ।

તદૈતેઽપિ હિ શસ્યન્તે માત્રાકાલોપપાદિતાઃ ॥૭૭॥

ક્ષીણ થયેલા જ્વરિત માણસનું માંસ વધા-

રવા માટે, જે તે માણસને માંસ માફક હોય તો

લાવાં, ગેરાં તેતર, કાળિયાર, છાંટણાંવાળાં પૃપત

નામનાં નાનાં હરણાં, શરભો, સસલાં, કાલપુચ્છ,

ચાર શિંગડાંવાળાં મૃગો અને મૃગમાત્રિકાનાં

માંસોની ભોજનમાં યોજના કરવી. સારસ, કુંઝ,

ગેર, ફકડાં અને કાળાં તેતરનાં માંસો ભારે તથા

ઉપશુ છે; તેથી ઠેટલાક વૈદો જ્વરમાં તેઓનો ઉપયોગ ન કરાવવાનું કહે છે; પરંતુ જ્યારે જ્વરિત માણસનો વાયુ પ્રક્રુપિત થયો હોય, ત્યારે સમય અનુસાર યોગ્ય માત્રાથી તેનો ઉપયોગ કરાવવો પણ યોગ્ય છે. ૭૭

જ્વરથી મુક્ત માણસ માટે પરેશ પરિપેકાવગાદાંથ સ્નેહાન્ન સંશોધનાનિ ચ ।
સ્નાનામ્પદ્મદિવાસ્વમ્મશીતવ્યાયામયોપિતઃ ॥ ૭૮ ॥
ન મજેત જ્વરોત્સ્યો યાવન્નો બલવાન્મવેત ।
ત્યક્ત્યાપિ જ્વરેણાશુ દુર્બલસ્યાહિતૈર્જ્વરઃ ॥
પ્રત્યાપન્નો દહેદેહં શુષ્કં વૃક્ષમિવાનલઃ ।
તસ્માત્કાર્યઃ પરીહારો જ્વરમુક્તેન જન્તુના ।

યાવન્ન પ્રકૃતિસ્યઃ સ્વાદ્યોપતઃ પ્રાણતસ્થા ॥ ૭૮ ॥
જ્વરથી મુક્ત થયેલા માણસે જ્યાં સુધી પોતે બળવાન ન થયો હોય, ત્યાં સુધી શરીર પર બળની ધારાઓ પાડવી નહિ, નદી વગેરેમાં ડૂબકી મારવી નહિ, સ્નેહપાન કરવું નહિ, વમન આદિ સંશોધનોનો ઉપયોગ કરવો નહિ, નાહવું નહિ, અભ્યંગ કરવો નહિ, દિવસની નિદ્રા કરવી નહિ, શીતતુલ્ય સેવન કરવું નહિ, કસરત કરવી નહિ અને સ્ત્રીપ્રસંગ કરવો નહિ; કેમ કે નબળો માણસ જ્વરથી મુક્ત થયો હોય, તો પણ અહિત-કર આચરણોને લીધે જ્વર તુરંત જ પાછો થઈ ને, જેમ અગ્નિ સહા વૃક્ષને બાળી નાખે છે, તેમ તેના શરીરને બાળી નાખે છે; માટે જ્વરથી મુક્ત થયેલા માણસે દોષોતું પ્રકૃતિસ્થતા તથા બળની પ્રાપ્તિ થતાં સુધી પરેશ પાળવી જ જોઈએ. ૭૮

જ્વરવાળા માણસે પરિશ્રમ કરવો નહિ જ્વરે પ્રમોહો ભવતિ સ્વપ્નૈરપ્યવચેષ્ટૈઃ ।
નિષર્ણં મોજયેત્સ્માન્મૂત્રોચારૌ ચ કારયેત્ ॥ ૭૯ ॥
જ્વરમાં થોડી પણ હરફર કરવાથી પ્રમેહ (મૂર્છિતજવાપણું) થઈ જાય છે; માટે જ્વરવાળો માણસ જ્યાં બેઠો હોય, ત્યાં જ તેને જમાડવો

અને મૂત્ર તથા મલોત્સર્ગ પણ ત્યાં જ કરાવવાં. ભોજનાદિક માટે તેને બીજા કેકાણે લઈ જવો નહિ.

જ્વર શાંત થયા પછી પણ શોધન ક્યારે ?
અરોચકે ગાત્રસાદે વૈવર્ણ્યેઽજ્ઞમલાદિષુ ।

શાન્તજ્વરોઽપિ શોધ્યઃ સ્યાદતુવન્ધમયાન્નરઃ ॥ ૮૦ ॥
જ્વર શાંત થયા પછી પણ અત્રાદિક ઉપર

અરુચિ, ગાત્રોની ઝાનિ, વિવર્ણતા અને શરીર-માં મળની ભરતી વગેરે રહેલ હોય, તો જ્વરને અંદર છુપાઈ રહેલો સમજીને તેના ફરી લાશુ પડવાની બીકથી સંશોધન કરવું યોગ્ય છે. ૮૦

અધિક ભોજનાદિકની તૃપ્તિ અથવા ન જાતું તર્પયેત્રાજઃ સહસા જ્વરકર્ષિતમ્ ।

તેન સન્દૂષિતો હસ્ય પુનરેવ ભવેજ્જ્વરઃ ॥ ૮૧ ॥
પ્રવીણ વૈદે જ્વરથી કષ્ટિત થયેલા માણસને

કદી પણ એકદમ અધિક ભોજનાદિકથી તૃપ્ત થવા દેવો નહિ; કેમ કે જ્વર અધિક ભોજનાદિકથી દૂષિત થઈ પાછો ઉત્પન્ન થાય છે. ૮૧

સઘળા જ્વરોની ચિકિત્સાદુઃ મૂળ તત્ત્વ ચિકિત્સેષ્ઠ જ્વરાન્સર્વાન્નિમિત્તાનાં વિપર્યયઃ ॥ ૮૨ ॥

સર્વ પ્રકારના જ્વરોની, તે જ્વરોને શુભો-વાળાં કારણોથી ઉત્પન્ન થયા હોય, તે શુભોથી વિપરીત શુભોવાળાં કર્મોથી ચિકિત્સાઓ કરવી. ભોજનથી જ્વર ઉત્પન્ન થયો હોય, તો લંધનથી અને લંધનથી ઉત્પન્ન થયો હોય, તો ભોજનથી ચિકિત્સા કરવી યત્યાદિ. ૮૨

ઠેટલાક જ્વરોની ચિકિત્સા-પદ્ધતિ
શ્રમક્ષયામિષાતોત્યે મૂલવ્યાધિમુપાચરેત્ ॥ ૮૩ ॥

છીનામપ્રજાતાનાં સ્તન્યાવતરણે ચ યઃ ॥
તત્ર સંશમનં કુર્યાદ્યથાદોષં વિધાનવિત્ ॥ ૮૩ ॥

શ્રમથી, રુધિરના સાવાદિકથી કે અભિધાત થવાથી જ જ્વર ઉત્પન્ન થયો હોય, તે જ્વરમાં મૂળ વ્યાધિની એટલે વાયુની ચિકિત્સા કરવી. સ્ત્રીઓને કસ્ટવાવડથી જ જ્વર ઉત્પન્ન થાય છે,

તેમાં અને પ્રથમ ધાવણુ જીતરવાના સમયમાં જ
જ્વર ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાં વિધાનને જાણનારા
વૈદે તે જ્વર જ દોષના પ્રકાપવાળો હોય, તે દોષને
શાંત કરનારું સંશમન તથા પાચન દેવું. ૮૩

સંશમન ક્વાથો કહેવાનો ઉપક્રમ

અતઃ સંશમનીયાનિ કપાયાણિ નિવોધ મે ।

સર્વજ્વરેષુ દેવાનિ યાનિ વૈદ્યેન જ્ઞાન્તા ॥ ૮૪ ॥

હવે અનેક પ્રકારના સંશમન ક્વાથો કહું
છું, તે સાંભળો કે જ ક્વાથો પ્રવીણ વૈદ્યે તે તે

પ્રકારના જ્વરો ઉપર દેવા યોગ્ય છે. ૮૪

વાતજન્યજ્વર ઉપર સંશમન ક્વાથો

અને ખીજા ઉપચારો

પિપ્પલીસારિવાદ્રાક્ષાશતપુષ્પાહરેણુમિઃ ।

કૃતઃ કપાયઃ સગુહો હન્યાચ્છયસનજં જ્વરમ્ ॥

મૃતશીતકપાયો વા ગુહ્યાઃ પેય એવ તુ ।

બલાદર્ભશ્વદંટૂણાં કપાયં પાદશેષિતમ્ ॥

શર્કરાદૃતસંયુક્તં પિવેદ્રાતજ્વરાપહમ્ ।

શતપુષ્પાવચાકુઠ્ઠદેવદારહરેણુકાઃ ॥

કુસ્તુમ્યુરુણિ નલદં મુસ્તં ચૈવાપ્સુ સાધયેત્ ।

ઘૌદ્રેણ સિતયા ચાપિ યુક્તઃ કાથોઽનિલાત્મકે ॥

દ્રાક્ષાગુહ્ચીકાશ્મર્યત્રાયમાણાઃ સસારિત્રાઃ ।

નિષ્કાઘ્ય સગુહં કાથં પિવેદ્રાતકૃતે જ્વરે ॥

ગુહ્યાઃ સ્વરસો ગ્રાહ્યઃ શતાવર્યાશ્ચ તત્સમઃ ।

નિહન્યાત્સગુહઃ પીતઃ સઘોઽનિલકૃતં જ્વરમ્ ।

ઘૃતામ્બજ્જ્વેદલેપાનવસ્થાસુ ચ યોજયેત્ ॥ ૮૫ ॥

ખીપર, ઉપલસરી, દ્રાક્ષ, સુવા અને હરેણુ-
નો ક્વાથ કરી. તેમાં ગોળ મિશ્ર કરીને તે પાવા-
માં આવે, તો વાતજન્ય જ્વર શાંત થઈ જાય છે.

ગળેનો ક્વાથ ખનાવી તેને રાતવાસી રાખી
પ્રભાતમાં પાવામાં આવે, તો વાતજન્ય જ્વર શાંત
થઈ જાય છે. (વાતજ્વરમાં કંઈનો સંબંધ હોય,
તો જોનો ક્વાથ પાવો અને પિત્તનો સંબંધ હોય,
તો રાતવાસી રાખોલો ક્વાથ પાવો.)

બલદાણા, દર્ભ અને ગોખરનો પાણીમાં
ઉકાળી ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે, ત્યારે
ઉતારી સાકર તથા ધીમાં મિશ્ર કરીને તે
ક્વાથ પાવામાં આવે, તો તેથી વાતજન્ય જ્વર
શાંત થઈ જાય છે.

સુવા, વજ, કંઠ, દેવદાર, હરેણુ, કાથમીઠ,
વાળો અને મોથનો ક્વાથ કરી તેને મધ તથા
સાકરમાં મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તેથી
વાતજન્ય જ્વર શાંત થઈ જાય છે.

દ્રાક્ષ, ગળો, સીવણનાં ફળ, ત્રાયમાણ અને
ઉપલસરીનો ક્વાથ કરી તેને ગોળમાં મિશ્ર કરીને
પાવામાં આવે, તો તેથી વાતજન્ય જ્વર શાંત
થઈ જાય છે.

ગળેનો સ્વરસ લેવો અને તે સ્વરસ બટલો
જ શતાવરીનો સ્વરસ લેવો. એ સ્વરસોને મિશ્ર
કરી તેમાં ગોળ નાખી પાવામાં આવે, તો તેથી
વાતજન્ય જ્વર શાંત થઈ જાય છે.

વાતજન્ય જ્વર શાંત કરવા માટે તે જ્વરની
તે તે અવસ્થાઓ અનુસાર ધીના અભ્યંગની,
સ્વેદનોની અને લેપોની યોગ્યતાઓ પણ કરવી.
(૮૫ આવે તે સમયમાં સ્વેદનોની, પેટ ચડવા
વગેરેના સમયમાં લેપોની અને જીહ્વાજ્વર
ત્વચામાં હોય, તો ધીના અભ્યંગની યોગ્યતા
કરવી, ઇત્યાદિ.) ૮૫

પિત્તજન્ય જ્વર ઉપર ક્વાથો અને ખીજા ઉપચારો

શ્રીપર્ણાચન્દનોશીરપરુપકમધુકજઃ ।

શર્કરામધુરો હન્તિ કપાયઃ પૈત્તિકં જ્વરમ્ ॥

પીતં પિત્તજ્વરં હન્યાત્સારિવાદ્યં સશર્કરમ્ ।

સયટ્ટીમધુકં હન્યાત્તથૈવોત્પલપૂર્વકમ્ ॥

મૃતશીતકપાયં વા સોત્પલં શર્કરાયુતમ્ ।

ગુહ્ચીપદ્મરોષાણાં સારિવોત્પલયોસ્તથા ।

શર્કરામધુરઃ કાથઃ શીતઃ પિત્તજ્વરાપહઃ ॥

દ્રાક્ષારમ્બઘયોદ્યાપિ કાશ્મર્યસ્યાથવા પુનઃ ।

સ્વાદુતિક્તકપાયાણાં કપાયૈઃ શર્કરાયુતૈઃ ।
 સુશીતૈઃ શમયેત્તૃષ્ણાં પ્રવૃદ્ધાં દાહમેવ ચ ॥
 શીતં મધુયુતં તોયમાકઞ્ઠાદ્વા પિપાસિતમ્ ।
 વામયેત્પાવયિત્વા તુ તેન તૃષ્ણા પ્રશામ્યતિ ॥
 ક્ષીરૈઃ ક્ષીરિકપાયૈશ્ચ સુશીતૈશ્ચન્દનાયુતૈઃ ।
 અન્તર્દાહે વિધાતવ્યમેતૈશ્ચાન્યૈશ્ચ શીતલૈઃ ॥
 નિદધ્યાદપ્સુ ચાલોઽથ નિશાપર્યુષિતં તતઃ ।
 ક્ષૌદ્રેણ યુક્તં પિવતો જ્વરદાહૌ પ્રશામ્યતઃ ॥
 પચ્ચકં મધુકં દ્રાક્ષાં પુષ્કરીકમથોત્પલમ્ ।
 યવાન્મૃદાનુશીરાણિ સમજ્ઞાં કાશ્મરીફલમ્ ॥
 જિહ્વાતાલુગલહ્લોમશોપે મૂર્ધ્નિ ચ દાપયેદ્ ।
 કેશરં માતુલુજ્જસ્ય મધુસૈન્ધવસંયુતમ્ ॥
 શર્કરાદાહિમામ્પ્યાં વા દ્રાક્ષાલ્પજ્જૂર્યોસ્તથા ।
 વૈરસ્યે ધારયેત્કલ્કં ગણ્ઠ્યં ચ યથાહિતમ્ ॥૮૬॥

સીવણુ, રતાંગલિ, વાળો, ધ્રામણાં અને
 જેઠીમધનો ક્વાથ બનાવી તેમાં સાકર નાખી
 પાવામાં આવે, તો તેથી પિત્તજન્યજ્વર શાંત
 થઈ જાય છે.

જેમાં જેઠીમધ બમણું નાખવામાં આવ્યું
 હોય, એવો સારિવાદિગણુનો ક્વાથ બનાવી,
 સાકરથી મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તેથી
 પિત્તજ્વર શાંત થઈ જાય છે.

જેમાં જેઠીમધ બમણું નાખવામાં આવ્યું
 હોય, એવો ઉત્પલાદિગણુનો ક્વાથ બનાવી,
 સાકરથી મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તેથી
 પિત્તજ્વર શાંત થઈ જાય છે.

જેમાં જેઠીમધ બમણું નાખવામાં આવ્યું
 હોય, એવો ઉત્પલાદિગણુનો ક્વાથ બનાવી તેને
 રાતવાસી રાખી પ્રભાતમાં સાકરમાં મિશ્ર કરી
 પાવામાં આવે, તો તેથી અત્યંત દાહવાળો પિત્ત-
 જ્વર શાંત થઈ જાય છે.

ગળો, શ્વેતકમળ, લોધર, ઉપલસરી અને
 નીલકમળનો ક્વાથ બનાવી તેને રાતવાસી રાખી

પ્રભાતમાં સાકરથી મધુર કરી પાવામાં આવે, તો
 તેથી અત્યંત દાહવાળો પિત્તજ્વર શાંત થાય છે.

દ્રાક્ષ તથા ગરમાળાનાં ફળનો ક્વાથ ઉકાળી
 રાતવાસી રાખી સાકરથી મિશ્ર કરી પાવામાં
 આવે, તો તેથી પિત્તજ્વરમાં થતો દાહ મટે
 છે અને વૃદ્ધિ પામેલી તરસ પણ શાંત થાય છે.

સીવણુનાં ફળોનો ક્વાથ ઉકાળી રાતવાસી
 રાખી સાકરથી મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો
 તેથી પિત્તજ્વરમાં થતો દાહ મટી જાય છે અને
 વૃદ્ધિ પામેલી તરસ પણ શાંત થઈ જાય છે.

દ્રાક્ષ વગેરે મધુર, ધમાસા વગેરે કડવાં
 તથા કમળ વગેરે તૂરાં દ્રવ્યોના ક્વાથ ઉકાળી
 રાતવાસી રાખી સાકરથી મિશ્ર કરી પાવામાં
 આવે, તો પિત્તજ્વરમાં થતો દાહ મટી જાય
 છે અને વૃદ્ધિ પામેલી તરસ પણ શાંત થાય છે.

પિત્તજ્વરમાં તરસથી વ્યાકુળ થતા માણસને
 મધમાં મિશ્ર કરેલું શીતળ જળ ગળા સુધી પાઈ
 જાણી કરાવવામાં આવે, તો તરસ શાંત થાય છે.

અંદર દાહ થતો હોય તો શીતળ દૂધોથી
 પાન, લેપન, પરિપાક તથા અવગાહન વગેરે
 કરાવવાં. વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોના ક્વાથોને સારી
 પેટે શીતળ કરી સુખડથી મિશ્ર કરી તેથી તેમ જ
 બીજા શીતળ પદાર્થોથી પણ પાન, લેપન તથા
 અભ્યંગ વગેરે કરાવવાં.

પચ્ચકાષ્ઠ, જેઠીમધ, દ્રાક્ષ, શ્વેતકમળ અને
 નીલકમળના કલકને ગરમ જળમાં ઘોળી, રાત-
 વાસી રાખી, સવારમાં મધમાં મિશ્ર કરી પાવામાં
 આવે, તો તેથી જ્વર અને દાહ શાંત થાય છે.

જીભ, તાળવું, ગણું અને તરસ લાગવાના
 સ્થાનમાં શોષ પડતો હોય, તો શેઠલા જવ, વાળો,
 રિસામણી અને સીવણુના ફળની મજાનનો
 કલક કરી માથા પર લગાવવો.

પિત્તજ્વરમાં મોઢું વિરસ થઈ ગયું

તો બિજોરાના કેસરાનો કંઠક કરી તેને મધ તથા સૈંધવમાં મિશ્ર કરી મોઢામાં રખાવેલો અથવા સાકર, દાડમ, દ્રાક્ષ અને ખજૂરનો કંઠક કરી તે મોઢામાં રખાવેલો અને હિતકારી દ્રવ્યોનો ડાગળો પણ મોઢામાં ધરાવેલો. ૮૬

કંકજન્યજ્વર પર દેનાના સંશમન કવાથો સમગ્રહં ગુહવીં ચ નિમ્બં સ્ફૂર્જકમેવ ચ ।
કાથયિત્વા પિવેત્કાથં સઘૌદ્રં કફજે જ્વરે ।
કદુત્રિકં નાગપુષ્પં હરિદ્રા કદુરોહિણી ।
કૌટજં ચ ફલં હન્યાત્સેવ્યમાનં કફજ્વરમ્ ॥
હરિદ્રાં ચિત્રકં નિમ્બયુશીરાતિવિષે વચામ્ ।
કુષ્ઠમિન્દ્રયવાન્મૂર્વા પટોલં ચાપિ સાધિતમ્ ।
પિવેન્મરિચસંયુક્તં સઘૌદ્રં કફજે જ્વરે ।
સારિવાતિવિષાકુષ્ઠપુરાણ્યૈઃ સદુરાભૈઃ ।
મુસ્તેન ચ કૃતઃ કાથઃ પીતો હન્યાત્કફજ્વરમ્ ॥
મુસ્તં વૃક્ષકવીજાનિ ત્રિફલા કદુરોહિણી ।
પરુષકાણિ ચ કાથઃ કફજ્વરવિનાશનઃ ॥ ૮૭ ॥

સમપર્ણ, ગળો, લીંબડો અને કાંટાવાળો ટીંબરવાનો ક્વાથ ઉકાળી તેને મધમાં મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તેથી કંકજન્યજ્વર શાંત થઈ જાય છે.

સૂંઠ, મરી, પીપર, નાગકેસર, હળદર, કડું અને ઇંદ્રજવના ક્વાથનું સેવન કરાવવામાં આવે, તો તેથી કંકજન્યજ્વર શાંત થઈ જાય છે.

હળદર, ચિત્રક, લીંબડો, વાળો, અતિવિષ, વજ, કઠ, ઇંદ્રજવ, મૂર્વા અને પટોલનો ક્વાથ કરી, મરીના ચૂર્ણ તથા મનમાં મિશ્ર કરીને પાવામાં આવે, તો તેથી કંકજન્યજ્વર શાંત થઈ જાય છે.

ઉપલસરી, અતિવિષ, કઠ, મૂગળ, ધમાસો અને મોથનો ક્વાથ કરીને પાવામાં આવે, તો તેથી કંકજન્યજ્વર શાંત થઈ જાય છે.

મોથ, ઇંદ્રજવ, ત્રિફળા, કડું અને દ્રામણનો

ક્વાથ કરીને પાવામાં આવે, તો તેથી કંકજન્યજ્વર શાંત થઈ જાય છે. ૮૭

વાતકંકજન્યજ્વર પર દેવાના સંશમન કવાથો રાજવૃક્ષાદિવર્ગસ્ય કપાયો મધુસંયુતઃ ।
કફવાતજ્વરં હન્યાચ્છીઘ્રં કાલેજ્વચારિતઃ ॥
નાગરં ધાન્યકં માર્ગામમયાં સુરદારુ ચ ।
વર્ચાં પર્યટકં મુસ્તં મૃતીકમથ કટ્ફલમ્ ॥
નિષ્કાઘ્ય કફવાતોત્યે ક્ષૌદ્રહિન્નુસમન્નિતમ્ ।
પાતવ્યં શ્વાસકાસજ્નં શ્લેષ્મોત્સેકે ગલગ્રહે ॥
દિકાસુ કણ્ઠશ્ચયથૌ શૂલે હૃદયપાર્શ્વજે ॥ ૮૮ ॥

આરગ્વધાદિગણનો ક્વાથ કરી તેને મધમાં મિશ્ર કરીને યોગ્ય સમયે પાવામાં આવે, તો તેથી વાતકંકજન્યજ્વર તુરંત શાંત થઈ જાય છે.

સૂંઠ, ધાણા, ભારંગી, હરડે, દેવદાર, વજ, ખડસલિયો, મોથ, શહિસ નામતું ખડ અને કાયકળનો ક્વાથ કરી, તેને મધ તથા હિંગમાં મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તેથી વાતકંકજન્યજ્વર શાંત થઈ જાય છે. આ ક્વાથ શ્વાસને, ખાંસીને, કંફના વધારાને, ગળાના ઝલાઈ જવાને, હેઠકીને અને કંઠના સોજાને પણ મટાડે છે. હૃદયમાં કે પડખામાં શૂળ નીકળતું હોય તો આ ક્વાથ હિંગ વગરનો પીવેલો. ૮૮

પિત્તજન્યજ્વર ઉપર સંશમન કવાથો એલાપટોલત્રિફલાયષ્ઠાહ્વાનાં વૃષસ્ય ચ ।
કમાથો મધુયુતઃ પીતો હન્તિ પિત્તકફજ્વરમ્ ॥
કદુકાવિજયાદ્રાક્ષામુસ્તપર્યટકૈઃ કૃતઃ ।
કપાયો નાશયેત્પીતઃ શ્લેષ્મપિત્તમવં જ્વરમ્ ॥

૧ એકે લક્ષણોના નિર્દેશમાં સાન્નિપાતિક જ્વર પછી હૃદયન્ય જ્વરો કહેલા છે તો પણ અહીં સાન્નિપાતિક જ્વરની ચિકિત્સાનાં પહેલા જ હૃદય જ્વરોની ચિકિત્સા કરી છે; તેનું કારણ આ છે કે સાન્નિપાતિક જ્વરમાં હૃદયન્ય જ્વરોની ચિકિત્સા કરતી એમ જાણાવવાનું છે વાતપિત્તજન્ય જ્વરની ચિકિત્સા કરી પહેલા વાતકંકજન્ય જ્વરનાં ચિકિત્સા કરવાથી જગ્યાનું છે કે, કેવળ કંકજન્યમાં પણ આ ચિકિત્સા કરવી.

માર્ગવિચારપર્પટકધાન્યહિઙ્ગમયાધનૈઃ ।

કાશ્મર્યનાગરૈઃ ક્વાથઃ સક્ષૌદ્રઃ શ્લેષ્મપિત્તજે ॥

સર્ગક્રામક્ષમાત્રાં કદુકામુષ્ણવારિણા ।

પીત્વા જ્વરં જયેજ્જનતુઃ કફપિત્તસમુદ્ભવમ્ ॥૮૯॥

એલચી, પટોલ, ત્રિફળા, જેઠીમંથ અને અરઝૂસીના ક્વાથ ઉકાળી મધમાં મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તે તેથી પિત્તકંજન્ય જ્વર શાંત થઈ જાય છે.

કંકુ, હરડે, દ્રાક્ષ, મોથ અને ખડસલિયાનો ક્વાથ કરીને પાવામાં આવે, તે તેથી પિત્તકંજન્ય જ્વર શાંત થઈ જાય છે.

ભારંગી, વજ, ખડસલિયો, ધાણા, હિંગ, હરડે, મોથ, સીવણનાં ફળ અને સૂંઠનો ક્વાથ ઉકાળી મધમાં મિશ્ર કરીને પાવામાં આવે, તે તેથી પિત્તકંજન્ય જ્વર શાંત થઈ જાય છે.

એક તોલાભાર કડતું ચૂર્ણ સાકરમાં મિશ્ર કરીને બાના પાણી સાથે પાવામાં આવે, તે તેથી પિત્તકંજન્ય જ્વર શાંત થઈ જાય છે. ૮૯

વાતપિત્તજન્યજ્વર ઉપર સંશમન ક્વાથો કિરાતતિત્તમમૃતાં દ્રાક્ષામામલકં શટીમ્ ॥
નિષ્કાથ્ય વાતપિત્તોત્યે તં ક્વાથં સગુદં પિવેત્ ।
રાસ્ત્રા વૃષોઽથ ત્રિફલા રાજવૃક્ષફલૈઃ સહ ।
કપાયઃ સાધિતઃ પીતો વાતપિત્તજ્વરં જયેત્ ॥૯૦॥

કંકુ, હરડે અથવા ગળો, દ્રાક્ષ, આમળાં અને કપૂરકાચલીનો ક્વાથ કરી તેને ગોળમાં મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તે તેથી વાતપિત્તજન્ય જ્વર શાંત થઈ જાય છે.

રાસ્ત્રના, અરઝૂસી, ત્રિફળા અને ગરમાળાનાં ફળોનો ક્વાથ કરી પાવામાં આવે, તે તેથી વાતપિત્તજન્ય જ્વર શાંત થઈ જાય છે. ૯૦

સાન્નિપાતિક જ્વર ઉપર સંશમન ક્વાથો સર્વદોષસમુત્પત્ત્યે તુ સંસૃટાનવચારયેત્ ।
યથાદોષોજ્જ્યૈં ચાપિ જ્વરાન્સર્વાનુપાચરેત્ ॥૯૧॥

સાન્નિપાતિક જ્વર એ તુલ્ય દોષવાળો હોય, તે વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કંકજન્ય તથા કંકજન્ય જ્વરો ઉપર જે સંશમન ક્વાથો ઉકેવામાં આવ્યા, તેઓને યોગ્ય રીતે મિશ્ર કરીને પાવા અને એ ન્યૂનાધિક દોષવાળો હોય, તે જે દોષનું આધિજ્ય હોય, તે દોષની ચિકિત્સાની પ્રથમ યોજના કરવી. ૯૧

સર્વ જ્વરો ઉપર ચિકિત્સાઓ
વૃશ્ચીવવિલ્લવર્ષામ્ભઃ પયથોદકમેવ ચ ।
પચેત્ક્ષીરવિશિષ્ટં તુ તદ્દિ સર્વજ્વરાપહમ્ ॥
ઉદકાંશાશ્વયઃ ક્ષીરં શિશુપાસારસંયુતમ્ ।
તત્ક્ષીરશેષં કથિતં પેયં સર્વજ્વરાપહમ્ ॥
નલ્લેતસયોર્મૂલે મૂર્ચાયાં દેવદારુણિ ।
કપાયં વિધિવત્કૃત્વા પેયમેત્કરપહમ્ ॥
ત્રૈફલો વા સસર્પિષ્કઃ ક્વાથઃ પેયસ્ત્રિદોષજે ॥
અનન્તાં વાલકં મુસ્તાં નાગરં કદુરોદિણીમ્ ।
સુહામ્બુના પ્રાગુદયાત્પાયયેતાક્ષસંમિતમ્ ॥
અપ્પ સર્વ જ્વરાન્હન્તિ દીપયત્યાશુ ચાનલમ્ ॥
દ્રવ્યાણિ દીપનીયાનિ તથા વૈરેચનાનિ ચ ।
અકશો વા દ્વિશો વાપિ જ્વરપ્તાનિ પ્રયોજયેત્ ।
સર્પિર્મધ્મભયાતૈલ્લેહોઽયં સર્વજં જ્વરમ્ ।
શાન્તિં નયેત્તિવૃષ્ણાપિ સક્ષૌદ્રા પ્રવલં જ્વરમ્ ॥૯૨॥

ધોળી સાટોડી, બીલુ, રાતી સાટોડી, દૂધ અને પાણી, એ સર્વને ભેળાં કરી પકવતાં પાણી બળી જઈ દૂધ બાકી રહે, ત્યારે ઉતારી લઈ તે દૂધ પાવામાં આવે, તે તેથી સર્વ પ્રકારના જ્વરો નષ્ટ થઈ જાય છે. (ચાર તોલા ઔષધ નાખી તેથી આઠગણું દૂધ નાખવું અને દૂધથી ચોગણું પાણી નાખવું. પાણી બળી જઈ દૂધ બાકી રહે, ત્યારે ઉતારી લેવું, એ દૂધ પકવવાનો વિધિ છે.)

એક તોલાભાર સીસમનો સાર, આઠ તોલાભાર દૂધ અને ચોવીસ તોલાભાર પાણી, એ સર્વને

એકઠાં કરી પક્વતાં પાણી બળી જઈ દૂધ બાકી રહે, ત્યારે ઉતારી લઈ તે દૂધ પાવામાં આવે, તો તેથી સર્વ પ્રકારના જ્વરો મટે છે.

નાલીનાં મૂળ, નેતરનાં મૂળ, મૂર્વા અને દેવદારનો વિધિપૂર્વક ક્વાથ કરી પાવામાં આવે, તો તેથી સર્વ પ્રકારના જ્વરો મટે છે.

ત્રિફળાનો ક્વાથ ઉકાળી તેને ધીમાં મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તેથી સાન્નિપાતિક જ્વર મટે છે.

ધમાસો, વાળો, મોથ, સૂંઠ અને કડુનો એક તોલાલાર કઢક કરી સૂર્યોદયની પહેલાં સહેવાય તેવા ગરમ પાણી સાથે પાવામાં આવે, તો તેથી સર્વ પ્રકારના જ્વરો મટે છે અને અગ્નિ પણ પ્રદીપ્ત થાય છે.

પીપર વગેરે દીપનીય દ્રવ્યોથી અને નસોતર તથા હરડે વગેરે રેચક દ્રવ્યોમાં એક ટૂંબે દ્રવ્યની ગોઠવણ કરી તેઓનો પ્રયોગ કરવામાં આવે, તો તેથી જીર્ણજ્વર મટે છે.

ધી, મધ, હરડે અને તેલનો અવલેહ ચાટવામાં આવે, તો તેથી સાન્નિપાતિક જ્વર મટે છે.

નસોતરના ચૂર્ણને મધમાં મિશ્ર કરી ચાટવામાં આવે, તો તેથી પ્રબળ જીર્ણજ્વર પણ મટે છે. ૯૨

વિષમજ્વરોની ચિકિત્સાઓ

જ્વરે તુ વિષમે કાર્યમૂર્ધ્વં चाध्वं शोधनम् ।

घृतं घृहीदरोक्तं वा निहन्त्याद्विषमज्वरम् ॥

गुडप्रगाढां त्रिफलां पिवेद्वा विषमार्दितः ।

गुडचीनिम्बधात्रीणां कषायं वा समाश्लिकम् ॥

प्रातः प्रातः सप्तर्षिकं रसोनमुषयोजयेत् ।

त्रिचतुर्भिः पचेत्क्वाथं पञ्चभिर्वा समन्वितैः ॥

मधुकस्य पटोलस्य रोहिण्या मुस्तकस्य च ।

हरीतक्याश्च सर्वोऽयं त्रिविधो योग इष्यते ॥

सर्पिःक्षीरसिताक्षौद्रमागधीर्वा यथावलम् ।

दशमूलिकषायेण मागधीर्वा प्रयोजयेत् ॥

पिप्पलीवर्द्धमानं वा પિવેત્ક્ષીરસાશનઃ ।

તામ્રચૂડસ્ય માસેન પિવેદ્વા મધસુત્તમમ્ ॥

કોલાશિમન્યત્રિફલાક્વાથે દધ્ના ઘૃતં પચેત્ ।

તિલ્વકાત્રાપમેતદ્વિ વિષમજ્વરનાશનમ્ ॥૧૩૩॥

વિષમજ્વરમાં વનનરૂપ શોધન કરવું અને

વિરેચનરૂપ શોધન પણ કરવું.

ચિકિત્સારથાનના ૧૪ મા અધ્યાયના ૧૦મા

વિષયમાં પ્લીહોદર ઉપર જે ધી કહેવામાં આવ્યું

છે, તે ધીથી પણ વિષમજ્વર મટે છે. (આ યોગ

કંઈના આધિક્યવાળા વિષમજ્વરમાં દેવો.)

ત્રિફળાનો ક્વાથ કરી તેમાં સારી પેઠે ગોળ

નાખી તે ક્વાથ પાવામાં આવે, તો તેથી વિષમ-

જ્વર મટે છે.

ગળો, લીંબડો અને આંબલીનો ક્વાથ કરી

મધમાં મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તેથી

વિષમજ્વર મટે છે. (આ યોગ ચાતુર્થિક જ્વરને

હણે છે, એમ તંત્રાંતરમાં કહ્યું છે.)

નિત્ય પ્રભાતે ધી સાથે લસણનો ઉપયોગ

કરાવવામાં આવે, તો તેથી વિષમજ્વર મટે છે.

ઝઠીમધ, પટોલ અને કડુનો ક્વાથ વિષમ-

જ્વર મટાડે છે.

ઝઠીમધ, પટોલ, કડુ અને મોથનો ક્વાથ

વિષમજ્વર મટાડે છે.

ઝઠીમધ, પટોલ, કડુ, મોથ અને હરડેના

ક્વાથથી વિષમજ્વર મટે છે.

રાગીના બળને અનુસરી ધી, દૂધ, સાકર,

મધ અને પીપરનો યોગ આપવામાં આવે, તો

તેથી વિષમજ્વર મટે છે.

નિત્ય દશમૂળીના ક્વાથની સાથે એક તોલા-

ભાર પીપરનું ચૂર્ણ પાવામાં આવે, તો તેથી

વિષમજ્વર મટે છે.

ચિકિત્સાસ્થાનના પાંચમા અધ્યાયના ૧૩મા વિષયમાં કદા પ્રમાણે પિપ્પલીવર્ધમાનક પાવામાં આવે અને દૂધ તથા માંસના રસા સાથે ભોજન કરાવવામાં આવે, તો તેથી વિપમન્વર મટે છે.

કુકડાના માંસ સાથે ઉત્તમ મધ પાવામાં આવે, તો તેથી વિપમન્વર મટે છે. (જે શર્મી મંદ અશ્વિવાળો અને વાયુના આધિશ્વવાળો હોય, તેને માટે આ પ્રયોગ ઉત્તમ છે.)

પીપર, પીપરીમૂળ, ચયક, ચિત્રક, સૂંઠ, અરણી અને ત્રિકુળાના ક્વાથને દહીંમાં મિશ્ર કરી ધી પકવવું અને તે ધી પાકવા ઉપર આવે, ત્યારે તેમાં પાટિયો લોધર નાખવો. આ રીતે પકવેલા ધીનો ઉપયોગ કરવાથી વિપમન્વર મટે છે.

(આ સધળા પ્રયોગો જીર્ણવરો ઉપર પણ લાગુ પડે છે.) ૬૩

જીર્ણવરો ઉપર ધૃતો

પિપ્પલ્યતિવિપાદ્રાક્ષાસારિવાચિલ્વચન્દનૈઃ ।
કદુકેન્દ્રયવોશીરસિંહીતામલકીયૈઃ ।
ત્રાયમાણાસ્થિરાધાત્રીવિશ્વમેપજચિત્રકૈઃ ।
પક્કમેતૈર્ધૃતં પીતં ઘિજિલ્ય વિપમાશ્રિતામ્ ॥
જીર્ણજ્વરશિરઃશૂલગુલ્મોદરહલીમકમ્ ।
ક્ષયકાસં સસન્તાપં પાર્શ્વશૂલ્લાનવાસ્યતિ ॥
ગુહ્ણત્રિફલાવાસાત્રાયમાણાયવાસકૈઃ ।
ક્વધિતૈર્વિધિત્વપ્કમેતૈઃ કલ્કીકૃતૈઃ સમૈઃ ॥
દ્રાક્ષામાગધિકામ્મોદનાગરોત્પલચન્દનૈઃ ।
પીતં સર્પિઃ ક્ષયશ્વાસકાસજીર્ણજ્વરાજ્જયેત્ ॥
ઋલશીઘ્રહતીદ્રાક્ષાત્રાયન્તીનિમ્બગોધુરૈઃ ।
વલાપર્પટકામ્મોદશાલિપર્ણાયવાસકૈઃ ॥
પક્કમુત્કથિતૈઃ સર્પિઃ કલ્કૈરેમિઃ સમન્વિતૈઃ ।
શદીતામલકીમાર્ગમેદાકતકપૌષ્કરૈઃ ॥
શીરદ્વિગુણસંયુક્તં જીર્ણજ્વરમપોહતિ ।
શિરઃપાર્શ્વરુજાકાસક્ષયપ્રશમનં પરમ્ ॥ ૯૪ ॥

પીપર, અતિવિષ્, દ્રાક્ષ, ઉપલસરી, ખીલી,

રતાંબલી, કડું, ઇંદ્રજવ, વાળો, જીલી ભોરીંગણી, ભોંઝાંબલી, મોથ, ત્રાયમાણ, શાલિપર્ણી, આંબલી, સૂંઠ અને ચિત્રકના ક્વાથ તથા કલ્કથી પકવેલું ધી પાવામાં આવે, તો તે ધી અશ્નિની વિષમતાને મટાડી જીર્ણવરને, માથાના શૂળને, શુદ્ધમને, ઉદરોગને, હલીમકને, સંતાપવાળી ક્ષયની ખાંસીને અને પડખાનાં શૂળોને દૂર કરે છે.

ગળો, ત્રિકુળા, અરડૂસી, ત્રાયમાણ અને જવાસાના ક્વાથમાં દ્રાક્ષ, પીપર, મોથ, સૂંઠ, નીલકમળ અને રતાંબલી-એટલાં સમભાગવાળાં દ્રવ્યોનો કલ્ક નાખી વિધિ પ્રમાણે ધી પકવવું. આ ધી પાવામાં આવે, તો તેથી ક્ષય, શ્વાસ, ખાંસી અને જીર્ણવર મટે છે.

પૃષ્ઠિપર્ણી, ભોરીંગણી, દ્રાક્ષ, ત્રાયમાણ, લીંબડો, ગોખરુ, બળદાણા, ખડસલિયો, મોથ, શાલિપર્ણી અને જવાસાના ક્વાથમાં કચૂરો, ભોંઝાંબલી, ભારંગી, મેદા, પુષ્કરમૂળ તથા નિર્મલી અથવા ઠાસોંદરીનો કલ્ક તથા બમણું દૂધ નાખી તેમાં ધી પકવવું. આ ધી જીર્ણવરને, માથાની વ્યથાને, પડખાની વ્યથાને, ખાંસીને અને ક્ષયને અત્યંત મટાડે છે. ૬૪

સર્વ પ્રકારના જ્વરો ઉપર પડેલ્યાદિ ધૃત ।
પટોલીપર્પટારિદુગ્ધત્રિફલાદ્યપૈઃ ।
કદુકામ્બુદભૂનિમ્બવાસપટ્ટાહચન્દનૈઃ ॥
દાર્વીશક્રયવોશીરત્રાયમાણાકળોત્પલૈઃ ।
ધાત્રીમૃજ્જરજોમીરુક્કાકમાચીરસૈર્ધૃતમ્ ।
સિદ્ધમાથપચીકુમ્ભજ્વરશુકાર્જુનવ્રણાન્ ।
હન્યાન્નયનવદનકર્ણજાન્નાણજાન્માદાન્ ॥ ૯૫ ॥

પટોલવેલ, ખડસલિયો, લીંબડો, ગળો, ત્રિકુળા, અરડૂસી, કડું, મોથ, કરિયાતું, ધમાસો, જીંઠીમધ, રતાંબલી, દારુહળદર, ઇંદ્રજવ, વાળો, ત્રાયમાણ, પીપર અને નીલકમળના કલ્કથી અને આમલી, ભાંગરો, શેતાવરી તથા ખીલુદીના

સ્વરસોથી ધી પકવવું. આ ધી તુરત જ અપચી,
કોઠ, જ્વરો, શુક્ર તથા અર્બુન નામના નેત્રરોગો,
ત્રણેા, બીજા પણ નેત્રરોગો, સુખ, કર્ણ તથા
નાકના રોગો મટાડે છે. ૯૫

વિષમજ્વરો ઉપર કલ્યાણક ઘૃત
વિઢક્ષત્રિફલામુસ્તમક્ષિપ્ત્રાદાદિમોત્પલૈઃ ।
પ્રિયત્વેલૈલવાલ્કચન્દનામરદારુભિઃ ॥
ઘર્તિષ્ઠકુષ્ઠરજનીપર્ણિનીસારિવાદ્યૈઃ ।
હરેણુકાત્રિવૃદ્ધન્તીવચાતાલીશકેસરૈઃ ॥
દ્વિક્ષીરં વિપચેત્સર્પિર્માલતીકુસુમૈઃ સહ ।
વિષમજ્વરકથ્વાસગુલ્મોન્માદગરાપહમ્ ॥
એતલ્કલ્યાણકં નામ સર્પિર્માક્ષ્યમુત્તમમ્ ।
અલક્ષ્મીપ્રહરણોગ્રિમાન્ધાપરમારપાપતુન્ ॥
શસ્યતે નદ્યશુક્રાણાં વન્ધ્યાનાં ગર્ભદં પરમ્ ।
મેઘ્યં ચક્ષુષ્યમાયુષ્યં રેતોમાર્ગરુજાપહમ્ ॥ ૯૬ ॥

વાવડિંગ, ત્રિક્ષ્ણા, મોચ, મજ્જા, દાડમ,
નીલકમળ, ઘઉંલાં, એલચી, એલવાલુક નામનું
સુગંધી દ્રવ્ય, રતાંજલિ, દેવદાર, વાળો, કઠ, હળદર
અથવા દારુહળદર, શાલિપર્ણી, પૃષ્ઠિપર્ણી, ધોળી
ઉપલસરી, કાળી ઉપલસરી, હરેણુ, નસોતર,
ઠંતીમૂળ, વજ, તાલીસપત્ર, નાગકેસર અને માલ-
તીનાં ફૂલોના બીજોસ તોલાભાર કલ્ક અને ધીથી
બમણું દૂધ નાખી ચાર પ્રસ્થ (ચોસઠ તોલાભારનું
એક પ્રસ્થ-એ માપે) જળમાં એક પ્રસ્થ ગાયત્રુ ધી
પકવવું એટલે તે કલ્યાણક ઘૃત કહેવાય છે. આ
ધી વિષમજ્વરો, ક્વાસ, ગુલ્મ, ઉન્માદ, વિષ,
અલક્ષ્મી, ગ્રહોના વળગાડ, રાક્ષસોના વળગાડ,
અગ્નિની મંદતા, અપરમાર તથા પાપોને દૂર કરે
છે. આ ધી ઉત્તમ માંગલિક છે. જેઓનું વીર્ય
નદ્ય થઈ ગયું હોય તેઓ માટે ઉત્તમ છે, વાંઝણી
ત્રીઓને ઉત્તમ ગર્ભ આપનાર છે, બુદ્ધિને વધારે
છે, નેત્રોનું દ્વિત કરે છે, આયુષ્ય વધારે છે અને
વીર્યના માર્ગનાં દરદોનો નાશ કરે છે. ૯૬

સઘળા જ્વરો ઉપર મહાકલ્યાણક ઘૃત
એતૈરેવ તથાદ્રવ્યૈઃ સર્વગન્ધૈશ્ચ સાધિતમ્ ।
કપિલાયા ઘૃતપ્રસ્થં સુવર્ણમણિસંયુતમ્ ॥
તત્ક્ષીરેણ સદૈકધ્યં પ્રસાધ્ય કુસુમૈરિમૈઃ ।
સુમનશ્ચમ્પકાશોકશિરીષકુસુમૈર્મૃતમ્ ॥
તથા નલદપલાનાં કેશરૈર્દાહિમસ્ય ચ ।
તિથૌ પ્રશસ્તે નક્ષત્રે સાધકસ્યાતુરસ્ય ચ ॥
કૃતં મનુષ્યદેવાય બ્રાહ્મણૈરમિમન્નિતમ્ ॥
દત્તં સર્વજ્વરાન્હન્તિ મહાકલ્યાણકં ઘૃતમ્ ।
દર્શનસ્પર્શનામ્પ્યાં તુ સર્વરોગહરં શિવમ્ ॥
અઘૃષ્યઃ સર્વભૂતાનાં વલીપલિતઘર્જિતઃ ।
અસ્યામ્પ્યાસાદઘૃતસ્યેહ જીવેદ્વર્ષશતત્રયમ્ ॥ ૯૭ ॥

ઉપર કહેલાં દ્રવ્યોથી, એલાદિગણનાં
દ્રવ્યોથી, સુવર્ણથી તથા ચૂર્ણથી કપિલા ગાયત્રુ
ચોસઠ તોલાભાર ધી પકવવું. પછી એ પકવેલા
ધીને દૂધમાં નાખી, માલતીનાં ફૂલ, ચંપાનાં
ફૂલ, આસોપાલવનાં ફૂલ, સરસડિયાનાં ફૂલ,
જટામાંરીની રંછાડ, એત કમળના અને
દાડમના કેસરાના કલ્ક સાથે ફરીવાર પકવવું.
આ ધીને જ્યોતિષશાસ્ત્ર પ્રમાણે ઉત્તમ તિથિએ-
વેધને તથા રોગી થયેલા રાજને જ નક્ષત્ર શુભ
કારી હોય, તે સમયમાં તૈયાર કરવું. આ ધી
મહાકલ્યાણક કહેવાય છે. આ ધીને બ્રાહ્મણો-
ની પાસે મંતરાવી રાજને દેવામાં આવે, તો
તેથી સર્વ પ્રકારના જ્વરો નાશ પામે છે. આ ધી
દર્શન તથા સ્પર્શથી પણ સઘળા રોગોને હરે
છે અને માંગલ્યરૂપ છે. આ ધીનુલાંબા કાળ સુધી
સેવન કરનારો રાજ કોઈથી પણ જીતી શકાતો
નથી, વળીઆથી તથા સફેદ વાળોથી રહિત રહે
છે અને ત્રણસો વર્ષ સુધી જીવે છે. ૯૭

વિષમજ્વરો ઉપર પચગવ્ય ઘૃત
ગવ્યં દધિ ચ મૂત્રં ચ ક્ષીરં સર્પિઃ શક્રદ્રસઃ ।
સપમાગાનિ પાન્પ્યાનિ કલ્પકાંચૈતાન્સમાવપેત્ ॥

ત્રિફળાં ચિત્રકં મુસ્તં હરિદ્રે દ્વે વિષાં વચામ્ ।
વિહઙ્ગં ઘૃપણં ચવ્યં સુરદાર તથૈવ ચ ॥
પશ્ચગવ્યમિદં પાનાદ્વિપમજ્જરનાશનમ્ ॥ ૧૮ ॥

ગાયનાં દહીં, મૂત્ર, દૂધ, ઘી અને છાણુના
રસને સમભાગે લઈ મિશ્ર કરી ત્રિક્ષ્ણા, ચિત્રક, મોચ,
હળદર, દારૂહળદર, અતિવિષ્મ, વજ, વાવડિંગ,
સૂંઠ, મરી, પીપર, ચવક અને દેવદારનો કલ્ક
નાખી પકવવાં, એટલે પંચગવ્ય નામનું ધી સિદ્ધ
થાય છે. આ ધી પાવાથી વિષમન્વરો મટે છે. ૯૮

અર્જુનવરો ઉપર બીજા ચાર પ્રકારનાં ઘૃતો
પશ્ચગવ્યમૃતે ગર્ભાત્પાચ્યમન્યદ્ઘૃષેણ ચ ।
ચલયાથ પરં પાચ્યં ગુહ્યયા તદ્દેવ તુ ॥
જીર્ણજ્વરે ચ શોફે ચ પાણ્ડુરોગે ચ પૂજિતમ્ ॥ ૧૯ ॥

ગાયનાં દહીં, મૂત્ર, દૂધ, ઘી અને છાણુના
રસને સમભાગે લઈ કરો કલ્ક ન નાખતાં પકવવાં,
એટલે અગર્ભ પંચગવ્ય નામનું ધી સિદ્ધ થાય છે.

ગાયનાં દહીં વગેરેને સમભાગે લઈ મિશ્ર
કરી અરઠૂસીના સ્વરસમાં નાખી, ત્રિક્ષ્ણા, મોચ,
હળદર, દારૂહળદર, અતિવિષ્મ, વજ, વાવડિંગ,
સૂંઠ, મરી, પીપર, ચવક અને દેવદારનો કલ્ક
નાખી પકવવાં, એટલે વૃષપંચગવ્ય નામનું
ધી સિદ્ધ થાય છે.

ગાયનાં દહીં, મૂત્ર, દૂધ, ઘી અને છાણુના
રસને સમભાગે લઈ મિશ્ર કરી બલદાણુના છોડના
સ્વરસમાં નાખી, ત્રિક્ષ્ણા વગેરેથી પકવવાથી
બલાપંચગવ્ય નામનું ધી સિદ્ધ થાય છે.

ગાયનાં દહીં વગેરેને સમભાગે લઈ મિશ્ર
કરી ગળોના સ્વરસમાં નાખી ત્રિક્ષ્ણા, વગેરેથી
પકવવાથી ગડૂચીપંચગવ્ય નામનું ધી સિદ્ધ
થાય છે.

આ ચારે પ્રકારનાં ઘૃતો અર્જુનવર, સોજા
અને પાંડુરોગ ઉપર ઉત્તમ છે. ૯૯

અર્જુનવરો ઉપર પંચાવિકં વગેરે ઘૃતો
એતૈર્નૈવ તુ કલ્પેન ઘૃતં પશ્ચાવિકં પચેત્ ।
પશ્ચાજં પશ્ચમહિષં ચતુરુદ્મથાપિ વા ॥ ૧૦૦ ॥

ગાડરનાં દહીં, મૂત્ર, દૂધ, ઘી અને લીંડીના
રસને સમભાગે લઈ મિશ્ર કરી ઉપર કહેલાં
દ્રવ્યોના કલ્ક સાથે અરઠૂસીના, બળદાણુના
કે ગળોના સ્વરસમાં પકવવાં, એટલે પંચાવિકં
નામનું ઘૃત સિદ્ધ થાય છે.

બકરીનાં દહીં વગેરેને મિશ્ર કરી ઉપર
કહેલાં દ્રવ્યોના કલ્ક સાથે અરઠૂસી વગેરેના
સ્વરસમાં પકવવાથી પંચાજ નામનું ઘૃત સિદ્ધ
થાય છે.

ભેંશનાં દહીં વગેરેને મિશ્ર કરી ઉપર
લખેલા દ્રવ્યોના કલ્કની સાથે અરઠૂસી વગેરેના
સ્વરસમાં પકવવાથી પંચમહિષ ઘૃત સિદ્ધ થાય છે.

છાંટડીનાં દહીં, ઘી વગેરે એ ચાર પદાર્થોને
સમભાગે લઈ ઉપર લખેલાં દ્રવ્યોના કલ્ક સાથે
અરઠૂસી વગેરેના સ્વરસમાં પકવવાથી ચતુરુદ્મ
ઘૃત સિદ્ધ થાય છે.

(આ ચારે પ્રકારનાં ઘૃતો અર્જુનવરોનો
નાશ કરે છે.) ૧૦૦

સર્વ પ્રકારના જ્યરો ઉપર ત્રિક્ષ્ણાદિ ઘૃત
ત્રિફળોઝીરશમ્યાકકટુકાતિવિપાન્વિતૈઃ ।

શતાવરીસપ્તર્ણગુહ્ચીરજનીદ્રવ્યૈઃ ॥

ચિત્રકત્રિવૃતામૂર્વાપટોલારિષ્ઠલાકૈઃ ।

કિરાતતિક્તક્રુચાવિશાલાપચ્ચકોત્પલૈઃ ॥

સારિવાદ્રયયદ્યાહ્નચવિકારક્તચન્દનૈઃ ।

દુરાલમાપર્પટકત્રાયમાપાટરુપકૈઃ ॥

રાહ્લોકુદ્ધુમમાહિષ્ઠામાગધીનાગૈસ્તથા ।

ઘાત્રીફલરસૈઃ સમ્પવિદ્રગુણૈઃ સાધિતં હવિઃ ॥

પરિસર્પજ્જરશ્વામગુલ્મકુષ્ઠાનિવારણમ્ ।

પાન્ડુપ્તીહાગ્નિમાન્દ્યેભ્ય એતદેવ પરં દિતમ્ ॥ ૧૦૧ ॥

ત્રિક્ષ્ણા, વાળો, ગરમાળો, કડુ, અતિવિષ્મ,

શતાવરી, સપ્તપર્ણ, ગળો, હળદર, દારુહળદર, ચિત્રક, નસોતર, મૂર્વા, પટોલ, લીંબડો, કાળો વાળો, કરિયાતું, વજ્ર, છેદ્રવારણી, પદ્મકાષ્ઠ, નીલ-કમળ, ઘોળી ઉપલસરી, કાળી ઉપલસરી, જેઠીમધ, ચવક, રતાંજલિ, ધમાસો, ખડસલિયો, ત્રાયમાણ, અરકૂસો, રાત્ના, કેસર, મજ્જા, પીપર અને સૂંઠનો કલ્ક નાખી આમળાંતા બમણા રસામાં અને બમણા પાણીમાં ધી પકવવું. આ ધી વિસર્પને, જ્વરોને, શ્વાસને, શુલ્ભને અને કુષ્ઠને મટાડે છે. પાંડુરોગ, બરલતું દરદ અને અગ્નિની મંદતા ઉપર પણ આ ધી પરમ હિતકારી થાય છે. ૧૦૧

સર્વ પ્રકારના જ્વરો ઉપર પટોલાદિ ઘ્રૂત પટોલકડુકાદાર્વાનિમ્બવાસાફલત્રિકમ્ ।
દુરાલભાપર્પટકત્રાયમાણાઃ પલોન્મિતાઃ ॥
પ્રસ્થમામલકાનાં ચ ક્વાથયેત્સલિલામ્બે ।
તેન પાદાવશેષેણ ઘૃતપ્રસ્થં વિપાચયેત્ ॥
રક્તપિત્તકફસ્વેદક્લેદપૂયાજ્ઞશોષણમ્ ।
કામલાજ્વરવીર્સર્પગંડમાલાહરં પરમ્ ॥૧૦૨॥

પટોલ, કડુ, દારુહળદર, લીંબડો, અરકૂસી, ત્રિફળા, ધમાસો, ખડસલિયો અને ત્રાયમાણને ચારચાર તોલાભાર લઈ કલ્ક કરી તે કલ્ક સાથે ચોસઠ તોલાભાર આમળાંતા કલ્ક નાખી એક-હજાર ચોવીસ તોલાભાર પાણીમાં ક્વાથ ઉકાળવો. ચોથા ભાગ જેટલું પાણી બાકી રહે, ત્યારે તે ક્વાથમાં ચોસઠ તોલાભાર ધી પકવવું. આ ધી રક્તપિત્ત, કફ, પસીના, ક્લેદ, અંગમાં થતું પચ, કમળો, જ્વરો, વિસર્પને અને ગંડમાલાને મટાડે છે. ૧૦૨

વિપમજ્વરો ઉપર પંચસાર પાન શૃતં પચઃ શર્કરા ચ પિષ્પલ્વો મણુસર્પિણી ।
પચ્ચસારમિદં પેયં મથિતં વિપમજ્વરે ॥
ઘતધીણે ક્ષયે ઘાસે દ્વદ્રોગે ચૈતદિષ્યતે ॥ ૧૦૩॥
ઉકળેતુ દ્વંધ, સાકર, પીપર, મંચ અને ધી

એકઠાં કરી હાથ વડે મથી પીવા જેવા રસ કરવો, એ પંચસાર કહેવાય છે. આ પંચસાર પાનાથી વિપમજ્વરો મટે છે. ક્ષતથી થયેલી ક્ષીણતા, ક્ષયરોગ, શ્વાસ અને હૃદયના રોગો ઉપર પણ આ પંચસાર પીવું ઉત્તમ ગણાય છે. ૧૦૩

જ્વરો ઉપર અભ્યંગ માટે પદ્મક તૈલ લાક્ષાવિશ્વનિશામૂર્વામશ્ણિષ્ઠાસ્વર્જિકામયૈઃ ।
પદ્મગુણેન ચ ત્રેકેણ સિદ્ધં તૈલં જ્વરાન્તકૃત્ ॥૧૦૪॥

લાખ, સૂંઠ, હળદર, મૂર્વા મજ્જા, સાંજીખાર અને કઠનો કલ્ક નાખી છગણી જાશમાં તેલ પકવવું, એ પદ્મક તૈલ કહેવાય છે. આ તેલનો અભ્યંગ કરવાથી જ્વરો ઊતરે છે. (આ અભ્યંગ શીતજ્વરનો નાશ કરે છે.) ૧૦૪

શુભ્રજ્વરો ઉપર ચોળવાતું ક્ષીરિવૃક્ષાદિ તેલ ક્ષીરિવૃક્ષાસનારિષ્ઠજમ્બૂસપ્તચ્છદાર્જુનૈઃ ।
શિરીષલદિરાસ્કોતામૃતવલ્લ્યાટરૂપકૈઃ ॥
કટુકાપર્પટોશીરવચાતેજોવતીઘનૈઃ ।
સાંધિતં તૈલમમ્બજ્ઞાદાશુ જીર્ણજ્વરાપહમ્ ॥૧૦૫॥

વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષો, બીબલો, લીંબડો, જાંબુ, સપ્તપર્ણ, કંડાંયો, સરસાડિયો, ખેર, ઉપલસરી, અમરવેલ અથવા ગળો, અરકૂસો, કંડુ ખડસલિયો, વાળો, વજ્ર, તેજપલ અને મેથનો બત્રીસ તોલાભાર કલ્ક નાખી ચોગણા પાણીમાં ચોસઠ તોલાભાર તેલ પકવવું. આ તેલનો અભ્યંગ કરવાથી શુભ્રજ્વરો તુરત નાશ પામે છે. ૧૦૫

જ્વરસમયનું સ્મરણ ભુલાવવાના ઉપાયો નિર્વિપેર્થુર્જગૈર્નાગૈર્વિનીતૈઃ કૃતતત્સ્કરૈઃ ।
ત્રાસયેદાગમે ચૈનં તદ્દહર્મોજયેન ચ ॥
અલ્પભિષ્પન્દિગુલભિર્વામયેદ્વા પુનઃ પુનઃ ।
મઘં તીક્ષ્ણં પાયયેત ઘૃતં વા જ્વરનાશનમ્ ॥
પુરાણં વા ઘૃતં કામપુદારં વા વિરેચનમ્ ।
નિરુદ્ધયેદ્વા મતિમાન્સુસ્તિન્નં તદ્દર્હનમ્ ॥ ૧૦૬॥
જે માણસ જ્વરના વેગનું તથા જ્વર

આવવાના સમયનું સ્મરણ કરતાં કરતાં જ્વરિત થતો હોય, તેને જ્વર આવવાનો સમય થાય તે વખતે વિષ વગરના સર્પોથી, મહાવતોએ સારી રીતે કળવેલા હાથીઓથી અને ખોટા તૈયાર કરી રાખેલા લૂંટારાઓથી બિવડાવવો કે જથી ક્ષુભિત થયેલા વાર્યુનરનો આરંભ કરનારા દોષો વીખરાઈ જતાં જ્વરનું વિસ્મરણ થઈ જવાથી જ્વર ઉત્પન્ન ન થાય. બાકી રહેલા દોષનો ક્ષય કરવા માટે તે દિવસે રોગીને ભોજન દેવું નહીં; અથવા અત્યંત અભિધ્યંન કરનારા દહીં વગેરે પદાર્થો પાઈને વારંવાર વસન કરાવવું અથવા તીક્ષ્ણ મધ પાવું અથવા ઉપર કહેલાં જ્વરોનો નાશ કરનારાં ધૂતોમાંથી કોઈ ધૂત પાવું અથવા કેવળ જૂનું ધી યથેષ્ટ રીતે પાવું અથવા બે કોઠો મૃદુ હોય, તો પીડા ન કરે એવું વિચેયન દેવું અથવા સારી પેઠે સ્વેદન સંસ્કાર આપીને નિરૂપશિત દેવી. ૧૦૬

વિષમજ્વરો ઉપર ધુમાડી

અજાવ્યોશ્વર્મરોમાણિ વચા કુઠ્ઠં પલક્ષ્ણપા ।

નિમ્બપત્રં મધુયુતં ધૂપનં તસ્ય દાપયેત્ ॥

બૈદાલં વા શકુઘોજ્યં વૈપમાનસ્ય ધૂપનમ્ ॥૧૦૭॥

બકરીનાં રૂંવાડાં, ગાડરનાં રૂંવાડાં, બકરીનું

આમડું, ગાડરનું આમડું, વજ, કઠ, ગૂગળ અને

લીંબડાનાં પાંદડાંને મધમાં મિશ્ર કરીને તેની

ધુમાડી દેવામાં આવે, તેથી વિષમજ્વર જતો રહે

છે. વિષમજ્વરવાળો માણસ મૂંઝતો હોય, તો

બિલાડાની વિઘાની ધુમાડી દેવી. (આ યોગો

જીર્ણજ્વરો ઉપર અને ભૂતજન્ય વિષમજ્વરો

ઉપર પણ ઉપયોગી થાય છે.) ૧૦૭

વિષમજ્વરો ઉપર અંજન

વિપ્પલીં સૈન્ધવં તૈલં નૈપાલી ચૈક્ષણાહ્નનમ્ ॥૧૦૮॥

પીપર, સૈન્ધવ અને મણ્ડશીલને તેલમાં

કાંલવી નેત્રોમાં આંગવામાં આવે, તો તેથી વિષમ-

જ્વર જાય છે. ૧૦૮

વિષમજ્વરો ઉપર ઉદરરોગના વિષયમાં

કહેલી ચિકિત્સા પણ થાય

उदरेषु तु सर्पाणि यान्युक्तानि पुरा मया ।

कल्पोक्तं चाजितं सर्पिः सेव्यमानं ज्वरं जयेत् ॥૧૦૯॥

ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૪મા અધ્યાયમાં ઉદર-

રોગો ઉપર જે ધૂતો કહેવામાં આવ્યાં છે, તે

ધૂતોનું સેવન કરવાથી વિષમજ્વરો મટી જાય છે.

તેમ જ કંદપસ્થાનના બીજા અધ્યાયના ૧૬મા

વિષયમાં જે અનિત(અન્ય) ધૂત કહેવામાં આવ્યું

છે, તેના સેવનથી પણ વિષમજ્વરો મટી જાય છે.

ભૂતના આવેશથી તથા કામાદિકથી થયેલા

આગંતુકજ્વરોની ચિકિત્સાએ

भूतविद्यासमुद्दिष्टैर्वन्धावेक्षनताडनैः ।

जयेद्भूताभिपङ्कोत्थं विज्ञानाद्यैश्च मानसम् ॥૧૧૦॥

ભૂતના આવેશથી જ્વર ઉત્પન્ન થયો હોય,

તો આ ગ્રંથમાં જે ભૂતવિદ્યાતંત્ર કહેવામાં આવશે,

તેમાં કહ્યા પ્રમાણે બાંધી મૂકવાથી, મંત્રરેલા

સરસવ વગેરે છાંટવાથી તથા પ્રહાર દેવાથી તે

જ્વર મટાડવો.

કામનાથી, શોકથી, ક્રોધથી કે લયથી જ્વર

આવ્યો હોય, તો તેને જ્ઞાનોપદેશ વગેરેથી

દૂર કરવો.

(આગંતુકજ્વરમાં માણસને લાંધન કરાવવું

જ નહિ. જેને કામજ્વર પ્રાપ્ત થયો હોય, તે સ્ત્રીને

સાથે કાલે અત્યંત સુગંધી પુષ્પોની શય્યામાં

સુવડાવવી અને રાતે તેના પ્રિયની સાથે કીડા

કરાવવી. ક્રોધથી જ્વર ઉત્પન્ન થયો હોય, તો

પિત્તને ટાળનારી ક્રિયા કરવી અને મહાત્માઓના

ઉપદેશો સંભળાવવા. ક્રોધ અથવા લયથી થયેલા

જ્વરો આશ્વાસન કરવાથી, ઇષ્ટવસ્તુના લાભથી,

વાયુનું શમન કરવાથી અને હર્ષ ઉપજવનારાં

સાધનો કરવાથી શાંત થાય છે. ક્રોધથી ઉત્પન્ન

થયેલો જ્વર ધિક્કાર ભરેલાં વચનો તથા ભય ઉત્પન્ન કરનારાં વચનો સંભળાવવાથી શાંત થાય છે. કામદેવથી ક્રોધજ્વરનો નાશ થાય છે, ક્રોધથી કામજ્વરનો નાશ થાય છે અને મનનો નિગ્રહ કરવાથી કામજ્વર તથા ક્રોધજ્વર-એ બન્નેનો નાશ થાય છે ॥ ૧૦

શ્રમ કે લોહી વગેરેના ક્ષયથી થયેલા

જ્વરની ચિકિત્સા

શ્રમક્ષયે ચ મુક્તીત ઘૃતામ્યક્તો રસોદનમ્ ॥૧૧૧

શ્રમથી કે રુધિર વગેરેના ક્ષયથી આગંતુક જ્વર ઉત્પન્ન થયો હોય, તો રાગીના શરીર પર ધીમે અભ્યંગ કરીને માંસના રસાવાળો લાત જમાડવો. (દિવસની નિદ્રા પણ કરાવવી.) ૧૧૧

અભિશાપ તથા અભિચારથી થયેલા

આગંતુકજ્વરોની ચિકિત્સા

અભિશાપામિચારોત્થૌ જ્વરૌ હોમાદિના જયેત્ ॥

શુરુ વગેરેના શાપથી કે શત્રુઓએ કરેલા અભિચારપ્રયોગથી જ્વર ઉત્પન્ન થયો હોય, તો હોમ આદિ ક્રિયાઓથી તેની શાંતિ કરવી. ૧૧૨

ઉલ્કાપાત તથા સ્પર્ધાદિ ગ્રહોના દુષ્ટાચારથી

થયેલા જ્વરની ચિકિત્સા

દાનસ્વસ્ત્યયનાતિથ્યૈરુપાતગ્રહપીડિતૌ ॥૧૧૩॥

ઉલ્કાપાત વગેરે ઉપાતથી કે જન્મસમયમાં તથા વર્ષાદિકમાં સૂર્ય આદિ ગ્રહોના દુષ્ટાચારથી જ્વર ઉત્પન્ન થયો હોય, તો દાનોથી, સ્વસ્તિ-વાચનોથી તથા અતિથિપૂજનોથી શાંતિ કરવી. અભિઘાતથી થતા આગંતુકજ્વરની ચિકિત્સા અમિઘાતજ્વરે કુર્યાન્ક્રિયામુષ્ણવિવર્જિતામ્ ।

કપાયમધુરાં સ્નિગ્ધાં યથાદોષમથાપિ વા ॥૧૧૪

અભિઘાતથી જ્વર ઉત્પન્ન થયો હોય, તો ઉષ્ણતાવગરની કપાય, મધુર તથા સ્નિગ્ધ ક્રિયા કરવી અને દોષો પ્રમાણે પણ ચિકિત્સા કરવી.

ઔષધિના ગંધ તથા વિપથી થયેલા

જ્વરની ચિકિત્સા

ઔષધીગન્ધવિપજૌ વિપપિત્તપ્રસાધનૈઃ

જયેત્કપાયં ચ હિતં સર્વગન્ધકૃતં તથા ॥૧૧૫॥

ઔષધિના ગંધથી કે વિપથી જ્વર ઉત્પન્ન થયો હોય, તો વિપની તથા પિત્તની ચિકિત્સાઓથી તે જ્વરની શાંતિ કરવી. (કટલાક વિપપિત્તપ્રસાધનૈઃ એવું પાઠાંતર કદાપી કહે છે કે જ્યે એર પીધું હોય, તે માણસ માટે જે ચિકિત્સાઓ છે, તે ચિકિત્સાઓથી શાંતિ કરવી.) એલાદિગણનાં દ્રવ્યોનો ક્વાથ પણ એ જ્વર ઉપર હિતકારી થાય છે. ૧૧૫

વિપમજ્વરોની બીજી ચિકિત્સાઓ

નિમ્બદારુકપાયં વા હિતં સૌમનસં તથા ।

યવાશ્વિકૃતિઃ સર્પિર્મઘં ચ વિપમે હિતમ્ ॥

સમ્પૂજયેદ્વિજાન્નાશ્ચ દેવમીશાનમન્ત્રિકામ્ ॥૧૧૬

લીંબડો અને દેવદારનો ક્વાથ, બઠેનો ક્વાથ, જવવાળો પ્ષોત, ધી અને મઘ પણ-તથા બ્રાહ્મણું, ગાયતું, સદાશિવતું તથા ચંડીનું પૂજન કરવું-એ પણ વિપમજ્વરો ઉપર ચિકિત્સા રૂપ અને હિતકારી છે.

(આગંતુક જ્વરોની ચિકિત્સાઓ કહીને વળી વિપમજ્વરોની ચિકિત્સાઓ કહી, એવું કારણ આ છે કે, જૂતાલિપંગાદિકથી થયેલા આગંતુકજ્વરો પણ ધણું કરીને વિપમજ્વરોરૂપ બને હોય છે, એમ જણાવવાનું છે.) ૧૧૬

આરંભમાં શીતવાળા વિપમજ્વરો

ઉપર વિશિષ્ટ ક્રિયા

કફવાતોત્થયોશ્ચાપિ જ્વરયોઃ શીતપીડિતમ્ ।

દિહ્યાદુષ્ણેન વર્ગેણ પરશ્ચોષ્ણો વિધિર્હિતઃ ॥

સિન્ધેત્કોષ્ણૈરાસનાલશુકગોમૂત્રમસ્તુભિઃ ।

દિહ્યાત્પલાશૈરથવા સુરસાર્જકશિશુજૈઃ ॥

સારતૈલેન ચામ્પદ્મઃ સશુક્તેન વિધીયતે ।

પાનમારગ્વધાદેશ ક્વથિતસ્ય વિશેષતઃ ।
 અવગાહઃ સુખોષ્ણશ્ચ વાતઘ્નક્વાયસંયુતઃ ॥
 જિત્વા શીતં ક્રમૈરેભિઃ સુખોષ્ણજલસેચિતમ્ ।
 પ્રવેશ્યૌર્ણિકકર્પાસકૌશેયામ્બરસંવૃતમ્ ॥
 શાયયેદ્ ગ્લાનદેહં ચ કાલાગુરુવિભૂષિતમ્ ।
 સ્તનાલ્બ્યા રૂપસમ્પન્નાઃ કુશલા નવયૌવનાઃ ॥
 મજેયુઃ પ્રમદા ગાત્રૈઃ શીતદૈન્યાપહારિભિઃ ।
 શરચ્છશાઙ્ગવદના નીલોત્પલદલેક્ષણાઃ ॥
 સ્ફુરિતધૂલતામઙ્ગલલાટટદશોમનાઃ ।
 પ્રલમ્બિવિલસત્કાચ્ચયો બિમ્બીફલનિમાધરાઃ ॥
 કૃશોદર્યૌંતિવિસ્તીર્ણજઘનોદ્વહનાલસાઃ ।
 કુહકુમાંગુરુદિગ્ધાઙ્ગયો ઘનતુઙ્ગપયોધરાઃ ॥
 સુગન્ધિધૂપિતશ્લક્ષ્ણસસ્તાંશુકવિભૂષણાઃ ।
 ગાઢમાલિન્જયેયુસ્તં તરું ઘનલતા ઇવ ॥
 પ્રહ્લાદં चास्य त्रिज्ञाय ताः स्त्रीरपनयेत्पुनः ।
 तासामङ्गवरश्लेषनिवारितहिमज्जरम् ॥
 भोजयेद्विदતमन्नं च तथा सुखमवाप्नुयात् ॥૧૧૭॥

આ અધ્યાયના ૨૪મા વિષયમાં કદા પ્રમાણે
 વિષમન્વરવાળો જે માણસ આરંભમાં શીતથી
 પીડાતો હોય, તે માણસના શરીર પર ભદ્રદાર
 આદિ, સુરસાદિ તથા એલાદિગણનો લેપ કરવો.
 સ્વેદન કરવું, એ પણ અત્યંત હિતકારી થાય છે.
 ઘર્ષના ખાટા આથાનું પાણી, સૌવીરક તથા
 દહીંથી કરેલા અને પીપર વગેરેના ચૂર્ણથી
 મિશ્ર કરેલા ચોખાના આથાનું પાણી, ગોમૂત
 અને દહીંની નીચેના પાણીને ગરમ કરી સહેવાય
 તેવાં જનાં રાખી તેથી સિંચન કરવું; અથવા
 ખાખરાનાં, કાળી તુલસીનાં, તુલસીનાં તથા
 સરગવાનાં પાંદડાંને વાટી ગરમ કરી તેનો
 લેપ કરવો. ક્ષારમાં પકેલા તેલને સૌવીરક
 તથા દહીંથી કરેલા અને પીપર વગેરેના ચૂર્ણથી
 મિશ્ર કરેલા ચોખાના આથાના પાણીમાં મિશ્ર
 કરી તેનો અભ્યંગ કરવો. આરગ્વધાદિગણનો

ઝવાથ વિશેષ કરીને પાવો. વાયુને હણનારાં દ્રવ્યોનો
 ઝવાથ કરી તેને સહેવાય તેવો ગરમ રાખી કાઠીમાં
 ભરી તેમાં પ્રવેશ કરાવવો. આ ઉપચારોથી
 શીતને શાંત કરી સહેવાય તેવા ગરમ જળનું
 સિંચન કરી, રોગીને પવન વગરના ઘરમાં લઈ
 જવો અને પછી જનનાં, કપાસનાં તથા રેશમનાં
 વસ્ત્રો પહેરાવી—ઝાઢાડીને સુવડાવવો. જે રોગીનું
 શરીર ગ્લાનિ પામ્યું હોય, તે તેના પર કૃષ્ણાગ્ર-
 નું લેપન કરીને જાયા, પુષ્ટ તથા કઠણ સ્તનોવાળી,
 ઉત્તમ રૂપવાળી, કામશાસ્ત્રમાં પ્રવીણતા ધરાવ-
 નારી, નવીન યૌવનવાળી, શરદશ્વતુલા ચંદ્ર
 જવાં મુખોવાળી, નીલકમળની પાંખડીઓ જવાં
 નેનોવાળી, ચલાયમાન થતી ભમરોના વિલાસોથી
 શોભતાં લલાટોવાળી, લાંબી સુશોભિત કટિ-
 મેખલાઓવાળી, ઘેલાં જવા રાતા હોઠવાળી,
 પાતળા પેટવાળી, અતિવિસ્તીર્ણ જઘનસ્થળોના
 બોભથી ધીમી ચાલવાળી, કસરથી તથા અગરથી
 લિપ્ત અંગોવાળી અને જેઓએ સુગંધી પદાર્થોથી
 ધૂપેલાં કામળ તથા શિથિલ વસ્ત્રો તથા તેવા જ
 સુંદર અલંકારો પહેર્યાં હોય, એવી સુંદરી-
 ઓના હાથે ચંપી કરાવવી તથા શીતનું અને
 ચિત્તના ક્લેશનું હરણ કરનારાં તે પ્રમદાઓનાં
 ગાત્રોથી કામળ મર્દન કરાવવું તથા જેમ
 બગીચાની લતાઓ વૃક્ષનું આલિંગન કરે છે,
 તેમ તેવી સ્ત્રીઓની પાસે તે રોગીનું દૃઢ
 આલિંગન કરાવવું. જ્યારે રોગીને કામદેવથી
 પ્રહર્ષ થયો જણાય, ત્યારે વૈધે તે સ્ત્રીઓને તેની
 પાસેથી દૂર કરી નાખવી. (મૈથુન કરવા દેવું
 નહીં; કેમ કે મૈથુનથી મોટો અનર્થ થાય છે.)
 સ્ત્રીઓનાં અંગોનાં ઉત્તમ આલિંગન કરાવવાથી
 એ પ્રમાણે શીતજ્વરને ઉતાર્યા પછી તે રોગીને
 વાયુ તથા કફને હરનારો હિતકારી આહાર જમા-
 ડવો. આમ કરવાથી રોગીને સુખની પ્રાપ્તિ થાય

છે. (પછી દાહ થાય, તો શીતક્રિયા કરવી.) ૧૧૭

આરંભમાં દાહવાળા વિપચન્નર
ઉપર વિશિષ્ટ ક્રિયા

દાહાભિમૂતે તુ વિધિં કુર્યાદાહવિનાશનમ્ ।
મધુફાણિતયુક્તેન નિમ્બપત્રામ્મસાપિ વા ।
દાહજ્વરાત્ મતિમાન્વામયેત્થિપ્રમેવ ચ ॥
શતઘૌતઘૃતામ્પક્તં દિવાદ્યા યવશક્તુમિઃ ॥
કોલામલકસંયુક્તૈઃ શૂકધાન્યામ્લસંયુતૈઃ ॥
અમ્લપિષ્ટૈઃ સુશીતૈશ્ચ ફેનિલાપલ્લવૈસ્તથા ।
અમ્લપિષ્ટૈસ્તુ શીતૈર્વા પલાશતરૂઝૈર્દિદિહૃત્ ॥
ચદરીપલ્લવોત્થેન ફેનેનારિષ્ટકસ્ય ચ ।
લિપ્તેઽન્ને દાહતૃષ્ણૃછાઃ પ્રશામ્યન્તિ ચ સર્વશઃ ॥
યવાર્દ્રકુઢવં પિષ્ટ્વા મઙ્ગિઘ્વાર્દપલં તથા ।
અમ્લપ્રસ્થશતોન્મિશ્રં તૈલપ્રસ્થં વિપાચયેત્ ॥
ઘૃતપ્રહ્લાદનં તૈલં જરદાહવિનાશનમ્ ।
ન્યગ્રોધાદિર્ગણો યસ્તુ કાકોલ્યાદિશ્ચ યો ગણઃ ॥
ઉત્પલાદિર્ગણો યસ્તુ પિષ્ટૈર્વા તૈઃ પ્રલેપયેત્ ।
તત્કપાયામ્લસંસિદ્ધાઃ સ્નેહાશ્વામ્યજ્જને હિતાઃ ॥
તેષાં શીતકપાયે વા દાહાર્ચમવગાહયેત્ ।
દાહવેગે ત્વતિકાન્તે તસ્માદુદ્વલ્ય માનવમ્ ॥
પરિપિચ્યામ્નુમિઃ શીતૈઃ પ્રલિમ્પેચ્ચન્દનાદિમિઃ ।
સાનન્દા દીનમનસમાશ્લિષ્યેયુર્વરાઙ્ગનાઃ ॥
પેલવશ્કૌમસંવિતાશ્ચન્દનાર્દ્રપયોઘરાઃ ।
વિમ્રત્યોઽજ્જસ્રજશ્ચિત્રા મણિહારવિભૂષિતાઃ ॥
મજેયુસ્તાઃ સ્નૈઃ શીતૈઃ સ્પૃશન્ત્યોઽમ્ચુરુઘૈર્મૃતૈઃ ।
પ્રહ્લાદં ત્વસ્ય વિજ્ઞાય તાઃ સ્ત્રીરપનયેત્પુનઃ ॥
હિતં ચ મોજયેદન્નં તથામોતિ સુખં મહત્ ।
પિત્તજ્વરોક્તં શમનં વિરેકોઽપ્યદ્વિતં ચ યત્ ॥૧૧૮॥

આ અધ્યાયના ૨૪મા વિપયમાં કહ્યા પ્રમાણે જ માણસ આરંભમાં દાહથી પીડાતો હોય, તેને માટે વૈદે નીચે પ્રમાણે દાહને દૂર કરનારો વિધિ કરવો. યુદ્ધિમાન વૈદે દાહજ્વરથી પીડાતા રોગીને મધ તથા પાકતા ગોળની

રાખથી મિશ્ર કરેલું લીંબડાનાં પાંદડાંનું જળ પાઈ તુરત જ વમન કરાવવું. (વમનથી પ્રભુ પિત્ત દૂર થાય છે.) રોગીના શરીર પર સો વાર ઘોચેલા ધીનો અભ્યંગ કરવો અને બોરથી, આમળાંથી તથા ઘઉં વગેરે અણીવાળાં ધાન્યોના ધાન્યામ્લથી^૧ મિશ્ર કરેલા જવના સાથવાનો લેપ કરવો. અથવા પોથીનાં કે બોરડીનાં પાંદડાંને ખાટી કાંજીમાં વાટી તેઓનો અતિશીતળ લેપ કરવો અથવા આખરાનાં પાંદડાંઓને ખાટી કાંજીમાં વાટીને શીતળ લેપ કરવો. બોરડીનાં પાંદડાંનાં ફીણતું તથા અરીઠાંનાં ફીણતું અંગ પર લેપન કરવામાં આવે, તો તેથી દાહ, તથા તથા મૂર્છા સર્વથા શાંત થઈ જાય છે. આઠ તોલાભાર જવ તથા બે તોલાભાર મજી ને વાટી સો પ્રસ્થ (ચોસઠ તોલાભારતું એક પ્રસ્થ-એ)ભાર ખાટી કાંજીમાં મિશ્ર કરી ઈં તે કાંજીથી ચોસઠ તોલાભાર તેલ પકવીને તે તેલની અભ્યંગમાં યોજના કરવી. આ તેલને 'પ્રહ્લાદન તેલ' કહે છે અને તેથી દાહજ્વર દૂર થાય છે. અથવા ન્યગ્રોધાદિગણ, કાકોલ્યાદિગણ અને ઉત્પલાદિગણને વાટીને તેનો લેપ કરવો. એ ત્રણ ગણોના કપાય તથા કાંજીથી પકવેલા સ્નેહોનો અભ્યંગ પણ હિતકારી છે. એ ત્રણ ગણોના હિમ આદિ શીતળ કપાયમાં અવગાહન કરાવવામાં આવે તો તેથી દાહ શાંત થાય છે. એ પ્રમાણે અવગાહન કરાવી દાહનો વેગ શાંત થયા પછી, રોગીને અવગાહનની ઠાઠીમાંથી કાઢી શીતળ જળેનું સિંચન કરીને પછી ચંદનાદિ ગણનાં દ્રવ્યોનું અથવા ચંદન વગેરે શીતળ દ્રવ્યોનું લેપન કરવું. એ રોગીનું મન દીન થઈ ગયું હોય, તો આનંદવાળી ઉત્તમ સ્ત્રીઓની પાસે રોગીને

૧ ધાન્યું ચૂર્ણ આથેલું હોય તે ધાન્યામ્લ કહેવાય છે.

આલિંગન કરાવવું. જ્યોત્સુવાળાં પદ્મસ્ત્રો પહેર્યાં હોય એવી, ચંદનના લેપનથી લીનાં સ્તનો-વાળી, વિચિત્ર કમળોની માળાઓને ધરનારી અને મણિઓના હારોથી શણગારેલી તે સ્ત્રીઓએ, કમળો સરખાં મુખોથી રોગીનો સ્પર્શ કરવો અને શીતળ સ્તનોથી તેનું સેવન કરવું. રોગી કામ-દેવથી પ્રહર્ષ થયો જણાય, ત્યારે વૈદ્યે તે સ્ત્રીઓને તેની પાસેથી દૂર કરી નાખવી. (મૈથુન કરવા દેવું નહીં કેમ કે મૈથુનથી મોટા અનર્થ થાય છે.) સ્ત્રીઓને દૂર કર્યા પછી રોગીને પિત્તહર અન્ન જમાડવું. આ પ્રમાણે કરવાથી રોગીને સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ અધ્યાયના ૮૬મા વિષયમાં પિત્તજ્વર ઉપર જ સંશયનો કથાં છે તે દેવાં, વિરેચન દેવું અને બીજું પણ જ કાંઈ હિતકારી જણાય તે પણ આ દાહજ્વર ઉપર કરવું. (પછી શીત આવે તો ઉષ્ણ ક્રિયા કરવી.) ૧૧૮

દોષોના સંસર્ગવાળા જ્વરોમાં અને ક્યારેક સન્નિપાતમા પ્રથમ પિત્ત દૂર કરવાની જરૂર નિર્દેરેત્પિત્તમેવાદૌ જ્વરેણુ સમવાયિષુ ।

દુર્ભિવારતરં તદ્દિ જ્વારત્તેણુ વિશેષતઃ ॥ ૧૧૯ ॥

દોષોના પરસ્પર સંસર્ગવાળા, સન્નિપાતજ્વર સિવાયના જ્વરોમાં અને કોઈ વખતે સન્નિપાત જ્વરમાં પણ પ્રકૃતિ તથા કાળ વગેરે ઉપર ધ્યાન આપીને પ્રથમ પિત્તને જ દૂર કરવું; કેમ કે પિત્તને દૂર કરવું અત્યંત મુશ્કેલીભરેલું છે અને જ્વરથી પીડાયેલાઓના પિત્તને દૂર કરવું તો તેથી પણ વધારે મુશ્કેલીભરેલું છે. સામાન્ય રીતે તો સન્નિપાતજ્વરમાં પ્રથમ આમજ્વર કઢવું જ દૂર કરવો યોગ્ય છે. કેટલાક વૈદ્યો તો 'નિર્હરેત્' ને બદલે 'શમયેત્' એવો પાઠ બોલીને વ્યાખ્યાન આપે છે કે, સન્નિપાતજ્વરોમાં પ્રથમ પિત્તને દૂર

૧ આ સવળા વિધાનો સર્વોજ્વરવગરના દાહ-જ્વરમાં કરતા. (હલન)

ન કરવું, પણ શમન એટલે પ્રકૃતિસ્થાપન તો પ્રથમ જ કરવું જોઈએ; કેમ કે અગ્નિના ઉપધાત કરીને જ જ્વર ઉત્પન્ન થાય છે અને જ અગ્નિ છે, તે પિત્તનો જ પેટાવિભાગ છે.) ૧૧૮

જ્વરના ઉપદ્રવોની ચિકિત્સાપદ્ધતિ

હર્દિમૂર્છાપિપાસાદીનવિરોધાજ્જ્વરસ્ય તુ ।

ઉપદ્રવાબ્જયેચાપિ પ્રત્યનીકેન હેતુના ।

વિશેષમપરં ચાત્ર શૃણુપદ્રવનાશનમ્ ॥ ૧૨૦ ॥

વમન, મૂર્છા તથા તરસ વગેરે જ્વરના ઉપ-દ્રવોને ચિકિત્સામાં વિરોધ ન આવે એવી રીતે હેતુવિપરીત આદિ ઔષધોથી મટાડવા. હવે ઉપદ્રવોનો નાશ કરનારી ખાસ ચિકિત્સા કહું છું તે સાંભળો. (જે જ્વર સાથે જ વમન આદિ ઉત્પન્ન થયાં હોય, તો તે જ્વરનાં લક્ષણો કહેવાય છે અને જ્વર ઉત્પન્ન થયા પછી વમન આદિ ઉત્પન્ન થયાં હોય, તો તે ઉપદ્રવો ગણાય છે. જ્યાં ઉપદ્રવો-ઉત્પન્ન થયા હોય, એવા રોગને પણ વૈદ્યે છોડી દેવો નહિ. વ્યાધિ શાંત થાય તો સ્વસ્થ ઉપદ્રવો પણ શાંત થઈ જાય છે; માટે પ્રથમ સ્વસ્થપૂર્વક વ્યાધિ મટાડવો અને પછી ઉપદ્રવો મટાડવા; પણ જ પ્રવીણ વૈદ્ય હોય તે જ સ્વસ્થ ઉપદ્રવને મટાડે છે. ઉપદ્રવો ઘણા દોષ, તે તંબોમાં જે ઉપદ્રવ ઝડપી તથા બળવન દેખે તેને પ્રથમ મટાડવો; એવું પણ વચન છે કે સ્વસ્થમૂળ વ્યાધિને મટાડવો અથવા તેના જે વધારે બળવન ઉપદ્રવ હોય, તેને મટાડવું સ્વસ્થ વિદ્યે આવે, એવી રીતે મૂળવ્યાધિ તથા ઉપદ્રવો વખતે ચિકિત્સા કરવી, ૧૨૦

માથાની વેદન્ય એટલે દેહવાની ચિકિત્સા

મધુકં રજની મૂર્ધ્ન દાત્તેનં ચાન્દ્રકેન્દ્ર

અજનં તિન્નિર્દંકં ચ જ્વરં દ્યુત્તમં

ત્વચં વ્યાજ્ઞકં ચ મૃદુલુક્કરં ચ

વાતજ્વર ઉપર અનુવાસનઅસ્તિમાં તેલનો
નિષેધ અને અભ્યંગાદિકમાં સર્વ
સ્નેહોની સંમતિ

વાતરોગાપહાઃ સર્વે સ્નેહા યે સમ્યગીરિતાઃ ॥

વિના તૈલં ત એવ સ્યુર્યોજ્યા મારુતજે જ્વરે ।

નિશ્ચિલેનોપયોજ્યાથ ત એવામ્યજ્જનાદિષુ ॥૧૩૪

વાયુજન્ય રોગોને હણનારા જે ચાર સ્નેહો
(ધી, તેલ, ચરબી અને મજ્જા) વિવેચનપૂર્વક
કહેવામાં આવ્યા છે, તેઓમાં તેલ સિવાય બીજા
સઘળા સ્નેહોની વાતજ્વર ઉપર અનુવાસનઅસ્તિ-
માં યોજના કરવી. ક્ષેપિત અનુવાસનઅસ્તિમાં જ
તેલનો નિષેધ છે; માટે અભ્યંગાદિકમાં તો એ ચારે
સ્નેહોનો છૂટો અથવા મિશ્ર રીતે ઉપયોગ કરવો.

પિત્તજ્વરાદિક ઉપર અભ્યંગાદિક માટે સ્નેહો

પૈત્તિકે મધુરૈસ્તિક્તૈઃ સિદ્ધં સર્પિઃ પ્રયુજ્યતે ।

સ્લેષ્મિકે કઢતિકૈશ્ચ સંસ્ટાનીતરેષુ ચ ॥૧૩૫॥

પિત્તજ્વર ઉપર સૂત્રસ્થાનના અં ૪૨માં
કહેલા મધુરવર્ગીય તથા તિક્તવર્ગીય પકવેલા
ધીનો અભ્યંગમાં પ્રયોગ કરાવવો. ક્ષજ્વર ઉપર
સૂત્રસ્થાનના અં ૪૨માં કહેલા કટુવર્ગ તથા
તિક્તવર્ગીય પકવેલા ધીનો અભ્યંગમાં તથા
પીવામાં ઉપયોગ કરાવવો. (જેકે ધી કંડના
જવાજ ગુણુવાણું છે, તોપણ દ્રવ્યોથી થયેલા
ખાસ સંસ્કારોથી ક્ષજ્વરમાં પણ ધીનો ઉપયોગ
કરાવવાનું કહ્યું છે. કેટલાક તો ક્ષજ્વરમાં તેલનો
ઉપયોગ કરાવવાનું પણ કહે છે.) દ્રંદ્રજ્વરોમાં
જ એ દોષોથી જ્વર ઉત્પન્ન થયો હોય, તે દોષોને
હરનારાં દ્રવ્યોને મિશ્ર કરી તેથી પકવેલા ધી વગેરે
મિશ્ર સ્નેહોનો ઉપયોગ કરાવવો. સન્નિપાત-
જ્વરોમાં એકએક દોષને હરનારાં ત્રણ જાતનાં
દ્રવ્યોને મિશ્ર કરી તેથી પકવેલા ધી વગેરે સ્નેહોનો
ઉપયોગ કરાવવો. ૧૩૫

પિત્ત બાકી રહ્યું હોય, તો જ્વરની ઉત્પત્તિ
તથા તેનો પ્રતિકાર

હૃતાવશેષં પિત્તં તુ ત્વક્સ્થં જનયતિ જ્વરમ્ ॥

પિવેદિધુરસં તત્ર શીતં વા શર્કરોદકમ્ ।

શાલિપાટિકયોરન્નમશ્રીયાત્કીરસંસ્કૃતમ્ ॥૧૩૬॥

જો હૃત કયાં છતાં પિત્ત કાર્ષક બાકી રહી
ગયું હોય, તો તે પિત્ત ત્વચામાં રહીને જ્વર
લાવે છે. આવા જ્વરમાં શેરડીનો રસ અથવા
સાકરતું ઠંડું જળ પાવું અને રાત્રી ચોખ્ખા કે
સાઠીચોખ્ખો ખાત દૂધ સાથે જમાડવો. ૧૩૬

વાયુ કે કંડ રહેવાથી જ્વરની ઉત્પત્તિ
તથા પ્રતિકાર

કફવાતોત્થયોરેવં સ્વેદામ્યજ્ઞૌ પ્રયોજયેત્ ॥૧૩૭॥

જો હૃત કયાં છતાં વાયુ કે કંડ બાકી રહી
ગયેલ હોય, તો તેઓ જ્વર ઉત્પન્ન કરે છે. આવા
જ્વરમાં વેલે સ્વેદનો તથા અભ્યંગનો પ્રયોગ કરવો.

જ્વરવાળા માણસને ક્યારે ધી હેવું ?

ઘૃતં દ્વાદશરાત્રાત્રુ દેયં સર્વજ્વરેષુ ચ ।

તેનાન્તરેણાશયં સ્વં ગતાદોષા મવન્તિ હિ ॥૧૩૮

સઘળા જ્વરોમાં બાર રાત્ર વીત્યા પછી ધી
હેવું; (જે જ્વરો લંબનથી, ઉષ્ણોદકથી તથા પાચ-
નોથી પક્વ થયા હોય, તે સઘળા જ્વરોમાં બાર
રાત્ર વીત્યા પછી ધી હેવું;) કેમ કે એટલો કાળ
થતાં વાત આદિ દોષો પોતપોતાનાં સ્થાનોમાં
પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. (જેકે વાતજ્વરાદિકનો પાક
ઓછી સુદતે પણ થાય છે, તોપણ 'સન્નિપાત-
જ્વરનો પાક બાર રાત્રે થાય છે,' એમ જણાવવા
માટે બાર રાત્રનું અહણ કથ્યું છે.) ૧૩૮

જ્વરથી મુક્ત થવાનું પૂર્વરૂપ

વાત્સ્ર્વશ્લોભયન્દોષો મૌક્ષકાલે ચલીયતે ।

તેન વ્યાકુલચિત્તસ્તુ મ્રિયમાણ ઇવેહતે ॥૧૩૯॥

જ્વર જ્યારે છોડી જવાનો થાય છે, ત્યારે
ધાતુઓને ચલાયમાન કરતો દોષ બળવાન બને

ાય છે અને તેમ થતાં વ્યાકુળ ચિત્તવાળો રોગી
ખણે મરવા તૈયાર થયો હોય, એવી ચેષ્ટાઓ કરે
છે. (દાહ, પસીનો, ભ્રમ, તરસ, કંપ, વિદ્યાનું
મેદન, બેભાનપણું, પીડિત અવાજ અને શરીરનું
અત્યંત દુર્ગંધપણું—એ જ્વરથી મુક્ત થવાનું
પૂર્વરૂપ છે; અર્થાત્ જ્વર છોડી જવાનો હોય,
યારે એ લક્ષણો દેખાય છે. (શંકા : દોષોનો ક્ષય
થયા વિના વ્યાધિની નિવૃત્તિ થતી નથી, માટે
વ્યાધિની નિવૃત્તિના સમયમાં ક્ષીણ થયેલા દોષો
ઉપર કદા પ્રમાણે દાહ આદિ ભયંકર રૂપ કેમ
પડે છે? સમાધાન : કોઈ ક્ષીણ થયા છતાં પણ
પોતાના નાશના સમયમાં પોતાની શક્તિ દેખાડે
છે; જેમ કે તેલ ખૂટી જતાં દીવો ઠરી જવાની
સ્થિતિમાં આવે છે, ત્યારે મોટી જ્વાલા દેખાડીને
ઠરી જાય છે. વાગ્મટે પણ કહ્યું છે કે, ‘ધાતુઓને
ક્ષુબ્ધ કરતો દોષ જ્યારે રોગીને છોડી દેવા તૈયાર
થાય છે, ત્યારે વિલીન થઈ જવા લાગે છે અને
રોગી તે સમયે હાંફે છે, કણકણે છે, વમન કરે
છે, પસીનાવાળો થઈ જાય છે અને ચેષ્ટારહિત
થાય છે.’ ત્રણે દોષોથી થયેલો જ્વર, અંદર વેગ-
વાળો જાડો જ્વર અને ધાતુઓમાં રહેલો જ્વર
જ્યારે મટવા આવે છે, ત્યારે તેઓમાં જ ઉપર
કહેલાં દાહાદિક લક્ષણો થાય છે. બીજા પ્રકારના
જ્વરો જ્યારે મટવા આવે છે, ત્યારે તેા કેવળ
પસીનો જ જોવામાં આવે છે, એમ સમજવું.)

જ્વરથી મુક્ત થયેલાંનાં લક્ષણો
લઘુત્વં શિરસઃ કંદુર્મુલમાપાણ્ડુ પાકિ ચ ।

ક્ષવથુશ્વાનકારુણ્ય ચ જ્વરમુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥૧૪૦

જ્યારે રોગી જ્વરથી મુક્ત થાય છે, ત્યારે
શરીર હલકું થઈ જાય છે, ખરજ આવે છે, મોઢું
કાંઈક પાંડું તથા પાકવાળું થઈ જાય છે, છીંક
આવે છે અને અન્ન ખાવાની ઇચ્છા થાય છે.
(અંતરાંતરમાં કહ્યું છે કે જ્યારે રોગી જ્વરથી

મુક્ત થાય છે, ત્યારે શરીર હલકું થઈ જાય છે,
કલમ, મોઢું તથા તાપ મટી જાય છે, મોઢું પાકે
છે, હૃદયો સમર્થ થાય છે, વ્યથા રહેતી નથી,
પસીનો પ્રાપ્ત થાય છે, મન સ્વાભાવિક સ્થિતિને
પ્રાપ્ત થાય છે, છીંક આવે છે, અન્ન ખાવાની
ઇચ્છા થાય છે અને માથામાં ખરજ આવે છે.)

જ્વરની ચિકિત્સામાં કાળજીની જરૂર

શમ્બુક્રોધોદ્ભવો ઘોરો વલવર્ણાગ્નિસાદકઃ ।

રોગરાદ્ રોગસંઘાતો જ્વર इत्युપदिश्यते ॥

વ્યાપિત્વાત્સર્વસંસ્પર્શાત્કચ્છૂત્વાદન્તસમ્મવાત્ ।

અન્તકો હોષ મૂતાનાં જ્વર इत्यુપदिश्यते ॥૧૪૧॥

જે રોગ સદાશિવના ક્રોધથી ઉત્પન્ન થયેલો,
ઘોર, બળ, વર્ણ તથા અગ્નિનો નાશ કરનારો,
રોગોના સમૂહરૂપ અને સઘળા રોગોનો રાજા
છે, તે ‘જ્વર’ કહેવાય છે. એ મહારોગ સઘળાં
પ્રાણીઓને પ્રાપ્ત થાય છે, સઘળા શરીરમાં વ્યાપ્ત
થાય છે, અત્યંત પીડા કરનારો છે, અન્ય રોગ-
વાળાને પણ મરણ સમયમાં અવશ્ય પ્રાપ્ત થઈને
મારી નાખનાર છે અને એવો હોવાથી પ્રાણીઓ-
નો ખરેખર કાળ જ છે, તેથી ‘જ્વર’ કહેવાય
છે. જ્વર આ પ્રમાણે અતિ દુષ્ટ છે; માટે તેની
ચિકિત્સામાં ધણી કાળજીની જરૂર છે. ૧૪૧

અધ્યાય ૪૦ મો

ઉપક્રમ

અથાતોઽતીસારપ્રતિપેધે વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥૧॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘અતિસાર પ્રતિ-
પેધ’^૧ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ
સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

૧ જળની પેઠે વહેતા પાતળા આકાશ અને તેના
પ્રકારાતરો રૂપ પ્રચલિત વગેરે રોગોના નિદાનો, સંપ્રાપ્તિ,
લક્ષણો તથા ચિકિત્સા વગેરેના નિરૂપણ વિધેનો.

અતિસારનાં દૂરનાં નિદાના

ગુર્વતિસ્નિગ્ધરુક્ષોષ્ણદ્રવસ્થૂલાતિશીતલૈઃ ।
વિરુદ્ધાધ્યશ્નનાજીર્ણૈર્વિપ્રમેશાપિ મોજનૈઃ ॥
સ્નેહાદૈરતિયુક્તૈશ્ચ મિથ્યાયુક્તૈર્વિષાદ્ગ્ન્યાત્ ।
શોકાદુદ્દામ્બુમ્દયાતિપાનાત્સાત્મ્યત્તુર્પર્યયાત્ ॥
જલામિરમણૈર્વૈગવિદાતૈઃ કૃમિદોષતઃ ।
નૃપાં મવત્યતીસારો લક્ષણં તસ્ય વક્ષ્યતે ॥૨॥

ગુરુભોજનથી (જ ભોજન ખાત્રાથી અથવા સંસ્કારથી ભારેપણવાળું હોય તે ગુરુભોજન કહેવાય છે), અતિ સ્નિગ્ધ ભોજનથી, અતિ રુક્ષ ભોજનથી, અતિ ઉષ્ણ ભોજનથી, અતિ પ્રવાહી ભોજનથી, અતિ સ્થૂલ ભોજનથી (બરાબર નહીં ઇલાયેલા ધડ વગેરે પાન્યોના ભોજનથી), અતિ શીતળ ભોજનથી, વિરુદ્ધ ભોજનથી (દૂન અને માછલાં ઇત્યાદિ મિશ્ર પદાર્થોનું ભોજન વિરુદ્ધ ભોજન કહેવાય છે), અજીર્ણમાં ભોજન કરવાથી, સમયવગરના ભોજનથી, સ્નેહન તથા સ્વેદન આદિ ક્રિયાઓના અતિયોગથી, એ ક્રિયાઓનો વિધિ-રહિત પ્રયોગ કરવાથી, વિષથી, બયથી, શોકથી, દુષ્ટ જળ ખૂબ પીવાથી, ખૂબ મદિરા પીવાથી, પ્રકૃતિ તથા ઋતુ વિરુદ્ધ આહાર આદિથી, મૂત્ર તથા વિષા આદિની હાજતને બળાતકારે રોકવાથી, જળમાં અત્યંત રમવાથી અને પકવાશયના દુષ્ટ થયેલા કૃમિઓથી માણસોને અતિસાર થાય છે, કે તેનું લક્ષણ કહેવાશે. (એ ગુરુભોજન આદિ જે કથાં તેઓ સંભવને અનુસરી વાયુ વગેરે દોષોને બગાડવાનાં કારણ થાય છે અને તેઓથી બગડેલા વાયુ વગેરે દોષો, અતિસારનાં પાસેનાં નિદાનોરૂપ થાય છે. 'પોતાનાં કારણોથી દુષ્ટ થયેલા વાયુ આદિથી અતિસાર થાય છે' એટલું જ કહેવું એઈએ, છતાં ગુરુભોજન વગેરે કારણોનામ આપીને કથાં, તેનું કારણ આ છે કે, ગુરુભોજન વગેરે કારણોથી જ દષિત થયેલા વાયુ આદિ તેઓ બગાડેલાં

કરીને અતિસાર ઉત્પન્ન કરે છે, પણ લંબન, તરસ, ક્રોધ, અભિધાત, હઠી કે અથાણાં વગેરે પદાર્થોથી કાપેલા દોષો અતિસાર ઉત્પન્ન કરતા નથી, એમ જણાવવાનું છે. બીજાં સ્થળોમાં પણ જ્યાં જ્યાં દૂરનાં નિદાનો કહેવાયાં છે, ત્યાં પણ એ પ્રમાણે જ સમજવું.) ૨

અતિસારની સંપ્રાપ્તિ તથા સામાન્ય રૂપ

સંશમ્પાપાં ધાતુરન્તઃ કુશાંતું

વર્ચોમિથ્યો માલ્તેન પ્રણુનઃ ।

વૃદ્ધોસ્તીવાધઃ સરત્યેવ યસ્મા-

દ્યાર્ધિ ધોરં તં ત્વતીસારમાહુઃ ॥૩॥

રસ, જળ, મૂત્ર, સ્વેદ, મેદ, કંક, પિત્ત અને લોહી વગેરે પ્રવાહી ધાતુઓનો સમૂહ વૃદ્ધિ પામી, અંદરના અગ્નિને મંદ કરી નાખી, નિષ્ક્રાવાળો થઈ, વાયુના બળથી નીચે પ્રેરાર્થ, પોતાના સ્વભાવને છોડી નદીની પેઠે પ્રવાહરૂપે ગુદામાંથી નીકળે છે, એ બયંદર બ્યાધિ અતિસાર કહેવાય છે. ૩

અતિસારની સંખ્યા

એકૈકશઃ સર્વશઃશ્ચાપિ દોષૈઃ

શોકેનાન્યઃ પષ્ટ આમેન ચોક્તઃ ।

કેચિત્પ્રાહુર્નૈકરૂપપ્રકારં

નૈવૈત્યેવં કાશિરાજસ્ત્વયોષ્વ ॥

દોષાવસ્થાસ્તસ્ય નૈકપ્રકારાઃ

કાલે કાલે વ્યાધિતસ્યોદ્ગન્તિ ॥૪॥

એ અતિસાર વાયુથી, પિત્તથી, કંકથી ત્રણે દોષોથી, શોકથી અને આમથી થયેલો-એ રીતે છ પ્રકારનો કહેવાય છે. કેટલાક આચાર્યોએ એ છ પ્રકારોથી પણ અધિક પ્રકારો (રક્તાતિસારાદિક) કહ્યા છે, પણ ભગવાન ધન્વંતરિએ તો એ છ ભેદ જ રાખીને અધિક ભેદોનો નિષેધ કર્યો છે; કારણ કે જે વધારે પ્રકારો છે, તેઓ અનિશ્ચયના હોવાથી એકી રીતે અતિસારવાળા-

ને દરેક સમયે દોષોની જે અનેક સ્થિતિઓ થાય છે, તેઓ રૂપ જ છે. (એક ઘણું કરીને સધળા અતિસારમાં આમનો સંભવ છે, તોપણ છઠ્ઠા ભેદમાં વધારે આમ હોય છે, તેથી અને તેની ચિકિત્સા પણ ઘણું કરીને આહી ઔષધ વગરની કરવી યોગ્ય છે, તેથી તેને બુદ્ધો ગણ્યો છે.) ૪

અતિસારત્ત્વં પૂર્વરૂપ

હ્રામિવાયુદરકુશિતોદ-

ગાત્રાવસાદાનિલસન્નિરોધાઃ ॥

વિદ્સક્ત આધ્માનમથાવિપાકા

મવિષ્યતસ્તસ્ય પુરઃસરાણિ ॥ ૫ ॥

અતિસાર થવાનો હોય ત્યારે પ્રથમથી દુદય, નાભિ, ગુદા, પેટ અને કૃષ્ણમાં વ્યથા, ગાત્રોમાં ગ્લાનિ, પવનનો રોધ, દસ્તની અટકાયત, આક્રોશ અને અણુણનાં ચિહ્નો થાય છે. ૫

વાયુથી થયેલા અતિસારત્ત્વં લક્ષણ

શૂલાવિષ્ટઃ સક્તમૂત્રોજ્જ્વજ્જી

સસ્તાપાનઃ સન્નકટયૂરુજઙ્ઘઃ ।

વર્ષો મુશ્વત્યલ્પમલ્પં સફેનં

રૂક્ષં શ્યાવં સાનિલં માસ્તેન ॥ ૬ ॥

અતિસાર વાયુથી થયેલો હોય, તો શળ અત્યંત નીકળે છે, મૂત્રની અટકાયત થાય છે, પેટમાં આંતરડાંઓનો ગડગડ અવાજ થાય છે, ગુદા બહાર નીકળી જાય છે, કમર, સાયળ તથા પિંડીઓ શિથિલ થઈ જાય છે અને વિષા થોડી-થોડી ફીણવાળી, રૂક્ષ, શ્યામ વર્ણવાળી તથા પવનના અવાજવાળી નીકળે છે. ૬

પિત્તથી થયેલા અતિસારત્ત્વં લક્ષણ

દુર્ગન્ધ્યુર્ણં વેગવન્માંસતોય-

પ્રલ્યં મિત્તં સ્વિન્નદેહોઽતિતીક્ષ્ણમ્ ।

પિત્તાત્પીતં નીલમાલોહિતં વા

તૃષ્ણામૂર્છાદાહપાકજ્વરાર્તઃ ॥ ૭ ॥

અતિસાર પિત્તથી થયેલો હોય, તો પસીના વળ્યા કરે છે, તરસ લાગે છે, મૂર્છા આવે છે, બળતરા થાય છે, ગુદા પાકી જાય છે, જ્વર આવે છે અને વિષા દુર્ગંધવાળી, ભાંસના ધોણુ જેવી, ફાટલી, માખીઓ પણ દૂર થઈ જાય એવી અતિ તીક્ષ્ણ તથા લીલી, પીળી કે રાતા વર્ણવાળી નીકળે છે. ૭

કંઠથી થયેલા અતિસારત્ત્વં લક્ષણ

તન્દ્રાનિદ્રાગૌરવોત્કેશસાદિ

વેગાશક્તી સૃષ્ટિવિક્રોડપિ ભૂયઃ ।

શુક્લં સાન્દ્રં શ્લેષ્મણા શ્લેષ્મયુક્તં

મક્તદેપી નિઃસ્વનં હૃદયોમા ॥ ૮ ॥

અતિસાર કંઠથી થયેલો હોય, તો તંદ્રા તથા નિદ્રા આવ્યા કરે છે, શરીર ભારે થાય છે, મોળ તથા ઉબકા આવ્યા કરે છે, ઝાડે જઈ આવ્યા છતાં વારંવાર હાજતની શંકા રહ્યા કરે છે, અન્ન ઉપર રોષ થાય છે, રૂંવાડાં ભાંયાં થઈ જાય છે અને વિષા સફેદ, ધાટી, કંઠવાળી તથા અવાજ વગરની નીકળે છે. ૮

ત્રણે દોષોથી થયેલા અતિસારત્ત્વં લક્ષણ

અને તે કષ્ટસાધ્ય તથા અસાધ્ય

તન્દ્રયુક્તો મોહસાદાસ્પશોપી

વર્ષઃ કુર્ણાન્નૈકવર્ણં તૃપાર્તઃ ।

સર્વોદ્ભૂતઃ સર્વલિક્ષ્ણોપપત્તિઃ

કૃચ્છ્રશ્વાયં વાલ્યદૃઢેષ્વસાધ્યઃ ॥ ૯ ॥

અતિસાર ત્રણે દોષોથી થયેલો હોય, તો તંદ્રા, મોહ, ગ્લાનિ, મોહાતું સુકાતું, તરસની પીડા થાય, સર્વ દોષોના વર્ણોવાળી વિષા નીકળે અને ઉપર કહેલા સર્વ દોષોનાં ચિહ્ન દેખાય છે. આ અતિસાર (સન્નિપાતાતિસાર) અતિકષ્ટસાધ્ય છે અને બાળક કે વૃદ્ધને થયો હોય, તો અસાધ્ય છે. ૯

શોકથી થયેલા અતિસારનું લક્ષણ અને
કટપ્રસાધતા

તૈસ્તૈર્ભાવૈઃ શોચતોઽપાશનસ્ય

વાષ્પો વેગઃ પક્તિમાવિષ્ય જન્તોઃ ।

કોઠું ગત્વા ક્ષોભયેત્તસ્ય રક્તં

તત્ત્વાધસ્તાત્કાકનન્તીપ્રકાશમ્ ॥

વર્ષોમિથં નિષ્પુરીપં સમન્થં

નિર્ગન્ધં વા સાર્યતે તેન કોઘાત્ ।

શોકોત્પન્નો દુધિક્લિસ્યોઽતિમાત્રં

રોગો વૈદ્યૈઃ કટ્વ એપ પ્રદિષ્ટઃ ॥૧૦॥

ખંધુઓના તથા ધનના ક્ષય વગેરે કારણો-
થી શોક થતાં દેહની ગરમીની વરાળરૂપ આંસુ,
વેગથી ઠાઠામાં જઈ જઠરાગ્નિની પાકશક્તિને મંદ
કરી નાખી, એ અગ્નિની મંદતાને લીધે થોડું
જમી શકતા તે માણસના લોહીને તેના (લોહી-
ના) સ્થાનકમાંથી ચલાયમાન કરે છે; એ ચલાય-
માન થયેલું લોહી, યુદ્ધરૂપ માર્ગથી વિષાવાળું
અને ગંધવાળું અથવા વિષાવગરનું અને ગંધ-
વગરનું ચણાઈ જવું રાતું નીકળે છે; એ શોકથી
થયેલો અતિસાર કહેવાય છે. આ શોકાતિસાર
ચિકિત્સા કરવામાં અત્યંત મુશ્કેલીભર્યો છે; કારણ
કે શોક ટાળ્યા વિના એકલા ઔષધથી તેનો પ્રતિ-
કાર બની શકતો નથી. આ કારણોથી વૈદ્યો
શોકાતિસારને અતિકટપ્રસાધ કહે છે. (આ
અતિસાર આગંતુક ગણાય અને તેથી ભયજન્ય
આદિ સધળા આગંતુક અતિસારોનું ઉપલક્ષણ
છે, એમ સમજવું.) ૧૦

આમથી થયેલા અતિસારનું લક્ષણ

આમાજીર્ણઃ પ્રદ્રુતાઃ ક્ષોભયન્તઃ

કોઠું દોષાઃ સંપ્રદુષ્ટાઃ સમક્તમ્ ।

નાનાવર્ણં નૈકશઃ સારયન્તિ

કૃચ્છ્રાજન્તોઃ પટ્ટમેનં વદન્તિ ॥૧૧॥

આમ નામના બહુ અજીર્ણથી ચલાયમાન

થયેલા અને ઠાઠામાં અગ્નિ સહિત મળને ક્ષોભાવતા
દુષ્ટ થયેલા દોષો, અનેકવાર અનેક વર્ણોવાળા
અને અગ્નિની કળીઓવાળા ઝાડાને યુદ્ધથી વહેવ-
ડાવે છે અને તે ઝાડા અતિ કટપ્રી નીકળે છે,
તેને આમથી થયેલો છઠ્ઠો અતિસાર કહે છે. ૧૧

આમ તથા પક્વનાં લક્ષણ

સંસૃષ્ટમેભિદૌ પૈસ્તુ ન્યસ્તમપ્સ્વવસીદતિ ।

પુરીપં મૃશદુર્ગન્ધં વિચ્છિન્નં ચામસંજ્ઞિતમ્ ॥

एतान्येव तु लिङ्गानि विपरीतानि यस्य तु ।

लाघवं च मनुष्यस्य तस्य पक्वं विनिर्दिशेत् ॥૧૨॥

વિષ્ણુ એ અતિ પ્રબળ દોષોના સંસર્ગવાળી,
પાણીમાં નાખતાં ડૂબી જતી, અત્યંત દુર્ગંધવાળી,
ચીકણી અને થોડીથોડી નીકળ્યા કરતી હોય,
તો તેને આમ (કાચી) સમજવી. ૧૨

વિષ્ણુ એ ઉપર કહેલાં ચિહ્નોથી વિપરીત
ચિહ્નોવાળી હોય—એટલે પાણીમાં નાખતાં ડૂબતી
ન હોય, બહુ દુર્ગંધવાળી ન હોય, વિશેષે કરી
ચીકણી ન હોય, ગદ્યાખંધ નીકળતી હોય અને
દોષોથી અત્યંત દૂષિત ન હોય, તો તેને પક્વ
સમજવી. (કંઠના સંસર્ગવાળી વિષ્ણુ પક્વ હોય,
તોપણ પાણીમાં ડૂબી જાય છે; માટે તેના પક્વ-
પણાની પરીક્ષા થોડી દુર્ગંધ વગેરે બીજાં લક્ષણો
ઉપરથી કરી લેવી.) ૧૨

અસાધ્ય અતિસારનાં લક્ષણ

सर्पिमदोवेसवाराम्भुवैल-

माजक्षीरक्षौरूपं सवेद्यम् ।

મજ્જિગ્રામં મસ્તુલ્લોપમં વા

विस्त्र शीतं प्रेतगन्ध्यज्जनानाम् ॥

રાજીમદ્રા ચન્દ્રકૈઃ સન્તતં વા

पूयप्रख्यं कर्दमार्भं तथोष्णम् ।

હન્યાદેતદ્વત્રતીપં ભવેદ્

क्षीणं हन्युद्योपसर्गाः प्रभूताः ॥

અસંવૃત્તગુદં ક્ષીણં દુરાત્માનમુપદ્રુતમ્ ।

ગુદે પક્વે ગતોષ્માણમતીસારકિર્ણં ત્યજેત્ ॥ ૧૩ ॥

એ વિષા ધીવાળા કે મેદવાળા જળ જેવી, માંસના વેશવારના પાણી જેવી, તેલ જેવી, બકરીના દૂધ જેવી, મધ જેવી, મજ્જા જેવા વર્ણવાળી, માથાના મગજ જેવી, કાચા માંસના જેવા ગંધવાળી, ટાઢી, સડેલા શખના જેવા ગંવાળી, આંગણુ જેવા વર્ણવાળી, રેખાઓવાળી અથવા મોરપીંછના જેવા ચાંદલાઓવાળી, પર જેવી, કાદવ જેવા વર્ણવાળી, ઘણી ઉણુતાવાળી કે દોષનાં ચિહ્નોથી વિપરીત ચિહ્નોવાળી સવતી હોય, તો તે અતિસાર રોગીને મારી નાખે છે. રોગી ક્ષીણ થઈ ગયો હોય અને સોજો, શૂળ, જ્વર, તરસ, શ્વાસ, ખાંસી, અરુચિ, ઊલટી, હેઠટી તથા મૂર્છાએ ઉપદ્રવે ધણા હોય, તોપણ રોગી મરી જાય છે. અતિસારવાળો જે માણસ ગુદાને બીડી શકતો ન હોય, બળરહિત થયો હોય, અજિતેન્દ્રિય હોય, શૂળ વગેરેથી ઉપદ્રવ પામેલો હોય અને ગુદાને પકવનારું પિત્ત વિઘ્નમાન છતાં ટાકાં ગાત્રોવાળો અથવા જઠરાગ્નિ વગરનો થઈ ગયો હોય, તેને વેધે છોડી દેવો. ૧૩

અતિસાર છથી વધુ ન કહેવા

શરીરિણામતીસારઃ સંમૂતો યેન કેનચિત્ ।

દોષાણામેવ લિઙ્ગાનિ કદાચિન્નાતિવર્તેત ॥

સ્નેહાઝીર્ણનિમિત્તસ્તુ बहुशूलः प्रवाहिकः ।

विस्त्रचिकानिमित्तस्तु चान्योजીर्णનિમिત्तजः ॥

નિપાર્શઃકૃમિસમ્મૂતો યથાસ્વં દોષલક્ષણઃ ॥ ૧૪ ॥

પ્રાણીઓને અતિસાર ગમે તે કારણથી ઉત્પન્ન થયો હોય, તોપણ તે અતિસાર દોષોનાં ચિહ્નોથી રહિત કદી હોતો નથી. સ્નેહના અજીર્ણથી ઉત્પન્ન થયેલો, ઘણાં શૂળવાળો, પ્રવાહિકા કે જેનું લક્ષણ આ અધ્યાયના ૨૪ મા વિષયમાં કહેવાશે તેવાળો, વિષુચિકા (કોલેરા)થી

તથા અગ્નના અજીર્ણથી, વિષથી, અરશથી અને કૃમિઓથી ઉત્પન્ન થયેલો અતિસાર વગેરે ઘણા ધણા પ્રકારના અતિસારો થાય છે; પણ તેઓ સઘળા પોતપોતાના સંભવ પ્રમાણે તે તે દોષોનાં લક્ષણોવાળા જ હોય છે. (આ વિષય અગિયારમા વિષય પછી લીધો હોય, તો વધુ ઠીક લાગે.) ૧૪

સઘળા અતિસારોમા વિષાતું આમપણું

તથા પકવપણું જાણવાની જરૂર

આમપક્વકર્મં હિત્વા નાતિસારે ક્રિયા યતઃ ।

અતઃ સર્વાતિસારાસ્તુ જ્ઞેયાઃ પક્કામલક્ષણૈઃ ॥ ૧૫ ॥

આમ તથા પકવના ક્રમને છોડી દઈને અતિસારમાં ચિકિત્સા બની શકતી જ નથી, માટે આ અધ્યાયના ૧૨મા વિષયમાં કદા પ્રમાણે આમ તથા પકવનાં લક્ષણો ઉપરથી વેધોએ અતિસારોનું આમપણું તથા પકવપણું જાણી લેવું અને તે પછી ચિકિત્સા કરવી. ૧૫

અતિસારમાં આમની સામાન્ય ચિકિત્સા

તત્ર લઘ્વનમેવાદૌ પૂર્વરૂપેષુ દેહિનામ્ ।

તતઃ પાચનસયુંકો યવાગ્વાદિક્રમો હિતઃ ॥

અથવા વામયિત્વા તુ શૂલાભ્માનનિપીડિતમ્ ।

પિપ્પલીસૈન્ધવામ્મોભિર્લઙ્ગનાઘૈરુપાચરેત્ ॥

કાર્યં ચ વમનસ્થાન્તે પ્રાયશો લઘુભોજનમ્ ।

સહયુપયવાગૂપુ પિપ્પલ્યાઘેવ યોજયેત્ ॥

અનેન વિધિના ચામં યસ્ય ચૈ નોપશામ્યતિ ।

હરિદ્રાદિં વચાદિં વા પિવેત્રપ્રાતઃ સ માનવઃ ॥

આમાતિસારિણાં કાર્યં નાદૌ સદ્ગ્રહણં નૃણામ્ ।

તેપાં દોષા વિવદ્ધાઃ પ્રાગ્જન્યન્ત્યામયાનિમાન્ ॥

ગ્રીહાણ્ઢાઢ્યામયાનાહમેહકુષ્ઠોદરજ્વરાન્ ।

શોફગુલ્મગ્રહણ્યર્શઃશૂલાલસકહૃદ્ગ્રહાન્ ।

સશૂલં बहुशः कृच्छ्राद्विबद्धं योऽतिसार्यते ॥

દોષાન્સન્નિચિતાંસ્તસ્ય પથ્યાભિઃ સંપ્રવર્તયેત્ ।

યોઽતિદ્રવં પ્રમૂતં ચ પુરીષમતિમાર્યતે ॥

તસ્યાદૌ વમનં કુર્યાત્પથ્યાલ્લઙ્ગનપાચનમ્ ।

સ્તોકં સ્તોકં વિવદ્ધં વા સશૂલં યોડતિસાર્યતે ॥
 અમયાપિપ્પલીફલકૈઃ સુલોખ્ણૈસ્તં વિરેચયેત્ ॥
 આમે ચ લઘ્વનં શસ્ત્રમાદૌ પાચનમેવ વા ॥
 યોગાશ્વાય પ્રવશ્યન્તે ત્વામાતીસારનાશનાઃ ॥
 દેવદારુત્રવામુસ્તાનાગરાતિવિપામયાઃ ॥
 કલિજ્ઞાતિવિપાહિજ્ઞસૌવર્ચલત્રવામયાઃ ॥
 અમયા ધાન્યકં મુસ્તં વાલકં બિલ્વમેવ ચ ॥
 મુસ્તં પર્યટકં શુષ્ઠી વચા સાતિવિપામયા ॥
 અમયાતિવિપા હિજ્ઞ વચા સૌવર્ચલં તથા ॥
 ચિત્રકં પિપ્પલીમૂલં વચા કદુરોહિણી ॥
 પાઠા વત્સકવીજાનિ હરીતકી મહૌષધમ્ ॥
 મૂર્વા નિર્દહની પાઠા વ્યૂષણં ગજપિપ્પલી ॥
 સિદ્ધાર્થકા મરદારુ શતાહ્વા કદુરોહિણી ॥
 ઇલા સાધરકં કુષ્ઠં હરિદ્રે કૌટજા યવાઃ ॥
 મેપશૃઙ્ગી ત્વગેલા ચ કુમિઠં વૃક્ષકાણિ ચ ॥
 વૃક્ષાદની વીરતર્કુરૂહ્યૌ દ્રે સહે તથા ॥
 પેરણ્ડી ત્વક્વ તૈન્દુકી દાહિમી કૌટજી શમી ॥
 પાઠા તેજોવતી મુસ્તં પિપ્પલી કૌટજં ફલમ્ ॥
 પટોલં દિપ્યકો બિલ્વં હરિદ્રે દેવદારુ ચ ॥
 વિદજ્ઞમમયા પાઠા શૃંગવેરં ધનં વચા ॥
 વચા વત્સકવીજાનિ સૈન્ધવં કદુરોહિણી ॥
 હજ્જુ વત્સકવીજાનિ વચા બિલ્વશલાહુ ચ ॥
 નાગરાતિવિપે મુસ્તં પિપ્પલ્યો વાત્સકં ફલમ્ ॥
 મહૌષધં પ્રતિવિપા મુસ્તં ચેત્યામપાચનાઃ ॥
 પ્રયોજ્યા વિંશતિપોગાઃ શ્લોકાર્દ્રવિહિતાસ્તિવમે ॥
 ધાન્યામ્લોષ્ણામ્બુમધ્યાનાં પિવેદન્યતમેન વા ॥
 નિષ્પ્રવાથાન્વા પિવેદેપાં સુલોષ્ણાન્સામ્બુસાધિતાન્ ॥
 નિશિલેનોપદિટ્ટોઽયં વિધિરામોવશન્તયે ॥૧૬॥

માણસને અતિસારનાં પૂર્વરૂપો દેખાય કે પ્રથમ તુરત જ લંધન કરાવવું અને તે પછી પાચનો (પકવનારા યોગો)થી મિશ્ર કરેલાં રાખ તથા ઓસામણ આદિ પાવારૂપ ચિકિત્સા કરવી, એ હિતકારી થાય છે. (અતિસારમાં લગભગ

આમ હોય જ છે.)

માણસ અતિસારમાં શૂળ તથા આક્રમણી પીડાતો હોય, તો તેને પીપરથી મિશ્ર કરેલા સૈન્ધવના જળથી વમન કરાવીને લંધન, સ્વેદન તથા ઉષ્ણ જળપાન આદિ ચિકિત્સા કરવી. ઘણું કરી વમનને અંતે ખડયૂષ તથા રાખરૂપ હલકું ભોજન કરાવવું અને તે ખડયૂષ તથા રાખમાં પિપ્પલીયાદિગણની જ યોજના કરવી. (ખડયૂષ તા રાખનાં લક્ષણો સૂત્રસ્થાનના ૪૬મા અધ્યાય ૨૨૫ તથા ૨૨૭મા વિષયોમાં જુઓ. અતિસાવાળાઓને ભોજનમાં પ્રવાહીનો જ નિષેધ છે, એકલા પ્રવાહીનો જ છે, પણ સંસ્કાર આપેલા પ્રવાહીનો નથી એમ આ ઉપરથી સમજાય છે.

આ વિધિથી જ માણસનો આમ શાંત થાય, તે માણસને પ્રભાતમાં હરિદ્રાદિ અથવા વ્યાદિગણ પિવડાવે.

આમાતિસારવાળા માણસોને પ્રથમ સંત્રહ (ઝાડાની અટકાયત કરાવનારું) ઔષધ દે નહિ; કેમ કે એના દોષોને એ શરૂઆતમાં આકાવવામાં આવે, તો તે દોષો ખરલનું દરદ, પાંચ રોગ, આક્રમણ, પ્રમેહ, શ્લેષ્મ, ઉદરરોગો, જ્વર, સોજ ગુદમ, ગ્રહણી, અરસો, શૂળ, અલસક તથા હ અહને ઉત્પન્ન કરે છે.

જે માણસને ઘણા કષ્ટથી શૂળવાળો થોડો થોડો ઝાડો થતો હોય, તે માણસના એક થયેલા દોષોને હરડેના પ્રયોગથી પાડી નાખવ (શૂળ કરનારા જમા થયેલા દોષો, વિદર્યન પડી જાય છે; માટે અતિસારમાં પણ વિદર્યન પ્રયોગ કરવા કહ્યું છે.)

જે માણસને અત્યંત પાતળો ઘણો ઝાડો થતો હોય, તે માણસને પ્રથમ વમન કરાવવું અને પછી લંધન તથા પાચનરૂપ ચિકિત્સા કરવી.

જે માણસને શૂળવાળો થોડો થોડો ઝાડો

અટકીને થતા હોય, તે માણસને સહેજ ગરમ કરેલા હરડે તથા પીપરના કંદકાથી વિરેચન દેવું.

આમમાં પ્રથમ લંઘન કરાવવું યોગ્ય છે, પણ શરીર લંઘન કરવામાં સમર્થ ન હોય, તે પ્રથમથી જ પાચન દેવું યોગ્ય છે. હવે આમનો નાશ કરનારા વીસ પાચનયોગો કહીએ છીએ :

— (૧) દેવદાર, વજ, મોથ, સૂંઠ, અતિવિષ્ અને હરડે.

(૨) ઇંદ્રજવ, અતિવિષ્, હિંગ, સંચળ, વજ અને હરડે.

(૩) હરડે, ઘાણા, મોથ, વાળો અને ખીંટી.

(૪) મોથ, ખડસલિયો, સૂંઠ, વજ, અતિ-વિષ્ અને હરડે.

(૫) હરડે, અતિવિષ્, હિંગ, વજ અને સંચળ.

(૬) ચિત્રક, પીપરીમૂળ, વજ અને કંડુ.

— (૭) કાળીપાક, ઇંદ્રજવ, હરડે અને સૂંઠ.

(૮) મૂર્વા, ચિત્રક, કાળીપાક, સૂંઠ, મરી, પીપર અને ગજપીપર.

(૯) સફેદ સરસવ, દેવદાર, શતાવરી અને કંડુ.

(૧૦) એલચી, પઠાણી લોધર, કઠ, હળદર, દારુહળદર અને ઇંદ્રજવ.

(૧૧) કાકડાશીંગી, તજ, એલચી, વાવ-હિંગ અને ઇંદ્રજવ.

(૧૨) ખાંદો, વેલતરુ અથવા આસોપાલવ, જાલી ભોરિંગણી, બેઠી ભોરિંગણી, જંગલી અકદના અને જંગલી મગના છોડ.

(૧૩) એરંડાની, ટીંબરની, દાડમની, ઇંદ્ર-જવના ગાંડની (કડાછાલ) અને ખીજડાની છાલ.

(૧૪) કાળીપાક, તેજખળ, મોથ, પીપર અને ઇંદ્રજવ.

(૧૫) પટોલ, અજમો, ખીંટી, હળદર, દારુ-હળદ તથા દેવદાર.

(૧૬) વાવડિંગ, હરડે, કાળીપાક, સૂંઠ, મોથ અને વજ.

(૧૭) વજ, ઇંદ્રજવ, સિંધવ અને કંડુ.

(૧૮) હિંગ, ઇંદ્રજવ, વજ અને કાચું ખીંટી.

(૧૯) સૂંઠ, અતિવિષ્, મોથ, પીપર અને ઇંદ્રજવ.

(૨૦) સૂંઠ, અતિવિષ્ અને મોથ.

આ જ વીસ યોગો કદા, તેઓનાં ચૂર્ણો ધાન્યારસ અથવા ગરમ પાણી અથવા મધ સાથે પાવાં અથવા જળમાં તેઓના ક્વાથ કરી, ક્વાથો સહેવાય તેવા ગરમ રાખીને પાવા.

આમની શાંતિ માટે આ સધળો વિધિ કહેવામાં આવ્યો. ૧૬

વાયુ તથા કફથી થયેલા આમાતિસારની ખાસ ચિકિત્સા

હરીતકીમતિવિષાં હિજ્ઞુ સૌર્વર્ચલં વચામ્ ।
પિવેત્સુખામ્બુના જન્તુરામાતીસારપીઢિતઃ ॥
પટોલં દીપ્યકં વિલ્વં વચાપિપ્પલિનાગરમ્ ।
મુસ્તં કુણ્ઠં વિઢઙ્ગં ચ પિવેદ્વાપિ સુખામ્બુના ॥
શૃઙ્ગવેરં ગુહૃચીં ચ પિવેદુષ્ણેન વારિણા ।
લવણાન્યથ પિપ્પલ્યો વિઢઙ્ગાનિ હરીતકી ॥
ચિત્રકં શિશપા પાઠા શાઙ્ગેષ્ટા લવણાનિ ચ ।
હિજ્ઞુ વૃક્ષકચીજાનિ લવણાનિ ચ ભાગશઃ ॥—
હસ્તિદન્ત્યથ પિપ્પલ્યઃ કલ્કાવક્ષસમૌ સ્મૃતૌ ।
વચા ગુહૃચીક્ષાન્હાનિ યોગોઽયં પરમો મતઃ ॥
એ સુખામ્બુના યોગા દેયાઃ પશ્ચ સતાં મતાઃ ।
પયસ્પુત્કવાધ્ય મુસ્તાનાં ત્રિંશતિં ત્રિગુણામ્ભસિ ॥
ક્ષીરાવશિષ્ટં તત્પીતં હન્યામં શૂલમેવ ચ ।
નિષ્ક્રેષ્મામશૂલેષુ યસ્ય ન પ્રગુણોઽનિલઃ ॥
સ્તોકં સ્તોકં રુઝામ્બ સશૂલં યોઽતિસાર્યતે ।
સક્ષારલવણૈર્યુક્તં મન્દાગ્નિઃ પ્રપિવેદ્દૃતમ્ ।
ક્ષીરનાગરચાઙ્ગેરીકોલદધ્યમ્લસાધિતમ્ ॥

સર્પિરચ્છં પિવેદ્વાપિ શૂલાતીસારશાન્તયે ।
 દદ્મા તૈલઘૃતં પક્વં સવ્યોપજાતિચિત્રકૈઃ ॥
 સવેલ્લપિપ્પલીમૂલદાહિર્મૈર્વા રુગ્નિવૈત્તૈઃ ।
 નિશ્ચિલો વિધિરુક્તોઽયં વાતશ્લેષ્મોપશાન્તયે ॥૧૭

આમાતિસારથી પીડાયેલા માણસને હરડે, અતિવિષ, હિંગ, સંચળ તથા વજનું ચૂર્ણ અથવા પટોલ, અજમો, બીલાનો ગર્ભ, વજ, પીપર, સૂંઠ, મેથ, કઠ અને વાવડિંગનો કલ્ક સહેવાય તેવા ગરમ પાણી સાથે પાવો અથવા સૂંઠ અને ગળોનો કલ્ક ઊના પાણી સાથે પાવો. હવે ઉત્તમ વૃદ્ધ વૈદ્યોએ સ્વીકારેલા પાંચ યોગો (૬ જેથી આમાતિસાર શાંત થઈ જાય છે તે) કહીએ છીએ : તે સહેવાય તેવા ગરમ પાણી સાથે પિવડાવવા.

(૧) પંચલવણુ, પીપર, વાવડિંગ અને હરડે-નું ચૂર્ણ.

(૨) ચિત્રક, સીસમ, કાળીપાઠ, ઇંદ્રવારણી અથવા પીલુડી અને પંચલવણુ.

(૩) હિંગ, ઇંદ્રજવ અને પંચલવણુનો સમભાગે યોગ.

(૪) એક તોલાભાર મોટી ઇંદ્રવારણીનો કલ્ક અને એક તોલાભાર પીપરનો કલ્ક.

(૫) વજ અને ગળોનાં ડીંડલાં. આ યોગ બહુ ઉત્તમ માનવામાં આવેલો છે.

વીસ મેથ અર્થાત્ ચાર તોલાભાર મેથને ત્રણગણુ પાણીવાળા દૂધમાં ઉકાળી પાણી બળી જતાં દૂધ જ બાકી રહે, ત્યારે તે દૂધને ઉતારી પાવામાં આવે, તો તેથી આમ તથા શૂળ મટે છે.

આમ તથા શૂળ મટ્યા પછી જેને વાયુ અનુલોમ ન થયો હોય, તેને અને જેને શૂળવાળો તથા વેદનાવાળો થોડો થોડો ઝાડો આવ્યા કરતો હોય, તેને જો અગ્નિ મંદ હોય, તો જવખાર તથા પંચલવણુથી મિશ્ર થી પાવું.

દૂધ, સૂંઠ, ચુકા નામની ખાટી ભાજી, બોર, દહીં અને કાંજથી પકવેલું ચોખ્ખું થી પાવામાં આવે, તો તેથી શૂળવાળો અતિસાર શાંત થઈ જાય છે.

દહીં, સૂંઠ, મરી, પીપર, બથકળ અને ચિત્રકથી પકવેલું અથવા દહીં, વાવડિંગ, પીપરી-શૂળ, દાડમ અને કઠથી પકવેલું તેલ તથા થી પાવામાં આવે, તો તેથી આમાતિસાર મટે છે.

વાયુ તથા કફથી થયેલા આમાતિસારની આ સધળી ખાસ ચિકિત્સા કહેવામાં આવી. ૧૭

પિત્તથી થયેલા આમાતિસારની ચિકિત્સા તીક્ષ્ણોષ્ણવર્જ્યમેનં તુ વિદધ્યાત્પિત્તજે નિષ્ફ ।
 યથોક્તમુપવાસાન્તે યવાગૃથ પ્રશસ્પતે ॥
 વલયોરંશુમત્લાં ચ શ્વદંત્રાચ્છ્રુહતિષ્ઠ ચ ।
 શતાવર્યાં ચ સંસિદ્ધા સુશીતા મધુસંયુતા ॥
 મુદ્ગાદિષુ ચ પૂષાઃ સ્યુર્દાંપનીયૈઃ સુસંસ્કૃતાઃ ।
 મૃદુભિર્દાંપનૈસ્તિક્તૈર્દ્રવ્યૈઃ સ્વાદામપાચનમ્ ॥
 હરિદ્રાતિવિપાઠાવત્સવીજરસાઙ્ગનમ્ ।
 રસાઙ્ગનં હરિદ્રે દ્વૈ વીજા નિકુટજસ્ય ચ ।
 પાઠા ગુહ્યી ભૂનિમ્બસ્તથૈવ કડુરોહિણી ॥
 દૈતૈઃ શ્લોકાર્દ્ધનિર્દિષ્ટઃ ક્ષાથાઃ સ્યુઃ પિત્તપાચનાઃ ।
 મુસ્તં કુટજવીજાનિ ભૂનિમ્બં સરસાઙ્ગનમ્ ॥
 દાર્વી દુરાલભા વિલ્વં વાલકં રક્તચન્દનમ્ ।
 ચન્દનં વાલકં મુસ્તં ભૂનિમ્બં સદુરાલમ્ ॥
 મૃણાલં ચન્દનં રોધં નાગરં નીલધૃત્પલમ્ ॥
 પાઠા મુસ્તં હરિદ્રે દ્વૈ પિપ્પલી કૌટજં ફલમ્ ।
 ફલત્વચં વત્સકસ્ય શૃંગ્ગવેરઘૃતે વચા ।
 પહેતેઽભિહિતા યોગાઃ પિચાતીસારનાશનાઃ ॥
 વિલ્વશ્રગ્યવામ્મોદવાલકાતિવિપાકૃતઃ ।
 કપાયો હન્યતીસારં સામં પિત્તસમુદ્ભવમ્ ॥
 મધુકોત્પલવિલ્વાગ્રહીવેરોશીરનાગરૈઃ ।
 કૃતઃ ક્ષાથો મધુપુતઃ પિચાતીસારનાશનઃ ॥૧૮॥
 જો આમાતિસાર પિત્તથી થયેલો હોય, તો

ઉપર કહેલા વિધિમાંથી તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણ પદાર્થો કાઢી નાખીને બાકી સર્વ વિધિની યોજના કરવી. પ્રથમ ઉપવાસ કરાવેલ હોય, ત્યારે ઉપવાસને અંતે બળદાણા, સહદેવી, શાલિપર્ણી, ગોખરુ, ભલી ભોરિંગણી અને શતાવરીથી સિદ્ધ કરેલી તથા મધથી મિશ્ર કરેલી શીતળ રાખ દેવી એ ઉત્તમ છે; તેમ જ રાખને બદલે ગળો વગેરે દીપનીય દ્રવ્યોથી સંસ્કાર આપેલાં મગ વગેરેનાં ઓસામણો દેવાં, એ પણ ઉત્તમ છે.

પિત્તથી થયેલા આભાતિસારમાં શુદ્ધતાવાળાં દીપનીય તથા તિક્તદ્રવ્યોથી આમને પકવવું.

હળદર, અતિવિષ્, કાળીપાક, ઇંદ્રજવ અને રસવંતીનો ક્વાથ પાવામાં આવે, તો તેથી પિત્તકૃત આભાતિસારનું પાયન થાય છે.

રસવંતી, હળદર, દારુહળદર અને ઇંદ્રજવનો ક્વાથ પાવામાં આવે, તો તેથી પિત્તકૃત આભાતિસારનું પાયન થાય છે.

કાળીપાક, ગળો, કરિયાતું અને કડુંનો ક્વાથ પાવામાં આવે, તો તેથી પિત્તકૃત આભાતિસારનું પાયન થાય છે.

મેથ, ઇંદ્રજવ, કરિયાતું અને રસવંતીનો યોગ પિત્તકૃત આભાતિસારનો નાથ કરે છે.

દારુહળદર, ધમાસો, બીલું, વાળો અને રતાંજલિનો યોગ પિત્તકૃત આભાતિસારનો નાશ કરે છે.

રતાંજલિ, વાળો, મેથ, કરિયાતું અને ધમાસોનો યોગ, પિત્તકૃત આભાતિસાર મટાડે છે.

કમળનાળના તંતુઓ, રતાંજલિ, લોધર, સૂંઠ અને નીલકમળનો યોગ પિત્તકૃત આભાતિસાર મટાડે છે.

કાળીપાક, મેથ, હળદર, દારુહળદર, પીપર અને ઇંદ્રજવનો યોગ, પિત્તકૃત આભાતિસારને મટાડે છે.

ઇંદ્રજવ, કડાછાલ, સૂંઠ, ઘી અને વજનો યોગ, પિત્તકૃત આભાતિસાર મટાડે છે.

બીલું, ઇંદ્રજવ, મેથ, વાળો અને અતિવિષ્નો ક્વાથ પ્રબળ પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલ આભાતિસાર મટાડે છે.

ઘેઠીમધ, નીલકમળ, બીલું, આળો, વાળો, કાળો વાળો અને સૂંઠનો ક્વાથ કરી મધથી મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તેથી પિત્તકૃત આભાતિસાર મટે છે. ૧૮

પક્વાતિસારની ચિકિત્સા

યદા પક્વોઽપ્યતીસારઃ સરત્યેવ મુદુર્મુદુઃ ।

ગ્રહણ્યા માર્દવાજ્ઞન્તોસ્ત્ર સંસ્તમ્ભનં હિતમ્ ॥ ૧ ॥

સમઙ્ગા ધાતકીપુષ્પં મઙ્ગિષ્ઠા લોઘ્નમુસ્તકમ્ ।

શાલ્મલીવેટકં રોઘં વૃક્ષદાદિમયોસ્ત્વચૌ ॥

આમ્રાશ્ચિમધ્યં લોઘં ચ વિલ્વમધ્યં પ્રિયઙ્ગવઃ ।

મધુકં શૃંગ્ગવેરં ચ દીર્ઘવૃન્તત્વગેવ ચ ॥ ૨ ॥

ચત્વારં એતે યોગાઃ સ્યુઃ પક્વાતિસારનાશનાઃ ।

ઉક્તા ય ઉપયોગ્યાસ્તે સક્ષૌદ્રાસ્તણ્ડુલામ્બુનાઃ ॥

મૌસ્તં કષાયમેકં વા પેયં મધુસમાયુતમ્ ।

લોઘ્નામ્બઘ્નાપ્રિયઙ્ગવાદીન્ગનાન્ત્ર પ્રયોજયેત્ ॥

પદ્માં સમઙ્ગાં મધુકં વિલ્વજમ્બૂશલાદુ વા ।

પિવેત્તણ્ડુલતોયેન સક્ષૌદ્રમગદઙ્કરમ્ ॥

કચ્છુરામૂલકલ્કં વાઽપ્યુચ્ચરફલોપમમ્ ।

પયસ્યા ચન્દનં પદ્મા સિતા મુસ્તાબ્જકેશરમ્ ॥

પક્વાતિસારં યોગોઽયં જયેત્પીતઃ સશોણિતમ્ ॥

નિરામરૂપં શૂલાત્તં લઙ્ગનાથૈશ્વ કર્ષિતમ્ ।

નરં રુક્ષમવેશ્યામિં સક્ષારં પાયવેદ્ધૃતમ્ ॥

વલાવૃહત્યંશુમતીકચ્છુરામૂલસાધિતમ્ ।

મધુક્ષિતં સમધુકં પિવેચ્છૈરભિદ્રુતઃ ॥

દાર્વીવિલ્વકૃણાદ્રાક્ષાકડુકેન્દ્રયૈર્ધૃતમ્ ।

સાધિતં હન્ત્યપીસારં વાતપિત્તકફાત્મકમ્ ॥

પયો ધૃતં ચ મધુ ચ પિવેચ્છૈરભિદ્રુતઃ ।

સિતાજમોદકટ્વઙ્ગમધુકૈરવર્ચ્ણિતમ્ ॥

અવેદનં સુસમ્પક્વં દીપ્તાગ્નેઃ સુચિરોત્થિતમ્ ।
 નાનાવર્ણમતીસારં પુટપાકૈરુપાચરેત્ ॥
 ત્વચ્ચિપ્પઢં દીર્ઘવૃન્તસ્ય પચ્ચકેસરસંયુતમ્ ।
 કાઠમરીપદ્મપત્રૈશ્ચાવેદ્ય દ્વયેણ તં દદમ્ ॥
 મૃદાવલિસં સુકૃતમજ્જારેષ્વચ્ચૂલયેત્ ।
 સ્વિન્નમુદ્રત્ય નિષ્પીઢ્ય રસમાદાય તં તતઃ ॥
 શીતં મધુયુતં કૃત્વા પાયયેતોદરામયે ।
 જીવન્તીમેષશ્લઙ્ગાદિષ્વેવં દ્રવ્યેષુ સાધયેત્ ॥
 તિત્તિરં લુચ્ચિતં સમ્યક્ નિષ્કૃષ્ટાન્ત્રં તુ પૂરયેત્ ।
 ન્યગ્રોધાદિત્વચાં કલ્કૈઃ પૂર્વચ્ચાવકલ્પયેત્ ॥
 રસમાદાય તસ્યાથ સુસ્વિન્નસ્ય સમાશ્લિકમ્ ।
 શર્કરોપહિતં શીતં પાયયેત્તોદરામયે ॥
 લોધ્રચન્દનપદ્મચાહ્વાદાર્વીપાઠાસિતોત્પલાત્ ।
 તણ્ડુલોદકસમ્પિષ્ટાદીર્ઘવૃન્તત્વગન્ધિતાત્ ॥
 પૂર્વવત્કૃલિતાત્તરમાદ્રસમાદાય શીતલમ્ ।
 મધ્વક્તં પાયયેત્તત્કપિત્તોદરામયે ॥
 એવં પ્રરોહૈઃ કુર્વાતિ વટાદીનાં વિધાનવિત્ ।
 પુટપાકાન્ યથાયોગં જાઙ્ગલોપહિતાન્શુમાન્ ॥
 ચક્રુશ્લેષ્મસરક્તં ચ મન્દવાતં ચિરોત્થિતમ્ ।
 કૌટજં ફાણિતં ચાપિ હન્ત્યતીસારમોજસા ॥
 અન્વાષ્ટાદિમધુયુતં પિપ્પલ્યાદિસમન્વિતમ્ ।
 પૃશ્નિપર્ણાંબલાધિલ્વવાલકોત્પલધાન્યકૈઃ ॥
 સનાગરૈઃ પિવેત્પેયાં સાધિતામુદરામયી ।
 અરલુત્વકપ્રિયચ્છૂ ચ મધુકં દાહિમાઙ્ગરાન્ ॥
 આવાપ્ય પિષ્ઠા દધનિ યનાગૂં સાધયેદ્દવામ્ ।
 ઇપા સર્વાનતીસારાન્ હન્તિ પક્વાનસંશયમ્ ॥
 રસાઙ્ગનં સાતિવિષં ત્વગ્વીજં કૌટજં તથા ।
 ધાતર્કી નાગરં ચૈવ પાયયેત્તણ્ડુલામ્બુના ॥
 સશ્લરક્તજં હન્તિ યોગોપં મધુસંયુતઃ ।
 મધુકં વિલ્વપેશ્યથ શર્કરામધુસંયુતાઃ ॥
 અતીસારં નિહન્ત્યુથ શાલિપટિકયોઃ કળાઃ ।
 તદ્દહ્લીદં મધુયુતં વદરીમૂલમેવ તુ ॥
 વદર્યર્જુનજમ્બાવ્રશલકીવેતસત્ત્વચઃ ।

શર્કરાશ્ચૌદ્રસંયુક્તાઃ પીતા મન્ત્યુદરામયમ્ ॥
 એતૈરેવ યનાગૂથ મંજાન્ ગુપાંશ્ચ કારયેત્ ।
 પાનીયાનિ ચ તૃષ્ણાસુ દ્રવ્યેષ્વેતેષુ બુદ્ધિમાન્ ॥
 કૃતં શાલ્મલિવૃન્તેષુ કપાયં હિમસંજ્ઞકમ્ ।
 નિશાપર્યુપિતં પેયં સક્ષૌદ્રં મધુકાન્વિતમ્ ॥ ૧૧ ॥

એ અતિસાર પાત્રી ગયેલો હોય છતાં
 અહલીની કામળતાથી વારંવાર સ્નન કરતો હોય,
 તે તે ઉપર સંસ્તંભન (આડાને રોકનારી) ચિકિ
 ત્સા કરવી, એ હિતકારી થાય છે. હવે પચ્ચાતિ
 સારને મટાડનારા ચાર યોગો કહીએ છીએ. એ
 ચારે યોગોને મધથી મિશ્ર કરી ચોખાના ઘોણ
 સાથે પાવામાં આવે તો તેથી પક્વ અતિસાર
 મટે છે.

(૧) રિસામણી, ધાવણીનાં ફૂલ, મજ્જા,
 લોધર અને મોથ.

(૨) મોચરસ, લોધર, કંડાછાલ અને
 દાડમની છાલ.

(૩) આંખાની ગોટલીની મન્જ, લોધર,
 ખીલાનો ગર્ભ અને ઘઉંનાં.

(૪) જઠીમધ, સૂંઠ અને અરકૂસાની છાલ.
 એકલો મોથનો ક્વાથ જ મધથી મિશ્ર કરી
 પાવામાં આવે, તો તેથી પક્વ અતિસાર મટે છે.
 (આ યોગ પાકેલા પિત્તરક્તાતિસાર ઉપર
 વિશેષ ઉપયોગી છે.)

લોધ્રાદિ, અંબાદિ અને પ્રિયંઆદિ
 ગણેના ક્વાથોનો પણ પક્વ અતિસાર ઉપર
 પ્રયોગ કરવો.

ભારંગી, રિસામણી, જઠીમધ, કાયું ખીડુ
 અને કાયા બંબુના કળને મધમાં મિશ્ર કરી
 ચોખાના ઘોણ સાથે પાવામાં આવે, તો તેથી
 પક્વ અતિસાર મટે છે.

ધમાસો અથવા કાંકસી, કે જ ખીલાની
 બત છે, તેનાં મૂળિયાંનો એક તોલાભાર ઠંઠક

મધમાં મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તેથી પક્વ અતિસાર મટે છે.

ખરણ્ણુદ, રતાંજલિ, ભારંગી અથવા મજ્જક, સાકર, મેથ અને કમળના ફેસરા-એ યોગ પાવામાં આવે, તો તેથી લોહીવાળો પિત્તકૃત પક્વ અતિસાર મટે છે.

પક્વ અતિસારવાળો, તદ્દન આમવગરનો, રક્ત, લંઘન વગેરેથી કર્ષિત, પ્રબળઅગ્નિવાળો અને શૂળથી પીડાતો હોય, તો તેને જવખાર અથવા સાજખાર સહિત ધી પાવું.

બળદાણા, જીલી ભોરિંગણી, શાલિપર્ણી અને ધમાસાનાં અથવા પીળાં ફૂલવાળી કાકસીનાં મૂળોના ક્વાથ તથા કલ્કથી ધી પકવી, તેમાં જઠીમધનું ચૂર્ણ નાખી મધમાં મિશ્ર કરી તે ધી પાવામાં આવે, તો તેથી પક્વ અતિસારનું શૂળ મટે છે અને અતિસાર પણ મટે છે.

દારુહળદર, બીલું, પીપર, દ્રાક્ષ, કડું અને ઇંદ્રજવના ક્વાથ તથા કલ્કથી પકવેલું ધી એક-એક દોષવાળા અને ત્રણે દોષવાળા પક્વાતિસારનો પણ નાશ કરે છે.

પક્વાતિસારમાં શૂળોથી દુઃખી થતા માણસને દૂધ, ધી અને મધ સમભાગે લઈ તેમાં સાકર, બોડીઅજમોદ, અરકૂસો તથા જઠીમધનું ચૂર્ણ ભભરાવી પાવામાં આવે, તો તેથી સુખ થાય છે.

પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા માણસનો અતિસાર વેદના વગરનો, અત્યંત પાકી ગયેલો, બહુ જ લાંબા કાળથી થયેલો અને અનેક વર્ષોવાળો હોય, તો તેને શાંત કરવા માટે નીચે પ્રમાણે પુટપાકોની યોજનાઓ કરવી :

અરકૂસાની છાલ અને કમળના ફેસરાને વાટી પિંડ કરી તેને સીવણનાં તથા શ્વેત કમળનાં પાંદડાંઓમાં વીંટી, દોરાથી મજબૂત

બાંધી, યોગ્ય રીતે માટીનો થર દઈ અંગારાઓમાં પકવવો. સારી પેઠે લાલ થઈ જાય ત્યારે કાઢી લઈ, માટી વગેરે દૂર કરી પિંડને નિચોવી રસ લઈ તે રસને ઠંડો પાડી મધમાં મિશ્ર કરી પાવો; એવી જ રીતે કડવી ખરખોડી અને કાકડાશિંગી વગેરે પદાર્થોના પુટપાક કરી તેનો રસ પાવો. કાળા તેતરને મારી પીછડાં, મોઢું તથા પગ કાઢી નાખી અને કોઠામાંથી આંતરડાં ખેંચી કાઢી તે કોઠામાં ન્યચેધાદિગણુની છાલોનો કલ્ક ભરી, ઉપર કહેલી પુટપાકની રીતે બરાબર પકવી, તેને નિચોવી રસ લઈ તે રસને ઠંડો પાડી મધમાં તથા સાકરમાં મિશ્ર કરી પાવો.

કંકરૂત કે પિત્તકૃત પક્વાતિસાર હોય તો લોધર, રતાંજલિ, જઠીમધ, દારુહળદર, કાળીપાક, શ્વેતકમળ અને અરકૂસાની છાલને ચોખ્ખાના ઘોણમાં વાટી પિંડ કરી તેને સીવણનાં તથા શ્વેતકમળનાં પાંદડાંઓમાં વીંટી દોરાથી મજબૂત બાંધી ઉપર માટીનો થર ચડાવી અંગારાઓમાં પકવવો. સારી પેઠે લાલ થઈ જાય ત્યારે કાઢી લઈ, માટી તથા પાંદડાંઓ દૂર કરી, પિંડને નિચોવી, રસ લઈ તે રસને ઠંડો પાડી મધમાં મિશ્ર કરી પાવો. એવી જ રીતે વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોની શાખાઓના નીચેના ભાગોમાંથી નીકળતા અંકુરોને જંગલી પ્રાણીઓનાં માંસોમાં મિશ્ર કરી યોગ્ય રીતે તેઓના મુંદર પુટપાકો બનાવી, તેઓના રસોનો ઉપયોગ કરાવવો.

જો પક્વાતિસાર ઘણા ક્ષવાળા લોહીવાળો, મંદ વાયુવાળો અને લાંબા કાળથી થયેલો હોય, તો ઇંદ્રજવની ઘાટી રાખ બનાવી તેમાં અંબઠાદિ ગણુનું તથા પિપ્પલ્યાદિગણુનું ચૂર્ણ નાખી ચૂલા પરથી ઉતારી, મધમાં મિશ્ર કરી પાવી. આ રાખ પોતાના પ્રભાવથી અતિસાર મટાડે છે.

પૃષ્ઠિપર્ણી, બળદાણા, બીલાંનો ગર્ભ, વાળો, નીલકમળ, સૂંઠ અને ધાણાથી સિદ્ધ કરેલી પેચા પાવામાં આવે, તે તેથી પશ્વાતિસાર નાશ પામે છે.

અરડૂસાની છાલ, ઘઉંલાં, જઠીમધ અને દાડમના અંકુરો એકઠાં કરી, વાટી, તેઓની દહીંમાં પ્રવાહી રાખ પકવી પાવામાં આવે, તે તે રાખ પાકેલા સઘળા અતિસારો મટાડે છે.

રસવંતી, અતિવિખ, કડાછાલ, ઇંદ્રજવ, ધાવણી અને સૂંઠને વાટી મધમાં મિશ્ર કરી ચોખાના ઘોણુની સાથે પાવામાં આવે, તે તેથી શૂળ તથા લોહીવાળો પશ્વાતિસાર મટી જાય છે.

જઠીમધ, કાચાં બીલાંનો ગર્ભ, સાકર અને મધમાં મિશ્ર કરેલા ચોખાના તથા સાઠીચોખાના કણો પશ્વાતિસારને મટાડે છે.

બોરડીનાં મૂળો વાટી મધમાં મિશ્ર કરી યટાડવામાં આવે, તે તેથી પશ્વાતિસાર મટે છે.

બોરડીની, કડાયાની, અંબુની, આંબાની, પ્રાલેડાની અને નેતરની છાલને સાકર તથા મધમાં મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તે તેથી પશ્વાતિસાર મટે છે.

બુદ્ધિમાન વૈધે પશ્વાતિસારને મટાડવા માટે ઉપર કહેલાં દ્રવ્યોથી જ રાખ, મંડો તથા પોસામણો કરાવવાં. અતિસારના ઉપદ્રવરૂપ રસને શાંત કરવા માટે પણ એ દ્રવ્યોથી જ પાણી બનાવવાં.

શિમળાનાં ફળનાં દીટિયાંનું રાતવારની કેમ બનાવી તેમાં જઠીમધનું ચૂર્ણ તથા મધ ખીંચી પાચ, તે તેથી પશ્વાતિસાર મટે છે. ૧૯ અતિસારની અસુક અવસ્થાઓમાં ચિકિત્સા વિષદ્વવાતવિદ્ શૂલપરીતઃ સપ્રવાહિકઃ । સરક્તપિત્તથ પયઃ પિવેત્તૃષ્ણાસમન્વિતઃ ॥ યયામૃતં તથા ક્ષીરમતીસારેષુ પૂજિતમ્ ।

ચિરોત્થિતેષુ તત્પેયમપાં ભાગૈશ્ચિભિઃ શૃતમ્ ॥ દોષશેષં હરેત્તદ્વિ તસ્માત્પચ્યતમં સ્મૃતમ્ । હિતઃ સ્નેહવિરેકો વા વસ્તયઃ પિચ્છિલાશ્ચ વે ॥ પિચ્છિલસ્વાસે સિદ્ધં હિતં ચ ઘૃતમુચ્યતે । શકૃતા યસ્તુ સંસૃષ્ટમતિસાર્યેત શોણિતમ્ ॥ પ્રાક્ પથાદ્વા પુરીપસ્ય સરુક્સપરિકર્ત્તિકઃ । ક્ષીરિશુક્ત્તાશૃતં સર્પિઃ પિવેત્સક્ષૌદ્રશર્કરમ્ ॥ દાર્વીત્વકૃપિપ્પલીશુષ્કીલાક્ષાશક્રવૈર્ઘૃતમ્ । સંયુક્તં મદ્રોરોહિણ્યા પક્વં પેયાદિમિશ્રિતમ્ ॥ ત્રિદોષમપ્યતીસારં પીતં હન્તિ સુદારુણમ્ । ગૌરવે વમનં પથ્યં યસ્ય સ્વાત્પચલઃ કફઃ ॥ જ્વરે દાહે સવિદ્યન્ધે મારુતાદ્રક્તપિત્તવત્ । સમ્પક્વે વહુદોષે ચ વિચન્ધે મૂત્રશોધનૈઃ । કાર્યમાસ્થાપનં ક્ષિપ્રં તથા ચૈવાનુવાસનમ્ ॥ પ્રવાહણે ગુદઘ્રંશે મૂત્રાષાતે કટિગ્રહે । મધુરામ્લશૃતં તૈલં સર્પિર્વાપ્યનુવાસનમ્ ॥ ગુદપાકસ્તુ પિત્તેન યસ્ય સ્યાદહિતાશિનઃ । તત્ત્વ પિત્તહરાઃ સેકાસ્ત્તિસિદ્ધાશ્વાનુવાસનાઃ ॥ દધિમખ્દસુરાધિલ્વસિદ્ધં તૈલં સમાસ્તે । ભોજને ચ હિતં ક્ષીરં કચ્છરામૂલસાધિતમ્ ॥ અલ્પાલ્પં વહુશો રક્તં સરુગ્ય ઉપવેશ્યતે । યદા વાયુર્વિચ્છેદ્યથ પિચ્છાવસ્તિસ્તદા હિતઃ ॥ પ્રાયેણ ગુદદૌર્વલ્યં દીર્ઘકાલાતિસારિણામ્ । મંવેત્તસ્માદ્વિતં તેષાં ગુદે તૈલાવચારણમ્ ॥ ૨૦ ॥

અધોવાયુ રોકાઈ ગયો હોય, વિષ્ઠા અટકી-અટકીને નીકળતી હોય, શૂળ બહુ નીકળતાં હોય, પ્રવાહિકા થઈ હોય, તરસ લાગતી હોય અને રક્ત-પિત્ત પણ હોય, તે ત્રણ લાગ પાણીમાં પકવેલું દૂધ પાવું. આ દૂધ લાંબા કાળથી થયેલા અતિસારો ઉપર પાવું. અતિસારો ઉપર દૂધ અમૃત જેવું શુણ્કારી છે. આ દૂધ બાકી રહેલા દોષોને હરે છે, માટે અત્યંત પથ્ય કહેલું છે. એવા અતિસારો ઉપર વિરેચનદ્રવ્યોના સંસ્કારવાળા સ્નેહથી વિરે-

અન દેવું, અરહસી તથા શીમળા વગેરે પિચ્છિલ દ્રવ્યોના સ્વરસોમાં સિદ્ધ કરેલું થી દેવું અને ચિકિત્સાસ્થાનના ૩૮મા અધ્યાયમાં કહેલી તથા આ અધ્યાયના ૨૬મા વિષયમાં કહેલી પિચ્છિલ-અન્તિ દેવી હિતકારી છે.

જે અતિસારવાળા માણસને વિષા સાથે, વિષા પહેલાં કે વિષા પછી લોહી પડતું હોય તથા વાદ અને વેદના થતી હોય, તે માણસને વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોનાં નવીન પત્રોના તથા અંકુરોના ક્વાથા-દિગ્ધથી પકવેલું અને મવ તથા સાકરમાં મિત્ર કરેલું થી પાવું. દારુહળદરની છાલ, પીપર, સૂંઠ, લાખ, ઇંદ્રજવ અને કડ્ડનો કલ્ક નાખી ચોગણા પાણીમાં પકવેલું થી પેયા વગેરેમાં મિત્ર કરી પાવામાં આવે, તો તેથી ઉપર કહેલી સ્થિતિવાળો અતિસાર ત્રણે દોષોનાં ચિહ્નોવાળો તથા અતિદારુણ હોય તો પણ મટે છે.

જ્વર, દાહ અને કફની પ્રબળતાને લીધે પેટનું ભારેપણું હોય અને પવનના પ્રતિલોભ-પણાને લીધે વિષાની અટકાયત પણ હોય, તો રક્ત-પિત્તાની જેમ પક્વાતિસારમાં પણ વમન પથ્ય છે.

જે પાકી ગયેલો અતિસાર, ઘણા દોષવાળો હોય અને વિષા અટકીઅટકીને નીકળતી હોય, તો મૂત્રને શુદ્ધ કરનારાં દ્રવ્યોથી તુરત આસ્થાપન-અસ્તિ દેવી અને તે જ દ્રવ્યોથી સંસ્કાર આવેલા સ્નેહથી અનુવાસનઅસ્તિ પણ દેવી.

જેર કરાવી ઝાડો વારંવાર સ્પર્શી જતો હોય, આમણ નીકળતી હોય, મૂત્રની અટકાયત હોય ને કમર ઝલાઈ ગઈ હોય, તો કાઝાલી આદિ મધુર દ્રવ્યોથી તથા બિજેરાં આદિ ખાટાં દ્રવ્યોથી પકવેલા તેલ કે ઘીથી અનુવાસનઅસ્તિ દેવી.

અસાધ્યતાને લીધે નહીં, પણ અહિતકર પદાર્થોના ભક્ષણને લીધે પિત્તથી શુદ્ધ પાકી ગઈ

હોય, તો પિત્તને હરનારાં દૂધ તથા શેરડીના રસ વગેરે દ્રવ્યોથી સિંચનો કરવાં અને તે જ દ્રવ્યોથી સિદ્ધ કરેલા સ્નેહોથી અનુવાસનઅસ્તિઆ દેવી. તેમાં પવનવાળો અતિસાર હોય, તો દહીંનો મંડ, સુરા અને બીલીના ગર્જથી પકવેલા તેલથી અનુ-વાસનઅસ્તિનો પ્રયોગ કરવો અને ધમાસો કે પીળાં ફૂલવાડી કાંકરીનાં મૂળોથી પકવેલું દૂધ ભોજનમાં દેવું હિતકારી છે.

જે ચોડીચોડી અને લોહીવાળી વિષા વારંવાર નીકળતી હોય, વેદના થતી હોય અને વાયુની અટકાયત હોય, તો પિચ્છાઅસ્તિ દેવી હિતકારી થાય છે.

ધણું કરીને લાંબા કાળના અતિસારવાળા માણસોની શુદ્ધ નબળી પડે છે, માટે તેવા અતિ-સારને લીધે નબળી શુદ્ધવાળા માણસોની શુદ્ધમાં તેલ લગાવવું હિતકારી છે. ૨૦

અતિસારવાળાને આહારમાં આપવાનાં દ્રવ્યો કપિથ્યશાલ્મલીફક્ષીવનકાર્પાસિદાહિમાઃ ।
પૃથિકા કચ્છુરા શેલઃ શળથુચ્ચૂઃ સદાધિકા ॥
શાલપર્ણી પૃથિપર્ણી વૃહતી કમ્પટારિકા ।
વલા શ્વદંટ્રા વિલ્વાનિ પાઠા નાગરધાન્યકમ્ ॥
અપ આહારસંયોગો હિતઃ સર્વાતિસારિણામ્ ।
તિલકલ્કો હિતથાત્ર મૌદ્રો મુદ્રસસ્તથા ॥ ૨૧ ॥
કૃષ્ણકૃષ્ણ, શીમળો, ભારંગી, હીરવણી, દાહમ, પોથી, ધમાસો અથવા પીળાં ફૂલવાળી કાંકરી, ગૂંદો, શણ, છૂંછ, દહીંથી સંસ્કાર પામેલા પદાર્થો, શાલિપર્ણી, પૃથિપર્ણી, જાલી ભોરિંગણી, બેઠી ભોરિંગણી, બળદાણા, ગોખર, બીલાં, કાળી-પાક, સૂંઠ, ધાણા, તલનો કલ્ક, મગનો કલ્ક અને મગના ગ્રાસામણ વગેરે રસ-એ દ્રવ્યોનો આહારમાં સંયોગ કરવો, એ સધળા અતિસાર-વાળાઓ માટે હિતકારી છે. ૨૧

રક્તાતિસારસ્તુ દારણુ, ઉપદ્રવો તથા ચિકિત્સા
પિત્તાતિસારી યો મર્ત્યઃ પિત્તલાનિ નિપેવતે ।
પિત્તં પ્રદુષ્ટં તસ્યાશુ રક્તાતિસારમાવહેત્ ॥
ન્વરં શૂલં ત્વપાં દાહં ગુદપાકં ચ દારુણમ્ ।
યો રક્તં શક્રુતઃ પૂર્વં પશ્ચાદ્વાપ્યતિસાર્યતે ॥
સ પછૈર્વેદાદીનાં સસર્પિઃ સાધિતં પયઃ ।
પિવેત્સ શર્કરાશ્ચૌદ્રમથ વાપ્યભિમથ્ય તત્ ॥
નવનીતમયો લિહ્યાત્ત્રકં ચાનુપિવેત્તતઃ ।
પિયાલશાલ્મલીપુલ્કશલ્કીતિનિશ્વત્ચઃ ॥
ક્ષીરે વિમૃદિતાઃ પીતાઃ સક્ષૌદ્રા રક્તનાશનાઃ ।
મધુકં શર્કરાં લોધ્રં પયસ્યામથ સારિવામ્ ॥
પિવેચ્છાગેન પયસા સક્ષૌદ્રાં રક્તનાશનીમ્ ।
મઙ્ગિઘાં સારિવાં લોધ્રં પચકં કુમુદોત્પલમ્ ॥
પિવેત્પદ્માં ચ દુગ્ધેન છાગેનામૃત્પ્રશન્તયે ।
શર્કરોત્પલલોધ્રાણિ સમજ્ઞા મધુકં તિલાઃ ॥
તિલા મોચરસો લોધ્રં તથૈવ મધુકોત્પલમ્ ।
સારિવા યષ્ટિકં લોધ્રઃ પ્રસવાશ્ચ વટાદિજાઃ ॥
કચ્છુરા તિલકલ્કશ્ચ યોગાશ્વત્વાર એવ તુ ।
આજેન પયસા પેયાઃ સરક્તે મધુસંયુતાઃ ॥
દ્રવે સરક્તે સ્વવતિ બાલવિલ્વં સફાણિતમ્ ॥
સક્ષૌદ્રતૈલં પ્રાગેવ લિહ્યાદાશુ હિતં હિ તત્ ।
કોશકારં ઘૃતે મૃદં લાજચૂર્ણં સિતા મધુ ॥
સશૂલં રક્તપિત્તોત્થં લીઢં હન્યુદરામયમ્ ।
વિલ્વમધ્વં સમધુકં શર્કરાશ્ચૌદ્રસંયુતમ્ ॥
તણ્ડલામ્બુયુતો યોગઃ પિત્તરક્તોત્થિતં જયેત્ ।
ગુદપાકે ચ યે ઉક્તાસ્તેજ્રાપિ વિધયઃ સ્મૃતાઃ ॥
રુજાયાં વાઽપ્રશામ્યન્ત્યાં પિચ્છાવસ્તિહિતો ભવેત્ ।
રક્તવિદ્દોષનહુલં દીપ્તાગ્નિર્યોજિતિસાર્યતે ॥
વિઙ્ગુત્રિફલાકૃષ્ણાકપાયૈસ્તં વિરેચયેત્ ।
અથવૈરળ્ડસિદ્ધેન પયસા કેવલેન વા ॥
યવાગૂર્વિતરેત્સ વાતઘ્નૈર્દીપનૈઃ કૃતાઃ ॥ ૨૨ ॥

પિત્તાતિસારવાળો જે માણસ, પિત્તકર પદ-
ધોનું અત્યંત સેવન કરે, તે માણસનું પિત્ત અતિ-

કૃષ્ટ થઈ તુરંત રક્તાતિસાર (લોહીના ઝાડા)
ઉત્પન્ન કરે છે. લોહીના ઝાડા થતાં જ્વર, શૂષ્ક,
તૃષ્ણા, દાહ અને ગુદનો દારુણ પાક-એ ઉપદ્રવો
થાય છે.

અતિસારવાળા જે માણસને વિષ્ણુ નીકળવા
પહેલાં અથવા પછી વારંવાર લોહી પડે, તે
માણસને વડ વગેરે ક્ષીરવૃક્ષોનાં કામળ પત્તેવોના
કલ્કથી પકવેલું દૂધ, ઘી, સાકર તથા મધ મિશ્ર
કરી પાવું; અથવા તે દૂધ મધી તેનું માખણ
કાઠી ચટાડવું અને તેની ઉપર છાશ પાવી.

ચાણી તથા શીમળાની છાલ, પીપ્પલા-
નામના ક્ષીરવૃક્ષની છાલ, સાલોડાની છાલ અને
મીણાહરમાની છાલના કલ્કને દૂધમાં ઘોળી
નાખી, તે દૂધ મધમાં મિશ્ર કરી પાવામાં આવે,
તો તેથી રક્તાતિસાર મટે છે.

જઠીમધ, સાકર, લોધર, ખરણુર અને ઉપ-
લસરીના કલ્કને બકરીના દૂધમાં ઘોળી નાખી,
તે દૂધ મધમાં મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો
તેથી રક્તાતિસાર મટે છે.

મજ્જા, ઉપલસરી, લોધર, પદ્મકાષ્ઠ, કુચુંદ
નામનું કમળ, નીલકમળ અને ભારંગીના કલ્કને
બકરીના દૂધમાં ઘોળી પાવામાં આવે, તો તેથી
લોહી શાંત થાય છે.

સાકર, નીલકમળ, લોધર, મજ્જા, જઠીમ
અને કાળા તલનો કલ્ક બકરીના દૂધમાં ઘોળી
મધમાં મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તેથી રક્તા-
તિસાર મટે છે.

કાળા તલ, મોચરસ, લોધર, જઠીમધ અને
નીલકમળનો કલ્ક બકરીના દૂધમાં ઘોળી મધમાં
મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તેથી રક્તાતિસાર
મટે છે.

ઉપલસરી, જઠીમધ, લોધર અને વડ વગેરે

ખિડલુ, કાચાં બીલાં તથા સુંઠના કદકને દહીંની તરમાં મિશ્ર કરી ધી તથા તેલમાં શેકીને ખવડાવવો, એ પણ વિજ્ઞાનાક્ષય ઉપર હિતકારી છે.

પ્રદીપ્ત જઠરાગ્નિવાળા અને ક્ષીણ વિજ્ઞાવાળા જે માણસને ક્ષીણવાળો તથા વેદનાવાળો મળ નીકળ્યા કરતો હોય, તે માણસને ચિત્રક આદિ દીપન પદાર્થોથી તથા કાચાં બીલાં વગેરે આહી પદાર્થોથી મિશ્ર કરેલું કાચું ધી પાવું. ૨૩

પ્રવાહિકાનું લક્ષણ

વાયુઃ પ્રવૃદ્ધો નિષ્પિતં ચલાસં

નુદત્પથસ્તાદહિતાગ્નસ્ય ।

પ્રવાહમાણસ્ય મુહુર્મલાક્તં

પ્રવાહિકાં તાં પ્રવદન્તિ તજ્ઞાઃ ॥૨૪

અત્યંત અહિતકર પદાર્થો ખાનારા માણસનો અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલો વાયુ જ્યારે તે માણસને કરીને ગુદામાંથી અધોવાયુ ચૂકવા બધા, ત્યારે તે માણસની ગુદામાંથી વિજ્ઞા વડે ખરડા-ચેલા જમા થયેલા કદાદિકને વારંવાર થોડાથોડા નીચે કાઢે છે, તે રોગને વૈદ્યો પ્રવાહિકા (અતિ-સારની ખાસ અવસ્થા) કહે છે. ૨૪

જાણે ઉપરથી પ્રવાહિકાનાં રૂપો,
નિદાનો તથા ચિકિત્સા

પ્રવાહિકા વાતકૃતા સશૂલા

પિત્તાત્સદાહા સક્ષ્મા ક્ષ્માચ ।

સચોણિતા ચોણિતસમ્ભવા તુ

તાઃ સ્નેહરૂક્ષપ્રભવા મતાસ્તુ ॥

તાસામતીસારવદાદિશેષ

લિઙ્ગં કર્મં ચામવિપક્તાં ચ ॥૨૫॥

જે પ્રવાહિકા શૂળવાળી હોય, તેને વાયુએ કરેલી સમજવી અને તે રૂક્ષ પદાર્થોથી થાય છે. જે પ્રવાહિકા દાહવાળી હોય, તેને પિત્તના સંબંધથી સમજવી અને તે તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણ પદાર્થોથી થાય છે. જે પ્રવાહિકા કદવાળી હોય,

તેને કદના સંબંધથી સમજવી અને તે સ્નેહવાળા પદાર્થોથી થાય છે. જે પ્રવાહિકા લોહીવાળી હોય, તેને લોહીના સંબંધથી સમજવી અને તે તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણ પદાર્થોથી થાય છે. પ્રવાહિકાઓનાં ચિહ્નો ચિકિત્સાદિક, અને કાચા તથા પાકા પણાની રીત અતિસારની પેટે જ સમજવાં, ૨૫

પ્રવાહિકાની ખાસ ચિકિત્સા

ન શાન્તિમાયાતિ વિલઙ્ઘનૈર્વા

યોગૈર્લુદીર્ણાં યદિ પાચનૈર્વા ॥

તાં ક્ષીરમેવાશુ શૃતં નિહન્તિ

તૈલં તિલાઃ પિચ્છિલચસ્તયશ્ચ ।

આદ્રૈઃ કુશૈઃ સંપરિવેષિતાનિ

વૃન્તાન્યથાદ્રાણિ હિ શાલ્મલીનામ્ ॥

પક્વાનિ સમ્યક્પુટપાકયોગે-

નાપોઘ્ય તેમ્યો રસમાદદીત ।

ક્ષીરં શૃતં તૈલહવિર્વિમિશ્રં

કલ્કેન યદીમધુકસ્ય ચાપિ ।

વસ્તિ વિદધ્યાઙ્ગિપગમ્રમત્તઃ

પ્રવાહિકામૂત્રપુરીપસન્ને ॥

દ્વિપશ્ચમૂલીકથિતેન શૂલે

પ્રવાહમાણસ્ય સમાશ્લિકેણ ।

ક્ષીરેણ ચાસ્યાપનમધ્યમુક્તં

તૈલેન યુજ્જ્યાદનુવાસનં ચ ॥

વાતમ્નવર્ગે લવણેષુ ચૈવ

તૈલં ચ સિદ્ધં હિતમન્નપાને ।

લોઘ્રં વિઠં વિલ્વશલાદુ ચૈવ

લિલાચ તૈલેન કડુ ત્રિકાલમ્ ॥

દધ્ના સસારેણ સમાશ્લિકેણ

મુઙ્ગીત નિઃસારકપીઢિતસ્તુ ।

સુતસકુપ્પકથિતેન વાપિ

ક્ષીરેણ શીતેન મધુપ્લુતેન ॥

શૂલાદિતો વ્યોષવિદારિગન્ધા-

સિદ્ધેન દુધેન હિતાય મોજ્યઃ ।

વાતમ્નસગ્રાહકદીપનીયૈઃ

કૃતાન્નસાંધ્યાપુપ્ત્તમ્ભોજયેચ ॥

હાદેચ મત્સ્યાન્નસમાપ્તયાચ

વાતમ્નસિદ્ધં સઘૃતં સતૈલમ્ ।

ણ્ણાભ્યજાનાં તુ વટપ્રવાલૈઃ

સિદ્ધાનિ સાદૃં પિથિતાનિ હાદેત્ ॥

મેઘ્યસ્ય સિદ્ધં ત્વથ વાપિ રક્તં

વસ્તસ્ય દધ્મા ઘૃતૈલયુક્તમ્ ।

હાદેત્પ્રયુક્તૈઃ શિખિલાવજૈશ્ચ

મુક્તીત યૂપૈર્દધિમિશ્ર મુરુચૈઃ ॥

માપાન્તુસિદ્ધાન્ઘૃતમળ્ડયુક્તાન્ ।

હાદેચ દધ્મા મરિચોપદંશાન્ ॥

મહારુજે મૂત્રકૃચ્છે મિપગ્વસ્તિ પ્રદાપયેત્ ।

પયોમધુઘૃતૌન્મિશ્રં મધુકોત્પલસાધિતમ્ ॥

સ વસ્તિઃ શમયેત્તસ્ય રક્તં દાહમથો જ્વરમ્ ।

મધુરૌપધસિદ્ધં ચ હિતં તસ્યાનુવાસનમ્ ॥

રાત્રાવહનિ વા નિત્યં રુજાર્તો યો ભવેન્નરઃ ।

યથા યથા સતૈલઃ સ્યાદ્વાતશાન્તિસ્તથા તથા ॥

પ્રશાન્તે મારુતે ચાપિ શાન્તિં યાતિ પ્રવાહિકા ।

તસ્માત્પ્રવાહિકારોગે મારુતં શમયેદ્વિપક્ ॥

પાઠાજમોદા કુટજસ વીજં

શુઠ્ઠી સમા માગધિકાશ્ચ પિટાઃ ।

સુલામ્બુપીતાઃ શમયન્તિ રોગં

મેઘ્યાન્ડસિદ્ધં સઘૃતં પયો વા ॥

શુઠ્ઠી ઘૃતં સશ્વકં સતૈલં

વિપાચ્ય લીઢવાઽમયમાશુ હન્યાત્ ।

ગજાશનાકુમ્ભિકદાહિમાનાં

રસૈઃ કૃતા તૈલઘૃતે સદમ્નિ ॥

ચિલ્વાન્વિતા પથ્યત્તમા યવાગૂ-

ર્ધારોષ્ણદુગ્ધસ્ય તથા ચ પાનમ્ ॥૨૬

અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલી જે પ્રવાહિકા, હૃદયના-

થી કે અતિસાર ઉપર કહેલા પાનન યોગેથી

શાંતિ પામે નહિ, તે પ્રવાહિકા પકવેલાં દૂધ, તેલ,

તલ તથા પિચ્છાબસ્તિઆથી મટે છે. શીમળાનાં ફળોનાં (લીલાં) ડીંટિયાંઆને લીલા દર્ભોથી વીંટી, તે ઉપર કાળી માટીને થર ચડાવી, પુટ પાકની રીતે સારી રીતે પકવી, પાક્યા પછ કાઢી લઈ, કચરીને તેઆમાંથી રસ લેવો. એ રસને દૂધમાં મેળવી દઈ તે દૂધને પકવી તેલ, ધં તથા જેઠીમંથના કલકથી મિશ્ર કરી વજ્રથી ગાળ લેવું અને પછી વેવે સાવધ રહી તે દૂધથી પિચ્છાબસ્તિ દેવી. આ પ્રમાણે કરવાથી પ્રવાહિકા અને મૂત્ર તથા વિષાતી અટકાયત નાશ પામે છે. જે પ્રવાહિકા શૂળવાળી હોય, તે દૂધને દશમૂળીના ક્વાથથી પકવી મધમાં મિશ્ર કરી તે દૂધથી અસ્તિ દેવી. દશમૂળીના ક્વાથથી પકવેલા તેલથી અનુવાસનબસ્તિ દેવી. વાયુ હણનારા વિદારિગંધાદિ ગણથી તથા સિંધવ આદિ પંચલવણેથી પકવેલું તેલ પ્રવાહિકાવાળાને અન્નપાનમાં દેવું.

પ્રવાહિકાવાળા માણસને લોધર, બિડલણ, કાચાં બીલાંને ગર્ભ, સૂંઠ, મરી અને પીપર તેલમાંમિશ્ર કરી દિવસમાં ત્રણ વખત અટાડવામાં આવે તો તેથી પ્રવાહિકા નાશ પામે છે.

જે રોગી પ્રવાહિકાના ભેદરૂપ નિસ્સારકથી પીડાતો હોય, તો તેને ઘાટી તરવાળા દહીંમાં મધ નાખી, તે દહીંથી ભોજન કરાવવું અથવા સોનારૂપા સિવાયના ધાતુને સારી પેઠે તપાવી, તે ધાતુ દૂધમાં નાખી, તેથી તપેલા દૂધને ઠંડું પડવા દઈ તેમાં મધ નાખીને તે દૂધથી ભોજન કરાવવું. (કટલાક ગ્રંથોમાં તો કહ્યું છે, કે સોના કે રૂપાને સારી પેઠે તપાવી તેને દૂધમાં નાખી તેથી તપેલા દૂધને ઠંડું પડવા દઈ તેમાં મધ નાખી તે દૂધથી ભોજન કરાવવું.) જે નિસ્સારકવાળો માણસ, શૂળથી પીડાતો હોય, તો તેને સૂંઠ, મરી, પીપર તથા વિદારિગંધાદિ-ગણથી પકવેલા દૂધમાં ભોજન દેવું હિતકારી છે.

એ માણસને વાયુ હણનારાં, આહી તથા દીપનીય ઔષધોથી સંસ્કાર આપેલા માંસના રસા જમાડવા, માછલાં ખવડાવવાં અને વાયુને હણનારાં દ્રવ્યોથી માંસના રસાને પકવી ધી તથા તેલમાં મિશ્ર કરી તે પણ પાવો. કાળિયાર, ગાડર અને બકરાનાં માંસોને વડનાં કામળ પલ્લવોની સાથે પકવી તે માંસો ખવડાવવાં. જડા બકરાના લોહીને સૂકવી તેને વાયુને હણનારા પદાર્થોથી પકવેલા ધીમાં તથા તેલમાં પકવી તથા દહીંને સંસ્કાર આપી તે લોહી ખવડાવવું. મોરનાં તથા લાવા નામનાં પક્ષીઓનાં માંસોની ગોઠવણોની સાથે, ખડયૂષોની સાથે તથા ઉત્તમ-પ્રકારનાં દહીંની સાથે ભોજન કરાવવું. સારી પેઠે બાફેલા અડદને ધીની ઉપરના મંડથી યુક્ત કરી મરીનું ચૂર્ણ ભલરાવી તે અડદ પણ દહીંની સાથે ખવડાવવા. નિરસારકમાં મોટી વેદનાવાળું મુનઠ્ઠુ યથું હોય, તો જઠીમધ તથા નીલકમળના કલ્કથી પકવેલા અને મધ તથા ધીમાં મિશ્ર કરેલા દૂધથી અસ્તિ દેવી. આ અસ્તિથી લોહી, દાહ અને જ્વર શાંત થઈ જાય છે. જે રોગી નિરસારકની વેદનાથી નિરંતર પીડાતો હોય તેને કાકિલ્યાદિ મધુર ઔષધોના ક્વાથથી પકવેલા તેલથી દિવસે અથવા રાતે પણ અનુવાસન અસ્તિ દેવી હિતકારી થાય છે. (એક અનુવાસન અસ્તિ દેવાનો રાત્રિમાં નિષેધ છે, તો પણ આવા વિષયમાં રાત્રિએ દેવાની પણ છૂટ છે.)

જમ જમ તેલની યોજનાઓ કરવામાં આવે, તેમ તેમ વાયુની શાંતિ થાય છે અને વાયુની શાંતિ થાય, તો પ્રવાહિકાની શાંતિ થાય છે; માટે વૈદે પ્રવાહિકામાં વાયુની શાંતિ કરવી.

કાળીપાડ, બોહી અજમોદ, હંદ્રજવ, સૂંઠ અને પીપરને સમભાગે લઈ, તેને વાટીને સહેવાય તેવા ગરમ પાણીની સાથે પાવામાં આવે, તો તેથી

પ્રવાહિકા શાંત થાય છે.

જડા બકરાનાં ત્રણેણોના કલ્કથી દૂધ પકવી ધીમાં મિશ્ર કરી પાવામાં આવે તો તે દૂધ પ્રવાહિકાને તુરત મટાડે છે.

સૂંઠ તથા નાકછીંકણીના ક્વાથ તથા કલ્કથી તેલને તથા ધીને પકવી, તે ચટાડવામાં આવે, તો તેથી પ્રવાહિકા તુરત નાશ પામે છે.

સાલેડો, કાપફળ અને દાડમના ક્વાથમાં બનાવેલી, બીલાંના ગર્ભથી યુક્ત કરેલી અને દહીં, તેલ તથા ધીથી મિશ્ર કરેલી રાખ પ્રવાહિકા ઉપર અત્યંત પથ્ય છે. તેમજ શેકકુંડું દૂધ પિવડાવવું, એ પણ અત્યંત પથ્ય છે. ૨૬

અતિસારની વ્યાધિવિપરીત ચિકિત્સા

લઘૂનિ પથ્યાન્યથ દીપનાનિ

સ્નિગ્ધાનિ મોજ્યાન્યુદરામયેષુ ॥

હિતાય નિત્યં વિતરેષ્ મોજ્યમ્

યોગાંશ્ચ તાંસ્તાન મિષગમ્રમત્તઃ ।

તૃષ્ણાપનયની લઘ્વી દીપની વસ્તિશોધની ।

જ્વરે ચૈવાતિસારે ચ યવામૂઃ સર્વદા હિતા ॥૨૭॥

વૈદે સાવધાન રહી દોષોત્તર તથા અવસ્થાઓનું વિવેચન કરી અતિસારે ઉપર હિત માટે સર્વદા હલકા, પથ્ય, અશિને દીપ કરનારા તથા સ્નિગ્ધ આહારો દેવા અને ઔષધોના તે તે યોગે પણ દેવા. રાખ તરસ ટાળનારી છે, હલકી છે, અશિને દીપ કરનારી છે અને મૂત્રાશયને શુદ્ધ કરનારી છે, માટે જ્વરમાં અને અતિસારમાં સર્વદા હિત કરનારી ગણાય છે. ૨૭

અતિસારની હેતુવિપરીત ચિકિત્સા
રૌદ્ર્યાજ્ઞાતે ક્રિયા સ્નિગ્ધા રુક્ષા સ્નેહનિમિત્તે ।
મયજે સાન્વનાર્પણ શોકજે શોકનાશની ॥

વિપાર્શ્વઃકૃમિસંભૂતે હિતા ચોમયશર્મદા ॥ ૨૮ ॥

અતિસારને રક્ષતાથી ઉત્પન્ન થયો હોય તો સ્નિગ્ધ ક્રિયા કરવી, રોગથી ઉત્પન્ન થયો હોય

તો રૂક્ષ ક્રિયા કરવી, ભયથી ઉત્પન્ન થયો હોય
તો સાંત્વનાપૂર્વક ક્રિયા કરવી, શોકથી ઉત્પન્ન
થયો હોય તો શોક દૂર કરનારી ક્રિયા કરવી
અને વિપથી, અરશોથી કે કૃમિઓથી થયો હોય,
તો તે વિષાદિકને તથા અતિસારને પણ દૂર કર-
નારી ક્રિયા કરવી હિતકારી છે. ૨૮

અતિસારમાં ઉપદ્રવોના ચિકિત્સાપદ્ધતિ
હર્દિમૂર્છાવૃદ્ધાદ્યાંશ સાધવેદવિરોધતઃ ॥ ૨૯ ॥

જલદી, મૂર્છા તથા તરસ વગેરે ઉપદ્રવોને
મૂળ વ્યાધિની ચિકિત્સાથી વિરુદ્ધ ન થાય, એવી
ચિકિત્સાઓથી શાંત કરવા. ૨૯

અતિસારમાં બે કે ત્રણ દોષોનો સંયોગ હોય
તો કયા દોષની પ્રથમ ચિકિત્સા કરવી ?
સમવાયે તુ દોષાણાં પૂર્વે પિત્તમુષાચરેત્ ।

જ્વરે ચૈગતિસારે ચ સર્વત્રાન્યથ માલુતમ્ ॥ ૩૦ ॥

અતિસારમાં કે જ્વરમાં બે કે ત્રણ દોષોનો
સંયોગ હોય, તો પ્રથમ પિત્તની ચિકિત્સા કરવી
અને બાકીના રોગોમાં બે કે ત્રણ દોષોનો સંયોગ
હોય, તો પ્રથમ વાયુની ચિકિત્સા કરવી. (અતિ-
સારમાં કેવળ વાયુ તથા કફનો સંયોગ હોય,
તો પ્રથમ વાયુની જ ચિકિત્સા કરવી.) ૩૦

અતિસારથી મુક્ત થયેલાં લક્ષણ
યસ્યોચારં વિના મૂત્રં સમ્યગ્વાયુથ ગચ્છતિ ।
દીપ્તાગ્રેર્લઘુકોષ્ઠસ્ય સ્થિતસ્તસ્યોદરામયઃ ॥ ૩૧ ॥

જેનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત થયો હોય, કોઠો હલકો
થયો હોય અને સાથે વિજાના સંબંધ વિના મૂત્ર
અને અધોવાયુ ચોખ્ખી રીતે નીકળવા લાગ્યાં
હોય તે માણસને અતિસારથી મુક્ત સમજવો. ૩૧

વ્યાધિઓના ત્રણ ભેદો, લક્ષણો
અને સાંત્વના પ્રકારો

કર્મજા વ્યાધયઃ કેચિદોષજાઃ સન્તિ ચાપરે ।

કર્મદોષોદ્ભવાથાન્યે કર્મજાસ્તેષ્વહેતુકાઃ ॥

નશ્યન્તિ ત્વક્રિયામિસ્તે ક્રિયામિઃ કર્મસંબ્ધયે ।

શામ્યન્તિ દોષસમ્પૂતા દોષસંબંધયેહેતુમિઃ ॥

તેપામલ્પનિદાના યે પ્રતિકષ્ટા ભવન્તિ ચ ।

મૃદવો વદ્ધદોષા વા કર્મદોષોદ્ભવાસ્તુ તે ॥

કર્મદોષસંબંધકૃતા તેષાં સિદ્ધિર્વિધીયતે ॥ ૩૨ ॥

કેટલા વ્યાધિઓ કર્મથી, કેટલાક દોષોથી
અને કેટલાક કર્મ તથા દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા
હોય છે.

જે વ્યાધિઓ હેતુઓ વિના ઉત્પન્ન થયેલા
હોય છે, તેઓ કર્મજ (કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા)
કહેવાય છે. એ વ્યાધિઓ પ્રાયશ્ચિત્તાદિકથી કર્મનો
લય થતાં ચિકિત્સા વિના જ મટે છે.

જે વ્યાધિઓ દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે,
તેઓ દોષોનો નાશ કરનારી ચિકિત્સાથી મટે છે.

જે મોટા અથવા નાના વ્યાધિઓ નાનાં
નિદાનોવાળા છતાં અત્યંત દુઃખદાયી હોય, તેઓ
કર્મ અને દોષ એ બંનેથી ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે.
એ વ્યાધિઓ પ્રાયશ્ચિત્તાદિક અને ચિકિત્સા—એ
બંનેના સંયોગથી નાશ પામે છે. ૩૨

અતિસારમાં અહલીની ધાર્તી અને સંપ્રાપ્તિ
દુષ્યતિ પ્રહણી જન્તોરગ્નિસાદનહેતુમિઃ ।

અતિસારે નિવૃત્તેષ્વપિ મન્દાગ્નેરહિતાગ્નિઃ ॥

મૂયઃ સંદૃષિતો વદ્ધિર્પ્રહણીમમિદ્પયેત્ ॥ ૩૩ ॥

અતિસાર મટી ગયા પછી અને મટી
વિના પણ, મંદ અગ્નિવાળા અને અહિતકર પદાર્થો
નું લક્ષણ કરનારા માણસનો ફરીવાર દૂષિત થયે
અગ્નિ અહલીને દૂષિત કરે છે. કોઈ વખત અતિ
ઉત્પન્ન ન થયા છતાં અગ્નિને મંદ કરનારા નિદા-
થી અહલી દૂષિત થઈ જાય છે. ૩૩

અતિસારમાં પરેશ અને તેની મુદત
તસાત્કાર્યઃ પરીહારસ્ત્વતીસારે વિરિક્તવત્ ।

યાવન્ન પ્રકૃતિસ્થઃ સ્યાદોષતઃ પ્રાણતસ્તથા ॥ ૩૪ ॥

અતિસારમાં ઉપર કથા પ્રમાણે અહલી-
રોગની ધાર્તી છે; માટે અતિસારના રોગીએ
જ્યાં સુધી દોષ પ્રકૃતિસ્થ ન થયા હોય, ત્યાં

તો રૂક્ષ ક્રિયા કરવી, લયથી ઉત્પન્ન થયો હોય તો સાંતવનાપૂર્વક ક્રિયા કરવી, શોકથી ઉત્પન્ન થયો હોય તો શોક દૂર કરનારી ક્રિયા કરવી અને વિપથી, અરશોથી કે કૃમિઓથી થયો હોય, તો તે વિષાદિકને તથા અતિસારને પણ દૂર કરનારી ક્રિયા કરવી હિતકારી છે. ૨૮

અતિસારમાં ઉપદ્રવોની ચિકિત્સાપદ્ધતિ છર્દિમૂર્છાતૃડાઘાંશ્ર સાધયેદવિરોધતઃ ॥ ૨૯ ॥

ઊલટી, મૂર્છા તથા તરસ વગેરે ઉપદ્રવોને મૂળ વ્યાધિની ચિકિત્સાથી વિરુદ્ધ ન થાય, એવી ચિકિત્સાઓથી શાંત કરવા. ૨૯

અતિસારમાં એ કે ત્રણ દોષોનો સંયોગ હોય તો કયા દોષની પ્રથમ ચિકિત્સા કરવી ? સમવાયે તુ દોષાણાં પૂર્વ પિત્તમુપાચરેત્ ।

જ્વરે ચૈવાતિસારે ચ સર્વત્રાન્યત્ર મારુતમ્ ॥ ૩૦ ॥

અતિસારમાં કે જ્વરમાં એ કે ત્રણ દોષોનો સંયોગ હોય, તો પ્રથમ પિત્તની ચિકિત્સા કરવી અને બાકીના રોગોમાં એ કે ત્રણ દોષોનો સંયોગ હોય, તો પ્રથમ વાયુની ચિકિત્સા કરવી. (અતિસારમાં કેવળ વાયુ તથા કફનો સંયોગ હોય, તો પ્રથમ વાયુની જ ચિકિત્સા કરવી.) ૩૦

અતિસારથી મુક્ત થયેલાનું લક્ષણ યસ્પોચારં વિના મૂર્ચં સમ્યગ્માયુશ્ચ ગચ્છતિ । દીપ્તાયેર્લઘુકોષ્ઠસ્ય સ્થિતસ્તસ્યોદરામયઃ ॥ ૩૧ ॥

જનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત થયો હોય, ઠોઠો હલકો થયો હોય અને સાથે વિઘ્નાના સંબંધ વિના મૂત્ર અને અધોવાયુ ચોખ્ખી રીતે નીકળવા લાગ્યાં હોય તે માણસને અતિસારથી મુક્ત સમજવો. ૩૧

વ્યાધિઓના ત્રણ ભેદો, લક્ષણો

અને શાંતિના પ્રકારો

કર્મજા વ્યાધયઃ કેવિદોષજાઃ સન્તિ ચાપરે । કર્મદોષોદ્ભવાશ્ચાન્યે કર્મજાસ્તેષ્વહેતુકાઃ ॥ નશ્યન્તિ ત્વક્રિયામિસ્તે ક્રિયામિઃ કર્મસંકલ્પે । શામ્યન્તિ દોષસમ્ભૂતા દોષસંકલ્પહેતુમિઃ ॥

તેપામલ્પનિદાના યે પ્રતિકષ્ટા ભવન્તિ ચ । મૃદવો વદ્ધદોષા વા કર્મદોષોદ્ભવાસ્તુ તે ॥ કર્મદોષસંકલ્પકૃતા તેષાં સિદ્ધિર્વિધીયતે ॥ ૩૨

કેટલા વ્યાધિઓ કર્મથી, કેટલાક હેતુઓ અને કેટલાક કર્મ તથા દોષથી ઉત્પન્ન થઈ હોય છે.

જ વ્યાધિઓ હેતુઓ વિના ઉત્પન્ન થઈ હોય છે, તેઓ કર્મજ (કર્મથી ઉત્પન્ન થઈ કહેવાય છે. એ વ્યાધિઓ પ્રાયશ્ચિત્તાદિકથી ક્ષય થતાં ચિકિત્સા વિના જ મટે છે.

જ વ્યાધિઓ દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલા હોય તેઓ દોષોનો નાશ કરનારી ચિકિત્સાથી મટે છે.

જ મોટા અથવા નાના વ્યાધિઓ નિદાનોવાળા છતાં અત્યંત દુઃખદાયી હોય, કર્મ અને દોષ એ બંનેથી ઉત્પન્ન થયેલા હોય એ વ્યાધિઓ પ્રાયશ્ચિત્તાદિક અને ચિકિત્સા બંનેના સંયોગથી નાશ પામે છે. ૩૨

અતિસારમાં ગ્રહણીની ધારતી અને સંપ્રાપ્તિ ગ્રહણી જન્તોરગ્નિસાદનહેતુમિઃ । અતિસારે નિષ્પત્તેઽપિ મન્દાગ્નેરહિતાગ્નિઃ ॥

ભૂયઃ સંદૂષિતો વહ્નિર્ગ્રહણીમભિદૂપયેત્ ॥ ૩૩ ॥

અતિસાર મટી ગયા પછી અને મટી ગયા વિના પણ, મંદ અગ્નિવાળા અને અહિતકર પદાર્થોનું લક્ષણ કરનારા માણસનો ફરીવાર દૂષિત થઈ અગ્નિ ગ્રહણીને દૂષિત કરે છે. કાઈ વખત અતિરે ઉત્પન્ન ન થયા છતાં અગ્નિને મંદ કરનારાં નિદાનથી ગ્રહણી દૂષિત થઈ જાય છે. ૩૩

અતિસારમાં પરેશ અને તેની મુદત તસ્માત્કાર્યઃ પરીહારસ્વતીસારે વિરિક્તવત્ ।

યાવન્ન પ્રકૃતિસ્થઃ સ્વાદોષતઃ પ્રાણતત્તથા ॥ ૩૪ ॥

અતિસારમાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ગ્રહણ રોગની ધારતી છે; માટે અતિસારના રોગી જ્યાં સુધી દોષ પ્રકૃતિસ્થ ન થયા હોય, ત

સુધી ધણા પવનવાળી જગ્યાને સેવવી નહીં, ટાઢા પાણીનો ત્યાગ કરવો, અજીર્ણ કરનારા અન્નનો ત્યાગ કરવો, કસરત, મેથુન અને અભ્યંગ કરવો નહીં. ૩૪

ગ્રહણીનું નિરૂપણ તથા તેના દૂષિત થવામા કારણ પૃથ્વી પિત્તધરા નામ યા કલા પરિકીર્તિતા । પક્ષમાશયમધ્યસ્થા ગ્રહણી સા પ્રકીર્તિતા ॥ ગ્રહણ્યા વલમગ્રિહિં સ ચાપિ ગ્રહણીથિતઃ । તસ્માત્સંદૂષિતે વહ્નો ગ્રહણી સંગ્રદુષિતિ ॥ ૩૫ ॥

શારીરસ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ચોથા વિષયમાં 'પિત્તધરા' નામની જે છઠ્ઠી કલા પક્ષા-શયના તથા આમાશયના મધ્યમાં રહેલી કહી છે, તે ગ્રહણી કહેવાય છે. એ ગ્રહણીનું બળ બદલાય છે અને તે ગ્રહણીમાં રહેલો છે, તેથી તે અગ્નિ દૂષિત થાય, તો ગ્રહણી પણ દૂષિત થાય છે.

ગ્રહણીરોગનું સંખ્યાપૂર્વક લક્ષણ
 એકજાઃ સર્વજાઃ સર્વે દોષૈરત્યર્થમૂર્છિતૈઃ ।
 સા દુષ્ટા વહુશો મુક્તમામમેવ વિદ્યુઃ ॥
 પક્કં વા સર્જનં પૃતિ મુહુર્વદ્ધં મુહુર્વચમ્ ।
 ગ્રહણીરોગમાહુસ્તમાયુર્વેદવિદો જ્ઞાતાઃ ॥ ૩૬ ॥

એ ગ્રહણી અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા વાયુ, પિત્ત, કફ કે ત્રણે દોષથી દૂષિત થઈને, ખાધેલા અન્નાદિકને ધણીવાર કાચું ને કાચું જ મૂકે છે, પાકું પણ મૂકે છે અને ને અન્નાદિક વેદના સહિત, દુર્ગંધવાળું, વારંવાર બંધાતું અને વારંવાર પ્રવાહીરૂપે પડે છે. આ રોગને આયુર્વેદ બણનારા વિદ્વાનો ગ્રહણીરોગ કહે છે. (વાગ્બટ કહે છે કે, ગ્રહણીદોષ હોય તો અન્નના અજીર્ણવાના સંભયમાં આમવાળો મળ પડે છે અને કોઈ વખતે અન્નવાળો મળ પડે છે. અન્નના અજીર્ણવાના સંભયમાં પાકો મળ પડે છે, કોઈ વખતે મુદ્ધ પડતો નથી, કોઈ વખતે અકસ્માત્ વારંવાર બંધાયેલો અથવા શિથિલપણવાળો મળ પડે છે.)

ભાવમિશ્ર કહે છે કે, 'અતિસારમાં દ્રવધાતુની જ પ્રવૃત્તિ થાય છે અને ગ્રહણીમાં તો બંધાયેલા મળની પણ પ્રવૃત્તિ થાય છે.' એટલે અતિસાર અને ગ્રહણીમાં ભેદ છે. ૩૬

ગ્રહણીરોગનું પૂર્વરૂપ

તસ્યોત્પત્તૌ વિદાહોઽન્ને સદનાલસ્યત્તટ્ક્રમાઃ ।
 વલક્ષ્યોઽરુચિઃ કાસઃ કર્ણશ્વેદોઽન્વકૂજનમ્ ॥ ૩૭ ॥

ગ્રહણીરોગ ઉત્પન્ન થવાનો હોય, ત્યારે અન્ન બરાબર પચતું નથી, ગ્લાનિ થાય, આળસ થાય, તરસ લાગ્યા કરે, ક્ષત્ર્મ થાય, બળનો ક્ષય થાય, અરુચિ થાય, ખાંસી થાય, કાનમાં અનેક પ્રકારનો અવાજ થતો સંભળાય અને આંતરડાંઓમાં ગડગડાટ થાય છે. ૩૭

ગ્રહણીરોગનું સ્પષ્ટ થયેલું રૂપ

અથ જાતે મવેજનતુઃ શૂનપાદકરઃ કુશઃ ।
 પર્વસ્મૃત્યૈવત્તટ્કદિજ્વરારોચકદાહવાન્ ॥
 ઉદિરેચ્છુકતિકામ્લલોહધૂમામગન્ધિકમ્ ।
 પ્રસેકમુલ્લવૈરસ્યતમકારુચિપીઢિતઃ ॥ ૩૮ ॥

ગ્રહણીરોગ ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે માણસ સૂજેલા (સોઅવાળો) હાથપગવાળો તથા કૃશ થઈ જાય છે, સાંવાળામાં વેદના થાય છે, સંધ્યા રસોમાં લોહપત્તા આવે છે, તરસ લાગે છે, બાલટી થાય છે, જ્વર આવે છે, બળતરા થાય છે, વારંવાર થુંકવું પડે છે, મોઢું વિરસ થઈ જાય છે, તમક શ્વાસ થાય છે, અત્યંત અરુચિ થાય છે અને અથાણાંના પાણીના જેવા ગંધવાળા, કડવી, ખાટી, લોઢા જેવી, ધુમાડા જેવી તથા કાચા માંસાદિકના જેવી ગંધવાળા ધચરકા આવે છે. ૩૮

દોષોના ભેદથી ગ્રહણીનાં વિશિષ્ટ લક્ષણે
 વાતાચ્છ્લાધિકૈઃ પાયુહૃત્પાશ્વોદિરમસ્તકૈઃ ।
 પિત્તાત્સદાહૈર્ગુરુમિઃ કફાત્ત્રિમ્યસ્તિલક્ષણેઃ ॥ ૩૯ ॥
 ગ્રહણીરોગ વાયુથી થયો હોય તો ગુદા,

દદ્ય, પડખાં, ઉદર તથા માથામાં અત્યંત શૂળ નીકળે છે. પિત્તથી થયો હોય તો ગુદા, દદ્ય, પડખાં, ઉદર તથા માથામાં દાહ થાય છે. કંકથી થયો હોય તો ગુદા, દદ્ય, પડખાં, ઉદર તથા માથામાં ભારેપણું થાય છે અને ત્રણે દોષોથી થયો હોય તો ગુદા, દદ્ય, પડખાં, ઉદર તથા મસ્તક-માં શૂળ, દાહ તથા ભારેપણું—એ ત્રણે થાય છે.

અહલીરોગની ચિકિત્સા

યથાદોષોક્ત્યં તસ્ય વિશુદ્ધસ્ય યથાક્રમમ્ ॥
પેયાદિં વિતરેત્સમ્યગ્દીપનીયોપસમ્ભૂતમ્ ।
તતઃ પાચનસદ્ગ્રાહિદીપનીયમળત્રયમ્ ॥
પિત્તેત્રાતઃ સુરારિષ્ટસ્નેહમૂત્રસુશ્વામ્બુભિઃ ।
તક્રેણ વાય તક્રં વા કેમલં હિતમુચ્યતે ॥
કૃમિગુલ્મોદરાશોભીઃ ક્રિયાશ્ચાત્રાવચારયેત્ ।
ચૂર્ણં દ્વિજ્વાદિકં ચાત્ર ઘૃતં વા ઘ્રીહનાશનમ્ ॥
કલ્પકેન મગધાદેશ ચાક્ષેરીસ્વરસેન વા ।
ચતુર્ગુણેન દન્ના ચ ઘૃતં સિદ્ધં હિતં મવેત્ ॥
સર્વથા દીપનં સર્વં ગ્રહણીરોમિષાં હિતમ્ ।
જ્વરાદીનવિરોધાચ સાધયેત્તૈચિકિત્સિતૈઃ ॥૪૦॥

અહલીદોષના રોગીને દોષની વૃદ્ધિ અનુસાર યોગ્ય ક્રમ પ્રમાણે વખનવિરેચનાદિક શોધન સંસ્કાર આપીને પછી યોગ્ય રીતે દીપનીય દ્રવ્યોથી સંસ્કાર આપેલાં પેયા વગેરે દ્રવ્યો આપવાં. પછી પ્રભાતમાં સુરા, અરિષ્ટ, સ્નેહ, મૂત્ર, સહેવાય તેવું ઉષ્ણ જળ અથવા છાશની સાથે પાચન, સંગ્રાહી તથા દીપનીય વર્ગનાં ઔષધોના કંદકા પાવા; અથવા કેવળ છાશ પાવી, એ પણ હિતકારી કહેવાય છે.

અહલીદોષ ઉપર કૃમિ, ગુલ્મ, ઉદર અને અરશને હણનારી ક્રિયાઓ પણ કરવી તેમજ ચિકિત્સાસ્થાનના પાંચમા અધ્યાયના ૨૪મા વિષયમાં કહેલું હિંજાદિ ચૂર્ણ પણ હિતકારી છે.

ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૪મા અધ્યાયના ૧૦મા

વિષયમાં કહેલું પટ્પલક નામનું ધી અહા ઉપર હિતકારી છે.

પિપ્પલ્યાદિ ગણુનો કંદક, ચૂકા ન ખાટી ભાજીનો સ્વરસ અને ચોગણું દહીંથી પીધી પણ અહલીદોષ ઉપર હિતકારી થાય છે. જે જે કંઈ દીપન (અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, તે સઘળું અહલીદોષવાળાઓને સર્વથા કારી થાય છે.

અહલીદોષમાં જ્વર વગેરે જે ઉપદ્રવો તેઓને વેધે મૂળવ્યાધિની (અહલીદોષની) ત્સાથી વિરોધ ન આવે, એ રીતે પોતપો (જ્વરાદિકની) ચિકિત્સાઓથી મટાડવા. ૪

અધ્યાય ૪૧ મો

ઉપક્રમ

અથાતઃ શોષપ્રતિપેદ્યં વ્યાખ્યાસ્યામ યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘શોષપ્રતિપેદ્ય નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું’ છે. ૧

શોષ(ખેનના કરક)નો સ્વભાવ અનેકરોગાનુગતો ચતુરોગપુરોગમઃ ।

દુર્વિજ્ઞેયો દુર્નિવારઃ શોષો વ્યાધિર્મહાબલઃ ॥ ૨ ॥

શોષ અનેક ઉપદ્રવોવાળો હોય છે, જે આદિ ઘણા રોગોરૂપી પૂર્વરૂપવાળો હોય છે, દોષોનાં ચિહ્નોવાળો હોવાને લીધે તેમાં અંશાશિ કલ્પના કરવી કઠણ પડે છે, મટાડવો મુશ્કેલ હોય છે અને એ કારણોને લીધે તે ઘણો બળવ ગણાય છે. ૨

એ વ્યાધિનાં ત્રણ નામોનું કારણ સંશોષણાદ્રસાદીનાં શોષ इत्यभिधीयते ।

ક્રિયાધ્યયકરત્વાચ્ચ ક્ષય इत्युચ્યતે પુનઃ ॥ ૩ ॥

૧ ખેનના રોગના નિદાન, લક્ષણો તથા ચિકિત્સા નિરૂપણ વિષેનો.

રાજ્યન્દ્રમસો યસ્માદ્મદેય કિલામયઃ ।

તસ્માત્તં રાજયદ્મેતિ કેચિદાહુર્મનીપિણઃ ॥ ૩ ॥

એ વ્યાધિ રસ આદિ ધાતુઓનું શોષણ કરે છે તેથી શોષ કરેલાય છે, રોગીની શારીરિક શક્તિ ઓછાઓનો તથા વેદની ઔષધયુક્તિરૂપ ક્રિયાઓનો હાથ કરે છે તેથી તે હાથ કરેલાય છે અને શ્રાવણો તથા વૃક્ષોના રાજ ચંદ્રને તે પ્રથમ થયો હતો તથા પોતાના મટાડનારા વેદોની પૂજા કરાવવામાં કારણરૂપ છે, તેથી ઠટલાક વિદ્વાનો તેને 'રાજયદ્મ' કહે છે. ૩

શોષ સાન્નિપાતિક જ હોવા વિષે
સંવ્યસ્તૈર્જાયતે દોષૈરિતિ કેચિદ્વદન્તિ હિ ।
एकादशानामेकस्मिन् सान्निप्याच्चन्ययुक्तितः ॥
क्रियाणां चाविभागेन प्रागेकोत्पादनेन च ।
एक एव मतः शोषः सन्निपातात्मको ह्यतः ॥
उद्रेकाच्च लिङ्गानि दोषाणां निपतन्ति हि ॥ ४ ॥

શોષ રોગ એકએક દોષથી થાય છે, એમ

૧ અહીં નીચે પ્રમાણે શાઓક્ટ ઇતિહાસ છે :
'પૂર્વે' દક્ષ નામનો એક પ્રમખપતિ હતો. એ પ્રમખપતિએ પોતાની ધણી દીકરીઓમાંથી અશ્વિની આદિ સત્તાવીસ દીકરીઓ ચંદ્રને આપી હતી. ચંદ્ર એમાંની બીજી સપ્તમી સ્ત્રીઓનો અનાદર કરીને કેવળ શેદિણીમાં આસક્ત રહેતાં અશ્વિની વગેરેએ પોતાના પિતા દક્ષની પાસે તે જ્ઞતાં જીજ્ઞાસ્યો. દેહે દીકરીઓની વાત સાંજળી ચંદ્રને બોલાવી પોતાની સપ્તમી દીકરીઓમાં સમાન રીતે વર્તવાની લલાચજી કરી. ચંદ્ર એ લલાચજીનો સ્વીકાર કરીને ગયો, પણ પાછો દક્ષના વચનનો અનાદર કરીને શેદિણીમાં જ આસક્ત રહેવા લાગ્યો. આથી દક્ષપ્રમખપતિનો ક્રોધ મૂર્તિમાન થઈ શેદિણીમાં અતિપ્રસંગે લીધે ક્ષયગમરૂપ બનીને ચંદ્રના શરીરમાં પેઠો. આ રોગથી ઘેરાયેલા ચંદ્ર નિરતેજ, નિર્મળ અને નિરુત્સાહી થઈ ગયો. ચંદ્ર પોતાને ગુરુના (દક્ષના) વચનના અનાદરને લીધે ક્ષયથી ઘેરાયેલો જોઈ દક્ષને ટરણે ગયો. દેહે ચંદ્રને ટરણ થયેલો જોઈ અશ્વિનીકુમારોને લલાચજી કરીને તેઓના હાથથી ચિકિત્સા કરાવતાં ચંદ્ર એ રોગથી મુક્ત થયો. આથી એમ સિદ્ધ થયું, કે ક્ષયરોગ કર્મ અને દોષો એ બંનેના સંયોગથી થાય છે. (૬૬૫)

ઠટલાક આચાર્યો કહે છે; પણ તે વાત બરાબર નથી; કેમ કે તે રોગમાં ત્રણ દોષોનાં ચિહ્નોનારૂપ અગિયાર અથવા છ લક્ષણો કે જેઓ આ અધ્યાયના ૮મા તથા ૭મા વિષયમાં આપવામાં આવશે, તેઓ દાખલ થયેલાં એવામાં આવે છે. ત્રણી સામ્યયુક્તિ એવાં શોષની ચિકિત્સામાં એકએક દોષને અનુસરતી જુદી જુદી એવામાં આવતી નથી, પણ સપ્તમી ત્રણે દોષોને અનુસરતી એકરૂપ જ એવામાં આવે છે અને ત્રણી-દક્ષપ્રમખપતિએ પ્રથમ ઉત્પન્ન કરેલો એ રોગ ત્રિદોષાત્મકરૂપથી જ ચંદ્રના શરીરમાં પ્રકટ થયો હતો; આ ત્રણે કારણોને લીધે શોષને એક પ્રકારનો જ એટલે સન્નિપાતાત્મક જ માનવામાં આવે છે. આ શોષમાં ત્રણે દોષોનાં ચિહ્નો દોષોના પ્રકારને લીધે દાખલ થાય છે. ૪

શોષનાં દૂરનાં તથા પાસેનાં નિદાનો
ઘવાદેગવ્રતોપાનામાપામાદ્વિપમાશનાત્ ।
जायते कुपितैर्दोषैर्व्यामदेहस्य देहिनः ॥ ५ ॥

અત્યંત મૈથુનાદિક કરવાથી, મળમૂત્તાદિકની હાજતો રોકવાથી, સાદસ ભરેલા મણિયુક્ત વગેરે આપાસો કરવાથી અને વિવિધ ભોજનો કરવાથી પ્રકુપિત થયેલા દોષો માણસના શરીરમાં વ્યાપ્ત થાય છે અને તે દોષોથી શોષ ઉત્પન્ન થાય છે.

શોષની સંપ્રાપ્તિ
कफप्रधानैर्दोषैर्हि रुद्धेषु रसवर्त्मसु ॥
अतिव्यवायिनो वापि क्षीणे रेतस्यनन्तराः ।
क्षीयन्ते घातवः सर्वे ततः शुष्यति मानवः ॥ ६ ॥

જ્યેષ્ઠમાં કફ પ્રધાન હોય છે એવા ત્રણે દોષોથી રસનું વહન કરનારી ધમનીઓ રોકાઈ જવાને લીધે રસ ક્ષીણ થતાં રસ પછીની સર્વે ધાતુઓ પણ ક્ષીણ થાય છે અને ધાતુઓ ક્ષીણ થતાં માણસ સુકાઈ જાય છે. જેમ કારણભૂત રસના હાથથી કાર્યભૂત લોહી આદિ ધાતુઓનો સવળો ક્રમે હાથ થાય છે, તેમ જીલટ ક્રમે કાર્યભૂત

વીર્યના ક્ષયથી કારણભૂત ધાતુઓનો ક્ષય પણ થાય છે. જેમ કે અત્યંત મૈથુનને લીધે પુરુષનું વીર્ય ક્ષીણ થતાં વાયુના પ્રક્રાપપૂર્વક બીજ દોષો પણ કુપિત થતાં મજ્જા ક્ષીણ થાય છે, મજ્જા ક્ષીણ થતાં હાડકાં, હાડકાં ક્ષીણ થતાં મેદ, મેદ ક્ષીણ થતાં માંસ, માંસ ક્ષીણ થતાં લોહી, અને લોહી ક્ષીણ થતાં રસ ક્ષીણ થાય છે. એ રીતે ધાતુઓ ક્ષીણ થતાં માણસ સુકાઈ જાય છે. ૬

શોષમાં દોષોનાં ચિહ્નોરૂપ ૭ લક્ષણો.

મક્તદ્રેષો જ્વરઃ શ્વાસઃ કાસઃ શોષિતદર્શનમ્ ।
સ્વરમેદશ્ચ જાયન્તે પદ્ જાતે રાજયક્ષમણિ ॥૭॥

માણસને શોષ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે અન્ન ઉપર દ્રેષ, જ્વર, ખાંસી, શ્વાસ, લોહીનું પડવું અને સ્વરભેદ (અવાજનું ઘોષરાપણું)—એ છ લક્ષણો દોષોના પ્રક્રાપને લીધે થાય છે. (એમાં અન્ન ઉપર દ્રેષ અને ખાંસી-કફના પ્રક્રાપથી થાય છે, જ્વર અને લોહીનું પડવું—પિત્ત-પ્રક્રાપથી થાય છે અને સ્વરભેદ તથા શ્વાસ વાયુના પ્રક્રાપથી થાય છે.) ૭

શોષમાં દોષોનાં ચિહ્નોરૂપ અગિયાર લક્ષણો
સ્વરમેદોડનિલાચ્છલં સઙ્કોચશ્વાંસપાર્શ્વયોઃ ।
જ્વરો દાહોડતિસારશ્ચ પિત્તાદ્રક્તસ્ય ચાગમઃ ॥
શિરસઃ પરિપૂર્ણત્વમમક્તચ્છન્દ એવ ચ ।
કાસઃ કઠ્ઠસ્ય ચોદ્ભવંસો વિજ્ઞેયઃ કફક્રોપતઃ ॥૮

માણસને શોષ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે ખબા તથા પડખાનું સંક્રાંચાવું, શળ અને સ્વરભેદ—એ ત્રણ લક્ષણો વાયુના પ્રક્રાપથી થાય છે. જ્વર, દાહ, અતિસાર અને લોહીનું પડવું—એ ચાર લક્ષણો પિત્તના પ્રક્રાપથી થાય છે અને માથાનું પૂર્ણપણું (ભારેપણું) અન્ન ઉપર અરુચિ, ખાંસી તથા કંઠનો ધ્વંસ—એ ચાર લક્ષણો કફના પ્રક્રાપથી થાય છે. ૮

શોષને ક્યારે અસાધ્ય સમજવો ?

एकादशमिरेतैर्वा पदभिर्वापि समन्वितम् ।
त्रिभिर्वा पीडितं लिङ्गैर्ज्वरकासासृगामयैः ।
जह्याच्छोषादितं जन्तुमिच्छन् सुविपुलं यशः ॥९॥

જે વેધ ઉત્તમ કીર્તિની ઇચ્છા કરતો હોય, તેણે ઉપરના સાતમા વિષયમાં કહેલાં છ અથવા આઠમા વિષયમાં કહેલાં અગિયાર અથવા ત્રણ-તરતા મતે જ્વર, ખાંસી અને લોહીનું પડવું—એ ત્રણ લક્ષણોથી પીડાયેલા શોષના દરદીલી ચિકિત્સા કરવી નહિ, (સઘળાં લક્ષણો થયા છતાં ન્યાં સુધી માંસ અને બળ વિઘમાન હોય, ત્યાં સુધી ચિકિત્સા કરવાની છૂટ બીજા તંત્રકારોએ આપેલી છે. આ અધ્યાયના ૨૦મા વિષયમાં બીજાં પણ શોષની અસાધ્યતાનાં લક્ષણો કહેવામાં આવશે, તેઓ ઉપર પણ ધ્યાન આપવું.) ૯

આચાર્યોના મતે નિહાને પરત્વે શોષના ભેદો વ્યવાયશોકસ્યારિયવ્યાયામાધ્વપ્રવાસતઃ ।

ब्रणोरक्षतपीडाम्यां शोषानन्ये वदन्ति हि ॥१०॥

કટલાક આચાર્યો કહે છે કે, અતિ મૈથુન કરવાથી થયેલો શોષ ‘વ્યવાયશોષ’, શોકથી થયેલો શોષ ‘શોકશોષ’, વૃદ્ધત્વથી ‘જરાશોષ’, કસરત કરવાથી ‘વ્યાયામશોષ’, પંથ કરવાથી ‘અધ્વ-શોષ’, ત્રણ થવાથી ‘ત્રણશોષ’ અને છાતીમાં ક્ષત થવાથી થયેલો શોષ ‘ઉર ક્ષતશોષ’ કહેવાય છે.

વ્યવાયશોષનું લક્ષણ

व्यवायशोषः शुक्रस्य क्षयलिङ्गैरुद्भूतः ।
पाण्डुदेहो यथापूर्वं क्षीयन्ते चास्य घातवः ॥११॥

જને વ્યવાયશોષ થયો હોય, તે માણસને વીર્યના ક્ષયનાં જ ચિહ્નો કલાં છે, તે થાય છે, ઝોટલે લિંગ તથા વૃષણોમાં વેદના થાય છે, મૈથુનમાં અશક્તિ વાય છે અથવા ઘણીવાર વીર્ય પડે છે અને વીર્ય પડે તે પણ થોડું તથા રાતું પડે છે. એ માણસનો દેહ પાંડુ થઈ જાય છે અને

પ્રથમ વીર્ય ક્ષીણ થતાં તેની ઉપરની મજા
આદિ ધાતુઓ પણ અતુક્રમે ક્ષીણ થાય છે. ૧૧

શોકશોષપત્તં લક્ષણ

પ્રધ્વાનશીલઃ સસ્તાઙ્ગઃ શોકશોષ્યપિ તાદૃશઃ ।
વિના શુક્રક્ષયકૃતૈર્વિકારૈરમિલક્ષિતઃ ॥ ૧૨ ॥

જને શોકશોષ થયો હોય, તે માણસ જ
વસ્તુના અભાવથી શોક થયો હોય, તે વસ્તુનું
ધ્યાન કર્યા કરે છે, શિથિલ અંગોવાળો થઈ જાય
છે અને વ્યવાયશોષવાળા માણસની પેટે વીર્ય
આદિ સધળી ધાતુઓના ક્ષયથી યુક્ત હોય છે.
પણ વ્યાધિના સ્વભાવને ક્ષીણે તેને લિંગમાં તથા
વૃષણોમાં વેદના આદિ વિકારો થતા નથી. ૧૨

જરાશોષપત્તં લક્ષણ

જરાશોષી કૃશો મન્દવીર્યબુદ્ધિવલેન્દ્રિયઃ ।
શ્વસનોઽરુચિમાન્ મિત્રકાંસ્યપાત્રહૃતસ્ત્વરઃ ॥
ઘ્રીવતિ શ્લેષ્મણા હીનં તથૈવારતિપીડિતઃ ।
સંપ્રસૂતાસ્પનાસાક્ષઃ શુષ્કરુક્ષમલચ્છવિઃ ॥ ૧૩ ॥

જને જરાશોષ થયો હોય, તે માણસનું
શરીર કૃશ થઈ જાય છે. વીર્ય, બળ, બુદ્ધિ તથા
દેહિયો મંદ થઈ જાય છે. હાંફ પડે છે, તેની કાંતિ
ઊડી જાય છે, સ્વર ફૂટેલા કાંસાના વાસણના
જેવો ખોખરો થઈ જાય છે. એ માણસ વારંવાર
કફવગરનું ધૂંક્યા કરે છે, અરુચિથી પીડાય છે.
મોઢું, નાક તથા આંખોમાં સાવ થાય છે અને
તેનાં વિષ્ઠા તથા વર્ણ શુષ્ક તથા રક્ષ થઈ જાય છે.

અધ્વશોષવાળાનું લક્ષણ

અધ્વપ્રશોષી સસ્તાઙ્ગઃ સંમૃદ્ધપ્રકચ્છવિઃ ।
પ્રસુપ્તગાત્રાવયવઃ શુષ્કક્રોમગ્લાનનઃ ॥ ૧૪ ॥

જને અધ્વશોષ થયો હોય તે માણસનાં
અંગો શિથિલ થઈ જાય છે, કાંતિ અગ્નિમાં શેકા-
યેલા જેવી ખરાબ થઈ જાય છે, ગાત્રોમાં તથા
અવયવોમાં સ્પર્શનું જ્ઞાન હોતું નથી અને તરસ
લાગવાનું કેકાણું-ગળું તથા મોઢું સુકાયેલું રહે છે.

વ્યાયામશોષવાળાનું લક્ષણ

વ્યાયામશોષી ભૂયિષ્ઠમેમિરેવ સમન્વિતઃ ।

ઉરઃક્ષતકૃતૈર્લિઙ્ગૈઃ સંયુક્તથ ક્ષતાદિના ॥ ૧૫ ॥

જને વ્યાયામશોષ થયો હોય, તે માણસ
બહુ કરીને ઉપર કહેલાં અધ્વશોષવાળાનાં લક્ષણો-
થી યુક્ત હોય છે અને ક્ષત ન થયા છતાં જ
ઉરઃક્ષતશોષવાળાનાં લક્ષણો કહેવામાં આવશે,
તેઓથી યુક્ત થાય છે. ૧૫

ત્રણશોષપત્તં નિદાન

રક્તક્ષયાર્દ્રેદનામિસ્તૈર્વાહારયન્નગાત્ ।

ત્રણિતસ્ય ભવેચ્છોષઃ સ ચાસાધ્યતમઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૬

ત્રણવાળા માણસને લોહીનો ક્ષય થયાથી,
વેદનાઓથી તથા આહારના પ્રતિબંધથી ત્રણશોષ
થાય છે. આ શોષ અત્યંત અસાધ્ય કહેવાય છે. ૧૬

ઉરઃક્ષતશોષપત્તં નિદાન તથા લક્ષણ

વ્યાયામભારાધ્યયનૈરભિઘાતાતિમૈથુનૈઃ ।

કર્મણા ચાપ્યુરસ્થેન વક્ષો યસ્ય વિદારિતમ્ ॥

તસ્યોરસિ ક્ષતે રક્તં પૂયઃ શ્લેષ્મા ચ ગચ્છતિ ।

કાસમાનચ્છદ્યેષ્ય પીતરક્તાસિતારુણમ્ ॥

સંતમ્સવક્ષાઃ સોઽત્યર્થં દૂયતે પરિતામ્યતિ ।

દુર્ગન્ધવદનોઽચ્છાસો મિત્રવર્ણસ્વરો નરઃ ॥ ૧૭ ॥

અત્યંત કસરત વગેરે કરવાથી, અત્યંત
બોલે ઉપાડવાથી, અત્યંત ઊંચે સ્વરે અધ્ધયન
કરવાથી, અત્યંત અભિઘાત પામવાથી, અત્યંત
મૈથુન કરવાથી કે એવા જ પ્રકારના, છાતીને
લીંસ આવે એવા બીજા કાંઈ કાંમથી જેની
છાતી ચિરાઈ જાય છે, તે માણસને છાતીના
ધાવને ક્ષીણે પર તથા કફ પડે છે, ખાંસી આવે
છે, ખાંસી આવતાં પીછું, રાતું, કાણું તથા કાંઈક
રાતું દ્રવ્ય પડે છે, છાતી તપ્પા કરે છે, અત્યંત
પરિતાપ થાય છે, ગ્લાનિ થાય છે, મોઢાનો શ્વાસ
દુર્ગંધવાળો થઈ જાય છે અને વર્ણ તથા સ્વર
ખદલાઈ જાય છે. ૧૭

અન્ય આચાર્યોના મતનું ખંડન

કેવાશ્ચિદેવં શોષો હિ કારણૈર્ભેદમાગતઃ ।
ન તત્ર દોષલિજ્ઞાનાં સમસ્તાનાં નિપાતનમ્ ॥
શ્વયા એવ હિ તે જ્ઞેયાઃ પ્રત્યેકં ધાતુસંક્ષયાત્ ।
ચિકિત્સિતં તુ તેષાં હિ પ્રાપુક્તં ધાતુસંક્ષયે ॥૧૮॥

૧૮ ઉપર પ્રમાણે કેટલાક આચાર્યોએ નિદાનો-
ના ભેદો ઉપરથી જુદા જુદા શોષો માનેલા
છે; પરંતુ વાસ્તવિક વિચાર કરતાં એ શોષોમાં
ત્રણે દોષોનાં, આ અધ્યાયના ૭મા તથા ૮મા
વિષયમાં કહેલાં લક્ષણો દોષો નથી, તેથી તેઓને
શોષો જ કહી શકાતા નથી; આ પ્રમાણે એ
વ્યવાયશોષ આદિ શોષો ખરી રીતે 'શોષો' જ
નથી, પણ એ પ્રત્યેકમાં ધાતુઓનો ક્ષય હોય છે,
તેથી ધાતુક્ષયોરૂપ જ છે. ધાતુક્ષયોની ચિકિત્સાઓ
તો સૂત્રરથાનના 'દોષધાતુભલક્ષયવૃદ્ધિવિજ્ઞાનીય'
નામના ૧૬મા અધ્યાયમાં કહેવાઈ ગઈ છે. ૧૮

શોષનાં પૂર્વરૂપો

શ્વાસાન્નસાદકફસંસ્રવતાલુશોષ-

ચ્છર્ધમિસાદમપીનસકાસનિદ્રાઃ ।

શોષે ભવિષ્યતિ ભવન્તિ સ चापि जन्तुः

शुक्लक्षणो भवति मांसपरो रिरंसुः ॥

સ્વમેપુ કાકશુકશ્લક્ષિકનીલકણ-

ગૃધ્રાસ્તથૈવ કપયઃ કુકલાસકાશ્વ ।

તં વાહયન્તિ સ નદીર્વિજલાશ્વ પચ્યે-

ચ્છુષ્કાંસ્તરૂપવનધૂમદવાર્દિતાં ॥ ૧૯ ॥

શોષ થવાનો હોય ત્યારે શ્વાસ, અંગોમાં

અનુત્સાહ, કંઈતું સ્રવણ, તાળવાનું શોષણ, વમન,

અગ્નિની મંદતા, ઘણી સોખારી ખાધાના બેવો મદ

(મીણો), પીનસ, ઉંઘરસ અને નિદ્રા થાય છે. એ

માણસ માંસ ખાવાની ઇચ્છાવાળો તથા રમણ

કરવાની ઇચ્છાવાળો થાય છે અને તેની આંખો

સફેદ થઈ જાય છે. એ માંસને સ્વપ્નમાં કાગડા,

ચોપટ, શેઠાઈ, મોર, ગરંજો, વાંદરા તથા કાચંડા

એવી જાય અને પાણીવગરની નદીઓ તથા
સુકાયેલાં અને પવનથી, ધુમાડાથી તથા દાવા-
નળથી ખરાબ થયેલાં વૃક્ષો એવામાં આવે છે. ૧૯

શોષની અસાધ્યતાનાં બીજાં લક્ષણો

મહાશ્વનં ક્ષીયમાણમતીસારનિપીડિતમ્ ।

શૂનમુષ્કોદરં ચૈવ યક્ષિમણં પરિવર્જયેત્ ॥ ૨૦ ॥

જે માણસ ખૂબ ખાવા છતાં ક્ષીણ થતો
જતો હોય, તેના શોષની ચિકિત્સા કરવી નહીં.
શોષવાળો જે માણસ અતિસારથી પીડાતો હોય,
તેની પણ ચિકિત્સા કરવી નહીં. જેનાં વૃષણ
અને પેટ સુકાઈ ગયેલ હોય, તેના શોષની પણ
ચિકિત્સા કરવી નહીં. ૨૦

શોષના કેવા દરદીની ચિકિત્સા કરવી ?

उपाचरेदात्मवन्तं दीप्ताग्निमकुक्षं नरम् ॥ ૨૧ ॥

જે માણસ બિતેદ્રિય હોય, પ્રદીપ્ત અગ્નિ-
વાળો હોય, કૃશ થયેલો ન હોય, (નવરના
સંબંધથી રહિત હોય, બળવાન હોય અને
ચિકિત્સા સંબંધી ક્રિયાઓ સહન કરી શકે
એવો હોય) તેની ચિકિત્સા કરવી. ૨૧

શોષની ચિકિત્સા

स्थिरादिवर्गसिद्धेन घृतेनाजाविकेन च ॥

સ્થિરધસ્ય મૃદુ કર્તવ્યમૂર્ધ્વં ચાધશ્વ શોધનમ્ ।

આસ્થાપનં તથા કાર્યં શિરસશ્ચ વિરેચનમ્ ॥

યવગોધૂમશાલીશ્ચ રમૈર્મુઝીત શોધિતઃ ।

દ્વદેશ્ચો વૃંદ્યેચાપિ નિવ્રુત્તોપદ્રવં નરમ્ ॥

વ્યવાયશોષિયં પ્રાપ્યો ભજન્તે વાતજા ગદાઃ ।

વૃંદ્ધાણીયો વિધિસ્તસ્મૈ હિતઃ સ્નિગ્ધોઽનિલાપદ્મઃ ॥

કાકાનુલ્લઘાચકુલાન્વિડાલાન્

ગળ્હપદાન્ વ્યાલવિલેશુપાશૂન્ ।

ગૃધ્રાંશ્ચ દદ્યાદિવિધૈઃ પ્રકારૈઃ

સસૈન્વનાન્ સર્પપતૈલમૃદાન્ ॥

દેયાનિ માંસાનિ ચ જાઙ્ગલાનિ

મૃદાદકીરણપરસાશ્ચ હયાઃ ।

खरोष्ट्रनागाश्वतराश्वजानि
 देयानि मांसानि सुकल्पितानि ॥
 मांसोपदंशश्च पिवेदरिष्टान्
 माध्वीकयुक्ता मदिराश्च सेव्याः ।
 अर्कामृताक्षारजलोपितेभ्यः
 कृत्वा यवेभ्यो विविधाश्च भक्ष्यान् ॥
 खादेत् पिवेत्सर्पिरजाविकं वा
 कुशो यवाग्वा सह भक्तकाले ।
 सर्पिर्मधुभ्यां त्रिकटु प्रलिङ्गा-
 ब्रव्याविडङ्गोपहितं क्षयार्तः ॥
 मांसादमांसेषु घृतं च सिद्धम्
 शोषापहं क्षौद्रकणस्मेतम् ।
 द्राक्षासितामगधिकाबलेहः
 सक्षौद्रतैलः क्षयरोगघाति ॥
 घृतेन चाजेन समाक्षिकेण
 तुरङ्गगन्धातिलमापचूर्णम् ।
 सिताश्वगन्धामगधोद्भवाणां
 चूर्णं घृतक्षौद्रयुतं प्रलिङ्गात् ॥
 क्षीरं पिवेद्वाप्यथ वाजिगन्धा-
 विपक्षमेवं लभते च पुष्टिम् ।
 तदुत्थितं क्षीरघृतं सिताढ्यम्
 प्रातः पिवेद्वाथ पयोऽनुपानम् ॥
 उत्सादने चापि तुरङ्गगन्धा
 योज्या यवाश्चैव पुनर्नवे च ।
 कृत्स्ने वृषे तत्कुसुमैश्च सिद्धं
 सर्पिः पिवेत्क्षौद्रयुतं हिताशी ॥
 यक्ष्माणमेतत्प्रबलं च कासं
 श्वासं च हन्यादपि पाण्डुतां च ।
 शक्रद्रसा गोऽश्वगजाव्यजानां
 काथा मितान्वापि तथैव भागैः ॥
 मूर्वाहरिद्राखदिरद्रुमाणां
 क्षीरस्य भागस्त्वपरो घृतस्य ।
 भागान् दशैतान् विपचेद्विघ्नो
 दत्त्वा त्रिवर्गं मधुरं च कृत्स्नम् ॥

कटुत्रिकं चैव सभद्रदारु
 घृतोत्तमं यक्ष्मनिवारणाय ।
 द्वे पञ्चमूल्यौ वरुणं करञ्जं
 भल्लातकं चित्तपुनर्नवे च ॥
 यवान्कुलत्थान्दराणि भागीं
 पाठां हुताशं समहीकदम्बम् ।
 कृत्वा कषायं विपचेद्दि तस्य
 पङ्क्तिर्हि पात्रैर्घृतपात्रमेकम् ॥
 व्योषं महावृक्षपयोऽभ्यां च
 चव्यं सुरारुखं लवणोत्तमं च ।
 एतद्वि शोषं जठराणि चैव
 हन्यात्प्रमेहांश्च सहानिलेन ॥
 गोऽश्वगन्धैर्नखैश्च खरोष्ट्रजातैः
 शक्रद्रसक्षीररसक्षतोत्थैः ।
 द्राक्षाश्वगन्धामगधासिताभिः
 सिद्धं घृतं यक्ष्मविकारहारि ॥
 एलाजमोदामलकामयाक्ष-
 गायत्र्यरिष्टासनशालसारान् ।
 विडङ्गभल्लातकचित्रकोश्रा-
 कटुत्रिकाम्भोदसुराष्ट्रजांश्च ॥
 पक्त्वा जले तेन पचेद्दि सर्पि-
 स्तस्मिन् सुसिद्धे त्ववतारिते च ।
 त्रिंशत्पलान्यत्र सितोपलाया
 दत्त्वा तुगाक्षीरिपलानि पदं च ॥
 ग्रस्ये घृतस्य द्विगुणं च दद्यात्
 क्षौद्रं ततो मन्थहतं विदध्यात् ।
 पलं पलं प्रातरतः प्रलिङ्गात्
 पथात्पिबेत्क्षीरमतन्द्रितश्च ॥
 एतद्वि मेघ्यं परमं पवित्रं
 चक्षुष्यमायुष्यमथो यशस्यम् ।
 यक्ष्माणमाशु व्यपहन्ति चैतद्
 पाण्डूवामयं चैव भगन्दरं च ॥
 श्वासं च हन्ति स्वरभेदकास-
 हृत्क्षीहगुल्मग्रहणीगदांश्च ॥

ન ચાત્ર કિચ્છિત્પરિવર્જનીયં
 રસાયનં ચૈતદુપાસ્યમાનમ્ ॥
 પ્રીહોદરોક્તં વિહિતં ચ સર્પિ-
 સ્ત્રીણ્યેવ ચાન્યાનિ હિતાનિ ચાત્ર ।
 ઉપદ્રવાંશ્ચ સ્વરવૈકૃતાદીન
 જયેઘથાસ્વં પ્રસમીક્ષ્ય શાસ્ત્રમ્ ॥
 અજાશક્ત્ત્વમૂત્રપયોષ્ટતાસૃજ્ઞ
 માંસાલયાનિ પ્રતિસેવમાનઃ ।
 સ્નાનાદિનાનાવિધિના જહાતિ
 માસાદશેષં નિયમેન શોષમ્ ॥
 રસોનયોગં વિધિવત્સ્યાર્તાઃ
 ક્ષીરેણ વા નાગબલાપ્રયોગમ્ ।
 સેવેત વા માગધિકાવિધાનં
 'તથોપયોગં જતુનોઽમ્મજસ્ય ॥૨૨॥

શોષવાળા માણસને વિદારિગંધાદિ વર્ગના
 જ્વાથથી તથા કલ્કથી પકવેલા બકરીના તથા
 ગાડરના ધીથી સ્નિગ્ધ કર્યા પછી કામળ યોગોથી
 તેનું વ્રત-વિરેચતરૂપ શોધન કરવું. એ માણસને
 નિરૂહબસ્તિ દેવી અને શિરોવિરેચન નસ્ય પણ
 દેવું. શુદ્ધ કર્યા પછી માંસોના રસાઓની સાથે
 જવ, ઘઉં તથા રાતા ચોખા જમાડવા; અગ્નિ
 દઢ થાય અને ઉપદ્રવો દૂર થાય, ત્યારે તેનું
 પૂંડણ પણ કરવું.

જને અતિ મૈથુનથી શોષ થયો હોય, તે
 માણસને ઘણું કરી વાયુજન્ય ઉપદ્રવો થાય છે;
 એટલા માટે તેની સ્નિગ્ધ, વાયુને હણનારી અને
 'હણુ આપનારી ચિકિત્સા કરવી, એ હિત-
 ારી છે. (આ વાક્ય પ્રક્ષિપ્ત હોવું એઈએ; કેમ કે
 શોષમાં ક્રિયાઓનો વિભાગ જ નથી' એમ પ્રયત્ન
 ૧૧ અધ્યાયના ચોથા વિપયમાં કહેલું છે.)

કાગડા, યુવડ, નોગિયા, ખિલાડી, અળ-
 શિયાં, વાધ વગેરે હિંસક પશુઓ, શેઠાઈ વગેરે
 દરમાં રહેનાર પ્રાણીઓ, જાંદરા અને ગીધાનાં

માંસોને અનેક પ્રકારોથી ગોઠવી, સરસિયા
 તેલમાં પકવી, સિંધવ નાખી ખવરાવવાં. તે
 માંસો મૃગ તથા કૂંકડા વગેરેનાં છે, એમ રોગીને
 ખોટું સમજાવવું, કે જ્યેષ્ઠ જ્યુષ્ઠા ઉત્પન્ન ન
 થાય. વિષ્કિર તથા પ્રતુદ પક્ષીઓનાં માંસો અને
 મનને પ્રિય લાગે એવા મગ તથા તુવરની દાળના
 યૂષ વગેરે રસો પણ દેવા. ગધેડો, જાંટ, હાથી,
 ખચ્ચર તથા ઘોડાનાં માંસો પણ સારી રીતે
 ગોઠવીને ખવરાવવાં. અરિષ્ટો પિવરાવવા અને
 તેઓ ઉપર ઘૂંટડે ઘૂંટડે માંસના ઉપદ્રવો (દાંતથી
 તોડીને ખવાય એવાં અથાણાં જવા પદાર્થો)
 ખવરાવવા. દ્રાક્ષના રસથી મિશ્ર કરેલી મદિરા-
 ઓનું પણ સેવન કરાવવું. આકડો તથા ગળોના
 ક્ષારના પાણીમાં પલાળેલા જવનાં અનેક ભક્ષ્યો
 ખનાવી ખવરાવવાં. રોગી અતિકૃશ હોય, તો તેને
 ભોજનના સમયમાં રાખ સાથે બકરીનું તથા
 ગાડરનું ધી પાવું.

સૂંઠ, મરી, પીપર, ચવક અને વાવડિંગના
 ચૂર્ણને ધી તથા મધથી મિશ્ર કરી ચટાડવામાં
 આવે, તો તેથી શોષ મટે છે.

માંસભક્ષક ગીધઆદિ પ્રાણીઓનાં માંસોના
 રસામાં પકવેલા ધીને મધ-પીપરથી મિશ્ર કરી
 પિવડાવવાથી શોષ મટે છે.

દ્રાક્ષ, સાકર તથા પીપરનો અવલેહ કરી
 મધ તથા તેલ સાથે ચટાડવાથી શોષ નાશ પામે છે.

આસોંદ, તલ તથા અડદનું ચૂર્ણ મધ
 સાથે બકરીના ધીમાં મિશ્ર કરી ચટાડવાથી શોષ
 શાંત થાય છે.

સાકર, આસોંદ અને પીપરનું ચૂર્ણ ધી
 તથા મધમાં મિશ્ર કરી ચટાડવાથી શોષ મટે છે.

આસોંદના કલ્કથી પકવેલું દૂધ પિવડાવના-
 થી શોષ શાંત થાય છે અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે.

આસોંદના કલ્કથી પકવેલા દૂધમાંથી ધી

કાઠી, સાકરમિશ્ર કરી, તે ધી પ્રભાતમાં પિવડાવી-
ને ઉપર દૂધનું અનુપાન દેવાથી શોષ મટે છે.

શોષવાળા રોગીને આસોંદ, જવ, ઘોળી
અને રાતી સાટાડીતું ચૂર્ણ શરીર પર ચોળવા
મટે દેવું.

અરકુસીના પંચાંગના ક્વાથ તથા અર-
કુસીનાં કૂલોના કલ્કથી ધી પકાવી મધથી મિશ્ર
કરી પાવાથી અને પથ્ય ભોજન કરાવવાથી શોષ
મટે છે. આ ધીથી પ્રબળ ખાંસી, શ્વાસ અને
પાંડુતા પણ મટી જાય છે. (ક્વાથ ચોગણો કરવો
અને કલ્ક આઠમા ભાગ જટલો કરવો.)

એક ભાગ ગાયના છાણુનો રસ, એક ભાગ
ઘોડાની લાદનો રસ, એક ભાગ હાથીની લાદ-
નો રસ, એક ભાગ બકરીની લીંડીનો રસ,
એક ભાગ ગાડરની લીંડીનો રસ, એક ભાગ
ખૂવોનો રસ, એક ભાગ હળદરનો રસ, એક
ભાગ ખેરનો રસ, એક ભાગ દૂધ અને એક ભાગ
ધી, એ દસ ભાગો મિશ્ર કરી તેમાં ત્રિકૂળા,
સઘળો મધુરવર્ગ, સૂંઠ, મરી, પીપર અને
દેવદારનો કલ્ક નાખીને પાક કરવો. આથી જ
ધી સિદ્ધ થાય, તે ધી શોષને મટાડે છે.

દશમૂળી, વરણુ, કરંજ, ભિલાયું, બીલું,
સાટાડી, જવ, કળથી, ખોર, ભારંગી, કાળીપાડ,
ચિત્રક અને બૃન્નિકદંબનો ક્વાથ કરવો. પછી
એ છ. આઠક (બસોછાપન તોલાભારનો એક
આઠકભાર.) ક્વાથમાં સૂંઠ, મરી, પીપર, ચોરનું
દૂધ, હરડે, ચવક, દેવદાર અને સિંધવનો કલ્ક
નાખી એક આઠકભાર ધી પકવવું. આ ધી શોષ,
ઉદરરોગો અને વાયુ સાથે પ્રમેહોને પણ મટાડે
છે. (વાયુજન્ય પ્રમેહો અસાધ્ય છતાં તેઓની આ
ચિકિત્સા કહી છે, એ માત્ર સ્તુતિ છે-હર્ષન.)

ગાય, ઘોડી, ગાડર, બકરી, હાથણી, કાળિ-
યાર હરણી, ગધેડી અને જાંટડીના છાણુના રસ,

દૂધ, માંસરસ અને લોહીમાં દ્રાક્ષ, આસોંદ,
પીપર અને સાકરનો કલ્ક નાખીને ધી પકવવું.
આ ધી શોષવિકારને મટાડે છે.

એલચી, બોડીઅજમોદ, આમળાં, બહેડાં,
હરડે, ખેરનો સાર, લીમડાનો સાર, બીબલાનો
સાર, શાલવૃક્ષનો સાર, વાવડિંગ, ભિલાયું,
ચિત્રક, વજ, સૂંઠ, મરી, પીપર, મોથ અને
કુટકડીનો ક્વાથ કરી તે ક્વાથમાં ચોસક તોલા-
ભાર ધી પકવવું. પાકી રહે ત્યારે ઉતારી લઈ
તેમાં એકસોવીસ તોલાભાર ખડીસાકર, ચોવીસ
તોલાભાર વંશલોચન અને ધીથી બમણું મધ
નાખી તેને સ્વાઈ વડે ખૂબ વલોની રાખવું.
આખસ છોડી ઈંદ્રિય નિત્ય પ્રભાતમાં આ ધીમાંથી
ચારચાર તોલાભાર ચટાડવામાં આવે અને તે ઉપર
દૂધ પાવામાં આવે, તો તેથી શોષ તુરત મટે છે.
આ ધી બુદ્ધિ વધારે છે, પરમ પવિત્ર છે, ચક્ષુઓનું
હિત કરે છે, આયુષ્ય તથા યશની વૃદ્ધિ કરે
છે અને પાંડુરોગ, ભગંદર, શ્વાસ, સ્વરભેદ, ખાંસી,
દુદ્રોગ, ખરલનું દરદ, ચુલ્મ તથા ગ્રહણીરોગને પણ
તુરત મટાડે છે. આ ધીનો ઉપયોગ કરતાં પરેશ્વ-
ની જરૂર નથી. આ ધીનું સેવન રસાયનરૂપ છે.

ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૪મા અધ્યાયના ૧૦મા
વિષયમાં પ્લીહોદર ઉપર જ ષટ્પલક નામનું
ધી કહ્યું છે, તેના ઉપયોગથી પણ શોષ મટે છે.

ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૪મા અધ્યાયના ૬મા
વિષયમાં ત્રણ પ્રકારનાં જ બીજાં ધી કહેલાં છે,
તેઓ પણ શોષ ઉપર હિતકારી થાય છે.

વૈદે શાસ્ત્રનું અવલોકન કરી સ્વરભેદ આદિ
શોષના ઉપદ્રવોને પણ પોતપોતાની ચિકિત્સા-
ઓથી મટાડવા. (જમ કે સ્વરભેદને સ્વરભેદની
ચિકિત્સાથી અને ખાંસીને ખાંસીની ચિકિત્સાથી
મટાડવાં ઇત્યાદિ.)

ખડરીની લીંડીઓ, મૂત્ર, દૂધ, ઘી, લોહી, માંસ અને તેઓનાં રહેવાનાં ઠેકાણાંનું સ્થાન આદિ પ્રકારેથી નિયમપૂર્વક સેવન કરાવવામાં આવે, તો તેથી અવશ્ય એક માસની અંદર સધળો શોષ મટી જાય છે.

શોષથી પીડાયેલા માણસને વિધિપૂર્વક દૂધની સાથે લસણના પ્રયોગનું અથવા દૂધની સાથે ગંગેટીના પ્રયોગનું અથવા દૂધની સાથે પીપરના પ્રયોગનું અથવા દૂધની સાથે શિલા-જિતના પ્રયોગનું સેવન કરાવવામાં આવે, તો તેથી શોષ ટળી જાય છે. ૨૨

શોષવાળાએ કેવી રીતે વર્તવું ?

શોકં ત્રિયં ક્રોધમદ્યનં ચ

ત્યજેદુદારાન્વિપયાન્મજેત ।

વૈદ્યાન્દિજાતીંભિદશાન્ ગુરુન્શ્વ

વાચશ્વ પુण्याઃકૃણ્યાદ્દ્વિજેમ્યઃ ॥૨૩

શોષવાળાએ શોક, ક્રોધ, મદ્ય, ક્રોધ તથા ઈર્ષ્યાનો ત્યાગ કરવો. ધર્મથી અવિરુદ્ધ અને હૃદયને પ્રિય લાગે એવા શબ્દરૂપશોદિ વિષયોનું સેવન કરવું. વૈદ્યની, બ્રાહ્મણની, દેવતાઓની તથા માતાપિતા વગેરે ગુરુજનોની સેવા કરવી અને બ્રાહ્મણોનાં મુખોથી રુદ્રાધ્યાય આદિ વેદોક્ત સ્તોત્રો સાંભળવાં. ૨૩

અધ્યાય ૪૨ મો

ઉપક્રમ

અથાતો ગુલ્મપ્રતિષેધં વ્યાख्याસ્યામઃ ।

યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥૧॥

હવે શિષ્યોના પૂછનાથી 'ગુલ્મપ્રતિષેધ'

નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીયું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

ગુલ્મનાં દૂરનાં તથા પાસેનાં નિદાનો,
સંપ્રાપ્તિ અને સંખ્યા

યથોક્તઃ કોપનૈર્દોષાઃ કુપિતાઃ કોષ્ઠમાગતાઃ ।

જનયન્તિ નૃણાં ગુલ્મં સ પञ્ચવિધ ઉચ્યતે ॥૨॥

દોષોને પ્રકુપિત કરનારા આહારવિહારો, કે જેઓ સૂત્રસ્થાનના પ્રણપ્રશ્ન નામના ૨૧મા અધ્યાયમાં કહેલા છે, તેઓથી પ્રકુપિત થયેલા દોષો કોઠામાં (હૃદયથી મૂત્રાશય સુધીના ભાગમાં) આવી કોઠાની અંદર અંધિત્રા રૂપવાળા ગુલ્મને ઉત્પન્ન કરે છે. એ ગુલ્મ પાંચ પ્રકારનો કહેવાય છે.

ગુલ્મનું સામાન્ય લક્ષણ

હ્રસ્વસ્થોરન્તરે ગ્રન્થિઃ સંચારી યદિ વાઙ્ચલઃ ।

ચયાપચયવાન્નૃષ્ઠઃ સ ગુલ્મ ઇતિ કીર્તિતઃ ॥૩॥

હૃદય અને મૂત્રાશયના મધ્યમાં (આખા કોઠામાં) અમુક ઠેકાણે ચલનવાળો અથવા સ્થિરતાવાળો, કાંઈ સમયે વૃદ્ધિ પામનારો અને કાંઈ સમયે ઓછો થઈ જનારો જે ગોળ અંધિ (ગોળો) થાય છે, તે ગુલ્મ કહેવાય છે. ૩

ગુલ્મનાં પાંચ સ્થાનકો

પञ્ચ ગુલ્માશ્રયા નૃણાં પાર્શ્વહૃન્નામિષસ્તયઃ ॥૪॥

માણસોના કોઠામાં હૃદય, બે પડખાં, નાભિ અને મૂત્રાશય—એ પાંચ, ગુલ્મનાં ઠેકાણાં છે. ૪

એ રોગને ગુલ્મ કહેવાનું કારણ

કુપિતાનિભૂલત્વાદ્ગૂઢમૂલોદયાદપિ ।

ગુલ્મવદ્વા વિશાલત્વાદ્ગુલ્મ ઇત્યભિધીયતે ॥૫॥

એ રોગ મુખ્યત્વે કરી પ્રકોપ પામેલા વાયુ-રૂપ મૂળવાળો હોય છે અથવા ગૂઢ મૂળવાળા કંદાદિકની પેઠે હૃદય પામે છે અથવા લતા વગેરેના ગુલ્મ(ગુચ્છ)ની પેઠે વિશાળ હોય છે, તેથી ગુલ્મ કહેવાય છે. ૫

ગુલ્મ ન પાકવાનું કારણ

સ યસ્માદાત્મનિ ચયં ગચ્છત્યસ્તિવ ચુદુદઃ ।

અન્તઃ સરતિ યસ્માન્ ન પાકમુપયાલતઃ ॥૬॥

૧ ગુલ્મ તથા યજ્ઞનાં નિદાનો, પૂર્વરૂપો, સંપ્રાપ્તિ, લક્ષણ તથા ચિકિત્સાના નિરૂપણ વિષેનો.

જમ પરપોટા પાણીમાં જ વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ
એ ગુદમ પોતામાં જ વૃદ્ધિ પામે છે અને વળી
અંદર ભર્યા કરે છે, એટલા માટે પાકતો નથી.
(‘ધણું’ કરીને વાતજન્ય ગુદમ જ પાકતો નથી,
બીજા ગુદમો તો ‘કાઈ’ વખતે પાકે છે’ એમ
કેટલાક માને છે. અહીં નિદાનસ્થાનના નવમા
અધ્યાયનો ૧૯મો વિષય જુઓ.) ૬

ગુદમના પાંચ પ્રકાર

સ વ્યસ્તૈર્જાયતે દોષૈઃ સમસ્તૈરપિ ચોચ્છૃતૈઃ ।

પુરુષાણાં તથા સ્ત્રીણાં જ્યેયો રક્તેન ચાપરઃ ॥૭॥

એ ગુદમ પુરુષોને તથા સ્ત્રીઓને પ્રકાપ
પામેલા વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, ત્રણે દોષોથી
અને દોહાડીથી (ધાતુરૂપ રુધિરથી) પણ થાય છે.
સ્ત્રીઓને રજરૂપ રુધિરથી પણ ગુદમ થાય છે.
(પુરુષોને તથા સ્ત્રીઓને ધાતુરૂપ રુધિરથી જ ગુદમ
થાય છે, તેનાં લક્ષણો તથા ચિકિત્સા આ અંશમાં
કહેવામાં આવશે નહીં; કારણ કે એ ગુદમ પિત્ત-
જન્ય ગુદમના જેવાં જ લક્ષણોવાળો હોય છે અને
) તેની ચિકિત્સા પણ પિત્તજન્ય ગુદમની ચિકિત્સા-
થી જુદી પડતી નથી.) ૭

ગુદમનાં પૂર્વ રૂપો

સદનં મન્દતા વહેરાટોપોન્ત્રવિકૂજનમ્ ।

વિષ્મૃત્તાનિલસજ્જશ્ચ સૌહિત્યાસહતા તથા ।

દ્રેપોન્ને વાયુરુદ્ધ્વશ્ચ પૂર્વરૂપેષુ ગુલ્મિનામ્ ॥૮॥

ગુદમ થવાનો હોય, ત્યારે પ્રથમ ગ્લાનિ
થાય છે, અગ્નિ મંદ થાય છે, પેટ ભંરપૂર થઈ
જાય છે, આંતરડાંઓનો ગડગડાટ થાય છે, વિઘ્નાની,
મૂત્રની તથા અધોવાયુની અટકાયત થાય છે,
તૃપ્તિ સહન થઈ શકતી નથી, અન્ન ઉપર દ્રેષ થાય
છે અને પવન ભગો આવે છે. ૮

વાયુજન્ય ગુદમનું લક્ષણ

હૃલ્લુક્ષિશ્લં મુલકપ્થશોપો

વાયોર્નિરોધો વિપમાશ્રિતા ચ ।

તે તે વિકારાઃ પવનાત્મકાશ્ચ

મવન્તિ ગુલ્મેડનિલસમ્મવે તુ ॥૯॥

એ ગુદમ વાયુથી થયો હોય, તો દ્વંદ્વમાં
તથા કૂખમાં શૂળ થાય છે, મોઢું તથા ગળું
સુકાય છે, અધોવાયુ અટકે છે, જઠરાગ્નિની
વિષમતા થાય છે, મોઢું વિરસ થઈ જાય છે
અને કંપ આદિ બીજા પણ વાયુ સંબંધી વિકારો
થાય છે. ૯

પિત્તજન્ય ગુદમનું લક્ષણ

સ્વેદજ્વરાદારવિદાહદાહ-

સ્તૃષ્ણાઙ્ગરાગઃ કઠુવક્ત્રતા ચ ।

પિત્તસ્ય લિઙ્ગાન્યલિલાનિ યાનિ

પિત્તાત્મકે તાનિ મવન્તિ ગુલ્મે ॥૧૦

એ ગુદમ પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય, તો
પસીનો વળે છે, તાવ આવે છે, આહારનો ખાટો
પાક થાય છે, બળતરા થાય છે, તરસ લાગે છે,
અંગોમાં રતાશ આવે છે, મોઢામાં તીખાશ થાય
છે અને શ્રમ તથા મૂર્છા વગેરે બીજા પણ સંધળા
પિત્ત સંબંધી વિકારો થાય છે. ૧૦

કફજન્ય ગુદમનું લક્ષણ

સ્તૈમિત્યમન્નેરુચિરક્તસાદ-

ચ્છર્દિઃ પ્રસેકો મધુરાસ્યતા ચ ।

કફસ્ય લિઙ્ગાનિ ચ યાનિ તાનિ

મવન્તિ ગુલ્મે કફસમ્મવે તુ ॥૧૧॥

એ ગુદમ કફથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય, તો
સ્તબ્ધતા થાય છે, અન્ન ઉપર અરુચિ થાય
છે, અંગોમાં ગ્લાનિ થાય છે, બલદ્રી થાય છે,
લાળ ઝરે છે, મોઢું મધુર થઈ જાય છે અને
વેદનાની આછાશ, અગ્નિની મંદતા તથા ખાંસી
વગેરે બીજા પણ કફ સંબંધી વિકારો થાય છે. ૧૧

ત્રિદોષજન્ય ગુદમનું લક્ષણ તથા અસાધ્યતા

સર્વાત્મકઃ સર્વવિકારયુક્તઃ

સોડસાઘ્ય ઉક્તઃ ક્ષતર્જં ચ વક્ત્યે ॥૧૨॥

જે ગુદમ ત્રણે દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય,
તો ઉપર કહેલાં ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો થાય છે.
ત્રિદોષજન્ય ગુદમ અસાધ્ય છે. હવે સ્ત્રીઓને રજ્વરૂપ
રુધિરથી જે ગુદમ થાય છે, તે કહું છું. ૧૨
રજ્વરૂપ રુધિરથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુદમનાં નિદાન,
લક્ષણ તથા ચિકિત્સાના સમય

નવપ્રસૂતાઽહિતમોજના યા

યા ચામગર્ભં વિસૃજેદતૌ વા ॥

વાયુર્હિં તસ્યાઃ પરિગૃહ્ય રક્તં

કરોતિ ગુલ્મં સર્જં સદાહમ્ ।

પૈત્તસ્ય લિઙ્ગન સમાનલિઙ્ગં

વિશેષણં ચાપ્યપરં નિવોધ ॥

ન સ્પન્દતે નોદરમેતિ શૃદ્ધિં

મવન્તિ લિઙ્ગાનિ ચ મર્મિણીનામ્ ।

તં ગર્ભકાલાતિગમે ચિકિત્સ્ય-

મસૃગ્મવં ગુલ્મમુશન્તિ તજ્ઞાઃ ॥૧૨॥

જે સ્ત્રી તુરતની સુવાવડી છતાં અહિતકર
આહારવિહાર કરે અથવા જે સ્ત્રી પોતાને કસુ-
વાવડ (નવમા મહિનાથી પહેલાં પ્રસવ) થયા
છતાં અહિતકર આહારવિહાર કરે અથવા જે
સ્ત્રી રજસ્વલાના સમયમાં અહિતકર આહાર-
વિહાર કરે, તે સ્ત્રીના રુધિરનું અહણ કરીને વાયુ
ગર્ભાશયમાં ગોળા જેવા ગુદમને ઉત્પન્ન કરે છે;
જે ગુદમ વ્યથાવાળો હોય છે, બળતરાવાળો
હોય છે અને પિત્તથી થયેલા ગુદમના જેવાં
ચિહ્નોવાળો હોય છે. આ ગુદમમાં બીજી પણ
વિશેષતા કહું છું, તે સાંભળો. રજ પડવાના સમય-
માં રજનું ન દેખાવું, મોઢાની પીળાશ, સ્તનોની
ડીંટડીઓની કાળાશ તથા ખાવાપીવા વગેરેના
ભાવાભાવ વગેરે જે જે ગર્ભનાં ચિહ્નો છે, તે
સઘળાં ચિહ્નો વ્યાધિના પ્રભાવને લીધે આ
ગુદમમાં પણ થાય છે. આ ગુદમમાં પેટની અંદર
હાયપગ આદિ અંગોનું ચલન થવું ન જણાતાં

ધણીવાર કેવળ પિંડાકારનું જ ચલન (કરકવું)
થતું જણાય છે અને પેટ વધતું નથી. આ ગુદમ
રજોજન્યગુદમ કહેવાય છે અને તેની ચિકિત્સા
દસમો મહિનો વીત્યા પછી કરવી. (કેટલાક કહે
છે કે 'ગર્ભ' હોવાનો સંશય ન રહે એટલા માટે
દસમો મહિનો વીત્યા પછી ચિકિત્સા કરવાનું
કહ્યું છે' પણ એ કહેવું અયોગ્ય છે; કારણ કે
પિંડાકારનું ચલન અને પેટનું ન વધવું વગેરે
ચિહ્નોથી જ ગર્ભનો સંશય દૂર થાય છે. નવમે
કે દસમે મહિને પ્રસવ થાય એ પણ સામાન્ય
વાત છે, પણ તે નિયમરૂપ નથી; કેમ કે દસમા
મહિનાથી વધારે કાળ વીત્યા પછી પ્રસવ
થતો જોવામાં આવે છે; માટે દસમો મહિનો વીત્યા
પછી આ ગુદમની ચિકિત્સા કરવાનું જ કહ્યું
છે, તે ગર્ભનો સંશય ટાળવા માટે કહ્યું.
નથી, પણ દસમે મહિને સુગમતાથી ચિકિત્સા
કરી શકાય છે; તેથી કહ્યું છે એમ સમજવું.
લોહી સંબંધી ગુદમ, જે જૂનો હોય તો જ
સુખસાધ્ય થાય છે. જનનકાચાર્યે પણ કહ્યું છે
કે, દસમો મહિનો વીત્યા પછી આ ગુદમની
જખાવટ થાય છે, એટલે તેલ વગેરેથી સ્ત્રીના
શરીરને સંસ્કાર આપીને લોહીને ભેદવામાં આવે,
તો તેથી ગર્ભાશયને નુકસાન થતું નથી.) ૧૩

ગુદમોની ચિકિત્સાઁ

વાતગુલ્માદિતં સ્લિગ્ધં યુક્તં સ્નેહવિરેચનૈઃ ।

ઉપાચરેદ્યથાકાલં નિરૂદ્ધૈઃ સાનુવાસનૈઃ ॥

પિત્તગુલ્માદિતં સ્લિગ્ધં કાકોલ્યાદિદ્વૃત્તેન તુ ।

વિરિક્તં મધુરૈર્યોગૈર્નિરૂદ્ધૈઃ સમુપાચરેત્ ॥

શ્લેષ્મગુલ્માદિતં સ્લિગ્ધં પિપ્પલ્યાદિદ્વૃત્તેન તુ ।

તીક્ષ્ણૈર્વિરિક્તં તદ્રૂપૈર્નિરૂદ્ધૈઃ સમુપાચરેત્ ॥

સન્નિપાતોત્થિતે ગુલ્મે ત્રિદોષો વિધિર્હિતઃ ।

પિત્તવદ્રક્તગુલ્મિન્યા નાર્યાઃ કાર્યઃ ક્રિયાવિધિઃ ॥

વિશેષમપરં ચાસ્યાઃ શુણુ રક્તવિમેદનમ્ ।

પલાશમસ્મતોયેન સિદ્ધં સર્પિઃ પ્રયોજયેત્ ॥

दद्यादुत्तरवर्ति च पिप्पल्यादिघृतेन तु ।
 उष्णैर्वा मेदयेद्भिन्ने विधिरासुग्दरो हितः ॥
 आनूपोदकमज्जानां वसा तैलं घृतं दधि ।
 विपक्वमेकतः शस्तं वातगुल्मेऽनुवासनम् ॥
 जाङ्गलैकशफानां तु वसा सर्पिश्च पौतिके ।
 तैलं जाङ्गलमज्जान एवं गुल्मे कफोत्थिते ॥
 धात्रीफलानां स्वरसे पृङ्गुं विपचेद्घृतम् ।
 शर्करासैन्धवोपेतं तद्धितं वातगुल्मिने ॥
 चित्रकव्योपसिन्धूत्थपृथ्वीकाचव्यदादिभैः ।
 दीप्यकग्रन्थिकाजाजीहृपुषाधान्यकैः समैः ॥
 दध्यारनालवदरमूलकस्वरसैर्घृतम् ।
 तत्पिबेद्वातगुल्माग्निदौर्बल्याटोपशूलनुत् ॥
 हिङ्गुसौवर्चलाजाजीविडदाडिमदीप्यकैः ।
 पुष्करव्योपधान्याम्लवेतसक्षारचित्रकैः ॥
 शटीवचाजगन्धैलासुरसैश्च विपाचितम् ।
 शूलानाहहरं सर्पिर्दध्ना चानिलगुल्मिनाम् ॥
 विडदाडिमसिन्धूत्थहुतशुम्भ्योपजीरकैः ।
 हिङ्गुसौवर्चलक्षारुगृक्षाम्लाम्लवेतसैः ॥
 बीजपूररसोपेतं सर्पिर्दधिचतुर्गुणम् ।
 साधितं दाधिकं नाम गुल्महृत्पीहशूलजित् ॥
 रसोनस्वरसे सर्पिः पञ्चमूलरसान्वितम् ।
 सुरारनालदध्यम्लमूलकस्वरसैः सह ॥
 व्योपदाडिमवृक्षाम्लयवानीचव्यसैन्धवैः ॥
 हिङ्गवम्लवेतसाजाजीदीप्यकैश्च समांशकैः ।
 सिद्धं गुल्मग्रहण्यर्शःश्वासोन्मादक्षयज्वरान् ॥
 कासापस्मारमन्दाग्निपीहशूलानिलाञ्जयेत् ।
 दधि सौवीरकं सर्पिः काथौ मापकुलत्थजौ ॥
 पञ्चाढकानि विपचेदावाप्य द्विपलान्यथ ।
 सौवर्चलं स्वर्जिकां च देवदार्वथ सैन्धवम् ॥
 वातगुल्मापहं सर्पिरेतदीपनमेव च ।
 तृणमूलकपाये तु जीवनीयैः पचेद्घृतम् ॥
 न्यग्रोधादिगणे वापि गणे वाप्युत्पलादिके ।
 रक्तपित्तोत्थितं भन्ति घृतान्येतान्यसंशयम् ॥

आरम्भादादौ विपचेदीप्जीययुतं घृतम् ।
 क्षारवर्गं पचेच्चान्यत्पचेन्मूत्रगणेऽपरम् ॥
 भन्ति गुल्मं कफोद्भूतं घृतान्येतान्यसंशयम् ।
 यथादोषोच्छ्रयं चापि चिकित्सेत्सान्निपातिकम् ॥
 चूर्णं हिङ्गमादिकं वापि घृतं वा ग्रीहनाशनम् ।
 पिवेद्गुल्मापहं काले सर्पिस्तैल्वकमेव वा ॥
 तिलेश्वरकपालाशसर्पणं यवनालजम् ।
 भस्म मूलकजं चापि गोजाविखरहस्तिनाम् ॥
 मूत्रेण महिषीणां च पालिकैश्चावचूर्णितैः ।
 कुष्ठसैन्धवपृथ्याहनागरक्रिमिघातिभिः ॥
 साजमौदथ दशभिः सामुद्राच पलैर्युतम् ।
 अयःपात्रेऽग्निनाल्पेन पक्त्वा लेह्यमथोद्धरेत् ॥
 तस्य मात्रां पिवेद्भ्रा सुरया सर्पिपापि वा ।
 धान्याम्लेनोष्णतोयेन कौलत्थेन रसेन वा ॥
 गुल्मं वातविकारांश्च क्षारोऽयं हन्यसंशयम् ।
 स्वर्जिकाकुष्ठसहितः क्षारः केतकजोऽपि वा ॥
 तैलेन शमयेत्पीतो गुल्मं पवनसम्भवम् ।
 पीतं सुखाम्बुना वापि स्वर्जिकाकुष्ठसैन्धवम् ॥
 वृथीकमूरुवृकं च वर्षाभवं बृहतीद्वयम् ।
 चित्रकं च जलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषितम् ॥
 मागधीचित्रकक्षौद्रलिप्ते कुम्भे निधापयेत् ।
 मधुनः प्रस्थमावाप्य पथ्याचूर्णाद्विसंयुतम् ॥
 तुपोपितं दशाहं तु जीर्णभक्तः पिवेन्नरः ।
 अरिष्टोऽयं जयेद्गुल्ममविपाकमरोचकम् ॥
 पाठानि कुम्भरजनीत्रिकटुत्रिकलाग्निकम् ।
 लवणं वृक्षबीजं च तुल्ये स्यादनवे गुडे ॥
 पथ्याभिः सहितं चूर्णं गवां मूत्रयुतं पचेत् ।
 गुटिकास्तदघनीभूतं कृत्वा खादेदभुक्तवान् ॥
 गुल्मग्रीहाग्निसादांस्ता नाशयेयुरशेषतः ।
 हृद्रोगं ग्रहणीदोषं पाण्डुरोगं च दारुणम् ॥
 सशूले सोऽन्नतास्पन्दे दाहपाकरुगन्विते ।
 गुल्मे रक्तं जलौकोभिः शिरामोक्षेण वा हरेत् ॥
 सुखोष्णा जाङ्गलरसाः सुस्निग्धा व्यक्तसैन्धवाः
 कटुत्रिकसमायुक्ता हिताः पाने च गुल्मिनाम् ॥

પેવા વાતહરૈઃ સિદ્ધાઃ કૌલત્થાઃ સંસ્કૃતા રસાઃ ।
 खलाः सपञ्चमूलाश्च गुल्मिनां भोजने हिताः ॥
 વદ્ધવર્ચોઽનિલાનાં તુ સાર્દ્રકં ક્ષીરમિષ્યતે ।
 कुम्भीपिण्डेष्कास्वेदान्कारयेत्कुशलो भिष्क् ॥
 ગુલ્મિનઃ સર્વ એવોક્તા દુર્વિરેચ્યતમા મૃશમ્ ।
 अतश्चैतांस्तु सुखिन्नान्छंसनेनोपपादयेत् ॥
 વિલેપનામ્પજ્જનાનિ તથા સંદહનાનિ ચ ।
 उपनाहाश्च कर्तव्याः सुखोष्णाः शाल्वणादयः ॥
 ઉદરોક્તાનિ સર્પાપિ દ્વવર્તિક્રિયાસ્તથા ।
 लवणानि च योज्यानि यान्युक्तान्यनिलामये ॥
 વાતવર્ચોનિરોધે તુ સામુદ્રાર્દ્રકસર્પૈઃ ।
 कृत्वा पायौ निधातव्या वर्तयो मरिचोत्तराः ॥
 દન્તીચિત્રકમૂલેષુ તથા વાતહરેષુ ચ ।
 कुर्यादरिष्टान्सर्वान् च स्रग्स्थाने यथेरितान् ॥
 खादद्वाप्यङ्कुरान्मृष्टान्पूतीकनृपवृक्षजान् ।
 ऊर्ध्ववातं मनुष्यं च गुल्मिनं न निरूहयेत् ॥
 પિવેત્ત્રિવૃન્નાગરં વા સગુહાં વા હરીતકીમ્ ।
 गुगुलुं त्रिवृतां दन्तीं द्रवन्तीं सैन्धवं वचाम् ॥
 મૃત્રમઘપયોદ્રાક્ષારસૈર્વીક્ષ્ય બલાબલમ્ ।
 एवं पीलूनि पिष्टानि पिवेत्सलवणानि तु ।
 પિપ્પલીપિપ્પલીમૂલચવ્યચિત્રકસૈન્ધવૈઃ ।
 युक्ता हन्ति मुरा गुल्मं शीघ्रं काले प्रयोजिता ॥
 વદ્ધવિખારોત્તો ગુલ્મી મુઝીત પયસા યવાન્ ।
 कुलमापान्वा बहुस्तहान् मक्षयेत्लवणोत्तरान् ॥ ૧૧૪ ॥
 વાયુજન્ય ગુલ્મથી પીડાયેલા માણસને
 સમયસર સિન્ધ્ય કરી, સ્નેહાત્મક વિરેચનોથી વિરે-
 ચિત કરીને તે તે અવસ્થાઓ અનુસાર આસ્થા-
 પનબંધિતો તથા અનુવાસનબંધિતો દેવી.

પિત્તજન્ય ગુલ્મથી પીડાયેલા માણસને
 કઠાદ્યાદિગણના ક્વાથ તથા કલ્કથી પકવેલા
 ધી વડે સિન્ધ્ય કરી, મધુર યોગોથી વિરેચિત
 કરી નિરૂહબંધિતો દેવી.

કફજન્ય ગુલ્મથી પીડાયેલા માણસને

પિપ્પલ્યાદિગણના ક્વાથ તથા કલ્કથી પકવેલા
 ધી વડે સિન્ધ્ય કરી, તીક્ષ્ણ યોગોથી વિરેચિત
 કરી તીક્ષ્ણ ક્વાથોથી જ નિરૂહબંધિતો દેવી.

એ ગુલ્મ સન્નિપાત(ત્રણે દોષો)થી થયેલો
 હોય, તો ત્રણે દોષો ટાળનારી ચિકિત્સા કરવી
 હિતકારી છે. (બીજા વિષયમાં ત્રિદોષજન્ય
 ગુલ્મને અસાધ્ય કહ્યો છે અને આ વિષયમાં
 ત્રિદોષજન્ય ગુલ્મની ચિકિત્સા કહી, તેથી પૂર્વો-
 પર વિરોધ આવે છે, એમ સમજવું નહિ; કારણ
 કે પ્રકૃપિત સમત્રિદોષજન્ય ગુલ્મ અસાધ્ય છે
 અને પ્રકૃપિત વિષમત્રિદોષજન્ય ગુલ્મ નવો તથા
 બળવાન માણસને થયો હોય, તો કષ્ટસાધ્ય છે.)

સ્રીને રજથી ગુલ્મ ઉત્પન્ન થયો હોય, તો
 પિત્તગુલ્મની ચિકિત્સા પ્રમાણે જ ચિકિત્સા કરવી.
 આ વિષયમાં લોહીનું ભેદન કરનારી બીજી વિશેષ
 ચિકિત્સા કહું છું, તે સાંભળો. ખાખરાના ક્ષારના
 પાણીથી ધી પકવી તે ધી પાવું અને પિપ્પલ્યા-
 દિગણથી પકવેલા ધીની ઉત્તરબંધિત દેવી; અથવા
 પિપ્પલ્યાદિ વગેરે ઉષ્ણ ગણના પ્રયોગોથી એ
 રજ સંબંધી ગુલ્મનું ભેદન કરવું અને ભેદાયા
 પછી નીચેના દ્વારથી ચાક્ષતા રક્તપિત્તના જવી
 ચિકિત્સા કરવી, કે જે ચિકિત્સા આ તંત્રના
 ૪૫મા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે.

જંગલી તથા જળચર પ્રાણીઓની મજાજ,
 તેઓની જ ચરબીઓ, ધી, તેલ અને દહીંને એકઠાં
 કરી પકવી તે સ્નેહથી અનુવાસનબંધિત દેવામાં
 આવે, તો તેથી વાતજન્ય ગુલ્મ મટે છે.

જંગલી પ્રાણીઓ, વિઠ્ઠિકેરો અને એક
 ખરીવાળાં ઘોડા, ખચ્ચર વગેરે પ્રાણીઓની ચરબી
 અને ધીને પિત્તહર દ્રવ્યોથી પકવી તે સ્નેહથી
 અનુવાસનબંધિત દેવાથી પિત્તજન્ય ગુલ્મ શાંત
 થાય છે.

તેલ અને જંગલી પ્રાણીઓની મજાજને

કંકર દ્રવ્યોથી પક્વનીને તે સ્નેહથી અનુવાસન-
બસ્તિ દેવાય તો તેથી કંકરન્ય ગુદમ મટે છે.

આમળાઓના ચોગણા સ્વરસમાં પંચકાલ-
પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, સૂંઠ અને
જવખારનો કંદક નાખી ધી પકવવું. એ ધીને
સાકર તથા સૈંધવથી મિશ્ર કરીને દેવાથી વાત-
ગુદમવાળાનું હિત થાય છે. (આ ધી પડંગ
ધૃત કહેવાય છે.)

ચિત્રક, સૂંઠ, મરી, પીપર, સૈંધવ, હિંગ-
પત્રી અથવા કાળીજીરી, ચવક, દાડમ, અજમા,
પીપરીમૂળ, જીરું, હંપુપા (પ્રસિદ્ધ નથી) અને
ધાણાનો સમભાગે કંદક નાખી દહીં, આરનાલ,
ખોરનો સ્વરસ અને મૂળાના સ્વરસમાં ધી પકવવું.
આ ધી પાવામાં આવે, તો તેથી વાતગુદમ, અસિનું
દુર્બળપણું, પેટનું ચડવું અને શૂળનો નાશ થાય
છે. (આ ધી ચિત્રકાદિ ધૃત કહેવાય છે.)

હિંગ, સંચળ, જીરું, ખિડલણ, દાડમ,
અજમા, પુષ્કરમૂળ, સૂંઠ, મરી, પીપર, ધાણા,
અમ્લવેતસ, જવખાર, ચિત્રક, કચૂરો, વજ્ર, તલ-
વણી, એલચી અને તુલસીનો કંદક નાખી ચોગણા
દહીંમાં ધી પકવવું. આ ધી પાવાથી વાતગુદમ-
વાળાઓનાં શૂળો તથા મળમૂત્રોની અટકાયતો
મટે છે. (આ હિંગવાદિ ધૃત કહેવાય છે.)

ખિડલણ, દાડમ, સૈંધવ, ચિત્રક, સૂંઠ, મરી,
પીપર, જીરું, હિંગ, સંચળ, જવખાર, કંક, કોકમ
અને અમ્લવેતસનો કંદક નાખી ખિજેરાંના
ચોગણા રસમાં અને ચોગણા દહીંમાં ધી પકવવું.
આ ધી દાધિક કહેવાય છે. આ ધી પાવાથી
ગુદમ, ખરલતું દરદ અને શૂળ નાશ પામે છે.

લસણનો સ્વરસ, જૂહતપંચમૂળનો ક્વાથ,
સુરા, આરનાલ, દહીંનું પાણી અને મૂળાના
સ્વરસમાં સમભાગે લીધેલાં સૂંઠ, મરી, પીપર,
દાડમ, કોકમ, અજમા, ચવક, સૈંધવ, હિંગ,

અમ્લવેતસ, જીરું અને ઘોડીઅજમાદનો કંદક
નાખી ધી પકવવું. આ ધી ગુદમને, ચહણી-
રોગને, અરશને, શ્વાસને, ઉન્માદને, ક્ષયને, જ્વરને,
ખાંસીને, અપસ્મારને, અગ્નિની મંદતાને, ખરળના
દરદને, શૂળને અને વાયુને મટાડવામાં સિદ્ધ ઉપાય
છે. (આ ધી રસેનાદિધૃત કહેવાય છે.)

દહીં, સૌવીરક, મગનો ક્વાથ અને કળથીનો
ક્વાથ-એ ચાર દ્રવ્યોને એકએક આઠકભાર
(બસો છપન તોલાભાર=એક આઠક) લઈ તેમાં
સંચળ, સાજખાર, દેવદાર અને સૈંધવના આઠ-
આઠ તોલાભાર કંદકો નાખી એક આઠકભાર
ધી પકવવું; આ ધી વાતગુદમને મટાડે છે અને
જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે.

તણપંચમૂળગણના ક્વાથમાં અથવા ન્યઝો-
કાદિગણના ક્વાથમાં, અથવા ઉત્પલાદિગણના
ક્વાથમાં જીવતીયવર્ગનો કંદક નાખી ધી પક-
વવું. આ તણ પ્રકારના ધીમાંથી ગમે તે ધી
પાવાથી રુધિરજન્ય તથા પિત્તજન્ય ગુદમ મટી
જાય એ નક્કી છે.

આરગ્વધાદિગણના ક્વાથમાં અથવા મુક-
કાદિગણના ક્વાથમાં, અથવા સૂત્રસ્થાનના ૪૬ મા
અધ્યાયમાં કહેલા મૂત્રવર્ગમાં પિપ્પલાદિગણનો
કંદક નાખી ધી પકવવું. આ તણ પ્રકારનાં
ધીમાંથી ગમે તે ધી પાવાથી કંકરન્ય ગુદમ
મટી જાય છે, એ ચોક્કસ છે.

ગુદમ એ સન્નિપાતથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય,
તો પ્રથમ વાયુ જીતીને પછી જ દોષ ઉગ્ર દોષ,
તેની ચિકિત્સા કરવી.

ગુદમ ઉત્પન્ન થતાં જ ચિકિત્સાસ્થાનના
પાંચમા અધ્યાયના ૨૪મા વિષયમાં કહેલું
હિંગવાદિચૂર્ણ પાવાથી અથવા ચિકિત્સાસ્થાનના
ચૌદમા અધ્યાયના ૧૦મા વિષયમાં કહેલું પટ-
પલક નામનું ધી પાવાથી અથવા પાટિયા

લોધરના ક્વાથ તથા કલ્કમાં પકવેલું કે ચિકિત્સા-
સ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ૨૧મા વિષયમાં કહેલું
તિલ્લવધૂત પાવાથી ગુલ્મ મટે છે.

૨૨૩ તલ, એખરો, ખાખરો, સરસવ, જરનામના
સફેદ ધાન્યના ડાંડા અને મૂળાની ભસ્મને ગાય,
ખકરી, ગાડર, ગધેડો, હાથી અને ભેંસના
ચોગણા મૂત્રમાં નાખી સ્નાવી લઈ તેમાં કઠ,
સેંધવ, જીંઘી, સૂંઠ, વાવડિંગ અને ઘોડી-
અજમોદ-એ દરેકનું ચારચાર તોલા ચૂર્ણ અને
દરિયાઈ લૂણનું ચાક્રીસ તોલા ચૂર્ણ નાખી
લોઢાના વાસણમાં અદ્ધપ (ધીમા) અગ્નિથી
પકવી, તે અવલેહ જેવું થાય, ત્યારે ઉતારી લેવું.
અથવા તલ વગેરેની ચારસો તોલા ભસ્મ લઈ
તેને ગાય વગેરેના ચોગણા મૂત્રમાં ઉકાળી
એક ભાગ બાકી રહે, ત્યારે તે ક્વાથમાં કઠ
વગેરેનું ચૂર્ણ નાખી પકવી અવલેહ જેવું થાય,
ત્યારે ઉતારી લેવું. આ ક્ષારની માત્રા, હાડી,
સુરા, ધાન્યાર્દ્ર, જીતું જળ અથવા કળથીના
રસની સાથે પિવડાવવાથી ગુલ્મ અને વાત-
જન્ય વિકારોને શાંત કરે છે.

સાજીખાર, કઠ અને જવખારને મિશ્ર કરી
તેલ, કેતકીનો ક્ષાર, અથવા સાજીખાર, કઠ
અને કેતકીના ક્ષારને મિશ્ર કરી તેલ સાથે
પાવામાં આવે, તે તેથી વાતજન્ય ગુલ્મ મટે છે.

સાજીખાર, કઠ અને સેંધવનું ચૂર્ણ સહે-
વાય તેવા ગરમ પાણી સાથે પાવામાં આવે,
તો તેથી ગુલ્મ શાંત થાય છે.

ઘોળી સાટાડી, ઘોળોઝેરડો, રતી સાટાડી,
જીભી ભોરિંગણી, બેઠી ભોરિંગણી અને ચિત્રકને
એકઠ્ઠજર ચોવીસ તોલા પાણીમાં ઉકાળી ચોથા
ભાગનું પાણી બાકી રહે, ત્યારે તે ક્વાથને પીપર,
ચિત્રક તથા મંદના કલ્કથી અંદરના ભાગમાં
લીંપેલા ઘડામાં નાખી, તેમાં ચોસઠ તોલા મધ

તથા ખત્રીસ તોલા હરડેનું ચૂર્ણ નાખવું અને
પછી તે ઘડાને ધાન્યનાં ફેાતરાંના ગંજમાં દસ
દિવસ સુધી રાખવાથી અરિષ્ટ સિદ્ધ થાય છે.
આગલા દિવસે ખાધેલું અન્ન પચી જઈને કોઠો
હલકો થયો હોય, એવા માણસને પ્રભાતમાં આ
અરિષ્ટ પિવડાવવાથી ગુલ્મ, અન્નનો અપચો
અને અરુચિ મટી જાય છે.

કાળીપાક, નેપાળો, હળદર, સૂંઠ, મરી,
પીપર, ત્રિકુળા, ચિત્રક, સેંધવ અને ઇંદ્રજવના
ચૂર્ણને તે સર્વના જટલા જૂના ગોળમાં મિશ્ર
કરી પ્રભાતમાં નરણે કાઠે ખવડાવવાથી ગુલ્મ,
ખરલનું દરદ અને અગ્નિની મંદતા સંપૂર્ણ રીતે
નાશ પામે છે. અથવા ઉપર કહેલા કાળીપાક
વગેરેના ચૂર્ણ તથા હરડેના ચૂર્ણને ગાયના મૂત્રમાં
પકવી ઘાટું કરી તેની ગોળીઓ વાળીને પ્રભાતમાં
નરણે કાઠે ખવડાવવાથી ગુલ્મ, ખરલનું દરદ અને
અગ્નિની મંદતા વગેરે નાશ પામે છે. આ
પ્રયોગથી હૃદ્રોગ, ચહણીદોષ અને દારણ પાંડુ-
રોગ પણ નાશ પામે છે.

એ ગુલ્મ શૂળવાળો, જંચો, અચલ અને
દાહ, પાક તથા વેદનાવાળો હોય, તે જળો મૂકીને
અથવા શિરાવેધ કરીને લોહીનું સ્નાવણ કરવું.

જંગલી પ્રાણીઓનાં તથા વિક્ષિરોનાં માંસોના
રસોને જરા ગરમ કરી, સારી પેટે સ્નિગ્ધ કરી,
સેંધવ નાખવાથી ઠીક રીતે ખારા કરી, સૂંઠ,
મરી તથા પીપરથી મિશ્ર કરી પાવા, એ ગુલ્મ-
વાળાઓને પથ્ય છે.

વાતહર દ્રવ્યોથી સિદ્ધ કરેલી રાળો રેનેહા-
દિકથી સંસ્કાર આપેલા કળથીના રસો અને
પંચમૂળથી તથા કાઠ વગેરેથી સંસ્કાર આપેલા
ખડયૂષો ગુલ્મવાળાઓને ભોજનમાં દેવા, એ
હિતકારી છે.

જ ગુલ્મવાળાઓનાં વિષા તથા અધોવાયુ

અટકી ગયાં હોય, તેઓને પ્રવીણ વૈદે આદિ સાથે દૂધ ભોજનમાં દેવું અને ચિકિત્સાસ્થાનના ઉરમાં અધ્યાયમાં કદાચ પ્રમાણે કુંભીસ્વેદ, પિંડસ્વેદ તથા ઘણકાસ્વેદ કરાવવા.

ગુદ્મના સઘળા રોગીઓને વિરેચન બહુ જ મુરકલીથી લાગુ પડે છે, માટે વૈદે સારી પેટે સ્તિબ્ધ તથા સ્વેદિત કરીને પછી વિરેચનના યોગો દેવા. (શૂળવાળા અને કઠણપણવાળા વાતકક્રાંતમક ગુદ્મમાં વિરેચન માટે આ ભલામણ છે, એમ કહીને કહ્યું છે.)

— ગુદ્મો ઉપર વિલેપનો તથા અભ્યંગો કરાવવા, કાંસડાની સળી વગેરેથી ડાંભવાની ક્રિયાઓ પણ કરવી, ગુદ્મો પાકવાની તૈયારી થાય ત્યારે સહેજ ઉષ્ણતાવાળા શાદવણુ આદિ ઉપનાહો પણ કરવા. (શાદવણુનું સ્વરૂપ ચિકિત્સાસ્થાનના ચોથા અધ્યાયના પંદરમા વિષયમાં કહ્યું છે તે જોવું.) ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૪મા અધ્યાયના ૮મા વિષયમાં ઉદરરોગો ઉપર જ ધી તથા મુત્રવર્તિક્રિયાઓ કહેલ છે, તેઓની પણ યોજનાઓ કરવી અને ચિકિત્સાસ્થાનના ચોથા અધ્યાયમાં વાતવ્યાધિઓ ઉપર પુત્રલવણુ આદિ લવણોની પણ યોજના કરવી.

અધોનાંધુ તથા વિષ્ણા અટકી ગયાં હોય, તે હરિયાઈ લૂણુ, આર્દ્રક અને સરસવની જામાં મરી વધારે હોય એવી પાટા બનાવી ગુદામાં નાખવી.

નેપાળાનાં મૂળ, ચિત્રકનાં મૂળ અને વાતહર દ્રવ્યોના અરિષ્ઠો બનાવીને ગુદ્મવાળાને પાવા અને સૂત્રસ્થાનના ૪૪મા અધ્યાયમાં કહેલા બીજ પણ સઘળા યોગ્ય અરિષ્ઠોની યોજનાઓ કરવી.

ચરેલ કરંજ (અચ્છ કરંજ) અને ગરમાળાનાં કામળ પદ્મોને સ્નેહમાં શેકીને ખવડાવવાં,

નિરૂહખરિત જોઈ ગુદ્મવાળાનું હિત કરનારી છે, તેપણુ જીર્ણવાતવાળા ગુદ્મના દરદીને તે ખરિત દેવી નહીં.

ગુદ્મના દરદીને નસોતર અને સૂંઠ ગોમૂત્રાદિક સાથે પાવાં અથવા હરડેનું ચૂર્ણ ગોળથી મિશ્ર કરી ગોમૂત્રાદિક સાથે પાવું. ગોમૂત્રાદિક પ્રવાહી આ નીચેના પેશમાં કહેવાશે.)

ગૂગળ, નસોતર, મોટા નેપાળો, નાનો નેપાળો (નેપાળાનાં મૂત્ર), સૈંધવ અને વજ્ર-એ પદાર્થો દ્વાપાદિકનું બલાબલ જોઈને ગોમૂત્ર, મધ, દૂધ કે દ્રાક્ષના રસ સાથે પાવા.

પીલુનાં ફળોને ગોમૂત્રાદિકમાં વાટી સંધવથી મિશ્ર કરી ઉપર કહેલા ગોમૂત્ર વગેરે પ્રવાહી સાથે પાવાં.

ગુદ્મમાં પેટ ચડી આવવું વગેરે અવસ્થા થઈ હોય, તો પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક અને સૈંધવથી મિશ્ર કરેલી સુરા પાવી. આ સુરા સમયસર દેવામાં આવે, તો તુરંત જ ગુદ્મ મટે છે.

વિષ્ણા તથા અધોવાયુ રોકાઈ ગયાં હોય એવા ગુદ્મવાળાને દૂધ સાથે જવનાં અપ્પો જમાડવાં અથવા સારી પેટે સૈંધવ નાખેલી જવની ઘણા સ્નેહવાળી ધૂધરીઓ ખવડાવવી. ૧૪

ગુદ્મના ઉપદ્રવરૂપ શૂળનું સામાન્ય લક્ષણ તથા ખાસ ચિકિત્સાઓ

અથાસોપદ્રવઃ શૂલઃ કયંચિદુપજાયતે ।

શૂલં નિલાનિતમિવ મુલં યેન ન વેત્યસૌ ॥

તત્ર વિષ્ણુવંસરોઘઃ કૃચ્છ્રોચ્છ્રાસઃ સ્થિરાજ્ઞતા ।

તુષ્ણા દાહો ભ્રમોઽન્નસ્ય વિદગ્ધપરિવૃદ્ધતા ॥

રોમહર્ષોઽસ્ત્રચિચ્છર્દિર્થુક્તઘૃદ્વિજ્ઞેષ્ટાજ્ઞતા ।

વાય્વાદિર્મિર્યથાસજ્જ્વયં મિત્રૈર્વા વીક્ષ્ય યોજયેત્ ॥

પથ્યા ત્રિલવણં ક્ષારં દિહ્નુ તમ્બુરુ પૌષ્કરમ્ ।

યવાન્યથ હરિદ્રા ચ વિદઙ્ગાન્યમ્લેવેતસમ્ ॥

વિદારી ત્રિફલા મીરુઃ શુદ્ધારી ગુદશર્કરા ।

કામરીફલયદ્યાદ્યપરુપકહિમાનિ ચ ॥

પદ્મગ્રન્થાતિત્રિપાદારુપથ્યામરિચવૃક્ષકાન્ ।

કૃષ્ણામૂલકચવ્યં ચ નાગરક્ષારચિત્રકાન્ ॥

ઉષ્ણામ્લકાંજિક્ષીરતોયૈઃ શ્લોકસમાપનાન્ ।
 યથાક્રમે વિમિશ્રાંશ્ચ દ્વન્દ્વે સર્વાંશ્ચ સર્વજે ॥
 તથૈવ સેકાવગાહપ્રદેહામ્બજ્ઞયોજનમ્ ।
 શિશિરોદક્ષપૂર્ણાનાં ભાજનાનાં ચ ધારણમ્ ॥
 વમનોન્મર્દનસ્વેદલજ્ઞનક્ષણક્રિયાઃ ।
 સ્નેહાદિશ્ચ ક્રમઃ સર્વો વિશેષેણોપદિચ્યતે ॥ ૧૫ ॥

ગુદમના રાગીને ઠાઈ પ્રકારે શૂળ નામનો ઉપદ્રવ એવો થાય છે, કે જે અત્યંત ખોડેલા ખીલા જેવો પીડાકારી હોય છે. આ શૂળવાળાને ઠાઈ પણ વિપયાદિકંથી સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી.

જે શૂળમાં વિષા તથા મૂત્ર રોકાઈ ગયાં હોય, જાણે શ્વાસ માંડમાંડ લેવાતો હોય અને અંગ કઠણ થઈ ગયેલ હોય તો જાણવું કે, એ શૂળ વાયુજન્ય છે. જે તરસ લાગ્યા કરતી હોય, બળતરા થતી હોય, બ્રમ થતો હોય અને ખાધેલું અન્ન પાકવા લાગે, ત્યારે શૂળની વૃદ્ધિ થતી હોય તો જાણવું કે, એ શૂળ પિત્તજન્ય છે. જે રૂંવાડાં ખડાં થઈ જતાં હોય, અન્ન ઉપર અરુચિ રહેતી હોય, જાલદી થતી હોય, જમ્યા પછી શૂળની વૃદ્ધિ થતી હોય અને અંગો જડ થઈ ગયાં હોય, તો જાણવું કે એ શૂળ કફજન્ય છે. ઉપર કહેલાં ત્રણે જાતનાં લક્ષણોમાંથી જે જાતનાં લક્ષણો દેખાતાં હોય, તો તે શૂળને દ્વિદોષજન્ય અને ત્રણે જાતનાં લક્ષણો દેખાતાં હોય તો તે શૂળને ત્રિદોષજન્ય જાણવું.

જે શૂળ વાયુજન્ય હોય તો હરડે, સંધવ, સંચળ, ખિડલૂણ, જવખાર, હિંગ, તુંબરૂળ, પુકરમૂળ, અજમો, હળદર, વાવડિંગ અને અમ્લ-વેતસનો કલ્ક જાની ખાદી કાંજ સાથે પાવો.

જે શૂળ પિત્તજન્ય હોય તો કુંબેલાનો કંદ, હરડે, ખહેડાં, આમળાં, શતાવરી, શિંગોડું, ગંગેટીનું મૂળ, સીવણનું કુંજ, બઢીમંથ, ફાલસાં અને ચંદનનો કલ્ક ગરમ દૂધ સાથે પાવો.

જે શૂળ કફજન્ય હોય તો વજ, અતિવિષ, દેવદાર, હરડે, મરી, ઇંદ્રજવ, પીપરીમૂળ, ચવક, સૂંઠ, જવખાર અને ચિત્રકનો કલ્ક જાની પાણી સાથે પાવો.

જે શૂળ દ્વિદોષજન્ય હોય તો જે દોષોથી તે થયેલ હોય, તે જે દોષોને મટાડનારા ઉપર લખેલા જે કલ્કોને મિશ્ર કરી ઉપર લખેલા જે પ્રવાહી સાથે પાવો.

જે શૂળ ત્રિદોષજન્ય હોય તો ઉપર લખેલા ત્રણે કલ્કોને મિશ્ર કરી ઉપર કહેલા ત્રણે પ્રવાહી સાથે પાવો.

જે શૂળ વાતજન્ય હોય તો સિંચન, અવગાહન, પ્રલેપ અને અવ્યંગની યોજના પણ કરવી.

જે શૂળ પિત્તજન્ય હોય તો શૂળની ઉપર ઠંડા જળથી ભરેલાં રૂપાં વગેરેનાં વાસણોનું ધારણ કરાવવું.

જે શૂળ કફજન્ય હોય તો વમન, મર્દન, સ્વેદન, લંઘન અને બીજી પણ કર્મણક્રિયાઓ કરવી.

જે શૂળ દ્વિદોષજન્ય હોય તો જે દોષોથી થયેલ હોય તે જે દોષો મટાડનારી જે જાતની ક્રિયાઓ કરવી.

જે શૂળ ત્રિદોષજન્ય હોય તો ત્રણે દોષોને મટાડનારી ઉપર લખેલી ત્રણે જાતની ક્રિયાઓ કરવી.

દોષો તથા અવસ્થાઓ અનુસાર રોગને આદિ ક્રમ પણ સઘળા પ્રકારનાં રાણો ઉપર વિશેષે કરી કરવો. ૧૫

ગુદમવાળાએ પાળવાની પરજીવલ્લહાં મૂલકં મત્સ્યાન્ શુષ્કશાકાનિ વૈદલમ્ ।

ન સ્વાદેદાલુકં ગુલ્મી મધુરાણિ ફલાનિ ચ ॥ ૧૬

ગુદમવાળા માણસે સુકાયેલું માંસ, મોટા મૂળા, માછલાં, શાકોની સૂકવણીઓ, મગ તથા મઠ વગેરે કઠોળ ધાન્ય, આલુ અને મધુર ફળો ખાવાં નહિ. (અહીં અને કળથી એ કઠોળ ધાન્યો છે, છતાં પણ તેઓનો ગુદમના દરદીને નિષેધ નથી.)

ગુદ્મ વિના પણ શૂળ થાય છે તેની ચિકિત્સા
વિના ગુલ્મેન યચ્છૂલં ગુલ્મસ્થાનેષુ જાયતે ।
નિદાનં તસ્ય વક્ષ્યામિ રૂપં ચ સચિકિત્સિતમ્ ॥૧૭

ગુદ્મ વિના પણ પડખાં વગેરે ગુદ્મનાં
સ્થાનકોમાં જ શૂળ થાય છે, તેનાં નિદાનો, ૩થો
તથા ચિકિત્સાઓ કહું છું. ૧૭

શૂળનાં દૂરનાં તથા પાસેનાં નિદાનો અને સંપ્રાપ્તિ
વાતમૂત્રપુરીપાણાં નિગ્રહાદતિભોજનાત્ ।
અજીર્ણધ્યશનાયાસવિરુદ્ધાન્નોપસેવનાત્ ॥
પાનીયપાનાત્કુત્કાલે વિરુદ્ધાનાં ચ સેવનાત્ ।
પિષ્ઠાન્નશુષ્કમાંસાનામુપયોગાત્તથૈવ ચ ॥
અર્ધવિધાનાં દ્રવ્યાણામન્યેષાં ચોપસેવનાત્ ।
દોષાઃ પ્રકૃપિતાઃ કોષ્ઠે શૂલં સઙ્ગનયન્તિ હિ ॥૧૮

અધોવાયુ, મૂત્ર અને વિધાના વેગો શેકવાથી,
અતિભોજન કરવાથી, આમ તથા વિદગ્ધ આદિ
અજીર્ણથી, અજીર્ણમાં ભોજન કરવાથી, પરિશ્રમ
કરવાથી, વિરુદ્ધ અન્નોના સેવનથી, ક્ષુધા લાગી
હોય તે સમયમાં પાણી પીવાથી, ઠાટા કુટાડેલાં
ધાન્યો, વાટેલાં અન્નો તથા સુકાયેલાં માંસો ખાવા-
થી અને એવી જ રીતે તે તે દોષોને પ્રકૃપિત કરનારા
ખીજ દ્રવ્યોના સેવનથી કોષ્ઠમાં પ્રકૃપિત થયેલા
દોષો શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૮

એ રોગ 'શૂળ' શા માટે કહેવાય છે ?
નિરુચ્છ્વાસો મવેત્તેન વેદનાપીહિતો નરઃ ॥
શક્કુસ્તોટનવત્તસ્ય યસ્માત્તીત્રાથ વેદનાઃ ।
શૂલાસક્તસ્ય લક્ષ્યન્તે તસ્માન્નૂલમિહોચ્યતે ॥૧૯

એ રોગની વેદનાથી પીડાયેલો માણસ,
શેકાયેલા શ્વાસવાળો થઈ જાય છે અને તેને જાણે
અંદર ખીલો ઠોકાયો હોય, એવી તીવ્ર વેદનાઓ
થાય છે માટે એ રોગ 'શૂળ' કહેવાય છે. ૧૯

વાયુજન્ય શૂળનું લક્ષણ
નિરાહારસ્ય યસ્યૈવ તીવ્રં શૂલમુદીર્યતે ।
પ્રક્તન્વગાત્રો ભવતિ કૃચ્છ્રેણોચ્છ્વસિતીવ ચ ॥

વાતમૂત્રપુરીપાણિ કૃચ્છ્રેણ કુરુતે નરઃ ।
પૈતૈર્લિઙ્ગૈર્વિજાનીયાચ્છૂલં વાતસમુદ્ભવમ્ ॥૨૦॥
આહાર ન કર્યો હોય તે સમયમાં જ તીવ્ર
શૂળ વૃદ્ધિ પામે, ગાત્રો સ્તબ્ધ થઈ જાય, જેઓ
શ્વાસ માંડમાંડ લેવાઈ શકાય અને અધોવાયુ,
વિદા તથા મૂત્ર બહુ જ કટથી જાતરે, તો જાણવું
કે શૂળ વાયુથી થયેલું છે. ૨૦

પિત્તજન્ય શૂળનું લક્ષણ
તૃષ્ણા દાહો મદો મૂર્છા તીવ્રં શૂલં તથૈવ ચ ।
શીતામિકામો ભવતિ શીતેનૈવ પ્રશામ્યતિ ।
પૈતૈર્લિઙ્ગૈર્વિજાનીયાચ્છૂલ પિત્તસમુદ્ભવમ્ ॥૨૧॥
તરસ લાગ્યા કરે, બળતરા થાય, સોપારી
ખાધા જેવો મીથો થડે, મૂર્છા આવે, શૂળ
તીવ્ર હોય, શીતની ઇચ્છા થાય અને શૂળ
શીતથી જ શાંત થતું હોય, તો જાણવું કે એ શૂળ
પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલું છે. ૨૧

કંફજન્ય શૂળનું લક્ષણ
શૂલેનોત્પીઘ્યમાનસ્ય હૃદ્દાસ ઉપજાયતે ।
અતીવ પૂર્ણકોમૃત્વં તથૈવ ગુરુગાત્રતા ।
પૈતૈર્લિઙ્ગૈર્વિજાનીયાચ્છૂલ પિત્તસ્યોક્તં નિર્દર્શનમ્ ॥૨૨॥
શૂળથી પીડાતાં ભોળ આવે તથા લાળ ઝરે,
કોઠો અત્યંત પૂર્ણ થઈ જાય અને ગાત્રો ભારે રહે
તો જાણવું કે એ શૂળ કંફથી થયેલું છે. ૨૨

સાન્નિપાતિક શૂળનું લક્ષણ અને અસાધ્યતા
સર્વાણિ દૃષ્ટા રૂપાણિ નિર્દિશેત્સાન્નિપાતિકમ્ ।
સન્નિપાતસમુત્થાનમસાધ્યં તં વિનિર્દિશેત્ ॥૨૩॥
જ શૂળમાં ઉપર કહેલાં ત્રણે દોષોનાં
લક્ષણો દેખાય, તે શૂળને સાન્નિપાતિક જાણવું-
સાન્નિપાતિક શૂળ અસાધ્ય છે. ૨૩

વાતજન્ય શૂળની ચિકિત્સા
શૂળનાં લક્ષણ ગ્રોક્તં ચિકિત્સાં ચ નિવોધ મે ।
આશુકારી હિ પવનસ્તસ્માત્ત્વરયા જયેત્ ॥૨૪॥
તસ્ય શૂલાભિપન્નસ્ય સ્વેદ એવ મુલાવહઃ ।
પાયસૈઃ કૃશરાપિઙ્ઘૈઃ સ્નિગ્ધર્વા પિશિતૈર્હિતઃ ॥

ત્રિવૃચ્છાકેન વા સ્તિગ્ધમુષ્ણં શુદ્ધીત મોજનમ્ ।
 ચિરવિલ્વાહુકુરન્ વાપિ તૈલમૃદાંસ્તુ મધ્યવેત્ ॥
 વૈદહ્યાંશ્ચ રસાન્નિગ્ધાઞ્જાઙ્ગલાઞ્ચલ્પીઢિતઃ ।
 યથાલાભં નિપેવેત માંસાનિ વિલશાયિનામ્ ॥
 સુરા સૌવીરકં શુક્તં મસ્તુદશ્ચિત્થા દધિ ।
 સકાલલવણં પેયં શૂલે વાતસમુદ્ભવે ॥
 કુલત્થયૂપો યુક્તામ્લો લાવકીયૂપસંસ્કૃતઃ ।
 સસૈન્ધવઃ સમરિચો વાતશૂલવિનાશનઃ ॥
 વિદહ્નં શિયુકમ્પિલ્લપથ્યાશ્યામામ્લવેતસાન્ ।
 સુરસામશ્વકર્ણં ચ સૌચર્ચલયુતાન્પિવેત્ ॥
 મધેન વાતજં શૂલં ક્ષિપ્રમેવ પ્રશામ્યતિ ।
 પ્રૃથ્વીકાજાજિચવિકાયવાનીવ્યોપચિત્રકાઃ ॥
 પિપ્પલ્યઃ પિપ્પલીમૂલં સૈન્ધવં ચેતિ ચૂર્ણયેત્ ॥
 તાનિ ચૂર્ણાનિ પયસા પિવેત્કામ્બલિકેન વા ।
 મધ્વાસવેન તુલ્કેન સુરાસૌવીરકેન વા ॥
 અથ વૈ તાનિ ચૂર્ણાનિ માતુલજ્જરસેન વૈ ।
 તથા વદરયૂપેન ભાવિતાનિ પુનઃ પુનઃ ॥
 તાનિ હિંગુપ્રગાઢાનિ સહ શર્કરયા પિવેત્ ।
 સહ દાહિમસારેણ વર્તિઃ કાર્યા મિપગ્નિજતા ॥
 સા વર્તિર્વાતિકં શૂલં ક્ષિપ્રમેવ વ્યપોહતિ ।
 ગુદતૈલેન વા લીઢા પીતા મધેન વા પુનઃ ॥
 બુઘ્નધાપ્રમવે શૂલે લઘુ સન્તર્પણં હિતમ્ ।
 ઉષ્ણૈઃ ક્ષીરૈર્યવાગ્મુભિઃ સ્તિગ્ધૈર્માસરસેસ્તથા ॥
 વાતશૂલે સમુત્પન્ને રૂક્ષં સ્તિગ્ધેન યોજયેત્ ।
 સુસંસ્કૃતાઃ પ્રદેયાઃ સ્યુર્ધૃતપૂરા વિશેષતઃ ॥
 વારુણીં ચ પિવેજન્તુસ્તથા સમ્પદ્યતે સુખી ।
 એતદ્વાતસમુત્થસ્ય શૂલસ્યોક્તં ચિકિત્સિતમ્ ॥૨૪॥

શૂળોનાં લક્ષણો કહ્યાં. હવે વાતજન્ય
 રૂળની ચિકિત્સા કરું છું, તે સાંભળો. વાયુ
 ઝડપદાર છે, એટલા માટે વાતજન્ય રૂળની તરત
 ચિકિત્સા કરવી. વાતજન્ય રૂળથી પીડાયેલા
 માણસને કંધપાકથી, તલ, અડદ તથા ચોખાની
 ખીચડીના પિંડાથી અથવા સિન્ધ માંસાથી સ્વેદ

દેવો પરમ હિતકારી છે. એ માણસને નસોતરના
 શાકની સાથે સિન્ધ તથા ઉષ્ણ અન્ન જમાડવું.
 ચરેલ કરંજ (ગુચ્છ કરંજ)ના કામળ અંકુરોને
 તેલમાં શેકી ખવડાવવા. વાતજન્ય રૂળથી પીડા-
 યેલા માણસને લાવાં વગેરે પક્ષીઓનાં તથા
 જંગલી પ્રાણીઓનાં માંસોના સિન્ધ રસોનું અને
 દરમાં રહેનારાં પ્રાણીઓનું માંસ મળી શકે તે તે
 પ્રાણીના માંસનું સેવન કરાવવું.

સુરા, સૌવીરક, શુક્ત, દહીંનું પાણી, અરધા
 પાણીવાળી છાશ અને દહીંમાંથી જટલા પદાર્થો
 મળી આવે, તેટલા પદાર્થોને સંયજનમાં મિશ્ર કરી
 પાવામાં આવે, તો તેથી વાતજન્ય રૂળ મટે છે.

જને લાવાં પક્ષીના માંસનાં આસામણથી
 સંસ્કાર આપ્યો હોય એવું અને હાડમ વગેરે
 ખટાશથી મિશ્ર કરેલુ રૂળથીનું આસામણ સિંધવ
 તથા મરીથી સંયુક્ત કરી પાવામાં આવે, તો
 તેથી વાતજન્ય રૂળનો વિનાશ થાય છે.

વાવડિંગ, સરગવો, કપીલો, હરડે, પીપર,
 અમ્લવેતસ, જંગલી તુલસી અને રાળને સંયજન-
 થી યુક્ત કરી પાવામાં આવે, તો તેથી વાતજન્ય
 રૂળ શાંત થઈ જાય છે.

વાતજન્ય રૂળ મધ પાવાથી તરત જ મટે છે.
 હિંગપત્રી અથવા કાળીજીરી, જીરું, ચવક,
 અજમે, સૂંઠ, મરી, બેગણી પીપર, ચિત્રક,
 પીપરીમૂળ અને સૈંધવનું ચૂર્ણ કૂંદની, કાંબ-
 લિક યૂપની. મંદના આસવની, કાંજની કે સુત્ર-
 સ્થાનના ટપના અધ્યાયમાં કહેલા સૌવીરકની
 સાથે પાવામાં આવે, તો તેથી વાતજન્ય રૂળ
 મટી જાય છે.

અથવા ઉપર કહેલાં ચૂર્ણને બિન્નેરાંના
 રસની કે બોરના યૂપની વારંવાર બાવનાઓ
 આપી, હિંગથી સારી પેટે મિશ્ર કરી, સાકર તથા

ખિન્નેરાંના રસની સાથે પાવામાં આવે, તે તેથી વાતજન્ય શૂળ મટી જાય છે.

અથવા ઉપર કહેલાં ચૂર્ણને દાઢમના સારથી મિશ્ર કરી ગોળી બનાવી તે ગોળી ગોળથી મિશ્ર કરેલા તેલમાં કાલવીને ચઢાડવામાં આવે અથવા મધની સાથે પાવામાં આવે, તે તેથી વાતજન્ય શૂળ તરત જ મટી જાય છે.

ભૂખથી ઉત્પન્ન થયેલું શૂળ કે જ એક જાતનું વાતજન્ય શૂળ જ છે, તે થયેલ હોય તે તરત જ જાનાં દૂધથી, યવાગૂઆથી તથા સિન્ધુ કરેલા માંસના રસોથી સંતપ્ત કરવું.

૩૬ માણસને વાતજન્ય શૂળ થયેલ હોય, તે સિન્ધુ દ્રવ્યોની યોજના કરવી અને ખાસ કરી જ્યોને સૂંઠ તથા મરી વગેરેના સંસ્કાર આપ્યો હોય એવાં ઘેખરુ જમાડવાં તથા મદિરા પાવી. આથી વાતજન્ય શૂળવાળો સુખી થાય છે.

આ સધળી વાતજન્ય શૂળની ચિકિત્સાએ કહેવામાં આવી. ૨૪

પિત્તજન્ય શૂળની ચિકિત્સા

અથ પિત્તસમુત્થસ્ય ક્રિયાં વસ્પામ્યતઃ પરમ્ ।
સ સુલે હર્દયિત્વા તુ પીત્વા શીતોદકં નરઃ ॥
શીતલાનિ ચ સેવેત સર્વાણ્યુષ્ણાનિ વર્જયેત્ ।
મણિરાજતતાપ્રાણિ ભાજનાનિ ચ સર્વશઃ ॥
વારિપૂર્ણાનિ તાન્યસ્ય શૂલસ્યોપરિ નિશ્પેત્ ।
ગુદશાલિયવાઃ શીરં સર્પિપાનં વિરેચનમ્ ॥
જાઙ્ગલાનિ ચ માંસાનિ મેપજં પિત્તશૂલિનામ્ ।
રસાન્સેવેત પિત્તમાનં પિત્તલાનિ વિવર્જયેત્ ।
પાલાશં ધાન્વનં વાપિ પિવેદ્યૂપં સર્શકરમ્ ॥
પરૂપકાણિ મૃદ્વીકાલર્જૂરોદકજાન્યપિ ।
તત્પિવેચ્છર્કરાયુક્તં પિત્તશૂલનિવારણમ્ ॥ ૨૫ ॥

હવે પિત્તજન્ય શૂળની ચિકિત્સાએ કહું છું. પિત્તજન્ય શૂળવાળા માણસને ટાડું પાણી પાઈ, સહેજ ઊલટી કરાવી, શીતળ પદાર્થોનું સેવન

કરાવવું અને ઉષ્ણ પદાર્થોનો ત્યાગ કરાવવો.

મણિનાં, રૂપાનાં કે તાંબાનાં વાસણોને શીતળ જળથી ભરી દઈ તે વાસણો શૂળની ઉપર ધરાવવાં, એ પિત્તજન્ય શૂળ ઉપર હિતકારી છે.

ગોળ, રાતા ચોખાનાં અનો, જવનાં અનો, દૂધ, ઘી, વિરેચન અને જંગલપ્રાણીઓનાં માંસો પિત્તજન્ય શૂળવાળાઓને ઔષધરૂપ છે.

પિત્તજન્ય શૂળવાળા માણસને પિત્તનું હરણ કરનારા માંસરસોનું સેવન કરાવવું અને પિત્ત કરનારા પદાર્થોનો ત્યાગ કરાવવો.

માંસલક્ષક પ્રાણીઓના અથવા જંગલી પ્રાણીઓના માંસનો યૂષ સાકરથી મિશ્ર કરી પાય, તે તેથી પિત્તજન્ય શૂળ મટી જાય છે.

ફાલસા, દ્રાક્ષ, ખબૂર અને જળમાં ઉત્પન્ન થતાં કમળ વગેરે પત્રોનો કદક સાકરના પાણીથી મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તે તેથી પિત્તજન્ય શૂળ મટે છે. ૨૫

કંજન્ય શૂળની ચિકિત્સા

અશને યુક્તમાત્રે તુ પ્રકોપઃ શ્લેષ્મિકસ્ય ચ ।
વમનં કારયેત્તત્ર પિપ્પલીવારિણા મિપક્ ॥
રૂક્ષઃ સ્વેદઃ પ્રયોજ્યઃ સ્વાદન્વાશ્વોષ્ણાઃ ક્રિયા હિતાઃ ।
પિપ્પલી ગન્ધવેરં ચ શ્લેષ્મશૂલે મિષગ્જિતમ્ ॥
પાઠાં વર્ષાં ત્રિકટુકં તથા ચ કડુરોહિણીમ્ ।
ચિત્રકસ્ય ચ નિર્ઘૂં પિવેદ્યૂપં સમાર્જકમ્ ॥
અરુણફલમૂલાનિ મૂલં ગોધુરકસ્ય ચ ।
શાલિપર્ણી યુષ્ઠિપર્ણી વૃદ્ધીં કણ્ઠકારિકામ્ ॥
દયાન્દ્રગાલવિન્નાં ચ સહદેવાં તથૈવ ચ ।
મહાસહાં ક્ષુદ્રસહાં મૂલં ચેશુરકસ્ય ચ ॥
અત્સમ્મૃત્ય સમ્મારં જલદ્રોણે વિપાચયેત્ ।
ચતુર્માસવશેષં તુ યવશ્ચારયુતં પિવેત્ ॥
વાતિકં પૈત્તિકં વાપિ શ્લેષ્મિકં સાન્નિપાતિકમ્ ।
પ્રસહ્ય નાશયેચ્છૂલં છિન્નાશ્રમિવ મારુતઃ ॥
પિપ્પલ્યઃ સ્વર્જિકાશ્ચારો યવાશ્ચિત્રક એવ ચ ।

સેવ્યં ચૈવ સમાનીય મસ્મ કુર્યાદ્વિચક્ષણઃ ।

તદુબ્ધવારિણા પીતં શ્લેષ્મશૂલે મિપજિતમ્ ॥૨૬॥

ભોજન જમવામાં આવે છે તુરત જ કફજન્ય રાજનો પ્રકાપ થાય છે. આ પ્રમાણે થતું હોય, તો વેદે પીપરના પાણીથી અથવા પીપરના ક્વાથથી અથવા મીઠળના પાણીથી જાલદી કરાવવી.

પીપર અને સૂંઠ એ કફજન્ય રાજ ઉપર ઔષધરૂપ છે.

કાળીપાક, વજ, સૂંઠ, મરી, પીપર અને કંડાનું ચૂર્ણ કરી ચિત્રકના ક્વાથમાં પાવામાં આવે, તો તેથી કફજન્ય રાજ મટી જાય છે.

સમભાગે જંગલી તુલસીના (તકમરિયાનો) કદક નાખી રાજને હણનારાં શિંખીધાન્યોનો ધૂધ પાવામાં આવે, તો તેથી કફજન્ય રાજ મટે છે.

એરંડાનાં ફળ, એરંડાનાં મૂળ, ગોખરનું મૂળ, શાલિપર્ણી, પૃષ્ઠિપર્ણી, જાલી ભોરીંગણી, મેઠી ભોરિંગણી, શૃંગાલવિત્તા નામની પૃષ્ઠિપર્ણીની જાત, સહકેવા, જંગલી અડદના છોડ, જંગલી મગના છોડ અને એખરાનું મૂળ—એને ચોસઠ તોલાભાર અથવા ચારસો તોલાભાર એકઠાં કરી એકહજાર ચોવીસ તોલાભાર પાણીમાં પકવવાં. ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે, ત્યારે તેમાં જવખાર નાખવો. જ્યારે તરશ લાગે ત્યારે આ ક્વાથ પાવામાં આવે, તો તે ક્વાથ, જેમ પવન તૂટેલા વાહનાં વીખેરી નાખે છે, તેમ વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય અને સાન્નિપાતિક રાજને પણ મટાડી દે છે. (એક આ એરંડદ્વાદશ નામનો યોગ સઘળા પ્રકારનાં રાજોને હણનાર છે. તેપણ કફજન્ય રાજને તો અત્યંત હણનાર છે, તેથી કફજન્ય રાજ ઉપર કથો છે.)

પીપર, સાજખાર, જવ, ચિત્રક અને વાળાને એકઠાં કરી ભસ્મ બનાવી તે ભસ્મ જીના

પાણી સાથે પાવામાં આવે, તો તેથી કફજન્ય રાજ મટી જાય છે. ૨૬

પાર્શ્વશૂલ આદિના નિદાનાદિકનું પ્રકરણ^૧
રુગદ્વિ મારુતં શ્લેષ્મા કુક્ષિપાર્શ્વવ્યવસ્થિતઃ ।
સ સંરુદ્ધઃ કરોત્યાશુ ધ્માનં ગુડગુડાયનમ્ ॥
દ્વચીમિરિવ નિસ્તોદઃ કુચ્છોચ્છવાસી તદા નરઃ ।
નાભં વાચ્છતિ નો નિદ્રામુપૈત્યાર્તિનિપીડિતઃ ॥
પાર્શ્વશૂલઃ સ વિદ્વેયઃ કફાનિલસમુદ્ભવઃ ।
તત્ર પુષ્કરમૂલાનિ હિંગુ સૌવર્ચલં વિઢમ્ ॥
સૈન્ધવં તુમ્બુરું પથ્યાં ચૂર્ણં કૃત્વા તુ પાયયેત્ ।
પાર્શ્વદ્વસ્તિશૂલેષુ યવકાયેન સંયુતમ્ ॥
સર્પિઃ સ્ત્રીહોદરોક્તં વા ઘૃતં વા હિઙ્ગુસંયુતમ્ ।
વીજપૂરકસારં વા પયસા સહ સાધિતમ્ ॥
અરુન્ધતૈલમથવા મધમસ્તુપયોરસૈઃ ।
મોજયેન્નાપિ પયસા જાઙ્ગલેન રસેન વા ॥ ૨૭ ॥

ફખના પડખામાં રહેલો કફ વાયુને રોકી દે છે, એ રોકાયેલો વાયુ પેટમાં આક્રાંશે તથા ગડગડાટને ઉત્પન્ન કરે છે. એ સમયે માણસ માંડમાંડ શ્વાસ લઈ શકે છે, બધું સોયાથી ભોંકાતો હોય તેમ વ્યથા પામે છે, અન્નને ધચ્છતો નથી અને પીડાને લીધે જાંઘતો પણ નથી. કફથી તથા વાયુથી ઉત્પન્ન થતું આ રાજ પાર્શ્વશૂળ કહેવાય છે.

પાર્શ્વરાજ થતું હોય, તો પુષ્કરમૂળ, હિંગ, સંઘળ, બિડલણ, સૈન્ધવ, તુંબુરુફળ અને હરડેનું ચૂર્ણ કરી જવના ક્વાથ સાથે પાવું.

પડખાં, દ્વદ્ય તથા મૂત્રાશયમાં રાજ થતું હોય, તો ચિકિત્સારથાનના ૧૪મા અધ્યાયના ૧૦મા વિષયમાં કહેલું પટપલક નામનું ધી અથવા હિંગનું ચૂર્ણ નાખી એકલું કાયું ધી જ પાવું અથવા બિજોરાના ફળને દૂધમાં પકવી

૧ આ પ્રકરણ આ અધ્યાયના ૩૪મા વિષય સુધી ચાલશે.

અધ્યાય ૪૩ મો

ઉપક્રમ.

અથાતો હૃદ્રોગપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'હૃદ્રોગપ્રતિષેધ'નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જ પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

હૃદ્રોગનાં નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિ
વેગાઘાતોષ્ણરૂક્ષાન્નૈરતિમાત્રોપસેવિતૈઃ ।
વિરુદ્ધાષ્યશનાજીર્ણૈરસાત્મ્યૈશ્ચાપિ ભોજનૈઃ ॥
દૂષયિત્વા રસં દોષા વિગુણા હૃદયં ગતાઃ ।
કુર્વન્તિ હૃદયે વાષાં હૃદ્રોગં તં પ્રચક્ષતે ॥ ૨ ॥

વિષા તથા મૂત્ર વગેરેના વેગોને અટકાવવાથી, લાકડી વગેરેના પ્રહારોથી, ઉષ્ણ કે રક્ષ અન્નો ખૂબ સેવવાથી, વિરુદ્ધ ભોજનોથી, અજીર્ણ-માં ખાવાથી, આમ તથા વિરુદ્ધ આદિ અજીર્ણોથી અને માફક નહિ એવાં ભોજનોથી પ્રકુપિત થયેલા દોષો, હૃદયમાં આવી, રસને દૂષિત કરીને હૃદયમાં પીડા ઉત્પન્ન કરે છે; એ રોગ હૃદ્રોગ કહેવાય છે. ૨

હૃદ્રોગોની સંખ્યા

ચતુર્વિધઃ સ દોષૈષ્વ પન્ચમઃ ક્રિમિમિસ્તથા ।
પૃથગ્લિઙ્ગં પ્રવક્ષ્યામિ ચિકિત્સિતમનન્તરમ્ ॥ ૩ ॥

વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય, સન્નિપાતજન્ય અને કૃમિજન્ય-એ રીતે હૃદ્રોગ પાંચ પ્રકારના થાય છે. એ પાંચ હૃદ્રોગોનાં જીદાં જીદાં લક્ષણો કહેવામાં આવશે અને તે પછી ચિકિત્સા પણ જીદી જીદી કહેવાશે. ૩

વાતજન્ય હૃદ્રોગનું લક્ષણ

આયમ્યતે મારુતજે હૃદયં તુથતે તથા ।

નિર્મથ્યતે દીર્પતે ચ સ્ફોઘ્યતે પાઘ્યતેઽપિ ચ ॥ ૪ ॥

૧ જાતીનાં દરદના નિદાન, સંખ્યા, લક્ષણ તથા ચિકિત્સાના નિરૂપણ વિષેના.

વાતજન્ય હૃદ્રોગ થયો હોય, તો હૃદય બાણે વ્યથાથી વિસ્તાર પામતું હોય, સોથોથી ભોંકાતું હોય, સ્વાઈથી મથાતું હોય, કરવતથી ચિરાતું હોય, શસ્ત્રથી ફાડી નખાતું હોય અને કુહાડાથી અનેક પ્રકારે કપાતું હોય એવું પીડાય છે. ૪

પિત્તજન્ય હૃદ્રોગનું લક્ષણ

તૃષ્ણોષાદાહચોષાઃ સ્યુઃ પૈત્તિકે હૃદયક્લમઃ ।
ધૂમાયનં ચ મૂર્છાં ચ સ્વેદઃ શોષો મુલસ્ય ચ ॥ ૫ ॥
પિત્તજન્ય હૃદ્રોગ થયો હોય, તો તરસ લાગ્યા કરે છે, જથી ઠંડા પવનની ઇચ્છા થાય એવી અંદર કાંઈક ઉનાશ રહ્યા કરે છે, બાણે અગ્નિ શરીરની નજીક જ રહ્યો હોય એવો સંતાપ થાય છે, બાણે કાઈ ચૂસી લેતું હોય એવી પીડા થાય છે, હૃદયમાં ક્લમ થાય, કંઠમાંથી ધુમાડા નીકળતા હોય એમ લાગે, મૂર્છા આવે, કાંઈક દુર્ગંધવાળો પસીનો નીકળે અને મોઢું સુકાય છે.

કફજન્ય હૃદ્રોગનું લક્ષણ

ગૌરવં કફસંસ્રાવોઽરુચિઃ સ્તમ્ભોઽગ્નિમાર્દવમ્ ।
માધુર્યમપિ चास्यस्य बलासावतते हृदि ॥ ६ ॥
કફજન્ય હૃદ્રોગ થયો હોય, તો હૃદયમાં ભારેપણું થાય, કફનો સાવ થાય, અરુચિ થાય, ગાત્રોમાં જડતા થાય, જઠરાગ્નિ બાણે જળથી ભીંજ્યો હોય એવો કામળ થઈ જાય અને મોઢામાં મીઠાશ રહ્યા કરે છે. ૬

સન્નિપાતજન્ય હૃદ્રોગનું લક્ષણ

વિદ્યાતુરિદોષમપ્યેકં સર્વલિંગં હૃદામયમ્ ॥ ૭ ॥
એ ત્રણે દોષોના પ્રકાપથી હૃદ્રોગ થયો હોય, તો ઉપરોક્ત ત્રણે દોષોનાં ચિહ્નો સામઠાં દેખાય છે. ૭

કૃમિજન્ય હૃદ્રોગનું લક્ષણ

उत्क्लेशः प्रीवनं तोदः शूलो हृल्लासकस्तमः ।
अरुचिः श्वावनेत्रत्वं शोषश्च कृमिजे भवेत् ॥ ८ ॥
કૃમિજન્ય હૃદ્રોગ થયો હોય, તો વમન થશે તેમ લાગ્યા કરે છે, વારંવાર થુંકવું પડે છે,

સોયથી ભોંકાયા જવી વ્યથા થાય છે, શૂળ નીકળે છે, મોળ આવ્યા કરે છે, અંધારાં આવે છે, અરુચિ થાય છે, આંખો કાળાશવાળી થઈ જાય છે અને મોઢામાં શોષ પણ થાય છે. (અંતરમાં કહ્યું છે કે, 'જે અજિતેન્દ્રિય માણસ તલ તથા ગોળ વગેરે પદાર્થોનું' સેવન કરે, તેના રસ હૃદયના એક ભાગમાં સડી જાય છે અને તે સડવાથી બગડેલી છાતીવાળા માણસને કૃમિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. એ કૃમિઓથી હૃદયગ થાય છે.')

હૃદયગના ઉપદ્રવો

અમક્કમૌ સાદશોપૌ જ્યૈયાસ્તેપામુપદ્રવાઃ ।
કૃમિજે કૃમિજાતીનાં શ્લેષ્મિકાણાં ચ યેમતાઃ ॥૧
વાત, પિત્ત, કફ તથા સન્નિપાતજન્ય હૃદયગમાં જાણે ચાકડા પર ચડાવ્યું હોય એવું શ્રમણ, ક્લમ, અંગોમાં ગ્લાનિ અને મોઢામાં શોષ-એ ઉપદ્રવો થાય છે. (એકે શ્રમાદિક ઉપદ્રવો વાતપિત્તાત્મક છે, તોપણ વ્યાધિના સ્વભાવથી તેઓ કફજન્ય હૃદયગમાં પણ થાય છે.) કૃમિજન્ય હૃદયગમાં તો કફથી થયેલા કૃમિઓના મોળ અને મોઢાનો સ્વાવ વગેરે ઉપદ્રવો છે, તે જ થાય છે. ૯

વાતજન્ય હૃદયગની ચિકિત્સા
વાતોપસૃષ્ટે હૃદયે વામયેત્લિઘમાતુરમ્ ।
દ્વિપશ્ચમૂલકાયેન સ્નેહલવણેન તુ ॥
(પિપ્પલ્યેલાવચાહિઙ્ગયવમસ્માનિ સૈન્ધવમ્ ।
સૌવર્ચલમથો શુષ્ઠીમજમોદાં ચ ચૂર્ણિતમ્ ॥
ફલધાન્યામ્લકૌલત્થદધિમધાસવાદિમિઃ ।
પાયયેત વિશુદ્ધં ચ સ્નેહેનાન્યતમેન વા ॥
મોજયેર્જીર્ણશાલ્યન્નં જાઙ્ગલૈઃ સઘૃતૈ રસૈઃ ।
વાતઘ્નસિદ્ધં તૈલં ચ દધ્યાદ્વસ્તિ પ્રમાણતઃ ॥૧૦॥

જે વાતજન્ય હૃદયગ થયો હોય, તો રોગીને સ્નિગ્ધ કરી સ્નેહ તથા સૈન્ધવથી મિશ્ર કરેલો દશમૂળીનો ક્વાથ પાઈને વમન કરાવવું. (એકે

વાયુમાં વમન ઠીક નથી, તોપણ આ રોગમાં વાયુ કફના સ્થાનમાં રહેલો હોય છે, તેથી વમન થાય જ છે.)

રોગીને વમનથી શુદ્ધ કર્યા પછી પીપર, એલચી, વજ, હિંગ, જવખાર, સૈન્ધવ, સંચળ, સૂંઠ અને બોડીઅજમોદનું ચૂર્ણ બિએરાંના રસ સાથે, ધાન્યામ્લ સાથે, કળથીના ક્વાથ સાથે, દહીં સાથે, મધ સાથે, આસનાદિક સાથે કે ચાર સ્નેહોમાંના કેઈ સ્નેહની સાથે પાવું; ધી સહિત જંગલી પ્રાણીઓના માંસના રસોની સાથે જૂના રાતા ચોખાનું અન્ન જમાડવું અને વાયુને હરનારાં દ્રવ્યોથી પકવેલા તેલની થોગ્ય પ્રમાણથી અસ્તિ દેવી. ૧૦

પિત્તજન્ય હૃદયગની ચિકિત્સા

શ્રીપર્ણમિધુકસૌદ્રસિતોત્પલજલૈર્વમેત્ ।
પિત્તોપસૃષ્ટે હૃદયે સેવેત મધુરૈઃ શૃતમ્ ॥
ઘૃતં કપાયાંશ્વોદિદ્યાન્પિચ્ચરવિનાશનાન્ ।
વૃક્ષસ્ય ચ રસૈર્મુલ્યૈર્જાઙ્ગલૈઃ સઘૃતૈર્મિષક્ ॥
સસૌદ્રં વિતરેદ્વસ્તિ તૈલં મધુકસાધિતમ્ ॥૧૧॥

જે પિત્તજન્ય હૃદયગ થયો હોય, તો રોગીને સીવણનો, જઠીમધનો તથા નીલકમળનો ક્વાથ, મધ અને સાકરના જળથી વમન કરાવવું. (એકે પિત્તજન્ય રોગ ઉપર વમન ઠીક નથી, તોપણ આ રોગમાં વિશેષ કારણને લીધે વમન કરાવવાનું કહ્યું છે.) કઠિદ્યાદિ મધુર દ્રવ્યોથી પકવેલા ધીનું સેવન કરાવવું અને આ તંત્રના ૩૯મા અધ્યાયના ૮૬મા વિષયમાં પિત્તજન્યરો નાશ કરનારા જે ક્વાથો કહ્યા છે, તેઓનું પણ સેવન કરાવવું. વૈધે રોગીને કાળિયાર વગેરે જંગલી પ્રાણીઓનાં માંસોના ધી સહિત ઉત્તમ રસોથી વૃક્ષ કરીને જઠીમધથી પકવેલા અને મધથી મિશ્ર કરેલા તેલની અસ્તિ પણ દેવી. ૧૧

કંકજન્ય હૃદ્રોગની ચિકિત્સા

ચ્ચાનિમ્બકપાયાભ્યાં વાન્તં હૃદિ કફાત્મકે ॥
ચૂર્ણં તુ પાપયેતોક્તં વાતજે ભોજયેદ્ વૃત્તમ્ ।
ફલાદિમય મુક્તાદિં ત્રિફલાં વા પિવેન્નરઃ ॥
શ્યામાત્રિવૃત્કલ્કયુતં વૃત્તં વાપિ વિરેચનમ્ ।
ચ્ચલાતૈર્લૈવિદધ્યાચ્ચ વસ્તિ વસ્તિવિશારદઃ ॥ ૧૨ ॥

જો કંકજન્ય હૃદ્રોગ થયો હોય, તો વજના તથા લીંબડાના ક્વાથોથી વખન કરાવીને વાત-જન્ય હૃદ્રોગ ઉપર કહેલું 'પીપર વગેરેનું ચૂર્ણ' પાવું અને ઘી સાથે ભાત જમાડવો. એ રોગીને વિરેચન માટે સૂત્રસ્થાનના ૩૯મા અધ્યાયમાં કહેલો મદનકળ (મીંઢળ) આદિ વર્ગ પાવો અથવા ૩૮મા અધ્યાયમાં કહેલો મુસ્તાદિગણ અથવા ત્રિકળ પાવી અથવા વરધારાના તથા નસોતરના કદકથી ભિશ્રિત થી પાવું. અસ્તિકર્મમાં પ્રવીણતા ધરાવનારા વૈદે બલાતેલોની અસ્તિ પણ દેવી. (ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૫મા અધ્યાયમાં કહેલાં બલાતેલોની છે, તેઓની અસ્તિ દેવી?) ૧૨

કૃમિજન્ય હૃદ્રોગની ચિકિત્સા

ક્રિમિહૃદ્રોગિણં લિગ્ધં ભોજયેત્પિશિતૌદનમ્ ।
દક્ષા વા પલ્લોપેતં ત્ર્યહં પશ્ચાદ્વિરેચયેત્ ॥
સુગન્ધિભિઃ સલ્લવણર્વોગઃ સાજાજિશ્કરૈઃ ।
વિદઙ્ગગાઢૈર્ધાન્યામ્લં પાપયેતાપ્યનન્તરમ્ ॥
હૃદયસ્થાઃ પતન્ત્યેવમધસ્તાત્ક્રિમયો નૃણામ્ ।
યવાન્નં વિતરેચ્ચાસ્ય સવિદઙ્ગમતઃ પરમ્ ॥ ૧૩ ॥

જો કૃમિજન્ય હૃદ્રોગ થયો હોય, તો રોગીને સ્નિગ્ધ કરી કૃમિઓનું ઉત્કલેશન કરવા માટે માંસવાળો ભાત ત્રણ દિવસ સુધી જમાડવો અથવા શેકેલા તલના ચૂર્ણથી મિશ્ર કરેલો ભાત ત્રણ દિવસ સુધી દહીં સાથે જમાડવો. પછી સૂત્ર-સ્થાનના ૪૪મા અધ્યાયમાં કહેલા સુગંધી યોગોને સંધવ, જીરું, સાકર તથા ઘણાં વાવડિંગોથી

મિશ્ર કરી તેનું વિરેચન દેવું અને તે પછી ધાન્યામ્લ પણ પાવું. આ પ્રમાણે કરવાથી માણસોનાં હૃદયોમાં રહેલા કૃમિઓ નીચેના દ્વારથી ગુપ્ત પડી જાય છે. વિરેચન થયા પછી એ રોગીને વાવડિંગથી મિશ્ર કરેલું જવનું અન્ન જમાડવું.

(હૃદ્રોગ પાંચ પ્રકારના કદા છે, છતાં અહીં ચાર હૃદ્રોગોની જ ચિકિત્સા કહી છે, સન્નિપાતજન્ય ચિકિત્સાની કહી નથી. તેથી અંકકરે એ હૃદ્રોગને અસાધ્ય માન્યો હોય, એમ જણાય છે. કહીને કહે છે કે સન્નિપાતજન્ય હૃદ્રોગ થયો હોય, તો એક એક દોષથી થયેલા હૃદ્રોગની જે જુદી જુદી ચિકિત્સા કહેવાયેલી છે, તે સર્વ ચિકિત્સાઓનું મિશ્રણ કરી તેની યોજના કરવી.) ૧૩

અધ્યાય ૪૪ મો

ઉપક્રમ

અઘાતઃ પાણ્ડુરોગપ્રતિયેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'પાંડુરોગપ્રતિ-યેધ' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીયું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

પાંડુરોગનાં નિદાનો અને સંપ્રાપ્તિ

વ્યવાયમમ્લં લવણાનિ મધં

મૃદુ દિવાસ્વપ્નમતીવ તીક્ષ્ણમ્ ।

નિપેદ્યમાણસ્ય વિદૂષ્ય રક્તં

કુર્વન્તિ દોષાસ્ત્રચિ પાણ્ડુમાવન્ ॥ ૨ ॥

મૈથુનનું, ખાટાખારા પદાર્થોનું તથા મદનું અતિ સેવન કરવાથી, માટી ખાવાથી, દિવસની

૧ પાંડુરોગના નિદાન, સંપ્રાપ્તિ, પૂર્વરૂપ, લક્ષણ તથા ચિકિત્સાનાં નિરૂપણ વિશેષ. કામળા, કુંજકામળા, લાધરક અને હલીમક, કે જેઓ પાંડુરોગના જ ભેદો છે, તેઓનાં નિદાનો, લક્ષણો તથા ચિકિત્સાઓ પણ આ અધ્યાયમાં જ કહેવામાં આવશે.

નિદ્રા કરવાથી અને અતિ તીક્ષ્ણ પદાર્થોના સેવનથી પ્રકુપિત થયેલા દોષો લોહીને દૂષિત કરી ત્વચામાં પાંડુરોગ ઉત્પન્ન કરે છે. (મેથુનથી ત્રણે દોષોનો અથવા વાતપિત્તનો, ખાટાખારા પદાર્થોથી પિત્ત તથા કફનો, મધ તથા તીક્ષ્ણ પદાર્થોથી પિત્તનો અને દિવસની નિદ્રા કરવાથી ત્રણે દોષોનો પ્રકોપ થાય છે.) ૨

પાંડુરોગની સંખ્યા

પાણ્ડ્વામયોઽષ્ટાદ્વિધઃ પ્રવિદ્યઃ

પૃથક્સમસ્તૈર્યુગપચ દોષૈઃ ॥ ૩ ॥

વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય અને સાન્નિ-

પાતિક-એ રીતે પાંડુરોગ ચાર પ્રકારનો થાય છે. (માટી ખાવાથી પ્રકુપિત થયેલા દોષો વિશેષે કરી પાંડુરોગ જ ઉત્પન્ન કરે છે અને વળી માટી ખાવાથી ઉત્પન્ન થયેલા પાંડુરોગની ચિકિત્સા પણ જુદા પ્રકારની છે, એવા અભિપ્રાયથી ચિરકે માટી ખાવાથી ઉત્પન્ન થનારા પાંડુરોગને પાંચમો ગણ્યો છે, પણ ભગવાન ધર્મન્તરિએ તો એ પાંડુરોગને સાન્નિપાતિકમાં જ ગણ્યો છે અને તેની ચિકિત્સાને પણ સાન્નિપાતિકની ચિકિત્સા પ્રમાણે જ ગણી છે.) ૩

‘પાંડુરોગ’ નામ હોવાનું કારણ

સર્વેષુ ચૈવેષ્વિહ પાણ્ડુમાવો

યતોઽધિકોઽતઃ સ્વલુ પાણ્ડુરોગઃ ॥ ૪ ॥

જેકે પાંડુરોગમાં વાયુ આદિ દોષોના ભેદને લીધે કાળો, ઘેળો, પીળો તથા એ ત્રણે વર્ણો પણ થાય છે, તોપણ પાંડુપણું તો અધિક જ રહે છે; તેથી સર્વ પ્રકારના એ રોગોને ‘પાંડુરોગ’ નામ આપવામાં આવ્યું છે. ૪

પાંડુરોગનું પૂર્વરૂપ

ત્વક્સ્ફોટને ઘ્રિવનગાત્રસાદૌ

મુદ્ગક્ષર્ણ પ્રેક્ષણકૂટશોથાઃ ।

વિષ્મૂત્રપીતત્વમથાવિપાકો

મવિષ્યતસ્તસ્ય પુરઃસરાણિ ॥ ૫ ॥

પાંડુરોગ થવાનો હોય, ત્યારે ચામડી ફાટે છે, વારંવાર થૂંકવું પડે છે, ગાત્રોમાં ગ્લાનિ થાય છે, માટી ખાવાની ઇચ્છા થાય છે, આંખોના ડોડલાઓ ઉપર સોજે થાય છે, વિદ્યા તથા મૂત્રની પીળાશ થાય છે અને ખાધેલું અન્ન બરાબર પચતું નથી. ૫

અવસ્થાભેદોથી આ રોગનાં નામાંતરો

સકામલાપાલકિપાણ્ડુરોગઃ

કુમ્ભાહ્વયો લાઘવકોઽલસાલ્પઃ ।

વિભાષ્યતે લક્ષણમસ્ય કૃત્ત્વં

નિવોધ વક્ષ્યામ્યનુપૂર્વશસ્ત્ ॥ ૬ ॥

આ રોગ અવસ્થાઓના ભેદો ઉપરથી પાંડુરોગ, કામલા, પાલકિ, કુંભકામલા, લાઘરક અને આલસ-એ નામોથી ઓળખાય છે. હલીમક એ લાઘરકના જ પર્વાયો છે. હવે અનુક્રમથી તેનાં સ્વર્ણાં લક્ષણો કહું છું, તે સાંભળો. (પાલકિ નામના પાંડુરોગનું લક્ષણ આ ગ્રંથમાં નહિ કહેવામાં આવે; માટે તે લક્ષણ તંત્રાંતર ઉપરથી જાણી લેવું. તંત્રાંતરમાં કહ્યું છે કે સંતાપ, દસ પાતળો, બહારઅંદર પીળો, પાંડુપણું અને નેત્રન રોગો, એ પાલકિ નામના પાંડુરોગનું લક્ષણ છે.) ૬

વાતજન્ય પાંડુરોગનું લક્ષણ

કૃષ્ણોક્ષર્ણ કૃષ્ણશિરાવનદ્વં

તદ્વર્ણવિષ્મૂત્રનશ્ચાનનં ચ ।

વાતેન પાણ્ડું મનુજં વ્યવસ્યે-

દ્યુતં તથાન્યૈસ્તદુપદ્રવૈથ ॥ ૭ ॥

જો માણસને વાતજન્ય પાંડુરોગ થયો હોય, તો આંખો કાળી થઈ જાય છે, શરીર કાળી શિરાઓથી વ્યાપ્ત થાય છે, વિદ્યા, મૂત્ર, નખો તથા મોઢું કાળાં થઈ જાય છે; અને વાયુ સંબંધી કંપ, પેટ ચઢવું, શૂળ આદિ બીજા ઉપદ્રવો પણ થાય છે. ૭

પિત્તજન્ય પાંડુરોગનાં લક્ષણ
 પીતેક્ષણં પીતશિરાવનદં
 તદ્વર્ણવિષ્મૂત્રનલ્લાનનં ચ ।
 પિત્તેન પાણ્ડુ મનુજં વ્યવસ્યે-
 યુક્તં તથાન્યૈસ્તદુપદ્રવૈશ્વ ॥ ૮ ॥

જો માણસને પિત્તજન્ય પાંડુરોગ થયો હોય,
 તો આંખો પીળી થઈ જાય છે, શરીર પીળી
 શિરાઓથી વ્યાપ્ત થાય છે, વિષ્ણુ, મૂત્ર, નખો
 તથા મોઢું પીળાં થઈ જાય છે અને પિત્ત સંબંધી
 ઠાંઠ, તરસ આદિ બીજા ઉપદ્રવો પણ થાય છે.

કર્ણજન્ય પાંડુરોગનાં લક્ષણ
 શુક્લેક્ષણં શુક્લશિરાવનદં
 તદ્વર્ણવિષ્મૂત્રનલ્લાનનં ચ ।
 કફેન પાણ્ડુ મનુજં વ્યવસ્યે-
 યુક્તં તથાન્યૈસ્તદુપદ્રવૈશ્વ ॥ ૯ ॥

જો માણસને કર્ણજન્ય પાંડુરોગ થયો હોય,
 તો આંખો ઘોળી થઈ જાય છે, શરીર ઘોળી શિરા-
 ઓથી વ્યાપ્ત થઈ જાય છે, વિષ્ણુ, મૂત્ર, નખો તથા
 મોઢું ઘોળાં થઈ જાય છે અને કર્ણ સંબંધી તંદ્રા,
 ખડખા પડવા વગેરે બીજા ઉપદ્રવો પણ થાય છે.

સાન્નિપાતિક પાંડુરોગનાં લક્ષણ
 સર્વાત્મકે સર્વમિદં વ્યવસ્યેત્ ॥ ૧૦ ॥
 જો માણસને ત્રણે દોષોથી પાંડુરોગ થયો
 હોય, તો ઉપર કહેલાં વાત, પિત્ત તથા કર્ણજન્ય-
 એ ત્રણે જાતના પાંડુરોગનાં લક્ષણો થાય છે.

કામલાતું નિદાન તથા લક્ષણ
 વક્ષ્યામિ લિજ્જાન્યથ કામલાયાઃ ।
 યો હામયાન્તે સહસાન્નમ્મલ-
 મઘાદપથ્યાનિ ચ તસ્ય પિત્તમ્ ॥
 કરોતિ પાણ્ડુ વદનં વિશેષા-
 તન્દ્રાજ્વલત્વં પ્રથમોદિતાંશ્ચ ॥ ૧૧ ॥

હવે કામલાનાં લક્ષણો કહું છું. જે માણસ
 પાંડુરોગના અંતમાં અથવા બીજા કોઈ રોગના

અંતમાં એકદમ ખાટું અન્ન તથા બીજાં અપ-
 રથો પણ ખાય તો તેનું પિત્ત પ્રક્રુપિત થઈને
 દેહમાં પાંડુતા પ્રાપ્ત કરે છે, મોઢાને અત્યંત
 પાંડુ કરી નાખે છે; તંદ્રા, નિર્બળતા અને
 પાંડુરોગનાં ખાસ લક્ષણો પણ ઉત્પન્ન કરે છે.
 કુંભકામલાતું લક્ષણ

મેદસ્તુ તસ્યાઃ સ્વલ્પ કુમ્મસાહુઃ
 શોષ્ઠી મહાંસ્ત્ર ચ પર્વમેદઃ ॥ ૧૨ ॥
 કામલા જ કાળાંતરે દંઠ તથા સોજવાળી
 થઈ જાય અને જમાં સાંધાઓ તૂટ્યા કરે એવી
 થઈ જાય, તો તે કુંભકામલા કહેવાય છે. કુંભ-
 કામલા કામલાનો જ મેદ છે. ૧૨

લાઘરક (અલસ)નું લક્ષણ
 જ્વરાક્ષમર્દન્નમસાદતન્દ્રા-
 ક્ષયાન્વિતો લાઘરકોઽસ્તસાઘ્યઃ ॥ ૧૩ ॥
 જો પાંડુરોગ જ્વરથી, અંગોનાં ભાંગવાથી,
 ચાકડા પર ચડેલાના જેવા બ્રમણથી, અંગોની
 ગ્લાનિથી, તંદ્રાથી અને ક્ષીણતાથી યુક્ત હોય, તો
 લાઘરક અથવા અલસ કહેવાય છે. ૧૩

હલીમઠનું લક્ષણ
 તં વાતપિત્તભિપરીતલિજ્જં
 હલીમઠં નામ વદન્તિ તજ્ઞાઃ ॥ ૧૪ ॥
 પાંડુરોગવાળાનું અથવા કુંભકામલાવાળા-
 નું શરીર જ્યારે પીછું તથા કાળા રંગવાળું થઈ
 જાય ત્યારે તે રોગને આયુર્વેદશાસ્ત્રીઓ હલીમઠ
 કહે છે. (વાગ્બટે તો લાઘરક તથા હલીમઠનાં
 લક્ષણો એકઠાં લખીને લાઘરક તથા હલીમઠને
 પરસ્પરના પર્યાયરૂપ જ માનેલા છે. આ અંથમાં
 પણ હલીમઠની જુદી ચિહ્નિત્સા આપી નથી; તેથી
 વાગ્બટના માનવાને પુષ્ટિ મળે છે. હલ્લને લાઘર-
 રક તથા હલીમઠને જુદા જુદા માન્યા છે.) ૧૪

પાંડુરોગના ઉપદ્રવો
 ઉપદ્રવાસ્તેષ્વરુચિઃ પિપાસા
 છર્દિર્જ્વરો મૂર્ધ્વરુજાગ્રિસાદઃ ।

शोफस्तथा कण्ठगतोऽलत्वम्
मूर्छा क्लमो हृद्यवपीडनं च ॥ १५ ॥

पांडुरोगोभां अरुचि, तरस, विलप्री, न्वर,
भायाभां पीडा, अश्लिनी भ'दता, गणाभां सोज्ज,
निष्पणता, मूर्छा, क्लम अने छातीभां दबाए
वगेरे उपद्रवो थाय छे. १५

पांडुरोग तथा क्लमणानी चिकित्सा
साध्यं तु पाण्ड्वामयिनं समीक्ष्य
स्निग्धं घृतेनोर्द्धवमेधश्च शुद्धम् ।
सम्पादयेत्सौद्रयुतप्रगाढै-
र्हरीतकीचूर्णयुतैः प्रयोगैः ॥
पिवेद्घृतं वा रजनीविपक्वं
यत्त्रफलं तैल्वक्रमेव वापि ।
विरेचनद्रव्यकृतं पिवेद्वा
योगांश्च वैरेचनिकान्घृतेन ॥
मूत्रे निरुम्माद्धपलं विपाच्य
पिवेदमीक्ष्णं कुडवार्द्धमात्रम् ।
खादेद्गुडं चाप्यभयाविमिश्र-
मारग्नधादिकथितं पिवेद्वा ॥
अयोरजो व्योपविडङ्गचूर्णं
लिङ्गाद्धरिद्रां त्रिफलान्वितां वा ।
सर्पिर्मधुम्यां विदधीत चापि
शास्त्रप्रदेशाभिहितान्श्च योगान् ॥
हरेच्च दोषान् बहुशोऽल्पमात्राव्
श्वयेद्धि दोषेष्वतिनिर्हतेषु ।
धात्रीफलानां रसमिश्रजं च
मन्थं पिवेत् सौद्रयुतं हिताशी ॥
उमे बृहत्पौ रजनीं शुकाख्यां
शुक्रादनीं चापि सकाकमाचीम् ।
आदारिविम्बीं सकदम्बपुष्पीं
विपाच्य सर्पिर्विपचेत्कपाये ॥
तत्पाण्डुतां हन्त्युपयुज्यमानं
क्षीरेण वा मागधिका यथाग्नि ।

हितं च यष्टीमधुकं कपायं
चूर्णं समं वा मधुनावलिङ्गात् ॥
गोमूत्रयुक्तं त्रिफलादलानां
दत्वायसं चूर्णमनल्पकालम् ।
प्रवालमुक्ताञ्जनशङ्खचूर्णं
लिङ्गाच्चथा काश्चनगैरिकोत्थम् ॥
आजं शुकुद्रा कुडवप्रमाणं
विडं हरिद्रा लवणोत्तमं च ।
पृथक्पलांशानि समग्रमेत-
च्चूर्णं हिताशी मधुनावलिङ्गात् ॥
मण्डूरलोहाग्निविडङ्गपथ्या-
व्योपांशकः सर्वसमानताप्यः ।
मूत्रासुतोऽयं मधुनावलेहः
पाण्ड्वामयं हन्त्यचिरेण घोरम् ॥
विभीतकायोमलनागराणां
चूर्णं तिलानां च गुडश्च मुख्यः ।
तक्रानुपानो वटिकाप्रयुक्तः
क्षिणोति घोरानपि पाण्डुरोगान् ॥
सौर्वलं हिङ्गु किराततिकं
कलायमात्राणि सुखाम्बुना वा ।
मूर्वाहरिद्रामलकं च लिङ्गात्
स्थितं गवां सप्त दिनानि मूत्रे ॥
मूलं ब्रालाचित्रकयोः पिवेद्वा
पाण्ड्वामयात्तोऽक्षसमं हिताशी ।
सुखाम्बुना वा लवणेन तुल्यं
शिग्रोः फलं क्षीरशुजोपयोज्यम् ॥
न्यग्रोधवर्गस्य पिवेत् कपायं
शीतं सितार्द्रयुतं हिताशी ।
शालादिकं चाप्यथ सारचूर्णं
धात्रीफलं वा मधुनावलिङ्गात् ॥
विडङ्गमुस्तात्रिफलाजमोद-
परूपकव्योपविनिर्दहन्यः ।
चूर्णानि कृत्वा गुडशर्करे च
तथैव सर्पिर्मधुनी शुमे च ॥

સમ્મારમેતદ્વિપચેન્નિધાય

સારોદકે સારવતો ગણસ્ય ।

જાતં ચ લેહ્યં મતિમાન્વિદિત્વા

નિધાયવેન્મોક્ષકજે સમુદ્રે ॥

હન્ત્યેવ લેહઃ खलु पाण्डुरोगं

સશોથમુગ્રામપિ કામલાં ચ ॥૧૬॥

પાંડુરોગવાળો માણસ સાધ્ય જોવામાં આવે, તો તેને ધીથી સ્નિજ્ય કરી વમનથી^૧ તથા વિરેચનથી શુદ્ધ કરીને પછી મધ તથા ધીથી સારી થેઠે મિશ્ર કરેલું હરડેનું ચૂર્ણ આદિ પ્રયોગોનું સેવન કરાવવું.

હળદરના ક્વાથ તથા કલ્કથી પકવેલું ધી અથવા ત્રિફળાના ક્વાથ તથા કલ્કથી પકવેલું ધી અથવા ચિકિત્સાસ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ૨૧મા વિષયમાં કહેલું 'તૈલવૃક્ત નામનું' ધી અથવા એકલા પાટિયા લોધરના ક્વાથ તથા કલ્કથી પકવેલું ધી પાવું. બીજાં પણ વિરેચન દ્રવ્યોના ક્વાથ તથા કલ્કથી પકવેલું ધી પાવું. સૂત્ર-સ્થાનના ૪૪મા અધ્યાયમાં કહેલા વિરેચનયોગે પણ ધી સાથે પાવા. સોજગણા ભેંશના મૂત્રમાં જે તોલાભાર (?) નેપાળાનાં મૂળ નાખી, ઉકાળી-આઠ તોલાભાર મૂત્ર બાકી રહે ત્યારે તે પાવું. ગોળને હરડેના ચૂર્ણથી મિશ્ર કરી તે ખવરાવવો. ગોળને આરવ્ધ્યાદિગણ સાથે ઉકાળી તે ક્વાથ પાવો. લોહચૂર્ણ તથા સુંઠ, મરી, પીપર અને વાવડિંગનું ચૂર્ણ મધ તથા ધી સાથે ચટાડવું. હળદર અને ત્રિફળાનું ચૂર્ણ મધ તથા ધી સાથે ચટાડવું. ઉપર કહેલા વિરેચનયોગોમાંથી જ કોઈ યોગ્ય જણાય તેથી વિરેચિત કરીને શાસ્ત્ર-પ્રદેશમાં કહેલા નવાયસ આદિ યોગોની પણ યોજનાઓ કરવી. (નવાયસ વિષે ચિકિત્સાસ્થાન-

૧ જોકે પાંડુરોગમાં વમન કરાવવું નિષિદ્ધ છે, તોપણ દેવ, પ્રકૃત, કાળ તથા શરીર ઉપર ધ્યાન આપતાં જરૂર જણાય, તો મૃદુ વમન દેવું. (હલન)

ના ૧૨મા અધ્યાયનો નવમો વિષય જુઓ.)

પાંડુરોગમાં દોષો વારંવાર દૂર કરવા પણ તે થોડા થોડા દૂર કરવા; કેમ કે દોષોને અધિક દૂર કરવામાં આવે, તો પાંડુરોગી સોજવાળો થઈ જાય છે.

આમળાં અથવા શેરડીનો રસ અથવા ધી મિશ્ર કરી શીતળ જળથી પલાળેલો સાથેનો મધ સાથે પાવામાં આવે અને પથ્ય ભોજન કરાવવામાં આવે, તો તેથી પાંડુરોગ નાશ પામે છે.

જાલી ભોરિંગલી, બેડી ભોરિંગલી, હળદર, સીવણ, શુકાદની (રાણ), પીલુડી, કંકવી થોલી અને ગોરખમૂંડીના ક્વાથમાં ધી પકવી તે ધીના ઉપયોગથી પાંડુરોગ નાશ પામે છે.

દૂધ સાથે પીપરનો ઉપયોગ અગ્નિ અનુસાર કરાવવામાં આવે, તો તેથી પાંડુરોગ મટી જાય છે.

જઠીમધનો ક્વાથ મધ સાથે પાવામાં આવે અથવા જઠીમધનું ચૂર્ણ મધમાં કાલવીને ચટાડવામાં આવે, તો તેથી પાંડુરોગ મટે છે.

ત્રિફળાનાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ કરી, લોહચૂર્ણથી મિશ્ર કરી ગોમૂત્રમાં કાલવીને લાંબા કાળ સુધી ચટાડવામાં આવે, તો તેથી પાંડુરોગ મટે છે.

પરવાળાં, મેતલી, રસવંતી અને શંખનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં કાલવીને લાંબા કાળ સુધી ચટાડવામાં આવે તો તેથી પાંડુરોગ મટે છે.

સોનાગેરનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં કાલવીને લાંબા કાળ સુધી ચટાડવાથી પાંડુરોગ મટે છે.

સોળ તોલાભાર બકરીની લીંડી, ચાર તોલાભાર બિડલણ, ચાર તોલાભાર હળદર અને ચાર તોલાભાર સેંધવનું ચૂર્ણ કરી એ સઘળું મધમાં કાલવીને ચટાડવામાં આવે અને પથ્ય ભોજન કરાવવામાં આવે, તો તેથી પાંડુરોગ મટે છે.

એક ભાગ મંડૂરલોહ (લોહાનું કીટું), એક ભાગ ચિતરો, એક ભાગ વાવડિંગ, એક ભાગ હરડે, એક ભાગ સુંઠ, મરી તથા પીપર

અને પાંચ ભાગ સોનામુખીને ગોમૂત્રમાં આથી મધમાં કાલવી ચટાડવાથી ભયંકર પાંડુરોગ પણ તુરત મટે છે. (આ યોગ અતિ સિદ્ધ છે.)

બહેડાં, લોઢાતું ક્રીડું, સૂંઠ અને તલની બૂના ગોળમાં ગોળીઓ વાળી ખવડાવવાથી અને ઉપર છાશ પાવાથી ભયંકર પાંડુરોગો પણ મટી જાય છે. (આ યોગ પણ સિદ્ધ છે.)

સંચળ, હિંગ અને કરિયાતાનાં ચૂર્ણને એક વટાણા જેટલું લઈ જરા ઊના પાણીમાં કાલવીને ચટાડવામાં આવે તો તેથી પાંડુરોગ મટે છે.

ભૂવી, હળદર અને આમળાંને સાત દિવસ સુધી ગોમૂત્રમાં રાખી તેનો કલ્ક ચટાડવામાં આવે, તો તેથી પાંડુરોગ મટી જાય છે.

બળદાણાનાં મૂળ અને ચિત્રકનાં મૂળનો એક તોલાભાર કલ્ક ગોમૂત્ર કે જરા ઊના પાણી સાથે પાવામાં આવે અને પથ ભોજન કરાવવામાં આવે, તો તેથી પાંડુરોગ મટે છે.

સૈંધવ અને સરગવાના કળને એકએક વટાણાભાર લઈ કલ્ક કરી, જરા ઊના પાણી સાથે પાવાથી અને દૂધ જમાડવાથી પાંડુરોગ મટે છે. (આ યોગ કંકજન્ધ પાંડુરોગ ઉપર કામ કરે છે.)

ન્યઐયાદિવર્ગનો ક્વાથ કરી તેને સારી પેટે ઠંડો પાડી મધ તથા સાકરમાં મિશ્ર કરી પાવાથી અને પથ ભોજન કરાવવાથી પાંડુરોગ મટે છે.

શાલસારાદિગણનું ચૂર્ણ અથવા આમળાંનું ચૂર્ણ મધમાં કાલવી ચટાડવાથી પાંડુરોગ મટે છે.

વાવડિંગ, મોય, ત્રિક્ષ્ણાં, ઘોડીઅજમોદ, ક્ષાલસાં, સૂંઠ, મરી, પીપર અને ચિત્રકના ચૂર્ણને શાલસારાદિગણના ક્વાથમાં નાખી અને ગોળ, સાકર, ચોખ્ખું મધ તથા ચોખ્ખા ધીને પણ એ ક્વાથમાં નાખી પકવીને ચાટણ કરવું અને એ ચાટણ મરખાના ડાખલામાં રાખવું. આ અવલેહ

(ચાટણ) ચટાડવાથી સોજવાળો પાંડુરોગ અને ઉગ્ર કામલા પણ મટે છે.

(પાંડુરોગના નાશ માટે આ જે બુદ્ધી બુદ્ધી ચિકિત્સાઓ કહેવામાં આવી, તેની દોષો અનુસાર યોજનાઓ કરવી). ૧૬

કામલાની ચિકિત્સા

સર્શકરા કામલિનાં ત્રિમણ્ડી

હિતા ગવાક્ષી સગુઢા ચ શુષ્ઠી

કાલેપકે चापि घृतं विषकं

हितं च तत्स्याद्रजनीविमिश्रम् ॥ ૧૭ ॥

નસોતરના ચૂર્ણનો સાકર સાથે ઉપયોગ કરાવવાથી કામલાના દરદીઓને હિતકારી થાય છે.

ઘેંદ્રવારણીના ચૂર્ણનો કે સૂંઠના ચૂર્ણનો ગોળ સાથે ઉપયોગ કરાવવાથી કામલાના દરદીઓને હિતકારી થાય છે.

યોગ્ય પ્રવાહીમાં દારહળદરના કલ્કથી ઘી પકવી હળદરમાં મિશ્ર કરી તેનો ઉપયોગ કરાવવાથી કામલાના દરદીઓનું હિત થાય છે.

કુંભકામલાની ચિકિત્સા

घातुं नदीजं जतु शैलजं वा

कुम्भाह्वये मूत्रयुतं पिवेद्वा ॥

मूत्रस्थितं सैन्धवसम्प्रयुक्तं

मासं पिवेद्वापि हि लोहकिङ्कम् ।

दग्ध्वाक्षकाष्ठैर्मलमायસં वा

गोमूत्रनिर्वापितमटवारान् ॥

विचूर्ण्य लीढं मधुनाचિરેણ

कुम्भाह्वयં पाण्डुगદं निहन्यात् ।

सिन्धूद्रवं वाગ્નિસમં ચ કૃત્વા

સિત્ત્વા ચ મૂત્ર સઠ્ઠદેવ તપ્તમ્ ॥

लौहं च किङ्कं बहुशश्च तप्त्वा

निर्वाप्य मूत्रं बहुशस्तथैव ।

एकीकृतं गोजलपिष्टमेत-

दैकघ्यमावाप्य पचेदुखायाम् ॥

યથા ન દદૌત તથા વિશુષ્કં
 ચૂર્ણાકૃતં પેયમુદશિતા તત્ ।
 તત્ક્રોદનાશી વિજયેત રોગં

પાણ્ડુ તથા દીપ્યતેજ્વલં ચ ॥ ૧૮ ॥

સોનામુખીનું ચૂર્ણ કે શિલાબિતનું ચૂર્ણ
 ગોમૂત સાથે પાવામાં આવે, તો કુંભકામલા મટે છે.
 લોહાના ક્ષીટાને આખી રાત ગોમૂતમાં રાખી
 સૈંધવથી મિશ્ર કરી એક માસ સુધી પાવામાં
 આવે, તો તેથી કુંભકામલા મટે છે.

લોહાના ક્ષીટાને બહેડાનાં લાકડાંના અશિથી
 તપાવી, અશિ જેવું લાલ કરી આઠ વાર ગોમૂતમાં
 ધારવું. પછી તેનું ચૂર્ણ કરી મધમાં કાલવી ચટાડવા-
 માં આવે, તો તેથી કુંભકામલા નામનો પાંડુરોગ
 તુરત મટી જાય છે. (આ સિદ્ધ યોગ છે.)

સૈંધવના કઠણ ગાંઠાને એકવાર બહેડાના
 લાકડાંના અશિથી તપાવી અશિ જેવો કરી
 ગોમૂતમાં નાખી ધારવો અને લોહાના ક્ષીટાને
 બહેડાના લાકડાંના અશિથી વારંવાર તપાવી
 અશિ જેવું લાલ કરી ગોમૂતમાં નાખીને ઘણીવાર
 ધારવું. એ સૈંધવ તથા લોહાના ક્ષીટાને એકઠાં કરી
 ગોમૂતમાં વાટી, પેલા ધારવાથી બચેલા પાંચગણા
 ગોમૂતમાં નાખી, તે ગોમૂતને હાંડલીમાં નાખી,
 બાકે બહાર ન નીકળે એવી રીતે હાંધી અશિથી
 પકવવું. તમામ બળી ન જાય પણ સારી પેકે
 ધાટું થઈ જાય, ત્યાં સુધી પકવી પછી તેને
 સૂકવી, ચૂર્ણ કરીને તે ચૂર્ણ અરધા જળવાળી
 છાશ સાથે પિવડાવી, પર્યા પછી છાશ સાથે
 ભાત જમાડવાથી કુંભકામલા નામનો પાંડુરોગ
 મટે છે અને જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. ૧૮

લાઘરકની ચિકિત્સા

દ્રાક્ષામુદ્ગચ્યામલકીરસૈશ્વ

મિદ્ધં ઘૃતં લાઘરકે હિતં ચ ॥ ૧૯ ॥

દ્રાક્ષ, ગંગો અને આમલીના સ્વરસોમાં

પકવેલા ધીનો ઉપયોગ કરાવવાથી લાઘરક મટે છે.
 સઘળા પાંડુરોગો ઉપર યોગ્ય અને પથ્ય સોજન
 ગોદાનરિષ્ટાન્મધુશર્કરાશ્ચ

મૂત્રાસવાન્ ક્ષારકૃતાંસ્તથૈવ ।

સ્થિગ્ધાન્ રસાનામલકૈરુપેતાન્

કોલાન્નિતાન્ વાપિ હિ જાઙ્ગલાનામ્ ॥

સેવેત શોફામિહિતાંશ્ચ યોગાન્

પાણ્ડ્વામયી શાલિયવાંશ્ચ નિત્યમ્ ॥ ૨૦ ॥

પાંડુરોગવાળા માણસને ગોળથી બનાવેલા
 અભયારિષ્ટાદિક અરિષ્ટોનું, મધ્વાસવોનું, શર્કરા-
 સવોનું, મૂત્રાસવોનું, ક્ષારાસવોનું, જંગલી પ્રાણી-
 ઝોના માંસોના સ્નિગ્ધ રસોને આમળાં અથવા
 બોરથી મિશ્ર કરીને તેઓનું, સોજની ચિકિત્સા-
 માં કહેલા યોગોનું, રાતા ભાતનું અને જવનાં
 અત્રોનું નિત્ય સેવન કરાવવું. ૨૦

પાંડુરોગના ઉપદ્રવોની ચિકિત્સા

શ્વાસાતિસારારુચિકાસમૂર્છા-

તદ્દહર્દિશ્ચલજ્વરશોફદાહાન્ ।

તથાઽવિપાકસ્વરમેદસાદાન્

જયેથધાસ્વં પ્રસમીક્ષ્ય શાસ્ત્રમ્ ॥ ૨૧ ॥

શ્વાસ, અતિસાર, અરુચિ, ખાંસી, મૂર્છા,
 તરસ, જલદી, શૂળ, જ્વર, સોજો, દાહ, પાથેલા
 અન્નનો અપચો, સ્વરભેદ અને ગ્લાનિ-એ પાંડુ-
 રોગના ઉપદ્રવોને વેધે શાસ્ત્રાનુસારી ચિકિત્સા-
 ઝોથી (શ્વાસપ્રતિપેદ્યાદિક અધ્યાયોમાં કહેલી
 દરેકની ચિકિત્સાઝોથી) મટાડવા. (જેકે અતિ-
 સારવાળો તથા જ્વરવાળો પાંડુરોગ નીચેના
 વિષયમાં અસાધ્ય કહેવામાં આવશે, તોપણ
 અહીં પાંડુરોગના ઉપદ્રવરૂપ અતિસારની તથા
 જ્વરની ચિકિત્સા કરવાનું કહ્યું; માટે એમ સમ-
 જવું કે, પાંડુરોગમાં અતિસાર કે જ્વર લાંબા
 કાળથી લાગુ પડ્યો હોય, તો તે પાંડુરોગ અસાધ્ય
 છે, પણ તુરતનો હોય તો અસાધ્ય નથી.) ૨૧

પાંડુરોગની અસાધ્યતાનું લક્ષણ
અન્તેષુ શૂનં પરિહીનમષ્યં
મ્લાનં તથાન્તેષુ ચ મષ્યશૂનમ્ ।
ગુદેઽથ શેફસ્પથ મુષ્કયોથ
શૂનં પ્રતામ્યન્તમસંજ્ઞકલ્પમ્ ॥
વિવર્જયેત્પાણ્ડુકિનં યશોઽર્થી
તથાતિસારજ્વરપીડિતં ચ ॥૨૨॥

જે પાંડુરોગનો દરદી હાથપગ તથા મુખ
વગેરેમાં સોજવાળો અને મધ્યમાં કૃશતાવાળો
અથવા મધ્યમાં સોજવાળો અને હાથપગ તથા
મુખ વગેરેમાં કૃશતાવાળો હોય, તેમ જ ગુદામાં,
લિંગમાં અને વૃષણોમાં સોજવાળો હોય, જ્વાનિ
પામ્યા કરતો હોય, બેભાન બેવો થઈ ગયો હોય
કે અતિસાર અથવા જ્વરથી પીડાયેલો હોય,
તેને યશની ઇચ્છાવાળા વૈદ્યે છોડી દેવો. ૨૨

અધ્યાય ૪૫ મો

ઉપક્રમ

અથાતો રક્તપિત્તપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ
યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥૧॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'રક્તપિત્તપ્રતિ-
ષેધ' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુ-
તની પાસે કહેલું છે. ૧

રક્તપિત્તના નિદાનો તથા સગ્રામ્નિ
ક્રોધશોકમયાયાસવિરુદ્ધાન્નાતપાનભ્રમ ।
કટ્વમ્લલવળક્ષારતીક્ષ્ણોષ્ણાતિવિદાહિનઃ ॥
નિત્યમમ્પસ્પતો દુષ્ટો રસઃ પિત્તં ચ કોપયેત્ ।
વિદગ્ધંસ્વમુખૌઃ પિત્તં વિદદ્વિદ્યાશુ શોષિતમ્ ॥૨॥

ક્રોધ, શોક, ભય, પરિશ્રમ, વિરુદ્ધ અન્નો,

૧ રક્તપિત્તના નિદાનો, સગ્રામ્નિ, લક્ષણ તથા
ચિન્તિસાઓના નિરૂપણ વિષેના અને અગ્નિ, રક્તપ્રદર
તથા શમ્ભિકાથી લોહીની અતિવૃદ્ધિઓ ઉપર રક્ત-
પિત્તની ચિન્તિસાના અતિદેશ વિષેના.

તડકા, અગ્નિ, તીખા, ખાટા તથા ખારા પદાર્થો,
ક્ષારો, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, અત્યંત વિદાહી પદાર્થોનું
નિત્ય સેવન કરનારા માણસનો રસ દૂષિત થઈ
પિત્તને પ્રકુપિત કરે છે અને એ રીતે પ્રકુપિત
થયેલું પિત્ત પોતાના તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણ આદિ
ગુણોથી તુરંત રુધિરને દૂષિત કરે છે. ૨

રક્તપિત્તનું સામાન્ય લક્ષણ

તતઃ પ્રવર્તતે રક્તમુદ્ઘર્વં ચાથો દ્વિધાપિ વા ॥૩॥
એ પ્રમાણે પિત્તથી દૂષિત થયેલું લોહી અને
તેની સાથે મળેલું પિત્ત નાક, મોઢું વગેરે જાયા
માર્ગોથી, ગુદા તથા ઉપસ્થ વગેરે નીચા માર્ગોથી,
અથવા એ બંને માર્ગોથી (૩) વાડાંનાં છિદ્રોમાંથી)
પણ વહેવા લાગે છે; એ રોગ રક્તપિત્તકહેવાય છે.
જુદા જુદા માર્ગોથી રક્તપિત્ત વહેવાનાં કારણો
આમાશયાદ્ વ્રજેદ્ઘ્નમધઃ પક્વાશયાદ્વ્રજેત્ ।
વિદગ્ધયોદ્વેયોશ્ચાપિ દ્વિધાભાગં પ્રવર્તતે ॥
કેચિત્સયકૃતઃ સ્ત્રીઃ પ્રવદન્ત્યસુજો ગતિમ્ ॥૪॥

રક્તપિત્તથી આમાશય દુષ્ટ થયો હોય, તો
તેમાંથી રક્તપિત્ત જાયા માર્ગોથી વહે છે, પક્વા-
શય દુષ્ટ થયો હોય તો તેમાંથી રક્તપિત્ત નીચા
માર્ગોથી વહે છે અને આમાશય તથા પક્વાશય
બંને દુષ્ટ થયા હોય, તો તેઓમાંથી રક્તપિત્ત
બંને માર્ગોથી વહે છે. કેટલાક આચાર્યો કહે છે
કે, રુધિરની ગતિ આમાશયમાંથી કે પક્વાશય-
માંથી નહીં, પણ યકૃતમાંથી તથા પ્લીહ(પરલ)-
માંથી થાય છે. (એકે યકૃત તથા પ્લીહ રુધિરનાં
સ્થાનકો છે, તેથી તેઓમાંથી જ રુધિરની ગતિ
સંભવે છે, તોપણ પ્રકુપિત થયેલા રુધિરનું જનું
આમાશયમાં તથા પક્વાશયમાં થાય છે, માટે
આમાશયમાંથી તથા પક્વાશયમાંથી ગતિ કહી,
તે પણ વિરુદ્ધ નથી.) ૪

રક્તપિત્તની સાધ્યતા, યામ્યતા તથા અસાધ્યતા
રૂર્ણ સાધ્યમયો યાપ્યમસાધ્યં યુગપદ્વતમ્ ॥૫॥

રક્તપિત્ત એ જાયા માર્ગોથી વહેતું હોય

તો સાધ્ય છે, નીચા માર્ગોથી વહેતું હોય તો યાપ્ય છે અને બંને માર્ગોથી વહેતું હોય તો અસાધ્ય છે. (અંત્રાંતરમાં કંઠું છે કે, કંઠના સંસર્ગવાળું રક્તપિત્ત જોયા માર્ગોથી વહે છે, વાયુના સંસર્ગવાળું રક્તપિત્ત નીચા માર્ગોથી વહે છે અને કંઠ તથા વાયુના સંસર્ગવાળું રક્તપિત્ત બંને માર્ગોથી વહે છે. એ રક્તપિત્ત એક દોષના સંબંધવાળું હોય તો સાધ્ય છે, બે દોષના સંબંધવાળું હોય તો યાપ્ય છે અને ત્રણે દોષોના સંબંધવાળું હોય તો અસાધ્ય છે. રુધિરની સાથે વહેવા લાગેલા પિત્તને પિત્તાંતરનો સંસર્ગ થયો હોય અને વળી કંઠ તથા વાયુનો પણ સંસર્ગ થયો હોય, તો તે ત્રણે દોષોના સંબંધવાળું ગણાય છે. વળી એમ પણ કંઠું છે કે, 'જે રક્તપિત્ત એક માર્ગે વહેનારું, બળવાનને થયેલું, અત્યંત વેગ વગરનું, તુરતનું થયેલું, હેમંતઋતુના કે શિશિરઋતુના સંબંધવાળું અને ઉપદ્રવો વગરનું હોય, તેને સાધ્ય સમજવું.') ૫

રક્તપિત્તનું પૂર્વરૂપ

સદનં શીતકામિત્વં કળ્ઠધૂમાયનં વમિઃ ।

લોહગન્ધિશ્ચ નિઃશ્વાસો ભવત્યસ્મિન્મવિવ્યતિ ॥૬॥

રક્તપિત્ત થવાનું હોય ત્યારે ગ્લાનિ થાય, શીતની ઇચ્છા થાય, ગળામાંથી ધુમાડો નીકળતો હોય એવું લાગે, વમન થાય અને શ્વાસ લોહાના જેવા ગંધવાળો થાય છે. ૬

રક્તપિત્તોની સંખ્યા અને દોષોનાં લક્ષણો
વાદ્યાસૃલક્ષણૈસ્તસ્ય સદ્ધ્યાદોષોન્નિહીતીર્વિદુઃ ॥૭॥

વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કંઠજન્ય, સાન્નિપાતિક, વાતપિત્તજન્ય, વાતકંઠજન્ય અને પિત્તકંઠજન્ય-એ રીતે રક્તપિત્ત સાત પ્રકારનું છે.

વાતજન્ય રક્તપિત્ત ફીણવાળું, કંઠિક રાતું, પાકવા આવે ત્યારે કાળું, લાલું, આછું, ઝડપથી આલનારું અને થીજે નહિ એવું થાય છે.

પિત્તજન્ય રક્તપિત્ત નીલવર્ણવાળું, પીઠું, હરિતવર્ણવાળું, કાળું, કાચા માંસના જેવી ગંધવાળું, ઘ્રીડીઆ તથા માખીઆને ગમે નહિ એવું અને થીજે નહિ એવું થાય છે.

કંઠજન્ય રક્તપિત્ત ગેરુના પાણી જેવું, સ્નિગ્ધ, ટાકું, ઘાટું, ચીકણવાળું, ઘણીવારે સહે એવું અને માંસની પેશી જેવું થાય છે.

સાન્નિપાતિક રક્તપિત્ત ઉપર કંઠેનાં સ્વર્ણલક્ષણોવાળું અને અત્યંત દુર્ગંધવાળું થાય છે.

વાતપિત્તજન્ય રક્તપિત્ત વાયુ તથા પિત્તનાં લક્ષણોવાળું થાય છે.

વાતકંઠજન્ય રક્તપિત્ત વાયુ તથા કંઠનાં લક્ષણોવાળું થાય છે.

પિત્તકંઠજન્ય રક્તપિત્ત પિત્ત તથા કંઠનાં લક્ષણોવાળું થાય છે. ૭

રક્તપિત્તના ઉપદ્રવો

દૌર્વલ્યશ્વાસકાસજ્વરભયમુમદાઃ પાણ્ડુતાદાહમૂર્છા ।
શુક્રેન્નાથે વિદાહસ્ત્વદિતરપિ સદા હૃદયતુલ્યાચ પીઢા
તુષ્ણા કળ્ઠસ્ય મેદઃ શિરસિ ચતપનં પૂતિનિદ્રીવર્નં ચ ।
દ્રેપો ભક્તેઽવિપાકો વિરતિરપિ રતે રક્તપિત્તોપસર્ગાઃ ॥

રક્તપિત્તમાં દુર્બળતા, શ્વાસ, ખાંસી, જ્વર, જાલદી, ઝાઝી સોપારી ખાધા જેવો મીથો, પાંડુપણું, દાહ, મૂર્છા, અન્ન જમ્યા પછી વિદાહ, અર્ધચંદ્ર, સર્વદા હૃદયમાં અસાધારણ પીડા, તરસ, કંઠનું, કોઠાનું કે એ બંનેનું ભેદાવું, માથામાં સંતાપ, દુર્ગંધી થૂંક, ચૈથુન પર કંટાળો, અન્ન ઉપર દ્રેષ અને અપચો તથા શરીરનું નમી જવું એ ઉપદ્રવો થાય છે. ૮

રક્તપિત્તની અસાધ્યતાનું વિશેષ વિવેચન
માંસપ્રજ્વાલનામં કથિતમિવં ચ યત્કર્દમામ્મોનિર્ભં વા ।
મેદઃપૂયાસકલ્પં યદ્વદિવ યદિ વા પક્વજમ્બૂફલામ્મમ્ ॥
યત્કૃષ્ણં યત્ત નીલં મૃશમતિકૃષ્ણં યત્ત ચાક્તો વિકારા-
સ્તદ્વર્જ્યં રક્તપિત્તં સુરપતિધનુષા યત્ત તુલ્યં વિમાતિ ॥

न रक्तपित्त मांसना घोषु न्युं अथवा
 लक्षणेला न्युं अथवा कटवथी मिश्र थयेला
 पाणी न्युं अथवा भेद, परु तथा रुधिरना मिश्रण
 न्युं अथवा नभला पड्यानी यकृत नामनी गांठना
 न्येवा वर्णवाणुं अथवा पाडेला न्युं न्येवी कंति-
 वाणुं अथवा काणुं अथवा मोरना गणाना न्येवा
 वर्णवाणुं अथवा छेद्रधनुषनी पेठे अनेक वर्णवाणुं,
 अत्यंत सडेला शयना न्येवी गंधवाणुं अने उपर
 कडेला उपद्रववाणुं होय, तो तेनी चिकित्सा
 करनी नहि. (अथांतरमां कंठुं छे के, 'रक्तपित्तथी
 युक्त थयेले। न भाषुस धडा तथा वस्त्र आदि
 दृश्य पदार्थीने अने आकाश के न दृश्य छे तेने
 पणु अत्यंत रक्त हेजे, ते भाषुसना रक्तपित्तने
 अवश्य असाध्य सभणुं.') ८

रक्तपित्तनी चिकित्सा

नादौ संप्राप्तमुद्रिक्तं यदसृग्बलिनो यतः ।
 तत्पाण्डुग्रहणीकुण्डलीहृगुल्मज्वरावहम् ॥
 अधःप्रवृत्तं वमनैरूर्ध्वमार्गं विरेचनैः ।
 जयेदन्यतरच्चापि क्षीणस्य शमनैरसृक् ॥
 अतिप्रवृत्तदोषस्य पूर्वं लोहितपित्तिनः ।
 अक्षीणबलमांसाग्नेः कर्तव्यमपतर्पणम् ॥
 लङ्घितस्य ततः पेयां विदध्यात्स्वल्पतण्डुलाम् ।
 तर्पणं पाचनं लेहान् सर्पिषि विविधानि च ॥
 द्राक्षामधुककाश्मर्यसितायुक्तं विरेचनम् ।
 यटीमधुकयुक्तं च सक्षौद्रं वमनं हितम् ॥
 पयांसि शीतानि रसाश्च जाङ्गलाः
 सतीनयूपाश्च सशालिपट्टिकाः ।
 पटोलशेखरसुनिपण्णयूथिका-
 वटातिमुक्ताङ्गुरसिन्दुवारजम् ॥
 हितं च शाकं घृतसंस्कृतं सदा
 तथैव धात्रीफलदाडिमाम्बितम् ।
 रसाश्च पारावतशङ्कुर्मज्जा-
 स्तथा यवाग्वोऽमिहिता घृतोत्तराः ।

सन्तानिकाश्चोत्पलवर्गसाधिते
 क्षीरे प्रशस्ता मधुशर्करोत्तमाः ।
 हिमाः प्रदेहा मधुरा गणाश्च ये
 घृतानि पथ्यानि च रक्तपित्तिनाम् ॥
 मधुकशोभाञ्जनकोविदारजैः
 प्रियङ्गुकायाः कुसुमैश्च चूर्णितैः ।
 भिषग्विदध्याचतुरः समाक्षिकान्
 हिताय लेहानसृजः प्रशान्तये ॥
 लिङ्गाच्च दूर्वावटजांश्च पल्लवान्
 मधुद्वितीयान् सितकर्णिकस्य च ।
 हितं च खर्जूरफलं समाक्षिकं
 फलानि चान्यान्यपि तद्गुणान्यथ ॥
 रक्तातिसारप्रोक्तांश्च योगानत्रापि योजयेत् ।
 शुक्लेक्षुकाण्डमापोथ्य नवे कुम्भे हिमाम्भसा ॥
 योजयित्वा क्षिपेद्वात्रावाकाशे सोत्पलं तु तत् ।
 प्रातः सुतं क्षौद्रयुतं पिबेच्छोणितपित्तवान् ॥
 पिबेच्छीतकपायं वा जम्बवाभ्राजुनसम्भवम् ।
 उदुम्बरफलं पिष्ट्वा पिबेत्तद्रसमेव वा ।
 त्रपुसीमूलकल्कं वा सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ।
 पिबेदक्षसमं कल्कं यटीमधुकमेव वा ॥
 चन्दनं मधुकं रोध्रमेवमेव समं पिबेत् ।
 करञ्जबीजमेवं वा सिताक्षौद्रयुतं पिबेत् ॥
 मज्जानमिङ्गुदस्यैवं पिबेन्मधुकसंयुतम् ।
 सुखोष्णं लवणं बीजं कारञ्जं दधिमस्तुना ॥
 पिबेद्वापि ज्यहं मर्त्यो रक्तपित्ताभिपीडितः ।
 रक्तपित्तहराः शस्ताः पडेते योगसत्तमाः ॥
 पथ्याश्चैवावपीडेपु घ्राणतः प्रसुतेऽप्युजि ।
 अतिनिमुत्तरक्तो वा क्षौद्रयुक्तं पिबेदसृक् ॥
 यकृद्वा भक्षयेदाजमामं पित्तसमायुतम् ।
 पलाशवृक्षस्वरसे विषकं
 सर्पिः पिबेत्क्षौद्रयुतं सुशीतम् ।
 वनस्पतीनां स्वरसैः कृतं वा
 सशर्करं क्षीरघृतं पिबेद्वा ॥

દ્રાક્ષામૃતશીરાણ્યથ પચકં સિતાં
 પૃથક્પલાંશાન્યુદકે સમાવપેત્ ।
 સ્થિતં નિશાં તદ્રુધિરામયં જયે-
 ત્પીતં પયો વામ્બુસમં હિતાશિનઃ ॥
 તુરજ્જર્ચઃસ્વરસં સમાશ્લિકં
 પિવેત્સિતાભૌદ્રયુતં વૃષસ્ય વા ।
 લિહેતથા વાસ્તુકગ્રીજચૂર્ણ
 ભૌદ્રાન્વિતં તણ્ડુલસાહ્યં વા ॥
 લિહ્યાચ્છ લાજાહ્નનચૂર્ણમેક-
 મેવં સિતાભૌદ્રયુતાં તુગાલ્યામ્ ।
 દ્રાક્ષાં સિતાં તિક્તકરોદિણીં ચ
 હિમામ્બુના વા મધુકેન યુક્તામ્ ॥
 પથ્યામર્દિસાં રજનીં ઘૃતં ચ
 લિહ્યાતથા શોણિતપિત્તરોગી ।
 વાસાકપાયોત્પલમૃત્પ્રિયદ્વુ-
 નેત્રાહ્નનામ્બોરુહકેશરાણિ ॥
 પીત્વા સિતાભૌદ્રયુતાનિ જહ્યા-
 ત્પિત્ત્વાસૃજો વેગમુર્દાણમાશુ ।
 ગાયત્રિજમ્બવર્જુનકોવિદાર-
 શિરીષપ્રોઝાસનશાલ્મલીનામ્ ॥
 પુષ્પાણિ શિપ્રોથ વિચૂર્ણ્ય લેહો
 મધ્વન્વિતઃ શોણિતપિત્તરોગે ।
 સક્ષૌદ્રમિન્દીવરમસ્તવારિ
 કરજ્જવીજં મધુસર્પિષી ચ ॥
 જમ્બવર્જુનાપ્રકથિતં ચ તોયં
 ઘન્તિ ત્રયઃ પિત્તમસુક્ષ્વ યોગાઃ ।
 મૂલાનિ પુષ્પાણિ ચ માતુલુક્કયાઃ
 પિષ્ઠા પિવેત્તણ્ડુલધાવનેન ॥
 ઘ્રાણપ્રવૃત્તે જલમાશુ દેયં
 સશર્કરં નાસિકયોઃ પયો વા ।
 દ્રાક્ષારસં ક્ષીરઘૃતં પિવેદ્વા
 સશર્કરં ચેતુરસં હિમં વા ॥
 શીતોપચારં મધુરં ચ કુર્યા-
 દ્વિશેષતઃ શોણિતપિત્તરોગે ।

દ્રાક્ષામૃતક્ષૌદ્રસિતાયુતેન
 વિદારિગન્ધાદિવિપાચિતેન ॥
 ક્ષીરેણ વાસ્થાપનમધ્યમુક્તં
 હિતં ઘૃતં વાપ્પનુવાસનાર્થમ્ ॥
 પ્રિયદ્વુરોધ્રાહ્નનગૈરિકોત્પલૈઃ
 સુવર્ણકાલીયકશહ્નુચન્દનૈઃ ।
 સિતાશ્વગન્ધામ્બુદપટિકાહૃયૈ-
 મૃન્માલસોગન્ધિકતુલ્યપેપિતઃ ॥
 નિરુદ્ધ ચૈનં પયસા સમાશ્લિકૈ-
 ઘૃતપ્લુતૈઃ શીતજલામ્બુસેચિતમ્ ।
 ક્ષીરૌદનં ધુક્તમધાનુવાસયેદ્
 ઘૃતેન યદીમધુસાષિતેન ચ ॥
 અધોવહં શોણિતમાશુ નાશયે-
 તથાતિસારં રુધિરસ્ય દુસ્તરમ્ ।
 વિરેકયોગે ત્વતિ ચૈવ શસ્યતે
 વામ્યશ્ચ રક્તે વિજિતે લલાન્વિતઃ ॥
 एवंવિધા ઉચરયસ્તયથ
 મૃત્વાશયસ્થે રુધિરે વિધેયાઃ ॥૧૦॥

બળવાન માણસના વૃદ્ધિ પામેલા રક્ત-
 પિત્તને શરૂઆતમાં શેકવું નહિ, પણ એ નીચેના
 માર્ગોથી પ્રવર્તતું હોય, તો વમનક્રિયાઓથી જીતવું;
 અને જો આ માર્ગોથી પ્રવર્તતું હોય તો વિરેચન-
 ક્રિયાઓથી જીતવું. બળવાન માણસના વૃદ્ધિ પામેલા
 રક્તપિત્તને શરૂઆતમાં જ શેકવામાં આવે, તો તેથી
 પાંડુરોગ, અર્ધભૂખ, કુષ્ઠ, બરલતું દરદ, શુદ્ધ અને
 જ્વર ઉત્પન્ન થાય છે; પરંતુ ક્ષીણ થયેલા માણસનું
 રક્તપિત્ત જો આ કે નીચેના માર્ગોથી ચાલતું હોય,
 તો તેને શમનચિકિત્સાથી જીતવું. જે રક્તપિત્ત-
 વાળા માણસનો દોષ અત્યંત પ્રવર્તતો હોય અને
 બળ, માંસ તથા બહારાશિનો ક્ષય ન થયો હોય,
 તેને પ્રથમ લંધનરૂપ અપતર્પણ કરાવવું એ
 પણ સારું છે. જેણે લંધન કરેલું હોય એવા
 રોગીને થોડા ચોખ્ખાવાળી રાખ દેવી, તર્પણ

દેવું' (ચોખ્ખાની ધાણીના સાથે, દ્રાક્ષ, દાડમ અને ખજૂરને પાણીમાં ઘોળી તેમાં સાકર, મધ અને ધી નાખી રોગીને દેવું), વાળા વગેરેથી પકવેલું જળરૂપ પાચન દેવું, મહુડાં વગેરેનાં પુષ્પોના ધી તથા મધ સહિત અવલેહા દેવા અને ચોગ્ય રીતે અનેક પ્રકારનાં ધૃતો દેવાં. (રક્તપિત્ત ને નીચા માર્ગોથી વહેતું હોય અને વાયુ બળવાન ન હોય, તો પેચા દેવી પણ વાયુ બળવાન હોય, તો માંસનો રસ જ દેવો. જે જાંચા માર્ગોથી વહેતું હોય, તો તપ્પણુ દેવું હિતકારી છે.) રક્તપિત્ત-વાળાને વિરેચન દેવું હોય તો દ્રાક્ષ, જઠીમધ, સીવણનાં ફળ તથા સાકરથી મિશ્ર કરી દેવું અને વમન દેવું હોય તો જઠીમધ તથા મધમાં મિશ્ર કરીને દેવું હિતકારી છે.

રક્તપિત્તવાળાને ભોજનમાં કમળ વગેરે દ્રવ્યોના ક્વાથથી પકવેલાં શીતળ દૂધો, જંગલી પ્રાણીઓનાં માંસોના રસો, વટાણાનાં આસામણો અને રાતા ચોખ્ખા તથા સાઠીચોખ્ખા દેવા. (જે પિત્ત ધણું હોય તો દૂધો, વાયુના અનુબંધવાળા રક્ત-પિત્તમાં કાળિયાર વગેરેનાં માંસોના રસો અને કંકના અનુબંધવાળા રક્તપિત્તમાં વટાણાનાં આસામણો દેવાં.) પટોલ, ગૂંદાં, ઝોટીંગણુ; પોથીનાં, વડનાં, ટીંબરનાં અને નગોડનાં કામળ પાંદડાંના શાકો ધીથી વધારીને તથા આમળાં અને દાડમથી મિશ્ર કરીને દેવાં. કપૂતરના, શંખોના જીવડાંઓના તથા કાચળાના માંસોના રસો દેવા. (જેકે જંગલી પ્રાણીઓમાં કપૂતર પણ આવી જાય છે, તો પણ કપૂતરનું જુદું ગ્રહણ, રક્તપિત્ત ઉપર કપૂતરનાં માંસને અતિ-હિતકારી જણાવવા માટે ક્યું છે.—હૈન) ઘણું ધી નાખેલી રાખ દેવી; ઉત્પલાદિગણુથી પકવેલાં દૂધોની મધ તથા સાકરમાં મિશ્ર કરેલી તરેા દેવી; એ પણ ચોગ્ય છે.

રક્તપિત્તવાળાઓને ન્યગ્રોધાદિ વગેરે શીતળ ગણુથી બનાવેલા શીતળ લેપો કરવા, પાન વગેરેમાં મધુર ગણુનાં દ્રવ્યોનો ઉપયોગ કરાવવો અને મધુર ગણુનાં દ્રવ્યોથી પકવેલાં ધૃતો દેવાં, એ પથ્ય છે.

વૈધે રક્તપિત્તની શાંતિ માટે અને રોગીના બીજા પણ હિતને માટે મહુડાનાં, સરગવાનાં, કંચનારનાં અને ઘઉંલાંનાં પુષ્પોના ચૂર્ણોનો મધમાં અવલેહ બનાવવો.

દૂર્વાનાં તથા વડનાં પશ્ચિમોનો કલ્ક, સ્વેત કમળની પાંખડીઓનો કલ્ક, ખજૂરનો કલ્ક અને ખજૂરના જેવા ગુણુવાળાં બીજાં ફળોના કલ્કો પણ મધ સાથે ચટાડવા.

ગયા અધ્યાયમાં રક્તાતિસાર ઉપર જે યોગો કહેવામાં આવ્યા છે, તેઓની પણ રક્તપિત્ત ઉપર ચોજના કરવી.

ઘોળી શેરડીને છોલી પથરા વગેરેથી સારી પેઠે કચરી, નવા ઘડામાં ખરફના પાણી સાથે નાખી તે ઘડાને રાતે અગાશીમાં મૂકી રાખવો. પ્રભાતમાં તે ઘડામાં જે રસ તૈયાર થાય તેને વજ્રથી ગાળી લઈ નીલકમળના ચૂર્ણ તથા મધમાં મિશ્ર કરી પાવાથી રક્તપિત્ત શાંત થાય છે.

બંજુ, આંબો અને કડાયાનું હિમ કરી મધ સાથે પાવામાં આવે, તો તેથી રક્તપિત્ત મટે છે. જાંબરાના ફળને વાટી તેનો રસ લઈ, તે રસ મધથી મિશ્ર કરી પાવાથી રક્તપિત્ત મટે છે.

કાકડીનાં મૂળનો એક તોલાભાર કલ્ક, મધમાં મિશ્ર કરી ચોખ્ખાના ઘોણુ સાથે પાવામાં આવે, તો તેથી રક્તપિત્ત મટે છે.

જઠીમધનો એક તોલાભાર કલ્ક, મધમાં મિશ્ર કરી ચોખ્ખાના ઘોણુ સાથે પાવામાં આવે, તેથી રક્તપિત્ત મટે છે.

ચંદન, જઠીમધ અને લોધરને સમભાગે

મૂર્છાનાં પૂર્વરૂપો

હૃત્પીઠા જુમ્મળાં ગ્લાનિઃ સંજ્ઞાનાશો વલસ્ય ચ ।
સર્વાસાં પૂર્વરૂપાણિ યથાસ્વપ્નપલક્ષયેત્ ॥ ૩ ॥

જ્યારે મૂર્છા ઉત્પન્ન થવાની હોય, સારે દૃઢ્યમાં પીડા થાય છે, બગાસાં આવે છે, ગ્લાનિ થાય છે અને સંજ્ઞાનો તથા બળનો નાશ થાય છે. સઘળા પ્રકારની મૂર્છાઓનાં આ પૂર્વરૂપો કંઘ્યાં. મૂર્છા કયા પ્રકારની છે? એનો નિશ્ચય તેનાં લક્ષણો ઉપરથી કરવો. ૩

મૂર્છાનું સામાન્ય લક્ષણ

સંજ્ઞાવહાસુ નાડીપુ પિહિતાસ્થનિલાદિભિઃ ।
તમોડમ્યુપૈતિ સહસ્રા સુખદુઃસ્વપ્નપોહકૃત્ ॥
સુખદુઃસ્વપ્નપોહાન્ન નરઃ પતતિ કાષ્ટવત્ ।
મોહો મૂર્છેતિ તાં પ્રાદુઃ પદ્વિધા સા પ્રકીર્તિતા ॥ ૪ ॥

સંજ્ઞાનું વહન કરનારી નાડીઓ વાયુ વગેરેથી દબાઈ જતાં એકદમ સુખ તથા દુઃખના જ્ઞાનનો નાશ કરનારો તમોગુણ થાય છે અને એ તમોગુણથી સુખદુઃખનું જ્ઞાન નાશ પામતાં માણસ લોકડાની પેઠે પડે છે, એ રોગ મૂર્છા અથવા મોહ કહેવાય છે એના છ પ્રકાર કહ્યા છે. ૪

મૂર્છાના છ પ્રકારો વિવેચન

વાતાદિભિઃ શોણિતેન મયેન ચ વિષેન ચ ।
પદ્સ્વપ્નેતાસુ પિત્તં હિ પ્રમુત્ત્વેનાવતિષ્ઠતે ॥ ૫ ॥

વાયુ, પિત્ત, કંક, રુધિર, મધ અને વિપથી થયેલી એ રીતે મૂર્છા છ પ્રકારની છે. એ છયે પ્રકારોની મૂર્છાઓમાં પિત્ત મુખ્ય હોય છે.

(એમાં પહેલા ત્રણ પ્રકારની મૂર્છાઓનાં લક્ષણો મૂળ ગ્રંથમાં આપેલાં નથી, માટે ગ્રંથાંતર ઉપરથી આપીએ છીએ :

આકાશને નીકું, આંજણ જેવું કાણું અથવા અળતા જેવું રાતું દેખતાં દેખતાં મૂર્છા આવે, પાછી તુરત ચેતના પ્રાપ્ત થાય, શરીરમાં કંપ થાય, અંગે લાગે, દૃઢ્યમાં પીડા થાય, શરીર

કૃશ થઈ જાય અને શરીરનો વર્ણ કાળાશ તથા રતાશવાળો થઈ જાય, તો જાણવું કે એ મૂર્છા વાયુથી થયેલી છે.

આકાશને રાતું, હરિત રંગવાળું અથવા પીળું દેખતાં દેખતાં મૂર્છા આવે, પસીનાથી સંયુક્ત થઈ ચેતનાથી યુક્ત થાય, તરસ લાગે, સંતાપ થાય, નેત્રો રાતાં તથા પિત્તથી વ્યાકુળ થઈ જાય, દસ્ત આવે અને શરીર પીળું થઈ જાય, તો જાણવું કે એ મૂર્છા પિત્તથી થયેલી છે.

આકાશને ઘોળાં વાદળાં જેવું અથવા ઘાટા અંધકારથી ઘેરાયેલું દેખતાં દેખતાં મૂર્છા આવે, પાછી ધણી વારે ચેતના આવે, અંગે જાણે આમડાંથી વીંટાયેલાં હોય તેમ ભારે થઈ જાય, મોઢામાં પાણી આવે અને મોળ આવ્યા કરે, તો જાણવું કે એ મૂર્છા કંકથી થયેલી છે. ૫

રુધિરથી મૂર્છા આવવાનું કારણ
પૃથિવ્યમ્મસ્તમોરૂપં રક્તગન્ધશ્ચ તન્મયઃ ।
તસ્માદ્રક્તસ્ય ગન્ધેન મૂર્છન્તિ શ્રુતિ માનવાઃ ।
દ્રવ્યસ્વભાવ इत्येके दृष्ट्वा यदमिमुद्यति ॥ ६ ॥

પૃથ્વી અને જળ એ તમોગુણના ધણા અંશો વાળાં છે અને રુધિર તથા તેનો ગંધ એ બન્ને પૃથ્વી જળમય છે; માટે જ્યોત્સ્વગુણી કે રમેગુણી નહીં, પણ તમોગુણી હોય, તે માણસો રુધિરના ગંધથી મૂર્છિત થાય છે. કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે, 'કેવળ રુધિરના ગંધથી નહીં, પરંતુ દર્શનથી પણ મૂર્છા આવે છે; માટે ઉપર કહેલી કઠિન કહવાના ન કરતાં રુધિરનો મૂર્છા ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ જ છે, એમ માનવું યોગ્ય છે.' ૬

મધ અને વિપથી મૂર્છા આવવાનું કારણ
ગુણાસ્તીવ્રતત્ત્વેન સ્થિતાસ્તુ વિપમદ્યયોઃ ।
ત एव तस्माज्जापन्ते ताम्यां मोहौ यथेस्ति ॥ ७ ॥
લધુ, રક્ત, આશુકારી, વ્યવાયી, તીક્ષ્ણ, વિકાશી, સૂક્ષ્મ, ઉષ્ણ અને વિશદ-એ ગુણો, કે

જ્યાં તેલ આદિ પદાર્થોમાં જુદાજુદા રહ્યા છે અને તીવ્ર છે, તે જ ગુણો વિષ અને મધમાં અતિતીવ્રપણાથી રહેલા છે; તેમાં પણ એટલો ભેદ છે કે, મધ કરતાં પણ વિષમાં એ ગુણો વધારે બળવાન છે. મધમાં અને વિષમાં એ ગુણો હોવાને લીધે મધ તથા વિષથી પોતપોતાનાં લક્ષણો-વાળી મૂર્છા પ્રાપ્ત થાય છે. (લઘુ આદિ ગુણોનાં લક્ષણો સૂત્રસ્થાનના ૪૬મા અધ્યાયના ૨૪૦મા વિષયમાં કહ્યાં છે, તે જોઈ લેવાં.) ૭

રુધિરથી થયેલી મૂર્છાનું લક્ષણ

સ્તબ્ધાઙ્ગદૃષ્ટિસ્ત્વમુજા ગૂઢોચ્છ્વાસથ મૂર્છિતઃ ॥૮

રુધિરથી મૂર્છા પ્રાપ્ત થઈ હોય, તો શરીર તથા દૃષ્ટિ સ્તબ્ધ થઈ જાય છે અને ઉચ્છ્વાસ ગૂઢ થઈ જાય છે. ૮

મધથી થયેલી મૂર્છાનું લક્ષણ

મધેન વિપલ્વ શેતે નદ્રવિખ્રાન્તમાનસઃ ।

ગાત્રાણિ વિક્ષિપન્ ભૂમૌ જરાં યાવન્ યાતિ તદ્ ॥૯

જને મધથી મૂર્છા આવી હોય, તેનું મન સ્ફુટિતવગરનું તથા વિપરીત જ્ઞાનવાળું થઈ જાય છે અને તે માણસ પ્રલાપ કરતો કરતો સૂએ છે. પીધેલું મધ પચે નહિ ત્યાં સુધી મૂર્છિત માણસ પોતાનાં ગાત્રોને ધરતી પર અક્ષાડ્યા કરે છે. ૯

વિષથી થયેલી મૂર્છાનું લક્ષણ

વેપથુસ્થમતૃષ્ણાઃ સ્યુઃ સ્તમ્ભશ્ચ વિપમૂર્છિતે ।

વેદિતવ્યં તીવ્રતરં યથાસ્વં વિપલક્ષણૈઃ ॥૧૦॥

વિષથી મૂર્છા પ્રાપ્ત થઈ હોય તો કંપ, નિદ્રા, તરસ અને સ્તબ્ધતા ઉત્પન્ન થાય છે. કલ્પ-સ્થાનમાં વિષના અનેક ભેદો અને તે ભેદોની ઓછીવધતી તીવ્રતાઓ કહેલી છે, તે પ્રમાણે તે તે વિષયથી કંપ આદિ ગુણો તીવ્રતર અને તીવ્રતમ થાય છે એ સમજી લેવું. ૧૦

મૂર્છાની ચિકિત્સા

સેકાવગાહો મળયઃ સહારાઃ

શીતાઃ પ્રદેહા વ્યજનાનિલાશ્ચ ।

શીતાનિ પાનાનિ ચ ગન્ધવન્તિ

સર્વાસુ મૂર્છાસ્વનિવારિતાનિ ॥

સિતાપ્રિયાલેહુરસપ્પુતાનિ

દ્રાક્ષામધૂકસ્વરસાન્વિતાનિ ।

સર્જૂરકાશ્મર્યરસૈઃ કૃતાનિ

પાનાનિ સર્પીષિ સજીવનાનિ ॥

સિદ્ધાનિ વર્ગે મધુરે પયાંસિ

સદાહિમા જાઙ્ગલજા રસાશ્ચ ।

તથા યવા લોહિતશાલ્યશ્ચ

મૂર્છાસુ પથ્યાશ્ચ સદા સ્તીનાઃ ॥

શુજઙ્ગપુષ્પં મરિચાનુશીરં

કોલસ્ય મધ્યં ચ પિવેત્સમાનિ ।

૩૨

સ્તીનતોયેન વિસં મૃણાલં

હૌદ્રેણ કૃષ્ણાં સિતયા ચ પથ્યામ્ ॥

કુપાંચ નાસાવદનાવરોધં

શીરં પિવેદ્વાપ્પથ માનુષીણામ્ ।

મૂર્છાં પ્રસક્તાં તુ શિરોવિરેકૈ-

ર્જયેદમીક્ષ્ણં વમનૈશ્ચ તીક્ષ્ણૈઃ ॥

હરીતકીકાથઘૃતં પિવેદ્વા

ધાત્રીફલાનાં સ્વરસૈઃ કૃતં વા ।

દ્રાક્ષાસિતાદોહિમલાજવન્તિ

શીતાનિ નીલોત્પલપદ્મવન્તિ ॥

પિવેત્કપાયાણિ ચ ગન્ધવન્તિ

પિત્તજ્વરં યાનિ શમં નયન્તિ ॥૧૧॥

શીતળ જળનાં સિંચનો, શીતળ જળમાં

અવગાહનો, ચંદ્રકાંત આદિ મણિઓ, મોતી વગેરેના હારો, ચંદનાદિના શીતળ લેપો, પંખાના પવનો અને સાકરથી તથા લીમસેની બરાસ વગેરેથી મિશ્ર કરેલાં આમળાંના રસ વગેરેનાં સુગંધમય શીતળ પાનકા-એ ઉપચારો પિત્તાદિક-થી થયેલી મૂર્છાઓમાં જ હિતકારી છે એમ નથી; પણ વાયુ કે કફથી થયેલી મૂર્છાઓમાં પણ હિતકારી છે; માટે ઠાઠ પ્રકારની પણ મૂર્છામાં

એનો નિષેધ નથી; કારણ કે સર્વ મૂર્છાઓમાં પિત્તનું પ્રાધાન્ય છે.

સાકર, ચારોળી, શેરડી, દ્રાક્ષ, મહુડાનાં ફળો, ખજૂર અને સીવણનાં ફળોના રસોથી સિદ્ધ કરેલાં પાનકો મૂર્છાઓ ઉપર હિતકારી થાય છે. જીવનીય વર્ગથી સિદ્ધ કરેલાં ઘૃતો, મધુર-દ્રવ્યોથી સિદ્ધ કરેલાં દૂધો, દાડમના રસથી મિશ્ર કરેલાં જંગલી પ્રાણીઓના માંસના રસાઓ, જવ, રાતા ચોખ્ખા અને વટાણા-એ સઘળી મૂર્છાઓ ઉપર સર્વદા પથ્ય છે.

મૂર્છાના ઠરદીને નાગકેસર, મરી, વાળો, બોરની મળ્મળ, કમળનાં બીસ અને કમળનાળના તંતુઓને સમભાગે લઈ કલ્ક કરી વટાણાના ઝવાય સાથે પાય, તો તેથી મૂર્છા મટે છે.

પીપરનું ચૂર્ણ મધ સાથે પાવામાં આવે, તો તેથી મૂર્છા મટે છે.

હરડેનું ચૂર્ણ સાકર સાથે પાવામાં આવે, તો તેથી મૂર્છા મટે છે.

મૂર્છા આવી હોય ત્યારે રોગીનાં નાક અને બોહાને રોકવાં, કે જથ્થે વાયુ શરીરની અંદર ગતિ કરી સ્ત્રોતો ખુલ્લાં કરી મૂર્છા મટાડે છે.

શ્લીઓનું ધાવણ પણ અત્યંત શીતળ છે; માટે તે ધાવણ મૂર્છાના ઠરદીને પાવું.

મૂર્છા વારંવાર આવ્યા કરતી હોય, તો તેને વારંવાર તીક્ષ્ણ શિરોવિરેચનોથી તથા તીક્ષ્ણ વમનોથી મટાડવી. (જોકે સઘળી મૂર્છાઓમાં પિત્ત જ મુખ્ય છે, તોપણ તીક્ષ્ણ શિરોવિરેચન-નરસો અને તીક્ષ્ણ વમનો સંજ્ઞાનું વહન કરનારાં સ્ત્રોતોના રોકાણને દૂર કરનારાં છે અને વ્યાધિનાં વિરોધી છે, તેથી તેને હિતકારી ગણ્યાં છે.)

હરડેના ઝવાયમાં અથવા આમળાંઓના સ્વરસમાં પકવેલું ધી પાવાથી મૂર્છા મટે છે.

દ્રાક્ષ, સાકર, દાડમ, જવની શેઠેલી ધાણી,

નીલકમળ તથા શ્વેતકમળના સુગંધી શીતળ કષાયોનો અને જ સુગંધી ક્વાથો આ તંત્રના ૩૯મા અધ્યાયના ૮૬મા વિષયમાં પિત્તજ્વર ઉપર કહેવામાં આવ્યા છે, તેઓનો પણ મૂર્છાઓ ઉપર ઉપયોગ કરાવવો. ૧૧

મૂર્છાની સંન્યાસ નામની અવસ્થાનું લક્ષણ અને અત્યંત કષ્ટસાધ્યતા

પ્રમૃતદોષસ્તમસોત્તરેકા-

ત્સમૂર્છિતો નૈવ વિબુઘ્યતે યઃ ।

સંન્યસ્તસંજ્ઞો મૃશદુશ્ચિકિત્સ્યો

જ્યેસ્તદા વુદ્ધિમતા મનુષ્યઃ ॥૧૨॥

ધણા દોષવાળો માણસ, તમોણુની અધિકતાને લીધે મૂર્છિત થઈને પાછો જાયત થતો નથી-એ મૂર્છાની સ્થિતિ સંન્યાસ કહેવાય છે. આ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેલા માણસની ચિકિત્સા કરવી અત્યંત મુશ્કેલી ભરેલી છે એમ બુદ્ધિમાન વૈદે સમજવું. (અંતરમાં કહ્યું છે કે, 'જ્યારે હૃદયમાં રહેલા અત્યંત બળવાન મળો વાણીની, દેહની તથા મનની ચેષ્ટાઓનો નાશ કરીને નિર્બળ માણસને મૂર્છિત કરી દે છે, ત્યારે તે માણસને સંન્યાસ થયો કહેવાય છે.') ૧૨

સંન્યાસની ચિકિત્સા તુરત કરવી

યથામલોઘં સલિલે નિષિક્તં

સમુદ્ધરેદાશ્ચવિલીનમેવ ।

તદ્વચિકિત્સેત્ત્વરયા મિપક્ત-

મવેદનં મૃત્યુવશપ્રયાતમ્ ॥ ૧૩ ॥

જમ પાણીમાં નાખેલા માટીના કાચા ઢેફાને પીગળી ગયા પહેલાં જ પાણીમાંથી તુરત કાઢી લેવામાં આવે, તો તેનો બચાવ થાય છે, તેમ મૃત્યુના કષબજમાં આવી ગયા જેવા થયેલા અને જેને વેદના હોતી નથી એવા સંન્યાસવાળાની તુરત જ ચિકિત્સા કરવામાં આવે, તો તેનો બચાવ થાય છે; માટે વૈદે સંન્યાસવાળાની તુરત જ ચિકિત્સા

કરવી. (મૂર્છાના દોષોનો વેગ જતો રહે, ત્યારે પોતાની મેળે પણ તે શાંત થઈ જાય છે, પણ સંન્યાસ તો ઔષધો વિના શાંત થતો જ નથી.) ૧૩

સંન્યાસની ચિકિત્સા

તીક્ષ્ણાજ્ઞનામ્યજ્ઞનધૂમયોગે-

સ્તથા નિશ્વામ્યન્તરતોત્ત્રપાતૈઃ ।

વાદિત્રગીતાનુનયૈરપૂર્વે-

વિંધદ્વનૈર્ગુણફલાવધર્ષણૈઃ ॥ ૧૩ ॥

આભિઃ ક્રિયામિથ ન લબ્ધસંજ્ઞઃ

સાનાહલાલાશ્વસનશ્ચ વર્જ્યઃ ।

પ્રમૂતસંજ્ઞં વમનાનુલોમ્યૈ-

સ્તીક્ષ્ણૈર્વિશુદ્ધં લઘુપથ્યશુક્તમ્ ॥

ફલત્રિકૌશિક્રકનાગરાદયૈ-

સ્તથામ્મજાતાજીતુનઃ પ્રયોગૈઃ ।

સશર્કરૈર્માસદ્યુપક્રમેત

વિશેષતો જીર્ણૃતં સ પાઘ્યઃ ॥ ૧૪ ॥

સંન્યાસવાળા માણસને તીક્ષ્ણ અંજનો આંજવાં, તીક્ષ્ણ અશ્વગો કરવા, તીક્ષ્ણ ધુમાડા પાવા, નખોનાં અશ્વતરૌમાં ટાંચણી વગેરે ભોંકવાં, વાળંઓનો અપૂર્વ અવાજ સંભળાવેલો, અપૂર્વ ગાયનો સંભળાવવાં, આશ્વાસન ભરેલાં અપૂર્વ વચનો સંભળાવવાં, અંગોનાં વિવિધ પ્રકારનાં આલનોથી મહિંત કરવો, અંગો પર કૌચાં ધસવાં, ત્રુણો ઉપર દબાણ કરવું અને એવી જ રીતની અવપીડ નસ્ય વગેરે ક્રિયાઓ પણ કરવી.

એ ક્રિયાઓથી જને સંજ્ઞા પ્રાપ્ત ન થાય તે સંન્યાસવાળાને છોડી દેવો. જેનું પેટ તથા પેડુ ચડી આવેલ હોય, લાળ ઝર્યા કરતી હોય અને હાંફ ચાલતી હોય એવા સંન્યાસના દરદીને પણ છોડી દેવો.

સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય તો તે પછી તીક્ષ્ણ વમનોથી તથા તીક્ષ્ણ વિરેચનોથી શુદ્ધ કરી,

હલકું તથા પથ્ય અન્ન જમાડી, ત્રિક્ષ્ણાં, ચિત્ત તથા સૂંઠની જને ભાવના આપી હોય, એવા શિલાગ્નિતના સાકર મેળવેલા પ્રયોગથી એક મહિના સુધી ચિકિત્સા કરવી અને બાકી રહેલા દોષોની શાંતિ માટે વિશેષ કરી જૂનું ધી પાવું.

મૂર્છાની ચિકિત્સાનો ઉપસંહાર
યથાસ્વં ચ જ્વરમાનિ કષાયાણ્યુપયોજયેત્ ।
સર્વમૂર્છાપરીતાનાં વિપજાર્યાં વિપાપહમ્ ॥ ૧૫ ॥
જ્યોને કાઈ પણ મૂર્છા થઈ હોય તે માણસોને તેઓના દોષો અનુસાર તે તે જ્વરના વિષયમાં કહેલા ક્ષાથો પાવા. વિષથી મૂર્છા થઈ હોય, તો ક્ષપસ્થાનમાં કહેલા વિષમેહહર પ્રયોગોની યોગ્ય યોજનાઓ કરવી. ૧૫

અધ્યાય ૪૭ મો

ઉપક્રમ

અથાતઃ પાનાત્યયપ્રતિપેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥
હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘પાનાત્યયપ્રતિપેધ’, નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

મઘના શુણે

મઘમુષ્ણં તથા તીક્ષ્ણં સૂક્ષ્મં વિશદમેવ ચ ।
રૂક્ષમાશુકરં ચૈવ વ્યવાયિ ચ વિકાશિ ચ ॥ ૨ ॥
મઘ ઉષ્ણ છે, તીક્ષ્ણ છે, સૂક્ષ્મ છે, વિશદ છે, રૂક્ષ છે, આશુકારી છે, વ્યવાયી છે અને વિકાશી છે (આવા શુણેવાળા મઘનો જે ખોટી રીતે ઉપયોગ થાય તો તેથી પાનાત્યય આદિ રોગો થાય છે.) ૨

૧ પાનાત્યય, પરમદ, પાનાશ્વર્ષ અને પાનવિષમ એ મઘજન્ય રોગોનાં તથા દાહનાં નિદાનો, સંપ્રાપ્તિઓ, લક્ષણો તથા ચિકિત્સાઓનાં નિરૂપણ નિયંત્રો.

૨ ઉષ્ણ આદિ શુણોનાં લક્ષણો, સુસ્થાનના ૪૬મા અધ્યાયના ૨૪૦મા વિષયમાં કહેલાં છે તે જોવાં.

તે તે શુભેને લીધે મધનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં કર્મે
 ઔષ્ણ્યાચ્છીતોપચારં તતૈક્ષ્ણ્યાદ્વન્તિ મનોગતિમ્ ।
 વિશલ્યવયવાન્ સૌક્ષ્ણ્યાદૈશ્વાત્કાલ્પશુક્રાનુત્ ॥
 મારુતં કોપવેદ્રૌક્ષ્યાદાશુત્વાદાશુકર્મકૃત્ ।
 હર્ષદં ચ વ્યવાયિત્વાદિકાશિત્વાદિર્સર્પતિ ॥ ૩ ॥

મધ ઉષ્ણ હોવાથી પિત્તને પ્રકુપિત કરે
 છે, તીક્ષ્ણ હોવાથી મનની ગતિને હણે છે, સૂક્ષ્મ
 હોવાથી અવયવોમાં પેસી જાય છે, વિશદ હોવાથી
 કફ તથા વીર્યનો નાશ કરે છે, રક્ત હોવાથી
 વાયુને પ્રકુપિત કરે છે, આશુકારી હોવાથી
 ઝડપથી પોતાનું કામ કરે છે, વ્યવાયી હોવાને
 લીધે મનને હર્ષ આપે છે અને વિકાશી હોવાને
 લીધે સધળા શરીરમાં ગતિ કરે છે. ૩

મધમાં રહેલા રસો

તદમ્લં રસતઃ પ્રોક્તં લઘુ રોચનદીપનમ્ ।
 કેચિલ્લઘ્ણવજ્જ્યાસ્તુ રસાનત્રાદિશન્તિ હિ ॥ ૪ ॥
 મધ સધળા રસોવાળું છે, પણ તેમાં
 ખાટો રસ વધારે છે; વળી તે હલકું છે, રુચિ
 ઉપજાવનાર છે અને જડરાશિને પ્રદીપ્ત કરનાર
 છે. કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે, ‘મધમાં લવણ
 (ખારા) રસ વિના બાકીના સધળા રસો છે.’ ૪
 મધનું સેવન કેવી રીતે કરવાથી લાભ થાય ?
 સ્નિગ્ધૈસ્તદન્નૈર્માસૈશ્વ મધૈશ્વ સહ સેવિતમ્ ।
 મધેદાયુઃપ્રકર્ષાય વ્રાણોપચયાય ચ ॥
 કામ્પ્યતા મનસસ્તુદિર્ધૈર્યં તેજોઽતિવિક્રમઃ ।
 વિધિવત્સેવ્યમાને તુ મધે સન્નિહિતા ગુણાઃ ॥ ૫ ॥

મધ સ્નિગ્ધ અન્નોની સાથે, સ્નિગ્ધ માંસોની
 સાથે અને સ્નિગ્ધ ભજ્યોની સાથે સેવવામાં આવે,
 તો આયુષ્યને વધારે છે, બળ આપે છે અને
 શરીરમાં પુષ્ટિ કરે છે. મધનું વિધિપૂર્વક સેવન
 કરવાથી તુરત મુંઢતા, મનનો સંતોષ, પીરજ,
 તેજ અને મોટું પરાક્રમ પ્રાપ્ત થાય છે; કેમ કે
 મુંઢતા તથા સંતોષ આદિ શુભો વિધિપૂર્વક

સેવાતા મધમાં હાજર જ છે. ૫

વિધિ વગર મધનું સેવન કરવાથી હાનિ
 તદેવાનન્નમદ્ધેન સેવ્યમાનમમાત્રયા ।
 કાયાગ્નિના દ્યગ્નિસમં સમેત્વ કુરુતે મદમ્ ॥ ૬ ॥

મધપાનની વિધિને ન બાળનારો માણસ
 અયોગ્ય માત્રાથી અને અત્ર વગર મધનું સેવન
 કરે, તો તે જ મધ શરીરના અગ્નિની સાથે મળીને
 અગ્નિ જેવો મહાસંતાપદાયક મદ કરે છે. ૬
 મધના મદથી છાની વાત પણ શુષ્કરખાતી નથી
 મદેન કરણાનાં તુ ભાવાન્યત્વે કૃતે સતિ ।

નિગૂઢમપિ ભાવં સ્વં પ્રકાશીકૃત્તેજ્વજઃ ॥ ૭ ॥

મધનો મદ મનના તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયોના
 સ્વભાવમાં ફેરફાર કરી નાખે છે, તેથી મધ
 પીનારો માણસ પરવશ બની પોતાની છાની
 બાબતને પણ બહાર કરી દે છે. ૭

મધના મદની ત્રણ અવસ્થાઓ અને લક્ષણો
 વ્યવસ્થા મદો જ્ઞેયઃ પૂર્વો મધ્યોઽથ પશ્ચિમઃ ।
 પૂર્વે વીર્યરતિપ્રીતિહર્ષભાષ્યાદિવર્દનમ્ ॥
 પ્રલપ્તો મધ્યમે હર્ષો યુક્તાયુક્તક્રિયાસ્તથા ।
 વિસંજ્ઞઃ પશ્ચિમે જ્ઞેતે નદ્રકર્મક્રિયાગુણઃ ॥ ૮ ॥

મધના મદની પહેલી, વચલી અને છેલ્લી
 એમ ત્રણ અવસ્થાઓ છે. મદની પહેલી અવસ્થા
 હોય તો ઉત્સાહ, રતિ, હર્ષ, સંતોષ, ભાષણ
 અને હાસ્ય વગેરેની વૃદ્ધિ થાય છે. મદની વચલી
 અવસ્થા હોય તો પ્રલાપ થાય છે, હર્ષ થાય છે
 અને ક્રોધ વખતે યોગ્ય તથા ક્રોધ વખતે અયોગ્ય
 ક્રિયાઓ થાય છે. મદની છેલી અવસ્થા હોય, તો
 બેભાન થઈ સૂઈ રહેવું પડે છે અને ક્રિયાઓ
 તથા ક્રિયાઓનાં જ્ઞો નાશ પામે છે. ૮

મધ કેને કેને અતિ બાદક થતું નથી ?
 શૈભિકાનલ્પપિત્તાંશ્ચ સ્નિગ્ધાન્માત્રોપસેવિનઃ ।
 પાનં ન વાધતેઽસ્ય ચ વિપરીતાંસ્તુ વાધતે ॥ ૯ ॥
 કફપ્રકૃતિવાળાઓને, અલ્પપિત્તવાળાઓને,

સ્નિગ્ધ શરીરવાળાઓને અને યોગ્ય માત્રાથી
સેવન કરનારાઓને મધ અતિ બાધક થતું નથી,
પણ વાત કે પિત્તપ્રકૃતિવાળાઓને, પિત્તની અધિ-
કતાવાળાઓને, રૂક્ષ શરીરવાળાઓને અને વધારે
પ્રમાણમાં સેવન કરનારાઓને તો બાધક થઈ પડે છે.

મધને વિધિ વગર નિરંતર સેવવાથી મરણ

નિર્મક્તમેકાન્તત एव मधं

नियेव्यमाणं मनुजेन नित्यम् ।

ઉત્પાદયેત્ કષ્ટતમાન્વિકારા-

નાપાદયેચાપિ શરીરમેદમ્ ॥ ૧૦ ॥

બિલકુલ અન્નવગરનું અને નિરંતર નિત્ય
સેવાતું મધ મહાદુઃખદાયી પાનાત્યય (મદાત્યય)
વગરે વિકારો ઉત્પન્ન કરે છે અને શરીરનો
નાશ પણ કરે છે. ૧૦

અમુક સ્થિતિઓમાં મધનું સેવન કરવાથી
પણ પાનાત્યય આદિ રોગો

क्रुद्धेन भीतेन पिपासितेन

शोकाभितप्तेन बुभुक्षितेन ।

व्यायामभाराध्वपरिक्षतेन

वेगावरोधामिहतेन चापि ॥

અત્યમ્ભ્રમક્યાવતતોદરેણ

સાજીર્ણ્યક્રતેન તથાઞ્વલેન ।

उष्णामितप्तेन च सेव्यमानं

કરોતિ મધં વિવિધાન્વિકારાન્ ॥૧૧॥

ક્રોધ પામેલાએ, ભય પામેલાએ, તરસ્યા
થયેલાએ, શોકથી પરિતાપ પામેલાએ, ભૂખ્યા
થયેલાએ, ઠસરતથી, ભારથી કે પંથથી ગભરાયે-
લાએ, મજાના વેગને રોકવાથી પીડિત થયેલાએ,
અત્યંત ખાટાં ભક્ષ્યોથી વ્યાપ્ત ઉદરવાળાએ,
અજીર્ણમાં ભોજન કરનારાએ, બળવગરનાએ
અને ગરમીથી તપેલાએ સેવેલું મધ, વિવિધ
વિકારો ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૧

મધથી ઉત્પન્ન થતા વિકારો

પાનાત્યયં પરમદં પાનાર્જીર્ણમથાપિ वा ।

પાનવિશ્રમમુગ્રં ચ તેषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥૧૨॥

મધથી પાનાત્યય, પરમદં, પાનાજીર્ણ અને

ઉચ્ચ પાનવિશ્રમ—એ વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. હવે

એ વિકારોનાં (રોગોનાં) લક્ષણો કહું છું. ૧૨

પાનાત્યયના સાત ભેદો અને તેઓનાં લક્ષણો

स्तम्भाङ्गमर्दहृदयग्रहतोदकम्पाः

पानात्ययेऽनिलकृते शिरसो रुजश्च ।

स्वेदप्रलापमुखशोषणदाहमूर्छाः

પિત્તાત્મકે વદનલોચનપીતતા ચ ॥

श्लेष्माત્મકે वमथुशीतकफप्रसेकाः

સર્વાત્મકે ભવતિ સર્વવિકારસમ્પત્ ॥૧૩

વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય, સાન્નિ-

પાતિક અને ત્રણ દ્વંદ્વજન્ય—એ રીતે સાત પ્રકારના

પાનાત્યયો થાય છે. વાતજન્ય પાનાત્યય થયો

હોય, તો શરીરમાં સ્તબ્ધતા થાય છે, અંગો

ભાંગે છે, હૃદય ઝલાઈ જાય છે, ભોંકાયા જવી

પીડા થાય છે, કંપ થાય છે અને માથામાં વેદ-

નાઓ થાય છે. પિત્તજન્ય પાનાત્યય થયો

હોય, તો પસીના આવે છે, પ્રલાપ થાય છે, મોઢું

સુકાય છે, બળતરા થાય છે, મૂર્છા આવે છે અને

મોઢામાં તથા આંખોમાં પીળાશ થાય છે. કફ-

જન્ય પાનાત્યય થયો હોય, તો વમન થાય છે,

શીત થાય છે અને મોઢામાંથી કફનો પ્રસેક થાય

છે. સાન્નિપાતિક પાનાત્યય થયો હોય, તો

ઉપર કહેલા ત્રણે દોષો સંબંધી સઘળા વિકારો

થાય છે. (ત્રણ દ્વંદ્વજન્ય પાનાત્યયોમાંથી કોઈ

થયેલ હોય, તો તે જ બે દોષોથી થયો હોય, તે

બે દોષો સંબંધી વિકારો થાય છે.) ૧૩

પરમદનું લક્ષણ

ऊष्मा शरीरगुह्ता विरसाननत्वं

શ્લેષ્માધિકત્વમરુચિર્મલમૂત્રસઙ્ગઃ ।

લિઙ્ગં પરસ્ય તુ મદસ્ય વદન્તિ તજ્ઞા-

સ્વૃષ્ણા રુજા શિરસિ સન્ધિષુ ચાપિ મેદઃ ॥૧૪॥

પરમદ થયેલ હોય તો ગરમી થાય છે, શરીરમાં ભારેપણું થાય છે, મોઢું વિરસ થઈ જાય છે, કફની વૃદ્ધિ થાય છે, અરુચિ થાય છે, વિદ્યતથા મૂત્રની અટકાયત થાય છે, તરસ લાગ્યા કરે છે, માથામાં વેદના થાય છે અને સાંધાઓ તૂટે છે એમ વિદ્વાનોએ કહ્યું છે. (પરમદ સાન્નિપાતિક છે, તેથી તેના બુદ્ધા બેદા કદા નથી.) ૧૬

પાનાશ્લુષ્ણં લક્ષણ

આધ્માનમુદ્વિરણમમ્લરસો વિદાહો-

ઝીર્ણસ્ય પાનઙ્ગનિતસ્ય વદન્તિ લિઙ્ગમ્ ॥

જેવાનિ તત્ર મિપજ્ઞા સુવિનિશ્ચિતાનિ

પિત્તગ્રકોપજનિતાનિ ચ કારણાનિ ॥૧૫॥

પાનાશ્લુષ્ણં થયેલ હોય, તો પેટનો આક્રેશ થાય છે, વમન થાય છે, અન્નનો ખાટા રસવાળો વિદાહ થાય છે અને પિત્તના પ્રકાપથી જ જ વિકારો થવાનું કહ્યું છે, તે વિકારો પણ થાય છે, એમ વેદે નિશ્ચયપૂર્વક સમજવું. (પાનાશ્લુષ્ણં પણ સાન્નિપાતિક છે, તેથી તેના બુદ્ધા બેદા કદા નથી.) ૧૫

પાનવિભ્રમશ્ચ લક્ષણ

દ્વાત્રોત્તોદવમયુજ્જરકઠ્ઠધૂમ-

મૂર્છાકફસ્રવણમૂર્દ્ધરુજો વિદાહઃ ॥

દ્રેષઃ સુરાન્નવિકૃતેષુ ચ તેષુ તેષુ

તં પાનવિભ્રમશ્ચાન્ત્યશિલેષુ ધીરાઃ ॥૧૬॥

ગાત્રોમાં ભોંકાયા જેવી પીડા થાય, દૃઢ્યમાં વિશેષ કરી ભોંકાયા જેવી પીડા થાય, વમન થાય, જ્વર આવે, કંઠમાંથી ધુમાડો નીકળતો હોય એવું લાગે, મૂર્છા આવે, કફનો સાવ થાય, માથામાં પીડા થાય, વિદાહ થાય અને મદ તથા અન્નના તે તે પ્રકારો ઉપર દ્રેષ ઉત્પન્ન થાય, તો 'પાણુ' કે 'સધળા' મદ સંબંધી વિકારોમાં આ

પાનવિભ્રમ નામનો વિકાર થયો છે' એમ ધીરૈ વૈદ્યોએ કહ્યું છે. (પાનવિભ્રમ પણ સાન્નિપાતિક છે, તેથી તેના બુદ્ધા બેદા કદા નથી.) ૧૬

પાનાત્યય વજેરેની અસાધ્યતાતું લક્ષણ

હીનોત્તરોષ્ઠમતિશીતમમન્દદાઈ

તૈલપ્રમાસ્યમતિપાનહતં વિજહ્યાત્ ॥

જિહ્વોષ્ઠદન્તમસિતં ત્વથવાપિ નીલં

પીતે ચ યસ્ય નયને રુધિરપ્રમે ચ ॥

હિકાજ્વરો વમયુવેયપુષ્પાર્શ્વશ્લાઃ

કાસઘ્રમાવપિ ચ પાનહતં મજન્તે ॥

તેષાં નિવારણમિદં હિ મયોચ્યમાનં

વ્યક્તામિધાનમશિલેન વિધિ નિવોધ ॥૧૭॥

મદપાનથી અત્યંત ખરાબ થયેલા જ માણસનો ઉપલો હોહ ટૂંકા થઈ ગયો હોય, કાઈ વખતે શીત અત્યંત થતું હોય, કાઈ વખતે દાહ અત્યંત થતો હોય અને મોઢું તેલના જેવા વર્ણવાળું થઈ ગયું હોય, તેની ચિકિત્સા વેદે કરવી નહિ. મદપાનથી ખરાબ થયેલા જ માણસનાં જીભ, હોઠ તથા દાંતો કાળાં અથવા નીલ વર્ણવાળાં થઈ ગયાં હોય, આંખો પીળી અથવા લોહીના જેવા વર્ણવાળી થઈ ગઈ હોય અને હેડકાંઠી, જ્વર, વમન, કંપ, પડખાંઓમાં શૂળ, ખાંસી તથા શ્રમ-એ ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન થયા હોય, તે માણસની પણ વેદે ચિકિત્સા કરવી નહિ. હવે મદજન્ય રોગોની સંપૂર્ણ ચિકિત્સા સ્પષ્ટ શબ્દોથી હું કહું છું તે સાંભળો. ૧૭

સાત પ્રકારના પાનાત્યયોની ચિકિત્સા

મદં તુ ચુક્રમરિચાર્દ્રકદીપ્યકુષ્ઠ-

સૌવર્ચલાયુતમલં પ્રવ્રજસ્ય શાન્ત્યૈ ॥

પૃથ્વીરુદીપ્યકમહૌષધહિરુગુમિર્વા

સૌવર્ચલેન ચ યુતં વિતરેત્સુખાય ॥

આપ્રાત્કામ્પ્રલદાડિમમાતુલકૈઃ

કુર્યાચ્છુમાન્યપિ ચ શાહવપાનકાનિ ॥

સેવેત વા ફલરસોપહિતાન્ રસાદી-
 નાનુપવર્ગપિશિતાન્યપિ ગન્ધવન્તિ ॥
 પિત્તાત્મકે મધુરવર્ગકપાયમિથં
 મધં દિતં સમધુશર્કરમિદ્દગન્ધમ્ ।
 પીત્વા ચ મધમપિ ચેક્ષુરસપ્રગાદં
 નિઃશેષતઃ ક્ષણમવસ્થિતમુલ્લિલેષ્ચ ॥
 લાવૈવાતિચિરિરસાંથ પિવેદનમ્લા-
 ન્મૌદ્ધાન્સુલાય સઘૃતાન્સસિતાંથ યૂપાન્ ।
 પાનાત્યયે કફકૃતે કફમુલ્લિલેષ્ચ
 મધેન ચિન્મિવિદુલોદકસંયુતેન ॥
 સેવેત તિત્તકદુકાંથ રસાનુદારાન્
 યૂપાંથ તિત્તકદુકોપહિતાન્હિતાય ।
 પથ્યં યવાન્નવિકૃતાન્યપિ જાઙ્ગલાનિ
 શ્લેષ્મમ્નન્યદપિ યચ્ચ નિરત્યયં સ્યાત્ ॥
 કુર્યાચ્ચ સર્વમથ સર્વમથે વિધાનં
 દ્વન્દ્વોદ્ભવે દ્રવ્યમવેક્ષ્ય યથાપ્રધાનમ્ ।
 સામાન્યમન્યદપિ તત્સુસમગ્રમાયં
 વક્ષ્યામિ યચ્ચ મનસો મદકૃત્સુખં ચ ॥
 ત્વદ્ભાગપુષ્પમગધૈલમધૂકધાન્યંઃ
 શ્લેષ્ઞૈરજાજિમરિચૈથ્વ કૃતં સમાઘૈઃ ।
 પાનં કપિત્થરસવારિપરુપકાઢયં
 પાનાત્યયેષુ વિધિવત્સુતમમ્બરાન્તે ॥
 હ્રીવૈરપદ્મપરિપેલવસંપ્રયુક્તઃ
 પુષ્પૈઃ પ્રલિપ્ય કરવીરજલોદ્ભવૈથ્વ ।
 પિંટૈઃ સપદ્મકયુતૈરપિ સારિવાઘૈઃ
 સેકં જલૈથ્વ વિતરેદમલૈઃ સુશીતૈઃ ॥
 ત્વક્પત્રચોચમરિચૈલ્લજઙ્ગપુષ્પ-
 શ્લેષ્માતકપ્રસવકલ્કગુદૈરુપેતમ્ ।
 દ્રાક્ષાયુતં હૃતમલં મદિરામયાતૈ-
 સ્તત્પાનકં શુચિ સુગન્ધિ નરૈર્નિપેવ્યમ્ ॥
 પિદ્વા પિવેચ મધુકં કડુરોહિણીં ચ
 દ્રાક્ષાં ચ મૂલમસકૃત્ત્રપુસીભવં યત્ ।
 કાર્પાસમૂલમથ નાગવલાં ચ તુલ્યાં
 પીત્વા સુખી ભવતિ સાધુ સુવર્ચલાં ચ ॥૧૮॥

વાતજન્ય પાનાત્યય થયો હોય તો ચુક્રો,
 મરી, આદુ, બોડીઅજમોદ અથવા અજમો,
 કઠ અને જરાક સંચળથી મિશ્ર કરેલું મધ પાવું
 અથવા કાળીજીરી, અજમોદ અથવા અજમો,
 સૂંઠ, હિંગ અને સંચળથી મિશ્ર કરેલું મધ પાવું.
 આવા મધથી વાતજન્ય પાનાત્યય શાંત થઈ
 જાય છે અને સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. વાતજન્ય
 પાનાત્યયને શાંત કરવા માટે અંબાડા, આંબા,
 દાડમ અને બિન્નેરાં-એ કૃષોથી સુંદર ખાડવો
 (સૂત્રસ્થાનના ૪૬મા અધ્યાયનો ૨૨૭મો વિષય
 જુઓ.) અને પાનકા પણ બનાવવાં. દાડમ વગેરે
 કૃષોના રસોથી મિશ્ર કરેલા માંસના રસાઓ વગેરેનું
 સેવન કરાવવું અને જાઓમાં હિંગ તથા જીરું
 વગેરે પદાર્થો ધણા નાખેલા હોય એવાં જંગલી
 પ્રાણીઓનાં માંસોનું પણ સેવન કરાવવું.

પિત્તજન્ય પાનાત્યય થયો હોય તો મધુર
 વર્ગમાંના ચોગ્ય દ્રવ્યોના ક્વાથથી, મધથી,
 સાકરથી અને એલચી વગેરે સુગંધી દ્રવ્યોથી
 મિશ્ર કરેલું મધ પાવું. શેરડીના રસથી સારી
 પેઠે મિશ્ર કરેલું મધ પાઈ જરા વાર રહેવા
 દઈને પછી તે મધનું સંપૂર્ણ વખન કરાવી
 નાખવું, એ પણ હિતકારી છે. લાવાં, કાળિયાર
 અને તેતરનાં માંસોના ખટાશ વગરના રસાઓ
 પાવા અને ધી તથા સાકરથી મિશ્ર કરેલાં
 ખટાશ વગરનાં મગનાં ઓસામણા પણ પાવાં.

રસાગ્નિનું અને કડવાં તથા તીખાં દ્રવ્યોથી જોએને વધારેલા હોય એવા મગ વગેરેનાં આસામણનું પણ પાવાં. જવનાં અન્નો, જંગલી પ્રાણીઓનાં માંસો અને બીજું પણ જે કંઈ કંઈને હણનારું તથા નિર્દોષ હોય તે પણ કંઈજન્ય પાનાત્યય ઉપર હિતકારી છે.

સાન્નિપાતિક પાનાત્યય થયો હોય, તો ઉપર એકએક દોષના પાનાત્યય માટે ત્રણ પેરેઆક્રોમાં જે જુદી જુદી ચિકિત્સા કહી છે તે સર્વનું યોગ્ય રીતે મિશ્રણ કરી વિધાન કરવું.

દ્વંદ્વજ (વાતપિત્ત, વાતકંકુ કે પિત્તકંકુજન્ય) પાનાત્યય થયો હોય, તો દોષો અનુસાર મુખ્ય બે યોગો મિશ્ર કરી વિધાન કરવું.

સુખકારી તથા મનને હુષ્ક આપનારું જે બીજું પણ સામાન્ય વિધાન આ અધ્યાયના ૨૨મા વિષયમાં કહેવામાં આવશે, તે સધણું સધળા પ્રકારના પાનાત્યયો ઉપર ઉત્તમ હિતકારી છે. તજ, નાગકેસર, પીપર, એલચી, જેઠીમધ, ધાણુ, જીરું તથા મરી સમભાગે લઈ કલ્ક કરી તે કલ્કથી મિશ્ર કરેલા ઢાઠના કૂળના સ્વરસને ફાલસાના સ્વરસથી મિશ્ર કરી, વજ્રથી વિધિપૂર્વક ગાળી લઈ પાવાથી સધળા પ્રકારના પાનાત્યયો શાંત થાય છે. વાળો, પચ્ચક, મેથ, કડાયાનાં ફૂલ, નીલકમળ વગેરે જળમાં થતાં પુષ્પો, પ્રિયંગ્વાદિગણ અને સારિવાદિગણ વાટી તે કલ્કનો શરીર પર લેપ કરી અત્યંત ઠંડાં નિમજ્જનજળોથી સિંચન કરવું, એ સધળા પ્રકારના પાનાત્યયો ઉપર હિતકારી છે. તાલીસપત્ર, તજ, મરી, એલચી, નાગકેસર, ગૂંદાનાં ફળ અને દ્રાક્ષના કલ્ક તથા ગોળથી પાનક બનાવી, વજ્રથી ગાળી, તે સ્વચ્છ અને સુગંધી પાનકનું સેવન કરાવવાથી સધળા પ્રકારના પાનાત્યયો મટે છે. જેઠીમધ, કડુ, દ્રાક્ષ અને કાકડીના મૂળને

વારંવાર સારી રીતે વાટીને પાવાથી સધળા પ્રકારના પાનાત્યયો મટે છે. હીરવણીનું મૂળ, ગંજેટી અને સૂરજમુખી સમભાગે લઈ વારંવાર વાટીને પાવામાં આવે, તો તેથી સધળા પાનાત્યયોની શાંતિ થાય છે. ૧૮

પરમદની ચિકિત્સા

કાશ્મર્યદારુવિહદાદિમપિપ્પલીપુ

દ્રાક્ષાન્વિતાસુ કૃતમમ્બુનિ પાનકં યત્ ।

તદ્વીજપૂરકસાયુતમાયુ પીતં

શાન્તિં પરાં પરમદં ત્વચિરાત્કરોતિ ॥

દ્રાક્ષાસિતામધુકજીરકધાન્યકૃષ્ણા-

સ્વેવં કૃતં ત્રિવૃતયા ચ પિન્નેતથાપિ ।

સૌવર્ચલાયુતમુદારરસં ફલામ્લં

માર્ગાશ્રિતેન ચ જલેન હિતોઽવસેકઃ ॥૧૯॥

સીવણનાં ફળ, દેવદાર, બિડલણુ, દાડમ,

પીપર અને દ્રાક્ષના કલ્કથી જળમાં પાનક બનાવી તેને જરાક બિજોરાના રસથી મિશ્ર કરી પાવાથી તરત પરમદની પરમ શાંતિ થાય છે. (આ યોગ સધળા મધજન્ય વિકારો ઉપર હિતકારી છે.)

દ્રાક્ષ, સાકર, જેઠીમધ, જીરું, ધાણુ, પીપર અને નસોતરના કલ્કથી જળમાં બનાવેલું પાનક પાવામાં આવે, તો તેથી પરમદની શાંતિ થાય છે.

જંગલી પ્રાણીઓના માંસના રસાને દાડમ વગેરેના રસાથી ખાટા કરી, જરાક સંચળ મિશ્ર કરી તે પાવાથી પરમદ નાશ પામે છે.

શરીર પર ભારંગીના ક્વાથથી સિંચન કરવું, તે પણ પરમદ ઉપર હિતકારી છે. ૧૯

પાનાત્યયની ચિકિત્સા

ઈક્ષ્વાકુધામાર્ગવૃક્ષકાણિ

કાકાહ્યોદુન્ધરિકાશ્ચ દુગ્ધે ।

વિપાન્ય તસ્યાજ્જલિના વમેદિ

મઘં પિન્નેદદિ મતે ત્વજીર્ણે ॥

ત્વક્ષિપ્પલીમુજગપુષ્પવિઢૈરુપેતં

સેવેત હિહ્નુમરિચૈલયુતં ફલામ્લમ્ ।

ઉષ્ણામ્બુસૈન્ધવયુતાસ્ત્વથવા વિઢત્વક્ષ-

ચવ્યૈલહિહ્નુમગધાફલમૂલશુષ્કીઃ

હૃદ્યૈઃ સ્વદૈરપિ ચ મોજનમત્ર ઘસ્ટમ્ ॥૨૦॥

કડવી, તૂંબડી, કડવું તૂરિયું, ઘેંદ્રજ્ય અને કાળા ઉંબરને દૂધમાં પકવી તેમાંથી સોળ તોલા-ભાર દૂધ પાઈ વનન કરાવવાથી અને સાયંકાળે મધ પાવાથી પાનાજીર્ણ મટે છે.

દાડમ વગેરેના રસથી ખાટા કરેલા મધને તજ, પીપર, નાગકેસર, ખિડલૂણ, હિંગ, મરી અને એલચીથી મિશ્ર કરી પાવાથી પાનાજીર્ણ મટે છે.

ખિડલૂણ, તજ, અનક, એલચી, હિંગ, પીપર, પીપરીમૂળ અને સૂંઠને કઠક બનાવળ તથા સૈંધવથી મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તેથી પાનાજીર્ણ મટે છે.

મનને પ્રિય લાગે એવા ખડયૂષોની સાથે બોળન દેવું, એ પાનાજીર્ણ ઉપર હિતકારી છે. ૨૦

પાનવિશ્રમની ચિકિત્સા

દ્રાક્ષાકપિત્થફલદાઢિમપાનકં યત્ ।

તત્પાનવિશ્રમહરં મધુશર્કરાલ્બ-

માપ્રાતકોલરસપાનકમેવ વાપિ ॥

લર્જૂરવેત્રકકરીરપરુપકેષુ

દ્રાક્ષાત્રિવૃત્સુ ચ કૃતં સસિતં હિમં વા ।

શ્રીપર્ણિયુક્તમથવા તુ પિવેદિમાનિ

યદ્યાહ્વયોત્પલહિમામ્બુવિમિશ્રિતાનિ ॥

ક્ષીરિપ્રવાલનિસજીરકનાગપુષ્પ-

પત્રૈલવાલુસિતસારિવપદ્મકાનિ ।

૩ આપ્રાતમૃવ્યુકરમર્દકપિત્થકોલ-

વૃક્ષામ્લવેત્રફલજીરકદાઢિમાનિ ॥૨૧॥

દ્રાક્ષ, ડાઠ, ખિજોરાં વગેરે ફળો અને

દાડમનું પાનક મધ તથા સાકરથી મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તેથી પાનવિશ્રમ મટે છે.

અંબાડાં અને બોરના રસનું પાનક દૂધ તથા સાકરથી મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તેથી પાનવિશ્રમ મટે છે.

ખજૂર, નેતરના અંકુરો, ફાલસા, દ્રાક્ષ અને નસોતરનું ઠંડું પાનક સાકર તથા કેળના રસથી મિશ્ર કરી પાવાથી પાનવિશ્રમ મટે છે.

વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોનાં ડામળ પદ્ધેવો, કમળનાં ખીસાં, જીરું, નાગકેસર, તમાલપત્ર, એલવાલુક નામનું સુગંધી દ્રવ્ય, સફેદ ઉપલસરી, પદ્મકાષ, અંબાડું, લીંબુ અથવા આટનું ફળ, કરમઘાં, ડાઠ, બોર, ડાઠમ, નેતરના ફળ, જીરું અને દાડમને જીંઠીમધના તથા નીલકમળના ઠંડા પાણીથી મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તેથી પાનવિશ્રમ મટે છે. ૨૧

પાનાત્મ્ય આદિ ચારે રોગો ઉપર સામાન્ય વિધાન

સેવેત વા મરિચજીરકનાગપુષ્પ-

ત્વક્ષપત્રવિશ્વચવિકૈલયુતાત્રસાંશ્વ ।

શ્વસ્મામ્બરસુતહિમાંશ્વ સુગન્ધિગન્ધાન્

પાનોદ્રવાન્નુદતિ સત્તગદાનશેષાન્ ॥

પચ્ચેન્દ્રિયાર્થવિપયા મૃદુપાનયોગા

હૃદ્યાઃ સુસ્વાશ્વ મનસઃ સતતં નિયોજ્યાઃ ।

પાનાત્મ્યયેષુ વિકટોરુનિતમ્બવત્યઃ

પીનોન્નતસ્તનભરા નતમધ્યદેશઃ ॥

પ્રૌઢાઃ સ્ત્રિયોઽમિનવયોવનપીનગાત્ર્યઃ

સેવ્યાશ્વ પચ્ચવિપયાતિશયસ્વમાવાઃ ॥

પિવેદ્રતં પુષ્પફલોદ્રવં વા

સિતામધૂકત્રિસુગન્ધિયુક્તમ્ ।

સંચૂર્ણં સંયોજ્ય ચ નાગપુષ્પૈ-

રજાજિકૃષ્ણામરિચૈશ્વ તુલ્યૈઃ ॥

વર્ષાશ્ચયદ્યાહ્નમધૂકલાક્ષ-

ત્વકકેરુદારાક્કરજીરકાણિ ।

દ્રાક્ષાં ચ કૃષ્ણામથ કેશરં ચ

ક્ષીરે સમાલોઢ્ય પિવેત્સુલોષ્ણમ્ ॥

મથેચ મથેન તુ યેન પાતિતઃ

પ્રકામપીતેન સુરાસવાદિના ।

તદેવ તસ્મૈ વિધિયત્રપ્રદાપયે-

દ્વિપર્યયે ધંચમસૌ ચ ગચ્છતિ ॥

યથા નરેન્દ્રોપહતસ્ય કસ્યચિ-

દ્ભવેત્રસાદસ્તત એવ નાન્યતઃ ।

ધ્રુવં તથા મઘહતસ્ય દેહિનો

મથેત્ર પ્રસાદસ્તત એવ નાન્યતઃ ॥૨૨॥

મરી, જીરું, નાગકેસર, તજ, તમાલપત્ર, સૂંઠ, ચવક અને એલચીથી મિશ્ર કરેલા, સૂક્ષ્મ વસ્રોથી ગાળેલા અને જ્યોત્સ્ના અગર વગેરેની ધુમાડી આપી હોય એવા શીત માંસના રસાઓ પાવામાં આવે, તો તેથી પાનાત્મય, પરમદ, પાના-જીર્ણ અને પાનવિબ્રમ-એ સઘળા મધજન્ય રોગો મટે છે. (આર પાનાત્મય, એક પરમદ, એક પાનાજીર્ણ અને એક પાનવિબ્રમ, એ અભિ-પ્રાયથી મૂળમાં સાત રોગો કલા છે.)

પાનાત્મય આદિ ચારે રોગોમાં ઉત્તમ રીતે ગોઠવેલા, સુખદાયી તથા મનને હર્ષ આપે એવા પાંચે શલ્કરૂપશાંદિક વિષયોની અને એવી રીતના જ મૃદુ મઘના યોગોની હંમેશ યોજનાઓ કરવી, તેમ જ પુષ્ટ સાથજોવાળી, મોટા નિતંબોવાળી, પુષ્ટ તથા ઉત્તત સ્તનમંડલોવાળી, નમેલાં મધ્યોવાળી, નવીન ધૌનયથી ભરપૂર માત્રોવાળી અને શલ્કરૂપશાંદિક પાંચે વિષયોને પૂરી સુખડતાથી ભોગવવાના સ્વભાવવાળી પ્રૌઢ સ્ત્રીઓ સેવવી.

ભૂરા કાળાના રસને સાકર, જેઠીમધ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, જીરું, પીપર અને મરીના સમભાગે કરેલા ચૂર્ણથી મિશ્ર કરી તે રસ પાવાથી પાનાત્મય આદિ મધજન્ય રોગો મટે છે.

ઘોળી સાટોડી, જેઠીમધ, મહુડાં, લાખ, તજ, ગૂંદાના અંકુરો, જીરું, દ્રાક્ષ, પીપર અને કેસરના ચૂર્ણને દૂધમાં ઘોળી દઈ, તે દૂધને ગરમ

કરી સહેવાય તેવું ગરમ રાખી પાવામાં આવે, તો તેથી પાનાત્મય આદિ મધજન્ય રોગો મટે છે.

ખૂબ પિવાયેલા સુરા તથા આસવ આદિ જ મઘે રોગ ઉત્પન્ન કર્યો હોય તે જ મધ વિધિપૂર્વક સંચળ વગેરે પદાર્થોથી મિશ્ર કરી રોગીને પાવામાં આવે, તો તેથી પાનાત્મય આદિ મધજન્ય રોગો મટે છે, પણ જો બીજું મધ પાવામાં આવે, તો તેથી રોગી મોટા સંકટને પ્રાપ્ત થાય છે. જમ રાત્રે પીડિત કરેલા ડાઈ માણસને પાછો તે જ રાત્રેનો પ્રસાદ મળે તો સઘળી પીડા મટી જાય છે, પણ બીજાના પ્રસાદથી મટતી નથી; તેમ મઘે પીડિત કરેલા માણસને પાછો તે જ મઘનો પ્રસાદ મળે, તો સઘળી પીડા શાંત થઈ જાય છે, પણ બીજા મઘના પ્રસાદથી મટતી નથી. ૨૨

મઘ છોડ્યા પછી પાછો સેવવાથી થતા રોગો વિચ્છિન્નમઘઃ સહસા યોડિતિમઘં નિપેત્તે ।
તસ્ય પાનાત્મયોદિશા વિકારાઃ સમ્મવન્તિ હિ ॥૨૩॥
જ્યેષ્ઠ વયમાં અમુક કાળ સુધી મઘ છોડી દીધું હોય, તે પુરુષ મઘનું એકાએક અતિ સેવન કરવા લાગે, તો તેને પાનાત્મયના વિષયમાં કહેલા વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૩

મઘથી તરસની ઉત્પત્તિ અને તેની ચિકિત્સા મઘસ્યાગ્રેયવાયવ્યૌ ગુણાવમ્બુવહાનિ ચ ।
સોતાંસિ શોષયેયાતાં તેન વૃષ્ણા પ્રજાયતે ॥
પાટલોત્પલકન્દેષુ મુદ્ગપર્ણ્યાં ચ સાધિતમ્ ।
પિવેન્માગધિકામિથં તવામ્બો હિમશીતલમ્ ॥
સર્પિસ્તૈલવસામજ્જદધિમૃદ્ધરસૈર્ધૃતમ્ ।
કાથેન વિલ્વયવયોઃ સર્વગન્ધૈશ્વ પેપિતૈઃ ॥
પક્કમમ્યજ્જને શ્રેષ્ઠં સેકે ક્વાથઃ સુશીતલઃ ।
રસવન્તિ ચ મોહ્યાનિ યથાસ્તમવચારયેત્ ॥
પાનકાનિ સુશીતાનિ હૃદ્યાનિ સુરસીણિ ચ ॥૨૪॥

મધમાં અગ્નિ તથા વાયુ સંબંધી ગુણો રહેલા છે; એ ગુણો જળનું વહન કરનારા સ્રોતોને સૂકવી નાખે છે, તેથી તરસ ઉત્પન્ન થાય છે. પાડલ, નીલકમળના કંદ અને જંગલી મગના છોડનો જ્વાય કરી પીપરના ચૂર્ણથી મિશ્ર કરી ખરફ નાખી ઠંડો પાડી પાવામાં આવે, તો તેથી તરસ શાંત થઈ જાય છે.

બીડી તથા જવનો જ્વાય કરી તેને એલાદિ-ગણના કંદક, દહીં તથા ભાંગરાના રસથી મિશ્ર કરી, તે જ્વાયમાં ધી, તેલ, ચરબી તથા મજ્જા એ ચારે સ્નેહોને એકંદર પકવી તે સ્નેહથી અન્યંગ કરવામાં આવે, મધુર તથા શીતળ દ્રવ્યોથી બનાવેલા અતિ શીતળ જ્વાયનું શરીર પર સિંચન કરવામાં આવે, દોષો અનુસાર ઘણા મધુર રસવાળાં ભોજનો જમાડવામાં આવે અને અતિ શીતળ, પ્રિય લાગે એવાં તથા સુગંધવાળાં પાનકા પિવડાવવામાં આવે, તો તેથી મધજન્ય વૃથા અને વૃથાવાળો પાનાત્મ્ય પણ મટે છે. ૨૪

મધથી થતો દાહ અને તેની ચિકિત્સા

ત્વચં પ્રાક્ત્ પાનોમ્મા પિતરક્તામિમૂર્છિતઃ ।
દાહં પ્રકુલ્લે ઘોરં પિત્તવત્ત્ર મેપજમ્ ॥
શિતં વિધાનમતઃ ઊર્ધ્વમહં પ્રવક્ષ્યે

દાહપ્રશાન્તિકરમૃદ્ધિમતાં નરાણામ્ ॥

તત્રાદિતો મલયજેન દિતઃ પ્રદેહ-
શ્વન્દ્રાંશુહારતુદિનોદકશીતલેન ।

શીતામ્બુશીતલતરૈશ્ચ શપાનમેવં

હારૈર્મૃણાલપ્પલયૈરવલાઃ સ્પૃશેયુઃ ॥

મિત્રોત્પલોઝ્વલદિમે શયને શયીત

પત્રેષુ વા સજ્જલવિન્દુષુ પન્નિનીનામ્ ।

આસાદયન્પવનમાહુતમિષ્ટગન્ધં

કઠ્ઠારપદ્મદલશૈવલસંચયેભ્યઃ ॥

શીતૈર્વિનાન્તપવનૈઃ પરિમૃશ્યમાનઃ

પ્રીતથરેદ્ધવનકાનનદીર્ઘિકાસુ ।

દાહાભિભૂતમથવા પરિપેચયેતુ

શીતૈરશીરજલચન્દનવારિમિસ્તમ્ ॥

વિસ્ત્રાવિતાં હૃતમલાં નવવારિપૂર્ણાં

પદ્મોત્પલોઝ્વલજ્વલામધિવાસિતાં ચ ।

વાર્ષાં મજેત હરિચન્દનભૂષિતાઙ્ગઃ

કાન્તાકરસૃશનકકશરોમકૂપઃ ॥

તત્રૈનમમ્બુરુહપત્રસમૈઃ સૃશન્ત્યઃ

શીતૈઃ કરોરુવદનૈઃ કઠિનૈઃ સ્તનૈશ્ચ ।

તોયાવગાહકુશલા મધુરસ્વભાવા

સંહર્ષયેયુરવલા મધુરૈઃ પ્રલાપૈઃ ॥

ધારાગૃહે પ્રગલિતોદકદુર્દિનામે

ક્લાન્તઃ શયીત સલિલાનિલશીતકુક્ષૌ ।

ગન્ધોદકૈઃ સકુસુમૈરુપસિત્તભૂમૌ

પત્રામ્બુચન્દનરસૈરુપલિપ્તકુઢયે ॥

માંસીતમાલધનકુઢકુમપદ્મપત્ર-

જાત્યુત્પલપ્રિયકકેશરપુષ્કરીકૈઃ ।

પુન્નાગનાગકરવીરકૃતોપકારૈ

તસિન્દૃહે કમલરેખવરુણે શયીત ॥

તત્રાહતાનિલવિકમ્પિતપુષ્પદામ્નિ

હેમન્તવિન્ધ્યહિમવનમલયાચલાનામ્ ।

શીતામ્ભસાં સકદલીહરિતદ્રુમાણા-

શુદ્ધિબનીલનલિનામ્બુરુહાકરાણામ્ ॥

ચન્દ્રોદયસ્ય ચ કથાઃ શૃણુયાન્મનોજ્ઞા

(યાભિર્મેવેત્તુમનઃસુખશીતભાવઃ ॥)

ગ્લાનં સુદીનમનસં મનસોઽનુકૂલાઃ

પીનસ્તનૌરુજ્જઘના ઘનસારદિગ્ધાઃ ॥

તા એનમાર્દ્રવસનાઃ સહ સંવિશેયુઃ

શિથિલાઽવલાઃ શિથિલમેષલહારયટ્થઃ ॥

હર્ષયુઃ પુનર્નાર્યઃ સ્વગુણૈ રહસિ સ્થિતાઃ ।

તાઃ શૈલાશ્લમયેયુશ્ચ પિત્તપાનાત્પયં સ્ત્રિયઃ ॥૨૫

મધપાનની ગરમી પિત્ત તથા રુધિરથી

વ્યાપ્ત થઈ ત્વચામાં પ્રવેશી ભયંકર દાહ ઉત્પન્ન

કરે છે; એ દાહની ચિકિત્સા પિત્તની ચિકિત્સા

પ્રમાણે કરવી.

હવે સમૃદ્ધિવાળા માણસો માટે દાહની શાંતિ કરનાર શીતળ વિધાન કહું છું: જને મધપાનથી દાહ ઉત્પન્ન થયો હોય, તેના શરીર પર પ્રથમ ચંદ્રનાં કિરણોના જેવી, મોતીના હાર જેવી તથા બરફના ફળ જેવી શીતળતાવાળા ચંદનનો પ્રલેપ કરાવવો. એ માણસને શય્યામાં વિશ્રામ લેવડાવી કામિનીઓએ શીત જળથી, અત્યંત શીતળતા ધરાવનારા મોતીના હારો વડે, શીતળ હાથો વડે અને કમળનાળના કંકણાકાર ગોઠવેલા તંતુઓ વડે વારંવાર તેનો સ્પર્શ કરવો. એ માણસને પ્રકૃષ્ટિત કમળોથી શોભી રહેલા ઠંડા શયનમાં અથવા કમલિનીઓનાં જળખિંદુઓવાળાં પત્રો ઉપર સુવડાવવો. એ માણસે સૌગંધિક કમળોનાં તથા શ્વેત કમળોનાં પત્રોના તથા શેવાળના સમૂહોમાંથી આવતા સુગંધી પવનનું સેવન કરતાં કરતાં અને શીતળ ઉપવનના પવનોનું સેવન કરતાં કરતાં પ્રસન્નતાથી ધર આગળના બગીચાની વાડીમાં વિહાર કરાવવો; અથવા વેઢે દાહથી પીડાયેલા તે માણસના શરીર પર વાળ તથા ચંદનનાં શીતળ જળોથી સિંચન કરાવવું. પ્રથમનું જળ ઉલેચી નાખીને જમાંથી ગાળ કાઢી નાખવામાં આવ્યો હોય, એવી નવા જળથી ભરપૂર થયેલી, ચંદન તથા વાળ વગેરેથી વાસેલી અને શ્વેત કમળો તથા નીલકમળોથી શોભી રહેલા જળવાળી વાવનું એ માણસે પોતાનાં અંગોને હરિચંદનથી શણગારી તથા અંગો પર કામિનીઓના હાથના સ્પર્શોથી રોમાંચિત થઈને સેવન કરવું. જળની અંદર અવગાહન કરવામાં પ્રવીણતા ધરાવનારી અને મધુર સ્વભાવવાળી કામિનીઓએ એ વાવમાં કમળપત્રો સરખા શીતળ હાથો, સાથળો, સુખો તથા કઠણ સ્તનોથી એ પુરુષનો સ્પર્શ કરતાં કરતાં મધુર ભાષણોથી તેને આનંદિત કરવો.

એ માણસે જ્યારે જ્વાળા પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ચોતરફ પડતાં જળોથી વરસાદના આડંબર જેવા લાગતા, શીતળ જળખિંદુઓવાળા પવનથી શીતળ અભ્યંતરવાળા, સુગંધી પુષ્પો સહિત, ગુલાબજળ વગેરે સુગંધી જળોના છંટકાવવાળા, તમાલપત્ર, વાળો તથા ચંદનના રસોથી લીંપેલી લીંતોવાળા, જટામાંસી, તમાલ, મેથ, કપૂર, કેસર, કમળપત્ર, અઈ, નીલકમળ, ઘઉંલાંનાં વૃક્ષ, બોલસરી, શ્વેત-કમળ, પુત્રાગ, નાગ તથા કથુરના કુંજવાળા અને કમળોના પરાગોથી લાલ થયેલા ધારાગૃહમાં (કુવારાઓના ઘરમાં) શયન કરવું. લીંત વગેરેમાં અથડાઈને આવતા પવનથી કંપતી પુષ્પમાળાઓવાળા એ ધારાગૃહમાં તે માણસે શીતળ જળોવાળા, કેળ આદિ સુંદર લીલાં વૃક્ષોવાળા તથા જમાં તળાવોની અંદર નીલકમળો અને બીજાં પણ કમળો પ્રકૃષ્ટિત થઈ રહ્યાં હોય, એવા હેમંતાચલ (૧), વિંધ્યાચલ, હિમાચલ અને મલયાચલની મનોહર ક્યાઓ સાંભળવી અને ચંદ્રોદયની ક્યાઓ પણ સાંભળવી, જેથી શરીર તથા મનમાં સુખશાંતિ પ્રાપ્ત થાય. એ માણસ જ્વાળા પામે કે દીન મનવાળો થાય, તે સમયમાં મનને પ્રિય લાગે એવી, પુષ્ટ સ્તનમંડલોવાળી, પુષ્ટ સાથળોવાળી, પુષ્ટ જઘનોવાળી, કપૂરનાં લેપનોવાળી અને જ્યોત્સ્ને લીનાં વસ્ત્રો પહેર્યાં હોય તથા જ્યોત્સ્ના કંદોરા તથા હારો શિથિલ થઈ ગયેલ હોય, એવી કામિનીઓએ તે માણસને આલિંગન કરીને તેની સાથે શયન કરવું. એ સ્ત્રીઓએ એકાંત-સ્થળમાં પોતાના મૃદુ ભાષણ આદિ ગુણોથી તે માણસને પાછો આનંદિત કરવો. આ સ્ત્રીઓ પોતાનાં અંગો વગેરેની શીતળતાથી પિત્તજન્ય પાનાત્પયને પણ શાંત કરે છે. ૨૫

મધપાનથી અન્ય દાહો પર થતો અતિદેશ રક્તપિત્તવૃષ્ટિદાહેષ્વયમેવ વિધિઃ સ્મૃતઃ ।
સામાન્યતો વિશેષં તુ શૃણુ દાહેષ્વશેષતઃ ॥૨૬॥

રુધિરજન્ય, પિત્તજન્ય તથા તૃષાજન્ય દાહો ઉપર પણ મધપાનથી થયેલા દાહની ચિકિત્સા જ કરવી, એ સામાન્ય વિધાન છે. હવે બીજા પ્રકારના દાહોનાં નિદાનાદિક તથા વિશેષ ચિકિત્સાઓ સંપૂર્ણ રીતે કહું છું તે સાંભળો. ૨૬

રુધિરજન્ય દાહનાં નિદાન તથા ચિકિત્સા
ક્ત્સદેહાનુગં રક્તમુદ્રિકં દહતિ હતિ ।
સંચૂપ્યતે દહ્યતે ચ તાપ્રામસ્તામ્રલોચનઃ ॥
લોહગન્ધાદ્ગ્નદનો વહ્નિનેવાવકીર્યતે ।
તં વિલક્ષ્ય વિધાનેન સંસૃદાહારમાચરેત્ ॥
અગ્રશામ્યતિ દાહે ચ રસૈસ્તૃપ્તસ્ય જાઙ્ગલૈઃ ।
શાસ્ત્રાશ્રયા યથાન્યાયં રોહિણીર્વધયેચ્છિરાઃ ॥૨૭

લોહી આખા શરીરમાં રહેલું છે, તે એ વૃદ્ધિ પામ્યું હોય, તો અવશ્ય દાહ ઉત્પન્ન કરે છે. એ દાહથી તે માણસ બધું અગ્નિથી અત્યંત બળતો હોય, સમીપમાં રહેલા અગ્નિથી તપતો હોય અને ચુસાતો હોય એવી પીડા પામે છે, રાતા વર્ણવાળો અને રાતી આંખો વાળો થઈ બચ છે, અંગોમાં તથા મોઢામાં લોહાના જેવી ગંધવાળો થઈ બચ છે અને બધું અગ્નિના વરસાદથી ઘેરાયો હોય, એવો દુઃખી થાય છે. એ દાહ રુધિરજન્ય કહેવાય છે.

આ રુધિરજન્ય દાહ થયો હોય, તો વૈદે લંધન કરાવી ક્રમ પ્રમાણે તૃષ્ણાદિક ચિકિત્સાની યોજના કરવી. એમ કયો છતાં દાહ શાંત ન થાય તો જંગલી પ્રાણીઓનાં માંસોના રસાઓથી વ્રત કરી શારીરસ્થાનના ‘શિરાવ્યધવિધિશારીર’ નામના આઠમા અધ્યાયમાં કહેલા પ્રમાણે બાહુ-ઓ તથા બાંધોમાં રહેલી રાતી શિરાઓનો વેધ કરી લોહીનું સાવણ કરવું. ૨૭

પિત્તજન્ય દાહનાં નિદાન તથા ચિકિત્સા
પિત્તજ્વરસમઃ પિત્તાત્સ ચાપ્યસ્ય વિધિર્હિતઃ ॥૨૮
પિત્તજન્ય દાહ, પિત્તજ્વરના જેવાં નિદા-

નાદિકવાળો હોય છે અને તેની ચિકિત્સા પણ ચિકિત્સાસ્થાનના ૩૯મા અધ્યાયમાં કહેલી પિત્તજ્વરની ચિકિત્સા પ્રમાણે કરવી હિતકારી છે. (વિશેષ એટલો છે કે, પિત્તજ્વરમાં આમા-શયની દુષ્ટતા હોવાથી જ્વર ઉપરાંત દાહ હોય છે અને આ બ્યાધિમાં એકલો દાહ હોય છે.) ૨૮

તૃષ્ણાજન્ય દાહનાં નિદાન તથા ચિકિત્સા
તૃષ્ણાનિરોધાદન્ધાતૌ ક્ષીણે તેજઃ સમુત્થિતમ્ ।
સગ્રાહ્યામ્યન્તરં દેહં દહેદૈ મન્દચેતસઃ ॥
સંશુષ્કગલતાલ્વોઘ્રો જિહ્વાં નિષ્કૃપ્ય ચેપ્તે ।
તત્રોપશમયેત્તેજસ્ત્વન્ધાતું ચ વિવર્દયેત્ ।
પાયયેત્કામમમ્મશ્ચ શર્કરાઢ્યં પયોઽપિ વા ।

શીતમિશ્વરસં મન્યં વિતરેચ્ચેરિતં વિધિમ્ ॥૨૯॥
માણસ પોતાની મૂર્ખાઈથી તરસ રોકે છે; અર્થાત્ તરસ લાગ્યા છતાં પાણી પીતો નથી, ત્યારે તે તરસના રોકવાથી શરીરમાં જલરૂપ ધાતુ ક્ષીણ થતાં અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલી પિત્તની ગરમી શરીરની અંદર તથા બહાર દાહ ઉત્પન્ન કરે છે, જેથી ગળું, તાળવું તથા હોઠ સુકાઈ બચ છે અને તેથી તે માણસ જીભ કાઢી હાથ-પગ વગેરે પછાડવા લાગે છે.

આ તૃષ્ણાજન્ય દાહ થયેલ હોય, તો વૈદે ગરમીની શાંતિ કરવી અને જળધાતુની વૃદ્ધિ કરવી. સાકરથી મિશ્ર કરેલું પાણી અથવા દૂધ રાગીની મરજી પ્રમાણે પાવું, શેરડીનો ઠંડો રસ પાવો. સાયવાનો મંથ (સૂત્રસ્થાનના ૪૬મા અધ્યાયનો ૨૩૨મો વિષય જુઓ) પાવો, પિત્તજ્વર દૂર કરનારી જે ચિકિત્સા કહી છે, તે કરવી અને બીજો પણ પિત્તશામક વિધિ કરવો. ૨૯
રક્તપૂષ્કકાષજન્ય દાહનાં નિદાન તથા ચિકિત્સા
અસૃજા પૂર્ણકોષ્ટસ્ય દાહોઽજ્ન્યઃ સ્વાત્સુદુસ્તરઃ ।
વિધિઃ સઘોઽગ્નિયોક્તસ્તસ્ય લક્ષણમેવ ચ ॥૩૦॥
શસ્ત્ર વગેરેના જખમમાંથી નીકળેલા

લોહીથી જે માણસનો કોરો ભરાઈ જાય, તેને જે મહાતીવ્ર દાહ ઉત્પન્ન થાય છે, તે ચોથા પ્રકારનો દાહ ગણાય છે.

આ રક્તપૂર્ણ કોષજન્ય દાહનાં લક્ષણ તથા ચિકિત્સા ચિકિત્સિતસ્થાનના 'સઘોનણ-ચિકિત્સિત' નામના રબ અધ્યાયમાં કહેવાઈ ગયાં છે. (જે અધ્યાયનો ૭મો તથા ૧૪મો વિષય બેવો.) ૩૦

ધાતુક્ષયજન્ય દાહનાં નિદાન તથા ચિકિત્સા ધાતુક્ષયોક્તો યો દાહસ્તેન મૂર્છાવૃણાન્વિતઃ ।
ક્ષામસ્વરઃ ક્રિયાહીનઃ મ સીદેદ્ભ્રુશ્ચપીડિતઃ ।
રક્તપિત્તવિધિસ્તસ્ય હિતઃ સ્તિશ્ચોડનિલાપહઃ ॥૩૧॥

સૂત્રસ્થાનના ૧૫મા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે અમુક ધાતુના ક્ષયથી પણ દાહ ઉત્પન્ન થાય છે. જે દાહથી અત્યંત પીડાયેલો માણસ મૂર્છા તથા તરસથી યુક્ત થાય છે અને નબળા અવાજવાળો તેમ જ કાયિક તથા માનસિક ક્રિયાઓથી રહિત થઈ તેથી ધણે જ પીડાય છે.

આ ધાતુક્ષયજન્ય દાહ થયો હોય, તો તે ઉપર રક્તપિત્તની ચિકિત્સા પ્રમાણેની, સ્નિગ્ધ તથા વાયુને હણનારી ચિકિત્સા કરવી. ૩૧

ભોજનાગતરુધિરજન્ય તથા શોકપ્રકૃપિતરુધિરજન્ય દાહનાં નિદાન તથા ચિકિત્સા

શ્વતજેનાશ્વતશ્ચાન્યઃ શ્વેતતો વાપ્ત્યનેકધા ।

તેનાન્તર્દહતેષ્વપ્યર્થ તૃષ્ણામૂર્છાપ્રલાપવાન્ ।

તમિદ્રવિપયોપેતં સુહૃદ્ધિરમિસંવૃતમ્ ।

શ્વીરમાંસરસાહારં વિધિનોક્તેન સાધયેત્ ॥ ૩૨ ॥

પ્રાણીઓના લોહી સાથે ભોજન કરવાથી

અથવા અનેક પ્રકારે શોક કરવાથી માણસનું

લોહી બગડે છે, તેથી પણ દાહ ઉત્પન્ન થાય છે.

જે દાહથી માણસ અંદર બહુ બળ્યા કરે છે

અને તરસ, મૂરછા તથા પ્રલાપવાળો થાય છે.

આ દાહથી પીડાતા માણસને તેની ઇચ્છા

પ્રમાણે શબ્દાદિક પ્રિય વિષયોની સગવડ કરી આપવી, મિત્રલોકોના સમાજમાં રાખવો, દૂધ તથા માંસના રસાનો આહાર કરાવવો અને આ અધ્યાયમાં દાહની શાંતિ કરે એવા જે પ્રકારો કહેલા છે, તેઓની યોગ્ય યોજના કરવી. ૩૨

મર્માભિઘાતજન્ય દાહનું સક્ષિપ્ત નિરૂપણ મર્માભિઘાતજોડ્યસ્તિ સોડ્સાધ્યઃ સમ્પ્રો મતઃ ૩૩

મર્મસ્થળમાં પ્રહાર થવાથી પણ દાહ ઉત્પન્ન થાય છે કે જેને આત્યાયેએ સાતમા પ્રકારનો તથા અત્યંત અસાધ્ય માનેલો છે. ૩૩

અમુક સ્થિતિમાં દાહોની અસાધ્યતા સર્વે એવ ચ વર્ગ્યાઃ સ્યુઃ શીતગાર્ત્રસ્ય દેહિનઃ ॥૩૪॥
જનાં ગાનો શીત હોય એવા માણસને ઉપર કહેલા દાહોમાંથી ગમે તે પ્રકારનો દાહ હોય, તોપણ તેને અસાધ્ય જ સમજી ચિકિત્સા કરવી નહિ. ૩૪

મધજન્ય રોગવાળા માટે વિદાન એવંવિધો ભવેદસ્તુ મદિરામયપીડિતઃ ।

પ્રશાન્તોપદ્રવશ્ચાપિ શોધનં પ્રાપ્તમાચરેત્ ॥ ૩૫ ॥

મધજન્ય રોગથી પીડાતો માણસ ઉપદ્રવોથી રહિત થયો હોય, તોપણ તે ઉપદ્રવો ફરી ન થાય, તે માટે તેને યોગ્ય વિરેચનરૂપ શોધન દેવું.

કેવું મધ તરસ ઉત્પન્ન ન કરે?

સર્જીરકાળ્યાર્દ્રકઠ્ઠવૃદ્ધવેર-

સૌર્વર્ણાન્યર્દ્રજલપ્લુતાનિ ।

મલાનિ હૃદ્યાન્યથ ગન્ધયન્તિ

પીતાનિ સદ્ધઃ શમયન્તિ તૃષ્ણામ્ ॥ ૩૬ ॥

જીરું, આદું, સુંઠ તથા સંચળથી મિશ્ર

કરેલાં, જ્યોમાં અરધોઅરધ જળ મિશ્ર કર્યું

હોય એવાં, દહ્યને પ્રિય લાગે એવાં અને સુગંધ

વાળાં મધો પીવામાં આવે, તો તેઓ વિદ્યમાન

તરસને પણ તુરત શાંત કરે છે, એટલે પછી

નવી તરસને તો કેમ જ ઉત્પન્ન થવા દે? ૩૬

કેવી રીતિમાં મધ રોગ તથા મદ ન કરે ?

જલપ્તુતશ્વન્દનમૂષિતાઙ્ગઃ

સર્ગી સમક્તાં પિશિતોપદંશામ્ ।

પિન્નેત્સુરાં નૈવ લમેત રોગાન્

મનોમતિમ્નં ચ મદં ન યાતિ ॥૩૭॥

જળથી નાહી, લીનાં ગાત્રો ઉપર જ ચંદનનું
લેપન કરી, પુષ્પોની માળાઓ પહેરી, અન્ન
તથા માંસના ભક્ષણ સાથે મદિરા પીવાથી
મધજન્ય કોઈ પણ રોગો ઉત્પન્ન થાય નહિ અને
મન-બુદ્ધિનો નાશ કરનાર મદ પણ થાય નહિ.

અધ્યાય ૪૮ મો

ઉપક્રમ

અથાતસ્તૃષ્ણાપ્રતિપેદ્યમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘વૃષ્ણાપ્રતિપેદ્ય’^૧
નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું,
કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની
પાસે કહેલું છે. ૧

વૃષ્ણાનું (તરસલું) સામાન્ય સ્વરૂપ
સતતં યઃ પિવેદારિ ન વૃષ્ણિમધિગચ્છતિ ।
પુનઃ કાઙ્ગતિ તોયં ચ તં વૃષ્ણાદિતમાદિશેત્ ॥૨॥

જે માણસ વારંવાર પાણી પીએ, છતાં
વૃષ્ણિ પામે નહીં અને ફરીફરી પાણીની ઇચ્છા
કરે, તે માણસને વૃષ્ણાથી પીડાયેલો સમજવો. ૨

વૃષ્ણાનાં નિદાનો તથા સંપ્રાપ્તિ
સંધોમશોક્રમમલપાના-
દ્રૂક્ષામ્લશુષ્કોષ્ણકટૂપયોગાત્ ।

ધાતુક્ષયાલ્લઘ્નસૂર્યતાપાત્

પિત્તં ચ વાતશ્ચ મૃદશં પ્રવૃદ્ધૌ ॥

સોતાંસિ સંદપયતઃ સમેતૌ

યાન્યમ્બુવાહીનિ શરીરિણાં હિ ।

૧ તરસના નિદાન, સંપ્રાપ્તિ, ભેદો, પૂર્વરૂપો,
લક્ષણો તથા ચિકિત્સાના નિષ્પન્ન વિષેનો.

સ્રોતઃસ્વપાં વાહિપુ દૂપિતેષુ

જાયેત વૃષ્ણા પ્રવલા તતસ્તુ ॥ ૩ ॥

વાહનાદિક પર બેસવા વગેરેને લીધે, બહુ
જ ચાલવાથી, શોકથી, શ્રમથી, મધ પીવાથી,
રક્ત, ખાટા, સૂકા, ઉષ્ણ તથા તીખા પદાર્થો
ખાવાથી, રસના ક્ષયથી, લંઘનથી અને
સૂર્યના તાપથી પિત્ત તથા વાયુ અત્યંત વૃદ્ધિ
પામી, પરસ્પર સાથે મળી, માણસોની જીભ
તથા ગળા વગેરેમાં રહેલી રસનું લંઘન કરનારી
ધમનીઓને દૂષિત કરે છે અને એ ધમનીઓ
દૂષિત થતાં પ્રબળ વૃષ્ણા ઉત્પન્ન થાય છે. ૩

વૃષ્ણાની સંખ્યા

તિસ્રઃ સ્મૃતાસ્તાઃ ક્ષતજા ચતુર્થી

ક્ષયાત્તથાન્યામસમુદ્ભવા ચ ।

સ્વાત્સત્તમી મક્તનિમિત્તજા તુ

લિઙ્ગાનિ તાસાં નૃણુ ચૌપધાનિ ॥૪॥

વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કંઠજન્ય,^૨ ક્ષતજન્ય,
રસક્ષયજન્ય, આમજન્ય અને ભક્તજન્ય-એમ
વૃષ્ણાના મુખ્ય સાત ભેદો છે. હવે એ વૃષ્ણાઓનાં
લક્ષણો તથા ઔપધો કહું છું તે સાંભળો : ૪

વૃષ્ણાનાં પૂર્વરૂપો

તાલ્વોષ્ઠકળાસ્યવિશેષદાહઃ ।

સંતાપમોહભ્રમવિપ્રલાપાઃ ।

૫ પૂર્વાણિ રૂપાણિ ભવન્તિ તાસા-

મુત્પત્તિકાલેષુ વિશેષતો હિ ॥ ૫ ॥

વૃષ્ણા ઉત્પન્ન થવાની હોય ત્યારે તાળવામાં,
દોઢોમાં, કંઠમાં તથા મોઢામાં શોષ અને દાહ
થાય છે, સંતાપ, બેભાનપણું, ભ્રમણ અને
પ્રલાપ થાય છે. ન્યારે વૃષ્ણા ઉત્પન્ન થાય
ત્યારે એ લક્ષણો વિશેષે કરી થાય છે. ૫

૨ કંઠથી તરસ ઉત્પન્ન થવાને સંલગ્ન ન હતાં
તરસ ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું કારણ કંઠજન્ય વૃષ્ણાના
લક્ષણમાં કહેવાને.

વાતજન્ય તૃષ્ણાનું લક્ષણ

શુષ્કાસ્યતા મારુતસમ્ભવાયાં
તોદસ્તથા ગજ્જશિરોગલે સ્યાત્ ।

સોતોનિરોધો વિરસં ચ વક્ત્રં
શીતાભિરદ્વિત્ર્ય વિવૃદ્ધિમેતિ ॥ ૬ ॥

વાતજન્ય તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થઈ હોય, તો
મોઢું સુકાય છે, લમણાં, માથું તથા ગળામાં
ભોંકાયા જેવી પીડા થાય છે, કાનનાં સોત
રૂંધાઈ જાય છે, મોઢું વિરસ થઈ જાય છે અને
જમ જમ ટાઢું પાણી પિવાય તેમ તેમ તરસ
વધતી જાય છે. ૬

પિત્તજન્ય તૃષ્ણાનું લક્ષણ

મૂર્છાપ્રલાપારુચિવક્ત્રગ્રોષાઃ

પીતેક્ષણત્વં પ્રતતથ દાહઃ ।

શીતામિકાદૃક્ષા મુહુતિક્ષતા ચ
પિત્તાત્મિકાયાં પરિશૂષ્ણં ચ ॥ ૭ ॥

પિત્તજન્ય તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થઈ હોય, તો
મૂર્છા, પ્રલાપ, અને અરુચિ થાય છે, મોઢું સુકાય
છે, આંખો પીળી થઈ જાય છે, નિરંતર દાહ
થાય છે, શીતની ઇચ્છા થાય, મોઢું કંઠવું થઈ
જાય અને કંઠમાંથી ધુમાડો નીકળતો હોય એવું
લાગે છે. ૭

કફજન્ય તૃષ્ણાનું લક્ષણ

નાષ્પાવરોઘાત્કફસંવૃત્તેઽગ્રૌ

તૃષ્ણા વલાસેન ભવેત્તુ તત્ર ।

નિદ્રા ગુરુત્વં મધુરાસ્યતા ચ

તૃષ્ણાદિતઃ શુષ્યતિ ચાતિમાત્રમ્ ॥

શીતજ્વરશ્લદિરોચકથ

કફાત્મિકાયાં ત્વચિ પાક્ક એવ ।

एतानि रूपाणि भवन्ति यस्यां

तयादितः कारुक्षति नाति चान्मः ॥ ૮ ॥

ઉપરના ભાગમાં પોતાનાં (કફનાં) નિદાનોથી

ઢાપ પામેલા કફથી જઠરાગ્નિ ઢંકાઈ જવાથી

તેની ઉષ્ણતા રોકાતાં તે ઉષ્ણતાથી જળનું
વહન કરનારાં સોતોનું શોષણ થવાથી ન
તરસ ઉત્પન્ન થાય છે, તે કફજન્ય તૃષ્ણા
કહેવાય છે. (એમ પણ માનવામાં આવે છે કે
બંધાયેલો કફ જ્યારે વાયુ અને પિત્તને ઢાંચી
દે છે, ત્યારે વાયુ તથા પિત્તથી સુકાવા લાગતાં
તૃષ્ણા ઉત્પન્ન કરે છે.) કફજન્ય તૃષ્ણા ઉત્પન્ન
થઈ હોય તો નિદ્રા આવે છે, પેટમાં ભારેપણું
થાય છે, મોઢું મધુર થઈ જાય છે, અત્યંત કૃશતા
થાય છે, શીતજ્વર આવે છે, ભલટી થાય છે,
અરુચિ થાય છે અને ત્વચામાં પાક થાય છે.
કફજન્ય તૃષ્ણાથી પીડાયેલા માણસને જળની
અત્યંત ઇચ્છા થતી નથી. ૮

ક્ષતજન્ય તૃષ્ણાનું લક્ષણ

ક્ષતસ્ય રુક્ષોણિતનિર્ગમામ્યાં

તૃષ્ણા ચતુર્થી ક્ષતજા મતા તુ ।

તયામિભૂતસ્ય નિશાદિનાનિ

ગચ્છન્તિ દુઃખં પિબતોઽપિ તોયમ્ ॥ ૧૧ ॥

શસ્ત્રાદિકથી જખમી થયેલા માણસને પીડા
થવાથી તથા લોહી નીકળવાને લીધે ન તરસ લાગે
છે, તે ક્ષતજન્ય તૃષ્ણા કહેવાય છે. ક્ષતજન્ય
તૃષ્ણાથી પીડાયેલો માણસ પાણી પીધા કરે
તોપણ તેનાં રાતદિવસ કષ્ઠથી જાય છે. ૯

રસક્ષયજન્ય તૃષ્ણાનું લક્ષણ

રસક્ષયાઘા ક્ષયસમ્ભવા સા

તયામિભૂતસ્તુ નિશાદિનેષુ ।

પેપીયતેઽમ્મઃ સ સુખં ન યાતિ

તાં સન્નિપાતાદિતિ કેચિદાહુઃ ।

રસક્ષયોક્તાનિ ચ લક્ષણાનિ

તસ્યામશેષેણ મિપગ્વ્યવસ્યેત્ ॥ ૧૦ ॥

રસની ક્ષીણતાનાં લક્ષણો સૂત્રસ્થાનનાં
૧૫મા અધ્યાયમાં કહેવામાં છે, તે થતાં ન
તરસ ઉત્પન્ન થાય છે, તે રસક્ષયજન્ય તૃષ્ણા

કહેવાય છે. આ તૃષ્ણાથી પીડાયેલો માણસ રાત-
દિવસ પાણી પીધા કરે, તોપણ સુખ પામતો
નથી. કેટલાક કહે છે કે, ‘આ તૃષ્ણા ત્રણે દોષોના
પ્રકાપથી થાય છે.’ દૃઢ્યમાં પીડા, કંપ, તરસતું
લાગ્યા જ કરવું અને રસનાં સ્વાભાવિક કર્મોની
હાનિ—એ રસક્ષયનાં લક્ષણો આ તૃષ્ણામાં પણ
સંપૂર્ણ રીતે થાય છે એમ વૈદ્ય સમજવું. ૧૦

આમજન્ય તૃષ્ણાનું લક્ષણ

ત્રિદોષલિજ્ઞામસદુદ્ભવા ચ

હૃદ્દૂર્લાનદીવીવનસાદયુક્તા ॥ ૧૧ ॥

તરસ જે આમથી એટલે અજીર્ણથી ઉત્પન્ન
થઈ હોય, તો ઉપર કહેલાં ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો
ઉપરાંત દૃઢ્યમાં શૂન થાય છે, વારંવાર થુંકવું
પડે છે તથા અંગોમાં ઝાનિ પણ થાય છે. ૧૧

ભક્તજન્ય (અત્રજન્ય) તૃષ્ણાનું લક્ષણ

ક્ષિપ્તં તથામ્લં લવણં ચ મુક્તં

ગુર્વન્નમેવાશુ ત્વાં કરોતિ ॥ ૧૨ ॥

સ્તિગ્ધ, ખાટું તથા ખારું અન્ન જમવામાં
આવ્યું હોય, તો તેથી તુરત જ તરસ ઉત્પન્ન થાય
છે, તે ભક્તજન્ય તૃષ્ણા કહેવાય છે. ૧૨

અમુક સ્થિતિમાં તૃષ્ણાઓની અસાધ્યતા

ક્ષીણં વિચિત્રં ચધિરં ત્વાર્તં

વિવર્જયેન્નિર્ગતજિહ્વાશુ ॥ ૧૩ ॥

તરસથી પીડાયેલો માણસ જે ક્ષીણ, બેશાન
તથા બહેરા થઈ ગયો હોય, તથા જીભ બહાર
નીકળી ગઈ હોય, તો તુરત તેનો ત્યાગ કરવો—
તેની ચિકિત્સા કરવી નહિ. ૧૩

તૃષ્ણાની સામાન્ય ચિકિત્સા

તૃષ્ણાભિવૃદ્ધાવુદરે ચ પૂર્ણે

તં વામયેન્માગધિકોદકેન ।

વિલેપનં ચાત્ર હિતં વદન્તિ

સ્વાદાદિમાત્રાતકમાતુલજ્ઞૈઃ ॥

તૃષ્ણા પ્રયોગૈરિહ સા નિવાર્યા

શીતૈથ સમ્યગ્રસર્વીર્યજાતૈઃ ।

ગણ્ઢપમ્લૈર્વિરસે ચ વક્ત્રે

કુર્યાચ્છુભૈરામલકસ્ય ચૂર્ણૈઃ ॥

સુવર્ણરૂપ્યાદિભિરગ્નિતપ્તૈ-

લોટૈઃ કૃતં વા સિકતોપલૈર્વા ।

જલં સુલ્લોષ્ણં શમયેતુ તૃષ્ણાં

સશર્કરં શૌદ્રયુતં હિમં વા ॥ ૧૪ ॥

તરસ વધી હોય અને પેટ ભરપૂર થઈ ગયું
હોય, તો પીપરનું જળ પાઈને વમન કરાવવું.
(રસક્ષયજન્ય તૃષ્ણામાં વમન કરાવવું નહિ.)
દાડમ, અંખાડાં તથા બિબ્બેરાનાં કદ્દનું લેપન
કરવું. સંપૂર્ણ રસવાળા તથા સંપૂર્ણ વીર્યવાળા
પિત્તહર પ્રયોગો, કેન્દ્રોનાં નામે આ અધ્યાયના
૨૫મા વિષયમાં કહેશે, તેની પણ યોજનાઓ
કરવી. તૃષ્ણામાં મોઢું વિરસ થઈ ગયું હોય, તો
બિબ્બેરાં વગેરેના ખાટા રસોથી અને આમળાં-
ઓનાં સુંદર ચૂર્ણોથી પણ કાગળા કરાવવા.
સુવર્ણ તથા રૂપું વગેરે ધાતુઓને અથવા ભૂખરા
પથરાઓને અગ્નિમાં તપાવી જળમાં ઠારી તે જળ
સહેવાય તેવું ગરમ પાવામાં આવે, તો તેથી
તૃષ્ણા શાંત થઈ જાય છે. સાકર તથા મધથી મિશ્ર
કરેલું ખરકનું જળ પિવાય, તો તેથી તૃષ્ણા
શાંત થાય છે. ૧૪

વાતજન્ય તૃષ્ણાની ચિકિત્સા

પચ્ચાક્ષિકાઃ પચ્ચ ગળા ય ઉક્તા-

સ્તેષ્વમ્બુ સિદ્ધં પ્રથમે ગળે વા ।

પિવેત્સુલ્લોષ્ણં મનુજોઽપશસ્તુ-

તૃપ્તો વિમુચ્યેત હિ વાતજાયાઃ ॥ ૧૫ ॥

વાતજન્ય તૃષ્ણા થઈ હોય તો, સૂત્રસ્થાનના
૩૮મા અધ્યાયમાં કહેલા લઘુપંચમૂળ, બૃહ-
ત્પંચમૂળ, વહ્નીપંચમૂળ, કંટેકપંચમૂળ તથા
લઘુપંચમૂળ—એ પાંચે ગણોનો અથવા વિદારી-

ગંધાદિગણુનો ક્વાથ કરી, સહેવાય તેવો ગરમ થોડોથોડો પીવાથી વાતજન્ય તૃષ્ણા શાંત થાય છે.

પિત્તજન્ય તૃષ્ણાની ચિકિત્સા

પિત્તવર્ગેણ કૃતઃ કપાયઃ

સશર્કરઃ ક્ષૌદ્રયુતઃ સુશીતઃ ।

પીતસ્તૃપાં પિત્તકૃતાં નિહન્તિ

ક્ષીરં શૃતં વાપ્યથ જીવનીયૈઃ ॥૧૬॥

ઉત્પલાદિગણુનો અથવા સારિવાદિગણુનો અથવા કઠોદ્યાદિગણુનો ક્વાથ કરી, સારી પેટે કંડો પાડી, સાકર તથા મધથી મિશ્ર કરી પિવાય, તો પિત્તજન્ય તૃષ્ણાનો નાશ થાય છે.

કઠોદ્યાદિ જીવનીયવર્ગથી પકવેલું દૂધ પીવાથી પણ પિત્તજન્ય તૃષ્ણાનો નાશ થાય છે.

કંકજન્ય તૃષ્ણાની ચિકિત્સા

વિલ્વાદક્ષીકણ્ટકપન્નમૂલી-

દર્ભેષુ સિદ્ધં કફજાં નિહન્તિ ।

હિતં ભવેચ્છર્દનમેવ વાત્ર

તપ્તેન નિમ્વપ્રસવોદકેન ॥ ૧૭ ॥

ખીલીનાં ખૂળ, તુવરનાં ખૂળ, કંટકપંચખૂળ અને દર્ભનો ક્વાથ પાવામાં આવે, તો તેથી કંકજન્ય તૃષ્ણાનો નાશ થાય છે.

લીમડાનાં પાંદડાંઓના સ્વરસને ગરમ કરી તે પાઈ વમન કરાવવું, એ કંકજન્ય તૃષ્ણા ઉપર અત્યંત હિતકારી છે. ૧૭

ઉપર લખેલી ત્રણે જાતની તૃષ્ણાઓ

ઉપર ખીજા ચોગા

સર્વાસુ તૃષ્ણાસ્યવાપિ પૈતં

કુર્યોદ્વિધિ તેન વિના ન જ્ઞાન્તિઃ ॥

પર્યાગતોદુમ્બરજો રસસ્તુ

સશર્કરસ્ત્ત્વચિતોદર્કં વા ।

વર્ગસ્ય સિદ્ધસ્ય ચ સારિવાદેઃ

પાતવ્યમમ્મઃ શિશિરં તૃપાતૈઃ ॥ ૧૮ ॥

અથવા સઘળી તૃષ્ણાઓ ઉપર મધુર તથા

શીત આદિ દ્રવ્યોથી પાન, લેપન તથા સિંચન આદિ પિત્તહર વિધિ જ કહેવાશે તે કરવી; કેમ કે તે વિના શાંતિ થતી નથી.

ઉંબરાનાં પાંદડાં ફળના રસમાં સાકર મેળવી પાવામાં આવે અથવા ઉંબરાનાં ફળોના ક્વાથને સાકર મિશ્ર કરી પિવાય તો સઘળી તૃષ્ણાઓ શાંત થઈ જાય છે.

સારિવાદિગણુનો ક્વાથ કરી તે કંડો પાડેલો પિવાય, તો સઘળી તૃષ્ણાઓ શાંત થાય છે. ૧૮

ક્ષતજન્ય તૃષ્ણાની ચિકિત્સા

કશેરુગૃજ્ઞાટકપન્નમોચ-

વિસેષુ સિદ્ધં ક્ષતજાં નિહન્તિ ।

નીલોત્પલોશીરકુચન્દનાનિ

દત્ત્વા પ્રવાતે નિશિ વાસયેત્તુ ॥

તદુત્તમં તોયમુદારગન્ધિ

સિતાયુતં ક્ષૌદ્રયુતં તથૈવ ।

દ્રાક્ષાપ્રગાઠં ચ હિતાય વૈદ્ય-

સ્તૃષ્ણાદિતેમ્યો વિતરેન્નરેમ્યઃ ॥

સસારિવાદૌ તૃણપન્નમૂલે

તથોત્પલાદૌ મધુરે ગણે ચ ।

કુર્યાત્કપાયં ચ યથૈવ યુક્તં

મધૂકપુષ્પાદિષુ વા પરેષુ ॥

રાજાદનશીરકપીતનેષુ

પદ્ પાનકાન્યત્ર હિતાનિ ચ સ્યુઃ ।

સતુષ્ણિકેરીણ્યથવા પિવેત્તુ

પિટ્ટાનિ કાર્પાસસમુદ્રવાનિ ।

ક્ષતોદ્રવાં રુગ્વિનિવારણેન

જયેદ્રસાનામસુજઞ્ચ પાનૈઃ ॥૧૯॥

કસેરુકંદ, શિંગોડાં, ક્ષેતકમળ, ફળનાં ફૂલ અને કમળનાં ખૂળનો ક્વાથ પાવામાં આવે, તો તે ક્ષતજન્ય તૃષ્ણાનો નાશ કરે છે.

નીલકમળ, વાળો તથા રતાંગલિને પાણીમાં નાખી તે પાણીને રાતે ખુલી જગામાં

(અગાશીમાં) રાખી મૂકવું. પછી પ્રભાતે એ ઉત્તમ સુગંધવાળું જળ સાકર તથા નરથી મિશ્ર અને દ્રાક્ષના કલ્કથી સારી પેઢે યુક્ત કરી પીએ, તો તેથી ક્ષતજન્ય તૃષ્ણા શાંત થાય છે.

સારિવાદિગણ પાણીમાં નાખી તે પાણીને રાતે ખુદ્દી જગામાં રાખી મૂકી પ્રભાતમાં સાકરથી તથા મધથી મિશ્ર કરી દ્રાક્ષના કલ્કથી સારી પેઢે યુક્ત કરવું. આ પાનક પાવાથી ક્ષતજન્ય તૃષ્ણા શાંત થઈ જાય છે.

તૃણપંચમૂળને પાણીમાં નાખી તે પાણી રાતે ખુદ્દી જગામાં રાખી મૂકી પ્રભાતમાં સાકરથી તથા મધથી મિશ્ર કરી દ્રાક્ષના કલ્કથી સારી પેઢે યુક્ત કરવું. આ પાનક પાવામાં આવે, તો તેથી ક્ષતજન્ય તૃષ્ણા શાંત થઈ જાય છે.

ઉત્પલાદિગણ પાણીમાં નાખી તે પાણી રાતે ખુદ્દી જગામાં રાખી મૂકી પ્રભાતમાં સાકર તથા મધથી મિશ્ર કરી દ્રાક્ષના કલ્કથી સારી પેઢે યુક્ત કરવું. આ પાનક પાવામાં આવે, તો તેથી ક્ષતજન્ય તૃષ્ણા શાંત થાય છે.

કાઠિહ્યાદિગણને પાણીમાં નાખી તે પાણી રાતે ખુદ્દી જગ્યામાં રાખી મૂકી પ્રભાતમાં સાકર તથા મધથી મિશ્ર કરી દ્રાક્ષના કલ્કથી સારી પેઢે યુક્ત કરવું. આ પાનક પાવામાં આવે, તો તેથી ક્ષતજન્ય તૃષ્ણા શાંત થાય છે.

મહુકાનાં, સરગનાનાં, કાંચનારનાં તથા ઘલ્લાનાં પુષ્પોને પાણીમાં નાખી તે પાણી રાતે ખુદ્દી જગ્યામાં રાખી મૂકી પ્રભાતમાં સાકર તથા મધમાં મિશ્ર કરી દ્રાક્ષના કલ્કથી સારી પેઢે યુક્ત કરેલું પાવામાં આવે, તો તેથી ક્ષતજન્ય તૃષ્ણા શાંત થાય છે.

રાણુ, ક્ષીરિવૃક્ષો અને પારસપીપળાનાં ફળો પાણીમાં નાખી તે પાણી રાતે ખુદ્દી જગ્યામાં રાખી મૂકી પ્રભાતમાં સાકર તથા

મધથી મિશ્ર કરી દ્રાક્ષના કલ્કથી સારી પેઢે યુક્ત કરવું. આ પાનક પાવામાં આવે, તો તેથી ક્ષતજન્ય તૃષ્ણા શાંત થઈ જાય છે.

(કેટલાક કહે છે કે, ઉપર કહેલાં છયે પાનકો સઘળી તૃષ્ણાઓની સામાન્ય ચિકિત્સા-૩૫ છે.)

હીરવણીનાં અને કપાસનાં ફળોને વાઢી સાકર-મધ-દ્રાક્ષથી સારી પેઢે યુક્ત કરી તે પાવાથી ક્ષતજન્ય તૃષ્ણા શાંત થાય છે. (કાર્તિક-કુંડ નામનો આચાર્ય કહે છે કે, આ યોગ પણ સઘળી તૃષ્ણાઓની સામાન્ય ચિકિત્સા૩૫ છે.)

ક્ષતજન્ય તૃષ્ણાને ક્ષતની વેદનાના નિવારણથી અને માંસના રસાઓ તથા મૃગ વગેરેનું લોહી પાવાથી શાંત કરવી. ૧૯

રસક્ષયજન્ય તૃષ્ણાની ચિકિત્સા
ક્ષયોત્થિતાં ક્ષીરઘૃતં નિહન્યા-
ન્માંસોદકં વા મધુકોદકં વા ॥૨૦॥

રસક્ષયજન્ય તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થઈ હોય, તો દૂધ મથીને કાઢેલું ઘી અથવા દૂધ અને ઘી અથવા માંસનું અથવા બેઠીમધનું જળ પાવું. ૨૦

આમજન્ય તૃષ્ણાના ચિકિત્સા
આમોદ્ભવાં વિલ્વવચામૃતાનાં
જયેત્કપાયૈરથ દીપનાનામ્ ।

આમ્રાતમહાતવલામૃતાની
વિવેત્કપાયણ્યથ દીપનાની ॥૨૧॥

આમજન્ય તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થઈ હોય, તો ખીલી, વજ તથા પિપ્પલ્યાદિ દીપનગણના ક્વાથોથી શાંત કરવી.

અંબાડાં, બિલામાં, બલદાણા અને દીપનીય દ્રવ્યોના ક્વાથો પાવાથી આમજન્ય તૃષ્ણા શાંત થાય છે. ૨૧

ભક્તજન્ય તૃષ્ણાની ચિકિત્સા
ગુર્વન્નજાતાં વમનૈર્જયેષ્ઠ
ક્ષયાદ્યે સર્વકૃતાથ તૃષ્ણાઃ ॥૨૨॥

ભક્તજન્ય તૃષ્ણાને એટલે ભારે અન્ન
આવાથી ઉત્પન્ન થયેલી તરસને ઊલટીથી જીતવી.
રસશયજન્ય તૃષ્ણા સિવાય પાકીની સધળી
તૃષ્ણાઓ ઉપર પણ વમનો દેવાં ઉચિત છે. ૨૨

પરચૂરણ તૃષ્ણાઓનાં ચિકિત્સાઓ

શ્રમોદ્ભવાં માંસરસો નિહન્તિ

ગુહોદકં વાપ્યથ વાપિ મન્યઃ ॥

મક્તોપરોઘાતૃપિતો યવાગૂ-

મુષ્ણો પિવેન્મન્યમથો હિમં ચ ।

યા સ્નેહપીતસ્ય ભવેચ વૃષ્ણા

તૃણોષ્ણમમ્મઃ પ્રપિવેન્મનુષ્યઃ ॥

મઘોદ્ભવામર્દ્વજલં નિહન્તિ

મઘં વૃપાં યાપિ હિ મઘપસ્ય ।

ઉષ્ણોદ્ભવાં હન્તિ જલં સુચીતં

સચર્કરં સેશ્વરસં તથામ્મઃ ॥૨૩॥

શ્રમથી થયેલી તરસમાં માંસનો રસો અથવા
ગોળનું પાણી પાવું અથવા સૂત્રસ્થાનના ૪૬ મા
અધ્યાયના ૨૩૨મા વિષયમાં કહેલો મંથ પાવો.

તરસ એ ઉપવાસથી ઉત્પન્ન થયેલી હોય,
તો ઊની રાખ પાવી અથવા સૂત્રસ્થાનના ૪૬ મા
અધ્યાયના ૨૩૨મા વિષયમાં કહેલો મંથ પાવો
અથવા બરફ પાવો. (વાયુ વધારે હોય, તો રાખ
પાવી, અને કફ વધારે હોય તો બરફ પાવો.)

સ્નેહપાન કરવાથી થયેલી તરસમાં ઊનું
પાણી પાવું.

મઘપાન કરનારને મઘ પીવાથી તરસ
ઉત્પન્ન થઈ હોય, તો અરધોઅરધ જળથી મિશ્ર
કરેલું મઘ પાવું.

ઉષ્ણકાળથી થયેલી સાકરવાણું અથવા
શેરડીના રસવાણું શીતળ જળ પાવું. ૨૩

તૃષ્ણાઓ ઉપર દેવાનાં વમનો તથા પાચનો

સ્વૈઃ સ્વૈઃ કપાયૈર્વમનાનિ તાતાં ।

તથા જ્વરોક્તાનિ ચ પાચનાનિ ॥૨૪॥

જે તૃષ્ણા જે દોષથી ઉત્પન્ન થયેલી હોય,
તે તૃષ્ણાને તે દોષનું હરણ કરનારા ક્વાથોથી
વમનો આપી નાશ કરવી.

વાયુની અધિકતાવાળી તૃષ્ણા ઉપર વાત-
જ્વરના વિષયમાં કહેલાં, પિત્તની અધિકતાવાળી
તૃષ્ણા ઉપર પિત્તજ્વરના વિષયમાં કહેલાં અને
કફની અધિકતાવાળી તૃષ્ણા ઉપર કફજ્વરના
વિષયમાં કહેલાં પાચનો દેવાં. ૨૪

પિત્તહર પ્રયોગો

લેપાવગાહૌ પરિપેચનાનિ

કુર્યાત્તથા શીતગૃહાણિ ચાપિ ।

સશોધનં સ્ત્રીરસૌ વૃતાનિ

સર્વાસુ લેહાન્મધુરાન્દિમાંથ ॥૨૫॥

સધળા પ્રકારની તૃષ્ણાઓ ઉપર પિત્તહર
લેપનોની, પિત્તહર અવગાહનોની, પિત્તહર
સિંચનોની, શીતળ ઘરોની, વિરેચનોની, દૂધોની,
માંસોના રસોઓની, ઘૃતોની અને મધુર તથા
શીતળ અવલેહોની યોજનાઓ કરવી. ૨૫

અધ્યાય ૪૯ મો

ઉપક્રમ

અથાતઃકર્દ્દિપ્રતિપેધમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘કર્દ્દિપ્રતિપેધ’
નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું,
કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની
પાસે કહેલું છે. ૧

કર્દ્દિ(ઊલટી)નાં નિદાનો

અતિદ્રવૈરતિસ્તિર્ધૈરહૃદૈર્લવૈરોરપિ ।

અકાલે ચાતિમાત્રૈશ્ચ તથાસાત્મ્યૈશ્ચ ભોજનૈઃ ॥

શ્રમાદ્ઝ્યાત્તચોદ્દેગાદજીર્ણાત્કૃમિદોષતઃ ।

નાર્યાશ્ચાપન્નસન્નાયાસ્તથાતિદ્રુતમન્નતઃ ।

વીમત્સૈર્હેતુમિથ્યાન્યૈર્થુક્તમુત્કિંચયતે વલાત્ ॥ ૨ ॥

૧ ઊલટીના નિદાન, સંપ્રાપ્તિ, પૂર્વરૂપ, લક્ષણો
તથા ચિકિત્સાઓના નિરૂપણ વિષયો.

અત્યંત પ્રવાહી, અત્યંત સ્નિગ્ધ, અપ્રિય
ભોજનોથી, ખાટાં સમયવગરનાં પ્રમાણથી વધારે
અને માફક ન હોય એવાં ભોજનોથી, શ્રમથી,
ભયથી, ઉદ્વેગથી, અજીણથી, કૃમિઓના દોષથી,
ગર્ભ રહેવાને લીધે થતા અભાવાઓથી, ખડું જ
ઉતાવળું જમવાથી અને મનને ગ્લાનિ આપનારા
સુગામણા પદાર્થો એવાથી પણ ખાધેલું અનાદિક
ખળાત્કારે પેટમાંથી ઊછળે છે. ૨

હર્દિનું સામાન્ય લક્ષણ
છાદયન્નાનનં વેગૈર્દયન્નજ્ઞમજ્ઞનૈઃ ।
નિરુચ્યતે હર્દિરિતિ દોષો વક્ત્રં પ્રધાવિતઃ ॥૩॥
વેગોથી મોઢાને ખૂરી દેતો, અંગોને મરડવા
વગેરેથી પીડતો અને નીકળવા માટે મોઢામાં
આવી પહોંચતો જ દોષ તે હર્દિ (ઊલટી) કહે-
વાય છે. ૩

હર્દિની સંપ્રાપ્તિ
દોષાણુદીરયન્વદ્વાનુદાનો વ્યાનસન્નતઃ ।
ઝર્ચ્વમાગચ્છતિ મૃશં વિરુદ્ધાહારસેવિનામ્ ॥૪॥
વિરુદ્ધ આહારોનું સેવન કરનારાઓનો
ઉદાનવાયુ, વ્યાનવાયુની સાથે મળી, વૃદ્ધિ પામેલા
દોષોને પ્રેરતો અત્યંત ઊંચે આવે છે એટલે
ઊલટી થાય છે. ૪

હર્દિનું પૂર્વરૂપ
હૃદ્ધાસોદ્ધારરોધો ચ પ્રસેકો લવણસ્તનુઃ ।
દ્રેપોઽન્નપાને ચ મૃશં વમીનાં પૂર્વલક્ષણમ્ ॥૫॥
ઊલટી થવાની હોય, ત્યારે મોળ આવે છે.
ઝોડકાર રોકાઈ જાય છે, મોઢામાં ખારાશવાળું
થોડુંથોડું પાણી આવ્યા કરે છે અને અન્નપાન
ઉપર અત્યંત દ્રેષ થાય છે. ૫

વાતજન્ય હર્દિનું લક્ષણ
પ્રઠર્દયેત્ફેનિલમલ્પમલ્પં
શૂલાદિતોઽમ્યદિતપાર્શ્વશુષ્કઃ ।

શ્રાન્તઃ સઘોષં बहुशः कषायं
जीर्णैश्चिकित્ सानिलजा वमिस्तु ॥६॥
ફીણવાળું થોડુંથોડું વમન થયા કરે, શૂળ
ઉત્પન્ન થાય, પાસાંઓમાં તથા પીઠમાં વેદના થાય,
શ્રમ લાગે, અવાજ થઈ તૂટા રસવાળું અનાદિક
વારંવાર પડે અને અન્ન પરચ્યા પછી અધિક વમન
થાય તો જાણવું કે એ હર્દિ વાતજન્ય છે. ૬

પિત્તજન્ય હર્દિનું લક્ષણ
योऽम्लं भृशं वा कटु तिक्तवक्त्रः
पीतं सरक्तं हरितं वमेद्वा ।
सदाहचोपज्वरवक्त्रशोष-
मूर्छान्विता पित्तनिमित्तजा सा ॥७॥
અત્યંત ખાટું અથવા તીખું વમન થાય,
મોઢું કડકું થઈ જાય, જે વમન પડે તે પીળા,
રાતા કે લીલાવર્ણવાળું હોય, બળતરા થતી હોય,
ચોસ થતો હોય, જ્વર આવતો હોય, મોઢામાં
શોષ પડતો હોય અને મૂર્છા પણ આવતી હોય,
તો એ હર્દિ પિત્તજન્ય જાણવી. ૭

કંઠજન્ય હર્દિનું લક્ષણ
यो हृष्टरोमा मधुरं प्रभृतं
शुक्लं हिमं सान्द्रकफालुविद्धम् ।
अभक्तरुग्गौरवसादयुक्तो
वमेद्दमी सा कफकोपजा स्यात् ॥८॥
વમન થતી વખતે રંવાડાં ઊભાં થઈ જતાં
હોય, જે વમન પડે તે મીઠું, ઝાડું, સફેદ, ઠંડું
તથા ઘાટા કફથી મિશ્ર પડતું હોય, અન્ન ઉપર
અરુચિ, શરીરમાં ભારેપણું અને અંગોમાં ગ્લાનિ
હોય, તો જાણવું કે એ હર્દિ કંઠજન્ય છે. ૮

સાન્નિપાતિક હર્દિનું લક્ષણ
सर्वाणि रूपाणि भवन्ति यस्यां
सा सर्वदोषप्रभवा मता तु ॥९॥
જે હર્દિમાં ઉપર કહેલાં ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો
દેખાય, તે હર્દિને ત્રણે દોષોથી થયેલી સમજવી. ૯

આગતુકં છદિંઓમાં દોષોની પરીક્ષા

વીમત્સજા દૌહદજાઽઽમજા ચ

યાઽસાત્મ્યતો વા કૃમિજા ચ યા હિ ।

સા પશ્ચમી તાઽથ વિમાવયેચુ

દોષોચ્છ્રયેણૈવ યયોક્તમાદૌ ॥૧૦॥

સુગામણા પદાર્થના દર્શનાદિકથી અથવા

ગર્ભ રહેતાં થતા અભાવ અથવા અજાણથી

અથવા માફક નહિ એવાં અનાદિકથી અથવા

કૃમિઓને લીધે જે છદિં થાય તે સર્વ છદિંઓને

આગતુક સમજવી. (આમવાતજન્ય, પિત્તજન્ય,

કંફજન્ય, સાન્નિપાતિક અને આગતુક—એ

નામના છદિંના પાંચ ભેદો થાય છે.) આગતુક

છદિંઓમાં ઉપર કહેલાં તે તે દોષોનાં ચિહ્નો

ઉપરથી દોષોની પરીક્ષા કરી લેવી. ૧૦

કૃમિથી થતી આગતુક છદિંનું લક્ષણ

શૂલહૃણ્ણસવહુલા કૃમિજા ચ વિશેષતઃ ।

કૃમિહરોગતુલ્યેન લક્ષણેન ચ લક્ષિતા ॥૧૧॥

કૃમિજન્ય છદિંમાં શૂળ તથા મોળ અત્યંત

હોય છે અને વિશેષે કરી તેમાં કૃમિજન્ય હરો-

ગનાં લક્ષણો જેવાં લક્ષણો હોય છે. (આ તંત્રના

૪૩મા અધ્યાયનો ૮મો વિષય વાંચો.) ૧૧

છદિંઓની સ્થિતિ ઉપરથી આસાધ્યતા

ક્ષીણસ્વોપદ્રવૈર્યુક્તાં સાસૃકપૂયાં સચન્દ્રિકામ્ ।

છદિં પ્રસક્તાં કુશલોનારમેત ચિકિત્સિતુમ્ ॥૧૨॥

જે રોગી ક્ષીણ હોય, તે તેની છદિંની

ચિકિત્સા કરવી નહિ. કાસ, શ્વાસ, જ્વર, તરસ,

હેડકી, બેભાનતા, હરોગ તથા તમક શ્વાસ—એ

ઉપદ્રવોવાળી અથવા લોહી કે પરુવાળી છદિંની

ચિકિત્સા કરવી નહિ. જે છદિંમાં મોરપીંછના

ચાંદલા જેવા આકારવાળા ચાંદલા પડતા હોય

તેની ચિકિત્સા કરવી નહિ અને જે છદિં નિરંતર

થયા કરતી હોય, તેની ચિકિત્સા કરવી નહિ. ૧૨

છદિંઓની સામાન્ય ચિકિત્સા

આમાશયોત્કેશમવાથ સર્વા-

સ્તસ્માદ્ધિતં લઘ્નમેવ તાસુ ।

વમીષુ વહુદોષાસુ ચ્છદનં હિતમુચ્યતે ॥

વિરેચનં વા કુર્વીત યથાદોષોચ્છ્રયં મિષક્ ।

સંસર્ગાશ્ચાનુપૂર્વેણ યથાસ્તં મેપજાસુતાન્ ॥

લઘૂન પરિશુષ્કાણિ સાત્મ્યાન્યન્નાનિ વાચરેત્ ।

યથાસ્તં ચ કપાયાણિ જ્વરઘ્નાનિ પ્રયોજયેત્ ॥૧૩॥

સપળા પ્રકારની છદિંઓ આમાશયના

ઉત્કલેશથી થાય છે; માટે તેઓમાં લઘન

કરાવવું એ મુખ્ય હિતકારી છે. જે છદિં ઘણા

કફવાળી હોય, તે વમન કરાવવું હિતકારી

છે. વેદે દોષના વધારાને અનુસરી શોગ્ય

જણાય તો વિરેચન પણ હેવું. વેદે શોધન કર્યા

પછી દોષો અનુસાર તે તે દોષોને મટાડનારાં

ઔષધોથી મિશ્ર કરેલાં અત્રોનાં મિશ્રણો કરવાં

અથવા માત્ર તથા સ્વાભાવથી હલકાં અને શુષ્કતા-

વાળાં માફક અત્રો દેવાં; તેમ જ આ તંત્રના

૩૮મા અધ્યાયમાં કહેલાંની પણ દોષો અનુસાર

યોજનાઓ કરવી. ૧૩

વાતજન્ય છદિંની ચિકિત્સા

હન્યાત્સીરણં પીતં છદિં પવનસમ્મવામ્ ।

મુદ્રામલક્રયુષો વા સસર્પિષ્કઃ સસૈન્ધવઃ ॥

યવાગું મધુમિથ્રાં વા પશ્ચમૂલીકૃતાં પિવેત્ ।

પિવેદ્વા વ્યક્તસિધૂત્યં ફલામ્લં વૈષ્કિરં રસમ્ ।

સુલોષ્ણં લવણં ચાત્ર હિતં સ્નેહવિરેચનમ્ ॥૧૪॥

દૂધ મથીને કાઢેલું ધી, અથવા દૂધ તથા

ધી પીએ તો તેથી વાતજન્ય છદિં મટે છે.

ધીથી સંસ્કાર આપેલા મગ તથા આમળાંત

આસામણમાં સૈંધવ નાખી પીવાથી વાતજન્ય

છદિં મટે છે.

મોટી અથવા નાની પંચમૂલી (બુહતપંચ

મૂલી અથવા લઘુપંચમૂલી)થી પનાવેલી રાખને

મધમાં મિશ્ર કરી પીવાથી વાતજન્ય છદિં મટે છે.

વિષ્કર પક્ષીઓના માંસના રસાને દાડમ વગેરે ક્ષોના રસથી ખાટા કરી કાંઈક વધારે સૈંધવ નાખી પીએ, તો તેથી વાતજન્ય છદિં મટે છે.

રોહાતમક વિરેચનને સૈંધવથી મિશ્ર કરી કાંઈક ભાતું કરીને દેવામાં આવે, તો તે વાતજન્ય છદિં ઉપર હિતકારી થાય છે. ૧૪

પિત્તજન્ય છદિંની ચિકિત્સા

પિત્તોપશમનીયાનિ પાનાનિ શિશિરાણિ ચ ।

કપાયાણ્યુપયુક્તાનિ ઘ્નન્તિ પિત્તકૃતાં વમીમ્ ॥

શોધનં મધુરૈશ્વાત્ર દ્રાક્ષારસમમાયુતૈઃ ।

વલવત્યાં પ્રશંસન્તિ સર્પિસ્તૈલ્વક્રમેવ ચ ॥ ૧૫ ॥

પિત્તની શાંતિ કરનારાં જે શીતળ પાનકા કહેવાયાં છે, તેઓને કપાય દ્રવ્યોથી મિશ્ર કરી પીએ, તો તેથી પિત્તજન્ય છદિં મટે છે.

દ્રાક્ષાના રસથી મિશ્ર કરેલાં મધુર શોધનો દેવાં, એ પણ પિત્તજન્ય છદિં ઉપર હિતકારી છે.

જો પિત્તજન્ય છદિં પ્રબળ હોય તો પાટિયા-લોધરના કપાય તથા કલ્કથી પકવેલું ધી અથવા ચિકિત્સાસ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ૨૧મા વિષય-માં કહેલું તેલ્વક્રમું દેવું હિતકારી ગણાય છે. ૧૫

કંફજન્ય છદિંની ચિકિત્સા

આરગ્વવાદિર્મિર્પૂર્ણં સુરસાઘૈસ્તથૈવ ચ ।

પાયયેતાય સઘૌદ્રં કફજાયાં ચિકિત્સકઃ ॥ ૧૬ ॥

કંફજન્ય છદિં થઈ હોય, તો વૈદે આરગ્વ-વાદિગણથી તથા સુરસાદિગણથી ખનાવેલું ઓસા-મણુ મધથી મિશ્ર કરી પાવું. ૧૬

સાન્નિપાતક છદિંની ચિકિત્સા

કૃતં ગુદ્ધચ્યા વિધિવત્કપાયં હિમસંજ્ઞિતમ્ ।

તિસૃષ્ણવિ મ્હેત્પથ્યં માક્ષિકેણ સમન્વિતમ્ ॥ ૧૭ ॥

ગળાતું હિમ વિધિપૂર્વક ખનાવી મધ નાખી-ને પાવાથી સાન્નિપાતક છદિં મટે છે. (ગળાને ક્ષી સોળ તોલાભાર બનાવળમાં નાખી રાતવાસી

રાખવામાં આવે, એટલે તે જળ હિમ કહેવાય છે.)

આગતુક છદિંઓની ચિકિત્સા

વીમત્સજાં હૃદયતમૈર્દૌર્હદાં કાઙ્ક્ષિતૈઃ ફલૈઃ ।

લઙ્ગનૈર્વમનૈશ્ચામાં સાત્મ્યૈશ્ચાસાત્મ્યકોપજામ્ ॥

કૃમિહ્રોગવચ્ચાપિ કૃમિજાં સાધયેદમીમ્ ।

વિતરેચ યથાદોષં શસ્તં વિધિમનન્તરમ્ ॥ ૧૮ ॥

સુગામણી પદાર્થના દર્શનાદિકથી છદિં ઉત્પન્ન થઈ હોય, તો તેને અત્યંત પ્રિય લાગે એવા પદાર્થોથી શાંત કરવી.

ગર્ભ રહેતાં થતા અભાવાથી છદિં ઉત્પન્ન થઈ હોય, તો ગર્ભિણીને જે ક્ષો ખાવાની ઇચ્છા થાય, તે ખવડાવવાં, એટલે તે છદિં શાંત થાય છે.

અશ્વર્ણથી છદિં ઉત્પન્ન થઈ હોય, તો તેને લંધનો તથા વમનોથી શાંત કરવી.

માફક ન આવે તેવાં અનાદિકથી છદિં ઉત્પન્ન થઈ હોય, તો તેને માફક પદાર્થોથી શાંત કરવી.

કૃમિઓને લીધે છદિં ઉત્પન્ન થઈ હોય, તો તેને કૃમિજન્ય હ્રોગને માટે જે ચિકિત્સા આ તંત્રના ૪૩મા અધ્યાયના ૧૩મા વિષયમાં કહી છે, તે ચિકિત્સાથી શાંત કરવી.

સધળી આગતુક છદિંઓમાં લક્ષણો ઉપર-થી દોષની પરીક્ષા કરી, તે તે દોષ અનુસાર, ઉપર કહેલી દોષજન્ય છદિંઓની ચિકિત્સાઓની પણ યોજના કરવી. ૧૮

છદિંઓની ચિકિત્સાતું અધિક નિરૂપણ દધિત્થરસસંયુક્તાં પિપ્પલીં માક્ષિકાન્વિતામ્ ।

મુદ્ધુર્મુદ્ધુરો લીઢ્વા છદિંમ્યઃ પ્રતિમુચ્યતે ॥

સમાધિકા મધુરસા પીતા વા તણ્ડુલામ્બુના ।

તર્પ્પણં વા મધુયુતં તિસૃણામપિ મેપજમ્ ॥

સ્વયદ્ગુપ્તાં સયદ્ગ્રાહ્યાં તણ્ડુલામ્બુમધુદ્રવામ્ ।

પિવેદવાગ્મયવા સિદ્ધાં પયઃ કરઙ્ગજૈઃ ॥

યુક્તામ્લલવળાઃ પિપ્પાઃ કુસ્તુયુર્જોઽથ વા હિતાઃ ।
 તણ્ડુકામ્બુયુતં સ્વાદેત્કપિત્થં ત્ર્યુષણેન વા ॥
 સિતાચન્દનમધ્વકં લિહ્વાદ્વા મલ્લિકાશકૃત્ ।
 પિવેત્પયોઽશિતપ્તાં ચ નિર્વાપ્ય ગૃહગોધિકામ્ ॥
 સર્પિઃશ્વૌદ્રયુતાન્વાપિ લાજશકૂન્પિવેત્ચથા ।
 સર્પિઃશ્વૌદ્રસિતોપેતાં માગર્ધીં વા લિહેત્ચથા ॥
 ધાત્રીરસે ચન્દનં વા શૃતં મૃદ્દલામ્બુના ।
 કોલામલકમજ્જાનં લિહ્વાદ્વા ત્રિસુગન્ધિકામ્ ॥
 સક્ષોદ્રાં શાલિલાજાનાં યવાગૂં વા પિવેન્નરઃ ।
 દ્રેવાણ્યુપહરેન્નાપિ મનોબ્રાણસુલાનિ ચ ॥
 જાઙ્ગલાનિ ચ માંસાનિ સ્વાદુવત્પાનકાનિ ચ ।
 મોજનાનિ વિચિત્રાણિ કુર્યાત્સર્વાસ્વતન્દ્રિતઃ ॥૧૯

ઠાઠના રસને પીપર તથા મધમાં મિશ્ર કરી
 વારંવાર ચટાડવાથી માણસ છદિંઆથી મુક્ત
 થાય છે.

ભેરવેલનો રસ મધથી મિશ્ર કરી ચોખ્ખાના
 ઘોણુ સાથે પાવાથી રોગી છદિંઆથી મુક્ત થાય છે.

સૂત્રસ્થાનના ૪૬મા અધ્યાયના ૨૩૨મા
 વિષયમાં કહેલો મંથ, મધથી મિશ્ર કરીને દેવાય,
 તો તેથી વાતજન્ય, પિત્તજન્ય અને કફજન્ય-એ
 ત્રણે પ્રકારની છદિંઆ મટે છે.

કૌઆં અને જીઠીમધનો કલ્ક મધથી મિશ્ર
 કરી ચોખ્ખાના ઘોણુ સાથે પાવામાં આવે, તો
 તેથી સર્વ પ્રકારની છદિંઆ મટે છે.

કરંજનાં પાંદડાંનો કલ્ક નાખીને પકવેલી
 રાખ પીએ તો સર્વ પ્રકારની છદિંઆ મટે છે.

ઠાથમરીને દાડમ વગેરેના ખાટા રસ તથા
 સંધવ નાખી વાટીને તેનો ઉપયોગ કરે, તો તે
 સર્વ પ્રકારની છદિંઆ ઉપર હિતકારી થાય છે.

ઠાઠને ચોખ્ખાના ઘોણુમાં વાટીને અથવા સૂઠ,
 મરી તથા પીપરથી મિશ્ર કરી તે ખવડાવવામાં
 આવે, તો તેથી સર્વ પ્રકારની છદિંઆ મટે છે.

માખીઓની વિષાને સાકર, ચંદન તથા

મધથી મિશ્ર કરી તે ચટાડવામાં આવે, તો તેથી
 સર્વ પ્રકારની છદિંઆ મટે છે.

ગૃહગોધિકાને (ઢેઢગરોડીને?) અગ્નિમાં
 તપાવી દૂધમાં ઠારી તે દૂધ પાવામાં આવે, તો
 તેથી સર્વ પ્રકારની છદિંઆ મટે છે.

જવની ધાણીનો સાથવો ધી તથા મધથી
 મિશ્ર કરી પીએ, તો સર્વ પ્રકારની છદિંઆ મટે છે.

પીપરનું ચૂર્ણ ધી, મધ તથા સાકરથી મિશ્ર
 કરી ચાટે, તો સર્વ પ્રકારની છદિંઆ મટે છે.

આમળીના રસમાં પકવેલી રતાંજલિ મગની
 દાળના અથવા મગનાં પાંદડાંનાં પાણી સાથે પાય,
 તો તેથી સર્વ પ્રકારની છદિંઆ મટે છે.

ઘેર તથા આમળાંની મજ્જા મધથી મિશ્ર
 કરી ચાટે, તો સર્વ પ્રકારની છદિંઆ મટે છે.

તમ્, તમાલપત્ર તથા એલચીનું ચૂર્ણ મધની
 સાથે ચાટે, તો સર્વ પ્રકારની છદિંઆ મટે છે.

ચોખ્ખાની ધાણીની રાખ મધથી મિશ્ર કરી
 પીએ, તો સર્વ પ્રકારની છદિંઆ મટે છે.

વેધે આળસ છોડી દઈ છદિંવાળા માણસને
 સુગંધીદાર પદાર્થો સૂંઘાડવા, કે જ્યેષ્ઠાથી મન તથા
 નાસિકાને સુખ પ્રાપ્ત થાય; તેમ જ જંગલી પ્રાણી-
 ઓનાં માંસોના રસાઓ તથા મધુરતાવાળાં પાનકા
 પાવાં અને વિચિત્ર ભોજનો પણ આપવાં, જેથી
 સધળા પ્રકારની છદિંઆ શાંત થાય છે. ૧૯

અધ્યાય ૫૦ મો

ઉપક્રમ

અથાતો હિકાપ્રતિષેધં જ્યાલ્યાસ્યામઃ ।
 યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘હિકાપ્રતિષેધ’^૧
 નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું,

૧ હેડની ના નિદાનો, બેદો, લક્ષણો તથા ચિકિત્સા-
 ઓના નિરૂપણ વિષયો.

કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધનંતરિએ સુશ્રુતની
પાસે કહેલું છે. ૧

હેડકીનાં નિદાને

વિદાદિગુરુષ્ટિમ્મિદુક્ષામિષ્પન્દિમોજનઃ ।

શીતપાનાશનસ્નાનરજોધૂમાનિલાનલૈઃ ॥

વ્યાયામકર્મભારાધ્વવેગાઘાતાપતર્પણૈઃ ।

વિષમાખ્યશનામાભિઘાતસ્ત્રીક્ષયપીડનૈઃ ॥

હિક્કા શ્વાસથ કાસથ નૃપાં સમુપજાયતે ॥૨॥

બળતરા કરનારાં, ભારે, મળબંધ કરનારાં,
રૂક્ષ તથા શરદી કરનારાં ભોજનોથી, ટાઢાં પાનથી,
ટાકું જમવાથી, શીતળ જળમાં સ્નાનથી, રજ
પેસવાથી, ધુમાડાથી, પવનથી, અગ્નિથી, બહુ
મહેનતવાળાં કામોથી, યોગ ઉપાડવાથી, પંથથી,
મળમૂતના વેગોને રોકવાથી, લઘન વગેરે અપ-
તર્પણથી, વિષભાશનથી, અધ્યશનથી, આમથી,
અભિઘાતથી, અતિ મૈથુનથી, ક્ષયથી અને દયા-
ણથી માણસોને હેડકી, શ્વાસ અને ખાંસી થાય છે.

હેડકીનું સ્વરૂપ તથા તેના 'હિક્કા' એ
નામનું બંધબેસતું કારણ

મુહુર્મુહુર્વાયુરુદેતિ સસનો

યકૃત્પિદ્ધાન્ત્રાણિ મુલાદિવાક્ષિપન્ ।

સઘોષવાનાશુ હિનસ્ત્યધ્વન્યત-

સ્તતસ્તુ હિકેતિ મિપમિરુચ્યતે ॥૩॥

મોઢામાંથી યકૃતને, ખરલને તથા આંતરડાં-
આને બહાર કાઢતો હોય એવા અવાજવાળો
વાયુ વારંવાર જાગે આવે છે અને તે અવાજ-
વાળો વાયુ તરત પ્રાણોનો નાશ કરે છે; માટે
એ રાગને વૈદો 'હિક્કા' કહે છે. ૩

હેડકીના ભેદ તથા સંપ્રાપ્તિ

અન્નજાં યમલાં ક્ષુદ્રાં ગમ્મીરાં મહર્તીં તથા ।

કપેનાનુગતો વાયુઃ પશ્ચ હિક્કાઃ કરોતિ હિ ॥૪॥

અન્નબળ, યમલા, ક્ષુદ્રા, ગંભીરા અને
મહતી-એ રીતે હેડકી પાંચ પ્રકારની થાય છે.

કદે અનુસરાયેલો વાયુ એ હેડકીઆને કરે છે. ૪

હેડકીનાં પૂર્વ રૂપો

મુલં કપાયમરતિગૌરવં કષ્ઠવક્ષસોઃ ।

પૂર્વરૂપાણિ હિક્કાનામાટોપો જઠરસ્ય ચ ॥૫॥

હેડકી ઉત્પન્ન થવાની હોય ત્યારે મોઢું
તૂરં થાય છે, અરતિ, ગળું તથા છાતી ભારે થાય
છે અને પેટ ચડી આવે છે. ૫

અન્નન હેડકીનું લક્ષણ

પાનાન્નૈરતિસંયુક્તૈઃ સહસા પીડિતોઽનિલઃ ।

હિક્કયત્પૂર્વ્વગો ભૂત્વા તાં વિદ્યાદન્નજાં મિપક્ ॥૬॥

અત્યંત મિશ્ર થયેલાં અન્નપાનોથી એકદમ
દમાયેલો પ્રાણુવાયુ, જાગે ગતિ કરીને હિક્કહિક્ક
કરાવે છે, તેને વૈદે અન્નન હેડકી બાણવી. ૬

યમલા હેડકીનું લક્ષણ

ચિરેણ યમલૈર્વૈર્ગૈર્યાં હિક્કા સંપ્રવર્તતે ।

કમ્પયન્તી સિરોગ્રીવં યમલાં તાં વિનિર્દિશેત ॥૭॥

ધણીવારે બળે વેગોથી પ્રવર્તતી અને
માથાને તથા ડોકને કંપાવતી જે હેડકી આવે
છે, તેને યમલા હેડકી બાણવી. ૭

ક્ષુદ્રા હેડકીનું લક્ષણ

વિકૃષ્ટકાલૈર્યાં વૈર્ગૈર્મન્દૈઃ સમભિવર્તતે ।

ક્ષુદ્રિકા નામ સા હિક્કા જન્મૂલાત્રધાવિતા ॥૮॥

જે હેડકી ધણી વારે મંદમંદ વેગોથી પ્રવર્તે
છે અને ડોકના કાંઠાના મૂળથી આવે છે, તે
ક્ષુદ્રા હેડકી કહેવાય છે. ૮

ગંભીરા હેડકીનું લક્ષણ

નામિપ્રવૃત્તા યા હિક્કા ઘોરા ગમ્મીરનાદિની ।

શુષ્કૌષ્ઠકણ્ઠજિહ્વાસ્યા શ્વાસપાર્શ્વરુજાકરી ॥

અનેકોપદ્રવ્યુત્તા ગમ્મીરા નામ સા સ્મૃતા ॥૯॥

જે હેડકી નાભિથી પ્રવર્તે છે, ભયંકર લાગે
છે, ગંભીર ગર્જના કરે છે, હોઠ, ગળું, જીભ તથા
મોઢામાં શોષ પાડે છે, શ્વાસવાળી હોય છે,
પડખામાં વેદના કરે છે અને અનેક ઉપદ્રવો-

ચત્વારો યુપયોગાઃ સ્યુઃ પ્રતિપાદપ્રદર્શિતાઃ ।
મધુદ્વિતીયાઃ કર્ત્વ્યાસ્તે હિકાસુ વિજ્ઞાનતા ॥

કપોતપારાવતલાવશ્યલક-

શ્વદંટૂગોઘાઘૃપદંશજાનસાન્ ।

પિવેત્ફલામ્લાનહિમાન્સસૈન્ધવાન્

સ્નિગ્ધાસ્તથૈવર્વ્યમૃગદ્વિજોદ્ભવાન્ ॥

વિરેચનં પચ્યતમં સસૈન્ધવં

ઘૃતં સુલોષ્ણં ચ સિતોપલાયુતમ્ ।

સદાગતાવૂર્ધ્વગતેઽનુવાસનં

વદન્તિ કેચિચ્છ હિતાય હિકિનામ્ ॥૧૨॥

હેડકી આવતી હોય તો પ્રાણાયામ કરાવવો,
ઉદ્વેગ આપવો, ત્રાસ આપવો અને સોઈ વગેરેથી
ભોંટી ગભરાવવો એ હિતકારી છે.

મધથી મિશ્ર કરેલા જઠીમધના કદ્દકના
રસનું અથવા સાકરના ચૂર્ણથી મિશ્ર કરેલા
પીપરના કદ્દકના રસનું અવપીડ નસ્ય દેવું, એ
પણ હેડકી ઉપર હિતકારી છે.

જરા ભીંતું કરેલું ધી અથવા દૂધ અથવા
શેરડીનો રસ પાવામાં આવે, તો તેથી હેડકી મટે છે.

એ રાગી અત્યંત ક્ષીણ થયેલો ન હોય,
તો વિરેચન તથા વમન દેવું હિતકારી છે.

શ્લીના ધાવણમાં વાટેલી રતાંજલિનું અથવા
સૈંધવ નાખી જરા ગરમ કરેલા ધીનું અથવા
સૈંધવ નાખેલા પાણીનું નસ્ય દેવાથી હેડકી મટે
છે. એ રતાંજલિ, ધી કે પાણી પાવાથી પણ
હેડકી મટે છે.

રાગ અથવા મણ્ડશીલનો અથવા બળદના
શિંગડાનો અથવા ચામડાં તથા વાળોને ધીથી
સ્નિગ્ધ કરીને તેનો ધુમાડો પાવામાં આવે, તો
તેથી હેડકી શાંત થઈ જાય છે.

જે સ્થાનથી હેડકી આવતી હોય, તેસ્થાનમાં
સ્વેદન (શેઠ વગેરે) કરવું, એ પણ ઉત્તમ છે.

સોનાગેરનું ચૂર્ણ મધથી મિશ્ર કરી ચટાડ-

વામાં આવે, તો તેથી હેડકી મટી જાય છે.

બળદ વગેરે આમપશુનાં હાડકાંની ભસ્મ
મધમાં મિશ્ર કરીને ચટાડવાથી હેડકી શાંત થાય છે.

શેઠાઈ, ઘેટા, બળદ તથા શેળાનાં રૂવાડાં
ને હાંડલીમાં નાખી, ધુમાડો અંદર જ રહે
એવી રીતે બાળી, તે ભસ્મ મધમાં મિશ્ર કરીને
ચટાડવામાં આવે, તો તેથી હેડકી મટે છે.

મેારપીંછ અથવા ભાંબરો અથવા પાટિયા
લોધરની ભસ્મને મધ તથા ધીમાં મિશ્ર કરી
ચટાડવામાં આવે, તો તેથી હેડકી મટી જાય છે.

સાજીખારને બિજોરાંના રસ તથા મધથી
મિશ્ર કરી ચટાડાય, તો હેડકી તુરત મટે છે.

ધીથી સ્નિગ્ધ કરેલી રાખ સહેવાય તેવી
ભીની ઉપયોગમાં લેવાવવાથી અથવા દૂધપાક
સહેવાય તેવો ભીનો જમાડવાથી હેડકી મટે છે.

સૂંઠના જળમાં પકવેલું બકરીનું દૂધ
પાવામાં આવે, તો તેથી હેડકી મટે છે.

બકરીનું દૂધ સાકરથી મિશ્ર કરીને તૃપ્તિ
પચાત સેવાય, તો તેથી હેડકી મટે છે.

બકરી તથા ગાડરનું મૂત્ર સૂંધાડવામાં
આવે, તો તેથી હેડકી મટે છે.

વર્ષાઋતુમાં ઉત્પન્ન થતો પૂતિષ્ટીટ નામનો
કીડો, લસણ અને વજના ચૂર્ણને હિંગના
જળની ખૂબ ભાવના આપીને તે ચૂર્ણ ખવડાવ-
વામાં આવે, તો તેથી હેડકી મટે છે.

મધ, સાકર અને નાગકેસરના કદ્દકને
શેરડી તથા મહુડાના રસ સાથે પાવામાં આવે,
તો તેથી હેડકી મટે છે.

ચાર તોલાભાર સૈંધવથી મિશ્ર કરેલું આદુ
તોલાભાર ધી પાય, તો તેથી હેડકી મટે છે.

હરડેનું ચૂર્ણ ખવડાવી તે ઉપર સહેવાય તેવું
ભીનું જળ પાવામાં આવે, તો તેથી હેડકી મટે છે.

જવખાર તથા મધથી મિશ્ર કરેલું ધી

પાવામાં આવે, તો તેથી હેડકી મટે છે.

ઠાકના એક તોલાભાર રસમાં મધ તથા પીપર પાવાથી હેડકી મટે છે.

પીપર, સાકર, આમળું અને સૂંઠને મધમાં કાલવી ચટાડવામાં આવે, તો તેથી હેડકી મટે છે.

બોરના ઠળિયાની અંદરનાં બીજ, સુરભો અને સાળની ધાણીનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચટાડવામાં આવે, તો તેથી હેડકી મટે છે.

પાડલનાં ફળ અને ફૂલનું ઝોસામણ, મધથી મિશ્ર કરી દેવામાં આવે, તો તેથી હેડકી મટે છે.

સોનાગેર અને કડકું ઝોસામણ મધથી મિશ્ર કરીને દેવામાં આવે, તો તેથી હેડકી મટે છે.

ખજૂરનો ગર્ભ અને પીપરનું ઝોસામણ, મધ નાખીને દેવાથી હેડકી મટે છે.

હીરાકરી અને ઠાકું ઝોસામણ, મધથી મિશ્ર કરી દેવામાં આવે, તો તેથી હેડકી મટે છે.

હોલો, કપૂતર, લાવાં, રોળો, કુડચલ, ઘો અને જંગલી ખિલાડાના માંસના રસાંચા સૈંધવ તથા દાડમ વગેરે ખાટાં ફળોના રસથી મિશ્ર કરી, સહેવાય તેવા ગરમ પાવાથી હેડકી મટે છે.

ઋષ્ય નામના યુગોના દાંતોના માંસના રસાંચાને સૈંધવ તથા દાડમ વગેરે ખાટાં ફળોના રસથી મિશ્ર કરી, ધીથી સ્નિગ્ધ કરી સહેવાય તેવા ગરમ રાખી પાતાં હેડકી મટે છે.

હેડકીવાળાઓના વાયુ જાંચી ગતિવાળો હોય છે; માટે તેને સૈંધવના યોગવાળું વિરેચન દેવું અને સાકરથી મિશ્ર કરેલું ઘી સહેવાય તેવું જીનું પાવું, એ હિતકારી થાય છે.

ઠેટલાક આચાર્યો કહે છે કે, 'અનુવાસન-અસ્તિ હેડકીવાળાઓનું હિત કરે છે.' ૧૨

અધ્યાય ૫૧ મો

ઉપક્રમ

અથાતઃ શ્વાસપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'શ્વાસપ્રતિષેધ' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

શ્વાસનાં નિદાનો

યૈરેવ કારણૈર્હિકાં વદુઃમિઃ સમ્પ્રવર્તતે ।

તૈરેવ કારણૈઃ શ્વાસો ધોરો ભવતિ દેહિનામ્ ॥૨॥

માણસોને જે અનેક કારણોથી હેડકી આવે છે, તે જ કારણોથી શ્વાસ નામનો ભયંકર વ્યાધિ થાય છે. (ગયા અધ્યાયનો બીજો વિષય જુઓ.)

શ્વાસની સંપ્રાપ્તિ

વિદ્યાય પ્રકૃતિં વાયુઃ પ્રાણોઽથ કફસંયુતઃ ।

શ્વાસપત્યુર્ધ્વગો મૂલ્વા તં શ્વાસં પરિચક્ષતે ॥૩॥

પ્રાણવાયુ વિશુષ્ઠ થઈ, જાંચે ચાલી, કફથી મિશ્ર થઈ શ્વાસ લેવડાવે છે, એ રાગને શ્વાસ કહે છે.

શ્વાસના ભેદા

શુદ્રક્ષત્તમકસ્થિજો મહાનૂર્ધ્વથ પશ્ચવા ।

મિથતે સ મહાવ્યાધિઃ શ્વાસઃકો વિશેષતઃ ॥૪॥

એ શ્વાસ નામનો એક જ મોટો વ્યાધિ વિશેષ કરી શુદ્ર શ્વાસ, તમક શ્વાસ, છિન્ન શ્વાસ, મહા શ્વાસ અને જર્ધ્વ શ્વાસ—એ પાંચ ભેદોથી પાંચ પ્રકારનો ગણાય છે; (પ્રત્યેક શ્વાસ, તમક શ્વાસનો જ ભેદ છે માટે તેથી સંખ્યામાં વધારો થતો નથી.)

શ્વાસનું પૂર્વ ૩૫

પ્રાગૂપં તસ્ય દત્ત્વીઢા ભક્તદ્રેષોઽરતિઃ પરા ।

આનાહઃ પાર્શ્વયોઃ શૂલં વૈરસ્યં વદનસ્ય ચ ॥૫॥

શ્વાસ થવાનો હોય, ત્યારે દૈધ્યમાં પીડા

૧ શ્વાસનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ, ભેદા, લક્ષણો તથા ચિકિત્સાના નિરૂપણ વિશેષો.

તથા અન્ન ઉપર દ્વેષ થાય છે, મનને કાંઈ ગમતું નથી, પેડું ચડી આવે છે, પડખાંમાં શૂળ થાય છે અને મોઢું વિરસ થઈ જાય છે. ૫

શુદ્ધ શ્વાસનું લક્ષણ

કિંચિદારમમાણસ્ય યસ્ય શ્વાસઃ પ્રવર્તતે ।
નિપણસ્યૈતિ શાન્તિ ચ સ ક્ષુદ્ર ઇતિ સંજિતઃ ॥૬

કાંઈ પણ કામની શરૂઆત કરતાં શ્વાસ ચાલુ થાય અને જ્યારે બેસી જવામાં આવે, ત્યારે તે શ્વાસની શાંતિ થાય, એ શુદ્ધ શ્વાસ કહેવાય છે. ૬

તમઃ શ્વાસનું લક્ષણ

તદ્સ્વેદવમથુપ્રાયઃ કણ્ઠપુર્ણિકાન્વિતઃ ।
વિશેષાદુર્દ્રિને તામ્યેચ્છ્વાસઃ સ્યાત્તમકો મતઃ ॥
ઘોષેળ મહતાવિષ્ટઃ સકાસઃ સક્ષો નરઃ ।
યઃ શ્વસિત્વલોઽન્નદ્વિદ્ સુપ્તસ્તમકપીઢિતઃ ॥
સ શામ્યતિ કફે હીને સ્વપતશ્ચ વિવર્દતે ।
મૂર્છાજ્વિરામિભૂતસ્ય જ્વેયઃ પ્રતમકસ્તુ સઃ ॥૭॥

જ શ્વાસમાં તરસ, પસીનો તથા થૂંકું ઘણું થાય, ગળામાં ધૂધવાદી બોલે અને જ દિવસે વાદળાઓનો ઘેરાવો હોય, તે દિવસે વંચારે કષ્ઠ થાય, તે શ્વાસ તમઃ શ્વાસ કહેવાય છે. (તંત્રાંતરમાં કહ્યું છે કે, જ્યારે પ્રતિલોભ થયેલો વાયુ સ્ત્રોતોમાં પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે ડોક તથા માથાને પકડી કફ વધારી, તે કફથી નાકમાં સળેખમ, કંઠમાં ધૂધવાદી અને દૃઢ્યમાં પીડા કરનારા વેગવાળા શ્વાસને ઉત્પન્ન કરે છે. આ શ્વાસ જને ઉત્પન્ન થયો હોય, તે માણસ જાણે અંધારામાં પેસતો હોય એવો થઈ જાય છે, ત્રાસ પામે છે, શ્વાસના વેગને લીધે ચેષ્ઠા વગરનો થઈ જાય છે, ખાંસી આવતાં વારંવાર બેલાન થઈ જાય છે, બડખો નીકળવાના સમયમાં અત્યંત દુઃખ પામે છે, બડખો નીકળી જાય ત્યારે જરાવાર સુખી જવો થાય છે, કંઠમાં પીડા પામે છે, માંડમાંડ

બોલી શકે છે, શયનમાં સૂતા છતાં પણ શ્વાસની પીડાથી ઝાઝી શક્તો સૂતો હોય, ત્યારે પડખાંમાં વાયુથી પીડાય છે, બેસી રહેતાં સુખ પામે છે, ઉષ્ણ વસ્તુઓ ઇચ્છે છે, સૂઝેલી આંખોવાળો થઈ જાય છે અને અત્યંત પીડાય છે. એ માણસના લલાટમાં પસીનો આવ્યા કરે, મોઢું સુકાય અને વારંવાર શ્વાસ ચાલ્યા કરે છે; જમ હાથી ઉપર બેઠેલાનું શરીર વારંવાર હાલ્યા કરે, તેમ શ્વાસને લીધે તેનું શરીર હાલ્યા કરે છે અને મેઘ, જળ, શીત, ઉગમણી પવનતથા કફ કરનારા પદાર્થોથી દરદ વધે આ તમઃ શ્વાસ કહેવાય છે અને તે યામ્ય જ છે; પણ નવો થયો હોય તો વખતે સાધ્ય પણ થાય છે.) એ તમઃ શ્વાસથી પીડાયેલો માણસ શ્વાસની મોટી ધૂધવાદીવાળો હોય છે, ખાંસી તથા કફવાળો હોય છે, નિર્બળ હોય છે, અન્નનો દ્વેષી હોય છે, સૂતાં સૂતાં પણ શ્વાસથી પીડાયા કરે છે, બડખો નીકળે ત્યારે થોડીવાર શાંત થાય છે અને સૂતો હોય ત્યારે શ્વાસની વૃદ્ધિવાળો થાય છે, તે માણસ એ મૂર્છા તથા જ્વરથી પણ ઘેરાયેલો હોય, તો તેનો એ શ્વાસ, પ્રતમઃ કહેવાય છે. ૭

છિન્નશ્વાસનું લક્ષણ

આઘ્માતો દહમાનેન વસ્તિના સરુજો નરઃ ।
સર્વપ્રાણેન વિચ્છિન્નં શ્વસ્યાચ્છિન્નં તમાદિશેત્ ॥૮

એ શ્વાસવાળો માણસ, રહીરહીને સઘળા જોરથી શ્વાસ લેતો હોય, પેડુંના આક્રાવાળો હોય, મૂત્રાશયમાં બળતરાવાળો હોય અને બીજી પણ વેદનાઓવાળો હોય, તો તેનો એ શ્વાસ છિન્ન-શ્વાસ કહેવાય છે. (તંત્રાંતરમાં કહ્યું છે કે, જને છિન્નશ્વાસ થયો હોય, તે દુઃખી માણસ, રહી-રહીને સઘળા જોરથી શ્વાસ લે છે, મર્મસ્થળોનું છેદન થવા જેવી વેદનાઓથી પીડાય છે, જાણે દૃઢ્ય તથા માથાનું છેદન થતું હોય એવો પીડાય છે અને વખતે શ્વાસ પણ લેતો નથી; પેડું આક્ર-

વાથી, પસીનાથી, મૂર્છાથી તથા મૂત્રાશયની બળ-
તરાથી કુઃખી થાય છે, આંસુથી ઘેરાયેલાં નેત્રો-
વાળો થઈ બળ છે, અત્યંત ક્ષીણ થઈ બળ છે,
હાંફ્યા કરે છે, ચિત્તમાં ઉદ્વેગ પામ્યા કરે છે,
બમ્યા કરે છે અને તેનું મોઢું સુકાઈ બળ છે,
વર્ણ બગડી બળ છે તથા એક આંખ રાત્રી રહે
છે. આ લક્ષણોવાળો છિન્નશ્વાસથી પીડાયેલો
માણસ તરત પ્રાણ છોડી દે છે; કેમ કે એ શ્વાસ
મારી નાખનારો જ છે.' > <

મહાશ્વાસનું લક્ષણ

નિઃસંજ્ઞઃ પાર્શ્વશૂલાર્તઃ શુષ્કઋણોડતિષોષવાન્ ।

સંરબ્ધનેત્રસ્ત્વાયમ્ય યઃ શ્વસ્યાત્સ મહાન્સમૃતઃ ॥૯

જે શ્વાસવાળો માણસ, ભાનવગરનો થઈ
ગયો હોય, પડખાના રૂળથી પીડાતો હોય,
કંઠમાં શોષવાળો હોય, શ્વાસના મોટા અવાજ-
વાળો હોય, નેત્રોમાં સોજવાળો હોય અને લાંબો
થઈને અથવા બાજુ શરીરના બે ભાગવાળો હોય,
એવો થઈ જઈને શ્વાસ લેતો હોય, તો તેનો એ
શ્વાસ મહાશ્વાસ કહેવાય છે. (તંત્રાંતરમાં કહ્યું
છે કે, 'જને મહાશ્વાસ થયો હોય, તે માણસ જોયે
ચાલતા મોટા શબ્દવાળા શ્વાસ લીધા કરે છે,
આક્રેલા મસ્ત બળદની પેઠે નિરંતર જાંચા
અવાજથી હાંફ્યા કરે છે અને જ્ઞાનવિજ્ઞાન વગ-
રનો હોય છે. એ માણસની આંખો ભમ્યા કરે
છે, આંખો તથા મોઢું પુછીં રહે છે, મૂત્ર તથા
વિષ્ણ રોકાઈ બળ છે અને એના શ્વાસનો ભારે
શબ્દ દૂરથી સંભળાય છે. આ શ્વાસ પ્રાણ લેનારો
જ છે અને તેથી માણસ તરત જ મરી બળ છે.' > <

ઊર્ધ્વશ્વાસનું લક્ષણ

મર્મસ્થાયમ્યમાનેષુ શ્વસન્મૂઢો મુદુશ્ચ યઃ ।

ઋધ્વપ્રેક્ષી હતરવસ્તમુર્ધ્વશ્વાસમાદિશેત્ ॥ ૧૦ ॥

જે શ્વાસમાં મર્મસ્થળો ખેંચાયા કરે, વાર-
વાર નિયેષતા થઈ બળ, અવાજ બેસી બળ

અને દૃષ્ટિ જાંચીજાંચી રહે, તે શ્વાસ ઊર્ધ્વશ્વાસ
કહેવાય છે. (તંત્રાંતરમાં કહ્યું છે કે, 'જને ઊર્ધ્વ-
શ્વાસ થયો હોય, તે માણસને બહુ જ જાંચા શ્વાસ
ચાલે છે; તેનો શ્વાસ નીચે બેસતો જ નથી, મોઢું
અને સોતો કઢ્યો ઘેરાઈ જવાને લીધે પ્રકુપિત
થયેલા પવનથી ભારે પીડા થાય છે, દૃષ્ટિ જાંચી રહે
છે, એ માણસ અકળવકળ થતી આંખોથી ચોતરફ
વિકૃત રીતે જોયા કરે છે, મોહ પામે છે, વેદનાથી
પીડાય છે તથા તેનું મોઢું સુકાય છે અને તેને કંઈ
ચેન પડતું નથી. ઊર્ધ્વશ્વાસ પ્રકુપિત થાય, ત્યારે
શ્વાસ નીચે ચાલતો નથી અને તે ઊર્ધ્વશ્વાસ,
મૂંઝાતા તથા બ્ધાને પામતા તે માણસને મારી
નાખે છે. સઘળા શ્વાસો કરતાં આ ઊર્ધ્વશ્વાસમાં
શ્વાસ અત્યંત જાંચો ચાલે છે એટલો તફાવત છે.' > <

શ્વાસોની સાધ્યાસાધ્યતાનું વિવેચન

શુદ્ધઃ સાધ્યતેમસ્તેષાં તમકઃ કૃચ્છ્ર ઉચ્યતે ।

ત્રયઃ શ્વાસા ન સિષ્યન્તિ તમકો દુર્બલસ્ય ચ ॥૧૧

તેઓમાં શુદ્ધ શ્વાસ અત્યંત સાધ્ય છે,
તમકશ્વાસ કષ્ટસાધ્ય છે; છિન્નશ્વાસ, મહાશ્વાસ
અને ઊર્ધ્વશ્વાસ અસાધ્ય છે. નબળા માણસનો
કે મૂર્છા આદિવાળા માણસનો તમકશ્વાસ પણ
અસાધ્ય છે. ૧૧

શ્વાસોની ચિકિત્સા

સ્નેહવર્ષિત વિના કેચિદુર્ધ્વં ચાપશ્ચ શોધનમ્ ।

મૃદુ પ્રાણવતાં શ્રેષ્ઠં શ્વાસિનામાદિશન્તિ હિ ॥

કાસે શ્વાસે ચ દિક્ષાયાં હૃદ્રોગે चापि पूजितम् ।

घृतं पुराणं संसिद्धमभयाविडरामटैः ॥

सौवर्चलामयाविल्वैः संस्कृतं वाज्रवं घृतम् ।

पिप्पल्यादिप्रतीचापं सिद्धं वा प्रथमे गणे ॥

सपञ्चलवणं सर्पिः श्वासकासौ व्यपोहति ।

हिंसाविडङ्गपूतीकत्रिफलाव्योपचित्रकैः ॥

द्विशीરં સાધિતં સર્પિશ્વતુરુણજલાન્વિતમ્ ।

કોલમાત્રૈઃ પિવેત્તદ્ધિ શ્વાસકાસૌ વ્યપોહતિ ॥

अर्शास्यरोचकं गुलमं शकृद्भेदं क्षयं तथा ।
 कृत्स्ने वृषकपाये वा पचेत्सपिण्धतुर्गुणे ॥
 तन्मूलकुसुमावापं शीतं क्षौद्रेण योजयेत् ।
 शङ्खीमधुरिकाभार्गीशुण्ठीतार्क्ष्यसिताम्बुदैः ॥
 सहरिद्रैः सयष्ट्याह्वैः समैरावाप्य योगतः ।
 घृतप्रस्थं पचेद्धीमान्युक्त्या तोये चतुर्गुणे ॥
 आसं कासं तथा हिकाम् सर्पिरेतन्नियच्छति ।
 सुवहा कालिका भार्गीशु कारुष्या नैचुलं फलम् ॥
 काकादनीं शङ्खवेरं वर्षाभूर्बृहतीद्वयम् ।
 कोलमात्रैर्घृतप्रस्थं पचेदेभिर्जलाद्वकम् ॥
 कटूष्णं पीतमेतद्भिः आसामयविनाशनम् ।
 सौवर्चलयवक्षारकटुकाव्योपचित्रकैः ॥
 वचाभयाविडङ्गैश्च साधितं आसशान्तये ।
 गोपवल्ग्युदके सिद्धं स्यादन्यद् द्विगुणे घृतम् ॥
 तालीशतामलक्युग्राजीवन्तीकुष्ठसैन्धवैः ।
 विल्वपुष्करभृतीकसौर्वचलकणाग्निभिः ॥
 पथ्यातेजोवतीयुक्तैः सर्पिर्जलचतुर्गुणम् ।
 हिङ्गपादयुतं सिद्धं सर्वश्वासहरं परम् ॥
 पञ्चैतानि हवींष्याहुर्भिपजः आसकासयोः ।
 वासाघृतं पट्पलं च घृतं चात्र हितं भवेत् ॥
 तैलं दशगुणे सिद्धं भृङ्गराजरसे शुभे ।
 सेव्यमानं यथान्यायं आसकासौ व्यपोहति ॥
 फलाम्ला विष्किररसाः स्निग्धाः प्रव्यक्तसैन्धवाः ।
 एणादीनां शिरोमिर्वा कौलत्था वा सुसंस्कृताः ॥
 हन्युः आसं च कासं च संस्कृतानि पयांसि च ।
 तिनिशस्य च बीजानि कर्कटाख्या सुवर्चिका ।
 दुरालभाथ पिप्पल्यः कटुकाख्या हरीतकी ।
 आविन्मयुरोमाणि कोला मागधिकाकणाः ॥
 भार्गीत्वकशङ्खवेरं च शर्करा शल्लकाङ्गजम् ।
 त्रिकण्टकस्य बीजानि चूर्णितानि तु केवलम् ॥
 पञ्च श्लोकाद्रिकास्त्वेते लेहा ये सम्यगीरिताः ।
 सर्पिर्मधुभ्यां ते लेहाः कासश्वासार्दितैर्नरैः ॥
 सप्तचन्द्रस्य पुष्पाणि पिप्पलीश्चापि मस्तुना ।
 पित्तेत्संचूर्ण्य मधुना धानाध्याप्यथ भक्षयेत् ॥

अर्काङ्कुरैर्मावितानां यवानां साध्वनेकशः ।
 तर्पणं वा पिवेदेषां सक्षौद्रं आसपीडितः ॥
 शिरीषकदलीकुन्दपुष्पं मागधिकायुतम् ।
 तण्डुलाम्बुयुतं पीत्वा जयेच्छ्वासानशेषतः ॥
 कोलमज्जस्तालमूलमृष्यचर्ममसीमपि ।
 लिङ्घात्सौद्रेण भार्गीं वा सर्पिर्मधुसमायुताम् ॥
 निम्बैः कदम्बबीजं वा सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ।
 द्राक्षां हरीतकीं कृष्णां कर्कटाख्यां दुरालभाम् ॥
 सर्पिर्मधुभ्यां विलिहन्हन्ति आसान्सुदारुणान् ।
 हरिद्रां मरिचं द्राक्षां गुडं राक्षां कणां शटीम् ॥
 लिङ्घाचैलेन तुल्यानि आसार्चो हितभोजनः ।
 गवां पुरीषस्वरसं मधुमागधिकायुतम् ॥
 लेहः आसेषु कासेषु वाजिनां वा शकृद्रसः ।
 पाण्डुरोगेषु शोथेषु ये योगाः सम्प्रकीर्चिताः ॥
 आसकासपहास्तेऽपि कासघ्ना ये च कीर्चिताः ।
 भार्गीत्वकत्र्युषणं तैलं हरिद्रां कटुरोहिणीम् ॥
 पिप्पलीं मरिचं चण्डां गोशकृद्रसमेव च ।
 तलकोटस्य बीजेषु पचेदुत्कारिकां शुभाम् ॥
 सेव्यमाना निहन्त्येषा आसानाशु सुदुस्तरान् ।
 पुराणसर्पिः पिप्पल्यः कौलत्था जाङ्गला रसाः ॥
 सुरा सौवीरकं हिङ्गु मातुलङ्गरसो मधु ।
 द्राक्षामलकविल्वानि शस्तानि आसहिकिनाम् ॥
 आसहिकापरिगतं स्निग्धैः स्वेदैरुपाचरेत् ।
 युक्तैर्लवणतैलाभ्यां तैरस्य ग्रथितः कफः ॥
 स्वस्थो विलयनं याति मारुतश्चास्य शाम्भति ।
 स्निग्धं ज्ञात्वा ततश्चैव भोजयित्वा रसौदनम् ॥
 वातश्लेष्मविवन्धे वा भिषग्धूमं प्रयोजयेत् ।
 मनःशिलादेवदारुहरिद्राच्छदनामपि ॥
 लाक्षोरुवृकमूलैश्च कृत्वा वर्त्तीविधानतः ।
 सर्पिर्नवमधूच्छिष्टशालनिर्वासजं तथा ॥
 शृङ्गबालसुरस्त्रायुत्वक्तमस्तं गवामपि ।
 तुरुष्कशल्लकीनां च गुग्गुलोः पद्मकस्य च ॥
 एते सर्वे ससर्पिष्का धूमाः कार्या विज्ञानता ।
 बलीयसि कफग्रस्ते वमनं सविरेचनम् ॥

દુર્બલે ચૈવ રુદ્ધે ચ તર્પણં હિતમુચ્યતે ।
જાઙ્ગલોરમ્રજૈર્માસૈરાનપૈર્વા સુસંસ્કૃતૈઃ ॥

નિદિગ્ધિકાં ચામલકપ્રમાણાં
હિલ્ગર્વદ્યુક્તાં મધુના સુપુક્તમ્ ।

લિહ્નરઃ શ્વાસનિપીડિતો હિ
શ્વાસં જયત્યેવ બલાત્ચયેષ ॥૧૨॥

શ્વાસના દરદીઓ બળવાન હોય, તો તેઓને
સ્નેહબસ્તિ સિવાય કોમળ (પીડા ન કરે એવું)
શોધન દેવું—એટલે વમન પણ દેવું અને વિરેચન
પણ દેવું, એમ કેટલાક આચાર્યો કહે છે.

ખાંસી, શ્વાસ, હેડકી અને દ્વંદ્વોગ ઉપર
હરડે, બિડલાણ અને હિંગથી પકવેલું જૂનું
(દસ વર્ષનું) ધી દેવું હિતકારી છે.

સંચળ, હરડે અને બીલીથી પકવેલું
જૂનું ધી દેવામાં આવે, તો તેથી શ્વાસ, ખાંસી
તથા હેડકીની શાંતિ થાય છે.

વિદારિંગધાદિગણના ક્વાથ તથા પિષ્પ-
લ્પાદિ ગણના કલ્કથી પકવેલું અને જમાં
પંચલવણાનું ચૂર્ણ નાખેલું હોય, એવું ધી
દેવામાં આવે, તો તેથી શ્વાસ અને ખાંસી મટે છે.

જટામાંસી, વાવડિંગ, ગુચ્છકરંજ, ત્રિફળા,
સૂંઠ, મરી, પીપર અને ચિત્રકને અરધાઅરધા
તોલાભાર લઈ, કલ્ક કરી, તે કલ્ક નાખી
બમણા દૂધમાં અને ચોગણા પાણીમાં પકવેલું
ધી દેવામાં આવે, તો તેથી શ્વાસ, ખાંસી, અરશ,
અરોચક, ગુદમ, ઝાડો અને ક્ષય મટે છે.

અરડૂસીનાં પંચાંગોનો ક્વાથ કરી તે
ચોગણા ક્વાથમાં અને અરડૂસીનાં મૂળોના તથા
પુષ્પોના કલ્કમાં ધી પકવી તે શીતળ ધી મધ
સાથે દેવામાં આવે, તો તેથી શ્વાસ નાશ પામે છે.

કાકડાશિંગી, સુવા અથવા વરિયાળી,
ભારંગી, સૂંઠ, રસવંતી, સાકર, મોચ, હળદર
અને જીંઘવનો સમભાગે ચોગ્ય કલ્ક નાખી

ચોગણા પાણીમાં ચોસઠ તોલાભાર ધી પકવવું.
આ ધી શ્વાસ, ખાંસી તથા હેડકી મટાડે છે.

સરના, મેંઢાશિંગી, ભારંગી, બકાન, નેતર-
નાં ફળ, ચણેડી, સૂંઠ, સાટોડી, જીલી ભોરિ-
ંગણી અને બેઠી ભોરિંગણીના અરધા-અરધા
તોલાભાર કલ્ક નાખી બમણા પાણીમાં ચોસઠ
તોલાભાર ધી પકવવું. આ ધી જરા ગરમ રાખી
પાવામાં આવે, તો તેથી શ્વાસ તથા ખાંસી મટે છે.

સંચળ, જવખાર, કડુ, સૂંઠ, મરી, પીપર,
ચિત્રક, વજ, હરડે અને વાવડિંગનો કલ્ક નાખી
ચોગણા પાણીમાં ધી પકવવું. આ ધી શ્વાસ તથા
ખાંસીની શાંતિ કરે છે.

બમણા ઉપલસરીના ક્વાથમાં પકવેલું ધી
દેવાથી શ્વાસ તથા ખાંસી શાંત થાય છે.

તાલીસપત્ર, ભેંઆમલી, વજ, કડવી.ખર
ખોડી, કઠ, સેંધવ, બીલી, પુષ્કરમૂળ, ગુચ્છકરંજ,
સંચળ, પીપર, ચિત્રક, હરડે અને તેજબલનો
કલ્ક તથા ચોથા ભાગ જટલી હિંગ નાખી
ચોગણા પાણીમાં ધી પકવવું. આ ધી સઘળા
પ્રકારના શ્વાસો તથા ખાંસીને અત્યંત મટાડે છે.

આ ઉત્તરતંત્રના ૪૧મા અધ્યાયના ૨૨મા
વિષયમાં કહેલું અરડૂસીનું ધી શ્વાસ ઉપર
હિતકારી છે. (આ ધી પિત્તપ્રધાન શ્વાસ ઉપર
હિતકારી છે.)

ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૪મા અધ્યાયના ૧૦મા
વિષયમાં કહેલું પટ્પલક ધી શ્વાસ ઉપર હિત-
કારી છે. (આ ધી વાતપ્રધાન શ્વાસ ઉપર
હિતકારી છે.)

ભાંગરાના દસગણા સ્વચ્છ ક્વાથમાં પકવેલા
તેલનું ચોગ્ય રીતે સેવન કરાવવામાં આવે, તો
તેથી શ્વાસ તથા ખાંસી મટે છે. (આ તેલ કફ-
પ્રધાન શ્વાસ ઉપર હિતકારી છે.)

દાડમ તથા બિજેરાં વગેરે ફળોના રસથી

ખાટા કરેલા અને વધારે સૈંધવ નાખેલા વિષ્કર પક્ષીઓના માંસના સ્નિગ્ધ રસાઓ શ્વાસ તથા ખાંસીને મટાડે છે.

કાળિયાર આદિનાં માથાંઓનાં માંસો નાખી સારી પેઠે તૈયાર કરેલા કળથીનાં ઓસામણ વગેરે રસો શ્વાસ તથા ખાંસીને મટાડે છે.

વાયુને દૂર કરનારાં પંચમૂલી આદિ દ્રવ્યો નાખી પકાવેલાં દૂધો પણ શ્વાસ તથા ખાંસીને મટાડે છે.

મીણાહરમાનાં બીજ, કાકડાશિંગી અને સૂરજમુખીનું ચૂર્ણ ધી તથા મધમાં કાલવી ચટાડવાથી શ્વાસ અને ખાંસી મટે છે.

ધમાસો, પીપર, કંકુ અને હરડેનાં ચૂર્ણને મધ તથા ધીમાં કાલવી ચટાડવાથી શ્વાસ અને ખાંસી મટે છે.

શેઠાઈનાં રૂંવાડાં, ભોરનાં રૂંવાડાં, ચવક, પીપર અને શાહજીરાનું ચૂર્ણ ધીમાં તથા મધમાં કાલવી ચટાડવાથી શ્વાસ અને ખાંસી મટે છે.

ભારંગી, તજ, સાકર અને શેલાંના કાંટાનું ચૂર્ણ ધીમાં તથા મધમાં કાલવી ચટાડવાથી શ્વાસ અને ખાંસી મટે છે.

ગોખરનાં બીજોતું ચૂર્ણ મધ તથા ધીની સાથે ચટાડવાથી શ્વાસ તથા ખાંસી મટે છે.

સમપર્ણનાં ફૂલ અને પીપરનું ચૂર્ણ ઢહીની નીચેના પાણીની સાથે પાવાથી અને તે ઉપર મધ ની સાથે ઘાણા ખવરાવવાથી શ્વાસ મટે છે.

જવને અનેકવાર આકડાના અંકુરોની સારી રીતે ભાવનાઓ આપી, તેઓને સૂરસ્થાનના ૪૬મા અધ્યાયના ૨૩૩મા વિષયમાં કથા પ્રમાણે મંથ કરી, તે મંથને મધમાં મિશ્ર કરી, તેને ઉપયોગ કરાવવાથી શ્વાસ નાશ પામે છે.

સરસડિયાનાં ફૂલ, કેળનાં ફૂલ, કુંદકાગડાનાં ફૂલ અને પીપર મિશ્ર કરી, ચોખાના ઘોણુની

સાથે પાવાથી સઘળા પ્રકારના શ્વાસો મટે છે.

ભોરની મજ્જા, તાડનું મૂળ અને ઋધ્ય નામના મૃગના ચામડાની મસીઓ મધમાં કાલવીને ચટાડવાથી શ્વાસ મટે છે.

ભારંગીના કલ્કને અથવા ચૂર્ણને ધી તથા મધમાં કાલવીને તે ચટાડવાથી શ્વાસ મટે છે.

લીંબડાનાં ફૂલ તથા કદંબનાં બીજને મધમાં મિશ્ર કરી, ચોખાના ઘોણુની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી શ્વાસ મટે છે.

દ્રાક્ષ, હરડે, પીપર, કાકડાશિંગી અને ધમાસાના ચૂર્ણને મધ તથા ધીમાં કાલવીને તે ચટાડવાથી અતિદારૂણ શ્વાસો પણ નાશ પામે છે.

હળદર, મરી, દ્રાક્ષ, ગોળ, રાસના, પીપર અને કચૂરો સમભાગે લઈ, તેલમાં કાલવીને ચટાડવાથી અને પથ્ય ભોજન કરાવવાથી શ્વાસ મટે છે.

મધ તથા પીપરથી મિશ્ર કરેલો ગાયના છાણુનો સ્વરસ અથવા ઘોડાની લાદનો સ્વરસ ચટાડવાથી શ્વાસ તથા ખાંસી મટે છે.

પાંડુરોગો ઉપર જ યોગો, આ ઉત્તરતંત્રના ૪૪મા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યા છે, તેની યોજનાઓ કરવાથી શ્વાસ તથા ખાંસી મટે છે.

સોબળો ઉપર જ યોગો, ચિકિત્સાસ્થાનના ૨૩મા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યા છે, તેની યોજનાઓ કરવાથી શ્વાસ તથા ખાંસી મટે છે.

ખાંસીઓ ઉપર જ યોગો, આ તંત્રના ૫૨મા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે, તેઓની યોજનાઓ કરવાથી પણ શ્વાસ મટે છે.

ભારંગી, તજ, સૂંઠે, મરી, પીપર, હળદર અને કંકુનું ચૂર્ણ તેલમાં કાલવીને ચટાડવાથી શ્વાસ મટે છે.

પીપર, મરી અને કરમાણીનું ચૂર્ણ ગાયના છાણુના રસમાં કાલવીને ચટાડવાથી શ્વાસ મટે છે. તેલકાટ(આનો પર્યાય ગુજરાતીમાં મળ્યો

હોય, માથામાં વેદના થતી હોય, દેહ કંઈથી પૂર્ણ રહેતો હોય, ભોજનમાં રચિ ન થતી હોય, શરીરમાં ભારેપણું તથા ગ્લાનિ રહેતાં હોય અને કંઈની ધૃતતાથી સીદતાં સીદતાં ખૂબ ખાંસી આવતી હોય, તો બાણુનું કે એ કાસ કંઈજ નથી છે.

ક્ષતજન્ય કાસની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ

અતિવ્યવાયમારાધ્વયુદ્ધાશ્વગજનિગ્રહૈઃ ।
રુક્ષસ્પોરઃ ક્ષતં વાયુર્ગૃહીત્વા કાસમાવહેત ॥
સ પૂર્વ કાસતે શુષ્કં તતઃ ધીવેત્ સજોષિતમ્ ।
કળ્પેન રુજતાત્યર્થં વિભિન્નેનેવ ચોરસા ॥
સૂચીભિરિવ તીક્ષ્ણાભિસ્તુલમાનેન શૂલિના ।
દુઃસ્વસ્પર્શેન શૂલેન મેદપીડાભિતાપિના ॥
પર્વમેદજ્વરશ્વાસતુષ્ણાવૈસ્વર્યપીડિતઃ ।

પારાવત્ત્વે દ્વાકૂજન્ કાસવેગાત્ ક્ષતોદ્ભવાત્ ॥૮॥

અત્યંત મૈથુનથી, અત્યંત ભાર ઉઠાવવાથી, અત્યંત પંથ કરવાથી, અત્યંત મધ્યયુદ્ધાદિક કરવાથી અથવા હાથી કે ઘોડા વગેરેને રોકવાનું કરવાથી જે રક્ત માણસની છાતી ક્ષતવાળી થયેલી હોય, તે માણસની છાતીને ઘેરી લઈને વાયુ ખાંસી ઉત્પન્ન કરે છે. આ ખાંસીવાળા માણસને પ્રથમ સૂકી ખાંસી આવે છે અને પછી લોહીવાળો બડખો પડે છે. એ માણસનું ગળું અત્યંત વેદના પામે છે, છાતી બંધે ભેદાઈ ગઈ હોય તથા તીક્ષ્ણ સોયોથી ભોંકાતી હોય એવી પીડાય છે, છાતીમાં શૂળ નીકળે છે, શૂળની જગ્યા ઉપર સ્પર્શ કરતાં બહુ દુઃખે છે, ભેદાયા જેવી પીડા તથા અભિતાપ થાય છે, સાંધાઓ તૂટે છે અને જ્વર, શ્વાસ, તરસ તથા સ્વરભંગથી પીડા થાય છે. એ માણસ ક્ષતથી ઉત્પન્ન થયેલા ખાંસીના વેગને લીધે કંપૂતરની પેઠે ધૂધે છે. આ રોગ ક્ષતજન્ય કાસ કહેવાય છે. ૮

ક્ષયજન્ય કાસની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ, લક્ષણ અને અત્યંત કષ્ટસાધ્યતા

વિષમાસાત્મ્યમોજ્યાતિવ્યવાયદ્વેગનિગ્રહાત્ ।
ઘૃણિનાં શોચતાં તૂળાં વ્યાપન્નેઞ્ચૌ ત્રયો મલાઃ ॥
કુપિતાઃ ક્ષયજં કાસં કુરુર્દેહક્ષયપ્રદમ્ ।

સ ગાત્રશૂલજ્વરદાહમોહાન્

પ્રાણક્ષયં ચોપલમેત કાસી ।

શુષ્કં વિનિઘીવતિ દુર્બલસ્તુ

પ્રક્ષીણમાંસો રુધિરં સપૂયમ્ ॥

તં સર્વલિઙ્ગં મૃશદુશ્ચિકિત્સ્યં

ચિકિત્સિતજ્ઞાઃ ક્ષયજં વદન્તિ ॥૯॥

વિષમ અને માફક ન હોય એવાં ભોજનો

અને અત્યંત મૈથુન કરવાથી, મળમૂત્ર વગેરેના વેગો રોકવાથી, અત્યંત દયા ઉપજાવવાથી અને અત્યંત શોક કરવાથી માણસોને બહુ રોગો બગડી જતાં, હોપ પામેલા ત્રણે દોષો શરીરને ક્ષય કરી નાખે એવો ક્ષયજન્ય કાસ ઉત્પન્ન કરે છે. એ માણસને ગાત્રોમાં શૂળ થાય છે, જ્વર આવે છે, દાહ થાય છે, બેભાનપણું થાય છે, ઊંઘિયોની ક્ષીણતા થાય છે, સૂકું થૂંકવું પડે છે અને બળ તથા માંસની ક્ષીણતા થતાં પરવાણું લોહી થૂંકવું પડે છે. આ રોગ ક્ષયજન્ય કાસ કહેવાય છે. આ ક્ષયજન્ય કાસ બે સઘળાં લક્ષણોવાળો હોય, તો ચિકિત્સા કરવામાં અત્યંત મુશ્કેલી ભરેલો છે, એમ આયુર્વેદ બાણુનારાઓ કહે છે. ૯

વૃદ્ધાવસ્થામાં સઘળા કાસોની યાત્ર્યતા

વૃદ્ધત્વમાસાઘ મવત્યથો વૈ

યાપ્યં તમાહુર્મિપજસ્તુ કાસમ્ ॥૧૦॥

વૃદ્ધાવસ્થામાં જે કોઈ કાસ થયેલ હોય, તે આપ્ય જ થાય છે, એમ વૈદો કહે છે. ૧૦

કાસોની ચિકિત્સા

ગૃહ્ણીવચાકટ્ફલરુત્તુળાન્દ-

ધાન્યામયામાર્ગ્યમરાહુવિશ્વમ્ ।

उष्णाम्बुना हिङ्गुयुतं तु पीत्वा
 वद्रास्यमप्याशु जहाति कासम् ॥
 फलत्रिकव्योपविडङ्गशृङ्गी-
 रास्त्रावनापन्नकदेवकाष्ठैः ।
 लेहः समैः क्षौद्रसिताघृताक्तः
 कासं निहन्यादचिरादुदीर्णम् ॥
 पथ्यां सितामामलकानि लाजान्
 समागधीं चापि विचूर्ण्य शुण्ठिम् ।
 सर्पिर्मधुभ्यां विलिहीत कासी
 ससैन्धवां बोष्णजलेन कृष्णाम् ॥
 खादेद्गुडं नागरपिप्पलीभ्यां
 द्राक्षां च सर्पिर्मधुनावलिह्यात् ।
 द्राक्षां सितां मागधिकां च तुल्यां
 सशृङ्गवेरं मधुकं तुगां च ॥
 लिह्यादुघृतक्षौद्रयुतां समांशं
 सितोपलां वा मरिचांशयुक्तां ।
 धात्रीकणाविश्वासतोपलाश्च
 संचूर्ण्य मण्डेन पिवेच्च दध्नाः ।
 हरेणुकां मागधिकां च तुल्यां
 दध्ना पिवेत्कासगदाभिभूतः ॥
 उभे हरिद्रे सुरदारु शुण्ठीं
 गायत्रिसारं च पिवेत्समांशम् ।
 वस्तस्य मूत्रेण सुखाम्बुना वा
 दन्तीं द्रवन्तीं च सतिल्वकांशाम् ॥
 भृतानि सर्पिर्व्यथ वादराणि
 खादेत्पलाशानि ससैन्धवानि ।
 कोलप्रमाणं प्रपिवेद्भि हिङ्गु
 सौवीरकेणाम्लरसेन वापि ॥
 क्षौद्रेण लिह्यान्मरिचानि वापि
 भार्गीवचाहिङ्गुगुहता च वर्त्तिः ।
 धूमे प्रशस्ता घृतसंप्रयुक्ता
 वेणुत्वग्गेलालवर्णेः कृता च ॥
 मुस्तेङ्गुदीत्वद्भुकाह्ममांसी-
 मनःशिलालैश्छगलाम्बुपिष्टैः ।

विधाय वर्तीः सपयोनुपानं
 धूमं पिवेद्वातबलासकासी ॥
 पिवेच्च सीधुं मरिचान्वितं वा
 तेनाशु कासः शममभ्युपैति ।
 द्राक्षाम्बुमज्जिष्ठपुराह्वयाभिः
 क्षीरं शृतं माक्षिकसंप्रयुक्तम् ॥
 निदिग्धिकानागरपिप्पलीभिः
 खादेच्च मुद्रान्मधुना सुसिद्धान् ।
 उत्कारिकां सर्पिणि नागराह्वां
 पक्त्वा समूलैर्बुटिकोलपत्रैः ॥
 एभिर्निपेवेत कृतां च पेयां
 तन्वीं सुशीतां मधुना विमिश्राम् ।
 यत्प्रीहि सर्पिर्विहितं पडङ्गं
 तद्वातकासं जयति प्रसह्य ॥
 विदारिगन्धादिकृतं घृतं वा
 रसेन वा वासकजेन पक्कम् ।
 विरेचनं सैहिकमत्र चोक्त-
 मास्थापनं चाप्यनुवासनं च ॥
 धूमं पिवेत्सैहिकमप्रमत्तः
 पिवेत्सुखोष्णं घृतमेव चात्र ।
 हिता यवाग्वथ रसेषु सिद्धाः
 पयांसि लेहाः सघृतास्तथैव ॥
 प्रच्छर्दनं कायशिरोविरेका-
 स्तथैव धूमाः कवलग्रहाश्च ।
 उष्णाश्च लेहाः कटुला निहन्त्युः
 कफं विशेषेण विशोषणं वा ॥
 कटुत्रिकं चापि वदन्ति पथ्यं
 घृतं कृमिघ्नस्वरसे विपक्कम् ॥
 निर्गुण्डिपत्रस्वरसे च पक्कं
 सर्पिः कफोत्थं विनिहन्ति कासम् ।
 पाठाविडव्योपविडङ्गसिन्धु-
 त्रिकण्टरास्त्राहुतधुन्यलाभिः ॥
 शृङ्गीवचाम्बोधरदेवदारु-
 दुरालभाभान्गर्भयाशठीभिः ।

सम्यग्विपक्वं द्विगुणेन सर्पि-
 निदिग्धिकायाः स्वरसेन चैतत् ॥
 श्वासाग्रिसादस्वरभेदभिन्ना-
 निहन्त्युदीर्णानपि पञ्च कासान् ।
 विदारिगन्धोत्पलसारिवादी-
 निष्काथ्य वर्गान्मधुरं च कृत्स्नम् ॥
 घृतं पचेदिक्षुरसाम्बुदुग्धैः
 काकोलिवर्गे च सशर्करं तत् ।
 प्रातः पिबेत्पित्तकृते च कासे
 रतिप्रसूते क्षयजे च कासे ॥
 खर्जूरभार्गामगधापियाल-
 मधूलिकैलामलकैस्समांशैः ।
 चूर्णं सिताक्षौद्रघृतप्रगाढं
 त्रीन्हन्ति कासानुपयुज्यमानम् ॥
 रक्ताहरिद्राञ्जनवह्निपाठा-
 मूर्वापकुल्या विलिहेत्समांशाः ।
 क्षौद्रेण कासे क्षतजे क्षयोत्थे
 पिबेद्घृतं चेक्षुरसे विपक्वम् ॥
 चूर्णं पिबेच्चामलकस्य वापि
 क्षीरेण पक्वं सघृतं हितांशी ।
 चूर्णानि गोधूमयवोद्भवानि
 काकोलिवर्गश्च कृतः सुखक्ष्मः
 कासेषु पेयस्त्रिषु कासवद्भिः
 क्षीरेण सक्षौद्रघृतेन वापि ॥
 गुडोदकं वा कथितं पिबेद्भि
 क्षौद्रेण शीतं मरिचोषदंशम् ।
 प्रस्थत्रयेणामलकीरसस्य
 शुद्धस्य दच्चाद्धतुलं गुडस्य ॥
 चूर्णांकृतैर्ग्रन्थिकवचव्यजीर-
 व्योपेभकृष्णाहपुषाजभोदैः ।
 विदङ्गसिन्धुत्रिफलायवानी-
 पाठाग्रिधान्यैश्च पित्तुप्रमाणैः ॥
 दच्चा त्रिवृच्चूर्णपलानि चाष्टा-
 वष्टौ च तैलस्य पचेद्यथावत् ।

तं भक्षयेदक्षफलप्रमाणं
 यथेष्टचेष्टस्त्रिसुगन्धियुक्तम् ॥
 अनेन सर्वे ग्रहणीविकाराः
 सश्वासकासस्वरभेदशोषाः ।
 शाम्यन्ति चायं चिरमन्तरग्रे-
 हृतस्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतुः ॥
 स्त्रीणां च बन्ध्यामयनाशनः स्या-
 त्कल्याणको नाम गुडः प्रतीतः ।
 द्विपञ्चमूलैर्मकणात्मगुप्ता-
 भार्गोशठीपुष्करमूलविश्वान् ॥
 पाठामृताग्रन्थिकशङ्खपुष्पी-
 रास्त्रान्यपामार्गवलायवासान् ।
 द्विपालिकाश्वस्य यवादकं च
 हरीतकीनां च शतं गुरुणाम् ।
 द्रोणे जलस्यादकसंयुते च
 काये कृते पूतचतुर्थभागे ।
 पचेत्तुलं शुद्धगुडस्य दच्चा
 पृथक्च तैलात्कुडवं घृताच्च ॥
 चूर्णं च तावन्मगधोद्भवाया
 देयं च तस्मिन्मधु सिद्धशीते ।
 रसायनात्कल्कमतो विलिङ्गाद्
 द्वे चाभये नित्यमथाशु हन्यात् ॥
 तद्राजयक्ष्मग्रहणीप्रदोष-
 शोफाग्रिमन्धस्वरभेदकासान् ।
 पाण्ड्वामयश्वासशिरोविकारान्
 हृद्रोगहिका विषमज्वरांश्च ॥
 मेधावलोत्साहमतिप्रदं च
 चकार चैतद्भगवानगस्त्यः ।
 कुलीरशुक्तीचटकैणालावा-
 निष्काथ्य वर्गैर्मधुरैस्तथान्यैः ॥
 पचेद्घृतं तच्च निषेव्यमाणं
 हन्यात्क्षतोत्थं क्षयजं च कासम् ।
 शतावरीनागवलावलाभि-
 घृतं विधेयं च हिताय कासिनाम् ॥११॥

કાકડાશિંગી, વજ, કાયકળ, રોહિસનામનું ખડ, મોય, ધાણા, હરડે, ભારંગી, દેવદાર અને સૂંઠને હિંગથી મિશ્ર કરી જાના પાણી સાથે પાવાથી લાંબા કાળની ખાંસી પણ મટે છે. (જ વખતે ખાંસી ઉત્પન્ન થાય તે વખતે તરત જ ચિકિત્સા કરવી જોઈએ, એમ જણાવવા માટે 'લાંબા કાળની ખાંસી પણ મટે છે.' એમ કહ્યું છે.)

ત્રિક્ષણા, સૂંઠ, મરી, પીપર, વાવડિંગ, કાકડાશિંગી, રાસ્ના, વજ, પદ્મકાષ અને દેવદાર સમભાગે લઈ, ચૂર્ણ કરી મધ, સાકર અને ઘીમાં કાલવી ચટાડવાથી પ્રબળ ખાંસી પણ તરત મટે છે.

હરડે, સાકર, આમળાં, સાળની ધાણી, પીપર અને સૂંઠના ચૂર્ણને મધ તથા ઘીમાં કાલવી તે ચટાડવાથી ખાંસી મટે છે. (કટલાક એવું વ્યાખ્યાન આપે છે કે, હરડે, સાકર, આમળાં અને સાળની ધાણીના ચૂર્ણને અથવા પીપર અને સૂંઠના ચૂર્ણને મધ તથા ઘીમાં કાલવી ચટાડવાથી ખાંસી મટે છે.)

સૈંધવ અને પીપરનું ચૂર્ણ જાના પાણીની સાથે પાવામાં આવે, તો તેથી ખાંસી મટે છે.

સૂંઠ અને પીપરનું ચૂર્ણ ગોળથી મિશ્ર કરી ખવરાવવામાં આવે, તો તેથી ખાંસી મટે છે.

દ્રાક્ષને મધ તથા ઘીમાં કાલવી તે ચટાડવામાં આવે, તો તેથી ખાંસી મટે છે.

દ્રાક્ષ, સાકર અને પીપર સમભાગે લઈ મધ તથા ઘી મેળવી ચટાડવાથી ખાંસી મટે છે.

સૂંઠ, જોડીમધ તથા વંશલોચનનું ચૂર્ણ મધ તથા ઘી સાથે ચટાડવાથી ખાંસી મટે છે.

મરીના ભાગથી યુક્ત કરેલી સાકરને મધ તથા ઘીમાં કાલવી ચટાડવાથી ખાંસી મટે છે.

આમળાં, પીપર, સૂંઠ અને સાકરનું ચૂર્ણ દહીંના મંડ સાથે પાવાથી ખાંસી મટે છે.

હરેણુ (આનો પર્યાય ગુજરાતીમાં મળે)

નથી) અને પીપરને સમભાગે લઈ તેઓનું ચૂર્ણ દહીંની સાથે પાવાથી ખાંસી મટે છે.

હળદર, દારુહળદર, સૂંઠ અને ખેરસારને સમભાગે લઈ તેઓનું ચૂર્ણ બકરાના મૂત્રની સાથે પાવામાં આવે, તો તેથી ખાંસી મટે છે.

નાનો નેપાળો, મોટા નેપાળો (મૂળ લેવાં) અને પાટિયા લોધરનું ચૂર્ણ જરા જાના પાણી સાથે પાવામાં આવે, તો તેથી ખાંસી મટે છે.

બોરડીનાં પાંદડાંને ઘીમાં શેકી સૈંધવથી યુક્ત કરી ખવડાવવાથી ખાંસી મટે છે.

અરધા તોલાભાર હિંગ, સૌવિરક સાથે અથવા બિજેરાના રસની સાથે પાવામાં આવે, તો તેથી ખાંસી મટે છે.

મધ સાથે મરી ચટાડવાથી ખાંસી મટે છે.

ભારંગી, વજ અને હિંગની બત્તી બનાવી, ઘીથી ખરડી તેનો ધુમાડો પાવાથી ખાંસી મટે છે.

વાંસની છાલ, એલચી અને સૈંધવની બત્તી બનાવી ઘીથી ખરડી તેનો ધુમાડો પાવામાં આવે, તો તેથી ખાંસી મટે છે.

મોય, ઇંચોળિયાની છાલ, જોડીમધ, જટા-માંસી, મલ્શીલ અને હરતાલને બકરાના મૂત્રમાં વાટી, બત્તી બનાવી, ઘીથી ખરડી, તેનો ધુમાડો પાવામાં આવે અને તે ઉપર દૂધ પાવામાં આવે, તો તેથી વાતજન્ય તથા કઠ્ઠજન્ય ખાંસી મટે છે.

મધને મરીના ચૂર્ણથી યુક્ત કરી પાવામાં આવે, તો તેથી ખાંસી તુરત મટે છે.

દ્રાક્ષ, વાળો, મજ્જ અને ગૂગળથી પકવેલું દૂધ, મધથી મિશ્ર કરી પાવાથી ખાંસી મટે છે.

સારી રીતે રાંધેલા મગ ઉપર ભોરિંગણી, સૂંઠ અને પીપરનું ચૂર્ણ ભભરાવી તે મગ ખવડાવવાથી ખાંસી મટે છે.

ઘીમાં સૂંઠ, પીપરીમૂળ, ઝીણી એલચી, ગળપીપર અને તમાલપત્રના સંયોગવાળી લાપસી

પકવી ખવડાવવાથી ખાંસી મટે છે.

ઉપર કહેલાં સૂઠ વગેરે દ્રવ્યોથી બનાવેલી અને મધથી મિશ્ર કરેલી શીતળ તથા પાતળી રાખ પાવામાં આવે, તો તેથી ખાંસી મટે છે.

ચિકિત્સારથાનના ૧૪મા અધ્યાયના ૧૦મા વિષયમાં પ્લીહોદર ઉપર જે પડંગ (પટપલ) ઘૂત કહેલું છે, તેની યોજના કરવામાં આવે, તો તે ધી બલાતકારથી વાતજન્ય ખાંસીને મટાડે છે.

અરકુસીના સ્વરસમાં વિદારિગંધાદિગણુનો કલ્ક નાખી પકવેલું ધી ખવડાવવાથી વાતજન્ય ખાંસી મટે છે.

સ્નેહાત્મક વિરેચન, સ્નેહયુક્ત નિરૂહપ્રસ્તિ અને અનુવાસનપ્રસ્તિઓ પણ વાતજન્ય ખાંસી ઉપર હિતકારી થાય છે. (જોકે ખાંસીમાં પ્રસ્તિ-નિષિદ્ધ છે, તોપણ વાતજન્ય ખાંસી ઉપર તેનો પ્રયોગ કરવાની છૂટ છે.)

સ્નેહિક ધૂમપાન, સહેવાઈ શકે એવું જીતું ધી, માંસોના રસાઓમાં પકવેલી રાખો, દૂધો અને ધીવાળા અવલેહો પણ વાતજન્ય ખાંસી ઉપર હિતકારી છે.

વમનો, વિરેચનો, શિરોવિરેચનો, વિરેચન ધૂમપાનો, કંદુર દ્રવ્યોથી ગોઠવેલા કવલો, કંદુર દ્રવ્યોથી કરેલા ઉષ્ણ તથા તીખા અવલેહો અને વિશેષ કરી રૂક્ષ તથા અદ્યપ્તોજનથી કંદુજન્ય ખાંસી મટે છે.

સૂઠ, મરી તથા પીપર કંદુજન્ય ખાંસી ઉપર પથ્ય છે.

વાવડિંગના સ્વરસમાં અથવા હિમમાં પકવેલું ધી કંદુજન્ય ખાંસીનો નાશ કરે છે.

તગડનાં પાંદડાંના સ્વરસમાં પકવેલું ધી કંદુજન્ય ખાંસીનો નાશ કરે છે.

કાળીપાક, બિડલણ, સૂઠ, મરી, પીપર, વાવડિંગ, સૈંધવ, ગોખરુ, રાસના, ચિત્રક, બળ-

દાણા, કાકડાશિંગી, વજ, મોચ, દેવદાર, ધમાસો, ભારંગી, હરડે અને ક્યૂરાનો કલ્ક નાખી ભોરિંગણીના બમણા સ્વરસમાં પકવેલું ધી શ્વાસવાળી, અગ્નિની મંદતાવાળી અને સ્વરભંગવાળી પાંચે જાતની પ્રબળ ખાંસીનો પણ નાશ કરે છે.

વિદારિગંધાદિ, ઉત્પલાદિ, સારિવાદિ અને કાકાદ્યાદિ ગણુના ક્વાથમાં કાકાદ્યાદિગણુનો કલ્ક, શેરડીનો રસ, જળ અને દૂધ નાખી પકવેલું અને પાકતી વખતે સાકર નાખેલું ધી પ્રભાતમાં પાવાથી પિત્તજન્ય ખાંસી અને મૈથુનથી થતી ક્ષયજન્ય ખાંસી પણ મટે છે.

ખજૂર, ભારંગી, પીપર, ચારોળી, જઠી-મધ, એલચી અને આમળાંતું સમભાગે ચૂર્ણ કરી સાકર, મધ તથા ધીમાં કાલવી ચટાકવાથી પિત્તજન્ય, ક્ષતજન્ય તથા ક્ષયજન્ય ખાંસી મટે છે.

મજ્જક, હળદર, સુરમો, ચિત્રક, કાળીપાક, મોરવેલ અને પીપરતું સમભાગે ચૂર્ણ કરી મધમાં કાલવી ચટાકવાથી પિત્તજન્ય, ક્ષયજન્ય અને ક્ષતજન્ય ખાંસી મટે છે.

શેરડીના રસમાં પકવેલું ધી પાવાથી પિત્તજન્ય, ક્ષતજન્ય અને ક્ષયજન્ય ખાંસી મટે છે.

આમળાંતા ચૂર્ણને દૂધમાં પકવી તે દૂધને ધી સાથે પાવાથી અને પથ્ય ભોજન કરાવવાથી પિત્તજન્ય, ક્ષતજન્ય તથા ક્ષયજન્ય ખાંસી મટે છે.

ધઉં, જવ અને કાકાદ્યાદિગણુતું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરી મધ તથા ધીથી મિશ્ર કરેલા દૂધની સાથે પાવાથી પિત્તજન્ય, ક્ષતજન્ય તથા ક્ષયજન્ય ખાંસી મટે છે. (કેટલાક એવું વ્યાખ્યાન કરે છે કે, પિત્તજન્ય ખાંસી ઉપર ધઉંનું ચૂર્ણ, ક્ષતજન્ય ખાંસી ઉપર જવનું ચૂર્ણ અને ક્ષયજન્ય ખાંસી ઉપર કાકાદ્યાદિગણુતું ચૂર્ણ મધ તથા ધીથી મિશ્ર કરેલા દૂધની સાથે પાવું.)

શીતકપાયના વિધિ પ્રમાણે તૈયાર કરેલા (૪) ગોળના પાણીમાં મરીનું ચૂર્ણ ભજરાવી મધ નાખીને પાવાથી પિત્તજન્ય, ક્ષતજન્ય તથા ક્ષયજન્ય ખાંસી મટે છે.

કલ્યાણક ગુરુ

એકસોઆણું તોલાભાર આમળાનો રસ અને બસો તોલાભાર ગોળને મિશ્ર કરવા; પછી પીપરીમૂળ, ચવક, જીરું, સુંઠ, મરી, પીપર, ગજપીપર, હુપુષા (આનો પર્યાય ગુજરાતીમાં મળ્યો નથી), બોડીઅજમોદ, વાવડિંગ, સૈંધવ, ત્રિકુળા, અજમો, કાળીપાક, ચિત્રક અને ઘાણાનું ચારચાર તોલાભાર ચૂર્ણ તથા બત્રીસ તોલાભાર નસોતરનું ચૂર્ણ અને બત્રીસ તોલાભાર તેલને તે ગોળમાં નાખી, સંપૂર્ણ રીતે તે ગોળને પકવેલો. પછી તેમાંથી બહેડાંનાં કુળ જટલો ગોળ લઈ તેમાં તજ, તમાલપત્ર તથા એલચી નાખી તે ગોળ ખવડાવવો. આ ગોળથી સઘળા ગ્રહણીના વિકારો, શ્વાસ, કાસ, સ્વરભેદ અને શોષ મટે છે. ઘણા દિવસથી જઠરાગ્નિ હણાઈ ગયો હોય તથા પુરુષાતન હણાઈ ગયું હોય, તો પણ આ ગોળથી જઠરાગ્નિ તથા પુરુષાતનની વૃદ્ધિ થાય છે. આ ‘કલ્યાણક’ નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલો ગોળ સ્ત્રીઓના વંધ્યત્વનો પણ નાશ કરે છે. આ ગોળના પ્રયોગમાં વિહારાદિકની પરજી પાળવાની જરૂર નથી. (આ કલ્યાણક ગોળ પાકી રહે, ત્યારે તેલમાં જરાક શેકેલું નસોતરનું ચૂર્ણ તથા ત્રિકુળા નાખવાં જોઈએ, એમ બીજા ગ્રંથોમાં કહ્યું છે; અને કલ્પન કહે છે કે, પ્રથમ જ બત્રીસ તોલાભાર નસોતરનું ચૂર્ણ નાખવું, તે તેલમાં જરાક શેકીને જ નાખવું.)

અગસ્ત્યાવલેહ

બારસોએંશી તોલાભાર પાણીમાં દશમૂલી, ગજપીપર, કોથાં, બારંગી, કચૂરો, પુષ્કરમૂળ,

સુંઠ, કાળીપાક, ગળો, પીપરીમૂળ, શંખાવલી, રાસ્તા, ચિત્રક, અધેડો, બળદાણા તથા જ્વાસો-એ પ્રત્યેક દ્રવ્યનું આઠઆઠ તોલાભાર ચૂર્ણ, બસોછપન તોલાભાર જવનું ચૂર્ણ અને સો આખી મોટી હરડે નાખી ક્વાથ ઉકાળવો. ઉકાળતાં પાણીનો ચોથો ભાગ બાકી રહે, ત્યારે બકાઈ ગયેલી સઘળી હરડે કાઢી લઈ ક્વાથને વસથી ગાળી લઈ તે ક્વાથમાં પેલી બકાઈેલી સો હરડે, ચારસો તોલાભાર શુદ્ધ ગોળ, સોળ તોલાભાર તેલ અને સોળ તોલાભાર ધી નાખી પાક કરવો. પાકી રહે અને શીતળ થઈ બય ત્યારે તેમાં સોળ તોલાભાર પીપરનું ચૂર્ણ અને બત્રીસ તોલાભાર મધ નાખવાં, એટલે અગસ્ત્યાવલેહ સિદ્ધ થાય છે. આ રસાયનરૂપ અગસ્ત્યાવલેહનો નિત્ય બે તોલાભાર કલ્ક ચઢાડવાથી અને તેની સાથેની બે આખી હરડે ખવડાવવાથી રાજ્યક્ષમા (શોષ), ગ્રહણીદોષ, સોળ, અગ્નિની મંદતા, સ્વરભેદ, ખાંસી, પાંદુરોગ, શ્વાસ, માથાનાં દરદો, હૃદ્રોગ, હેકકી અને વિષમજ્વરો મટે છે. ધારણશક્તિ, બળ, ઉત્સાહ અને વિચારશક્તિ આપનારું આ રસાયન ભગવાન અગસ્ત્યમુનિએ શોધેલું છે, તેથી તે અગસ્ત્યાવલેહ કહેવાય છે.

કુસીરાદિ ઘૃત

કુડચલ, છીપનાં જીવડાં, ચકલાંનું માંસ, કાળિયારનું માંસ અને લાવાપક્ષીના માંસના ક્વાથથી અને કાઠાલ્યાદિગણનાં તથા બીજાં પણ મધુર વર્ગનાં કલ્કથી ધી પકવવું; આ ધીનું સેવન કરવાથી ક્ષતજન્ય અને ક્ષયજન્ય ખાંસી મટે છે.

શતાવર્યાદિ ઘૃત

શતાવરી, ગંજેટી અને બળદાણાના ક્વાથમાં ધી પકવી તેનો હ્રપયોગ કરાવવાથી પણ ખાંસીવાળાઓનું હિત થાય છે. ૧૧

અધ્યાય ૫૩ મો

ઉપક્રમ

અર્થાતઃ સ્વરભેદપ્રતિષેધમધ્યાયં વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ । યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'સ્વરભેદપ્રતિષેધ'નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીયું, કે જ પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

સ્વરભેદનું નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિપૂર્વક
સામાન્ય લક્ષણ અને સંખ્યા

અત્યુચ્ચમાપણવિપાધ્યયનામિષાત-

શીતાદિભિઃ પ્રકુપિતાઃ પવનાદયસ્તુ ।

તે શબ્દવાહિધમનીપુ ગતાઃ પ્રતિષ્ઠાં
હન્યુઃ સ્વરં ભવતિ चापि हि पदविधः सः ॥ ૨ ॥

અર્થાત જાંચે સ્વરે બોલવાથી, ઝેર ખાવાથી, જાંચે સ્વરે વેદ આદિ ભણવાથી, કંઠ આદિ પ્રદેશમાં લાઠડી વગેરે વાગવાથી અને ખીજ પણ શીત આદિ પોતપોતાના દુષ્ટ હેતુથી પ્રક્રોધ પામેલા વાયુ આદિ દોષો સ્વરને ચલાવનારાં સ્રોતોમાં સ્થિતિ પામી સ્વરને હણી નાખે છે, એ રીતે સ્વરભેદ કહેવાય છે. વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કંઠજન્ય, સાન્નિપાતિક, ક્ષયજન્ય અને મેહોજન્ય, એમ સ્વરભેદ ૭ પ્રકારનો છે. ૨

વાતજન્ય સ્વરભેદનું લક્ષણ

વાતેન કૃષ્ણનયનાનનમૂત્રવર્ચા

મિત્રં શનૈર્વદતિ गर्दभवत्खरं च ॥ ૩ ॥

જને વાતજન્ય સ્વરભેદ થયો હોય, તે માણસ ગંધેડાના જેવા સ્વરથી અથવા ગળગળા અક્ષરોથી ધીરે ધીરે ત્રુટતાં ત્રુટક ત્રુટક વાક્યો બોલે છે અને તેનાં નેત્ર, મોઢું, મૂત્ર તથા વિષ્ઠા કાળાં થઈ જાય છે. ૩

૧ સ્વર ખગડી કે જેસી જવાના નિદાનો, સંપ્રાપ્તિ, મેદો, લક્ષણ તથા ચિકિત્સાના નિરૂપણ દિવેનો.

પિત્તજન્ય સ્વરભેદનું લક્ષણ

પિત્તેન પીત્તપદનાક્ષિપુરીપમૂત્રો

બ્રૂયાદ્દલેન ચ વિદાહસમન્વિતેન ॥ ૪ ॥

જને પિત્તજન્ય સ્વરભેદ થયો હોય, તે માણસ બળતરાવાળા ગળાથી બોલે છે અને તેનાં નેત્ર, મોઢું, મૂત્ર તથા વિષ્ઠા પીળાં થઈ જાય છે.

કંઠજન્ય સ્વરભેદનું લક્ષણ

કૃच्छ्रात्કફેન સતતં કફરુદ્ધકઠો

મન્દં શનૈર્વદતિ चापि दिवा विशेषात् ॥ ૫ ॥

જને કંઠજન્ય સ્વરભેદ થયો હોય, તે માણસ નિરંતર કંઠથી ઘેરાયેલા કંઠવાળો થઈ જાય છે, ધીરે ધીરે થોડુંક બોલી શકે છે અને સૂર્યનાં કિરણોથી કંઠ કાંઈક ઓછો થવાને લીધે દિવસે કાંઈક વધારે બોલી શકે છે. ૫

સાન્નિપાતિક સ્વરભેદનું લક્ષણ અને અસાધ્યતા
સર્વાત્મકે ભવતિ सर्वविकारसंप-

द्वयक्तता च वचसत्तमसाध्यमाहुः ॥ ૬ ॥

જને સાન્નિપાતિક સ્વરભેદ થયો હોય, તે માણસ હંપર કહેલા ત્રણે દોષોના વિકારોવાળો થાય છે અને તેનું બોલવું અસ્પષ્ટ થાય છે. આ સ્વરભેદ અસાધ્ય કહેવાય છે. ૬

ક્ષયજન્ય સ્વરભેદનું લક્ષણ અને અસાધ્યતા

ધૂમ્યેત વાક્ક્ષયકૃતે ક્ષયમાનુયાચ

वागेप चापि हतवाक्परिवर्जनीयः ॥ ૭ ॥

જને ક્ષયજન્ય સ્વરભેદ થયો હોય, તે માણસ બીણે મુખમાંથી ધુમાડો કાઢતો હોય એવી રીતે બોલે છે અથવા તેની વાણી ક્ષય જ પામી જાય છે; આવી રીતે હણાયેલી વાણીવાળા માણસની વેધે ચિકિત્સા જ કરવી નહિ. ૭

મેહોજન્ય સ્વરભેદનું લક્ષણ

અન્તર્ગતસ્વરમલક્ષ્યપદં ચિરેણ

મેદોઞ્ચવાદ્વદતિ दिग्गगलोष्ठतालुः ॥ ૮ ॥

જને મેદથી સ્વરભેદ થયો હોય, તે માણસ

ધણીવાર ગળાના મધ્યમાં જ બીજાઓથી ન સમજી શકાય એવાં પદોવાણું બોલે છે અને તેનાં કંઠ, હોઠ તથા તાળવું મેદથી તથા કંઠથી ખરડાયેલાં રહે છે. ૮

સ્વરભેદની અસાધ્યતા

ક્ષીણસ્ય વૃદ્ધસ્ય કૃશસ્ય ચાપિ

ચિરોત્થિતો યથ સહોપજાતઃ ।

મેદસ્વિનઃ સર્વસમુદ્ભવથ

સ્વરામયો યો ન સ સિદ્ધિમેતિ ॥૯॥

ક્ષયરોગવાળાને, વૃદ્ધને તથા કૃશને થયેલો, લાંબા કાળથી અને જન્મથી થયેલો તેમ જ મેદવાળાને થયેલો અને ત્રણે દોષોથી થયેલો—એટલા પ્રકારના સ્વરભેદો અસાધ્ય છે. ૯

સ્વરભેદની સામાન્ય ચિકિત્સા

ક્ષિગ્ધાન્સ્વરાતુરનરાનપકૃદ્દોષાન્

સંયોજયેદ્મનરેચનવસ્તિમિથ ।

નસ્યાવપીઢમુલ્લખાવનધૂમલેહૈઃ

સમ્પાદયેચ વિવિધૈઃ ક્વલગ્રહૈથ ॥

યઃ શ્વાસકાસવિધિરાદિત એવ ચોક્ત-

સ્તં ચાપ્યશેષમવતારયિતું યતેત ।

વૈશેષિકં ચ વિધિમૂર્ધ્વમતો વદામિ

તં વૈ સ્વરાતુરહિતં નિશ્ચિલં નિરોધ ॥૧૦॥

સ્વરભેદવાળા માણસોને વેવે સ્નેહનસંસ્કાર આપી વમનોથી, વિરેચનોથી તથા અસ્તિઓથી તેઓના દોષો દૂર કરી પછી તે તે દોષનાં વિરોધી નરેઓની, અવપીડનરેઓની, ડાઘળા વગેરેની, ધૂમપાનોની, લેહોની અને વિવિધ ડાળિયા લેવડાવવાની યોજના કરવી.

ગયા એ અધ્યાયોમાં શ્વાસો તથા કાસો ઉપર કહેલી સઘળી ચિકિત્સાઓની પણ તે તે દોષ અનુસાર સ્વરભેદ ઉપર યોજનાઓ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. હવે સ્વરભેદવાળા માણસોના હિત માટે વિશેષ ચિકિત્સા કહું છું, તેને પણ

સંપૂર્ણ રીતે સાંભળો. ૧૦

વાતજન્ય સ્વરભેદની ખાસ ચિકિત્સા

સ્વરોપવાતેનિલજે શુક્તોપરિ ઘૃતં પિવેત્ ।

કાસમર્દકવાર્તાકમર્કવસ્વરસૈયુતમ્ ॥

પીતં ઘૃતં હન્યનિલં સિદ્ધમાર્તંગલે રસે ।

યવક્ષારાજમોદામ્યાં ચિત્રકામલકેષુ વા ॥

દેવદાર્વિકામ્યાં વા સિદ્ધમાર્જં સમાશ્લિકમ્ ।

મુલોદકાનુપાનો વા સસર્પિષ્કો ગુહૌદનઃ ॥૧૧॥

જે સ્વરભેદ વાતજન્ય હોય, તે રોગી જમી

રહે તે પછી કાંસોદરી, રીંગણાં અને ભાંગરાના

સ્વરસોથી યુક્ત કરેલું ધી પાવું.

કાંટાઅરોળિયાના સ્વરસમાં પકાવેલું ધી પાવાથી વાતજન્ય સ્વરભેદ મટે છે.

જવખાર અને અજમોદના ક્વાથમાં પક-

વેલું બકરીતું ધી મધથી મિશ્ર કરી પાવાથી

વાતજન્ય સ્વરભેદ મટે છે.

ચિત્રક અને આમળાંના ક્વાથમાં પકવેલું

બકરીતું ધી મધથી મિશ્ર કરી પાવામાં આવે,

તો તેથી વાતજન્ય સ્વરભેદ મટે છે.

દેવદાર અને ચિત્રકના ક્વાથમાં પકવેલું

બકરીતું ધી મધથી મિશ્ર કરી પાવામાં આવે,

તો તેથી વાતજન્ય સ્વરભેદ મટે છે.

ગોળ નાખી પકવેલો ભાત ધીથી મિશ્ર કરી

ખવરાવેલો અને તે ઉપર સહેવાય તેવું જીવું પાણી

પાવું, એ વાતજન્ય સ્વરભેદ ઉપર પદ્ય છે. ૧૧

પિત્તજન્ય સ્વરભેદની ખાસ ચિકિત્સા

ક્ષીરાનુપાનં પિત્તે તુ પિવેત્સર્પિરતન્દ્રિતઃ ।

અશ્ત્રીયાચ સસર્પિષ્કં યદ્દીમધુકપાયસમ્ ॥

લિહ્યાન્મધુરકાષાં વા ચૂર્ણં મધુઘૃતાપ્લુતમ્ ।

શતાવરીચૂર્ણયોગં બલાચૂર્ણમથાપિ વા ॥૧૨॥

આળસ છોડી દઈ ધી પાવાથી, તે ઉપર

દૂધ પાવાથી અને જઠીમધના ક્વાથમાં પકવેલા

દૂધ વડે સિદ્ધ કરેલો અથવા જઠીમધથી યુક્ત

કરેલો દૂધપાક ધી સહિત જમાડવાથી પિત્તજન્ય સ્વરભેદ મટે છે.

કઠિાલી આદિ મધુર દ્રવ્યોનું ચૂર્ણ મધ તથા ધીમાં કાલવી ચટાડવામાં આવે તો તેથી પિત્તજન્ય સ્વરભેદ મટે છે.

શતાવરીનું ચૂર્ણ મધ તથા ધીમાં કાલવી ચટાડવાથી પિત્તજન્ય સ્વરભેદ મટે છે.

બળદાણાનું ચૂર્ણ મધ તથા ધીમાં કાલવી ચટાડવાથી પિત્તજન્ય સ્વરભેદ મટે છે. ૧૨

કંકજન્ય સ્વરભેદની ખાસ ચિકિત્સા

પિવેત્કટૂનિ મૂત્રેણ કફજે સ્વરસજ્જ્વે ।
લિહ્યાદ્વા મધુતૈલાભ્યાં શુક્ત્વા લાદેત્કટૂનિ ચ ॥૧૩

સૂંઠ, મરી અને પીપરનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રની સાથે પાવાથી કંકજન્ય સ્વરભેદ મટે છે.

સૂંઠ, મરી અને પીપરનું ચૂર્ણ મધમાં તથા તેલમાં કાલવી ચટાડવું આવે અને જમ્યા પછી તે જ ચૂર્ણ ખવડાવવાથી કંકજન્ય સ્વરભેદ મટે છે. ૧૩

મેદોજન્ય સ્વરભેદની ખાસ ચિકિત્સા

સ્વરોપથાતે મેદોજે કફયદિધિરિષ્યતે ॥૧૪॥

જે મેદોજન્ય સ્વરભેદ થયો હોય, તો કંકજન્ય સ્વરભેદ ઉપર કહેવાયેલી ચિકિત્સા જ કરવી.

સાન્નિપાતિક તથા ક્ષયજન્ય સ્વરભેદોની ખાસ ચિકિત્સા

સર્વજે ચાપિ ક્ષયજે પ્રત્યાલ્યાયાચરેત્ ક્રિયામ્ ॥૧૫

સાન્નિપાતિક સ્વરભેદ થયો હોય, તો પ્રથમ ના પાડ્યા પછી ઉપર કહેલી ત્રણે દોષોની ખાસ ચિકિત્સાઓ કરવી અને ક્ષયજન્ય સ્વરભેદ થયો હોય તો ઉત્તરતંત્રના એકતાલીસમા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. (કેટલાક વ્યાખ્યાન આપે છે કે, એ બંને ઉપર આ અધ્યાયના ૧૦મા વિષયમાં કહેલી સામાન્ય ચિકિત્સાઓ કરવી.) ૧૫

મોટેથી બોલવાથી થયેલા સ્વરભેદની ખાસ ચિકિત્સા

શર્કરામધુમિત્રાણિ શ્રુતાનિ મધુરૈઃ સહ ।
પિવેત્પયાંસિયસ્યોર્ચૈર્વદતોઽમિહતઃ સ્વરઃ ॥૧૬

અત્યંત ઊંચા સ્વરે બોલવાથી જનો હણાયો હોય, તે માણસને કઠિાલી આદિ મધુરોચી પકવેલાં અને સાકર તથા મધથી ડીકરેલાં દૂધો પાવાં. ૧૬

અધ્યાય ૫૪ મો

ઉપક્રમ

અથાતઃ કૃમિરોગપ્રતિષેધમધ્યાયં વ્યાજ્ઞ સ્યામઃ । યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'કૃમિરોગપ્રતિષેધ' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરી કે જ પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુત પાસે કહેલું છે. ૧

કૃમિરોગનાં દૂરનાં તથા પાસેનાં નિદાનો અજીર્ણાધ્યશ્નાસાત્મયૈર્વિરુદ્ધમલિનાશનૈઃ ।
અવ્યાયામદિવાસ્વમ્નગુર્વતિલ્લિગ્ધશીતલૈઃ ॥
માપપિટ્ઠાન્નવિદલવિસશાલ્કસેરુકૈઃ ।
પર્ણશાકસુરાશુક્તદધિસીરુગુડેશુભિઃ ॥
પલાલાનૃપિશિતપિષ્પાકપૃથુકાદિભિઃ ॥
સ્વાદ્મલ્લદ્રવપાનૈશ્ચ શ્લેષ્મા પિત્તં ચ કુપ્યતિ ।
કૃમીન્વિદુધિધાકારાત્કરોતિ વિવિધાશ્રયાન્ ॥

અજીર્ણથી, અજીર્ણમાં ભોજન કરવા માફક નહિ એવાં વિરુદ્ધ તથા મલિન ભોજનો વાથી, કંસરત ન કરવાથી, દિવસે સુવાથી ત ભારે પદાર્થો, અત્યંત સ્તન્ય પદાર્થો, શીત પદાર્થો, અડદ, પીઠાનાં અન્નો, મગ વગેરે કઠો કમળોનાં મૂળો, કમળકંદો, કસેરુકંદો, પાંદ વાળાં શાકો, સુરાઓ, સુકતો, દહીં, દૂધ

૧ કૃમિરોગનાં નિદાનો, રથજો, સંખ્યાદિક ચિકિત્સાદિકના નિરૂપણ વિષયે.

જે, કેટલી, તલનો કંદક, આનૂપ પ્રાણીઓનું
મોઝ, મોળ અને પવા વગેરેના સેવનથી અને
જુરુ તથા ખાટાં પીણાં પીવાથી કંદનો અને
પિત્તનો પ્રકાપ થાય છે; એ કંદ અને પિત્ત અનેક
પ્રકારના આકાંગવાળા અને બુદાબુદા આશ્રયો-
નાથી શીડાએને ઉત્પન્ન કરે છે. ૨

કૃમિઓનાં ઉત્પત્તિસ્થળો

ગામપાસવસ્તેષાં પ્રસવઃ પ્રાયશઃ સ્મૃતઃ ।

કિંતોઃ કૃમિજાતીનાં ત્રિવિધઃ સમ્ભવઃ સ્મૃતઃ ॥

પુરીકરકાનિ તેષાં વક્ષ્યામિ લક્ષણમ્ ॥૩॥

ધણું કરીને આમાશય અને પચ્ચાશય એ
કૃમિઓનાં ઉત્પત્તિસ્થળો છે. (બીજાં સ્થળોમાં
પણ ને ઉત્પન્ન થાય છે;) કૃમિઓ મુખ્યત્વે વીશ
જાતના છે; તેઓની ઉત્પત્તિ વિષા, કંદ કે
અશિમાં થાય છે. હવે એ જાતોના બુદાબુદા
આકારો તથા કાર્યો કહું છું. ૩

વિષામાં થતા કૃમિઓની જાતો, આકારો તથા કૃત્યો

અપા વિપવાઃ કિપ્યાશ્ચિપ્યા ગણ્દૂપદાસ્તથા ।

જુરો દિમુખાશ્ચ સંસૃવૈતે પુરીપજાઃ ॥

શ્વેતાઃ ક્ષમાસ્તુદન્યેતે ગુદં પ્રતિસરન્તિ ચ ।

તેષામેવાપરે પુચ્છઃ પૃથક્થ ભવન્તિ હિ ॥

શ્વલાપ્રિમાન્યપાણ્દુલ્લવિષ્ટમ્બલસક્લ્યાઃ ।

પ્રતેકારુચિદ્રોગવિદ્મેદાસ્તુ પુરીપજૈઃ ॥

રક્તા ગણ્દૂપદા દીર્ઘાં ગુદકણ્દુનિપાતિનઃ ।

શ્વલોટોપશ્ચક્રદ્વેદપક્તિનાશકારાશ્ચ તે ॥૪॥

અયુષ, વિયવ, કિપ્ય, ચિપ્ય, ગંડૂપદ,
જુરુ અને દિમુખ—એ સાત જાતોના કૃમિઓ
વિષામાં ઉત્પન્ન થાય છે. એ સફેદ તથા સૂક્ષ્મ
હોય છે, પીડા કરે છે અને ઘણું કરી ગુદા
તરફ ગતિ કરે છે. એમાં કેટલાક કૃમિઓ જડાં
પૂછડાંવાળાં પણ હોય છે. વિષામાં થતા કૃમિ-
ઓથી શૂળ, અગ્નિની મંદતા, શીકાશ, મલબંધ,
અલક્ષ્ય, મોળ, લાળ ઝરવી, અરચિ, દ્રોગ

અને ઝાડા પાતળા થાય છે. એ કૃમિઓમાં ગંડૂ-
પદ નામના કૃમિઓ રાતાં અને અળશિયાં જવાં
લાંબાં હોય છે, ગુદામાં ખરજ ઉત્પન્ન કરે છે
અને એથી શૂળ, ગડગડાટ, ઝાડાનું પાતળાપણું
અને અત્રનો અપચો પણ થાય છે. ૪

ક્રૂમાં થતા કૃમિઓની જાતો, આકારો તથા કૃત્યો

દર્ભપુષ્પા મહાપુષ્પાઃ પ્રલ્લનાશ્ચિપિટાસ્તથા ।

પિપીલિકા દારુણાશ્ચ કફક્રોચસમુદ્રવાઃ ॥

રોમશા રોમમૂર્ચાનઃ સપુચ્છાઃ શ્યાવમણ્ડલાઃ ।

રૂઢધાન્યાઙ્કુરાકારાઃ શુક્લાસ્તે તનવસ્તથા ॥

મજાદા નેત્રલેહારસ્તાલુશ્રોત્રમુજસ્તથા ।

શિરોદ્દ્રોગવમથુપ્રતિશ્યાયકારાશ્ચ તે ॥૫॥

દર્ભપુષ્પ, મહાપુષ્પ, પ્રલ્લ, ચિપિટ, પિપી-
લિક અને દારુણ—એ છ જાતોના કૃમિઓ કંદના
સડામાં થાય છે. એ રંછાંવાળા, માયાંઓમાં
બહુ રંવાડાંવાળા, પૂંછડાવાળા, શ્યામ મંડલો-
વાળા, ભેગેલાં ધાન્યના અંકુરો જેવા આકારવાળા,
સફેદ અને પાતળા હોય છે. એ મજાજ, નેત્રો,
તાળવાં તથા કાનોને ખાધા કરે છે અને એથી
માથાના રોગો, દ્રોગો, જલદી તથા સળેખમ
થાય છે. ૫

લોહીમાં થતા કૃમિઓની જાતો, આકારો
તથા કૃત્યો

કેશરોમનલાદાશ્ચ દન્તાદાઃ કિકિશાસ્તથા ।

કુષ્ઠજાશ્ચ પરીસર્પા હ્રેયાઃ શોણિતસમ્ભવાઃ ॥

તે સરક્તાશ્ચ કૃષ્ણાશ્ચ સ્તિગ્ધાશ્ચ પૃથક્સ્તથા ।

રક્તાધિષ્ઠાનજાન્પ્રાયો વિકારાહ્વનયન્તિ તે ॥૬॥

કેશાદ, રોમાદ, નખાદ, દંતાદ, કિકિશ,
કુષ્ઠ અને પરીસર્પ—એ સાત જાતોના કૃમિઓ

લોહીમાં થાય છે. એ વાળો, રંવાડાંઓ, નખો
તથા દાંતોને ખાધા કરે છે. રતાશવાળા, કાળા,
સ્નિગ્ધ તથા પહોળા હોય છે અને ઘણું કરી
મુત્તસ્થાનના ૨૪ મા અધ્યાયમાં કહેલા વિસર્પ,

ફેલીઆ વગેરે રક્તજન્ય વિકારો ઉત્પન્ન કરે છે.

કૃમિઓનાં નિહાનેનો નિભાગ

માપપિટાન્નલવણગુહશકૈઃ પુરીપજાઃ ।

માંસમાપગુહક્ષીરદધિચુક્તૈઃ કફોદ્ભવાઃ ।

વિરુદ્ધાઝીર્ણશકાયૈઃ શોષિતોત્થા ભવન્તિ હિ ॥૭૭॥

અડદ, પીસેલાં અન્નો, લવણો, ગોળ અને

શાકાથી વિષાના કૃમિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. માંસ,

અડદ, ગોળ, દૂધ, દહીં અને સુકતથી કર્ફના

કૃમિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. વિરુદ્ધ ભોજનો, અજીર્ણ

અને શાકાદિકથી દોહીના કૃમિઓ જાપજ છે. ૭

શરીરમાં કૃમિઓ ઉત્પન્ન થયાનું લક્ષણ

જ્વરો વિવર્ણતા શૂલં હૃદ્રોગઃ સદનં ભ્રમઃ ।

મત્તદ્વેષોઽતિસારશ્ચ સજ્ઞાતકૃમિલક્ષણમ્ ॥૮॥

જ્વર, વર્ણનું ખગડી જવું, શૂળ, હૃદ્રોગ,

ખલાનિ, ભ્રમ, અન્ન ઉપર દ્વેષ અને અતિસાર-એ

લક્ષણો ઉપરથી માણસના શરીરમાં કૃમિઓ

ઉત્પન્ન થયેલા સમજવા. ૮

કૃમિઓની વીશ જાતોમાં દશ્ય, અદશ્ય

અને અસાધ્ય

દશ્યાસ્ત્રયોદશાઘાસ્તુ કૃમીणां પરિકીર્તિતાઃ ।

કેશાદાઘાસ્ત્રયદશ્યાસ્તે દ્વાવાઘૌ પરિવર્જયેત્ ॥૯॥

કૃમિઓની વીશ જાતોમાં પહેલાંની તેર

જાતો જોવામાં આવે છે અને તે પછીની દેશાદ

આદિ સાત જાતો જોવામાં આવતી નથી. એ

વીશ જાતોમાં દેશાદ અને રેશાદ એ બે જાતોની

ચિકિત્સા પ્રથમ ના પાડીને કરવી; કેમ કે એ બે

જાતો અસાધ્ય છે. ૯

વિષાના તથા કર્ફના કૃમિઓની ચિકિત્સા

एषामन्यतमं ज्ञात्वा जिघांसुઃ સ્લિગ્ધમાતુરમ્ ॥

સુરસાદિવિપક્વેન સર્પિષા વાન્તમાદિતઃ ।

વિરેચયેત્તીક્ષ્ણતરૈર્યૌગૈરાસાપયેચ તમ્ ॥

પવકોલકુલત્યાનાં સુરસાદેર્ગણસ્ય ચ ।

વિઢક્ત્ત્વેહપુક્તેન કાયેન લવણેન ચ ॥

પ્રત્યાગતે નિરૂદ્ધે તુ નરં જ્ઞાતં સુશ્રામ્યુના ।

યુજ્જ્યાત્ કૃમિઘૈરશનૈસ્તતઃ શીઘ્રં મિપગ્વરઃ ॥

સેહેનોક્તેન ચૈનં તુ યોજયેત્સેહવાસ્તિના ।

તતઃ શિરીપકિણિહીરસં ક્ષૌદ્રયુતં પિવેત્ ॥

કેન્દૂકલ્પરસં વાપિ પૂર્વેવત્તીક્ષ્ણમોજનઃ ।

પલાશવીજલ્પરસં કલ્કં વા તણ્ડુલામ્બુના ॥

પારિમદ્રકપત્રાણાં ક્ષૌદ્રેણ સ્વરસં પિવેત્ ।

પત્તૂરસ્વરસં વાપિ પિવેદ્વા સુરસાદિજમ્ ॥

લિહ્યાદશ્ચશકૃચ્છૂર્ણં વિઢક્ત્ત્વં વા સમાશ્લિકમ્ ।

પત્રૈર્મૃપિકપર્પ્યાં વા સુપિટૈઃ પિટ્તમિશ્રિતૈઃ ॥

સાદેત્પૂપાલિકાન્ પક્વાન્ધાન્યામ્લં ચ પિવેદનુ ।

સુરસાદિગણે તૈલં પક્કં વા પાનમિષ્યતે ॥

વિઢક્ત્ત્વૈર્ણપિટ્તામ્યાં તસ્મિન્ મધ્યં તુ કારયેત્ ।

તત્કપાયપ્રપીતાનાં તિલાનાં સેહમેવ વા ॥

શ્વાવિઘાં શકૃતચ્છૂર્ણં સપ્તકૃત્વઃ સુમાવિતમ્ ।

વિઢક્ત્ત્વાનાં કપાયેણ ત્રૈફલેન તથૈવ ચ ॥

ક્ષૌદ્રેણ લીઢવાતુપિવેદ્રસમામલકોદ્ભવમ્ ।

અક્ષામયારસં વાપિ વિધિરેપોઽપ્યસામપિ ॥

પૂતીકસ્વરસં વાપિ પિવેદ્વા મધુના સહ ।

પિવેદ્વા પિપ્પલીમૂલમજામૂત્રેણ સંયુતમ્ ॥

સપ્તરાત્રં પિવેદ્વૃષ્ટં ત્રપુ વા દધિમસ્તુના ।

પુરીપજાન્કફોત્યાંશ્ચ હન્યાદેવં કૃમીન્મિપક્ ॥ ૧૦ ॥

કોઈ જાતના પણ કૃમિઓ ઉત્પન્ન થયા

હોય તો તેઓનો નાશ કરવા માટે રોગીને પ્રથમ

સ્નિગ્ધ કરી સુરસાદિગણના ક્વાથાદિકથી પક-

વેલા ઘી વડે જલદી કરાવી, (એક કૃમિવાળા

માણસને જલદીનો નિષેધ છે, તોપણ અહીં જલદી

કરાવવાની કહી છે; તેથી જણાય છે કે એ રોગની

પહેલી અવસ્થામાં જલદીનો નિષેધ નથી.) પછી

સૂતરથાનના ઝાઝમા અધ્યાયમાં કહેલા અતિ-

તીક્ષ્ણ વિરેચનયોગોથી વિરેચિત કરવો. વિરેચિત

કર્થો પછી જવ, ગજપીપર, કળથી અને સુરસાદિ-

ગણના ક્વાથને વાવડિંગથી પકવેલા રેનેહથી અને

સૈંધવથી યુક્ત કરી તે ક્વાથથી નિરૂહ્યસ્તિ દેવી.
નિરૂહ્યસ્તિ પાછી નીકળ્યા પછી રાગીને સહેવાય
તેવા ગરમ પાણીથી નવડાવી કૃમિઓને હણનારાં
દ્રવ્યોથી પકવેલાં અન્નોનું ભોજન કરાવવું;
ભોજન પછી તુરત જ વાવડિંગના ક્વાથાદિકથી
પકવેલા સ્નેહથી અનુવાસનખસ્તિ દેવી. આ
ક્રિયાઓ કર્યા પછી નીચેના યોગો યોજવા :

૨૭૦૧ સુરસાદિયો અને વાપુંગાનો સ્વરસ, મધથી
મિશ્ર કરી પાવો અને પછી ઉપર કઢા પ્રમાણે
તીક્ષ્ણ દ્રવ્યોથી સંસ્કૃત કરેલું અને મધથી યુક્ત
કરેલું ભોજન દેવું; તેથી કૃમિઓ નાશ પામે છે.

કેબૂકનો (કાબીનો ?) સ્વરસ મધથી મિશ્ર
કરી પાવો અને પછી ઉપર કઢા પ્રમાણે તીક્ષ્ણ-
દ્રવ્યોથી સંસ્કૃત કરેલું અને મધથી યુક્ત કરેલું
ભોજન દેવું; તેથી કૃમિઓ નાશ પામે છે.

ખાખરાનાં બીનો સ્વરસ અથવા કલ્ક ચોખા-
ના ઘોણની સાથે પાઈને પછી ઉપર પ્રમાણે
તીક્ષ્ણ ભોજન કરાવવાથી કૃમિઓ નાશ પામે છે.

હીંબડાનાં અથવા બકાનનાં પાંદડાંનો
સ્વરસ મધ સાથે પાવો અને પછી ઉપર પ્રમાણે
તીક્ષ્ણ ભોજન કરાવવાથી કૃમિઓ નાશ પામે છે.

તગડનો સ્વરસ મધ નાખી પાવો અને
પછી ઉપર પ્રમાણે તીક્ષ્ણ ભોજન કરાવવાથી
કૃમિઓ નાશ પામે છે.

સુરસાદિગણનો ક્વાથ મધ સાથે પાઈને,
પછી ઉપર પ્રમાણે તીક્ષ્ણ ભોજન કરાવવાથી
કૃમિઓ નાશ પામે છે.

ઘોડાની લાદનું ચૂર્ણ મધથી યુક્ત કરી
ચટાડવું અને પછી ઉપર પ્રમાણે તીક્ષ્ણ ભોજન
કરાવવાથી કૃમિઓ નાશ પામે છે.

વાવડિંગનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચટાડી, પછી
ઉપર પ્રમાણે તીક્ષ્ણ ભોજન કરાવવાથી કૃમિઓ

નાશ પામે છે.

બિરકત્તીનાં અથવા નેપાળાનાં પાંદડાંને
સારી પેટે વાટી જવના લોટમાં મિશ્ર કરી તે
લોટના પૂડા પકવી ખવડાવવા અને તે ઉપર
કાંજ પાવાથી કૃમિઓ નાશ પામે છે.

સુરસાદિગણના કલ્કથી પકવેલું તેલ
પાવાથી કૃમિઓ નાશ પામે છે.

વાવડિંગનું ચૂર્ણ અને જવના લોટને
મિશ્ર કરી તેનું સુરસાદિગણના તેલમાં ભક્ષ્ય
પકવી ખવડાવવાથી કૃમિઓ નાશ પામે છે.

વાવડિંગના ક્વાથની ભાવના આપેલા
તલોનું તેલ પાવાથી કૃમિઓ નાશ પામે છે.

શેઠાઈની વિષાના ચૂર્ણને સાતવાર વાવડિંગ-
ના ક્વાથની અને સાતવાર ત્રિકુળાના ક્વાથની
સારી પેટે ભાવનાઓ આપી તે ચૂર્ણ મધ સાથે
ચટાડી, તે ઉપર આમળાં, બહેડાં તથા હરડેનો
ક્વાથ મધ સાથે પાવાથી કૃમિઓ નાશ પામે છે.

કલઈ, સીસું, તાંબુ, રૂપું તથા ગજવેલ
વગેરે ધાતુઓના ચૂર્ણને ઉપર પ્રમાણે જ ભાવના-
ઓ આપી તે ચૂર્ણ મધમાં કાલવી ચટાડવું
અને તે ઉપર આમળાં, બહેડાં તથા હરડેનો ક્વાથ
મધની સાથે પાવાથી કૃમિઓ નાશ પામે છે.

શુચ્છકરંબનો સ્વરસ મધ સાથે પાવાથી
કૃમિઓ નાશ પામે છે.

પીપરીમૂળનું ચૂર્ણ બકરીના મૂત્રની સાથે
પાવાથી કૃમિઓ નાશ પામે છે.

કલઈને દહીંના પાણીમાં ઘસી દહીંના
પાણી સાથે સાત દિવસ સુધી પાવામાં આવે,
તો તેથી કૃમિઓ નાશ પામે છે.

વૈવે ઉપર કઢા પ્રમાણે યોગોની યોજનાઓ
કરી વિષાના તથા કફના કૃમિઓનો નાશ કરવો. ૧૦

મસ્તકાદિમાં રહેલા કંક્રુ અંબધી કૃમિઓની ખાસ ચિકિત્સા

શિરોહૃદ્ગ્રાણકર્ણાક્ષિસંસૃતાંશ્ચ વૃથાગિવાન્ ।
વિશેષણાહ્નૈર્નસ્યૈરવપીઠૈશ્ચ સાધયેત્ ॥
શક્રદ્રસં તુરક્કસ્ય સુશુષ્કં ભાવયેદતિ ।
નિષ્કાથેન વિહક્ષાનાં ચૂર્ણં પ્રથમનં તુ તત્ ॥
અયશ્ચૂર્ણાન્યનેનૈવ વિધિના યોજયેદ્નિષ્પક્ ।
સકાંસ્યનીલં તૈલં ચ નસ્યં સ્પાત્સુરસાદિકે ॥૧૧॥

મસ્તક, હૃદય, નાક, કાન તથા નેત્રોમાં રહેલા ગુદા ગુદા પ્રકારના કૃમિઓનો વિશેષ કરી અંજનોથી તથા અવપીડનસેથી નાશ કરવો. (અહીં એમ કહેવામાં આવે છે કે, નેત્રોમાં રહેલા કૃમિઓનો અંજનોથી, નાકમાં રહેલા કૃમિઓનો અવપીડનસેથી, હૃદયમાં રહેલા કૃમિઓનો આ ઉત્તરતંત્રના ૪૩ મા અધ્યાયમાં કહેલી કૃમિજન્ય હૃદ્રોગની ચિકિત્સાથી, માથામાં રહેલા કૃમિઓનો આ ઉત્તરતંત્રના ૨૬ મા અધ્યાયમાં કહેલી કૃમિજન્ય શિરોરોગની ચિકિત્સાથી અને કાનમાં રહેલા કૃમિઓનો આ ઉત્તરતંત્રના ૨૧ મા અધ્યાયમાં કહેલી કૃમિકર્ણની ચિકિત્સાથી નાશ કરવો.)

ઘોડાની લાદના સ્વરસને સારી પેઠે સૂકવી વાવડિંગના ક્વાથની અત્યંત ભાવના આપી તે ચૂર્ણનું પ્રથમનનસ્ય દેવામાં આવે, તો તેથી મસ્તક આદિમાં રહેલા કૃમિઓ નાશ પામે છે.

કલઈ વગેરે ધાતુઓના ચૂર્ણને વાવડિંગના ક્વાથની અત્યંત ભાવના આપી તે ચૂર્ણનું પ્રથમનનસ્ય દેવામાં આવે, તો તેથી મસ્તક આદિમાં રહેલા કૃમિઓ નાશ પામે છે.

સુરસાદિગણના ક્વાથમાં પકવેલા તેલને કાંસાના કાટથી મિશ્ર કરી તે તેલનું નસ્ય દેવાથી મસ્તક આદિમાં રહેલા કૃમિઓ નાશ પામે છે. ૧૧

રુધિરના કૃમિઓની ચિકિત્સા

સ્ફોટાપિથિશ્ચાપિ વિધેયો રોમમોજિષ્ઠ ।

દન્તાદાનાં સમુદિદં વિધાનં મુલરોગિકમ્ ।
રક્તજાનાં પ્રતીકારં કુર્યાત્કુષ્ઠચિકિત્સિતે ॥૧૨॥

એ રોમાદ કે કશાદ (૩ વાડાંઓ તથા કેશો ખાનારા) કૃમિઓ થયા હોય તો ચિકિત્સાસ્થાનના ૨૦ મા અધ્યાયમાં કહેલી ઇંદ્રભુતની ચિકિત્સાથી તેનો નાશ કરવો.

એ દંતાદ (દાંતોને ખાનારા) કૃમિઓ થયા હોય, તો ચિકિત્સાસ્થાનના ૨૨ મા અધ્યાયમાં કહેલી કૃમિદંતની ચિકિત્સાથી તેનો નાશ કરવો.

એ નખાદ (નખોને ખાનારા) આદિ કૃમિઓ થયા હોય, તો ચિકિત્સાસ્થાનના ૮ મા અધ્યાયના ૨૦ મા વિષયમાં કહેલી ચિકિત્સાથી તેઓનો નાશ કરવો. ૧૨

સર્વ પ્રકારના કૃમિઓ ઉપર સામાન્ય વિધાન સુરસાદિ તુ સર્વેષુ સર્વયૈવોપયોજયેત્ ॥
પ્રવ્યક્તતિક્કરુદ્ધં મોજનં ચ દિવં ભવેત્ ।
કુલત્યકાયસંસૃદ્ધં ક્ષીરપાનં ચ પૂજિતમ્ ॥૧૩॥

સધળા પ્રકારના કૃમિઓ ઉપર સ્નાન તથા અનુપાનાદિક સર્વ ક્રિયાઓમાં સુરસાદિગણનો ઉપયોગ અવશ્ય કરવો, જમાં કડવો અને તીખો રસ સારી પેઠે હોય એવું ભોજન કરાવવું અને કળથીના ક્વાથની સાથે દૂધ પાવું, એ સધળા પ્રકારના કૃમિઓ ઉપર હિતકારી છે. ૧૩

કૃમિરોગવાળાએ પાળવાની પરેશ્વ
ક્ષીરાણિ માંસાનિ પૃતાનિ ચૈવ
દર્ષીનિ શાકાનિ ચ પર્ણવન્તિ

સમાસતોઽન્લાન્મધુરાન્દિમાંશ્ચ
કૃમીન્ જિયાંતુઃ પરિવર્જયેત્ ॥૧૪॥
કૃમિઓનો નાશ કરવાની ઇચ્છાવાળા શેગી-એ દૂધોનો, માંસોનો, ધીનો, દહીંનો, પાંદડાંવાળાં શાકોનો, ખાટા, મધુર અને ટાઢા પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો; એ કૃમિરોગ ઉપર સંક્ષિપ્ત પરેશ્વ છે. ૧૪

અધ્યાય ૫૫ મો

ઉપક્રમ

અથાત ઉદાવર્તપ્રતિષેધમધ્યાયં વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ। યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥૧॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'ઉદાવર્ત'પ્રતિ-
ષેધ^૧ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ
સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

સઘળા ઉદાવર્તોના મૂળનો નિષેધ
અષ્ઠોર્ધ્વં ચ ભાવાનાં પ્રવૃત્તાનાં સ્વભાવતઃ ।
ન વેગાન્યારવેત્રાજ્ઞો વાતાદીનાં જિજીવિષુઃ ॥૨॥
નીચેના માર્ગોથી પ્રવર્તનારા અધોવાયુ આદિ
અને ઊંચેના માર્ગોથી પ્રવર્તનારા ઓડકાર આદિ
સ્વાભાવિક ભાવોના વેગને, જીવવાની ઇચ્છાવાળા
સમજી માણસે અટકાવવા નહીં. ૨

ઉદાવર્તનાં નિદાનો તથા સંખ્યા
વાતવિષ્મૃત્તજૃમ્ભાશુલ્બોદ્ધારવમીન્દ્રિયૈઃ ।
વ્યાહન્યમાનૈરુદૈર્લુદાવર્તો નિરુચ્યતે ॥
હુતૃષ્ણાશ્વાસનિદ્રાણામુદાવર્તો વિધારણાત્ ।
તસ્યામિધાસ્યે વ્યાસેન લક્ષણં ચ ચિકિત્સિતમ્ ॥
ત્રયોદશવિધશ્ચાતૌ મિત્ર દૈતૈસ્તુ કારણૈઃ ।
અપથ્યમોજનાન્નાપિ વક્ષ્યતે ચ તથાપરઃ ॥૩॥

અધોવાયુના, વિદાના, મૂળના, બગાસાના,
આંસુના, છીંકના, ઓડકારના, વમનના, નીચના,
શુદ્ધાના, તરસના, શ્વાસના અને નિદ્રાના વેગને
રોકવાથી ઉદાવર્ત ઉત્પન્ન થાય છે. ઉદાવર્તનાં
લક્ષણો અને ચિકિત્સાઓ વિસ્તારથી કહેવામાં
આવશે. ઉપર કહેલાં તેર કારણોને લીધે ઉદાવર્ત
તેર પ્રકારનો ગણવામાં આવે છે. ચૌદમા પ્રકારનો
ઉદાવર્ત અપથ્ય ભોજનથી થાય છે; તેનું લક્ષણ તથા

૧ ઉદાવર્તોના નિદાનો, સંખ્યા, લક્ષણો અને
ચિકિત્સાઓના નિષેધ વિશેનો.

ચિકિત્સા પાછળથી (આ અધ્યાયના ૩૨મા
વિષય પછી) કહેવામાં આવશે. (વેગને અટકા-
વવાથી વાયુનું ઊર્ધ્વ ભ્રમણ થાય છે, તેથી તે
રોગ ઉદાવર્ત કહેવાય છે. આંસુ વગેરેના વેગો
રોકવાથી વાયુનું ઊર્ધ્વ ભ્રમણ કેમ થાય ? એવી
શંકા થાય ત્યાં એમ સમજવું કે એ વેગો રોકવાથી
અપાનવાયુ પ્રકુપિત થાય છે અને તે ઊર્ધ્વ ભ્રમણ
કરવા લાગે છે.—કલ્પન.) ૩

અધોવાયુનો વેગ રોકવાથી ઉત્પન્ન થયેલા
ઉદાવર્તનું લક્ષણ

આધ્માનશ્લૌ હૃદયોપરોધં
શિરોરુજં શ્વાસમતીવ હિક્કામ્ ।

કાસપ્રતિશ્યાયગલગ્રહાંશ્ચ
વલાસપિત્તપ્રસરં ચ ધોરમ્ ।

કુર્યાદપાનોઽમિહતઃ સ્વમાર્ગે

હન્યાત્પુરીપં મુલતઃ ક્ષિપેદ્વા ૪ ॥૨૫॥

અધોવાયુ રોકવાથી ઉદાવર્ત થયો હોય
તો પેટ આક્રે, શૂળ ઉત્પન્ન થાય, હૃદયમાં દબાણ
અને માથામાં પીડા થાય, શ્વાસ થાય, બહુ હેઠકી
આવે, આંસી અને સળેખમ થાય, ગળું ઝલાઈ જાય,
કફનો તથા પિત્તનો ભયંકર ફેલાવો થાય અને
વિદા પોતાના માર્ગે ન નીકળતાં મોઢામાંથી
નીકળે છે. ૪

વિદાનો વેગ રોકવાથી થયેલા ઉદાવર્તનું લક્ષણ

આટોપશ્લૌ પરિકર્ત્તનં ચ

સદ્ગઃ પુરીપસ્ય તથોર્ધ્વવાતઃ ।

પુરીપમાસ્વાદપિ વા નિરેતિ

પુરીપવેગેઽમિહતે નરસ્ય ॥૫॥

વિદાના વેગને રોકવાથી ઉદાવર્ત થયો
હોય, તો પેટમાં વેદનાવાળો ગડગડાટ થાય છે,
પક્વાશયમાં શૂળ થાય છે, શુદ્ધામાં વાદ આવે છે,
વિદાની અટકાયત થાય છે, ઓડકાર આવે છે
અને વખતે મોઢામાંથી વિદા નીકળે છે. ૫

મૂત્રનો વેગ રેકવાથી થયેલા ઉદાવર્તનું લક્ષણ
 મૂત્રસ્ય વેગેઽભિહતે નરસ્તુ
 કૃચ્છ્રેણ મૂત્રં કુલ્તેઽપ્યમલ્યમ્ ॥
 મેદૂ ગુદે વહ્નણમુષ્કયોથ
 નાભિપ્રદેશેષ્વથ ચાપિ મૂર્ધ્નિ ।
 આનદ્વસ્તેશ્ચ ભવન્તિ તીવ્રાઃ
 શૂલાથ શૂલૈરિવ મિનમૂર્તેઃ ॥૬॥

મૂત્રના વેગને રેકવાથી ઉદાવર્ત થયો હોય,
 તો ધણા કષ્ટથી થોડું થોડું મૂત્ર તરી શકાય છે, પેડું
 ચડી આવે છે અને બાજુ ત્રિશૂળોથી શરીર ભેદાતું
 હોય, તેમ લિંગમાં, યુદામાં, સાયળોનાં મૂળોમાં,
 વૃષણોમાં, નાભિને લગતા પ્રદેશોમાં અને માથામાં
 પણ તીવ્ર શૂળો લપકે છે. ૬

બગાસાંના વેગ રેકવાથી થયેલા ઉદાવર્તનું લક્ષણ
 મન્યાગલસ્તમ્મશિરોવિકારા
 જૃમ્મોપધાતાત્પવનાત્મકાઃ સ્યુઃ ।
 ઓત્રાનનઘ્રાણવિલોચનોત્થા
 ભવન્તિ તીવ્રાથ તથા વિકારાઃ ॥૭॥

બગાસાંના વેગને રેકવાથી ઉદાવર્ત થયો
 હોય, તો ઓડ તથા ગળું ઝલાઈ બંધ છે, માથામાં
 સૂર્યોવર્ત આદિ પવનાત્મક રોગો થાય છે અને
 કાનમાં, મોઢામાં, નાકમાં તથા નેત્રોમાં પણ તીવ્ર
 વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. ૭

આંસુનો વેગ રેકવાથી થયેલા ઉદાવર્તનું લક્ષણ
 આનન્દજં શોકસમુદ્ભવં વા
 નેત્રોદકં પ્રાપ્તમમુશ્વતો હિ ।
 શિરોગુલ્લવં નયનામયાથ
 ભવન્તિ તીવ્રાઃ સહ પીનસેન ॥૮॥

આનંદથી અથવા શોકથી પ્રાપ્ત થયેલા
 આંસુના વેગને રેકવાથી ઉદાવર્ત થયો હોય, તો
 માથામાં ભારેપણું થાય છે, આંખોના તીવ્ર રોગો
 થાય છે અને સળેખમ પણ થાય છે. ૮

હીંકના વેગ રેકવાથી થયેલા ઉદાવર્તનું લક્ષણ
 મવન્તિ ગાદં ધ્રુવયોર્વિધાતા-
 છિરોઽક્ષિનાસાશ્રવણેષુ રોગાઃ ॥૯॥

હીંકના વેગને રેકવાથી ઉદાવર્ત થયો
 હોય, તો માથું, નેત્રો, નાક તથા કાનોમાં તીવ્ર
 રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. ૯

ઓડકારનો વેગ રેકવાથી થયેલા ઉદાવર્તનું લક્ષણ
 કળ્ઠાસપૂર્ણત્વમતીવ તોદઃ
 કૂજથ વાયોરથવાઽપ્રવૃત્તિઃ ॥
 ઉદ્ગારવેગેઽભિહતે ભવન્તિ
 જન્તોર્વિકારાઃ પવનપ્રસ્રતાઃ ॥૧૦॥

ઓડકારના વેગને રેકવાથી ઉદાવર્ત થયો
 હોય, તો ગળું તથા મોઢું બાજુ ઢાળિયાથી ભર-
 પૂર થઈ રહ્યાં હોય એવાં થઈ બંધ છે, હૃદય તથા
 આમાશયમાં ખૂબ પીડા થાય છે, પેટમાં પવનનો
 અસ્ફુટ શબ્દ થાય છે અથવા ધાસ આદિના
 રેકાણને લીધે વાયુની પ્રવૃત્તિ થતી નથી
 અને બીજા હેડકી આદિ પવન સંબંધી વિકારો
 પણ થાય છે. ૧૦

વમનનો વેગ રેકવાથી થયેલા ઉદાવર્તનું લક્ષણ
 છર્દિર્વિધાતેન ભવેષ્ચ કુપ્તં
 યેનૈવ દોષેણ ચિદગ્ધમન્નમ્ ॥૧૧॥

વમનના વેગને રેકવાથી ઉદાવર્ત થયો
 હોય, તો જ દોષથી અન્ન દુષ્ઠ થયું હોય, તે દોષથી
 કાઠ થાય છે અને અરોચક આદિ બીજા વિકારો
 પણ થાય છે. ૧૧

વીર્યનો વેગ રેકવાથી થયેલા ઉદાવર્તનું લક્ષણ
 મૂત્રાશયે વા ગુદમુષ્કયોથ
 શોફો રુજા મૂત્રવિનિગ્રહથ ।
 શુક્લાસ્મરી તત્સવળં ભવેદ્રા
 તે તે વિકારા વિહતે તુ શુક્રે ॥૧૨॥

વીર્યના વેગને રેકવાથી ઉદાવર્ત થયો
 હોય, તો મૂત્રાશયમાં, યુદામાં તથા વૃષણોમાં

સોજે તથા પીડા થાય છે, મૂત્રની અટકાયત થાય છે, વીર્યની પયરી થાય છે અથવા પોતાની મેળે વીર્યનો સ્નાન થાય છે અને બીજા પણ વાતકુંડલિકા વગેરે વિકારો થાય છે. ૧૨

શુધાનો વેગ રેકવાથી થયેલા ઉદાવર્તનું લક્ષણ

તન્દ્રાક્ષમર્દાવરુચિઃ શ્રમથ

શુષોઽભિષાતાત્કૃશતા ચ દટેઃ ॥૧૩॥

બૂખના વેગને રેકવાથી ઉદાવર્ત થયો હોય, તો તંદ્રા, અંગોનું ભાંગવું, અરુચિ, શ્રમ અને દદિની નિર્બળતા આવે છે. ૧૩

તરસના વેગ રેકવાથી થયેલા ઉદાવર્તનું લક્ષણ

કળ્ઠાસ્પશોપઃ શ્રવણારોધ-

સ્તુષ્ણાભિષાતાદ્વદયે વ્યથા ચ ॥૧૪॥

તરસના વેગને રેકવાથી ઉદાવર્ત થયો હોય તો ગળામાં તથા મોઢામાં શોષ થાય છે, સાંભળવાની શક્તિ રોકાઈ જાય છે અને હૃદયમાં પીડા થાય છે. ૧૪

શ્વાસનો વેગ રેકવાથી થયેલા ઉદાવર્તનું લક્ષણ

શ્રાન્તસ્ય નિઃશ્વાસવિનિગ્રહેણ

હૃદ્રોગમોઽવાયવાપિ ગુલ્મઃ ॥ ૧૫ ॥

થાકી રહેવાથી ચાલવા લાગેલા શ્વાસના વેગને રેકવાથી ઉદાવર્ત થયો હોય, તો હૃદ્રોગ, મોઢા અને વખતે શુદ્ધ પણ થાય છે. ૧૫

નિદ્રાનો વેગ રેકવાથી થયેલા ઉદાવર્તનું લક્ષણ

જૃમ્ભાક્ષમર્દોઽક્ષિરોઽક્ષિજાલ્યં

નિદ્રામિષાતાદયવાપિ તન્દ્રા ॥ ૧૬ ॥

નિદ્રાના વેગને રેકવાથી ઉદાવર્ત થયો હોય, તો બગાસાં આવે છે, અંગો ભાંગે છે, ગાત્રોમાં, માથામાં તથા નેત્રોમાં ભારેપણું થાય છે અને તંદ્રા પણ થાય છે. ૧૬

ઉદાવર્તની અસાધ્યતાનું લક્ષણ

તુષ્ણાર્દિતં પરિપ્રિટં ક્ષીણં શૂલૈરભિદ્રુતમ્ ।

શક્રદ્રમન્તં મતિમાનુદાવર્તિનમુત્સૃજેત્ ॥ ૧૭ ॥

ઉદાવર્તવાળો માણસ એ તરસથી પીડાતો હોય, ક્રિયાઓથી રહિત થઈ ગયો હોય, ક્ષીણ થયો હોય, શૂણ્યથી કુખી થયા કરતો હોય અને વિષાનું વમન કરતો હોય, તો બુદ્ધિમાન વેદે તેની ચિકિત્સા કરવી નહીં. ૧૭

ઉદાવર્તોની સામાન્ય ચિકિત્સા

સર્વેભ્વેતેષુ વિધિવદુદાવર્તેષુ કૃત્ત્વશઃ ।

વાયોઃ ક્રિયા વિધાતવ્યાઃ સ્વમાર્ગપ્રતિપત્તયે ॥

સામાન્યતઃ પૃથક્ત્વેન ક્રિયાં ભૂયો નિવોધમે ॥૧૮

સધળા પ્રકારના ઉદાવર્તોમાં વાયુનું પ્રતિલોભપણું હોય છે; માટે જ જ ક્રિયાઓથી વાયુ પાછો પોતાના માર્ગ ઉપર આવે, તે સધળી ક્રિયાઓ (વાયુને અનુલોભ કરનારી) સંપૂર્ણ રીતે કરવી એ સામાન્ય વિધિ છે. હવે દરેક ઉદાવર્તની ખાસ ક્રિયાઓ કહું છું તે સાંભળો : ૧૮

અધોવાયુનો વેગ રેકવાથી થયેલા

ઉદાવર્તની ખાસ ચિકિત્સા

આસ્થાપનં મારુતજે સ્થિગ્ધે સ્થિન્ને વિશિષ્યતે ॥૧૯

એ ઉદાવર્ત અધોવાયુના વેગને રેકવાથી થયો હોય, તો રાગીને સ્નેહન તથા સ્વેદન સરેકાર આપી વાયુને અનુલોભ કરનારાં વાતહર દ્રવ્યોથી ગોઠવેલી નિઃહબરિત ઢેવી. ૧૯

વિષાનો વેગ રેકવાથી થયેલા ઉદાવર્તની ખાસ ચિકિત્સા

પુરીપજેતુ કર્કશ્વો વિધિરાનાહિકો ભવેત્ ॥ ૨૦ ॥

એ ઉદાવર્ત વિષાના વેગને રેકવાથી થયો હોય, તો ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૪મા અધ્યાયના ૮મા વિષયમાં કહેલી ફલવર્તિ અથવા આ અધ્યાયના ૩૫મા વિષયમાં કહેલી ફલવર્તિ ગુદામાં ખોસવી, વગેરે મળખંધને મટાડનારી ચિકિત્સાઓ કરવી અને વિષાને અનુલોભ કરનારી બીજી પણ ચિકિત્સાઓ કરવી. ૨૦

મૂત્રનો વેગ રોકવાથી થયેલા ઉદાવર્તની
ખાસ ચિકિત્સા

સૌવર્ચલાઢ્યાં મદિરાં મૂત્રે ત્વમિહતે પિવેત્ ।
 એલામપ્યથ મદ્યેન ક્ષીરં વાપિ પિવેન્નરઃ ॥
 ઘાત્રીફલાનાં સ્વરસં સજલં વા પિવેત્પ્યહમ્ ।
 રસમથપુરીપસ્ય ગર્દભસ્યાથ વા પિવેત્ ॥
 માંસોપદંશં મધુ વા પિવેદ્વા સીધુ ગૌલિકમ્ ।
 મદ્રદારુ ઘનં મૂર્વાં હરિદ્રાં મધુકં તથા ॥
 કોલપ્રમાણાનિ પિવેદાન્તરીક્ષેણ વારિણા ।
 દુઃસ્પર્શાસ્વરસં વાપિ કપાયં કુઙ્કુમસ્ય ચ ॥
 ઈર્વારુવીજં તોયેન પિવેદ્વા લવણીકૃતમ્ ।
 પચ્ચમૂલીમૃતં ક્ષીરં દ્રાક્ષારસમથાપિ વા ॥
 યોગાંથ વિતરેત્તત્ર પૂર્વોક્તાનશ્મરીભિદઃ ।
 મૂત્રકૃચ્છ્રક્રમં વાપિ કુર્યાન્નિરવશેપતઃ ॥
 મૂયો વશ્યામિ યોગાંથ મૂત્રાઘાતોપશાન્તયે ॥૨૧॥

જે ઉદાવર્ત મૂત્રના વેગને રોકવાથી થયો
 હોય, તો સંયજથી મિશ્ર કરેલી મદિરા પાવી
 અથવા મધ સાથે એલચીનું ચૂર્ણ અથવા દૂધ પાવું.

આમળાંચીનો સ્વરસ જળથી મિશ્ર કરીને
 ત્રણ દિવસ સુધી પાવામાં આવે, તો તેથી મૂત્ર-
 રોધજન્ય ઉદાવર્ત મટે છે.

ઘોડાની લાઢનો કે ગધેડાનાં લીંડાનો સ્વરસ
 પાવાથી મૂત્રરોધજન્ય ઉદાવર્ત મટે છે.

માંસનું ભક્ષણ કરાવતાં તેની સાથે મધ
 અથવા ગોળનું મધ પાવામાં આવે, તો તેથી મૂત્ર-
 રોધજન્ય ઉદાવર્ત મટે છે.

દેવદાર, મોય, મોરવેલ, હળદર અને જાંઘીમધ
 એ દરેક દ્રવ્યને અરધાઅરધા તોલાભાર લઈ કલક
 કરી, અંતરિક્ષમાંથી ઝીલેલા વરસાદના જળ સાથે
 તે પાવાથી મૂત્રરોધજન્ય ઉદાવર્ત મટે છે.

ભોરિંગણીનો અથવા રાતા ધમાસાનો સ્વરસ
 અને કેસરનું હિમ પાવામાં આવે, તો તેથી
 મૂત્રરોધજન્ય ઉદાવર્ત મટે છે.

ઉનાળાની ઠાંકડીનાં બીજ અને થોડાં
 સેંધવનો કલક જળ સાથે પાવામાં આવે, તો
 તેથી મૂત્રરોધજન્ય ઉદાવર્ત મટે છે.

લઘુપંચમૂળીનો કલક નાખી પકવેલું દૂધ
 પાવાથી મૂત્રરોધજન્ય ઉદાવર્ત મટે છે.

દ્રાક્ષનો રસ પાવામાં આવે, તો તેથી મૂત્ર-
 રોધજન્ય ઉદાવર્ત મટે છે.

ચિકિત્સાસ્થાનના ૭મા અધ્યાયમાં પથરી
 ભેદનારા જે યોગો કહ્યા છે, તેઓની પણ મૂત્ર-
 રોધજન્ય ઉદાવર્ત ઉપર યોજનાઓ કરવી.

આ ઉત્તરતંત્રના ૫૮મા તથા ૫૯મા
 અધ્યાયમાં મૂત્રાઘાત તથા મૂત્રદોષની શાંતિ માટે
 જે યોગો કહેવાશે, તેઓની પણ મૂત્રરોધજન્ય
 ઉદાવર્ત ઉપર યોગ્યતા જોઈ સંપૂર્ણ રીતે
 યોજનાઓ કરવી. ૨૧

બગાસાંનો વેગ રોકવાથી થયેલા ઉદાવર્તની
 ખાસ ચિકિત્સા

સ્નેહસ્વેદૈરુદાવર્ત જૃમ્માજં સમુપાચરેત્ ॥ ૨૨ ॥

જે ઉદાવર્ત બગાસાંના વેગને રોકવાથી થયો
 હોય, તો સ્નેહો તથા સ્વેદોની યોજનાઓ કરવી.

આંસુનો વેગ રોકવાથી થયેલા ઉદાવર્તની
 ખાસ ચિકિત્સા

અશ્વમોહોઽશ્વજે કાર્યઃ સ્તિગ્ધસ્તિન્નસ્ય દેહિનઃ ॥

જે ઉદાવર્ત આંસુના વેગને રોકવાથી થયો
 હોય, તો સ્નેહન તથા સ્વેદન સંસ્કાર આપી,
 કરુણ કથાઓ વગેરેથી રોગીને રોવડાવીને આંસુ
 પડાવવાં. (આંસુ પડાવવા માટે તીક્ષ્ણ અંજનો
 તથા તીક્ષ્ણ નસ્યોની પણ યોજનાઓ કરવી.) ૨૩.

છીંકના વેગ રોકવાથી થયેલા ઉદાવર્તની
 ખાસ ચિકિત્સા

તીક્ષ્ણાહ્નનાવપીઢામ્યાં તીક્ષ્ણગન્ધોપશિષ્ણૈઃ ।
 વર્ત્તિપ્રયોગૈરથ વા શ્વશક્તિં પ્રવર્તયેત્ ॥

તીક્ષ્ણોષધપ્રધમનૈરથવાદિત્યરશ્મિભિઃ ॥ ૨૪ ॥

જે ઉદાવર્ત છીંકના વેગને શેકવાથી થયો હોય, તો તીક્ષ્ણ અભ્યંગોથી, તીક્ષ્ણ અવપીડનસ્યોથી, તીક્ષ્ણ ગંધવાળાં દ્રવ્યો સૂંઘાડવાથી, તીક્ષ્ણ ઔષધોનાં પ્રથમનનસ્યોથી, સૂર્યની સામે જોવડાવવાથી અથવા નાકમાં વાટ નાખવાના પ્રયોગોથી છીંકની પ્રવૃત્તિ કરાવવી. ૨૪

ઔઘકારના વેગ શેકવાથી થયેલા ઉદાવર્તની ખાસ ચિકિત્સા

ઉદ્ધારજે ક્રમોપેતં લૌહિકં ધૂમમાચરેત્ ।

સુરાં સૌવર્ચલવર્તીં વીજપૂરસાન્વિતામ્ ॥૨૫॥

જે ઔઘકારના વેગને શેકવાથી ઉદાવર્ત થયો હોય, તો ચિકિત્સાસ્થાનના ૪૦મા અધ્યાયમાં કહેલા ક્રમ પ્રમાણુ સ્નેહિક ધુમાડો પાવો અથવા સંચળ અને બિજોરાના રસથી મિત્ર કરેલી મદિરા પાવી. ૨૫

વમનના વેગ શેકવાથી થયેલા ઉદાવર્તની ખાસ ચિકિત્સા

છર્ધાષાતં યથાદોષં સમ્યક્ સ્નેહાદિર્મિર્જયેત્ ।
સક્ષારલઘ્નોપેતમમ્પઙ્ગં ચાત્ર દાપયેત્ ॥૨૬॥

જે ઉદાવર્ત વમનના વેગને શેકવાથી થયો હોય, તો ઘોષ અનુસાર સ્નેહન, વમન, લંબન, વિરેચન વગેરેની સારી રીતે યોજનાઓ કરવી અને જવખાર તથા સંધવથી અભ્યંગ કરાવવો. ૨૬

વીર્યના વેગ શેકવાથી થયેલા ઉદાવર્તની ખાસ ચિકિત્સા

વસ્તિશુદ્ધિકરાવાપં ચતુર્ગુણજલં પયઃ ।
આવારિનાશકથિતં પીતવન્તં પ્રકામતઃ ॥

રમયેયુઃ પ્રિયા નાર્યઃ શુક્રોદાવર્તિનં નરમ્ ॥૨૭॥

જે ઉદાવર્ત વીર્યના વેગને શેકવાથી થયો હોય, તો મૂત્રાશયને શુદ્ધ કરનારાં તુણપંચમૂળી વગેરે દ્રવ્યોના કદક નાખી, ચોગણુ જળમાં તે જળના નાશ પર્યંત પકવેલું દૂધ રોગીને તેની મરજી પ્રમાણુ પાઈ તે રોગીને પ્રિય એવી સ્ત્રીઓ સારી રીતે રમણુ કરાવે, એવી ગોઠવણુ કરવી. ૨૭

શ્લુધાના વેગ શેકવાની થયેલા ઉદાવર્તની ખાસ ચિકિત્સા

શુદ્ધિષાતે હિતં સ્નિગ્ધમુષ્ણમલ્પં ચ મોજનમ્ ॥૨૮॥

જે શ્લુધાના વેગને શેકવાથી ઉદાવર્ત થયો હોય, તો સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ ભોજન થોડા પ્રમાણુમાં આપવું હિતકારી થાય છે. ૨૮

તરસના વેગ શેકવાથી થયેલા ઉદાવર્તની ખાસ ચિકિત્સા

તૃષ્ણાષાતે પિવેન્મન્યં યવાગૂં વાપિ શીતલામ્ ॥૨૯॥

જે ઉદાવર્ત તરસના વેગને શેકવાથી થયો હોય, તો સૂત્રસ્થાનના ૪૬મા અધ્યાયના ૨૩૨મા વિપયમાં કહેલો મંથ પાવો અથવા શીતળ રાખ પાવી. ૨૯

શ્વાસના વેગ શેકવાથી થયેલા ઉદાવર્તની ખાસ ચિકિત્સા

મોજ્યો રસેન વિશ્રાન્તઃ શ્રમશ્વાસાતુરો નરઃ ॥૩૦॥

જે ઉદાવર્ત શ્રમજન્ય શ્વાસના વેગને શેકવાથી થયો હોય, તો વિશ્રામ લેવડાવીને માંસના રસા સાથે ભોજન કરાવવું. ૩૦

નિદ્રાના વેગ શેકવાથી થયેલા ઉદાવર્તની ખાસ ચિકિત્સા

નિદ્રાષાતે પિવેત્ ક્ષીરં સ્વપ્ન્યાચ્છેદકથારતઃ ॥૩૧॥

જે ઉદાવર્ત નિદ્રાના વેગને શેકવાથી થયો હોય, તો દૂધ પાવું, પ્રિય લાગે એવી વાતો સંભળાવવી તથા કરાવવી અને નિદ્રા લેવડાવવી.

ઉદાવર્તના ઉપદ્રવોની ચિકિત્સા

આધ્માનાઘેષુ રોગેષુ યથાસ્વં પ્રયતેત હિ ।

યચ્ચ યસ્મિન્નર્થેત્રાપ્તં તચ્ચ તસ્મિન્પ્રયોજયેત્ ॥૩૨॥

વેગો શેકવાને લીધે આક્રોશ, શૂળ, વાઢ તથા દસ્તની અટકાયત વગેરે જે ઉપદ્રવો થયા હોય, તેઓને શાંત કરવા માટે ચિકિત્સાસ્થાનના ચોથા અધ્યાયમાં કહેલી ચિકિત્સાઓમાંથી યોગ્યતા પ્રમાણુ ચિકિત્સાઓ કરવી અને જે ઉપદ્રવ ઉપર બીજી પણ જે કોઈ ચિકિત્સા યોગ્ય

જણાય તેની પણ તે ઉપર યોજના કરવી. ૩૨

૩૩ - ચોદમા પ્રકારના ઉદાવર્તનાં નિદાન,
સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ

વાયુઃ કોષ્ઠાનુગો રૂઠૈઃ કપાયકદૃતિત્તકૈઃ ।

મોજનૈઃ કુપિતઃ સઘ ઉદાવર્ત કરોતિ હિ ॥

વાતમૂત્રપુરીપામૃકફમેદોવહાનિ વૈ ।

સ્રોતાંસ્પુદાવર્તયતિ પુરીપં ચાતિવર્ચયેત્ ॥

તતો હૃદ્રસ્તિશૂલાત્તો ગૌરવારુષિપીઢિતઃ ।

વાતમૂત્રપુરીપાણિ કુચ્છેજ્ઞ કુરુતે નરઃ ॥

શ્વાસકાસપ્રતિશ્વાયદાહમોહવમિજ્વરાન્ ।

વૃષ્ણાદિકાશિરોરોગમનઃશ્રવણવિબ્રમાન્ ॥

લભતે ચ વહૂનન્યાન્વિકારાન્ વાતકોષજાન્ ॥૩૩॥

રક્ષ, તૂરાં, તીખાં અને કડવાં ભોજનોથી

પ્રકુપિત થયેલો, ઠાઠામાં રહેલો વાયુ તુરંત ઉદા-

વર્તને ઉત્પન્ન કરે છે. વાયુ જાંચે જાંચે ભ્રમણ

કરીને પોતાને, મૂત્રને, વિષાને, રુધિરને, કંદને

તથા મેદને ચલાવનારાં સ્રોતાને રોષ્ટી દે છે,

વિષાને કઠણ કરી તેની અવળી ગતિ કરે છે,

પણ તેઓને નીચે જાતરવા દેતો નથી; તેથી તે

માણસને અધોવાયુ, મૂત્ર, વિષા ઘણા પરિશ્રમથી

માંડમાંડ જાતરે છે. આ ઉદાવર્ત દે જ અપથ્ય-

ભોજનજન્ય ઉદાવર્ત કહેવાય છે, તેથી ઘેરા-

યેલા માણસને હૃદયમાં તથા મૂત્રાશયમાં શૂળ,

ભારેપણું, અરુચિ, શ્વાસ, ખાંસી, પ્રતિશ્વાય,

ઘાહ, મોહ, ઊલટી, જ્વર, તરસ, હેડગી, માથાના

રોગો, બ્રાંતિ આદિ મનના વિભ્રમો, સાંભળવામાં

ફેરફાર અને બીજા પણ વાયુના કોપથી થનારા

ઘણાઘણા વિકારો થાય છે. ૩૩

અપથ્યભોજનજન્ય ઉદાવર્તની સામાન્ય ચિકિત્સા

તં તૈલલગ્નામ્પત્તં સ્તિગ્ધં સ્વિન્નં નિરુહયેત્ ।

દોષતો મિત્રવર્ચસ્કં ધૃત્તં ચાપ્યનુવાસયેત્ ॥૩૪॥

અપથ્યભોજનજન્ય ઉદાવર્તવાળા માણસ-

ને તેલ તથા સૈંધવનો અભ્યંગ કરી રોહન તથા

સ્વેદન સંસ્કાર આપી દોષ અનુસાર નિરૂહ્યશ્ચિત્તિ

દેવી અને તેથી ઝાડો આવી જાય, તે પછી

જમાડીને અનુવાસનખરિત દેવી. ૩૪

અપથ્યભોજનજન્ય ઉદાવર્તની ખાસ ચિકિત્સા

ન ચેજ્ઞાન્તિ પ્રયાત્યેવમુદાવર્તઃ સુદારુણઃ ।

અયૈનં વહુશઃ સ્વિન્નં યુઙ્યાત્ સ્નેહવિરેચનૈઃ ॥

પાયવેત ત્રિવૃત્પીલુપવાનીરમ્લપાનકૈઃ ।

દિગ્ગુકુઠ્ઠવચાસ્વાર્જિવિદઙ્ગં વા દિરુત્તરમ્ ॥

યોગાવેતાવુદાવર્ત શૂલં ચાપિ નિયચ્છતઃ ।

દેવદાર્વાગ્રિકં કુઠું વચાં પથ્યાં પલઙ્કાપામ્ ॥

પૌષ્કરાણિ ચ મૂલાનિ તોયસ્યાર્દ્વાદિકં પચેત્ ।

પાદાવશિષ્ટં તત્પીતમુદાવર્ત વ્યપોહતિ ॥

મૂલકં શુષ્કમાર્દ્રં ચ વર્ષાભૂઃ પચ્ચમૂલકમ્ ।

આરેયતફલં ચાપ્સુ પક્ત્વા તેન ઘૃતં પચેત્ ॥

તત્પીયમાનં શમયેદુદાવર્તમશેષતઃ ।

વચામતિવિપાં કુઠું યવશ્કારં હરીતકીમ્ ॥

કૃષ્ણાં નિર્દહનીં ચાપિ પિવેદુષ્ણેન વારિણા ॥

ફક્ત્વાકુમૂલં મદનં વિશલ્યાતિવિપે વચામ્ ।

કુઠું કિષ્વાગ્રિકૌ ચાપિ પિવેતુલ્યાનિ પૂર્વવત્ ॥

મૂત્રેણ દેવદાર્વાગ્રિક્ષિફલાઘૃહતીઃ પિવેત્ ।

યવગ્રસ્થં ફલૈઃ સાર્દ્ધં કઞ્ઠકાર્યાં જલાઢકે ।

પક્ત્વાર્દ્રપ્રસ્રશેષં તુ પિવેદ્વિહ્નુસમન્વિતમ્ ॥

મદનાલાયુવોજાનિ પિપ્પલીં સનિદિગ્ધિકામ્ ।

સંચૂર્ણં પ્રથમેન્નાઢ્યા વિશલ્યેતઘથા ગુદમ્ ॥

ચૂર્ણં નિકુમ્ભકમ્પિલ્લસ્યામેશ્વાકગ્રિકૌઢ્ઢવમ્ ।

કૃતવેધનમાગધ્યોર્લવણાનાં ચ સાધયેત્ ॥

ગવાં મૂત્રેણ તા વર્તીઃ કારયેચ ગુદાનુગાઃ ।

સઘઃ શર્પકરાવેતૌ યોગાવમૃતસંમતૌ ॥ ૩૫ ॥

એ અતિદારુણ ઉદાવર્ત જો ઉપર કહેલી

સામાન્ય ચિકિત્સાથી શાંત ન થાય, તે રોગીને

ઘણાઘણા સ્વેદન સંસ્કારો આપી એરંડિયા તેલ

વગેરે સ્નેહાત્મક વિરેચનો દેવાં.

નસોતર, પીલુ (ખારી બર-મોટી બર

અને અજમાના કલ્ક, ખાટા પ્રવાહી કે સાજા-ખાર સાથે પાવાથી અપથ્યભોજનજન્ય ઉદાવર્ત અને શૂળ પણ નાશ પામે છે.

હિંગ, હિંગથી બમણો કઠ, કઠથી બમણી વજ, વજથી બમણો સાજાખાર અને સાજાખારથી બમણાં વાવડિંગનો કલ્ક ખાટા પ્રવાહી સાથે પાવાથી અપથ્યભોજનજન્ય ઉદાવર્ત અને શૂળ પણ નાશ પામે છે.

દેવદાર, ચિત્રક, કઠ, વજ, હરદે, ગુગળ અને પુષ્કરમૂળ-એટલાં દ્રવ્યો નાખી એકસોઅઠાવીસ તોલાભાર પાણીનો ક્વાથ ઉકાળવો. ચોથા ભાગ જટલું પાણી બાકી રહે. ત્યારે ઉતારીને તે ક્વાથ પાવાથી અપથ્યભોજનજન્ય ઉદાવર્ત નાશ પામે છે. (કટલાક કહે છે કે, આ ક્વાથની માત્રા બહુ મોટી થાય છે; માટે અનુક્રમે તેમાંથી ચારચાર તોલાભાર ક્વાથ પાવો.)

સૂકા મૂળો, આદ્રમૂળો, સાટોડી, બૃહત્પંચ-મૂળ અને ગરમાળાનાં ફળનો ક્વાથ કરી તેમાં ધી પકવીને પાવાથી ઉદાવર્ત સંપૂર્ણ મટે છે.

વજ, અતિવિષ્, કઠ, જવખાર, હરદે, પીપર અને ચિત્રકનું ચૂર્ણ ઊના પાણી સાથે પાવાથી અપથ્યભોજનજન્ય ઉદાવર્ત નાશ પામે છે.

કડવી તુબડીનું મૂળ, મીઠળ, ઇંદ્રવારણી, અતિવિષ્, વજ, કઠ, સુરાતું બીજ અને ચિત્રક અથવા થોડી અજમેદને સમભાગે લઈ, ઊના પાણી સાથે પાવાથી અપથ્યભોજનજન્ય ઉદાવર્ત નાશ પામે છે.

દેવદાર, ચિત્રક, ત્રિક્ષ્ણ અને ભોરિંગણીનું ચૂર્ણ ગોમૂત સાથે પાવાથી ઉદાવર્ત મટે છે.

જવ અને ભોરિંગણીનાં ફળને ચોસઠ તોલાભાર લઈ બસોછપન તોલાભાર પાણીમાં ઉકાળી બનીસ તોલાભાર પાણી બાકી રહે, ત્યારે ઉતારી, તે ક્વાથ હિંગમાં મિશ્ર કરી પાવાથી

ઉદાવર્ત નાશ પામે છે. (આ ક્વાથની માત્રા બહુ જ મોટી થઈ જાય છે, માટે એકદમ નહિ પાતાં અનુક્રમે ચારચાર તોલાભાર પાવો, એવી કલ્પના યોગ્ય જણાય તો કરવી.)

મીઠળનાં બીજ, કડવી તુબડીનાં બીજ, પીપર અને ભોરિંગણીનું ચૂર્ણ કરી, તેને નળીમાં નાખી, ફૂંક મારી ગુદામાં પેસાડી દેવાથી ઉદાવર્તવાળાને તુરત જ સુખ થાય છે. આ યોગ અમૃત તુલ્ય ગણાય છે.

નેપાળો, કપીલો, નસોતર, કડવી તુબડી, ચિત્રક, કડવી વિસોડી, પીપર અને સૈંધવના ચૂર્ણને ગોમૂતમાં પકવી તેની વાટ કરી, ગુદામાં ખોસવાથી ઉદાવર્તવાળાને તુરત જ સુખ થાય છે. આ ફળવર્તિયોગ પણ અમૃત તુલ્ય ગણાય છે.

અધ્યાય ૫૬ મા

ઉપક્રમ

અથાતો વિદ્વચિકાપ્રતિપેઘમધ્યાયં વ્યાખ્યા-
સ્વામઃ । યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'વિસૂચિકાપ્રતિપેઘ' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે, જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

વિસૂચિકા, અલસક તથા વિલંબિકાનું નિદાન અર્જીર્ણમાર્મ વિષ્ટઘ્નં વિદગ્ધં ચ યદીરિતમ્ ।
વિસૂચ્યલસકૌ તસ્માદ્ભવેચ્છાપિ વિલંબિકા ॥ ૨ ॥

સૂત્રસ્થાનના ૪૬મા અધ્યાયના ૨૩૯મા વિષયમાં જે આમાજ્ઞર્ણ, વિષ્ટઘ્નાજ્ઞર્ણ અને વિદગ્ધાજ્ઞર્ણ કહેલ છે, તેથી વિસૂચિકા, અલસક અને વિલંબિકા ઉત્પન્ન થાય છે. ૨

૧ કોલેરા અલસક અને વિલંબિકાના નિદાન, લક્ષણો તથા ચિકિત્સા; અને આનાઉના લક્ષણો તથા ચિકિત્સાના નિષ્પષ્ટ વિશેષો.

વિસ્રચિકા શબ્દની નિરુક્તિ

સૂચીભિરિવ ગાત્રાણિ તુદન્ સન્તિષ્ઠતેઽનિલા ।
યત્રાજીર્ણેન સા વૈદ્યેરુચ્યતે તુ વિસ્રચિકા ॥ ૩ ॥

જ રોગમાં અશુભથી વાયુ, બળે ગાત્રોને
સોઈઆથી ભોંકતો હોય એવો દૂર થાય છે; માટે
વૈદ્યોએ તેને 'વિસ્રચિકા' એ નામ આપેલું છે. ૩

અશુભરૂઢિતને વિસ્રચિકા થતી જ નથી
ન તાં પરિમિતાહારા લભન્તે વિદિતાગમાઃ ।
મૃદાસ્તામજિતાત્માનો લભન્તેઽજ્ઞનલોહુપાઃ ॥૪॥

ભોજન સંબંધી શાસ્ત્રોપદેશ અણુનારા
અને તેથી માપસર તથા અનિષિદ્ધ આહાર જ
કરનારા લોકોને વિસ્રચિકા થતી નથી. જ લોકો
લાઞ્ય આહારને નહીં અણુનારા, અજિતેન્દ્રિય
અને ભોજનમાં અતિ લાંપટ હોય છે, તેઓને
વિસ્રચિકા થાય છે. ૪

વિસ્રચિકાનું લક્ષણ

મૂર્છાતિસારૌ વમયુઃ પિપાસા
શૂલં શ્રમાંદ્રેણનજૃમ્ભદાહાઃ ।

વૈવર્ણ્યકમ્પૌ હૃદયે રુજશ્ચ

ભવન્તિ તસ્માં શિરસશ્ચ મેદઃ ॥ ૫ ॥

વિસ્રચિકામાં મૂર્છા, અતિસાર, વમન,
તરસ, શૂળ, ભ્રમ, હાથપગ વગેરેમાં ગોઠલીઓ,
અંગોનું મરડાણું, દાહ, વિવર્ણતા, કંપ, હૃદયમાં
વેદના અને માયુ' બળે ચિરાઈ જતું હોય એવી
પીડા થાય છે. ૫

અલસકતું લક્ષણ

કુશિરાનહતેઽત્યર્થ તામ્પત્યથ ચ કૂજતિ ।

નિરુદ્ધો મારુતશ્ચાપિ કુશાબુપરિ ઘાવતિ ॥

વાતવર્ચોનિરોધશ્ચ કુશૌ યસ્ય શૃઙ્ગ ભવેત્ ।

તસ્યાલસકમાચટે દિક્કોદારૌ તુ યસ્ય તુ ॥ ૬ ॥

પેટ અત્યંત આક્રી ગયું હોય, અંગોને
પહાડવા પડતાં હોય, ગ્દાનિ થઈ હોય, કણસવું
પડતું હોય, અશુભથી રોકાયેલો પવન છાતી

તથા કંઠ વગેરે ઉપરના ભાગોમાં દોડ્યા કરતો
હોય, અધોવાયુ તથા ઝાડો અત્યંત રોકાઈ ગયાં
હોય અને હેડછી તથા ઓડકાર આવ્યા કરતાં હોય,
તો તે માણસને 'અલસક' થયેલો અણુવો. ૬

વિલંબિકાનું લક્ષણ તથા અત્યંત કષ્ટસાધ્યતા

દુષ્ટં તુ શુક્તં કફમારુતામ્બાં

પ્રવર્તતે નોર્ધ્વમધશ્ચ યસ્યામ્ ।

વિલમ્બિકાં તાં શૃશ્નુશ્ચિકિત્સ્યા-

માચક્ષતે શાસ્ત્રવિદઃ પુરાણાઃ ॥ ૭ ॥

કફ અને વાયુથી (દુષ્ટ થયેલું) આધેલું અન્ન
મોઢામાંથી કે શુદ્ધમાંથી પણ નીકળે નહીં એ
રોગને પ્રાચીન આયુર્વેદશાસ્ત્રીઓ વિલંબિકા કહે
છે. આ રોગની ચિકિત્સા કરવી ધણી મુશ્કેલ છે. ૭

ચિકિત્સા સહેલા કરવા માટે આમવાળા

પ્રદેશની પરીક્ષા

યત્રસ્થમામં વિરુજ્જતમેવ

દેશં વિશેષેણ વિકારજાતૈઃ ।

દોષેણ યેનાવતતં સ્થલિન્નૈ-

સ્તં લક્ષ્યેદામસમુદ્ભવૈથ ॥ ૮ ॥

જ પ્રદેશમાં આમ રહ્યું હોય અને જ
દોષથી વ્યાપ્ત થયું હોય, તે પ્રદેશને જ વિશેષ કરી
તે દોષ સંબંધી વિકારોથી તથા આક્રાશ વગેરે
પોતાનાં ચિહ્નોથી તે પીડે છે; માટે દોષ સંબંધી
ભોંકાણું આદિ વિકારો ઉપરથી અને આક્રાશ
તથા સ્તંભ વગેરે આમનાં ચિહ્નો ઉપરથી વૈદ્યે
આમવાળા પ્રદેશને અણી લેવો. ૮

વિસ્રચિકાદિની અસાધ્યતાનાં લક્ષણો

યઃ ક્યાવદન્તોઘ્નસોઽપ્યસંજ્ઞ-

શ્છર્ધર્દિતોઽમ્યન્તરયાતનેત્રઃ ।

શ્વામસ્તરઃ સર્વવિમુક્તસન્ધિ-

ર્યાયાન્નરઃ સોઽપ્નુનરાગમાય ॥ ૯ ॥

વિસ્રચિકા, અલસક કે વિલંબિકા થતાં
જના દાંત, ઢોઢ તથા નખો કાળા થઈ ગયા હોય,

જલદીની પીડા થયા કરતી હોય, આંખો લાડી
જતરી ગઈ હોય, સ્વર બેસી ગયો હોય અને
સઘળા સાંધા નરમ પડી ગયા હોય, તે માણસ
મરણ પામે છે. ૯

વિસૂચિકા, અલસક અને વિલંબિકાની ચિકિત્સા

સાધ્યાસુ પાષ્ણ્યોર્દિહનં પ્રશસ્ત-
મગ્નિપ્રતાપો વમનં ચ તીક્ષ્ણમ્ ।

પક્ષે તતોડ્મે તુ વિલક્ષ્ણં સ્યા-
ત્સંપાચનં चापि विरेचनं वा ॥

વિશુદ્ધદેહસ્ય હિ સઘ એવ
મૂર્છાતિસારાદિરુપૈતિ શાન્તિમ્ ।

આસ્થાપનં चापि वदन्ति पथ्यं
સર્ગસુ યોગાનપરાન્નિવોધ ॥

પથ્યાવચાહિદ્ગુફલિદ્ગુદ્ગુ-
સૌવર્ચલૈઃ સાતિવિપૈશ્વ ચૂર્ણમ્ ।

સુલામ્બુપીતં વિનિહન્યજીર્ણ
શૂલં વિસૂચીમરુચિં ચ સઘઃ ॥

ક્ષારાગદં વા લવણં વિઢં વા
ગુદપ્રગાઢાનથ સર્પપાન્થા ।

અમ્લેન વા સૈન્ધવહિદ્ગુક્તૌ
સવીજપૂર્ણૌ સઘૃતૌ ત્રિવર્ગૌ ॥

કુદુત્રિકં વા લવણૈરુપેતં
પિવેત્સુહીક્ષીરવિમિશ્રિતં તુ ।

કલ્યાણકં વા લવણં પિવેતુ
યદુક્તમાદાવનિલામયેષુ ॥

કૃષ્ણાજમોદક્ષવકાણિ વાપિ
તુલ્યૌ પિવેદ્વા મગધાનિકુમ્ભૌ ।

દન્તીયુતં વા મગધોદ્ભવાનાં
કલ્કં પિવેત્કોષવતીરસેન ॥

ઉષ્ણાભિરદ્વિર્મગધોદ્ભવાનાં
કલ્કં પિવેન્નાગરકલ્કયુક્તમ્ ।

વ્યોપં કરજસ્ય ફલં હરિદ્રે
મૂલં સમં વાપ્યથ માતુલજ્જઞાઃ ॥

છાયાવિશુષ્કા ગુટિકાઃ કૃતાસ્તા
હન્યુર્વિલ્લ્લી નયનાજ્જનેન ।

સુવામિતં સાધુ વિરેચિતં વા
સુલક્ષિતં વા મનુજં વિદિત્વા ॥

પેયાદિમિદીપનપાચનીયૈઃ

સમ્યક્શુધાર્તં સમુપક્રમેત ॥ ૧૦ ॥

વિસૂચિકા, અલસક કે વિલંબિકા જે
સાંધ જણાય, તે રાગીના પગની પાનીઆમાં
ડામ દેવા, અંગેને અશિથી તપાવવાં (શેક
કરવો) અને તીક્ષ્ણ વમન કરાવવું ઉત્તમ છે. જે
ખાધેલું અન્ન પચવામાં તૈયાર થયેલું જણાય,
તે પછી લંઘન કરાવવું, પાચન ઔષધો દેવાં
અને ફલવર્તિ વગેરેથી વિરેચન પણ કરવું. વમન
અને વિરેચન દેવાથી, હેઠ શુદ્ધ થવાથી, મૂર્છા તથા
અતિસાર વગેરે વિકારો તુરત જ શાંત થઈ
જાય. વિસૂચિકા, અલસક અને વિલંબિકામાં
નિરૂહબસ્તિ દેવી પણ પથ્ય છે, એમ કહેવામાં
આવે છે. હવે બીજા યોગો કહું છું, તે સાંભળો.

હરડે, વજ, હિંગ, ઇંદ્રજવ, રાતું લસણ,
સંચળ અને અતિવિખતું ચૂર્ણ સહેવાય તેવા
ગરમ પાણી સાથે પાવાથી અજીર્ણ, શૂળ,
વિસૂચિકા અને અરુચિ તુરત નાશ પામે છે.

કલ્પસ્થાનના સાતમા અધ્યાયના બીજા
વિષયમાં કહેલો ક્ષારાગદ અથવા બિડલણ સહે-
વાય તેવા ગરમ પાણી સાથે પાવાથી વિસૂચિકાદિ
નાશ પામે છે.

ગોળથી સારી પેટે મિશ્ર કરેલું સરસવતું
ચૂર્ણ સહેવાય તેવા ગરમ પાણી સાથે પીવાથી
વિસૂચિકાદિ નાશ પામે છે.

હરડે, બહેડાં, આમળાં, સુંઠ, મરી અને
પીપરનું ચૂર્ણ ઘી, સૈંધવ, હિંગ તથા બિન્નેરાના
ચૂર્ણથી મિશ્ર કરી ખાટા પાણી સાથે પાવાથી
વિસૂચિકાદિ નાશ પામે છે.

સૂંઠ, મરી તથા પીપરનું ચૂર્ણ પંચલવણીથી તથા થોરના દૂધથી મિશ્ર કરી ખાટાં પીણાં સાથે પાવાથી વિસૂચિકાદિ નાશ પામે છે.

ચિકિત્સાસ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ૨૬મા વિષયમાં કહેલું કલ્યાણક લવણ, ખાટાં પીણાં સાથે પાવાથી વિસૂચિકાદિ નાશ પામે છે.

પીપર, બોડીઅજબોદ ને રાઈનું ચૂર્ણ ખાટા પ્રવાહી સાથે પાવાથી વિસૂચિકાદિ મટે છે.

પીપર અને નેપાળો સમભાગે ખાટા પ્રવાહી સાથે પાવાથી વિસૂચિકાદિ મટે છે.

નેપાળો અને પીપરનો કલ્ક, કંડવી ધિસોડીના રસમાં પાવાથી વિસૂચિકાદિ મટે છે.

પીપર તથા સૂંઠનો કલ્ક જાના પાણી સાથે પાવાથી વિસૂચિકાદિ નાશ પામે છે.

સૂંઠ, મરી, પીપર, કરંજનું ફળ, હળદર, દારુહળદર અને ખિજોરાનાં મૂળ સમભાગે લઈ, કલ્ક કરી, ગોળીઆ વાળી, તે ગોળીઆને છાયામાં સૂકવવી. આ ગોળી નેત્રોમાં આંજવાથી તંદ્રા આદિ વિસૂચિકાના વિકારો નાશ પામે છે.

રોળી સારી રીતે જલદી પામેલો, વિરચિત કે લંઘિત થયેલો જણાય, તે પછી તેને સારી પેટે ભૂખ લાગે ત્યારે વૈદે રાખ આદિ દીપનીય તથા પાચનીય પ્રયોગોથી ઉપચારો કરવા. ૧૦

આનાહુતું નિદાન તથા સામાન્ય લક્ષણ

આમં શક્રદ્રા નિચિતં ક્રમેણ

ભૂયો વિવદ્ધં વિગુણાનિલેન ।

પ્રવર્તમાનં ન યથાસ્વમેનં

વિકારમાનાહસુદાહરન્તિ ॥ ૧૧ ॥

આહારનો અપકવ રસ આમ કહેવાય છે; તે અથવા વિષા અનુક્રમે સંચય પામીને, દુષ્ટ વાયુથી પંધાઈને અથવા સુકાઈને પોતાના માર્ગમાં પ્રવર્તે નહીં, એ વિકારને વૈદો આનાહ કહે છે.

આમથી ઉત્પન્ન થયેલા આનાહુતું લક્ષણ તસ્મિન્મવન્ત્યામસમુદ્ભવે તુ

તૃષ્ણાપ્રતિક્રિયાયશિરોવિદાહાઃ ।

આમાશયે શૂલમયો ગુરુત્વં

હૃણસ ઉદ્ગારવિષાતનં ચ ॥ ૧૨ ॥

એ આનાહ આમથી થયો હોય તો તરસ, પ્રતિરયાય, માથામાં બળતરા, આમાશયમાં શૂળ, ભારેપણું, મોળ અને ઓડકારનું અટકવું— એટલાં ચિહ્નો થાય છે. ૧૨

વિષ્ઠાથી ઉત્પન્ન થયેલા આનાહુતું લક્ષણ

સ્તમ્ભઃ કટીષ્ઠપુરીપમૂત્રે

શૂલોઽય મૂર્છાં ચ શક્રદ્વમિશ્ર ।

શ્વાસથ પક્વાશયજે ભવન્તિ

લિઙ્ગાનિ ચાત્રાલસકોદ્ભવાનિ ॥ ૧૩ ॥

એ આનાહ વિષ્ઠાથી થયો હોય, તો કમર તથા પીઠ ઝલાઈ જાય છે, વિષા તથા મૂત્ર જતરતાં નથી, શૂળ થાય છે, મૂર્છા આવે છે, વિષાની જલદી થાય છે, શ્વાસ થાય છે અને આ અધ્યાયના ૬ઠા વિષયમાં કહેલાં અલસકનાં લક્ષણો પણ થાય છે.

આનાહુની ચિકિત્સા

આમોદ્ભવે વાન્તપુષ્પક્રમેત

સંસર્ગશક્તક્રમદીપનીયૈઃ ।

અથેતરં યો ન શક્રદ્વમેત-

મામહ્નયેત્સ્વેદનપાચનૈશ્ચ ।

વિસૂચિકાયાં પરિકીર્તિતાનિ

દ્રવ્યાણિ વૈરેચનિકાનિ યાનિ ॥

તાન્યેવ વર્તીર્વિતેરેદ્વિચૂર્ણ્ય

મહિષ્યજાવીભગણાં તુ મૂત્રૈઃ ।

સ્થિન્નસ્ય પાયૌ વિનિવેઙ્ય તાશ્ચ

ચૂર્ણાનિ ચૈપાં પ્રથમેત્તુ નાહ્યા ॥

મૂત્રપુ સંસાષ્ય યથાવિધાનં

દ્રવ્યાણિ યાન્યૂર્ચ્વમધથ યાન્તિ ।

કાથેન તેનાશુ નિરૂદ્ધયેચ

મૂત્રાર્દ્રયુક્તેન સમાશિક્ષેણ ।

ત્રિમણ્ડિયુક્તં લવણપ્રકુશ્નં
દત્ત્વા વિરિક્તક્રમમાચરેચ ।

एष्वेव तैलेन च साधितेन

प्राप्तं यदि स्यादनुवासयेच्च ॥ ૧૪ ॥

જે આનાહ, આમથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય,
તો રાગીને વમન કરાવીને પછી અન્નસંસર્ગના
ક્રમ પ્રમાણે પિપ્પલ્યાદિગણથી સંસ્કાર આપેલી
રાખ વગેરે આહારોની યોજનાઓ કરવી.

જે આનાહ વિઘ્નાથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય,
તો સ્વેદનો તથા પાચનોરૂપ ઉપચારો કરવા;
પરંતુ વિઘ્નાથી થયેલા આનાહમાં જે વિઘ્નાની
જલદી થતી હોય, તો તે અસાધ્ય સમજીને તેની
ચિકિત્સા જ કરવી નહીં.

આ અધ્યાયના ૧૦મા વિષયમાં વિસ્ત્રિષ્ટ
ઉપર જે નેપાળા વગેરે વૈદ્યનિક દ્રવ્યો કહેવામાં
આવ્યાં છે, તેઓના ચૂર્ણને ભેંસ, ખકરી, ગાડર,
હાથી તથા ગાયના મૂત્રમાં પકવી, વાટો બનાવી,
રાગીને સ્વેદનસંસ્કાર આપી, તેની શુદ્ધિમાં તે
વાટો ખોસવી. એ નેપાળા વગેરેનાં કારાં ચૂર્ણો
નળીમાં નાખી કૂંકે મારી શુદ્ધિમાં ચડાવી દેવાં.
સૂત્રસ્થાનના ૩૯મા અધ્યાયના છઠ્ઠા વિષયમાં
જે કંડવી ઘિસોડી વગેરે ઉભયતોભાગહર દ્રવ્યો
કહેલાં છે, તેઓના અરધોઅરધ પાણીવાળા ભેંસ
વગેરેના મૂત્રમાં વિધિ પ્રમાણે ક્વાથ કરી તે
ક્વાથને મધથી તથા નસોતર અને સૈંધવના ચાર
તોલાભાર કલ્કથી મિશ્ર કરી તે ક્વાથથી નિરૂહ-
બસ્તિ દેવી. નિરૂહબસ્તિ દ્વીધા પછી ચિકિત્સા-
સ્થાનના ૩૯મા અધ્યાયમાં, સમ્યગ્વિરચિત
થયેલા માટે જે ક્રમ કહેવામાં આવ્યો છે, તે
કરવો. (આ નિરૂહબસ્તિ આમાવસ્થામાં ન દેવી,
પણ આમનું પાચન થયા પછી દેવી.) નિરૂહબસ્તિ
દ્વીધા પછી વાયુનો પ્રકોષ રહેલો જણાય, તો એ
જ દ્રવ્યોમાં પકવેલા તેલથી અનુવાસનબસ્તિ દેવી.

અધ્યાય ૫૭ મે।

ઉપક્રમ

અથાતોઽરોચકપ્રતિષેધમધ્યાયં વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ । યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછનાથી ‘અરોચકપ્રતિષેધ’
નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું,
કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની
પાસે કહેલું છે. ૧

અરોચકનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ, સંખ્યા
તથા સામાન્ય લક્ષણ

દોષૈઃ પૃથક સહ ચ ચિત્તવિપર્યયાच्च

મક્તાયનેષુ હૃદિ चावतते प्रगाढम् ।

નાજે રુચિર્ભવતિ તે મિપજો વિકારં

મક્તોપવાતમિહ पञ्चविधं वदन्ति ॥ ૨ ॥

એકએક દોષથી, ત્રણે દોષોથી અને ચિંતા-
દિકને દ્વીધે થયેલા ચિત્તના વિહ્વળપણથી અન્નનું
વહન કરનારાં સ્રોતો અને હૃદય વ્યાપ્ત થતાં અન્ન
ઉપર રુચિ થતી નથી, એ રોગને વૈદો અરોચક
કહે છે. વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય, સાન્નિ-
પાતિક અને ચિત્તવિપર્યયજન્ય-એ રીતે અરો-
ચકના પાંચ ભેદો છે. ૨

વાતજન્ય અરોચકનું લક્ષણ

हृच्छूलपीडनयुतं विस्माननन्तं

वातात्मके भवति लिङ्गमરોચके तु ॥ ૩ ॥

જે વાતજન્ય અરોચક થયો હોય, તો
હૃદયમાં શૂળ તથા પીડા થાય છે અને મોઢું
વિરસ થઈ અચ છે. ૩

પિત્તજન્ય અરોચકનું લક્ષણ

हृदाहचोपवहुता मुखतित्कता च

मूर्छा सन्नुद् भवति पित्तकृते तथैव ॥ ૪ ॥

૧ અરોચક (અન ઉપર અરુચિ) અને અવિપાક
(અચનું પેટમાં ન પાડવું) તેઓના નિદાનો, લક્ષણો
તથા ચિકિત્સાઓ વિશેનો.

એ પિત્તજન્ય અરોચક થયો હોય, તે
હૃદયમાં ધણી દાહ તથા ચોસ થાય છે, મોઢું કડવું
થઈ મૂર્છા આવે છે અને તરસ લાગ્યા કરે છે. ૪

કંકજન્ય અરોચકત્વં લક્ષણ

કણ્ઠગુરુત્વકફસંસ્રવાસાદતન્દ્રાઃ

શ્લેષ્માત્મકે મધુરમાસ્યમરોચકે તુ ॥૫॥

એ કંકજન્ય અરોચક થયો હોય, તે ખરજ
આવે છે, શરીરમાં ભારેપણું થાય છે, મોઢામાં-
થી કંકનો સાવ, ગ્લાનિ, તંદ્રા અને મોઢું મધુર
થઈ જાય છે. ૫

સાન્નિપાતિકં અરોચકત્વં લક્ષણ

સર્વાત્મકે પવનપિત્તક્રફા વહ્નિ

રૂપાણ્યથાસ્ય હૃદયે સમુદીરયન્તિ ॥૬॥

એ ત્રણે દોષોથી અરોચક થયો હોય, તે
માણસના હૃદયમાં વાત, પિત્ત અને કંક-એ ત્રણે
દોષો ધણા રૂપો પ્રકટ કરે છે. (આ અરોચક
અસાધ્ય છે.-હૃદય.) ૬

ચિત્તવિપર્યયજન્ય અરોચકત્વં લક્ષણ

સંરાગશોકભયવિપ્લુતચેતસસ્તુ

ચિન્તાકૃતો ભવતિ સોઽશુચિદર્શનાચ ॥૭॥

કામના, શોક કે ભયથી ચિત્ત વિહ્વળ
થતાં ચિંતાને લીધે જે અરોચક થાય છે, તે ચિત્ત-
વિપર્યયજન્ય ગણાય છે. બીજાસ આદિ પદાર્થના
દર્શનથી જે અરોચક થાય છે, તે પણ ચિત્ત-
વિપર્યયજન્ય (આગંતુક) ગણાય છે. (આ
પાંચમા પ્રકારના અરોચકમાં મોઢું અવિકૃત
રસવાળું રહે છે.-ભાવપ્રકાશ.) ૭

પહેલા ચાર અરોચકની ચિકિત્સા

વાતે વચામ્બુવર્મનં કૃતવાન્પિવેચ

સ્નેહૈઃ સુરાભિરયવોષ્ણજ્વલેન ચૂર્ણમ્ ।

કૃષ્ણાવિહજ્જપવમ્સહરેણુમાર્ગી-

રાસૈલહિજ્જલવળોત્તમનાગરાણામ્ ।

પિત્તે ગુડામ્બુમધુર્વર્મનં પ્રયસંતં

સ્નેહઃ સસૈન્ધવસિતામધુસર્પિરિષ્ટઃ ॥

નિમ્વામ્બુવામિતવતઃ કફજેઽનુપાનં

રાજદ્રુમામ્બુ મધુના તુ સદીપ્યકં સ્યાત્ ।

ચૂર્ણં યદુક્તમયવાનિલજે તદેવ

સર્વૈશ્વ સર્વકૃતમેવમ્બુપક્રમેત ॥

દ્રાક્ષાપટોલવિઢવેત્રકરીરનિમ્બ-

મૂર્વામયાશ્વવદરામલકેન્દ્રવૃક્ષૈઃ ।

વીજૈઃ કરજ્જનુપવૃક્ષભવૈશ્વ પિષ્ટે-

લેહં પચેત્સુરાભિમૂત્રયુતં યથાચત્ ॥

મુસ્તાં વચાં ત્રિકટુકં રજનીદ્રવ્યં ચ

માર્ગીં ચ કુષ્ઠમથ નિર્દહનીં ચ પિષ્ઠા ।

મૂત્રેઽવિજે દ્વિરદમૂત્રયુતે પચેદ્રા

પાઠાં તુગામતિવિપાં રજનીં ચ મુખ્યામ્ ॥

મળ્હકિમર્કમમૃતાં ચ સલાહ્નલાઘ્યાં

મૂત્રે પચેતુ મહિપસ્ય વિધાનવિદ્વા ।

एताव सन्ति चतुरो लिह्यतस्तु लेहान्

गुल्मारुचिश्चसनकण्ठहृदामयाश्च ॥

સાત્મ્યાન્ સ્વદેશરચિતાન્ વિવિધાંશ્ચ મધ્યાન્

પાનાનિ મૂલફલલાઘરાગયોગાન્ ।

अद्याद्रसांश्च विविधान् विविधैः प्रकारै-

र्भुञ्जीत चापि लघुरूक्षमनःसुखानि ॥

આસ્યાપનં વિધિવદત્ર વિરેચનં ચ

કુર્યાન્મૃદ્નિ શિરસશ્ચ વિરેચનાનિ ।

ત્રીષૂષણાનિ રજનીત્રિકલાયુતાનિ

ચૂર્ણાકૃતાનિ યવશૂકવિમિશ્રિતાનિ ।

શુદ્રાયુતાનિ ચિતરેન્મુશ્વધાવનાર્થ-

મન્યાનિ તિત્તકટુકાનિ ચ મેપજાનિ ।

મુસ્તાદિરાજતરુર્વર્ગદશાન્નસિદ્ધૈઃ

કાર્થૈર્જયેન્મધુયુતૈર્વિવિધૈશ્ચ લેહૈઃ ।

મૂત્રાસવૈર્ગુહકૃતૈશ્ચ તથા ત્વરિષ્ટૈઃ

ધારાસવૈશ્ચ મધુમાધવતુલ્યગન્ધૈઃ ॥૮॥

વાતજન્ય અરોચક થયો હોય, તે વજના

ક્રવાયથી વમન કરાવી, પીપર, વાવડિંગ, જવ-
ખાર, હરેણુ, ભારંગી, રાસના, એલચી અથવા
એલવાલુક, હિંગ, સૈંધવ અને સૂંઠનું ચૂર્ણ સ્નેહો,
મધો અથવા ઊના પાણી સાથે પાવું.

પિત્તજન્ય અરોચક થયો હોય, તો ગોળના
પાણી તથા મધુરવર્ગથી વમન કરાવી સૈંધવ, સાકર,
મધ અને ઘીથી મિશ્ર સ્નેહપાન કરાવવું.

કર્કજન્ય અરોચક થયો હોય, તો લીંબડાના
ક્રવાયથી વમન કરાવી, તે ઉપર મધ તથા અજમા-
થી મિશ્ર કરેલો ગરમાળાનો ક્રવાય પાવો અથવા
વાતજન્ય અરોચક ઉપર જ ચૂર્ણ કહેવામાં
આવ્યું છે તે પાવું.

સાન્નિપાતિક અરોચક થયો હોય તો પ્રથમ
ચિકિત્સા કરવાની ના પાડી, પછી રોગી વગેરેનો
આગ્રહ જણાય, તો વમન કરાવીને ઉપર લખેલી
ત્રણે દોષોની ચિકિત્સાઓ કરવી.

દ્રાક્ષ, પટોલ, બિડલૂણુ, નેતર, કેરડો,
લીંબડો, મેરવેલ, હરડે, બહેડાં, બેર, આમળાં,
કંડો, કરંજનાં બીજ અને ગરમાળાનાં બીજ
વાટી, તેનો ગોમૂત્રમાં વિધિ પ્રમાણે લેહ પકવીને
ચટાડવાથી, વાતજન્ય અરોચક, ગુદમ, શ્વાસ,
ગળાના રોગો અને હૃદયના રોગો મટે છે.

મોથ, વજ, સૂંઠ, મરી, પીપર, હળદર,
દારુહળદર, ભારંગી, કઠ અને ચિત્રક વાટી
તેનો ગાકરના મૂત્રમાં વિધિ પ્રમાણે લેહ પકવી
ચટાડવાથી, પિત્તજન્ય અરોચક, ગુદમ, શ્વાસ,
ગળાના રોગો અને હૃદયના રોગો મટે છે.

કાળીપાક, વંશલોચન, અતિવિષ્ણ અને
ઉત્તમ હળદર વાટી તેનો હાથીના મૂત્રમાં વિધિ
પ્રમાણે લેહ પકવી ચટાડવાથી કર્કજન્ય અરો-
ચક, ગુદમ, શ્વાસ, ગળાના રોગો અને હૃદયના
રોગો નાશ પામે છે.

સૂરજમુખી, આકંડો, ગળો અને કૌયાં
વાટી, તેનો પાકાના મૂત્રમાં વિધિ પ્રમાણે લેહ

પકવીને ચટાડવાથી, સાન્નિપાતિક અરોચક,
ગુદમ, શ્વાસ, ગળાના રોગો અને હૃદયના રોગો મટે છે.

પોતપોતાના દેશની રીતથી બનાવેલાં તથા
માકૂક હોય એવાં વિવિધ ભક્ષ્યો, પાનકા, મૂળો,
ફળો, સૂત્રસ્થાનના ૪૬મા અધ્યાયના ૨૭મા
વિષયમાં કહેલા રાગખાડકો,^૧ વિવિધ રસો અને
હલકાંડક તથા મનને આનંદ આપે એવાં ભોજનો
વિવિધ રીતે ગોઠવાય તો અરોચકો મટે છે.

અરોચકો ઉપર નિરૂહબસ્તિઓ, વિરેચનો
અને કામળ શિરોવિરેચનો પણ વિધિપૂર્વક
યોજવાં (જેકે અરોચકમાં નિરૂહબસ્તિનો નિષેધ
છે, તોપણ અહીં વિધાન કર્યું; તેથી એમ જણાય
છે કે, અરોચકમાં આરંભમાં નહીં, પણ વમનાદિક
કરાવ્યા પછી વાયુનો અત્યુબંધ જણાય, તો નિરૂહ-
બસ્તિ દેવાની છૂટ છે.)

અરોચકો ઉપર મોઢાને શુદ્ધ કરવા માટે
સૂંઠ, મરી, પીપર, હળદર, ત્રિફળા, જવખાર
અને ભોરિંગણીનાં ચૂર્ણોથી ગોઠવેલા યોગો દેવા
અને બીજાં પણ કડવાં તથા તીખાં ઔષધો દેવાં.

મુસ્તાદિગણુ, આરજ્યધાદિગણુ અને દશ-
મૂળીના ક્વાથોથી, મધુરવર્ગના વિવિધ અવલેહોથી
તેમ જ ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૦મા અધ્યાયમાં કહ્યા
પ્રમાણે ગોળનો યોગ આપીને બનાવેલા અને
મધના તથા મધથી બનાવેલા મધના જળી ગંધ-
વાળા મૂત્રાસવોથી, અરિષ્ટોથી તથા ક્ષારાસવોથી
અરોચકોનો નાશ કરવો. ૮

૧ કેટલાક એવું વ્યાખ્યાન આપે છે કે, 'રાત્ર-
ખાડ' એ શબ્દથી યવાની ખાડચૂર્ણ સમજવું. અજમે,
દાડમ, સૂંઠ, કોકમ, અગલેતસ અને સુકવેલા ભોરનો
ગર્લ-એ પ્રત્યેક પદાર્થ છનુંછનું ચણેલીભાર લેવા;
મરી સાડ ચણેલીભાર, પીપર ખસોચાળાસ ચણેલી-
ભાર અને તજ, સંચળ, ધાણ તથા છત્ર
અડતાલીસ અડતાલીસ ચણેલીભાર લેવા; સાકર ચોવીસ
શાણુભાર લેવી. (ચોવીસ ચણેલીભારનું એક શાણુ
થાય છે.) એ સર્વ પદાર્થોને એકઠા કરી બનાવેલા
ચૂર્ણને યવાની ખાડચૂર્ણ કહેવાય છે.

અવિપાકયુ લક્ષણ તથા ચિકિત્સા

સ્પાદેષ એવ કફવાતહતે વિધિશ્ચ

શાન્તિ ગતે દ્રુતશુભિ પ્રશમાય તસ્ય ॥૧

જઠરાગ્નિ કંદુ તથા વાયુથી હણાઈને ઠરી ગયો હોય, તો આધેહું અન્ન પચતું નથી; એ અવિપાક કહેવાય છે. આ પ્રમાણે અવિપાક થયો હોય, તો પણ વૈદે ઉપર કહેલી ચિકિત્સાઓ જ ગોઠવવી. ૯

ચિત્તવિપર્યયજન્ય અરોચકની ચિકિત્સા

इच्छाभिधातभयशोकहतेऽन्तरग्रौ

માવાન્મવાય વિતરંત્સલુ શક્યરૂપાન્ ।

अर्थेषु चाप्यपचितेषु पुनर्भवाय

પૌરાણિકૈઃ શ્રુતિપથૈરનુમાનયેત્તમ્ ॥

દૈન્યં ગતે મનસિ વૌધનમશ્વ શસ્તં

यद्यत्प्रियं तदुपसेव्यमरोचके तु ॥૧૦॥

ધરંદ્રેલા પદાર્થોની પ્રાપ્તિમાં વિષ્ણો પડવાથી, ભયથી કે શોકાદિકથી ચિંતા ઉત્પન્ન થતાં ચિત્ત વિહ્વળ થઈ જવાને લીધે જઠરાગ્નિ મંદ થઈ જવાથી અરોચક ઉત્પન્ન થયો હોય, તો જ પદાર્થો મળી શકે એવા હોય, તે પદાર્થો દેવા, કે જથી રચિ ઉત્પન્ન થાય, પણ ધન કે પુત્ર વગેરેના વિનાશથી અરોચક થયો હોય, તો પુરાણોક્ત તથા વેદોક્ત આખ્યાનોના માર્ગોથી રોગીને સમજાવવો કે, નાશ પામેહું પણ કાળયોગને લીધે અમુક કારણોની સંપત્તિ થતાં પાછું મળી શકે છે. રોગીનું મન દીન થઈ ગયું હોય, તો વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરનારાં વાક્યોથી તથા બ્રહ્મવિદ્યાથી બોધ કરવો હિતકારી છે. ચિત્તવિપર્યયજન્ય અરોચકનો નાશ કરવાની સામાન્ય રીત આ છે કે, રોગીને જ વસ્તુઓ પ્રિય હોય, તેનું સેવન કરાવવું. (આ ઉપાયોથી મન શાંત થતાં અગ્નિ પ્રદીપ્ત થવાથી પોતાની મેળે જ અન્ન ઉપર રચિ ઉત્પન્ન થાય છે.) ૧૦

અધ્યાય ૫૮ મો

ઉપક્રમ

अथातो मूत्राघातप्रतिषेधमध्यायं व्याख्या-
सामः । यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘મૂત્રાઘાતપ્રતિ-
ષેધ’^૧ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીશું, કે જ પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ
સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

‘મૂત્રાઘાત’ નામના બાર રોગો

વાતકુણ્ડલિકાઘ્રીલા વાતવસ્તિસ્તથૈવ ચ ।

મૂત્રાતીતઃ સજઠરો મૂત્રોત્સન્નઃ ક્ષયસ્તથા ॥

મૂત્રગ્રન્થિર્મૂત્રશુક્રમુખ્ણવાતસ્તથૈવ ચ ।

મૂત્રૌકસાદૌ દ્વૌ ચાપિ રોગા દ્વાદશ કીર્તિતાઃ ॥૨

વાતકુંડલિકા, વાતાઘ્રીલા, વાતવસ્તિ, મૂત્રા-
તીત, મૂત્રજઠર, મૂત્રોત્સન્ન, મૂત્રક્ષય, મૂત્રગ્રન્થિ,
મૂત્રશુક્ર, ઉખ્ણવાત, પિત્તકૃત મૂત્રૌકસાદ અને
કંકૃકૃત મૂત્રૌકસાદ-એ બાર રોગો ‘મૂત્રાઘાત’
નામથી ઓળખાય છે. ૨

વાતકુંડલિકાનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ
રૌક્ષ્યાદ્રેગવિધાતાદ્વા વાયુર્વસ્તૌ સવેદનમ્ ।

મૂત્રં ચરતિ સંગૃહ્ય વિગુણઃ કુણ્ડલીકૃતઃ ॥

સુજેદલ્પાલ્પમથવા સરુજસ્કં શનૈઃ શનૈઃ ।

વાતકુણ્ડલિકાં તાં તુ વ્યર્થિ વિદ્યાત્સુદારુણમ્ ॥૩

શરીરની રક્ષતાથી અથવા મૂત્ર આદિના
વેગો રોકવાથી દુષ્ટ થયેલો વાયુ, કુંડલી વળેલા
જવો ગોળ થઈ મૂત્રને વીંટળાઈને વેદના ઉત્પન્ન
કરીને મૂત્રાશયમાં ફરે છે અને બંધાઈ ગયેલો
હોવાને લીધે તેમાં જ ભગ્યા કરે છે, કે જથી
થોડું થોડું અથવા પીડાવાળું મૂત્ર ધીરેધીરે
આવે છે. આ મહાદારુણ રોગ વાતકુંડલિકા
કહેવાય છે. ૩

૧ બાર પ્રકારના મૂત્રાઘાતોનાં નિદાનો, લક્ષણો
તથા ચિકિત્સાઓનાં નિષ્પણ વિષેનો.

વાતાઘ્રીલાનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ
શકુન્નમાર્ગસ્ય વસ્તેશ્ચ વાયુરન્તરમાશ્રિતઃ ।
અઘ્રીલાવદ્ધનં ગ્રન્થિં કરોત્યચલમુત્તમમ્ ॥
વિષ્ણુત્રાનિલસદ્ગ્રન્થ તત્રાધ્માનં ચ જાયતે ।
વેદના જાયતે વસ્તૌ વાતાઘ્રીલેતિ તાં વિદુઃ ॥૪૫॥

વિષ્ણુનો ભાગ અને મૂત્રાશયના મધ્યમાં
રહેલો વાયુ, લંબગોળ પથ્થર જેવી અચળ અને
પ્રબળ ગાંઠ હ્રસ્વત્વ કરે છે. આ ગાંઠ યતાં વિષ્ણુ,
મૂત્ર તથા અઘોવાયુની અટકાયત થાય, શુદ્ધ તથા
મૂત્રાશય કૂલી બંધ અને મૂત્રાશયમાં વેદના થાય
છે. આ રોગ વાતાઘ્રીલા કહેવાય છે. ૪

વાતબસ્તિનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ
વેગં વિધારયેદ્યસ્તુ મૂત્રસ્વાકુશલો નરઃ ।
નિરુણદિ મુલ્લં તસ્ય વસ્તૈર્વસ્તિગતોઽનિલઃ ॥
મૂત્રસદ્ગો ભવેત્તેન વસ્તિકુક્ષિનિપીઢિતઃ ।
વાતવસ્તિઃ સ વિદ્યેયો વ્યાધિઃ કૃચ્છ્રપ્રસાધનઃ ॥૫॥
જે મૂર્ખ માણસ મૂત્રનો વેગ અટકાવે છે,
તેના મૂત્રાશયમાં રહેલો વાયુ મૂત્રાશયના મોઢાને
રોધી દે છે, જેથી મૂત્રનો અટકાવ થાય છે અને
મૂત્રાશયના મધ્ય ભાગમાં વેદના થાય છે. આ
રોગ વાતબસ્તિ કહેવાય છે અને તે કષ્ટસાધ્ય છે.

મૂત્રાતીતના નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ
સન્ધાર્ચ્ય વેગં મૂત્રસ્ય યો મૂયઃ સ્પૃમિચ્છતિ ।
તસ્ય નામ્યેતિ યદિ વા કથચ્ચિત્સંપ્રવર્તતે ॥
પ્રવાહતો મન્દરુજમલ્પમલ્પં પુનઃ પુનઃ ।
મૂત્રાતીતં તુ તં વિદ્યાન્મૂત્રવેગવિષાતજમ્ ॥૬॥

જે માણસ પ્રથમ મૂત્રના વેગને રોધી
રાખીને પછી મૂત્રવાતું ઇચ્છે છે, તે માણસને
મૂત્ર આવતું નથી, જો આવે છે, તો જોર કરવાથી
માંડમાંડ આવે છે અને તે પણ ધીમુધીમુ
પીડા પામતું તથા વારંવાર થોડુંથોડું આવે છે.
મૂત્રના રોકાણને લીધે પ્રકુપિત થયેલા વાયુથી થતો
આ રોગ મૂત્રાતીત કહેવાય છે. ૬

મૂત્રજઠરનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ
મૂત્રસ્ય વિહતે વેગે તદુદાવર્તેહેતુના ।
અપાનઃ કુપિતો વાયુરુદ્ધં પૂર્યેદ્ગ્રન્થમ્ ॥
નાભેરઘસ્તાદધ્માનં જનયેતીત્રવેદનમ્ ।
તં મૂત્રજઠરં વિદ્યાદધોવસ્તિનિરોધજમ્ ॥૭॥

મૂત્રના વેગનો અટકાવ કરવાથી મૂત્રના
જંચા ભ્રમણને લીધે પ્રકુપિત થયેલો અપાન-
વાયુ, હૃદયને અત્યંત પૂરી દે છે અને તેને
લીધે નાભિથી નીચેના ભાગમાં તીવ્ર વેદનાવાણું
આધ્માન (ફૂલેલાપણું) કરી દે છે, જેથી
મૂત્રનો તથા વિષ્ણુનો ભાગ રોકાઈ બંધ છે. આ
રોગ મૂત્રજઠર કહેવાય છે. ૭

મૂત્રોત્સર્ગનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ
વસ્તૌ વાપ્યથવા નાલે મળૌ વા યસ્ય દેહિનઃ ।
મૂત્રં પ્રવૃત્તે સજેત સરકં વા પ્રવાહતઃ ॥
સવેચ્છનૈરલ્પમલ્પં સરુજં વાથ નીરુજમ્ ।
વિગુણાનિલજો વ્યાધિર્મૂત્રસદ્ગઃ સ સંજિતઃ ॥૮॥

પ્રવર્તેલું મૂત્ર મૂત્રાશયમાં, લિંગમાં અથવા
લિંગના ટાંચકામાં રોકાઈ રહે અને જોર કરવા
જતાં લોહીવાણું, વેદનાવાણું અથવા થોડી વેદના-
વાણું અને થોડુંથોડું ધીરેધીરે જાય છે; એ કુદ
વાયુથી થતો રોગ મૂત્રોત્સર્ગ કહેવાય છે. ૮

મૂત્રક્ષયનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ
રૂક્ષસ્ય ક્ષાન્તદેહસ્ય વસ્તિસ્થૌ પિત્તમાલ્ભૌ ।
સદાહવેદનં કૃચ્છ્રં કુર્યાતાં મૂત્રસંક્ષયમ્ ॥૯॥

જનો દેહ રૂક્ષ થયો હોય તથા ગ્લાનિ
પામ્યો હોય, એવા માણસના મૂત્રાશયમાં રહેલા
પિત્ત અને મૂત્રનો ક્ષય થાય છે, કે જે યતાં દાહ
અને વેદના થાય છે. આ કુષ્ઠદાયી રોગ મૂત્ર-
ક્ષય કહેવાય છે. ૯

મૂત્રમૂચિનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ
અમ્યન્તરે વસ્તિમુલ્લે વૃત્તોઽલ્પઃ સ્થિર એવ ચ ।
વેદનાવાનભિષ્યન્દી મૂત્રમાર્ગનિરોધનઃ ॥

જાયતે સહસ્રા યસ્ય ગ્રન્થિરક્મરિલક્ષણઃ ।

સ મૂત્રગ્રન્થિરિત્યેવમુચ્યતે વેદનાદિભિઃ ॥ ૧૦ ॥

મૂત્રાશયના દ્વારની અંદર એકાએક ગોળ, નાનો, અચ્છલ, વેદનાવાળો, સાવવગરનો, મૂત્રનું વહન કરનારાં સ્રોતને રોકનારો અને વેદનાદિકથી પથરીના જેવાં લક્ષણોવાળો અંથિ ઉત્પન્ન થાય છે. એ રોગ મૂત્રઅંથિ કહેવાય છે. (પથરી અને મૂત્રઅંથિમાં ભેદ આ છે કે, પથરી, મૂત્ર આદિનો સંચય થવાથી અનુક્રમે થાય છે તથા પિત્તના આધિશ્વવાળી હોય છે અને મૂત્રઅંથિ એકાએક થાય છે તથા લોહીના આધિશ્વવાળો હોય છે—ભાવપ્રકાશ.) ૧૦

મૂત્રશુક્રનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ પ્રત્યુપસ્થિતમૂત્રસ્તુ મૈથુનં યોઽમિનન્દતિ ।
તસ્ય મૂત્રયુતં રેતઃ સહસ્રા સંપ્રવર્તતે ॥
પુરસ્તાદ્વાપિ મૂત્રસ્ય પશ્વાદ્વાપિ કદાચન ।
મસોદકપત્રીકાશં મૂત્રશુક્રં તદુચ્યતે ॥ ૧૧ ॥

જે પુરુષ મૂત્રની હાળત થવા છતાં મૂત્રથી વગર મૈથુન કરે, તેનું સ્થાનથી બ્રહ્મ થયેલું અને પછી વાયુએ ઊંચું ચડાવેલું વીર્ય એકાએક મૂત્રની સાથે અથવા મૂત્રની પહેલાં અથવા કાંઈ વખતે મૂત્ર પછી પ્રવર્તે છે અને તે ભરમવાળા બળ જેવું હોય છે; આ રોગ મૂત્રશુક્ર કહેવાય છે. ૧૧

હાનવાનાં નિદાન સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ વ્યાયામાધ્વાતપૈઃ પિત્તં વસ્તિ ગ્રાપ્યાનિલાઘ્નતમ્ ।
વસ્તિમેદ્ગુદં ચૈવ પ્રદહત્ સાવયેદધઃ ॥
મૂત્રં હારિદ્રમથવા સરત્કં રક્તમેવ વા ।
કૃચ્છ્રાત્પ્રવર્તતે જન્તોરુષ્ણવાતં વદન્તિ તમ્ ॥ ૧૨ ॥

કસરત કરવાથી, પંચ કરવાથી અથવા તડકા લાગવાથી પ્રકુપિત થઈ વાયુથી ઘેરાયેલું પિત્ત મૂત્રાશયમાં, લિંગમાં, યોનિમાં અને શુદ્ધામાં દાહ કરતું કરતું માણસને ઘણા કષ્ટથી વારંવાર હળદર જેવા રંગવાળા તથા કાંઈકે રતોશ કે

લોહીવાળા મૂત્રનો સાવ કરાવે છે અથવા અસંત રાતા વર્ણવાળા મૂત્રનો કે એકલા લોહીનો સાવ કરાવે છે. એ રોગ કૃચ્છ્રવાત-હાનવા કહેવાય છે. ૧૨

પિત્તકૃત મૂત્રોક્તસાદનાં નિદાન-સંપ્રાપ્તિ-લક્ષણ વિશદં પીતકં મૂત્રં સદાહં વહલં તથા ।
શુષ્કં ભવતિ યદ્વાપિ રોચનાર્ચૂર્ણસન્નિમમ્ ॥
મૂત્રોક્તસાદં તં વિદ્યાદ્રોમં પિત્તકૃતં યુધઃ ॥ ૧૩ ॥

માણસ પિત્તના પ્રકાપને લીધે ચીકણાશ વગરનું, પીળા રંગવાળું, બળતરાવાળું, ઘાઠું અને તડકા વગેરેથી સુકાતાં ગોરાશયના ચૂર્ણ જેવું મૂત્રરે છે, એ રોગ પિત્તકૃત મૂત્રોક્તસાદ કહેવાય છે.

કંકૃત મૂત્રોક્તસાદનાં નિદાન-સંપ્રાપ્તિ-લક્ષણ શુષ્કં ભવતિ યદ્વાપિ શઙ્ખચૂર્ણપ્રપાણ્દુરમ્ ।
પિચ્છિલં સંહતં શ્વેતં તથા કૃચ્છ્રં પ્રવર્તતે ॥
મૂત્રોક્તસાદં તં વિદ્યાદામયં ચાપરં કફાત્ ॥ ૧૪ ॥

માણસ કંકૃત પ્રકાપને લીધે સુકાતું શંખ-ચૂર્ણ જેવું સફેદ બળાતું અથવા પીળાશ પડતું સફેદ, ચીકણાવાળું તથા ઘાઠું મૂત્રરે અને કષ્ટથી મૂત્રરી શકે, એ રોગને કંકૃત મૂત્રોક્તસાદ કહે છે.

મૂત્રાધાતોની ચિકિત્સા
કપાયકલ્કસર્પીપિ મધ્યાન્ લેહાન્પયાંસિ ચ ।
ક્ષારમધ્વાસવસ્વેદાન્ વસ્તીશ્ચોત્તરસંજિતાન્ ॥
વિદહ્યાન્મતિમાંસ્ત્ર વિધિં ચાદ્મરિનાશનમ્ ।
મૂત્રોદાવર્તવ્યોગાંશ્ચ કાત્સ્વ્યેનાત્ર પ્રયોજયેત્ ॥
કલ્કમેર્વાસ્વીજાનામક્ષમાત્રં સસૈન્ધવમ્ ।
ધાન્યામ્લયુક્તં પોત્તૈવ મૂત્રકૃચ્છ્રાત્રમુચ્યતે ॥
સુરાં સૌર્વર્ણવર્તીં મૂત્રકૃચ્છ્રી પિવેન્નરઃ ।
મધુ માંસોપદંશં વા પિવેદ્રાપ્યથ ગૌડિકમ્ ॥
પિવેત્કુક્કમર્કપં વા મધૂદકસમાયુતમ્ ।
રાત્રિપર્યુપિતં પ્રાતસ્તથા સુલમવાપ્નુયાત્ ॥
દાહિમામ્લાં યુતાં મુરુપામેલાજીરકનાગરઃ ।
પીત્વા સુરાં સલવર્ણાં મૂત્રકૃચ્છ્રાત્રમુચ્યતે ॥
પૃથક્પર્ણાદિવર્ગસ્ય મૂલં ગોક્ષુરકસ્ય ચ ।
અર્દ્રપ્રસ્થેન તોયસ્ય પચેત્સીરચતુર્ગુણમ્ ॥

ક્ષીરાવશિષ્ટં તચ્છીતં સિતાક્ષૌદ્રયુતં-પિબેત્ ।
 નરો મારુતપિત્તોત્થમૂત્રાઘાતનિવારણમ્ ॥
 નિષ્પીઢ્ય વાસસા સમ્યગ્વર્ચો રાસમવાજિનામ્ ।
 રસસ્ય કુઢવં તસ્ય પિવેન્મૂત્રરૂઝાપહમ્ ॥
 મુસ્તામયાદેવદારૂમૂર્વાણાં મધુકસ્ય ચ ।
 પિબેદક્ષસમં કલ્કં દ્રાક્ષાયા જલસંયુતમ્ ॥
 પિવેત્પર્યુપિતં વારિ શીતં મૂત્રરૂઝાપહમ્ ।
 નિદિગ્ધકાયાઃ સ્વરસં પિવેત્કુઢવસંમિતમ્ ॥
 મૂત્રદોષહરં કલ્કમથવા ક્ષૌદ્રસંયુતમ્ ।
 પ્રપીઢ્યામલકાનાં તુ રસં કુઢવસંમિતમ્ ॥
 પીત્વાઝગદી ભવેજન્તુમૂત્રદોષરૂઝાતુરઃ ।
 ધાત્રીફલરસેનૈવં દ્વક્ષ્મૈલાં વા પિવેન્નરઃ ॥
 પિપ્પાથ વા સુશીતેન શાલિતન્ડુલવારિણા ।
 તાલસ્ય તરુણં મૂલં ત્રપુસસ્વરસં તથા ॥
 શ્વેતં કર્કટકં ચૈવ પ્રાતસ્તં પયસા પિવેત્ ।
 શૃતં વા મધુરૈઃ ક્ષીરં સર્પિર્મિશ્રં પિવેન્નરઃ ॥
 મૂત્રદોષવિશુદ્ધયર્થે શુક્રદોષહરં પરમ્ ।
 બલાશ્વદંટ્રાક્રૌશ્વાસ્થિકોફિલાક્ષકતન્ડુલાન્ ॥
 શતપર્વકમૂલં ચ દેવદારુ સચિત્રકમ્ ।
 અક્ષવીજં ચ સુરયા કલ્કીકૃત્ય પિવેન્નરઃ ॥
 મૂત્રદોષવિશુદ્ધયર્થે તથૈવાશ્મરિશોધનમ્ ।
 પાટલાક્ષારમાહૃત્ય સપ્તકૃત્વઃ પરિસ્તુતમ્ ॥
 પિવેન્મૂત્રવિકારમ્નં સંસૃષ્ટં તૈલમાત્રયા ।
 નલેક્ષુદર્ભાશ્મભેદત્રપુસૈર્વાસ્વીજકમ્ ॥
 ક્ષીરં પરિસ્તુતં તત્ર પિવેત્સર્પિઃસમાયુતમ્ ।
 પાટલ્યા યાવશૂકાચ પારિભદ્રાચિલાદપિ ॥
 ક્ષારોદકેન મતિમાસ્ત્વગેલોષણચૂર્ણકમ્ ।
 પિવેદ્ગુડેન મિશ્રાન્વા લિહ્યાલેહાન્ પૃથક્ પૃથક્ ॥
 અતઃ ઝર્જ્વં પ્રવક્ષ્યામિ મૂત્રદોષે ક્રમં હિતમ્ ।
 સ્નેહસ્વેદોપપન્નાનાં હિતં તેષુ વિરેચનમ્ ।
 તતઃ સંયુદ્ધદેહાનાં હિતાશ્ચોત્તરવસ્તયઃ ॥
 સ્ત્રીણામતિપ્રસન્નેન શોણિતં યસ્ય સિચ્યતે ।
 મૈથુનોપરમસ્તસ્ય બૃંહણશ્ચ વિધિઃ સ્મૃતઃ ॥

તામ્રચૂડવસા તૈલં હિતં ચોત્તરવસ્તિષુ ।
 વિધાનં તત્ર પૂર્વે હિ વ્યાસતઃ પરિકીર્તિતમ્ ।
 ક્ષૌદ્રાર્દ્રમાર્ગં દત્ત્વા તુ ભાગો તુ ક્ષીરસર્પિષોઃ ।
 સ્વયજ્ઞુષ્ણાફલં ચૈવ તથૈવેશુરકસ્ય ચ ।
 શર્કરાયાશ્ચ ચૂર્ણં તુ દ્રાક્ષાચૂર્ણં ચ તત્સમમ્ ।
 પિપ્પલીચૂર્ણસંયુક્તમર્દ્દમાર્ગં પ્રદાપયેત્ ॥
 ઇતદૈકધ્યમાનીયં સ્વજેનાભિપ્રમન્થયેત્ ।
 તસ્ય પાણિતલં ભાગં લીઢ્વા ક્ષીરં તતઃ પિવેત્ ॥
 ઇતં યોગં પ્રયુજ્ઞાનઃ શુદ્ધદેહો નરઃ સદા ।
 મૂત્રદોષાઙ્ગયેત્સર્વાનન્યયોગૈઃ સુદુર્જયાન્ ॥
 જયેચ્છોણિતદોષાશ્ચ વન્ધ્યા ગર્ભ લમેત ચ ।
 નારી ચૈતત્રપ્રયુજ્ઞાના યોનિદોષાત્રમુચ્યતે ॥
 બલા કોલાસ્થિ મધુકં શ્વદંટ્રાથ શતાવરી ।
 મૃણાલં ચ કશેરુશ્ચ વીજાનીશુરકસ્ય ચ ॥
 સહસ્રવીર્યાશુમતી પયસ્યા સહ કાલયા ।
 શૃગાલવિન્નાતિબલા બૃંહણીયો ગણસ્તથા ॥
 ઇતાનિ સમભાગાનિ મતિમાન્ સહ સાધયેત્ ।
 ચતુર્ગુણેન પયસા શુઢસ્ય તુલયા સહ ॥
 દ્રોણાવશિષ્ટં તત્પૂતં પચેત્તેન ઘૃતાઢકમ્ ।
 તત્સિદ્ધં કલશે સ્થાપ્યં ક્ષૌદ્રપ્રસ્થેન સંયુતમ્ ।
 સર્પિરેતત્રપ્રયુજ્ઞાનો મૂત્રદોષાત્રમુચ્યતે ॥ ૧૫ ॥

બુદ્ધિમાન વૈધે મૂત્રાઘાતો ઉપર ક્વાય આદિ
 કષાયોની, કલ્કોની, ધૂતોની, ભદ્રોની, લેહોની,
 દૂધોની, ક્ષારોની, મધથી બનાવેલા આસવોની,
 ઉપનાહ આદિ સ્વેદોની અને ઉત્તરવસ્તિઓની
 યોગ્ય યોજનાઓ કરવી. ચિકિત્સાસ્થાનના ઉભા
 અધ્યાયમાં પથરીનો નાશ કરવાના વિધિની પણ
 યોગ્ય ગોઠવણ કરવી. આ ઉત્તરવસ્તના પંચા-
 વનમાં અધ્યાયમાં મૂત્રના વેગના રોકાણથી
 થયેલા ઉદાવર્ત ઉપર કહેવાયેલા યોગોની પણ તે
 તે અવસ્થા અનુસાર સંપૂર્ણ યોજનાઓ કરવી.
 ઉનાળુ ઠાંકડીનાં બીજોનો સંધવના સંયોગ-
 વાળો એક તોલાભાર કલક કાંચ સાથે પાવાથી

વળગાડ કેમે કરી શાંત ન થતો હોય, તો સૈન્ધવ, સૂંઠ, મરી, પીપર, હિંગ અને ગળીને બકરાના મૂત્રમાં વાટી માછલાંના પિત્તાનો યોગ આપી, ગોળીઓ કરી, છાયામાં સૂકવી, તે ગોળીઓ આંખમાં આંજવી.

જૂતું ઘી, લસણ, હિંગ, સરસવ, વજ, દૂર્વા, ઘોળી દૂર્વા, જટામાંસી, ગંધમાંસી, કંકડવેલ, નારવેલ, કીરકઠાલી, મેંઢાશિંગી, ખપાટ, હરડે, કાકડાશિંગી, મોહનવેલ, આકડાતું મૂળ, સૂંઠ, મરી, પીપર, ઘઉંલાં, સુરમે, રસવંતી, મણુશીલ, હરતાલ, રાક્ષસોને હણુનારાં રુદ્રાક્ષ તથા ગૂગળ વગેરે દ્રવ્યો અને સિંહ, દીપડો, બિલાડો, રીંછ, ચીતરો, ઘોડો, બળદ, શેઠાઈ, શેળો, ઘે, જાંટ તથા નાળિયાની વિષા, આમડાં, રંવાડાં, ચરખી, મૂત્ર, લોહી, પિત્ત અને નખો વગેરે પદાર્થો—એ સર્વ દ્રવ્યો મળીને અપરાજિત વર્ગ કહેવાય છે. પ્રવીણ વૈદે અપરાજિત નામના વર્ગના ક્વાથ તથા કલ્કથી તેલો તથા ધૂતો પકવી તેઓની પાવામાં, અભ્યંગોમાં તથા નરયોમાં યોજનાઓ કરવી; એજ વર્ગની ગોળીઓ બનાવી તેઓની અવપીડનરથમાં તથા અંજનમાં યોજના કરવી; એજ વર્ગનો ક્વાથ બનાવી તેની સિંચનમાં યોજના કરવી; એજ વર્ગના ચૂર્ણની શરીર પર ચોળવામાં યોજના કરવી અને એજ વર્ગને બારીક વટાવી લેપમાં યોજના કરવી. આ અપરાજિત વર્ગ વળગાડ તથા ઉન્માદ સંબંધી સઘળા વિકારોને થોડા કાળમાં મટાડે છે.

અનુક્રમથી કરવામાં આવતી રોહન, સ્વેદન, વમન તથા વિરેચન આદિ ક્રિયાઓ પણ ઉપર કહેલા વિકારોને મટાડે છે.

દેવમહનો વળગાડ હોય, તો વિષા વગેરેના અપવિત્ર પ્રયોગો કરવા નહિ અને પિશાચમહના વળગાડ સિવાય બીજા વળગાડોમાં પ્રહારાદિક

પ્રતિકૂળ ક્રિયાઓ કરવી નહિ; કેમ કે એ મોટી શક્તિવાળા મહો અપવિત્ર પ્રયોગોથી તથા પ્રતિકૂળ ક્રિયાઓથી કાપ પામી વૈદ તથા રોગીને પણ અવશ્ય મારી નાખે છે.

સૂત્રસ્થાનના ત્રણિતોપાસનીય નામના અધ્યાયમાં તથા હિતાહિતીય નામના અધ્યાયમાં જે કંઈ હિતકર જણાવ્યું છે, તે સઘળું વૈદે નિત્ય કરવું તથા કરાવવું અને જે કંઈ અહિતકર જણાવ્યું છે, તેનો ત્યાગ કરવો તથા કરાવવો; આમ કરવાથી વૈદને સિદ્ધિ અને ક્ષીર્તિ પણ મળશે. ૨૧

અધ્યાય ૬૧ મો

ઉપક્રમ

અથાતોઽપસ્મારપ્રતિપેધમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ । યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥૧॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘અપસ્મારપ્રતિપેધ’^૧ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

અપસ્માર શબ્દની નિરુક્તિ

સ્મૃતિર્ભૂતાર્થવિજ્ઞાનમપથ પરિવર્જને ।

અપસ્માર इति श्रौक्तस्ततोऽयं व्याधिरन्तकृत् ॥૨॥

અપ એટલે જતું રહેવું અને સ્માર એટલે બાણેલી બાળતોનું સ્મરણ; આ રોગમાં ભૂતકાળની બાણેલી બાળતોનું સ્મરણ જતું રહે છે, તેથી તેને ‘અપસ્માર’ નામ આપેલું છે. આ રોગથી એવું વિસ્મરણ થાય છે કે, જેથી રોગી જળમાં કે આશિ વગેરેમાં પણ પડીને મરી જાય છે. ૨

૧ અપસ્મારનાં (વાઈ નામના રોગનાં) નિદાનો, ભેદો, લક્ષણો તથા ચિકિત્સાઓનાં નિરૂપણ વિશેનો. આ રોગમાં વળગાડના જેવી જ મનની ખરાબી થાય છે તથા વળગાડની ચિકિત્સા આમાં પણ પ્રયત્ન છે તેથી આ રોગને ભૂતવિદ્યાતંત્રમાં દાખલ કર્યો છે.—હન

અપરમારનાં નિદાનો

મિથ્યાદિયોગેન્દ્રિયાર્થકર્મણામભિસેવનાત્ ।
વિરુદ્ધમલિનાહારવિહારાત્કુપિતૈર્મલૈઃ ॥
વેગનિગ્રહશીલાનામહિતાશુચિભોજિનામ્ ।
રજસ્તમોઽભિભૂતાનાં ગચ્છતાં ચ રજસ્વલામ્ ॥
તથા કામમયોદ્વેગક્રોધશોકાદિભિર્મૃશમ્ ।
ચેતસ્યમિહતે પુંસામપસ્મારોઽભિજાયતે ॥૩॥

શબ્દ આદિ વિષયોના તથા કાયિક આદિ કર્મેનાં સેવનના મિથ્યાયોગથી, અતિયોગથી તથા અયોગથી, વિરુદ્ધ કે મલિન આહારવિહાર કરવાથી, મલમૂત્રાદિકના વેગોને અટકાવી રાખવાની ટેવથી, અહિતકર તથા અપવિત્ર ભોજનની ટેવ રાખવાથી, (આવા ભોજનને અત્યંત અપદ્યક્ષ જણાવવા માટે પુનરુક્તિ કરી છે.) રજોશુભા તથા તમેાશુભા ભારે દબાણથી, રજસ્વલા સ્ત્રીનો સંગ કરવાથી અને કામ, ભય, ઉદ્વેગ, ક્રોધ તથા શોકાદિકથી ચિત્ત અત્યંત દૂષિત થતાં, પ્રકાપ પામેલા દોષોથી માણસોને અપરમાર થાય છે. ૩

અપરમારું સામાન્ય લક્ષણ

સંજ્ઞાવહેષુ સ્રોતઃસુ દોષવ્યાપ્તેષુ માનવઃ ।
રજસ્તમઃપરીતેષુ મૂઢો બ્રાન્તેન ચેતસા ॥
વિક્ષિપન્ હસ્તપાદં ચ વિજિહ્વમ્બુવિલોચનઃ ।
દન્તાન્ત્રાદન્વન્મન્ફેનં વિવૃત્તાક્ષઃ પતેત્ક્ષિતૌ ॥
અલ્પકાલાન્તરે ચાપિ પુનઃ સંજ્ઞાં લમેત સઃ ।
સોઽપસ્માર ઇતિ પ્રોક્તઃ..... ॥૪॥

સંજ્ઞાનું વહન કરનારા સ્રોતો, દોષોથી વ્યાપ્ત થતાં અને તેને લીધે રજોશુભ તથા તમેાશુભથી ઘેરાઈ જતાં, ભ્રમિત થયેલા ચિત્તે મૂઢ બનાવેલા માણસ, હાથપગને પછાડતો પછાડતો, વાંકી ભમરેવાળો તથા વાંકા નેત્રવાળો થતો થતો, દાંતોને કડકતો કડકતો અને ફીણું વમન કરતો કરતો આંખો ફાડી ધરતી પર પડે છે અને

થોડી વાર પછી પાછો ભાનમાં આવે છે, એ રાગ અપરમાર કહેવાય છે. ૪

અપરમારની સંખ્યા

.... સ ચ દૃષ્ટ્યતુર્વિધઃ ।

વાતપિત્તકફૈર્નૃણાં ચતુર્થઃ સન્નિપાતતઃ ॥૫॥

વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય અને સન્નિપાતિક—એ રીતે અપરમારના ચાર ભેદ છે. ૫

અપરમારનું પૂર્વરૂપ

હૃત્કમ્પઃ શૂન્યતા સ્વેદો ધ્યાનં મૂર્છાં પ્રમૂઢતા ।
નિદ્રાનાશશ્ચ તસ્મિન્સુ ભવિષ્યતિ ભવન્ત્યય ॥૬॥

અપરમાર થવાનો હોય, ત્યારે હૃદયમાં કંપ અને શૂન્યતા થાય છે; પરીની આવે છે, ધ્યાન થઈ જાય છે, મૂર્છા આવે છે, અતિમૂઢતા અને નિદ્રાનો નાશ થાય છે. ૬

વાતજન્ય અપરમારનું લક્ષણ

વેપમાનો દશેદન્તાન્ શ્વસન્ ફેનં વમત્યપિ ।
યો વ્રૂયાદ્વિકૃતં સત્ત્વં કૃષ્ણં મામનુધાવતિ ।
તતો મે ચિત્તનાશઃ સ્યાત્સોઽપસ્મારોઽનિલાત્મકઃ ॥૭॥

ધૂળતો ધૂળતો દાંત કંડે, હાંકતો હાંકતો ફીણ કાંઠે અને ભાન આવ્યા પછી ઘોલે કે, 'કાળા વર્ણવાળું' તથા વિકૃત આકારવાળું કાઈ પ્રાણી મારી પછવાડે દોડે છે; અને તેથી મારા ચિત્તનો નાશ થઈ જાય છે,' તો જાણુ' કે એ અપરમાર વાતજન્ય છે. ૭

પિત્તજન્ય અપરમારનું લક્ષણ

તૃટ્તાપસ્વેદમૂર્છાંતો ધુન્નલઙ્ગાનિ પિહ્નલઃ ।
યો વ્રૂયાદ્વિકૃતં સત્ત્વં પીતં મામનુધાવતિ ।
તતો મે ચિત્તનાશઃ સ્યાત્સ પિત્તમય ઉચ્યતે ॥૮॥

તૃપા, તાપ, પરીની અને મૂર્છાથી પીડાય, અંગોને કંપાવે, વિહુન થઈ જાય અને ભાન આવ્યા પછી ઘોલે કે, 'પીળા વર્ણવાળું' તથા વિકૃત આકારવાળું કાઈ પ્રાણી મારી પછવાડે

વર્ષાઋતુનો સવિસ્તર વિધિ
 પ્રક્ષિન્નત્વાચ્છરીરાણાં વર્ષાસુ खलु देहिनाम् ।
 मन्देऽग्नौ कोपमायान्ति संवर्षान्मारुतादयः ॥
 તસ્માત્ક્રેદવિશુદ્ધયર્થં દોષસંહરણાય ચ ।
 कषायतिक्तकटुकै रसैर्युक्तमथाद्रवम् ।
 नातिस्निग्धं नातिरूक्षमुष्णं दीपनमेव च ।
 देयमन्नं नृपतये यज्जलं चोक्तमादितः ॥
 તપ્તાવરતમમ્મો યા પિવેન્મધુસમાયુતમ્ ।
 अहि मेघानिलाविष्टेऽत्यर्थंशीताभ्युसङ्कुले ॥
 तरुणत्वाद्विदाहं च गच्छन्त्योपधयस्तदा ।
 मतिमास्तन्निमित्तं च नैव व्यायाममाचरेत् ॥
 અલ્પમ્બુપાનાવડયાવગ્રામ્યધર્માતપાસ્તથા ।
 भूभाष्यपरिहारार्थं शयीत च विहायसि ॥
 શીતે સાગ્રૌ નિવાતે ચ ગુરુપ્રાવરણો ગૃહે ।
 यायान्नागवधूमिश्च प्रशस्तायुरुभूषितः ॥
 दिवास्वप्नमजीर्णं च वर्जयेच्च यत्नतः ॥ ૫ ॥

વર્ષાઋતુમાં માણસોનાં શરીરો અત્યંત
 ભેજવાળાં થઈ જવાથી જઠરાગ્નિ મંદ થઈ જતાં
 વાયુ આદિ દોષો જાણે પરસ્પરની સ્પર્ધા કરતા
 હોય, એ રીતે પ્રકુપિત થાય છે; (વર્ષાઋતુમાં
 પ્રાવૃષ્ણના સંબંધથી વાયુ પ્રકુપિત હોય છે; અને
 પિત્ત સંત્યજ્ઞ હોવાને લીધે તથા કફ અસંચિત
 છતાં વરસાદના પડવાને લીધે પ્રકુપિત તુલ્ય જ
 હોય છે; માટે અને અગ્નિની મંદતાથી સર્વ દોષોનો
 પ્રકાપ થવો સંભવિત છે, તેથી વર્ષાઋતુમાં ત્રણે
 દોષોનો પ્રકાપ કહ્યો છે.) માટે વેદે ભેજપણુનો
 નાશ કરવા અને દોષોને શાંત રાખવા સારુ સમર્થ
 માણસોને અને બની શકે ત્યાં સુધી અસમર્થ
 માણસોને પણ કષાય, તિક્ત તથા કટુક-એ
 રસોના યોગવાળું, પ્રવાહીવગરતું અથવા થોડા
 પ્રવાહીવાળું, અસંત રિત્તજ્ઞ ન હોય એવું, અત્યંત
 રક્ષ પણ ન હોય એવું, ઉષ્ણ અને જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત
 કરે એવું અન્ન દેવું. સૂત્રસ્થાનના ૪૬મા

અધ્યાયના ૭ મા વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે આંતરિક્ષ-
 કે ઔદ્ભિદ જળ પાવું અથવા જ દિવસે વાદળાં-
 ઓનો ઘેરવો, પવન, ઠંડી તથા વરસાદ અત્યંત
 હોય તે દિવસે જળ ભાતું કરી ઠંડું પાડી મધથી
 મિશ્ર કરી પાવું.

વર્ષાઋતુમાં ઔપધિઓ નવી ઉત્પન્ન થયેલી
 હોવાને લીધે વિકૃત પાક પામે છે; માટે બુદ્ધિમાન
 વેદે લોકોને બહુ કસરત કરવાની છૂટ ન આપવી;
 તેમ જ અત્યંત જળપાન, રાત્રિમાં પડતા કારતું
 સેવન, મૈથુનતું સેવન અને તડકાના સેવનનો
 પણ નિષેધ કરવો. પાણી પડવાથી નીકળતી
 પૃથ્વીની વરાળની હવાથી બચાવવા માટે ઘર
 ઉપરની બાંધેલી ભૂમિમાં પલંગ વગેરેની ઉપર
 શયન કરવાની આજ્ઞા કરવી. જ દિવસે ઠંડી
 અધિક હોય તે દિવસે પવનવગરના તથા સળગતી
 સગડીવાળા ઘરમાં બડાં વસ્ત્રો પહેરી સૂવા માટે
 આજ્ઞા કરવી. બહાર જવું હોય, ત્યારે ઉત્તમ
 અગરનાં લેપનો કરી હાથણીઓ પર બેસી ભય,
 એવી ગોઠવાણુ કરવી. દિવસે ભંધવાનો તથા
 અજીણનો પ્રયત્નપૂર્વક ત્યાગ કરાવવો. ૫

શરદઋતુનો સવિસ્તર વિધિ
 સેવ્યાઃ શરદિ યત્નેન કષાયસ્વાદુતિક્તકાઃ ।
 क्षीरेक्षुविकृतिक्षौद्रशालિमुद्गादिजाङ्गलाः ॥
 સલિલં ચ પ્રસન્નત્વાત્ સર્વમેવ તદા હિતમ્ ।
 सरःस्वापुवनं चैव कमलोत्पलशालिषु ॥
 પ્રદોષે શશિનઃ પાદાશ્ચન્દનં ચાનુવાસનમ્ ।
 तिक्तस्य सर्पिषः पानैरसृक्सावैश्च युक्तितः ॥
 વર્ષાષ્ટપચિતં પિત્તં હરેચ્છાપિ વિરેચનૈઃ ।
 नोपेयाचीक्ष्णमम्लोष्णं क्षारं स्वप्नं दिवातपम् ॥
 રાત્રિજાગરણં ચૈવ મૈથુનં વાપિ વર્જયેત્ ।
 स्वादु शीतजलं हृद्यं शुचिं स्फटिकनिर्मलम् ॥
 શરદ્વન્દ્રાંશુનિદ્વૈતમગસ્યોદયનિર્વિપમ્ ।
 प्रसन्नत्वाच्च सलिलं सर्वमेव तदा हितम् ॥

સચન્દનં વા કર્પૂરં વાસધામલિનં લઘુ ।
મજેષ્ઠ શારદં માલ્યં સીધોઃ પાનં ચ યુક્તિઃ ॥
પિત્તપ્રશમનં યચ્ચ તચ્ચ સર્વં સમાચરેત્ ॥ ૬ ॥

વૈધે શરદઃઋતુમાં કપાય, મધુર તથા તિક્ત
રસોનું યત્નપૂર્વક સેવન કરાવવું. દૂધના પદાર્થો,
શેરડીના રસના પદાર્થો, મધ, ચોખ્ખા, મગ વગેરે
તથા જંગલી પ્રાણીઓનાં માંસોના રસોનું ભોજન
કરાવવું. શરદઃઋતુમાં સઘળાં જળ નિર્મળ જ
હોય છે; માટે સર્વ જળનો ઉપયોગ કરવાની
છૂટ દેવી. કમળોથી તથા ઉત્પલોથી શોભી રહેલાં
તળાવોમાં સ્નાન કરાવવું. રાત્રિના આરંભે ચંદ્રનાં
કિરણોનું તથા ચંદનનું સેવન કરાવવું. અનુ-
વાસનખસ્તિઓ દેવી. વર્ષાઋતુમાં સંચય પામેલા
પિત્તને (તથા કુપ્ત રુધિરને) યુક્તિપૂર્વક વિરેચ-
નોથી, તિક્ત દ્રવ્યોનો સરેકાર આપેલું ધી
પાવાથી તથા ખલાદિકને અનુસરી શિરાવેધો
વગેરે કરવાથી દૂર કરવું. તીક્ષ્ણ, ખાટા,
ઉષ્ણ તથા ક્ષાર પદાર્થોનો ત્યાગ કરાવવો.
દિવસની નિદ્રાનો, તડકાના સેવનનો, રાત્રિના
ઉજગરાનો તથા અતિ મૈથુનનો પણ નિષેધ
કરવો. શરદઃઋતુમાં જળ વધારે સ્વાદવાળું, ઠંડું,
હૃદયને અતિ આનંદ આપે એવું, શુદ્ધ સ્ફટિક
જેવું નિર્મળ, ચંદ્રનાં કિરણોથી સ્વચ્છ થયેલું,
અગસ્ત્યના ઉદયને લીધે વિપથી રહિત થયેલું
અને સુપ્રસન્ન હોય છે; માટે એ ઋતુમાં સઘળું
જળ હિતકારી જ છે. એ ઋતુમાં ચંદન સહિત
કર્પૂરનું, નિર્મળ તથા હલકાં વસ્ત્રોનું, તે સમયનાં
પુષ્પોનું અને મધપાનનું યુક્તિપુરસ્સર સેવન
કરાવવું. જે કાંઈ દ્રવ્ય કે આચરણ પિત્તને શાંત
કરનારું જણાય તે સઘળું કરાવવું. ૬

હેમંતઋતુનો સવિસ્તર વિધિ

હેમન્તઃ શીતલો રૂક્ષો મન્દચ્છર્યોઽનિલાકુલઃ ।
તતસ્તુ શીતમાસાય વાયુસ્તત્ પ્રકુપ્યતિ ॥

કોષ્ઠસ્થઃ શીતસંસ્પર્શાદન્તઃ પિષ્ઠીકૃતોઽનલઃ ।
રસસુચ્છોપયત્યાશુ તસ્માત્તિગ્ધં તદા હિતમ્ ॥
હેમન્તે લવણશારતિકામ્લકટુકોત્કટમ્ ।
સર્સપિસ્તૈલમહિમમશનં હિતમુચ્યતે ॥
તીક્ષ્ણાન્યપિ ચ પાનાનિ વિવેદગુરુભૂષિતઃ ।
તૈલામ્યક્તઃ સુખોષ્ણં ચ વારિ કોષ્ઠેઽવગ્રાહ્યેત્ ॥
સાક્ષારધાને મહતિ કૌશેયાસ્તરણાસ્તૃતે ।
શયીત શયને चापि वृतो गर्भगृहोदरे ।
સ્ત્રીઃ શ્લિષ્ઠાગુરુધૂષાલ્યાઃ પીનોરુજગ્ધનસ્તનીઃ ॥
પ્રકામં ચ નિપેવેત મૈથુનં તર્પિતો નૃપઃ ।
મધુરં તિક્તકટુકમમ્લં લવણમેવ ચ ॥
અન્નપાનં તિલાન્માપાઞ્ચાકાનિ ચ દધીનિ ચ ।
તથેશુવિકૃતીઃ શાલીન્સુગન્ધાંશ્ચ નવાનપિ ॥
પ્રસદાનૂપમાંસાનિ ક્રવ્યાદવિલશાચિનામ્ ।
ઔદકાનાં પુષ્પાનાં ચ પાદિનાં ચ હિતાનિ વૈ ॥
મઘાનિ ચ પ્રસન્નાનિ યચ્ચ કિશ્કિદ્વલપ્રદમ્ ।
કામતસ્તન્નિપેવેત પુષ્ટિમિચ્છન્ હિમાગમે ॥ ૭ ॥

હેમંતઋતુ શીતળ, રૂક્ષ, સૂર્યના મંદ તેજ-
વાળી અને પવનથી વ્યાકુળ હોય છે; માટે એ
ઋતુમાં શીતળ બનવાથી વાયુ પ્રકુપિત થાય
છે. એ ઋતુમાં ઠોઠામાં રહેલો અગ્નિ શીતના
સ્પર્શને લીધે અંદર પિંડીભૂત થઈ રહે છે અને
તેથી રસને તુરત સૂકવી નાખે છે; માટે તે ઋતુમાં
સ્નિગ્ધ હિતકારી છે; તેમ જ લવણ, ક્ષાર, તિક્ત,
અમ્લ અને કટુકંઠી ઉત્કટતાવાળું અને ધી તથા
તેલથી મિશ્ર કરેલું જાનું ભોજન હિતકારી
કહેવાય છે. વૈધે એ ઋતુમાં અગરનાં લેપનો
કરાવી તીક્ષ્ણ પાનો પણ પાવાં. સ્નાન કરવું
હોય, ત્યારે તેલનું માલિસ કરાવી ઠોઠી વગેરેમાં
સહેવાય તેવું જાનું પાણી ભરાવીને તેમાં અવગાહન
કરાવવું. સળગતી સગડીઓવાળાં, ખોટાં અને
રેશમી તથા કુશાલા વગેરે વસ્ત્રોથી બિણવેલાં
અંદરનાં ધરોમાં અગોને વસ્ત્રોથી ઢંઢાવી રાખન

અંતરાભક્ત અને તેણું ફળ

અન્તરાભક્ત નામ યદન્તરા પીયતે પૂર્વાપરયોર્ભક્તયોઃ।
દ્વયં મનોબલકરં ત્વતિદીપનીયં
પથ્યં ચ સમ્ભવતિ ચાન્તરભક્તમેતત્ ॥ ૧૯ ॥

પ્રભાતના અને સાયંકાળના ભોજનની
પહેલાં વચલા સમયમાં અપાતા ઔષધને અંત-
રાભક્ત કહેવાય છે. આ ઔષધ દ્વયને પ્રિય લાગે
છે, મનને બળ આપે છે, બહરાશિને સારી પેઠે દીપ્ત
કરે છે અને પથ્ય થાય છે. ૧૯

સભક્ત અને તેણું ફળ

સમક્ત નામૌપધેષુ યત્સાધ્યતે ભક્તમ્ ।
પથ્યં સમક્તમ્બલાવલયોર્હિ નિત્યં
તદ્દ્રેષિણામપિ તથા શિશુવૃદ્ધયોષ્ઠ ॥ ૨૦ ॥
અન્નની સાથે જ પકવીને ખવડાવવા કે પિવ-
ડાવવામાં આવે, તે ઔષધ સભક્ત કહેવાય છે.
એ ઔષધ બળવાનને, નબળાંને, ઔષધના દ્રેષી-
ઓને, બાળકો તથા વૃદ્ધોને પણ સર્વદા પથ્ય છે.

સામુદ્ગ અને તેણું ફળ

સામુદ્ગ નામ-યદ્ભક્તસ્યાદાવન્તે ચ પીયતે ।
દોષે દ્વિધા પ્રતિસુતે તુ સમુદ્ગસંજ-
માદ્યન્તયોર્યદશનસ્ય નિપેવ્યતે તુ ॥ ૨૧ ॥
જે ઔષધ સંપ્રુટરૂપે એટલે ભોજનના
આરંભમાં તથા અંતમાં પણ દેવામાં આવે, તે
સામુદ્ગ કહેવાય છે. દોષ ઉપરના તથા નીચેના
ભાગોમાં પણ પ્રસાર પામેલો હોય, તે સામુદ્ગ
ઔષધનું સેવન કરાવવું. ૨૧

મુહુર્મુહુઃ અને તેણું ફળ

મુહુર્મુહુર્નામ-સમક્તમભક્તં વા યદૌપધં
મુહુર્મુહુરુપયુજ્યતે ।
શ્વાસે મુહુર્મુહુરતિપ્રસુતે ચ કાસે
દિક્કાવમીપુ ચ વદન્ત્યુપયોજ્યમેતત્ ॥ ૨૨ ॥
ભોજન સાથે અથવા ભોજનથી બ્રહ્મં
પણ જે ઔષધ વારંવાર દેવામાં આવે, તે ઔષધ

‘મુહુર્મુહુઃ’ કહેવાય છે.

શ્વાસ, ખાંસી, હેઠકી તથા બલદી કે જ્યો-
વારંવાર અત્યંત પ્રસાર્યા કરે છે, તેઓની ઉપર
આ મુહુર્મુહુઃ ઔષધ દેવું, એમ કહેવામાં
આવે છે. ૨૨

ગ્રાસ તથા તેણું ફળ

ગ્રાસં તુ નામ-યત્પિષ્ઠવ્યામિશ્રમ્ ।
ગ્રાસં તુ દેયમવલાગિષુ માનુષેષુ
ગ્રાણામિષ્ઠે ચ પવને પરિદોષમાસ્રે ॥ ૨૩ ॥
જે ઔષધ અન્નના ઠાળિયા સાથે મિશ્ર
કરી દેવામાં આવે, તે ઔષધ ગ્રાસ કહેવાય છે.
જ્યોનો બહરાશિ નબળો થઈ ગયો હોય,
કે પ્રાણવાયુ કુટ્થ થયો હોય, તે માણસને ગ્રાસ
ઔષધ દેવું, એ હિતકારી થાય છે. ૨૩

ગ્રાસાંતર અને તેણું ફળ

ગ્રાસાન્તરં તુ નામ-યદ્ ગ્રાસાન્તરેષુ ।
ગ્રાસાન્તરેષુ વિતરેદ્વમનીયધૂમાન્
શ્વાસાદિષુ પ્રથિતદ્દગુણાંશ્વ લેહાન્ ॥
એવમેતે દશૌષધકાલાઃ ॥ ૨૪ ॥

જે ઔષધ બખ્ખે ઠાળિયાઓના મધ્યમાં
દેવામાં આવે, તે ઔષધ ગ્રાસાંતર કહેવાય છે.
વૈધે શ્વાસ આદિ રોગો ઉપર વમન કરાવ-
નારા ધૂમો અને જ્યોના યુષ્ઠો પ્રખ્યાત તથા
અનુભવેલા હોય એવા અવલેહો, બખ્ખે ઠાળિયા-
ઓના મધ્યમાં દેવા હિતકારી થાય છે.

આ દસ ઔષધકાળો જણાવ્યા. ૨૪

ભોજનને ચોથા સમય

વિસ્ટ્રે વિષ્મૃતે વિશદકરણે દેહે ચ સુલઘૌ
વિશદે ચોદ્ગારે હૃદિ સુન્નિમલે વાતે ચ સરતિ ।
તથાનશ્રદ્ધાયાં શુદુપગમને કુક્ષૌ ચ નિર્મળે ।
પ્રદેયસ્ત્વાહારો મવતિ મિપજા
વિષ્ઠા તથા મૂત્રનો થો-
પછી શરીર નિર્મળ ઇંદ્રિયે

પેઠે હલકું થઈ બચ, ઓડકાર શુદ્ધ આવે, દૃઢ્ય
અત્યંત સ્વસ્થ થઈ બચ, અધોવાયુ શુદ્ધ આવે,
અન્ન ઉપર રચિ થાય, ભૂખ લાગી હોય અને પેટ
જીઆઈ વગરનું થઈ ગયું હોય, તે સમયમાં વેઘે
આહાર દેવો. ભોજનનો આ સમય યોગ્ય છે. ૨૫

અધ્યાય ૬૫ મો

ઉપક્રમ

અથાતસ્તન્નયુક્તિં નામાધ્યાયં વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ । યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'તંત્રયુક્ત'ના
નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું,
'કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે
કહેલું છે. ૧

તંત્રયુક્તિઓની સંખ્યા તથા નામો

દ્વાત્રિંશત્તન્નયુક્તયો ભવન્તિ । તથા—અધિ-
કરણં યોગઃ પદાર્થો હેતુર્થ ઉદ્દેશો નિર્દેશ ઉપદેશોઽ
પદેશઃ પ્રદેશોઽતિદેશોઽપવર્ગો વાક્યરોપોઽર્થાપત્તિ-
વિપર્યયઃ પ્રસંગ્ગ એકાન્તોઽનેકાન્તઃ પૂર્વપક્ષોનિર્ણયોઽ-
નુમતં વિધાનમનાગતાવેક્ષણમતિક્રાન્તાવેક્ષણં સંશયો
વ્યાખ્યાનં સ્વસંજ્ઞા નિર્વચનં નિર્દર્શનં નિયોગઃ
સમુચ્ચયો વિકલ્પ ઊદ્ઘમિતિ ॥ ૨ ॥

અધિકરણ, યોગ, પદાર્થ, હેતુર્થ, ઉદ્દેશ,
નિર્દેશ, ઉપદેશ, અપદેશ, પ્રદેશ, અતિદેશ, અપ-
વર્ગ, વાક્યરોપ, અર્થાપત્તિ, વિપર્યય, પ્રસંગ,
એકાન્ત, અનેકાન્ત, પૂર્વપક્ષ, નિર્ણય, અનુમત,
વિધાન, અનાગતાવેક્ષણ, અતિક્રાન્તાવેક્ષણ, સંશય,
વ્યાખ્યાન, સ્વસંજ્ઞા, નિર્વચન, નિર્દર્શન, નિયોગ,
સમુચ્ચય, વિકલ્પ અને ઊદ્ઘમ એ બીસ તંત્રયુક્તિ-
ઓ (આ શાસ્ત્રને બેડવાની યુક્તિઓ) છે. ૨

૧ શાસ્ત્રનો અર્થ તથા અભિપ્રાય બરાબર સમજ-
વામા આવે, માટે શાસ્ત્રનાં વાક્યોની તથા તે વાક્યોના
અર્થની યોજના કરવાની યુક્તિઓના નિષ્પષ્ટ વિષેનો.

તંત્રયુક્તિઓ કહેવાનું પ્રયોજન

અથાસાં તન્નયુક્તીનાં કિં પ્રયોજનમિત્યુચ્યતે-
વાક્યયોજનમર્થયોજનં ચ ॥

ભવન્તિ चात्र श्लोकाः ॥

અસદ્વાદિપ્રયુક્તાનાં વાક્યાનાં પ્રતિપેધનમ્ ।
સ્વવાક્યસિદ્ધિરપિ ચ ક્રિયતે તન્નયુક્તિઃ ॥
વ્યક્તા નોક્તાથ ચે હર્થા લીના ચે વાપ્યનિર્મલાઃ ।
લેશોક્તા ચે કચ્ચિત્તન્ત્રે તેષાં ચાપિ પ્રસાધનમ્ ॥
યથામ્બુજવનસ્પાર્કઃ પ્રદીપો વેશ્મનો યથા ।
પ્રવોઘ્યસ્ય પ્રકાશાર્યાસ્તથા તન્નસ્ય યુક્તયઃ ॥ ૩ ॥

હવે એ બીસ તંત્રયુક્તિઓનું જે પ્રયોજન
છે તે કહીએ છીએ. અસંખ્ય લાગતા વાક્યનું
સંબંધન કરવું અને યુક્ત અથવા ઉપરઉપરથી
બેતાં અસંગત લાગતા અર્થનું સંગતીકરણ
કરવું, એ તંત્રયુક્તિઓનું પ્રયોજન છે. (યોગ,
ઉદ્દેશ તથા નિર્દેશ આદિ કટલીક તંત્રયુક્તિઓથી
વાક્યોનું સંબંધન થાય છે અને અધિકરણ તથા
હેતુર્થ આદિ કટલીક તંત્રયુક્તિઓથી અર્થનું
સંગતીકરણ થાય છે.) આ વિષયના શ્લોકોમાં
ભગવાન ધન્વન્તરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે : 'ખોટી
તકરાર લેનારા પ્રતિપક્ષીઓનાં વાક્યોનું ખંડન
અને પોતાનાં વાક્યોનું મંડન, તંત્રયુક્તિઓથી
કરવામાં આવે છે. શાસ્ત્રમાં કોઈ સ્થળે જે અર્થો
સ્પષ્ટ કહેલા ન હોય, અથવા અંદર રહેલા છતાં
નિર્ભળ રીતે બહુતા ન હોય; અથવા સંક્ષેપથી
કહેલા હોય, તેઓનું પ્રસાધન તંત્રયુક્તિઓથી
કરવું. જેમ સૂર્યનાં કિરણો કમળવનનો પ્રકાશ
કરે છે અને જેમ દીવાનાં કિરણો ઘરનો પ્રકાશ
કરે છે, તેમ તંત્રયુક્તિઓ સમજવાલાયક વિષયનો
પ્રકાશ કરે છે.' ૩

અધિકરણનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

यदर्थमधिकृत्योच्यते तदधिकरणम् । यथा
रसं दोषं वा ॥ ४ ॥

જ સંદર્ભમાં એક વિષયના નિરૂપણને મુખ્યત્વે સ્થાપી તે વિષયને લગતી બીજી સઘળી બાબતોનું નિરૂપણ કરવામાં આવે, તે સંદર્ભ તે વિષયનું અધિકરણ કહેવાય છે.

જમ કે જ સંદર્ભમાં રસના નિરૂપણને મુખ્યત્વે સ્થાપી રસને લગતી બીજી સઘળી બાબતોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હોય, તે રસાધિકરણ (રસનો અધિકાર અથવા રસનું પ્રકરણ) કહેવાય. તેમ જ જ સંદર્ભમાં દોષના નિરૂપણને મુખ્યત્વે સ્થાપી દોષને લગતી સઘળી બાબતોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હોય, તે દોષાધિકરણ (દોષનો અધિકાર અથવા દોષનું પ્રકરણ) કહેવાય છે. ૪

યોગનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

યેન વાક્યં યુજ્યતે સ યોગઃ । યથા—

તૈલં પિવેચામૃતવલ્લિનિમ્બ-

દિંસામયાવૃક્ષકપિપ્પલીમિઃ ।

સિદ્ધં લામ્યાં ચ સદેવદારુ

હિતાય નિત્યં ગલગણ્ડરોગી ॥

હવ્યત્ર સિદ્ધં તૈલં પિવેદિતિ પ્રથમ—વક્તવ્યે તૃતીયપાદે સિદ્ધં પ્રયુક્તમેવં દૂરસ્થાનામપિ પદાના-મેકીકરણં યોગઃ ॥૫॥

સમીપનાં તથા દૂરનાં પદોનો યોગ્ય અન્વય કરી વાક્ય ગોઠવવું એ યોગ કહેવાય છે.

જમ કે ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૮મા અધ્યાયના ૧૫મા વિષયમાં ‘તૈલં પિવેચામૃતવલ્લિનિમ્બદિંસામયાવૃક્ષકપિપ્પલીમિઃ । સિદ્ધં લામ્યાં ચ સદેવદારુ હિતાય નિત્યં ગલગણ્ડરોગી’ એ શ્લોક છે; તેમાં ‘સિદ્ધં’ એ પદ ત્રીજા ચરણમાં છે, તેનો પહેલા ચરણમાં રહેલા ‘તૈલં’ એ પદની સાથે અન્વય કરીએ, ત્યારે યોગ્ય વાક્ય ગોઠવાય છે. આ પ્રમાણે પરસ્પર દૂર રહેલાં પદોનું પણ યોગ્યતા ઉપરથી એકીકરણ કરી લેવું. ૫

પદાર્થનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

યોડ્યર્થોઽમિહિતઃ સ્ત્રે પદે વા સ પદાર્થઃ । અપરિમિતાથ પદાર્થાઃ । યથા—લેહસ્વેદાઙ્ગનેપુ નિર્દિ-
ષ્ટેપુ દ્વયોસ્ત્રયાણામર્થાનામુપપત્તિર્દૃશ્યતે તત્ર યોડ્યર્થઃ
પૂર્વાપરયોગસિદ્ધો ભવતિ સ ગ્રહીતવ્યઃ । યથા વા
વેદોત્પત્તિં નામાઘ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામ ઇત્યુક્તે સન્દિ-
હ્યતે બુદ્ધિઃ—ક્રતમસ્ય વેદસ્યાયમુત્પત્તિં વિવક્ષુરિતિ ।
ઋગ્વેદાદયસ્તુ વેદાઃ । તત્ર પૂર્વાપરયોગમુપલભ્ય વિદ
વિચારણે વિદ્મઃ લામે, ઇત્યેતયોશ્ચ ધાત્વોરિનેઋ-
ર્થયોઃ પ્રયોગ ઇતિ પૂર્વાપરયોગમુપલભ્ય પદ્માત્રત્તિ-
પત્તિર્ભવતિ-આયુર્વેદોત્પત્તિમયં વિવક્ષુરિત્યેવં પદાર્થઃ ॥

સૂત્રમાં કે બીજા પદમાં જ્યાં અનેક અર્થો-
વાળો શબ્દ હોય, ત્યાં તે શબ્દનો ‘કયો અર્થ’
લેવો’ એવો સંદેહ ઉત્પન્ન થતાં પૂર્વાપરના
સંબંધ ઉપરથી જે અર્થ અંધમેસતો થતો હોય
તે લેવો, એ પદાર્થ કહેવાય છે. એવા પદાર્થો
ધણા હોય છે.

જમ કે આ શાસ્ત્રમાં ધણે સ્થળે સ્નેહ,
સ્વેદ અને અંજન—એ ત્રણ અનેક અર્થોવાળા
શબ્દ આવે છે; (સ્નેહ શબ્દના સ્નેહ નામનો
નૈયાધિકાલિભત ગુણ, ધી આદિ અને પ્રેમ—એ
ત્રણ અર્થો છે. સ્વેદ શબ્દના પસીનો અને શેક
એ બે અર્થો છે. અંજન શબ્દના સુરમો, રસવંતી
તથા અભ્યંગ એ ત્રણે અર્થો છે;) ત્યાં પૂર્વાપરના
સંબંધ ઉપરથી જે અર્થ લેવો યોગ્ય જણાય
તે લેવો.

તેમ જ આ શાસ્ત્રના પહેલા અધ્યાયના
આરંભમાં જ ‘હવે શિષ્યોના પૂછવાથી વેદોત્પત્તિ
નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન કરીશું’ એવા
અર્થવાળું ‘અથાતો વેદોત્પત્તિં નામાઘ્યાયં વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ’ એ સૂત્ર છે; ત્યાં ઋગ્વેદ આદિ વેદો અનેક
હોવાને લીધે સંદેહ ઉત્પન્ન થાય છે કે ‘કયા
વેદની ઉત્પત્તિ કહેવાની અંતર્કર્તાની ઇચ્છા છે?

‘વિદ સત્તાયાં, વિદ વિચારણે, વિદ જ્ઞાને વિદ્વલ્ લામે’ એ જુદા જુદા અર્થોવાળા ચારે ધાતુઓમાંથી વ્યાકરણની રીત પ્રમાણે વેદ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. તો અહીં ‘વેદ શબ્દનો કયો અર્થ લેવો, એ સંદેહ પણ ઉત્પન્ન થાય છે. આ સંદેહો ઉત્પન્ન થતાં પૂર્વાપરનો સંબંધ જોઈને પાછળથી નિશ્ચય કરી શકાય છે કે ‘આયુર્વેદની ઉત્પત્તિ કહેવાની અંતર્કર્તાની ઇચ્છા છે અને આ અંતર્કર્તા આયુધ્યનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે તથા જોઆથી આયુધ્યનો લાભ થાય એવા ઉપાયોનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે, માટે અહીં ‘વેદ શબ્દનો વિચારરૂપ તથા લાભરૂપ અર્થ લેવો.’ ૬

હેત્વર્થનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

યદન્યપદુક્તમન્યાર્થસાધકં ભવતિ સ હેત્વર્થઃ ।
યથા-યથા મૃષ્ટિખંડોઽદ્ભિઃ પ્રક્લિયતે તથા માપ-
દુગ્ધમૃતિભિર્વ્રજઃ પ્રક્લિયતે इति ॥ ૭ ॥

કહેવામાં આવેલું જે બીજું વાસ્તવ અન્ય વિષયને સિદ્ધ કરનારું હોય, તે હેત્વર્થ કહેવાય છે. જેમ કે આયુર્વેદમાં કહ્યું છે કે ‘જેમ માટીનો પિંડ જળથી આદ્ર થઈ જાય છે, તેમ પ્રણ અડદ તથા દૂધ આદિ પદાર્થોથી આદ્ર થઈ જાય છે.’ અહીં ‘જેમ માટીનો પિંડ જળથી આદ્ર થઈ જાય છે’ એ દર્શાવતરૂપ વાસ્તવ, ‘પ્રણ અડદ તથા દૂધ આદિ પદાર્થોથી આદ્ર થઈ જાય છે’ એ વિષયને સિદ્ધ કરનારું છે. ૭

ઉપદેશનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

સમાસરુચનમુદ્દેશઃ । યથા-શલ્યમિતિ ॥ ૮ ॥

સંક્ષેપથી કહેવું એ ઉદ્દેશ કહેવાય છે. જેમ કે ‘શલ્ય’ એટલું કહેવાથી, જે કાંઈ મનમાં તથા શરીરમાં પીડા કરનાર હોય, તે સધળું સમજાય છે. ૮

નિર્દેશનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

વિસ્તરવચનં નિર્દેશઃ-યથા શરીરમાગન્તુ ચેતિ ॥ ૯ ॥

વિસ્તારથી કહેવું એ નિર્દેશ કહેવાય છે. જેમ કે ‘શરીર અને આગંતુક એ રીતે શલ્ય બે પ્રકારનું છે’ એ શલ્યના અર્થનું વિસ્તારથી કથન કર્યું છે. ૯

ઉપદેશનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

एवमित्युપदेशः । यथा-तथा जागृत्याद्रात्रौ दिवास्वप्नं च वर्जयेत् ॥ ૧૦ ॥

‘આ પ્રમાણે કરવું’ એમ જે કહેવામાં આવ્યું હોય તે ઉપદેશ કહેવાય છે; જેમ કે ‘રાતે જાગવું નહિ અને દિવસની નિદ્રા કરવી નહિ.’ ૧૦

અપદેશનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

अनेन कारणेनेत्यपदेशः । यथोपदिश्यते मधुरेण श्लेष्माभिर्मूर्द्धत इति ॥ ૧૧ ॥

કારણ બતાવી કહેવું, એ અપદેશ કહેવાય છે; જેમ કે ‘મધુરથી કંફની વૃદ્ધિ થાય છે, એટલા માટે કંફના રોગવાળાએ મધુરરસનો ત્યાગ કરવો.’ એ અપદેશ છે. ૧૧

પ્રદેશનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

प्रकृतस्यातिक्रान्तेन साधनं प्रदेशः । यथा-देवदत्तस्यानेन शल्यमुद्धृतं तस्माद्यज्ञदत्तस्याप्ययमेवोद्धरिष्यतीति ॥ ૧૨ ॥

થયેલી બાબતથી ચાલુ બાબતને સિદ્ધ કરવી, એ પ્રદેશ કહેવાય છે; જેમ કે ‘આ વેદ દેવદત્તનું શલ્ય કાઢ્યું હતું, માટે યજ્ઞદત્તનું શલ્ય પણ આ વેદ જ કાઢશે.’ આ વાસ્તવમાં દેવદત્તનું શલ્ય કાઢવારૂપ થયેલી બાબતથી યજ્ઞદત્તનું શલ્ય કાઢવારૂપ ચાલુ બાબત સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. ૧૨

અતિપ્રદેશનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

प्रकृतस्यानागतनेन भूतेन वा साधनमतिदेशः । यथा-अनेनास्य वायुरुर्ध्वमुत्तिष्ठते तेनोदावर्चवत् स्यादिति ॥ ૧૩ ॥

કહેલી કે કહેવાની બાબતના પ્રકારને ચાલુ બાબતમાં દાખલ કરવી એ અતિદેશ કહેવાય છે; જેમ કે 'માણસને આ રોગથી વાયુ પ્રતિલોભ થાલે છે; માટે આ રોગથી ઉદાવર્તના જેવી ચિકિત્સા કરવી' આ વાક્યમાં વાયુને પ્રતિલોભ કરનારા રોગરૂપ ચાલુ બાબતમાં ઉદાવર્તની ચિકિત્સાનો પ્રકાર દાખલ કર્યો છે. ૧૩

અપવર્ગયતુ' લક્ષણ તથા ઉદાહરણ
અભિવ્યાપ્યાપકર્ષણમપવર્ગઃ। યથા-અસ્વેદ્યા વિપોપસૃષ્ટા અન્યગ્ર ક્રીડાવિપાદિતિ ॥ ૧૪ ॥

કોઈ વિષયને પ્રથમ બધે વ્યાપ્ત કરીને પછી અમુક બાબતમાં તેનો સંકાય કરવો, એ અપવર્ગ કહેવાય છે. જેમ કે 'આ અંત્રમાં વિષથી પીડાયેલાઓને સ્વેદન સંસ્કાર નહિ આપવો' એ વાક્યથી અસ્વેદનને સર્વ પ્રકારના વિપસંર્ભમાં વ્યાપ્ત કરીને પછી 'ક્રીડાઓના વિષથી પીડાયેલાઓને સ્વેદન સંસ્કાર દેવો' એ વાક્યથી ક્રીડાઓના વિષની બાબતમાં અસ્વેદનનો સંકાય કર્યો છે. (જુઓ ચિકિત્સાસ્થાનના ૩૨મા અધ્યાયનો ૧૫ મો વિષય તથા ૬૯પસ્થાનના ૮મા અધ્યાયનો ૨૫ મો વિષય.) ૧૪

વાક્યશેષતુ' લક્ષણ તથા ઉદાહરણ
યેન પદેનાનુકેન વાક્યં સમાપ્યતે સ વાક્યશેષઃ। યથા-શિરઃપાણિપાદવાર્ષશ્ત્રેણોદરોરસ इत्युक्ते पुरुषग्रहणं विनापि गम्यते पुरुष एवोक्त इति ॥ ૧૫ ॥

નહિ કહેવાયેલા પદને અંત્યાહારથી લઈ વાક્યને સંપૂર્ણ કરવામાં આવે, તે પદ વાક્યશેષ કહેવાય છે. જેમ કે 'માથું, હાથ, પગ, પાસાં, પીઠ, પેટ અને છાતીનું આ પ્રમાણે સમજવું' એ વાક્યમાં 'માણસનાં' એ પદ કહેવામાં આવ્યું નથી, તોપણ તેનો અંત્યાહાર લઈ વાક્ય સંપૂર્ણ કરવામાં આવ્યું છે. ૧૫

અર્થાપત્તિતુ' લક્ષણ તથા ઉદાહરણ
યદકીર્તિતમર્થાદાપદ્યતે સાર્થાપત્તિઃ। યથા-
ઓદનં મક્ષયિષ્યામીત્યુક્તેઽર્થાદાપન્નં ભવતિ-નાયં
વિપાસુર્યવાગૂમિતિ ॥ ૧૬ ॥

કોઈ બાબત મુખથી ન કહી હોય છતાં અર્થાત્ પ્રાપ્ત થાય, એ અર્થાપત્તિ કહેવાય છે. જેમ કે 'કોઈ માણસ 'હું' બાત જમીશ' એમ બોલે, ત્યાં 'આને રાખ પીવાની ઇચ્છા નથી' એવા પ્રકારની અર્થાપત્તિ થાય છે. ૧૬

વિપર્યયતુ' લક્ષણ તથા ઉદાહરણ
યદગ્રામિહિતં તસ્ય પ્રાતિલોમ્યં વિપર્યયઃ। યથા-કુશાલ્પપ્રાણમીરવો દુશ્ચિકિત્સ્યા इत्यુક્તે
વિપરીતં ગૃહ્યતે દ્વદાદયઃ સુચિકિત્સ્યા इति ॥ ૧૭ ॥

જ વાત જ્યાં કહેવામાં આવે, ત્યાં તેથી જાણી વાત પણ સમજી લેવાય, એ વિપર્યય કહેવાય છે; જેમ કે 'કુશ, અલ્પ બળવાળો અને બીકણની ચિકિત્સા કરવી બહુ કઠણ છે' એમ કહેવામાં આવ્યું છે; ત્યાં સમજી લેવાય છે, કે 'દૃઢ, બળવાન અને નિર્ભયની ચિકિત્સા કરવી ધણી સહેલી છે.' ૧૭

પ્રસંગતુ' લક્ષણ તથા ઉદાહરણ
પ્રકરણાન્તરેણ સમાપનં પ્રસન્નઃ। एवं च प्रकरणान्तरितो योऽर्थोऽसकृदुक्तः समाप्यते स प्रसन्नः। યથા-પચ્ચમહાભૂતશરીરિસમવાયઃ પુરુષ इत्युच्यते, तस्मिन् क्रिया सोऽधिष्ठानमिति वेदो-
ત્પત્તાવભિધાય सर्वभूतचिन्ताशरीरे पुनरुक्तं-यतो-
ऽभिहितं पञ्चमहाभूतशरीरिસમવાયઃ પુરુષ इति,
સ એવ કર્મપુરુષચિકિત્સાયામચિકૃતઃ ॥ ૧૮ ॥

એક પ્રકરણમાં કહી છોડી દીધેલી વાતને પાછી બીજા પ્રકરણમાં પુનરુક્તિથી કહીને સમાપ્ત કરવી એ પ્રસંગ કહેવાય છે; જેમ કે આ અંત્રના સૂત્રસ્થાનના વેદોત્પત્તિ નામના પહેલા અધ્યાયના ૧૬ મા વિષયમાં 'પચ્ચમહાભૂતો અને જીવ એ

મળીને મનુષ્યશરીર થયું છે, તે પુરુષ કહેવાય છે અને તે પુરુષમાં સધળી ક્રિયાઓ લાગુ પાડવામાં આવે છે, માટે તે પુરુષ ક્રિયાઓનો આશ્રય છે' એમ કહી છોડી દીધેલી તે વાતને શારીરસ્થાનના પહેલા અધ્યાયના ૧૧ મા વિષયમાં પાછી 'કહ્યું છે કે જીવાત્માનો અને પંચમહાભૂતાત્મક શુદ્ધોણિતનો જ સંયોગ થાય છે, તે જ પુરુષ છે અને તે પુરુષ માટે જ ચિકિત્સા છે. એ પુરુષ જમ પાપપુણ્યોનાં ફળો ભોગવે છે, તેમ ચિકિત્સાનાં ફળોને પણ ભોગવે છે તેથી કર્મપુરુષ કહેવાય છે' એ રીતની પુનરુક્તિ કહીને સમાપ્ત કરી છે. ૧૮

એકાંતનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

સર્વત્ર યદવધારણેનોચ્યતે સ એકાન્તઃ । યથા-
ત્રિષ્ટદિરેચયતિ મદનફલં ચ વામયતીતિ ॥ ૧૯ ॥

કદી પણ ફેરફાર ન થાય એવી જે વાત કદી હોય, તે એકાંત કહેવાય છે. જેમ કે આ ગ્રંથમાં 'નસોતર રેય લગાડે છે અને મીંઢળ વમન કરાવે છે' એમ જે કહ્યું છે તેમાં કદી પણ ફેર પડે એમ નથી, માટે તે એકાંત છે. ૧૯

અનેકાંતનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

ક્વચિત્થા ક્વચિદન્યથેતિ યઃ સોજ્ઞેકાંતઃ ।
યથા-કેચિદાચાર્યાં બ્રુવતે દ્રવ્યં પ્રધાનં, કેચિદ્રસં,
કેચિદ્વીર્યં, કેચિદ્વિપાકમિતિ ॥ ૨૦ ॥

જે વાત બધે એક જ પ્રકારની ન રહેતાં ફેર પડતી થઈ જતી હોય, તે વાત અનેકાંત કહેવાય છે. જેમ કે સૂત્રસ્થાનના ૪૦મા અધ્યાયમાં કલા પ્રમાણે કેટલાક આચાર્યો દ્રવ્યને પ્રધાન કહે છે, કેટલાક રસને, કેટલાક વીર્યને અને કેટલાક વિપાકને પ્રધાન કહે છે; તો એ પરસ્પર વિરુદ્ધ મતોને લીધે સર્વ આચાર્યોનું કહેવું અનેકાંત છે. ૨૦

પૂર્વપક્ષનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

આક્ષેપપૂર્વકઃ પ્રશ્નઃ પૂર્વપક્ષઃ । યથા-કથં વાત-

નિમિત્તાશ્ચત્વારઃ પ્રમેહા અસાધ્યા મવન્તીતિ ॥૨૧॥

ખંડન કરવાની ઢબથી પ્રશ્ન કરવો, એ પૂર્વપક્ષ કહેવાય છે. જેમ કે 'સર્પિઃપ્રમેહ, વસા-પ્રમેહ, કૌદ્રપ્રમેહ અને હસ્તિપ્રમેહ-એ ચાર વાતજન્ય પ્રમેહોને નિદાનસ્થાનના છઠ્ઠા વિષયમાં શા માટે અસાધ્ય ગણ્યા છે?' એમ એ કોઈ વાદી ખંડન કરવાની ઢબથી પૂછે, તો તે પૂર્વપક્ષ કયો કહેવાય છે. ૨૧

નિષ્ક્રિયનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

તસ્યોત્તરં નિર્ણયઃ । યથા-શરીરં પ્રપીલ્ય પથ્થા-
દધો ગત્વા વસામેદોમજ્જાનુવિદં મૂત્રં વિસૃજતિ વાત
એવમસાધ્યા વાતજા ઇતિ । યથા ચોક્તમ્-

કૃત્ત્વં શરીરં નિષ્પીલ્ય મેદોમજ્જાવસાયુતઃ ।

અથઃ પ્રક્રમતે વાયુસ્તેનાસાધ્યાસ્તુ વાતજાઃ ॥૨૨

પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર દેવો, એ નિષ્ક્રિય કહેવાય છે. જેમ કે ઉપરના પૂર્વપક્ષની સંભાવના કરીને નિદાનસ્થાનના છઠ્ઠા અધ્યાયના ૧૭મા વિષયમાં જ 'કૃત્ત્વં શરીરં નિષ્પીલ્ય મેદોમજ્જાવસાયુતઃ । અથઃ પ્રક્રમતે વાયુસ્તેનાસાધ્યાસ્તુ વાતજાઃ ॥ એ શ્લોકથી ઉત્તર આપ્યો છે, કે વાયુ સધળા શરીરને નીચોવી મેદ, મજ્જા તથા ચરબીથી મિશ્ર થઈ નીચે ગતિ કરીને મેદ, મજ્જા તથા ચરબીના સંયોગવાળા મૂત્રને પ્રવર્તાવે છે, માટે વાતજન્ય ચારે પ્રમેહો અસાધ્ય છે. ૨૨

અનુમતનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

પરમતમપ્રતિપિદ્ધમનુમતમ્ । યથા-કેચિત્સય-
કૃતઃ ઘ્રીહઃ પ્રવદન્ત્યસૃજો ગતિમ્ ॥ ૨૩ ॥

જે પરાયો મત લખીને તેનું ખંડન ન કર્યું હોય, તો તે મત અનુમત (ગ્રંથકર્તાએ પણ કોઈ રીતે સ્વીકારેલો) કહેવાય છે. જેમ કે આ ઉત્તરતંત્રના ૪૫મા અધ્યાયના ચોથા વિષયમાં 'કેટલાક આચાર્યો કહે છે, કે રધિરની ગતિ આભાશયમાંથી કે પડ્માશયમાંથી નહીં, પણ

યકૃત્માંથી કે પ્લીહમાંથી થાય છે' એમ પરાયો
મત લખીને તેનું ખંડન કર્યું નથી, તેથી
તે મતને અંચક્તાએ પણ કોઈ રીતે સ્વીકા-
રેલો સમજવો. ૨૩

વિધાનતું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

પ્રકરણાનુપૂર્વાભિહિતે વિધાનમ્ । યથા-સર્વથા-
મર્માર્ણેકાદશ પ્રકરણાનુપૂર્વાભિહિતાનિ ॥ ૨૪ ॥

પ્રકરણના ક્રમથી પ્રતિપાદન કરાતો અર્થ
જણાવ્યો હોય, તે વિધાન કહેવાય છે. જેમ કે
શારીરસ્થાનના છઠા અધ્યાયના ૫ મા વિષયમાં
સાધળનાં અગિયાર મર્મે પ્રકરણના ક્રમથી કહ્યાં છે.

અનાગતાવેક્ષણતું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

एवं वक्ष्यतीत्यनागतावेक्षणम् । यथा-सूत्र-
स्थाने ब्रूयाद्विक्रित्सितेषु वक्ष्यामीति ॥ ૨૫ ॥

એક પ્રકરણમાં કહ્યું હોય, કે 'અમુક
વિષય અમુક બીજા પ્રકરણમાં કહેવાશે' તો તે
અનાગતાવેક્ષણ (ભવિષ્યમાં જે વિષય કહેવાનો
છે, તેનું અવેક્ષણ) કર્યું કહેવાય છે. જેમ કે
સૂત્રસ્થાનમાં કહેવામાં આવે છે, કે અમુક વિષય
ચિકિત્સાસ્થાનમાં કહેવામાં આવશે. (જુઓ સૂત્ર-
સ્થાનના ૨૫મા અધ્યાયનો ૧૩મો વિષય.) ૨૫

અતિક્રાંતાવેક્ષણતું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

यत्पूर्वमुक्तं तदतिक्रान्तावेक्षणम् । यथा-चिकि-
त्सितेषु ब्रूयात्-सूत्रस्थाने यदीस्तिमिति ॥ ૨૬ ॥

પૂર્વ પ્રકરણમાં જે વિષય કહેવાયો હોય,
તેનું પાછળના પ્રકરણમાં અવેક્ષણ કરવું
(સ્મરણ આપવું), એ અતિક્રાંતાવેક્ષણ (ભૂતનું
અવેક્ષણ) કહેવાય છે. જેમ કે 'ચિકિત્સત-
સ્થાનમાં સ્મરણ આપવામાં આવે છે, અમુક
વિષય સૂત્રસ્થાનમાં કહેલો છે. (જુઓ ચિકિ-
ત્સિતસ્થાનનો અધ્યાય ૧, વિષય ૨૫.) ૨૬

સંશયતું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

उभयहेतुदर्शने संशयः । यथा-तलहृदयाभि-
घातः प्राणहरः पाणिपादच्छेदनमप्राणहरमिति ॥ ૨૭ ॥

જે વિષયોના પરસ્પરના વિરોધનું કારણ
જોવામાં આવે, એ સંશય કહેવાય છે.
જેમ કે શારીરસ્થાનના છઠા અધ્યાયના ૨૪મા
તથા ૨૫મા વિષયમાં કહ્યું છે કે 'હાયના તથા
પગના તળાના મધ્યમાં તલહૃદય નામનું મર્મ'
છે અને તે મર્મમાં જે અભિધાત થાય, તો પીડા-
ઓથી મરણ થાય છે.' આમ કહેવું છતાં પાછું
૩૦મા વિષયમાં જણાવ્યું છે, કે 'હાયનું કે
પગનું છેદન થતાં મરણ થતું નથી;' માટે
એ જે વિષયોના પરસ્પરના વિરોધનું કારણ
જોવામાં આવે છે, કે હાયના તથા પગના તળાના
મધ્યમાં રહેલા તલહૃદય નામના મર્મનું છેદન
થતાં મરણ થાય તો પછી હાયનું કે પગનું છેદન
થતાં મરણ કેમ ન થાય? (સામાધાન પણ
૩૦મા વિષયમાં જ છે.) ૨૭

વ્યાખ્યાનતું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

तन्त्रातिशयोपवर्णनं व्याख्यानम् । यथा-इह
पञ्चविंशतिकः पुरुषो व्याख्यायते । अन्येष्वायु-
र्वेदतन्त्रेषु भूतादिप्रकृत्यान्वચिन्ता ॥ ૨૮ ॥

બીજાં તંત્રો કરતાં કોઈ અધિક વિષયનું
વર્ણન કર્યું હોય, એ વ્યાખ્યાન કહેવાય છે.
જેમ કે આયુર્વેદનાં બીજાં તંત્રોમાં કેવળ
અવ્યક્ત(પ્રધાન)થી માંડીને ચોવીસ તરવોની
રચનારૂપ સૃષ્ટિવિચાર કર્યો છે અને આ તંત્રમાં
એ ચોવીસ તરવોની રચના ઉપરાંત પચીસમા
જીવાત્માનું પણ વર્ણન કર્યું છે. (જુઓ શારીર-
સ્થાનનો પહેલો અધ્યાય.) ૨૮

સ્વસંજ્ઞાતું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

अन्यशास्त्रासामान्या संज्ञा स्वसंज्ञा । यथा-
मिथुनमिति मधुमर्षिर्पोग्रहणम् । लोके प्रथितमुदा-
हरणम् । यथा चतुर्षु स्नेहेषु महास्नेहसंज्ञा ॥ ૨૯ ॥

બીજાં શાસ્ત્રોમાં ન આવેલી હોય, એવી
જે સંજ્ઞા દાખલ કરી હોય, તે સ્વસંજ્ઞા

કહેવાય છે. જેમ કે મિથુન શબ્દથી મધ તથા ધીનું સમુદિત ગ્રહણ બીજાં શાસ્ત્રોમાં થતું નથી, છતાં કોઈ તંત્રમાં મિથુન શબ્દથી તે બનેતું ગ્રહણ કરવામાં આવતું હોય, તો એ મિથુન શબ્દ સ્વસંજ્ઞા કહેવાય. સ્વસંજ્ઞાનું લોકમાં પ્રખ્યાત ઉદાહરણ લઈએ તો એ છે, કે મહારાનેહ શબ્દથી ચારે રોહોનું ગ્રહણ બીજાં શાસ્ત્રોમાં થતું નથી અને આયુર્વેદ તંત્રોમાં થાય છે. ૨૯

નિર્વચનનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

નિશ્ચિતં વચનં નિર્વચનમ્ । યથા-આયુર્વિદ્-ત્રેસમિન્નનેન વાયુવિન્દતીત્યાયુર્વેદઃ ॥ ૩૦ ॥

અર્થને મળતી અને વ્યાકરણથી સિદ્ધ થતી નામની વ્યુત્પત્તિ આપવી, એ નિર્વચન કહેવાય છે. જેમ કે ‘આયુર્વેદ’ એ નામની ‘આયુધ્ય’ જેમાં વિચારાય છે અથવા આયુધ્યની જથી પ્રાપ્તિ થાય છે તે ‘આયુર્વેદ’ એ વ્યુત્પત્તિ, અર્થને મળતી તથા વ્યાકરણથી સિદ્ધ છે. ૩૦

નિદર્શનનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

દૃષ્ટાન્તેનાર્થઃ પ્રસાધ્યતે યત્ર તન્નિદર્શનમ્ । યથા-યથાશ્વિર્વાયુના સહિતઃ કોષ્ઠે વૃદ્ધિઃ ગચ્છતિ તથા વાતપિત્તકફદુષ્ટો વ્રણ ઇતિ ॥ ૩૧ ॥

દૃષ્ટાંત આપીને પોતાને માન્ય અર્થ સિદ્ધ કરવામાં આવે, તેમાં તે દૃષ્ટાંત પોતાના માન્ય સિદ્ધાંતવાળું હોય, તે નિદર્શન કહેવાય છે. જેમ કે ‘વાયુથી મિશ્ર થયેલો અગ્નિ કોઠામાં વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ વાયુથી, પિત્તથી તથા કફથી દુષ્ટ થયેલો વ્રણ શરીરમાં વૃદ્ધિ પામે છે.’ આ વાક્યમાં અગ્નિની વૃદ્ધિના દૃષ્ટાંતથી પોતાને માન્ય વ્રણની વૃદ્ધિ સિદ્ધ કરી છે, તેમ જ એ દૃષ્ટાંત પોતે પણ કેવળ લૌકિક નથી, પણ આયુર્વેદના માન્ય સિદ્ધાંતવાળું છે. (હેતુર્થ નામની તંત્રયુક્તિના ઉદાહરણમાં જે દૃષ્ટાંતવાક્ય આપેલું છે, તે તો કેવળ લૌકિક જ છે, પણ આયુ-

ર્વેદના માન્ય સિદ્ધાંતવાળું નથી. આટલો જ હેતુર્થ અને નિદર્શનમાં ભેદ જણાય છે.) ૩૧

નિયોગનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

ઇદમેવ કર્તવ્યમિતિ નિયોગઃ । યથા-પથ્યમેવ મોક્તવ્યમિતિ ॥ ૩૨ ॥

‘આ જ કરવું’ એમ જે કહ્યું હોય, તે નિયોગ કહેવાય છે. જેમ કે પથ્ય જ જમવું. (જેમાં અનેકાંતપણું હોય એવી જે આજ્ઞા તે ઉપદેશ કહેવાય અને જેમાં એકાંતપણું હોય એવી આજ્ઞા તે નિયોગ કહેવાય. એટલો ઉપદેશ અને નિયોગમાં ભેદ છે. રાતે જમવું નહીં અને દિવસે સૂવું નહીં, એ વાત એકાંતિક નથી પણ પ્રાયિક છે; કેમ કે કક્ષાદિકથી ધેરાયેલા માણસને રાતના જમવું, એ પણ પ્રશસ્ત છે અને ગ્રીષ્મ-ઋતુમાં તથા તરસ વગેરે રોગમાં દિવસની નિદ્રા કરવી એ પણ પ્રશસ્ત છે. પથ્ય ભોજન કરવું એ તો એકાંતિક જ છે, એ વાત સુપ્રસિદ્ધ છે. જોકે આ ઉત્તરતંત્રના ૩૯મા અધ્યાયના ૭૪મા વિપયમાં ‘જીર્ણજ્વરવાળાને હિતકારી અન્ન ઉપર અરુચિ હોય, તો તેણે જીવનના બચાવ માટે અહિતકર અન્ન પણ જમવું; પરંતુ ભારે કે અલિધ્વંદી અન્ન જમવું નહીં’ એમ પણ કહ્યું છે, તેથી અપથ્ય ભોજનને પણ અવકાશ મળ્યા જવું જણાય છે, તોપણ એ સમયે અપથ્ય જ પથ્યરૂપ થઈ જાય છે; માટે પથ્ય ભોજન નિર્બંધિયાર જ છે, એમ સમજવું.) ૩૨

સમુચ્ચયનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

ઇદં ચેદં ચેતિ સમુચયઃ । યથા-નાંસવર્ગે ણ્ણહરિણલાવતિચિરિસારઙ્ગાઃ પ્રધાનમિતિ ॥ ૩૩ ॥

સઘળી બાળતોની પ્રધાનતા રાખી હોય, એ સમુચ્ચય કહેવાય છે. જેમ કે સૂત્રસ્થાનના ૪૯મા અધ્યાયમાં કહેલા માંસવર્ગમાં કાળિયાર તથા રાતા હરણના માંસની પ્રધાનતા રાખી છે-

અને લાવાં, તેતર તથા બપૈયાનાં માંસની પણ પ્રધાનતા રાખી છે. ૩૩

વિકલ્પય' લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

इदं वेदं वेति विकल्पः । यथा-रसौदनः सघृता यवागूर्वा ॥ ૩૪ ॥

'આ કરવું' અથવા આ કરવું' એમ જે કહ્યું હોય, તે વિકલ્પ કહેવાય છે; જેમ કે 'માંસના રસાવાળો ભાત જમાડવો અથવા ધીવાળી રાખ પાવી.' ૩૪

ઉદાહરણ તથા ઉદાહરણ

यदनिर्दिष्टं बुद्धिमता तद्वत् । यथा-अभिहितमन्नपानविधौ चतुर्विधं चान्नमुपदिश्यते-मक्ष्यं भोज्यं लेखं पेयमेवं चतुर्विधे वक्तव्ये द्विविधमभिहितमत्रोद्यमिति-अन्नपाने विशिष्टे द्वयोर्ग्रहणे कृते चतुर्णामपि ग्रहणं भवति । किञ्चान्यत्-अनेन मक्ष्यमवरुद्धं त्वन्नसाधम्यात्, पेयेन लेखं द्रवसाधम्यात् । चतुर्विधश्चाहारः प्रायेण द्विविधः प्रसिद्ध इति ॥ ૩૫ ॥

જે વાત તંત્રમાં કહી ન હોય, તેને બુદ્ધિમાન વૈદે તર્કથી સમજી લેવી, એ ઉદાહરણ કહેવાય છે; જેમ કે 'સૂત્રસ્થાનના ૪૬મા અધ્યાયમાં ભક્ષ્ય, ભોજ્ય, લેહ્ય અને પેયના પ્રકાર તથા યુષ્ઠદોષાદિકંતું નિરૂપણ કયું છે, તેથી તે અધ્યાયનું 'ભક્ષ્યભોજ્યલેહ્યપેયવિધિ' એ નામ રાખવું જોઈએ, પણ તે નહીં રાખતાં 'અન્નપાનવિધિ' એ નામ રાખ્યું છે, તો ત્યાં બુદ્ધિમાન વૈદે, તર્ક કરી લેવો જોઈએ, કે 'અન્નપાન' એ બે શબ્દવાળા પદમાં ભક્ષ્ય, ભોજ્ય, લેહ્ય અને પેય-એ ચારેનો સમાવેશ થાય છે.' ભોજ્યવાચક અન્ન શબ્દથી આદત્તરૂપ સંધર્મપણાને લીધે ભોજ્ય પણ લઈ શકાય છે અને પેયવાચક પાન શબ્દથી દ્રવતરૂપ સંધર્મપણાને લીધે લેહ્ય પણ લઈ શકાય છે, તેથી પણ એ તર્ક કરવો સહેલો છે. ચાર

પ્રકારનો આહાર ધણું કરીને 'અન્ન અને પાન' એ બે પ્રકારોમાં સમાઈ જાય છે. ૩૫

अनीस तत्रयुक्तियोना उपसंहार અને इणस्तुति द्वात्रिंशद्युक्तयो हेतास्तन्त्रसारगवेषणे ।

મયા સમ્યગ્નિહિતાઃ શબ્દન્યાયાર્થસંયુતાઃ ॥
યો હેતા વિધિવદ્વેતિ દ્વીપીભૂતાસ્તુ બુદ્ધિમાન્ ।
સ પૂજાર્હો મિષકશ્ચેષ્ઠ ઇતિ ધન્વન્તરેર્મતમ્ ॥ ૩૬ ॥

વૈદો તંત્રના સારને સારી રીતે શોધી શકે, એ માટે મેં શબ્દોની, ન્યાયોની તથા અર્થોની ઉપપત્તિઓવાળી આ અનીસ યુક્તિઓ સારી રીતે જણાવી છે. જે બુદ્ધિમાન પુરુષ આયુર્વેદ-રૂપી સમુદ્રમાં દ્વીપોરૂપ થનારી આ યુક્તિઓને યોગ્ય પ્રકારથી જાણે છે, તે ઉત્તમ વૈદ, જગત્પૂજ્ય થાય છે, એમ ભગવાન ધન્વન્તરિનો મત છે. ૩૬

અધ્યાય ૬૬ મો

ઉપક્રમ

अथातो दोषमेदविकल्पं नामाध्यायं व्याख्या-
स्यामः । यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'દોષભેદવિકલ્પ' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની-પાસે કહેલું છે. ૧

દોષોના ભેદો જાણવા માટે સુશ્રુતનો પ્રશ્ન અટાક્કાયુર્વેદવિદં દિવોદાસં મહામતિમ્ ।
છિન્નશાસ્ત્રાર્થસંદેહં સૂક્ષ્માગાધાગમોદધિમ્ ॥
વિશ્વામિત્રસુતઃ શ્રીમાન્ સુશ્રુતઃ પરિવૃન્નતિ ।
ત્રિપટિર્દોષમેદા યે પુરસ્તાત્પરિકીર્તિતાઃ ।
કતિ તત્રૈકશો જ્ઞેયા દ્વિશો વાપ્યથ વા ત્રિશઃ ॥ ૨ ॥

આટલે અંગ્રાથી સંપૂર્ણ આયુર્વેદ જાણનારા, મોટી બુદ્ધિવાળા, શાસ્ત્રાર્થોમાં જમને ક્યાંય

૧ દોષોના ત્રેસઠ ભેદોના નિરૂપણ વિષેનો અને અંચના ઉપસંહાર વિષેનો.

પણ સંદેહ ન હતો એવા અથવા સર્વ લોકોના
શાસ્ત્રાર્થવિષયના સંદેહોને કાપનારા અને સૂક્ષ્મ
તથા અગાધ આગમોદ્ધી જળોના સમુદ્રરૂપ
ભગવાન દિવોદાસને (ધન્વંતરિને) વિશ્વામિત્રના
પુત્ર શ્રીમાન સુશ્રુતે પૂછ્યું, કે 'આપે આ ઉત્તર-
તંત્રના ૬૩ અધ્યાયના બીજા વિષયમાં દોષોના
ત્રેસઠં ભેદો હોવાનું કહ્યું છે, તો તે ભેદોમાં એક-
એક કેટલા છે, બ્રહ્મેના સંયોગવાળા કેટલા છે
અને ત્રણત્રણના સંયોગવાળા કેટલા છે, એ મારે
બાણુનું ઈર્ષ્ય, માટે કૃપા કરી કહો. ૨

દોષોના ત્રેસઠં ભેદો વિષે ભગવાન
ધન્વંતરિને ઉત્તર

તસ્ય તદ્વચનં શ્રુત્વા સંશયચ્છિન્નમહાતપાઃ ॥
પ્રીતાત્મા નૃપશર્દૂલઃ સુશ્રુતાયાહુ તત્ત્વતઃ ।
ત્રયો દોષા ધાતવશ્ચ પુરીપં મૂત્રમેવ ચ ॥
દેહં સંધારયન્ત્યેતે હાવ્યાપન્ના રસૈર્હિતૈઃ ।
પુલ્પઃ પોલકશકલઃ પ્રાણાશ્ચૈકાદશૈવ ચે ॥
રોગાણાં તુ સહસ્રં યચ્છતં વિંશતિરેવ ચ ।
શતં ચ પચ્ચ દ્રવ્યાણાં ત્રિસપ્તત્યધિકં મયા ॥
વ્યાસતઃ કીર્તિતં તદ્દિ મિત્રા દોષાસ્ત્રયો ગુણાઃ ।
દ્વિપટ્ટિધા ભવન્ત્યેતે ભૂયિષ્ઠમિતિ નિશ્ચયઃ ॥
ત્રપ એવ પૃથક્ દોષા દ્વિશો નવ સમાધિકૈઃ ।
ત્રયોદશાધિકૈઃ ત્રિસપ્તમપ્યોલ્વગૈશ્ચિશ્ચ ॥
પચ્ચાશદેવં તુ સહ ભગ્નિ ક્ષયમાગતૈઃ ।
ક્ષીણમપ્યાધિકક્ષીણક્ષીણવૃદ્ધૈસ્તથાપરૈઃ ॥
દ્વાદશૈવં સમાખ્યાતાસ્ત્રયો દોષા દ્વિપટ્ટિધા ।
મિથ્રાધાતુમલૈર્દોષા યાન્ત્યસંખ્યેયતાં પુનઃ ॥ ૩ ॥

એ પ્રમાણે સુશ્રુતનું વચન સાંભળી
સંશયોનુ છેદન કરનારા મહાતપસ્વી મહારાજ
દિવોદાસે પ્રસન્નતાથી સુશ્રુતની પાસે નીચે
પ્રમાણે તાત્ત્વિક વ્યાખ્યાન આપ્યું:

ત્રણ દોષો, સાત ધાતુઓ, વિષા અને મૂત્ર
એ એ હિતકારી રસોના સેવનને લીધે પ્રકૃતિસ્થ

હોય, તો દેહનું ધારણ કરે છે, એ વિષયનું, સોળ
કળાઓવાળા^૧ પુરુષનું, અગિયાર પ્રાણોનું,^૨
અગિયારસોવીસ રોગોનું,^૩ અને પાંચસો તોતર
દ્રવ્યોનું^૪ વર્ણન તો તમને વિસ્તારથી કહી સંભ-
ળાવ્યું છે. હવે દોષોના ત્રેસઠં ભેદો કહું છું:
ચુલાત્મક વાત, પિત્ત અને કફ—એ ત્રણ દોષો કે
જેઓ ભિન્નભિન્ન છે, તેઓ પોતપોતાના પ્રમાણસર
હોય (જેઓથી સ્વસ્થતા રહે એવા હોય), એ
તેઓનો પહેલો ભેદ છે. આ ભેદ સિવાય ચૂળ-
માર્ગે રોગોનાં કારણોરૂપ બાસઠં ભેદો થાય છે.
જમ કે વૃદ્ધવાત, વૃદ્ધપિત્ત અને વૃદ્ધકફ—એ રીતે
એકએકના પ્રમાણના આધિક્યને લીધે ત્રણ ભેદો
થાય છે. વાતવૃદ્ધ અને પિત્તવૃદ્ધતર, પિત્તવૃદ્ધ
અને વાતવૃદ્ધતર, કફવૃદ્ધ અને પિત્તવૃદ્ધતર,
પિત્તવૃદ્ધ અને કફવૃદ્ધતર, કફવૃદ્ધ અને વાતવૃદ્ધ-
તર, વાતવૃદ્ધ અને કફવૃદ્ધતર—એ રીતે સંસર્ગમાં
એક દોષની અધિક વૃદ્ધિને લીધે છ ભેદો થાય છે.
વાત તથા પિત્ત એ બન્ને વૃદ્ધ, પિત્ત તથા કફ
એ બન્ને વૃદ્ધ અને વાત તથા કફ એ બન્ને વૃદ્ધ
એ રીતે સંસર્ગમાં બન્ને દોષની તુલ્ય વૃદ્ધિને
લીધે ત્રણ ભેદો થાય છે. કફવૃદ્ધ વાતપિત્તઅધિક-

૧ પાંચ ભૂતો અને અગિયાર ઇન્દ્રિયો અથવા
શારીરગ્રથાનના પહેલા અધ્યાયના ૧૨મા વિષયમાં કહેલા
સોળ ચુલો

૨ અગ્નિ, સોમ, વાયુ, સ્વપ્ન, રજઃ, તમ અને
પાંચ ઇન્દ્રિયો

૩ સૂત્રસ્થાનમાં હિનદ્રવ્યો માંડી ત્રણ પ્રકારના
અત્યંત નુધી ૬૬ રોગો કલા છે નિદાનગ્રંથમાં એકએક
અગ્રમાં રહેલા વાયુઓથી માંડી સર્વસરો નુધી ૩૪૨
રોગો કલા છે શારીરગ્રંથાનમાં શુક્રતરોગોથી માંડી
ત્રણના રોગો નુધી ૨૭ રોગો કલા છે. ચિન્તિતાર્થનમાં
સોનજોથી માંડી રોગોહિનિ વ્યાપ્તિઓ નુધી ૯૮
રોગો કલા છે કલ્પસ્થાનમાં અત્યંત વિવિધ રોગોથી
માંડી કોટિવિરો નુધી ૨૪૪ રોગો કલા છે અને
ઉત્તરગ્રંથાનમાં નેત્રરોગોથી માંડી ઉન્માદ નુધી ૩૪૦ રોગો
કલા છે. કુલ ૧૧૨૦.

રસોના ત્રેસઠ બેદાનું પત્રક-કોષ્ટક (૧૨૨૭ માં પૃષ્ઠની નોટમાં જણાવેલું)

મધુરામલ ૧ કેરી, હાડમ, દાંશ,	મધુરલવણ ૨ રોરડીનો આગલો ભાજ, સૈંધવ	મધુરતિક્ત ૩ ઢોડીમધ, ચાતાવરી	મધુરકટુક ૪ મીણ, કુંઝળી.	મધુરકપાય ૫ વંરાણાચન.	અમલલવણ ૬ ચણાનો ખાર
અમલકટુક ૭ કાળો મરખો	અમલતિક્ત ૮ નાનાં કોઠિંખડાં	અમલકપાય ૯ ખાખટી	લવણકટુક ૧૦ સંચળ	લવણતિક્ત ૧૧ ખારો	લવણકપાય ૧૨ ખરીતું મૂત્ર
કટુતિક્ત ૧૩ ચણકબાખ, ધંદજવ	કટુકપાય ૧૪ હરતાલ ખેરતાલ, ગજળીપર	તિક્તકપાય ૧૫ કાંકડાશિંગી, નાગ- કેસર	મધુરામલલવણ ૧૬ પોડીતું કુંધ.	મધુરામલકટુક ૧૭ કપાસના છોડ, ચારોળીતું ખાકેણું કળ	મધુરામલતિક્ત ૧૮ કરમદા, આળા- હળર
મધુરામલકપાય ૧૯ આમળા, બાબુ	મધુરલવણકટુક ૨૦ મૂળા, મીઠા સરગવો	મધુરલવણતિક્ત ૨૧ મેથીની ભાજ	મધુરલવણકપાય ૨૨ કટુંખી-કલાખ કણેઝરા	મધુરકટુકતિક્ત ૨૩. હીરાબોલ, કપૂર, ઘરુ	મધુરકટુકપાય ૨૪ ભિલામુ
મધુરતિક્તકપાય ૨૫ વાલ, લોધર, ગળો, અરકેરી	અમલલવણકટુક ૨૬ લણી	અમલલવણતિક્ત ૨૭	અમલલવણકપાય ૨૮	અમલકટુકપાય ૨૯ પાકું કોકમ	અમલકટુતિક્ત ૩૦ શંખવેલ
અમલતિક્તકપાય ૩૧ હીરાકેરી મીઠીઆવળ	લવણકટુતિક્ત ૩૨ કરવેરી, સુરોખાર X	લવણકટુકપાય ૩૩ મોરધૂધુ	લવણતિક્તકપાય ૩૪ ખેર	કટુતિક્તકપાય ૩૫ ભયકળ, આસોઈ, બકાન	મધુરામલલવણ- કટુક ૩૬
મધુરામલલવણતિક્ત ૩૭	મધુરામલલવણકપાય ૩૮ સરસવના પાંદડાનું રાક	મધુરામલકટુકતિક્ત ૩૯ પતંગનું લાકડું બળદાણા	મધુરામલકટુકપાય ૪૦ ગંજેદી, ખપાટ	મધુરલવણતિક્ત- કટુક ૪૧ રીંગણા, કુંવાડિયો	મધુરામલતિક્તકપાય ૪૨ કોઠ
મધુરતિક્તકટુકપાય ૪૩ ધાણા, જામારી, તલ	મધુરલવણકટુકપાય ૪૪ મોઠા અરકેસાનું કોમળ કળ	મધુરલવણતિક્ત- કપાય ૪૫ પોથી, પરપોદી	અમલલવણકટુક- તિક્ત ૪૬ મોઠાશિંગીનું કળ	અમલલવણકટુ- કપાય ૪૭	અમલલવણતિક્ત કપાય ૪૮
અમલકટુતિક્તકપાય ૪૯ કટકડી, રાણુ	લવણકટુતિક્તકપાય ૫૦ કલઈ	મધુરામલલવણકટુ- તિક્ત ૫૧ ધમાસો	મધુરામલલવણ કટુકપાય ૫૨	મધુરામલલવણ તિક્તકપાય ૫૩	મધુરામલકટુતિક્ત- કપાય ૫૪ મોઠી હરડે, સોનામુખી
મધુરલવણકટુતિક્ત- કપાય ૫૫ પાન, લસણ, કદંબ	અમલલવણકટુ- તિક્તકપાય ૫૬	મધુરામલલવણકટુક- તિક્તકપાય ૫૭	મધુર ૫૮ સાકર	અમલ ૫૯ લીંબુ	લવણ ૬૦ મીઠું
કટુક ૬૧ મરચાં	તિક્ત ૬૨ કરિયાણુ	કપાય ૬૩ હીમજ			

ગ્રંથોનું સૂચિપત્ર

ધર્મગ્રંથો

મહાભારત-સાત દળદાર ગ્રંથોમાં ...	૬૪-૦૦
શાંતિપર્વ-(મહાભારત સા. ૬૬૦) ...	૧૦-૦૦
મહાભારતસાર-અઢાર પર્વોના સાર ...	૪-૦૦
વિષ્ણુપુરાણ-રાખ્યા: શાપાંતર ...	૪-૫૦
શ્રીમદ્ ભાગવત-૭ ગ્રંથોમાં ...	૧૦-૫૦
શ્રીહરિવંશ અથવા ઉત્તર મહાભારત- રાખ્યા: શાપાંતર ...	૧૦-૦૦
દશમ સ્કંધ-શ્રીમદ્ ભાગવતનો ...	૪-૦૦
એકાદશ સ્કંધ-(એકનાથી ભાગવત) ...	૬-૦૦
એકાદશ સ્કંધ-મૂળ સહિત શાપાંતર ...	૨-૫૦
શ્રી ભગવતી (દેવી) ભાગવત ...	૭-૫૦
શ્રીમાકંડેયપુરાણ ...	૫-૦૦

*

ગુલસીકૃત રામાયણ-૭ ગ્રંથોમાં ...	૧૨-૦૦
વાલ્મીકી રામાયણ-૭ ગ્રંથોમાં ...	૧૨-૦૦
આત્મરામાયણ-રામાયણની કથાની આધ્યાત્મિક દ્રષ્ટિએ સરળ સમજ ...	૧-૫૦
મિરધરકૃત રામાયણ-મોટા અક્ષરોમાં ...	૫-૦૦
શ્રીરામચરિતમાનસ-ગુજરાતી શાપાંતર સાથે ...	૬-૫૦
શ્રીરામચરિતમાનસ-(મૂળ માત્ર) ...	૨-૫૦
શ્રીરામચરિતમાનસકોશ-રાખ્યા: ...	૦-૫૦
ગુલસી રામાયણનાં મહાવાક્યો ...	૦-૫૦

*

મંદૂક્ય ઉપનિષદ-ગ્રીકપાઠીય કારિકાઓ સાથે ...	૩-૦૦
સો. ઉપનિષદો-મૂળ સાથે ૨૩, બ્રાહ્મીનાનું શાપાંતર ...	૫-૦૦
ઈશ ને કેન ઉપનિષદ-સાંકર્યામ સાથે ...	૧-૨૫
કઠોપનિષદ ...	૧-૨૫
સુલુકોપનિષદ ...	૧-૦૦
મંત્રોપનિષદ ...	૧-૦૦
ઐતરેય ઉપનિષદ ...	૦-૭૫
તૈત્તિરીય ઉપનિષદ ...	૧-૫૦
છંદોગ્યોપનિષદ ...	૫-૦૦
ખુલ્લારણ્યક ઉપનિષદ ...	૮-૦૦
મહાવાક્યરત્નાવલિ-ઉપનિષદવચનો ...	૧-૦૦

*

યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ-૭ ગ્રંથોમાં ...	૧૫-૦૦
પાતંજલ યોગસૂત્ર-સ્વામી વિવેકાનંદકૃત ...	૪-૦૦

વૃત્તિમહાકર-આત્મતત્ત્વનું પ્રતિપાદન...	૫-૦૦
વિચારસાગર-મૂળ સાથે શાપાંતર (આ. ૪થી) ...	૩-૦૦
ઉપદેશસાધસી-મૂળ સાથે શાપાંતર ...	૪-૦૦
યુક્તિમંકાશ-મહાત્મા નિમલદાસકૃત ...	૧-૫૦
૫'ચીકરણ-દીકા સાથે ...	૨-૦૦
૫'અદર્શી-સ્વ. પૂનભાઈ સો., સદ્ ...	૫-૦૦
હર્યોગમંદીપિકા-યોગસાધનાનું માર્ગદર્શન ...	૧-૫૦
યોગાભ્યાસ અને આસનવિધિ ...	૦-૬૦
સનત્યુક્તનો ઉપદેશ અર્થાત મૃત્યુનું રહસ્ય ...	૦-૭૫
બ્રહ્મસિદ્ધાંતમાલા-મરાઠી ઉપરથી સરળ અનુવાદ ...	૪-૦૦
જ્ઞાનવાણી-વેદાંતના ઉપદેશો ...	૨-૦૦
તત્ત્વાનુસંધાન-વિદ્યધનાનકૃત વેદાંતનો ગ્રંથ ...	૪-૦૦
વેદાંતમાર્ગદર્શિની-વેદાંતની સરળ સમજૂતી ...	૨-૦૦
પદ્મપાતરરૂપિત અનુભવમંકાશ ...	૫-૦૦
ત્રિપુરાસરહસ્ય-જ્ઞાનખંડ ...	૧-૨૫
ત્રીજી આંખ-સ્વામી માધવતીર્થજી ...	૧-૦૦
ધ્યાન અને જ્ઞાન-,,	૦-૨૦
ધર્મદર્શન-સ્વામી અદ્વૈતાનંદજી ...	૧-૦૦
કપિલ અને દેવહૂતિ-પ્રેરક વાર્તાલાપ... ..	૦-૬૨
વિચારસૂર્યોદય-સ્વામી માધવતીર્થ ...	૦-૨૫
વેદાંત-રસખંડુ-સંતમંગળનાયકૃત વેદાંતબોધ ...	૦-૭૫
બળવાન બનો-ચલ્લુવંદનો ઉપદેશ ...	૦-૭૫
મોક્ષનો માર્ગ-(સ્વલ્પ નવનીત) ...	૦-૫૦
ષડ્પદી-વેદાંતમંકિયા-બ્રાહ્મણ મહારાજ ...	૦-૩૫
મહાભક્તિ અને અલક-ચરિત્ર સાથે ઉપદેશ ...	૦-૩૦
જ્ઞાન અને કર્મ-સ્વામી માધવતીર્થકૃત ...	૦-૨૫
વિચારમાળા-શ્રી અનાયદાસકૃત ...	૦-૫૦
નારદનાં બહિત્સૂત્રો-મૂળ સાથે શાપાંતર ...	૦-૧૬
શાંડિલ્ય બહિત્સૂત્ર-મૂળ સહિત શાપાંતર ...	૦-૩૭
દગ્-દશ્યવિવેક-સરળ અનુવાદ સાથે... ..	૦-૧૨
લઘુયોગવાસિષ્ઠસાર-મૂળ સાથે શાપાંતર ...	૦-૩૭

*

મનુસ્મૃતિ-આચાર્યસંસ્કૃતિનો મહાન નીતિમંથ ...	૫-૦૦
વાલ્મીકી દીવડા-ચિંતનાત્મક લેખો ...	૧-૫૦
શુભાધિત-રત્નભાંડાભાર-૧૩૪૨ સુભાધિતો ...	૧૦-૦૦
શુભાધિત નીતિમંત્રી-૧૦૫૬ શ્લોકો ...	૧-૫૦
શુભાધિત રત્નભાંડા-૩૦૮ શ્લોકો અર્થ સાથે ...	૦-૬૦
બાલવિલાસ-૨૪૩ કિન્નરીકૃત ...	૧-૫૦